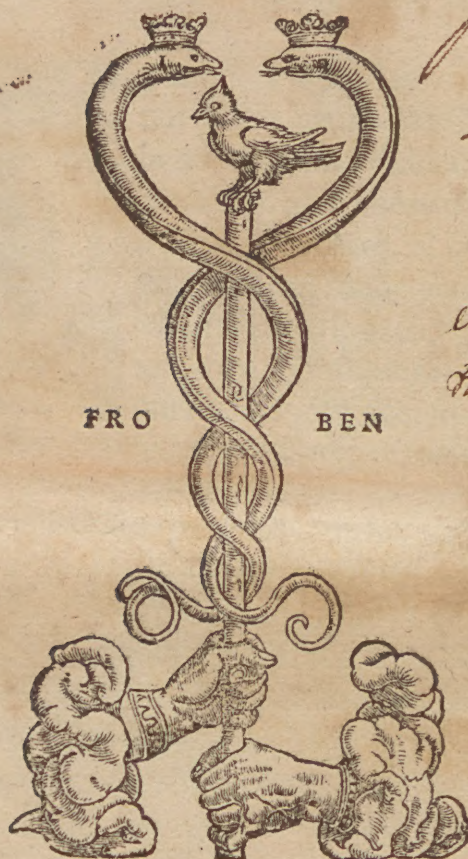

A

DES. ERASMI ROTE RODAMI IN NOVVM TESTAMENTVM ANNOTATIONES AB IPSO AVTORE

iam postremum sic recognitæ ac locupletatæ, ut propemodum nouum opus uideri posit.

PLATO.

Pulcherrimum uictoriæ genus est, seipsum uincere.

BASILEAE IN OFFICINA FROBENIANA
ANNO M. D. XL.

IN ANNOTATIONES

NOVI TESTAMENTI PRAEFATIO, PRIMAE AEDITIOnis quæ fuit An. M. D. XV. cui tamen post admixta sunt quædam, quæ ad tempus posterius pertinent usque ad annum uigesimum primum, uigesimum septimum, & trigesimum quintum. Hoc te lector nescire nolui, ne quid offendaris.

DES. ERASMVS ROTERODAMVS PIO LECTORI S. D.

VANQVAM id pro nostra uirili, in ipso statim huius operis uestibulo fecimus, tamen haud abs re fuerit, denuo lectorẽ commonere paucis, & quid illum in hisce cõmentariolis oporteat expectare, & quid nobis uicissim ab ipso præstari conueniat. Primũ annotatiunculas scribimus, non cõmentarios, & eas duntaxat, quæ ad lectionis synceritatẽ pertinent, ne quis ut improbus conuiua pro merenda cœnã efflagitet, & requirat à nobis, quod ab argumenti suscepti professione sit alienũ. Hanc in præsentia fabulam agendã suscepimus. Proinde ut nobis argumento seruiendũ fuit, ita par est, ut candidus & comis lector ceu com[redacted]gentibus & præsenti scen[redacted]det. Te[redacted]id inciderit confugere, [redacted] pla suadent, uerumetiã toties monent Hieronymus & Augustinus, [redacted]sa Romanorũ Pontificum decreta iubent: Deinde ad fidem uetustissimorum Latinę linguæ codicum, quorum duos exhibuit eximius ille diuinæ Philosophiæ mystes Ioannes Coletus, Paulinę apud Londinum ecclesię Decanus, adeo priscis literarum typis, ut mihi ab integro discenda lectio, & in noscitandis elementis fuerit repuerascendum. Tertium præbuit illustrissima uirago Margareta Caroli Cesaris amita, cuius in hac æditione tertia frequenter adduximus testimonium aurei Codicis titulo, quod totus & auro sit cõuestitus, & aureis literis pulchre descriptus. Mox aliquot miræ uetustatis exhibuit Brugis, ut antiquissimũ, ita longe celeberrimum collegium, dicti Donatiani. Nam ante, codicem belle castigatum præbuerat collegii Corsendonkense, præter eos quos nobis eruditissimi fratres

Amerbachij communicarant. Non igitur ad animi nostri somniũ emen/
dauimus quædã, sed ad horum quos recensui codicum fidem. & aliorum
his similium, quos nõ perinde refert memorare. Postremo ad probatissi/
morum omnium suffragijs autorum, uel citationem, uel emendationem,
uel enarrationẽ, nẽpe Origenis, Chrysostomi, Cyrilli, Hieronymi, Am/
brosij, Hilarij, Augustini, Theophylacti, Basilij, Bedę: quorũ testimonia
cõplusculis locis in hoc adduximus, ut cũ prudẽs lector perspexerit certis
in locis nostram emendationem cum illorum iudicio cõsentire, in cæteris
item nobis habeat fidem, in quibus haud scio an casu factũ sit, ut illi nihil
annotarint, aut alioqui suffragati fuerint. Verum quoniam sciebam homi
num more fieri, ut cũ omnibus in rebus, tum præcipue in studijs semper
offendat nouitas, & ueterem illum gustum ac familiarem notamq́ꝫ, sicut
aiunt, saliuam pleriq́ꝫ requirant, deinde perpendens quãto facilius sit, his
præsertim temporibus, emẽdatos libros deprauare, quàm deprauatos e/
mendare, sacris libris recognitis, hos uelut indices annexuimus: partim ut,
lectori faceremus satis reddita ratiõe, quid cur mutatũ sit, aut certe placa/
remus, si quid forte offenderit, ut uaria sunt mortaliũ tum ingenia, tum iu
dicia, partim ut operis incolumitati cõsuleremus, ne posthac cuiuis in pro/
cliui esset rursum uitiare, quod tantis sudoribus fuerat utcũq́ꝫ restitutum.
Primum igitur si quid librariorum uel incuria uel inscitia, si quid temporũ
iniuria uitiatũ comperimus, id non temere, sed omnia quæ licuit, subodo/
rati, germanæ reddidimus lectioni: si quid obscurius dictum occurrit, illu
strauimus: si quid ambigue dictũ ac perplexius, id explicuimus: sicubi ua/
rietas exemplariorũ, aut diuersa distinctio, aut ipsa sermonis ambiguitas
uarios gignit sensus, sic eos aperuimus, ut ostẽderemus quid nobis magis
probaretur, cæterũ lectori iudiciũ deferentes. Et quanquàm ab interprete
quisquis is fuit, ob inueteratam & receptam æditio [redacted] dissen
timus [redacted] Solœcismos [redacted]ubmonuimus, & ita sermonis elegantiam ubiq́ꝫ, quantũ licuit, secu/
ti sumus, ut nihilo minor esset simplicitas. Neq́ꝫ piguit, ubi Græci sermõis
uel ἰδίωμα, uel ἔμφασις aliquid habet, quod ad mysterij rationem perti/
net, cõmonstrare & aperire. Deniq́ꝫ testimonia Veteris instrumenti, quæ
non pauca citãtur, uel ex interpretatiõe Septuaginta, uel ex ipsis Hebręo
rum fontibus, si quando illorũ æditio cum Hebraica dissentit origine, cõ/
tulimus & excussimus: quanquàm id quidẽ οὐκ ἄνευ θησέως, ut Gręcorũ
habet prouerbiũ. nihil enim alienius ab ingenio moribusq́ꝫ meis, quàm
ad exemplũ Aesopicę corniculæ alienis me uenditare plumis. Hac igitur
in parte cum primum hoc opus æderemus, non nihil adiuti sumus opera
subsidiaria [redacted] quod
ipse in

ipse in literis Hebraicis nondũ eò processerã, ut mihi iudicãdi sumerem autoritatẽ. Equidẽ haud nesciebã, has minutias & ceu spinas longe plus habere sudoris ꝙ gloriæ, neq; multũ gratiæ ex hoc genere laboris solere redire ad autorẽ, tum lectori magis usui esse ꝙ uoluptati. Verum si nos tantũ tædij publicæ utilitatis respectu deuorauimus, par est nimirũ, ut lector item, uel suæ utilitatis causa non nihil molestiæ decoquat, & eũ animũ quem nos iuuandis alijs pręstitimus, ipse præstet sibi suoq; cõmodo. Sunt hæc quæ tractamus minutissima, fateor, sed eius generis, ut minore propemodũ negocio magna illa tractari potuerit, quę [redacted] magno supercilio, buccis typho crepantibus solent ἐκτραγῳδίζειν. Ad hęc, eiusmodi, ut ob has munitissimas minutias, & illa maxima fuerit aliquoties excutienda. Minima sunt, uerũ ob hęc minima, uidemus maximos etiã Theologos non nunquã & labi insigniter & hallucinari. Quemadmodum & locis aliquot indicauimus, non uti quenquam insectemur (qui morbus ab opere Christiano, imò à tota uita Christiana quàm longissime debet abesse) sed ut paucis exemplis citra cuiusquã contumeliam adductis nostram fidem lectori probemus, ne quis has ceu nugas cõtemnat, quandoquidem re uera iuxta Flacci dictum, hæ nugæ seria ducunt. Horatius
Cur in ciborũ apparatu tam morosi sumus, in cultu minimis etiã offendimur, in re pecuniaria nihil est tam minutum, cuius non habeatur ratio, in solis literis diuinis displicet hęc diligẽtia, placet neglectus? Vt ne dicam interim eam esse rei maiestatem, ut nulla pars tam humilis esse possit, quę sit homini pio fastidienda, imò quę nõ reuerenter ac religiose tractanda. Humi reptat, inquiunt, in uerbulis ac syllabis discruciatur. Cur ullum eius uerbum contemnendum ducimus, quem uerbi titulo colimus & adoramus? Pręsertim cum ipse ne minutissimum quidem Iota, aut apiculum in uanum abiturum testatus sit. Infima pars est, quam uocant literam, sed huic ceu fundamẽto mysticus innititur sensus. Rudera sunt, sed his ruderibus admirandi illius ædificij moles augusta fulcitur. Diuus Hieronymus eximios aliquot Græciæ scriptores taxat, quod historico cõtempto sensu, suo arbitratu maluerint in allegorijs ludere: seq; ipsum deplorat, quod calidus adhuc iuuenta, prophetam Abdiam allegorice fuisset interpretatus, cuius nesciret historiam. Vt in uilissima concha preciosum latet margaritum, ut sub friuola siliqua nobile tegitur granum, ut sub arida minutaq; tunicula, tam mirãda seminis uis latet: ita in uerbis, ut apparet plebeis, in syllabis, in ipsis deniq; literarum apiculis, ingentia diuinę sapiẽtiæ mysteria condita sunt. Qui mi[redacted]spiritus ille diuinus suas opes his inuolucris tegere uoluerit, idem miretur, cur ęterna sapientia pauperis, humilis & contempti damnatiq; hominis personã assumpserit. Vt hæc minuta sciret diuus Hieronymus, nec Iudæum, eumq; nocturnum asperna- Hieronymus
tus est doctorem, nec ullum fugit laborẽ. Ob has minutias diuus Augu- Augustinus
stinus, iam episcopus, iam senex ad puero sibi fastiditas Græcas literas re-

Origenes uersus est. Ob has Origenes, iam canus & senex ceu repuerascens ad Hebrææ linguæ descendit elementa, Catonem etiam illum Romanum superās. Ad has minutias libēter alludit Ambrosius, resistit Hilarius. Has passim excutit, in his pia curiositate philosophatur, ille nō ore tantum aureus Chrysostomus. Et Cyrillus hunc secutus, grande mysterium ex articulo Gręco, id est unica literula ὁ, depromit, hinc uelut ineuitabile telum mutuatur, quod torqueat in hęreticos. Vt ne dicā interim quod dum hęc ex professo curamus, illa tamē aliquoties obiter aperiuntur. etenim quemadmo/ [redacted]tias enarrant, coguntur aliquoties uerborū explicare [redacted]nem, ita nos dum in uerbis explicandis uersamur, cogimur interim [redacted] tētiarum uim aperire. Deniq; hęc grauioribus orsis & cœptis iam olim in Paulum cōmentarijs præparamus. In quibus fortassis apparebit, utrum iudicio, an casu ad has minutias descēderim. Sed age, fingat me qui uolet, nihil aliud præstare potuisse, & uel ob ingenij tarditatem, & frigidum circum præcordia sanguinē, uel ob eruditionis inopiam, infimam hanc sumpsisse prouinciam, tamen Christiani pectoris est, qualecunq; officium boni consulere, quod pia sedulitate præstatur. CHRISTVS coniectum in gazophylacium à paupercula quadrantē laudauit, rem per se uilissimam animo æstimans offerētis. In re uehemēter præclara, uel extrema functio splendida est. In regijs, & qui uerrunt, & qui coquūt habētur honesti. Cęterum in domo dei, quæ tandē functio fastidienda uideri potest? Nos rudera cōportauimus, sed ad structurā templi dei. Alij locupletiores, ebur, aurum, marmor, & gēmas additurí sunt. Nos uiam ante salebris ac lamis molestam, industria nostra cōstrauimus, sed in qua deinde magni Theologi cōmodius essedis ac mannis uectentur. Nos circi solum æquauimus, in quo iam inoffensius præclaras illas suæ sapientiæ pompas ædant. Nos noualē antehac spinis ac lappis incōmodum sarculo repurgauimus, quo facilius illi felicem exerceant segetem. Nos campum aperuimus, amoliti quæ obstabāt, in quo qui uolent posthac arcanas explicare literas, uel colludant liberius, uel cōgrediantur expeditius. Quibus uetus illa theologia magis arridet, ij magnum habent adminiculum, quò nituntur eluctandi. Rursus qui iuxta parabolam Euangelicā dicit, uetus uinum melius est, & huius recentioris Theologiæ studio ueterem negligit, habet is quoq; quo sua quæ mauult, certius ac fidelius tractet. Et ut nihil hinc accedat commoditatis, nihil certe perditurus est de suo, si hæc accesserint, ijs qui malunt diuinas literas è purissimis fōtibus, q̄ ex qualibuscūq; riuulis ac lacunis haurire, toties aliunde aliò trāsfusis, [redacted]. Vt gratius est pomū, quod tuis manibus ex ipsa matre decerpseris arbore, ut dulcior aqua, quā ex ipsa uena subscatentem hauseris, ut iucundius uinū, quod ex eo deprompseris dolio in quo primū fuerat cōditum: ita diuinæ literæ, nescio quid habent natiuę fragrantiæ, nescio quid spirāt suum ac genuinū, si eo sermōe legantur, quo primū scripserunt ij, qui partim

Ambrosius

Hilarius

Io. Chryso stomus

Cyrillus

tim è sacro illo ac cœlesti hauserunt ore, partim eiusdem afflati spiritu nobis tradiderũt. Si Christi sermones extarent Hebraicis aut Syriacis, hoc est, iisdem uerbis proditi quibus ille locutus est; cui non cordi foret in illis philosophari, & non solum uerborũ uim ac proprietatem, uerum singulos etiam apices excutere? Certe quod huic est proximũ habemus & negligimus. Si quis ostentet Christi uestem, aut pedis uestigiũ, procumbimus, adoramus, exosculamur. Atqui ut uniuersas illius uestes, & totã maternæ domus supellectilẽ proferas, nihil est quod Christum expresius, efficacius, absolutius referat, exprimat, repræsentet quàm Euangelistarum & Apostolorũ literæ. Proinde si cui aut nõ licet, aut nõ libet, in his sacris uersari deliciis, certe ne obstrepat, ne obturbet, ne inuideat meliora conantibus. Amplectantur ipsi quod amãt, habeant, fruantur. Nemo uetat. Nos illis hęc nõ scripsimus. Sed erũt è diuerso quibus hęc admodũ pauca uideantur, & malint nihil cũ æditione, uulgata cõuenire. Verũ nõ hoc egimus ut sermo politior esset, sed ut emẽdatior ac dilucidior: nec erat hic in scyrpo, quod aiunt, quęrendus nodus. Quin illud potius optãdum est omnibus, ut nihil usquã sit obuiũ in sacris literis, quod hanc operã postulet. In Euangeliis, quoniã per se dilucidus ac prope semet explicans historiæ tenor simplici & inaffectato sermõe profluit, ne fieri quidẽ potuit, ut admodum multa uitiare potuerit, uel interpres uel librarius. Quanquam hęc ipsa, si quis ad summã expendat, nimiũ etiã multa sunt, illic ubi nullũ oportebat subesse scrupulũ. Cęterũ in epistolis Apostolicis ob sermonis pariter & sentẽtiarũ obscuritatẽ, plura necesse fuit immutare. Nos interim adnotandi diligentiam ita moderati sumus, ut nec superstitione molesti, nec in diligentia diminuti uideremur. Rem autem omnẽ quàm potuimus paucissimis uerbis indicauimus magis quàm explicuimus, ne negocio suapte natura parum amœno, loquacitatis quoque tædium adderemus. Pium est opus, Christianũ est opus. Proinde te quæso lector optime, ut tu quoque uicissim pias aures, & Christianũ pectus ad legẽdũ adferas. Ne quis hęc eo animo in manus sumat, quo fortassis sumit noctes Gellianas aut Angeli Politiani miscellanea, uidelicet quo neruos ingenii, uim eloquẽtiæ, & eruditionem retrusam uelut ad Lydium exigat lapidem. In re sacra uersamur, & in ea re, quæ simplicitate puritateque potissimũ est orbi cõmendata. In qua ridiculum sit humanã eruditionẽ ostentare uelle, impium humanã iactare eloquentiam, quam etiã si forsan adesset, dissimulare conueniebat, ne quis merito possit obiicere τὸ, ἐν φακῷ μύρον. Simplici puroque studio tradidimus hæc Christianis auribus, quo posthac in sacrosancta hac philosophia, & plures uersarentur, & lubẽtius, denique ut minore cum negocio, ita maiore cum fructu. Christũ ipsum, quo teste & adiutore molimur hæc, parũ mihi propiciũ imprecor, nisi ex hisce laboribus adeo nihil uenamur emolumenti, ut magnã etiam certamque rei pecuniariæ iacturam scientes ac uolentes acceperimus. Porrò famę dulcedine tantum ab

est ut

est ut titillemur, ut ne nomen quidem nostrum fuerimus asscripturi, ni ueriti fuissemus, nec hac ratione operis minueretur utilitas: quod apud omnes suspecta res sit liber ἀνώνυμος. Nos ad utrunque iuxta parati sumus, ut uel rationē reddamus si quid recte monuimus, uel ingenue confiteamur errorē, sicubi lapsi deprehendimur. Homines sumus, & humani nihil alienum à nobis esse ducimus. Hoc igitur animo cum ego dederim hæc optime lector, fac ut tu quoque simili accipias. Ea res utrique nostrū cōmodo futura est. Nā & tu plus capies utilitatis, si libenter & cādide quod donatur acceperis, & me mearū uigiliarum minus pœnitebit, si cognouero bonis usui fuisse. Quod si quis existet, uel adeo præfractus ac morosus, uel adeo durus & iniquus, ut nullis incantamētis deliniri queat, ab hoc certe uel precibus impetrare nitar, ut illud saltē æquitatis tribuat pijs studijs, quod tribunalia tribuūt parricidis & sacrilegis. Illic turpe iudicatur, si cognitionem anteuertant calculi, nec pronunciatur, nisi causa diligenter excussa. Legat prius ac inspiciat, deinde si uideatur, damnet ac reijciat. Superbum est de libro ferre sententiam, quem non intelligas, superbius & de eo quem ne legeris quidem. Vale lector quisquis es, quem etiam atque etiam rogo, ut si quid fructus è nostris excerpseris lucubrationibus, officij memor sicuti Christiano dignum est, me uicissim pijs uotis Christo commendes, à quo uno solidum laboris huius præmium expectamus.

Calculi ne cognitionem anteuertant

IN NOVVM TESTAMENTVM, PRIMVM AD GRAECAM VERITATEM, DEINDE AD

uetustissimorũ Latinæ linguæ codicum fidem, postremo ad probatissimorũ scriptorum citationẽ & enarrationẽ quintum iam diligenter recognitũ, cum'q suis collatum fontibus, adnotationes DES. ERASMI ROTERODAMI, in quibus aperitur quibus locis nostra uulgata æditio, cum Grecorũ uoluminibus, uel congruat, uel dissonet, ubi deprauatior, ubi castigatior. [redacted] quod obscurum, explanatur: quod anceps & impeditum, expeditur: [redacted]. Et non solum id agitur, ut castigata sit lectio, sed ne in posterum quoq; facile deprauari possit.

EVANGELIVM secundum Matthæum) εὐαγγέλιον Grece sonat bonum nunciũ. Quanq; Homerus in Odyssea hoc uerbo est usus, pro premio quod dari solet lætũ adferenti nunciũ. Igitur historiam euangelicam, nec prophetiam uocauit, nec aliud simile: sed rem nouam, nouo uocabulo signauit, quemadmodum & Christus apostolis uocabulum innouarat. *Euangelium quid Græcis*

Liber generationis) Nominatiuus est absolute positus, ceu uice tituli. Nam Mattheus, & Marcus, p̄phetico more ingressi sunt euangelicã historiam: siquidẽ prophetæ solent à titulo exordiri: Visio Esaię filij Amos. Et, Verba Hieremię filij Helciæ. Ita & Marcus: Initium euangelij Iesu Christi. Quanq; uideo Herodotũ ad consimilem modum suam exorsum historiam: Ἡροδότου ἁλικαρνασσῆος ἱστορίης ἀπόδεξις ἥδε: Et Lucianum libellum de Astrologia, Ἀμφί τε οὐρανῶν, ἀμφί τε τῶν ἀστέρων ἡ γραφή. Vt appareat gentis etiam fuisse cõsuetudinem. Quanquam hic titulus non est uniuersi argumenti: nec enim complectitur summam historiæ euangelicæ, sed initium ac fontem duntaxat. *Titulus initium libri, more prophetico*

Filij Dauid filij Abraham) τοῦ δαβίδ, τοῦ ἀβραάμ. Græcus sermo non nihil habet ambiguitatis: potest enim hic esse sensus, filij Dauid, qui Dauid fuit filius Abrahæ: Potest & sic accipi, ut intelligatur Christus esse filius utriusq;. Porrò filiũ uocat nepotem: quemadmodum fratres uocant Hebræi, nõ solum ijsdem prognatos parentibus, sed & aliâs ex eadem generis serie propagatos. Illud obiter adnotandũ, Matthæum genealogiæ recensionem accommodasse, ijs quibus scripsit hoc euangeliũ. Scripsit enim Hebręis, nimirum ut creditur Hebraice, quorũ affectibus sciebat fore gratissimũ, si perspexissent Christum esse filium Abraham ac Dauid, quorũ memoria apud illos erat sacrosancta: & ad quos de Christo præcesserat pollicitatio. Contrà Lucas, quia gentibus scripsit euangeliũ, ab Adam ad ipsum usq; deum, porrigit genealogiæ seriem, ut intelligerent Christi gratiam, non ad Iudæos solum, sed ad uniuersum quoq; mortaliũ genus pertinere. Indicauit hoc & Chrysostomus. Porro Dauid priorem nominat: nõ solum ob id quo cõmodius citraq; repetitionem genealogiæ series texeretur, quam causam reddidit diuus Hieronymus: uerumetiam quod huius esset apud Hebræos & recentior, & celebrior memoria, quod adfert Chrysostomus. *Filij dicuntur omnes posteri* *Christus cur Abrahæ ac Dauid filius dictus*

Genuit Isaac.) ἐγέννησε τὸν ἰσαάκ. Græcus interpres, quisquis is fuit. Nam autore Hieronymo, constabat olim hoc euangeliũ à Matthæo scriptum Hebraice fuisse, quod tamen Chrysostomus non audet asseuerare: Sed dicitur, inquit, quod quamtumuis cõstet, ego tamen malim extare quàm cõstare. Etiam si sunt qui putent à Ioanne uersum in linguã Græcam. Etenim quantũ ipse memoria cõsequor, nusquam Hieronymus euidenter indicat se uidisse Matthæi euangeliũ Hebraice scriptum, maxime cum profiteatur se quatuor euangelia ad Græcam ueritatem emendasse, cumq; in hoc unum scripserit cõmentaria. Tum quod in hoc euangelio non pauca citentur ex libris ueteris testamenti, quæ uideantur ab ipsis fontibus dissidere. Vt uel hæc occasio compulsura fuerit Hieronymũ, ad archetypum Matthæi confugere: maxime cum id alijs in locis frequenter, non admodum graui de causa soleat, gaudeatq; facere. Porrò quis ex Hebraico sermone uerterit in Grecum, ne id quidem ullo modo cognitũ. Adeo uacabat illa ætas omni ambitione. Sed ut cœperã, quisquis *Euangelium Matthæi an Hebraice scriptum*

fuit interpres, Hebraicis nominibus diligenter suos addidit articulos: ut quoniam barbarica sunt uocabula, nec ulla casuũ inflexione uariantur, lector hoc modo sexum & casum posset distinguere, τὸν ἰσαὰκ, ἐκ τῆς θάμαρ. Iam illud minutius uideri poterat, quàm ut admoneretur, nisi nunc potissimum in eo negocio uersaremur, uariare Græcos codices, in quibusdam addi ν. ἐφελκυστικόν, in plerisque non addi. ἐγέννησε non ἐγέννησεν. Siquidem Attici perpetuo addunt, siue sequatur cõsonans, siue uocalis, Iones contrà. Argumento est illud apud Aristophanem in Pluto, Καὶ μάντις, ὥς φασιν, σοφός. Etenim si φασὶ legas non cõstabit metri ratio. Posterioris [redacted] ἀρητῆρα, pro ἠτίμησεν ἀρητῆρα. Et quo [redacted] Græcos ἐσθ' ὅτε pro ἔστιν ὅτε. Proinde nõ est quod ea res magnopere moueat lectorem, siue reperiat additum ν, siue [redacted] nem Græcorum linguam in hoc secuti sumus, addito ν, quoties sequitur uocalis, omisso quoties sequitur consonans: præsertim cum uideremus in hoc plerosque Græcorũ codices consentire.

N. ephelcticon

De Thamar.) ἐκ τῆς θάμαρ. De Rahab ἐκ τῆς ῥαχάβ. Mirum cur interpreti Latino magis placuerit præpositio de quàm ex. Quis enim dicitur genuisse aut suscepisse filium de illa, ac non potius ex illa? Non quod nesciam alicubi reperiri de, positum pro ex apud probatos autores. Verum & uitandum arbitror, quod est inusitatum: & stultum fuerit si quis putet hoc passim licere, quod uno aut altero loco sibi permisit scriptor aliquis. Quis enim ferat si quis dicat, Cognoui de literis tuis, cum Latine dicamus, Cognoui ex literis tuis. Cæterum Græci, quoniã non habent quo aspirent uocalẽ, nisi in principio dictionis, Hebraicam aspirationem ח, quomodo possunt exprimunt per χ, sic, רָחָב ῥαχάβ. Et ad eundem modũ hodieque sonant Iudæi, sicuti narrant, Hispani eam literam. Certe Rachab scriptum comperi in bibliotheca illustrissimæ D. Margaretæ, fœminæ supra sexus modũ, omni uirtutum genere cumulatæ, planeque dignæ & Maximiliano patre, & Philippo fratre, & Carolo Cæsare, Ferdinandoque nepotibus: quorũ alterum eò felicitatis euexit fauor numinis, ut uix ab homine sit optanda maior felicitas: alter sic ornatus est omnibus heroicis, uereque regijs dotibus, ut nulla possit accidere tam ingens fortuna, quæ ueris & proprijs illius bonis non uideatur inferior. Atque utinam exemplum Margaretæ uel uiri imitentur, malintque quod datur uacui temporis à negocijs, lectione bonorũ uoluminũ consumere, quàm lusibus aut inanibus fabulis terere. Codex est insignis, totus aureis conscriptus literis. Seruatur Mechliniæ, si quis forte uolet fidei meæ periculũ facere. Indicauit & hoc Hieronymus alicubi. Theophylactus dubitare uidetur, an hęc fuerit Rhaab quæ exceperit exploratores Hebræos Hierichonte, sic enim loquitur, putant quidam.

Hebræam aspirationẽ Græci exprimũt per χ

Margareta Caroli Cæsaris amita

Dauid regem.) Interpres addidit articulum τὸν βασιλέα, ueluti discernens eum ab alio quopiã Dauid, qui non fuerit rex, uel hoc agens, ut hic insignite rex intelligatur: cum alios multos reges cõmemoret, nulli tamen asscribens regij cognominis honorẽ. At mox cum Dauid repetit, inculcat ad eundem modum regis cognomen articulo præmisso, ut recentem illius ac celebrem apud Iudæos memoriam, tituli quoque honore cõmendaret. Porrò si ideo addidit articulum, quod hic primus omnium rex fuerit eorum qui recensentur in genealogia, sufficiebat addere βασιλέα, sine articulo.

Dauid cur solus cognominetur rex

Ex ea quæ fuit Vriæ.) ἐκ τῆς τοῦ οὐρίου, id est, Ex uxore Vriæ, siue ex ea quæ fuerat uxor Vriæ. Nã in huiusmodi Græcus articulus fungitur uice nominis quod subauditur. Cum autem paulopost uertat τὸν τοῦ ζεβεδαίου, filium Zebedæi: quemadmodum scriptum comperi in nonnullis exemplaribus: quæ tandem erat religio hic uertere uxorem Vriæ? Illud adnotandũ, cur maluerit hac nota signare Bethsabee, quàm proprio uocabulo, siue quod res ipsa notior esset ipso mulieris nomine, siue quod ad mysterium Christi & ecclesiæ pertinebat, eius facti refricuisse memoriam.

Bersabeæ nomen cur non ponatur

In transmigratione Babylonis.) A nobis quidem satis percipitur sensus, sed quibus ex Hebræorũ annalibus cognitum est Iudæorũ gentem per Nabuchodonosor regem, Babylonem ductam fuisse captiuam, ac rursus per Esdram suis sedibus restitutam. Cæterum ex his uerbis, nihil aliud intelligi potest, quàm uel Babylonem ipsam aliquò demigrasse, uel Babylonẽ alios aliquò traduxisse, si transmigrationẽ usurpes actiue. Atqui sermonis usus in hoc adhibetur, ut per eum cognoscant, discantque rem, ij quibus antea fuerat incognita nõ ut agnoscamus, ac diuinemus, quod prius noueramus. Recte monet Fabius amphibologias

logias esse uitandas, quoad fieri potest, etiam si sensus nihil recipiat ambiguum: Veluti si quis dicat, Video struthiocamelum deglutire ferrum. Nec enim periculum est, ne ferrum deglutiat struthiocamelum. Id igitur multo magis cauendum, quoties aut anceps redditur sententia, aut absurda, aut nulla. De quo diligēter admonet Augustinus libro de doctrina Christiana tertio. Verti poterat. Posteaq̃ demigratū erat Babylonem, &c, Cum demigrassent Babylonem, aut, posteaq̃ deducti fuerant Babylonem: si cui placet μετοικεῖν usurpare transitiue, aut, In demigratione Babylonica. Quanq̃ planius etiā erat in exilio seu captiuitate Babylonica, &c, Post exilium aut captiuitatē Babylonicam. Siquidem euangelista, rei acerbitatem, uerbi lenitate temperauit, captiuitatem & exilium, demigrationem appellans, μετοικεσίαν, quod conuenit & in eos qui sua sponte sedes ac domicilia mutāt. Et hoc quoq; tempus quod actum est apud Babylonios imputari in rationem genealogiæ putat Chrysostomus. Porrò transmigrandi uerbum est apud Suetonium in Tiberio Cæsare: tametsi demigrare Latinius est, quemadmodum idem dixit, transportauit, pro deportauit.

Amphibologia omnis uitanda

Transmigratio pro exilio N.

Iechonias genuit Salathiel.) Admonet diuus Hieronymus, si Iechonias hic ad finem superioris τεσσαρεσκαιδεκάδος referatur, in proxima non esse quatuordecim, sed tredecim duntaxat: Vnde putat hunc Iechoniam, qui est pater Salathiel non fuisse filium Iosiæ, quem in proxima serie penultimū recensuit, sed illius Iechoniæ filium. Cæterum Iechoniam uocari, qui idem uocetur Iehoiachim: uerum patrem à filio distingui duabus literulis. Nam illum יְהוֹיָקִים Iehoiakim dici per ק &, ם, id est, per k & m: hunc יְהוֹיָכִין Iehoiachin per כ ch & ן n. Tametsi fatetur, hanc scripturæ differentiam apud Græcos, pariter ac Latinos scriptorum uitio, & longitudine temporū prorsus esse confusam: alioquin & בַּת־שֶׁבַע Bathscheba pro Betsabee dicendum, unde ne nos quidem quicq̃ ausi sumus immutare.

Iechonias idem Iehoiachim

Hebræa, longe aliter scribūtur à græce scriben tibus o inrercc. dè, qui et Verca dù, singis amicus.

Virum Mariæ.) τὸν ἄνδρα μαρίας. Dicere poterat & æque Latine, & haud scio an uerecundius, maritum Mariæ. Etiam si non sim nescius, & apud Latinos inueniri uirum pro marito. Nam hæc affinitatis sunt nomina, non coitus. Quod si quis abhorret à uocabulo mariti, audiat Augustinū ita loquentem libro aduersus Faustum xxiij. Primo, inquit, quia maritus eius fuerat, propter uirilem sexum potius honorāda persona. Neq; enim quia concubitu non permixtus, ideo non maritus. Porrò quæ Valla cauillatur hoc loco de Maria & Mariam, minutiora iudicaui, quàm ut his lectorem uoluerim onerare. Præsertim cum si qui forte requirant, ab illius commentarijs per nos olim æditis petere possint.

Vallæ annotationes

De qua natus est Iesus.) ἐξ ἧς ἐγεννήθη. Ex qua genitus fuit Iesus. Est enim passiuum eius uerbi, quod toties uertit genuit ἐγέννησεν. Nihil enim est quod quenquā moueat ille scrupulus, improprie dici gignere mulierem, cum idoneis argumentis declarauerit Valla, tum apud Græcos, tum apud Latinos gignere & gigni, tam mulieri competere, quàm uiro. Nec abs re ridet hoc in loco quorundam inscitiam, qui uelut oraculum pronunciant discrimen inter has duas præpositiones, de & ex: quasi sic loquendum sit perpetuo, conceptus de spiritu sancto, natus ex Maria uirgine, cum apud Græcos eadem sit prępositio ἐξ, quam interpres suo arbitratu nunc de uertit, nunc ex, utcunq; uisum fuerit. Certe hic locus palàm refellit friuolam & commentitiam illorum distinctionem.

Gignit & mulier

Qui uocatur Christus.) ὁ λεγόμενος χριστός. Quoniam apud Hebræos plures fuerunt huius nominis, ut Iesus filius Naue, & Iesus sacerdos, idcirco cognomine addito discreuit à cæteris. Quanq̃ uideo doctos aliquot in hac esse sententia, ut existiment seruatoris nostri Iesu nomen nōnihil diuersum esse, à ducis Iesu & Iesu sacerdotis uocabulo, quod Hebræis scribitur יְהוֹשֻׁעַ Cæterū nostri Iesu nomen ijsdem scribi literis, quibus olim ineffabile dei nomen signabatur, interposita una duntaxat consonante Sin. Quod utinā tam doceri possit solidis argumentis, quàm dictu plausibile est & gratiosum auribus Christianorū. Optarim equidem uel hanc unam ob causam extare euangelium Matthæi uerbis & literis Hebraicis scriptum. Quod si esset, nil negocij foret, hanc de nomine Iesu opinionem, uel refellere, uel astruere. Porrò Christus Græce unctum significat, quo uocabulo Hebræi signant regem: quod apud illos inungi soleant, qui regni susciperent honorē, atq; hoc nomine suū illum nimium iam diu expectatum appellāt מָשִׁיחַ Messiah Hebræi, uno uocabulo, simul & regis & sacerdotis dignitatem explicantes. Nam utriq; cōmunis est unctio, & utraq; dignitas uni cōpetit Christo. Illud tametsi leuiculū est, tamen obiter admonuisse, non abs re

Christus Grece, Messiah Hebraice, unctus Latine

Chriſte non Criſte pronunciandum

fuerit, clericorũ uulgus in templis primam Chriſti ſyllabam exilem ſonare, hoc eſt, per cappa, non per chi: ut quoties Chriſtum uocandi caſu cõpellãt, criſtas alloqui uideantur, non Chriſtum. Atqui non offenditur ille barbariſmis, fateor, at idem non delinitur. Detur ſane uenia, ijs qui per inſcitiam ſimpliciter errauerint, at ſi iure optimo tantum honoris defert eccleſia huic nomini, ut eo pronunciato, corpus inflectat, caput aperiat, genua curuet, qui ſit piæ mentis, non grauabitur, opinor tantillum operæ ſumere, ut uoces illas ſacroſanctas quantũ in ipſo eſt, integre, & emendate pronũciet. Et ſicuti Chriſtianæ mãſuetudinis eſt, non acerbius inſectari, conuicijs ue percellere ſimpliciter errantium imperitiam, nec in huiuſmodi leuiculis erratis atroces mouere tragœdias: ita rurſus Chriſtianæ ſimplicitatis eſt, eruditiorũ monitis libẽter obſequi. Alioqui ſi quis admonitus obſtinate perſiſtat in erratis, ac monitorẽ cui gratiã debeat, ultro rideat & inceſſat: atqꝫ id deniqꝫ poſtulet, ut illi ſecum errent potius, hoc eſt, ut uidentes cæcum ſequantur errantem, citius quàm ipſe errorẽ mutet, quis non intelligit quantũ hic abſit ab illa Chriſtiana ſimplicitate, cui uenia debeatur? Et ſi deus odit faſtuoſam peritiam, quantopere tandem credimus illum auerſari ſuperciliosam & intractabilẽ inſcitiam? Nõ ferant ipſi, ſi quis pro Petro Phetrum, aut pro Philippo Pilipphum appellet: nec aliam ob cauſam id nõ ferant, niſi quia ſic ipſi non ſoleant loqui. Et tamen in ijs, in quibus fœdior eſt lapſus, admoneri ſe non patiuntur.

Omnes generationes.) πᾶσαι γενεαί. Græca uox πᾶς anceps eſt ad omne, ad quidlibet et ad uniuerſum, unde hic magis quadrabat uniuerſo, quandoquidẽ ſignificat rei ſumma.

Cur in genealogia præteriti quidam.

Genealogia ſeruatoris quoſdã prætermittit

Generationes quatuordecim.) Origenes in commentarijs quos ſcripſit in epiſtolam ad Romanos, et diuus Hilarius in expoſitione canonis in Matthęum, indicant à Dauid, uſqꝫ ad id temporis, quo deducti ſunt Babylonem, non quatuordecim, ſed ſeptemdecim, deprehendi generationes: idqꝫ neqꝫ mẽdacio, neqꝫ negligentiæ uitio, ſed conſulto factum, ut tres in medio generationes præteritæ fuerint. Nam iuxta Matthæũ Ioras genuit Oziam, cum is quartus ab illo ſit. Siquidem ut refertur libro Regum quarto, Ioras genuit Ozochiam, Ozochias Ioan, Ioas Amaſiam, Amaſias Oziam, quem eundem nonnunqꝫ & Azariam uocant. Origenes contemnit literam, idqꝫ facit ſuo more. Hilarius ideo putat præteritas, quod Ioras ex gentili fœmina ſuſcepiſſet Ozochiam. Præterea quia per prophetam erat prædictum, non ſeſſurum in throno regni Iſraëlis, uſqꝫ ad quartam generationem, labem ethnici generis, euangeliſta uoluit abolere ſilentio. Sed hęc ad inſtitutum proprie non pertinent, præſertim cum conſentiant omniũ Græcorũ & Latinorũ exemplaria. Nam quod ſcribit Hilarius in quibuſdã inueniri codicibus, de Regum libris ſentit opinor. Verũ hac de re diligentius tractat diuus Hieronymus hunc enarrans locum. Illud expendat diligens lector, qui conueniat hic euangeliſtam offenſum fuiſſe quorundam impietate, cum ante Ruth poſuerit & uxorem Vriæ, & Rahab ſcelere nobiles fœminas.

Generatio uox ambigua

Chriſti autem generatio.) ἡ γέννησις: Mea ſententia rectius erat natiuitas quàm generatio uel ob id quo uitaretur amphibologia: etiam ſi nobis nõ eſt ambiguum. Alioqui generatio non ſolum ad naſcentem, uerumetiam ad generantem pertinet. Et Latinius erat, Sic habebat quàm ſic erat, ſenſu nihil immutato. Leuiculum eſt, quod in Gręcis codicibus habetur Ieſu Chriſti, τοῦ δὲ Ἰησοῦ χριστοῦ. Suſpicor autem additum Ieſu, uel à ſcriba, uel ex conſuetudine recitationis eccleſiaſticæ. Nam neque Chryſoſtomus quicquam attingit de nomine Ieſu, cum de Chriſto, hoc eſt Meſſia, faciat mentionem. Et ad contextũ ſermonis non perinde congruit additum Ieſu nomen. Sic enim habet: Et à trãſmigratione Babylonis uſque ad Chriſtum generationes quatuordecim. Chriſti autem generatio ſic erat. Repetitur uox Chriſti è proximo. Eleganter autem hac ceu pręfatiuncula excitauit auditoris animũ, rem inauditam ac prodigioſam narraturus.

Ἰesu nomen additum uidetur

γὰρ particula connectens orationem

Cum eſſet deſponſata.) Deeſt apud nos coniunctio γὰρ, id eſt, enim. μνηστευθείσης γὰρ. Quanquam ea nihil habet momenti, niſi quod narrationẽ cum pollicitatione pręcedenti connectit. Eſt autem apud Græcos uox ei rei quam declarat accõmodatior, magiſqꝫ peculiaris. Siquidem illi μνηστῆρας uocãt, qui puellæ nuptias ambiunt, qui Latinis dicũtur proci. Et μνηστεύειν tradere ſponſam proco.

Mater Ieſu Maria.) Mater eius eſt Græce. Nam Chriſti paulo ante meminit, ne uideatur de alio quopiam ordiri ſermonem, τῆς μητρὸς αὐτοῦ. Atque ita ſcriptum legitur in peruetuſtis

uetustis Latinorũ exemplaribus, nominatim in duobus, quæ mihi in secũda recognitione aderant, Paulino & Corsendoncensi. Itidem in aureo codice Margaretæ, consentientibus quatuor uetustissimis exemplaribus, quæ nobis præbuit collegium diui Donatiani Brugis. Et ad eum modum citat Origenes in homilia, quæ uulgo legitur in cultu ecclesiastico, uarijs nominibus explicans uim eius pronominis eius. Neq; secus legit Chrysostomus homilia in Matthæum quarta, cumq; hoc Theophylactus.

Exemplaria uetustißima

Priusquam cõuenirent.) πρὶν ἢ συνελθεῖν. Verecunde significat cõiunctionem uxoris & mariti. Alioqui conueniunt potius qui cõcordant, aut qui in eundem congregant locum. Congredi tamen & congressum legimus pro consuetudine mariti & uxoris. Quanquã & coire quondam uerbum uerecundũ, postea factum est usurpatione parum castum. Eos uero qui ex hoc loco sumũt ansam insaniendi, ut dicant Mariam postea more uulgari fœminarũ peperisse filios, abunde refellit Hieronymus scribens aduersus Heluidium, et Chrysostomus hunc edisserens locũ. Deniq; suffragatur et Laurentius exemplis aliquot ex ethnicorum quoq; libris in medium adductis. Nam id additum est ab euangelista, non ut quod secutũ esset significaret, sed ut inusitatæ rei miraculũ aperiret. Perinde quasi dicat aliquis, iudices de causa pronunciasse priusquã causam cognoscerent: cũ iuxta solennem morem prius audiant iudices quàm ferant sententiã. Qui sic loquitur, nõ hoc sentit, iudices cognouisse causam, posteaq; tulerint sententiã. Vt igitur illic priusquã causam cognoscerent, nihil aliud est quàm non cognita causa, & citra causæ cognitionem: ita hic priusquã coirent, nihil aliud est, quàm sine congressu connubiali, siue absq; coitu. Cæterũ ut res est gesta, ita narrat euangelista, non ut ipse nouerat. Nondum intelligebat Ioseph mysteriũ: grauidam uidet: congressum non intercessisse nouit, & idcirco nõdum euangelista pronunciat uirgineum esse conceptũ, donec angelum id aperientem producit. Quis enim hominũ suspicaretur, mulierem è spiritu cœlesti concepisse fœtum humanũ? Sed minus offendiculi habiturus erat sermo, si uertisset per præteritũ tempus, Priusq; conuenissent, siue ut nos uertimus, priusquã congressi fuissent. Siquidem mollius est, priusquã cognouissent causam, damnauerũt reum, quàm priusq; cognoscerẽt. Iam enim magis uidetur cognitio sequutura.

Conuenire pro coire

Heluidianorum error

Priusquam quomodo accipiendum

Inuenta est in utero habens.) εὑρέθη. Cur non potius deprehensa est, aut certe reperta? Nam inuenimus quod quærimus, Deprehendimus, quod latebat, præsertim in flagitijs. Reperimus, uel casu obuia, uel præter spem oblata. Porrò participiũ ἔχουσα uice uerbi infiniti positum est. Deprehensa est habens, pro eo quod est, Deprehensa est habere. Annotauit super hoc uerbo nõnihil & Chrysostomus homilia quarta, significans id reperiri, quod nouum præter spem, ac prẹter expectationem compertum sit. Mirum est autem quam ob causam interpretem Latinũ delectauerit ea περίφρασις, In utero habens, pro grauida, siue prægnante: cum hæc non solum idem significent, sed & uerecundius. Nam ferre uterum dicunt Latini. Quanq; enim in utero habere Græcis eleganter & usitate dicitur, at Latinis non itidem. Proinde Matthẹus, aut huius interpres Græcus eleganter dixit, ἐν γαστρὶ ἔχουσα. Quandoquidẽ Athenẹus libro Dipnosophistarũ decimo scribit hunc in modum de Ischomacho mimo: Καὶ πτωχῆς τινὸς τῆς γαστρὸς πονούσης, ἐπεὶ ὁ ἰατρὸς ἐπυνθάνετο, μὴ ἐν γαστρὶ ἔχει, πῶς γὰρ εἶπεν, τριταία μὴ βεβρωκυῖα, id est, Et cum pauperculæ cuidam doleret uterus, ac medicus interrogasset, num in utero haberet, qui possit, inquit, cũ triduo nihil ederit. Cauillũ in hoc est, quod cũ medicus sentiret, num grauida esset mulier, mimus ex ambiguo sumpsit ansam iocãdi. Item Herodotus libro 3. scribit Cambysen regem Persarũ, aduersus sororem & eandem uxorẽ θυμωθέντα ἐπιπηδῆσαι αὐτῇ ἐχούσῃ ἐν γαστρὶ καὶ ἐκτρώσασαν ἀποθανεῖν, id est, cõmotum irruisse in eam quum esset in utero habens, ac aborsu facto mortuam esse. Verũ de hoc mox paulo plura dicemus.

Inuenire, reperire, deprehendere, parum eleganter positum

Iocus mimi ex Athenæo

De spiritu sancto.) ἐκ πνεύματος ἁγίου, id est, è spiritu sancto. Nihil est enim quod nos moueat factitia quorundam differentia, Quanquam hic quoq;, loco uiri positus est spiritus sanctus. Siquidem lector audiens illam cum marito non fuisse congressam, et iam ferre uterum, statim cogitaturus erat, ex quo igitur alio uiro? Proinde mox excludit hanc cogitationem, non ex uiro, inquiens, sed ex spiritu sancto. Illud perpendat uelim, prudens, ac uigilans lector, num hoc loco locus sit distinctioni diui Augustini, quam tradidit libro de natura boni, quem scripsit aduersus Manichæos capite uicesimo sexto. Ex aliquo recte

Ex & de quid differant

dici, quicquid de illo sit, at non retrorsum. Ex deo siquidem omnia sunt, uelut ab autore, at non de deo, quod res conditæ, non sint participes substantiæ diuinæ. Sed humanus ille fœtus, quatenus erat humanus, iuxta prædictam distinctionem accommodatius, opinor, dicetur è spiritu sancto, quàm de spiritu sancto. Certe apud Græcos eadem est præpositio, quam nos nunc de, uertimus, nunc ex.

Cum esset uir iustus.) δίκαιος ὤν. Quoniam Græcus sententiam extulit per participium, liberũ nobis reliquit, addere coniunctionẽ, quæ cõmodissime faceret ad sensum. Sed hæc uox cum, magis aliquoties sonat aduersum quiddam. Vt cum sis pauper, tamen fastu turges. At hic ceu causam adducit, cur noluerit illam traducere, quod iustus esset. Quasi dixisset, Ioseph eo quod esset uir iustus noluit eam infamare. Mire uero iustum uocat, ob id, quod in ius trahere noluerit, neq; punire quod lex punire iubet. Iustum autem uocat, non ob unam uirtutem, quæ prima est inter quatuor morales, sed ob absolutam omnibus numeris probitatem. Sic Aristoteles in Ethicis, Iustitia, inquit, in sese uirtutem amplectitur omnem, & ἀδικίαν pro quouis peccato usurpant sacræ literæ. Subnotauit hoc Chrysostomus. Nam prorsus raræ cuiusdam ac prodigiosæ probitatis erat, cum sponsæ tumentem uterum, & indubitata cõceptus signa uideret, nec expostulare cum uxore, nec queri apud affines, nec zelotypia discruciari, nec in ius ire, & ad pœnam rapere, sed suos æstus apud se duntaxat premere: tantum in animo secum de secreto diuortio cogitare. Grauidam uidebat & mysterium, ut dixi, nondum nouerat, quod mox ab angelo discit.

Iustus pro bono

ἀδικία pro omni peccato

Nollet eam traducere.) παραδειγματίσαι, Illud demiror hoc loco, qui factum sit, ut interpreti Latino, sermonis politiem aliâs negligere solito, tam elegans uerbum in mentem uenerit. Nam ad uerbum uertendum erat exemplificare, siue per periphrasim, exemplum facere. Siquidem elegantior usus huius uerbi fuit in causa, ut celebres aliquot Theologi lapsi sint hoc loco. Quorũ de numero est haud aspernãdus theologus Petrus Lombardus ῥαψῳδὸς eius operis, quod uocant Sententiarũ: quem arbitror equidem & probum fuisse uirum, & ut illa ferebat ætas, eruditum. Atq; utinam illius labor tam feliciter cessisset orbi Christiano, quàm ab illo susceptus est pio studio. Siquidem apparet illum hoc egisse, ut semel collectis quæ ad rem pertinebant, quæstiones omnes excluderet. Sed ea res in diuersum exijt. Videmus enim ex eo opere, nunquam finiendarum quæstionum, nõ examina, sed maria prorupisse. Is in quarto sententiarũ libro semel atq; iterum sic usurpat hoc uerbum, quasi tum sponsus traducat sponsam, cum rem habuerit cum illa. Sic enim habet distinctione uigesima septima: Quidam tamen asserunt uerum coniugiũ non contrahi ante traductionem & carnalem copulam, nec uere esse coniuges aliquos, nisi intercedat commixtio sexus. Rursum aliquanto post: Sed quia nondum traducta, nec res uxoria intercesserat, id est, concubitus coniugalis. Satis autem arbitror liquere Petrum Lombardum, coniunctionem &, accipere interpretatiue, Alioqui si traducere dixit pro eo quod est sponsam in domum sponsi deducere, Coitus intercedere potest sine hac deductione, nec statim cognoscitur quæ deducta est, Exemplũ est mater domini Iesu. Et hodie quum sponsa est admodum puella, mos est ut sponsus in unis ædibus annũ unum habitet cum sponsæ parentibus. Haud tamen inficior, traducere natiuo significatu esse alicunde aliò ducere, quemadmodum Demea Terentianus, traduci iubet & matrem et omnem familiam, Verum ibi Terentius non est usus uerbo connubiali, nec uerisimile est hunc autorem imitatum fuisse Terentium, sed quoniam tantum Latine nouit, nec id exacte, quod in euangelio legerat, noluit eam traducere, interpretatus est noluit cum ea rem habere, quia cogitabat diuortiũ. Neq; me fugit, quosdam sic hinc elabi uelle, ut dicant traductionẽ hic accipi pro consensu ad cohabitandũ, quod aliquanto etiam est absurdius, Perinde quasi quis refellens eum qui diceret cucurbitã significare tergum asini, neget significare tergũ ipsum, sed clitellas tergo impositas. Quod si traductio est consensus ad cohabitandũ, cur is separatur à reliquis officijs coniugũ: aut quod erit coniugiũ sine consensu domesticæ consuetudinis? Denique cum hic cõsensus sit mutuus, traductio tam sponsæ tribuetur quàm sponso. Quis autẽ unquam legit traduci sponsum? Iam ubi apud iurecõsultos de matrimonio tractantes fit mentio traductionis? Quod si cõtendant sponsam traduci, cũ in ędes sponsi deducitũ, iam Iosephus & Maria iunctim in unis ędibus habitabãt, imò Maria in ędibus Ioseph sponsi sui habitabat.

Petrus Lombardus notatus

Traductionem nõ rectè accipi pro consensu ad cohabitandum

Id quod

Id quod clare testatur Chrysostomus homilia in Matthæũ quarta, addens id ueteri consuetudine receptũ, ut sponsæ in sponsorũ ædibus haberentur. Et aliquanto inferius in eadem homilia. Neq; enim, inquit, expellere de domo uoluit, sed à se tacite dimittere. Expellere de domo uocat traducere, quod id citra infamiã sponsæ fieri nõ posset, maxime cum esset grauida. Proinde res satis indicat, Petrum Lombardũ, aut alium quem is secutus est autorem, ex hoc loco sumpsisse occasionẽ erroris, qui intellexerit Ioseph ob suspicionẽ adulterij noluisse coitu cõfirmare matrimoniũ. Pudendus quidem lapsus, præsertim in ijs, qui se totius orbis doctores profiteant̃, sed ætati magis imputandus quàm homini. Quid enim poterat eo seculo, quo prorsus extincta lingua Græca, maxima ex parte & Latina, Literis Hebraicis plusquã sepultis, obliteratis omnibus fermè uetustis scriptoribus, si quid erat explicandum ad Isidorũ uelut ad sacram ancoram confugiebatur: quem idem secutus Metropolis interpretatur à μέτρου mensura, & πόλις ciuitas, quũ Græce sit μητρόπολις, & Acolytos, siue ut ego sanè legendum arbitror, acoluthos, sic enim Græci famulos à corpore uocant, interpretatur ceroferarios, aliaq; cõsimilia: nisi quod magis arbitror, hæc à recentioribus assuta, qui ferè mos est, prçsertim in hoc scripti genere. Quin & illud demiror, quis indicauerit Nicolao Lyrensi, traducere idẽ esse quod propalare. Sic enim interpretat̃. Et in glossa quam uocant ordinariã adiecit nescio quis, Pro traducere Grçci habent propalare: perinde quasi propalare, Græca uox sit. Hugo Cardinalis traducere interpretat̃ in damnũ suum ducere. Quanq; multis argumentis colligere licet, temporũ illorum plerosq; scriptores, Grçcorum etiam cõmentarijs adiutos fuisse, qui tum ferè quomodocunq; uersi fuerant in Latinũ sermonem, ut suis indicabimus locis. Alioqui qui potuit Thomas diuinare ex ea translatione quid sentiret Aristoteles, quã nec ipse fuerat Aristoteles intellecturus, etiam si Romane calluisset? Neq; uero damno, quod aliorũ monumẽtis adiuti sint. Illud demiror, cur ceu data opera, cælent eorũ nomina per quos profecerant. Magis aũt, cur libri quoq; suppressi sint, unde decerpserant. Verũ hæc aliàs. Coaceruator sententiarũ uidetur hallucinatus ex uerbis Hieronymi, qui locum præsentem edisserens, scribit in hunc modũ: Si quis fornicariæ coniungitur, unum corpus efficitur. Et in lege scriptũ est, Non solum reos, sed & conscios criminũ, obnoxios esse peccato. Quasi Ioseph ideo noluerit Mariam traducere, hoc est cõiungi cum ea, quod adulteram iudicaret, *ne fieret unũ corpus cum ea*. Atqui non illic agit Hieronymus de coniunctione cõnubiali, sed causam aperit, cur Ioseph uir iustus, noluerit illam accusare, & populi fabulam reddere, quod palàm testant̃ ea quæ mox cõsequuntur. Nempe hęc, Sed hoc testimoniũ Mariæ est, quod Ioseph sciens illius castitatẽ, & admirans quod euenerat, cælat silentio, cuius mysteriũ nesciebat. Est aũt uarius usus apud Latinos huius uerbi, traducere. Verum ut nullus elegantior, ita nec rarior alius, quàm cum significat promulgare quempiam, & in publicum uulgi sermonem efferre. Sic enim Martialis:

Isidorus notatus

Metropolis

Acoluthi

Aristoteles misere uersus olim

Traducere quid sit Latinis

Rideris, multoq; magis traduceris Afer,
Quàm nudus medio si spatiere foro.

Et arbiter Petronius, Neue traducere uelitis tot amicorũ consilia secreta, quæ uix mille homines nouerũt, hoc est, ne uelitis in uulgus efferre. Apposite usus est hoc uerbo Seneca in epistola ad Lucilliũ centesima: Volo luxuriam obiurgari, libidinem traduci, impotentiam frangi. Quoniam enim libido latebris gaudet, ac lucem hominumq; conspectum fugitat, optat ut traducatur hic morbus, quo uel pudoris remedio sanetur. Translatum apparet ab ijs, qui quo cõspicui sint omnibus, per celeberrima urbis loca producũtur, id quod uictis, aut facinoris alicuius damnatis ignominiæ causa fieri solet. Ita Liuius libro ab urbe condita secundo, Vos omnibus ciuibus, peregrinis populis spectaculo abeuntes fuisse, uestras coniuges, uestros liberos traductos per ora hominũ. Vtitur in eundem sensum Tranquillus in Vespasiano. Diuus Chrysostomus hunc edisserens locum apertissime uim indicat huius uerbi cum ait: Non solum noluit eam damnare, sed ne publicare quidem. Nam hoc uerbo usus est interpres Chrysostomi, quũ pro damnare sit κολάσαι, pro publicare παραδειγματίσαι. Rursum idem uerbum traducere, in iudiciũ trahere: item publicare, & in iudicium tradere interpretat̃. Nec ab hoc multũ abhorret Hilarius, qui παραδειγματίσαι, putat esse legũ exemplũ ædere in quempiã. Sic enim ait in expositione canonis, quem cõposuit in Matthæũ: Quia iustus ipse nollet in eam lege decerni, Quin libro Numerorũ cap. xxv.

quod nostra habet æditio: Tolle cunctos principes populi, & suspende eos cõtra solem in patibulis, Diuus Augustinus iuxta illius regionis æditionẽ legit hunc in modum: Ostenta domino duces populi cõtra solem. Cæterum quod ille uertit, Ostenta, Græcus uerterat παραδειγμάτισον, uelut in exemplũ ede, quo cæteri hoc exemplo terreãtur. Idem hunc ipsum adducẽs locum epistola 54. pro traducere legit, diuulgare. Quin & diuus Ambrosius enarrans psalmũ, Beati immaculati, sermone septimo palàm à nobis stat, scribẽs hũc in modũ: Quia iustus seipsum accusare malit, quàm alium deformare. Deniq; de Ioseph, cui desponsata erat Maria mater domini scriptũ est, Quod cum eam grauem utero uidisset, cum esset iustus, noluit eam traducere: et utiq; nullum adhuc audierat oraculum. Itaq; non solum ab ultionis atrocitate, sed etiã ab accusationis seueritate iusti aliena persona est: potiusq; ducit, suam remissionẽ accusari, quod non indicauerit, quàm alienũ crimen arguere. Atq; his omnibus consentiens Theophylactus Bulgariensis episcopus, Græcus interpres noui testamenti παραδειγματίσαι inquit τουτ' ἔστι φανερῶσαι καὶ κολάζεσθαι, id est, palàm facere ac punire. Deniq; est quidẽ anceps latina uox, siquidem nõnunq; traducit qui in diuersam ducit partem, sic enim usurpauit, tum Cicero, tum Suetonius. Atqui Græca uox non patitur, ut huc confugiamus. Sed ob morosos quosdam diutius inmoror his euincendis, quàm eruditus lector laturus sit. Sensus igitur est, Cum Ioseph esset uir probus, uideretq; sponsam grauidam, nec tamen mores eius paterentur, ut posset adulteriũ credere, cælandum esse duxit, quod admirabatur. Quanq; reperio Theophylactũ in hac esse sentẽtia, ut dicat Ioseph ob id clanculũ uoluisse diuertere, quod se iudicaret indignũ consuetudine coniugis, quæ iam è spiritu cœlesti concepisset. Verum hæc interpretatio coactior est. Nam si complexim legas, Reperta est, nimirum ab Ioseph, in utero habens è spiritu sancto, ut sit sensus: Iam tum fuisse compertũ Ioseph, quod sponsa conceperat nõ ex ullo uiro, sed è spiritu, quorsum postea opus fuit angelo, qui moneret in somnis? Porrò cũ hanc addit causam, cur timere non debeat, Quod enim in ea natum est, de spiritu sancto est, satis indicat metum Ioseph, non è reuerentia, sed uel è suspicione, quod non ueritus est dicere Chrysostomus: uel certe ex admiratione fuisse profectum. Alioqui ex sermone angeli magis debuerat timere, certior factus de mysterio cœlesti. Quod si cui durius dictum uidetur Ioseph quicq; addubitasse de castitate Mariæ, is audiat Augustinũ durius etiam loquentem in epistola 54. ad Macedonium: Vnde Ioseph, inquiens, cui mater domini fuerat desponsata, cũ eam cõperisset esse prægnantem, cui se nouerat non esse cõmixtum, & ob hoc nihil aliud quàm adulteram crediderit, puniri tamen eam noluit, nec approbator flagitij fuit. Item Ambrosius de institutione uirginis. Quid autẽ, inquit, præiudicat Mariæ, si cœlestis consilij mysterium Ioseph non intellexit, & putauit uirginem non esse, quam pręgnantẽ uideret? Vsus est traducendi uerbo duobus in locis diuus Paulus apostolus, in epistola ad Colossenses cap. secundo. καὶ ἐκδυσάμενος τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ἐξουσίας ἐδειγμάτισεν ἐν παῤῥησίᾳ, id est, Expolians principatus & potestates traduxit confidenter. Quod uicti soleant in triumphis circũduci, palamq; ostendi populo. Et in epi. ad Hebræos cap. sexto: ἀνασταυροῦντας ἑαυτοῖς τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ, καὶ παραδειγματίζοντας. Interpres proximo loco uertit traduxit, hic uertit ostẽtui habentes. Quanquam mihi sanè nonnihil interesse uidetur inter δειγματίζειν & παραδειγματίζειν, Siquidem δειγματίζειν est simpliciter exempli causa ostendere, παραδειγματίζειν ob pręposiitionem additam, in malam partem sonat. Etiam si utrunq; deducitur à δεῖγμα, quod est exemplum, & δεῖγμα à δεικνύω deductum est, quod est ostendo.

Ioseph cur uoluerit Mariam dimittere

δειγματίζειν & παραδειγματίζειν

Occulte dimittere.) ἀπολῦσαι Græcis ambiguũ est uerbum. Dimittimus exercitũ instructum: dimittitur senatus: dimittitur concio, cum unicuiq; potestas sit quò uelit abeundi. Dimittimus & amicũ uolentẽ proficisci. At hoc loco Latinius simul et apertius erat amittere à se, siue repudiare, siue diuortiũ cũ ea facere (Id enim sensit euangelista) idq; clanculũ, quod palàm non posset citra periculũ simul & infamiã uxoris. Etiamsi me non fugit, apud Suetoniũ dimissam dici, quæ sit repudiata. Neq; par est quenq; offendi, ceu duriore uerbo repudiandi, cum Hilarius eruditus iuxta ac pius autor, nõ ueritus sit uti duriore. Sic enim ait exponens canonẽ Matthæi: Volenti eam abijcere. Id nimirũ atrocius est q; repudiare.

Dimittere pro repudiare

In somnis.) κατ' ὄναρ, id est, per somnium. Quanq; sensum eleganter expressit interpres. Nam quod in somnis apparet, per somnium appareat necesse est. Nec est apud Græcos

Apparuit

Apparuit Ioseph, sed apparuit illi. Certe ei legitur, in emendatioribus nostris, nominatim in aureo Codice. Nam liceat interim hac nota significare librum, quem diximus esse in aulica bibliotheca Mechliniæ.

Accipere παραλαβεῖν melius adiungere

Accipere Mariam coniugem.) παραλαβεῖν, id est, adiungere in consuetudinē uitæ. Iam enim acceperat, sed diuortiū meditabatur. Rursus interpres abhorruit à uocabulo uxoris, cum euangelista non uereatur Ioseph patrem uocare Iesu. Certe diuus Hieronymus uxorem legit, non coniugem. Id quod & interpretatio illius declarat. Excusat enim uxores in diuinis literis aliquoties dici quæ sponsæ sint. Alioqui Græci sponsam appellant νύμφην. Porrò γυνὴ Græcis nunc uxorem sonat, nunc quamcūq; mulierē. Chrysostomus homilia in Matthęum quinta, indicat nomen hoc parum competere in uirginem, sed tamē crebro tributum ab euangelistis quo mysterium cælarent, & arcerent stupri suspicionem.

Natum pro conceptum

Quod enim in ea natum.) τὸ γὰρ ἐν αὐτῇ γεννηθὲν, id est, genitum. Sic enim appellat id quod conceptū est in utero, & nondum enatum. Natum enim dicitur etiam id, quod quocūq; modo cœpit esse. Nos tamen conceptū uertere maluimus, ne quem torqueret sermo minus usitatus. Porrò natum hic positum pro conceptum fatetur & indicat diuus Augustinus libro primo quæstionum in Genesin. Et Tertullianus libro de carne Christi. Nam ex hoc loco insanus Valentinus dicebat Christum natum per uirginem non ex uirgine, quū paulo superius Matthæus non abhorruerit ab hac præpositione, Ioseph genuit Iacob uirum Mariæ, ex qua natus est Iesus.

Valentinus ait Christū natum per uirginem nō ex uirgine

De & ex apud Græcos eadem

De spiritu sancto.) ἐκ πνεύματός ἐστιν ἁγίου, id est, è spiritu sancto est, siue ut nos uertimus, A spiritu sancto profectum est: ut autorem indicet præpositio. Iam diximus, quod recentiores aliquot Theologi, ingens mysterium subesse uolunt in hisce præpositionibus ex & de: cum apud Græcos eadem sit præpositio, apud nos diuersa, tantum quia libuit interpreti, qui frequenter affectat uarietatem, ubi nihil opus.

Pariet autem filium.) Annotauit Chrysostomus, nō esse dictum, Pariet tibi filium, quēadmodum solet dici patribus: Et tamen dictum est, Vocabis nomē eius Iesum: quod autoritas imponendi nominis soleat esse penes maritum. Id tametsi uidetur à suscepto negocio alienius, tamē admonere uisum est, quod ad tuendā lectionis integritatē pertinere uideret.

Iesu seruatoris nomen idem esse cū nomine Iosue ducis

Et uocabis nomen eius Iesum.) Vel hic refelli potest Iudæorū nostræ tempestatis uæsania, qui uolunt Christo diuersum fuisse nomen, à nomine ducis Iosue, & Iosue sacerdotis. Certum est enim ישׁע, siue additis duabus literis Vau & He יהושוע Hebræis sonare salutem. Et angelus uocabuli rationē exponens, Ipse enim, inquit, saluū faciet populū suum. Id quod annotauit et Hieronymus. Et diuus Chrysostomus homilia prima testatur in ipso statim euangelij frontispicio: Liber generationis Iesu Christi filij Dauid, studio ab euangelista additum Christi cognomen, ut eo discerneretur à duce Iosue. Rursum additum, Filij Dauid, quod ille Iosue de tribu Dauid non fuerit. Porrò si nomen erat diuersum, quorsum attinent hæ notæ, nomen à nomine secernentes? Cæterum Latinius erat, A peccatis suis, quàm eorum. Verū interpres, opinor, uitauit amphibologiam: sed dum uitat hoc incommodum, in aliud incidit incōmodum. Neq; uero periculum erat ne quis acciperet Iesum liberasse suos Iudæos à suis ipsius peccatis. Medium erat à peccatis ipsorum.

Amphibologia triplex

Per prophetam dicentem.) Sermo Græcus bifariam accipi potest. Altero modo sic, ut impleretur, quod dictum erat à domino, qui loquutus est per prophetam. Altero sic, Vt impleretur, quod dictum erat à domino per os prophetæ, cuius hæc sunt uerba, Hæc amphibologia Græcis hinc nascitur, quod utraq; præpositio ὑπὸ & διὰ, id est, à & per, eundem nominis casum ascisci͏unt. τὸ ῥηθὲν ὑπὸ τοῦ κυρίου, διὰ τοῦ προφήτου λέγοντος. Verum posterior sensus mihi magis probatur, quod uideam hanc sermonis figurā solennem esse sacris literis, quoties aliena uerba recitant. Id quod Latini faciunt per, inquit, & inquam. Iam uerbum impleretur, pro perficeretur, ut ignotum est Latinis auribus, nisi cum sentimus addi quod deerat rei consummandæ, ita ex Hebræi sermonis proprietate relictum est. Quod genus permulta licebit in apostolorum literis animaduertere.

Implere, pro perficere

Alma quid Hebræis

Ecce uirgo.) ἰδοὺ ἡ παρθένος. Apud prophetam Hebræum nomen est, non בתולה Bethula, quod proprie uirginē significat, & intactam uiro, sed עלמה alma siue alama, quod puellam siue adolescentulam significat. Hoc ætatis est nomen, illud integritatis. Cæterum

Hieronymus negat uſquã inueniri in ueteri teſtamento uocabulum alma, niſi de uirgine. Certe Geneſis capite xxiiij. Rebeccam adhuc uirginem alma uocat. Et deuteronomij capite xxij. lex punit raptorẽ alma, id eſt, puellæ, haud dubium quin de uirgine ſentiens, quẽ locum adducit & Origenes aduerſus Celſum. Proinde Septuaginta uocem hanc interpretati ſunt ἡ παρθένος, id eſt, uirgo, cæteris licet omnibus puellam interpretantibus. Quanquam apud Hebræos uox eſt anceps, ut quæ tum puellam ſignificet, tum abſconditã, quod אָלַם alam Hebræis ſonet, abſcondit. Vnde quod in titulo noni pſalmi poſitum eſt עַלְמוּת pro quo cæteri interpretes tranſtulerunt pro adoleſcentia, Septuaginta tranſtulerunt, Pro abſconditis: ut alma non ſolum uirginem ſignificet, ſed κατ᾽ ἐπίτασιν uirginem abſconditam, & à uirorum conſpectu ſecluſam. Qui mos & hodie ferè manet Italis. Quin & punica lingua, quam nonnulli uolunt ab Hebręis ortam, alma uirgo dicitur. Nam quod adiecit Hieronymus, Latinis quoque quod ſanctum ſit almum dici, ioco uerius quàm ſerio locutus uidetur. Neque enim ſi in tot milibus uocum una aut altera caſu conueniat, continuo uideri debet linguarũ cõmertio fuiſſe factum. Neque tamen alma uocabulũ competit in quamuis uirginem, poteſt enim & anus eſſe, ſed in eam uirginem duntaxat, quæ puella ſit, & iam nubilis, ac nondum nupta, hoc eſt cognita uiro. Verum ſi cum contentioſis agatur, quantumuis conſtet alma ſignificare uirginem, non tamen euincemus ex his uerbis uirginem fuiſſe quæ conceperit. Sic enim de infantula liceat loqui, Hæc pariet liberos, at non protinus pariet infantula. Verum cum ceu nouum ſignum polliceatur deus, quid noui fuerat, ſi quæ prius erat uirgo, poſtea congreſſa uiro, conciperet ac pareret, id quod eſt omnium cõmune? Poſtremo nec illud arbitror negligendum, non dictum eſſe ſimpliciter παρθένος, ſed ἡ παρθένος: Vt non de quauis uirgine poſſit accipi, quod nihil erat monſtri, ſed certa quæpiam: ut inſignis uirgo denotetur, quæ ſit paritura. Proinde uertendum erat: Ecce uirgo illa concipiet. Ad quem modum nos locis aliquot articuli uim expreſſimus. Et הַ apud Hebræos hoc loco præpoſitum articuli uim habet.

Virgo illa

In utero habebit.) ἐν γαστρὶ ἕξει, pro eo quod eſt, Grauida ſiue prægnans erit. Nam apud Eſaiam cap. vij. unde locus hic citatus eſt, הָרָה habetur, quod diuus Hieronymus concipiet uertit, cum tamen Hebræa uox hic uideatur eſſe præſentis temporis. Cæterum diuus Hieronymus hunc enarrans locum legiſſe uidetur ἔχει præſentis temporis, non ἕξει futuri: quaſi propheta ceu rem futuram prædixerit, & ob id ſcripſerit, accipiet, Euangeliſta reſpexerit ad id quod iam erat factum, Eaque gratia ſcripſerit habet. Quod uerbum tametſi præſentis ſit temporis, tamen reſpondet uerbo præteriti temporis. Neque enim aliud pollet, habet in utero quàm concepit. Oſtendit Hieronymus ſimile quiddam factum à Paulo qui cum adducat teſtimonium pſalmi ſexageſimi ſeptimi: Aſcendens in altum, captiuam duxit captiuitatem, accipiet dona in hominibus, Accipiet futuri temporis uerbum, uerterit in dedit. Atqui haud ſcio an hic locum habeat illa Hieronymi excuſatio, quod quæ propheta prædixerat futura, hic narrat facta, cum Matthæus ipſum prophetam adducat ſuis uerbis loquentem: Vt impleretur, inquit, quod dictum fuerat à domino per prophetam ita loquentem. Poſtremo ſi euangeliſta narrat id quod geſtum eſt, non dicendum erat habet in utero, ſed habuit. Iam enim Maria deſierat eſſe grauida. Hi nodi non uideo qui poſſint explicari, niſi ſuccurrat Hebræi ſermonis proprietas, quem quiſquis ignorat, multis in locis aut hæreat, aut impingat neceſſe eſt. Hic quoque locus argumentum præbet, hanc æditionem qua uulgo utimur, tum nec in uſu fuiſſe Hieronymo, nec ab illo caſtigatam. Nam ſi uſus fuiſſet, legiſſet & hic habet: Si caſtigaſſet, haberemus quod ille probat, ac ſequitur. Verum, ut pace Hieronymi dicam, cur magis reſpexit huc, in habebit quàm in pariet, ubi tempus futurum relinquitur? Aut quid peractum eſt Paulo, poſtea quàm mutauit (accipiet) in dedit, cum duxit præteriti temporis uerbum maneat? Nam ſi prophetæ ſcribentis tempus reſpicias, nondum Chriſtus aſcenderat in altum, neque captiuam duxerat captiuitatem. Hæc attingere uiſum eſt, quo præberem eruditis, ac ſtudioſis qualemcunque ueſtigandi occaſionem. Sed interim in mentem uenit, hunc quoque locum deprauate legi in commentarijs huius loci. Nam ſciolus aliquis, audiens fieri mentionem futuri, mutauit accepit in accipiet. Accipiet dona in hominibus, quum & iuxta Septuaginta ſit ἔλαβεν, & iuxta ueritatem Hebraicam ſimiliter uerterit Hieronymus.

Excuſſa Hieronymi annotatio

Nec aliter citat hunc locum Epist. ad Ephesios, capite quarto. Non animaduertit autē rationem futuri temporis, non esse in uoce uerbi, sed in re. Nam qui accepit elargienda nondum elargitus est, ut quæ cōcepit, nondum peperit. Similis error quendam impulit, ut hoc loco mihi grauem moueret tragœdiam. Non grauabor autem & hoc indicare lectori pio, locū hunc in cōmentarijs Hieronymi, in omnibus quæ uiderim exemplaribus, haberi deprauatū, etiam in hac, quantū licuit elaboratissima æditione Basiliensi. Lectio restituetur ad hunc modum. Sed propheta quia futura prædicit, significat quid futurum sit, & scribit accipiet. Euangelista quia non de futuro, sed de præterito narrat historiā, mutauit accipiet, & posuit habet. Qui enim habet, nequaꝙ accepturus est. Certe ex hac clausula: Qui enim habet, nequaꝙ accepturus est, palàm est Hieronymū legisse habet, nō habebit. Idem mendum esse uidetur in cōmentarijs quibus enarrat septimum caput Esaiæ. *Emendatus in Hieronymo locus*

Et uocabitur nomen eius.) καλέσουσιν, id est, Vocabunt, nō uocabitur. Atqꝫ ita scriptum comperitur in antiquissimis simul & emendatissimis Latinorum exemplaribus. Quin & Hieronymus cōmentariorum in Esaiam libro tertio, & illud adnotauit, euangelistā nonnihil immutasse de uerbis huius prophetiæ: quippe qui pro וְקָרָאת, quod Hebræis sonat & uocabis in masculino, siue uocabit in fœminino, ut referatur ad ipsam quæ peperit uirginem, uocabunt mutarit. Nam uocabunt legit & Origenes, testimonio hoc utens aduersus Celsum. Et Chrysostomus clarissime testatur uocabunt esse legendū, homilia quinta. Sed uocabunt, inquit, ponens multitudinis numero Matthęus respexit populi personam, cuius illa uox est, Nobiscum deus, nimirum sibi gratulantis de tali partu. Qua de re nonnihil etiam meminit Theophylactus Bulgariensis episcopus, Græcus interpres etiam si recentior, haud aspernandus tamen, Emanuel autem Hebræis sonat, nobiscum deus. Nam עִמָּנוּ nobiscum אֵל deus, עִמָּנוּאֵל nobiscum deus. Cæterum, quod est interpretatū, quoniam inusitatior est sermo, nec amphibologia carens, nos periphrasi maluimus reddere, Quod si quis interpretetur, sonat nobiscum deus. *Vocabunt non uocabitur* *Theophylactus*

Exurgens autem Ioseph.) διεγερθεὶς, id est, experrectus, siue expergefactus, aut excitatus. Quanquàm huius uerbi usus ad tria solet accommodari, ad eum qui surgit, qui reuiuiscit, & qui expergiscitur.

Et accepit coniugem.) Hoc est adiunxit sibi. Pugnat enim παραλαμβάνειν cum eo quod est ἀπολύσαι, id est, reijcere. Sic enim usus est & diuus Paulus scribens ad Romanos: τὸν δὲ ἀσθενοῦντα πίστει, προσλαμβάνετε, id est, Eum qui infirmus est fide, ne reijcite, sed admittite, & adiungite uobis.

Filium suum primogenitum.) τὸν πρωτότοκον. Græcus articulus fauere uidetur Heluidianis, qui sic additur, quasi distinguat hunc filium à cæteris, sed magis accipiendus interpretatiue, pro eo quod est qui est primogenitus: ut intelligas eundem illum filium, de quo prius est locutus, & quem è spiritu dixit conceptū. Eadem de causa addidit αὐτῆς, id est, suū. Alioqui quæ mulier parit alienum filium? ut interim sileam de mysterio, quod subest in uocabulo primogeniti. Cęterum quod ait, Donec peperit, Latinius erat, donec peperisset. Ex his quoqꝫ uerbis Heluidiani uenantur erroris sui patrocinium, haud animaduertentes Hebræi sermonis proprietatem. Ad eundem modum legis de coruo emisso Genesis cap. viij. qui egrediebatur, & non reuertebatur donec siccarentur aquæ super terrā: cum significet auem nunquā fuisse reuersam. Quanꝙ hac de re superius item nonnihil attigimus. Porrò quū extra cōtrouersiam sit hic ἐγίνωσκεν uerecundiæ causa positū pro coijt cum ea, coactū ac frigidum est quod quidam cōmenti sunt, ante partum non cognouit quantæ dignitatis esset, post partum uisis miraculis cognouit illam esse toto mundo superiorem. *Donec quomodo accipiendum*

EX CAPITE SECVNDO.

Vm ergo natus esset.) Græci codices, autem habent, non ergo. τοῦ δὲ ἰησοῦ γεννηθέντος, id est, Nato autem Iesu, atqꝫ ita legit Chrysostomus, quanꝙ refragantibus antiquis exemplaribus Latinis. Neqꝫ magni refert ad sententiam.

In Bethlehem Iudæ.) Iudææ legendum arbitror, non Iudæ, suffragantibus uetustissimis exemplaribus nostris. Siquidem Iuda hominis nomen est, Iudæa regionis. ἐν βηθλεὲμ τῆς ἰουδαίας. Cæterum obscuri uiculi nomen, quo magis agnosceretur addito regionis uocabulo illustrauit, Est enim Bethlehem oppidulum situm in tribu

Iuda

Iuda, unde Iudæa dicta est, haud procul ab Hierosolymis. Solemus autē regionis nomen
addere, etiam discernendi gratia, uelut Antiochiam Palęstinæ, quod altera sit eiusdem no=
minis in Asia, id quod hic quoqꝫ locū habet. Siquidē alteram esse Bethlehem in Galilæa,
Bethlehem duæ indicat liber Iosue, quemadmodū autor est Hieronymus in suis cōmentarijs, ac rursus enar
rans quintū Michææ caput. Scribit enim hunc in modum: Pulchre autem dicitur in Beth
lehem Iuda, ad distinctionem eius Bethlehem, quæ in Galilæa sita est: sicut in eodem Iesu
uolumine repperi. Consimiliter deprauatū est quod paulo post sequitur: In Bethlehē Iudæ
Expensa opinio Hieronymi pro Iudæ. Hieronymus tamen arbitratur librariorū errore factum, quod scriptum sit Iu=
dææ pro Iuda: cum in Michæa legatur Iuda, usus hoc argumento, quod nō sit altera Beth=
lehem aliarum gentium, sed in Iudæa duæ sint, altera in tribu Iuda, altera in Galilæa. Con=
sentiunt quidem exemplaria, quæ uiderim, tum Græcorum tum Latinorū cum opinione
Hieronymi: licet argumentum illius refelli poterat, quod ille Iudęam pro uniuersa regione
accipit, quæ duodecim tribus complectitur: cum Iudæa proprie dicenda sit pars Iuda &
Iudæa duas tribus complectitur Beniamin. Quod si quis contendat, Iudæam non usurpari, nisi pro uniuersa Iudæorum re
gione, is protinus ex ipsius Matthæi refelletur autoritate, qui paulo post scribit in hunc mo
dum: Cum audisset Archelaū regnare in Iudæa, loco Herodis patris sui, timuit illuc abire,
sed oraculo admonitus in somnis, secessit in parteis Galilææ. Nam qui consistet, eū fugisse
è Iudæa, & Galilæam adisse, si & Galilæa Iudææ pars est. Etenim si Hieronymo creditur,
gentium Galilæa, erat in sorte tribus Neptalim, altera in tribu Zabulon. Cæterum quod
Origenes libro περὶ ἀρχῶν quarto sic diuidit totam gentem ab Hieroboam filio Nabath se=
ctam in duas partes, ut decem tribus quibus ipse imperabat, dicerentur Israël, cæteræ uero
duæ Beniamitica, & ea quæ ex regio genere Dauid duxit originem sit Iuda: quibus sem=
per iuncta fuit tribus Leuitica, unde sacerdotes legebantur: quicquid autem locorum hæc
natio acceperat à deo, cōmuni uocabulo dici Iudæam: ut in genere uerum sit, certe non ui=
detur perpetuò uerum. Sed hæc ad sensum Euangelistæ perpusillū habent momenti. Pro=
inde siue Iuda legamus, siue Iudææ, non est quod aliquis digladietur, cum sensus sit idem:
& constet olim etiam Iudææ scriptum fuisse in uulgatis exemplaribus. Certe in uaticinio
prophetæ, quod mox adducetur, Iuda legitur non Iudææ, magno consensu codicum, tum
Græcorū, tum Latinorū. Ad hęc Hebræis peculiare est, hominis uocabulum usurpare pro
gente seu loco. Cæterum בֵּית לֶחֶם Bethlehem Hebræis sonat domum panis, לֶחֶם lehem
panis, בֵּית domus. יְהוּדִי Iudæus cōfitens: quo nomine nunc indigni sunt, qui Christum
pertinacissime pernegant. Bethlehem ab Hieronymo in locis Hebraicis, ciuitas dicitur Da
uid, quæ eadem dicta est Ephrata. Abest ab Aelia sex M.P. ad plagam meridianam. Idem
enarrans 5. Michææ caput, paruum uiculum appellat, sed ad reliquarū ciuitatū compara=
tionem. Nam & Lucæ capite secundo πόλις dicitur. Addam & illud: Si Hieronymus ui=
disset Hebraicum Euangeliū, ut creditur à Matthęo scriptum, nō opinaretur hic corrupte
legi Iudææ pro Iuda, sed ex illius autoritate planè pronunciaret. Porrò quod magi nomi=
nantur: nemo maleficas artes, quas uulgo magicas dicimus somniet. Siquidē quos Græci
Magi qui sophos aut philosophos, Chaldæi magos uocant, ut testatur & diuus Hieronymus in Da=
nielem. Illud minutius, quod παρεγένοντο, id est, accesserūt, uertit uenerunt: Venerunt Hie=
rosolymam, dicentes. Nomen urbis apud Gręcos ferè neutro genere pronunciatur ἱεροσόλυ
Hierosolyma, um, & Hierosolyma, solymæ μα & σόλυμα: populus ipse Hierosolymi dicūtur, masculino genere, numero multitudinis,
quemadmodū & Solymi. Semel dūtaxat, quod equidem meminerim, Hierosolymā lego,
idqꝫ apud Cornelium Tacitum libro Augustæ historiæ xxi. Solymos, inquit, carminibus
Homeri celebratam gentem, cōditam urbem Hierosolymā nomine suo fecisse, plurimi au
tores consentiūt. Verum haud scio an hic appositiue usurparit Hierosolymā, quemadmo=
dum Iuuenalis in Satyris: Interpres legum Solymarum, Suetonius in Tito Vespasiano:
Cuius breui compos, & ad perdomandam Iudęam relictus, nouissima Hierosolymorū op
pugnatione, &c. Quanqꝫ autem hoc leuius esse duco, quàm ut ea gratia quisquā cum alio
digladietur, tamen quoniā ita reperio scriptum ab ipsis, ut opinor, euangelistis, quomodo
sæpius obuium est apud probatos autores, præsertim apud Tacitum eo, quem modo cita=
uimus, libro, nos sequi maluimus. Nonnunqꝫ placuit periphrasis, utpote mollior, ac diluci
dior, sicuti mox: Et tota Hierosolymorum urbs.

Qui

Qui natus est.) ὁ τεχθεὶς, non γεννηθεὶς. Participium est à uerbo pario, quasi dicas partus est. Nos uim articuli cupientes exprimere, uertimus: Vbi est ille qui natus fuit, uel est rex Iudæorum? Et rursum in stella apposuit articulum, αὐτοῦ τὸν ἀστέρα. Vt certam stellam intelligas, & non quamlibet, sed eximiam. [redacted]

Articulus additus

Et uenimus.) Venimus prima acuta pronunciandum est, utpote præteriti temporis ἤλθομεν. Quod ego minutius esse ducerem quàm ut admoneretur, nisi passim audirem multos in hoc & ambigere, & errare. Proinde nos uertimus accessimus. Ad hæc:

Venimus adorare.) Græcanice dixit magis quàm Latine, uenimus ut adoremus, siue ad adorandũ. Minutius & illud, quod ἀκούσας participiũ præteriti temporis uertit audiens. Rectius erat, cum audisset, siue ut nos uertimus, auditis autem his Herodes. Ad hæc, quod hic in pronominis casu uariant Græca exẽplaria, dum in nõnullis legitur προσκυνῆσαι αὐτῷ in alijs προσκυνῆσαι αὐτόν, non est quod quenquã moueat, quod uerbum προσκυνεῖν, apud Græcos autores utriq; casui iunctũ reperiatur. Id exemplis quoq; docerem, ni per se clarũ esset. Præterea quod omnis Hierosolyma poëtice magis quàm historice, pro tota dixerit Hierosolyma: nec id citra uitium amphibologiæ, quasi plures sint Hierosolymæ. Rursum quod fecit in ἀκούσας, idem fecit in συναγαγών. Verum hæc quoniam leuicula sunt, & ad sensum non ita multum habent momenti, non est animus passim admonere.

προσκυνεῖν & dandi & accusandi casum admittit

Principes sacerdotum.) ἀρχιερεῖς, id est, primarios sacerdotes, quos aliâs sæpe uertit, põtifices: & nos alicubi sequuti sumus, quod uereremur ne non ferrent aures Christianorũ, si dixissem, pontifices maximos, more Latinorũ. Alioqui princeps sacerdotum esse possit, qui ipse non sit sacerdos.

[redacted]

Et tu Bethlehem.) Testimoniũ hoc sumptum est ex Michææ capite quinto. Diuus Hieronymus ingenue fatetur, id quod refertur à Matthæo, neque cum æditione Septuaginta, neq; cum Hebraica ueritate per omnia conuenire: siue quia uoluerit Euangelista studiose referre, sicut ab illis fuit responsum, ut ostenderet scribarum & pharisæorum in diuina scriptura negligentiam: siue iuxta quorundam opinionem, quod ipsi Euangelistæ testimonia huiusmodi non è libris deprompserint, sed memoriæ fidentes, ita ut fit, lapsi sint: quandoquidem depreheditur aliquoties in sensibus quoq; nõnulla diuersitas, ut uerba prudentes neglexerint. Atq; hic sane ne quis offendi possit infirmior, aut etiam morosior, non grauabor ipsa Hieronymi uerba subscribere ex huius loci cõmẽtarijs. Quod inquit, testimoniũ nec Hebraico, nec septuaginta interpretibus conuenire, me quoq; tacente perspicuum est, & arbitror Matthæum uolentem arguere, scribarum & sacerdotum erga diuinæ scripturę lectionem, negligentiam, sic etiam posuisse, ut ab eis dictum est. Sunt autem qui asserunt, in omnibus penè testimonijs, quæ de ueteri testamento sumuntur, istiusmodi inesse errorẽ ut aut ordo mutetur, aut uerba, & interdum sensus quoq; ipse diuersus sit, uel apostolis, uel euangelistis, non ex libro carpentibus testimonia, sed memoriæ credentibus, quæ nonnunquã fallitur. Hactenus Hieronymi uerba recensuimus. Apparet autem hoc loco uirum eruditissimũ magnis fuisse constrictum angustijs, unde uix explicare sese potuerit. Nam prior illa ratio, quam suo nomine refert, ut cum sanctissimi uiri pace dixerim, coactior uidetur & affectatior. Primum enim id quod sequitur, Sic enim scriptum est per prophetam non minus cõmode potest ad Euangelistæ quàm ad pharisæorũ personam referri. Deinde [redacted], sed quod ambitione, & auaricia corrupti, uidentes nõ uiderent. Etenim iurisperitus rogatus à Christo, quid legeret de magno mandato, respondet incontanter: Diliges dominũ deum tuum &c. & ille approbato illius responso: Hoc fac, inquit, & uiues. Porrò Sadducæis dictũ est, Non intelligẽtes scripturas. Arbitror autẽ eundem esse locum qui narratur Lucæ decimo, Matthæi uigesimo secundo, & Marci duodecimo: apud Lucam Iurisperitus interroganti domino respondet, apud Matthæum dominus respondet, quemadmodũ & apud Marcum. Sed ipse Marcus præbet ansam soluendæ dissonantiæ, apud hunc enim scriba repetit et approbans domini responsum uelut interpretatur. Apud Matthæum uero fit mentio pharisæorum qui per legisperitum proponunt quæstionem. Iam altera defensio, quam aliorum nomine recenset Hieronymus, aliquanto etiam est durior: uidelicet memoria lapsos Euangelistas, sæpenumero dissentire uerbis ab Hebræo, nonnunq; & sensibus. Et hanc senten-

Pensitata Hieronymi opinio

Dissensio LXX ab Hebræo

Lucæ 10

An lapsi sint alicubi memoria euangelistæ

tiam ita refert aliorum titulo, ut tamen non insectetur uelut impiam. Notauit hunc locum idem Hieronymus in libello ad Pammachiũ de optimo genere interpretandi, [redacted]. Nam quod est in Hebræo, Paruulus es in milibus Iuda, & Septuaginta uerterunt: Modicus es ut sis in milibus Iuda, Euangelista dixit: Nequaquam minima es in milibus Iuda. Et tamen prophetæ sensum magis approbare uidetur Hieronymus, ostendens eum consentire cum uerbis diui Pauli: Elegit infirma mundi deus, ut cõfundat fortia. Atq; hunc locum ita claudit Hieronymus: Hęc replico, non ut Euangelistas arguam falsitatis, hoc quippe impiorũ est, Celsi, Porphyrij, Iuliani, sed ut reprehensores meos arguam imperitiæ, & impetrem ab eis ueniam, ut concedant mihi in simplici epistola, quod in scripturis sanctis, uelint, nolint, apostolis concessuri sunt. Hactenus Hieronymus. Certe Hieronymus non id postulat sibi concedi, ut sensum reddat contrarium, sed ut alijs uerbis eandem efferat sententiã. [redacted]

Excußa quædam Hieronymi

[redacted]

Spiritus non semper agit in sanctis

quàm [illegible] esse compe[illegible]. Quod [illegible] bræos, uel apud nos locum c[illegible], aut si quid mutatum est diuino consilio mutatum in melius: aut deniq; scripturã quidem esse synceram, sed nostram imbecillitatẽ non assequi mysterium, Illud repetam, si Hieronymo fuisset Euangelium Matthæi scriptũ Hebraice, hoc sanè loco testimoniũ illius adduxisset. Quanq; autem impudens uideri possit, si nos conemur explicare nodum, quem Hieronymus ipse nõ explicat, explicaturus haud dubie

Euangelium Hebraice scriptum an uiderit Hieronymus

Nodus explicatus, quē Hieronymus nō explicuit

dubie, si potuisset: tamen illud secum perpendat uelim lector pius ac diligens, num hac ratione possit ex his angustijs emergi, ut dicamus, subito in medio sermone personam cōmutatam, quod aliâs quoque factum animaduertimus in sacris literis. Imaginemurque prophetę uerba sic recitari, uel à pharisæis, uel ab euangelista, ut de suo nonnihil admisceat, quod tamen haudquaque aduersetur sensui prophetiæ. Siquidem cū propheta sentiret antea Bethlehem humilem, contemptamque fuisse præ cæteris Iudæ ciuitatibus, tamen futurū, ut eiusmodi partu ædito, superet omnes felicitate, celebritateque: quod à propheta dictū erat, tacuit Euangelista, quod sensit explicuit, non ad id tempus respiciens, quo hæc scripsit propheta, sed ad sua tempora, quibus ædito Iesu, desijt esse minima Bethlehē, ac maxima cœpit esse. Perinde quasi dixisset: Quod olim prædictum est à uate, fore ut ex omnium minima, fieres omniū maxima, id iam contigit. Adijciam & illud, quo lectori copiosiorem cōmentandi materiam suppeditem, Haud scio an per hyperbolen dictū accipi possit: Nequaquam minima es in principibus Iuda, ut quā uehementer humilem intelligi uoluit, negaret uel minimam esse inter principes, perinde ac si extremę notæ hominē, negemus esse in hominū numero: & quemadmodū Paulus supra modum contempta, uocat ea quæ non sunt. Subindicat et tale quiddam diuus Hieronymus Michææ locum enarrans: Et tantis, inquit, milibus comparata, uix paruus es uiculus. Hæc uisum est in mediū afferre, partim quo liberū sit lectori sequi, quod maxime probandū existimarit, partim ut ex his aliquid forte succurrat melius, ut solent alia ex alijs in mentem uenire studiosis. Septuaginta uerterunt ad hunc modum: καὶ σὺ Βηθλεὲμ οἶκος ἐυφραθᾶ ὀλιγοστὸς εἶ τοῦ εἶναι ἐν χιλιάσιν Ἰούδα, ἐκ σοῦ μοι ἐξελεύσεται, τοῦ εἶναι εἰς ἄρχοντα τοῦ ἰσραήλ, id est, Et tu Bethlehem domus Ephrata, nequaquam minima es, ut sis in milibus Iuda. Ex te mihi egredietur, ut sit in principē Israël, etiamsi in Aldina æditione deest ἥκιστα, aut οὐδαμῶς, si uera refert Hieronymus. Hebraica hunc in modum transtulit Hieronymus: Et tu Bethlehē Ephratha, paruulus in milibus es Iuda: ex te mihi egredietur, qui sit dominator in Israël. Cæterū quod Latine dicitur paruulus, Hebræis צָעִיר non simpliciter paruulum significat, sed adulescentulū & iuuenculū. Vnde & in psalmo: Adulescentulus sum ego, & contemptus. Pro adulescentulo est צָעִיר. Ad hæc notat Hieronymus eandem ciuitatulā Bethlehem, quæ sita est in regione Ephrata, nunc uendicari forti Iudæ, nunc Simeonis, nunc Beniamin. Porrò Ephrata אֶפְרָתָה Hebræis sonat furorē, siue καρποφόρον, id est, frugiferā, autore Hieronymo. Illa quoniā leuicula sunt, satis est indicasse, quod, In principibus dixit, pro inter principes, & exiet, pro exibit. Item pro Dux esse ἡγούμενος, participium eius uerbi, unde deductū est ἡγεμὼν, quod principem, ac ductorē significat, ac modo uerterat, principem. Vnde forte melius uertisset: Exibit qui dux sit populo meo.

Hyperbole.

Quomodo possit accipi, Bethlehem non esse minimam

Paruula quid proprie sit Hebræis

ποιμαίνειν

Regere bifariā

Qui regat populum meum.) ὅστις ποιμανεῖ, id est, Qui recturus est, siue reget futuri temporis, suffragantibus & Latinis exemplaribus uetustis, nominatim eo quod exhibuit Ioannes Coletus. Id significat non simpliciter regere, sed pascere, ut aliquoties transtulit, & regere quomodo pastor gregem. Quanquā Græca uox non respondet Hebraicæ, quæ hoc loco dominatum magis significat. Cæterum in psalmo, Quare fremuerunt gentes: Reges eos in uirga, ποιμανεῖς, quod uerterunt Septuaginta, respondet Hebraicæ quæ est תְּרֹעֵם. de quo nonnihil annotauit & Hilarius psalmum hunc enarrans.

Interrogate diligenter.) ἀκριβῶς, id est, Exacte, quod absolutam quandam significat diligentiam. Inde uerbum ἀκριβόω, quo mox usus est: ἠκρίβωσεν παρ᾽ αὐτῶν, id est, Diligenter didicit ab illis. Id significat accurate, exactaque cura quippiam agere, ubi quis omnibus neruis incumbit. Nec est, interrogate, sed, exquirite, siue examinate, ἐξετάσατε. Quin & illud parum commode reddidit, Tempus stellæ quæ apparuit eis, τὸν χρόνον τοῦ φαινομένου ἀστέρος, quę apparuisset, siue apparuerat. Nos quo dilucidior esset sermo, uertimus hunc in modū: Quo tempore stella apparuisset. Nec additur apud Græcos eis. Cæterum pronomen interpres addidit, quo dilucidior esset narratio.

Diminutiua pro primitiuis usurpantur.

Atticus tropus gaudere gaudiū

Inuenerunt puerum.) Minutula sunt & illa, quod Græce non παῖς est, sed παιδίον diminutiuum, quasi dicas, puellum: quemadmodum & superius, diligenter interrogate de puero, περὶ τοῦ παιδίου. At paulo superius, Præcedebat eos, προῆγεν. Quod ita est præcedere quempiam, ut sit ceu dux uiæ. Præterea, Gaudio magno, χαρὰν μεγάλην, id est, Gaudium magnum Atticorum more dictum est, quod tamen Latine uertit interpres. Etiam si

Terentius dixit: Solidum gaudere gaudium. Et Vergilius: Furere furorem. Item quod Intrantes domum, pro ingressi domum, ἐλθόντες εἰς τὴν οἰκίαν. Nam quod πεσόντες, id est, prostrati, uertit procidentes, propè coactus fecit, & mollius est. Hæc & id genus minutula multa sciens prætereo, ne lectori sim fastidio.

Et responso accepto.) Dicat aliquis: Quid responsum est his, qui nihil interrogauerant? χρησμοὶ dicuntur oracula, quæ redduntur à numine aliquo, sed petentibus aut consulenti-
Responsum pro oraculo bus. Vnde commodius uertisset oraculo moniti, siue oraculo accepto. Nisi forte destituti ductu stellæ, desiderarunt aliquod signum diuinæ uoluntatis. Deinde, Ne redirent, Grece est, μὴ ἀνακάμψαι, id est, Ne reflecterent, si libeat superstitiose uertere. Verbum aptum, ac peculiare facientibus iter nauigio aut equis. Ac mox:

Apparuit in somnis.) φαίνεται κατ᾽ ὄναρ, id est, apparet per somnium, uerbo præsentis temporis: quanquã interpres Latine ac probe uertit. Rursus illud, Surge & accipe, ἐγερθεὶς παράλαβε, id est, Experrectus adiunge tibi, siue assume comitem. Ac mox, ὁ δὲ ἐγερθεὶς, At ille experrectus siue excitatus. Quanquã ante iam admonuimus hanc uocem cõmunem esse expergiscenti, surgenti, & reuiuiscenti.

Dissensio Septuaginta ab Hebraica ueritate Ex Aegypto uocaui filiũ meum.) Ex hoc testimonio quod Matthæus adduxit ex Oseë cap. undecimo, Iulianus ansam arripuit calumniandi Christianos, quod Euangelista uiolente detorserit ad Christũ, quod dictum sit de Israële, nimirũ sequutus æditionem Septuaginta, qui locum hunc transtulerunt in hunc modum. Quia paruulus Israël, & ego dilexi eũ, & ex Aegypto uocaui filios eius. Sicut uocaui eos, ita abierunt à facie mea. Ipsi Baalim immolabant, & sculptilibus adolebant incensum. Cæterum iuxta fidem Hebraicã diuus Hieronymus ita transtulit: Quia puer Israël, & dilexi eum, & ex Aegypto uocaui filium meum. Vocauerũt eos, sic abierunt à facie eorum. Baalim immolabant, & simulacris sacrificabant. Verum hisce de rebus, neq; enim nos in præsentia hoc agimus, Hieronymus copiose differit, hunc enarrans locum: idemq; proprium super huiusmodi quæstionibus tractatum ædidit: nec prætеrijt locum hunc in libro ad Pammachiũ, de optimo genere interpretandi. Idem indicat, posse uideri sumptum è libris Numerorũ, capite uigesimoquarto, dicente Baalam: Deus ex Aegypto uocauit eum, gloria eius quasi gloria unicornis.

Et mittens.) καὶ ἀποστείλας, id est, Missis carnificibus, aut ministris, aut satellitibus. Neq; enim alioqui recipit Latini sermonis consuetudo. Quanq; Græcis ἐπιστέλλειν dicitur abso-
ἐπιστέλλω, ἀποστέλλω, absolute lute, qui mittit epistolam: & ἀποστέλλειν, qui mittit mandatum aut nuncium.

Et in omnibus finibus eius.) τοῖς ὁρίοις αὐτῆς. Eius, non refert Herodem, sed Bethlehem: id quod in Græcis indubitatum est. Eam ambiguitatem quo nos effugeremus, uertimus In omnibus finibus Bethlehemiticis.

A bimatu & infra.) ἀπὸ διετοῦς καὶ κατωτέρω, id est, omnes qui bimuli essent, aut mino-
ἀκριβόω res. Nam διετὴς Græcis duorum annorum spatium est. Rursum, ἠκρίβωσε, quod supra uertit diligenter didicit, hic transtulit, Exquisierat.

Vox in Rama audita est.) Testimonium desumptum est ex Hieremiæ cap. trigesimoprimo. Quanq; Euangelista nec iuxta Hebræũ retulit, nec iuxta Septuaginta æditionem.
Dissensio LXX & Hebræorũ Quemadmodum clare fatetur Hieronymus, prophetiam edisserens, ne quis mihi succenseat. Siquidem iuxta Septuaginta sic legimus: φωνὴ ἐν ῥαμᾶ ἠκούσθη θρήνου, καὶ κλαυθμοῦ, καὶ ὀδυρμοῦ, ῥαχὴλ ἀποκλαιομένη ἐπὶ τῶν υἱῶν αὐτῆς, καὶ οὐκ ἤθελε παρακληθῆναι, ὅτι οὐκ εἰσίν. Ad hunc quidem modum habet æditio Aldina, tametsi non omnino respondet ad ea quæ refert Hieronymus: nisi quod suspicor in Latinorũ codicibus hæc pleraq; fuisse deprauata. Siquidem hic quæ tribuũtur Septuaginta, magis congruunt cum his quæ Hieronymus uertit ex Hebraica ueritate, nisi forte hæc librariorũ incuria confusa fuerunt: Vox in Rama audita est, lamentatio, & fletus, & luctus, Rachel plorantis filios suos, & noluit cõquiescere, quia nõ sunt. Iuxta Hebraicam ueritatem ita uertit Hieronymus: Vox in excelso audita est, lamen-
Rachel pro loco figurate tationis, & fletus, & luctus, Rachel plorantis filios suos, & noluit consolari super filijs suis, quia nõ sunt. Hieronymus admonet hic Rachel positũ nõ pro muliere, sed pro loco ipso,
Rama quid Hebræis ex Hieronymo quod Rachel enixa Beniamin, sepulta fuerit iuxta Bethlehem. Itaq; propter corpusculi hospitiũ locus nomen accepit sepultæ. Præterea Rama nõ esse uocabulum loci quemadmodum uidetur: Sed רָמָה, Rama Hebræis excelsum sonat, ut claram ac longe lateq; sonantem

nantē, plorantis uocem intelligas. Proinde mirū est interpretē, quisquis fuit, Græcū: nam Matthæus Hebraice scripsisse creditur, reliquisse uocem Hebraicā רָמָה, nisi forte pro loci uocabulo trāstulit. Nā est omnino huius nominis locus in tribu Beniamin, iuxta Gabaa.

[redacted]

Amphibologia semper uitanda

Non esse quomodo dicti sunt infantes

Herodes quis

situm admonuimus antea. Timuit illò ire.) ἐκεῖ ἀπελθεῖν. Illò aduerbium est, etiam si in uetustissimis codicibus scriptum est [redacted] sed abire, ἀπελθεῖν.

Et admonitus.) χρηματισθεὶς δὲ κατ' [redacted] terat, Respōso accepto, nūc transfert, [redacted] ronymus putat χρησμὸν dici, quoties deus per se respondet. Nec est, Et responso accepto, sed, Sed accepto responso, licet reclamantibus exēplaribus Latinis. Quanquam minutius hoc, uelut & illud, ἐλθὼν κατῴκησεν, Profectus habitauit, siue, Venit & habitauit. Etiamsi in nōnullis codicibus est ἀπελθών.

χρησμὸς quid proprie

Per prophetas, quoniā Nazaræus.) διὰ τῶν προφητῶν. Solitus citare nominatim autorem prophetiæ, nunc in genere dixit, Per prophetas, quod נָזִיר Hebræis sanctus siue consecratus dicitur iuxta Septuaginta. Et nō uno in loco, sed passim Christus sanctus dicit̄, quando de illo scriptū est, Cum uenerit sanctus sanctorū, cessabit unctio uestra. Symmachus separatum uertit. Alij floridū exponūt נֵצֶר Nezer enim Hebræis flos uel germē, ut Septuaginta uerterūt, dicitur: uerum צ illud per ז scribitur. Huc respicientes aliqui, dum conantur hoc testimoniū ad certū referre locū, sumptū putant ex Esaiæ cap. xi. Et egredietur uirga de radice Iesse, & flos de radice eius ascendet. Porrò גֶּזַע, quod soli Septuaginta transtulerunt Radicē, Aquila Symmachus ac Theodotion uerterunt κορμὸν, id est, Stirpem siue truncū. In hāc fermè sententiā Hieronymus, qui locū hunc annotauit, et in libello ad Pammachiū de optimo genere interpretandi. Chrysostomus homilia in Matthæū nona, existimat hoc oraculū adductū ex aliquo uoluminū, quæ uel negligentia, uel impietate Iudęorū, uel temporum, ac bellorū iniuria perierūt. Illud addam, ὅτι, id est, Quia, coniunctio hoc sanè loco fuerat omittenda, nisi reddidisset hunc ad modum, Quod Nazareus uocandus esset.

Nazaræus quid Hebræis

גזע, truncus est, non radix Hebræis

EX CAPITE TERTIO.

Oenitentiam agite.) μετανοεῖτε. Quod plerunque uertit, Pœnitentiā agite. Opinor quod Pœnitete, siue Pœnitemini, parum Latinū uideretur: quanquam & sic uertit alicubi. [redacted]

μετανοεῖν mutatam mentē sonat non afflictionē corporis

Pœnitentiam agere pro p… nit…

Pœnitent… uox unde d…

Appropinquabit enim.) ἤγγικεν. Dubium nō est, quin errore librariorū acciderit, quod perpetuo penè legatur futurum pr[redacted]hoc sanè uerbo, cum sit appropinquauit. [redacted].Id eo frequētius accidit, quod nōnullę nationes præponere uice. b[redacted] contra, ut uiuere pro bibere, bibere pro uiuere. Quanquam in huiusmodi uerbis Græci nonnunquam abutuntur præterito uice præsentis. Mollius erat, instat, siue adest, siue in propinquo est regnū dei. Nam id est appropinquasse in propinquo esse. Siquidē Iudæis adhuc in umbris & ceremonijs uersantibus, aduētabat quidem, sed eminus. Certe appropinquauit præteriti temporis scriptū reperi in uetustissimis exemplaribus Latinis in hoc consentientibus, atque etiam in excusis plerisque castigatioribus. Subindicauit & Origenes uerbum Appropinquauit, non ad tempus, sed ad actum referri, homilia in Matthæum prima. In uno Donatianico erat, appropinquat.

Appropinquabit, non recte

Vox clamantis.) Ipse Ioānes Baptista, apud Ioannē euangelistā testatur hoc de se dictū. Est autē apud Esaiam cap. 40. cōsentiente Hebraica ueritate, cum æditione Septuaginta: nisi quod Septuaginta nō repetunt, In solitudine. Græca sic habēt φωνὴ βοῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ, ἑτοιμάσατε τὴν ὁδὸν κυρίου, εὐθείας ποιεῖτε τὰς τρίβους τοῦ θεοῦ ἡμῶν. Porrò quod apud prophetā est, Dei nostri, Euangelista sensum reddens, nō uerba, posuit Eius. Cæterū Parate, Græce est, ἑτοιμάσατε, hoc est, Promptā, paratā, & expeditā reddite. Hebraica uox פַּנּוּ proprietatē habet, ut significet uiam apertam, & oculis intuentiū conspicuā facere, à uerbo פָּנָה quod est Respexit. Obstant enim affectus mundani, quo minus homines uideant Christum aduenientem: quibus sublatis, iam ceu præparata uia domini, conspicitur aduenienS salus.

Habebat uestimentū de pilis.) ἔνδυμα αὐτοῦ, id est, Indumentum suum, & è pilis magis quam

quàm de pilis: deinde cameli, non camelorum. Quanquã hæc non magnopere faciunt ad sententiam: tamen quo scripturæ seruaretur integritas, non abs re putauimus admonere. Et zonam Græce dixit, pro cingulo: tametsi zonæ uocabulum Latinis receptum scio.

Esca autem.) τροφὴ, id est, cibus siue alimonia, à τρέφω nutrio. Quod interpres uertit locustas, Græce sunt ἀκρίδες, uox inde dicta, quod id animal summas aristas aduolans depascatur. Coactior enim uidetur etymologia, quæ ἀκρίδας hinc dictas existimat, quod exiguo sint capite, quasi ἀκαρίδας. Theophylactus, quem quidam titulo decepti putant Athanasiũ esse, indicat ἀκρίδας herbæ aut fruticis agrestis genus intelligi posse, nõ animal. diuus Hieronymus super hac uoce nihil annotauit, non taciturus opinor, si de frutice sensisset Euangelista. Hilarius autem, atque etiam recẽtiores Rabanus & Lyranus animal accipiunt. Qui ἀκρίδας nolunt esse animal, uocem dictam existimant, à particula Græcis augente α & χράω quod est edo, inde fruticem aut herbam dictam χράστιν, quod uirens etiãnum edatur ab animantibus. Quanquam hæc etymologia rectius quadrat in animal, quod segetes depopulatur quemadmodũ legimus Exodi decimo. At Aelius Dionysius negat Atticis herbam χράστιν dici, sed κράστιν, quãquam hęc adhuc multũ absunt ab Acridibus, nec huc pertinet, quod quidã tradunt ἀκρίδας dici panniculos ab auena depẽdentes. Verum hæc utcunque habent, apud Latinos certe ueteres, non memini legere locustam pro frutice aut herba, sed tantũ pro animante, quod geminũ memorãt terrestre ac marinũ. Illud probabiliter colligitur ex ijs quæ de locustis prodidit antiquitas, eas fuisse non per omnia similes nostratibus. Nam ille uolabant quaternis alis, & ex Affrica nõnunquam cõmigrabãt in Italiam: quũ de nostratibus non querãtur agricolę, nec ipsæ in alienã regionẽ agminatim deuolẽt. Id si cui mirum uidetur, cõferat nostrates colũbas cũ columbis Italicis, dicas esse diuersi generis. Simile discrimen est & in piscibus et in arboribus pmultis. Cogor hoc loco desiderare prudentiã in nõnullis scriptoribus, quorũ de numero est Nicolaus Perottus, uir alioqui pulchre doctus, uariæ lectionis, ac suo sæculo de studijs præclare meritus: qui nolunt locustã hoc loco animal esse, sed fruticẽ nescio quem aut surculũ delicatũ, & ceu rem uehementer impiam execrantur, si Ioannes Baptista tam uili cibo pastus dicat. Atque hic deum immortalẽ quàm insulse rhetoricatur λεξικογράφος quidam, rogãs cur non eadem opera amicus dei, muscas cęteraque portenta ederit, quibus deus afflixit inimicos suos Aegyptios, quasi uero non reddamur ob id ipsum deo chariores quod pietatis amore ciborũ delicias cõtemnimus. Primũ si istis absurdum uidet, hominẽ uesci locustis, meminisse debebãt ab claris autoribus proditũ, non Parthos modo sed alias quoque nationes locustarũ esu uictitasse. Siquidẽ Plinius lib. 11. cap. 29. testatur hoc istis tam abominandũ animalculũ, Parthis etiam in delicijs fuisse. Idem lib. 6. cap. 30. refert quosdam Aethiopiæ populos non alio cibo uiuere solitos, quam locustarũ, quas in hunc usum fumo saleque durãt. nec id latuit Perottum, tantũ cibi uilitate offenditur. Qui lustrarũt procul semotas regiones, narrant & hodie Aegyptios uulgo uesci locustis. Itaque si locustã immundũ animal uocãt quod plebeiũ, uile, parabile, ac pauperũ cibus fuerit, hoc ipsum in laudẽ sanctissimi uiri retulit Euãgelista, quod cum iuuenis esset magni sacerdotis filius, magna tum apud populũ tum apud regẽ autoritate, in deserto potius ferarũ ritu, uili parabilique cibo uiuere maluerit: nõ quod hoc cibi genus superstitiose affectarit uir pius, sed partim quod eremus hũc cibum ultro suppeditaret, opinor enim illum quũ apud ciues aut regẽ ageret, nõ requisiuisse locustas: partim ut iuxta uaticiniũ Esaiæ, Christique testimoniũ Heliã prophetã referret. Ad hęc, quos offendit cibi uilitas, cur ijdem nõ offendunt pilis camelorũ, & cingulo coriaceo? Quasi uero magis cõuenerit ut pauperis Christi prodromus & ad crucẽ destinati, placentis & atticis bellarijs saginaret, mulsum & aromatitẽ pro aqua biberet, pro pilis camelorũ byssinis & holosericis uestiret, pro loro baltheo bullis aureis insignito cingeret. Videntur igitur hæc non minus ethnico spiritu dicta, quam Platina, uir sanè doctus Gregorio põt. Ro. eius nominis primo, patrocinat aduersus nescio quos, qui illius gloriam hac calumnia conabãtur obscurare, quod dũ urbẽ templis, basilicis, monasterijs, ac xenodochijs exornat, quasdam uetustas structuras sit demolitus. sic autem ait causam illius, ut utatur inficiatione: quasi fuisset Gregorius natione Romanus uehemẽter impius in patriã futurus: si quas colũnas, arcus, & amphitheatra ueteris paganismi reliquias fuisset hoc animo demolitus, ne hospites eiusmodi spectaculis à templis ac basilicis auocarent, quũ hodie uideamus si qua supsunt paganicæ uetustatis monumẽta, à multis longe pluris

fieri, quàm loca sacra. Sed ut ad rem, si uilitas istos offendit, hoc uituperāt, quod in summā laudem cōmemorat Euāgelista: sin immundū appellant animal, quod Iudęis uesci nephas erat, declarant q non diligenter uersati sint in sacris uoluminibus, quū Leuitici undecimo inter uolucres nominatim excipiant Bruchus, Atacus, Ophimachus, et Locusta, quę inter se finitimi generis sunt, & inter munda censentur, eò quod licet habeant quaternos pedes, tamen posterioribus lōgioribus saliunt super terrā. Plinius lib.11.cap.29. referens locustas fœminas mox à partu perire, uermiculo circa fauces innascente, & eodem tempore perire mares, miratur eas tam friuola ratione mori, quū singulę quoties libuit serpentē necent faucibus eius apprehensis mordicus. Hoc locustarū genus uidetur esse, quod alij uocant ophimachū, serpentibus infensum. Nec rectè colligit Lyranus hinc, ophimachū uesci serpentibus, quod Aristoteles dicat animantia coitus aut cibi causa pugnare, quū aranea perimat serpentē, quo tamen nō uescitur. rursus alienū est quod ait, ophimachū esse mali nutrimēti quod uescatur serpentibus, innuens ophimachū inter immunda censendū, quū illic referat inter munda. et si mali nutrimēti est quod uescitur homini noxijs, abstinendum esset à ceruina quod cerui uescant serpētibus, demū & à gallinis, quod delectent araneis & scorpijs. Non hęc cōmemoramus, quod omnino negem hic ἀκρίδας accipi posse pro frutice aut herbæ genere, licet id nondū satis liqueat, quū de locustis nulla sit controuersia quin & in cibis fuerint, alioqui Leuiticus ridicule cōmemorasset eas inter mūda, nō sacrificijs, sed hominū esui: Verū ut eos refellam, qui pernegant & absurdū existimāt, hoc loco animal esse locustam, interim et interpretē accusantes, qui sic uerterit, et Hieronymū qui non emendarit, ni doceant & locustā apud Latinos pro herba aut frutice inueniri. Porrò quū eremus multas gignat arbores frugiferas licet fœtu fortassis immitiore, quum ultro multos gignat frutices & holera quibus olim uictitabant prophetarū filij, deliciarū genus erat unica tantum herba uesci, aut summa uirentiū decerpere, præsertim quū his per hyemem deficientibus locustæ solis æstu desiccatæ, hybernis quoq mensibus sint usui.

Et omnis regio circa Iordanem.) καὶ πᾶσα περίχωρος τοῦ ἰορδάνου, id est, Et omnis regio undiq finitima Iordani. Omitto leuicula illa, quod ἰδὼν uertit Videns, pro, Cum uidisset. Quod πολλοὺς τῶν φαρισαίων, id est, Multos pharisæorum, Græce magis quàm Latine dixerit, pro Multos è pharisæis, siue Multos pharisæos.

Progenies uiperarum.) γεννήματα τῶν ἐχιδνῶν. Idem est, quod aliâs uertit, Genimina uiperarū, sed parum Latine. Nam progenies dicūtur ab alio progeniti: atq idem sonat Græca uox. Poterat dicere, filios, siue germina. Genimen enim haud arbitror usquā comperiri apud probatos autores. Nā geno pro gigno, quo usus est Varro & Lucretius, sed in poëmate, uer bū est obsoletius, quàm ut hodie quisq uti uelit. Atq ut hoc utcunq reperit, ita genimen nusq est inuenire. Ego sanè quod ad me pertinet, uellē inueniri, ac receptū esse.

Genimen inaudita uox

Quis demonstrauit uos.) In uetustis & emēdatioribus codicibus scriptū est, Vobis, nō Vos, ὑπέδειξεν ὑμῖν, & magis Subindicauit, siue submōstrauit, q demōstrauit: quasi dicas, clanculū indicauit & admonuit, ut fugeretis imminens periculū. Nam quod ἀπὸ μελλούσης ὀργῆς, id est, A futura ira, uertit A uentura ira, recte mutauit: nisi quod apertius erat Ab ira quæ futura est, ut certā intelligas iram iam instantē. Certe Futura legitur in aureo codice.

Fructum dignum pœnitentiæ.) καρποὺς ἀξίους τῆς μετανοίας, id est, fructus dignos pœnitentia. Quanq ambiguum est, utrum genitiuus pœnitentiæ, pertineat ad nomen fructus, an ad dignos, quod raro iungitur apud Latinos paterno casui. Et ita positum est, ut magis uideatur referendum ad proximā uocem dignos: ut sit sensus, Si uere uos pœnitet, ut præ uobis fertis, sic uiuite: ut appareat uos resipuisse, & ex animo pristinæ uitæ pœnitentia teneri. In eum fermè sensum Chrysostomus enarrat. Nos uertimus: Facite fructus qui deceant pœnitentiam, quo uitaremus amphibologiam, uel sensum potius absurdum. Nam fructus digni pœnitentia sunt, quorum merito aliquem pœnitere debeat. Nec mihi displicet ut Dignos accipiatur absolute pro legitimos & idoneos, quomodo non infrequenter usurpatur apud Græcos, apud Latinos quoq nonnunquam.

Dignus cui casui adiungatur

Et ne uelitis dicere.) καὶ μὴ δόξητε λέγειν, id est, Ne uideamini dicere: ut sit sensus, Ne sic uiuatis ut uideamini totam fiduciam pietatis collocasse in affinitate patrum. Quanquam potest & sic accipi, Ne sitis in hac opinione, ut dicatis uos esse filios Abrahæ: tanquam id sufficiat ad iustitiam, è sanctis esse prognatos. Et mox: Quoniam potens est.)

Μὴ δόξητε

ὅτι coniunctio aut omittenda erat aut uertenda in quod, non in quoniam, aut quia.

Filios Abrahæ.) τέκνα τῷ ἀβραάμ. Articulus Græcus indicat Abrahæ, datiui casus esse, non paterni. Quasi dicat Abrahę non defuturos filios, etiã si illi non sint nati. Quidã in huiusmodi uice articuli addunt pronomẽ ipsi, sed amphibologia tolletur, si legas Abrahamo.

Amphibologiã tollit articulus

Iam enim securis.) ἤδη γὰρ καὶ ἡ ἀξίνη, id est, Iam enim & securis. Nec est ociosa coniunctio: indicat enim cum epitasi proximũ instare periculum. Siquidem quamdiu spes est remedij, stercoratione, aut putatione subuenitur arborum uitijs. Cæterum ultimæ desperationis indiciũ est, quoties securis admouetur radici. Diuus Hieronymus citat subinde ad radices, non ad radicem, licet reclamantibus Græcorum exemplaribus.

Excidetur & in ignem mittetur.) Vtrunq; uerbum Græcis præsentis temporis est, Exciditur, & mittitur, ἐκκόπτεται, καὶ βάλλεται: Primum ut sententia sit generalis: deinde, quod abusus temporis magis facit ad emphasim periculi proxime imminentis: uelut admota radicibus securi, iamiam futurũ sit, ut funditus excidatur arbor. Atq; ita legisse Cyprianum, conijcere licet ex ipsius uerbis, quæ scribit in expositione orationis dominicæ. Nam cum omnis, inquit, arbor non faciens fructũ, excidatur, & in ignem mittatur, utiq; et sermo &c. Alioqui dicturus erat: Cum omnis arbor sit excidenda, & in ignem mittenda. Illud leuius, quod εἰς μετάνοιαν, uertit in pœnitentiam, pro ad pœnitentiam.

Exciditur mittitur

Tempus præsens aliquando significat actionem tantum

Qui autem post me uenturus est.) ὁ δὲ ὀπίσω μου ἐρχόμενος, Qui uenit, pręsentis temporis, aut qui uenturus est. Est enim hoc participiũ, quemadmodũ & illius uerbũ anceps, ut intelligas uel ætate iuniorem Christũ, uel successurũ in munus prædicandi. Illud minutulum.

Non sum dignus.) οὐκ εἰμὶ ἱκανός, id est, Non sum idoneus. Et fortior ad uires refertur, nõ ad animi magnitudinẽ, ἰσχυρότερος, id est, Valentior, siue plus potens quàm ego, quum iuxta Latini sermonis elegantiam fortitudo magis sit animi quàm corporis. Et ὑποδήματα soleas sonat, magis quàm calceamenta: hinc dicta Græcis, quod pedibus subligentur.

In spiritu sancto.) Quod in nostris additum est, Et igni, in nõnullis Græcorũ exemplaribus erasum est, fortassis odio quorũdam hæreticorũ, qui pro lotione utebantur inustura. [redacted]legit, In spiritu & igni: atq; item Hilarius, cumq; his Cyprianus: & in nonnullis Græcorũ codicibus additum cõspicitur. Atqui Chrysostomus homilia [redacted]Matthæũ undecima, legit & interpretat, In spiritu & igni. Quanq; secus legit Theophylactus. Porrò ne quis in nostris codicibus arbitretur casu additũ, sic legit & interpretatur Hieronymus. Quod autem ait in spiritu & igni trifariã potest accipi: primũ ut referatur ad spiritum sanctũ specie linguarũ ignearũ in die Pentecostes missum in discipulos, quem ipse dominus Act. primo baptismũ appellat: Ioannes baptizauit uos aqua, uos aũt baptizabimini spiritu sancto non post multos hos dies: dein, ut pertineat ad ignem afflictionum & crucis: Nam hunc quoq; baptismũ appellauit dominus, ita respondens filijs Zebedęi: potestis bibere calicem quem ego bibo, & baptismo quo ego baptizor baptizari? Tertio per ignem intelligi potest uigor Euangelicæ gratiæ, qui intus datur, quũ Iudaici ritus fuerint frigidi. Ignis enim inter omnia elementa maximam habet agilitatem, omnia in se transformãs ac sursum rapiens. Tametsi In præpositio, iuxta idioma Hebræi sermonis addita est. Quod genus est illud apud Ioannem, In spiritu dei eijcio dæmonia, quod perinde ualet, quasi diceret, Spiritu dei eijcio. Annotat hoc ut rem seriam Augustinus in homilia de uerbis domini ex Matthæo undecima, proferens similes formas, percusserunt in gladio, Succenderunt in igni, & accepit cultros petrinos in quibus circunciderat filios Israël.

In spiritu & igni baptismus

Cuius uentilabrũ.) πτύον Græcis instrumentũ quo grana repurgant à paleis. Augustinus edisserens psal. 92. legit palam pro uentilabro, quod idem pala quoq; fieri cõsueuerit.

Triticum in horreum suum.) τὸν σῖτον αὐτοῦ, id est, Triticũ suum: Vt Suum pertineat ad triticum non ad horreum. Atq; ita scriptum est, non solum in omnibus Græcis exemplaribus, uerumetiam emendatis, ac uetustis Latinorũ codicibus, non solum calamo descriptis uerumetiam formulis excusis. Deinde paleam est, non paleas τὸ δὲ ἄχυρον, licet reclamantibus nostris exemplaribus. Verum hoc nihil ad sensum.

A te debeo baptizari.) Non est debeo, sed χρείαν ἔχω, id est, Opus habeo ut abs te baptizer. Porrò uerbo baptizandi, tametsi Gręco, tamen quoniam res ipsa noua eo ad nos permanauit, placuit constanter uti. Quanquam Cyprianus in epistola ad Cæcilium ausus est

Debeo pro opus habeo

ita

Baptizo Latine tingo ita legere: Docete omnes gentes, tingentes eos in nomine patris, & filij, & spiritus sancti.

Sine modo.) ἄφες ἄρτι. Quod hic uertit, Sine, mox transfert, Dimisit, cum utrobique sit idem uerbum. Quanquam non est idem, sinere, & dimittere. Rogo quis est hic lusus in literis diuinis? Aut dicendũ erat, Omitte nunc, ut intelligas id, quod est cõsentaneum, Ioannem iniecta manu, conatum uetare Iesum. Ac mox, Tunc omisit illum, aut, Sine nunc, & tunc sinit illum. Nam ἀφίησιν, præsentis temporis est, non præteriti.

Baptizatus aũt Iesus.) Iesus in aureo codice non addebatur, nec in uno Donatianico. Siquidem quũ essemus proxime Brugis, qua non alia ciuitas hodie florentior, aut bonorũ ingeniorũ feracior, in omnium celeberrimo cõgressu, quũ aliorum principum innumerabilium, tum præcipue Caroli Cęsaris semper Augusti, & R. D. Thomæ cardinalis Eboracensis, scrutati sumus bibliothecã uetustissimi collegij, uulgo dicti, sancti Donatiani: quod hodieque ueteris eruditionis ac disciplinæ non pauca tenet uestigia. *Donatiani collegium Brugis* Ibi reperimus Euangeliorũ codices complures, quorum aliquot inscriptione etiam testabantur se descriptos ante annos octingentos. Vnũ, in quo testamentũ nouum totum habebatur: alterum omnium uetustissimum, & usu tritissimũ, sed mutilum & accisum: in quo nihil erat noui testamenti, præter epistolam Pauli ad Romanos, epistolas Iacobi, Petri, Ioannis, & Iudæ. Horũ nobis copia facta est, per omni uirtutum genere præcellentem Marcum Laurinum, eius collegij decanum. Habebat ea bibliotheca complures alios libros antiquitatis uenerandę, qui neglectu quorundam perierunt, ut nunc ferme sunt sacerdotum mores, magis incumbere patinis quàm paginis, & potiorem habere curam nummorũ quàm uoluminũ. Hoc te nescire nolui lector, quod horum codicũ testimonio sum frequenter usurus in hoc opere. Et εὐθὺς quod hic est apud Græcos, in plerisque Latinis codicibus non additur.

Sicut columba Sicut columbã.) ὡσεὶ περιστεράν. Obscurius reddidit interpres. Videtur enim dicere, more columbæ descendisse spiritum sanctum, cum sentiat eum specie columbæ descendisse.

Et uenientem super se.) Ex Græco sermone non liquet utri sint aperti cœli, Christo, an Ioanni, tũ uter uiderit columbã descendentẽ. Atqui ex Euangelistæ uerbis magis uidetur ad Christũ referri, quàm ad Ioannem, nisi quod sequitur, ἐπ' αὐτὸν, [redacted], Super eum, siue super ipsum. *Amphibologia* Alioqui si Super se sentiendũ erat, dixisset, ἐφ' αὑτὸν Ad hæc, non referebat ut Christus hæc uideret, quæ fiebant propter Iudæos, quo euidenti signo intelligerent eum esse Messiam, non Ioannem, ad quem alioqui uox patris missa uideri poterat, nisi columba palàm designasset Iesum. *Marcus Matthæi abbreuiator, autore Augustino* At Marcus, qui Matthæum redegit in compendium, aliquanto etiam obscurius facit, & nisi res ipsa loqueretur, & obstarent hæc duo uerba, ἐπ' αὐτὸν, prorsus intelligeremus Christũ uidisse, nõ Ioannem. Lucas ita recenset, ut quis uiderit, nõ aperiat. Solus Ioannes palàm explicat, Ioannem Baptistam uidisse.

εὐδοκεῖν, quid Græcis In quo mihi complacui.) ἐν ᾧ εὐδόκησα. Verbum est peculiare diuinis literis, quo propensum animum, ac præcipuũ quendam affectum significant. Perinde sonat quasi dicas, In quo bonam de meipso habeo opinionem: & ut ita loquar, Ipse mihi placeo: siue, In quo mihi complacitũ est. Augustinus sermone sexagesimotertio legit, In quo bene sensi, sequutus Cyprianum suum, qui itidem legit libro aduersus Iudæos primo, cap. decimoquarto. Vterque sequutus uidetur Tertullianũ qui libro contra Praxean legit, in quem bene sensi, & hic sequutus ut opinor Irenæũ, qui frequenter hoc modo loquitur. Nam εὐδοκεῖν id Gręcis sonat. Vnde illis εὐδόκιμοι dicuntur, celebres & de quibus magnifica est opinio. *ἀγαπητὸς quid* Cæterum illud Dilectus, quod mox præcesserat, ἀγαπητὸς est Græcis, quod plerunque uertere solet, Charissimus. Est enim nomen, nõ participiũ, & omnino plus quiddam indicat, quàm dilectus. Atqui si usquam erat charissimus dicendum, hic certe dicendum fuerat, cum de filio Christo loquatur. Et ita citat aliquoties Hieronymus.

EX CAPITE QVARTO.

Tunc ductus.) ἀνήχθη, id est, subductus, siue sublatus, uelut è medio abductus. Nec enim protinus cœpit prædicare, sed abdidit sese dies aliquot. Porrò quod simpliciter dixit, à spiritu, solitus addere sanctum, palàm est eum loqui de spiritu, cuius modo meminerat, & ob id addidit articulum, ὑπὸ τοῦ πνεύματος. *πνεῦμα, πνοὴ, quid differant* Nam quoties is accedit, ferè de spiritu sancto sentiendum esse docet Didymus in opere de spiritu sancto. Etiam πνεῦμα pro quocunque spiritu, nonnunquam & pro mentis

mentis impetu usurpetur: cum πνοὴ non aliter quam pro flatu positū reperiatur in arcanis literis, subnotāte Augustino libro de ciuitate dei decimo tertio. Rursum diaboli nomen ubique reliquit interpres, & in Paulinis epistolis aliquoties, ubi non spiritū impiū, sed simpliciter delatorē aut calumniatorē significare uidetur. Id enim Græcis sonat διάβολος à uerbo διαβάλλειν, quod est deferre, traducere, siue infamē reddere. Cæterū quod in Hilario pro à diabolo legit, à Zabulo, fortassis errori librariorū est ascribēdum. Tametsi eadem uox & aliâs apud hunc legitur: nec tamen apud hūc solum. Verum undecunque hoc inoleuit, certe constat ab Euāgelistis diabolum appellari, non zabulum siue zabolum ut scriptum reperi in emendatioribus codicibus. Sunt qui za positum existimant, pro διὰ, quod à uetustis Græcis in aliquot dictionibus factum esse uerissimū est, nimirum iuxta proprietatē Aeolicam. Sed mirum unde recentiores Latini, affectarint eam antiquitatē. Friuolum enim est quod nonnulli zabulū media producta, compositū putant ex za syllaba, quæ Græcis nōnunquam uim habet augendi, ut in ζάθεος, & βουλὴ, quod abundet cōsilijs. Dictus est enim accusator fratrū, à διαβάλλω. Ad hæc quod hic uertit postea, ὕστερον, sæpe uertit nouissime, uerti poterat, Tandem esurijt, siue denique esurijt, ut intelligas eum tum demum sensisse famem.

Zabulus, pro diabolo

ζα pro διὰ

Accedens tentator.) ὁ πειράζων, id est, Is qui tentat. Ad eundē modum Paulus apostolus, μή πως ἐπείρασεν ὑμᾶς ὁ πειράζων, id est, Ne quo modo tentasset uos, ille qui tentat, hoc est, ille qui solitus est tentare. Quanquam nomē uideri poterat πειράζων, uelut, εἴρων, pro dissimulatore.

[redacted] participium, pronomine, ut βασάζων

Non in solo pane.) Testimoniū est Deut. cap. octauo, quod ad uerbū penè retulit Christus. Vt ostēderet tibi, quod nō in solo pane uiuat homo, sed in omni uerbo, quod egredit de ore domini. Cæterū tam Græce quàm Hebraice, uiuet est futuri temporis, ζήσεται, יִחְיֶה.

Tunc assumit.) παραλαμβάνει, id est, Assumpsit, hoc est, comitem abducit. Ac rursum paulo inferius, παραλαμβάνει est præsentis temporis. Cæterum pinnaculum, πτερύγιον est diminutiuum ab ala, quod in alarum morem motetur.

Angelis suis mandauit.) ἐντελεῖται, id est, Mandabit, futuri temporis. Atque ita scriptum comperi in exemplari Corsendoncensi, consentientibus tribus Donatianicis. Similiter & apud Hebræos, יְצַוֶּה. Atque ita legitur in psalmo nonagesimo, unde locus hic desumptus est consentientibus & septuaginta: ὅτι τοῖς ἀγγέλοις αὐτοῦ ἐντελεῖται περὶ σοῦ. Calumniatur autem Hieronymus hoc in loco calumniatorē, quod perperam citarit scripturę testimonium decerpens quod erat cōmodum, & prætermittens quod offendebat. Omisit enim illud, Vt custodiant te in omnibus uijs tuis. Deinde tacuit quod ibidem sequitur, Super aspidem & basiliscum ambulabis. Postremo quod de quouis uiro bono dictum est, id detorsit ad Christum, cum ei totus psalmus non queat accōmodari. Verum opinor diabolum non ob hoc uocandum in ius, quod inerudite citarit scripturā, sed quod maliciose & impie. Ad hæc μή ποτε, quod suo more uertit, Ne forte: rectius erat, Ne quando.

Corsendoncense uetustū exemplar

Diabolus à calumnia defensus

Dixit illi Iesus rursum.) πάλιν ita positū est, ut utrouis referri possit. Dixit rursum, aut, Rursum scriptum est. Deinde uox ea nonnunquam sonat iterationem, nonnunquam contrarietatem. Si ad, dixit, referatur, iterationē significat: nam semel ante responderat. Si ad sequens uerbum, contrarietatē, quasi dicas, è diuerso scriptum est, ut opponat scripturam illius scripturæ. At mox haud dubie significat iterationem, πάλιν παραλαμβάνει.

Πάλιν Græcis bifariam accipitur

Non tentabis.) Locus est Deuteronomij cap. sexto. Apud Hebræos pluratiuo numero legitur, Ne tentetis dominū deum uestrū, secundū quod tentastis in loco tentationis. Et hic Christus tantum decerpit, quantū erat cōmodum. Reliquit enim quod sequitur: Sicut tentasti eum in loco tentationis, quod ea pars non competebat, nisi in populum Israëliticum.

Si cadens.) εἰ πεσὼν, id est, Si prostratus, siue pronus, Qui gestus est adorantis. Eodem uerbo usus est de Magis.

Vade satana.) [redacted] Christus, ut dicat uade? Græce est ὕπαγε, id est, Abi, siue discede. Et additum est in Græcorum codicibus uulgatis, ὀπίσω μου σατανᾶ, id est, Post me satanas, at perperam siquidem Origeni credimus. Is enim annotat hanc differentiam homilia prima, Petro dictum esse, uade post me, satanæ tantum dictum abi: quod prius illud competat in discipulum, iuxta illud: Venite post me, faciam uos fieri piscatores hominū. Posterius cōueniat in eum, qui tantum reijciendus esset, non etiam ad morem gerendū inuitandus. Nec addit hæc uerba, Post me, Chrysostomus hūc enarrans locum

Vade & uade post me

Nostra lectio præfertur Græcæ

locum homilia xiij. Contra apud Theophylactum adduntur. Proinde nostris exemplaribus hac in parte assentiendum puto, quod conijciam eas uoces ex altero Matthæi loco huc additas à scriptore memori scioloq́ꝫ, quod locis aliquot factum ostendemus. Augustinus enarrans psalmũ nonum, legit: Redi retro satana. Atq́ꝫ ita legitur non solum in plerisq́ꝫ codicibus per typographos excusis, uerũetiam in uetustissimo codice ex bibliotheca Paulina *Paulinum exemplar ex Lõdino* apud Londinum, sed dissentiẽte exemplari Corsendoncensi. Apparet Retro positum pro ὀπίσω μου, sed mihi, ut dixi, probatur Origenis annotatio, præsertim cum uideam Ambrosiũ *Satan Hebræis quid* aliquoties hoc citato loco, suffragari. Porrò שָׂטָן Hebręis sonat, aduersariũ, & qui obsistit, atq́ꝫ obturbat. At qui à tergo est, non obsistit. Proinde Petro, qui iam præire domino conabatur, increpãs ne subiret mortẽ, dictum est, Sequere me, discipulũ agens, non aduersariũ.

Adorabis pro timebis Dominũ deum tuum.) Locus est Deuteronomij cap. sexto. Nisi quod illic pro Adorabis scriptum est, Timebis, in æditione uulgata, nec aliud uerterunt septuaginta. Cęterũ qui adorat, is reueretur ac timet quem adorat. Præterea quod additum est soli μόνῳ, Hebræus expressit per articulũ, אֶת יְהוָה ,id est, Ipsum dominũ. וְאֹתוֹ, [redacted]

Tunc reliquit,) ἀφίησιν, id est, Relinquit, præsentis temporis. Idem uerbum quod superius uertit, Dimisit.

In ciuitate Capharnaum.) εἰς καπερναούμ. Ita scriptum conspicimus in aureo codice, consentientibus aliquot Donatianicis. Ciuitatẽ interpres Latinus addidit de suo. At id magis *Viam maris non uia* factum oportebat in Nazareth, ob Græcum articulũ appositum, τὴν ναζαρέθ.

Via maris.) Græcis accusandi casus est, ὁδὸν θαλάσσης, id est, Viam maris. Theophylactus Græcus interpres subaudiendam putat præpositionem ἐπὶ, aut παρὰ, hoc est, Iuxta *Præpositio Græca subaudita* uiam maris. Nam hic mare uocat lacum Genezareth, in cuius litore sitæ sint Capernaum, Tyberias, Bethsaida, & Chorozaim.

Galilææ duæ Galilæa gentium.) τῶν ἐθνῶν, Expressius erat, ἡ τῶν ἐθνῶν, articulo apposito. Sunt enim duæ Galilææ, altera cognomẽto gentiũ, in sorte Tribus Neptalim, finitima Tyrijs, in qua Solomon xx. ciuitates donauit Chirã regi Tyriorũ. Altera est in tribu Zabulon è regione Tyberiadis ac stagni Genezareth, autore Hieronymo. Tametsi quidam sic distinguũt, ut gentiũ referatur, non ad Galileam, sed ad populũ. Gentiũ populus qui sedebat in tenebris.

In regione umbræ mortis.) Græci secus legunt, ἐν χώρᾳ καὶ σκιᾷ θανάτου, id est, In regione & umbra mortis. Etiamsi iuxta Hebraicam ueritatem ita uertit Hieronymus, Habitantibus in regione umbræ mortis. Et Hebræis unica dictio est צַלְמָוֶת, composita ex umbra & morte, ut intelligas altissimã caliginem, qualis est apud inferos. Illud annotãdum, Habi*Sedere pro habitare* tantibus mutatũ esse in Sedentibus, Etiam si sedes habitacula dicũtur. Alioqui qui sedent, *Sedes pro habitatione* ijdem qui modo ambulare dicebantur: Quanq́ꝫ etiam pro illo ambulabat, positũ est, καθήμενος, sedens, quemadmodũ habebat unus codex Donatiani. Vnde liquet seu Matthæũ, seu huius interpretẽ, sententiã reddere uoluisse, potius quàm ãnumerare uerba prophetæ. *Euãgelistæ nõ citant prophetias ad uerbum* Hieronymus enarrans hunc locum apud Esaiam, testatur à Mattheo iuxta Hebraicã ueritatem citari, etiamsi uerbis nõnullis præteritis. Omittit enim Euangelista: Primo tempore alleuiata est, & nouissimo aggrauata est. Quod tamen mire dissidet apud septuaginta. Siquidem pro eo quod Hieronymus uertit ex Hebraica ueritate, Primo tempore alleuiata est terra, Septuaginta uerterunt, τοῦτο πρῶτον πίε, ταχὺ ποίει, id est, Hoc primum bibe, uelociter fac. Nam itidem citat Tertullianus libro aduersus Marcionem quarto. Hoc primum bibito, cito facito. Nec hanc interpretationem, quæ nihil habet affine cum Hebræis reijcit aut insectatur Hieronymus.

Pœnitentiã agite.) μετανοεῖτε, [redacted]; [redacted]. Et ἤγγικεν, Ap*Addunt aliquoties Græci per occasionem* propinquauit, siue instat & adest, aut in propinquo est.

Ambulans autem Iesus.) Iesus non erat in aureo codice. Quanquam arbitror & apud Græcos hæc nonnunquã addi, ob sermonis consequentiam, pręsertim si quando decerpta recitantur è codicibus Euangelicis.

Mittentes rete.) βάλλοντας ἀμφίβληστρον, Est retis genus, quemadmodum & sagena, hinc dictum, quod undiq́ꝫ complectatur. Nam rete Græcis, δίκτυον est.

Vos fieri

Vos fieri piscatores.) Fieri, redundat. Graece est, Faciam uos piscatores. Porrò piscatores hominũ, mollius est apud Graecos, ἁλιεῖς ἀνθρώπων. Nam piscator à piscibus dictus est, ἁλιεὺς à mari, quasi iuxta Gallorũ linguã dicas, marinatores, quod in mari uenent. Quanquam hoc minutulũ uelut & illud aliquãto post, Relictis retibus & patre, Graeci addũt, suo αὐτῶν.

Et sanans omnem languorem.) θεραπεύων. Quod saepe uertit, curans: & omnino θεραπεύειν est mederi pharmacis. Vnde Galenus opus suum de morborum remedijs, θεραπευτικὴν appellat. Proinde miror Euangelistę interpreter hoc uerbo abusum, quod magis uidebatur fugiendum. Quanquam eodem uerbo abusus est Marcus capite primo: καὶ ἐθεράπευσε πολλούς. Item Lucas capite quarto: ἐθεράπευσεν αὐτούς. Eadem ratio in uerbo Latino curare, quae in Graeco. Hoc loco fuit interpres Latinus, ac uertit sanans pro θεραπεύων. Caeterum in Marco ac Luca non uitauit. Non enim statim sanantur qui curantur: & multi sanantur non curati. Deinde νόσον, quod planè morbum significat, hic plerunque uertit languorem. Rursum μαλακίαν, quod ad uerbum sonat molliciem, non male uertit, infirmitatem, rectius tamen uersurus, languorẽ. Est enim languor, leuis ac lentus morbus, qui non affigit quidem lecto, sed tamen facit, quo minus firma simus ualetudine. Denique fortasse melius erat, Quemuis morbum, quàm omnem. Neque enim sanauit omnes aegrotos, sed quemuis morbum: quosdam enim morbos medici putant immedicabiles. Nisi quod omnis pro quiuis abutuntur nonnulli Latinorum.

θεραπεύειν

Apostoli non sanabant pharmacis

νόσος & μαλακία quid differant

Omnis pro quiuis

Abijt opinio.) ἀπῆλθεν ἡ ἀκοή, id est, Abijt auditus, ut uerbum uerbo reddam. Nec inficior opinionem inueniri pro fama: uerum non omnia quouis loco quadrant. Nos uertere maluimus, Dimanauit fama eius, uel ob hoc, quo uitaremus amphibologiam.

Opinio pro fama

Tormentis comprehensos.) βασάνοις συνεχομένους, id est, Qui cruciatibus siue torminibus coarctabantur, siue contrahebantur. A morbis separauit tormina, quorum uiolentia corpus omne contrahitur. Torminibus ego malim, ob uitandam amphibologiam: sunt enim & quaestionum tormenta.

Tormina & tormenta

Qui daemonia habebant.) δαιμονιζομένους. Vnica uox est, qui à daemonibus agebantur. Simile est quod sequitur, σεληνιαζομένους, quod interpres uertit, Lunaticos: quod certis interuallis furor illos repeteret. Diuus Hieronymus negat hos uere affectos fuisse ui syderis Lunae, cum essent daemoniaci, sed arte daemonũ factũ, quo creaturã dei infamarent. Arbitror ob id Lunaticos dictos, quod furor nõ esset perpetuus, sed certis recurreret interuallis.

Lunatici qui

De trans Iordanem.) καὶ πέραν ἰορδάνου, Trans Iordanem. Interpres addidit, De. Reperiuntur enim huiusmodi sic posita, ut motum à loco significent. Vt Quintilianus: Salutem publicã trans mare petendam, id est, E transmarinis regionibus. Et peregre redijt, id est, ex peregrinatione. Et, foris accessit, id est aliunde. Nam, De sub pede, de post foetantes, orationes sunt inauditae Latinis. Poterat explicare periphrasi, à regionibus ultra Iordanem sitis.

Trans mare pro è transmarinis

Foris pro ἔξωθεν

EX CAPITE QVINTO.

Idens autem Iesus.) Iesus, hoc loco non additur, nec in Graecis, nec in uetustis Latinorũ codicibus. ἰδὼν δὲ τοὺς ὄχλους, id est, Cum uidisset autem turbas.

Beati pauperes spiritu.) Video theologorũ uulgus, inter quos est & Beda id interpretari de tenuitate facultatum, & qui scripsit in hunc Euangelistam opus imperfectũ, annotat quod dictum sit πτωχοὶ non πένητες, id est, mendici non egeni, ut exprimeret summam egestatem, cũ potius referendum sit ad animi celsitudinem ac ferociã. Siquidem Graeci μέγα πνεῖν dicunt elato esse animo, ac praeferoci, cuiusmodi ferè sunt principes, aut qui regnum ambiunt. Atque hic est fermè malorum omnium fons. Ad hunc sensum facit et id, quod annectitur, Quoniam ipsorum est regnũ coelorum. Porrò pauperes spiritu dixit, quod diuitum familiaris sit ferocia. Certe diuus Augustinus palàm in hanc sententiam interpretatur, cõmentariorum, quos in hũc domini sermonem aedidit, libro primo, ac rursum enarrans psalmum septuagesimum tertium. Neque dissentit Hieronymus, ita scribens: Adiunxit spiritu, ut humilitatem intelligeres, non penuriam. Itidem interpretatur & Chrysostomus homilia in Matthaeum decimaquinta. Et huic consentiens Theophylactus. Neque secus, diuus Hilarius in Canone Matthaei. Itaque coactius & alienius mihi uidetur hic inducere quęstionem de professione mendicitatis aut uoluntariae paupertatis; sed dominus per modestiam ac submissionẽ sui ostendit uiam ad ueram sub-

Pauperes spiritu qui Christo dicti

limitatem, Nam Adam per superbiam deiectus est à regno in seruitutem.

Beati qui lugent.) In Græcis codicibus prius est, Qui lugent: postea Beati mites. Id opinor casu factum, quod in huiusmodi recensionibus subinde labi soleant librarij.

Periphrasis in sacris literis Misericordiã consequent.) ἐλεηθήσονται. Cur nõ est ausus uti periphrasi in cõsolabuntur, cum hic nõ uereatur facere. Hilarius longiore, sed dilucidiore circumitione est usus, Quia ipsis, inquiẽs, misericordiã prẹstabit deus. Et Augustinus, Quoniã ipsorũ miserebit deus.

Cor, oculus animi Beati mundo corde.) καθαροὶ τῇ καρδίᾳ, id est, mundi corde. Pro quo Augustinus dictione composita legit, mundicordes, cum Græcis duæ sint dictiones. Fortassis hic non parum quadrasset, Puri corde, quod mundicies sordibus magis opponatur, purum autem proprie dicatur, quod nullius admixtione sit uitiatum, nam oculorum uice posuit cor. Et aliâs oculum simplicem uocat.

Pacifici, qui pacem conciliant Beati pacifici.) εἰρηνοποιοί. Vt intelligas haud satis esse Christianis, ipsos esse pacatos, nisi accesserit & inter alios pacis conciliandæ studium. Annotauit hoc diligenter Chrysostomus. Sed hæc, ut nunc ferè sunt mores, surdis canuntur.

Addita uox Cum maledixerint uobis homines.) Homines non est in Græcis libris, sed hoc uel interpres, uel quod probabilius est, librarius addidit de suo: quanq̃ nõ erat admodum opus. Id eò uisum est admonere ne quis frustra philosophetur hic in dictione homines. Quod genus est apud Paulum, si adhuc hominibus placerem.

Et persequuti uos fuerint.) Haud perperam interpres de suo repetit, Vos, quod apud Latinos maledicere & persequi, non recipiant eundem casum quem apud Græcos. Addidit iterum, homines, quod nec apud Græcos est, nec in aureo codice.

Omne malum.) Gręci codices quidam addunt uerbum, πᾶν πονηρὸν ῥῆμα, id est, Quoduis malum uerbum. Consentit exemplar quod à Leone pontifice missum sequuti sunt Hispani, licet Chrysostomus citans hunc locum lib. 3. cap. 11. de sacerdotio non addat ῥῆμα, & εἴπωσι πᾶν πονηρὸν καθ᾽ ὑμῶν, & dixerint omne malum aduersum uos. Nam quod mox πολύς, id est, multa, uertit copiosa, probe fecit. Atq; hæc sunt illius sacro sanctæ philosophiæ dogmata, quæ Christus tanta cura, tantaq; autoritate tradidit: neque id promiscuæ turbæ, sed peculiariter suis, hoc est, sacerdotibus & episcopis, imò omnibus ingenue Christianis: neq; quouis loco, sed in monte. Nec frustra addidit Matthæus, aperiens os suum. His nominibus ipsa ueritas, quæ neq; fallit, neq; fallitur, nobis felicitatem promisit. Et tamen mirum quàm ad hæc frigemus omnes. Imò non pudet quosdam absolutam profitentes religionem, hæc eludere, uelut antiqua iam & obsoleta. Impiũ ferè habetur, non constabilisse rem, quocunq; modo, [redacted]. Atqui hæc est illius cœlestis doctoris propria peculiarisq; doctrina, quam nemo philosophorũ unquam efficaciter tradidit. Audiui quosdam qui sibi uehementer theologi uiderentur, ad hæc adoranda nobis, si modo uere Christiani sumus, nasum sanna corrugantes, & ea modis omnibus abominantes, quæ Christus æterna felicitate pensat. Neq; ueritus est optimus ille Chrysostomus ad singulos beatitudinis gradus interpretari, quod Christus pronunciauit beatum, etiam in hac qualicunq; uita beatius esse, quam illud quod mundus beatissimum esse iudicat. Nos qui nobis uidemur plusquam sesquichristiani, ne id quidem æquis auribus accipimus, si quis simpliciter accipiat eorum, quæ Christus docuit hic præstanda, præmium ab ipso reponendum in futuro. Et cum nobis permittamus, ut in his, in quibus totius religionis nostræ cardo est, impune simus impij, blasphemiq;, dictu mirum quas tragœdias excitemus, si quis ad commentitias quorundam propositiones audeat hiscere. Sed his deplorandis alius fortasse commodior dabitur locus.

Philosophia peculiaris Christi

Aristoteli plus satis tribuimus

Sal fatuus Sal euanuerit.) μωρανθῇ. Vt nihil causer de genere salis, quid est euanescere? Qua uoce reddidit in Paulo, ἐματαιώθησαν. Hic cum de sale loquatur, dicere debuit: Infatuatus fuerit, siue insipidus factus fuerit, aut certe, ut Vallæ placet, desipuerit. Quandoquidem Martialis, & betas, quod insipidæ sint, fatuas uocat. Porrò quod taxat Valla, πόλιν non urbem, sed ciuitatem, esse uersum, non solum minutius est, uerumetiam iniquius, Quod genus est & illud, ὑπὸ μόδιον, id est, Sub modium, siue subter modium: cum alioqui Græcis μέδιμνος

modius sit. Annotandum autem interpretem, aut fortassis Euangelistam ipsum Romana usum uoce, quod & aliâs sæpicule facit, uelut indicabimus suis locis.

Modio Romana uoce usus Euangelista

Vt luceat.) καὶ λάμπει, id est, Et lucet. Ostendit enim quid consequatur, non quid affectandum sit. In exemplari Paulino scriptum erat, Et luceat. Refertur enim ad lucernam quæ sic lucet, si fuerit imposita candelabro.

Quoniam ueni soluere,) ὅτι ἦλθον, id est, Quod ueni, siue quod uenerim. Siue, quod Latinius est, Ne putetis me uenisse. &, Ad soluendum potius quàm soluere. Quanquam hoc ipsum καταλῦσαι potius significat destruere ac demoliri uel abrogare, quàm soluere: aliter enim soluitur lex, aliter pecunia debita, aliter zona siue nodus.

Soluere pro destruere

Amen dico uobis.) אָמֵן, quod apud Hebræos sonat fiat, siue uere, ceu uocem Hebræis peculiarem nemo Latinus uertit, neque quisquam Euangelistarum Græce scribens. Est autem uox confirmantis & asseuerantis.

Iota unum aut apex.) Cum probabile sit Iesum Hebraice fuisse loquutum, dubium non est quin quod hic Iota uocat, ea sit litera, quam Hebræi iod appellant, omnium minutissima, quę sic nonnunquam adijcitur, ut propemodum superuacanea uideri queat. Sed quid apicem dixit? Cum ne Græcorum quidem uetustissimis mos fuerit apicibus uti, & sero apud Hebræos receptum sit, accentiuncularũ notas ascribere, quibus tamen hodie nõ utuntur, nisi forte summũ elementi fastigium apicem uocauit, aut eam notam quæ nõnullis addita facit o אֵל. Mihi uidetur hic sermo καθ᾽ ὑπερβολὴν dictus. Neque enim laboratur de literarũ apiculis: cum constet non pauca etiam uolumina ueteris instrumenti intercidisse, quorum nomenclaturã adhuc uidemus in canonicis uoluminibus, ueluti libros bellorũ domini, qui citãtur Numerorũ 21. & librũ Iustorũ qui citatur Iosue cap. 10. & 2. Regnorũ cap. primo, aliosque qui citantur in libris Regum & Paralipomenon. Oportuit autem summæ fuisse autoritatis, quorum autoritate toties nititur scriptura Canonica. An uero fuerint in Canone Hebræorũ alijs excutiendũ relinquo. Non igitur laboratur de apicibus, sed asseuerat nihil omnino promissum aut proditum in lege Mosaica, quod Euangeliũ nõ absoluat. Ab hac sententia non abhorret Augustinus exponens sermonem domini in monte habitum.

Iota & apex quid sit in euangelio

Hebræi sero receperunt apices

Hyperbole

Non intrabis.) οὐ μὴ εἰσέλθητε. Apparet positũ esse δυνητικῶς, ob geminatam negationem. Etiam si non negarim hęc aliquando significare tempus futurum, præsertim conduplicata negatione. Reus erit.) ἔνοχος ἔσται. id est, Obnoxius erit. Quanquam & rei dicuntur obnoxij: ueluti reus uoti, qui uoto sese adstrinxit, ac debitorem constituit.

Negationes duæ pro una οὐ μὴ pro una negatione & facit tempus futurum aut modum potentialem.

Qui irascitur fratri suo.) In nonnullis Græcorũ codicibus ascriptum est εἰκῆ, id est, Temere, aut sine causa. Verum Hieronymus edisserens hunc locum, itemque secundo dialogo aduersus Pelagium, negat id in uetustis, ac bonę fidei exemplaribus repertum. Et additum uidetur ab audaculo quopiam, qui ceu mitigare uoluerit, quod alioqui durius dictum uidebatur. Atqui eadem opera in cæteris idem adiecit, εἰκῆ; Qui dixerit racha sine causa, qui dixerit fatue sine causa. Proinde diuus Hieronymus duas has uoces, Sine causa, iubet eradi. Quanquam prior lectio magis probatur Laurentio. Et Chrysostomus homilia in Matthæum decimasexta, legere uidetur εἰκῆ, distinguens iram opportunam ab intempestiua, & negans affectum penitus eximi nobis, sed cohiberi duntaxat ac regi. His consentanea scribit Theophylactus. Non erat opus hic distinguere iram iustam ab iniusta, aut iram carnis ab ira animæ, aut iram qua irascimur homini, & qua irascimur hominis uitio, si sentiamus dominum hic loqui de ira uulgari, qui est motus animi tendens ad ultionem doloris, nimirum primus ad homicidium gradus. Alioqui & iudex qui cum ira punit nocentem, peccat aut certe imperfectus est, quum hic Christus doceat perfecta. Verum ut redeamus ad particulam εἰκῆ, id est, sine causa, quam diuus Hieronymus negat esse in ueris exemplaribus, quid hic adferent qui contendunt hanc translationem ab Hieronymo fuisse castigatam? Quod damnat relictum est, quod relictum est ad sensum pertinet non ad uerba, quę uidetur alicubi neglexisse. Augustinus lib. retract. 1. cap. 19. testatur in Græcis codicibus nõ addi sine causa. Nam in sermone habito in monte, uult etiam in cæteris duabus partibus subaudiri, qui dixerit, racha, sine causa, qui dixerit, fatue, sine causa.

Sine causa additum autore Hinronymo

εἰκῆ additum

Qui dixerit fratri suo racha.) Apud Hebræos contumeliæ uox est, quasi Latine dicas cerebrosum, aut cerebro carentem siue uacuũ. In psalmo quarto exponitur, ריק per uani-

Racha quid iuxta diuersos interpretes

tatem: Decidam merito ab inimicis meis inanis. Atq; in hac quidem sententia est Hieronymus, qui perinde ualere putat racha, ac si Græce dicas κγνός. Quin & Græci hominem nihili, ῥάκος appellant, à ueste detrita, reijculaq; sumpto conuicio. Quod indicat & diuus Augustinus cōmentariorum, quos in hunc ædidit locum, libro primo. At uidetur racha, magis esse uox indignantis, uelut interiectio. Alioqui quid intererit, inter racha et fatuum?

Excussa Hieronymi opinio

Consentaneum enim Christum gradus quosdam ostendere, quorum primus sit irasci, secundus sono aliquo incerto mc um animi significare, tertius in manifestum conuicium prorumpere. Atq; ita sentit Augustinus eo loco quem paulo ante adduxi, addens se id à Iudæo quopiam accepisse, Racha Hebræis interiectionis instar esse, eaq; uoce nihil certi, sed tantum animi indignationē significari. Chrysostomus homilia decimasexta, tradit racha, nō esse uocem grauioris aut atrocis cōuicij, sed ab impatientia, stomachoq; loquentis proficisci: quomodo seruis nonnunq; stomachosius loquentes dicimus: Abi tu, dic illi tu. Quin & Syriacæ linguæ testimonium adducit, in qua racha ponatur pro eo quod est, tu. Sic enim seruis loquimur, & his quos cōtemnimus. Cum Chrysostomo concordat Theophylactus. Nonnulli sic distinguunt inter racha & fatuum, ut differentia peccati non sit in dictis, sed in animo dicentis. Nam dominus suo more doctrinam suam attemperans ad captum simplicium, hoc modo proposuit exemplum iræ leuis, quæ nondum decreuit ultionem, & iræ grauioris per racha, & iræ grauissimæ quæ proxima sit homicidio per fatue. Alioqui plerunq; grauius peccat, qui tacitus irascitur, quàm qui conuicijs debacchatur.

Racha siue rocho non esse interiectionem

Nec desunt qui recha doceant esse legendum, nō racha, quod Chaldæis sonet rocho. Eam uocem nolunt esse interiectionem, sed simpliciter significare uacuū. Nec esse conuicium, aut si est, leuius esse conuicium, quod competat in eum qui careat eruditione, aut alia re, quam sibi quisq; parare ualeat sua industria, cum fatui conuicium pertineat ad impietatem. Quod attinet ad dictionem racha, si recha legendum est, quū in codicibus Græcis ac Latinis summus sit consensus, aut Euāgelista reprehenditur si Græce scripsit, aut interpres quem oportet antiquissimum fuisse, quisquis fuit, nam quidam autumant fuisse Ioannem Euangelistam. Deinde quum dominus sit usus uulgari lingua, quæ Syro Chaldæoq; sermone corrupta fuit, si Chaldæi pro racha dicunt rocho, quid mirum, si dominus pro recha dixit racha. Neq; enim consequitur, sic scribitur in ueteris testamenti uoluminibus, igitur sic pronunciauit Christus, tametsi Græci codices rhaca habent non racha. Quod attinet ad distinctionem fatui constat Græce scriptum μωρὲ, quid Hebraice scripserit Matthæus nobis incertum, qua uoce Paulus usus est de discipulis domini: quæ stulta sunt mundi elegit deus: non utique significans impios, sed humiles & imperitos iuxta mundum. & ipse Paulus agnoscit stulti uocabulum, nō quod uere stultus esset, sed quod stultorum sit de seipsis magnifice prædicare, quod tamen non est impietatis, sed ineptum potius, si modo uera prædicent. Iam ut non est conuicium, si quis hominem tardum obiurgans appellet tardum, ita non sit cōuicium, si quis hominem impium emendare cupiens, appellet stultum. In singulis igitur subaudiendum est, si quis iratus dixerit, racha, si quis iratus dixerit, fatue.

Fratris uocabulum quos cōplectatur

Quidam philosophantur in dictione fratris, quasi fratres non sint nisi qui cōmunem agnoscunt patrem. Ego arbitror hic nomine fratris omnes homines intelligi. Etenim quum dominus præcipiat, ut maledicentibus impijs benedicamus, cui concedit dicere fatue, duntaxat iuxta sensum quem indicauimus.

συνέδριον & βουλῇ

Concilio.) Non est βουλῇ, quod & ipsum significat concilium, sed συνεδρίῳ, quod consessum iudicum significat, id quod indicatū est & à Chrysostomo. In huiusmodi consessibus, uelut Athenis in curia Martis, grauiores causæ solent agitari. Nam in iudicio quod interdum ab uno paragitur multa spes est elabendi, ad synedrion nō nisi grauis causa defertur, iamq; non tam de damnando reo quàm de supplicij modo deliberatur.

Gehenna quid

Gehennæ ignis.) εἰς γέενναν τοῦ πυρός, id est, ad gehennam ignis. Sed Hebraice magis quàm Græce aut Latine dictum est, gehennæ ignis, pro gehennæ incendio, siue gehenna ardente. Porrò apud Hebræos gehenna גֵּיא־הִנֹּם sonat, Vallis ennon, de quo inferius plura dicemus capite decimo.

Reconciliari fratri tuo.) Palam est hic uerbi modum errore librariorum fuisse mutatum, reconciliari, pro reconciliare, imperatiui modi, διαλλάγηθι. Vnde nos uertimus reconcilieris, ne

ris, ne perinde facilis esset deprauatio. Certe reconciliare legitur & in peruetustis Latinorum exemplaribus, uelut in Paulino. Et in Corsendoncensi manifestum rasuræ uestigium indicabat, & illic scriptum fuisse, reconciliare. Omittam ὕπαγε, abi potius uertendũ fuisse, quàm uade. Nec esse, offeres, sed πρόσφερε, id est, offer, siue adfer.

Esto consentiens.) ἴσθι εὐνοῶν, id est, Esto beneuolus, siue quod addit Hieronymus, benignus, etiamsi non uideam quid benignus respondeat ad εὐνοῶν. Nonnulli uerterũt concors quemadmodum indicat Augustinus.

Et aduersario.) ἀντιδίκῳ. Non absolute sonat aduersariũ, sed aduersariũ causæ, siue litis. Siquidem actorem sentit, qui reum facit, & in ius trahit. Rursus aũt μήποτε, Ne forte, uertit cũ rectius sit, Ne quando, aut simpliciter, Ne. Præterea ὑπηρέτῃ, quod hic uertit ministro, nonnunquam carnificem transtulit, aliâs exactorẽ. Est aũt is qui exequitur iudicis sententiam. *ἀντίδικος* *ὑπηρέτης uarie translatum*

Nouissimum quadrantem.) ἔσχατον κοδράντην. Cur non potius extremum quàm nouissimum? Nec enim de temporis agitur ordine, sed de summa. Deinde apparet hic quoque Romanam uocem usurpatam ab exteris, id quod in plerisque fit, sed deprauate. Est autem quadrans nummulus, quarta pars assis, quam à tribus uncijs Plinius triuncium uocat. Gulielmus Budæus immortale suæ gentis decus: utpote uir non solum omniũ quos unquam Gallia genuit eruditissimus, uerumetiam diligentissimus, eundem esse putat, qui Ciceroni dicitur teruncius. Atque eum nummum uulgo ceu minutum contemptui fuisse, prouerbio quoque testatum est, id quod in Chiliadibus nostris adnotauimus. *Latina dictio usurpata à Græco scriptore* *Gulielmus Budæus* *Triuncius & teruncius*

Mœchatus est eam.) Vt dissimulem interim, quod toties iam uertit quia pro quod: ut demus mœchari Latinis esse receptũ: Nam & Catullus mœchari dixit, & Terentius mœchum, Quis unquã Latinus dixit, mœchatur illam? Proinde si mœchari hoc loco significat adulterium cõmittere, uertendum erat ad hunc modum, Qui uiderit uxorem siue matronam ad concupiscendam eam, iam adulterium cum illa cõmisit. Sin mœchari positum est pro quouis illicito concubitu, quemadmodum aliquoties inuenitur, pro Mœchatus est dicendum erat, Stuprauit eam, siue ut Suetonius loquitur, adulterauit eam. *Adulterat eam*

Scandalizat te.) Mirum est Græcam uocem usqueadeo placuisse, cum dicere licuerit, Offenderit, siue obstaculo, aut offendiculo fuerit. Nam quod ἔξελε, id est, Exime, siue extrahe uertit, Erue, reprehendi non potest. *et doleo quod reprehensioni datur locum Vel ansa calumniæ!*

Quàm totum corpus tuũ.) Huiusmodi sermonis character apud Græcos inuenitur, & apud nonnullos Latinos, sed græcissantes. Verum id, cum additur ἤ, ut subaudias μᾶλλον. At hic secus habetur, καὶ μὴ ὅλον, & non totum &c. Atque itidem in parte proxima. Proinde mirum est interpretem affectasse græcanicum schema, quod sermo Græcus non habebat. Nec est, Eat in gehennã, sed βληθῇ, id est, cõijciatur. Etiamsi sic loquunt Græci βάλλ' ἐς κόρακας, Abi ad coruos, sed subaudientes σεαυτόν. quasi dicas, abijce teipsum, siue aufer te. *Quàm, Græcis subauditur*

Libellum repudij.) Quod Græce unico uerbo dicitur ἀποστάσιον, quasi dicas, diuortionale, hoc est, libellum diuortij. Annotauit hoc loco Chrysostomus, quod pręcipit de uxore non relinquenda, pendere ex superioribus: Inter tales enim, quales paulo ante descripsit, neque quisquam eijciet uxorem nisi adulteram, neque quisquam recipiet alienam cũ iniuria prioris mariti. Moxque subiungit de non iurando, quod ita uetuit, ut nihil omnino exceperit. Et tamen quasi non sit hoc à Christo serio dictum passim iuramus. Certe uotis omnibus optandum, ut tales sint Christiani, ut neque diuortio sit opus, neque iureiurando. *Ἀποστάσιον quid* *Iurare uetitum Christianis*

Qui dimissam duxerit, adulterat.) μοιχᾶται. Quod uerterat mœchatur, tandem transfert adulterat. Quanquam aliud est adulterare, quàm adulterium committere, quoties absolute ponitur. Augustinus de adulterinis coniugijs ad Pollentium, indicat hanc clausulam, Et quicunque dimissam duxerit, mœchatur, in nonnullis codicibus Græcis ac Latinis non ascriptam fuisse: quod ex superiore sermone satis consequatur. Quod tamen apud neminem alium reperi, uel scriptum, uel annotatum. *Adulterat Latinis nõ ponitur absolute, quemadmodũ mœchat*

Iterũ audistis.) πάλιν ἠκούσατε, Rursum audistis. Nec eñ iteratione significat, sed ordinẽ.

Neque per cœlum.) μήτε ἐν οὐρανῷ, id est, Neque in cœlo, quã tamen præpositionem, opinor iuxta proprietatem Hebræi sermonis, apostoli subinde usurpant pro per, ut in digito dei, & In nomine tuo prophetauimus, quemadmodum suis indicabimus locis.

Est, est: non, non.) ναὶ, ναί. οὒ, οὔ. Quod hic uertit est, Græcis est aduerbium affirmandi, *Ναὶ ναί*

ναὶ, sed quod usurpetur & à Latinis. Interpres aliquoties uertit, Etiam, quod uulgo, parum eruditi dicunt Ita: quasi ita respondeat negationi, Non. Ac reperitur quidem apud Terentium ita, sed dictum ab improbius respondente, Quod genus est illud, Sic erit. Cæterum nemo putet conduplicationem ad eundem pertinere, sed prior pars ad interrogantem pertinet, posterior ad respondentem. Nisi sic accipias, Si sermo uester affirmat, uere affirmet, sin negat, uere neget. Quod secus habet apud istos, qui quod pollicentur non præstant, & quod se negant facturos, faciunt

Ita quomodo affirmat

His abundantius est.) τὸ δὲ περισσὸν τούτων, id est, Quod præter hæc accesserit. Mire torquent hunc locũ Theologi quidam, A malo est, alij interpretantur, à malo diffidentis, non à malo iurantis, alij à malo pœnæ, non à malo culpæ. Verum opinor Christum simpliciter sensisse, perfectis (Nam de his loquitur) omnino nõ esse iurandũ, pro rebus hisce, pro quibus uulgus deierat. Alioqui in causa fidei, aut pietatis, etiam Christus & apostoli iurant. Vult enim suos esse tales, ut non sit opus ullo iureiurando. Quorsum enim attineat iurare, si nemo sit, qui quenq; uelit circũuenire, etiam si id possit impune, sed è suo quisq; alterum æstimans animo nemini diffidat? Nam qui uere sit Christianus, etiam suo incõmodo consulit cõmodis alienis: tantũ abest, ut ullũ uelit fallere. Et charitas adeo credit omnia, adeoq; non diffidit, ut parum etiam honesta, quoad potest, interpretetur in bonũ. Hac aũt ratione multarũ quæstionũ nodi dissolui poterunt, si intelligamus Christũ non simpliciter hæc uetuisse, sed uetuisse eo more fieri, quo uulgato more hominũ fiebant. Sic uetuit irasci, sic uetuit salutare quenq; in uia, sic uetuit ditescere, sic uetuit resistere malo, sic uetuit appellari magistros, sic uetuit uocare patrẽ in terris. Verũ hæc ad hoc institutũ proprie nõ pertinent.

Excussum præter ueterum expositionẽ, quomodo uetemur iurare

Dentem pro dente.) Græci addunt cõiunctionem, &, καὶ ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος. Eadẽ additur in uetustis exẽplaribus Latinis. Illud obiter adnotandũ, in huiusmodi orationibus ne posse quidem apponi Græcum articulum: quod quilibet oculus & quilibet dens significetur.

Non resistere malo.) μὴ ἀντιστῆναι τῷ πονηρῷ. Malum uel ad rem referri potest, uel ad hominem, præterea potest ablatiuus esse instrumenti. Nolite resistere cuiquam, malo, hoc est iniuria, siue uersutia. Hic sensus placuit Chrysostomo, quum ait resistẽdum homini malo, sed patientia: non enim ignem igni extingui, sed aqua. Mirum est autem hic additus articulus quam uim habeat, τῷ πονηρῷ, quasi certum malum significet. Nisi forte uoci appositiuæ adiunctus est: quasi dicas ei qui malus est. Quidam interpretanť nomine mali significatũ diabolum, quorũ est Theophylactus. Quis autem sic loquitur? Dico tibi non abire, pro eo quod est, iubeo ne usquam abeas? Deinde quid facient huic loco, qui lites, qui bella calculis omnibus approbant inter Christianos? Christus absolute uetuit resisti malo, nimirum uulgari uia, ut malum malo repellatur, hoc est conuiciũ conuicio, uulnus uulnere, bellum bello, cædes cæde. Imò quid prætexent ij, qui beneficiũ maleficio repensant. Illud leuiculum, quod ὅστις uertit, Si quis, pro quisquis: nisi forte legit, εἴ τις. Item quod στρέψον, id est, Verte, siue obuerte, transtulit præbe. Augustinus alicubi legit Para.

Quõ prohibemur resistere malo

Præbe ei & alteram.) Hæc Christi hyperbole mea sententia nihil aliud docet, quàm summam patientiam, animiq; moderationem, utq; tantum absimus à cupiditate uindictæ, ut ultro parati simus alteram potius iniuriam admittere, quàm malum malo pensemus. Atq; hoc fortasse sensit Augustinus, cum aliàs, tum in libello de mendacio, & libro uigesimo secundo contra Faustum, scribit illam præparationem alterius maxillæ in corde faciendam, non in corpore. Nec enim hoc sensit Christus obuertendam sinistram malam, ei qui dextram percusserit, sed ea nos uoluit esse lenitate, ut ad alteram iniuriam accipiendam simus paratiores, quàm ad retaliandam priorem. Neq; uero continuo cum mendacio coniunctum uideri debet, quicquid habet hyperbolen. Quam & aliàs annotauit præter Origenem, Hieronymum, & Chrysostomum, diuus Augustinus in diuinis literis. Quod genus illud in libro Iudicum: Camelis eorum non erat numerus, & erant sicut arena, quæ est in littore maris. Rursum illud in psalmis: Ascendunt in cœlos, & descendunt usq; in abyssum: nempe de undis maris uicissim attollentibus sese, ac subsidentibus. Certè schema hoc palàm annotauit Augustinus in epistola ad Marcellinũ quinta, ostendens, si quis tropum sermonis reijciat, magis conuenire, ut in sinistram primus ictus dicatur exceptus, quod in hanc magis, quàm in dextram fertur impetus ferientis. Idem admonet in Luca non fieri ullam

Præbere maxillam, quomodo intelligendum

Hyperbole

lam sinistræ, dextrę'ue mentionē: ut intelligamus hoc loco sinistram ac dextram nihil aliud esse, quàm unam & alteram. quemadmodum in alia quadam parabola, quinque talenta posuit pro plurimis dotibus, duo pro mediocribus, unum pro minimis. Cæterum animaduertendum est, ut subito mutarit numerum Ego autem dico uobis: Sed quisquis percusserit te in maxillam &c. Non ob aliud, nisi quod hic numerus accommodatior est ad infigendum animo quod dicitur, dum quisque sibi dici putat, quod dicitur.

Dextra ac sinistra prouna, aut altera

Numerus cur aliquando mutatur

Et pallium.) καὶ τὸ ἱμάτιον. Hic recte distinxit uestimenti genus. Siquidem χιτὼν, tunica, uestis est interior, ἱμάτιον exterior, quæ Romanis est toga, Græcis pallium. Nisi quod ἱμάτιον, apud Græcos interdū pro quouis uestimenti genere ponitur. Vnde recte monet Augustinus hunc esse sensum, si quis tollat unam aliquam uestem, concede illi potius si quid aliud habes uestium quàm cōtendas. Alioqui præposterus esset sermo. Pallium enim quæ summa uestis est primum detrahitur, deinde tunica.

ἱμάτιον

χιτὼν

Species pro genere

Mille passus.) μίλιον ἓν, id est, Miliarium unum. Alioqui non respondet quod sequitur.

Alia duo.) Ne illud quidem, alios duos. Atque hic rursus Græcus usurpauit uocem Latinam: Etiamsi huius uocis mentionem fecit Hesychius. Nec est Alia duo Græcis, sed ὕπαγε μετ' αὐτοῦ δύο. ut intelligas duplum oportere concedi, simplum extorquenti: quemadmodum docuit de maxilla, & ueste. Etiamsi diuus Augustinus philosophatur hic in numero ternario, Theophylactus & Chrysostomus non attingunt. Nam quod αἰτοῦντί σε, id est, Poscenti te, uertit, petenti abs te, recte fecit.

Lapsus interpretis

Ne auertaris.) μὴ ἀποστραφῇς, Ne auerseris, ut legit Augustin. hoc est, ne reijcias. Quanquam & auertor reperitur, ut sit uerbum depositiuū, sed in carmine usitatius, ut apud Bœotium:

Eheu quàm surda miseros auertitur aure. Sicut præuertitur.

Diliges proximum tuum.) Græci τὸν πλησίον appellant familiares, & quibuscum habemus arctam ac domesticam consuetudinem, non solum cognatos. Neque enim est superlatiuus gradus apud illos.

Et odio habebis inimicum.) Hoc quoniam non legitur in ueteris instrumenti literis quidam interpretantur hanc esse additionem pharisæorum, non scripturam. Idem prædicant de cæteris articulis, quasi Christus nihil addiderit præceptis legalibus, sed tantum explanauerit. Certe diuus Augustinus in priore libro quo enarrat hunc locum, sic refert, quasi reperiatur in sacris libris, Sic enim ait: Nec quod in lege dictum est, oderis inimicum tuum, uox iubentis iusto accipienda est, sed permittentis infirmo. Tale nimirum erat Iudæorum uulgus. Quemadmodū autem in irascendo accipimus tropum, itidem & in odio receptus nodum explicat. Certe Chrysostomus fatetur, dominum olim non exegisse ab infirmis, quod suo tempore præcepit iam instructioribus.

Odio habebis inimicum, unde additum

Diligite inimicos uestros.) Post hæc uerba, particulā addunt Græci codices, inter quos & Theophylactus, quā in nostra æditione nō reperio. εὐλογεῖτε τοὺς καταρωμένους ὑμᾶς, id est, Bene precemini deuouētibus uos. Quam sanè nec Hieronymus addit, nec Chrysostomus Proinde haud scio, an eam studiosus aliquis ob affinitatem sententiæ, ex epistola Pauli ad Romanos huc ascripserit. Nam hac occasione comperimus locos aliquot immutatos.

Additum aliunde

Pro persequentibus & calumniantibus.) ἐπηρεαζόντων καὶ διωκόντων: quorū utrunque penè idem ualet, nam ἐπήρεια Græcis dicitū insultus proprie in bello, quasi dicas, ἐπάρεια, à Marte, Hinc dictum apparet uerbū, ἐπηρεάζω, quod est uexò, siue uim facio, & impeto. Sed quoniam Græci docent ἐπηρεάσαι nonnunquam idem ualere quod βλάψαι, nos uertimus lędunt.

ἐπηρεάζω unde dictum

Qui solem suum.) ὅτι τὸν ἥλιον, id est, Quia solem suum. Licet refragantibus exemplaribus Latinis, Et fieri potest, ut interpres pro ὅτι legerit ὃς, siue ὅστις. Quanquam hoc nihil refert ad sensum. Et ἀνατέλλει, recte circumlocutus est, Oriri facit, siue expromit. Item, Pluit, Græcis est βρέχει, rigat. Rursum:

Quam mercedem habebitis.) Græce est, ἔχετε, id est, Habetis, præsentis temporis, ut rei significatio sit, non temporis. Porrò mercedem pro gratia posuit.

Et publicani.) τελῶναι, id est, qui uectigalia redimunt, unde & redemptores dicuntur. Genus hominū olim infame apud Iudæos, nunc apud Christianos, cū primis honestum. Nec id sanè mirum, cum institores, ac mensarij omnibus penè anteponātur apud utriusque Reipublicæ summates, quos nec Aristoteles, nec Tullius inter honestos ciues haberi uult.

Publicani olim infames, nunc in primis honesti habiti

 Nec est

Nec est, Hoc faciunt, sed τὸ αὐτὸ, id est, Idem faciunt. Et salutaueritis, est ἀσπάσησθε, quod non est simpliciter salutare, sed osculo & complexu salutare, quod olim ex more fiebat inter amicos, non solum apud Iudæos, uerumetiam apud Græcos & Romanos. Alioqui uulgare est officium obuio dicere salue.

Fratres uestros.) Pleriq; Græci codices habent, τοὺς φίλους ὑμῶν, id est, Amicos uestros. Verum Iudæi fratres appellant quomodolibet cognatos, atq; ita legit Hieronymus.

Quid amplius facitis.) τί περισσὸν, Quid eximium, aut quid supra cæteros.

Non ne & ethnici?) Rursus hoc loco nõnulli codices Græci habent τελῶναι, id est, Publicani. Cæterũ ex interpretatione Chrysostomi, deprehendere licet illũ ethnici legisse, cũ ait: Propter quod etiã hic Gentiles & publicanos producit in mediũ, ut talibus discipulos comparando personis, etiam pudore ad uirtutẽ accendat. Certe Theophylactus repetit hic τελῶναι, id est, publicani. Nam ethnicus gentilẽ sonat, qua Græca uoce uidetur interpres delectatus, ob id, opinor, quod gentilis aliud quiddam significet Latinis auribus, nempe gentis affinitate coniunctũ. Ac rursum, non est hic, Hoc faciunt, sed Sic faciunt, οὕτως ποιοῦσιν.

Gentilis quid proprie Latinis

Estote igitur uos.) ἔσεσθε, id est, Eritis. Interpres legisse uidet̃, ἔστε. Omitto, quod ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, quod uertere solet, Qui est in cœlis, nũc mutauit, cœlestis. Cæterũ coniunctio &, sicut Et pater, non additur apud Græcos. Tantũ est, Sicut pater uester cœlestis.

EX CAPITE SEXTO.

Ne iustitiam uestram.) Græcis est, ἐλεημοσύνην, id est, Eleemosynam, non iustitiam, ut respondeat quod sequitur: Cum ergo facis eleemosynam. Ita legit, & interpretatur Chrysostomus & Theophylactus. Tametsi Hieronymus iustitiam legit, sed interpretans eleemosynam. Atq; item Augustinus sermone secundo de uerbis domini ex Matthæo, similiter, interpretans ut legit. Illud obiter admonendum, Latinos usurpantes Græcam eleemosynæ uocem, fraudare illam una syllaba, cum Græcis habeat sex syllabas.

Eleemosyna sex syllabis

Videamini ab eis.) Augustinus eo quem modo citauimus loco indicat hãc particulam sic addendam orationi superiori, ut finem significet coniunctio Vt, non sequelam. Neque enim uetat conspici recta facta, sed nõ uult hoc animo fieri. Apud Latinos enim hic sermo anceps est, ut uideamini, id est, sic ut uideamini, aut hoc animo ut uideamini. Cæterum in Græcis nulla est amphibologia, πρὸς τὸ θεαθῆναι. Rursum in eo quod sequitur:

Vt, aliquoties sequelã significat, nõ finem

Mercedem non habebitis.) Verbi tempus mutauit, οὐκ ἔχετε, id est, Non habetis.

Sicut hypocritæ.) Hæc quoq; de uocum est numero, quibus interpres uidetur delectatus. Alioqui ὑποκριτὴς Græcis histrionem significat: hoc est, qui ficta persona fabulam agit apud populũ, quos eosdem actores uocamus. Vnde quam nos pronunciationẽ, aut actionem dicimus, illi ὑπόκρισιν appellant. Quanquã quisquis quouis modo simulat, ac fingit, hypocrites uocari potest. Vnde Paulus, ἀγάπη ἀνυπόκριτος, id est, Charitas non ficta, simulandi nescia. Cæterũ quod ad histrionicam gesticulationem attinet, belle quadrat quod modo dixerat, πρὸς τὸ θεαθῆναι, id est, Vt spectentur, quod actorum est, & hinc theatrum. Quis enim mimus, quis histrio minus est id quod uidetur, quàm isti, qui inani labiorum motu, & uocum strepitu uideri uolũt precari deum, cumq; illo colloqui? Aut qui Iudaicis ceremonijs sanctimoniã mentiuntur? Rursum quod hic uertit, In synagogis, apertius erat, In conciliabulis. Significat enim cõuenticula, quæ solent fieri in plateis, ac foro, seu triuijs. Et uicos hoc loco intellige, non eos qui non sunt oppida, sed in quos diuiditur urbs. Nam paulo post meminit platearũ, quæ proprie dicũtur uiæ latiores, in quibus solent fieri plebis conuenticula, in qua dictione philosophantur quidam, quod impiorũ ciuitates plateas habent, quum uia uirtutis sit arcta. Ad hæc: Receperunt mercedem.) ἀπέχουσι, id est, Habent, siue tulerunt. Nam ἀπέχουσι, sonat quod alicunde sit acceptum.

Hypocrita Græcis histrio

θεαθῆναι

Synagoga conciliabulum

Platea quid proprie

Nesciat sinistra tua.) Græce duæ sunt dictiones. μὴ γνώτω, ne sciat.

ἀπέχω quid proprie

Nesciat sinistra tua quid faciat dextera.) Non absq; figura dictum est, sed ὑπερβολικῶς, quasi dicas, Ipse nescias, quod facis, si fieri potest, tantũ absit, ut alijs ostentes. Figurã annotauit & Chrysostomus homilia xix. & hunc sequutus Theophylactus. Cæterum addunt Græci, ἐν τῷ φανερῷ, id est, in propatulo, siue in aperto. Quod tamen Augustinus negat se comperisse in Græcis codicibus, & ideo nec exponendum arbitratur. Theophylactus interpretatur

Hyperbole

terpretatur etiam, ἐν φανερῷ, quum manifestabuntur omnia bona malaque opera. Mihi germana lectio uidetur quam probat Augustinus.

Reddet tibi.) Græce est, αὐτὸς ἀποδώσει σοι, id est, Ipse, siue idem reddet tibi, quo dilucidius distinguat personam patris, ab eorum persona quibus confertur beneficium.

Et cum oratis.) καὶ ὅταν προσεύχῃ, id est, Cum oras: Nam & paulo ante usus est numero singulari, Cum facis eleemosynam. Etiamsi mox uariat. Nec est:

Non eritis, sed οὐκ ἔσῃ, id est, non eris.) Et in nonnullis Latinorum codicibus ascriptum est, sicut hypocritæ tristes, quũ hæc dictio tristes nec apud Græcos sit, nec in nostris emendatioribus. Qui amant.) φιλοῦσιν. Quod licet significet, amant, tamen Græcis frequenter usurpatur pro solent. Hoc certe loco magis quadrabat, solent. Rursum est: *φιλοῦσιν Amant Græce pro solent*

Synagogis.) Quod nos uertimus, conciliabulis. Et anguli uocantur nõ recessus, ut uulgus accipit, sed flexus uiarum, ueluti iuxta compita, ac triuia.

Vt uideantur ab hominibus.) ὅπως ἂν φανῶσιν τοῖς ἀνθρώποις, id est, Conspicui sint hominibus, seu potius ut conspicui possint esse. Cæterum:

In cubiculum.) Est ταμεῖον, quod Latine penu, siue cellam appellant, ubi reconduntur, quæ ad usum domesticum pertinent, nos conclaue uertimus. Interpres Origenis quisquis fuit, Nam Hieronymũ non esse stylus arguit, homilia in Matthæum uigesimatertia, uertit promptuariũ: quod tamiæ Gręcis dicantur, quos nos promos condos appellamus, ταμεῖον tamen utrunque significare uel cellam promptuariam, uel conclaue, seu cubiculum, testis est Hesychius. Clauso ostio.) Græci addunt, tuo, σου. Atque item uetusti Latinorum codices, quod suæ quisque domi maxime in occulto sit. Præterea: *Tamias, promus condus*

Patrem tuũ in abscondito.) Nõnulli codices habebant, τῷ ἐν τῷ κρυπτῷ, id est, Patrẽ tuũ qui est in abscondito, ut certũ intelligas patrem, diuersum à corporali, & arcanũ singulare, quo pater occultatur cœlestis qui nusquam non adest, sed nobis occultus. Ac rursum additur.

In manifesto.) ἐν τῷ φανερῷ. Atque ita legit Chrysostomus homilia decimasexta. Annotauit & hoc loco tropum sermonis Chrysostomus. Neque enim hoc sensit Christus, non esse Christianis precandum, nisi in penuario domus, sed non magis affectandum, ut homines laudent precantem, quàm si abditi in retrusissima ædium parte soli precentur. *Addunt Græci quod in nostris abest*

Nolite multũ loqui.) μὴ βαττολογήσητε. Græcis est dictio cõposita prouerbialis, à Batto quodam poëta, qui conscripsit hymnos, in quibus eadẽ subinde inculcauit: quemadmodũ copiosius explicatum est in Chiliadibus nostris. Huc allusit Ouidius cũ Battum indicem eadem facit iterantem, In illis Montibus, inquit, erant, & erant in montibus illis. Cuius βαττολογισμὸν ridicule imitatus Mercurius, Et me mihi perfide prodis, Me mihi prodis ait. Sunt qui malint Battum fuisse quempiam balbũ, & hæsitanti ore, impeditaque lingua: cui uidelicet hominũ generi peculiare uidemus, cum ne semel quidem, quod cupiunt, possint effari, uoces easdem iterum atque iterũ repetere. Vnde quod hic docet Christus, non solum pertinet ad immodice prolixas preces, cum alioqui Paulus iubeat nos citra intermissionẽ orare, & ipse Christus legatur orasse prolixius: uerũ etiam ad illos, qui superstitiose preculas easdem sine fine iterant. Quo quidem morbo usqueadeo nõ uacant Christiani quidam, ut in his summũ pietatis fastigiũ collocent, [redacted] *Battologia ex prouerbijs* *Superstitio quorundam in precibus*

Et bonæ mentis est, maiorũ decretis libenter ac simpliciter obsequi. At rursus illorũ est, ut summa uigilantia, quod sit optimũ, & cum Christi dogmatis maxime cõsentiens statuant. Hieronymus admonet, ex hoc loco natã hęresim quorundã, qui Christianorũ precationes ueluti superuacaneas in totũ aspernabant. Fuit his diuersa factio Psallianorũ, siue Euchitarũ, nomen inditũ ab orando, qui totos dies ociosi, tantũ precularũ emurmurabãt, mira linguæ uolubilitate, ut Augustinus id scripserit incredibile. Monachos uetabant sustentandæ uitæ causa manibus operari, ne quando cogerent precationes interrũpere. Vtinam quicunque Christi philosophiam profitent, sic abhorreãt ab hac superstitione, ut precũ puram *Euchitæ Psalliani*

& illibatam

et illibatā uictimam, Christoq; gratam offerant. [redacted] Leuius uideri poterat quàm ut operæpre-cium esset admonere apud Græcos non esse uerbum nolite, etiam si latine uertit interpres, nisi uiderim Augustinū in hac uoce frustra philosophari, quū aliàs, tum in libro de gratia & lib. arb. ad Valentinū cap. ij. Ratiocinans enim hominem sua uoluntate in lege dei cōsi-stere, subijcit hæc uerba. Deinde tam multa mandata, quę ipsam quodāmodo nominatim cōueniunt uoluntatem, sicut est, noli uinci à malo. Et huius formę multa refert è sacris uolu minibus. Hoc semel admonitū uolui, ne quis imprudens ad eundem impingeret lapidem.

Publicas preces conuenit moderatas esse, & sanctas

Philosophari uolēs inductionibus, fontes consulat oportet

Sicut Ethnici faciunt.) Faciunt non additur nec apud Græcos, nec in aureo codice, nec in Donatianicis. In multiloquio.) Hic non est βαττολογία, sed proprio usus est uerbo πολυλογίᾳ: uelut exponens quid dixerit, βαττολογεῖν.

βαττολογεῖν
πολυλογία

Petatis eum.) πρὸ τοῦ ὑμᾶς αἰτῆσαι αὐτόν. Et Latinius & apertius dixisset, Priusq; petatis ab eo. Deinde, προσεύχεσθε ὑμεῖς, id est, Orate uos, non Vos orabitis. Maior enim est pro-nominis emphasis in fine appositi, quo discernat illos ab ethnicis.

Qui es in cœlis.) Articulus Græcus ueluti distinguit illum patrem à patre terrestri, ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς. Perinde quasi dicant, Nos in terris patrem nescimus, ex te uno pendemus pa-ter cœlestis: à quo nobis petenda sunt omnia, quibus opus est ad ueram uitam.

Sanctificare pro illustrare

Sanctificetur nomen tuum.) ἁγιασθήτω. Sanctum dicitur non solum purum, & impollu tum, uerumetiam uenerandum, & inuiolatum. Et Augustinus explicans tropos ueteris in strumenti libro quarto, ostendit hic Sanctificetur dictum, nō pro eo quod est fiat sanctum, sed pro, declaretur sanctum. Quanq; apud Hieremiam queritur deus nomen suum pollui inter gentes culpa suorum. Nullum autem probri genus intolerabilius ingenuis animis, quàm parentum ignominia. Siquidem uerissime dictum est apud Græcum tragicum:

Δουλοῖ γὰρ ἄνδρα κἂν θρασύσπλαγχνός τις ᾖ, Ὅταν συνειδῇ μητρὸς ἢ πατρὸς κακά.

Rursum nulla res æque fulcit, & exhilarat filiorū animos, ac parentū gloria. Nam hos affe ctus, quos hominū uulgus habet erga corporeos parētes, transfert in deū. Quod genus est & illud quod sequitur, Adueniat regnū tuū. Si patres ad amplos honores prouehant, sub eorū umbra regnant & filij, & sibi putant accrescere quicquid dignitatis, aut autoritatis ac creuit patri. Iam ut regni, ita & familiæ in hoc sita est felicitas, ut autoritati patris, aut regis morigeri sint omnes, nec ulla sit factio, dissidium ue, sed ab unius uolūtate pendeāt omnia.

Fieri uoluntas nō sine tropo dicitur

Fiat uoluntas tua.) Tropi nouitatem annotauit & Augustinus. Non enim fiunt uerba nostra, quum perficitur quod iussimus, sed quū iubemus. Nec facit sermonem, qui re præ-stat quod dictum est, sed qui loquitur. Nec fiunt uota nostra quū contingit quod optamus, sed optando fiunt. Ita fit uoluntas nostra, quū datur uolendi facultas. Verum hęc sermonis forma sumpta ab Hebræis, adeo frequens est in literis sacris, ut mutanda non fuerit. Alio-qui latinius erat, fiat quod uis etiam in terra, quemadmodum fit in cœlis.

Sicut &

Sicut in cœlo & in terra.) ὡς ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς, id est, Quemadmodum in cœlo, sic etiam in terra. Interpres dum exprimit Græcam figuram, obscurius extulit sententiam. Sensus aūt est: Sic fiat, quod tu uis in terris, hoc est, in tuo populo cœlesti, qui adhuc corpo re uersatur in terris, quemadmodum fit in cœlo, ubi nemo repugnat uolunta

ἐπιούσιον quid

Cotidianum quid Græcis

Panem nostrum cotidianum.) τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον. Quod hic uertit supersubstan-tialem, ad uerbum superessentialē sonat. Id autore Hieronymo Septuaginta plerūq; trans-ferunt περιούσιον, pro quo apud Hebræos reperitur סְגֻלָּה, quod Symmachus ἐξαίρετον, id est, eximium, siue egregium uertit: quanq; idem alicubi uerterit peculiare. In Euangelio, quod appellatur Hebræorum, pro supersubstātiali pane reperit Hieronymus מָחָר, quod dicitur crastinum. Equidem ut nihil horum improbo, ita quod postremo loco positum est, mihi maxime probatur. Nec enim in precatione tam cœlesti Christus de hoc, opinor, lo-quitur pane, quem à suis parentibus accipiunt & gentes. Et apud Græcos ἐπιοῦσα crasti-

nus

nus dicitur dies. Sic enim usus est & Lucas in Actibus apostolorũ capite septimo. τῇ τε ἐπιούσῃ ἡμέρᾳ, id est, postero die. Et indicat Augustinus nõnihil tale, sermone uicesimo octauo, ut hic sit sensus: Quemadmodũ patres terreni prospiciunt liberis suis panem, quo corpus alatur, etiam in posterũ diem, ita tu nobis prospice panem cœlestem animi cibum, qui pater es cœlestis, & pater spirituũ. Verum hac de re nonnihil dicemus & aliâs.

Et dimitte.) ἄφες. Cur nõ potius remitte? Nam Græca uox polysemos est, Audio quosdam offensos, quod pro dimitte uerterim, remitte. Cur isti non item offendunt, quod 2. Paralip. 36. Manasses sic orat, Peto rogans te domine, remitte mihi, remitte mihi: quod in symbolo apostolorũ, ut uocatur, credamus remissionem peccatorũ potius quàm dimissionem? Quod si primus omnium pro dimitte dixissem remitte, quid erat flagitij? Nunc diuus Cyprianus enarrans hunc locũ toties iterat remitte pro dimitte, idq; in uoluminibus à me non æditis: ut quod aliquoties relictum est, Dimitte, probabile sit à scriba positum. Ad eundem modum citat, libro ad Quirin. iij. cap. xxij. referens ex Marco, Remittite, si quid habetis, ut & pater uester qui in cœlis est, remittat uobis. Item eiusdem operis cap. xxviij. Iterũ in psalmis, Remisisti iniquitatem peccati mei, & remisisti iniquitatẽ plebis tuæ. Quin & Augustinus libro ad Catechumenos ij. cap. x. quoties utitur remittendi uerbo: Tibi cõfide, quoniam remissa sunt tibi peccata tua. Rursum: Et hanc professionem fidei suæ, in qua remittuntur omnia peccata &c. Quod si apud hunc frequenter inuenimus dimittere pro remittere, aut datum est uulgatæ consuetudini sermonis popularis, aut à librarijs deprauatũ est. Quorsum aũt attinet excutere quoties hoc uerbum sit obuium apud alios scriptores ecclesiasticos pro condonare, quũ toties occurrat in euangelicis & apostolicis literis, uelut Matthæi 12. Omne peccatum & blasphemia remittetur hominibus, Et Lucę 7. Remittuntur ei peccata multa q. d. multũ. Et Ioannis 20. Quorũ remiseritis peccata, remittũtur eis. Quod si usq; adeo sanctum existimant male Latine loqui, non obstamus, quo minus isti fruantur suo Dimittite. Quod quæso est illud hominum genus? Nos modestissime duobus uerbis annotauimus, quod rectum est: neq; cuiquam unquã uel uerbo molesti fuimus, si cui magis arrideat, dimitte. Isti recte admoniti, quiritantur in concionibus apud indoctam plebecu am, ad lapides prouocantes: debacchantur in cõuiuijs: latrant in gynæceis, in nauibus, in uehiculis, & ubi non? Clamant actum esse de religione Christiana, se frustra theologos esse, repertum qui nõ ueritus sit precationem dominicam corrumpere. O linguas execandas, & indignas, quibus Euangelium Christi prædicetur. Ad hoc explicandũ infantes, & insulsi, ad lacerandam hominis benemerentis famã, & diserti sunt, & uenusti scilicet, Sycophantas præstant, hierophantas professi. Quid autem arrogantius? Per nos illis licet, quantum libitum fuerit σολοικίζειν, nullus obstrepit, nullus reclamat, nobis per illos emendate loqui non licebit? Sed præstat id quod erat institutum persequi.

Dimitto pro remitto

Rabulæ quidam notati

Sycophãtæ pro hierophantis

Debita nostra.) ὀφειλήματα. Quidam hic argutãtur debiti uocem plura complecti quàm peccati, uidelicet pœnam culpæ debitam, quod an uerum sit nunc nõ excutio. Certe diuus Augustinus simpliciter interpretatur debita peccata, et Lucas undecimo pro ὀφειλήματα ponit ἁμαρτίας, & interpres uertit peccata nostra.

Debiti uox plus complectitur quàm peccatum

Sicut & nos.) ὡς καὶ ἡμεῖς: Hoc loco non conditio, sed similitudo significatur: id quod euidentius explicat Lucas. Sentit enim alterum fieri inter filios cœlestis patris, alterum rogat ut fiat. Neq; enim rogant, ut uicissim inter sese sibi dent ueniam, quod in ipsis situm est, sed quemadmodũ ipsi inter sese mutuis erratis ignoscũt, ut facere par est eiusdẽ familiæ filios: ita sit & ille propitius pater, nec ulcisci uelit, si quid forte aduersus ipsum deliquerunt.

ὡς non conditionem sonat, sed similitudinem

Et ne nos inducas.) εἰσενέγκῃς. Augustinus indicat in nõnullis codicibus fuisse scriptum ne inferas, ad sensum tamen arbitratur nihil referre. Nec refert, nisi quod εἰσενέγκειν, magis sonat impingere ac ui inducere, quum inducatur & uolens amicus. Hoc indicasse satis est huic proposito: Cætera [redacted]r ab alijs.

A malo.) ἀπὸ τοῦ πονηροῦ. Potest & ad rem referri, quasi dicas, à malitia. Verum articulus additus suadet, ut magis referatur ad diabolũ. Nam huius est tentare. Et hunc opponit patri, unde cœpit precatio. Ita docet Chrysostomus, hunc edisserens locum.

A[redacted]

Quia tuum est regnũ.) Hanc coronidem in omnibus Grecorũ exemplaribus adiectam cõperio, ὅτι σοῦ ἐστιν ἡ βασιλεία, καὶ ἡ δύναμις, καὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας ἀμήν, id est, Quoniam tuum

est

Adiecta pars precationi dominicæ apud Græcos est regnum, & potestas, & gloria in secula amen. Verum quando nec in ullis Latinorū exemplaribus ascriptum uisitur, nec exponitur ab Hieronymo, aut ullo prorsus interpretū, præter Chrysostomū, & huius abbreuiatorē recentem Theophylactū, apparet ex solenni consuetudine sic additum, ut angelicæ salutationi quædam adiecerūt, nec ab angelo dicta, nec à quopiam alio. Nam, benedicta tu in mulieribus, Elizabeth uerba sunt, Et: Quia peperisti seruatorem animarū nostrarum, à nemine dictū est. Consimili studio adiectum est in fine psalmorū, Gloria patri. Proinde non est cur Laurentius Valla stomachetur bonam precationis dominicæ partem fuisse decurtatam. [redacted], hoc ab ipso Christo fuisse additū, necesse est, ut fateatur omnes nostros, ac totam Romanam ecclesiam hactenus fugisse bonā partem dominicæ precationis. Ac ne Africanā quidem recte legisse. Nam Cyprianus enarrans peculiari libello locū hunc Euangelij, ne uerbo quidē agnoscit hanc coronidem. Porrò qui ideo putant ab Euangelista fuisse additam, quod Chrysostomus interpretetur, leui nituntur argumento. Siquidem interpretatur ille, quod solennis usus ecclesiæ Græcanicæ quotidie sonabat: perinde quasi quis enarrans Psalmos, interpretaretur solennem illam Coronidē, Gloria patri & filio. Nec mirū si hoc dignatus est facere Chrysostomus, cum in homilijs diligenter exponat hymnum quo Monachi quidam soliti sunt consecrare conuiuiū suum. In aurea Catena hoc modo citatur Chrysostomus, Quia uero solicitos nos fecerat inimici memoria, in hoc quod dixerat, libera nos à malo, rursus audaciam præbet per hoc, quod in quibusdam libris subditur, quia tuum est regnum &c. quod unde sumptum sit nescio. Nam hæc uerba non reperiuntur in Chrysostomi cōmentarijs. Qui contendunt hanc Coronidem ascriptam fuisse ab Euangelista, ijdemq́ confirmant hanc æditionē, aut esse Hieronymi, aut certe ab illo castigatā, uelim ut explicent nobis, cur ille tantam sacræ precationis partem ausus sit omittere, qui ne in cōmentarijs quidem ullam huius fecerit mentionem. Hęc cū sint dilucidiora, quàm ut argumentis egeant, tamen non defuerunt, qui mihi ex hoc quoq; loco grauem struerent calumniam. Cęterum

Amen quid Amen, quod Aquila interpretatur fideliter, & hic simili modo uideri poterat adiectū, Hieronymus admonet orationis dominicæ esse signaculum.

Peccata eorum.) παραπτώματα, id est, Delicta, ut mox uertit, siue errata, siue lapsus. Siquidem à labendo uox dicta est. Et Latinius, Sua quàm Eorum, id quod constanter contemnit interpres. Ac rursum, Dimittet, pro remittet.

Tristis quid proprie Hypocritæ tristes.) σκυθρωποὶ, id est, Tetrici, parumq́ alacres, Latine uertit interpres, modo intelligatur, Tristis, non qui doleat, sed qui uultu sit inamœno, ac seuero. Nam aliàs Tristis est anima mea, pro dolente uertit, & contristare pro dolore afficere, λυπεῖσθαι. Miror hypocritæ Græcam uocem usque adeo placuisse Christianis Latinis, cum simulator dicatur Latine. Non mihi tempero, quin animi gratia recenseam quod adiectum est in Lyrani cōmentarijs. Neq; enim suspicari libet, illum usque adeo ineptisse, Hypocrita, inquit,

Lyranus notatus dicitur ab hypos, quod est sub, & crisis aurum: quia sub auro uel sub honestate exterioris conuersationis habet absconditū plumbum falsitatis. Eant nunc & negent referre, utrum Græce norit aliquis an secus.

Exterminare quid Græcis ἀφανίζουσιν quid Exterminant enim.) ἀφανίζουσιν. Quod Chrysostomus interpretatur, διαφθείρουσι καὶ ἀπολλύουσιν, id est, corrumpunt ac perdunt. Quod uidelicet odiosius putat personis histrionum. Siquidem illi natiuam faciem persona tegunt duntaxat, isti uero corrumpunt ac perdunt propriam faciem, & citra personam agunt fabulam. Qui sic interpretātur, hoc mihi uidentur secuti, quod qui perit è medio sublatus dicitur etiam Græcis. Diuus Hieronymus uertendum putat, demoliuntur, addens exterminandi uerbū [redacted] interpretum frequenter obuium esse in sacra scriptura: cum aliud quiddam significet, quàm illi sentiri uolunt. Siquidem exterminare, est è terminis, ac finibus profligare, quemadmodum eliminare, extra limen, ac foras efferre. Sic usus est Cicero libro offic. 3. & alijs præterea locis. Hilarius hoc loco ἀφανίζειν interpretatur conficere, nec id sanè ineleganter. Est enim obscurare, ac uelut è conspectu tollere: uelut qui fucis utuntur, cælant suam faciem, ac ceu persona tegunt: ita qui ficta

[redacted]

qui ficta macie, tristiq; pallore sanctimoniam simulant. Nam & pietas suam habet tenuitatem, suum pallorem, sed in quo Christi reluceat alacritas.

Vt pareant hominibus.) ὅπως φανῶσιν. Quod modo uertit, Vt uideantur, nunc uertit, Vt pareant, mire lasciuiens sua copia. Cæterum, νηστεύοντες participiũ uerbi infiniti uice positum uidetur, more Græcorũ, unde nos ita uertimus, Quo perspicuũ sit hominibus ipsos ieiunare. Nec enim in hoc reprehendunt, quod studerent uideri ieiunare, cum non ieiunarent, sed quod ieiunium omnibus conspicuũ esse uellet, quod potius erat dissimulandum. Itidem mox, Ne uidearis hominibus ieiunãs, ne conspicuũ sit hominibus te ieiunare. *Parere pro apparere*

Receperunt mercedem.) Rursus est ἀπέχουσι, id est, Habent, ut ante cõmonstrauimus. *ἀπέχω*

Reddet tibi.) Et hic addunt Græci codices, ἐν τῷ φανερῷ, id est, In propatulo, ut opponatur ei, quod est in occulto. Cæterũ, hic quod ἀφανίζει uertit, demolitur, ex sententia Hieronymi facit. Quanq; ego malim Corrumpi, quũ de tineis loquatur & blactis. Nam Demoliri potius est parietem, aut murum destruere. Verbum à mole dictum.

Thesaurizate.) Mirum cur Græca uox usqueadeo delectarit θησαυρίζετε, cum dicere potuerit, Reponite, recondite, colligite, coaceruate. Thesaurus enim proprie diuitiæ sunt sepositæ, & in longum tempus reconditæ, quam Persæ gazam appellant. Constat enim Græcis θησαυρὸν dici παρὰ τὸ εἰς αὔριον θεῖναι, hoc est, in crastinum siue in posterum reponere. Neque tam est effodiunt, quàm perfodiunt διορύσσουσι. Siquidem perfosso pariete, fures ad scrinia penetrant. *θησαυρίζειν* *διορύσσω*

Nec erugo nec tinea.) ὅπου σὴς οὔτε βρῶσις. Cyprianus libro tertio ad Quirinum legit, Neque tinea, neque comestura exterminabit. Nec est:

Thesaurus tuus.) sed uester ὑμῶν. Etiamsi mox numerum mutat, Si oculus tuus simplex. Nec est, Est cor tuum, sed ἔσται erit.

Lucerna corporis tui.) Nec additur in Græcis exemplaribus, tui, sed tantũ corporis, & sententia plusculũ habet dignitatis, si omittatur, ut sit absoluta. Quod lucerna est in domo, id est, oculus in corpore, non in tuo solum, aut meo, sed in quouis hominis, aut animantis corpore. Atq; ita legit diuus Chrysostomus in his homilijs, quas Basileæ uidimus Græce scriptas, cõsentiente Theophylacto & æditione Hispaniensi, atq; ita citat Hieronymus scribens aduersus Luciferianos. Deniq; sic scriptum comperimus, & in peruetustis Latinorũ codicibus. Sumitur enim similitudo ab oculo corporis ad oculum mẽtis. Quod est oculus in corpore animãtis, id est affectus in animo, qui si purus fuerit, totus animus erit syncerus. Proinde prior illa pars, Lucerna corporis est oculus, pertinet ad id, unde ducitur collatio. Posterior, Si oculus tuus fuerit simplex &c. pertinet ad ea, ad quæ accõmodatur similitudo: unde addit, tuus, qui spiritualis es, & cuius oculos synceros requiro. *Tui redundat*

Si oculus tuus nequam.) πονηρὸς, id est, malus, siue peruersus. Nam græca uox magis sonat uersutũ, ac maliciosum, ut opponatẽ simplici. Simplex oculus est nulla re uitiatus, puta lemis, aut pituita, aut morbo. Cęterũ lippus, aut strabus, aut lusciosus, deprauatus est. Alioqui nequam oculus emendate loquentibus magis sonat libidinosum, quàm uitiatum. *Nequam, pro malus*

Ipsæ tenebræ quantæ.) τὸ σκότος πόσον, Quod addidit ipsæ, recte explicuit uim articuli Græci. Cæterum festiuior erat oratio, si non addidisset, Erunt, quod apud Græcos non additur. Tantum est, tenebræ quantæ?

Vnum odio habebit.) τὸν ἕνα μισήσει. Sermo nonnihil habet obscuritatis, etiamsi sensus liquet. Duos enim ponit, puta, Demeam, ac Mitionem, quorum alterutri sit adhærendum nam utriq; simul non potest. Aut Demea diligendus est, ut oderis Mitionem, aut Mitio diligendus, ut oderis Demeam. Proinde mea sententia rectius uertisset per Hunc & hunc, quàm per unum & unum. Deinde non est ociosus Græcus articulus, certum enim significat, perinde quasi demonstret aliquem, τὸν ἕνα, τὸν ἕτερον. Quanquam illud, τὸν ἕνα, non sic accipiendum est, ut prius referatur ad deum, alterum ad Mammona: Alioqui bis idem diceret, sed ut utrunq; τὸν ἕνα, ad utramlibet personam pertineat: quam utramcunq; delegeris, ei opponitur, τὸν ἕτερον. Quod si hic accipias, ut iuxta consuetum distribuendi morem, prius ἕνα notet Demeam, posterius Mitionem, iam hic erit sensus, Demeam odio habebit, ac Mitionem diliget: aut Mitioni adhærebit, & contemnet Demeam. Itaq; uides idem bis dici, quum, aut coniunctio significare soleat diuersitatẽ. Sed tota oratio ad utram *Vnum & unũ obscure* *Tropus perplexus, explanatus*

d libet

libet personam pertinet, nec aut coniunctio mutat personam, sed rem. Annotauit super ea re nonnihil & Chrysostomus homilia uigesima secunda.

Mammona quid Et mammonæ.) Mammona neq; Græca uox est, nec Hebraica, sed Syriaca, ut ostendit diuus Hieronymus, idem apud eos significans, quod apud Græcos πλȣ̃τος, quem poëtæ deum faciunt. Est enim uox singularis numeri, generis masculini. Diuus Augustinus indicat linguam Pœnorum affinitatem habere cum Hebræorum lingua: id quod alicubi fatetur & Hieronymus: Porrò Pœnorum lingua Mammon uocari lucrum. Cæterum quod idem mammona uocem putauit Hebraicam, cum Syra sit, mirum non est, cum inter Hebræam quoq; & Syram nonnulla sit cognatio. *Afrorum lingua finitima Hebraicæ*

Anima pro uita Animæ uestræ.) τῇ ψυχῇ. Animam pro uita posuit, uelut & aliâs: Qui perdiderit animam suam. Cæterum:

Additum aliquid Quid bibatis.) Etiamsi reperitur additum in nonnullis codicibus, superfluum est, quod cibi nomine potus contineatur, & aquæ potus nemini non pateat. Certe nec apud Chrysostomum additur, nec apud Hilarium. Hieronymus indicat in nonnullis codicibus ascriptum fuisse, uerum edisserens negligit. Nos passi sumus adijci, ne Latina non responderēt Græcis. Certe in peruetustis exemplaribus non ascribitur, licet paulo inferius etiam potus fiat mentio. Nolite esse solliciti dicētes, quid mādùcabimus, aut quid bibemus. Ac rursum:

Nonne anima.) Apertius erat, nónne uita.

Quàm esca.) τῆς τροφῆς, id est Cibo, siue alimonia, ut potum quoq; cōplectatur. Etiamsi Aristoteles potum esse neget, qui nutriat, ut cuius uis sit cibū in membra digerere. Cæterū pro πλεῖον, quod Græcis sonat plus, recte mutatū est pluris, & Latinitatis habita ratio.

Respicite uolatilia.) ἐμβλέψατε τὰ πετεινὰ, id est, Intuemini ad uolatilia, ut uerbum uerbo reddam. Certe respicit qui in tergum deflectit oculos. Vnde maluimus circumloqui, Vertite oculos ad uolatilia cœli.

ὅτι εἰδικῶς sumptum Quæ non serunt.) Sic enim legitur in plerisque codicibus, ὅτι, id est, Quia non serunt. Et diuus Hieronymus legit quoniam. Ego malim Quod, ut accipiatur εἰδικῶς. Siquidem idipsum est, quod nos uult intueri, aues non facere sementem, cum tamē hominum more uiuant, nec interim ulla distringantur sollicitudine parandi uictus.

Magis pluris διαφέρειν duo sonat Magis pluris estis.) μᾶλλον διαφέρετε, id est, Magis antecellitis siue præstatis illis. Siquidem διαφέρειν Græcis non solum est differre, sed & præcellere. Quoniam in ipso uerbo uis est comparatiui: aut congeminatio epitasin habet eminentiæ, aut μᾶλλον positum est pro potius. Proinde nos uertimus, Nónne uos longe præcellitis illa? Nam interpres uidetur etiam affectasse sermonis absurditatem. Augustinus de tropis ueteris testamenti demonstrat apud Hebræos aduerbium comparandi nonnunq; adijci ex superfluo. Et fieri potest ut hanc quoq; sermonis formam expresserit Græcus interpres.

μεριμνᾶν quid proprie Quis ex uobis cogitans.) μεριμνῶν. Plus est q; cogitans, sed anxie ac sollicite cogitans, Participium eius uerbi quod sæpe uertit, Sollicitū esse. Porrò, quod sequitur:

Ad staturam suam.) Græcis est ἡλικίαν, quæ & ætatem significat, quasi dicas granditatem. Vnde & maior & minor, & grandis ad ætatem referuntur: quod ex auctu corporis ætas deprehenditur in adolescentibus.

Lilia agri Lilia agri.) τοῦ ἀγροῦ. Non ociose addidit, ἀγροῦ, quod hortensia lilia nonnihil debere uideri poterant curæ humanæ: quemadmodum ante dixerat, uolucres cœli, ut distingueret ab altilibus. Nec est considerate, sed καταμάθετε, id est, Cognoscite, siue cognoscitis. Nam Græca uox anceps est. Vt omittam, quod ὅτι rursum uertit: Quoniam pro quod, tametsi præstabat omitti. Ac rursus: Coopertus est, pro amictus fuit, siue indutus, περιεβάλετο. Ad hæc: Pro Vnum, rectius uertisset, unum quodlibet horum.

Quanto magis) οὐ πολλῷ μᾶλλον, id est, An non multo magis. Vbi quæso quid erat causæ, cur interpres uariaret Græcum sermonem? Porrò,

ὀλιγόπιστοι Modicæ fidei.) Græcis est dictione cōposita ὀλιγόπιστοι, quod in Luca uertit, Pusillæ fidei. ἀξιόπιστος est grauis & idoneus cui fides habeatur. ὀλιγόπιστος, siue cui parum fidendum, siue qui parum fidit. Sunt enim in sacris literis uoces aliquot, receptiores, quàm ut possint loco moueri, quarum est, Fides, quæ Latinis magis pertinet ad eum qui pollicetur aut præstat, quàm ad eum qui fidit: nisi cum dicimus fidem habere, pro credere. Proinde magis hic quadrabat *Vocabula quædam sic recepta, ut tolli non possint*

quadrabat, exiguæ fiduciæ, quàm modicæ fidei. Siue ut nos uertimus, Parum fidentes.

Scit enim pater uester.) Hoc loco Græci addunt, ὁ οὐράνιος, id est, cœlestis. Nec est in plerisque, Sollicitus erit sibi, sed curam habebit suiipsius, μεριμνήσει τὰ ἑαυτῆς, id est, curabit sua. Augustinus in libro aduersus Adimantum legit: Nolite cogitare de crastino, nam crastinus dies ipse cogitabit sibi. Eundem ad modum legit Cyprianus, enarrans precationem dominicam. Et nonnulla exemplaria habent, μεριμνήσει ἑαυτῆς.

Sufficit diei malicia sua.) ἡ κακία, Malum. Vt apud Græcos κακὸν, itidem apud Latinos anceps est, ad afflictionem, & improbitatem. At κακία uirtuti opponitur, quam Latini nonnulli maliciam uocant, alij uitium. Cæterum κάκωσις afflictionē sonat, à uerbo κακόω, quod est malis afficio. Abusus est igitur κακία, pro κάκωσις, ut indicat Hieronymus, edisserens hunc locum. Præterea in cōmentarijs Ecclesiastæ: Rursus in cōmentarijs Amos, & Chrysostomus homilia uigesima tertia. Satis malorum adfert ipsum tempus, ut non affligamus nosmetipsos sollicitudine futurorum malorum. In hanc sententiam adducit hunc Euangelistæ locum Augustinus in secundo commentario sermonis Christi in mōte dicti. Maliciam interpretans malum pœnale. Docuit hoc primus omnium Tertullianus libro aduersus Marcionem secundo. *Κακία & κάκωσις quid differunt*

EX CAPITE SEPTIMO.

Nolite cōdemnare, & non condemnabimini.) Hæc uerba nec in ullis Græcorum exemplaribus reperi, nec apud Hieronymū referuntur, nec apud Chrysostomum, nec apud Hilarium, denique nec in uetustissimis codicibus Latinis. Vnde uidentur è spatio marginali delata in contextum. Interpretatus est aliquis, quod dixit, Iudicare, hoc loco nihil aliud esse quàm dānare: sicut et apud Paulum subinde iudicium pro condemnatione ponitur. Nec est paulo ante: *Redundat in nostris*

Et non iudicabimini.) sed Ne iudicemini, ἵνα μὴ κριθῆτε. Atque ad eum modum legit Hilarius, consentientibus exemplaribus diui Donatiani. Vt dissimulem, quod pro κρίνετε & μετρεῖτε, id est, Iudicatis & metimini, uerterit, iudicaueritis, & mensi fueritis, quodque pro μετρηθήσεται uerterit remetietur uobis, reclamante latinitate. Nam addito nomine dicere poterat, alij metientur uobis. Verum haud scio an satis latine dici possit, iudicabimini. Neque enim opinor, iudicatus dicitur, de quo pronuntiatū est, sed res iudicata, & iudicata causa, de homine iudicatū, nisi addas iudicatur insanus, pro habetur. Proinde mea sententia tolerabilior est Augustini lectio: Nolite iudicare, ne iudicetur de uobis: quo enim iudicio iudicaueritis, iudicabitur de uobis. Optimum autem fuerit si legamus: Nolite condemnare, ne condemnemini. *Iudicare Hebræis pro condemnare*

Et trabem in oculo tuo.) τὴν δὲ ἐν τῷ σῷ ὀφθαλμῷ δοκὸν οὐ κατανοεῖς. id est, Quæ uero est in oculo tuo trabem, non animaduertis. Præterea, frater sine. Frater, nec ascriptum est in Græcis, nec in Latinis antiquis, sed tantum, ἄφες ἐκβαλῶ, id est Sine eijciam, consentit & codex aureus. Rursum: *Redundat*

Et ecce trabes est in oculo.) Græce festiuius est, subaudito uerbo substantiuo, καὶ ἰδοὺ ἡ δοκὸς ἐν ὀφθαλμῷ σου, id est, Et ecce trabes in oculo tuo. Ad hæc:

Videbis eijcere.) Nimiū græcanice dixit, διαβλέψεις ἐκβαλεῖν, id est, Dispicies ut eijcias. *Videbis eijcere Græce*

Nolite sanctum dare.) μὴ δῶτε, id est, Ne detis. Id quod ad eundem modum perpetuo uariat. Id indico, non quod male uertat interpres, sed ne quis in uerbis frustra philosophetur: quasi uoluntas etiam sit hic uetita. Et rectius erat proijciatis, quàm mittatis, βάλητε. Vt ne dicam, quod μήποτε, id est, Ne quando; uertit, ne forte, parum tempestiuiter, extenuans periculum, quod auctum magis oportuit. Nec est, Pedibus suis, sed ἐν τοῖς ποσὶν αὐτῶν, id est, Inter pedes suos: nisi placet, ἐν, usurpatum pro per, more Hebræorum. Sanctum autem positū est neutro genere pro re sancta, τὸ ἅγιον. nos uertimus, quod sanctum est. Iudæi sanctum appellabant, quod esset semotum ab usu prophani uulgi, & à consecratis cum reuerentia tractandum. *Nolite dare pro ne detis*

Et canes conuersi.) Canes apud Græcos non additur, nec attingitur ab interprete Chrysostomo, neque in emendatioribus Latinorum exemplaribus, ac ne in aureo quidem. Potest autem conculcatio & laceratio ad canes pariter & porcos referri. Sæuiunt enim & apri. Canis prophanum animal, & sus immundum, quod ab unguentis peculiariter abhorret. Cæterum margaritis siue unionibus olim summum fuisse precium, abunde testis est Plinius *Redundat canes*

nius, Deniq; quod dixit Conuersi, στραφέντες, apertius erat, Versi in uos. Nec est Dirumpant, sed ῥήξωσιν, id est, Lacerēt, siue lanient.

Durus sermo Nunquid lapidem porriget ei.) Hanc locutionis duriciem molliuimus interpretatione sensu tamen manente, ne quis calumnietur, quod à uerbis discessimus.

Data δόματα Bona data.) δόματα ἀγαθὰ, id est, Donationes bonas, siue bona dona. Est autē hic tropus ex idiomate sermonis Hebræi: quod genus est illud in numeris: Ego accepi fratres uestros leuitas, de medio filiorū Israël, dationem datam domino. Sic enim legit Augustinus, indicans tropos huius uoluminis, cum Græci legant, δόμα δεδομένον. Nec enim hic data participium est, sed nomē. Alioqui qui datur, quod iam datum sit? Ac maluerā dona quàm data: nisi quod δόμα recte dici possit, quocunq; modo datum, ut medici sua pharmaca δόσεις uocant, cum donum sit gratuitū, quod Græci sua uoce δῶρον appellant. Rursus & illud:

Dabit bona petentibus se.) Quod nos explicuimus, si postuletis ab ipso, quemadmodū & superius fecit interpres. Item Et uos facite illis, omisit uoculam οὕτως καὶ ὑμεῖς, id est, sic & uos facite. Atq; ita legit Chrysostomus. Augustinus item cōmentario secundo in hunc locum. Idem ait in uulgatis codicibus scriptum fuisse: Omnia quæ uultis ut faciant uobis homines bona, ita & uos facite illis. Putatq; bona additū ab interprete Latino explicandæ

Varietas exemplariorum rei gratia, cum in Græcorum exemplaribus non habeatur. Quanquā ea dictio additur & apud Cyprianum in expositione precationis dominicæ. Rursum:

Quæ ducit.) ἀπάγουσα, id est, Quæ abducit. Ac mox:

Quàm pro quia Quàm angusta porta.) ὅτι στενὴ, id est, quia angusta porta, Quanquam dissentientibus exemplaribus plerisq; Latinis. Interpres legisse uidetur, ὡς στενή. Certe in Paulino codice utrobiq; scriptum erat, quia.

Pseudoprophetæ qui A falsis prophetis.) ψευδοπροφητῶν. Græcis una est dictio, sicut pseudochristi, & pseudapostoli. ψεῦδος Græce mendacium est. Ac magis sonat falso prophetas, quàm falsos. Et mox, ἐπιγνώσεσθε, agnoscetis est potius quàm cognoscetis. Et:

ἐπιγνῶναι, & γνῶναι quid differāt Nunquid colligunt.) Quidam habent, μή τινες, id est, num qui. Rursus:

Arbor mala.) σαπρὸν est, non πονηρὸν, quod magis putrem sonat & carie uitiatam, aut marcidam, quàm malam, si quid Suidæ credimus. Vt ne cōmemorem, quod utrunq; uer-

Præsens tempus pro nullo certo tēpore bum præsentis temporis uertit per futurum, ἐκκόπτεται καὶ βάλλεται, id est, exciditur & mittitur. Atq; ita scriptum est in peruetustis exemplaribus. Nec enim Christus prædicit, quid sit futurum malis arboribus, sed quod uulgo fit uitiosis arboribus, idem ostendit euenturum infrugiferis hominibus.

Cōduplicatio apud Hebræ. Domine domine.) κύριε κύριε. Non solum retulit βαττολογίαν precantium, quam ante taxauit, uerum etiam expressit sermonis Hebraici proprietatē: quæ quod exaggerat, congeminatione auget: quod genus illud apud Hieremiā capite septimo: Templum domini, tēplum domini, templum domini. Cæterum hæc uerba:

Redundat in nostris Ipse intrabit in regnum cœlorū.) In Græcis codicibus non adduntur nec repetuntur ab Hieronymo, refragantibus licet exemplaribus Latinis. Nec est:

In nomine tuo.) sed per tuum nomen, τῷ σῷ ὀνόματι, absq; præpositione ἐν quam solet apponere, quanquam id nihil refert ad sensum.

Virtutes Hebræi uocāt potenter facta Virtutes multas.) δυνάμεις, ut intelligas potēter facta, quæ uim diuinā demonstrarēt. Itē Omnes qui operamini.) Omnes nec est in Græcis codicibus, nec in antiquis Latinis, sed tantum, οἱ ἐργαζόμενοι, id est, Qui operamini. Rursus:

Et irruerunt.) καὶ προσέκοψαν, id est, impegerūt, diuersum est ab eo quod mox præcessit, προσέπεσαν, siue προσέπεσον. Et admirabantur.) Græcis est uehementius, ἐξεπλήσσοντο, id est, Stupuerunt, siue attoniti facti sunt: siue stupore perculsi sunt.

Sicut potestatem habens.) ὡς ἐξουσίαν ἔχων. Vt condonem quod pro tanquā uertit, sicut.

Ἐξουσία & δύναμις differunt Potestatem.) Non est hic δύναμιν, sed ἐξουσίαν, quod magis sonat autoritatem, hoc est potestatem & ius aliquid faciendi. Non ut scribæ qui sibi uindicabant autoritatem. Non enim dicit, hæc ait dominus, sed ego dico uobis: & in ædēdis miraculis, nō implorat opem patris, sed ait, adolescens tibi dico surge. Rursus in

Scribæ.) Eorum additur apud Græcos γραμματεῖς αὐτῶν, Et de Pharisæis hoc loco nulla mentio, in Græcis quæ quidem uiderim exemplaribus.

Cum

EX CAPITE OCTAVO.

CVm autem descendisset.) Iesus hic apud Græcos non additur, ut illa dissimu
lem, ἐὰν θέλῃς Si uelis, quod transtulit, si uis. Et:
Extendens manum.) Pro extensa manu, ἐκτείνας τὴν χεῖρα.
Volo mundare.) καθαρίσθητι. Mundare passiuũ uerbũ est, imperandi mo=
do. Proinde uertimus, uolo, mundus esto. Cæterũ ἑκατόνταρχος, quẽ hic centu *Ἑκατόνταρχος*
rionem uocat, sic enim Græce sonat, qui decẽ decurijs præsit, Hilario tribunus dicitur, Et: *Hilario tribu*
Rogãs eũ.) παρακαλῶν, id est, obsecrãs. Est enim uehemẽtius hoc, illud δεόμενος abiectius. *nus dictus*
Puer meus.) παῖς μου. Ea uox & ætatem significat, & filium & ministrum. Tametsi Lu=
cas δοῦλον, id est, seruum, appellat uoce non ambigua. Nec est simpliciter, iacet, sed βέβλη
ται, & aliquanto post, βεβλημένον, ubi quis toto corpore prostratus iacet, id quod in gra=
uibus accidit morbis. Nec est:
Male torquetur.) sed δεινῶς βασανιζόμενος, id est, Grauiter, siue acerbe discrutiatus. Vt
ne dicam, quod ἄλλῳ, pro Alteri uertit alio, contempta grammatica.
Sub potestate constitutus.) Constitutus aliquis addidit de suo, nec reperitur in exem=
plaribus emendatioribus, nec in aureo.
Non inueni tantam fidem.) οὐδὲ ἐν τῷ ἰσραὴλ, id est, Ne in Israël quidem. Vt intelligas *Centurio an*
Cẽturionem non fuisse Israëliten, id quod indicant Hilarius & Hieron. Atq; item Chryso *idem fuerit*
stomus homilia uigesimaseptima. Putatq; eũdem hunc esse Centurionem cum eo de quo
meminit Lucas, licet in nonnullis à Matthæi narratione uideatur discrepare.
In tenebras exteriores.) Græci subinde usurpant comparatiua uice superlatiuorũ. Vn= *Cõparatiuus*
de nos uertimus, Tenebras extremas. Neque tamen est, ἐσχάτας, sed ἐξωτέρας, quasi dicas, *pro superla-*
extimas, ut intelligas in regno lumen esse, à quo quo longius absit aliquis, hoc magis uer= *tiuo*
sari in tenebris.
In illa hora.) Post hæc in nonnullis exemplaribus ascripta reperi, καὶ ὑποστρέψας ὁ ἑκατόν *Varians locus*
ταρχος εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ, ἐν τῇ ὥρᾳ ἐκείνῃ, εὗρε τὸν παῖδα αὐτοῦ ὑγιαίνοντα, id est, Et reuersus
Centurio in domum suam, in illa hora offendit famulum suum sanum. Nos ea sequi ma=
luimus, quæ cum nostris consentiunt.
Dæmonia habentes.) δαιμονιζομένους, id est, Dæmoniacos, siue qui à dæmonibus ageban=
tur. Sed addunt Græci codices, similiter & uetusti Latini πολλοὺς, id est, multos.
Ipse infirmitates nostras.) Adduxit hoc testimonium Matthæus ex Esaiæ capite quin=
quagesimotertio, [redacted]. Etenim quod illic dictum est de
passione Christi, et sublatis hominum peccatis, hic accõmodat ad ægrotos sanatos: quanq;
hęc sanatio, illius typum habebat. Ad hunc modum excusat Euangelistam Chrysostomus [redacted]
homilia uicesimaoctaua. Septuaginta ita reddiderunt καὶ τὰς ἁμαρτίας αὐτῶν αὐτὸς ἀνοίσει.
Cæterũ quod in nostris legimus. Et ægrotationes nostras portauit, sciat lector, nostras hoc
sanè loco, nec esse apud Græcos, nec in aureo codice, nec in alijs emendatioribus, sed repe
titur è proxima particula. Ita mox: Et dicit eis Iesus. Iesus additum est, nec est in Græcis,
nec in aureo codice. Hebræa Hieronymus ita reddidit, Vere lãguores nostros ipse tulit, &
dolores nostros portauit. Pro languoribus Septuaginta uerterunt peccata.
Iussit discipulos suos ire.) Discipulos suos addidit interpres explicandæ rei gratia, ἐκέ= *Addita quædã*
λευσεν ἀπελθεῖν. Nec additum comperi in aureo codice. Cum enim turbam cuperet effu=
gere, dubium non est, quin discipulos uoluerit comites, certe è turba pauciores. Verti po=
terat per impersonale uerbum, Iussit abiri siue discedi. Et quod sequitur, Trans fretum, εἰς *Trans fretum*
τὸ πέραν, etiam ad montem referri poterat, aut simile quippiam, nisi mox fieret mentio na= *Græcis habet*
uiculæ. Significat enim ulteriorem stagni ripam. *amphibolo-*
Vulpes foueas habent.) φωλεοὺς. Fortassis aptius erat cauernas. Et quod hic uertit nidos *giam*
Græce est κατασκηνώσεις, quod magis sonat obũbracula. Augustinus aduersus Faustum *φωλεός*
lib. xxij. cap. xlviij. legit diuersoria. Eodẽ modo refert Cyprianus libro ad Quirinũ tertio. *κατασκηνώ=*
Habent enim aues in tempestate præter nidos receptacula sua, uelut cauos arborum trun= *σεις*
cos, aut densa dumeta, aut arborum frondes.
Filius hominis.) τοῦ ἀνθρώπου. Vt nihil ex his uerbis agat Augustinus, qui putat Christum *Augustini sen-*
non dici filium Adæ. Atq; huc torquet, quod dictum est in psalmis: Ego sum uermis & *tentia expẽsa*

non homo: cum aliâs, tum epistola centesima uigesima. Rursus agens contra Faustum lib. quinto, locum hunc adducit, probans Christum natum ex fœmina. Verum haud difficilis est huius noduli solutio. Siquidē Christus se filium Adæ uocat, quod ex eius posteris prognatus esset, ex quo prodissent & cæteri mortales uniuersi. Diuus Hieronymus edisserens caput Ecclesiastæ nonum, admonet iuxta sermonis Hebraici proprietatem, uulgus hominum, filios hominis dici. Nam ijs quoque locis ubi nos legimus, filij hominū, apud Hebræos haberi בְּנֵי הָאָדָם hoc est filij hominis, uidelicet Adam.

Filius hominis pro filio Adæ

Redundat suū

Vbi caput suum reclinet.) Suum pronomen, nec additur in Græcis codicibus, nec apud Chrysostomū aut Theophylactū, nec in antiquis Latinis, ne in aureo quidem ac Donatianicis. Et absolutior est sermo, ut intelligas adeo nō esse ubi totum corpus acquiescat, ut nec sit, ubi uel caput acclinet. Vt dissimulem, quod paulo post ἄφες pro sine uertit, dimitte. Nec est simpliciter Suos, sed τοὺς ἑαυτῶν νεκροὺς, id est, Suos ipsorum mortuos.

Nauicula pro naui

Et ascendente eo.) ἐμβάντι αὐτῷ, id est, Ingressum eum, siue cum inscendisset nauim. Nec est nauiculam, sed nauim πλοῖον. Ne quis hic ingens somniet subesse mysterium, quod nauiculam dixerit non nauim. Sanè nauiculā dixit non Euangelista, sed interpres haud scio quis, & incertum quid secutus. Certe τὸ πλοῖον, id est, nauigium siue nauim scribunt Euangelistæ cæteri, quos Græce scripsisse consensus est omniū, ut donemus Matthæo Hebraice scriptum Euangeliū, quod ipsum mihi non fit uerisimile, cum nemo sat idoneis argumentis testetur se uidisse ullum illius Hebraici uoluminis uestigium. Siquidem illud quod Nazarenorum uocant, nec Hebraice scriptum testatur Hieronymus, sed Chaldaice, formulis duntaxat Hebraicis, inter apocrypha censetur. Deinde stilus Matthæi cum stilo Marci planè consentit, haud admodum dissentiens à dictione Ioannis. Proinde mihi uidetur probabilius hoc Euangelium eadē scriptum fuisse lingua, qua cæteri scripserunt Euangelistæ. Idem sentio de epistola ad Hebræos, quæ nō ob aliud uisa est quibusdam primū Hebraico sermone conscripta, nisi quod ad Hebræos sit inscripta. Quasi uero necesse sit, si ipse nunc librum ædidero aduersus Iudæos, me iudaice fuisse locutum, aut si ad Scotos, Scotice. Verum demus, ut dixi, Matthæū Hebraice scripsisse, non Græce. Certe apud alios item Euangelistas πλοῖον legimus hoc loco, non πλοιάριον, id est, nauim, nō nauiculam. Et tamen hinc ortum arbitror, quod passim iam nauiculam appellent Petri, quoties ecclesiam significant. At magis conueniebat ingentem esse nauim, quæ uniuersum hominum genus reciperet, magisque responderet ad typum arcæ, quæ capacissima fuisse describitur. Ad consimilē modum concilium distinguunt à conciliabulo, existimantes conciliabulum esse diminutiuū, aut compositum, quasi dicas concilium diaboli, cū apud Hieronymum in partem bonam pro concilio positum reperiatur, uelut in epistola ad Gerontiam uocat cōciliabula Christi. At hæc pluribus fortassis admonemus quàm res ipsa postulat, nisi quod uideo quosdam in huiusmodi nugis, uelut in re seria mire philosophari, uel somniare potius. Nec mirum si labuntur in his ignari sermonis Græcanici. Quis enim suspicaretur hunc toties frustra dicere nauiculam pro naui? Et tamen si quis interpretem percontetur cur toties nauiculam dixerit, non habiturus sit quod respondeat, nisi forte quod apud Lucianum in insulis fortunatis respondet Homerus rogatus cur Iliadem exorsus esset à μῆνιν, Sic mihi tum libuit. Rursus paulo post pro naui nauiculā uertit parum tempestiuiter ὑποκορίζων. Item pro fluctibus, à fluctibus, est ὑπὸ κυμάτων. atque ita legit Chrysostomus: ut omittam quod hic de suo addidit aliquot uoces, ut & mox addidit Iesus, utique de suo.

Matthæus an Euāgeliū scripserit Hebraice

Euangelium Nazarenorū

Nō statim Hebraice scribit, qui scribit Hebræis

Nauicula Petri, cuius typus arca Noe

Iocus de Homero: cur orsus sit Iliadem à uoce μῆνιν

Et accesserūt ad eum discipuli eius.) Discipuli eius non additur in aureo codice. In Græcis tamen reperio discipulos.

Impàuit pro increpauit

Imperauit uentis.) ἐπετίμησεν, id est, increpauit. Atque ita primitus fuisse scriptum opinor. Cæterum aliquis offensus dandi casu, uentis, quem tamen hic more Græcanico solet addere, mutauit, imperauit. Hieronymus hunc explanans locum, utriusque uerbi meminit: Creaturæ, inquiens, quas increpauit, & quibus imperauit, sentiunt imperantem. Quod quisquis ἐπιτιμᾷ imperat quidem, sed pœnam comminans, ni pareatur. Atque illud Qualis, non est ποῖος quo simpliciter interrogamus, sed ποταπός quod admirationis habet ἔμφασιν. Mox autem perperam omisit Græcam coniunctionem: quia uenti & mare, ὅτι καὶ οἱ ἄνεμοι καὶ ἡ θάλασσα, quia & uenti & mare. Consentit Græcis codex aureus. Etiam si prior

Ποῖος & ποταπὸς differunt

prior coniunctio, non tantum connectit, uerum etiam auget. Quia mare quoque & uenti obediunt ei, quæ nulli solent obedire. Rursus:

Et cum uenisset Iesus.) καὶ ἐλθόντι αὐτῷ, id est, cum uenisset, nec additur Iesus.

Gerasenorum.) Græci legunt γεργεσηνῶν, id est Gergesenorũ. Hieronymus in locis Hebraicis prodidit, sua etiamnum ætate uiculum extitisse in monte situm, haud procul à lacu Tiberiadis, ubi porcos in mare præcipites isse memorabãt. Quanquam apud Marcum hic ipse locus Gadarenorũ uocatur, & eodẽ nomine apud Lucã. unde colligere licet, eidem urbi, quæ regioni dedit nomen, diuersa fuisse nomina, & eandem dictam Gerasam, ac Gadarã. Id quod indicat & diuus Hieronymus in locis Hebraicis, addens Gerasenorũ mentionem fieri in Euangelio. At idem mox in Gergessa refert illic porcos præcipites isse in mare: ut consequatur, aut Gergessam uiculum esse in regione Gadarenorũ, aut eandem esse Gergessam et Gadarã. Quam Græci uocãt Gergesam, opinor Hieronymo dici Gargasi, quã ait esse ciuitatẽ trans Iordanem, iunctam monti Galaad, quæ ipsius ætate dicta sit Gerasa, urbs insignis Arabiæ. Hanc ut refert, quidam existimabant eandem esse cum Gadara. *Gergessa eadẽ quæ Gadara*

Sæui nimis.) χαλεποὶ λίαν. Hilarius legit periculosi pro sæui. Nam Græcis χαλεπὸς uox est πολύσημος, nunc sæuum, nunc molestum, ac difficilem, nunc atrocem, nonnunquam & periculosum significans. *χαλεπὸς multa declarat Græcis*

Quid nobis & tibi.) Imò quid hic interpreti cum Græca figura? Vertendum erat, si latine loqui uoluisset, Quid tibi rei nobiscum est? Ac mox: *Locutio græca male reddita. Quid nobis & tibi*

Erat autem non longe.) Græci habent longe, ἦν δὲ μακρὰν, magno quidem consensu codicum quos ego uiderim, sed reclamãtibus item magno cõsensu nostris. Ex Chrysostomo non potest certum colligi quid legerit, ne ex Hieronymo quidem, ex Hilario tantundem. Apud Theophylactũ reperio ἦν δὲ μακρὰν scriptum: licet ex interpretatione parum liqueat quid legerit, quemadmodũ Chrysostomus uersus. Probabilius autẽ est dæmones procul à Christo fuisse relegatos. Cum codicibus quos uidimus consentit etiam æditio Hispaniensis. Nihil tamen ad sensum refert utrum legas procul an non procul. Nam si grex conferatur ad eos qui Christo erant proximi, procul erat. Sin & alia loca semotiora, nõ procul erat quia erat in prospectu. Puta enim gregem abfuisse ad trecentos passus. Quod autem alij Euangelistæ addunt ἐκεῖ, id est, ibi, siue illic, non arguit magnitudinẽ interualli. Hæc enim aduerbia nonnunquam totam regionem complectuntur. Nec est, *Erat nõ longe pro erat longe. in quo consentit æditio Hispaniensis*

Si eijcis nos hinc.) sed εἰ ἐκβάλλεις ἡμᾶς, id est, Si eijcis nos, consentientibus & Latinis exemplaribus peruetustis, cumque his aureo codice & Donatianicis. Nec uideo quid efficiat aduerbium hinc. Rursus ἐπίτρεψον ἡμῖν ἀπελθεῖν εἰς τὴν ἀγέλην, id est, Permitte nobis, ut abeamus in gregem porcorum, ille uertit. Mitte nos in porcos. *Redundat hinc*

Magno impetu abijt.) Vnicum uerbum Græcum, tribus est circumlocutus, ὥρμησεν, id est, Ferebatur, siue ruebat. Nã omnino ὁρμὴ impetũ significat. Et in aureo codice, Impetu tantum legitur, magno non additur, consentientibus & Donatianicis. Ac rursum: *ὁρμάω quid Periphrasis interpretis*

In aquis.) Hilarius in Canone quem ædidit in Euangelium Matthæi, admonet fuisse scriptum, In aquis multis, quum nihil huiusmodi reperiã apud Latinos aut Græcos, quos ego sanè uiderim.

Hæc omnia.) Hæc pronomen addidit aliquis de suo, quod nec in Græcis extat codicibus, nec in uetustioribus Latinis, nec in aureo. Ac mox, καὶ τὰ τῶν δαιμονιζομένων, quod commode uerti poterat, Et quæ accidissent dæmoniacis. Ac mox: *Additum ab interprete*

Et rogabant eum.) Eum addidit aliquis. Nec additur in aureo codice. Et aliquanto post, A finibus eorum, dixit pro à finibus suis, uel à finibus ipsorum.

EX CAPITE NONO.

ET ascendens Iesus.) Iesus hoc loco non reperitur, nec in Græcis, nec in antiquis Latinorũ codicibus. Etiamsi in prima æditione, haud scio quo casu fuerat additũ. Facit enim iteratio mox positi nominis, ut de altero quopiam Iesu loqui uideatur. Nec est, Ascendens, sed ἐμβὰς, id est, Ingressus, siue conscensa aut inscensa naui, pro quo hic rursus nauiculam, quasi nauis non sit latinum. Præterea διεπέρασεν, id est, traiecit, rectius quàm transfretauit. Nam ut lacus mare dicatur, fretum haud uideo quomodo dici possit. Non enim quod mare est, statim & fretum, Nam *Iesus additum* *Nauicula pro naui* *Fretum pro mari*

mare inclusum angustijs fretũ dicitur, quanquam poetæ suo iure uocibus his abutunt̃ interdũ.

In ciuitatem suam.) εἰς τὴν ἰδίαν πόλιν, id est, in propriam ciuitatẽ, uidelicet Capernaum. Siquidẽ Matthæi quarto legimus, quod relicta Nasareth, cõmigrarit Capernaũ. Ac mox:

Iacentem.) βεβλημένον, proiectum, de quo superius admonuimus.

Redundat Dimittuntur tibi peccata tua.) Tua non additur in uetustis Latinorũ codicibus, nec in Græcis aliquot habetur, ne in aureo quidem. Idem accidit paulo post in repetendo.

Videns autem Iesus.) καὶ ἰδὼν, id est, Cum uidisset autem. Et mox suo more, dimittuntur, pro remittuntur.

Amphibologia in Græcis Dixerunt intra se.) Sermo Græcus anceps est: potest enim accipi ut intelligamus illos inter se murmurasse. Sed satius est ut accipiamus, illos tacitos sic in animo fuisse locutos, propter id quod sequitur, Iesus sciens cogitationes illorum. Ac paulo post,

Et cum uidisset Iesus.) καὶ ἰδὼν. Chrysostomus legit, καὶ εἰδὼς ὁ Ἰησοῦς, id est, cum sciret Iesus. Theophylactus legit ἰδὼν. Ad sensum minimum refert. Præterea:

Vt quid cogitatis.) omisit uos, ἵνα τί ὑμεῖς, id est, Vt quid uos. Et,

Persona subito mutata Quid est facilius.) τί γάρ ἐστιν, id est, Vtrum enim est, Consentientibus & Latinis uetustis, quod ad coniunctionem pertinet.

Vt autem sciatis.) Subito mutata persona, duriusculam facit orationem: sequitur enim, Tunc dicit paralytico.

Turbæ timuerunt.) Græcis est ἐθαύμασαν, id est, admiratæ sunt. Ita legit Chrysostomus homilia xxx. & huic concinens Theophylactus. Etiamsi Hilarius legit timuerũt. Addidit

Duplex lectio enim. Opus istud admiratio consequi non metus debuit. Vnde apparet in quibusdam scriptum fuisse pro ἐθαύμασαν ἐθάμβησαν. Quarũ uocum magna inter ipsas affinitas est.

τελώνιον In Telonio.) ἐπὶ τὸ τελώνιον, id est, Ad teloneum. Locus est in quo sedet Telones, id est,

τέλος publicanus exigens tributum, quod Græcis τέλος dicitur. Vt ne recenseam illa minutula

τελώνης quod Matthæum nomine pro ματθαῖον λεγόμενον. Quod in,

Amphibologia nõ uitata Ecce multi.) coniunctionem &, omiserit. Quod ἀκούσας uerterit uidens. Quod non uitarit amphibologiam, Non est opus medico ualentibus, cum licuerit dicere, Non egent qui recte ualent medico.

Cum publicanis.) Notatus est ab Hieronymo Tertullianus, quod hos dictos publicanos putarit ethnicos fuisse. Vide libellum ad Damasum de filio prodigo.

Misericordia pro beneficentia Misericordiã uolo.) Locus est Osee capite sexto. Hebraica Hieronymus uertit ad hunc modum: Quia misericordiã uolui, & non sacrificium, consentientibus per omnia Septuaginta, ὅτι ἔλεος θέλω καὶ οὐ θυσίαν. Offenditur hic nonnihil Laurentius Valla, quod θυσίαν uerterit sacrificium, quum eãdem uocem in Luca uerterit hostiam. Nam sacrificium dici potest & suffitus & deprecatio, Hostia proprie est mactatæ pecudis, quæ tamen & ipsa dicitur θυσία ob nidorem quem reddit quum incenditur. Ac paulo post,

θυσία à nidore Sed peccatores.) Græci addunt ad pœnitentiam εἰς μετάνοιαν, etiamsi non addit Hieronymus: apud Chrysostomum tamen reperio. Nam leuiculum est, quod mox προσέρχονται, id est, Accedunt, uertit accesserunt.

νυμφών duo significat Filij sponsi.) υἱοὶ τοῦ νυμφῶνος, id est, Filij thalami nuptialis, id quod plus est quàm sponsi, hoc est, filij sponsi domestici ac proximi. νυμφῶνα uocat ecclesiam quã opponit synagogæ

ἐπίβλημα assumentũ quæ seruorũ est, non filiorũ, Ac aliquanto post: Immittit cõmissuram ἐπιβάλλει ἐπίβλημα, id est, ut ad uerbum reddam, Immittit immissuram, siue ut alibi uertit, assuit assumentum. Horatius pannum uocat: Assuitur, inquiens, pannus. Vulgus petiam uocat. Ac mox:

Et peior scissura fit.) σχίσμα, quod rupturã uertere poterat. Nonnunquam uocem Græcam relinquit, ut apud Ioannem: Et erat schisma inter eos, cum potuerit dicere dissensio.

ῥάκος & rudis quid Panni rudis.) ῥάκους ἀγνάφου, quod modo dixit ἐπίβλημα, hic uocat ῥάκος, quæ est particula panni. ἄγναφον, quod nondum est à fullonibus apparatũ, uelut cum pannus à textore

ἄγναφον qd uenit. Quanquam γναφεῖς, id est, fullones, ueteres etiam uestes, aut sordidatas renouãt ac repurgant, Et rude dicit, quod recẽs est. [redacted]. Operæpreciũ est uidere ac ridere, quantũ hic tumultuet̃ Hugo Cardinalis disputãs,

Hugo Cardinalis notatus num hinc colligi possit, neophytis non esse indicendũ ieiuniũ. Imò putat hęc ipsa ad monachos quosdã pertinere, qui quoslibet illectant in nassam sui instituti. Denique notari & istos

qui

qui uersicolori amictu utūtur. O scriptorem copiosum, sic nascuntur ingentia uolumina.

Plenitudinem eius.) τὸ πλήρωμα, id est, supplementum. Sic enim appellant pannum additum uesti, ad sarciendam rupturā. Offensus enim dissimilitudine noui panni, postea detrahit, & maior ac deformior fit ruptura. Item:

Vinum nouū in utres nouos.) Nouū & nouos nō respondent eidem uoci apud Græcos. Nouū enim dicitur νέον, quod proprie respondet senio, & cōpetit ijs quæ sentiūt ætatē: καινοὺς opponit̄ uetustati. Est autē & uinis sua quædā ætas, utribus aut panno nō item. Porrò *Nouus νέος* *Nouus καινός*

Quæ sanguinis fluxum patiebat.) Græcis unica dictio est, αἱμοῤῥοοῦσα, id est, sanguinis *αἱμοῤῥόω*

[redacted] *θαῤῥεῖν quid proprie*

in uetustis Latinis, nec adduntur ab Hieronymo. Postremo [redacted] nec in Donatianicis. Ac paulo post:

Et dixit eis Iesus,) καὶ λέγει, id est, Dicit, consentientibus & uetustis codicibus Latinorū.

Quia possum hoc facere uobis.) Vobis non additur apud Græcos. Et ὅτι perperam uertit, Quia, pro, quod possim, siue, Creditis me posse. Ac mox, Vtiq;, Græcis est ναί, quod aliâs uertit etiam. Est enim aduerbium affirmantis. Ac paulo post: *Comminari uarie Græcis*

Et comminatus est eis.) Non est ἐπετίμησεν, quod aliquando uertit Increpare, aliquando Comminari, sed ἐνεβριμήσατο, quod proprie significat acriter, ac uelut iracunde comminari cum austeritate, uox à fremitu dicta. Vt euidentius sit, quod sequitur, illos omnia diuulgasse. Sic enim rectius opinor transtulisset διεφήμησαν, quàm diffamauerunt. Certe circumloqui poterat, Sparserunt famam eius. Item: *ἐπιτιμᾶν uarie uertit*

Nunquam apparuit.) Recte omisit ὅτι, quod tamen libenter solet addere. Vt dissimulem quod hic κώμας uertit castella, cum alibi frequenter transferat uicos. Cum uici mœnibus careant, castella minuta sint oppida, sed mœnibus cincta. Et quod νόσον languorē pro morbo. Nam quod μαλακίαν infirmitatem transtulit tolerabile est. Siquidem & Græci dicunt μαλακῶς ἔχειν, pro parum commode habere. *κώμη uicus pro quo castellum* *μαλακῶς ἔχειν*

Misertus est eis.) Plusculum emphaseos habet græca uox ἐσπλαγχνίσθη, id est, Affectu misericordiæ tactus est. Siquidem Hebræi uehementem ac pium affectum uiscera uocant. Et rectius erat erga eos, quàm eis. Ac mox: *σπλαγχνίζομαι quid proprie*

Quoniam erant uexati.) Ad eum modum legit & interpretatur diuus Hieronymus, & item Hilarius. Chrysostomus quoq; legit ἐσκυλμένοι, quod sonat diuulsos & diuexatos. Quādoquidem grāmatici uexare dictum uolunt à ueho. Nōnulli codices habebāt ἐκλελυμένοι, id est, dissipati seu dissoluti. Alterū uenit à λύω, alterum à σκύλλω. Iam quod protinus sequitur, ἐῤῥιμμένοι, quod hic uertit Iacentes, rectius uertisset disiectos siue sparsos, à uerbo ῥίπτω, quo participio usus est & Lucianus, agens de stellis toto cœlo passim, temere, nulloq; ordine sparsis. Quanq; potest ἐσκυλμένοι, pertinere ad ouium uellera sentibus lacerata, & hoc posterius ἐῤῥιμμένοι, ad oues huc & illuc dispersas: id quod accidere solet, cum abest pastor. Nec enim aliud est animal destitutius, magisq; pendens de præsidio pastoris, q̄ oues: id quod etiam prouerbio testatum est, προβάτου ἦθος, id est, ouilli mores. *ἐσκυλμένοι* *ἐκλελυμένοι* *Ouilli mores*

Vt mittat operarios.) ὅπως ἐκβάλλῃ, id est, ut eijciat. Ita scriptum reperi in peruetustis codicibus, nominatim in aureo, ac Donatianicis, atque ita uertit paulo superius interpres. Nos maluimus Extrudat, ut intelligamus uel celeriter mittendos, ac uel inuitos & cunctantes extrudendos in opus dei: id quod alicubi notauit Hieronymus hunc citans locum. Hilarius pro mittat legit eijciat. *ἐκβάλλειν uarie uertit*

EX CAPITE DECIMO.

ET conuocatis duodecim.) καὶ προσκαλεσάμενος. Ita fermè uertit, nec omnino perperā, nec apte tamē, cum græca uox sonet Ad se uocatis. Proinde nos uertimus, Accersitis duodecim. Et Græcus articulus additus τοὺς, indicat nō posse accipi, de quibuslibet duodecim, sed de certis, nēpe illis quos delegerat Iesus.

Potestatem

Potestas spirituum, sicut potestas maris an recte

Potestatem spirituũ immundorũ.) Pleriq; Græci codices habent, ἐξουσίαν κατὰ πνευμάτων ἀκαθάρτων, id est, Potestatẽ aduersus spiritus immundos. Quanq; apud Chrysostomũ, si modo liber mendo uacat, non reperio additam præpositionem, nec apud Theophylactũ Alioqui potestas spirituũ intelligi poterat potestas, quam habent illi. Nisi quod Græcis potestas est, ἐξουσία, id est, ius in aliquẽ & autoritas. Proinde Hilarius offensus amphibologia legit, Potestatẽ eijciendorũ spirituũ immundorũ. Quanq; & hoc mox addidit Euãgelista. Subinde rursum, Omnem languorem. Languorem uertit νόσον, de quo iam dictum est.

νόσος morbus uerius quàm languor

Primus Simon.) Indicat diuus Hieronymus non eodem ordine recenseri Apostolos ab alijs Euangelistis quo à Matthæo; [redacted] Certe ex ordine recensionis, non efficaciter colligitur quis cui sit præferen[redacted]siquidem ubi multi numerantur, aliquis primus sit oportet. Cæterum ordo qui extat in nostris uoluminibus, nonnihil dissidet à Græcis: at Græci consentiunt cum Hieronymo, qui per iuga digerit Apostolorũ numerum, sic ut primo loco iungat Petrum & Andream, Proximo Iacobum Zebedæi & Ioannem fratres: Tertio Philippum ac Bartholomæum: Quarto Thomam & Matthæum: Quinto Iacobum Alphæi, & Lebbæum cognomento Thaddæum: Sexto Simonem Cananæum, & Iudam Iscariotem. Simonem Petri cognomine distinguit à Simone Cananæo: & Iacobum Zebedæi filium, ab Iacobo Alphæi filio. In quo obiter illud admonendum ὁ τοῦ ζεβεδαίου, articulum Græcum uertendum fuisse in id nomen, quod in articulo subauditur, uidelicet filius, quemadmodum in ὁ τοῦ ἀλφαίου. Cæterum cum unus fuerit Matthæus, ut opus non esset nota, qua discerneretur: & si fuisset opus, habebat & alterum nomen, nempe Leui, tamen addidit ὁ τελώνης, siue ut se deijceret, siue ut ostenderet omnibus aditum patere ad Christum. Etiam si Græcus articulus patitur, ut uertatur, Qui fuerat publicanus, aut, Ille quondam publicanus. Cæterum Iudæ proditori, cognomen addidit, siue ut discerneret ab Iuda Iacobi fratre, qui idem Thaddæus ac Lebbæus dictus est, ut sit trinominis, siue ut ex cognomine significaret eum ei facinori natum, quod Isachar יִשָּׂשכָר Hebræis sonat mercedem: atque à tribu unde fuit oriundus nomen sortitus uidetur. Quanquam non desunt, qui à uiculo cognomen deductum malint. Nec est Schariotes, quemadmodum habetur in nostris codicibus, sed Iscariotes. Nam idem facimus Latini cognomento Iudæ, quod Græci scriptores ecclesiastici faciunt Hispaniæ, σπανίαν pronunciantes, cum teste Plinio, terra sit insigni fertilitate. Opinor id à Prænestinis natũ, quibus, ut ait Plautus, Conia est Ciconia. Apud Chrysostomum Iscariotes legitur. Ad hæc:

Ordo apostolorum

Publicani nomen cur additum Matthæo

Iudas trinominis

Iscariotes

Spania pro Hispania dicitur Græcis. Sic inuenitur & apud Chrysostomũ & apud Athanasium

Lebbæus cognominatus.) In Latinis exemplaribus non legitur, sed tantum Thaddæus Hieronymũ autem ita legisse declarat, quod in nominibus Hebræis apud Matthæum meminit Lebbæi, corculum interpretans.

Misit Iesus.) ἀπέστειλεν, id est, Emisit, siue potius emandauit. Siquidem id est proprie ἀποστέλλειν, cum mandatis emittere, à quo uerbo dicti sunt apostoli.

Samaria ciuitas & regio

Nec est, In ciuitates Samaritanorum.) sed in ciuitatem, εἰς πόλιν. quod efficacius est: ut intelligas in nullam ciuitatem illorum eundum. Quanq; non incõuenienter accipi potest de ciuitate quæ regionis nomen obtinet, tanquam metropolis. Rursus:

Ad oues quæ perierũt.) πρὸς τὰ πρόβατα τὰ ἀπολωλότα, id est, Ad oues perditas: ut frequenter citat hunc locum Hieronymus. Vt ne dicam, quod ὅτι ἤγγικεν, primum omittẽda fuerit coniunctio Græca: deinde appropinquabit, Græcis nõ esse futuri temporis, sed præteriti, uertendum, Adest, siue instat, siue in propinquo est. Qua de re iam admonuimus.

κτήσασθε qd

Nolite possidere.) μὴ κτήσασθε. Quod magis significat parare, quàm possidere. Vt hæc tria simul referantur ad id quod sequitur, In zonas. Siquidẽ ex hisce tribus rebus solet cudi moneta: quæ primum ærea fuit ac ferrea, nam utrunq; significat χαλκός, deinde argentea, postremo aurea. Vt cõtra acciderit pecuniæ, ac moribus hominũ, qui ex aureis degenera-

χαλκός pro pecunia

runt in

runt in plusquã ferreos. χαλκὸν interpres uertit pecuniam, quasi aurum & argentũ non sit pecunia. Certe Marci sexto χαλκὸν uertit æs, quum illic tolerabilius uersurus fuerit pecuniam, ut generali nomine cõplecteretur omnem monetam: hic post cõmemoratas omnes species dure subiecit genus complectens & alia, præter monetam. Porrò quod dixit εἰς τὰς ζώνας, id est, In cingulos, iuxta ueterum morem locutus est: iuxta quem milites, si quid erat æris, id in zonis gestabant. Vnde prouerbiũ illud apud Flaccum, Zonam perdidit. De eo cui nihil erat pecuniæ, quemadmodum in Chiliadibus nostris copiosius explicatũ est. Nos uertimus, In crumenis, non quod esset elegantius, sed quod apertius idem significaret. *Zona pro crumena*

Neq; duas tunicas.) δύο χιτῶνας. Latinius erat, neq; binas tunicas. Nam Græci nesciunt hanc elegantiam, quæ tamen non erat negligenda Latino interpreti.

Interrogate.) ἐξετάσατε, id est, Exquirite. Et ἄξιος, dignus posuit absolute pro idoneus, quod nonnulli Latini perperam imitantur.

Donec exeatis.) ἕως ἐξέλθητε. Id pertinet ad illud quod proxime præcessit εἰσέλθητε, & utrunq; refertur ad ciuitatem. Nam præceptum eò spectat, ne crebro mutent hospitium, neue ambiant apud quem diuersentur: Neque rursus temere in quamuis irruant domum quæ paulo post sit mutanda. Sic Ambrosius & Chrysostomus. *Donec exeatis, quomodo intelligendũ*

Dicentes pax huic domui.) Horum uerborũ nihil est in Græcis exemplaribus, nec adduntur ab Hieronymo. Tantum est salutate eam. Imò cum ait Hieron. Occulte salutationem Hebraici, ac Syri sermonis expressit, indicat salutationẽ non fuisse explicatam, sed ex hoc colligi, quod sequitur, Veniet pax uestra super eam. In uetustissimo quodam exemplari Latino ascriptum reperi, sed in margine: Primum dicite, pax huic domui. Vnde coniicio, quod ferè fit, hoc ex aliis Euangelistis huc additum fuisse. Quanq; ne quid dissimulem, additur apud Hilariũ in canone, & apud Chrysostomum homilia tricesimatertia, sed latine uersa, quũ in Græcis cõmentariis non addatur. Rursus apud Theophylactum non additur. Porrò ne quis existimet nouum hoc salutationis genus primum à Christo fuisse repertum: qui sic usus est omnibus rebus uulgatissimis, ut eas longe aliò traheret, quemadmodum Græci solenni more dicunt χαῖρε, Latini salue, sic Hebræi Syriq; שָׁלוֹם לָךְ Scholom lecho, id est, pax tibi. Eam salutationem nũc sibi, ceu peculiarem uendicant episcopi, parum decoram iis, qui non solum ipsi belligerantur, uerumetiam alios ad bella concitant. Cæterum in, Domus illa.) Illa addidit interpres de suo, cum non sit nec in Græcis codicibus, nec in antiquis Latinis. *Pax huic domui non additur* *Pax tibi, salutatio uulgaris apud Hebræ.*

Veniet pax uestra.) ἐλθέτω, id est, Veniat. Nec est reuertetur, sed reuertatur, ἐπιστραφήτω. Suffragantibus & uetustissimis Latinorum codicibus. Ac paulo post,

De domo uel ciuitate.) Græci addunt ἐκείνης, id est, Illa

Et simplices.) Non est ἁπλοῖ, sed ἀκέραιοι, quod aliâs uertit synceri. Mire uero pinxit Christus hac similitudine simplicem prudentiam, ac prudentem simplicitatem hominum uere Christianorum. Innoxium animal columba, et cui totum salutis presidium in alarum pernicitate situm est. Est enim hæc auis pernicissimi uolatus. Et arte magis quàm uiribus suam incolumitatem tuetur serpens. Nam hactenus consistit collatio. *Simplex bifariam dicitur Græcis* *Simplex prudentia Christianorum*

Cauete autem ab hominibus.) ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων, id est, Ab illis hominibus, id indicante articulo. Neque enim monet omnes homines obseruare, sed malos, de quibus mox dixerat, ac paulo post loquitur. *Articuli uis*

In consiliis.) εἰς συνέδρια, id est, In concilia, hoc est, consessus senatorum, ac iudicum. Ac rursus Synagogas, rectius uertisset conciliabula, siue conciones. Nec enim tantum loquitur de templis Iudæorum. *Synagoga conciliabulũ*

Ad præsides autem.) Græce est ἡγεμόνας. Quod omnino præsidem, seu præfectum prouinciæ significat aliquoties. Cæterum illud,

Nolite cogitare.) Græce est, μὴ μεριμνήσητε, id est, Ne sitis anxii, siue solliciti. Non cogitationem dominus iubet abiicere, sed sollicitudinem. Et rursum: *μεριμνᾶν*

Odio omnibus.) μισούμενοι ὑπὸ πάντων, id est, Odio habiti ab omĩbus, uariauit, sed recte. Nec additur apud Græcos hominibus, ac ne in aureo quidem codice.

Non consummabitis ciuitates.) οὐ τελέσητε. Quid est nõ consummabitis? Num illi ædificabunt ciuitates? Cur autem hic ueritus est à uerbis aliquantũ recedere, cum idem sæpenumero *Consummabitis obscure uersum*

numero faciat sine causa? Nam sensus est, Filium hominis cito venturũ, & priusq; illi possint peragrare omnes ciuitates Israëliticas. Proinde nos periphrasi explicauimus, Non per ambulaueritis omnes ciuitates &c. quo redderemus emphasim græcæ uocis τελέσητε. Itaq; scriptum est in aureo codice. Ac rursum Donec, ἕως durius positum quàm in initio huius Euangelij. Ad hæc, ὑπὲρ τὸν διδάσκαλον, ὑπὲρ τὸν κύριον, Super magistrum, super dominũ. Cur non potius Supra præceptorem, supra dominũ, siue superior aut potior domino?

Beelzebub qd sonet Hebræis

Beelzebub.) Mirum cur Græci perpetuo mutent b in l in hac dictione, beelzebul, scribentes pro beelzebub, cum neutrum elementum apud illos finale sit β & λ. Alioqui hæc uideri poterat causa: præsertim cum neque uocum, neque figurarum ulla sit affinitas, ut aurium, aut scribarum errore factum uideri possit. Diuus Hieronymus indicat, idem esse Beel & baal, & sonare Hebræis idolum, à Sidonijs ad Iudæos profectũ, siue à Babylonijs. בַעַל & zebub, זְבוּב muscam, quasi dicas idolum muscæ, atque hoc nomine spurcissimũ idolum fuisse Accaronitis, qui sunt quidem in regione Iudææ, sed impij. Ab hoc Hebręos principem demoniorum Beelzebub appellasse.

προσονομασία non reddita

Quod non reueletur.) ἀποκαλυφθήσεται, id est, Reuelabitur, atq; ita legit Hilarius. Etiamsi nondum redditur Græcarum uocum inter sese affinitas κεκαλυμμένον & ἀποκαλυφθήσεται, id est, Tectum & retegetur. Ac rursum γνωσθήσεται, id est, Scietur, non sciatur.

Gehenna quid & unde dicta

Prædicate.) κηρύξατε. Quod proprium est præconum, & publicitus apud populum sua uoce promulgantium aliquid. Gehenna uero uocabulum negat Hieronymus in antiquis inueniri libris, sed primum à Christo proditum. Locus est in sorte tribus Beniamin, sed ab impijs possessus, in quo filios exustos igni deuouebant & immolabant dæmonio Moloch, quemadmodum ethnici nonnulli Saturno. Is uocabatur Tophet, situs in ualle filij Ennon quemadmodum legis quarto Regum, capite uicesimotertio. Vbi legis hunc inmodum: Contaminauit quoq; Tophet quod est in coualle filij Ennon, ut nemo consecraret filium suum aut filiam per ignem Moloch. Item Paralip. 28. de Achas ita legimus: Qui adoleuit incensum in ualle Ennon, & lustrauit filios suos in igni iuxta ritum gentiũ quas interfecit dominus. Cæterum גיא Hebræis uallem significat. Et dominus apud Hieremiam capite septimo, cõminatur se cõmutaturum nomen loco: ut non amplius dicatur uallis Tophet aut Baal neq; uallis Ennon, sed πολυάνδριον id est, tumulus multorum cadauerum. Vnde

πολυάνδριον κυνόσαργες

locus apud Iudæos execrabilis habebatur, quemadmodũ apud Græcos κυνόσαργες, de quo dictum est à nobis in Chiliadibus. Apud Euangelistas usurpatur, pro loco, in quo crucian tur impij. Apud Hieremiã autem ita legis cap. 7. Aedificauerũt excelsa, siue aram Tophet quæ est in ualle filij Ennon, ut incenderẽt filios suos, & filias suas igne &c. Ac mox: Et non

Tophet

dicetur amplius Tophet, & uallis filij Ennon, sed uallis interfectionis, & sepelientur in Tophet, eo quod non sit locus &c. Rursus cap. 19. Non uocabitur amplius locus iste Tophet, & uallis filij Ennon, sed uallis occisionis. Pro Tophet Septuaginta uerterunt πολυάνδριον. Rursum 32. Et ædificauerunt excelsa Baal, quæ sunt in ualle filij Ennon, ut initiarent filios suos & filias suas Moloch &c. Hæc ideo lector retuli, ut obiter indicem cuiusdam calu

Iudæus quidã calumniator notatus

mniatoris rabiosam insectationem, qui tamen plurimorũ iudicio doctissimus habetur, suo ipsius planè deus est, nisi quod doctis etiam omne iudicium eripit liuor & odium. Scribit enim me hoc loco tot ferè mendacia assuisse quot sunt uerba. Primum mendacium facit, quod in locis quos cito, ex libro Regum 4. cap. 23. & Hieremiæ 7. hæ duæ dictiones, ge & ennon, non legantur cõiunctim, sed alter habeat gia hennon, id est, uallis Ennon, alter gia [illegible] hennon, id est, uallis filiorum Hennon. Quæso quod hic mẽdacium est, quum ego de iunctis aut disiunctis dictionibus non loquar, sed indicem quibus in locis fiat mentio rei unde nomen hoc sumptum est quo significamus inferos? Si illic nulla fit mentio Tophet, ubi initiabant atq; etiam occidebãt filios suos idolo Moloch, iure mihi obijciet mendaciũ. Nihil enim aliud professus sum. Audi nũc alterum mendacium non à me positum, sed in me scriptum. Aio Tophet esse in tribu Beniamin. Hoc, inquit, in locis quæ commemorat non habetur. Quid? An istuc promiseram haberi in locis quæ cito? Hieronymus in locis indicat Tophet esse in suburbanis Hierusalem, & Hierosolyma erat in sorte Beniamin, quemadmodũ in ijsdem locis testatur Hieronymus. Iste profert nobis caput Iosue 18. Ibi, inquit, inuenies utrunq;. Quod utrunq;? gehennon unica dictione. Quis hoc negabat?

&in

& in Beniamin sorte locum esse, Hoc ego docui, quanquam nō citato loco, nisi quod autorem profiteor Hieronymū. Atqui hoc ipsum iste magno conuicio obijcit, quod hoc autore nitor in Hebraicis. Me uero non pudet illum uirum alicubi sequi autorem, cuius interpretationem amplexa est, & quem inter præcipuos doctores habet ecclesia. Obijcit & Hieronymo mendaciū, quod dixerit gehennæ uerbum in ueteribus libris nō inueniri, sed primum à Christo proditum pro inferis, quum reperiatur in libro Abot, quasi diuus Hieronymus illic somniarit de apocryphis Iudæorū libris, ac non potius agat de ueteris testamenti uoluminibus. Rursus impingit mihi quod scripserim illic liberos à parentibus immolari solere, quum Hieronymus tantum dixerit, initiari. imò Hieronymus hūc enarrans locum, dicit: filiosque suos incenderent uel initiarent. Idem enarrans locum apud Hieremiā, ita loquitur: Filios suos in igne idolis consecrarint, siue holocaustum obtulerint. Arrodit & illud, quod quum Hieronymus scripserit Tophet locum fuisse delitiarū, ego dixerim Iudæis fuisse nomen abominabile, quemadmodum apud Græcos est cynosarges. Mire uero delitiæ, idolo incendere filios. Atqui locus qui prius alliciebat amœnitate, postea factus est abominandus, uidelicet impletus hominū cadaueribus, quemadmodū docet scriptura sacra. Et ideo manebat abominabile nomen Iudæis, quod illic detestabili superstitione perierint animæ plurimorū, filiorū etiam corpora. Impingit quod negē me uidere quid intersit inter racha & fatuum, & hinc colligit homo dialecticus me Christo tribuere iniustitiā. Imò sic loquor: Si uerum est, quod scribit Hieronymus racha sonare cerebro uacuum, non uideo quid intersit inter racha & fatuū. Atrocius est carere cerebro quàm appellari fatuū. Obijcit quod unum tantum locū citarim ex psalmis, ubi racha ponitur pro uacuo, hinc ratiocinans me non legisse, nisi unum aut alterū psalmum, quasi quod ipse fecit difficile fuerit uel ex lexico facere, si ad id quod instituerā pertinuisset. Obijcit, quod quū cæteri dubitent de racha, ego solus affirmē. Imò Hieronymus affirmat, & item Chrysostomus: ego solus dubito, negans me uidere discrimen inter racha & fatuum, si uera est Hieronymi sententia. Et Hieronymi sententiam ipse reijcit mecū faciens. Atque obiter admiscet me detraxisse uirgini matri perpetuam integritatem, Christo suam diuinitatem, perfricta fronte mentiens: ad hæc Germanos docuisse sedis Romanæ contemptū. Et his alia multa similia blaterat homo qui sibi uidetur fato seruatus fulciendæ Ecclesiæ dei, uociferans impudentissimū esse quenquā hoc seculo scribere libros quo uiuit tale ingenium. Quid autem post tot fumos, tot glorias, tot conuitia docet nos? recha legendum non racha, & rheca posse dici, qui tamen abundet diuinis dotibus: & unde hæc docet? Ex libris Iudæorum quos non agnoscit ecclesia Christianorū. Deinde gehennon compositū legi in libro Iudicum, & gehennā pro inferis inueniri in libris Abot, similia prolaturus mysteria, nisi uereretur, ne sanctum canibus, & margaritas ob[redacted] porcis. [redacted] Nos humilia tractamus, nimirū pro natura argumenti quod suscepimus, nulli obstantes, quo minus adferat sublimiora. Imò nisi hæc humilia præcessissent, fortassis non essent qui ista sublimia discere, uel cuperent, uel possent.

Romanæ ecclesiæ maxime nocent qui uolunt uideri prodesse maxime

Hieronymus à calumnia defensus

Tophet quomodo dictus locus deliciarum & execrabilis

Duo passeres.) Δύο στρουθία, id est, Duo passerculi, & diminutio facit ad emphasin. Ac mox rursum ἀσσαρίου, Asse diminutiuū est, quasi dicas teruncio lo. Quanquam Romanam uocem effinxit, siue interpres, siue Euangelista. As enim siue assis, qui & libella dicitur, nummulus erat, cuius uilitas etiam prouerbijs testata est. Catullus, Omnes unius æstimemus assis. Illud mirum, Hilarium subinde repetisse unum pro unus, quod στρουθίον apud Græcos neutri generis sit, nisi forte malumus hoc imputare librarijs. Cyprianus citat, neuter, quod duorū esset facta mentio. Mirum autem quid secutus Chrysostomus legat, & unus ex illis non cadet in laqueum sine patre uestro. Et ad eundem sanè modum legit Origenes homilia in Lucam trigesimasecunda. Nam ut Origenis non sit hoc opus, tamen hominis est eruditi. Theophylactus nobiscum legit, Super terram. Vnde probabile est, Chrysostomo fuisse exemplar, in quo scriptum erat, εἰς παγίδα, pro ἐπὶ τὴν γῆν.

Passerculi Ἀσσάριον

Cadet in laqueū pro cadet in terrā, ad eundem modum locis aliquot citat Athanasius

Vestri autem.) Vestri hoc loco primitiuum pronomen est potius quàm deriuatiuum, quasi dicat, de uobis. Nam Græci carent hac distinctione. Significat autem uilissimam hominis partem, Interpres, aut certe scriba omisit Græcam coniunctionem, καὶ, &: Et capilli,

Et pro etiam ſeu magis pili, quę tamen ad emphaſin facit, cum ſentiat, adeo nos non eſſe neglectui patri cœleſti, ut is capillos etiam noſtros habeat numeratos, Pauloq́ poſt,

Meliores eſtis.) διαφέρετε, id eſt, Præſtatis, quod alibi uertit, pluris eſtis. Nec eſt,

Confitebitur me.) ſed in me, ἐν ἐμοί. Hoc eſt in nomine meo. Item cõfitebor in eo, ἐν αὐτῷ. Sic legit & Chryſoſtomus. Quanq́ hunc ſermonem ſuſpicor eſſe idiomatis Hebraici.

διχάσαι Separare hominem aduerſus &c.) διχάσαι, quod ſignificat in duo diducere quæ prius erant coniuncta, quod ſubnotaſſe uidetur et Chryſoſtomus hunc ediſſerens locum. Vnde Græci διχοστατεῖν, uocant per ſeditionem inter ſe contendere, & ſeditionem διχοστασίαν, quoties Scinditur incertũ ſtudia in contraria uulgus. Locus autem eſt apud Michæam capite ſeptimo, iuxta ueritatẽ Hebraicam: Ab ea quę dormit in ſinu tuo, cuſtodi clauſtra oris tui, quia filius contumeliam facit patri, & filia conſurgit aduerſus matrem ſuam, nurus aduerſus ſocrum ſuam, inimici hominis domeſtici eius. Græca uox eſt anceps νύμφη quæ ſi referatur ad maritum, ſponſam ſonat, ſi ad parentes ſponſi, nurum.

νύμφη ſponſa uel nurus

Qui inuenit.) ὁ εὑρών, id eſt, Qui inuenerit. Eſt enim præteriti temporis, ut & illud ὁ ἀπολέσας, qui perdiderit. ſic paulo poſt:

In nomine prophetæ quomodo intelligendũ In nomine prophetæ.) Scio quoſdam has particulas, in nomine iuſti, & in nomine prophetæ referre ad Chriſtum, qui uere iuſtus ſit & propheta. Quanquã mihi uidetur hic eſſe ſenſus, Qui recipit iuſtum, non quia cognatus ſit, aut affinis, aut diues, aut potens, ſed quia iuſtus, erit & ipſe iuſtus accepturus mercedem ſuę iuſtitiæ. Et in nomine reliquimus, quod aliquoties nec ſub nomine, nec per nomen, nec nomine omiſſa præpoſitione ſatis explicat idioma ſermonis Hebraici. Ac mihi ſanè nimium moroſi uidentur, qui nuſquã cõcedunt euangelicis literis ſua peculiaria uocabula, quum in rhetoricis ferant ſtatum & conſtitutionem uoces longe aliud ſignificantes Latinis auribus, & finem pro definitione, & ſuperlationem, uocem Latinis inauditam, pro eo quod Græci uocant hyperbolen.

Peculiaria uocabula concedenda ſacris literis

Articuli uis Mercedem prophetæ accipiet.) Neq́ prophetæ, neq́ iuſti, apud Græcos additur articulus τοῦ, unde non poteſt accipi de certo propheta ſeu iuſto, ſed de quocunq́, non de eo qui recipitur, ut ſenſus ſit, ipſum quoq́ qui prophetam receperit, fieri prophetam, qui iuſtum receperit fieri iuſtum. Nam hic ſenſus arridere ſolet Ioanni Coleto. Quanquã ſecus interpretari uidetur Chryſoſtomus.

Ex minimis his.) τῶν μικρῶν τούτων, id eſt, E puſillis his ſiue è paruis, ne fruſtra ſibi placeant quidam qui ſe minimos uocant, cũ alij minorũ occuparint cognomen. Quanquam minimis legit & interpretatur Hilarius. Ex Hieronymi, Chryſoſtomiq́ interpretatione, non ſatis liquet quid legerint. Et huius ipſius Euangeliſtæ capite uiceſimoquinto, ἐλαχίστων legitur, Quamdiu feciſtis uni ex minimis iſtis &c. At mox.

Frigidam popoſcit [redacted] frigidæ, ut [redacted]ſubaudiendum ſit ὕδατος. Sic enim loquũtur & Latini, frigida lauat: [redacted]

Addere auſus eſt interpres μόνον, id eſt, tantum, quod proxime ſequitur referri poteſt, [redacted] ſufficere ſi quis uel frigidam duntaxat aquam exhibeat: uel ad ſequentia, ut intelligas ſatis eſſe quiduis, modo id fiat tanquam diſcipulo Chriſti.

EX CAPITE VNDECIMO.

Conſummauit præcipiens

Vm conſummaſſet præcipiens.) Græcanicam figuram male reddidit interpres. Eſt enim iuxta ſermonis proprietatem participium poſitum uice uerbi infiniti, ἐτέλεσε διατάσσων, pro διατάσσειν. Quemadmodum μέμνημαι ἐλθών, id eſt, Memini ueniens, pro memini ueniſſe. Proinde nos uertimus, Cum finem feciſſet Ieſus mandandi, ſiue præcipiendi.

In uinculis.) ἐν δεσμωτηρίῳ, id eſt, In carcere. Nomen eſt à uinculis dictũ. Nam eſt aliud φυλακή à cuſtodia dictum. Et mox τὰ ἔργα, cur non potius facta quàm opera? Nam opus eſt quod extat, ueluti domus. Quanquã in his minutulis ſæpe conniuemus. Vt ne dicam quod in πέμψας, Mittens uertit, pro miſſis duobus, non obſeruata temporis ratione.

ἔρχομαι utriuſq́ temporis Tu es qui uenturus es.) σὺ εἶ ὁ ἐρχόμενος, id eſt, Tu es ille ueniens ſiue uenturus. Eſt enim græca uox ad utrumlibet tempus anceps. Illud maioris eſt momenti, quod ἃ ἀκούετε καὶ βλέπετε, id eſt, Auditis & uidetis uertit, Quæ audiſtis & uidiſtis. Eſt enim plenior ſenſus, ut de omnibus, quæ faciebat Ieſus, intelligatur.

Et cæci

Et cęci uident.) ἀναβλέπουσι, Gręcis expressius est, quasi dicas reuidēt, seu recipiūt uisum. *ἀναβλέπω uisum recipio*
Pauperes euangelizantur.) εὐαγγελίζονται. Planè Græcorum more locutus est interpres, qui cum dicant benefacio te, benedico te: proinde & passiuis horum ἀναλόγως utuntur, bene patitur abs te, benedicitur abs te. Nam utroq; modo loquuntur, εὐαγγελίζω σοι, & εὐαγγελίζω σε, ut indicat Theodulus de dictionibus rhetoricis. Proinde nos uertimus, Pauperes lætum accipiunt Euangelij nuncium. Allusit enim ad uerba prophetæ: Euangelizare pauperibus misit me. Illa leuicula sunt, quod σαλευόμενον uertit, Agitatam, pro eo quod est, quæ agitatur siue mouetur, sed huc et huc undarū more. Vnde Hilarius, ut temporis etiam rationem obseruet, uertit, Arundinē uento moueri. Et quod οἱ τὰ μαλακὰ φοροῦντες, uertit, Qui mollibus uestiuntur, pro mollia gestantes, ut subaudias, uestimenta. *Euangelizo te Græce duntaxat*
Etiam dico uobis.) ναί, id est, Certe. Aduerbiū confirmantis, quod paulo superius uertit utiq;. Cæteris enim abnegatis, postremum hoc confirmat. *ναί*
Et plusquam prophetam.) Bene uertit, si περισσότερον legas genere neutro, sin masculino, sonat præstantiorem propheta. Nec hic liceret articulum apponi, τοῦ προφήτου: quod ad nullum certum prophetam possit accōmodari, cum illum omnibus anteponat. *Articuli uis*
Sed quid existis uidere.) Hinc distinctio nonnihil habet ambiguitatis: apud Origenem hanc comperimus distinctionem, ἀλλὰ τί ἐξεληλύθατε, ἰδεῖν προφήτην, id est, Quur existis, ad uidendum prophetam?
Inter natos mulierum.) ἐν γεννητοῖς γυναικῶν. Absolute dixit, ut ad omnia pertineat, quæ possint è mulieribus nasci. Opinor enim γεννητοῖς neutro genere positum esse. Non quod alios sentiat quàm homines, sed quod schema sermonis habeat epitasin. Vehemētius enim est, nullum animal hoc sceleratius, quàm nullus homo sceleratior. Iam tametsi pie ratiocinatur Hieronymus, Christum non teneri hac formula, quod ex uirgine sit natus, tamen ad reuincendū contentiosum non satis haberet ponderis: cū alibi Christus ipse matri loquens dicat γύναι, id est, mulier. Præterea qua fronte Paulus Galatis scribit, factum ex muliere, si Christus ex muliere natus non est? Verum est mulierē apud Latinos aliquando significare corruptam, & tamen hoc nō obstitit interpreti, quo minus uirginem Mariam mulieris nōmine cōpellarit. Quod si uirgo adulta Latine Græceq; dicitur mulier, multo minus absurdum est, maritatam & matrem dici mulierem. Deinde quorsum opus erat mox excipere se ipsum, si non tenebatur hac formula? Ait enim de se, sed qui minor est in regno cœlorū, maior est illo. Augustinus quum aliàs, tum contra aduersariū legis & prophetarū lib. 2. cap. 5. argutatur de distinctione, quod hęc particula, in regno cœlorū, possit utrolibet referri. Qui minor est, uidelicet tempore, is in regno cœlorū maior est. Aut qui minor est in regno cœlorum, is illo maior est. Hæc uidebuntur puerilia, sed ad præsens institutum pertinent. *Nati mulierum qui, contra opinionem Hieronymi* *γυνὴ mulier uel uxor* *Distinctio notata*
Non surrexit maior.) Annotauit hoc Hieronymus Ioannem non præferri prophetis ac patriarchis omnibus, sed æquari, Non enim si Petrus non est maior Ioanne, statim Ioannes erit maior Petro. *Ioannes non præfertur prophetis*
Vim patitur.) βιάζεται, id est, Vi inuaditur, siue occupatur, uel ob turbam irruentium, ac ui conantiū irrumpere, adeo iam urgebat tempus Euangelij. Etiamsi me non fugit Hieronymum, Augustinum, cumq; his plerosq;, secus hunc locum interpretari. Verum liceat & à probatissimis autoribus alicubi dissentire: quandoquidē illi non solum fuerunt homines, uerum permisere sibi in tropologia nonnunq; abuti scripturæ testimonijs. Primū illud liquet opinor, hoc loco regnū cœlorum dici, nouam Euangelij doctrinam, ad quam iam ultro confluebat turba, ceu pertesa Mosen. Nec enim in hoc uim patitur doctrina Christi, neq; ui rapitur, si nos uim admouemus affectibus nostris, sed magis uim facit. Ad hęc quid hic senserit ipse mox explicat: Omnes enim prophetæ & lex usq; ad Ioannem, uidelicet causam reddens, cur ita cupiant irrumpere, cum Mosaicæ legis tempus iam præterisset. Ita connectit sermonis consequentiam, & Chrysostomus homilia trigesimaoctaua, Huic succinit Theophylactus. Nec Hilarius ab hac nostra sententia admodum discrepat, interpretans cœlorū regnum Iudæis ueluti debitum ex pacto, uiolentia fidei occupandum à gentibus. Eius uerba si quis requiret, subscribam. Vt rerum, inquit, natura exigit, uim potentior affert minorq; erit cui uis affertur. Quid est ergo, quod diripiens est, quodq; uim patitur, contuendum est. Infidelitatem discipulorū Ioannis dominus animaduerterat: turbæ etiam *Regnū cœlorū uim patitur, secus interpretatur quàm pleriq; accipiunt* *Hilarius unus nobiscū faciēs*

opinionem de eius nuncio intellexerat, in cuius scandalo ingens fidei periculum sentiebat, ire potius apostolos ad oues perditas Israël iusserat. Ipsos instituí oportebat in regno, & in Abrahæ, ac Isaac, & Iacob familia retineri. Sed omnis hæc prædicatio profectũ publicanis & peccatoribus afferebat. Ex his enim iam credentes, ex his iam apostoli, ex his iam regnũ cœlorũ. Cæterũ Ioanni à plebe non creditur, autoritatẽ Christi opera non merentur. Crux futura erat scandalo, iam prophetia cessat, iam lex expletur, iam prędicatio omnis includit, iam Heliæ spiritus in Ioannis uoce præmittitur. Aliјs Christus prædicatur, & ab aliјs agnoscitur. Aliјs nascitur, & ab aliјs diligitur. Sua eum respuunt, aliena suscipiunt. Proprіј insectantur, cõplectuntur inimici. Hæreditatẽ adoptio expetit, familia reijcit. Testamentũ filіј repudiant, serui recognoscũt. Itaq; uim regnum cœlorũ patitur, inferentes diripiunt illud. Quia gloria Israël patribus debita, à prophetis nunciata, à Christo oblata, fide gentium occupatũ & rapitur. Hactenus Hilarіј uerba retulimus. Hoc sermone dominus excludit murmur Iudęorum, qui indignabantur, quod ab ipsis promissam Euangelіј gratiam, reciperet quoscunq;, Imò, inquit, non illos recipio, sed ipsi uobis contantibus irrumpunt.

Rapiunt illud.) Aptius est quod legitur cum in aliјs uetustis, tum in aureo codice: Et uiolenti diripiunt illud. Sumpta metaphora ab arce quæ irrumpentibus hostibus diripitur.

Helias apud Malachiam Ipse est Helias.) Locus est in calce Malachiæ prophetæ, Ecce ego mittam Heliam prophetam, antequàm ueniat dies domini magnus & horribilis.

Helias qui uenturus est.) Mollius erat, qui uenturus erat. Nam quo pacto uenturus est, qui iam prædicationem suam peregerat? *Participia Græca* Notum est autem participia præsentis temporis, etiam ad præteriti imperfecti significationem pertinere.

Similem æstimabo.) ὁμοιώσω, id est, Assimilabo, siue quod Latinius est, similem esse dicam. Hieronymus annotauit hic Græce esse, ἐν ἀγοραῖς, id est, In mercatibus siue foris. Nam *Forum duplex* Latinis forum est etiam in quo aguntur causæ. Cæterum ἀγορὰ Græcis proprie forum est rerum uenaliũ. Vnde uerbũ ἀγοράζομαι, id est, emo. Nec est, Clamantes, sed προσφωνοῦντες, id est, acclamantes, siue alloquentes. Rursum, non est, Coæqualibus, sed ἑταίροις, id est, sodalibus. *Prouerbium euangelicum* Hilarius habet, & clamantibus inuicem, ex quo coniјcio illum legisse ἑτέροις pro ἑταίροις. Nec est simpliciter cecinimus, sed ηὐλήσαμεν. id est, cecinimus tibіјs. Ita sanè citat diuus Augustinus libro quęstionũ Euangelicarũ secundo, capite undecimo, Cantauimus tibіјs & non saltastis, Itaq; uocem hanc eandem uertit Lucæ capite septimo. Quis autem unquã dixit lamentauimus? ἐθρηνήσαμεν, id est, lamentati sumus, siue luximus, aut, ut sensum magis exprimam, lugubria cecinimus. Siquidẽ ueteres uarіјs harmoniarum modis, quos appellant Phrygium, Dorium, Lydium, uarios mouebãt affectus. tibіјs ad alacritatẽ incitabant. Et legimus ἀθλιμήτου μέλος, pro lugubri cantione. Sensus igitur est, diuersis rationibus tentauimus uos excitare, nec ullo pacto potuistis cõmoueri. Porrò planxistis, Grecis est ἐκόψασθε, quod inde dictũ est, quod olim in luctu seipsos cæderent manibus, qui proprie planctus dicitur. Apparet autem uulgarem fuisse cantiunculam, quã pueri inter se canerent. Quemadmodũ & Pittacus consultorem suum ad pueros trocho lusitantes mittit, ut audiat τὴν περὶ σαυτοῦ ἔλα. Sicut copiosius dictum est in Chiliadibus nostris.

Dæmonium habet.) In nonnullis scriptum erat, ὅτι πνεῦμά ἐστιν, id est, Spiritus est. Sed dissentientibus cæteris omnibus. Erat autem & hoc unũ è criminibus Socratis, quod Genium haberet peculiarem, qui uocabatur Socratis dæmonium.

Filius hominis id est, Adæ Venit filius hominis.) τοῦ ἀνθρώπου, ut ad Mariã referri nõ possit, cũ articulus sit generis masculini, ne quis hic frustra philosophetur in filio hominis, quod alicubi facit Augustinus.

Homo uorax.) Græcis est φάγος, q̃d magis sonat edacẽ siue comedonẽ. Deide q̃d sequitur.

Vini potator.) Apud Græcos iucundius est ob dictionem cõpositam οἰνοπότης, quasi dicas uinibibus, cui pugnat ὑδροπότης, aquębibus. Augustinus libro aduersus Faustum xvi. *ὑδροπότης οἰνοπότης* cap. xxxi. pro οἰνοπότης refert uinaria, uoce ni fallor deprauata ex uinauria, ab hauriendo uino. Atq; hinc uerba composita, οἰνοποτεῖν, ὑδροποτεῖν. Horatius: Quæ scribuntur aquæ potoribus. Ac rursum. Plurimæ uirtutes δυνάμεις est, uox diuinam potentiam significans, de quo iam admonuimus. Nec est, Corazam apud Græcos, sed χωραζείν, id est, Chorazin. *χωραζείν ubi* Sunt autem castella Galilææ Bethsaida & Chorazin, Item ἀνεκτότερον, Remissius, quod ante uerterat Tolerabilius.

Quia

Quia non egissent pœnitentiam.) Quod hic est semel atque iterum μετενόησαν, non poterat æque commode reddi per resipuissent: itaque periphrasi rem expressimus.

Nunquid usque in cœlum.) Interpres legisse uidetur ἢ pro ἡ, hoc est, coniunctionem pro articulo, & diuus Hieronymus admonet hunc locum bifariam haberi in exēplaribus. In his quæ nos uidimus sic est scriptum, ἡ ἕως τοῦ οὐρανοῦ ὑψωθεῖσα, ἕως τοῦ ᾅδου καταβιβασθήσῃ, id est, Quæ ad cœlum usque exaltata es, siue elata, usque ad inferos deduceris. Et sic adducit Chrysostomus homilia in Ioannem uicesimasecunda, ac rursus in Matthęum tricesima octaua, & huic concordat Theophylactus. *Lectio duplex*

Forte mansissent.) ἔμειναν ἄν. Quorsum opus erat hic Forte, nisi quod interpres omnino abusus uidetur passim, Forte, uice coniunctionis expletiuæ. Paulo superius eandem prætermisit: In cilicio & cinere pœnitentiam egissent. Et quam nunc dubitantis esse uult, alibi facit cōfirmantis, ut in epistola ad Hebræos, Si illud prius culpa uacasset, non utique secundi locus quęreretur. Valla pluribus locis in mediū adductis, arguit interpretis incōstantiam. Obsecro quid sibi uult hæc tam auida uarietatis affectatio, uel cum ipsius incōmodo sensus? Nam hic confirmationē res ipsa desiderabat potius, quàm addubitationē. Quin & illud excutiendum, quomodo Iesus scribatur respondisse, cum nullus quicquā interrogarit: nisi forte ideo responsum dicitur, quod superiori sermoni subijciatur. Alij malunt hoc esse idiomatis Hebraici sermonis, ut respondere ponatur pro dicere. Ac paulo post. *Forte pro utique non recte*

Quia abscondisti.) Rectius erat, quod absconderis. Et confiteor dixit, iuxta sermonis Hebræi proprietatē, pro laudo, seu gratias ago: unde & nos ita uertimus, quo sensus esset dilucidior. Confitetur enim & agnoscit beneficiū, qui gratias agit. Ac mox Paruulis, est νηπίοις, quod & stultum significat & infantem, hoc est, qui ætatis uitio nondum sapiat. Non enim dixit μωροῖς, quod annotauit & Chrysostomus. At hic magis quadrabat stultis, ut opponatur sapientibus. Nec est quod quenque offendat stulti cognomen, cū palàm dicat Paulus: Quæ μωρὰ, id est, stulta sunt mundi elegit deus. Nec enim hic sapientes uocat, qui uere sapiunt, sed qui mundo uidentur sapere. Sic stultos uocat, non qui uere stulti sint, sed qui mundo stulti sint. Et tamen nos hac in re quorundam sensum nostro iudicio prætulimus. *Stulti cognomen in literis diuinis* *νήπιοι & μωροὶ quid differunt*

Sapientibus & prudentibus.) σοφῶν, qui Græcis interdum eruditi uocantur, & συνετῶν, quod magis sonat intelligentes. Non enim est φρόνιμοι. his duabus uocibus opponit unam, νηπίοις, quasi dicas simplices infantes, qui propter ætatem, nec eruditione polleant, nec usu rerum sapiant.

Ita pater.) ναὶ ὁ πατήρ. Quod aliâs uertit etiam, aliâs utique, nunc uertit Ita. Præterea pater nominandi casus est, nō uocandi: quo tamen, haud scio quam ob rem, in diuinis literis abutuntur, ut deus meus, ὁ θεός μου. Porrò, Sic fuit, recte omisit coniunctionem ὅτι. Etiam si quidam habent, Quoniam sic fuit. *ναὶ*

Et placitum fuit.) ἐγένετο εὐδοκία, id est, Fuit bona uoluntas, siue beneplacitum. *εὐδοκία*

Et ante te.) ἔμπροσθέν σου, id est, Coram te, siue in oculis tuis. Hoc peculiari uerbo sacræ literæ significant fauorem ac beneuolentiam numinis, non tributam nostris meritis, sed ab ipsius gratuita bonitate profectam. Rursus illud, Reficiam uos, est ἀναπαύσω, id est, refocillabo siue recreabo. Nec enim, ad cibum est referendum, sed ad remediū lassitudinis: cum ab hoc uerbo deductum sit nomen, quod mox uertit requiem ἀνάπαυσιν, quod in psalmis uertit refectionem. Super aquas refectionis ἀναπαύσεως. Cæterum,

Iugum meum suaue.) χρηστόν magis sonat facile, cōmodum, aut humanū, siue blandum quàm suaue, quod aliâs uertit bonum, siue bonitas, ut suo demonstrabimus loco. Nam iugum appellat imperium, quod mite, blandum, ac minime asperum, minimeque seuerū uult intelligi. Mirum quid secutus Augustinus, locū hunc sic adduxit libro quæstionū ad Simplicianum primo: Iugum enim meum leue est, & sarcina mea suauis est: nisi forte id librariorū incuria fuit inuersum. In epistolis nominatim 45. extat uera lectio, Iugū appellans lene, & sarcinā leuem. Ambrosius explanans psalmum, Beati immaculati, uocis huius proprietatem annotauit, uertens χρηστόν suaue. Sed in psalmo pro eo quod nos legimus bonitatem, ille iucunditatē legit. Cyprianus libro aduersus Iudæos secūdo cap. xiij. legit iugum meum bonum est. Illud constat χρηστόν Græcis dici παρὰ τὸ χρῆσθαι, hoc est, ab utendo, Vnde χρηστότης facilitas & cōmoditas morum ad uitæ consuetudinem, & χρηστολόγοι dicti sunt, qui *Iugum suaue*

dictis essent blandi magis quàm factis benigni. Mouet h

EX CAPITE DVODECIMO.

Bijt Iesus.) ἐπορεύθη. Cur non potius Ambulauit, siue Iuit? Itidem uertit & in primo psalmo: Abijt in consilio impiorum. Nec est Sabbato, sed Sabbatis, σάββασι, ut legit & Hilarius. Siquidem & totum illud tempus septem dierum, sabbatũ appellabatur, & singuli sabbata. Ac mox inuertit, ἐν σαββάτῳ, id est, in sabbato, uertens sabbatis: tametsi multa huiusmodi solet admiscere casus.

Sabbatũ δευτερόπρωτον Chrysostomus admonet hoc esse sabbatum, quod Lucas appellat δευτερόπρωτον, id est Secundo primum: de quo suo dicetur loco. Deinde,

Quod nõ licet eis.) Eis, addidit de suo, uel interpres, uel librarius. Nã absolutius est, Non licet. Ac mox paria fecit, Esurijt Dauid, omisso αὐτὸς, id est, ipse: Ipse & qui cũ eo erant. Et

Sabbatum uiolant.) βεβηλοῦσι, id est, Prophanant. Siquidem βέβηλοι prophani dicunt.

Sacerdotes in templo.) Perijt apud nos iucunda uocum inter se redditio, ἱερεῖς ἐν τῷ ἱερῷ: quasi dicas, Sacrifici in sacro, quæ seruata est in sabbatis & sabbato. Item,

Et sine crimine sunt.) ἀναίτιοί εἰσι, id est, Inculpati sunt, siue Nihil eis imputatur: aut ut *ἀναίτιος, insons, uel inculpatus* nos uertimus, Crimine uacant. Quanquam aptius est quod hic uertit interpres, Sine crimine, quàm quod alicubi citat Hieronymus, Sine culpa sunt, Siquidem αἰτία crimen est potius quàm culpa. Etiamsi nõ sum nescius, apud Græcos ἀναίτιον aliquoties accipi pro innoxio, siue insonte, quemadmodum mox uertit: Nequaquam condemnassetis innocentes, ἀναιτίους.

Hic aduerbiũ Quia templo maior est hic.) ὧδε. Hic, hoc loco aduerbium est demonstrandi, non pronomen: quod admonuit et Hieronymus, ut intelligas eum locum esse sanctiorem templo, qui templi dominũ teneret. Quidam Græci codices habebant pro μείζων μεῖζον, id est, Maius, quod plenius esset: ut sit sensus, est hoc loco, quod sit maius templo.

Et si ceciderit.) ἐμπέσῃ, id est, Inciderit. Nec est Habeat, sed Habebit, ἕξει.

Nónne tenebit & leuabit eã.) κρατήσει καὶ ἐγερεῖ, id est, Apprehẽdet & eriget. Habet enim hoc ouillũ genus, ut fulmine aut ictu alioqui prostratũ, nisi erigatur à pastore, pereat. Et mox

Quanto magis melior.) πόσῳ οὖν διαφέρει ἄνθρωπος, id est, Quanto magis præstat homo, siue præstantior est. Quorsum opus erat hic affectare sermonis absurditatem? διαφέρει dictum pro antecellit. Et aliquanto post,

Restituta est sanitati.) ὑγιής, id est, Sana. Quanquam interpres hoc sanè bene uertit.

Euangelium Nazarenorum Tunc dicit homini.) In Euangelio quo quondam utebantur Nazareni, & Ebionitæ, quodque locis aliquot citatur ab Hieronymo, testaturque à se ex Hebræo sermone uersum in Græcum: neque defuerunt qui putarint ipsius Matthæi authenticum esse, scriptum fuit, hunc hominem fuisse cæmentarium, atque huiusmodi uocibus Iesu opem implorasse: Cæmentarius eram, manibus uictum quæritans, Precor te Iesu, ut mihi restituas sanitatem, ne turpiter mendicem cibos.

Faciebant consilium.) ἔλαβον, id est, Ceperunt: & συμβούλιον consilium, hoc est, consultationem inter se. Et,

Recessit.) ἀνεχώρησεν. Laurentius mauult, Secessit, quod aptius sit subducenti se. Vnde & à secessu dicti anachoritæ. Et,

Sequti sunt eum multi.) Græci addunt, ὄχλοι, id est, Turbæ multæ.

Laurentius notatus Ne manifestum eum.) Latinius erat, Ne se aut ne ipsum manifestũ facerent. Argutatur hic nescio quid Laurentius, nimirũ ὑπὲρ τὰ ἐσκαμμένα πηδῶν, Christũ ob id interminatum ne se

ne se proderent, quod profugisset à pharisæis, quasi metueret, ne ab illis deprehenderetur. Aliud in hisce rebus mysteriũ. Nam non semel hoc à Christo factum legimus, quo fugeret gloriæ captatę suspitionẽ, quoq; nobis pręberet exemplũ modestię. Rursum legimus eum mandasse, ut narrarent omnibus quod accidisset, ut nos doceret, dei gloriã nõ esse celandã.

Ecce puer meus.) Testimoniũ est apud Esaiam capite quadragesimosecundo. Quanq; Matthęus aliquanto diuersius citat, quàm uel apud Septuaginta legatur, uel apud Hebræos. Nam Hebræa diuus Hieronymus reddidit ad hunc modum: Ecce seruus meus, suscipiam eum. Electus meus, complacuit sibi in illo anima mea. Dedi spiritũ meũ super eum. Iudicium gentibus proferet. Non clamabit, neq; accipiet personam, nec audietur foris uox eius. Calamum quassatum non conteret, & linum fumigans non extinguet. In ueritate educet iudicium. Nõ erit tristis, neq; turbulentus, donec ponet in terra iudicium, & legem eius insulæ expectabũt. Ea Septuaginta uertunt hunc in modum: Ecce Iacob puer meus, assumam eum. Israël electus meus, suscepit illum anima mea. Dedi spiritum meum super eum, iudicium gentibus educet. Non clamabit, neq; dimittet, neq; audietur foris uox eius. Calamum quassatum non conteret, & linum fumigans non extinguet, sed in ueritate reducet iudicium. Splendebit & non conteretur, donec ponat super terram iudicium, & in nomine eius gentes sperabunt. Cæterũ quod una uaticinij pars in medio prætermissa sit, Non erit tristis, neq; turbulentus, donec ponat in terra iudicium, Siue iuxta Septuaginta, Splendebit & non conteretur, donec ponat super terram iudicium, Id Hieronymus putat scriptoris errore factum, qui, quod sæpenumero fit, ea uerba, quæ intercesserant inter iudicium, & iudicium oblitus omiserit. Verum hac de re qui cupiet edoceri copiosius, legat enarrationem Hieronymi, in hunc prophetæ locũ: ad hæc, libellũ eiusdem ad Algasiam quæstione secunda. Illud admiror, quid Lyrano uenerit in mentem, ut scriberet hoc testimonium à Matthæo adductum, iuxta interpretationem Septuaginta, cũ longe magis con sentiat cum Hebraica ueritate, etiamsi ab hac quoq; nonnihil discrepãs, sed uerbis potius, quàm sensu. Annotandum obiter & illud, cũ Hieronymus edisserens præsentem prophetæ locum, releget nos ad suos in Matthæum cõmentarios, in quibus plenius super hac re disseruerit, atque in ipsis commentarijs, uix summis, ut aiunt, digitis rem attingat, in coniecturam uocor, id quod sæpenumero sum suspicatus, eos commentarios, à fastidioso quopiam lectore decurtatos, prætermissis in medio quæ non intellexerit. Quos tametsi fatetur ipse neq; iustos esse, neq; plenos, tamen ad alios quos ille in prophetas & aliquot epistolas Pauli plenos scripsit, uix cõmentarioli dici merentur. Idem factũ arbitror in cõmentarijs, quos idem scripsit in Psalmos: quanquam in hos quisquis is fuit, gemina debacchatus est iniuria. Primum, quod quæ libuit, prætermiserit. Deinde, quod compluribus locis, suas nu gas, ceu purpuræ pannum assuerit. Nam quod in Marcum habemus cõmentum, præter titulum nihil habet Hieronymi. Cæterum cõmentarij in Lucam, quos ipse locis aliquot ci tat, prorsus interciderũt. Visum est obiter ostendere lectori, quomodo Cyprianus adducat hunc locum in libello, quem scripsit aduersus Iudæos: Ecce puer meus, filius meus dilectissimus. Super eum ponam spiritum meũ, & iudicium gentibus nunciabit. Non clamabit, neq; contendet. Arundinem quassatam non confringet, & linũ fumigans non collocabit, quoadusq; expellat in contentione iudiciũ, et in nomine eius gentes credant. Etiamsi hunc ipsum locum aliquanto secus adducit libro aduersus Iudæos secundo, capite duodecimo. Porrò quod nos pro puero uertimus Filium, Septuaginta δοῦλον, id est, Seruum, ut Gręcis ac Latinis παῖς & puer ambigua uox est, itidem & Hebræis עֶבֶד. Quod si usquam conueniebat παῖδα uertere Filium, certe hic quadrabat, cum de Christo loquatur. Neque defuerunt apud Gręcos, qui serui uocabulum uererentur tribuere filio dei. Quorum est Chrysostomus, si modo illius sunt cõmentarij, quos habemus in epistolam ad Hebræos.

Euangelista & à LXX & ab Hebræo dissonans

Omissum aliquid in Euangelio

Cõmentaria in Matthæũ Hieronymi uideri decurtata

Cõmentaria in Marcum non sunt Hieronymi

Christus filius aptius dicitur quàm seruus

Cæcus & mutus.) τυφλὸς καὶ κωφὸς, id est, Cęcus & mutus. Quanq; κωφὸς Græcis etiã surdũ significat, ob id opinor, quod qui natura surdi sunt, hos & mutos esse oportet. Ac mox, Ita ut loqueretur, & uideret.) Hic repetunt Græci codices, Cæcus & mutus. In nonnullis geminatur coniunctio; καὶ λαλεῖν καὶ βλέπειν; in nonnullis non geminatur. Quod erat reddendum, ut is qui cæcus erat ac mutus, & loqueretur & uideret.

Κωφὸς Græcis & surdus est, & mutus

Nunquid hic est.) Hic nonnulli Græci codices addunt, ὁ χριστὸς, id est, Num hic est ille Christus

Articuli uis Christus filius Dauid? Quanquã hic quoq; ὁ ὑιὸς articulus appositus facit, ut non possit de quouis filio Dauid intelligi, sed de certo quodam, nempe qui prophetarũ oraculis promissus expectabatur. Et, In se diuisum.) καθ᾽ ἑαυτῆς. Et fidelius & apertius reddidisset, Diuisum aduersus semetipsum, ut mox uertit, Contra se.

Spiritus autem blasphemiæ.) Id certe palàm est librariorum uitio corruptum esse, quod tamen in omnibus fermè codicibus inoleuit. Nam apud Græcos est, ἡ τοῦ πνεύματος βλασφημία, id est, Sed spiritus blasphemia: ut intelligas maledictum, quod fiat aduersus spiritum. Iuxta synceram ac germanam lectionem adducit hunc locum diuus Hilarius in Canone quo explicat Matthæum. Item Augustinus sermone de uerbis domini ex Euangelio Matthæi undecimo: idq; iterum atq; iterum, ne quis casum esse causetur, hoc tantum disputans, blasphemiã nõ pro quouis accipi maledicto, nec spiritus, pro quouis spiritu. Sed quod hic confusius dixit Spiritus blasphemia, alibi clarius expressum est, Qui blasphemauerit in spiritum sanctum. Etiamsi non negem in Græcis uerbis amphibologiã esse: quod intelligi possit, conuiciũ ab ipso spiritu profectum. Carrensis hunc enarans locum, Quid ergo, inquit, aliud est spiritus blasphemiæ, quàm affectatio & desiderium uituperationis diuinæ? Spiritus blasphemiæ spirat ad odium dei: Spiritus sanctus spirat ad amorem dei. Atqui ne quis Græcorum codicum autoritatem impudenter cõtemnat, consentiunt cum Græcis uetusta Latinorũ exemplaria: cum primis autem & codex aureus, & inter excussa typis suffragatur & glossæ, quam uocant ordinariam, æditio Mogontinensis.

Spiritus blasphemia

Erratum in excusabile in uulgatis codicibus

Hugo Card. taxatus

[redacted] Qui autem dixerit uerbũ contra spiritum.) Verbum, hoc quidem loco non ponitur, sed subauditur è proximo. Græcis suffragat & codex aureus. Rursum est σαπρὸν, de quo diximus. Et γεννήματα, quod aliâs uertit Genimina, hic recte uertit Progenies. Et ἐκβάλλει, quod hic uertit Profert, aliâs uertit eijcit, aliâs Emittit. Nos expromit ac Depromit transtulimus.

Tribus diebus, & tribus noctibus.) Licet Latinus extulerit per ablatiuum casum, tamen Græcis est accusatiuus: ut iam nõ possit accipi species temporis, sed spacium, τρεῖς ἡμέρας, καὶ τρεῖς νύκτας. Proinde diuus Hieronymus quæstionẽ explicat per tropũ qui grammaticis Synecdoche dicitur. Siquidem cum unus duntaxat dies huius tridui fuerit integer, nempe Sabbati cũ nocte adiuncta, nec Christus in sepulchro fuerit, nisi uespera parasceues, ac diluculo dominicæ quo surrexit, tres tamen dies in sepulchro scribitur egisse. Ad eandem rationem explicat diuus Augustinus libro de quæstione Euangeliorũ primo, quæstione. 7. Etiamsi Faber usqueadeo fastidit Synecdochen libello de triduo Christi, odio opinor grãmatices, cum qua illi parum conuenit, ut ipsa indicat res, ne cui parũ philosophus uideatur

Triduũ quod Christus egit in sepulchro

Hic nomen, hic aduerbiũ Plusquam Ionas hic.) Item,

Plusquam Solomon hic.) Vtrobiq; est ὧδε aduerbiũ, non pronomen, ut ante monstrauimus. Quod ueteres orthographi solent distinguere, Hic pronomen scribentes per i simplex, Hic aduerbium per Græcam diphthongum ει, heic. Id quod Valla testatur sibi compertum, in aliquot peruetustis marmorum inscriptionibus.

ἄνυδρα Per loca arida.) Non est ξηρῶν, sed ἀνύδρων, id est, Aquis carentia, & siticulosa. Nam huiusmodi ferè sterilia sunt, & ob id desolata. Vnde filia Calep, agrum irriguum superne atq; inferne petit. Vt omittam, quod πονηρότερα uertit Nequiores, pro Sceleratiores: quod ex generatione mala fecit pessimam, cum sit πονηρᾶς.

Et intrantes habitant ibi.) In exemplari quodam scriptũ erat, καὶ εἰσελθὸν, Et ingressus ut referatur ad spiritũ qui collegit socios. Verũ hoc ad sensum minimũ refert. Ac paulo post,

Quærentes eum.) Græci addunt, Quærentes ei loqui, ζητοῦντες αὐτῷ λαλῆσαι. Neque enim perierat, sed expetebatur ad colloquium. Item paulo post,

Quærentes te.) ζητοῦντες σοι λαλῆσαι, id est, Quærentes tibi loqui. Vtinam autem populus Christianorũ uniuersus sic esset deditus cultui beatissimæ Mariæ, ut totis studijs illius uirtutes æmularetur. [redacted]

[redacted]

[redacted]

Extendens manum.) Græci legunt, Manum suam. Deinde, quod in his ... Quod genus & illa, quod pro,
Ipse meus frater.) Nonnulli codices habent αὐτὸς, nonnulli οὗτος, id est, Hic.

EX CAPITE DECIMOTERTIO.

Sedebat secus mare.) Eruditi quidam uehementer hanc uocē Secus, execrantū, ut Gotticam, & Sarmaticam, aut siquid his quoq; barbarius: cū tamen recenseatur à Donato, operis exigui non exiguo autore. Nec; uideri potest uox ab interprete cōficta, qua tam frequēter utitur. Vsus est ea Plinius lib.24. cap.15. Chamæleucen, inquit, apud nos farranū siue farfugiū uocant: nascitur secus fluuios, folio populi. Quintilianus libro institutionū.8. cap.2. tractans περὶ τῶν ἀσημαινόντων, hoc adducit exemplū, Conductus est cæcus, secus uiam stare. Nec dubito quin alijs cōpluribus locis inueniri possit. Si quis uelit esse morosior, fortasse causabitur aliquis, nō perinde apte dici, Sedet secus uiam, ac Nascitur secus fluuios, aut Pascitur secus ripam, quod in his imaginemur ceu motum quendā rei sequentis. Nam apparet, secus & secundū habere cognationē cū uerbo, sequor. Itaque de herba rectius dici, nascit̃ secus fluuios, quēadmodum salices secus ripam, quod in his intelligat̃ series quædā. De uno homine sedente non item. *Secus pro iuxta reperiri apud idoneos autores*

Exijt qui seminat.) ἐξῆλθεν ὁ σπείρων, id est, Exibat qui seminabat, siue seminator. Siquidem, huiusmodi participia accōmodant se uerbis, quibus adiunguntur. *σπείρων ut πειράζων*

Seminare semen suum.) Semen suum, nec est apud Græcos, nec in aureo codice. Nam illud recte, Et dum seminat, ἐν τῷ σπείρειν, id est, Inter seminandum. Ac mox, βάθος uertit Altitudinem, pro Profunditate. Et, ἐκαυματίσθη, Aestuauerunt, pro Exusta sunt, siue Aestu perierunt. Ac rursum, ἐξηράνθη Exaruerūt, uertit Aruerūt. Item ἀνέβησαν, Surrexerūt, quod aliâs uertit, Ascenderūt. Mollius Succreuerūt, aut Increuerunt, siue Emerserunt spinæ.

Et dederunt fructum.) Hic interpres maluit Latinitati consulere, quàm uoces reddere Græcas. Alioquin ad uerbum ita uertendum erat: Et dederunt fructum, hoc quidem centum, illud uero sexaginta, illud uero triginta, καὶ ἐδίδου καρπὸν, ὃ μὲν ἑκατὸν, ὃ δὲ ἑξήκοντα, ὃ δὲ τριάκοντα. Tametsi uerti poterat, Hoc quidem centuplum, illud uero sexagecuplum, aliud

uerò

Centesimũ pro centuplum uero trigecuplum. Siue, Aliud centena, aliud autem sexagena, aliud autem tricena, ut subaudias, grana. Nam Græci carent huiusmodi distributiuis. Abusus est hoc loco articulis postpositiuis uice præpositiuorũ, quod tamen & aliâs sæpe fit.

Quod minus quidem est omnibus seminibus.) Quidam mouent hic scrupulum, existimantes semen papaueris & rutæ minutius esse semine sinapis, quasi semen papaueris semper & ubiq; sit eiusdem magnitudinis. Satis est in genere uerum esse quod dicit dominus. Quin illud perpendendum est, hic granum sinapis non simpliciter conferri cum quibuslibet seminibus: alioqui uinceret cupressus arbor procera, cuius semen adeo minutum est, ut uisum etiam fallat: sed cum seminibus holerum λαχάνων. atqui papauer non censetur inter holera, sicuti nec ruta, quod utraq; herba in medicinis usum habet uerius quàm in culinis.

Vt adimpleatur in eis.) Nonnulli codices habebant, καὶ ἀναπληροῦται ἐν αὐτοῖς, Et impletur. Ita legit diuus Chrysostomus: itaq; scriptum comperi in exemplari Corsendoncensi. Cæterum In eis, in plerisq; Grecis exemplaribus non habebatur, nec in Latinis uetustioribus. sed Eis duntaxat. Nec est Dicentis, sed λέγουσα, id est, Dicens. Consentiente & aureo codice, ac Donatianicis, siue Quæ dicit. Facit enim ipsam scripturam loquentem.

Auditu audietis.) Testimoniũ quod adducit, extat apud Esaiam capite sexto. Dissentit autẽ hoc quoq; loco ueritas Hebraica ab æditione Septuaginta. Nam Septuaginta sic tradunt hunc locum, quasi deus prædixerit futurum, ut audientes non audirent, & uidentes non uiderent. At Hebraica ueritas indicat hoc iussum à domino, ut uidentes nõ uiderent, & audientes non audirent. Iuxta Septuaginta citat Lucas, utpote Græce doctus magis quàm Hebraice, in Actis apostolicis capite uigesimooctauo, πορεύθητι καὶ εἰπὲ λαῷ τούτῳ. ἀκοῇ ἀκούσετε καὶ οὐ μὴ συνῆτε, καὶ βλέποντες βλέψετε, καὶ οὐ μὴ ἴδητε. ἐπαχύνθη γὰρ ἡ καρδία τοῦ λαοῦ τούτου, καὶ τοῖς ὠσὶν αὐτῶν βαρέως ἤκουσαν, καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῶν ἐκάμμυσαν, μή ποτε ἴδωσι τοῖς ὀφθαλμοῖς καὶ ὠσὶ ἀκούσωσι, καὶ τῇ καρδίᾳ συνῶσι καὶ ἐπιστρέψωσι καὶ ἰάσωμαι αὐτούς: id est, Vade ad populum istum, & dic, Aure audietis, & non intelligetis, & uidentes uidebitis, & non perspicietis. Incrassatum est enim cor populi huius, & auribus grauiter audierunt, & oculos suos compresserunt, ne forte uideant oculis suis, & auribus audiant, & corde intelligant, & conuertant se, & sanem eos. Cæterũ Hebræa ita reddidit Hieronymus: Auditu audite, & nolite intelligere, & uidete uisu, & nolite cognoscere. Excæca cor populi huius, & aures eius aggraua, & oculos eius claude, ne forte uideat oculis suis, & auribus audiat, & corde intelligat, & conuertatur & sanetur. Apparet igitur Septuaginta consulto mutasse scripturam Hebraicã, ne impijs daretur ansa blasphemię, quasi deus esset nobis autor malorũ. Verum cum huiusmodi complura sint loca in diuinis literis, uelut illa: Indurauit deus cor Pharaonis Et, Fiat mensa eorũ in laqueum &c: Non oportuit offendi hoc uno, sed agnoscere potius idioma sermonis diuini, qui hac figura cõminatur, ac terret impios, ceu iubens eos id facere, quod suapte malicia facturi sunt: sicut dictum est Iudæ, Quod facis, fac citius. Illud admirandum cum Hieronymus nõ uno in loco dicat apostolos iuxta ueritatẽ Hebraicam citare solitos testimonia ueteris instrumenti, & nõ iuxta Septuaginta, Matthæum hoc loco non idem facere, præsertim cũ ipse Hebræo sermone scripsisse credatur Euangeliũ. Nam Lucam excusat haud scio quàm commode, quod magis calluerit Gręcas literas, quàm Hebraicas. Alioqui uerisimillimum esse Paulum Hebræum cum Hebræis agentem, adductu rum fuisse testimonium Esaiæ iuxta ueritatem Hebraicam. [redacted]. Nisi forte mutarũt hunc locũ, quos offendit, hoc ipsum, quod offendit Septuaginta, maxime cũ sic adducatur in Actis apostolorũ. Et sæpenumero cõperimus locum ex altero loco mutatũ: dum lector uel melius esse putat, quod alibi legisse meminit, uel deprauatũ suspicatur, quod diuersum est. Cæterũ quod Valla legendũ putat, Audietis & non intelligatis, uidebitis & non perspiciatis, ut sit imprecantis, non assentior homini: quod compertũ sit hæc uerba sæpenumero pro futuris usurpari, certe apud Euangelistas, præsertim addita duplici negatione, οὐ μὴ.

Hebraica [redacted]

Septuaginta cõsulto quædam mutarũt

Lucas Græcis literis magis quàm Hebraicis eruditus

Vallæ opinio reiecta

Vobis

Vobis datum est nosse mysteria.) μυστήριον, id est, Arcanum, tametsi de rebus sacris plerunque usurpatur.

Aliud centesimum, aliud sexagesimum.) Graece quidem habetur ἑκατὸν, ἑξήκοντα, τριάκοντα, id est, Centum, sexaginta, & triginta, atque itidem codex aureus. Quod ea, ut dixi, lingua careat nominibus numerorũ distributiuis. Sentit enim ex singulis granis plura prouenisse, ex hoc centena, ex alio sexagena, ex alio rursum tricena. Mihi dudum non liquebat centesimũ pro centenum, aut centuplum apud probos autores reperiri. Videtur tamen in hunc sensum usurpasse Plinius lib. 5. cap. 4. Ita inquit appellatur fertilitatis eximiae, cum centesima fruge agricolis foenus reddente terra. Rursus lib. 18. cap. 10. Cum centesimo quidem & Leontini Siciliae campi fundũt. Porrò quod torquetur hic Hieronymus, centuplũ prouentum referens ad uirgines, sexagecuplum ad uiduas & continentes, trigecuplum ad cõiugatos, cum alij primum prouentũ tribuerint martyrio, secundum uirginibus, tertium uiduis & continentibus, nullum locum relinquentes honorabili cõnubio: Augustinus in quaestionibus Euangeliorũ, quaestione nona, primas tribuit martyribus, secundas uiduis, tertias coniugatis: Theophylactus centesimũ refert ad anachoritas ut apparet, hoc est, paupertatem perfectam assequutos, tantumque uacantes rebus diuinis, sexagesimũ ad coenobitas, qui laborent adhuc unde uiuant, trigesimum ad cõiugatos. Ego ut hanc piam diligentiam, sanctamque curiositatem nõ improbo in literis diuinis, ita simplicius arbitror accipere ut Christus docendi gratia, posuerit centuplum pro summo, trigecuplum pro infimo, sexagecuplum pro mediocri: quemadmodũ fecit in talentis decem, quinque, & uno. Atque id sanè sic admonitũ esse uelim, ut nullius sententiae sit praeiudicatum à nobis. Apud Lucam nulla graduũ mentio, tantũ centeni fructus meminit. Augustinus libro de ciuitate dei uigesimo primo, testatur quosdam hunc locum stultissime huc detorsisse, ut dicerẽt, impios à sanctis liberandos ab aeterno supplicio, ab alijs trigenos, ab alijs sexagenos, ab alijs centenos, pro portione meritorũ. Uerũ quoniã certus sit praescriptus numerus, si hac fiducia negligamus fieri meliores, periculũ esse, ne sanctorũ numerus nõ respõdeat tantę multitudini malorũ.

Certi numeri positi ad crassius designãdos certos gradus

Stulta opinio de fructuũ gradibus.

Qui iuxta uiam seminatus est.) ὁ σπαρείς. Seminatur semen, & seminatur terra. Sicut aspergitur humor, & aspergitur humore uestis. Sic igitur hic dicit hominem seminari, ut terram satam dicimus, & agrum consitum. Quanque effugere poterat hanc sermonis duriciem, si dixisset, in quem iuxta uiam incidit semen.

Hic est qui uerbum dei audit.) dei nec additur apud Graecos, nec in aureo codice, nec in Donatianicis, sed articulus additus, τὸν λόγον, indicat de quo uerbo loquatur. Iam hoc interim dissimulandum, quod uerbum uice sermonis usurpat.

Redundat dei
Articuli uis

Sed temporalis est.) ἀλλὰ πρόσκαιρος. Expressius Graece, quasi dicas, Ad tempus, & non perpetuus, nec sibi constans, sed ad exortam occasionem mutabilis. Ac mox,

Et fallacia diuitiarum.) ἀπάτη τοῦ πλούτου. Graeca uox indicat fallaces dici, non quod fallant, hoc est, frustrentur hominem, sed quod à uia deducant: id enim est proprie ἀπατᾶν. Siquidem πάτος, uia trita.

Ἀπατᾶν à uia deducere

Hic est qui audit uerbum &c.) Non est simpliciter, Et fructum adfert, sed ὃς δὴ, id est, Quod denique, ut intelligas caeteros omnes infrugiferos, hunc demum reddere fructũ. Caeterum articulus Graecus ὁ μὲν, ὁ δὲ, potest uel ad uerbum referri, uel ad hominẽ: quod λόγος uerbum apud Graecos generis sit masculini. Quanque ad uerbum esse referendum arguit, quod superius idem tribuit semini iacto, quod hic uerbo: nam uerbum semen est.

δὴ quid ualeat

Superseminauit.) καὶ ἔσπειρε, id est, Seminauit. Apparet interpretem legisse, ἐπέσπειρε. Ac paulo post.

Cum autem creuisset herba.) ὅτε δὲ ἐβλάστησεν ὁ χόρτος, id est, Cum autem germinasset, siue pullulasset herba. Nam χόρτον aliquando uertit Herbam, aliquando foenum, nonnunquam gramen. Item,

χόρτον nunc herbam, nunc foenum uertit

Vis imus & colligimus.) θέλεις οὖν ἀπελθόντες συλλέξωμεν, Vis igitur abeamus & colligamus ea? Ac rursum μή ποτε uertit, Ne forte, pro nequando.

Sinite utraque crescere.) ἄφετε συναυξάνεσθαι ἀμφότερα, Sinite pariter crescere ambo. Rursus

Ad comburendum.) Graeci codices addunt αὐτά, id est, Ea: consentientibus & uetustis exemplaribus Latinis: quod tamen recte omissum est ab interprete. Nam quod μικρότερον,

id est, Minus, uertit Minimum, recte fecit. Atqui cur quod hic fecit in Minus, non idem fecit in maius est omnibus, ut diceret, Maximum est omnium. Ac mox,

Et habitarent.) καὶ κατασκηνοῦν, id est, Nidulentur. Quandoquidem & ante κατασκηνώσεις uertit Nidos. Rursus.

Quod acceptum.) ἣν λαβοῦσα. Recte mutauit genus uerbi: modo intelligamus ipsam mulierem cepisse fermentum.

Sata, Cabus, Batus, mensuræ

In farinæ satis tribus.) σάτα τρία. Sata non est hic participiũ à serendo, sed Hebræa, aut certe Syra uox est, significans mensuræ genus, quæ capit sesquimodium, iuxta morem prouinciæ Palæstinæ, autore Hieronymo. Cuiusmodi sunt & illa, Cabus, & Batus. Genesis capite decimooctauo, quod Hebraice legitur, שְׁלֹשׁ סְאִים קֶמַח. Nostra æditio habet Sata, quod ipsum nomen aliâs uertit Mensuras. Atque ita legit hoc quoq; loco diuus Hilarius: Abscondit in farinæ mensuris tribus. Quanq; hæc uox mẽsura, cõmunis est Hebræis cum Latinis, quemadmodum nugæ & aliæ nonnullæ, ut testis est Hieronymus in cõmentarijs quos ædidit in Esaiam. Porrò tribus addidit, ut ostenderet ingentem farinæ magnitudinẽ, quæ tamen tota paululo fermento afficiatur. Et Chrysostomus putat Tria positũ pro multis. Hieronymus magis ad mysterium trinitatis refert, gaudens in numero philosophari.

Nomẽ pro nomine in Euangelio Esaias pro Asaph

Prophetas omnes dictos q sacra scribunt

Aperiam in parabolis os meum.) Admonet hoc loco diuus Hieronymus, in plerisq; codicibus scriptũ fuisse, Per Esaiam prophetam. Deinde cum id nusquam repperiretur apud Esaiam, à prudẽtibus sublatum fuisse nomen prophetæ. Coniectat autem primũ ab Euangelista scriptũ fuisse, Non Esaiam, sed Asaph: deinde factum, ut scriba, cum nõ agnosceret nomen Asaph, putans librarij uitio uocem inductam, mutauerit Asaph in Esaiã: ut cuius nomen & notius esset, & subinde citaretur à Matthæo. Nam psalmus septuagesimussextus, unde mutuo sumptũ est hoc testimoniũ, inscribitur Asaph. Cæterũ non solum Dauid, sed et cæteros omnes qui psalmos scripsere, prophetas uocari, ne in solos duodecim hoc cognominis putemus competere. Quanq; nec hic Euangelista superstitiose curauit Hebræa uerba reddere, contentus explicuisse sententiã. Nam quod Septuaginta uerterunt φθέγξομαι, id est, Loquar, hic reddit ἐρεύξομαι, id est, Ructabo: quod illi προβλήματα, id est, Problemata: siue ut nos legimus, Propositiones: hic κεκρυμμένα, id est, abscondita. Nam Hebræa sic uertit Hieronymus: Aperiam in parabola os meum, loquar ænigmata antiqua.

Constitutio καταβολή

A constitutione mundi.) καταβολῆς, quod à deijciendo nomen habet, uidelicet cum in imo iacitur fundamentum, quasi dicas, A fundatione mundi, siue A iactis mundi fundamentis. Et aliquanto inferius.

Edissere nobis.) φράσον ἡμῖν, id est, Dic nobis. Quanquam antiquissimi codices habent disse re, non Edissere. Est autem φράσον, omnino plus quiddam quàm loquere. Hoc loco

Commentarij Hieronymi in psalmos contaminati

succurrit illud admonere, impostorem nescio quem, non solum ædidisse permulta sua, nomine Hieronymi, uerumetiam medijs illius commentarijs suas nænias intermiscuisse: id quod haud dubie fecit in hoc psalmo, quem modo citaui. Rem ex Hieronymo sublegit: Cæterum ineptia sermonis, ridiculi διαλογισμοὶ, βαττολογίαι, solœcismi, cæteraq; id genus deliciæ ipsius sunt, ut aliâs euidentius aperiemus.

Filij nequam.) εἰσὶν οἱ υἱοὶ τοῦ πονηροῦ. Obsecro, quis ex his Latinis possit percipere, quid sibi uelint Græca? Nam Nequam genitiuus casus est Græcis: & uidetur ad diabolum pertinere, propter additum articulum τοῦ, ut impij dicantur filij diaboli: quem & in precatione signat hoc nomine. Nisi mauis πονηροῦ sumi pro substantiuo nomine neutri generis, ut intelligas filios maliciæ.

Quem qui inuenit.) ὁ εὑρών. Præteriti temporis est, Qui inuenerat.

Abscondit.) Item præteriti temporis ἔκρυψε. Multa minutula sciens ac prudens prætereo, ne nimium molestus sim lectori.

Bonas margaritas.) καλούς. Quod nõ solum Bonas significat, sed frequentius Pulchras. Siquidem in his pulchritudo precium auget.

Sagena, quod alibi uertit Rete

Sagenæ missæ.) Græcã uocẽ reliquit, cum ante speciẽ genere reddiderit in ἀμφίβληστρον. Retis est genus, quod Laurentius Latine dici putat uerriculũ, à uerrendo mari dictũ, quod ingens longissimis funibus circũducitur. βληθείσῃ rectius uertisset iactæ, quàm missæ.

Ex omni genere.) Piscium, non additur apud Græcos. Tantũ est, ἐκ παντὸς γένους, etiamsi

Piscium

Piscium subauditur. Ex Hieronymi Chrysostomiq́ interpretatione non satis liquet, addiderint nec ne. Certe apud Origenem non additur, quũ toties hunc locum iteret inter enarrandum. Deinde συναγαγοῦσι, rectius erat Contrahenti, quàm congreganti. Ac mox.

Educentes, & secus littus sedentes &c.) Græca aliquanto secus habẽt, ἀναβιβάσαντες ἐπὶ τὸν αἰγιαλὸν, καθίσαντες συνέλεξαν τὰ καλὰ εἰς ἀγγεῖα, id est, Cum subduxissent in littus, sedentes collegerũt quæ bona erant in uasa. Nec enim additur Sua, ne in aureo quidem codice. Etiamsi in nõnullis exẽplaribus scriptũ deprehendiẽ, καὶ καθίσαντες, id est, Et cum sedissent. Indicat enim id per ocium fieri. Nec est Bonos, sed absolute Bona, ut ad genera referat pisciũ, quod ante dixerit Ex omni genere. Neq́ enim hic cõmemorandũ arbitror, & aliud nonnunq́ retibus attrahi: quod Plautino illi euenit, qui iacto reti, Vidulum cepit. Ac mox Secus

Malos.) σαπρὰ, id est, Mala, q̃d superius indicauimus magis sonare Putria, sine Vitiosa.

Intellexistis hæc.) Hunc sermonem apud Græcos præcessit proxime,

Dicit illis Iesus.) λέγει αὐτοῖς ὁ ἰησοῦς. Et,

Etiam.) Rursus est, ναὶ, confirmantis aduerbium. Pauloq́ post:

Paterfamiliâs.) οἰκοδεσπότης, id est, Dominus domus: ut accipiamus, non cui sint liberi, sed qui familiæ suæ ius habeat. Ac mox,

Doctus in regno dei.) Non est πεπαιδευμένος, sed μαθητευθεὶς, ut intelligas ex discipulo factum doctorem. Nam ut nemo recte imperat, nisi qui prius ipse paruerit imperio, iuxta prouerbiũ, ita nemo bene agit magistrum, nisi prius egerit bonum discipulum. Nec est In regno, sed Ad regnũ εἰς τὴν βασιλείαν, ut intelligas longe diuersum doctrinæ, & institutionis genus. Origenes inter enarradũ toties iterans hæc uerba constanter legit τῇ βασιλείᾳ, hoc est ipsi regno doctus, ut idem sensus sit, doctus regno et doctus in regnum, quasi dicas rudiori doctrina præparatus regno, id est, doctrinæ spirituali. Rursum quod sequitur Virtutes, est δυνάμεις, de quo iam sæpe diximus. Παιδεύω μαθητεύω

Fabri filius.) τέκτονος. Valla putat Græce τέκτονα fabrum esse lignarium: cum Suidas palàm indicet uocabulum lapidarijs ac lignarijs esse commune. Apparet enim dictionem à τεύχω ductam. Ac nos cum Puteolis essemus, in antiquissimis saxis templi, uidimus nomina tectonum esse inscripta, nimirum Græcam uocem Latinis literis, quod ea pars Italiæ quondam Græcissauerit: id quod indicãt antiqua monumenta. Porrò apud alium Euangelistam, ipse Christus faber appellatur, ut consentaneũ sit eum aliquandiu manibus laborasse. Cæterum mater Iesu, Mariam est hoc loco iuxta sermonem Hebraicum. Faber etiã lapidarius Græcis

Et fratres eius.) Iuxta morem Hebræorũ, fratres uocat, non quibus cõmunes essent parentes, sed quibus stirps, ac genus esset cõmune: qua de re doctissime simul & copiosissime disseruit Hieronymus in libro aduersus Heluidium. Cæterũ illud obiter demiror, cur idem hunc enarrans locum scripserit: Miraris si errant in fratribus, cum errent in patre? Nam in patre uere errabant, existimantes Iesum filium esse Ioseph, cui nupserit Maria. At in fratribus, qui nam errabant, nisi forte isti cognati erant Ioseph, nõ Mariæ, ut illorũ affinitas nihil attinuerit ad Christum: ad hoc sanè ut illius cognati huius fratres dici possent. Licet eodem in opere, quo refellit Heluidium diuus Hieronymus, fateatur illos non aliter dictos fratres Iesu, quàm Iesus ipse dictus sit filius Ioseph. Atqui si falso crediti sunt fratres, quemadmodũ Ioseph falso creditus est pater, qui consistit, quod paulo ante scripsit illos cognatione dictos fratres, Verum hæc ad uiuum exigere non est huius instituti proprium. Excussa Hieronymi sententia

Et Ioseph.) ἰωσῆς, id est, Ioses, quod quidam inflectunt Iosetis. Id nomen quoties occurrit deprauant in Ioseph. Atqui Hieronymus citans hũc locum aduersus Heluidium, Ioses legit & Iosetis, non Ioseph. Item, Ioses nõ Ioseph

Sine honore.) ἄτιμος, Vilis, siue neglectus, aut contemptus. Cui diuersum est ἔντιμος, Charus, siue in precio habitus. Nam de uirtutibus sæpius iam admonui.

EX CAPITE DECIMOQVARTO.

Pveris suis.) παισὶν, id est, Ministris, seu famulis. Quanquam Græca uox & seruos, & ancillas, & liberos, & omnes deniq́ domesticos complectitur, præter patremfamiliâs, & matrem familiâs, Ac subinde,

Virtutes operantur.) δυνάμεις ἐνεργοῦσιν, Non est, ἐργάζονται, quod significat operari; uerum hac uoce ἐνεργοῦσιν uis quædam efficax significatur, ut &

aliâs indicauimus. Neq; enim est idem uerbũ, quod alibi: Pater meus usq; modo operatur, et ego operor. Quem locũ hic citat Laurentius, at parum in loco. Nec enim est idem uerbũ illic, quod hic. Alioqui si Valla nobis probare uoluit operari uocem Latinã interdũ accipi actiue, ridiculã sumpsit operam. Illud admonere uoluit: hoc loco operanṫ, nõ posse passiue accipi, quũ Græce sit ἐνεργοῦσιν. Et κρατήσας, magis est Cepit, q̃ Tenuit, aut iniecta manu. Et in nonnullis exemplaribus habebatur, ἐν φυλακῇ, in alijs rursum, εἰς φυλακὴν.

Herodiadem.) Patronymici speciẽ habet, aut certe diminutiui nominis. Hieronymus tradit hanc fuisse filiam Arethæ regis, haud scio an eius cuius meminit Paulus. Eam Philippo Tetrarchæ Itureæ, ac Trachonitidis locarat. Post orta inter se, & generum simultate, filiam ab illo abductã, Herodi fratri, sed inimico copulauit, quo magis illum ureret. Cæterũ hic Herodes filius esse traditur Herodis Ascalonitæ, illius sub quo Christus fugit in Aegyptum, frater illius sub quo passus est. Vero tamen propius est eundem fuisse Herodem qui decollauit Ioannem, & sub quo passus est dominus. Plurimũ autem obscuritatis attulit historiæ regum quorundam ambitio, qui locis innouarunt uocabula, & uel tradito suo nomine uolebant in posteris esse superstitem sui memoriam, quod accidit in Ptolemæis, aut celebrium principũ nomina sibi usurpabant, uel modica deflexione distinguebãt successorem, ut Constans, Constantius, Constantin us.

Herodes qui

γενέσια

Die autem natalis.) γενεσίων δὲ ἀγομένων, id est, Cum agerentur autem natalicia. Atque ita legit Chrysostomi interpres. Ac mox,

Saltauit filia.) ὠρχήσατο. Non subsilijt, ut uulgus putat, sed quemadmodũ gesticulantur in choreis. Nam id proprie sonat Latinis saltare, Græcis ὀρχεῖσθαι. Et paulo post,

Postulasset ab eo.) Ab eo, præterquam quod barbare additum est nec in Græcis habetur exemplaribus. Ab ipso dicendum erat. Et rursum:

Præmonita à matre.) προβιβασθεῖσα, id est, Prius instructa: quod uulgo dicunt informata.

πίναξ pro disco

In disco,) ἐν πίνακι, Quod alibi uertit, Catinum: etiamsi Græce magis sonat Tabulam. Quandoquidẽ quadris tabellis cibus apponitur. Apparet enim hoc ludibrij causa factum quasi & hic missus quidam esset genialis illius ac natalicij conuiuij. Pauloq; post,

Et misit.) καὶ πέμψας. Cõmodius suppleſset, Misso carnifice, aut ministro: id quod alibi facit, Certe Marcus expressit, q̃d hic erat subaudiendũ, καὶ ἀποστείλας ὁ βασιλεὺς σπεκουλάτορα. Porrò quod hic uertit Decollauit, Græce est, ἀπεκεφάλισεν, quod ad uerbũ sonat Decapitauit. Quanq; decollandi uerbo usus est Seneca in ludo de morte Claudij: uerum poterat eo usus uideri ludibrij causa, nisi idem uerbũ esset apud Suetoniũ in Caligula Cæsare. Imò apud eundẽ Senecã libro de Ira ad Nouatũ. Illud adnotandũ, cur dixerit, Missos ab Herode qui Ioanni caput præciderẽt, tamen mox subijcit, ipsum amputasse. Facit enim qui iubet,

Decollare apud Suetoniũ

Decollat qui iubet

Addidit interpres

Et illa attulit matri.) Illa, additum est explicandi gratia, alioqui nec in Græcis nec in Latinis uetustioribus codicibus habetur: postremo nec in aureo, nec in Constantiensi, & tamen additum probo. Ac rursum,

Misertus est.) ἐσπλαγχνίσθη. de quo iam admonuimus. Ac mox,

Et curauit languidos.) ἐθεράπευσε τοὺς ἀρρώστους, id est, Sanauit male ualentes, siue Qui mala erãt ualetudine. Mirum enim quàm interpres hoc uocabulo languoris sit delectatus. Vt interim prætercam illa minutiora, quod ἀπελθεῖν pro abire, uertit Ire. Quod ὁ δὲ εἶπεν, id est, Ille autẽ dixit, uertit, Qui dixit: quod & aliâs facit. Quod ὄχλους Turbam pro turbas. Quod ἐπὶ χόρτους, id est, Super herbas, siue gramina transtulerit, Super fœnum, cum ante uerterit herbam. Quod ἀναβλέψας. Aspiciens pro Suspiciens: siue ut temporis etiam habeatur ratio, Sublatis in cœlum oculis. Nam κλάσας ἔδωκε, id est, Fregit ac dedit, tolerabilius est: quanquam apertius erat, Cum fregisset, dedit. Deniq; quod,

Additum dederunt

Discipuli dederunt turbis.) Dederunt uerbum de suo addiderit, quod nec additum est à Græcis, nec in uetustis Latinorũ codicibus inuenitur. Nec erat opus addere.

Et tulerunt reliquias.) Græca sic habent, καὶ ἦραν τὸ περισσεῦον τῶν κλασμάτων δώδεκα κοφίνους πλήρεις, Et sustulerunt quod superfuerat fragmentorum duodecim cophinos plenos. Cophinus autẽ ueteribus mensuræ genus fuit, autore Iulio Polluce: quanq; hic pro sportis positum apparet, quod Lucas σπυρίδας appellet, hoc est, sportulas.

Cophinus mẽsuræ genus

Manducantium autem &c.) οἱ ἐσθίοντες ἦσαν ἄνδρες ὡσεὶ πεντακισχίλιοι χωρὶς γυναικῶν καὶ παίδων

παίδων, id est, Erant autē qui comederant, fermè quinquies mille, præter mulieres ac pueros. Verum hic Latinitatis duntaxat iniuria est. Cæterū quod iussit posuit pro Compulit, siue id factū est ab interprete, siue à librario, cum sensus etiam iniuria coniunctū est. Nam Græce plus est quàm iussit. ἠνάγκασεν, id est, coëgit, siue compulit. Vt intelligamus eos inuitos à præceptore discessisse, quem sic amabant, ut nec punctum temporis possent abesse. Quemadmodū annotauit & diuus Hieronymus, qui compulit legit, nō iussit. Annotauit idem Theophylactus, Et his omnibus antiquior Origenes, identidem iterans hanc uocem atq; etiam interpretans. Certe compulit habet etiam codex aureus. Offendit aliquē inepte misericordem, uox cōpellendi durior, Atqui non coëgit dominus, nisi iubēdo. Verum ea uox dura cōmendat nobis & amorem discipulorū erga dominū, & obedientiā. Quū enim illis dulcissimū esset semper adesse præceptori, tamen quod iubetur faciunt, non responsantes, secus quàm uulgus discipulorū solet, qui & libēter absunt ab oculis magistri, & si quid imperatur aduersum affectibus ipsorū, excusant responsantq;. Vt illa dissimulem, quod

Iussit pro compulit, nō recte

Præcederent eum.) Dixit pro præcederent se, aut præcederēt ipsum. Nam quod Valla mauult Præirent, quàm præcederent, non uideo quid illum debuerit offendere. Et,

Præcedere præire

Dimitteret turbas.) Eleganter uertit, si modo intelligamus eum non fugisse simpliciter turbas, sed ab se dimisisse, quo modo solemus amicos abeuntes dimittere. Quanq; ἀπολύω Græca uox anceps est ad multa, ad absoluere, repudiare, dimittere quomodocunq;.

Solus orare.) κατιδίαν, id est, Seorsim, siue priuatim, aut secreto, quemadmodum alibi uertit. Porrò aduerbiū utrolibet referri potest, ad uerbum superius, Ascendit, aut ad Adorare: quanquam rectius ad posterius. Ac mox,

Nauicula autem.) τὸ δὲ πλοῖον ἤδη μέσον τῆς θαλάσσης, id est, Nauis autē iam medio mari. Mirum enim quàm hoc diminutiuo delectetur. Deinde,

Nauicula pro naui

Iactabatur.) Græce est, ἦν βασανιζόμενον, Quod ante uertit Torqueri, nos uertimus Afflictabatur. Ac rursum,

βασανίζεσθαι uarie uertit

Venit ad eos.) ἀπῆλθεν, Abijt. Quanq; apparet eum sic abusum hoc uerbo ἀπελθεῖν, quemadmodum Græci ἀφικνεῖσθαι, id est, Peruenire.

Phantasma est.) Græcam dictionem reliquit, Latine poterat Spectrum dicere: qua uoce usus est Tullius, ac Plinius. Græcis etiam φάσμα dicitur. Nam illa leuicula sunt, quod εὐθέως δὲ, id est, Statim autem, uertit, Statimq;. Quod θαρσεῖτε, id est, Bono animo sitis, siue Fidite, uertit, Habete fiduciam, ociosa periphrasi. Quod

φάσμα
φάντασμα
θαῤῥεῖν

Super aquam.) ἐφ' ὕδατα, pro Super aquas. Porrò quod hic uertit Mergi, Græcis est καταποντίζεσθαι, id est, Inuolui undis marinis. De modicæ fidei, ὀλιγόπιστε, iam diximus. Ad hæc,

ὀλιγόπιστος

Quare dubitasti?) εἰς τί ἐδίστασας, id est, ad quid uacillasti? Id enim Græca uox sonat, cum animus nunc huc, nunc illuc impellitur. Donec nihil spectabat, nisi Christum, in tuto erat Petrus: at dum fluctuat animo, protinus periclitatur in fluctibus.

Vacillare

Et cum ascendisset.) καὶ ἐμβάντων αὐτῶν, id est, Et ingressis illis. Loquitur enim de Iesu & Petro simul ingressis: Ac mox, αὖθις αὐ, Nauiculam pro naui, cum sit πλοῖον. Nec est,

Nauicula pro naui

In terram Genezar.) Sed Genezareth. Quanq; apparet apud illos utrunq; nomen esse eiusdem lacus. Nam sentit regionem q lacui finitimā. Magno autem consensu Genezar legunt Chrysostomus & Hilarius, suffragantibus & uetustis exemplaribus. Cæterū Hieronymus hoc loco scribit in hunc modum: Si sciremus quid in nostra lingua resonaret Genezareth, intelligeremus quomodo Iesus per typum apostolorū, & nauis, ecclesiam de persequutionū naufragio liberatā, transducat ad littus, & in tranquillissimo portu faciat requiescere. Hæc Hieronymus. Primum, quid suam dicit linguā? non opinor Syrorū, inter quos habitabat id temporis: quam si callebat, non defuisset Latina uox qua Syram expressisset. Dein cum ait, Si sciremus, uidetur confiteri incompertam eius nominis interpretationem. In uulgatis Hebraicorū nominum collectaneis, legimus Genesar significare ortus principium, siue initium natiuitatis, nec aliud significare Genezareth, quàm Genesar. Quanq; ad hanc interpretationem non uideo quid faciant uerba Hieronymi.

Genezareth quid Hebræis

Cum cognouissent.) ἐπιγνόντες, id est, Cum agnouissent. Est enim consentaneū multos illic fuisse, qui Iesum antea uiderant: à qua sententia non abhorret Hieronymus. Ac mox,

Agnoscimus ante uisum

Miserunt.) ἀπέστειλαν, Cur non est ausus addere Nuncios? Nec est, In uniuersam regionem

gionem, sed εἰς τὴν ὅλην περίχωρον, In totam undiq; finitimam regionem. Nam illud,

Omissa uox — Vt uel fimbriam.) Eleganter uertit, cum sit Græce, κἂν μόνου ἅψωνται, id est, Vt uel tangerent duntaxat. Et quod est, uestimenti, Græcis est ἱματίου. quod aliquãdo pallium uertit. Significat enim summam uestem, id quod ad ἔμφασιν facit.

EX CAPITE DECIMOQVINTO.

Tunc accesserunt.) τότε προσέρχονται, id est, Tunc accedunt. Ac mox,

Scribæ ab Hierosolymis — Ab Hierosolymis scribæ.) οἱ ἀπὸ ἱεροσολύμων γραμματεῖς. Articulus facit, ut uertendum fuerit, Qui ab Hierosolymis uenerant scribæ, siue Hierosolymitani scribæ. Idem indicat Chrysostomus, hunc enarrans locum, Nam erãt & aliarum urbium scribæ. Nec est, Traditiones, sed παράδοσιν, id est, Tradi-

παράδοσις quid — tionem, consentiente uetustissimo codice Latino, atq; etiam Constantiensi. Nos institutũ,

Traditio, institutum à maioribus profectũ — siue constitutionẽ uertere possumus. Nec enim queruntur de omnibus traditionibus, sed de una duntaxat: nempe de non lauando manus.

Nam deus dixit.) Græce est, ἐνετείλατο λέγων, id est, Præcepit dicens. Vt respondeat ad id quod præcessit, ἐντολὴν Mandatum, siue quod malim, Præceptum. Cæterum

Honorare parentes, quid — Honora.) Græce est, τίμα, quod significat, Honorem habe. Verum secundũ consuetudinem sermonis scripturarũ, magis pertinet ad subsidiũ, quàm ad honorem. Præcipit enim deus id quod gentiliũ quoq; legibus cautum est, ut liberi parentibus, uel ætate defectis, uel inopia laborãtibus, uel alioquin afflictis, opitulentur, & ut Græci loquũtur, ἀντιπελαργῶσι. Id hodie quidam non intelligentes, parẽtes suos tantum non adorant, eumq; honorem parentes à liberis exigunt, atq; ita totum pietatis officium abunde persolutũ arbitrantur. Ad eundem modũ usus est Paulus scribens Timotheo: Honora uiduas, quæ uere uiduæ sunt. Ac rursus: Presbyteri duplici honore digni sunt. Quin et apud Latinos, honor pro præmio gratiaq; usurpatur, quæ pro merito refertur. Et apud Græcos τιμὴ, à τίω deductũ est, quod quoties in bonam accipitur partem, significat dependo, siue persoluo.

Munus quodcunque, locus uarie expositus — Munus quodcunq; est.) δῶρον ὃ ἐὰν ἐξ ἐμοῦ ὠφεληθῇς, id est, Donum quodcunq; ex me profectum fuerit adiuueris. Cæterũ sensus uerborũ est aliquanto obscurior, unde ab omnibus multifariam exponitur. Quidam enim hæc uerba tribuunt filio, qui sic loquatur patri: Donarium quod ex me uenturum erat in corban, nam Syram uocem posuit Marcus, hoc est, in gazophylacium templi, id totum consumitur in tuos usus, tibiq; iuuando impenditur, nimirum fraudato templo. Atq; ita prætextu pietatis bis uiolabant pietatem: primum desertis parentibus, uelut in gratiam dei: deinde deum ridebant, non immolantes, quod immolatum fingebant, ut ait Chrysostomus. Velut si pater ouem, aut simile quippiam petijsset à filio, ne deesset negandi prætextus, fingebat filius eam ouem templo destinatam. Idq; scribæ nefas uideri uolebant, in priuatos usus asserere, quod templo dicatum esset: perinde quasi deus suo iure fraudaretur. [redacted] Vos autem dicitis, non quod hæc illorũ sint uerba, sed quod illi docerẽt liberos ad eum modum loqui patri: quo parentes, dum metu sacrilegij abstinebant ab his, quæ uidebantur destinata templo, penuria conficerentur: atq; ita quod deus iusserat impendi confouendis parentibus, id in lucrum cedebat sacerdotum. Alij referunt hæc ad pharisæos, qui uerbis huiusmodi terrerent debitorẽ, grauantem reddere quod debebat. Nam arte id agebant pharisæi, ut si quis debitor esset, unde uel ob inopiam, uel ob potentiam nihil posset extorqueri, creditor pecuniam eam cõsecraret corbonæ. Iamq; ius exigendi transierat ad istos qui debitorem territabant, ad hunc modum: Tu pecuniam deo dicatam, apud te detines, & in prophanos consumis usus, quod templo consecratum est: Atq; ita fraudabatur creditor sua pecunia. Verum hæc non uideo quid ad parentes honorandos pertineant, tametsi hũc quoq; sensum recensent Hieronymus ac Theophylactus. Magis ad rem facit, ut filius dicat, quicquid templo dicauero, id patri impensum est, nempe

deo

deo, atque ita irrisum patrem destituat. Sic enim interpretabãtur legem diuinam, quæ prouiderat ne parẽtibus, morbo, ætate, inopiáue laborantibus deesset subsidiũ, Honora patrem & matrem, Patrem honora, id est, deum patrem omnium, et Synagogam matrem. Nam illam interpretationẽ reijcit etiam Chrysostomus, si modo nõ fallit interpres. (siquidem hactenus suppeditabat Græcum exemplar.) ut filius dicat patri, nullum honorem tibi debeo, sed si quid impendero est donum. Siquidem nec hoc ad pharisęos pertinet, quo titulo filius officium præstet patri. Loci obscuritas fuit in causa, ut interpretes alia atque alia diuinarent. Quod autem adfert Aurelius Augustinus in libro Quęstionum Euangelicarũ primo, quęstione decimasexta, hisce uerbis filios adultos negare sibi gratum esse, quod parentes pro ipsis offerrent munera, posteaque ad eam ætatem peruenissent, ut ipsi pro se possent offerre donaria, an Euangalico congruat sensui, alijs expendendũ relinquo. Mihi sanè non admodum probatur. Sed hũc locũ aliquanto dilucidius explanat Origenes, in fragmento quod nos uertimus. Cæterũ in ὃ ἐὰν ἐξ ἐμοῦ, omnino subaudiendũ est aliquid, ut exprimas articuli Græci uim, & liberum est subaudire, quod sententiæ sit accõmodum, est, aut erit, aut aliud simile. Deinde ὠφεληθῇς, magis legendum uidetur ὠφεληθῇ, ut sit Iuuaris. Tu iuuaris omni dono, quod daturus eram templo. Quandoquidem Christus hoc uelut exemplum contumeliæ cõmemorat, qua liberi edocti à pharisæis, afficiant suos parentes, nisi cõiunctio ἐὰν referatur etiam ad uerbum ὠφεληθῇς, ut accipiatur δυνητικῶς, id est, iuuaberis siue iuuari poteris. Deinde τιμήσῃ, si per η scribatur sonat, Honorabis: si per ει, Honorabit. Nostra uero translatio, neque cum Græcis satis quadrat, neque sententiam ullam explicat. Proinde quantũ licuit in tanta sententiarũ uarietate, id quod optimum iudicauimus sequuti, uertimus ad hunc modum: Quicquid doni à me profecturũ erat, id in tuum uertitur cõmodum, & non honorabit patrem suum, aut matrem suam, nempe filius sic edoctus à uobis. Et tamen qui cunque sensus erit, durior est sermonis compositio, quod hæc particula, Quicunque dixerit patri & matri, non habet quod respondeat, nisi subaudiamus, Benefacit, aut aliud simile, quod nullus admonuit præter glossam, quam adducit Catena aurea. Mirum est Lyranum sic scribere in hunc locum, quasi non legerit quenquam ueterum interpretum. Nec enim admodum refert attingere, quæ hoc loco aduersus Lyranum disserit quidam, & rursus in hunc alius quispiam.

Excussa Augustini sententia

Subaudiendum aliquid

Labijs me honorat.) Apud Græcos plusculum est uerborum, ἐγγίζει μοι ὁ λαὸς οὗτος τῷ στόματι αὐτῶν, καὶ τοῖς χείλεσί με τιμᾷ, id est, Appropinquat mihi populus hic ore suo, & labijs me honorat. Verum adiecit nonnihil aliquis, qui uoluerit absolutũ reddere prophetæ testimonium, cum Hieronymus enarrans hunc prophetę locum, indicet Euangelistam decerpsisse, quod sibi cõmodum iudicabat: & neque retulisse per omnia, ut in Hebræo scriptũ est, neque ut à Septuaginta uersum. Est autẽ locus apud Esaiã capite uigesimonono. Hebraica sic reddit Hieronymus: Pro eo quod appropinquat populus iste ore suo, & labijs suis glorificat me, cor autem eius longe est à me, & timuerunt me mandato hominum, & doctrinis. Septuaginta uerterunt in hunc modum: ἐγγίζει μοι ὁ λαὸς οὗτος ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ, καὶ ἐν τοῖς χείλεσιν αὐτῶν τιμῶσί με. ἡ δὲ καρδία αὐτῶν πόῤῥω ἀπέχει ἀπ' ἐμοῦ. μάτην δὲ σέβονταί με, διδάσκοντες ἐντάλματα ἀνθρώπων καὶ διδασκαλίας, id est, Appropinquat mihi populus iste ore suo & labijs suis honorat me, cor autem eius longe est à me, frustra autem colunt me, docentes hominum præcepta, atque doctrinas. Ipsa igitur res indicat, hoc testimonium non ita legi à Græcis, ut est adductum ab Euangelista, sed ut est restitutũ à studioso quopiam: qui cum deprehendisset locum apud prophetam, quod mutilatum esse putabat, expleuit: Idque non ex Hebræorũ libris, quos ignorabat, sed ex æditione Septuaginta, quam Gręci sequuntur. Porrò quod hoc loco interpres, haud scio quis, uertit

Deest in nostris

Deprauatus locus apud Euangelistã

Sine causa.) Græce est, μάτην, id est, Frustra, & sine fructu potius quàm sine causa. Atque ita legitur in translatione Septuaginta. Denique Longe est, Græce est, ἀπέχει, id est, Abest, Nec est,

Doctrinas & mandata hominum.) Apud Græcos enim hoc loco non additur coniunctio. Verum διδασκαλίας ἐντάλματα ἀνθρώπων, id est, Doctrinas, mandata hominum, ut appositiue legatur Doctrinas, quæ sunt mandata hominum, non dei. Atque ita comperi in uetustissimis illis, quæ iam compluscul is locis adduxi, Latinis exemplaribus: postremo in

Præcepta hominum

aureo codice & in exemplari quod erat ad manum quum hanc æditionē quartam adornaremus Constantiensi. Et consentiunt Hebraica, מִצְוַת אֲנָשִׁים מְלֻמָּדָה, quod ad uerbum ita reddere liceat, Mandata hominum doctrinas. Nec tam est Colunt, quàm Reuerentur, σέβονται, quod propius etiam accedit ad Hebraicam ueritatem, בִּבְרוּנִי.

Conuocatis turbis.) προσκαλεσάμενος τὸν ὄχλον, id est, Aduocata, siue uocata ad se turba, aut accersita. Quod tamen ita fermè perpetuo transfert. Cæterum Coinquinat, Græcis est, κοινοῖ id est, Commune facit, siue ut Augustinus legit, Communicat, libro aduersus Faustum decimosexto, capite trigesimoprimo. Nam Iudæi quod sanctum purumque non sit, id cōmune uocant, quod Latini prophanum, impurum, aut nefastum. Nam pura, sancta, minimeque prophana uocantur, Vnde nos uertimus, Impurum reddunt. Ac mox, Impurum reddet hominem. Annotauit hoc Origenes, seu potius Origenis interpres, edisserens caput epistolæ ad Romanos decimumquartum, indicans in nonnullis exemplaribus Latinis fuisse scriptum, Communicant, in nonnullis Coinquinant.

Κοινοῦν, pro phanare

Sed quod procedit.) Perdidit interpres gratiam προσωνομασίας, atque item ἀντιθέσεως in his uocibus τὸ εἰσερχόμενον, & τὸ ἐξερχόμενον, id est, Quod ingreditur, & quod egreditur. Ac paulo post, οἶδας ὅτι, id est, Nosti, & Quia uertendum erat in Quod: aut certe per infinitum uerbum reddendus sensus. Ad hæc, ἀκούσαντες τὸν λόγον τοῦτον, Pro uerbum, rectius uertisset, Sermonem: cū Græca uox sermonem significet magis, quàm uerbum, aut certe dictum. Vt ne dicam, Scandalizatos positum pro offensos,

Adnominationis gratia neglecta

Verbum pro dicto

Cæci sunt duces cæcorū.) Græcus sermo festiuior est, ὁδηγοί εἰσι τυφλοὶ τυφλῶν, id est, Duces sunt cæci cæcorum. Nam ὁδηγοὶ proprie dicuntur, qui cōmonstrant uiam, ab ὁδὸς uia, & ἄγω duco, siue ἡγοῦμαι præcedo, Ac mox φράσον, edissere, de quo superius admonuimus, etiam si mihi non improbatur. Nec est,

Non intelligitis.) Sed οὔπω, id est, Nondum, ut respōdeat ad ἀκμὴν, id est, Adhuc, quod tamen uehementius quiddam est, quàm ἔτι.

Non, pro nondum

Cogitationes malæ, homicidia.) In Græcis aliquot exemplaribus scriptum erat, φθόνοι, id est, Inuidiæ. Atque ita sanè habet æditio Aldina. Huic simillima uox est φόνοι, id est, Cædes siue homicidia. Nec ex Chrysostomo nec ex Hieronymo liquet quid legerint.

Male uexatur.) κακῶς δαιμονίζεται, id est, Misere. Quanquā & Male Latinis usurpatur pro Misere. Ac rursum ὁ δὲ, id est, At ille ait, uertit, Qui ait, uelut affectata dissonantia, tametsi id non magni refert. Item,

Male, pro misere

Non respondit ei uerbum.) λόγον. Rursus cur potius uerbum quàm sermonem? Nam sensus est, non respondit illi quicquam. Nec enim est idem tropus in sermone Græco, qui est in Latino: quemadmodū dicimus non rescripsit literam pro eo, quod erat nihil omnino rescripsit. Præterea ἠρώτησαν, id est, Interrogabant, quo tamen uerbo nōnunquam abusus uidetur pro rogo. Nam hæc uox Latinis est anceps. Item,

Dimitte illam.) ἀπόλυσον, id est, Absolue illam: siue ut impetrato quod petit abeat, siue ut aliquo pacto illi satisfiat. Nos uertimus, Amitte pro eo quod est ablegato. Sic enim Terentius usus est amittendi uerbo, ut opponatur retinendi uerbo. Neque enim semper amittere idem est quod perdere.

Ad oues que perierunt.) τὰ ἀπολωλότα, id est, perditas, ut sæpe citat Hieronymus. Cæterum articulus indicat non omnes oues intelligi, sed eas quæ perissent. Et, Adiuua, βοήθει rectius, Succurre. Nam adiuuamus laborantem, & βοηθεῖν, inde dictum, quod ad uocem periclitantis & quiritantis accurritur, id quod & βοηδρομεῖν uocant.

Adiuuare βοηθεῖν & βοηδρομεῖν unde dicta

Non est bonum.) Græce est καλὸν, quod magis honestū & pulchrum significat, quàm bonum, ἀγαθόν. Nam indecorum est, cibum filiorum obijcere canibus. Hęc enim Iesus ex publico Iudæorum affectu dixit, qui se solos deo charos & sanctos iudicabant, cæteros omneis canum habebant loco. & liberorū est magis quàm filiorum, τέκνων: ut ea uox filias quoque complectatur, præsertim cum mulieri loquatur.

Mittere canibus.) βαλεῖν τοῖς κυναρίοις, id est, abijcere catellis. Eadem est uox, quam mox uertit diminutiue. Nam & catelli edunt.) καὶ γὰρ τὰ κυνάρια. Ne quis in huius mutatione uocis somniet subesse mysteriū, cum apud Græcos utrobique sit eadem. Tametsi diuus Hilarius uidetur altero loco legisse canibus, nisi forte non consuluit exemplar Græcum

Abijcere potius quàm mittere

cum. Ait enim mulierē diminutiui nominis blandimēto canum opprobriū leniſſe. Quod cōmentum non habet locum, niſi priore loco, legas κυσί. Præterea,

Etiam domine.) ναὶ κύριε. Confirmantis eſt aduerbiū, non refellentis. Verum eſt quod dicis, Turpe eſt panes filiorū abijci catellis, ego licet ſim canis, micas peto non panes. ναὶ

Habentes ſecum.) ἔχοντες μεθ' ἑαυτῶν, id eſt, Adducentes ſecum. Nam id quoq; ſignificat ἔχω. Hieronymus interpretatur deducentes, ſiue portantes. Ac ſubinde,

Mutos, cæcos, claudos, debiles.) χωλοὺς, τυφλοὺς, κωφοὺς, κυλλοὺς. id eſt, Claudos, cæcos, mutos, mutilos, ſiue mancos. Hieronymus admonet, q̄d hic uertit debiles, Græcis eſſe κυλλοὺς: quod ita refertur ad manū, quemadmodū χωλὸς ad pedem: ut ſicut qui uno pede claudicat, claudus dicitur, ita cui altera manus manca aut trūcata ſit, κυλλὸς dicatur. Nam debilitas generale malū eſt totius corporis. Vnde cum paulo poſt, ſanatos referens, dixiſſet mutos loquētes, cæcos uidentes, claudos ambulantes, non repetit κυλλοὺς, quod nihil haberet, quod huic nomini reſponderet. Ex quibus Hieronymi uerbis conſtat, id quod reperitur in Græcis exēplaribus κυλλοὺς ὑγιεῖς, id eſt, Debiles ſanos, additū à quopiā, qui id putauerit librarij uitio prætermiſſum, Vt diſſimulem, quod ἐδόξασαν uerterit, magnificabāt pro glorificabant. Nam de illis προσκαλεσάμενος, & σπλαγχνίζομαι, non ſemel iam admonuimus. Κυλλοί qui Græcis

Ne forte deficiant.) μή ποτε, id eſt, Ne, aut nequando. Ac paulo poſt,

Vnde ergo nobis.) Ergo redundat, πόθεν ἡμῖν, id eſt, unde nobis.

Panes tantos.) ἄρτοι τοσοῦτοι, id eſt, Tot panes, ſiue tam multi panes, aut certe tantum panum. Nem Græca uox numerum ſignificat, non magnitudinem, hoc eſt, quantitatem diſcretam, non continuam, ut loquuntur Dialectici. Porrò, Tanti pro tot non recte.

Vt diſcūberent.) Græcis eſt ἀναπεσεῖν, quod ſignificat humi conſidere, non in lectis. Et,

Gratias agens fregit.) εὐχαριστήσας ἔκλασεν, id eſt, Cum gratias egiſſet, ſiue gratijs actis fregit. Ac rurſum,

Diſcipuli dederunt populo.) Dederunt interpres Latinus addidit de ſuo. Nec eſt,

Quatuor milia hominū.) ſed τετρακισχίλιοι ἄνδρες, id eſt, Quater mille uiri. Nam quod χωρὶς uertit Extra pro præter, laudo copiam, etiamſi nihil opus. Deinde παιδίων Pueros uertit paruulos, ita ſolet reddere νηπίους.

In fines Magedan.) εἰς τὰ ὅρια μαγδαλά, id eſt, In fines Magdala. Atq; ita legit diuus Chryſoſtomus, addens Ieſum abiſſe in fines Magdalorū. Sic enim uertit interpres. Nam hic ut ante dixi, deſtituit nos Græcum exemplar truncū. Ac meminit quidem Hieronymus Magdali in deſcriptione locorū. Cæterū hoc loco Magedam legit, non Magdalā, his quidem uerbis: Magedam, ad cuius fines Matthæus euangeliſta ſcripſit dominū perueniſſe, ſed & Marcus eiuſdem recordatur. Nunc autem regio dicitur Macera, contra Ieſuram. Rurſus interpretans uoces Hebraicas apud Matthæum meminit Mageda. In uetuſtiſſimo codice qui habebat cōmentarios Theophylacti, ſcriptum erat, ὄρη non ὅρια, id eſt, montes non fines. Sed uni teſti, ut aiunt, ne Catoni quidem creditur. Marcus pro Magedan habet Dalmanutha, putantq; locum fuiſſe binominem. Magedæ Magdala.

EX CAPITE DECIMOSEXTO.

Serenum erit.) εὐδία, id eſt, Serenitas, ut ſubaudias erit, ſicut & in proximo,

Hodie tempeſtas,) ſubauditur erit, σήμερον χειμών. Ac magis exprimit certum prognoſtæ iudicium hoc ſchema ſermonis. Porrò, Prognoſtæ

Rutilat.) Idem uerbū eſt, quod modo uerterat, rubicundū eſt, πυρράζει. Et,

Non poteſtis ſcire.) Scire non additur nec in pleriſq; Græcis exemplaribus, nec in antiquis Latinis. Quanquam in nonnullis reperi ſcriptum, οὐ δύνασθε, Non poteſtis, in quibuſdam, οὐ συνίετε, id eſt, Non intelligitis. Item,

Intuemini & cauete.) ὁρᾶτε καὶ προσέχετε, id eſt, Videte & cauete, ſiue ut alibi uertit, Attendite. Quis enim unquam dixit, Intuemini pro cauete? Nam hæc uerborum idem ſignificantium conduplicatio, nihil aliud quàm epitaſin cautionis habet. Videre pro cauere

Inter ſe.) ἐν ἑαυτοῖς, Inter ſe mutuo, ſiue intra ſeſe. Intra ſe habet codex aureus, ut intelligas tacitam cogitationem. Nam διελογίζοντο quoq; ambiguum eſt ad diſputantem, & ad cogitantem. Ac mox, ἐν ἑαυτοῖς, id eſt, Inter uos, ſiue intra uos. Ac paulo poſt, ἑαυτοῖς ad utranq; perſonam

Quinq; panum, & quinq; milia.) Cur non potius quinq; milium? Quanq; accuſatiuus

panes

panes erat cõmodior ob turbam genitiuorũ. Quidam Latini codices habebant, quinꝗ pa
num & quinꝗ milium, quidam, quinꝗ panum in quinꝗ milia, quum emendatiores cum
Lectio uarians Græcis legant quinꝗ panum quinꝗ milium, ut non ſit aſyndeton, ſed panes illorũ dican-
tur qui eos comederunt. aut certe genitiuo græco abſolute poſito, quũ eſſent quinꝗ milia.
Similis uarietas eſt in proximo ſermone, ſeptem panum & quatuor milia, uel in quatuor
milia, uetuſtiores habebãt, ſeptem panum, quatuor milium. Cæterum articulus additus fa-
cit ut de certis panibus deꝗ certis hominibus intelligamus τοὺς πέντε ἄρτους, & τῶν πεντακισχι-
Articuli uis λίων, Quinꝗ illos panes, illorum quinꝗ milium. Poterat fortaſſe poſterior genitiuus ab-
ſolute uerti, Cum eſſent quinꝗ milia hominum. Et aliquanto poſt,

Quare non intelligitis.) πῶς οὐ νοεῖτε, id eſt, Quomodo non intelligitis, ut ſit obiurgan-
tis, hoc eſt, Qui fit, ut non intelligatis?

Cæſareæ duæ Cæſareæ Philippi.) καισαρείας τοῦ Φιλίππου. Dilucidius erat Cæſareæ eius quæ cogno-
minatur Philippi, Siquidem articulus additus diſtinguit hanc Cęſaream, quæ Philippi co
gnomen habet, ab ea quæ citra cognomẽ Cęſarea dicitur. Ea eſt, quam maior ille Herodes
Iudæorum rex inſtaurauit, in honorem Auguſti Cæſaris, quæ prius turris Stratonis uoca
batur. Cæterum Cæſarea Philippi ea eſt, quam extruxit eius filius Philippus Tetrarcha
Itureæ et Trachonitidis, in honorem Tiberij Cęſaris, quæ mutato nomine, deinde Paneas
dicta eſt, in prouincia Phœnices ad radices Libani, ubi Iordanis è duobus oritur fontibus,
Ior & Dan, autore Hieronymo.

Quem dicunt homines?) τίνα με λέγουσιν, id eſt, Quem me dicunt: atꝗ ita ſcriptum de-
Quem me dicunt, deeſt in noſtris pronomen prehendi & in uetuſtiſſimis codicibus Latinis, nominatim in exẽplari Paulino. Vetuſtiſſi-
mus omnium Irenæus lib. 3. cap. 2. pronomẽ addidit, quem me dicunt. In nõnullis Græcis
tantum erat, quem me dicunt eſſe? Quanꝗ Hieronymus in cõmentarijs negat Chriſtum,
uelut arroganter de ſe percontantem dixiſſe, Quem me dicunt eſſe, ſed Quem dicunt eſſe
filiũ hominis, etiamſi poteſt intelligi modeſtiæ argumentũ non eſſe in omiſſo pronomine
ſed in addita particula, filium hominis. Nec ex Origene, nec ex Chryſoſtomo ſatis liquet
additum fuiſſe me. Apud Theophylactum addi conſtat. Et,

Articuli uis Filius hominis Filium hominis.) τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου. Neutrum expreſſit articulum, cum neuter ſit ocio-
ſus. Nam certum filium, ac certum hominem ſignificat, nempe Adæ, qui apud Hebræos
אָדָם, id eſt, Homo dicitur. Proinde friuolum eſt iſtorum cõmentum, qui putãt Chriſtum
ob id dici filium hominis, quod ex matre duntaxat ſit progenitus, cum hic homini præpo-
natur articulus maſculinus, τοῦ. Itidem in eo quod ſequitur.

Articulus qd ualeat Tu es Chriſtus.) ὁ χριστός, id eſt, Tu es ille Chriſtus, & tu es ille filius dei. Quin etiam par-
ticipio ζῶντος, articulus additus eſt apud Græcos, idꝗ non abs re, quod ſubindicat Orige-
nes, adducens illud, Viuo ego dicit dominus. Filius, non cuiuslibet dei, Nam erant & gen
tibus ſui dij, ſed filius illius dei, qui ſolus habet immortalitatem, quiꝗ fons eſt, & parens
omnis uitæ. Leuiculum eſt, quod paulo ante,

Ieſu nomen additum Dicit illis Ieſus.) Ieſus additum eſt, cum abſit in Græcis atꝗ aureo codice.

Bariona quid Simon Bariona.) Mirũ cur id uterꝗ interpres alia lingua maluerit ꝗ Grece, aut Latine.
Nam alibi uertit, ut apud Ioannẽ cap. primo, Tu es Simõ filius Ioannis, & rurſus cap. xxi.
Simon Ioannis diligis me plus his? Niſi forte alluſit ad myſteriũ reuelationis. Bar בַּר enim
filium ſonat, & יוֹנָה columbã. Addito elemento יוֹחָנָן ſonat Ioannẽ. Porrò Ioanna inter-
pretantur domini gratiam. Hieronymus putat deprauatũ eſſe Bar Iohanna in Bariona.

Quia tu es.) ὅτι, Quod non quia, id eſt, dico te eſſe Petrum. Petrus autem Græcis ſaxum
Petrus Cephas ſignificat πέτρος. quemadmodũ & Cephas Syro ſermone, ut teſtis eſt Hieronymus, non
Hebraico, ſoliditatẽ ſonat. Saxum enim illum appellat, quod ſolidus ſit in cõfeſſione fidei,
& non uulgarium opinionum leuitate huc & illuc uacillet: & ſuper iſtam petram, hoc eſt
ſolidam iſtam fidei profeſſionẽ extruam eccleſiam meam, in quo fundamento ſi conſtite-
Locus explicatus uarie rit, nec inferi quicquã aduerſus illam poterunt, nedum homines. In eam ſententiam Theo
phylactus & Chryſoſtomus, quem citat Catena aurea. Etiamſi diuus Auguſtinus in ho-
milia huius loci, hæc uerba ſuper hanc petram, ipſi accõmodat Chriſto, non Petro: Tu es,
inquit: Petrus, & ſuper hanc petram quam confeſſus es, ſuper hanc petram quam cogno-
uiſti, dicens: Tu es Chriſtus filius dei uiui, ædificabo eccleſiã meam, id eſt, Super meipſum

filium dei uiui, ædificabo ecclesiam meam, Super me ædificabo te, non me super te. Nam uolentes homines ædificari super homines, dicebant: Ego quidem sum Pauli, ego autẽ Apollo, ego uero Cephæ, ipse est Petrus, Et alij qui nolebãt ædificari super Petrum, sed super petram, Ego autẽ sum Christi. Idem libro retractationũ priore, cap. 21. recenset utranq; sententiam, propensior tamen in hanc, ut Petrus profitens Christum filium dei uiui typum ge [redacted]

Non præualebunt aduersus eam.) Notauit huius sermonis amphibologiam Origenes, quod pronomen eam, uel Petram referre potest, uel ecclesiam. Verum id ad sententiam perparui refert. Porrò inferi posuit, pro inferno. Quanquam ne id quidem satis Latinum Græcis est, ᾅδης, id est, Tartari, siue orci, Lactantius tamen in carmine sic usus est:

Amphibologia

Inferus insatiabiliter caua guttura pandens. Item,

Erit ligatum & in cœlis.) Et coniunctio redundat, nec apud Græcos additur, nec in uetustis exemplaribus, Ad eundem modum, Solutum in cœlis legendum: Pro solutum & in cœlis. Ac paulo post,

Mandauit discipulis suis.) διεστείλατο, Quod uerbum in psalmos uertit, distinxit. Rectius erat edixit. Nam hinc dictum uidetur, quod edictum ad omnes mitti solet. Ac rursum,

Quia ipse esset Iesus Christus.) ὅτι, uertendum erat, per quod. Et Iesus non additur, nec in Græcis exemplaribus, nec in emendatis nostratibus. Quanq; in Paulino scriptum erat Iesus Christus, In altero, quoniam ipse esset Christus Iesus. Origenes homilia in Matthæũ prima, frequenter adducit hunc locum iuxta nostram sententiam. Videamus ergo, inquit, si iam opera apostolatus facientes eos uolebat etiam prædicare, quoniã ipse erat Christus. Et si uolebat, dignũ est quærere quid est, quod nunc pręcipit discipulis suis, ut nemini dicãt quoniam ipse est Christus. Item aliquanto post: Ideo & saluator mittens apostolos, uolebat ut nemini dicerent manifeste, quoniam ipse erat Christus. Ad eundem modum semel atq; iterũ repetit in sequentibus, distinguens tempus, quo satis erat prædicare Iesum, & tempus quo prędicandus erat Christus. Et obstat sensui, si Iesum addas. Nihil enim magni erat esse Iesum, quod uocabulũ erat hominis, haud dubium quin id temporis sexcẽtis cõmune, At Messiam esse, magnũ erat. Alioqui perinde fuerit, ac si legas, ut nemini dicerent se esse Iesum Christũ. Etenim quo minus huc confugiamus, ut dicamus accipi posse, ne cui dicerẽt, quod Iesus esset Christus, obstat primũ pronomen ipse, deinde etiam ipse sermonis ordo. Neq; enim quisq; ita loquitur, Nemo credit, quod fuit Plato Christianus: Sed nemo credit quod Plato fuit Christianus. Quanq; hoc sanè mollius est aliquanto, quàm quod hoc loco legimus. Nescio an hic Iesus nõ pro uocabulo hominis ꝓprio, sed pro seruatore sit positũ, ut intelligamus illum uetuisse, ne se dicerent esse seruatorẽ Messiam. Neq; enim, opinor, Iesus siue Iosuah simpliciter seruatorẽ sonat Hebręis, sed à salute denominatũ est. Ac mox

Prædicare Iesum
Prædicare Christum

Quia oportet ire.) ὅτι Quod oporteret se abire, aut Quod sibi esset abeundum.

A senioribus

A senioribus.) πρεσβυτέρων. Haud scio an rectius fuerit Græcam uocem relinquere, A presbyteris, quemadmodum ante fecit. Quandoquidem hic honoris uocabulũ est potius quàm ætatis. Ac paulo inferius,

Et assumens eum.) καὶ προσλαβόμενος, Et apprehensum eum, nimirum ut solent familiarius aliquid dicturi.

Increpare eum.) Idem uerbum quod aliquoties uertit, cõminari, nimirum ἐπιτιμᾶν.

Propitius tibi esto *Verba mutauit interpres*

Absit à te domine.) Hieronymus annotauit significantius esse quod legitur à Græcis, ἵλεώς σοι κύριε, id est, Propitius tibi domine, ut subaudias, esto aut sis. Ad hunc modũ legisse Origenem homilia in Matthæũ prima, declarat interpres, & hunc secutus Chrysostomus, homilia quinquagesimaquinta, ac rursus, octogesimatertia. Nec dissonat Theophylactus. Atq; ipsa uerbi omissio facit ad affectũ Petri, uehementer quod dictum erat abominantis. Est autem sermo abominantis, peculiaris Hebræis. Mihi magis uidetur subaudiẽdum, Sit tibi deus, quàm sis: quanq; ita uisum est Hieronymo. Augustinus in psalmum trigesimum quartum, legit, Propitius tibi esto, non fiet istud. Item sermone de uerbis domini ex Matthæo xiij. Rursum libro aduersus Faustum xvi. capite decimoseptimo. Ac mox,

Vade retro post me soli Petro dicitur

Vade retro satana.) ὕπαγε ὀπίσω μου σατανᾶ, id est, Abito post tergum meum satana. שָׂטָן Hebræis sonat aduersariũ. Vnde Petrum satanam uocat, nõ diabolũ intelligens, sed quod humano affectu aduersaretur consilio diuino. At totidem penè uerbis nũc repellit Petrũ, quibus ante tentantẽ diabolũ. Illud indicauit Origenes hoc loco dici Petro, Vade post me. Cæterũ apud hunc ipsum Matthæũ capite quarto, diabolo tantum dici ὕπαγε, id est, Abi: nec addi Post me, quod obediẽtiæ sit ire post Christũ. Id autẽ in apostolos quadrat, non in diabolum, quemadmodũ & illic admonuimus: licet hæc differentia, nec in Græcis codicibus, nec in nostris satis constanter obseruatur, haud scio an incuria scriptorum.

Vade & uade post me

Scandalũ unde dictum Græcis

Scandalum es mihi.) Mirum quàm hæc quoq; Græca uox placuerit Christianis, quæ nobis obstaculum, seu impedimentũ sonat, ut testatur et Hieronymus in dialogo aduersus Pelagianos, σκῶλον & σκάνδαλον, à ruina dictum, quod occasio sit cadendi, si quid obstet eunti, & σκάζω claudico, quod claudus inflectens se, uideatur tendere ad ruinam. Vertere poterat, Obstaculo mihi es, etiam si Græce est μου, non μοι, id est, Meum, non mihi.

ἀντάλλαγμα

Quam dabit homo commutationem?) ἤ τί δώσει ἄνθρωπος ἀντάλλαγμα τῆς ψυχῆς αὐτοῦ, Hic ἀντάλλαγμα uocat, id, quo dato redimitur aliquid, iuxta priscorum cõmercia, quæ nõ moneta, quemadmodum hodie, sed mutua rerum permutatione cõstabant. Est igitur sensus, omnium rerum iacturam esse faciendam citius quàm uitæ. Quæ si semel pereat, nihil est tam charum, cuius permutatione possis illam redimere, quicquid dederis. Proinde nos uertimus. Aut quid dabit homo, quo redimat animã suam? Sanè animam uitam appellat. Quemadmodum & Horatius, Animæq; magnę prodigum Paulum: & in hunc certe sensum interpretatur Origenes. Sumitur enim similitudo à uita corporis quæ cuiq; charissima est, ad uitam animi, quam oportet esse multo chariorem.

Anima pro uita

De hic stantibus *Articulus additus aduerbio*

De hic stantibus.) Nonnulli Græci codices habebãt, τῶν ὧδε ἑστῶτες, id est, Sunt quidam inter hos qui hic sunt, stantes, siue sunt aliquot præsentiũ stantes. Vt articulus τῶν referatur ad aduerbium ὧδε, quemadmodũ dicimus, τοὺς νῦν, τοὺς πάλαι. Origenes homilia tertia, nonnihil philosophatur de stantibus, quasi non omnes steterint, sed ij duntaxat, qui affixi essent Christo, quasiq; non omnes essent uisuri regnum dei.

EX CAPITE DECIMOSEPTIMO.

Dissonantia in numero

T post dies sex.) De numero dierum consentit Marcus cum Matthæo, cum Lucas tradat octo fermè dies intercessisse, id ita explicat Chrysostomus, ut dicat Matthæũ ac Marcum eos tantum dies supputasse, qui medij intercesserãt inter sermonẽ habitũ, & montẽ aditũ: Lucam uero duos etiã extremos imputasse, nempe eum quo prior habitus est sermo, et eũ quo montẽ conscenderũt.

Assumpsit Iesus.) παραλαμβάνει, id est, assumit, præsentis temporis. Item paulo post.

Duxit illos.) ἀναφέρει αὐτοὺς, id est, Subducit illos, siue abducit eos. Nec est, Resplenduit sed ἔλαμψεν, id est, Fulsit siue splenduit, non ἀπέλαμψεν. Ad hæc in omnibus quæ quidem ego uiderim Græcis exemplaribus scriptum erat, non, Sicut nix, sed ὡς τὸ φῶς id est, Sicut lux, cõsentiente etiam æditione Hispaniensi. Vnde uideri poterat errore scribæ, lux mutatum in

Sicut nix & sicut lumen

tum in nix, nisi tantus esset Latinorū codicum consensus: præsertim cum alius Euangelista meminerit fullonis, cuius ars est candidare uestes. Apud Theophylactū contextus habet, sicut lux, ex cōmentarijs non liquet quid legerit, ne ex Chrysostomi quidē aut Hieronymi. Inter colores plurimū lucis habet albus, & quæ lucent candida dicūtur, ueluti luna. Faciem domini comparauit soli, qui solus aureus est, uestimenta lumini reliquo, quod candorē habet, quanquam obscuratur à sole. Quanquam Valla de his uerbosius argutatur: quæ si quis cupiat cognoscere, & si quid uidebuntur ad Euangelij sensum facere sunt in promptu. Dubiū nō est quin Origenes legerit, Sicut lumen, homilia tertia, non dissimulans interim apud Marcum non luminis, sed niuis fieri cōparationem. Itidem citat homilia xxx. Et

Cum eo loquentes.) συλλαλοῦντες, magis sonat confabulantes, ut familiare colloquium intelligamus. Et hoc loco rabula quispiam publicitus apud populū detulit Erasmi nomen qui scripsisset, Euangelia nihil aliud esse quàm fabulas aniles, cum ego nihil aliud annotassem quàm Græce uocis proprietatem, neque mutarim in uertendo uerbum colloquendi. Et hic tamen erat insignis cultu dominicali, Baccalaureus sacrosanctæ theologiæ, doctrinæ Euangelicæ præco. Non miror inter tot huius ordinis milia, existere talia portenta: illud miror, non compesci à cæteris huiusmodi labes ac dedecora, non solum ordinis sui uerum etiam totius populi Christiani. Pauloque post, *Rabula quidā notatus*

Respondens autem Petrus.) ἀποκριθεὶς, Abutitur & aliâs hoc uerbo, cum nihil præcesserit, ad quod respondeat.

In quo mihi complacui.) ἐν ᾧ εὐδόκησα. Quod Cyprianus ita reddit, in quo bene sensi: Itidem Irenæus.

Ipsum audite.) Iam iterum ea uox audita summam autoritatem arrogat Christo, unum hunc doctorē creauit ipse deus pater. Hoc autoritatis nulli Theologorū, nulli episcoporū, nulli pontificum, aut principum tributum est. Non quod his non sit parendum, sed quod Christo præcipue, & ob Christum illis, si modo Christo digna præcipient, & si sequent eorum uestigia, de quibus dictum est, Qui uos spernit me spernit, & qui uos audit, me audit. *Autoritas Christi summa. Ipsum audite*

[redacted]: Illud obiter admonendū, ubi narrat uox hæc patris audita iam baptizato domino, non additur ab Euangelistis, ipsum audite, probabile tamen & hanc partem non abfuisse, & si non fuisset prolata, sensus eam includit. In hoc enim manifesto testimonio cōmendat filium suū, ut illi fides haberetur. Vnde cultus ecclesiasticus in Epiphanijs canit publicitus, Spiritus sanctus uisus est, paterna uox audita est, Hic est filius meus dilectus, in quo mihi bene complacui, ipsum audite. Cæterū quod aiunt sese ex scribis audisse, id legitur in calce Malachiæ: Ecce mittam uobis Heliam prophetā, antequam ueniet dies domini magnus et horribilis, & conuertet cor patrum ad filios, & cor filiorū ad patres eorum, ne forte ueniam & percutiam terram anathemate. Porrò quod hic scribarū fit mentio, non sic est accipiendū, quasi quorūlibet scribarū partes fuerint ex prophetarū oraculis respōdere, sed erat hominū genus, quos Hebræi suo quodam nomine uocant, quorū hęc erat professio, ut quemadmodū olim apud Romanos in rebus dubijs ex Sibyllæ libris per aruspices responsa petebant, ita isti consulti ex prophetarū libris responderent, quos & Herodes consuluisse narratur. *Scribæ qui Iudæis*

Heliam oportet primum [redacted].) ἐλθεῖν πρῶτον, id est, Venire prius. Hic certe faciendum erat, quod aliâs facit, ut superlatiuum uerteret per comparatiuum. Sentiunt enim Heliam uenturum antequam ueniret Christus. *Primum pro prius*

Genibus prouolutus.) γονυπετῶν. Græcis unica dictio est, perinde sonans, quasi dicas, accidens ad genua. Et aliquanto post,

Incredula & peruersa.) διεστραμμένη, id est, Distorta: ac recte sanè uertit, modo recte intelligatur. Peruersum enim proprie dicitur, quod à rectitudine deflexum est.

Quousque ero.) ἕως πότε ἔσομαι, id est. Quousque tandem. Nec enim ociosa est expletiua coniunctio, sed impatientiam quandam tædij indicat. Rursus aliquanto post,

g Etincre-

Amphibologia Et increpauit eum.) Ambigit & Hieronymus utrò referendum sit eum, ad hominem an ad dæmonium. Quum enim ait, siue, subindicat uariam sententiam. Mihi magis uidetur ad dæmonium pertinere. Vnde uertendum erat illud, nō illum: certe ad dæmonium refert Chrysostomus in Cathena aurea, & hūc sequutus Remigius. Theophylactus ad puerum refert. Ex Origene & cæteris parum liquet. Illud constat Christum nusquam increpare dæmoniacos, dæmones frequenter. Nam in eo quod sequitur:

Solœcismus Quare nos non potuimus eijcere illum?) Apparet librariorū errore factum, ut illum scriptum sit pro illud. Est enim Græce αὐτό, & dæmonium præcessit.

Transi hinc.) Omissa est apud nos una uox, μετάβηθι ἐντεῦθεν ἐκεῖ, id est, Transi hinc illuc, licet alterum aduerbiū non reperiam apud Chrysostomū. Omissum arbitror ab interprete, certe apud Theophylactū est, quemadmodum & apud Origenem. Nec est,

Non eijcitur.) Sed οὐκ ἐκπορεύεται, id est, Non egreditur. Interpres legisse uidetur, ἐκβάλλεται, & ad sensum haud magni refert. Porrò quod ἐν προσευχῇ καὶ νηστείᾳ, id est, In oratione et ieiunio transtulit per orationē & ieiuniū, bene mutauit Hebraicam figurā. Nam Hebræi

In, pro per apud Hebræos ב, id est, in ut בְּיַד חֲזָקָה in manu forti, בַּיהוה in domino, utuntur pro per, ut iam admonui.

Qui didragmam accipiunt.) Bis in unica dictione peccamus: & quod per g scribimus, cum sit per ch scribenda: & quod singulari numero, ac genere fœminino proferimus, quæ est neutri & pluralis, quæ uox emendate legitur in aureo codice, atque etiam in Donatiani uoluminibus, atque etiam Constantiensi. Siquidem est Græcis τὰ δίδραχμα. Ait enim, Accipiunt: ut intelligas eos solitos à singulis accipere, & idcirco absolute dixit multitudinis nu=

Drachma mero. Est enim Græcis δραχμή, id est, Drachma, nomismatis genus, nempe sex continens

Didrachma quid obolos, minæ Atticæ centesima pars. Inde didrachmum nomismatis uocabulum duplum drachmæ, & tridrachmū & tetradrachmum. Quorum omnium meminit Iulius Pollux libro de rerum uocabulis nono. Et quod continenter sequitur,

Non soluit didrachma.) Soluit præsentis est tēporis, τελεῖ. ut intelligamus exactorem il=

Præsentis temporis natura lū, non hoc percontari, num Iesus iam soluisset uectigal, sed deberétne soluere, & an illius esset soluere. Alioqui mentitus erat Petrus, qui responderit ναί, id est, etiam. Cæterū quę Lyranus nugatur hoc loco, de didrachma ex Isidoro & Papia, quis posset absque risu legere?

— Præ[redacted] illū Iesus.) [redacted]φθασεν, id est, Occupauit [redacted]euertit. Indic[redacted] Petrum [redacted] ea de [redacted] ,sed ill[redacted] exp[redacted]tata oratione Petri anteu[redacted]. Nec est tribu=

κῆνσος census tum, sed tributa, τέλη. Nam quod addit κῆνσον, Latinam uocem Matthæus aut huius interpres usurpauit, nimirū quod res esset Latinorū, & solent plerunque res peregrinæ & aliunde inuectæ, suæ gentis uocabula secum adducere. Porrò στατήρ, tametsi ponderis quoque modus est, quem Hebræi שֶׁקֶל uocant, hoc sanè loco nummū significat, qui quatuor con=

Stater quid tinebat drachmas. Nam cum didrachmū exigeretur à singulis, Iesus staterem reddi iussit duorū nomine, suo ac Petri. Qua quidem ex re mox nata est inter discipulos disceptatio, quis primas teneret in regno cœlorū, quod Petrus æquatus Christo, cęteris antepositus uideretur. Illud obiter annotare uisum est, etiamsi ad hoc institutū proprie non pertinet, non satis intelligi mihi, quid sibi uelit, quod in hūc locū scribit Hieronymus, Dominus noster, & secundum carnem, & secundū spiritum, filius regis erat, uel ex Dauid stirpe generatus,

[redacted] uel omnipotentis uerbum patris. Ergo tributa quasi regum filius non debebat: sed qui humilitatem carnis assumpserat, debuit adimplere omnem iustitiam, nos infelices, qui Christi censemur nomine, et nihil dignū tanta facimus maiestate. Ille propter eximiam charitatem pro nobis & crucem sustinuit, & tributa reddidit, nos pro illius honore tributa non reddimus, & quasi filij regis, à uectigalibus immunes sumus. [redacted]

Excussa Augu stini sententi

EX CAPITE DECIMOOCTAVO.

Vis putas.) τίς ἄρα μείζων. Putas interpres posuit loco cõiunctionis expletiuę. Et μείζων comparatiuũ superlatiui uice positũ apparet, cũ de pluribus fiat sermo. Certe sic legit Augustinus in homilijs, quas ædidit in Matthęũ. Ac mox,

Aduocans paruulum.) προσκαλεσάμενος. Quod toties iam uertit conuocans, ut ne quid interim causer de mutato participij tẽpore. Nec est paruulũ, sed παιδίον, id est, Puellum diminutiuũ à puero. Etsi non sim nescius alicubi diminutiuum hoc usurpari pro grandi puero, tamẽ hoc sanè loco nõ fuerat ociosa diminutio. Facit enim ad emphasim, dum non solum inuitat illos ad imitationem cuiuscunque pueri, sed pueri admodum pusilli. Nec uideo, cur nõnullis puelli uocabulum mollius uideatur, cum Prudentius non ueritus sit Christum appellare pusionem, Nec Hieronymus abhorruerit à uocabulo puelli. Cur autem obscœnius sit puellus, quàm puella? Ac rursum, *Paruulus pro puero* *Puellis uox casta*

Sicut paruuli.) ὡς παιδία, id est, Sicut puelli. Atque ita citat diuus Hieronymus enarrans Esaiam: Et iterum,

Sicut paruulus iste.) ὡς τὸ παιδίον, id est, Vt puellus, siue puerulus, nam & hoc est apud probatos autores. Illud mirum, interpretem qui soleat copiam affectare, hoc loco non mutasse paruulum. Præsertim cum paruuli uocabulũ nõ admodum faciat ad sensum Christi. Siquidem paruulus esse potest, & qui natu sit grandis, cuiusmodi sunt Pumiliones, & Pygmæi, quibus à cubitali proceritate nomen est inditũ. At hic innocentiã ac simplicitatem intelligi uoluit, qua prima puericiæ ætas prædita est. Sed huiusmodi quædã uoces illa tempestate fuerant receptæ. Nec additur Iste in plerisque Græcorũ exemplaribus, nisi quod articulus, τὸ fermè tantundem efficit. Dilucidius autem uertisset in hunc modum: Nisi quis se reddiderit humilem, ut est puellus hic, hoc est tantulum, quantulus hic puer est, & deijciat semetipsum ad huius modulum. Cæterum Iesus per humilitatem corporis innuit ταπεινοφροσύνην, hoc est animi modestiam, & per corporis proceritatem significat animum elatũ. *Articuli uis*

Hic maior est in regno.) μείζων, id est, Maximus, ut paulo superius indicauimus. Nam sunt, quorũ est Origenes, qui hæc ad ipsum Christum pertinere putant, quo ut nihil humilius fuit, ita nihil maius. Nec ociose uidetur additus articulus ὁ μείζων, quasi dicas ille maximus; ad quem quo quisque propius accesserit, hoc maior erit in regno cœlorũ. Quanquam & alioqui articulus reddit maximum illum de quo disputabant apostoli. *Maior pro maximus*

De pusillis istis.) τῶν μικρῶν. Non est eadem uox Græcis, quæ modo fuit paruulorũ, παιδίων. Atque hoc duntaxat loco Origenes, uel huius potius interpres legit Pusillis, siue paruulis, cum in superioribus legat puerum. Ac paulo post,

Mola asinaria.) μύλος ὀνικός. Significat ingens saxum. Siquidem in molis saxum quod substernitur, ut alterũ quod circumagitur sustineat, Gręcis ὄνος, id est, Asinus dicitur, unde & prouerbiũ, αὐτρώνιος ὄνος, sicut in Chiliadibus annotauimus. Nec absurdũ est tamen, quod secutus est Hilarius, ut molam asinariã accipiamus quam asellus circumagat. Siquidem molæ leuiores, quas trusatiles uocant, hominis manu circũferuntur. Cæterũ grauiores à iumentis, quibus occ[illegible]tur oculi, aguntur in gyrum. Expressit aũt supplicij genus peculiare Palæstinis, ut indicat Hieronymus, quod ob enormia crimina solet exigi. Igitur ex atrocitate pœnæ crasso populo demonstrat culpæ magnitudinem. Cæterum, *Lapis molaris*

In profundũ maris.) Græce est, ἐν τῷ πελάγει τῆς θαλάσσης, id est, In Pelago maris, pro eo q̃d est in medio mari. Nam longius à litore solet esse ꝓfundius, Quandoquidẽ qui Græcas tradunt etymologias, pelagus dictũ putant, quod sit πῆλε τῆς γῆς, id est, Procul à terra, quasi telagus. Certũ igitur exitiũ duabus rebus significat, magnitudine saxi, & ꝓfunditate maris. *πέλαγος unde dictum*

Væ homini per quem.) Plerique Græcorum codices addunt ἐκείνῳ, id est, Illi. Et,

Abcide eũ.) Nõnulli codices habebãt αὐτά, id est, Ea, ut ad utrunque q̃d p̃cessit referat. Et,

κυλλός Debilem.) Est, κυλλὸν, de quo iam dictum est. Significat enim non quouis modo debilem, sed cui altera manus sit detruncata, aut alioqui manca. Et rursus,

Cum uno oculo.) Græcis uox est composita, μονόφθαλμον, quod unoculum dicere poterat, siue luscum, quemadmodum uertit alibi.

Varia lectio Venit enim filius hominis seruare quod perierat.) In nonnullis Græcis exemplaribus hæc uerba non ascribuntur, nec apud Hieronymum in cõmentarijs horum ulla est mentio, ne Origenes quidem hanc particulam attingit. In nonnullis contra reperiuntur, uelut apud Chrysostomum, Theophylactum, & Hilarium. Et,

Quæ errauit.) Græcis est, τὸ πλανώμενον, id est, Errantem. Nec est,

Quia gaudebit.) sed ὅτι χαίρει, id est, Quod gaudet, siue gaudeat. Ac paulo post,

Vt pereat unus de pusillis istis.) ἓν neutro genere, ut referat παιδίον. Vnde recte uertisset, Vnus puellus. Nec est,

Lucratus eris.) Sed ἐκέρδησας, id est, Lucrifecisti, aut Lucratus fueris. Quandoquidem peculiaris est huius temporis usus.

παρακούειν ut παρορᾶν Quod si non audierit.) ἐὰν δὲ παρακούσῃ, id est, Quod si auditũ neglexerit, atq; idem uerbũ mox repetitur. Quanquam in nõnullis priore loco erat, μὴ ἀκούσῃ, posteriori παρακούσῃ. Ac mox,

Addita coniunctio Erunt soluta & in cœlo.) Coniunctionem addidit de suo, ut superius indicatum est. In hoc autem mire philosophatur Origenes, quod hic dictum sit In cœlo, cum Petro tradantur claues regni cœlorum, ut quicquid ille soluerit, aut alligauerit in terris, id solutum aut alligatum dicatur in cœlis, non in cœlo.

πάλιν Et iterum dico uobis.) πάλιν, ἀμὴν, id est, Rursus amen dico. Neq; enim bis dixit idem, sed est initium alterius parabolæ. Rursus autem apud Latinos anceps est ut apud Græcos πάλιν. At iterum apud nos non item.

Septuagesies septies, quomodo accipiendum Vsq; septuagesies septies.) ἕως ἑβδομηκοντάκις ἑπτὰ, id est, Vsq; septuagies septem, sic enim Græca ad uerbũ reddi possunt, ut subaudias peccata aut uitia, aut simile quippiã. Nec accipiendus est numerus septuaginta septem duntaxat, sed quadringentorũ nonaginta: quandoquidẽ hanc summã efficiunt septuagies septem, interprete Theophylacto, & item Hieronymo. Nam ingentẽ numerũ posuit pro infinito, quem tropum euidenter indicauit Chrysostomus, quod probabile non sit quenq; toties offensam repetiturũ. Ita loquimur trecentos insere, pro innumeris, & milies audiui. In eadẽ sententia fuisse uidetur Hilarius quũ ait: Quanto magis oportere ostendit sine modo ac numero ueniam à nobis esse reddendã &c. Atqui septuaginta septem, non est numerus infinitus. Allusit aũt dominus ad locũ qui est Geneseos quarto. Vbi deus cõminatur ei qui occiderit Cain, pœnam septuplam. Lamech autem ait qui ipsum occidisset, daturum pœnas septuagies septies. Quem numerũ Hebræi putant nõ excedere septuaginta septem. Itidem Origenes, aut certe huius interpres in calce homiliæ sextę, uidetur accipere simpliciter errata septuaginta septem. Maior numerus bene conuenit in condonando, at in ulciscendo non item.

Rationẽ ponere.) συνᾶραι, id est, Conferre, ac simul subducere, aut suscipere cõputum. Nam id hoc loco significat ratio. Ea tollendis calculis conficiebat̃, aut certe explicandis aut cõplicandis digitis. Vnde & Terentius subducta ratione dixit. Nam quod decem milia talenta dixit, pro talentorũ, Latinitatis duntaxat iniuria factum est, sensu incolumi. Et mox:

Non haberet unde redderet.) μὴ ἔχοντος δὲ αὐτοῦ ἀποδοῦναι, id est, Cum non posset autem soluere. Siquidem ἔχω additum uerbis infinitis plerunq; significat possum. Latinissime dixisset, cum non esset soluendo. Pauloq; post:

Varia lectio Rogabat eum dicens.) Vetustissimi codices Latini scriptum habebant, orabat. Plerique Græci προσεκύνει, adorabat, pro eo quod est supplicabat: quod supplices contacta genua & genu uelut adorabant, obtestantes per numen, cui supplices curæ sunt: nonnulli παρεκάλει, id est, obsecrabat.

μακροθυμεῖν Et patientiam habe.) Græce est, μακροθύμησον, id est, Longanimis esto, siue Leni animo, pro quo multi legunt magnanimũ, & pro μακροθυμία, magnanimitas. Nam inter se natura cohærent, magno esse animo, & leni, quod uindictæ cupiditas arguat pusillum animum.

Et debitum dimisit.) τὸ δάνειον ἀφῆκεν, id est, mutuum remisit, siue æs alienum remisit. Ac paulo post:

Et suffo-

Et suffocabat eum.) Et dilucidius & fidelius erat, κρατήσας αὐτὸν, ἔπνιγεν, id est, iniecta illi manu, obtorto collo trahebat. Id enim est κρατεῖν & πνίγειν hoc loco. Nam κρατεῖν pro iniicere manum, & aliàs utuntur Euangelistæ. Porrò quod addit πνίγειν pertinet ad ui trahentem, uel in carcerem, uel ad iudicem. Item Narrarunt διεσάφησαν, id est, Indicarũt, siue aperuerunt, aut prodiderunt. Rursus:

Suffocat pro trahebat

Serue nequam.) πονηρὲ, id est, Male, siue scelests. Verum huiusmodi permulta prætereo sciens, ne morosiore diligentia molestus sim lectori. Ac mox:

Omne debitum remisi tibi.) πᾶσαν τὴν ὀφειλὴν ἐκείνην ἀφῆκα, id est, Totum illud debitum remisi. Ac subinde.

De cordibus uestris.) Hic addunt Græci τὰ παραπτώματα αὐτῶν, id est, Errata ipsorum, quod haud scio an explicãdi causa sit additum, quandoquidẽ apud Hieronymũ non additur. Etiamsi additur apud Chrysostomum, ac Theophylactum.

EX CAPITE DECIMONONO.

Si licet.) Pro licet ne, Græce dixit, magis quàm Latine, Et ἀπολῦσαι repudiare, siue abiicere. Quacunque ex causa.) κατὰ πᾶσαν αἰτίαν, id est Ex quauis causa. Nimirum illud sentientes, esse causas aliquas iustas diuortii, quemadmodũ indicat Origenes. Siquidem Moses tantum iuris permisit maritis, ut iniqua uideatur lex aduersus uxores, quibus nulla de causa licebat à marito diuertere, cum his esset potestas ob quamlibet leuem fœditatẽ abiicere uxores, tantum scripto libello repudii. Sic enim legimus Deutero. cap. xxiiii. Si acceperit homo uxorẽ, & habuerit eam, & illa non inuenerit gratiam ante oculos eius propter aliquam fœditatẽ, scribet libellũ repudii, & dabit in manu illius, & dimittet eam de domo sua. Cumque egressa alterũ maritum duxerit, & ille quoque oderit eam, dederitque ei libellum repudii, & dimiserit de domo sua, uel certe mortuus fuerit, non poterit prior maritus recipere eam in uxorem. Proinde Christũ tentant pharisæi, ut si probasset Iudęorũ repudia tam licentiosa, uideretur aduersus naturalem æquitatẽ pronunciare, quæ ethnicis quoque fauorabilis est, apud quos ius erat mutui diuortii, neque quauis tamen ex causa: sin secus, uideretur in Mosaicã legem contumeliosus. Illi putabant sibi licere quauis de causa quoties libuisset uxorem abiicere: Id Christus astringit, unicam duntaxat causam excipiens, nempe stupri. Annotauit huius dictionis ἔμφασιν, is quisquis fuit, cuius extat homilia xxxviii. inter mixtas Chrysostomi titulo. Origenes hunc edisserens locum, putat & alia crimina uel paria adulterio, uel etiam grauiora, ueluti ueneficiũ, parricidiũ, dirimere matrimoniũ. Augustinus in causa diuortii, idololatriã æquat adulterio: quod cultus idolorũ, sit adulterio misceri cum immundis spiritibus. [redacted]

Dimittere pro repudiare

Ius repudiandi immodicũ apud Hebræos

Quacunque de causa, id est, quãlibet leui

...ur fornica... ...o potissimũ ...cepta

[redacted]

Exceptionẽ argute torquet Augustinus

Diuortiū nomine tantū à nobis repertum

... Ac mox.

Masculum & fœminam.) ἄῤῥεν καὶ θῆλυ, neutri generis apud Græcos.

Amphibologia

Et dixit propter hoc dimittet homo.) Incertum erat an deus ille creator olim hoc dixerit, an Christus hæc locutus, illud adiecerit. Propter hoc relinquet homo patrem & matrem. Augustinus libro de nuptijs, & concupiscentijs secundo, capite quarto, sic accipit, quasi dixerit deus: Quod tamen, inquiens, dominus Iesus in Euangelio deum dixisse cōmemorat, quia deus utiq; per hominē dixit, quod homo prophetando prædixit. Quanq; & Genesis capite secundo, unde hæc desumpta sunt, ita referūtur hæc uerba, ut uel ab Adam dicta uideri possint, uel ab eo qui texuit orbis conditi historiam, uel ab ipso deo.

ἀπολύω καταλείπω προσκολλᾶσθαι qd proprie

Dimittet patrem & matrem.) καὶ καταλείψει. Relinquet seu deseret potius quàm dimittet. dimittimus discedentem, deserimus cui periclitanti desumus.

Et adhærebit uxori suæ.) προσκολληθήσεται, id est, Adglutinabitur. Metaphora sumpta ab his, quæ glutino sic cōmittuntur, ut putes unum esse. Annotauit emphasin uerbi Chrysostomus homilia sexagesimatertia. Ac mox:

Caro pro homine

In carnē unā apud Hebræos

Duo in carne una.) δύο εἰς σάρκα μίαν, id est, In carnem unam, hoc est, è duobus fiet unus, siue unum: quandoquidem masculus & fœmina Græcis neutri generis sunt. Annotauit hanc sermonis Hebraici formā Augustinus, libro huius argumenti septimo. Quod genus sunt & illa libro Iudicū, Et eris nobis in caput omnibus habitantibus Galaad. Item in psalmis, Esto mihi in deum protectorē. Ne articulus quidem uidetur ociosus καὶ ἔσονται οἱ δύο, hoc est, Erunt qui duo fuerant, in carnem unam. Nam totum hominē carnem uocat, ut & aliâs scriptura diuina totum hominem animam appellat. Astipulante nobis & diuo Augustino libro de ciuitate dei decimoquarto. Quod genus & illud est Pauli ad Romanos: Ex operibus legis non iustificabitur omnis caro. Quid enim est omnis caro, nisi omnes homines? Et uerbum caro factum est, id est, Sermo diuinus homo factus est. [redacted] carnem legendum esse, non in carne, demōstrauimus ex Hieronymo in scholijs nostris, quibus illum illustrauimus, ubi sic explicat Matthæi uerba, In unam dixit, non in duas. Et Cyprianus epistola libri secundi octaua, Erunt, inquit, duo in unam carnem. Et Tertullianus libro aduersus Marcionem tertio, Et suggerens Ephesijs quod in primordio de homine prædicatū est, relicturo patrem & matrem, & futuris duobus in unam carnem, id est, in Christum & ecclesiam. Rursum libro de monogamia, et erunt duo in unam carnem non tres neq; plures. Hæc admonere uisum est, ne quis hic frustra obscœni quippiam imaginetur, aut illud somniet, quod est in tabulis Græcorū, ἄρθρα ἐν ἄρθοις ἔχων. Tametsi in Genesi unde locus hic sumptus est, non est, Erunt duo, sed tantum erunt וְהָיוּ לְבָשָׂר אֶחָד Duo addidit euan

Euangelista addidit de suo

gelista explicandi gratia, aut certe interpres Grçcus adiecit, si Mattheus scripsit Hebraice, [redacted]

nis, quam apu[redacted] Platonē adducit in conuiuio. [redacted]

Coniunxit συνέζευξεν

Quod deus coniunxit.) συνέζευξεν, id est, Coniugauit, & eodem iunxit iugo. Translatum à bubus simul ducentibus idem iugū. Nos uertimus Copulauit. Et,

Ad duriciem cordis.) Græcis unica dictio est, σκληροκαρδίαν.

Non expedit nubere.) γαμῆσαι, id est, Ducere uxorem, aut certe contrahere matrimoniū siue

siue contraxisse. Nam apud Latinos, uir nõ dicitur nubere, nisi qui seruit uxori, uelut illa potius uir sit quàm ille. Etiamsi Festus Pompeius indicat olim nubere Latinis etiam uiris cõmune fuisse uerbum, quemadmodũ Græcis γαμεῖν. At apud Hebræos, ut dictum est, nõ erat mutuũ repudiandi ius, quemadmodũ apud Romanos, sed soli marito phas erat repudiare. Cuius etiam zelotypiæ mederi cogebatur uxor, fœdo horrendoq́ exemplo.

γαμεῖν Græcis anceps

Non omnes capiunt.) χωροῦσιν. Hoc loco capiunt non pollet idem quod intelligunt, siue apprehendunt, ut Lyra uidetur sensisse, qui commenti uice addidit: Quia altus est status, ad quem infirmi non possunt ascendere, sed capiunt, id est, capaces sunt: quomodo locum capacem uocamus, qui tam est spaciosus, ut possit recipere quod infertur. Ita Paulus uult dilatari Corinthios, quo se capiant. Procliue est enim intelligere quod dictum est, uerum id dictum non descendit in animos omnium, quod sint alijs affectibus occupati, ut illic non sit locus diuino consilio. Atq́ idem uerbum legis in eo quod sequitur:

Capere χωρεῖν

Qui potest capere capiat.) ὁ δυνάμενος χωρεῖν χωρείτω.

Qui facti sunt.) οἵτινες εὐνουχίσθησαν, Qui castrati sunt, siue, Qui facti sunt eunuchi. Nam eunuchi repetendũ erat. Atq́ idem uerbũ mox ipse uertit castrati sunt. Porrò εὐνοῦχος Græce sonat cubilis custos, quod barbari huiusmodi portentis suas uxores seruãdas cõmittere soleant. Porrò ui execti Spadones dicuntur. Petrus Comestor, eunuchos interpretatur bene uincentes, ab eu, bene, & nuche, uictoria, quod sit summa uictoria: quasi non sit durius uincere inanem gloriã, aut etiam pecuniæ studium aut iram. Eunuchus autem dicitur ab εὐνὴ cubile, & ἔχω, sicut, δαδοῦχος & σκηπτοῦχος. Idem Spadones interpretatur, à spata dictos: ad quam etymologiã, omnes germani, Spadones dici possint. Et hoc cõmentũ sequitur Hugo Cardinalis. Quũ tales scriptores olim sint amplexi theologi, nunc quidam Erasmum ferre non possunt. Quin Hugoni castrati dicũtur, quasi castinati. Dominus tria eunuchorũ genera distinxerat, unũ eorũ, qui natura non possunt aut non appetunt congredi cũ muliere. Alterũ eorum qui ui execantur, Tertium qui uolentes ob regnũ dei sese continent, [redacted]

Eunuchus unde dicitur

Hugonis Cardinalis taxata etymologia

Nemo detrudendus ad professionem cœlibatus

Quid me interrogas de bono.) Pleriq́ Græci codices habent τί με λέγεις ἀγαθόν, id est, Quare me uocas bonũ, sed perperã, ni fallor, ex alio euãgelio uerbis huc trãslatis. Quanq́ ad eum modũ legit Theophylactus & Hilarius. At secus Hieronymus, Origenes homilia viij. & Chrysostomus lxiiij. Apparet offensum lectorẽ parum attentum, quod non perinde uideret quadrare Christi responsum. Solus deus bonus est. Atqui belle quadrat. Non enim hic obiurgat eum, quod ipsum bonũ diceret, quanq́ bone apud Hilariũ nõ additur, sed quod homo cum esset, de bono percontaretur, cum in hominibus nihil sit boni. Porrò bonus est qui bene facit. Quod si nihil est uere boni in humanis factis, nec bonus dicetur quisquam. Quicquid enim in nobis boni est, diuini muneris est. Quod si maxime legamus, Quid me dicis bonum, nihil est necesse ut hæreticorũ interpretationẽ recipiamus, qui putãt boni cognomen in unum patrem proprie cõpetere. Imò Christus subindicat se esse deum, et ob id iuxta quorundã interpretationẽ obiurgat hominẽ, quod ei tribueret cognomẽ boni, quem nõdum crederet deum, quod haud scio an quisquã apostolorũ adhuc perfecte crediderat. Hoc loco caute legẽdus est Origenes, alioqui sermo illius resipit Arianũ quiddam, quasi ne filius quidẽ dicatur proprie bonus, nec aliter filij bonitas differat ab hominũ bonitate, nisi quod filius in omnibus bonis uicinior est patri, quàm cæteri filio. Quemadmodũ autẽ fatetur nullũ hominẽ proprie dici bonum ad cõparationẽ diuinæ bonitatis, ita putãt nullum hominis opus dici bonum, si ad diuinam iustitiam conferatur. Et perturbate uertit,

Varia lectio, qd me interrogas de bono

Bonus solus deus

Vnus est bonus deus.) οὐδεὶς ἀγαθὸς, εἰ μὴ εἷς ὁ θεός, id est, Nullus est bonus, nisi unus, nempe deus, ut ὁ sit articulus explicantis.

Locus noue expositus

Diliges proximum tuum sicut teipsum.) Origenes hunc enarrans locum homilia inter æditas octaua, testatur sibi uideri hæc uerba addita, nec esse scripta ab ipso Matthæo, idq́

Locus expensus p Origenẽ

duobus colligit argumentis. Primum quod apud Marcum, & Lucam nihil addatur huius modi, cum res alioqui eadem referatur. Deinde, cum Paulus in epistola ad Romanos cap. decimotertio testetur his uerbis: Diliges proximũ tuum sicut teipsum, summã totius legis contineri; qui conuenit, ut dicatur adhuc aliquid deesse, qui se prædicet hæc omnia præstitisse? Atq; illic deplorat librariorũ incuria, & castigatorũ uitio sic fuisse deprauata noui testamenti exemplaria, ut difficillimum sit restituere. Quanq; ob contentiosos explicuit utcunq; nodũ hunc ex Euãgelio apocrypho, quod inscribitur Hebræorũ. In quo de iuuene hæc res exponitur hunc ad modum, Dixit ad eum alter diuitum, Magister quid bonum faciens uiuam? Dixit ei, Homo leges & prophetas fac. Respondit ad eum, feci. Dixit ei: Vade uende omnia quæ possides, & diuide pauperibus, & ueni sequere me. Cœpit autem diues scalpere caput suum, & non placuit ei. Et dixit ad eum dominus: Quomodo dicis legem feci & prophetas, quoniã scriptum est in lege: Diliges proximũ tuum sicut teipsum? Et ecce multi fratres tui filij Abrahæ, amicti sunt stercore, morientes præ fame, & domus tua plena est multis bonis, & non egreditur omnino aliquid ex ea ad eos. Et conuersus dixit Simoni discipulo suo, sedẽti apud se, Simon filius Ioannę: Facilius est Camelum intrare per foramen acus, quàm diuitem in regnũ cœlorum. Ex his ratiocinatur Origenes, ut donemus sic fuisse scriptum ab Euangelista, quemadmodum nos legimus, tamen difficultatem quæstionis sic explicari posse, ut accipiamus Christum redarguisse iuuenem, credentem se legem implesse, cum id quod est caput legis præterisset, sinens pauperes inopia perire, cum ipse diues esset. Chrysostomus illud etiam addit, quod elatus esset, quod mendax, quod tentandi animo percontaretur. Verum ad hæc non quadrat id quod legimus apud Marcum, & Iesus dilexit, siue osculatus est eum. Mihi simplicius uidetur ut accipiamus adolescentem in suo genere bonum, ob imbecillitatem nondum fuisse capacem euangelicæ perfectionis. Nec est:

Euangelium apocryphũ Hebræorum

Vende omnia quæ habes.) Sed πώλησόν σου τὰ ὑπάρχοντα, id est, Vende tua, siue facultates tuas. Nec apud Hieronymum additur omnia. Nec in aureo codice, nec additur apud Græcos coniunctio &. Tantum est, Vade uende, nec sua gratia caret ἀσύνδετον.

E[illegible] Magis est dolens, siue mœstus, λυπούμενος. Et nõnulli codices habebant ϗ, πάλιν. At in emendatioribus scriptũ est πάλιν δὲ. Rursus aũt, siue, Imò iterũ dico uobis. Corrigit enim quod ante, licet mollius dictum, offenderat discipulos: idq; durius repetit.

Camelus per foramen acus

Facilius est camelum.) Diuus Hieronymus haud dubie camelum accepit pro animante, secutus opinor Origenem. Theophylactus dissentit, uolens hoc loco significare rudente nauticum, atq; id sanè magis quadrat ad foramen acus. Et apud unum Suidam, κάμιλον eo reperio significatu: post hũc Camers κάμηλον ait esse rudentem, sed nullum citat autorem. Iulius Pollux inter instrumenta nautica non meminit. Atq; hac quidem in re magis assentior Hieronymo. Nam quod istos offendit, qui ex camelo funem faciũt nauticum, nempe quod absurdũ uideatur camelum duci per foramen acus, hoc ipsum pro nobis facit. Siquidem Christus hoc exemplũ uelut ἀδύνατον proposuit. Vult enim omnino uideri impossibile, ut Camelus ingens animal, ac tortuosum, per foramen acus transeat. Quod si uidetur subabsurda collatio, meminerit alibi reprehensum à domino, qui paret eijcere festucam ex oculo fratris, quũ ipse trabem in oculo suo nõ uideat. Quid absurdius quàm hominem gestare trabem in oculo? Verum hæc sermonis absurditas ad Emphasim facit. Nec est, quod hic fabulas aniles cõminiscãtur: Hierosolymis fuisse portam cui nomen fuerit acus: aut q̃d impossibile, pro difficile positum interpretentur. Imò si diuitem interpretent̃ fidentem suis diuitijs, id quod ferè diuitum uulgus facit, ita demũ poterunt hunc explicare nodum. Atq; hunc sensum aperuit nobis Marcus capite decimo, Filij, quàm difficile, inquit, est confidentes in pecunijs in regnũ dei introire. Quod si uerum est ingentes funes nauticos Camelos uocari Græcis, apparet ab animãtis & ingentis, & distorti similitudine dictos: nisi forte ob id quod apud illos nautici funes è camelorum pilis texerentur. Neq; uero meo animo per omnia satis facit, quod Hieronymus annotauit non esse dictum à Christo, Impossibile est diuitem intrare, sed difficile. Vbi difficile ponitur, inquit, non impossibilitas prætenditur, sed raritas demõstratur: cum mox fateatur idem ab eodem dictum impossibile. Siquidem allata comparatione Cameli per foramen acus euntis, Hoc dicto, inquit, ostenditur, non

Diuites qui dicti Christo

difficile

difficile esse, sed impossibile. In dialogo aduersus Pelagianos primo, diuersa ratione explicat sese, negans esse eos diuites, qui alijs diuites fuerunt potius quàm sibi. Quin & illud per foramen acus, bifariam accipi potest, siue pro foramine quod habet acus, siue pro foramine acu facto. Postremo non est,

In regnũ cœlorũ.) Sed in regnũ dei, εἰς βασιλείαν τοῦ θεοῦ, Quanq; mihi magis probatur, quod lego apud Chrysostomũ & Hieronymũ, Regnum cœlorũ. Sentit enim diuites non esse accõmodos euangelicæ doctrinæ, quam ferè uocat regnum cœlorum.

Quis ergo poterit.) τίς ἄρα δύναται, id est, Quis nam potest, id quod supra uertit, Quis putas. Et aliquanto post,

In sede maiestatis.) τοῦ θρόνου δόξης, id est, In throno gloriæ.

Maiestas pro gloria

Centuplum accipiet.) ἑκατονταπλασίονα, quasi dicas singula centuplicata. Est enim numerus multitudinis. Et,

Vitam æternam possidebit.) κληρονομήσει, quod ad uerbum uertit aliquoties Hæreditabit. Nos circumlocuti sumus, & uitæ æternæ sortietur hæreditatem.

EX CAPITE VIGESIMO.

Simile est regnum.) ὁμοία γάρ ἐστιν, id est, Simile est enim. Cohæret enim cum superiori sententia.

Et primo mane.) ἅμα πρωὶ, id est, Ipso statim diluculo, seu primo statim diluculo, siue, Mox ut diluxit. Pauloq; post,

Ex denario diurno.) ἐκ δηναρίου τὴν ἡμέραν. Primum nihil opus erat addere Grecam prepositionẽ Ex, quũ Latini dicant conductũ denario. Diende denarius hic nummi Romani genus est, ualens treis solidos, & semissem, ut autumat Gulielmus Budæus homo nusquam nõ diligentissimus, non solum eruditissimus. Nec est diurno, sed in singulos dies, siue dietim. Vnde uerti poterat, Pactus cum operis in singulos dies denario.

Denarius

Ite & uos in uineã meam.) Meam nec est apud Græcos, nec in aureo codice. Rursum:

Quod iustum fuerit.) καὶ ὃ ἐὰν, id est, Quodcunq;, siue quicquid. Ac mox de undecima conductis hora,

Ite & uos in uineam.) In uulgatis Græcorũ exemplaribus nõ additur Meam, nec apud Theophylactum, nec apparet Hieronymũ addidisse. Nec additum comperi in exemplari Constantiensi, nisi quod pronomen explicat uim articuli τὸν ἀμπελῶνα. Præterea hoc loco addunt Græci, quod in nostris exemplaribus non habetur, καὶ ὃ ἐὰν ᾖ δίκαιον λήψεσθε, id est, Quodcunq; siue quicquid iustum fuerit, accipietis. Verum id quoniam apud Hieronymũ non additur, uideri potest ex superiori loco repetitum. Item:

Articuli uis

Acceperunt singulos denarios.) ἀνὰ δηνάριον, id est, Denariatim ut ita loquar, & singuli potius quàm singulos.

Hi nouissimi una hora fecerunt.) μίαν ὥραν ἐποίησαν, id est, Vnam horam fecerunt. Incertum an unam horam sit accusatiuus transitiuus, an temporis, hoc est, ut accipiamus eos fecisse horam, qui spacium horæ peregerint in opere, an eos fecisse opus horæ spacio.

Facere horam

Diei & æstus.) Non est æstus, sed æstum βάρος τῆς ἡμέρας καὶ τὸν καύσωνα, id est, Pondus diei, & æstum. Siquidem in Græcorũ exemplaribus magno consensu, non solum habetur καύσωνα, sed etiam additur articulus τὸν καύσωνα, ut intelligas diuersum esse sensum, quod prior particula referat ad diuturnitatẽ laboris, posterior ad difficultatẽ temporis. Siue enim allegoriã accõmodes ad Iudæos prius uocatos & ad gentes posterius, siue ad eos qui iuuenes uocantur, & ad eos qui senes: congruet pondus diei, quod Iudæi, post diutinã legis obseruationẽ uocati sunt ad euangeliũ: gentes subito ad eandem gratiã admissæ sunt. Ceterũ diei æstus est, quod sub lege magis feruebat concupiscentia, & in iuuenibus grauius est incendium libidinis & iræ, quũ hæc in senectute, quæ uespera est uitæ, remissiora sint. Non igitur est ociosa distinctio utcunq; in Latinos codices irrepsit error. Certe Augustinus sermone 59. de uerbis domini in Euangeliũ Ioannis legit æstum non æstus. Deinde,

Aestus pro æstum

Volo autem & huic.) Et redundat θέλω δὲ τούτῳ, Volo autem huic. Rursum,

Aut non licet mihi quod uolo facere.) Græci addunt ἐν τοῖς ἐμοῖς, id est, In rebus meis, tametsi potest & ad personas referri. Augustinus loco quem mox indicaui legit iuxta Græcos, de meo. Et mox:

An non licet gemina lectio

An oculus tuus nequam est &c.) Apparet aurium errore uariatam scripturã, quod εἰ si, & ἢ uel eadem uoce sint apud Græcos. Si leges, si pendere potest à superioribus oratio, ut sit sensus, num ideo mihi minus licet benigniter facere de bonis meis ut uolo, si tu oculum habeas maliciosum & inuidum? cum ego certe non possim, non esse bonus. Si legis ἢ, An uertendũ erat non Aut, ut sit sensus, Num mea benignitas in cæteros cruciat tuos oculos? Quandoquidem ex huius beneficentia nata est illius inuidentia, non ex iniuria dantis id, quod erat in pactis. Certe An habet codex aureus & Constantiensis. Etiamsi neq; nescio, neq; inficias eo, εἰ quoq; Græcis nonnunquam habere uim percontandi: neq; reclamo, si cui uetus translatio magis arridet.

εἰ nonnunquam percontandi uim habet

Multi sunt uocati.) πολλοὶ γάρ, id est, Multi enim. Et uocati & electi hoc loco nomina sunt non participia κλητοὶ ἐκλεκτοί, quæ tamen propemodum uice participiorum uidentur usurpari. Et aliquanto post,

Secreto & dixit.) Desunt in nostris aliquot uerba κατ' ἰδίαν ἐν τῇ ὁδῷ, id est, Seorsim in itinere. Quanq; hic magis quadrabat solos, quod ita uertit nonnunq;. Noluit enim ullos itineris comites præter discipulos. Et aliquanto inferius,

Sinister Εὐώνυμα

Et unus ad sinistram.) Vt ne cõmemorem interim Latinius fuisse futurum, A dextris mihi, quàm meis, Hoc loco A sinistris est ἐυωνύμων. Sic enim Græci ominis causa dicunt sinistram corporis partem ἐυώνυμα, hoc est, boni ominis: sicut poëtę furias uocant Eumenidas, ut apud Iob, Benedicere positum est pro maledicere.

Calix poculi species apud Macrobium

Potestis bibere calicem.) ποτήριον, id est, Poculum, quod tamen semper calicem uertit, cum poculũ ad unguem exprimat Græcam uocem. Poculum enim quoduis uas unde bibitur, ut ποτήριον, & ipsum à potando dictum. At calix poculi species est, quæ Græcis sua uoce κύλιξ, dicitur. Est aũt sermo prouerbialis, De eodem bibere poculo, pro eo quod est, participem esse mali: quemadmodũ fusius in Chiliadibus explicuimus. Et in emendatioribus Græcorũ exemplaribus non legitur μέλλω πίνειν, id est, Bibiturus sum, sed πίνω, id est, Bibo, ut præsens narratur, quod instabat. Atq; ita legit Chrysostomus. Insuper post hæc additur apud Græcos, καὶ τὸ βάπτισμα ὃ ἐγὼ βαπτίζομαι βαπτισθῆναι, id est, Baptismate quo ego baptizor baptizari? Nam & apud Marcũ hæc adduntur. Atq; ad hunc modum eadem mox repetuntur, Calicem quidem meũ bibetis, & baptismo quo ego baptizor baptizabimini. Verum haud scio an hæc in locum ex Marco traducta sint: id quod sæpenumero solet accidere, præsertim cum apud Hieronymũ addita non comperiam. Quanq; adduntur apud Origenem & Chrysostomum, ac Theophylactum. Deinde,

Deest in nostris

Non est meum dare

Non est meum dare uobis.) Vobis addidit aliquis de suo, apud Græcos tantum est οὐκ ἔστιν ἐμὸν δοῦναι, id est, Non est meum dare, ut sit absolutum, & intelligas totum hoc reijci in patrem, atq; ita legit Chrysostomus consentiente Theophylacto. Verum ut adderent Vobis, in causa fuit, quod sequitur: Sed quibus paratum est. Verum ea oratio ἀκέφαλος est, subaudiendum enim, id ijs continget quibus præparatum est à patre meo. Neque tamen dissimularim Hieronymum sic interpretari, ut propemodum suspicari possis, eum legisse ut nos uulgo legimus, licet patris quoq; mentionem admisceat.

Principes gentium dominantur eorũ.) ἄρχοντες τῶν ἐθνῶν κατακυριεύουσιν αὐτῶν, Cum præcesserit gentiũ, cur non repetit earum, imò cur non eis? Ac mox In eas magis quàm in eos? Nam ἔθνος neutri generis est. Nec est simpliciter Dominantur, sed κατακυριεύουσι Dominantur in eas, siue aduersus eas. Frequenter enim ea præpositio in malum sonat, quod tyranni populi malo gerant principatũ. Nec est, Qui maiores sunt, sed οἱ μεγάλοι, id est, Magni siue magnates. Siquidem id erat proprium cognomentum regis Persarum, unde Alexander magnus est dictus. Ac rursum,

Potestatem exercent.) κατεξουσιάζουσιν αὐτῶν, id est, Ius siue autoritatem exercent. Et præpositio similiter in partem malam sonat, indicans eam potestatem esse tyrannicam, & cum malo parentium esse coniunctam. Vnde in quibusdam codicibus perperam mutatum est Inter eos pro in eos. Porrò quod hic interpres Græcã uocem expressit periphrasi, poterat & in priore parte facere, dominium exercent in eos. Ac paulo post,

Quicunq; uoluerit maior fieri.) μέγας γενέσθαι, id est, Magnus fieri. Atq; ita citat Hieronymus edisserens caput Ezechielis xlv. Ne quis causificet Græcam scripturã esse uiciatã.

Non

Non uenit ministrari.) Quis unquam dixit hominem ministrari, cui ministerium exhibetur? Non hercle magis quàm benedici, de quo quis bene loquatur, aut annunciari, cui nunciatur aliquid. Atqui sic loquuntur Græci, sed Latinorũ auribus prorsus inauditum. Vertere commode poterat ad hunc modum. Non uenit ut sibi ministraretur, sed ut alijs ipse ministraret, οὐ διακονηθῆναι, ἀλλὰ διακονῆσαι. Rursum hic animam uitam appellat, non eam partem quæ est altera hominis. Rursum:

Solœcismus interpretis

Anima pro uita

Pro multis.) ἀντὶ πολλῶν. Aliud quiddam sonat Græcis, quàm Latinis: apud nos tantum opponit̃ paucis, apud illos populi multitudinẽ sonat, atq; id fermè quod Latinis sonat uulgus. Et redemptionẽ, Græce est, λύτρον, quod proprie precium significat, quo redimuntur captiui aut serui, quod Galli uocant ransonam, à uerbo λύω, quod est soluo. Deinde:

πολλοὶ Græcis nõnunquam sonat uulgus

Redemptio λύτρον

Et confestim uiderunt.) Græci nonnihil addunt uerborum, ἀνέβλεψαν αὐτῶν οἱ ὀφθαλμοί, id est, Visum receperunt illorum oculi, quod antea mentio facta sit oculorum.

ἀναβλέπειν

EX CAPITE VIGESIMO PRIMO.

AD montem oliueti.) ἐλαιῶν est, id est, Oliuarũ. Semel duntaxat in Actis apostolorum legimus montem, qui dictus est ἐλαιών, id est, Oliuetum, si modo scriptura non fallit. Etenim eadem dictio si ultima sit acuta, significat oliuetum, sin circumflexa oliuarum. Hic certe est oliuarum, propter additum articulum τῶν. Pauloq; post:

ἐλαιῶν ἐλαιών

In castellum.) εἰς τὴν κώμην. Vicum aut oppidum sonat, ne quis putet arcem esse, aut magnatis palatium, quod opinari uidetur Carrensis.

κώμη castellũ

Et confestim dimittit.) In nonnullis Græcis codicibus habetur ἀποστέλλει, præsentis temporis, ut pertineat ad discipulos. Verum quid opus erat repetere: Et dimittet eos, cum iam dixerit: Ite in castellum. Vnde mihi legendum uidetur ἀποστελεῖ, id est, Emittet, ut referatur ad iumenta, quemadmodum legitur apud Marcum capite undecimo. Atq; ita legit Chrysostomus, Theophylactus ac Hieronymus, cõsentientibus Latinis exemplaribus uetustis: neq; secus interpretatur Hilarius. Potest tamen fieri ut Matthæus aut huius interpres maluerit tempus præsens ad significandam celeritatẽ. Deinde quidam habebant, Hoc factum est: quidam, Hoc totum factum est. Neq; magni refert. Chrysostomus non addit totum, si credimus interpreti, Nam Theophylactus addit.

Dimittit eos

Dicite filiæ Sion.) Testimonium hoc sumptum est ex Zachariæ capite nono. Quanq; Euangelista nec usquequaq; cõuenit cũ Hebraica ueritate, neq; cum Septuaginta. Nam Dicite, nec est apud Hebræos, nec apud Septuaginta. Rursum quod hic dicit:

Euangelista nec cũ LXX consentit p omnia nec cum Hebræo

Venit tibi mansuetus.) Hebræis est, עָנִי, id est, pauper. Nam eadem dictio, si scribatur per י, pauperem sonat, si per ו, mansuetũ. Hebræa sic reddidit Hieronymus. Exulta satis filia Sion. Iubila filia Hierusalem: Ecce rex tuus ueniet tibi iustus & saluator. Ipse pauper & ascendens super asinam, & super pullum filium asinæ. Iuxta Septuaginta sic legimus. χαῖρε σφόδρα θύγατερ σιών, κήρυσσε θύγατερ ἱερουσαλήμ, ἰδοὺ ὁ βασιλεύς σου ἔρχεταί σοι δίκαιος καὶ σώζων αὐτός, πραΰς, καὶ ἐπιβεβηκὼς ἐπὶ ὑποζύγιον, καὶ πῶλον νέον, id est, Gaude uehementer filia Sion, prædica filia Hierusalem: ecce rex tuus ueniet tibi iustus & saluans ipsos, mansuetus, & ascendens super subiugalem & pullum nouum. Interpres legisse uidetur αὐτούς, quũ Aldina æditio habeat αὐτός. Porrò quod hic est saluator, Hebræis est נוֹשָׁע alludens ad nomen Iesu. Vnde locum hunc Iudæi iuxta historiam referunt ad Christum. Item:

Pauper pro mansueto

Sedens super asinum.) ἐπιβεβηκώς, id est, Conscensa asina. Et rursum:

Vestimenta.) Magis est togas, siue pallia, τὰ ἱμάτια, id est, summas uestes.

Osanna filio Dauid.) Non sine causa Matthæus, aut interpres, Hebraicam reliquit uo[redacted]pinor, quod peculiaris sit eius gentis acclamatio: quemadmodum apud Romanos, [redacted] pretatus est Hilarius [redacted] co sermone significatur redemptio domus Dauid: insigni nimirum lapsu, cum Hebræis id quod constat פְּדוּת redemptio dicatur, tum domus בַּיִת. Porrò Dauid cum eadem uox sit apud

apud Hebręos,quę apud Gręcos,ac Latinos,uel ab ipso quantumuis inscio sermonis Hebræi deprehendi poterat,si modo animum aduertisset. Verum cōijcio sanctum Hilarium cum hæreret ad eam uocem,ex Iudæo quopiam sciscitatū,quid apud illos sonaret osanna, atq; illum ut irrideret Christianū respōdisse,quod in buccam ueniebat, redemptio domus Dauid. Vide quid est alienis cernere oculis, alienis ambulare pedibus. At idem in expositione psalmi secundi,non probat ullam interpretationem ueteris instrumenti, præter eam quæ fertur esse Septuaginta,propterea quod Bresith בְּרֵאשִׁית quæ prima uox est libri Geneseos apud Hebræos tria significet,in principio,in filio,& in capite. Nimirum sic est humanum ingenium,tantum probat quisq;,quantū se confidit assequi posse. Græce utcunq; nouerat Hilarius. Nam prodidit Hieronymus,huic aurulam modo Græcanicę literaturę fuisse gustatam. Et idcirco Græcorū flosculis libenter ornat sua cōmentaria. Verum cum literas Hebraicas prorsus ignoraret, interpretationi Septuaginta nihil uolebat accedere. Porrò diuus Augustinus,quoniā ne is quidem Græce ad plenum sciebat,non probat Hieronymi studium,qui nouū testamentū ex Gręcorum fontibus,uel uerterit,uel emendarit. Quanq; hoc utcunq; tolerandum putat,propterea quod collatis codicibus deprehendisset Hieronymianā in ea re fidem. Nam Augustinus Græcas literas puer utcunq; degustarat, ad quas senex redire coactus est: quandoquidē & Epiphanij Græcū de hæresibus librum ut potuit,est imitatus. Cæterū Hebræi sermonis quoniam prorsus erat ignarus, ferendum non putat,ut Hieronymus quicquam ex Hebræorū fontibus mutaret, idq; cum fidem hominis in nouo testamento iam haberet cōpertam. Et tamen hic ipse, qui uetat Hieronymū trium linguarū egregie peritum,quicq; innouare in sacris libris,plurimos locos annotauit in uoluminibus instrumenti ueteris,atq; id sanè non ex Hebræorū,sed Latinorū, & Græcorum exemplaribus,quod genus illud libro ex numeris,adducto loco, Et omnem multitudinem mulierum,quæ nō nouit concubitū masculi,uiuificate. Mox subijcit, Nusquam certius apparet Hebræa locutione mulieres etiam dici uirgines solere. Sed qui nam id appareт,nisi uocem Hebræam proferat? Quod si cōtigisset Augustino linguarū peritia,quæ Hieronymo,nō dubitasset facere,quod illum facere uetat. At hodie magni quidam,ut sibi uidentur,theologi,cum ne Latine quidem sciant,omnis antiquę,bonæq; literaturę rudes, & ob id hostes,nihil admisceri uelint diuinis literis,nisi quod ab ipsis possit intelligi. Verū quemadmodum Hebrææ literæ ab Hilario neglectæ sui cōtemptum ultæ sunt in osanna, ita passim his temporibus ulciscuntur sui neglectum bonæ literę,dum subinde impingunt nusquam non hærent,nusquā non labuntur,& æruditis uiris de se uel risum uel cōmiserationem excitant. Hęc nequaq; dicta sunt in contumeliā ordinis theologici,sed in quosdam parum dignos hoc ordine. Sed ut ad rem redeamus, Hieronymus indicat hunc locū sumptum ex psalmo cxvij. in quo præter alia,quæ manifeste de Christo dicta reperiuntur, hoc quoq; legitur: O domine salūum me fac,ó domine bene prosperare: benedictus qui uenit in nomine domini. Porrò pro eo quod habetur in Septuaginta: O domine saluū me fac,in Hebræo legitur אָנָּא יְהוָה הוֹשִׁיעָה נָּא, quod manifestius interpretatus est Symmachus, dicens: Obsecro domine,saluum me fac obsecro. Siquidem הוֹשִׁיעָה saluifica significat, & נָא interiectio est apud Hebræos,uelut efflagitantis,aut obtestantis.

Hilarius non uult mutari Septuaginta interpretationem

Hilarius leuiter Græce doctus

Augustinus senex redijt ad Græcas literas

Augustinus ex Latinis æstimat Hebræa nō ex fonte

Osanna quid

Benedictus qui uenit.) εὐλογητός. Hæc uox passim occurrit in arcanis literis, aliena quidem à sermone Latino: nec est tamen quam illius uice subdamus, nisi placeret dicere, laudandus,aut laudatus. Græcis εὖ λέγει benedicit aliquis illum, de quo bene prædicat, & is benedicitur,de quo est honesta fama. Quemadmodum & benefacit aliquis illum,in quem confert beneficium. Et bene passus dicitur ille,qui beneficio fuerit adiutus. Quod dictum est de benedicere, & benedictus,idem dictum puta de maledicere,& maledictus. [redacted] Equidem arbitror ad hanc formam pertinere,quod Augustinus in annotandis tropis ueteris testamenti citat ex Deuteronomij capite undecimo: Quæ fecit uirtutem Aegyptiorū. Atq; is putat perperam à Latinis

Benedictus,id est,quod laudatus

à Latinis uirtutem uerti in uirtuti, cum sensus sit: Virtutem Aegyptiorũ ad nihilum redactam, uidelicet non animaduertens idioma Græci sermonis, quod an cum Hebræis conueniat, non satis habeo compertum. Mirum autem cur hic non agnouerit idioma sermonis, seu Græci, seu Hebraici, cum mox libro sexto, adducat exemplum, quo dictum est: Ancillam tuam facias, pro ancillæ tuæ facias.

Facere illam Græce, pro facere illi

Qui uenit in nomine domini.) ὁ ἐρχόμενος, Ille qu[illegible] uenturus erat siue est. Potest enim esse futuri temporis, atq; ita legitur in aureo codice, suffragantibus & Donatianicis.

Propheta à Nazareth.) ὁ ἀπὸ ναζαρὲθ, id est, ille Nazarenus. Ac quod paulo post adducit:

Mensas numulariorum.) κολυβιστῶν, qui ijdem trapezitæ uocantur. Porrò testimonium, quod adducit, sumptũ est ex Esaiæ capite quinquagesimosexto: Domus enim mea domus orationis uocabitur cunctis gentibus, Consentientibus & Septuaginta.

κολυβισαὶ

Ex ore lactentium & infantium.) Sumptum est ex Psalmo octauo. Porrò quod hic uertit Infantium, Græce est νηπίων, quod hactenus uertit, paruulos.

Abijt foras extra ciuitatem.) ἐξῆλθεν ἔξω τῆς πόλεως. Quid opus erat foras? Exiuit è ciuitate, sat erat, aut abijt extra ciuitatem. Ac subinde:

Et mansit ibi.) ηὐλίσθη, quasi dicas, stabulauit, hoc est, diuersatus est. Vnde illud in Actis apostolorum, συναυλιζόμενος, de quo suo dicemus loco. Pauloq; post:

αὐλίζεσθαι

Fici arborem.) συκῆν μίαν, id est, Ficum quandam. Siquidẽ Hebræi unum pro quodam usurpant. Interpres addidit arborẽ, ne de fructu acciperemus, ob quod aliàs atq; adeo mox uertit ficulneam, nõ satis probato apud Latinos uocabulo, quum ficulnus sit appositiuũ à ficu, quemadmodum quernus à quercu. Nec est:

Vnũ pro quodam ponunt Hebræi

Ficulnea, an Latinum

Secus uiam.) sed ἐπὶ τῆς ὁδοῦ, id est, In uia, Hæc est illa ficus cuius folijs nonnulli suam obtegunt inscitiam: cum ea signarit magis istos qui cultu, qui titulis, qui spendidis uerbis sanctimoniam præ se ferunt, cum uita nõ respondeat. At isti sedulo cauent, ne quid bonarum attingant literarum: & dicunt quàm possunt insulsissime, ne quid affinitatis habeant cum hac ficu. Cæterũ ista ratione maxime in ficum incidunt. Audio incultam ac sordidam orationem, expecto uitam simplicem, & innocentem, hoc est fructum, quem orationis species, id est, folia pollicebãtur. Vbi propius uentum est Sardanapalos inuenio, inuenio Midas ac Satrapas: Omnia tyrannica: solus sermo refert apostolos. Hæc est illa ficus, quam odit & execratur Christus: cui si putet elata doctrina, & fastuosa eloquentia, quanto magis oderit arrogantẽ, ac superciliosam inscitiam, & sanctimoniæ fuco personatam infantiam? Verum hæc ut πάρεργα, missa faciamus.

Allegoria ficus perperam accepta multis

Quomodo continuo aruit.) In uulgatis Græcorum codicibus repetitur ficus, sed à librarijs, ut opinor, additum: quandoquidem in uetustis exemplaribus non repetitur, nec apud Hieronymum.

Addita uox

[illegible] non hæsitaueri[illegible]) μ[illegible]κριθῆτε, id est, Non [illegible]udicaueritis. Etenim qui diffidit, dispicit ac diiudicat. Ac mox, τὸ τῆς συκῆς ποιήσετε, id est, id quod accidit ficui facietis. Deinde:

Tolle & iacta.) ἄρθητι καὶ βλήθητι, id est, Tollere ac mittere passiue, quasi dicas tollitor, ac proijcitor. Et rursum aliquanto post:

In qua potestate.) Vtrobiq; potestas hic Græcis est ἐξουσία, quod ius & autoritatem significat, non potentiam, aut uires. Item:

Potestas ἐξουσία

Cogitabant inter se.) παρ᾽ ἑαυτοῖς, id est, Apud sese. Et aliquanto post:

Omnes enim habebãt Ioannem.) Emendati codices Græcorũ habent ἔχουσιν, id est, Habent, ut referatur ad ipsos Pharisæos ita cogitantes, suffragante Latino codice Corsendonensi, atq; item aureo, consentientibus & duobus Donatianicis, deniq; Constantiensi.

Habẽt Ioannẽ non habebant

Nec ego dicam uobis.) Dico ex Græcorũ codicum & aurei codicis autoritate.

Dico pro dicam

In uineam meam.) ἐν τῷ ἀμπελῶνί μου, id est, In uinea mea, suffragantibus & uetustissimis Latinorum exemplaribus. Et ibidem:

Eo domine.) In Græcis legitur Ego domine, non eo. Qui sermo est sese præsto, ac promptum offerentis ad quiduis. Ita puer Samuel quum se uocatum crederet ab Heli, dicebat: Ecce ego, pro quo Latini dicunt, Eccum, siue præsto sum. Origenes legit ναὶ κύριε, id est, Etiam domine. In nonnullis tamen Græcis reperio pro ἐγὼ ὑπάγω, id est, abeo, sed ut arbitror ad Latinorum exemplaria castigatis.

Ego domine

πρῶτος pro prior

Et dicunt ei, primus.) πρῶτος. Augustinus annotans idioma sermonis Hebraici, libro sexto, cõmonstrauit hic improprie positum superlatiuum, cum de duobus fiat sermo. Nisi quod illic Nouissimus scriptum est, lapsu, ni fallor, memorię, nisi malumus id scribæ imputare, qui putarit & illic Nouissimus scribendum, quod superius de nouissimo facta sit mentio in parabola uineæ. Atqui Nouissimus scriptum comperi in exemplari quod exhibuit Constantia, ut casu factũ uideri non queat. Vnde colligitur aut narrationis diuersum fuisse ordinem in his libris quos habuit Augustinus, aut nouissimũ dictũ, de quo primum facta sit mentio. Is enim à præsenti loco nouissimus est, hoc est, extremus. Quemadmodũ à patre sursum genealogiã supputanti, nouissimus est tritauus, ita qui primus erat in proponẽdo, nouissimus est in responsione. Hieronymus meminit utriusque lectionis, sed hãc qua nos utimur magis probat, quam eum & fuisse sequutũ liquet ex ipsius interpretatione, ut accipiamus Iudæos ex ipsorũ responsione coargui. Et tamẽ si cui placet altera lectio sic nodum explicat, ut dicat Iudæos peruerse respondisse, quod intelligerent se captari quæstiuncula. Atqui cur hic uitent captionem cum in proxima parabola respõdeant, malos male perdet. Obiter et illud indicabitur. Quũ hic locus ex Hieronymo referatur in Catena aurea, nec in his cõmentarijs illius quos habemus reperiatur, nec alibi in eius scriptis, certe quod meminerim, argumentũ est hos fuisse decurtatos, quam suspitionem meam & aliâs significaui. Diuus Hilarius primum & alterũ dictum esse putat pro maiore natu & minore. Ac mox:

Augustini opinio excussa

Hieronymi cõmentarios in Matthæũ uideri decurtatos

Meretrices præcedunt

Meretrices præcedent.) προάγουσιν, Præcedunt præsentis temporis, suffragantibus uetustis exemplaribus Latinis, cumq; his aureo codice & Constantiensi. Sentit enim illas esse promptiores ad accipiendam Euangelij doctrinam. Nec est:

In regno dei.) Sed in regnũ dei. Græcis exemplaribus suffragatur codex aureus.

Et fodit in ea torcular.) ληνόν. Nam lacunis olim effossis, uinũ recens expressum excipiebatur. Vnde & alibi lacum uertit. Hinc Bacchus poëtis Lenæus dicitur. Ac paulo post:

Verebũtur forte filium. forte additũ perperam Matthæo

Verebuntur forte filium meum.) Forte, nec est apud Græcos, nec in uetustis Latinorũ exemplaribus, nec in aureo codice, ne in Constantiensi quidem, qui mihi postremus contigit, nec apud Hieronymum. Additũ apparet à quopiam, qui uerebatur, ne deus aut mentitus uideretur, qui futurũ dixerit quod non euenit, aut inscius futuri. Quasi uero necesse sit, ut per omnia quadrent, et, ut aiunt, ad amussim parabolæ. Quędam admiscentur ut expleatur narrationis ordo, id quod testatur et Augustinus in opere De doctrina Christiana. Locus hic à duobus impetitus est graui calumnia, qui cõtendunt ab Euangelistis scriptum fuisse: Forte uerebuntur: uidelicet à Matthæo hoc loco, & à Marco capite xij. sed uocem erasam à falsarijs nescio quibus, præsertim cum apud Lucam capite uigesimo, sine controuersia addatur forsan, ἴσως. Primum non hoc, opinor, exiget à me quisquam, ut quicquid plus minus ue sit apud aliquem Euangelistã, id ad cæteros ilico transferatur. Præterea pro me facit codicum Gręcorũ omnium consensus. Ad hæc Latinorũ ferè omnium, quos ego sanè uiderim, pręsertim emendatiorũ. Consentit & æditio Basiliensis, quam fratres Amorbachij è uetustissimis exemplaribus nobis summa fide dederunt. Ac ne Hieronymus quidem hunc locum enarrans, usquam admiscet aduerbium forte. De quo mox plura dicam. Certe Origenes exponẽs hunc Matthæi locum, tota enarratione declarat se legisse quod nos legimus. Siquidẽ homilia xix. mouet huiusmodi quæstionẽ: Cum paterfamiliâs deus dixerit, Verebuntur filium meum, & exitus doceat illos nõ fuisse reueritos, apparet deum ignorasse quid esset futurũ. Huius quæstionis nodum ita soluit, ut dicat id quod in genere dictum est, Reuerebũtur filium meum, constare, Propterea quod aliqui qui Christum amplexi sunt, non illum occiderunt, sed reueriti sunt. Nimirum hoc agit Origenes, ut si deus prædixit futurũ, quod non euenit, aut ignorarit quid esset futurũ, aut mentitus sit. Cumq; inter tractandũ subinde repetat Euangelistæ uerba, nusquam tamen addit forte: ut id casu factum uideri nõ possit. Nec aliter quæstionẽ hanc ingreditur Hieronymus, quàm Origenes. Porrò, inquit, quod iungitur, Verebuntur filium meũ, non de ignorantia uenit. Quid enim nesciat paterfamiliâs, qui hoc loco deus pater intelligitur? Ex his nimirum liquet hoc offendi Hieronymũ, quod secus euenit, quàm pater familiâs euenturũ prædixerat. Sed apertius pro nobis facit, quod legitur eodem in loco apud eundem Hieronymũ, Interrogemus Arium et Eunomium, Ecce pater dicitur ignorare, & sententiã temperat, et quantũ in uobis

Parabolæ non necesse est ut cõgruant per omnia

uobis est, probatur esse mentitus. Si legit hic Hieronymus, Forte reuerebũtur filium meũ, potuisset uideri inscius futuri deus, mentitus uideri nõ poterat. Nam qui sic loquitur, Cras forte rex appellet: si non appulerit, nemini dicetur mentitus, cum nihil certi pronunciarit. Quid est igitur temperare sententiam? Relinquere locum resipiscentiæ, dum sermone suo spem aliquam sibi reliquã esse significat. Verum illud aduersum nos facere uidetur, quod Hieronymus meminit de ambigẽdo: sed semper, inquit, deus ambigere dicitur. Etenim qui hoc animo dicit aliquid futurũ, ut animum addat, aut spem faciat, is nimirũ uidetur ambigere. Sic enim deprecamur pro uapulaturis, Posthac erit bonæ frugi. Et cum animum addimus, dicimus: Posthac non cõmittes, ut quisquã te officio superet, aut Dabis operam, ut hunc lapsum officio penses. Ad eũdem modum deus, cum præsciret Iudæos interfecturos filium suum, tamen ut admoneat illos, quid facere debeãt, ita loquitur, quasi spes esset fore, ut reueriti filium tandem resipiscerẽt, qui toties prophetas occiderãt. Ac rursus pro diuersa parte stare uidetur Chrysostomus homilia sexagesimanona. Nam hunc obijciunt. Ad hoc ita respodeo. Primum fieri potest, ut hic, forte, interpres addiderit de suo. Fieri potest, ut Chrysostomus aduerbiũ hoc, retulerit ex Luca: quemadmodũ enarrans Matthæũ, è Luca retulit, De domo et familia Dauid, quod apud Matthæũ in contextu nõ erat. Deniq; quod ad sensum attinet, nihil est in Chrysostomo, quod cogat addi Forte. Cũ enim ait: Nõ ignorantis certe, absit hoc enim, sed magnitudinẽ peccati uolentis ostendere, cuius nullam unq; satisfactionem ostendere potuerunt: magis uidetur ignorare qui prædicit futurũ quod futurum non est, quàm qui dicit, Forte futurũ est. Item magis ostendit magnitudinẽ peccati, qui hoc dicit futurũ, quod omnino fieri debuit, quàm qui dicit, Forte facient. Probabile est igitur apud Chrysostomũ Grecum non addi forte, quondo nec apud Theophylactum additur. Cęterũ similia loca quæ proferuntur ex prophetis, Si forte uel ipsi audiant, &, Si forte quiescant, non est in Græcis ἴσως, sed ἐὰν ἄρα. Quid sit apud Hebræos nescio. Porrò quod addit Hieronymus in cõmentarijs simile quiddam haberi, & in Euangelio, Forte uerebuntur filium meũ, non dubium est, quin ex Luca citarit, sensum referens potius, quàm uerba. Hæc uisum est asscribere, non quod absurdum existimem, si quod addit Lucas, & hic adiectum esset, sed ut integritatem lectionis, ac nostram industriam à calumnijs defendam. Illud non omittam, quod legimus in cõmentariolo Hieronymi, quo locum hũc explanat: Sed semper ambigere dicitur deus, suspicor librariorũ uitio, pro Sæpe, mutatum Semper. Neque enim semper sic loquitur in sacris literis deus. *Locus à calumnia defensus*

Dixerunt intra se.) ἐν ἑαυτοῖς. Græcis quidem anceps est sermo, utrum sentiat intra se, an inter se. Quanquam accommodatius est inter se, ut intelligas illos colloquio conspirasse aduersus filium. Nec est:

Et habebimus hæreditat.) Sed κατασχῶμεν, id est, Occupemus, siue obtineamus, aut ut legit Chrysostomus: Vt possideamus. Ac subinde:

Et eiecerunt extra uineam.) ἔξω τοῦ ἀμπελῶνος. Latinius erat, E uinea, pro Extra uineã: etiamsi Qu. Curtius scripsit, extra munimenta se uoluit. Et in, *Eijcere extra uineam*

Male perdet.) Græcus addidit αὐτοὺς, id est, Eos, iuxtra morem Hebræorum, Latinus interpres recte omisit.

In caput anguli.) εἰς κεφαλὴν γωνίας. Hebraica figura dixit: Factus est in caput, pro eo quod erat, Cœpit esse caput anguli. Vnde Paulus scribens Corinthijs, uocat eum ἀκρογωνιαῖον, id est, Summũ in angulo. Is enim solidissimus, ac maximus sit oportet, qui parietem utrunq; committat, & contineat. Et rursus ibidem:

A domino factum est istud.) Istud, siue hoc, non pertinet ad totum hoc quod præcessit, sed uel ad caput, uel ad angulum: quod utrunque Græcis sit generis fœminini, uelut αὕτη *Factũ est istud caput, aut angulus iste* [redacted] Similiter id quod sequitur: [redacted] c enim [redacted] re, quantũ ad huius rei probationẽ attinet: Et iste lapis donum est donatum a deo ædifi[redacted]o u[redacted] et admirabile caput in oculis nostris, qui possumus eum uidere oculis mentis. Qui [redacted]rysostomum Latine reddidit, ita uertit, ut nos uulgo legimus. Mihi tamen subolet Chrysostomũ ad lapidem angularem retulisse pronomen, qui duos maxime inter se dissi-

dentes populos in eandem religionem coagmentarit, quando ita ſcribit: Et ut uideāt nihil horum deo eſſe aduerſum,ſed ualde acceptum atque gratum,mirabile præterea ſtuporiſq; plenum à domino factum eſſe,ſubiunxit,lapidem. Hæc & quæ ſequūtur,ſi cōferas lector, uidebitur Chryſoſtomus de lapide loqui, quamuis interpres, aut fortaſſis ſcriba, ſequutus ſuam memoriam,lectionem perturbarit. Subindicat enim Chryſoſtomus doctores Iudęorum uoluiſſe ædificare,ſed abſque lapide Chriſto,qui connecteret utrunq; populum. Atq; hęc ex cōiectura duntaxat diuinamus,certius iudicaturi,ſi Gręci codicis eſſet copia. Certe manifeſtum eſt Theophylactū legere factum eſſe, & mirabilem, referre ad angulum. Sic enim exponit, ἡ γωνία δὲ αὕτη θαυμαστή ἐστι, καὶ παρὰ κυρίου ἐγένετο, id eſt, Hic autem angulus admirabilis eſt,et à deo factus. Iam quid Hieronymus uerterit ex Hebræo,non ſatis liquet cum cōſtet pleraq; eius uolumina fuiſſe deprauata à ſciolis ſcribis: nec ipſis uoluminibus inter ſe conſentiētibus. Proinde fieri poteſt, ut ex ſua memoria repoſuerit, illud factum eſt iſtud,& hoc eſt mirabile. Quod ſi maxime demus ita uerſum ab Hieronymo,tamen iſtud ad caput referri poteſt, hoc eſt,ad Chriſtum. Nec eſt neceſſe ut ad complexum orationis, quæ præceſſit, referatur. Certe Hieronymus enarrans Pſalmū cxvij. legit & exponit hunc in modum: Et eſt mirabilis in oculis noſtris. Non in illorum,qui eum reprobauerūt,ſed in noſtris,qui eum credendo ſuſcepimus. Hactenus Hieronymus. In genere nobiſcum facit Auguſtinus,tametſi locus mendo non caret ni fallor. Ipſe ſermonis tenor docet ſic eſſe legendum, id eſt, caput anguli à domino factus eſt. Quod ſi maxime legimus,factum eſt ei, tamen quæ ſequūtur arguunt quid ſenſerit. Sequūtur enim hæc. Quamuis enim hoc non eſſet factus,niſi fuiſſet paſſus,non tamen hoc ab eis à quibus paſſus eſt,factus eſt. Quin & Arnobius,Mirabilis refert ad lapidem,nō ad complexum ſermonis. Et ipſum,inquit,lapidem mirabilem in ſuis oculis habentes,confitentur &c. Porrò ſiue referas ad lapidem,ſiue ad caput,ſiue ad angulum,ſenſus eſt idem, & ad Chriſtum pertinet. Cum tot autores tam graues ſequutus ſim in annotatione mea,cum ſenſus optime quadret ad noſtram lectionē, tamen extitit quidam, qui tragicis uerbis exaggerauit hic inextricabilem errorem meum, ex Hebręi ſermonis idiomate petens huiuſmodi ſolutionem. Hebræi,inquit,cum careant neutro genere,abutūtur fœminino. Huius generis eſſe quod legitur Ioſue capite tertio: In hoc ſcietis: Cum Hebręis ſit, In hac ſcietis. Et Pſal. xl. In hoc cognoui,pro, In hac cognoui. Porrò Pſal. xxvi. interpres etiam Hebraicū genus reliquit, Vnam petij à domino hanc requiram. In hāc fermè ſententiā ille. Quæ ut demus maxime eſſe uera, nihil aliud efficiunt, niſi ut intelligamus ſic poſſe legi, ac uerti,quemadmodū habet æditio uulgata. Non conſequitur autem,ut neceſſe ſit,cum cōmodior etiam ſit ſenſus,ut ad caput ſeu angulū,hoc eſt, ad Chriſtum referatur,quemadmodū faciunt probatiſſimi interpretes. Vbi eſt igitur error ille inextricabilis, ac periculoſus, niſi hic nouus Hebræus ſuccurriſſet? Addam ridiculum quiddam: A duobus ut dixi,locus hic fuit impetitus, quorum prior confeſſus eſt apud Hebræos ſic haberi, quemadmodū ego notaram, alter affirmat contrà haberi, uterq; ſe profitetur ſcire Hebraice, & uterq; ſuam ſententiam ſcriptis euulgauit, & interim Eraſmus uocatur intractabilis,qui diffidat talibus monitoribus. Atq; ego ſanè uix unquam duos uidi, qui in re Hebraica conſentirent,ſiue hoc linguæ,ſiue hominum eſt uitium. Porrò teſtimonium cōflatum eſt è duobus locis,prior pars è Pſalmo centeſimodecimoſeptimo, ſecunda ex Eſaia capite uigeſimooctauo. Nempe ea quæ mox ſubſequitur: Qui ceciderit ſuper lapidem &c. Non quod dominus referat uerba prophetæ,ſed quod ad illa alludens uelut interpretetur. Nam propheta ſic loquitur,iuxta translationem Septuaginta, Qui crediderit, non confundetur. Ex quo colligitur ſenſus contrarius: Qui non crediderit, confundetur. Non credere impingere eſt, & confundi conteri.

Calumniator taxatus ſine nomine

Calūniator à calumniatore ex diametro diſſentiens

Iuſticia regni cœlorum

Quia auferetur.) ὅτι, Quia. Quod interpres aliquot locis recte prætermiſit, [redacted]

Facienti fructus eius.) Eius ad regnum refertur, non ad deum, αὐτῆς, quod Græca [illegible] gentibus per ſe liquet. Pauloq; poſt,

Tenere.) κρατῆσαι, quod melius capere, ſiue manus iniĳcere. Et,

Sicut prophetam.) Commodius erat, Tanquam prophetam, ſiue Velut prophetam. In

uetuſtiſſi

uetustissimo exemplari, nempe Corsendoncẽsi, scriptum reperi, Habent, præsentis temporis uerbo. Quanquam hoc sanè loco duriusculum est & refragabatur alter codex, nempe Paulinæ bibliothecæ. Certe Græcis est εἶχον.

EX CAPITE VIGESIMOSECVNDO.

T altilia.) καὶ σιτιστά. Belle respondet uox Latina Græcæ. Vt enim altilia ab alendo dicuntur, ita σιτιστὰ ἀ σιτίζω, quod est cibo, siue nutrio. Irenæus, aut huius interpres, alicubi uertit, saginata. Cæterum, Occisa, parum apte reddidit: nam τεθυμένα, magis sonat Immolata, aut certe mactata, quod olim in nuptijs sacris epulis agerentur conuiuia. Cæterum,

In uillam suam.) Non admodum incõmode εἰς τὸν ἴδιον ἀγρὸν, id est, In propriũ agrum, ut uerbo reddam uerbum, aut In rus suũ, ut sensum magis exprimam. Porrò uilla domus est in agro. Et aliquanto inferius. Villa domus agri

Et egressi serui eius. ἐκεῖνοι, id est, Illi, non eius. Nec est,

Quos inuenerunt. Sed ὅσους, id est, Quotquot repererunt. Ad hæc:

Malos ac bonos.) Græce est, πονηρούς τε καὶ ἀγαθούς, id est, Malosq; ac bonos, si quis ad uerbũ reddi uelit. Aut si Latinè, Seu malos seu bonos, ut intelligas nullo delectu. Nam hic est sensus, ut boni pertineat ad Iudæos, qui sibi & hodie uidentur boni, mali ad gentes. Ex Iudæorum enim affectu loquutus est Christus, cum utri[illegible] fuerint mali. Ac mox,

Et impletæ sunt nuptiæ discumbentium.) Interpre[illegible] Græcum genitiuũ reliquit, cum dicere debuerit, Discumbentibus. Neq; eni[illegible] est eum affectasse Vergilij more loqui, Implentur ueteris Bacchi, pinguisq; ferinæ. Iam quanq; alicubi licet reperire, Implentur ueteris Bacchi, Totam Siciliam impleuit nominis sui, & impleuit socios spei, haud tamẽ inuenias, Domus impletur hominum, ut iam cõtemnas amphibologiã. Deniq; patiar interpretem hic affectasse Liuiano more uoluisse loqui, nisi aliâs sic impingit ad eundem lapidem ut nulla sit excusatio. De tenebris exterioribus, iam ante dictũ est. In nonnullis Græcis codicibus sic legitur, δήσαντες αὐτοῦ πόδας καὶ χεῖρας, ἄρατε αὐτὸν, ἐκβάλετε εἰς τὸ σκότος, id est, Ligatis manibus ac pedibus eius, tollite eum eijcite in tenebras &c. Ac rursum, Vocati & electi, nomina sunt Græcis, non participia, κλητοὶ καὶ ἐκλεκτοὶ, cum paulo ante fuerit κεκλημένοις, Dicite inuitatis. Genitiuus rei non personæ

Vt eum caperent.) παγιδεύσωσιν, id est, Illaquearent. παγὶς enim laqueus quo feram capimus, aut auem. Cæterum Herodianos appellat milites Herodis. Is fuit Antipatri filius, quem alienigenam ac proselytum Augustus præfecerat Iudæis dato regno, ut ab ijs imperatoris Romani nomine tributa colligeret. In hac sentẽtia uideo fuisse Hieronymum, qui cum res erat haud mecum illi qui locum hunc calumniatus est. Theophylactus putat Herodianos dictos, nõ quod essent illius ministri, sed factio quæpiam Iudæorũ affirmantium Herodem esse Christum, quod homo nõ Iudæus apud Iudæos regnaret omnium primus nempe filius Antipatri, quod ridiculum putat Hieronymus. Verũ pharisæi contendebant Iudæorũ populum, qui decimas solueret, essetq; deo dicatus, non debere soluere tributum Cæsari, nec prophanis parêre legibus. Herodiani contra principis sui negocium agebant. Proinde simul adeunt Christum, uni pariter utriq; molientes insidias, ut quicquid respondisset, alterutri factioni redderet obnoxius. Chrysostomus putat Theodam et Iudam quorum mẽtio fit in actis ob id interisse, quod negarent tributũ oportere pendi Cæsari. Huius autem dogmatis autor fuit Iudas quidam Gaulonites, qui Essenis, Sadduceis et Pharisæis, quartam sectam adiunxit, Vide Iosephum libro antiquitatũ 18. cap. 2. Herodiani qui Capere παγιδεύειν

Cognita autem Iesus nequitia.) πονηρίαν, id est, Malicia, seu uersutia. Nam nequitia magis ad libidinem pertinet. Deinde cur non potius dixit inscriptio, quàm superscriptio? cum Græce sit, ἐπιγραφή. Ac paulo post,

Reddite igitur Cæsari.) Mire Christus temperauit responsum: rogatus insidiose de re mundana, iubet ostendi numisma, uelut ignotũ: ubi ostensum est, sic agit quasi non agnoscat imaginem, neque inscriptionem. Quod ubi didicit ab illis, non dixit absolute, Reddite quæ sunt Cæsaris Cæsari, sed, Reddite igitur. Quasi diceret, si uerum est quod dicitis, hæc esse Cæsaris, soluite illi quod illius est. Neq; enim continuo quicquid imaginem habet Cæsaris, debetur Cæsari, aut principi. Fortassis alienius fuerit admonere Græcam uocem ἀπό Cæsaris imago Cæsari debitũ tributum

δοτε, esse ancipitem, quod accipi possit, Reddite, uel redditis, ut intelligamus Christum arrepta occasione notasse uitam illorum, qui solliciti quid deberetur Cæsari, non illud potius curabant quid deberetur deo. Redditis Cęsari quod illius habet imaginem, & illud reddite deo, quod dei habet inscriptionem, atque imaginem, nempe animam.

Si quis mortuus fuerit non habens filium.) ita magno consensu habēt omnes Latini codices, quos mihi uidere contigit, etiam uetusti ac manu descripti, quum Græci constanter habeant, μὴ ἔχων τέκνα, id est, non habens liberos. Deuteronomij 25. pro liberis habetur semen, hoc est posteritas. Fortassis apud Hebræos nomen non transibat ad posteros nisi per masculos, alioqui Græcis τέκνον tam filia dicitur quàm filius. Et apud Latinos liberorum parens dicitur is quoq; cui unica proles est. Quisquis enim orbus non est, liberorum parens dicitur. Apud Marcū ca. duodecimo habetur τέκνα, & interpres uertit filios. Fortassis hic sciolus aliquis metuens, ne mulier unius filij mater cogeretur fratri coniugis defuncti nubere, filios mutauit in filium, quum hæc cauillatio sit planè sophistica. Ad sensum enim nihil refert, utrum dicas, non reliquit filium, an non reliquit filios, propterea quod hic non agitur de numero sed de specie. Itaq; filios non habere dicitur, qui nullam habet prolem.

Noua interpretatio Neq; nubent, neq; nubentur.) Neq; temporis ratio seruata est, neq; latinitatis. Nam Græce est, ὅτε γαμοῦσιν, ὅτε ἐκγαμίζονται, id est, Neq; ducunt uxores, neq; nuptum dantur: ut γαμοῦσιν pertineat ad sponsos, & ἐκγαμίζονται ad puellas. Quis enim unquam audiuit nubuntur? Quan[illegible] schematis gratia, quæ & ipsa seruari poterat. Neque ducunt uxores, neq; d[illegible] Augustinus in cōmentario in sermonem domini in mōte habitum primo, legit, Neq; nubent, neq; ducent uxores. Sed arbitror locum à librarijs deprauatum. Rursum sermone primo, de uerbis apostoli, nisi quod hic deprauatoris incogitantia Nubent legitur non nubunt, quū sequatur, ducūt, nō ducent, nempe iuxta Græcos. Deprauasset & hunc locum, si fuisset attentus. Consimiliter adducit hunc locū & Ambrosius in expositione Psalmi cxviij. sermone undecimo: Neq; nubunt, neq; uxores ducunt. Non enim designat tempus, sed uitæ genus exprimit

[illegible] Nubunt, [illegible] nubent

Sed erunt f.a. pro sunt Sed erunt sicut angeli dei.) ἀλλ' ὡς ἄγγελοι θεοῦ εἰσί, id est, Velut angeli dei sunt. Atq; ad eum modum comperi scriptum, et in uetustis exemplaribus Latinis, nominatim in aureo, tum in uetustissimo quod exhibuit in hūc usum ecclesia diui Pauli Londinensis. Atq; item in eo quod exhibuerunt canonici collegij Corsendoncensis in Brabantia. Postremo quod præbuit collegium Constantiense. Ex quo satis, opinor, liquet in superioribus uerbis tempus librarij uitio mutatum. Offendit lectorem aliquem, quod resurrectio nondum accidisset, atque ea gratia futurum tempus magis conuenire. At Christus indicat resurrectionis tempus iam adesse. Sic enim resurrectioni destinatos uocat resurrectionem, sicut euangelicam sequentes doctrinam uocat regnum cœlorum. Post apparebit in nobis resurrectio, at interim peragitur in nobis resurrectionis negociū. Quin & Origenis interpres ita uertit homilia uigesima secunda. In resurrectione neque nubunt, neq; uxores accipiunt, sed sunt sicut angeli in cœlo. Itaq; paulo post repetit, ne quis casum esse caussetur.

Regnū cœlorum apud nos

Non est deus mortuorum.) In exemplaribus quæ mihi uidere contigit, repetebatur hæc uox Deus, οὐκ ἔστιν ὁ θεός, θεὸς νεκρῶν, id est, Non est deus, deus mortuorum. Verum idem non reperio apud ullum interpretem. Vnde coniectādum est, quod erat subaudiendum id abs quopiam adiectum fuisse, nisi quod Theophylactus ut legit, ita repetit, enarrans, deus, deus.

φιμόω Quod silentium imposuisset.) ἐφίμωσεν, id est, Obturasset os siue occlusisset os. Et in Paulo, Non alligabis boui, est οὐ φιμώσεις, Non occludes os. Nec est,

Legis doctor.) sed νομικός, id est, Qui uersatur in negocijs legalibus, ad uerbum sonat legalis, siue legitimus, etiamsi non damno quod uertit interpres. Nec est,

Ex toto corde.) Sed in toto corde, ἐν ὅλῃ τῇ καρδίᾳ, Etiamsi apud Græcos, ac Latinos [illegible] peruacanea est præpositio. Et rursum non est,

Hoc est maximū & primum.) Sed πρώτη καὶ μεγάλη, id est, Primum ac magnum, quanq; hic primum dixit præcipuum. Hilarius legit, quod est magnum ac primum.

Sicut te ipsum ὡς apud Græcos Sicut teipsum.) ὡς σεαυτόν. Græcis unicum aduerbium est ὡς, quod nos uix duodecim reddimus. [illegible]

[redacted]. Porrò quod interpres uertit Proximum, Græce est τὸν πλησίον. Eam uocem frequenter obuiam in sacris literis, ne quis ut parum Latinam fastidiat, est apud Suetonium in Othone. Alij febrim simulasse aiunt, eamq; excusationem proximis mandasse, nisi quod apud Græcos familiares duntaxat dicuntur οἱ πλησίον. Familiaritatis autem est hęrere lateri. Nec est,

[redacted] *Aristoteles facit bonorũ ordines* [redacted] *Proximus* [redacted]

Vniuersa lex.) Sed tota, ὅλος ὁ νόμος.

EX CAPITE VIGESIMOTERTIO.

SVper cathedram Moysi.) ἐπὶ τῆς μωσέως καθέδρας, id est, In Moysi sede. Porrò pro Sederunt rectius diceretur Sedent, siue Consederunt, quemadmodũ adducit Augustinus aduersus Faustum lib. xvi. cap. xxix. In his enim uerbis sic usurpamus uocem præteriti temporis, ut intelligamus actum etiamnum manentem, uelut in Stetit, & appropinquauit. Hunc locũ quidam eò torquent, quasi parendum sit omnibus, quæ præcipiunt episcopi, aut præpositi, etiam impij, ob muneris autoritatem: cum Christus de ijs loquatur, qui recte docerent legem Mosaicam, non qui suis constitutiunculis illaquearent homines. Ita nunc quoq; fortassis audiendus sit episcopus, qui recte doceat Euangelium, etiamsi ipse parum euangelice uiuat. Cæterum quis ferat eos aduersus Christi doctrinã, pro suo cõmodo fixis, ac refixis legibus, meram tyrannidem exercentes in populum, suoq; quæstu ac maiestate metientes omnia: Qui constitutiunculis ad quæstum, ad tyrannidem excogitatis irretiunt populũ, non sedent in cathedra euangelica, sed in cathedra Simonis magi, aut Caiphæ. Atq; hoc ita dictum sit de malis episcopis, qui utinam nulli sint usquam, ut bonorũ autoritati nulla in parte derogetur. Id adijcere superuacaneum erat, nisi hoc seculo nihil non arroderet calumnia.

Cathedra Moysi quomodo accipienda sit [redacted]

Excipit bonos à nota

Quæcunque dixerint uobis, seruate.) Apud Græcos additur una dictio ὅσα ἂν εἴπωσιν ὑμῖν τηρεῖν τηρεῖτε, id est, Quæcunq; dixerint uobis seruare, seruate. Positum est autem dixerint Gręco more, pro Iusserint.

Vt uideantur ab hominibus.) πρὸς τὸ θεαθῆναι τοῖς ἀνθρώποις, id est, Ad hoc ut spectentur hominibus, hoc est, Spectaculo sint hominibus, siue conspicui sint. Conuenit enim spectaculi uerbum histrionibus, ut & superius indicatum est. Cæterũ φυλακτήριον phylacterium Gręca uox Latinis est conseruatoriũ, quod in his seruatur memoria legis, à uerbo φυλάττω, quasi sic præstarẽt, id quod deus iubet per Mosen, seruari præcepta sua. Nam huius superstitionis occasionem sumpsisse uidẽtur partim ex Deutero. cap. xvi. Audi Israël, dominus deus uester, deus unus est. Diliges dominũ deum tuum ex toto corde tuo, & ex tota anima tua, & ex tota fortitudine tua. Eruntq; uerba hęc, quæ ego pręcipio tibi hodie, in corde tuo, & narrabis ea filijs tuis, & meditaberis sedens in domo tua, & ambulans in itinere, dormiens atq; consurgens. Et ligabis ea quasi signum in manu tua. Eruntq; & mouebuntur inter oculos tuos, scribesq; ea in limine, & ostijs domus tuæ. Proinde pharisæi, quo uiderentur admodum obseruãtes legis, scribebant Decalogum in membranis, ceu duobus uoluminibus, quorum alterum fronti coronæ uice circumponebant, alterum brachio: ut siue quò manum porrigerent essent in conspectu, siue caput mouissent ob oculos essent. Itaq; personati sese plebis, ac muliercularũ oculis uenditabant. Hunc morem testatur Hieronymus ad suam usque ætatem durasse apud Iudæos, Persas ac Babylonios, atque eos qui id facerent apud illos habitos ceu religiosos. [redacted] Partim ex Numerorũ cap. xvi. Legimus enim illic hũc in modũ: Loquere filijs Israël, & dices ad eos, ut faciant sibi fimbrias per angulos quatuor palliorũ, ponentes in eis uittas hyacinthinas, quas cum uiderint recordẽtur omnium mandatorum domini. Siquidem hinc hypocritæ captantes auram popularem, atque ex mulierculis sectantes lucra, faciebãt grãdes fimbrias, & acutissimas in eis spinas ligabant, quo uidelicet ambulantes, aut sedentes aliquando pungerentur, nec sinerentur usquam obliuisci legum.

Phylacteria quæ

[redacted] quo quisq; latiores fimbrias circumferret, hoc religiosior habebatur apud superstitiosos

Ac magnificant fimbrias.) Græcis additur hic, τῶν ἱματίων αὐτῶν, id est, Vestimentorum, siue palliorum suorum. Etiamsi Latinius erat Dilatant.

Primos recubitus.) Græcis iucundior est elocutio per dictiones compositas πρωτοκλισίαν καὶ πρωτοκαθεδρίαν, quasi dicas, Præcubitum. Et præsidentiam. Et,

Nolite uocari rabbi.) Græcis in nonnullis exemplaribus congeminatur ῥαββὶ ῥαββί, id est, Rabbi rabbi. Ad eundem modum et Iudas salutat dominũ, Rabbi rabbi. Videtur autẽ ea conduplicatio apud Hebræos honoris aliquid habere, Vnde morem hunc exprimens Christus, Nõ omnis, inquit, qui dicit mihi domine domine intrabit. Et hodie sacerdotes & episcopos honoris gratia bis dominos facimus, Quanq; nec apud Hieronymũ, nec apud Origenem, nec apud Chrysostomũ, nec apud Theophylactum huiusce rei certum inuenio uestigiũ. Augustinus in Annotationibus troporum ueteris instrumenti, cõmonstrat uarie conduplicari dictionem apud Hebræos, aliquoties ita significari multidudinem, aut distributionem. Quod genus est illud in Exodo, iuxta ueterẽ æditionẽ, Et colligebant aceruos aceruos, quasi dicas aceruatim. Nonnunq; indicari uehementiã, quale est illud apud Hieremiam, Ficus bonas bonas, & ficus malas malas. Interim generalitatis habet significationem: Quod genus illud in Leuitico: Homo homo si male dixerit deum, suum peccatũ accipiet, pro eo quod erat, Homo quicunq; is fuerit. Item in Numeris, Viri uiri, si præuaricata fuerit uxor eius. Huic affine tropo est, quod Latini quoq; passim usurpant, Vt ut, pro utcunq;: ubi ubi, pro ubicunq;: qualis qualis, pro qualiscunq;. Item cum ter beatum uocant, magnopere beatum. Iam de tropo sermonis, qui sic accipiendus est, nõ ut intelligamus uetitum quocunq; modo uocari magistros, sed certo modo uetari, diligenter & copiose disputat Augustinus sermone de uerbis domini, ex Matthæo xi.

Cõduplicatur dictio uarie apud Hebræos

[redacted] Addunt Græci, ὁ χριστός: id est, Qui est Christus. Eadem [redacted] post repetitur. Nec uocemini magistri. Si rabbi idem sonat quod [redacted] tur idem bis dixisse, cum paulo superius dixerit: Nolite uocari rabbi [redacted] ptoris est uocabulũ, nempe qui docet: unde & apud Hebræos רב à multitudine scientiarũ dicta est uox. Et nonnulli Græcorũ codices non utrobiq; repetũt, Vnus est magister uester καθηγητὴς, sed priore loco habent, διδάσκαλος, quod doctorẽ sonat, & respondet uocabulo rabbi. In altero ponitur καθηγητὴς, quod gubernatorẽ ac moderatorẽ uitæ significat.

Rabbi

καθηγητὴς διδάσκαλος

Qui clauditis.) ὅτι κλείετε, id est, Quia clauditis, non qui, suffragante & Paulino codice Latino

Quia clauditis, non qui

Latino, & eo quem sequuti sunt fratres Amerbachij. In Constantiensi rasura declarabat scriptum fuisse quia. Ac mox item,

Qui circuitis mare.) ὅτι περιάγετε, id est, Quia circumitis, ut paulo superius, ὅτι κατεσθίετε quod utrobicꝫ librariorũ errore factum apparet, quancꝫ id ad sensum haud magni refert.

Prolixæ preces

Orationes longas orantes.) Græce est, καὶ προφάσει μακρὰ προσευχόμενοι, id est, ut ad uerbum reddam, Et prætextu longum orantes, hoc est, Sub prætextu longæ precationis, qua sanctimoniæ uenabantur opinionem. Sic enim uertit eadem apud Marcum, sub obtentu longæ orationis. Et apud Lucam, Simulantes orationẽ longam, Interpres Origenis uertit, Longa occasione orãtes. Is autẽ legisse uidetur μακρᾷ dandi casu. Necꝫ uero est ociosa coniunctio καὶ. Sentit enim illos hoc grauius esse puniendos, quod non solũ explerent uentres suos facultatibus uiduarũ, quarum tenuitati magis debebant subuenire, uerumetiã rem impiam facerent, prætextu pietatis, id quod diligenter annotauit et Chrysostomus [redacted], taxat hoc loco Chrysostomus.

Mare et aridam.) Hebraico more terram, aridam uocat יַבָּשָׁה Et proselytus Grǽca uox est, προσήλυτος, nobis aduena. Sic enim dicebatur Hebræis, quem ex aliena natione in suæ legis consortium recepissent, illi uocant גֵּר Ac mox:

Duplo filij gehennæ quomodo accipiendi

Et facitis eum filium gehennæ duplo, quàm uos.) Græce est διπλότερον ὑμῶν, id est, Duplicius quàm uos estis. Quasi utricꝫ sint duplici nomine filij gehennæ, uerum hic aduena magis quàm illi. Ita citat Augustinus libro secũdo contra literas Petiliani cap. lxxij. Facitis eum filium gehennæ duplicius quàm uos. Id enim sonat sermo Græcus. Etiamsi secus interpretantur omnes: nempe ut intelligamus illos uno duntaxat nomine malos esse, quod non seruarent legem, in qua nati essent: aduenã gemino nomine, primum quod ethnicus, & idololatra, mox nec Iudæus probus, dum relabitur in uitã pristinam, & ex malo ethnico fit peior Iudæus. Fortassis & hoc ad nostros mores pertinet, [redacted]. Non quod hoc non sit optãdum omnibus nobis, ut omnes Iudæi resipiscant: Sed quod quidam ex ea re suæ gloriæ cõsulunt, nec ea uia pelliciunt, qua oportet, & pellectum nõ ea docent, quæ uere sunt Christianismi. Nam qui fieri potest, ut alios reddamus Christianos, nisi prius ipsi fuerimus Christiani? Fit igitur aliquoties, ut pro scelerato Iudæo, sceleratiorẽ habeamus Christianũ, cuius rei uel Hispaniæ testes esse possunt. Et sunt qui nouo exemplo armis Christianos faciant, sub religionis ampliandæ prætextu, suis opibus, suæcꝫ ditioni consulentes. Nihil agetur his rebus, nisi negocium animo pure Christiano suscipiatur. Huic confine est, quod monachorũ nonnulli faciunt, qui partim astu, partim studio pietatis, sed abscꝫ iudicio, quos possunt ad suũ quiscꝫ uitæ institutũ pelliciunt, prǽsertim quos augurentur sibi futuros usui: ac miris technis rudi simplicicꝫ insidiantur ætati, quæ nondum nouit, necꝫ se, necꝫ ueram religionem.

Iudæi Baptizati

Turcæ quõ uincendi

Pueros nõ pelliciendos arte neq; ui cõpellendos ad [redacted] uitã monastica

Debitor est.) ὀφείλει Debet, hoc est, reus est, ac pœnæ debitor: quod lex uetet iurare per nomen dei. Totus autem hic locus pertinet ad eos, qui quod caput est omnis religionis, tacent apud populum, [redacted].

Cõtra eos qui humana prædicant potius quàm quæ sunt Christi

Stulti & cæci.) Apud Græcos repetitur & in altero loco μωροὶ καὶ τυφλοί.

Qui mundatis.) ὅτι καθαρίζετε, id est, Quia mundatis, consentientibus & nostris emendatioribus, præsertim aureo. Cæterum:

Quod intus est calicis, & quod deforis.) Quæ Græce pure dicuntur, parum munde reddidit Latine, τὸ ἔξωθεν καὶ τὸ ἐντός. Vertere poterat, Exteriorem populi partem, & id quod intus est. Nec est,

Mundicies pharisaica

Pleni estis.) Sed plena sunt γέμουσιν, ut pertineat non ad pharisæos, sed ad poculum & catinum. Consentiunt Latini codices uetusti cum Græcis exemplaribus. In Constantiensi deprauator ueram lectionem eraserat. Nam sensus est, Pocula & patinas pharisæis foris esse nitidas, ac bene lotas: Cæterum ipsum uinum ipsoscꝫ cibos esse immundos, utpote partos rapinis, & fraude: atque hanc immundiciam præcipue uitãdam ijs qui uere mundi uideri uellent. Id cum quidam non intelligerent, ἀδικίαν, id est, Iniusticiam, uerterunt in

Immundit.

Immundiciam. Quanquam in nonnullis exemplaribus ἀκρασίαν, id est, Intemperantiam inuenio, quomodo legisse uidetur Origenes. Noster interpres legisse uidetur ἀκαθαρσίαν. In summa uidetur hic locus apud Chrysostomũ, & alios ueteres uarius habitus fuisse. Augustinus sermone trigesimo legit, Pleni estis dolo & rapina, sed Lucam opinor edisserens. Porrò paropsis Græcis patella est, aut disculus, quo apponitur cibus aut condimentum. Quandoquidem apud Italos sua cuique patella apponitur, distributo in partes conuiuio. Parsimonia comunem patinam inuenit. Legitur & parapsis eodem sensu apud Suidam, uocem dictam apparet à rotunditate, flexuq́.

Paropsis & parapsis

Quia similes estis.) Germana lectio apud nos durat, haud scio quo casu, Cum in,

Qui mundatis.) fuerit deprauata in multis. Et,

Dealbatis.) est κεκονιασμένοις, id est, Incrustatis, quod opus albarium dicitur. Incrustantur enim gypso, aut calce. Et φαίνεσθε Paretis: Cur non potius apparetis, siue uidemini?

Opus albariũ

Qui ædificatis.) ὅτι οἰκοδομεῖτε, id est, Quia ædificatis. Vt dissimulem,

Si fuissemus non essemus.) Pro, si fuissemus, non fuissemus, cum Græci idem uerbum repetatur, ἦμεν οὐκ ἦμεν, siue ut in quibusdam est scriptum ἤμεθα ἤμεθα. Merito mouet hoc loco quæstionẽ Origenes, cur imprecetur hoc nomine, uæ pharisæis. Neq; enim ideo sunt execrandi quod extruerent monumenta prophetarũ, neq; in hoc quod ab homicidis prophetarũ essent progeniti: cum in altero sit officium, alterũ non sit in manu nostra unde nascamur. Verum ideo reprehendũtur, quod ad simulãdam sanctimoniã extruerent monumenta sanctorũ, & falsò negarent se consensuros fuisse in illorũ cædem, si ijsdem temporibus uixissent, cum re ipsa declararent se crudelius etiam sæuituros fuisse in prophetas, cum ipsum Christum pararent occidere. Addit illud Chrysost. illos haudquaquam studio erga prophetas extruxisse monumenta illorũ, sed ne non extaret trophæum, ac uestigiũ egregij facinoris à maioribus patrati, atq; ita deterrerentur cæteri à libertate reprehẽdendi. Cæterum de Zacharia filio Barachiæ, quæstio est impeditior, neq; prorsus adhuc à quoquã explicata. Quidam fabulam adducunt ex apocryphis libris, fuisse in templo certum locũ designatũ, ubi inter sacra peragenda consisterent uirgines, in eo dum staret Maria mater Iesu, iam autẽ constabat eam peperisse, nec uulgus intelligebat diuinitus concepisse, id populus indigne ferebat. Hic cum à Zacharia patre Ioannis defenderetur, per tumultum interfectũ fuisse inter ædem posteriorẽ & altare. Ita fermè Origenes, eadem fermè Hieronymus, nisi quod hic uariat, dicens Zachariam patrem Ioannis Baptistæ ideo fuisse occisum, quod Christi prædicarit aduentum. Alij referunt ad Zachariam Barachiæ filium, qui in duodecim prophetis habetur undecimus. Verum quanquã in hoc patris nomen cõsentit, tamen parum est uerisimile, quod huiusmodi nihil reperiatur in historijs diuinis de Zacharia propheta. Ad hæc cum illis tẽporibus uix extiterint ullæ templi ruinæ. Tertia opinio propior uero est, ut intelligamus de Zacharia filio Ioiadæ, quẽ in libris Regũ, & Paralipomenon, occidit rex Ioas inter aram & templum. Res & nomen conuenit, solum patris nomen reclamat, quod is Ioiadæ filius scribatur, non Barachiæ. Ex hac postrema difficultate bifariã elabuntur. Hieronymus testatur in Euangelio Nazarenorum, cum hæc refertur historia, Zachariam nõ Barachiæ dici filium, sed Ioiadæ: nimirum innuens in codicibus librariorum errore prod[illegible] aliam aperit fenestram, uidelicet, Barachiam binominem, eundem Ioiadam dictum fuisse.

Locus obscurus explicatus

Zacharias filius Barachiæ quis

Nomen pro nomine

Genimina uiperarum.) γεννήματα, quod superius recte uerterat, Progenies.

Quæ occidis prophetas.) ἡ ἀποκτείνουσα. Quoniã participio præsæntis temporis est usus, & sermo Christi ad utrunq; tempus respicit, accipi potest actus citra tẽporis certam rationem, perinde quasi dicas, Interfectrix prophetarũ, quæ & occidisti, & occidis, & occisura es. Hoc ideo admonui, quod uideam Origenem uehemẽter torqueri, quo explicet rationẽ historiæ, cũ nusq; legamus Hierosolymis occisos, aut lapidatos prophetas plures. Opinor & Hierusalem nomine, quæ caput erat Iudææ, totã intelligi regionem. Nec est,

Verbum præsentis tẽporis
Actus sine tempo ris ratione

Ecce relinquetur.) Futuro tempore, sed præsenti, ἀφίεται, id est, Relinquitur, suffragantibus & uetustis Latinorum exemplaribus.

Ecce relinquitur, non relinquetur

Et sub alas suas.) Suas addidit de suo nescio quis. Nam nec apud Græcos est, nec in aureo codice, nec in Constantiensi.

Ex capite

EX CAPITE VIGESIMOQVARTO.

Ipse autem respondens dixit.) Apud Græcos non est, Ipse, nec respondens, Nihil enim interrogabant discipuli, sed, Iesus autem dixit illis. Nec est,

Videtis hæc?) sed οὐ βλέπετε ταῦτα, Ita legit & Theophylactus, id est, Nonne uidetis hæc. Et,

Non relinquetur hic lapis.) Hic, hoc loco aduerbium est ὧδε, id est, In hac structura. Siquidem hoc animo discipuli ostendebant structuras templi, ut Christus commotus operis magnificentia, mutaret sententiam, nec sineret euenire, quod euenturum paulo ante prædixerat: aut certe sentiebant, opus esse maius, aut munitius, quàm ut quisquam posset demoliri.

In montem olíueti.) ἐλαιῶν, id est, Oliuarum. Et mox, Secreto, κατ' ἰδίαν, id est, Seorsim, siue Priuatim. hoc est, Semotis turbis. Et aliquanto inferius:

Prælia & opiniones præliorum.) πολέμους καὶ ἀκοὰς πολέμων, id est, Bella, & rumores, siue famam bellorũ. Siquidem ἀκοάς, ad uerbum sonat auditiones. Interpres nullum facit discrimen inter prælium & bellum. Deinde opinio nõnunq; pro fama reperitur usurpatum, sed cum ad hominem refertur, non cum ad rem. Alioquin opinio belli est, quoties putatur esse bellum, cum non sit. Est autem rumor belli nonnunq; tristior ipso bello. *Opinio belli, pro rumore belli*

Oportet enim hæc fieri.) Pro hæc, Græci legunt τὰ πάντα, id est, Omnia.

Sed nondum est finis.) Nonnulli codices habebant, ἔσαι, id est, Erit finis.

Pestilentiæ & fames.) Iocundam uocum affinitatem latinus interpres non potuit reddere in λιμοὶ, & λοιμοὶ, quæ scriptura magis quàm pronũciatione discerni possunt. Deinde in tribus dictionibus gratiam habet ὁμοιοτέλευτον, λιμοὶ, λοιμοὶ, σεισμοί. Et ad harmoniam facit τὸ ἀσύνδετον. Et Pseudoprophetæ unica dictio est cõposita, quam uulgus illiteratũ diuidit ψευδοπροφῆται. Nec significat prophetã mendacem, sed qui falso nomine propheta uocetur, cum non sit: sicut ψευδαπόστολοι, qui sibi uindicant eum titulum falsò. *λιμὸς fames λοιμος pestis*

Quoniam abundabit iniquitas.) διὰ τὸ πληθυνθῆναι τὴν ἀνομίαν ψυχήσεται ἡ ἀγάπη τῶν πολλῶν. Verbum infinitũ præteriti temporis, quoniam adhæret uerbo futuri temporis, transit & ipsum in uim futuri. Quanquam cõmodius uertisset per participium ad hunc modum, Multiplicata iniquitate frigescet charitas multorum, ut locis aliquot citat diuus Hieronymus. Nisi quod hic præpositionis uis non redditur, διὰ τό, quæ facit ut intelligamus frigus charitatis, non aliunde proficisci, quàm ex magnitudine iniquitatis.

Et tunc ueniet consummatio.) τέλος, quod hactenus uertit, finis. Et paulo superius, & hic addidit articulum, τὸ τέλος, quasi dicas, ille finis qui expectabatur. Facit enim articulus ut certum aliquem finem intelligas.

A Daniele.) διὰ δανιὴλ, id est, per Danielem. Est autem locus apud hunc prophetã in calce capitis noni, Consummabit autẽ pactum multis hebdomada una, & in dimidio hebdomadis deficiet hostia, & sacrificium, Et erit in templo abominatio desolationis, & usque ad consummationem & finem perseuerabit desolatio. Porrò quod Græcus appellat βδέλυγμα, id est, Abominationem, siue execrationem, hoc loco idolum intelligitur, interprete Hieronymo. Idq; nonnulli de statua Adriani Cæsaris interpretantur, quæ usque ad ætatem Hieronymi steterit in eo loco, in quo antea fuerat sanctum sanctorum, & ob id addit Desolationis, quod templum dirutum fuerit. Et nonnulli codices habebant, τὰ ἐκ τῆς οἰκίας id est, Res domesticas, siue supellectilem domesticam. *Daniel citatus à Christo* *Adrianus subuerit sanctũ sanctorum*

In tecto.) ἐπὶ τοῦ δώματος, aut cœnaculum intelligit, aut ipsum tectum, in quo ueteres inambulabant. Cæterum non est simpliciter:

Non reuertatur.) sed μὴ ἐπιστρεψάτω ὀπίσω, id est, Ne redeat retro, hoc est & latinius, & apertius, ne rursum redeat. Nec est,

Tollere tunicam.) sed τὰ ἱμάτια, id est, uestimenta, siue pallia, hoc est, summas uestes. Quanquam Hilarius legit tunicam.

Prægnantibus & nutrientibus.) Prægnãtibus recte mutauit, & Latinius extulit, quàm si Græca ut sunt reddidisset, ταῖς ἐν γαστρὶ ἐχούσαις, id est, In utero habentibus, ut aliàs solet transferre. Cæterum Nutrientibus, Græce est accõmodatius θηλαζούσαις, lactantibus, siue mamma nutrientibus, quod θηλὴ papillam fœmineæ mammæ significat. Vnde Augustinus

nus edisserens Psalmum trigesimũnonum, Mammantibus dixit, pro nutrientibus. Itidem citat libro de Triade 9. cap. 9. iuxta fidem ueterum exemplariũ manu descriptorũ. Nec est,

Iter sabbati Hyeme uel sabbato.) sed χειμῶν@ μηδὲ ἐν σαββάτῳ, id est, Hyeme neq; sabbato. Hyems ad iter faciendũ incõmoda est. Et sabbatis nefas erat Iudęis iter facere, nisi ad pauca stadia. Sentit enim Christus celerrime, ac procul esse fugiendum, ideoq; cauendũ, ne quid obstet celeritati fugæ. Magna pars euangelicæ intelligentiæ in tropis est sita.

Vsque modo.) μέχρι τοῦ νῦν, id est, Vsque ad præsens tempus, aut quod apertius erat, Vsque nunc, etiam si parum latinum & hoc.

Negationes tres pro una Neq; fiet.) οὐδὲ οὐ μὴ γένηται, id est, Neq; fiat, ut sit abominantis. Quanq; uideo illos non nunquam his uerbis abuti pro futuro, si gemina præcedat negatio οὐ μὴ. Porrò congeries trium negationum emphasim habet negandi.

Nisi breuiati fuissent.) ἐκολοβώθησαν, id est, Decurtati fuissent, cum aliquid amputatur, ac præciditur. Vnde Græcis κολοβῶται dicuntur, qui uerba trunca, ac dimidiata pronunciant. Nec est, Fieret salua.) sed οὐκ ἂν ἐσώθη, id est, Nequaquam esset seruata, siue Haudquaquam fuisset incolumis omnis caro. Ac rursum Hebræorũ more carnẽ pro

Caro pro toto homine homine posuit, tametsi absolutius quiddam habet caro: ueluti cum Latini, omnes mortales pro omnes homines dicunt. Sunt enim mortales, qui homines non sunt: & caro est, quæ non sit hominis. Illud haud scio, an sit admonendum,

hic ὧδε Ecce hic Christus.) Hic aduerbiũ esse, non pronomen, ὧδε. & ὁ χριστός, Ille Christus, ut certum aliquem intelligas. Elegantior autem est sermo, non addito uerbo est, quod non additur in aureo codice. In Constantiẽsi quidam inter uersus ascripserat barbarica manu, est. Neq; enim significat quemuis unctum è multis, sed unicum illum, qui ab omnibus expectabatur. Hunc locum enarrãs diuus Augustinus in Quæstionibus euangelicis, recte quidem interpretatur, his uerbis excludi schismata hæreticorum, sed cauendum est, ne ad nos quoq; pertineant, qui nobis orthodoxi uidemu[illegible]

Christus omniũ maxime cõmunis Ceremoniæ non damnatæ sed harum fiducia

[illegible]

Sicut fulgur.) ὥσπερ ἀστραπὴ. Nihil fulgure celerius, & quanq; fulgur non pertingit ab oriente usq; ad occidentẽ, tamen nobis ita uidetur. Certe breuissimo tempore immensum conficit spacium. De fulgore solis nõ potest accipi: sol enim paulatim oritur, eiusq; aduentus diu præsentitur antequã appareat. Deniq; ἀστραπὴ nihil aliud sonat quàm fulgur. Neq; reuera fulgur emicat è cœlo, sed regione nubium: neq; dominus dicit quod fulgur ab oriente pertingat usq; occasum, sed quod emicans ab oriente subito adpareat in diuersa parte cœli. Lucas dicit emicare de sub cœlo in ea quæ sub cœlo sunt. Quod si quis dicat Christũ non loqui more poëtarum apparentia sed uera, dicendum est, ad exprimendũ subitum & inexpectatum sed omnibus conspicuũ aduentum Christi, satis esse accõmodare quod apparet oculis nostris. Tonitru expectatur uiso fulgure, sed quando sit erupturũ fulgur, nullo indicio præsentitur, sed antequam expectes iam emicuit & abijt.

ψευδόχριστοι Pseudochristi.) Vnica dictio est ψευδόχριστοι, ne quis & hanc dirimat, id est, falso nomine Christi, quod modo indicauimus. Item illud, ὥστε πλανᾶσθαι, maluissem uertere, Vt fallendi sint, propter uerba futuri temporis, ad quæ referuntur hæc,

Si fieri potest.) εἰ δυνατόν. Cur non potius, Si fieri possit?

Si in

Si in penetralibus.) Græce est, ἐν τοῖς ταμείοις, quod ante uertit, In cubiculis. Sunt enim ταμεῖα, loca in ædibus abstrusa, ac penitiora, in quibus reponimus, quæ uolumus esse tuta. Vnde & à penitus, penu dictum est.

Vbicunque fuerit corpus.) πτῶμα, Græcis est, id est, Cadauer, illis à cadendo dictũ, quemadmodum & cadauer Latinis. Loquitur enim de corpore animantis mortui. Atque ita frequenter adducit hunc locum Origenes homilia trigesima. Quanquam Hieronymus frequenter adducens hunc locum, corpus legit, non Cadauer. Admonet tamen significantius dici Cadauer. Chrysostomus homilia septuagesima Corpus legit, non Cadauer, id est, σῶμα, non πτῶμα, si modo non fallit interpres. Nam Theophylactus πτῶμα legit, non σῶμα. Item qui scripsit homilias in Lucam, quas habemus Origenis titulo, homilia decimasexta, Cadauer legit. Nec addunt Græci coniunctionem, Et aquilæ, sed οἱ ἀετοὶ, id est, Aquilæ. Conuolant enim aquilæ, & maxime uultures ad animantium cadauera. *Σῶμα πτῶμα*

Plangent.) κόψονται, ut intelligas planctum insanum: qui fit, ubi quis præ doloris impatientia suum ipsius corpus cædit, ac lacerat. *Plãgere quid*

Cum uirtute multa & maiestate.) μετὰ δυνάμεως καὶ δόξης πολλῆς, id est, Cum potentia & gloria multa. Gloriam certe legit Hieronymus, citans hunc locum in commentarijs Zachariæ. Rursum, Emittet est magis quàm Mittet, ἀποστελεῖ. Nec est,

Cum tuba & uoce magna.) Sed μετὰ σάλπιγγος φωνῆς μεγάλης, id est, Cum tuba uocis magnæ, ut intelligas tubam uocalẽ, & procul sonantem. Aut cum tubæ uoce magna: nam Græcus sermo anceps est. *Tuba & uoce pro tuba uocis*

A summis cœlorum.) ἀπ' ἄκρων οὐρανῶν, id est, A summis cœlis, hoc est, à summis uerticibus cœlorum. Et quod hic uertit,

Ad terminos eorum.) Græce est, ἕως ἄκρων αὐτῶν, id est, Vsque ad summos eosdem, siue usque ad summa eorum, ut duo summa intelligas, suprema & ima.

Ab arbore fici.) Græce est, A ficu. Sed quoniam uox Latina est anceps, bene reddidit periphrasi. Et mox, *Arbor fici, pro ficu*

Discite parabolam.) Hic certe magis conueniebat Latine loqui, Discite similitudinem, siue Collationem, ne quis somniet ficum parabolas dicere.

Tener fuerit.) Gemmam sentit in surculis, unde erumpunt frondes. Nec est Nata, sed Enata ἐκφυῆ.

Et scitote.) γινώσκετε. Anceps uerbum est, quod modo uertit, Scitis. Vt omittam quod ὅτι transtulit, Quia, non suo loco. Et,

In ianuis.) Rectius erat, In foribus, siue ad fores. Est enim sermo prouerbialis, quo significamus aliquid esse in proximo.

Generatio hæc.) ἡ γενεὰ αὕτη. Illud obiter annotandum, γενεὰν apud Græcos aliquoties accipi, non pro ipsa natione, seu gente, sed pro eo, quod Latini nunc ætatem uocant, nunc memoriam, nõnunquam & seculum. Vnde Nestor τρεῖς γενεὰς uixisse legitur, quod tres hominum ætates durauerat. Ad eum modum uidetur hoc accipi loco. *Generatio pro ætate hominum*

Donec omnia fiant.) ταῦτα πάντα, id est, hæc omnia.

Non præteribunt.) παρέλθωσιν. Et paulo superius, οὐ μὴ παρέλθῃ. Abuti uidetur his uerbis, præsertim cum his uocibus οὐ μὴ: alioqui magis sonat, non prætereant, siue Præterire non possint, δυνητικῶς.

Nec angeli cœlorum.) Expressius erat, Ne angeli quidem. Cæterũ in Marco additum est, μηδὲ ὁ υἱὸς, id est, Neque filius. Et fatetur diuus Hieronymus hoc ascriptũ fuisse etiam apud Matthæum in nonnullis Latinis codicibus, in Græcis non haberi, præsertim in exemplaribus Adamantij, ac Pierij. Atqui ex homilijs Origenis, quas scripsit in Matthæũ, apparet illum addidisse filium, cuius hæc sunt uerba: Qui non cognouerunt de die illo, & hora, neque angeli cœlorum, neque filius. Præparat enim filius scientiam diei illius & horæ cohæredibus promissionis illius, ex quo se ipsum exinaniuit. Ac paulo post: Et præparans omnẽ quem uult scire illum diem, & horam cum sanctis angelis, & cum ipso domino nostro Iesu Christo. Ad eundem modum legit Augustinus in homilijs quas ædidit in Matthæum, sermo. xxi. nec legit solum, uerumetiam interpretatur. Cumque hoc Hilarius, cum ait in expositione canonis, dicens diem illum omnibus esse incognitum, & non solum angelis, sed *Nec filius dei nouit diem extremi iudicij*

etiam filio ignoratum. Legit & interpretatur eodem modo Chrysostomus. Apud Theophylactum in contextu quidem nescio quo casu non additur, quum interpretetur particulam de filio. Deniq; & Hieronymus ipse in progressu enarrationis sequitur hāc lectionem. Et cum Marcus ὑπόμνημα scripserit Matthæi, consentaneum est illum non hoc addidisse de suo. Proinde suspicor hoc à nōnullis subtractum, ne Arianis esset ansa confirmandi filium esse patre minorem, qui nobiscū aliquid ignoraret. Verum erat igitur ex Marco item eradendum, ubi planè legitur. Neq; conuenit hac uia tollere occasiones hæreticorum, alioqui bona pars euangeliorum foret eradenda. Et in primis illud, Pater maior me est. Interpretatione medendum erat huic malo, non rasura: calamo, non scalpello.

Vitata occasio Arianorum

Sicut aūt in diebus Noë.) Etiamsi nihil refert ad sensum, tamen non est, In diebus Noë, sed ὥσπερ αἱ ἡμέραι τοῦ νῶε, id est, Sicut dies illi Noë, sic erit &c.

Nubentes, & nuptui tradentes.) γαμοῦντες καὶ ἐκγαμίζοντες. Rursum, Nubentes accommodauit uiris. Dicere poterat, Ducentes uxores, & nuptum dantes, ut alterū ad uiros pertineat, seu magis ad utrosq;, sponsum ac spōsam: alterum ad soceros, & socrus.

Nubere γαμεῖν

Vnus assumetur.) Latinius Vnus & unus, uertisset in Vnus & alter, aut in Alter & alter. Deinde librarius, opinor, mutauit tempus uerborum. Nam Græcis est, ἀφίεται & παραλαμβάνεται, id est, Relinquitur & assumitur. Nec est ociosa temporis catachresis. Indicat enim rem mox, ac certo futuram. Quandoquidem Christus uoluit suos in hac esse opinione, ut extremum illum iudicij diem semper expectarēt parati, ceu mox uenturū, non quod uellet eos errare, sed quod uere mox uenit, etiam quod post aliquot annorum milia uenit, si quis æternitatem contempletur. Et quod certo scitur esse uenturum, nec scitur quando, semper uelut instet expectatur. Atq; in hac opinione fuisse uidemus Petrum, Paulum, Hieronymum, Gregorium, cumq; his innumeros alios.

Extremi iudicij dies omnibus incertus, & semper expectatus

Duo in lecto, unus assumetur, & unus relinquetur.) Hanc particulam hoc loco non addunt Græci codices. Nec apud Theophylactum, uel legitur, uel exponitur. Chrysostomus tamen exponit, nescio an aliunde ascitum. Videtur huc ascriptum ex Lucæ cap. xvij. Græcæ lectioni suffragabantur duo codices diui Donatiani, & Constantiensis. Nec est,

Redundat in nostris

Si sciret.) Sed εἰ ᾔδει, id est, Si scisset.

Qua hora fur uenturus esset.) Nōnulli Græci codices scriptum habebant, ποίᾳ φυλακῇ, id est, Qua custodia. Atq; ita legit Origenes in homilijs. Porrò custodiam uocauit tempus excubiarum. Veteres enim noctem in aliquot excubias diuidebant, quas alicubi uigilias uocat. Ponit enim duas personas, patremfamiliâs excubantē, & furem insidiātem. Nec est,

Qua hora pro qua custodia

Sineret, sed εἴασε, id est passus fuisset, aut siuisset. Fingit enim alicui parum uigilanti, domum perfossam à furibus, non id passuro, si scisset tempus nocturnum quo fures essent aggressuri. Porrò furem uult intelligi, diem illum extremū: patremfamiliâs, unumquemlibet nostrum. Ergo cum ille ueluti Fur obrepere tentet, & incertum sit quo tempore, nobis uidelicet iugiter est excubandum, ne dormitantes opprimat. Vnde miror Hilarium furem hunc interpretari diabolum, licet autorē sequutus sit Origenem, sed sæpe coactius enarrantem sacras literas. Nihil enim est quod nos offendat dissimilitudo rerum, aut personarum collatarum. Satis est in hoc constare similitudinem, ad quod adhibetur. Fur non expectatus obrepit: eaq; res facit, ut semper uigilet paterfamiliâs: Ita dies ille inopinantes opprimet, ni semper excubuerimus.

Similitudo nō est necesse ut quadret per omnia

Quia nescitis qua hora uenturus sit filius hominis.) Græci sic habent, ὅτι ᾗ ὥρᾳ οὐ δοκεῖτε ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἔρχεται, id est, Quia qua hora nō putatis, filius hominis ueniet. Ita legit Chrysost. uel huius interpres, etiamsi secus legit Theophylact. quem Græcum habebamus.

Quis putas.) τίς ἄρα, id est, Quisnam. Nam ita mauult Valla.

Quem constituet.) κατέστησεν, constituit, præteriti temporis est. Ponit enim quod acciderit ad similitudinem.

Cōstituit, pro constituet

Familiam suam.) θεραπείας, id est Famulicium, ut intelligatur eum præfectum famulis. Vt dissimulem, quod εὑρήσει rectius uertisset, Offenderit, siue Repererit, quàm Inuenerit.

Super omnia bona, ἐπὶ πᾶσι τοῖς ὑπάρχουσιν αὐτοῦ, id est, Super omnes res suas: siue, ut alicubi citat Hieronymus, Super uniuersam substantiam: propius accedens ad Græcum sermonem exprimendum. Etiamsi non male uertit interpres.

Moram

Moram facit dominus meus uenire.) χρονίζει ἐλθεῖν, id est, Contatur redire, siue differt reditum. Nec additur suos, sed tantum est, Conseruos. *Χρονίζειν*

Manducet autem & bibat.) ἐσθίειν τε καὶ πίνειν, id est, Edereq́; & bibere, ut pendeat à uerbo incipiet. Quanquam in nõnullis est ἐσθίειν δὲ, id est, Edere uero.

Qua nõ sperat.) ἐν ἡμέρᾳ ᾗ οὐ προσδοκᾷ, id est, In die quo nõ expectat. Mirum autẽ cur hic interpretẽ delectarit ἀκυρολογία, qui sperare maluerit, quàm expectare, cũ Græce sit expectare. *Sperare, pro expectare*

Et diuidet eũ.) καὶ διχοτομήσει, id est, Dissecabit: à δίχα τέμνειν, id est, In duas dissecare partes.

EX CAPITE VIGESIMO QVINTO.

Obuiam sponso & sponsæ.) Et sponsæ, non additur in Grecis codicibus. Nec apud Chrysostomum, aut Hilarium ulla fit Sponsę mentio, apud Chrysostomum homilia septuagesimanona, qua locum hunc edisserit: Ac ne in contextu quidẽ, qui preferri solet, nec in tota enarratione, sponsa nominatur, quod attinet ad occursum: quemadmodũ nec apud Theophylactum. Quanquam apud Origenem homilia trigesimasecunda, in titulo historię Euangelicæ, nescio quis adiecit, cum ipse disserẽs, nullam Sponsæ faciat mentionem: Aut potius sic facit mentionem, ut declaret, se Sponso tantũ legisse, non Sponso & Sponsæ. Sic.n. exponit: Omnes isti sensus lampadas suas accipiunt, id est, Organa sua naturalia, siue secundum uerbum dei uti uolentes, siue & contra uoluntatem dei, tamen accipiunt eas, quando recipiunt sponsum esse ecclesiæ, uerbum dei, & filium dei. Et egrediuntur de mundo, & de erroribus deorum multorum, Et ueniũt obuiam saluatori, qui semper paratus est uenire ad uirgines eas, ut simul ingrediatur cum dignis earum ad beatam sponsam ecclesiã. Hactenus Origenes. Ex his liquet obuiã iri sponso eunti ad sponsam, ut illum deducant in ædes sponsæ. Nam sponsa domi sedet, sponsum operiens. Non prodit foras, uelut auida uiri. Item in cæteris. Cum repetitur de mora spõsi, de clamore coorto, Ecce sponsus uenit, de sponsa siletur. Tantum uno loco uidetur Origenes occursum & ad sponsam referre, cum ait, oportere obuiam ire sponso uerbo, et ecclesiæ immaculatæ. Atqui ubi de clamore dicitur, quo omnes uocantur ad occursus officium, cõstat nullam fieri sponsę mẽtionem. Ait enim, Ecce sponsus uenit, exite obuiam ei. Nec statim consequens est, si enarratio facit mentionem sponsæ, ab euangelista sponsam expressam esse. In relatiuis enim alterũ ex altero intelligitur. Nemo potest spõsum animo cõcipere, nisi simul et spõsam cogitet. Hac ratione solui poterat, quod Hilarius spõsæ meminit, in una persona Christi spõsum & spõsam interpretãs, ut spõsum accipiamus naturã diuinã, spõsam humanã, nisi ipse Hilarius indicasset se legisse spõso & sponsæ, his uerbis, Deniq; tuba excitante sponso tãtum obuiam proditur. Erant enim iam ambo unum, quia in gloriam spiritualẽ carnis humilitas excesserit. Ex his uerbis apparet Hilarium priore loco legisse, sponso & sponsæ, posteriore sponso tantum. Nec Hieronymus in huius loci cõmentario ullam facit sponsæ mentionem. Quanq́; hac de re non est, quod quisquam contendat. Quod si quis alicubi repererit additum Sponsam, intelligat & sponsam aliquousq; sponso occurrere, ut sponsi comites recte dicantur utriq; occurrisse. Sponsus Christus est, & huc spectat tota parabola, ut illi iã aduenienti, fide ac pijs factis obuiam eamus. Ad sponsam nulla parabolæ pars pertinet: imò illi ipsi qui bene occurrunt, sponsa sunt, etiamsi me non fugit, apud Augustinum addi sponsæ mentionem, epistola centesima uigesima. At rursum sermone de uerbis domini ex Matthęo uigesimosecundo, locum hunc edisserens, nec legit, nec enarrat sponsæ uocabulum. *Spõsus occurrens sponsæ* *Sponso & sponsæ*

Non sumpserunt.) ἔλαβον. Aptius erat sumpserant. In his enim præterito imperfecto aut secundo indefinito, uice præteriti plusquamperfecti abutimur. *Non sumpserunt*

Ne forte non sufficiat.) μήποτε, id est, Ne non sufficiat: aut si mauis exprimere coniunctionem expletiuam, Ne quando non sufficiat. Nec est simpliciter,

Emite uobis.) Sed ἀγοράσατε ἑαυταῖς, id est, Emite uobis ipsis. Est autem inabsoluta oratio, ni subaudias, timemus, aut periculum est, aut non faciemus. Intelligitur enim id, quod non explicatur, prudentes uirgines negasse illis oleum. Nec est, *Sermo imperfectus*

Dum irent emere.) Sed ἀπερχομένων δὲ αὐτῶν ἀγοράσαι, id est, Abeuntibus autem illis ad emendum, uenit sponsus &c.

Nouissime.) ὕστερον, id est, Deinde, siue posterius. Quod ut aliâs tolerabile sit, hic certe *Nouissime pro postea*

non quadrabat, cum de duobus uirginū ordinibus loquatur. Vero non additur nec apud Græcos, nec in codice aureo: ne in Constantiensi quidem, nisi quod hic quoqꝫ quidem diuersa manu adiecerat, Vero.

Vigilate itaqꝫ.) Quidam addunt, Et orate, quod nec in Græcis inuenitur, nec in nostris emendatioribus. Imò totam hanc particulā, nec legit nec attingit enarrās Theophylactus, quemadmodum nec Origenes, nec Hilarius: tametsi Hieronymus et legit & interpretatur nō indiligēter, similiter & Chrysost. Si adiecticia est, asscripta uideri potest ex Marci ca. 13.

Quia nescitis diem, neqꝫ horam,) Hoc loco repetunt Græci codices, quod superius addebatur, In qua filius hominis ueniet, ἐν ᾗ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἔρχεται.

Bona sua.) τὰ ὑπάρχοντα, Facultates suas, siue substantiā suā, uti superius admonuimus.

Virtus δύναμις Propriam uirtutem.) δύναμιν, id est, Facultatem, siue Potestatem: ut ad uires, non ad probitatem pertineat.

Et lucratus est.) καὶ ἐποίησε, id est, Fecit siue Cōfecit. Et Latinius, Altera duo ꝙ Alia duo.

Venit & posuit.) Vtrunque præsentis est temporis, ἔρχεται καὶ συναίρει, id est, Venit & subducit, siue Ponit. Ac paulo post. προσήνεγκεν, id est, Attulit potius ꝙ tulit.

Superlucratus sum.) ἐκέρδησα ἐπ᾽ αὐτοῖς, id est, Lucratus sum supra, siue ultra ea. quod idē & postea simili modo repetitur. Certe lucratus sum habebat codex aureus. Quidā codices pro ἐπ᾽ αὐτοῖς, habebant ἐν αὐτοῖς, id est, In illis, Hebraico more, pro eo quod est, Per illa.

Euge εὖ Euge serue. εὖ δοῦλε, id est, Bene, seu Recte serue. Vox est collaudantis, & applaudentis, ei qui functus officio. Licet idem polleat euge, εὖγε, bene sane.

Congregans ubi non sparsisti.) καὶ συνάγων ὅθεν οὐ διεσκόρπισας, id est, Congregans inde, ubi non sparsisti.

Meto ubi non semino.) θερίζω ὅπου οὐκ ἔσπειρα, id est, Meto ubi non seminaui. præsertim quum sequatur, & congrego ubi non sparsi. Ac paulo ante seruus ita loquitur, Metis ubi non seminasti, quæ uerba dominus retorquet in famulum. Nec est Pecuniam Græce, sed

Pecunia ἀργύριον ἀργύριον, id est, Argentum. Quam uocem diuus Hieronymus ad mysterium accōmodat, etiamsi Græcis nōnunquā pro pecunia usurpatur, sed argentea, per synecdochen, quemadmodum pro gladio dicimus ferrum.

Committere pecuniam meam.) Committere non est hic credere, se βαλεῖν, hoc est, Deponere. Quanꝙ sensum bene reddidit interpres. Ac mittere cōperi scriptū in codice aureo. In codice Cōstantiensi rasuræ uestigiū testabatur scriptū fuisse mittere. καταλαβεῖν Græcis dicuntur, qui præsentem numerant pecuniam, & crumena βαλάντιον dicta uidetur quod in eam mittatur pecunia.

Et quod uidet̄ habere.) καὶ ὃ ἔχει, id est, Et quod habet. Atqꝫ ita legit & Hilarius, unde apparet ex altero euāgelista huc trāscriptū, qđ absurdū uidebat̄ tollere qcꝙ ab eo, q nihil habeat.

Maiestatis suæ.) δόξης, id est, Gloriæ. Nam ita frequenter gaudet uertere.

Additum alicunde Et separabit eos adinuicem.) Cum præcesserit Gentes, tamen mutato genere subiecit Eos, quod tamen interpreti non potest imputari, cum sic habeatur in Græco. Verum ab inuicem Latinius certe reddi poterat, Separabit eos, alios ab alijs, siue Alteros ab alteris: cum de duobus loquatur ordinibus, altero piorum, altero impiorum. Porrò συνηγάγετε belle uertit Collegistis, pro Hospitio excepistis hospitem & errantem.

Tunc dicet rex & his qui à sinistris.) Rex, nec additur apud Græcos, nec in aureo cod.

Sitientem.) ἢ διψῶντα, id est, Aut sitientē: consentientibus & antiquis Latinorū codicib.

Fratribus meis minimis.) ἐλαχίστων. Mirum quid interpreti uenerit in mentē, ut eandem uocem paulo post uerteret per comparatiuum minoribus, cum de eisdem loquatur. Et ta-

Minores unde men ex hoc loco, puto, sibi cognomen Minorum sumpserūt quidam Franciscanæ familię.

Maledicti.) κατηραμένοι, id est, Execrati, siue deuoti.

EX CAPITE VIGESIMOSEXTO.

Ascha fiet.) γίνεται καὶ παραδίδοται, id est, Fit & traditur. Vtrunque Græcis præsentis est temporis.

Caiphas tetrasyllabum, Græcis Caiphas.) Græci scribunt,) καϊάφας, id est, Caiaphas, quatuor syllabis.

Ne forte tumultus fieret,) ἵνα μὴ θόρυβος γένηται, id est, Ne tumultus fiat, ut referatur ad personam Pharisęorum, his uerbis inter se consultantium, Ne quid

quid tentamus in die festo, ne tumultus oriatur in plebe per occasionem diei festi. Nam forte, addidit de suo interpres. *Persona alia*

Alabastrum.) ἀλάβαστρον, delicata pyxis unguentaria uitrea, ita dicta à λαβεῖν prehendere, & particula priuatiua α, addita per pleonasmum ρ, quod ob leuorem comprehendi non possit. Sic & Horatius: Nardi paruus onyx. Et, Preciosi, est βαρυτίμου, quasi dicas, grauis precij, quod olim appenderetur æs, non numeraretur. *Alabastrus unguenti, ut onyx nardi*

Vt quid perditio.) Non est hic ἵνα τί, sed εἰς τί, id est, Ad quid, siue Quorsum.

Multo.) Est quidem Græce πολλοῦ, tamen Latinius, opinor, erat Magno.

Quid molesti estis.) τί κόπους παρέχετε, id est, Quid molestias exhibetis, aut Cur negociũ facessitis? Quanquam recte uertit interpres.

Opus bonum.) ἔργον καλὸν, quod non simpliciter bonum, sed egregium, ac pulchrum significat. Et

Meipsum autem non semper habebitis.) Vtrobiq; Græcis est ἔχετε, id est, Habetis, præsentis temporis. Nec est ἀεὶ, aut διὰ παντὸς, id est, Semper, sed quouis tempore, πάντοτε, quod παν, unde compositum est, ad hunc quoq; modum possit accipi. *Pauperes habetis*

Mittens enim.) βαλοῦσα præteriti tẽporis est, unde plenius sic extulisset, Nam quod hæc misit unguentũ hoc in corpus meũ, id fecit in sepulturã mei, ut significet se breui moriturũ.

Dicetur quod hæc.) λαληθήσεται καὶ ὃ ἐποίησεν αὕτη, id est, Dicetur & hoc quod hæc fecit. Nam Quod, hoc loco non est coniunctio, sed nomen relatiuum.

In memoriam eius.) εἰς μνημόσυνον αὐτῆς. Eius, fœminini generis est, unde ad ipsam refertur mulierem, magis congruebat ipsius. Porrò μνημόσυνον non simpliciter significat memoriam, sed pignus aliquod, aut monumẽtum, quod amicus apud amicũ relinquit, quod illum sui commonefaciat. Vnde non inepte uertisset, In monumentum ipsius. Cęterũ hæc particula In memoriam eius, non refertur ad propius uerbum fecit, sed ad prius dicetur. *Memoria μνημόσυνον*

Iudas Scariot.) ἰσκαριώτης, id est, Iscariotes: de quo iam admonuimus. *Iscariotes*

Primo autem die.) Die, apud Græcos subauditur, nõ explicatur: sicut & illic, Prima aũt sabbati. hic τῇ δὲ πρώτῃ τῶν ἀζύμων, id est, ut uerbum uerbo reddam, Primo infermentatorũ, ut subaudias totidem substantiua, quot sunt articuli, Primo die panum infermentatorum. *Azymi infermentati*

Ad quendam.) Non est πρός τινα, sed πρὸς τὸν δεῖνα, id est, Ad illum. Sic autem loquuntur Græci, cum significant certum hominem, quem tamen non nominent. Vnde apparet Christum ædidisse nomen, cæterum Euangelistam obticuisse. Hic scrupulus uehementer torsit Augustinum libro De consensu Euang. cap. 80. *δεῖνα*

Qui intingit mecum.) ὁ ἐμβάψας, id est, Qui intinxit. Etenim si, illo intingente manum, dixisset, Qui intingit mecum, hic me prodet, indubitatum ac manifestum fuisset signum. Nunc autem uoluit etiam locum dare pœnitentiæ Iudæ. Et tamen propius argumentum dixit, indicans illum non solum adesse in conuiuio, uerumetiam in eadem patina, in idem ius immergere manum, quod est intimæ familiaritatis. Quemadmodum annotauit & Origenes homilia trigesimaquinta, sic enarrans hunc locum, ut hoc sermone Christi magis sit exaggerata insignis Iudæ malicia, quem ne mensæ quidem communis familiaritas, quæ solet ethnicis quoq; haberi sacra, à destinato facinore retraheret. *Qui intinxit, pro qui intingit*

In paropside.) ἐν τρυβλίῳ, id est, In catino, siue patina. Mirum quur libuerit Græcam uocem altera Græca reddere.

Per quem filius hominis tradetur.) παραδίδοται, id est, Traditur, præsentis temporis uerbum. Iam enim hoc agebatur, nimirum præstituta pecunia. Et mox,

Qui tradidit illum. ὁ παραδιδοὺς αὐτὸν, id est, Qui tradebat, siue traditor illius.

Cœnantibus autem.) ἐσθιόντων, id est, Edentibus, siue Vescentibus.

Accipite & comedite. (λάβετε, φάγετε, Sumite, edite, citra copulã. Et hic Chrysostomus enarrãs, repetit illa ex Paulo, Quod pro uobis frangit. Seu magis ex Lucæ ca. 22. ubi legitur, quod pro uobis datur, hoc est, distribuitur: quemadmodum de poculo dixerat, diuidite inter uos, panis autem frangendo distribuitur. Theophylactus admonet fuisse uerum corpus, non corporis figuram, quod panis ineffabili modo transformetur. *Accipite, edite*

Et accipiens calicem.) καὶ λαβὼν τὸ ποτήριον καὶ εὐχαριστήσας ἔδωκεν αὐτοῖς. Et sumpto poculo, & gratijs actis, dedit illis.

Hic est enim sanguis.) Enim non est in nōnullis Græcis codicibus, ut nec paulo ante in consecratione corporis.

Noui testamenti.) Articulus additus significantiorem Græcis reddit orationem, τὸ τῆς καινῆς διαθήκης, id est, Qui est noui testamēti. Significat autem hic testamentum, quod condunt morituri. Qui pro multis effundetur.) τὸ περὶ πολλῶν ἐκχυνόμενον, id est, Qui pro multis effunditur. Quanquam reperio hoc nonnunquam pro futuro poni, sicut ἐρχόμενος: nisi quod Paulus utrunque præsentis temporis participio extulit, τὸ κλώμενον, & τὸ ἐκχυνόμενον, id est, Quod frangitur, quod effunditur, quemadmodum suo annotabimus loco. Effunditur legit & interpres Origenis homilia trigesimaquinta.

Effunditur frangitur

Et hymno dicto.) καὶ ὑμνήσαντες, id est, Cum dixissent, siue cecinissent laudes, ut intelligas apostolos dixisse hymnos, non tantum Christum.

Hymno dicto

Oliueti.) Rursum ἐλαιῶν, id est, Oliuarum, quod iam toties fuit obuium.

Percutiam pastorem.) Vaticinium est apud Zachariam prophetam capite decimotertio. Conuenit autem æditio Septuaginta cū Hebraica ueritate, nisi quod pro eo quod Hieronymus uertit, Super uirum adhærentem mihi, Septuaginta uerterint, ἐπὶ ἄνδρα πολίτην αὐτοῦ, id est, Super uirum ciuem eius. Id Hieronymus accidisse putat ambiguitate unius elementi ו quod non discrepet à י nisi sola magnitudine: & si י legatur, Meum significat, si ו, Eius. Septuaginta uerterunt hoc modo, πάταξον τὸν ποιμένα, καὶ διασκορπισθήτωσαν τὰ πρόβατα. Ex πάταξον, Euangelista fecit πατάξω, & ex διασκορπισθήτωσαν, fecit διασκορπισθήσονται. Præterea quod illic dictum est sub persona prophetæ rogantis, ut deus percutiat pastorem, Euāgelista accommodauit ad personam ipsius dei. Id enim prodidit Hieronymus libro De optimo genere interpretandi ad Pammachium: atque eadem ferè repetit, enarrans hunc prophetæ locum. Atqui hac sanè in re, aut ego prorsus hallucinor, aut lapsus est Hieronymus: quem ut fateor uirum fuisse summa doctrina, pari eloquētia, incomparabili sanctimonia, ita hominem fuisse non possum diffiteri. Etenim si quis attentius expendat eum prophetæ locum, is comperiet, nihil esse necesse, imò non nisi dure hæc ad prophetæ personam accommodari. Quod quo magis perspicuum fiat, ipsa uerba subscribam. Framea suscitare super pastorem meum, & super uirum cohærentē mihi, dicit dominus exercituum. Hæc certe palàm est dici sub persona dei, cum addiderit, dicit dominus exercituū. Ac mox sequitur: Percute pastorem, & dispergentur oues. Hæc quoque sunt dei uerba alloquentis gladium suum. Quod si quis uelit aliò torquere, certe quod sequitur non sinet: Et conuertam manum meam ad paruulos. Atque adeo reclamat euidentius, quod continenter adiungitur. Et erunt in omni terra, dicit dominus. Hunc quoque locū magnis tragœdijs calumniatus est quidam, qui si tam esset ad docendum quæ recta sunt instructus, quàm uidetur animatus ad calumniandū aliena, dignus esset qui inter celebres scriptores annumeraretur. Cum nemo plus tribuat Hierōnymo, cum illud in me criminati sint quidam, libris etiam æditis, quod Hieronymū Augustino, alioqui summo prętulerim: hic me clamitat mihi Hieronymum unum ex omnibus delegisse, qui cum monomachiam susciperem, & canit frigidum Hieronymi encomium, quasi non ante sit à me maiore spiritu laudatus. Quanquam hoc ipsum laudis quod hic tribuit Hieronymo, mutuatus uidetur ex meis scriptis. Et hos tumultus cit homo turbulentus, quod in re minime periculosa dissenserim ab Hieronymo, cum summa tamen honoris præfatione, præsertim cum ipse Hieronymus sibi parum constet. Ego sacrilegus, qui Hieronymum dixerim hominem esse. Quid autem dici potest clementius? Et actum erat de honore Hieronymi, ni lapis iste uiri patrocinium tanto spiritu suscepisset. Sed ut omissis cauillis, rem lectori paucis aperiamus, In libello De optimo genere interpretandi, cum hoc ageret ex professo Hieronymus, ut ostenderet quædā apud Hebræos discrepare ab interpretatione Septuaginta, aut apostolorum citationibus, adduxit & hunc Zachariæ locum, sic distinguens personas, ut argumento, quod instituerat tunc, congruebat. Cęterum in commentarijs quibus locum hunc Euangelistæ enarrat, sic temperat sententiam, ut quod in libello De optimo genere interpretādi scripserat, propemodum recantare uideatur: Hoc, inquit, alijs uerbis in Zacharia propheta scriptum est, & ni fallor, ex persona prophetæ ad deum dicitur, Percute pastorem. Porrò quod hunc sensum confirmat consensu psalmi sexagesimi: Quoniam quem tu percussisti, persequuti sunt, Vt demus hoc

Percutiam pastorem

Excussa Hieronymi sententia

Calumnia impudēs depulsa

mus hoc ſenſiſſe pſalmographum, quod interpretatur Hieronymus, haud cogit tamen, ut perſona loquentis mutetur. Cum enim conſtet priorem partem uaticinij, Framea ſuſcitare ſuper paſtorem meum, pertinere ad deum patrem, ſi quod mox ſequitur ad eundem referatur: Percute paſtorem &c. tamen idem exiſtit ſenſus, Chriſtum à patre fuiſſe percuſſum, qui ſuo gladio mandauit, ut percuteret. Percutit enim, qui percutiendum tradit. Cæterum Hieronymus enarrans ipſum prophetam, magis etiam à ſe ipſo diſſentit, & accommodat totam orationem patri. Quod quo magis perſpicuum ſit, ipſius uerba ſubſcribam: Nec putandum eſt de altero loco aſſumptum teſtimonium, quia in Euangelio deus à ſe paſtorem dicit eſſe percuſſum, & in præſenti loco gladio atque mucroni legimus imperatum: Percute paſtorem, et diſpergentur oues. Hactenus Hieronymus. Vides palàm patris imperantis mucroni ſuo uocem eſſe, Percute paſtorem, non autem uerba prophetæ obſecrantis. Vides nullam eſſe mentionem eius rei, quam poſuerat in libello De optimo genere interpretandi, cum hic maxime tempeſtiuum fuerit hoc inculcare. Quid igitur diſſonat in Matthæo? Verba diſſonant, res eadem eſt. Quiſquis enim loquitur gladio ſuo, Percute, ſignificat ſe mox uelle percutere, & ideo Matthæus uerbis omiſſis ſenſum expreſsit: Percutiam paſtorem. Quin & pronomen omiſit Matthæus, quum in propheta ſit, Super paſtorem meum. Quod ipſum etiam inuitat, ut ſermonem patri potius accõmodemus. Suum enim uocat unicum illum ſe dignum, cum alijs alij ſint paſtores, quorum nonnulli tales ſunt, ut illis percuſſis, melius habeat grex. Sed exultat calumniator, docens nos perſonas in literis diuinis aliquando mutari ſubito. Nihil erat neceſſe, ut hoc ab iſto diſceremus, quod toties in libris noſtris teſtati ſumus. Verum hic nihil cogebat mutare perſonã. Et apparet Hieronymum ſuæ ſententiæ pœnituiſſe. Atq; hic eſt doctor iſte egregius, qui omnibus rebus inſtructus, acceſſit ad tractãdas ſacras literas, quas ego heri aut nudiuſtertius cœpi attingere. Cum ante annos uiginti ſcripſerim Enchiridion: et in hoc opere tumultuario quod inficiari non poſſum, plura citem ex diuerſis autoribus, q̃ operis ratio poſtulet. Ipſe tãtum in his quæ à nobis citantur obambulet, uenans quod arrodat. Ac ne hoc quidem quanq; non tumultuanter, ſed per ocium agat, illi feliciter ſuccedit. Sed ut miſſum faciam, hunc lapidem, arbitror Hieronymum hac in parte æquiorem eſſe ſuo Antimacho, q̃ tali Symmacho.

Diſſonat Matthæus à propheta, ſed uerbis non ſenſu.

Gallus cantet.) φωνῆσαι, id eſt, Sonet. Et Græcus quidem ſermo per ſe anceps eſt, niſi hypoſtigme iungat, Ter, aduerbium uerbo Abnegabis: etiamſi apud alios Euangeliſtas non eſt eadem ambiguitas.

Tunc uenit Ieſus.) Venit præſentis eſt temporis, ἔρχεται.

In uillam quæ dicitur Gethſemani.) χωρίον, id eſt, In locum: quando ita mauult Valla. Nam ad ſenſum haud magni refert. Alibi uertit agrũ, & agrũ hoc loco legit Hilarius. Porrò Gethſemani, Hebręis ſonat, uallis pinguedinum. Nam גֵּיא uallem, שֶׁמֶן pinguedinem ſignificat. Ea eſt ad radices montis Oliueti, ut teſtatur Hieronymus in locis Hebraicis.

Gethſemani uallis pinguedinum autore Hieronymo

Contriſtari & mœſtus eſſe.) λυπεῖσθαι καὶ ἀδημονεῖν, id eſt, Dolere & grauiter angi. Nam ἀδημονεῖν, impotentem animi moleſtiam ſignificat: quo uerbo uſus eſt & Paulus, ut ſuo demonſtrabimus loco.

Triſtis eſt anima mea.) Triſte magis dicitur, quod triſtitiam adfert, ſeu moleſtiam. Latinius erat, In dolore eſt, ſiue Mœret, aut Mœſta eſt anima mea.

Suſtinete hic.) μείνατε ὧδε, id eſt, Manete hic. Et aliquanto inferius,

Iterum ſecũdo abijt.) Latinius erat, Et rurſus iterum abijt, πάλιν ἐκ δευτέρου ἀπελθών.

Venit & inuenit.) Vtrunq; præſentis temporis, ἔρχεται καὶ εὑρίσκει, & reperit potius quàm inuenit. Sic non potuiſtis.) οὕτως οὐκ ἰσχύσατε, id eſt, Adeo non potuiſtis, ſiue Sicine non potuiſtis: ſuffragante & aureo codice.

Tranſire niſi bibam illum.) παρελθεῖν ἀπ' ἐμοῦ ἵνα μὴ αὐτὸ πίω, id eſt, Tranſire à me, ut non bibam, ſiue Quo minus bibam illum. Atque ita ſanè legit Chryſoſtomi interpres homilia trigeſimaquinta.

Et uenit iterum.) καὶ ἐλθὼν εὗρεν αὐτοὺς πάλιν καθεύδοντας, id eſt, Et cum ueniſſet, reperit eos denuo dormientes.

Tunc uenit ad diſcipulos.) Hic Venit & Dicit utrunque præſentis eſt temporis ἔρχεται καὶ λέγει.

Dormite iam & requies. Amphibologia
Notatus Valla

Dormite iam & requiescite:) Dubium erat, an legendum esset: Dormite & requiescite, an Dormitis & requiescitis, nisi addidisset λοιπὸν, id est, Posthac, siue De cætero, pro quo interpres posuit iam: Nec id sanè male. Argutatur hoc loco Laurẽtius Valla, nescio quid, non conuenire, ut qui paulo ante obiurgauerit suos quod dormierant, nunc dormire iusserit: præsertim cum mox subijciat: Surgite eamus hinc. Quanquam Origenes, Chrysostomus, Hilarius, & Hieronymus in hunc sensum interpretantur, ut Christus iusserit eos dormire, Et allegorijs rem explicant. Verũ saluo aliorum iudicio, potest sermo Christi habere nonnullam ironiam: Hactenus non potui à uobis impetrare, ut paulisper mecum uigilaretis, nunc ipsa res excitabit uos, cum uideritis meum supplicium, & uestrum periculum. Atq; ita probe quadrant ea quæ consequuntur, Surgite, ecce appropinquat. Atq; hæc mea sententia minus mihi displicere cœpit, posteaquam comperissem Theophylactum in Marcum multis uerbis eam inculcare.

Ironia in sermone Christi

Ecce appropinquabit.) ἰδοὺ ἤγγικεν, id est, Ecce appropinquauit, præteriti temporis, siue Adest, aut In propinquo est.

Et filius hominis tradetur.) Traditur est Græce, præsentis temporis, παραδίδοται.

Appropinquauit pro imminet

Ecce appropinquabit qui me tradet.) ἤγγικεν ὁ παραδιδούς με, id est, Appropinquauit qui me tradit.

Cum gladijs & fustibus.) καὶ ξύλων, id est, Et lignis. Atq; ita uertit alibi.

Missi à principibus.) Missi, addidit interpres explicandi causa, quanquam non habita generis ratione, cum præcesserit turba: ut dicendum potius fuerit missa.

Ad quid uenisti.) ἐφ' ᾧ πάρει, id est, Ad quid ades, siue aduenis. Nec ita potest accipi, ut intelligamus, Quò malorum uenisti, sed cuius rei gratia uenisti? quandoquidem articulus est dandi casu ᾧ. Etiamsi in nonnullis exemplaribus scriptum reperio ἐφ' ὅ. Quanquam omnino noue, articulus postpositiuus usurpatus est uice τίνι aut τί.

Amputauit.) ἀφεῖλεν, id est, Abstulit.

Gladio perire qui gladio percusserit quomodo accipiendum

Gladio peribunt.) In gladio est Græce, tametsi præpositionem recte omisit interpres. Nec est Peribunt in nonnullis exemplaribus, sed morientur, ἀποθανοῦνται. Atq; ita legit Augustinus secundo commẽtario, quo explicat sermonem Christi habitum in monte. Locus hic nonnihil distorsit diuum Augustinum, quod palàm refelli possit hic sermo, gladio perituros, quicunq; gladium sumpserint, cum constet latrones etiam aliquot non perire gladio. Proinde interpretatur gladio peccati iugulari animam eius qui gladio percusserit. Quod si uerum est, quid opus erat uerbum futuri temporis Morietur? Iam enim mortua est anima percussoris etiam priusquam gladium uibret in proximum. Itaque mea quidem sententia simplicius erit, ut dicamus Christum in genere sensisse, nõ esse apostolicum uti huiusmodi defensione, ut ferrum ferro repellamus, & iniuriam iniuria retaliemus. Nec enim ad eum modum uitari malum, sed fieri ut mutuis iniuriarum uicibus sine fine propagetur malum. Alioqui si ad uiuum exigamus hunc sermonem, imò si ad uerba, quid faciemus iudici & magistratui gladium portanti? quid imperatori, qui solenni etiam ritu gladium accipit à Christi uicario? Sunt huiusmodi permulta Christi dicta, in quibus sententiæ summam spectare conuenit.

Modo, pro nunc

Et exhibebit mihi modo.) Modo, in locum non suum translatũ est, cum debuerit adiungi uerbo rogare, ὅτι οὐ δύναμαι ἄρτι παρακαλέσαι, id est, Quod non possim nũc rogare. Suffragatur & codex aureus. In Constantiensi rasura declarabat studium deprauatoris.

Legiones.) Hic quoq; Græcus usurpauit uocem Latinam, λεγεῶνας.

Quia sic oportet fieri.) Si, quod, accipitur εἰδικῶς, supplendum est aliquid ad sensum, Scripturæ quæ dicunt, quod ita oportet fieri.

Vt adimplerentur.) πληρωθῶσιν, Vt impleantur, ut ad Christi loquentis personam referatur. Quanquam potest & ad apostoli personam scribentis referri.

Vsq; in atrium.) ἕως τῆς αὐλῆς, id est, Vsq; atrium, siue usq; ad atrium.

Vt eum morti traderent.) ὡς, siue ὅπως θανατώσωσιν, id est, Vt occiderent: aut si placet periphrasis, Morte afficerent: etiamsi Vergilius dixit, Dede neci.

Deest in nostris

Et non inuenerunt.) In Græcis codicibus bis ponitur, Et non inuenerunt, siue inueniebant, καὶ οὐχ εὗρον, καὶ πολλῶν ψευδομαρτύρων προσελθόντων οὐχ εὗρον, id est, Et non inuenerunt, Et cum

Et cum accesßissent multi falsi testes, non inuenerunt. Ad eum modum legit interpres Origenis homilia trigesimaquinta. Nec est ociosa repetitio. Itidem legit & Theophylactus.

Nouissime.) ὕστερον, id est, Deinde, siue posterius: quod iam sæpius ita uertit. Fortasse comparatiuum positum pro superlatiuo.

Et post triduum reædificare illud.) καὶ διὰ τριῶν ἡμερῶν οἰκοδομῆσαι αὐτόν, id est, Per treis dies, siue triduo ædificare illud. Sic enim mox exprobrant: Qui destruis templum dei, & in triduo ędificas, non reædificas.

Aedifico, non reædifico

Ad ea quæ isti aduersus te testificantur.) τί οὗτοί σου καταμαρτυροῦσι; id est, Quid, siue Cur isti contra te dicunt testimonium?

Adiuro te.) ἐξορκίζω, Exorcizo. Idem uerbum quo utimur in consecratione aquæ sacræ, & eijciendis immundis spiritibus. Sed ubi est interim, quod tã magnifice præcipit Calepinus quidam, clamas ἐξορκίζειν uerbum est barbarum, & solœcismos nostros rideri à spiritibus immundis, quoties legimus, exorcizo te, cum dicendum sit, exorgico te: idq; probat admodum dialectice: Suida, inquit, scribit ἐξοργικεῖν esse εἰς τὴν ὀργὴν ἐμβάλλειν. Quod perinde est ac si quis dicat, Cepe herbam significat, Igitur Sæpe uidi, non Latine dicitur. Et tamen sunt qui mihi indignantur, quod ab hoc ausim dissentire.

Calepinus taxatus

Si tu es Christus filius dei uiui.) Viui, nec est in Græcis, nec in aureo codice.

Dixit illi Iesus.) Dicit est & in Græcis, & in antiquis Latinis.

Blasphemauit.) ὅτι ἐβλασφήμησεν, id est, Quod blasphemauit. Quanquam quod coniunctio, ut superuacanea recte omissa est. Nã ut Gręcis habet uim affirmandi, ita Latinis uitiaret sermonis puritatẽ. Porrò blasphemandi uerbũ scio Latinũ nõ esse, sed blasphemiam tamen reliqui, quod nobis atrocius quiddã sonat quàm conuicium, nempe conuicium in deum.

ὅτι quum habet uim affirmandi, omittitur Latinis

Quid adhuc.) τί ἔτι, id est, Quid præterea: aut, Quid insuper.

Audistis blasphemiam.) Græci addunt αὐτοῦ, id est, Eius, siue ipsius.

Palmas in faciem dederunt.) Græcis unica dictio est ἐῤῥάπισαν, id est, Alapas impegerunt. Non reprehendo tamen, quod periphrasis exprimat indignitatem rei.

Vna ancilla.) παιδίσκη. Potest accipi, ut sonet puellam. Est enim diminutiuum à παῖς.

Exeunte autem illo.) Græce accusatiuus est, ἐξελθόντα δὲ αὐτόν, id est, Egressum autem eum. Nec est Ianuam, sed In uestibulum, εἰς πυλῶνα, siue In uestibulo, aut Ianua.

Alia ancilla. Ancilla addidit interpres. εἶδεν αὐτὸν ἄλλη, Vidit illum altera.

Detestari.) ἀναθεματίζειν, id est, Deuouere, aut Execrari, siue ut in quibusdam legitur, καταναθεματίζειν, quod grauius est quàm ἀναθεματίζειν.

καταναθεματίζειν

Quia non nouisset.) ὅτι οὐκ οἶδα, id est, Quia non noui. Quanquam coniunctio ὅτι, non respondet Latino: & recte mutauit interpres figuram Hebraicã. Quod tamen aliâs nescio qua superstitione non audet: uelut ibi, Et confessus est, quia non sum ego Christus.

Gallus cantauit.) ἐφώνησε, id est, Clamauit, siue Sonuit. Quanquam recte gallicinium, siue galli cantus dicitur.

Quod Iesus dixerat.) Græci addunt αὐτῷ, id est, Sibi siue ipsi. Et cui legendum est, non quod, τοῦ εἰρηκότος, id est, Qui dixerat. Id palàm fit ex interpretatione Origenis: cuius interpres pro, Quod dixit, uertit, Dicentis, sensus enim est, qui dixerat ita futurum. Quandoquidem huiusmodi participium seruit utriq; tempori, præterito perfecto, & præterito plusquam perfecto. Idem interpres pro eo quod Græcis est αὐτῷ, uertit, Ad se. Ne quis hoc omnino contemnat, per nos annotatum.

Qui dixerat

EX CAPITE VIGESIMO SEPTIMO.

PRINCIPIBUS sacerdotum, & senioribus populi. (Hoc loco nõ additur Populi, nec apud Græcos, nec in aureo codice, sed subauditur è loco qui proxime præcessit.

Redundat apud nos populi

Sanguinem iustum. (ἀθῶον, id est, Insontem, siue innocentem. Ita mox uertit, Innocens ego sum à sanguine iusto.

Tu uideris. (σὺ ὄψει, id est, Tu uidebis, siue uideris, prima acuta, ut sit futurum uerbi subiunctiui à uidero. Nec uideo qui constet ratio sermonis, nisi aut dicamus indicandi modum [illegible] modo imperandi, aut imaginemur ab ὄψομαι futurum, præsens ὄψεω: unde sit imperatiuum ὄψει, sicut à [illegible].

Laqueo

Periphrasis interpretis probata

Laqueo se suspendit.) ἀπήγξατο. Vnum uerbum tribus est circumloquutus, & recte. Tantum enim ualet ea dictio, ac si dicas, laqueo se præfocauit. De corbona dictū est aliâs, quod aliter uocant gazophylacium.

Prophetæ citatū testimoniū expēsum

Ager ille Acheldemach.) Græci codices non habent uocem Hebraicam, sed tantum Dictus est ager ille, ager sanguinis. Annotauit hunc quoq; locum diuus Hieronymus in libro cui titulus, De optimo genere interpretandi, negans quod hic citat ex Hieremia Matthæus, prorsus extare apud Hieremiam: uerum esse apud Zachariam prophetam, sed ita ut quæ retulit Euangelista, parum respondeant ad Hebraicam ueritatem, ac multo minus ad uulgatam æditionem Septuaginta, Etenim ut idem sit sensus, tamen inuersa esse uerba, imò penè diuersa. Ob calumniosos, ipsius Hieronymi uerba subscribā. Rursus in Matthæo, redditis à Iuda proditore triginta argenteis, & empto ex eis agro figuli, scribitur: Tunc impletum est, quod scriptum est per Hieremiam prophetam dicentem: Et acceperunt &c. Hoc in Hieremia penitus non inuenitur, sed in Zacharia alijs multo uerbis, ac toto ordine discrepante. Vulgata quippe æditio ita se habet: Et dicam ad eos, Si bonum est coram uobis, date mercedem mihi, aut renuite. Et appenderunt mercedem meam triginta argenteos. Dixitq; dominus ad me: Pone illos in conflatorium, & considera si probatum sit, sicut probatus sum ab eis. Et tuli triginta argenteos, & misi eos in domo domini in conflatorium. Quantum distet ab Euangelistæ testimonio Septuaginta translatio, perspicuum est. Sed & in Hebræo, cum sensus sit idem, uerba præpostera sunt, & penè diuersa. Ex dixi, inquit, ad eos, Si bonum est in oculis uestris, adferte mercedem meam, et si non, quiescite. Et appenderunt mercedem meam triginta argenteos. Et dixit dominus ad me, Proijce illud ad statuarium, decorum precium, quo appreciatus sum ab eis. Et tuli triginta argenteos, & proieci eos in domo domini ad statuarium. Accusent Apostolum falsitatis, quod nec cum Hebraico, nec cum Septuaginta cōgruat translatoribus, & quod his maius, erret in nomine, pro Zacharia quippe Hieremiam posuit. Sed absit hoc de pedisequo Christi dicere, cui curæ fuit non uerba aut syllabas aucupari, sed sentētias dogmatum ponere. Hactenus Hieronymi uerba tetulimus. Is excusari facile potest, quod hic aliud agens non explicuerit nodum propositæ quæstionis. Magis mirum, cur nec ipsum prophetæ locum edisserens, nec Matthæum enarrans diluat, quod fatetur etiam maius esse quàm uerbis & ordine discrepare, pro Zacharia positum Hieremiam: præsertim cum idem in huius Euangelistæ capite decimotertio, ubi itidem ex Esaia citatur, quod est Asaph, dicat scriptoris accidisse uitio. Origenes ingenue fassus, quæ hic citantur ex Hieremia, nusquam apud Hieremiam legi, ne apud Hebræos quidem, duplicem aperit rationem expediendæ quæstionis. Aut enim culpa scribarum commutatum nomen, præsertim cum inter uoces nonnulla sit affinitas: Aut testimonium assumptum ex libro, qui inscribitur Apocrypha, hoc est, occulta Hieremiæ, quæ Hieronymus fatetur à se lecta, Quanquam non probat, ut ad apocryphorū autoritatem locus hic referatur. Nec mihi sanè probatur, præsertim cum adducatur, non monendi, arguendi, aut hortandi causa: quas ad res nonnunquam & ethnicorum testimonijs abutimur: sed ut serium oraculum, quo passionis mysterium sit explicatum. Origenes minus iniquus apocryphis quàm Hieronymus, existimat hoc è libris apocryphis peti posse: sicut illud quod adducit Paulus in epistola ad Corinthios priore, Quòd oculus non uidit &c. ex Heliæ apocryphis desumptum arbitratur. Item in epistola ad Timotheum secunda, capite tertio. de Iamnes & Mambres, qui restiterunt Moysi, cum horum in Exodo nulla fiat mentio, desumpta uideri ex apocrypho libro, cui titulus, Iamnes & Mambres. Nec defuisse, qui ob hanc causam contenderint, hanc ad Timotheum epistolam, Pauli non esse, sed frustra: cum eodem nomine nemo taxauerit priorem ad Corinthios. Chrysostomus autem enarrans epistolam ad Timotheum, indicat alias duas uias explicandæ quæstionis de nomine: quarum altera est, quod Iudæi quædā habuerint, quæ citra librorum monumenta, per manus tradebant uiua uoce, ea uocabant ἄγραφα, siue traditiones. Fieri autem posse, ut huiusmodi loca ab illis hausta sint. Altera est, quod ait fieri potuisse, ut licet hæc scripta non fuerint, nec ab alijs audierit, tamen afflatu sancti spiritus didicerit Apostolus. [redacted]

Error in nomine autoris

Apocrypha Hieremiæ

Apocrypha Heliæ

Ἄγραφα Iudæorum

Equidem

Equidem arbitror nihil esse huiusmodi in Euangelistis, Glossa, quam uocant ordinariam, haud scio unde hauserit, quod indicat in quibusdam codicibus non haberi nomen Hieremiæ, sed tantum, per prophetam. Addit aliam elabendi uiam: Quoniam eodem spiritu afflati scripsere prophetæ, non absurde uni cuipiam tribuebatur quod ab alio dicitur, nec obliuione fuisse, quod Matthæo pro nomine Zachariæ, occurrerit nomen Hieremiæ, sed moderationem diuini spiritus. Aperit & aliam rimam, quod nonnihil huius prophetiæ sit apud Hieremiam capite trigesimosecundo, uidelicet de agro empto. Cæterum hæc uerba, Quæ appreciauerunt, nec apud Hieremiam esse, nec apud Zachariam, sed addita sub persona Euangelistæ. Hæc in medium profero, iudicium lectori relinquer

dam de meo quintam extricandæ quæstionis rationem. Si dixerimus Zachariam fuisse binominem, sicuti paulo ante dictum est de Zacharia filio Barachiæ, qui idem sit dictus Ioiadas: refert Hieronymus Hieremiam apocryphum sibi exhibitum à quodam Iudęo factionis Nazarenæ, in quo hæc ad uerbum, ut ab Euangelista citantur, haberentur. Verum, ut dixi, non probat ut Apostolus ex apocryphis adduxerit testimonium: præsertim cum hic mos sit Euangelistis & apostolis, ut neglectis uerbis, sensum utcunque reddant in citandis testimoniis. Porrò Syris חֲקַל est ager, דְּמָא sanguis. Hieronymus testatur & sua ætate locum extitisse Hierosolymis ad latus Australe mõtis Sion, ubi tum quoque pauperum ac tenuium cadauera, partim terra obruebantur, partim sub dio putrescebant. *Aceldema qd Syriace*

Quod appreciauerunt.) ὃ ἐτιμήσαντο, id est, Quem appreciauerunt, hoc est, quem præcio æstimauerunt.

Tu es rex.) ὁ βασιλεὺς, id est, Ille rex: ut de eo rege intelligas, qui tũ à Iudæis expectabatur.

Ad ullum uerbum.) πρὸς οὐδὲ ἓν ῥῆμα. Sermo Græcus anceps est. Siquidem hic potest esse sensus, Et non respondit ei uerbum ad quicque, siue, non respondit ei ad ullum uerbum.

Per diem autem solennem,) κατὰ δὲ ἑορτὴν, id est, in festo uerò. Nec opus erat periphrasi.

Populo dimittere.) τῷ ὄχλῳ, id est, Turbæ, siue multitudini.

Habebat autem tunc unum uinctum.) Vnum, nõ est in Gręcis, nec in antiquis Latinorum codicibus. Nec uinctum apud Græcos participium est, sed nomen, δέσμιον.

Pro tribunali.) ἐπὶ τοῦ βήματος, id est, In tribunali. Quanquam Latine uertit interpres, & eleganter magis quàm suo more: ut hic quoque admonendus sit lector, ne fallatur. *Interpres a more latinitatis recedit à uerbis*

Nihil tibi et iusto.) Latinius certe fuerat, Ne quid rei tibi sit cum iusto illo. Ut Christi innocentia undique meruit testimonium, Iudæ, Pilati, huius uxoris, Annæ, testium, latronis, satellitum qui missi fuerant ad comprehendendum eum, Magorum, Chananæorum, Samaritanorum, centurionum. Sed hoc uni illi contigit, quo certius foret, totum hoc quod ille passus est, nobis impensum esse. *Iesu innocẽtia omnium testimonio cõprobata*

Per uisum.) κατ᾽ ὄναρ, id est, In somnis. Sic enim uertit in initio huius Euangelii, & recte. De quibus pluribus uerbis disserit Valla, qui ὅραμα, id est, Visum, putat esse uigilantium *κατ᾽ ὄναρ, uarie transfert*

tium, cum ὄναρ somnium sit, & quod in somnis apparet, ἐνύπνιον Græcis dicatur.

Persuaserant populis.) Et hic rursus est Turbis, non Populis, ὄχλους.

Facere illum Græce

Quid igitur faciam de Iesu.) De, præpositio non est in Græcis, τί οὖν ποιήσω ἰησοῦν τὸν λεγόμενον χριστόν; Cæterum Græci abutuntur in his uerbis accusandi casu pro datiuo, ubi significãt bene aut male fieri cuipiã. Vnde uertẽdũ erat, Quid faciã Iesu qui dicit̃ Christus?

Dicunt omnes.) λέγουσιν αὐτῷ, id est, Dicunt ei: Quanquam hic Græca uariant exemplaria.

Ait illis.) Illis, non est in Græcis, ὁ δὲ ἡγεμὼν ἔφη, Præses autem ait.

Lauit.) ἀπενίψατο, id est, Abluit. Et.

Accepta aqua.) λαβὼν, id est, Cum accepisset, siue sumpsisset.

Innocens.) Idem est uerbum, quod paulo superius uerterat Iustum, ἀθῷος, id est, Insons & innoxius.

Vos uideritis

Vos uideritis.) ὑμεῖς ὄψεσθε, id est, Vos uidebitis. Sicut & antea, Tu uideris, ut sit medium actiuæ significationis uerbum futuri temporis.

Latina uox usurpata græce scribenti

Flagellatum.) φραγελλώσας. Et hic Romana uoce Grece scribens est usus cõmutata una litera: quod damnatos ante ultimum supplicium uirgis cædere ex more esset Romano.

[redacted]

Tradidit eis.) Eis, non est in Græcis emendatioribus, & officit nonnihil sensui. Neque enim Iudæis tradidit Iesum, sed suis militibus, supplicij ministris. Etiamsi haud scio quo casu in nostra prima æditione fuit additum. Atque ita legisse Hieronymum, ut nos indicauimus, testatur illius in hunc locum interpretatio.

Suscipientes.) παραλαβόντες id est, Accipientes, uel potius Acceptum: ut sæpe aliâs mutat genus uerbi, quo respondeat tempus.

Cohors & σπεῖρα quadignitales κόκκος

Cohortem.) τὴν σπεῖραν, quod & funem significat Græcis. Nam cohors rusticana militum manus est.

Coccineam.) κοκκίνην, Coccinam magis. Nam coccus, siue coccum granum. Et grana uulgo uocantur, quibus tinguntur rubra quędam, quod lucem addãt colori: uide Plinium lib. nono cap. quadragesimoprimo. Porrò chlamys palliũ est militare: ut & color & forma uestis militaris sit: eoque magis ad ludibrium faciens, cum pius impiorum uestem gestaret.

Plectentes coronam.) πλέξαντες, id est, Plexam siue concinnatam, ut cõueniat tempus.

Deposuerũt super caput.) ἐπέθηκαν, id est, Imposuerũt. In nõnullis habebatur posuerũt.

Expuentes in eum.) καὶ ἐμπτύσαντες εἰς αὐτὸν, id est, Cum inspuissent in eum.

Et postquam illuserunt.) καὶ ὅτε ἐνέπαιξαν, id est, Cum illusissent.

Vt crucifigerent.) εἰς τὸ σταυρῶσαι, id est, Ad crucifigẽdum. Et paulo ante,

Vestimentis eius.) Magis quadrasset, Vestimentis suis.

Angariare, Persicum uerbum uidetur

Hunc angariauerunt.) Mirum cur hic delectarit peregrina uox, cum dicere potuerit, Adegerunt, siue Compulerũt. Siquidem Suidas indicat uocem esse Persicam, quod apud illos regij nuncij ἄγγαροι dicerentur. Vnde & qui literas inuicem tradunt perferendas, angari dicuntur, quos eosdem ἀστάνδας appellabant. Denique translata uox est ad quosuis, qui seruorum aut iumentorum ritu baiularent onera. Fortassis ea uox iam militibus erat usurpata, quemadmodum habebant sua castrensia.

Golgotha, & Golgoltha

Qui dicitur Golgotha.) Hieronymus in libro quo explicat uoces Hebraicas apud Matthæum, admonet Golgotha Syrum esse uerbum, nõ Hebræum, sonareque locum calui, siue caluariæ. Sunt qui malint Chaldaicum esse, & Golgoltha pronunciandum, addito altero Lambda. Equidem non arbitror operæprecium de barbarica uocula uehemẽtius contendere, & magis libet Latinorum & Grecorum in hoc consensum sequi. Cuiuscunque linguæ est, ita dictus est locus in Aelia ad Septentrionalem partem montis Sion, quod in eo iacerent capita hominum damnatorum. Nam quod nonnulli dicũt illic sepultum Adam, unde loco inditum sit uocabulum, eam fabulam reijcit Hieronymus, cum Adam sepultus legatur in Arba iuxta Hebron.

Vinum myrrhatum Acetum

Dederunt ei uinum.) Quidam Græci codices nõ habebant uinum, sed Acetum cum felle mixtum. Quemadmodum legit & interpretatur Hieronymus. Quanquam Hilarius uinum legit, Chrysostomus acetum. Tametsi nõ multum interest inter acetum, & accidum uinum. Certe paulo post mentio fit aceti non uini, neque fellis.

Impleuit spongiam aceto.) Origenes illud annotauit, quod Matthæus dixerat acetum

felle

felle mixtum, Marcus uinum myrrhatum, Ioannes acetum cum felle, ex quo palàm est Origenem quoq; acetum legisse, non uinum. Et magis congruit cum propheta qui dicit, Dederũt in escam meam fel, & in siti mea potauer [redacted] llud admonendus lector, nõ uideri eundem potum [redacted] isto, qui [redacted] Apparet enim bis datum, [redacted] in crucem ex more [redacted] quod & hodie [redacted] sus in [redacted] Et uenerunt in locum qui dicitur Golgotha, quod est caluariæ locus, & dederunt ei uinum bibere cum felle mixtum. [redacted] in modum, Et perducũt illum in Golgotha locum, quod est interpretatum caluariæ locus, & dabant illi bibere myrrhatum uinum, & non accepit: & crucifigentes eum &c. Quod autem nõnulli putant in narratione temporis ordinem inuersum esse, durius est, quũ mox sequatur apud eundẽ Euangelistam, Et cõtinuo currens unus ex eis acceptam spongiam impleuit aceto & imposuit harundini & dabat illi bibere, præsertim quum in priore loco nominetur uinum felle mixtum, in altero acetũ, similiter narrante Marco, Et ad pietatem conducibilius est, si hanc quoq; dominicæ crucis partem nõ ignoremus. Meminit & Augustinus lib. De consen. Euang. tertio separatim potus ante crucifixionem exhibiti. Theophylactus putat hic porrectũ acetum, ut citius moreretur, priusquam ueniret Helias. Nam suspicabantur eũ implorasse Heliam, quum diceret Heli Heli. At id facit, quod alij dicunt, sine uideamus an ueniat Helias.

Vt impleretur quod.) Hoc prophetæ testimonium nõ citatur in plerisq; Græcorũ codicibus. Et Hieronymus enarrans hunc locum nullam omnino de eo facit mentionem. Lyranus addit, iuxta Hieronymum hoc testimonium à Mattheo non fuisse positum, sed duntaxat ab Ioanne, nec inueniri in uetustis exemplaribus. Certe non addebatur in uno uetustissimo codice diui Donatiani. Ne in Constantiensi quidem, nec in alio quodam uetustæ æditionis typographicæ qui est apud me. Cæterũ locus est in psalmo uigesimoprimo. Leuiculum est, quod interpres de suo addidit Sibi, cum pronomen nec sit apud Græcos, nec in aureo codice, Diuiserunt sibi uestimenta mea. *Additum aliquid in Euangelio*

Super uestem meam.) καὶ ἐπὶ τὸν ἱματισμόν μου. Quod magis sonat uestitum q̃ uestem. Vt non multum agant qui hinc ratiocinantur Christo fuisse quinq; uestes. Duas fuisse cõstat ex Euangelio. Magis autem uidetur eiusdem uerbi aut similis repetitio, ex proprietate sermonis prophetici. Satis enim constat unam uestem consutilem fuisse diuisam in quatuor partes. Et sedentes seruabant eum.) Græci addunt ἐκεῖ, id est, Illic.

Super caput.) ἐπάνω τῆς κεφαλῆς, id est, Supra caput. Non enim erat titulus in capite.

Causam.) αἰτίαν, Quæ uox apud Græcos, & causam significat, & accusationem, siue crimen. Tunc crucifixi sunt.) τότε σταυροῦνται, id est, Tunc crucifiguntur, præsentis temporis: ut historico more res iam geri putetur. *Causa*

Vah qui destruis.) Interiectio, uah, non additur in Matthæo, sed in Marco. Vnde huc addita uidetur. In Constantiensi codice rasura testabatur deprauationẽ. Et articulus ὁ nõnullam habet ἔμφασιν, quasi dicas, Tu ille destructor templi.

Reædificas.) οἰκοδομῶν, id est, Aedificas, ut superius admonui. Origenis interpres uertit, Qui destruebas, &, Qui ædificabas. In aliquot uetustis exemplaribus scriptũ erat, Destruit & reædificat, tertia persona. Consentiebat Constantiensis.

Et credimus ei.) καὶ πιστεύσομεν ἐπ' αὐτῷ, id est, Credemus in eo. Quanquam paulo inferius est, Ei, ut nihil intersit utrum legas.

Confidit) πέποιθεν, id est, Confisus est, siue, fiduciam habet in deo: quandoquidem in his, ut dictum est, abutuntur tempore. *Omissum aliquid*

Liberet eum nunc si uult.) Græci addunt alterum pronomen εἰ θέλει αὐτόν, id est, Si uult eum. Videntur enim alludere ad illud psalmi: Sperauit in domino, eripiet eum, saluum faciet eum, quoniam uult eum. Alioqui conuicium uidebatur non in Christum modo, uerumetiam in deum recidere.

Improperabant ei.) ὠνείδιζον αὐτόν, id est, Opprobrabant, siue eadem probra dicebant in illum. Augustinus explicans tropos Exodi, libro annotationum suarum tertio, putat hic ἐναλλαγὴν esse, ac numerum multitudinis positum pro numero singulari, propterea quod apud alios Euangelistas alter duntaxat conuicia dicit in Christum. Vnde mirum est, cur *Tropus in Euangelio*

Hieronymus in cõmentarijs syllepsin appellet, tropum quidem agnoscens, sed aliam subnectens rationem, qua tropo non sit opus: ut primum uterque conuiciatus sit Christo, mox mota terra alter resipuerit. [redacted].

Et tenebræ factæ sunt ab hora sexta.) Iam igitur tribus horis pependerat in cruce: siquidem Marcus testatur eum hora tertia fuisse crucifixum. Quanquam & de illius loci lectione uariatum est olim, ut suo demonstrabimus loco.

Tota terra quo modo accipiendum

Tenebræ factæ sunt super uniuersam terram.) ἐπὶ πᾶσαν τὴν γῆν, id est, In totam terram, siue super totam terram. Neque enim illæ tenebræ occupabant uniuersum terrarum orbem, ut meo iudicio recte sentit Origenes, sed Iudæam duntaxat, aut terrã Hierosolymitanam, dissentiente Theophylacto. Alioqui uel casu meminissent huius prodigij rerum gestarum scriptores. Quemadmodũ & uniuersus orbis apud Lucam describi dicitur, cũ intelligatur orbis duntaxat Romanus descriptus. Indicat Origenes in nõnullis codicibus adiectũ fuisse, Tenebræ factæ sunt super totam terrã deficiente sole, quasi solis deliquiũ eas induxerit tenebras. Atque ita certe tradit epistola quæ nomine Dionysij circũfertur, mihi ψευδεπίγραφος uidetur. Verũ hanc opinionẽ longe reijcit Origenes, & scripturã mutatam improbat.

Eclipsin solis in paßione negat Origenes

Hebraica Græci scribunt ad hunc modum, ἠλὶ ἠλὶ λαμασαβαχθανί, id est, Heli, heli lama sabachtani. Ac mirum non est si peregrinæ linguę uerba deprauatim scribunt, & pronunciant Græci, Latinique. Cæterum in sua lingua scribuntur ad hunc modum אֵלִי אֵלִי לָמָּה עֲזַבְתָּנִי, id est, Deus meus, deus meus, cur me deseruisti? Est enim primus uersiculus psalmi uigesimiprimi, in quo uertẽdo Septuaginta, cur tria uerba de suo admiscuerint, amota una dictione, mirum est. Sic enim illi reddiderũt: Deus deus meus, respice in me, quare me deseruisti. At Matthæus ita retulit, ut habetur apud Hebræos. Porrò Hebræa distinguenda sunt ad hũc modum אֵלִי, id est, deus meus, אֵלִי, id est, deus meus, לָמָּה, ut quid, עֲזַבְתָּנִי dereliquisti me. Siquidẽ probabile est Christũ uerba psalmi pronunciasse, ut ab ipso psalmographo descripta sunt. Alioqui uideri poterat usus Chaldæorum lingua, qui sabactani pronũciant, quod Hebræi, Azabthani. Hoc uisum est asscribere, quo, quandoquidẽ hæc uerba publice recitantur in tẽplis, minus deprauate post hac pronũcientur. Nec est simpliciter apud Grecos κατέλιπες, id est, Reliquisti, sed ἐγκατέλιπες, quod proprie significat in discrimine deserere: ueluti si quis deserat hominẽ immersum luto, ut ita loquar docẽdi gratia.

Qua lingua pronũciauerit Christus Deus meus deus meus

Heliam uocat iste.) φωνεῖ, Quod expressius reddidisset, Inclamat, siue inuocat.

Et impleuit aceto.) Hic palàm aceti fit mentio. Porrò legimus apud Plutarchum in uita M. Antonij, uinũ Antonio datum, quo celerius ex uulnere moreretur, quod ea res mortem acceleret. Siquidem similis est penetrandi uis uino & aceto: idque indicat obiter & Hieronymus, cum ait hunc edisserens locum, ut eum consopiant: quemadmodum paulo ante notauimus ex Theophylacto.

Acetum maturat mortem uulneratis

Liberans eum.) σῶσαι αὐτόν, id est, Ad liberandum eum. Nonnulli codices habebant σώσων αὐτόν, liberaturus eum. Interpres legisse uidetur, σώζων.

Clamans uoce magna.) κράξας, id est, Cum clamasset: ne quis putet simul & clamasse, & expirasse. Quanquam hoc ipsum mirum, parumque ex cõmuni hominum more, statim à magno clamore emori.

Et multa corpora quæ dormi.) Græci sic distinguunt, ut appareat eos statim mortuo Christo, resurrexisse: uerum non egressos è monumentis, nec apparuisse, priusquam resurrexisset Christus. Vnde resurrexerunt positum est pro reuixerũt. Atque id satis indicat Hieronymus, scribens in hunc locũ: Quomodo Lazarus mortuus resurrexit, sic & multa corpora sanctorum resurrexerunt, ut dominum ostenderent resurgentem. Et tamen cum monumenta aperta sint, non ante resurrexerunt quàm dominus resurgeret, ut esset primogenitus ex mortuis. Idem indicat Chrysostomus, cum ait ad Christi morientis uocem excitatos mortuos, qui postea, resurgente Christo, pariter exirent: idque declarat apertius Origenes hunc enarrans locum. Sed hanc sententiam uix recipit Theophylactus, existimans eos qui

Resurrexerũt pro reuixerũt

qui tum reuixerunt, post denuo fuisse mortuos: quemadmodũ Lazarus & cæteri quos uel à domino uel ab apostolis resuscitatos legimus, bis mortui sunt. Augustinus epistola 99. putat per anticipationem dictum, quod resurrexerint, quæ paulo post resurrexerunt.

Erant autem hic mulieres.) Quidam Græci codices habebant, καὶ γυναῖκες, id est, Et mulieres. Et in Græcis non solũ habetur A longe, sed Eminus spectantes ἀπὸ μακρόθεν θεωροῦσαι. Ita sanè legit & interpretatur Origenes, adducens illud ex Esaia uaticinium, Mulieres uenite ad spectaculum. Non enim est populus habens sapientiam.

Et Ioseph.) Græce est Iose, diuersus ab Ioseph, De quo antea admonui. Licet Origenes non uideat distinguere hunc Ioseph siue Iose, ab eo Ioseph filio Iacob patriarchæ. Sic enim ait, Et Ioseph mater, secundũ nomen patriarchæ Iacob supplantatoris fratris sui, & Ioseph super quem natum genitrix dicit, Adijciat mihi dominus filium alterum. *Ioseph Iose an idem*

Cum autem sero esset factum.) ὀψίας. Cur non potius uespera, quàm sero?

Quidam homo.) Quidam non est apud Græcos, sed tantum homo.

Ioseph.) Hic Græcus habet ἰωσὴφ, id est, Ioseph.

Discipulus fuerat Iesu.) ἐμαθήτευσεν τῷ ἰησοῦ, id est, discipulum præbuerat ipsi Iesu, Quo uerbo aliâs usus est transitiue μαθητευθεὶς εἰς τὴν βασιλείαν. Et rursum in proximo capite, μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη, id est, Docete omnes gentes. *μαθητεύω doceor, sum discipulus*

Maria Magdalene.) Mariam iam bis posuit Magdalenam, Hebraica pronunciatione, cum cæteras Marias dixerit non Mariam, licet hic uarient Græci codices.

Altera autem die.) τῇ δ' ἐπαύριον, id est, Postero autem die, siue postridie.

Quia seductor ille.) ὁ πλάνος εἶπεν, Planus, id est, impostor. Sic enim uertit Augustinus homilia ex quinquaginta, trigesimasexta: Domine, audiuimus quia planus ille, id est, impostor. Porrò recte interpres addidit ille, uim exprimens articuli. Cæterum quod aiunt post tres dies, etiamsi non negem sic posse reijci, quod hoc non ab Euangelista, sed à pharisæis dicitur, tamen licebit & ad hunc intelligi modum, mea quidem sententia, ut post tres dies dictũ factumúe dicatur, quod à tertio die cœpto factum est per tropum qui, synecdoche dicitur. Cur enim uereamur in tertio die recipere tropum, cum in primo necessario recipiamus? Sed hac de re in Marco plusculum dicemus. *Impostor πλάνος* *Tres dies per tropum dicti*

Post tres dies resurgam.) ἐγείρομαι, id est, Resurgo, præsentis.

Ne forte.) μήποτε. Quod ita gaudet uertere. Et quidam codices addũt hic νυκτὸς. i. Noctu.

Habetis custodiam.) ἔχετε κουστωδίαν. Incertum est an sit habete modo imperandi, an habetis indicandi. Et custodiã, uocẽ Latinã Græci iã usurpabãt. Cuius meminit etiã Suidas.

Ite custodite.) ὑπάγετε, ἀσφαλίσασθε, id est, Abite, munite. Nam ἀσφαλίζεσθαι, est rem tutam reddere. Quemadmodum mox uertit, ἠσφαλίσαντο, id est, Munierunt. Cum & superius uerterit, custodiret.

Cum custodibus.) μετὰ τῆς κουστωδίας, Cum custodia. Quanquam hoc loco custodiam pro grege ac turba custodum posuit. Apparet aũt eiusmodi fermè genus hominum fuisse, cuiusmodi sunt Parisijs quadringenti, ad publicam ciuitatis custodiam designati. *Custodia manus custodum*

EX CAPITE VIGESIMOOCTAVO.

Vespere autem sabbati.) ὀψὲ δὲ σαββάτων, id est, Vespere sabbatorũ. Et quod aut qui lucessit dicendum erat, non Quæ, ut referatur ad uesperum, aut uesper, nisi legas Vespera sabbatorum.

In prima sabbati.) εἰς μίαν σαββάτων, id est, In unam sabbatorum, ut intelligas unum diem è septem. Sentit enim, ni fallor, crepusculum extremi diei precedentis hebdomadis, lucescens in sequentem diem, qui primus erat succedentis sabbati. Nisi forte iuxta sermonis Hebræi proprietatem unum dicitur quod primum est, sicut nos alterum dicimus quod secundum est. *Prima pro certa* *Vnum pro primo*

Reuoluit lapidem.) Græci addunt ἀπὸ τῆς θύρας, id est, Ab ostio.

Super eum.) ἐπάνω αὐτοῦ, id est, Supra eum.

Aspectus eius.) ἰδέα αὐτοῦ, id est, Species eius, siue forma.

Et uestimenta.) Et Græci, & uetusti codices Latini habent Vestimentum, Græci addunt, album, ut nix.

Custodes.) οἱ τηροῦντες, id est, Qui seruabant.

Respondens autem angelus.) ἀποκριθεὶς. Abusus est enim eo uerbo, cum illæ nihil interrogassent, nisi quod ad cogitationes respondet.

Venite & uidete.) Et, non est in Græcis, sed δεῦτε ἴδετε, id est, Venite uidete.

Et præcedet.) Et Græci, & antiqui Latini habent Præcedit præsentis temporis προάγει.

Ecce prædixi.) ἰδοὺ εἶπον, id est, Ecce dixi, non prædixi.

Et ecce Iesus.) Ab hoc loco in nostris codicibus desunt aliquot uerba quę uidentur incuria scribarũ omissa, qui ferè labi solẽt, quoties eadẽ dictio diuersas claudit orationes, ὡς δὲ ἐπορεύοντο ἀπαγγεῖλαι τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ, id est, Cum aũt issent ad renunciandũ discipulis illius.

Ibi me uidebunt.) Omissa est coniunctio, κἀκεῖ, id est, Et illic.

Dicite quia discipuli eius.) Hic certe omittenda fuerat Græca coniunctio, propter pronomen sequens, Nobis dormientibus.

Auditum fuerit à præside.) ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος, id est, Sub præside, hoc est, si res apud illum iudicem agatur.

Nos suadebimus ei.) πείθω Græcis tria significat, pareo, siue morem gero, suadeo & persuadeo. Sensus igitur postulabat, ut hic diceret Persuadebimus potius quàm suadebimus, siue nos Placabimus eum.

πείθω suadeo persuadeo, & obedio

Et securos uos.) ἀμερίμνους, id est, Securos uos reddemus, aut Liberabimus uos omni solicitudine: id em̃ sonat ἀμερίμνους, quod plus est quàm reddere ἀκινδύνους, id est, Expertes periculi.

Euntes ergo.) Ergo, nõ inuenio in Græcis codicibus. In nonnullis codicibus pro Ergo reperio Autem. Nescio quo casu acciderit, ut nec Origenes, nec Chrysostomus, quũ in cętera scribant commentarios, in hoc unum caput quicquàm ędiderint, nisi forte desierunt apud populum loqui, quod hæc ad resurrectionem pertineant. Theophylactus tamẽ enarrat, & Catena aurea crebro citat Chrysostomum in hoc capite quemadmodũ in cęteris. Anianus uero præfans in uersionem suam testatur Chrysostomũ in Matthæum scripsisse λόγους nonaginta unum, quum in ędítione uulgata non habeamus nisi 89. unde probabile est duas homilias intercidisse.

Nõ extat quod Origenes & Chrysostomus scripserunt in ultimum Matthæi caput

DES. ERASMI ROTERODAMI ANNOTAtionum in Euangelium Matthæi finis.

IN EVANGELIVM MARCI ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

VONIAM cõperiebamus opus in modum longe maiorem opinione succrescere, Nam hęc simul & scribebantur à nobis, & typis excudebantur, uisum est idem compendij, quod Marcus in cõtrahendo Matthæi euangelio præstitit, in nostris præstare annotamentis: quo simul & lectoris, & nostro tędio alioqui intolerabili medeamur, & intra sui temporis stadiũ, operis cursus expleatur. Pauculos enim menses ad hũc laborem ab illustrissimi Burgundionũ principis Caroli obsequijs, in cuius famulitium nuper asciti fuimus, usurpauimus uerius quàm impetrauimus, idque testor Iesum, non sine graui rei familiaris iactura. Quanquàm ea sanè me leuiter commouet, Res pecuniaria uel sarciri potest, uel negligi. Cæterum ut est boni uiri nõ deesse suo officio, ita probi ac uerecundi est hominis, non cõmittere, ut cuiquam uideatur oblitus officij. Memini quantũ debeam maximo illi Philippo Maximiliani filio, nõ solum ut principi, addam, nõ solum ut optimo principi, uerumetiam ut de me magnificentissime merito. Quicquid aũt debebam patriæ, quicquid principi, quicquid optimo principi, quicquid benemerito, id totum est mihi refundendũ in Carolum, quãdoquidem illum, sic fatis uisum est, cernere licuit uerius quàm frui. Iam nominis proprij citius queam obliuisci, quàm benignissimi illius Mœcenatis mei, Gulielmi Vuarami Archiepiscopi Cãtuariensis, qui sic meritus est de probis ac literatis uiris, ut ab omnibus probitatis, ac literarum cultoribus certatim debeat celebrari. Porrò me tantis prosecutus est officijs, tanta obruit benignitate, ut omnia posthabenda sint, quoties officij ratio iubet huius obsequi uoluntati. Pro

Carolus rex catholicus

Philippus Maximiliani filius

inde cũ utriq; debeamus patriæ, nam in altera geniti, in alteram cooptati sumus: cũ utriq; debeamus principi, quorum alteri iam plurimis ac maximis beneficijs sumus astricti, ab altero humanissime inuitamur, ad ea quæ nec promeremur, nec postulamus, atque hoc ipso nomine plus debemus: nõ fuit mihi integrum opus hoc longius producere, maturũ utrisq; reditum pollicito. Rem tamen ita moderati sumus, ut nonnihil adiecerimus moræ, nonnihil item contraxerimus operis modum. Quanq; id quoq; hactenus ut uerborum magis q̃ rerum esset parsimonia, quo simul & operi & officio qua licuit, satisfaceremus. Porro mihi sanè spes est fore pariter, ut & breuitas, quæ nobis fuit necessaria, lectori quoq; commoda sit, & grata. Quis enim tam patientis est stomachi, ut in his rerũ minutijs citra fastidium diu uersari possit? Quanq; quantula quæso huius molestiæ portio redit ad lectorem? At nos dum inter tot Græcos, Latinos, Hebræos codices sursum ac deorsum discurrimus, uelut aciculam, quod aiunt, in aceruo quęrentes: dum excutimus, quid ille uerterit, quid alius legerit, quid ibi sit deprauatũ, quid hic interpretetur, quid ille correxerit, quid ipsi signauerimus, ubi Latini codices cum Græcis, Hebræi cum utrisq; dissentiant, aut etiam consentiant: deniq; quæ sit eiusdẽ linguæ codicum inter se uel pugna uel concordia: dũ, inquam inter has spinas distringimur ac torquemur, non unam aut alteram horam, sed menses fermè sex, cogita, quæso, lector optime, quantum tædij utilitatis publicæ gratia deuoremus. Neq; uero pigebit, si posthac per ocium continget alia conquirere, quæ possint opus hoc uel locupletius reddere, uel emendatius, illa quoq; in cõmunem usum adijcere. Plusculum autem præsidij nobis suppetebat in Matthæo ex ueterum commentarijs, ut in quem complures scripserunt, Origenes, Chrysostomus, Hieronymus. [redacted] nihil habemus, quod equidem sciam uetustum. Nam Theophylactus neotericus est: & ij commentarij, qui Hieronymi titulo circunferuntur, ut non sint usquequaq; reijciendi, tamen non magis sapiũt Hieronymũ, quàm sorba ficum. Cæterum quo pauciores in hunc scripserint, illud opinor in causa fuisse, quod explicato Matthæo, & hunc explicatum esse putarent. Iam illud te nolim lateat lector, quod hactenus præfati sumus in Marcum, ad primam huius operis ędítionem pertinere, cum hæc sit æditio quinta, qua decreuimus esse contenti: non quod ullum sit opus, cui non possit adijci, quod ue nõ possit reddi melius: sed quod uideam Sycophantis nunc ubiq; regnantibus dandum esse locum, et existimem in tam humili, tamq; inamœno argumento diligentiam immodicam merito reprehendendam esse.

Molestia ac tædiũ huius operis

Cõmentarij in Marc. falso inscripti Hieronymo

Initium euangelij.) Et hic Hebræorum more exorsus est ab ipso operis titulo, quemadmodum Matthæus, cuius epitomen scripsit Marcus autore Augustino.

In Esaia propheta.) In Græcorum exemplaribus, quæ quidem ego uiderim, Esaiæ nomen non exprimitur, sed tantum, ἐν προφήταις, id est, In prophetis. Verum id apparet mutatum data opera à doctis, qui deprehenderant hoc testimoniũ è duobus prophetis esse conflatum: Quemadmodũ indicat Hieronymus in libro De optimo genere interpretandi. Si quidem prior pars, nempe illa, Ego mitto angelum meum ante faciem tuam, qui præparabit uiam tuam ante te, est apud Malachiam cap. tertio. Quo sanè loco illud obiter annotandum, Hieronymum in eo, quod modo citauimus opere, memoria lapsum uideri posse, cũ ait, hoc testimoniũ haberi in fine Malachiæ. Nam cum totum huius prophetæ uaticinium quatuor capitibus absoluatur, & hic locus in ipsa statim fronte tertij capitis, in medio uerius est, q̃ in fine. Verum suspicor quæ res imposuerit Hieronymianæ memorię, nimirum quod in extremo calce habeatur non dissimile uaticinium, quod & ipsum de Ioanne interpretantur: Ecce ego mittam uobis Heliam prophetam antequam ueniet dies domini. Neq; enim mihi satis facit excusatio cuiusdam, qui putat in fine dictũ esse, quod sit paulo infra medium. Sunt qui indicent in bibliotheca uaticana haberi codicem Græcũ maiusculis descriptum, qui consentiat cũ latina æditione. Quid mirum si consentiat ad Latinorum exemplaria castigatus? Quanq; arbitror hanc germanam esse lectionem. Duriusculũ est quod adfert Beda Augustinũ, ni fallor sequutus, fieri potuisse ut Marco scribenti aliud nomen pro alio occurrerit, quod tamen admonitus nõ putarit corrigendum, eo quod arbitraretur non temere permisisse spiritum sanctũ, ut nomen pro nomine tum occurrerit scribentis animo. Frigidior est & illa solutio, quoniam prophetæ licet diuersis modis eadem prædixerunt eodem spiritu, omnium omnia esse communia. Quod si recipimus, non refert quo

Hieronymus memoria lapsus

titulo citetur aliquid è sacris uoluminibus. Certũ est hic alteram uaticinij partem esse apud Esaiam. Sed hoc quæri poterat, quur geminum adducens uaticinium, unum tantum prophetam nominet. Quod ad sensum attinet, unum reuera uaticinium est. Sed apud Matthæum 4. quem sequitur Marcus, solus Esaias nominatur, & huius tantũ uerba citantur: Marcus Esaiæ uaticinio prætexuit uaticinium Malachiæ, cõtentus nominare prophetam celeberrimi nominis. Cæterum quanquam sententiæ summa consentit, uerba tamen Euangelistæ nõnihil dissident tũ à Septuaginta, tũ ab Hebraica ueritate. Siquidem Hebræa sic reddidit Hieronymus: Ecce ego mitto angelũ meũ, & præparabit uiam ante faciem meam, cõsentientibus per omnia Septuaginta, nisi quod Mitto, uerterũt in futurũ, mittã, in quo Marcus cõcordat cũ Hebræis. Cęterũ addidit, Tuam, cũ tantum sit uiam. Et rursum quod illic est, Ante faciem meã, hic refert ante faciẽ tuam, mutata persona loquentis. Nam apud prophetam hæc uerba uidentur esse Christi de se loquentis, etiamsi mox mutata persona, de se tanquam de alio loquatur: Et statim ueniet ad templũ dominator. Contra apud Euangelistam hæc uerba patris sunt loquentis ad filiũ, Qui præparabit uiam tuam ante te. Iam posterior pars, Vox clamantis in deserto, parate uiam domini &c. est apud Esa. cap. quadragesimo. Hebraica sic uertit Hieronymus, Vox clamantis in deserto, parate uiam domini, Rectas facite semitas dei nostri, In nullo dissentientibus Septuaginta ab Hebræis. Dissentiunt & hic nõnihil Euangelistæ, sed in uerbis duntaxat. Nam quod cæteri dixerũt, Rectas facite semitas eius, Ioannes dixit: Dirigite uiam domini. Deinde quod habet Hebraica ueritas, et Septuaginta transtulerunt: Rectas facite semitas dei nostri, Matthæus, Marcus, & Lucas posuerũt semitas eius: [redacted] quod Euangelistæ, cũ Hebraice scirent, nõ indigerent translatione Septuaginta: deinde cũ ab Hebræis non anxie decerperent, quod scriptum esset, sed quod memoria suggerebat, describerent, uerbis nõnunquam dissident, in sententia cõcordant, id quod pluribus in locis admonuit diuus Hieronymus. Iam illud, quando notũ est ijs quoque qui græce nesciunt, angelum significare nuncium, non arbitror admonendũ. Fortassis hic melius uertisset, Nuncium. Deinde nõ dixit simpliciter, Angelum, sed addito articulo, τὸν ἄγγελον, ut certum aliquem angelum, siue nuncium intelligas designari: cum omnes alioqui prophetæ nuncij fuerint uenturi Christi. At hic unicus ille, & eximius fuit nuncius, qui non solum prænunciarit aduentum domini, procul aduentantis, sed qui præcurrens ipse præpararit uiam iam aduenientis. Præterea quod ait,

Varietas interpretum

Dissonantia Euangelistarũ in uerbis

Angelus nuncius

Ante faciem

Ante faciem tuam.) Nõ est Græcis ἔμπροσθεν, aut, ἐνώπιον, Quod aliquoties ita uertit, hoc est, corã te, & in cõspectu tuo, sed πρὸ προσώπου, ut intelligas hũc nunciũ præcedere, & hoc discutiente obstacula uię, iam uideri, & apparere faciem aduenientis domini. Mox autem,

Qui præparabit uiam tuam ante te.) Græce est, ἔμπροσθέν σου, Quasi dicas à fronte tua: ut intelligas Christum qui nunciabatur iam adesse. Aliter enim dicitur, Ante Ciceronem dixit hoc Cato, id est, priusquam Cicero diceret.

Distinctio

Fuit in deserto.) Quidã offensi hyperbato, sic legunt, Ioannes baptizans in deserto, fuit initium euangelij. Non absurde tamen, ut mihi quidem uidetur, hæc uerba, Initium euangelij Iesu Christi, &c. tituli loco erunt, qui mos est prophetis, & Herodoto quoque atque in totum illi genti. Porrò quod Valla mauult extitit, pro fuit, & argutatur nescio quid, de,

Fuit Ioannes baptizans.) Haud multum ad rem theologicam pertinet. Erat enim idioma sermonis Hebræi, quod tamen reperies & apud Atticos. Erat baptizans, id est, baptizabat. ἐτύγχανε βαπτίζων.

Baptizans.) Articulum non addidit Græcus, unde perinde ualere potest, ac si dicas, Cœpit baptizare, ἐγένετο βαπτίζων, factus est baptizans: siue cœpit baptizare.

Ordo

Fuit in deserto.) Apud Græcos alius est uerborum ordo. Fuit Ioannes baptizans in deserto. Ac rectius, Erat, quàm fuit.

In remissionem pec.) In, hic præparationem significat non effectũ. Nam Ioannis baptismus, pręparabat ad Christi baptismum, quo remittebantur peccata. Fortassis & illud annotandum, quod apostoli iubentur prius docere, postea baptizare. Ioannes prius baptizare dicitur, deinde prædicare baptismum. Iudæus per ceremonias ducitur ad cognitionem, Christianus prius discit: nisi mauis intelligere de baptismo Christi, quem post suum baptismum prædicabat Ioannes. Sequitur enim: Ego quidem baptizaui uos in aqua. Ille uero

baptizabit

baptizabit uos &c. Hinc apparet quod baptizatis ab ipso prædicarit Christi baptismum mox sequuturum, ne ipsius baptismo confiderent.

Iudææ regio.) ἡ ἰουδαία χώρα, id est, Iudæa regio, ut cohæreant duo nomina substantiua.

Et Hierosolymitæ uniuersi.) Græci secus distinguunt. καὶ οἱ ἱεροσολυμῖται καὶ ἐβαπτίζοντο πάντες, id est, Et Hierosolymitæ & baptizabantur omnes. Nec enim ueniebant omnes Hierosolymitę, sed ex omni Iudæa & Hierosolyma qui uenerant baptizabantur. Nam omnem Iudæam, dixit pro eo quod erat, ex omnibus Iudææ partibus. Nec est, In Iordanis flumine, sed in Iordane fluuio, siue fluuio Iordane. Addidit autem, quod uox Iordanis esset plerisque ignota. *Distinctio*

Et erat.) ἦν δὲ, id est, Erat a [redacted]

Vestitus.) ἐνδεδυμένος, id est, Indutus. Et pilis camelorũ.) Cameli est Græcis, & item in aureo codice, Item in Constantiensi. Quanquam hoc nihil ad sensum. Camelus enim hic speciem notat animantis, non unum aliquod eius generis. Suffragabantur aureo codici uolumina diui Donatiani. Speciem animantis expressit, ut ostenderet uestis asperitatem, iuxta domini testimonium, Qui mollibus uestiuntur in domibus regum sunt. Pictores onerant Ioannem exuuio cameli quemadmodum Græci uestiunt Herculem exuuio leonis. Imò uestis erat contexta non è lana britannica, aut serum uelleribus, aut lino Hollandico, sed è pilis camelorum. Asperitatem augebat zona pellicea premens ilia.

Et zona pellicea.) καὶ ζώνην δερματίνην. Ablatiuus est nobis, non nominatiuus, & refertur ad participium, uestitus, sicut & ablatiuus, pilis. Et lumbos suos dicendum erat, nõ eius.

Mel syluestre edebat.) ἐσθίων, id est, Edens, ut pertineat ad uerbum quod præcessit, erat. Quanquam hoc recte uariauit, nisi quod aptius erat, Vescebatur, quàm edebat, aut certe uictitabat, siue esitabat, cum de genere cibi loqueretur.

Venit.) ἔρχεται Venit, Græce uel præsentis est temporis, uel futuri. In Donatiani lib. habebatur ueniet. Et notandus est articulus ὁ ἰσχυρότερος, id est, Ille qui me fortior, & potentior est.

Nõ sum dignus.) οὐκ εἰμὶ ἱκανὸς, id est, Nõ sum idoneus, aut sufficiens, ut uulgo loquũtur.

Et calciamentorũ eius.) Eius, addidit Hebræorum more, Latinis non est phas ita loqui. *Eius Hebræorũ more additur*

Ego baptizaui.) ἐγὼ μὲν. Non in tempore omisit, Quidem coniunctionem, quæ hanc partem opponit spiritui. Spiritu sancto.) In spiritu sancto est Græcis, tametsi præpositionem recte omisit interpres. Quidã codex Græcus hoc quoque loco addebat, Et igni, καὶ πυρί, ex Matthæo sicuti conijcio, quanquam Theophylactus non addit. *Additũ aliquid*

Ascendens uidit.) Sermo græcus anceps est, utrum Ioannes uiderit an Christus.

Vidit cœlos apertos.) εἶδε σχιζομένους τοὺς οὐρανοὺς, id est, Vidit scindi, siue diffindi cœlos. Nam participium est passiuum præsentis temporis, quod non per scissos, ut Laurentio uisum est, sed per uerbum, erat transferendum. Elegantius aũt uertisset, Diduci cœlos, siue findi.

Et spiritum sanctum.) Sanctum non additur, nec in Græcis, nec in antiquissimis Latinis codicibus, nec in aureo codice, ne in Cõstantiensi quidem. Porrò articulus additus indicat intelligendum de spiritu sancto, de quo paulo ante meminit. Similiter paulo post, Et statim spiritus expulit eum, ut de eodem accipias spiritu.

Descendentem & manentem.) Et manentem nõ additur in Gręcis, uidetur asscriptum ex euangelio Ioannis. Ex sermone Gręco non potest aliud intelligi, quàm spiritus descendens, à Christo uisus fuisse, cum res magis postulet, ut intelligatur à Ioanne, cæterisque uisus descendere. Deinde si Christum accipimus uidisse, dicendum erat ἐφ' αὐτόν, id est, super se, non ἐπ' αὐτόν, id est, Super eum. Neque uideo tamen quo pacto queat res explicari, nisi dixerimus ἀναβαίνων rectum casum positum loco paterni ἀναβαίνοντος, id est, quum ascenderet ex aqua Iesus, uidit &c. Nisi accipiamus Ioannem unà cum Iesu descendisse in flumen ad tingendum eum, atque ita legamus, Ioannes ascendens ab aqua, uidit &c. *Et manentem aliũde additũ* *Anceps sermo*

Dilectus.) ὁ ἀγαπητός. Articulus non caret emphasi, quasi dicas ille dilectus. Idem additur filio ὁ υἱός. multi filij, multi dilecti, at hic ille eximius & unice dilectus. Deinde nomẽ hic est, non participium Dilectus, quod uertere solet charissimus.

Complacui.) εὐδόκησα, quasi dicas, bonã habeo opinionẽ, siue bene cõplacitum est mihi. *Complacui εὐδόκησα*

Expulit.) ἐκβάλλει, id est, Emittit præsentis temporis. Quanquam ἐκβάλλειν aliquando est eijcere, siue extrudere. Significat autem impetum spiritus rapientis hominem quocunque uelit. Theophylactus & Chrysost. in Catena citatus admonent significari, nõ esse cõmittendum

 ut homo

Periculum non accersendũ, sed si uitari non potest, fortiter ferendum. Id pulchre declarat Athanasius in apologeticis de fuga sua

ut homo semet cõijciat in periculũ tentationis, sed si deo uolente incidat, fortiter agendum.

Et erat in deserto.) Quidam codex Græcus tantum habebat, Et erat ibi. Alter præterea addit, In deserto. Quorsum autem attinebat repetere desertum, cum mox præcessisset?

Quadraginta diebus,) In Græcis non additur, & quadraginta noctibus.

Quoniam impletum.) ὅτι, Hoc loco fuerat omittendum interpreti.

Appropinquabit.) ἤγγικεν. Et appropinquauit, siue appropinquat, ut in huiusmodi uerbis Græci nonnunq̃ utuntur præteritis loco præsentiũ, ut non semel iam admonuimus.

Pœnitemini barbara uox

Pœnitemini.) μετανοεῖτε, id est, Pœniteat uos, quod consueuit uertere, Pœnitentiam agite, [redacted].

Lex quando abrogata

Varia lectio

Et credite euangelio.) ἐν εὐαγγελίῳ, id est, In euangelio, tametsi id ex proprietate est sermonis Hebræi. Theophylactus putat hic abrogatam legis obseruationem, quum ait, credite Euãgelio, quasi dicat, Cessent umbræ, lux adest. Ad id facit quod præcessit, tempus impletum est, Proinde non omnino idem docuit Christus initio quod Ioannes.

Et præteriens.) περιπατῶν δὲ παρὰ τὴν θάλασσαν, id est, Ambulans autem ad mare, siue iuxta mare. Quanquam alius codex habebat, καὶ παράγων παρὰ τὴν θάλασσαν, id est, Præteriens iuxta mare. Porrò lacum mare uocat.

Fratrem eius.) Pro eius Græce est, Simonis. Quidam utrunq̃ repetunt αὐτοῦ τοῦ σίμωνος, id est, Ipsius Simonis, siue eius nempe Simonis, quod opinor additũ à quopiam qui uoluerit effugere ἀμφιβολογίαν, ne intelligeremus fratrem ipsius Christi. Nec est hoc loco Retia, ut paulo post δίκτυα, sed ἀμφίβληστρα, id est, genus retis, cuius meminit Iulius Pollux.

Componentes retia.) καταρτίζοντας, id est, Sarcientes, siue reconcinnantes.

Secuti sunt eum.) ἀπῆλθον ὀπίσω αὐτοῦ, id est, Abierunt post eum, ut uerbum uerbo reddatur. Quod & aliâs uerti poterat, ὕπαγε ὀπίσω μου, sequere me. Theophylactus putat hic narrari secundam uocationem, eò quod narratio Lucæ 5. dissonet à narratione Matthæi & Marci. Cæterum quod addit Petrum & Andream fuisse discipulos Ioannis Baptistæ, qui permoti illius de Christo testimonio Christum sequi cœperint, sed Ioanne coniecto in carcerem redierint ad pristinum quæstum, unde denuo uocati protinus sequuti sint, quoniam nulla scripturæ autoritate nititur, pro coniectura humana habendum censeo.

Quasi pro tanquã ineleganter

ἔα sine, aut eia

Quasi potestatem habens.) ὡς, id est, Tanquam. Quanquam hoc Quasi, & quod mox sequitur, sic, eidem Græcæ uoci respondent ὡς, unde uertere poterat utrobique, ut. Porrò de potestate ἐξουσία diximus in Matthæo.

Quid nobis & tibi.) ἔα τί ἡμῖν καί σοι, id est. Sine quid nobis & tibi? Quanquam ἔα rectius accipitur, ut sit aduerbium Græcis, nobis interiectio exclamantis: & Latine uertisset, Quid rei nobis tecum est? Aut, quod pollet idem, Quid tibi nobiscum est rei?

Sermo durus

In spiritu immundo.) Quid hac forma loquendi durius Latinis simul & Græcis auribus? Dici poterat, Obnoxius immundo spiritui.

Redundat, ante tempus

Venisti ante tempus perdere nos.) Ante tempus, nec additur apud Græcos, nec in codice aureo, ne in Constantiensi quidem. Videtur huc adiectum è Matthæi capite octauo.

Scio quod sis.) οἶδά σε τίς εἶ, id est, Scio te qui sis, & sic habent antiqui nostri codices, qui sis, non quod sis, siue Noui te quis es, ut magis ad uerbum exprimam.

Articuli uis Sanctus dei

Sanctus dei.) ὁ ἅγιος τοῦ θεοῦ. Nec hic articulus ociose additur, ut aliâs sæpius indicatum est. Nec enim est simpliciter sanctus, sed ὁ ἅγιος, ut certum & insignem intelligamus, Videlicet illum unum uere sanctũ, & omnis humanæ sanctimoniæ fontem. Proinde dilucidius erat Noui te qui sis, nempe sanctus ille dei.

Et comminatus est.) καὶ ἐπετίμησεν, id est, Et increpauit.

De homine.) Græcis est ἐξ αὐτοῦ, id est, Ex eo.

Tempus pro tempore

Et discerpens eum & exclamans.) Vtrunq̃ participium Græcis præteriti temporis est, σπαράξαν κράξαν, quasi dicas Discerpto illo, & clamore emisso.

Quid nam est hoc.) τί ἐστι τοῦτο, Particulam nam, addidit interpres de suo, cum aliâs negligat exprimere, nimirum ad hunc modum paria faciens. Et rursum.

Sensus anceps

Quæ nam doctrina.) τίς ἡ διδαχὴ, Quæ doctrina, de suo addidit, nam. Quia in potestate & spiritibus imperat.) Quia in potestate & spiritibus, habetur tum in Græcis, tum in antiquis Latinis, ut coniunctio addat epitasin. Cæterum Græci codices locum bifariam

distinguunt

distinguunt. Nonnulli sic legunt, Quæ est hæc doctrina, quoniam secundum potestatem, ut subaudias, est. Alij coniungunt hæc cum his quæ mox sequuntur, quę est doctrina hęc, quoniam cum autoritate spiritibus quoq; immundis imperat.

Et processit.) καὶ ἐξῆλθεν, id est, Et exiuit, siue emanauit.

Rumor eius.) ἡ ἀκοὴ αὐτοῦ, id est, Fama eius, quod alicubi uertit opinio. Cæterum ut famam hominis dicimus, ita non dicimus rumorem hominis in eodem sensu. Rumor enim magis ad rem refertur, ut rumor belli. Fama generale nomen est. *Rumor pro fama non recte*

Regionem.) περίχωρον, id est, Totam undiq; regionem Galilææ finitimam, ut intelligamus & ultra Galilææ fines famam Iesu progressam.

Recumbebat.) κατέκειτο, id est, Decumbebat, ut & antiqui codices habent, cūq; his aureus ille, atq; etiam Constantiensis. Recumbit enim quiescens & supinus. Accumbitur in conuiuio. Decumbit ægrotus lecto affixus. *Recumbo accumbo decumbo*

Apprehensa manu eius.) κρατήσας, quod toties uertit, tenuit, ueluti de Iesu capto, Tenuerunt eum, ubi tempestiuius erat comprehenderunt. Et cur non potius reliquit quàm dimisit, ἀφῆκεν; nisi forte febris dicto uale discessit. *κρατεῖν uarie transfert*

Omnis ciuitas.) ἡ πόλις ὅλη, id est, Ciuitas tota, ne plures ciuitates intelligas.

Qui uexabantur.) κακῶς ἔχοντας, id est, Male habentes, siue Male affectos.

Varijs languoribus.) ποικίλαις νόσοις, id est, Varijs morbis: quod tamen ita perpetuo ferè uertit. *Languor morbus*

Quoniam sciebant eum.) Græce sic est, ὅτι ᾔδεισαν αὐτὸν χριστὸν εἶναι, id est, Quod nouerant ipsum Christum esse. Nam hæc duo uerba adduntur in nonnullis Græcis exemplaribus, uelut in Theophylacto, In nostris tantum est, Quoniam sciebant eum. Grecus tamen sermo ambiguus est, nō passus est eos hoc proloqui quod agnoscerent Iesum: siue, nō passus est eos omnino loqui, propterea quod agnoscerent Christum esse Messiam, ne id ante tempus effutirent. In priore sensu magis conueniebat, ipsum, quàm eum.

Et diluculo ualde.) καὶ πρωῒ ἔννυχον λίαν, id est, Et mane, multa adhuc nocte. Nam id sonat ἔννυχον, cum adhuc aliquantum est noctis.

Dixerunt.) λέγουσι, id est, Dicunt. Et mox, Quia omnis. ὅτι cōiunctio fuerat omittenda.

In proximos.) εἰς τὰς ἐχομένας, id est, Adhærentes, siue contiguos.

Vicos & ciuitates.) Græcis est dictio composita κωμοπόλεις, quod quidam interpretantur muncipia. Oppidula rusticana significat, quæ uel uici, uel oppida uideri possint. Siqui dem ex uico & oppido Græca uox composita est. *κωμόπολις Rusticanum oppidulum*

Vt ibi prædicem.) Græce est ἵνα καὶ ἐκεῖ, Vt & ibi. Consentientibus & antiquis exemplaribus nostris. Et in hoc, apertius erat, Ad hoc, siue hac gratia, εἰς τοῦτο.

Et in omni Galilæa.) Et non est Græcis, sed in Synagogis illorum per totam Galilæam.

Si uis.) Hoc loco interpres recte omisit ὅτι. quod cum alicubi faciat, mirandum, cur non idem perpetuo faciat, quoties sermonis exigit ratio.

Volo, mundare.) Mundare hic passiuum est, imperandi modo θέλω, καθαρίσθητι, quemadmodum est in Matthæo.

Et comminatus est.) καὶ ἐμβριμησάμενος αὐτῷ, εὐθέως ἐξέβαλεν, id est, Cōminatus ei statim eiecit, hoc est acriter interminatus, necubi proferret. Et eiecit dixit pro ablegauit, siue quod celeriter, siue quod inuitum.

Vide nemini.) ὅρα μηδενὶ, id est, Vide ne cui.

Ostende te.) ἑαυτὸν δεῖξον, id est, Teipsum ostende. Quanquam interpres huiusmodi composita pronomina plerunque uertit per simplicia. Et quod in nostris codicibus legitur Principi sacerdotum, apud Græcos est τῷ ἱερεῖ, nisi forte id efficit articulus, ut de summo sacerdote dictum accipiatur. *Summo sacerdoti, pro sacerdoti*

Cœpit prædicare.) Græci addunt πολλὰ, id est, Multum siue multa.

Diffamare.) διαφημίζειν Græce non sonat in malam partem. Verti poterat Spargere seu diuulgare. *Diffamare pro diuulgare*

Ita ut non posset iam.) Ex Græcis uerbis apparet de mundato dictum. Proinde ne quid hic hæreret lector, pro αὐτὸν subiecimus Iesus, hoc est nomen pro pronomine. Ne quis hoc ut temere factum statim corrigat.

In desertis locis esse.) Erat, Græce est, non esse, ἦν.

Et conueniebant.) ἢ ἤρχοντο, id est, Et ueniebant.

EX CAPITE SECVNDO.

Post dies nec addendum octo

Ost dies.) δι' ἡμερῶν, id est, Per dies. Nec addendum est octo, quod in quibusdam habetur codicibus Latinis. Certe in Paulino habebat, Post dies, in Corsendoncensi recenti manu additum erat octo. Sed lucidius erat Diebus aliquot, siue Post dies aliquot. Nam post dies Latine nihil significat.

Et conuenerunt.) ἢ εὐθέως συνήχθησαν, id est, Confestim conuenerunt, siue collecti sunt.

Nec ad ianuam.) Grȩca sic habent, ὥστε μηκέτι χωρεῖν μηδὲ τὰ πρὸς τὴν θύραν, id est, Ita ut iam non caperent, ne ea quidem quæ erant iuxta ianuam, ut intelligas domum adeo fuisse refertam, ut ne uestibulum quidem & partes ostio uicinæ caperent turbam. Aureus codex habebat, non caperet, itidem Costantiensis, denique meus uetustæ typographiæ: ut Caperet uerbum, pertineat ad domum, sit'que gemina negatio, nec domus capiebat, nec loca uicina ianuæ, hoc est uestibulum.

Et uenerunt.) ἢ ἔρχονται, id est, Veniunt.

ἀποστεγάζειν Detegulare — Nudauerunt tectum.) ἀπεστέγασαν τὴν στέγην, id est, Detexerunt tectum. Est enim προσονομασία, quasi dicas, detegulauerunt tegulas.

Et patefacientes.) ἢ ἐξορύξαντες, id est, Cum effodissent, ut intelligamus etiam superne perfodi tecta.

χαλάω — Submiserunt.) χαλῶσι, id est, Demittunt, proprie funibus, quemadmodum demittitur ancora, aut saxum è sublimi.

In quo paralyticus iacebat.) κατέκειτο, id est, Decumbebat, quod paulo ante deprauatum erat recumbebat.

Quid hic sic loquitur, blasphemat.) Grȩce est blaspemias, βλασφημίας, loquitur blasphemias.

Nisi solus deus.) εἰ μὴ εἷς ὁ θεός, id est, Nisi unus, qui est deus.

Dimittuntur.) ἀφέωνται, id est, Remittuntur, siue remissa sunt. Nam uidetur esse præteritum Atticum pro ἀφεῖνται. Thema actiuum est ἀφέωκα, passiuum ἀφέωνται. Ita tradit Herodianus. Fortassis interpres legit ἀφέονται per o micron ut deducatur à uerbo ἕω unde ἵημι. ut nos superiore editione poneremus remittantur, in causa fuit quidam insigniter Græce doctus, ad hæc non mediocri uir autoritate, qui consultus super hoc loco, iussit ut suo periculo uerterem remittantur. Obsequutus sum, & falsus. Id quum mihi non semel acciderit, tamen audio pertinax, & nulli cedens.

Vt mirarentur.) Plus dixit Græcus sermo ὥστε ἐξίστασθαι, id est, Vt essent attoniti, & uelut extra se. Nam ab hoc uerbo dicta ecstasis, quæ est raptus mentis.

Honorificarent.) δοξάζειν, id est, Glorificarent.

Leui Alphæi.) τὸν τοῦ ἀλφαίου, id est, Alphæi filium.

Ad Teloneum.) Græcam uocem reliquit, τελώνιον, quæ mensa est aut locus publicanorum, ubi colligunt uectigal, quod Græce τέλος dicitur.

Videntes quia manducaret.) ἰδόντες αὐτὸν ἐσθίοντα, id est, Cum uidissent eum edentem.

Soloecismus — Mirum qur hic placuerit soloecismus, quum Græcus sermo non præbuerit occasionem.

Quare.) τί ὅτι, id est, Quid quod, id est, Quid est quod.

Magister uester.) Laurētius negat hæc addita in exemplaribus quibus est usus. In nōnullis tamen addita comperi, Tametsi Theophylactus nō addit. In Constantiensi fuit erasum.

Non necesse habent.) οὐ χρείαν ἔχουσι, id est, Non opus habent.

Sani.) ἰσχύοντες, id est, Valentes, siue qui ualent.

Vocare iustos.) Græci addunt εἰς μετάνοιαν, id est, Ad poenitentiam. Quanquam id suspicor adiectum à quopiam. Nam nec in antiquissimis codicibus nostris reperitur, nec in Constantiensi, nec in meo uetustæ typographiæ, etiamsi apud Theophylactum additū est.

Et pharisæi.) Quidam Græcus codex habebat καὶ οἱ τῶν φαρισαίων, id est, Et pharisæorum, ut subaudias discipuli, quemadmodum est item paulo post: nisi mauis, Ii qui sunt ex Pharisæis, hoc est è factione Pharisaica.

Nunquid possunt.) μὴ δύνανται, id est, Num possunt.

Filij

Filij nuptiarum.) Græca nonnihil dissonant, οἱ υἱοὶ τοῦ νυμφῶνος, ἐν ᾧ ὁ νυμφίος μετ' αὐτῶν ἐστὶν νηστεύειν, id est, Filij thalami nuptialis in quo sponsus cum eis est ieiunare. νυμφὼν enim nuptiale cubiculum significat, interprete Suida. Deinde continenter ipse sibi respondet, ὅσον χρόνον μετ' αὐτῶν ἔχουσι τὸν νυμφίον, οὐ δύνανται νηστεύειν, id est, Quanto tempore secum habent sponsum, non possunt ieiunare. *Filij nuptiarum*

Assumentum.) ἐπίβλημα, quod ante uerterat commissuram, ut Matthæi nono, & Lucæ quinto, ad uerbum sonat immissuram. Dilucide tamen uertit interpres.

Panni rudis.) ῥάκους ἀγνάφου, id est, Panni nondum à fullone curati. Nam hunc rudem uocat interpres. Siquidem γναφεὺς, fullonem significat. *ἄγναφος*

Aufert, supplementum nouum.) Gręcus addidit, eius, ut subaudias uestis. Quod hic uertit supplementum, aliâs uerterat plenitudinem, πλήρωμα. ut Matthæi nono. Sic autem uocat eam panni particulam, qua uestis lacera sarcitur & expletur. Multa prudens prætereo, quod de his iam dictum sit in Matthæo.

Vinum nouum in utres nouos.) Græcis non est eadem προσονομασία, cum illis habeatur νέον & καινός, quorum prius illud aptius dicitur de ijs quæ sentiunt ætatem. *Nouum νέον nouum καινόν*

Cœperunt progredi.) ἤρξαντο οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ ὁδὸν ποιεῖν, id est, Cœperũt discipuli eius iter facere. Nã quod Græcus habet sermo, ἤρξαντο, id est, cœperunt, hoc interpres retulit ad personam: ueluti cũ dicitur, ἄρχεσθαι λέγειν, non qui initiũ dicendi facit, cũ ante tacuisset, sed qui primus & ante alios incipit uerba facere, & ob id uertit progredi. Nimirũ offensus absurditate sermonis, quod cũ paulo ante dictũ esset, Iesum iter fecisse per segetes, nunc idem subijciat de discipulis, quod cœpissent iter ingredi. Verum hic nec initiũ itineris significatur, nec ordo ingredientiũ, sed uellendi initium. Iam enim inter eundũ cœperũt uellere spicas. *Cœperunt progredi non apte uersum*

Et uellere spicas.) τίλλοντες, id est, Vellentes, siue uellendo.

Ecce quid faciunt discipuli tui sabbatis.) Vt paulo superius non addebatur magister uester, ita hic non additur apud Græcos, Discipuli tui. Quorsum enim attinebat eos nominare, cum digito illos ostenderent, ecce?

Sub Abiathar principe sacerdotum.) Diuus Hieronymus in libello De optimo genere interpretandi, indicat nomen Abiathar pro Achimelech esse positum, propterea quod libro Regũ primo capite xxij. ubi refertur huiusce rei historia, nulla mentio fiat Abiathar, sed duntaxat Achimelech. Siue id acciderit uitio scriptorum, siue quod eiusdem hominis uocabulum sit Abiathar & Abimelech. Nam Lyranus putat hunc Abiathar fuisse filium Achimelech, qui sub patre functus sit officio paterno, & eo cæso iussu Saulis, comes fuerit fugæ Dauidicæ. Hieronymus ut nectit nodum, ita non explicat. Theophylactus aperit aliam rimam, ut accipiamus alium fuisse Achimelech, qui in libro regum tantũ sacerdos sit dictus ἱερεὺς, quum hic Abiathar dicatur ἀρχιερεύς. Mirum quum Latini codices constanter habeant Achimelech, quur in Græcis Euangelijs semper habeatur Abimelech, nisi quod Suidas in dictione εἰσάγγελον admonet eundem utroque nomine signari. *Abiathar pro Achimelech*

Nisi solis:) Solis non additur apud Græcos, nec erat in codice Constantiensi. *Redundat in nostris*

Et dedit eis.) Græci addunt καὶ, καὶ τοῖς σὺν αὐτῷ οὖσι. Pro eis melius uertisset, Qui secum erant, Et dederit his quoque qui secum erant.

EX CAPITE TERTIO.

Benefacere.) ἀγαθοποιῆσαι, an male, κακοποιῆσαι, quod non sonat simpliciter facere rem malam aut bonam, sed mala re aut bona afficere quempiam, quasi dicas, Vtrum prodesse fas est sabbatis an lædere?

Aut perdere, ἢ ἀποκτεῖναι. id est, An occidere. *Benefacere pro beneficio afficere*

Et circumspiciens.) περιβλεψάμενος, id est, Cum circumspexisset. Nec est, Contristatus, sed συλλυπούμενος, id est, Condolens seu uerius condolescens.

Et restituta est manus illius. Græce est, καὶ ἀποκατεστάθη ἡ χεὶρ αὐτοῦ ὑγιὴς ὡς ἡ ἄλλη, id est, Et restituta est manus illius sana ut altera. Verum haud scio an uerbis aliquot ex Matthæo huc asscriptis.

Vt nauicula sibi deseruiret.) ἵνα πλοιάριον προσκαρτερῇ αὐτῷ, id est, Vt nauicula inseruiret sibi, hoc est, ut nauicula esset sibi usui, siue adhiberetur sibi. Nam προσκαρτερεῖν sæpe aliâs uertit assistere, siue insistere. *προσκαρτερεῖν*

Non

Non comprimerent eum.) μὴ θλίβωσιν αὐτὸν, id est. Ne se premerent. Primum Latinius, deinde accommodatius ad Græcum sermonem.

Plagas.) μάστιγας, id est, Flagella. Sic enim uocat afflictionẽ qua deus corripit homines.

Clamabant dicentes.) λέγοντα, Dicentes ad ipsos spiritus refertur, quod ea uox Græcis est neutri generis.

Comminabatur.) ἐπετίμα, id est, Increpabat. Quanquam hoc loco tolerabilius erat, interminabatur.

Et ascendens in montem aduocauit.) Græce est, ἀνέβη καὶ προσκαλεῖται, id est, Ascendit & aduocat, ut posterius sit præsentis temporis.

Et fecit duodecim.) Græca nonnihil dissident, καὶ ἐποίησε δώδεκα, οὓς καὶ ἀποστόλους ὠνόμασεν, ἵνα ὦσιν μετ' αὐτοῦ, id est, Et fecit duodecim, quos & apostolos nominauit, ut essent secum. Quanquam id in emendatioribus Gręcorum exemplaribus non est asscriptum: & magis conuenit breuiloquentiæ Marci, ut omittatur. Atque hic quoq; multa prudens dissimulo, uel quod minutula sint, uel quod in Matthæo iam annotata.

Et dedit.) καὶ ἔχειν, id est, Et habere, siue ut haberent. Pendet enim à superioribus, Vt essent secum, & haberent potestatem: aut certe cum proximo uerbo cõnectendum, κηρύσσειν καὶ ἔχειν mitteret eos ad prædicandum utq; haberent.

Et imposuit Simoni.) Ante hæc uerba habent nonnulli Græci codices πρῶτον σίμωνα, id est, Primum Simonem. Verum id in emendatioribus non reperitur, & uidetur ex Matthæo desumptum. Certe apud Theophylactum non reperi, nec in æditione Aldina.

Et imposuit Simoni nomen Petrus.) Græce quidem est πέτρον. Sed Petrus, aut Petro, aut Petri, Latinius est, ni fallor, nisi magis placet periphrasis.

Boanerges Boanerges.) Nam Hebræis בְּנֵי filios sonat, רֶגֶשׁ tonitrui uel fremitus. Ita nos docet libellus de nominus Hebraicorũ interpretatione, in certo titulo. Tametsi Hieronymus putat uocem esse deprauatam, ac legendum esse Banerrem, reges enim Hebræis sonare, fremitum, nisi malis רַעַשׁ tumultus uel commotio, non raro enim ע per g enunciarunt Septuaginta, ut est uidere in Gomorrha. Quanquam fremitus minimum abest à tonitruo. Cum Homerus Iouem ὑψιβρεμέτην & ἐρίγδουπον appellet, non ob aliud quàm ob tonitrua. Porrò quid est quod Hieronymus appellat corruptum? An quod Syro sermone aut Chaldaico deflexum est. Huiusmodi uerbis subinde utuntur Euãgelistæ. Imò hac lingua Christus uidetur fuisse loquutus, quæ tum cõmuni populo fuit q; maxime familiaris. Quod si Euangelista corrupit, non temere corrupit, neq; nobis pro corrupto debet haberi, quod scripsit euangelista à Christo prolatũ, quodq; Græce nobis dignatus est interpretari. Quare nihil erat cur in me debaccharetur quidam, quod hic Euangelistæ autoritatem sequi maluerim

Calumnia repulsa quàm Hieronymi: præsertim cum hic in huiusmodi rebus nonnũquam uel conniueat, uel parum sibi constet, neq; dubitandum quin alicubi fallatur.

Et Matthæũ.) Quidam Græcus codex addit τὸν τελώνην, id est, Publicanum. Quanquam nec id reperio in emendatioribus, ac uetustis exemplaribus.

Et conuenit iterum turba.) καὶ συνέρχεται πάλιν. Conuenit præsentis temporis est, ut prima syllaba pronuncietur acuta. id tametsi minutulum est, tamẽ haud indignum iudicaui quod indicaretur, propterea quod in re tam sacra nefas sit, uel minima negligere.

Sic ut nõ possent.) Græcis quidem duæ sunt negationes, ὥς μὴ δύνασθαι αὐτοὺς μήτε ἄρτον φαγεῖν. Quod duobus modis Latine reddi poterat, Conuenit iterũ turba tanta, ut non possent ne panibus quidem uesci. Aut sic, Vt nõ possent uel panes edere. Sentit enim tantam fuisse multitudinem, ut non solum non suppeterent obsonia, sed ne panum quidem satis esset in cibum. Aut certe tantum fuisse confluxum, ut discipulis non esset ocium sumendi cibi, tantum aberat, ut ad alia foret ocium. qui posterior sensus meo iudicio uerior est.

οἱ παρ' αὐτοῦ cognati Et cũ audissent sui.) οἱ παρ' αὐτοῦ, id est. Qui ad illum pertinebãt, & ex illius erãt familia seu cognatione. itidẽ paulo inferius τὰ παρ' αὐτοῦ, uertit sua. Sentit eñ, cognatos, et affines eius.

Exierunt tenere eum.) κρατῆσαι αὐτόν, id est, ut comprehenderent eum, siue ut manus iniicerent. Nam id est agnatorum, si quis commotæ mentis esse cœperit.

In furorẽ uersus est.) id est, ἐξέστη, Mente captus est. siue ut in quibusdã legitur ἐξίστατο.

Beelzebub Beelzebub.) Βεελζεβοὺλ, id est, Beelzebul, de quo diximus in Matthæo.

Quia in principe.) Hic omittendum erat ὅτι, aut uertendum erat, quod eijceret, quemadmodum illud quod proxime præcessit, quoniam Beelzebub habet.

In se.) ἐφ' ἑαυτὴν, id est, In seipsam, siue Aduersus seipsam.

Dispertiatur.) Idem uerbum quod modo uertit diuidatur, μερισθῇ.

Dispertitus est.) Græca sic habent, καὶ εἰ ὁ σατανᾶς ἀνέστη ἐφ' ἑαυτὸν, καὶ μεμέρισται, οὐ δύναται σταθῆναι, id est, Et si satanas insurrexit in seipsum, ac diuisus est, non potest stare.

Quibus blasphemauerunt.) ὅσας ἂν βλασφημήσωσι, id est, Quascunque blasphemauerint. Sic enim loquuntur Attici, Conuicia conuiciantur, & fugam fugiunt.

Non habebit remissionem.) οὐκ ἔχει, id est non habet. Ita legit codex aureus, atque etiam Constantiensis.

Aeterni delicti.) αἰωνίου κρίσεως, id est, Aeterni iudicij, siue æternæ damnationis. Quanquam hoc nihil refert ad sensum. Per synecdochen enim aliud ex alio intelligitur. Delicti pro iudicij

Et circumspiciens.) καὶ περιβλεψάμενος τοὺς κύκλῳ περὶ αὐτὸν μαθητὰς καθημένους, id est, Et cum circumspexisset in circumitu circũ se discipulos sedentes. Quanquam in quibusdam exemplaribus μαθητὰς non additur, & est alius ordo περιβλεψάμενος κύκλῳ περὶ αὐτὸν καθημένους. In priore lectione sensus est, discipulos undique dominũ circunsedisse: in posteriore intelligimus dominum circuntulisse oculos per auditores, ut nulli sederint à tergo Iesu. Varia lectio

EX CAPITE QVARTO.

Secus uiam.) Hic reliquimus præpositionem secus, quod in progressu iacientis semen motus quidam sit. Nam uocem esse Latinam aliâs docuimus. Secus præpositio

Exæstuauit.) ἐκαυματίσθη, id est, Exustum est, siue æstu perijt.

Ascendentem.) ἀναβαίνοντα καὶ αὐξάνοντα. Vt prius uerbum pertineat ad herbam emergentem è terra, posterius ad herbam grandescentem & adolescentem.

Vnum centesimum.) καὶ ἔφερεν ἓν τριάκοντα, καὶ ἓν ἑξήκοντα, καὶ ἓν ἑκατὸν, id est, Attulit unum triginta, & unum sexaginta, & unum centum. Laurentius Valla declarat se legisse ἐν præpositionem, non ἓν nomen numerandi. Et ipse sic scriptum comperi in libris emendatioribus. Nominatim in uetustissimo codice, qui habebat cõmentarios Theophylacti, quanquam dissentiebat editio Aldina. Quo modo si legamus, ad uerbum ita reddi potest. Et adferebat in triginta & in sexaginta & in centum: ut præpositio ἐν posita sit pro ἀνὰ, quasi dicas per triginta, per sexaginta, per centum, quod tamen commode uerti poterat. Et adferebat, tricena, sexagena, & centena, ut ex singulis granis tantum granorum intelligatur enatum. Quanquã paulo inferius idem occurrit locus, itidem per præpositionem scriptus. Cæterum quoniam in hoc facile labi potuit librarius, rem lectoris arbitrio committo, præsertim cum & altera lectio probe defendi possit. Nisi quod in posteriore loco, quũ dominus discipulis explicat parabolam, duriuscule dicitur unum & unum, cum de hominibus loquatur, non de seminibus. Proinde nos periphrasi sumus usi. Centesimum pro centuplũ ἓν & ἐν pro ἀνὰ

Cum esset singularis.) ὅτε δὲ ἐγένετο καταμόνας, id est, Cum autem cœpisset esse solus, siue solitarius. Nam solus uertit in Luca, Cum autem esset solus orans. Singularis pro solitarius

Qui cum eo erant duodecim.) Hic uariãt Græci codices: Nam Laurentij codex habebat, οἱ περὶ αὐτὸν σὺν τοῖς δώδεκα, id est, qui circa illum erant cum duodecim. Atque ita sanè scriptum erat in libro qui habebat commentarios Theophylacti, cõsentiente æditione Hispanica, & Aldina. Mei habebant, ἐπηρώτησαν αὐτὸν οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ, id est, Interrogauerunt eum discipuli eius.

Mysterium regni.) μυστήριον, id est, Arcanum, siue secretum, non cõmunicandum prophanis, quod aliquoties uertit sacramentum.

Illis autem qui foris sunt.) τοῖς ἔξω, Rectius uertisset per adiectiuum, id est, Exteris extraneis, siue externis, aut exoticis. Articulus cum aduerbio

Videant & non uideant.) Græcus mutauit uerbum, ἵνα βλέποντες βλέπωσι, καὶ μὴ ἴδωσι, id est, Vt cernentes cernant, & non uideant. Quasi plus sit uidere quàm cernere. Nam intuemur quædam, quæ tamen non uidemus, animo aliud agente. Quanquam refragantur magno consensu Latini codices, nec apud Theophylactum licet ex ipsius enarratione lectionem hanc deprehendere.

Et ærumnæ.) καὶ αἱ μέριμναι, id est, Sollicitudines. Erumnas uertit μερίμνας

Hi aũt sunt qui &c.) Abusus uidetur semel atque iterum ὅτι pro οἱ: uelut demonstret

hos & illos, quod solemus docendi causa & gestu repræsentare. Et seminari dicitur semen quod iacitur, item ager in quem iacitur, quemadmodum aspergitur aqua & aspergitur homo. Notat Laurentius, quod interpres sementem dixerit pro semine, quũ sementis sit ipsa satio, semen quod iacitur. Sementem facere Latine dicitur, semen facere non item.

Sementis & semen

Vnum tricesimum.) Triginta, sexaginta, centum ut paulo superius admonui, consentientibus & peruetustis Latinis codicibus, de quo copiosius diximus in Matthæum.

Nunquid uenit.) Græce est, ἴδετε, μήτι λύχνος καίεται, ἵνα ὑπὸ τὸν μόδιον τεθῇ, id est, Videte num lucerna incenditur, ut sub modium ponatur? Quanquam illud ἴδετε in multis Græcorum codicibus non reperio ascriptum, uelut in Theophylacto. In ęditione Aldina scriptum est ἔρχεται pro καίεται, quemadmodum & in Theophylacto.

Non est enim.) οὐ γάρ ἐστί τι κρυπτὸν, εἰ μὴ ἵνα φανερωθῇ, id est, Non est enim quicquam absconditum, nisi ut manifestetur. Tametsi dissentiunt hic exemplaria. Theophylactus legit, οὐ γάρ ἐστι κρυπτὸν, ὃ ἐὰν μὴ φανερωθῇ, id est, non est occultum quicquam, quod non patefiat.

In absolutũ apud nos

Neque factum est.) οὐδ᾽ ἐγένετο ἀπόκρυφον, ἀλλ᾽ ἵνα εἰς φανερὸν ἔλθῃ, id est. Neque factum est occultum, sed ut in apertum ueniat, Etiamsi legi potest, Neque fuit occultum. Videtur autem in nostro sermone oratio parum absoluta, supplebitur hunc in modum. Neque factum est occultum, ut maneat occultum, sed ut ueniat in apertum. Hæc sententia pulchre quadrat in doctrinam Euangelicam. Occultata sunt quædam, non ut semper laterent, sed ut suo tempore proferrentur in lucem.

Varia lectio apud Græcos

Videte quid audiatis.) Hic quoque Græca dissident, tametsi Latina exemplaria magis consentiunt quàm Græca, βλέπετε τί ἀκούετε, καὶ προστεθήσεται ὑμῖν τοῖς ἀκούουσιν. ὃς ἔχει γὰρ δοθήσεται αὐτῷ, καὶ ὃς οὐκ ἔχει, καὶ ὃ ἔχει ἀρθήσεται ἀπ᾽ αὐτοῦ, id est, Videte quid audiatis, & apponetur uobis audientibus. Qui enim habet, dabitur ei, et qui non habet, etiam quod habet tolletur ab eo. Græcæ lectioni suffragabatur codex Donatiani.

Deinde sequitur. ἐν ᾧ μέτρῳ μετρεῖτε, μετρηθήσεται ὑμῖν, καὶ προστεθήσεται ὑμῖν. id est, in qua mensura metimini, metietur uobis, & adiicietur uobis. Theophylactus ita legit, βλέπετε τί ἀκούετε, ἐν ᾧ μέτρῳ μετρεῖτε, μετρηθήσεται ὑμῖν τοῖς ἀκούουσιν, ὃς γὰρ ἐὰν ἔχῃ, δοθήσεται αὐτῷ, καὶ ὃς οὐκ ἔχει, καὶ ὃ ἔχει ἀρθήσεται ἀπ᾽ αὐτοῦ, id est, Videte quid audiatis. In qua mensura metimini, in ea alii metientur uobis, qui auditis. Quisquis enim habuerit, ei dabitur, & qui non habet, etiam quod habet tolletur ab eo. Huic lectioni cõsentiebat codex aureus, & item Constantiensis.

Nocte & die secus quàm solet expositũ

Nocte & die.) Quidam utrunque uerbum, dormiat & exurgat putant referendũ ad eum qui iecit semen: ita ut intelligamus illum dormire nocte & exurgere die: & in hunc quidem sensum interpretatur Theophylactus. Ego magis arbitror posterius uerbum referendum ad semen, quod nullo colente tacitis auctibus & nocte & die proficit usque ad maturitatem. Nam dormire dicitur, qui securus est nec iam laborat. Hũc sensum sequutus est, quisquis scripsit in Marcũ scholia, quæ Hieronymo tribuuntur. Sic enim loquitur, Homo iactans semen, filius hominis est, semen uerbum uitæ, terra corda humana: dormitatio hominis, mors est saluatoris: exurgit semen nocte & die &c.

Et increscat dum nescit ille.) Sermo Græcus ambiguus est, καὶ ὁ σπόρος βλαστάνῃ, καὶ μηκύνηται ὡς οὐκ οἶδεν αὐτός. Potest enim accipi ut semen exoriatur & exurgat ui naturæ, cum ipsum hoc nesciat, eo quod σπόρος semen sit masculini generis.

Parabolæ collatio

Cui parabolæ comparabimus.) ἢ ἐν τίνι παραβολῇ αὐτὴν θῶμεν, id est, Aut in qua parabola illud ponemus siue ponamus. Etiamsi nonnulli codices pro θῶμεν habeant παραβάλωμεν, id est, Per quam collationem conferemus. Quandoquidem παραβολήν, Cicero uertit collationem. Et præpositione In, Hebræi abutuntur pro Per. In aliis pro τίνι scriptũ est, ἐν ποίᾳ. Verum hæc minutiora duxi quàm quæ annotentur.

Natum pro seminatum

Et cum natum fuerit, ascendit in arborem.) Græcis hic repetitur, καὶ ὅταν σπαρῇ, id est, Cum seminatum fuerit, suffragante & codice aureo, Constantiensi, aliisque multis. Offendit lectorem, quod absurde uideatur idem repeti, & quum seminatum fuerit.

Ascendit in arborem.) ἀναβαίνει, id est, Surgit. Porrò illud in arborem, nec additur apud Græcos, nec in antiquis codicibus nostris, nec in aureo. Ascriptum apparet ex Lucæ & Matthæi decimotertio.

Habitare.) κατασκηνοῦν, Quod alibi uertit nidificare, uerbum à scena dictum.

Differe-

Differebat.) ἐπέλυσεν, id est, Dissoluebat, siue exponebat: aut quo aliâs est usus, Edisserebat. Soluuntur enim ænigmata, & obscura ueluti nodosa.

Transeamus contra.) διέλθωμεν εἰς τὸ πέραν, id est, Transeamus in ulteriorem partem: siue ut sæpe iam uertit, Trans fretum.

Et facta est.) καὶ γίνεται, id est, & fit, siue oritur, quasi res iam geratur.

Mittebat in nauim.) ἐπέβαλλεν εἰς τὸ πλοῖον, id est, Irruebat in nauim, ut sit uerbum neutrum quod ad significatum attinet. *ἐπιβάλλω irruo*

Super ceruical dormiens.) ἐπὶ τὸ προσκεφάλαιον, quod inde Grecis nomen habet, quod capiti admoueatur. Ezechiel execratur eos, qui consuunt puluillos sub omni cubito, & ceruicalia sub omni capite. Quod tum exhibuit Iesus, id hodie in nobis agitur. Quàm periculose indormiunt hodie puluillis ac ceruicalibus huiusmodi, præsules ac pontifices quidam horum temporum? Periclitatur uniuersus populus, nec est qui Christum excitet in illis profundissime dormientem. Imò nolunt excitari, & habent qui somnum hunc pestilentissimum foueant, occinentes ad aurem blando susurro, euge euge. Expergiscere tandem optime Iesu, ne pereamus. *Somnus episcoporum*

Non ad te pertinet.) οὐ μέλει σοι, id est, Non est tibi curę. Nam aliud est Pertinere ad nos, aliud, Esse curæ. Siquidem multa ad nos maxime pertinent, quæ minime sunt curæ.

Quia perimus.) ὅτι, id est, Quod, hoc sanè loco.

Exurgens, comminatus est.) καὶ ἐγερθεὶς ἐπετίμησεν, id est, Et excitatus increpauit.

Obmutesce.) πεφίμωσο. Augmentum additum, etiam celeritatem indicat: ueluti dicas, Mox obmutesce. *πεφίμωσο mox obmutesce*

Quid timidi estis?) τί οὕτως δειλοί ἐστε; id est, Quid adeo timidi estis? Alij habebant τί δειλοί ἐστε οὕτως; id est, Quid timidi estis adeo?

Necdum habetis.) οὔπω, id est, Nondum. Alij habebant, πῶς οὐκ ἔχετε πίστιν, id est, Qui fit ut non habeatis fidem? Et οὕτως, referunt ad præcedentem orationis partem. Laurentius ad sequentem adiunxit. Siccine nondum habetis fidem. Porrò Quomodo, parum Latine reddidit πῶς, quod ita uertendum erat, Qui fit ut non habeatis fidem? Est enim non interrogantis, sed obiurgantis. *πῶς apud Græcos interdũ obiurgantis aut asseuerantis est*

Ad alterutrum.) πρὸς ἀλλήλους, id est, Inter sese. Quod crebrius iam admonui. Verum interpres perpetuo peccat in hoc uerbo, tanquam prudens.

Quis putas.) τίς ἄρα. Melius Quisnam, aut certe quis. Nam hoc loco uix habet Latinus sermo, quod respondeat ἄρα.

EX CAPITE QVINTO.

Trans fretum.) εἰς τὸ πέραν, quod superius uertit Contra, id est, In ulteriorem partem. Quanquam in Matthæo sæpenumero uertit Trans fretum. Lacum ut dixi, appellant mare: tamen ijsdem uerbis uti licuisset, etiam amne transmisso, aut aggere, aut monte. Fretum uero non idem est quod mare, etiamsi fretum omne dicitur mare. *Fretum Mare Lacus*

Gerasenorum.) γαδαρηνῶν, id est, Gadarenorum. Ad eundem modum legimus & apud Lucam, cum Matthæus uocet Gergesenorum, de quo nonnihil attigimus in Matthæo capite octauo. *Geraseni Gadareni*

Legio mihi nomen.) λεγεών. Grece scribens usus est uoce Latina, tametsi mutato genere. *Legio uox Romana usurpata Euãgelistæ*

Pascens in agris.) In agris, hic nec apud Græcos additur, nec in codice aureo, nec in Donatianicis, nec in Constantiensi.

Et magno impetu.) καὶ ὥρμησεν ἡ ἀγέλη κατὰ τοῦ κρημνοῦ, id est, Et impetu ferebatur grex per præceps in mare. Magno, addidit interpres de suo.

Ad duo millia.) ἦσαν δὲ ὡς δισχίλιοι, id est, Erant autem ferme duo millia, siue Bis mille: & subaudiendum est Porci, non Spiritus: quod Spiritus Græce est neutri generis, & δισχίλιοι masculini, ut ad Spiritus referri non possit.

Quid esset facti.) τί ἐστι τὸ γεγονός, id est, Quid esset quod factum erat, siue Quod acciderat. Quanquam haud male uertit interpres.

Et uenerunt.) καὶ ἔρχονται, id est, Et ueniunt, præsentis temporis. Et ita habent codices emendatiores Latini.

Et sanæ mentis.) Post hæc uerba Græci codices addunt, quod in Latinis non habetur, τὸν ἐσχηκότα τὸν λεγεῶνα, id est, Eum qui habuerat legionẽ: quod quoniam uisum est super es se, cũ modo facta esset mẽtio dæmoniaci, erasserũt. At repetitur ad emphasim miraculi, esse iam sanæ mentis, qui nõ solum fuerit obnoxius dæmonio, uerumetiam legioni dæmonũ.

Cumq; ascenderet.) καὶ ἐμβάντος αὐτοῦ, id est, Ingresso eo nauim, siue concensa naui.

Non admisit.) οὐκ ἀφῆκεν, id est, Non permisit, siue Non passus est.

Quanta.) ὅσα, quod sæpenumero significat quæcunque. Hic interpres legisse uidetur πόσα, non ὅσα.

Et misertus sit tui.) Hoc non parum dure cohæret cum eo quod præcedit: Quanta tibi fecerit deus. uertendum erat, Quæ tibi fecerit deus, & in quibus misertus tui fuerit: siue, Quantopere misertus sit tui.

Vnus, pro quidam Et uenit quidam.) καὶ ἔρχεται εἷς, id est, Et uenit unus. Sed utinam interpres Hebraicam figuram, ut hic mutauit, itidem mutasset ubiq;, tantum abest ut reprehendam. Et Iairus pe nultima acuta pronunciandum est Latinis, ob diphthongum ἰάειρος.

Quoniam filia.) Nec in Græcis est ὅτι, quod tamen erat omittendum si fuisset. Hic ad= didit de suo Quoniam.

Filia mea.) θυγάτριον, id est, Filiola. Est enim Græcis diminutiuum.

In extremis est.) ἐσχάτως ἔχει, ad uerbum sonat, Extreme habet, perinde ualet ac si dicas, Pessime affecta est, siue In summo uitæ discrimine est.

Vt salua sit & uiuat.) ὅπως σωθῇ, καὶ ζήσεται, id est, Vt salua fiat, & uiuet. Vt uerbum po= sterius sit futuri temporis. Alioqui quid aliud est ægrotam seruari, quàm uiuere? Nam sen= sus est, Impone illi manus, ut seruetur. Quod si non grauaberis facere, futurum est ut ui= uat. Nam fieri potest, ut imponat aliquis manus ægroto, ad hoc ut sanetur, & tamen mo= riatur ægrotus. Quanquam hoc uitio interpretis non accidit, sed librariorum. Vt opinor, tribuunt huic archisynagogo fidem imperfectam. non credebat excitari posse mortuam: egrotam sanari posse credebat, si modo dignaretur illi dominus imponere manus. Ad hũc intellectum facit annotatio mea.

Et sensit corpore.) καὶ ἔγνω τῷ σώματι, id est, Cognouit corpore, quod interpres non in= epte uertit, Sensit. Nam sensus est, Illam hoc cognouisse ex ipso sensu corporis, quod iam carebat cruciatu & fluxu.

Quia sanata esset à plaga.) μάστιγος, id est, Flagello, quemadmodum superius indicatum est. Et quia ὅτι uertendum erat in Quod.

Virtutẽ quæ exierat Cognoscens uirtutem quæ exierat.) ἐπιγνοὺς ἐν ἑαυτῷ τὴν ἐξ αὐτοῦ δύναμιν ἐξελθοῦσαν. Quæ= so, quod hoc sermonis dedecus? Num qua uirtus erat illi incognita? Proinde partici= pium uertendum erat in uerbum infinitum: Iesus autem ut agnouit, siue sensit in seipso, uirtutem prodisse ex sese. Nec enim hoc loco ferendum erat De illo, pro Ex se, quod no= stra habet æditio.

Omnem ueritatem.) ἔμπροσθεν πάντων πᾶσαν τὴν αἰτίαν αὐτῆς, id est, Coram omnibus o= mnem causam suam, etiam si illud coram omnibus non reperi scriptum in omnibus Græ corum exemplaribus. Et in nõnullis pro αἰτίαν, scriptũ erat ἀλήθειαν. Quod nos sequi malui mus, uel ob hoc, quod cum Latinis exemplaribus cõcordaret. Porrò Lucas αἰτίαν, habet.

Veniunt nuncij.) Nuncij, addiderunt nescio qui, quanquam non male. Certe non erat in codicibus Donatiani, ne in Constantiensi quidem. Nec est,

Ad archisyna- gogum depra- uate Ad archisynagogum.) sed Ab archisynagogo, magno consensu Græcorum codicum, ut intelligas ab illius uenisse domo, qui nunciarent mortem filiæ. Cæterum non animad uertens, [redacted] lector, [redacted] hanc loquendi figuram, Eamus ad me, pro eo quod est, ad domum meam, &, à uobis exit, id est, è domo uestra, existimauit non posse uitari, quin illi ad archisynagogam uenerint: quandoquidem is iam erat apud Iesum. Verum & ab il= lo uenerunt & ad illum, hoc est, ab illius ædibus, ad ipsum. Germanam scripturam cũ Græ cis consentientem repperi in codice Constantiensi. Tametsi sermo Græcus potest uideri dictus κατ' ἔλλειψιν, quemadmodum dicunt ἐν ᾅδου, & uenimus ad Vestæ. Ita ueniunt ab archisynagogi, subaudi, domo.

Iesus autem.) Græci addunt, εὐθέως, id est, Statim.

Admisit

Admisit.) ἀφῆκεν, id est, Permisit, siue Passus est. Nam quis dicat, admisit sequi. Mire lasciuit sua copia, cum hoc uerbum solitus sit uertere, Dimisit.

Et uidit.) καὶ θεωρεῖ, id est, Videt, præsentis temporis.

Et eiulantes.) ἀλαλάζοντας, quod in psalmis uertit, Iubilare. Nam ὀλολύζειν est eiulare, uox ab illa non multum dissimilis. Quanquam Valla ex autoritate Varronis ostendit iubilatum esse clamorem rusticorum, ut quiritatum urbanorum. Certe Chrysostomus homilia prima aduersus Iudæos ὀλολύζειν dicit Pastores clamore deterrentes lupum ab ouili. ἀλαλάζειν ὀλολύζειν

Quid turbamini.) τί θορυβεῖτε, id est, Quid tumultuamini, ab eadem uoce, quam modo uerterat tumultum, θόρυβος.

Et deridebant eum.) Græci nonnulli addunt, εἰδότες ὅτι ἀπέθανεν, id est, Scientes quod esset mortua, siue Cum scirent esse mortuam. Verū id suspicor huc asscriptum ex Matthæo.

Qui secum erant.) Legendum est, Et qui secum erant, καὶ τοὺς μετ' αὐτοῦ, ut intelligas paucos illos, quos passus fuerat sequi, nempe discipulos quos nominatim recensuit.

Tabita cumi.) Talitha per λάμβδα scribunt Græci, non Thabita per βῆτα, suffragantibus Græcæ lectioni uetustissimis codicib. Donatianicis atq; item Constantiensi. Deinde,

Puella tibi dico.) Tibi dico, de suo adiecit, siue is fuit Euangelista, siue alius quispiam, quo significantius redderet, & sensum uocantis, & autoritatem imperantis: ut testatur & Hieronymus ad Pammachiū, in libello, cui titulus, De optimo genere interpretandi. Hebræas uoces Marcus ipse, qui sine controuersia Græce scripsit Euangelium, nobis interpretatur, Puella surge. Diuus Hieronymus in libello quo colligit uoces Hebraicas Euangeliorum, admonet hunc sermonem Thabita Cumi, sic enim illic scribitur, corrupte ut arbitror, Syrum esse, non Hebraicum. טַלְיְתָא Syriace puella significat. At idem in libro De optimo genere interpretandi, fatetur Hebræum esse: Arguatur, inquit, Euangelista mendacij, quare addiderit, Tibi dico, cum in Hebræo tantum sit, Puella surge, nisi forte quod Chaldaicū aut Syriacum sit, id Hebræū dici possit, non contrà, quod Chaldæorū aut Syrorum sermo nihil aliud sit q̄ Hebræus, nō eodem modo deprauatus, exceptis paucis uocibus, quas, ut fit, aliunde sibi asciuerunt. Nisi probabilius uidetur Hebræos, posteaq; in Syriam demigrarant, illius gentis linguā didicisse, atq; ea lingua libros sacros, qui interciderant, per Esdram fuisse restitutos. Porrò sermonem uulgarem nunquam diutius eundem esse, uel in quauis huius ætatis lingua perspicuum esse potest. Tanta est rerum humanarum uolubilitas. Neq; uero mihi dissimile ueri est, Christum populari sermone usum, qui tum promiscuæ multitudini erat in usu: præsertim cum apud populum uerba faceret. Qui profitentur hoc literarū genus, aiunt Talitha, quemadmodū magno consensu legimus in Græcis codicibus, Chaldæis sonare puellam. Et fieri potest ut uox sit utrisq; communis. *Talitha Syris puella* *Christus non pure Hebraice, sed Syriace loquutus*

EX CAPITE SEXTO.

Faber filius Mariæ.) Antiqui codices aliquot habent, Fabri filius & Mariæ, suffragantibus & Græcis, ὁ τοῦ τέκτονος υἱὸς καὶ μαρίας. Verum in alijs erat scriptum, οὐχ οὗτός ἐστιν ὁ τέκτων ὁ υἱὸς μαρίας, id est, Nonne hic est faber ille filius Mariæ? Atq; hanc quoque scripturam reperimus in uetustis Latinorum exemplaribus, nominatim in Corsendoncensi. Deinde annotandū est, Græcum articulum utrobique esse appositum, ὁ τέκτων ὁ υἱός, id est, Ille faber ille filius Mariæ. Præterea uel ex hoc loco licet colligere, nihil referre, Mariam dicas more Hebræorum, an Maria more Græcorum: qua de re multis uerbis disceptat Valla. Postremo notandum & hoc, apud Matthæum, non fabrum uocari Christum, sed Fabri filium. Hinc accipimus illum & patris sui legalis exercuisse artem. Cur enim hoc recusasset nostra causa dei filius, qui ne crucem quidem recusauit, neq; Paulum tantum uidelicet Apostolū puduit opera manuaria parare, quo uictitaret. Quanquam non inficior, in Gręcis uerbis facillimū esse lapsum in τέκτονος υἱός, & τέκτων ὁ υἱός, nisi quod parū apte adhæret Mariæ. Proinde curatū est à spiritu sancto ne multa proderentur literis de rebus externis domini Iesu, ueluti de forma habituq; corporis, de cibis ac uestibus, ne mentibus hominum ad superstitionē pronis daretur occasio: quandoquidem ex hoc quod Euangelistæ tradūt Iesum fuisse fabri filium ac fabrum ipsum, exortum est genus hominum, qui Iesuitę uocari uolunt, quod in monasterijs fabrilem artem exerceant, malleumq; gerunt pro insigni, quum incertum sit quod ge- *Christus faber* *Paulus opifex*

nus fabricæ exercuerit Ioseph ac dominus. Sunt enim fabri aurarij, argentarij, ærarij, ferrarij, lignarij & lapidarij. Miror non extitisse, qui gerant intonsum capillitium, aut qui summam tunicam gestent inconsutilem. Ad harum rerum imitationem non inuitauit nos dominus, in quibus ipse se gessit ut unum quemlibet è numero multitudinis, nec hinc Iesuitæ dici meremur: sed si auscultemus illi dicenti: Discite à me quod mitis sum & humilis corde, & inuenietis requiem animabus uestris. Qui gratis docent Euangelium, qui pro conuicijs & calumnijs reponũt salutiferam doctrinam, pro malefactis beneficentiam, qui nusquam spectant ad emolumentum aut gloriam suam, sed proximorum commodũ ac dei gloriam in omnibus habent pro scopo, in hos magis competit Iesuitarum cognomen.

Iose Et Ioseph.) ἰωσῆ, id est, Iose, legit Laurentius. Nonnulli codices habebant ἰώσητος, id est Iosetis, iuxta Græcam inflexionem: ut Crates Cratetis, Chremes Chremetis.

Quia non est.) Quia, de suo addidit, cum nihil sit opus.

Sine honore.) ἄτιμος, id est, Inhonoratus, siue contemptus. Cui contrarium est ἔντιμος siue τίμιος, id est, In pretio habitus.

Patria, cognati, domus Et in domo, & in cognatione sua.) Communissimum enim est patria, deinde cognatio, proximum domus ac familia. Deinde additur,

Et in cognatione sua.) καὶ ἐν τοῖς συγγενέσιν, id est, Inter cognatos.

Nisi paucos infirmos.) Latinitatis ratio postulabat, ut adderet Quod, Nisi quod. Deinde Infirmos, Græcis est ἀῤῥώστους id est, Aduersa ualetudine laborantes.

Et conuocauit.) προσκαλεῖται, id est, Aduocat, siue accersit, præsentis temporis. Reclamabit aliquis forte morosulus, dum huiusmodi sectamur minutias, cur potius Aduocat, quàm Conuocat: & cur aduocat potius quàm Aduocauit? Cui totidem respondebo uerbis, Cur Conuocauit potius quàm Aduocauit? & cur Aduocauit magis quàm Aduocat? quod posterius ut elegantius est, ita scriptum ab Euangelista.

Binos, δύο, δύο. Binos.) δύο δύο. Eleganter expressit interpres Latinus, cum Græce sit, Duos, duos, hoc est, per paria, siue per iuga, ut intelligas omnes duodecim fuisse missos, sed sena iuga. Quandoquidem & Matthæus recensens duodecim Apostolorum nomina, binos copulauit.

Potestatem spirituum immundorum.) Quo uitaremus amphibologiam, uertimus, Potestatem in spiritus immundos. Nam potestas dicitur tum eius qui habet, tum eius rei cuius potentes sumus.

Calceatos sandalijs.) σανδάλιον Græcis est calciamenti genus, conueniens mulieribus quod plantas pedum modo tuebatur ab iniuria, superne ansulis quibusdam aut funiculis alligatũ. ὑποδήματα uero quæ frequenter hic uertit calciamenta, inde nomen habent, quod pedibus subligentur. Vnde probabile est Euangelistas inter ὑποδήματα et sandalia nullum posuisse discrimen, præsertim quum hic utrunque coniungat ὑποδεδεμένους σανδάλια. Cæterum quæ hic Græca uoce sandalia dicũtur, in Actis Cap. 12. Interpres uertit caligas, ὑπόδησαι τὰ σανδάλιά σου. Veteres autem non nouerunt hoc caligarum genus quod nunc tegit etiam ilia, sed erat & hoc calciamenti genus. Vnde Caio imperatori Caligulæ cognomen militari ioco fuit additũ, & caliga Maximini castrensi ioco abijt in prouerbium, quod calceus illius argueret illi fuisse pedes supra iustam longitudinem. Autores Suetonius, Ausonius & Iulius Capitolinus. Postremo Plinius meminit de calceatu equorum, quibus tamen adduntur soleæ tantũ. Itaque meo iudicio frustra quidam hic disputant an sandalia calceorum nomine contineantur, & an Christus usus sit calceis, deque duplici calceamentorũ genere, altero quod gestatur in pedibus, altero quod gestatur in tergo, ex hoc colligentes Christũ fuisse nudipedem, quod in cõuiuio peccatrix unxerit Iesu pedes, & lachrymis humectatos capillis suis extersерit. Probabile est Christum aliquando fuisse usum calciamentis, aliquando non fuisse usum, uidelicet prout res præsens exigebat. Alioqui Baptista non pronuntiasset se indignum qui solueret corrigiam calceamentorum Iesu. Nec magnum erat olim in calidis regionibus incalceatum ingredi. Apud Horatium libri secundi Satyra ultima, Nasidienus qui iam accubuerat, dum parat redire ad culinam curaturus reliquum apparatum, poscit soleas. Et ut narrat Plinius iunior in Epistola ad Tacitum, Auunculus quum absque soleis studeret conscensurus locum unde prospici poterat Vesuuij montis incendium, poscit soleas. Apud Platonem autem in conuiuio Aristodemus, ni fallor, admiratus

ratur Socratem soleatum ad Agathonis conuiuium accedere, positurum utiq; in accubitu calceamenta. Et apud priscos aliter discumbebant in cõuiuijs quàm hodie discumbimus. Ad hæc uidetur id olim hospitalitatis fuisse, conuiuæ aut hospiti ante discubitum lauare pedes. Superest scrupulus de dissonantia Matthæi 10. apud quem dominus uetat ne ituri ad prædicandum Euangelium gestent calciamenta, quum diuersum scribat Marcus. Ad hoc non absurde respondent quidã Apostolos non fuisse prohibitos in pedibus gestare calceamenta, sed in sarcinis. Videmus & hodie morem esse, præsertim apud Hispanos, ut famulus hero gestet togam humero pulchre complicatam, si forte oboriatur pluuia. Eoq; non absurde Baptista pronũciat se indignum qui baiularet calceamenta Iesu. Verũ simplicius est dicere Christum discipulis adhuc rudibus, crasso more loquendi uoluisse persuadere, ut absq; sarcinulis & impedimentis aggrederentur prædicandi negociũ, nec ulla de re solliciti, nisi ut annunciarent regnũ cœlorum. Nec puto Christo fuisse displiciturum, si quis Apostolorum, uel ob itineris asperitatem, uel ob pedem offensum usus fuisset calceis. Eodem sensu uetuit ne quem salutarent in uia, per hyperbolen summũ studium accelerandi negocij significans. Sic 4. Reg. 4. Helizeus mittens famulũ cũ baculo suo, uetat ne quem obuium salutet, non hoc sentiens ne cui dicat salue, sed ut q̃ maxime properaret. Itaq; hæc ad literam urgere tendit ad superstitionem. Paulus ille insignis Euangelij præco 2. Tim. 4. iubet sibi remitti penulam Troade relictam, præterea libros præsertim in membranis descriptos. Hoc plus est q̃ habere calceamenta mutatoria. [redacted] Non uenit in mundum, ut doceret nos quo modo oporteat calceari aut uestiri. Simili studio quo Christũ faciunt nudipedem, faciunt & mendicum. Paupertas conuenit Christo, mendicitas derogat illius dignitati. Mendicitatem enim nulla res excusat, nisi ineuitabilis necessitas. Eoq; pontificum constitutionibus cautum est, ne quis ad presbyteri gradum recipiatur, nisi paratũ sit unde uiuat. Quam ob rem? Ne per inopiam adigantur ad mendicitatem, quæ derogat sacerdotis dignitati. [redacted] Paulus apud Corinthios ne mendicaret, non dico ostiatim, in diuersorijs & in nauibus, sed ne quid peteret à quoquam, noctu consuit pelles in usum tabernaculorum. Christus in egenos erat benignus, tantum abest ut ipse mendicaret, ac interdum mittit Apostolos ut emant cibum. [redacted]

[redacted]. Ne paupertas quidem per se uirtus est, quemadmodum nec opulentia uitium. Est autem duplex paupertas, altera quæ suppeditat frugalem uictũ, nihil habens superflui. Huic pulchre conuenit cum Euangelica philosophia. Est altera quæ urget ac premit, ac frequenter ad grauiora scelera sollicitat, q̃ diuitiæ. Proinde Solomon utrunq; pariter deprecatur, diuitias quia nonnunquam gignunt obliuionem dei, paupertatem quia solicitat ad furandum & ad peierandum nomen dei, quod utiq; blasphemiæ genus est. Verũ ad multa alia pertrahit inopia quæ nõ commemorat Solomon, ad sacrilegia, ad ueneficia, ad lenocinia, ad latrocinia, ad parricidia. Laudandi igitur qui diuitijs sine fraude quæsitis recte utuntur: & laudandi sunt, qui paupertatem adactam patienter alacriterq; ferũt. Nec uituperandos arbitror, qui spontaneam paupertatem amplectuntur, modo ea conducat ad parandũ ac Prouerb. 30

propagandum regnū dei, reijcienda si officiat. [redacted]

[redacted]. Est alter scrupulus de uirga quam dominus apud Matthęum 10. et Lucam 9. uetat tolli, hic concedit. Augustinus ut elabatur è quæstionis angustia, confugit ad allegoriam: ut accipiamus uirgam prohibitam, quæ ad defensionem corporis gestatur à uiatoribus, sed uirgam potestatis uiuendi ex Euangelio concessam. Hoc cōmentum eò ualet, ne nihil responsum esse uideatur. Atqui durum est, quū cætera simpliciter ac citra allegoriam accipiantur, subito uirgam accipere pro potestate Euangelica. Deinde quid opus erat hoc sub ænigmate uirgæ concedere, quod apertis uerbis concessit, uidelicet ut ederent ac biberent quæ apud illos essent, quibus annunciabant Euangelium. Pręstat igitur mea sententia tropum in omnibus accipere, ut intelligamus ista non simpliciter prohibita, alioqui nec hodie phas esset Ecclesiasticis aliquid horum in uia tollere, sed dominum uoluisse suos Apostolos in legatione Euangelica liberos & expeditos esse ab omni solicitudine, quæ torquet alios peregrinationem inituros. Prouident sibi de commeatu, armant se calceis ac uestibus aduersus iniuriam cœli, baculo aduersus uim hominū, instruunt se uiatico ne quid desit. ni mirum hoc est æs in zonis, commeatus in pera, calciamenta & altera tunica in sarcinis, & baculus ad pugnam apparatus. Sed cōceduntur sandalia in pedibus, quia nec impediunt iter, nec aliquid addunt sarcinæ: conceditur & uirga, non illa grauis quæ gestatur ad pugnam, sed quę subleuat euntem, et lassum recreat. Fortasse nec illud fuisset piaculum, si quis Apostolorum forte habuisset aliquid nummulorum in crumenula, sed ista dominus apud Matthæum prohibet possideri, hoc est, sollicita prouidentia parari tanquam ad Euangelij prædicationem necessaria. Quemadmodum non uiolassent præceptum domini, si cui forte obuio dixissent aue, nullo susceptæ legationis dispendio. His igitur tropis animorum solicitudo adimitur Apostolis potius quàm res ipsæ interdicuntur.

Additū aliquid apud Græcos

In testimoniū illis.) Addūt hoc loco Gręci codices, an recte nescio, ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἀνεκτότερον ἔσται σοδόμοις ἢ γομόῤῥοις ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως, ἢ τῇ πόλει ἐκείνῃ, id est. Amen dico uobis, tolerabilius erit Sodomis aut Gomorris in die iudicij, q̄ ciuitati illi. Verū haud scio an id sit ex Matthęo huc trāsscriptū. Quod in Marco qui ferè cōsentit cū Matthęo, nisi quod breuius narrat, frequentius accidit, Quanq̄ cōsentiunt Græcorū exemplaria, quę quidē mihi uidere cōtigit.

Et ungebant

Et ungebant oleo.) Hinc natum apparet, quod hodie sacro oleo unguntur periculose laborantes, nō perinde ut reualescant, atq; ut tutius emigrent: cuius rei meminit & Iacobus. *Vnctionis extremæ origo*

Et audiuit rex Herodes.) Quidam Græci codices addunt, τὴν ἀκοὴν ἰησοῦ, id est, Famam Iesu: aliunde, ni fallor asscriptum.

Herodes autem metuebat.) Enim legunt Græci, non Autem, consentientibus & antiquis exemplaribus. Addidit aūt paulo superius αὐτὸς, id est, Ipse, ut intelligeremus hunc eundem esse qui Ioannem occidit & qui Christo male uolebat, diuersum ab eo, sub quo fugit dominus. Siquidem illi misere extincto successit Archelaus filius, cui post decem annos regno depulso, successit frater Herodes iunior, cuius hic mentio, regno iam in tetrarchias diuiso, inter hunc Philippum & Lysaniam. Sic refert Eusebius in Ecclesiastica historia libro primo, capite octauo, nono, & decimo. *Herodes qui*

Et custodiebat.) καὶ συνετήρει, id est, Conseruabat, uel magis Obseruabat. Id quod indicant ea quæ mox subsequuntur.

Herodes natalis sui.) ὅτε ἡρώδης τοῖς γενεσίοις αὐτοῦ δεῖπνον ἐποίησεν, id est, Cum Herodes natalicijs suis cœnam faceret, siue In natalicijs suis conuiuiū exhiberet. Et principibus est μεγιστᾶσι, id est, primatibus siue primoribus. Quo uerbo usus est & Suetonius in Caligula Cęsare, Regem etiam regum & exercitatione uenandi, & conuictu megistanum abstinuisse. *Megistanes*

Et tribunis.) καὶ χιλιάρχοις, quod Græce sonat eos, qui millenis præfecti sint, ut militum tribunos intelligas. *Tribuni, χιλίαρχοι*

Filia ipsius Herodiadis.) Sermo Græcus habet amphibologiam. Potest enim & hic accipi sensus: Cū esset ingressa filia ipsa Herodiadis: id quod per se liquebit Græca relegenti.

Licet dimidium.) ἕως ἡμίσους, Vsq; ad dimidium.

Et contristatus est rex.) Græca sic habēt, καὶ περίλυπος γενόμενος ὁ βασιλεὺς, διὰ τοὺς ὅρκους, καὶ τοὺς συνανακειμένους, οὐκ ἤθελεν αὐτὴν ἀθετῆσαι, id est, Et dolore affectus rex, propter iusiurandum, & eos qui simul accumbebant, noluit eam reijcere siue spernere. Quanquam ex Matthæo liquet, post rex, hypostigmen apponendam esse, ut intelligas eum non contristatum propter iusiurandum, sed propter iusiurandum ac propter simul accumbentes noluisse frustrari puellam, quum Ioannem uellet incolumem. Nec est hoc loco,

Noluit eam cōtristare.) Quemadmodum in Matthæo λυπεῖσθαι, sed ἀθετῆσαι, id est, Reijcere siue repellere, quod miror cur Laurentius uertendū putarit, Fraudare aut frustrari.

Misso spiculatore.) καὶ εὐθέως ἀποστείλας ὁ βασιλεὺς σπεκουλάτωρα. Euangelista Latinam usurpauit uocem, mutata uocali, quum prima spiculatoris sit longa. Ac mox, *Latinam uocem usurpat Euangelista.*

Et tulerunt corpus eius.) πτῶμα est, hoc est, Cadauer. Interpres legisse uidetur σῶμα, *Spiculator*

Quæ egerant & docuerant.) Græcus sermo geminat coniunctionem, καὶ ὅσα ἐποίησαν, καὶ ὅσα ἐδίδαξαν, id est, Et quæ egissent, & quæ docuissent.

Venite seorsum.) δεῦτε ὑμεῖς αὐτοὶ κατ' ἰδίαν, id est, Venite uosipsi seorsum. Porrò αὐτοὶ positum est pro Soli, hoc est, dimissis cæteris: quemadmodum καθ' ἑαυτὸν esse dicitur, qui solus est, & absq; arbitris.

Et uiderunt eos abeuntes.) Græce est, καὶ εἶδον αὐτοὺς ὑπάγοντας οἱ ὄχλοι, καὶ ἐπέγνωσαν αὐτὸν, id est, Et uiderunt eos abeuntes turbæ, & agnouerunt eum: ut prius pronomen ad omnes communiter pertineat, posterius ad Christum solum.

Et cum iam hora multa fieret.) Græci sermonis sensus est, Cum iam admodū tempestiuum esset sumere cibum. Nam ex alijs Euangelistis apparet iam diei uesperum appetisse.

In proximas uillas.) εἰς τοὺς κύκλῳ ἀγροὺς, id est, In circumiacentes agros. Et quoniam ex agris nihil emitur, nisi uillæ sint, uertit Villas. Nam uillæ domus sunt in agro. *In proximas, pro, in circumiacentes*

Emant sibi cibos.) ἀγοράσωσιν ἑαυτοῖς ἄρτους, id est, Emant sibijpsis panes. Nam Hebræi omne edulium panis nomine complectuntur.

Quos manducent.) Pro hoc Græce est, τί γὰρ φάγωσιν οὐκ ἔχουσιν, id est, Nam quid edant, non habent. Etiam τί noue positum est.

Date illis manducare.) Græci addunt Vos, δότε αὐτοῖς ὑμεῖς φαγεῖν. Atque ita habent antiqui codices Latini, Date illis manducare uos.

Et dabimus.) καὶ δῶμεν, id est, Demus.

Secundum contubernia.) συμπόσια, συμπόσια, id est, Conuiuia, conuiuia, hoc est, distributis

butis conuiuijs, ut ante dixit, δύο, δύο. Laurentius mallet, Manipulatim.

Super uiride fœnum.) ἐπὶ τῷ χλωρῷ χόρτῳ, id est, In uiridi herba.

Et discubuerunt in partes.) καὶ ἀνέπεσον πρασιαὶ, πρασιαὶ, id est, Et discubuerunt prasiæ, prasiæ. Dicuntur autem prasiæ herbaria, cuiusmodi sunt areolæ hortorum: πράσιον enim uiride. Cæterum & hoc prasiæ, prasiæ, & illud συμπόσια, συμπόσια, dictum est iuxta proprietatem sermonis Hebraici. Ad quam formam multa annotauit diuus Augustinus, in libris quos scripsit De tropis ueteris instrumenti, uelut illud: Decima, decima agno uni septem agnis. Et mille ex tribu, & mille ex tribu, pro eo quod est, ex singulis tribubus millenos.

Conuiuia conuiuia, iuxta tropũ Hebraicum

Per centenos & quinquagenos.) ἀνὰ ἑκατὸν καὶ ἀνὰ πεντήκοντα, ut ad uerbum reddam, id est, Per centum & quinquaginta. Vt intelligas loca fuisse distincta sulco, aut simili interuallo: & pro magnitudine in alijs accubuisse centenos, in alijs quinquagenos.

Intuens in cœlum.) ἀναβλέψας, id est, Suspiciens, siue Sublatis oculis.

Et sustulerunt.) καὶ ἦραν κλασμάτων δώδεκα κοφίνους πλήρεις, id est, & sustulerunt fragmentorum duodecim cophinos plenos. genitiuus referri potest uel ad plenos uel ad cophinos.

Et statim coëgit.) ἠνάγκασεν, idem uerbum quod in Matthæo uerterat iussit, sed perperam, ut illic indicauimus.

Dimittere ἀποτάσσεσθαι

Et cum dimisisset eos.) καὶ ἀποταξάμενος αὐτοῖς. Non est idem uerbum, quod paulo superius ἕως ἀπολύσει, uerum aliud, quod non significat simpliciter dimittere, sed dimittere dicto uale ac mandatis quæ uolueris mandare: quemadmodum solemus dimittere notos & amicos. Eandem uocem in actis capite decimooctauo uertit ualefaciens. Similiter 2. Corinthiorum 2. Græca uox sonat, quasi dicas amandare.

Et uidit eos laborantes.) βασανιζομένους, in Matthæo uertit Vexatos, aliâs iactatos.

In remigando.) ἐν τῷ ἐλαύνειν, quod significat agere ac regere uel nauem, uel equum, uel currũ, uel simile quippiam. Nam remigare Grecis ἐρέσσειν dicitͬ. ἐλαύνειν generale uerbũ est.

Conduplicatio

Et plus magis.) καὶ λίαν ἐκ περισσοῦ, id est, Valde ex abundanti, siue ualde supra modum. Rursus hic est ἐξίσταντο, quod uehementem significat admiratione, ut homo præ admiratione nõ sit apud se, Et tamen in Græcis codicibus additͬ καὶ ἐθαύμαζον, Et admirabantͬ: ut interpretetur Euangelista quid dixisset ἐξίσταντο, quod tamen haud scio an casu sit adiectum.

ἐξίστασθαι

Et cognouerunt eum.) Addunt Græci, οἱ ἄνδρες τοῦ τόπου, id est, Viri loci. Quanquam id in plerisq; codicibus non inuenitur.

Vbi audiebant eum esse.) ὅπου ἤκουον ὅτι ἐκεῖ ἐστι, id est, Simulatq; audissent quod illic esset, ut intelligas eos qui agnouerant Iesum renunciare cæteris, illum adesse.

In plateis.) ἐν ταῖς ἀγοραῖς. i. In foris. Quanq; & platea uia fusior ac laxior, forũ esse potest.

EX CAPITE SEPTIMO.

Ituperauerũt.) ἐμέμψαντο, id est, Accusarũt, siue incusabãt, siue Questi sunt.

Nisi crebro lauerint manus.) ἐὰν μὴ πυκμῇ νίψωνται τὰς χεῖρας. Theophylactus interpretatur πυκμῇ ut sit aduerbium, pro eo quod est usq; ad cubitũ, siue ut quidam interpretatus est cubitaliter, quod ex instituto Pharisæorum soliti sint ante cibum lauare manus usque ad cubitum, id quod lex non præcipit. Equidem reperio apud Græcos etymologistas πυγμὴν significare duo, pugnum, hoc est, manum complicatam, à uerbo πτύσσω, quod est plico, unde πυγμὴ quasi dicas πτυγμὴ, Et cubitum, quem Græci πῆχυν uocant, Nam hac parte brachium est complicatile. Hinc & Pygmeos populos appellari putant, quorum meminit Homerus, quod cubitali sint proceritate. Verum non reperio πυκμῇ apud Græcos usurpatum aduerbij loco, & haud scio an à substantiæ uocibus similia ueniant, quemadmodum à πᾶς πάντῃ, ἔρημος ab ἐρήμη. Quod si maxime fieret, tamen magis quadrabat πυγμῆθεν, id est, à cubito siue cubito tenus, quam πυγμῇ. Ad hęc nihil uideo causę, quur hæc fabula de lotione cubitali huc accersatur. Nam si constaret hoc à lege præscriptum, ne quis caperet cibum nisi lotis manibus, probabiliter uideri poterat inducta cubitalis lotio. Tum enim adderetur aliquid legis pręscripto. Nunc tale nihil à lege præcipi testatur dominus dicens, Non lotis manibus manducare non coinquinat hominem. Vnde probabile est, in uetustioribus codicibus scriptum fuisse, nõ πυγμῇ sed πυκνῶς, aut πυκνὰ, aut πυκνῇ, quod sonat frequenter aut crebro, siue subinde. Verum hoc eruditis expendendum relinquo.

πυγμῇ uersum crebro pro ad cubitum

Et

Et à foro uenientes.) Venientes, tametsi non male addidit tamen non est in Græcis codicibus. Et à foro, idem nomen est quod modo uertit Plateam, ἀγορᾶς.

Quæ tradita sunt illis.) Sensus omnino conuenit, tamen Græce est. ἃ παρέλαβον τηρεῖν Siue, ut nõnulli codices habent, κρατεῖν, Quæ acceperũt seruanda siue tenenda. Verum quoniam παραλαμβάνειν uidetur esse, ab alio traditum accipere, idcirco interpres conatus est explanatius efferre sententiam.

Baptismata.) Miror cur interpres maluerit dicere Græce quàm Latine, Lotiones, siue Ablutiones, cum hic de uulgari lotione sit mentio. *Baptismata lotiones*

Et urceorum.) ξεστῶν, apparet intelligenda esse lignea, quod subiecit Aeramentorum. ξεστὰ autem dixit, quod torno poliantur, aut quod sculpturis ornata sint, quod poculorum genus & hodie reperitur apud Heluetios. Cæterũ lectos appellat spondas, in quibus accumbebant sumentes cibum, non solum in quibus dormitur.

Et interrogabant.) ἔπειτα ἐπερωτῶσιν, Deinde interrogant.

Bene prophetauit Esaias de uobis hypocritis sicut scriptũ est.) Cum Græca congruant, tamen haud scio quo casu ita scriptum comperi in aureo codice, Bene prophetauit de uobis Esaias dicens.

Doctrinas & præcepta,) Et coniunctio tollenda, διδασκαλίας ἐντάλματα, id est, Doctrinas, mandata per appositionem: sicut admonitum est in Matthæo. Vera lectio superest adhuc in codice Constantiensi. *Doctrinas præcepta sine coniunctione*

Mandata dei.) ἐντολὴν, id est, Mandatum quemadmodum & παράδοσιν, id est, traditionem. Proponit enim dominus exemplum in uno præcepto & una traditione.

Irritum fecistis.) ἀθετεῖτε, id est, irritum facitis. Consentientibus & antiquis codicibus nostris atque in his aureo. Quanquam potius erat Reijcitis, quemadmodum & Cyprianus legit. *ἀθετεῖν*

Si dixerit homo.) Hic explicat quod obscurius erat in Matthæo, his uerbis à pharisæis instrui quosdã, ut parentibus desertis, pecuniam conferant in donaria templi. Quanquam sermo uidetur parum absolutus, sed subaudiendum, Satis est, aut simile quippiam. *Si dixerit homo*

Rescindentes uerbum dei.) ἀκυροῦντες τὸν λόγον τοῦ θεοῦ, id est, Irritum facientes, siue Abrogantes, aut antiquantes. Nam ἀκυροῦν est proprie detrahere autoritatem, & irritum facere, quod aliquando fuerit comprobatum. *ἀκυροῦν*

Iterum turbas.) πάντα τὸν ὄχλον, id est, Totam turbam.

Nihil est extra hominem.) οὐδέν ἐστιν ἔξω τοῦ ἀνθρώπου, εἰσπορευόμενον εἰς αὐτὸν, id est, Nihil est quod aliunde quàm ab homine ingreditur in eum: quasi dicas, Deforis, ut paulo post uertit, omne extrinsecus introiens, τὸ ἔξωθεν εἰσπορευόμενον.

Parabolam.) περὶ τῆς παραβολῆς, id est, De parabola, siue de similitudine.

Imprudentes.) ἀσύνετοι, id est, Absq; intellectu, ut ante uerterat: aut expertes intelligentiæ, Et melius erat, Siccine uos quoq;, quàm sic & uos: aut Itáne uos quoq;.

Purgans.) ἐκκαθαρίζων id est, Expurgans, ad uerbum.

Oculus malus.) ὀφθαλμὸς πονηρός. Cur non & hic dixit, Oculus nequam, sicut in Matthæo, Si oculus tuus nequã est, quia ego bonus. Nam eadem uerba Græca sunt utrobiq;. Sentit autem oculũ non simplicem & purum, sed fascinatorem & inuidum atq; iniquum. *Oculus malus*

In fines Tyri.) μεθόρια, id est, Confinia, hoc est, Tyro finitimas regiones, siue Quæ interiacent inter Tyrum & Sidonem. Quanquam paulo post utitur simplici uoce ὁρίων in eundem sensum.

Ad pedes eius.) Hoc loco sequitur, ἦν δὲ ἡ γυνὴ ἑλληνὶς συροφοίνισσα τῷ γένει, id est, Erat autem mulier Græca, Syrophœnissa genere. Alij codices habebant, σύρα φοινίκισσα, sed mendose: nam si Syra erat, & regionis Phœnices, quæ sine dubio Iudæorum est, qui potuit esse Græca natione. Cæterum quod Gentilem dixit, non est Græce ἐθνική, sed ἑλληνὶς, ut non patriam intelligas designatam, sed quo declaret non esse Iudæam religione. Siquidem gente Chananea erat non Græca, sed Græca dicitur ex Hebræorum consuetudine, quod esset aliena à religione legis Mosaicæ. Frequenter enim ἕλληνα Gentilem uertit interpres. Est autem una Syriæ pars quæ dicitur Syrophœnice in qua est Damascus ut indicat Tertullianus libro aduersus Marcionem tertio. *Syrophœnissa*

Vtiq;

Vtique domine.) In codicibus quos hactenus uiderim, nihil erat loco Vtiq;, sed tantum κύριε, καὶ τὰ κυνάρια, id est, Domine, & catelli, Quanquam postea in nonnullis reperi.

Inuenit puellam iacentem supra lectum, & dæmoniũ exisse.) In uulgatis Græcorum codicibus ordo sermonis inuersus est. Nam illic reperit exisse dæmonium, & puellam lecto decumbentem, & super lectum, latinis erat, ἐπὶ κλίνης.

Nam & catelli.) Eadem uox est Græcis, canibus & catellis: quanquam utrobiq; diminutiuum est apud illos, κυνάριον, ut admonuimus. Ad hoc παιδίων, rectius uertisset Filiorum quàm puerorum, cum præcessit τέκνων.

δεκάπολις Fines decapoleos.) δεκαπόλεως. Regio est trans Iordanem decem ciuitatum: unde & nomen habet Græcis, circa Hippum, Pellen, & Gadaran, ut testis est Hieronymus in locis Hebraicis.

Surdum & mutum.) κωφὸν μογιλάλον, id est, Surdum impeditæ linguæ, siue balbum, dictione composita à μόγις uix, & λαλεῖν loqui. Est autem id uitij pene perpetuum insanis aut melancholicis, aut fatuis natura, ut testis est Aristoteles.

Adaperire.) Aperire ἐφφαθά, uocem Hebraicam & hic adijcit, quemadmodum & superius, In cumi. Est autem הִפָּתַח unum ex eo uerborum genere, quæ Hebræi grauia uocant, & quę uim habeant transitiuam, quasi dicas, Præsta te apertum, siue fias apertus. Neque uero libet hic commemorare ridiculam differentiam inter aperire & adaperire, quam Laurentius argutius irridet quàm grauem deceat uirũ, etiam si merito id facit. Certe apud Euangelistam nulla differentia est, cum idem utrobique sit uerbum διανοίχθητι & διηνοίχθησαν, quorum alterũ uertit, Adaperire, alterum, Apertæ sunt, perinde quasi nefas esset Latinis eandem uocem repetere.

Adaperire. Aperire

Magis, pro potius Tanto magis plus.) Græci quidem codices ita distinguunt, ut Magis non referatur ad Præcipiebat, quod præcesserit ὅσον non ὅσῳ, uel ὅσου, sed ad idem uerbum ad quod refertur, nempe ad prædicabant plus: licet Græci uideantur ὅσον usurpare nonnunquam aduerbialiter: sed περισσότερον uerti poterat Vehementer, aut magnopere, ut comparatiuum positum sit loco positiui: aut μᾶλλον uertendum erat potius, ut non habeat uim comparandi, sed corrigendi: perinde quasi dicas. Tantum aberat ut facerent id quod erant iussi, ut hoc amplius etiam prædicarent quod essent uetiti.

Et surdos fecit audire.) Vt ne quid causer de integritate Latini sermonis, quod Romanis auribus aliud quiddam sonat, facit loqui, & facit currere, rectius fuisse futurum, efficit ut surdi audiant, muti loquantur, Tempus quoq; uerbi mutauit interpres, aut certe librarius. Est enim ποιεῖ, id est, Facit: idq; absolutius est. Laurentius testatur in nõnullis exemplaribus Latinis conduplicari coniunctionem, Et surdos fecit audire, & mutos loqui.

ἄλαλος κωφός Et mutos loqui.) ἀλάλους λαλεῖν, Gratiam annominationis non potuit interpres reddere, quasi dicas, elingues, linguaces, aut infantes fari.

EX CAPITE OCTAVO.

Cum turba multa esset.) Græce est παμπόλλου, id est, Admodum multa, siue plurima, Nec additur Cum Iesu, nec apud Græcos, nec in uetustis exemplaribus, nec in aureo, nec in Constantiensi deniq;.

Sustinent me.) προσμένουσί μοι, id est, Manent apud me.

Vnde istos.) πόθεν, quo Græci utũtur in negatione, p Qui aut Quomodo.

Et ipsos benedixit.) καὶ αὐτὰ εὐλογήσας, id est, Cum & his benedixisset. Quanquam in nonnullis exemplaribus sic habebatur, καὶ εὐλογήσας, εἶπε παραθεῖναι καὶ αὐτά, id est, Et cum benedixisset, iussit apponi & hos.

Dalmanutha Quasi quatuor millia.) ὡς, id est, Fermè, aut circiter quatuor millia.

In partes Dalmanutha.) Quidam Græcus codex habebat μαγδαλά, cuius meminit Matthæus, siue ut quidam legunt, Magedam. Nec apud quenquam adhuc reperi huius loci descriptionem, nisi quod in collectaneis Hebraicarũ uocum, hanc quoque reperio expositam, sed ita, ut ad hunc locum nihil attineat. Augustinus de consensu Euangelistarum putat eiusdem regionis plura esse uocabula, addens, quod hoc quoque loco quidam codices habebant Mageda.

Conquirere cum eo.) Laurentianũ exemplar, ut uidetur, secus habuit. Meum ad hunc modum

modum, ἤρξαντο συζητοῦντες παρ᾽ αὐτοῦ σημεῖον, id est, Cœperunt simul quærere ab eo signum. Quanquam postea nactus sum, in quibus ita scriptum reperi, καὶ ἤρξαντο συζητεῖν αὐτῷ, καὶ ζητεῖν παρ᾽ αὐτοῦ σημεῖον. id est, Et cœperunt disputare cum eo, & requirere ab eo signum. In quibusdam pro καὶ ζητεῖν, erat ζητοῦντες.

Ingemiscens spiritu.) Græci addunt Suo. καὶ ἀναστενάξας τῷ πνεύματι αὐτοῦ.

Si dabitur generationi isti signum.) Si, hoc loco est abiurantis, quemadmodum & illic, *Si, abiurantis* Si introibunt in requiem meam. Latini addunt, emoriar, dispeream, aut simile quippiam. Mire retudit arrogantiam pharisæorum, qui uideri uolebant cum cœlo habere commercium cum essent sceleratissimi. At Christus illis ex imo corde terræ signum promittit diuersissimum ab eo quod postulabant.

Et obliti sunt sumere panes.) Quidam Græcus codex addidit, discipuli eius: mihi magis placet non addi.

Videte & cauete.) ὁρᾶτε, βλέπετε. Duo uerba sunt Græcis idem significantia, citra interuentum coniunctionis, quasi dicas, Videte, cernite: siue Cauete, fugite, quo diligentiorem cautionem exprimeret.

A fermento Herodis.) ἡρωδιανῶν, id est, Herodianorum, pro Herodis habebant nonnulli. Et in Matthæo mentio fit Herodianorum, ueluti factionis cuiusdam, quæ simul cum pharisæis aggressa sit Christum. *Herodiani*

Et aspiciens.) ἀναβλέψας, id est, Recepto uisu.

Video homines.) βλέπω τοὺς ἀνθρώπους, ὅτι ὡς δένδρα ὁρῶ περιπατοῦντας, id est, Video homines, quoniam uelut arbores uideo ambulantes. Et ambulantes apud Græcos ad homines duntaxat referri potest, quod illis arbores sint neutri generis. *Nostra dissident à Græcis*

Et cœpit uidere.) καὶ ἐποίησεν αὐτὸν ἀναβλέψαι, id est, Fecit eum denuo uidere. Bis enim recepit uisum, primum utcunque, deinde perspicue.

Et restitutus est.) Ante hoc addit Græcus codex, καὶ διέβλεψεν, id est, Et peruidit. Nec est Omnia, sed ἅπαντας, id est, Omnes: etiamsi hic facillimus in scriptura lapsus.

Etsi in uicum introieris.) palàm est Græca exemplaria passim discrepare. Nam Laurentianus codex habebat, Et neque in uicum introieris, neque cuipiam dixeris in uico. Meus autem habebat, καὶ ἐὰν εἰς τὴν κώμην εἰσέλθῃς, μηδενὶ εἴπῃς, μηδὲ ἐν τῇ κώμῃ, id est, Et si oppidũ ingressus fueris, ne cui dixeris, ne in oppido quidẽ. Tamen postea nactus sum exemplar consentiens cũ codice Laurentiano: atque id sequi malui, præsertim cũ ita legat Theophylactus. *Varia lectio*

In castella.) εἰς κώμας, eadem uox, quam toties uertit Vicum.

Alij uero quasi.) Quasi non additur apud Græcos.

Tu es Christus.) Additum arbitror ex alio loco. Filium dei uiui, quod tamen in emendatioribus exemplaribus Latinis non additur apud Marcum, sed apud Matthæum. *Additum aliquid*

Et comminatus est.) ἐπετίμησεν, id est, Increpauit. Quanquam hic tolerari poterat, Interminatus est: cum additis minis, aliquid interdicimus.

De illo. περὶ αὐτοῦ, id est, De se.

Et cœpit.) καὶ ἀπὸ τότε ἤρξατο, id est, Extunc, siue ex eo tempore cœpit: ut habebatur in quibusdam exemplaribus.

Quoniam.) ὅτι, id, Quod.

Post tres dies.) In paucis scriptum reperi, τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ, id est, Tertio die: sed apparet data opera mutatam scripturam, quod prima fronte falsum esse uideatur, Christum resurrexisse post tres dies, qui tertio die surrexerit: præsertim cum emendatissima Græcorum exemplaria, cum nostra cõsentiant æditione. Atque hac quidem de re diligenter disseruit Iacobus Faber Stapulensis, in libello cui titulum fecit, de Magdalenis, ac triduo Christi, nullum nõ mouens lapidem ut hanc explicet difficultatem, nunc addens horas aliquot ei diei quo reuixit Christus, proximæ nocti detractas, nunc eundem ante diem præmittens ad inferos, cum in horto tæderet ac mœreret, nunc uni diei geminas addens noctes, uidelicet parasceuæ. Mihi uero non est necesse de singulis illius disputationis partibus quid sentiam aperire. Certe nõ uideo cur Bedam notandum existimarit, qui tridui mysterium conatus sit per synecdochen explicare, nimirum figuram grammaticam. Quasi uero non totam historiam Euangelicam grammaticis figuris debeamus, aut quasi nõ ueteres ad unũ omnes *Triduũ post quod resurrexit Christus quomodo accipiendum*

Figuræ grãmaticæ in diuinis literis

tum Græci tum Latini quæſtionem hanc per ſynecdochen explicent: Inter quos eſt & Thomas, enarrans prioris ad Corinthios epiſtolæ caput decimumquintũ. Quoties per Hyperbolen, Enallagen, ſimileſq; tropos ſenſum diuinorum uoluminũ explicant ſacri doctores? Iam allegoria, parabola, uocabula paſſim in arcanis literis obuia, nõne grammaticorũ ſunt ſchemata? Quid eſt quod tam procul à ſacris ablegamus grammaticos de diuinis literis aliquanto melius meritos, q̃ ſint frigidi quidam ac ieiuni dialectici, ne dicam ſophiſtæ. Imò ipſe Faber, qua tandem bipenni, Gordianũ hunc nodũ diſſecuit: nonne ab Apollonio porrecta, primũ ethnico, deinde qui nihil aliud ſit q̃ grammaticus? Qui niſi ſuccurriſſet, totus adhuc erraret mundus, & in Marco legeret Chriſtum reſurrecturũ poſt tres dies. Sic enim argumentatur: Non ſurgit poſt tres dies, qui ſurgit tertio die, ſed conſtat Chriſtum tertio die ſurrexiſſe. Aduerſatur igitur Euangelijs, aduerſatur articulis fidei, aduerſatur omni ueritati, quiſquis ait Chriſtum poſt triduũ ſurrexiſſe. Atq; ita ſanè tot iam ſeculis, magno conſenſu Græca pariter ac Latina legit, canit & ſcribit eccleſia. Neq; quiſquam adhuc mortalium tam impium errorem animaduertit, nec erat elabendi ſpes, niſi Apollonius rei literariæ peritiſſimus commõſtraſſet, μετὰ Græcis nonnunquam uſurpari uice σὺν uel διὰ. Tantum habet pondus unicũ unius grammatici teſtimoniũ, quoties nobis ita collubuit. Quanquam nec hoc exemplũ quod ex Apollonio produxit Faber, uidetur ad ſermonem Euangelicũ reſpondere. Neq; enim ſimile eſt, μετὰ χεῖρας ἔχειν & μεθ' ἡμέραν, ei quod ait Marcus μετὰ τρεῖς ἡμέρας. Siquidem apud Apollonium μετὰ poſitum uidetur pro μεταξὺ, aut certe pro κατὰ. Quo tamen modo non liceat abuti, ſi certum addas numerum. Iam conſtat μετὰ frequenter ab Euangeliſtis uſurpari ad hunc modum, nec aliud ſignificari quàm poſt. Velut apud Matthæum capite uigeſimo ſexto, Poſt biduum paſcha fiet, μετὰ δύο ἡμέρας. Item apud Lucam, Poſt dies octo. Apud Marcum, Poſt dies ſex. In Actibus, Non poſt multos hos dies, Alijſq; locis compluribus. Sed ut his omiſſis, quod ſentio, paucis expediam, mihi nihil cauſæ uidetur, cur hic excitemus huiuſmodi tragœdiam, aut cur ad tam coactam ac uiolentam interpretationem cõfugiamus, quum nodus bifariam explicari poſſit, haud magno negocio. Primum, ſi tertium diem numeremus nõ à morte ſeruatoris, ſed à tota paſſione, quæ cœpit pridie paraſceues, cum iam iniretur conſilium de comprehendendo Ieſu, cum uenderetur, cum tæderet, ac mœreret. Siquidem paſſionis ſummam uidetur & ipſe Marcus ſuis uerbis complecti: & cœpit, inquit, docere eos, quod oporteret filium hominis multa pati, & reprobari à ſenioribus ſummiſq; ſacerdotibus, ac ſcribis, & occidi, & poſt tres dies reſurgere. Sic enim recenſuit, ut poſt tres dies, ad totum ſermonem qui præceſſit referri poſſit, non tantum ad id quod erat poſtremum, occidi. Quemadmodum proximo capite recenſuit, Filius hominis traditur in manus hominum, & occident eum, & occiſus tertio die reſurget. Hic quoniam triduum numerat ab occiſione, tertio die dixit non poſt triduum. Alter modus eſt, ſi per ſynecdochen accipiamus, factum poſt tres dies, quod factum ſit poſt tertium diem exortum. Quemadmodum & uulgo loquimur, Ab eo die cœpit odiſſe me, cum eodem die cœperit odiſſe. Et poſt eum diem deſijt amare, cũ eodem die deſierit. Hęc, ni fallor, minus certe coacta ſunt, quàm quæ Stapulenſis tanto molimine prodidit. Quod ſi quis adduxerit his etiam meliora, non grauabimur ſequi.

μετὰ uarie uſurpatur

Ratio bifariam explicãdi quæſtionem

Poſt triduum id eſt, poſt tertium diem exortum

Et palàm.) καὶ παῤῥησίᾳ. id eſt, Libere & audacter. Neq; enim hoc dicebat, niſi ſuis, ſed aperte, & ſine inuolucro, quemadmodum ſolet: tametſi ſermo hic eſſet duriſſimus.

Comminatus eſt Petro.) Miræ deliciæ huius interpretis, qui quod aliâs uertit increpare, idem nunc uertit Comminari, cum nec ad ſententiam quadret Comminari. Nam quod ſequitur.

Vade retro me ſatana.) Nimirum increpantis eſt, non comminantis. Poſtremo ut legimus interminari, pro interdicere, ita comminari in eundem ſenſum non memini legere. Eſt autem ὀπίσω μου, quod in Matthæo notauimus.

Aut quid dabit homo commutationis.) τί ἀντάλλαγμα, id eſt, Quam communitationem: de quo quid nobis uideretur, indicauimus in Matthæo.

Error manifeſtus in noſtris codicibus

Qui enim me confeſſus.) Antiqui codices magno conſenſu pro Confeſſus, & Confitebitur, habebant, Confuſus fuerit, & confundetur: ſuffragante his & aureo codice & meo uetuſtæ typographiæ, In Conſtantienſi raſura prodebat operam deprauatoris. Atq; ita habens

ita habent Græca, ὃς γὰρ ἂν ἐπαισχυνθῇ με, καὶ τοὺς ἐμοὺς λόγους, id est, Quicunque enim erubuerit me, & meos sermones. Ac paulo post, καὶ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐπαισχυνθήσεται αὐτόν, id est, Et filius hominis erubescet de eo: aut, Filium hominis pudebit illius. Pro nobis facit interpretatio Theophylacti. Apud Bedam in contextu quidem legitur confessus & confitebitur, sed ipsa enarratio quæ uerecundiæ meminit, declarat illum legisse confusus & confundetur. Idem liquet ex uerbis Gregorij quæ referuntur in Cathena. In eundem sensum legit diuus Augustinus, refellens Adimantum Manichæum: Omnis qui confusus fuerit me in gente ista adultera, & peccatrice, & filius hominis confundetur illum cum uenerit in gloria patris sui. Quin & Irenæus lib. tertio cap. uigesimo ad eundem modum abutitur confusus & confundi. Satis hic apparet, confessus & confitebitur uerba esse supposita ab audaculo quopiam. Cæterum an satis Latine dicamus, Confundor te, pro eo quod Pudet me tui, uiderint literatores. *Confundi pro erubescere*

EX CAPITE NONO.

Regnum dei ueniens. ἐληλυθυῖαν id est, Venisse. Est enim participiũ præteriti temporis, quod uertendum erat per infinitum, ob inopiam Latini sermonis.

Et post dies sex.) Lucas facit, Dies fermè octo. Marcus consentit cum Matthæo in numero. Hoc admonui ne quis temere scripturam mutet: difficultatem quæstionum explicant doctores. *Dissonant Euãgelistarũ uerba*

Et duxit.) καὶ ἀναφέρει, id est, Subducit, præsentis temporis, ut, Et assumit παραλαμβάνει.

Seorsum solos.) Sic habebat antiquissimus codex, κατ' ἰδίαν μόνους, id est, Seorsum solos. Latina uetera consentiebant in, Seorsum, sed Paulinum habebat Solus, Corsendoncense, Solos. Itidẽ & Constantiense. Aliquis offensus perissologia, uocẽ alterã ut superuacaneam reliquit. Verum hoc modo uoluit Euangelista significare secessum uehementer secretum.

Et transfiguratus est.) Græce est, καὶ ἐν τῷ προσεύχεσθαι αὐτοὺς, μετεμορφώθη, id est, Et dum orant illi, transfiguratus est: Quanquam illud Dum orant, in plerisque Græcorũ codicibus non additur, nec à nobis est additum. Apparet huc transscriptum ex Lucæ nono: quando Theophylactus nec legit, nec attingit hanc particulam.

Splendentia & candida.) Abest in Græcis coniunctio, στίλβοντα, λευκὰ λίαν, ut intelligas ex insigni candore fuisse relucentia. Hoc et ideo uisum est admonere, quo minus absurdum uideatur quod in Matthæo Græci legunt, ut lux, non ut nix. *Splendentia candida sine coniunctione*

Qualia fullo.) Poterat uitare absurditatem sermonis, si οἷα uertisset in aduerbiũ, Quàm candida reddere non potest fullo.

Et faciamus.) θέλεις ποιήσωμεν, id est, Vis faciamus. Quanquam pleraque Grecorum exemplaria consentiunt cum nostra æditione uulgata.

Charissimus.) est ἀγαπητός, id est, Dilectus siue charus, nisi quod articulus additus indicat unice dilectum, ὁ ἀγαπητός.

Quid ergo dicunt.) πῶς οὖν λέγουσι, id est, Quomodo ergo dicunt. Quanquam emendati codices habebant, ὅτι λέγουσιν id est, Quod dicunt. Et mox,

Primo restituet omnia.) ἀποκαθιστᾷ, id est, Restituit præsentis temporis, ut referatur ad prophetiam Malachiæ, quæ prædixit id futurum, non ad tempus aliquod definitum, & primum Græcis dictum pro prius. *Restituet, pro restituit*

Quid inter uos conquiritis.) καὶ ἐπηρώτησεν τοὺς γραμματεῖς, τί συζητεῖτε πρὸς αὐτούς. Potest & hic sensus accipi, & interrogauit scribas, Quid conquiritis, siue disputatis aduersus illos, siue cum illis. Apparet interpretem legisse, πρὸς ἑαυτοὺς, siue πρὸς αὑτοὺς, id est, Inter uos. Sed aliàs admonuimus hanc orthographiæ rationem passim negligi in Græcis codicibus. *Cõquirere, pro disceptare*

Spiritus conturbauit.) Græce est, εὐθέως τὸ πνεῦμα ἐσπάραξε τὸ παιδίον, id est, Statim spiritus discerpsit puerum. Opinor interpretem legisse, ἐτάραξεν, ac fortasse rectius. Quanquam in plerisque exemplaribus non erat παιδίον, sed αὐτὸν, Apparet enim iam non fuisse puerum, cum pater respondeat hoc illi à puero accidisse: etiamsi paulo post uocat eum puerum, pater pueri.

Elisus in terram.) καὶ πεσὼν ἐπὶ τῆς γῆς, id est, Lapsus in terra uoluebatur.

Ab infantia.) παιδιόθεν, id est, A puero. Sed recte mutauit interpres, nisi dicere maluisset *A puero παιδιόθεν*

 A prima

A prima pueritia: iam enim puer erat, cum sanaretur. Et in aquam Græcis est in aquas, εἰς ὕδατα, consentientibus & uetustis exemplaribus, nominatim Constantiensi.

Articulus additus

Si potes credere.) τὸ, εἰ δύνασαι πιστεῦσαι. Addidit articulum, qui tamen ad superiora referri potest, ut respõdeat Dixit ei, uidelicet illud quod audies, siue ad sequẽtia: Hoc si potes nempe credere. Quemadmodum dicitur Græcis, τὸ μηδὲν ἄγαν, ἄγαν μὲ τέρπει. Nec enim est hic ociosus articulus qui magno consensu habetur in Græcorum exemplaribus.

παρὰ in compositione quã uim habeat

Prætergrediebantur Galilæam.) παρεπορεύοντο διὰ τῆς γαλιλαίας. Præpositio παρὰ, facit ut intelligas illos clàm, aut celeriter & in transcursu, uelutque obiter fecisse iter per Galilæam, ita ut nec aperirent se usquam, nec commorarentur. & uideri poterãt declinasse Galilæam in discessu, nisi obstaret præpositio διὰ, quæ facit, ut non possit aliud accipi, quàm illis iter esse factum per Galilæam.

Filius hominis tradetur.) παραδίδοται, id est, Traditur, ut intelligas mox futurum.

Et illi ignorabant uerbum: & timebant interrogare.) Hæc nõ hebentur in æditione Aldina. Quod an casu factum sit nescio. Poterat uideri factum ab eo quisquis fuit, qui sibi uidetur habuisse studio, ut assutis aliunde fragmentis, redderet Marci Euangelium aliquanto copiosius, Nam hæc habentur in Luca, nisi consentirent Latini codices cum Græcis.

Qui cum domi esset.) καὶ ἐν τῇ οἰκίᾳ γενόμενος, id est, Et cum esset in domo, siue in ædibus, non utique suis.

Quis eorum maior esset. Græce tantum est, τίς μείζων, id est, Quis maior. Reliqua addita sunt explicandæ rei gratia.

Complecti ἐναγκαλίζειν

Quem cum complexus esset. καὶ ἐναγκαλισάμενος, id est, Cum posuisset in ulnis, ut solemus infantulos. Complectimur enim & eos, quos in ulnas non sumimus.

Negatio corrigens non remouens

Non me suscipit.) οὐκ ἐμὲ δέχεται μόνον, ἀλλὰ καὶ τὸν ἀποστείλαντά με, id est, Non me recipit solum, sed eum qui me misit. Sic habebant nonnulli Græcorum codices, uerum altera lectio mihi magis probatur. Nec enim hic negatio remouet, sed corrigit magis, quasi dicas, Non tam me recipit, quàm eum qui misit me.

Et prohibuimus eum.) Post hæc in Græcis exemplaribus repetitur ὅτι οὐκ ἀκολουθεῖ ἡμῖν, id est, Quod non sequeretur nos. Probabile est aliquem offensum iteratione, sustulisse posteriorem particulam.

Calida frigida sine aqua

Calicem aquæ frigidæ.) Frigidæ, nec in Græcis additur exemplaribus, nec apud Hieronymum in æditione Basiliensi, nec in uetustissimis exemplaribus, nominatim in Paulino, nec in Corsendoncensi, nec in Constantiensi, nec in aureo denique.

Non perdet mensuram suam.) Mercedem legendum pro mensura. Atque ita scriptum est in emendatioribus Latinorum exemplaribus.

Mola asinaria.) Græci legunt, λίθος μυλικὸς id est, Saxum molare. Apud Matthæum autem Mola asinaria.

Cyllus manu manca

Debilem.) κυλλὸν. Cyllus proprie Græcis dicitur, cui altera manus trunca sit, aut manca. Nam debilitas ad omnia membra pertinet, quemadmodum χωλὸς ad pedes proprie pertinet.

Vbi uermis,) ὅπου ὁ σκώληξ. Alibi uertit Eruginem, quod hic Vermem. Cæterum moritur & extinguitur, utrunque præsentis temporis est Græcis. Licet in Latinis codicibus aliquot deprauare cœperint, Morietur, & extinguetur. Qui ex hoc loco contendunt ignem apud inferos esse materialem, necesse est ut fateantur illic & uermem esse materialem, quod si hic tropum admittunt uermem interpretantes remorsum conscientiæ, poterant & per ignem accipere perpetuum cruciatum animæ, In quem sensum hunc locum interpretatur Theophylactus.

Luscus quid proprie

Luscum. μονόφθαλμον, id est, Vnoculum. Quod tamen eleganter uertit hoc sane loco. Luscus enim Latinis dicitur, non qui strabis ac distortis sit oculis, sed qui altero careat oculorum.

In quo illud condietur.) Condietis lego in uetustis codicibus, ἀρτύσετε. Sic enim legisse uidetur qui sic uertit. Et aptius erat Ipsum, quàm Illud. Omnis enim igne salietur.) Quo sermo foret mollior, nos de nostro addidimus, Omnis homo.

Insulsum, pro fatuum

Si sal insulsum fuerit.) Reddidit προσονομασίαν ἅλς ἄναλον, id est, Si sal sale caruerit. Habet

Habete in uobis.) Salem hic usurpauit masculino genere, nihil aliud opinor sequutus, quàm dictionis euphoniam. *Salem genere masculino*

EX CAPITE DECIMO.

VLtra Iordanem.) διὰ τοῦ πέραν τοῦ ἰορδάνου, quod magis sonat, Per regionem, siue ripam quæ est ultra Iordanem. Etiamsi sensum expressit interpres. *Articulus additus aduerb.*

Et erunt duo.) οἱ δύο, Quid duo fuerant, ut intelligamus è duobus hominibus uelut unum fieri. Nec est,

In carne una.) Quod sordide quidam interpretantur de coitu, sed unam, ut & aliâs indicauimus.

Quod deus coniunxit.) συνέζευξεν, id est, Coniugauit, si quis ad uerbum malit reddere. *Caro pro homine*

Mœchatur. Græce est idem uerbum quod modo uertit, Adulterium committit, μοιχᾶται. Quid autem est,

Super eam.) ἐπ᾽ αὐτὴν, Cur nō potius Aduersus illā, siue In illā, hoc est, in iniuriam illius?

Offerebant illi paruulos.) παιδία, id est, pueros, siue puellos.

Comminabantur.) ἐπετίμων, id est, Increpabant. Mirum cur hanc uocem plerunq; interpres gaudeat uertere, Comminabantur, etiam refragante sententia.

Sinite paruulos.) τὰ παιδία, id est, Puellos, ut modo dictum est. Nec additur apud Græcos coniunctio, Nec prohibueritis. Viuidius enim est, Sinite, ne prohibueritis. Anadiplosis sententiæ facit ad epitasin. *Asyndeton uehementius*

Non intrabit.) οὐ μὴ εἰσέλθῃ. Conduplicata negatio uim addit futuri, aut certe modi potentialis. *Conduplicata negatio*

Et complexans.(καὶ ἐναγκαλισάμενος, id est, Suscipiens eos in ulnas: sicut paulo ante dictum est.

Procurrens.) προσδραμὼν, id est, Accurrens. Interpres nisi dormitauit, legisse uidetur προδραμὼν id est, Præcurrens.

Vitam æternam percipiam.) κληρονομήσω, quod aliâs uertit, Hæreditabunt.

Nisi unus deus.) εἰ μὴ εἷς ὁ θεός, id est, Nisi unus, qui est deus, siue Nempe deus, ut articulus uim habeat uelut interpretantis, quis sit ille unus.

Nec fraudem feceris.) μὴ ἀποστερήσῃς, id est, Ne fraudaueris. Fraudamus enim illū, quem priuamus re debita, Quanquam & qui spoliat, Græcis ἀποστερεῖ.

Et intuitus eum Iesus, dilexit eum.) ἠγάπησεν αὐτόν. Origenes uidetur legisse ἐφίλησεν, non ἠγάπησεν. Argumento est quod homilia in Matthæum adducens hunc locum, ita legit: Dilexit eum, siue osculatus est eum Neq; enim, ἠγάπησεν, opinor, ad osculi significationem potest pertinere. Cæterum de dilectione, nec apud Matthæum, nec apud Lucam ulla fit mentio. Et fieri potest ut aliquis offensus uel ambiguitate uocis, uel osculo adolescentis ex ἐφίλησεν, fecerit ἠγάπησεν, quanquam & in Græcis Lexicis inuenio ἀγαπάζομαι pro amplector, sed ut amplectimur quod probamus, uelut amplectimur bonas literas. *ἀγαπᾶν tria significat, amare, amplecti, & boni consulere*

Et ueni sequere me.) Addunt hic Græci codices, ἄρας τὸν σταυρόν, id est, Sublata cruce, quum tamen hoc non habeatur in ueteribus codicibus, nec reperiatur apud alios euangelistas, ut illinc huc ascriptum uideri possit. *Additum in nostris*

Filioli.) τέκνα, id est, Filij, siue nati. Neq; enim hic est diminutiuum, quemadmodum illud apud Paulum ad Galatas, τεκνία μου, Filioli mei.

Confidentes in pecunijs.) πεποιθότας, Fretos, siue fisos. Etenim quū confidere sit idem quod fidere, tamen confidens non idem ualet ut indicauit M. Tullius. nec uidetur participium, sed nomen, eoq; ponitur absolute, homo confidens non confidens mihi. Hic satis aperit, quos dixerit diuites, non quibus diuitiæ obuenerunt, sed qui iuxta diuitum uulgus *Confidens in malā partem sonat*

m[redacted]

u[redacted]cebant, uerbum Græcum est

Au[redacted]

Quod [redacted] uxorem.

relictas, non addit u[redacted]lox cū reperit res *Additum aliquid*

[redacted] Matthæo & Lu=

ca. Verum Marcus breu[redacted]s, sub nomine domus iudicauit contineri uxorem.

Ad dextram meam uel ad sinistram. Vt sensus sit idem, Latinius est, Sedere mihi à dextris, & sedere mihi à sinistris. Nec est in Græcis meũ dare uobis, sed solum, Non est meum dare. Consentiebat cum Græcis codex Constantiensis.

Dare uobis. nobis redũdat

Sed quibus paratum est.) Sermoni parum absoluto adiecimus duo uerba. Subauditur enim, Sed ij sedebunt à dextris ac sinistris mihi, quibus &c.

Sermo inabsolutus

Et audientes decem indignati sunt.) ἤρξαντο ἀγανακτεῖν, id est, Cœperunt indignari. Et sic habent uetusti codices nostri.

Et principes.) καὶ οἱ μεγάλοι αὐτῶν, id est, Magni illorum. Quod tamen haud male uertit, nisi malis dici, Et qui magni sint inter eos, aut Magnates illorum.

Fieri maior.) μέγας, id est, Magnus, & in hunc modum subinde citat Hieronymus. Allusit Christus ad uitam communem hominum, inter quos magnates & optimates è sublimi despiciunt infimates, nec præ se ducunt pro hominibus, cũ ipsis nihil sit abiectius, si uelimus hominem suis æstimare uirtutibus.

Et proficiscente eo.) καὶ ἐκπορευομένου, Egrediente eo.

Bartimæus quid

Bartimæus.) Filius Timęi, additum uideri potest interpretandi causa. Nam id sonat Bartimæus. Hebræis enim בַּר filius, & Timæus: quemadmodum & Bartholomæus, filius Ptolemæi, conflatis diuersarum linguarum uocibus, & deprauata, ni fallor, una aut altera literula. Cæterum quod diximus de Bartimæo, quidam miro cachinno prosequitur in suis annotationibus, cum id hauserim ex Hieronymi cõmentario in epistolæ ad Galatas cap. 4. In illum igitur suos cachinnos torqueat non in me.

Calumniator notatus

Et comminabantur.) καὶ ἐπετίμων, id est, Et increpabant.

Animæquior esto.) θάρσει, id est, Bono animo esto, siue Confide. Nec enim est comparatiuum, sed positiuum: & aliud est Fidere, hoc est, θαῤῥεῖν, q̃ æquo animo esse. Aequo animo est, qui boni consulit, ac tolerat. Fidit cui certa spes est.

Exiliens uenit.) Græce non est ἐξαλλόμενος sed ἀναστάς, id est, surgens. Nam paulo ante dictus est sedere iuxta uiam. In Actis capite tertio de claudo legitur ἐξαλλόμενος, id est, exiliens, Nam ea uox ad miraculi magnitudinẽ declarandam facit, quia qui sanabatur, adeo claudus erat, ut à baiulis gestaretur. Hic in oculis non in pedibus miraculum est.

Rabboni

Rabboni ut uideam.) Rursus Hebræam uocem posuit, pronunciatione nõnihil mutata, cum alibi Rabbi sit, quod Hebræorum lingua, Chaldæorũ, ac Syriacæ cõmercio uitiaretur: quemadmodũ & hodie Iudęi Rabeni magistrũ uocant, sed insignem & eminentem.

Vt uideam.) ἵνα ἀναβλέψω, id est, Vt uisum recipiam.

Et confestim uidit.) ἀνέβλεψε, id est, Visum recepit.

EX CAPITE VNDECIMO.

Betphage Bethania

ET cũ appropinquarent Hierosolymæ.) Hic Gręcus codex addit Betphage, ut sint tria loca, Hierosolyma, Betphage, Bethania. Siquidem mons Oliueti duobus passuũ milibus abest ab Hierosolymis, in cuius latere est Bethania, Betphage in ipso monte sita est.

Quid facitis?) τί ποιεῖτε τοῦτο, id est, Cur facitis hoc.

Et sedit super eum.) Nonnulli Græci codices habent, ἐπ' αὐτόν, ut sit asinus, aut certe pullus asinæ. Nonnulli ἐπ' αὐτήν, id est, Super illam, ut sit asina fœmina. Quod posterius consentit cum Matthæo.

Cum uespera esset hora.) ὀψίας ἤδη οὔσης τῆς ὥρας, id est, Cum uespertinum iam esset tempus. Siquidem horam, Græce loquens, pro tempore posuit.

Et alia die.) καὶ ἐπαύριον, id est, Postridie, siue postero die.

ἄρα uertit forte, sed perperam

Siquid forte.) εἰ ἄρα εὑρήσει τι, id est, Siquid inuenturus esset. Coniunctionem ex[illegible] uertit in Forte, idq; suo more [illegible] bat addere Forte, cum domin[illegible]

[illegible]

Cum

[redacted]

Stabant olim precantes

Peccata uestra, id est, Leuia

Baptismũ hoc à Valla taxatum

Timemus pro timebant

EX CAPITE DVODECIMO.

PASTINAVIT.) ἐφύτευσεν, id est, Plantauit. Vox à pastino dicta, quæ declarat instrumentum bifurcum quo semina pangũtur, unde uites sterilescentes quum refodiuntur dicuntur repastinari. — Pastinare pro plantare

Et fodit lacum.) ὑπολήνιον, In quod excipitur liquor uuarum.

In capite uulnerauerunt.) λιθοβολήσαντες ἐκεφαλαίωσαν, id est, Iactis lapidibus capitauerũt, ut ad uerbum reddam, hoc est, Comminuerunt caput. Verum quoniam interpres uidit illum redisse uiuum, uertit, Vulnerauerunt, ne putaretur extinctus. — λιθοβολεῖν ἐκεφαλαίωσαν

Et contumelijs affecerunt.) καὶ ἀπέστειλαν ἠτιμωμένον, id est, Remiserunt affectum contumelia seu potius ignominia. Nam contumelia magis in uerbis est.

Charissimum.) ἀγαπητὸν, id est, Dilectum.

Quia reuerebuntur.) ἴσως ἐντραπήσονται, Forsitan reuerebuntur. Quanquam nonnulli Græcorum codices habebant ὅτι, pro ἴσως. Sic enim legit Theophylactus & æditio Hispaniensis, Certe Latini codices uetusti, habent quia pro forte, Quæ lectio magis mihi probatur. Nec enim est consentaneum diffidere eum, qui mittit filium unicum. Et δὲ quanquam Latine reddi non potest hoc loco, tamen apud Græcos uim habet confirmandi. — Forte pro ὅτι

A domino factum est istud.) Istud referendũ est ad caput, aut certe ad angulum, id quod sermo Græcus indicat, εἰς κεφαλὴν γωνίας. παρὰ κυρίου ἐγένετο αὕτη, id est, in caput anguli. A domino factum est hoc, subaudi Caput, nisi malis angulum, de quo dictum est in Matthæo. Illud extra controuersiam est, αὕτη Theophylacto referri ad angulum, quam interpretatur ecclesiam, quod utrunque populum connectat in fide Christi. Hieronymus enarrans Psalmum 118, unde hoc desumptum est testimonium, legit: factus est iste, ut ad lapidem & Christum referatur. — A domino factum est istud caput

Mirabile.) θαυμαστή, Et hoc ad caput, siue ad angulũ refertur, quemadmodũ, Factum est.

Vt eum caperent.) ἀγρεύσωσι, id est, Captarent, siue uenarentur. Et cur non potius in ser-

Facies pro persona

κλῶσος

Versutia pro hypocrisi

Cæsar Christo uelut ignotus

[redacted]

Semen pro posteritate

Suscitet semen fratris sui.) Sed fratri suo dandi casu, ἀδελφῷ αὐτοῦ. Semen enim appellat posteritatem, siue prolem, quam frater fratri suscitat non sibi, eo quod in mortui nomen transit quod nascitur. Hac enim ratione mortuis quodam modo adoptabantur filij.

Nonne ideo erratis?) οὐ διὰ τοῦτο πλανᾶσθε; An non igitur erratis? ut referatur ad id, quod sequitur, & sit sensus, eos ob id errare, quod nō intelligerent scripturas. Siquidem Pharisæi errabant, non quod ignorarent scripturas, sed, quod auaritia & ambitione forent excæcati. Sadducæi labebantur ob imperitiam scripturarum.

Neque nubentur.) Græce γαμεῖν, uerbum est commune, & uiro, & mulieri. Verum de hoc dictum est in Matthæo.

Conquirentes.) συζητοῦντας, id est, Simul disputantes.

Virtus pro robore

Ex tota uirtute.) ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος σου, id est, Ex toto robore tuo. Nam ipse mox uertit, Fortitudine. uirtus enim apud Latinos ambigua uox est.

Simile est illi.) Græce est, Simile est illud. καὶ δευτέρα ὁμοία αὐτῇ. Primum præceptum est, Diliges dominum deum tuum. Et alterum simile, uidelicet hoc, Diliges proximū &c. Interpres legisse uidetur ταύτῃ pro αὐτῇ.

νουνεχῶς

Quod sapienter respondisset.) νουνεχῶς. Composita dictio est ab eo quod est, νοῦν ἔχειν, id est, Mentem habere, qua periphrasi Græci significant sapere, siue cordatum esse, unde Cordate uertimus.

Respondendi uerbū ubi nullus interrogat

Et respondens Iesus dicebat docens.) καὶ ἀποκριθεὶς. Reperies aliquot locis hoc participium ita positum, ut sensus magis exigat, ἀνακρινόμενος, id est, interrogans. Nisi mauis ex hoc intelligi sermonem aliorum præcessisse, quem Euangelista non retulerit.

Et primos discubitus.) Debebat sibi constare interpres, postea quam cœperat nomina uertere in uerba, Sic enim est Grece, τῶν θελόντων ἐν στολαῖς περιπατεῖν, καὶ ἀσπασμοὺς ἐν ἀγοραῖς, καὶ πρωτοκαθεδρίας ἐν συναγωγαῖς, καὶ πρωτοκλισίας ἐν δείπνοις, id est, Volētibus in stolis obābulare, & salutatiōes in foris, & presidētias in synagogis, & primos accubitus in cœnis. aut qui cupiunt

cupiunt in stolis obambulare, ac salutari in foris, & primas tenere cathedras in synagogis, primoq; loco accumbere in cœnis.

Qui deuorant domos &c. Græca sic habent, οἱ κατεσθίοντες τὰς οἰκίας τῶν χηρῶν, καὶ προφάσει μακρὰ προσευχόμενοι, id est, Deuorantes domos uiduarum, & prætextu longas facientes precationes, siue sub prætextu prolixe precantes. *Prolixæ preces hypocritarum*

Prolixius.) περισσότερον, id est, Abundantius, siue Plus iudicij. Porro iudicium appellat condemnationem, quemadmodum frequenter accipitur in arcanis literis. Quam rem annotauit & diuus Augustinus libro De agone Christiano, capite uigesimoseptimo. *Iudicium pro cõdemnatione*

Iactaret.) βάλλει, id est, Mitteret, siue iaceret. Nam iactu mittunt huiusmodi.

Quod est quadrans,) Græce scribens abusus est uoce Latina, κοδράντης, licet deprauata.

Et conuocans.) προσκαλεσάμενος, id est, Aduocans, Siue cum ad se uocasset.

EX CAPITE DECIMOTERTIO.

QVALES lapides.) ποταποί. Miror cur Laurentius Quales mutandum putarit in Quantos. ποταπός enim sonat cuiusmodi, sed ita ut non simplicem habeat interrogationẽ, ut ποῖος, sed admirationẽ potius in bonã partẽ, uelut si de ignoto sciscitetis, recte dixeris. ποῖός ἐστι, sed ποταπὸς non recte dixeris. *Quales, ποταποὶ*

Vide has omnes.) βλέπεις, id est, Vides. In nonnullis erat βλέπετε, id est, Videtis.

Dicentes quia ego sum.) ὅτι ἐγώ εἰμι. Quia hoc loco tantum affirmat, & ob id erat omittendum. Sermo neq; ad Græcam proprietatem respondet, neq; ad Romanã. Potest autẽ bifariam accipi: Dicentes, Ego sum, ut subaudias Christus. Aut dicentes, se esse eum qui ego sum. Incommodum uitari poterat, si uertisset, Dicentes, Ego sum Christus. *Solœcismus manifestus*

Et opiniones.) ἀκοάς, id est, Rumores. Nam ad uerbum sonat auditiones.

Et regnum super.) Cur non potius, Contra regnum? Sicut modo uerterat. Nam eadem est præpositio Græcis, ἐπὶ.

Videte uosmetipsos.) Consentiunt quidem Græci codices, uerum mutanda erat hoc loco græci sermonis figura: Cauete uobisipsis. Neq; uero est ociosa pronominis additio, quo discernuntur discipuli à Cæteris. Et haud scio, an scriptum fuerit à Marco, ἑαυτοῖς. *Videte pro cauete*

In concilijs.) Rectius erat, In concilia, εἰς συνέδρια.

Et ante præsides.) καὶ ἐπὶ ἡγεμόνων καὶ βασιλέων ἀχθήσεσθε, id est, Et sub præsidibus & regibus ducemini, ut intelligas eos ad iudices duci.

Nolite præcogitare.) μὴ προμεριμνᾶτε, id est, Ne ante sitis solliciti, siue anxij, siue, Ne cum sollicitudine præcogitetis, id quod solent acturi causam apud principes.

Quod datum uobis.) ὃ ἐὰν δοθῇ, id est, Quodcunq; datum fuerit.

Non enim uos estis loquentes.) οὐ γάρ ἐστε ὑμεῖς οἱ λαλοῦντες, id est, non enim uos estis qui loquimini, ut uertit in Matthæo.

Et consurgent.) ἐπαναστήσονται, id est, Insurgent.

Abominationem desolationis.) τὸ βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως. Sed hoc loco addunt Græci codices, an recte, uiderint alij, τὸ ῥηθὲν ὑπὸ Δανιὴλ τοῦ προφήτου, id est, Dictum à Daniele propheta. Apparet enim ex Matthæo huc adiectum. Quanquam & illic ab alio quopiam additum uideri poterat, nisi sic ab Origene citaretur. *Additum quiddam*

Vbi non debet.) ὅπου οὐ δεῖ, Vbi non oportet.

Et nutrientibus, καὶ θηλαζούσαις, id est, Lactantibus. *Nutriẽtes pro θηλάζουσαι*

Tribulationes.) θλίψις, id est, Tribulatio, qualis non fuit: ut sit appositio ad epitasin faciens, cum dies calamitosos calamitatem uocet.

Creaturæ.) κτίσεως. Vt sit uerbale. Quanquam reperimus hanc dictionem ancipitem in literis sacris. Aliquoties usurpatur pro ipsa conditione seu creatione, nonnunquam pro rebus conditis. *κτίσις*

Neq; fient.) οὐδὲ οὐ μὴ γένηται, id est, Neq; fiat Quanquam uidetur abusus tempore, ut sæpenumero occurrunt huiusmodi, præsertim addita gemina negatione, οὐ μὴ. *οὐ μὴ*

Abbreuiasset dies.) ἐκολόβωσεν, id est, Decurtasset, amputata parte aliqua prioris mensuræ. Nam hoc est κολοβοῦν, ut admonuimus in Matthæo. *κολοβοῦν*

Ecce hic est.) ἰδοὺ ὧδε ὁ χριστός, id est, Ecce hic Christus, Et hic aduerbium est non nomen.

Neq;

Neq; angeli in coelo.) οἱ ἐν τῷ οὐρανῷ, id est, Qui sunt in coelo. Apud Matthæum non est mentio filij.

Potestatem cuiusq; operis.) Græce est, ἑκάστῳ τὸ ἔργον αὐτοῦ, id est, Vnicuique opus suum. Cæterum in nonnullis codicibus Græcis habebatur τὴν οὐσίαν, id est, substantiam, in aliis τὴν ἐξουσίαν, id est, Potestatem. Prior lectio magis congruit cũ parabola quæ est apud Matthæum de bonis in famulos distributis.

An galli cantu.) ἀλεκτοροφωνίας, id est, Gallicinio. Est enim Græcis dictio composita, sicut & illa, μεσονυκτίου, quasi dicas medinoctio.

EX CAPITE DECIMOQVARTO.

ἄζυμα sicut ἐπιφάνια

Ascha & azyma.) Azyma pluralis est numeri, quemadmodum dicimus Lupercalia, Saturnalia, unde uertere poterat, Tempus azymorum, quo abstinebant à fermentatis.

Dolo tenerent.) ἐν δόλῳ κρατήσαντες ἀποκτείνωσιν, id est, Per dolum captũ, siue comprehensum occiderent. In enim præpositio, pro Per usurpatur Hebræis.

Dicebant enim.) ἔλεγον δέ, Dicebant autem, Quanquam id minimum refert.

Ne forte tumultus.) μήποτε, id est, Ne, aut Nequando, de quo nõ semel iã admonuimus.

Nardus pistica Nardi spicati.) Pisticæ legendum, quod nardus sit fœminini generis. Laurentius existimat pisticam uocari, probatam & spectatam, arguens diuum Augustinum, qui putet à loco dictum. Allusum autem ad fidem Christianam, quod Grece pistis dicatur fides. Interpres uertit Spicatam, eo quod nardi genus quoddam uocetur spica, siue spicum nardi. Theophylactus Græcus interpres, licet recentior, ambigit utrum pistica dicatur, species nardi eius cognominis, an probata, uelut ἄδολος, hoc est, germana, nulla arte uitiata. At Dioscorides complura nardorum genera commemorans, quibus cognomina sunt à locis addita, pisticæ nullam mentionem fecit, neq; Plinius. Is, cuius extant in Marcum commentaria Hieronymi nomine, sed falso, belle & expedite scilicet interpretatur pisticam, hoc est, mysticam. Hugo Carrensis interpretatur unguentum mixtum, quod nõ solum è folijs, ac *Nardi folium in unguentis* radice, uerumetiam è spicis nardi conflatum sit, quasi uero non longe optimum sit quod è folijs conficiatur. Plinius enim libro duodecimo cap. duodecimo tradit folium nardi in unguentis tenere principatũ. Quo loco licebit plura de generibus nardi discere, si cui uacat. *ψευδόναρδον* Inibi fit mentio pseudonardi passim nascentis: hanc herbã esse puto quam uulgo dicimus lauendulam, crassiore, ut inquit, atq; latiore folio, & colore languido in candidum uergente. Veram autem nardum depingit his uerbis. Frutex est graui & crassa radice, sed breui ac nigra fragiliq; quamuis pingui, situm redolente ut cyperi, aspero sapore, folio paruo densoq;. Cacumina in aristas se spargunt, ideo gemina dote nardi spicas ac folia celebrant. Fieri tamen potuit, ut Marcus uulgari more loquens latinam uocem corrupte posuerit, pisticam appellans pro spicatam. Mirum enim quàm deprauate Græci latinorũ nomina usurpent. *Alabastrus* De alabastrite lapide meminit idem lib. 36. cap. septimo. Quum enim proximo capite meminisset Onychis, ita prosequitur, Hunc alioqui lapidem alabastritem uocant, quem cauant ad uasa unguentaria, quoniam optime ea incorrupta seruare dicitur. Hæc consentiunt cum eo quod scribit Horatius in odis. Nardi paruus onyx eliciet cadum. *Beda dißimulans autorem* Beda refert de nardo, & alabastro ex his duobus Plinij locis, quos indicaui, mutatis aliquot uerbis, mire dissimulans autorem, quasi Plinius sit autor pudendus, presertim quum de rebus naturalibus agitur. Quanquã fieri potest, ut Beda Plinium in spacio marginis annotarit, quemadmodum in præfatione testatur se annotasse titulos eorum è quibus hauserat quæ refert. Verum hos omisit scribarum inertia. Quod idem factum est in commentarijs quos ædidit in Euangelium Lucæ, quum ipse lectorem aut scribam obsecret, ne has nomenclaturas omitteret. Cautius fecit Thomas Aquinas, qui in Cathena sua titulos autorum ipsi cõtextui admiscuit. Ex Catena uidetur & Theophylactus id temporis fuisse uersus, adeo *Autores data opera suppreßi* cõueniunt quæ illic referuntur nomini Theophylacti. Quin & illud mirandum, quum pleraq; Græcorum monumenta tum in sacris literis tum in philosophicis appareat tum fuisse uersa, sic interisse, ut nusquam extent. Id casu factum uideri uix potest. Lyranus macerat sese, num herba sit nardus, an frutex, an paruula arbuscula.

Vt quid.) εἰς τί, id est, Ad quid.

Præuenit ungere corpus meum.) Non est χρίσαι, quod est quocunque illitu ungere, sed μυρίσαι, quod proprie est unguentis, & odoramentis ungere.

In memoriam eius.) εἰς μνημόσυνον αὐτῆς, id est, In monumentum eius, subaudi mulieris, de quo in Matthæo admonuimus. *μνημόσυνον Memoria pro memoriali*

Lagenam.) κεράμιον. id est, Vas fictile, siue aqualem fictilem, nisi quod dure hydriæ siue aquali additur aquæ, Mollius erit si dicas aquæ plenam, Nam aqualis est etiam uacua.

Vbi est refectio.) κατάλυμα. Laurentius mauult diuersorium, ut uertit apud Lucam, quanquam utrunque uox Græca significat.

Cœnaculum.) ἀνώγεων. triclinium intelligit, sed lectis stratis, in quibus olim discumbebatur. Dictum est autem Græcis, ἀνώγεων, quod subductius sit à solo, quod ueteres in superiore ædium parte cœnitarent. *Cœnaculum in æduo*

Stratum.) Post hoc in Græcis codicibus additur ἕτοιμον, id est, paratum, sed aliunde ni fallor huc transscriptum.

Nunquid ego.) Græci sic habent, μήτι ἐγώ; καὶ ἄλλος, μήτι ἐγώ; id est, Nunquid ego? & alius, nunquid ego? At mihi sanè uidetur hoc ex interpretamento quopiam adiectũ. Nam cum semel dixisset, εἷς καθ' εἷς, quid erat necesse addere, & alius, & deinde alius? Præsertim quum Marcus nihil aliud ferè scripserit, quàm Matthæi compendium?

Qui intingit manum.) ὁ ἐμβαπτόμενος. id est, Qui intingit. Manum interpres addidit de suo. Atque sic habent antiquissimi codices: quanquam in Matthæo erat ἐμβαψάμενος, id est, qui intinxit. Nec hic necesse est accipi exacte temporis rationem. Non enim hoc expressit quid tum ageret Iudas, sed his uerbis indicauit ad quantam familiaritatem admissus esset, qui ex eadem patella cum Christo peteret intinctum. *Qui intingit in Matthæo, intinxit*

Filius hominis tradetur.) παραδίδοται, id est, Traditur, pręsentis temporis, sed usurpatum uice futuri. Sunt qui moueant scrupulum de uerbo trado, cui non putant esse locum, nisi cum res in manum datur, aut posteris traditur: cum prodere sit nonnunquam indicare, nonnunquam deserere, aliquoties in manum dare, sed in malam partem. *Tempus pro tempore*

Et benedicens fregit.) καὶ εὐλογήσας ἔκλασεν, id est, Cum benedixisset fregit, non enim simul benedixit ac fregit. Et benedicere non est pingere gestu manus, signum crucis, sed laudes deo canere, & uerba boni ominis dicere.

Sumite, hoc est.) Græci addunt λάβετε, φάγετε, id est, Sumite, edite, quemadmodum erat in Matthæo.

Qui pro multis effundetur.) τὸ περὶ πολλῶν ἐκχυνόμενον, id est, Qui pro multis effunditur. Iam enim hoc repræsentabat, quod paulo post esset futurum. [illegible] *Effunditur*

u [illegible]
n [illegible]
b [illegible]
I [illegible] bi
I [illegible] e, *Consecrationis uerba*
[illegible] st
[illegible]

Quod iam.) ὅτι οὐκέτι. Iam posuit pro post hac, nec male, quanquam obscurius.

Ex hoc genimine.) ἐκ τοῦ γεννήματος. γέννημα Græca uox est, quæ uerti poterat, Fructu, siue fœtu. Et, hoc, pronomen, nec additur in Gręcis exemplaribus, nec in antiquis Latinis, ut sit sensus, illum nullum uinum postea gustaturũ. Vnde & in cruce, uinum myrrhatum admotum ori reiecit: nisi quod articulus τοῦ, nonnullam habet emphasin.

Et hymno dicto.) καὶ ὑμνήσαντες, id est, Postquam dixissent laudes, ut intelligas ab omnibus decantatas laudes.

Bis uocem dederit.) Quod erat anceps in Matthæo, Marcus expedite dixit ut bis referatur ad cantum Galli. Noctem enim ueteres sic diuidebant, Occidente sole dicebatur uespera, ab hoc tempore prima fax, deinde cõcubia, & intempesta, quod noctis est medium, Mox inclinatio noctis, deinde gallicinium, inde conticinium, quum & galli conticescunt, & homines etiamnum quiescunt. Post hæc diluculum, quo rarescunt tenebrę. Deinde mane clarum, Ita Iuuenalis. *Noctis diuisio*

Quod tamen ad galli cantum facit ille secundum,
Proximus ante diem caupo sciet.

At ille

Distinctio uaria At ille amplius loquebatur.) ὁ δὲ ἐκ περισσοῦ ἔλεγε μᾶλλον. Rursum conduplicauit comparatiuũ, exprimere uolens uehementem asseuerationem Petri. Nisi mauis μᾶλλον, distinctione semouere à superioribus, & annectere his quæ consequuntur, μᾶλλον ἐάν με δέῃ, id est, Quin si me oporteat &c. Ac mox conduplicata negatio, οὐ μή, non caret emphasi constantis asseuerationis, quasi dicas haud unquam.

In prædium.) εἰς χωρίον, quod aliâs uertit Agrum, aliâs uillam, significat aũt locum. Cæterum Gethsemani locus est, ad radices montis Oliueti. De quo admonuimus in Matthæo.

Gethsemani ἀδημονεῖν Pauere & tædere.) ἐκθαμβεῖσθαι καὶ ἀδημονεῖν, id est, Expauescere, & anxius esse. Est enim posterius hoc impotenter angi animo, & supra modum ægrescere: cuiusmodi affectio corripit hominem primo obiectu magni discriminis, ut aliquandiu non sit apud se.

Abba pater Error in Augustini libris Abba pater.) Euangelista uocem Syriacam posuit, eamq; uelut interpretatur, subijciens ὁ πατήρ. Augustinus epistola centesima septuagesimaoctaua, putat abba uocem esse Græcam, nisi forte uitiata est scriptura. Nam De consensu Euang. lib. 3 cap. 4. dicit Abba uocem Hebraicã esse. Sed hac de re nõnihil attingemus in epistola Pauli ad Romanos cap. 8.

Non quod ego.) Græce est, ἀλλ᾽ οὐ τί ἐγώ, ἀλλὰ τί σύ, id est, At non quid ego, sed quid tu. Quanquam hic Græca uariant exemplaria, nonnulla habebant, ἀλλ᾽ οὐχ ὡς ἐγὼ θέλω, ἀλλ᾽ ὡς σύ, id est, Non ut ego uolo, sed ut tu. In alijs sic erat, ἀλλ᾽ ὅτι ἐγὼ θέλω, ἀλλὰ τί σύ, id est, Non quid ego uelim, sed quid tu. Nam omnino sermo est inabsolutus.

Et uenit & inuenit.) Vtrunq; præsentis temporis ἔρχεται καὶ εὑρίσκει, Vẽnit priore circunflexa, & inuenit prima acuta, ne quis hic indecore uel hæsitet, uel erret.

Et reuersus denuo.) Denuo apud Græcos refertur ad Dormientes, non ad Reuersus εὗρεν αὐτοὺς πάλιν καθεύδοντας. Certe sermo Græcis est anceps.

ἀπέχει pro sufficit Sufficit.) ἀπέχει τὸ τέλος. Etiamsi τὸ τέλος in quibusdam codicibus non reperitur, neque nobis uisum est addere. Porrò quod hic Christi sermo magis sit exprobrantis, quàm iubentis, admonuimus in Matthæo.

Et filius hominis tradetur.) Traditur & in Græcis & in antiquis Latinis exemplaribus παραδίδοται.

Qui me tradet.) ὁ παραδιδούς με, id est, Qui me tradit. Prope est.) ἤγγικε, id est, Appropinquauit, siue Adest. Hic interpres recte mutauit uerbi tempus.

Signum σύσσημον, Signum.) σύσσημον, quod sonat cõmune signum de composito datum, cuiusmodi sunt quæ milites uocant symbola, quorum alia sunt uocalia, alia muta.

Et ducite caute.) ἀπαγάγετε ἀσφαλῶς, id est, Abducite tuto, siue certo, hoc est, exacta custodia, ne quâ posset elabi.

Rabbi.) Græci congeminant, ῥαββεί, ῥαββεί, Rhabbi rhabbi, an recte nescio.

Additũ in Græcis magno consensu Et tenuerunt eum.) Nonnulli Græci codices sic habebant, quod & nos sequuti sumus haud scio an perperam, καὶ κρατοῦσιν αὐτὸν οἱ νεανίσκοι, id est, Tenent eum adolescentes, siue comprehendunt eum, aut inijciunt illi manus, ut iuuenes iuueni manum iniecerint. Quidam diuinant hunc adolescentulum fuisse è familia ubi dominus comederat pascha, Alij putant fuisse Iacobum fratrem domini, cui cognomentum est additum Iusti. Gregorius suspicatur de Ioanne Euangelista. Cæterum illam uocem νεανίσκοι Theophylactus legit quidem, uerum in enarrando non attingit. Additur & in æditione Hispaniensi.

Sed ut impleantur scripturæ.) Abruptus est sermo, subaudiendum enim, Hæc fiunt, ut impleantur, &c.

Et calefaciebat se ad.) καὶ θερμαινόμενος πρὸς τὸ φῶς. Illud, Ad lumen, referendum ad Sedens, non ad calfaciebat. Siquidem lumen illum prodidit.

Aequalia pro idonea Non erant conuenientia.) καὶ ἴσαι αἱ μαρτυρίαι οὐκ ἦσαν, id est, Aequalia testimonia non erant. Paria uocauit, opinor satis idonea, siue, ἴσα, quod inter se non consentirent. Nam hoc indicio primum coarguuntur falsa testimonia.

Post triduum. διὰ τριῶν ἡμερῶν, id est, Per tres dies, siue triduo, non μετὰ τρεῖς ἡμέρας. Suffragatur Græcæ lectioni codex aureus & exemplaria S. Donatiani, denicq; & Constantiense, in quibus habetur Per triduum.

Templum hoc manufactum.) Græcæ compositæ dictiones, manufactum χειροποίητον, & non manufactum, ἀχειροποίητον. Alioqui quis dicitur ædificaturus, quod manufactum sit: Græ-

sit? Græcæ uoces perinde sonāt: quasi dicas tēplū operis manuarij & opificij nō manuarij.

Et non erat conueniens.) καὶ οὐδὲ οὕτως, id est, Ne sic quidem. Iam enim semel reiecta fuerant illorum testimonia.

Quæ tibi obijciuntur.) Græce est, τί σου καταμαρτυροῦσι, id est, Quid, siue Cur isti aduersus te testificantur?

Quid adhuc desideramus testes?) τί ἔτι χρείαν ἔχομεν μαρτύρων; id est, Quid adhuc opus habemus testibus? Ac proprie quidem & eleganter uertit interpres, Desideramus, pro Requirimus. Verum haud scio, an lector tantum expectet.

Ante atrium.) εἰς τὸ προαύλιον, id est, In uestibulum atrij, siue locū, qui erat ante atrium.

Nam Galilæus es.) Addunt hic Græci codices, καὶ ἡ λαλιά σου ὁμοιάζει, id est, Loquela tua similis, est siue conuenit: ex Matthæo, ni fallor, asscriptum in hunc locum. *Additum aliquid*

Anathematizare.) Quod in Actis Apostolorum uertit, Deuouere, in Matthæo detestari, hic reliquit.

Et iterum gallus cantauit.) ἐφώνησε, idem uerbum quod ante, tametsi uerbis non ijsdem uerterat uocē dederit φωνῆσαι. Quum autem res eadem narratione iteretur, conuenientius erat uocem eandem repetere. Proinde non in tempore hic affectata est uarietas.

Et cœpit flere.) καὶ ἐπιβαλὼν, ἔκλαιε, Erumpens, siue subito fleuit, aut prorupit in fletum. Siquidem ἐπιβάλλειν inter uarias significationes interdum declarat aggredi, siue impetum sumere ad aliquid agendum, hinc ἐπιβολὴ pro impetu. Hoc igitur uerbo Marcus exprimere studuit uehementem ac subitam Petri mutationem.

EX CAPITE DECIMOQVINTO.

Et uniuerso concilio.) Cum hic bis dicatur concilium, Græce diuersæ sunt dictiones. Prior est συμβούλιον conciliabulum, posterior συνέδριον, id est, Consessus, siue conuentus.

Et cum ascendit turba.) καὶ ἀναβοήσας ὁ ὄχλος, id est, Et cum acclamasset turba. Quoniam uero constanter dissonant à Latinis exemplaria Græca, in coniecturam uenio, interpretem aliud atque nos legimus, legisse, nisi fallor, ἀναβὰς, pro ἀναβοήσας. Etiamsi ἀναβοήσας legit Theophylactus, consentiente Hispana æditione, quanquam ex interpretatione Theophylacti non liquet quid legerit. *Duplex lectio*

Cœpit rogare.) ἤρξατο αἰτεῖσθαι, id est, Cœpit petere siue postulare. Nam ita modo uerterat, ὅνπερ ᾐτοῦντο. id est, Quencunque petissent.

Sicut semper faciebat illis.) Vt sermo sit absolutus supplendū est, Vt faceret sicut semper fecerat ipsis.

Pontifices autem.) Quod modo dixit summos sacerdotes, nūc uertit pontifices. Nam Græcis eadem est uox, ἀρχιερεῖς.

Concitauerunt turbam.) ἀνέσεισαν. Nonnulli Græcorum codices habebant ἀνέπεισαν, id est, Persuaserunt, siue retraxerunt in hanc sententiam.

Pilatus uero dicebat illis. Quid enim mali fecit.) Diuus Augustinus libro de Consensu Euang. 3. cap. 13. ut rem seriam annotauit, quod hic Euangelista dixerit, Pilatus dicebat non Pilatus dixit, nimirum subindicans non semel hoc à præside dictum, sed multum temporis in hoc sermone consumptum. Et Græcis quidem est ἔλεγεν. Atqui in Matthæo est εἶπεν uerbum eiusdem temporis, ubi interpres uertit dixit, non dicebat. Idem fecit in Luca. Hoc ideo tātum annotaui, ut ostenderem, quod omnia quamuis minuta rapiamus ad causæ præsidium, quoties constringimur angustijs. *Augustinus ex re minutissima colligit argumentum*

In atrium prætorij.) ἔσω τῆς αὐλῆς ὅ ἐστι πραιτώριον, id est, In atrium quod est prætorium. Et hic Græce scribens, Romana uoce abusus est.

Patrem Alexandri & Rufi.) πατέρα ἀλεξάνδρου τοῦ ῥούφου, id est, Patrem Alexandri Rufi, siue Rufi filium. Nonnulli Græcorum codices cum nostra æditione consentiebant: ut accipiamus Simoni fuisse duos filios. Sic enim interpretatur Theophylactus, addita filiorum nomina, quo certior esset narrationis fides. Eandem lectionē sequitur is qui scholia scripsit in Marcū, quæ Hieronymo asscribuntur, qui putat Alexandrū & Ruffum fuisse discipulos domini, quū pater esset Cyrenensis, & Cyrenæ sit Lybiæ ciuitas. Adeo late se iam tum *Alexādri & Ruffi amphibologia*

propagauerat Iudaica religio. Siquidem in actis inter uarias nationes, quæ stupebant, ob linguarum miraculum commemorantur & qui habitabant partes Libyæ circa Cyrenen. Rursus eiusdem operis cap. 6. inter eos qui disputabant cum Stephano, commemoratur synagoga Libertinorum Cyrenensium & Alexandrinorum. Item cap. 11. fit mentio quorundam Cypriorum ac Cyreneorum utique Iudæorum. Nec est angariauerunt, sed angariant, ἀγγαρεύουσι, de qua uoce dictum est nobis alibi.

Et crucifigentes eum.) καὶ σταυρώσαντες αὐτὸν, id est, Cum crucifixissent eum.

Hora crucifixionis diuersa

Erat autem hora tertia.) Admonet hoc loco Petrus Comestor ex autoritate diui Hieronymi, in Marco scriptum fuisse, quod dominus crucifixus fuerit hora sexta, uerum id Græci scriptoris accidisse uitio, qui pro ς, quæ Græcis litera non est, sed literis mixta est nota numeri, nec alium habens usum, Sequitur enim literam ε, quæ Græcis significat quinque, & præcedit ζ, quæ notat septem, pinxerit, γ, quæ signat tria. locus est apud Hieronymum in expositione Psalmi 77. Idem paulo ante citat eum ex breuiario maiore, quod opus non agnoscimus, nisi forte designat opinor commentarios in Psalmos, ut in Matthæum sit breuiarium minus, quod hic sit contractior. Quod si Hieronymi sententiam recipimus, facilis exitus est huius quæstionis, in qua mire se torquet Augustinus libro de Consensu Euangelistarum 3. cap. Et ad eundem modum explicatur nodus lib. Quæstion. ueter. & noui testam. quæst. 65. Inde petat qui uolet. Nos adiecimus quod nacti sumus.

Qui reædificas.) Græcus sermo ambiguus est propter participia. At Hieronymus in Esaiam citat persona tertia: Vah qui destruit templũ, & in triduo instaurat illud. Atque ita scriptum comperi in codice S. Donatiani, item in Cõstantiensi. Illud annotandum, quod in Græcis codicibus nõ additur dei, sed templũ tantum est: suffragantibus libris diui Donatiani & Cõstantiensi. Et in nostris aliquot pro Aedificas, perperam mutatũ est, Reædificas.

Eloi, eloi, lamazabatani.) Non est dubitandum, quin Euangelista uoces Hebræas, siue Syras recte reddiderit, utcunque à nobis sonantur, de quo dictum est à nobis in Matthæo.

Deus meus

Deus deus meus.) In Græcis exemplaribus, librariorum, opinor, incuria, non repetitur pronomen meus, cum apud Hebræos repetatur Deus meus, deus meus. Proinde non dubitauimus apponere: præsertim hoc freti, quod uideamus apponi apud Matthæum. Post comperimus additum & in Græcis uelut in Hispaniensi, & in Theophylacti uetustissimo codice non addebatur, quemadmodum nec in editione Aldina, quod incuria librarij factum arbitror. quũ enim in Hebræo sit eloi eloi, id est, deus meus, deus meus, qui conuenit ab hoc discrepare interpretationem Euangelistæ.

Vt quid.) εἰς τί, id est, ad quid.

Calamus Arundo

Circũponensque calamo.) Paulo superius calamũ uertit Arundinem. Nunc oblitus, opinor, Græcam uocem reliquit: quod idem fecit in Psalmo. Emittens chrystallum sicut buccellam, cum pro Chrystallo uertere debuerit glaciem: fit enim mentio de niue, deque frigore.

Centurio ἑκατόνταρχος

Videns autem centurio.) Et hic usus est Romana uoce Euangelista, ἰδὼν δὲ ὁ κεντυρίων, quem aliâs uocat ἑκατόνταρχον, Græca uoce. Nec est,

Clamans expirasset.) sed κράξας, hoc est, Clamore emisso, siue cum clamasset, mox enim à clamore expirauit.

Iacobi minoris.) τοῦ μικροῦ. Græcis positiuum est parui, non comparatiuum minoris. Et apparet fuisse cognomen.

Quod est ante sabbatum.) Græcis una dictio est, προσάββατον, quasi dicas presabbatum, hoc est, Initium sabbati.

Et Ioseph.) ἰωσῆ, id est, Iose.

Ioseph Arimathæus

Venit Ioseph ab Arimathia.) Non potest accipi, quod ab eo loco uenerit, cum intercedat articulus ὁ ἀπὸ ἀριμαθαίας, id est, Arimathæus, ut patriam additam intelligas. Hieronymus in catalogo locorum indicat dictam Arimatha sophim, ciuitatem Elchanæ & Samuelis in regione Tamnitica, iuxta Diospolim, patriam Ioseph, cuius hic fit mentio.

Audacter introiuit.) τολμήσας, id est, Sumpta audacia, quanquam probe uertit interpres. Ne quis hunc arbitretur à me sugillatum, quod aliter uerterimus. Porrò audacia nõ semper opponitur consilio, sed sæpe refertur ad periculum. Sentit enim hoc Euangelista, Decurionem hoc non sine periculo fuisse ausum amore Iesu.

Nobilis

Nobilis decurio.) εὐσχήμων βουλευτὴς, id est, Honestus senator. Laurentius admonet hic Decurionem accipiendum pro Senatore municipiali. Decurio

Si iam mortuus.) εἰ πάλαι ἀπέθανε, id est, Si dudum, aut iamdudum mortuus esset. Etiamsi nonnulli codices, pro πάλαι habent ἤδη. Atque ita post repperi in editione Aldina consentiente Hispaniensi, atque item Theophylacto. Proinde non assentior eruditis quibusdam, qui putant hic εἰ ualere idem quod coniunctio quod. Siquidem adhuc dubitasse Pilatum indicant ea quæ mox sequuntur: Et re cognita ex Centurione. Porrò forma sermonis neminem debet offendere, cum ita loquatur Terentius: Mirabar si sic abiret. Ex hoc loco Origenes colligit animam Christi nō reliquisse corpus suum more uulgari hominum morientium, sed ultro excessisse è corpore, cum uisum esset. Neque enim iuxta naturam tam mature reliquisset corpus iuuenile, præsertim cum illi crura non essent fracta, quod alijs fieri solet ad maturandam mortem. Si, dubitantis

Maria Ioseph.) Rursum est, Iose, non Ioseph.

EX CAPITE VLTIMO.

Coopertum stola.) περιβεβλημένον, id est, Amictum. Nam coopertus esse potest, qui non sit amictus.

Nolite expauescere.) μὴ ἐκθαμβεῖσθε. Idem est uerbum Græcis, quod uertit modo Obstupuerunt.

Inuaserat enim eas timor.) εἶχε δὲ αὐτὰς τρόμος καὶ ἔκστασις, Habebat autem eas tremor ac stupor, siue ecstasis.

Prima sabbati.) σαββάτων, habent plerique Græci codices.

Nouissime recumbentibus illis.) Augustinus De concordia Euangelistarum lib. 3. torquet seipsum quæstione, qui consistat quod Marcus dicit hic Iesum nouissime apparuisse, quum Ioannes referat illum post apparuisse suis ad mare Tiberiadis. Hunc nodum sic explicat, ut nouissime referatur, non ad numerum apparitionum simpliciter, sed ad apparitiones eo die factas. Atqui quum Græce sit ὕστερον, quod sonat deinde siue postea, non erat quur moueret quæstionem, si Græcos consuluisset codices: quanquam nolim dissimulare cōparatiua nonnunquam usurpari uice superlatiuorum. quoniam itaque dixerat primum, interpres hic maluit dicere postremum. Augustinus aliquoties nō consulit Græcos codices

Illis undecim.) αὐτοῖς τοῖς ἕνδεκα. Diuus Augustinus ex addito pronomine illis, & ex articulo Græco colligit hunc locum non posse accipi nisi de Apostolis. Atqui Græce non est ἐκείνοις αὐτοῖς, quod si relatiue sumatur, sonat Iesum ijsdem duodecim Apostolis apparuisse quibus prius apparuerat. Sin discretiue, sensus erit Iesum apparuisse, non mulieribus aut quibuslibet discipulis, de quibus ante dictum erat, sed ipsis undecim nimirum Apostolis, qui narrantibus non crediderant. Etiamsi Marcus ita contexit quasi hoc senserit. Primum apparuit Mariæ Magdalenæ. Post hæc duobus ambulantibus in uillam. Postremo recumbentibus undecim. Nec obstat huic sensui si iam uni aut alteri ex Apostolis apparuerat. Certe undecim simul discumbentibus nondum apparuerat. Articuli uis

Qui uiderant eum resurrexisse.) Græce est ἐγηγερμένον, suscitatum siue excitatum. Nec uideo causam quur hic Gregorius aut Bernardus inducant angelos, qui soli uiderint dominum resurgentem. Qui prius mortuum uiderant, ac mox uiuum, utique uiderūt eum resurrexisse. Illi fortassis legebant, qui uiderant eum resurgentem, ut hic interpres frequenter participia præteriti temporis uertit in participia præsentis tēporis. Diuus Hieronymus in epistola ad Hedibiam quæstione tertia indicat hoc extremum Marci caput à plerisque non fuisse receptum, quod in raris Latinorum codicibus, Græcorum penè nullis habebatur, præsertim quum uideatur narrare quædam manifeste pugnantia cū alijs Euangelistis. Velut illud quod refert dominum resurrexisse mane prima Sabbati, quum Matthæus tradat eum resurrexisse uespera Sabbati, quæ lucescit in prima Sabbati. Pugnant aūt inter sese, uespere & mane. Huius difficultatis ostendit Hieronymus geminā solutionem, quarum prior hæc est. Aut enim, inquit, nō recipimus Marci testimoniū, quod in raris fertur Euangelijs, omnibus Græciæ libris penè hoc capitulum in fine non habentibus. Hæc solutio impia erat, si tum temporis hoc Capitulum idem habebat autoritatis, quod reliquum Marci Euangelium. Admonet autē & illud Hieronymus sub distinctionem esse faciendam ante

mane:ut intelligamus Christum uespere surrexisse, deinde prima Sabbati uisum esse Marię, hoc modo legentes: quum surrexisset Iesus, & hic interposita hypostigme sequatur, mane prima Sabbati apparuit primo Mariæ. Hanc distinctionem indicat & Theophylactus. Nos quo dilucidior esset sermo, pro ἀναστὰς, quod interpres uertit surgens, uertimus quum surrexisset. Est enim participium præteriti temporis, quod circumitione reddendum erat. Idem Hieronymus in secundo dialogo aduersus Pelagium disputans, narrat in fine Euangelij iuxta Marcum, in nonnullis exemplaribus maxime Græcorum Coronidem fuisse adiectam, hisce Marci uerbis. Postea quum accubuissent undecim, apparuit illis Iesus, & exprobrauit incredulitatem & duriciem cordis eorū, quod multis qui uiderant eum resurgentem, nō crediderunt. Hic additum erat. Et illi satisfaciebant dicentes. Seculum istud iniquitatis & incredulitatis substantia est, quę non sinit per immundos spiritus ueram dei apprehendi uirtutem. Idcirco iam nunc reuela iustitiam tuam. Cæterum ut hoc extremum Marci Caput hodie habetur in omnibus, quæ sane uiderim Græcorū exemplaribus, quod enarrat etiam Theophylactus: ita Coronidem hanc ex apocrypho quopiam Euangelio ascriptam apparet à lectore nimium audaci. Nam Euangelium Hebræorū quod tum à Nazareis & Essenis legebatur, Hebraicis scriptū literis, sed sermone Chaldaico, Hieronymus testatur à se uersum in linguam Græcam, & ex eo nonnulla profert testimonia, in quo leguntur quædam his non dissimilia. Hoc autem assumentum, quoniam nihil habet Euangelisticæ grauitatis, sed olet potius dogma Manicheorum, merito resectum ac reiectum est tam à Græcis, quàm à Latinis. Beda testatur diuum Ambrosium accurate scripsisse in hunc Euangelistam, è cuius cōmentarijs fatetur se multa decerpsisse. Hoc opus nobis intercidit, nisi forte Beda sensit commentarios in Marcum, qui feruntur Hieronymi titulo, esse Ambrosij. Quod ego nec refello nec asseuero. Videntur enim hominis nec infantis, nec ineruditi, cui illud certe cum Ambrosio commune, quod multus est in allegorijs & affectibus. Præfationem autem ineptam & indoctam addidisse uidentur Librarij, quo gratiosi nominis lenocinio allicerent emptorem. Illud addam, quod Hieronymus alijs uerbis refert hunc locum quàm habetur in Marco Latinæ editionis, quū tamen aduersus Pelagianos scripserit admodū senex: unde cōiectare licet, aut hanc editionem non esse Hieronymi, aut ipsum neglexisse quod tradiderat. Nam quod hic indico, perquam frequens est illi in eo opere.

IN EVANGELIVM LVCAE ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

Lucas cæteris Græce peritior

VONIAMQVIDEM.) Solus Lucas & prefatur operi suo, & nominatim dicat libros suos. Is tametsi cęteris purior est, ac dilucidior in eloquendo, ob Gręcarū peritiam literarum, quam in Catalogo scriptorū tribuit illi Hieronymus, tamē multum & ipse admiscet ex idiomate sermonis Hebræi. Cæterū quod hic uertit ἐπειδήπερ, Quoniamquidem: haud scio, num apud emendate loquentes reperiatur Quoniamquidem, in priore sermonis parte. Ego maluissem, Quoniam, aut Postquā, aut Quandoquidē. Quanquam haud omnino male uertit. ἐπεχείρησαν conati sunt: ut intelligamus illos uoluisse magis quàm præstitisse, & tentasse rem uerius quàm effecisse. Neque enim Matthęi tantum id temporis extabat Euangelium aut Marci, sed multa ferebantur Euangelia, Nazaræorum, Thomæ, Matthiæ, secundum Aegyptios, secundū duodecim, Nicodemi, atque item aliorum, quæ deinde uelut apocrypha reiecit ecclesia. Porrò ἐπιχειρεῖν, proprie est aliquid in manus sumere & aggredi.

Euangelia apocrypha

Ordinare narrationem.) ἀνατάξασθαι. Quod ego uertissem, Digerere, siue Contexere: siquidem id est in ordinem disponere, quod cæteri carptim, aut non iuxta perpetuam rerum gestarum seriem prodidissent quædam. Quin & Matthæus ipse, quanquam cæteris est plenior, & ab ipsa Christi natiuitate exorditur historico more, tamen totam ferè pueritiam, & adolescentiam Christi prætermisit. Porrò Marci Euangelium, eius quod à Matthæo proditum est, uideri possit epitome, multa prætermittens, & historiam Euangelicam auspicans

auspicãs à prædicatione Ioannis. Ioannes quædam attingit carptim, uelut ab alijs omissa. Proinde Ambrosius tribuit Lucæ stilum historicum ceu peculiarem. Cum enim sua singulis attribuisset, inquit: At uero sanctus Lucas uelut quendam historicũ ordinem tenuit, & plura nobis gestorum domini miracula reuelauit: Ita tamen ut omnes sapientiæ uirtutes Euangelij istius complecteretur historia. Idem aliquanto post: Historico enim stilo diximus hunc Euangelij librum esse digestum. Denique describendis rebus, quàm exprimendis præceptis, studium uberius, comparatione aliorum, uidemus impensum. Et ipse Euangelista historico more de narratione sumpsit exordium. Fuit, inquit, in diebus Herodis regis Iudææ, sacerdos quidã nomine Zacharias, eamque historiam plena digestione prosequitur.

Lucas unus totã uitæ seriem prosequitur

Quæ in nobis completæ sunt rerum.) Quæso quis ex hac interpretatione percipere queat, quid senserit Euangelista? Nec enim simpliciter accipiendum est accidisse, quæ narraturus est, sed certissima fide comperta esse, & argumentis indubitatis persuasa. Id enim sonat Græcis πεπληροφορημένων, à uerbo πληροφορέω, quod est, plenam facio fidem. Vnde πληροφορία, certa fides quæ fit argumentis aut re exhibita: & πληροφόρημα uocant, quod nos uulgo dicimus certificationem. Et πληροφορεῖσθαι dicitur, cui certa fit rei fides, ut iam nihil addubitet: Hinc uoce composita, quod adducantur, quæ ad plenam rei comprobationem requiri solent. Proinde in epistola Pauli ad Romanos, capite quarto, πληροφορηθεὶς, interpres uertit, Plenissime sciens. Et rursum in eadem, capite decimoquarto: Vnusquisque in suo sensu abundet, Græce est, πληροφορείσθω, hoc est, Vnicuique sua mens satisfaciat, & in eo conquiescat. Vtitur eodem uerbo Paulus in alijs complusculis locis: atque adeo Lucas ipse in Actis Apostolorum, id quod indicabimus suo loco. Quin & Origenis interpres uertit ad hunc modum: Quæ in nobis manifestissime sint ostensæ: & subijcit idem, πεπληροφορημένων, quod uno uerbo Latinus sermo non explicat: certa enim fide & ratione cognouerat. Quanquam ex his uerbis colligere licet, scriptorem hunc, aut Paraphrasten Origenis fuisse, non interpretem, aut nonnihil addidisse de suo, quo res esset explanatior. In eandem sententiam interpretatur Theophylactus Græcus interpres recentior, sed haud quaquam malus mea sententia. Ait enim πεπληροφορημένων δὲ εἶπε πραγμάτων, οὐ γὰρ κατὰ ψιλὴν παράδοσιν εἰσὶ τὰ τοῦ χριστοῦ, ἀλλ᾽ ἐν ἀληθεῖ καὶ βεβαίᾳ πίστει, καὶ μετὰ πάσης πληροφορίας. πῶς δὲ εἰσὶ πεπληροφορημένα ταῦτα εἰπὲ ὦ λουκᾶ; καθὼς παρέδοσαν ἡμῖν οἱ ἀπ᾽ ἀρχῆς αὐτόπται καὶ ὑπηρέται τοῦ λόγου, id est, Res autem gestas dixit πεπληροφορημένας. Nõ enim gesta Christi simpliciter uulgarique more tradita sunt, sed uera firmaque fide, cũ omni certitudine constant. Sed age dic Luca, unde ista rerum certitudo? Sicut tradiderũt nobis ab initio qui ipsi ab initio spectatores ac ministri fuerunt eorũ quæ narrant. Indicat huiusmodi nonnihil & Ambrosius, licet obscurius, scribens hunc in modum: quæ in nobis cõpletæ sunt, uel quæ in nobis redundant. Quod enim redundat nulli deficit: de completo nemo dubitat, cum fidem effectus astruat, exitus prodat. Ac mox: Ergo fundatus in petra, & qui omnem fidei sumpserit plenitudinem, firmamentumque cõstantię, recte dicit, Quæ in nobis cõpletæ sunt. Argute quidem lusit in uerbis Ambrosius, sed interim gnarus Gręcæ linguę satis indicat uim Græcæ uocis πεπληροφορημένων. Nescio, an illud sit operæprecium adijcere uocem hanc & ad rem accommodari, & ad personam. Nam cui persuasum est πληροφορηθεὶς dicitur, & quorum est facta fides πεπληροφορημένα dicuntur, quemadmodum & homini fit fides & rei fidem facimus. Suetonius suo more Græcam loquutionem referens scripsit in Tiberio, Persuasionisque plenus cuncta facto agi, uelut exprimens Græcam uocem πληροφορηθεὶς.

Interpres obscure uertit πεπληροφορημένων

Sicut tradiderunt.) Vel hinc liquet, Lucam Euangelistam ab alijs audita scribere. Traditur enim id quod narratione transfunditur ab alijs in alios. Nisi sic malumus accipere, Sicut nobis tradiderunt absolute dici: ut ipse Lucas sit è numero eorum qui tradiderunt, & Nobis ad omnes referatur, qui ex prædicatione Apostolorum Christũ didicerunt. Verum id ut est à nemine dictum, ita coactius est, mea quidem sententia. Quorsum autem opus est hic laborare in probationibus, cum diuus Hieronymus in Catalogo scriptorum ecclesiasticorum, ingenue fateatur Lucam ea stilo fuisse prosequutum, quæ ab alijs acceperat, sed fidei certissimæ uiris, hoc est, non à quibuslibet, sed ab ijs qui omnibus quæ narrabant interfuissent. Hieronymi uerba super hac re subscribam, si quis forte requiret: Et Lucam, inquit, nõ solum ab Apostolo Paulo didicisse Euangelium, qui cũ domino in carne

Lucas audita scripsit in Euangelio

non fuerat, sed à cæteris Apostolis. Quod ipse quoque in principio sui uoluminis declarat: Sicut tradiderunt nobis qui à principio ipsi uiderunt, & ministri fuerunt sermonis. Igitur Euangelium sicut audierat scripsit. Acta uero Apostolorum, sicut uiderat composuit. Et apertius etiam in præfatione, quam præfixit commentarijs in Matthæum: Tertius, inquit Lucas medicus, natione Syrus, Antiochensis, cuius laus in Euangelio, qui & ipse discipulus Apostoli Pauli, in Achaiæ, Bœotiæq; partibus uolumen condidit, quędam altius repetens, & ut ipse in procemio confitetur: audita magis, quàm uisa describens. Hactenus Hieronymus. Verum de hoc paulo post, per occasionem aliarum uocũ, aliquanto plura dicemus. Dubitari poterat utrò referenda esset hæc particula, Sicut tradiderant nobis, ad superiora, ut sit sensus: Certitudinem persuasionis hinc esse, quod qui ea retulerant, non solum ipsi interfuerant, ceu testes ac spectatores rerum gestarum, uerum ipsi quoq; rerum aliquarum partem gessissent. An ad sequentia: ut sit sensus, se quoq; uelle contexere Christi uitam, bona fide, quam totam, pleneq; à grauissimis autoribus didicisset.

αὐτόπται Qui ab initio ipsi uiderunt.) Quod interpres circunloquutus est, Qui ipsi uiderant, Græcis est unica dictio αὐτόπται, à pronomine αὐτὸς ipse, & ὄπτω uideo. Certissimus enim habetur testis oculatus, ut aiunt. Hoc quoq; indicio colligere licet, Lucam non uidisse quæ scribit in hoc libro: cum ipse se scriptorem fateatur, illos αὐτόπτας, non à sese, sed ab illis autoritatem fidemq; mutuans. Cæterum eos qui pars aliqua fuerunt rerum gestarum uocat ὑπηρέτας, hoc est, ministros. Subseruit enim qui adiuuat in re peragenda. αὐτόπται erant

ὑπηρέται cum cernerent eijcientem dæmonium, ὑπηρέται cum soluerent Lazarum, cum & ipsi iussu domini æderent miracula, cum illius causa periclitarentur. Græci literatores uocem existimant ductam ab ὑπὸ & ἐρέσσειν, hoc est, ab subremigando, quod nauclero remiges sub-

Minister seruiant. Cæterum quoniam dure uidebatur Latinis dici minister negocij, non qui fuerit exequutor, sed qui partem ipse gesserit ac passus sit, maluimus ita reddere. Ac pars aliqua fuerunt eorum quę narrabant. Sic & Vergilianus Aeneas sibi fidem conciliat:

Quæq; ipse miserrima uidi,
Et quorum pars magna fui.

Hieronymus in præfatione quam ædidit in omnia Euangelia paulo aliter legit. Sicut tradiderunt nobis, qui ab initio ipsi uiderunt sermonem, & ministrauerũt ei. Neq; uero quicq;

Vallæ reiecta annotatio *Verbum pro re gesta* ad rem facit quod argutatur Valla, hic λόγου potius uertendum fuisse, Verbi, quàm Sermonis, quo cõmodius possit ad Christum referri. Quandoquidem hoc loco λόγον uocat ipsas res gestas quæ narrantur. Qui sermonis typus in libris sacris, haud quaquam est nouus. Quod genus est libri Reg.3.cap.15. Non declinasset ab omnibus quæ præceperat ei, cunctis diebus uitæ suæ, excepto sermone Vriæ Ethæi. Nihil enim hic dixisse fertur Vrias, sed intelligi uoluit facinus nepharium, quod Dauid in illũ perpetrarat, cuius rumor iam peruenerat ad multos. Nec huic arbitror dissimile, quod legimus apud hũc ipsum Euangeli-

Anagoge durior stam: Videamus hoc uerbum quod factum est nobis. Sentiunt enim se uelle experiri, quod audierant nunciantibus angelis. Nec illepidum est quod hic philosophantur Origenes, & Ambrosius, quomodo uerbum, quod magis auditu percipitur, q̃ oculis, hic dicatur cerni, propterea quod ait, Videamus, & hic habetur αὐτόπται τοῦ λόγου. Neque falsa est distinctio uerbi substantialis, ut appellant, quod caro factum est, & uerbi quod aëris ictu pertingit ad aures. Neq; non uerum est, factis esse præstandum, quod intellectu cognoris, quodq; animo destinaris. Nam huc detorquent illud ministri uerbi. Sed tamen hoc in loco nõ uidentur admodum tempestiua. Vbi allegoriæ nubilum admittit huiusmodi coniecturas, non improbarim lectoris animum auocari similibus commentatiunculis, ne uel desperans desinat legere, uel offensus absurditate sensus historici resiliat. In cæteris probarim sensum simplicissimum, minimeq; detortum in sacris literis. Iam quod negat Valla Christum in mysti-

Christus & sermo dictus cis literis usquam sermonem dici, sed duntaxat uerbum, in promptu est refellere, cum passim reperiatur, non apud Lactantium modo, quem is unum excipit, uerum etiam apud Cyprianum, Hilarium, Hieronymum, Augustinum, Ambrosium, Prudentium, et his recentiores Bedam, Anselmum, ac Remigium: quemadmodũ satis declarauimus in apolo-

παρακολουθεῖν gia, quam hac de re cõscripsimus, & in Euangelio secundũ Ioannem carptim attingemus, Assequuto omnia.) παρηκολουθηκότι. Assequuto non est hic accipiendum, quemadmodum

dum utuntur Latini, quibus assecutus omnia dicitur is, qui nulla in re frustratus sit, quod Græci uocant τυχεῖν, cui diuersum est ἀτυχεῖν, Sed παρακολουθεῖν est assectari, & adesse, & subsequi potius quam assequi. Vt enim assidere dicitur literæ, qui nusquam discedit à litera, Ita παρακολουθεῖν dicitur, qui quoquò uersum te conferas, adest, & assectatur indiuiduus comes. Neque uero desunt qui ex occasione huius uerbi sic interpretentur, Lucam ab initio interfuisse omnibus quæ scribit. Sic enim istis, opinor, uisus est sentire, quisquis fuit, cuius extant in Lucam commentarij, Adamantij titulo. Verum huic interpretationi palàm reclamant ea, quæ præcedunt in hoc ipso sermone Lucæ, quæ quantumuis torqueas, obsecro num omnibus interfuit Lucas quæ narrat? Num etiam colloquio Mariæ cum Angelo, num spectaculo Iesu transfigurati? Quanquam si quis Origenis sermonem diligentius expendat, sentiet illum nō hoc affirmare, quod Lucas interfuerit omnibus, quæ texit in historia, uerū negat se carptim & ex rumore cognouisse, hoc est, dubio atque incerto autore, sed rem omnem ordine ex grauissimis ac certissimis testibus. Verba ipsius subscribam: Visum & mihi assequuto ab initio. Inculcat ac replicat, quoniam ea quæ scripturus est, nō rumore cognouerit, sed ab initio ipse fuerit consequutus. Vnde & ab apostolo merito collaudatur, dicente: Cuius laus est in Euangelio per omnes ecclesias. Hactenus ille. Certe Lucas obambulans per omnes ecclesias, non uidit ea quæ gessit Christus, sed ab ipsis discipulis, et Apostolis cognouit ac didicit, quæ gesserat ac docuerat. Atque illos non esse uanos autores, & uita ipsorum ac miracula declarabant. Neque tamen hoc sentio, πᾶσιν referendū ad personam, ut intelligamus Lucam omnibus Apostolis adfuisse, sed ad rem: ut sensus sit, Illum omnia ordine persequutum, & sic omnia cognouisse ex his, qui quæ uiderant memorabant, ut nihil prætermiserit, quod ad historiæ seriem pertineret. Augustinus libro de consensu Euang. 4. cap. 8. legit assequuto à principio omnibus, seruata constructione græca. Scripsit autem non omnia, sed ex omnibus, ut annotauit Ambrosius. Porrò ne quis nobis diffidat, usus est hoc uerbo Demosthenes, ἐν τῷ περὶ παραπρεσβείας. ἵνα ὡς μετὰ πλείστης συγγνώμης παρ᾽ ὑμῶν, ὁ τὰ τούτου πονηρεύματα εἰδὼς ἐγώ, καὶ παρακολουθηκὼς ἅπασι, κατηγορῶ. Sentit autem nō se fuisse spectatorem ac testem, quæ gesserat Aeschines, sed omnia peruestigasse. Idem alibi, ὑμᾶς γὰρ δικαστὰς ῥᾷον παρακολουθήσετε πᾶσι τοῖς λεγομένοις. Sequitur enim cogitatio iudicis, ordinem referentis. Et apud Galenū legimus παρακολουθῆσαί τινι θεωρίᾳ, quod animi cōtemplatio sequatur orationem: quod nō faciunt ij, qui parū attenti sunt ijs quę dicuntur. Vsus est aliquoties hoc uerbo & Paulus in suis epistolis in eundem fermè sensum, uelut ad Timotheum capite quarto, ταῦτα ὑποτιθέμενος τοῖς ἀδελφοῖς, καλὸς ἔσῃ διάκονος ἰησοῦ χριστοῦ, ἐντρεφόμενος τοῖς λόγοις τῆς πίστεως, καὶ τῆς καλῆς διδασκαλίας, ᾗ παρηκολούθηκας, id est, De his si cōmonefeceris fratres, bonus eris minister Iesu Christi, enutritus in sermonibus fidei, & bonę doctrinæ, quam usque sequutus es. Neque enim assentior ijs, qui idem putant esse Græcis παρακολουθεῖν, & ἐπιτυχεῖν, siue ἑρμηνεῦσαι. Siquidem assequimur expetita ac difficilia. Assectamur & παρακολουθοῦμεν, à quibus non recedimus. Qua de re plura dicemus in locum Pauli, quem modo adduximus. Iam quod dixit ἄνωθεν, aut intelligendum est ab initio, & ordine, ut intelligamus nihil prętermissum, aut denuo ac deintegro: ut quod alij uel carptim uel parum certa fide narrarunt, ipse denuo plena certissimaque fide eisdem de rebus texat historiam. Siquidem hæc uox ἄνωθεν, Græcis tria declarat, desuper, hoc est, è supernis, ab integro, siue denuo, & ab initio usque ad finem, siue à summo usque ad imum.

Assequuto quid Græcis

Assequi & assectari

Optime Theophile.) Miror unde Lyranus suspicatus sit Theophilū magnatem quempiam, aut principem fuisse, quod Lucas optimi cognomen addiderit. Ita'ne primates optimos uocare solemus, aut num illis peculiare est optimos esse? Verū id Lyranus in aliquo legerat glossemate, quod ut legere potuit, ita ob inscitiam Græcæ linguæ intelligere non potuit. Nam apud Grecos κράτος robur sonat, siue imperium. Et κρατεῖν est uincere, siue compotem esse, unde Paulus in Actis Apostolorū Festū κράτιστον uocat, quasi dicas plurimum pollentē. Id quod attestantur & interpretes, Origenes, Theophylactus, Ambrosius. Quanquam κρείττων nō solum potentiorem significat, ac superiorem, cui respondet ἥττων, uerum etiā potiorem, ac pluris faciendū, cui superlatiui uice est κράτιστος. Qui uertit homilias Origenis in Lucam annotauit κράτιστον significare optimū, siue potentissimū. Cæterum Theophilus sonat amans dei, siue gratus deo, quod utrum proprium sit nomen, an epitheton

Optimus κράτιστος

pij lectoris, alij disputent. Ego proprium hominis uocabulum esse puto.

Cognosco Agnosco Vt cognoscas.) ἵνα ἐπιγνῷς. Annotat hoc & Theophylactus, non dictum esse ἵνα γνῷς, id est, Cognoscas, sed ἐπιγνῷς, Agnoscas. Cognoscimus enim quæ discimus antea nobis incognita. Agnoscimus quæ prius utcunq; nouimus, uelut faciem ante annos aliquot uisam agnoscimus. Indicat hanc elegantiam duorum uerborū & diuus Hieronymus, cum aliàs, tum in apologijs aduersus Rufinum.

Catechumeni De quibus eruditus es.) περὶ ὧν κατηχήθης. Olim qui baptismatis essent candidati ijs tradebantur fidei Christianæ mysteria, sed uiua uoce, sine scripto, quemadmodum priscis illis theologis mos erat apud Aegyptios, & apud Gallos Druidibus. Id erat initiari mysterijs, quod Paulus & Lucas uocant κατηχεῖν, ἠχεῖν enim est uoce sonare. Inde κατηχεῖν uoce erudire, quæ scripto nolis cōmittere. Vnde qui docebantur ad eum modum, catechumeni, siue κατήχητοι uocabantur, qui docebant catechistæ, quos Dionysiacus interpres susceptores, ut arbitror, nominat, uulgo cōpatres dicuntur. Vsurpauit hoc uerbi Lucianus in Asino, ἐμὲ δὲ ἀπέδωκεν ἀπελευθέρῳ τινὶ τῶν αὐτοῦ νεανίσκων, καὶ εἶπε κατηχεῖν, ὅσα ποιῶν, μάλιστα ψυχαγωγεῖν αὐτὸν δυναίμην, id est, Me uero tradidit libertino cuipiam ex suis adolescentulis, iussitq; ut doceret quæ facienda essent, quibus maxime sibi uoluptati esse possem. Ridicule Lucianus facit puerū asini catechistam. Etiamsi in Actis apostolicis Lucas κατηχήθη usurpauit pro Resciuit, siue edoctus est, non de fidei mysterijs agens, sed de præfecto præmonito. Verum ecclesia sic uerbum hoc suū fecit, ut non aliter ꝙ catechumenos uocent, etiam ij quid sit Catechumenus non intelligunt. Sensus igitur hic est, meo quidem iudicio, ut ea quæ olim catechumenus uiua uoce didicisti, nunc plenius, ac certius scripto cognoscas. Opponit enim hæc inter se ceu pugnantia γράψαι, & κατηχήθης. Quanquam, ut dixi, in Actis semel atq; iterum usus est hoc uerbo, κατηχήθη, pro Auditum est, simpliciter.

Eruditus es ueritatem.) Græcis est nō ἀλήθειαν, sed ἀσφάλειαν, id est, Certitudinem. Nam ueritas & fides constabat etiam ijs quæ in catechismo didicerat. Cæterum ἀσφαλὲς dicitur quod certū est ac tutum, & in quo nullum sit lapsus aut erroris periculum. Hinc enim Græca uox dicta est à σφάλλομαι, labor, & α particula priuatiua. Certius enim scimus, quæ scripto & ordine cognoscimus, maxime si prius eadem ab alijs audierimus, aut etiā ab ijsdem eadem. Quandoquidem ipsa narrationis constantia, cum primis fidem arrogat rebus.

EX CAPITE PRIMO.

FVit in diebus.) ἐγένετο, erat potius.

De uice Abia.) ἐξ ἐφημερίας. Græca uox euidentior est, indicans certos dies esse præscriptos, in quibus certi sacerdotū ordines administrarent. Nec est, Vxor ei, dandi casu, sed αὐτοῦ, id est, illius, atq; ita legitur & in Latinis codicibus emendatis. Licet ad sensum nihil referat.

ἄμεμπτοι Sine querela.) Græcis unica dictio est, ἄμεμπτοι, quod sonat, quasi dicas eiusmodi, ut de his nemo queri possit: dicere poterat Inculpati siue irreprehēsibiles. Nam quod mutat Valla innoxij siue insontes, mihi nō perinde probatur. Maior enim quædam laus uidetur esse, ἄμεμπτον esse quàm innoxium. Maximum enim est sic temperare mores ac uitam omnem, ut hominum etiam iudicio satisfacias, ut improbis quoque quod in te est placeas. Porro quod uertit processissent &c. προβεβηκότας, usitatius prouectæ ætatis dicimus.

Factum est autem.) Hæc orationis forma frequens est apud Lucam, quasi dicas factum est, ut Petrus me inuiseret, pro eo quod erat, accidit ut me inuiseret.

Cum sacerdotio fungeretur Zacharias.) Græcis pro Zacharias est αὐτὸν, quod tamen nihil refert ad sensum. Nec additur in aureo codice, nec in Donatianicis, nec in Constantiensi. Pronomen αὐτὸς ita reddi poterat, cū is sacerdotio fungeretur. Et in ordine uicis, [illegible]sum est ἐφημερίας. Cæterum quod sequitur Secundum consuetudinem sacerdotij, non est Græcis ἱερωσύνης, sed ἱερατείας nomen ab eo uerbo, quod modo melius uerterat, Sacerdotio fungeretur. Potuit igitur & hic transferre iuxta cōsuetudinem functionis sacerdotalis.

Sorte exijt pro sortitus est Sorte exijt.) Græcis est ἔλαχεν, id est, Sortitus est, quod interpres, ni fallor, uolens dilucidius reddere periphrasi uerterat, Sors exijt, quod sortibus missis in urnam, sors illius, aut illius exisse diceretur. Id aliquis deprauauit, in Sorte exijt, proinde nos uertimus, sorte illi

illi obuenit. Alioqui Zacharias ingressus est, non exijt. Quod subindicat Ambrosius: Sorte ergo eligebatur, inquit, ut introiret templum sacerdos. Sermo perinde sonat, quasi inter sacerdotes sortitio facta sit, quis ingrederetur, immolaturus incensum: & tamen quidam quorum est Beda, putant illi suum sacerdotiũ prius obtigisse sorte: quod an uerum sit alijs iudicandum relinquo. Nam fieri potest, ut inter plures sacerdotes primarios in ipsa functione sors deligeret ingressurum.

Vt incensum poneret.) τὸ θυμιάσαι, id est, Vt adoleret thymiamata, siue odores incenderet. Nam incensum non probatur Laurentio, quod ea uox non per omnia respondeat huic rei, Latini suffitum uocant. Quaquam mox quoque Hora incensi, uertit, θυμιάματος, & paulo post denuo, A dextris altaris incensi.

Apparuit autem.) Non est ἐφάνη sed ὤφθη, id est, Visus est, siue conspectus est. Nam apparent & quæ non sunt: quanquam non reprehendo quod transtulit interpres. Hoc indicare uisum, quod Augustinus epistola centesimaduodecima sequutus Ambrosium philosophatur, de uerbo apparuit, quæ non admodum ad rem pertinent.

Multi in natiuitate eius gaudebunt.) ἐπὶ τῇ γεννήσει αὐτοῦ, id est, De natiuitate eius, siue super natiuitate eius.

Vinum & ciceram.) Sicera scribendum est per s, non per c. Nec enim à cicere dicitur leguminis genere, uerum uox est Hebraica, quæ per Syn apud illos scribitur, à uerbo שֵׁכָר quod sonat inebriari. Vnde apud illos omnis potus factitius, qui possit inebriare, sicera dicitur. Porrò uini factitij usum fuisse apud Aegyptios, testis est Diodorus Siculus historiæ suæ libro primo, quod sua lingua uocarent Zuthum, siue ut in quibusdam habetur, corrupte opinor Citon, id quod olim Galli ceruisiam uocabant, Hispani cœliam, teste Plinio. Cuius meminit & Dioscorides libro secundo docens ex hordeo potissimum fieri, confici tamen & ex triticea fruge, qua soleant uti gentes occidentales, Hiberiæ ac Britanniæ. Cæterum potionis genus uehementer improbat, ut multis modis noxium.

Sicera quid Hebræis

Zuthum

Ceruisia

Cœlia

Adhuc ex utero.) ἔτι ἐκ κοιλίας. Verba quidem annumerauit bona fide. Cæterum purius ac Latinius extulisset, iam inde ab utero matris: sic enim significamus longe repetitum initium.

Et uirtute Heliæ.) δυνάμει. Vt intelligas uim miraculorum, non solum probitatem, ut crebro iam admonuimus, licet nõ extet in literis Ioannem edidisse miracula, aderat tamen fidei robur usq; ad uitæ contemptum. Hoc autem conuenit cum uaticinio Malachiæ, qui prædixit Heliam uenturum, priusquam ueniret dies domini magnus, ut indicauimus in Matthæo. At ne Lucas quidem, aut angelus, cuius uerba refert, citat ad uerbum Malachiæ testimonium, sic enim legimus iuxta ueritatem Hebraicam, interprete Hieronymo: Et cõuertet cor patrum ad filios, & cor filiorum ad patres eorum. Pro quo legunt Septuaginta, ὃς ἀποκαταστήσει καρδίαν πατρὸς πρὸς υἱόν, καὶ καρδίαν ἀνθρώπου πρὸς τὸν πλησίον αὐτοῦ, id est, Qui conuertet cor patris ad filium, & cor hominis ad proximum suum.

Euangelista nõ citat ad uerbum prophetiam

Et incredulos.) Incredulos Græce est ἀπειθεῖς, Quod aliquoties uertit inobedientes, hic fortasse magis quadrabat, cum mentio facta sit patrum & filiorum. Nam incredibiles pro incredulos, quod legisse uidetur Valla, quandoquidem notat, ego nusquam adhuc scriptum offendi, præterquam in duobus uetustis exemplaribus: deniq; & in Constantiensi.

Ad prudentiam iustorum.) Nescio an Lucas abusus sit præpositione ἐν pro εἰς, quemadmodum fecit cap. xxiij. ὅταν ἔλθῃς ἐν τῇ βασιλείᾳ σου. Certe est, In prudentia iustorum. Et tamen altera lectio mollior est. Alioqui sensus esse poterat, adducet eos, non ui, sed prudentia iustorum, Iusti enim non ulciscuntur, sed sobrietate persuadent.

Parare domino.) [redacted] tum uerterit, in modum finitum: alterũ ut erat [redacted] Vt conuertat corda patrum & parare domino: cum eadem opera dicere potuerit, Vt conuertat & paret. Quod tamen ita crebro facit, ut studio fecisse uideatur. [redacted] Itidem in psalmis: Insidiatur ut rapiat pauperem, rapere pauperem [redacted]. Cum utrobiq; sit ἁρπάσαι. Et aliquanto post, Ad faciendam misericordiam cum patribus nostris, & memorari testamenti sui, cum Græce sit ποιῆσαι & μνησθῆναι. Ac rursum, Illuminari his, qui in tenebris & umbra mortis sedent, ad di-

ad dirigendos pedes, cum sit ἐπιφᾶναι & κατευθῦναι, utrunq; uerbum infinitiuum.

Plebem perfectam.) κατεσκευασμένον. Quod magis sonat instructam & adornatam siue apparatam. In hoc enim præcursor erat Ioannes, ut suo baptismo, prædicatione, ac testimonio de Christo, Iudæorum animos dociles redderet euangelicæ philosophiæ, quod diligenter explicat Theophylactus. Interpres noster legisse uidetur, κατηρτισμένον.

Quod tardaret ipse in templo.) ἐν τῷ χρονίζειν αὐτόν. Ipse non erat hoc loco reddendum, si uoluisset Latine loqui, quod tamen aliâs in consimili sermonis genere non semel ausus est omittere.

κωφὸς Græcis & surdus & mutus

Et permansit mutus.) Mirum cur Laurentium offendat mutus, quasi κωφὸς tantum significet surdum, unde igitur prouerbium illud κωφὸν πρόσωπον, id est, Muta persona? Is qui collegit Græcarum uocum etymologias, citatis autoribus docet κωφὸν dici Græcis, non solum qui surdus sit, uerumetiam qui mutus, quem ἄλαλον uocant, neque quicquam interesse, nisi quod ἄλαλος dicatur, qui fari per ætatem non possit, uelut infantes, κωφὸς, cui nulla sit omnino uox.

Dies officij.) λειτουργίας, id est, Ministerij, quod tamē plerunq; de sacris ministerijs accipitur.

Quia sic fecit.) ὅτι coniunctio erat omittēda Latine uertenti, quod alicubi tamē ausus est.

Et respexit auferre.) ἐπεῖδεν ἀφελεῖν, id est, respexit, subaudi me, ut auferret &c. id est, misertus mei abstulit opprobrium.

Desponsatam uiro.) Desponsam & desponsatam utrunque reperio apud probos autores, Græce est μεμνηστευμένην, Quod est proprie proco tradere sponsam. Iam enim ut apparet, puella cum sponso habitabat, etiam si coitus non intercesserat.

Domus et familia quid differāt πατριὰ

Viro cui nomen erat Ioseph, de domo Dauid.) Chrysostomus homilia in Matthæum secunda, indicat hoc loco legi, De domo ac familia, ἐξ οἴκου καὶ πατριᾶς, Sic accipiens quasi domus appellatio latius pateat, familia pertineat ad pauciores. Quanquam nec apud Ambrosium ita legimus, nec in antiquissimis exemplaribus. Verum familiæ nomen additur proximo capite: Ascendit autem & Ioseph à Galilæa de ciuitate Nazareth in Iudæam ciuitatem Dauid, quæ uocatur Bethleem, eo quod esset de domo & familia Dauid, Consentientibus nostris exemplaribus cum Græcis. Proinde fieri potest, ut Chrysostomus memoria lapsus sit, præsertim cum locum hunc secus adducat, quàm habeatur apud Lucam: Adducit enim hunc in modum, Audi ad Gabriel loquentem dominum: Vade ad uirginem desponsatam uiro, cui nomen Ioseph, ex familia & domo Dauid. Licet Chrysostomus ex altero loco idem poterat conficere, quod conficere uolebat ex hoc. Neque enim hic contendit ad uirginem esse referendum quod dicitur, de domo & familia Dauid, sed ad Ioseph, Verumtamen hinc colligi Mariam eiusdem fuisse tribus. Quod si utroque loco agebatur: De domo & familia, mirum cur Chrysostomus non utrunque adduxerit. Certe Theophylactus hoc loco familiæ non meminit.

Maria et mariā

Et nomen uirginis Maria.) μαριάμ uoce & accentu Hebræo. Quanquam ostendimus hoc non obseruari perpetuo: siue id accidit incuria librariorum, siue quod nihil intersit.

Aue gratia plena.) χαῖρε κεχαριτωμένη. Idem uerbum χαίρειν apud Græcos tria significat, gaudere, saluere, & ualere. Vnde nihil referebat, salue uertisset an aue. Nec est,

Gratia plena

Gratia plena.) sed ut ad uerbū reddam Gratificata. Verbo, unde hoc participium deductum est, utitur Paulus in epistola ad Ephesios cap. primo: Gratificauit nos in dilecto filio suo, ἐχαρίτωσεν, hoc est, gratos & charos reddidit. Quanq; participio, quod idem pollet, Homerus usus est pro unice dilecto, ἐμῷ κεχαρισμένε θυμῷ, id est, Meo dilecte animo. Nam charus esse potest, qui se nobis suis officijs cōmendauit. At κεχαριτωμένος, non dicetur, nisi q[redacted]tinis dicunt, quibus [redacted]propenso quodam animi studio. Est autem uox uelut [redacted]nem nunciantis, eo quod sonat blandū quiddam. Vnde & turbata uirgo cogitabat, qualis

Noua salutatio

esse[redacted]tauit & Origenes hanc salutandi formam nusquam extare in libris sacris, nec ad uirum ullum, nec ad mulierem. Itaq; [redacted]ginis. Ad id facit, quod Græce non est ποῖος, sed [redacted] accipiat salutationem. Nam solennis Iudæorū salutatio pacem optabat. Cæterū aptissimum erat, ut gaudij uocabulo sulutaretur quæ ueræ uoluptatis autorem erat conceptura: & gratiæ uocabulo

uocabulo compellaretur, quæ Iesum erat paritura, finem ceremoniarum frigidarum, & salutaris gratiæ principem autoremque. Video theologos quosdam uiros alioqui doctos ac pios, quorum est Bernardus, mire philosophatos in his uerbis, Gratia plena, uelut hoc peculiariter competat in Mariam, gratia plenam appellari, Cum nec hoc loco dixerit Lucas gratia plenam, et is sermo multis promiscue tributus in arcanis literis reperiatur. Siquidem de Ioanne Baptista legimus: Et spiritu sancto replebitur adhuc ex utero matris suæ. Rursum de Elisabet: Repleta est spiritu sancto. Ac mox Zacharias spiritu sancto repletus legitur. Et in actibus apostolicis, spiritu sancto repleti leguntur qui conuenerant. Et Stephanus plenus spiritu sancto dicitur, ac plenus gratia & uirtute. Nec ista cuiquam uideri oportet negligenda. Siquidem, ut est elegans in huiusmodi minutijs apte philosophari in arcanis literis, ita fœdum extra rem nugari. Proinde ne quis ad eundem impingat lapidem nos uertimus Gratiosa.

Bernardus
Gratia plena
Pleni spiritu dicuntur & alij sancti

Benedicta tu.) εὐλογημένη, Quod sonat laudatam siue præclara fama, de qua omnes bene loquantur. Licet aūt benedictus ac maledictus pro laudato & illaudato non reperiatur apud Latinos autores, tamen uelimus nolimus ad quædam eiusmodi conniuendum est, receptiora quàm ut citra tumultum mutari possint. Et,

Benedicta laudata

In mulieribus.) ἐν γυναιξίν, id est, Inter mulieres: quod ipse paulo post ad eum transtulit modum, & ita legit diuus Ambrosius. Quanquam haud sum nescius In pro Inter usurpari, nonnunquam apud Latinos quoque.

Quæ cum audisset.) Græci secus habent, ἡ δὲ ἰδοῦσα, id est, At illa cum uidisset. Ita scriptum fuisse in nonnullis uetustis codicibus attestatur Valla. In codice Constantiensi rasor nescio quis, ex uidisset fecerat audisset. Et ne quis pergat causari, sic legit diuus Ambrosius. Quanquam apud hunc non est Turbata in sermone, sed introitu. Legit enim ad hunc modum: Ipsa autem ut uidit eum, mota est in introitu eius. Et ne quis causetur casu mutatam scripturam subijcit, interpretans quid legerit: Trepidare uirginum est, & ad omnes uiri ingressus pauere, omnes uiri affatus uereri. Nisi forte hic Ambrosius, nonnihil immutauit de suo. Quanquam his consentanea dicit libro off. 1. cap. decimooctauo. Quod salutata ab angelo tacet & mota est in introitu eius, quod ad uirilis sexus speciem peregrinam turbatur aspectus uirginis. Iam & in catena aurea referuntur uerba Græci nescio cuius, ex quibus satis liquet & ipsum legisse cum uidisset, non quum audisset. Sic habent. Quum assueta foret his uisionibus. Euangelista non uisioni, sed relationibus turbationē attribuit dicens, Turbata est in sermone eius &c. Et paulo post, & cogitabat qualis esset ista salutatio, non conceptio, nam adhuc ignorabat immensitatem mysterij, sed salutatio, nunquid libidinosa, ut à uiro ad uirginem, an diuina, dū dei faceret mentionem dicens, Dominus tecum. Hæc Græus ille. Quum ego tribus uerbis annotassem, angeli salutationem amatorium quiddam, ac procorum præ se tulisse, & ob id Mariam principio fuisse turbatā, deum immortalem, quas hic tragœdias excitauit quidam, & alius ab integro renouauit, quum hæc retulerit diuus Thomas in catena sua, nequaquā relaturus si blasphema essent & impia. Ego dixeram amatorium quiddam, ac nescio quid procorum, extenuans utrunque, hic plus ausus meminit libidinis. Cum his uero sic concordat Theophylactus, ut ipsius uerba relata uideri queant in catena, cuius uerba subscribam, διελογίζετο δὲ περὶ τοῦ ἀσπασμοῦ ποταπὸς εἴη οὗτος, μὴ ἄρα ἄτοπός τις ἐστὶ πορνικὸς, ὡς δὴ ἀνδρὸς πρὸς κόρην, ἢ θεῖος, ἐπειδὴ καὶ θεοῦ μνήμη σύνεστι τῷ ἀσπασμῷ, τὸ ὁ κύριος μετὰ σοῦ, id est, Cogitabat autem de salutatione qualis esset ista, utrum absurda quæpiā ac scortatoria, ueluti à uiro proficiscens ad puellam, an diuina, quandoquidem dei mentio salutationi miscetur, in hoc quod ait, dominus tecum. Hæc Theophylactus. Ego procorum memineram tantum, & proci uocabulum non minus honestum est, quàm sponsi, & amatoriū dixi, quæ uox nō est obscœna, sponsus enim sponsæ scribit amatorias literas, & uociferantur rem esse plenam blasphemiæ: hic meminit libidinis & scortationis. Quid cæcius istorum iudicio? Iam non expendo quale sit hoc quod prior ille Græcus ait, Virginem non turbatam aspectu, sed oratione, eo quod assueuisset angelorum uisioni, primum enim non cōstat an uirgo sic assueuerit, ut nō turbaretur primo aspectu: & si agnouit angelū, quid est quod metuit à sermone, aut cur dubitat utrum salutatio libidinosa sit an ex deo: illud mihi satis est quod legerit, quum uidisset. Alioqui friuolum

Varia lectio
Quæ cum uidisset Maria
Calumnia depulsa

Maria turbata aspectu & uerbis angeli

friuolum erat annotare uirginem sermone fuisse turbatam, nō aspectu, nisi aspectus simul & uisionis facta fuisset mentio. Proinde pium arbitror credere uirginem pudicam, initio tum aspectu iuuenis, tum blanda nouaq; salutandi forma fuisse turbatam. Ceterum quod Laurentius subindicat hoc loco nescio quid argutulū: Nolo, inquiens, disputare nunc quare sit melius, Quæ cum uidisset, quàm quæ cum audisset, ne de fide scripturæ dubitare uidear, quid sibi uelit, ut ingenue dicam, non satis intelligo. Nam ipse puto Euangelistam sic esse locutum, ut ostenderet uirginem duplici nomine turbatam fuisse: primum, quod uideret iuuenem ad se ingredientem, deinde quod audiret salutationem nouam ac præter solitum blandam. Et quo castior erat uirgo, hoc magis suæ pudicitiæ metuebat, ne quis clamitet indignum hunc metum tribuere me uirgini, quem in illa laudauit Ambrosius.

Inuenisti gratiam

Qualis esset.) Rursus hic est, ut dixi, ποταπὸς, quod in Marco Laurentius transferre uolebat per quantus. Et aptius erat Reperisti, siue nacta es gratiam quàm Inuenisti, hoc est, obtigit tibi esse gratiosam apud deum. Nam apud Græcos εὑρεῖν polysemon est. Vnde qui hic philosophantur, non inueniri, nisi quod perijt, argute magis quàm apposite differunt.

Et filius altissimi.) ὑψίστου. Quod quidam legit summi. Idem uerbum, quod aliâs uertit In excelsis, ἐν ὑψίστοις.

Dauid patris eius.) Latinius erat patris sui, atq; ita legitur in nonnullis exemplaribus. Et pro, In æternum, est εἰς τοὺς αἰῶνας, id est, In secula. Nam quod πῶς ἔσται, id est, Quomodo erit, uertit, Quomodo fiet, nihil peccauit interpres.

Nō cognosco

Virum non cognosco. Cum hic consentiant Latina cum Græcis exemplaribus, mirum est, unde Ambrosius unus legat cognoui non cognosco, nisi forte hoc librariorum errore inductum est, qui noui, uerterint in cognoui. Siquidem præsens uerbi tempus melius explicat uirginis propositum.

Quod nascetur ex te.) τὸ γεννώμενον, id est, Quod natum fuerit. Cæterum illa duo uerba, ex te, nec in ullis Græcorum exemplaribus addita reperi, ne apud Theophylactū quidem, nec in antiquis codicibus Latinis, pręterquam in uno, in quo, nescio quis, in margine adiecerat. Proinde miror, unde in primam huius operis æditionem inuaserint. Est autem absolutior sermo, si non addantur. Non enim hic agitur de persona cōcipientis, sed de nouo modo concipiendi, deq; fœtus excellentia. Apparet adiecta ab explanatore quopiam: tametsi in Aldina æditione comperi addita.

ἀδυνατεῖν
Verbum ῥῆμα non λόγον

Quoniam non erit impossibile.) ἀδυνατήσει, uerbo composito. Sensus est, nihil à deo promitti tam nouum aut magnū, quod ipse non queat præstare. Atq; hic planè Verbum posuit pro oratione ῥῆμα. Ac paulo post, Fiat mihi secundum uerbum tuum, ῥῆμά σου. Nisi forte licet ῥῆμα natiuo significatu usurpare, quo ῥῆσιν uocamus orationem.

In montana.) εἰς ὀρεινὴν, id est, In montanam, ut subaudias regionē. Eadem uox est aliquanto inferius. Et factus est timor super omnia mōtana Iudęę, ἐν ὅλῃ τῇ ὀρεινῇ. Quanquam interpres probe reddidit sententiam, ne quis putet illum à me reprehendi.

Salutationem Mariæ.) Hic certe Mariam pronunciauit inflexione Græca, non Hebraico more.

Exultauit.) ἐσκίρτησεν, id est, Salijt, siue subsultauit, idem est paulo post, exultauit in gaudio, Nec est, ἐν χαρᾷ, sed ἀγαλλιάσει, quod gesticulationem magis sonat lętantis quàm ipsum gaudium. Vnde in psalmis ἀγαλλιασώμεθα uertit exultemus.

Exultauit spiritus meus.) ἠγαλλίασεν. Quoniam In positum erat pro Per, uertimus præ gaudio.

αὐτῇ
αὑτῇ

Et beata quæ credidisti.) Quoniam Græce participium est ἡ πιστεύσασα, poterat & ad secundam personam sermo referri, quemadmodum fecit interpres. Id erit cōmodius etiam, si αὐτῇ, quod sequitur habeat aspirationem αὑτῇ, ut sit pro ἑαυτῇ. Neq; uero nescio, neque non testor alicubi, hanc differentiam non obseruari in sacris libris, incertum qua de causa. Nos itaq; uertimus per tertiam personam, non quod damnemus, id quod uertit interpres, sed quod hic sermo uideatur habere quiddam propheticum. Certe utraq; persona eundem reddit sensum. Et in uetustis aliquot exemplaribus ita scriptum uisitur, Beata quæ credidit, uelut in meo ueteris typographiæ, similiter in Constantiensi.

Quæ dicta sunt tibi à domino.) παρὰ κυρίου. Quod ita sonat, non quasi dominus dixerit sed

sed quod nomine domini, & illius, ut nos loquimur, uerbis, hæc illi dicta fuerint, quemadmodum dicimus, Dic illi ex me salutem. Potest & sic ordinari, Perficientur à domino.

A domino, id est nomine domini

Et ait Maria.) In homilijs scriptis in Lucam, quas Origenis titulo legimus, indicatum est in nonnullis codicibus fuisse scriptum prophetauit, pro, ait. Et stilus cantici propheticum quiddam sapit. Nam Origenes uaticinium appellat.

Magnificat anima mea.) μεγαλύνει. Aptius erat magnifacit quàm magnificat. Quanquam magnificat positum est pro extollit & effert laudibus, quemadmodum & beatificare dicimus pro beatum prædicare.

Salutari meo.) pro σωτῆρί μου, id est, Saluatore meo, siue ut Latini loqui malunt, Seruatore meo. Interpres legisse uidetur σωτηρίῳ.

Humilitas ταπείνωσις non ταπεινοφροσύνη

Humilitatē ancillæ.) ταπείνωσιν. Vt intelligas paruitatē, non animi uirtutem, quam suo uocabulo Græci uocant ταπεινοφροσύνην. Nec est, Respexit humilitatem, sed Aspexit ad humilitatē, ἐπέβλεψεν ἐπὶ τὴν ταπείνωσιν, ut sit contrarium ei, quod est auersari. Sitque sensus, & si sim infima ancilla, tamen non est auersatus me. Rideat qui uolet has grāmatistarū annotationes, modo fateat̄ terque quaterque theologos in his labi. Tolerabile si tātum laberentur nisi lapsui iungerent impudentiā calumniandi. Etenim quum hæc æditio quam quartā damus adornaret̄, Theologus quidam Parisiensis qui sibi uidet̄ præcipuus Atlas nutātis ecclesiæ, ex hoc loco probat Mariā uirtute humilitatis promeruisse, ut fieret dei mater, Luteranismū impingens, quod exponens angeli sermonem, inuenisti gratiam, & κεχαριτωμένη, scripserim, nō est meriti tui, sed fauoris diuini. Certe quatenus erat gratiæ, nō erat meriti. Aliquousque fuisse meriti nō sum inficiatus. Verū quod in Euangelio scriptū reppcri, ut paraphrastes sum interpretatus, quod nō repperi nō habebā necesse attingere. Verum ut demus ταπείνωσιν accipi pro uirtute, quæ Græcis ταπεινοφροσύνη, Latinis modestia dicitur, ut demus esse uerum, Mariā animi modestia promeruisse tantam felicitatē, qui conuenit ut Maria, quæ se ancillam professa, cœperit magnificare dominum, mox extollat seipsam, dicens quod uirtute sua promeruerit tantam dignitatem, ut deum uirgo pareret. Igitur ex hoc loco probari nō poterat uirginem modestia uirtute promeruisse quod accepit. Si promeruit, ubi est gratia quam prædicat angelus? Si uirtute sua promeruit, quomodo cohæret, Ecce enim ex hoc beatam me dicēt omnes generationes. Nullus enim felix dicitur ob hæc quæ sua uirtute sibi parauit. Deinde qui cōgruit, Quia fecit mihi magna, Non dixit, remunerauit me magnifice, Nec addit, quia iustus est, sed quia potēs est & misericors. Sequitur enim & misericordia eius à progenie in progeniem. Non hæc eò spectant ut uirgini sanctissimæ detrahamus meritū, sed ut arguamus hæc quæ Theologus Atlanticus adduxit aduersus meam interpretationē, magis aduersari sententiæ quam conatur defendere. Iam uero non me fallit esse qui occasione huius uocis, humilitatē, multa prædicent de modestia, præsertim is qui mihi suspecto Origenis titulo scripsit homilias in Lucam. Verum huius autoritate quem nemo nouit, non patiar me premi, nisi si quis omnia probarit quæ in illis habentur. Habentur autem permulta, quæ damnantur à Theologis. Quod si permittunt sibi, ut ab hoc opere in multis dissentiant, æquum est ut mihi dent ueniam si uno in loco sequi malo sententiam aliorum, quæ mihi uidetur probabilior. Ne persequar autem omnes omnium opiniones, unum duntaxat adducam Theophylactum, cuius uerba referuntur in Catena Thomæ, sed truncatim. Sic autem ille scripsit Græce, παρθένος τὸ τελειότερον πληροφορηθεῖσα, δοξολογεῖ τὸν θεόν, ἐκείνῳ ἐπιγράφουσα τὸ θαῦμα, οὐχ ἑαυτῇ. ἐκεῖνος γάρ φησιν, ἐπέβλεψεν ἐπ' ἐμὲ τὴν ταπεινήν, οὐκ ἐγὼ πρὸς ἐκεῖνον ἀνέβλεψα, ἐκεῖνός με ἠλέησεν, οὐκ ἐγὼ αὐτὸν ἐζήτησα. καὶ ἀπὸ τοῦ νῦν μακαριοῦσί με πᾶσαι αἱ γενεαί, οὐ μόνη δὲ Ἐλισάβετ, ἀλλὰ καὶ τῶν πιστευσάντων γενεαί. διὰ τί δὲ μακαριοῦσιν; ἆρα διὰ τὴν ἐμὴν ἀρετήν; οὐχί. ἀλλ' ὅτι ἐποίησε μετ' ἐμοῦ μεγαλεῖα ὁ δυνατός. δυνατὸν δὲ ὠνόμασεν αὐτόν, ἵνα μηδεὶς ἀπιστήσῃ τοῖς λεγομένοις, λογισάμενος, ὅτι δυνατός ἐστι ταῦτα ποιεῖν ὁ κύριος. ἅγιον δὲ εἶπε τὸ ὄνομα αὐτοῦ, δηλοῦσα ὅτι οὐδὲ μολύνεται γυναικὸς μήτραν συλλαμβανόμενος ὁ καθαρώτατος, ἀλλ' ἅγιος μένει. οὐκ εἰς ἐμὲ δὲ μόνην τὸ ἔλεος αὐτοῦ, ἀλλ' εἰς πάντας τοὺς φοβουμένους αὐτόν. Quæ nec interpretari grauabimur ob Græci sermonis ignaros: Virgo, inquit, plenius edocta glorificat deum, illi miraculum ascribens, non sibi ipsi. Ille enim, inquit, respexit ad me humilem, non ego illum suspexi, Ille mei misertus est, non ego illum quæsiui. Et ex hoc tempore beatam me dicent omnes generationes

Calumnia depulsa

Meritum & gratia pugnant inter se

tiones, non sola uero Elisabet, sed & omnes credentium generationes. Sed quam ob causam beatam me dicent? Num propter meam uirtutem? Nequaquam, sed quia fecit mecum magnifica is qui potens est. Nam potentē eum appellauit, ne quis non habeat fidem ijs quæ narrantur, nimirum reputans quod dominus potest hæc facere. Porrò sanctum dixit nomen eius, declarans quod nec utero muliebri cōceptus polluitur ille purissimus, sed sanctus manet. Cæterū non in me solā illius misericordia, sed in omnes qui timent ipsum. Hæc tam multa inter se congruentia satis declarant Mariam non prædicare suam modestiam, qua promeruerit fieri mater dei, sed dei gratiam ac misericordiam erga ipsam, & erga omnes extollere. Quanto melius ageretur cum re Theologica, si qui Theologiam absolutam profitentū à linguacibus & grāmatistis comiter acciperent, quod illi pro sua qualicunque portione conferunt in medium: & illis uicissim, illa sublimiora mysteria fraterne communicarent, hoc maiore modestia, quo penitius ingressi sunt in eius philosophiæ penetralia, quæ dedocet fastum omnem ac supercilium, docetq; summam tolerantiam erga imbecilles.

Ex hoc pro posthac Ex hoc.) ἀπὸ τοῦ νῦν, id est, Posthac, siue ad uerbum, Ex hoc nunc, quod tamen aliquoties non dubitat ita uertere. Neq; tamen parum Latine uertit interpres, si modo latine scripsit Suetonius in Claudio Cæsare. Atq; ex eo nunquam non in senatu nouissimus consularium sententiam dixit.

Beatam me dicent.) μακαριοῦσι, id est, Beatificabunt, quod tamen apud Græcos significat felicem iudicare, sicut et magnificare laudibus tollere. Quemadmodum & εὐδαιμονίζειν pro fortunatum dicere, siue felicem iudicare.

Magna qui potens est.) μεγαλεῖα, quod aliâs uertit magnalia. Et,

Qui potens est.) ὁ δυνατὸς, id est, Ille potens, siue qui potest.

Bedæ distinctio Et sanctum nomen eius.) Beda hanc particulam refert ad proxima, qui potens est, exponens quid Græce sonet ἅγιος, quasi ἄγεως, id est, procul à terra, ut intelligas diuinam uirtutem, quum Græci putent ἅγιον dici, ab ἅζομαι τὸ σέβομαι, id est, ueneror religiose, quasi dicas ἄζιος, Mihi magis referendum uidetur ad superiora. Et misericordia eius. Sanctum enim dixit gloriosum. [redacted].

A progenie in progeniem.) εἰς γενεὰν καὶ γενεάν, id est, In generationem et generationem. Laurentius legit in suis exemplaribus, εἰς γενεὰς γενεῶν, id est, In generationes generationum. Vt intelligas ętates innumerabiles. Atq; ita sanè legit quisquis fuit autor homiliarum in Lucam, quas Origenis titulo legimus, homilia octaua. Et ipse in uno duntaxat ita scriptum reperi. Ostēdit idem in nostris quoq; exemplaribus, uariam fuisse scripturam. In duobus omnium uetustissimis scriptum erat, In progenies & progenies, quod perinde ualet ac si dicas, in progenies innumeras, Hebræorum more.

Fecit potentiam.) κράτος, robur siue imperium. Nam utrunq; significat κράτος. Et in brachio, pro eo, quod est per brachium, Hebræorum more dixit.

Cordis sui Cordis sui.) καρδίας αὐτῶν. Græca uox indicat sui non esse referendum ad deum, sed ad superbos. Nec est Mente proprie, sed διανοίᾳ cogitatione, ut intelligas superbos suis ipsorum consilijs dispergi.

Deposuit potentes.) καθεῖλε δυνάστας, id est. Detraxit primores, siue magistratus. Nam δυνάστης proprie, qui potestate fungitur publica in ciuitate, uelut hi, qui sunt in imperio. Neq; est De sede, sed ἀπὸ θρόνων, id est, A sedibus.

Dimisit.) Non est hic, permisit, sed emisit à se, ἐξαπέστειλε, ueluti frustratos. Cæterum participia Græca commodius uertisset per uerba, Eos qui esuriebant impleuit bonis, & eos qui diuites erant dimisit inanes siue uacuos.

Suscepit Israel.) ἀντελάβετο, Quod proprie est succurrentis, ac manum porrigentis.

Memorari pro meminisse Memorari.) μνησθῆναι, id est, Vt memor esset. Primū abusus est modo uerbi interpres. Deinde haud scio an usquā legatur memorari pro recordari. |At chorus Ecclesiasticus hodie canit: Recordatus misericordiæ suæ. Nec Suæ addit apud Græcos, sed tantum est misericordiæ, licet reclamantibus cunctis Latinis, quæ sanè uiderim, exemplaribus.

Sicut loquutus est.) ἐλάλησε, Quoniam uerbum est præteriti temporis, sed indefiniti, re

ti, rectius hic uertisset, Sicut locutus fuerat. Est enim gemini præteriti tẽporis significatio.

Abraham & semini.) Abraham tametsi est indeclinabile, tamen articulus appositus indicat esse datiui casus, τῷ ἀβραάμ, hoc est, Ipsi Abraham, ut dilucide loquar potius quàm Latine. Nimirum Abrahamo & latinum erat & ambiguo uacat. Cæterum quod Laurentius disputat, dicendũ potius, Apud patres nostros, quàm ad patres nostros, somnium est. *Valla taxatus* An sic deus locutus est apud patres Iudæorum, ut nos loquimur apud iudicem aut principem? Quod si alicubi πρὸς sonat apud, ut illic, Verbum erat apud deũ, nõ statim oportet ubiq; idem exigere. Imò quemadmodũ Latine dicimus: Scribo tibi, & scribo ad te: Mitto tibi, & mitto ad te: Loquor tibi, & loquor ad te, itidem & Græci. Proinde quoniam utroq; modo licuit dicere, Lucas uariauit sermonis figuram. Sentit autem Maria hoc deum præstitisse iam humano generi quod olim maioribus fuerat pollicitus. Quibus autem maioribus? Nempe Abraham ad quem loquitur deus, Et in semine tuo benedicentur omnes gentes. Deinde semini, id est, posteris huius, nempe Dauid, cui promissum est, De fructu tuo ponam super sedem tuam. Et hunc locum [redacted] quidam impudentissime calumniati fuerant apud Cardinalem Sedunensem, cui persuaserant, me pro semini, mutasse seminibus, idq; uolebant hæresim sapere, quod pugnaret cum uerbis Pauli, qui scripsit, *Calumnia depulsa* Non in seminibus, quasi multis, sed in uno semine, quod est Iesus Christus. Ac super hac re me serio uir ille admonuit, cũ à prandio literatis fabulis tempus falleremus, sollicitus de meo periculo, pro suo erga me studio. Qua calumnia nihil unquam audiui impudentius. Nec eram cuiquam crediturus, nisi post sexcentas comperissem his non dissimiles. Quibus rebus adeo proficiunt, ut non pro theologis, sed pro scurris habeantur apud cordatos, ac ne tum quidem illis habeatur fides cum uera prædicant. Primũ impudens mendacium erat me mutasse, quod non mutaram. Deinde si Græci legerent seminibus, nihil facerent aduersus modo citata uerba Pauli. Cum Paulus illic agat de Christo, per quem unum nobis erat promissa salus Euangelica, hic Maria non loquatur de Christo, sed de Abraham, & posteris Abrahæ, quibus promissus erat seruator Iesus. Hoc tametsi non erat huius instituti, tamen obiter indicare uolui, [redacted]

In secula.) εἰς τὸν αἰῶνα, id est, In æuum. Quanquam apud quosdam lego ἕως αἰῶνος, id est, Vsque in æuum.

Quasi mensibus.) ὡσεὶ, id est, Ferè, siue circiter, aut plus minus.

Et congratulabantur.) συνέχαιρον, id est, ut ad uerbum reddam, Congaudebant quod Latini ferè dicunt gratulari. Quanquam congaudere potest qui non gratuletur, cum illud sit animi, hoc uoce testantis gaudium.

Venerunt circumcidere.) Sunt qui hoc putent & ad Mariam pertinere, quæ interfuerit circumcisioni Ioannis, & per tropum excusant quod ante dicta sit reuersa in domum suam. Verum hæc quid ad rem pertineant non uideo, non hercle magis quàm quod Ioannes Gerson torquet sese quot annos natus Ioseph duxerit Mariam, & quo tempore *Gerson alicubi minutula prosequens* facta sit celebritas nuptiarum, quam Gerson factam existimat posteaquam deprehenderat uxorem grauidam: huc enim torquet illud, priusquam conuenirent, quasi conuenirent hic aliud sonet quàm coirent: item illud, noli timere accipere Mariam coniugem tuam, præter omnium ueterum interpretationem, & an idem fuerit angelus qui apparuit Mariæ, & qui Ioseph.

Quia nemo est.) ὅτι prorsus hic erat omittendum, cum sermo Latinus huiusmodi genus orationis respuat.

Quem uellet uocari.) τί ἂν θέλοι καλεῖσθαι, id est, Quid uellet uocari, hoc est, quo nomine.

Et postulãs pugillarem.) Quomodo scripsit in pugillaribus, postulans ut adferrentur? Proinde Græcum participiũ præteriti temporis, ita uertendum erat, Et postulata tabella. Sentit enim tabellam ceratam, quam πινακίδιον uocat, in his enim olim scribebatur.

Scripsit dicens.) Si dixit quid opus erat scribere? Vnde dicens, hoc loco referendum est, non

est, non ad Zachariam loquentem, sed scripturam loquentem. Aut, ut dicam apertius, ad Zachariam non lingua, sed scripto loquentē. Nam mox subditur apertam fuisse linguam illius & cœpisse loqui.

ἄρα putas Quis putas.) τίς ἄρα, id est, Quis nam. Nam ἄρα coniunctio est expletiua. Pleriq; codices habebant, τί ἄρα, id est, quid nam. Nam puer Græcis neutri generis est παιδίον. Certe quid, legit Augustinus lib. De consen. Euang. secundo.

plebs populus Plebis suæ.) τῷ λαῷ αὐτοῦ, id est, Populo suo, consentientibus & uetustis Latinorū exemplaribus, in quibus est plebi suæ. Laurentius Latinitatis obseruantissimus mauult Populo q̄ plebi, quod populus uniuersos ciuitatis ordines cōplectat̄, plebs infima pars sit.

Prophetarū eius.) Suorū erat dicendū Latine, &, qui à seculo fuerunt potius quàm sunt.

Σωτὴρ σωτηρία Salutem ex inimicis.) σωτηρίαν. Quod magis sonat seruationem siue incolumitatem. Σωτὴρ enim seruator siue sospitator, inde σωτηρία. Quanq; superius idem uerbum fuit: Erexit cornu salutis. & paulo post, Ad dādam scientiam salutis plebi eius. Porrò uersus aliquot sequentes pendent ab eo, quod præcessit, Sicut locutus est. Quid locutus est? Salutem ab inimicis locutus est, quod faceret misericordiam, ac memor esset testamenti: loquutus est, quod præstaret iusiurandum: & loquutus est, fore ut daret nobis ut sine timore &c. Proinde nos hæc liberius explanauimus interpretatione, ne quis calumnietur, siquid prima fronte dissonat.

Ad faciendam &c. memorari.) Vtrunque Græcis est uerbum infinitum, ποιῆσαι μνησθῆναι, id est, Vt faceret & memor esset.

Daturum se.) δοῦναι ἡμῖν, id est, Dare nobis. Quanquam Græca uerba nonnihil aliud significant, quàm nos accipimus, τοῦ δοῦναι ἡμῖν ἀφόβως ἐκ χειρῶν τῶν ἐχθρῶν ἡμῶν ῥυσθέντας λατρεύειν αὐτῷ, id est, Vt daret nobis absq; metu de manibus inimicorum nostrorum liberatos seruire sibi.

Parare uias eius.) ἑτοιμάσαι, id est, Ad parandum.

Ad dandam scientiam salutis.) Cum mox reliquerit infinitum ἑτοιμάσαι, nunc uertit in gerundium τοῦ δοῦναι, ad dandum. A[illegible]c ad puerum quoq;, quem alloquitur, probe referri possunt: Præibis enim ante faciem domini, ut pares uias illius, & des cognitionem salutis populo illius, in remissionem peccatorum. Ioannis enim prædicatio fecit, ut intelligerent instare salutem, quæ contingeret in remissione, hoc est, per remissionem peccatorum. Neq; enim est in remissionem Græcis, sed ἐν ἀφέσει. Non quod ipse Ioannes remiserit peccata, sed quod suo baptismo præparauerit illos ad pœnitentiam. Alioqui remissionem peccatorū non fuisse ex Ioanne, palàm arguit quod mox sequitur, Per uiscera misericordiæ. Certe de Ioanne interpretatur Theophylactus & Ambrosius cæteriq;, quod ad priorem partem attinet.

In remissione pro per remissionem

In remissionem peccatorum.) Ita & Græce legitur, & in uetustis Latinorum exemplaribus. Cæterum quando ad sensum nihil intererat, ad effugiendum τὸ δύσφθεγκτον maluimus Eius aut ipsius. In quibus dictum est, pro per quæ uiscera misericordiæ.

Oriens ἀνατολή Oriens.) Non est hic participium, sed nomen substantiuum, ἀνατολή. Quæ uox significat exortum solis aut regionem, unde oritur. Christum igitur ipsum, solem uocat orientem. Quod diligenter annotauit Theophylactus. Addit ἐξ ὕψους, id est, ex altitudine siue sublimitate, ad differentiam corporei solis qui nobis oritur ab inferis surgens in altum, hic sol contra è sublimi exortus descendit ad nos, ut nobis illucesceret.

Illuminare.) ἐπιφᾶναι, id est, Illuce, siue illucesce, siue exorere. Quanq; magis placet, ut sit infinitū uerbum, quod tamen in alium modum erat uertendū: Visitauit nos oriens ex alto ut illucesceret his qui in tenebris & umbra mortis sedebant, siue nobis qui sedebamus, & dirigeret pedes nostros. Alioqui mutanda erat persona, quum hactenus sermo ad Ioannem habitus sit. Theophylactus nobiscum facit, & coniunctim legit.

Et confortabat̄.) ἐκραταιοῦτο, hoc est, Fiebat robustus ac ualidus, non corpore tantum sicut uulgus, sed spiritu. Nam ætas corpori robur ac uires paulatim addit, quod hic transtulit ad animum. Nec est simpliciter Crescebat, sed ηὔξανεν, id quod peculiare est plantis & animantibus. Cæterum hic accommodatius dixisset, adolescebat.

Ostensionis suæ ad israel.) ἕως ἡμέρας ἀναδείξεως αὐτοῦ πρὸς τὸν ἰσραήλ. Quorum uerborum hic

rum hic sensus est, Donec denuo proferretur & ostenderetur apud populum Israel, qualis esset. Nam interea ueluti latebat, suo tempore proditurus.

EX CAPITE SECVNDO.

Edictum.) δόγμα, id est, Decretũ, quod tamen recte mutauit interpres. Nos decretum uertimus, non corrigentes quod ille uertit sed explanantes.

δόγμα, pro edicto

Cyrino.) κυρηνίου, id est, Cyrenio. Tametsi sunt qui putent hanc uocem corrupte prolatam ab Euangelista, quomodo sæpe Græci pronunciant Latinas, & pro Quirino dictum κυρήνιον: præsertim cum Iosephus antiquitatum Iudaicarum lib. xvij. Cyrinum appellet hunc censui faciendo præfectum, non Cyrenium. Cui sententiæ ut non est consilium admodum repugnare, ita libentius accederem, nisi Euangelista pro ι posuisset η, & rursum ος uertisset in ιος. Præterea si Ruffinus uertisset Quirinus non Cyrinus. Nec est A præside, sed ἡγεμονεύοντος, id est, Præsidem agente, siue pręside. Porrò prima referri potest ad præsidem Cyrenium, ut non accipias simpliciter primam, sed primam sub illo indictam.

Cyrenius

Prima sub hoc

Vt profiterentur.) ἀπογράφεσθαι. Idem uerbum quod hactenus uertit describeretur. Cæterum eadem res, cum agitur in re militari, uocatur dare nomẽ, cum in æstimandis facultatibus & expendendo numero capitum, appellatur census. Sic enim Vlpianus, uitia priorum censuum, æditis nouis professionibus euanescunt. Proinde magistratus censet, populus profitetur. Et superius Latinius uertisset censeretur quàm describeretur. Et professio rectius quàm descriptio. Declarat & Ambrosius hoc loco nihil aliud esse professionem quàm censum. Professio, inquiens, ista fidei, census animorum est. Porrò quod dixit, Vniuersus orbis, Ambrosius ad allegoriam trahere mauult, cum Augustus id temporis nec Armenijs nec Gottis imperarit. Verum ut historiæ quoque sua cõstet fides, totus orbis aut accipiendus est per synecdochen, ut intelligas maximam orbis partem, aut ut intelligas totum orbem Rhomanum. Ex hoc enim loco colligunt nonnulli ad imperatorem totius orbis imperium pertinere, cum nec hoc agat Lucas, nec Augustus ipse totius orbis imperium tenuerit. Quanquam ut non improbarim, si quis unus totius orbis imperio potiatur, modo is quantum præmineret autoritate, tantum & præstaret prudentia simul & integritate: Ita stultissimum arbitror id somniare, quod nec fuerit unquam, & hoc ipsum quod fuit, iam olim è uita hominũ sublatum sit: crudelissimum autem huiusmodi factitios titulos, tanto rerum omnium tumultu, tantaque sanguinis iactura persequi. Postremo neutiquam tutum rebus humanis, tantam potestatem unius hominis libidini cõmittere, qui uir pessimus, atque etiam stultissimus possit obtingere. Neque uideo quorsum hoc sit euasurum, nisi ut crescat tyrannis miseræ plebi.

Nullus imperator tenuit totũ orbem

An expediat uni committi omnia q possit esse malus

In suam ciuitatem.) Hic licebat uertere, In sua ciuitate, hoc est in sua quisque ciuitate, nisi referas ad ibant.

In Iudæam ciuitatem.) εἰς τὴν ἰουδαίαν, εἰς πόλιν δαβίδ, In Iudæam, in ciuitatem Dauid. Deest In prępositio in ciuitatem. Prius enim posuit nomen regionis, deinde ciuitatis.

Et familia.) καὶ πατριᾶς. Idem uerbum, quod in paulinis epistolis uertit paternitas, Ex quo omnis paternitas in cœlo & in terra nominatur, sed hac de re proximo capite nonnihil annotabimus.

Vxore prægnante.) Ita uertit interpres, ut Ioseph uideatur duxisse Mariam uxorem iam tunc prægnantem ante coniugium initum, cum Græce sit οὔσῃ ἐγκύῳ, id est, Quæ erat grauida, siue quæ ferebat uterum. Ordo sermonis nonnihil habet amphibologiæ, quod ordinari possit hunc in modum. Ascendit Ioseph, cum uxore prægnante, aut ascendit ut profiteretur cum uxore prægnante. Id tamen ante nos annotauit Petrus Comestor, ne quem omnino sua laude fraudemus.

Petrus Comestor

Primogenitum.) πρωτότοκον, etiam ethnicis primogenitus dicitur, ante quem nemo natus est, etiamsi nemo sequatur: addidit autem primogeniti nomen quod is partus sacer esset iuxta legem, & primi partus in alijs sunt difficiliores.

Et pannis.) ἐσπαργάνωσεν. Ad uerbum sonat infasciauit, id est, fascijs inuoluit, ne quis imaginetur laceros pannos. Opinor enim Mariæ paupertatem fuisse mũdam. Porrò quod Suidas ait, σπάργανα proprie dici τὰ ῥάκη, non est necesse, ut de uetustate laceris pannis

Mariæ paupertas munda

intelligamus, cum apud Matthæum ῥάκος ἀγνάφου dicatur rudis ac recens pannus.

Non erat ei locus.) Eis est Græce αὐτοῖς. Vt accipias de ambobus. Cæterum qui conuenit non fuisse locum in diuersorio, cum præsepe pars, opinor, fuerit diuersorij: nisi quod alibi κατάλυμα uertit refectionem, & cœnaculum. Non erat locus aptus parturienti, quæ solitudinem requirit.

Vigilantes ἀγραυλοῦντες

Vigilantes.) ἀγραυλοῦντες, id est, In agris agentes, siue stabulantes. Nam hinc Græcis est composita dictio, ἀγρὸς ager, αὐλὴ stabulum. In septis enim noctu seruantur greges, ob incursum luporum, uerum ea septa in agris sunt.

Et custodientes uigilias.) φυλάσσοντες φυλακάς, id est, Custodientes custodias, siue excubantes excubias.

Et claritas.) καὶ δόξα, id est, Gloria, quod aliquoties uertit maiestatem.

Stetit iuxta illos.) ἐπέστη αὐτοῖς. Magis significat angelum imminuisse ex alto supra illos, quàm astitisse. Hoc admonuisse cõtenti reliquimus quod uertit interpres, propterea quod Græca præpositio sit anceps. Et fieri potuit, ut astiterit qui nunciauit primus.

Christus pauper, at nõ mẽdicus ut uulgo sunt

[redacted]

In hominibus bonæ uoluntatis, exactius declaratum quàm hactenus

Hominibus bonæ uoluntatis.) καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη, ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία, id est, Et in terra pax, in hominibus bona uoluntas. Vt intelligas tria distributa, ac singula singulis reddita, gloriam uni deo tribuit, idque in altissimis: terræ pacem: hominibus bonam uoluntatem, εὐδοκίαν, quod aliâs uertit beneplacitum. Siquidem homines ueluti tertios ac medios inter cœlum & terram ponit. Neque uero sic accipiendum, opinor, ut ipsis hominibus sit bona uoluntas, sed ut intelligant hanc gloriam, hanc pacem, non ex hominum meritis exhibitam mundo, sed duntaxat ex beneplacito dei, cui sic uisum fuit hominibus gratificari. Atque ita sanè interpretatur Chrysostomus in commentarijs, quos scripsit in epistolam ad Colossenses. Porrò cum ita constanter habeatur in omnibus Græcis exemplaribus, & ad eum modum Chrysostomus exponat & Theophylactus, mirum est nusquam hanc lectionem, nec apud Hieronymum deprehendi, nec apud Ambrosium, nec apud Augustinum. Theophylactum inspicere cuiuis promptum est, qui planè legit ἐν ἀνθρώποις, distinguens hanc particulam à superiore, εὐδοκίαν in hominibus interpretans, requiem ac refocillationem dei in hominibus, quam in illis prius non inuenerat: ut ex eo palàm sit bonam uoluntatem non pertinere ad homines quasi qui bonam habebant uoluntatem, sed ad deum, qui propicius factus sit hominibus per filium suum. Cuius uerba subscribam, eo quod is qui nuper uertit subobscure uidetur reddidisse sententiam. δόξα γὰρ τῷ θεῷ φασίν, ἐπὶ γῆς γὰρ εἰρήνη νῦν γέγονε. πρώην μὲν γὰρ ἡ ἀνθρωπίνη φύσις ἔχθραν εἶχε πρὸς θεόν, νυνὶ δὲ τοσοῦτον κατηλλάγη, ὥστε καὶ προσεπλάκη τῷ θεῷ καὶ ἡνώθη αὐτῷ σαρκωθέντι. ὁρᾷς οὖν εἰρήνην τοῦ θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον. καὶ ἄλλως δὲ νοηθήσεται, εἰρήνη ἐστὶν αὐτὸς ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ. ἐγὼ γάρ φησιν εἰρήνη. αὕτη οὖν ἡ εἰρήνη ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ ἐπὶ γῆς γέγονε. καὶ ἐν τοῖς ἀνθρώποις εὐδοκία, τουτέστιν ἐπανάπαυσις τοῦ θεοῦ. ἐπανεπαύθη γὰρ ὁ θεὸς νῦν, καὶ εὐηρεστήθη ἐν τοῖς ἀνθρώποις, ὡς πρώην γε οὐκ ηὐδόκει, οὐδὲ ἐσκεπτο ἐν τοῖς ἀνθρώποις, id est, Gloria enim deo, inquiunt, Nam in terra pax nunc facta est. Prius siquidem humana natura inimicitiam habebat aduersus deum, nunc uero adeo reconciliata est, ut & conglutinata sit deo, & unita illi incarnato. Vides igitur pacem dei cũ homine. Potest & aliter intelligi, Pax est ipse filius dei. Ego enim, inquit, sum pax. Hæc igitur pax, nempe filius dei, in terra facta est. Et in hominibus bona uolũtas, seu beneplacitũ, hoc est, refocillatio dei. Refocillatus est em̃ deus nunc & bene habitus est in hominibus, quemadmodũ prius quidem non sibi cõplacuit, nec bonum affectũ habuit in hominibus. Hic certe

Diuersa à ueteribus recentium Græcorum lectio

Hic certe pro nobis in hoc facit, quod bonam uoluntatem refert nō ad homines, sed ad deum, quodq́ pacem refert ad dei erga nos bonam uoluntatem, hoc est, animum tranquillum, ut ita loquar, ac posita ira, amanter affectum erga nos, undecunq́ irrepsit huc coniunctio, quæ sensui obstat, nec est in Latinis codicibus, nec in Græcis emendatioribus. Cæterum Chrysostomus in epistolam ad Colossenses, his uerbis utitur: διὰ τῶν εὐχαριστούντων λέγομεν, δόξα ἐν ὑψίστοις θεῷ, καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη, ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία. ἰδοὺ φησὶ καὶ ἄνθρωποι ἐφάνησαν εὐαρεστοῦντες. λοιπὸν, τί ἐστιν εὐδοκία; καταλλαγή. οὐκέτι μεσότοιχόν ἐστιν ὁ οὐρανός, id est, Propterea gratias agentes dicimus: Gloria in altissimis deo, & in terra pax, in hominibus bona uoluntas. Ecce, inquit, & homines declarati sunt gratiosi. Superest quid sit bona uoluntas, reconciliatio. Iam non amplius interstitium est cœlum. Ex his palam est illum & distinguere, quemadmodum distinguunt Græci codices, & interpretari quemadmodum nos admonuimus. Quod enim deo reconciliati sumus, id non contigit ex nostris meritis, sed illius gratuita in nos beneuolentia. Quin & in his libris quos habemus ex Chrysostomo uersos, reperitur hæc lectio, nominatim in homilijs De uita monachorum. In nonnullis Græcorum codicibus reperio præpositionem ἐν non addi, Hominibus bona uoluntas, manente tamen recto casu. Iam ex Origenis uerbis quæ referuntur in catena aurea colligi potest illum sentire nobiscum. Sunt autem hæc: Sed diligens lector inquirat quomodo saluator dicat: Non ueni pacem mittere super terram, & nunc angeli de eius natiuitate cantant: In terra pax hominibus, sed hoc quod pax esse dicitur in hominibus bonæ uoluntatis soluit quæstionem. Pax enim quam non dat dominus super terram, non est pax bonæ uoluntatis. Hic perspicuum est bonam uoluntatem non referri ad homines, sed ad pacem: præterea non additur coniunctio, &, & additur præpositio in, quæ in uulgatis Latinorum codicibus non additur. Nam codex quem nobis postremum exhibuit collegium Constantiense, habebat præpositionem uetusta manu asscriptam. Ad hanc sententiam penè compellit nos ipsa dictio Græca εὐδοκία. Nam si dixisset ἀγαθὸν θέλημα, quadrare poterat in hominem, nunc non item, neq́ enim apte dixeris εὐδοκίαν hominis erga deum. Quare puto ueteres qui Græce sciebant idem sensisse quod interpretati sunt. Alios minus attentos quid fefellerit uideor mihi deprehendisse. Pacem hic uocat reconciliationem. Ita Christus apud Paulum dicitur pax nostra, hoc est, reconciliatio, & idem suis precatur pacem, hoc est, peccatorum remissionem. Cæterum nominatiuus hic εὐδοκία per appositionem refertur ad pax, perinde quasi percontanti, unde ista pax quam nunciatis, respondeant angeli, non est ex meritis uestris, sed hæc pax est pius affectus dei erga homines. Sic enim ordinandus est sermo: in terris pax, quæ est bona uoluntas dei in hominibus, id est, erga homines. Nam hæc sermonis forma congruit cum illa, in quo mihi complacui, ἐν ᾧ εὐδόκησα. Quemadmodum enim illic dictum est, in quo mihi complacui, pro eo quod erat, erga quem habeo bonum effectum, ita hic dicitur beneplacitum in hominibus, pro bono affectu erga homines. Similiter loquutus est Paulus 1. Corinth. 10. ἀλλ' οὐκ ἐν τοῖς πλείοσιν αὐτῶν εὐδόκησεν ὁ θεός, id est, Sed non in pluribus eorum beneplacitum est deo. Multisq́ alijs scripturæ locis ponitur εὐδοκία, ad exprimendum liberam & gratuitam dei beneuolentiam, uelut huius Euangelistæ Cap. 10. ναὶ ὁ πατὴρ, ὅτι οὕτως ἐγένετο εὐδοκία ἔμπροσθέν σου. Porrò Latinus interpres nominatiuum appositiuum uertit in genitiuum, quemadmodum dicimus urbem Romæ pro urbe Roma. Quoniam autem genitiuus referri uidetur ad id, quod est proximum, uidelicet hominibus, data est Latinis lapsus occasio, qum referatur ad pacem. Itaq́ tres particulæ seu duæ potius ad idem pertinent. Angeli nunciant adesse tempus, quo deus constituerat ex sua misericordia gratuita seruare genus hominum. pro qua bonitate admirabili stupescunt angeli, & canunt gloriam deo in altissimis, ubi nullum erat peccatum, & ob id nulla reconciliatio, sed pacem annunciant terris, hoc est abolitionem peccatorum, quæ gratis datur [illegible]: & ob id hāc pacem uocat εὐδοκίαν, hoc est, amicum ac beneuolum affectum dei erga homines. Itaq́ nullus erit scrupulus si legamus ac distinguamus hūc in modum: Gloria in excelsis deo, & hic interposito puncto, sequatur, & in terra pax. Rursus interiecta hypostigme, addatur, in hominibus bona uoluntas. Ad sensum tamen haud ita magni refert, si genitiuus bonæ uoluntatis referatur ad homines, modo intelligamus homines sic dici bonæ uolūtatis, quemadmodum

Pax, est bona uoluntas dei erga homines

εὐδοκία quid

dum dicũtur filij gratiæ, filij charitatis, filij electionis, & filij iræ, quos deus sua gratia, suaq; charitate dignatur, aut quos elegit, aut in quos exercet iram suam, Ita dicantur homines bonæ uoluntatis, erga quos deus gerit bonam uoluntatem, qui non secundum iusticias nostras, sed secundũ suam misericordiam saluos nos fecit. Quæ sententia congruit cum uerbis beati Pauli compluribus locis, nominatim 2. Tim. 1. Non secundum opera nostra, sed secundum propositum suum & gratiam. Quod hic uocat εὐδοκίαν, illic appellat πρόθεσιν καὶ χάριν. Ad hanc rationem hæc particula in hominibus bonæ uoluntatis astringit eam quæ proxime præcessit, Super terrã pax. Ne quis eam pacem putaret ad omne genus animantium in terra degentium pertinere, adiecit in hominibus. Rursus ne putaremus eam pacem cunctis hominibus promiscue dandam, addidit bonæ uoluntatis, ut intelligamus electos tantum designari, quos deus libera uoluntate sua dignatus est Euangelica gratia. Alioqui hominis bona uoluntas gratiæ donum est. Hæc opinor candido lectori fore satis. Nam arbitror me quod uerum est deprehendisse. Canticum angelorum quod hodie cantur in templis, auctum est per Telesphoru [redacted]

Missa quomodo creuerit

Pastores loquebantur.) In plerisque Græcis codicibus sic erat scriptum, καὶ ἄνθρωποι οἱ ποιμένες εἶπον, id est, Et homines illi pastores dicebãt, ut homines opponantur angelis. Consentiebat hic æditio Hispaniẽsis. Iam uero illud, Ad inuicem, pro inter sese, crebrius occurrit quàm ut libeat admonere.

Transeamus usq;.) Græci addunt coniunctionem expletiuam διέλθωμεν, δὴ quæ non nunq; urgens quiddã habet, ut hic emphasim habeat accelerantium ac gestientium abire.

Verbum pro re gesta

Verbum hoc quod factum est.) Nihil obsto quo minus hic philosophetur, qui uolet de uerbo facto, modo sciat iuxta proprietatem Hebręi sermonis uerbum dici rem nouam quę rumore diuulgetur: & ita esse deprehẽdet, quisquis obseruare uoluerit. Annotauit hoc & ante nos Augustinus libro De idiomate ueteris instrumenti, locum adducens ex Iosue cap. 8. Quid uerbũ hoc fecisti nobis, ut non uocares nos? Non est autem hic λόγος, qua uoce designatur aliquoties filius dei, sed ῥῆμα. Nec est,

Ostendit nobis.) sed ἐγνώρισεν, id est, Notificauit, siue mauis notum fecit, aut indicauit & aperuit. Quis enim alioqui dicitur ostendisse uerbum?

Et inuenerũt Mariam.) Deest una coniunctio, καὶ εὗρον τήν τε μαριάμ, id est, Mariamq; & Ioseph. Quanquam hoc loco penè fuit ociosa prima coniunctio Latinis: & Græcis aliquoties sic apponitur, ut uideatur magis ad uenustatẽ facere sermonis, q; emphasim, quo sermonis genere uidemus delectatum Ennium.

Et cognouerunt de uerbo.) ἰδόντες δὲ διεγνώρισαν, id est, Vbi uidissent notum fecerunt, siue diuulgarunt: ut intelligas illos quod uiderant, alijs, qui non uiderant prædicasse. Est enim uerbum cõpositum à γνωρίζειν, quod modo uertit ostendit nobis. Astipulatur huic interpretationi Theophylactus, in hanc enarrans sententiam. Officium itaq; spiritualium pastorum fuerit quærere [redacted] cœlestem, quem quũ uiderint, debent illum & alijs prædicare, sicut & pastores qui uiderunt infantem loquuti sunt de eo & alijs. Ne quid tamen dissimulem, Græca uox διαγνωρίζειν anceps est, ad cognoscere, seu potius pernosse, & in aliorum noticiam adducere. Itaq; magis quadrabat pernouerunt, quod perfecta cognitio sit ab oculis magis quàm ab auribus. Pastores autem uulgasse quod uiderãt, colligi potest ex eo quod sequitur, Et omnes qui audierunt, mirati sunt.

διαγνωρίζειν nosse & notũ facere

Maria

Maria uero.) ἡ δὲ μαριάμ. Expressius erat, si uertisset, Ipsa uero Maria, propter additum articulum, quo magis distinguatur ab alijs, qui hisce de rebus loquebantur ipsa tacente.

In omnibus.) ἐπὶ πᾶσι, id est, Super omnibus, siue de omnibus.

Sicut dictum est ad illos.) Hæc clausula referenda est duntaxat ad proximum uerbum, & uiderant. Audierant enim, & audita uiderant.

Dies purificationis eius.) Vnus codex habebat αὐτοῦ, ut purificationem referas ad Christum, Hispaniensis editio αὐτῆς, ut referatur ad Mariam, Tertius αὐτῶν, ut ad utrumque. Atque ita sanè legit & enarrat Origenes, aut quisquis fuit homilia decimaquarta scribens hunc in modum: Si scriptum esset propter purgationē eius, id est, Mariæ quæ pepererat, nihil quęstionis orietur, & audacter diceremus, Mariā, quæ homo erat, purgatione indiguisse post partum. Nunc uero in eo, quod ait, Dies purgationis eorum, non uidetur unum significare, sed alterum, siue plures. Rursum homilia decimaoctaua, refert oblationē oblatam pro mundatione Christi, non id sentiens, quod Christus esset immundus, sed quod eodem ritu purgatus sit, quo cæteri solent sordibus obnoxij. Ne quid hic frustra philosophetur aliquis de purificatione Mariæ, nam purificationē uocat eas ceremonias, quibus olim & puerpera, & fœtus lustrabatur. Vox autem purificationis in eodem sensu usurpatur à Suetonio in Octauio Augusto, Quasi à cōcubitu mariti purificasse se. Id admonere uisum, ob quosdam plus satis morosos in excutiendis uocabulis.

Purificatus dicitur & Christus

Vt sisterent.) παραστῆσαι τῷ κυρίῳ, id est, Vt exhiberēt siue cōmendarent. Nam utrunque significat Græca uox.

Adaperiens uuluam) διανοῖγον μήτραν, Aperiens uterum, sic enim mauult Laurentius, homo superstitiose uerecūdus, quasi uero uulua sit obscœnū uocabulū, aut quasi legis huius uerba de Maria proprie dicta sint, ac non potius de omnibus fœminis quæcunque pariunt. Sicuti idē, adaperiens uuluā iuxta sermonis Hebraici proprietatē dictū est, pro nascens.

Vulua non est obscœnū uocabulum nō magis q̄ matrix

[redacted]

[redacted]

Et ecce homo erat. Ex his uerbis colligit Theophylactus Simeonem non fuisse sacerdotem, sed tantum uirum iustum, ut ex omni hominum genere Christus haberet testimonium. Lyranus affirmat fuisse sacerdotem, sed argumento planè friuolo. Iusticiæ nomine pietatisque commendatur non sacerdotij.

Simeon non fuit sacerdos

Et timoratus.) εὐλαβὴς, id est, Pius siue religiosus. Inde dicta uox quod reuerenter ac circunspecte tractetur aliquid.

Et responsum acceperat.) Hic respōsum accipe oraculum, καὶ ἦν αὐτῷ κεχρηματισμένον, id est, Erat illi promissum oraculo.

Parentes eius.) Eius non additur apud Gręcos, ἐν τῷ εἰσαγαγεῖν τοὺς γονεῖς τὸ παιδίον, id est, Cum inducerent parentes puerum Iesum.

Nunc dimittis.) ἀπολύεις. Annotauit hunc locū Augustinus libro De ueteris instrumenti tropis quarto, quod raro reperiatur de morte dictum. Nam ἀπολύεται uxor, quæ repudiatur. Adducit locū qui est in Numeris, Et uidit omnis synagoga, quia dimissus est Aaron, pro quo nostra habet editio, Omnis autem multitudo uidēs occubuisse Aaron fleuit &c.

Dimitti dicitur, qui moritur

Ante faciem omnium.) κατὰ πρόσωπον. Quod magis sonat in conspectu.

Et erat pater & mater.) In Græcis aliquot codicibus lego pro pater, Ioseph: quod arbitror

Ioseph dictus pater Iesu tror immutatum à quopiam, qui uereretur Ioseph uocare patrem Iesu, cum postea ipsa Maria uocet illum patrem Iesu. Certe August. lib. De consensu Euan. 2. c. 1. citat hunc locum iuxta nostram lectionem.

Benedicere hoc est, bene precari Christo non absurde dicimus Et benedixit illis.) Quoniam proxime praecessit mentio patris, matris & filij, potest illis ad omnes referri. Nec est absurdum, si quis dicatur benedicere Christo, siue optemus illi gloriam, siue praedicemus illius laudes. Optando dicimus patri, Sanctificetur nomen tuum. Et in Psalmis, Omnia opera domini benedicant domino. Qui offenduntur benedicendi uerbo, imaginantur talem fuisse Simeonis benedictionem, qualis est hodie episcoporum. Maior enim benedicit minori. Olim parentes benedicebant filijs. Quid absurdi, si Simeon senex ut pater benedicit puero, optans illi successum negocij ad quod erat missus. Votum est haec benedictio. *Benedico te & benedico tibi differentia ridicula* Caeterum differentia quam quidam adferunt inter, benedico te, & benedico tibi, planè ridicula est, quum hoc ipso loco sit idem uerbum Graecum εὐλόγησεν, & utrobique sit additus accusandi casus τὸν θεόν, ac mox αὐτούς, deinde quum ecclesia cantet, benedicite coeli domino. Et tamen hanc retrusam distinctionem multis conuicijs docuit quidam τρὶς μέγιστος Rabbinus parisiensis, quod tamen citra ordinis contumeliam dictum uideri uelim, nequaquam dicturus nisi ipso libro prodito gloriaretur hoc se docuisse.

Cui contradicetur.) ἀντιλεγόμενον, id est, Cui cōtradicitur, ut absolute accipiamus. Atque ita citat Augustinus cum aliàs, tum uero psalmum enarrans 88. Atque ita subinde adducit Origenes in homilijs, quibus hunc explicat Euangelistam, si uerax est titulus operis. Item Tertullianus libro de carne Christi, Et in signum, inquit, quod cōtradicitur. Ac mox, Agnoscimus, inquit, ergo signum contradicibile, conceptum & partum uirginis.

Tuam ipsius animam ridicule expositum à quibusdam Et tuam ipsius animam.) καὶ σοῦ δὲ αὐτῆς τὴν ψυχήν, id est, Et tuam autem ipsius animam pertransibit. Nec est ociosa coniunctio δέ, significans mutari personam, & ueluti noui doloris initium. Neque uero lubet hic referre uarias interpretationes, quas Lyranus & Carrensis in hunc congerunt locum, quorum posterior etiam citat autorem Chrysostomum huius sententiae, quod Simeon dixerit tuam ipsius animam, id est, animam filij tui, quam ut tuam ipsius animam diligis. Quanquam hoc ipsum commentum hausit ex Petro Comestore. Illud constat Ipsius non posse referri, nisi ad Mariam, cum sit αὐτῆς. Nec est quod hic prodigiosas interpretationes cōminiscamur, cum sensus sit expeditus, fore ut Christo reclametur, & hinc nonnullam doloris portionem ad matrem redituram. Caeterum istos illoto sermoni magis assuetos offendit, tuam ipsius, elegantius dictum, quàm pro illorum auribus. Quanquam uenustius erat, penetrabit quàm pertransibit, uel ob id quod pertransit etiam *Augustini lapsus notatus* quod praeterit. ~~Atque hinc hausisse uidetur Augustinus lib. Quaestionum ueteris & noui te~~

[redacted]

[redacted]

ho

Origenes

Non temere definienda quæ probari non poßunt

Addicti autoribus

Et hæc uidua usq;.) καὶ αὕτη χήρα ὡς ἐτῶν ὀγδοήκοντα τεσσάρων. Et hæc uidua circiter annorum octoginta quatuor. Interpres legisse uidetur ἕως pro ὡς. Quod tamen ita est accipiendum, ut annorum numerus non ad ætatem mulieris pertineat, sed ad spacium uiduitatis, in qua tot annos perseuerarat. Id palàm ostendit Ambrosius: Non ociose tamen, inquiens, annos octoginta quatuor uiduitatis expressit. Ita quidem Ambrosius, etiamsi subdurum est creditu, tãtum annorum exactum fuisse à coniugio, nisi uehementer anus fuit, aut admodum mature nupsit. *Vidua octoginta annorum*

Obsecrationibus.) δεήσεσι. Miror quare displicuerit interpreti precibus aut deprecationibus, cum obsecratio aliud quiddam significet, nempe quoties per rem sacram obtestamur, quod Græci uocant ποτνιᾶν.

Ieiunijs & obsecrationibus seruiens.) Incertum an hi datiui Græcis sint ad aliquid, an instrumentales, ueluti dicas, Seruio lucro, & seruio corpore, hoc est, an intelligendũ, illam seruisse deo, an eam illum coluisse talibus uictimis ieiuniorum & deprecationum.

Hæc ipsa hora.) αὐτῇ ὥρᾳ. Clarius erat eadem hora.

Superueniens.) ἐπιστᾶσα. id est, Assistens. Quod autem Valla monet, friuolum est, potest enim superuenire, dum hæc fiunt, quæ tamen in aliqua templi parte sit. *Taxatus Valla*

Confitebatur domino.) ἀνθωμολογεῖτο. Non est simpliciter cõfitebatur, sed confessione respondebat, ut referat ad cõfessionẽ Simeonis & aliorũ, quorũ hęc cõfessioni respondebat. *ἀνθωμολογεῖσθαι*

Redem=

Redemptionem Israel.) Non est israel in Græcis, sed in Hierusalem, ἐν ἱερουσαλήμ. Vetustissimi codices habent Hierusalem absq; præpositione. Et ita legit diuus Irenæus. Item Augustinus De consensu Euang. lib. 2. cap. 5. nec aliter legit Beda.

Et confortabatur.) Græci codices addūt spiritu, τῷ πνεύματι. Porrò quod sequitur Plenus, non est nomen πλήρης, sed πληρούμενον, quod indicat illum iam impleri accessu ætatis, non quod proficeret hominū uulgariū more cum ętate sed quod paulatim emicaret in illo diuina gratia, ne res ante tempus prodigiosa uideretur. Ita quidē Theophylactus, mecum faciens, quod quidē attinet ad emphasim participij. Ceterum uix hominū est definire, quomodo & quatenus diuina natura sese communicauerit humanæ naturæ in Christo.

An in Christo uere creuerit gratia

Per omnes annos,) κατ' ἔτος, id est, Annue, siue in singulos annos, siue quotannis.

In die solenni paschæ.) τῇ ἑορτῇ τοῦ πάσχα id est, In festo paschæ. Quorsum enim pertinebat periphrasis? Ac paulo post,

Periphrasis affecta

Cum redirent.) Dilucidius erat, si addidisset illi. Eo quod mox cōsequitur, Remansit puer Iesus. Et Gręce est, ἐν τῷ ὑποστρέφειν αὐτούς. Hoc pronomen ut aliâs citra incommodum nonnunquam omittitur, ita hoc loco commodum erat addere.

Et non cognouerūt parentes eius.) Græci codices habēt, καὶ οὐκ ἔγνω ἰωσὴφ καὶ μήτηρ αὐτοῦ, id est, Et non cognouit Ioseph & mater eius, quod & ipsum mutatum arbitror, præsertim cum in nonnullis exemplaribus secus habeatur, nempe οἱ γονεῖς αὐτοῦ, id est, Parentes eius, quemadmodum paulo superius.

In comitatu.) ἐν συνοδίᾳ. Quod proprie sonat comites & socios eiusdem itineris.

Stupebant autem.) ἐξίσαντο, quod significat uehementem admirationem aut metum, ita ut quis non sit apud se: cui finitimum est illud quo mox utitur ἐξεπλάγησαν, quasi dicas, attoniti facti sunt.

Et ipsi non intellexerunt uerbum.) Hoc sanè loco ῥῆμα positum est pro sermone, siue dicto. Quid autem facient huic loco quidam qui sedulo magis quàm circumspecte beatæ uirgini ferè tantum tribuunt felicitatis, iam inde ab initio, quantum nunc possidet? Certe non obscure locutus est Christus, & tamen subijcit Euangelista, ab illis non fuisse intellectum, quod dixerat Iesus. Quin & illud annotandum, quàm non blande respondet parentibus puer obiurgatus, imò penè obiurgat obiurgantes. Neque enim hoc ueritus est dicere Ambrosius, sic enim ille scribit hunc in locum: Duæ sunt in Christo generationes, una est paterna, materna altera. Paterna diuinior, materna quæ in nostrum laborem usumq; descendit. Et ideo quæ supra naturam, supra ætatem, supra consuetudinem fiunt, non humanis assignanda uirtutibus, sed diuinis referenda sunt potestatibus. Alibi eum ad mysterium mater impellit, hic mater arguitur, quia adhuc quæ humana sunt exigat. Cæterum in his quæ sequuntur suspicor subesse mendum. Sed quum, inquit, hic duodecim describatur annorum, illic discipulos habere dicatur, uides matrem didicisse à filio, ut exigeret à ualidiore mysterium, quæ stupebat in iuniore miraculum. In libris enim emendatioribus ita legitur. Vides matrem didicisse à filio, ut exigeret à ualidiore miraculum, quæ stupebat in iuniore mysterium. Prius enim obstupuerat, quum reppérisset in medio doctorum. Ita Lucas ἰδόντες αὐτὸν ἐξεπλάγησαν. Hinc fiduciam concepit, ut in nuptijs flagitaret miraculum. Sed in priore loco, ad mysterium mater impellit, haud dubium est, quin legendum sit, ad ministerium, hoc est ad obsequium, legitur enim: Et subditus fuit illis: in iuniore stupebant mysterium, quia legitur, Et ipsi non intellexerūt uerbum: Mysteriū occultū est. Obsequium igitur filij pueri docuit matrem, ut in nuptijs à grandiore exigeret ministeriū. Adeo Christus suum negociū, quod totū è cœlo pendebat, purum esse uoluit ab humanis affectibus, nec hic ullam hominis autoritatē passus est admisceri: sic & Petrum admonentem ne iret Hierosolymā statim reiecit, Abi retro satana. Nunc humanis cupiditatibus geruntur omnia, quæ tamen cum primis cœlestia uideri uolumus. Tum inter docendum à matre & fratribus interpellatus parum blande respōdet, Quæ est mater mea? Similiter & in nuptijs compellatus de uino deficiente. Hoc quod arguit interpellantis est, quod non intellectus obtemperat, obsequij est, quæ res & illi cōueniebat ætati, & parentum infirmitati obsecundabat. Quidam metum parentum ad unū Ioseph retulerunt, similiter & obiurgationē filij, Quid est &c. Postremo & illud, Et ipsi nō intellexerunt uerbum

Maria quædam nesciuit

Christus nusquam legitur blandus fuisse matri

Ambrosij locus emēdatus

Euāgelico negocio non admiscendos affectus hūanos

uerbum, quasi nihil horum conuenerit in uirginem, quæ non tam sollicita fuerit de filio ne quid illi accidisset, quàm ne quid ipsi per negligentiam omisissent. Equidem ut fateor esse pium affectum istorum, qui uirgini sanctissimæ dotes quam perfectissimas tribuere gaudent, ita non nimium abest à periculo temeritatis præter autoritatem scripturarum definire quibus gradibus Christus matrem suam ad perfectam sui cognitionem euexerit.

Maria quidā plus satis tribuere uidētur

Et erat subditus illis.) ὑποτασσόμενος, subijciebatur, id est, obsecundabat. Nec enim statim minor est qui obsecundat. Sæpenumero pater obsecūdat filio, dominus seruo, non ex necessitate, sed ex humanitate. Durum est quod asseuerant quidam Christum etiam in euangelico negocio debuisse matri obedientiam, quum qui rempub. administrat non teneatur autoritate patris. Neque enim patris est episcopo præscribere, quomodo debeat administrare doctrinam euangelicam. Sed multo durius est, quod ijdem docent, beatam uirginem etiam nūc ut homini posse imperare Christo, & hoc esse quod canit ecclesia, Monstra te esse matrem, sumat per te precem &c. id est, præcipe filio tuo ut nos exaudiat. Hoc si uerum est, mater imploranda est potius quàm filius, nec omnis potestas tradita est Christo etiam iuxta naturam humanam, si tenetur matris imperio. Nec illa filio remisit adhuc ius maternum, quum pater filio tradiderit omnem potestatem in cœlo & in terra. Ius ciuile per emancipationem consuluit libertati filiorum, & Christus adhuc in potestate matris est. Iam illud qui conuenit, quod negant in contrahendo matrimonio liberos teneri potestate parentum, similiter nec in professione uitæ monasticæ, & uirgini matri fuisse ius præscribendi filio in negocio Euangelico? Filijs ideo præcipitur obedire parentibus, quod ætas imprudens eget alienis cōsilijs. Nec tamen parentibus arbitror perpetuum esse ius præscribendi filijs quæ uelint. Dominus non egebat maternis monitis, ad exemplum tamen præstitit summam obedientiam non tantum matri, sed etiam Ioseph, qui pater non erat. Durum mihi uerbum uidetur in Christo, debuit obedientiam, Qui debet, peccat nisi præstet. Clamare solent, hæc offendunt pias aures. At ista certe offendunt aures meas. Verum hæc πάρεργα missa faciamus.

Christus quomodo subditus matri

Christū etiam nunc esse sub imperio materno docent quidam

Et Iesus proficiebat &c.) Non me fugit, quibus rationibus explicent hunc locum interpretes, Christū profecisse, non quod illi quicquam accesserit à tempore quo conceptus est in utero matris, sed quod dotes suas, quibus erat cumulatissimus magis ac magis expromeret, exerceretque, idque tum apud homines, quorū saluti consulebat, tum apud deum, cuius gloriam illustrabat. Rursum sunt qui sic expediant, ut dicant Christo dotes easdem aliter cōtigisse, & quod prius afflatu tenebat, mox usu, studioque humano comparasse. [redacted]. Iam illud etiam excutiendum, cur ætatem mediam fecerit, inter sapientiam & gratiam, cum ætati ceu parti leuissimæ primus locus magis competere uideatur: nisi forte ætatis uocabulum hic omneis dotes complectitur, quas anni subolescentes solent aduehere. Rursum Gratia, anceps est, an sentiat eum profecisse dotibus diuinitus infusis, an gratiosiorem fuisse factum commendatione uirtutum in eo sese proferentiū. Cæterum quod hic uertit ætatem, eadem uox est Græce, quam Matthæi capite sexto transtulerat staturam, nimirum ἡλικίαν. Item huius ipsius Euangelistæ cap. xix. Quia statura pusillus erat.

Iesus quomodo dictus profecisse

Sapiētia, ætate & gratia anceps sermo

EX CAPITE TERTIO.

Herodes maior

PRocurante Pontio.) Interpres delectatus est uarietate, qui nunc uertat Procurante, quod modo uerterat præside ἡγεμονεύοντος, id est, Præsidem agente.

Tetrarcha autem.) Et hæc apud Græcos participia sunt absolute posita τετραρχοῦντος, id est, Tetrarcham agente. Erat Herodes maior, Antipatri Ascalonitæ, & matris Cypridis Arabicæ filius. Is alienigena fauore Octauij Augusti Cæsaris & Senatus accepit regnum Iudææ, per quem & sacerdotium prophanatum & in alienos translatum est iuxta prophetiam. Sub hoc natus est mundi redemptor, sub eodem fugit in Aegyptum. Is Herodes quum diu regnasset, perijt morbo pediculari, relictis quatuor filijs, Archelao, Herode iuniore, Philippo, & Lysania, quanquam de Lysania an fuerit filius Herodis quidam addubitant. Beda hunc enarrans locum, ait Lysaniam Herodem iuniorem & Philippũ fuisse filios Herodis sub quo natus est dominus. Id sequuta est Glossa ordinaria similiter & cathena aurea. Tametsi Lyranus adijcit id nullo graui autore proditum fuisse. Quod Beda scribit sensisse uidetur Theophylactus ita scribens in hunc locum. Tetrarchiam aũt Herodis Ascalonitæ filijs tenentibus &c. nulla nota distinguens Lysaniã ab Herode & Philippo. Iosephus libro Iudaicarũ antiquitatũ 14. ca. 21. meminit Lysaniæ qui Ptolemæo Mineę patri in regnum successerit, matre Alexandra Aristobuli filia. Hũc Petrus Comestor Iosephũ opinor, sequutus, ait sub Libano habitasse. Archelaus autẽ ob immanitatem decimo principatus sui anno relegatur Viennam Galliarum urbem. Romani uero quo frangerent potentiã regni, Tetrarchias inter fratres Herodis filios distribuerunt, sic ut Herodes quẽ arbitror Antipatrũ cognominatũ, administraret Galileã, Nam Iudæam Pontius Pilatus pręses administrabat, Philippus aũt Ituream & Trachonitidẽ, quas Hieronymus sic recẽset, quasi sit eadem regio duplici nomine, dicens Trachonitidis regio, siue Iturea, cuius Tetrarches fuit Philippus, in qua est Cęsarea Philippi, eadẽ dicta Paneas. Lysanias obtineret Abilenem, quę est inter Libanum & Antilibanũ, quam Ptolemęus Lysanion appellat. Hoc ex historicis attigisse satis ad hunc locum & hoc institutum arbitror.

In omnem regionem.) εἰς πᾶσαν τὴν περίχωρον τοῦ ἰορδάνου, In omnem regionem circa Iordanem, siue finitimam, aut circumiacentem Iordani.

Euangelista prophetiam non citat ad uerbum

Rectas facite semitas eius.) Et hic pro Dei nostri, quod est apud Hebræos, ac Septuaginta, mutauit eius, de quo admonuimus superius. Nisi quod Lucas longius prosecutus est Esaiæ testimoniũ, in quo consentit cum Hebraica ueritate simul & Septuaginta, Nam [redacted] habet Hebraica ueritas: Et uidebit omnis caro pariter quod os domini [redacted] & collis humiliabitur, [redacted] ria domini, & [redacted]

Praua pro distorta

Praua in directa.) τὰ σκολιὰ εἰς εὐθεῖαν, id est, [redacted] ã, ut subaudias uiam. [redacted] uit, quemadmo [redacted] periculo.

Dignos pœnitentia

Dignos pœnitentiæ.) ἀξίους τῆς μετανοίας. Potest accipi & ita, dignos pœnitentia. Nam dignus apud Græcos gignendi casum habet. Verum hoc admonuimus in Matthæo.

Ne cœperitis dicere.) Quod in Matthæo dictum est, μὴ δόξητε, hic dixit, μὴ ἄρξησθε. Græci hic addunt, ἐν ἑαυτοῖς. id est, In uobis ipsis, siue intra uos, hoc est in animo uestro.

Et filios Abrahæ.) Abrahæ Græcus datiuus casus est, τῷ ἀβραάμ, hoc est, ipsi Abrahæ.

Iam enim securis.) Græci addunt copulam, Et securis καὶ ἀξίνη, quæ sanè non est ociosa, significat enim præsens periculum, ni resipiscant.

Ad radicem arboris.) Arborum est & apud Græcos, & in uetustissimis nostris codicibus, τῶν δένδρων. Sentit enim de cunctis hominibus, atque ita legit Ambrosius.

Excidetur.) Exciditur & mittitur est Græcis, ἐκκόπτεται καὶ βάλλεται, quemadmodum & in Matthæo.

Det non habenti.) μεταδότω, id est, Communicet, siue impartiat. Neque enim iubet dari duas tunicas, sed è duabus unam. Nam id est, μεταδοῦναι.

Quàm quod constitutum est uobis faciatis.) Miror non esse animaduersum, nec à Laurentio, nec à quopiam alio, ne à Beda quidem, πράσσετε, hic uertendum fuisse non Faciatis, sed Exigatis: cum loquatur de publicanis, hoc est, publicorum uectigalium redemptoribus: quibus hic & hodie mos extorquere à plebecula, non quantum princeps iusserit, quod ipsum per se iniquum est, sed quantum omnino possint, utrunque enim significat πράττω. Vnde πράκτορες, exactores. Et aliquanto post semel atque iterum πράκτορας, uertit, Exactores, & capite decimonono, ἔπραξα, uertit Exegissem. Atque ita sanè legisse uidetur Ambrosius, huius loci sententiam reddens his uerbis: Singulis quoque generibus hominum, conueniens tribuit sanctus Ioannes Baptista responsum, unum omnibus, ita publicanis, ne ultra præscriptum exigant, militibus ne calumniam faciant, ne prædam requirãt. Consimiliter Augustinus sermone de uerbis domini ex Matthæo decimonono, legit & interpretatur: Nihil amplius exigatis, quàm quod constitutum est uobis. Theophylactus etiam exponit Græcam uocem alia Græca εἰσπράσσειν τοῦτ' ἔστιν ἀπαιτεῖν, id est, exigere, hoc est poscere, nam utroque modo dicitur, πράττειν & εἰσπράττειν. *πράττειν exigere*

Calumniam faciatis.) συκοφαντήσετε. συκοφαντεῖν apud Grecos non uno sumitur modo, uerum plerunque συκοφαντεῖν est falso deferre, & crimen data opera impingere, quo nonnihil emolumenti extorqueatur à reo. Duo igitur uult abesse à militibus, uim qua prouinciales opprimebant, & calumniam, qua deferebant illos apud suos præsides, quo sine ui, sed non minus perniciose spoliarent. Interdum spoliant homines naues aut uicos, ac post confingũt illos fauisse hosti, aliud ue quippiam peccasse. Audiui ducem quendam ita suos admonentem, prędarētur quicquid possint, siue essent inimicorum bona siue amicorum, ut enim res pessime caderet, cogerentur ad restituendum, sed interim aliquam prædæ por- *Bellũ quidam approbãt ex euangelio, an rectè*

[redacted]

[redacted]

dunt, Philo testatur Israelitico functos imperio. Recensentur autem his insigniti cognomentis, Ianeus secūdus, Hircanus, Ioseph iunior, Arses, Matthatia, Siloa, Amos, Shyrach, Nahum, Maslot, Hesli, Aglai, Nagid, Artaxat, Maath, Aser, Elih, Matthathias, Semei, Abner, Ioseph primus, Iudas primus, Hircanus, Iana, Ianeus primus.

Præterea Zorobabel Idem dictus Barrachias, duos habuit filios, unum Resa nomine, cognomine Misciollam, quemadmodū legis in Neemia. Huius propaginē Lucas narrat, alterum Abiud, cognomento Anania. Cuius stirpem Matthæus prosequitur. Ex horum stirpe descendunt, & qui apud Lucam, & qui apud Matthæū deinceps referuntur. Ad hęc Salathiel, rectius, ni fallor, dicendus שְׁאַלְתִּאֵל Shealthiel, si modo uocē Hebraicam reddere uolumus, idem alio nomine dictus Mezebeel, et Zorobabel, tam apud Lucam quàm apud Matthæum recensentur: ut coniectare liceat hos ex Nathan ortos. Iam & Neri idem est, qui apud Matthæum dicitur Iechonias, Id cognominis illi tributū est à populo, posteaquā ereptus è carcere, in precio habitus est apud Euilmerodach, quod lucerna Dauidici generis, quæ uidebatur extinguenda, redaccensa sit in hoc. Is igitur tum genuit Salathiel.

Multorum nominum reges

Proinde frustra Iulianus calumniam struit Euangelistis, quasi duos patres uni tribuant filio, cum idem sit Neri & Iechonias, quemadmodum cæteri quoque reges, qui hunc præcesserunt πολυώνυμοι fuerunt, usque ad Ioas, qui est Simeon apud Lucam, haud ille quidem è stirpe Solomonis, quæ iam interciderat in Ochozia, sed ex Nathan, cuius posteritas ius habebat hactenus in regnum succedendi. Cæterū quod parum respondeat numerus eorum, qui apud Lucam referūtur, & qui apud Matthæum, haud ita mirum uidebitur, si quis perpenderit, primum quod & Hieronymus indicauit, & ante hunc Origenes, nōnullos in genealogiæ serie fuisse prętermissos, idque data opera, quemadmodum annotauimus in Matthæum. Quandoquidē nec Ioas usquam recensetur. Quos si cæteris adieceris, comperies & numerum consentire. Præterea Iechonias idem est cum eo, qui dictus est Neri. Huius pater Ioachim prætermissus apud Matthæum, idem est cum Melchi, ante quem regnauit mensibus tribus Ioachaz, quem ne ipsum quidem cōmemorauit Matthæus. Et haud scio an huic respondeat Addi. Rursus Iosias, Amon, Manasses, Ezechias, & Achas, cognomentis designātur hisce, Cosam, Elmodam, Er, Ieso, Eliezer, quorum sanè cognominum & Philo meminit. Deinde Ioathan, Asarias, Amasias, Ioas adnominati sunt his nominib. quæ sunt apud Lucam, Ioram, Matha, Leui, Simeon, quorum Matthęus omnino non meminit. Quin & Simeon, qui est apud Lucam, trinominis fuit, idem dictus Simeon, Heli, et Ioas. Hic primus ortus est ex posteritatis Dauidicę instauratoribus, quos Hebręi אֲחֵשָׁרִים Achesarim uocant, ceu regni adiutores, cum iam in Ochozia posteritas Solomonis defecisset: nec hæc modo, uerumetiam ipsa familia Achesarim, nimirum omnibus ab Athalia interremptis, hoc solo superstite, quod hunc Iosaba Ochoziæ soror seruasset, etiamnum in cunis agentem. Neque enim erat is Ioas filius Ochoziæ natura, sed successione duntaxat, iuxta ius Achesarim. Licet libro Regū quarto, capite undecimo, uocetur Ochoziæ filius. Philo tamen aperte pronūciat, hunc natura filium non fuisse, sed ut modo dictum est, iure successionis. Proinde ab hoc reliqua posteritas omnis ad Nathan pertinet, ut unde duxerit genus, licet in sorte collocetur Solomonis. Quod si stirps regia defecit in Sedechia, sicut apparet ex quarto regum, capite ultimo, & Hieremiæ cap. xxij. non protinus consequitur antea non defecisse. Porrò Nathan hic de quo cœperamus in initio dicere, filius fuit Dauid, frater Solomonis ex Bethsabeæ, quemadmodū legis Paralipomenon libro primo, capite tertio. Is ut dixi, nec erat propheta, nec adoptatus à Dauid in ius filiorum, uerum huius posteritatem ius regni manebat, idque ex edicto Dauid, si quando Solomonis stirps intercidisset, id quod Annio citāte docet Philo. Idem propemodum colligere licet ex libro Regum tertio, capite quarto: Nempe quod Nathan Achisar institutus fuerit, hoc est, regiæ stirpis instaurator. Sic enim & illic appellatur filius Nathan, quem אֲחֵשָׁר Lucas uocat Nathan. Huius partes erant, uniuersam familiam regiam moderari: & ob id ius dicebantur Hebræis מֻתָּתִים id est, Donati ad succedendū, & אֲחֵשָׁרִים hoc est, fratres principum, quia in pari honore cum regū filijs habebātur. Ad hos pertinebat tribus Beniamin, cum ad posteritatem Solomonis, sola domus Iuda pertineret. Hęc pauca è multis carptim delibauimus, ne nihil lucis præberemus auidis eadem exactius inquirendi, præsertim cum ad histo

πολυώνυμοι

Ioas non erat filius Ochoziæ naturæ iuxta Philonem

ad historiæ fidem faciant. Neque rursum probarim in huiusmodi quæstionibus uel anxie distorqueri, uel cõtentiose digladiari: in quibus haud multo plus fructus esse uideo, quàm illa nobili pugna Theologorum de conceptione deiparę uirginis: Et Paulus non uno in loco monet, pijs hominibus huiusmodi Genealogias, & nunquam finiendas quęstiones esse uitandas, quod non solum nihil conducant ad pietatem, uerumetiam pariant lites & contentiones, pestem Christianæ concordiæ.

In genealogijs nõ anxie digladiandũ

EX CAPITE QVARTO.

Gressus est à Iordane.) Regressus legendum est, ὑπέστρεψεν, reuertit, siue reuersus est. Certe regressus constanter habent uetusti codices.

Egressus pro regressus

Et agebatur.) καὶ ἤγετο, id est, Ductus est, siue actus, cum alibi dicatur expulsus à spiritu.

In deserto.) εἰς τὴν ἔρημον, id est, In desertum accusandi casu.

Diebus quadraginta.) ἡμέρας τεσσαράκοντα πειραζόμενος, id est, Et quadraginta dies tentatus est. Nam quadraginta dies ita positum est, ut possit uel ad superiora, uel ad sequentia accõmodari, uerum mollius est, ut ad inferiora pertineat: non quod toto hoc tempore tentatus sit à diabolo, sed quod aliqua parte huius temporis. Certe Origenes, aut quisquis fuit alius, homilia uigesimanona, ita legit ut sentiat eum quadraginta diebus tentatũ. Nec abhorret ab hac sentẽtia quod scribit Marcus capite primo. Et statim spiritus expulit eum in desertum, & erat in deserto quadraginta diebus, & quadraginta noctibus, & tentabatur à satana. Sed magis etiam facit ad hunc sensum sermo græcus, qui habet πειραζόμενος. Matthæus capite quarto sic narrat, quasi post quadragesimũ, aut quadragesimo demũ die tentatus sit, quanquam fieri potest, ut & alijs diebus fuerit tentatus, alijs rationibus.

Tentatus quadraginta dies

Viuit homo.) Græcis est ζήσεται, id est, Victurus est, siue uiuet, uerbum futuri temporis. Consentientibus uetustis Latinorũ exemplaribus, nominatim codice Corsendoncensi. In Constantiensi rasor mutarat e in i.

In momento temporis.) ἐν στιγμῇ χρόνου, id est, In puncto temporis, qua Græci prouerbiali figura breuissimum tempus indicant. Sumptum est à puncto mathematico.

Et cui uolo.) καὶ ᾧ ἐὰν θέλω, id est, Cuicunque uolo, siue uelim.

Si procidens adoraueris.) σὺ οὖν ἐὰν προσκυνήσῃς ἐνώπιόν μου, id est, Tu igitur si adoraueris coram me. Atque ita sanè legitur in uetustis Latinę linguæ codicibus, nominatim in Corsendoncẽsi, & item aureo, Constantiẽsi, ac meo uetustæ typographiæ, sed refragante Paulino. Proinde quisquis addidit Procidens, rem fecit explanatiorẽ. Est enim προσκυνεῖν adorare, sed gestu corporis, uerbum uel à moto galero dictum Græcis, uel ab osculando.

προσκυνεῖν unde dictum

Scriptum est.) Hic Græci codices addunt, ὕπαγε ὀπίσω μου σατανᾶ, id est, Vade post me Satana. Sic enim erat in Matthæo, sed in Petrum dictum, diabolus tantum audiuit ὕπαγε. Verum apparet huc asscriptum ex eo loco: quo studio mira deprauatio irrepsit in sacros libros, quando nec apud Ambrosium quicquam huiusmodi legitur, nec apud Origenem, cuius titulo habemus homilias in hunc euangelistam. Imò cum is annotarit ὀπίσω μου, non addi, quum iubetur abire diabolus. Apud Theophylactum tamẽ additur ὕπαγε ὀπίσω μου σατανᾶ: contra Origenis annotationem: & Theophylacto consentiebat æditio Hispanica. In Latinis codicibus nihil horum uerborum est.

Post me additur apud Lucam

Seruies.) λατρεύσεις, Quod plerunque ad diuinũ cultum pertinet, unde & latria dicta est.

Mandauit de te.) ἐντελεῖ, id est, Mandabit futuri tẽporis, ut indicatũ est à nobis & alibi.

Ne forte.) μήποτε, id est, Nequando, siue ne. Quorsum autem erat opus forte?

Per uniuersam regionem.) καθ᾽ ὅλης τῆς περιχώρου, id est, Per totam finitimam regionem, siue, Per omnem undique regionem.

Et magnificabatur.) δοξαζόμενος, id est, Glorificabatur. Non satis uideo, cur hic Laurentium offendere debuerit coniunctio. Mauult enim ille, Docebat in synagogis eorum omnibus eum glorificantibus.

In die sabbati.) σαββάτων, id est, Sabbatorum.

Et reuoluit librum.) καὶ ἀναπτύξας τὸ βιβλίον. Quod ego maluissem uertere, Et explicito libro, nam ipse mox uertit, cum plicuisset librum, καὶ πτύξας τὸ βιβλίον.

Spiritus domini super me.) Locus est apud Esaiam capite sexagesimoprimo. Quan-

Lucas sequitur Septuaginta

quàm hoc sanè loco citatio Lucæ magis consentit cum æditione Septuaginta, quàm cum Hebraicis uoluminibus, etiamsi dissonat ab utrisque. Siquidem Hebræa uertit ad hunc modum Hieronymus. Spiritus domini dei super me, eo quod unxit me dominus. Ad annunciandum mansuetis misit me, ut mederer contritis corde, & prędicarem captiuis indulgentiam, & clausis apertionem, & annunciarem annum placabilem domino. Porrò iuxta Septuaginta legimus ad hunc modum, πνεῦμα κυρίου ἐπ' ἐμέ. οὗ εἵνεκεν ἔχρισέ με, εὐαγγελίσασθαι πτωχοῖς ἀπέσταλκέ με, ἰάσασθαι τοὺς συντετριμμένους τὴν καρδίαν, κηρύξαι αἰχμαλώτοις ἄφεσιν, καὶ τυφλοῖς ἀνάβλεψιν, καλέσαι ἐνιαυτὸν κυρίου δεκτόν, id est, Spiritus domini super me, propter quod unxit me, Euangelizare pauperibus misit me, sanare contritos corde, prædicare captiuis remissionem, & cæcis ut uideant, uocare annum acceptabilem domino.

Eo quod unxit me.) οὗ εἵνεκεν ἔχρισέ με, id est, Propter quod unxit me. Atque ita legitur in antiquissimis Latinis exemplaribus, sed Græcis ad uerbum redditis, magis quàm eleganter.

Et cæcis uisum.) καὶ τυφλοῖς ἀνάβλεψιν. Quod magis sonat redditum ...um, quàm uisum, quasi dicas, reuidentiam.

Additum aliquid apud nos

Et diem retributionis.) Hæc uerba nō adduntur in Græcis uoluminibus, nec adduntur ab Hieronymo, qui citat hunc locum è Luca, edisserens Esaiam prophetam. Quemadmodum nec illud congruit, Dimittere confractos in remissionem.

Deest in nostris

Impleta est scriptura.) Hæc, addendum est, & ita legitur in emendatioribus libris, Impleta est hæc scriptura.

Vtique dicetis.) πάντως ἐρεῖτε, id est, Omnino dicetis, Est enim aduerbium confirmandi.

Quanta pro quæcunque

Quanta audiuimus.) ὅσα, id est, Quæ, siue quæcunque. Atque ita legit autor homiliarum in Lucam, quas Origenis titulo legit uulgus.

In ueritate dico uobis.) Græci addunt coniunctionem non ociosam ἐπ' ἀληθείας δὲ λέγω ὑμῖν, Sed in ueritate dico uobis. Aduersatur enim hæc pars superiori quæ de cōtemptu meminit. Atque ita concinnandus ordo, Contemnitis me, quod præsto sim, uerum non omnibus datum est habere talem, qualis ego sum.

Potestas pro autoritate

Quia in potestate erat sermo ipsius.) Nemo nescit quid sit esse in potestate. Atqui hic iuxta proprietatem Hebræi sermonis, sentit sermonem Iesu cum autoritate & potestate fuisse coniunctum. Ita aliâs, In uirtute ueniet, dictum est, pro, cum uirtute ueniet.

Sine.) ἔα. Quod tamen aliquoties est aduerbiū exclamantis: De figura sermonis, Quid tibi & mihi, iam dictum est, non semel.

Scio te quis sis.) οἶδά σε τίς εἶ, ὁ ἅγιος τοῦ θεοῦ, id est, Noui te quis es, nempe sanctus ille dei.

Et factus est pauor.) θάμβος, Quod sæpe uertit stupor. Est autem plus quiddam quàm timor aut admiratio. Nam hoc loco magis uidetur admirantium esse, quàm timentium.

ἦχος pro rumore

Diuulgabatur fama.) ἐξεπορεύετο ἦχος αὐτοῦ. Nomen est à uerbo ἠχεῖν, quod est, resonare, unde & echo dicta est, quæ uocem acceptam reddit, quod fama tinniat, & pro una uoce plurimas reddat. Ab eodem composita est uox catechumenus.

Febribus pro febri

Magnis febribus.) πυρετῷ μεγάλῳ, id est, Febre magna. Dices lector quid refert, magnis febribus legas, an magna febri. Ne quis hic sine causa philosophetur tractans sensum allegoricum, quomodo multæ febres teneant eandem mulierem. Nec est, Tenebatur, sed συνεχομένη, quod aliâs uertit coartari. Attamen interpres Latine reddidit sensum.

Et stans super illam.) καὶ ἐπιστὰς ἐπάνω αὐτῆς, Interpretis sermo perinde sonat quasi Iesus pede calcauerit mulierem. hoc an uerum sit nescio: probabilius uidetur astitisse & inflexo corpore incubuisse in illam, uelut appellantem dormientem.

Imperauit deprauatū pro increpauit

Imperauit febri.) ἐπετίμησε, id est, Increpauit. forte scriptum erat Increpauit febri, more Græcorum. Et offensus quispiam nouitate constructionis, mutauit Increpauit in Imperauit: id quod & aliâs factum deprehendimus, et suo commonstrabimus loco. Porrò quod sequitur, Et dimisit illā, maluissem reddi, Eaque reliquit illam, ne Christus uideatur reliquisse mulierem. Vt ne addam,

Et surgens ministrabat illis.) Parum commode redditum, cum dicendum fuerit Erecta ministrauit illis, siue surrexit ac ministrauit illis.

Cum autem sol occidisset.) δύνοντος δὲ, id est, cum occideret, siue, occidente uero sole. Consentaneum est autem eos magis accelerasse quod nox immineret.

Quia

Quia sciebant.) ὅτι ᾔδεισαν τὸν χριστὸν αὐτὸν εἶναι. Et hic sensus esse potest, quod scirent se, siue ipsum Christum esse. Vt intelligamus eos uetitos dicere, quod nossent eum. Sunt enim qui putent hoc mysterium non liquido fuisse cognitum dæmonibus ante mortem Christi.

Quia & alijs ciuitatibus.) Hic coniunctionem redundare notauit & Hugo Cardinalis scribens esse pleonasmum ex idiomate sermonis Hebraici.

EX CAPITE QVINTO.

IRRVERENT in eum.) ἐν τῷ τὸν ὄχλον ἐπικεῖσθαι αὐτῷ, id est, Cum turba irrueret illi, siue urgeret eum.

Præceptor.) ἐπιστάτα. Non est, διδάσκαλε, neque καθηγητὰ, sed tertium quoddam, quod sonat, quasi præfectum.

Venirent & adiuuarent eos.) Se dicendum erat, non eos, & in altera naui potius quam alia.

Ita ut penè mergerentur.) Penè non additur, nec in Græcis, nec in uetustis exemplaribus, nominatim in aureo. Verum lector aliquis, nolens illic perire apostolos, addidit penè. Distinctio

In captura piscium.) Hæc pars non est referenda ad uerbum, erant, sed ad uerbum, Pauor habebat, ut intelligas eos stupefactos ob tantum piscium captum.

Ex hoc iam.) ἀπὸ τοῦ νῦν, id est, Posthac.

Eris capiens.) ζωγρῶν. Est autem ζωγρεῖν proprie capere uiuum, quemadmodum fit in bello, dictione composita ex ζῶ, uiuo, & ἀγρεύω, uenor, siue uenatu capio. Nunc qui Turcas inuadunt, ut illos iugulent, ac spolient, mortuos capere malunt, quam uiuos. Imò pecunias Turcarum uenamur potius quam turcas ipsos. Capere ζωγρεῖν

Volo mundare.) Mundare passiuum est, & imperatiui modi, καθαρίσθητι.

Sed uade, ostende.) Hic nonnihil addendum erat, nempe, inquit, Sed uade, inquit, ostende te sacerdoti. Quod ne quis putet illum religione non fecisse, fecit idem in Actis apostolicis, Quam audistis, inquit, per os meum. Addit aliquid de suo interpres

Et ipse sedebat docens.) Ad eum quidem modum habent Græca. Verum Lucas aliquoties adhibet eam coniunctionem καὶ, ut planè uideatur superesse. καὶ apud Lucā sic aliquoties additur ut uideatur super esse

Quid cogitatis mala.) Mala superest, nec additur apud Græcos, nec in emendatioribus Latinis. Iesus enim ciuiliter sic taxat illorū impias cogitationes, ut non prodat tamen apud populum, quod essent impiæ.

Magnificans deum.) δοξάζων τὸν θεὸν, id est, Glorificans. Ac mox,

Et magnificabant deum.) καὶ ἐδόξαζον.

Quia uidimus mirabilia.) παράδοξα. Quod aliquando uertunt, noua, aut incredibilia.

Nomine Leui.) Lucas inflexit λευὶν uelut à nominatiuo Leuis.

Conuiuium magnum.) δοχὴν μεγάλην, id est, ut ad uerbum reddam, Acceptionem magnam, inde dictum, quod accipiantur inuitati, Vnde & splendide acceptos dicimus, qui lauto conuiuio pasti sint. Athenæus libro Dipnosophistarum quinto, splendida conuiuia ὑποδοχὰς uocat. Ac rursum libro octauo splendidum epulum δοχὴν appellat. Hoc admonendum duximus, ne quis de nomine cauilletur, ut sunt nonnulli in his anxij. Conuiuium δοχὴ

Non potestis filios sponsi.) νυμφῶνος, id est, Filios thalami, sed propriè in quo spōsus & sponsa uersantur, ut & ante commonstrauimus.

Commissurā à uestimento.) Rursus est ἐπίβλημα ἐπιβάλλει, id est, Immissuram immittit.

Vetus melius est.) Græce est, χρηστότερον, Quod magis sonat suauius, aut blandius. Sic enim uertit Iugum meum suaue est, χρηστὸν. Siquidem ut poma ita & uina per se austera mitescunt uetustate, ita leuiora nobis uidentur, quibus assueuimus. Melius pro suauius

EX CAPITE SEXTO.

IN sabbato secundoprimo.) δευτεροπρώτῳ. Annotauit Ambrosius noue positum à Luca, secundoprimum sabbatum potius quam primosecundum, cum magis debuerit præferri quod natura prius est. Verum nihil explicat præter allegoriam, dicens hac dictione significari sabbatum Euangelicum quod est spirituale. Id & secundum dicitur & primum, secundum quia successit legis carnali sabbato, primum quia prælatum ei sabbato cui successit, quemadmodū secundus Adam prælatus est priori Adam. Hunc sequutus Beda similia fermè congerit. Diuus Hieronymus in epistola ad Rusticum monachum, narrat se, cum uersaretur apud Nazianzenum, δευτερόπρωτον

hanc

hanc illi propoſuiſſe quæſtionem, quid ſibi uellet apud Lucam ſabbatum δευτερόπρωτον. At illum, cum, opinor, non haberet in promptu quod reſponderet, eluſiſſe ioco, Docebo te, inquit, apud populum, ubi acclamantibus, & applaudentibus cunctis uelis nolis coge-ris nobis aſſentiri. Lyranus ſalebram hanc fortiter tranſilit. Hugo Carrenſis addit ſecundo primum ſabbatum dici, quod à præcedenti proximum ſit. Atqui iuxta hanc rationem om-nia ſabbata δευτερόπρωτα erunt, excepto eo quod fuit omnium primum. Admonet idem nimirum homo diligens, ſecundo primo duas eſſe dictiones, ne quis uel imprudens bene poſſet errare: ut quemadmodum apud Græcos è duabus unica compoſita eſt dictio, iti-dem apud Latinos unam faceret, & ita diceret ſecundoprimo, quemadmodum Plautus dixit Tragicocomœdiam, & nos dicimus Gallogræciam. Equidem ſuper hac re nihil ad huc apud autores comperi, quod ſatis faciat. Cæterum quod Theophylactus Græcus in terpres, etiamſi recentior, in hunc prodidit locum hic aſſcribam, & quidem ipſius uerbis, οἱ ἰουδαῖοι πᾶσαν ἑορτὴν σάββατον ὠνόμαζον, ἀνάπαυσις γὰρ τὸ σάββατον. πολλάκις οὖν ἀπήντα ἡ ἑορτὴ ἐν τῇ παρασκευῇ. καὶ ἐκάλουν τὴν παρασκευὴν σάββατον, διὰ τὴν ἑορτήν. εἶτα τὸ κυρίως σάββατον ὠνόμαζον δευτερόπρωτον, ὡς δεύτερον ὂν προηγησαμένης ἄλλης ἑορτῆς, καὶ σαββάτου. Quæ qui-dem ut non grauatus ſum aſſcribere in eorum gratiam qui diffidunt, ita non pigebit inter-pretari Latine, propter eos, qui Græce neſciunt: Iudæi, inquit, omne feſtum ſabbatum uo-cabant. Nam ſabbatum requiem ſonat. Sæpenumero igitur incidebat feſtum in paraſce-uen, & uocabant paraſceuen ſabbatum propter feſtum. Itaque quod proprie ſabbatum erat nominabant ſecundoprimum, quod ſecundum eſſet ab ab altero feſto & ſabbato quod præceſſerat. Hactenus Theophylactus. Chryſoſtomus homilia in Matthæum quadrage-ſima, indicat hoc eſſe ſabbatum, cuius meminit ille capite duodecimo: addens ſecundopri-mum uocari, quando quies atque ocium duplex erat, tam ſabbati domini, quam ſolennitatis al-terius ſuccedentis. Miſerabile uero dictu, quam hoc loco ſeſe torqueat Petrus Comeſtor, ex-plicare conans quid ſit primoſecundum, uertens ſeſe in omnia; ac ne ſic quidem elabens. Nec multo minus Carrenſis. Simplicius erat dicere neſcio. Nec libet excutere quid hic di-uinet Iſidorus aut alius huic ſimilis. Hęc rectius explicaret Iudęus, ſi quid tamē illi poſſunt adferre quod ad rem pertineat. Nuper quidā monachus & idem Theologiæ profeſſor, in conuiuio rogatus ab erudito quopiam, ſed tamen aliud ſtudiorum genus profeſſo, quid ſi-bi uellet apud Lucam ſabbatum ſecundoprimum, negauit quicquam tale reperiri uſquam in euangelijs, quæ alioqui probe teneret. Cumque alter aſſeueraret apud Lucam eſſe, ibi pro-uocat uir fortiſſimus ad certaminis periculum: Hanc, inquit, cappam meam depono, ſi quid tale ſcripſit uſquam Lucas.

Secundo primũ ſabbatum

Petrus Comeſtor

Interrogo uos.) ἐπερωτήσω, id eſt, Interrogabo.

Si licet ſabbatis.) τί ἔξεστι, id eſt, Quid liceat, ſiue utrum liceat, quandoquidem de duobus interrogat, Interpres pro τί legiſſe uidetur εἰ.

Reſtituta eſt manus eius.) Exemplar Græcum addit ὑγιὴς ὡς ἡ ἄλλη, id eſt, Sana quem-admodum altera. Verum haud ſcio an aliunde huc aſſcriptum.

Repleti ſunt inſipientia.) ἀνοίας, id eſt, Dementia.

Simonem quem cognominauit.) ὃν καὶ ὠνόμασε πέτρον, id eſt, Quem & nominauit Pe-trum, ſiue quem eundem, ut binominem intelligas, quanque aliâs cognomen appellat.

Iacobum Alphæi.) Subaudi filium. quanquam interpres addere debuit, quod in arti-culo Græco ſubauditur.

Et maritima & Tyro.) καὶ τῆς παραλίου τύρου, id eſt, Et maritima Tyro, citra coniunctionem. Siquidem olim Tyrus inſula fuit, poſt facta peninſula, per Alexandrum magnum regali-ter inſanientem. Poteſt tamen accipi maritima ſubſtantiue, ut ſubaudias regione, quem-admodum ante dixit montanam Iudææ. In Conſtantienſi codice, raſura mutarat locum, uidebatur fuiſſe ſcriptum maritimis & Tyri & Sidonis, Nam utraque ciuitas emporium eſt ad littus maris.

Regaliter inſanire

Et Sidonis.) Mirum cur hic reliquerit Græcum genitiuum, niſi, ut dixi, putauit utrunque relinquendum fuiſſe, ut ſubaudias regione, ad hunc modum, A maritima parte Tyri & Sidonis, hoc eſt, ab extrema parte, qua ſpectat ad mare. Aut à maritima parte Iudææ, nem-pe Tyro & Sidone.

Beati

Beati pauperes.) Hic aperit cœlestis ille doctor arcanā illam suam philosophiam, quam ut traderet suis, è cœlo descenderat in terras: & hanc Christianorum uulgus libenter antiquari sinimus, ac uelut obsolescere, & alias nugas agimus, cum hæc in primis sint inculcanda animis omnium. Quod si fieret, non ita passim omnes pro rebus friuolis, pro pecuniola, pro uanissimis imperij titulis, pro quauis iniuriola digladiaremur. Hæc demum sunt, quæ uere reddunt Christianos, [redacted]

Philosophia Christi

Exprobrauerint.) ὀνειδίσωσι, id est, Probris affecerint.

Væ cum benedixerint uobis omnes homines, aut ut in uetustis legitur, quum bene uobis dixerint. Secundum hæc enim faciebant prophetis patres eorum.) Græci legunt non prophetis, sed ψευδοπροφήταις, id est, Falso prophetis, consentientibus & Latinorum codicibus emendatioribus nonnullis, sed reclamāte Paulino. In Corsendoncensi, pseudo ascriptum erat, manu recentiore, quemadmodum et in Constantiensi. Vnde mihi suboritur suspicio utriusq; linguæ exemplaria uariasse. Et haud scio an germana lectio sit prophetis. Cæterum quoniam sententia prima specie uidetur durior, opinor offensum eruditulum quempiam, mutasse scripturā. Meo iudicio probe quadrat, ut hic quoq; legamus prophetis, illic eijciebant prophetas, quod uera loquerentur, hic ita faciebant prophetis, quod ab eis assentationem exigebant, potius quàm ueritatē. Quod si cui magis placet diuersa lectio nō admodum repugnarim. Superius enim totidem uerbis de prophetis locutus est. At hic de adulatoribus prophetis. Illic faciebant, significabat affligebant: hic faciebant, significat præbebant sese, & demulcebantur illorum assentatione. Ex Ambrosio colligi non potest quid legerit. Certe Beda legit & interpretaī prophetis, Ireneus pseudoprophetis. Theophylactus prophetis legit, sed in enarrando non attingit hanc dictionem.

Varia lectio

Et qui te percusserit.) Subito mutatus numerus, facit ad inculcādum præceptum, quod unusquisq; sic audire debeat, quasi sibi uni dicatur. Ac paulo post redit ad numerum multitudinis, & pro ut uultis ut faciant.

Aufert tibi uestimentum.) ἱμάτιον, id est, Pallium, hoc est, summam uestem. Nam tunica infra pallium est. Vnde Plautinum illud, Tunica pallio propior est.

Et si benefeceritis ijs, qui uos diligunt.) καὶ ἐὰν ἀγαθοποιῆτε τοὺς ἀγαθοποιοῦντας, id est, Et si benefeceritis benefacientibus, consentiunt & Latinorum uetusti codices. Interpres legisse uidetur τοὺς ἀγαπῶντας.

Siquidem & peccatores hoc faciunt.) τὸ αὐτὸ ποιοῦσιν, id est, Idem faciunt.

Peccatores peccatoribus fœnerantur.) δανείζουσιν, id est, Mutuum dant. Nam est idem uerbum quod superius ita transtulit. Cæterum interpres intelligens fœnerari uitio datum, non ausus est uti eo uerbo, de probis uerba faciens. illic igitur dixit mutuum dare, hic fœ[redacted] Nam & qui ci[redacted] Agit enim non de quæstu fœneratorum, [redacted] ria officia, utpote cōmunia cum Ethnicis ac malis, [redacted] Christianorum, ut sit in quo cæteros antecellant. Verum eò redierunt mores, ut si titulum, si ceremonias subduxeris, hac nota uix possis Christianum ab Ethnico dignoscere. De uulgo Christianorum loquor, non de omnibus.

Fœnerare δανείζειν

Verum tamen.) πλὴν, id est, Imò.

Nihil inde sperantes.) μηδὲν ἀπελπίζοντες. Græcis composita dictio est, ἀπελπίζειν, ex re quapiam sperare. Sētit enim opinor de fœnore, quod ex mutuo redit. Nam in hunc sensum interpretantur ueteres.

Inde sperātes ἀπελπίζοντες

Qua ipse benignus est.) χρηστός, quod sæpenumero uertit bonus. Sonat autem commodum & humanum, ac facilem ad gratificandum, id quod propemodum declarat & benignus, qua de re complusculis locis, & dictum est, & dicetur.

Dimittite & dimittetur uobis.) Latinius erat, remittite & remittetur. Credi uix possit, quantas tragœdias excitarint apud indoctam plebeculam, sycophantæ quidam, cuculla

Dimittite pro remittite

personati

personati, quod in oratione dominica, maluerim, Remitte nobis debita nostra, sicut et nos remittimus, quasi sit atrox contumelia facta Christo, si quis malit dicere remitte ꝗ dimitte. Atqui diuus Augustinus libro quinquaginta homiliarum, homilia uigesima nona, adducens hunc locum, legit, Remittite, & remittetur: quur non æque clamant in illum?

πεπιεσμένον de mensura
σεσαλευμένον

Confertam & coagitatam.) πεπιεσμένον. Quod sonat pressam. Id enim fit in aridis, quo plus [redacted] Concussam. Nam & hoc pacto fit, ut plus capiat uas quo metimur. Gaudet enim Christus harum [redacted] quæ sensibus omnium notissimæ sunt.

Et supereffluentem.) ὑπερεκχυνόμενον. Satis expressit interpres Græcam uocem inde dictam, quod superne effundatur, id quod mensura non capit.

Sicut magister eius quomodo accipiendū

Si sit sicut magister eius.) Græca secus habent, nempe ad hunc modum κατηρτισμένος δὲ πᾶς ἔσται ὡς ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ, id est, perfectus autem omnis erit sicut magister ipsius. non enim uetat Christus ne sit perfectus discipulus, at non uult, ut discipulus usurpet sibi, quæ præceptor non usurpauerit, ac præire conetur: sed ita perfectus erit, si per omnia imitetur suum præceptorem. Et in hanc sententiam legit, & interpretatur Theophylactus. Itaꝗ citat Irenæus circa finem operis sui. Christus non usurpauit opes & honores huius mundi, hæc si affectet Christi uicarius, uidetur plus quiddam usurpare sibi, ꝗ usurparit Christus.

Trabem autem quæ in oculo tuo.) ἐν τῷ ἰδίῳ ὀφθαλμῷ, id est, In tuo ipsius oculo, siue in proprio oculo. Qui fodit in altum.) Sensum recte uertit. cæterum Græce est ὃς ἔσκαψε καὶ ἐβάθυνε, hoc est, ut ad uerbum reddam, Fodit & profundauit.

Aedificanti domum suam.) οἰκοδομήσαντι, id est, Qui ædificauit domum suam, præteriti temporis. Nec est supra petram, quod Græci dicunt ἄνω πέτρας, sed ἐπὶ πέτραν, id est, Supra petra, siue in petra.

EX CAPITE SEPTIMO.

παῖς pro famulo

CENTVRIONIS autem.) Ex hoc loco constat, quem Matthæus παῖδα uocat non filium fuisse, sed famulum. δοῦλος enim nihil aliud ꝗ seruum, aut famulum significat. Et quod hic uertit,

Erat moriturus.) ἔμελλε τελευτᾶν uertere poterat, Agebat animā, aut erat in periculo mortis, aut certe incipiebat mori. Sic enim uertit aliquoties. Deinde

Preciosus noue pro charus

Qui erat illi preciosus.) Noue dixit. Charus enim tum ad rem, tum ad hominem pertinet. Preciosus non nisi ad rem, nisi per metaphoram. Proinde ἔντιμος uertendū erat Charus, aut in precio habitus.

Solicite.) σπουδαίως, Diligenter, siue ut magis ad uerbum studiose, ac sedulo. Et quia coniunctio erat omittenda. Annotandum autem ꝗ Iudaica cōmendatio, quam non sine causa recensuit Lucas: Amat, inquiunt, gentem nostram, & synagogam nostram ipse ædificauit nobis. [redacted]. Quasi quod illi [redacted]

Pharisæi captatores

Nec in Israel tantam fidem inueni.) Ambrosius ostendit olim in Latinis codicibus hanc fuisse lectionem, In nullo tantam fidem inueni in Israel, quum iuxta Grecos legendum sit, Nec in Israel tantam fidem inueni.

Discipuli eius.) Græci addunt, ἱκανοί, id est, Multi.

In ipsa autem hora.) ἐν αὐτῇ. In eadem autem hora: quanquam hoc loco tempus significat potius quàm horam.

Laurentij Vallæ sententia pensitata

Pauperes euangelizantur.) Demiror quid Laurentio acciderit, cum hoc loco maluit euangelizant, quàm euangelizantur, Quasi uero sensus sit, pauperes prædicasse Euangelium, ac non potius accepisse euangelium. Etenim ut Græci dicunt, euangelizo te, pro eo quod est, adfero tibi bonum nunciū, ita dicunt, ille euangelizatur, pro eo quod est, accipit lætum nuncium, ut & aliàs indicauimus. Id quanꝗ ad apostolos pertinere potest, tamen hoc non erat argumentum uenisse Messiam, quod apostoli prædicarent Euangelium, sed quod

quod humiles & idiotæ reciperentur ad Euangelij gratiam, Dominus autem alludit ad Prophetiam, Euangelizare pauperibus misit me. Hoc indicio significat se esse Christum. Porrò pauperes uocat mites, siue mansuetos Hebræorum more, quibus עָנִי ab Hieronymo uertitur, pauper, à septuaginta mansuetus, quod ferè diuitias comitetur ferocia, & ferocia indocilis sit. *Pauperes Hebræis dicütur mansueti*

Quid existis.) In nõnullis uetustis codicibus hic locus alio pacto distinguit. Quid existis in desertũ? Videre arundinem uento moueri? Sed quid existis? uidere prophetam? Eadem distinctio posset esse in Græcis, etiam si id nihil refert ad sententiam.

Vento [redacted].) σαλευόμενον, id est, Quæ agitatur, siue uacillantem. Est enim passiuum præsentis temporis. Proinde Ambrosius legit Arundinem uento moueri, participio uerso in uerbum, ut temporis ratio conueniret. Atq; ita sanè legit in codice aureo, in Constantiensi, alijsq; multis.

In ueste preciosa.) ἐν ἐνδόξῳ, id est, Gloriosa, siue splendida. Nec enim est ἐντίμῳ, siue πολυτελεῖ. Quod si Latine loqui uoluisset, mutanda erat forma Græcanici sermonis. Nam, illi τὸν ἐν πορφύρᾳ dicunt, hoc est, Illum qui est in purpura, pro purpurato, siue purpuram indu to. Vertẽdum igitur erat ad hunc modum: Qui splendido uestitu utuntur, & in delicijs uer santur, in regijs sunt, siue in regum palatijs sunt. Est enim Græcis ἐν τοῖς βασιλείοις.

Vtiq; dico.) ναὶ, quod est affirmantis.

Spreuerunt in semetipsos.) ἠθέτησαν εἰς ἑαυτοὺς, id est, Aspernati sunt aduersus seipsos. Sentit enim illos recepisse in suum bonum, hos in suum malum reiecisse. Ambrosius legit in se. Potest et εἰς accipi positum uice ἐν, atq; ita fuerit sensus: Intra sese, hoc est in animo suo, cum non auderent palàm damnare, quod impensè placeret populo. *Sensus uarius*

Et loquentibus ad inuicem.) καὶ προσφωνοῦσιν ἀλλήλοις, id est, Acclamantibus inter sese. De cæteris item quæ sequuntur, diximus in Matthæo. *προσφωνεῖν*

Venit autem.) ἐλήλυθεν γὰρ, id est, Venit enim, suffragantibus & antiquis exemplaribus. Nec est, Deuorator, sed edax, φάγος.

Et bibens uinum.) οἰνοπότης, id est, Vinipotor, seu uinibibus, cõtumeliæ uox.

Sapientia ab omnibus filijs suis.) Apud Lucam additur omnibus, πάντων, ut intelligamus Christi doctrinam placuisse omnibus, qui essent filij sapientiæ. Atq; ita legit Ambrosius, nec legit modo, uerumetiam interpretatur: atq; itidem scriptum est in libris emendatioribus tum Græcis, tum etiam Latinis. *Omissa uox*

Ecce mulier quæ erat in ciuitate peccatrix.) καὶ ἰδοὺ γυνὴ ἐν τῇ πόλει, ἥτις ἦν ἁμαρτωλὸς, id est, Et ecce mulier in ciuitate, quæ erat peccatrix, siue quæ fuerat peccatrix.

Lachrymis cœpit rigare.) Interpres omisit dictionem, κλαίουσα, quæ tamen haud scio an addita sit à studioso quopiam. Siquidem per se flere intelligitur & affatim flere, quæ lachrymis rigarit pedes, καὶ στᾶσα παρὰ τοὺς πόδας αὐτοῦ ὀπίσω κλαίουσα, ἤρξατο βρέχειν, id est, Et stans iuxta pedes illius à tergo flens, cœpit rigare lachrymis &c. Cæterum conijcere licet tricliniûm more ueterum in ædito fuisse, ut stans attigerit pedes, à tergo lectis patentibus, in quibus discumbebatur. *Variat lectio Græcorum*

Quæ & qualis.) Rursum est ποταπὴ, quod alibi Laurentius uerti uoluit in Quãta, quod hic certe nõ poterat, nisi dixisset, quanta peccatrix, Certe uox admirationem habet.

Cuidam fœneratori.) δανειστῇ, Quod non solum fœneratorem sonat, uerumetiam creditorem, nomen uerbale, à uerbo δανείζω, de quo supra diximus. Hoc sanè loco, magis quadrabat, creditori, quãdoquidem de officio loquitur. Alioqui quis unquam audiuit fœneratorem condonasse cuiquam æs alienum? *Fœnerator creditor*

Vnus debebat denarios.) Vnus & alter dicendum erat, non Alius, aut, alter & alter, si Latine loqui studuisset.

Donauit utrisq;.) ἐχαρίσατο, melius hic erat, Condonauit.

Quis ergo plus diligit.) Græci habent τίς οὖν αὐτῶν εἰπὲ, πλεῖον αὐτὸν ἀγαπήσει; Horum igitur, dic, uter eum plus diliget,

Aestimo.) ὑπολαμβάνω, id est, Opinor, siue existimo.

Pedes meos.) ἐπὶ τοὺς πόδας μου, id est, In pedes meos.

Non cessauit osculari.) οὐ διέλειπε καταφιλοῦσα. Belle participium mutauit in uerbum

bum infinitum. Est enim Græce, non defecit deosculans.

Cui autem minus dimittitur.) ὀλίγον est Græce, id est, Parum, siue paulum, non minus.

Intra se.) Græcus sermo anceps est, Accipi potest, Intra sese, ut cogitarint duntaxat, aut Inter sese, ut collocuti sunt.

EX CAPITE OCTAVO.

Interpres ausus mutare Græca Per ciuitates

Er ciuitates & castella.) Vetusti codices habent, Per ciuitatem & castellum, numero singulari, nimirum Græcis ad uerbum redditis, κατὰ πόλιν καὶ κώμην. Verum id perinde ualet Græce, ac si dicas oppidatim & castellatim, id est, Per singulas ciuitates & castella. Vnde interpres non [redacted] perperam mutauit numerum.

De ciuitatibus.) καὶ τῶν κατὰ πόλιν ἐπιπορευομένων, id est, Eorum qui oppidatim accedebant, hoc est, è singulis ciuitatibus.

Inter spinas.) ἐν μέσῳ ἀκανθῶν, id est: In medio spinarum. Quanquam & hoc recte mutauit interpres.

Et exortæ spinæ.) καὶ συμφυεῖσαι αἱ ἄκανθαι, id est, Simul enatæ spinæ, hoc est, una cum herba segetis.

Nam qui supra petram.) οἱ δὲ ἐπὶ τῆς πέτρας, οἳ ὅταν ἀκούσωσι, id est, Qui uero in petra, qui cum audierint, ut subaudias, seminati sunt, aut semen acceperunt.

Quia ad tempus credunt.) οἵ, Qui, est, non quia, ὅτι: suffragantibus etiam uetustis exemplaribus.

Suffocantur πορευόμενοι

Euntes suffocantur.) Pro Euntes Græce est πορευόμενοι. Apparet hoc participium non usurpatum, ut sit deponens, sed ut sit passiuum à πορεύω: quod, ut cōstat, significare ago, siue duco, ita haud scio an idem significet copiam adfero. Id enim est πορεῖν, & πορίζειν, ut ordinemus ad hunc modum, συμπνίγονται πορευόμενοι, ὑπὸ μεριμνῶν, καὶ πλούτου, καὶ ἡδονῶν, id est, Suffocantur dum obruuntur à curis, ac diuitijs & uoluptatibus. Verum hoc lectoris eruditi iudicio relinquo. Nam intelligi potest, progressu temporis accrescente diuitiarum copia. Quid si πορευόμενοι dictum est pro ἐμπορευόμενοι, ut ad negotiatores pertineat.

Non referunt fructum.) τελεσφοροῦσιν. Vnicam dictionem Græcam duabus reddidit. Sonat autem Græca uox non solum fructum, sed fructum perfectum & absolutum suo tempore. Herbescunt enim & illa semina, cæterū non edunt fructum quem expectat agricola. Telos Græcis ut significat finem, ita etiā significat uectigal, siue emolumentum quod ex re quacunque capitur. Hoc sensit Euripides quum dixit τῶν ἀχαλίνων στομάτων τὸ τέλος δυστυχία. Ex arbore mala, malus fructus prouenit. Idem Græcis sonat φόρος, ab adferendo, sicut τέλος à fine, quod fructus suo tandem tempore proueniunt. Hinc composita uox τελεσφορέω.

Bono & optimo Hebraica conduplicatio

Bono & optimo.) ἐν καρδίᾳ καλῇ καὶ ἀγαθῇ, id est, In corde honesto & bono, utrunque positiuum est. Sed conduplicatio facit ad epitasin, quasi dicas, egregie bono. Hoc loco in quibusdam libris comperi asscriptum, ὁ ἔχων ὦτα ἀκούειν ἀκουέτω.

Et subtus lectum.) Valla recte mutat Subtus aduerbiū in Subter præpositionem.

Quod non manifestetur.) Græcis utrunque uerbum futuri temporis est, φανερὸν γενήσεται, καὶ γνωσθήσεται. Proinde mutato duntaxat uerbi modo, sic commode reddidisset, Nihil occultum, quod non futurum sit manifestum, & nihil absconditū, quod non sit cognoscendum, & in propatulum uenturum.

In palàm.) εἰς φανερὸν, id est, In apertum aut in propatulum. Nec Latine locutus est interpres, nec Græca reddidit uerba.

Videte igitur quid audiatis.) πῶς ἀκούετε, id est, Quomodo audiatis.

Qui enim habet.) ὃς γὰρ ἐὰν ἔχῃ, id est, Quicunque enim habet, siue habuerit.

Quod putat se habere.) ὃ δοκεῖ ἔχειν, id est, Quod uidetur habere. Licet Græcus sermo ancipitem habeat sensum, uideṫ habere sibi, & uidetur alijs.

Audire pro adire mēdose

Et non poterant audire.) Adire legendum est, suffragantibus uetustis codicibus. Nam Græce est. οὐκ ἠδύναντο συντυχεῖν αὐτῷ, id est, Et non poterant conuenire eum. Verum id non accidit iuterpretis culpa, sed librariorum.

In nauiculam.) εἰς πλοῖον, id est, In nauim, ut hunc præter diminuta nihil delectat. Transfre

Transfretemus trans ſtagnum.) διέλθωμεν εἰς τὸ πέραν τῆς λίμνης, id eſt, Tranſeamus in ulteriora ſtagni. Deinde, Et aſcenderunt, ἀνήχθησαν, potius eſt ſoluerunt, hoc eſt, diſceſſerunt à litore ſubducti. Non iam excutio, an apte dicatur trāsfretari ſtagnum, cum fretum ſit rapidum, ſtagnum à ſtando nomen habeat, quemadmodum & λίμνη Greci dictam putant ἀπὸ τοῦ λίαν μένειν: Quanquam Homero & Oceanus dicitur λίμνη. ut in Iliade, ἠέλιος δ᾽ ἀνόρουσε λιπὼν περικαλλέα λίμνην Et hic lacus Tyberiadis, alicubi mare dicitur Euangeliſtis. Siquidem hunc eſſe lacum, indicat Hieronymus in locis Hebraicis: Gergeſſa, inquit, ubi qui à dæmonibus uexabantur ſaluator reſtituit ſanitati, hodieq́ue ſuper mōtem uiculus demonſtratur iuxta ſtagnum Tyberiadis, in quod porci præcipitati ſunt.

Stagnū à freto diuerſum

Compellebantur.) Hoc ſcio deprauatum à librarijs, tamen quia tam propè accedit ad ueram lectionem, ne inualeſcat error, admonendum duxi, Complebantur, eſſe legendum, concordantibus & uetuſtiſſimis exemplaribus Latinis, nominatim aureo, συνεπληροῦντο. Latinus quidam codex addit fluctibus.

Cōpellebātur pro complebantur

Præceptor.) Græce eſt, ἐπιστάτα, ἐπιστάτα, id eſt præceptor præceptor, ut intelligas & Ieſum altum dormiſſe ſomnum, & diſcipulos inſtanter inclamaſſe.

At ille ſurgens.) ὁ δὲ ἐγερθεὶς, id eſt, At ille experrectus.

Geraſenorū.) τῶν γαδαρηνῶν, id eſt, Gadarenorū, de quo iam ante nō ſemel diſſeruimus.

Gadareni

Vir quidam.) Græci addunt, ἐκ τῆς πόλεως, id eſt, E ciuitate, quod tamen nuſquam additum reperio apud Latinos: nec ex Ambroſianis cōmentarijs conijcere licuit illū ita legiſſe. Apud Theophylactum Græcum reperio. Quanquam magis uertendum erat, Ex ea ciuitate, ut accipias dæmoniacum prodiſſe è ciuitate Gadara.

Arripiebat illum.) συνηρπάκει αὐτὸν, id eſt, Corripuerat illum. Nec eſt,

Et compedibus cuſtoditus.) καὶ πέδαις φυλασσόμενος, καὶ διαῤῥήσσων τὰ δεσμὰ ἠλαύνετο, id eſt, Et compedibus ſeruabatur, ac diſrumpens uincula, agebatū &c. Quod tamen mollius uerti potuit ad hunc modum: Cumq́ue compedibus ſeruaretur, tamen diſrumpēs uincula ferebatur à ſpiritu in loca deſerta.

In deſerto.) εἰς τὰς ἐρήμους, id eſt, In deſerta, ut ſubaudiamus loca. Atq́ue ita legitur in codicibus Latinorum emendatioribus.

In abyſſum.) Græca uox eſt, Latine uorago dicitur.

Præceps.) κατὰ τοῦ κρημνοῦ, id eſt, Per præceps, ſiue per præcipitium. Et ſic habent uetuſtiſſimi Latini codices.

A legione.) ὁ δαιμονισθεὶς, id eſt, A dæmonio uexatus, ſiue, A dæmonibus agitatus.

Multitudo regionis Geraſenorum.) ἅπαν τὸ πλῆθος τῆς περιχώρου τῶν γαδαρηνῶν, id eſt, Vniuerſa multitudo regionis undiq́ue finitimę Gadarenis. Ambroſius aut legit Geraſenos, aut eoſdem putauit Geraſenos & Gadarenos, cum paulo poſt ait, Reliquerat in Geraſenis ſynagogam Chriſtus &c.

Geraſeni

Dimiſit autem eum Ieſus dicens.) Quoniam interpres alicubi uſurpat Dimiſit, pro Siuit, ſiue permiſit, ſciat lector hic eſſe ἀπέλυσε; hoc eſt, Non paſſus eſt eſſe ſecum, ſed ablegauit à ſe.

Et hæc moriebatur.) ἀπέθνησκεν. Poterat eſſe, Et mortua erat, ut intelligamus iam tum puellam expiraſſe, licet id nondum ſciret pater, qui reliquerat agentem animam. Imò haud ſcio an hoc uerbo ſecus liceat uti.

Et contigit dum iret.) Etiamſi ad ſenſum nihil omnino habet momenti, tamen in Græcis quos ego uiderim, non additur καὶ ἐγένετο.

A turbis comprimebatū.) οἱ ὄχλοι συνέπνιγον αὐτὸν, id eſt, Turbæ ſuffocabant eum, hoc eſt, conſtringebant & arctabant, diuerſum uerbum ab eo quod mox uertit, Comprimunt.

συμπνίγω Vndiq́ue premo

Quæ in medicos erogauerat,) ἥτις εἰς ἰατροὺς προσαναλώσασα ὅλον τὸν βίον, οὐκ ἴσχυσεν ὑπ᾽ οὐδενὸς θεραπευθῆναι, id eſt, Quæ cum inſumpſiſſet in medicos totam ſubſtantiam, non potuit à quoquam ſanari. Et aliquanto poſt,

Turbæ te comprimunt & affligunt.) συνέχουσί σε καὶ ἀποθλίβουσι. Malim, Coarctant te, ſiue diſtringunt te atque afflictant.

Nam & ego noui.) In Gręcis tantū eſt, Nam ego noui, conſentiente èxemplari Pàulino, ſed diſſentiente Corſendoncenſi, Ambroſius conſentit cum Paulino.

Virtutem exisse

Virtutem de me exisse.) ἐξελθοῦσαν ἀπ' ἐμοῦ. Recte sane hoc loco interpres mutauit participium in uerbum infinitum, quod tamen in Matthæo & Marco non fecit.

Vade in pace.) εἰς εἰρήνην, id est, In pacem: quæ Græca præpositio anceps est.

Ab Archisynagogo

Ad principẽ pro à principe

Venit quidam ad principem synagogæ.) ita quidem constanter habebant Latini codices, etiam uetusti. Ex Ambrosio non liquet quid legerit. Cæterum Græce est, παρὰ τοῦ ἀρχισυναγώγου λέγων αὐτῷ, id est, A principe synagogæ dicens ei. Verum offensus aliquis absurditate, quam prima fronte præ se fert sermo, mutauit A principe, in Ad principem. Atqui erat subaudiendũ Domo, ut fieri solet in huiusmodi orationibus. Verum de hoc quoque superius dictum est copiosius in Marci caput quintum.

Vallæ sententia expensa

Ipse autem.) Hic addunt Græci, ἐκβαλὼν ἔξω πάντας, id est, Foras eiectis omnibus: id quod additur in cæteris Euangelistis. Quanquam apud Ambrosium non reperio additum, & haud scio an aliunde huc transcriptum sit. Argutatur Valla non conuenire parentes solos obstupuisse, si turba aderat illa tota, cuius ante facta est mentio. Præterea quorsum attinebat, inquit, interdicere, ne cui dicerent, si res tot testibus acta est? Ob hæc necesse putat adijci hæc uerba, quæ sane in Græcis codicibus constanter adscripta uisuntur eiectis omnibus. Mihi, ut dixi, uidentur ex Marco ac Mattheo addita, quorum uterque testatur turbam fuisse eiectam. Matthæus capite nono narrat, turbam eiectã, idem dicens quod Marcus capite quinto, qui prodidit omnes fuisse eiectos, præter parentem utrunque puellæ, ac discipulos quos secum habebat, nimirum tres, Iacobum, Petrum, & Ioannem, quos paulo ante solos iusserat sequi. Neque erat causa cur hic adderetur, Eiectis foras omnibus, cum Lucas paulo ante testatus sit, Iesum non passum esse quenquam ingredi eò, ubi funus erat puellæ, præter patrem & matrem, ac treis modo dictos discipulos. Quos eiectos intelligamus, quomodo dicuntur obstupuisse? Neque periculum erat ne res celari non posset, tam paucis testibus gesta. Nihil est igitur quod hoc loco cauillatur Laurentius. Vnus modo scrupulus restat. Si iuxta Lucam Iesus non est passus turbam ingredi, quomodo dicitur eiecta? sed fieri potuit, ut in uestibulo, aut in atrio constiterit turba, funus autem in interioribus ædibus positum fuerit.

Et reuersus est spiritus eius.) ἐπέστρεψε. Conuersus potius quàm reuersus: nisi forte interpres legit ἀνέστρεψε.

EX CAPITE NONO.

Duas pro binas

IN uia.) εἰς τὴν ὁδὸν, id est, in uiam. Et tuleritis, non est à uerbo fero sed à tollo. Ne quid tollatis in uiam, siue ad iter, hoc est, Ne quid deportetis.

Neque duas tunicas.) μήτε ἀνὰ δύο χιτῶνας, id est, Neque binas tunicas, id est, singuli duas. Cæterum ἔχειν infinitum uerbum positum est uice imperatiui, more Græcanico. Tunicam autem dixit non pro quauis ueste, sed pro specie uestis, ut intelligas, alteram indui, alteram deportari in sarcina pro mutatoria.

Deprauatio in nostris manifesta

Et inde ne exeatis.) Græce secus est, καὶ ἐκεῖθεν ἐξέρχεσθε, id est, Et inde exite. Sentit enim ut unis duntaxat ædibus uterentur: ne aliunde exirent relicturi ciuitatem quàm quò ingressi fuissent aduenientes, ne cui parum stabiles uiderentur. Ad eundem modum non legit modo Theophylactus, uerum etiam interpretatur. Verum hoc non interpretis culpa, sed librariorum uitio mutatum esse constat.

In testimonium supra illos.) ἐπ' αὐτούς, Quæso cur non potius Aduersus illos quàm Supra illos? adeóne studio fuit corrupte dicere?

Et hæsitabat.) διηπόρει. Quod ut significat hæsitare, ita significat & perplexũ esse atque ancipitis consilij, & animi dubium. Metuebat enim, si is resurrexisset quem occiderat.

Qui est Bethsaidæ.) εἰς τόπον ἔρημον, πόλεως καλουμένης Βηθσαϊδά, id est, In locum solitarium ciuitatis, quæ dicitur Bethsaida. In uetustis, lego qui est Bethsaidæ, ut intelligas desertum Bethsaidæ uicinum.

Qui cura indigebant.) θεραπείας. Cur non potius curatione, cum de morbis loquatur, cum & Latinius sit, & ad Græcam uocem exprimendam accommodatius?

Quæ circa sunt

Villasque quæ circa sunt.) εἰς τὰς κύκλῳ κώμας, id est, In circumiacentes uicos, siue oppidula. Et rursus, Agros, uertit in uillas, nec id sane male, modo bene intelligat.

Inueniant escas.) ἐπισιτισμόν, id est, Commeatum, ἐπισιτίζειν enim est cibarijs instruere.

Pet

Per conuiuia.) κλισίας ἀνὰ πεντήκοντα, id est, In singulo quoque accubitu quinquaginta. Nam id intelligit interpres per conuiuia. Neque enim est hic συμποσία, ut in Matthaeo, sed κλισίαι, quod sonat accubitus, siue discubitus. *ἀνὰ distributiue positum*

Et discubuerunt omnes.) καὶ κατέκλιναν ἅπαντας, id est, Discumbere fecerunt omnes, quomodo legitur & in aureo codice. Interpres legisse uidetur ἅπαντες ut subaudias ἑαυτούς, aut uerbum trãsitiuum usurpes pro neutro. Alioqui uidetur bis idem dixisse: Et fecerunt sic, & discumbere fecerunt omnes.

At ille increpans illos.) Ante hac interpres penè perpetuo transtulit ἐπιτιμᾶν, comminari quod si usquam aliâs, hic certe faciendum erat. Cur enim increparet Christus discipulos ob hoc responsum, ob quod tantopere collaudatus est Petrus iuxta alios euangelistas? Proinde uertendum erat, Interdixit eis, siue interminatus eis, præcepit ne cui dicerent. *ἐπιτιμᾶν pro interdicere*

Dicens, quia oportet filium hominis.) Aut omittenda erat interpreti coniunctio ὅτι, aut uertendum erat, Quod oporteret &c.

Tollat crucem suam cotidie.) Cotidie nonnullis Græcis codicibus non addebatur, sed refragantibus uetustissimis Latinis.

Nam qui perdiderit.) ὃς δ' ἂν ἀπολέσῃ. Quicunque uero perdiderit, nisi nam, positum est loco, autem.

Nam qui me erubuerit.) An hic sermo sit Latinus nescio, certe apud Q. Curtium legimus, Erubuit fateri, & Erubescunt fortunæ. Nam apud exactius loquentes, erubescere ferme uerbum est absolutum. Certe optarim esse Latinum quod posuit interpres, nec ipse talibus offenderer, nisi essent aures meis delicatiores. Tolerabilius tamen hoc illo quod alibi notauimus, qui me confusus fuerit. *Erubescere*

Species uultus eius altera.) τὸ εἶδος τοῦ προσώπου αὐτοῦ ἕτερον. Maluissem ita reddere, Species aspectus eius alia, diuersa. Aut si licet à uerbis discedere, Mutata est species uultus eius. *Altera pro diuersa*

Et uestitus eius albus & refulgens,) ἐξαστράπτων. Quasi dicas, ex se mittens fulgur, & effulgurans. Conuenit cum eo quod annotauimus in Matthæo, sicut lux pro sicut nix. Deinde illud quod mox præcessit,

In maiestate.) ἐν δόξῃ, id est, In gloria, quemadmodum uertit & paulo superius.

Excessum eius.) Excessum, mortem intelligit. Nam Graece est ἔξοδον, id est, Exitum, non ἔκστασιν. Quandoquidem & excessum & exitum usurpari pro morte, compluribus exemplis docet Laurentius, à quo petat, si quis forte diffidet. Nos compendio studemus. *Excessus pro obitu*

Elisit eum dæmoniũ, & dissipauit.) ἔρρηξεν αὐτὸν τὸ δαιμόνιον καὶ συνεσπάραξεν, id est, Lanianit illum dæmonium, & concerpsit. Interpres pro ἔρρηξεν legisse uidetur ἔρριψεν, pro quo reddidit, Elisit. Nec mihi displicet hæc lectio.

Dilanians eum.) καὶ μόγις ἀποχωρεῖ ἀπ' αὐτοῦ συντρῖβον αὐτόν, id est, Et uix discedit ab illo lacerante se, ut intelligas puerum uix effugere à spiritu. Quanquam hoc loco uariant exemplaria Græcorum. Quædam habebant σπαράσσον, id est, Comminuens aut discerpens, quæ lectio mihi magis probatur, ut accipiamus spiritũ dilaniare puerum.

In magnitudine dei.) ἐν μεγαλειότητι, id est, In magnificentia, siue maiestate. Dictum est enim ab eo nomine quod solet uertere magnalia, μεγαλεῖα.

Ponite uos in cordibus uestris.) Græce est, εἰς τὰ ὦτα ὑμῶν, id est, In aures uestras, hoc est, diligenter auscultate quæ dicturus sum. Refertur enim ad sequentia. Porrò, In auribus dixit potius quàm in cordibus, propterea quod non essent intellecturi. Sequitur enim mox, At illi ignorabant uerbum istud.

Velatum ante eos.) παρακεκαλυμμένον ἀπ' αὐτῶν, id est, Absconditum ab illis.

Intrauit autem.) εἰσῆλθε, id est, Subijt.

Cogitatio.) διαλογισμός, id est, Disputatio. Quanquam Græca uox anceps est. Cæterum ex alijs euangelistis liquet inter illos hac de re disceptatum fuisse, neque rem intra tacitam animi cogitationem constitisse. Atqui in eo quod mox sequitur,

At Iesus uidens cogitationes cordis.) significat se de cogitatione loqui. Est enim & hic eadem uox, διαλογισμόν. Est aũt in hoc loco magna inter euangelistas diuersitas, quæ tamen haud magno negocio redigi potest in concordiã. Iam articulus Græcus, quẽ addit Lucas, τό, τίς ἂν εἴη μείζων, ita reddi potuit, De hoc quis nam esset futurus maior, siue maximus. *τὸ articulus*

In eos.) ἐν αὐτοῖς, id est, inter eos.

Hic maior est.) Græce sic habet, ὁ γὰρ μικρότερος ἐν πᾶσιν ὑμῖν ὑπάρχων, οὗτος ἔσται μέγας, id est, Qui enim minor fuerit inter uos omnes, hic magnus erit. Iam ante demonstratum est, magnum dici magnatem, & minorem infimatem.

In ciuitatem.) εἰς κώμην, id est, In castellum. Nam ita plerunque uertit: tametsi quidam codices habent πόλιν, id est, Ciuitatem. Atque ita legisse uidetur interpres. Nam aliquanto post, εἰς ἑτέραν κώμην, uertit In aliud castellum.

Facies eius erat euntis.) τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἦν πορευόμενον, id est, Facies eius erat uadens. Quanquam nihil refert ad sententiam. Et utinam frequentius id ausus esset, Euangelistæ sensum magis quam uerba reddere. Sicut enim oculi loqui dicunt, qui innuunt quod dictum uelis, ita facies ire dicitur, quæ præ se ferat iter aliquò destinatum esse.

Facies dicitur ire

Vis dicimus.) θέλεις εἴπωμεν, id est, Vis dicamus.

Et consumat illos,) ὡς καὶ ἠλίας ἐποίησε, id est, Quemadmodum & Helias fecit. Hoc additum reperio in Græcorum codicibus, quos quidem uiderim omnibus. Verum haud scio an uelut ab explicante locum aliquo sit huc asscriptum. Neque enim in ullo ueterum exemplariorum nostrorum comperi, etiamsi sic legit & Theophylactus.

Additum aliquid apud Græcos

Non uenit animas perdere, sed seruare.) In Græcis, quos uidere memini, codicibus additur hominum, sed reclamantibus uetustis exemplaribus pluribus, atque etiam uulgatis, nec refert ad sensum. Quin totum hoc: Filius hominis non uenit animas perdere, sed saluare, non attigit Theophylactus, nec legens, nec interpretans, quod an casu acciderit incertum, uidetur incuria prætermissum. Alioqui uideri poterat huc adiectum ex Matthæi cap. 18.

Quocunque ieris.) ἀπέρχῃ, id est, Abieris.

Vbi caput suum reclinet.) Suum apud Latinos additum admonuimus aliâs.

Renunciare ijs quæ domi sunt.) Ex Græcis non liquet an legendum sit, Iis quæ domi sunt, an ijs qui domi sunt. Nisi quod uetustissimus codex habebat Iis qui domi sunt, genere masculino, consentiente & Corsendoncensi exemplari, nimirum ut ad personam referatur. Quanquam idem Lucas eodem uerbo sic usus est huius euangelij capite decimo quarto ut ad rem pertineat, Nisi quis renunciauerit, & cætera. Quemadmodum & hominem iubemus ualere, & uoluptates ualere iubemus. Poterat igitur & hic accipi, renunciare negocijs domesticis. Quod interpres hic uertit renunciare, alibi uertit Valefacere: uelut in epistola ad Corinthios posteriore, capite secundo, ἀλλ' ἀποταξάμενος αὐτοῖς, Sed uale faciens eis. Rursus in actis apostolorum capite uicesimo: Et exhortatus eum, ualedixit. Nam illic interpres legisse uidetur ἀποταξάμενος. licet nostri codices habent ἀσπασάμενος. Rursum eiusdem operis capite decimooctauo, Fratribus ualefaciens nauigauit in Syriam, τοῖς ἀδελφοῖς ἀποταξάμενος. Est autem proprie ἀποτάσσεσθαι, mandatis ijs, quæ uelis, aliquem dimittere. An idem polleat renunciandi uerbum, mihi non admodum liquet. Aliquoties renunciare, comperio positum pro nunciare quod gestum est, aliquoties pro nuncio misso interdicere, ut Renunciauit illi hospitium, apud Ciceronem, & apud Suetonium in Caligula, renunciauit amicitiam qui denunciat inimicitiam, & apud eundem in Galba, renunciat uitæ, qui decreuerat mori. Nos quo dilucidior esset sermo, uertimus ualedicere, pro renunciare.

ἀποτάσσεσθαι

Renunciare quid sit

Nemo mittens manum,) ἐπιβαλὼν, καὶ βλέπων. Alterum participium est præteriti temporis, alterum præsentis. Ea sic commode reddi poterant, Nemo si postquam admouit manum aratro, in tergum respexerit, accommodus est regno dei.

EX CAPITE DECIMO.

Discipuli septuaginta pro septuaginta duo

T alios septuaginta duos,) Quod Laurentius arguit interpretes ueteris testamenti, cum numero fuerint septuaginta duo, quippe à singulis tribubus delecti sex, tamen incertum errore, an studio septuaginta uocari, non aliter quàm apud Romanos Centum uiri dicti sunt iudices è singulis tribubus, quæ triginta quinque erant, delecti terni, utique numero centum & quinque, uerum sit nec ne, non admodum arbitror ad hunc locum pertinere, Certe probabile est. Illud mirum quod è septuaginta discipulis fecerint septuaginta duos: uelut idem oportuerit factum in discipulis, quod factum est in Septuaginta interpretibus, cum apostolos duodecim

cim elegerit, uerum non hos quidem è singulis tribubus singulos. Ceterum Græci codices consentiunt in Septuaginta. Atq; ita legisse uidetur & diuus Ambrosius eum exponens hunc locum: Ecce ego mitto uos, sicut oues inter lupos, Ad septuaginta, inquit, discipulos dicit hoc. Pro nobis facit & typus ueteris testamenti, ubi duodecim fontes, & septuaginta palmæ in deserto repertæ præfigurant duodecim Apostolos & septuaginta discipulos. Quod diligenter annotauit Theophylactus, & Cyrillus, qui citatur in Catena consentit, præter duodecim fontes & septuaginta palmas, commemorat etiam illos septuaginta iudices, quos Moses delegit iussu domini, & impleti sunt spiritu sancto. Ac ne quis causetur solos Græcos ita legisse, diuus Hieronymus ad Fabiolam Mansione sexta scribit hunc in modum, Nunq; prius occurrerũt fontes purissimi, nisi ubi magistrorũ doctrina prorupit, nec dubium quin de duodecim Apostolis sermo sit, de quorum fontibus deriuatæ aquę totius mundi siccitatem rigant. Iuxta has aquas Septuaginta creuerũt palmæ, quos & ipsos secundi ordinis intelligimus præceptores, Luca Euangelista testante duodecim fuisse Apostolos & Septuaginta discipulos minoris gradus, quos & binos dominus ante se præmittebat. Ex his perspicuum est Augustino fuisse mendosum codicem, quemadmodum & alijs locis fuisse demonstrabimus. Obijcitur nobis unus codex è bibliotheca pontificia, quasi nesciamus, post Græcos in concordiam Romanæ sedis receptos, & codices illorum ad Latinorum exemplaria fuisse emendatos. Quorum de numero multis argumentis colligo fuisse codicem illum maiusculis descriptum. Nam si nos mouet pontificiæ bibliothecæ autoritas, etiam is codex, quẽ Romanus pontifex misit Francisco Card. Toletano, erat eiusdem bibliothecæ. Ratio quã adducit Beda de duodecim tribubus Israel, & septuaginta duabus orbis reliqui gẽtibus frigida est. Nec multo solidior quam adducit Augustinus de ter uiginti quatuor horis, qui numerus cõficit septuaginta duos. Quin & Dorotheus martyr in compendio rerum Apostolicarum & propheticarum nominatim recensens discipulos, septuaginta duntaxat facit, non septuaginta duos. Et his antiquior Irenęus quũ aliâs, tum lib. 3. cap. 13. LXX. legit non LXXII. Postremo Eusebius Ecclesiasticæ historiæ libro primo capite duodecimo, Septuaginta tantum refert fuisse delectos. Et tamen paulo inferius in uulgatis codicibus repetuntur septuaginta duo. Reuersi sunt autem septuaginta duo cum gaudio, ut apareat non casu, sed studio factum. Atq; in hoc mire consentiunt exemplaria Latinorum.

Dorotheus martyr

Rogate autem.) Rogate igitur legendum est, δεήθητε οὖν.

Vt mittat operarios.) ὅπως ἐκβάλλῃ, id est, Vt extrudat, siue eijciat: ut intelligamus, aut inuitos emittendos, aut celeriter extrudendos, ut annotatum est in superioribus.

Inter lupos.) ἐν μέσῳ λύκων, id est, In medio luporum. Et Valla mauult, Velut oues, quàm sicut oues.

Sin autem.) εἰ δὲ μήγε, id est, Sin minus, hoc est, Si non fuerit illic filius pacis. Nec est, Quæ apud illos sunt.) Sed τὰ παρ' αὐτῶν, hoc est, Quæ ab illis offeruntur, alioqui dixisset, τὰ παρ' αὐτοῖς.

Pœniteret.) μετενόησαν. Cur non potius pœnituissent, cum sit præteriti temporis? quandoquidem hoc uerbum personaliter usurpatum ex Pacuuio, citat Nonius Marcellus. Alijs magis arridet periphrasis Scelerum pœnitentiam egissent: quæ hoc sanè loco, non pessime quadrat, quod mentio fiat de sacco & cinere. [redacted]

Pœnitẽtia nec Græcis nec Latinis dicta à pœna

Qui uos spernit, me spernit,) Hieronymus alicubi uertit, Qui uos reprobat, me reprobat. Est enim Græcum uerbum ἀθετεῖ, quod est reijcit & auersatur, & ita legit Cyprianus in epistola ad Cornelium fratrem. [redacted]

Qui uos spernit, neũ agentes negocium

[redacted] Scio tamen etiam malis obtemperandum interdum ne dissidium excitetur, modo ne cogant ad impietatem.

Septuaginta duo Reuersi sunt aũt septuaginta duo.) Rursum addidit duo, cũ Græcis nõ sint nisi septuaginta.

Ecce dedi.) ἰδοὺ δίδωμι, id est, Ecce do.

Videbam satanam.) ἐθεώρουν, in quodam Latino codice repperi uidebant, nam Græca uox ambiguitatẽ habet. Quanquam de prima persona interpretãtur omnes. Theophylactus hic inducit nouum sensum, uidelicet hunc, Non mirum est dæmones uobis subijci, quum ipsorum princeps iam deciderit ac deiectus sit.

Exultauit in spiritu sancto.) ἐν αὐτῇ τῇ ὥρᾳ ἠγαλλιάσατο τῷ πνεύματι ὁ ἰησοῦς, id est, In eadem *Varia lectio* hora exultauit spiritu Iesus. Nec additur sancto, nec præpositio In, sed refragantibus uetustis Latinorũ exemplaribus. In quibus ut apponitur epitheton sancto, ita Iesu nomen non apponitur. Certe articulus facit, ut de spiritu sancto intelligamus.

Articuli uis Paruulis.) νηπίοις. Quod hoc sane loco magis uertendum erat, Stultis, aut insipientibus, ut opponatur ei, quod præcessit Sapientibus, nisi sermo duriusculus uideretur. Quanquam & de hoc dictum est aliâs.

Etiam pater.) ναί. Quod superius uertit, utiq;. Est autem aduerbium confirmantis.

Qm̃ sic placuit ante te.) ὅτι οὕτως ἐγένετο εὐδοκία ἔμπροσθέν σου, i. Quia sic fuit bona uoluntas *εὐδοκία* corã te. Sic ẽm uertit Hieronymus. Eadẽ uox q̃ usi sunt angeli nunciantes pacẽ in terris in hoĩbus bonę uolũtatis, qua significat̃ gratuita bñuolentia fauorq; numinis erga mortales.

Omnia mihi tradita.) Ante hæc uerba Græci codices aliquot addunt, καὶ στραφεὶς πρὸς μαθητὰς εἶπε, id est, Et cõuersus ad discipulos dixit. Deinde sequitur, Omnia mihi tradita sunt. Et error hinc ortus, quod mox sequitur eadem oratio.

Et conuersus ad discipulos suos.) Verum hic addit Græcus codex, κατ' ἰδίαν, id est, Seorsim: atq; ita separatur à superiore, licet reclament Latinorum exemplaria.

Suspiciens autem Iesus.) ὑπολαβὼν δὲ ὁ ἰησοῦς, id est, Suscipiens autem Iesus. Atq; ita le- *Pro suscipiẽs suspiciens deprauate* gitur in antiquissimis Latinorum exemplaribus. Positum est autem suscipiens, pro excipiens & succedens in uicem respondendi. Ad eundem modum Vergilius: Excipit Ascanius. Et Xenophon, καὶ ὁ κῦρος ὑπολαβὼν εἶπε, id est, Et Cyrus suscipiens dixit. Ne id quidem commissum est interpretis uitio, sed scioli cuiuspiam, cui uisum est suscipiens hoc loco nihil significare, & uertit in suspiciens, quasi Iesus responsurus homini suspexerit in cœlũ. Nos uertimus respondens, ne rursus ad eundẽ lapidẽ lector impingeret.

Semiuiuo.) ἀφέντες ἡμιθανῆ, id est, Relicto semimortuo. Hieronymus in epithaphio Paulæ uertit seminece. Quanquam id quidem ad sententiam nihil habet momenti.

Stabulum pro diuersorio In stabulum.) εἰς πανδοχεῖον, id est, In diuersoriũ. Nam Græca uox hinc dicta est, quod accipiat quoslibet, quod Latini uocant diuersoriũ meritoriũ. Nec interpres sensit de stabulo iumentorũ, sed de loco in quo statur: Vnde & stabulari dicunt̃, qui locum habẽt alicubi.

Et altera die.) καὶ ἐπὶ τὴν αὔριον, id est, Postero die.

Stabulario.) πανδοχεῖ, id est, Hospiti, sed meritorio.

In quoddam castellum.) εἰς κώμην τινά, id est, Oppidulum, siue uicum quendam, ne quis imaginetur arcem potentem similem ijs, quæ nunc castella uulgo uocantur.

Satagebat [redacted] Distrahebatur, siue distendebatur, quanquam interpres [redacted]

Circa frequens ministerium.) περὶ πολλὴν διακονίαν, id est, Circa mul[redacted]

Erga plurima pro erga plura Erga plurima.) περὶ πολλά, id est, Circa multa, siue plura: suffragantibus & antiquissimis libris nonnullis. Et haud scio an interpres scripserit plura, pro multa. Quod ita quispiã uertit in plurima, ut in precu lis solennibus legimus plurimorum martyrum, pro plurium.

Porro unum est necessarium.) ἑνὸς δέ ἐστι χρεία, id est, uno opus est, ut opponatur, multa quæ uox præcessit. Quod ad historicum sensum attinet, dominus uidetur in Martham re- *conuiuium simplex* prehendere, non quod apparatet conuiuiũ, sed quod nimis uarium & accuratũ. Id enim ante dixit Lucas πολλὴν διακονίαν, quasi dicas multam administrationem, quum simplex apparatus

apparatus sufficiat naturæ. Hoc est quod Iesus negans opus esse multis, dicit unum esse necessarium, Attingit hunc sensum & Theophylactus.

Optimam partem.) τὴν ἀγαθὴν μερίδα, id est, Bonam partem: nisi quod articulus additus declarat plusculum, nempe partem illam certam, quæ uere bona sit. Augustinus sermone in Lucam 26. non optimam legit, sed meliorem. Meliorem inquiens, partem elegit, non tu malam, sed illa meliorem. Neq; secus legisse uidetur Ambrosius, in commentariolis hæc subijciens, Nec Martha tamen in bono ministerio reprehenditur, sed Maria quod meliorem partem sibi elegerit, antefertur. Sunt quibus placeat iuxta proprietatem Hebræi sermonis positiuum positum uice comparatiui aut superlatiui, quod ea lingua careat huiusmodi uocibus. Quod quidem commentum ut mihi non usquequaq; displicet, ita non uideo cur hic magis ualere debeat, quàm alijs locis ter centum. *Optimam pro bonam*

EX CAPITE VNDECIMO.

DA nobis hodie.) Hic uariant Græci codices. In nonnullis scriptũ erat, δὸς ἡμῖν τὸ καθ' ἡμέραν, id est, Da nobis cotidie. Atque ita scriptum erat in codice aureo, atq; item Constantiensi. Offendit lectorem uox eadem repetita, quotidianum quotidie. Atqui non est Græce quotidianũ, sed ἐπιούσιον, quod magis sonat crastinum. Nõ enim petunt commeatum in multos annos, sed tantum in proximum diem. Et qui uesperi orat pro uictu postridiano, quid aliud petit quàm uictum quotidianum? Hoc admoneo ne quis arbitretur multum esse discriminis in sensu. Quanquam de hoc aliâs dictum aliquanto copiosius.

Dimitte nobis peccata.) τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν. Sunt qui putent esse discrimen inter debita, id est, ὀφειλήματα & peccata, quod debiti nomen complectatur non modo culpam, uerum etiam obligationem ad satisfactionem. At Lucas non existimauit quicquam interesse. Nec Augustinus de uerbis domini. Debitum autem, inquit, quid est nisi peccatum?

Sed libera nos à malo.) Hoc in quibusdam Latinis exemplaribus apud Lucam non additur, sicut & alia nonnulla, quæ uidentur ex alijs Euangelistis adiecta, ne uiderentur dissentire. Id quod conijcio factum & alijs item compluribus locis. Siquidẽ apud Lucam hęc oratio multo pauciora complectitur quàm apud cæteros, ad hunc modum, Pater sanctificetur nomen tuum, adueniat regnum tuum. Panem nostrum cotidianum da nobis hodie. Et dimitte nobis peccata nostra, siquidem et ipsi dimittimus omni debenti nobis. Et ne nos inducas in tentationem. Sic enim habebatur scriptum in uetustissimis codicibus, quos id temporis nobis exhibebant Amorbachij, Paulino, & Corsendoncensi, deniq; & Constantiensi. Cæteri nec admodum hinc discrepant, nec omnino consentiunt, ne inter se quidem. In Græcis codicibus precatio dominica ferebatur absoluta, excepta coronide, quam addítam aliâs indicauimus. Vel hinc palàm est, quàm Euangelistæ non fuerint superstitiosi de uerbis. Præscripserat hanc precandi formã, non episcopus quispiam, non pontifex Romanus, sed ipse Christus, & tamen in tantula precatiuncula, quantã partem omisit Lucas. Et certe consentaneũ uero est, eum sic orasse, ut nobis orandi formã tradit autore Christo. Et ubi sunt interim qui misere trepidant, quoties ex humanis preculis uocula fuerit omissa? At ijdem fortes sunt & intrepidi, quoties uirulenta lingua fratris lacerant famam. Nec hoc dixerim, quo minus attenti simus in precibus, sed ne præpostere simus superstitiosi. *Precatio dominica iuxta Lucam* *Contra superstitiosos in dicendis preculis*

Commoda.) χρῆσον, id est, Mutua, siue mutuum da. Quanq; Græca uox anceps est ad rem quæ usu absumitur, & ad eam quæ non absumitur. Etenim qui petit panem dicit χρῆσόν μοι ἄρτον, & qui petit canistrum, dicit χρῆσον μοι μάκτραν. Latinis uero diuersa sunt uerba, sed apud eosdem pecunia peculiare uerbum habet δανείζειν. Apud Latinos commodatur, cuius usus modo præstatur, ut equus, uestis, patella. Mutuum datur, quod usu absumitur, quem iurisconsulti uocant abusum, ut oleum, triticum, aut quod non idem redditur. *Commodare mutuũ dare*

Si perseuerauerit pulsans.) Hæc in plerisq; Græcorum codicibus non repperi, consentiente uetustissimo codice Latino, quem exhibuit bibliotheca ecclesię Paulinæ apud Londinum, sed dissentiente Corsendoncensi. *Additum aliunde*

Propter improbitatem.) διά γε τὴν ἀναίδειαν, id est, Propter impudentiam. Eleganter quidem uertit interpres, si modo recte intelligatur. Nam ut probus dicitur bonus, ita improbus

probus

probus malus, sed tamen qui urget nec cessat, interdum improbus uocatur, nonnunquam & in bonam partem, ut Virgilius, Labor omnia uincit Improbus.

Quis ex uobis patrem.) Græca nonnihil discrepant, τίνα δὲ ὑμῶν τὸν πατέρα αἰτήσει ὁ υἱὸς ἄρτον, id est, Quem autem ex uobis patrē poscet filius panem. Ea nos reddidimus in hunc modum, Quis autem ex uobis pater à quo si filius petierit panem, num lapidem dabit illi? Quanquam & hic sermo duriusculus est, opinor ex idiomate linguæ Hebrææ. Videtur autem allusum ad iocum uulgarem, quo panem expectanti lapidem porrigunt, iuxta Plautinum illud, Altera manu fert lapidem, panem ostentat altera. Item scorpium porrigunt uacuo oui putamini inclusum. Sic & ipsæ dipsades fallunt, struthiocamelorum inanibus putaminibus occultantes sese. *Sermo perturbatior*

Bona data.) ἀγαθὰ δόματα, id est, Bonas dationes, si sic liceat loqui.

Diuersa lectio Dabit spiritum bonum.) Græci codices qui tum aderāt, habebāt πνεῦμα ἅγιον, id est, Spiritum sanctū, sed magno consensu reclamantibus exemplaribus Latinis, etiā uetustis, quibus ego sanè magis assentior. Ex Ambrosio, quoniā carptim ista tractat, nihil potest elici.

Valla taxatus Et illud erat mutum.) Hallucinatur & hoc loco Valla, in mutum & mutus, κωφὸν, & κωφὸς, putans utrobiq; surdum uertendum fuisse non mutum, aut non intelligens, aut certe non animaduertens utrunq; Græcis sonare κωφὸν, quemadmodum & mox. Omne regnum in se ipsum diuisum, mauult In seipso siue super se ipsum, cū sit Aduersus seipsum quod Græcis hæc propositio sit anceps, ut ferè sunt omnes.

Desolabitur.) ἐρημοῦται, id est, Desolatur. Et paulo post, πίπτει, id est, Cadit, non cadet, suffragantibus & antiquissimis exemplaribus Latinis.

In pace sunt omnia quæ possidet.) τὰ ὑπάρχοντα, id est, Ea quæ possidet, consentiente codice aureo.

Vniuersa arma.) τὴν πανοπλίαν. Qua uoce Græci declarant, quicquid ad iustum apparatum armati uiri pertinet.

Auferet.) αἴρει, id est, Tollit, & Distribuit, non distribuet, διαδίδωσιν, ut præsentis sint temporis, non futuri. Nec enim uaticinatur, quid futurum, sed quod fieri solet proponit, similitudinem conferens.

Inuenit eā scopis mundatā.) εὑρίσκει, id est, Inuenit præsentis tēporis, prima syll. acuta.

Scopis mundatam.) Græci codices addunt, καὶ κεκοσμημένον, id est, Et ornatam, quod haud scio an ex alijs Euangelistis sit huc asscriptum. Cæterū illud scopis mundatam, Græcis unica dictio est σεσαρωμένον, id est, Versam à uerbo uerro, non uerto.

Quinimo.) μενοῦνγε. Ea coniunctio neq; negat quod dictū, neq; reijcit, sed infert quod est certius. Augus. lib. de sancta uirginitate cap. 3. pro quinimo, legit imò, ut sit corrigētis.

Christus parū tribuit affectui cognationis Vides autem ut hic quoq; Christus sui similis, haud multum tribuit cognationis affectui.

Turbis autem concurrentibus.) ἐπαθροιζομένων, id est, Coaceruantibus, conglobantibus, siue condensantibus se, aut Cum turbæ densius affluerent. Græcis enim συναθροισμὸς dicitur cum omnia confertim in unum conferuntur locum.

Plusq; Solomon hic.) ὧδε, Hic, aduerbium est, hoc loco, non pronomen. Similiter & paulo inferius, Plusq; Iona hic, ut Christus intelligatur maior templo, Solomone, & Iona.

Tui additum Lucerna corporis tui.) Tui non additur à Græcis, & sensus magis quadrat eo amoto. fit enim catholica sententia, ut & superius indicauimus.

Ne lumē quod in te est.) μὴ τὸ φῶς, Potest accipi, & Num lumē quod in te est? &c. quod aduerbium μὴ ad utrunq; sensum sit accommodum, interrogantis & prohibentis.

Et sicut lucerna.) ὡς ὅταν ὁ λύχνος τῇ ἀστραπῇ φωτίζει σε, Vt cum lucerna fulgore illuminat te. Vt sit sensus, non aliter tuum corpus erit lucidum oculo puro, quàm domus tua lucida est tibi, accēsa lucerna. Nec est illuminabit, sed illuminat. Alioqui sermo uideri possit subabsurdus, si totum lucidum fuerit, totū lucidum erit. Proinde nos de nostro adiecimus, Sic, quo magis sentiretur collatio.

Baptizatus pro lotus Baptizatus esset.) ἐβαπτίσθη. Cur non potius lotus esset, cum de simplici manuum lotione loquatur?

Catini.) τοῦ πίνακος, Quod non solum catinū, sed etiā quadram aut tabellam significat.

Intus est uestrum.) Vestri mauult Laurentius, ut sit genitiuus pronominis primitiui. Vt non

Vt non ad supellectilē, sed ad ipsos pharisęos referat. Quod apud Matthæum 23. ambigue dictum fuit, Lucas explanat addito pronomine ὑμῶν. Quidam enim illic interpretantur immūdum esse quod in catinis & poculis cōtinebatur, eo quod fraude ac ui partum esset. Lucas autem uidetur totum hominem ligneis ac fictilibus uasculis comparare, quæ quum sint extra hominem, tamen in his mundandis nonnullam religionem sitam arbitrabantur. Similiter in lotionibus corporum, quæ pars hominis est externa, uidelicet animi domicilium, quum ipsam mentem sinerent uitiorum sordibus inquinatissimam esse. Commemorat autem duo uicia, quæ penitius latent in animo, auariciā ac maliciam, quam Theophylactus interpretatur inuidiam. neq; enim Græcis est κακία, aut ἀνομία, quam ferè uertit iniquitatem, sed πονηρία, quæ peruersam mentem significat: eoq; dominus ostendit remedium maxime aduersans auariciæ & inuidiæ, [redacted] Qui largitur sua, [redacted] retur indolescens malis alienis, multum [redacted] ab inuidia, quæ gaudet aliorum incommodis, ac [redacted] tamen sensus ille quem [redacted] mo recensui loco, non repugnat huic cōparationi, potest enim sic accipi. Vos pharisæi præpostero iudicio pluris facitis externa quàm interna, in discis & poculis quod externum est mundatis, [redacted] datis operam ut cibus potusq; uester sit mūdus. Apud deum enim immundum est quicquid fraude [redacted] lotionibus [redacted] ciem, quum mentem habeatis illotam. Huic interpre[redacted]rosius ac Theophylactus. [redacted]

Quod superest.) τὰ ἐνόντα. Diuersa uox est ab ea quæ frequentior est ac tritior, τὸ λοιπόν. Cęterum quod noster interpres uertit, Quod superest, lōge secus interpretatur Theophylactus. Eius uerba subscribam, τὰ ἐνόντα οὖν, τουτέστι, τὰ ὑπάρχοντα ὑμῖν. καλῶς δὲ εἶπεν τὰ ἐνόντα, καὶ οὐκ εἶπεν ὄντα, διότι τὰ χρήματα ἔνεισι τῇ καρδίᾳ τοῦ φιλοχρημάτου, καὶ ἐγκάθηνται αὐτῇ. διὸ καὶ ὁ Δαβὶδ φησι, μὴ προστίθεσθε τὴν καρδίαν ἐπὶ πλοῦτον, id est, Quæ insunt igitur, hoc est, quæ suppetunt uobis. Recte autem dixit quæ insunt, & non dixit quæ sunt, propterea quod pecuniæ insint cordi auari, atq; insideant ei. Quapropter & Dauid monet non apponendum esse cor diuitijs. Theophylactus accipere uidetur, ut τὰ ἐνόντα, & ἐλεημοσύνην appositiue iungantur, Date res uestras eleemosynam. Potest autem & sic accipi ut subaudiatur κατὰ, Iuxta ea quæ suppetunt uobis, date eleemosynam. Interpres intellexisse uidetur, iuxta ea quæ sunt in uobis. At quod præterijt non est in nobis, atq; ob id uertit, Quod superest, quanquam ἔνεσι sonat licet, unde, & ἐνόντα dici possunt, quæ sunt in nostra potestate. quidam interpretantur quod superest, id est, quod redundat, sed male. Expendat lector eruditus, num τὰ ἐνόντα positum sit absolute, pro τὸ ἐνόν, ut intelligas quæ facta sunt non posse fieri infecta, illud restare quod est in potestate nostra, ut rapinas pensemus eleemosynis. Et hunc sensum attingit Beda. Illud adnotandum, cum modo fecerit mentionem rapinæ, in remedio non fieri mentionem restitutionis, tantum pollicetur eleemosyna data, omnia fore munda. Sed qui iubetur dare ijs quibus nihil debet, multo magis iubetur reddere, si quid cui debet. Præterea rapinam dominus appellat auariciam: ut quod pharisæi colligebant ex decimationibus licet iure, tamen quoniam cupiditati suæ seruiebant sub obtentu legis obseruandę, rapina fuerit. Postremo rapina est, quod diues licet recte partum possidet, si non impartiat egenti proximo. In his non exigitur restitutio, sed sufficit animi uicium eleemosyna redimere. *Quod superest τὰ ἐνόντα*

Date eleemosynam.) δότε ἐλεημοσύνην. Anceps est, utrum sit date an datis, indicandi modo an imperandi. Iuxta posteriorem lectionem sensus erit. Existimatis uos data eleemosyna liberari ab omni rapina, si paululum ex ea contuleritis in pauperes? Siquidem obijcit alibi pharisæis, quod eleemosynam suam facerent coram hominibus. Iuxta priorem lectionem sensus manifestus est. Sed tamen hæc adhortatio duriuscule cohæret cum ijs quæ præcedunt ac sequuntur, quæ magis exprobrationem habent quàm admonitionem. Alioqui qui cōuenit, ut quos modo fecerit tam scelerosos, subito data eleemosyna uelit undiquaq; mundos uideri. *Dare eleemosynā, quomodo accipiēdū*

Qui decimatis.) Græcis est ὅτι quia, quemadmodū & in cæteris cōsentit exēplar aureū.

Mentam.) ἡδύοσμον. Vox dicta ab odoris gratia. Nominat autem duas herbas uiles nec admodū necessarias ad usum humanæ uitæ. Et omne holus, dixit pro quoduis holus,

hoc est

hoc est quantumlibet contemptum, insignem illorum notans auariciã: Etiamsi diuus Ambrosius decimatis accipere uidetur, pro decimas datis. Sic enim scribit, Breuiter autem uicia eorum multa perstringit, qui uiliorum fructuum decimis conferendis omne studium intendunt suum. Nec secus interpretantur Theophylactus & Cyrillus. Cumque hac sententia magis congruit quod sequitur: Et præteritis iudiciũ & charitatem dei. Iudicium hominum est, cum quis ex huiusmodi obseruatiunculis iudicatur pius, si quis crebro ieiunet, si quis multum precularum dicat, si quis sordide uestiatur. Iudicium dei est, cum ex animi affectu pietas hominis æstimatur. Charitas hominum est, cum leuiculo beneficio iuuatur quispiam, quod aliquoties præstabat, collatum non esse. Charitas dei est, cum in his succurritur homini, quæ ad illius æternam salutem pertinẽt, cum hic affectus præstatur & inimicis. [redacted]

Decimare pro decimas dare

Egenorum in primis habenda cura

Quæ portare non possunt.) δυσβάστακτα, id est, Difficilia portatu.

Non tangitis sarcinas.) τοῖς φορτίοις. Idem uerbum quod modo uertit onera. Et significantius erat Attingitis, quàm tangitis, & appositius ad Græcam uocem. [redacted]

[redacted]

Quod consentitis.) συνευδοκεῖτε, id est, Comprobatis.

A generatione.) γενεᾶ, quo sæpe utuntur sacræ literæ, Græcis sonat ætatem. Neque enim est hic eadem uox, qua Matthæus utitur in generatione Christi.

Inter altare & ædem.) καὶ τοῦ οἴκου, id est, Domum, sed partem templi intelligit.

Ita pro etiam

Ita dico uobis.) Ita non est hic οὕτως, sed ναί, quod aliquoties transfert Etiam, aliquoties utique, aduerbium uehementer affirmantis. Verti poterat profecto siue certe.

Tulistis clauem.) ἤρατε. A tollo, hoc est, Recepistis in uos. Tollimus enim gladium ad iter, & tollimus, quod ab alijs auferimus.

Insistere.) συνέχειν, id est, Cohibere. Verum emendatiores codices habebant ἐνέχειν, id est, Immittere, siue urgere, atque ita consentaneum est interpretem legisse.

ἀποστομίζειν

Et os eius opprimere.) ἀποστομίζειν. Interpres legisse uidetur ἐπιστομίζειν, quod significat obturare os, nec sinere loqui. At Græci codices habent, ἀποστομίζειν, quod magis significat pendere ab ore, & obseruare quid dicatur. Atque id longe rectius quadrat cum his quę præcesserunt & sequuntur: Insistebant ei, & insidiabantur, & quærentes capere aliquid ex ore eius. Neque enim hæc competunt in eum qui occludat os loquentis. Denique ad hunc modum interpretantur Græci interpretes. Quod si quis mihi parum habet fidei, ipsius Theophylacti uerba subscribam, quod ad hunc attinet locum. καὶ δὲ ἀποστομίζειν αὐτὸν ἤρξαντο, τουτέστι πυκνῶς ἐρωτᾶν αὐτὸν καὶ ἀπαιτεῖν. γίνεται γὰρ τὸ ἀποστομίζειν, ὅταν πλείονες ἐρωτῶσιν ἕνα, περὶ ἄλλων καὶ ἄλλων ὑποθέσεων. τότε γὰρ μὴ δυνάμενος ἀποκρίνεσθαι, ἔμφασιν δίδωσι τοῦ ἀνοήτου ἐξαπορηθῆναι. τοῦτο τοίνυν ἐσοφίζοντο καὶ οἱ κατάρατοι ἐκεῖνοι κατὰ χριστοῦ. πολλοὶ γὰρ ἐρωτῶντες τὸν ἕνα, ἐδόκουν ἀποστοματίζειν αὐτὸν, καὶ εἰς ἀπορίαν ἄγειν, ὡς μὴ δυνάμενον ἀποκρίνεσθαι. ὅπερ εἰκότως ἐγένετο. πῶς γὰρ ὁ εἷς δύναιτο πολλοῖς ἀποκρίνεσθαι, ἄλλα καὶ ἄλλα ἐρωτῶσιν; Δύναται δὲ τὸ ἀποστομίζειν, καὶ οὕτως νοηθῆναι, ἀντὶ τοῦ παγιδεύειν αὐτὸν, καὶ ἀπὸ τοῦ στόματος κρατεῖν. ὅταν γάρ τις κρατηθῇ ἀφ᾽ ὧν λέγει, ἀποστομίζεσθαι δοκεῖ, τουτέστιν ἀπὸ τοῦ στόματος ἕλκεσθαι καὶ κατακρίνεσθαι. δηλοῖ δὲ τοῦτο καὶ τὰ ἐφεξῆς. ζητοῦντες γάρ, φησι, θηρεῦσαί τι ἐκ τοῦ στόματος αὐτοῦ. ὅπερ γὰρ πρὸ ὀλίγου εἶπεν ἀποστοματίζειν, τοῦτο νῦν λέγει θηρεῦσαί τι ἐκ τοῦ στόματος αὐτοῦ. Quæ nec transferre grauabor in gratiam eorum, qui Græce nesciunt. Verum ἀποστομίζειν etiam illum cœperunt, hoc est, frequenter interrogare eum, & perplexum reddere. Fit enim τὸ ἀποστομίζειν, cum plures interrogant unum de alijs atque alijs argumentis, tum enim qui non potest respondere, speciem præbet stulti, quod hęreat. Hoc sane tunc moliebantur etiam scelesti illi aduersus Christum. Nam cum multi interrogarent unum, uidebantur ἀποστομίζειν illum, & ad hæsitantiam deducere, ut qui non posset respondere, id quod probabiliter accidisset. Quo pacto enim unus posset multis respondere, alia atque alia interrogantibus. Quanquam potest ἀποστομίζειν & sic accipi, pro eo, quod est illaqueare eum, & ab ore capere. Cum enim quis capitur ex his, quæ dicit, ἀποστομίζεσθαι uidetur, hoc est, ab ore trahi ac condemnari. Declarant autem hoc & ea quæ sequuntur. Quærentes

Quærentes enim, inquit, uenari quippiam ex ore illius. Quod enim paulo ante dixerat ἀποστομίζειν, hoc nunc dicit uenari quippiam ex ore eius. Hactenus Theophylactus. Cæterum ne Laurentius quidem satis attentus fuit hoc loco, qui ἀποστομίζειν, siue ἀποστοματίζειν, nam utrunque reperio, putat unico uerbo reddi potuisse, interpellare, siue obstrepere, siue obloqui. Et tamen is ἐπιστοματίζειν legit, non ἀποστομίζειν. Equidem non memini legere uerbum hoc apud alios autores præter quàm apud paucos nempe Athenæum lib. dipnosophistarum octauo, pro eo quod est memoriter recitare, nullo codicis auxilio, quod uulgo dicunt oretenus dicere. Eius uerba subscribam, καὶ ὁ πλούταρχος ἔφη ῥοδιακὴν εἶναι λεγομένην ἱστορίαν, ἣν ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀποστοματίζειν οὐ δύναμαι, τῷ πάνυ πρὸ πολλοῦ ἐντετυχηκέναι τῷ ταῦτα περιέχοντι βιβλίῳ, id est, Et Plutarchus aiebat esse fabulam, quæ Rhodiaca diceretur, sed quam in præsentia non posset memoriter referre: quod ante plurimum temporis incidisset in eum librum, in quo illa continerentur. Astipulatur & Hesychius, ἀποστομίζειν, inquiens, ἀπὸ μνήμης ἀξιοῦν λέγειν, id est, Memoriter uelle dicere. Quanquam idem mox interpretatur ἀποστομίζων φιμοῖων, id est, Obturans siue occludens os. Quod quidem posterius propius accedit ad sensum Euangelistæ. Verum haud scio an ἐπιστομίζειν legendum sit pro ἀποστομίζειν. Quo uerbo usus est Athenæus eodem in libro paulo inferius. πάντας γὰρ ἐπιστομίζειν πειρώμενος, οὐδενὸς μὲν ἀμαθίαν κατέγνως, σαυτὸν δὲ ἀποφαίνεις κενώτερον λεβηρίδος, id est, Etenim dum omnibus studes occludere os, non alios inscitiæ cōdemnas, sed teipsum ostendis inaniorem Leberide. Cōsimilem in modum usus est Paulus in epistola ad Titum cap. 1. οὓς δεῖ ἐπιστομίζειν, ubi Hieronymus uertit silentiū indici. Theophylacti interpres, redargui. Cuius uerbi meminit Iulius Pollux lib. 2. exponens ἐπιστομίσαι, τὸ ἐπισχεῖν τὸν λέγοντα, id est, Cohibere loquentem. Idem indicat ἀποστοματίζεσθαι, & apud Platonem inueniri, qui scripserit alicubi, ὡς παῖδας ἀποστοματίζεσθαι, quoties exigentibus præceptoribus pueri reddunt memoriter quæ præcepta sunt. Quin & ipsum quod redditur, ἀποστοματίζεσθαι dici, ut uel ad rem, uel ad personam referatur. Nos certe comperimus apud Aristotelem in Elenchis consimili sensu, Quod ipsum non male congruit huic loco. Etenim præceptores solent quum examinant discipulos, frequenter interpellare rogatiunculis, tentantes an intelligant quæ pronunciant, ut si quid errarint, corrigant. Sic isti quemadmodum interpretatur Cyrillus, multis questiunculis interpellabant dominum, ut si non responderet, uideretur indoctus: Sin male responderet, coargueretur: aut si bene quoque responderet, tamen ex multis præberetur ansa reprehendendi. Quæ nobis apud idoneos autores super hoc uerbo cōperta suut, in medium attuli, prudenti lectori iudicium relinquens ac delectum.

Laurentius nō satis facit ἀποστοματίζειν ore reddere

ἐπιστομίζειν Occludere os

EX CAPITE DVODECIMO.

Vltis turbis.) τῶν μυριάδων τοῦ ὄχλου id est, Myriadibus turbæ. Myrias autem Grece significat decem milia. Quanque ea uoce abutuntur pro innumerabili multitudine. Vnde uerti poterat, Innumera turbæ multitudo. Nec est,

Concurrentibus.) ἐπισυναχθεισῶν, id est, Simul aggregatis. Vetusti codices habebant, circunstantibus.

Ad discipulos. Hic Græci addunt πρῶτον, id est, Prius siue Primum. Quanquam aduerbium ita positum est, ut possit utrouis referri, primum dixit ad discipulos, siue primum attendite. Deinde est,

Attendite.) προσέχετε ἑαυτοῖς.

Reueletur.) Reuelabitur est Grece, & scietur, non sciatur. ἀποκαλυφθήσεται, γνωσθήσεται.

In cubiculis.) ἐν τοῖς ταμείοις, id est, In penetralibus, siue intimis ædium.

Cubicula ταμεῖα

Ita dico uobis.) Rursum est ναὶ, de quo modo admonui. Affirmantis aduerbium.

Dupondio.) Exposuit interpres quod uertit. Nam Græce est, ἀσσαρίων δύο, id est, Assibus duobus. Quanquam Græca uox diminutiua est, sicut & passerculi.

In obliuione.) ἐπιλελησμένον. Quasi passiue dicas oblitum.

Confessus fuerit me.) Græce est, ἐν ἐμοί, id est. In me. Sic non est, Confitebitur eum, sed in eo, id tamen ad sensum nihil refert, tantum est idiomatis Hebraici.

Qualiter aut quid respondeatis,) τί ἀπολογήσησθε, id est, Quid responsuri sitis, sed proprie accusanti. Hoc est, quibus modis uerba facturi sitis, & qua ratione instituturi defensionem, quidue adducturi pro defensione causæ, quemadmodum uulgus reorum facit, qui

Respondere ἀπολογεῖσθαι

solent utroque modo periclitari, si uel formam agendi nesciant, uel parum instructi sint ad refellendum quod obijcitur.

πλεονεκτεῖν — Ab omni auaricia.) Omni non additur in Græcis codicibus. Nec est simpliciter Auaricia, quæ magis dicitur φιλαργυρία, sed est, πλεονεξία, nomen à plus habendo dictum, quo sæpenumero usus est diuus Paulus. Vbi quis fraudatis alijs plus usurpat sibi quàm par est.

Epulari — Epulare.) εὐφραίνου, id est, Lætare. Neque enim opus erat repetere epulare, cum ante dictum sit, comede, bibe. Cæterum uerbum εὐφραίνομαι inde dictum, quod animo bene sit, omnes uitæ uoluptates complectitur, quibus animus oblectat se. Proinde in psalmis: Et uinum lætificat cor hominis, Græcis est, εὐφραίνει. At hic perpetuo uertit epulari. Nam & aliquanto post, uidelicet cap. 15. Adducite uitulum saginatum & occidite & manducemus, & epulemur, εὐφρανθῶμεν. Ac rursum,

εὐφραίνεσθαι — Et cœperunt epulari.) εὐφραίνεσθαι. Id secutus opinor, quod epulari non sit simpliciter agere conuiuium, sed genialiter & opipare comessari.

Repetent pro repetunt — Repetent.) ἀπαιτοῦσι, id est, Repetunt, siue reposcunt. Sic & Hieronymus subinde citat, ut sit præsentis temporis: & aptior est hypallage ad mox imminens periculum significandum. Cyprianus in precationem dominicam adducit his uerbis. Stulte hac nocte expostulatur anima tua. Et repetunt habebat exemplar Constantiense.

Cuius erunt?) τίνι ἔσαι, id est, Cui erunt? hoc est, cui cedent, & quem dominum sortientur. Et apud Paulum hic color, Si fuerit alteri uiro, id est, cum altero uiro.

Sic est qui sibi.) Est non additur in Græcis exemplaribus, ut liberum sit subaudire, quod commodissimum sit.

Valla taxatus — Quibus non est cellarium.) Pro cellario Græcis idem uerbum est, quod iam aliquoties uertit, cubiculum, ταμεῖον, Qui proprie locus est in ædibus, in quo esculenta poculentaque reponuntur, à ταμιεύειν, quod est dispensare uictum, & ταμίας promus cōdus. Porrò quod Laurentius cauillatur, cellam accipi pro uinaria duntaxat, & coruos esse hydropotas, bis errauit. Nam primum, cella à celando dicta, non uini tantum reconditorium est. Deinde si corui non bibunt uinum, hoc magis facit ad sensum Euangelicum, ut qui quouis potu contenti, quem passim obuium præbet omnibus natura, non egeant cellis uinarijs.

διαφέρειν antecellere — Pluris estis illis.) διαφέρετε τῶν πετεινῶν, id est, Præcellitis uolucribus. Nam διαφέρειν tametsi significat differre, usurpatur tamen sæpenumero pro prestare & antecellere. In quem sensum usus est & Paulus ad Philippen. cap. primo. Item ad Romanos cap. secundo.

Cogitando.) μεριμνῶν, id est, Sollicitudine. Quanquam Græce participium est, quasi dicas curans, siue sollicite cogitans.

Fœnum — Si autem fœnum.) τὸν χόρτον. Cur non potius gramen aut herba, quemadmodum & alias transtulit? Nisi forte nihil interest inter fœnum & gramen. Ad hoc enim adhibetur similitudo, ut intelligamus deum non neglecturum nos, cum curet & gramen, quod eodem die uiret, & defectum eodem die exarescit, maxime in æstuosis regionibus.

Quanto magis uos pusillæ fidei?) Vos accusandi casu profertur, ὑμᾶς, ut subaudias uestiet. Et modice fidei, Græcis composita dictio est, ὀλιγόπισοι, quod sonat parum fidentes.

ὀλιγόπισοι — Nam fides est præstantis, & fides est fidentis. Sic enim nos abutimur Christiani.

In sublime tolli.) μὴ μετεωρίζεσθε. Quod non proprie pertinet ad tumorem, quod Græci

μετεωρίζεσθαι ad Astrologos pertinere — uocant μεγάλα φρονεῖν, sed magis ne curemus ea quæ supra nos sunt. μετέωρα enim uocantur, quæ sunt in nubibus, & in sublimi aëris regione, de quibus Meteorologica scripsit Aristoteles. Consentit cum doctrina Christi dictum illud Socraticum, Quæ supra nos, nihil ad nos. Nec uideo quomodo hæc particula quadret cum præcedentibus ac sequentibus, nisi sentiatur de his, qui ex astrorum cursu procul in futurum consulunt, qui ferè mos est diuitum ac principum. Theophylactus aliique Græci interpretantur μετεωρίζεσθαι, qui præsentibus non est contentus, sed semper inhiat maioribus, quæ profecto cupiditatum humanarum est natura. Et quodammodo supra conditionem hominis attollit sese, qui congerit opes in longinquum, ignarus an postridie sit uicturus.

Additum aliunde — Et iustitiam eius.) Hæc uerba non adduntur apud hunc Euangelistam, nec in Græcis nec in uetustis Latinorum exemplaribus, uerum ex alio loco huc translata sunt. Atque adeo nec primum aduerbium additur. Consentit cum Græca lectione codex aureus, atque etiam

Donatiani

Donatianici, postremo & Constantiensis. In quibus scriptũ repperi, Quærite regnum dei & hęc omnia adijcientur &c. Verum quod deesse uidebatur in Luca, studiosus aliquis adiecit ex sexto capite Matthæi.

Si sciret paterfamiliâs.) Lucas usus est uerbis præteriti temporis, Si scisset uigilasset, & non siuisset. ἤδει, ἐγρηγόρησεν, ἀφῆκε. Ponit enim ueluti parabolam alicuius, cuius domus perfossa sit.

Super familiam.) ἐπὶ τῆς θεραπείας. id est, Super famulicium, ut intelligas tantum præfectum famulis, non etiam liberis. Quod genus seruorum columen familiæ uocant. Iam illud, τίς ἄρα, Quis putas uertit suo more pro quis, siue quisnam. Nec est, Constituit, præsentis temporis, sed καταστήσει constituet, futuri temporis, suffragante exemplari Paulino, licet in Matthæo habeatur Constituit. θεράπεια

Tritici mẽsuram.) σιτομέτριον. Referri potest ad omnem cibum. Id quod Latine uocant demensum, siue quod ad certum modum tribuatur, siue quod in singulos menses redderetur, ut Donato placet. Ita Terẽt. in Phormione: Quod ille unciatim uix de demẽso suo, suum defraudans genium comparsit miser. Et Plautus in Sticho: Vos meministis quot calendis petere demensum cibum. Cæterum Græcis dictio composita est σιτομέτριον, ex frumento & mensura, non ex tritico. Quanquam σῖτος Græcis aliquando frumentum, aliquando mutato genere, quemlibet cibum significat. Neq; enim serui solo tritico alebantur. Atq; illud Diuidet, est διχοτομήσει, id est, In duas diuidet partes, siue dissecabit. σιτομέτριον

Cum infidelibus.) μετὰ τῶν ἀπίστων, id est, Cum infidis, pro quo Matthæus dixit, Cum hypocritis. Nam qui fidus est, nõ simulat, neq; dissimulat.

Vapulabit multis.) Ac paulo post plagis uapulabit. Cur non utrobiq; addidit plagis, aut utrobiq; omisit? Quandoquidem apud Græcos utrobiq; subauditur plagis. Verum hoc nos distinctione corrupimus: etenim ablatiuus plagis, quẽ nos referimus ad paucis, ad digna fuerat referendum, ἄξια πληγῶν, atq; ita utroq; loco in πολλὰς & ὀλίγας subaudiendum πληγάς. Sic enim distinguunt Græci, ὁ δὲ μὴ γνοὺς, ποιήσας δὲ ἄξια πληγῶν, δαρήσεται ὀλίγας. Ea uero forma dixit uapulare multas plagas, qua dicimus Attico more gaudere gaudium, & dolere dolorem. Augustinus ad Valentinum de gratia & libero arbitrio capite 3. nescio quid sequutus legit, Vapulabit pauca, & uapulabit multa.

Et quid uolo nisi ut ardeat? καὶ τί θέλω, εἰ ἤδη ἀνήφθη, id est, Et quid uolo si iam accensus est? Sic adducit Hilarius commentario in canticum graduum. Etiamsi secus legit Ambrosius ac Hieronymus, quorum hic in Ionam ita citat, Ignem ueni mittere in terrã, & quem uolo ut ardeat. Verum opinor pro quam, deprauatũ fuisse quem. Nam alijs in locis quam inuenio. Apparet interpretem legisse, καὶ τί θέλω εἰ μὴ ἀνήφθαι, id est, Et quid uolo nisi accendi. Aut certe, quod uero propius est, τί θέλω, ἢ ἤδη ἀνήφθαι, id est, Quid uelim, nisi mox accensum esse. Quandoquidem Græcis ἢ adiungitur etiam positiuis, subaudito ἄλλο, quemadmodum Latini quàm addunt positiuis, subaudito post aut simili uoce. Vt tertio die quàm a me discessisti. Theophylactus non legit tantum, uerum etiam interpretatur iuxta nostram æditionem. Nam Quid uolo positũ est, pro eo, quod erat, nihil aliud uolo, & Si iam accensus est, celeritatis habet emphasim: & in Si, subest tacita significatio uoti. Varia lectio ἢ pro nisi

Erunt enim ex hoc.) ἀπὸ τοῦ νῦν, id est, Post hac, siue amodo, ut loquuntur nonnulli Græcam formam reddentes.

Et duo in tres diuidentur.) Et hunc locum corrupta distinctione deprauarunt librarij, uerbum diuidentur referentes ad superiora, cum quibus ut cohæreret mutato numero ex diuidetur, διαμερισθήσεται, fecerunt diuidentur. At quid opus erat repetere in hac parte diuidentur, cum iam dictum sit, Erunt quinq; in domo una diuisi. Sic itaq; distinguendum erat: Diuidetur pater aduersus filium &c. Siquidem diuidi uocat, habere dissidium. Proinde melius uertisset: Aduersus filium, quàm in filium, cum anceps sit Gręca præpositio. Huius casum, si quem id forte moueat mutauit eodẽ in loco Lucas: qui cum ante cœperit adiungere datiuum, ἐπὶ υἱῷ, mox addit accusatiuum, ἐπὶ τὴν νύμφην. Distinctio apud nos corrupta

Et ita fiet.) Fit legendum est. Et Laurentius mauult imbrem quàm nimbum, cum Græce sit ὄμβρος. Imber nimbus

Quid autem & a uobis ipsis.) τί δὲ καὶ ἀφ' ἑαυτῶν. Dilucidius erat, Cæterũ cur non etiam

ex uobis ipsis iudicatis quid sit iustum? ut sit sensus, Aliunde captatis argumenta, ex quibus coniectetis ea quæ sunt extra uos: & earum rerum, quæ intra uos sunt, & quarum ex uobis ipsis colligi possunt argumenta, nullam facitis coniecturam.

Cum autem uadis.) Græcis enim, est pro autem. Cohæret enim cum ijs, quæ præcedunt ut intelligant adesse tempus resipiscendi, quod ni fecerint fore, ut durius cum illis in posterum agatur, si tam obuiam clementiam dei neglexerint.

Ad principem in uia.) ἐπ' ἄρχοντα. Quod Ambrosius haud male uertit, Ad magistratum, & In uia rectius refertur ad sequentia, In uia da operam.

Trahat / Condemnet — Trahat te ad iudicem.) Demiror qd legerit Ambrosius, qui pro trahat, habet cōdemnet: nisi forte pro κατασύρῃ, legit κατακρίνῃ Ac sensus sanè magis quadrat. Nec enim uidetur alius esse iudex, quam is, quem paulo ante dixit principē. Nam id uult agi cū aduersario inter eundum, ne sit opus ad iudicem peruenire. Origenes seu quisquis fuit, homilia in Lucā 25. annotat amphibologiā esse in trahat, quod subaudiri possit uel princeps uel aduersarius.

Tradat te exactori.) πράκτορι à uerbo πράττω exigo, quod ante uertit facio, non recte, sicut admonuimus in Matthæo.

EX CAPITE DECIMOTERTIO.

Siloë — IN Siloë.) ἐν τῷ σιλωάμ, Hebræi sonant Siloah. Arbitror hanc esse ciuitatem in qua primum fuit tabernaculum, cuius meminit Psalmus 77. Et repulit tabernaculum Silo, ubi Græcus σιλώμ legit. Item Hieremias cap. 7. Quoniam hic additur articulus τῷ, uidetur significare fluuium Siloë, qui ciuitati suppeditat aquam, quum nec perpetuus sit nec copiosus. In uetustissimis Latinis alibi scriptum erat Siloa, alibi Siloam.

In ficulnea.) ἐν τῇ συκῇ, id est, In ficu. Eadem uox est quam modo uertit, Arborem fici, immodicus copiæ affectator, ne dicam intempestiuus.

Occupat / καταργεῖ — Terram occupat.) καταργεῖ, id est, Onerat, sed inutili onere, hoc est, enim proprie καταργεῖν. Et illud, Etiā terrā, ego sanè maluissem uertere, Cur uel terrā occupat, ut intelligamus infrugiferam, non solū indignā stercoratione & cultu, uerū etiam loco, quem occupabat.

κοπρία / Letamen — Et mittam.) stercora, κοπρίαν, id est, Stercus, aut potius fimum: mox uertit sterquilinium. Nam Græca uox stercorationem sonat magis quam stercus. Et stercoratio non solum fit ex animantium excrementis, uerumetiam è stipulis, culmis, aut terræ medulla, quam mergam uocant Britanni, teste Plinio. Ambrosius legit cophinum stercoris.

Sin autem.) εἰ δὲ μήγε, id est, Sin uero minus, aut Sin secus, siquidem fructum fecerit sermo imperfectus est. ut subaudias, sinemus illam, aut aliud commodius. Est enim Eclipsis aut

Gulielmus Budæus — aposiopisis, siue ut Budæo nostro placet, ἀναπόδοτον, qui huius formæ exemplum unum & alterum ex Aristophane Ciceroneque adducit in annotationibus, quas scripsit in Pandectas Iuris. Nec enim est quisquam sua fraudandus laude. Porrò quod hic interpres uertit, Sin autem, parum Latine, tolerabilius aliquando uertit, alioqui.

Nec omnino.) εἰς τὸ παντελές, Quod aliâs uertit in æternum.

Nec est, inclinata.) sed συγκύπτουσα, id est, Toto corpote deflexa in terram, & contracta, cui contrarium est, quod sequitur ἀνακύψαι, quod uertit, sursum aspicere, hoc est, Erigere caput. Nec enim est mentio de aspiciendo, sed de gestu corporis, quo utuntur qui cupiunt sursum aspicere. Proinde & παράκυψις prospectus dicitur, ubi quis obliquato capite è fenestra prospicit.

Vocauit ad se.) προσεφώνησεν. Potest accipi quod appellauerit eam, hoc est, allocutus sit. Nam Ad se, non additur apud Græcos.

Requieuerunt.) κατεσκήνωσεν. Quod aliquoties uertit, nidificare, aliâs habitare.

Sata tria — Sata tria.) σάτα τρία. Superius admonuimus, satum non esse uocem Latinam, sed Syram, quæ apud illos mensuræ genus declaret capientis sesquimodiū. Apud Ambrosiū non additur sata tria. Tantū est, Abscondit in farina, donec fermētatū est totū. Atque adeo interpretans indicat hoc ex Matth. huc transscriptū, cū ait ad hunc modū. Et quia in Matt. tribus mensuris absconditū esse fermentū &c. Quorsum enim attinebat ex Matth. citare, si

Additum aliquid — idem legisset in Luca? Sed hoc iam in Euāgelicis uoluminibus nouū uideri nō debet, neque quenque magnopere cōmouere, cum nec moribus pijs, nec fidei synceritati quicque officiat. Si pauci

Si pauci sunt qui saluantur.) Si non est anceps apud Latinos, ut & apud Græcos, unde uertendum erat in an, quandoquidem interrogant.

Contendite intrare.) ἀγωνίζεσθε, id est, Certate, siue laborate. Quanquam apte uertit interpres, si modo intelligamus. Nam contendit & qui acriter adnititur. Si pro [illegible]

Qui erant nouissimi.) Erunt utrobiq; legendum, ἔσονται. Sunt postremi, qui futuri sunt primi, & sunt primi, qui futuri sunt postremi. Agit enim de inuertendo ordine inter eos, qui tum erant, & qui successuri essent in Euangelio.

Ite & dicite.) Ite dicite, legitur in antiquis, πορευθέντες εἴπατε.

Tertio die consumor.) Consummor legendum est, duplicato m. Est enim τελειοῦμαι. Quod quoniam medium est uerbum, satius erat uertere actiue, ut intelligamus illum tertio die absoluturum opus suum. Quanquam ea consummatio mors erat & resurrectio.

Quia non capit.) οὐκ ἐνδέχεται. Quod Matthæus dixit χωρεῖ. Est autem uelut impersonale, quasi dicas, ipsa natura rerum non fert. Idem autem aliquanto post dixit ἀνένδεκτόν ἐστιν, pro eo quod est ἀδύνατόν ἐστι. Loquitur ad hunc modum subinde Tertullianus, capit pro conuenit, aut decet, & non capit, pro non conuenit. Capit, pro possibile est

Qui mittuntur ad te.) πρὸς αὐτὴν, id est, Ad se, tertiæ personæ, nisi componatur cum alio pronomine. Ad hunc fermè modum sonat Græcis. Hierusalem Hierusalem, illa quæ occidit prophetas, & lapidat missos ad se. Deinde subito mutat personam. Sic & nos miscemus tertiam personam primæ, Tu illa lapidatrix prophetarum. Et tamen si cui magis placet secunda persona, cum hoc non est animus digladiari, propter pronomen anceps αὐτὴν, siue αὑτὴν, quod quidem arbitrantur omni personæ cõgruere. certe de sensu nulla est ambiguitas. Ne illud quidem ad sensum refert, quod cum in plerisq; libris haberetur ἀπεσταλμένους in uno quopiam habebatur ἀπεσταλμένους.

Quemadmodum auis.) ὄρνις, quod est anceps ad auem & gallinam. Est enim mirus amor auibus ad confouendos pullos, sed prӕcipue gallinis. Augustinus De consensu Euangelistarum lib. 2. cap. 75. legit auis. ὄρνις auis & gallina

Ecce relinquetur.) ἀφίεται, id est, Relinquitur, ut ad monuimus & antea.

EX CAPITE DECIMOQVARTO.

ET factum est. De hac loqutionis forma peculiari Lucæ iam admonuimus.

Dicebat autem & ad inuitatos.) Et coniunctio non additur apud Græcos nec in uetustis exemplaribus.

Neq; uicinos, neq; diuites.) μηδὲ γείτονας πλουσίους, id est, Neq; uicinos diuites. Attestantibus & uetustissimis exemplaribus nostris, & in his aureo codice, similiter & Constantiensi. Siquidem huc pertinet parabola Christi, ut beneficiũ conferatur gratuito, citra spem redituri fœnoris. Id fiet, si præstetur egenis, quibus non est facultas referendæ gratiæ.

Ne forte.) μήποτε, id est, Ne, siue ne quando. Et quod sequitur,

Et ipsi te reinuitent.) Commodius uerti poterat, uicissim te inuitent. Nam ut reinuitent sit Latinũ, reinuitat qui semel uocatũ iterũ uocat. Grӕce est ἀντικαλέσωσι. Et quod hic uertit,

Honoratior.) est ἐντιμότερος. Quod & chariorem significat, & magis in precio habitum.

Non habent retribuere.) οὐκ ἔχουσιν ἀνταποδοῦναι, id est, Non possunt retribuere. Nam ita frequenter accipitur ἔχω, cum adhęret uerbis infinitis. In aureo codice scriptum erat, Non habent, unde retribuant. Ac mox pro in resurrectione scriptũ erat In retributione. Itidem comperi in duobus uetustis exemplaribus S. Donatiani. Sed reclamantibus Græcis. Non habent pro non possunt

Qui manducabit panem.) Nonnulli codices pro ἄρτον habebant ἄριστον, id est, Prandium sed reclamantibus uetustis exemplaribus Latinis.

Qui manducabit.) ὃς φάγεται, Potest accipi, Qui manducat seu potius edit, præsentis temporis. Nam in his tribus uerbis φάγω, ἔδω, πίω, futurum medium nihil differt à præsenti, φαγοῦμαι, φαγῇ, siue φάγεσαι, φάγεται, non φαγοῦμαι, φαγῇ φαγεῖται. Verum hoc ad sensum perpusillum refert.

Vt uenirent.) ἔρχεσθε, id est, Venite. Interpres forte legit ἔρχεσθαι.

Simul omnes excusare.) παραιτεῖσθαι, id est, Recusare. Quanq; interpres eleganter usus est excusandi uerbo. Si modo lector animaduertat eũ excusare, qui adducta causa recusat q̃d rogatur.

Additum aliquid Gustabit cœnam meam. Hoc loco addunt libri Græci, πολλοὶ γάρ εἰσι κλητοί, ὀλίγοι δὲ ἐκλεκτοί, id est, Multi enim uocati, pauci uero electi. Quanquam id non reperiatur in omnibus exemplaribus. Suspicor aliunde huc asscriptum.

Nónne prius.) οὐχὶ id est, Non. Quanquam & hoc aliquando pro nónne ponitur.

Sedens cõputat.) καθίσας ψηφίζει, id est, Calculis subducit rationem, ut intelligas diligentem atque exactam supputationem. Ac paulo post, μήποτε. Tandem desijt uertere, ne forte pro nequando.

Iturus committere bellum.) ἀπέρχεται συμβαλεῖν εἰς πόλεμον, id est, Abit ut confligat, siue congrediatur bello. Etiamsi Latinius erat prælio.

Non sedens.) Hic est eadem uox, quam modo uerterat nónne οὐχὶ.

Ad se.) ἐπ' αὐτόν. Cur non potius contra se siue aduersus se?

In decẽ milib. iuxta Hebræam dialecton Cum decem milibus.) ἐν δέκα χιλιάσι. Interpres haud male mutauit In, Græcam præpositionem ex idiomate sermonis Hebraici positã, in decẽ milibus. Quanquam castius erat prorsus omittere, quod apud nos nec ullũ habeat usum, & orationem reddat inelegantẽ. Quod genus sunt illa in Deuteronomio: Et incendens ciuitatẽ in igni. Item, Et lapidabis eos in lapidibus. Cuiusmodi cõplura recensuit Augustinus in annot. Hebræi sermonis.

Alioqui illo adhuc longe agente.) εἰ δὲ μήγε, Quod ante uerterat, Sin autem, non recte, hic recte uertit alioqui.

Lõge agente Longe agente.) πόῤῥω αὐτοῦ ὄντος, id est, Cum procul est, siue procul abest.

Qui non renunciat.) οὐκ ἀποτάσσεται. Quod aliàs est dicto uale, dimittere.

Euanuerit.) μωρανθῇ, id est, Fatuum redditum fuerit. Siquidem non homines solum, sed & alia fatua dicuntur, quæ nihil sapiant. Quemadmodũ Martialis betas fatuas appellat.

Vtile est.) εὔθετον, id est, Accommodum, ante uertit aptum. Neque de genere uocis huius sal, ero anxius, cum sat sciam & in neutro reperiri, licet & frequentius, & apud probatiores autores in masculino.

EX CAPITE XV.

Ongratulamini.) συγχάρητε, id est, Congaudete. Aut si cui id parum Latinum uidetur, Gaudete mecum.

Nónne accendit.) οὐχὶ; At non, magis hic quadrabat, siue, An non: etiamsi hic sermo eodem laborat incommodo, quo is quem ante notauimus: Quis ex uobis pater si filius petet panem &c.

Euertit pro euerrit deprauatum Euertit.) σαροῖ, id est, Verrit, hoc est, scopis purgat. Fortassis interpres scripserat, euerrit, id imperitus aliquis ac sciolus non intelligens, inuersa scriptura fecit, euertit. Quod sanè minus mirũ est fuisse deprauatũ, quàm non fuisse animaduersum. Adeo mendum hoc, in omnibus exemplaribus Latinis inoleuit, etiam uetustissimis. Sensit hic nonnihil incommodi

Carrensis ridicula interpretatio & Carrensis, interpretans, Euertit totam domum, id est, Ea quæ in domo sunt. Et moraliter euertere domum, est perturbare conscientias peccatorum. Theophylactus uerrit, uertit repurgauit, & in eundem sensum Gregorius Nisenus, qui citatur in Catena: licet Gregorius pontifex Ro. deceptus uitio codicis, euertit interpretatur concussit conscientiam.

Quæ me contingit.) τὸ ἐπιβάλλον, id est, Quæ redit ad me.

Substantiam.) Duæ sunt uoces apud Græcos, substantiæ & substantiã. οὐσίας καὶ βίον, id est, Substantiæ & uictum. Quanquam βίος & uitam ipsam significat apud Græcos & facultates quibus uiuitur.

Viuendo luxuriose.) ζῶν ἀσώτως, id est, Viuens luxuriose. Hinc & Paulus luxum uocat ἀσωτίαν: Vinum in quo est luxuria. Id autem non ad libidinem tantum pertinet.

Consummare pro cõsumere Et postquam omnia consummasset.) δαπανήσαντος δὲ αὐτοῦ πάντα, id est, Cum is consumpsisset, siue absumpsisset omnia. Quod quidem arbitror librariorũ uitio fuisse deprauatum, licet mirus sit nostratium exemplarium consensus. Ambrosius indicat sese legisse more Græcorum, cum ita scribit in commentarijs: Ille igitur uiuendo luxuriose consumpsit omnia ornamẽta naturæ. Vnde tu qui accepisti imaginẽ dei, qui habes similitudinem eius, noli eam irrationabili fœditate consumere.

Quanti pro quam multi Quanti mercenarij.) Cur non potius, quot, πόσοι, siue quàm multi? Nec additur in domo, nec apud Græcos, nec in uetustis exemplaribus Donatiani, tantũ est, Quanti mercenarij

cenarij patris mei abundant,&c. Consentiebat Constantiense. Nam mercenarium opposuit filio. Et studiosus aliquis adiecit In domo, ut esset quod responderet aduerbio, hic.

Cum adhuc longe esset.) μακρὰν ἀπέχοντος, id est, Cum procul abesset.

Cito proferte.) Cito non additur in Græcis exemplaribus. Budæus existimat hic quoque exprimendam fuisse uim articuli, τὴν στολὴν τὴν πρώτην, id est, Stolam illam primam. Est autem uestis genus in talos demissæ, ut intelligamus non de qualibet ueste dictum, sed de certa quapiam & eximia. Nam anulo & calciamentis non præponitur Græcus articulus. At rursum uitulo geminum addidit articulum ut stolæ, τὸν μόσχον τὸν σιτευτὸν, id est, Vitulum illum saginatum, ut certum & insignem uitulum accipiamus designari. Iam & in sequentibus, cum sæpe repetatur hic uitulus, semper adduntur articuli, quum hœdo non addatabtur ullus articulus, quod non unusquispiam insignis designetur, sed quilibet è grege. Vitulum autem interpretantur ipsum Christi corpus pro nobis immolatum. *Articuli*

Et epulemur.) εὐφρανθῶμεν, id est, Lætemur, ut placet Vallæ.

Et cœperunt epulari.) Rursum est εὐφραίνεσθαι, de quibus superius iam admonuimus.

Symphoniam & chorum.) συμφωνίας καὶ χορῶν, id est, Concentum & choros, hoc est, saltationes. Id enim hoc loco significat choros.

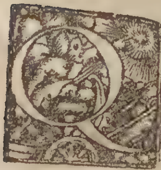
Cœpit rogare illum.) Græcis est παρεκάλει αὐτὸν, Quod non solum significat rogare, sed & inuitare & adhortari.

Cum amicis meis epularer.) Rursus est εὐφρανθῶ. Item paulo post,

Epulari autem.) εὐφρανθῆναι.

Deuorauit substantiam suam.) Græci magno consensu legunt tuam, ut sit odiosius, ὁ καταφαγών σου τὸν βίον. Atque ita legisse Ambrosium, ex his illius uerbis licet colligere: Impius, inquit, qui accusabat fratrem, quod cum meretricibus paternam substantiam prodegisset. Non enim dixit suam substantiam, sed paternam. *Substantiam tuã non suam*

EX CAPITE DECIMOSEXTO.

Vi habebat uillicum.) οἰκονόμον, id est, Dispensatorem, hoc est, œconomum ab οἶκος domus, & νέμειν distribuere, quod ea dispenset, quæ ad rem domesticam pertinent. Villicus, ut inquit Varro, in libris de re rust. agri colendi causa constituitur, appellatus à uilla, quod ab eo in eam conuehuntur fructus & euehuntur cum uenerint. Atque ipse diuus Hieronymus distinguit uillicum ab œconomo. Villicus, inquit, proprie uillæ gubernator, à uilla nomen uillici accepit: œconomus nõ tantũ frugum, sed & omniũ quæ dominus possidet, gubernator est. Vnde Oeconomicus Xenophontis pulcherrimus liber, qui non uillæ gubernationem, sed uniuersæ domus dispensationem, Tullio interpretante significat. Proinde magis quadrabat hoc loco œconomus siue dispensator quàm uillicus. Quin & in his quæ mox sequuntur. *Villicus οἰκονόμος*

Redde rationem uillicationis tuæ &, Non poteris amplius uillicare.) Græce est, οἰκονομίας, & οἰκονομεῖν, id est, Dispensationis et Dispensare. Atque ita citat diuus Hieronymus, explicans hunc locum in epistola ad Algasiam: Redde rationem dispensationis tuæ, non enim poteris ultra dispensare. Cæterum quod hic uertit,

Diffamatus est.) Græcis est, διεβλήθη, quod magis sonat, Delatus est, à διαβάλλομαι, unde diabolus calumniator, διαβολὴ calumnia. Quãquam hoc interest, calumniator falsò defert, At defertur etiam qui merito accusatur. Nec est, Quasi, sed ὡς διασκορπίζων, ueluti dissipãs, siue Velut qui dissiparet, nimirum delatus est hoc nomine quod dissiparet bona illius. *Diffamatus est*

Mendicare erubesco.) ἐπαιτεῖν, pro quo aliàs usus est προσαιτεῖν.

Conuocatis itaque singulis.) προσκαλεσάμενος, id est, Ad se uocatis, siue accersitis.

Centum cados.) ἑκατὸν βάτους, id est, Centum batos, non cados. Nam Batus Hebraica uox est, illis mensuram significans liquidorum, ut docet Iosephus libro antiquitatum Iudaicæ gẽtis octauo. ea capiebat sextarios septuaginta duos: quemadmodum & illud quod mox sequitur, Coros. Ea mensura aridorum capiebat medimnos Atticos quadraginta unum, ut idem testatur libro tertio. *Cadus Batus mensuræ*

Accipe cautionem.) τὸ γράμμα. Idem uerbum quod mox uertit Literas, idque non Latine. Nam literæ numero multitudinis significãt epistolam, Aut igitur utrobique uertere de-

buerat cautionem, cum utrobique sit γράμμα, quod literam sonat, aut scriptum, aut syngrapham, aut codicillos, aut libellos, aut huiusmodi quippiam.

Villicus iniquitatis pro iniquo

Villicum iniquitatis.) Ex idiomate sermonis Hebræi dixit Villicum iniquitatis, pro dispensatore iniquo siue iniusto, cui non dissimile est quod mox sequitur.

De mammona iniquitatis.

Et in maiori.) ἐν πολλῷ, id est, In multo.

In minori.) ἐλαχίστῳ, id est, In minimo. Sed amat uariare interpres. Nec hic est,

In maiori, sed in multo, ut superius.

Vestrum, pro uerum

Quod uestrum est quis credet uobis.) τὸ ἀληθινόν, id est, Quod uerum est. Id quod in nonnullis codicibus, haud dubie librariorum uitio, fuerat deprauatum. Quandoquidem & in emendatioribus Latinorum exemplaribus uerum legimus, non uestrum. Opponit autem uerum iniquo. Nam ueræ diuitiæ sunt, quæ sine fraude parantur. Et hoc loco Credet, positum est pro committet. Porrò qui committit tibi, nimirum alienum committit, non tuum. At in proxima clausula uestrum opponit alieno. Et quod uerum est non creditur, quod nostrum non datur.

Aut unũ odio habebit excussum

Aut enim unum odiet.) Id quoniam totidem uerbis dicitur apud Matthæum inde petat qui uolet, quod in hunc annotauimus locum.

Audiebant autem hæc omnia Pharisæi, qui erant auari, & deridebant illum.) Græci secus distinguunt, ἤκουον δὲ ταῦτα πάντα, καὶ οἱ φαρισαῖοι φιλάργυροι ὑπάρχοντες ἐξεμυκτήριζον αὐτόν, id est, Audiebant autem hæc omnia, & Pharisæi qui erant auari deridebãt eum. Vt intelligas hæc omnia ceteris quoque fuisse audita, uerum solos pharisæos offensos fuisse, quorum hulcus tetigerat, etiamsi nonnulla exemplaria, rursus addita coniunctione habebant, Et deridebant eum.

Subsannare μυκτηρίζειν

Deridebant.) ἐξεμυκτήριζον. Est autem μυκτηρίζειν, quod Latini uocant naso suspendere. Erat enim olim nasus irrisioni dicatus. μυκτὴρ Græce nasus, inde μυκτηρίζειν subsannare. Et quo usus est Cicero, ἀντιμυκτηρίζειν, uicissim irridere.

Ex eo.) ἀπὸ τότε, id est, Ex tunc, ut aliâs uertit, ut in Psalmo: Parata sedes tua ex tunc, ἀπὸ τότε. Latinius erat ex eo tempore, siue ab eo tempore.

Et omnis in illud uim facit.) Græca quidem reddidit: uerum Latinius erat incolumi tamen sensu, Et omnes in illud, quemadmodum legit Ambrosius, siue Quiuis in illud. Iam enim promiscue conabantur irrumpere etiam ethnici.

Purpura & bysso.) Mirum unde Augustinus in Psalmum quadragesimumoctauum pro purpura legat holosericis.

Epulabat.) εὐφραινόμενος, quod Irenæus alicubi uertit Iocundabatur. Vox enim Græca utrunque significat, læticiam mentis, & hilare conuiuium.

Lazarus

Nomine Lazarus.) Hebræis sonat, adiutus à domino, ut ipsum etiam uocabulum faciat ad parabolam: Destitutus erat ab hominibus, sed adiutorem habebat deum. Siquidem עזר auxilium sonat, יה deus. Hoc sensisse uidetur, qui collegit syluam nominum Hebraicorum ex omnibus libris sacris. Cæterum is cuius extat in singulos euangelistas collectio nominum, Lazarum interpretatur adiutum.

Qui iacebat.) ἐβέβλητο, id est, Porrectus erat. Quo uerbo solet uti de uehementer ægrotante & affixo lecto. Nec est simpliciter Ianua, sed πυλῶνα, quod uestibulum sonat, siue ostium diuitum. Nomen deductũ à porta. Nec est,

Hulceribus plenus.) sed ἡλκωμένος, id est, Hulceratus, siue hulcerosus, simile illi κεχαριτωμένη, id est, gratiosa, siue gratia plena.

Et nemo illi dabat.) Hanc particulam non reperio additam in Græcis codicibus, nempe in his quidem quos nobis præbuit bibliotheca diui Donatiani, & Constantiensis. Quin ipse Beda nec legit nec interpretatur. Ex Ambrosianis commentarijs citius colligas micas fuisse datas quàm non datas. Neque enim hoc nomine reprehenditur diues, quod nihil impertierit pauperibus: sed quod in delicijs sustineret uiuere, quum uideret fratrem suum tot malis discruciari, nec collegerit iacentem, nec sua mensa dignatus sit, nec curarit hulcera illius, quum canes essent ipso humaniores: nec quicquam impertierit præter ea quæ decidebant de sumptuosa mensa, à canibus sublegenda.

Et sepultus

Et sepultus est in inferno.) Græce secus est. καὶ ἐτάφη, καὶ ἐν τῷ ᾅδῃ ἐπάρας τοὺς ὀφθαλμοὺς, id est, Et sepultus est, & in inferno sublatis oculis. Vt sit sensus, diuitem quoque qui felicitatem posuerat in opibus ac delitijs suis similiter mortuum fuisse ac supultum, quemadmodum & pauperculũ illum. Cæterum animam, quæ deuecta fuerat ad inferos, sublatis oculis uidisse Abraham. Alioqui qui poterat tollere oculos sepultus? Ad hunc sanè modũ planè distinguit & Theophylactus qui ab eo loco, Et in inferno eleuans oculos suos, noui capitis facit initiũ, cõmentario in medio interposito. Similiter distinguit Augustinus in sermone quo enarrat hunc uersiculum, Tibi derelictus est pauper: & uide, inquit, exitus amborum. Contigit enim mori inopem illum & auferri ab angelis in sinum Abrahæ. Mortuus est & diues, & sepultus est, nam pauper forte non sepultus est &c. Rursus homilia quæ est ex quinquaginta septima, distinctionem Græcorum sequitur. unde mirum est Bedam Augustini cõpilatorem sequi diuersum. Quæ referunt in Aurea catena ex Chrysost. duobus uerbis deprauata sunt, quæ si abessent, prorsus nobiscum faceret. Nam in hoc philosophatur, quod diues tantum sepultus legitur, nec ulla fit mentio famulorũ aut amicorũ qui morienti adfuerint, eo quod diuitem ubi uentũ est ad uitæ finem omnes destituere solent. Tantum sepultus dicitur, iam bis sepultus, cuius anima prius erat sepulta in corpore. In hanc ferè sententiam Chrysostomus.

Distinctio apud nos uiciata. Id manifestum ex Chrysostomi homilijs quas scripsit de Lazaro

Recepisti bona.) Græci addũt tua, τὰ ἀγαθά σου, ut distingueret illius falsa bona ab huius ueris. Et mox, Similiter mala.) subaudias sua, nõ quod simpliciter essent mala, sed illius mala. Nunc autem hic consolatur.) παρακαλεῖται, passiue, hoc est, solatio fruitur, siue solatium habet, aut solatio afficitur, atque ita uitasset amphibologiam.

Et in his omnibus.) καὶ ἐπὶ πᾶσι τούτοις. Potest accipi & hic sensus. Et super hæc omnia siue Præter hæc omnia: ut intelligamus hoc accedere ad infelicitatem diuitis, quod ob uoraginem interiacentem non possit illi succurri.

In his omnibus pro super hæc omnia

Chaos magnum firmatum est.) Mirum quid uenerit in mentẽ interpreti, ut Græcam uocem alia Græca redderet, nec ea sanè idem significante. Siquidem Græce χάσμα est, quod hiatum terræ significat, qui solet existere nonnunquam in terræmotu, quem Aristoteles in libro de mundo chasmatian appellat, unde & chasmaticus terræmotus dictus. Nonnulli uoraginem uocant, quod fissura terræ in immensam deuergat profunditatem. Chaos autem confusionem significat, hoc dictum à χέω, fundo, illud à χαίνω hio. Annotauit hunc locum Gulielmus Budæus noster, nonnihil adijciens annotationi Laurentianæ. Hoc admonendum duxi, partim, ne quem suo fraudarem honore, partim, ut qui diligentius hæc & exactius uelit cognoscere, ex illius petat annotamentis, quæ scripsit in Pandectas iuris. Nam nos ubique seruimus compendio, ne lectori fastidio simus.

Budæus

Neque inde.) μηδὲ οἱ ἐκεῖθεν, id est, Neque qui istinc. Nam Græci carent hac proprietate aduerbiorum, cum apud Latinos hinc referat ad primam personam, hoc est, loquẽtis, istinc ad secundam, illinc & inde ad tertiam. Nec est,

Transmeare.) sed διαπερῶσιν, hoc est, Ne transcendant, subiunctiui modi. Nec est,

Tormentorum.) sed τῆς βασάνου, tormenti, siue cruciatus.

EX CAPITE DECIMOSEPTIMO.

Lapis molaris.) μύλος ὀνικὸς, id est, Mola asinaria. Nam Græci ὄνον, id est, asinum uocant, & saxum substratum in mola, quod accipit frumentum, de quo dictum est in Matthæo.

Lapis molaris

Si pœnitentiam egerit.) εἰ μετανοήσῃ, id est, Si pœnituerit, siue si resipuerit. Ne accipiamus de satisfactione & pœna ceu proprie dictum. Vt dissimulem quod Dimittes toties dixit pro remittes.

Et conuersus fuerit.) In nonnullis Græcorum codicibus additum erat Ad te, ἐπί σε, in alijs non erat. Apud Ambrosium additur.

Si habueritis.) εἰ ἔχετε, id est, Si habetis, quod recte uertisset, Si haberetis.

Sicut granum sinapis.) Nescio an interpres usurpauit κόκκον neutro genere, Nec enim esset sensus, mea sententia, absurdus, coccum uelut habere fidem, quod in speciem humile & abiectum, non ante prodit uigorem suum, quam attritu prouocatum. Sic alibi uocat nos ad exemplum passerculorum & liliorum. Quod si magis placet κόκκον hic positũ mascu-

Amphibologia

lino genere, ὡς κόκκον, perinde ualebit ac dicas, fidem similem cocco.

Dicetis huic.) ἐλέγετε ἂν, id est, Dixissetis. Antiqui codices habent Diceretis, non dicetis, quod propius accedit ad Græcam ueritatem.

Morus arbor

Arbori moro.) συκαμίνῳ. Est arbor sui generis, peculiaris Syriæ, quemadmodum indicat Hieronymus. Hesychius addit à nonnullis dici μορέαν, uulgato, ut conijcio, uocabulo. De hoc xix. capite plura dicentur. Deinde quod addit, Transplantare, sensum magis expressit quàm uerbum. Nec enim est μεταφυτεύθητι, sed φυτεύθητι, hoc est, plantare.

Et obediet) καὶ ὑπήκουσεν ἂν, id est Obedisset. Antiquus codex habebat, obediret, ut respondeat diceretis. Quanquam ἂν modum reddit potentialem, & ob id fortassis tollerabilius erat futurum tempus.

Pascentem boues super est Addidit interpres

Aut pascentem boues.) Græce non est boues, sed tantũ pascentem. Consentiunt & antiquissima exemplaria Latinorũ, ποιμαίνοντα. Magis autem accipiendum de pastore ouiũ, quàm boum. Proinde in Corsendoncensi codice ascriptũ erat in interstitio uersuũ, oues: atque ita suspicor legisse Ambrosiũ, quanquam & illic uerterunt oues in boues.

Magnificans deum.) δοξάζων, id est, Glorificans: quod tamen subinde ita transfert, quo magis sit uarius.

Articuli uis

Nouem ubi sunt?) Venustius est apud Grecos omisso uerbo, οἱ δὲ ἐννέα ποῦ, id est, Nouem autem illi ubi. Nam illi addo, loco articuli Græci.

Inuẽtus pro compertus

Non est inuentus.) οὐχ εὑρέθησαν ὑποστρέψαντες δοῦναι δόξαν τῷ θεῷ, id est, Non sunt reperti reuersi dare gloriam deo, ut ad uerbum reddam. Porrò reperiri Græci dicunt, quod accidit, quodque compertum sit.

Quando desideretis.) ὅτε ἐπιθυμήσετε, id est, Cum desiderabitis. Quanquam legi potest & ἐπιθυμήσητε: ita reor legisse interpretem.

De sub cœlo, in ea quæ sub cœlo sunt.) ἐκ τῆς ὑπ' οὐρανὸν εἰς τὴν ὑπ' οὐρανὸν λάμπει, id est, E regione quæ sub cœlo est, in eam quæ sub cœlo est, hoc est, ex una cœli plaga in alteram. Ita enim uidetur oculis hominum. Similis loquutio est Deuter. cap. 4. A summo cœli, usque ad summum eius. Cęterum collatio hæc significat subitum & inexpectatũ esse aduentũ regni dei, non solũ quantũ ad tempus attinet, uerumetiã quãtum ad locũ, nõ aliter quàm fulgur subito erumpit, nunc hinc, nunc illinc, quod prius uideas, quàm expectes uenturum.

Primum autem oportet.) πρῶτον, pro prius positum est, Veniet quidem ut fulgur, sed non dum ueniet, imò prius oportet illum multa pati &c.

Nubunt, nubuntur

Vxores ducebant.) ἐγάμουν, ἐγαμίζοντο. Quod ante in Matthæo uertit nubunt, hic uertit Ducunt uxores, quod illic nubuntur, hic Dabantur ad nuptias.

Duo in agro.) Hæc pars apud Græcos non additur in Luca, etiamsi meminit agri diuus Ambrosius. Imò in exemplari Paulino non erat mentio nisi de lecto. Theophylactus duo tãtum legit, de lecto & mola: tertium de agro, uidetur huc adiectũ ex Matthæi cap. 24. Cæterum Ambrosius pro eo quod est in Græcis ἐπὶ τὸ αὐτὸ, legit in pistrino, fortassis alterius Euangelistæ sententiam referens.

Corpus cadauer

Vbicunque fuerit corpus.) Græce est ὅπου τὸ σῶμα, ἐκεῖ συναχθήσονται καὶ οἱ ἀετοί, id est, Vbi corpus, illic congregabuntur & aquilæ. Quanquam nonnulli codices habent πτῶμα, id est, Cadauer, à cadendo dictum Græcis. Atque hanc lectionem uidetur magis approbare Hieronymus.

EX CAPITE DECIMOOCTAVO.

Quomodo oportet.) πρὸς τὸ δεῖν, id est, In hoc quod semper oportet orare. Porrò ἐκκακεῖν sonat segnescere, hoc est defatigari, quod hic uocat deficere. κακοὺς enim Græce nonnunquam uocant inertes & ignauos.

Per multum tempus.) ἐπὶ χρόνον, id est, Ad tempus, siue aliquandiu. Deinde εἰς τέλος, quod uertit, In nouissimo, rectius uertisset, denique.

Sugillare

Sugillet me.) ὑποπιάζῃ, id est, Vituperet, ac deroget. Nam id significat sugillare, uerbũ à pugilibus ductum, qui superne sugillant, genis liuore notatis, inferne supplantant, impulso ad ruinam antagonista.

Et patientiam habebit in illis.) Græca nonnihil discrepant, βοώντων πρὸς αὐτὸν ἡμέρας καὶ νυκτὸς, καὶ μακροθυμῶν ἐπ' αὐτοῖς, id est, Clamantium ad se nocte & die, & leni animo ferens illos

illos. Sed alius codex habebat, καὶ λέγω μακροθυμῶν ἐπ' αὐτοῖς ποιήσει τὴν ἐκδίκησιν, id est, Etiam dico, longanimis super illis faciet uindictam: ut intelligamus omnino ulturum, licet serius. Quanquam secus legit Theophylactus, & rectius, ni fallor, propterea quod sequitur ἐν τάχει, id est, Celeriter, id quod pugnat cum illo μακροθυμῶν. Chrysostomus item in oratione de orando deum, legit, μακροθυμεῖ, quod legisse uidetur interpres. *Varia lectio*

Putas inueniet.) Non est Græcis εἰ, sed ἄρα, an, siue, num.

Tanquam iusti.) ὅτι εἰσὶ δίκαιοι, id est, Quod essent iusti: tametsi uerti poterat ad sententiam, tanquam essent iusti. Sentit enim illos sibi tribuisse iusticiam, & hac opinione fretos cæteros despexisse.

Cæteri hominum.) Græce dixit, nam homines dicendum erat Latine: cum Græci in his abutantur genitiuo pro quouis alio casu. *Cæteri hominum*

Velut etiam.) ἢ καὶ ὡς οὗτος, id est, Aut etiam ut hic. Laurentius uidetur suspicari scriptum fuisse, Vel & ut. Cæterum quod de mutata coniunctione cauillatur, leuiculum est, & ad elegantiam sermonis attinens magis, quam ad rem theologicam.

Nolebat nec oculos.) Fortasse torquebunt dialecticos hæ duæ negationes, uni additæ uerbo. Proinde uertere poterat, Nec oculos uolebat sustollere ad cœlum. Atque ita citat Cyprianus in expositione precationis dominicæ.

Iustificatus in domum suam ab illo.) Nonnulli Græci codices habebant κατέβη οὗτος δεδικαιωμένος εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ, ἢ γὰρ ἐκεῖνος, id est, Descendit hic iustificatus in domum suam, quam enim siue certe ille, hoc est magis certe quam ille. Sed in plerisque non inuenio γὰρ. Proinde uertendum erat, Potius quam ille, siue præ illo. Non quod nesciam sic alicubi loqui Gellium, friget ab illo, pro eo quod est, friget comparatus ad illum, sed quod præferam id quod est usitatius apud probos autores. Et ne quis existimet interpretationem nostram reijciendam, diuus Hieronymus aduersus Pelagianos citat, iustificatus plus quam ille. Et Augustinus epistola 86. ad Cassulanum, ita scribit, Non dixit damnatum Pharisæum, sed magis iustificatum dixit publicanum. *Ab illo, pro præ illo*

Conuocans illos.) προσκαλεσάμενος, id est, Aduocans, seu potius, Ad se uocatis illis. Et ad pueros referendum est αὐτά, quod est neutri generis, quemadmodum pueri παιδία, Accitis puellis: dixit, haud dubium quin prohibentibus.

Sicut puer.) Offendit Vallam, qui mauult, Velut puer, uel tanquam puer, ut intelligamus imitationem personæ, non acceptionis. Qui non acceperit regnum dei, factus puero similis, non intrabit. Hic est personæ imitatio. Qui non acceperit ut puer accipit, hic est actus imitatio.

Quid me dicis bonum?) Hoc nonnihil discrepat à Matthæo. Nam illic offensus est quod interrogasset de bono quod esset facturus. Audit enim iuuenis, Quid me interrogas de bono. Marcus consentit cum Luca. Quanquam utraque lectio tendit eodem, uidelicet non conuenire, ut homo sibi quicquam arroget boni. Christo quidem loquitur, sed ut homini tantum. Atque ut homo nihil habuit boni, quod sibi posset arrogare, uelut ex ipso profectum.

Per foramen acus transire.) Vtrobique Græcis est εἰσελθεῖν, intrare per foramen acus, & ingredi in regnum. Et tamen interpres bene reddidit sententiam.

De filio hominis.) Græcis non additur de, τῷ υἱῷ τοῦ ἀνθρώπου, hoc est, Filio hominis.

Vt uideam, & respice.) Idem uerbum est Græcis, ἵνα ἀναβλέψω ἀνάβλεψον, quod significat recipere uisum. Id mirum cur mox mutarit interpres.

EX CAPITE DECIMONONO.

Tatura pusillus erat.) Quod hic staturam uertit, alibi uertit ætatem. Græce est ἡλικίας.

In arborem sycomorum.) Lucas sycomoream posuit, quam eandem esse uolunt, cum ea quam sycomorum appellant, quamque decimoseptimo capite uocauit sycaminum. Celsus Morosycon appellat, id est, fatuam uicum, & in 15. indicat Sycomorum & Sycaminum eandem esse arborem. Hæc Plinio ac Theophrasto ficus Aegyptia dicitur, quod existiment ibi tantum prouenire: cum Hieronymus enarrans Amos prophetæ caput septimum, testetur fuisse qui putarint hoc esse genus arboris, *Sycomorum*

Palestinæ

Palestinæ peculiare, gaudens locis campestribus, ac ficus afferens agrestes, quod nisi uellicetur, amarissimas cariculas facit, & fructus à culicibus corrumpitur. Quanquã Hieronymus horum sententiæ non accedit, negans in ea solitudine in qua morabatur Amos ullam huius generis arborem gigni: ac mauult prophetæ sermonem accipi de moris agrestibus, quæ rubi porrigunt, ut his pastores famem ac penuriam suam consolentur. Dioscorides libro περὶ τῆς ὕλης ἰατρικῆς primo, cap. clxiij. docet hanc arborem ut dictum est, tribus appellari nominibus, Sycomorum, Sycaminũ, & ficum Aegyptiã, addẽs hinc cognomen additum fœtui, quod ignaui sit saporis. Quod idem scriptum est à Theophrasto, qui indicat & in Cypro nasci Sycomorum, sed ab Aegyptia specie diuersam. Siquidem Aegyptia folijs nostram morum refert, fœtu ficum nostratem, nisi quod eum non profert ramis sed ex ipso caudice, non maturescẽtem, nisi ferreis unguibus scalpatur. Cypria uero folijs non absimilis est ulmo, fructum ædit pruno magnitudine æqualem, sed suauiorẽ. Porrò quod Lucas pro sycomoro sycomoream nominat, neminem oportet moueri, cum Græci μορέαν appellent, quam Romani morũ, si Dioscoridi credimus. Multis argumentis uideri poterat caprifici genus, uel quod succo ac sapore caprifici fœtus referat, ut docet Theophrastus, interprete Gaza: adeo, ut quemadmodũ refert Plutarchus, Atheniensis quidam dicaculus

συκάμινον

per contumeliam Syllam uocarit συκάμινον ἀλφίτῳ πεπασμένον, id est, Sycomorũ polenta maceratũ, quod in facie rubor candori inspersus uiseretur. Alioqui uideri poterat exprobrata stulticia, si συκόμωρος scribatur per ω mega. Ita fermè Plutarchus in huius uita, quod ad conuicij rationem attinet. Nec inficior constanter apud autores per ο μικρὸν scribi, atq; haud scio an deprauate: præsertim cum morus arbor cui cognata est sycomorus, ob foliorum similitudinem, apud Nasonem ac Palladium mediam habeat productam. Athenæus libro 2. prodit συκάμινον nomen esse commune, solos Alexandrinos appellare μόρον siue μορέαν. Sed de Sycomoro iam satis arbitror dictum, quod ad hoc institutum pertinet. Quod si quis existimabit ad mysterij rationem pertinere exactius nosse huius arboris uim ac formam, autores indicauimus, unde possit petere.

Quia inde.) ἐκείνης, id est, Illac, nec enim est ἐκεῖθεν. Ambrosius legit illa parte pro illac.

Ad hominem peccatorem diuertisset.) εἰσῆλθεν καταλῦσαι, id est, Ingressus esset ad diuersandum apud illum.

Et si quid aliquem defraudaui.) ἐσυκοφάντησα, quod est proprie delationibus extorquere aliquid, hic pro quacunq; fraude posuit.

Eo quod & ipse filius sit Abrahæ. Paulo durius est, quod hæc sub tertia persona pronunciantur à Christo, præsertim cum non scribatur ad alios uersus. Proinde suspicor, quod Græce dicitur filius Abrahæ, non pertinere ad Zachæum, sed ad domum, quæ Græcis est masculini generis. Nam quemadmodum nos domum Christianam diceremus, ita ille domum dixit filiam Abrahæ, quod Abraham patrem fide imitaretur. Sub hac lectione manet tamen idem sensus, quem adferunt uetusti interpretes: per domum enim intelligit paterfamilias.

Domus filia Abrahæ

Plenius tamen est domum appellari filiam Abrahæ, quod talis esse solet familia, qualis est paterfamilias. Theophylactus legit & interpretatur, ipsam domum dictam filium, sed per domum intelligi Zachęum inhabitatorem. Porrò generis incongruentia locum fecit errori, quæ apud Latinos est, apud Græcos non est. Si per domum designatur Zachæus, durè domus dicitur filius, durius filia Zachæus.

Homo quidam nobilis.) εὐγενής, id est, Clarus, & claro genere prognatus. Nam nobilis est qui quocunq; modo notus est uulgo.

Decem mnas.) Latini interponunt, i. dicentes minas. In plerisq; Græcis codicibus reperio μνᾶς, nominandi casu, ἡ μνᾶς σου, quod errore ne an studio factum sit, incertus sum.

Quantum quisq;.) τίς, τί, id est, Quis quid, Ad eam formam: Quem cui commendes cuiam atq; etiam aspice: Et quid cui des, Quid cui credas. Et,

Euge serue bonè.) Id est, recte bone serue. Collaudat enim seruũ functũ officio suo.

[redacted]

Exegissem illud.) Illam erat dicendũ, quemadmodũ scriptum cõperi in duobus codicibus diui Donatiani. Sed ἀργύριον apud Græcos est neutri generis. Et interpres [redacted], reliquit illud. Ad hæc quod hic uertit Exegissem Græcis est ἔπραξα, idem uerbum quod ad eundem modum uerti oportuit superius, cum de publicanis

canis loqueretur, Nihil amplius quàm quod uobis constitutum est faciatis.

Omni habenti dabit & abundabit.) Et abundabit nec est in Græcis codicibus nec in aureo, nec in Constantiensi. Suspicor ex alio Euangelista huc asscriptum.

Et quod habet auferetur ab eo.) Ab eo additum est ex idiomate sermonis Hebræi, ne quis uelut à nobis obliuione prætermissum reponat.

Præcedebat ascendens.) ἐπορεύετο ἔμπροσθεν ἀναβαίνων, id est, Procedebat, hoc est, pergebat ire, siue ascendere.

In castellum quod contra uos est.) εἰς τὴν κατέναντι κώμην, id est, In castellum quod ex aduerso est. Tam enim erat contra Christum, quàm contra apostolos. In aureo codice tantum habebatur, Quod cõtra est. Itidem Constantiensi, & in meo ueteris typographiæ. Cõtra uos est, Vos additum est.

Pullum asinæ.) In Græcis codicibus non additur asinæ, tantum est πῶλον, & tamen nescio quorum errore repperi id additum in æditione secunda. Ex Ambrosij cõmentarijs satis colligi potest, illum legisse, quemadmodum legunt Græci. Ait enim: Et ideo secundum Matthæum, & asinam & pullum legimus &c. Pullum asinæ Asinæ additũ

Cui nemo unquam.) In quo nunquam legendum est, ἐφ᾽ ὅν. Suffragantibus & antiquissimis exemplaribus & Origene, licet interpres recte uerterit.

Quia dominus.) ὅτι anceps est, & hoc loco, aut erat interpreti omittenda coniunctio, aut uertenda Quod. Itidem in proximo loco.

Operam eius desiderat.) αὐτοῦ χρείαν ἔχει, id est, Eo opus habet.

Sicut dixerat eis stantem pullum.) Stantem pullum non addunt Græci codices. Apparet additum à latino quopiam, quo sermo foret dilucidior. Sed absolutior est sermo si non addatur, stantem pullum: ut intelligas illos comperisse, quicquid prædixerat dominus. Additum apud nos

Quia dominus eum necessarium habet.) Hæc Græca nihil dissident à proximis, ubi uertit dominus eius operã desiderat, cum utrobique sit αὐτοῦ χρείαν ἔχει, id est, Illo opus habet.

Et iactantes.) καὶ ἐπιρρίψαντες, id est, Et iniectis uestibus, siue pallijs suis.

Omnes turbæ descendentium.) ἅπαν τὸ πλῆθος τῶν μαθητῶν, id est, Vniuersa turba discipulorum. Nam mox iubetur increpare discipulos. Probabile est interpretem uertisse discentium, atque ita scriptum adhuc uisitur in nonnullis peruetustis codicibus. In Constantiensi apparebat rasuræ uestigium. Deprauatio Descendentiũ pro discẽtium

Gloria in excelsis.) ἐν ὑψίστοις, id est, In altissimis.

Lapides clamabunt.) κεκράξονται, quod Græci uocant μετ᾽ ὀλίγον μέλλον, hoc est, paulo post futurum, & habet urgens quiddam ac uehemens. Itaque nos uertimus, mox lapides clamabunt. κεκράξονται

Quia si cognouisses & tu.) Omittenda erat coniunctio quia ὅτι, quæ ex idiomate Græcanici sermonis apponitur aliquoties affirmandi gratia. Diuus Hieronymus in commentarijs Esaiæ, non semel hunc citat locum, sed sensu nonnihil immutato, uidelicet ijs uerbis, Si scires etiam tu quæ ad pacem sunt tibi. Deinde subijcit de suo: Quam quia non suscepit, intulit, Nunc autem uenient dies super te &c. Consimiliter adducit & enarrat hunc locum, exponens Micheæ caput secundum. Quæ quidem interpretatio, ut longe lateque dissonat à recentium Theologorum interpretatione, ita uehementer consentit cum Græca ueritate & interpretamento Theophylacti. Nam Græci sic habent, ὅτι εἰ ἔγνως καὶ σύγε, ἐν τῇ ἡμέρᾳ σου ταύτῃ, τὰ πρὸς εἰρήνην σου, id est, Si nosses & tu sanè in die tuo hoc, quæ ad pacem tuam: ut subaudias quæreres, sitque sensus, Hic dies est tuus, quo te inuisit redemptor: quod si intelligeres quantum boni tibi offeratur, saltem tu curares quæ ad pacem tuam pertinent, hoc est, crederes & obtemperares mihi. Ad hunc modum legisse uidetur diuus Hieronymus. Cæterum in plerisque codicibus ita scriptum est, εἰ ἔγνως καὶ σύ, καί γε ἐν τῇ ἡμέρᾳ σου ταύτῃ τὰ πρὸς εἰρήνην σου, id est, Si nouisses & tu, Saltem in die tuo hoc, quæ ad pacem tuam pertinent, curares. Nec est ociosa coniunctionis iteratio καὶ & καί γε, quod prior ad personam urbis pertinet, altera ad diem. Vt intelligamus aduentum peculiariter pertinere ad ciuitatem Hierusalem, præsertim eo die, quo adueniebat iam moriturus, licet altera coniunctio non addatur apud Origenem, aut quisquis est autor, homilia xxxviij. Porrò quod recentiores interpretantur, Si nouisses imminentia tibi mala, fleres & tu &c. non cohæret cum eo quod sequitur, Nunc autem abscondita sunt ab oculis Si cognouisses et tu, locus hactenus paucis intellectus

s tuis

tuis. Repetit enim Christus quod dixerat, Si cognouisses, nimirum indicans eos nõ agnoscere diem salutis suæ. Et hæc dixerim nullius sententiæ præiudicans. Certe Cyrillus qui citatur in Catena, si cognouisses refert, nõ ad mala imminentia, sed ad intelligentiam prophetiarum de Christi aduentu. Et Eusebius ibidem citatus, pacem non refert ad delicias huius mundi, quemadmodum Gregorius, sed ad reconciliationem humani generis, ne quis credat omnino somnium esse quod adduximus.

Solo æquare — Ad terram prosternent.) καὶ ἐδαφιοῦσιν. ἔδαφος solum siue pauimentum, Inde ἐδαφίζειν solo ęquare. Plus enim dixit Lucas, ꝙ uerterit interpres.

Tempus uisitationis.)) ἐπισκοπῆς, id est, inspectiõis. Interpres legisse uidetͨ ἐπισκέψεώς σου.

Suspensus erat audiens illum.) ἐξεκρέματο, id est, Pendebat, hoc est, inhiabat. Ita Vergilius: Pendetꝗ iterum narrantis ab ore.

EX CAPITE VIGESIMO.

Vnus pro quidam — IN uno dierum.) Græci addunt ἐκείνων, id est, Illorum. Illud semel admonuisse sat est, Hebręos unum dicere, quod Latini quidam, ut, Vno die, pro quodam die, & unus scriba, pro quidam.

Conuenerunt.) ἐπέστησαν, id est, Ingruerunt, siue aderant, siue quod malim Adorti sunt. Sic enim utitur in Actis apostolorum.

Vnum uerbum.) ἕνα λόγον. id est, Vnum sermonem. In aureo codice non addebatur unum, nec in Donatianicis. Nos sensum reddidimus, non uerba, Interrogabo uos & ego unum quiddam.

Certus sum Persuasus sum — Certi sunt enim.) πεπεισμένος γάρ ἐστιν, id est, Persuasa est enim, siue persuasum habet, ut subaudias plebs, quæ modo præcessit. Certus est enim aliquis de re uera: At persuasus esse potest, qui falsum credat.

Multis temporibus.) χρόνους ἱκανούς, id est, Multum tempus, siue temporis, si sensum maluisset reddere quàm uerba.

Conquassabitur.) συνθλασθήσεται, id est, Confringetur.

Absurdum ad uerbum reddere græca — Qui negant esse resurrectionem.) Qui putant nihil immutandum in sacris literis, uertant hæc Lucæ ad uerbum si lubet, οἱ ἀντιλέγοντες ἀνάστασιν μὴ εἶναι, id est, Qui contradicunt non esse resurrectionem. Sed quorsum attinet ex innumeris unum aut alterum proferre? Illud annotãdum, quoniam ἀνάστασιν dixit absꝗ articulo, uertendum potius fuisse, Qui negant ullam esse resurrectionem, Est resurrectio corporum, & est animarũ. Tum sunt qui fa-

Resurrectio duplex — tentur dominum resurrexisse cum paucis, negantes uniuersalem resurrectionem.

Filij liberi — Et mortuus est sine filijs.) ἄτεκνος, id est, Orbus, siue absꝗ liberis. Nam liberorum nomine & filiæ continentur.

Neque nubunt, neque ducunt uxores.) οὔτε γαμοῦσιν οὔτε ἐκγαμίζονται, id est, Neque ducunt uxores, neꝗ nuptum dantur. Quod Cyprianus libro ad Quirinum tertio, uertit nubuntur, quanquam γαμοῦσιν ambiguum est. Aliâs certe uertit, Ducunt uxores, atque adeo paulo superius in hoc ipso Luca. Prius uerbũ γαμοῦσιν pertinere potest & ad uiros ducentes & ad fœminas nubentes, ἐκγαμίζονται ad parentes elocantes.

Aequales enim angelis.) ἰσάγγελοι, dictione composita, hoc est, similes siue pares angelis, & dijs æquiparandos. Quemadmodum Homerus ἰσοθέους & θεῷ ἰκέλους, appellat eximios uiros, & dijs æquiparandos.

Quia uero resurgent mortui.) ὅτι δὲ ἐγείρονται. Tametsi anceps est Græca coniunctio, tamen hoc loco dicendum erat, Quod autem resurgant mortui, Siue resurgere autem mortuos.

Prolixæ preces — Simulantes longam orationem.) καὶ προφάσει μακρὰ προσεύχονται, id est, Et prætextu longo precantur. In nonnullis codicibus habebatur, προφάσει μακρά, ultima acuta, non circumflexa, Sub prætextu multa precantes. Nam quid sibi uult longus prætextus? Nos magis sensum, ꝙ uerba reddidimus, Simulantes longas preces. Neꝗ enim precatur, qui ad laudem humanam, aut quæstum precatur.

κρίσιν uarie uertit — Damnationem maiorem.) περισσότερον κρίμα, id est, Maius iudicium. Interpres sententiam explicat, non uerbum. Nam hic aliquoties κρίμα usurpatur pro condemnatione.

Ex capite

EX CAPITE VIGESIMOPRIMO.

Espiciens autem.) Respicere est flexis in tergum oculis aspicere. At hic est ἀναβλέψας, quod aliquoties est recipere uisum, aliquoties attollere oculos uidendi gratia, siue quod gazophylacium in edito loco esset, siue quod antea suos intuitus, post tollit oculos in eos qui longius aberant.

Ex abundanti sibi.) ἐκ τοῦ περισσεύοντος αὐτοῖς, id est, Ex eo quod sibi superest.

Ex eo quod deest.) ἐκ τοῦ ὑστερήματος, id est, Ex defectu, hoc est, Ex penuria.

Omnem uictum.) βίον, quod alibi substantiam uertit.

Et donis.) ἀναθήμασι. Ea dicuntur dona, quæ dicata dijs suspenduntur in parietibus & columnis templi: cuiusmodi nunc uisuntur potissimum iuxta monumenta diuorum statuæ argenteæ, equi aurei, pocula gemmata, dicta ab ἀνατιθέναι, hoc est, à seponendo, siue suspendendo. Vnde & ἀνάθεμα dicitur. *Anathemata, dona consecrata*

Cum fieri incipient.) μέλλει ταῦτα γίνεσθαι, futura sunt hæc. Verum μέλλω sic & aliâs expressit per incipiendi uerbum.

Dicentes quia ego sum.) ὅτι ἐγώ εἰμι, id est, Quod ego sim, hoc est, dicent se esse Christum qui sum ipse. Atque ita nos uertimus aperte magis, quàm ad uerbum. Ne quis id existimet errore factum.

Nondum statim.) οὐκ εὐθέως, id est, non statim.

Pestilentiæ & fames.) Adnominationē in λιμοὶ & λοιμοὶ iam aliâs annotauimus. Et mox: Terroresq́ de cœlo.) φόβητρά τε, id est, Terriculamentaq́. Aliud enim terror, aliud monstrum, quod terrorem incutit. *προσονομασία*

Et eritis odio omnibus hominibus.) Nec in Græcis nec in aureo codice additur hominibus, nec in Constantiensi, nec in meo excuso.

Non præmeditari quemadmodum respondeatis.) μὴ προμελετᾶν ἀπολογηθῆναι, id est, non ante meditandam esse defensionem. Id quod cæteri rei faciunt, qui ad lucernam elaborant arte orationem qua flectant iudicem. Cyprianus ultima tertij libri epistola, sic adducit hũc locum: Ponite in cordibus uestris, non præmeditari excusare. Porrò meditari dicimur ad quod nos cura præparamus.

Omnes aduersarij uestri.) ἀντικείμενοι ὑμῖν, id est, Aduersantes uobis. Et aliquanto post, Capillus de capite uestro non peribit.) ἀπόλλυται, id est, Perit. Habet nescio quid certius, & asseuerantius temporis ἐπίρωσις.

Possidebitis.) κτήσασθε, id est, Possidete, siue obtinete. Apparet interpretem legisse κτήσεσθε, etiamsi Græci codices quos ego uiderim, constanter habent κτήσασθε.

Et nutrientibus.) θηλαζούσαις, id est, lactantibus & mamma nutrientibus, ut superius indicatum est. Et Ambrosius pro nutrientibus legit, Quæ ubera dant. Augustinus alicubi mammantibus legit. *Mamma nutrire*

Pressura.) συνοχή, id est, Coartatio, siue anxietas. Nōnulli codices habebant ἀνάγκην, quod necessitatem sonat & uim illatam. Nec est,

In ore gladij.) Sed ore gladij, στόματι μαχαίρας, quod tamen rectius uertisset, Acie gladij. Quandoquidem aciem gladij Græci στόμα uocant, quod ea parte mordeat, & δίστομον utrinque incidens dicitur.

Tempora nationum.) ἐθνῶν, gentium. Idem nomen quod proxime præcessit. Interpres mire fugit eiusdem uocis iterationem, quum Euangelista non fugiat.

Præ confusione.) ἐν ἀπορίᾳ, id est, in perplexitate siue desperatione. Quanquam uterque genitiuus absolute potest legi, ut sit sensus, prę desperatione resonante mari & fluctu, & arescentibus hominibus. *Confusione, id est, desperatione*

Sonitus maris.) ἠχούσης θαλάσσης, id est, resonantis maris.

Arescentibus hominibus.) ἀποψυχόντων, quod sonat exanimari dolore, siue extabescere.

Videte.) ἴδετε Grȩcum uerbū anceps est, an sit uidetis an uidete.

Cum producunt iam ex se fructum.) Græce tantum est προβάλωσιν ἤδη, quod ego uertissem proruperint. Neq́ enim de fructu sentit, sed de gemmis ac frondibus erumpentibus, id quod ex alijs Euangelistis liquet. Certe ex Marci cap. 13. qui de ramo tenero & frondibus erumpentibus meminit, Primum enim tenerescit ramus, ut gemmæ protrudi queant. *Produxerint proruperint*

Est autem hoc peculiare ficui, ut statim nullis floribus præcedentibus, protrudat grossos. Etiamsi gemmas protrudunt & aliæ arbores. Nam Lucas præter ficum & alias arbores addit. Quanquam & aliâs dissident Græca à nostris, βλέποντες ἀφ' ἑαυτῶν γινώσκετε, id est, Cernentes ex uobisipsis cognoscitis, hoc est, cum uidetis protrudi gemmas & frondes in arboribus, etiamsi nemo admoneat, tamen ex ipsa re intelligitis adesse æstatem. Et paulo post, rursum μήποτε uertit Ne forte, quasi sit hoc in illorum fortuna situm, ac non potius in illorum cura.

Curis huius uitæ.) μερίμναις βιωτικαῖς, quod in Paulo uertit secularia βιωτικά. Significat autem eas curas quæ ad uictum parandum, uitæque usum faciunt.

Vt digni habeamini.) καταξιωθῆτε, id est, Digni reddamini, qui possitis effugere hæc omnia. Sensus autem est, ut semper hoc ipsum orent quo possint effugere.

Manicare, pro mane uenire

Morabatur in monte.) ηὐλίζετο, quod ante uerterat stabulare.

Et omnis populus manicabat.) Græcam uocem imitatus est interpres, ὤρθριζε. Idem uerbum quod in Psalmis uertit De luce uigilo, ὀρθρίζω. Vetustissimus codex Latinus habebat diluculo ueniebat. Vnde mirum est unde hæc uox omnino Latinis inaudita, irrepserit, quam nec Augustini aures ferre queant. Notat enim hanc in librum Iudicum, quæstione quadragesimasexta, indicans quosdam interpretatos maturabis, ceu uox ea dicta sit à matutino. Sunt qui diuinent pro mane ibat corruptum fuisse manicabat. Verum nihil aliud quàm diuinant. Augustinus indicauit uariam scripturam sui temporis in libro Iudicum, & est idem uerbum illic ex interpretatione septuaginta quod est hic, ὀρθριεῖς καὶ ἐκτενεῖς, quod Hieronymus reddidit: Et primo mane oriente sole irrues super ciuitatem, ἅμα τῷ ἀνατεῖλαι τὸν ἥλιον, ὀρθριεῖς καὶ ἐκτενεῖς ἐπὶ τὴν πόλιν. Cæterum nec manicandi uerbum, nec maturandi placet Augustino, quod alterum neget inueniri apud probatos autores, alterius etymologiam non satis probat, & aliud est maturare, aliud mane uenire: frequenter enim sero uenit, qui mane uenit. Ad hæc commentarij Bedæ in contextu habent mendose nimirum manebat ad eum, in expositione legit manicamus.

EX CAPITE VIGESIMOSECVNDO.

De duodecim.) ὄντα ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν δώδεκα, id est, Qui erat de numero duodecim.

Præfecti templo tuendo

Et magistratibus.) Et ductoribus, siue ducibus exercitus. Est enim στρατηγοῖς quos aliâs ni fallor, sentit præfectos tuendo templo, nec alios hic arbitror intelligendos. Theophylactus præter hanc opinionem & alias commemorat.

Sine turbis.) ἄτερ ὄχλου, id est, Sine turba, hoc est, sine tumultu. Nam utrunque significat ὄχλος, ut Latinis turba, & multitudinem, & tumultum.

Occidi pascha.) θύεσθαι, id est, Immolari.

Homo quidam.) Quidam non additur apud Græcos, sed Latinus interpres de suo addidit, quo sermo esset mollior.

Amphoram.) κεράμιον, quod significat uas fictile. Hoc idcirco admonui, quod mihi uideatur ad mysterium facere, si quis excutiat, quid sibi uelit hydria fictilis, quæ rumpitur apud Ecclesiasten, recurrente uitta aurea. Eadem uox est, quam alibi uertit lagenam.

Ex hoc.) ἐξ αὐτοῦ, id est, Ex eo, nempe pascha, ne quis ad tempus referat.

Aenigma apud Ecclesiasten

Calicis mētio bis fit apud Lucam

Accipite & diuidite.) λάβετε τοῦτο, id est, Accipite hunc. Annotatum est hoc à ueteribus, apud Lucam bis fieri calicis mentionem. Prius enim accepit calicem, & gratijs actis ac benedictione facta dixit, Accipite & diuidite inter uos. Mox consecrato pane sequitur, Similiter & calicem postquam cœnauit dicens.

In meam commemorationem.) εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν, quod expressius extulisset, Ad renouandam mei memoriam.

In sanguine meo.) In positum apparet pro per. Vt uetus testamentum confirmatum ac dedicatum est, populo asperso sanguine pecudis, ita Christus per suum sanguinem dicauit nouum testamentum, quod eleganter explicat is, qui scripsit epistolam ad Hebræos. Nec uideo cur hic obstet religio, quo minus sensum reddamus magis perspicuum, quum his uerbis non consecrent hodie sacerdotes.

Qui pro uobis fundetur.) τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυνόμενον, id est, Qui pro uobis effunditur. Cum

Cum paulo superius dixerit Datur, tempore præsenti, cur hic uereamur dicere effunditur, Et certe datur reperitur in exemplaribus nostris.

Per quem tradetur.) παραδίδοται, id est, traditur ut sit præsentis temporis.

Dominantur eorum.) Earum uertendum erat siue eis. Gens enim Græcis neutri generis est. Proinde in αὐτῶν, [redacted] interpres, Græco usus est genere. [redacted]

Sicut minor.) ὡς ὁ νεώτερος, id est, Sicut iunior, siue minor natu. Antiquissimi codices habent iunior, non minor. Quanquam hoc loco magis contemptum significat, quàm ætatem. Vt enim honoris causa presbyteros uocabant, hoc est, seniores, ita contemptos iuniores: quod genus est illud in Psalmis: Adolescentulus sum ego & contemptus. Nam Hebræis צעיר sonat iuuenem & nullius autoritatis. *Iunior pro contempto*

[redacted] qui præcessor est.) ὁ ἡγούμενος, id est, Dux siue rector. Nam hoc quoque significat Græca uox, ac magis conuenit cum eo quod sequitur. Pugnant enim præsidem esse, & ministrum esse.

Ait autem dominus Simoni.) Exemplaria Græcanica sic habent, εἶπε δὲ ὁ κύριος, σίμων σίμων, ἰδοὺ, id est, Dixit autem dominus, Simon Simon, ecce &c. Porrò conduplicatio seruit affectui. Atque ita citat diuus Hieronymus in dialogis aduersus Pelagium. Nec aliter refert Beda in commentarijs suis, ne quis casu factum esse putet.

Expetiuit uos.) ἐξῃτήσατο, quod magis sonat depoposcit. Deposcuntur enim, qui ad pœnam petuntur: uelut hoc efflagitarit Satanas ut illos comminueret, quemadmodum Iob poposcit Satan, & impetrauit, uerum præscriptis legibus. Ambrosius libro de uocatione omnium gentium primo, capite ulti. sic adducit hunc locum: Simon Simon ecce Satanas postulauit, ut uos cerneret sicut triticum. Siquidem à cernendo cribrum uidetur esse dictum. Græce est σινιάσαι.

Non cantabit.) οὐ φωνήσει, id est, Non sonabit, siue non ædet uocem.

Sed nunc qui habet sacculum.) Quæso te lector Christiane, quis tam est ἀγέλαστος qui possit à risu temperare, perpendens quàm ridicula recẽtiores quidam in hũc scripsere locum. Rursum quis est tam φιλόγελως qui non indignetur cœlestem illam doctrinam huiusmodi uitiari interpretamentis. Lyranus enim ille, ut multis uidetur, probatus doctor, huc detorquet uerba Christi, quasi moneat apostolos, ut ingruẽte procella persecutionum muniant se duabus rebus, nempe cõmeatu, & armorum præsidio, ne uel desit quod edant, uel à persecutoribus opprimantur. Atque eadem multo impudentius inculcat Hugo Carrensis, siue quis alius fuit, autorem citans Chrysostomũ. sed huius uerba truncatim ac deprauate retulerunt recẽtiores quidam. Nam Chrysostomus de gladio cõmentũ planè reijcit, utcunque de sacculo moderatã interpretationẽ. Huius uerba sunt in caput Matth. 26. ut facilius crederent quia traderetur, propterea dixit eis, emite gladios. Non ut percutiant animas, sed ut prædictionem hac re ante oculos poneret. Hæc ille. Quid autem sibi uelit, quod ait prædictionem, explicant illius uerba quæ referunt in Cathena aurea diui Thomæ. Quid est hoc, qui dixerat, si quis percusserit te in dextra gena, uertas ei & aliã: nũc armat discipulos, sed solo gladio. Nam si penitus armare dicebat, nõ solum oportebat gladium possidere, sed & scuta & galeas. Sed etsi mille huiusmodi possiderent arma pro tot insultibus & insidijs populorum, tyrannorũ, urbium, nationum, qualiter undecim comparerẽt, & ex solo agminum aspectu non cõtremiscerent, nutriti in stagnis & fluuijs? Non ergo putemus eum iussisse ut gladios possiderent, sed per gladios innuit imminentes insidias Iudæorũ. Vnde sequitur Dico enim uobis, quoniam adhuc hoc quod scriptum est oportet impleri in me, & cum iniquis deputatus est. Rursus aliquanto inferius, Et quidem si humano eos uolebat uti auxilio, nec cẽtum sufficerent gladij: quod si nolebat eos uti humano subsidio, etiam duo superuacanei sunt. Referunt illic uerba Basilij, ac Theophyli quẽ pro Theophylacto positum arbitror, in eandem sententiã, demum & Bedæ. Quod si cõstat, qui cõuenit ut simplicem sensum accipiamus in pera, in gladio quæramus figuratam interpretationẽ, quæ sensum aperiat cum uerbis pugnantẽ. Etenim si dominus iussit parari quæ pertinebant ad uictum ac defensionem, an uestis nõ pertinet ad uitæ necessaria? Et hanc uẽdi iubet. Proinde quemadmodũ his uerbis præparauit animos Apostolorũ ad fortiter perpetiendã sæuitiam persequutorũ: ita sacculi tollendi mentione præparauit illos ad tolerantiã famis & omnium *Gladiũ emi iubet Christus quomodo intelligendum uaria sententia, & irrisa cuiusdam impudens calumnia*

incommodorum quæ solent in bellis accidere. Malorum enim prædictio non hortatur ad prouisionem commeatus ac munimentorum, sed ad tolerantiam malorum, quę citius prosternunt hominem si ueniunt improuisa. Quoniam autem dominus donec adesset mortalis, illis cura uacuis abunde suppeditarat, & ab incursione malorũ tutos reddiderat: imbecilles erant, sub ipsum dominicæ mortis tempus etiam [redacted]tendentes de primatu, nec satis instructi aduersus malorum procellas, quæ imminebant. Præmonet igitur malorum, non ut suis fidant uiribus, sed ut uigilent aduersus ingruentem afflictionum tempestatem. Quomodo uigilẽt? Nimirũ quemadmodũ ipse docuit exemplo pariter ac monitis, Vigilate & orate ne intretis in tentationem. Nec aliud q̃ à domino didicerant, eos fecisse legimus post acceptum spiritum sanctum. Volebat illos ex ipso pendere, non ut infantes, quemadmodum ante fecerãt, sed ut uiros qui suam industriam iungunt cum auxilio cœlesti. [redacted] sensit Chrysostomus, hoc Theophylactus, hoc Basilius, qui hoc quoq; admonuit, in mutis codicibus non haberi scriptum, accipiat, tollat, uel emat, sed tollet & emet, ut sermo sit prædicentis imminentem afflictionem, non exhortantis ad parandum commeatum aut armaturam. Quidam sic interpretantur, hunc sermonem non ad Apostolos tantum, sed ad omnes Iudæos pertinere, quibus immineret tanta procella belli, ut nec de cibo nec de uestitu sint futuri solliciti, sed tantum de tuenda uita, id significari tropo quo iubet diuendita tunica & pera, emi gladium. Quorsum igitur pertinent uerba Chrysostomi, Pullos e nido educens, iubet proprijs uti pennis? An ad parandas lanceas, galeas, clypeos, & bombardas? Quid igitur interest inter Carem militem conductitium, & uirum Apostolicum? At mutatis, inquiunt, temporibus licet mutare uitæ rationem. Tempore pacis hæc interdicuntur, tempore belli permittuntur. Quasi uero unquam bonis defuerit persecutio. Itane Christus omnium illorum dogmatum suorum, de nõ resistendo malo, de diligendis ac iuuandis inimicis, de bene precando ijs qui male precantur nobis, de beatis mitibus & persecutionem perpetiẽtibus propter iustitiam, de prębenda maxilla altera, si quis alteram percussisset. atq; alijs id genus plurimis, iam moriturus palinodiam canit, & ad comparãdum commeatum & πανοπλίαν adornandam excitat suos? Oblitus etiam eorum quæ paulo ante dixerat: In patientia uestra possidebitis animas uestras? Atqui illic sanè de persecutione loquitur, nec meminit præsidiorũ. Imò cum apud Matthæum uniuersam persecutionum tragœdiam ponit ob oculos, rogo num usquã ulla mentio defensionis? Vbi est illud quod unum Apostolos à se iubet discere, quod mitis esset & humilis corde? Vbi uox illa seuera, Nescitis cuius spiritus sitis, qua discipulos à uindictæ reuocat affectu? Vbi uox illa, qua negat se agnoscere discipulum, qui sublata cruce sua non sequatur se? Num hic crucem mutat in gladium? Deinde quid magni docet Christus suos, si hoc pręcepit quod sua sponte faciunt & piratę & latrones? Hæccine est illa doctrina cœlestis, quam ut nobis impartiret, relicto cœlo descendit in terras? Præterea autem, si id docuit quod isti uolunt, cur ipse nõ præstat quod docet? quando ipse parauit sibi commeatum? quando ensibus aut machinis sese aduersus persecutorum uim communiuit? Nec uident quàm ista pugnent cum uaticinio quod ædidit in illum Esaias: Velut ouis coram tondente obmutuit. Vt interim sileam, ne

Inconsistens

consistere quidem istorum commentum. Etenim fingamus hanc esse Christi mentem, ut uelit apostolos suos parare gladium ferreum, quo grassantur & latrones, & commeatum quem parant duces exercituum, qua ratione illud explicabunt, quod tunica diuendita iubet emi gladium? quandoquidem placet urgere literas ac syllabas sermonis. Num illos nudos ensibus accinctos mittit in bellum? Nouum uero copiarum genus. Ad hæc cum dixerit, Sed nunc qui habet sacculum tollat, similiter & peram, qui cohæret quod mox sequitur, Et qui non habet, uendat tunicam suam, & emat gladium? An non hinc satis euidens

Gladius

est, non præcipi ut ferrent secũ sacculũ & peram, sed tollerent uendenda, precioq; redimerent gladium? Quod si nihil horũ esset, tunicam uenundarent potius, q̃ gladius non esset. Vt maxime torqueant, non iubet parare sacculum aut peram, sed permittit ut tolerandum si quis forte possideat. At ensem etiã uendita tunica iubet emi. Proinde prospicere de uictu permittitur duntaxat, at gladio nos defendere tantopere iubemur, ut nudis etiam sit cum hoste confligendum, uelut in hoc summa pietatis sita sit. At saltem non resipiscunt ex his quæ mox sequuntur apud alios Euangelistas. Obiurgat minaciter ac seuere Petrum quod

Humanius est curare uictũ, q̃ uindictam

quod utatur gladio, & iubet recondi, addens perire gladio qui gladio pugnēt, ſibi non defuturas quamlibet multas legiones, à patre ſuppetias, ſi ſe ui defendere uoluiſſet. Præterea quando unquā legimus Apoſtolos feciſſe quod hic tantopere iubet Chriſtus faciendum? Fuiſſe legimus, reſpondiſſe legimus, loricam aut gladium geſtaſſe nuſquam legimus, ac ne unguibus quidem unquam repugnaſſe, ne dicam gladijs. Deniq; cur in omnibus ſuis epiſtolis audent à præceptoris ſui doctrina diſſonare? Tolerantiam uno ore docent omnes, iubent obrui beneficijs inimicum, & igneos carbones cōgeri in caput illorum. Paulus iubet malum uinci bono, iactat toleratas calamitates ſuas, proſtratos ac fuſos hoſtes nō iactat. Toties armat ille tironem Chriſtianū, Euangelica panoplia, galea ſalutis, ſcuto fidei, gladio ſpiritus. Vbi in[redacted] hæc huius gladij mentio, quem nos comminiſcimur? [redacted]

Augustinus bellū aliquod probans

me fugit diuum Augustinum hūc locum adducere aduersus Manichæum Faustum libro uigesimo secundo, qui bellum detestabatur & in Iudæis. Sed ita adducit, ut tamen Apostolos nolit bellare, ne imperatores quidē, nisi plene fisos pietati, nisi iusta de causa, nisi contra sacrilegos & dæmonū cultores, nisi pro publica tranquillitate. Necp dissentit à nobis in pera & baculo in uiam tollendo: in hoc tantum discrepat, quod ille Petrum uult obiurgatum fuisse, quod iniussus pugnam aggressus sit, quod iussus quidem esset ferre gladium, at non ferire gladio. Quod commentum quantum habeat ponderis, alijs excutiendum relinquo, ne quid asperius dicere uidear in tantum ecclesiæ doctorem. Sunt enim qui protinus contumeliam interpretentur, si quis à receptis autoribus discrepat, cum hoc honoris, nec ipsi postulent. Imò contumeliosum fuerit opinor, si quis illos hominum more lapsos alicubi co

[redacted]

gladium Christi

Bellare nõ est Euãgelicæ puritatis

[redacted] Cæterum ut id solum agam, quod ago, id est ordinanda lectio. Sed nunc qui habet sacculum tollat, utiq; uendendum, consimiliter ac peram tollat, nimirum uendendam: quod si desint, uel tunica diuendita emat gladium, non istum quo grassantur latrones: sed uerbi diuini, qui penetrãtior est quouis gladio ancipiti, pertingens usq; ad dissectionẽ animæ & spiritus. Quod si quis omnino contendat, Tollat hic positum pro Secum deportet, certe cum in gladio cogamur allegoriã adhibere, hic quoq; adhibeamus oportet. Accipis gladium Euangelicũ, accipe & peram & tunicam Euangelicam.

Pera & tunica Euãgelica

Orate ne intretis.) Latinis anceps est sermo. Nam potest & hic esse sensus, Orate, ne si non oraueritis, fiat ut intretis in tentationem. At Græcis nõ potest nisi unus accipi sensus, nempe hic, Hoc rogate patrem, ne ueniatis in tentationem, προσεύχεσθε μὴ εἰσελθεῖν. Quanquam paulo post, commutatis nonnihil uerbis, eãdem extulit sententiam, ἵνα μὴ εἰσέλθητε, id est, Ne intretis.

Et factus in agonia.) Quis tantũ Latine sciens cognoscet ex hisce uerbis quid senserit interpres? Agon Græcis certamen, siue periculum, aut labor. Agoniam igitur appellat horrorem

Sinite usq; huc

Articuli uis

Causa, pr[illegible] crimi[illegible]

[illegible]

noto sibi nomine, hominem uocat, ut Petrus puellam, muli[illegible]

Constanter pro acriter Constanter accusantes.) εὐτόνως, id est, Acriter, & intento clamore.

Nullam causam.) αἰτίαν. Cur non potius crimen? quandoquidem et hoc significat αἰτία. Porrò quod addit post, Causam mortis, sic dixit causam mortis, ut si dixisset crimen mortis, quod nos dicimus capitale.

Emendatum ergo.) παιδεύσας, id est, Castigatum, siue correptum. Nam quod mox uertit, Corripiam, eadem est uox Græca παιδεύσας. Cæterum corripimus uerbis magis, quàm uerberibus, castigamus utroq; modo.

Per festū, pro diebus festis Per diem festum.) κατὰ ἑορτὴν, id est, Singulis festis. Nam pascha recurrebat quotannis. Et hac figura subinde utuntur Apostoli & Euangelistæ, κατὰ τόπους, κατὰ πόλεις.

Simul uniuersa turba.) παμπληθεί. Græcis aduerbium est, quod additum uerbo significat id agi per uniuersam multitudinē. Nam uerbū ipsum est quod numeri pluratiui ἀνέκραξαν, id est, Exclamabant, seu potius succlamabant.

Voces eorum.) Hic addunt Græci καὶ τῶν ἀρχιερέων, id est, Summorum sacerdotum, siue

siue pontificum, quanquam reclamantibus Latinis exemplaribus.

Petitionem eorum.) αἴτημα, id est, Postulationem. Efflagitant enim ac postulant.

Beatæ steriles, & uentres quæ.) Dicendum erat, Ventres qui non genuerunt. Apparet hallucinatum interpretem, quod κοιλίαι, id est, Ventres, apud Græcos sit fœminini generis. At mox certe Græcus sermo refert ubera, quæ sunt masculina apud illos, καὶ μαστοὶ οἳ οὐκ ἐθήλασαν. Nam Quæ non lactauerunt, ad ubera refertur, non ad mulieres. Alioqui fuerat in quo posset aliquis utcunque tergiuersari. *Ventres qui*

In uiridi.) ἐν ὑγρῷ, id est, In humido, quemadmodum iuxta Græcam lectionem citat Hilarius, enarrans psalmum primum, atque ita magis respondet, quod sequitur arido. Cohærent autem & humere & uirere, quanquam sensum expressit interpres.

Duo nequam.) δύο κακοῦργοι, id est, Duo malefici, siue facinorosi. *Nequam, pro facinorosis*

Et latrones.) καὶ κακούργους. Latrones nunc uertit, quod modo uerterat Nequam, homo nimirum copiosus.

Nesciunt quid faciunt.) An sic Latini loquantur nescio, fortasse rectius erat, Nesciunt quod faciunt. Quod si dicas, Nesciunt quid faciant, incidis in aliud incommodum, uidelicet amphibologiæ.

Stabat populus expectans.) θεωρῶν, id est, Spectans: suffragantibus & antiquis exemplaribus nostris. Verum id haud dubium quin librariorum acciderit errore. *Expectās, pro spectans*

Et deridebant eum.) ἐξεμυκτήριζον, id est, Subsannabāt. Idem uerbum cum eo quod, ut superius indicatum est, significat naso suspendere, siue dicterijs incessere.

Si tu es rex.) ὁ βασιλεὺς, id est, Ille rex. Et paulo ante, ὁ χριστὸς, id est, Ille Christus. Ac rursum ὁ τοῦ θεοῦ ἐκλεκτὸς, id est, Ille dei electus. Nec enim in his ociosus est articulus Græcus. *Articuli uis*

Erat autem & superscriptio.) ἐπιγραφὴ, Cur non potius inscriptio, quam superscriptio?

Græcis, & Hebraicis, & Latinis.) Alius est Græcis ordo, ἑλληνικοῖς καὶ ῥωμαϊκοῖς καὶ ἑβραϊκοῖς, id est, Grȩcanicis, Romanis, & Hebraicis. Quæ sanè tres linguȩ, uel hoc nomine Christianis omnibus deberent esse commendatæ, quod in cruce domini nostri Iesu Christi sint solæ omnium dedicatæ. Saltem hunc titulum conueniebat passim suis depingi formulis, quem Ioannes ad hanc formam ponit. *Tres linguæ præcipuæ*

יהושע הנזרי מלך היהודים

ΙΗΣΟΥΣ Ο ΝΑΖΩΡΑΙΟΣ Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΙΟΥΔΑΙΩΝ.

IESVS NAZARENVS REX IVDÆORVM.

Qui pendebant latronibus.) κακούργων, quod modo uerterat Nequam.

Neque tu times deum.) Tacita uis cōiunctionis Neque, potest ad tria referri, nisi obstet compositio, ad Times, ad tu, & ad deum. Si ad deum, hic erit sensus. Non solum non times homines, sed ne deum quidem metuis. Si ad Tu, hic, Parum est, si isti deum contemnant, nisi tu quoque cōtemnas. Si ad Times, sensus hic erit, Non solum non amas deum, sed ne times quidem, cum sis in supplicio constitutus. At ea est apud Græcos sermonis compositio, ut non possit accipi nisi hic sensus, quem postremo loco recensui, οὐδὲ φοβῇ σὺ τὸν θεόν, id est, Ne times tu quidem deum, id est, Non saltem times deum. *Trifariā accipitur eadem negatio* *Qui, pro quod*

Qui in eadem damnatione es.) Græcis non est ὃς, sed ὅτι, consentientibus & Latinorum uetustis exemplaribus. Siquidem in Paulino erat, Quod, non Qui, concordans cum Constantiensi, In Corsendoncensi Quia, nisi quod a, uidebatur erasum, sed euidenti uestigio te stante corruptelam. Et item in aureo codice scriptum erat quia. Porrò de sensus ambiguitate diximus aliâs.

Nihil mali.) οὐδὲν ἄτοπον, id est, Nihil absurdi.

Amē dico tibi hodie mecum eris in paradiso.) Theophylactus ostendit hic quosdam aliter distinguere sermonem. Volunt enim aduerbium hodie referri ad præcedentia. Amen dico tibi hodie, deinde interposita hypostigme adijciunt, mecū eris in paradiso. Hoc commentum esse frigidum res ipsa loquitur, ad quod confugerunt, ut elaberentur è quæstione, quomodo potuerit esse uerū quod promisit dominus, hodie mecū eris in paradiso, quum eo die atque etiam sequente corpus ipsius fuerit in sepulchro, anima descenderit ad inferos.

Sed

Sed dominus ut alibi gehennam appellat extremam infelicitatem, ita hic summã quietem ac uoluptatem appellat paradisum. Quanquam Theophylactus prolixius disputans in hunc locum quædam admiscet, quæ non satis conueniunt cum decretis scholasticorum huius temporis Theologorum.

Cõmendabo In manus tuas commendo.) Græcis est παραθήσομαι, id est, Commendabo, siue Deponam, futuri temporis. Idque iuxta ueritatem Hebraicam, quæ habet ad hunc modum: בְּיָדְךָ אַפְקִיד רוּחִי. Siquidem א addiderunt huic uerbo פקד indicat futurum tempus. Atque ita sane uertit diuus Hieronymus & Septuaginta. Etiamsi fieri potuit, ut Christus tempus mutauerit, tametsi consentiunt Græcorum codices, quos ego sane uiderim. Locus autem sumptus est ex psalmo trigesimo, quem probabile est dominum recitasse in cruce, usque ad eum locum, atque illic intendisse uocem. In psalterio gallico quod ædidit Iacobus Faber, habetur commendabo, quemadmodum transtulerunt Septuaginta. Hic rursus obijcitur ille beatus codex pontificiæ bibliothecæ. Dominus de suo addidit pater, quum nec apud Hebræos nec apud Septuaginta sit patris aut domini nomen hoc loco. Nec male cõuenit uerbum futuri temporis, primum quia psalmum recitat, deinde quod prædicit se moriturum antequam moriatur. Cæterum παραθέσθαι est commendare, uelut commendatur depositum seruandum, ac suo reddendum tempore. Huc allusit Ambrosius cum ait, Bonũ ergo pignus est spiritus, bonum depositum.

Commendare ut depositum

Qui erat decurio.) βουλευτής. Hic nomen est dignitatis, non officij militaris: ac sonat ferme senatorem siue consultorem, de quo nonnihil dictum alias.

Consilio & actibus.) τῇ βουλῇ καὶ τῇ πράξει, id est, Consilio & facto. Interpres legisse uidetur πράξεσι.

Et posuit eum in monumẽto.) Et posuit illud legendum est. Refertur enim ad corpus αὐτοῦ. Atque ideo in Latinis quoque codicibus emendatioribus scriptum est Illud, non illum, ut palam sit librariorum esse peccatum, non interpretis: quemadmodũ & participium depositum, καθελὼν αὐτὸ, quod quidem magis sonat detractum, quàm depositum. Quemadmodum & illud in Cantico Mariæ: Deposuit potentes, καθεῖλεν; detraxit. Nam καθελεῖσθαι dicitur quod in alto suspensum pendet, ueluti clypeus aut lagena.

In monumento exciso.) λαξευτῷ. Vt intelligamus solidum fuisse saxum, non compactile, aut structile, sed exculptum suo loco natiuo.

Siluerunt pro quieuerunt Sabbato quidem siluerũt.) ἡσύχασαν, id est, Quieuerunt, utrũque enim significat ἡσυχάω.

EX CAPITE VIGESIMOQVARTO.

VNa autem sabbati.) Vno sabbatorum est Græcis, ut subaudias die, τῇ δὲ μιᾷ σαββάτων.

Valde diluculo.) ὄρθρου βαθέος, id est, Diluculo profundo, hoc est, quod multum adhuc haberet noctis. Nam ab inclinatione noctis, est gallicinium, mox conticinium, deinde diluculum, quum incipit rarescere nox, postea mane, deinde dies exorto sole.

Ad monumentum. Hic Græci codices addunt, Et quædam cum illis, καί τινες σὺν αὐταῖς, quod tamen anceps est, de uiris dicat, an mulieribus, quod τινὲς communis sit generis.

Mente consternatæ essent.) ἐν τῷ διαπορεῖσθαι, id est, Dum hærerent, ac perplexæ essent & animi incerti.

In uestibus fulgentibus.) ἀστραπτούσαις. Quod magis sonat Fulgurantibus, & fulguris instar relucentibus.

ἔκφοβοι ἔμφοβοι Cum timerent autem.) Plus dixit Euangelista, quàm interpres, ἐκφόβων δὲ γενομένων, id est, Expauefactis autem illis, ac uultum deflectentibus in terram. Apparet interpretem legisse ἐμφόβων quod ipsum in nonnullis Græcorum codicibus inuenitur.

Recordamini qualiter dixerit.) μνήσθητε Græcis anceps est, queadmodũ nobis recordamini, imperatiui ne sit modi, an indicatiui, nisi quod ea quæ sequuntur arguũt imperatiuũ modũ.

Et recordati sunt uerborum &c.) Latinius erat, Vt dixerit, quàm, Qualiter locutus est. Laurentius mauult, Quod dixerit.

Quia oportet.) Aut omittendum erat ὅτι, aut uertendum in quod, mutato uerbi modo, Quod oporteret &c.

Et procumbens

Et procumbens uidit.) παρακύψας, quod est, obliquato capite prospicere: ueluti si quis immisso per fenestram capite prospiciat. Vnde prouerbium παρὰ ὄνου παρακύψεως. Nec est Vidit, sed uidet, βλέπει. Procumbens παρακύψας

Et linteamina sola posita.) κείμενα. Maluissem Iacentia, quàm posita.

Et abijt, secum mirans.) Apud se, referendum ad participium admirans. Et abijt, admirans apud sese, καὶ ἀπῆλθεν πρὸς ἑαυτὸν θαυμάζων, nisi mauis hunc sensum, abijt in domum suam admirans.

Nomine Emaus.) Græci scribunt ἐμμαοὺς per duplex m, ut sit dictio trisyllaba, & nflectitur Emmauntos, ti, tem, sicut Pityus Pityũtos. Emmaunti mutatum est postea nomen, Nicopolis dicta est.

Loquebantur ad inuicem.) ὡμίλουν πρὸς ἀλλήλους, id est, Colloquebantur, siue confabulabantur inter se. Nam idem uerbum mox uertit Fabulabantur.

Et secum quærerent.) Quid interpres legerit, non satis conijcio. Nam Græce tantum est συζητεῖν, hoc est, Simul quærerent, siue disputarent, siue cõmentarentur.

Et estis tristes.) σκυθρωποί, id est, Parum alacri uultu. ut ad habitum oris pertineat non ad animum.

Peregrinus es.) παροικεῖς, id est, Aduena es. Id habet duplicem sensum, Tu solus hospes es Hierosolymitanus, ignorans ea quæ nemo nescit quantumuis aduena. Aut, tu adeo peregrinus es, ut hæc ignores.

In damnationem.) Aliàs admonui κρίσιν & κρίμα sæpe poni pro κατάκρισιν, simplex pro composito.

Quia ipse esset redempturus Israel.) ὅτι αὐτός ἐστιν ὁ μέλλων λυτροῦσθαι τὸν ἰσραήλ, id est, Sperauer amus, quod is esset ille qui redempturus esset Israel.

Et nunc super hæc omnia.) ἀλλάγε σὺν πᾶσι τούτοις τρίτην ταύτην ἡμέραν ἄγει σήμερον, id est, Veruntamen cum omnibus his tertium hunc diem agit, ut subaudias, ille, aut tempus. Noue dixit Lucas, nisi forte scripsit ille, ἐπὶ πᾶσι τούτοις. Nec est, σὺν pro ἐπὶ

Et nunc super.) sed ἀλλάγε id est, Atqui, siue Veruntamen. Nec est,

Mulieres quædam ex nostris.) sed ex nobis, ἐξ ἡμῶν, id est, Nostri gregis. Deinde plus est quàm Terruerunt ἐξέστησαν, id est, Attonitos reddiderunt. Nam magis pertinet ad epitasin admirationis, quàm timoris.

Quidam ex nostris.) τινὲς τῶν σὺν ἡμῖν, id est, Quidam eorũ qui erant nobiscũ. Ac mox,

Et ita intrare.) Ita redundat, sed additum est explanandi sermonis gratia.

Euanuit ex oculis eorum.) ἄφαντος ἐγένετο ἀπ' αὐτῶν, Euanuit ab illis. Nisi quod interpres expressit uim nominis ἄφαντος. Cæterum magis hic congruebat dicere, desijt illis esse conspicuus. De fumo & spectris apte utimur euanescendi uerbo, hic non de spectro sed de uero corpore fit mentio. Nec defuerunt hæretici qui tribuerint Christo corpus phantasticũ. His non erat danda erroris ansa.

Ego sum, nolite timere.) In Græcis exemplaribus tantum est, Pax uobis, cætera uidentur adiecta. Nec admodum cohærent cum sequentibus, in quibus eximit eis terrorem: licet apud Ambrosium addantur, sed ex alio Euangelista, sicut opinor, admixta, Ad salutantis uocem exterriti sunt. Eum terrorem dominus post eximit dicens, Quid turbati estis. Apparet huc transscriptum ex Euangelio Ioannis.

Aliquid quod manducetur.) βρώσιμον, id est, Esculentum, siue edulij. Ac mox,

Fauum mellis.) ἀπὸ μελισσίου κηρίου, id est, De apiario fauo. Nam & alia quædam insecta mel & fauum habent. Addita aliunde

Et cum manducasset coram eis.) Græca dissident, καὶ λαβὼν ἐνώπιον αὐτῶν ἔφαγεν, εἶπε δὲ αὐτοῖς, id est, Accipiens coràm illis comedit, dixit autem illis. Nam quod apud nos legitur, reliquias dedit illis, apud Græcos non reperitur.

Incipientibus.) ἀρξαμένων, Apparet interpretem legisse ἀρξάμενον, ut referatur ad discipulos. Atque hanc germanam esse lectionem arbitror, licet reclamantibus Grecorum exemplaribus, atque insuper æditione quæ nuper prodijt ex officina Asulani. Quod si legamus ἀρξάμενον, ut pertineat ad Christum, non Eius erat dicendum, sed suo, ad hunc modum. Sic oportebat Christum pati & resurgere à mortuis tertio die, & prædicare in nomine suo pœ- Incipientibus uaria lectio

nitentiam & remissionem peccatorum, exorsum, siue initio facto ab Hierusalem. At huic lectioni reclamant, quod Christus nō cœperit ab Hierusalē, sed Apostoli. Et rursum quod sequitur, magis cohęret cum hac lectione, Vos autem estis testes horum, licet ambiguū sit, utrum Estis legendū sit, an sitis, ἐστὲ, an ἔστε, & utrunq; satis quadrat.

Ab Hierosolyma.) Lurentius admonet Hierosolymā fœminino genere non inueniri, sed fallitur quū Suetonius in Cæsare Augusto scribat. Et Caium nepotem quod Iudæam præteruehens apud Hierosolymam non supplicasset, collaudauit.

Promissum patris mei.) ἐπαγγελίαν. Ne nescias promissum esse nomen substantiuum, non participium.

Et ipsi adorantes.) προσκυνήσαντες, id est, Adorato eo reuersi sunt. Adorabant enim abeuntem in cœlum, ac deinde, recipiebant se Hierosolymam. Hoc loco subijcienda erāt acta apostolorū. Nam Lucas historiam suam duobus libris complexus est, quos ambos ad eundem scripsit Theophilum. Atq; ipse secūdum exordiens connectit cum superiore. Deinde acta illa, planè pars est Euangelicæ historiæ. Verum ne uideremur Ioannem dirimere ab Euangelistis, distraximus duos Lucæ libros, & acta proximo subiecimus loco.

Duo libri Lucæ, unū opus est

DES. ERASMI ROTERODAMI ANNOTAtionum in Euangelium Lucæ finis.

IN EVANGELIVM IOANNIS ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

Orbis conditi & redempti simile initium

IN PRINCIPIO erat uerbum.) Illud in primis annotandū, quod indicauit & Chrysostomus, Ioannem neq; Matthæi, aut Marci more sumere exordiū, neq; ad exemplū Lucę, sed ijsdem uerbis ingressus est historiā Euangelicā, quibus Moses ingressus Genesin mundi. Cæterū quod illic quidam interpretantur, In principio, id est, In filio, hic certe locum non habet.

λόγος multa declarat Græcis

Erat uerbum.) λόγος Græcis uaria significat, uerbum, orationem, sermonem, rationem, modum, supputationē, nonnunquam & pro libro usurpatur, à uerbo λέγω, quod est dico, siue colligo. Horum pleraq; diuus Hieronymus aliqua ratione putat competere in filium dei. Miror autē cur uerbum Latinis placuerit magis quàm sermo. Nos tametsi uidebamus sermonis uocabulo rectius exprimi Græcam uocem, qua usus est Euangelista, λόγον, tamen in æditione prima superstitioso quodam metu non mutaueramus uerbum, quod posuerat interpres: ne quam ansam daremus ijs, qui quiduis ad quamuis occasionem calumniantur. Tantum testati sumus alicubi sermonis nomine non infrequenter signari filium dei in sacris uoluminibus. Mox ubi cōperimus hoc tam passim fieri & hoc ipso in loco quondam ecclesiam legisse, In principio erat sermo: Atq; ita citari in libris Cypriani & Augustini, non existimabā quenquam fore, qui offenderetur: præsertim cum hæc demus non in templis, sed in Museis legenda. Quid enim erat piaculi, si in libro qui priuatim legitur, pro uerbo dicam sermonem, aut eloquium, aut orationē, aut uocem, aut aliud quod idem polleat? Non magis opinor, quam si patrem dicam genitorem, satorem, parentem, & si qua uox alia Latinis auribus repræsentat autorem generis. Cum igitur nihil futurum fuerit causæ cum reprehenderer, etiamsi nusquā in sacris libris sermonis uocabulum tributum esset filio dei, nunc multo minus merebar reprehendi, quum sermo multis nominibus rectius & aptius exprimat Græcam uocem quàm uerbum, quū ea uox toties reperiatur usurpata in recentioribus ac uetustis orthodoxis, quum eam & hodie publicitus usurpet usus ecclesiasticus, & olim publice sic legerit ecclesia, quemadmodum nos uertimus. Qua de re, si quis uolet exactius cognoscere, legat apologiam nostram, qua stolidissimos quorundam latratus retudimus. Ex hac in præsentia sat erit pauca quædam excerpere, quæ pro tempore lectoris animum placent, si quis forte commouebitur. Primum sermo commodius explicat quod Euangelista posuit λόγον, quod apud Latine loquentes, uerbum

Sermo rectius quàm uerbū

Apologia de In principio erat sermo

uerbum non sonet totam orationem, sed unam aliquam dictionem: raro tamen dictum ail quod breue, ueluti sententiam aut prouerbium, uetus uerbum est. At Christus ideo dicitur λόγος, quod quicquid loquitur pater, per filium loquatur. Deinde generis congruentia facit, ut mollior sit oratio, quoties dicimus, Sermo dei factus est caro, quàm uerbũ dei factum est caro. Alioqui nihil aptius reddebat emphasin Græcę uocis λόγου, quàm oratio. Iam Cyprianus tot nominibus inclytus, primum eloquẽtia uere Theologica, deinde sanctimonia quadam apostolica, postremo martyrio, in opere, quod scripsit aduersus Iudęos libri secũdi capite quinto, non aliter refert hunc Euangelistæ locum, quàm nos uertimus: In principio, inquit, fuit sermo, & sermo erat apud deum, & deus erat sermo. Atque idem eiusdem libri capite tertio, cuius titulus est, Quod Christus idem sit sermo dei, inter complures sacræ scripturę locos, quibus docet filium dei dici sermonem, & hunc adducit, Quanquam in hoc scriba sciolus in plerisque codicibus sermonem uerterat in uerbum: non animaduertens quid promittat titulus, qui haud dubie Cypriani est, non scribæ. Ad hæc Augustinus enarrans ex Ioannis cap. xvij. locum hunc: Sermo tuus ueritas est, palàm docet nihil referre, utrum sermonẽ dicas, an uerbũ. Docet & hoc loco plerosque codices habere, In principio erat sermo, & sermo erat apud deum, & deus erat sermo. Quin idem compluribus locis sermonis uocabulum in sacris libris interpretatur de filio dei, quæ necesse non est hic repetere. Quod si ista non legunt, qui tamen uideri uolunt ecclesiæ doctores, certe non potuit illos fallere, quod ex libro Sapientiæ quotannis canit ecclesia: Omnipotens sermo tuus domine exiliẽs de cœlo à regalibus sedibus. Hæc atque id genus alia loca, non ueteres tantum, sed & Thomas, Hugo Cardinalis, Glossa ordinaria, Beda, Remigius, Anselmus, interpretantur de filio dei, nihil desiderantes uerbi uocabulum, neque quicquam offensi dictione sermonis. Sanctus Hilarius libro de Trinitate secundo, dei filium nunc uerbum appellat, nũc sermonem. Etenim quum ait, Sermo cogitationis æternus est, cum qui cogitat est æternus, nónne palàm uocat Christum sermonem æternũ ex æterna mente patris, sine tempore proficiscentem? Ac mox cum ait, Nunquid audieras in deo, ut sermonẽ reconditæ cogitationis acciperes, an non tribuit Christo sermonis cognomen? Idem aliquanto post sic multis uerbis disputat de differentia sermonis humani ac diuini, ut nusquam horreat Christo tribuere sermonis uocabulum. Ad hæc Ambrosius libro de fide aduersus Arianos capite secundo, Christum nunc uerbum appellat, nũc sermonem. Quod tamen idem & alijs aliquot locis facit Hieronymus: in epistolæ ad Ephesios caput primum: Non, inquit, quod alius assumptus homo, & alius sit sermo qui assumpsit, &c. sermonem dixit, filium dei. Rursum eodem capite: Vt quomodo dominus noster Iesus Christus est sermo, sapientia, ueritas, Et Lactantius libro quarto capite octauo, dei filium sermonẽ appellat. Atque item capite proximo non semel. Claudianus uocem ausus est dicere: Vox summi sensusque dei: pro sermone uocem dixit, pro sapientia sensum. Prudentianis hymnis tantũ tribuit ecclesia, ut eos in sacris liturgijs solenniter decantet. Atque in his audit citra offensam ecclesia: Ades pater supreme, Quem nemo uidit unquam, Patrisque sermo Christe, Et spiritus benigne. Sed uideri poterat ineptum me hæc persequi, quæ si quis excutiat sacros scriptores finem non habent, nisi quidam tam impudenter obstreperent. Sic olim legit ecclesia, sic hodie canit, sic non raro loquuntur ueteres orthodoxi, sic recentiores: & tamen quidam sic offensi sunt sermonis uocabulo, quasi nusquam lectum aut auditũ esset apud Christianos. Sed offendit, inquiunt, nouitas. Quos tandem? Ipsos qui calumniãtur? At istis qui rei Theologicæ uideri uolunt doctissimi, non oportebat esse nouum quod toties est obuium in sacris autoribus. Idiotas? At istos res ignota nihil mouisset, nisi quidam seditiose clamassent apud populum, uanitatem addentes maledicentiæ. Actum, inquiunt, de re Christiana posteaque nouum habemus Euangelium. Quid hac uoce stolidius? An ideo nouatum est Euangelium, si pro uerbo dicitur sermo? Non hercle magis, quàm nouatus est Nicolaus, qui posita ueste candida, sumpsit fuscam. Scio plurimum esse tribuendũ tam inueteratę consuetudini. Sed quoties apud populum agitur fabula. Receptum est, ut tingentes semigræce loquamur baptizo te. Nolim apud idiotas dicere, tingo te, quum tamen apud deum nihil referat. Nolim, ut nunc res habent, in templis recitare: In principio erat sermo, si probabiliter suspicarer fore, qui uehementer offendãtur, præsertim quũ hæc lectio sit proba, altera tolerabilis. Quod si lectio

Cyprianus

Huius loci exempla

Ex neotericis theologis

Ex antiquis

Prudentiani hymni

Nouitatis calumnia

recepta sit palàm mendosa, & sunt inter auditores, qui ueterem saliuam malint absque iudicio, sunt contra, qui iudicio malint quod rectum est, neque uitari potest, quin altera pars offendatur, utri iubebor obsequundare? Malim equidem omnibus ἀπρόσκοπος esse. Fortasse primum obsequar imperitis, quod hi magis soleant ferocire, ac mox placabo doctos. Sed tamen interim admonendi sunt imperiti, ne per suam imperitiam moueant tumultum in eos, quibus magis oportuit ipsos parere. Quemadmodum Paulus ex charitate uult abstineri ab idolothytis, ne frater infirmus offendatur: sed interim admonet & obiurgat infirmos, qui sine causa iudicant fratrem gratias agentē. Fateor quæ publice recepta sunt perperam, paulatim sunt abroganda, quemadmodum Paulus aboleuit legem Mosaicam, sed

Africanorū superstitio

tamen antiquāda sunt. Scio fabulam Augustini, quę narrat in Affrica nescio quem episcopulum penè destitutū à populo, propter unam uoculam, ex Hieronymi translatione secus apud populum recitatā, quàm solet. At Hieronymus uir sanctus ac doctus, cucurbitarios illos Africanos fortiter irridet. Quod si placuisset omnibus omnia tribuere indoctis, iam nō haberemus tam multa per ueteres orthodoxos restituta. Nec enim quicquam adferunt, qui censent parcius fuisse uariandū quod erat receptum. Primum cum sint hominū uaria iudicia, quis præbebit regulam ad quam moderer uarietatem, quum mihi sciam euenisse, quod apud poëtas Ioui, qui neq; pluuius, neq; serenus potuerit omnibus placere? Deinde quod dicunt isti, fortasse nōnihil habeat momenti, si mea translatio publice receptam protruderet. At in hoc meo proposito, quo maior est uarietas, hoc plus est fructus. Siquidem quum hæc adhibeatur noua, non ut uetus antiquetur, sed ut sit & dilucidior & castigatior, expediebat singulas etiam uariari uoces, si cui libuisset. Quandoquidem Augustinus non uno loco fatetur se ex uarietate codicum plurimum accepisse lucis in sacris uoluminibus. Quis enim non probat operam literatorū, qui in ludis literarijs, Maronis aut Horatij uerba singula, singulis diuersis interpretantur, non hoc agentes, ut illi uideantur parum recte loquuti, sed ut intelligatur quod loquuti sunt. Cęterum illud propius ad hoc institutū pertinet, non simpliciter positum λόγος, sed additū articulum, ὁ λόγος, ut non possit de quouis

Articulus Græcus quantam uim habeat

accipi uerbo, sed de certo quopiam & insigni. Habet enim hanc uim articulus, quam Latine utcunq; reddidimus adiecto pronomine ille. Veluti cum Aristoteles in genere de quolibet agit bono, ἀγαθὸν uocat. Cæterum cum unicum illud ac summū bonum intelligi uult, addit articulum τ' ἀγαθόν. Item καλὸν appellant philosophi, quod quouis modo pulchrum

Exempla è philosophis

sit. τὸ καλὸν eximium illud ac uere pulchrum siue honestum, quod à uirtute proficiscitur. Item πᾶν appellant, quod quocunq; modo totum est, Verum absolutum illud uniuersum, quod uere complectitur omnia, non simpliciter πᾶν, sed τὸ πᾶν appellant. Itidem in diuinis

E literis sacris

literis, cum deos uocant amicos dei, non apponitur articulus sed tantum θεοί ἐστε, id est, Dij estis. Aut cum intelliguntur dij gentium, quale est apud Paulum in epistola ad Corinthios prima capite octauo: Etsi sunt qui dicuntur dij, siue in cœlo, siue in terra, quemadmodum, sunt dij multi, & domini multi. Nullus enim hic appositus est Græcus articulus: καὶ γὰρ εἴπερ εἰσὶ λεγόμενοι θεοί, εἴτε ἐν οὐρανῷ, εἴτε ἐπὶ τῆς γῆς, ὥσπερ εἰσὶ θεοὶ πολλοί, καὶ κύριοι πολλοί. Augusti-

Augustini exemplum

nus in quæstionibus quas scripsit in Genesim libro primo, adducit & alterum exemplum ex Geneseos cap. xxxiij. in quo Iacob ait se uidisse faciē Esau, ac si quis uideret faciem dei, negans in Græcis exemplaribus esse scriptum, πρόσωπον τοῦ θεοῦ apposito articulo, sed πρόσωπον θεοῦ, citra articulum. At quoties significatur uerus ille & solus deus, semper additur articulus, ὁ θεός. Nisi si qua ratio peculiaris obstet. Et quoties se uult intelligi Christus, non quouis modo dei filium, sed natura ac uere filium, ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ dicitur. Rursus ubi diuinitatem dissimulat, se filium hominis appellat, sed utriq; nomini, suo præposito articulo, ὁ υἱὸς

Filius hominis, id est, Adæ

τοῦ ἀνθρώπου, ceu non quilibet Adæ filius, sed eximius ille filius hominis, humani generis restitutor. Rursum, ὁ ἀμνός, cum multi sint agni, unicus ille agnus intelligitur, cuius immo-

Agnus dei

latione tolluntur peccata mundi. Et ὁ προφήτης, unicus ille propheta per Mosen promis-

Lux mundi

sus. Et cum lux illa designatur unde lux omnis nobis fluit τὸ φῶς dicitur, addito articulo.

Bonus pastor

Et cum pastor bonus dicitur, unicus ille pastor Christus, ἐγώ εἰμι ὁ ποιμὴν ὁ καλός, congemi-

Ostium

nato articulo. Et, ἐγώ εἰμι ἡ θύρα, ego sum ostium, cum non quoduis ostium, sed unicum il-

Messias

lud denotatur. Et paulo inferius, Inuenimus Messiam, τὸν μεσσίαν, unicum illum Messiam.

Rex

Et tu es rex Israel, ὁ βασιλεύς. Didymus libro de spiritu, quem Latinum fecit Hieronymus diligenter,

diligenter & hoc adnotauit, quoties in diuinis literis mentio fit spiritus diuini, articulum apponi, τὸ πνεῦμα, idq; confirmat compluribus arcanę scripturæ locis in hoc adductis. Atque hoc potissimum argumento docet eundem fuisse spiritum, qui afflauit prophetas, & quem hauserunt apostoli. Annotauit idem Athanasius libro de spiritu sancto ad Serapionem, & hic suam sententiam compluribus scripturarum testimonijs comprobans. Ac planè tantum habet momenti hoc loco prætermissus aut additus articulus, ut Chrysostomus & Cyrillus hoc potissimum argumento reijciant hæresim quorundam, qui negabant Christum illud esse uerbum, quod ab initio fuerat in patre, sed illud aliud quoddam fuisse uerbum interius patri, unde natum sit alterum uerbum quod esset Christus. *Spiritus*

Et uerbum erat apud deum.) Rursum addidit articulum, non solum uerbo, sed etiam deo, ut illud unicum ac uere uerbum intelligamus, de quo prius dixerat: Et patrem uere deum, non quemuis alium deum. *Duo uerba finxerunt hæretici*

Et deus erat uerbum.) Hoc loco deo non additur articulus, cum tamen uere ac natura deum significet, uerū id facit coactus. Alioqui non poterat simul explicare diuinam essentiam tribus communem personis. Nam si utrique addidisset articulum, καὶ ὁ θεὸς ἦν ὁ λόγος, iam confudisset personarum proprietates. Atque hic fuisset sensus, & ille deus, nempe pater, erat illud uerbum nempe filius. Rursum si deo addidisset articulum non uerbo, καὶ ὁ θεὸς ἦν λόγος, iam duo significasset uerba, ac sensus fuisset, & ille deus, nempe pater, erat & ipse uerbum quoddam, & si non idem uerbum quod filius, tamen aliquod uerbum. In qua sententia fuere ueterum nonnulli, duo facientes uerba, gignens & genitum, ut dictum est paulo superius. Atque adeo Prudentius ipse uideri posset huiusmodi quippiam sensisse, cum in hymno Iambico de natali Christi scribit: Ex ore quamlibet patris, Sis ortus & uerbo æditus, nisi malumus uerbo interpretari, uerbi prolatione. Nunc quoniam uerbo addidit articulum, & deo non addidit ὁ θεὸς ἦν ὁ λόγος, Christianam expressit sententiam, sic ut aliò detorqueri non possit: nimirum hanc, Et illud idem uerbum, quod modo dixi in principio fuisse apud deum, erat deus, hoc est, particeps essentiæ diuinæ, siue ut melius dicam Gręce, ὁμούσιον τῷ πατρί. Neq; enim sic liceret loqui Græcis, ἡ ἐλάτη τὸ δένδρον ἐστὶν, id est Abies arbor est, aut, ἡ κιθάρα τὸ ξύλον ἐστὶν, id est, Cithara lignum est apposito articulo. Hæc ita esse ut diximus, facile comprobabit, qui uel mediocriter Græce nouerit. Nos quāquam in hoc exordio partius immutauimus, reueriti sacramentum ineffabile, tamen admonendum putaui, quo magis intelligant nostri Theologi nonnihil interesse, è suis haurias fontibus mysticas literas an è lacunis. *Cur uero deo non addatur articulus* *Prudentij dictū quomodo accipiendum* *Homusion eiusdē essentiæ*

Omnia per ipsum facta sunt.) Cum de uerbo fiat hic quoq; mentio, de quo modo locutus est, rectius uertisset, Omnia per illud facta sunt, ut repetat uerbū, siue Omnia per idem facta sunt, sicut paulo superius, Hoc erat in principio. Nisi mauis pronomen ipsum referri ad deum patrem, qui proxime præcessit. Verum huic sensui nōnihil refragatur præpositio διὰ per, quæ non perinde congruit cum ratione paterni principij, siue mauis Hilarij uerbo uti autoritatis, & magis concinit cum Paulinis uerbis, qui ait, Per quem fecit & secula, ut per filium intelligamus omnia condita à patre. At nunc Latinus ancipitem reddidit sententiam, quod Ipsum, pronomen utrolibet possit accōmodari. Quanquā et Gręcis ambiguus est sermo, sed quem Græci omnes interpretentur, ut Per ipsum ad uerbū referatur, non ad patrem. Siquidem hinc Orthodoxi probant filium fuisse ab ęterno. In principio creauit deus. Hæc creatio si per filium facta est, consequitur illum fuisse ante res conditas, nec inter res creatas numerari. Ex ijsdem uerbis arripuerunt occasionem Ariani, somniātes patrem in condendis rebus, filio ceu instrumento usum, cum ita per filium condiderit omnia pater ut is nihilo secius cum patre condiderit omnia. Ambrosius hæc uerba Fiat lux, uult esse patris ad filium, Et facta est lux, nimirū ex autoritate patris per filium. Cæterū eos qui ex argumento præpositionis ratiocinantur filium esse patre minorē, refellit Chrysostomus, ostendens hanc præpositionē in sacris literis interdum & patri tribui. Igitur & orthodoxorū sententia & hæreticorū calumnia declarant per ipsum ad filiū referri non ad patrem. *Per ipsum dict est, uerbū* *Arianorū error*

Et sine ipso factum est nihil.) Hunc locum bifariam distinguūt. Chrysostomus homilia quarta, & hūc secutus Theophylactus, ita legunt coniunctim: Omnia per illud, subaudi uerbum, facta sunt, & absq; illo factum est nihil quod factum est: ut intelligas nihil omnino

creatum, quod non sit creatum à patre per filium. Scribit autem Chrysostomus hæreticos quosdam distinguere ad hūc modum, Omnia per ipsum facta sunt, & sine ipso factum est nihil. Atq; hic interposita diastole, subijciunt, Quod factū est in ipso, uita erat, interpretantes spiritum sanctum, quem creaturā faciūt, intelligi in eo quod dicitur, Quod factum est. Et tamen hunc in modū distinguunt Cyrillus Græcus, & Augustinus Latinus, quāquam diuerso sensu. Nam Augustinus intelligit omnem creaturam in deo uitam esse, suo more non libenter πλατωνίζων. Cyrillus autem sic interpretatur, ut intelligamus omnia per filiū fuisse condita, tam uisibilia q̄ inuisibilia, & quicquid conditum fuit, in eo uerbum illud est uita: ut nō solum sit omnibus autor originis cum patre, uerumetiam idem admixtum omnibus, ueluti uita tueatur & conseruet uniuersa quæ condita sunt. Atq; hāc distinctionem sequitur Hilarius non admodum dissentiens & à Cyrilli sententia. Sequitur & Gregorius Nazianzenus in opere de spiritu sancto, sic reijciens hæreticos, ut dicat hunc locum accipiendum de ijs quæ facta sunt, ut ad filium aut spiritum sanctum accommodari non queat.

Distinctio quantū ualet

Cæterum quod quidam interpretantur nihil, peccatū aut maliciam quod ea sola sint, quæ natura sunt, & ob id bona sunt, peccatum esse quidem priuatiuū, Sophisticum est magis q̄ Theologicum. Diuus Hieronymus enarrās Micheæ cap. ij. refert quosdam hoc loco, nihil, interpretari maliciam, & ex consequenti diabolum, quam opinionem non probat. Beatus Augustinus edisserens hunc locū, nihil interpretari uidetur, quod nō est natura, sed malicia uiciatum. Ita peccatum nihil esse, & hominem peccatorem fieri nihil, & diabolum esse nihil. Angelum condidit deus non diabolum, & hominem condidit, non peccatorē, & arborem condidit deus, non idolum. Sed hic rursus nascitur quæstio, utrum peccatū siue malicia, sit priuatio tantum an aliquid positiuum ut ipsi uocant, & an uipera dici possit natura mala. Cæterū quod ait Augustinus peccatorem fieri nihil, & idolum iuxta Paulum esse nihil, non simpliciter est accipiendum. Alioqui quid attinebat negare à deo factum esse, quod nihil sit, & ob id à nullo fieri possit. Verum nihil interdū sonat id quod omnino non est in rerum natura, hoc est, quod neq; substantia sit neq; accidens. Interdū quod pro nihilo ducitur, nonnunquam quod ex comparatione nihil est, uelut homo comparatus ad deum, nihil est, & hominis sapientia ad diuinam collata sapientiā stulticia est. Hic igitur simpliciter negat. Nihil factū est sine illo, id est, Quicquid subsistit in rebus conditis à deo factum est, sic interpretatur, libro de natura boni aduersus Manichęos cap. xxv. Sine eo factū est nihil, nihil aliud ualere, q̄ si dicas, quicquid factum est, non absq; eo factum est, irridens superstitiosam Manichæorum distinctionem, qui negabant hunc sensum reddi, nisi cum hoc ordine pronūciaretur: nihil sine eo factum est. Cæterum si pronuncies, Sine eo factum est nihil, Nihil iam accipi pro eo quod sit aliquid, & factum sit. Id cū multis uerbis derideat Augustinus, tamen Sophistæ putant non minimum interesse, quoties uox quæpiam in alium transfertur locum. Hoc ut aliâs uerum sit, hic certe non habebat locum. Nam & alibi sic loquitur dominus, Palàm loquutus sum uobis, & in occulto loquutus sum nihil. Cæterum quid interest, utrum dicas, Stultiorem hoc homine uidi neminem, an neminē uidi stultiorem hoc homine. Cauillatur hoc loco nescio quid is cuius nomine extant aliquot homiliæ in Ioannem Origenis titulo, sed falsissimo. Id quod uel me tacēte, res ipsa clamitat, cum nihil illic sit, quod ullam Origenis uenam, ulla ex parte sapiat. Atqui eò res redijt, ut huiusmodi nugas etiam prudentes, dataq; opera adijciāt typographi, quo uolumine aucto quæstus fiat uberior. Quod si illis licet quicquid uolūt quocunq; prodere nomine, & nobis fas non erit titulo semel illito chartis refragari, bella nimirum erit studiosorum conditio, si nebulonis aut impostoris nugas pro oraculis cogentur amplecti. Verum hæc πάρεργα. Vt ad rem redeam. Is quisquis est, aut quicūq; sunt, siue homines, siue dij, argutatur, nescio quid Græce significātius dici, pro eo quod nos dicimus, Et sine ipso factum est nihil. Apud illos enim esse extra non absq;. Quod sanè quid sibi uelit, non satis intelligo, nisi quod in omnibus quæ quidē uiderim, Græcis exemplaribus scriptum comperio χωρὶς αὐτοῦ, id est, Absq; illo. Atq; eadem est præpositio Græca Ioannis cap. xv. Sine me nihil potestis facere, χωρὶς ἐμοῦ. At is utrobique uult legi Extra, non Sine. Nisi forte ille quisquis fuit, pro χωρὶς, legit ἐκτός. Aut nisi χωρὶς, uertendum putat Extra, ἄνευ, Sine. Ad Cyrilli sententiam nonnihil facit, quod cum bis dixerit Vitam, priori uitæ non addidit articulum, posteriori addidit. In eo quod

Nihil, id est, peccatum

Homiliæ in Ioannem falso Origeni inscriptæ quamuis testetur Origenes se in Ioannem scripsisse

eo quod conditum est, uerbum illud erat quædam uita, dum impertit incolumitatem naturæ cōditæ, Ac mox cum ipsum uerbum peculiari modo uitam appellat, Et uita erat lux hominum, apposuit articulum, ueram illam ac ineffabilem uitam significans, ἐν αὐτῷ ζωὴ ἦν, καὶ ἡ ζωὴ ἦν τὸ φῶς. Augustinus indicat & hic distinctionem, sic enim docet legendū, Quod factum est, ut hic interposito silentio, subijciatur, In ipso uita erat, ut accipias non in quouis creato esse uitam, iuxta Manichæos, cum lapides uita careant, sed creaturam fuisse in creatore qui uita est, uidelicet de ideis sentiens. Nam Manichæi sic distinguunt, Sine ipso factū est nihil, Quod factum est in ipso, uita erat, ad hunc modum ratiocinantes uel potius irrationabiliter delirantes: Nihil non factum est in illo, hoc est, per illum, igitur quicquid conditum est, uita est, hoc est uiuit. Atqui Augustinus hanc particulā, in ipso, cōiungens cum his quæ sequuntur, uita erat, sentit quicquid conditum est uiuere, nō in se ipso, quum multa sint quæ suapte natura nec sentiāt, nec uiuant, sed in eo qui cōdidit, in cuius æterna mente uiuunt omnia, etiam antequam condita fuerant. Mihi uidetur esse uera lectio quam hodie uulgo sequitur latinorū usus. Quod factum est, in ipso uita erat. Congruit enim huius Euangelistæ peculiari sermoni, ferè membrū sequens ex præcedentis membri fine inchoare. Factum est nihil, finis est superioris coli. Quod factum est, initiū est alterius. Cuius formę sunt & illa. In principio erat uerbum, & uerbum erat apud deum, et deus erat uerbum. Dictio finiēs priorem particulam, inchoat sequentē. In quarta repetit initium primæ, Hoc erat in principio, & ita absoluit periodum. Rursus in hoc quod sequitur, Quod factum est, in ipso uita erat, & uita erat lux hominum, & lux in tenebris lucet, & tenebræ eam nō comprehenderunt. Semper ex proximo membro sumitur gradus sequentis. Hilarius secus distinguit, Quod factum est in eo: ut hic distinguatur, deinde succedat, Vita erat. Quod ne cui dubium esse possit, faciunt ea quæ sequuntur: Hoc igitur nō sine eo, quod in eo factum est. Nam quod in eo factum est, etiam per eum factum est. Quanquam autem similiter distinguit cum Manichæis, non tamen idem sentit cum illis.

Quō uerbum uita, in rebus creatis

Manichæi & saxis uitam tribuunt

Hilarij distinctio

Fuit homo missus.) ἐγένετο. Idem uerbum quod modo transtulit, Facta sunt. Proinde Valla maluit hoc loco, Extitit, quàm fuit. At ego malim, Erat homo missus, cum paulo inferius sequatur, Non erat ille lux. Illud annotandum, hic homini non præponi suum articulum, quo tantum hominis indicet naturam, & Ioannem hac nota separet à Christo, qui simul & deus erat, cui ut respondeat deus, & hoc citra articulum extulit παρὰ θεοῦ. Homo erat qui mittebatur ut hominibus annunciaret Christum. Sed ne cui leue sit huius testimonium hominis, à deo missus erat non ab homine. Et haud scio, an alioqui id perpetuum sit in arcanis literis, cum deo apponitur articulus, aut certam personam denotari in diuinis hypostasibus, aut uerum illum & unicum deum à reliquis gentium dijs distingui, licet non temere liceret addere aut demere articulum.

Articulus cur non additus deo

Cui nomen erat Ioannes.) ὄνομα αὐτῷ ἰωάννης, id est, Nomen ei Ioannes. Et mutauit nonnihil Latinus interpres, & addidit de suo, idq; nulla compulsus necessitate. Ne quis nobis succenseat, si quid forte mutamus alicubi, uel adacti necessitate, uel inuitati commoditate. Nec est simpliciter missus, sed ἀπεσταλμένος, participium eius uerbi, unde dicti sunt apostoli, emandatus. Nam Græcis βάλλει, qui mittit telum aut lapidem, πέμπει, qui quocunque modo mittit munus, aut aliquid simile, ἐπιστέλλει, qui mittit epistolam, ἀποστέλλει, qui emittit cum mandatis aliquem.

βάλλειν
πέμπειν
ἐπιστέλλειν
ἀποστέλλειν

Vt omnes crederent per illum.) Græcis incertum est, an Per illum, referatur ad Ioannem: ut intelligamus illo testificante omnes debuisse credere in Christum, an omnes debuisse credere patri per illud lumen, cui testimonium perhibebat Ioannes: quod αὐτοῦ possit accipi masculino aut neutro genere. Verum δι' αὐτοῦ doctores referunt ad Ioannem, unde magis quadrabat hic ipsum quàm illum.

Non erat ille lux.) Primum illud admonendus est lector, quod Latinus hic interpres modo lumen uertit modo lucem, Græcis eandem esse dictionem φῶς. Ne quis Græcanici sermonis ignarus in commutata uoce Latina somniet subesse mysterium. In emēdatioribus Augustini exemplaribus legitur, Non erat ille lumen, sed ut testimonium perhiberet de lumine. Cæterum illud non abs re quæritur à doctis, cum Christus apud Matthæum cap. v. suos apostolos uocet lucem mundi, & cum Ioannes Baptista nominatim dictus sit lucerna

Apostoli lux

ardens & lucens, cur hic eum lumen esse neget? Verum hunc tantum alioqui nodum additus aut omissus articulus dissecat: quandocunque ueram illam & suapte natura lucidam lucem significat, articulum addit τὸ φῶς & τοῦ φωτός. Hic item cum negat Ioannem esse lucem, non dixit οὐκ ἦν ἐκεῖνος φῶς, hoc est, Non erat ille lux, sed οὐκ ἦν ἐκεῖνος τὸ φῶς, id est, Nō erat ille lux illa. Non erat illa uera lux. Annotauit hæc Cyrillus, si cui nostra leuis est autoritas, ac Theophylactus. Vt solus deus dicitur sapiens & immortalis, ita solus Christus dicitur lux. Ioannes φῶς erat, τὸ φῶς non erat. Aut sic accipe. Non erat ille lumen de quo modo locutus sum cum dicerem, Vt testaretur de lumine. Habet enim & hoc articulus ut referat rem de qua prius fuerit sermo. Quod ideo adiecimus, quia apud Matthæum ubi Christus uocat suos lucem mundi & sal, utrobique additur Græcus articulus. Ad hæc cur magis placuit periphrasis ut testimoniū perhiberet de lumine quàm testificaretur, cum Græce sit μαρτυρήσῃ. Quanque hic sermo nōnullam ellipsim habere uidetur, quę sic poterat suppleri, Non erat ille lumen, sed missus erat, ut testaretur de lumine.

Erat lux uera

Et lux uera.) Iam admonui lucem & lumen Græcis idem esse nomen: ne quis erret in luce & in lumine, putans esse aliquid discriminis. Cæterum illud magis ad rem pertinet, Erat quò referre oporteat, num ad uerbum. Nam quo minus ad Ioannem referatur obstat ipse sensus. Equidem arbitror, nec ad uerbum referendum, sed ad ipsum Lumen, quod mox sequitur, propterea quod utrique nomini lux & uera suus præponitur articulus, ἦν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ut ad hunc legamus modum: Non erat Ioannes lumen illud de quo loquor, sed in hunc mūdum duntaxat missus, ut testificaretur de lumine. Nam lumen hoc de quo loquor erat lumen uerum quod illuminat omnem hominem, hoc est, erat fons luminis, unde ipsi quoque Ioanni suum fluxit lumen.

In hūc mundū

Venientem in hunc mundum.) εἰς τὸν κόσμον, id est, In mundū. Nam Hunc non addunt Græci: nisi quod ita frequenter uertit interpres, exprimere cupiēs, opinor uim articuli. Sed cur hic magis addidit Hunc, quàm in iis quæ sequūtur? In mundo erat, & mundus per ipsum factus est, & mundus eum non cognouit, quæ singula cum suis articulis efferuntur. Et ἐρχόμενον sic positum est, ut possit & ad lumen in mundum ueniens pertinere, & hanc lectionem quosdam sequutos indicat Augustinus libro de pecc. mor. & re. primo cap. 25. Ambiguitatem sustulisset additus articulus, τὸν ἐρχόμενον.

Et mundus eum non cognouit.) αὐτὸν uidetur ad uerbum referri, quod Græcis quidem est masculini generis. Cæterum interpreti Latino uertendum erat in neutrum, Et mundus illud non cognouit. Idem sentiendū de iis quæ mox sequūtur, Et sui eum non receperunt, quotquot autem receperūt eū. Hoc certe incommodi uitari poterat, si pro Verbo, Sermo placuisset interpretibus. Cæterum illud, In propria uenit, & sui eum non receperūt, Græcis est eadem dictio, ἴδια, & ἴδιον, In sua uenit, & sui eum non receperunt. Et apparet sic legisse diuum Augustinū. Quandoquidem apud hunc scriptum uidemus, In sua propria uenit. Quod si Græci codices pro αὐτὸν, habuissent αὐτὸ, pulchre quadrasset sententia: lumen uenit in mundum, non creatum ut sol & luna, sed à quo conditus est mundus, & tamen mundus excæcatus uitiis non agnouit illud lumen. Ita ferè Cyrillus.

Ex sanguinibus, cur pluratiue dictum

Qui non ex sanguinibus.) Diuus Augustinus fatetur Sanguinibus non dici Latine numero multitudinis, sed interpretem abusum numero, ut declararet ad cōmunem hominis generationem non uiri solum, sed & mulieris semen concurrere. Idem admonet hoc loco carnem appellari fœminam.

Ex uoluntate carnis.) Annotandum neque carni, neque uiro, neque deo, suum apponi articulum, ut speciem carnis aut uiri designari intelligas, non hanc, aut illam carnem aut uirum. Atque his tribus, Sanguinibus carni & uiro, opponitur deus, item absque articulo. At Laurentius mauult hoc loco Geniti sunt, quàm nati ἐγεννήθησαν. Præterea non est, In nomine eius, sed in nomen, εἰς τὸ ὄνομα αὐτοῦ. Quanque his promiscue utuntur Euangelistæ. Credere illi, & credere in illum, & in illo: Confiteri illum, & confiteri in illo, Baptizari in nomen Christi, & Baptizari in nomine Christi. Qua de re compluribus uerbis disputat Valla, si quis forte requiret.

Articulus cur nō additus

Et uerbum caro factum est.) καὶ ὁ λόγος, id est, Et uerbum illud, nempe de quo tam sublimia diximus, Ac recte sanè locis compluribus admonuit Augustinus, Caro hic positum pro homine

pro hominē partim ut excluderetur error Apollinariſtarū, qui negabant Chriſto animam fuiſſe humanam: partim ut euidentius eſſet miraculum coniuncto uerbo cum carne, quę pars eſt hominis craſſiſſima. Idq; dictum eſt iuxta idioma ſermonis hebraici, qui totum hominem, nunc animæ, nunc carnis appellatione notat. Cęterum quando ſermo Græcus anceps eſt, Habitauit inter nos, aptius erat, quàm in nobis, ἐν ἡμῖν. Etiamſi Chryſoſtomus diuerſam ſequitur interpretationē, et huic accinens Theophylactus. Sentiunt enim diuinam naturā in hypoſtaſi Chriſti iunctam fuiſſe corpori humano, quod tabernaculū eſt animæ. Quanq; diuina natura in anima pariter & corpore Chriſti habitabat nō incluſa, ſed unita. Verum altera lectio, præterq; quod ſimplicior eſt, aptius congruit cum his quæ ſequuntur, Et uidimus gloriam eius. Quidam exponunt, uidimus in monte Thabor. At mea ſententia ſimplicius eſt, uidimus ex dictis ac factis illius quum inter nos uerſaretur.

Caro, pro toto homine

Inter nos
In nobis

Et uerbum habitauit.) ἐσκήνωσεν, à tabernaculis dictum eſt, quod aliâs uertit Nidificare, ut intelligas temporariam apud nos habitationē. Admonēdum & illud, Habitauit Latinis ſonare quaſi iam habitare deſierit, cum Grecis ἐσκήνωσεν ſonet, Habitaculum ſiue domicilium fecit in nobis: ut intelligamus eum cœpiſſe habitare in nobis nec deſiiſſe.

Et uidimus.) ἐθεασάμεθα, id eſt, Spectauimus, ſiue conſpeximus, ceu nouum & admirandum ſpectaculum.

Gloriam quaſi unigeniti.) Laurentius mauult, Tanquā unigeniti, quod uere eſſet unigenitus. Et in hoc uerbo philoſophatur nonnihil Chryſoſtomus ac Theophylactus, interpretans ancipitem apud Græcos uocem ὡς, quæ tamen hic non ſonet aſſimilationem, ſed ſpeciem ueri exhibitam. Veluti ſi deſcripto regio apparatu ſubiicias, Inceſſit tanquam rex, id eſt, apparatu regio. Et Vnigeniti non eſt hic participium, ſed nomen, μονογενοῦς unici. Vnde quod ſequitur. A patre, magis pertinet ad gloriam, quàm ad unigenitum. Spectauimus gloriam eius, gloriam, inquam, non quamlibet, ſed gloriam à patre exhibitam, quæ declararet eum eſſe unicum filium. Sentit enim, opinor, de baptiſmo Ieſu & transfiguratione, cum audita eſt uox patris. Hic eſt filius meus dilectus, in quo mihi complacitum eſt, ipſum audite. Verum non ex his tantū eluxit unigeniti gloria. Moſes habebat gloriam, ut ſeruus à domino, Chriſtus ut filius unicus à patre deo.

Quaſi, prō tanquā,

A patre

Plenum gratiæ & ueritatis.) Plenum hic nominandi caſus eſt, non accuſandi πλήρης, & refertur ad ὁ λόγος, quod & ipſum Græcis eſt generis maſculini, ut ſit ſenſus, Verbum illud caro factum eſt, plenū gratiæ & ueritatis. Alioqui uerba hæc magis uidebantur cohærere cum Ioanne qui ſequitur: ut legamus, Plenus gratia & ueritate Ioannes teſtificatur de illo, ut accipiamus Ioannem hac præfatiuncula commendatum, quo plus ponderis habeat illius teſtimonium. Etiamſi non ſum neſcius interpretes omnes hoc ad Chriſtum referre, non ad Ioannem. Verum quoniam duriuſcule cohæret cum ſuperioribus, lectorem admonendum putaui, quo rem expendat. Atque hæc quidem ita uelim accipiat lector, uelut ab admonente dicta, non tanquam à dogmatis autore. Nam quod ſequitur, De plenitudine eius accepimus omnes, magis pro hac facit ſententia. Siquidem illic Plenus gratiæ & ueritatis, de Baptiſta dicebat euangeliſta, hic Ioannes ipſe fatetur ſuā quoq; gratiam qua plenus dicitur, ab illo fonte fluxiſſe. Nec eſt nouū in literis diuinis, & alios ſanctos plenos gratiæ ac perfectos dici, ne quis putet hoc uni Chriſto tributū. Quandoquidem Stephanum plenum ſpiritu ſancto legimus in Actis. & Zacharias legitur repletus ſpiritu ſancto, & Baptiſta replendus ſpiritu dicitur ex utero matris ſuæ. Rurſum in Actis apoſtolorum, Omnes qui conuenerant, dicuntur repleti ſpiritu ſancto. In eodem opere: Paulus plenus ſpiritu ſancto legitur, & ipſe iubet, ut impleamur ſpiritu ſancto. Verum, ut dixi, ſuper hac re nihil definio, ſequatur quiſque quod magis probarit. Certe Theophylactus hæc uerba de plenitudine eius accipimus omnes, refert non ad Euangeliſtam, ſed ad Ioannem, ita loquentem de Chriſto. Deinde noue mutauit ſubito tempus uerbi, μαρτυρεῖ, & κέκραγεν, id eſt, Teſtificatur & clamauit: niſi forte præteritum uſurpatum eſt uice præſentis. Sic enim legit interpres Cyrilli: Teſtificatur & clamat. At is qui Chryſoſtomum tranſtulit, legit Teſtimonium perhibet, & clamabat.

Plenū gratiæ utrū ad Chriſtum, an ad Ioannem referendum

Pleni gratiā dicti ſunt & alij

Qui poſt me uenturus eſt, ante me factus eſt.) ὁ ὀπίσω μου ἐρχόμενος ἔμπροσθέν μου γέγονεν. Participium ἐρχόμενος, à uerbo ἔρχεται eſt, quod ad utrunque tempus ſolet accommodari,

præſens

præsens ac futurũ. Quanquam hoc loco, si cui placet tempus præsens, uertendum erat per præteritum, propterea quod adhæret uerbo præteriti temporis, γέγονεν, ad hunc modum, Qui cum post me uenerit, ante me factus est: ut intelligamus Christũ & serius natum fuisse, & serius prædicare cœpisse, quàm Ioannem, sed tamen autoritate anteuertisse. Id quod solet accidere gnauis cursoribus, ut serius digressi à linea, assequantur ac præcurrant eum qui multo ante discesserat. Et in hanc fermè sententiã edisserit Cyrillus, ac Theophylactus: Christus enim sex mẽsibus natus est post Ioannem, & Ioannes summam apud Iudæos autoritatem obtinebat quum Iesus adhuc ignotus esset, hoc est, post me uenit. Quid est ante me factus est? Qui posterior est tempore, factus est prior gloria. Quamobrem? Quia maiora de illo miracula præcesserãt, in natiuitate canentibus angelis, deinde adorantibus magis descendente in eum spiritu sancto, testificante è nubibus patre. Itaq; cœpit apud homines, esse prior. Quare prior habitus? Quia re uera prior erat dignitate: æquum autem erat, ut maior haberetur apud omnes, qui modis omnibus maior erat. Chrysostomus hanc particulam, post me uenit, non uult referri ad natiuitatem Christi, sed ad initium prædicationis. Etenim si loquutus fuisset, inquit, de natiuitate, non dixisset ἐρχόμενος uoce futuri aut præsentis temporis, sed ἐλθὼν præteriti temporis. Verum hic nihil est scrupuli, si ἐρχόμενος referas ad totum Christi aduentum qui & natiuitatem, & circũcisionem, & adolescentiam, & omnes nostræ redemptionis gradus cõplectitur usq; ad crucem. Hic unus erat cursus, cui præcursor erat Ioannes, qui ut prior ingressus est stadium, ita prior cursum suũ absoluit. Cęterum ex eo quod sequitur, ante me factus est, Ariani colligebant dei uerbum esse creaturam, non animaduertentes quàm totus hic sensus sit absurdus: Christus ante me, hoc est, priusquam ego conditus est, eo quod prior me fuerit. Quid enim stultius quàm ita loqui, deus creauit illum priusquã me, eo quod prior me erat, quum quod creatur nõ sit antequã creetur. Sed magis erat inuertendus ordo, Quia hic prior me est, hoc est, prior me cõditus, ideo ante me fuit. Similia quędam disserit Chrysostomus, sed locus adeo est obscurus, siue id interpretis accidit uitio siue librariorum, ut nisi Theophylactus eadem dixisset crassius, uix fuerim intellecturus. Verum quod hic est, factus est, Græcis ἐγένετο, uox anceps ad fieri & esse. Nam quod antea legimus, fuit homo missus à deo, erat ἐγένετο. Proinde factus est, non idem ualet quod πεποίηται aut κέκτισαι, sed factus est, positum est, pro eo quod est, Cœpit esse. Qui post me ueniebat, cœpit esse ante me, hoc est, Qui sequebatur, iam præcessit. Neq; enim Christus usquam simpliciter dicitur factus in literis diuinis, licet dicatur factus homo, factus hominibus notior. Quemadmodum dicimus, indies fit stultior, quum idem homo maneat, Ita Ioannes factus est posterior, qui fuerat prior, & contra Christus factus est prior qui fuerat posterior. Quod si alteram uocem, scilicet posterior, accipias de aduentu siue prædicatione, alteram nempe prior, de autoritate & gloria, nihil est scrupuli: siue mauis utranq; accipere de gloria & autoritate nihil fuerit absurdi, modo prius & posterius æstimes non ex natura, sed ex hominum notitia. Iam tametsi non est absurdum quod adfert Chrysostomus, factus est, positum esse pro, futurus est, idq; more prophetarum, tamen non est omnino necesse huc cõfugere, quum de Christo iam multa miracula testimoniaq; præcessissent, ut dixi, quæ superarent Ioannis uirtutem, etiamsi Christus nondum esset perinde notus multitudini. Ad hæc, ante, Gręcis est ἔμπροσθεν, non, πρὸ, ut intelligas præcedentem. Id quod subnotauit & diuus Augustinus.

Ante me factus est, quõ accipiendũ — *ἐγένετο fuit uel factus est* — *Prior Potior*

Quia prior me erat.) Prior, positum est pro Potior ac potentior, siue celebrior: quanquam Græce est πρῶτος, primus, superlatiuum uice positiui. Verum si prior erat, quomodo factus est prior? Sed quod erat, cœpit & agnosci. Rursum cum id temporis notior Christo esset Ioannes, quomodo iam prior factus dicitur? Chrysostomus putat more prophetarum præteritũ uice futuri positum, hoc est, Factus est pro futurus est. Iam illud Quia prior me erat, Diuus Augustinus uidetur ad tempus referre, cum ait, Prior me erat, quia in principio erat uerbum. Mihi uidetur ad dignitatẽ pertinere, qua Christus etiam ut homo, maior erat Ioanne. Cuius autoritatem sua maiestate obscurauit. Rursum, Post me uenit, ad natiuitatem refert, cum iuxta Chrysostomum magis ad prædicandi tempus attineat. Neque enim magnopere referebat ad autoritatem, si Ioãnes tribus aut quatuor mensibus Christo grandior erat.

De plenitudine eius accepimus omnes & gratiam pro gratia.) Admonet Augustinus ex Græcorũ codicum autoritate coniunctionem hoc loco addendam. Accipimus omnes, & gratiam pro gratia. Atque ita scriptum comperi in peruetustis exemplaribus, quorum alterum exhibuit bibliotheca diui Pauli apud Londinum, alterum collegij canonicorũ Corsendoncensiũ, iuxta inclytam Brabantiæ Antuerpiam. Consentiebat codex Constantiensis. Quanquam Chrysostomus sic interpretatur, quasi coniunctio, &, nõ copulet hoc loco, sed interpretetur et explicet. Lex Mosaica nonnullam habebat gratiam, plenitudinem non habebat. At ex Christi plenitudine accepimus omnes, nimirum gratiam Euangelicam, pro gratia naturæ & legis Mosaicæ. Nec illud opinor omittendũ, quod Chrysostomus homilia xiij. admonet hæc uerba: De plenitudine eius accepimus omnes, & gratiam pro gratia, non ad Baptistæ solum, sed Euangelistæ personam esse referenda. Sic enim scribit: Et testimoniũ suum Baptistæ testimonio cõiungit. Hæc enim particula, De plenitudine eius nos omnes accepimus, nõ præcursoris uerbum est, sed discipuli. Id clarius efficit & pronomen nos, additum apud Græcos. Nam ij, quibus loquebatur Ioannes Baptista, nondum de plenitudine illius acceperant. Consentit Cyrillus. Theophylactus tamen ad Baptistæ personã refert, ut sit sensus, Nos prophetæ quicquid habemus, ab hoc hausimus, ut nos non referatur ad auditores, sed ad ordinem propheticũ, Sed huic opinioni nonnihil reclamat quod sequitur, Deum nemo uidit unquam, quæ uerba planè uidentur Euangelistæ.

Et gratiam pro gratia

Mutata persona

Per Iesum Christum facta est.) ne quis frustra hic somniet mysterium in Facta est, idem est uerbũ quod primum uertit, facta sunt, & factum est, deinde, Fuit homo, Rursum, Ante me factus est. Ergo facta est hoc loco, magis est, Cœpit esse, siue, orta est, aut, quod uerbum arridet Vallæ, extitit. Recte tamen hoc annotatũ à ueteribus, quod lex per Mosen dicitur data, qui legis autor non fuit, sed gratia per Iesum facta est ueluti per autorẽ ac fontem gratiæ. Nam & sub lege Mosaica pijs hominibus gratia nõ aliunde fluxit quàm ab hoc fonte. Augustinus cum alijs locis aliquot, tum libro aduersus Faustum xxij. cap. x. miror quid sequutus, legit hunc in modũ: Lex per Mosen data, gratia autẽ & ueritas per Iesum Christũ facta est: quasi senserit Euangelista, legem quã tulit Moses, eandẽ factam esse gratiam per Christum. Argute quidem Augustinus, etiamsi Græca non exprimunt hanc sententiã.

Deum nemo uidit unquam.) Fortasse mirabitur quispiam, hic non apponi Græcum articulum θεὸν οὐδεὶς ἑώρακε πώποτε. Verum opinor ob id omissum, quod hoc loco deus, neque hac ponitur ratione ut distinguatur à cæteris dijs, neque pro certa persona, sed potius pro ipsa deitate, quando hoc uerbo usus est & Diuus Augustinus, siue pro natura diuina. Ad eundem modum paulo superius, Sed ex deo nati sunt, ἐκ θεοῦ ἐγεννήθησαν. Sentit enim diuinam quandam generationem diuersam ab humana.

Articulus omissus cũ de patre loqui uideatur

Ipse enarrauit.) Annotauit & hanc uocem Chrysostomus, qua uult expressiorẽ ac certiorem declarari doctrinam. Siquidem Græcis est ἐξηγήσατο, & ἐξηγήματα dicuntur commentarij, quibus explicatius explanatiusque edisserũtur obscurius dicta. Quod enim tectius dixerat pater, prophetarũ oraculis, id filius explicuit: atque id quoque ad plenitudinem, cuius modo meminit, pertinet. Quod autem uertit ipse, non est Græcis αὐτὸς, sed ἐκεῖνος, ille, ut appareat aliquid subaudiendum. Deum nemo uidit unquam, sed unigenitus qui est in sinu patris uidit. Ille igitur qui uidit, enarrauit. Id propemodum indicat enarratio Theophylacti. Cæterum ἐξηγήσατο non solum iam habet emphasim, quod Christus ea quæ uidit clarius enarrauit quàm Moses aut prophetæ: dilucidius enim enarramus ea quæ uidimus, uerumetiam, quod lex non loquebatur nisi Iudæis, Christus per Euangelium omnibus mundi nationibus exposuit dei gratiam.

Enarrauit ἐξηγήσατο

Quia non sum ego Christus.) Aut uertendum erat omissa coniunctione, Non sum ego Christus, aut, Confessus est se non esse Christum, mutata persona pronominis. Aut quemadmodum nos uertimus, Confessus est, inquiens, non sum ego Christus, quod ipsa Baptistæ uerba, sic uelut ab ipso loquente recitata, nõnihil ad emphasim fidei facere uiderentur. Alioqui quid aliud exprimebatur hisce uerbis, & confessus est quia non sum ego Christus, nisi Baptistam confessum esse, quod Ioannes Euãgelista non esset Christus. Et tamen illud interim donamus, Quia coniunctionẽ accipi posse εἰδικῶς, sicuti quod. Quod si non donetur, sensus erat, ideo Baptistam fuisse confessum, quod Euãgelista Christus non esset, Nec

est

Facilius semel discitur latina lingua, quam multe balbutiendi species

est quod hic reclament patres. Intelligebamus sensum qualibuscunque uerbis designatum, quorsum opus id admonuisse? Intelligebamus, non quod Latine sciremus, sed quod huiusmodi solœcismis essemus assueti. At quanto simplicius ita reddere sententiam Euangelistę ut non sit opus hac gratia nouam discere balbutiem, sed quisquis Latine norit, protinus intelligat. Verum ad huiusmodi minutula sæpenumero sciens ac prudens conniueo, ne lectori moueam nauseam.

Dirigite uiam domini.) εὐθύνατε, id aliâs redditũ est, Rectas facite, quod alij Euangelistæ dixerunt ἑτοιμάσατε, id est, Parate. Flexus enim uiæ facit, quo minus prospicias aduentantem. & Hebræis est פַּנּוּ .quod nõ abhorret à uerbo Ioannis. Iubet enim amoliri obstacula malarum cupiditatum, quæ faciunt ne Christum aduentantem possint cernere.

Si tu non es Christus, neque Helias, neque propheta.) Christo appositus est articulus ὁ χριστός, quo unicum illum exprimeret. Heliæ, nec hic, nec superius apponitur, quod unus tantum esset Helias, quem quidam putabant reuicturum, & Christi aduentum prænunciaturum esse: iuxta quod legitur apud Malachiam capite quarto: Ecce ego mittam uobis Heliam prophetã antequam ueniet dies domini. Proinde fuisset ociosus articulus, cum nihil esset quod discerneret, Sed quæri poterat, cur hic prophetæ non prætulerit articulum οὔτε προφήτης, cum paulo ante addiderit, Propheta es tu? ὁ προφήτης εἶ σύ; Verum solutio in promptu est. Nam cum interrogant ὁ προφήτης εἶ σύ, non interrogant illic simpliciter an propheta sit quispiam, sed an ille propheta, quẽ uelut eximium pollicitus est Moses Deuteronomij decimooctauo, Prophetam de gente tua, & de fratribus tuis, sicut me, suscitabit tibi dominus deus tuus. Quod ante me Cyrillus annotauit. Hic οὔτε προφήτης sentire uidentur Ioannẽ nullo modo esse prophetã. Antea sciscitabantur inuidẽtes gloriæ Christi, nunc uersi in iram territant, dicentes, Qua tandem autoritate facis ista, si neque Christus es, neque illius præcursor Helias, neque omnino propheta. At Ioannes non se negarat esse prophetã, sed illum prophetam quem promiserat Moses esse se negat: nõ negarat autem se esse prophetam quem promiserat Esaias. Etiamsi in nonnullis Græcorum exemplaribus additur articulus utrobique. Atque ita Chrysostomũ apparet legisse, uel hoc argumẽto, quod cum annotarit alibi ὁ προφήτης, dictum cum articulo, nullũ mouerit scrupulũ de articulo mox omisso. Theophylactus aperte declarat se hic addidisse articulũ, arguens Pharisæorũ inscitiã, qui putarint prophetã illum quem promiserat Moses alium quempiã esse à Christo, quũ idem sit Messias à prophetis promissus, & propheta promissus à Mose. Iidem in hoc errarunt, quod existimarent Heliam præcursorẽ fore prioris aduentus: quũ prophetia loquatur de aduentu secundo.

ὁ προφήτης propheta ille

Stetit pro stat

Medius autem uestrum stetit.) Melius legitur, ut in Aggæum citat diuus Hieronymus, Medius autem uestrum stat. Quod frequenter in his uerbis quæ significant actionem manentem ut γέγηθα δέδια præteritum tempus pro præsenti usurpetur, quemadmodum iam locis aliquot admonuimus. Apertius etiam quod legit Cyprianus libro aduersus Iudæos secundo cap. xviij. In medio uestri stat.

Ipse est qui post me uenturus.) Totidem uerbis repetit ea quæ superius posuerat, de quo iam admonuimus.

Cuius non sum dignus.) Eius ex superfluo repetitum est iuxta proprietatem sermonis Hebraici.

Bethania pro Bethabara

Hæc in Bethania facta sunt.) Admonet etiam Chrysostomus, & huius æmulus Theophylactus in uetustioribus & emendatioribus exemplaribus non legi Bethaniam, sed Bethabaram, quod Bethania non sit tran Iordanem, nec in deserto, sed citra Iordanem proxima Hierusalem. Ita legit et Origenes citatus in Cathena. Suidas aut quisquis is fuit alius hominumue, deúmue, corrigit hunc locũ, & hoc pro Bethania supponit Thabara θαβαρά. Ex locis Hebraicis diui Hieronymi nihil admodum comperti licuit excerpere, quod istorum uitio deprauata sint apud omnes autores bonos omnia. Quanquã is eodem in ordine meminit Bethaniæ uillæ, quæ absit ab Aelia, hoc est, Hierosolymis bis mille passus, in latere montis Oliueti ubi Christus Lazarum amicum reuocarit in uitam, ac mox subijcit Bethaibam, quæ fuerit trans Iordanem, ubi Ioannes baptizauit in pœnitentiam. Vnde Hieronymi quoque tempore durabat consuetudo, ut qui cuperẽt in Christo renasci, eo in loco uitali gurgite abluerentur. Neque dubium esse puto, quin hic sit locus, quem designat Ioannes, utcunque

Thabara

Bethaiba

utcunq; uariatum est loci uocabulū, maxime cum protinus coargui possit, Bethaniam ultra Iordanem non esse, nec in deserto. Glossa quædam admonet, forte fuisse duas Bethanias, nec ego negarim potuisse fieri. Iosephus libro antiquitatum decimo septimo cap. decimo meminit Bathaniæ, utrobiq; per a, de testamento Herodis maioris loquens, qui Philippo filio Gaulonitidem & Trachonitidem, Bathaniā & Paneada destinauit. Cuius nominis ac rei meminit eiusdem operis ac libri cap. 16. secūdum quosdam codices 17. Hanc autem Bathaniam opinor trans Iordanē esse. Quod si quis obijciat ad rem nihil attinere, quo sint hæc gesta loco, sciat secus sensisse Euangelistam, qui ad rei narratæ comprobationem putauit attinere loci quoq; testimonium.

Locus ad testimonij pondus facit

Altera autem die.) τῇ ἐπαύριον, id est, Postero die siue postridie, ut intelligas diem proxime secutum. Nec est Vidit, sed uidet, βλέπει, præsentis temporis. Habet autem hæc temporis ἐναλλαγὴ miram gratiam in narrando, cum imaginamur iam geri quod gestum narramus. Hæc leuicula non tam subinde admonerem, ni perspicerem hanc diligentiam, uel illud præstaturam, ne posthac codices sacri facile queant deprauari, aut si deprauati fuerint, his adminiculis possint restitui.

Temporis enallage

Agnus dei.) ὁ ἀμνός, id est, Ille agnus: ut unum & insignē agnum accipiamus, de quo dixerit Esaias, Velut agnus coram tondēte obmutuit. Indicauit & hoc Chrysostomus ac Theophylactus. Habet articulus nō solum emphasim dignitatis, ut diximus, uerum etiam relationis, Hic est agnus ille de quo prædixit Esaias. Sic & paulo post, Hic est filius dei, appositus est Græcus articulus, ὁ ὑός, designans eum non generali piorum appellatione dici filium dei, sed peculiari quadam & insigni ratione.

ὁ ἀμνός Ille agnus

Peccata mundi.) τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου, id est, Peccatum mundi, numero singulari. Ac plus quiddam expressit, quām si dixisset, peccata. Hic agnus, ipsa est innocentia. Et solus à suis tollit peccatū, hoc est, ipsam tyrannidem, & uim omnium peccatorum, ut iam nullū sit in eis peccatū. Nam quemadmodū idem Ioannes in epistola sua, summam omnis impietatis, & ceu mundū uitiorum omniū malignitatem uocat, cum scribit mundū in maligno positum, ita hic peccatū mundi uocat omniū uitiorum colluuiem. Consentiunt cum Græcis exemplaribus duo uetustissimi codices, quorum testimonium non semel adduximus: consentiente Constantiensi. Deniq; sic hunc adducit locum Origenes homilia in Numeros decima. Rursum eiusdem operis homilia uicesima quarta. Item Augustinus libro aduersus Faustum 12. cap. 30. ex fide ueterum codicum. Rursus ad Bonifacium libro 3. etiam in excussis uoluminibus manet integra lectio. Quin & diuus Thomas quo probet esse in homine unum peccatum originis, non multa, profert hūc Ioannis locum. Annotatum est & illud à doctis, quod dixerit αἴρει, id est, Tollit, non remittit: uel quia penitus tollit, quod non poterat Ioannes, uel quia in se recipit. Tollimus enim onera, quæ nobis ipsis imponimus. Annotauit & temporis rationem Chrysostomus, nō esse dictū, tulit aut tollet, sed tollit, uerbo præsentis temporis: quod ab illo semper proficiscatꝰ omnis purgatio criminum, ueluti dicas, Elleborū purgat cerebrū, significans illi perpetuā & natiuā inesse uim purgandi capitis. Id eo libētius admonuimus, q̄ tollit facile uerti poterat in tollet, scribarū uitio.

Peccatum non peccata

Tollit præsentis temporis

Venit uir.) Venit præsentis est temporis, aut certe futuri, ἔρχεται. Quod ante dixerat per participium ὀπίσω μου ἐρχόμενος, hic per uerbum extulit. Quanquam in utroq; anceps est temporis significatio. & tamen interpres illic per uerbum futuri temporis reddidit, hic per uerbum præsentis temporis, etiamsi sensus fermè idem existit. Iam enim succedere cœperat Iesus in prædicationem Baptistæ, & illo extincto, prorsum erat successurus. Iam tum igitur qui prius sequebatur, dicitur anteuertisse, cum tam insigni patris testimonio commendatus esset.

Ego nesciebam eum.) Malim interpretari, Et ego non noueram eum: præsertim cum ita sonent Græca, κἀγὼ οὐκ ᾔδειν αὐτόν. Et ad huius loci quæstionem explicandam lectio hæc est accommodatior. Nam dictu mirum q̄ sese torqueat hic diuus Augustinus, dum conatur expedire, qui consistat, ut cum Ioannes paulo ante baptismum dixerit, Ego abs te debeo baptizari, & tu uenis ad me, nūc dicat se ignorasse quis esset, antequam spiritus columbina specie descendens Christū designasset, nimirum intelligebat esse Messiam, à quo fatetur sibi Baptismi munus fuisse postulandū. Ex hac difficultate sic conatur elabi, ut dicat

Ego nesciebā eum, excussus sensus

Quomodo Ioannes non nouit Christum

& ante Ioannem nouisse Christum, sed quiddam tamen ex indicio spiritus didicisse quod
prius ignorarat, nempe hoc, quod sibi Christus reseruasset baptizandi autoritatem, id col-
ligi ex his quæ sequuntur, Hic est qui baptizat in spiritu sancto. Atque equidem hanc inter-
pretationem id temporis oportunam uisam arbitror refellendis præsertim apud rudem po-
pulum hæreticis, qui contēdebant denuo baptizandos esse, qui à malis episcopis essent bap
ptizati. Etenim si Christus est autor baptismatis, sacerdos nihil aliud quàm minister, non par
est, ob ministri uitium irritari boni autoris beneficium: cæterum ut ingenue, sed tamē cum
pace tanti uiri dicam, coactiorem uiolētioremque, & quam communis hominū sensus non
Pensitata Augustini interpretatio
facile amplectatur, nisi forte mihi meus imponit sensus. Primum enim si ideo baptismus
non datur homini puro, quod uis baptismi fluat ab ipso Christo, hac ratione nullum sacra
mentū est homini datum: quandoquidem in omnibus Christus est, qui largitur uim & effi
caciam, sacerdos nihil est aliud, quàm alienæ liberalitatis administrator. Neque quisquā unquam
hæreticorum tam crasse delirauit, ut sibi sumeret autoritatem suo nomine baptizandi, sed
iuxta præscriptum Euangelicum tingebant & illi: In nomine patris & filij & spiritus san-
cti. Mirum igitur est hoc unum latuisse Ioannem, quod & malis hominibus est notum, &
cum cætera sciret omnia, quę commemorat Augustinus, quod esset dominus, quod esset
Christus, quod esset Iesus, quod esset natus ex uirgine, quod esset ipso posterior & prior: ob
hoc unum spiritum sanctū descēdisse de cœlo, ne diutius hoc nesciret. Iam quod nusquam
in scriptura sacra legitur, quisquam hominum dixisse baptisma suum, cum Paulus su-
um dicat Euangelium (Nam & hoc argumentum adducit Augustinus) responderi po
test, publica ecclesiæ consuetudine comprobatum receptumque, ut his uerbis peragatur ba-
Baptizat & homo
ptismus, Ego baptizo te in nomine patris, & filij, & spiritus sancti. Si baptismus Græcis i-
dem est quod Latinis baptizatio siue tinctio, & utique baptizatio est eius qui baptizat, sicut
scriptio eius qui scribit, [redacted], non uelut au
toris, sed uelut ministri? Alioqui quo ore dicit sacerdos baptizo, si non baptizat? At Pau-
Euangelium Pauli Euāgeliū dei.
lus suum alicubi dicit Euangelium, sed idem aliâs appellat Euangelium dei, & Euangeliū
Iesu Christi, Dei, uelut autoris. Christi, quod is primus prædicauerit, autor & ipse Paulo,
qui muneris huius functionem à Christo delegatam susceperit. Quemadmodum idem &
cæteris Apostolis prædicandi baptizandique uices mandauit, ut irent in orbem uniuersum,
prædicarent Euangelium omni creaturæ, baptizantes eos in nomine patris, & filij, & spiri
tus sancti. [redacted], [redacted]. Alio-
qui nec Ioannis baptisma debuit dici Ioannis, cuius autorem habuerit deum. Illud uerum,
quod in literis sacris post Ioannē, nullius baptismus dicitur, nisi Christi: & hoc fortasse sen-
sit Augustinus, qui licet obscurius, tamen hoc agit in præsenti loco: non ut ostendat simpli
citer baptismi autorem unicum esse Christum, potius quàm hominem: sed ut euincat ba-
ptismum à quocunque datum, in nomine patris & filij, & spiritus sancti ratū esse, nec iteran-
dum, licet ab improbo impióue datum. Sic enim ratiocinatur. Si Christus est autor baptis-
mi, nec hanc autoritatem ulli mortalium tradidit, non potest illius donum ministri quamli-
bet impuri uicio corrumpi. Hoc spiritus sanctus passus est Ioannem aliquandiu nescire, ut
postea monitus redderet alijs indubitatum, quod seorsum didicerat. Etiamsi in hac tota di-
sputatione mihi uidetur nonnihil coactius, & aliquid datū illi tempori, ac plebeis auribus.
Solutio Chrysostomi
Chrysostomus ingenue fatetur, Christum diu fuisse ignotum Ioanni, quod probabile sit e-
um qui nullis adhuc penè miraculis uulgo innotuisset, Ioanni, qui pleranque ætatem in de-
Infantia Iesu fabulosa
serto exegerat, notum non fuisse. Nam miracula quæ de Christi infantia circunferebantur
fabulas esse. Explicat autem nodum hac ratione, ut dicat id quod dictum est, Et ego nescie
bam eum, non esse referendum ad proximum tempus, quo Iesus uenit ad Baptismum, sed
ad longinquius, quo nondum Iesus miraculis inclaruerat. Atqui ea temporis longinquitas
rectius opinor, explicatur per præteritum plusquam perfectum, Et ego nō noueram eum.
Theophylactus propius accedit ad cōmentum Augustini, Nouerat illum esse Messiam,
non nouerat eum esse, qui baptizaturus esset spiritu sancto. Quanquā mihi ne hæc qui-
dem interpretatio per omnia satisfacit, quod ipsa sermonis series planè declarat Christum
ignotū fuisse Ioanni, donec columbæ indicio certior esset factus, sic enim legimus, Et ego
nesciebam

nesciebam eum, sed qui misit me baptizare in aqua, ille mihi dixit, Super quem uideris spiritum descendentem. Nec huius est instituti, nec meæ tenuitatis est huiusmodi nodos explicare. Veruntamen admonere lectorem fas est, ut expendat num simplicius sit, dicere diuino consilio factũ, ut Ioanni gradibus quibusdam Christus innotesceret, quo certius esset & exploratius illius de Christo testimonium. Quemadmodũ passus est & Apostolos cunctantius credere, quo nobis certius fidem facerẽt eorum, quæ ipsi non temere credidissent. Cum diceret Ioannes, Ego abs te debeo baptizari, & tu uenis ad me, magnum quendam & eximium uirum agnoscebat, qui suo baptismo non egeret, forte nondum certus hunc esse filium dei. Proinde nesciebat eum quatenus nondum compertum habebat, signo nondum ædito quo pater id certum esse uoluit: eo prodito, libere ac palàm confessus est filium dei. Sciebat aut uenisse, aut iam uenturum Messiam: an is esset, nondum explorato nouerat. Ac subinde repetit, Et ego nesciebam eum. Partim ut ipse tandem certissimo argumento intelligatur agnouisse, quem prius non nouerat, partim, ne minus ponderis haberet Ioannis testimonium, si cognato & familiari redditũ uideretur. Nunc datur ne de facie quidem noto, nec aliter cognito, quàm indicio symboli cœlestis. Cyrillus aliter extricat se ab hac quęstione, Nesciebam ex me, sed ex afflatu spiritus indicioq́ꝫ patris cognoui. Hęc opinio mollior fuerit si quis ᾔδειν uertat noueram, pro nouissem, nisi pater admonuisset. Expende lector num ita possit accipi, non noueram eum, id est, nõ acceperam ius illum in omnium noticiam perferendi. Mihi noueram non alijs, quemadmodum & filius dei nescisse dicitur extremum diem. Augustinus sic explicat: nouerat eum Ioannes, quia multa de illo tenebat, non nouerat, quia quædam illius ignorabat. Quidam, ut indicatum est, sic explicant, Nesciebam eum, nimirum de facie, Messiam uenisse sciebam spiritu, quis esset ille certum non sciebam, nec audebam palàm pronunciare, donec diuinitus esset demonstratus.

Opinio Eras.

Christus de facie ignotus cognato

[C]hrysosto[mus] gradus fidei ponit etiã [i]n Maria

[I]oannes quæ[d]ã ignorauit

Sed ut manifest[illegible] Israel.) Græcis abest præpositio [illegible]. Atq; ita legisse Chrysostomum apparet ex homilia uigesima

Altera die.) Rursus ἐπαύριον, id est, Postero die, quod modo admonuimus.

Et respiciens Iesum.) ἐμβλέψας, id est, Intuitus, ut ipse cum aliâs sæpe, tum mox uertit, Intuitus autem eum Iesus dixit. Nam proprie respicit, qui flexo in tergum uultu aspicit.

Vbi habitas.) ποῦ μένεις, id est, Vbi manes. Idem est uerbum quod eodem in loco nunc

Idem uerbū uarie uertit interpres uertit manere, nūc habitare. Et uiderūt ubi maneret.) ποῦ μένει, Et rursum, Apud eum manserūt. παρ' αὐτῷ ἔμειναν, Id admonere uisum, ne q̄s in uerbis philosophari cupiēs, labi possit.

Quasi pro fermè Hora autem erat quasi decima.) Nonnullis non probatur quasi, pro fermè, & fateor insitatius esse apud autores emendate loquentes. Etiamsi sic alicubi loquitur Suetonius. Quanquam apud hunc & alia quædam reperiūtur noue dicta. Porrò hora nominata non solum ad fidem narrationis facit, uerum etiam ad explicandam auiditatem Apostolorum, qui cum esset tempus uespertinum, tamen ambiunt, ut cum Christo priuatim colloquantur: simulq́; miram Christi humanitatem, qui non iusserit eos postridie ad se redire, excusans noctem imminentem. Iudæis enim ab exortu solis horas numerantibus, sexta meridies est, decima uergens ad uesperam.

Bariona Tu es Simon filius Ioannis.) ὁ υἱὸς ἰωνᾶ, id est, Filius Iona, quod hebraice בַּר יוֹנָה bar Iona, quod alibi uertit, Filius Ioannis. In uno uetustissimo codice scriptum repperi, Filius Iona non Ioanna, iuxta Gręcam lectionem. Concordabat exemplar Constantiense. Nec hic ociose additus est articulus, Nec enim simpliciter significat eum filium Iona, sed ex mystica paterni nominis significatione declarat illius eximiam felicitatem.

Cephas Syrū uerbum Vocaberis Cephas quod &.) Cephas Hieronymus in Hebraicis nominibus negat Hebræum esse uerbum, sed Syrum, & apud illos sonare, solidum. Vnde qui tradunt Græcorum nominum ἐτυμολογίας, & πέτραν hinc dictam uolunt, quod non facile moueatur.

In crastinum.) ἐπαύριον. Quod superius bis uertit Altera die, tandē mutauit in crastinum, at ne id quidem satis Latine aut commode, cum dicendū esset, Postero die, aut postridie.

A Bethsaida ciuitate.) Græce est, ἀπὸ βηθσαϊδὰ ἐκ τῆς πόλεως, id est, A Bethsaida de ciuitate, quasi Bethsaida sit regio, in qua sit ciuitas. Quanq̄ D. Hieronymus in locis Hebraicis ostēdit Bethsaidā esse ciuitatē Galilęę, uicinā stagno Genezareth, patriā triū Apostolorum, Andręę, Petri, Philippi. Vnde uidet' ἐκ prępositio superesse, pręsertim cum nec apud Chrysostomū uersum addat', nec apud Cyrillū, nec in uetustis Latinorū exēplaribus. Nisi forte

Peculiaris sermo Ioannis hoc suo more dixit Ioānes, ut in suo quisq; stilo habet aliquid peculiare. Nā proximo capi-

Articuli uis te simili forma est usus, ὡς δὲ ἦν ἐν ἱεροσολύμοις, ἐν τῷ πάσχα, ἐν τῇ ἑορτῇ, id est, Cum autem esset Hierosolymis in pascha, in festo, Cū appositiue cohęreāt pascha & festū, ceu genus & species, tamē iterauit prępositionē, perinde quasi dicerē, Accepi literas à præceptore à Philippo, pro, à pręceptore Philippo. Et apud Theophyl. Græcū, cōperio prępositionē additam.

Inuenit Philippus Nathanaël.) Inuenit prima syllaba acuta pronūciandū est, est enim pręsentis tēporis. Quanq̄ Latinius erat reperit, εὑρίσκει, uelut obuiū. Ac paulo superius, Inuenimus Messiā. Etiamsi Chrysostomus diuersum approbat sensum, cū ait, Inuenire enim quęrētis est. Verū huius rei arbitrium penes lectorē esto. Admonet hic idem Chrysostomus additū articulū, cum unicū illū Christū Iudæis promissum & expectatū uellet intelligi, τὸν μεσσίαν. Alioqui reges omnes & sacerdotes, imò omnes deo sacri, Messiæ dicunt' & Christi.

Iesus filius Ioseph Filiū Ioseph à Nazareth.) Vtrúm ne Ioseph fuit Nazaræus, an Christus? Nam Latinus sermo prorsus anceps, cū Græce sit expeditus ac certus τὸν ἀπὸ ναζαρὲθ, hoc est, Nazarenum siue è Nazareth oriundū. Id ne cui dubiū esse posit, facit articulus p̄positioni præpositus.

A Nazareth pro Nazaræus A Nazareth potest aliquid.) In nonnullis Græcis scriptū erat pronunciatiue, cum per

Varia lectio interrogationē quoq; possit accipi, quemadmodū annotauit & diuus Augustinus, qui putat id quod sequitur ex æquo cōgruere utriq; pronunciationi. Tametsi quod consequitur magis suadet, ut per interrogationē legatur, quod uideatur uelut interroganti responsum, ueni & uide. Atq; hunc in modū legit Chrysostomus, indicans hāc interrogationē esse hęsitantis de nomine loci, cum prophetia promisisset Christum proditurum ex Bethleem.

EX CAPITE SECVNDO.

Canæ duæ IN Cana Galilææ.) Hieronymus indicat duas esse Canas, maiorem iuxta Sidonem, & minorem in tribu Aser. Ad distinctionem igitur alterius additum est Galilęę, τῆς γαλιλαίας. Est enim in Galilæa genitium, oppidum quod Hieronymus in Hebraicis locis testatur ætate sua adhuc extitisse.

Quid mihi & tibi.) Græce reddidit. Nam Latine dicendū erat, Quid mihi tecum? τί ἐμοὶ καὶ σοί; Hydria Græca uox est, nam Plautus uocat aqualem, Quandoquidem & ὕδωρ ab aqua nomen habet Græcis.

Metretas

Metretas binas.) id est, Cados, Quanquã utraque uox Græca est, sed Latinis usurpatur cadus apud Horatium: Nardi paruus onyx eliciet cadum: atque apud Plinium. Metreta est apud Catonem & Columellam. Est autem cadus siue metreta mensura congiorum decem. ut docet copiosius noster Budæus, libro de Asse quinto, si quis forte plura desiderabit. *Metreta Cadus*

Architriclino.) Gręca uox est, significat eum qui pręfectus est apparando conuiuio. Triclinium locus tribus constratum lectis ad discumbendum.

Vsque adhuc.) ἕως ἄρτι, id est, Vsque nunc, siue usque ad hoc tempus. *Architriclinus à tribus lectis accubitorijs*

Numularios sedentes.) κερματιστὰς dixit, non τραπεζίτας, id est, Mensarios. Sunt autem κέρματα minutiæ æris, unde cermatistæ, qui maiores nummos minutulis commutant non sine quæstu, qui mos & hodie durat apud Italos.

Et cum fecisset quasi flagellum.) Quasi, non additur in Græcis codicibus, καὶ ποιήσας φραγέλλιον, id est, Facto flagello. Latinã uocẽ corrupte pronũciauit ex uulgi consuetudine. *Latina uoce usus Euangelista*

Oues quoque & boues.) Non est quoque Græcis, sed que, τά τε πρόβατα, ouesque.

Zelus domus tuæ comedit me.) Extat id testimonium Psalmo sexagesimo octauo.

Soluite templum hoc &c.) ἐγερῶ. Græca uox anceps est ad id quod est excitare iacentem, dormientem, aut mortuum, & excitare ædificium, hoc est, extruere. Nam & in hunc sensum usurpatum comperimus excitare, apud Suetonium in Caligula: Et in indicium uictoriæ, altissimam turrim excitarunt.

Quadraginta sex annis.) Quanquam alienius est à nostro instituto, tamen admonere uisum est, quod serio nec semel indicat Augustinus, hunc numerum repperiri in nomine Adam si Græcis scribatur literis ἀδάμ, quod geminum alpha notet duo, delta quatuor, my quadraginta. Id commenti, quanquam ab alijs repertum ac proditum est, ut ipse testatur, demiror tamen tam graui uiro tantopere arrisisse, cum ne quid aliud dicam, Hieronymus rideat Græcam allegoriam in uocabulis Hebraicis. Fortasse nonnihil fuisset, si hisce literis apud Hebręos hic numerus signaretur. Huic simillimum est, quod annotauit quatuor literis, quibus scribitũ Adã designari quatuor plagas, ἀνατολὴν, δύσιν, ἄρκτον, μεσημβρίαν. Quod quidem & ante hunc annotauit diuus Cyprianus, sed homo fuit uterque. *Annotatio frigida de nomine Adam*

Quod ipse nosset omnes.) Omnia est Græce τὰ πάντα, in nonnullis, in alijs secus. Augustinus legit, nosset omnes.

EX CAPITE TERTIO.

Vod à deo uenisti magister.) Magister nominandi casus est, non uocandi, Deus te doctorem misit, non homo. Nam διδάσκαλος est, licet magister usurpatum reperias pro doctore.

Nisi quis renatus.) γεννηθῇ, id est genitus siue natus fuerit. Et in antiquissimis codicibus Latinis, natus fuerit, est, non renatus. Itaque citat Augustinus libro aduersus Faustum 24. cap. 1. Itaque scriptum est in codice aureo. Valla genitus mauult, quod è uiro quoque gignatur aliquis, cum è muliere nascamur. *Renatus pro natus*

Quomodo potest homo renasci.) γεννηθῆναι, id est, Nasci siue gigni, concordantibus & antiquis nostris. Item in sequentibus nasci est non renasci.

Et nasci denuo.) ἄνωθεν. Quo aduerbio usus est & Lucas in præfatione Euangelij sui, quod nos uertimus Ab integro. Chrysostomus annotauit Gręcam uocem ancipitem esse. Nam idem pollere quod πάλιν, id est, iterum, ut referatur ad tempus retroactum, aut ἀπὸ τῶν ἄνω, id est, superne siue de supernis. In quem sensum usurpatur Ioãnis cap. 19. Non haberes potestatem in me ullam, nisi tibi datum esset desuper. Posteriorem sensum sequitur Cyrillus, interpretans uelut è cœlo nasci, qui per spiritum sanctum renascitur. Annotauit hoc prior Origenes, edisserens epistolæ Pauli ad Romanos caput sextum, quo tamen in loco rursus Origenis interpres de suo nonnihil addidit. *Nasci denuo ἄνωθεν*

Ex aqua & spiritu sancto.) In Græcis non additur sancto, nec apud Augustinum, qui adducit hunc locum lib. aduersus Faustum 24. cap. 1. Nam ut distingueret cœlestem generationem à terrestri crassaque, proposuit duo elementa liquidiora, aquam & aërem. Quin nec in aureo codice additur sancto.

Spiritus ubi uult spirat.) Vbi loci aduerbium est, non temporis. Valla mauult spirat quò uult, nam mox uertit ita ποῦ ὑπάγει, id est, quò abeat. Est enim simile de flatu, re quidem *Spiritus pro uento*

dem inuisibili, sed tamen efficaci. Atque hic spiritum accipere uidetur pro flatu huius aëris ut intelligas similitudinem duci ab hoc spiritu, re, cum non uideatur efficacissima, ad impetum illius diuini spiritus. Atque ita prorsus interpretatur Chrysostomus homilia 25. cumque hoc Cyrillus ac Theophylactus & Augustinus lib. de quæstionibus ueteris & noui testamenti, quęst. 59. apertissime testans, docendi gratia adhibitum exemplum de aëris impetu, ne quis hoc meum somnium esse clamitet.

Tu es magister in Israel.) τοῦ ἰσραήλ, Israel genitiui casus, ut intelligas magistrum eius gentis. Nec hic abest articulus, σὺ εἶ ὁ διδάσκαλος, hoc est, Ille doctor, cuius tam celebris est opinio. Quod quo magis exprimeremus, uertimus, Tu es ille magister Israelis.

Si terrena dixi uobis & non creditis.) Variant hic Græcorum codices: quidam habent, καὶ οὐκ ἐπιστεύσατε, id est, Non credidistis. Alij rursus, οὐ πιστεύετε, id est, Non creditis. Nihil igitur causæ fuerit cur protinus radas scripturam: præsertim cum in huiusmodi uerbis præteritum tempus pro præsenti soleat usurpari. Cæterum quod sequitur Credetis, in emendatis exemplaribus Græcis est πιστεύσητε, id est, Credituri sitis, ob uim modi potentialis.

Ascēdit præteriti tēporis

Et nemo ascendit in cœlum.) Ascendit Gręcis præteriti temporis est, οὐδεὶς ἀναβέβηκεν, ne quis putet de futura ascensione intelligi. Siquidem illud agit, se ideo solum loqui de superna renascentia, quod unus omnium è cœlis descendisset.

Christus fuit in cœlo

Qui est in cœlo.) ὁ ὢν ἐν τῷ οὐρανῷ. Participium uerti poterat per pręteritum imperfectum, Qui erat in cœlo, uidelicet antequam descenderet, Sic enim filius hominis dicitur fuisse in cœlo aut uersari in cœlis, sicut dominus gloriæ dicitur crucifixus, ob proprietatum in hypostasi duas complectentem naturas communionem.

Exaltare pro in altū tollere probum uocabulum

Et sicut Moses exaltauit serpentem.) Sunt quibus exaltandi uerbū non satis Latinum habeatur. Mihi non placuit mutare, quod uox ipsa non uideatur absona: præsertim cū apud Senecam, certe non pessimum opinor autorem reperiatur: Atque etiam apud Columellam.

Sic enim deus dilexit mundum.) Ab hoc loco uideri poterant uerba Euangelistæ, prosequentis & explanantis sermonem quem cœperat Iesus cum Nicodemo. Non enim prosequitur, quomodo discesserit Nicodemus, aut quid ad hæc tam miranda responderit. Simile quiddā indicauimus & in primo capite, De plenitudine eius accepimus omnes. Nec dissimilis casus accidisse uidetur Paulo in epistolæ ad Galatas cap. 2. ubi sermonē cum Petro cœptum non absoluit, sed ueluti Galatis interpretans prosequitur.

Iudico pro condemno

Non enim misit deus filium suum in mundum, ut iudicet mundum.) Iudicet positum est pro condemnet, quomodo subinde reperitur apud Paulum, ac cæteros, ut opponatur illi quod sequitur, Vt seruetur mundus per eum. Idem sentiendum in his quæ sequuntur,

Qui credit in eum non iudicatur. Et, Iam iudicatus est. Et mox,

Hoc est autem iudicium.) Iudicium pro condemnatione positum est.

Omnis enim qui male agit.) ὁ φαῦλα πράσσων, id est, Qui mala agit, tametsi sensus idem est, nisi quod male agere dicitur, & qui male habet, ac malis affligitur.

Locus apud nos mutilus

De terra loqui quid

Qui de terra est, de terra loquitur.) In Græcis exemplaribus adduntur aliquot uerba, ὁ ὢν ἐκ τῆς γῆς ἐκ τῆς γῆς ἐστιν, καὶ ἐκ τῆς γῆς λαλεῖ, id est, Qui est de terra, de terra est, et de terra loquitur. Perinde quasi dicas, Qui è terra profectus est, is terrenus est, & terrena loquitur. Neque enim loquitur de terra, quod erat, περὶ τῆς γῆς, sed ἐκ τῆς γῆς, hoc est, è terra uelut humilia. Atque ita legit Chrysostomus ac Theophylactus, cumque his Cyrillus & Hilarius in præfatione commentariorum quos scripsit in psalmos mysticos. Ad eundem modum scriptum reperio in uetustissimis Latinorum exemplaribus, Qui de terra est, de terra est, et de terra loquitur. Consentiebat codex Cōstantiensis, & meus ueteris typographiæ: quanquam in codice Corsendoncensi, manifestissima uestigia testabātur erasam hanc particulā alterā, De terra est. Augustinus legit, Qui de terra est, terra est, & de terra loquitur, id cōfirmant ea quæ sequuntur. Nam si nō esset, inquit illuminatus, terra terrā loqueretur. Cæterum parum attentus lector scripturā mutauit, quod ociosa uidereт iteratio, De terra est, de terra est. Non animaduertit aūt singulis opponi singula: Qui de cœlo uenit cœlestis est, hoc est supra omnes est, & cœlestia loquitur, & cœlestia facit, baptizans spiritu. Qui è terra profectus est, humilis est ac terrenus, & hinc loquitur unde est hoc, hoc est, humilis humilia, & uterque suam refert originē. Dilucidius aūt erat, si extremæ particulæ addidisset articulū, τὰ ἐκ τῆς γῆς λαλεῖ.

Et qui

[redacted], nisi quod hæc participia [redacted]
Signauit.) ἐσφράγισεν, [redacted] tum rem certam efficit. *Signat pro obsignat*

Non enim ad mensuram dat deus spiritum.) Euangelista pronomen omisit τοῦτο, siue αὐτῷ, quod ex his quæ præcedunt & cōsequuntur satis liqueret de quo loqueretur. Id autem fit crebrius apud Græcos ꝙ apud Latinos. Nos igitur ne quid offenderet lectorē, pronomen de nostro apposuimus in uersione duntaxat. Dictum est autē figura prouerbiali, Dat ad mensuram, pro eo quod est, parce, aut mediocriter. Qui largiter & effuse dat, nō metitur quod dat aut numerat, sed cumulatim profundit. Alioqui gratia in Christo, quatenus homo fuit, finita dici possit. & hic uidetur Euāgelista suum sermonem attexuisse sermoni Ioannis. Neqꝫ enim absoluit quid acciderit discipulis. *Ad mensurā dare*

Et omnia dedit in manu eius.) Incertū est an abusus præpositione, senserit omnia filio tradita in manum, an omnia nobis dari per manum illius, quod iuxta proprietatem Hebraici sermonis In præpositio significationē habeat instrumenti: sed priorem sensum Græci sequuntur interpretes, & mihi magis arridet.

Sed ira domini manet.) μενεῖ, id est, Manebit. Quanqꝫ accentu mutato erit manet μένει, atqꝫ ita legitur in nōnullis exemplaribus, ac mea quidē sententia, rectius. Fides aufert peccatum, infidelitas relinquit peccatum, manet autem quod non tollitur. Quanqꝫ Cyprianus aduersus Iudæos lib. 2. cap. 26. legit manebit. Et quod interpres uertit, Qui non credit, eleganter reddidit ille, Qui dicto nō est audiens. Gręcis diuersę uoces sunt πιστεύων, & ἀπειθῶν, quarum posterior magis sonat inobedientem.

EX CAPITE QVARTO.

Er mediam Samariā.) Mediam non additur, nec in Græcis codicibus, nec in antiquis Latinorū exemplaribus magnopere cōsentientibus, ac ne in aureo quidem, διὰ τῆς σαμαρείας. Atqꝫ ita legit Chrysostomus. Vnde mirum uideri potest, unde hoc inoleuerit in uulgatis exemplaribus, nisi forte quispiam sic interpretatus est, per Samariam, per mediū Samariæ, atqꝫ id alius in contextum transtulit, qua quidem occasione deprehendimus cōplureis irrepsisse mendas. *Sic pro, simpliciter*

Sedebat sic supra fontem.) οὕτως, addit, μιμητικῶς, ut gestus exprimat hominis lassi, uel, sic, nempe quia fatigatus. Atqꝫ hæc dictio consimilem ad modum usurpata reperitur apud Terentium, aliosqꝫ probos autores. Chrysostomus subindicat habere significationem neglectus sic, id est, non in sella, aut cōmodo loco, sed neglectim humi, ut se locus fesso dederat. Idem admonet Theophylactus. Et melius erat ad fontem, ꝙ supra fontem, sic enim habebatur in uulgatis exemplaribus, tametsi in antiquis legitur super, non supra. Sextam horam expressit, ut intelligeremus dominum nō solum iteneris labore, uerum etiam æstu meridiano fuisse fatigatum. *Super non supra*

Non enim coutuntur.) συγχρῶνται. Vocem Græcam facticia Latina reddidit. Quis enim unquam dixit couti, aut quis intellecturus sit, couti esse, habere commercium & mutuam uitæ cōsuetudinē. Nam & Latinis usus, familiaritatē significat. Et utimur his cum quibus agimus consuetudinē. Cæterū couti & cousus inauditæ uoces sunt. *Couti mutuū habere com mercium*

Tu forsitan petisses.) σὺ ἂν ᾔτησας, Tu poposcisses. Interpres pro ἂν coniunctione expletiua, posuit aduerbiū dubitantis, cum ἂν magis affirmet. Cæterum cum apud Euangelistam utriqꝫ uerbo sit addita coniunctio ἂν, petisses & dedisset, in priore uertit forte, in posteriore non uertit. Atqui aut erat omittendum utrobiqꝫ, aut utrobiqꝫ addendum. *Forsitan pro utiqꝫ*

Neqꝫ in quo haurias.) ἄντλημα, id est, Haustrū. Nā eo uerbo usus est Lucretius, quandoquidem hauritoriū Vallę parum nitidū uidetur, Et Latinius erat, Quo haurias, quàm in quo haurias.

Altus.) βαθύ, id est, Profundus. Nam altus ambigua uox est.

Et pecora eius.) θρέμματα. Quæ uox omne animantis genus complectitur, ab alendo dicta, ut, βοσκήματα.

In æternum.) εἰς τὸν αἰῶνα, id est, In æuum.

[redacted] Quia non habeo uirum.) [redacted], Bene dixisti te uirum non habere, siue Bene dixisti, non habeo uirum. Quod si nunquam interpres omisisset Græcam coniunctionem, poterat uideri superstitione factum. Cæterum cum alicubi deprehendatur omisisse, mirum cur hic putarit addendam.

Qui adorent eum.) τοὺς προσκυνοῦντας αὐτὸν, id est, Adorantes se, siue qui adorent se. Appa ret interpretem fugisse amphibologiam pronominis reciproci, quod accipi poterat, illos adorare seipsos. Ea uitari poterat, si dixisset, Qui adorent ipsum.

Quia Messias uenit.) ἔρχεται Quod. Græci nonnunquam usurpant pro futuro, tametsi præsentis temporis uox est. Hoc loco magis quadrabat ueniet, propter id quod sequitur: Cum ergo uenerit ille. Et ueniet legitur in antiquis & emendatis codicibus Latinis.

Et continuo.) καὶ ἐπὶ τούτῳ, id est, In hoc, siue interim, nimirum cum hæc dicerentur.

Quid pro cur — Quid cum muliere loqueretur.) ὅτι μετὰ γυναικὸς ἐλάλει, id est, Quod cum muliere loqueretur, siue loquutus esset. Interpres pro ὅτι legisse uidetur τί. Non enim mirabantur quid esset quod cum illa fuisset colloquutus, sed illud admirabantur, Christum cum Samaritana paupercula tam familiariter colloquutum esse. Porrò muliere positum est pro ea, ut hominem, aliquoties pronominis uice usurpamus. Nec enim apostolis noua aut suspecta res erat Christum cum muliere colloqui. Quod diximus, propemodum ex Chrysostomi interpretatione licet conijcere. Astipulatur nobis & ueterum exemplariorum fides, in quibus scriptum est: Et mirabantur, quia cum muliere loquebatur, hoc est, mirabantur eum cum muliere colloqui. Nam quod sequitur, Quid loqueris cum illa, magis uertendum erat, Cur loqueris cum illa, nimirum Samaritana. Abhorrebant enim Iudæi à cõmercio Samaritanorum. Videtur siquidem discipuli uoluisse dirimere colloquium Christi cum muliere, uerum non ausi sunt hoc facere.

Samaritani abominabiles Iudæis

Et dicit illis hominibus.) Illis, interpres addidit de suo, nec omnino intempestiuiter, Græce tantum est, τοῖς ἀνθρώποις. Ac rursum Hominibus dictum est pro eis.

Nunquid aliquis.) μή τις, id est, Num quis.

Vt perficiam opus eius.) Græce legunt, καὶ τελειώσω, Et perficiam, atque ita Chrysostomus. Licet hoc ad sensum parui referat. Et potest hac in parte repeti ἵνα, quasi dicas, utque perficiam opus eius. Et

Quod adhuc.) Coniunctio ὅτι non erat uertenda, cum ipsorum uerba referat.

Quatuor menses.) Græcis unica dictio est, τετράμηνον, id est, Quadrimestre.

Et messis uenit.) ἔρχεται. Poterat esse. Et uentura est.

In hoc enim est uerbũ uerum.) ὁ λόγος cum articulo, ut intelligas de eo sermone quem modo dixerat. Porro præfatus est uerum esse, cum rem nouam & incredibilem subijciat.

Propter sermonem eius.) Eius, ad Christum referendum est, non ad mulierem, αὐτοῦ, unde melius erat ipsius.

Saluator mundi.) Græci addunt Christus, ὁ σωτὴρ τοῦ κόσμου ὁ χριστός.

Regulus βασιλίσκος — Quidam regulus.) τὶς βασιλικὸς, id est, Quidam regalis. Tametsi legendum opinor βασιλίσκος, etiamsi constanter reclamant Græcorum exemplaria. Quin & interpretes, qui scribunt in hoc euangeliũ, hunc basilicon dictum aiunt, uel quod esset generis regij, uel quod magistratu, munereque regio fungeret. In hanc fermè sententiam Chrysostomus, nisi quod illic regulum lego, nõ regalem, haud scio interpretis ne an librarij uitio. Certe Theophylactus citra cõtrouersiam legit βασιλικὸς, id est, regius. Et Hieronymus in cap. Esa. 65. admonet de aula regia fuisse, quem rectius diceremus Palatinũ. Et paulo post,

Incipiebat eñ mori.) ἤμελλε γὰρ ἀποθνήσκειν, id est, Erat enim moriturus, siue, Nam agebat animã, hoc est, tendebat ad mortem, quod tamen hic data opera sic aliquoties uertit.

Melius habuerit.) κομψότερον ἔσχεν, id est, Melius, siue cõmodius habuisset.

Hoc iterum secundum.) Videri poterat dixisse, Iesum duo secunda signa fecisse, & altera uox superesse, etiamsi Græca sic habent. Sensit hoc incõmodi Chrysostomus, quid autem ille nõ sentit? putatque secundum, data opera additum, quo magis inculcaret Galilæorum in-

[illegible]m incredulitatem, qui cum prius uidissent miraculum in nuptijs, ac rursum hoc de sana[illegible]o, tamen persistebant diffidere Christo.

EX CAPITE QVINTO.

Est autem Hierosolymis probatica.) ἔστι δὲ ἐν τοῖς ἱεροσολύμοις ἐπὶ τῇ προβατικῇ κολυμβήθρα, id est, Est autem Hierosolymis super probaticam, siue ad probaticam piscina. Nam Græcis probatica datiuus est, piscina nominatiuus. Atque ita sanè uidere est in codice aureo, super probatica: cōsentientibus exemplaribus S. Donatiani. In Constantiensi codice sciolus quispiam eraserat præpositionem, super. Sonat autem probatica, quasi dicas ouilla siue pecualis, ut uertit Hieronymus. Quanquam ex Chrysostomo aut Cyrillo certum deprehendi non potest de loci huius lectione. Et piscina hoc loco significat non uiuariū piscium, sed in qua natatur, uel Græca uoce id attestante, quæ dicta est παρὰ τὸ κολυμβᾷν, id est, à natando. *Probatica quid* *Piscina natatoria*

Quæ cognominatur Hebraice Bethsaida.) Græce est, Βηθεσδά, id est, Bethesda. Quāquam eadem uox & apud diuum Hieronymū erat deprauata. Quod uel hinc colligi licet, quod cum antea Bethsaida nominasset ciuitatē Galileæ patriā trium apostolorū, Andreæ, Petri, Philippi, iuxta stagnum Genezareth, aliquanto post subijcit rursum Bethsaida piscinam, quæ fuerit Hierosolymis cognomento probatica, quam nos, inquit, pecualem possumus interpretari. Hæc quinque quondam porticus habuit. Ostenduntur gemini lacus quorum unus hybernis pluuijs adimpleri solet, alter mirum in modum rubens, quasi cruentis aquis antiqui in se operis signa testatur. Nam hostias in ea lauari à sacerdotibus solitas ferunt, unde & nomen acceperit. Ita fermè Hieronymus. Porrò quod ait, hinc nomen inditū, non solum pertinet ad uocem Græcam πρόβατον, quæ pecudem aut ouem sonat, uerum etiam ad Hebraicam בֵּי־עֵדֶר. Siquidem Hebræis בֵּית domus dicta est, עֵדֶר grex, siue pecus. Apparet igitur totum eum locum dictam probaticam, in quo fuerit aliqua pars seruata in usus natare uolentium. Hugo Carrensis admonet piscinam dictam per antiphrasin, quod minime haberet pisces. Quemadmodum sorores diaboli dictæ sunt Parcæ, quod nemini parcant. Nimirum hæc etymologia simillima est illi, quam attulit de sycomoro: Sycomorus, inquit, dicitur quasi sicut morus, quod sit similis moro. Ad hunc sanè modum, nō est magnum ingentia condere uolumina, si libeat huiusmodi nænijs miseras cōtaminare chartas. Ne uero quisque existimet hęc à me calumniandi morbo dici. Imò consulendum arbitrabar studijs quorundam, qui scriptorem hunc et alios huic similes, uelut addicti, nulloque delectu legunt, alij quod cardinalis fuerit, alij quod ordinis dominicalis. Verum ut audio, Carrensem in numerum cardinalium ascitum fuisse, ita in diuorum numerum asscriptum non lego. Quod si maxime fuisset factum, tamen eatenus debetur sanctis uiris reuerentia, ut si quid errarint, nam errāt & sancti, citra personæ contumeliā, ueritati patrocinemur. Quanquam & in alios parcius dicendū est quam res ipsa meretur, ut quod coarguimus eos, publicæ utilitati, quod moderatius id facimus, Christianæ modestiæ datum uideatur. *Bethesda pro Bethsaida legendum* *Probatica locus, cuius pars est piscina* *Carrensis etymologia* *Quare conducat indicare quorundam errata*

Et mouebatur aqua.) Antiqui codices habent, Et mouebat aquam, καὶ ἐτάρασσε τὸ ὕδωρ, id est, Et turbabat aquam. Quanquam alij rursus habebant, ἐταράσσετο τὸ ὕδωρ. τὸ articulus occasio fuit erroris, cum eadem syllaba possit esse & finis uerbi. Chrysostomus sic interpretatur hunc locum, ut sentire possis ab angelo solitam turbari aquam. Certe Theophylactus legit ἐτάρασσε τὸ ὕδωρ, id est, Turbabat illam aquam.

Et qui prior. Vetusti codices, consentientibus Græcis exemplaribus habent, Qui ergo primus, ὁ οὖν πρῶτος ἐμβὰς, id est, Qui igitur primus ingressus fuisset.

Descendisset in piscinam.) In piscinam hoc loco, nec est in antiquis, nec in Græcis, uerum hoc aliquis explicandi gratia de suo adiecit, repetens è proximo loco, quod Euangelista maluit subaudiri. *Additum aliquid*

Post motionem aquæ.) μετὰ τὴν ταραχὴν, id est, Post turbationem, quod ante dixit ἐτάρασσε τὸ ὕδωρ.

Cognouisset quia iam multum tempus haberet.) Quando literatoris officio fungimur, nō grauabimur & hoc admonere, hic subaudiendū quod mox pręcessit, In infirmitate.

Dum uenio enim ego.) ἐν ᾧ δὲ ἔρχομαι ἐγὼ, In quo autē uenio, ut ad uerbum reddam, uerūm autē erat, Cæterum, interea dum ego uenio alius ante me descendit.

Tolle grabbatum tuum.) Mirum est unde Græci scribant, κράββατον, per duplex β, cum Martialis primam huius dictionis syllabam corripuerit in epigrāmate: Sed si ne[illegible] cus est, nudi nec sponda grabati. Præsertim cum Perottus etymologiā uocis petat a Græcis, dictum enim putat κράβατον, quasi καράβατον, à κάρα caput, & βατὸν peruium. Quod uerum sit nec ne, in præsentia non disputo. Certe lectuli genus est, seu lecticæ potius in magno Græcorum etymologico reperio κρεββάτιον dictum παρὰ τὸ κρεμᾶν τὰς βάσεις, id est, à suspendendo pedes, quod sic in lecticis portarentur, ut pedibus non contingerent terram.

Grabbatum quid

Homo ille.) Non est ille apud Grecos, sed interpres expressit uim articuli ὁ ἄνθρωπος.

Iesus em̄ declinauit à turba,) ἐξένευσεν. Incertum à νεύειν an à ξενεύειν. Hesychius indicat ἐκνεύειν idem esse quod enatare, à uerbo νεῖν, cum ita scribit, ἐκνεύσας, ἐκκολυμβήσας. Nec est,

Declinare ἐκνεύειν

A turba constituta in loco.) Alioqui addidisset articulum ὄχλου τοῦ ὄντος ἐν τόπῳ, sed Iesus subduxit sese cum turba esset in loco, quod inter plurimos facile est unum aliquem latere, quem deinde non agnoscas. Vnde magis dictum uidetur à ξενεύειν, uelut peregrinum, & ignotum fieri. Vt ne dicam, quod ὑγιὴς Sanus, magis pertinet ad integritatem membrorum, quàm morbum ueluti febrim. Nam morbo opponitur bona ualetudo: uitio corporis, opponitur debilitas.

Iam noli.) μηκέτι, id est, Ne posthac. Quanquā recte uertit interpres, callētibus linguam Latinam, apud quos idem ualet iam, quod posthac.

Iam pro posthac

Propterea persequebantur Iudæi Iesum, quia hæc faciebat in sabbato.) In Græcorū codicibus additum reperio, καὶ ἐζήτουν αὐτὸν ἀποκτεῖναι, fortassis ob hoc, quia sequitur. Propterea magis querebant eum interficere, &c. sed reclamantibus magno consensu Latinorum codicibus.

Pater meus usq; modo.) ὁ πατήρ μου. Annotat Cyrillus addito patri articulo, non declarari quemuis patrē, sed deum, hoc est illum uere patrem.

Nisi quod uiderit patrem.) ἐὰν μή τι βλέπῃ, id est, Nisi quid uiderit, aut certe nisi uiderit. Nam τι frequenter additur ex proprietate Græci sermonis.

Et maiora his.) καὶ μείζονα τούτων. Quod hic ausus est interpres, quur non idem ausus est apud hunc Euangelistam capite decimoquarto, & maiora horum faciet. Vbi totidem uerbis scriptum est, μείζονα τούτων.

Sed transiet.) ἀλλὰ μεταβέβηκεν, id est, Transijt, præteriti temporis, non futuri. Nam transijt facile deprauatum est in transiet. Transijt legit Theophylactus citans in Lucæ caput 23. Lectioni astipulatur illius commentum. In supplicium inquit non uenit, sed uiuit æternam uitam. Porrò qui uiuit, iam ad uitam transit. In aureo codice scriptum erat transit, in Constantiensi transijt.

Neque enim pater iudicat quenquam.) Cyprianus pro οὐδένα legisse uidetur οὐδὲν. Sic enim refert: Nihil pater iudicat. Ad eundum modum citat libro ad Quirinum tertio, capite trigesimotertio.

Et pater dedit ei potestatem iudicium facere.) καὶ, coniunctio sublata est in uulgatis exemplaribus, licet in uetustis reperiatur addita. Proinde nos reposuimus quoque, ut intelligamus & hoc autoritatis accessisse, ut liceret & iudicis personam gerere, ueluti paterni regni consortem.

Quia filius hominis est.) Mirum est hic neutræ dictioni Græcum articulum præponi, ὅτι υἱὸς ἀνθρώπου ἐστίν. Cur autem hic omissus sit, equidem meam coniecturam in medium afferam. Opinor enim hic particulam hanc, Quia filius hominis est, nihil aliud ualere quàm quia homo est, & ad eam sententiam exprimendam erat superuacuus articulus. Atq; hic mecum facit diuus Augustinus, qui subindicat iudicandi potestatem, quæ semper fuerit Christo, rursus eidem traditā à patre uelut homini. Etiamsi lectionis distinctionem quam sequitur Augustinus, non probat Chrysostomus: ostendens hanc, quam uulgus sequitur, esse cuiusdam Pauli Samosatensis hæretici, nec putat omnino consistere sensum, cū Christus non ideo acceperit iudicandi potestatem, quod esset homo. Nam si ob id accepisset, danda erat eadem omnibus hominibus. Proinde distingui iubet ad hunc modum: Et dedit ei potestatem iudicium quoq; faciendi, atq; hic colon intercedat. Deinde subijciatur: Quia filius hominis est, nolite mirari hoc: ut sensus sit, Quod dixi de potestate dandi uitam

Articulus cur omissus

Chrysostomus dissentiens ab Augustino

tam æternam, quod de potestate iudicādi, ne uobis uideatur incredibile, eo quod me conspiciatis hominē esse. Quin ex ipsa Cyrilli interpretatione colligere licet eum cum Chrysostomo sentire. Quāquam interpres confudit distinctionem. Verum de ratione distinguendi sermonis, suum cuiq; permitto iudicium. Omnes hac in parte pro me faciunt, quod filius hominis simpliciter pro homine positū est. Nam Chrysostomus ita scribit: Non enim propterea accepit iudicium, quia homo est. Nam nihil prohibuisset omnes homines iudices esse. Item Cyrillus, Nolite, inquit mirari, sic cum me hominem esse uideatis, suscitaturū tamen mortuos me pollicear. Theophylactus similiter distinguit, ut hæc particula non pendeat à superioribus, sed referatur ad sequentia: Quia filius hominis est, nolite mirari. Negat esse mirandum, quod ei qui filius esset hominis data esset tanta autoritas, quum idem esset dei filius. Diuinam enim naturam declarat ex generali mortuorū resurrectione, quæ soli filio dei seruata est.

Et audient uocem filij dei.) In Græco codice scriptum erat, Et audient uocem eius, quod paulo ante se uocauerit filium dei. Et ideo dure uidetur hic repeti filij dei. Exemplaria diui Donatiani, cumq; his Constantiense suffragabantur Græcę lectioni. *Distinctio*

Et procedent, qui bona fecerunt.) Est nonnihil momenti in distinctione, ut post uerbum procedent, addas hypodiastolen, ut intelligamus nō bonos solum processuros, sed omnes quicunq; uocem audierint. Deinde subnectātur duæ partes, altera bonorum, altera malorum. Si quis attentius legat Augustinum hæc edisserentem, sentiet illum hoc subnotasse. Scio crassulum esse quod dicturus sum, sed tamen quoniam hoc opus paratur imperitioribus, non piguerit admonere, procedent Græcis esse, ἐκπορεύσονται, id est, exibunt, siue prodibunt. Loquitur enim de ijs, qui prodituri sunt è monumentis ad uocem angeli tuba canentis. Alioqui procedit, quod bene succedit, aut prouehitur.

Verum est testimonium eius quod perhibet de me.) Eius pronomen nec apud Græcos additur, nec in uetustis codicibus.

Ego autem habeo testimoniū maius Ioanne.) Interpres reddidit Græca bona fide. Nam si explanatius uoluisset exprimere, Habeo testimonium maius testimonio Ioannis, addidisset alterum articulum fœmininum, τὴν μαρτυρίαν μείζω τῆς τοῦ ἰωάννου. Et tamen dubium non est, quin hic sit sensus Euangelistæ. Neq; enim confertur testimonium cum Ioanne, sed testimonium patris cum testimonio Baptistæ. *Maius Ioanne*

Ea ipsa.) Ea referendum ad superiora, ipsa ad sequentia. Opera enim quæ dedit mihi pater, ut perficiam ea, ipsa opera &c. Hæc distinctio manet etiamnum in peruetustis Latinorum exemplaribus. Ea, additum est ex proprietate sermonis Hebraici. Ipsa, positum pro ultro, siue per sese. Opera quæ facio ultro testantur qui sim, etiamsi nullus testetur hominū. Cæterum iteratio operum, ad asseuerationem facit. *Ipsa pro per se*

Scrutamini scripturas.) ἐρευνᾶτε. Non minus Græcis quàm nobis incertum est, utrum scrutamini imperandi modo dictum sit an indicandi. Et uterque sensus tolerabilis est, nisi quod Cyrillus putat indicandi modo dictum Vos scrutamini scripturas, et ijdē in eo quod est præcipuum, non creditis scripturis. Chrysostomus præfans arripere uidetur imperandi modum, annotans quod non dixerit legite, sed scrutamini: enarrans, indicandi modum, quum ait, nunquid admiramini scripturas. Non enim scrutarentur nisi mirarentur.

Vos putatis.) ὑμεῖς δοκεῖτε. Græcus sermo anceps, & sic accipi potest, Vos uidemini aut uidemini uobis.

Claritatem.) δόξαν. Miror quare non maluerit gloriam hoc loco. Tametsi δόξα, non est anceps ad claritatem, sed ad gloriam & opinionem. *Claritas pro gloria*

Non accepistis.) οὐ λαμβάνετε, id est, Non accipitis, uerbo præsentis temporis.

In quo uos speratis.) ἠλπίκατε, id est, Sperastis, tametsi bene uertit interpres, id est, spem collocastis.

Si enim crederetis, &c.) εἰ γὰρ ἐπιστεύετε μωσῇ, ἐπιστεύετε ἂν ἐμοί, id est, Si enim credidissetis Mosi, credidissetis utique mihi. Rursum pro ἂν posuit forsan, haud sanè in loco, cum id in dubium uocet interpres, quod Christus affirmat.

Ex capite

EX CAPITE SEXTO.

Vltitudo magna.) πολὺς ὄχλος, id est, multa turba.

Ad eum) πρὸς αὐτὸν, id est, Ad se, prima pronominis uocali aspirata. Quod tamē haud scio quo casu in Ecclesiasticis libris apud Græcos nō obseruatur.

Pisces ὀψάρια

Et duos pisces.) καὶ δύο ὀψάρια. Et apud Terentium in Adelphis pisces obsonium uocantur. Siquidem opson Græci uocant edulium quod additur pani, præsertim coctū: unde obsonare lautius uesci. & ὀψοφάγοι obsonatores, olim male audiebant. ὀψάριον autem diminutiuum est ab ὄψον.

Quid sunt inter tantos.) εἰς τοσούτους, id est, Inter tam multos, siue inter tot. De numero loquitur, non de magnitudine hominum.

Erat autem fœnum.) χόρτος, Herba, siue gramen.

Distribuit discumbentibus.) Græca nonnihil dissonant, καὶ εὐχαριστήσας διέδωκε τοῖς μαθηταῖς, οἱ δὲ μαθηταὶ τοῖς ἀνακειμένοις, id est, Et cum gratias egisset, distribuit discipulis, discipuli uero discumbentibus. Nam ad eum fermè modum referunt & cæteri euangelistæ, ipsum non dedisse turbę, sed discipulis, deinde discipulos distribuisse multitudini: sed magno consensu reclamantibus Latinis codicibus: Vnde subolet hic aliquid ex alijs Euangelistis adiectum. Ex Chrysostomo ac Theophylacto non potuit diuinari quid legerint in contextu. Theophylactus habet quod est in Græcis codicibus, in Chrysostomo uerso, erat quod habetur in Latinis codicibus.

Quantum uolebat

De piscibus quantum uolebant.) ὅσον ἤθελεν, id est, Quantum uolebat, nempe Iesus, non quantum illa multitudo. Siquidem is erat qui suo arbitratu augebat commeatum illum alioqui exiguum. Atque ita legit Cyrillus. Licet ex Chrysostomo non possit certum colligi quid legerit. Cęterum una mutata literula erat, uolebant ἤθελον, quemadmodum lego apud Theophylactum, & in nonnullis alijs exemplaribus. Augustinus legit, quantum sufficiebat. Nisi forte illic Augustinus suis uerbis, euangelistæ sensum explicuit, quemadmodum fecit pauloante: Accepit autem dominus Iesus panes, gratias egit, iussit frangi panes, poni ante discumbentes. Aeditio Aldina non consentit cum nostra lectione, habet enim ἤθελεν, non ἤθελον.

Ne pereant.) μή τι ἀπόληται, id est, Ne quid pereat: nisi & malis superesse.

Duodecim cophinos fragmentorum.) Legi poterat, & Fragmentis, ut referatur ad uerbum Impleuerunt.

Ex quinque panibus hordeaceis & duobus piscibus.) Hæc particula, Et duobus piscibus, nón adijcit in Græcanicis codicibus, atq; his suffragabat utrunq; exemplar Latinum uetustissimum: Suffragabatur & æditio fratrum Amorbachiorum, ex peruetustis ac fidelissimis exemplaribus. Deniq; suffragat codex aureus cum Constantiensi.

Propheta ille

Quia hic est uere propheta.) Quia, prætermittendū erat. Nec simpliciter uertendum erat propheta, sed Ille propheta, ὁ προφήτης. Siquidem ex uaticinio Malachiæ expectabatur Helias, aut illi similis. Item ex promisso Moysi.

Vt raperent eum, & facerent eum.) Vtroq; loco se, aut ipsum dicendum erat, non eum.

Fugit iterū.) ἀνεχώρησε, id est, Secessit, siue subduxit se. Mirum quur hic interpreti libuerit à Græco sermone discedere.

Vt aūt sero factū est.) ὀψία. Sero pro uespere semper utitur. Legimus apud Liuiū serum diei, pro sera parte diei. Sero non reperimus, nisi aduerbialiter usurpatum.

Cum ascendissent nauim.) εἰς τὸ πλοῖον. Cur hic oblitus est suæ nauiculæ? Nec est, Ascendissent.) sed ἐμβάντες, id est, Ingressi nauim, aut certe Conscensa naui.

Et proximū naui fieri.) Nimirum Gręce uertit, καὶ ἐγγὺς τοῦ πλοίου γινόμενον, id est, Naui appropinquare, siue Accedere ad nauim.

Fuit ad terrā

Fuit ad terram.) ἐγένετο ἐπὶ τῆς γῆς. Facta est in terra, siue Appulit terræ.

Quam ibat.) εἰς ἣν ὑπῆγον, id est, Ad quam ibant, nempe apostoli.

Altera die.) τῇ ἐπαύριον, id est, Postero die. Quod tamen recte uertit interpres.

Quia nauicula alia.) πλοιάριον. Hic uere diminutiuū est nomen.

Nauicula

Gratias agentes deo.) Hæc uerba, in altero exemplari non habebantur, in altero diuersa, ἔφαγον τὸν ἄρτον, εὐχαριστήσαντος τοῦ κυρίου, id est, Vbi comederant panem cum gratias egisse

egisset dominus, Quanquam uetusti codices cum nostra æditione consentiunt, astipulante & Augustino, Nam quid legerit Chrysostomus & Cyrillus, parum liquebat ex illorum interpretatione.

Quando huc uenisti.) πότε ὧδε γέγονας. Hic γέγονας, uertit, uènisti. Cur non & paulo ante ἐρχόμενος ἐπὶ γῆς, id est, Venit in terram.

Pater signauit.) ἐσφράγισεν. Vt intelligas autoritate patris, ac testimonio comprobatum, sicut aliâs admonuimus. Signauit pro confirmauit

Non dedit uobis panem.) τὸν ἄρτον, id est, Illum panem. Neque enim negat ullum panem fuisse datum per Mosen, sed non illum eximium, de quo sensit scriptura diuina. Item paulo post, Panis enim dei est. Nam ille panis dei est.

Ac mox, Pater meus dat uobis.) Multi Latinorum codices pro dat, habebant dabit, sed mendose. nec enim hic dat habet rationem temporis, sed potestatis. Dat enim qui solus potest dare. Græcis est, δίδωσι, non δώσει.

Panis enim uerus est.) Græci legunt, Panis enim dei est, consentientibus & uetustissimis exemplaribus, atque in his codice aureo cum Constantiensi.

Qui credit in me non sitiet in æternum.) Græcis est πώποτε, id est, Vnquam. Atque itidem habet codex aureus.

Quia dixisset ego sum panis uiuus.) Hic non additur uiuus, sed tãtum, ἐγώ εἰμι ὁ ἄρτος ὁ καταβὰς ἐκ οὐρανοῦ, id est, Ego sum panis ille qui descendit de cœlo. Consentiente cum Græcis utroque uetustissimo codice, Atque etiam Donatianicis. Et paulo superius panis uitæ legitur, & non panis uiuus.

Nónne hic est filius Ioseph.) οὐχ οὗτός ἐστιν ἰησοῦς ὁ υἱὸς ἰωσὴφ id est, Nónne hic est Iesus filius Ioseph? consentiunt & antiquissima exemplaria Latinorum, adstipulante & Augustino. Quo magis miror, quo consilio Iesus, è uulgatis exemplaribus fuerit sublatus. Nam hoc loco Iesu nomen uelut hominis plebei per contemptum additur. quemadmodum & hodie uulgus hominem nulla præditum dignitate, proprio compellat nomine.

In uicem.) μετ᾽ ἀλλήλων, id est, Inuicem: siue inter uos.

Docibiles.) διδακτοὶ τοῦ θεοῦ, id est, Dociles dei, ut accipiamus passiue. Testimonium est apud Esaiam capite quinquagesimo quarto, Vniuersos filios tuos doctos à domino. Nam hinc diuus Hieronymus indicat sumpsisse Ioãnem. At cur igitur non dixit in Esaia, sed in prophetis? Proinde diuus Hieronymus citat consimilem huic sententiam ex Hieremiæ capite trigesimo primo. Porrò quod Hieronymus iuxta ueritatem Hebraicam trãstulit, Doctos à deo, Septuaginta uerterũt διδακτοὺς θεοῦ, id est, Discipulos dei, ut intelligas passiue accipiendũ esse nõ actiue. Laurẽtius indicat in quibusdam exemplaribus scriptum fuisse διδακτικοὺς, in alijs διδακτούς, ac posteriorem lectionem magis approbat. Cuius sententiæ & ipse subscribo. διδακτικὸς enim dicitur, qui est appositus ad docendum, interprete Hieronymo. Vnde Paulus inter cæteras dotes, uult episcopum esse διδακτικόν, hoc est, idoneum ad docendum, ut suo commõstrabimus loco. Docilis autem est is, qui facile discit. Docibilis, uox est Latinis auribus inaudita. Paulus in epistola ad Thessalonicenses, composita extulit dictione, quod diuisit Ioannes, αὐτοὶ γὰρ ὑμεῖς θεοδίδακτοί ἐστε, id est, Nam uos ipsi à deo docti estis. Quanquam hoc docti, non est participium Græcis, sed nomen, Vnde interpres studuit nomen nomine reddere, consimiliter composito. Homerus citharœdum αὐτοδίδακτον appellat, qui non ex arte, sed afflatu numinis caneret, ex se ipso doctus, Αὐτοδίδακτος δ᾽ εἰμὶ, θεὸς δέ μοι ἐν φρεσὶν οἴμας παντοίας ἐνέφυσεν. Proinde hoc loco [redacted], Docibiles de[redacted] docti à deo. Vt consentiat cum eo quod præcessit, Nisi pater qui misit me traxerit eum, hoc nimirum est esse θεοδίδακτον, trahi patris afflatu. θεοδίδακτος αὐτοδίδακτος

Hic est panis de cœlo descendens.) ὁ καταβαίνων, Hic usus est participio præsentis temporis, nullum certum indicans tempus, Sentit enim nullum panem de cœlo descendere, aut descendisse præter ipsum. Nam idem & manna uerum erat. Quoniã aũt quod manna figurarat iam erat exhibitum, mutat tempus participij, ὁ καταβάς.

Carnẽ suã dare ad mãducãdũ.) Apud Grecos nõ addit suã, sed interpres expressit uim articuli τὴν σάρκα, nimirũ intelligi uolens carnẽ illã de qua prius est locutus Iesus. Alioqui omisso articulo poterat esse sensus, Quomodo hic dabit nobis edendã carnem humanam?

Vt si quis ex ipso manducauerit.) ἵνα τις ἐξ αὐτοῦ φάγῃ καὶ μὴ ἀποθάνῃ, Vt quis ex eo edat & non mariatur. Quanquam hoc ad sensum haud ita multum habet momenti.

Si quis manducauerit ex hoc pane.) Mirũ quid secutus Hilarius libro De triade ineffabili decimo, locum hunc his refert uerbis, Si quis manducauerit de pane meo uiuet in æternum, significans in hoc esse mysterium diuinæ naturæ assumentis humanam, quod cum affirmet se esse panem qui de cœlo descenderit, tamẽ eundem panem appellet suũ. Quanquam hunc locum ueteres interpretãtur de doctrina cœlesti, Sic enim dixit panem suum, ut frequenter dixit sermonem suum.

Litigabant ergo.) ἐμάχοντο, id est, Pugnabant, siue decertabant.

Litigare μάχεσθαι

Carnem suam.) τὴν σάρκα, in Græcis non additur suam, sed articulus τὴν refert eam carnem de qua fecerat mentionem, De sua autem carne loquutus est.

Non habebitis.) οὐκ ἔχετε, id est, Non habetis, præsentis temporis. Quanquam uideri potest temporis catachresis.

Sicut misit me uiuẽs pater, & ego uiuo.) Addenda erat interpreti particula, quæ respondet Sicut, quo dilucidior redderetur oratio, Quemadmodum misit me pater qui uiuit, ita & ego uiuo propter patrem. Præterea ὁ τρώγων, id est, Qui manducat me, participium accommodandum erat uerbo cui adhęret, ζήσεται, uiuet: Qui ederit me, ipse quoque uiuet propter me. Potest & sic distingui sermo, ut contexatur è duabus partibus, quarum utraque duobus constet membris. Quemadmodum misit me uiuens pater, & quemadmodum ego uiuo propter patrem, ita qui ederit me, uiuet ipse quoque propter me. Cum hac distinctione congruit interpretatio diui Augustini: laborat enim quomodo constet collatio. Non enim sic nos uiuimus propter filium dei, quemadmodum ille uiuit propter patrem. Videtur autem abusus præpositione διὰ, cui addidit accusandi casum pro paterno.

Qui de cœlo descendit.) καταβάς, Præteriti temporis est descendit.

Sermo inabsolutus

Si ergo uideritis filium hominis.) Aliquid subaudiendum, quo sermo fiat absolutus. Quid igitur si uideritis, ἐὰν οὖν θεωρῆτε, significans id futurum, quod admirabilius sit, nempe ut redeat in cœlum, unde uenerat.

Ex hoc.) ἐκ τούτου, id est, Ex eo, ut subaudias tempore.

Diabolus est.) Miror hic placuisse uocem Græcam, dicere poterat, Delator est, siue calumniator est. Sic enim designat Iudam proditorem. Et tamen nos reliquimus diaboli uocem, quod uiderimus Chrysostomum, diabolum propemodũ interpretari pro Satana.

EX CAPITE SEPTIMO.

N Galilæam, non enim uolebat in Iudæam.) Euangelista scripsit in Galilæa & in Iudæa, ἐν γαλιλαίᾳ & ἐν ἰουδαίᾳ. Nam ambulare positum est pro uersari. Quod genus est illud: Cum bonis ambula, pro eo quod erat, Cum bonis uiris habe consuetudinem. In eo quod sequitur Chrysostomus nobiscum facit. Non enim legit, Non uolebat in Iudæa ambulare, sed non poterat in Iudæa ambulare. Quod quo magis perspicuum fiat, ipsius uerba subscribam: Post hæc ambulabat Iesus in Galilæa. Non enim habebat potestatem in Iudæa. Atque ut palàm sit Chrysostomum Euangelistæ uerba recensere, præmiserat, quod his uerbis Euangelista significat, moxque subijcit. Quid dicis beate Ioannes, non enim habebat potestatem in Iudæa ambulare, qui potest omnia quæ uult? &c. Ac mox, Quum enim eum nõ habere potestatem dicit, tanquam de homine qui humana operaretur dicit, Ex his palàm fit Chrysostomum non legisse ἤθε[redacted]offensus quispiam sententia, quod absurdum uideretur non potuisse illic uersari Iesum, qui cum uisum esset, è medijs insidiantium ma[redacted]s elabebatur, mutauit εἶχεν ἐξουσίαν in ἤθελεν, id est, ualebat in uolebat. Siquidem in Latinis uocibus facilis lapsus fuerat. Et à nobis hic error uideri poterat ortus, nisi tantus esset secus legentium consensus. Quanquam cum Chrysostomo consentit Cyrillus, qui locum hunc enarrans, ita loquitur: Ambulabat, id est, conuersabatur in Galilæa, quod non ultro nec libenter, sed necessario factum adiecta causa ostendit. Idcirco, inquit, in Galilæa cum alienigenis longo tempore fuit, quia Iudæi quærebant ipsum interficere. Etenim quum ait eum nolentem uersatũ in Galilæa, significat illi non licuisse uersari in Iudæa. Proinde nos rem lectoris arbitrio relinquimus, licet grauis esse debeat Chrysostomi & Cyrilli autoritas. In

Non uolebat pro non ualebat

Habeo pro possum

Theophy-

Theophylacto legitur ἤθελεν, etiamsi ex interpretatione nõ satis liquet quid legerit, Quin subodorari licet, & Augustinũ legisse ualebat, quum ait non ipse perdiderat potestatem, sed nostram consolabatur fragilitatem. Habemus igitur tres autores haudquaꝗ leues, qui legunt non ualebat. Theophylactus fuit recentior, & haud scio an post Græcos Romanæ ecclesiæ fœderatos. Quod si ob huiusmodi scrupulos phas est mutare scripturam, mutandus erat locus Marci sexto. Et non poterat ibi uirtutem ullam facere, nisi quod paucos infirmos impositis manibus curauit, & mirabatur propter incredulitatem eorum. Item illud apud eundem capite primo. Ita ut nõ posset manifeste intrare in ciuitatem. In his non uerba mutanda sunt, sed uerborum sensus inquirendus. In Iudæa non poterat uersari, quia nolebat præueniri tempus passionis. Apud Marcum nõ poterat multa miracula edere, quia obstabat incredulitas hominum. Iudæam autem hic appellat, non totam Iudæorum regionem, in qua erat & Galilæa, sed eam quæ duas tribus complectitur, Iuda & Beniamin.

Scenopegia.) σκηνοπηγία, scenopegia. Quæ uox composita Græcis, dicta est à figendis tabernaculis, Nostri perperam addunt aspirationem, quam Græca dictio respuit. *Scenopegia*

Et quærit ipse in palàm esse.) καὶ ζητεῖ αὐτὸς ἐν παῤῥησίᾳ εἶναι, id est, Et quærit ipse in libertate esse, hoc est, libere & audacter loqui. Quanꝗ iuxta Chrysostomi interpretationem ἐν παῤῥησίᾳ εἶναι, planè uidetur usurpatum pro celebrem esse, quod cognati illius iudicarent hoc ad gloriam eius facere, ut declararet se mundo. Porrò an reperiatur apud probos autores In palàm, sicut in coram, alijs excutiendum relinquo. *In palam*

Ego enim non ascendam.) ἐγὼ οὔπω ἀναβαίνω, id est, Nondum ascendo, alioqui mentitus uideri poterat, qui se negarit ascensurum, cum tamẽ ascenderit, Idꝗ palàm indicauit Chrysostomus, ne cui nostra leuis sit autoritas. Cyrillus legit. Ego non ascendo, exponẽs hoc sermone significasse legis cęremonias abolendas, sed paulatim. Ascendit igitur & non ascendit, quasi mox subducturus sese. In exemplaribus Donatiani scriptum erat: Ego enim nondum ascendam. Rursus in uetusto exemplari quod habebat Louanij in Collegio Canonicorum Martinensium: consentiebat codex Constantiensis. *Nondum ascendo*

Murmur multus.) γογγυσμὸς πολὺς, id est, Murmuratio multa, siue murmur multum, ut legit Augustinus.

Nemo tamen palàm loquebat.) παῤῥησίᾳ ἐλάλει, id est, Libere loquebatur.

Iam autem festo mediante.) Vtinam tam feliciter, ꝗ audacter interpres expressisset uocem Græcam μεσούσης, id est, Mediante. Cæterum Latine dicendum erat, Cum dimidium festi peractum esset. aut circa medium festi.

Propterea Moses dedit uobis circuncisionem.) In superiore loco est legis, hic circuncisionis mentio. Hoc admoneo, quod in Latinis aliquot codicibus hic quoque habebatur legem.

Mihi cur indignamini.) ἐμοὶ χολᾶτε, id est, Mihi succensetis. & cur aduerbium non additur, nec in Græco, nec in antiquis exemplaribus, ne in aureo quidem codice, tantum est, Mihi indignamini. *χολᾶν*

Nolite iudicare secundum faciem.) κατ' ὄψιν, id est, Secundum aspectum, hoc est, uulgari more, nimirum ex his quæ corporalibus cernuntur oculis. Augustinus sermone de uerbis Apostoli decimonono citat hoc modo. Nolite iudicare personaliter, sed iustum iudicium iudicate. Quanquam Græcis non est κατὰ πρόσωπον, & tamen πρόσωπον, ab aspectu dicitur. πρόσωπον autem interdum uertunt personam, ut κωφὸν πρόσωπον, id est, muta persona.

Ecce palàm.) ἴδε παῤῥησίᾳ λαλεῖ, id est, Libere loquitur, siue audacter loquitur. Omissa est nobis coniunctio καὶ quæ tamen uim habeat aduersatiuam, quemadmodum paulo superius, Et in sabbato circumciditis hominem. Ne quis admiretur tamen, à nobis additum, quo proprietatem sermonis magis explicaremus.

Nunquid uere cognouerunt quia hic est Christus.) In nonnullis Græcorum exemplaribus repetitur uere, ἀληθῶς, Num uere cognouerũt hunc esse uere Christum? Ad eum quidem modum legit Theophylactus. Cæterum apud Chrysostomum non additur.

Ego scio eum: & si dixero, &c.) Græca sic habent, ἐγὼ δὲ οἶδα αὐτὸν ὅτι παρ' αὐτοῦ εἰμι, κἀκεῖνός με ἀπέστειλεν. ἐζήτουν οὖν, id est, Ego uero noui eum, quia ab eo sum, & ille me misit.

Additum aliquid

Quærebant igitur, &c. Antiquissimi codices propemodum cõsentiunt cum Græcis. Nam sic habent. Ego scio eum, quia ab ipso sum, & ipse misit me. Quærebant ergo eum apprehendere. Proinde consentaneum uero est, ea uerba, Et si dixero, quia non noui eum, ero similis uobis mendax, è fine proximi capitis huc transcripta fuisse à studioso quopiam conferente loca, moxq; à parum attento in cõtextum relata, quum nec Augustinus nec Chrysostomus in commentarijs suis attingant hanc particulam.

In dispersionem gentium iturus est.) ἑλλήνων, id est, Græcorum, quod tamen aliquoties pro quibusuis gentibus usurpat. Vt paulo post, Docturus gentes, τοὺς ἕλληνας, id est, Græcos.

Locus obscurus explicatus

Qui credit in me, sicut dixit scriptura.) Ita distinguit Ioannes Chrysostomus, ut Sicut dicit scriptura, referatur ad uerbum credit in me. Et id quod sequitur: Flumina de uentre eius fluent aquæ uiuæ, uerba sint Christi, & non scripturæ: ut hic sit sensus, Scriptura monet ut mihi credatur. Nam de me testificatur. Ergo qui crediderit in me, iuxta quod scriptura monet, futurum est ut ille conceptu spiritu meo effundat flumina efficacis doctrinæ. Id apertius etiam tradit Theophylactus, admonens ut ita distinguamus, Qui credit in me, sicut dicit scriptura: & interposito puncto, subijciantur, flumina de uentre eius &c. quasi moneat ipsi credendum ob scripturas potius hoc iubentes quàm propter miracula. Ad hanc distinctionem confugit Chrysostomus, quod ea uerba quæ sequuntur, nusquam legantur in diuinis literis. Etiamsi Lyranus ex Solomone citata putat, sequutus opinor autoritatem Hieronymi, qui in prologo super pentateuchum, indicat hunc locum non esse in libris è Septuaginta uersis, sed ex Hebræorum fontibus petendum. Idem apertius etiam affirmat in prologo Paralipomenon. Thomas coniectat locum esse Prouerbiorum capite quinto: Deriuentur fontes tui foras, & in plateis aquas tuas diuide. Verum hanc cõiecturam ipsa refellit res. cum enim interpretatio Septuaginta, nihil hic dissentiat à nostra æditione ecclesiastica, consequitur, ut aut hic non sit locus de quo sensit Hieronymus, aut translatio qua utitur ecclesia, non respondeat Hebraicæ ueritati. Sic enim legunt Græci, ὑπερεκχείσθω σοι τὰ ὕδατα ἐκ τῆς σῆς πηγῆς, εἰς δὲ σὰς πλατείας διαπορευέσθω τὰ σὰ ὕδατα, id est, Effundantur tibi aquæ è tuo fonte, & in plateas tuas dirigentur tuæ aquæ. Proinde aut Chrysostomo subscribendum est, aut alius quærendus locus. Quin & Augustinus sic enarrat hunc locum, ut hæc uerba tribuat Christo, Qui crediderit in me. Scribit enim hunc in modum: Vnde enim dixerit dominus, Si quis sitit, ueniat ad me, & bibat, & qui credit in me, flumina de uentre eius fluent aquæ uiuæ, consequenter exposuit Euangelista dicens. Augustinus dominum loquentem facit, de citata scriptura nulla mentio. Cæterum quod Carrensis uelut ex Chrysostomo autore mutat aquam uiuam, in fontem uiuũ, quid sibi uelit, ipse uiderit. Nihil enim huiusmodi reperies apud Chrysostomum, uerum is ex alio loco citat, Fiet in eo fons aquæ salientis in uitam æternam. Deniq; illud extra controuersiam est, hanc partem, flumina de uentre eius, non ad Christum pertinere, sed ad hominem credentem. Alioqui sermo esset inabsolutus.

Nondum erat spiritus, quo modo intelligendum

Nondum erat spiritus datus.) Pro datus, Græce est, sanctus, nec additur datus. Cæterum offensus quispiam prima sermonis fronte, quasi spiritus sanctus aliquando non fuerit, pro sanctus fecit, datus. Atqui nihil erat periculi. Agit enim non de substantia spiritus sancti, uerum de illo munere & afflatu, quo Apostoli subito mutati sunt in alios uiros. Atq; id propemodum licet ex Chrysostomi uerbis colligere. Quanquam apud hunc semel atq; iterum reperitur spiritus datus, quemadmodum & apud Theophylactum, cõsentientibus & uetustissimis exemplaribus Latinis. Itaq; super hac re nihil pronuncio, nisi in Græcorũ codicibus constanter haberi scriptum, Nondum enim erat spiritus sanctus. Certe Theophylactus, cuius exemplar est apud prædicatores Basilienses, planè legit spiritus sanctus, & interpretatur, Non erat, id est, Non erat datus. Imò si quis attentius legat Augustini commentarium, comperiet & ipsum legisse quemadmodum comperimus scriptum in Græcorum uoluminibus. Etiamsi scriba subinde admiscet datus. Sic enim mouet quæstionem: Sed quid est quod ait, Non erat spiritus datus, quia Iesus nondum erat glorificatus? In euidenti est intellectus. Non enim nõ erat spiritus dei qui erat apud deum, sed nondum erat in eis qui crediderant in Iesum. Ita enim disposuit dominus Iesus, nõ eis dare spiritũ istum, de quo

de quo loquimur, nisi post resurrectionem suam, & hoc non sine causa. Ac mox mouet alteram quæstionem, quomodo negetur fuisse spiritus dei in sanctis, cum legamus prophetas, Simeonem, Annam uiduam non caruisse spiritu sancto, Zachariam repletum spiritu sancto, in uirginē matrem descendisse spiritum sanctum. Ad quam ita respondet, ut fateatur eundem quidem fuisse spiritum, sed modum donationis fuisse diuersum, Quod si Augustinus legisset datus, nullus erat locus priori quæstioni. Neq; secus legisse uidetur Origenes. Sic enim scribit. Neq; enim uenerat super aliquem ipsorum credentium in Iesum spiritus sanctus, sicut testatur Ioannes. Spiritum sanctum audis, dati nulla mentio. Quin & diuus Hieronymus ad Hedibiam quæstione 9. ita citat hunc locū, ut datus supersit, Ait enim subijciens, non quod non esset spiritus sanctus, &c. Si additum fuisset datus, non erat occurrendum quæstioni. Ego arbitror primam scripturā, nec datus habuisse, nec sanctus, sed sanctus adiectum à Græcis, datus à nostris. In codice Constantiensi latino, datus recentiore manu superscriptum erat in interuallo uersuū. Chrysostomus in Acta Apost. hom. 3 & 2. legit, Nondum enim erat spiritus. Annotandum & illud quod apud Grecos hic non additur articulus, sed est, πνεῦμα ἅγιον, quod ut dixi non loquitur de natura spiritus, sed de spiritus ui, ac perinde sonat non erat spiritus, id est, discipuli adhuc erant carnales.

Ex illa ergo turba.) πολλοὶ οὖν ἐκ τοῦ ὄχλου ἀκούσαντες, id est, Multi igitur de turba cum audissent.

Maledicti sunt.) ἐπικατάρατοι, id est, Deuoti siue execrabiles.

Scrutare scripturas.) Scripturas apud Græcos non additur, ne apud Chrysostomum quidem, quanquam non omnino perperam additum est. Tametsi potest idem & alijs con iecturis exquiri præter scripturas. Tantum est ἐρεύνησον. Græcæ lectioni suffragantur codices sancti Donatiani, & Constantiensis.

Ex Galilæa propheta non surgit.) οὐκ ἐγήγερται, id est, Non surrexit, siue exortus est, ut intelligas neminem exortum. Atq; ita legit Chrysostomus. Colligūt enim ex præteritis quod futurum est. In Augustini commentarijs [redacted], sed adijcit, Sed dominus propheta- [redacted] germanam esse lectionem [redacted]

Et reuersi sunt [redacted] mum, ne apud Theophylactum quidem.

EX CAPITE OCTAVO.

ADDVCVNT autem scribæ & pharisæi mulierē.) Historia de muliere adultera, non habetur in plerisq; Græcis exemplaribus. In nonnullis adiecta erat in calce. Atq; adeo Chrysostomus nullam facit huius mentionem, edisserens Euangelium Ioannis, legens hoc contextu, Scrutare & uide, quia à Galilæa propheta non surgit, Rursum igitur Iesus illis loquutus est, dicens, Ego sum lux mundi, &c. Et ad eundem modum legit Theophylactus, cum alioqui perpetuam in totum Ioannis Euangelium commentationem scripserit. Vnde mirum est Chrysostomum alibi, uidelicet homilia 60. huius historiæ meminisse. Sic enim scribit inter cætera: Vt quū rogarūt, an liceret censum dare Cæsari, & an lapidanda esset adultera. Nisi forte putādum est alterum exemplum à studioso quopiam adiectum esse. Tametsi diuus Augustinus hūc locum & enarrat in commentarijs, & subinde citat in operibus suis. Quin & diuus Hieronymus in dialogo aduersus Pelagianos secundo, cum uehemēter egeret huius testimonio loci, quo quidem in casu solet & ex apocryphis adducere testimonia, tamen hanc allegans historiam, ingenue fatetur, non in omnibus haberi codicibus, In euangelio, inquit, secundum Ioannem, in multis & Græcis & Latinis codicibus inuenitur de adultera muliere quę accusata est apud dominū. Eusebius Cæsariensis ecclesiasticæ historiæ libro tertio, indicat hanc historiam de muliere adulterij delata apud dominum, additam Euāgelio Ioannis, ex Euangelio quod inscribitur secundum Hebræos. Arbitror autē Eusebium sentire de euangelio apocrypho Nazoræorum. Alioqui si hæc historia haberetur in Euangelio quod scripsisse creditur Matthæus, illuc potius restituenda erat, unde fuisset decerpta. Nec Hieronymus rem tantam dissimulasset. At fieri potuit, ut quod ab Euangelio Ioannis perierat in apocrypho extaret. aut ut Ioannes post hanc partem adiecerit euangelio suo. Itaq; factum

Historia de muliere adultera in multis non est

ut in quibusdam codicibus haberetur, in quibusdam non haberetur. Postremo fieri potest, ut in apocryphis multa uera referantur. Ex ueris igitur hanc historiam adiectam, quæ iam autoritatem habet: nõ quod in apocryphis scripta fuerit, sed quod eam Papias è suo doctore audierit, quodq; hanc ecclesię consensus, ut euangelio dignam cõprobarit. Proinde nos quoniam iam ubiq; recepta est, præsertim apud Latinos, noluimus suo mouere loco, maxime cum et nos in uno quodam exemplari Græco partem hanc asscriptam compererimus. Et satis liquet in ijs exemplaribus, quibus usus est Laurentius, non abfuisse, uel hoc argumento, quod unum atq; alterum huius historiæ locum excutit.

Deprehensa est in adulterio.) κατειλήφθη ἐπ' αὐτοφώρῳ μοιχευομένη, hoc est, Deprehensa est in ipso facto cum adulteraretur. φωρᾶν enim est deprehendere in facinore ipso. Et huiusmodi deprehensionem αὐτοφώρον appellat.

Sine peccato ἀναμάρτητος Sine peccato est.) ἀναμάρτητος. Quod non solum significat eum qui non peccauit, sed qui peccare non possit, ut indicauit Hieronymus in dialogis aduersus Pelagium.

Audientes autem hoc unus post unum.) Græca dissonant, οἱ δὲ ἀκούσαντες καὶ ὑπὸ τῆς συνειδήσεως ἐλεγχόμενοι, ἐξήρχοντο εἷς καθεὶς, id est, At illi cum audissent, & à conscientia redarguerentur, exierunt singillatim. Quanq; aliter legit Valla. Et secus habet æditio Aldina.

A senioribus.) Addunt hic Græci quidam codices ἕως τῶν ἐσχάτων, id est, Vsque ad postremos.

Et remansit solus.) κατελείφθη, id est, Relictus est, siue desertus est. Mirum quur putarit à Græca uoce recedendum.

Forsitan & patrem.) Rursum coniunctionem ἄν uertit in forsitan, cum id Christus affirmet potius quàm uocet in dubium. Augustinus offensus aduerbio, monet forsitã hic non esse dubitantis sed increpantis.

Vos deorsum estis.) ἐκ τῶν κάτω, id est, Ex inferis. siue, Ex ijs, quæ inferne sunt. Antiqui libri habent, Vos de deorsum estis. Ac mox, ἐκ τῶν ἄνω, id est, è supernis, quod articulus additus aduerbio uim habet nominis adiectiui.

Principium τὴν ἀρχὴν Principium qui & loquor.) [redacted] Græci dicunt τὴν ἀρχὴν pro primo, seu principio: [redacted] pro postremo, aut deniq; aduerbialiter, ut subaudias præpositionem κατὰ. Nec est Græce qui ὅς, sed ὅτι, id est, quia uel quod. Quanquam his quoq; cognitis, sensus apud Græcos nonnihil habet ambiguitatis. Potest enim

Varij sensus huius loci Principiũ quia & loquor hic esse sensus, ut rogatus Iesus quis esset, responderit, Hoc primo loco dicam, is sum qui loquor uobiscum. Nam cætera de me indigni estis qui audiatis. Aut si legimus ὅτι, non ὅς, ut constanter habent Græci codices, assentientibus & Latinis aliquot exemplaribus, in quibus scriptum est, Principium quia & loquor uobis, potest hic esse sensus, Primum id sum, quod etiam dico uobis. Non explico quicquid sum indignis, hoc primum dico, me missum esse à patre, & præconem uitæ, id quod iam dudum dico uobis. Siquidem Græca uox ὅτι anceps est, ad quod nomen, si asscribas hypodiastolen, ὅ, τι, & quia coniunctionem si subnotaris ὑφὲν. Vt referat quod præcessit, nisi credideritis, quod ego sum. Nam hæc uox deo peculiaris est, ego sum. Et alibi dixit, Antequam Abraham fieret, ego sum. Rogantibus igitur, tu quis es, tecte significans se deum esse, respondit principio hoc sum quod iam dudum loquor uobis, quum toties dicã ego sum. Potest accipi tertius quoq; sensus ut hæc cohæreant cum his quæ proxime sequuntur. Multa habeo de uobis dicere, primum ob id ipsum quod loquor uobis, quo beneficio uos præbetis indignos. Multa habeo quæ de uobis dicam, hoc est, multa sunt de quibus uos accusem & cõdemnem, plura habiturus si dicam quis sim, nimirum deus & homo. Nam id accessisset illis ad cumulum impietatis, cum hæc ipsa quæ audierant, inflamment illos ad consilium occidendi. In hunc fermè sen-

Chrysostomi sententia sum edisserit Chrysostomus, & hunc sequutus Theophylactus, Quorum uterq; sic accipit ut Christus nihil respõdere dignatus sit ad id quod interrogarãt, Tu quis es? ut qui digniores essent, qui audirent quid ipsi essent, nimirum impij, rebelles, scelerati, q; quis esset Christus, cui insidiabantur. Id quo lectori sit exploratius, Chrysostomi uerba subscribam. Principium quia & loquor uobis, hoc est, sanè indigni estis qui sermones meos audiatis, & qui sim

ſim intelligatis. Vos ut me tentetis ſemper loquimini, mihi autem non attenditis, & in omnibus uos reprehendere nunc non poſſum. Hoc enim ſignificat, Multa habeo de uobis loqui & iudicare. Expende lector num & hũc in modum accipi poſſit, ut hæc pars, Principio quod & loquor uobis pertineat ad ea quæ præceſſerunt, In peccatis ueſtris moriemini &c. Primum ob hoc quoq; ipſum quod hæc loquor uobis. Quod ſi quid ſuffragarentur exemplaria, uideo commode poſſe legi hoc pacto, τὴν ἀρχὴν ὁ ὢν λαλῶν ὑμῖν, ut ſit ſenſus, Principio ſum ille qui etiam loquor uobis. ſiue qui loquitur uobis. Non quod autor eſſe uelim nouæ lectionis, ſed quo lectorem admoneam, ſi quid forte reperiat in exemplaribus bonæ fidei. Porrò quod additũ eſt, Principio, quaſi plura ſit additurus, pertinet ad id quod ſequitur, Multa habeo de uobis dicere & iudicare. Cæterum diuus Auguſtinus huc detorquet hunc locum, ut hæc uerba, Tu quis es, perinde ualeãt ac ſi dixiſſent, Quẽ te eſſe dicis, aut quem te eſſe credimus? Et quaſi ſic interrogaſſent, Chriſtus reſpondit, Principium quia & loquor uobis: Quæritis quid debeatis credere? credite me eſſe principiũ. Quæ quidem interpretatio utinã tam eſſet appoſita, quàm ille frequẽter eam inculcat ac repetit, uelut aſſeueratione molliens quod re durius erat. Quanquam illud certe ſenſit, principium hoc in loco fœminini generis eſſe, caſus accuſatiui. Quod ni ſenſiſſet, nullo ſcrupulo offenſo, ſtatim pronunciaſſet, Tu quis es, reſponſum eſſe, ſum principiũ. Etiãſi me nõ fugit, Ambroſium hunc locum adducere iuxta Auguſtini opinionem, libro Hexaemerôn primo, cap. ſecundo. Sicut, inquit in euangelio dei filius, dicentibus ſibi tu quis es? reſpondit, initium qui & loquor uobis. & rurſus quarto. Et illud in euãgelio præcipue, quod interrogatus dominus quis eſſet, reſpondit, Initiũ, quod & loquor uobis. Idem de fide lib. tertio cap. quarto. Nec de principio reſidet aliquid quæſtionis, quum interrogatus in carne, Tu quis es, reſpõderit principium qui & loquor uobis. Ambroſius non conſuluit Græca, & ideo non ſentit ſcrupum: Auguſtinus quia conſuluit torquetur, ſed quod affert de caſu accuſandi planè durũ eſt, & à nemine Græcorum annotatum. Coactius mihi uidetur & illud quod addit, Qui & loquor uobis. Nam ex ſenſu colligo eũ quia, legiſſe non qui. Ait enim, Et addidit, Quia et loquor uobis id eſt, quia humilis propter uos factus, ad iſta uerba deſcendo. Nam ſi principium ſicuti eſt, ita maneret apud patrem, & non acciperet formam ſerui, & homo loqueretur hominibus, quomodo ei crederẽt, cum infirma corda intelligibile uerbum ſine uoce ſenſibili audire non poſſint? Ergo, inquit, credite me eſſe principium, quia ut credatis, non nõ ſolum ſum, ſed & loquor uobis. Ex hiſce uerbis ſatis liquet, Auguſtinũ quia legiſſe, non qui: præſertim cum idẽ libro de Geneſi ad literam referat hoc pacto, Principium, quod & loquor uobis, ut modo citauimus ex Ambroſio. Verũ ſi fas eſt à tantis uiris diſſentire, neutra interpretationis pars mihi probatur. Ambroſius aliud agens adducit hunc locum. Auguſtinus ſedulo protulit in mediũ, quod tum ueniebat in mentem, mutaturus ni fallor ſententiam, ſi propius rem fuiſſet intuitus, aut ſi Græcorum cõmentarios excuſſiſſet. Quamuis idem hunc Ioannis locũ in eam ſententiã citat, cum aliâs frequenter, tum in libro aduerſus ἀνωνύμου legis aduerſariũ cap. tertio. hinc colligens ac demonſtrans Chriſtum recte dici principiũ. Ac mihi uidetur Auguſtinus aliquoties in tuendis iis quæ ſemel dixerit, paulo conſtantior quàm res poſtulat. Quod ſi huic puero Græcæ literæ tam dulces fuiſſent quàm erant Romanæ, nec ipſe poſtea ſenex deploraſſet adoleſcentiæ faſtidiũ, & felicius diuinas literas tractaſſet, Græcorum libris adiutus. Magis autem admiror Ambroſiũ, qui pulchre Græce noſſet, quiq; ſacrorũ uoluminum interpretationem ex Græcorum cõmentariis haurire ſolet, hic cum Auguſtino cõſentire, atq; ex hoc loco docere Chriſtum recte dici principium, cum aliâs, tum libro De fide tertio, cap. quarto. Quin & illud annotãdum, neq; Chryſoſtomum, neq; Theoppylactum quicq; hoc loco offendi, cũ offenderetur Auguſtinus, opinor quod Græci ſermonis formam agnoſcerent, ſcirentq; τὴν ἀρχὴν aduerbii uice poni, quemadmodum οὐδ᾽ ἀρχὴν, pro nequaq; & τέλος pro deniq;. Cæterum ut mihi grauis eſt Chryſoſtomi autoritas, ita interpretatio minus uidetur coacta. Vnus adhuc ſcrupus reſtare poterat, quod τέλος aut ἀρχὴν, quoties aduerbii uim habent, incertum ſit an ſoleant apud autores articulo præpoſito uſurpari. Sed ad hunc modũ uſurpauit Gregorius Nazianzenus ſermone de paſchate, οὐκ ἐπιορκήσεις, ἐκεῖνος· σὺ δὲ οὐδὲ ὀμῇ τὴν ἀρχὴν, id eſt. Non peierabis, ille: tu uero, nec iuraueris omnino. Et Galenus in libello de optimo docendi genere, ἀλλ᾽ οὐδὲ δι-

Auguſtini ſententia Penſitata

Principium quia &

διασκαλίαν τινὰ ἀρχὴν φανερῶς οἶμαι δεδιδάχθαι, id est, uerū in nulla prorsus eruditione arbitror fuisse institutum. Iam & in hoc laborat Augustinus quomodo Christus dicatur principium, cum esse ab alio, pugnet cum principij ratione. Pater enim simpliciter & absolute principium uocatur. Absolute dico, non perfecte, cum hæc appellatio perfecte cōpetat & in filium, sed ita ut nihil nominari possit, cuius non sit principium. Siquidem pater principiū est omnium & creatorum & increatorum. Filius patris certe principium dici nō potest, ut neq; totius deitatis, quemadmodum sentit Augustinus. Quanquam Paulus in epistola ad Colossenses, eum principium uocat absolute, sed addens primogenitus ex mortuis, & paulo superius dixerat, Primogenitum omnis creaturæ. Quod aūt in apocalypsi dicitur principium & finis, cōstat intelligendum, Christum esse initium & cōsummationem ecclesiæ, quam priore aduentu constituit, posteriore perficiet. Et hic locus fuit impetitus atrocibus calumnijs. Ad quas quoniam abunde ni fallor, responsum est nobis semel atq; iterum edito libello, neq; res paucis uerbis repeti potest, nolim hoc uolumen amplius onerare. Petat inde, si cui lubet exactius cognoscere.

Quomodo filius principium

Patrem dicebat deum

Quia patrem eius dicebat deum.) Antiqui codices habent, Quia patrem eis dicebat. Nā in Constantiensi recēti manu nescio quis addiderat deum, quum tamen locus non esset, Græci sic, ὅτι τὸν πατέρα αὐτοῖς ἔλεγεν, Quod patrem eis dixisset, nec additur deum. Sensus autem uidetur hic, non intellexisse Iudæos cum Iesus de patre loqueretur, quid uocaret patrem, Nam aliud quiddam uidebatur significare q̃ quod uulgo patrem uocant. Neque enim ignorare poterant, quod de patre loqueretur, cum pauloante manifeste de patre suo loquatur. Quin hæc fortasse sententia, ut est simplicissima, ita maxime probabitur eruditis, ut accipiamus Christum patrem eis dicere deum, pro eo quod erat, De deo patre loqueretur. Quem in modum intellexisse uidetur Chrysostomus: Cum multa diceret de patre suo, non intelligebant illum de patre cœlesti loqui cum eum pro homine simplici haberent. Receptus est enim & hic sermonis color, hunc dico, pro de hoc dico.

Vere discipuli mei eritis.) Græci legunt ἐστέ, id est, Estis. Interpres legisse uidetur ἔσεσθε, Quemadmodum & hodie legitur in nonnullis. Et item paulo post, Vere libere eritis, ὄντως ἐλεύθεροι ἐστε, id est, Vere siue reuera liberi estis.

Et ueritas liberabit uos.) ἐλευθερώσει, id est, liberos reddet. Annotauit hoc loco & diuus Augustinus Græcæ uocis emphasim. Nam Latinis liberari dicuntur qui subducūtur à periculo aut morbo, at Græca uox ad libertatem pertinet quæ seruituti opponitur. Item Latinis liber dicitur, qui periculum effugit, sed Græca uox ingenuum sonat, & nulli seruituti obnoxium, Id ita esse declarat Iudæorum stomachus, Nemini seruiuimus unquam.

Sermo meus non capit in uobis.) οὐ χωρεῖ, id est, non habet locum in uobis, quia uos non estis capaces illius.

Et uos quæ uidistis apud patrem uestrum facitis.) Chrysostomus in Catena aurea citatus legit facite, pro facitis, quod ποιεῖτε Græca uox sit ambigua. Atqui ita sensisse Chrysostomum nec ex ipsius interpretatione satis liquet, quæ non minus ambigua est q̃ ipse contextus. Ex Augustino quid legerit non potest certo colligi.

Si filij Abrahæ estis.) εἰ τέκνα τοῦ ἀβραὰμ ἦτε, τὰ ἔργα τοῦ ἀβραὰμ ἐποιεῖτε, id est, Si Abraham filij essetis, opera Abrahæ faceretis, ut cohæreat cum eo quod sequitur, Nunc autem quæritis me interficere. Antiquissimus codex habebat facitis, non facite. Interpres legisse uidetur ποιεῖτε. Et hanc arbitror fuisse germanam lectionem. Ratiocinatur enim dominus ex signis reciprocis, siue ut dialectici loquuntur, conuertibilibus. Si animal est sentit, si sentit animal est. Ponit enim hanc definitionem, Filius est qui patrem imitatur. si estis filij Abrahę utiq; facitis illius opera, si facitis, estis filij, sed non facitis, non estis igitur.

Mēdax & pater mendacij

Diligeretis utiq; me.) Cur hic non dixit, diligeretis forsitan? Nam eadem est coniunctio ἄν eodem modo posita, quam toties uertit forsitan & forte.

Quia mendax est & pater eius.) καὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ. Sermo quidem Græcis anceps est, sed interpretes referunt αὐτοῦ, non ad diabolū, sed ad ψεῦδος, id est, mendaciū. Ad eum modum interpretatur Chrysostomus ac Theophylactus, diuus Hieronymus, in explanationibus Esaiæ, atque item diuus Augustinus, Vt sit omnis homo mendax, cæterum diabolus mendacij pater, qui primus omnium mendacium produxerit: Eritis sicut dij. Ex hoc sanè loco

Manichæi errorem suũ hauserũt, ut diabolo darent patrẽ, opinor mali principiũ, ut autor est diuus Augustinus. Porrò ut horũ iure optimo detestor ineptiam, ita nõnihil obstat nostrorum interpretationi, quod apud Græcos additur articulus, ὁ πατὴρ, quo magis certus aliquis pater designatur. Verum hoc quicquid est, erudito lectori discutiendum relinquo. ὁ πατὴρ

Arguet me de peccato.) Antiquissimi codices habent, arguit. Itidem & Græci, ἐλέγχει, ut arguit positum sit pro, Posit me arguere, & arguere dixit, pro conuincere, non pro accusare. Nam id est ἐλέγχειν.

Inhonorastis.) In nonnullis erat ἀτιμάζετε, non ἠτιμάσατε, id est, Contumelia afficitis. Antiqui habent, inhonoratis, consentientibus Græcis quibusdam.

Ero similis uobis mendax.) Hinc erat transcriptum quod indicauimus additũ superius. Nam hoc loco legit & interpretatur etiam Chrysostomus.

Quinquaginta annos.) Chrysostomus legit quadraginta, adijciens commenti uice ac si iam propè accederet ad eam ætatem. Eaq́ lectio magis mihi probaretur, si modo codex mendo uacaret, quem ago planè suspicor uitiatum à librarijs, præsertim quum Theophylactus planè legat quinquaginta, addẽs curiosum esse quærere quur maluerint dicere quinquaginta quàm quadraginta, Sic enim in mentem uenisse Iudæis. Non enim tam respiciebant ad ætatem Christi, quàm ad longitudinem temporis quod intercesserat ab Abraham usq; ad Christum. Nec est quod faciamus Christũ senili fuisse uultu ob labores. Cuius sententiæ Carrensis meminit. Sed ut dixi fieri potest, ut in Chrysostomo librarius ex quinquaginta fecerit quadraginta, præsertim cum tantus sit exemplariorum consensus. Diuus Irenæus lib. 2. cap. 39. & 40. legit quinquaginta, sed affirmat dominum maiorem annis quadraginta prædicasse Euangelium. Idq́ confirmat partim autoritate huius loci, partim eorum qui prædicabant sese hoc ex ipso Ioanne Euangelista audisse. uerum Eusebius lib. 3. cap. 39. notat Papiam Ioannis Euangelistę discipulum, quod ex Apostoli uerbis non satis intellectis tradiderit quædã, unde data est alijs erroris ansa. Et inter hos numerat Irenæum. Addit ex Papiæ libris perspicuum esse eum uirum exigui fuisse ingenij. *Quinquaginta annos non dum habes*

Antequam Abraham fieret.) πρὶν ἀβραὰμ γενέσθαι, id est, Priusquam Abraham esset, siue fuisset. Fortassis interpres uerterat, foret, quod librariorum errore mutatũ sit in fieret. Nos transtulimus Antequam Abraham nasceretur, ut distingueremus rationem qua est Abraham, ab ea qua semper est Christus. Nam hoc loco philosophaẗ Augustinus, quod Abraham factus dicitur, Christus esse. At in eo non philosophaẗ Chrysostomus, sed in hoc duntaxat, quod in Abraham usus est uerbo præteriti temporis, in Christo præsentis. Quomodo de se prædicat deus, Ego sum qui sum.

Abscondit se.) ἐκρύβη, id est, Occultatus est. Quanquam rectè sensum expressit interpres, & uitauit amphibologiam.

Et exiuit de templo.) Post hæc uerba nonnulli Græcorum codices habebãt, διελθὼν διὰ μέσου αὐτῶν, καὶ παρῆγεν οὕτως, id est, Transiens per medium illorũ, & præterijt sic. Quæ quidem uerba quando nec apud Chrysostomum reperio, nec apud Augustinum, nec in uetustis Latinorũ exemplaribus, suspicor à studioso quopiam addita ex Lucæ capite quarto: ubi Iesus simili modo elabitur è manibus Iudæorũ. Aliquis igitur loca confinia conferens, quod alibi abundabat, alibi adiecit. Deinde ut quod sequiẗ cum superiore narratione connecteret, interposuit. Et sic præterijt, nimirum dilapsus inter eos, qui uitæ illius insidiabantur, quod sequitur, Præteriens autem. Proinde non ueriti sumus hæc seu superuacua prætermittere, etiamsi Theophylactus & legit & interpretatur exponens, sic, id est, facile. *Additum aliquid aliunde*

EX CAPITE NONO.

T præteriens Iesus.) Iesus in uetustis Latinorum exemplaribus non additur.

Hic aut parentes.) An parentes dicendum erat, non aut. Nam aut disiungit, an interrogat, & ita legit diuus Augustinus. Porrò Græca uox ἢ anceps est ad aut et an.

Et liniuit.) καὶ ἐπέχρισε, Illeuit, siue inunxit.

In natatoria.) εἰς κολυμβήθραν, id est, in piscina. Nam sic antè uerterat. Sonat autem natatorium, ut antea admonuimus.

Quod interpretatur missus.) שָׁלַח Hebręis mittere, inde שִׁילֹחַ.

Vicini

Vicini qui uiderant.) Addenda est coniunctio, Et qui uiderant, consentientibus antiquis & Græcis exemplaribus. Viderant eum qui uicini non erant.

Quia mendicus erat.) ὅτι τυφλὸς ἦν, id est, Quod cæcus esset. Quanquam Augustinus legit mendicus, non cæcus, consentientibus peruetustis Latinorum codicibus, quos quidem uiderim omnibus. Proinde mihi πτωχὸς magis arridet quàm τυφλός, præsertim cum appositius sit ad sensum. Ob id enim notus erat cæcus ille, non quod cæcus esset, sed quod publice mendicus, & mendicus legit Theophylactus.

Cæcus pro mendicus

Et abij & laui.) ἀπελθὼν δὲ καὶ νιψάμενος ἀνέβλεψα, id est, Cum abijssem autem & lauissem, recepi uisum.

Video ἀνέβλεψα

Et uideo.) καὶ ἀνέβλεψα, id est, Et uisum recepi. Ac mox.

Quomodo uidisset.) πῶς ἀνέβλεψεν, id est, Quomodo uisum recepisset.

Schisma erat.) σχίσμα Græca uox est, dissensionem poterat uertere. Nam hoc significat schisma, siue diuisionem siue dissidium. paulo post uertit dissensionem, alibi scissuram.

Qui pro quia

De eo qui aperuit tibi oculos.) Græce est, ὅτι ἤνοιξεν, id est, quia aperuit, ut sit sensus, Quē tu putas esse illum, ex hoc quod, ut dicis, aperuerit tibi oculos?

De se loquatur.) λαλήσει, id est, Loquetur, futuri temporis.

Extra synagogam fieret.) ἀποσυνάγωγος, id est, Alienus à congregatione, quod nunc uulgo uocant excommunicatum.

Male dixerunt ergo ei.) Nō est hic male precati sunt, sed ἐλοιδόρησαν, id est, cōuiciati sunt.

Audit, Exaudit

Peccatores deus nō audit.) Quod hic transtulit audit, idem mox uertit exaudit, Si quis dei cultor est, & uoluntatem eius facit, hunc exaudit. Hoc admonendū duxi, ne quis Græci sermonis ignarus, putet hic latere mysterium, in quo explicando ridicule tumultuetur. uerum ita libuit interpreti ludere, tametsi in re plus quàm seria.

Non poterat quicq̃.) οὐκ ἠδύνατο, id est, Non potuisset, siue nō posset. Pro οὐδὲν addidit quicq̃, necessario recedens à Græcis uerbis. Alioqui qui non potest nihil, aliquid potest.

Peccatum uestrum manet.) Igitur deest, ἡ οὖν ἁμαρτία, id est, Peccatum igitur, nimirum ob id quod cum sitis cæci, uobis tamen oculati uidemini.

EX CAPITE DECIMO.

Ouile ouium perißologia

IN ouile ouium.) εἰς τὴν αὐλὴν τῶν προβάτων, id est, In septum, siue stabulum ouium. Alioqui cum ouile non possit esse nisi ouium, superuacaneum erat addere ouium. Cæterum αὐλὴ & aliarum pecudū potest esse. Nam αὐλὴ nonnunquam atrium, nonnunquam mansionem, aliquoties septum significat.

Hoc prouerbium.) παροιμίαν. Prouerbium parabolæ loco uidetur usurpasse, quod pleraq; prouerbia metaphoram habeant admixtam.

Diuersa lectio

Quid loqueretur eis.) Trifariam hic locus habetur apud Græcos, οὐκ ἔγνωσαν ἃ ἐλάλει αὐτοῖς, id est, Non intelligebant quæ loquebatur ipsis. Aut οὐκ ἔγνωσάν τινα, ἢ ἃ ἐλάλει αὐτοῖς, id est, Non sciebant ulla, nisi quæ loquebatur illis. In quibusdam ita scriptum erat, οὐκ ἔγνωσαν τίνα ἦν ἃ ἐλάλει αὐτοῖς, id est. Non cognouerunt quæ essent quæ locutus esset ipsis.

Quotquot uenerunt.) Græci πρὸ ἐμοῦ, id est, ante me, Quod tamen adddítum uideri potest ab exponere uolente locum hunc.

Articuli uis

Ego sum pastor bonus.) ὁ ποιμὴν ὁ καλός. Vtriq; nomini suum addidit articulū, Ego sum pastor ille bonus, siue egregius.

Et non pertinet ad eum de ouibus.) καὶ οὐ μέλει αὐτῷ περὶ τῶν προβάτων, id est, Non curat oues, aut Non est illi cura ouium. Potest enim ad nos pertinere, quod tamen curæ non sit.

Cognoscunt me meæ.) γινώσκομαι ὑπὸ τῶν ἐμῶν, id est, Cognoscor à meis, etiamsi laudo quod fecit interpres.

Oportet me adducere.) ἀγαγεῖν, id est, ducere, quod interpretatur Theophylactus congregare, Nam uterq; grex carebat pastore.

Fiet unum ouile & unus pastor.) Primum perijt nobis uenustas Græcanici schematis quod sitū erat in ποιμνὴ & ποιμὴν, id est, Ouili & pastore, utcunq; reddi poterat, unū ouile, & unus opilio, tametsi Græcis ποιμνὴ magis grex est, q̃ ouile, autore Valla. Et in nonnullis exemplaribus Gręcis non additur coniunctio, &, uerum est, Fiet unū ouile, unus pastor. Quanq̃ & illud, Et unus pastor, uideri potest adiectiuū, cum non attingat Chrysostomus hunc

hunc edisserens locum, ac ne Augustinus quidem, licet hic posterior attingat, sermone de uerbis domini secundum Ioannem 49. & sequenti 50. Etenim cum se designarit unum pastorem, nihil restabat nisi ut fieret unum ouile, Gentibus ac Iudæis in unã religionem conspirantibus. Theophylactus tamen legit ut nos legimus, Vnum ouile & unus pastor, atque etiam interpretatur.

Dissensio iterum facta est.) Et hic χίσμα est.

Facta sunt encænia.) id est, Initialia, ut uerbum uerbo reddam, à καινὸν nouum, ἐγκαινόω, innouo, initio, dedico. Sacer apud Iudæos dies ob memoriam instaurati templi, post diutinam in Perside captiuitatem. Scribendum est autem encænia per æ diphtongũ, quòd κενὸν per epsilon Græcis sonat inane. Quanquam inuitus occupo lectorem, & chartas huiusmodi næniis impleo, tamen haud mihi tempero, quin uel animi causa referam quam bellam huius uocis etymologiam adferat Hugo Carrensis, cuius homo suauis antepenultimã syllabam per e uult scribi encenia, quæ composita sit ab en quod est in, & neos nouum, & ce adiectio est illi intensiua. Nihil mirum est quosdam hæc nescire. Illud mirum, inueniri tam impudentes, qui quod prorsus non intelligunt, non uereantur tanta cum autoritate docere.

Encænia

Taxatus Carrensis

Animam nostram tollis.) Quum Græce sit αἴρεις, miror quur interpres Chrysostomi pro tollis uerterit, perdis, quum hic sonet suspendis. Solus Alcuinus in Catena uidetur priorem sequi sensum, Ait enim, suspensos & incertos dimittendo tolleret, qui uenit, ut animas sal(uaret.

Dic nobis palàm.) παῤῥησίᾳ, id est libere, siue ingenue. Quanquam id non male uertit hoc sanè loco.

Loquor uobis.) εἶπον ὑμῖν, id est, Dixi uobis.

Quia non estis ex ouibus meis.) Hic addunt Græci, quemadmodum dixi uobis, καθὼς εἶπον ὑμῖν, licet refragantibus magno consensu Latinorũ exemplaribus. Apparet adiectũ à studioso quopiam, quod idem dixisset aliquanto superius.

Non peribunt.) καὶ οὐ μὴ ἀπόλωνται, id est, Et non pereant nisi, quod ἀπόλωνται δυνητικῶς positum uidetur, quemadmodum & aliâs uidere est, οὐ μὴ, geminatum subiũctiuo iunctum potentialem modum efficere. Aut futuri temporis addere significationem.

Pater quod dedit mihi.) Secus habent Græca, ὁ πατήρ μου ὃς δέδωκέ μοι μείζων πάντων ἐστίν, id est, Pater qui dedit mihi maior omnibus est, siue maximus omniũ est. Siquidẽ hoc argumento probat neminẽ esse, qui poterit oues rapere de manibus patris, quod potẽtior sit ad seruandũ quam aduersarius ad eripiẽdum. Ita legit Chrysostomus, & huic cõcinens Theophylactus. Quanquam Augustinus diuersam sequit lectionẽ. Et facilis est lapsus in Græcis dictionibus μείζων ac μεῖζον, & ὁ & ὃς. Iuxta lectionẽ Augustini, potest accipi de ecclesia, cuius aduersarii plurimi sunt, sed maior est uirtute pusillus ille grex, nõ ex sese, sed quia pater dedit (filio.

Duplex lectio

Sustulerunt ergo lapides.) Græci addunt πάλιν, id est, Iterum.

Et non potest solui scriptura.) Soluitur quod destruitur, & soluitur quod explicatur. Quanquam obscurior & confusior est aliquanto sermo totus. Proinde dilucidius ita reddi poterat: si illos uocauit deos ad quos sermo dei factus est, & non potest solui scriptura: ut hic sit interrogatio. Deinde subiiciamus. Me quẽ pater sanctificauit & misit in mundum, uos dicitis blasphemare quod dixerim, filius dei sum. Aut hoc modo, Et non potest solui scriptura, subaudi, de eo quem pater sanctificauit & misit in mundum, deinde altero initio sequatur, Vos me dicitis blasphemare, quod dixerim, filius dei sum. Potest et hunc in modum accipi, Nonne scriptum est in lege uestra, ego dixi dii estis, & non potest solui scriptura: ut sit sensus, si hoc scriptum est in lege, & quod scriptum est, uerum sit oportet, &c. In eum certe sensum refert Hilarius in psalmũ 154. Rursus lib. 4. de trin. 7. Cum enim inquit lex huius nominis appellationem sanctis hominibus decerneret, & sermo dei indissolubilis cõfirmaret, hanc impartiri nominis professionem. Item in Psalmo. Sed dominus inquit in Euangeliis nos errore nuncupationis huius liberauit dicens, Ego dixi dii estis, & filii excelsi omnes, Et adiecit, si ergo illos dixit deos ad quos uerba dei facta sunt non, & potest solui scriptura, indissolubilis dei sermo est, homines deos nũcupantis. Sic igit̃ est ordinãdus sermo, Si illos dixit deos, ad quos sermo dei factus est, & quod scriptum est, falsitatis argui non potest, quomodo uos me quẽ pater sanctificauit & misit in mundum, dicitis blasphemare, eo quod dixi me esse filium dei. Quidam codices addunt coniunctionem, &, Et uos dicitis

Ordo perturbatior

Et non potest solui scriptura quomodo intelligendũ

dicitis,ea perturbat sensum,nec est apud Græcos,nec in uetustis Latinorum codicibus.Cyprianus adducens hunc locum libro aduersus Iudæos cap.quinto non addit scriptura.

Querebãt eũ apprehendere.) Et hic addũt πάλιν,id est,Rursum, quod ante tentarint idem.

EX CAPITE VNDECIMO.

T Lazarus à Bethania.) Latinius erat Bethaniensis,etiamsi apud Græcos non additur articulus ὁ ἀπὸ βηθανίας.

Et Marthæ sororis.) αὐτῆς, ut eius ad Mariam referatur, non ad Lazarum. Quanquam & harum frater erat Lazarus. Quidam codices habebant sororum, sed reclamantibus Græcis atque etiam nostris uetustioribus.

Vt glorificetur filius dei per eum.) δι᾽ αὐτῆς, id est,Per eam,ut pertineat ad infirmitatem, non ad Lazarum. Atque ita legitur & in Latinis codicibus emendatioribus, nominatim in exemplari Corsendoncensi & Constantiensi. In codice aureo scriptum erat, filius hominis,pro filius dei,consentiebat Constantiensis.

Duodecim horæ quid Nónne duodecim horæ sunt.) Quanquam hoc extra huius operis institutum esse uideo,tamen quando incidit,libet admonere, mihi hoc loco ueterum interpretationem coactiorem uideri,cum germanus sensus in promptu sit. Augustinus Christum interpretatur diem,duodecim horas Apostolos.Chrysostomus bifariam exponit: Aut nihil esse timendum iis,qui sibi nullius flagitii conscii sunt: aut luce nihil esse timendum, multo magis his qui Christo,qui lux erat mundi adhærebant.Atque in his quidem interpretationibus, ut nihil est absurdum,ita simplicius mihi uidetur, ut accipiamus Christum dixisse, nihil adhuc esse periculi,nondum enim adesse tempus mortis suæ.Quemadmodum Lucæ 13. respondit pharisæis denunciãtibus quod Herodes uellet eum interficere,sanitates perficio hodie & cras,& tertio die consummor.Et passionis tempus,uocat potestatem tenebrarum,& horam impiorum. Dies habet suas horas,nec is nostro arbitrio fit breuior aut longior,& ego tempus habeo præscriptum,quo debeam redimendi orbis negocium peragere.Id Iudæorum malicia non potest anticipari,proinde nihil est, quod mihi timeatis.Porrò suum illud tempus & aliâs diem uocat:Optauit Abraham uidere diem meũ,uidit & gauisus est. Theophylactus ab hac sententia minimum abest,qui diem uocat tempus quod præcessit passionem,noctem tempus quo captus est.Et apud nos dies æquinoctialis duntaxat habet duodecim horas,aliis temporibus uel plures uel pauciores,sed ut ante dixi,puto horas apud Iu-

Hora diei apud Iudæos dæos fuisse inæquales,semper tamen inter exortum et occasum intercessisse duodecim horas, & noctem siue longissimam siue breuissimã totidem horis fuisse distinctam, quum apud nos qui pares habemus horas, aliquando dies non habeat nisi octo horas, aliquando sedecim. Nec in quibuslibet regionibus dies ac noctes eiusdem sunt longitudinis. Porrò qui inæqualibus horis utebantur à meridie,qui status est, sumebant certitudinem, cui respondebat μεσονύκτιον.Inæquales autem horas dico, nõ quod sint inæquales horæ diei nocturnis,sed quod ipsæ sibi sunt inæquales. Velut huius diei horæ cras erunt longiores usque ad solstitium æstiuũ,noctis breuiores.A meridie igitur qui status est, sumitur non initium diei sed dimensio,ut pars antemeridiana diuidatur in sex partes, pomeridiana in totidem. Itidem è medio noctis.

Et moriamur.) Vt moriamur,ἵνα ἀποθάνωμεν,cõsentientibus & antiquis exemplaribus.

Proprietas Græci sermonis *Taxatus Valla* Multi autem ex Iudæis uenerant ad Martham.) τὰς περὶ μάρθαν καὶ μαρίαν. Non agnouit hoc loco Valla formam Græcanici sermonis, quo dicunt illi οἱ ἀμφὶ πλάτωνα, pro Platone ipso,οἱ περὶ τὸν ἐπίκουρον, pro ipso Epicuro. Non enim inuisebãt eas quæ circa illas erant, sed ipsas in luctu cõstitutas,id quod palàm arguunt quæ sequuntur, Vt consolarentur eas de fratre suo. Vsus est simili forma sermonis in Actis Apostolorum Lucas cap.13.

Vtique domine.) ναὶ κύριε, quod aliâs uertit, etiam.

Credidi pro credo Ego credidi quia tu es.) Frequenter admonuimus in huiusmodi uerbis ad affectũ pertinentibus,præteritũ tẽpus usurpari loco præsentis,γέγηθα, gauisus sum,pro gaudeo, δέδοικα, metui pro metuo, ἤλπικα, speraui pro spero.Itaque nõ ueriti sumus pro credidi uertere credo.

Qui in hunc mundum.) Hunc,non additur Græcis,εἰς τὸν κόσμον, id est, In mundum. Nec est Venisti,sed ὁ ἐρχόμενος,id est, Veniens,siue qui uenis,aut, Christus ille qui in mundum uenturus erat.

Silentio

Silentio dicens.) Qui uocare potuit silens? Græce est λάθρα, hoc est, clanculum.

Illa ut audiuit, surrexit.) ἐγείρεται, surgit, atque ita scriptum uidemus in uetustis Latinorum codicibus. Et uenustius est uerbum præsentis temporis. *Surgit*

Et uenit. Item præsentis temporis ἔρχεται. Et castellum hic oppidulum aut uicum significat, ne quis imaginetur palatium, aut arcem tyrannicam.

Iã foetet.) ἤδη ὄζει, id est, Iã olet, quæ uox Græcis anceps est, & uerecũdius est olet, quam foetet. *Institæ*

Ligatus manus & pedes institis. Synecdochen Græce extulit. Et institis, Græcis est κειρίαις, quæ uincula sunt sepulchralia.

Sudario.) Euangelista Græce scribens, Latino usus est uerbo, quod & aliâs facit.

Congregauerunt ergo pontifices & pharisæi consilium. Hoc loco in nonnullis Græcorum codicibus additum uidemus κατὰ τοῦ ἰησοῦ, id est, Aduersus Iesum, sed id suspicor ex alio Euangelista asscriptum.

Cum esset pontifex.) ἀρχιερεὺς, id est, Summus sacerdos. Et rursum, Sed cum esset pontifex, ἀρχιερεὺς ὤν.

Cogitauerunt ut interficerent.) συνεβουλεύσαντο, id est, Consultabant, siue consilium inibant inter se.

Apud Iudæos.) ἐν τοῖς ἰουδαίοις, id est, Inter Iudæos.

Quæ dicitur Effrem.) Græci legunt ἐφραίμ. Atque ita refert Hieronymus in locis Hebraicis. In Chrysostomo uerso, nescio quo casu, pro Ephraim legitur Ephrata, nisi forte eiusdem loci uocabulum uarie pronunciatur. Hieronymus in dictione Ephron, significare uidetur eandẽ esse Ephraim & Ephron. Qu[illegible]phrata est in tribu Iuda, quemadmodum & illa uocabula.

EX CAPITE DVODECIMO.

LIBRAM unguenti, λίτραν. Videri poterat Euangelista Latinam uocem inflexisse in Græcã, nisi λίτρα Iulius Pollux testaretur uocem esse à uetustis scriptoribus Græcis usurpatam, ut probabilius sit Latinos eam uocem à Græcis sumpsisse mutuo, mutata literula.

Nardi pistici.) De hoc dictũ est in Marco. Nam iisdẽ uerbis utitur uterque.

Non quod de egenis pertinebat ad eum.) ὅτι περὶ τῶν πτωχῶν ἔμελεν αὐτῷ, Quod de egenis curaret. Simile illi quod paulo superius indicauimus, Et non pertinet ad eum de ouibus.

Et loculos habens.) τὸ γλωσσόκομον εἶχεν, id est, Marsupium, seu potius scrinium in quo pecuniæ reconduntur. Dictum à lingua, opinor, quod linguæ speciem haberent eiusmodi.

Sinite illam.) ἄφες αὐτὴν, Sine eam, consentientibus & uetustissimis exemplaribus nostris. Ad unum enim Iudam id dictum est, non ad omnes, quod cõsentaneum sit illum prohibiturum fuisse. *Sinite, pro sine*

Vt in diem sepulturæ meæ seruet illud.) Græca dissident, εἰς τὴν ἡμέραν τοῦ ἐνταφιασμοῦ τετήρηκεν αὐτὸ, id est, In diem sepulturæ meæ seruauit illud. Iam enim illa præueniebat sepulturam Christi. Quanquam pro seruauit, Chrysostomus legit fecit, si modo non fallit interpres, nam Græci codicis non erat copia. Alioqui pro τετήρηκεν legisse uidetur πεποίηκεν.

Me autem non semper habebitis.) Vtrunque uerbum est præsentis temporis; Pauperes semper habetis uobiscum, me uero non semper habetis, ἔχετε ἔχετε.

In crastinum.) ἐπαύριον, quod aliquoties uertit altera die. Vertendum erat postridie, siue postero die.

Ramos palmarum.) τὰ βαΐα τῶν φοινίκων. Est autem βαΐον proprie ramus palmæ, inde dictus, quod non facile reuellitur, eo quod hæc arbor natura sursum nitatur aduersus deprimentis manum, παρὰ τὸ βίᾳ τίλλεσθαι. Quidam illiterati palmam eandem putant quæ buxus est, quam & uulgus palmam appellat. *Palma diuersa à buxo*

Inuenit Iesus asellum.) εὑρὼν δὲ ὁ ἰησοῦς ὀνάριον. Verti poterat, Nactus Iesus asellã Etenim Græcis diminutiuum est neutri generis, quod ad utrunque sexum possit accommodari.

Ecce rex tuus. Locus est apud Zachariam cap. nono. Quanquam Euangelista decerpsit è prophetia, quæ ad hanc rem pertinebant. Nam prophetia priore loco refert asinam. Ecce rex tuus ueniet tibi iustus & saluator, ipse pauper, & ascendens super asinã & pullũ

filium asinæ. Matthæus item narrat Christum insedisse asinæ. Ego puto uaticinium non laborasse de sexu, sed tantum uoluisse intelligi Messiæ aduentum fore mansuetum & humilem iuxta mundum. Et fortasse ut nomine liberorum continentur & filiæ, ita nomine pullorum continentur asinæ. Hisce de rebus nōnihil attigimus in Matthæum, de osanna quoque aliâs dictum est.

Totus mūdus pro mundus

Ecce mundus totus abit post eum.) Totus, non additur apud Græcos. Cæterum apud Augustinum additum quidem est, uerum ex ipsius interpretatione conijcere licet illum secus legisse, sic enim scribit Augustinus: Quid autem inuides cæca turba, quia post eum uadit mundus, per quem factus est mundus? Et Chrysostomus, Mundū, inquit, hoc loco turbam appellat. Similia dicit Theophylactus, mundum legens, non totum mundum.

Quidam gentiles.) ἕλληνές, id est, Græci, quod frequenter uertit gentiles, cum gentiles dicantur ἐθνικοί.

Clarifica.) δόξασον, id est, Glorifica. Item in sequentibus, Et glorificaui, & glorificabo, seu potius, Et illustraui, & rursus illustrabo.

Omnia traham ad me

Omnia traham.) πάντας ἑλκύσω, id est, Omnes traham. Ad eum certe modum constanter habent exemplaria Græca: atque in eum sensum interpretatur Chrysostomus, ut de hominibus duntaxat intelligatur, & sensus sit, non modo Iudæos, uerumetiā Græcos ac barbaros esse trahendos. Quāquam diuus Augustinus nominatim etiam admonet, omnia legendū, non omneis, Nam ita differi[illegible] nō aūt dixit omnes, sed omnia. Non enim omnium est fides, Non itaque hoc ad uniue[illegible]num retulit, sed ad creaturę integritatem, id est, spiritum & animā, & corpus, [illegible] quod intelligimus, & illud quod uiuimus, & illud quod uisibiles & cōiectabiles sumus. Ac mox, Aut si omnia ipsi homines intelligēdi sunt, omnia prædestinata ad salutē possumus dicere, ex quibus omnibus ait nihil esse peniturū cum de suis ouibus loqueretur. Aut certe omnia hominū genera, siue in linguis omnibus, siue in ętatibus, siue in gradibus honorum omnibus, siue in artium licitarū & utilium professionibus omnibus, & quicquid aliud dici potest secundum innumerabiles differentias, &c. Theophylactus cōsentit cum Chrysostomo. Verum ut ad id quod agitur recurramus, admodum tenue discrimen est in Græcis uocibus πάντας & πάντα, nec ad sensum magni refert: præsertim cum Christus omnem creaturam uocet omne genus hominū.

Modicum lumen in uobis non recte accipi uulgo

Adhuc modicum lumen.) ἔτι μικρὸν χρόνον τὸ φῶς μεθ' ὑμῶν ἐστι, id est, Adhuc pusillū temporis lumen uobiscum est, siue ad breue tempus. Vt non intelligas pusillum luminis in illis superesse, sed Christum qui lux erat mundi, morte subducturum se breui, & in hunc sensum interpretatur Chrysostomus, & hunc secutus Theophylactus. Diuersam lectionem sequi uidetur Augustinus, interpretans hoc esse modicū lumen, quod sibi conscij intelligerent, quid dixisset Exaltari à terra, cum iam tum in animo haberēt eum tollere in crucem, aut quod intelligerent Christum manere in æternum, Nec est in uobis, sed μεθ' ὑμῶν, id est, Vobiscum, ut intelligerent breui discessurum, Quanquam, ut ingenue dicam, opinor χρόνον, & apud Græcos additum à quopiam, qui uoluerit locum explanatiorem reddere: pręsertim cum idem Ioānes capite proxime consimili modo loquatur, τεκνία ἔτι μικρὸν μεθ' ὑμῶν εἰμι. Atque hinc sanè ansa erroris, quod non addiderit χρόνον. alioqui non fuisset locus lapsui: & tamen ne μικρὸν posset referri ad lumen obstabat articulus ἔτι μικρὸν τὸ φῶς. Si sensisset paululum luminis dixisset μικρὸν φῶς.

Tanta signa.) τοσαῦτα. Sensus esse potest, tot signa, siue tam multa.

Domine quis credidit auditui nostro.) Testimonium extat apud Esaiam cap. liij. sed iuxta septuaginta magis quàm Hebræam ueritatē citat. Addidit enim ex illis domine. quemadmodum Paulus in epistolis hunc eundem adducens locum. Nam Hebræis sic habet interprete Hieronymo: Quis credit auditui nostro, & brachium domini cui reuelatum est? Cæterum testimonium proximum, quod ex eiusdem prophetæ capite sexto retulit, nec ad Hebræa, nec ad æditionem septuaginta satis respondet, sensum modo delibauit Euangelista. Verum de hoc aliâs nonnihil annotauimus.

Euangelista nec cum Hebræo nec cum 70 per omnia consonat

Et indurauit cor eorum.) καὶ πεπώρωκεν αὐτῶν τὴν καρδίαν, id est, Et excæcauit cor eorum. Interpres legisse uidetur ἐσκλήρωκεν.

De synagoga nō eijcerent.) ἀποσυνάγωγοι γένωνται. De quo paulo superius admonuimus,

Et non custodierit.) καὶ μὴ πιστεύσῃ, id est, Et non crediderit. Alij legisse uidentur, καὶ μὴ τηρήσῃ, ad sensum perpusillum refert.

Qui spernit me.) ἀθετῶν, Qui reijcit, ita legit Cyprianus.

EX CAPITE DECIMOTERTIO.

OENA facta.) δείπνου γενομένου. Diuus Augustinus putat hic factam accipi pro cœpta, siue parata, quemadmodum in sacris literis dicitur dies factus, quum exortus est sol, non quum peractus dies. Nam post legitur accubuisse, & buccellam tradidisse Iudæ. Et olim cœnaturi lauabant, nisi forte, quod post actum est, ad secundas mēsas pertinere uidebitur. *Facta pro cœpta*

Omnia dedit ei pater.) Cur non sibi potius, quam ei, &, Dedisset potius, quàm dedit?

Cum accepisset linteum.) καὶ λαβὼν λέντιον, id est, Sumpto linteo. Mirum unde hæc uox Latinorum demigrarit ad Iudæos aut Græcos. Quanquam crebro faciunt Euangelistæ. *Linteum Græce usurpatum*

Et ponit uestimenta sua.) τὰ ἱμάτια. Summas uestes intelligit, ne quis Iesum plane nudum fuisse putet cum lauaret discipulis pedes. Idem uerbum capite decimonono, uertit eodem modo, Portans spineam coronam & purpureum uestimentum, πορφυροῦν ἱμάτιον, cum hic haud dubie pallium regale significet.

Et cœpit lauare.) καὶ ἤρξατο νίπτειν. Quoniam prius dicitur cœpisse, ac mox sequitur, Quū ergo uenisset ad Petrum Chrysostomus suspicatur eum exorsum ab ipso Iuda, quo magis eum hoc honore reuocaret ab instituto [redacted] sentit Augustinus, non ferens ut apostolorum principi [redacted] magis arridet Chrysostomi suspitio. Non enim arbitror Christum hunc [redacted] huiusmodi ceremonijs obseruasse, præsertim quum id temporis hoc ageret, ut omnem affectum ambitionis ex animis suorum reuelleret. Cum Chrysostomo consentit Theophylactus. Origenes qui citatur in Catena putat Christum omnibus lotis tum demum uenisse ad Petrum: Chrysostomus arbitratur Iudæ impudentia factum quod prior sit lotus, post hunc tamen uentum ad Petrum: hoc argumento quod solus Petrus recusauit, recusaturis nimirum & cæteris, nisi Petri castigati exemplum illos terruisset. Verum Origenes hoc feruori Petri tribuit, quod solus horruerit lotionem. *Ordo Apostolorum in lauando*

Non habebis partem.) οὐκ ἔχεις, id est, Non habes, præsentis temporis uerbo.

Magister ac domine.) Hæc apud Euangelistas nominandi casus sunt, ὁ διδάσκαλος καὶ κύριος. Nam & absentem sic appellabant. Vt Ioannes, Dominus est: unde nihil erat incommodi, si uertisset, magistrum ac dominum, & sensus esset plenior.

Alter alterius lauare.) Græce est ἀλλήλων, hoc est, Inuicem, siue Alij aliorū. Quanquam id quidem & apud Laurentium linguæ censorem defendi posset.

Nec apostolus maior est eo qui misit illum.) Non est allusio in uocibus apud Euangelistam, sed in rebus. Apostolus enim dicitur à uerbo ἀποστέλλειν, quod est proprie cum mandatis mittere, πέμπειν, quomodocunque mittere. Poterat ita reddere προσονομασίαν, Non est legatus maior eo qui se legauit.

Leuabit contra me.) Leuauit est & in Græcis, & in uetustissimis nostris exemplaribus ἐπῆρεν, ut sit præteriti temporis uerbum.

Leuabit contra me calcaneum suum.) Desumptum est ex psalmo quadragesimo, nec id ad uerbum curat adducere. Nam Hebręa sic habent interprete Hieronymo: Sed & homo pacificus meus in quo habui fiduciam, qui manducabat panem meum, leuauit contra me plantam. Septuaginta uerterunt ad hunc modum, καὶ γὰρ ὁ ἄνθρωπος τῆς εἰρήνης μου ἐφ᾽ ὃν ἤλπισα, ὁ ἐσθίων ἄρτους μου ἐμεγάλυνεν ἐπ᾽ ἐμὲ πτερνισμόν.

A modo.) ἀπ᾽ ἄρτι, Posthac, seu potius Ex hoc tempore, nisi aduerbium ἀπ᾽ ἄρτι, libeat referre ad uerba sequentia γένηται, & πιστεύσητε.

Protestatus.) ἐμαρτύρησε, id est testatus est.

Innuit ergo huic Simon Petrus.) Græca sic habent, νεύει οὖν τούτῳ σίμων πέτρος, πυθέσθαι τίς ἂν εἴη περὶ οὗ λέγει, id est, Innuit igitur huic Simon Petrus, ut interrogaret quis esset de quo diceret. Innuit autem præsentis temporis est.

Intinctum panem.) ψωμίον, id est, Buccellam siue offulam. *Buccella Offula*

Dedit Iudę.) Dat, δίδωσι, & ἐμβάψας, ut intelligas ipsum Christum intinxisse.

Iudę Simonis Ischariotis.) ἰούδα σίμωνος ἰσκαριώτου, id est, Iudæ Simeonis Iscariotæ, ut Iscariotæ sit dandi casus, & Iudas intelligatur Simonis filius.

Post buccellam.) Quod modo uertit bis Panem, nunc uertit buccellã, ne quis existimet aliquid diuersum esse apud Græcos. Est autem ψωμὸν proprie offula panis intincta iuri.

Deus clarificabit eum in semetipso.) ἐν αὐτῷ. Rectius habebat scriptura, ἐν αὑτῷ, ut referatur ad patrem, quanquam scio discrimen hoc in libris præsertim sacris nõ obseruari perpetuo. Et opinor hic prępositionẽ in, iuxta sermonis Hebraici proprietatem usurpatam uice per.

Filioli.) Nonnulli codices habebant τέκνα, id est, Filij, nonnulli τεκνία diminutiue Filioli, Cyrillus legisse uidetur τεκνία diminutiue.

Modicum subaudi tempus

Ad huc modicum.) ἔτι μικρὸν, adhuc paulisper, de quo supra monui.

In hoc cognoscent omnes quod mei discipuli estis, si dilecti &c.) Mira nota qua sit distinguendus Christianus à cæteris, [redacted]. Hanc igitur notam cum præscripserit ipse Christus uelut unicam ac certam, nonne necesse est fieri, ut nostro uitio nomen Christi male audiat inter ethnicos, qui cum hæc legerint, aut certe audierint, conspiciunt apud Christianos, tot iam seculis principem cum principe, [redacted] cum regno, ciuitatem cum ciuitate iugibus conflictari bellis, ut omittam infa[redacted]ices lites & acres omnium inter se de quamlibet friuola causa digladiati[redacted]

EX CAPITE DECIMOQVARTO.

ET ait discipulis suis.) Hęc in uetustis codicibus non addebantur, ac ne in Gręcis quidem omnibus. Adiecta uidentur ab erudito quopiam ad concinnandam sermonis seriem.

Ex iisdem uerbis quadruplex sensus

Creditis in deum.) Vtrobique anceps est uerbum πιστεύετε, πιστεύετε, an sit Creditis, an credite. Vnde quadrifariam legi potest, Creditis in deum, & in me creditis. Atque ita legisse uidetur ex interpretatione sua Chrysostomus, quasi fides quam habebant in deum, & in dei filium Iesum, illis abunde præsidio esset futura aduersus persecutionũ procellas. Aut sic credite in deum, & in me credite, ut utrunque iubeat fieri, ne turbentur. Ad hunc modũ citat Hilarius libro de trin. nono. Tertio modo sic, Creditis in deũ, & in me credite, ut sit sensus, Creditis in deum, ut Iudæi, credite & in me, ut sitis Christiani. Quarto sic, Credite in deum, & in me creditis: ut sit sensus, Credite in deum, quod si facitis, eadem opera in me quoque creditis. Cyrillus interpretatur utrunque uerbum imperandi modo: hoc tamen loco significantius erat, confidite siue fiduciam habete in me.

Si quo minus.) εἰ δὲ μή, id est, Sin minus, uel alioqui.

Quia uado parare.) Quia ὅτι non est in quibusdam Gręcis codicibus, quanquam superflue additur, nisi sit causalis coniunctio. Ergo hic etiamsi aderat, non erat uertenda, sed tantum, In domo patris mei mansiones multæ sunt, quod si secus esset, dixissem uobis, Vado

Reiecta Vallæ annotatio

parare uobis locum, siue, Quod eo paraturus uobis locum. Cæterum haud assentior hac in parte Laurentio uolenti, Alioqui dixissem uobis, finem esse prioris sententiæ, deinde alteram subijci, Vado parare uobis locum. Nam omnino cohęrent hæc duo, cum hic sensus sit, In domo patris mei iam paratæ sunt multæ mansiones, ut non mihi uni, sed omnibus item meis sit locus, Quod si secus esset, dixissem me iam abire ad parandas eas mansiones: nunc nihil opus, cum paratæ sint, & uos breui sequuturos expectent. Porrò quod abeo, ad breue tempus abfuturus, non ob id abeo ut parem mansiones quæ iam paratæ sunt, sed ut uiam in cœlum mea morte uobis aperiam. Nam ante inuium erat iter. Quod autem dicit, iterum uenio pro ueniam, aut reditus celeritatem indicat, aut certam promissi fidem.

Vis articuli

Ego sum uia ueritas & uita.) Annotandũ singulis horum nominum apponi articulum, ἡ ὁδὸς, ἡ ἀλήθεια, καὶ ἡ ζωή, ut intelligamus non quamlibet uiam, aut ueritatem, aut uitam, sed ueram illam et unicam.

Et patrem meum utique cognouissetis.) ἐγνώκειτε ἄν. Tecte uertit ἄν in utique, quod aliâs uertit in Forsitan, cum hoc sit confirmantis, illud addubitantis.

Et amodo cognoscetis.) γινώσκετε, id est, Cognoscitis, suffragantibus & antiquis exemplaribus, ut sit uerbum indicatiui modi præsentis temporis. Consentiente & interpretatione Cyrilli, & Augustini si quis expendat. Atq; amodo quod Græcis est ἀπ' ἄρτι, iam semel atq; iterum posuit pro nũc. Euidentius itaq; uertisset, & iam nunc cognoscitis eum. Ita Cyrillus.

Et non cognouistis.) ἔγνωκας, id est, Cognouisti me Philippe. Sic enim legit Chrysostomus, ut Philippus sit huius orationis occasio, & huic uni dicat, Non cognouisti me. Neq; secus legit Hilarius libro de trinitate septimo. Nam sequitur, Non credis, Mox subijcitur, non creditis mutato numero. Et diuus Augustinus annotauit hic commutatum esse numerum, quum prius solus Philippus esset obiurgatus. *Non cognouisti*

Qui uidet me.) ὁ ἑωρακὼς ἐμὲ ἑώρακε τὸν πατέρα, id est, Qui uidit me, uidit patrem, nec addit apud Græcos coniunctio, & utrunq; uerbum præteriti temporis est. Astipulantur omnibus Græcorum codicibus quædam uetusta Latinorum exemplaria, ac nominatim omnium uetustissimum ex bibliotheca diui Pauli apud Londinum. *Qui uidit*

Nõ creditis quia ego in patre, & pater in me est.) Ad hũc sanè modũ legit Augustinus. Verum Cyrillus & Chrysostomus, nõ addunt οὐ, quod paulo ante Philippũ obiurgarit per huiusmodi interrogationẽ. Cæterũ omnib. iubet, ut credãt, Credite quod ego in patre &c. *Nõ creditis pro credite*

Alioqui propter opera.) εἰ δὲ μή. Quod modo trãstulit, Si quo minus, hic tolerabiliter uertit Alioqui, hoc est, etiãsi aliâs non creditis, uel ipsis cõmoti factis credite, id quod prope modũ non est credere. Neq; enim proprie credimus quod uidemus, sed experimur potius.

Et maiora horum.) καὶ μείζωνα τούτων, id est, Maiora his. Sed interpres [redacted] reliquit Græcum genitiuum, cum nihil esset opus.

Et quodcunq; petieritis patrem.) Patrẽ non additur nec in Grecis, nec in antiquis exemplaribus, nec apud Augustinum interpretem, qui cum inter disserendum toties repetat eadem uerba nullam patris facit mentionem, nisi occasione illorum uerborum, Vt glorificetur pater in filio. Nec uertẽdum erat Quodcũq;, sed quicquid, ὅτι ἄν, siue ut alij legunt, ὃ ἐάν, Ac mox non est eadem dictio Græca, sed ἐάν τι, id est, Si quid petieritis. In nonnullis etiam uetustis exemplaribus habebatur Quodcũq; petieritis me in nomine meo. Atq; id pronomen additum repperi in ęditione Aldina, cum adornarem tertiam æditionem. Cyrillus ac Theophylactus non addunt, & commodius omittitur. Christus enim ubiq; autoritatem defert patri, ipse tectius indicat diuinam naturam suam, quum pollicetur se præstaturum quicquid à patre peterẽt in nomine filij. Erat enim aduocatus, cui nihil negabat pater. [redacted]

Et alium paraclitum.) Iam illud notius est, q̃ ut sit admonendum, paracletum per e scribendum in penultima, eamq; producendam, cũ Græce sit παράκλητος per ita. At hoc loco commodius erat uertere Consolatorem aut aduocatum, ne quis duos paracletos imaginaretur. Nam quod hactenus loquutus est, cõsolandi gratia locutus est. Ita paracletus erat Christus. Pollicetur autem sese & alterum missurum consolatorem, nempe spiritum ueritatis, Paulus Christum appellat aduocatum nostrum apud deum, & idem de spiritu scribit, quod interpellat pro nobis gemitibus inenarrabilibus. *Paracletus*

Quia non uidit eum.) οὐ θεωρεῖ, id est, Non uidet, præsentis temporis, quemadmodum est in emendatioribus etiam Latinis. Ac mox:

Apud uos manebit.) Manet est, μένει, nisi mutato accentu legimus μενεῖ.

Non relinquam uos orphanos.) Orphanos Græca uox est, sed tamen Latinis usurpata. Etymologiam quam adferunt Greci non libet ascribere, quod mihi uideatur ineptior, Sonat autem orphanus, orbum parentibus, ac destitutum præsidijs amicorum.

Vos aũt uidebitis.) θεωρεῖτε, id est Videtis, consentientibus & antiquis exemplaribus.

Et manifestabo ei meipsum.) ἐμφανίσω, qđ magis significat tacite & clam indicare. Vnde & ἔμφασις dicta, quođ tacitã habeat uim, Idq; magis cõgruit cũ afflatu, quo se deus insinuat in animos suorũ. Domine quid factũ est.) τί γέγονεν, id est, Quid accidit? Sermo prouerbialis est, de re noua subitaq;. Quanq;, Quid factũ est, in eundem sensum dixit Martialis.

Quid factum est rogo, quid repente factum?

Et sermonem quem audistis non est meus.) Non sine causa miratur Valla quid interpreti uenerit in mentem, qui hoc sermonis genus affectarit in oratione soluta, quod uix tole- *Sermonem quem audistis*

ratur apud Poëtas in carmine, præsertim cum Græcis non sit sermonem, sed sermo, ὁ λόγος. Certe diuus Augustinus legit, Sermo quem audistis, non sermonem quem audistis. Vnde planè suspicor hunc locum scriptoris errore fuisse mutatum. Nec est Audistis apud Græcos, sed ἀκούετε, Auditis, licet reclamantibus exemplaribus nostris. Nam ex Chrysostomi interpretatione, quid legerit nõ quibat colligi. Certe Theophylactus legit auditis. Idem legisse Cyrillum indicat quod enarrans ait, Qui enim per me priscis loquutus est, is etiam nunc ad uos hæc per me loquitur. Etiamsi facilis est lapsus in ἀκούετε & ἠκούετε. Proinde super hac re non censeo digladiandum, præsertim cum sensus fermè maneat idem.

Paracletus autem spiritus sanctus.) Duriuscule cohærent duo nomina substantiua, præsertim cum prius sit masculini generis, posterius neutri, ὁ παράκλητος, & τὸ πνεῦμα. Proinde commodius reddidisset ad hunc modum: Cæterum paracletus ille qui est spiritus sanctus, quem spiritum missurus est pater in nomine meo. Adduntur enim Græcis utrobiq; articuli ὁ & τό. Et articulus postpositiuus, quem, Græcis non potest referri, nisi ad spiritum, est enim ὅ non ὅν. Porrò quod accentus huius dictionis paracletus offendit Vallam, potest nonnullum iniĳcere scrupulum quibusdam superstitiosis uerius quàm religiosis, qui cardinem, imò puppim simul ac proram, quod aiunt, Christianæ pietatis in hoc consistere putant, si rite ac legitime persoluerint preces illas quas uocant horarias. Ad quod quidem præstandum cum alia requirũtur innumera, tum illud in primis, ut uerba singula plene & articulate proferantur. At qui, paraclitus penultima correpta sonant, quoties quoties id faciunt, deum, si non una syllaba, certe uno fraudant tempore. Quandoquidem iuxta gramma[illegible]llabæ longæ bina sunt tempora, breui unicum. Neque uero sunt audiendi, qui dicere solent, minuta res est syllabæ tempusculum, cum magis spectandum sit, quem fraudes, quàm quantulo fraudes. Quanquam ut & horum causam nonnihil, quoad licet, adiuuem, uideo ueteres Latinos in usurpandis Græcanicis uocibus, syllabæ quantitatem, iuxta rationem accentus Latini commutasse, id quod in idolo facit Prudentius uir quouis etiam seculo inter doctos numerandus. Cæterũ illud non paulo durius, quod in κύριε ἐλέησον, quæ uerba toties quotidie repetunt, diuinas aures duabus fraudant syllabis, ex domino trisyllabo disyllabum, & ex miserere quadrupede tripedem reddentes. Iam uero cum id flagitĳ singulis diebus fortasse cẽties aliquando committatur, si quis rationem subducat, quadraginta, aut quinquaginta annorum, & in summam redigat, non uideo, satis fore, si quis solidum annum nihil aliud iteret quàm κύριε ἐλέησον, idq; septem distinctis syllabis. Nam par est, opinor, deo restitui, si quid illum fraudauimus. Quandoquidem sexcẽtis legibus cauetur, ut homini reponat homo, si uel numulus subtractus fuerit. Etenim si sacrilegium est, paulum auri tollere de sacro, quanto grauius sacrilegium est, ipsum omnis autorem sacri, re longe sacratissima fraudare? Iam uero non sacrilegum modo, uerumetiam contumeliosum ac blasphemum uidetur, quod assidue ex Christo, Cristum faciunt, nec alio uocabulo regem suum compellant, quàm qua galeæ aut galli Cristas essent compellaturi. An hanc cõtumeliã laturus sit Christus maximus optimus, si tam morosus esset, quàm ipsi sunt in alios superstitiosi, aut tam iniquus erga homines deus, quàm ipsi iniqui sunt homines in hominem? non auderes apud regem homuncionem uerba faciens, pro Ferdinando Perdinandum dicere, neq; pro Philippo Pilippum, & non uereris in arcanis illis sacris, ubi nephas est uel iota deprauare, dicere Cristæ pro Christe. Vt nequid interim cauiller de accentu ab ultima perperam in primam translato syllabam. Cum tantum habeat ea res momẽti, ut subita metamorrphosi ex uia facias canciunculã, si pro οἶμος pronũcies οἰμός, aut ex portu monile, si pro ὅρμος, ὁρμός, aut ex opulenta ciuitate pigrum hominem si pro ἄργος dicas, ἀργός. Neq; uero conuenit eos, hæc ut iocosa ridere, qui aliĳs in rebus his aliquanto leuioribus tam Iudaice sunt anxĳ. Verum ego quidẽ istos, ne cui uidear durior, lubens excusarim à culpa duntaxat capitali, quandiu per imprudentiã errarunt. Cæterum posteaquam moniti sunt amanter ab ĳs, qui hisce in rebus sapiunt, cum eadem opera possint recte pronunciare qua perperam pronunciarũt, si postea perstiterint in male solitis, & reiecta spretaq; doctiorum admonitione, scientes iam errare pergant, non uideo sanè quo pacto queant à graui crimine excusari. Neque enim istis suffragabitur similiter errantium turba, Siquidem deus iudex, ut non corrumpitur, ita nec opprimitur. Iam uero quid dicendum

Verba sacra cõuenit etiam emendate pronunciare

Kyrie eleeson

Cristæ, pro Christe

Quantum ualeat accentus

dum arbitramur de ijs, qui quum plus quinquaginta annis tam periculose errarint, & errarint non in his solum, admoniti non solū non resipiscunt, ac monitori gratias agūt, uerumetiam Sardonio quodam risu exibilant atq; explodunt, pro hoste ducunt bene merentem, conuitijs insectantur, hæreticū clamitant. Et tamen dictu mirum, qui hic tam fortes sunt, q̄ sint infirmi, aut certe uideri uelint, in ijs quæ ipsi sibi persuaserunt. Nos superbos uocant, si quid tale uel amice per occasionē admoneamus: ipsi sancti ac modesti sibi uidentur, qui malunt in confesso errore persistere, ne quid ignorasse uideantur, ac prius habent fratrem bene merentem uel hæreseos labe aspergere, quàm suum agnoscere lapsum. Atqui ab istis libenter exegerim, si quoties inciderit in canone missæ, pro pater pronunciaret aliquis phater, pro filium pilium, num laturi sint? Non opinor. Imò uerberibus citius exigerēt patrem & filium. Atqui, tolle assuetudinem, per se grauius etiam est ex Christo cristam facere, ex kyrie eleeson, kyrghelayson, & in tam paucis dictionibus, tot modis peccare, ut plura sint errata, quàm syllabę. Quoniam autem ludus literarius semper ad ecclesię curam pertinuit, prouidendum erat & illud, ut pueri germanā ac ueram Latini sermonis pronunciationem imbiberent, quandoquidem ita uisum est patribus ut in templis non nisi Latine peragantur sacra. Nunc huius rei tanta est negligentia, ut Italus Germanum Latine pronunciantem non intelligat, nec Germanus Gallum, imò nec inferioris Germaniæ qui sit intelligat superioris Germaniæ sermonem. Adeo tota pronunciatio petitur non ex grammaticæ regulis, sed ex uulgi consuetudine. Quod idem accidit apud Græcos, apud quos idem sonant, iota, η, υ, οι, ει, ῃ. Nec discrimen est inter ο, & ω. Et post accentum acutum sæpe breuis uidetur quæ longa est, ut ταπείνωσις. Rursus idem accentus sæpe facit uideri longam quæ breuis est, ut θεολόγος. Atqui olim etiam populus exibilabat histrionem, si syllabam lōgam saltasset breuem. Hæc omnia restituere difficillimum fuerit, quædam tamen ex uulgata pronunciatione restitui possunt. Apud Gallos adhuc audias diphthongum οι & αι, ου, & ευ in fide, facto, fulgure seu puluere & duo. Itidem in lingua nostra, hollandicam dico, in fœno, tenaci, sene, mendacio. Quin & quantitatis manifestum habent discrimen, quoties uocalem sequitur consonans. Eam quum uolunt significare longam, nec accentus id potest indicare, aut duplicem scribunt uocalem, ant addita uocali scribunt diphthongum. Græci μῦς sonant acutam & breuem, at Hollandi pronunciant longam & circunflexam, quemadmodum arbitror ueteres pronunciasse, quasi diphthongo dicant μῦς. Item quum album dicunt sonant i breue, quum latum, i longum, quum solutum dicunt sonant o breue & acutum, quum callidum, sonant o longum & circunflexum. Id imitari facillimum esset in dictionibus quæ desinunt in consantem: ut in καλὸς & καλῶς, ut ω sonetur quasi geminum οο. Hoc discrimen obscurius fiet in medijs syllabis, & tamen hic quoque seruari poterit, ut malum pro improbo, primam habeat acutam & breuem, malum pro pomi genere, eandem habeat longam & circunflexam, quasi dicas máālum. Et quemadmodum nos distinguimus accentu & productione syllabæ, certum à sapiente, ita distingui potest latine, uis & lis, à bis. Similiter fex & lex, à nex. Galli quemadmodum acuunt omnes ultimas, ita & producunt. Iesus bene sonant, sed animus aut Christus non bene. Verum in his labentibus publica omnium consuetudo utcunq; patrocinatur. In hoc tamen admonui, ut literatores paulatim emendent quod deprauauit usus. In paracletis, idolis, & similibus inique sibi ignoscunt, qui tam morosi sunt in alios, si quid forte secus pronunciarint quàm ipsi, etiam si id rectius fuerit. Atq; hæc obiter admonui non meo stomacho consulens, qui ne tantulum quidem alienis erroribus soleam commoueri, sed ipsorum consulens saluti. Etenim si superbum est, non ferre male errantem in rebus diuinis, multo superbissimum est, in ijsdem non ferre bene monentem. Nunc ad id quod instituimus sese referat animus, sed si prius unum illud admonuerimus, in uocibus Græcis à nobis receptis, ut simplicius ac facilius est, ita rectius quoq; esse, si latinum sequamur accentum, propterea quod Græcus accentus pro eius linguæ legibus subinde migret aliò, uelut ἰάκωβος ἰακώβου. Latinus non item. Itaq; qui nominandi casu sonet paracletus secunda acuta, recte quidem pronunciet iuxta Græcos, uerum si idem faciat in paterno dandiq; casu, iam neq; Græce pronunciabit, neq; Latine.

Superba inscitia

Pronunciatio uitiata uulgo

Gallorum pronūtiatio

Et suggeret uobis.) ὑπομνήσει, id est, Commonefaciet, siue submonebit, ut magis ad

uerbum exprimam. Duo posuit, διδάξει Docebit & cõmonefaciet, Docemur quæ nesciebamus, commonemur eorum quæ iam exciderant. Et mox,

Omnia quæcunque dixero uobis.) Græcis est εἶπον, dixi, aut certe dixerim. Nam dixero futuri temporis est.

Pacem relinquo.) Annotauit hoc Augustinus quod in priore particula non additur meam, in secunda additur. Id quoniam ad lectionis integritatem attinet uisum est admonere, ne quis scriba deprauet.

Neq; formidet.) δειλιάτω. Quod proprie est ob ignauiam refugere, & detractare periculum, animoq; pauido esse.

Abeo, & uenio

Vado & uenio ad uos.) ὑπάγω καὶ ἔρχομαι, id est, Abeo & uenturus sum ad uos, hoc est, Discedo mox rediturus, etiamsi posterius uerbum ambiguum est.

Quia pater maior me est.) Secundum Hilarium pater maior est filio autoritate, hoc est, ratione principij, quia à patre filius, non contrà, quam interpretationem probat et Cyrillus in Thesauro libro 2. Quod autem Hilarius dicit, Patrem esse maiorem filio, filium tamen non esse minorem, intelligendum est patrem esse principiũ filij, qui natura tamen sit æqualis patri, eò quod eadem sit natura patris & filij. In diuinis personis ordo quidẽ est, inæqualitas non est: quemadmodum distinctio est, diuersitas nulla est.

Gauderetis utiq;.) Offenditur Laurentius, quod ἂν uerterit Vtiq;, quod ea coniunctio sit expletiua, quanquam ne hæc quidem omnino nullum habent usum.

Venit enim princeps.) ὁ τȣ̃ κόσμου τούτȣ ἄρχων, id est, Venit enim ille huius mundi princeps, ob articulũ appositũ, ut diabolum intelligamus. Additũ est etiam pronomen τούτȣ, ne mundũ uniuersum intelligamus. Quanq; Cyrillus enarrãs nõ addit huius. Deinde ἔρχεται potest esse ueniet futuri temporis, propter instantem passionem & accusationem. Hieronymus in commentarijs Oseę citat Veniet. Certe præteriti temporis esse non potest.

EX CAPITE DECIMOQVINTO.

Tempus præsens aliquoties actionem significat sine tempore

OMNEM palmitem in me non ferentem fructũ tollet.) Græce est αἴρει, id est, Tollit, præsentis temporis: in exemplari Constantiensi, quidam ex i, fecerat e, inflexo fastigio: & eum, additum est, iuxta proprietatem sermonis Hebraici. Ac mox:

Purgabit eum.) καθαίρει, Purgat ut actionem & functionem patris declaret absq; ratione temporis.

Fructum plus

Fructum plus.) ἵνα πλείονα καρπὸν, id est, Vt plus fructus, aut copiosiorem fructum. id quod uideri potest deprauatum à librario, nisi altum dormiuit interpres.

Vos palmites.) κλήματα. Augustinus libro aduersus literas Petiliani primo capite quinto, legit Sarmenta, pro palmitibus.

Missus est

Mittetur foras.) ἐβλήθη ἔξω, id est, Missus est foras, uel potius Eiectus est foras. Cum hoc congruit quod sequitur & arescit. Item,

Mittitur, & ardet

Et arescit.) ἐξηράνθη, id est, Exaruit. In hoc certe suffragantibus antiquis codicibus, quanquam in Constantiensi uigilauerat rasor ille. Vnde probabile est, & mittetur, pro mittitur, quoniam id erat in procliui à librarijs deprauatum, maxime cum sequatur Et ardet. Ostendit enim per similitudinẽ quid fieri soleat, ut per eam intelligamus quid in nobis futurum sit, ni manserimus in uite.

Solœcismus manifestus

Et colligent ea.) καὶ συνάγουσιν αὐτὰ, id est, Colligunt eos, ut subaudias palmites. Vetustissimus codex Latinus habet Colligent eos, nẽpe ut palmites, qui Gręcis sunt neutri generis. & ardent non ardet. Duplex fuit hic erroris occasio: altera quod subito mutat̃ numerus in palmes, & palmites: altera quod etiã apud Græcos est uerbũ singularis numeri καίεται. Verũ in priore meminisse debebat, quod in his quæ genus rei significant subinde mutatur numerus. Etenim nihil refert, utrum dicas Elephantus post decem annos parit, an elephanti pariunt. Hic speciẽ palmitis distinxit à stirpe. In altero nõ animaduertit, nominibus neutri generis numeri pluralis addi uerbum singularis numeri. Et ne soli Græci sic uideantur legere, in codice Constantiensi in ea, & in ardet erat rasura, ut agnoscas fuisse scriptum, eos, & ardent. Ex Chrysostomo non liquet quid legerit, Theophylactus nobiscum facit, Nec ẽ Cyrillo, nisi quod exempli meminit, ex quo subindicat hæc de uite & palmitibus dici.

Numerus pro numero in collectiuis aut speciem significantibus

Mittent

Mittent,) βάλλουσι, id est, Mittunt, & in hoc suffragantibus antiquissimis exemplaribus. quanquam aptius erat, Conijciunt.

Fructum plurimũ.) καρπὸν πολὺν, id est, Fructum multũ, siue ut alibi uertit, Copiosum.

Quàm ut animam.) ἵνα τὶς τὴν ψυχὴν, id est, Vt quis animam. Quàm nec additur, [redacted] Certe codex aureus non addit, nec Constantiensis.

Iam non dicam.) οὐκ ἔτι λέγω, id est, Iam non dico, siue, posthac nõ dico. Suffragatur Grecæ lectioni codex aureus.

Scitote quia me.) γινώσκετε. Græca uox anceps est ad Scitote & scitis.

Me priorem uobis.) ἐμὲ πρῶτον ὑμῶν, id est, Me qui sum primus uestrum, siue me prius quàm uos. Nam sermo Græcus anceps est ad utrunq; sensum, quãquam posterior magis probatur, ut πρῶτον aduerbium sit, & superlatiuum usurpatum uice comparatiui.

Mementote sermonis mei.) Mei non est in Græcis codicibus, sed interpres expressit emphasim articuli Græci τοῦ λόγου.

Nunc autem excusationem non habent.) πρόφασιν, Prætextum. Plus enim quiddam dixit, quàm si dixisset Excusationem. Nam & qui iustam excusationem non habent, tamen prætexunt aliquid. Istis erat adempta omnis tergiuersatio. *Excusatio πρόφασις*

Odio habuerunt me gratis.) Vaticinium est psalmo sexagesimooctauo, iuxta nostram supputationem.

Cum autem uenerit paracletus, quem ego mittã uobis à patre spiritũ ueritatis.) τὸ πνεῦμα, Quoniam neutri generis est, incertũ est utrius sit casus, nominandi, an accusandi. Cæterum magis conueniebat spiritus. Interpretatur enim quis sit ille consolator, nempe spiritus ueritatis. Non enim mittendo fit spiritus, sed qui spiritus est mittitur.

Quia à patre procedit.) ἐκπορεύεται. Quod elegãter uerti poterat, & proficiscitur, nisi processionis uocabulum aures iam omnium occupasset. Atqui proprie procedit, qui pompa quadam prodit in publicum, uelut sponsus procedit, aut sponsa. Quod Vergilius dixit: *Spiritus à patre prodiens*

Tandem progreditur.

Et uos testimoniũ perhibebitis.) Græce est μαρτυρεῖτε, id est, Testimonium perhibete, ut sit imperandi modus, aut testimoniũ perhibetis. Atq; ita scriptum fuisse suspicor ab interprete. Sane Cyrilli interpres uertit perhibete, nimirũ suum sequutus exemplar nõ nostram æditionem. Quanq̃ mihi uidetur accõmodatius Perhibetis μαρτυρεῖτε, hoc est, ipsi estis testes, & mox adijcit causam, Quia ab initio mecũ estis. In Cõstantiensi erat perhibetis.

EX CAPITE DECIMOSEXTO.

ABSQVE synagogis.) Græcis composita dictio est ἀποσυνάγωγος, quasi dicas Alienus à synagoga, & interdicent uobis synagogam.

Sed uenit hora.) ἔρχεται, Venit, aut præsentis est temporis, aut futuri. Hic magis uertendum erat, Veniet, siue instat. Et tempus potius q̃ hora. *Hora pro tempore*

Arbitretur obsequium se præstare.) δόξῃ λατρείαν προσφέρειν τῷ θεῷ, id est, Videatur cultum exhibere deo & sacrificium offerre. Obsequium apud Latinos longe aliud sonat.

Reminiscamini.) μνημονεύετε, id est, Memores sitis, siue Memineritis. Reminiscimur enim proprie quæ nobis exciderant.

Et iam non uidebitis.) καὶ οὐκ ἔτι θεωρεῖτε, id est, Non amplius uidetis. Quanquã apparet eum abusum tempore. Item est οὐκ ἔτι, id est, Postea, siue deinde.

Ille spiritus.) Ille non refertur ad spiritum quantum ad uocem, sed ad paracletum, id est, consolatorem, ἐκεῖνος τὸ πνεῦμα, id est, Ille qui est spiritus. Nam spiritus, ut diximus, apud Græcos neutri generis est.

Docebit uos omnem.) Græce nõ est docebit, sed ducet, ὁδηγήσει, & in omnẽ ueritatem.

Modicum & nõ uidebitis.) θεωρεῖτε, id est, Videtis suffragantibus & uetustis Latinorum exemplaribus. Quanquam ut dixi, uidetur abuti tempore, cum sequatur mutato uerbo ὄψεσθε, Videbitis. Cæterum quod modicum pro pusillo posuit, suo more facit, cum Latinis modicum dicatur moderatum, à modo. Hic ad tempus refertur μικρόν. *Modicũ pro pusillum*

Plorabitis

Plorabitis & flebitis.) κλαύσετε καὶ θρηνήσετε, id est, Plorabitis & lamentabimini, siue lugebitis. Nemo tollet à uobis.) οὐδεὶς αἴρει, id est, Nemo tollit, uerbo præsentis temporis. Hoc est nemo potest tollere.

[redacted] mine meo.) Hebræis in nomine alicuius fieri dicitur, quod autoritate ac uirtute cu- [redacted] est elegantiæ Romanę. Sub nom [redacted] ambiguum est. Proinde fortassis præstiterit hunc sermone inter eos numerare, quos oporteat peculiari sacrarum scripturarũ linguæ condonare.

Ipse pro ultro

Ipse enim pater.) αὐτὸς, apud Græcos quiddam habet, quod haud scio, an sit apud Latinos, ut ultroneum significet. sensus enim est, Non dico me rogaturum pro uobis, ut uobis faueat, iam enim ultro uos diligit, etiam nemine rogante. Vnde & αὐτόματα uocant illi.

Ecce uenit hora & iam uenit.) Prius Venit, præsentis est temporis, ἔρχεται quo tamen Græci aliquoties in significationem futuri utũtur. Græcis diuersa sunt uerba, Venit & uenit: cum posterius sit ἐλήλυθεν, Vnde rectius erat, Instat hora & iam adest.

In mundo pressuram habebitis.) ἔχετε, præsentis temporis, Habetis.

EX CAPITE DECIMOSEPTIMO.

POTESTATEM omnis carnis.) Carnem, hominem uocat.

Et omne quod dedisti ei, det eis uitam æternam.) Suspicor hanc loquendi formam ab Hebræis sumptã, quare sensus erat reddendus potius quã uerba.

Te solum uerum deum.) σὲ τὸν μόνον ἀληθινὸν θεὸν, id est, Te qui solus uerus es deus. Hic locus præter cæteros Arianis præbuit occasionem erroris, ut dicerent solum patrem esse uere ac proprie deum: quum quod solum dixit, non excludat filium, sed separet uerum deum à dijs gentium. Cyprianus libro aduersus Iudæos secundo capite primo, pro Deum legit dominum, nisi malumus hoc librarijs imputare. Diuus Augustinus locis aliquot distinctione propellit Arianos, sic ordinans: ut cognoscant te, et quẽ misisti Iesum Christum solum uerum deum, quæ distinctio quum dura sit apud latinos, apud Græcos durior est, ob articulum additum τὸν, etiamsi sententia quam adfert Augustinus uerissima est. ...

... prodidit ut non n ...

Clarifica me.) Verbum clarificandi toties hic repetitum Græce est Glorificare, δόξασον. Et claritate δόξῃ, id est, Gloria.

Priusquam mundus fieret.) Græce est, πρὸ τοῦ τὸν κόσμον εἶναι παρὰ σοί, id est, Priusquam mũdus esset. Interpres legisse uidetur γίνεσθαι, pro εἶναι. Hieronymus hunc citans locum ad Fretelam, legit esset, & Græce legit εἶναι.

Filius perditionis & similia

Nisi filius perditionis.) Et hic color sermonis peculiaris est Hebræorum, qui pro epitheto addunt genitiuũ substantiuũ, deus pacis, deus pacificus, lex mortis, lex mortifera, filij inobedientiæ, filij inobedientes. Alioqui quid est filius perditionis, nisi quẽ peperit perditio?

Sicut tu me misisti in mundum, ita & ego misi eos in mundum.) Potest & hic esse sensus si legamus coniunctim, Sicut tu me misisti in mundum, & sicut ego eos misi in mundum, ita pro eis quoq; sanctifico meipsum, ut quemadmodum ego sancte prædico ueritatem tuam, ita prædicent & illi quod à me didicerunt. Si placet hæc lectio, omittendum est aduerbium ita. In aureo codice non additur ita.

EX CAPITE DECIMOOCTAVO.

Torrens cedron

TRANS torrentem Cedron.) τῶν κέδρων. Articulus additus indicat Cedron non esse nomen Hebraicum, Sed Cedrorum. Opinor torrentem ita dictum quod hinc & hinc cedros haberet, quemadmodũ dictus est mons oliuarum. Diuus Hieronymus meminit huius nominis in locis Hebraicis, indicans torrentem

rentem ac uallem esse eius nominis ad orientalem plagam urbis Hierosolymitanæ. Atque haud scio, an à situ loci uocabulum loco sit inditũ, quum idem inibi testetur Cedem quod est apud Ezechielem, ab Aquila & Symmacho uersum fuisse orientem. Etiamsi Capnion noster putat ab obscuritate dictum Hebræis, & uocem Cedron Hebraicam esse, non Græcam, cum Hebræi Cedros arazim appellent. Fit autem huius torrentis mentio, libro Regum secundò capite decimòquinto, quẽ transisse legitur Dauid, fugiens Absolonem. Rursum libro Regum tertio, capite decimoquinto, Asa simulacrum Priapi exussit in torrente Cedron. Item libro Regum quarto, capite uigesimotertio Iosias rex prophanũ lucum qui erat in domo domini, exussit in conualle Cedron. Atq; ex primo loco non satis liquet quid senserint interpretes de Cedron. Sic enim legimus, καὶ ὁ βασιλεὺς διέβη τὸν χειμάῤῥουν κέδρων. In secundo loco uidemus additum articulum, καὶ ἐνέπρησε πανεὶ ἐν τῷ χειμάῤῥῳ τῷ κέδρων. Rursus tertio loco bis ponitur κέδρων absq; articulo, εἰς τὸν χειμάῤῥουν κέδρων, καὶ κατέκαυσεν αὐτὸν ἐν τῷ χειμάῤῥῳ κέδρων. Nec secus legitur libri Regum tertij capite secundo, quanquam ordo narrationis hic in Græcis codicibus dissidet à nostris exemplaribus Latinis, καὶ διαβήσῃ χειμάῤῥουν κέδρων. Neq; tamen negarim hęc omnia committi potuisse culpa librariorum Græce scientium, Hebraicæ nescientium. Proinde non inuitus subscribo sententiæ Capnionis. Tradit enim se dominus potestati tenebrarum.

Sinite hos abire.) Fateor alienius esse ab instituto meo, tamen quoniam incidit cõmode libet admonere. Noui quendam magni nominis Theologum, qui hæc uerba Christi torsit ad defendendam clericorum immunitatem, quasi Christus præceperit principibus, ne sacerdotes grauarent exactionibus, ac tyrannide. Sententiam uehementer probo. Melius enim cum principibus ageretur, si suis stipendijs essent contenti. Verum id ex hoc loco ridicule colligitur mea quidem sententia, quum Christus hic agat personam ueri pastoris, discipuli populum repræsentent Christianum. Docet igitur ut quoties ingruit procella persecutionis, episcopus pro suorum incolumitate, suum caput periculis obijciat, & illis quoad possit, consulat, secus q̃ aliquãdo facit principum ac pontificũ uulgus, par existimantium, ut unius capitis tuendi gratia, totus populus, imò tot populi, se, suos, ac sua perdant. *Sinite illos abire*

Cohors autem & tribunus.) Cohors Græce est, σπεῖρα, id est, Funis, siue caterua, & tribunus est χιλίαρχος, id est, Præfectus mille uiris. Diuus Augustinus cumq; hoc alij complures in hoc laborant, ut de negatione Petri narrationem Euangelicam redigãt in concordiam. Propterea quod Ioannes cap 18. uideat à cæteris omnibus dissentire, nec ea dissonantia tantum obstrepit in libris Latinis, uerumetiam in Græcis. Quo magis admirandum est nec Chrysostomum hac discrepantia fuisse offensum. Sic enim refert Ioannes: Iesum fuisse comprehensum, & ligatum primum ad Annam abductum: eò secutũ Petrum, atq; ibi primum negasse Iesum. deinde post multa subiungit Iesum ab Anna ad Caipham missum, ubi eum bis negauit Petrus: ex qua narratione declaratur primam negationem apud Annam esse factam, reliquas duas apud Caipham, cæteris Euangelistis magno consensu narrantibus, omnes Petri negationes in ædibus Caiaphę factas esse. Sensit hic nonnihil scrupuli & Ioannes Gerson, qui testatus uarios uarie hac de re sensisse, addit sibi uideri Augustinum in hac fuisse sentẽtia ut omnes negationes crederet esse factas in domo Annæ. Verum ex Cyrilli cõmentarijs uidetur hæc tota quæstionis difficultas explicari, qui & legens & interpretans satis declarat, & in Græcis & in nostris codicibus quædam uerba fortassis scribarum incuria prætermissa. Nam Græca sic habent, ἡ οὖν σπεῖρα, καὶ ὁ χιλίαρχος, καὶ οἱ ὑπηρέται τῶν ἰουδαίων συνέλαβον τὸν ἰησοῦν, καὶ ἔδησαν αὐτὸν, καὶ ἀπήγαγον αὐτὸν, πρὸς ἄνναν πρῶτον, ἦν γὰρ πενθερὸς τοῦ καϊάφα ὃς ἦν ἀρχιερεὺς τοῦ ἐν αὐτοῦ ἐκείνου, ἦν δὲ καϊάφας ὁ συμβουλεύσας τοῖς ἰουδαίοις, καὶ τὰ λοιπά: quæ nostra translatio consentiens habet hunc in modum. Cohors autem & tribunus & ministri Iudæorum comprehenderunt Iesum, ligauerunt eum & adduxerunt eum ad Annam primum. Erat autem socer Caiaphæ qui erat pontifex anni illius: Erat autem Caiaphas qui consilium dederat Iudæis &c. Cyrillus autem ut habetur latinus legit hunc in modum. Cohors ergo & tribunus & ministri Iudæorum comprehenderunt Iesum, & ligauerunt eum & adduxerunt eum ad Annam primũ, Erat enim socer Caiaphæ, qui erat pontifex anni illius. Et interiecto commentario subijcit, miserunt autem eum ad Caiapham pontificem, erat autem Caiaphas qui consiliũ dedit Iudęis, quia expedit unum

hominem

hominem mori pro populo. Sequebatur autē Iesum Petrus. Vnde liquet inter hęc uerba, qui erat pontifex anni illius, & inter hæc, Erat autem Caiaphas, qui consilium dederat, prætermissa fuisse hæc, & miserūt eum ligatum ad Caiapham pontificem, ut deinde sequatur, Erat autem Caiaphas qui cōsilium dederat Iudæis: & hoc ordine lectionis omnes negationes intelligentur esse factæ in domo Caiaphæ, nulla Annæ. Quid aūt senserit Gerson non satis intelligo, quum ex Augustini uerbis tale nihil possit collig', nec in alijs Euāgelistis ullus est scrupulus, nisi quod omnes pretermittūt historiæ partem de Iesu ducto ad Annā. Siquidem Matthæus refert eum simul ut captus est fuisse ductum ad ædes Caiaphæ: idem narrant Marcus & Lucas, nisi quod nomen tacent, tantum uocant principem sacerdotum, cætera conueniunt: solus igitur scrupulus remanet in Ioanne, qui solus narrat eum primum ductum ad Annam, quod is, ut interpretatur Cyrillus, cum Iuda pactus fuerat: huic ubi satis factum est, sine mora ductus est uinctus ad Caiapham, uelut autoritate præminentem. Quid sit apud Annam actum non legitur, quicquid autē actum narratur, actum est in ædibus Caiaphæ. Restat adhuc unus scrupulus, qui cōueniat ut aliquanto post Ioannes prosequens historiæ narrationem, scribat, & misit eum Annas ligatum ad Caiapham pontificem. Non enim prosequitur ordinem rerum gestarum, sed ad gradum reuocat narrationē, ut id quod cœperat de negatione Petri perficiat. id quod & Cyrillus subindicat his uerbis: quasi currentem equum, narrandi progressum Euangelista utiliter reuocat, & ad priora rursum orationem reducit. Quare sic? Quia negationem Petri tertio factam exponere uoluit, repetit ergo breuiter, & missum ab Anna Iesum ad Caipham iterum dicit, Petrum interrogatum exponit: Hactenus Cyrillus. Astipulatur huic sententię & Cyrilli lectio. Nō enim legit, Et misit eum Annas, sed misit igitur eum Annas. Solet autem hæc dictio esse reuocantis orationem à digressione. Hoc quicquid est, uolui communicatum esse studiosis, citra cuiusquam præiudicium.

Ad prunas.) ἀνθρακιὰν πεποιηκότες, id est, Congestis prunis, ita ut fit in atrijs magnatum, quod fumi minus habeant.

Ad Caipham pro à Caipha Adducunt ergo Iesum ad Caiapham in prætorium.) ἀπὸ τοῦ καϊάφα, id est, A Caiapha, nimirum à domo Caiaphæ. Atq; ita legitur & in nostris exemplaribus, uel mediocriter emendatis. Ad eundem modum legit Chrysostomus & Cyrillus, ut ne memorem de Theophylacto. Nec est Græcis, Adducunt, sed ducunt, ἄγουσι. Diuus Augustinus deceptus exemplari deprauato uehementer laborat hoc loco, conans expedire, qui conueniat in prætorium fuisse ductum Iesum, quum legatur adductus ad Caipham. Quandoquidem prætorium nihil aliud erat, q̃ domus præsidis. Aut igitur, inquit, aliqua urgente causa de domo Annæ, quò ad audiendum Iesum ambo conuenerant, Caiphas perrexit ad prætorium præsidis, & socero suo Iesum reliquerat audiendum: aut in domo Caiphæ Pilatus prætorium acceperat, & tanta domus erat, ut seorsum habitantem dominum suum, seorsum iudicem ferret. Ac mox, Non introierunt, inquit, in prætorium, hoc est, in eam partem domus quam Pilatus tenebat, si ipsa erat domus Caiphæ. Porrò quum in uulgatis typographorum exemplaribus habeatur, à Caipha, non ad Caipham, tamen Augustinum ita legisse ex ipsa liquet interpretatione, quum quærit, sed si ad Caipham, cur in prætorium? Cæterum nihil erat causæ, cur in has angustias conijceret Augustinus, tum se, tum pontificem ac præsidem, ut duo summo magistratu præditi, duo diuersissimæ religionis ac gentis, sub ijsdem tectis habitare cogerentur. Res ipsa in expedito est, totus error è menda scriptoris ortus, torsit Augustinum. Atqui cum tantopere hæreret, ut nec sibi satisfaceret, mirum est, non consuluisse Græcos codices, aut certe Latinos emendatiores. Primum Iesus adductus est ad Annam, is uinctum misit ad Caiapham generum, illinc cum tota nocte nihil responderet, mane deductus est ad ædes præsidis. Deprauandi occasio hinc nata est, quod lector non agnouit tropum sermonis, quo dicimus, ad nos, pro eo quod est ad ædes nostras, & à uobis est, id est, ab ædibus uestris. Similem errorem indicauimus Marci quinto, Ab archisynagogo. Est autem hic tropus synecdoches species, qua possessorē indicamus nomine rei possessæ. Quale est Vergilianum illud, Iam proximus ardet Vcalegon. Item illud ex Eunucho, Eamus ad me, id est ad ædes meas.

Pensitata Augustini sententia

Tropus ignotus

Ministri mei utiq; decertarent.) Cum Græcis constanter sit ἠγωνίζοντο, mirum, quid sequutus

sequutus Cyprianus libro aduersus Iudæos secundo, capite uigesimooctauo, legerit, Mini stri mei turbarentur.

EX CAPITE DECIMONONO.

T dicebãt, aue.) In Latinis codicibus adduntur hæc: Et ueniebant ad eum, & dicebant aue. Id in Græcis non est, nec uideo qui congruat, ni forte alij percu tiebant, alij salutabant.

Et exinde.) ἐκ τούτου, id est, Ex eo, ut subaudias tempore.

Lithostratus.) λιθόστρωτος. Græce sonat, quasi dicas lapide stratus. Atque ita *Lithostrotus*
legitur in uetustis exemplaribus Latinis lithostrotos. Quanquam admodum inuitus in hu iuscemodi nugis facio iacturam temporis, tamen operæpretium est audire, quàm belle Græ- *Ridicula interpretatio duorum*
cam uocem λιθόστρωτος interpretentur duo magni nominis scriptores, Nicolaus Lyranus, & Hugo Carrensis. Nam prior ille lichostratus, inquit, Græcum est uerbum, & dicitur à li- chos lapis, & stratus quod est pauimentum, siue stratura. Posterior autem, lichostratus, in- quit, Græce est iudiciũ, siue iudiciale. Obsecro te candide lector, quid efficiant ij, qui quic quid habent eruditionis ex huiusmodi scriptoribus hauriunt, ex dictionarijs, ex summulis, undecunque iam plus decies congestis ac refusis, idque ab ijs, qui si quid forte nacti fuerint eru ditum in bonis autoribus, aut prætermittunt quia nõ intelligunt, aut si attigerint, contrecta tione conspurcant & contaminant. Nihil autem tam fortunatum, quod isti non reddant aliquo pacto deterius, & horum nænias uelut oracula legimus, in his consenescimus. Pro- inde tales euadimus ipsi, quales sunt ij, in quorum scriptis assidue uersamur. Cæterũ ut ad rẽ redeã, λίθος, lithos, non lichos Grecis lapis est, & στρωννύω, sterno, inde στρωτὸν dicitur quod quocunque modo stratum est, & στρῶμα, quod insternitur. In codice aureo lithostrotus recte scriptum erat, quemadmodum & in Constantiensi. Ceterum Gabbata locum æditum so- nat hebræis. Vnde apparet locum fuisse æditiorem accommodum iudicio.

Non habemus regem nisi Cæsarem.) Cæsar hoc loco significat imperatorem Roma- *Imperator*
num. Nam id cognominis etiamsi non fuit ortum à Iulio, tamen ab hoc imperij usurpato- re, in successores tyrannidis eius deriuatũ est. Porrò quod regem uocat non imperatorem, hoc est, βασιλέα, non αὐτοκράτορα, sciendum est, Græcis & imperatorem Romanum dici βασιλέα.

Et baiulans sibi crucem.) Græci legunt, Crucem suam, τὸν σταυρὸν αὐτοῦ. Hoc tametsi ad sensum nihil interest, tamen admonitum uolui lectorem, ne continuo radat.

Et titulum Pilatus.) Euangelista Latina uoce usus est, τίτλον, ut supra in linteo & præ- torio. Matthæus uocauit αἰτίαν. Dicere poterat ἐπιγραφὴν, id est, Inscriptionem, quemad- modum dixit Lucas.

In suam.) εἰς τὰ ἴδια, id est, In sua, concordantibus & antiquissimis uoluminibus, hoc est, *Titulus*
In suum ius. Sic etiam interpretatur Ambrosius in libello ad uirginem. *τίτλος*

Vas aceto plenum.) Quum Grece sit σκεῦος, tamen Hilarius locum hunc adducens cõ mentario in psalmum lxviij. legit, pro uas, concha, ueluti uasis genus exprimens.

Tradidit spiritum.) Cyrillus hic subijcit & interpretatur de uelo templi scisso, quod nec in Latinis codicibus, nec in Grecis additum comperitur: & tamen ille huic particulæ pro- prium caput tribuit, ne quis casu factum existimet.

Lancea latus eius aperuit.) ἔνυξε, id est, Fodit siue pupugit. Interpres legisse uidetur ἤνοιξε, quod significat, Aperuit. Mirum unde nata sit fabula, quæ iactat de perfosso Christi latere Matthæum diuersa scripsisse, uidelicet domini latus lancea fuisse perfossum antequam e- mitteret spiritum, quum Ioãnes id factum narret, posteaquam expirasset. Atqui quum ea lectio nusquam reperiatur apud Matthæum nec in libris Græcorum nec in libris Latino- rum nec huiusce rei quisquam ullam omnino faciat mentionem, ex tam multis qui loca a- pud Euangelistas dissonantiæ speciem habentia conati sunt in concordiam redigere, ueri- simile est, hoc esse commentum glossographorum, quos ipsa res docet nõ minus impuden tes fuisse quàm indoctos: quemadmodũ in pandectas, quum nihil haberent quod adferrẽt de Diomedis & Glauci permutatione, ridiculam ex se fabulam confinxere. Ita qui glosse- mata scripsit in primam Clementinarum, non intelligens causam quur Clemens quintus, aut Ioannes 23. qui Clementinas edidit, pronunciarit Ioannem Euangelistam dum narrat

Christo exanimi latus fuisse perfossum, rectũ tenuisse narrationis ordinem, affinxit apud Matthęum in quibusdam exemplaribus contrarium legi, & addit eum locum à Ioãne pontifice sublatum fuisse ex Euangelio Matthaei. Atqui complura sunt loca in quibus uidetur Euangelistarum sermo inter se pugnare, nec huiusmodi scrupulis medemur rasuris aut assumentis sed expositione. Ex eius Clementinę fragmentis probabilius colligi potest, fuisse doctores scholasticos, qui senserint Ioannem posterius narrasse quod prius erat factum. Si quidem ante narrauit quod Iesus post gustatum acetũ inclinato capite tradiderit spiritum, dein prosequitur, quomodo ad maturandã mortem damnatorum fregerint crura duobus latronibus. Mox accesserũt ad Iesum idem facturi, ni comperissent eum iam esse mortuũ. Nõ fregerũt, inquit, eius crura, sed unus militũ lancea percussit latus eius. Hoc illi sic uideatur accepisse, quasi miles ille uiuo domino latus aperuerit, antequã latronibus frangerẽtur crura, quasiq́ dominus ex eo uulnere fuerit mortuus, ut nõ fuerit opus frãgere crura. Græcum uerbum est ἔνυξε indefiniti temporis, quod si quis uertat pupugerat, haberetur sensus quem illi uolebant. Verum eam opinionem damnat hæc Clementina scribẽs scholę Bononiensi, declarans quę accipiendum rem eo gestam ordine, quo narrat Euangelista. Quod autem miles lancea pupugit latus Iesu, non erat crudelitatis, sed explorantis an certa mors esset. Quemadmodum in hostium strage, si dubitatur an qui iacet exanimi similis, adhuc spiret, pugione percutiunt pedem aut tibiam. Ad eum ictum commouet sese qui nondum est plane mortuus. Horum nihil casu gestum est, sed omnia numinis prouidẽtia, ne quis iactaret Christum non fuisse uere mortuũ. Illud leuiculum, quod sermo Græcus anceps est, eo quod αὐτοῦ ad lanceam referri potest, lancea sua percussit latus. Interpres uertit αὐτοῦ τὴν πλευρὰν, id est, latus eius, ut αὐτοῦ Christum notet. Nulla esset ambiguitas si seruaretur differentia quam grammatici tradunt inter αὑτοῦ prima aspirata, & αὐτοῦ prima tenui.

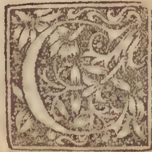
Et ille scit quia uera dicit.) Sensus anceps est etiam Græcis, utrum Christus sciat quod Euangelista uera narret, an ipse Ioannes sibi conscius sit, quod uera loquatur, loquitur enim de se, ueluti de tertia persona.

Videbunt in quem transfixerunt.) Est apud Zachariam capite duodecimo. Iuxta æditionem Septuaginta legitur ad hunc modũ: Et aspicient ad me, pro eo quod insultauerunt, καὶ ἐπιβλέψονται πρός με, ἀνθ᾽ ὧν ὠρχήσαντο. Hebraica ueritas sic habet, interprete Hieronymo: Et aspiciunt ad me quem confixerunt. Diuus Hieronymus indicat Septuaginta lapsos similitudine elementi. Nam si legatur, דָּקָרוּ sonat ἐξεκέντησαν, id est, Compunxerunt. Sin autem contrario ordine literis commutatis רָקְדוּ sonat ὠρχήσαντο, id est, Saltauerunt. Itaq; Ioannes neq; magnopere respexit quid uertissent Septuaginta, & ex Hebræo sensum magis curauit appendere, quàm annumerare uerba. Citat hunc locum idem Hieronymus in libello ad Pammachium de optimo genere interpretandi.

Cõpunxerunt insultarunt

Et ligauerunt eum.) αὐτὸ, id est, Illud, nempe corpus. Atq; ita legit Augustinus.

EX CAPITE VIGESIMO.

CVCVRRIT ergo.) τρέχει, id est, Currit, uerbo præsentis temporis.

Inuolutũ in unũ locũ.) In uno loco, quanq; Græca præpositio anceps est.

Sudarium

Et sudarium.) Latina usus est uoce Græce scribens. Nam illi κεφαλοδέσμιον appellant autore Polluce.

Abierunt ergo iterum discipuli ad semetipsos.) Quid est, Iterum abire: an iam semel abierant? Proinde Rursus erat dicendũ, non iterũ. Et ad se dixit, pro domũ suã.

Et uidit duos angelos.) καὶ θεωρεῖ, id est, Cernit, siue uidet, præsentis temporis.

Duos angelos in albis.) Interpres reddidit Grecã figuram, iuxta quam illi in purpura uocant hominem purpuratum: unde nos uertimus Albis amictos.

Conuersa est retrorsum & uidit.) Rursus est θεωρεῖ, id est, Videt, præsentis temporis.

Ascendo ad patrem meum.) In hoc sermone semel duntaxat additur articulus, πρὸς τὸν πατέρα μου καὶ πατέρα ὑμῶν, καὶ θεόν μου, καὶ θεὸν ὑμῶν. Siue quod articulus præcedens seruit & reliquis partibus, siue quod hoc pacto magis exprimitur quod sensit Christus, se accedere ad eum qui esset pater sibi communis cum discipulis, atq; idem deus, sibi cum illis communis. Sic & Paulus alicubi, Deus & pater domini nostri Iesu Christi. Etenim si dixisset τὸν θεόν μου, uisus fuisset alium dicere patrem suum, alium deum suum.

Quia

Quia uidi dominum, & hæc dixit.) ὅτι ἑώρακε τὸν κύριον καὶ ταῦτα εἶπεν αὐτῷ. id est, Quod uidisset dominum, atque is hæc dixisset sibi. Interpres legisse uidetur ἑώρακα, nec refert ad sensum.

Dixit ergo eis iterum, pax uobis.) Vides ut nihil magis inculcauit Christus suis, quam pacem. In extrema illa oratione, quàm sollicite mandauit suis, ut inter sese amarent, quoties iterat hoc suum præceptum? Deinde quàm enixe obsecrat patrem, ut illi unum essent. Non ait, Cōcordes, sed unum, & addidit insigne exemplum summi consensus: [illegible] ut tu & [illegible] sumus. Hic rursus non contentus semel dixisse: Pax uobis, repetit Pa[illegible] *Christus nihil diligentius do cuit, quàm concordiam*

[illegible]

Autoritas remittendi peccata datur sed prius dato spiritu sancto

Fixuram clauorum.) τύπον, id est.) Figuram, atque ita legitur in quibusdam codicibus Latinorum. Certe in exemplari Corsendoncensi manifestum rasuræ uestigium, declarabat prius scriptum fuisse figuram, non fixuram. Constantiense sine rasura habebat figuram, etiamsi mihi neutrum uerbum satis arridet. Sentit enim uestigium uulneris ex clauis impressum. Augustinus enarrans epistolam Ioannis, uertit Cicatrices. Verum ut Latinis exiguum est discrimen inter fixuram & figuram, ita Græcis inter τόπον & τύπον. Apud Irenæum lego figuras. *Fixuram pro figura*

Incredulus, sed fidelis.) ἄπιστος, ἀλλὰ πιστός, id est, Infidelis, sed fidelis, siue Incredulus, sed credulus, aut credens, ne pereat παρονομασία. Etenim quod scribit Valla, fidelem Latinis sonare bonæ fidei hominem magis quàm credentem, hoc est, non qui habeat alteri fidem, sed qui præstet fidem, uere quidem dicit, uerum ea uox iam ab omnibus Christianis scriptoribus in hunc sensum est usurpata.

Dominus meus et deus meus.) Hic est unus locus in quo palàm Euangelista Christo dei uocabulum tribuit, Alioqui cum innumera sint argumenta in libris noui testamenti, quibus euidenter liquet pijs mentibus, Christum deum pariter atque hominem fuisse tamen infrequens est aperte dici deum, quod tam cœleste mysterium aures adhuc plurimorum illius ætatis uix laturæ uidebātur. Qua de re paulo copiosius dicemus in Annotationibus, quas scribemus in prioris ad Timotheum epistolæ caput primum. Nec est quod cauilletur hæreticus, hoc à discipulo dictū, agnouit Christus, utique repulsurus si falso dictus fuisset deus, præsertim cæteris audientibus discipulis. *Christus aperte dictus deus*

Qui non uiderunt & crediderunt:) οἱ μὴ ἰδόντες καὶ πιστεύσαντες. Augustinus in eo quem paulo ante citauimus loco, uertit, Et credunt, quod apud Græcos rarum non est in uerbis affectuum, præsertim quæ notant actum manētem. Neque enim qui credidit, credere desijt, sicut qui cœnauit cœnare desijt.

EX CAPITE VIGESIMOPRIMO.

T illa nocte nihil prendiderunt.) Et iterum: Afferte de piscibus quos prēdidistis. In nonnullis habebatur, Ceperunt & cepistis. Græce est, ἐπίασαν & πιάσατε, nisi quod magis proprie πιάζομεν, id est, prendimus, fugientia. Nam capimus quomodocunque.

Nunquid pulmētarium habetis.) προσφάγιον, quod mox appellat ὀψάριον, inde dictum quod addatur pani, et Num quod dicendum erat, aut certe nunquid pulmentarij. Tunica succinxit se.) τὸν ἐπενδύτην διεζώσατο, id est, Pallio, siue penula aut toga, *Pulmentariũ προσφάγιον*

Nam tunica uestis est interior. Ependytes dicta quod superne induatur. Sed ut Romæ populus infimus tunicatus appellatur apud Flaccum, quod pro toga tunicis uteretur, ita uerisimile est piscatoribus, tunicam fuisse summam uestem.

Prunas positas.) ἀνθρακιὰν, ignis est ex congestis carbonibus.

Piscem & piscibus.) ὀψάριον, ὀψαρίων. Hic palàm apparet ὄψον & ὀψάριον eius nominis diminutiuũ pro pisci accipi, cum dicatur ab ὀπτῶ, quod est, asso.

Tanti pro[redacted]

[redacted]ti.) τοσούτων ὄντων, id est, Cũ tot essent. De numero loquitur, nõ de magnitudine. [redacted] quemadmodum & in Luca.

Diligis me plus his?) Cur interpres non uitauit amphibologiam, dicens, Diligis me plus quàm hi? Alioqui Diligis me plus his, poterat intelligi, Diligis me plus quàm hos.

Amo ἀγαπῶ Amo φιλῶ

Tu scis quia amo te.) Quod modo Diligis erat, nunc mutat Amo. Verùm uariauit & Euangelista Græcam uocem, prius illud est, ἀγαπᾷς, posterius, φιλῶ, quibus tamen citra discrimen est usus. Id quod indicauit & Augustinus libro de ciuitate dei decimoquarto, ne quis arbitratus subesse mysterium in hac uarietate frustra philosophetur. Apud Latinos amo uehementius est, quàm diligo.

Oues, agni

Pasce agnos meos.) Bis dixerat, βόσκε, id est, Pasce, siue ale, semel ποίμαινε, id est, Rege, ut pastor regit gregem. Nec est ubiq; Agnos, sed bis πρόβατα, id est, Oues, semel ἀρνία. Nec in his opinor ullum esse discrimen. Illud obiter est admonendum, qui ex hoc loco glorientur sibi commissum gregem domini, eos primum oportere meminisse à Petro ter exactum amorem erga Christum, neq; quemlibet amorem, sed ardentiorem cæteris: deinde ter item commissam illi curam gregis. Illud nimirum significatum est, non esse idoneum sacerdotio, nisi qui neglectis omnibus, nihil amet, nisi Christum, hoc est ueritatem, innocentiam, pietatem. Ad hæc nihil huic antiquius esse debere, quàm incolumitatem gregis sibi crediti. Proinde quæso quid frontis est istis quibusdam, qui prophanis, imò sceleratis principum obsequijs, qui pecunijs huc penetrant, qui sacerdotium nihil aliud quàm quæstum ac tyrannidem esse putant? Nec meminerunt quàm attente quibusq; legibus Christus suas oues Petro commiserit? Nec commiserit deuorandas, sed pascendas. Pascendas exemplo piæ uitæ, pascendas Euangelicæ doctrinæ pabulo, siue lac desiderabunt, siue solidum cibum: pascendas etiam opum subsidio, si res ita poposcerit.

Episcoporum summa in gregem charitas

Quò tu non uis.) ὅπου οὐ θέλεις. At cur non et superius itidem uertit, Ibas ubi uolebas, cum sit idem aduerbium Græcum? quanquam ego malim utrobique, Quò ibas, quò uolebas, & Ducet quò non uis.

Qui tradet.) ὁ παραδιδοὺς, id est, Qui tradit.

Sic eum uolo manere

Sic eum uolo manere.) Quum omnia Græcorum exemplaria constanter habeant scriptum, ἐὰν αὐτὸν θέλω μένειν, nemini dubium esse potest, quin coniunctio si, mutata sit in aduerbium sic, idq; non interpretis uitio, sed errore librarij. Siquidem apud Latinos facilis & procliuis prolapsus est, à si, in sic, ob uocum affinitatem. Cæterum apud Græcos nihil simile est inter ἐὰν & οὕτως, ut hac occasione lapsus uideri possit interpres. Nec uero solum consentiunt exemplaria Græcorum, uerumetiam interpretes, Cyrillus, Chrysostomus, Theophylactus. Quanquam in his uoluminibus Chrysostomi nuper excusis, ab indocto quopiam si, mutatum erat in sic. Verum ipsa interpretatio palàm arguit Chrysostomum si legisse, dum in hanc differit sententiam, Christum noluisse respõdere Petro, quid esset facturus de Ioanne, sed uoluisse temerariam & curiosam illius interrogationem retundere: at id non fecit, si respondit illum mansurum. Quin & diuus Hieronymus primo aduersus Iouinianum libro, citat hunc locum iuxta Græcam ueritatem. Et tametsi solent huiusmodi omnia ad semel publicitus receptum errorem deprauari, tamẽ haud scio quo casu factum est, ut hic locus etiamnũ in uulgatis exemplaribus apud Hieronymum manserit incorruptus. Qui si maxime fuisset corruptus, tamẽ ipse disputationis tenor arguit Hieronymum si legisse non sic. Et quanquam ad rei comprobationem satis erat tantus Græcorum codicum

omnium

omnium consensus, tamen in exemplari, cuius copiã nobis fecit bibliotheca canonicorum Corsendoncensiũ, palàm scriptũ est, Si eum, non Sic eũ. Nec dubito quin itidem scriptum fuerit in Paulino codice, nisi quod extrema pagella nos destituerat. In uetusto codice, quẽ uidimus in bibliotheca collegij, quod est Brugis diuo Donatiano sacrum, asscriptum erat utrunque, si sic, nec locus carebat rasura. Astipulãtur nobis uetustissimi codices, quorum autoritatem sequuti sunt Basileæ fratres Amorbachij. Item codex Euãgelicus qui ob uetustatis miraculum seruatur in bibliotheca collegij Cõstantiensis, cuius inspiciendi copiam nobis fecit uir candidissimi pectoris Ioannes Botzemus eius sodalitij canonicus, bis citra ullũ rasuræ uestigium habebat, si eum. Inter uetustiores solus Augustinus quibusdã legisse uidetur, Sic eum uolo manere: uir ille quidem, quod negari non potest, sanctus, integer ac ... perinde ...

[redacted], &c. Imò si quis attentius excutiat expositionem Augustini, comperiet & illum legisse, Si eum, non sic eum, atque illud sic ab indocto quopiam corruptum. Etenim quum fatetur obijci posse, dominum non dixisse quidem quod Ioannes nõ esset moriturus, sed tamen innuisse, nõne satis aperit quid legerit? Nam rogatus quomodo uelit sterni lectum, si respondeat, sic uolo manere, nõ significat uelle instratum manere, sed clare explicat. At si respondeat, quid si ita uelim manere, subsignificat nolle sterni, sed sic, ut in dubio relinquat quid uelit: uelut in comœdia qui sic loquitur, Quid si tibi eam nolo uendere, coges tu me, non negat se uelle uendere, sed indicat sibi liberum esse uendere aut non uendere. Atque hæc dixerim, non quod impium existimem alicubi dissentire ab Augustino, sed quod nolim eum sine causa reprehendi. Porrò quanquam hæc non faciunt hæreticum, si sic, legas pro si, tamen error tam manifestarius nõ est dissimulandus in literis Euangelicis. Et ut fateor, non insectandum conuitijs qui sic labatur, ita commiserandum aio, ac subleuandũ. Excusatur is qui per imperitiam literarum his uerbis baptizauit, In nomine patri, & filia, & spirita sancta. Nemo tamen sciens laturus sit huiusmodi baptizatorem. Quin ipse Augustinus nõ probabat, quod populus in templis caneret: Super ipsam autẽ floriet, pro florebit, etiam si sciret deum non offendi solœcismis. Quãto minus dissimulandum, si tanto fœdior menda in Euangelicas irrepserit literas? Quod si Latinus interpres indicandi modum uertisset in modum subiunctiuum, non perinde lubricus fuisset lapsus: Si eum uelim manere donec ueniam. Vt ne repetam interim, quod ipse sermonis contextus refellit istorum lectionem. Sequitur enim, Et non dixit Iesus, quod discipulus ille non moritur. Quod si superius legamus, Sic eum uolo manere, planè dixit eum non moriturum, do n[redacted]ãnes, quin Christus mane[redacted] res nihil attinere[redacted]cum [redacted]ecis consentiẽs, quum Cyrillus à Trapezontio uersus obtineat ger[redacted]re petitur, & liber est excusus Lutetiæ ex autoritate theologorũ, sicut indicat præfatio, quum eadem lectionis integritas maneat apud Hieronymũ. Deinde quum Hieronymi, Chrysostomi, Cyrilli, nec dubito quin Theophylacti interpretatio (Nam hic extrema pagina decideret) non patiatur aliud legi, quàm si eum uolo, tamen theologus quidam Cartusianus ædito libro fortiter esseuerat, sic esse legendum ex autoritate Græcorum & Latinorum omnium, duobus fretus argumentis: primum quod si habet codex Chrysostomi latine uersi, & indiligenter excusi, deinde quod sic hodie recitatur in ecclesia. Hanc enim legem nobis prescribit, ut eam scripturã habeamus pro germana, quam obtinuit usus uulgaris. Atqui codices

Augustinus defensus aduersus Vallã

Error manifestus etiam in uocibus non est ferendus

declarāt, ante annos trecentos aut quadringētos publicum usum habuisse, si. Hęc igitur tū erat germana lectio iuxta huius præscriptum. Sed quoniam nunc deprauato loco, publicus usus habet sic, quæ prius erat germana lectio, nunc est notha. Tantum ualet usus, ut eadem res sit uitrum & gemma. Sed asscribam Cyrilli uerba, quibus declarat quid legerit. Hunc igitur, inquit, ita domino dilectū quum respexisset Petrus, statim interrogauit quis uitæ illi terminus immineret. Sed quoniam curiosa magis q̃ utilis rerum alienarum inquisitio est: respondet quidem, sed ita ut rogantis animum abducat ad alia: nec mortis expertem futurum Ioānem ait, sed si eum uolo manere donec uenio, quid ad te: id est, audisti Petre quæ ad te pertinent, cur aliena quæris? cur diuinæ iustitiæ secreta rimaris? Nam si etiam uellem minime istum mori, quid tu unq̃ emolumenti, aut quid cōsolationis cōsequereris? Non erit ergo prudēs curiosus, si quid passurus sit, utrū etiam alij eadem subibunt an non, cum aliorum calamitate pericula sua non mitigentur. Quamuis communiter insitum esse hominibus uideatur, ut optent, si quid periculi subituri sint, nō esse solos, sed cæteros etiam aut uidere similia pati, aut saltem audire perpessos fuisse, uel omnino idem passuros. Quin & in Catena quum multi frustulatim citentur, tamen bonus aliquis casus uno loco seruauit integram lectionem, in his quæ ut arbitror referuntur ex Theophylacto: Opus tibi commissum attende & perfice, hunc uero si uoluero manere hic, quid ad te? Solus Augustinus inter ueteres legisse potest uideri, Sic eum uolo manere, deceptus mendo codicis, & ob id offensus absurditate sermonis torquet sensum uarijs interpretationibus. Vt autē intelligas hoc librariorum temeritate factum esse, Priore loco lector offensus hoc sermone, Dixit ei Iesus: Si eum uolo manere, donec ueniam, non animaduertens si positum pro an, aut quid si, & hanc partem referri ad id quod sequitur, quid ad te, uertit si in sic, & particulam quid ad te separauit à superioribus, Mox ubi uidit repetitum, si eum uolo manere, nec perinde iam congruere, si, quid ad te, separes à superioribus, reliquit si, piguit tamē restituere, quod ante mutarat. Ita factum est ut in nonnullis codicibus prior locus habeat, sic, posterior si. Deinde uariante scriptura, quum in alijs sic, in alijs si reperiretur, aliquis asscripsit alterum in margine, tandem utrunq̃ relatum est in contextum. Hoc deprauandi genus frequenter offendimus in Hieronymo & Cypriano. Si quando citabatur ab illis aliter scriptura, quàm uulgo legitur, offensus scriba doctulus mutauit quod citabatur ex sua memoria iuxta uulgatam æditionem. Post ubi uideret eadem sæpius repeti, sensit non esse lapsum scribarum desijtq̃ mutare. Itaq̃ uariabat lectio in principijs & in medijs aut fine. Posteaquam uero res tot argumentis perspicua est, si quis in codicibus uulgatis erasisset superfluam c, aut in templo pronuntiasset, si eum uolo manere, non erat carpendus sed imitandus, si modo mutatæ lectionis rationem redderet, Nunc ego nec radendi, nec in templis aliter pronunciandi sum autor, tantum indico germanam lectionem ex fide utriusq̃ linguæ codicum, & ex interpretatione probatissimorum ecclesiæ doctorum. Ita qui ueritati commonstratæ non credat, fortasse pertinax dici possit, qui reclamet, impudens, qui monstratorem negligat ingratus, qui nō assequatur tam euidentia, tardus. Cæterum qui pro errore inueterato docet quod rectum est, nec ingerit noua, sed uetera restituit, hunc si quis falsarium seditiose clamitet, & mundum in illum scriptis furiosis concitet, quæso quo nomine donandus uidetur? Vt ego taceam, res ipsa lo[redacted]

[redacted]

Donec ueniam.) [redacted] ut ita loquar, Christus suos discipulos in Donec ueniam. Expectabant enim mox uenturum regnum Israel. Sequi erat mori morte uiolenta, et Manere non significat, simpliciter non mori, sed non mori ad exemplum Christi.

Exire, pro diuulgari

Exiuit sermo inter fratres.) Quomodo exijt, si erat inter fratres? quanq̃ sic usus est hoc uerbo Suetonius in Nerone. Exijt, inquit, post scenicas coronas opinio. Proinde dilucidius ac Latinius erat, Permanauit rumor inter fratres, hoc est, ad Christianos cęteros, et quod illic erat dictum paucis audientibus, id serpsit ad plures uulgante fama.

Quia non moritur?) Rectius erat, Quod non moreretur. Quanq̃ cōmodius erat omittere

tere coniunctionem, propter id quod sequitur, Sed si eum uolo manere. Neque enim Dixit ei, refertur ad Ioannem, sed ad Petrum. Hoc obiter adijcere uisum est, quod quidam eruditus hoc loco putauit non posse coniunctionem omitti citra incommodum.

Nec ipsum arbitror mundum capere posse.) Hic Augustinus offensus hyperbola, capere non ad spatium loci refert, sed ad animum. Verum ad eundem modum, nec unam paginã diuinæ sapientiæ capere possit mundus. Nihil tale Chrysostomus, & Cyrillus, ingenue fatentur hyperbolen esse. Sentit autem incredibilem uim, ac multitudinem librorum. Est enim Græcis χωρῆσαι, quod de spatio loci proprie dicitur, ut annotauimus in eum locum, Non omnes capiunt hoc uerbum. Nec est, posse capere apud Græcos, sed tantum χωρῆσαι, id est, capere, siue capturum. Certe in aureo codice posse non additur. Ne in Constantiensi quidem. Deinde qui scribendi sunt, melius erat, Qui scribendi forent. *Hyperbole*

FINIS ANNOTATIONVM IN IOANNEM.

DES. ERASMI ROTERODAMI ANNOTATIONES IN ACTA APOSTOLORVM EX CAP. I.

CTA Apostolorum.) πράξεις. Quod Cyprianus uertit acta, Hieronymus interim actiones, interim acta uocat. Cæterum actus masculino genere reperitur quidem, sed in carmine, ut apud Lucanum: Licet ingentes abruperit actus. Verum acta magis uocantur, quę iudicijs aut testamentis, aut consimilibus modis transiguntur. Proinde ego gesta malim quàm acta, si utrunque sit ex æquo liberum. *Actus Acta Gesta*

Primum quidem sermonem.) Equidem cupiebam hunc librum Lucæ, cum priore coniungere. Quandoquidem ille historiam Euangelicam duobus est complexus uoluminibus, quorum utrunque ad eundem scripsit Theophilum, & posterius auspicans, prioris facit mentionem. Cæterum uerebar, ne non ferendum uideretur, euangelia distrahere. Quanquam hæc historia quid aliud est, quam euangelij pars, ea que meo iudicio non minima. Siquidem illic describitur granum frumenti solo conditum, hic describitur enatum, suas que paulatim aperiens ac proferens opes. Quod ni per Lucam cognouissemus, quibus modis Christus reliquerit terras, ubi, quo loco, quibus modis aduenerit promissus ille spiritus, quibus initijs cœperit ecclesia, quibus rebus polluerit, quibus creuerit rationibus, nonne bonam euangelij partem ignorassemus? Atque utinam sanctus Lucas, quemadmodum exorsus erat hanc narrationem, ita longius fuisset prosecutus, ac de cæterorũ item apostolorum gestis nonnihil attigisset. Quo magis admiror, apud Græcos hunc librũ tam uarium haberi, neque quenquam extitisse apud Latinos ex antiquis scriptoribus, qui tam præclarum opus, ac prorsus euangelicę tum maiestatis, tum fidei, suis commentarijs illustrarit. Nihil enim extat, quod sciam, in hoc, pręter aliquot locorum uocabula, quæ Hieronymus annotauit, uerum ea non solum pauca, sed etiam paucis, si tamen hoc ipsum opusculum Hieronymi censendum est: certe docti hominis est, nec indignũ Hieronymo, nisi quod ibi citatur Hieronymus. Sero recepta est epistola ad Hebręos. De epistola Iacobi nonnihil est addubitatum. Apocalypsim sero recepit Italia, Gręcia ne nunc quidem satis approbat. Cęterum de actis nulla unquam dubitatio. Nam quod hic liber non receptus fuerit à Manichæis, quemadmodum indicauit Augustinus libro quo refellit Adamantium Manichæum, hoc plus etiam ponderis apud orthodoxos habere conuenit, si displicuit hęreticis non minus ridiculis quam impijs. Atque hoc sanè maiore studio conuenit, ut Christiani suæ gentis incunabula studeant cognoscere: quo posteaquam cognitum habuerint quibus rebus adoleuerit, ijsdem intelligant collapsam religionem instaurandam esse. Quum quartam adornarem æditionem, forte nactus sum Græcos commentarios Ioannis Chrysostomi titulo, uero ne an falso nondum pronuncio. Ex his tertia æditione quædam retuleram schedis per amicos suppeditata. Is exordiens testatur hoc opus adeo non fuisse celebre apud Græcos, ut non

Hæc historia pars est euangelij

Acta apud Græcos deprauata

Chrysostomi commentarij in Acta amphiboli

autor modo plerisque fuerit ignotus, uerum ne id quidem sciretur, an extaret liber hic de gestis apostolorum. Hoc opinor illum de uulgo fuisse loquutum, non de doctis. Cæterum exemplaria declarant hunc librum non perinde fuisse tritum apud Græcos, ut Euangelia, aut epistolas Pauli. Nec enim in ullo uolumine (de sacris loquor) maior erat lectionis uarietas. Ex fragmentis quæ truncatim adferuntur in glossa quam uocant ordinariam, apparet extitisse tum in hoc opus commentarios neutiquam indoctos, quos ego ab istis rhapsodis studio suppressos fuisse suspicor, quo pluris fierent quæ collegerant. Idem suspicor de ueteribus, quos citari uidemus in Catena aurea. Quæ enim occasio tot uolumina sic extinxisset ut nullum usquam superesset, uel casus incolume beneficio? Apud me certe nulla est dubitatio, quin spiritus sanctus ad fidei nostræ certitudinem hoc opus superesse uoluerit, nec ultra tamen proferri rerum gestarum historiam, partim ne nobis incerta essent ecclesiæ crepundia, partim ne uarietate narrationum à Christo paulatim delaberemur ad humana. Et erat semel finienda scripturarum inuiolabilis autoritas, ne turba uoluminum eleuaretur. Etenim si legas ea quæ cæteri qui feruntur fuisse uicini temporibus apostolorũ literis prodiderunt, uel ut ab ipsis audita conspectaque, uel ab ijs qui uiderant accepta, uideberis tibi fabulas, ut ita dixerim legere, si conferas cum grauitate fideque huius historiæ. Et in his esse cõstat, qui quod in dialogis fieri solet, ex his quæ sacris libris continentur narrationes fictas contexuerint, aut certe ueris falsa miscuerint: rursum, qui uel ob ingenij tarditatem, uel ob memoriæ debilitatem, ea tradiderint, quæ uel non audierant, uel non intellexerant. Huius generis esse puto scripta Clementis & Papiæ, fortassis & Dionysij. Certe Papiam notat Eusebius in historia ecclesiastica, quasi qui quæ à Ioanne audierat, ingenio nõ sit assequutus, unde & scriptis suis præbuerit multis ansam erroris. Homines erant, & humanis affectibus obnoxij. Quod si statim in his qui uixerant cum apostolis reperta est suspicio uel erroris, uel uanitatis, quid futurum arbitraris fuisse, si talium narrationum aut scriptorum autoritas longo successionis ordine, trãsisset ad posteros? Summa cura parique fide contexuit ecclesiasticam historiam Eusebius Cæsariensis. At quàm multa illic referuntur, quæ nihil habent grauitatis Ecclesiasticæ?

Actorũ liber necessarius

Humanæ historiæ quales

Primum pro priorem

Primum quidem.) Sæpius admonuimus apud Græcos πρῶτον usurpari uice comparatiui. Primum, pro priorem, siue superiorem. Nam sermonem, haud dubie librum euangelicũ uocat: neque enim ea dixerat, sed scripserat. Et Isocrates suos libellos λόγους appellat. Deinde haud scio satis ne Latine dicatur, Facere sermonem, pro eo quod est, uerba facere. Unde nos, quo dilucidior esset sensus, non ueriti sumus ad hunc transferre modum: superiore quidem uolumine diximus Theophile, de omnibus quę cœpit Iesus, tum facere, tum docere: Poterat & sic, Et facere & docere, siue uel facere uel docere. Nam facereque & docere, poëticum est apud Latinos, apud Græcos secus, ποιεῖν τε καὶ διδάσκειν. Partitus enim est omnẽ Christi uitam in duo, in facta & doctrinam. Fecit is admiranda, sed non minus stupenda docuit. Facta constant miraculis, doctrina decretis. Porrò quod huc adducunt quidam, prius esse facere, deinde docere, id argutius est quam accommodatius. Et tamen ad exhortandum, non inutilis est argutatio.

Reiecta quorundam interpretatio

De omnib. & omnia quid differunt

De omnibus.) Annotauit & hoc Chrysostomus, quod non dixit, omnia, sed de omnibus, nimirum ordinem ac seriem rerum indicans potius quàm nihil esse prætermissum. Alioqui dissentiret à Ioanne, qui negat mundum fore capacem uoluminum si singula quę dominus dixit fecit'ue scriberentur. Quod autem de ordine loquitur arguit quod sequitur, usque ad diem illum. Exorsus est à natiuitate præcursoris, prosequutus est narrationem usque ad ascensionem domini. Quoniam autem Ambrosius tribuit Lucæ stilum historicũ, multum lucis adferunt rerum trãsitiones eiusmodi, ceu commissuræ partium, quæ paucis repetendo quod dictum est, refricant lectoris memoriam, & proponendo quæ dicenda sunt reddunt auditorem ad ea quæ restant magis docilem. Euangelicam, inquit, historiam ab initio prosequutus sum usque ad tempus ascensionis: quod superest, absoluam hoc libro. Annotauit & hoc Chrysostomus, quod modestiæ causa suum opus sermonem uocat non Euangelium.

Per spũm sanctũ præcipiẽs

Præcipiens apostolis per spiritum sanctum.) ἐντειλάμενος. Præteriti temporis est, hoc est, cum præcepisset. Et hunc locum quoniam alioqui uidebatur obscurior, paulo fusius explicuimus.

explicuimus ad hunc modum. Ad eum uſq; diem, quo poſtquam impartitus in hoc ipſum ſpiritum ſanctum mandata dediſſet, quos delegerat, apoſtolis, ſurſum aſſumptus eſt. Sēſit hic nōnihil incommodi etiam Beda, nam meminit hyperbati. Cæterum illud Per ſpiritum ſanctum, ita poſitum eſt, ut ambigi poſſit utro ſit referendum, ad ſuperiora, an ad ſequētia. Verum ſenſus magis exigit, ut ad ſuperiora referatur, Siquidem impartijt illis ſpiritum ſanctum à reſurrectione: & ita mandauit prædicandi munus. Niſi malumus accipere, quod ipſe Chriſtus in baptiſmo, ſpiritum ſanctum in ſe deſcendētem acceperit, quo facto poſtea delegerit apoſtolos. Cæterum prior lectio mihi magis probatur. Præſertim cum huic aſſentiatur Chryſoſtomus, διὰ πνεύματος, inquiēs, ἐντειλάμενος τουτέστιν, πνευματικὰ πρὸς αὐτοὺς ῥήματα, οὐδὲν ἀνθρώπινον. Neq; enim perinde arridet quod additur Per ſpiritū ſanctum, quaſi illius eſſent, quæ mandaſſet. Nam & hunc ſenſum proponit Chryſoſtomus. Et quod ait præcepiſſe, idem Chryſoſtomus non refert ad id quod ſequitur, Ab Hieroſolymis ne diſcederent, ſed ad illud potius, Ite & docete omnes gentes &c. ut intelligamus eam doctrinam non eſſe Moſaicam, neq; mundanam, ſed ſpiritualem ac cœleſtem. Hoc admonere uiſum eſt, quod uideam interpretes Latinos, hoc in loco torqueri nonnihil & uariare.

Senſus anceps

Quos elegit,) οὓς ἐξελέξατο. Hoc interiecit, ut appareat Chriſtum non omnibus mandata dediſſe, ſed ijs duntaxat, quos ad hoc muneris delegerat, nempe duodecim apoſtolis, & ſeptuaginta diſcipulis.

Aſſumptus eſt.) ἀνελήφθη, quod magis ſonat receptus eſt, uidelicet in cœlum unde uenerat. Nam aſſumi dicitur qui in conſortium adiungitur, quod Greci dicunt παραλαβεῖν, Matthæi primo. Et προσλαμβάνεσθαι, Rom. xiiij. Et hanc ipſam uocem ἀνελήφθη uertit receptum eſt, Actuum decimo.

In multis argumentis.) τεκμηρίοις. Argumentum hic uocat ſignum aliquod, per quod fides fit rei alioqui dubiæ. Et in multis, Hebraico more dixit, pro per multa argumenta. Cæterum quod ſequitur, ὀπτανόμενος, participium eſt paſſiuum præſentis temporis. Proinde interpres dum, quod non ſolet, conatur exprimere rationem temporis, nimis diluto uſus eſt uerbo. Siquidem apparet id quoq; quod non eſt. Nos itaque maluimus circumloqui, Dum conſpicitur.

Argumentum ſignum

Et conueſcens præcepit.) Laurentius Valla, putat perperam in Latinis codicibus legi conueſcens, ſed ſcriptū fuiſſe conuerſans, non diſſimulans interim in aliquot Græcis codicibus haberi συναυλιζόμενος, in alijs συναλιζόμενος. Prius illud interpretatur conuerſans, poſterius hoc, conueniens, ſiue coniungens ſe cum illis: ſic tamen ut uelit utriuſque dictionis eandem eſſe uim. Ac ſatis apparet συναυλίζομαι dictum ab αὐλή, quod ſtabulum ſonat aut diuerſorium. Cæterum unde dicatur συναλίζεσθαι, non perinde liquet, niſi quod Heſychius συναλιζόμενος, interpretatur συναχθείς, καὶ συναθροισθείς, id eſt, Congregatus & conglomeratus, nec aliò uergunt, quæ ſcribit Suidas. Licet apud hunc addatur, υ, συναυλίσας, inquit, συνάξας, συναθροίσας, ac paulo poſt συναυλίαν interpretatur συμφωνίαν. Quanquam autem ferè conſequens eſt, ut qui ſub eodem tecto uerſantur, unà nonnunquam cibum capiant, tamen id nec ex ipſa uocis ratione, nec ex Græcis, quos citaui, autoribus liquere poteſt. Iam in aceruo uocabulorum ad conuiuium pertinentium, quæ congerit Iulius Pollux, nulla huius uocis mentio. Tametſi non inficior Hieronymum in quæſtione ad Hedibiam ſeptima, uideri legiſſe conueſcens, quum ſcribit hunc in modum: In altero autem tanta familiaritas erat, & perſeuerantia, ut cum eis pariter ueſceretur. Vnde & Paulus apoſtolus refert, eum quingentis ſimul apparuiſſe diſcipulis. Et in Ioanne legimus quod piſcantibus apoſtolis in litore ſteterit, & partem aſſi piſcis fauumq; comederit, quę ueræ reſurrectionis indicia ſunt. Et Chryſoſtomus in commentarijs qui feruntur in hunc librum eo nomine, palàm interpretatur de cibo ſumpto. Eius uerba ſubſcribam διά τοι τοῦτο καὶ τότε τεσσαράκοντα ἡμέρας ἔμεινεν ἐπὶ τῆς γῆς μετὰ τὴν ἀνάστασιν, ἔλεγχον διδοὺς ἐν τῷ μακρῷ χρόνῳ τῆς ὄψεως τῆς οἰκείας, ἵνα μὴ φάντασμα εἶναι νομίζωσι τὸ ὁρώμενον, καὶ οὐδὲ τούτῳ ἠρκέσθη, ἀλλὰ καὶ τράπεζαν προσετίθει, ὅπερ οὖν καὶ προϊὼν λέγει, καὶ συναλιζόμενος αὐτοῖς. τοῦτο δὲ ἀεὶ καὶ αὐτοὶ οἱ ἀπόστολοι τεκμήριον ἐποιοῦντο τῆς ἀναστάσεως, λέγοντες, οἵτινες συνεφάγομεν καὶ συνεπίομεν αὐτῷ. id eſt, Atq; hac ſanè de cauſa & ipſe diebus quadraginta commoratus eſt poſt reſurrectionem in terris, nimirum longo temporis ſpatio per argumenta certa declarans & comprobans

Conueſcens Ieſus
Lectio duplex

conſpectum

conspectum suijpsius, ne spectrum & inane phantasma crederent quod uidebatur. Ac ne his quidem contentus fuit, sed mensam etiam addidit. Nimirum hoc est quod deinceps dicit, Et conuescens simul cum illis. Nam hoc argumento ipsi quoq; apostoli semper astruxerunt resurrectionis fidem, ut quum aiunt, qui quidem cibum una sumpsimus & bibimus cum illo. Hæc si cui probantur, ut mihi sanè non improbatur, expendat, num συναλίζεσθαι dicatur à salis communione, Iuxta prouerbium Salem & mēsam ne prętereas. Alioqui ex hoc loco non liquet fuisse conuiuium Christo cum apostolis. Certe Cyrillus in opere quo exponit dictiones sacrarum scripturarum συναλιζόμενος interpretatur, συναθροιζόμενος à uoce ἁλίη siue ἁλία, quæ concilium siue congregationem sonat. Ita Herodotus in primo libro κῦρος γράψας εἰς βιβλίον, τὰ ἐβούλετο, ἁλίην τῶν περσέων ἐποιήσατο: apud eundem frequenter obuiū est συναλίζεσθαι pro cōgregare. Nec dubito quin ἁλία dicta sit à sale, iuxta illud, Salem & mensam ne prętereas. etymologicon indicat ἁλίαν dici uas in quo tunditur sal, aut ubi reponitur. Rursum uariat & ipsa sermonis distinctio. Nam quidam hoc participium referunt ad superiora, ut & hoc censeatur inter argumenta resurrectionis, quod domesticam cum illis ac diutinam egerit consuetudinem. Nam id est, ni fallor, συναυλίζεσθαι. Alij rursus ad sequentia, ut sub eodem tecto commorans apud illos, intelligatur mandasse ne discederent Hierosolymis. Id quod mihi probatur, quod quidem ad distinctionem attinet. Alioqui duriuscule cohæreant cum superioribus, quæ sequuntur. Cæterum si legamus, συναλιζόμενος, iuxta Vallam, id est, congregans se cum illis, siue congregans illos in idem loci, id magis congruit cum eo quod aliquanto post sequitur: Illi igitur cum conuenissent, interrogabant eum dicentes, Domine &c. Apparuit enim illis nunc paucioribus, nunc pluribus. Cæterum conscensurus in cœlum omnes uoluit adesse, ut ultima æderet mandata. Augustinus aliquot locis legit conuersatus.

συναυλίζεσθαι
συναλίζεσθαι

Quam audistis, inquit, per os meum.) ἣν ἠκούσατέ μου, id est, Quam audistis ex me. Hilarius allegans hunc locum lib. de trin. octauo, non addit, inquit. Cæterum haud male interpres addidit, Inquit, de suo, ne durior esset sermo, ob repente mutatam personam loquētis. Et ubi sunt interim, qui clamitant esse sacrilegium uel iota addere sacris uoluminibus.

Inquit, additum

Baptizabamini in spiritu sancto.) ἐν πνεύματι ἁγίῳ, id est, In spiritu sancto, hoc est, per spiritum sanctum. Recte igitur prępositionē omisit interpres. Augustinus epistola centesima octaua admonet in nōnullis Latinis codicibus scriptū fuisse pro baptizabimini incipietis baptizari. Verum hanc lectionem ut mēdosam reijcit, ex autoritate Græcorum codicum, cum hic interpres subinde uerterit ad consimilem modum.

Si in hoc tempore.) εἰ apud Græcos frequenter est interrogantis. Rectius itaq; uertisset, Num in tempore hoc, siue An in tempore hoc.

Restitues regnum Israel.) τῷ ἰσραήλ, id est, Israeli. Sic enim uocant gentem Iudaicam. Somniabant enim adhuc, nescio quod regnum Hebræorum.

Tempora uel momenta.) χρόνους ἢ καιροὺς, id est, Tempora & articulos, siue opportunitates. Quanq; apud Græcos καιρὸς nonnunq; pro χρόνος, usurpetur, at non contra. Est autem proprie χρόνος, quoties de genere seu modo spatioue temporis agitur, ueluti seculū, annus, mensis, dies, hora. καιρὸς autem cum sentimus oportunitatem rei gerendæ. Nam utrunq; refertur à Rhetoribus inter argumenta coniecturalia. Annotat hanc uocum differentiam & diuus Augustinus in epistola lxxviij. ad Hesychium. Quin apud Græcos καιρὸς deus est, quem Ausonius uertit occasionem. Neq; uero καιρὸς species est huius ceu generis χρόνος quemadmodum indicat Valla, diuersum magis est quàm pars. Et omnino plus quiddam καιρὸς quàm tempus, nempe articulus, ipsumq; momentum ac punctum, ut aiunt, in quo res sit agenda. Vnde nonnunquam articulum uertit. Neq; dubito quin illud Terentianum, Vt in ipso articulo oppressit, Græcis sit καιρῷ. Duabus dictionibus Gręcis respondet unica Latina, tempus. Augustinus locum hūc adduxerat hoc pacto, Nemo potest cognoscere tempora, quæ pater posuit in sua potestate. At Hesychius ex autoritate ueterum exemplarium, nobiscum legit, Non est uestrum.

καιρὸς
χρόνος

Quæ pater posuit in sua potestate.) ἐν τῇ ἰδίᾳ ἐξουσίᾳ. i. In ꝓpria siue sua ipsius potestate.

Accipietis uirtutem.) δύναμιν, id est, Robur ac fortitudinē, ne quis accipiat ἀρετὴν, quæ probitas est uitio opposita. Et, Superuenientis spiritus, ἐπελθόντος, præteriti temporis participium

δύναμις
ἀρετὴ

participium est sed quod uerbo futuri temporis adhæreat. Vertere poterat, Illapsi in uos, siue ut nos uertimus, Postquam spiritus sanctus aduenerit super uos. Nam & illud ambiguum est apud Græcos, an genitiui casus ponatur absolute, Sic enim refert Hilarius in libris de trinitate. Superueniente spiritu sancto in uos.

Testes in Hierusalem.) Gemina est coniunctio Græcis, ἐν τε ἱερουσαλὴμ καὶ ἐν πάσῃ ἰουδαίᾳ. Cæterum quod subiunxit, Iudæam Hierusalem, totum parti, non potuit reddi, neque per geminum &, neque per tum. Proinde nos reddidimus, Non solum Hierosolymis, uerum etiam in uniuersa Iudæa. Nam hic Iudæam arbitror positam non pro tota regione Iudaicæ gentis quæ duodecim tribus complectitur, sed pro ea prouincia cuius metropolis est Hierosolyma, quanquam ipsa quidem est in tribu Beniamin. His enim gradibus propagatum est Euangelium. Ab Hierosolyma uelut à fonte dimanauit ad omnes Iudeæ partes, deinde ad Samaritanos semipaganos & semiiudæos, Mox in Syriam, hinc in totam Asiam minorem, hinc in Græciam, postremo in Italiam, denique in uniuersum terrarum orbem. *Iudæa protota gente Iudaica*

Cumque intuerentur in cœlum.) καὶ ὡς ἀτενίζοντες ἦσαν, id est, Cum essent intentis siue defixis in cœlum oculis. Id enim Græcis est ἀτενίζειν, fixis & immotis obtueri oculis, amantium more. In cœlum autem ita positum est, ut utrouis possit referri, uel ad intuentes, uel ad euntem. Nisi quod mox uelut explicat. Quid statis aspicientes in cœlum? Annotarat hoc nescio quis in glossa quam uocant ordinariam. Nam quod Veste alba, uertit uestibus albis, nihil refert ad sensum. *Anceps sermo*

Ecce duo uiri.) καὶ ἰδοὺ, Admonuimus esse peculiare Lucæ καὶ coniunctionem ex superfluo addere. Proinde interpres recte omisit.

Quemadmodum.) ὃν τρόπον, ut quem ad modum, tres sint dictiones.

Sabbati habens iter.) σαββάτου ἔχον ὁδόν. Sentit spacium bis mille passuum. Longius iter facere Iudæis fas non erat sabbatis. Hoc enim indicat Hieronymus scribens ad Algasiam quæstione decima, nimirum Iudæis religiose obseruatum, ne sabbatis ambularent, supra bis mille passus, ex institutione Barachibæ Simeonis, & Hellis Rabinorum, quos illi magistros nostros uocare soliti sunt, ut inibi docet Hieronymus. Præterea apud Ioannem cap. undecimo, Bethaniam abfuisse ab Hierosolymis stadijs fermè quindecim. Ea conficiunt paulo minus quàm passuum duo milia. Erat autem Bethania in latere montis Oliueti. Testatur hoc idem Chrysostomus enarrans conuiuium Simonis leprosi. Proinde miror unde apud Lyranum cæterosque recentiores interpretes legamus, Iter sabbati non habere plus quàm mille passus: nisi forte hoc accidit uitio librariorum. Proinde nos uertimus, Abest ab Hierosolymis iter sabbati. *Sabbati iter*

In cœnaculum.) εἰς τὸ ὑπερῷον. Hic cœnaculum non significat eum locum in quo cœnatur, sed superiorem domus partem. Id quod Græca uox indicat. *Cœnaculum ὑπερῷον*

In cœnaculum ascenderunt.) ἀνέβησαν εἰς τὸ ὑπερῷον, id est, Ascenderunt in cœnaculum, hoc est, Ingressi ciuitatem, conscenderunt cœnaculum. Nostra lectio perinde sonat, quasi ingressi cœnaculum conscenderint eò ubi manebat Petrus, Lyranus putat esse πρωθύστερον. In glossa ordinaria nescio quis admonet Grecæ lectionis. Quanquam nec in Latina lectione opus erat illa figura. Siquidem hypostigme addita dictioni introissent, excludit amphibologiam. In aliquot uetustis nostræ linguæ codicibus, habebatur: ascenderunt in superiora ubi manebat Petrus. Et fieri potest, ut supra cœnaculum fuerit locus altior, quod capite huius operis decimo uocat δῶμα, quò Petrus ascendit oraturus.

Petrus & Ioannes.) Suspicor incuria librariorum accidisse, quod hic perpetuo non distinguantur apostolorum iuga. Nos tamen nihil ausi sumus immutare, cum neque suffragarentur exemplaria, nec interpretes idonei. Ne ordo quidem satis cõgruit. Apud nos enim Petrus copulatur cum Ioãne, apud Græcos cum Iacobo. Apud nos Iacobus & Andreas, apud Græcos Ioannes & Andreas. *Ordo diuersus*

Perseuerantes.) προσκαρτεροῦντες, id est, Perdurantes, quod Augustinus alicubi uertit, asseruientes. In oratione.) Deest in Latinis codicibus, καὶ τῇ δεήσει, id est, Et obsecratione. Congeminat hæc ad eum modum sæpenumero & Paulus.

Cum mulieribus.) σὺν γυναιξί. Accipi potest, & cum uxoribus, propterea quod separauit Mariam à mulieribus. Ac rursum: mala Interpretatio [illegible] uxorati [illegible] quasi sine uxoribus [illegible] iste audax est et hereticus [illegible]

Cum

Cum fratribus eius.) Eius ad Iesum refertur, non ad Mariam αὐτοῦ. Annotauit & hoc Glossa ordinaria. Citatur autem nomine Bedę, quum in illius commentarijs nihil tale reperiatur. Id quum mihi compertum sit & alijs aliquot locis, suspicor hos, quos Badius nobis dedit, esse decurtatos. In diebus illis.) ταύταις, id est, His, nec enim est ἐκείναις. Est autem historicum, referre rem quasi iam geratur.

Bedæ cōmentarios uideri decurtatos

In medio fratrum.) μαθητῶν, id est, Discipulorum. Et simul, est ἐπὶ τὸ αὐτό, id est, collecta siue congregata in eodem loco.

Hominū pro nominum

Erat autem hominum.) ἦν τε ὄχλος ὀνομάτων, id est, Eratq; turba nominum. Quod quidem palàm est nō accidisse culpa interpretis, sed ab audaculo quopiam fuisse deprauatum qui putarit nominum hoc loco nihil significare, cæterum hominū probe quadrare. Adeo præceps est iudex inscitia. Porrò nominū dixit, quod nominatim homines censeri soleant, quoties exquiritur numerus. Hæc orationis pars, quoniam per parenthesim est interiecta, suis notulis est utrinq; semouenda, quæ tamen aptior erit, si legamus ἦν δέ.

Oportet impleri.) ἔδει, id est, Oportebat, siue oportuit, de re peracta loquitur.

Quam prædixit.) ταύτην ἣν, id est, Hanc quam prędixit.

Qui fuit dux.) ὁδηγοῦ. Is proprie dicitur, qui commonstrat uiam: ne ductorem exercitus intelligat aliquis, cui apud Græcos aliud est nomen στρατηγός.

In nobis.) σὺν ἡμῖν, id est, Nobiscum. Et, Qui connumeratus est, ὅτι, quia, non qui.

Possedit pro parauit

Et possedit agrum.) ἐκτήσατο, quod uerti poterat etiam, parauit. Neq; enim Iudas possedit hunc agrum, uerum ea pecunia paratus est is ager. Porrò de mercede iniquitatis, allusit, ni fallor, ad cognomen Iscariotæ, quod שָׂכָר Hebræis mercedem sonet.

Et suspēsus crepuit.) καὶ πρηνὴς γενόμενος, id est, Pronus factus, siue decliuis, πρηνὴς enim Græcis dicitur, qui uultu est in terram deiecto. Expressit autem gestum & habitum laqueo præfocati. Alioquin ex hoc sanè loco non poterat intelligi, quod Iudas suspenderit se. Augustinus libro primo contra Felicem Manichæum, capite quarto & quinto, hunc adducēs locum legit, Et deiectus in faciē, diruptus est medius. Acheldemach.) Greci scribunt ἀκελδαμά, propius accedentes ad uocem Hebraicam quàm nos. Hebræis חֲקַל fundus est siue facultas דָם sanguis, etiamsi diuus Hieronymus indicat nomen esse Syrum.

Et manifestū factū est, Scrupulus excussus

Et notum factum est.) Quum Petrus hęc loquatur & Hierosolymis & Hebraice, tamen ita sonant Lucæ uerba, quasi Petrus alibi diuersa lingua loquatur. Etenim qui dicit, eorum uidetur de absentibus loqui, & qui dicit lingua eorum, uidelicet Hebraica, uidetur alia lingua loqui q̄ Hebraica. Proinde quidam uoluerunt totam hanc sermonis partem. Et notum factum est, usq; ad, scriptum est enim, Lucam Gręce scribentem intertexuisse de suo. Sunt qui lingua eorum, referant ad discrimen linguæ Galilææ, & Hierosolymitanæ, quæ tam uariabant, ut hinc Petrus fuerit deprehensus. Sed mea sententia simplicius est, ut intelligamus Lucam Græce scribentē, ad maiorē rei fidem addidisse uocem Hebraicā, & hanc particulam, lingua eorum, ad Theophili Lucęq; personam esse referendam, quorum alter Græce scriberet, alter legeret. Probabile est enim hoc ipsum agri uocabulum Hebræum diuersæ linguæ hominibus innotuisse, quemadmodū aliquot exoticarum rerum uocabula, nonnulla etiam prouerbia sua lingua demigrant ad alienigenas.

Fiat commoratio.) ἔπαυλις. Compositum ab eadem dictione unde συναυλιζόμενος, de quo dictū est paulo ante. Augustinus eo quem modo citauimus loco legit, Fiat uilla eius deserta. Cæterum episcopatum est ἐπισκοπήν, quod Hebræis est פְּקֻדָּה. Id inter alia præfecturam quoq; significat. Græca uox ab inspiciendo dicta. Audiui quendam Hebræum qui quod interpres Græcus ac Latinus uertit episcopatum, affirmaret Hebręis sonare uxorem egregie charam, quæ non prolis gignendæ gratia, sed animi causa haberetur in delitijs semota ac seclusa. Hoc an uerum sit nescio. Hoc testimonium è duobus psalmis sumptum est. Fiat commoratio eorum deserta, & in tabernaculis eorum non sit qui inhabitet, sumptum est è psalmo sexagesimo octauo. Et episcopatum eius accipiat alter, sumptum est è psalmo cviij. Prius testimoniū quod pertinebat ad omnes Iudæos qui Christum persequuti sunt accommodauit ad Iudam. Porrò quum uterq; psalmus inscriptus sit ipsi Dauid, aut non est uerum quod quidam annotant de titulis, aut hi psalmi non sunt scripti per Dauid. Et tamen Petrus ait spiritum sanctū loquutum per os Dauid. Cæterū quod Beda queritur per

ἐπισκοπὴ

per imperitum lectorem contextum pſalmorũ eſſe corruptũ, hodie nihil tale reperimus in codicibus noſtris. Queritur enim priorẽ teſtimonij partẽ, quæ extat pſalmo LXVIII fuiſſe additam pſalmo CVIII. Qua de re nec Auguſtinus, nec Hieronymus queritur in commentarijs. Et tamen probabile eſt Bedam hoc alicunde hauſiſſe. Nam adduntur hi uerſus in pſalterio quod dicitur Romanum. Verum interim dum hæc ſector in aliud incidi. Aliâs admonui commentarios quos habemus in pſalmos Hieronymi titulo, mihi uideri decurtatos alicubi, Contra locis aliquot ceu pannis aſſutis dilatatos. Quod enim in hunc uerſiculum, Et epiſcopatum eius accipiat alter, additum eſt commenti, poteſt credi Hieronymi, eſt autem tale. Hoc & in actibus Apoſtolorum manifeſtius interpretatum eſt. Quod ſequitur ambiguum eſt, Non ſolum autem in illo tempore de Iuda dictum eſt, ſed uſque hodie dicitur & uſque in diem iudicij. Si ipſe Iudas apoſtolatum perdidit, cuſtodiant ſe ſacerdotes & epiſcopi, ut non & ipſi ſuum ſacerdotium perdant. Si apoſtolus cecidit, facilius monachus poteſt cadere. Hæc ille. Ne quid hic exagitem ſermonis ineptiam, minime congruentem Hieronymo, uſq; hodie dicitur, & uſque in diem iudicij, ſubaudi dicetur. Quid refert dici? quid fiat refert. Præterea ſi ipſe Iudas, quaſi is fuerit apoſtolorum princeps, Non ſatis erat dicere Iudas. Et cuſtodiant ſe, pro caueant ſibi, & ut non, pro ne, ut hæc inquam non excutiam, quid ſibi uolunt quæ ſequuntur. Si apoſtolus cecidit, facilius monachus poteſt cadere. An idem eſt apoſtolus & monachus? Amphora cœpit inſtitui, currente rota quur urceus exit? Ad hæc qui cohærent quæ adijcit: Virtus non perit, licet homo cadat & pereat, tamen dominus denarios ſuos dat ſub fœnore. Si ille non duplicauerit, accipitur pecunia eius & dabitur habẽti. Pecunia domini ocioſa eſſe nõ poteſt. Quis nõ uidet hæc eſſe non Hieronymi, ſed hominis inepte loquacis, qui ſimilibus emblematis totum hunc pſalmum contaminauit, & utinam hunc ſolum. Qui uideri uolunt cuſtodes ſcripturæ diuinę, hæc æquis animis ferunt, & indignantur admonentibus, haud quaquam eadem uſuri lenitate, ſi quis ad eundem modum iſtis imponat in uino aut panno, & ſi quis monitor ibi depulerit impoſturam, magnas habituri gratias.

Pſalteriũ Romanum à noſtro diuerſum

Hieronymi cõmentarij in pſalmos contaminati

Libros deprauari patimur æquo animo

Alter.) ἕτερος, rectius erat alius. Nam Græci frequenter uſurpant ἕτερος pro ἄλλος, Cæterum quod quidam alter refert ad duos deſignatos electioni, quorum alter ſuccedat in locum Iudæ, coactius eſt.

Intrauit & exiuit.) Pro eo quod eſt perpetuam uitæ conſuetudinem habuit. Dictum eſt autem figura prouerbiali. Cæterum hic ſermo totus nonnihil habebat obſcuritatis, non ſolum in lingua Latina, uerũ etiam Græca: Proinde nos quantum potuimus, conati ſumus dilucidius uertere.

Intrauit & exiuit

Qui cognominatus eſt Iuſtus.) ἰοῦστος nomen Romanum. Quod cognomen olim inditum fuit Ariſtidi apud Athenienſes. Gloſſa ordinaria dubitat Latinũ ne ſit an Hebræum, & interpretatur tanquam Hebræum, quaſi nouum ſit Iudæos Græcorum ac Romanorũ deſignari cognominibus. Andreas Græcum eſt quemadmodum Barptolemeus. Marcus & Lucas latina uocabula ſunt, Nicodemus Gręcũ eſt. Et hoc citatur nomine Bedæ, quum in Bedæ commẽtarijs nõ habeatur. Paulo ante refertur opinio cuiuſdam qui putarit hos duos de quibus fit ſortitio fuiſſe è numero diſcipulorum ſeptuaginta, quũ Beda numeret ſeptuaginta duos. Et tamen hic erat adſcriptum B. quid indicans neſcio.

Bedæ locus citatur q apud illum nõ eſt

Qui corda noſti.) Græcis eſt dictio unica compoſita, καρδιογνῶστα, cognitor cordium. Et mox:

Oſtende.) Eſt ἀνάδειξον, id eſt, Deſigna. Sic enim uertit, Deſignauit Ieſus & alios ſeptuaginta.

Accipere locum.) λαβεῖν τὸν κλῆρον, id eſt, Vt accipiat ſortem, ſiue hæreditatem, aut ſucceſſionem.

Vt iret in locum ſuum.) ἴδιον, id eſt proprium, Velut ante occupaſſet alienum.

Et dederunt ſortes eius.) καὶ ἔδωκαν κλήρους αὐτῶν, id eſt, Et dederunt ſortes eorum, nimirum duorũ, de quibus ſortiebantur. Sors enim illius dicitur cuius nomine mittitur.

Et annumeratus eſt.) καὶ συγκατεψηφίσθη, id eſt, Suffragijs ſiue calculis additus eſt. Vallæ placet cooptatus eſt, neque mihi ſanè diſplicet. Superius erat diuerſum huic uerbum, κατηριθμημένος σὺν ἡμῖν, id eſt, Numeratus nobiſcum. Totum hoc caput, ac ſequentis bo-

Auguſtini lectio quantum à noſtra uariet

nam partem recitat Auguſtinus libro, cuius paulo ante meminimus, uidelicet contra Manichæum Felicem 1. cap. 4. & 5. ſed nonnulla ſecus quàm nos legimus, quæ qui putabit operæprecium cognoſcere, quo commodius liceat cōferre nos hic aſſcripſimus: Et recitauit in actibus apoſtolorum: Primum quidem ſermonem feci de omnibus ô Theophile, quæ cœpit Ieſus facere & docere, in die quo apoſtolos elegit per ſpiritum ſanctum: & præcepit prædicare Euangelium, quibus præbuit ſe uiuum poſt paſſionem in multis argumentis dierum, uiſus eis dies quadraginta, & docens de regno Dei, & quomodo conuerſatus ſit cum illis. Et præcepit eis ne diſcederent ab Hieroſolymis, ſed ſuſtinerent pollicitationem patris, quam audiſtis, inquit, ex ore meo. Quoniam Ioannes quidem baptizauit aqua, uos autem ſpiritu ſancto incipietis baptizari, quem accepturi eſtis non poſt multos hos dies, uſque ad Pentecoſten. Illi ergo conuenientes, interrogabant eum dicētes, Domine ſi hoc tempore præſentabis regnum Iſraël? Ille autem dixit, Nemo poteſt cognoſcere tempus, quod pater poſuit in ſua poteſtate, ſed accipietis uirtutem ſpiritus ſancti ſuperuenientem in uos, & eritis mihi teſtes apud Hieroſolymam, & in tota Iudæa & Samaria, & uſque in totam terrã. Cum hæc diceret, nubes ſuſcepit eum, & ſublatus eſt ab eis. Et quomodo contemplantes erant, cum iret in cœlum, ecce duo uiri aſtabant illis in ueſte alba, qui dixerunt ad eos: Viri Galilæi quid ſtatis reſpicientes in cœlum? Iſte Ieſus qui aſſumptus eſt in cœlum à uobis, ſic ueniet quemadmodum uidiſtis eum euntem in cœlum. Tunc reuerſi ſunt Hieroſolymam à monte qui uocatur Eleon, qui eſt iuxta Hieroſolymam, ſabbati habens iter. Et cum introiſſent aſcenderunt in ſuperiora, ubi habitabãt Petrus & Ioannes, Iacobus & Andreas, Philippus & Thomas, Bartholomæus & Matthæus, Iacobus Alphæi & Simon Zelotes, & Iudas Iacobi. Et erant perſeuerãtes omnes unanimes in orationibus, cum mulieribus & Maria, quæ fuerat mater Ieſu, & fratribus eius. Et in diebus illis ſurrexit Petrus in medio fratrum & dixit, Fuit autem turba in uno, hominum quaſi centum uiginti, Viri fratres, oportet adimpleri ſcripturam iſtam, quam prædixit ſpiritus ſanctus, ore ſancti Dauid de Iuda, qui fuit deductor illorum, qui comprehenderunt Ieſum, qui annumeratus erat inter nos, qui habuit ſortem huius miniſterij. Hic igitur poſſedit agrum ex mercede iniuſtitiæ ſuæ, & collum ſibi alligauit, & deiectus in faciem diruptus eſt medius: & effuſa ſunt omnia uiſcera eius. Quod & cognitum factum eſt omnibus qui habitabant Hieroſolymam, ita ut uocaretur ager ille ipſorũ lingua Acheldemach, id eſt, ager ſanguinis. Scriptum eſt enim in libro pſalmorũ, Fiat uilla eius deſerta, & non ſit qui inhabitet in ea, & epiſcopatum eius accipiet alter. Oportet itaqꝫ ex his uiris qui cōuenerunt nobiſcum, in omni tempore quo introiuit inter nos & exceſſit dominus Ieſus Chriſtus, incipiens à baptiſmo Ioannis, uſque in illũ diem quo aſſumptus eſt à nobis, teſtem reſurrectionis eius nobiſcum eſſe. Et ſtatuit duos, Ioſeph qui uocatur Barſabas, qui & Iuſtus, & Matthiam, & precatus dixit: Tu domine cordium omnium intellector, oſtende ex his duobus, quem elegiſti ad ſuſcipiendum locum huius miniſterij & annunciationis à quo exceſsit Iudas, ambulare in locum ſuum. Et dederunt ſortem, & cecidit ſors ſuper Matthiam, & ſimilis deputatus eſt cum undecim apoſtolis duodecimus. Tempore quo ſuppletus eſt dies Pentecoſtes, fuerunt omnes ſimul in uno. Et factus eſt ſubito de cœlo ſonus, quaſi ferretur flatus uehemēs, & impleuit totam illam domum in qua erant ſedētes. Et uiſæ ſunt illis linguæ diuiſæ quaſi ignis, qui & inſedit ſuper unumquenqꝫ illorum, Et impleti ſunt omnes ſpiritu ſancto, & cœperunt loqui uarijs linguis, quomodo ſpiritus dabat illis pronunciare. Hieroſolymis autem fuerunt habitatores Iudæi, homines ex omni natione quæ eſt ſub cœlo. Et cum facta eſſet uox, collecta eſt turba & confuſa eſt, quoniam audiebat unuſquiſqꝫ ſuo ſermone & ſuis linguis loquentes eos. Stupebant autem & admirabantur adinuicem, dicētes: Nónne omnes qui loquuntur, natione ſunt Galilæi? Et quomodo agnoſcimus in illis ſermonem in quo nati ſumus? Parthi & Medi, Elamitæ, & qui habitant Meſopotamiam, Armeniam & Cappadociam, Pontum, Aſiam, Phrygiamqꝫ & Pamphyliam, Aegyptum & partes Lybiæ, quæ eſt circa Cyrenen, & qui aduenerant Rhomani, Iudæiqꝫ & Proſelyti, Cretenſes & Arabes, audiebãt loquentes illos ſuis linguis magnalia dei, Citatur hic locus ab eodem libro contra epiſt. Manichæi cap. 9.

Es

EX CAPITE SECVNDO.

Dies Pentecostes.) Dies singularis est numeri. Itaq; compleretur legendū est. Atq; ita sanè recitat Augustinus libro aduersus Felicem primo, cap. 5. ἐν τῷ συμπληροῦσθαι τὴν ἡμέραν, Quod ultimus ille dies quinquagesimus sit dictus. Quanquam uulgo tempus hoc uniuersum, quadragesima & quinquagesima dicitur.

Erant omnes pariter.) ὁμοθυμαδὸν, id est, Vnanimiter, quod ita paulo ante uertit, Perseuerantes unanimiter in oratione. Interpres legisse uidetur, ὁμαδὸν, quam lectionem suspicor esse ueram. Aliquis interpretatus est, ὁμοθυμαδὸν, ea uox quoniam magis arrisit, obtinuit. Augustinus contra epistolam Manichæi legit, eadem animatione. ὁμοθυμαδὸν uertit pariter

Aduenientis spiritus.) φερομένης πνοῆς, id est, Flatus qui fertur, quod proprium est uenti impetu citato euntis. Id quod propemodum expressit Augustinus libro De origene animæ ad Renatum primo: Factus est subito de cœlo sonus, quasi ferretur flatus uehemens. Item in epistola cẽtesima secũda ad Euodiũ. Rursum sermone de uerbis Apostoli sexto. Iterum aduersus Felicem libro primo, cap. 5. Item contra epistolam Manichæi cap. 9. φορὰν Græci uocant impetum.

Vehementis.) Magis est uiolenti, βιαίας.

Et apparuerunt illis.) καὶ ὤφθησαν αὐτοῖς, id est, Visæ sunt illis, seu potius conspectæ.

Dispartitæ linguæ.) διαμεριζόμεναι præsentis temporis, id est, quæ dispartiebantur. Potest autẽ geminus intelligi sensus, ut uel accipiamus ipsas linguas fuisse sectiles, uel ut intelligamus, eas è cœlo delapsas sese in singulos discipulos fuisse dispartitas.

Tanquam ignis.) Ignis hoc loco genitiui casus est, non nominatiui, ὡσεὶ πυρός, id est, Velut ex igni. Nos uertimus igneæ, quo uitaremus amphibologiam.

Et repleuit totam domũ.) Dubium est an uerbum referatur ad flatum siue ad sonitum, an ad ignem, quæ uox proxime præcessit. Is cuius Græca cõmentaria titulo Chrysostomi, feruntur in acta apostolorũ, putat totã domũ sic fuisse impletã igni, licet inuisibili, quemadmodum piscina impletur aqua. Simplicius est, ut domus impleta dicatur, quod in eadem essent permulti, & linguæ singulorum uerticibus insidebant. Amphibolum

Varijs linguis.) ἑτέραις, id est, Alijs linguis. Ita citat & Hieronymus in quæstionibus ad Hedibiam, iuxta uetustos codices, ut conueniat cum illo euangelico, Linguis loquẽtur nouis. Nam quod aliud est, idem est nouum.

Ex omni natione quæ sub.) τῶν ὑπὸ τὸν οὐρανὸν, id est, Earũ quæ sub cœlo sunt. Siue eorum qui sub cœlo sunt, ut referatur ad homines. Lubens rogarim istos, qui nõ recipiũt hyperbolen in sacris uoluminibus, an in hoc conuentu fuerint etiam Angli, aut Scoti.

Facta autẽ hac uoce.) γενομένης δὲ τῆς φωνῆς ταύτης. Quidam interpretantur de sonitu flatus, quidã de uoce qua cœperunt apostoli loqui, quod mihi nõ displicet. Mihi uidetur uox, dictus rumor rem peractam diuulgãs, quemadmodum aliâs indicauimus sermonem aut uerbum pro re gesta poni, quæ rumore dissipatur. Augustinus non addit pronomen, hac, sed interpres uidetur expressisse articulum.

Et mente confusa est.) Mente non lego in Græcis codicibus. Tantum est συνεχύθη, confusa est; ita legit Augustinus, quod tamẽ ad perturbationem uel admirationem pertineat, non pudorem, quomodo solet hic uertere.

Et mirabantur dicentes.) Addunt Græci, πρὸς ἀλλήλους, id est, alius alij, siue inter sese: adinuicem legit Augustinus.

Et quomodo nos audiuimus.) ἀκούομεν, Audimus præsentis temporis, id quod à librarijs est deprauatum: pro audimus, Augustinus legit Agnoscimus.

Linguam nostram.) ἰδίᾳ διαλέκτῳ, id est, Propria lingua, siue sermone, ut subaudiamus, loquentes eos. Græcis dialectus est, linguæ proprietas aut species, uelut apud Græcos cum una sit lingua, quinq; tamen sunt dialecti, ut qui Græce calleat, mox possit agnoscere, Atticus sit qui loquitur an Doricus, Ionicus an Lacedæmonius. Probabilius est autem apostolos sua lingua fuisse locutos, & miraculo factum ut nemo non intelligeret, perinde ac si suam quisq; linguam audisset. Nec unquam legimus hoc miraculi accidisse aliâs, nisi forte semel atque iterũ. Veluti Actorum 10. de familia Cornelij, Audiebant illos loquentes lin- Apostoli qua lingua sint usi

guis. Et Paulus scribens Corinthijs, gloriatur quod omniũ illorũ linguis loqueretur. Dubitandum nõ est quin apostoli fuerint diuersis loquuti linguis quoties id postulabat euangelij negotium. Verum eundem hominem eodem tempore diuersis loqui linguis implicat contradictionẽ. Restat ille scrupulus an Cretenses & Medi cæteriq; procul à Iudæis dissiti nouerint Syriace, an suam tantũ linguam. Nunc enim Iudęi incolentes Germaniã præter uulgi linguam & suam habent. Itidem qui incolunt Hispaniam & Italiam. Cæterum illud ἡμῶν Latine commode reddi non poterat.

Et qui habitant.) καὶ κατοικοῦντες, id est, Habitãtes. Alioqui si per uerbũ libuit transferre, dicendum erat, Qui habitamus, propter uerbum quod pręcessit, audimus.

Aduenæ Rhomani.) Non est προσήλυτοι, quo mox utitur, sed ἐπιδημοῦντες, hoc est, illic uersantes. Cæterum Hebræi Proselytos Hebraice גרים uocabant, qui diuersæ factionis nati in ius Mosaicę legis reciperentur. Hic sentit Iudæos quidem religione, uerum Rhomæ domicilium habentes.

Iudęi quoq;.) ἰουδαῖοι καὶ προσήλυτοι, id est, Iudæiq; et Proselyti, ut sit gemina coniũctio. Videntur hæ duæ particulæ referri ad id quod præcesserat Romani, Romani siue Iudæi genere, siue Proselyti, hoc est, non gentes, sed adoptione Iudæi: Rursus quod sequitur Cretes & Arabes, incertum est utrum referendum sit ad generalem partitionem gentium, an ad Proselytos tantum, quorum alij sint Cretenses alij Arabes. Beda putat hoc loco Iudæam accipi non pro tota regione Iudæorum, sed pro ea duntaxat quæ complectitur tribum Iudæ & Beniamin. Verum id uerisimile non est. Nam addidisset & Galilæos & Samaritanos & Decapolitas: nunc harum nullam commemorat, sed alias regiones in quas Iudæi suis finibus pulsi confugerant. Porrò quod in fine repetit, Iudæiq; & Proselyti, Iudæi, non ex gente dicuntur sed ex religione & origine, à quibus distinguit Proselytos natione paganos religione factos Iudæos. Verum Cretes & Arabes sic adiecti sunt, ut ad priorem recensionem referri possint, ut accipiamus ex cæteris quoq; nationibus uenisse Proselytos admixtos Iudæis. Ex Creta uero & Arabia nullos uenisse Iudæos, quod eò non profugissent, sed tantum Proselytos. Cretes interpres Græce dicere maluit quàm Cretenses.

Iudæa pro tota Iudæorum regione

Iudæi religionis uocabulũ

Et partes Libyæ.) pro Libyæ Augustinus legit Africę. Nec temere additum est circa Cyrenen. Hieronymus in locis huius operis indicat duas esse Libyas prouincias, alteram Cyrenaicam de qua hic sentit Lucas iuxta Cyrenen. Hæc, inquit, porta Aegypti in parte Aphricæ prima est: & mari Libyco cognomen dedit, Alteram post hanc ponit Libyam Aethiopum, quę usque meridianum pertingat Oceanum.

Audiuimus eos.) Rursus ἀκούομεν, id est, Audimus, ut superius admonuimus.

Stupebant autẽ omnes & mirabantur.) καὶ διηπόρουν. Id uerbum significat eos animo hæsitasse ac perplexos fuisse. Quo uerbo usus est de Herode, cum crederet Ioannem reuixisse, διηπόρει, quod illic uertit, hæsitabat. Et Augustinus hic pro mirabantur legit, hæsitabant. Cæterum aliquis mutauit hunc locum ex superiori, quem tamen puto corruptum, ἐξίσαντο δὲ καὶ ἐθαύμαζον, quod plus sit prius illud, quàm hoc posterius.

Stupebant διηπόρουν

Ad inuicem dicentes.) ἄλλος πρὸς ἄλλον λέγοντες, id est, Alius ad alium dicentes, siue inter se dicentes.

Musto pleni.) μεμεστωμένοι, id est, Impleti sunt. Augustinus legit, musto onerati sunt.

Pleni sunt isti.) Isti redundat. Nec habetur in emendatioribus Latinis.

Quum sit hora diei tertia.) Tempus erat Pentecostes, quo sol exoritur ante quintam, ni fallor. Quam igitur tertiam uocat Petrus, nobis esset octaua. Atqui prodigium non sit apud nationes quasdam hominem esse temulentum hora octaua. Verum in illis regionibus, iuxta Pauli dictum, qui erant ebrij, nocte erant ebrij.

Per prophetam Iohel.) Testimonium quod citat est apud eum prophetam cap. 2. Ac mire declarat largitatem diuini muneris, quod solis Iudęis antea uidebatur deberi, iam in omnes orbis nationes redundantis. Cæterum Lucas nonnihil discrepat & ab Hebræis, & à Septuaginta, quibus hoc loco cum illis est ferè concordia. Nec est apud Hebræos, in diebus nouissimis, sed post hæc.

Et dicit dominus.) Lucas aut certe Petrus addit de suo, quod ea clausula prophetijs omnibus soleat opponi, Deinde, De spiritu, iuxta Septuaginta dixit, cum Hebræis sit, spiritum

Lucas addit aliquid de suo

ritum meum. Porrò quod priori loco posuit iuuenes, deinde senes, cum & apud Hebræos & septuaginta diuersus sit ordo, librariorum errore factum suspicor. Præterea quod Latinus interpres uertit, Et quidem super seruos meos, legisse uidetur καί τοι. Hieronymus uertit, Sed & super seruos meos. Rursus post hæc uerba, In diebus illis effundã spiritum meũ, Lucas addidit de suo, Et prophetabunt. Quod nec apud Hebręos est, nec apud Septuaginta, si bona fide recẽsentur apud Hieronymum ab his uersa. Verum ut hoc huc translatum est ex initio huius uaticinij, ita ex hoc loco translata sunt in initiũ illa uerba, In diebus: nisi forte lectori malumus hoc imputare: Ac mox, Dabunt prodigia in cœlo sursum, & signa in terra deorsum. Sursum ac deorsum & signa, tria uerba de suo adiecit Lucas, quæ nec apud Hebręos sunt, nec apud Septuaginta. Denique,

Dies domini magnus & horribilis.) Pro horribilis Lucas posuit ἐπιφανής, id est, manifestus, siue illustris, cum Hebræis sit horribilis. Vt intelligere liceat, id quod frequenter admonuimus, apostolos & euangelistas non fuisse anxios in reddendis uerbis prophetarum, sed ipsam sententiam bona fide reddidisse. Quanquam potest aliquoties fieri, ut lector eruditus nõnihil corrumpat, dum corrigere nititur ad æditionem Septuaginta. Cæterum quo lector ipse facilius hæc conferat, Hebræa sic uertit Hieronymus: Et erit post hæc effundam spiritum meum super omnem carnem, & prophetabunt filij uestri, & filiæ uestrę, senes uestri somnia somniabunt, & iuuenes uestri uisiones uidebunt. Sed & super seruos meos & ancillas meas, in diebus illis effundam spiritum meum, & dabo prodigia in cœlo, & in terra, sanguinem & ignem, & uapores fumi. Sol conuertetur in tenebras & luna in sanguinem antequam ueniat dies domini magnus & horribilis Et erit omnis qui inuocauerit nomen domini saluus erit. Iuxta Septuaginta legimus ad hunc modum, καὶ ἔσαι μετὰ ταῦτα, καὶ ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματός μου ἐπὶ πᾶσαν σάρκα, καὶ προφητεύσουσιν οἱ υἱοὶ ὑμῶν, καὶ αἱ θυγατέρες ὑμῶν, καὶ οἱ πρεσβύτεροι ὑμῶν ἐνύπνια ἐνυπνιασθήσονται, καὶ οἱ νεανίσκοι ὑμῶν ὁράσεις ὄψονται. Καὶ ἐπὶ τοὺς δούλους μου, καὶ ἐπὶ τὰς δούλας μου ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματός μου. Καὶ προφητεύσουσι, καὶ δώσουσι τέρατα ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς αἷμα καὶ πῦρ καὶ ἀτμίδα καπνοῦ. ὁ ἥλιος μεταστραφήσεται εἰς σκότος καὶ ἡ σελήνη εἰς αἷμα, πρὶν ἐλθεῖν τὴν ἡμέραν κυρίου τὴν μεγάλην καὶ ἐπιφανῆ. καὶ ἔσαι πᾶς ὃς ἂν ἐπικαλέσηται τὸ ὄνομα κυρίου σωθήσεται, id est, Et erit post hæc, effundam de spiritu meo super omnem carnem, & prophetabunt filij uestri & filiæ uestræ, & senes uestri somnia somniabũt, & iuuenes uestri uisiones uidebunt. Et super seruos meos, & super ancillas meas in diebus illis effundam de spiritu meo & prophetabunt. Et dabunt prodigia in cœlo, & super terrã sanguinem, ignem, et uaporem fumi. Sol cõuertetur in tenebras, & luna in sanguinẽ, antequam ueniat dies domini magnus & illustris. Et erit omnis qui inuocauerit nomen domini, saluus erit. Illud obiter admonẽdum, quod apud Hieronymũ non refert, Et prophetabũt, haberi tñ in hac ędítione, quam nobis nuper dedit officina Asulani. Et quod illic redditũ est Dabo, Græci legũt, dabunt, cum Lucas habeat δώσω. Annotauit Hieronymus hoc uerbũ אֶשְׁפּוֹךְ quod Septuaginta uerterũt ἐκχεῶ, id est, effundã. Effundimus enim, nõ quod dispensamus ac parce damus, sed quod ampliter & effusè largiterque.

Euãgelistæ nõ fuerunt anxij in reddendis scripturæ uerbis

Iuxta Hebraicã ueritatem

Iuxta Septuaginta

Effundendi emphasis

Virum approbatum.) Interpres legisse uidetur, ἀποδεδεγμένον, ab ἀποδέχομαι, quod nonnunquam sonat approbo. Nostri codices habebant ἀποδεδειγμένον, id est, demonstratum, declaratum siue exhib[redacted]tio tolerabilis est. Laudatur hic Petri prudentia qui apud rudem multitudinem Christum magnifice laudat, sed uirum tantum nominat, ut ex factis paulatim agnoscant diuinitatem.

Varia lectio

Præscientia dei traditum.) Variant hic Græci codices à nostris, ἔκδοτον λαβόντες, id est, traditum accipientes. Id annotauit & Rabanus. Cæterum sermo non caret amphibologia. Potest enim intelligi deum tradidisse filium, & potest accipi iniquos tradidisse. Prior sensus mihi magis arridet. Consentit enim cum uerbis Pauli, qui proprio filio non pepercit, sed pro nobis omnibus tradidit illum. Cæterũ aduerbium οὕτως in codicibus Græcis quos hodie uidemus nõ additur, quum tamen non careat emphasi. Sic traditum quemadmodũ à deo fuerat præscitũ ac decretum. Quibus uerbis Petrus ostendit in Christo nihil temere gestum, sed immutabili dei consilio facta omnia, simulque mitigat Iudæorum facinus, qui licet imprudentes subseruierunt diuino consilio. Simili orationis forma Lucas dixit huius operis capite 27, & summisso uase sic ferebantur.

Rabanus

Affligentes pro affligētes

Affligētes interemistis.) Quū græce sit προσπήξαντες, dubitari non pōt, q̄n interpres uerterit affligētes. Sic & Iren. citat, ac germana scriptura adhuc extat in uetustis exēplaribus.

Solutis dolorib.) λύσας. Vnde necesse est intelligere deū soluisse dolores. Porrò quod admonet Beda in Græcis codicib. haberi soluens p ipm, in nostris codicibus nō addit δι' αὐτοῦ.

Doloribus inferni.) Interpres legisse uidetur ᾅδου, quum nostri codices habeant θανάτου. Vnde ab ea non ab eo uertendum erat.

Teneri ab illo.) Teneri est Gręcis κρατεῖσθαι, quod sonat uinci siue captum esse.

Iuxta quod.) καθ' ὅτι, id est, Quatenus, siue propterea quod, & ab ea, non ab eo, ut mortem referat.

Ne commouear.) ἵνα μὴ σαλευθῶ. Quod est proprie loco moueri.

ἐξὸν absolute positū

Liceat audēter dicere.) ἐξὸν εἰπεῖν μετὰ παῤῥησίας, Cum liceat libere loqui. Est enim participium impersonale positum absolute, casu nominādi, quod alioqui fit in genitiuis apud Grecos. Sed interpres arbitratus est sermonem parum fore concinnum, nisi participiū mutasset in uerbum. Præmollit enim hoc prooemio Petrus sermonem, qui durior erat futurus auribus Iudæorum, si nude dixisset, hoc nō fuisse prædictum de Dauid, sed de Christo. Sic nimirum interpretatus est Chrysostomus, prædicans Petri modestiam, qui non aperte negarit hoc esse dictum de Dauid, sed de Christo, uerum præfatus multum honorem prophetæ Dauid, præmollierit sermonem, ne quid offenderentur orationis libertate.

Quoniam defunctus est.) Quod & defunctus est Græce, ὅτι καὶ ἐτελεύτησε.

Iureiurando &c.) Græca plus habent quàm Latina, ὅτι ὅρκῳ ὤμοσεν αὐτῷ ὁ θεὸς, ἐκ καρποῦ τῆς ὀσφύος αὐτοῦ τὸ κατὰ σάρκα ἀναστήσειν τὸν χριστὸν, καθίσαι ἐπὶ τοῦ θρόνου, id est, Quod iureiurando iurasset sibi deus, ex fructu lumbi sui, quantum ad carnem, surrecturum Christum, ut sederet in throno, tametsi uariant hoc loco Græci codices. Et suspicor adiectum ab eruditulo quopiam, cui alioqui sermo uidebatur parum absolutus. Cæterum in his uerbis iureiurando iurauit, non est apud Græcos ea uocum affinitas, ὅρκῳ ὤμοσεν. Ad hæc, De fructu lumbi eius sedere, supplendum erat, aliquem.

Deest in nostris

De fructu lumbi eius.) Græci plus habent quàm nostri, ἐκ καρποῦ τῆς ὀσφύος αὐτοῦ καθίσαι ἐπὶ τοῦ θρόνου αὐτοῦ, τὸ κατὰ σάρκα ἀναστῆσαι τὸν χριστὸν. Rursum in Græcis uerbis ambiguus est sensus. Nam καθίσαι sonat & sedere & collocare, & ἀναστῆσαι sonat excitare & resurgere. Sensus actiuus magis conuenit prophetiæ, quæ promittit, futurum ut deus excitaret illum & collocaret in throno Dauid. Is est thronus regni euangelici.

Prouidēs.) προϊδὼν, id est, Præuidēs. Quanq̃ in nonnullis erat προειδὼς, id est, præscius.

Neque derelictus est infer.) ὅτι οὐκ ἐγκατελείφθη ἡ ψυχὴ αὐτοῦ, id est, Quoniam non est derelicta anima eius.

Effudit hunc.) ἐξέχεε τοῦτο. Græcus sermo est anceps, Potest enim intelligi effudit in hunc spiritum, quod πνεῦμα apud Græcos sit neutri generis. Nam quod glossa ordinaria admonet in Græco esse, hoc donum, δῶρον in Græcis codicibus non reperio.

Certissime sciat.) ἀσφαλῶς οὖν, id est, Certo igitur.

His autem auditis.) ἀκούσαντες δὲ, id est, Cum audissent autem. Laudo tamen interpretem qui feliciter recessit à uerbis, cum nulla necessitas compelleret.

Pœnitentiam agite.) μετανοήσατε, id est, Pœni[redacted]

Vobis enim est promissio.) Addendum erat facta, siue ad uos.

Alijs etiam.) ἑτέροις τε, id est, Alijsq̃.

Præpositio subaudita

Qui ergo receperunt.) οἱ μὲν οὖν ἀσμένως ἀποδεξάμενοι, id est, Qui libenter receperunt.

In die illo.) τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ, id est, Diei illi, nisi subaudias præpositionem ἐν.

Tria in cōgregatione Christianis, doctrina, fractio penis et precatio

Fractione panis.) καὶ τῇ κλάσει, id est, Et in fractione panis, ut sint quatuor, doctrina, communio, fractio panis, & precationes. Ita quidem constanter habēt Græci codices & ita interpretatur Chrysostomus. Fortasse cōmunicationem uocat, communionem facultatum. Illud animaduertendū, quod primo loco posuit doctrinam, sed euāgelicam, proximo mutuam charitatem, quæ faciebat inter eos omnia communia, tertio symbolum illud sacrum Christianæ conspirationis, quarto precationes. Nostra lectio tria duntaxat ponit, doctrinam, fractionem panis, quam uocant communionem & preces. Qui mos diu perdurauit apud ueteres, ut episcopi aut hospites alioqui graues cum episcopo primū orarent, deinde

sumerent

ſumerent fracti panis partem, poſtremo colloquerentur. Ita dicebantur eiuſdem communionis, quod ad eam communionem non admitterētur hęretici. Incertum an hic loquatur de pane conſecrato quum nulla fiat mentio calicis.

In Hieruſalē.) Hæc duo uerba nō reperio in Gręco codice. Nec adduntˢ apud Chryſoſt.

Et metus erat magnus in uniuerſis.) At ne hęc quidem aſſcripta reperi.

Omnes etiam.) πάντες δὲ, id eſt, Omnes autē. Opinor interpretem legiſſe πάντες τε.

Erant pariter.) ἐπὶ τὸ αὐτὸ, Quod antea uertit in eodem loco.

Poſſeſſiones &c.) Græce eſt, Et poſſeſsiones & facultates, geminata coniunctione, καὶ τὰ κτήματα καὶ τὰς ὑπάρξεις.

Circa domos.) κατ' οἶκον, id eſt, Per ſingulos domos, ſiue domeſticatim. Quemadmodum κατὰ πόλιν, & καθ' ἡμέραν, id eſt, Oppidatim & cotidie.

Sumebant cibum.) μετελάμβανον, Quod eſt ab alio ſumere, & participem eſſe. Nos uertimus, Inuicem ſumebant. Ac rurſum,

Ad omnem plebem.) Omnem pro totam dixit, & plebem pro populum, ὅλον τὸν λαόν.

Dominus autem augebat.) Græca ſic habent, ὁ δὲ κύριος προσετίθει τοὺς σωζομένους καθ' ἡμέραν τῇ ἐκκλησίᾳ. id eſt, Dominus apponebat eos, qui ſalui fiebant cotidie eccleſiæ. Suſpicor interpretem ſcripſiſſe, addebat, idq; ſcribam deprauaſſe, in augebat. Annotauit & hoc neſcio quis in gloſſa ordinaria, Gręcos codices à noſtris diſcrepare, quanq; ridiculo lapſu ſcribarum pro eccleſiæ poſitum eſt, ecce. *Addebat in augebat*

In idipſum.) Id Latini referre uidētur ad ſuperiora, cōtrà Gręci referūt ad ea quæ ſequuntur, ἐπὶ τὸ αὐτὸ δὲ πέτρος, id eſt, Simul autem Petrus, ut ἐπὶ τὸ αὐτὸ, non ſolum pertineat ad locum, uerum etiam ad tempus. Certe Chryſoſtomus ab his ἐπὶ τὸ αὐτὸ, orditur nouum caput commentariorum. Diſtinctionem uiciatam annotauit neſcio quis in gloſſa ordinaria. *Diſtinctio*

EX CAPITE TERTIO.

Ad portam.) πρὸς τὴν θύραν, id eſt, Ad ianuam.

Incipientes introire.) μέλλοντας εἰσιέναι, id eſt, Ingreſſuros.

Rogabat ut eleemoſynam acciperet.) Græce tantum eſt, Rogabat eleemoſynam, ἠρώτα ἐλεημοσύνην. In nonnullis tamen additur λαβεῖν, ut cum noſtris conſentiant.

Intuens.) ἀτενίσας, id eſt, Defixis in eum oculis.

Reſpice in nos.) βλέψον εἰς ἡμᾶς, id eſt, Aſpice in nos, ſiue Aſpice nos.

Et apprehenſa manu.) καὶ πιάσας αὐτὸν τῆς δεξιᾶς χειρός. Pro πιάσας, in nonnullis erat κρατήσας, hoc eſt, Apprehenſa manu illius dextra.

Conſolidatæ ſunt baſes.) βάσεις Græcam uocem reliquit interpres. Vertere poterat greſ[illegible] ſit infima pedi[illegible] *Baſes pro pedibus*

Ambulans & exiliens.) καὶ [illegible] id eſt, [illegible] more uulgari, uerum etiā alacrem et g[illegible]ſtientem. Ita [illegible]ert Ireneus. Ac paulo ante uerbum erat compoſitum, καὶ ἐξαλλόμενος ἔστη, id eſt, Et exiliens ſtetit.

Ad eleemoſynam ſedebat.) ὁ πρὸς τὴν ἐλεημοσύνην καθήμενος, id eſt, Ille ad eleemoſynam ſedens, ſiue qui ſederat.

Et ecſtaſi.) καὶ ἐκστάσεως. Quod aliâs uertit ſtuporem. Verum quia ſic reddidit θάμβους, deerat quo redderet ecſtaſin. Poterat θάμβους uertere admiratione. Sic enim uſurpatur apud Homerum θάμβος δ' ἔχεν εἰσορόωντας. Deduci putant à uerbo θήπω, quod eſt admiror.

Cum uiderent autem &c.) Græca diuerſa ſunt, κρατοῦντος δὲ τοῦ ἰαθέντος χωλοῦ τὸν πέτρον καὶ ἰωάννην, συνέδραμε πρὸς αὐτοὺς πᾶς ὁ λαὸς, id eſt, Cum teneret autem is qui ſanatus fuerat claudus Petrum et Ioannem, concurrit ad eos totus populus. Quin & in noſtris codicibus aliquot ſcriptum uiſitur pro uiderent, tenerent, unde ſatis conſtat ſcriptum fuiſſe teneret. Chryſoſtomus hoc interpretatur argumentum amoris erga apoſtolos, à quibus non poterat auelli qui claudus fuerat.

Ad porticum.) ἐπὶ τῇ στοᾷ, id eſt, in porticu.

Videns autem.) ἰδὼν participium præteriti temporis, uerti poterat, Id cum uidiſſet Petrus, ſiue eo uiſo Petrus.

Nostra uirtute aut potestate.) ἰδίᾳ δυνάμει ἢ εὐσεβείᾳ, id est, Proprijs uiribus, aut religione, siue pietate. Apparet interpretem legisse ἐξουσίᾳ, pro εὐσεβείᾳ. Atque ea sanè lectio mihi magis probatur. Ireneus non meminit potestatis. In peruetusto codice Constantiensi erat pietate.

Deus Abraham, & deus Isaac, & deus Iacob.) Græci tantum semel ponunt deus, Deus Abraham, & Isaac & Iacob. Apud Chrysostomum quater repetitur ὁ θεός. atque ita sanè frequenter nominatur in sacris literis. Sciolus aliquis offensus, quod ex uno deo uideretur fieri plures, sustulit bis ὁ θεός.

Iudicante illo.) κρίναντος, præteriti temporis, Cum iudicasset, siue cum statuisset ille absoluere.

Virum homicidam.) Graphice sanè maiestatem illam Apostolicam expressit, quam illi fuisse in dicendo, uel una eius testatur epistola. Retulit inter se contraria non minus grauiter, quàm festiuiter. Homicida eripit uitam, huic Iudæi donarunt uitam & autorem uitæ traxerunt in mortem. *Facūdia Petri*

Et in fide nominis eius.) καὶ ἐπὶ τῇ πίστει τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, τοῦτον ὃν θεωρεῖτε καὶ οἴδατε ἐστερέωσε τὸ ὄνομα αὐτοῦ, Sermo Græcus multum habet ἀμφιβολογίας, quod incertum sit quid referat αὐτοῦ, & quis sit nominatiuus uerbi ἐστερέωσε, & ὄνομα rectus sit casus an accusatiuus. Mihi uidetur hoc sensisse Petrus, Deus patrum nostrorum cōfirmauit suum nomen, per fiduciam de nomine Iesu, quam hic habuit, quem uidetis ac nostis. Quod si hæc duo uerba amputarentur ὄνομα αὐτοῦ, tum sensus esset, Deus consolidauit hunc quem conspicitis ac nostis fuisse claudum, ob fiduciam quam habuit uel ipse, uel Petrus in nomine Iesu. Quod si ὄνομα sit rectus casus, hic sensus erit, nomen Christi confirmauit hunc quem uidetis ac nostis per fiduciam nominis ipsius. *Sermo ambiguus*

Hunc quē uos uidistis.) τοῦτον ὃν θεωρεῖτε, id est, Quem uidetis, uerbū præsentis temporis.

Nomen eius & fides.) Apud Græcos alia est distinctio, nomen eius referunt ad superiora, fides ad ea quæ sequuntur.

Et fides quæ per eum est.) Rursus incertum, an αὐτοῦ referat Christum, an nomen, per illum an per illud.

Dedit integram.) ἔδωκεν αὐτῷ, id est, Dedit illi.

Integram sanitatē istam.) ὁλοκληρίαν ταύτην, id est, Integritatē hanc cui opponitur debilitas, quæ proprie significat uitium membrorū. Ireneus pro ὁλοκληρίαν legit incolumitatem.

Deus autem qui.) Non est qui Græce, sed quæ ἃ. Deus ea quæ prius nunciarat fore, idque per omnium prophetarum ora, sic impleuit ut prædixerat.

P[illegible]) μετανοήσατε. Demiror cur [illegible] suo more non dixerit, Pœnitentiam [illegible] siue pœnit[illegible] uos [illegible] pr[illegible]s, aut aliud [illegible]

Vt cum uenerint tempora.) App[illegible]et hoc anapodoton esse, nec enim explet quod cœpit. Aut igitur aliquid subaudiatur oportet, ut salui sitis, cum uenerint tēpora refrigerij &c. Aut ὅπως ἂν positum est pro utcunque. & ἂν accipiendum est ut sit coniunctio expletiua, utcunque ueniant tēpora refrigerij. Nā interpres legisse uidetur, ὅπως ὅτε. Alioqui uertēdum erat, Vt si uenerint tempora refrigerij. Tertullianus libro de resurrectione carnis, tollit hoc incommodum sublato uocabulo ὅτε, ut tempora uobis superueniant refrigerij ex persona dei. Nec aliter legit Ireneus, ut deleantur peccata uestra, & ueniant uobis tempora refrigerij domini. Cæterum illud à facie domini, referendum est ad dictionem refrigerij, ut intelligas aspectum eum fore formidabilem malis, pijs tamen fore refrigerium. Hoc admonendū duxi, quod uideam recentiores interpretes secus interpretari. *ἀνανταπόδοτον*

Qui prædicatus est uobis.) Opinor errore scribarum accidisse, quod pro prædicatus in quibusdā Latinis habebatur prędicaturus. In nonnullis Græcorum exemplaribus pro τοῦ κεκηρυγμένου scriptum erat προκεχειρισμένον, id est, præparatū. Nam hoc uerbo semel atque iterum usus est circa cap. 22. Nec tamen est simpliciter prædicatus, sed ante prædicatus.

Tempora restitutionis.) ἀποκαταστάσεως, pro quo miror quid sequutus Ireneus legit dispositionis.

Per os sanctorum.) Græci codices hic repetunt omnium, πάντων: quemadmodum & apud nos additur in ijs, quæ præcedunt ac sequuntur.

Moyses quidẽ dixit.) μωϋσῆς μὲν γὰρ πρὸς τοὺς πατέρας εἶπεν, id est, Nam Moyses quidem ad patres dixit. Exponit enim quare dixerit προκεκηρυγμένον.

Prophetam suscitabit uobis dominus deus.) Testimonium quod adducit extat Deuteronomij capite decimooctauo. Petrus sentẽtiam reddidit non uerba. *Distinctio apud nos uitiosa*

Tanquam meipsum.) Diuidenda est hæc dictio, ut me referatur ad suscitabit, ipsum ad audietis. Id enim indicat sermo Græcus, προφήτην ἀναστήσει ὡς ἐμέ, αὐτοῦ ἀκούσεσθε, id est, Prophetam excitabit deus mei similem, uos illum audietis. Porrò tanquam meipsum, paulo post dicit Similem tui, ὥσπερ σε.

Exterminabitur.) ἐξολοθρευθήσεται. Græca uox non sonat eiectionẽ, sed exitiũ, ab ὄλεθρος. Verum ut salus est ex adiunctione ad ecclesiam, ita exitium est in discessu ab ecclesia.

Et omnes prophetæ à Samuel & deinceps.) Græci addũt cõiunctionẽ καὶ, quæ sermonem reddit inabsolutũ, ea apud Latinos omittitur. Verũ quoniã uidemus in oratione Petri, seu potius in sermone Lucæ frequẽter huiusmodi incidere, haud scio an aliquis offensus eam sustulerit. Proinde cui uidebitur addẽda, is subaudiat oportet aliquid, ut sit sensus, nõ solum Moyses, sed et oẽs ꝓphetę huiusmodi quiddã polliciti sunt q̃tquot etc. Nec est simpliciter, Et oẽs prophetæ, sed καὶ πάντες δὲ, id est, Sed & omnes, ut pertineat ad Moysen qui pręcessit. *Moses propheta*

Omnes familiæ terræ.) Pro familijs Græce est πατριαὶ. quod aliâs uertit, paternitates. Ex quo omnis paternitas in cœlo & in terra nominatur. Aliâs familiæ, De domo & familia Dauid. In nonnullis exemplaribus habebatur φυλαὶ, id est, tribus. *Familia*

Vobis primum deus suscitans.) ἀναστήσας præteriti temporis, excitatum siue productum, Nam suscitari dicit exoriri, non resurgere à mortuis. Respexit Petrus ad uerba Moysi, Suscitauit uobis deus prophetam.

A nequitia sua.) ἀπὸ τῶν πονηριῶν ὑμῶν, id est, A malicijs uestris, tametsi recte mutauit interpres sermonis formam, ut peregrinã Latinis auribus. Etiamsi Græca non carent amphibologia. Potest enim & hic sensus accipi, In hoc quod unumquemq; uestrum auertat à uitijs suis. Benedictionẽ enim uocat fauorem ac beneficiũ dei. Id situ erat in hoc, quod auocauit nos à peccatis ad innocentiam. Qui superstitiosius obseruant elegantiam linguæ Latinæ, docent nequiciæ uocem proprie cõgruere flagitijs, quæ luxu libidineq; cõmittuntur, quanquam hanc præceptiunculam negligit aliquoties Seneca. *Anceps sermo* *Benedictio dei fauor.*

EX CAPITE QVARTO.

ET magistratus templi.) καὶ ὁ στρατηγὸς τοῦ ἱεροῦ, id est, princeps siue dux templi. Nam magistratus hic singularis est numeri, & hominem quempiam significat, cui commissa fuerit tutela templi.

Virorum quinque milia.) Ferme quinq; milia, ὡσεὶ χιλιάδες πέντε, quod ante uertit circiter.

Et Caiphas.) καὶ καϊάφαν, id est, Et Caiaphan, quatuor syllabis, & Hebræa desinentia, sicut & Annan.

Et seniores Israel audite.) Audite, non additur apud Græcos, uerum id aliquis adiecit de suo. In codice Constantiensi nec erat audite, nec Israel. *Additum in nostris*

In benefacto hominis infirmi, in quo iste saluus factus est.) Primum quis unquam dixit benefactum illius, qui beneficio sit adiutus? Deinde quid est hoc, In quo iste sanus factus est? Nisi forte Petrus hoc interrogat, & ipse sibi mox respondet. Sanè Græca sic habent, εἰ ἡμεῖς σήμερον ἀνακρινόμεθα ἐπὶ εὐεργεσίᾳ ἀνθρώπου ἀσθενοῦς, ἐν τίνι οὗτος σέσωσται, γνωστὸν ἔστω πᾶσιν ὑμῖν, καὶ παντὶ τῷ λαῷ ἰσραήλ, ὅτι ἐν τῷ ὀνόματι ἰησοῦ τοῦ ναζωραίου. Quæ quidẽ sic fuerãt reddenda: Si nos examinamur hodie, de hoc quod benefecerimus homini infirmo, siue ꝙ benefactũ sit homini infirmo, in quo, siue per quẽ, aut q̃d hic saluus factus sit, notũ sit omnib. uobis, & toti populo Israel, ꝙ in nomine Iesu Nazareni &c. hoc est, Si hac de re quęstio est, & si hoc à nobis cupitis cognoscere, cuius uirtute, & cuius noĩe hic claudus restitutus sit sanitati, Scitote id esse factũ nec arte magica, neq; nostris uiribus, sed in nomine dñi Iesu. *Obscurus sermo*

Qui reprobatus est. (ἐξουθενηθεὶς, id est, Qui contemptus fuit, siue pro nihilo habitus.

Datum hominibus.) τὸ δεδομένον ἐν ἀνθρώποις, id est, Quod datum sit inter homines,

nes, hoc est, quod contigerit audiri inter homines. Iesus enim hominis est nomē. Inter homines addit, ob Moysen, cui fidebant Iudæi.

Petri constantiam.) πέτρου παῤῥησίαν, id est, Petri in dicēdo audaciam siue libertatem.

Et cognoscebant eos.) Et Latinius & aptius ad Græca exprimenda uertisset, Et agnouerunt, καὶ ἐπεγίνωσκον.

Hominem quoque.) Græce est τὸν δὲ ἄνθρωπον, id est, Hominem autem. Interpres legisse uidetur, τόν τε ἄνθρωπον.

Quoniā quidem notū signū factū est.) Dilucidius fuerat, si uertisset ad hunc modū, Etenim manifestariū signū factū esse p illos, palàm est omnib. habitātibus Hierosolymis, nec possumus negare. γνωστὸν enim refert ad signū, & φανερὸν ad ὅτι, & ea quæ huic adhęrēt.

Hebræum idioma Ne amplius diuulgetur in populum.) διανεμηθῇ. Maluissem serpat, & sic uertit alicubi, Vt cācer serpat νομὴν ἕξει, 2. Timoth. 2.

Comminemur eis.) ἀπειλῇ ἀπειλησώμεθα, id est, Minando minemur illis. Idq; Hebræorum more, quo uehementem & acrem significant interminationem.

Et uocantes eos denunciauerunt.) Quomodo denūciamus præsenti? Proinde παρήγγειλαν, maluissem præceperunt. Siquidem παραγγέλματα præcepta dici constat. Atq; ita uertit ipse proximo capite sequenti, præcipiendo præcipimus.

In nomine In nomine hoc.) Hic sermo nobis frequenter obuius est in sacris libris, & aliquoties in, præpositio non inepte uertitur in per, aliquoties melius omittitur. Hic quoniā neutrum satis quadrare uisum est, reliquimus id quod erat, petentes à lectore, ut hic nobis det eam ueniam, quam in alijs pauculis excepimus. Sub nomine non placet quibusdam, quod fictionem sonare uideatur, quod tamen non est illi perpetuum.

Ne omnino loquerentur.) μὴ φθέγγεσθαι, quod plus est, quàm ne loquerentur, quasi dicas, ne hiscerent, aut ullam uocem æderent de Iesu.

Si iustum est.) εἰ δίκαιόν, id est, An iustum sit, siue iustum ne sit. Ac mox:

At illi comminantes.) προσαπειλησάμενοι, id est, Additis minis. Prius enim tantū præceperant. Qua uia cum parum profecissent, addidere minas supplicij capitalis, ni parerent.

Clarificabant id q̄d factū fuerat.) ἐδόξαζον τὸν θεὸν ἐπὶ τῷ γεγονότι, id est, Glorificabāt deum sup eo quod factū fuerat. Alioqui uidet idē bis dictū, id q̄d fuerat factū in eo q̄d acciderat.

Quanta.) ὅσα, id est, Quæcunq;, alioqui dixisset πόσα.

Domine tu qui fecisti.) Apud Græcos plusculū est, δέσποτα σὺ ὁ θεὸς, id est, Dn̄e tu qui es deus, siue, tu es ille deus. Nisi enim subaudieris uerbū substātiuū, sermo nō erit absolutus.

Tu qui fecisti.) σὺ ὁ θεὸς ὁ ποιήσας, id est, Tu es deus, qui fecisti.

Qui spiritu.) Hoc quoq; loco Græca nonnihil discrepant. Sic enim habēt, ὁ διὰ στόματος δαβὶδ παιδός σου, id est, Qui per os Dauid pueri tui.

Lucas sequitur LXX Quare fremuerūt gentes.) Hos duos uersus ad uerbū reddidit iuxta æditionē Septuaginta. Cæterùm illud συνήχθησαν, non est simpliciter cōuenire, sed in concionē aut concilium cōgregari, ac ueluti cōspirare, quod Hebraica quoq; uox indicat. נוֹסְדוּ. Item illud fremuerunt, ἐφρύαξαν, Hebręis est רָגְשׁוּ quod significat, cum tumultu fremituq; cōglobati sunt.

Vere in ciuitate ista.) In ciuitate ista, non reperio in Græco codice, & additum uidetur ab interprete quopiam.

Christus an recte, dicatur seruus Aduersus sanctū puerum tuū Iesum.) Stomachatur hoc loco Valla, qud Iesu filio dei, serui cognomen tribuerit interpres. Quanquam & puer apud Latinos filiū significat, sed infrequenter. Seruū frequentius, frequentissime ætatis pimæ hominem. At Christus cum salutem adferret, puer nō erat. Siquidem morte sua nos seruauit, de qua loquitur hic. Et fortasse serui appellatio, in hunc non conuenit, etiamsi obediuit, & subditus fuit patri iuxta assumptum hominem, sed ut filius, non ut seruus. Proinde uertendū erat hic παῖδα filium, non puerum. Licet non sim nescius id quod est apud Paulum, Formam serui accipiens,

Forma serui à quibusdam referri ad naturam humanā assumptam, ut ferè fuerit seruus. At mihi magis probatur ut dicatur inanitus, nō quod esset homo, sed quod ut seruus, & seruus flagitiosus flagris afficeretur & cruce. Nam quod paulo ante Dauid puerum, hoc est, famulū dei uocat, recte facit. Si nusquam interpres παῖδα uertisset filium, uideri poterat in hac opinione fuisse, non licere secus uertere. Nunc cum aliâs sæpenumero sic transtulerit, atque adeo paulo

paulo post, mirum cur hoc loco uariarit. Certe Ambrosius locum hunc adducens libro de uocatione gentium secundo, capite quinto, Filium legit nō puerum, ne quis mihi moueat atrocem tragœdiam. Præterea sanctus Hilarius in commentarijs quibus hunc enarrat psalmum, filium legit non puerum aut seruum. Ac rursus libro de Trin. undecimo, atque his omnibus recentior Cassiodorus. Et Chrysostomus enarrās hunc locum ex epistola ad Hebræos: Sedes tua domine, negat filium appellari seruum, cum angelos dixerit ministros. Neque tamen me fugit Hieronymū multis locis contendere, in Christum competere serui uocabulum. At interim nō uideo, cur aut ille laboret in hoc, ut Christus alicubi dicatur seruus, aut alij tātopere abhorreant à serui uocabulo, Iesu ut homini tribuendo. Etenim si seruus est, qui bona fide obedit iussis domini, Christus ut homo, cur non dicatur seruus? Sin seruus est, qui malo coactus, suum officium facit, nō competit in Christū serui cognomen. Hic cùm recēsuerim in prima æditione sententiā Vallæ, tamen locus hic fuit acriter à duobus impetitus, quorū alteri respondi ædito in hoc ipsum libello. Alter non contentus impegisse imperitiam sacrarum scripturarū, sugillat me, quasi cum Apollinari sentiam, qui detraham aliquid humanæ naturæ. Nam id auguror illum sentire. Iam atrociorem etiam suspicionem colligit ex his uerbis meis: Etiamsi obediuit & subditus fuit patri, sed ut filius nō ut seruus, quasi cum Ario sentiam filium non esse æqualem patri. Quid impudentius hac calumnia? Qui fatetur Christū subditū patri, nónne fatetur hominem? Porrò filius dei dicitur, iuxta naturā utranque. Nec alio sensu negant filium dei seruum, nisi quo Christus negat suos discipulos uocandos seruos, sed potius amicos. Si serui appellatio recte adimitur apostolis, hæresis est eam in Christo nō admittere? Et non pudet homines, qui sibi uidētur absolute docti huiusmodi nænias literis prodere, atque ex uanissimis somnijs impingere geminam hæresim? Atque huiusmodi periculosos errores pollicetur se quamplurimos indicaturum. Si hæc lues habet literas theologicas, multo præstat aut in poëticis philosophicisque literis cōsenescere, aut fiscellā hibisco texere. Postremo non agitur hic an serui cognomen tribui possit Christo, sed an tribui soleat in sacris literis.

Hieronymi expensa sententia

Calūnia depulsa

Herodes & Pontius Pilatus.) ἡρώδης τε καὶ πόντιος. Græcis gemina est coniunctio, & Herodes & Pontius, aut, Herodes simul & Pōtius. Delectatus uidetū hac cōgeminatione Paulus quoque. Et omnino ambobus nonnihil est affinitatis [illegible] ione sermonis.

Et populis Israel.) Nōnulli codices habe[illegible] & populus, magis probatur καὶ λαοῖς. Interpretans enim psal[illegible] Herodis ac Pilati, populos ad Iudæos.

Facere quæ manus tua.) Vertit Græcam figuram interpres, quam uitasset si dixisset, ut facerent.

Decreuerat fieri.) προώρισε γενέσθαι, id est, Præstituerat ut fierēt, siue præfinierat futura.

In eo quod manum tuam extendas.) ἐν τῷ τὴν χεῖρά σου ἐκτείνειν σε, id est, In extendendo manum tuam. Sentit enim ita futurum, ut libere & intrepide loquantur uerbum dei apud populum, si ille porrigat manum, & adiuuet loquentes, addita uirtute signorum.

προσθείζειν

Ad sanitates.) εἰς ἴασιν, id est, Ad sanationem.

Filij tui Iesu.) παιδός. Eadem uox est Græca, quam modo uertit, pueri, haud scio quo cōsilio uarietatem hanc affectans.

Cum fiducia.) μετὰ παρρησίας, id est, Audacter ac libere.

Multitudinis autem credentium.) τῶν πιστευσάντων, id est, Eorum qui crediderant. Augustinus adducēs hunc locum in epistola octaua ad Lætum, addit duo uerba: Dictum est, inquit, Erat illis in deum cor unum & anima una, licet stilus huius epistolæ, magis sapiat Paulinum, quàm Augustinum.

Epistola Augustini suspecto titulo

Ante pedes.) πρὸς τοὺς πόδας, id est, Iuxta pedes.

Ioseph.) ἰωσῆς, id est, Ioses.

Ioses

Quod est filius cōsolationis.) Barnabas. Est enim uox Hebraica. בר filius est נפש præter alia recreari significat & refrigerari ac consolari. Etiamsi Hieronymus uarie interpretatur. Filius prophetæ, filius uenientis, siue filius consolationis. Quod extremū significat plurimis placuisse. Est qui putet hanc uocem in Paulo deprauatam, ac pro Barnaba legendum Barnahum, ac uocem esse Syram non Hebraicam. Quod ut ego in tanto codicum consensu

Barnahū pro Barnaba

consensu diuinare non audeo, ita non est animus acriter refellere. Hoc autem honoris habere uoluit illius pietati, qui syncere obtulerit sua, quo detestabilius redderet exemplum diuersum, quod sequitur. In nonnullis Græcorum codicibus additum erat μεθερμηνευόμενον, id est, Quod est interpretatum, siue, si quis interpretetur.

EX CAPITE QVINTO.

Endidit agrum.) ἐπώλησε κτῆμα, id est, Vendidit possessionem, hoc est domum aut prædium.

Et fraudauit de precio.) ἐνοσφίσατο, hoc est, Seposuit & auulsit, quod tamen recte uertit interpres.

Adferens partem quandā.) ἐνέγκας μέρος τι, id est, Allatā partem aliquam.

Ad Ananiam.) Hæc duo uerba nec apud Græcos habentur, nec in uetustis codicibus Latinis.

Cur tentauit.) διὰ τί ἐπλήρωσεν, id est, Impleuit. Ita legit Augustinus in libello de tempore Barbarico, cap. tertio. Annotauit hic diuersam apud Græcos lectionem, nescio quis in Glossa ordinaria. Chrysostomus legit ἐπλήρωσεν. Opinor interpretē legisse, ἐπείρασεν.

Mentiri te.) Rursum uertit Græcam figuram, Vt mentireris.

Mentiri spiritum Spiritui sancto. Græce est, spiritū sanctum, ψεύσασθαί σε τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον.) Siue quod ita loquantur Græci, mentior te, sicut Euangelizo te, & benefacio te, siue quod sensus sit, eum mentiri spiritum sanctum, qui ficte simulet & imitetur, quod cæteri instinctu spiritus sancti faciebant. Nam mētitur nō solum qui falsum dicit, uerumetiā qui simulat, ut, Faciem mentita Creusæ. Et, æs mentitur aurum. Augustinus in libello quem modo citaui, legit mentiri apud spiritum sanctum, quasi Græce fuerit, πρὸς τὸ πνεῦμα. Chrysostomus legit quidem nobiscum, cæterum ex interpretatione non soluitur ambiguitas lectionis.

Manens tibi manebat.) Rursum Hebræorum more congeminatione uocis, expressit epitasin μένον ἔμενεν, hoc est, Vere ac prorsus manebat, nemine ullo pacto cogente. Accusat autem eum Petrus duobus gradibus. Primum manebat, cum nemo cogeret uendere. Deinde si uendere libuit, nemo cogebat adducere precium.

Et uenundatū erat in tua po[redacted]a.) καὶ πραθέν. Interpres diuersas apud Græcos dictiones per eandem Latinam reddidit, [redacted] κτῆμα possessionem, & χωρίον prædium aut uillam, hic utrunq; uertit agrum: & tam[redacted] subiecit, uenundatum, respondens ad Græcam uocem, [redacted].

Horarum trium spacium,) διάστημα, id est, Interuallum.

Dixit autem ei Petrus.) ἀπεκρίθη, id est, Respondit, cum nihil sit interrogatum. Atque ita scriptum comperi in exemplaribus uetustioribus Latinis aliquot.

Conuenit uobis.) τί ὅτι συνεφωνήθη, id est, Quid conspiratum est à uobis, & in hoc consentitis, ut tentetis spiritum domini, aut quæ est inter uos conspiratio.

Ad uirum suum.) πρὸς τὸν ἄνδρα. Cur non potius, Iuxta uirum.

Magis autem augebatur credētium in domino.) Græce paulo diuersius est, μᾶλλον δὲ προσετίθεντο πιστεύοντες τῷ κυρίῳ, πλήθη ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν, hoc est, ut uerbum uerbo reddam: Magis autem apponebantur credentes domino, multitudines uirorumq; & mulierum. Cæterum illud, Ita ut in plateas eijcerēt, aliquanto durius cohæret cum his quæ præcedunt, nisi subaudias unà cum turba famam item apostolorū creuisse. Vtinā hæc attente legant isti, qui toti addicti commodis huius mundi, Christi paupertatem & humilitatem uel contemnunt, uel irrident etiam. Quod regnum, quas opes, quam potestatem cum hac apostolorum gloria conferant? Omnia sunt in Christo multo splendidiora, quàm hic mundus præbere possit. Cæterum alio modo. Nec ea communicat, nisi qui contemptis cæteris huic regno toto pectore sese addixerit. Ipse spectaui primum Bononiæ, deinde Romæ, Iulium pontificem Romanum, eius nominis secundū, splendidissimos agentem triumphos, ac prorsus tales, ut cum Pompeianis, aut Cæsarianis triumphis conferri possent. Verum quid illi ad hanc Petri maiestatem, non armis, non copijs, non machinis, non auro, sed sola fide totum orbem in sui miraculum conuertentis? Atque eadem magnificentia & hodie sequeretur apostolorum successores, si pares essent spiritu.

Apostolica maiestas uera

Eijcerēt infirmos.) ἐκφέρειν, id est, Educerēt, siue exportarent. Inhumanum enim eijcere. Nec

Nec est Græce ἐκβάλλειν, ut coactus fuerit ita uertere.

Et grabatis.) καὶ κραββάτων. Græca uox est, recepta tamen apud Latinos, mutatis duabus literulis. Quenquam illorum.) Latinius, aliquem.

Et liberarentur ab infirmitatibus suis.) Nõ est in Græcis exemplaribus, sed adiectum apparet à quopiam, qui uoluerit interpretari. Græcæ lectioni suffragantur uetustissimi codices sancti Donatiani. *Redundat in nostris*

Et omnes seniores.) τὴν γερουσίαν, id est, Ordinẽ seniorum.

Ambigebant de illis.) διηπόρουν. Plus quiddam dixit, perplexum esse, & ancipitis animi, consilijq́ inopem.

Præcipiendo præcepimus.) παραγγελίᾳ παρηγγείλαμεν, id est, An non præcepto præcepimus, hoc est, acriter præcepimus, ut ante dixit. Minis comminemur.

Obedire oportet deo.) πειθαρχεῖν. Quod est proprie parêre principi aut magistratui, dictione composita, à πείθειν obedire, & ἄρχων princeps. Ac paulo post, τοῖς πειθαρχοῦσιν αὐτῷ, id est, obedientibus sibi. *πειθαρχεῖν*

Quem uos interemistis.) διεχειρίσασθε. Quod est manibus uiolentis occidere. Hinc enim dicta uox Græca. Nam interimitur, & qui iure meritoq́ plectitur.

Principem & saluatorem.) ἀρχηγόν, Ducem & autorem. Quanquam non reprehendo quod uertit interpres.

Et nos sumus testes.) Græci addunt genitiuum αὐτοῦ, id est, Eius, quem Latinus poterat uertere in datiuum, ei. Nec est simpliciter, Et spiritussanctus, sed, καὶ τὸ πνεῦμα δὲ τὸ ἅγιον, id est, Quin & spiritussanctus, ut sit ueluti correctio superioris dicti. Quasi diceret, non tam nos testes sumus illi, quàm ipse spiritussanctus, cuius uirtute hæc fiunt.

Et cogitabant interficere illos.) ἐβουλεύοντο, id est, Consultabãt ut interficerent. Interpres ἐβούλοντο legit, aut certe somniauit.

Homines fieri.) Græce est apostolos, non homines. Nec est fieri, sed facere, ποιῆσαι, hoc est, emittere foras.

Extitit Theodas.) Eleganter uertit, extitit, ἀνέστη, id est, surrexit, siue exortus est. Græci codices habent θευδᾶς, id est Theudas, non Theodas. Hos Chrysostomus putat ob id sublatos è medio, quod uetuerint censum dari Cæsari, fuisseq́ pharisæos. Vide Eusebium in historia Eccles. lib. 2. capite undecimo. *Theodas*

Cui consensit.) προσεκολλήθη. Quod aliàs uertit, adhæsit, rectius & hic ita uersurus. Non solum enim consenserunt, sed & conspirarunt cum illo, & eadem docebant.

In diebus professionis.) ἀπογραφῆς. Quam in euangelio uertit descriptionem. *Professio descriptio cẽsus*

Auertit populum.) Græci addunt ἱκανόν, id est, Multum.

Consilium hoc opus.) βουλή, ἢ τὸ ἔργον τοῦτο, id est, Consilium aut opus hoc.

Ne forte.) μήποτε, id est, ne quando.

[illegible] repugnare [illegible] iamini [illegible] est dictio composita [illegible] nisi quod Græca plus habent emphasis, habitum significantia, non tantũ action[illegible] cas hostes dei, aut rebelles deo.

Consenserunt autẽ illi.) ἐπείσθησαν, id est, Paruerunt siue obtemperarunt.

Ne omnino loquerent.) Omnino, non inuenio in Græcis codicibus, tantũ est, μὴ λαλεῖν, id est, ne loquerentur. Suffragabantur uetusti codices.

Et circa domos.) κατ' οἶκον, id est, Per singulas domus, siue domesticatim.

Docentes.) ἐπαύοντο διδάσκοντες. Vertendum erat, Cessabant docere & Euangelizare, participio commutato in infinitum. *Participium pro infinito*

EX CAPITE SEXTO.

Rescẽte numero discipulorum.) πληθυνόντων τῶν μαθητῶν, id est, Cum plures fierent discipuli. Quanquã periphrasin interpretis probo.

Murmur Græcorũ.) Non est ἑλλήνων, sed ἑλληνιστῶν Hellenistarum. Nam Iudæi Græcos appellabant omnes paganos & alienos à lege Mosaica. Et probabile est in hoc numero nondum fuisse quenquam gentium, proinde non ἕλληνας dixit sed ἑλληνιστάς, Iudæos qui nati fuerant aut uixerant inter gentes, eiusq́ gentis

ubi uixerant, lingua loquebantur. Itaq; qui nati erant in regionibus Iudæorũ, Iudæos alibi natos aliaq; loquẽtes lingua, pro semipaganis ducebãt, quos hic nõ appellat Iudæos, quod religionis erat nomen, sed Hebræos, quod magis indicat gentem & nationem.

Sensus anceps Eo quod despicerentur.) Et hic sensus anceps est, utrum ideo uiderentur despici, quod non admitterentur ad ministerium, ceu non uere Iudææ, an quod grauarentur onere sordidioris ministerij. Et ideo uidentur electi septem diaconi, non ut ipsi ministrarent omnibus, sed ut dispensarent ministrandi uices & ordines, ne similibus querelis interpellarentur apostoli.

Conuocãtes autem duodecim.) Obscure explicuit. Potest enim accipi ut fuerint ab alijs aduocati duodecim discipuli, unde nos dilucide uertimus. Iam in, Instantes erimus, quid opus erat paraphrasi? Rursum in, Multa etiam turba, τε est, id est, Que: nec aliud est ad quod respondeat etiam.

Non est æquum.) οὐκ ἀρεστόν, id est, Non est placitum, siue Non est gratum, aut Non est eiusmodi ut nobis placere debeat.

Boni testimonij.) μαρτυρουμένους, Quasi dicas, testimoniatos. Hoc est, spectatæ probatæq; integritatis, de quibus alij bene testentur. Alioqui boni testimonij dici uidetur, qui bona sis de fert testimonium.

Super hoc opus.) ἐπὶ τῆς χρείας ταύτης, id est, In hoc usu, siue, Super hanc necessitatem, id quod magis blanditur Vallæ, mihi non item, quanquam functio magis quadrat.

Nicolaus proselytus Et Nicolaum aduenam.) Rectius dixisset proselytum, annotãte Valla, ut intelligamus ad legem Mosaicam receptũ, utpote patria Antiochenum, religione Iudæum. Hic post habitus est Heresiarches, quanquam Clemens apud Eusebium ipsum diligenter excusat.

Et imposuerunt illis manus.) Rabanus opinor admonet hunc esse modum in conferendis sacris ordinibus, ut populus [redacted], episcopus ordinet. Ea certe consuetudo diutissime perseuerauit in ecclesia, uerum ob tumultus populares recte mutata est.

Duplex sensus Spiritui qui loquebatur.) ᾧ ἐλάλει. Quod sic accipi potest, ut sit sensus, Non poterant resistere spiritui qui loquebatur. Quanquam et altera lectio probe habet, ut ᾧ positum sit pro ὅ, propter datiuum præcedentem πνεύματι. Hic in uetusto codice asscriptũ comperi, Propter quod redarguerentur ab eo cum omni fiducia. Idem habebat æditio Hispaniensis, uerum in Græcis non additur, nec in Latinis nisi paucis.

Non cessat loqui uerba.) ῥήματα βλάσφημα, id est, Verba blasphema siue maledica. Quanquam opinor blasphema additum. Quorsum enim opus cum sequatur aduersus locum sanctum? Certe Chrysostomus hunc enarrans locum, nullam facit mentionem blasphemorum. Nec additur usquam in Latinis codicibus uetustioribus.

Et mutabit traditiones.) τὰ ἔθη, id est, Consuetudines aut instituta.

Si hæc ita [redacted], id est, Num hæc ita se habent?

[redacted] Atqui Grece est [redacted], id est, At ille ait.

EX CAPITE SEPTIMO.

Narratio uidetur dissonare PRiusquam habitaret in Charran.) Videbatur nonnihil discrepare Stephani narratio, cum historia Geneseos capite 12. quod illic facta mentione Tharæ patris Abraham, post refertur cum illo colloquutus deus. Neque satis conuenit de numero annorum. Verum hac de re nodum explicuerunt Hieronymus in quæstionib. Hebraicis, & Augustinus lib. de ciuitate dei 16. capite 15. Rursum in quæstionibus super Genesim libro primo.

Nec passum pedis Nec passum pedis.) οὐδὲ βῆμα ποδός, id est, Ne uestigium quidem pedis. Nam passus aliquot pedes complectitur, nec potest unius pedis esse passus. Tolerabilius igitur est quod legit Augustinus in quæstionibus super Genesim libro primo, Nec spacium pedis. Quo quidem loco simul illud excutit, qui fieri potuerit, ut qui prius legatur emisse agrum circa puteum iurisiurandi, nunc ne pedis quidem uestigium illic possideret. Non possedit, nec tantillum ex munere diuino, de cuius pollicitatione illic agit Stephanus. Nam pecunia licebat ubiuis parare agros.

Loquutus

Loquutus est autem ei.) οὕτως, Loquutus est autem sic, est Græce, & non additur ei.

Quia erit semen eius accola.) ὅτι ἔσαι τὸ σπέρμα αὐτοῦ πάροικον. Vt cõniueamus quod quia, abusus sit pro quod, quod accola posuit genere neutro. Certe aliud est incola quàm accola. Siquidem accolæ dicuntur finitimi, ut accola Rheni, Incola qui non sit αὐτόχθων. Quanquam Græcis est πάροικος, qui aliunde profectus alibi domum habet. Nos uertimus inquilinum, ad hunc modum, Loquutus est autem deus sic, quod futurum esset semen eius inquilinum in terra aliena, quodq; seruituti illud subiecturi essent &c. Mollius erat posteri eius incolæ. Semen enim posteros appellat. Nec in clausula est, Dicit dominus, sed εἶπεν ὁ θεός, id est, Dixit deus. πάροικος αὐτόχθων

Male tractabunt.) Est κακώσουσι, id est, affligent siue cruciabunt.

Annis quadringentis.) In æditione peruetusta, legebatur quadringentis triginta, atque ita legit Rabanus ex supputatione temporum. Beda indicat hyperbaton, erit incola annis quadringentis, ut quod in medio intercessit, & seruituti eos subijcient & male tractabunt eos, non impediat contextum præcedentiũ & sequentium. Quanquam mea sentẽtia non est opus ad hoc hyperbaton confugere. Hyperbaton

Et sic genuit Isaac.) Interpres, nisi mendum est, legisse uidetur οὕτως, cum in Græcis codicibus sit οὗτος hic, siue iste. Si legas, οὕτως, sensus est, illum non genuisse Isaac nisi circumcisum, cum Ismaëlem suscepisset incircuncisus. Suspicor factum, ut Græci odio circuncisionis mutarint οὕτως in οὗτος. Tametsi uariabant Græci codices, Chrysostomus & Hispaniensis æditio habebant οὕτως, mei codices & Aldina æditio οὗτος.

Et Isaac Iacob.) τὸν ἰακὼβ, Vt subaudias, genuit.

Non inueniebant cibos.) χορτάσματα. Vox est à saturando dicta.

Et in secundo.) καὶ ἐν τῷ δευτέρῳ. Et in secundo, ut uerbum uerbo reddatur, Altera uice, siue Cum iterum misisset eos. Ordo

Quod emit Abraham precio argenti à filijs Emor filij Sichem.) Et hunc locum annotauit Hieronymus in libro ad Pammachium de optimo genere interpretandi, qui secus habeatur in Genesi, ubi legitur, quod Abraham emerit ab Ephron Etheo filio Saor, iuxta Hebron quadringentis drachmis speluncam duplicem, & agrum circa eam, sepelieritq; in ea Saram uxorem suam. Atque in eodem legimus libro, postea reuertentem è Mesopotamia Iacob cum uxoribus & filijs suis, posuisse tabernaculum ante Salem urbem Sichimorum, quæ est in terra Chanaan, & habitasse ibi, & emisse partem agri, in quo habebat tentoria, ab Emor patre Sichem, centum agnis, & statuisse ibi altare, & inuocasse deum Israel. Proinde Abraham nõ emit specum ab Emor patre Sichem, sed ab Ephron filio Saor, nec sepultus est in Sichem, sed in Hebron, quæ corrupte dicitur Arboch. Porrò duodecim Patriarchæ non sunt sepulti in Arboch, sed in Sichem, qui ager non est emptus ab Abraham, sed à Iacob. Hunc nodum illic nectit Hieronymus, nec eum dissoluit hoc sane loco, sed eum eleganter explicat in quæstionibus Hebraicis. Locus discrepans prima fronte

In septuaginta quinq; animabus descendit Iacob.) Geneseos cap. 46. diuus Hieronymus iuxta ueritatem Hebraicam uertit Septuaginta tantum. Et tamen Lucas sequutus uidetur autoritatem Septuaginta, tum ubiq; receptam, siue quod apud Hebræos additi sunt à librarijs anni quinq;, siue quod non existimarit numeri rationem ad id quod tum agebatur pertinere.

Quam cõfessus erat.) ἧς ὤμοσεν, id est, Quam iurauerat. Interpr̃s legisse uidetur ὡμολόγησεν.

Qui non sciebat.) ὃς οὐκ ᾔδει, id est, Qui non nouerat.

Ne uiuificaretur.) εἰς τὸ μὴ ζωογονεῖσθαι, id est, Ad hoc, ut partus non essent uitales.

Gratus deo.) ἀστεῖος τῷ θεῷ. ἀστεῖος aliâs sonat festiuus, siue urbanus. Abusus uidetur hac uoce pro χαρίεις, quod gratum significat, & item urbanum.

Existimabat autẽ intelligere fratres.) Hic fratres uocat suæ gentis homines, quod post translatum est ad Christianos. Augustinus in quęstionibus in Exodum, dubitat utrum homicidium Moysi duntaxat indolis specimen sit, an laudi dandum, quod ex hac oratione Stephani uideatur id fecisse numinis admonitu. Fratres qui eiusdem gentis

Litigantibus.) Græce est μαχομένοις, id est, pugnantibus. Recte tamen uertit interpres.

In igne flammæ rubi.) Græce est contrarius ordo, ἐν φλογὶ πυρὸς, id est, In flamma ignis. Tametsi & alioqui sermo duriusculus est nobis ob proprietatem sermonis hebraici.

Videns uidi.) Hebræum est schema, pro eo quod est, Attente uidi.

Et nunc ueni & mittam.) καὶ νῦν δεῦρο, id est, Et nunc uenito, siue nunc adsis, ut secundæ personæ sit uerbum, non primæ. Iubet enim Moysen adesse.

Tanquam me audietis, audietis redundat

Tanquam meipsum audietis.) Audietis hoc loco in nõnullis exemplaribus Græcis non scribitur. Donatiani codices suffragabãtur Græcæ lectioni, in quibus erat, De fratribus uestris tanquam me. Apud Chrysostomum nec in contextu nec in enarratione fit huius clausulæ mentio. Quod autem dictum est tanquam me, Chrysostomus exponit, contemptum & insidijs appetitum, quod ut Christo puero insidiatus est Herodes, ita Pharao Mosi in Aegypto, & uterque saluus euasit. Superius demonstratum est, ipsum, pertinere ad uerbum audietis, non ad me, quod pertinet ad uerbum suscitabit: Suscitabit uobis prophetam ut me, id est, similem mei, & uelut alterum me, ipsum audietis. Quanquam apparet interpretem legisse ὡς ἐμαυτοῦ, nisi, quod probabilius est, hoc aliquis assuit de suo.

In ecclesia & in solitudine.) Et, apud Græcos non est, sed ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ἐν τῇ ἐρήμῳ, id est, In cõgregatione, in deserto, citra coniunctionẽ, consentiẽtibus Latinis emendatioribus.

Verba uitæ dare uobis.) Nõnulli codices habebãt, λόγον ζῶντα, id est, sermonem uiuum. Nonnulli λόγια ζῶντα, id est, Eloquia uiua. Sic enim solitus est uertere λόγια.

Patres uestri.) Vtroque loco Græcis est ἡμῶν, id est, Nostri, primæ personæ.

Mosi enim huic.) ὁ γὰρ μωϋσῆς, id est, Nam Moyses iste: & sic habet exemplar Constantiense. Quanquam id recte mutauit interpres.

Interpres recte discedit à uerbis

Quas fecistis adorare.) Interpres nõ notauit Græcam figuram loquendi. οὓς ἐποιήσατε προσκυνεῖν αὐτοῖς, id est, Quas fecistis ut adoretis eas. Sed mirum non addi articulum uerbo infinito.

Trans Babylonem Trans Damascum

Et transferam uos trans Babylonem.) In nonnullis exemplaribus repperi mutatum, trans in, In, Locus sumptus est ex Amos prophetæ capite quinto. Quanquã illic pro trans Babylonem legitur trans Damascum, ex autoritate ueritatis Hebraicæ simul & Septuaginta. Hieronymus sic excusat Stephanum, ut dicat eum magis sensum reddidisse quam uerba, quod Iudæi trans Damascum ducti sunt in Babylonem, siue trans Babylonem. Sunt qui malunt fateri scripturam esse deprauatam, & pro Trans Damascum scriptum fuisse Trans Babylonem.

Cum patribus.) Cum, redundat.

Deus loquens.) ὁ λαλῶν, id est, Ille qui loquebatur.

Patres uestri.) ἡμῶν Græce est, id est, nostri, quemadmodum admonuimus modo.

Sed non excelsus in manu factis.) Græcus addit templis, ἐν χειροποιήτοις ναοῖς. Et Manufactis unica illis dictio est.

Stephani oratio cũ lõga sit, est inabsoluta

Dura ceruice.) Græcis epitheton est compositum, σκληροτράχηλοι, Quasi dicas, duriceruicos, ut Pacuuius apud Quintilianum, & hunc imitatus Politianus dixit, incuruicerucum pecus. Cæterum apparet orationem Stephani clamoribus obstrepentium Iudæorum interruptam fuisse. Neque enim satis alioqui respondet hic finis, tam alte repetito principio, præsertim cum in ea multa sint, quæ non ita multum pertinere uideantur ad id quod instituit.

Restitistis.) ἀντιπίπτετε, id est, Resistitis.

Et homicidæ.) φονεῖς, id est, Occisores.

In dispositione.) εἰς διαταγὰς, id est, In dispositiones, siue ad dispositiones: à διατάσσω quod est ordino. Augustinus libro de ciuitate dei 10. citat aliquoties, in edictis angelorum, pro eo quod nos legimus, in dispositione angelorum.

Virtutis dei.) Virtutis, in Græco codice non reperio. Tantum est à dextris dei, suffragantibus & Latinis uetustioribus.

Additum in nostris

Obdormiuit in domino.) In domino non additum est in Græco exemplari, tantum est ἐκοιμήθη, id est, Dormiuit, Suffragantibus uetustis exemplaribus Latinis.

EX CAPITE OCTAVO.

N ecclesia.) ἐπὶ τὴν ἐκκλησίαν, id est, In ecclesiam, siue Aduersus ecclesiam.

Curauerunt autẽ Stephanũ.) συνεκόμισαν δὲ, id est, Simul aũt curauerunt.

Viri timorati.) εὐλαβεῖς, id est, Religiosi siue pij.

Per domos intrans.) κατ' οἴκους, id est, Domesticatim, ut ita loquar, siue per singulas domos, ut ostendat ingens studium perdendi.

Igitur qui dispersi erant.) οἱ μὲν οὖν διασπαρέντες, id est, Igitur illi quidem dispersi. Iam enim dispergebantur.

In ciuitatem Samariæ.) Videtur appositiue dictum ciuitatem Samariæ, ut Samaria sit nomen non regionis, sed ciuitatis, unde tota regio nomen est sortita. Eadem autem dicta est Sebaste.

[redacted] Græca sic habent, πολλῶν γὰρ τῶν ἐχόντων [redacted]. Ea quoniam ad uerbum reddi non poterant, nos sensum expressimus in hunc modum. Spiritus enim immundi, à multis qui ab illis tenebantur, clamantes uoce magna exibant. In duobus codicibus Donatiani non addebatur hæc particula, opinor, quod eam scriba prætermiserit offensus absurditate sermonis. Nam Græci codices consentiunt.

In ciuitate magus.) ἐν τῇ πόλει μαγεύων, id est, artem exercens magicam.

Cui auscultabant.) Hoc auscultabant, & quod mox sequitur, attendebant, Græcis idem est uerbum προσεῖχον.

Quæ uocatur magna.) Quæ uocatur, non additur in Græco codice, ἡ δύναμις τοῦ θεοῦ ἡ μεγάλη, id est, Dei uirtus magna. Interpres studuit explicare uim articuli Græci ἡ μεγάλη.

Propter quod.) διὰ τὸ, id est, Propterea quod: & tamen hanc sermonis formam uideo fuisse familiarem priscis Christianis, quum longe aliud significet.

Magicis suis.) ταῖς μαγείαις, id est, Magijs siue magicis artibus.

Dementasset.) ἐξεστακέναι αὐτοὺς, id est, Stupefacti essent, & uelut à mente alienati.

De regno dei in nomine Iesu.) Grece est, Et nomine.

Stupens admirabatur.) ἐξίστατο. Interpres unam Græcam uocem, duabus Latinis reddidit. [redacted] eandem dictionem Græcam eodem in loco trifariam reddiderit. Siquidem quod paulo ante uertit, seducens, Grecis est ἐξιστῶν. Quod dementasset, est ἐξεστακέναι: Quod stupens admirabatur, est ἐξίστατο. *Interpretis copia*

Et rogabãt pro eis.) Dubiũ est an ipsi apostoli rogarint deum pro eis, an Philippus et qui cum illo erant rogarint apostolos. Posteriorem sensum sequi uidentur interpretes, quod Græce sit προσηύξαντο, qua uoce scriptura solet uti pro deprecatione ad deum.

In quenquam illorum uenerat.) ἦν ἐπιπεπτωκὸς, id est, Erat elapsus siue delapsus.

Manus apostolorum.) χειρῶν, id est, Manuum. Sed interpres offensus concentu genitiuorum uariauit.

Si forte.) εἰ ἄρα. Coniunctionem expletiuam suo more uertit in forte.

In felle amaritudinis.) εἰς χολὴν πικρίας, id est, In bili amaritudinis, id est, Amara bili. Non irascebatur Magus, sed uitiatum animum expressit per bilis amaritudinem.

Et in obligatione.) καὶ συνδεσμὸν, id est, In colligatione, hoc est In uinculis.

Quæ dixistis.) ὧν εἰρήκατε. Articulus postpositiuus congruit cum casu antecedentis, dissidens à suo uerbo. Annotandum quod uni Petro respondens, multitudinis utitur uerbo, dixistis. Vnde probabile est, quod Petrus admonuit, cæteros item admonuisse. *Articulus præcedenti uerbo cõgruẽs à suo dißidens*

Et multis regionibus.) πολλάς τε κώμας, uicis siue pagis, Apparet interpretem legisse χώρας.

Contra meridianum.) κατὰ μεσημβρίαν, id est, Meridiem uersus, siue ad meridiem.

Quæ descendit ab Hierusalem.) καταβαίνουσαν. Quod Hierosolymorum urbs in monte Sion sita sit ex parte. Nonnulli codices habebant φέρουσαν, id est, Quæ ducit.

Gaza Gazam.) Ciuitas est insignis Palæstinæ, destinata in sortem tribus Iuda, licet obtineri non potuerit. Desertã addit quod uetus illa Gaza, de qua Sophonias, Gaza destructa erit, sic fuerit diruta, ut uix urbis extet uestigium, pro qua extructa est alia, sed non eodem loco.

Et ecce uir eunuchus.) Annotauit Hieronymus uirũ dici qui sit eunuchus, cum pugnẽt inter sese, uirum esse & eunuchum esse, unde & euirati dicuntur. Verum in Christo neque sexus est, neque conditio, sed noua creatura.

Dynastæ [redacted] Eunuchus potens.) δυνάστης, id est, Magistratus siue præfectus. Græca uoce usus est & Cicero, Tetrarchæ & Dynastæ, Non enim dicitur reginæ eunuchus, sed reginæ præfectus [redacted]m gazophylax.

[redacted]quomodo.) [redacted], non est apud Græcos, sed tantũ πῶς γὰρ ἂν [redacted] aut Qui nam possim. Subauditur enim negatio non intelligo. [redacted]

Ostenderet mihi.) ὁδηγήσει με, id est, Duxerit me.

Locus, pro argumēto Locus autem scripturæ.) ἡ δὲ περιοχὴ. Quod continentiam possis dicere: nos uertimus argumentum, poterat dici & sententia.

Eunuchus è Græco legit Tanquam ouis ad occisionem.) Locus est apud Esaiam capite LIII. Verum apparet eunuchum hunc non ex Hebræo libro, sed ex Græco hæc legisse, quod omnia adamussim consentiant cum æditione Septuaginta. Et Aegyptus id temporis græcissabat ob commercium cum Romanis & ante hoc cum Alexandro. Nam Hebræa Hieronymus ita uertit, Sicut ouis ad occisionem ducetur, & quasi agnus coram tondente obmutescet, & non aperiet os suum. De angustia & de iudicio sublatus est, generationem eius quis enarrabit, quia abscisus est de terra uiuentium. Iuxta Septuaginta legimus hunc in modum, *Cōsentit cum Septuaginta* ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν ἤχθη, καὶ ὡς ἀμνὸς ἐναντίον τοῦ κείροντος ἄφωνος, οὕτως οὐκ ἀνοίγει τὸ στόμα αὐτοῦ. ἐν τῇ ταπεινώσει, ἡ κρίσις αὐτοῦ ἤρθη. τὴν γενεὰν αὐτοῦ τίς διηγήσεται, ὅτι αἴρεται ἀπὸ τῆς γῆς ἡ ζωὴ αὐτοῦ, id est, Sicut ouis ad uictimam ductus est, & sicut agnus coram tondente mutus, sic non aperit os suum. In humilitate iudicium eius sublatum est, generationem illius quis enarrabit, quia tollitur de terra uita eius. Porrò pro tollitur αἴρεται perperam habetur i[redacted]rit le-gimus aperuit.

Dicit hoc.) λέγει τοῦτο, id est, Dicit hoc, quasi iam loquatur tibi, cuius scripta legis.

Quis prohibet.) τί κωλύει, id est, Quid prohibet, seu potius, Quid uetat, aut quid obstat quo minus baptizer.

Dixit autem Philippus. Si credis &c. usq; ad eum locum, Et iussit stare currum, non reperi in Græco codice. Quanquam arbitror omissum librariorum incuria. Nam & hæc in quodam codice Græco ascripta reperi, sed in margine. Cæterum apud interpretem Chrysostomum hæc non adduntur. Nec in æditione Hispaniensi. In Aldina fuit additum.

Vterque.) ἀμφότεροι, id est, Ambo.

Philippus & eunuchus.) ὅ τε Φίλιππος καὶ ὁ εὐνοῦχος, id est, Et Philippus & eunuchus consduplicata coniunctione.

Spiritus domini rapuit Philippum.) Rabanus in glossa ordinaria uidetur annotasse diuersam lectionem, quasi spiritus dictus sit irruisse in eunuchum, & rapuerit Philippum, uerum huiusmodi nihil reperio uel in Græcis uel in Latinis codicibus.

Azotus Inuentus est in Azoto.) Quis quærebat illũ, ut illic fuerit inuentus? Repertus est, erat tolerabilius. Est enim sensus, Philippum subito fuisse Azoti. Ea ciuitas est Palestinæ una è quinq; ciuitatibus Allophylorum, Hebræis dicta אַשְׁדּוֹד Aschdod.

EX

EX CAPITE NONO.

Dhuc ſpirans.) ἐμπνέων, Forte pro ἔτι mutatū eſt ἐμ. In alijs habetur utrunq;, ἔτι ἐμπνέων, id eſt, Etiamnum ſpirans. Sed unde minarum? Neq; enim ut dicimus, Cupit te, & cupiens eſt tui, ita dicere licet, Vox non ſonat hominem, & uox non eſt ſonans hominis, & Sapit uinum, & eſt ſapiens uini. Proinde meo iudicio uertendum erat. Spirans minas ac cædem, Et,

In diſcipulos domini.) Apertius erat aduerſus diſcipulos domini.

Huius uiæ uiros,) τῆς ὁδοῦ ὄντας, id eſt, Qui eius eſſent ſectæ. Articulus enim pronominis uice fungitur hoc loco. Et pro uiæ, multi codices habebant uitæ. *Articulus uice pronominis*

Viros ac mulieres.) ἄνδρας τε καὶ γυναῖκας, id eſt, & uiros ac mulieres, aut ſeu uiros ſeu mulieres.

Circumfulſit.) περιήστραψεν, id eſt, Circumfulgurauit, ſi ſic liceret loqui. Subitam enim lucem fulgur appellat.

Saule Saule.) Σαοὺλ Σαούλ, id eſt, Saul Saul. Cum Lucas alibi Saulum uocet ac Paulum, hic Hebræam uocem integram reliquit, quod Chriſtus illum Hebraice compellarit, ut & ipſe poſtea teſtatur. Atque item Ananias, σαοὺλ ἀδελφέ, id eſt, Saul frater, de quo nonnihil attingemus in Paulinis epiſtolis. *Saul*

Durum eſt tibi.) In pleriſq; Græcis codicibus non additur hoc loco, cum mox ſequatur ſurge, ſed aliquanto inferius, cum narratur hæc res. Neq; raro contingit, ut ſcriba doctulus aliunde addat aliquid in ſpacijs, quod poſt alius indoctior referat in cōtextum. Certe Chryſoſtomus hoc loco nullam mentionem facit huius particulæ. Eſt autem ethnicis etiam in prouerbio πρὸς τὸ κέντρον λακτίζειν, id eſt, Aduerſus ſtimulum calcitrare. Translatum à bubus aut alijs iumentis quæ ſtimulo incitantur, ut equi calcaribus. In uetuſtioribus codicibus ne hæc quidem habebantur, & tremens ac ſtupens dixit, Domine quid me uis facere? & dominus ad eum, tantum eſt, durum eſt tibi contra ſtimulum calcitrare. Ego ſum Ieſus, quem tu perſequeris, ſurge & ingredere &c. *Parœmia*

Qui concomitabantur cum illo.) οἱ συνοδεύοντες αὐτῷ, id eſt, Qui iter faciebant cum illo, ſiue comites itineris. Interpres nec Latine loquutus eſt, nec Græco uerbo reſpondit.

Stabant ſtupefacti.) ἐνεοί, Græca uox inde facta eſt, quod rei nouitas hominem reddat attonitum.

Nihil uidebat.) οὐδένα ἔβλεπεν, id eſt, Neminem uidebat. Apparet interpretem legiſſe οὐδὲν ἔβλεπεν.

Ad manus autem illum trahentes.) χειραγωγοῦντες δὲ αὐτὸν, id eſt, Manu ducentes illum. Quorſum enim opus erat trahentibus, cum ſponte iret? Atque ita uertit ipſe paulo poſt. Ad manum autem deductus à comitibus.

In uicum qui uocatur rectus.) ἐπὶ τὴν ῥύμην. Vicus hoc loco non eſt pagus aut oppidulum, ne quis in hoc erret, nam id eſt Græcis κώμη, ſed pars urbis. Ciuitas enim diſtinguitur in uicos, uici in uias, uiæ in domos. *Vicus pars urbis*

Quanta mala fecerit ſanctis.) ὅσα, id eſt, Quot, ſiue quæcunq;. Item paulo poſt, Quanta oporteat illum pro nomine meo pati.

Et hic habet.) Hic hoc loco aduerbium eſt, non pronomen ὧδε, id eſt, In hac ciuitate.

Vas electionis.) σκεῦος. Ego maluiſſem organum electum. Quanquam uaſa ueteribus omnis dicebatur ſupellex.

Saule frater.) σαοὺλ ἀδελφέ, id eſt, Saul frater, quod conſentaneum ſit Hebraice fuiſſe loquutum Ananiam. *Saul*

Vt uideas.) ὅπως ἀναβλέψῃς, id eſt, Vt uiſum recipias. Sic enim idem uerbum paulo ante traduxerat. Ceciderunt ab oculis eius.) ἀπέπεσον, Deciderunt.

Qui expugnabat.) Græce militari eſt uſus uerbo, πορθεῖν enim Græcis eſt urbem excindere ac depopulari.

Vt uinctos illos duceret.) ὡς ἀγάγῃ, id eſt, Ducat ſiue pertrahat, id quod mauult Valla. *Cōfundo pro pudefacio*

Et confundebat.) Non eſt hic pudefaciebat, ut aliás ſolet uti, ſed συνέχυνε, hoc eſt, Commouebat ac perturbabat, confirmans Ieſum eſſe Chriſtum.

Conſilium fecerunt in unum.) In unum, non reperio in libris Græcorum, quos ego ſanè

 uiderim

uiderim tantū est συνεβουλεύσαντο. Nisi forte uoluit exprimere uim præpositionis σύν.

χαλάσαντες Submittentis in sporta.) χαλάσαντες. Quod est funibus ex alto pensilem demittere, ut aliâs indicauimus.

Intrans & exiens.) In Græcis exemplaribus tantum reperio εἰσπορευόμενος intrans, ἐκπορευόμενος non inuenio. Quanquam ingrediens & egrediens Hebraica figura dictū est pro uersans, quomodo Latini dicunt, domi ac foris. Itaque ex commentarijs qui Chrysostomi titulo leguntur adieci, καὶ ἐκπορευόμενος, quanquam hoc ad sensum minimum habet momenti, arbitror autem alteram lectionem esse germanam.

Fiducialiter agens.) παῤῥησιαζόμενος, id est, Libere siue cum fiducia loquens aut agens, sed magis ad sermonem pertinet, unde & Græca dictio composita est.

ἑλληνισάς Et disputabat cum Græcis.) συνεζήτει πρὸς τοὺς ἑλληνιστάς, Disputabat aduersus Græcos. Rursus usus est uerbo Hellenistæ, significat enim Iudæos ibi natos. Nondum autem erat tempus disputandi cum gentibus. Cæterum illud quod præcessit, Cum gentibus, in Græcis codicibus non inuenio, ne in Latinis quidem uetustioribus. Et mox,

Quærebant eū occidere.) Græcis est ἐπεχείρουν, id est, Conabātur, siue aggrediebantur.

Ecclesia quidem.) αἱ μὲν οὖν ἐκκλησίαι, id est, Igitur ecclesiæ quidem, numero plurativo, quod tum omnes congregationes Christianorum dispersæ diceretur ecclesiæ, quæ tamen omnes in unam recidunt ecclesiam.

Dum transiret uniuersos.) Quidam addunt hoc loco fines, sed perperam, quandoquidem de hominibus sentit Lucas, non de locis.

Sanet te dominus.) ἰᾶται, Poterat accipi & sanat, indicandi modo non imperandi.

Assaron Lyddæ & Assaronæ.) λύδδαν καὶ τὸν ἀσσάρωνα. Haud scio an hæc sit quam in Hebraicis nominibus corrupte legimus Accaron, quam eandem quidam putarunt esse turrim Stratonis, postea Cæsaream nominatam. Vero proximum est, hanc esse regionem, quam Sarona Hieronymus in nominibus locorum appellat Saronas, id Hebræis sonat campestrem regionem. Est autem à Cæsarea Palestinæ pertingens usque ad oppidū Ioppe. Testatur sua etiamnum ætate illic agrum fuisse pascendis gregibus aptum. Porrò Ioppe non longe abs erat à Lydde. Quanquam est & altera eiusdem nominis regio inter montem Thabor & stagnum Tyberiadis, cuius meminit Esaias, In paludes uersus est Saron. Verum priorem fuisse eam de qua hic sentit Lucas, indicat Hieronymus.

Capnion Thabia Chaldæis Capra Nomine Tabitha.) Hoc certe loco Tabitha non potest esse uerbum. Ioannes Capnion Thabiam legendū esse putat, uocē enim Assyriā esse, quæ illis Capreā significat. Certe qui literas callent Hebraicas, fatentur hoc puellæ uocabulū nōnihil habere cognationis cum uerbo uidendi, quod illis dicitur בבט. Et Græcis item δορκάς caprea, à δέρκομαι uideo deducta est, quod id animal acri oculorum acie putetur esse. Vnde & qui sunt perspicacibus oculis ὀξυδερκεῖς uocantur. Cæterū Laurentius maluit ab interprete Latinam uocem fuisse redditam, nempe capream. Nam Lucas Dorcadem interpretatur, sed Græce scribens.

Quam cum lauissent.) Glossa ordinaria submonet in quibusdam codicibus scriptum fuisse Lauissent unguentis. Sed more ueterū primum lauabant corpus, deinde ungebant. Quanquam probabile non est, hic tantū sumptus fuisse factum in Dorcade.

Miserunt duos uiros.) In plerisque Græcis codicibus, tantū est ἀπέστειλαν, id est, Emiserunt. In uno reperi δύο ἄνδρας asscriptum, sed in spacio marginali.

Ne pigriteris.) Sine causa mutauit personam, μὴ ὀκνήσαι διελθεῖν ἕως αὐτῶν, id est, Ne pigritaretur, siue ne grauaretur pertransire usque ad sese, siue ad ipsum.

Quas faciebat illis Dorcas.) ὅσα ἐποίει μετ᾽ αὐτῶν οὖσα ἡ δορκάς, id est, Quas faciebat secum uiuens Dorcas, siue quas faciebat dum cum ipsis esset Dorcas.

Et multi crediderunt domino.) ἐπὶ τὸν κύριον, id est, In dominū. Vnde apparet interpreti nihil retulisse, utrum dicas Credere domino, an credere in dominum.

Petrus hospes coriarij Apud Simonem Coriarium.) βυρσεῖ. Quod opificium non solū plebeium, uerū & sordidum habetur. O quantus hospes, & apostolici culminis princeps apud cuiusmodi diuersatur hospitem? Nunc in immensum creuerunt opes ecclesiæ. Gratulandum est felicitati, si modo uere sita est in hoc ecclesiæ felicitas, & si felicitati respondet pietas.

EX CAPITE DECIMO.

Enturio cohortis.) Minus ambiguum erat. Ex cohorte. Neque enim is erat princeps totius cohortis, quæ circiter mille milites continet, sed unus ex ea cohorte. Atque ita est Græce, ἐκ σπείρης. Spiram autem Chrysostomus aut quisquis is fuit interpretatur νούμερον, & hic Latine loquens.

Quis es domine.) τί ἐστι κύριε, id est, Quid est domine, hoc est, Quid rei est. Atque ita legendum arguit ipsa etiam angeli responsio, Orationes tuę &c.

Hic tibi dicet quid te oporteat facere.) Hoc non habebatur in æditione Hispaniensi, & uidetur asscriptū ex capite quod proxime præcessit, & in hoc ipso mox repetitur inferius.

Duos domesticos.) δύο τῶν οἰκετῶν, id est, Duos famulorum.

Et militem timentem dominum.) στρατιώτην εὐσεβῆ, id est, militem pium. Quid hic opus erat periphrasi? Cæterum ne lector offenderetur, quod Cornelius ad pietatis negocium uteretur milite, addidit pium.

Qui illi parebant.) τῶν προσκαρτερούντων αὐτῷ, id est, Qui illi assistebant, siue ut alibi uertit, inseruiebāt. Parebāt & cæteri milites, uerū hi semper aderant ministerij gratia. *Periphrasis sine causa captata*

In superiora.) ἐπὶ τὸ δῶμα. Quod in euangelijs uertit, tectum. Apparet enim Petrum conscendisse tectum, in quo soliti sunt inambulare quidā, ut oraret sub dio, ceu uicinior deo, tum etiam semotior ab hominum strepitu. *δῶμα*

Et uidit.) καὶ θεωρεῖ, id est, Videt, præsentis temporis.

Vas quoddam uelut linteum.) Hieronymus in Esaiam citat, Vas quoddam linteum, nec id uno sane loco, Vt accipiamus ipsum linteū fuisse uas, atq; ita mox appellat absq; ὡς.

Quatuor initijs summitti.) Gręci legunt, Quatuor initijs alligatum ac demissum è cœlo, τέσσαρσιν ἀρχαῖς δεδεμένον καὶ καθιέμενον. *Vas linteum*

Quadrupedia &.) Græce sic habet τετράποδα τῆς γῆς, καὶ τὰ θηρία καὶ τὰ ἑρπετά, id est, Quadrupedia terræ, & bestiæ, & reptilia. Porrò θηρίον Græcis proprie noxiam bestiam significat, ueluti uiperam aut lupum.

Occide & manduca.) θῦσον καὶ φάγε, id est, Sacrifica, siue macta, & ede. *θηρίον*

Absit domine.) μηδαμῶς, id est, Nequaquam.

Iterum secundo.) πάλιν ἐκ δευτέρου, Rursus iterum.

Tu commune ne dixeris.) Communia, uertendum erat. Quanquam Græce uerbū est μὴ κοίνου, id est, Ne communica, hoc est, ne feceris communia. Sic enim Hebræi uocant impura & nefasta.

Per ter.) ἐπὶ τρὶς, id est, Ad ter, quanquam satis erat dicere ter. [illegible] *...r ter*

qu[illegible] peregit.

Et statim receptum est.) καὶ πάλιν ἀνελήφθη, id est, Et rursus receptum est, nimirum quod inde uenisset.

Descendens autem Petrus ad uiros.) Post hæc uerba in nonnullis Græcorum exemplaribus additum erat, τοὺς ἀπεσταλμένους ἀπὸ τοῦ κορνηλίου πρὸς αὐτόν, id est, Qui missi fuerant à Cornelio ad se.

Accersire te.) Rursum uertit figuram Græcam. Latine dixisset. Vt accerseret te.

Introducens ergo.) εἰσκαλεσάμενος, id est, Introuocatos siue inuitatos.

Quomodo abominatum est.) ὡς ἀθέμιτον ἐστι, id est, Vt nefas est. Nam parum erat ciuile, ut Petrus apud ethnicum dicat, abominādum esse cum eo colloqui. Verum ait ex cōsuetudine suæ gentis sibi non esse fas cum illo congredi. Et mox. *ἀθέμιτον uertit abominandum nō recte*

Con=

Coniungi.) Græcis est κολλᾶσθαι adhærere siue adglutinari.

Sine dubitatione.) ἀναντιῤῥήτως, id est, Citra contradictionem, siue incunctanter.

Nudius quarto die &c.) ἀπὸ τετάρτης ἡμέρας μέχρι ταύτης τῆς ὥρας ἤμην νηστεύων, καὶ τὴν ἐννάτην ὥραν προσευχόμενος, id est, Quarto ab hinc die, usque ad hanc horam, sedebã ieiunans, & hora nona orans. Ex uerbis interpretis apparet Corneliũ ieiunasse & orasse totum quatriduum. Sentit autem se ieiunasse & orasse die quodam, qui quartus esset ab eo quo colloquebantur cum Petro. Siquidem usq; ad hanc horam dixit, pro usq; ad hoc tempus, & pro ἥμην sedebam, nonnulli legunt ἤμην eram, prima uocali attenuata.

Obscure reddita græca

In ueste candida.) λαμπρᾷ, id est, Splendida.

Eleemosynæ tuæ commemoratæ sunt.) ἐμνήσθησαν, id est, In memoria habitæ, Nam memoratur quod narratur.

Simonis coriarij iuxta mare.) Sub hæc addunt Græci codices, quod in nostris omnino non habetur, ὃς παραγενόμενος λαλήσει σοι, id est, Qui adueniens loquetur tibi.

In conspectu tuo.) Græci legũt in cõspectu dei, ἐνώπιον τοῦ θεοῦ. Est aũt sermo cõfirmantis animi simplicitatẽ, cuius deum facit testem. Annotat hic nõnihil & glossa ordinaria.

Adsumus audire.) Græcanici sermonis formam reddidit, πάρεσμεν ἀκοῦσαι, pro eo quod est, Adsumus ut audiamus, siue ad audiendum.

Sed in omni gente.) ἐν παντὶ ἔθνει, id est, In quauis gente.

Verbum misit filijs.) τὸν λόγον ὃν ἀπέστειλεν, id est, Verbum quod misit. Offensus lector orationem non absoluta sustulit, quod. Aut enim anapodotos est oratio, aut accusatiuo abusus est loco nominatiui, hoc est, uerbũ quod misit filijs Israel. Aut, quod mihi maxime probatur, accusatiuus hic λόγον referendus est ad uerbum quod sequitur οἴδατε, id est, scitis. Deinde quia intercessit hyperbaton, & item parenthesis, quod ante dixerat λόγον, alia uoce repetijt ῥῆμα, ut legamus ad hunc modum, Verbum quod misit filijs Israel, annuncians pacem per Iesum Christum: deinde per parenthesim interijciatur (hic est omnium dominus) moxq; sequatur, Ipsi nostis, uerbum inquam, quod factum est per omnem Iudæam.

Ordo perturbatior

Incipiens enim.) Enim adiecit aliquis de suo, cum non sit in Græcis exemplaribus. Et incipiens, ἀρξάμενον hoc loco neutri generis est, ut referatur ad uerbum. Porrò uerbum hoc in loco nihil aliud dicit, quàm rem populari sermone iactatam. Eum rumorem ait ortum ex Galilæa post baptisma Ioannis. Deinde ponit argumentum rumoris, uidelicet de Iesu Nazareno.

Verbum res acta

Quomodo unxit eum.) Quidam codices habebant, ὡς ἔχρισεν αὐτὸν, id est, Quomodo un[redacted]

De sermone apostolorũ an è spiritu [redacted]

cum ad religionis & euãgelij negocium pertinebat. Semel [redacted] uis linguis loquentes miraculo fuisse. Et huius uoluminis cap. 19. narrantur, qui baptizati spiritum sanctum acceperãt, linguis loquuti & prophetasse. quanquam uero propius est apostolos id temporis unica lingua fuisse loquutos, ac uirtute diuina factum, ut æque ab omnibus intelligerentur. Neque uero necesse est, opinor, quicquid fuit in apostolis, protinus tribuere miraculo. Homines erant, quędam ignorabant, in nonnullis errabant. Etiam post acceptum spiritum sanctũ obiurgatur, ac docetur Petrus à Paulo. Paulus à Barnaba dissentit, usque ad diuortium. Et haud scio an hoc magis congruerit euangelio Christi, ut simplici inconditoq; sermone proderetur in uulgus, ac talis esset apostolorum oratio, qualis cultus, qualis uictus, qualis omnis uita, exceptis ijs quæ sunt pietatis & animi, nequid in hoc negocio sibi uindicare posset humanæ facundiæ superciliũ. Sæpe relinquebat discipulos

Miraculũ linguarum raro legitur

Homines erãt apostoli

pulos ſuos Chriſtus humanis uiribus, eſuriebãt, ſitiebant, fatigabantur corporis laboribus,
animi curis, ſentiebant ingraueſcentem ætatem, aliaq́ꝫ fragilitatis humanæ incommoda.
Sed idem aderat, quoties maieſtatem ſuã mundo uoluit innoteſcere. Atq́ꝫ ita temperabat
organa ſuorum, quibus ad euangelij propagationem utebatur, quatenus intelligebat ad
diuini ſui conſilij rationem, adq́ꝫ mortaliũ ſalutem maxime cõducere. Neq́ꝫ uero mirum,
ſi cum Aegyptus ac Syria, Cilicia, totaq́ꝫ penè minor Aſia, primum ob imperium Alexan
dri, mox Romanorum, uulgo Græce loqueretur, apoſtoli citra miraculũ Græce nouiſſent
præſertim cum poſtea tot annos inter Græce loquentes uerſarentur. Neque enim ſtatim
ab ijs conſcriptum eſt euangelium. Qui inter Gallos uiuit, uno protinus anno Gallice lo=
quitur, etiamſi prius nihil eius ſermonis tenuerit. Et miramur apoſtolos tot annis medio=
crem ſermonis facultatem fuiſſe conſequutos? Iam uero non ſum neſcius à Paulo comme=
morari genera linguarum & interpretationem ſermonum inter dona ſpiritus. Et ipſe glo=
riatur quod plus cæteris omnibus loquatur linguis. Verum id cuiuſmodi fuerit, nõ eſt for=
taſsis huius loci perſequi. Sed ut donemus interim ſimile fuiſſe ei, quod accidit à ſpiritu ſan
cto in apoſtolos effuſo, addamus & illud, non contigiſſe illis hoc dono politam et exactam
linguarum peritiam, ſed eatenus duntaxat, quatenus maxime conducebat ad negocium
euangelicum: ſicut cui contigerat prophetiæ donum, ut hunc aut illum locum explanaret,
non continuo quouis tempore, quemuis ſcripturæ locum poterat explicare, quod eas do=
tes deus ſingulis impartiret ad menſuram fidei, teſte Paulo: ita ſi cui contigerat pro re nata
linguarum peritia, non ſtatim apud quoſuis, in quouis argumento idem potuiſſe uidetur.
Siquidem exiſtimamus et Auguſtino prophetiæ donum adfuiſſe in explicandis ſacris lite=
ris, & tamen alicubi nõ aſſequitur ſenſum ſcripturæ germanum. Neq́ꝫ Hieronymo defuit,
opinor, donum linguarũ, & tamen in nonnullis diſſentiunt ab eo, qui literas Hebræas pro
fitentur. Quod ſi quis omnino contendat, apoſtolis infuſam cœlitus omnium linguarum
peritiam, atque hoc donum illis fuiſſe perpetuum, cum ea quæ fiunt uirtute diuina perfe=
ctiora ſint ijs, quæ fiunt iuxta naturæ ordinem, aut per humanã induſtriam, autore Chry=
ſoſtomo, qui fit ut apoſtolorum ſermo non ſolum impolitus ſit & incõditus, uerum etiam
imperfectus, perturbatus, aliquoties planè ſolœciſſans. Neq́ꝫ enim id negari poteſt, quod
res ipſa clamitat. Placebat ſpiritui ſancto ſermonis ſimplicitas, ſed pura tamen & integra,
atq́ꝫ ijs uacans incommodis, quæ ſolent auditorum intelligentiam impedire. Atque in his
paſſim deſudãt interpretes Græci, quibus Demoſthenes & Plato facilis erat ac perſpicuus.
Quoties Origenes in Paulo deſiderat Græcanici ſermonis integritatem? Quoties hyper=
batis, anapodotis, & amphibologijs offenditur? Neq́ꝫ id negat Chryſoſtomus, & fatetur
compluribus in locis Hieronymus, aperte Paulo tribuens Græcanici ſermonis imperitiã.
Idem Lucæ plus tribuit in literis Græcis quàm Hebræis, non ob aliud, niſi quod in his ma
gis eſſet inſtitutus, quippe Antiochenus. Idem fatetur Paulũ diſertiorẽ in lingua Hebræa
quàm Græca, quod in illa natus eſſet, in hac inſtitutus. Rurſus alicubi, quod poſterior epi=
ſtola Petri diſſideat à phraſi prioris, hãc adducit cauſam, quod in ea ſit alio uſus interprete.
At quorſum opus interprete, ſi perfectã omniũ linguarum peritiã dabat ſpiritus ſanctus?
præſertim cum extra controuerſiã ſit apoſtolos omnes Græce duntaxat ſcripſiſſe excepto
Matthæo iuxta quorundã opinionem. Cur auſi ſunt interpretari ueteres, quod Paulus ob
id Titum deſideraret, quod is in Græci ſermonis facultate eſſet promptior? Hæc non mul=
tum abſint à blaſphemia, ſi quis hanc ſententiam de dono linguarum mordicus teneat. Et
tamen ea nõ ueriti ſunt eccleſiæ probatiſſimi Doctores libris ſuis prodere. Atque hæc plu=
ribus à me diſſerta ſunt, quàm fortaſſis annotationum argumentum poſtulabat, ne quis im
pie aut temere à me dictum exiſtimet, apoſtolos ſermonem Græcum non ex orationibus
Demoſthenicis, ſed ex populari colloquio didiciſſe. Neque enim ex orationis, ſed ex men=
tis habitu metienda eſt apoſtolorum autoritas. Neque magis pium hominem debet offen=
dere in apoſtolis ſermo incultus, quàm corpus illotum, aut ueſtis plebeia. Quin ipſe Chri=
ſtus, ut multis colligi poteſt coniecturis, uulgatiſsimo maxime que populari ſermone eſt
uſus, Syriace loquens, & fortaſſis aliquando Chaldaice, & haud ſcio an Græce nonnun=
quam, ut erat id temporis populi ſermo uarijs linguis corruptus, quandoquidem & apo=
ſtoli Græce ſcribentes, Romanorum multis uocibus utuntur. Atq́ꝫ hanc de apoſtolorũ ſer
mone

Poterãt apoſtoli & citra miraculũ Græce ſcire

Dona linguarum nõ erant perpetua

Apoſtolorum ſermo obſcurus ſæpe & perturbatior

Apoſtolici ſermonis ſimplicitas nõ eſt decori illis

mone opinionem ipsa res nobis persuadet, etiamsi nõ suffragaretur summorũ uirorũ autoritas. Mihi tamen nõ est animus, neq; pro hac, neq; pro ulla alia digladiari, si diuersum sentit ecclesia. Lectorem admonemus, non proponimus oracula, nusquam non parati cedere melioribus. Addam ridiculũ quiddam. Quum alicubi scripsissem sermonem quo do-

Calumnia sutoria

minus est usus, fuisse nõ purè Hebraicum, sed Syra Chaldęaq; lingua corruptum, quidam trismegistus theologus è Sorbona libro uulgato uociferatus est μάλα τραγικῶς, quod domini & apostolorum sermonem dixerim corruptum. Idem clamaret opinor, si scripsissem dominum non bibisse syncerum uinum, sed aqua dilutum. Huc reciderunt Rabinorum quorundam iudicia.

Omnes oppressos.) καταδυναστευομένους. Recte uertit interpres, modo intelligamus hic oppressos dici, qui tyrannide & potẽtia cuiuspiam opprimũtur, id enim sonat Græca uox.

In regione Iudæorum.) ἔν τε τῇ χώρᾳ, id est, Et in regione Iudæorum, conduplicata coniunctione.

Præordinatis à deo.) προκεχειροτονημένοις: Quod magis sonat delectis, ut fit per suffragia. Græca uox dicta est, à porrigendis digitis, quo gestu suffragabatur olim populus.

Qui manducauimus et bibimus. Glossa ordinaria monet in Gręcis scriptum fuisse, Qui quadraginta dies &c. Quanquam id in nostris codicibus non reperitur.

Remissionem peccatorũ accipere.) ἄφεσιν ἁμαρτιῶν λαβεῖν, id est, cõsequi remissionẽ peccatorum, siue remissionem peccatorum accepturum esse.

Omnes qui credunt.) πάντα τὸν πιστεύοντα, id est, Omnẽ qui credit, aut quisq; credidisset.

Ex circuncisione.) οἱ ἐκ περιτομῆς, id est, Qui erat ex circuncisione.

Et in nationes.) καὶ ἐπὶ τὰ ἔθνη, id est, Et in gentes. Nec est gratia, χάρις, sed δωρεὰ donum. Et quia effusa est, dictum est, pro, Quod effusum esset.

Noua interpretatio

Nunquid aqua.) Græci legunt in hunc modum, μή τι ὕδωρ κωλῦσαι δύναταί τις, τοῦ μὴ βαπτισθῆναι τούτους. Et apparet hunc esse sensum: Num quis uetare potest, quo minus aqua baptizentur ij, qui spiritum sanctum acceperũt sicut & nos? Veluti plus sit spiritus quàm aqua, cumq; ille contigerit, nihil esse magni si hoc accesserit. Cæterum τὸ ὕδωρ accusatiuus, aut pendet à præpositione subaudita κατὰ, aut adhæret uerbo βαπτισθῆναι, ea forma qua dicimus, βαπτίζομαι βάπτισμα.

EX CAPITE VNDECIMO.

Vare introisti.) ὅτι πρὸς ἄνδρας, Ad uiros præputiũ habentes introisti. Nam ὅτι hoc loco cõfirmantis est. Nec interrogant, sed accusant, aut certe expostulant. Interpres legisse uidetur τί pro ὅτι.

Nequaquam dñe.) μηδαμῶς, Idem uerbum quod superius uerterat absit.

Pœnitentiam dedit.) Græci codices addunt, εἰς ζωὴν, id est, ad uitam.

Sub Stephano.) ἐπὶ στεφάνῳ, id est, In Stephano siue aduersus Stephanũ. Nam sub eo res geri dicitur, qui imperio potitur. Sed tum Græci addunt paternum casum.

ἑλληνιστάς

Loquebantur & ad Græcos.) Rursus non est ἕλληνας, sed ἑλληνιστάς, significat enim religione & origene Iudæos, sed alibi natos, qui nondum crediderant euangelio. Alioqui uideri poterat exemplũ baptizati Cornelij tantum animi addidisse Christianis, ut iam etiam gentibus auderent prædicare Christum.

Permanere in domino.) Plusculum hic habent Græci sic, προθέσει τῆς καρδίας προσμένειν τῷ κυρίῳ, id est, proposito cordis adhærere domino, siue perseueranter adhærere domino. Latini addidere bis præpositionem, in. Quod autem dixit proposito cordis, perinde ualet quasi diceret ex animo & libera uoluntate, non metu neq; pudore humano.

Ita ut cognominarentur.) ἐγένετο δὲ αὐτοὺς ἐνιαυτὸν ὅλον συναχθῆναι τῇ ἐκκλησίᾳ, καὶ διδάξαι τὸν ὄχλον ἱκανὸν, χρηματίσαι τε πρῶτον ἐν ἀντιοχείᾳ τοὺς μαθητὰς χριστιανούς, id est, Accidit au-

Christianorũ cognomẽ, ubi primũ natum

tem ut annum totum consuetudinem agerent cũ congregatione, docerentq; turbam multam, & primum Antiochiæ discipulos uocarent Christianos. Nam illi uocabant eos Christianos, sed Lucas appellat eos discipulos. Sẽsum explicat historia ecclesiastica. Ibi, inquit, primum discipuli, ueluti perenni fonte sumpto uocabulo, appellati sunt Christiani. Vsus est autem nouo uerbo χρηματίσαι pro ὀνομάζεσθαι, quod idem usurpauit Paulus in epistolæ ad Ro. capite septimo. Videtur autẽ inde dicta uox, quod cognomen ex officio quo quis fungitur

fungitur addi solet. ueluti publicani dicuntur, quod publica uectigalia colligunt, ita Christiani, quod Christum profiterentur. Porrò quod actiuo uerbo uidetur abusus pro passiuo simile est ei quod Latini dicunt, audit doctor, pro eo quod erat appellatur doctor.

In ministerium mittere.) εἰς διακονίαν. Ministerium uocat subsidium, siue suppeditationem. Subministrat enim qui necessaria suppeditat. Sic appellat & Paulus.

EX CAPITE DVODECIMO.

MIsit Herodes rex.) ἐπέβαλεν, id est, Iniecit, siue iniiciebat. Quem hic Lucas uocat Herodem, Iosephus Agrippam appellat, qui & maior dictus est ad discretionem filij Agrippæ. Videtur autē nomen Herodis multis fuisse commune, quemadmodū Herodes Antipater filius Herodis maioris, & Philippus Herodes huius frater. Hic autem Herodes Agrippa frater fuit Herodiadis quæ fuit uxor Herodis Tetrarchæ, filius Aristobuli, qui fuit filius Herodis maioris, frater Alexandri, quos ambos pater interfecit. Hunc Agrippam Tiberius Cæsar coniecerat in uincula, quod in splendido conuiuio quo Caium Germanici filium excipiebat, palàm comprecatus est, ut Tiberio mature defuncto Caium uideret imperatorem. Fuit autē sex menses in carcere, usque ad mortem Tiberij. quem Caius, cui Caligulæ cognomen additum fuit, non solum liberauit, uerum etiam tres illi tetrarchias contulit, Philippi, Lysaniæ, & Herodis iunioris Lugdunum relegati, insuper & regij nominis honorem concessit. Ita ferme sane Iosephus libro de bello Iudaico secundo cap. 8. & libro Antiquitatum Iudaicarum capite 9.

Quia placeret.) ὅτι ἀρεστόν ἐστι, id est, Placitum, siue gratum esse. Idem nomen quod ante uertit æquum est: Non est æquum relinquere uerbum dei, & ministrare mensis. *ἀρεστόν uarie uertit*

Apprehendere.) συλλαβεῖν, id est, Comprehendere.

Erat autem dies.) ἦσαν, erant, numero multitudinis.

Sine intermissione.) ἐκτενής, id est, Prolixa, ut uertit in euangelio, siue intenta.

Et calcia te caligas tuas.) καὶ ὑπόδησαι τὰ σανδάλιά σου, id est, Subliga sandalia tua. *Caliga pro sandalijs*

Considernsque.) συνιδών τε, id est, Reque perpensa, nisi mauis ad cognitā domū referre.

Ad ostium.) Ad, redundat.

Ianuæ.) πυλῶνος, non θύρας. Cum enim dicat ostium ianuæ τὴν θύραν τοῦ πυλῶνος, aut uestibulum ædium habebat ostium, quemadmodum & hodie uidemus in plerisque ædificijs aut ianuam uestibuli, dixit primum ostium quod expositum erat uestibulo.

Ad uidendum.) ὑπακοῦσαι, id est, Vt subauscultaret. Sequitur enim. Et agnita uoce Petri.

Annuens autem.) κατασείσας δὲ, Mota manu innuens.

Quid nam factum esset de Petro.) τί ἄρα ὁ πέτρος ἐγένετο, id est, Quid Petrus esset factus, siue quia sic permisit sibi loqui Lucas, ut quemadmodum Græci dicunt, fecit illum, pro, fecit illi, ita per uerbum passiuum dixerit, quid factus esset: siue quod suspicaretur Metamorphosi mutatum in aliud quiddam, iuxta uulgi stultitiam, qua creditum est magicis artibus homines uerti in aues, aut in genios. *Quid factus esset*

Iussit eos duci.) ἐκέλευσεν ἀπαχθῆναι. Parum liquet an Lucas Romano more dixerit duci eos, qui ducuntur ad supplicium, an abduci à sese in carcerem.

Erat autem iratus Tyrijs.) θυμομαχῶν. Quod Laurentius uertendum putat, Irate siue acerbe pugnans. Quanquam hic homini non assentior, nam dictio Græca composita est ex θυμὸς animus, & μάχεσθαι pugnare. Quod nondum indixisset bellum, sed iam animo bellum agitaret, ni placassent iratum. *θυμομαχεῖν*

Eo quod alerentur regiones eorū ab illo.) διὰ τὸ τρέφεσθαι αὐτῶν τὴν χώραν ἀπὸ τῆς βασιλικῆς, id est, Eo quod ipsorum regio aleretur à regia, ut subaudias annona pecunia aut alimonia, siue hoc intelligendum est de commercio Iudaicæ gentis siue de salario.

Dei uoces.) φωνὴ θεοῦ, id est, Vox dei. Interpres legisse uidetur φωναί. Cum in Græcis codicibus constanter habeatur φωνὴ ultima graui, tamen quidam contendit legendum φωνῆ ultima circumflexa, & interpretatur dei uocē, qua deo acclamamus non homini. Imò quum Lucas memoret eum fuisse concionatū, rectius est, ut per adulationē acclamarint uocem non hominē sonare, sed deum. Quemadmodū apud Vergilium Aeneas ex uoce agnoscit Venerem. In hanc certe sententiā narrat Iosephus, & interpretatur Chrysostomus. *Calumnia cuiusdam improbi depulsa*

C Honorem

Honorem deo.) δόξαν, id est, Gloriam.

Et consumptus à uermibus.) καὶ γενόμενος σκωληκόβρωτος, id est, Obnoxius factus morbo, quo qui laborant, exeduntur à uermibus. Opinor eundem esse quem medici pedicularem uocant, quo perijt & Lucius Sylla, certe ibi non felix.

Reuersi sunt ab Hierosolymis.) εἰς ἱερουσαλὴμ, id est, In Hierusalem. Ita legunt Græci. Verum haud scio an perperam, Tametsi consentit æditio Aldina.

EX CAPITE DECIMOTERTIO.

Niger Græce

Simon qui uocabatur Niger.) Mirum est Latinam uocem ab Euāgelista esse positam, etiam forma Latina. Nā eiusmodi nomina apud nos in er desinentia deflectere solent in ρος. Ad hæc pro Simon in nōnullis exēplaribus Græcorum scriptum erat Simeon, uoce trisyllaba.

σύντροφος collactaneus

Collactaneus.) σύντροφος, id est, Simul cum eo educatus, quanquam sciremus collactaneum legi apud iureconsultos dig. nouo titul. de manumissis uindicta ex Vlpia. leg. §. Collactaneus.

Ministrantibus autem illis.) λειτουργούντων. Quod proprium est operantium sacris. Nullum autem sacrificium deo gratius, quàm impartiri doctrinam euangelicam.

Segregate mihi Saulum.) Interpres omisit δή, ἀφορίσατε δή μοι, id est, Separate iam mihi.

Assumpsi.) προσκέκλημαι, id est, Aduocaui, siue accersiui.

Abierunt Seleuciam.) Si regionem accipias, rectius erat, In Seleuciam. Sin ciuitatē eius nominis sic à Seleuco dictam, recte loquutus est. Est autem duplex Seleucia, una in promontorio Cœles Syriæ quæ Syria dicitur Antiochia, altera in Pisidia, de priore hic loquit.

Salamis in Cypro

Et cum uenissent Salaminam.) Græce, γενόμενοι ἐν σαλαμῖνι, Cum essent Salamine. Ea est ciuitas Cypri, post dicta Constantia, autore Hieronymo, quā Iudæi funditus demoliti sunt Traiani principis temporibus, extinctis omnibus accolis.

Paphus in Cypro

Vsque ad Paphum.) Ea est ciuitas Cypri quondā sacra Veneri. Vt autē Salamis extrema est Cypri ad Orientem, ita Paphus extrema est ad Occidentem, ut intelligas totā insulam peragratā. Hieronymus refert eam olim nobilem, suis temporibus frequēti terræmotu sic collapsam fuisse, ut uestigijs duntaxat quid aliquando fuisset ostenderet.

Barieu

Barieu.) Græci legunt βαριησοῦ. quod sonat filium Iesu, dictione tamen composita. Vt appareat quod superius adiectum est, ᾧ ὄνομα non fuisse scriptum à Luca, quæ uox explicuerit nō ipsius hominis nomen, sed patris duntaxat, ipsius nomen paulo post adiecit. Verum cur addidit μεθερμηνεύεται, ueluti translatum indicans? Aut quò refertur hæc interpretatio? Ad Bariesum? non potest, cum illud sonet filium Iesu, aut certe filium Ieu, Elymas idem sit quod faciens præuaricari, siue ut Lyranus interpretatur mensura dei mei, siue dei mei census. Nam אֵלִי deus meus, מִס census, unde sunt qui missam pro sacrificio Christianorum deductā putant, mihi non fit uerisimile. An addinguam diuersam Iudæus erat, & Elymas neque Græcum est, neque Latinū. Quur igitur dicit interpretans Elymas? nisi forte Bariesu dictus sit à parentibus, deinde ob uitæ merita comm[illegible] sit illi nomē Elymas. Beda indicat hanc uocem Bariehu seu Bariem corrupte scribi pro Bariesu. Suspicatur autem scripturam corruptam hac occasione, quod βαριησοῦ si superponas uirgulam abbreuiationis notam, significat idem quod βαριησοῦ, plene scriptum. Nō patitur autem hoc sanctum nomen imponi mago. Quasi magus ille prior non habuerit nomen cum Petro apostolo commune, dictus Simon.

Resistebat autem illi.) Græci legunt illis, ut referatur ad Barnabam & Paulum. Nam illi refertur ad uerbum dei.

Saulus autē qui & Paulus.) Laurentius hoc loco litigat de nomine Pauli, de quo nonnihil attingemus cum ad Paulinas epistolas uentum erit. Qui Laurentiana uolet cognoscere, ex ipsius petat libris. Certe ante hac perpetuo dictus est Saulus. Hic primum admonuit de Pauli uocabulo.

Fallacia ῥᾳδιουργία

Et omni fallacia.) ῥᾳδιουργίας. Dolum ante dixit, hic magis addendum erat diuersum quiddam. Et Græca uox significat propensionem ad quoduis facinus patrandum, à ῥᾴδιον facile, & ἐργάζομαι, operor. Licet Hesychius uocem existimet esse Polysemon, significare eandem πλαστογράφον, ταχυγράφον, πονηρόν, μηχανουργόν, πολυμήχανον, id est, Falso aut etiam celeriter

celeriter scribentem, uersutum, artificem, uersipellem. Nec est proprie Subuertere, sed διαστρέφειν, id est inuertere, deprauare, ex rectis facere flexuosa.

Qui ei manum darent.) χειραγωγούς, id est, Manuductores, ut uerbum uerbo reddam, siue qui se manu ducerent.

Paulus & qui cum eo erant.) οἱ περὶ τὸν παῦλον. Ad uerbũ sonat, qui circa Paulũ erant, sed iuxta sermonis Græci proprietatem, sonat Paulus. Verum ne abiret incomitatus, interpres utrunq; sensum reddidit, Paulus & qui cum eo erãt. Arbitror enim hic eadẽ figura dictum οἱ περὶ τὸν παῦλον, qua Græci dicunt, οἱ ἀμφὶ τὸν πλάτωνα, Platonem ipsum sentientes.

Venerunt Pergen Pamphyliæ.) Prouinciæ nomen adiecit non ob discretionem, cum non sit nisi una Perge, sed quod oppidi uocabulum non perinde notum esset omnibus ut prouinciæ. At paulo inferius discernendi causa apposuit prouinciæ nomen, Antiochiam Pisidiæ, quod duæ sint Antiochiæ. Altera Syriæ Cœles autore Hieronymo, in qua Barnabas & Paulus apostoli sunt ordinati, altera Pisidiæ, in qua prædicarunt. *Perge*

Pertranseuntes Pergen uenerunt Antiochiam.) Græca nonnihil dissident, αὐτοὶ δὲ διελθόντες ἀπὸ τῆς πέργης παρεγένοντο εἰς ἀντιόχειαν, At ipsi cum peragrassent relicta Perga, uenerunt Antiochiam. Siquidem ipsi, discernit illos ab Ioanne, qui recta reuersus est Hierosolymã, cum ipsi peragratis, quæ in medio erant, oppidis peruenerint Antiochiam.

Et manu silentium indicens.) καὶ κατασείσας τῇ χειρί. Idem hoc loco participium est, quod superius uerterat, Annuẽs manu. Sonat autem mota manu. Nam hoc gestu olim uerba facturi pro concione, silentiũ exigebant. Persius. Fecisse silentia turbæ maiestate manus. *Interpres audet de suo addere*

Plebis Israel.) τοῦ λαοῦ τούτου, id est, Populi huius.

Mores eorũ sustinuit.) ἐτροποφόρησεν αὐτούς. Græcis unica dictio est conflata ẽ duabus, τροποφορεῖν, quod est ferre ac tolerare mores alicuius.

Quasi post &c.) Græca nonnihil dissident à nostris. καὶ μετὰ ταῦτα ὡς ἔτεσι τετρακοσίοις καὶ πεντήκοντα ἔδωκε κριτάς, id est, Et post hæc annis circiter quadringentis & quinquaginta.

Eduxit Israel saluatorem.) ἤγαγε τῷ ἰσραὴλ σωτηρίαν, id est, Adduxit Israeli salutem. Est autem Israel hoc loco dandi casus. Interpres legisse uidetur σωτῆρα siue σωτήριον.

Iesum.) Iesum non additur apud Græcos in nonnullis exemplaribus, sed tantum seruatorem. Et fortasse nondum erat tempus explicãdi nominis apud eius sermonis admodum rudes, Etiamsi mihi probabile uidetur apud Græcos ortũ hunc scripturæ errorem, ex illorũ notulis. Fortassis enim ex σρᾶ ιυ̃ parum attentus scriba aut lusciosus etiam, fecit σωτηρίαν. Hoc, utcunq; habet, certe Chrysostomus interpres nõ addit, legens in hunc modum, τούτου ὁ θεὸς ἀπὸ σπέρματος κατ᾽ ἐπαγγελίαν ἤγειρε τῷ ἰσραὴλ σωτῆρα, προκηρύξαντος ἰωάννου. *Iesum pro seruatorem*

Prædicante Ioanne.) προκηρύξαντος ἰωάννου, id est, Vt ante prædicarat Ioannes.

Quem me arbitramini esse, non sum.) Aut Lucas abusus est τίνα pro ὅν, aut secus est distinguendum, Quem me arbitramini esse: ut hic sit interrogatio. Deinde respondeat, Non sum ego ille, Nam Græcis est τίνα με ὑπονοεῖτε; Admonet & glossa quam uocant ordinariã, quem me esse dicitis, per interrogationem legi posse.

Et q in uobis timẽt.) Mire miscuit duas psonas, ita ut separari nõ queãt, uobis & timent.

Vt interficerent eũ.) Potest accipi ut Pilatus occideret eũ, Nã Græcus sermo anceps est.

Adimpleuit filijs uestris.) τοῖς τέκνοις αὐτῶν, id est, Filijs illorum, nempe patrum.

Sicut in psalmo secũdo scriptum est.) Quidã codices habebant in psalmo secũdo, quidã in psalmo, omisso numero. At Hieronymus hunc edisserẽs psalmũ, palàm testatur in actis hunc psalmum, qui apud nos secũdus est, primi titulo citari. Et hinc sumit argumentũ: aut primum illũ: Beatus uir, præfationis additũ uice, aut illum & proximũ, Quare fremuerũt, eundem esse psalmũ. Idem prodit fermè Hilarius, illud ingenue testatus, hũc primũ citari à Paulo. Quin & diuus Augustinus in commentarijs indicat hũc potius esse unum quàm primum. Proinde nos his autoribus germanam restituimus scripturam. *Secundus Psalmus pro primo*

Voluntati dei.) τῇ βουλῇ, id est, Consilio dei. Sẽsus apud Græcos nonnihil habet ambigui, δαβὶδ μὲν γὰρ ἰδίᾳ γενεᾷ ὑπηρετήσας, τῇ τοῦ θεοῦ βουλῇ ἐκοιμήθη, id est, Nam Dauid quidem, cum suæ generationi ministrasset, dei consilio dormiuit, Vt accipiamus Dauid non uixisse, nisi suam ætatem, & rebus bene gestis obdormisse cum cæteris, cæterum Christum esse immortalem, Interpres legit ἰδίᾳ γενεᾷ, subaudiens præpositionem ἐν, & ὑπηρετήσας, refert *Sensus anceps*

ad consilium, siue ut ille uertit Voluntatem dei. Mihi prior lectio uidetur syncerior.

Numeri ἐτρώσις Quod dictũ est in prophetis.) Abusus est numero pro numero, cum sit apud Abakuk capite primo. Hoc quoque Paulus adduxit iuxta æditionem Septuaginta. Siquidem Hieronymus iuxta ueritatem Hebraicã ita uertit, Aspicite in gẽtibus & uidete & admiramini, & obstupescite, quia opus factũ est in diebus uestris, quod nemo credet cum narrabitur.

Et disperdimini.) καὶ ἀφανίσθητε, id est, Euanescite. Est enim ita tolli è medio ut nusquam appareat, Pro quo Hieronymus uertit obstupescite.

Exeuntibus autem illis.) Et hoc loco nonnihil dissident Græca, ἐξιόντων δὲ ἐκ τῆς συναγωγῆς τῶν ἰουδαίων, παρεκάλουν τὰ ἔθνη εἰς τὸ μεταξὺ σάββατον λαληθῆναι, id est, Egressis è synagoga Iudæis, rogabant gentes, ut sequenti sabbato loquerẽtur. Quidam addunt αὐτοῖς τὰ ῥήματα, id est, Sibi uerba. Quanquam sermo Græcus habet ambiguitatem, potest enim utrunlibet accipi, Iudæos egressos è cœtu, & apostolos egressos è cœtu Iudæorum.

Et colentium deum.) σεβομένων, id est, Religiosorum.

προσήλυτοι Aduenarum.) προσηλύτων, id est, Proselytorum. Sic enim aliquoties uertit.

Contradicebant ijs quæ dicebãtur à Paulo blasphemãtes.) Græci adijciũt uerbũ unum haud scio an recte, ἀντιλέγοντες καὶ βλασφημοῦντες, id est, Contradicentes & blasphemantes.

Constanter.) παῤῥησιασάμενοι, id est, Sumpta fiducia aut audacia.

Præordinati.) τεταγμένοι, id est, Ordinati ad uitam.

Disseminabatur autem uerbum.) διεφέρετο, id est, Differebatur, dispergebatur. Apparet interpretem legisse διεσπείρετο.

Mulieres religiosas.) σεβομένας. Item participium quod modo uerterat, Colentes deum, uarietatis affectator.

Et honestas.) καὶ εὐσχήμονας. Quod ad cultum habitumque corporis decorum ac probis dignum pertinet.

EX CAPITE DECIMOQVARTO.

Actum est autem in Iconio.) Cum Iconium ciuitatis sit nomen non regionis, Iconij dicendum erat, non in Iconio. Iconij habebat exemplar Constantiense. Sunt autẽ duæ huius nominis, altera Lycaoniæ ad montem Taurum, altera Ciliciæ. De priore, nisi fallor, hic loquitur.

Suscitauerunt & ad iracundiam concitauerunt.) ἐπήγειραν καὶ ἐκάκωσαν, id est, Concitauerunt & corruperunt, Nam afflixerunt hic non congruebat.

ὑβρίσαι uim facere Contumelijs afficerent.) ὑβρίσαι. Potius est hoc loco, ut uim facerent. Neque enim usque adeo timebant contumelias, Deinde quod sequitur de lapidando, uelut interpretatur superius uerbum, ὑβρίσαι.

Intelligentes fugerunt ad ciuitates Lycaoniæ.) συνιδόντες. Aptius erat, Re intellecta, siue, Quod cum animaduertissent.

Latini codices plus habent Et uniuersam in circuitu regionem.) καὶ τὴν περίχωρον, id est, Et in circumiacentem regionem. Quorsum autem hic attinebat addere uniuersam? Hoc loco Latini codices plus habẽt, quàm Græci. Nimirum hæc, Et commota est omnis multitudo in doctrina eorum, Paulus autem & Barnabas morabãtur Lystris. Quæ uerba Beda, ni fallor, in glossa quam uocant ordinariam, fatetur in nonnullis Latinorũ codicibus non haberi, & certe in eo contextu, non habentur. Nec hæc attingit Lyranus, cum scribat commentarium perpetuum. Cæterum in æditione cui sunt adiecti commentarij Carrẽsis, adiectum uidemus in spacio marginali: Aliàs non habet, sed est in Græco. Ne Chrysostomus quidem diligenter enarrans hunc locum, quicquam horum uerborum attingit. Quin etiam paulo superius, post hæc uerba, Et uniuersam in circuitu regionem, Beda notat in Græcis codicibus plus esse, Deus autem pacem fecit, quod in nostris aliquot non habeatur, Cum hodie nec in Græcis, nec in Latinis haberi uideamus. Ac ne Chrysostomus quidem attingit quod indicauimus deesse, Surge super pedes tuos rectus. Et hic Beda in glossa quam uocant ordinariam, indicat in Græcis libris secus haberi. Nimirum hunc in modum, Dixit magna uoce, tibi dico in nomine domini nostri Iesu Christi, surge super pedes tuos rectus. Ac fieri potest, ut tale quippiam repertũ sit in aliquo Græco codice, cum mire uarient in actis. Certe in his quos ego uiderim nihil hic discrepat à nostra lectione. Post additum comperi in æditione hispaniensi

nienfi, σοὶ λέγω ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ κυρίου ἰησοῦ χριστοῦ. In Aldina non addebatur.

Lystra.) Ciuitas Lycaoniæ, quemadmodum & Derbe, ut tradit Hieronymus.

Dij similes facti hoīb.) ὁμοιωθέντες, Adsimilati, ut ita loquar, hoc est, dij specie humana.

Ante ianuas.) ἐπὶ τοὺς πυλῶνας, id est, Ad fores siue ad uestibula.

Cum populis.) σὺν τοῖς ὄχλοις, id est, Cum turbis.

Volebat sacrificare.) Nonnulli codices habebant ἤθελον, uolebāt, quod dictum sit Cum turbis, nonnulli ἤθελε uolebat. Id tamen nihil refert ad sententiam.

Exilierunt in turbas.) εἰσεπήδησαν, id est, Insilierunt in turbam, est enim, ὄχλον.

Mortales sumus similes uobis.) καὶ ἡμεῖς ὁμοιοπαθεῖς ἐσμὲν, id est, Et nos ijsdem obnoxij sumus passionibus, siue malis, homines. Neque enim hoc ad mortem tantum pertinet sed ad omnia quæ possunt homini accidere.

Omnes gentes ingredi uias suas.) ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν, id est, Vijs suis. Nam ingredi posuit pro uiuere, & uiam pro ratione uitæ.

Non sine testimonio.) Græce est, ἀμάρτυρον, dictione composita, id est, non expertem testium, siue testimonij. Et pro εἴασε Laurentius mauult permisit. Ego malim, Nō passus est esse se expertem testimonij, hoc est, aliquo modo testatā esse uoluit et illis suā diuinitatem.

Ne sibi immolarent.) Sub hæc uerba nonnulli Græcorum codices hic addebant, ἀλλὰ πορεύεσθαι ἕκαστον εἰς τὰ ἴδια, διατριβόντων δὲ αὐτῶν καὶ διδασκόντων, id est, Sed iret quisq; ad sua. Cæterum cum illic uersarentur, ac docerent, superuenerunt &c. In Græcis plus est quàm in nostris

Et persuasis turbis.) καὶ πείσαντες τοὺς ὄχλους, καὶ λιθάσαντες τὸν παῦλον, id est, Et persuasis turbis, ac lapidato Paulo. Verum pro his longe secus habebatur in nonnullis Græcorum exemplaribus, καὶ διαλεγομένων αὐτῶν παῤῥησίᾳ, ἀνέπεισαν τοὺς ὄχλους ἀποστῆναι αὐτῶν, λέγοντες ὅτι οὐδὲν ἀληθὲς λέγουσιν, ἀλλὰ πάντα ψεύδονται, id est, Et cum illi fortiter disputarent, persuaserunt turbis, ut desciscerent ab eis, dicentes, quod nihil ueri dicerent, sed omnia mentirentur. Mire Græci dissentiunt à nostris

Et cum constituissent illis.) χειροτονήσαντες, Creatis siue delectis illis presbyteris, ut intelligamus suffragijs delectos. Quanquam superius nonnihil abusus est eo uerbo.

Loquentes uerbum domini in Pergen.) λαλήσαντες ἐν πέργῃ τὸν λόγον, id est, Locuti Pergæ sermonem, nec additum est domini. Articulus indicat, quem sermonem dicerent. Ac mox,

Descenderunt in Italiam.) Græci legunt, εἰς ἀττάλειαν, id est, Attaliam. Quidam uetustus codex habebat Mattaliam pro Attalia. Ea ciuitas est Pamphiliæ maritima, autore Hieronymo. Nam Stephanus eam ponit in Lydia. Siquidem procul aberant ab Italia. Deprauatio manifesta in nostris

Morati sunt autem tempus.) Græcis additur ἐκεῖ, Commorati sunt illic tempus.

EX CAPITE DECIMOQVINTO.

Facta autem seditione non minima.) Græcis pro una duæ sunt dictiones, στάσεως καὶ συζητήσεως, id est, Seditione & disceptatione. Alioqui non quadrat quod sequitur, Cum Paulo & Barnaba. Nec est Non minima, sed οὐκ ὀλίγης, id est, Non exigua.

Et quidā alij ex alijs.) Pro ex alijs, Græci legunt ἐξ αὐτῶν, id est, Ex eis.

Pertransibant Phœnicem.) Phœnicen legendum est per n, à φοινίκη, hoc est, Phœnice Phœnices, non à phœnix.

Ab apostolis & senioribus.) Pluribus uerbis agit hoc loco Laurentius, quoties dignitas significatur, Græca uoce fuisse utendum presbyteri. Sic enim olim uocabantur episcopi, teste non uno in loco diuo Hieronymo. Quoties ætas indicatur, Latine dicendum erat seniores. Nunc interpres suo arbitratu, ne dicam absque delectu, modo presbyteros uocat modo seniores. Seniores honoris uocabulū

Et qui nouit corda.) Rursus est dictio composita καρδιογνώστης, id est, Cordis cognitor.

Fide purificans.) καθαρίσας, Præteriti temporis, id est, Cum fide purificauerit corda eorum. Agit enim de ijs qui iam crediderant.

Simon narrauit quemadmodū.) συμεὼν, Simeon. Haud scio utrū errore perperam scriptum, an quod nihil intersit inter Simonē & Symeonem: nisi quod forte Symeon Hebraice dicitur, Græce inflexa uoce Simon, ut à Saul Saulus. Sic enim diuinat Valla. Simon Symeon idem

Dirupta pro diruta Et dirupta eius.) κατεσκαμμένα, id est, diruta. atque ita legitur & in Latinis emendatioribus. Cęterum testimonium quod adducit, est Amos capite nono. quanquam Iacobus ita adducit sensum uaticinij, ut nec Septuaginta sit usus uerbis, nec ad Hebræorum lectionem per omnia responderit. Siquidem Hebręa sic habent, interprete Hieronymo: In die illa suscitabo tabernaculũ Dauid quod cecidit, & reædificabo aperturas murorum eius, & ea quæ corruerant instaurabo, & reædificabo illud sicut in diebus antiquis, ut possideant reliquias Idumeæ, & omnes nationes, eo quod inuocatum sit nomen meum super eos, dicit dominus faciens hæc. Porrò iuxta æditionem Septuaginta legimus ad hunc modum. ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἀναστήσω τὴν σκηνὴν Δαβὶδ, τὴν πεπτωκυῖαν, καὶ ἀνοικοδομήσω τὰ πεπτωκότα αὐτῆς, καὶ κατεσκαμμένα αὐτῆς ἀναστήσω, καὶ ἀνοικοδομήσω αὐτὴν, καθὼς αἱ ἡμέραι τοῦ αἰῶνος, ὅπως ἐκζητήσωσί με οἱ κατάλοιποι τῶν ἀνθρώπων, καὶ πάντα τὰ ἔθνη, ἐφ' οὓς ἐπικέκληται τὸ ὄνομά μου, λέγει κύριος ὁ ποιῶν πάντα ταῦτα. id est, In die illo suscitabo tabernaculum Dauid quod ceciderat, & reædificabo ea quæ corruerant, & quæ suffossa sunt suscitabo, & instaurabo ea sicut dies antiquos, ut quærant me reliqui hominum, & omnes gentes super quas inuocatũ

Iacobus prophetiã non adducit ad uerbum

Deprauatio manifesta in nostris est nomen meum, dicit dominus faciens hęc omnia. Primum, pro In die illo, posuit. Et post hæc, ac reuertar addidit de suo. Cæterum in hoc, Vt quærant me reliqui hominum: Septuaginta sequutus est, non Hebræorum libros. Denique quòd nos suffossa citauimus, in uulgatis exemplaribus est Suffusa, sed mendose. Respondet enim illi Græco, κατεσκαμμένα, à κατασκάπτειν, quod est suffossione demoliri.

Super quas inuocatum est nomen meum.) Interpres recte omisit, ἐπ' αὐτοὺς: quod additum est ex idiomate sermonis Hebraici, quum tamen non addatur apud Septuaginta.

Notum à seculo.) Gręce est γνωστὰ, numero multitudinis, id est Nota sunt deo opera sua, & additur, πάντα, id est, omnia.

Ego iudico.) ἐγὼ κρίνω. accommodatius erat, Ego censeo: deinde, Non inquietari: quod Græcis est μὴ παρενοχλεῖν, rectius uertisset, non obturbandum esse: siue, non addendũ molestiam. Id enim sonat παρὰ præpositio.

A temporibus antiquis.) ἐκ γενεῶν, id est, à generationibus antiquis, si uoluisset ad uerbum reddere. Iam admonuimus aliquoties, γενεὰν, pro ætate poni.

Viros primos in fratribus.) ἄνδρας ἡγουμένους, id est, præcedentes siue præminentes: hoc est primarios, magis quàm primos.

Antiochiæ & Syriæ & Ciliciæ.) κατὰ τὴν ἀντιόχειαν καὶ συρίαν καὶ κιλικίαν. Opinor hic Antiochiã regionem esse non ciuitatẽ, quod iungatur Syriæ & Ciliciæ, quæ sunt utique regiones. Vnde addenda erat præpositio, Qui sunt in Antiochia & Syria & Cilicia. Interpres neque Græca reddidit, neque Latinitatis habuit rationem. Nam ut reperiatur alicubi Vixit Galliæ, pro in Gallia, certe inusitatus ac durus sermo est.

Quibus non mandauimus.) Ante hæc uerba Græci codices addunt, λέγοντες περιτέμνεσθαι καὶ τηρεῖν τὸν νόμον, id est, iubentes uos circumcidi & seruare legem. Indicauit hoc Beda.

Collectis in unum.(γενομένοις ὁμοθυμαδὸν, id est, consentientibus siue communi consensu animorum.

Immolaticia Ab immolatis simulacrorum.) τῶν εἰδωλοθύτων, id est, ab ijs quæ immolantur simulacris. Suspicor interpretem scripsisse Ab immolatitijs simulacrorum. Nam hoc uerbo frequenter utitur Ambrosius. Hunc locum quum aliquoties referat Irenæus, tamen non meminit suffocatorum, sed tantum idolothytorum sanguinis & fornicationis.

Verbo plurimo.) διὰ λόγου πολλοῦ, id est, sermone multo aut multis uerbis. Quid autem est Verbo plurimo? aut quid attinebat positiuum nomen uertere in superlatiuum?

Consolati sunt fratres & confirmauerunt.) καὶ ἐπεστήριξαν, hoc est addiderunt confirmationem, iam confirmatis ipsa epistola: ea uis est præpositionis ἐπί.

Ad eos qui miserant illos.) πρὸς τοὺς ἀποστόλους, id est, ad apostolos. Apparet interpretem legisse, πρὸς τοὺς ἀποστείλαντας.

Manere ibi.) ἐπιμεῖναι αὐτοῦ, id est permanere ibidem. Cæterum post hæc uerba, quod sequitur in nostris exemplaribus, Iudas autem solus abijt Hierusalem: apud Gręcos non reperio. imò ne hæc ipsa quidem, Visum est autem Silæ manere ibi, reperi nisi in uno duntaxat codice, eaque adiecta in margine. Verum id librariorum errore factum uideri potest.

Barnabas autem uolebat:) ἐβουλεύσατο, id est, consulebat siue cogitabat. Interpres legisse uidetur ἐβούλετο.

Paulus autem rogabat.) Videtur interpres mitigare uoluisse dissidij suspicionem, nam Græce est ἠξίου, id est, censebat aut æquum iudicabat. Nec est simpliciter Discessisset, sed τὸν ἀποστάντα, id est, qui desciuisset siue defecisset, participium eius uerbi, unde dictus ἀποστάτης, desertor siue defector. *Interpres mitigat Græca*

Facta est autem dissensio.) Rursum studuit mitigare Græcam uocem, quæ est παροξυσμός, quæ plus significat quàm dissensionem, à παροξύνω, irito, prouoco, exacerbo. Significat igitur illos usque ad cõmotionem hac in re dissensisse, & adeo ut diuellerentur. Apostoli erant, sed tamẽ homines erant. Origenes ingenue fatetur inter optimos quoque uiros, huiusmodi incidere dissidia, dũ in suo quisque sensu abundat: quæ tamẽ non procedãt eò, ut Christiana scindatur charitas, aut Christi religio labefactetur. Porrò stultum est, consentiẽtibus exemplaribus Græcis, ad eum modum mederi uelle incõmodo. nos uertimus, Tam acris autem fuit inter eos disceptatio. *παροξυσμός*

Præcipiens custodire præcepta apostolorum & seniorum.) Hæc uerba in Græcorum codicibus non inuenio. Videtur huc translata ex capite quod proxime sequitur, Tradebant eis custodire dogmata.

EX CAPITE XVI.

Filius mulieris uiduæ fidelis.) Apud Græcos ita legimus, υἱὸς γυναικός τινος ἰουδαίας πιστῆς, id est, filius mulieris cuiusdam Iudææ fidelis. Et ad hanc lectionem respondet, id quod sequitur, patre uero gentili. Nam gentilem patrem opponit Iudææ matri. At scriptor parum attẽtus ex Iudęa, uiduã fecit, transpositis literis aliquot. Atque adeo in nonnullis libris scriptũ fuisse Iudææ, submonuit et Rabanus in glossa quam uocãt, ordinariam. Nec rursum est gentilis hic ἐθνικός, sed ἕλλην, id est, Græcus, quam uocem uarie uertit interpres, nunc Gręcum nunc gentilem. *Deprauatio manifesta in nostris*

Dogmata, quæ erant decreta.) κεκριμένα, id est, iudicata, recte uertit in decreta. Cæterum dogmata Græca uox est, significans & ipsa decreta siue placita, non doctrinam ut uulgus existimat. Interpres aliâs decretum uertit δόγμα, aliâs edictum.

Loqui uerbum in Asia.) Asiam eam sentit non quæ generali uerbo dicitur minor, undique mari cincta, præter eam partem qua spectat orientem, quæque complectitur Phrygiam, Pamphyliam, Lycaoniam, Ciliciam, Galatiam, aliasque nõnullas, sed qua finitima est Ephesο: nam hæc proprie minor Asia dicitur, de qua hic uidetur sentire. *Asia minor*

Descenderunt Troadem.) Nam ea ciuitas est Asiæ maritima, dicta eadem Antigonia. *Troas*

Recto cursu uenimus.) Vnum uerbum Græcum tribus Latinis est circumloquutus, εὐθυδρομήσαμεν, id est, recto cursu contendimus. Cursus enim & nauigãtium proprie dicitur. *Samothrace* *εὐθυδρομεῖν*

Venimus Samothracẽ.) Ea est insula in sinu Pagasiaco, è regione Thracię, nomine composito ex Samijs & Thracibus.

Neapolin.) Non est ea quam nũc in Italia tenent Hispani, Sed altera Cariæ in Asia. De hac sensisse uidetur Hieronymus colligẽs nomina locorum in Actis apostolicis, sed falsus opinor. Sunt qui malint Neapolin esse Thraciæ siue Macedoniæ iuxta Ptolemæum, non procul à Philippis. Et hæc opinio probabilior est, nam sunt huius nominis complures, Philippi ciuitas est in prima parte Macedoniæ. *Neapolis* *Philippi*

Ciuitas colonia.) κολώνια, Vsurpauit Lucas uocem Latinam, tum ut apparet & Græcis usurpatam. Addidit enim coloniam, quod ea ciuitas ab aliunde deductis habitaretur. *Colonia*

Diebus aliquot consistentes.) Indicat glossa ordinaria in nonnullis libris fuisse conferentes, pro Consistentes. Nam διατρίβεται, qui commoratur, & διατρίβονται, qui conferunt ac disputant: unde scholasticas disputationes Græci diatribas appellant.

Consistẽtes.) διατρίβοντες, quod magis sonat commorantes.

Foras portam.) ἔξω τῆς πόλεως, id est, è ciuitate, siue omissa præpositione, egressi sumus ciuitatem. Quod quæso sermonis schema est, foras portam?

Vbi uidebat͡ oratio esse.) οὗ ἐνομίζετο, id est, ubi putabatur futura precatio, aut certe quod ego malim, ubi solebat esse præcatio: quandoquidem νόμος nonnunquam & consuetudinem sonat, & νομίζεσθαι solitum esse. *Solœcismus affectatus*

Lydia purpuraria.) πορφυρόπωλις, id est, purpurarum uenditrix, à nomine πορφύρα pur-pura, & πωλεῖν uendere. Nam purpurarij magis uidentur dici qui colligunt purpuras, hoc est, urinatores, aut qui tingunt. Purpuræ uenditricem interpretatur Hieronymus in dictio-

Thyatira ne Thyatira, quæ dictio multitudinis numero effertur genere neutro, ciuitas est Lydiæ in Asia. Vnde quod dictum est Lydia non uidebatur esse nomen puellæ, sed regionis, nisi ad-ditum fuisset nomine Lydia.

Et coëgit nos.) καὶ παρεβιάσατο ἡμᾶς. Magis est Adegit nos quàm coëgit.

Puella pro ancilla Puellam quandam.) παιδίσκην, id est, Ancillam quandam, quod mox fiat mentio do-minorum, ut intelligamus conditionem explicatam, non ætatem mulieris.

Habentem spiritum Pythonem.) πύθωνος legunt Græci, hoc est Pythonis. Id erat no-

Pytho men draconis, quem iaculis suis confecit Apollo, unde & ipse Pythius dictus. Deinde spiri-tus ille quo afflati prædicebant futura, pytho uocari cœptus est.

Dolens autem Paulus.) διαπονηθεὶς, quod aliâs uertit moleste ferre, διαπονούμενοι.

Magistratibus.) τοῖς στρατηγοῖς, Quod magis sonat primores exercitus, quum tamen pro magistratu accipiatur, qui olim militum satellitio ministerioque utebatur.

Morem quem non licet.) ἔθη, id est, Mores, sed recte mutauit numerum, quod mores a-liud quiddam sonet quàm morem. Dicere poterat, Alias consuetudines, siue alia instituta, ut interim ne dicam, quod suo more ἱμάτια uertit tunicas.

Scissis tunicis eorum.) Græcus anceps est sermo, utrum magistratus lacerarint apostolo-rum tunicas an suas ipsorum.

Strinxit ligno.) ἠσφαλίσατο. Verbum est cognatum aduerbio ἀσφαλῶς, quod modo uertit diligenter, aliâs caute. Significat autem tuto & sine periculo.

Adorantes, laudabant deum.) προσευχόμενοι ὕμνουν, Cur non potius orantes quàm ado-rantes? quandoquidem προσεύχομαι, utrunque significat, imò precari potius quàm adorare, teste & Augustino. Et laudabāt est ὕμνουν, id est, canebant & hymnis laudabant.

Introgressus est.) εἰσπηδήσας, id est, Insilijt siue introsilijt, aut irruit, siue irrupit, ut impe-tum ac celeritatem ingredientis exprimas, quemadmodum Græca uox facit.

Procidit Paulo & Silæ ad pedes.) Ad pedes interpres addidit de suo. Græce tantum est, προσέπεσε τῷ παύλῳ. Verum recte addidit interpres uitans amphibologiam.

Et omnis domus eius.) καὶ οἱ αὐτοῦ, id est, Illius familiares siue domestici.

Cum omni domo sua.) πανοικί. Græcum aduerbiū, tribus circūlocutus est dictionibus. Est autē commodius, ut πανοικὶ referatur ad participium proxime sequens πεπιστευκώς.

Nec est simpliciter Lætatus est, sed ἠγαλλιάσατο, id est, exultauit. Sic enim ferè solitus est uertere.

Lictores Miserunt magistratus lictores.) ῥαβδούχους, A uirgis gestandis. Nos uiatores uertimus, quod his quoque mos sit gestare uirgas. Nam ij proprie dicūtur per quos magistratus de-nunciant quid uelint.

Ipsi nos eijciant.) Paulo ante Occulte nos eijciunt, erat ἐκβάλλουσιν, hic diuersum est uer-bum, ἐξαγαγέτωσαν, id est, educant. Nam illud conueniebat clàm extrudendis, hoc conue-nit palàm educendis, non sine satisfactione.

Introierunt ad Lydiam.) Incertum an ad Lydiam mulierem paulo ante conuersam, an in regionem, Verum prior sensus mihi probatur. Nam Lydia in minore est Asia, moxque peruenitur ad Amphipolim & Apolloniā, quæ minimū absunt à Philippis. Nec arbitror hic quicquam esse scrupuli, nisi quod præpositio Græca εἰς, non perinde uidetur cōgruere personæ, ut πρὸς, nisi Lydiam accipiamus pro domo Lydiæ.

EX CAPITE DECIMOSEPTIMO.

Aeterum Amphipolis, de qua hic sentit locus, & Apollonia ciuitates sunt Macedoniæ, quemadmodum & Thessalonica. Quanquam est altera Am-phipolis in Syria. Apollonia item altera in prouincia Aphricæ, quæ & Pen-tapolis dicta est.

Secundum consuetudinem autem.) Græcus sermo expressius dicit, κατὰ δὲ τὸ εἰωθὸς τῷ παύλῳ, id est, Paulus ut erat illi mos, siue ut solitus erat, siue pro sua consue-tudine ingressus est.

Et

Et insinuans.) καὶ παρατιθέμενος, hoc est, citans siue allegans. Nec est De scripturis, sed ἀπὸ τῶν γραφῶν, id est, è scripturis. Hinc enim adducebat testimonia. Demiror autẽ quid sequutus interpres hoc loco posuerit insinuans, quum præcedat adaperiens. Nam insinuare est latenter inducere, pugnans cum aperiendi uerbo, nisi forte pro παρατιθέμενος, legit παρεντιθέμενος, ut Iudæis exposuerit scripturas, sed obiter ubi locus ferret, faceret mentionem Christi, quam illi laturi non fuerant, nisi deliniti scripturarum expositione. Insinuans pro allegãs

Quem ego annuncio uobis.) Cum subito mutata sit persona, cur non & hic addit, inquit: ut in initio huius operis fecit, Quem audistis, inquit, per os meum.

Et de colentibus gentilibusq;.) τῶν τε σεβομένων ἑλλήνων πολὺ πλῆθος, id est, Religiosorumq; Græcorũ multitudo magna. Quis intellexisset, colentes significare pios ac religiosos? Iam nõ semel admonui, Græcũ, in literis apostolorũ aliq̃ties pro gente, aliq̃ties ꝓ ethnico poni. Colẽtes pro religiosis

Zelantes autem Iudæi.) Græci nonnihil hic addunt uerborum ζηλώσαντες οἱ ἀπειθοῦντες ἰουδαῖοι, καὶ προσλαβόμενοι, id est, Zelo autem commoti, ij qui non credebant Iudæi, & assumptis nonnullis circũforaneis. Nam Græce est ἀγοραίων, quod interpres uertit de uulgo. Quanquam hoc in loco nonnihil uariabant Græcorum exemplaria.

Et assistentes domui.) Quid audio? Num defensabant domum Iasonis? Est autem ἐπιστάντες, id est, Adorti, siue urgentes & imminentes. Aßistentes pro adortis

Et quosdam fratres.) Quoties fratres absolute ponit, Christianos intelligit, quos eosdem aliquando discipulos uocat. Hic Beda, qui citatus in glossa ordinaria, notat in Græcis haberi, Et quosdam alios fratres, ex hoc colligens & Iasonem fuisse Christianum. Verum ἄλλους apud Grecos non repperi.

Hi qui urbem concitant.) Orbem haud dubie legendum, τὴν οἰκουμένην, quod frequenter uertit orbem terrarum. Nec est concitant, sed ἀναστατώσαντες, id est, commouerunt, hoc est, qui rerum statum cõturbarunt. Id quod fieri consueuit rebus nouatis. Sensus est, quod ubique fecerunt, hic quoque facturi adsunt.

Quos suscepit Iason.) ὑποδέδεκται, i. Clanculum siue furtim excepit, ob præpositionẽ ὑπό.

Contra decreta Cæsaris.) τῶν δογμάτων. Quod paulo ante ut erat Græce extulit dogmata. Decreta δόγματα

Dimiserunt Paulum & Silam.) ἐξέπεμψαν, τόν τε παῦλον τόν τε σίλαν, id est, Emiserunt, tum Paulum, tum Silam. Ac mox, Berrhœam scribunt quidam, tametsi Stephanus Βέῤῥοιαν & Βέῤῥην appellat, id est, Beroam, Est autem ciuitas Macedoniæ, non procul à Pella patria Alexandri Magni.

Qui cum uenissent in synagogam Iudæorum introierunt.) Alius est ordo sermonis apud Græcos, οἳ τινὲς παραγενόμενοι εἰς τὴν συναγωγὴν ἀπήεσαν τῶν ἰουδαίων, id est, Qui posteaquam aduenerant, in Synagogam abierunt Iudæorum. Vt prius referatur ad ciuitatem, proximum ad conciliabulum. Deinde nobiliores, rectius uertisset in nobilissimos, tametsi uideo Catullum, & Plinium, cumq; his Q. Curtium, alicubi more Græcorum abusos comparatiuo uice superlatiui, εὐγενεστέρους, id est, summo loco natos inter eos qui erant Thessalonicæ. Quanquam Græci sermonis sensus prorsus anceps est, ac magis uidetur hic esse. Hi autẽ erant generosiores Thessalonicensibus, ut generositas ad animum referatur, promptiorem magisq; docilem.

Cum omni auiditate.) προθυμίας, id est, Animi promptitudine, siue libenter, aut propensis animis. Ac mox: Si hæc ita se haberent. εἰ uertendum erat in an.

Mulierum gentilium.) ἑλληνίδων, id est, Græcarum. Et mox, Honestarum, est εὐσχημόνων, quod ut diximus, ad habitus, cultus & incessus honestatem pertinet.

In Thessalonica Iudæi.) ἀπὸ τῆς θεσσαλονίκης ἰουδαῖοι, id est, Thessalonicenses Iudæi.

Commouentes & turbantes.) σαλεύοντες τοὺς ὄχλους, id est, Commouentes turbas. Turbantes non offendi in Græcis exemplaribus, præterquam in uno codice Greco, idq; asscriptum in margine, σαλεύοντες καὶ ταράσσοντες τοὺς ὄχλους. Opinor adiectũ ab eo qui uoluerit uocem uoce simili explicare.

Vt iret usque ad mare.) ὡς ἐπὶ τὴν θάλασσαν, id est, Velut ad mare. Interpres legisse uidetur ἕως ἐπὶ τὴν θάλασσαν. Incertum est autem an Paulus Athenas peruenerit nauigio an itinere pedestri. Nisi quod probabilius est eum nauigauisse, uel quia refertur deductus ad mare, uel quia nulla mentio fit eorum quæ Paulus in itinere gesserit, cui fuerant tot ciuita-

tes peragrandæ, quum ille non soleat ullam ciuitatem transire tacitus, nisi forte solus & collegis destitutus tacuit.

Accepto mandato ab eo.) Ab eo, addidit interpres, quo sensus esset explanatior, καὶ λαβόντες ἐντολὴν πρὸς τὸν σίλαν, id est, Cum accepissent mandatum ad Silam.

Vt quàm celeriter.) Latinius & Græco sermoni congruentius erat, quàm celerrime: Siquidem Græce est ὡς τάχιστα, id est, quàm celerrime.

Incitabatur spiritus eius.) παρωξύνετο, id est, Iritabatur. quemadmodũ legit Augustinus libro aduersus Cresco. primo cap. 12. Iritabatur spiritu sancto intra se. Idem est uerbum, unde deductum est nomen παροξυσμὸς quod paulo ante transtulit dissensionem. Hoc sanè loco melius reddidit. Paroxysmus

In ipso uidens.) Græcis est θεωροῦντι, id est, Videnti siue cũ uideret. Paulus eñ uidebat deinde uidẽti cõmotus est animus. Interpres aut legit, aut certe somniauit, θεωρῶν pro θεωροῦντι.

Idololatriæ deditam.) Non male circũlocutus est κατείδωλον, quasi dicas obnoxiam simulacris, quod præpositio κατὰ subiectionem sonet.

Et colentibus.) τοῖς σεβομένοις, id est, Religiosis, & diuino cultui deditis. Colentes

Ad eos qui audierant.) πρὸς τοὺς παρατυγχάνοντας, id est, Ad eos q forte accedebãt. Palàm autem hoc nõ interpretis esse uitiũ, sed librarij, qui ex adierãt fecerit audierant. Deprauatio manifesta

Epicurei & Stoici.) Epicurei ab Epicuro, Stoici dicti à Stoa porticu. Rabanus hic annotat, Stoici, inquit, Græce, Latine elementa. Hoc quid sibi uelit planè nõ intelligo, nisi quod diuino causam erroris. Quisquis is fuit, habebat Lexicum Græcarũ dictionum, male Græcis scriptum literis, στοῖχοι ascriptum erat elementa, Is ex χ fecit κ, ita in elementa uersi sunt στωικοὶ, iam facti στοῖχοι. Rabani ridiculus lapsus

Disserebant cum eo.) συνέβαλλον αὐτῷ, id est, Congrediebantur siue committebant cum eo. Idem uerbum quo significant conserere manus in bello.

Seminiuerbius.) Pro quo Augustinus citat, seminator uerborum, atq; adeo sic scriptum uisitur in nonnullis nostræ æditionis exemplaribus, ὁ σπερμολόγος. Interpres effinxit Græcanicam compositionem. Mirum autẽ cur id magis libuerit in hac una dictione, quàm in alijs multis. sed quid tandem significat Latinis seminiuerbius? Fortasse felicius effinxisset si dixisset uerbisator, pro eo qui nouos rumores spargit in uulgus, siue seminilegus, pro locutuleio, et ad quæstum quiduis garriente. Hesychius interpretatur σπερμολόγος ὁ φλύαρος, hoc est, nugator, aut ὁ τὰ σπέρματα συλλέγων, id est, qui semina colligit. Atq; hinc auem de genere graculorũ dictam fuisse σπερμολόγον. Meminit & Athenæus Dipnosophistarum libro secũdo, sed σπερματολόγος illic scriptũ reperio, τέτρακες τε σπερματολόγοι, id est, Tetraces seminum sublectrices. Nam suspicor tetracem, siue tetricem, quando utrunq; scriptũ reperio, dici auem, quam sentit Athenæus. Meminit idem auis σπερμολόγου libro nono. Vsus est hoc uerbo & Demosthenes in oratione pro Ctesiphonte: Καὶ εἰ μὴ ἡ βουλὴ ἡ ἐξ ἀρείου πάγου τὸ πρᾶγμα αἰσθομένη, καὶ τὴν ὑμετέραν ἄγνοιαν ἐν τῷ δέοντι συμβεβηκυῖαν ἰδοῦσα ἐπεζήτησε τὸν ἄνθρωπον, καὶ συλλαβοῦσα ἐπανήγαγεν ὡς ὑμᾶς, ἐξήρπαστ' ἂν ὁ τοιοῦτος, καὶ τὸ δίκην δοῦναι διαδὺς ἐξεπέμπετ' ἂν ὑπὸ τοῦ σπερμολόγου τουτουί. Qui uoculas aliquot ex hoc sublectas interpretatur, ait, hoc conuicium dici solere in hominem nequam, minimiq; precij & pro nihilo habitum, addubitans etiam, num conueniat in eum qui non ex suis alatur, sed alieno pascatur cibo. Metaphora sumpta ab auicula cuius modo meminimus. Cæterum Demosthenes Aeschinem σπερμολόγον appellat, contumelioso uocabulo, quod ad quæstum quiduis diceret, quo conuicio nos rabulas dicimus. Huiusmodi quispiam et Paulus adhuc incognitus, uisus est quibusdam Atheniẽsibus. Vnde & σπερμολογεῖν pro nugari. Leonardus Aretinus, pro spermologon uertit rabulam, hoc est intemperantis ac molestæ loquacitatis hominem. Porrò non potest accipi pro seminatore uerborum, quod arbitratur Augustinus, cum uox composita sit à σπέρμα, & λέγω τὸ συλλέγω, hoc est à colligendis seminibus, σπερολόγος magis exprimeret quod sentit Augustinus. Spermologus pro nugatore uulgatũ apud Athenienses conuitium Athenæus Demosthenes

Nouorum dæmoniorum.) ξένων δαιμονίων, id est, Peregrinorum deorum: maxime cum hæc dicant ethnici, qui dæmonia deos uocãt. Porrò ξένων, ut sonat peregrinum, ita declarat & nouum & inauditum, nonnunquam absurdum. Dæmonia pro dijs

Ad Areopagum.) ἐπὶ τὸν ἄρειον πάγον, id est, Ad Martium pagum. Sunt enim Græcis duæ Areopag.

duæ uoces. Est autem locus æditus, ut uertex collis seu scopuli. Miror autem cur Hieronymus hoc loco pagum interpretetur uillam, Si tamen hoc opus est Hieronymi. Ego uicum maluissem, quandoquidem constat Martium uicum fuisse Athenis. Nec omnes erant iudices qui illic habitabant.

Noua enim quædam.) ξενίζοντα γάρ τινα. Participium uerbi deductum ab eo nomine quod modo uertit nouorum ξένων.

Et aduenæ hospites.) καὶ ἐπιδημοῦντες ξένοι, id est, Et q illic uersabãt hospites siue pegrini.

Ad nihil aliud uacabãt.) ηὐκαίρουν. Hoc bene reddidit, uelut ad cætera occupati. Verum illud, aut dicere, aut audire, Laurentianis auribus nimis Græce transtulit, rectius dicturus, nisi ad dicendũ aut audiendũ aliquid noui: quod tamen ipsum est καινότερον, ut extenuet etiam, quasi ad quæcunq; noua audienda fuisset illis ocium.

Superstitiosos uos uideo.) Sermo Græcus paulo ciuilior est, ὡς δεισιδαιμονεστέρους, id est, Fere superstitiosiores. Certe superstitiosiores non superstitiosos habebant codices Donatiani. Mitigauit enim odium dicti, primum aduerbio ὡς, deinde comparatiuo. Hoc enim erat fieri omnia omnibus, ut omnes lucrifaceret. *Pauli ciuilitas*

Et uidens simulacra uestra.) ἀναθεωρῶν, id est, Considerans & inspectans, uelut ij qui rem diu non uisam inspiciunt. Nec simulacra hoc loco est εἴδωλα, quod uerbum erat odiosius, sed σεβάσματα, quod uerbum complectitur omnia quæ ueneramur, nempe aras, delubra, statuas, monumenta, à uerbo σέβομαι, quod proprie ad religionem pertinet. Hieronymus citans hunc locum in commentarijs in epistolam ad Titum, ἀναθεωρῶν uertit contemplans, & σεβάσματα, culturas. *σεβάσματα*

Ignoto deo.) Et hic Hieronymus indicat Paulũ pia quadã usum uafricie, quod nõnihil mutauit in titulo, non pauca omisit, quo cõmodius detorqueret ad exordium prædicandi Christum. Titulus enim sic habebat autore, quem modo citaui Hieronymo, Dijs Asiæ, & Europæ, & Africæ, dijs ignotis & peregrinis. Ex dijs ignotis deum fecit ignotum, & mentionem cæterorũ omisit. Quam equidẽ ciuilitatem imitandã arbitror ijs, quibus studium est ethnicos, aut principes mala educatione deprauatos, ad pietatẽ adducere, ne protinus conuicijs rem agant & exacerbent, quibus mederi uolunt, sed multa dissimulantes, paulatim illos adducant ad mentem meliorem. Et fortassis reprehendi non oporteat, si boni uiri hoc animo in regum aulis agant, quo paulatim irrepãt in principũ affectus, modo ne sint autores eorũ quæ palàm sunt iniqua, licet ad quædam conniueant inuiti. *Pauli uafricies pia* *Titulus ignoti dei* *Boni uiri in aulis principum*

Quod ergo ignorantes.) ὃν οὖν ἀγνοοῦντες εὐσεβεῖτε, τοῦτον ἐγὼ καταγγέλλω, id est, Quem igitur ignorantes colitis, hunc ego annuncio. Loquitur enim de deo ignoto.

Manibus hominum colitur.) θεραπεύεται, pro quo Irenæus legit tractatur. Nam & famuli & medici Græcis dicuntur θεραπεύειν.

Vitam & inspirationem.) ζωὴν καὶ πνοὴν, id est, uitam & halitum, uelut exponens quid sit uita animantis: in Græcis uocibus est iucundus concentus.

Fecitq; ex uno omne hominũ genus.) Græci legunt, ἐξ ἑνὸς αἵματος, id est, Ex uno sanguine, quod indicauit etiã Beda: Verũ haud scio an perperam à librarijs mutata scriptura. Deinde quod subijcitur, Inhabitare super faciem, infinitũ mutãdum erat in gerundiũ, Ad inhabitandum super faciẽ terræ. Alioqui sensus erit, deum effecisse, ut omne genus hominum habitaret in terra. Imò cõdidit omnes, & in hoc condidit, ut agerent in terris. *Græci addunt*

Definiens statuta tempora.) ὁρίσας προτεταγμένους καιροὺς, id est, Cum definisset prius statuta tempora. Tempora non est χρόνους, sed καιροὺς, ut accipiamus à deo præfinitum, quid quaque ætate fieret. Distinxit enim, imperia ad certum tempus duratura, exilia, migrationes. Item legem naturæ, Mosi & Euãgelij. Neque enim horum quicquam temere gestum est, sed suo quicque tempore.

Et terminos habitationis.) καὶ τὰς ὁροθεσίας τῆς κατοικίας αὐτῶν, id est, Præfixis terminis habitationis eorum. Nam ὁροθεσία est designatio terminorum.

Si forte attractẽt eũ.) ψηλαφήσειαν, id est, Palpent, quod est cæcorũ manibus inuestigantium.

Quidam uestrorũ.) τῶν καθ᾽ ὑμᾶς ποιητῶν, id est, Vestratium poëtarum. Augustinus explicans questiones aliq̃t in epistolã ad Romanos legit, Sicut & quidã secũdum uos dixerunt. Itidem legit & Irenæus omissa mentione poëtæ. *τῶν καθ᾽ ὑμᾶς Vestratium*

Ipsius

Aratus à Paulo citatus

Ipsius enim & genus sumus.) Hemistichium est heroicum, ex Phænomenis Arati. Ac mire quod dixit de Ioue, hic torquet ad uerum deum. Horum aliquot locorum patrocinio solet uti diuus Hieronymus. aduersus eos qui calumniabantur quod sacras literas ethnicorum sordibus contaminaret. Verum Paulus id uno aut altero fecit loco, idque penè cogente occasione prædicandi euangelij. Quid hæc ad istos, qui coacte & affectate non solum poëtarum & oratorum, sed omnium sophistarũ, philosophorum, mathematicorum, denique & magorum literas inuehunt in doctrinam Christi, quam simplicissimam ac purissimam oportebat esse. In nonnullis Græcorum exemplaribus habebatur τούτου γὰρ καὶ γένος ἐσμέν, sed mendose, ni fallor, cum apud Aratum poëtico more τοῦ positum sit uice τούτου. Interpres Arati admonet dictum esse iuxta illud quod apud Hesiodum & Homerum frequens est, πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε. Nos hemistichium hemistichio reddidimus: Nam huius progenies etiam sumus.

Doctrina Christi pura

Non debemus æstimare.) νομίζειν, id est, Existimare, siue putare.

Deinde aut lapidi sculpturæ artis.) Sculpturę, datiuus est, & appositiue refertur ad quodlibet illorum trium, lapidi, argento, auro. Nos igitur quo planior esset sensus, ita uertimus, Non debemus existimare auro aut argento, aut lapidi arte sculpto, & inuento hominis numen esse simile.

Despiciens deus.) ὑπεριδών. Interpres intellexisse uidetur ex alto uidens, id enim dixit despiciens. At ὑπεριδεῖν, est ueluti dissimulare, & cum uideas perinde te gerere, quasi non uideas. Et temporis ratio erat interpreti seruanda in ὑπεριδών, hoc est, dissimulatis temporibus ignorantiæ. Tum enim silebat, nunc omnibus denunciat, non dissimulaturus amplius. Lyranus interpretans despiciens, nempe deos, quod nollet eos amplius durare, quid senserit ipse uiderit.

In uiro in quo statuit.) ἐν ἀνδρὶ ᾧ ὥρισε, id est, in uiro quem definierat, siue statuerat. Græcis enim postpositiuus articulus sæpenumero congruit cum eo nomine quod antecessit non respondens sequenti uerbo.

Fidem præbens omnibus.) Duo sunt participia præteriti temporis, quorum neutrum ut par erat uertit. Sensus autem est, deum iam fidem exhibuisse cunctis, Christum esse per quem statuerat innouare mundum, quod illum excitasset à mortuis: hoc unum nulli contigit mortalium, nec Mosi, nec prophetæ.

In quibus & Dionysius.) ἐν οἷς. Laurent[illegible]

Dionysius quis

Gulielmus Grocinus

EX CAPITE XVIII.

Gressus ab Athenis.) χωρισθείς, id est, digressus Athenis.

Ponticum genere.) Pontus enim Asiæ minoris pars est, non enim à mari hic dictus est ponticus. Hunc salutat Paulus in epistola ad Romanos, nisi quod illic uxor pro Priscilla, Prisca nominatur, adnotāte Origene. Hæc scribenti risus obortus est, quòd in uoluminibus Origenicis primum à Badio nostro excusis, ita nescio quis scripturam deprauarat: Post hæc autem discedens Paulus ab Athenis, uenit Corinthum, & inuento ibi quodam Iudæo nomine Aquila, de pontificio genere, pro eo quod erat, de Pontico genere. Offensus opinor, quod absurdum putaret, Pontici generis dici, qui Iudæus esset. Quasi id temporis non habitarint per omnes fermè regiones sparsi Iudæi. Certe Petrus nominatim scribit ad eos qui in Galatia, qui in Bithynia, qui in Ponto habitabant, Iudæos. Verum hac de re nonnihil attingemus in epistola ad Romanos. Pontus. Deprauatio ridicula. Badius

Eiusdem erat artis.) ὁμότεχνοι dicuntur Græcis, eiusdem artificij, siue opificij: uelut pictori pictor, faber fabro, sutor sutori, nauta nautæ ὁμότεχνος est.

Scenofactoriæ artis.) ἦσαν γὰρ σκηνοποιοὶ τὴν τέχνην, id est, erant enim aulæorum, siue tabernaculorum texendorum artifices. Interpres Origenis enarrātis epistolam Pauli ad Romanos, interpretatur σκηνοποιούς artifices tabernaculorum, hoc est, sutores: ob id opinor, quòd tabernacula apud priscos pellibus conficiebantur. Et nunc apud Hispanos fiunt aulæa. Idem testatur Homilia in Numeros decimaseptima. O uere pontificem, uere suisque dotibus maximum. Nos satellicio, copijs, censu, minis, magni uideri uolumus. Et disputabat in synagoga per omne sabbatum, interponens nomen domini Iesu: suadebatque Iudæis & Græcis. Totum hoc non habetur in quibusdam codicibus etiam excusis. Vnus codex Donatiani consentiebat cum Græcis: qui quum cætera habeant, non addunt tamen, Interponens nomen domini Iesu. σκηνοποιός Paulus

Instabat uerbo Paulus, testificans.) Græci longe secus legunt quàm nos: συνείχετο τῷ πνεύματι ὁ παῦλος διαμαρτυρόμενος, id est, coartabatur spiritu Paulus, testificans Iudæis. ut intelligas illum inuitum & animo reluctante id fecisse, ceu præsentiret se lusurum operam.

Titi Iusti.) Titi, non reperio in Græcis codicibus: sed tantum, Iusti, Verum opinor incuria librariorum prætermissum. Quandoquidem Hieronymus, aut quisquis fuit is autor huius meminit Titi, in nominibus scripturæ sacræ. Quanquam nec illic de Iusti cognomine ulla mentio.

Propter quod ego tecum.) διότι, propterea quod ego tecum sum.

Et nemo apponetur tibi.) ἐπιθήσεταί σοι, id est, nullus adorietur, siue inuadet te. Quandoquidem id quoque significat, ἐπιτίθεσθαι. Nec est, Apponetur, pro inuadet

Vt noceat te, sed τοῦ κακῶσαί σε: id est, ut affligat te, siue ad affligendum te.

Quoniam populus est mihi multus.) διότι. Quur non & hic transtulit, Propter quod: ut modo fecit? aut quur non ante uertit, Quoniam?

Proconsule Achaiæ,) ἀνθυπατεύοντος τῆς ἀχαΐας, id est, quum ageret proconsulē Achaiæ.

D Persuadet

Persuadet hominibus.) ἀναπείθει, suadet potius quàm persuadet: atque adeo resuadet, si ita liceat loqui, quòd Paulus à ueteri cultu deorum reuocaret.

Incipiente autem Paulo.) μέλλοντος δὲ τοῦ παύλου ἀνοίγειν τὸ στόμα. quum autem aperturus esset os. Quod tamen aliquoties data opera sic uertit interpres, nec id sanè perperam.

Iniquum aliquid aut facinus.) ἀδίκημα, quod magis sonat iniuriam illatam, aut maleficium. Deinde qui hic uertit Facinus ῥᾳδιούργημα, cur huic cognatam uocem ῥᾳδιουργίαν, superius transtulit Fallaciam? Nec est, Pessimum, sed Malum, πονηρόν. Nec est, Recte uos sustinerem, sed κατὰ λόγον, hoc est probabiliter, siue merito.

Deest in nostris De uerbo & nominibus legis uestræ.) Deest apud nos una coniunctio Et, περὶ λόγου, καὶ ὀνομάτων καὶ νόμου τοῦ καθ' ὑμᾶς, id est, de uerbis & nominibus & lege uestrate. Verba opposuit factis. Deinde, quæstiones de communi & non communi, deque genealogijs, uocat nomina. Ceremonias Mosaicas uocat legem.

Et uideritis.) Futuri temporis est, ὄψεσθε: quemadmodum in euangelio.

Et minauit eos.) ἀπήλασεν: Cur nõ potius Abegit, siue Depulit? nam Minare, sanè quàm insolens uerbum est Latinis auribus.

Fratribus uale faciens.) ἀποταξάμενος, id est dimissis fratribus, siue uale dicto fratribus. Nec est, Nauigauit, sed ἐξέπλει, id est abnauigauit.

Qui sibi totonderat caput.) Ex ipso sermone Græcô, non liquet uter sibi raserit caput, *Ambiguus sermo* Paulus an Aquila. Ad hæc, participium est præteriti temporis, κειράμενος τὴν κεφαλήν, id est tonso capite. Prius enim tonsus est in portu, deinde nauigauit. Et Cenchreis, legendum est nomine trisyllabo Cenchreæ, sicut Athenæ. Portus est Corinthiorum.

Iterum reuertar ad uos.) In Græcis exemplaribus plus est quàm in nostris: δεῖ με πάντως τὴν ἑορτὴν τὴν ἐρχομένην ποιῆσαι εἰς ἱεροσόλυμα, πάλιν δὲ ἀνακάμψω πρὸς ὑμᾶς. id est, Oportet me omnino festum quod instat, agere Hierosolymis, sed denuo conferam me ad uos.

Profectus est ab Epheso.) καὶ ἀνήχθη. Quod ego maluissem, Soluit Epheso.

Apollo nomine.) ἀπολλώς, id est Apollos: cuius genitiuus Apollo, non Apollinis. Memi*Apollos*nit huius Paulus in epistolis.

Vir eloquens.) λόγιος, quod & eruditum sonat & prudentem.

Hic erat edoctus:) κατηχημένος, participium ab eo uerbo unde dicti sunt catechumeni. *κατηχημένος* Non igitur erat edoctus uiam domini, quam mox discit à Priscilla & Aquila, uerum erat utcunque initiatus baptismo Ioannis.

Quum autem uellet ire Achaiam.) Quum Græce sit, εἰς τὴν ἀχαΐαν, mirum cur interpres omiserit præpositionem, reclamantibus grammaticis, eo quod Achaia regionis nomen est, non ciuitatis.

Contulit multum his qui crediderunt.) Hic Græci codices addunt, διὰ τῆς χάριτος, id est per gratiam. Hoc adiectũ est, ut intelligeremus muneris esse diuini, quod conduceret Christianis. Beda admonet in nonnullis codicibus pro Contulit, scriptum fuisse Profuit. Et Vehementer est, εὐτόνως acriter. Et Publice, incertum utrò sit referendum, opinor ad superiora, nam id erat gratiæ, quòd publicitus etiam ausus sit refellere Iudæos.

Esse Christum Iesum.) εἶναι τὸν χριστὸν ἰησοῦν. Non negabant Iudæi Iesum esse, uerum nega*Articuli uis*bant illum esse Messiam, quem expectabant: unde Christo præposuit articulum, τὸν χριστόν, id est, illum Christum, siue ostẽdens quod Iesus esset Christus, siue Iesum esse Christum.

EX CAPITE XIX.

Si, pro An siue Num I spiritum sanctum.) εἰ, suo more uertit per Si, quum uertendum fuerit per num, aut an, aut ne. Num spiritum sanctum accipistis? aut, Accepistis ne spiritum sanctum? Et mox,

Si spiritus sanctus est.) Pro eo quod erat, Sit ne spiritus sanctus.

Tyranni schola In schola tyranni cuiusdam.) Ambigunt hic interpretes, tyrannus hoc loco primatem ac potentem significet, an proprium sit hominis uocabulum. Sed quid Scholæ cum tyranno? Deinde si nomen est proprium, cur addidit τινός. Proinde suspicor, fuisse secessum magnatis alicuius, in quo solitus sit ociari, quandoquidem Schola Græcis sonat Ocium. Hieronymus alludens ad uoces magis quàm ad sensum, huc torquet alicubi, ut scholam tyranni uocet, ubi res non agitur argumentis, sed autoritate ac ui. cuit

[redacted]

Docendi sunt homines, non cogēdi tātum

Iudæi atque gentiles.) ἰουδαίους τε καὶ ἕλληνας, id est, Tum Iudæi, tum Græci, quos hic gentiles uertit.

Virtutesq; non modicas quaslibet.) Ita scriptum reperi in nonnullis exemplaribus Latinorum. Verum ipsa res satis indicat id accidisse culpa librariorū, qui dictionem Modicas, quam quispiam interpretamenti uice adiecerat, retulerunt in contextum uelut à scriptore prætermissam, δυνάμεις τε οὐ τὰς τυχούσας, id est, uirtutesq; non quaslibet, siue non uulgares: ad uerbum, non contigentes. In alijs scriptum habebatur, Virtutes quaslibet, omissa negatione. Carrensis putat utrunq; posse legi, sed reclamat sermo Græcus.

Quaslibet

τυχόντας

Sudaria & semicinctia.) Vtramq; uocem Latinam usurpauit, σουδάρια καὶ σιμικίνθια.

Dæmonium pessimum.) τὸ πνεῦμα τὸ πονηρόν, id est, spiritus malus. Cæterum in eo quod proxime sequitur, Et dominatus: quidam Græci codices habebant, κατακυριεῦσαν, ut referendum sit ad dæmonium dominatum. Quidam κατακυριεύσας, id est, dominatus, ut pertineat ad hominem in quo erat dæmonium. Porrò quoniam nostri codices habent amborum, interpres pro αὐτῶν legisse uidetur ἀμφοῖν.

Confitentes & annunciantes actus suos.) Vel hinc colligi potest fuisse & antiquitus nōnullam cōfessionem male actæ uitæ, [redacted]. Et, Actus, τὰς πράξεις, facta, siue quæ fecissent.

Qui fuerant curiosa sectati.) τὰ περίεργα πραξάντων, id est, Qui curiosas artes exercuissent. Sic enim uocat artes magicas.

Pecuniam denariorum quinque milium.) ἀργυρίου μυριάδας πέντε, id est, Quinquagies mille nummûm.

Turbatio non minima.) τάραχος οὐκ ὀλίγος, id est, turbatio non exigua. Ac paulopost, Non modicum quæstum.) ἐργασίαν οὐκ ὀλίγην, id est, quæstum non exiguum.

De uia domini.) περὶ τῆς ὁδοῦ, id est, de uia, siue de hac uia. Nam articulus additus facit ut certam accipiamus uiam. Porrò Domini, addiderunt, quo res esset explicatior, aut certe mollior.

Demetrius quidam nomine argentarius.) Argentarius aliâs Latinis & mensarium significat, & numularium: uerum hoc loco sonat opificem & sculptorem argenti, quem nos aurificem seu aurifabrum uocamus, quādoquidem quicūq; cudunt aurum, ijdem cudunt & argentum. Est enim ἀργυροκόπος, ab elaborando argento dictus: nisi mauis à κόπτω deducere, unde & monetam Græci κόμμα dicunt, πονηροῦ κόμματος.

Argentarius Aurifex

Aedes argenteas.) ναούς, id est, templa. Sentit enim ædiculas, seu thecas, effigie templi in quibus reponebantur statuæ. Nos uertimus, delubra.

De hoc artificio est nobis acquisitio.) ἐκ ταύτης τῆς ἐργασίας ἡ εὐπορία ἡμῶν ἐστιν. Quod modo uertit Quæstum, nunc uertit Artificium, & εὐπορίαν, acquisitionem. Ex hoc quæstu nobis suppeditat rerum copia.

Non solum Ephesi.) Non est ἐν ἐφέσῳ, sed ἐφέσου, ut referatur ad multam turbam. Vnde quoniam nōnullos offendebat amphibologia, pro Ephesi, uertimus Ephesinę ciuitatis.

Non solum autem hæc periclitabitur.) κινδυνεύει, id est, periclitatur. Quanquam totus hic sermo parum commode redditus est ab interprete Latino: οὐ μόνον δὲ τοῦτο κινδυνεύει ἡμῖν τὸ μέρος εἰς ἀπελεγμὸν ἐλθεῖν, ἀλλὰ καὶ τὸ τῆς μεγάλης θεᾶς ἀρτέμιδος ἱερὸν, εἰς οὐδὲν λογισθῆναι, μέλλειν δὲ καὶ καθαιρεῖσθαι τὴν μεγαλειότητα αὐτῆς, id est, Non solum autem hæc pars, siue hac parte nobis periclitatur, ne reprobetur, siue ne reprobemur: uerum etiam ne magnæ Dianæ templum, pro nihilo habeatur. Porrò autem ne fiat, ut maiestas quoque destruatur eius, quam tota Asia & orbis colit.

Et destrui incipiet maiestas eius.) Interpres legisse uidetur μέλλειν τε, atque ita scriptum erat in plerisque Græcorum libris. In alijs rursus erat μᾶλλον δὲ, magis autem, ut sit corrigentis, quasi grauissimum sit omnium futurum, si maiestas ac numē ipsius depereat apud

Varia lectio apud Græcos

uulgus. Hieronymus in prima præfatione Commentariorum, quos edidit in epistolam ad Ephesios, indicat hac Ephesiorum Dianam non fuisse iaculatricem illam, sed cognomēto πολύμασον, id est, multimāmiam: quod eam omniū uiuentium nutricem haberi uolebant.

Comitibus Pauli.) συνεκδήμους, id est, socios peregrinationis, qui & comites dicuntur.

Erat enim ecclesia confusa.) Quum de promiscua multitudine loquatur, magis conueniebat contionem dicere, quàm ecclesiam.

Detraxerunt Alexandrum.) προεβίβασαν, id est, prius instruxerunt. Nam id est προβιβάζειν, Et instruimus patronum, causam nostram acturum. Interpres, ni fallor, legit προβίασαν: etiam si προβιβάζεσθαι dicitur, qui cogitur prodire, ac protruditur.

Manu silentio postulato.) Mira uarietate ludit in hoc sermone reddendo interpres, κατασείσας τὴν χεῖρα, id est mota manu. Ita Persius: Et calidæ fecisse silentia turbæ Maiestate manus.

Et quum sedasset scriba turbas.) καταστείλας δὲ ὁ γραμματεὺς τὸν ὄχλον, id est, ubi uero scriba compescuisset turbam. Verum ex uerbis Græcis parum liquet, uter sedata turba sit loquutus, Alexander, an scriba.

Cultrix νεωκόρος Cultricem esse magnæ Dianæ.) Vsus est peculiari uerbo, νεωκόρον: quæ uox composita est ex νεώς, quod Atticè sonat templum, & κορῶ purgo siue uerro, autoribus Hesychio, Etymologico & Suida, unde acuitur penultima νεωκόρος. Solent autem qui impensius dediti sunt alicui diuæ, aram illius uarijs ornamentorum generibus cohonestare, quemadmodum facit apud Apuleium Psyche.

Iouisque prolis.) Græca longe secus habent, τῆς μεγάλης ἀρτέμιδος καὶ τοῦ διοπετοῦς, id est Magnæ illius Dianæ, & è cœlo delapsi, ut subaudias signi aut simulachri. Siquidem articulus τοῦ, facit ne possit διοπετοῦς ad Dianam referri, sed ad ἄγαλμα, hoc est, statuam Dianæ. nam Diopetes Græcis dicitur, quod ab Ioue delapsum sit, ac è cœlo uenerit. Porrò opifices simulacrorum, quo maior esset superstitio uulgi, fingebant ea cœlitus delapsa: hoc est esse διοπετῆ. Idem uulgo creditum fuit de simulacro Dianæ Ephesiæ, ut testis est & Suidas in dictione διοπετής. Pro nobis facit & coniunctio καὶ, quod fuerat superuacanea, si διοπετοῦς pertineret ad Dianam. Sensus igitur est: Apud Ephesios templum fuisse Dianæ, & huius simulacri, quod cœlo delapsum putabatur. Quod ipsum Numa persuasit Romanis de ancylibus. Homerus hoc cognomenti tribuit regibus, uelut à Ioue profectis. Id sequutus uidetur interpres, cuius liber fortasse non habebat additum articulum τοῦ.

Contradici non possit.) ἀναντιῤῥήτων ὄντων. Poterat accipi, Quum his nemo cōtradicat.

Conuentus forenses.) Conuentus addidit explicandæ rei causa, quū Græce tantum sit, ἀγοραῖοι ἄγονται, id est forenses aguntur: ut subaudiendum sit, cognitiones aut lites.

Ecclesia, pro contione In legitima ecclesia poterit absolui.) Quum de prophano promiscuoque hominum cœtu loquatur, contio dicenda erat potius quàm ecclesia. Atque ita mox, Dimisit ecclesiam: pro contionem. Deinde legitima est ἐννόμῳ, hoc est, quæ non tumultu, sed legitimo more sit indicta. Nec est,

Poterat absolui.) sed Absoluetur, ἐπιλυθήσεται.

Quum nullus obnoxius.) μηδενὸς αἰτίου ὑπάρχοντος, id est, quum nemo sit in culpa, siue quum nemo fuerit autor huius cōcursus. Nam illud de quo poterimus reddere rationem, per parenthesim interiectū est. Quanquam in nonnullis exemplaribus reperio scriptum, περὶ οὗ οὐ δυνησόμεθα δοῦναι λόγον, id est, de quo non poterimus reddere rationem: hoc est, quod non sumus defensuri. Denique illud μηδενὸς αἰτίου, incertum est ad hominem referatur, ut sit masculini generis: an ad rem, ut sit neutri. Itaque hic fuerit sensus: Quum nihil subsit causæ per quam poterimus defendere hunc populi concursum.

EX CAPITE XX.

Variant à nobis Græci

T exhortatus eos ualedixit.) Græca dissonant à Latinis. προσκαλεσάμενος ὁ παῦλος τοὺς μαθητὰς καὶ ἀσπασάμενος ἐξῆλθε. id est, Paulus ad se uocatis discipulis, & cōplexus eos exiuit. Interpres legisse uidetur παρακαλεσάμενος, pro προσκαλεσάμενος. Atque id sanè mihi magis probatur.

Comitatus est autem eum Sosipater Pyrrhi Berœensis.) Pyrrhi Græcis non additur. Sed ut hoc deest, ita supersunt hæc: Vsque ad Asiam, quæ apud Latinos non inuenio

inuenio. συνείπετο δὲ αὐτῷ ἄχρι τῆς ἀσίας σώπατρος βεῤῥοιαῖος, id est, consequutus est aũt illum usq; ad Asiam Sopater Berrhœensis. Nam & Sopater, habent Græci, non Sosipater. Beda subindicat, in uetustis exemplaribus Latinis scriptum fuisse, Sosipater Pyrrhi: quasi filius fuerit notior patre.

Sustinuerunt nos.) ἔμενον ἡμᾶς, id est, Expectarunt nos, siue, ut ad uerbum, Mane[redacted]

Vna sabbati.) τῶν σαββάτων, id est uno die sabbatorum. V[redacted]

Paulus disputabat cum ijs.) διελέγετο αὐτοῖς, id est disserebat illis, siue colloquutus est cũ illis. Nec enim disceptabat cum eis qui uenerant ad frangendum panem: uerum illic apud eos orationem habuit Paulus. Nam quod συνηγμένων τῶν μαθητῶν, id est, congregatis discipulis uertit, quum conuenissent, tolerabile est.

Profecturus in crastinum.) μέλλων ἐξιέναι τῇ ἐπαύριον, id est, Profecturus siue discessurus postridie. Nam crastinum diem dicimus qui proxime sequitur hũc in quo iam loquimur. Porrò quoties ad præteritum aut futurum aliquem diem respicitur, non dicendum, est heri, aut cras, sed pridie, aut postridie.

Quum mergeretur somno.) καταφερόμενος, id est, quũ deorsum traheretur, id quod accidit ei qui sedens grauius obdormiscat. Neque tamen hic est somno graui, sed βαθεῖ, id est, alto siue profundo. Interpres legisse uidetur βαρεῖ.

Disputante Paulo.) Et hic malim disserente, Ne quis imaginetur inter illos pure Christianos disputationem fuisse sophisticam.

Ductus somno cecidit.) κατενεχθεὶς, id est, deorsum tractus, siue depressus, aut deuectus. Et fortasse deuectus scripserat interpres. Cæterum illud ἐπὶ πλεῖον, quod interpres retulit ad superiora, Græcis sic est in meditullio positum, ut utrouis possit accommodari, ad diutius disserentem Paulum, & ad magis etiam depressum somnio. Ac mea sententia, ad se[redacted]imum enim nutabat deorsum uergente corpore, deinde magis depressus cecidit.

De tertio cœnaculo.) ἀπὸ τοῦ τριστέγου, uerti poterat & a tertia contignatione. Id enim adiecit Lucas, ut intelligeremus lapsum fuisse letalem, nimirum ex loco tam alto. Vox dicta est à τρίς, ter, & τέγος, tectum. Deum immortalem quas nænias adducit autor Catholicon de hac uoce Tristegum. O miserum illud seculum, quum ex huiusmodi libris, uelut ex adytis petebantur oracula literarum. Cæterum solum primæ contignationis, tectum est infimæ partis ædium. Rursum secundæ solum, tectum est primæ. Item tertiæ solum, tectum est secundæ.

Et consolati sunt non minime.) οὐ μετρίως, id est, non mediocriter. Quod equidem demiror cur interpres putarit immutandum.

Nauigauimus in Asson.) Nonnulli codic[illegible]hasson habebant pro Asson. Est enim & Thassus insula Thraciæ opposita, de qua natum est prouerbiũ, θάσος ἀγαθῶν, id est, Thassus bonorum. Cæterum complures sunt urbes huius nominis Assos: una Lyciæ, in prærupto sita: altera in Aeolide: tertia in Mysia: quarta in Lydia: quinta in Epiro minore, Cleanthis patria. Diuus Hieronymus hanc ponit in Asia, quæ eadem dicta sit Apollonia, suffragante & Plinio libro quinto capite trigesimo. Carrensis facit nobis liberum, utrum malimus Asson insulam ess[redacted]

Ipse per terram iter facturus.) οὕτως γὰρ ἦν διατεταγμένος, μέλλων αὐτὸς πεζεύειν. sic enim ordinauerat ipse pedestri itinere uenturus, siue pedibus iter facturus. Interpres uitasse uidetur, ne quis Paulum existimaret, non equis aut uehiculis, sed pedibus eò uenisse. Atqui hoc ipsum accedebat ad Pauli gloriam, q mallet iter laboriosius, modo maiore cũ fructu. *Paulus pedes*

Mytilene.) Ciuitas est littoralis Lesbi obuia ad dextram nauigantibus in Chium insulam. Samos insula è regione Cariæ. Miletum oppidum est littoralis Cariæ.

Et sequenti die uenimus contra Chium.) Hoc loco Græca dissident ab ijs quæ nos legimus, τῇ ἐπιούσῃ κατηντήσαμεν ἀντικρὺ χίου. τῇ δὲ ἑτέρᾳ παρεβάλομεν εἰς σάμον, καὶ μείναν[illegible] ἐν τρωγυλλίῳ, τῇ ἐχομένῃ ἤλθομεν εἰς μίλητον. id est, Postridie deuenimus contra Chium: a[illegible] uero die appulimus Samum, & commorati Trogyllij, proximo die uenimus in Miletum. Cæterum Trogyllium promontorium est è regione Sami, autore Ptolemæo & Strabone, *Græca dissonant* *Trogyllium*

tametsi sunt eiusdem nominis alia.

Transnauigare Ephesum.) παραπλεῦσαι τὴν ἔφεσον, id est, prænauigare siue præteruehi. Quid enim est omnino transnauigare ciuitatem, nisi nauis feratur in nubibus? Ephesus autem ciuitas littoralis prior occurrebat, quàm Trogyllium.

χρονοτριβεῖν

Ne qua mora illi fieret.) μὴ γένοιτο αὐτῷ χρονοτριβῆσαι, id est, ne contingeret sibi terere tempus in Asia. Interpres elegantius reddidit q[redacted]ebat, nimirum properans Hierosolymam.

Maiores natu.) πρεσβυτέρους: quos nunc seniores uocat, nunc presbyteros Græca uoce, nunc maiores natu: quũ hoc loco magis quadraret Græca uox, honorem indicans potius quàm ætatem. Quandoquidem hic episcopos intelligit & primores ecclesiarum, qui nonnunquam iuuenes erant, quemadmodum Timotheus.

Cum omni humilitate.) ταπεινοφροσύνης. Quæ est animi modestia, nihil altum de se sentientis. O uocem dignam uere magno pontifice.

Interpres obscure reddidit

Vt nihil subtraxerim uobis.) Nunc uidetur id dicere, se nihil subtraxisse ab illis bonarũ rerum, hoc est, in nullo fraudasse illos: quum contrà sentiat Paulus, se nihil detrectasse neq; periculi neq; laboris, qui modo ad illorũ pertineret utilitatem. Ac paulo post idem uerbũ transtulit Subterfugi, Non enim subterfugi: & cætera.

Publice & per domos.) κατ' οἴκους, id est, publicitus ac domestice, siue per singulas domos: quod respondere uidetur ei quod Latini dicũt, priuatim. Hieronymus in præfatione Commentariorum in epistolam ad Ephesios uertit, Publice ac domestice.

Vincula & tribulationes me manent.) μένουσιν, idem est uerbum quod aliquanto superius uertit, sustinent.

Nihil horum uereor.) ἀλλ' οὐδενὸς λόγον ποιοῦμαι, id est, Nihil curo, siue Nihil me mouet. Quomodo non uerebatur, quum sciret uentura? sed contemnebat.

Nec facio animam preciosiorem quàm me.) [redacted] οὐδὲ ἔχω τὴν ψυχήν μου τιμίαν ἐμαυτῷ. id est, neq; habeo siue duco uitam preciosam mihi ipsi. Augustinus in Psalmo trigesimosexto legit: Non facio animam meam preciosam mihi. Lyranus interpretatur animã intellectiuam. At Paulus sentit se contemnere uitam amore euangelij.

L[redacted]us delirans

Dummodo consummem cursum meum.) Græcus addit μετὰ χαρᾶς, id est, cum gaudio.

Omne consilium dei.) Mirum quid sequutus Iræneus, pro cõsilio dei, legit sententiam: nam Græce est βουλὴν, non γνώμην.

Regere ecclesiam dei.) ποιμαίνειν, quod est pastorum more gubernare & curare gregem: nam mox mentionem facit luporum.

Lupi rapaces.) βαρεῖς, id est graues[redacted]. Suffragabatur unus codex Donatiani. Nec aliter refert hunc locum Irenæus libr[redacted]rtio capite decimoquarto.

Viri loquentes peruersa.) διεστραμμένα, id est, distorta & obliqua; hoc est, minime simplicia, minimeq; syncera. Nam ueritatis, ut ait Tragicus, simplex est oratio.

Non cessaui monens.) Et hic participium uertendum erat in uerbum infinitum, Non cessauerim monere.

Qui potens est.) Quod, erat potius quàm qui, quum referat uerbũ. Cæterum quia uerbum Græcis est masculini generis[redacted]. Nec est simpliciter ædificare, sed ἐποικοδομῆσαι, id est superstru ere, uidelicet his fundamentis quæ iecerat Paulus.

Oportet suscipere infirmos.) ἀντιλαμβάνεσθαι. quod est proprie porrecta manu retinere lapsurũ alioqui aut abiturũ. Paulus, ne ullius omnino iacturam faceret, cauebat, ne quam ansam præberet infirmis & alienandis à Christo, quod nollent grauari sumptu. Vtinã hoc exemplo delectentur, qui dum decimas tam non sacerdotaliter exigunt à populo, sui officij prorsus obliuiscuntur: nõ quòd negem illas deberi, sed quòd cæteri apostoli oblata duntaxat acceperint. Paulus ne oblata quidem, quum unus plus omnibus laborarit.

Decimæ exactæ

[redacted]eatius est dare magis quàm accipere.) Neque Latinitatis ratio patiebatur comparatiuum [redacted], neq; sermo Græcus habebat. Mirum itaq; quid interpreti uenerit in mentem, μακάριόν ἐστι διδόναι μᾶλλον, ἢ λαμβάνειν. id est, Beatum est dare magis quàm accipere. Cæterum hoc testimonium negãt usquam inueniri dictum à domino. Vtinam autẽ hunc animum Pauli

Solœcismus sine causa affectatus

Pauli tam excel[redacted] quæstus abhorrentem, imitaren[redacted] nostri temporis cōtionato[redacted]

EX CAPITE XXI.

Venimus Coum.) Nonnulli codices habent κῶ, nōnulli κῶν: utroque modo pronunciari fatetur Stephanus, quin & κέων dictam fuisse quondam: unde & Plinius admonet Ceam dictam et κόον, insula notior est quàm ut sit explananda. *κῶς insula uarie pronūciata*

Et inde Pataram.) πάταρα Græci pronunciant neutro genere numero pluratiuo, quanquam utroque modo reperio usurpari huius[redacted]mina, Lystra & Lystram, Psyra & Psyram.

Quum aperuissemus autem Cypro.) Suspicor interpretem ita [redacted] Quum aperuissemus autem Cyprum, nam Græce est, ἀναφάναντες δὲ τὴν κύπρον. Porro qui nauigant nunc hanc nunc illam terram dicuntur aperire aut celare, quum incipit in prospectu esse, aut secus. Proinde uertimus; Quum autem cœpisset nobis apparere Cyprus. Consimili figura dixit Vergilius, Terræque urbesque recedunt. In codice diui Donatiani, Apparuissemus, erat deprauatum: sed Cyprū relictum, indicabat germanam lectionem fuisse, Quum aperuissemus Cyprum. *Locus deprauatus*

Venimus Tyrum.) Ciuitas est maritima, metropolis Phœnices, quondam insula septingentis passibus diuisa à continente, mari præalto, sed uix credibili opere comportatis aggeribus per Alexandrum magnum adiuncta continenti. Est in tribu Neptalim, uicesimo ferme miliario à Cæsarea Philippi.

Valefecissemus inuicem.) ἀσπασάμενοι ἀλλήλους, id est complexi alius alium, siue consalutatione mutua facta. Apparet interpretem legisse ἀποταξάμενοι.

Venimus Cæsaream.) Hæc est Cæsarea Palæstinæ ciuitas litoralis, primum dicta turris Stratonis: deinde ab Herode instaurata in honorem Cæsaris Augusti, Cæsarea dicta est. Est altera Cæsarea Philippi, ad radices montis Libani, in honorem Tyberij Cæsaris Cæsarea dicta. Est tertia Cappadociæ, quò Paulus Epheso delatus salutauit ecclesiam, autor Hieronymus. Per dies aliquot.) ἡμέρας πλείους, id est dies complures. *Cæsarea*

Nos & qui loci illius erant.) ἡμεῖς τε καὶ οἱ ἐντόπιοι, id est, tum nos tū ij qui erant illius loci.

Et quum suadere ei non possemus.) Quid est hoc? An non dixerat modo illos suasisse? Verum interpres abusus est Suadere, pro persuadere. Suadet enim qui consulit, persuadet qui quò uult inducit hominem. Græca uox anceps est ad utrunque: πείθειν insuper conuenit non solum suadenti aut persuadenti, uerumetiam obtemperanti. μὴ πειθομένου δὲ αὐτοῦ. Cæterum quum illi non persuaderetur, siue quum ille non obtemperaret, quieuimus. *Suadere, pro persuadere*

Præparati ascendebamus.) ἀποσκευασάμενοι. quod ego puto uertendum, sublatis sarcinis.

Iasonem quendam.) Græci legunt, μνάσωνί τινι, id est Mnasonem quendam. Licet apud Chrysostomum in epistolam ad Romanos capite ultimo, legitur ἰάσωνα: tametsi scribæ solent eiusmodi multa deprauare, ut dissimilem quod ἐδόξαζον uerterit Magnificabant, pro glorificabant.

Audierunt aūt de te) κατηχήθησαν. idem uerbū unde diximus dici catechumenos. Eodem utitur paulopost, ὅτι ὧν κατήχηνται. Nec est Discessionem, sed ἀποστασίαν, id est defectionem. *κατηχήθησαν audierunt*

Eorum qui per gentes sunt Iudæorum.) τοὺς κατὰ τὰ ἔθνη πάντας ἰουδαίους, id est, Eos qui in gentibus sunt omnes Iudæos. Offendit interpretem geminus accusatiuus additus uerbo docendi.

Neque secundum consuetudinem ingredi.) μηδὲ τοῖς ἔθεσι περιπατεῖν, Neque iuxta consuetudines ambulare. Nam ambulare, uocat uiuere, & cōsuetudines, instituta & morem eius gentis. Nec est, Falsa sunt: sed οὐδὲν ἐστιν, id est Nihil sunt. Atque ex hoc sanè loco Iacobus uidetur, tum adhuc in ea fuisse sententia, ut existimaret Iudæis aliqua ex parte seruandam esse legem Mosaicam, quum Petrus & Paulus gentilium more uixisse legantur. Non quod illam existimaret necessariam ad salutem, sed utilem ad uitandum offendiculum infirmorum, quū Paulus putaret iam esse tempus negligendi eam superstitionem, utpote uergen- *ἔθη* *Iacobus aliquid tribuens legi*

tem in magnum [redacted]men euangelicæ doctrinæ. Nec est, [redacted]

Succurrite, poti[redacted]

Hic est homo, ὁ ἄνθρωπος, id est, ille homo.

Adiuuare Ab idolis immolato: & cætera.) Nos quatuor habemus, quemadmodum & Græci. Augustinus in Speculo, non commemorat nisi tria, idolothyta, sanguinem, & fornicationem. Et ne quis hunc casum interpretetur, addit quosdam ex his Lucæ uerbis occasionem erroris arripuisse, ut dicerent non esse nisi tria crimina letalia.

Omnes [redacted]cet.) Perijt apud nos gratia schematis, πάντας πανταχοῦ, id est, omnes omni in lo[redacted]iolauit sanctum locum istum, sed κεκοίνωκε, id est, prophanauit, siue, ut Hebr[redacted]ntur, communem reddidit.

Certum cognoscere.) τὸ ἀσφαλές. Recte sane hoc. At cur non itidem transtulit in præfatione Euangelij, τὴν ἀσφάλειαν, certitudinem.

Iussit eum duci in castra.) εἰς τὴν παρεμβολήν. Ita uocat locum communitũ. Cæterum quidam ex Castris, fecerãt carcerem: et ob id admonẽdum duximus, ne serpat id mendi latius.

Nonne tu es Aegyptius.) Aegyptij male audiebant olim, tanquam malarum autores artium. Id quod non paucis locis indicat Iuuenalis ac Lucianus. Quin et prouerbijs aliquot huius gentis mores notati sunt, quæ recensuimus in Chiliadibus nostris.

Latinam uocem usurpauit Et sicariorum.) Græce scribens, usus est uoce Latina, id quod iam nouum uideri non potest, quum toties sit obuium.

Tarsus Ciliciæ A Tarso Ciliciæ.) ταρσεὺς τῆς κιλικίας. id est, Tarsensis, quæ est ciuitas Ciliciæ. Est autem metropolis eius regionis. Nec est, Ignotæ: sed ἀσήμου, id est, obscuræ: nisi quòd ignotos homines, Horatius dixit obscuros & ignobiles. Testatur idem Stephanus De nominibus urbium, hanc ἐπισημοτάτην appellans, hoc est primariam ac præter cæteras insignem, olim dictam Terson, per e psilon, siue quòd illic à diluuio primum apparuerit terra sicca, siue quòd illic delapsus Pegasus talo fracto, quem illi ταρσὸν appellant, claudicationem contraxerit. Porrò quantumuis fuit celebris alijs nominibus, nullo tamen insignior, quàm quòd illi Paulum debemus, usqueadeo præcipuum Christianæ philosophiæ præconem ac propugnatorem, ut ni ille nobis diuino munere contigisset, periculum fuerit futurum, ne Christiani omnes in seruilem illam & humilem Moysi legem relaberentur. Quanquam nunc quoque ratione magis quàm numero ceremoniarum ab illis differimus: eò Christus progressu temporum recidit. Est & alia eiusdem nominis in Bithynia. Rursus alia quæpiam in India, ut indicat Hieronymus in Commẽtarijs quos conscripsit in Ionam. Iosephus putat Tarsum Ciliciæ esse in quam fugerit Ionas. Porrò quod quidam legunt Municeps, quidam Ciuis, Græcis est πολίτης, id est ciuis. Verum opinor interpretem offensum affinitate uocum, ciuitatis & ciuis, quæ tamen eadem est in sermone Græco, πόλεως, πολίτης. Subest & amphibologiæ nonnihil: uidetur enim πόλεως appositiue iungi Ciliciæ, quum pertineat ad Tarsum.

Municeps πολίτης

EX CAPITE XXII.

Eddo rationem.) ἀπολογίας, Quod & defensionem & excusationem significat.

Iuxta ueritatem paternæ legis.) κατ' ἀκρίβειαν τοῦ πατρῴου νόμου. id est, Iuxta exactam rationem patriæ legis, siue iuxta rigorem patriæ legis. Et, Patriæ, potius quàm Paternæ: quum non de patre suo, sed de omnibus maioribus sentiat.

Satrius & paternus

Aemulator legis.) ζηλωτὴς τοῦ θεοῦ, id est æmulator dei, legimus apud Græcos.

Sicut princeps sacerdotum.) ὡς καὶ ὁ ἀρχιερεὺς μαρτυρεῖ μοι, id est, Quemadmodum & pontifex mihi testis est. Et rursum, αὖθις αὖ.

Omnes maiores natu, quum Græce sit, πᾶν τὸ πρεσβυτέριον, id est omnis presbyterorum ordo. Opinor enim hic de dignitate sentiendum, non de ætate.

Ad fratres.) πρὸς τοὺς ἀδελφούς. Aut fratres hic dicit Iudæos, aut πρὸς rectius uertisset aduersus

aduersus, si fratres dixit Christianos.

Vt adducerem inde uinctos.) ἄξων καὶ τοὺς ἐκεῖσε ὄντας δεδεμένους. id est, adducturus & eos qui illic essent, uinctos Hierusalem.

Circumfulsit me lux copiosa.) περιαστράψαι est circumfulgurare, potius quàm circumfulgere: quemadmodum indicatum est & ante.

Et decidens in terram.) ἔπεσά τε εἰς τὸ ἔδαφος. id est, Cecidiq́ in solum. Id enim sonat ἔδαφος, etiam si saxeum sit aut ligneum.

Saule Saule.) Græci legunt, Saul, Saul, Hebræorum more. Quum illi Christus Hebraice loqueretur, ut posterius testatur ipse Paulus.

Et qui mecum erant, lumen quidem uiderunt.) His addunt Græci, καὶ ἔμφοβοι ἐγένοντο, id est, Et territi sunt. Deinde adijcitur, Vocem autem non audierunt, quæ loquebatur mecum. Equidem non possum non uehementer probare diligentiam Laurentij Vallæ, qui quum homo rhetoricus esset, ut uulgus existimat, certe theologiam non profiteretur, tamen uigilantia tanta uestigarit, quid in sacris literis aut dissideret aut conueniret aut deprauatum esset: [redacted] Rogat autem qui consistere possit, ut quum Lucas superius capite nono, scripserit eos qui Paulo comites erant, uocem quidem audisse, cæterum neminem uidisse, hic neget eos audisse uocem loquentis cum illo, sed tantum uidisse lumen. Deinde qui conueniat, ut quum illic dicantur stetisse stupefacti, paulo post, nimirum capite uigesimosexto, hanc eandem rem exponens Agrippæ Paulus, dicat omnes fuisse collapsos in terram: quod hic de se tantum narrat. At illic: Die, inquit, media in uia uidi rex, de cœlo supra splendorem solis circumfulsisse me lumen, & eos qui simul mecum erant: omnesq́ quum decidissemus in terram, audiui uocem mihi Hebraica lingua dicentem, Saul Saul. Quomodo factum est, ut pugnantia scripserit Lucas, & illic sub persona sua referat comites audisse uocem loquentis, quum Paulus hic rursus ipse narret uocem uni sibi fuisse auditam? Nam quod differit de stando & cadendo, non ita magni negocij est dissoluere. Siquidem fieri potest, ut ad primum pauorem collapsi, mox erexerint sese, Paulo adhuc iacente. De uoce audita & non audita, durior est nodus. Recentiores utcunque tergiuersantur, quum aiunt uocem quidem, hoc est sonitum uerborum auditum, cæterum uerba uni Paulo percepta: ita factum, ut audita fuerit uox, et eadem non audita. Valla magis existimat superiorem locũ, in quo Lucas hanc historiam sub sua ipsius persona recenset, fuisse deprauatum, transpositis duabus uoculis, ijsq́ inter sese non admodum dissimilibus, apud Græcos duntaxat, φῶς & φωνή: cæterum à Luca sic fuisse scriptum, Videntes quidem lumen, neminem autem audientes. Huic sententiæ quantum tribuendum sit, alij uiderint. Petrus Comestor per aliam rimam elabitur. In capite nono dicuntur audisse uocem loquentis, non Christi compellantis, sed Pauli respondentis. Hic quum Paulus negat illos audisse uocem, de Christi uoce sentit.

Valle diligentia

Narratio quæ sibi non constare uidetur.

Quæ te oporteat facere.) In nonnullis sic habebatur, περὶ πάντων ὧν τέτακταί σοι ποιῆσαι. id est, de omnibus quæ ordinata sunt tibi ut facias. In alijs rursus tantum erat, τί σε δεῖ ποιεῖν, aut ποιῆσαι, id est, quid te oporteat facere.

Quum non uiderem præ claritate luminis.) ἀπὸ τῆς δόξης τοῦ φωτὸς ἐκείνου. id est, præ gloria luminis illius.

Ananias quidam uir secundum legem testimonium habens.) Græci codices nonnihil addunt: ἀνανίας δέ τις, ἀνὴρ εὐλαβὴς, κατὰ τὸν νόμον μαρτυρούμενος ὑπὸ πάντων. id est, Ananias autem quidam, uir pius, siue religiosus, in lege testimonio probatus omnium habitantium in Iudæa. Laurentius indicat se in uno Latino codice reperisse additum quod Græcæ uoci responderet: Ananias quidam uir timoratus. Timoratum enim pro religioso dixit. Cæterum pro εὐλαβὴς, in nonnullis exemplaribus erat, εὐσεβὴς, hoc est, pius.

Et quod hic uertit,

Secundum legem.) Verti poterat & In lege. Potestque ea particula utroque uersum referri: ad superiora, ut sit sensus, Religiosus siue pius in lege, siue iuxta legem, non iuxta euangelium: aut ad sequentia, Probatus omnium testimonio in lege, siue iuxta legem.

Ab omnibus cohabitantibus Iudæis.) Habitantibus est, siue Inhabitantibus, κατοικούντων. Et quidam Græcus codex habebat adscriptum, sed in spacio dirimente uersus, ἐν Δαμάσκῳ, ab omnibus habitantibus Damasci Iudæis.

Respice ἀνάβλεψον Respice.) ἀνάβλεψον, hoc est, Recipe uisum, siue Attolle oculos. Vt mox, Et respexi.) ἀνέβλεψα.

Præordinauit te.) προεχειρίσατο, id est, præparauit te, siue prius apparauit te: nisi quis malit, προεκυρώσατο, id est, prius statuit. Cęterum id non erat in ullis Gręcorum exemplaribus. Nec Ananias hic agit de prædestinatione diuina, sed de ruina ac cæcitate Pauli, quibus rebus Christus iam agebat & aggrediebatur, ut hac occasione cognosceret euangelij fidem. Nec annotatio mea excludit prędestinationem, sed explicat proprietatem Græcæ uocis. Chrysostomus hunc enarrans locum nullam facit mentionem prædestinationis.

Articuli uis, ut uideres iustum Vt uideres iustum.) τὸ δίκαιον, id est iustitiam, siue id quod iustum est, hoc est, cernas id [redacted]

Articulus congruens antecedenti congruit antecedenti [redacted], quod subauditur Eorum, dissidens a suo ipsius uerbo. Interpres bene adiecit de suo Eorum.

Ego stabam & consentiebam.) Hic Græci addūt duo uerba, τῇ ἀναιρέσει αὐτοῦ, id est, morti eius. καὶ αὐτὸς ἤμην ἐφεστὼς καὶ συνευδοκῶν, id est, & ipse eram assistens & comprobans interfectionem eius.

Tolle de terra huiusmodi.) τοιοῦτον, id est, talem: ut ad Paulum referatur. Vnde non male addidisset Huiusmodi hominem. Et mox,

Non est fas.) sed καθῆκον, id est, non conuenit, siue non decet.

Torqueri addidit interpres Et flagellis cædi & torqueri.) ἐκέλευσεν αὐτὸν ὁ χιλίαρχος ἄγεσθαι εἰς τὴν παρεμβολὴν, εἴπων μάστιξιν ἀνετάζεσθαι αὐτόν, id est, Iussit eum tribunus duci in castra, dato mandato, ut flagris examinarent eum. Nec aliud fuisse iussum, indicant ea quæ sequuntur, ut illud interim dissimulem, quòd si hominem Romanum dixit, pro An hominem: quandoquidem adeo cōstanter id facit, ut suo iure uideatur facere.

Multa summa.) πολλοῦ κεφαλαίου. Ita Græci uocant supputationem in summam subductam. In nonnullis legimus, Hanc ciuitatem, in alijs ciuilitatem, Græce πολιτείαν. Laurentius magis probat Ciuilitatem, ego contrà Ciuitatem. Quandoquidem ciuitate donati dicuntur Latinis, quibus ius ciuitatis concessum: & ut Græcis à πολίτης, πολιτεία, sic nobis à ciue, ciuitas dicitur. Beda subindicat in nonnullis codicibus sermonem fuisse magis dilucidum, in quibus sic erat scriptum: Dixit tribunus, Tam facile dicis ciuem Romanum esse te. Ego enim scio, quanto precio ciuilitatem possedi istam. Nec est, Consequutus sum, sed ἐκτησάμην, id est, paraui, quod ante uertit, Possedit agrum de mercede iniquitatis.

Volens scire diligentius.) τὸ ἀσφαλὲς, id est, certum: ut & superius uerterat Certius, quod nunc uertit diligentius.

EX CAPITE XXIII.

Percutiet te deus Ercutiat te deus, paries.) In plerisque Latinis exemplaribus, Percutiet, mutatum erat in Percutiat: quasi Paulus imprecaretur pontifici malum. At Græci legunt, τύπτειν σε μέλλει, id est, Futurum est, ut te percutiat deus. Atque ita citat Augustinus libro secundo Commentariorum, quos scripsit De sermone domini in monte habito. Rursum in epistola quinta ad Marcellinum, ubi declarat & interpretatio quam subijcit, quòd Percutiet, legerit uerbo futuri temporis. Succedit enim, ut qui saperent, intelligerent destruendum esse aduentu Christi parietem dealbatum, hoc est, hypocrisim sacerdotij Iudæorum. Ad eundem modum legit & interpretatur Chrysostomus. Nec in his apud Græcos est facilis scripturæ deprauatio, nisi quis locum

locum hunc studio mutauit, ne Paulus uideretur oblitus exempli Christi, qui similiter accepta plaga, mansuete tranquilleque respondit, quique iussit ut bene precaremur male precantibus, bene mereremur de male merentibus. At si Paulus tantum prædixit futurum ut deus illum feriret, cur mox uocant maledictum? Et ipse ueluti redarguens seipsum: Scriptum est inquit, Principi populi tui non maledices. nisi forte qui commoto animo prædicit euenturum, is maledicit. Quanquam de conuicio facile sit explicare, quandoquidem in pariete dealbato manifestum conuicium est. Sed qui potuit fieri, ut Paulus non agnosceret primarium sacerdotem, uel ex ipso ornatu, præsertim homo Iudæus nusquàm loci non uersatus? Deinde cur recantat, non quòd homini maledixerit, sed quod principi populi? At sanè iudicem esse sciebat, etiam quum conuicium diceret: Tu, inquit, sedens iudicas me secundum legem. An cæteris licet maledicere, soli principi non licet? At Christus noluit cuiquam omnino maledici. Diuus Hieronymus adducens hunc locum in dialogis aduersus Pelagium excusat quidem Paulum, attamen fatetur eum non præstitisse mãsuetudinem eam, quam præstitit Christus. Verum hoc scripsit Hieronymus undecunque suam muniens causam, & in ipso quoque Christo aliquod imperfectæ pietatis uestigium inquirens. Nec ipse dissimulat, aliud esse colligare nodis aduersarium, aliud docere discipulum. Aliud agit qui pu[illegible], aliud qui exhortatur, aliud qui deterret. Deinde ut sunt diuersa hominum ingenia & [illegible], ita sunt & diuersæ sententiæ. At nos nulla harum rerum habita ratione, ex quo[illegible] cuiusuis operis angulo, tria uerba decerpimus, & inde contexto syllogismo, nouum ædimus oraculum. Equidem non nego Paulum non caruisse prorsum humanis affectibus, quum ipse meminerit de stimulo carnis, & constet inter Barnabam & ipsum, nempe duos optimos uiros, dissidium aliquod extitisse. Cæterum hoc loco consentaneum est Paulum non ignorasse summum sacerdotem, nec tamen illi male precatum hoc animo quo uulgus iritatum solet, sed apostolico spiritu incanduisse aduersus eum, qui quum optimi uiri teneret locum, ne speciem quidem æquitatis præberet, quam præstabant etiam ethnici. Sic Petrus incãduit aduersus Ananiam & Sapphiram. Sic hic ipse Paulus aduersus Elymam magum. Quid igitur est quod excusat se, Nesciebam quòd esset pontifex? Nimirum cessit tumultui, & se ignorasse pontificem dicit, qui se nõ pontificem, sed tyrannum re declarabat. Itaque gemino nomine concedit turbæ. Primum agnoscens esse pontificem, qui re ipsa non erat nisi paries dealbatus: deinde conuiciũ esse non negat, quod illis uidebatur conuicium, quum non esset conuicium, sed libera obiurgatio. Chrysostomus indicat quibusdam hoc per ironiam uideri dictum, Nesciebam quòd pontifex esset. Verum ipse prorsus asseuerat illum uere ignorasse, uel quòd diutius abfuisset à consuetudine Iudæorum, uel quòd Ananiam in turba multorum non agnosceret. Beda nõ dissentiens à Chrysostomo, addit argutam magis quàm ueram interpretationem, Nesciebam eum esse pontificem, quod per euangelium iam cessasset sacerdotium Mosaicum: & tamen ita corrigit se quasi peccasset, ut alios doceret deberi reuerentiam ijs, in quorum potestate sumus. Porrò testimonium quod adduxit, extat Exodi capite uigesimosecũdo: Dijs non detrahes, & principi populi tui non maledices. Siquidem illi iudices ac magistratus, deos uocant. *Hieronymi sententia excussa* *Vafricies Pauli pia*

Nesciebam fratres quia princeps est.) Quia, redundat Latinis: apud Græcos nonnunquam additur affirmandi causa. Annotauit & Augustinus libro de Geneseos loquutionibus primo, Quia sæpe redundare in sacris libris: uelut illo loco, Et dixit, quia dominus est in loco hoc, ego autem ignorabam. *Quia, superfluum*

Et soluta est multitudo.) καὶ ἐσχίσθη, id est, secta est. interpres legisse uidetur ἐλύθη.

Quid si spiritus loquutus est ei aut angelus.) Græci secus legunt: εἰ δὲ πνεῦμα ἐλάλησεν αὐτῷ, ἢ ἄγγελος, μὴ θεομαχῶμεν. id est, Quod si spiritus loquutus est illi aut angelus, ne pugnemus cum deo. quo uerbo usus est antè Gamaliel. Hæc clausula, Ne repugnemus deo: non habebatur in nostris exemplaribus Latinis: & adscriptam apparet ex superioribus. *θεομαχεῖν*

Deuouerunt.) ἀνεθεμάτισαν. quod tamen eleganter uertit interpres. Demiror equidem quis hoc indicarit Carrensi, Græcis hoc loco scriptum anathematizauerunt. Et paulo post, Deuotione deuouimus.) ἀναθέματι ἀναθεματίσαμεν, id est, execrari seipsum, ac dijs manibus, ut ethnici loquuntur deuouere. *Deuouere*

Notum

Notum facite tribuno.) Græca nonnihil dissonant à nostris: νῦν οὖν ὑμεῖς ἐμφανίσατε τῷ χιλιάρχῳ, καὶ τῷ συνεδρίῳ, ὅπως αὔριον αὐτὸν καταγάγῃ πρὸς ἡμᾶς, ὡς μέλλοντας διαγινώσκειν ἀκριβέστερον, τὰ περὶ αὐτοῦ, id est, Nūc igitur indicate tribuno & concilio, ut cras eum producat ad nos, uelut disquisituros exactius de causa illius. Cum hac lectione concordat Chrysostomus & Aldina æditio, tametsi nonnulli Græci codices propemodum consentiūt cum nostris exemplaribus, in quibus est, ὑμᾶς uos, pro ἡμᾶς, & μέλλοντος pro μέλλοντας. Atque ita sensus erit: Nos planè decreuimus quocunque periculo Paulum occidere, uos adiuuate, ut tantum producatis eum ad populum, abutentes hoc prætextu, quasi uelitis exactius de causa disputare. Alioqui sciebant tribunum non producturum Paulum cognitis insidijs. Atqui sic exponit Carrensis, uelut hoc ipsum uoluerint nunciari tribuno & concilio, quod destinassent per tumultum occidere Paulum. Iam uero Lyranum apparet ita legisse, Nunc autem uos notum facite tribuno cum concilio, quomodo legitur in nonnullis Græcis exemplaribus. Id quum idem ualeat, sic interpretatur & ordinat: Vos, inquit, cum concilio, id est uos simul conciliati Pharisæi & Sadducæi, ne per uestram dissensionem impediatis mortem Pauli. Eamus nunc & negemus quicquam referre u[illegible] G[illegible]quis conferat, an non. Iam non satis intelligo quur quibusdam hic magis arrideat, ut [illegible] tatur per [illegible] uerbum. Fingit enim hoc futurum, & ideo apponitur ὡς. Nec [illegible] co[illegible] μέλλω, sic usurpatum, nisi quod indocti dicunt, Vult uenire, & Debet [illegible] Venturus est.

Carrensis & Lyranus

Lapsus ex Græcis non inspectis

Tanquam aliquid certius cognituri de eo.) Si πυνθάνεσθαι referatur ad tribunum & consilium, fortasse congruentius erat Audituri. Nam Græca uox anceps est, præsertim quum præcesserit διαγινώσκειν: quod magis uidetur ad iudicem pertinere, quàm actorem. Atque ita in priore parte legendum μέλλοντος, non μέλλοντας: & nominandi casus accipiendus esset pro gignendi casu, absolute posito, tametsi Græci nonnunquam & accusandi casum usurpant absolute. Iam πρὸς ἡμᾶς, an πρὸς ὑμᾶς legendum sit, expendendum.

Quoniam hæc nota fecisset sibi.) Interpres bene mutauit personam secundam in tertiam, nam Græce est, παραγγείλας μηδενὶ ἐκλαλῆσαι, ὅτι ταῦτα, ἐνεφάνισας πρός με, id est, Iussitque ne cui efferet quòd hæc indicaueris mihi. Nisi mauis infinitum modum positum uice imperatiui, quemadmodum nos uertimus, μηδενὶ ἐκλαλῆσαι, ne cui patefacias.

Et lancearios ducentos.) δεξιοβόλους, quod dextra mitterēt hastilia. Siue, ut in alijs legitur δεξιολάβους, nam olim ferè missilibus utebantur. Ac mox,

Et iumenta præparate.) κτήνη τε παραστῆσαι, id est, iumentaque exhibere. & hic usus est infinito pro imperatiuo.

Timuit enim, ne forte raperent eum Iudæi & occiderent, & ipse postea calumniam sustineret, tanquam accepturus pecuniam.) Quæ hactenus recensui, omnia desunt in Græcis exemplaribus, quæ quidem mihi uidere contigit. Nec offendit hic locus Laurentium Vallam: unde apparet aut exemplar illius hæc habuisse, aut ipsum non animaduertisse. Certe Lyranus negat hæc haberi in libris emendatioribus: uerum hoc glossema adiectum fuisse in margine, quod inscius quispiam retulerit in cōtextum. Certum est autem hoc non somniasse Lyranum. Iam nec Chrysostomus enarrans hunc locum, legit aut exponit, quæ nos ostendimus in Græcis non haberi.

Desunt in Græcis

Optimo præsidi.) τῷ κρατίστῳ, Græca uox magis competit in potentē, quàm in bonum uirum: ut dictum est in præfatione Lucæ, in suum euangelium.

Optimus κράτιστος

Per noctem in Antipatridem.) Nihil opus erat præpositionem apponere, quum Antipatris uocabulum sit ciuitatis Palestinæ, ab Antipatro patre Herodis sortita nomen.

De qua prouincia esset.) ἐκ ποίας ἐπαρχίας, quod sanè non inelegāter reddidit interpres.

EX CAPITE XXIIII.

Vi adierunt præsidem.) ἐνεφάνισαν τῷ ἡγεμόνι κατὰ τοῦ παύλου. Sensum quidem probe reddidit interpres: Adeūt enim iudicem, qui deferunt reum. Cæterum ἐνεφάνισαν sonat Significarunt, nisi subaudias ἑαυτούς. Quidam deprauate legebant Audierunt, pro Adierunt.

Oratio rhetorica, non apostolica

Et multa corrigantur per tuam prouidentiam.) Græcis est non διορθωμάτων, sed κατορθωμάτων, quod rem cum uirtute & laude factam significat, interprete Cicerone

rone, quod Latini uocant officium, à uerbo κατορθόω. Sensus enim est, Quum per tuam prouidentiam multa fruamur pace, multaque officia præstes huic populo. *Suscipere, pro approbare*

Suscipimus optime Felix.) ἀποδεχόμεθα. Quo uerbo nõnunquam & Paulus usus est pro approbare & amplecti.

Optime Felix.) Græce non est βέλτιστε, sed κράτιστε: Quod, ut modo dixi, magis sonat potentissime. Nos uertimus, præstantissime.

Ne diutius te protraham.) ἐγκόπτω, id est, impediam, siue morer, aut detineam. Et pro Tua clementia, est ἐπιεικείας, quod aliâs humanitatem, aliâs æquitatem uertunt.

Hominem hunc pestiferum.) Græcis nõ est pestiferum, sed λοιμόν, hoc est pestem, quemadmodum exitialem uocant ὄλεθρον, id est exitium. Nec est, Hominem, sed Virum.

Et autorem seditionis sectæ.) Seditionis, abest in Græcis codicibus. πρωτοστάτην τε τῆς τῶν ναζωραίων αἱρέσεως. id est, autorem seu præfectum sectæ seu factionis quæ dicitur Nazarenorum. *αἵρεσιν uertit seditionem*

Etiam templum conatus est uiolare.) βεβηλῶσαι, id est, prophanare, nimirum quod induxerit Græcos. Ne quis imaginetur accusari Paulum, quod uim admouerit templo.

Quem & apprehensum uoluimus secundum legẽ nostram iudicare. Superueniens autem tribunus Lysias, cum ui magna eripuit eum de manibus nostris, iubens accusatores eius ad te uenire.) Hæc omnia deerant in multis exemplaribus Græcis. In uno duntaxat reperi adscripta, sed minutissimis formulis, idque in spacio marginali. Vnde & adiecimus. Quin et Beda, ni fallor, in glossa quam Ordinariam uocant, indicat in Latinorũ codicibus aliquot uersus defuisse, qui Græcis legantur ad hanc sententiam, Quem apprehendimus: & cætera: quemadmodum modo retulimus. Porrò non dissimile ueri est, Bedæ fuisse commentariolos aliquos eruditorum, qui nobis non extent. In præfatione fatetur se in hoc opere quorundam scriptorum commentarijs fuisse adiutum, quorum tamen neminem nominat, præter Aratorem, qui carmine contexuit huius operis historiam: quum in alijs soleat autorum nomenclaturam in marginibus annotare. Illud mirum, hæc quæ notat olim desiderata in Latinorum codicibus, nunc constanter in his haberi, & in plerisque Græcorum codicibus desiderari. In peruetusto codice quem nobis exhibuit Constantia, eadem desiderabantur. Fieri potest, ut aliquis adiecerit è narratione capitis prioris, ubi legitur, Et quũ magna dissensio facta esset, timens tribunus ne discerperetur Paulus, iussit milites descendere, & rapere eum de medio eorum. Aut potius ex epistola Lysiæ, Virum hunc comprehensum à Iudæis, & incipientem interfici ab eis, superueniens cũ exercitu eripui. Porrò quod his è medio sublatis, non uidetur cohærere sermonis ordo, secus habet. Potest enim sic legi, Quem & apprehensum uoluimus secundum legem nostram iudicare, à quo poteris iudicans ipse de omnibus istis cognoscere. De Paulo comprehenso fuerat mentio, & illum hic repetit, à quo poteris. Nec erit opus narrare illum deductum ad Felicem, quum id ipsa res loqueretur. Pro superueniens, quidam Latini codices habebant Intercedens.

A quo poteris ipse iudicans.) Quum Græce sit ἀνακρίνας, magis hic quadrabat Interrogans, siue facta interrogatione, aut ut nos uertimus, inquisitione facta.

Annuente sibi præside.) νεύσαντος αὐτῷ τοῦ ἡγεμόνος, id est, quum annuisset ipse præses. Interpres legisse uidetur αὐτοῦ: nec admodum refert.

Bono animo pro me satisfaciam.) εὐθυμότερον τὰ περὶ ἐμαυτοῦ. seu περὶ ἐμαυτοῦ ἀπολογοῦμαι. id est, æquiore animo pro mea causa respondeo. Est enim præsentis temporis ἀπολογοῦμαι, quod interpres uarie uertit. Est autem proprie apologia, oratio qua se defendit apud iudicem reus. *Apologia*

Neque probare possunt tibi de quibus nunc me accusant.) οὔτε παραστῆσαί με δύνανται, περὶ ὧν κατηγοροῦσί μου. id est, nec exhibere me possunt in his de quibus accusant me. Exhibere dixit, pro conuincere.

Secundum sectam quam dicunt hæresim.) [redacted] sciat lector, hoc loco Græcis non esse sectam, alioqui bis erat dicendum, secta & secta: sed ὁδὸν, id est uiam, κατὰ τὴν

ὁδὸν ἣν λέγουσιν αἵρεσιν, id est, iuxta uiam quam dicunt hæresim, siue sectam. Exponit enim Paulus quid dixerit uiam, hoc est uitæ institutum, quod notiore uerbo sectam uocant. Sentit enim, opinor, de secta Pharisæorum, quæ cæteris antecellebat eruditione. Id ex eo colligitur, quod addit, Credens omnibus quæ in lege & prophetis scripta sunt, spem habens in deum, quam & hi ipsi expectant resurrectionem futuram iustorum & iniquorum. Dissimulat Apostolus odiosum nomen Nazarenorum, quod impegerat accusans Tertullus. Simili prudentia usus est & superiore capite, clamans, Viri fratres, Pharisæus ego sum, filius Pharisæorum, de spe & resurrectione ego iudicor. Cæterum hæresis, apud ueteres non erat tam odiosum uocabulū, quàm est hodie apud Christianos. Quibus cum summa competat cōcordia, utpote eiusdem corporis membris, iure uidelicet optimo inuisum est sectæ uocabulum, diuisionem sonans. Quod annotauimus de uia & hæresi, pòst comperimus à Beda notatū in Scholijs in hoc opus. Refertur in Glossa ordinaria. Quanquam illi non omnino assentior quod addit, ab incredulis hæresim appellari, quum eo seculo nōdum esset infame uocabulum hæreseos, imò potius exponit nota uulgo uoce, quod Hebraice magis quàm Græce dixerat Viam. In his enim Pauli uerbis, Quam hæresim dicunt: subauditur, Nazarenorum, quæ reuera erat hæresis, legem cum euangelio commiscentium. Huius sectæ Paulus non erat, qui docebat circuncisionem cum cæteris legis ceremonijs per euangelium antiquatam esse. Pharisæum autem se profitetur, quod inter accusatores multi essent Pharisæi, nec is titulus laboraret simili inuidia atque Nazarenorum. Quod autem hæreseos uocabulum olim non fuerit tam inuidiosum quàm nunc est, multis argumentis potest colligi. Primum quod Iosephus Iudæorum sectas commemorans, Esseis & Sadducæis annumerat Pharisæos, quibus quartam adiungit Herodianorum. At Pharisæis nullus error obiectus est. Quin ipse Paulus huius operis capite uigesimosexto, hunc in modum loquitur. Secundum certissimam nostræ religionis sectam, uixi Hierosolymis pharisæus. Quod hic interpres uertit sectam, Græcis est hæresis, citra cōtrouersiam in bonam partem. Apud Iudæos igitur nihilo inuidiosius erat sectæ uocabulum, quàm apud Græcos, Platonicum, aut Stoicum, aut Peripateticum appellari. Et si uoces ipsas excutiamus, odiosius est sectæ uocabulum, quod à secando dicitur, quàm hæreseos, quod Græcis dicitur ab eligendo. Secta autem proprie dicitur uia è multis una. Sic usus est Columella libro secundo: Quam uelut sectam legemque in proscindendis agris sequuntur agricolæ. *Secta*

Deseruio patri & deo meo.) Primum deseruio est λατρεύω, quod est cultum exhibere, à quo uerbo dicta est theologorū latria. Quo quidē in loco nescio quid sibi uelit Hugo Carrensis, excusans Paulum quod sese hic æquarit prophetis, quū nihil huiusmodi percipi possit ex uerbis Pauli. Deinde non est,

Patri & deo, pro patrio deo Patri & deo.) sed, patrio deo, τῷ πατρῴῳ τῷ θεῷ. Quod tamen haud accidit interpretis uitio, sed librariorum errore. Neque uero hoc loco dormiuit Carrensis, addens quod deum patrem suum dixerit Paulus, cuius filius demonstraretur, non seruus. Quasi uero Paulus ullo titulo magis soleat gloriari, quàm quod seruus esset dei ac Iesu Christi. Se nunquam uocat filium, nisi quū de omnibus in genere facit uerba, ut illic, Quod sumus filij dei. Porrò patrium deum uocat, quod idem esset, cuius cultum à maioribus suis accepisset, ne uideretur abrogare religionem Iudæorum, quasi dixisset, Deo Abraham, Isaac & Iacob.

Sine offendiculo conscientiam.) ἀπρόσκοπον συνείδησιν, ueluti dicas, inoffensam conscientiam, siue expertem offensæ: hoc est, quæ nusquam offendat.

Et apprehenderunt me, clamantes & dicentes, Tolle inimicum nostrum.) Hæc uerba in duobus peruetustis exemplaribus S. Donatiani non addebantur, ne in Constantiensi quidem, quibus uerbis submotis unà cum coniunctione, Quidam ex Asia, refertur ad Inuenerunt me.

Sermo [redacted] Quidam autem ex Asia Iudæi.) Non est absolutus sermo, nisi subaudias aliquid. Et, q[redacted] Viderūt me in templo. Quasi [redacted] purificatum in templo, sed ci[redacted] dias, concitarunt eum tumultum, non ego. Ad hanc coniecturam facit id quod legimus capite

pite nono: Quum autem septem dies consummarentur, ij qui de Asia erant Iudæi, quũ uidissent eum in templo, concitauerunt omnem populum, & iniecerunt ei manus. Chrysostomus in commentarijs Græcis non addit coniunctionem δὲ, nec erat in æditione Hispaniensi. Potest & sic accipi, quasi Paulus interrogatus qui nam essent illi à quibus fuisset inuentus in templo: quia tantum dixerat Inuenerunt, non designata persona, responderit, Quidam autem ex Asia Iudæi: atque eos oportebat adesse. Potest & sic intelligi, non omnes fuisse Iudæos Asianos, sed aliquot ex illis: qui hoc commodius poterant adesse, quod essent Asiatici, quemadmodum erat Paulus.

Nisi de una hac solummodo uoce.) Interpres pro ἢ, legisse uidetur εἰ μή. Quid autem? Agnoscit Paulus hoc unum crimen, quod ea uoce concitarit seditionem? Non opinor, ni forte data opera hoc admiscuit quo rursus Iudæos inter se commissos à sese auerteret. Rabanus in glossa quam uocant ordinariam, indicat hoc dictum κατ' ἀντίφρασιν, quasi Paulus sensisset hanc uocem non posse uideri causam seditionis, nec in crimen uocandam ab Asianis, qua testatus est se idem prædicare, quod ipsi crederent. Certe sic legunt Græci: ἢ περὶ μιᾶς ταύτης φωνῆς ἧς ἐκέκραξα ἑστὼς ἐν αὐτοῖς, id est, Aut de una hac uoce qua clamaui stãs inter eos, ut sit sensus: Si nihil aliud habent, uel hoc obijciant crimen. Potest ἢ accipi pro quàm, cum quo uim eandem habet aliquoties Nisi: ut, Nihil aliud habent nisi uerba: nihil [redacted] quàm uerba: Ac tum quidem oportet supplere, quod [redacted] consequi quæ di= [redacted] nt quod obij= [redacted] uiam. Abusus est comparatiuo uice positiui, ni referas ad Lysi[redacted] ut intelligamus Felici notiorem fuisse eam sectæ rationem quàm Lysiæ, quod diutius fuisset apud Iudæos magistratu functus.

Et habere requiem.) ἄνεσιν, id est, relaxationem: hoc est, ne durius aut arctius haberetur. Ac mox,

Nec quenquam de suis.) καὶ μηδένα κωλύειν τῶν ἰδίων αὐτοῦ, ὑπηρετεῖν ἢ προσέρχεσθαι αὐτῷ. id est, Et ne quem familiarium illius uetaret inseruire aut adire eum. ἰδίους enim uocat Pauli uel amicos familiares uel ministros uel discipulos. In nonnullis Græcis codicibus pro ἰδίων scriptum erat ἰουδαίων, id est Iudæorum. At altera lectio uel hoc nomine mihi magis probatur, quod cum nostra consentiat æditione.

EX CAPITE XXV.

Adieruntque eum principes sacerdotum.) ἐνεφάνισαν δὲ αὐτῷ, id est, significarũt ei: idque priuatim. Superius uertit, notum facere: ac mox, adire. Interpres legisse uidetur ἐνέτυχησαν. Nec mihi displicet. Præsertim quum aliquanto post ubi res narratur Agrippæ, rursus æditio uetus habeat Adierunt.

Postulantes gratiam aduersus.) αἰτούμενοι χάριν. Gratiam hoc loco uocat fauorem iudicis. Et mox,

Potentes.) δυνατοί, hoc est, qui possunt, & quibus commodum est, eò nos consequantur.

Dies non amplius quàm octo aut decem.) Græci legunt, πλείονας ἢ δέκα, id est, plures quàm decem.

Si enim nocui aut dignum.) εἰ μὲν γὰρ ἀδικῶ, id est, si lædo, aut si iniuriam facio. Repente mutauit tempus. Sequitur enim πέπραχα. unde ἀδικῶ, hic sonare uidetur actum ἐμμένοντα, si sum iniurius, aut sum in noxa.

Postulantes aduersus illum damnationem.) δίκην. quod causam ac litem siue ius significat, nonnunquam & pœnam. Nos uertimus sententiam, uerti poterat cognitionem. [redacted] Sed postulabant, ut ficta specie cognitionis Paulus uideretur iure damnatus. Id enim indicãt uerba Festi. Non est consuetudo Romanis donare aliquẽ hominem: & cætera. Et tamen qui malunt δίκην uerti pœnam aut [redacted] quàm sententia. Nec enim in aliud postulabant cognitionem, nisi ut damnaretur ficto iuris prætextu. Proinde in horum gratiam posuimus Sententiam, pro Cogni[redacted]

Aliquem donare prius quàm.) In nonnullis scriptum erat Damnare, pro Donare: quod

Græci dissidẽt à nobis

δίκην uertit damnationem

Donare, in damnare

præcesserit de postulata damnatione. Cæterum Græce est, χαρίζεσθαι εἰς ἀπώλειαν, id est, donare in perniciem siue in interitum. Est autem χαρίζεσθαι, in gratiam alicuius donare.

Nullam causam deferebant, de quibus ego suspicabar malum.) Locus hic apud Latinos nonnihil est corruptus, quum apud Græcus syncerus habeatur. οὐδὲ μίαν αἰτίαν ἐπέφερον ὧν ὑπενόουν ἐγώ. id est, nullum crimen intentabant super hisce rebus de quibus suspicabar ego. Suspicabatur enim eos accusaturos Paulum de alijs rebus, quàm de quæstionibus legis, quas ut superstitiosas negligebant Romani.

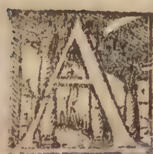
Cum multa ambitione.) μετὰ πολλῆς φαντασίας. id est, cum multa ostentatione. Nos strepitum siue apparatum dicere possumus. Annotauit hoc ante nos Beda.

Interpellauit me.) ἐνέτυχόν μοι, id est, adijt siue conuenit me. Quanquam hoc sanè recte uertit interpres.

Adduxi eum ad uos.) ἐφ' ὑμῶν, καὶ μάλιστα ἐπὶ σοῦ, quod magis sonat Græcis, ad cognitionem siue iudicium tuum, quàm ad te, aut ad uos.

Sine ratione mihi uidetur.) ἄλογον, id est iniquum, quod uulgo uocant irrationabile.

EX CAPITE XXVI.

Estimo me beatum.) Vt ne quid causemur quod pro existimo, dixit æstimo, quum Græce sit ἥγημαι, quod Quum sim defensurus, pro Quod sim defensurus. [redacted] σοῦ, apud te, belle uertit: quum antea uerterit Ad te. [redacted] At qui Hieronymus [redacted] quæ scripsit ad Pammachiũ de optimo genere dicẽdi, citans hũc locum, uertit ad hunc modum: De omnibus quibus accusor à Iudæis ô rex Agrippa, existimo me beatum, quum apud te sim hodie defendendus, qui præcipue nosti cũctas quæ in Iudæis sunt consuetudines & quæstiones. Atque huius loci per Hieronymum restituti meminit Beda. Nos uertimus hunc in modum: Super omnibus de quibus accusor à Iudæis rex Agrippa, existimo me beatum, qui causam dicturus sim hodie apud te, quod tu maxime sis gnarus earum quæ apud Iudæos sunt & quæstionum & consuetudinum. Græca sic habent: περὶ πάντων ὧν ἐγκαλοῦμαι ὑπὸ τῶν ἰουδαίων βασιλεῦ ἀγρίππα, ἥγημαι ἐμαυτὸν μακάριον, μέλλων ἀπολογεῖσθαι ἐπὶ σοῦ σήμερον, μάλιστα γνώστην ὄντα σε πάντων τῶν κατ' ἰουδαίους ἠθῶν τε καὶ ζητημάτων. Quanquam dure congruit, ὄντα σε, nisi forte scribendum erat, ὄντος σοῦ, aut nisi placet accusandi casum pro genitiuo poni absolute. Hic Beda refert aliam æditionem quæ sic habuerit, Aestimo me ipsum beatũ apud te, incipiẽs reddere rationem hodie. Libens rogarim istos, qui contendunt hanc translationem esse Hieronymi, & afflatu spiritus sancti proditam, & hæreticum esse quicquid ab ea diuersum est, cur Hieronymus ausus est eam immutare? Aut si post hæc emendauit, cur delectatus est inutili solœcismo, præsertim quum Græcus sermo tale nihil habeat. In ὄντα consentiunt Græci codices, nec uideo solutionem, nisi subaudiamus εἰδώς, id est, sciens.

ἄνωθεν

Quæ ab initio fuit in gente mea.) Bis est hoc loco ἄνωθεν, quod interpres uertit Ab initio. Significat autem uitæ seriem ab initio usque ad finem.

Hæresis in bonam partem

Secundum certissimam sectam.) κατὰ τὴν ἀκριβεστάτην αἵρεσιν. Pharisæorum sectam hæresim uocauit, haud dubie quin in bonam partẽ. Deinde quod hic uertit Certissimam, Græcis est ἀκριβεστάτην, hoc est, exactissimam ac diligentissimam: quod esset eruditior ac rigidior quàm Sadducæorum, proximeq́ ad uerum accedens.

Et nunc in spe quæ ad patres.) ἐπ' ἐλπίδι. Melius erat De spe, siue ob spem. Et mox,

δωδεκάφυλον

Duodecim tribus.) τὸ δωδεκάφυλον. Græcis una dictio est, quæ significat unam aut alteram sectam, sed uniuersam gent[redacted] det parcicipium λατρεῦον quod, ut sæpe iam diximus cultum numinis significat: unde nos uertimus, colentes deum. Cæterum apud nos desunt duo uerba, ἐν ἐκτενείᾳ, id est, acriter siue assidue, ut legas, Duodecim tribus instanter nocte ac die seruiuimus.

Detuli sententiam.) κατήνεγκα ψῆφον. Incertum an sentiat illum adduxisse decretum a synagoga factum, an ipsum quoq; suo suffragio damnasse Christianos. Nam fert sententiam iudex, fert suffragium qui dicit in concilio sententiam, & defert minister, aut exquutor

tor. In posteriore sententia est Lyranus, in priore Rabanus.

In quibus dum irem.) ἐν οἷς, hoc est in his uersans, & hæc agens: qua figura sermonis & antea semel est usus.

Vt constituam te ministrum.) προχειρίσασθαι, id est, Vt præparem: quod ante uertit, præordinare.

Eripiens te de populis & gentibus in quas.) Græcis est, ἐκ τοῦ λαοῦ. id est, de populo: sentiens nimirum de Iudæis. Et nonnulli Græci codices, pro populo, habebant Iudæis. Repetit ad eundem modum paulopost: τῷ λαῷ καὶ τοῖς ἔθνεσι, id est, populo & gentibus. Verum apud illos non est, In quas: ut respondeat gentibus: sed οὓς, id est Ad quos: rei magis habita ratione, quàm uocis.

Digna pœnitentiæ opera.) Si Digna, sumis absolute, bene habet oratio: sin minus, opera digna pœnitentia siue pœnitentiæ sunt, quorum iure pœniteat. de quo nonnihil dictum est nobis, Matthæi capite tertio.

Volentes me interficere.) διαχειρίσασθαι. quod magis significat iniecta manu uiolare, quàm interficere. Interficere διαχειρίζεσθαι

Si passibilis Christus.) εἰ παθητὸς ὁ χριστός. an pati debuerit Christus: Sic enim disputabat ex prophetis, ut ostenderet illorum uaticinia competere in Christum. Siquidem hæc referenda sunt ad prædictionem prophetarum, non ad Christum passum: alioqui parum apte cohærebit, Lumen annunciaturus sit populo. Si passibilis Christus, parum commode redditum

Neq; enim in angulo quicquam horum gestum est.) Non displicet quod legit interpres, Græci tamen aliquanto secus habent. οὐ γάρ ἐστιν ἐν γωνίᾳ πεπραγμένον τοῦτο. id est, neq; enim hoc in angulo factum est.

In modico suades.) ἐν ὀλίγῳ με πείθεις. Primũ, modicum, pro paulo, suo more usurpat. Deinde iter suadere & persuadere non sentit esse discrimen apud Latinos, etiam si apud Græcos unicum uerbum nostris duobus respondet. Cæterum haud erat in procliui commode locum hunc uertere. Valla putat ita reddi potuisse: Parum abest quin persuadeas me fieri Christianum. Cui Paulus dixit: Optarim apud deum, siue parum siue multum abest. Arbitror & ita reddi potuisse: Aliquantulum mihi persuades ut fiam Christianus. Et Paulus ait, Optarim à deo, ut non solum aliquantum, uerum etiam multum, neque te tantum, sed & omneis qui audiunt me hodie, & cætera. Neque enim opinor id sensisse Agrippam, parum abesse quin cuperet fieri Christianus, sed aliquantulum huc propensum esse redditum oratione Pauli. Suadere, pro persuadere

EX CAPITE XXVII.

VT autem iudicatum est eum.) ἐκρίθη, id est, Decretum est, siue constitutum. Nec ad Paulum refertur, sed ad regem & præsidem, qui sic statuerant audito Paulo.

Et tradiderunt Paulum cum reliquis custodijs.) παρεδίδουν τόν τε παῦλον καί τινας ἑτέρους δεσμώτας. id est, Tradiderunt tum Paulum, tum alios quosdam uinctos.

Nauim Adrumetinam.) Carrensis interpretatur Adrumetinam nauem quæ Romam petat. Cæterum Adrumetum siue Adrumetium ciuitas est Mysiæ, autore Stephano. Est & Adramyttis insula Lyciæ, et Adrumes Adrumetis ciuitas Aphricæ: unde dicẽdum erat Adrumetinam: licet in his uariẽt codices. Nam Hieronymus, aut si quis alius fuit autor, in Catalogo locorum huius operis, indicat Adrumetum esse ciuitatem in Byzacio regione Africæ. Plinius Adrumetum uocat neutro genere. In Græcis codicibus Adramyttinam legimus. Et Stephanus ab Adramyttio oppido deformat Adramyttenum. Adrumetina

Venimus Lystram quæ est Lyciæ.) κατήλθομεν εἰς μύρα τῆς λυκίας. id est, deuenimus Myram quæ est Lyciæ, siue ciuitatem Lyciæ. Pronunciatur autem bifariam genere neutro & fœminin[redacted]meminit huius Strabo libro [redacted]quarto. [redacted]terum Lystra Lycaoniæ est, nõ Lyciæ. [redacted]ręcos haberi Smyrnam, sed ab Hieronymo poni Myrrham. Et omnino [redacted] recẽsione [redacted]corũ huius operis meminit, Smyrnæ Lyciæ: admonẽs in nõnullis exem[redacted]sse scriptum, Venimus in Lystram quæ est in Cilicia, atque eo loco pannum suum assuit nescio quis. Porrò Hieronymus in libris Lystra, pro Myra

Hebræorum nominum ponit Smyrnam, & interpretatur amaram. Verum de locis acuratius disseremus in peregrinatione diui Pauli.

βραδυ-πλοοῦν Tarde nauigaremus.) Græcis composita est dictio βραδυπλοοῦντων.

Gnidum.) Gnidus insula est opposita Asiæ, spectans prouinciam Cariam, atque est eiusdem nominis oppidum in insula Calymna, autore Hieronymo in libello qui fertur ipsius titulo, quem sequutus est Beda. At Pomponius Mela ostendit Gnidum esse oppidum in cornu peninsulæ Cariæ: & huic sententiæ suffragatur Ptolemæus in prima Asiæ tabula. Constat autem illos tunc legisse oras Asiæ minoris, in qua est Caria. Recenset & hanc Strabo libro decimoquarto, qui eam appellat insulam, quum fateatur aggeribus continēti iunctam. Ambitu uero esse septem stadiorū, duos habentem portus, ut ipse loci situs in edito, uelut ad spectaculum expositus efficiat, ut insula uideatur habere duas ciuitates, hoc est, δίπολις esse. Horatius in Odis indicat hoc loco solere coli Venerem:

O Venus regina Gnidi Paphi'que.

Beda indicat, in quibusdam codicibus pro Gnidum, scriptum Chium, sed reijcit.

Iuxta Salmonem.) Salmon, ciuitas est maritima insulæ Cretæ, autore Hieronymo.

Boni portus Qui uocatur Boni portus.) Boni portus, pluratiui sunt numeri, καλοὺς λιμένας, quanquā magis dixit, Pulchros portus quàm bonos. Sentit autem, ni fallor, de ciuitate Cretensium, cui nomen καλὴ ἀκτὴ, id est, pulchrum littus, cuius meminit Stephanus.

Deprauatio manifesta Cui iuxta erat ciuitas Thalassa.) Indicat & diuus Hieronymus hunc locum corrupte legi Thalassa. Quanquam id ipsum quod uice corrupti uocabuli subiecit, in uulgatis codicibus corruptum erat: siquidem scriptum erat, Laphet. Græci legunt Lassæa, quæ & ipsa ciuitas est littoralis Cretæ, haud procul à Bonis portibus. Quidam excusi codices pro Thalassa, habebant Thessala.

Eo quod ieiunium iam præterisset.) διὰ τὸ καὶ τὴν νηστείαν ἤδη παρεληλυθέναι. Non me fugit quibusdam hic ieiunium esse tempus aliquod, quo ex more soliti sint ieiunare Iudæi. Sed primum quid centurioni et nautis cum huiusmodi ieiunijs? Deinde, si iam præterierat ieiunium, eo commodior debebat esse nauigatio. Burgensis indicat præcipuum apud Iudæos ieiunium incidere solere circiter æquinoctium autumnale, quo tempore iam incommodior est nauigatio. Atqui Iudæis non unum erat ieiunij tempus, & circiter æquinoctiū autumnale sat commoda nauigatio est. Burgensis contendit ieiuniū Iudęorum fuisse omnium præcipuum quod celebratur festo expiationis. Id autem festum incidebat in diem mensis septimi decimum, qui mensis ferè conuenit cum septembri. Restabat autem longa nauigatio, quum immineret October ac Nouember, menses parum accommodi ad nauigandum olim quidem, quum hodie nostri nautæ uel media bruma uolitent per omnia maria. Is cuius extant in hoc opus Græci commentarij titulo Chrysostomi, per ieiunium uult intelligi non inediam nautarum, sed anni tempus, astipulans Burgensi. Accedit huc & illud argumentum, quod hoc ieiunium appellat νηστείαν, quæ uox ferè pro religioso ieiunio usurpatur, nautarum inediam ἀσιτίαν, uocat. Quanquam utraque uox eandem habet etymologiam à priuatione cibi, νηστεύειν, νὴ ἐσθίειν. Adiuuat hanc opinionem, quòd additur articulus τὴν νηστείαν, qui non quoduis ieiunium, sed notum ac celebre nobis designat. Sed quærendum quid agat illic coniunctio καὶ. διὰ τὸ καὶ τὴν νηστείαν ἤδη παρεληλυθέναι, eo quod iam etiam ieiunij tempus præterisset. Indicat coniunctio nauigationem duplici nomine fore periculosam: & quod tempestas urgeret: & quod instaret tempus quod per se reddit incommodā nauigationem. Prius sequuti fueramus Lyrani sentētiam, qui putat illis quum suppeteret commeatus, tamen ob curam ac mœrorem non uacasse cibum sumere. Atque ideo Paulus suadet manendum, quo liceat reficere corpora. Quin & illud mirum uideri potest, quomodo nautæ edax hominum genus, quatuordecim dies durauerint ἄσιτοι, id est, impasti: nisi fortè non sumpsisse cibum dicuntur, qui per ocium non egerint conuiuium, quemadmodum so[redacted] nautæ [redacted]uillo mari.

Consolabatur pro admonebat Consolabatur eos Paulus.) [redacted] Græcis est παρῄνει, id est, hortabatur siue a[redacted]monebat, ne[redacted]ongius irent: quanquam ipsa Pauli oratio quæ mox subijcitur, satis arguit illum [redacted]i, sed dare consilium.

Incipit esse nauigatio.) μέλλειν ἔσεσθαι, id est, futuram esse nauigationem: quod tamen frequenter

frequenter ad hunc uertit modum,

Phœnix portus

Deuenientes Phœnicem hyemare.) Phœnicem hic est accusatiuus à Phœnix, quæ Græcis palmam significat: unde & Phœnicen Syriæ partem apparet dictam. Ipse Lucas indicat esse portum Cretæ huius nominis.

Chorus, Hugo Card. ex Choro facit insulã

Ad Africum & ad Corum.) Ventorum nomina sunt. Duos nominat, quod ad utrunque uergeret is portus. Dixerit quispiam: Quorsum opus erat hoc admonere, quod nemo nesciebat? Imò quorsum attinebat, ut Hugo Carrensis tantus Theologus adscriberet Commentarijs: Chorum esse insulam aut ciuitatem in Creta? Vsqueadeo nihil referebat, utrum nouam extrueret insulam, an nouam conderet ciuitatem in uetustissima insula.

Quum sustulissent de Asson.) ἄραντες ἄσσον. id est, Quum sustulissent Asson. Incertum autem an illuc appulerint, & rursum inde soluentes præteruecti sint Cretam, an Asso præterita, putarint se iam esse in tuto. Est enim Assos maritima Lyciæ ciuitas, in ædito sita promontorio, adeo ut parum tutum sit accedere. Vnde iocus Nicostrati Citharœdi: ἄσσον ἴθ' ὥς κεν θᾶσσον ὀλέθρου πείραθ' ἵκηαι. id est, Asson eas ut citius ad exitij terminos peruenias. Ac Hieronymus quidem Asson ponit in Asia, maritimam urbem, quæ eadem dicta sit Apollonia: teste Plinio quoque libro quinto, capite trigesimo. Cæterum opinor Lucam sentire de Asso oppidulo Cretæ: unde dictus est & Iupiter Asius. Nam adhuc lambebant littora Cretæ.

Assos Cretæ

Typhonicus uentus

Ventus Typhonicus.) Vnus est è uentis subitis ac repentinis nomine Typhon. Quibus omnibus illud est commune, quod exhalante terra coorti, nubibus obductis inclusi non uno erumpant modo. Nam uagantes, ac torrentium more ruentes, tonitrua & fulgura ædunt. Cæterum maiore illati pondere incursuq́, si flatu siccam ruperint nubem, procellam gignunt, quæ Græcis dicitur ἐκνεφίας. Sin uero depresso sinu arctius rotati effregerint sine igni, hoc est sine fulmine, uorticem faciunt, qui typhon uocatur, id est, uibratus Ecnephias. Defert hic aliquid secum è nube gelida abreptum, conuoluens uersans'que & ruinam suam illo pondere aggrauans, locum ex loco mutans rapida uertigine. Quod si maiore depressæ nubis eruperit specu, sed minus alto quàm procella, nec sine fragore, turbo dicitur, proxima quæque prosternens. Idem si fuerit ardentior accensus'que, prester dicitur, amburens contacta pariter, ac proterens. Porrò Typhonem Plinius appellat, præcipuam nauigantium pestem, ut qui non antemnas modo, uerum etiam ipsa nauigia contorta frangat. Cæterum tanto malo scribit tenui remedio occurri, si acetum in aduenientem effundas, cuius uis frigidissima est. Idem illisu ipso repercussus, correpta secum in cœlum refert, sorbet'que in excelsum. Dictus est autem Typhon, à Græco uerbo τύφω, quod est inflammo. Rabanus in glossa ordinaria, super uerbo Typhonicus, adscribit: Alia translatio. Ventus tempestiuus. Suspicor aliquem commenti uice adscripsisse. Ventus tempestuosus.

Euroaquilo

Qui uocatur Euroaquilo.) Græci, pro Euroaquilo legunt, εὐροκλύδων: uox hinc dicta quod ingentes excitat fluctus. Verũ haud scio, an Lucas, tametsi Græce scribens, effinxerit uocem nostram, dicens: εὐρακύλων quemadmodum aquilam Paulus quoque facit ἀκύλαν. Addidit autem non solum cognomen Typhonis, ut periculum exprimeret, uerum etiam unde erumperet: ut intelligeremus hoc quoque nomine incommodum, quod non faceret ad institutum cursum, quum Notus sit accommodus è Syria nauigantibus in Italiam.

Non posset conari in uentum.) ἀντοφθαλμεῖν. quod Græcis sonat Obtueri, hoc est, ex aduerso aspicere. Porrò qui renititur, obuertit oculos.

Data naue flatibus.) Græcis unica dictio est, ἐπιδόντες, & referri potest ad τῷ ἀνέμῳ, ut ea uox in confinio sita utrôque respondeat, ad Obniti, & Data.

Clauda

Quæ uocatur Clauda.) Ptolemæo Claudos dicitur, spectans Cretam inter meridiem & occidentem, quo magis consentaneum est huc depulsos fuisse flatu Euroaquilonis. Tametsi quidam admonet in codice Græco pontificiæ bibliothecæ scriptum haberi, καῦδα id est, Cauda. Et Suidas indicat insulam uicinam Cretę, quæ dicta sit καυδώ, hoc nomine memorabilem, quod illic nascantur ingentes onagri.

Suis manibus armamenta nauis proiecerunt.) αὐτόχειρες τὴν σκευὴν τοῦ πλοίου ἐῤῥίψαμεν. id est, nostris ipsorum manibus armamenta nauis proiecimus. Apparet interpretem legisse ἐῤῥίψαν, & ad sensum perpusillum interest.

Multa ieiunatio.) ἀσιτία, id est inedia.

Audito me.) πειθαρχήσαντας, id est, obtemperasse mihi, tametsi non uideo cur hoc loco Valla notet interpretem. Nam audit qui obtemperat. Iustius annotasset quod πειθαρχεῖν, proprie dicuntur Græcis, qui obtemperant principibus aut magistratibus.

Non tollere à Creta.) Græce est, μὴ ἀνάγεσθαι. hoc est, non soluere à Creta.

Lucrifacere pro accersere Lucriq́ facere iniuriam.) κερδῆσαι, hoc est, Accersere sine causa. Id enim lucrifacere sonat hoc loco. Et ὕβριν, id est, iniuriam, uocat incommoditatem cœli, ac uiolentiam maris. Nec est,

Suadeo.) Sed παραινῶ, id est Hortor.

Angelus dei cuius sum.) Incertum erat utrum Cuius, referat deum an angelum; nisi addidisset, ᾧ καὶ λατρεύω, id est quem colo, siue cui seruio.

Apparere sibi.) προσάγειν, quod magis sonat Accedere: nisi forte interpres legit προσαυγεῖν, id est affulgere.

Bolis Submittentes bolidem.) βολὶς dicitur à βάλλειν, quod est mittere: id est pondus funiculo affixum, quo deiecto nautæ explorant altitudinem maris. Idem aliquoties efficiunt hastili aut conto prælongo demisso in mare. Et missiles hastæ, Græcis bolides dicũtur: autore Hesychio. Cæterum Lucas unico uerbo dixit, quod interpres duobus reddidit, βολίσαντες.

Commisissent scapham.) Scapha Græcis duo significat, ligonem, & nauigij leuioris genus, à uerbo σκάπτω, fodio. nam ligo fossorium est instrumentũ, & scaphæ fiunt è trunco excauato, quod genus adhuc uidemus in Reno. Beda putat è uiminibus corio cõtectis fieri scaphas. Addit scapham Grecis etiam dici catascopum, à cõtemplando. Hinc error eorũ qui concinnarunt Glossam ordinariam, putantium scapham dici à contemplando. Catascopus Græce dicitur explorator: id nominis inditum est scaphæ, quod hac emissa nautæ explorent profunditatem per littus, aut alia pericula maris.

Inciperent ancoras extendere.) μελλόντων ἐκτείνειν, id est extensuri: quod sæpenumero fecit interpres. Verum hic duriusculum erat. Ac paulo post: ἄχρι δὲ οὗ ἔμελλεν ἡμέρα γίνεσθαι, id est, quum futurus esset dies: hoc est, quum instaret dies, & non longe abesset.

Animæquiores autem facti.) εὔθυμοι, id est, bono animo, siue recreatis iam animis, positiuum est, non comparatiuũ.

Littus in quẽ cogitabant.) ἔχοντα αἰγιαλὸν εἰς ὅν. cur non potius in quod, quàm in quem? quandoquidem αἰγιαλός, Græcis est masculini generis: quemadmodum & κόλπος, nam terram, opinor, expetebant. Et multa sunt littora apud cosmographos, quæ proprio uocabulo Aegiali uocantur, uelut inter Sicyonem & Buprasium. Est & alius finitimus Ponto, *Aegiali* post promontoriũ Carambin, cuius meminit Homerus. Rursus est Thraciæ apud fluuiũ Strymonem. Postremo est Aegialus, cognomento magnus, inter Aegyptum & Aethiopiam. Et Hieronymus hunc locum citans, Aegiali meminit.

Artemon Leuantes artemonem,) ἐπάραντες τὸν ἀρτέμονα, id est, sublata artemone. & τῇ πνεούσῃ, quod interpres uertit, Secundum auræ flatum, puto ad ἐπάραντες esse referendum: ut accipiamus carbasa oppansa flatibus, antemna in altum subrecta: quo magis uenti arbitrio ferretur in littus. Cæterum artemon uidetur hic pro ueli genere positum: quod indicauit & Beda in Glossa ordinaria: à suspendendo nomen habet, siue ab assuendo. Solet enim imis uelis affigi pars aliqua, quo plus uenti concipiant. Sunt qui pro artemone, antemonem malint scribi.

Dithalassus In locum bithalassum.) Nec exposuit Græcam uocem interpres, nec nos eam incorruptã seruauimus, pro dithalasso legentes bithalassum. Nam Lucas scripsit, εἰς τόπον διθάλασσον, id est, In locum bimarem. Sic enim Horatius in Odis:

Bimaris'ue Corinthi Mœnia.

Quod ea sit Isthmos, & utrinque mari alluatur. Contendebant, ut si possent, in sinum impellerent nauim. Verum id non contigit, uentis impellentibus in Isthmum aliquam in mare prominentem.

EX CAPITE XXVIII

Via Mitilene insula uocabatur.) Hugo Carrensis liberum nobis facit utrum malimus Militen legere an Miletum: etiamsi sunt qui corruptius legunt Mytilene. Græci legunt Melite. Ea est insula inter Aphricam & Siciliam: unde Melitęi dicti, canes in delicijs habiti. Cuius meminit Strabo libro sexto. Ptolemæus Geographię libro quarto, Melitam recenset inter insulas Aphricę. Plinius libro tertio capite octauo, inter insulas Siculi maris. Quanquam est Mitilene Cappadociæ ciuitas, uerum hic insulam uocat. *Deprauatio manifesta*

Reficiebant nos omnes.) προσελάβοντο, id est recipiebant.

In tumorem conuertendum.) μέλλειν πίμπρασθαι, id est inflammari siue incēdi, quāquam inflammationem comitatur tumor.

Benigne triduo habuit.) φιλοφρόνως ἐξένισεν, id est amice tractauit, aut si dicere liceret, hospitatus est. Cæterum demiror qui uerbum tam elegans in mentem uenerit interpreti, tantum abest ut reprehendam quod ille uertit, Habuit, pro Tractauit.

Cui erat insigne castrorum.) Castorum esse legendum, indicant etiam recentiores, Lyranus & Carrensis. Nam Græcis est, διοσκούρων, Id enim nominis est Castori & Polluci, filijs Iouis & Ledæ. Nam & Beda in glossa quam uocant ordinariam, indicat in nonnullis codicibus scriptum fuisse, pro Castorum, Iouis filij. Credidit antiquitas eos esse deos salutares nauigantibus, si simul apparerent: apparent autem ignis specie, malo aut antemnæ insidentes: contrà diros si singuli aut solitarij. Horum igitur insigne habebat ea nauis. Quæso te lector, si libet ridere, legito quæ prodiderit hoc loco Carrensis de insigni castrorum, quanquam adiecit denique nescio quis, ueram ac seriam interpretationem. Mihi uidetur totum hoc opus, quod Hugoni tribuitur, à multis fuisse conflatum. Neque uero minus festiua sunt, quæ prodidit de tribus tabernis. Cęterum ambo Castores nonnunquam uocantur, quum alteri duntaxat id nominis fuerit. Nos quo minus posthac erraret lector, uertimus, Castor & Pollux. *Insigne castrorum, pudenda deprauatione* *Tres tabernæ*

Deuenimus Rhegium.) Nam ea ciuitas est Italiæ maritima, à promontorio Peloro dissita uiginti milia passuum. nomen Græcum à ruptura sortita, quod ea Siciliæ pars olim cohærens cum Brutio agro Italiæ, postea mari interfuso sit reuulsa: fretum quindecim milibus passuum longum, mille quingentis latum intercurrit. In eo Scylla est scopulus, & Charybdis mare uorticosum. Hæc fermè Hieronymus. de quo mirum quid sequutus Rhegium appellet ciuitatem Siciliæ, quum geographi doceant eam esse in agro Brutiorum, qui populus est Italiæ. Nisi fortè pro Italiæ, scriba corrupit Siciliæ. De modo interualli Strabo libro sexto tradit Rhegium ab Messana, quæ ciuitas est in Peloro, distare stadijs sexaginta, hoc est fermè millibus septem & quinquaginta pasibus. De mensura freti interiacentis suspicor locum apud Hieronymum esse corruptum. Si tamen hoc opus est Hieronymi, quum in eo citetur Hieronymus. *Rhegium*

Vsque ad Appij forum.) Quoniam præcessit, Et sic Romam uenimus: ac postea mentio fit de Appij foro, quidam putant Appij forum in urbe Roma esse: idq; legitur & in catalogo locorū, quos indicauit diuus Hieronymus in Actis apostolorum. Verum ut illinc complura detracta suspicor à compendiarijs, quibus impendio placet adagium illud inter pocula natum: Gaudent breuitate moderni, ita uideo nonnulla ab alijs adiecta, quorum hoc unum esse crediderim. Alioqui cōstat oppidum, quod Appij forum dicitur, longius abesse à Roma, quàm sit Aricia: id quod declarat Horatius Sermonum libro primo, satyra quinta: *Appij forum* *Error quorundam*

Egressum magna me accepit Aricia Roma,
Hospitio modico, rhetor comes Heliodorus
Græcorum longe doctissimus, inde forum Appi.

Proinde quum Lucas in summa dixisset Romā esse itum, retrocedit nōnihil, ut occursum fratrum describat apud Appij forum ac Tres tabernas. Sic enim legimus in emendatis exemplaribus Latinis, quum in nonnullis scriptum sit, Et tribus tabernis. Alioqui si Appij forum & Tres tabernæ Romæ sunt, quid sibi uult quod mox subijcit,

Vt uenimus autem Romam permissum est Paulo manere.) Hic Græci plus habent

bent: ὅτε δὲ ἤλθομεν εἰς ῥώμην ὁ ἑκατόνταρχος παρέδωκε τοὺς δεσμίους τῷ στρατοπεδάρχῃ, τῷ δὲ παύλῳ, id est, Quum autem uenissemus Romam, centurio tradidit uinctos principi exercitus, siue tribuno: permissum est autem Paulo.

Permanere sibimet.) μένειν καθ᾽ ἑαυτόν. id est, manere apud semetipsum, hoc est solum & sine reliquis captiuis.

ἀναδίπλωσις

Aure audietis.) ἀκοῇ ἀκούσετε. id est, ut ad uerbum reddamus, Auditione audietis, atque ita uertit Hieronymus interpres Didymi, de spiritu sancto. Est autem cōduplicatio Hebraica, perinde quasi dicas, audientes audietis: hoc est, prorsus audietis: Nec improbo quod hic uertit Aure, nisi quod ego malim Auribus. Sic enim loquũtur Latini, Hisce oculis uidi, hisce auribus audiui.

Et quum hæc dixissent, exierunt ab eo Iudæi, multam habentes inter se quæstionem.) Hæc uerba in aliquot uetustis codicibus non repperi.

Sine prohibitione.) ἀκωλύτως. Quod bifariã accipi potest, à nemine prohibitus siue uetitus, aut hoc animo ut à nemine possit impediri.

ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI IN EPISTOLAS PAVLI APOSTOLI

diligenter recognitas ab eodem, primum ad Græcam ueritatem, deinde ad uetustissimorum exemplarium Latinorum fidem, postremo ad probatissimorum autorum citationes simul & interpretationes.

Pauli nomen unde

AVLVS.) Sunt qui putent Saulo commutatum fuisse uocabulum à cõuersione, atq; inter hos est Ambrosius: licet diuus Hieronymus enarrans epistolam ad Philemonẽ arbitretur pro Saulo, Paulum uocari cœptum ob Sergium Paulum proconsulem, quem hic apostolus primum omnium ex gentibus Christo lucrifecit: sicut legimus Actorum apostolicorũ capite decimotertio. Chrysostomus putat illi diuinitus fuisse mutatum nomẽ, quemadmodum apostolorum principi, qui pro Simone dictus est Cephas, seu Petrus. Sunt rursum qui putant illum fuisse binominẽ: id quod mea sentẽtia uero propius est. Quanquam arbitror Paulo primum Hebręo, nomẽ Hebraicum inditum Saul. Nam hoc nomine compellat illum Christus in uia: σαοὺλ σαοὺλ τί με διώκεις; id est, Saul Saul quid me persequeris? Deinde quoniam Aegyptus, Cilicia, & huic finitima Syriæ pars, propter Alexandri Magni imperium, et postea Romanam administrationem, iam ferè Gręco sermone utebatur, Hebraicã uocem in Græcam formã fuisse deflexam, quod Grcæi nullum habeant uocabulum in λ desinens, atq; ita ex Saul factum esse Saulum, quemadmodum & hodie Latini ex Adam faciunt Adamũ, ex Abrahã Abrahamum, ex Ioseph Iosephum. Deniq; quoniã Pauli nomen iuxtà Gręcis ac Romanis erat familiare, è Saulo rursum factum esse Paulum, ut uocabulum etiam lubentius agnoscerẽt, quorum se doctorem profitebatur, & hic quoq; omnia fieret omnibus. Ipse certe hoc nomine perpetuo est usus in scriptis suis. Saul שָׁאוּל Hebræis sonat petitum, passiuum à שָׁאַל: quod ascitus fuerit ad munus apostolicum. Ambrosius indicat Saulum dici tentationem seu inquietudinem. Addunt alias item interpretationes nescio quas in nominibus Hebraicis, quæ uocum allusionem modo tenuem habent, quas, quoniam non est huius instituti, non anxie discutiam. Cæterum Græcis σάυλος, υ duntaxat abiecta, commotionem ac tumultum sonat proprie maris ac fluctuum, σάλος, Paulus autem Græcis sonat quietum, à uerbo παύομαι, inde & παῦλαν quietem appellãt. Romanis pusillum sonat. Nam quod Hieronymus admonet Paulum Hebræis sonare mirabilem, demiror ipsum committere quod alias reprehendit in alijs, qui uocum etymologias è diuersa lingua petebant. Etenim

Saul quid sonet Hebræis

quum constet Paulus aut Romanā esse uocem, aut certe Græcam, non conueniebat eius etymologiam ab Hebræis mutuari. Hæc obiter admonui, quo facilius intelligātur ea quæ sancti interpretes de nominū ratione uel attingunt uel alludunt in suis commentarijs.

Vocatus apostolus.) κλητὸς ἀπόστολος. Vocatus, hoc loco non est participium Dictus aut Nominatus: quemadmodū nunc uulgo quidam modestiæ causa scribūt, Vocatus episcopus: significantes non tā modeste quàm uere, se magis nomine quàm re episcopos esse, etiamsi in hoc κακόζηλον incidit diuus Bernardus, uir alioqui & Christiane doctus, & sancte facundus, et pie festiuus, sic sui nominis titulum moderans, uocatus Abbas: uerum nomen est substantiuum, uelut apostolus κλητὸς, non κληθεὶς, aut κεκλημένος: quemadmodum & paulo inferius. Vocati Iesu Christi, κλητοὶ. & subinde κλητοῖς ἁγίοις, id est, Vocatis sanctis. Est autem Vocati, nomen absolutum: quemadmodum olim apud Romanos, euocati dicebantur, qui uelut amici ad bellum accersebātur: & hodie quoq; Gallis nonnulli uocantur electi, qui proximi sunt senatoriæ dignitati. Valet autem fermè perinde quasi dicas, Vocaticius apostolus, siue uocatione apostolus, & uocatione sanctis. Statim enim in ipso exordio suum agit negocium, conciliatq; sibi fidem & autoritatem. Primum cum ipso nomine præ se fert nouatum uitæ genus. Deinde quum seruum se uocat, indicat se non suum negocium agere, sed eius à quo missus fuerat. Ad hæc quū addit, Iesu Christi, excludit Mosen, qui sic insederat animis Iudæorum, ut periculum esset, ne gentes etiam in seruitutē Mosaicæ legis abducerentur. Et planè futurum erat, nisi Paulus acerrime manibus pedibusq; restitisset, ut per hunc athletam, euangelium Christi uelut renatum uideri possit. Post hæc adijcit, Apostolus: quod significat legatum, siue ab alio missum. Et quoniā id temporis erāt multi pseudapostoli, qui sese famæ, quæstus ue gratia in hoc munus ingerebant, adiecit κλητὸς, uocatus, quod geminam habet sententiam: siue quod ad hoc munus fuerit ab ipso Christo uocatus, hoc est accersitus, nec sibi uindicarit apostolicam functionem, imò nec ab homine susceperit hoc muneris, sed ab ipso Christo: siue quod hoc uerbo meritum operaq; legis excludat, et Euangelij gratiam afferat, quæ datur omnibus, non è Mosaicæ legis ceremonijs quibus fidebant Iudæi, non ex humana sapientia, cui nitebantur Græci, sed ex uocatione numinis. Nam id potissimum agit in hac epistola diuus Paulus, ut utrisq; detrahat supercilium, & Iudæis adimat Mosaicæ legis fiduciam, et Græcis philosophiæ præsidium, atque ita utrosque ex æquo coniungat in Christo. Habent apostoli sua quædam peculiaria uerba, gratiam, uocationē, electionem, præscientiam, destinationem, ac prædestinationē, quæ fermè semper legis fiduciæ opponuntur, quod inde tum præcipuum periculum immineret uideretur. Non me clam est, quædam ab Origene disseri ex huius uocis occasione de uocatis quidem, sed desciscentibus à muneris fructu, sanè argute & erudite, quæ mihi non est animus reijcere, sed magis arrident in literis diuinis quæ simplicissima sunt minimeq; coacta. Quanquam haud inficias iuerim, hanc uocem κλητὸς, aliquoties sic usurpari, ut non multum absit à natura participij, uelut apud Matthæum: Multi sunt uocati, pauci uero electi. ἐκλεκτοὶ legitur, & κλητοί. Hæc uox peculiaris est Paulo, cui studium est omnibus adimere fiduciam operum humanorum, totamq; gloriam transferre ad uocantem deum, cui uocanti qui auscultat saluus est. Ita Paulus è cœlo uocatus mox obedit.

Vocatus apostolus non dictū est ut uocatus abbas

Euocati

Consiliū Pauli in dicendo

Origenes uiolentior interpres alicubi

Segregatus in euangelium dei.) ἀφωρισμένος. Mira epitasi commendat suum officium qui non solum uocatus fuerit ad apostolici muneris functionem, uerūetiam ut uas electum sepositus sit & separatus in munus euangelij prædicandi. Est enim ἀφορίζειν, non solū separare, uerumetiam iudicio seponere ac secernere: unde medici ἀφορισμοὺς uocant leges absolute breuiterq; pronunciatas, quemadmodum uocātur sapientum ἀποφθέγματα. Neq; simplicem ἔμφασιν habet hæc dictio. Primum enim deprecatur inconstantiæ crimen, ꝙ à Mosaica lege desciscere uideretur: Vocatus, inquit, & segregatus: uelut eximium quoddam & electum organum, ipso testāte Christo: Vas electionis est mihi, ut portet nomen meum coram gētibus. Deinde allusit ad factionē suam quam sequebatur in Iudaismo. Quum enim Iudæorū populus, quanq; eandem legem amplecteretur, in uarias sectas esset diuisus: quarum præcipuas Iosephus libro Antiquitatum decimooctauo, capite secūdo, refert Esseos, Sadducæos & Pharisæos: Paulus Pharisaicæ hæreseos erat: quæ sic appellatur ab Hebræa uoce, pharas פָּרַס: quod ob insignem uitæ sanctimoniā et excellētem doctrinā, semoti separatiq;

Segregatus

ἀφορισμοί

Sectæ Iudæorum uariæ

ratiꝙ à uulgo uideri uellent. Cœpit igitur Paulus esse in euangelio, quod fuerat in Iudaismo, sed alio pacto. Illic supercilij titulus erat, hic mire separatus erat à Mose ad Christum, à litera ad spiritum, à fiducia operum ad gratiam.

Paulus pharisæus

Qui factus est ei.) τοῦ γενομένου, Laurentius Valla mauult genitus aut natus, quàm factus: cuius equidem sententiam in præsentia nec probo nec improbo. Certe genitus esset, si scriptum fuisset γεννηθέντος, aut γεννωμένου. Augustinus libro aduersus Faustum undecimo, capite quarto, testatur in nonnullis Latinis codicibus pro Factus, scriptum fuisse Natus. Et tamen idem alibi reddit causam cur apostolus maluerit dicere Factus est, quàm Natus est: nimirum quod non ex semine uirili, sed ex opificio spiritus sancti conceptus ac natus sit. Et tamen hæc causa nō obstat quo minus alibi dicatur Natus. Cæterum pronomen Ei, quod additur in Latinorum codicibus, in nullis Græcorū inuenitur. Sed quoniam subabsurdus sermo uidebatur si dixisset, Qui factus est ex semine Dauid: explicandi causa adiecit Ei. Quanquam huius pronominis additamentum adeo nihil facit ad sensum, ut officiat quoꝗ. Neꝗ enim hoc agit Paulus, ut appareat cui natus sit Christus, uerum ut liqueat, eum à quo segregatus fuerat in præconium euangelij, fuisse deum uerum, & eundem item uerum hominem. Hominem, ex eo quod natus esset ex semine Dauid secundum carnem: Deum, ex hoc quod uirtus eius diuina declarata sit per spiritum sanctificationis & resurrectionem à mortuis. Quod si quid ad rem pertinuisset definire, cui natus aut factus esset, nobis natus erat potius quàm patri, quorum negocium agebatur. Quod si cui non satis arridet uerbum illud Natus, & mauult illud quod habet uulgata æditio, factus, equidē non admodum refragabor, modo intelligat hoc loco Factum dici, pro eo quod est, esse cœpisse. Quod genus est & illud: Qui post me uenit, ante me factus est: hoc est, qui me sequebatur, cœpit esse prior, & præcessit me: quemadmodum in euangelicis annotationibus indicauimus. Is enim qui nunquam cœpit esse deus, homo tamen esse cœpit.

Ei additum temere

Factus est, pro cœpit esse

Qui prædestinatus est.) Magno consensu Græci codices habent ὁρισθέντος, id est, qui finitus seu definitus erat, hoc est, iuxta Græcorum scholiorum interpretationem, certo pronunciatus, demonstratus, ac declaratus. Atque ita legit Chrysostomus & Theophylactus, ac legendum esse nominatim etiam admonet Origenes, enarrans hunc locum. In quo tamen illud obiter succurrit admirari, quomodo Origenes eo in loco citet exemplaria Latinorum, in quorum plerisque fatetur, pro Destinatus, haberi prædestinatus, nisi forte interpres aliquid addidit de suo: aut Origenes quo studio peruestigarat Hebræorum fontes, non contentus tot æditionibus, eodem Latinos quoꝗ codices lustrauit. Dictu mirum est, quàm se torqueat hoc loco Thomas Aquinas, uir alioqui non suo tantum seculo magnus. Nam meo quidem animo nullus est recentium theologorum, cui par sit diligentia, cui sanius ingenium, cui solidior eruditio: planeꝗ dignus erat, cui linguarum quoque peritia, reliquaꝗ bonarum literarum supellex contingeret, qui ijs quæ per eam tempestatem dabantur tam dextre sit usus. Quare si magni scriptores nonnunquam hæsitant in Paulinis epistolis, id partim imputandum est sermonis ac sensuum obscuritati, partim infelicitati temporum, quibus bonæ literæ penè funditus interierant. Vir igitur uigilans & ingeniosus, omnem hoc loco mouet lapidem, ac ceu Proteus quispiam semet in omnia uertit, si quà possit elabi, nunc lectionē Origenicam sequens, nūc ad nostram se recipiens, & nunc interpretatur Destinare, pro mittere, nunc ordinare, rursum prædestinare, nunc præscire, nunc aliud quiddam esse uult, ac uarias inducit destinationis, ac prædestinationis relationes. Atqui Origenes quidem expedite definit prædestinationem ac destinationem, ita pronuncians. Destinari eum qui iam est, prædestinari qui nondum sit. Vnde notat diuus Hieronymus, enarrans primum caput epistolæ ad Ephesios, ex huius opinor sententia, Paulū his uerbis προορίζειν, non uti, nisi quum de nobis loquitur, ac palàm admonet hoc loco de filio dictum esse ὁρισθέντος, non προορισθέντος, id est destinati, non prædestinati. Cæterum si hoc nos offendit, quod prædestinari ob additam antecessionis præpositionem referatur ad aliquid quod nondum sit, idem scrupulus manet in uerbo simplici. Quū enim destinare sit non mittere, quemadmodum uulgus illiteratum putat, sed certum aliquid in animo præfigere, nimirum ipsa uerbi natura rei futurę significationem habet, quemadmodum sperare, timere, decernere, deliberare, statuere. Nihil enim horū fit, nisi ad aliquid futurum referatur

Origenes adducens testimonia Latinorū uoluminum

Thomas Aquinas laudatus

Destinari, prædestinari, quid intersit

Expensa Origenis sententia

referatur. Rursum, si malumus hūc futuri respectum aliò deriuare, quàm ad ipsam filij dei rationem, ut is qui ab æterno genitus fuit dei filius, idem destinatus fuerit & ordinatus ad hoc aut illud faciendum, iam nihil etiam obstat præpositio Præ. Quandoquidem ad hunc modum nihil prohibet dei filium, prędestinatū uocare, ad id quod postea accidit. Nisi fortè placet quod Origenes sensisse uidetur: in prædestinare, duplicem esse respectum futuri: in destinare, duntaxat unicum. Etenim si filio iam mihi nato, destinem sponsam, persona cui destino, ad præsens tempus pertinet, id quod destino ad futurum. Cæterum si in animo sta tuo filium qui primus mihi nascetur, theologicis literis dedicare, persona simul & res ad futurū tempus pertinēt, & ad huiusmodi uoluit Origenes pertinere prædestinandi uerbum. Verum siue destinatus legas, siue prædestinatus, & quocunq; referas eam futuri rationem, constanter obstrepit id quod sequitur. Filius dei secundum spiritum sanctificationis, & ex resurrectione mortuorum. Fac enim destinationem æternam, ut semper destinatus fuerit ad hoc ut esset filius dei, quomodo iam cohæret per spiritum sanctificationis, & Ex resurrectione mortuorum? Quid enim hæc ad illam destinationem. Vnde Ambrosius laborans & ipse in his angustijs, addit haud scio unde, duo uerba: Vt manifestaretur filius dei. Et Thomas admonet nonnunquam in diuinis literis dici fieri, quum aliqua intelliguntur fieri & innotescunt. Atq; hęc quum dicunt, ueluti diuinant, id quod nos sentimus. Quanquam nihil erat necesse aliunde petere quod in ipsis Pauli uerbis inest. Nā ipsa Græca uox ὁρίζειν, non solum significat definire ac decernere, uerum certo pronunciare, ac prouulgare quod decreueris: unde certam de rei natura sententiam, ὅρον appellant. Et indicatiuum modum quod certum aliquid indicet ac declaret, ὁριστικὸν appellant grammatici. Proinde si pro prędestinatus, legas declaratus, tota undiq; sententia uel ad amussim quadrabit, neq; quicquā usquam occurret salebræ. Hominem fuisse Christum, euidens est argumentum quod natus sit ex semine Dauid, id ipsis comprobatum est sensibus. At declarandum erat, eundem esse filium dei, id quod semper fuerat, sed ignotum erat mundo. Quem igitur cōstabat esse hominem, is declaratus est esse filius dei. Caro declarauit hominem, uirtus & spiritus sanctificationis declarat filium dei ac deum. Idq; declaratum est cum alijs quidem modis, nempe uaticinijs prophetarum, signis innumeris, tum uero præcipue ex resurrectione mortuorum. Ad hunc modum interpretantur, ut dictum est, & Græcorum scholia, è quibus ipsa subscribam uerba, ne quis nobis diffidat. ὁρισθέντος τουτέστιν ἀποδειχθέντος, ἀποφανθέντος, διά τε τῶν προφητῶν, διά τε τῶν τοσούτων θεοσημειῶν, διά τε τῆς ἀναστάσεως, id est, Definiti, hoc est demonstrati, declarati, tum per prophetas, tum per tot diuinitatis signa, tum per ipsam resurrectionem. Hactenus Gręcorum scholia. A quibus adeo non dissentit Theophylactus, ut non aliam quàm hanc adducat interpretationem, exponens ὁρισθέντος υἱοῦ τοῦ θεοῦ, cogniti pro filio dei, tum ostensi, confirmati, indicati, nam ijs uerbis utitur interpres operis, falsò inscripti Athanasio: quum id quod ante suspicabamur, mox collato Gręco Latinoq; compererimus esse Theophylacti: cuius uerba sunt hæc, ἀποδειχθέντος, βεβαιωθέντος, κριθέντος. id est, demonstrati siue declarati, confirmati, iudicati, siue decreti. Chrysostomus hisce uerbis exponit, δειχθέντος, ἀποφανθέντος, κριθέντος, ὁμολογηθέντος. id est, demonstrati, declarati, iudicati, confessi. Semper quidem fuerat filius dei, sed paucis cognitus, uidelicet Iudæis, & horum etiam paucis. Verum post declaratus est talis uniuerso mundo. Quo magis autem liqueat hic non fieri mentionem æternæ prædestinationis, Chrysostomus addit: Iudicati omnium suffragio, ex prophetis, ex mirabili natiuitate secundum carnem, ex uirtute signorum, ex spiritu per quem dedit sanctificationem, ex resurrectione, per quam mortis soluit tyrannidem. Hæc satis arguunt ὁρισθέντος aliud sonare Græcis, quàm interpretantur Latini.

Ambrosij sententia

ὁρίζειν declarare

Qui prædestinatus est, secus à ueteribus expositū quàm exponūt recēsiores

In uirtute.) ἐν δυνάμει. Recte quidem uertit, si modo recte accipiamus. Nam Latina uox anceps est: & aliquoties sic accipitur, ut opponatur uitio, & respondeat Græce ἀρετῇ: nonnūquam ut pugnet cum imbecillitate. Proinde nos maluimus alicubi uertere Potentiam, siue potestatem: quandoquidem à δύναμαι dicta est δύναμις. Miro autem consilio Paulus, contraria contrarijs opposuit. Primum enim Paulum opposuit Saulo, seruum Iesu Christi Mosaicę legis seruituti, uocatum Apostolum, ijs qui se ingerebant, segregatum in Euangelium, pharisaismo quem ante profitebatur. Atq; hactenus se suumq; cōmēdauit officium.

Virtus δύναμις

Pauli consilium

F Quæ

Quæ sequuntur pertinent ad commendationem Christi, qui promissus fuit, non à quouis sed ab ipso deo, nec per quosuis, sed per prophetas suos, hoc est ueros ac diuinos, nec id quibuslibet instrumētis, sed in scripturis sanctis. Deinde Christi geminam in eadem hypostasi naturam, mira uerborū emphasi describit, de homine dicit, Factus est: ut intelligas aliquid accessisse quod non erat, de diuinitate dicit: Declaratus est. Illic addit, Secundum carnem: cuius comites sunt infirmitas & impuritas, unde, Spiritus quidem promptus, caro uero infirma. Et concupiscentias carnis uocant affectus ad uicia sollicitantes. Proinde carni opposuit uirtutem dei, & spiritum sanctificationis, hoc est, potentiam imbecillitati, & sanctificationem immundiciæ. Assumpsit igitur nostram carnem, & ostendit suam potentiam: idq; potissimum ex eo, quod suapte uirtute resurrexit à mortuis, & animam quam uolens deposuerat moriens, quum uisum est, recepit. Ac rursum quoniam carnis est mortalitas, & huic opposuit resurrectionem mortuorum, quæ est immortalitas. Illud uero uisum est admonere, ἐν δυνάμει, id est In uirtute, præpositionem hanc in Euangelicis & apostolicis literis non nunquam sic usurpari, ut idem sit fermè quod Per: ut sit sensus, In uirtute dei, id est per uirtutem diuinam, siue ex uirtute, quemadmodum interpretatur Chrysostomus: A Dauid accepit ut mori posset, à patre ut nos redderet immortales.

Ordo uarius Per spiritum sanctificationis.) Thomas indicat fuisse qui hæc uerba torquerent ad particulam incarnationis: Qui factus est ex semine Dauid: idq; nō uulgari coitu corporum, sed per spiritum sanctificationis, ex quo cōceptus fuit mirabilis ille fœtus. Verum hæc opinio absurdior est, quàm ut uel refelli mereatur: unde non laborabimus in explodēda ea, quam & ipse Thomas reiecit. Illud est admonēdus lector, huiusmodi sermonis typos peculiareis esse uiris apostolicis, ut pro Filijs inobedientibus, dicant Filios inobediētiæ: pro saxo offensorio, petram scandali: ita hic quoq; pro spiritu sanctificante, spiritum sanctificationis dixit Paulus. *Spiritus sanctificationis* Cæterum quod hic meminit Origenes suæ diuisionis de carne, anima, & spiritu, quanquam id suo loco belle dicebatur, tamen hoc loco alienius est & coactius.

Iesu Christi domini nostri.) Id quoq; lector in Paulo comperies, quemadmodum annotauit & Ambrosius, atq; item in cæteris apostolis. Patri ferè tribuunt cognomen dei, Christo domini, quum utrunque uocabulum utrique pariter competat, eo quod idem est dominium patris & filij.

Gratiam & apostolatum.) χάριν καὶ ἀποστολήν. Gratia quoque Paulinum est uerbum, quod libenter inculcat, excludere cupiens carnalem fiduciam legis Mosaicę. χάρις autem apud Græcos nonnunquam beneficium significat, quod confertur gratuito: unde & χαρίσομαι uerbum, largior, siue gratuito dono. nonnunquam fauorem: ut, Inuenisti gratiam apud deum. nonnunquam obligationem beneficij: ut ἔχω χάριν, οἶδα χάριν, καὶ μεμνήσομαι χάριν. Iam uideo fuisse quosdam, quos offendat uox Apostolatus, parum probata Latinis auribus, & Græcam uocem malint ἀποστολήν. Quorum ego sententiæ facile subscriberem, si perinde multi intelligerent apostolen ut apostolatū. Ad hæc uideo Christianos scriptores, coactos opinor, formam hāc in plerisque recepisse, clericatus, diaconatus, episcopatus. Nos uertimus, apostolici muneris functionem, ne quis dignitatem à Paulo putet significari: ut enim ἐπισκοπή, est ipsa functio episcopatus, sic & ἀποστολή, apostolatus. Gratiam hic uocat, quod ab errore sit reuocatus, nec reuocatus modo, uerum etiā ad hoc delegatus, ut alios cum autoritate uocaret ad euangelij gratiam.

Ex resurrectione mort. uarie posse legi Ex resurrectione mortuorum Iesu Christi.) Locus hic multifariam legi potest. Nos rationes omnes simpliciter, id quod huius est instituti, proponemus: penes lectorem erit, & iudicandi ius, & eligendi potestas. Primam lectionem ueteres fermè sequuti uidētur, uidelicet ut sensus sit, uirtutem diuinam, & spiritum sanctificationis fuisse declaratum, ex hoc quod multa corpora sanctorum resurrexerunt cum Christo: quemadmodū recensuit Matthæus euangelista. Cui sententiæ non admodum refragor, præsertim quum uideam non displicuisse Origeni, Hieronymo uero etiam placuisse, maxime quum Paulus Collossensibus scribens, Christum appellet primogenitum ex mortuis, & in priore ad Corinthios epistola uocet primitias dormientium. *Capitis & membrorum uidetur eadem resurrectio* Super omnia, quod capitis & membrorum eadem sit resurrectio, ut quemadmodum Origenes scribit, Christi gloriam quodammodo nondū esse perfectam, nisi collectis totius corporis membris, ita resurrectio illius non sit perfecta, nisi

nisi reliqua etiam membra suo capiti socientur. In Christo igitur cœpta est resurrectio, & spes præbita membris, unde sic accipi potest, ut mortuorum Iesu Christi, et ipsius eadem sit resurrectio. Alioqui quod Paulus scribit Corinthijs, Nunc autem Christus surrexit primitiæ dormientium, non pertinet tantum ad pauculos illos, qui tum apertis monumentis surrexerant, sed ad omnia Christi membra, quibus Paulus resurgendi spem conatur infundere ex eo quod ipse Christus resurrexerit. Nec enim consentaneum est, caput & tale caput, quum uiuat & regnat deserturum sua membra. Primum autem illud constat, opinor, Paulum hoc agere ut persuadeat Christum hominem fuisse, qui pro nobis immolarit seipsum, & eundem deum, cuius uirtute simus sanctificandi, & immortalitatē assequuturi. Atq; in transcursu attingit ex argumentis præcipua, nempe genus Dauid, tum mortem, quæ præcesserit oportet resurrectionem: deinde resurrectionem à mortuis, unde totus fidei nostræ cardo pēdet. Porrò de his mortuis qui cum Christo resurrexerūt, Paulus nusquam alibi fecit mentionem in suis epistolis, quum sæpius conetur astruere resurrectionē mortuorum, imò ne euangelistarum quidem quispiam, excepto Mattheo, qui tamē ipse paucis hoc, ac uelut obiter attingit, non explicatis, uel qui fuerint qui resurrexerant, uel quibus apparuerint. Quod sane non ideo dixerim, quasi minus certa sit Matthæi narrātis fides, q; si idem literis prodidissent omnes: nec enim ad eandem coticulā, euangelistarū ac cæterorum historicorum fidem exploramus: sed quod probabile sit, si ea res proprie pertinuisset ad Christi diuinitatem comprobandā, cæteros euangelistas rem tanti momenti non fuisse omissuros præsertim quum nusquam fuerint diligentiores, quàm in resurrectionis argumētis approbandis. Vt ne dicam interim, quod ex Matthæi uerbis, horum resurrectio uideatur Christi resurrectionem præcessisse. Sic enim legimus apud hunc: Iesus autem iterum clamās emisit spiritum: & ecce uelum templi scissum est in duas partes, à summo usq; ad imum, & terra mota est, & petræ scissæ sunt, & monumenta aperta sunt, & multa corpora sanctorū qui dormierant, surrexerunt, & exeuntes de monumētis, post resurrectionem uenerunt in sanctam ciuitatem, & apparuerunt multis. Atq; id magis apparet ex ipsis Græcis, ut suo indicauimus loco, hæc uerba, Post resurrectionem, referenda esse ad proxima, nempe ad hæc. Apparuerunt multis, aut certe ad id quod proxime præcessit. Egressi de monumentis, ut accipias statim in ipsa morte reuixisse corpora mortuorum, at non apparuisse nisi post resurrectionem Christi, ut quemadmodum Ioannes prædicationis & passionis Christi, ita hi resurrectionis πρόδρομοι fuerint. Neque uero me clam est Hieronymum, quumq; hoc complures interpretes in hac esse sententia, ut dicant monumenta duntaxat aperta fuisse moriente Christo, uerum nō resurrexisse quenq; nisi post peractam illius resurrectionem. Et facile cedimus autoritati. Quanquam si quis expenderit ipsa Matthæi uerba deprehendet hanc interpretationem nonnihil esse detortam. Porrò si quem hoc torquet, ne Christus non sit primitiæ dormientium, quemadmodum scripsit Paulus, quid is dicet quod Lazarus & præter hunc multi reuixerunt ante Christum? At illi resurrexerunt denuo morituri, hi semper uicturi, fateor, interest omnino nonnihil. Verum ut demus hos priores reuixisse nihilosecius primitiæ dormientium erit Christus, qui princeps & autor fuerit omnis resurrectionis, per quem & illi reuixerunt qui priores illo reuixerunt: uerū hac de re nihil digladior. Illud propius ad rem nostram pertinet, Paulus cum obiter & in transcursu uoluerit asserere diuinitatem & uirtutem Christi, magis debebat, ut uidetur, ipsius adducere resurrectionem quàm aliorum, de quibus haud scio, an Romani quicquam audierāt: & sicut proposuit ipsius natiuitatem per quam declararet hominem, ita & eiusdem proponeret resurrectionem, per quam declaratus fuerit filius dei. Aut igitur de tota resurrectione accipiendum est quæ cœpit in Christo, aut de ipsius Christi resurrectione. Ad quem sensum proxime accedit secunda lectio, quam uideo Laurentio Vallæ placuisse, acerrimi sanè iudicij uiro, ut genitiuus Latinus, Iesu Christi, uertatur in ablatiuum: nam apud Græcos genitiuus ἰησοῦ χριστοῦ, potest utrolibet referri uel ad mortuos, uel ad id quod præcessit, περὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ ἰησοῦ χριστοῦ, id est, de filio suo Iesu Christo: deinde post hyperbaton, quo sæpe Paulus utitur, reddatur Iesu Christo. Hanc equidem Laurentij sententiam adeo non improbo, ut admirer nec Origeni, nec Chrysostomo, nec Theophylacto, nec Augustino, nec Ambrosio, tale quicquam in mentem incidisse, præsertim quum locus nonnihil torqueret. Sensit enim

Euangelistarum fides

Reuixerūt'ne aliqui ante resurrectionem Christi

Christus primitiæ dormientium

Secūda lectio

Augustinus incommodũ, quod sic adijci uideretur Iesu Christi, qualis alius esset filius dei alius Iesus Christus: qua de re disseruit enarrans psalmum sexagesimum septimum. Atqui hoc incommoditatis effugerimus, si Laurentianã amplectemur lectionem. Alij sic medentur, ut dicant hanc eiusdem dictionis iterationem esse ex idiomate sermonis Hebraici, qui uice pronominis proprium nomen repetunt, quod genus est illud, Fecit Moses sicut præcepit dominus Mosi, pro eo quod erat sicut præcepit dominus ei.

Tertia lectio

Tertia lectio sic habet, ut Iesu Christi, sit casus paternus, sed ad resurrectionem tantum referatur, non ad alios mortuos, non quod eos excludamus à resurrectione, sed illud perpendimus quid hic agat Paulus. Nam quod additum est mortuorum, non efficit ut de alijs mortuis intelligamus, quàm de Christo. Sed quoniam anceps erat apud Latinos resurrectionis, apud Græcos ἀναστάσεως uocabulum, resurgit enim & is qui sedebat aut iacebat, & dicturi sententiam in senatu ἀνίσανται, addidit Mortuorum, ne quis esset amphibologiæ locus. Duo igitur hæc uerba, Resurrectio mortuorum: uelut periphrasi rem eandem explicantia, complexim referũtur ad Iesu Christi. ut hic sit sensus, qui sicuti factus fuit homo, iuxta carnem natus ex Dauid: ita declaratus est filius dei, in uirtute dei per spiritum sanctificationis. Declaratus, inquam, ex eo quod resurrexit à mortuis, quod quidem solius est dei. Porrò si quem etiam ille scrupulus habet, quod iuxta nostram sententiam Græca præpositio ἐξ, fuerit addenda, ἐξ ἀναστάσεως, ἐκ τῶν νεκρῶν ἰησοῦ χριστοῦ, huic responderi potest, præpositionem quæ præcessit facile repeti posse, præsertim quum eadem fuerit repetenda, & uel ob hoc omissam uideri posse: deinde passim apud Græcos omitti præpositiones, præsertim ἐν, σὺν, περὶ, ἐξ, ἀπὸ. Id quod hic quoq; fit mollius, propterea quod ἀνάστασις in se uim obtineat præpositionis, & motum à loco quopiam significet. In quod genus uerbis, Latini quoq; non infrequẽter omittunt præpositionem si libeat, ut surrexit terra, & surrexit à terra, deiecit cœlo, deiecit è cœlo. Deniq; si quis Resurrectionis mortuorum, complexim accipiat, ita ut ostẽdimus antea, ne opus quidem fuerit ulla præpositione, quum duæ dictiones pro unica ponantur. Cęterum quod nos uertimus, Iesus Christus, nominandi casu, primum nihil uariat Pauli sententiam, & tamen effugimus duo pariter incommoda, nempe sermonis ambiguitatem, & hyperbati molestiam. Alioqui ad uerbum reddi poterant ad hunc modum, De filio suo genito ex semine Dauid secundum carnem, declarato filio dei, in potentia, secundum spiritum sanctificationis ex resurrectione mortuorum Iesu Christo domino nostro.

Præpositio omissa

Quin & illud diligens lector expendat uelim, num hic ἀνάστασις accipi possit transitiue, ut perinde ualeat ac si dicas, resuscitatione mortuorum.

Resurrectio actiue qua erigit aliquis

Quod quidem propemodum subindicauit Chrysostomus & huius imitator Theophylactus, quum ait: Christum primum omnium ac solum fuisse qui seipsum suscitarit, atque hoc potissimum argumento liquere, quod fuerit filius dei. Illud certe recte monstrauit Augustinus, Ex resurrectione mortuorum, referendum esse non ad proxime præcedentia, sed ad id quod præcessit, Qui prædestinatus est. Atqui illud prædestinatus est, dure cohæret, quum Ex resurrectione, nisi interpretemur Declaratus est. Idem Augustinus, Prædestinatus ex mortuis: interpretatur, Prædestinatus in hoc, ut primus resurgeret, ut præpositio Præ, pertineat ad ordinem resurgendi. Cæterum hunc sensum ipsa Pauli uerba non satis exprimunt. Vt igitur sermonem prolixum conferam in epilogum, si legimus Iesu Christi, triplex est uarietas, prima ut anastasis accipiatur actiue siue neutraliter, idq; gemino sensu, siue ut pater intelligatur suscitasse filium à mortuis, siue ut filius suscitarit seipsum. Nam uterque sensus pius est. Deinde ut resurrectio dicatur passiue, sentiamusq; mortuos suscitandos ad uocem filij dei, quemadmodum & Lazarum pręter alios suscitauit. Quanquam nihil uetat hic resurrectionem accipi pro resurrectione uniuersali, quæ est & capitis & totius corporis mystici. Postremo genitiuus hic Mortuorum, refertur ad Iesum Christum, cuius mortui dicuntur qui moriuntur in fide, ut intelligas hic tantum fieri mentionem de resurrectione iustorum. Potest & complexim legi Resurrectio mortuorum, pro resurrectione à mortuis, ut Iesu Christi pertineat ad ἀνάστασιν, non ad mortuos. Cæterum si legimus, Iesu Christo: pertinebit ad superiora, de filio suo Iesu Christo, qui prædestinatus est, & cætera. Hæc paulo uerbosius disserui quàm huius instituti fortasse patiebatur ratio: sed id consulto fecimus, ne quis clamitet me temere pręter omnium superiorum sententiam huius loci mutasse lectionem. Quod superest, ego sum

sum indicis officio functus, lectori iudicium deferens.

Ad obediendum fidei.) Nomen est apud Græcos non infinitum, εἰς ὑπακοὴν πίστεως, id est, ad obedientiam fidei. Verum quoniam is sermo Latinis anceps erat, interpres explicuit per gerundium, nos per uerbum, Vt obediatur fidei. Vocat autem obedientiam fidei quemadmodum exponit Chrysostomus, quod non accipiatur curiosis ratiocinationibus, sed simplici obedientia, & tacita auscultatione: idque ad utrunque populum pertinet, & Iudæorum, qui signa requirebant, & gentium, quæ philosophicas rationes flagitabant, & hodie fortassis, ad quæstionum scholasticarum labyrinthos inexplicabiles, de his rebus quæ pie nesciuntur. *Obedientia fidei*

Pro nomine eius.) ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, id est, De nomine, siue super nomine eius. Nam Græca præpositio ancipiti est significatu: sicut sunt apud illos pleræque, ut sit sensus, Accepimus apostolicum munus in hoc, ut in omnibus gentibus, non solum apud Iudæos obediatur fidei, quæ est de nomine Iesu Christi. Idem indicant Græcorum scholia, ut hæc uerba De nomine ipsius, referantur ad obedientiam fidei. Theophylactus ὑπὲρ exponit per περὶ. Tametsi dissentit eximius ille uir & amicus noster incomparabilis, Iacobus Faber Stapulensis, quem ego quoties nomino, honoris causa nomino, nempe cuius ardentissimum in restituendis bonis literis studium magnopere comprobo, eruditionem tam uariam minimeque uulgarem admiror: raram quandam morum comitatem ac facilitatem adamo. Porrò singularem uitæ sanctimoniam ueneror etiam & exosculor. Verum quis unquam fuit uel adeo doctus uel attentus, qui non hallucinatus sit ac dormitarit alicubi, præsertim in tot uoluminibus, totque rerum difficultatibus uersans? Neque quicquam addubitarim, quin ipse sua relegens, alicubi facturus sit quod in suis libris fecit Augustinus. Proinde nemo ueluti contumeliosum interpretetur, si locis aliquot ab eo dissentiens, pro mea uirili patrocinor ueritati. Quod ego uicissim in me fieri non solum æquo feram animo, uerum etiam summi beneficij loco ducturus sum, modo absit procacitas. Quanquam hoc in loco nec mihi sanè Fabri displicet sententia, ut Super nomine eius, referatur ad illa superiora, Accepimus apostolatum, hoc est functionem apostolicam & legationem hanc qua fungimur, sed qua de re: nempe de nomine Iesu prædicando. Proinde utraque lectio probe quadrat, adeo ut difficile sit pronunciare utram alteri præferri oporteat. Chrysostomus interpres sequi uidetur posteriorem sententiam. Sic enim exponit: Non missus sum ut ratiocinarer, sed ut quod mihi commissum est, redderem. Græca sic habent: εἰς ὑπακοήν, οὐκ εἰς ζήτησιν καὶ κατακραυγήν, ἀλλ' ὑπακοήν. οὐδὲ γὰρ ἐπέμφθημεν φησὶ συλλογίζεσθαι, ἀλλ' ὅπερ ἐνεχειρίσθημεν ἀποδοῦναι. *Duplex sensus* *Fabri Stapulensis laus*

In quibus estis.) ἐν οἷς, id est, Inter quas, uel quarum de numero, hoc est gentium uocatarum. Quod genus est illud, In omnibus gentibus, ἐν πᾶσιν τοῖς ἔθνεσιν, id est, Inter omnes gentes. Quanquam haud me fugit ad Græcanicum modum & Latinos autores aliquoties fuisse loquutos. At nos quod dilucidius erat sequuti sumus. Annotauit hoc Chrysostomus, quod Paulus Romanis rerum dominis nihil eximium attribuerit, sed in euangelij ratione unam è numero cæterarum gentium fecerit. *In quibus pro inter quas*

Omnibus qui sunt Romæ.) πᾶσιν τοῖς οὖσι ἐν ῥώμῃ. Quoniam Græcè per participium extulit, potest accipi uel tertia uel secunda persona, Omnibus qui sunt, aut Omnibus qui estis. Ad uerbum sonat, Omnibus entibus Romæ: quanquam ea res nihil ad sententiam pertinet. Etiam solenne est nomen eius quem salutamus epistola, in tertia persona adscribere: Plinius Tacito suo S. D. Atque hactenus quidem totus sermo suspensus fuit: nunc demum absoluto commate principali, redditur altera pars. Hoc loco coarguendus uel ridendus magis error eorum, qui putant Paulum Romanis lingua Romana scripsisse, sicut Hebræis scripsit Hebraice, & Grecis Græce. Neque enim scribit Romanis tantum, sed omnibus qui Romæ agerent. At eò iam confluxerat tota ferè Græcia: adeo ut Iuuenalis Græcam urbem appellet. Certe Græcorum linguam iam non Italia solum, uerum etiam Syria, Aegyptus, Cilicia, ac bona orbis pars receperat. Quòd si Romane scripsit, immerito queritur Origenes hanc interpretans epistolam, Græcam dictionem esse perplexam, & hyperbatis obscuratam, & è Cilicum idiomate quædam parum Græca peregrinitatem resipere. *Longum hyperbaton* *Error existimantiũ Paulum Romanis scripsisse Romane*

Dilectis dei.) ἀγαπητοῖς θεοῦ. Hæc est ea uox, quam subinde uertunt in charissimos. Est autem Græcis non participium, sed nomen: quasi dicas, amicus: & idcirco apud illos molli us adhæret nomini dei.

Vocati sancti non nati

Vocatis sanctis.) κλητοῖς ἁγίοις. Superius admonui, uocatis, hoc loco non esse participium, sed nomen, & perinde ualere quasi dicas, uocatis ad sanctimoniã. Gentium enim nomen Iudæis inuisum erat, quod hos haberent tanquã prophanos, & à deo Moseq; alienos. Amolitur igitur hanc opinionem Paulus, quum ait Romanos, quod ad ius attinet esse de numero gentium, cæterum hoc pares esse Iudæis, quod diligantur ab eodem deo, uocatiq; sint ab eodem ad eandem sanctimoniam. Iudæi sua opinione nascebantur sancti à sanctis oriundi, & in sancta lege nati: at quod his præstare uidebatur genus, hoc gentibus præstabat fauor & uocatio dei. Gratiam aũt uocat gratuitam munificentiam. Prius dixerat ἀγαπητοῖς, mox κλητοῖς. quoniam autem potest aliquis suo merito uocari ac diligi, addit gratiam. Gratia data parit remissionem peccatorum, quam suo more pacem uocat. Peccatum enim inimicitiam ponit inter deum & homines. Ille nos uocauit, non nos illũ quæsiuimus: ille nos dilexit prior, quum essemus inimici: ille pœnam commeritis impartijt spiritus donum. Per spiritum autem, peccatorum ueniam & abundantiam charismatum.

Christus quã do dicitur deus ex consuetudine sacræ scripturæ

A deo patre & domino nostro Iesu Christo.) Sermo quidem Græcus anceps est. Siquidem accipi potest, A patre nostro & domini Iesu Christi, ut intelligas patrem nobis cum illo communem: aut à patre nostro & domino Iesu Christo, ut intelligas gratiam quam illis precatur, proficisci simul & à patre: quem, ut modo dictũ est, suo more ueluti peculiari uerbo deum uocat: & à filio, quem plerũq; dominum appellare gaudet, deum perquàm raro: quum in hac ipsa epistola palàm hominem dicat, capite quinto: Multo magis gratia dei & domini, in gratia unius hominis Iesu Christi in plures abundauit. & Petrus in actis apostolorum, uirum appellat, Virum approbatum à deo. Item Paulus apud Atheniẽses, In uiro quo statuit. Atq; hanc posteriorem lectionem magis approbo, præsertim quum id annotatum sit, & ab Ambrosio, & Didymo in libro De spiritu sancto, secundo, sed ita ut ea sermonis forma, nec patri auferat dominationem, neque filio deitatem. Siquidem eadem ratione qua pater dominus est, & filius deus est, sic & spiritus sanctus dominus nuncupatur. nam his uerbis usus est Didymus. Siquidem hæc annotatio nõ aliò spectat, quàm ad indicandum morem apostolici sermonis. Annotauit idem Tertullianus libro quem scripsit aduersus Praxeam. Huius uerba præstiterit subscribere. Itaq; deos omnino nõ dicam, nec dominos, sed apostolum sequor, ut si pariter nominandi fuerint pater & filius, deum, patrem appellem, et Iesum Christum, dominum nominem. Solum autem Christum potero deum dicere, sicut idem Apostolus: Ex quibus Christus qui est, inquit, deus super omnia benedictus in æuum omne. Nam & radium solis seorsum solem uocabo, solem autẽ nominans, cuius est radius, non statim & radium solem appellabo. Nam etsi soles duos faciam, tamen & solem & radium eius tam duas res & duas species unius et indiuisæ substantiæ numerabo, quàm deum & sermonem eius, quàm patrem & filium.

Christus solis radius

Origenis in scripturis excutiendis diligentia

Primum quidem gratias ago.) Quis satis admiretur Origenis in excutiendis sacris literis diligentiam? Hoc quoque torsit hominem, quum Paulus hic dicat primum, quæ pars huc respondeat quæ, sit secunda, & dubitat an illic reddatur, Nolo autem uos ignorare fratres. Verum in exordio cuiusuis argumenti, fortassis non sit absurdum dici primum, etiam si nihil proprie reddas.

Hyperbole autore Origene

In uniuerso mundo.) Quum Græce dictum sit, ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ, in toto mundo. Id quẽ iuxta Græcos interpretes dictum sit ὑπερβολικῶς, pro eo quod est, In multis partibus mundi: quorsum attinebat ut Latinus interpres exaggeraret etiã, dicens, In uniuerso mundo. Nam quod Origenes post indicatam hyperbolen, philosophari pergit de mundo angelico, & hoc nostro non inelegantem habet anagogen. Cæterum nos simplicia & γνήσια magis delectant, quæ sensum Apostoli potius ostendunt, quàm interpretis ingenium ostentant.

Testis enim mihi est deus.) μάρτυς γάρ μου ἐστίν. id est, testis enim meus est deus. quanquam interpres belle uertit, & magis seruiuit Latinis auribus, quàm exprimendo Græco sermoni, nisi forte legit μοι, pro μου.

Cui seruio.) ᾧ λατρεύω, id est, quem colo. Diuersum enim ab eo quod est Grecis δουλεύω, unde λατρείαν uocant cultum, qui præstatur diuis aut deo. Græci uocem deductam putant ex λα, quæ particula uehementiam significat apud illos, & τρεῖν, quod est tremere siue metuere. Quanquam interpres & aliàs nunc obsequium, nunc seruitutem uertit λατρείαν, rectius uersurus, cultum. Subindicat enim Paulus religionis et cultus rationem esse nouandam, urgentibus Iudæis, ut ad Mosaicæ legis ceremonias pertrahentur ethnici. Proinde quanquam ipse Paulus à Mose prouectus ad Christum, iam non immolaret pecudes, tamen eundem deum alio ritu colebat, nempe prædicando filij Euangelio, qui cultus spiritualis esset, & ob id deo longe gratissimus. Quum enim dicit, In spiritu meo, excludit corporeas uictimas. Porrò, In spiritu, præpositionem ἐν, additam esse datiuo instrumenti aut modi, iuxta proprietatem sermonis Hebræi, frequenter iam ostendimus. *Seruire pro colere* *Spiritus opponitur ceremonijs*

Memoriam uestri.) μνείαν ὑμῶν. Quum Grecis ad utrumque sit anceps uox, & facio memoriam, non dicamus Latine: commodius uertisset, mentionem, quadoquidem orare nihil aliud est quàm colloqui cum deo, ne quis putet durius dictum Mentionem uestri facio. *Memoria pro mentione*

Si quomodo.) εἴπως ἤδη ποτέ, id est, Si quo pacto iam aliquando, siue tandem aliquando. Nam ἤδη apud Græcos nonnunquam urgentis uim habet. Cæterum hæc aduerbiorum & coniunctionum congeries, πῶς, ἤδη, ποτέ, mirum quoddam & impatiens exprimunt desiderium ac studium festinandi, quemadmodum admonet & Græcanica scholia. *Epitasis*

Prosperum iter habeam.) Græcis est, εὐοδωθήσομαι, uerbum duabus è partibus compositum, εὖ bene, & ὁδὸς uia, εὐοδόω. quo uerbo utuntur quoties res succedit ex animi sententia. Idem est in psalmo primo: Et omnia quæcunque faciet, prosperabuntur. εὐοδωθήσονται. Significat enim Paulus hactenus non successisse.

In uoluntate.) ἐν τῷ θελήματι. Admonuimus quum aliàs tum paulo superius, hanc præpositionem ἐν nonnunquam usurpari pro Per, figura loquendi, sicut opinor, ab Hebræis sumpta. Proinde nos exprimentes sensum magis quàm uerba, uertimus, Volente deo.

Veniendi ad uos.) ἐλθεῖν. Rectius erat, Venire, siue ut ueniam: ut infinitum uerbum referatur ad participium quod paulo ante præcessit, δεόμενος. Orans ut ueniam ad uos, siquando mihi contingat, uolente deo, prosperum iter. Nam hæc est uerborum Græcorum sententia.

Aliquid impartiar gratiæ.) ἵνα τι μεταδῶ χάρισμα. id est, Donū, non gratiam, χάριν. Quanquam interpres in hac uoce lusit copia suo more. Nam alicubi uertit Donum: ut illic, Sed non sicut delictum, ita & donum. ἀλλ᾽ οὐχ ὡς τὸ παράπτωμα, οὕτως καὶ τὸ χάρισμα. Alibi Græcam uocem reliquit, quasi deesset quo redderet eam Latine: ut illic, Sectamini charismata meliora, ζηλοῦτε δὲ τὰ χαρίσματα τὰ κρείττονα. Porrò quid intersit inter χάριν & χάρισμα, alijs exprimendum relinquo. Illud constat & χάριν pro beneficio poni, & χαρίζομαι beneficium largior, siue ad gratiam facio. unde uerbale nomen deductum χάρισμα. à χάρις χαρίζομαι. à κεχάρισμαι χάρισμα profectum est. Vtrumque competit ubi quid gratis donatur, aut benefit alicui. *Gratia, pro dono* *χάρισμα* *χάρις*

Simul consolari.) Laurentius hic interpretem μασιγοῖ, nec prorsus abs re. Quid enim erat causæ quum Græcis utrobique uerbum sit infinitum, στηριχθῆναι & συμπαρακληθῆναι, ut alterum relinqueret, alterum redderet per gerundium? Apparet utrunque pertinere ad accusatiuum ὑμᾶς, quia præcedit in ordine: ut sit sensus, Vt uos confirmemini, simulque consolationem accipiatis mutuam inter uos. Siquidem illud Simul consolari, subiecisse uidetur non ad diuersa digrediens, sed uelut expositione molliens quod dixerat, Ad confirmandos uos: ne quid offenderetur Romanorum arrogātius ingenium, si uiderentur egere confirmatione ceu uacillātes ac nutantes. Sed eam confirmationem, mutuam consolationem interpretatur, suo more modestissime loquens. tametsi Græcanica scholia posterius uerbum συμπαρακληθῆναι referunt & ad Paulum, ut intelligas illos confirmandos & fulciendos aduentu Pauli: Paulum autem solatium mutuum accepturum ex illorum confirmata fide. Quod si placet, subaudiendum est pronomen primæ personæ ἐμὲ siue ὑμᾶς, id est me uel nos. Et ad hanc quidem sententiam interpretatur Origenes ac Theophylactus, mihi que hoc magis ea probatur quod addidit coniunctionem δὲ. τοῦτο δέ ἐστι, quæ palàm indicat mitigari & corrigi quod præcessit, Quod genus est & illud, Sacramentum *Simul consolari, sensus uarius*

hoc magnum est, ego autem dico in Christo & ecclesia. Deinde si sensisset, Inter uos, ἐν ὑμῖν: magis dixisset ἐν ἑαυτοῖς. Denique magis quadrat quod sequitur. διὰ τῆς ἐν ἀλλήλοις πίστεως ὑμῶν τε καὶ ἐμοῦ. id est, per mutuam fidem uestram simul & meam. Illorum fides prædicabatur in toto mundo, & Paulus habebat fidem. Itaq; collatione facta futurum erat ut utrinq; in sua, hoc est communi fide, alteri ab alteris fulcirentur. Quemadmodum fit quoties duo rem à diuersis acceptam autoribus inter se conferunt, uterque certius credit quod audierat ob narrationis mutuæ consensum. Illud adijciam, ne quid fugiat lectorem, συμπαρακληθῆναι referri posse uel ad mutuam consolationem uel ad mutuam exhortationem. Et quum mox loquutus sit de confirmandis illis, ad id magis quadrat exhortatio mutua quàm consolatio. Theophylactus admonet hoc loco cõsolationem pro gaudio non inepte posse accipi. Chrysostomus refert ad lenimentum afflictionum, quas ob Christi nomen perpetiebantur qui credebant euangelio, simul indicans gradus quibus Apostolus leniit ac temperauit sermonẽ. Quum enim dixisset, confirmari, metuens ne Romani arrogantes dicerent, Quid? an uacillamus, ut tua lingua simus fulciendi: mitigauit hoc, & uerbum confirmãdi, uertit in consolandi, nec hoc contentus, non dixit παρακληθῆναι, sed συμπαρακληθῆναι: quasi non minus ipse egeret illorum consolatione. Deniq; iunxit fidei communionem, deponens doctoris personam & induens condiscipuli. Sic Paulus fit omnia omnibus, ut omnes lucrifaciat. Hæc est pia uafricies, & sancta, ut ita dixerim, adulatio. Interpretatio Theophylacti non dissentit à Chrysostomo.

Hyperbaton Nolo autem uos.) Origenes hoc loco commonstrat hyperbaton, hoc est confusum orationis ordinem, putans nonnihil etiam deesse. Sed existimat orationis seriem ad hunc modum posse restitui: Sicut fructum habui in cæteris gentibus (Græcis ac Barbaris, sapientibus & insipientibus debitor sum) ita quod in me est, promptus sum, si liceat, etiam uobis qui Romæ estis euangelizare. Hoc obiter annotaui, quod ad scripturæ distinctionem pertineat.

Et prohibitus sum.) ἐκωλύθην, quod magis sonat Præpeditus sum, quàm prohibitus, nimirum obstantibus negocijs, quod Græci dicunt ἐμποδίζειν. Prohibet enim proprie, qui interdicit ne facias, nisi sentiamus Paulum prohibitum à spiritu sancto: quemadmodum Actorum decimosexto, uolentem proficisci in Bithyniam, non permisit spiritus sanctus. Nam tale quiddam subindicat Chrysostomus quum ait: τῷ μὲν θελήματι τοῦ θεοῦ οὐκ ἀντιπίπτων, τὴν δὲ ἀγάπην διατηρῶν. Etiamsi Paulus non datam proficiscendi Romam opportunitatem, religiose interpretatur dei uoluntatem.

Et in uobis, in uobis quoque Habeam in uobis.) ἔχω καὶ ἐν ὑμῖν. id est, habeam & in uobis. Nec enim emphasi caret Et coniunctio. Apud Græcos omneis aliquid fructus collegerat, idem optat apud Romanos. Rursum, In uobis, positum est pro eo quod est, Inter uos.

Græci & Barbari Græcis ac Barbaris.) Apud Græcos gemina est copula: Ἕλλησί τε καὶ βαρβάροις. id est, Græcisq; ac Barbaris. Ac rursum: σοφοῖς τε καὶ ἀνοήτοις. id est, Sapientibusq; & insipientibus. Nec est ociosa coniunctionis iteratio, significans Paulum esse debitorem ex æquo omnibus citra ullum gentis delectum. Idq; inculcat ob Iudæos, qui prædicationem euangelij ad se solos attinere uolebant.

Sophi docti Cæterum hic σοφοῖς non tam sapientes significat quàm eruditos, & ἀνοήτοις, crassos potius & indoctos, quàm Stultos. Sapientiam enim, hoc est eruditionem, sibi uendicabant Græci. Porrò Græcos quos aliquoties pro quibusuis gentibus

Stulti rudes positos reperies, hic barbaris opposuit, quos ἀνοήτους uocat, ceu rudes philosophiæ & indoctos.

Promptũ pro prõptitudine Ita quod in me promptum est.) Laurentius admonet hoc loco, promptum accipiendum substantiue, nempe pro ipsa promptitudine: quemadmodum illi χρυσὸν uocant χρυσότητα, ταχὺ ταχύτητα, appositiuis abutentes pro substantiuis nominibus, ut sit sensus: Ita pro mea uirili promptus sum, & promptitudo animi mihi adest, etiam uobis qui Romæ estis euangelizare. Atque ita sanè legit Ambrosius: Itaque quod in me est promptus sum: & cætera. At sunt qui malint infinitum εὐαγγελίσασθαι referre ad nomen uerbale ὀφειλέτης, & οὕτως aduerbium sic accipere, non ut connectat hanc orationis partem cum superioribus, sed referatur ad reliquos, quibus iam prædicauerat euangelium Paulus, ut sit sensus, Sicut alijs gentibus iam prædicaui, quum omnibus debeam, sic quantum ad animi mei promptitudinem

titudinem attinet, debeo & uobis qui Romæ agitis, tametsi sapientes, potentes, & docti sitis, prædicare euangelium Christi. Atque id sanè belle quadrat cum ĳs quæ mox sequuntur.

Non enim erubesco euangelium.) οὐ γὰρ ἐπαισχύνομαι τὸ εὐαγγέλιον. Interpres aliquando uertit confundor, aliquando erubesco, adiungens accusandi casum. Latinius erat, Nõ enim me pudet Euãgelĳ. Quanquã apud Q. Curtium scio legi, Erubescit fortunæ. quod si crebro occurreret in bonis autoribus non pigeret imitari: Græci codices aliquot addunt, Christi. τὸ εὐαγγέλιον τοῦ χριστοῦ. quod Christi nomen adhuc apud multos præsertim sapientiæ persuasione turgidos, contemptum haberetur, apud quos Platones, Pythagoræ, Zenones, Aristoteles erant in precio. Quanquam Chrysostomus non addit, τοῦ χριστοῦ. sed articulus indicat de euangelio sentiendum de quo prius dixerat, Euangelium dei. *Erubesco hoc aut illud an, Latine* *Erubescit fortunæ apud Qu. Curtium*

Virtus enim dei est.) δύναμις γὰρ θεοῦ. id est, potentia enim dei est. ut ostendat ne Romanis quidem rem esse aspernandam, ceu humilem & inefficacem. Hoc admonui quod uirtus apud Latinos sit anceps. quæ nonnunquam sic usurpatur, ut respondeat ei uoci quæ apud Græcos est ἀρετή, & opponatur κακία, hoc est uitio: aliquoties ut respondeat Græcæ, quæ est δύναμις, & opponatur imbecillitati siue impotentiæ. Addidit autem Dei, ne Christus ut homo contemneretur ab infirmis & incredulis. Nõ additur articulus, τοῦ θεοῦ, quod deus hic ponitur non tanquam certa persona, sed pro ipsa natura diuina, ut distinguatur aduersus homines. *Virtus δύναμις*

Omni credenti.) παντὶ τῷ πιστεύοντι, Dilucidius erat, Cuiuis credenti. Non enim uult haberi delectum gentis aut fortunæ, modo fides sit communis. *πᾶς pro quis*

Iudæo primum & Græco.) Et hic gemina Græcis est coniunctio: ἰουδαίῳ τε πρῶτον καὶ ἕλληνι. id est, Et Iudæo primum & Græco. Primum autem hoc loco perinde ualet, quasi dicas potissimum: quod Iudæis promissus esset Christus, à quibus & exortus est, & Græci sapientia præstarent. Cęterum hoc loco Græcum accipit pro ethnico, atq; ita uertit alibi non uno in loco. Tametsi superius, Græcis ac Barbaris, pro peculiari gente posuerit. *Græcus pro ethnico*

Ex fide in fidem.) Sermo Latinus nullam habet uocem satis respondentem πίστει. Latinis enim, habere fidem alicui dicitur, qui credit dictis illius: & dare fidem dicitur, qui sancte promittit: & astringit fidem suam, qui se obligat alicui. Liberat autem fidem suam, qui præstat quod promisit. Fide caret, cui non creditur, Fronti nulla fides: Fidem uiolat, qui non præstat conuenta: unde & perfidus dicitur & perfidia. Fidem derogat alicui, qui facit ne illi credatur. Fidem conciliat, qui contrà. Desideramus fidem in eo, qui non præstat ea quæ recepit. Probamus fidem illius, qui quod potuit fecit sedulo. Et in fidem alicui tradimus, quod illius fidei committimus. Et bonæ fidei possessor dicitur, qui sine dolo cœpit possidere. Qui contrà, malæ fidei. De fide seruorum in dominos, multa legimus. Et fidem facit qui persuadet, & fidus dicitur qui bona fide rem gerit, item fidelis. Fides igitur apud Latinos interdum est promittentis, interdum præstantis promissum, interdum credentis, interdum eius cui creditur, interdum generale nomen, ut quum dicimus fidem sublatam è moribus hominum, sentientes neminem præstare quod promittit, neq; quenquam alteri fidere. Et Græce πίστις, nonnunquam sonat fidem præstantis aut promittentis, nonnunquam probationem per quam persuademus. Et πιστὸς dicitur qui non fallit: ἄπιστος infidus siue diffidens. πιστεύει qui credit siue confidit aut committit: & ἀπιστεῖ qui non fidit. Apud Latinos, incredulus est qui diffidit. Credulus enim, & credulitas, in uitium ferè sonant. & credere, uarium est. Credit, qui assentitur dictis: & credit, qui fidit: & credit uxorē alteri, qui committit. Iam & fidentem & fiduciam dicimus in bonam partem, quæ tantum est in credente. Confidere item & fidere, in bonam partem. Confidentem & confidentiam, in malã partem. Verum his uocibus frequenter abutuntur sacræ literę. nam fidem frequenter usurpãt pro fiducia erga deum, ut non multũ differat à spe. Interdũ pro credulitate siue persuasione, qua assentimur his quæ de illo nobis tradita sunt, qua credũt & dęmones. Nonnunq; hæc omnia cõplectitur fidei uocabulũ, assensum illum & in narratis & in promissis, & fiduciam ex illius omnipotẽte bonitate conceptam, non sine spe, hoc est expectatione promissorũ. Et hactenus quidẽ dicitur fides hominis. Cæterũ & dei fides dicitur, quã ille præstat in promissis; unde deus fidus siue fidelis, hoc est πιστὸς dicitur, eo quod nõ fallat: *Fides uerbum secus ab ecclesiasticis usurpatũ quàm à priscis* *Credulus* *Confidens* *Fidens*

sed

ſed homo fidelis dicitur, qui credit promittenti, præter uſum Latini ſermonis, & tamen ſic frequenter loquuntur ſacræ literæ. Nam diſpenſator fidelis Latine dicitur: infidelis autem non Latine, ſed in ſcripturis, dicitur qui diffidit: Græce melius, ἄπιστος, ſiue ἀπειθής. Nonnũquam fides dei dicitur, qua nos illi fidimus potius quàm homini: cuius dicitur, et ob hoc quod ab illo donatur, non ſolum quod in illum tendat. Interdum utriuſq;, ut Iuſtus ex fide uiuet: dei, qui non fallit in promiſsis: & hominis, qui deo fidit. Ad utrumque pertinet quod hic dicit, Ex fide in fidem. Quemadmodũ enim deus ſtatis temporibus aperire cœpit qualis eſſet, & præſtare quæ promiſerat: ita creuit per gradus hominibus erga deum cognitio & fiducia. Prophetis pauci credebant prius quàm dominus exhibuiſſet oculis quæ illi promiſerant. Rurſus ex his quæ uidimus & uidemus confirmatur fides de ijs quæ prædicta ſunt de poſtremo aduentu.

Fidelis Fidus

Ex fide in fidem

Ex fide uiuit.) Viuet, legendum eſt uerbo futuri temporis. ἐκ πίστεως ζήσεται. Atque ita citatur & apud hunc in epiſtola ad Galatas, & in epiſtola diui Iacobi. Sic interpretatur Chryſoſtomus, exponens de futura uita, quum hic interim affligatur & occidatur: ideo dictum eſſe, uiuet, non uiuit. Locus autem quem adducit Paulus, eſt apud prophetam Abacuc capite ſecundo, quem Septuaginta ſic interpretati ſunt, Iuſtus autem ex fide mea uiuet. Vnus Symmachus ſignificantius expreſſit. ὁ δὲ δίκαιος τῇ ἑαυτοῦ πίστει ζήσεται, id eſt, Iuſtus autem per propriam ſuam fidem uiuet, ſiue uicturus eſt. Hieronymus putat Septuaginta lapſos Hebraicorum elementorũ ſimilitudine, quæ menſura tantum inter ſe diſtant. Nam באמונתו ſonat Hebræis, In fide ſua: quod ו uau litera quum eſt appendix dictionis, uim habet huius pronominis Sui, aut Eius. Iod י item adiecta, uim habet huius pronominis Mei: באמונתי id eſt, In fide mea. Porrò uiuet futuri temporis eſſe uerbum, non ſolũ indicat æditio Græca, quam citat Hieronymus, quæq; extat in uulgatis Grecorum codicibus, uerum etiam in Hebræo uerbo יחיה additum enim י à principio tertiam perſonam futuri maſculini efficit. Opinor autem Paulum utrũq; pronomen omiſiſſe, ſiue quod Romanis nota eſſet æditio Septuaginta, & ob id ab ea diſſentire nollet, neque rurſum Hebraicam ingerere, quam neſciebant. Siue quod huiuſmodi pronomina paſſim ſoleant ſubaudiri, ſiue quo ſententiam redderet abſolutiorem, magiſq; catholicam.

Iuſtus ex fide uicturus eſt

Paulus ex prophetia pronomen omiſit

ἐκ πίστεως.) Præpoſitio ſignificat originem. Vita enim ex hoc habet initiũ, quod ſubmittentes humanum ſenſum credimus uerbis diuinis. Hoc aduerſus philoſophos dictum eſt.

Ex præpoſitio

Reuelatur.) ἀποκαλύπτεται, id eſt retegitur & aperitur, quum palàm fit quod antè tectum fuerat. Nam ante proditum euangelium Chriſti, in ſolos Iudæos uidebatur aperta, reſerataq; ira dei, ſi peccaſſent. Atq; ob id addit, Super omnem impietatem, quod ad omneis ex æquo pertineret euangelij gratia. Iam illud uel citra monitorẽ opinor intelligi, iram ex conſuetudine ſermonis Hebræi frequenter uſurpari pro ultione ſupplicioq;.

Reuelatur quod apitur

Veritatem dei.) Dei, apud Græcos non additur, nec in uetuſtis Latinorum exemplaribus, nec attingit Chryſoſtomus. Sentit enim ueritatem cognitã philoſophis, quæ ipſorum potius eſt quàm dei. Nam dei ueritas confert uitam, philoſophorum ueritas inflat. Sed ueritatem unde debebant ad altiora proficere detinebãt in iniuſtitia.

Dei, additum

Quod notum eſt dei.) τὸ γνωστὸν τοῦ θεοῦ, id eſt, quod cognobile eſt dei, hoc eſt, quod de deo ſciri cognoſciq; poteſt, aſtipulantibus & interpretibus. Eſt enim in deo, ad quod nulla humanæ mentis imaginatio poſſit ullo modo pertingere.

Manifeſtũ eſt in illis.) In illis noue dictum eſt pro Apud illos, ſiue Inter illos. Nec enim in illis referri poteſt ad res conditas, de quibus nondũ facta eſt mentio, ſed ad philoſophos. Cæterum adiecit In illis, ut eos diſtingueret à Barbaris & uulgo indocto.

A creatura mundi.) κτίσις. Ambigua uox eſt apud Græcos, ut quæ uel creationẽ ipſam ſignificare poſſit, hoc eſt, actum creandi ſiue condendi: uel creaturam ipſam, hoc eſt, rem creatam. Interpres, κτίσιν ad hominem referre uidetur: τὰ ποιήματα, ad res creatas, ut intelligas à creatura, hoc eſt ab homine creato cõſpici animo, quæ corporeis oculis cerni nõ poſſunt, idq; per res creatas, in quibus extant diuinitatis ueſtigia. Alij cõtrà: hoc, ad hominem referre malunt: illud, ad mundi creationem. Quanquã utrobiq; idem redditur ſenſus, mihi uidetur utrũq; ad mundum conditum nõ abſurde referri poſſe, ut intelligas inuiſibilia dei cerni ex ipſa mũdi creatione, dum intelliguntur per opera, quæ dei conditoris potentiam, ſapientiam

Creatura Græcis ambigua uox

Noua interpretatio

ſapientiam ac bonitatem præ ſe ferunt. Vt datiuus Græcus ποιήμασιν, pertineat non ad uerbum καθορᾶται, ſed ad participium νοούμενα, id eſt quæ intelliguntur, per quæ: nimirum τοῖς ποιήμασιν, hoc eſt per opera, ueluti per inſtrumentum. Quandoquidem Grecis dandi caſu exprimitur inſtrumentum, ut nobis auferendi caſu. Iam illud admonere non ita magni refert, νοούμενα, quod uertit intellecta, participium eſſe preſentis temporis, non præteriti. Non enim ita conſpiciuntur, ut prius ſint intellecta, ſed tum conſpiciuntur, quum ex rebus conditis intelliguntur, uelut exponat quid ſenſerit quum ait, Conſpiciũtur. Sic enim intelliguntur ex rebus conditis, tanquam in ſpeculo cernas imaginem, unde & κάτοπτρον habet nomen. Quin & pronomen αὐτοῦ utrolibet poteſt referri, ad τὰ ἀόρατα, ut accipias, dei naturam, ac uirtutes quæ cerni non poſſunt: uel ad id quod proxime ſequitur τοῖς ποιήμασιν αὐτοῦ, id eſt, à creaturis illius.

Intellecta conſpiciuntur

Sempiterna quoque.) ἥτε ἀΐδιος αὐτοῦ δύναμις. Græce non eſt quoque, qua coniunctione illi prorſus carent, ſed τε. Quanquam interpres probe reddidit, ſi modo uera eſt Origenis interpretatio, ut inuiſibilia referatur ad creaturas inuiſibiles, uidelicet ſubſtantias ſeparatas, non ad ipſum deum, quem poſtea ſubijcit ſeparatim. Mihi ſanè non diſplicet Origenica diligentia, quæ nuſquam non philoſophatur, uerum ea ſententia quam ſequitur Ambroſius & Chryſoſtomus mihi uidetur ſimplicior.

Sempiterna quoque

Ita ut ſint.) Ita, non ſolum redundat, uerum etiam ſubuertit ſenſum ſi addatur. Græci ſic habent εἰς τὸ εἶναι αὐτοὺς ἀναπολογήτους, id eſt, Vt ſint inexcuſabiles: ſiue, In hoc, ut ſint inexcuſabiles. Siue quod per dei cognitionem eò deducti ſint, ut ignorantiam non queant prætexere quum peccant: ſiue quod deus in hoc ipſum indulſerit eis ſui cognitionem, ut poſtea nihil haberent, quod prætexerẽt ſuæ incredulitati ſi Chriſtum reijcerent. Etiamſi Theophylactus indicat, Paulum abuſum hoc typo ſermonis, quum non ſentiat de fine, ſed de conſequentia, quod genus eſt & illud è Pſalmo: Quoniam malum coram te feci, ut iuſtificeris in ſermonibus. Neque enim hoc ſentit, ideo ſe peccaſſe, ut deus appareret iuſtus, ſed hoc conſequutum, ut dum ille peccare non deſinit, eluceſcat dei iuſtitia, qui peccanti quoque promiſſa præſtet.

Additũ in noſtris quod ſubuertit ſenſum

Vt, aliquando finem indicat aliquando ſequelam

Sed euanuerũt.) ἐματαιώθησαν, id eſt, uani ſiue ſuperuacanei facti ſunt, aut fruſtrati ſunt, μάτην enim fruſtra: inde μάταιος ſuperuacaneus & nullius uſus: hinc ματαιόομαι, fruſtror. Vulgo uanum uocant glorioſum ac ſuperbum, & ad eum ſenſum exponit Lyranus. Qui Latine callent, uanum dicunt, aut quod uerum non eſt, aut quod friuolum eſt & inane, nihil habens ſolidi. Cęterum euaneſcere dicitur, quod cum prius falſa imagine offerretur oculis, deinde deſinit apparere ueluti fumus. At Paulus ſentit illos fruſtratos fuiſſe ſuis cogitationibus, hoc eſt longe ſecus eueniſſe quàm putabant, id quod declarant quæ mox ſequuntur, Dicentes ſe eſſe ſapientes, ſtulti facti ſunt. Id enim eſt fruſtrari, quum ſummam ſapientiam tibi ſperaris, in ſummam incidere ſtulticiam. Et quum clariſsimam lucem ſomniaris, in altiſſimas demergi tenebras: & quum raram quandam gloriam apud mortales tibi propoſueris, in adeo probroſas prolabi cupiditates, ut ab ijs & brutorum animantium natura abhorreat. Eſt autem διαλογισμός, non ſimplex cogitatio, ſed cogitatio raciocinantis & expendentis ac dijudicantis, quod alieniſſimum eſt à fide Chriſti, ad quam illos uocat Paulus. Taxat enim obiter dialecticas philoſophorum argutias, quibus fruſtra freti, ſapientiam abſolutam & ſibi uindicabant, & alijs pollicitabantur.

Euanuerunt, pro Fruſtrati ſunt

In cogitationibus

Dicentes ſe eſſe ſapientes.) φάσκοντες εἶναι σοφοί. Si nihil licet immutare in arcanis literis, cur hic interpres auſus eſt Græcam ſermonis figuram Latinam reddere? Quanquam ne ſic quidem ad plenum expreſſit ſententiam. Nam φάσκοντες εἶναι magis ſonat, qui cum putarent aut profiterentur ſe ſapientes. Siquidem ob rerum affinitatem abutuntur ſæpe φημὶ pro οἶμαι. Iam coniunctio enim, quæ additur in noſtris pleriſq;, nec habetur in Græcis uoluminibus, nec in uetuſtis Latinorum, nominatim ijs quæ nobis prębuit bibliotheca collegij quod eſt Brugis S. Donatiano ſacrum.

Dicentes, pro putantes

Stulti facti ſunt.) Græcis unica dictio eſt, ἐμωράνθησαν, id eſt, infatuati ſunt.

Incorruptibilis dei.) ἀφθάρτου, quod aliâs uertit, immortalis, ut primæ Timothei primo, immortali deo, ἀφθάρτῳ θεῷ. & hoc ſanè loco magis quadrabat. Opponit enim deum immortalem ſimulacro hominis mortalis, φθαρτοῦ, niſi quòd ἄφθαρτον plus quiddam

ſignificat

significat, quàm ἀθάνατον. Nam hominum animi ἀθάνατοι sunt, ἄφθαρτοι nequaquam.

In similitudine, pro Per assimulationē

In similitudinem imaginis.) ἐν ὁμοιώματι εἰκόνος. in similitudine imaginis, uel potius in effictione siue assimulatione imaginis. Neq; enim sentit illos uertisse dei gloriam in imaginem hominis, sed aliter sensisse de deo quàm oportebat, quum illi cui simile nihil est in rebus corporeis affingerent imaginem hominis: Atque ita dictum est in similitudine, quasi dicas, per assimulationem imaginis. Ad eundem modum paulo post μετήλλαξαν τὴν ἀλήθειαν αὐτοῦ ἐν τῷ ψεύδει. id est, Transmutauerunt ueritatem eius in mendacio, ut utrobique sit auferendi casus, non accusandi. Nec enim uerterunt ueritatem dei in mendacium, sed quum ipsi uersarentur in mendacio, sibi mutauerunt dei ueritatem, aliter de illo prædicantes quàm est. Certe, In mendacio, habebat uetustissimus codex è bibliotheca S. Donatiani. Si hominem pro deo coluissent, magna erat in conditorem contumelia, leuior tamen fuisset insania: nunc simulachrum mendacium uocat, quod specie mentitur hominem aut aliud animal, quum nec uiuat nec sentiat. Præstabilior enim uiua simia, quàm simulachrum hominis.

In mendacio pro per mendacium

In desideria cordis.) ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις τῶν καρδιῶν αὐτῶν. id est, in concupiscentijs cordium suorum: non cordis, nec in desideria. Quo sane loco uideri poterat abusus præpositione id quod & aliâs facit, nisi magis quadraret, ut intelligamus Tradidit, positum pro Destituit. Non enim illos deus adegit in concupiscentias fœdas, sed destituit suapte uicio illuc eūtes. Potest & sic accipi, ut in concupiscentijs dictum sit, per concupiscentias. In tantas turpitudines prolapsi sunt, illecti & abstracti suis ipsorum cupiditatibus, permittente deo. Nec emphasi caret quod cordium, dictum est multitudinis numero, ut intelligas diuersos esse stultorum affectus, nec in his unum cor, aut ullum consensum.

In cōcupiscentijs, pro Per cōcupiscētias

Corpora sua in semetipsis.) ἐν ἑαυτοῖς, id est inter sese: Significat enim, ni fallor, masculorum mutuum inter ipsos stuprum, & mutuum item coitum fœminarum inter ipsas.

Dei, pro Eius

Veritatem dei.) τὴν ἀλήθειαν αὐτοῦ. id est, Veritatem eius: nempe dei. Alioqui quum mox præcesserit, Deus, duriusculum est subito repetere: quanquam hic uariabant Græcorum codices.

σεβάζομαι

Et coluerunt.) ἐσεβάσθησαν, id est, Venerati sunt. quod proprie dicimus de ijs quibus diuinum quiddam ac maiestatem tribuimus, quæ & σεβαστά, id est, augusta dicuntur. Quod sequitur, ἐλάτρευσαν, seruierunt: nos uertere maluimus, coluerunt.

Potius quàm creatori.) παρὰ τὸν κτίσαντα, id est, Vltra eum, siue supra eum qui creauit. hoc est, plus honoris exhibuerunt rebus creatis, quàm illi qui creauerat. Hilarius libro De triade duodecimo: Seruierunt, inquit, creaturæ, præterito creatore. pulchre sensum exprimens.

Benedictus, laudandus

Qui est benedictus.) εὐλογητός. quod nos ob rudiores uertimus, laudādus, εὐλογεῖν enim Græcis est honorifice loqui de quopiam, unde & episcoporum benedictiones opinor dictas, quod populo bene precentur, beneq; ominentur. Etiamsi hoc uerbum adeo passim receptum est in sacris literis, ut uix liceat mutare.

Passiones πάθη

In passiones ignominiæ.) εἰς πάθη ἀτιμίας. πάθη apud Græcos nonnunquam perturbationes animi sonat aut motus aut morbos, aut quod maxime placet Fabio, affectus. In tanta copia probatorum nominum, quorsum opus erat nouo & factitio passionis uocabulo? Hoc loco maxime quadrabat morbos, quandoquidem effeminatam libidinem & Horatius morbum appellat. Cum grege turpium morbo uirorum. Porrò quod addidit, Ignominiæ: ex Hebraica sermonis proprietate sumptū apparet, pro eo quod est, In affectus dedecorosos, siue contumeliosos, et ignominiosos. Siquidem libidinē contumeliam corporis appellat, ut paulo superius, τοῦ ἀτιμάζεσθαι τὰ σώματα αὐτῶν. Et Petrus interprete Hieronymo honorem uocat uxoris, si coitu non contaminetur. Honori uero apponitur ἀτιμία.

Passiōes ignominiæ, pro Ignominiosis

Nam & fœminæ illorum commutauerunt naturalem usum fœminæ.) Postrema uox fœminæ θηλείας additur in nonnullis Græcorum codicibus, sed mendose, ni fallor, uidelicet ex proxima parte huc adiecta.

In desiderijs suis.) ἐν τῇ ὀρέξει αὐτῶν. id est, In appetentia sua, siue quod malim sui: ut intelligas masculorum mutuam inter ipsos appetentiam.

Merces ἀντιμισθία

Et mercedem quam.) Græce significātius est ἀντιμισθίαν: quasi pensationem dicas, aut

aut repensationem, ac præmij retributionem, seu mercedem meritis respondentem. Sunt enim quædam flagitia eiusmodi, ut non solum ipsa sint scelera, uerum etiam scelerum pœnæ. Augustinus aduersus Iulianum lib. 5. cap. 3. aliquoties citat, mercedem mutuam, uelut exprimens uim præpositionis ἀντὶ: Nam ἀντικατηγορία dicitur accusatio mutua. Verum non est hoc perpetuũ ei uoci, nonnunquam enim redditionẽ indicat tantũ, quemadmodũ latinis re, in respondere & rependere: et tamen non absurde diceretur mutua, si merces mercedi rependeretur, sicut mutuum amat, qui respondet in amore: uerum hic peccatori rependitur pœna, non peccatum peccato. Multo uero absurdius, si mutuam referas ad personas miscentes obscœnam uoluptatem.

Et sicut non probauerunt.) Sensus est geminus: sed uterque redditur Græcis uerbis, καὶ καθὼς οὐκ ἐδοκίμασαν τὸν θεὸν ἔχειν ἐν ἐπιγνώσει. Siue enim accipis hũc sensum, Et quemadmodũ non probauerũt, hoc est, noluerũt deũ habere in agnitione. nam hic agnitio magis est quàm cognitio, & cognitũ utcunq; noluerũt agnoscere: uidetur deesse articulus τὸ τὸν θεὸν ἔχειν. Siue hunc, quemadmodũ nõ probauerũt quod deus agnosceret & sciret omnia, quo ueluti nihil intelligente licenter peccabant. uidetur accusatiuus deesse quem exigebat uerbum ἔχειν, qui exprimeret quid deus haberet in noticia. Et quanquam alicubi uidentur usurpare ἐπίγνωσιν pro γνῶσιν, id est, Agnitionem pro cognitione, tamẽ horum nominum differentia notatur & ab Hieronymo nostro, & à Græcis interpretibus. Hoc sanè loco pulchre conueniebat agnitum. Siquidem ante dixit deum ab illis cognitum, at hic negat agnitum. Cognoscere est intelligẽtis: agnoscere grati ac memoris. Ingratus nouit beneficium, uerum dum dissimulat se debere, non agnoscit. Theophylactus admonet hic ἐδοκίμασαν, positum pro ἔκειναν, id est non uisum est eis, ut intelligas incusari nõ inscitiam sed peruersam uoluntatem. Nam probandi uerbũ Latinis anceps est: Probat qui approbat, probat, qui tentat, probat, qui docet argumentis. Sensus igitur iuxta Græcos interpretes sic fermè habet, Non uisum est illis deum quem cognoscebant, agnoscere ac uenerari.

Duplex sensus

Cognoscere Agnoscere

In reprobum sensum.) εἰς ἀδόκιμον νοῦν. Non est hic sensus αἴσθησις, quod genus sunt uisus, auditus, sed νοῦς, hoc est mens. unde dilucidius erat, in reprobam mentem. Est autem festiua uocum affinitas in ἐδοκίμασαν, & ἀδόκιμον, id est, Probauerunt & reprobum. Nam hic probari dicitur quod placet, & ἀδόκιμον, quod omnibus displicet. Huiusmodi sunt hæc quę commemorat flagitiorum portenta, quæ execrantur & ipsi ethnici.

Quæ non conueniebant.) τὰ μὴ καθήκοντα. Sensus est, indigna se, hoc est, quæ tales uiros dedecebat facere.

Repletos.) Interpres hos accusatiuos retulit ad uerbũ quod præcessit, tradidit. At commodius referuntur ad infinitum uerbum ποιεῖν. quod posteaquam mutauerit in alium modum, mutandi simul erant accusatiui in nominatiuos, ut facerent quæ non cõueniebant, repleti omni iniquitate.

Auaricia.) πλεονεξία. Quod aliquoties uertit rapinam, aliquoties fraudem, nonnunquam auariciam. Est autem πλεονεκτεῖν uerbum compositum à πλέον ἔχειν, hoc est, à plus habendo. quo Græci utuntur cum quis sibi plus usurpat quàm ius est, aut potiores partes, fraudatis etiam cæteris occupat. inde πλεονέκτης & πλεονεξία. Non solum autem nullus auarus est qui non sit idem fraudator, sed ne diues quidem ullus, qui nõ aut iniquus sit, aut iniqui hæres, si prouerbio credimus. Cæterum quoties incidit huiusmodi nominum catalogus, nonnihil dissonant exemplaria, siue Græca consulas, siue Latina. id quod obliuione notariorum accidit quod difficile sit huiusmodi meminisse. Nec usquequaq; probo quorũdam nimis anxiam in hisce rebus diligentiam, qui numerum quoque putant obseruandum in congesta nominũ sylua. uelut cum alijs aliquot locis, tum in epistola ad Galatas, quorsum attinet numerare fructus spiritus: cum opera carnis, neq; numero, neque generibus respondeant, denique catalogo adijcitur, & his similia.

Auaricia πλεονεξία

Anxia diligẽtia in nominibus congestis

Nequitia.) κακία. Quæ dictio Græcis nunc uitium sonat & opponitur ἀρετῇ. Aliquando ignauiam, unde ἐκκακοῦν deficere ac delassari, nonnunquam afflictionem. quod rectius tamen κάκωσιν dicimus. Hoc loco maluissem uertere, maliciam, quæ apud Senecam simpliciter usurpatur pro uitio. alioqui peruersitatem sonat, cum quis data opera male agit. At πονηρίαν uertit, maliciam, quæ uox aliquando non solum maliciam significat, sed uersutiam

Nequitia, pro malicia

πονηρία

sutiam & astutiã, unde ꝓxime præcedit auariciã uelut illius germana. Neq̃tia uero ꝓprie ad libidinẽ & luxũ pertinet, q̃d hæc uitia hominẽ perditũ & nihili declarẽt, & ab omnibus cõtẽni soleãt his obnoxij. Est aũt Græca legẽtibus nõ ingrata affinitas in πορνείᾳ & πονηρίᾳ.

Adnominatio Inuidia, homicidijs.) Apud Græcos iucunda uocum affinitas est in φθόνου, φόνου. Quanquam cæde, potius est, singulari numero quàm homicidijs.

Malignitas pro asperitate morũ Malignitate.) κακοηθείας. Quod magis sonat morũ asperitatem ac difficultatem. Nam apud nos malignitas opponitur benignitati seu candori, & maligne laudat, qui parce ac propemodum inuide laudat, & maligne dat, qui contracte dat.

Detractores.) Significantius apud Græcos καταλάλους, id est, Obtrectatores, nam detrahit qui minuit laudem alicuius. Obtrectat qui male prædicat de alio.

θεοστυγής Deo odibiles.) Vnica uox est apud Græcos θεοστυγεῖς, & magis sonat, quibus deus est inuisus, quàm, quos deus habet inuisos. Atq; ita interpretãtur Græcanica scholia, licet Theophylactus utroq; modo interpretetur, Chrysostomus nõ attingit. Cyprianus item in epistola quarta libri primi legit, deo abhorrentes, nimirũ ex eorum genere qui dicunt deo, recede à nobis, scientiam uiarum tuarum nolumus. Iulius Pollux inter uocabula quibus impietatem exprimimus commemorat & θεοστυγής, admonens eam uocem esse tragicam.

Contumeliosos.) ὑβριστάς, id est, Feroces & per uim alios opprimentes, quasi dicas, iniuriatores, unde mox subijcit huic cognatum uitium, ὑπερηφάνους, superbos.

Elatos.) ἀλαζόνας. Plautus ἀλαζόνα uertit gloriosum, quẽ & fastuosum recte dixeris. Vox dicta Græcis παρὰ τὸ ἐν ἄλῃ ζῆν, quod impostores eiusmodi subinde mutare solent locũ, quo facilius fallant quibus sunt ignoti. ἀλαζὼν diuersus est ab eo quem εἴρωνα uocant Græci. Siquidem ille præ se fert & ostentat quod non est, hic dissimulat quod est.

Inuentores malorũ.) ἐφευρετάς, id est, Adinuẽtores: Siue quod in rebus per se bonis aliq̃d admisceãt mali, siue quod semper addant mala malis. Semper enim malum è malo gignit.

Non obediẽtes.) ἀπειθεῖς, id est, Immorigeros, seu inobedientes, siue intractabiles, nec hic opus erat periphrasi.

Adnominatio Insipientes, incompositos.) Rursus est iucundissima uocũ affinitas in Græco sermone, quam interpres nec affectauit, nec potuit reddere, ἀσυνέτους, ἀσυνθέτους. Theophylactus incompositos, interpretatur, infidos, minimeq; tenaces pactorum, ac lubricæ fidei in conuentis, quod pacisci Græcis dicatur & συντίθεσθαι, & conuenta, συνθῆκαι. Porrò ἀσυνέτους uocat quos nec ratio cohibet homini peculiaris, & sine qua homo desinit esse homo.

ἄστοργος Sine affectione.) ἀστόργους. Vt ne excutiã interim quod interpres abusus est, affectione pro affectu, cum multum intersit. Affectibus carere iuxta Stoicos summa laus est, sic apud nos quoq; malis uacare affectibus, laudi ducitur. At στοργὴ non simpliciter affectum significat, sed potius affectum illum pietatis aut charitatis, quo parentes tangũtur erga liberos, ac uicissim illi erga eos, quo frater erga fratrem. Vnde qui eò processerunt in uitijs, ut ad hos quoque communes affectus, & ad ipsum naturæ sensum obsurduerint, ἄστοργοι uocantur. Qualis erat ille de quo Satyricus, Nec amat, nec amatur ab ullo. Chrysostomus ita connectit has uoces enarrãs, ἀσυνθέτους, ἀσπόνδους, ἀστόργους, ἀνελεήμονας: quasi prima pertineat ad naturalẽ omniũ animantiũ affectũ, quo communi specie conciliantur, ut homo homini, lupus lupo: Secunda ad fœdera ciuilia, quæ fiunt ex pactis, tertia ad affectus propinquitatis aut affinitatis, quarta ad affectum misericordiæ, quo & hostiũ malis indolescimus interdũ. Exaggerat autẽ, quod ad omnes hos naturæ affectus obsurduerit illorũ impietas. Eundem uocũ ordinem sequitur Theophylactus: ἀσυνθέτους, interpretãs τοὺς συμπεφωνημένοις οὐκ ἐμμένοντας, id est, non persistentes in conuentis.

Sine fœdere Absq; fœdere.) Quæso quid hoc est, sine fœdere? Num damnat eos qui non pangunt fœdera, an eos potius, qui nullis fœderibus coërcẽtur, quo minus quod libet faciant? Vnde fœdifragos dicere potius debuit. Quanquam aliâs Græci ἄσπονδον uocant irreconciliabilem, ἄσπονδοι ut ἄσπονδος πόλεμος. & σπονδὴ sodalitatẽ quoq; significat, ut intelligas, intractabiles, sibi uiuentes, erga neminem iure necessitudinis utentes. Hic συναθροισμός, id est, Congeries uocis & ἀσύνδετον mire facit ad orationis impetũ ac uehemẽtiã. Et παρονομασία non solum ad iucunditatem facit, uerum etiã ad odium & inculcationem rei molestæ: ueluti si dicas de manifesto mendacio, hoc neq; scriptũ, neq; pictũ est usquam.

Sine

Sine misericordia.) ἀνελεήμονας, id est, Immisericordes. Mirũ cur hic interpretẽ delectarit periphrasis. Qui cum iustitiã dei.) Hoc loco Græcorũ codices longè à nostris dissident. Sic enim est apud illos, οἵτινες τὸ δικαίωμα τοῦ θεοῦ ἐπιγνόντες, ὅτι οἱ τὰ τοιαῦτα πράσσοντες, ἄξιοι θανάτου εἰσίν, οὐ μόνον αὐτὰ ποιοῦσιν, ἀλλὰ καὶ συνευδοκοῦσι τοῖς πράσσουσιν, id est, Qui cum iustitiam dei cognorint, nimirũ hanc, quod qui talia agũt, digni morte sint, nõ solum eadem faciunt, sed etiã consentiũt facientibus: ut intelligas grauius esse approbare aliorũ malefacta quàm teipsum malefacere tacitũ. Sed deprauationis occasio fuerũt hæ duæ uoces ποιοῦσιν & συνευδοκοῦσι, quæ uoces apud Græcos conueniunt cum datiuis participiorũ pluratiuis & cum tertijs personis uerborũ. Primũ enim ponit iustitiã dei, deinde uelut exponit quæ sit ea iusticia, nempe quod qui talia agũt, digni sint morte. Cæterum unde hæc duo uerba, Non intellexerũt, accesserint in nostris exẽplaribus, equidẽ nõ satis intelligo. Quanquã etiã illis additis idem erit sensus, si legas per interrogationem negatiue, ut intelligas fieri nõ potuisse quin hoc quoque intellexerint. Ex Origene nihil certi potest colligi quod ad hanc sanè rem pertineat, nisi quod suspicor in eo locũ hũc esse deprauatũ. At Græcorũ scholia tantũ indicãt nonnullis hunc locũ aliter legi solere, ut facere grauius esset, consentire leuius. Verũ nostri quoniã, opinor, ad explendum hunc sensum sentiebãt aliquid deesse, addiderũt hæc duo uerba de suo, Non intellexerũt. Cęterũ magno consensu Græcorum qui nunc extant codices, indicãt diuersum esse Pauli sensum, nempe grauius esse cõprobare aliorũ malefacta, quàm si ipse labaris in peccatũ, propterea quod hoc sæpenumero uel casus est, uel infirmitatis, illud uel pestilentissimæ adulationis, uel deploratissimæ maliciæ. Sapientiũ erat plebem indoctã ab his uitijs cohibere. At isti nõ solũ eadem fecerũt, uerũ etiam autoritate sua confirmarũt populi uesaniam. Ad eum modũ interpretatur Chrysostomus & Theophylactus, sed dissentiẽte Cypriano, libri primi epistola quarta, cumque hoc Ambrosio. Cęterũ ob δυσπαθὲς quosdã præstiterit ipsius Chrysostomi uerba subscribere. δύο τιθεὶς ἐνταῦθα ἀντιθέσεις ἀνεῖλε αὐτὰς προηγουμένως. τί γὰρ ἂν εἴπῃς φησίν ὅτι οὐκ οἶδα τὰ πρακτέα; μάλιστα μὲν ᾔδεις. σὺ αἴτιος, ἀφεὶς τὸν γνωρίζοντά σοι θεόν, νῦν δὲ διὰ πολλῶν δείκνυμί σε εἰδότα, καὶ ἑκόντα πλημμελοῦντα. ἀλλ' ὑπὸ τοῦ πάθους ἕλκῃ; τί οὖν καὶ συμπράττεις καὶ ἐπαινεῖς; οὐ γὰρ μόνον αὐτὰ ποιοῦσιν, ἀλλὰ καὶ συνευδοκοῦσι τοῖς πράττουσιν. τὴν γοῦν χαλεπωτέραν πρότερον θεὶς καὶ ἀσύγγνωστον, ἵνα ἕλῃ, καὶ γὰρ τὸν πλημμελοῦντος τὴν ἁμαρτίαν, ἐπαιρῶν πολλῷ χαλεπώτερος. τοῦτ' οὖν πρῶτον εἰπών, διὰ τούτου σφοδρότερον πάλιν ἐν τοῖς ἑξῆς χειροῦται αὐτῶν οὕτως λέγων, διὸ ἀναπολόγητος εἶ ὦ ἄνθρωπε, id est, Duas hic propositas obiectiones dissoluit in primis. Etenim quid inquit habes quod dicas? non noui quæ essent agenda? Maximè sanè noueras. Tu in culpa, qui deum per quem hæc noueras reliqueris. Nunc uero multis argumẽtis conuinco te scientem ac uolentem peccare. Sed cupiditas te pertrahit ad peccandũ. Qur igitur & eadẽ facis & laudas? Non enim solum eadem faciũt sed & comprobãt faciẽtes. Grauiorẽ igitur culpã & nequaquam ignoscendã prius posuit, ut capiat. Etenim qui delinquẽtis peccatum exaggerat, multo uehementior est. Hoc igitur prius loquutus, per id uehemẽtius etiã in his quæ sequũtur stringit illos, sic dicẽs, Quapropter inexcusabilis es ô homo. Theophylactus hunc in modum. ἔδειξεν ὅτι ἀπὸ τοῦ μὴ θέλειν γνῶναι θεὸν ἐπληρώθησαν πάσης κακίας, δείκνυσι νῦν ὅτι οὐδὲ συγγνώμης εἰσὶν ἄξιοι. οὐ γὰρ ἔχουσιν εἰπεῖν ὅτι ἠγνοοῦμεν τὸ καλόν. οἴδασι γὰρ τὸ δικαίωμα τοῦ θεοῦ, ἑκόντες ἄρα ποιοῦσιν, καὶ ὃ χεῖρον τούτου, ἐπευδοκοῦσι τοῖς πράττουσι, τουτ' ἔστι συνηγοροῦσι τῷ κακῷ, ὅπερ ἀνίατα νοσεῖν ἐστίν. id est, Demõstrauit quod ex eo quod nollẽt agnoscere deũ, repleti essent omni malicia. Demõstrat nunc, quod ne uenia quidem digni sunt. Non enim possunt dicere, non nouimus quid esset honestũ. Nouerũt enim iustitiam dei. Volentes igitur faciũt, &, quod hoc peius est, insuper & approbãt eos qui faciunt, hoc est patrocinãtur maliciæ, qui morbus est immedicabilis. Facit ad hanc sententiam ipse sermonis tenor, propterea inexcusabilis es ô homo, &c.

Diuersa apud Græcos lectio

Non intellexerunt additum apud nos

Locus longe aliter à Græcis & lectus et expositus quàm à nostris

EX CAPITE SECVNDO.

PRopter quod.) Origenes indicat rectum ordinem totius huius disputationis Paulinæ, quod sit alioqui perplexior, propterea quod ter iteretur tradẽdi uerbum, & aliquot tradendi causæ referãtur, sed quæ non satis aptè uideãtur ad singula respondere. Proinde rectius existimat omnes tradẽdi causas, quæ separatim hic singulis traditionibus præferũtur, in unũ coaceruare, ac rursum traditionis species coniungere: ut ordinemus hoc pacto: Quoniã quidem homines muta-

Ordo perturbatior

uerunt immortalis dei gloriã imagine efficta ad similitudinem mortalis hominis, & uolucrum & quadrupedũ ac serpentium. Et quoniã adulterauerũt ueritatem dei mendacio, & coluerũt ac uenerati sunt creaturam potius quàm creatorem, nec placuit illis deum agnoscere, ut hactenus sit congeries causarũ, mox cõiungãtur malorũ species in quæ tradiderit illos. Propter hæc omnia tradidit illos deus in desideria cordis sui, & in immundiciã, ut con tumelijs afficiãt corpora sua: & tradidit eos deus in affectus probrosos, ut fœminæ eorum inuerterent naturalẽ usum in eum qui est cõtra naturã, similiter & masculi. Sed & tradidit illos deus in reprobam mentẽ, ut faciãt ea quæ non cõueniunt, qui erant repleti omni iniquitate, libidine, fraude, auaricia, malicia, plenicp erant liuore, homicidijs, cõtentione, dolo, ac cæteris malis quæ cõmemorat. Quicp cum cognouissent iustitiam dei hanc esse, ut qui talia agũt, digni sint morte, non solũ qui faciũt illa, sed & qui cõsentiunt faciẽtibus. Et ideo pro omnibus his malis inexcusabiles erũt, dum alios iudicãt ac damnãt super his quæ com mittunt ipsi. Nam de se pronũciat, qui alterũ punit ob ea quæ ipse committit. Hunc lectionis ordinem indicauit Origenes. Sed interim ex hoc loco conijcere licet illum secus legisse quàm hodie legunt Græci, non finiens orationẽ ubi nos finem facimus capitis, sed connectens cum initio proximi capitis, propter quod inexcusabilis es ô homo. Atque hic sensus probe constaret, si ex Græcis uerbis elici quiret. Posset autẽ, unico addito articulo οἱ, ut legamus hoc pacto, οὐ μόνον οἱ αὐτὰ ποιοῦσιν, ἀλλὰ καὶ συνευδοκοῦσι τοῖς πράσσουσι: Neque enim conuenit, opinor, tam crassum solœcismum tribuere Paulo, ut datiuum usurparit uice recti, hoc est, ποιοῦσιν, & συνευδοκοῦσι, pro ποιοῦντες & συνευδοκοῦντες. Et haud scio an interpres mutarit Græcam lectionem, Certe locis aliquot utitur paraphrastæ libertate.

Origenes secus distinguit quàm Græcorum libri.

Omnis qui iudicas.) πᾶς ὁ κρίνων, id est, Quisquis iudicas, uel quisquis es qui iudicas.

In quo enim alterum.) ἐν ᾧ γάρ. Sensus est, aliũ iudicando teipsum cõdemnas. hoc est, eo ipso quod iudicas, te cõdemnas, id habet proprietas Græcanici sermonis. Ita Petri 1. cap. 2. ἐν ᾧ καταλαλοῦσι. Hæc enim proprie dicũtur in magistratus & cẽsores morũ, dum in alium fers sententiã, in te ipsum fers: quemadmodum legimus Dauid in seipsum mortis sententiam pronunciasse. Est quiddã alioqui duriusculũ, in numero repente mutato, in quo, & eadem enim agis. Præterea quum subijcit, eadem enim agis, &c. propemodũ eandem repetit sententiã, ni legas iuxta nostram annotationem.

Eadem enim quæ iudicas.) τὰ γὰρ αὐτὰ πράσσεις ὁ κρίνων, id est, Eadem facis tu qui iudicas, uel tu ille iudicans. Quanquam hic error uetustos etiã codices occupauit, siue quod facillimus sit lapsus in qui & quæ, siue quod nonnulli legerint pro ὁ κρίνων ἃ κρίνεις. Cæterum nec ex Origenis, nec ex Chrysostomi, nec Theophylacti interpretatione, nec Ambrosij, liquet quid legerint hac quidem in parte, nisi quod in Gręcis constanter habetur ὁ κρίνων.

προσονομασία non reddita

Iudicas, condemnas.) κρίνεις κατακρίνεις. Iucunditas Græcanicæ figuræ non potuit ab interprete reddi, quod prosonomasia nõ respondeat in Latinis uocibus.

Bonitas pro benignitate

Diuitias bonitatis eius.) ἢ τοῦ πλούτου τῆς χρηστότητος. Diuitiarũ uocabulo delectatus est Paulus, uel hoc argumento, quod eo frequentius utitur, quoties ingentẽ rei cuiuspiã uim & copiam uult intelligi. Porrò bonitatis nõ est ἀγαθοσύνης, quod eam significat bonitatem quæ opponitur πονηρίᾳ, id est maliciæ, sed χρηστότητος, quæ benignitas Latine dicitur: eam ita finiunt philosophi, Benignitas est uirtus sua sponte ad benefaciendum exposita. unde Græca uox ab utilitate dicta est. Quanquam eadem accipitur pro cõmoditate suauitatecp morum, qua nos faciles ad uitæ consuetudinem præstamus. Siquidem usum pro familiaritate siue consuetudine dicunt & Latini. Et Græci uehementer comes ad congressum ac blandiores χρηστολόγους appellant. Nec multum abest bonitas à benignitate. Etenim cum deos bonos uocant, beneficos intelligi uolunt. Verum nos id quod præterquam quod certum, etiã dilucidius erat, & ad hunc locum accommodatius, sequi maluimus. Lenitatem autem & mansuetudinem dei, quodcp minime sit austerus, χρηστότητα uocat.

Ignoras.) ἀγνοῶν, id est, Ignorans, astipulãte uetustissimo codice Donatiani. Participium est apud Græcos, & à superioribus pendet. Et ita refert Hieronymus in Ezechielem.

Quod bonitas dei.) ὅτι τὸ χρηστόν. Adiectiuũ nomen posuit loco substantiui, estcp eadem dictio quam mox exposuimus.

Ad pœnitentiam te adducit.) ἄγει, id est Ducit, hoc est allicit & inuitat. Hieronymus in

in Ezechielem uertit, prouocat. Alioqui idem est adducere, quod perducere.

Impœnitentes

Cor impœnitens.) Significantius Græce ἀμετανόητον, quasi dicas, impœnitibile, quodque nulla dei beneficentia possit ad pœnitentiam adduci. Porrò μετάνοιαν recte uerteris, & resipiscentiam, & μετανοεῖν resipiscere. Nam hinc uox est dicta, quod post admissum scelus homo sentiat se peccasse, à μετὰ post, & νοεῖν intelligere.

Thesauro recondito

Thesaurizas tibi.) θησαυρίζεις σεαυτῷ, id est, Thesaurizas tibi ipsi. Nec enim hic ociosum est pronomen compositum, significans ipsum sibi causam esse tanti mali, cum bonitas dei illum aliò prouocet. Miror autem cur interpretem Greca uox tantopere delectet, cum dicere potuerit, colligis, recondis, reponis. Significat paulatim aceruari diuinam irã, ut tandem uniuersa depromatur more thesauri.

Variãt Græci

Reuelationis iusti iudicij.) Græci diuidunt hæc interposita coniunctione, ἀποκαλύψεως καὶ δικαιοκρισίας, id est, Reuelationis & iusti iudicij. Quanquam Græcis iusti iudicij unica dictio est, & ob id uenustior, ut distingueret uouato uerbo, diuinum iudicium à nostris iudicijs, in quibus non raro nocens elabitur, & innocẽs damnatur. Tribus notis signauit eundem diem. Iræ quod tum misericordiæ locus nõ erit: Reuelationis, quod omnia nuda erũt quæ nunc latent: Et iusti iudicij, quod recte pro cuiusque meritis pronunciandum est. Atque ita deprehendet legisse Theophylactum, quisquis huius interpretationem attẽtius legerit. Certe contextus sic habet, & apud hunc & apud Chrysostomum. Attamen in nonnullis Grẹcorũ exemplaribus non additur tertia coniunctio, ut sit sensus. In eo die quo impij nõ bonitatem dei quam contempserũt, sed iram, hoc est, iustitiam & ultionem experturi sunt, quoque aperietur diuinum iudiciũ, quod interim latet apud mortales.

Secundum opera eius.) κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ, id est, Iuxta facta. & Sua, non eius, Nisi mauis ipsius, quod pronomen ad reciproci naturam proxime accedit.

Secundum patientiam.) καθ᾽ ὑπομονὴν, id est, Perseuerantiam aut sustinentiam boni operis, hoc est, quod perseuerauerit in bono opere.

[redacted]

Quærentibus uitam. [redacted], cum Græca lectio, siquis attendat, pulchre habeat, ὃς ἀποδώσει ἑκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ, τοῖς μὲν καθ᾽ ὑπομονὴν ἔργου ἀγαθοῦ, δόξαν καὶ τιμὴν καὶ ἀφθαρσίαν ζητοῦσι, ζωὴν αἰώνιον, hoc est, Qui reddet unicuique iuxta opera sua: his quidem qui per perseuerantiam operis boni, gloriam, & honorem, & immortalitatem quẹrunt, siue quæsierunt, uitam ẹternam. ut ζωὴν αἰώνιον referatur ad uerbum, ἀποδώσει, id est, reddet, τοῖς articulus ad participium ζητοῦσι. ut sit sensus, his qui hic quærunt gloriam illam, et honorem, & immortalitatem, perseuerantes in bonis operibus, per quæ ista parantur, reddet uitam æternam, nimirum id quod quæsierũt. Ediuerso qui maluerunt esse contentiosi, nec obedierunt ueritati, ijs uentura est ira, &c. Ad hũc modum uidetur legisse & Origenes, cum ait, Quærentibus, inquit, gloriam & honorem & incorruptionem, pro boni operis patientia uita dabitur æterna: ac mox. Nunc quidem gloriam & honorem requiramus. Ad eundem modum legit & exponit Theophylactus Archiepiscopus Bulgariensis & Chrysostomus, ac cætera Græcorũ scholia, ut intelligamus hoc egregium præmium dari, sed ijs modo qui ambierint, ambiri autem recte factis: & ingens est exemplariorum consensus. Distinctio quidem sermonis eadem est apud utrunque. Theophylactus tamen apertius hos accusatiuos, gloriam & honorem & incorruptionem refert ad participium ζητοῦσι, quàm Chrysostomus. Nescio quid sequutus Ruffinus libro περὶ ἀρχῶν tertio, locum hunc ita refert. Iis quidem qui secundum patientiam boni operis, gloria et incorruptio, qui [redacted] qui non credunt quidem ueritati, credunt aute[redacted] bum erit. Tametsi [redacted] Ruffinum esse parum bonẹ fidei interpretem. Atque hẹc uersio præbet occasionem alterius lectionis, quæ constabit translata in proximum locum hypostigme, ut primores accusatiui gloriã, honorẽ & incorruptionem pertineant ad uerbũ præcedens, reddet. uitam æternã, ad participiũ quærentibus, ut hic sit ordo, His qui sunt iuxta patientiam boni operis, quærẽtibus uitam æternam, dabit gloriam, honorem &c. Vt post [redacted], & subaudiatur uerbum sunt, quod interpres in altera [redacted]

Locus lõge aliter expositus

[redacted]

dilucide expressit interpres, eo quod participium nō uerterit in uerbum, quum [redacted] uerterit in pronomen, his qui quærunt, ut respōdeat diuersæ parti, his uero [redacted] tentione, Nam contentionem opposuit patiētiæ. Nec multum est discriminis [redacted] tias duas, quas facit aliter posita hy[redacted]stigme. Nihil enim refert utrum bonis operib[redacted] biatur uita æterna, an gloria, hon[redacted] immortalitas, quū hæc omnia nobis sit deus. [redacted] ne quem offendat quod nos pro incorruptione uertimus immortalitatē, uertit ad [redacted] modum Ambrosius in epistola priore ad Timotheum capite primo, ἀφθάρτῳ, immortali deo, & eodem pacto legit Ecclesia. Imò ea uis est Græcanicæ dictionis. Nam incorruptio an Latina uox sit nescio.

ἀφθαρσία immortalitas

Ex contentione.) τοῖς δ᾽ ἐξ ἐριθείας, id est, Contentiosis, ut annotauit & Theophylactus, siue Qui sunt ex contentione. Nam Græci τοὺς ἐκ στοᾶς Stoicos uocant, & Paulus τοὺς ἐκ περιτομῆς circuncisos appellat.

Ex contentione contentiosi

Non acquiescunt.) Græcis unica uox est, & participium ἀπειθοῦσι, id est, Nō parentibus siue obtemperantibus, neque redditur apud nos iucunditas Græci sermonis quam habet ἐναντιώσεις ἀπειθοῦσι & πειθομένοις, id est, Non obtemperātibus & optemperantibus.

ἐναντιώσεις non reddita

Iudæi primum & Græci.) In his quoque est geminatio coniunctionis quam superius ostendimus, τε καὶ, Iudæiq; primum & Græci. Opinor autem aduerbiū primum ad utranque gentem pertinere, Iudæorū & Græcorum, ut accipiamus, sicut Christi gratia primum prodita est Iudæis & Græcis, ita pœnam his potissimum infligendam si donum oblatum aspernentur.

Acceptio personarum.) προσωποληψία, Vnica uox est, quæ significat respectum personæ, cum huic magis fauemus quàm illi, non ob ipsius rei, sed personæ discrimen. Huic opponitur quod paulo superius dixit, δικαιοκρισίαν, id est, Rectum iudiciū. Acceptio personæ Latinis auribus nihil significat, tametsi frequens est in sacris literis: προσωπολῆπται uero magis uidentur appellari, quos cepit personæ fauor, quàm qui accipiunt, quemadmodum & ἐρωτόληπτοι & νυμφόληπτοι, [redacted] hæc uox quàm ad faciem. Certe sic alicubi, negat deum iudicare secundum faciem.

Acceptio personarū

[redacted]

Sine lege peccauerunt.) Græcus sermo festiuior est per aduerbium ἀνόμως, quasi dicas, illegaliter siue exlegaliter, quod utrobique dictum est. Nam exlegem legimus pro ἄνομος. Quanquam totus hic sermo, repetitione dictionū, & contrarijs inter se relatis, picturatus, ac membrorum numeris modulatus est, ἀνόμως ἀνόμως, ἐν νόμῳ, διὰ νόμου, ἥμαρτον ἥμαρτον, ἀπολοῦνται, κριθήσονται.

Sine lege peribunt.) Græcis est καὶ ἀπολοῦνται, id est, Et peribunt, ut intelligas reddi similitudinem. & talem fore exitum, qualis fuerat uita.

Sine lege

Sed factores legis.) ποιηταὶ, id est, Qui operantur & faciunt legis præcepta. Alioqui faciunt legem qui condunt legem.

Factor legis

Eiusmodi legem.) Gręcis est οὗτοι, id est, Hi, non eiusmodi. Interpres legisse uidetur τοιοῦτοι, nec ad sensum refert.

Scriptum in cordibus.) Scriptum, nomen est Græcis, non participiū, γραπτὸν, quasi dicas, scripticium, ut opponatur illi quod ἄγραπτον uocant iureconsulti, ius nō scriptum.

Testimonium illis reddente &c.) συμμαρτυρούσης αὐτῶν τῆς συνειδήσεως, id est, Simul testificāte ipsorum conscientia. Nam illis, apud Gręcos non est: ut intelligas conscientiam illorum consentire cum iudicio dei.

[redacted]

Cogitationū accusantium.) [redacted], Cogitationibus inuicem accusantibus, aut etiā defendentibus. Atque ita recenset [redacted]onymus, edisserens Ezechielis caput decimum sextū. Ad eundē modū legit Ambrosius interpres. Itidem Augustinus cum aliâs frequenter, tum libro de Ciuitate dei uigesimo, cap. 26. Quanquam aliter citat exponens sermonem domini in monte habitum, si tamen codex mendo uacat. Solent enim scribæ citationes ueterum ad hanc uulgatam æditionem emendare. Nec secus legit interpres Origenis in hāc epistolam, quisquis is fuit. [redacted]

[redacted]

Si autem.) Verior & antiquior apud Græcos scriptura est, ἴδε, id est, Ecce, non εἰ δὲ id est, si uero. Alioqui non satis cohæret ordo cum eo quod sequitur, Qui ergo aliũ doces. Quanquam Ambrosius legit εἰ δὲ, si modo libri non fallunt, tum Origenes & Theophylactus. Neque quod ad sensum attinet quicquam est incommodi, nisi quod, ut modo dixi, duriuscule cohærent quæ sequuntur. Qui igitur doces alium &c. Quanquam hoc quoque neque nouum est in Paulo, & alioqui tolerabile.

ἴδε
εἰ δὲ

Probas utiliora.) τὰ διαφέροντα, id est, eximia siue egregia. Interpres legisse uidetur συμφέροντα, id est, utilia siue conducibilia. Demiror autem cur Theophylactus διαφέροντα uoluerit interpretari pro συμφέροντα, nisi forte loquuntur Græci more Latinorum, ut dicant interesse cuiuspiam, quod ad rem illius pertineat. Cæterum probas hoc loco est δοκιμάζεις, hoc est, Comprobas, quod est iudicio ac uelut exploratum approbare.

διαφέρειν differre
διαφέρειν excellere

Instructus per legem.) Græce est κατηχούμενος, id est, Eruditus siue initiatus, & institutus. Est autẽ uerbum Paulo peculiare, quod uidetur esse dictum à uoce qua olim mysteria tradebantur, quæ nefas erat libris cõmittere. Eodem usus est huius discipulus Lucas in præfatione Euangeliorum, ut illic indicatum est.

Magistrum infantium.) διδάσκαλον νηπίων, νήπιος, ut iam aliquot admonuimus locis cum ad ætatẽ refertur, significat infantem, cum ad animũ significat parum eruditũ, parum ingenio & usu rerũ callentem. Hic tempestiuius erat, stultorũ, insipientium aut puerorum. Quis enim docet infantes? Paruulorũ erat tolerabilius, ut sæpe uertit aliâs. Nam hoc loco non est magister qui regat, sed διδάσκαλος, hoc est, qui doceat. Porrò quod mox præcessit παιδευτὴν anceps est nomen, commune tum ei qui instituit pueros, tum ei qui castigat & corrigit errãtes. Apparet hic Paulum tacite alludere ad locum qui est apud Esaiam cap. 33. Vbi est scriba? ubi legis uerba ponderans? Vbi doctor paruulorum?

Infantes νήπιοι, quod solet uertere, paruulos

Habentem formam.) μόρφωσιν, id est, Formationem, quasi dicas, instituendi, formandique rationem quam alijs præscribat, ut sunt & hodie qui profiteantur se posse formare cõscientias singulorum. Itidem Iudæi sibi placebant, quod proselytis ueluti stupidis, formam uitæ præscriberent. In hanc sententiam enarrat & Theophylactus, sed illud adijciens, fuisse qui μόρφωσιν hoc loco interpretarentur nõ formam, sed mentitam & adumbratam imaginem iustitiæ, cum ita præciperent, Ne tetigeris, ne gustaueris, ne contrectaueris.

Forma μόρφωσις

Inhonoras.) ἀτιμάζεις, id est, Dehonestas, siue ignominia afficis.

Blasphematur.) Græcis uox est βλασφημεῖται, quod Latine uertas licet, Male audit, siue maledictis afficitur. Testimonium quod adducit Paulus, Origenes refert ad Esaiam apud quẽ legis cap. 52. Quoniã ablatus est populus meus gratis, dominatores eius inique agunt dicit dominus, & iugiter tota die nomen meũ blasphematur. Porrò hæc duo uerba, In gentibus, addita sunt ex æditione Septuaginta, qua Paulus hoc loco uidetur abusus. Alioqui ueritas Hebraica habet, Et iugiter tota die nomẽ meũ blasphematur. Diuus Hieronymus locum hunc apud Esaiam edisserens, indicat & ad Ezechiel referri posse, apud quem legis cap. 36. Et ingressi sunt ad gentes, ad quas introierunt & polluerunt nomen sanctũ meum, cum diceretur de eis, Populus domini iste est, & polluerunt nomen sanctum meum. Cæterum quid sibi uoluerit hoc loco Lyranus, uiderit ipse. Cõsentit enim nostra æditio cum Septuaginta & Hebraica ueritate. Nec hoc sanè loco ullũ discrimen est, si qua fides habenda est uulgatis exemplaribus. Iam uero de Lyrano minus admiror. At Aquinas lõge diligentior hoc loco nescio qua de causa, duplicem inducit lectionem, cuius equidẽ uerba nõ grauabor ascribere, quo facilius sit lectori super hac re, uel iudicare, uel inquirere. Cum enim citasset locũ qui est apud Esaiã: Dominatores eius inique agunt, & iugiter tota die nomen meum blasphematur, subijcit ex Hieronymo nimirum alterũ testimoniũ his quidem uerbis; Et Ezechielis 36, secundũ aliam literã, ubi nostra sic habet, Nõ propter uos ego faciam

Expensa Lyrani ac Thomæ opinio

[redacted] pugna est inter Hebræam ueritatẽ & æditionẽ Septuaginta [redacted] interuallo, repetẽs quod iam dictũ erat, quem citat Aquinas, Non propter uos ego faciam domus Israël, sed propter nomen sanctũ meũ quod polluistis in gentibus ad quas intrastis. Ac ne hic quidẽ ulla discordia est inter translationem Hieronymi & Septuaginta. Quod si quis nobis diffidit, cõferat utranq; æditionẽ coniunctam in operibus Hieronymi proxime æditis Basileæ. Iam uero quod Paulus admonuit Iudæos, id multo magis cauendũ est nobis Christianis, quorũ uita si nihil differat ab Ethnicorum uita, nisi titulo Christiani nominis, ac ceremonijs, cæteris in rebus par, aut etiã contaminatior, periculũ est, ne sanctissimũ illud Christi nomen polluatur, & cõtumelijs afficiatur inter inimicos fidei, Iudęos & Turcas, si conspiciant nos non minus abiecte seruire libidini, nihilo moderatius inhiare lucris, non minus cupidos uindictæ, nõ minus timidos mortis, & auidos uitæ, non minus furiose belligerantes, tumultuantes, digladiantes, quamlibet leuibus de causis.

Impia uita Christianorũ facit ut Turcæ de Christo male sentiant

Per uos blasphematur.) Græce est δι' ὑμᾶς, id est, propter uos, ut intelligas non instrumentum, sed causam.

Non enim qui in manifesto Iudæus.) Hoc loco breuitatẽ quam Græcis adferũt articuli præpositiui, nos quo dilucidior esset sensus, cõplusculis uerbis explanauimus, sed ita ut ne tantulũ quidẽ de sensibus immutaremus, in hunc modũ, Non is qui manifesto Iudæus sit, Iudæus est, nec ea quæ in manifesto sit carnis circũcisio, circũcisio est, sed qui in occulto Iudæus fuerit, is Iudæus est. & circũcisio cordis circũcisio est, quæ spiritu cõstat nõ litera.

EX CAPITE TERTIO.

Vid ergo amplius.) περισσὸν Græce aliquando superuacaneum significat, aliquando eximium, hoc est, ἐξαίρετον. Hic eximiũ pro excellentia accipitur, Sequitur enim τοῦ ἰουδαίου, id est, In quo excellit Iudus.

Multũ.) πολύ. Sic & apud Græcos habetur per hypsilon. Quanquã legendum uidetur πολλή, & per duplex λ, & η, ut sit epitheton huius nominis utilitas. ὠφέλεια. πρῶτον, primum, hic ordinem significat sermonis, potius quàm præcipue.

Illis eloquia.) Illis, apud Græcos non est, sed interpres addidit necessario, ἐπιστεύθησαν, id est, Credita sunt eloquia, pro eo quod est, Concredita siue cõmissa sunt illis eloquia dei. Sic enim Græci loquuntur ἐγκεχείρισμαι ταύτην τὴν ἐπιμέλειαν, ἐπιτέτραμμαι τὴν δίαιταν, id est, Cõmissa mihi est hæc prouincia, delegata est mihi hæc cognitio, quasi Græce dicas, Creditus est hanc rem, & commissus sum hoc negocium: quemadmodum Latini dicunt, doctus sum grãmaticam. Porrò quod nos legimus eloquia, Paulo est λόγια, philosophatur nonnihil in hoc uerbo Origenes. Cæterum λόγια dixit oracula. quod is populus seruabat oracula, alijs magis profutura quàm ipsi, & tenebat non intellecta, Sic enim Hesychius interpretatur, λόγια, θεόσφατα, μαντεύματα, φῆμαι, χρησμοί, id est, Numinum responsa, uaticinia, rumores, oracula. Et in hũc sensum frequenter repetitur apud Aristophanem in Equitibus. Apud Latinos eloquium, pro eloquentia usurpauit Iuuenalis: Eloquium & famam Demosthenis.

Credita commissa

Euacuauit.) Græcis futuri tẽporis est καταργήσει, id est. Abolebit, obliterabit, irrita reddet, siue antiquabit, quo uerbo freqũẽter utitur diuus Paulus. Interpres sępenumero uertit destruere. ἀργὸν ociosum, inde καταργεῖν, ociosum & superuacaneum reddere.

Euacuare pro abrogare

Est autẽ.) γινέσθω Græcis est, sit, siue fiat autẽ deus uerax. Fortassis interpres uerterat esto, quemadmodum uertit interpres Theophylacti, falso Athanasij inscripti hactenus. positũ est autẽ γινέσω pro φανεροῦσθω, ἀποδεικνύσθω, id est, declaretur, ostẽdatur. Neq; enim fieri potest, ut deus uerax nõ sit, sed nostra refert, ut talem esse intelligant homines. Quanquam potest esse δοξολογοῦντος, quemadmodum dicimus, Gloria tibi domine.

Est pro esto deprauate legimus

Absit.) Frequenter obuium apud Paulum. Græce est μὴ γένοιτο, id est, Ne sit, aut Ne contingat, siue Deus auertat, aut prohibeat. Est autẽ abominãtis sermo.

Vt

Vt iustificeris in sermonibus.) Testimonium est ex psalmo quinquagesimo, ut iustificeris. Et cum iudicaris, apud Græcos uerbũ est passiuum ἐν τῷ κριθῆναι uel κρίνεσθαι, ut alij legunt. Cæterum Hebræis בְּשָׁפְטֶךָ anceps est, utrũ de iudicato deo, an de iudicante loquat. Hieronymus uidetur ita locũ hunc interpretari, ut intelligat deum iudicatũ, sed dum iudicatur ab incredulis, & ipsius declarari fidẽ in promissis & illorum uanitatẽ in iudicãdo. Sic est Omnis homo mendax, uel, quia prestare non potest, quod pollicetur quantũ in ipso est, uel quod mendax sit quisquis diffidit dei promissis, cum ille nihil non præstet.

Mẽdax non qui mẽtitur, sed qui mentiri possit & soleat

Si autem iniquitas nostra iustitiam dei commendat.) συνίστησι, id est Constituit, hoc est, stabilit ac confirmat, fulcitq;. Quanquam & cõmendat recte uertit. Nam si Hesychio credimus, συνιστάνειν Græcis multa declarat, ἐπαινεῖν, φανεροῦν, βεβαιοῦν, προστιθέναι, id est, Laudare, illustrare, cõfirmare, adiungere siue cõmendare. Origenes ipse paulo post edisserens eum Pauli locum, Commendat autem charitatem suam deus in nobis, indicat, commendat idem pollere, quod confirmat aut amabilem facit.

Nunquid iniquus deus qui iram infert.) Origenes hunc edisserens locum siue mauis Hieronymus aut Ruffinus, ostendit in nõnullis Græcorũ codicibus legi: Qui infert iram aduersus hominem: nimirum ut pro κατ' ἄνθρωπον λέγω, id est, iuxta hominem dico, scribatur κατ' ἀνθρώπου: id est, aduersus hominem, omisso uerbo λέγω. Alteram lectionẽ interpres opinor Origenis adiecit inueniri in Latinorũ exemplaribus, nonnullis etiã Grecorũ. Cum autem neutram reijciat lectionem, liberum erit cuique utram malit sequi. Certe Chrysostomus ac Theophylactus legunt simul & interpretãtur κατὰ ἄνθρωπον λέγω, id est, Iuxta sensum humanũ loquor, respondẽs pro deo, quũ illius iudicia sint inscrutabilia. Hactenus imposuit mihi titulus & peroratio commentariorũ Origenis in epistolã ad Romanos ut crederem eos ab Hieronymo uersos, tametsi de phrasi dubitabã nonnihil, quę tamen hic mihi uisa est purior quàm in cæteris uersionibus est Ruffini. Magis autẽ offendebant admixta multa, quæ partim à Græco scriptore Romani sermonis ignaro dici non poterant, partim ex diametro pugnãt cum Origenis dogmatibus. Hieronymus autẽ in uertendo religiosior est quàm Ruffinus, qui non solum permittit sibi de suo sentẽtias aliquot intertexere, uerũ etiam totos libros prætermittit, & pro his suos supponit. Vnde propemodum pedibus eo in sententiam eorum qui putant hanc uersionem esse Ruffini. Nam titulum probabile est à scriba immutatum quo librum redderet uendibiliorem, gratiosi nominis lenocinio. Eiusdem artificio in peroratione bis Ruffini nomen mutatum est in nomen Hieronymi. Cæterum relictum est quod prodat fucum. Ait enim sese à Gaudentio urgeri, ut Clementem quem uertere instituerat, absoluat. Constat autẽ Clementem à Ruffino uersum, & Gaudẽtio inscriptum. Ruffinus apud multos audiebat Origenista, eoq; monet in peroratione ut omisso nomine interpretis, scriba ponat nomẽ autoris.

Distinctio uaria

Iudicabit deus hunc mundum.) τὸν κόσμον, id est Mundum, non hunc mundum, quasi sit alius mũdus, nisi quod articulus additus aliquoties facit, ut res certa designetur.

Sicut blasphemamur.) Vsus est Græca uoce βλασφημούμεθα, id est, Male audimus, siue Male de nobis loquuntur homines.

Faciamus mala.) Non inepte omsit ὅτι, quod aliâs solet libenter addere, cum alioqui nihil sit opus.

Præcellimus eos.) προεχόμεθα. Eos apud Græcos non additur: sed tantum est præstamus, siue præcellimus, Siquidem Græci distinctionem subijciunt his uerbis, Quid igitur? Alioqui legi coniunctim poterat, In quo igitur præcellimus.

Causati sumus.) προῃτιασάμεθα, id est, Ante causam reddidimus.

Et omnes sub peccato.) Et, coniunctio redundat.

Quia non est iustus.) ὅτι. Quia, redundat, quod erat omittendũ hoc sanè loco, quemadmodum paulo ante fecit.

Iustus quisquam.) οὐδὲ εἷς, id est, Ne unus quidem.

Requirens.) ὁ ἐκζητῶν, id est, Qui exquirat. Nam requirimus non quod uestigamus sed quod abesse dolemus, requirimus in amico fidem.

Maledictione.) ἀρᾶς, id est, Deuotione, execratione, siue imprecatione. Cæterum illud obiter admonitum lectorem uolo, testimonium hoc quod Paulus de ueteri sumpsit instru-

mento

mento, uarijs ex locis esse contextum, atque, ut ita dicam, consarcinatum. Nam prima pars sumpta est de psalmo xiij. sed ita ut sententiā magis quàm uerba reddiderit Apostolus. Proximi duo uersus, Sepulchrū patens est guttur eorum. Linguis suis dolose agebant, quinti psalmi sunt. Illud autem quod sequitur: Venenū aspidum sub labijs eorū, centesimi xxxix. psalmi est. Rursum quod annectitur, Quorū os maledictione & amaritudine plenum est, è nono psalmo desumptū est. Porrò tres qui sequuntur uersiculi, Veloces pedes eorū adeffundendū sanguinē. Cōtritio & infelicitas in uijs eorū. Et uiā pacis nō cognouerūt &c. ex Esaia decerpti sunt. Vltimus autē uersiculus, Non est timor dei ante oculos eorū, in trigesimi quinti psalmi principio est. Hos octo uersiculos intertexuit nescio quis psalmo xiij. quod idoneū locū non inueniret ad quem hoc Pauli referret testimoniū, cum in Hebraicis codicibus non habeantur. Id indicauit Hieronymus, modo citatū Esaiæ locum edisserens, & iterum copiosius, præloquens in commentariū decimum sextum. Cæterū quæ ex Esaia mutuatus est, habentur apud eum prophetā capite 59. iuxta Hebraicam ueritatē ad hunc modum, Cogitationes eorū cogitationes inutiles, uastitas & cōtritio in uijs eorum. Viam pacis nescierunt, & non est iudicium in gressibus eorum.

Subditus obnoxius Subditus.) ὑπόδικος. Quasi dicas obnoxius & reus. Nam δίκη Græcis, & crimen significat & causam, & uindictam, siue pœnam, uelut obligatus ad pœnam.

Cognitio peccati.) ἐπίγνωσις. Elegantius ac significantius erat agnitio.

Et egent.) Græce est ὑστεροῦνται, id est, Carent siue destituuntur, ad uerbū sonat posteriorantur, quasi non assequentes quod optabant. Et gloria, Græcis est, non gratia, sicut legimus & in Latinis codicibus emendatioribus, δόξης τοῦ θεοῦ. Glorificatur enim deus in hoc, quod ex sua bonitate seruat humanum genus.

Iustificati gratis.) δικαιούμενοι. Participiū est passiuū, sed præsentis tēporis. unde nos uertimus, Iustificantur autē, addita de meo coniunctiuncula, quo sensum redderē dilucidiorē.

Nunc autem sine lege iustitiæ de m. e.) Augustinus contra Pelagium & Celest. de gratia Christi lib. 1. cap. 8. indicat distinctionem huius sententiæ: pronunciandū enim, Iustitia dei sine lege, nunc manifestata est. Aliquid esset quod dicit, si aduerbio præpositus fuisset articulus, νυνὶ δὲ ἡ χωρὶς νόμου δικαιοσύνη. Id quoniam factum non est, intelligendum est iustitiam dei promulgatam esse omnibus, absq; præsidio legis profuturam. Quanquam ad sensum minimum refert quomodo distinguas. Augustini uerba subscribā. Quomodo ergo inquit, sine lege manifestata, si per legem testificata? Nō ita sine lege manifestata, sed sine lege iustitia: quæ iustitia dei est. Hęc Augustinus. Scrupulus autē qui mouit Augustinū nullius est momenti. Iustitia dei per fidem & gratiam manifestata est per aduentū Christi, sed hoc futurum prædixerat lex.

Redemptio Per redemptionem.) διὰ τῆς ἀπολυτρώσεως. Quæ proprie est redemptio captiui, persoluto pro capite illius precio, quod Gallorū uulgus appellat ranson. τῆς ἐν χριστῷ ἰησοῦ, & hic ἐν posita uidetur pro διὰ, quæ redemptio contingit per Christū Iesum, hoc enim repetit, ut rursus excludat gloriam operum humanorum.

Propiciatorem.) ἱλαστήριον, id est, Propiciationem, seu magis propiciatoriū, ut quod Origeni placet, respiciat ad propiciatorium Iudæorū, Christi nostri typum, quemadmodum & sanguinis meminit. Ad eundē modū exponit Theophylactus, & ante hūc Chrysostomus: postremo & Augustinus libro de spiritu & litera cap. 13. Forte interpres masculino genere accipit τὸν ἱλαστήριον, sicuti τὸν σωτήριον.

Ambrosius diuersa legens Propter remissionem.) Mirum quod exemplar sequutus Ambrosius legat, Propter propositum præcedentium delictorum. Nam Græci πάρεσιν habent, non πρόθεσιν, nisi forte mendosus est codex Ambrosianus. Quanquā quod interpretans subijcit, Sciens deus propositum benignitatis suæ, subindicat illum propositum legisse non remissionē. Eodem modo legit Augustinus loco quem modo indicauimus.

In sustentatione.) ἐν τῇ ἀνοχῇ, id est, In patientia & tolerantia.

Vbi est ergo.) Est & tua, addidit interpres. Nam Græce est ποῦ οὖν ἡ καύχησις, id est, Vbi igitur gloriatio? atq; ita sanè absolutius est. Plurimum acrimoniæ addunt orationi percontationes eiusmodi, præsertim re iam argumentis euicta.

Arbitramur enim.) λογιζόμεθα οὖν, Reputamus siue colligimus igitur. Nam Theophylactus

ctus interpretatur συλλογιζόμεθα, uelut hoc iam argumentando collegerit.

Imò & gentium.) Pro imò, Græcis est ναὶ, quod est affirmantis aduerbium, quasi dicas, nimirum & gentium. ναὶ uertit imò

Qui iustificat.) δικαιώσει, Iustificabit futuri temporis. Respexit enim ad eos qui adhuc essent in Iudaismo seu paganismo. In codice diui Donatiani scriptū erat iustificauit, b mutato in u, consonans, qua quidem in re subinde peccant scribæ.

Legem ergo destruimus.) καταργοῦμεν, id est, Irritam facimus, siue abolemus, ut paulo superius ostendimus. Porrò quod sequitur, Legem statuimus, ἱστῶμεν dictum est pro fulcimus seu stabilimus, & facere ut stet aliquid, alioqui uacillans. Alioqui latinis aliud sonat statuere, nimirum decernere.

EX CAPITE QVARTO.

Vid ergo dicemus inuenisse Abraham patrem nostrum secūdum carnem.) Incertum est utrò referatur hæc particula, secūdum carnem, ad Abraham patrem, an ad inuenisse. Scio in plerisque Græcorum codicibus hunc esse ordinem, Quid ergo dicemus Abraham patrem nostrum inuenisse secundū carnem? Verum secus legit Origenes, secus Ambrosius, secus habetur in uetustis Latinorum codicibus, nimirum hac distinctione, ut patrem nostrum, proxime adhæreat ad hanc particulam, Secundum carnem. Sentit enim Paulus, Abraham iuxta uocationem ad fidem, & gentium esse patrem, cæterum Iudęorum esse patrem duntaxat iuxta carnem. Sic etiam interpretatur Theophylactus, πατέρα δὲ, inquit, κατὰ σάρκα καλεῖ αὐτὸν, ἐκβάλλων αὐτοὺς τῆς κατὰ πνεῦμα συγγενείας, μᾶλλον δὲ καὶ ἀνάγκην αὐτοῖς προτιθεὶς τοῦ μιμήσασθαι αὐτὸν κατὰ πάντα, id est, Patrem autem iuxta carnem uocat illum, excludens eos à cognatione spirituali, seu potius compellens eos, ut illum imitentur in omnibus. Similia Chrysostomus: πατέρα δὲ αὐτὸν κατὰ σάρκα ἐκάλεσεν, ἐκβάλλων αὐτοὺς τῆς πρὸς αὐτὸν γνησίας συγγενείας, καὶ προοδοποιῶν τοῖς ἔθνεσι τὴν πρὸς αὐτὸν ἀγχιστείαν, id est, Patrem autem illum dixit, excludens eos à uera Abrahæ cognatione, simulque uiam aperiens gentibus ad affinitatem Abrahæ consequendam. Et tamen alium sensum indicat ordo Grĕci sermonis, unde hyperbaton accipiamus oportet, Alioqui legendum erat, τί οὖν ἐροῦμεν ἀβραὰμ τὸν κατὰ σάρκα πατέρα εὑρηκέναι. Proinde non ueriti sumus pristino ordini reddere hunc sermonem. Quanquam haud me fugit Ambrosium sic locum hunc interpretari, ut Secundum carnem, referatur ad inuenisse: ut intelligamus adeo Mosaicam legem nō posse præstare salutem, ut nec Abraham ipse quicquam consecuturus fuerit secundum carnem, hoc est per circuncisionem, nisi fidei merito placuisset deo. Distinctio uaria

Habet gloriam.) καύχημα. Gloriationē magis significat quàm gloriam, quemadmodū & καύχησις, hoc est, Habet quod glorietur & iactet se.

Credidit Abraham.) Argutatur nonnihil Origenes, subhæsitans an hic uitio librariorum legatur Abraham pro Abram, hoc est trisyllabum nomen pro dissyllabo, quod id temporis quo promittenti credidit deo, nondum esset Abraham: sed Abram. Vnde consentaneum est illic apud Hebræos non haberi, Credidit Abraham deo, sed credidit Abram. Atque ita uerterunt Septuaginta ἀβράμ. Equidem laudo hominis diligentiam, & pudet nostræ oscitantiæ. Tamen hoc sanè loco, si sermo referatur ad eum qui scripsit, siue Moses is fuit, siue Esdras: siue alius quispiam, illi certe fuit Abraham. Cæterū ubi deus narratur illum nominatim compellare, Abram dicitur nō Abraham, donec illi nomen auctum esset accessione syllabæ. Sunt qui dicāt & in peruetustis codicibus Latinis hoc loco legi Abram non Abraham. Abram Abraham

Et reputatum est.) ἐλογίσθη, id est, Imputatum est, hoc sanè loco. Nam Græca uox anceps est. Cæterum longe aliud est reputare quàm imputare. Reputare est animo considerare, imputare est acceptum ferre, aut in rationē addere, plerunque citra reprehensionē. Deputare idem est, quod supputare aut existimare seu æstimare, quū Græca uox sit polysemos ad reputare, imputare, æstimare. ἐλογίσθαι ꝓprie sonat imputare, quo uerbo & aliàs usus est Apostolus. Nec iniuria Valla taxat hoc loco puerilem affectationē copię in interprete, dum idem uerbum Græcum, eodem in loco, nunc uertit reputatur, nunc accepto fert, nūc imputatur, quasi nefas esset eandem uocem sæpius repeti. Valla taxat interpretem

Ei

Ei uero qui non operatur, credenti autē.) Vtrunq; Græcis participiū est, μὴ ἐργαζομένῳ, πιστεύοντι δὲ, id est, Non operanti, tamē credēti. Et rursum reputatur, pro imputatur.

Secundū propositum gratiæ dei Secundū propositum gratiæ dei.) Hæc clausula nō est in Græcis codicibus. Etiamsi Ambrosius ita legit & exponit nominatim hæc uerba. Vnde apparet illum diuerso usum exemplari. In codice peruetusto, cuius copiā fecit Ioānes Coletus è Paulina bibliotheca, non erant in contextu, sed diuersa ac recentiore manu in ima margine adiecta.

Accepto fert.) λογίζεται, id est Imputat, siue acceptū fert. Est autē acceptum ferre pro accepto habere quod nō acceperis, quæ apud iurecōsultos, ni fallor, uocatur acceptilatio.

Non imputauit.) λογίσεται. Futuri temporis est, tametsi esse potest aoristus subiunctiui si scribatur per η, λογίσηται, ut sit imputauerit: licet hæc quoq; pro futuris usurpentur.

Additū aliquid Tantum manet.) Manet, apud Græcos non inuenio. Sic habent Græci codices ὁ μακαρισμὸς οὖν οὗτος ἐπὶ τὴν περιτομὴν, ἢ ἐπὶ τὴν ἀκροβυστίαν; Beatitudo igitur ista, siue beatificatio, aut beatio, utrum in circuncisionem an in præputium? ut subaudias, uenit, competit, aut simile uerbum: atque ita Græcorum scholia legūt & interpretantur, Theophylactus enarrans, pro uerbo subaudito quod interpres reddidit, manet supponit πίπτει, id est cadit, siue competit: quemadmodum dicimus, Non cadit in sapientē iracundia. Atq; adeo haud scio, an interpres cupiens explicare Pauli mentem scripserit, Manat in circuncisionem, quod postea mutatum sit in manet. Alioqui præpositio ἐπὶ dure iungeretur accusandi casui. Potest & è superioribus repeti uerbum, Dauid dixit beatitudinem, &c. Hæc igitur beatitudo num dicta est in circuncisionē tantū an etiā in præputium. Annotandū & illud apud Origenem & Ambrosium addi tantum, quod in uulgatis Græcorum codicibus non reperio, ne in uetustis quidem Latinorum exemplaribus. Certe in paulino illo codice sic reperio scriptum: Beatitudo ergo hæc in circuncisione, an etiā in præputio? Quanquam non negarim uim eius aduerbij latere in coniunctione καὶ, an etiam in præputio, quod ut fieret explanatius, adiecerunt tantum. Ne illud quidem arbitror negligendum μακαρισμὸν hic accipi non pro ipsa qualitate beati, sed pro præconio beatitudinis, quod Dauid tribuit homini non ex operibus sed ex gratia dei per fidem non imputantis peccata. Græcis enim μακαρίζεσθαι dicuntur qui prædicantur beati, etiam falso. Iusticiam autem hic appellat non uniuersam uirtutem, sed innocentiam, quæ contingit gratuita cōdonatione peccatorum. Porrò beatitudo & iusticia natura inter se cohærent: unde consequitur, ut in quemcunque cadit iusticiæ elogium, in eundem cadit & beatitudinis elogium. Sed Abrahæ nondum circunciso tributum est iusticiæ elogium: in eundē igitur & per hunc in gentes incircuncisas competit beatitudinis elogium, quod prædicat Dauid circuncisus. Ita nō tantū paria facit præputium cum circuncisione, uerum etiam in hoc antecellit, quod ante natam circuncisionem id laudis promeruit.

Manat deprauatū in manet

ἐμπερίτομος In circuncisione.) ἐν περιτομῇ ὄντι, id est, Cum esset in circuncisione, quod perinde ualet ac si dixisset ἐμπεριτόμῳ, id est circunciso, sicut ἐν ἀκροβυστίᾳ, pro eo quod erat ἀκροβύστῳ. Præter interrogationis gratiam multum lucis addit δίλημμα, cuius altera parte reiecta, alteram euincit. Nullum enim argumentandi genus, uel apertius uel uiolentius.

σημεῖον σφραγίς Signaculum.) Duo uerba ponit Paulus σημεῖον & σφραγῖδα, posterius est σφραγῖδα, id est, Signum ac notam impressam. Nam fidei causa solemus obsignare, quod certū esse uolumus. Atque ad hunc modum obsignamus, quod ad tempus sepositum ac recōditum esse cupimus suo loco depromendū. Alioqui uideri poterat Paulus bis idem dixisse, cum paulo ante dixisset signum, mox repetens signaculū. Alterum est Græcis σημεῖον, signum, quo aliud significatur. Siquidem iam tum carnalis illa circuncisio, typum gerebat Christianæ circuncisionis, quæ non aufert pelliculam à glande, sed amputat omnes noxias cupiditates à corde. Erat & signaculum quod ad tempus tegeret mysterium post aperiendum, uidelicet iusticiæ quæ confertur per fidem. Potest autem aliquid esse signum quod non sit signaculum, ut statua signum est, at anuli symbolum affixum syngraphæ, σφραγὶς est. Est autem in his duabus dictionibus appositio. Eadem enim res dicitur σημεῖον, quatenus declarat iustitiam ex fide quæ erat in Abraham ante circuncisionem, & σφραγίς, quatenus exemplo Abrahæ omnibus credentibus promittebatur iusticia ex fide sine circuncisione. Annotatum est hoc diligenter ab Origene.

Non

Non his tantũ qui ſunt ex circũciſione.) Græca multo ſecus habẽt τοῖς οὐκ ἐκ περιτομῆς μόνον ἀλλὰ καὶ τοῖς στοιχοῦσι, id eſt, Qui nõ tantũ ſunt ex circũciſione, ſed etiã incedunt per ueſtigia etc. ut intelligas nõ eſſe ſatis Iudæũ fuiſſe natũ, ad hoc ut ſis filius Abrahę, niſi eiuſdẽ ingrediaris ueſtigijs, id quod eſt filiorũ. Mecũ facit Ambroſius legens ad hunc modũ: Vt ſit pater circũciſionis eorũ, qui nõ ſolũ ex circũciſione ſunt, ſed & eorũ qui inſequũtur ueſtigia fidei. Nec abhorret ab hac lectione Origenis interpretatio, ſignificans ita demũ Iudæos patrẽ habituros Abrahã, ſi ad fidẽ pertinerent, quę illi nondũ circũciſo iuſti cognomẽ conciliaſſet. Certe mecũ facit Chryſoſtomus, etiãſi Theophylactus aliquãto ſecus exponit. In codice quo ſum uſus, ſcriba per neglígentiã omiſerat οὐ. Eã uoculã aliquis aſſcripſerat nõ ſuo loco, οὐ τοῖς μόνον, quũ Chryſoſtomus legat τοῖς οὐ μόνον, & diſtinctioni reſpõdet enarratio. Non enim hoc ſentit his uerbis, Abrahã eſſe patrem & Iudæorũ & gentiũ, ſed non eſſe patrẽ Iudæorũ niſi ſequãtur illius ueſtigia. Nã ante dixit, illũ eſſe patrẽ omnium gentiũ, nõ ſimpliciter omniũ, ſed credentiũ: Eundẽ hic dicit patrẽ Iudæorũ, qui ne putarẽt eſſe ſatis prognatos eſſe ex ſtirpe Abrahã, oſtendit inutilẽ eſſe ſanguinis propinquitatẽ, niſi fidẽ illius imitãtes declarẽt ſe germanos illius filios. Offendit nõnihil articulus mox pręter uſum repetitus, ἀλλὰ καὶ τοῖς. Verũ fieri potuit, ut eã ſyllabã ſcriba quiſpiã adiecerit. Denuo nactus græcũ Theophylacti codicẽ, inſpexi locũ attẽtius. Eandẽ ſane lectionẽ, quã indicaui habere, per οὐ adiectũ ſupra uerſum, repetit in enarrãdo, admonẽs etiã quomodo ſit legendũ, quanꝗ in ſententia nõ diſſentit à Chryſoſtomo. Qui uertit Theophylactũ ſic reddidit Gręca, ut neſciã an ſatis intellexerit: proinde nõ grauabor hũc locũ bona fide reddere: Exiſtentẽ obiectionẽ diſſoluit, Nam fortaſſis dicturus erat aliquis, ſi quũ præputiatus eſſet iuſtificatus eſt Abrahã, qua gratia circunciſus eſt? Ad hoc reſpõdet, quod circũciſionis ſignũ acceperit loco ſignaculi, quod obſignaret prędicaretꝗ; ipſum ex fide fuiſſe iuſtificatũ, quã fidẽ exhibuerat prius quũ eſſet præputiatus. Itaꝗ; quoniã duo hęc cõſiderantur in Abrahã, præputiũ & circũciſio, per pręputium quidẽ declaratur pater pręputiatorũ. Sed quorũ? Eorũ qui ſimiliter atꝗ; ipſe crediderat, crederẽt, ut et illis fides imputaret̃ ad iuſtitiã, id eſt, in hoc ut iuſti fierẽt: Per circunciſionẽ uero rurſus declarat̃ pater circũciſionis, hoc eſt circũciſorũ. Eſt aũt pater nõ his ſolũ qui circũciſionẽ habẽt, ſed et his qui ingrediuntur illius fidei ueſtigijs, quam fidẽ habuit in pręputio. Ad hũc igit̃ modũ legendũ eſt, Et pater eſſet circũciſionis, nõ his qui circũciſione tantũ illũ referũt, uerũ etiã ijs qui incedũt ueſtigijs fidei, hoc eſt qui credũt ſimiliter atꝗ; ille, mortuorũ corporũ reſurrectionẽ &c. Interpres omiſit quædã uerba et addidit unũ. Suſpicor aũt locũ apud Theophylactũ nõ carere mẽdo. Quũ enim admonet quo pacto ſit legendũ, probabile eſt illũ eã poſuiſſe lectionẽ quam ſequutus eſt Chryſoſtomus, quandoquidẽ et reliqua cõmẽtarij pars declarat illũ eandẽ ſequi ſententiã. Sed uidere mihi uideor exitũ huius difficultatis, ut nihil offendat articulus repetitus aut trãſpoſita negatio. Nimirũ ut μόνον nõ pertineat ad negationẽ quemadmodũ interpretat̃ Chryſoſtomus, ſed ad ἐκ περιτομῆς, ut intelligamus inter Iudæos duos ordines, alterũ qui nihil habẽt Abrahæ, niſi quod circũciſi ſunt, & horũ negatur eſſe pater, alterũ eorũ qui pręter circũſionem etiã fidẽ illius imitãtur, horũ demũ patrẽ uult eſſe Abrahã. Hunc ſenſum & hãc lectionẽ ſequutus eſt Theophylactus, nec diuerſus eſt à ſentẽtia Chryſoſtomi. Verũ hic obſtrepit coniũctio καὶ, nõ ſuo loco poſita, ἀλλὰ καὶ τοῖς. Quod ſi legamus ἀλλὰ τοῖς καὶ, ne tãtulum quidẽ reſidet ſcrupuli. Id autẽ probabile eſt incuria ſcribarũ cõmiſſum. Vtraꝗ; lectio ſenſum habet catholicũ ac ferme eundẽ. In utraꝗ; tamen eſt ſcrupulus, in priore de τοῖς repetito, in altero de καὶ trãſpoſito. Prior ſic habebit ſublato articulo τοῖς οὐκ ἐκ περιτομῆς μόνον, ἀλλὰ καὶ στοιχοῦσι τοῖς ἴχνεσι πίστεως, τῆς ἐν τῇ ἀκροβυστίᾳ, id eſt, his qui nõ ſolum ſunt circũciſi, ſed qui ingrediũtur etiã per ueſtigia fidei, quę fuit in præputio. Poſterior ſic habet. οὐ τοῖς ἐκ περιτομῆς μόνον, ἀλλὰ τοῖς καὶ στοιχοῦσι τοῖς ἴχνεσι πίστεως, id eſt, Nõ his qui nihil aliud ſunt ꝗ̃ circũciſi, ſed his q etiã incedunt per ueſtigia fidei, ut cõiunctio etiã repetat circũciſionẽ. Poſterior mihi magis probatur. Interpres neutrã lectionẽ reddidit, niſi quod ſuſpicor locũ à librarijs deprauatũ.

Nõ enim per legẽ promiſſio Abrahę.) τὸ κληρονόμον αὐτὸν εἶναι τοῦ κόσμου, Melius hic addidiſſet, Contigit quod hæres eſſet mundi, uel hæredẽ mundi futurum.

Abolita eſt.) κατήργηται. Quàm uarie tranſtulit eandem uocem, tamen hoc loco recte, Irrita facta eſt, abrogata eſt, antiquata eſt.

Nõ ei qui ex lege eſt ſolum.) Apud Gręcos Abrahæ uidetur datiui caſus, ut pertineat ad pronomen ei, alioqui addidiſſet τοῦ ἀβραάμ. οὐ τῷ ἐκ τοῦ νόμου μόνον, ἀλλὰ καὶ τῷ ἐκ πίστεως ἀβραάμ, id eſt

Tantũ non ſuo loco

Abrahæ duo Adæ duo

id est, Nō solū ei Abrahę, qui est ex lege peculiaris Iudęis, sed etiā ei qui est ex fide cōmunis omnib. gētibus, ut duos Abrahā imagineris in uno. Tametsi sensus alter mihi nō displicet, sed hic posterior argutior. Etenim ut duos facit Adā, terrenū & cœlestē: ita quasi duos facit Abraham, iustificatū in præputio per fidē, qui pater est gentiū spiritualis, & iustificatū per fidē in circūcisione, qui duplici nomine pater est Iudęorū credētiū. Quanquam uideo plerosque diuersam sequi sentētiā. Verū quod legimus, Nō ei qui ex lege solū, magis cōueniebat quod, quum præcesserit semen. Semen autē hic posteros dixit, ex Hebræi sermonis proprietate.

Aquinatis annotatio

Quia patrē multarū gentiū posui te.) Si fas nō est omittere quicquam, cur alibi omisit supfluā coniunctionē ὅτι, sin licet alicubi, hic certe fuerat omittēda. Thomas Aquinas indicat quosdā codices, pro posui habere cōstitui, uidelicet annotaturus & alia quę maioris sunt momēti, si id illi per linguarū peritiā licuisset. Nā unicā dūtaxat linguā nouerat, nec eā sanè ad plenū. Quanquam apud Græcos ponere, frequēter usurpat pro facere. Porrò locus est Genesis 13. Quo loco & illud obiter annotādū prophetico more tēpus pręteritū positū esse pro futuro, cōstitui pro constituā. Cui credidisti.) Græce est κατέναντι οὗ ἐπίστευσε θεοῦ, id est, Corā deo cui credidit: sic Augustinus. siue ad exemplū dei, cui credidit. Nā hoc Paulus ad suā retulit personā. Sentit enim quemadmodū deus nō est deus huius aut huius nationis tantū, sed cōmunis omniū, sic & Abrahā fore patrē omniū credentiū. Nam ad hūc modū interpretatur Chrysostomus, Theophylactus et Gręcorū scholia, κατέναντι τοῦ θεοῦ. ne quis ut nostrū somniū aspernetur. Exēplar enim ex aduerso positū reddimus. Tametsi Ambrosius legit ἐπίστευσας id est, Cui credidisti, ut referatur ad ethnicum quem alloquitur. Sic enim ait, Vt unum deū omniū doceat, alloquitur gētiles. Nec est quod offendat numerus singularis, cū huiusmodi ἐναλλάξεις crebræ sint apud Paulum. Origenes item indicat hanc clausulā, Corā deo cui credidit, ex Pauli persona fuisse additam, sed Cui credidit legit, nō cui credidisti.

Duplex sensus

Nō entia dicūtur cōtempta

Tanquam ea quæ sunt.) ὡς ὄντα, id est, Tanquam sint, neque enim est τὰ ὄντα. Plus autem dixit nō esse quàm mortuū esse. Ac iuxta Græcam ueritatē adducit hunc locū Augustinus explicans psalmū 104. Nam ille uocauit famē, qui uocat ea quæ nō sunt tanquam sint. Nec ibi Apostolus dixit, Qui uocat ea quę nō sunt ut sint, sed tanquam sint. Nā prisci quoque scriptores non esse dicebāt quę nullius erāt ponderis. M. Tul. Minutij cuiusdā testamētum appellare uidetur nullum, quod irritum esset & lege reiectum. & Gręci νόμους οὐκ ὄντας uocant, irritas et abrogatas. Diuus Hieronymus in primū Hieremiæ caput, ita refert hūc locū: Qui uocauit ea quæ nō erant, quasi ea quæ essent: uerbis à nobis dissentiens, re consentiens.

Contra spem in spem, quō intelligendū

Contra spem.) παρ᾽ ἐλπίδα, id est, Præter spem siue ultra spem, hoc est, cum nō appareret quod sperari posset, tamen summam habuit fidem pollicenti deo.

In spem.) ἐλπίδι ἐπίστευσεν, id est, Spei fisus est, siue spei credidit. Quanquam nonnulli codices habebant ἐπ᾽ ἐλπίδι, in spe, siue sub spe. Est autē iucunda uocis eiusdem traductio, tū contrariorū inter se relatio: quasi dicas, Sperabat in rebus desperatis, & cū spes non esset, tamen sperabat, sibi diffidēs, deo fidens. Atque ea demum est deo gratissima fides, quoties destituti nostris opibus toti pēdemus à deo. Sic enim expedite distinguit Chrysostomus παρ᾽ ἐλπίδα τὴν ἀνθρωπίνην, ἐπ᾽ ἐλπίδι τῇ τοῦ θεοῦ, id est, pręter spem humanā, in spe dei. Spem autē dei uocat, quam habebat Abraham in promissis dei.

Vt fieret.) εἰς τὸ γενέσθαι, Melius erat, Fore se patrem. Nam id erat quod præter spem sperauit. Et apertius erat, Iuxta id quod dictum fuerat, quàm dictum est. Cęterū ei, pronomen interpres addidit explicandi gratia.

Addita in nostris, sicut stellæ cœli

Sicut stellæ cœli, & harena maris.) Nihil horū uerborū habet in Græcis codicibus, tantū est, Sic erit semen tuū. Cætera nec apud Chrysostomū, nec apud Theophylactū, nec apud Ambrosium addūtur. Quanquā qui uertit Theophylactū adiecit ex æditione uulgata. Verum apparet addita à quopiā, cupiente sensum reddere dilucidiorem. Retulit enim Paulus uerba dei, stellas cœli ostendētis Abrahę. Quemadmodū legis Genesis cap. decimoquinto Numera stellas si potes, sic erit semen tuum. Hic uero parū apte cohæret sermo. Sic erit semen tuū sicut arena maris &c. Satis erat dicere, Erit semen tuum ut stellæ cœli.

Non est infirmatus in fide.) μὴ ἀσθενήσας τῇ πίστει, id est, Non infirmatus fide, hoc est, haud debilitatus parumque firmus ac robustus fide. Nam in præpositio, superest apud nos.

Composito pro simplici

Corpus suum.) ἑαυτοῦ σῶμα, id est, Suum ipsius corpus. Quanquam Paulus suo more libenter utitur hoc pronomine simplici pro cōposito, hic tamen nonnullam habet emphasim. Ferè

Ferè centum esset.) ἑκατονταέτης πυ. πυ coniunctio expletiua addita, fecit annos incertos. Nam id temporis Abraham nonaginta nouem habebat annos, ut indicāt Græca scholia, & ita scriptum est in Genesi.

Emortuam uuluam.) νέκρωσιν τῆς μήτρας, id est, Quasi dicas, mortificationem uuluæ. Cæterum emortuum hic uocat effœtum νενεκρωμένον, ne quis eum iam cadauer fuisse putet, sed inualidum senio, non simpliciter, nam postea sustulit liberos ex Cethura, nullo insigni miraculo, sed hactenus emortuum, ut citra opem diuinam non posset gignere ex anu. Nam Cethuram integra etiamnum ætate mulierem duxisse legitur. Huiusmodi fermè Augustinus in quæstionibus super Genesim libro primo. Vuluā autem uocat, non membrum muliebre pudendum, ut indoctum uulgus accipit, sed matricem qua cōcipitur fœtus, quę cum destituitur ui attrahendi ac retinendi semen, sterilescit mulier. *Emortuum. Abrahā post genuit ex Cethura*

In repromissione etiam dei.) εἰς δὲ τὴν ἐπαγγελίαν, id est, In promissione uero dei. Et sic legit Ambrosius, ut hæc pars aduersetur superioribus, Non est infirmatus, non considerauit &c. sed nihil diffisus est, nihil hæsitauit in promissis dei, siue potius ad promissa dei. Est enim Græce εἰς ἐπαγγελίαν.

Non hæsitauit.) οὐ διεκρίθη, id est, Non dijudicauit aut disquisiuit, quod est diffidentis. Dispicit enim ac dijudicat qui non plene confidit.

Confortatus est.) ἐνεδυναμώθη, id est, inualuit & potens factus est, ut respondeat illi superiori, μὴ ἀσθενήσας τῇ πίστει, id est, Non debilitatus fide. Nec hic additur in præpositio, ne in uetustis quidem Latinorum codicibus. Quanquam ea est in uerbo composito.

Plenissime sciens.) πληροφορηθεὶς, id est, Certus factus & certa accepta persuasione, quasi dicas certificatus, ut copiosius explicuimus in præfatione Lucæ in euangelium.

Quæcunque promisit deus.) ὅτι ὃ ἐπήγγελται, δυνατός ἐστι καὶ ποιῆσαι. Quia quod promissum est, potest etiam facere. Et cōiunctio, quia, hoc loco posita est pro ὅτι, quod εἰδικῶς accepto non αἰτιολογικῶς, id est, non ita ut causam declaret, sed exponat quid habuerit persuasum. *Quod εἰδικῶς*

Quia reputatum est ei.) Hic ubi tertio iam repetitur Genesis testimonium, Latini codices addunt, ad iustitiam. Nam Græci tantum legunt ὅτι ἐλογίσθη αὐτῷ, id est, Imputatum est ei. Atque id satis erat. Notat enim quod superius dictum est ueluti iam cognitum. Et exemplar omnium quæ uiderim antiquissimum ex bibliotheca diui Pauli consentit cum Græcis exemplaribus. *Plus est in nostris*

Quibus reputabitur.) οἷς μέλλει λογίζεσθαι, id est, Quibus imputabitur. Miror Iacobum Fabrum in examinationibus suis uertisse, debet imputari. Quasi debet significationem habeat futuri temporis, ut apud Græcos μέλλει. Et quasi idem sit debet imputari & imputabitur, quemadmodum uulgus ineruditum putat. Nisi forte uisum est illi docendi gratia ad hunc loqui modum. *Faber*

Qui suscitauit Iesum Christum.) χριστὸν apud Græcos non additur.

EX CAPITE QVINTO.

PAcem habeamus ad deum.) In plerisque Græcorum codicibus scriptum habetur ἔχομεν, in alijs uariat scriptura: Velut apud Theophylactum contextus habet ἔχομεν, habemus, enarratio ἔχωμεν habeamus. Apud Chrysostomum contextus habet ἔχωμεν habeamus, atque item commentarium, sed hoc incuria librariorum fuisse commissum subindicat illud quod sequitur τό τ' ἐστιν, οὐκ ἔτι ἁμάρτομεν, id est, non amplius peccamus, ubi reliquit o micron. Iam haud scio an primæ personæ τῶν αὐτοπαθητικῶν congruant cum indicatiuis, quemadmodū secundæ ἔχωμεν ἔχετε. Quod ut donemus, sensus hic non patitur imperādi modum. Siquidem Apostolus loquitur hic de iustificatis per fidem, qui iam pacem habent cum deo: quos si uoluisset deterrere à peccando ne pacem acceptam amitterent, dixisset aptius τηρῶμεν quàm ἔχωμεν. Non enim hic monet iustificatos, sed gratulatur illorum felicitati, quod non ex suis meritis, sed ex gratuita dei benignitate liberati sint à peccatis, eiq; reconciliati, quem prius habebant infensum. Huic sensui respondent ea quæ sequuntur, de fiducia accessus ad deum, de spe gloriæ filiorum dei, quæ perseuerat & in afflictionibus huius mundi, de charitate dei, qui morte unigeniti sibi recōciliauit mundum. Constat Ambrosium legisse habemus non

habeamus, arguunt hæc uerba. Pacē, inquit, habere cum deo fides facit, non lex. Hęc enim nos deo reconciliat sublatis peccatis, quæ nos deo fecerāt inimicos: & quia dominus Iesus huius gratiæ minister est, per ipsum pacificati sumus deo &c. Apud Origenē in contextu legimus habemus, itidem repetit in commentarijs, Si diaboli arma proiecimus & signum Christi & crucis eius uexilla suscepimus, pacem utiq; habemus ad deum: & huic lectioni respondet enarratio. Apertissime enim, inquit, per hæc quæ intellexit, quid sit ex fide, & non ex operibus iustificari, ad pacem dei, quæ exuperat omnem sensum, in qua & summa perfectionis cōsistit, inuitat. Hactenus Origenes. Sic qui uitæ monasticæ tranquillitatem, qui uirginitatis laudes prædicat, inuitat ad hoc uitæ genus eos qui nondum amplexi sunt. Sequitur apud eundem Origenem, Cum essemus, inquit, inimici dei, reconciliati sumus deo &c. Ostendit autem Origenes consequens esse, ut qui gratis deo recōciliatus est, non amplius cogitet ea quæ sunt inimica deo. Nec mirum si post sub sua persona loquens uertit indicatiuum modum in imperatiuum, habeamus pacem, nō sit in nobis est & non. Ad hanc igitur exhortationem non est opus uerbo imperandi, sed ipsa res hortatur, ne semel liberati à peccatis deoq; reconciliati relabamur in ea, quæ dirimunt amicitiam inter deum & homines. Hac ratione constant et ea quæ scribit Chrysostomus, & ab hoc sua mutuatus Theophylactus. Hoc autem admonendi genus magis congruit Paulinæ modestiæ ac ciuilitati. Nec ille tropus est infrequens, ut hoc fieri dicamus, quod debere fieri uolumus intelligi, ut illud, Qui ex deo natus est nō peccat, & mater non potest odisse filium, princeps omnia metitur Reip. cōmodis. Hæc ita disserui, ut alteram tamen lectionem non omnino damnem. Potest enim hic sermo pertinere ad baptizatos adhuc imbecilles spiritu & subinde recidentes in peccatum, ut Apostolus quo mitigaret admonitionem, suam admiscuerit personam.

γέγηθα præsens significat

Accessum.) προσαγωγὴν ἐσχήκαμεν, id est, Aditum habuimus, siue nacti sumus. Tametsi non me clam est Græcos in nonnullis uerbis præterito pro præsenti abuti, præsertim affectuum, ut γέγηθα, δέδια, & in hoc quod paulo post sequitur, ἑστήκαμεν stetimus, pro stamus. Vbi illud annotandum, ᾗ, in qua stamus, incertum an articulus postpositiuus referat gratiam an fidem. Ambrosius uidetur ad fidem referre, cum ait, Ideo stantes quia prius iacuimus, credentes autem erecti sumus, &c.

Additum apud nos

In spe filiorum dei.) Græci legunt In spe gloriæ dei, ἐπ' ἐλπίδι τῆς δόξης τοῦ θεοῦ. Nec addunt, filiorum. Palàm est Origenem legisse in spe gloriæ dei, ex ipsius enarratione. Nec ullum uestigium deprehendi potest ex interpretatione Ambrosiana, quo sentiri queat illum addidisse filiorum. Sic enim scribit, Credentes autem erecti sumus, gloriantes in spe claritatis quam promisit deus nobis: non abhorrens ab Origene qui interpretatur, Gloriantes in spe uidendæ gloriæ dei. Theophylactus interpretatur, in spe bonorum quæ nobis contingent non ex merito nostro, sed ut glorificetur deus. Nec secus legit Chrysostomus.

οὐ μόνον δέ Græcis peculiare

Non solum autem.) οὐ μόνον δέ. Sermo Latinus hanc loquendi formā non agnoscit: mollius erat si addidisset pronomen, Neque id solū, aut neque hæc solum. Siquidem Origenes existimat hanc particulam nō solum esse referendam ad id quod proxime dictum est, Gloriamur in spe gloriæ dei, sed ad cætera quoq;, quæ docuerat nos esse cōsecutos per Iesum Christum: uidelicet iustificatos esse ex fide per illum, per eundem aditum esse datum in gratiam istam, per eundem contigisse, quod licet gloriari & sperare gloriam dei. Mihi uidetur ad horum postremum non inconcinne referri.

Cōfundit pro pudefacit

Non confundit.) οὐ καταισχύνει, id est, Non pudefacit aut pudore afficit. Quis Latinus intelligeret confundit pro pudefacit. Suffundi dicūtur qui rubescunt, confundi qui perturbantur animo, id sane gignit nonnunquam in homine uehemens pudor, sed nō ideo idem sonant confundere & pudefacere, quemadmodum aliud est bibere uinum, aliud inebriari. Nam quod est in Actis, Et confundebat Iudæos, nō est κατήσχυνεν, sed κατέχυνεν, hoc est, perturbabat ac reddebat inopes cōsilij. Verisimile est autē tum uulgum ita fuisse loquutū, & uulgata lingua traditum est olim nouum testamentum. Augustinus libro de doctrina Christiana quarto capite septimo, indicat huius loci schemata, quorum unum appellatur

Gradatio

Græce κλίμαξ, Latine gradatio, multum faciens ad iucunditatem orationis. Ea fit, quoties membrum sequens uocem postremam excipit præcedentis, ut ita per gradus quosdā deueniatur

niatur, ad ultimum: uelut hic, ex tribulatione patientia, ex patientia probatio, ex probatione spes connectitur. Indicat & compositionis decus, quod orationem colis & commatis modulatam absoluit periodus. Primum membrum est, Quoniã tribulatio patientiam operatur: Secundum patientia autem probationem: Tertium, probatio uero spem. Deinde additur periodus, & ipsa constans tribus membris: quorum primum est, Spes autem non confundit: secundum, Quia charitas diffusa est in cordibus nostris: tertium, Per spiritũ sanctum qui datus est nobis. Huiusmodi fermè Augustinus. Quanquam mea sententia nihil uetat, quo minus priorem compositionem quatuor membris absoluamus, ut quartum sit, Spes autem non confundit: hic enim est finis gradationis. Deinde accinitur periodus uel unico uel duobus membris constans, Quia charitas dei diffusa est in cordibus nostris, per spiritum sanctum qui datus est nobis. Quin & superiora cola possunt in bina commata diuidi: ut comma sit, quoniam tribulatio, & post minimum respirationis succedat, patientiam operatur, atque item de cæteris. Hæc diuus Augustinus fatetur nequaquam fuisse ab Apostolo affectata, sed eloquentiam ultro comitem fuisse sapientiæ, nec sapientiam talem aspernari comitem. *Augustinus in Paulo notat schemata rhetorum*

Diffusa est.) ἐκκέχυται, id est, Effusa est, uel effusa fuit, ut intelligas largiter effusam.

Vt quid enim.) Græce secus est, ἔτι γὰρ χριστὸς ὄντων ἡμῶν ἀσθενῶν, id est, Nam Christus cum adhuc infirmi essemus. Apparet codicem quem secutus est interpres habuisse εἰς τί, id est, ad quid? Vtercp sensus est tolerabilis. Ad quid enim subaudi, ne spes confundat. Et ut quid legit Ambrosius quocp. Theophylactus legit & interpretatur ἔτι.

Secundum tempus.) κατὰ καιρόν. Si referatur ad infirmos, mitigat quod dictum est, quasi infirmitas illorum tempori sit imputanda, quo nondum apparuerat gratia euangelij. Sin referatur ad mortuus est, intelliges illum idoneo tempore & à patre præscripto, mortem oppetisse. Atque ita Græca interpretãtur scholia. Eamcp sententiam sequitur Ambrosius, ita scribẽs, Si pro incredulis ac dei inimicis Christus ad tempus morti se dedit. Ad tempus enim mortuus est, quia tertia die resurrexit. Ac mox, Apud homines igitur, id est, secundũ tempus mori uisus est. Consentit & Origenes, & huic penè succinens Theophylactus, interpretans secundũ tempus, opportuno destinatocp tempore. Quanquam Ambrosius refert ad temporis breuitatem magis quàm opportunitatem. Chrysostomus hãc particulam κατὰ καιρὸν non attingit enarrãs. Origenes uidetur utrancp lectionem attingere. Siquidem in contextu ita distinguitur sermo, Quum adhuc essemus infirmi secũdum tempus, & pro impijs mortuus est. Rursus enarrans quum ait, Qui secundũ illud tempus quo passus est, pro impijs & iniustis mortem perpeti non refugit: uidetur idem sentire quod expresit Ambrosius. Aliquanto post quum addit, præcipue si intellexit, quia quum adhuc secundum tempus impij essemus et infirmi, ipse prior pro nobis mortuus est, attingit alteram distinctionem. Vtracp lectio sensum habet pium. Is cuius scholia feruntur in epistolas Pauli Hieronymi titulo, triplicem sensum complectitur infirmi secundũ tempus, quum adhuc peccatorum & scelerum languoribus premeremur: Et secundũ tempus infirmi, quo iam penè defecerat iustitia. Addit alterũ, Siue quia ultimo tempore passus est Christus. Addit tertium qui peculiaris est Ambrosio, Siue ad tridui tempus, ut prædicebatur est mortuus. Attingit & Thomas uariam distinctionem. *Duplex lectio*

Pro iusto moritur.) ἀποθανεῖται, id est, Morietur. Porrò iustum & bonum hoc loco non personam aliquam significat, sed rem, hoc est ipsam iustitiam & bonitatem, ut sit neutri generis non masculini, quemadmodum putat diuus Hieronymus in epistola ad Algasiam quæstione septima. Origenes utrocp modo edisserit pro iusto uiro & iusta causa. Ambrosius priorem sensum sequitur, ad personam referens iusti uocabulum. *Locus anceps*

Audeat mori.) Et audet, uel etiam ausit mori, καὶ τολμᾷ ἀποθανεῖν. Quanquam hic rectius uertisset sustinet, quo uerbo in consimili sensu usus est Suetonius. *τολμᾷ sustinet*

Quoniam si.) Secus est apud Græcos, ὅτι ἔτι ἁμαρτωλῶν ὄντων ἡμῶν, id est, Quod cum adhuc peccatores essemus, ut hæc particula pendeat à superioribus. Fortassis erit qui pro bono moriatur. Attamen dei erga nos charitas in hoc insignis est, & humanã uincit quantumuis magnam, quod pro impijs & indignis, filium unicum mori uoluerit. deinde colo interposito sequatur, Multo magis ergo nunc iustificati &c. Ea distinctio si quis mihi diffi-

dit, extat in exemplari Paulino, cuius sæpe meminimus. Commendat autem suam charitatem deus in nobis, hic interposito commate sequitur, Quoniam cum adhuc peccatores essemus, Christus pro nobis mortuus est. hic periodi nota interiecta, quod sequitur à maiuscula incipit. Multo igitur magis etc. Quanquam posterior quispiam uolens opinor emendare quod erat scriptum, in spacio quod dirimit uersus ascripserat, si. Quoniam si cum adhuc peccatores &c. Eandem distinctionem habebat meus codex ueteris typographiæ, nec additur, si.

Distinctio deprauata in nostris

Sed & gloriamur.) ἀλλὰ καὶ καυχώμενοι, id est, Sed & gloriantes. Quanquam ad sententiam haud ita magni refert. Et in nonnullis Græcorũ exemplaribus καυχώμεθα reperi scriptum, uelut in eo quod nobis exhibuit monasteriũ Prędicatorum apud Basileam.

Propterea s. p. u. h.

Propterea sicut per unum hominem.) Sic quidem est apud Græcos, διὰ τοῦτο ὥσπερ δι' ἑνὸς ἀνθρώπου, sed non respondet quod sequitur ad ὥσπερ, nisi ὡς legatur pro quia, aut ὥσπερ pro ὡς, aut nisi accipias ὥσπερ pro tanquam, nisi quis malit hoc quoque ἀναπόδοτον esse, qualia multa uidetur Paulus habere. Origenes duas refert opiniones. Iuxta priorem uult Paulum non ob inscitiam Græcanici sermonis hanc partem imperfectam reliquisse, sed data opera suppresisse, quod alioqui subijciendum erat, quia commodius iudicaret utrunque subaudiri quàm palàm explicari. Nam si adiecisset eam partem quæ respondet sicut &c, Sic per unum hominem uenit iustitia in mundũ, & per iustitiam uita in omnes homines pertransiuit: periculum erat ne qui hoc audito securiores ac negligentiores redderentur, aut iam nunc inciperent expectare quod postea continget, aut ne putarent hic oscitantibus obtingere quod non sine cura studioq; cõsequimur. Proinde in cæteris, alteram partem commutato tempore reddit per uerbum futuri temporis, Sicut in Adam omnes moriuntur, ita & in Christo omnes uiuificabũtur. Iuxta posteriorem, uult alteram partem, in posterioribus esse redditam, licet interuallo longiore, nempe illic, Sed non sicut delictum, ita & donum. Si enim unius delicto mortui sunt, multo magis gratia dei, et donum per gratiam unius hominis Iesu Christi in plures abundauit. Mihi uero uidetur & alia superesse ratio, qua huic sermonis incommodo medeamur, si quod apud Græcos frequens est in coniunctione καὶ subaudiatur οὕτως. cuius exemplum habes in euangelio, ὡς ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς, id est, Sicut in cœlo, ita et in terra. οὕτως subauditum est. Hic igitur erit sensus. Quapropter sicut per unũ hominem peccatum in mundum intrauit, ita & per unum hominem intrauit mors, ut intelligas utrunq; nobis ab Adam esse profectum. Ille peccauit & ob peccatũ incidit in mortem. [redacted]

Sermo Pauli uidetur inabsolutus

Tertia ratio explicandæ quæstionis

In quo omnes peccauerunt.) ἐφ' ᾧ πάντες ἥμαρτον. I

[redacted]

Vsque ad legem enim peccatum.) ἄχρι γὰρ νόμου. Origenes interpretatur, Vsque ad finem legis Mosaicæ, hoc est, usque ad Christum. Sic & Augustinus in sententijs annotatis in epistolā ad Romanos, Intelligendū est, inquit, quousq; ueniret gratia: cōtra eos enim dictum est, qui arbitrantur per legem auferri posse peccata. ac mox, Non ergo putemus usque ad legem ita dictum esse, quasi iam sub lege non esset peccatum, sed sic dictum est usque ad legem, ut totū legis tempus annumeret usque ad finem legis, quod est Christus. Apud Chrysostomum γὰρ non additur, licet apud Theophylactum addatur.

Vsq; ad l.e.p. diuersum legit Origenes

Non imputabatur.) οὐκ ἐλλογεῖται, id est, Imputatur, præsentis temporis, ut sermo sit absolutior. Nam μὴ ὄντος νόμου ad utrunq; tempus quadrat, quasi dicas in genere, non ente lege non imputatur peccatum, id est, ubicunque non est lex, ibi peccatum non imputatur. Atque ita sanè legit Origenes. Itáque scriptum comperi in uetustissimo nec minus emendato codice Paulino. Hic quidā interpretātur ἐλλογεῖται non pro imputatur, sed pro reputatur, hoc est, iudicatur: ut intelligas nulla lege lata, peccantes nō habere pro peccato quod committunt, cum nulla lege facere prohibeantur. Quidam non ineruditus libro ædito, putat Græcam lectionem esse deprauatam, & pro ἐλλογεῖται, scribendum ἐλλογεῖτο. Quasi uero non sit impudens dissentire à tanto consensu Græcorum uoluminum, aut quasi si quis tempus præteritum imperfectum postulet, ἐλλογεῖτο dicendum sit, ac non potius ἐνελογεῖτο. Atque hic est qui sibi miram eruditionem uindicās, me sine fine iactat nihil omnino scire. In codice Donatiani scriptum erat, Quum lex non est. Vnde cōiectare licet & illud imputabatur, deprauatum, pro imputatur. ἐλογεῖτο tolerari poterat, si diceretur λογέω pro λογίζομαι. ἐλογεῖτο scriptum erat in commentarijs Chrysostomi, in Theophylacti ἐλλογεῖτο, sed utrunque deprauate, ni fallor. illud obiter annotandū, Paulum hoc loco promiscue uti his duobus uocabulis, ἁμαρτία & παράπτωμα, cum Hieronymus alicubi putet παράπτωμα leuius esse quàm ἁμαρτίαν.

Taxatus qdā qui in uerbis Pauli deprauauit ἐλλογεῖται, quod uerbū Græca lingua nō recipit, pro ἐλλογεῖται

ἁμαρτία παράπτωμα

In similitudinem.) ἐν ὁμοιώματι, id est, In similitudine, non in similitudinem præuaricationis Adæ. Potest autē hæc particula In similitudinem referri uel ad illud superius, Regnauit mors in similitudine, uel ad propius hoc, Qui nō peccauerunt in similitudine. Origenes & Ambrosius, atque etiam Augustinus libri de peccatorum meritis & remissione, primi, capite undecimo, rursum epistola 89. indicant duplicem huius loci fuisse lectionem. Vnam, regnauit mors etiam in eos qui peccauerunt in similitudine Adæ. Atque hanc uidetur habere potiorem Origenes, ut quam priore loco ponat, quemadmodum & Ambrosius. Alteram, quam indicat haberi in nonnullis exemplaribus, Regnauit mors ab Adam etiam in eos qui non peccauerunt. Prioris lectionis in qua non additur negatio hæc est sententia, Mortem regnasse nō solum in Adam, sed in omneis etiam, qui ad illius exemplum peccauerunt. Posterioris lectionis duplex est sensus. Prior est, mortem regnasse non solum in Adam & in eos qui ad illius exemplum peccauerunt, uerum in eos quoque qui aut non peccauerunt, aut certe non perinde grauiter peccauerant atque ille. Posterior sensus est, mortem regnasse & in eos qui non peccassent, regnasse autem non ob ipsorum commissa, sed in similitudine præuaricationis Adæ, hoc est, perinde quasi & ipsi præuaricati fuissent quemadmodū Adam. Iam cum alibi dixerit, Conclusit deus omnia sub peccato, et omnes peccauerant & egent gloria dei, quomodo nunc dicit quosdam nō peccasse? Verum non peccauerunt ad illius similitudinem, hoc est, nō tam capitaliter, nec accepto mandato, quæ proprie præuaricatio dicitur. Nam Adæ merito est imputatum peccatum, ut cui præscriptum esset, quid sequi, quid fugere deberet. Sed ante Mosi legem non imputabatur peccatum, hoc est, non uidebatur imputandum, quod non esset lex quæ prohiberet peccatum.

In similit.p.a. locus uarie expositus

Varia lectio

[redacted]

ὁμοίωσις ὁμοίωμα

 [redacted]

Originale peccatum

Peccatū originale negabāt Pelagiani

Calumnia depulsa

Forma futuri quò referēdū

Forma futuri.) τύπος τοῦ μέλλοντος, id est, Figura seu typus futuri, hoc est, uenturi Christi, ut futuri nomen non pertineat ad tempus quo hæc scribebat Paulus, sed ad Adam qui præcessit Christum, cuius typum gerebat. Quo elocutionis genere scripsit Colossensibus de Sabbatis & Neomenijs agens: Quæ sunt umbra, inquit futurorum. Iam enim illa Paulo futura non erant sed præsentia. Coactius enim mihi uidetur, quantumuis argutum dixeris, quod Origenes indicat hæc & ad uenturi seculi cōditionem posse referri. Forma igitur & typus erat Christi Adam. Quanquam ea figura in diuersum recidit & analogia potius est quàm similitudo. Nam ut ille princeps peccandi & moriendi, ita hic dux & autor innocentiæ & immortalitatis. Proinde eleganter scripsit Origenes & hunc secutus Ambrosius, iuxta genus constare similitudinē, iuxta speciem repugnantiā esse. Vt ab Adam quiddam dimanauit in omnes, ita & à Christo, hic genus est. Cæterum ab illo mors & peccatum, ab hoc innocentia & uita, hic species est. Porrò forma Græcis est typos, quod uelut exemplar sonat, unde aliud exprimitur simile. Potest autem & illud τοῦ μέλλοντος absolute sumi neutro genere, ut referatur nō ad posteriorem Adam sed ad ipsum peccatum quorumlibet Adam parentem imitantium. Is enim fuit exemplum peccandi posteris. Ostendi quis sensus è uerbis Græcis excerpi posit, sequetur prudens & cordatus lector quod optimum iudicabit. Illud adijciendum, quod interpres hoc loco nunc uertit plures, nunc multi, Græcis eadem est dictio πολλοὶ, quam Origenes positam putat pro omnibus, quo magis respōdeat unius. Etenim ubi sunt omnes, ibi sunt & multi.

Similitudo nō per omnia cō gruens

πολλοὶ pro omnibus

Obscurus sermo Pauli, ut & ille, q pro multis effundetur

Et non sicut per unum peccatum.) Apud Græcos obscurius est, καὶ οὐχ ὡς δι' ἑνὸς ἁμαρτήσαντος τὸ δώρημα, id est, Et non sicut per unum qui peccauit donum. Sic enim ad uerbum reddere licet, & necesse est nōnulla uerba subaudire, id quod admonent etiam Græcorum scholia. Et non sicut per unum qui peccauit, subaudi ingressa est mors, ita per unum uenit donum, hoc est, non eodem modo. Nam ex uno peccato moriuntur omnes, sed ex multis peccatis per unum iustificantur omnes. Quodque uulgati codices habent per unum peccatum

catum, Ambroſius legit peccantem non peccatum, δι' ἑνὸς ἁμαρτήσαντος, id eſt, Per unum qui peccauit. Atque ita legiſſe Theophylactum ex ipſius interpretatione licet colligere. Certe ſic legit Chryſoſtomus, quanquam mox ἑνὸς refertur ad peccatum, τὸ μὲν κρίμα ἐξ ἑνὸς εἰς κατάκριμα, quia ſequitur, τὸ δὲ χάρισμα ἐκ πολλῶν παραπτωμάτων. Quum unum peccatum dicit, Adæ peccatum ſignificat: quum multa, cætera peccata intelligit, quæ ſibi quiſque addit.

Nam iudicium ex uno.) Ex uno, non refertur ad perſonam Adæ, ſed ad peccatum, ut ſubaudias παραπτώματος, cui paulo poſt reſpondet, ex multis. ut ſit ſenſus, Nam iudicium quidem ex uno peccato in cōdemnationē, donum autem ex multis peccatis in iuſtificationem. Quanquam conſentiunt hic interpretes omnes. Auguſtinus de nuptijs & concupiſcentia ad Valeriū libro ſecūdo, cap. uigeſimoſeptimo. Item epiſtola 89. palàm aſſeuerat, Ex uno peccato ſentiendum non ex uno homine, ut reſpondeat ad id quod ſequitur, gratia autem ex multis delictis: ut intelligamus unum peccatum ſuffeciſſe ad condēnationem uniuerſi generis humani, gratiam autem unam ad uniuerſa peccata delenda. Idem affirmat aduerſus Iulianum Pelagianum libro primo. Rurſum libro de peccatorum meritis & remiſſione lib. 1. cap. 11. Sequitur enim, gratia autem ex multis delictis.

Ex uno peccato

Gratia ex multis delictis.) χάρισμα. Quod modo donū uerterat, & recte, nūc gratiam uertit haud recte, niſi prorſus idem eſſe putamus gratiam & donum.

Abundantiam gratiæ & donationis & iuſtitiæ accipientes.) Legendū eſt doni iuſtitiæ, ut intelligas ipſam iuſtitiam eſſe donum, καὶ τῆς δωρεᾶς δικαιοσύνης, Sublata coniunctione: iamq; non erit opus illa diſtinctione Thomæ explicantis quid interſit inter gratiam donationem, & iuſtitiam. Quanquam Ambroſius addit, noſtro more coniunctionē. legēs, et iuſtitiæ, ſed arbitror mendum eſſe codicis, quandoquidem tale nihil indicat illius enarratio. Certe Chryſoſtomus ac Theophylactus nobiſcum faciūt.

Thomæ diſtinctio reiecta

Igitur ſicut per unius delictum in omnes homines.) Hic ſermo mutilus eſt, & opus habet quæ ſubaudiātur, uidelicet quid per utrunq; ſit inductū. Itaq; ſicut per unius delictum irrepſit peccatum ad condemnationem, ita per unius iuſtitiam ingreſſa eſt ſalus ad iuſtificationem omnium. Ita propemodum Theophylactus, in enarrando ſupplens, quæ deſunt orationi. Vide Auguſtinum epiſt. 89.

Sermo mutilus

Sicut enim per inobedientiam unius hominis peccatores conſtituti ſunt.) Illud ad ſenſum nihil attinet, quod in noſtris habetur tertia perſona, Cōſtituti ſunt, quod habebatur in nonnullis Græcorum codicibus, κατεστάθησαν, cum in pleriſq; Græcis habeatur κατεστάθημεν quemadmodum & in æditione Aldina.

Lex autem ſubintrauit.) παρεισῆλθεν. Quaſi dicas obiter irrepſit, ob præpoſitionem Græcam quæ fermè in malam partem additur.

παρεισῆλθεν

Superabundauit gratia.) Hic χάρις eſt, non χάρισμα, id eſt, Gratia, non donum. Quanquam χάριν, id eſt gratiam Græci aliquoties accipiunt pro beneficio. Cæterum quod Latinus interpres dixit ſuperabundauit, Græce eſt ὑπερεπερίσσευσεν, quod non perinde ualet quaſi dicas, ſic abundare liquorem, ut effundatur quod ſuperfluum eſt, ſed quaſi dicas uehementer ac ſupra modum abundare. Auget enim ὑπὲρ apud Græcos nō aliter atq; quàm aut per, apud nos. Vnde nonnulli Græcorū more loquētes, ſed parū Latine, dicunt ſuperbenedictus, pro eximie benedicto, ſuperexcelſus pro uehementer excelſo.

ὑπὲρ auget Græcis

Vt ſicut regnauit peccatum in morte.) Origenes putat ſub mortis nomine diabolum poſſe intelligi, in hoc uelut & in ſuperioribus locis, quod Græcis mollius eſt, quibus θάνατος mors, maſculini generis eſt. Ambroſius putauit ad animi mortē referendū ſenſum. Origenes & de corporali morte interpretatū diſputās de Enoch à morte ſubducto. Porrò quū ait, Regnauit peccatū in morte, ἐν τῷ θανάτῳ, apparet Paulū abuſum eſſe præpoſitione ἐν pro εἰς: debebat enim hæc particula congruere illi quæ ſequitur, ut gratia regnaret per iuſtitiam in uitam æternā, ubi non dixit ἐν ζωῇ αἰωνίῳ, ſed εἰς ζωὴν αἰώνιον.

In mortem.) ἐν τῷ θανάτῳ, id eſt, in morte, hoc eſt, per mortem, quemadmodum ſuperius admonuimus.

Per Ieſum Chriſtum dominum noſtrum.) Dominum noſtrum, hoc loco non adijcitur apud Græcos, nec in uetuſtis Latinorum exemplaribus, etiamſi apud Ambroſiū additur.

Additum in noſtris

ſed ita ut ex interpretatione non poſſit eſſe compertum ita legiſſe. Quanquam in nõnullis Gręcis exemplaribus dominum noſtrum additum repperi, eodem, opinor, caſu quo apud nos, duabus uocibus aliunde huc tranſcriptis.

EX CAPITE SEXTO.

Vi enim mortui ſumus peccato.) Enim, redundat ὅιτινες ἀπεθάνομεν, id eſt, Quicunque mortui ſumus, aut qui mortui ſumus peccato. & peccato dandi caſus eſt non auferendi, quaſi quis alloquens peccatum dicat, tibi mortuus ſum ſed Chriſto uiuo.

Viuemus in illo.) ἐν αὐτῷ. In ipſo, aut in eodem fuerat ſignificantius.

Fratres additum An ignoratis fratres,) Fratres, additum eſt ab interprete aut ſcriba, ἢ ἀγνοεῖτε, id eſt, An ignoratis. Atque ita ſanè legit Origenes & Ambroſius, neque ſecus habent uetuſtiſſimi codices Latini manu deſcripti.

Baptizati in Chriſtum Baptizati ſumus in Chriſto Ieſu.) Græcis eſt in Chriſtum Ieſum, & in mortem, εἰς Χριστὸν Ἰησοῦν, & εἰς τὸν θάνατον. Quanquam ea præpoſitio ancipitis eſt naturæ apud Græcos. Hic tamen magis cõgruebat in Chriſtum, quod per baptiſmum inſerimur in corpus Chriſti myſticum.

Si enim complantati facti ſumus,) σύμφυτοι. Hoc eſt, inſititij et participes. Alluſit enim ad inſitionem plantæ quæ reſpondet cõmunioni corporis Chriſti. Quemadmodũ ſurculus decerptus è ſua arbore, particeps fit humoris eius arboris cui inſerit, ita qui per baptiſmum Chriſti corpori inſerũtur, conſortes fiunt bonorum illius. Vide uero an præpoſitio σὺν pertineat ad Iudæos & gentes ſimul in unum Chriſtum collectos.

Simul & reſurrectionis.) Græcis eſt, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀναστάσεως, id eſt, Igitur & reſurrectionis. Interpres legiſſe uidetur pro ἀλλὰ, ἅμα. Cæterum ἀλλὰ cõiunctio eſt ratiocinãdi, quam uertimus nimirũ. & Reſurrectionis erimus bifariã accipi poteſt: erimus reſurrectionis, id eſt,

Duplex ſenſus Pertinebimus ad reſurrectionẽ, aut erimus cõplantati ſimilitudini reſurrectionis eius. Nos priorem ſententiã ſecuti, uertimus addito uerbo, Et reſurrectionis erimus participes.

Qui ſimul etiam uiuimus cũ illo.) Græcis eſt συζήσομεν αὐτῷ, conuiuemus illi. Quanquã interpres bene reddidit ſententiam.

Reſurgẽs à mortuis,) ἐγερθεὶς, id eſt, Excitatus ſiue qui reſurrexit à mortuis. Nam præteriti temporis participium eſt. Quanquam aliâs huiuſmodi participijs abutitur.

Vltra non dominabitur.) οὐκ ἔτι κυριεύει, id eſt, Non amplius dominatur, præſenti tempore non futuro, quemadmodum illud non moritur. Reddit enim cauſam, quare non moritur, Quia per illum ſublatum eſt mortis dominium, Nam hæc uerba non ſolum pertinent ad Chriſtum, uerum etiam ad myſticum corpus Chriſti, cui ſenſui magis congruebãt uerba præſentis temporis. Atq; ita legit Theophylactus, nec diſſonat enarratio Chryſoſtomi. Non moritur enim poſitum indicat pro eo quod erat, eſt immortalis: & mors iam illi non dominatur, poſitum eſt pro eo quod erat, mors in illum non habet ius, qui moriendo peperit ſibi ſuiſq; immortalitatem.

Quod enim mortuus eſt quomodo intelligendum Quod enim mortuus eſt.) ὃ γὰρ ἀπέθανε. Laurẽtius caſtigat, quod enim mortuum eſt, neutro genere. Nam apud Græcos ὃ articulus eſt poſtpoſitiuus non coniunctio. Ac ſanè iuxta Laurentij ſententiam legit Hilarius libro de Trinitate 9. iuxta fidem uetuſtorum codicũ mortuum referẽs ad corpus humanum, uiuit, ad naturam diuinam: ſed mea ſententia, melius ad Chriſtũ ſimpliciter refertur ἀπέθανεν, ut ſit ſenſus: hoc ipſum quod mortuus eſt Chriſtus, ſemel duntaxat mortuus eſt, idq; peccato, quod autem uiuit &c. Quaſi dicas mortem eam quam mortuus eſt, mortuus eſt peccato, uitam quam uiuit, uiuit deo. Eſt autem iuxta Græcorum diſtinctionem ſignandum comma poſt ὃ γὰρ ἀπέθανε, ut quod ſequitur, Mortuus eſt ſemel, ad peccatum referatur, quæ uox hic datiui caſus eſt, quemadmodum deo, non ablatiui. Cõſimili modo dixit in epiſtola ad Galatas, ὃ δὲ νῦν ζῶ ἐν σαρκὶ, ἐν πίστει ζῶ, id eſt Quod autẽ nunc uiuo in carne, in fide uiuo. Cæterũ quis tandẽ ſenſus eſt, ſi legas, Id quod mortuum eſt &c. Quin potius illud agit Paulus, ut quemadmodum Chriſtus ſemel mortuus peccato, ſemper immortalis manet, ita nos ſemel mortui peccato, per baptiſmum & in illo renati, deinde non recidamus in peccatum. Hac ratione interpres à gemino ſolœciſmo abſoluetur, quem illi noſter impegit Stapulenſis.

Exiſti

Existimate uos mortuos.) ἑαυτοὺς, id est, Vos ipsos, quod sæpius obuium interpres uidetur neglexisse. Et existimate Græcis est λογίζεσθε, uerbũ cogitantis, ut annotauit & Origenes, quod ea res à cogitatione potissimum pendeat. Quoties enim cogitamus nos esse mortuos cum Christo, premuntur & euanescunt carnis cupiditates. Vnde magis quadrabat, reputate, hoc est considerate, & præ oculis habete.

In Christo Iesu.) Græci addunt, domino nostro.

Vt obediatis concupiscentijs eius.) εἰς τὸ ὑπακούειν αὐτῇ ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις αὐτοῦ, id est, Ad obediendũ ei, in cõcupiscentijs ipsius: ut pronomen ei referat peccatum, ipsius referat corpus: ut intelligas obediri peccato per affectus corporis ad peccatũ sollicitantes.

Sed neq; exhibeatis.) μηδὲ παριστάνετε, id est, Nec exhibete siue accõmodate. sed redũdat.

Gratias autẽ deo.) χάρις δὲ τῷ θεῷ, id est, Gratia autẽ deo, ut subaudiatur sit. Hic quidam stomachatur, clamitãs ethnicorũ esse dicere dijs gratia, Christianorum deo gratias. Verum ita loquebantur olim Christiani, sed imperiti literarum, subaudiẽtes agimus siue agamus. Atqui Paulus aliter loquutus est, à cuius sermone quid attinebat recedere uelut affectato solœcismo. Est gratissima deo cantio, deo gratias, non ob solœcismum, sed ob canentis pietatem: nec minus grata esset, deo gratia, si simili affectu pronuncietur.

Serui facti estis iustitiæ.) Iustitiæ, datiuus est casus, ἐδουλώθητε τῇ δικαιοσύνῃ, hoc est, Cœpistis esse serui iustitiæ addicti.

Humanum dico.) ἀνθρώπινον λέγω. Hac loquendi figura mitigare solet Paulus, si quid durius dicere uidetur, aut inconsideratius. Secũdum hominem loquor.

Seruire immundiciæ.) Græce nomen est, & iucundius δοῦλα, id est Serua, uel seruientia membra, ac uelut obnoxia.

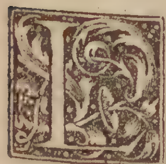
Liberi fuistis iustitiæ.) Peccati, hoc loco genitiuus est apud Græcos, iustitiæ datiuus, hoc hoc est liberi à iustitia. Et eratis, potius quàm fuistis, eo quod præcedit, quum essetis.

Finem uero uitam æternam.) Faber Stapulensis legit In uitam æternam. Verũ in emendatis codicibus reperio uitam æternam absq; præpositione, consentientibus & Græcis & Latinis exemplaribus, ut sit appositio. Illud uisum est submonere lectorem, hoc loco, atque etiam in eo quod præcessit, finis illorum mors, τέλος accipi posse pro tributo siue uectigali, quod colligitur è seruitute peccati. Nam mox sequitur ὀψώνια. Tametsi secus interpretatur Ambrosius & Chrysostomus. Videtur ὀψώνιον esse quod datur alendo militi, τέλος extremum premium quo iam sibi uiuat missione donatus. Obstat huic sensui quod adfert Chrysostomus, in mentione peccati nominari obsonia, hoc est stipendia: in mentione uitæ æternæ, non nominari mercedem.

Stipendia enim peccati mors.) τὰ γὰρ ὀψώνια, id est, Obsonia. Milites enim cibis alliciebantur ac donarijs, siue autoramentis, ut hominũ genus omnium longe uilissimũ, quippe quod cibi uentrisq; causa uitam habet uenalem, sed in quod olim ab imperatoribus Romanis omnia fermè dignitatũ insignia collata sunt. Ambrosius legit merces & quæstus. Seneca quod prius appellarat autoramentum uiciorum, mox appellat mercedem. *Obsonia*

Gratia autem dei.) τὸ δὲ χάρισμα, id est Donũ, ut opponatur τοῖς ὀψωνίοις, quod est uile uerbum, cum illud sit ingenuum.

EX CAPITE SEPTIMO.

Ex in homine dominatur quàm diu uiuit.) Nobis ambiguum est, accipiendum ne sit quàm diu uiuat homo, an quam diu uiuat lex. Atque eadem ambiguitas est in uerbis Græcis. Mihi uidetur uiuit, uerbum referendum ad lex potius quàm ad homo: idq; ut malim, faciunt ea quæ mox sequuntur. Porrò licebat amphibologiam ad hunc modum effugere, Lex dominatur homini quoad ea uixerit: aut quod fuerit elegãtius, tantisper dum ea uixerit. Hæc ubi scripseram, consulo Origenem, & comperio id ab eo diligenter annotatum fuisse, quod in conferenda similitudine Paulus, legem uiri loco posuit, & hominem uxoris uice. Vt morte uiri liberatur uxor, ita antiquata lege, liberatur obnoxius prius legi. Legem autẽ uiuere dicit, quàm diu ualet, mortuam esse posteaquam desijt habere uigorem. Iam κυριεύειν non tantũ Græcis est dominatur, sed etiã ius habet & autoritatẽ. Illud obiter annotãdum, exemplum adduci de muliere non de uiro, quod apud Iudæos ius esset uiris diuertere ab uxoribus, cum *Amphibologia* *Diuortij ius*

Parabola non semper quadrat per omnia

Quæ sub uiro est.) ἡ γὰρ ὕπανδρος γυνὴ, id est, Obnoxia uiro, quasi dicas subuiralis, et γυνὴ significat & uxorem & mulierem.

Viuente uiro alligata est lege.) τῷ ζῶντι ἀνδρὶ δέδεται νόμῳ, id est, Viuenti uiro alligata est lege, hoc est per legem. Legem autem matrimonium siue ius matrimonij uocant etiam Græci, ut mox A lege uiri.

χρηματίσει

Adultera uocabitur.) χρηματίσει. quod Græcis est χρηματίσει, non χρηματίσεται proprietas est Græci sermonis. Quemadmodum enim dicimus, Audit pater, audit princeps, qui pater & princeps appellatur, Ita Græcis χρηματίζει ῥήτωρ, qui profitetur rhetorem, aut qui habetur pro rhetore. Vsus est hoc uerbo Lucas in Actis cap. 11.

Si fuerit cum alio uiro.) ἐὰν γένηται ἀνδρὶ ἑτέρῳ, id est, Si cõtingat alteri uiro, aut Si cœperit esse alterius uiri, nisi malumus subaudire præpositionem σύν. Augustinus indicans

Tropus Hebraicus

tropos ueteris instrumenti, & hunc ostendit ex Leuitici cap. 22. Et filia sacerdotis si fuerit uiro alienigenæ, pro eo quod erat, si nupserit uiro alienigenæ. Et tamen hunc locum calumniatus est quidam ædito libello, cum sic interpretetur Augustinus: nisi forte aliud est iungi uiro, aliud nubere uiro. Atqui hanc sermonis formam legimus in Hecyra Terentiana, Vt alij si huic non sit, siet. Vbi de matrimonio nõ de coitu filiæ sentit pater.

Si autem mortuus fuerit uir eius.) Eius apud Græcos non additur. Item postea, Soluta est à lege uiri, uiri nõ est apud Græcos, nec ad rem pertinet. Nã articulus additus indicat eũ loqui de lege de qua prius dixit, Mulierem uiro alligatam per legem. Quanquam τοῦ ἀνδρὸς in quibusdam inuenio codicibus. Nec est Græce Liberata est, sed libera est, ἐλευθέρα ἐστὶν ἀπὸ τοῦ νόμου. Id quum ad sensum minime referat, non uideo tamen quur uisum sit ab apostolico uerbo discedere. Quanquam suspicor à librarijs ex libera factam liberatam.

Liberata est à lege uiri.) κατήργηται ἀπὸ τοῦ νόμου. Verbum κατήργηται significatius abolitum & antiquatum, ut & aliquanto post, νυνὶ δὲ κατηργήθημεν.

Vt sitis uos alterius.) Superflue addit uos in uertendo, etiamsi apud Græcos additur. Satis erat, ut sitis alterius: quanquã Græce est alteri, non alterius, id est, ut alius uos habeat, & non sitis uestri iuris. Græcus sermo nihil offendit, ob uerbũ impersonale, sed in Latino uerbo subauditur prima & secunda persona, nisi uel emphaseos, uel discretionis causa exprimatur. In emendatioribus Latinis nõ additur uos, ut hoc scribis sit imputandum potius quàm interpreti.

Vt fructificetis deo.) ἵνα καρποφορήσωμεν, id est, Vt fructificemus. Sequitur autem ὅτε γὰρ ἦμεν, in eadem persona, id est, cum essemus. Allusit autem ad uxorem, cuius modo meminit, quæ parit suo uiro.

Paßiones

Paßiones peccatorum.) παθήματα, id est, Morbos, cupiditates, siue affectus, siue perturbationes.

Quæ per legem erant.) τὰ διὰ τοῦ νόμου. Hoc loco, quæ, non refert peccata, sed paßiones, παθήματα, ut intelligas legem excitasse peccandi libidinem.

Operari ἐνεργεῖν

Operabantur in membris.) ἐνηργεῖτο. Quod magis significat uim habebant, siue secreto agebant. Nam occulta uis dicitur ἐνέργεια, uelut in semine, & uis mentis in homine.

In qua detinebamur.) ἐν ᾧ ad legem refertur, non ad mortem. Nec enim in plerisq; Græcis est mortis, sed mortui, ἀποθανόντες. Origenes testatur utranq; lectionem sibi notam fuisse. Verum hanc quam nos sequimur magis approbat. Ambrosius diuersam sequitur, utraq; satis congruit his quæ sequuntur. Dicta est aũt lex mortis, pro lex mortifera. Proinde illud, In qua detinebamur, referri potest uel ad legem, ut sit sensus: Nos iam mortui in Christo, liberati sumus à iure legis in qua detinebamur: uel ad mortui, ut subaudias pronomen, mortui

tui ei legi qua detinebamur. Diuus Chrysostomus tertiam habet lectionem, ἀπὸ τοῦ νόμου ἀποθανόντος, id est, à lege emortua. Id ne quis tribuat scribis, interpretatur, ὡσανεὶ ἔλεγεν, ὁ δεσμὸς δι' οὗ κατειχόμεθα ἀπενεκρώθη καὶ διεῤῥύη, id est: quasi dixisset, Vinculum quo detinebamur, emortuum est ac diffluxit.

Occasione autē accepta.) ἀφορμὴν δὲ λαβοῦσα ἡ ἁμαρτία. Interpres non ineleganter mutauit genus participij, & actiuum uertit in passiuū, ut conueniret tempus. Nam λαβοῦσα præteriti temporis est. Nec uideo quur hic Stapulensis debuerit offendi.

Ego autem mortuus sum,) ἀπέθανον, id est, Mortuus eram, siue mortuus fui, ut sit præteriti temporis, & respōdeat illi reuixit. Trāsfert enim Paulus docendi gratia rem in suam personam, & retulit inter se pugnantia. Nam uita peccati, mors est hominis. Proinde si reuixit peccatum, ilico consecuta est mors hominis.

Seduxit me.) ἐξηπάτησέ με, id est, Decepit me, & ab uia abduxit. Hoc enim proprie sonat ἐξαπατᾶν.

Sed peccatū ut appareat &c.) Variat huius loci distinctio. Sic autem distinguunt Græci, Quod ergo bonum est, mihi factum est mors? absit, sed peccatum, ut subaudias mihi factum est mors. Græca sic habēt, τὸ οὖν ἀγαθὸν, ἐμοὶ γέγονε θάνατος; μὴ γένοιτο ἀλλὰ ἡ ἁμαρτία.

Operatum est mihi.) κατεργαζομένη, id est, Operans, participium, infiniti uerbi uice positum, id est, ut uideatur peccatum per id quod bonum est mihi operari mortem, non operando, quemadmodum placet Laurentio. Consistet autem & Laurētiana annotatio, si ἵνα φανῇ ἁμαρτία, uelut parēthesi interiectum accipiatur, in hunc modum, Quod ergo bonum est, mihi factum est mors? Absit, sed peccatum ut redderetur euidentius quantum sit malum, mihi factum est mors, dum per salutiferam legem mihi peperit exitium, & admotum remedium uertit in augmentū morbi. Ingens enim malum sit oportet, quod rem optimam uertit in perniciem. Hāc lectionem sequitur Origenes, Chrysostomus ac Theophylactus, nisi quod Origenes interpres participium uertit in uerbum, Nam Chrysostomus ac Theophylactus legūt κατεργαζομένη, interpres legisse uidetur κατηργάζετο, nec magni refert ad sensum. Porrò quod addit, ut fiat supra modum peccans peccatum, inculcatio & exaggeratio est eius quod præcessit, ut appareat peccatum. Nec est opus, ut ἵνα γένηται accipiamus pro ut appareat, quum re uera peccatum auctum sit per legem, & oppositis præceptis ueluti repagulis incruduerit concupiscentia.

Supra modum peccans peccatum.) καθ' ὑπερβολὴν ἁμαρτωλὸς ἡ ἁμαρτία. Quod ita sonat quasi dicas, scelestū scelus, aut si quis dilucide potius quàm Latine uertat, peccaminosum peccatum. Nam quod uertit peccans, Gręcis non participium est, sed nomen adiectiuum. Annotauit hoc diligēter siue Origenes, siue huius interpres, à Paulo ceu personā quandā fingi peccati, quod Græcis est generis fœminini, ut liceat apud illos dici, peccatrix peccantia. Quod si apud nos peccatum esset generis masculini, ut uelut de homine liceret dicere, peccatum uehementer peccator, minus esset elocutio dura. Neque uideo tamen cur Hieronymus dicat se malle uicium sermonis admittere, quàm non satis integre exprimere sensum Pauli. Siquidem Græcis non est solœcismus ἁμαρτωλὸς ἁμαρτία, certe iuxta dialecton Atticam. Porrò quis Latinus intellecturus sit, quid sit peccatum peccator, pro peccato insigni & euidenti: aut cur potius peccator peccatum, quàm peccatrix peccatum? Et tamen ita legit Augustinus, libro primo ad Simplicianum, quæstione prima, nisi quod in æditis exemplaribus mendose legitur, Super modū peccator aut peccatū, pro eo quod erat, Supra modum peccator peccatum: nisi quod idem eodem modo legit sermone 4. de uerbis Apostoli, quæ res probabilem coniecturam præbet, autorem uersionis quem ibi sequutus est Augustinus legisse καθ' ὑπερβολὴν ἁμαρτωλὸς ἡ ἁμαρτία.

Venundatus sub peccato.) πεπραμένος ὑπὸ τὴν ἁμαρτίαν, id est, Venditus siue addictus sub peccatum, id est, In seruitutem & iugum peccati. Neq; uideo quæ obscuritas hic offenderit Fabrum.

Non enim quod uolo bonum.) Bonum & malum apud Græcos non est, οὐ γὰρ ὃ θέλω τοῦτο πράσσω, ἀλλὰ ὃ μισῶ, id est, Non enim quod uolo hoc ago, sed quod odi. At paulo inferius, hæ duæ uoces, bonum & malum adduntur. Non enim quod uolo facio, nempe bonum.

Iam nō ego.) οὐκ ἔτι ἐγώ. Quod elegāter & Latine uersum ab interprete, miror quāobrem cuiquam mutandum uideatur.

Sermo Pauli parū integer Inuenio igitur legem uolenti mihi facere bonum.) Origenes ut & aliâs in Paulo desiderat elocutionis integritatem, ita putat hunc sermonem parum cōstare, uel quod coniunctiones sint superfluæ, uel quod nō adhibitæ ut oportet. Putat autem incommodum hoc, tali ordine posse tolli, si legamus hoc pacto, Igitur quia malū adiacet, uolēs facere bonum, inuenio legem dei, & condelector ei secundū interiorem hominem, &c. Mea sententia potest & sic accipi, ut coniunctio ὅτι, non sit hic causalis, quemadmodum accipit Origenes, sed accipiatur εἰδικῶς, sitq́ sensus, Dum conor parēre legi bonæ, & uincēte cupiditate, pertrahor ad malum, sentio malum illud in me esse, non in lege. Atque hic quidē sensus probe *Paulus Græce balbutiēs* habet. Verū si hunc probamus, necesse est, ut Paulum fateamur hoc sermone balbutisse, nec absoluisse quod instituerat. Apparet enim tale quiddā dicturum fuisse: Comperio igitur legem, si quando coner benefacere, hoc efficere in me, ut intelligam peccādi maliq́ fontem in me ipso esse, non in lege. Theophylactus restituit hunc in modum, Inuenio ergo legem fauentem, uolenti mihi quod bonum est facere, sed non facienti, eo quod adiacet mihi malum. Fatetur autem obscurum esse sermonem, quod uideatur deesse nonnihil. Idem indicat alios ad hunc ordinare modum, Inuenio igitur legem nemini alteri esse, nisi mihi facere bonum uolenti. Nam qui recte cupit agere, ei demum lex est lex, ut quæ id faciendum præscribat, quod ille cupit facere. Atque hæc est sententia Chrysostomi, ad quam congruit quod sequitur. Condelector enim legi. Quemadmodū lex mihi fauet uolēti quod bonum, ita & ego quod honestum est cupiens, probo legem.

Repugnantem legi.) ἀντιστρατευόμενον τῷ νόμῳ. Quasi dicas contra militantem & rebellantem. Gaudet enim Paulus metaphoris quæ militiam sapiunt. Velut ante meminit de stipendijs.

Captiuantem me in lege peccati.) αἰχμαλωτίζοντί με τῷ νόμῳ, id est, Qui reddit me captiuum legi peccati.

Corpus mortis quid De corpore mortis huius.) ἐκ τοῦ σώματος τοῦ θανάτου τούτου. Græca magis ita sonant, ut huius ad nomen corpus referatur, quàm ad mortem, ex hoc corpore mortis. Nam mortis corpus uocat corpus obnoxium affectibus peccandi. Et addit, ex hoc corpore, quod in se sumpserit personam hominis sentientis huiusmodi affectus. Quandoquidem hæc est uelut una clauis ad intelligentiam Pauli, si quis animaduertat mutationem personarum, de quibus & ad quas loquitur. Certe palàm est Theophylactum idem sentire, quod nos indicauimus, si quis obseruet, non quid uerterit interpres, sed quid interpretetur ipse: subijcit enim, id est, morti subiecto. Neque secus interpretatur Origenes mortem interpretans peccatum, & ob id uocari corpus mortis in quo habitet peccatum. Et hijs ferè subscribunt recentiores. Nam quod quidam exponit corpus mortis, de turba malorum ingruentium, durius est.

Gratia dei pro gratias ago Gratia dei.) εὐχαριστῶ τῷ θεῷ, id est, Gratias ago deo. Atque ita legitur in emendatis Latinorum codicibus, ut sermo sit ostendentis per quem sit liberatus, nempe per eum cui gratias agit. Tametsi Laurētius indicat in quibusdam exemplaribus scriptū fuisse χάρις τῷ θεῷ, id est, Gratia deo, quod uerbis diuersum, re idem est. Ex Origenis interpretatione non liquet quid legerit, sed tamen cōijcere licet illum legisse quod nos ostendimus esse apud Græcos, uel ex hisce uerbis, Respondetur uero ad hoc quod dixerat. Quis me liberabit de corpore mortis huius? Iam non ex illius, sed ex apostolica autoritate, gratia dei per Iesum Christum dominum nostrum. Vnde apparet quod propterea hæc omnia describit Apostolus, & mala quæ intra nos gerebantur, exposuit, ut ad ultimum ostenderet & doceret, de quantis nos malis, & de quantis nos mortibus Christus eripuit. Hactenus Origenes, indicans quæ hactenus dicta sunt à Paulo sub eius persona dicta, qui nondum gratiæ diuinæ particeps, luctetur adhuc cum carnis affectibus, impar illis. Verum quod exclamationi respondetur non sub eadem dici persona, sed sub eius qui non per legem, sed per gratiam Christi liberatus sit ab illa miserrima seruitute. Ad aliam itaque personam refert exclamationem, Infelix ego homo, quis me &c, ad aliam sermonem agentis gratias deo: quemadmodum idem Origens ea quæ superius multa cōmemorat Paulus de lege mortis ac membrorum, de

de necessitate peccādi, uult sub alterius persona dici. Ambrosius idem interpretatur ex his uerbis accipiendum hominem gratia dei liberatum esse de corpore mortis huius, non liberandum. Astipulantur his quæ mox sequuntur. Lex enim spiritus uitæ in Christo Iesu, liberauit me à lege peccati & mortis. Atqui si legisset gratia dei, non congruebat hæc particula in Paulū, qui non liberandus erat, sed liberatus: nec consistunt ea quæ scribit Ambrosius. Igitur aut Gratia deo, legendum, aut Gratias ago. quibus uerbis iam liberatus gratias agit deo, per cuius gratiam assequutus sit, quod nec naturæ, nec Mosi lex, nec conscientia, nec opera præstare poterant. Chrysostomus sine controuersia legit & interpretatur, εὐχαριστῶ. Sic enim loquitur: εἰ γὰρ καὶ τῷ πατρὶ εὐχαριστεῖ, ἀλλὰ καὶ εὐχαριστίας ταύτης καὶ ὁ υἱὸς αἴτιος. id est, Quanquam enim & patri gratias agit, attamen huius gratiarum actionis autor est & filius. Et in enarratione reliqua toties repetuntur εὐχαριστῶ, ut non posfit librariorum incuria uideri factum. Theophylactus per omnia sequitur Chrysostomum. Quin & diuus Hieronymus ad Algasiam quęstione octaua, legit Gratia deo: ipsaq; enarratio declarat illum ita legisse, quum ait, Conuersus in se apostolus, imò homo sub cuius persona apostolus loquitur, agit gratias saluatori, quòd redemptus sit sanguine eius, & sordes in baptismo deposuerit. Ac mox, Gratias ago deo per Iesum Christum dominum nostrum, qui me de corpore mortis huius liberauit. Nec ad rem facit quòd quidam interpretes hunc locum adducentes meminerunt gratiæ dei, & admonent hic ostensum eum qui liberat à corpore mortis, quādo quisquis agit deo gratias liberatus, hoc ipsum indicat per quā et alij possint liberari. Cæterum quod agit gratias ueluti liberatus, omnes ad Pauli personam accommodant, de exclamatione uariant: uetustiores nolunt ad apostoli personam pertinere. Hieronymus arbitratur sub cuiusuis hominis persona dici. Et tamē si corpus mortis accipimus procliuitatem ad peccandum, quasi dicas moribūdum, nihil uetat, quo minus hæc omnia quadrent & in Paulum, iuxta Latinorum lectionem. Certe hoc agit Augustinus aduersus duas epistolas Pelagianorum libro primo, capite octauo, & aliquot sequentibus: ut totus hic locus competat Paulo, uel puero, uel sub lege peccati, uel sub gratia sentienti motus affectuum, licet non assentienti: sed adeo dure multa torquens, ut magis conueniat Paulum humani generis personam in se recipere, in qua est ethnicus exlex, Iudæus carnalis sub lege, & spiritualis per gratiam liberatus.

EX CAPITE OCTAVO.

Ex enim spiritus uitæ.) Spiritus, hoc loco genitiuus est casus, ut intelligas legem, non carnis, quæ mortem adfert, sed spiritus qui uitam largitur. ὁ γὰρ νόμος τοῦ πνεύματος. Quanquam Græca sunt huiusmodi, ut hic sensus esse possit, Lex spiritus qui est uita, τοῦ πνεύματος τῆς ζωῆς. quoniam uitæ, præponitur articulus masculinus. Lex autē spiritus perinde sonat, quasi dicas, legem spiritualem, iuxta proprietatē sermonis Hebraici. Etiamsi me non fugit Theophylactum duos genitiuos ad eandē uocem referre, legem spiritus, legem uitę. Redarguit enim eos qui legem uitæ, Mosi legem interpretantur. His penè eadem disserit Chrysostomus.

Lege peccati et mortis.) ἀπὸ τοῦ νόμου τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου. Et hic elegantius uertisset, A iure peccati. Cæterum sermo Græcus anceps est. Potest enim sic accipi, A lege peccati & mortis, ut lex ad utrumque ex æquo referatur: siue à lege peccati & à morte, quæ comes est peccati. Porrò quod apud Chrysostomum, pro Liberauit me, legitur Liberauit te: nihil refert ad sensum.

Nam quod imposibile erat legi.) τὸ γὰρ ἀδύνατον τοῦ νόμου. Græce est, legis, paterno casu: non Legi, dandi. Atq; ita sanè legit Ambrosius. Verum habet hic sermo nonnihil difficultatis. siquidem intelligi poterat, τὸ γὰρ ἀδύνατον τοῦ νόμου. impotentia enim legis, siue imbecillitas legis, per quam erat infirma & inefficax. Verum iam non congruunt ea quæ sequuntur nisi fateri uelimus Paulum uel obliuione uel imperitia uel neglectu Græci sermonis, non reddidisse reliquam partem. Nam mihi quidem locum hūc pro mea uirili perpendenti, uidetur aliquid uerborum deesse ad explendam sententiā, ueluti si sic legamus: Nam quod lex Mosaica non potuit iuxta partem carnalem, secundum quam erat imbecillis & inefficax, hoc deus præstitit misso filio suo, qui spiritualem legis partem absoluit. Atque id ut magis probem, facit coniunctio quæ sequitur, Et de peccato damnauit peccatum. Nisi enim

Sermo imperfectus Pauli

enim subaudias uerbum præstitit, aut effecit, aut aliud his simile, coniunctio uidetur ociosa. Nisi placet ut ἀδύνατον nominatiuus, positus sit absolute loco genitiui: ut sensus sit, quũ enim esset impossibile: etc. Alioqui hæc pars, Nam quod impossibile erat legis: in quo infirmabatur, referenda esset ad id quod sequitur, De peccato damnauit peccatum, id quod lex facere non poterat.

In quo infirmabatur.) ἐν ᾧ ἠσθένει. Potest & sic accipi, In eo quod infirmabatur: hoc est quatenus infirmabatur, ut ἐν positũ sit pro διὰ. Porrò infirmabatur dixit, pro eo quo est Inualida parumque efficax erat. Et ne legẽ uideretur incusare, addidit Per carnem: hoc est per carnalem legis intelligẽtiam, siue carnis infirmitatem, cui deerat euangelica gratia.

Similitudo falsa species — In similitudinem carnis peccati.) ἐν ὁμοιώματι, id est, In similitudine, quod ut superius indicatum est, magis sonat assimilationẽ & imaginem. Nam quod Christus nocentis personam assumpsit, hypocrisis quædam erat, absit inuidia dicto. Id quo fieret euidentius, uertimus, Sub specie carnis peccato obnoxiæ: quod ad exprimendã falsam similitudinem, accommodatior uidetur uox species: Porrò iuxta proprietatẽ Hebræi sermonis, carnem peccati dixit, carnem peccato obnoxiam. Et ideo complexim esse legendum admonet Augustinus, sermone de uerbis apostoli trigesimo primo: Vere carnem habebat Christus, peccati carnem uidebatur habere quum non haberet.

De peccato damnauit peccatum.) Indicauit Origenis interpres, nam id de suo addidit, Græcis non esse de peccato, sed pro peccato: ut intelligamus peccatum fuisse damnatum de peccato. Neque enim accipi potest, peccatum ex peccato damnatum, quum sit περὶ ἁμαρτίας. & tamen ita uidentur interpretari. Mihi uidetur non absurde hic sensus accipi posse. Sensus uarius — Christus missus damnauit etiam peccatum de peccato: hoc est, conuicit & coarguit peccatores, ut qui antehac falsa iustitiæ imagine deceperant, nunc palàm esset eos impios fuisse, quum Christum legis finem sub prætextu legis seruandæ occiderent. Alij, de peccato, exponunt accipi pro uictima quæ solet iuxta ritum Mosaicæ legis immolari pro delicto. Atque id sanè pulchre quadrat in Christum, tantum obstrepit præpositio περὶ. Mollius erat si fuisset παρὰ. Græcæ lectioni magis congruit quod adfert Theophylactus, Peccatum suo quodam iure sæuisse in peccatores. Cæterum ubi impegit in innocentem dominum, iam quodammodo deprehensum est in peccato. Verum hæc curiosus lector exactius perpendet. Nos in hoc argumento potissimum ea persequimur, quæ faciunt ad lectionis synceritatem.

Quæ spiritus sunt, sapiunt.) φρονοῦσι, non repetitur apud Græcos. Et magis est Sentiunt siue Curant, quàm sapiunt. Mirum autem cur hic interpres inutilem affectarit copiã, quæ officiat etiam intelligentiæ. Etenim idem uerbum quod modo uertit Sapiunt, nunc uertit Sentiunt. Dices, Quid refert? Plurimum, ei qui uelit in his tractandis philosophari.

Prudẽtia, pro affectu — Quoniam sapientiam carnis.) φρόνημα. Idem uerbum quod modo sæpius uerterat Prudentiam. Est autem uerbale nomen à uerbo quod modo uertit, Sapiunt et Sentiunt, quum potius significet affectum animi: ut μέγα φρονεῖν, elato esse animo, & θνητὰ φρονεῖν, humana curare. Ita hoc loco φρόνημα, non tam significat sapientiam aut prudẽtiam quàm affectum & curam, seu cogitationem. Indicant hoc ab eodem fonte manantia φροντὶς & φροντίζειν. Sapere carnem, Latine dicitur, qui carnalibus ducitur affectibus: sapientiam pro affectu nusquam repperi. Quod Origenes philosophatur suo more de intelligentia legis carnali, nihil mirum, quum ex crassis affectibus nascatur intelligentia crassa, et contrà. Origenis cõmentum attingit & diuus Chrysostomus. Nec est apud Græcos,

Inimica est deo.) sed, Inimicitia est aduersus deum, ἔχθρα εἰς θεόν. Et ad hunc modum citauit diuus Hieronymus nõ semel aduersus Iouinianum. Nec aliter Augustinus, quum aliàs aliquoties, tum explicans aliquot huius epistolæ locos, ni fallor. Superest enim in uulgatis codicibus hæc scriptura: Quia carnis prudentia, inimica est in deũ. probabile est, inimica, mutatum pro Inimicitia. Ad hęc, sermo concinnior est, si abstractũ abstracto respondeat, præcessit enim, Prudentia carnis, mors: prudentia autem spiritus, uita & pax. Quod enim ante dixerat Mors est, exaggerat repetens Inimicitia est aduersus deum: quasi diceret, aliquid morte peius. Ita Chrysostomus. At Græcis sanè si accentus transferatur in extremam syllabam, ἐχθρὰ, sonabit Inimicam. Verum id φρόνημα, præcedens neutri generis

ἔχθρα. pro ἐχθρὰ

neris nomen, non sinit: quum magis dicendum foret, ἐχθρόν. Vnde miror quosdam contendere recte legi, inimica: nisi forte putant mutandam scripturam, in omnibus exemplaribus consentientem. Iam non mirum, si qui Latini inter enarrãdum dicant, sapientiam esse inimicam deo: quum utraque lectio eundem prope declaret sensum, nisi quod efficacius est inimicitia, magisque congruens Paulinæ phrasi.

Si tamen spiritus dei.) εἴπερ est Græce, quod ualet fermè, sanè, aut siquidem. Quanquam hoc loco non uidetur esse dubitantis, sed ratiocinantis. quasi dicas, quandoquidem spiritus dei habitat in uobis. Etiamsi Origenes & Ambrosius ambigue legit & exponit. Probabilius tamen est Paulum illis tribuere spiritum quos alloquitur, mox enim durius loquens auertit ab illis sermonem, dicens, si quis aũt spiritum Christi non habet: quod annotauit & Theophylactus, & ante hunc Chrysostomus: qui admonet εἴπερ apud Paulum frequenter esse confirmantis non dubitantis, quasi dicas ἐπείπερ. quod genus est primæ Thessalonicensis secundo: εἴπερ δίκαιον παρὰ θεῷ ἀνταποδοῦναι τοῖς θλίβουσιν ἡμᾶς θλίψιν. Theophylactus annotauit hic, εἴπερ non sonare dubitationem, sed fiduciam. Interdum est & obtestantis: Si bene quid de te merui, fuit aut tibi quicquam dulce meum. Hanc ambiguitatem quũ interpres sustulerit, cur hic tacent qui uociferantur à me cõtrahi sensus latitudinem? quasi sermonis ambiguitas sit scripturę fœcunditas, aut quasi hanc fœcunditatem non magis etiam pariat imperitia. Nec enim laudanda est illa fœcunditas, quum Iureconsulti dicunt, Vel dic, uel dic, uel dic.

Corpus quidem mortuum est propter peccatum, spiritus autem uiuit.) Pro uiuit, Græcis est, uita est. atque ita citat Augustinus in explanandis quæstionibus huius epistolæ. Ac rursum edisserens Psalmum septuagesimũquintum. Item libro de ciuitate dei tredecimo. Et contra Faustum libro uigesimo quarto, capite secundo. Item Hilarius libro de trinitate octauo. Consimiliter Athanasius in libello de spiritu sancto ad Serapionem. Atque item Ambrosius hunc explanans locum, suffragantibus & uetustis Latinorum exemplaribus manu scriptis. Fortassis efficacius est, Vita est, quàm Viuit. Siquidem uita est quod uitam præbet. Agit enim, ni fallor, de spiritu Christi, non nostro. quod propemodum indicãt quę mox consequuntur, Quod si spiritus eius qui suscitauit Iesum à mortuis, habitat in uobis. Est autem facilis lapsus in ζωὴ & ζῇ, uita, & uiuit: ac minimum interest, quantum ad sententiam attinet, iuxta proprietatem sermonis Hebraici. Nec mirum si qui autores hic meminerunt de spiritu nostro, quandoquidem sicut corpus Christi resuscitatum resurrectionem promittit nostris corporibus, ita Christi spiritus immortalis, nostro spiritui confert uitam. Theophylactus uero non solum legit ζωή, uerum etiam interpretatur in hanc sententiam, uita: Non solũ, inquit, ipse uiuit, sed & alijs hoc potest donare. Idem admonet fuisse qui spiritum hic intelligerent ipsum Christum.

Vita est, pro Viuit

Propter iustificationem.) διὰ τὴν δικαιοσύνην. id est, propter iustitiam: ut & aliâs sæpe uertit. Nam δικαίωσις magis sonat iustificationem.

Propter inhabitantem spiritum eius in uobis.) Hilarius libro de trinitate secundo legit, Propter spiritum suum qui habitat in uobis. & Latinius. Quãquam id minutius est, quàm ut de eo sit contendendũ. Variabant hic quædam exẽplaria Græcorum, quum in plerisque esset, διὰ τὸ ἐνοικοῦν αὐτοῦ πνεῦμα ἐν ὑμῖν. id est, propter spiritum suum qui habitat in uobis. In nonnullis: διὰ τοῦ ἐνοικοῦντος αὐτοῦ πνεύματος ἐν ὑμῖν. id est, per spiritum suum qui habitat in uobis. Ad sensum haud magni refert. Licet enim διὰ prępositio genitiuo addita significet instrumentum, accusatiuo adiuncta causam, tamen nihil uetat quo minus alicubi res eadem tum causa sit tum instrumentum.

Varia lectio

Iterum in timore.) εἰς φόβον. id est, ad timorem siue terrorem.

Spiritũ adoptionis filiorũ dei.) Pro tribus uocibus una est apud Grecos, υἱοθεσίας, quę uox filiorũ adoptionẽ significat. Imò adoptionẽ eorũ qui natura filij nõ sunt, in locum filiorũ. Nam adoptãtur & nepotes, licet hæc sit adoptio charissima. Sermo Grecus nihil habet incõmodi, Latinus nõ uideo quî possit cõsistere. Nã si adoptio sumatur actiue, quasi filij adoptent, absurdus est sermo: sin passiue, nõ dicũtur adoptari filij, quũ per adoptionẽ ueniũt in alienã familiã, quemadmodũ dicitur creari magistratus aut eligi episcopus, quũ suffragijs fit magistratus aut episcopus, nec ita dicitur adoptio filiorũ, queadmodũ dicitur creatio magistratuum

gistratuum: sed alieni filij, alteri adoptantur in locum filiorum, & dicũtur per adoptionem fieri filij adoptantis, & adoptator siue arrogator filios alienos aut nepotes facit suos. Pater aut patruus dicitur dare in adoptionem. Si accipimus adoptionẽ filiorum, qui prius erant filij satanæ: hoc non sentit scriptura. Si accipimus adoptari filios dei, non cõsistit sermo Latinus: dicẽdum potius erat, Spiritum adoptionis in filios dei. Quemadmodum autem licet Paulo Scipionis filium adoptare in locum sui nepotis, ita licet illius nepotem adoptare sibi in filij locum. Hoc incommodum ut uitarẽt quidam, uerterũt, Spiritum adoptionis: quod adoptare in filij locum sit præcipuum adoptionis genus: unde per se positum intelligitur de eo quod est eximium. Ipse uero sermonis apostolici tenor, declarat hic agi de adoptatis in filiorum ius. Porrò genitiuus Dei, additus est, quum in Græcis codicibus non habeatur. Non enim hic discernit filios dei à filijs hominum, sed distinguit filios gratiæ à seruis legis.

Abba pater, quomodo intelligendũ

Abba, pater.) אב siue אֲבִי Hebræis, imò Syris, quemadmodũ indicat Hieronymus, sonat patrem, dictio è duabus primis literis composita, aleph & beth. Sed uocẽ Hebræam reliquit, quo significaret peculiare quiddam esse in ipso uocabulo, quod & patres libenter audiunt, & pueri primum sonare discunt. Nam hoc statim implorant patris opem, cuiusmodi est apud Latinos pappus, uox infantibus peculiaris. Cæterum quod addidit, ὁ πατήρ, Græcis incertum est, utrum conduplicatio sit ad emphasim affectus faciens, an interpretatio peregrini Romanis uocabuli, maxime quum additum sit nominandi casu. Quanquam mihi uero propius uidetur κατ᾽ ἀναδίπλωσιν dictum, quum is loquendi color Hebræis sit penè peculiaris, ἐπιτάσεως gratia, nũc eandem uocem iterantibus, nunc eandem alia idem pollente reddentibus, ut: Non omnis qui dicit mihi, Domine, domine, &: Deus meus, deus meus. &: Ficus bonas, bonas; et: Domine dominus noster. Nam in hoc postremo exemplo, Hebræis diuersæ sunt dictiones. prior est uocabulum dei tetragrammaton, constans hisce literis, יהוה Iod, he, uau, he: quod illi uocant, ἄῤῥητον, id est, ineffabile Posterior est, אֲדֹנָי Adonai: quod commune est, ac sæpenumero tribuitur & hominibus. Sunt autem hic eädem uerba, quibus Christus utitur, orans patrem apud Marcum capite

Expensa Augustini sententia

decimoquarto, Abba pater. Cæterum librariorum uitio factum arbitror, quod Augustinus epistola centesima septuagesimaoctaua, scribit, abba Græcum est uocabulum, pater Latinum: quum neque Paulus Latine scripserit Romanis & extra controuersiam sit, abba Syriacum aut Hebræum esse uocabulum. Sed Augustini uerba subscribã: Non accipiatur Paulus, qui dicit Romanis scribens, In quo clamamus Abba pater. In uno nomine duabus utitur linguis, dicit enim abba Græco uocabulo patrem, et Latine nominat identidem patrem. Equidem arbitror hæc uerba assuta scriptis Augustini. Melius Thomas qui dicit abba uocem esse Hebraicam, pater Græcam siue Latinam: similiter Græci compellãt patrem & Latini.

Testimonium reddit.) συμμαρτυρεῖ. Redditur, uel quod refertur uel quod debetur, Ita redditur lotium, et redditur ratio. At Græcis est, Attestatur: siue ut magis ad uerbum reddam, Contestatur: ut intelligas geminum esse testimoniũ duorum spirituum, nostri, & dei. Porrò testimonium spiritus nostri, cõfirmatur testimonio spiritus diuini: quemadmodum symmachi dicuntur, qui in pugna ferunt suppetias. Atq; usitate dicimus, Teste cõscientia, Humani spiritus testimonium imbecille est, præsertim in imperfectis, nisi accedat spiritus diuini testimonium. Neque quicquam uetat, ut dicamus mutuam charitatem inter deum & hominem, quum charitas sit dei donum: ita mutuum esse testimonium inter spiritũ dei & nostrum, non quod noster spiritus cõfirmet deum, sed quod sibi testis est. Chrysostomus subindicat σὺν Græcam præpositionem referri ad uocale testimonium, eo quod præcessit, In quo clamamus, abba pater: uocis autem testimonium, cõfirmatur arcano testimonio spiritus diuini, qui suo dono confirmat eam uocem. Non dissentit Theophylactus.

συμπαθεῖν

Si tamen compati m.) εἴπερ, id est, siquidem. quod hic quoq; posset accipi ratiocinatiue, non dubitatiue. Item hoc loco compati, est non quod uulgo accipiunt indocti, moueri malis alterius, sed socium esse & imitatorem atq; æmulum afflictionum Christi.

Vt & glorificemur.) Vnà glorificemur, συνδοξασθῶμεν, ut intelligas communem nobis cum Christo gloriam.

Existimo enim.) λογίζομαι, id est, perpendo siue reputo. Nec enim id opinatur Paulus

ceu

ceu dubitans, sed certus ita esse, perpendit in animo suo. Non enim loquitur de fide ad quā exprimendam nimis diluta uox est existimo, quę frequenter coniuncta est dubitationi, sed de consideratione eorum quæ credidit, per quam ueluti rationem subducit, cōferens huius uitæ molestias propter euangeliū tolerādas, cum æternæ uitæ præmio, quod pijs omnibus promisit Christus. Collatio uero facit, ut hæc quæ hic patimur, leuia uideātur, dum animo reputamus æternā illam felicitatem. Equidem λογίζεσθαι pro existimare, nondū legi, quod Græci dicunt οἴεσθαι, ἡγεῖσθαι, δοκεῖν, νομίζειν. Tolerabilius esset æstimare, quod uerbum rationi congruit. existimamus illud charum, quod putamus esse magni pretij: sed ęstimamus pro charo, quod animi inductione pro charo habemus. Quod si λογίζεσθαι nihil aliud sonat Græcis q̃ nobis Existimare, perperā loquutus est Paulus ad Philippenses quarto: ταῦτα λογίζεσθε. aut certe peccauit interpres, qui uertit, Hæc cogitate: quum uertere debuerit, Hæc existimate. Et secundæ Corinthiorum capite decimo. τοῦτο λογιζέσθω πάλιν. uertit Hoc cogitet iterum. Paulus usus est hoc uerbo, pro Aestimare, μή τις εἰς ἐμὲ λογίσηται. hoc est, Ne quis me pluris æstimet, quàm re uera sum. In epistolæ ad Romanos secūdo Paulus usurpauit, pro Cogitas, λογίζῃ δὲ τοῦτο ὦ ἄνθρωπε. Eiusdem epistolæ capite sexto, οὕτως καὶ ὑμεῖς λογίζεσθαι ἑαυτοὺς. non docet quid debeant credere, qui hoc iam pridem didicerant, sed quid meminisse & in animo uoluere, ubi magis conueniebat æstimate, quàm existimate. Rursum primæ Corinthiorum quarto, οὕτως ἡμᾶς λογιζέσθω ἄνθρωπος. æstimet, quadrabat magis quàm existimet. Mirum enim si nondum Corinthij suspicabantur Paulum dispensatorem mysteriorum dei. Rursus secundę Corinthiorum capite decimo. Ea confidentia qua existimor audere in quosdam, interpres λογίζομαι uertit Existimor: quum Chrysostomus exponat Cogito. Hoc enim sermone minatur quibusdam, qui Paulū ut hominem quemlibet contemnebant. Nondum ait se decreuisse, sed tantum de illis puniendis cogitare, nisi resipuerint. Theophylactus λογίζομαι interpretatur ὑπολαμβάνω, στοχάζομαι, id est suspicor & destino. Qui suspicatur se facturum, nondum concepit certum animi propositum: & qui destinat, adhuc habet telum in manu, cogitans in quos & quomodo sit mittendum. Cęterum qui docuit existimare esse certæ opinionis, rem plane falsam docuit. Nihilo minus enim est existimatio dubia, quàm opinio, imò existimatio sæpe fallax est: ut est illud, Qui se existimat aliquid esse. & Existimabant se spiritum uidere.

Quæ reuelabitur in nobis.) Dubium est apud Græcos, an uerbum ἀποκαλυφθῆναι, debeat referri ad præpositionem πρὸς, an ad participium μέλλουσαν. Nam si referatur ad præpositionem, erit sensus, Ad hoc ut futura Gloria reueletur in nobis, ac tum uidetur deesse articulus τὸ, solitus præponi uerbis infinitis. Interpres sic ordinasse uidetur: πρὸς τὴν δόξαν τὴν μέλλουσαν ἀποκαλυφθῆναι, id est, ad gloriam quæ reuelabitur. Nec est, In nobis: sed, In nos: seu potius, Erga nos. iuxta illud, Videmus nunc per speculum & in ænigmate, tunc autem facie ad faciem. quanquam præpositio εἰς, uti sæpius admonui, Græcis anceps est. & sensum pium habet hæc quoq; lectio.

Nam expectatio creaturæ.) ἡ γὰρ ἀποκαραδοκία. quod non significat simpliciter expectationem, sed uehementem & anxiam expectationem: ut testantur & Græca scholia, quæ Grecanicæ uocis emphasim indicant, quum ex corde quippiam expectatur. unde nos uertimus, Sollicita expectat. Græca uox è tribus composita est, ex ἀπὸ præpositione, & κάρα caput, & δοκεῖν uideri: quod qui uehementer desiderāt aliquid uidere, porrecto capite subinde prospiciunt: unde Ambrosius exponit, Frequentem expectationem: Hilarius, longinquam: quod prolato capite longius prospicimus. Vsus est Paulus eadē uoce in epistola ad Philippēses capite primo. Aristophanes in Equitibus, omissa prępositione dixit, καραδοκεῖν ἐκαραδόκησαν εἰς ἐμὲ ἡ βουλὴ πάλιν. id est, Ad me uertebant oculos, erecti ad promissionem, ut sensum reddam magis quàm uerba exprimam. ἀποκαραδοκία

Vanitati enim creatura subiecta est.) Vanitas non hic sonat mendacitatem, sed potius frustrationem, ματαιότητι. quod creatura interim non assequatur, quod utcunque contendit efficere. Verbi causa, dum aliud ex alio propagans, indiuiduis uicissim cadentibus ac renascētibus speciem tuetur ne intercidat, meditatur immortalitatē quandam, sed frustra. Vanitas ματαιότης

Qui subiecit eam.) Eam, additum est explicandi causa. διὰ τὸν ὑποτάξαντα. Et in spe. ἐπ' ἐλπίδι. magis est, sub conditione spei. Cæterum quod sequitur, Quia & ipsa creatura

 libera-

liberabitur, & cætera, connecti poterat superioribus: Subiecit sub spe: nimirum hac, quod & ipsa liberanda sit à seruitute, sed creatura repetita, duriusculam reddit orationem.

Liberabitur à seruitute corruptionis.) ἐλευθερωθήσεται ἀπὸ τῆς δουλείας τῆς φθορᾶς. id est, libera reddetur, siue In libertatem uindicabitur. Et φθορὰ corruptio, Græcis quoque uox est anceps: nam & de uitiato dicitur, & de pereunte: hic interitum sonat. Atque ita legit Augustinus explanans epistolam ad Galatas. Sensus autem est, Creaturam quæ nunc obnoxia est exitio, asserendam in libertatem, hoc est, in gloriam filiorum dei.

Omnis creatura ingemiscit & parturit.) Aptius Græce συστενάζει καὶ συνωδίνει, id est Congemiscit & comparturit siue condolet, ut ita loquamur. Certe congemiscit citat Hieronymus in Commentariorum Esaiæ libro octauo. & Augustinus octogintatrium quæstionum sexagesimaseptima, legit Congemiscit & dolet. Pro dolet, parturit legit Ambrosius: ut præpositio συν, uel ad nos referatur, indicans etiam elementa muta quodammodo nobiscum gemere: uel ad uniuersam inter se creaturam, ut accipiamus uniuersum mundum in melius commutãdum. Paulus enim ut tropologicos magnitudinem malorum exprimat, fingit uniuersum hunc mũdum uelut unam personam: cui quum nõ insit sensus, tamen ita sensum tribuit, quemadmodum in Psalmis montes dicuntur exultare, flumina plaudere. Origenes item nominatim annotat dictum esse Congemit, pro eo quod est, cum alio gemit: haud tamen dissimulans uariare libros: in nonnullis enim fuisse στενάζει.

Non solũ, peculiare Paulo

Non solum autem illa.) Illa, non additur apud Græcos, οὐ μόνον δέ. Sed tamen ex ijs quæ mox sequuntur apparet subaudiendum. Quid hic faciant, qui nec apicem mutari uolunt in literis sacris? frequenter indicat hanc eloquutionis formam in Paulo Origenes.

Receptaculũ, pro primitijs

Primitias spiritus habentes.) τὴν ἀπαρχὴν. Mirum quid sequutus Ambrosius legerit, Sed & nos qui receptaculum spiritus habemus. quanquam ex enarratione non satis perspicuũ est quid legerit, nisi forte quod ille scripserat Inceptaculũ, scriba uertit In receptaculũ.

Intra nos gemimus.) ἐν ἑαυτοῖς στενάζομεν, id est, in nobis ipsis ingemiscimus, siue intra nos ipsos, hoc est, taciti.

Adoptionem filiorum dei.) υἱοθεσίαν, id est, adoptionem. Sed interpres explicandæ rei gratia adiecit quædã uerbula: idque perpetuo facit in hac dictione. Augustinus libro aduersus Faustum tertio, capite tertio non addit Filiorum, tantum citat adoptionem. Quis enim adoptat suos filios? Alieni qui adoptantur, non adoptantur filij, sed in locũ filiorum, ut ante dictum est.

Redemptionem corporis.) ἀπολύτρωσιν. quæ proprie dicitur, quum dato pretio redimũtur captiui, uelut à piratis aut in bello capti. Corporis, dictum est pro A corpore: ut liberemur à corpore illo, quod ante mortis corpus uocauit. Videtur autem hoc ita adiectum quasi uoluerit interpretari υἱοθεσίαν adoptionem, quæ adoptio nihil aliud est quàm ut ab hoc corpore liberemur, & immortale corpus recipiamus.

Quid sperat?) τί καὶ ἐλπίζει; Quid etiam, aut quid insuper sperat? Non ociosa erat coniunctio, significans frustra iam sperari quod uideas.

Adiuuat συναντιλαμβάνεται

Similiter autem & spiritus adiuuat infirmitatem.) Græcis est numero pluratiuo, Infirmitates, siue imbecillitates nostras. συναντιλαμβάνεται ταῖς ἀσθενείαις ἡμῶν. Est autem συναντιλαμβάνεσθαι in re quapiam suscepta, auxilio adesse laboranti, & idcirco addidit ὡσαύτως, id est, consimiliter. Sicut nos per patientiam expectantes nitimur, ita etiam spiritus admouet auxilium suum deficientibus, ceu manum porrigens laborantibus.

Articuli uis

Nam quid oremus.) τὸ γὰρ τί προσευξόμεθα. interpres non expressit uim articuli τὸ qui refertur ad totum hoc quod mox sequitur. unde nos uertimus, Siquidem hoc ipsum quid oraturi simus ut oportet, non nouimus. hoc est, tantũ abest, ut ipsi nobis possimus esse præsidio, ut nesciamus quibus præsidijs sit opus.

ἐντυγχάνει ὑπερεντυγχάνει

Spiritus postulat.) ὑπερεντυγχάνει. quod aliquando uertit postulat, aliquando interpellat, aut intercedit. Est autem quoties quis conuenit aliquem super negocio alterius, uelut si quis adeat principem, commendaturus causam amici. Illud annotandũ quod nõ simpliciter dixit ἐντυγχάνει, sed ὑπερεντυγχάνει. Nam hæc præpositio solet excellentiam significare Gręcis. Sensus enim hic est, ni fallor, etiamsi spiritus hominis aliquando petit nocitura, tamen spiritus sanctus afflans animos aliquorum corrigit quod male petebatur, ue luti

luti præfectus omnibus interpellationibus.

Desiderium φρόνημα

Quid desideret spiritus.) τὸ φρόνημα, id est sensum, siue quid sentiat spiritus: hoc est, affectum spiritus. quod Terentius uertit sensum, Illius sensum pulchre calleo. Eadem est uox Græca, quam toties iam uertit, prudentia. Nescio quid sibi uelit quidam, qui putat sensum & affectum esse uoces carnales, nec conuenire spiritui diuino. An putamus illũ quum hæc scriberet esse sobrium? An non de deo dictum est, Quis cognouit sensum domini? & misericordia non est affectus quæ deo pręcipue tribuitur? Et si spiritus dei recte dicitur desiderare, concupiscere, gemere & interpellare, an illi absurde tribuitur affectus? Sed in deo nõ sunt affectus quemadmodum in nobis: uerum nec sapere, nec uiuere, nec misereri, nec diligere est in illo, quemadmodum in nobis, et tamen huiusmodi uerbis humanis scriptura passim abutitur de illo loquens.

Duplex sensus

Cooperantur in bonum.) συνεργεῖ referri potest apud Græcos uel ad spiritum uel ad omnia: ut iuxta priorem sensum intelligas spiritum sanctum omnia uertere in bonum suo auxilio: iuxta posteriorem accipias, omnia etiam mala adiumento esse sanctis ad felicitatem. & hic sensus magis mihi arridet, atque hunc sequitur Chrysostomus ac Theophylactus. Nec est quod moueat quenquam, uerbum singularis numeri συνεργεῖ, quum πάντα nominatiuus sit neutri generis.

πρόθεσις

Secundum propositum.) κατὰ πρόθεσιν. id est, iuxta animi distinctionem. ut Propositum referatur non ad Sancti, aut ad hominem recti propositi, sed ad Prædestinationem dei. Ita Origenes ac Thomas, etiamsi Ambrosius utrumq; sensum uidetur attingere. quãquam & Origenes aliquanto inferius explicans qui dicantur uocati & non electi, qui uocati & electi, nonnihil à se ipso dissidet, interpretans secundum propositum uocatos dici, qui prius quàm uocarẽtur, propenso iam tum erãt animo ad cultum diuinum, quorumq; promptæ iam uoluntati tantum deerat uocatio, uidelicet ut Propositum, non ad deum destinantem, sed ad hominem in animo statuentem pertineat: nisi forte interpres hæc adiecit de suo. Ambrosium sequitur Augustinus in libello De correptione & gratia, capite septimo: Electi inquit, sunt, quia secundum propositum uocati sunt, propositum autem non suum sed dei. Nam Paulus proximo huius Epistolæ capite, simili sensu dixit propositum dei. rursus ad Ephesios capite primo. Neq; uero apud Græcos adiungitur Sancti, tantũ est Vocati. Atq; ita legisse Origenem ex ipsius liquet interpretatione, quum ait, Videndum est ne forte ex hoc quod dicit, iis qui secundum propositum uocati sunt & quos præsciuit & quos prædestinauit, & cætera. Neq; secus legit Ambrosius, sic enim edisserit, Hi autem secundum propositum uocantur, quos credentes præsciuit deos futuros sibi idoneos, ut antequam crederent, scirentur. Legit idem Augustinus libro de correptione & gratia. Sequitur hãc tum lectionem tum sententiam Chrysostomus & Theophylactus, quanquam refragatur Thomas & uetusti Latinorum codices plerique. Apparet autem Sancti, additum ex aliis locis, in quibus hæ duæ uoces, Vocati sancti, sæpenumero copulantur.

Iuxta propositum

Vocati sunt sancti.) κλητοῖς οὖσιν. qui sunt uocati. Primum Sancti, ut dictum est, redundat: deinde Vocati, hic non participium est, sed nomen: quemadmodum in initio indicauimus, ut rursus excludat opera legis, quibus male fidebant Iudæi, & ostendat ueram sanctimoniam contingere ex uocante deo.

Quos præsciuit

Quos præsciuit.) οὓς προέγνωκε. siue ut quibusdam legitur προέγνω. Iam superius admonuimus apud Græcos hoc uerbum aliquoties accipi pro statuit, siue decreuit, quod cognitio coniuncta sit deliberationi: & uidentur hæc non tam genere aut ratione inter se dissidere, quàm gradibus quibusdam & interuallis inter se distincta connecti, quo magis rem Paulus exponat oculis, ut προγνῶναι sit deliberantis ac statuentis, quod tamen aliquo modo possit immutari, ut hominum more loquamur. Deinde προορίζειν siue ὁρίζειν, quod decretum fuerit iam palàm pronunciantis, quod fieri non solet, nisi quum ita decretum est aliquid, ut mutari non possit. Porro ubi pronunciaris quod decreuisti, superest ut exhibeas ac præstes quod es pollicitus. Incipit autem exhibere, qui uocat & inuitat. Deinde ne uideatur frustra uocasse, uocatos iustificat etiam, sine quo non sumus capaces promissi. Denique iustificatis datur præmium. Igitur προέγνωκεν deus ab æterno, quos decreuit ac statuit ad immortalitatem uocandos esse: προώρισεν, de quibus iam per prophetas suos,

Prædestinare
Vocare

Iustificare Glorificare

ac multo magis per filium pronunciauit promulgato decreto suo. Vocauit autem per prædicationem Iesu, iustificauit per mortem illius, glorificauit per resurrectionem ac præmium immortalitatis. Siue uocauit per doctrinam Euangelicā, iustificauit per baptismum, glorificauit per dona spiritus. Ad hūc modum Paulus gradibus quibusdam, ab eo quod est omnium primum, peruenit ad id quod est omnium summum, quo res esset firmior & absolutior. Quod si quis durius existimet: me tollere præscientiam hoc loco, sciat ad eum modum interpretatum esse Theophylactum Græcum interpretem, & quo quidam credent libentius, recentem, qui hoc putat interesse inter πρόγνωσιν & προορισμὸν siue ὁρισμὸν, quod illud sit minus firmum, hoc firmius. quin etiam ubi Petrus scribit προεγνωσμένους. γὰρ πρὸ τῆς καταβολῆς τοῦ κόσμου. quo loco Præscitos erat uertendum iuxta horum sententiam, nec Lyranus ueretur exponere præordinatos. Et Thomas indicat fuisse, qui hoc loco præscientiā aliud quiddam fuerint interpretati, nempe præparationem ad gratiam, quam pro tempore deus ostendit in sanctis, ne uidelicet nihil interesset inter præscire & prædestinare, quorum commentum idem merito reijcit. Quanquam nec Origenes hoc loco probat, ut πρόγνωσιν, id est, præscientiam, iuxta communem sensum accipiamus, iuxta quem deus & perituros præsciuit, ut iam falsum sit, quoscunq; præscierit, eosdem & prædestinasse. Verum sicuti diuina scriptura iuxta consuetudinem sermonis sui, cognosci dicit eos, quos deus affectu complectitur, Non noui uos, &, Nouit dominus uiam iustorum, ita hic præcogniti dicūtur. Neque uero me clam est quosdam ex hoc loco quæsisse campū exercendi ingenij, in quo de præscientia, deq; prædestinatione dei philosopharentur, uidelicet Origenem, diuum Augustinum, Thomam Aquinatem, & post hos omnes theologorum scholas, quorum ego industriam non improbo. Verum hic sensus quem ostendimus, mihi uidetur simplicior magisq; germanus. Quod si cui diuersa placent, per me suo quisque iudicio fruatur. Nos admonemus, non præimus, & ita nostra conferimus in medium, ut nullius omnino sententiæ præiudicemus.

πρόγνωσις ὁρισμός προορισμός

Non quisquis præscitus, idē & prædestinatus

Prædestinatio campus ingeniorum

Illos & magnificauit.) Græce est, ἐδόξασε, id est, glorificauit, nimirum per dona spiritus & adoptionem cœlestem. & rectius erat Eosdem, quàm Illos. Ambrosius legit, Magnificauit. Origenes edisserens hunc locum legit, glorificauit; licet adscripserint contextum ex nostra æditione uulgata.

Qui etiam proprio filio suo.) Suo, redundat apud nos: nam satis erat ἰδίου, id est, suo uel proprio. Certe Suo, non additur in uetustis exemplaribus: nec apud Augustinum, qui hunc locum adducit libro de Doctrina Christiana quarto, capite uigesimo. Quin & Ambrosius aliquot locis hoc testimonium adducit iuxta Græcorum lectionem. Hilarius libro de triade sexto, hoc etiam annotandum putauit, quod dixit Proprio filio, potius quàm suo.

Omnia nobis donauit.) χαρίσεται, id est, donabit, futuri temporis. atq; ita exponit Ambrosius ac Chrysostomus, & huic consentiens Theophylactus, etiamsi reclamant antiqui codices & ueterum citationes. Proinde suspicor uariatum in Græcis exemplaribus, in quorum nonnullis scriptum fuerit ἐχαρίσατο, pro χαρίσεται. Vterque sensus bene habet. Suspicor offensum quempiam, quod nondum omnia nobis uideantur donata à deo, mutasse uerbi tempus. Sed nihil uetat donationē iam peractam esse, quæ decreto constat, licet nondum sit plena donati possessio.

Quis accusabit aduersus electos dei.) τίς ἐγκαλέσει κατὰ ἐκλεκτῶν τοῦ θεοῦ; id est, quis accusabit, aut quis crimen intendet aduersus electos dei? Faber ita legit, ut κατὰ accipiatur pro ὑπὲρ, id est, Quis accusationem instituet pro electis dei, in defensionem electorum aduersus inimicos. Verum hoc quidem loco sensus Pauli manifestus est, si interrogationem intelligamus efficere negationem: ut sit sensus, Neminem ausurum criminare eos, quos deus non solum uocauit, sed etiam elegit. Proinde quæ sequuntur, usque ad illum locum, Quis nos separabit à charitate? sub eadem interrogatione sunt legenda, ut intelligas ἀδυνάτον. Quanquam audimus hæc etiam in templis publicitus pronunciatiue legi, non interrogatiue. Sic enim habent plerique codices uulgati. Quis est qui condemnet? Huic percontationi uelut respondentia subijciuntur: Christus Iesus qui mortuus est, imò & resurrexit, qui est ad dexteram dei, qui etiam interpellat pro nobis. Annotauit hunc locum Augustinus libro de doctrina Christiana tertio, capite tertio. Quanquam ille quidem aliquanto secus distinguit

Fabri sententia perpensa

Sensus & pronūciatione uariatur, adeo ut sermo perperam pronūciatus sensum faciat hæreticum interdū.

stinguit hũc sermonem, quàm nos uulgo facimus. Quum enim indicasset differentiolam inter percontationem & interrogationem, quod ad percontationem multa respõderi possent, ad interrogationem uero, nõ, aut etiam, subijcit. pronunciabitur ergo ita, ut post percontationem qua dicimus, Quis accusabit aduersus electos dei? illud quod sequitur sono interrogantis enuncietur, Deus qui iustificat? ut tacite respõdeatur, non. Et iterum percontemur, Quis est qui condemnet? Rursusque, interrogemus, Christus Iesus qui mortuus est? Magis autem qui resurrexit, qui est in dextera dei? qui & interpellat pro nobis? ut ubique tacite respondeatur, non. Ad eũdem modum distinxisse Ambrosium, colligere licet ex his uerbis, quibus hunc enarrat locum: Deum qui nos iustificat, accusare nos negat. Simul & Christum damnare nos non posse, quia eo affectu dilexit nos ut moreretur pro nobis, et resurgens semper causas nostras agit apud patrem. Origenes uidetur more nostro duas particulas hasce coniungere: Deus qui iustificat, quis est qui condemnet: pugnat enim iustificare & condemnare. Deinde, Christus Iesus qui mortuus est, & cætera, non uidetur legere uelut à percontante dicta, sed ab enunciante, nõ ut respondeatur superiori interrogationi quæ iam absoluta est, subaudito Nullus: sed ut sit noua coaceruatio argumẽtorum: sitque hic sensus, Deus est is qui iustificat, quis erit ille qui condemnet? Christus est is qui mortuus est pro nobis, imò qui & resurrexit, & sedens ad dexteram dei patris interpellat pro nobis, quis accusabit electos aut quis condemnabit? ut ex tot argumentis simul congestis pariter consequatur, neminem fore qui nos uel criminetur uel cõdemnet. Ac mihi quidem hæc lectio germanior esse uidetur, uel ob hoc quod alioqui nihil magnum colligi uidebatur, si conficiatur, patrem non accusaturum electos, quum iustificet, aut Christum non cõdemnaturum, quum interpellet pro nobis. Illud efficacius, quum habeamus iudicem deũ nos iustificantem, filium dei pro nobis mortuum & adhuc pro nobis interpellantem, nihil esse quod ullius metuamus criminationem. Nec Chrysostomus, nec Theophylactus hic meminerunt percontationis, sed hæc, Christus Iesus qui mortuus est, & cætera, pronunciatiue legunt, non dissentientes ab Origene. Poterat hæc pars connecti cum sequenti, Quis ergo nos separabit, & cætera. Consequens enim est, ut eum qui sic nos amauit, ut pro nobis mortuus sit, pro nobis resurrexerit, iamque patri dexter assidens non desinat agere causam nostram, constanter redamemus, etiam si qua dura fuerint illius causa ferẽda: sed hanc distinctionem non uideo quenquam interpretem esse sequutum. Multum autem lucis accessisset orationi, si interpres addidisset unam syllabam, Deus est qui iustificat: &, Christus est qui mortuus est. Nam apud Græcos articuli reddunt orationem satis perspicuam: θεὸς ὁ δικαιῶν, τίς ὁ κατακρίνων. deus est ille qui iustificat, quis est ille qui condemnet. χριστὸς ὁ ἀποθανών, Christus est ille qui mortuus est, & cætera. ut hic repetatur quod præcessit, τίς ὁ κατακρίνων. quis est ille qui condemnet?

Augustini distinctio

Origenis distinctio

Origenis distinctionem præfert cæteris

Quis ergo nos separabit?) Ergo additum est à latinis, & melius omittitur. Nam si separes hunc sermonem à superioribus uidetur Paulus ueluti subito raptus affectu in hanc ceu exclamationem prorupisse ob tanta fiduciæ argumenta quæ præcesserunt. Ita uidetur Theophylacto iuxta Chrysostomi sententiam, qui separat. Sin coniunctim legas, melius cohæreret, sublata coniunctione, Quum deus & Christus sit talis erga nos, quis nos separabit à charitate? Charitas autem hic actiue uidetur accipi, ἀγάπη, nempe qua nos dilexit deus, & ad redamandum prouocauit. Minoris est momenti quod Ambrosius legit, A charitate Christi: Origenes, A charitate dei. Totum autem hunc locum Augustinus libro de doctrina Christiana quarto, capite uigesimo, profert uelut exemplar orationis, quæ uehementiam, hoc est, δείνωσιν, cum ornatu coniunxerit. Iucunditas enim orationis partim est in gradationibus Præsciuit, prædestinauit, uocauit, iustificauit, magnificauit: partim in similiter desinentibus & cadentibus, προώρισεν, ἐκάλεσεν, & cætera: rursus ὑπὲρ ἡμῶν, καθ' ἡμῶν. partim in eiusdem uocis iteratione, quam traductionem uocant, ut in proximo exemplo, ἡμῶν, ἡμῶν. tum in contrarijs, iustificat, & condemnat: mors, uita: instantia, futura, altitudo, profunditas. Nam comparia & asyndeta faciunt etiam ad δείνωσιν, quemadmodum & interrogatio. Totus autem hic sermo percontationibus & interrogationibus scatet. Quod si quis distinguat acrimoniam seu contentionem orationis, à granditate, qui tertius est apud rhetores dictionis character, ad acrimoniam facit interrogatio uehemen-

δείνωσις Rhetoricæ uirtutes per Augustinũ indicatæ in Pauli scriptis

 tior

tior etiam asseueratione. Nam uehemẽtius est, quomodo etiam non cum illo nobis omnia donabit? q̃ si dixisset, Haud dubie & omnia nobis cũ illo donabit. Hac enim fiducia manifestę ueritatis sic urgetur auditor, quasi non habeat quod respondeat. Itẽ acrius est an tribulatio, an angustia, an persequutio, an fames, q̃ si negasset. Ad idem faciunt incisa, ab eadem dictione incipientia, sicut modo retuli, uelut & in illo, Neq; mors, neq; uita, neq; angeli, & cætera. Grandem aũt orationem illa proprie reddunt, quod uelut afflatus numine nihil humile loquitur. Proponit enim magnifice, Scimus quod diligẽtibus deum omnia, & cętera. Deinde totus sermo cõstat magnificis tum rebus, tum personis: mors, uita, fortitudo, altitudo: deus, Christus, ad dexterã dei, angeli, principatus, uirtutes. Quin & illud magnificũ, In his omnibus ὑπερνικῶμεν. et, Certus sum enim. Quid unquã Cicero dixit grandiloquẽtius?

Sicut oues occisionis.) Testimoniũ sumptum est ex Psalmo quadragesimotertio. Porro quod interpres uertit occisionis, Hebraice est טִבְחָה, quod magis apud illos sonat mactationem: ea est quum lanius cõtrectat & explorat pecudem, num idonea sit ut iuguletur. Siquidem simile quiddam est apud Latinos mactatio. unde Horatius: Mactata ueniet lenior hostia. Proinde Oues occisionis, dixit, pro eo quod est oues occisioni destinatæ. Cęterum hoc loco fuerat interpreti prętermittenda coniũctio ὅτι. quid enim hic sermo significat Latinis, Scriptũ est quia propter te mortificamur, nisi ob id scripturã esse proditam, Quia nos propter deum mortificamur tota die. Apud Gręcos uaria est huius cõiunctionis uis, apud nos non item: quoties aũt habet uim confirmandi, præstabat omittere, si uelimus loqui Latine. Fateor ecclesiasticos frequenter Quoniam, & quia, sic usurpare, ut uel confirment, uel accipiantur ἀδήλως, præsertim utentes scripturarum testimonijs, sed non ideo Latine dicitur.

Oues occisionis

Superamus propter eum.) ὑπερνικῶμεν διὰ τοῦ. id est, superuincimus, ut plus aliquid intelligas, quàm Vincimus: sed res tantas etiam facile uincimus, omnibus illis malis superiores. Ita Theophylactus. Deinde, Per eum qui, & cætera. non, Propter eum. διὰ τοῦ. Augustinus libro de ciuitate dei uigesimosecũdo, capite uigesimotertio, refert hunc ad modum: In his omnibus superuincimus per eum qui dilexit nos, Ad eundem modum citat libro de doctrina Christiana quarto, capite uigesimo. Itidem legit et Origenes sic edisserẽs: Et ideo, inquit, in his omnibus superamus, non nostra uirtute, sed per eũ qui dilexit nos. Diuus autem Basilius ad Amphilochium De spiritu sancto, capite octauo, ita refert, Per eum: ut si legas Propter eum, corruat illius argumentatio. Ambrosius tamen legit, Propter: intelligens nos in tantis afflictionibus infracto animo perdurare amore Christi, qui nobis tantum impenderit, quodammodo rependentes illi moriendi uices. Ipsius Ambrosij uerba sunt hæc, si quis forte requiret: Et quid mirũ, si serui moriantur pro bono domino, quãdo dominus mortuus est pro seruis & malis? Vincunt ergo beneficia & exhortantur animum ad perseuerandum propter eum qui dilexit nos. Nobiscum faciunt Chrysostomus & Theophylactus, & legentes & interpretãtes, non mirum esse si tãtis malis superiores euadimus, quum deum habeamus propugnatorem. Atq; hãc arbitror germanã lectionem. Nam quoniam magnifica quædam dixerat Apostolus, suo more gloriam omnẽ transfert in Christum.

Certus sum enim.) πέπεισμαι γάρ. id est, Persuasus sum, siue confido, ut uertit diuus Hieronymus ad Algasiam quæstione nona. Atq; ita legit Ambrosius.

Additum aliquid

Neq; futura, neq; fortitudo. Fortitudo apud Græcos non legitur, nec habet ad quod respondeat, quum Instantia, id est præsentia, respõdeant futuris, altitudo profunditati, Quanquam in eo quem modo citaui loco, diuus Hieronymus addit fortitudo, sed omissis uirtutibus, quas Gręcus δυνάμεις legit: quas Hieronymus, ut uidetur dixit Potestates. Apud Ambrosium nonnihil ab hac diuersa reperitur lectio, nouem duntaxat partes recensentẽ: Neq; mors, neq; uita, neq; angelus, neq; uirtus, neq; altitudo, neq; profundũ, neq; præsentia, neq; futura, neq; alia creatura. Atq; ita legisse Ambrosium palàm arguit & ipsius interpretatio. Ex quo liquet, quod loco Fortitudinis, apud nos non suo loco positę, ille posuerit proximã angelis uirtutem, quam refert ad miraculum. Cęterum principatuum nõ meminit, etiamsi Origenes inter enarrãdum nonnihil attingit de principatibus, nec alioqui anxius hoc loco in recensendis huius synathrœsmi partibus. Augustinus in explicãdis huius epistolæ quæstionibus aliquot, recenset Mortem, uitam, angelũ. principatũ, præsentia, futura, uirtutem, altitudinẽ, profundũ, et aliam creaturã. Verum ferè fit, ut in huiusmodi singulorũ catalogo nominũ uarient alicubi codices, labẽtibus memoria scribis.

Ex cap.

EX CAPITE NONO.

Estimonium mihi perhibente conſcientia mea.) Quum ſit συμμαρτυρούσης, aut conſcientiæ teſtimonium intelligitur alijs teſtimonijs accedere: aut iuxta uulgatam loquendi formam, conſcientiæ perſona affingitur, ueluti quum alloquimur animum noſtrum, ſiue quum dicimur cum animo noſtro rixari, quum animus ſit qui ſibi loquitur: aut ocioſa eſt præpoſitio σὺν. Certe nemo ueterum, quod ſciam, annotauit huius uim hoc quidem loco.

Optabam enim ego ipſe.) Anathemata Gręcis dicuntur res dijs dicatæ, & in hoc ſepoſitæ. Vide lector, num accipi poſſit ηὐχόμην ἄν, δυνητικῶς pro optarē, ſiue optarim, etiãſi non additur ἄν, ut accipias Optarim ſi fieri poſſet. Porrò illud A Chriſto, refertur ad anathema: quaſi dicas, quiddam ſepoſitum et alienũ à Chriſto. Siquidem ἀναθήματα dicuntur dona in templis dicata numinibus: unde & ueteres, ſacrum, in malũ ſenſum uſurpabant. ut Horatius, Sacer inteſtabilis eſto. Et Vergilius: Auri ſacra fames. Hieronymus ad Algaſiam quæſtione nona, putat hic anathema accipi poſſe pro occiſione corporali, nõ pro exitio mẽtis: uerum reclamat quod ſequitur, A Chriſto. Proinde ridet Chryſoſtomus quorundã nugale commentũ, qui uoluerint ἀνάθεμα poſitũ pro κειμήλιον, hoc eſt pro re chara ſepoſita, quam uulgo uocamus cleinodium. Notat et illud quod dixerit, αὐτὸς ἐγώ, quum alterũ pronomen uideatur ſupereſſe: uerũ emphaſim habet, Ipſe qui tãtum laborarim, ne ſeiungar à Chriſto. mihi uideť & ſingularitatis habere ſignificationē, unus pro tã multis optarim pire, ſi liceat.

Quorũ adoptio.) ὧν ἡ υἱοθεσία. id eſt, quorũ adoptio: ſicut admonuimus et antea. Interpres uoluit explanare uim Græcæ uocis, quod adopteň & fratres aut nepotes. Auguſtinus nõ addit Filiorũ, libro aduerſus Fauſtũ tertio, capite tertio. qua de re ſupra dictũ eſt copioſius.

Et teſtamentum.) καὶ διαθῆκαι, id eſt, teſtamenta. Atque ita refert Auguſtinus libro aduerſus Fauſtum duodecimo, in libris manu deſcriptis, ac mox differens in hũc locum repetit teſtamenta: Ad filios enim tabulæ teſtamenti pertinent. Ita legit Hieronymus ad Algaſiam queſtione nona, interpretans alterum in littera, alterum in ſpiritu. Atque ita ſcriptum eſt in uetuſtiſſimis exemplaribus Latinis, quãquam Hieronymus putat hoc uerbum apud Hebræos, unde ductum eſt à noſtris magis ſonare Pacta, quàm Teſtamenta.

Legiſlatio.) ἡ νομοθεσία. Græcis unicum eſt uerbũ, quod ad omnes leges condendas pertinet, nõ ſolum ad unam. Auguſtinus in libello quem ſcripſit aduerſus aduerſarium legis, legit Legis cõſtitutio. Sentit enim Paulus gloriam à deo conditæ legis, penes illos fuiſſe.

Et obſequium.) ἡ λατρεία. id eſt, Cultus, ſiue religio: quod alibi uertit, ſeruitutem. Sentit autem officia ſacerdotalia, & ritus ac ceremonias ſacrorum, interprete Origene. Quis autem per Obſequiũ, quicquam tale Latinus intelligeret? Obſequium enim dicitur morem gerentis alienæ uoluntati, quod frequenter ſonat in malam partem. Certe nemo Latine loquentium, pro numinis cultu uſurpauit: ſed interpres uulgari ſermone loquutus eſt.

Et promiſsio.) ἐπαγγελίαι. id eſt, Promiſsiones, aut promiſſa: ut legit Ambroſius.

Qui eſt ſuper omnia deus.) [illegible]

Anathema

Obſequium pro cultu

omnia

Non autem quod exciderit uerbum dei.) οὐχ οἷον δὲ, ὅτι ἐκπέπτωκεν ὁ λόγος τοῦ θεοῦ. Quod ita uertas licebit, Non autem uelut exciderit uerbum dei: id est, quod sic opto, ceu desperās illos, non est tale ut putem promissa diuina irrita fuisse, quum deus promiserit salutem Israëli: & tropus habet eclipsim. Non autē hæc dico quod, et cętera. Sic & Latini, non quod, sed addita coniunctio facit orationem aliquanto duriorem. *Excidit quod irritum est factum*

Non enim omnes.) Ex circuncisione, non est apud Græcos, sed ad hunc modum, οὐ γὰρ πάντες οἱ ἐξ ἰσραὴλ, οὗτοι ἰσραήλ. Non enim omnes qui sunt ex Israël, hi Israël, ut subaudias Sunt. nam secundo loco gentem ipsam uocat Israël, Non omnes orti ex stirpe Israëlis, sunt Israëlitæ. Nec id rarum est in sacris libris, Iudam non pro homine poni, sed pro gente: et Iacob pro Hebræis ipsis usurpari. Cæterum uideo ueteres ferè consentire in interpretatione huius nominis, quorum de numero est & Origenes & Hieronymus, ut Israël interpretentur, uirum uidentem deum, quum hæc uocis interpretatio non quadret loco Genesis trigesimosecundo, ubi nomen commutatur Iacob, Nequaquā Iacob appellabitur nomen tuū, sed Israël, quoniam si contra deum fortis fuisti, quanto magis contra homines pręualebis? *Israël, uir uidens deū, hactenus perperā intellectū*

Hic

Hic enim indicat ideo commutatum nomen, quod aduersus angelũ in lucta præualuisset. Hæc est enim illa uis, qua deus gaudet nos irrumpere in regnum cœlorum, fide ac precibus improbis ab eo extorquere benedictionem, quam non promerebamur, quaꝗ martyres dum tentantur uarijs afflictionibus usque ad uitæ contemptum perseuerant in professione nominis Iesu. Solus Tertullianus mihi uidetur rectam interpretationem attingere, libro aduersus Marcionẽ quarto. Et alius, inquit, inscribitur in nomine Israëlis, Quid enim sapientius & incontradicibilius cõfessione simplici & exerta, [in martyris nomine cum deo inualescentis, quod est interpretatio Israëlis. In hac sententia fuit Iosephus: quam cur reijciat Hieronymus non uideo, quum ipse interpretetur, Si cum deo princeps fuisti. At principem esse in lucta cum deo, est præualere. Siquidem cum deo hic idem ualet, quod aduersus deum: quemadmodum pugnare dicimur cum eo, aduersus quem pugnamus. Solus Theodotion uertit, Fortis fuisti cum deo. Diuus Hieronymus in quæstionibus Hebraicis fatetur se opprimi autoritate celebrium autorum, qui Israël interpretati sunt, uirum aut mentem uidentem deum. Eam porrò interpretationem, quanquam alicubi sequitur, hic fortiter reijcit.

Qui, pro quia Neque qui semen sunt.) οὐδ᾽ ὅτι. id est, neque quod, siue quia: Atque ita legit Ambrosius, Consentit cum hoc uetustissimum exemplar Paulinæ bibliothecæ, unde hoc à librarijs est deprauatum. Alioqui interpres pro ὅτι, legisse uidetur ὅστις. Neque ideo statim sunt filij Abrahæ, quod ex illo ducant genus.

Promissionis enim uerbũ.) ὁ λόγος. sermo, siue oratio. neꝗ enim unum ponit uerbum.

Secundum hoc tempus.) κατὰ τὸν καιρὸν τοῦτον, id est, in tempore hoc.

Non solum autem illa.) οὐ μόνον. Illa, pronomen addidit interpres, ut mitigaret Græcam figuram: idꝗ haud perperam, quod tamen aliàs non est ausus.

Duplex lectio Ex uno concubitu Ex uno concubitu.) ἐξ ἑνὸς κοίτην ἔχουσα. id est, ex uno concubitum habens. potest bifariam legi, Ex uno Isaac: atꝗ ita genitiuus Grȩcus uertendus erat in ablatiuum Latinum, πατρὸς ἡμῶν, id est, patre nostro. aut, Ex uno, subaudi filio: deinde, Concubitum habens, id est Connubium patris nostri Isaac, ut intelligas ex una prole constitisse promissionem, uidelicet Iacob: nam Esau reiectus est. Postremo, nisi intelligas ἦν, id est, erat habens, oratio uidetur imperfecta, nisi repetas superiora. Imputabatur in numero filiorum Abrahæ quantum ad filios attinet, quum eos pariter ex eodem patre sustulisset: sed qui reprobatus est, non habitus est prò filio, nec huic profuit ex eodem patre progenitum fuisse. Porrò Cubile habens, uerecunde dixit pro eo quod est concepit. Laurentius Valla optimo iure refellit eos, qui hoc loco putant Rebeccam ex eodem concubitu concepisse geminos, quasi illud ad hãc rẽ pertineat, quoto coitu concepti sint Iacob & Esau. Imò Paulus ut adimat parentum fiduciam, proponit duos fratres ex eodem patre, eadem matre, simulꝗ eodem die progenitos, quorum alter tamen reiectus sit. Quid, quod ne potest quidem uno concubitu

Locus palàm deprauatus cohærere, quum κοίτη apud Græcos fœminini generis sit, ἑνὸς masculini. Nec κοίτης legitur, sed κοίτην, id est Cubile. Quidam impudentissime meam criminatus est impudentiam, quod hunc locum recensuerim inter manifeste deprauata. Audi gloriosum hominis sermonem: Profecto si sic sunt cætera, quæ in illo catalogo locorum deprauatorum recenset Desiderius, neꝗ sint alia loca magis in Latina æditione deprauata, uereor ne minus pudenter dictũ sit, ut ne dicam impudẽter, hunc locum ex infinitis manifeste deprauatis unũ esse. Hæc ille. Atqui susceperat interpretem defendendum, uiamꝗ monstrarat, ut si quid incideret quod excusari non posset, id librarijs imputaretur. Hoc quum hic faciam, tamen atrociter destomachatur: idꝗ facit eo impudentius, quod hunc locum quem dixi deprauatum, ipse non possit expedire. Quis, inquit, unquam dixit Habere cubile, pro concipere? Imò quis unquam dixit Habere, pro Grauidã esse? Atqui sic accipiatur hic necesse est, si legamus ex uno cõcubitu. Quid aũt prodigij fuisset, si quũ uerecũdiæ causa dicamus esse cognitã à uiro, quæ rem habuit cũ uiro: & Paulus ad Hebræos 13, thorũ immaculatũ appellat castũ usum cõiugij: hic dixisset habere cubile, ꝓ cõcipere, seu grauidã esse. Nõ sic loquunt Latini, fateor: sed probabile est sic fuisse loquutos Hebræos, quorũ idiomata frequenter exprimit apostolus. bene habet, inqt, ex uno cõcubitu, si pro κοίτην legamus κοίτου. Nõne belle explicuit nodũ: ego notaui uocẽ à librarijs deprauatã, cõcubitu pro cõcubitũ: ille mauult

Apostoli

Apostoli sermonem deprauatum haberi, quum nullus Græcus codex hoc habeat, neque quisquam Gręcus ad eundem modum interpretetur. Nam Chrysostomus & Theophylactus, de parentibus iisdem meminerunt, decq; eodem partu geminorum: de eodem cōcubitu nequaquam. Quis autem hoc nouit, an gemini eodē coitu seminentur? Quod ait Theophylactū uideri sentire de eodem coitu, fucum esse testantur ipsa uerba quæ refert ex Theophylacto, qui sequutus suo more Chrysostomū indicat hoc interesse, inter exēplum Isaac & Ismahelis, et inter exemplum Esau et Iacob, quod illi patrem tantum habuerint communem, hi utrumq; parentem, præterea gemini unicoq; partu æditi. In Origenis libere uersi contextu, habetur quidem ex uno concubitu: sed in enarratione, nulla syllaba est quæ declaret illum ita legisse. Tantundem ex Irenęi uerbis. Nec Ambrosius quicquam attingit de eodem coitu. Supersunt duo Latini qui legisse uidentur, Ex uno concubitu: sed, ut coniectandum est, decepti mendo codicum. Ad scholiasten, qui falso dicitur Hieronymus, nihil respondeo. Augustinus non raro fallitur deprauata scriptura, præsertim quum non consulit Græca exemplaria. Vbi nunc est igitur ille chorus Græcorum & Latinorum, qui legūt, ex uno concubitu? Ambrosianus contextus habet, Ex uno concubitu habēs Isaac patrem nostrum. sed mēdose, ni fallor. Nec enim Rebecca genuit Isaac, sed ex eo suscepit geminos Iacob & Esau. Nec multo commodior est nostra lectio. Proinde quidam offensi uerbis nihil significantibus, adiectis uerbis aliquot ita legebant. Sed & Rebecca ex uno concubitu, habens geminos filios, quemadmodum indicat ac reprobat Lyranus. Et tamē ita uertit interpres Theophylacti, quum apud autorem Græcum nihil sit huiusmodi. At mihi uidetur hoc ipsum quod superest incommodi posse tolli, si nominatiuum participii pro genitiuo absolute posito accipias, ἔχουσα pro ἐχούσης, id quod Græci nonnunquam faciunt. At *Ordo* tum hic erit ordo: Non solum autem Sara, quin etiam cum Rebecca grauida esset ex uno, eoq; patre nostro. Deinde ueluti per parenthesim interiiciantur illa, Nondum enim natis pueris, quum neq; boni quippiam fecisent neque mali ut secundum electionem propositum dei maneret, non ex operibus, sed ex uocante, succedat, ad quod respondet, Dictum est illi: ac deinde, Maior seruiet minori. Sanctus Augustinus in explicandis aliquot huius epistolæ quæstionibus, refert hunc in modum: Nondum enim nascentium nec agentium aliquid boni aut mali. Sic tum opinor uulgo loquebantur.

Maior seruiet minori.) Maior & minor, hic non ad ætatem proprie referuntur, sed ad uires & præcellentiam, μείζων, ἐλάσσων. Quanquam Hebræis altera uox est, רַב quæ *Maior* dignitate præeminētem indicat, unde & Rabbi dictum, צָעִיר altera quæ nonnunquam *Minor* adolescentulum significat.

Miserebor cui misertus sum.) Apud Græcos secus est, ἐλεήσω ὃν ἂν ἐλεῶ, καὶ οἰκτειρήσω ὃν ἂν οἰκτείρω. id est, Miserebor cuiuscunq; misereor, & commiserabor quemcunq; commi- *Depravatio* seror, id est, quemcunq; decretum fuerit commiserari. Certe in priore sermonis huius par- *in nostris* te nobiscum faciebat codex Donatiani, in quo sic habebatur scriptum, Miserebor, cui misereor. Hic quoque interpres minus feliciter copiam, ut solet affectat, οἰκτειρήσω uertens in Misericordiam præstabo, οἰκτείρω in Misereor. Imò potius destituit illum necessaria copia. Siquidem Hebræis diuersa sunt uerba quemadmodum & Græcis, quasi dicas, Miserebor & cōdonabo, siue gratiā faciam. Porrò noue dictū est quod sequitur, Scriptura dicit Pharaoni, pro eo quod erat, Scriptura refert dictum Pharaoni.

Igitur non est uolentis neq; currentis.) Hanc particulam Chrysostomus antithesin uocat, quasi obiiciatur ab aduersario, qualis est & illa, Ergo cui uult, miseretur. Sed ubi solutio? O homo tu quis es, & cætera.

Quid adhuc queritur.) τί ἔτι μέμφεται, id est, Quid adhuc conqueritur, aut incusat? *Queri* subaudi Deus. Etiamsi Laurentius ac Stapulensis dissentiunt: quorū hic Queritur, imper- *Conqueri* sonaliter accipi uult, ille pasiue: quanquam Laurentius nostram adiungit sententiam, ad quam interpretantur omnes Græci interpretes. Primum μέμφεται, non inuenio ad istum modum positum, ut persona non addatur. deinde mea sentētia probe quadrat iis quæ sequuntur: O homo tu quis es, qui respondes deo, Ruffinus libro περὶ ἀρχῶν tertio, sententiam reddit mutatis uerbis. Quid ergo adhuc culpamur? Illud tantum admonendus est crassus lector, Queritur, hoc loco, à queror deponenti uerbo, non à quęro, actiuo dictum

esse

esse. Hic derideat qui uolet grammaticulam annotatiunculam, modo sciat sanctum Thomam in hũc impegisse lapillum, nisi quod adijcit alterum sensum, sed priorem non reijcit.

O homo tu quis es, qui, & cætera.) μενοῦνγε ὦ ἄνθρωπε. Atqui ô homo quis es. Cæterum interpres inferius uertit, Et quidem μενοῦν, hic dissimulauit. Est autem ἐναντίωσις tacita in uocibus, homo, & deus: præterea emphasis, haudquaquam ociosa, nihil enim homo, collatus deo.

Qui respondeas deo.) ὁ ἀνταποκρινόμενος. id est, Contra respondens: ut sane adducitur ab Origene Homilia in Exodum quarta. uel, Qui respondes aduersus deum. quia dixerat, quid igitur habet quod queratur, si quæ uult, facit? Ac mea quidem sententia rectius erat Qui respondes, quàm Qui respondeas. Iam enim fecerat Respondentẽ. Nec enim indignatur quod respõdeat, sed quod impie respondeat. nec deterret illum ne respõdeat, sed obiurgat quod sic ausus sit respõdere. Origenes uersus habet quidem Qui respondeas, sed interpretatio declarat illum legisse Qui respondes: indicans ideo huic imponi silẽtiũ, quod proterue deo obmurmurasset: quemadmodum dominus in Euangelio procaciter percontantes qua autoritate faceret quæ faciebat, aut eam potestatem unde accepisset, ne responso quidem ullo dignatus est, sed obiecta quæstione quam dissoluere non audebant, occlusit illis os. At reuerenter sciscitantibus idem ubiq; placide respondet. In sententia non multum est discriminis, sed Græca uix recipiunt illud Respondeas, Velut ante πᾶς ὁ κρίνων, non est uersum, Omnis qui iudices: quemadmodũ huius Epistolæ capite decimoquarto, σὺ τίς εἶ ὁ κρίνων ἀλλότριον οἰκέτην, interpres uertit, Tu quis es qui iudicas alienum seruum. Nec Chrysostomi, nec Theophylacti, nec Ambrosij, nec Augustini interpretatio declarat potius esse legendum Qui respondeas, quàm Qui respondes. Paranti respondere petulantius, apte diceretur, Tu quis es qui respondeas. at obiurganti eum qui iam respondit proterue, magis congruit, Tu quis es qui respondes. A malis seruis sumpta est metaphora, qui quum dominorum iussis obmurmurãt, responsatores dicuntur. Itaq; sic hoc loco dictum est, Quid facis homo responsans deo? Tractat hunc locum Augustinus in octoginta triũ quęstionum sexagesimaoctaua, refellens hæreticorum calumnias, colligentium ob id Paulum ad conuitia subito deflexisse, quod nodum quæstionis propositæ explicare nõ posset.

Ei qui se finxit.) Qui finxit, est Græce, & satis erat, τῷ πλάσαντι. Se, pronomen superuacaneum est.

Ex eadem massa.) ἐκ τοῦ αὐτοῦ φυράματος. quod Augustinus adducit ex eadem conspersione. Sentit enim argillam humore maceratam temperatamq;.

Contraria — Aliud in honorem.) τιμὴν καὶ ἀτιμίαν, Laurentius rectius uerti posse putat, Decus ac dedecus: maxime quod in uasa non cadat contumelia. Atqui quum à contemnendo dicatur contumelia, quid obstat quo minus in rem inanimam competat contumelia, quum ea & expetatur & contemnatur? Quod si minus quadraret, tamen metaphora gratiam etiam adiungeret: ueluti si quis Bassum aureis uasis excipientem onus uentris, apud Martialem, dicat aurum afficere contumelia. Illud uerum est, in decus ac dedecus, schematis iucunditatem reddi, quæ perit in honore & contumelia.

Ordo uarius — Quod si deus uolens.) Ad hanc orationis partem nihil sequitur quod respondeat, quapropter ad superiora referamus oportet, uel ad illud, Quis es tu homo qui respondes deo? uel ad illud, An non habet potestatem? Origenes existimat orationem alioqui incompositiorem componi posse ad hunc modum, Volens deus ostendere iram & notam facere potentiam suam, sustinet in multa patientia uasa iræ, apta in perditionem, ut notas faceret diuitias gloriæ suæ in uasa misericordiæ. Quod si supplere placet aliquid, quandoquidem de esse constat, subaudiri potest, non habent quod incusent aut disceptent cum deo. Quidam Latini codices habebant, Quid si deus, uerum Græcis est εἰ δὲ.

Tulit, attulit aut pertulit — Sustinuit in multa patientia.) ἤνεγκεν, Græcis uerbum est anceps, quod Augustinus in quæstionibus in Exodũ ita legit, Attulit in multa patientia uasa iræ: Rursus aduersus Faustum libro uigesimoprimo capite secundo. Neque enim Græce est ἔφερεν, quod significat ferre, sed ἤνεγκεν, quod magis sonat in medium adducere aut offerre. Et ne quid hoc loco causemur scripturam casu uitiatam, citat idem ad eũdem modum, quum alias: tum libro secundo contra duas epistolas Pelagianorum, ad Bonifacium. Quod si uera lectio est, sensus

sensus erit: Ea uasa parata in interitum, diu expectata, tandem adducta in suam pœnam: quanquam Origenes plane interpretatus est, Sustinuit ac tolerauit: atque hunc non illibenter sequi solitus Ambrosius. Consentiunt cum his Chrysostomus, & huic accinens Theophylactus.

Apta in interitum.) κατηρτισμένα. id est, Aptata, siue parata.

Vasa misericordiæ.) σκεύη ἐλέους. Recte illud annotauit Augustinus, σκεῦος Græcis dici, non proprie uas excipiendo liquori paratum, sed quodcunque pertinēs ad usum domesticum. Proinde apud Liuium in conceptis legatorum orationibus, puerorum et uasorum nomine, tota suppellex significatur. Cæterum liquoris capax uas, ἀγγεῖον appellant Greci. *Vasa, σκεύη, quid proprie*

Præparauit in gloriam.) Græci in nonnullis codicibus addunt αὐτοῦ id est, suam. Mihi magis probatur altera lectio, ne bis idem dicere uideatur. Quod enim antea uocauit τιμὴν, hic uocat Gloriam.

Quos & uocauit.) οὓς καὶ ἐκάλεσεν ἡμᾶς. id est, Quos & uocauit nos. quanquam illud ἡμᾶς in quibusdam Grecis codicibus non adscribitur: additū est autem explicandi causa, Quos et uocauit, nempe nos. Ac rursum, ne nos, uideretur ad solos Iudeos pertinere, subijcit, Nō solum ex Iudæis uerumetiam ex gentibus.

Et non misericordiam consequutam, misericordiam consequutam.) Id in Græcis codicibus non habetur adscriptum: nec additur ab Augustino, qui testimonium hoc refert libro aduersus Faustum uigesimosecūdo, capite octuagesimonono. Porrò Ambrosius nec legit hanc partem, nec interpretatur. Origenes in commentarijs locum hūc apud Paulum recenset his uerbis: Qui ante non eramus plebs eius, nunc plebem suam uocauit, & non dilectam, dilectam: & cætera. unde apparet hunc unicam tantum particulam legisse, ἠγαπημένην. Quin & Chrysostomi pariter ac Theophylacti interpretatio, palàm declarat illos non aliter legisse quàm legit Origenes & Ambrosius. Cæterum apud Osee capite secūdo, quo ex loco testimonium hoc assumpsit Paulus, nec habetur Misericordiam consequuta, nec Dilecta: sed duntaxat, Et erit in loco ubi dicetur eis, non populus uos, dicetur eis, filij dei uiuentis. nisi quod ibi præcessit, Et miserebor eius, quæ fuit absque misericordia. Siquidem Apostolus magis sententiam reddidit, quàm uerba prophete. Quanquam diuus Hieronymus edisserens huius prophetæ caput primum, unde locus hic pendet, indicat geminam fuisse lectionem: in alijs scriptum fuisse, quemadmodum nos habemus, οὐκ ἠγαπημένην, ἠγαπημένην. in alijs, οὐκ ἠλεημένην. Ac posteriorem ceu ueriorem magis approbat, tum quod ita legatur in emendatioribus exemplaribus, tum quod aptius respondeat ad Israël non cōsequutum misericordiam, quum è diuerso sequatur, Et domui Iuda miserebor. Rectius autem congruit & cum eo quod in fine capitis secundi legimus, Et miserebor eius quæ fuit absque misericordia. Quum autem hic locus è superiore pendeat, ubi dicitur, Voca nomen eius absque misericordia, probabile est & hic fuisse scripturam uariam. Proinde lector aliquis offendens diuersam lectionem, arbitratus est in utraque scriptura particulam orationis esse omissam, & addidit quod putabat deesse. Augustinus existimat ex eodem prophetæ loco sumptum, quod scribit Petrus apostolus in epistolæ prioris capite secundo, Qui aliquando non populus, nunc autem populus dei, quorum aliquando non misertus est, nūc autem miseretur. Videtur Petrus in hoc dissidere à Paulo, quod Misertus, legit pro Dilectus: sed in ordine æque dissidet cum propheta, apud quem prior est filia, cui nomen absque misericordia, cui succedit filius, cui nomen non populus meus. Idem est ordo in commutatione priorum nominum in fine capitis secundi, Et miserebor eius quæ fuit absque misericordia, & dicam non populo meo, populus meus es tu. Porrò quod sequitur apud Paulum, Et erit in loco ubi dictum est eis, non plebs mea uos, ibi uocabuntur filij dei uiui: è primo capite sumptum e[illegible]uod aūt apud prophetam dictum est de populo Israëlitico, Paulus per similitudinem [illegible]d gentes. In codice peruetusto Donatiani alteram particulam omissam repperi. Sic e[illegible] habebat: Vocabo non plebem meam, plebē meam, & non misericordiam consequutam, misericordiam consequutam. *Additum aliquid, fatente et Hieronymo. Et nō misericordiam cōsequutum*

Ibi uocabuntur.) ἐκεῖ additum est ab Apostolo, quum in propheta non sit, uidelicet quo magis dilucide diceret.

Dei uiui.) Viuentis est Græce, ζῶντος.

Pro Iſraël.) Super Iſraël,ſiue de Iſraël. ὑπὲρ,quanquam præpoſitio hæc anceps eſt.

Si fuerit numerus.) Teſtimonium eſt apud Eſaiam capite decimo, in quo quum conſentiant Septuaginta cum Hebraica ueritate, Paulus tamen nonnihil diſsidet, licet in uerbis magis quàm in ſententia. Siquidē Septuaginta uerterunt τὸ ὑπόλειμμα ὑποστρέψει. id eſt, Reſiduum conuertetur. At Hieronymus uertit in hunc modum, Si enim fuerit populus tuus Iſraël quaſi harena maris, reliquiæ conuertentur ex eo.

Verbū cōſummans, quomodo accipiēdū

Verbum enim conſummans.) Verbum, accuſatiui caſus eſt, conſummans & abbreuians, maſculini generis, ut ſubaudias Eſt, nempe deus, λόγον γὰρ συντελῶν. id eſt, Sermonem enim conſummans. Id palàm aperiunt Chryſoſtomus ac Theophylactus hunc enarrantes locum. Nec obſtrepit huic annotationi, quod Origenes & Ambroſius de uerbo abbreuiato interpretantur, quum hic utrumque paſitum ſit, Qui conſummat et abbreuiat pater eſt, qui conſummatur & abbreuiatur uel Chriſtus eſt uel huius doctrina. Quanquam hęc quoque nonnihil diſſentiunt ab Hebraica ueritate iuxta quam ita legimus autore Hieronymo: Conſummationem enim et abbreuiationem dominus deus exercituum faciet, in medio omnis terræ. Locus eſt huic affinis ſententiæ apud eundem prophetam capite octauo. Conſummationem enim & abbreuiationem audiui à domino deo exercituum ſuper uniuerſam terram. Porrò quod adiecit, Prædixit Eſaias, non eſt uaticinantis de futuro, ſed quod hoc teſtimonium præceſſerit illud quod prius adduxit, unde commodius erat, Sicut ſuperius dixit Eſaias. Porrò צְבָאוֹת ſabaoth, Hebræam uocem reliquit Apoſtolus, quam Septuaginta bifariam ſolent uertere, aliquando παντοκράτωρ. id eſt, Omnipotens: aliâs τῶν δυνάμεων, id eſt, Virtutum. Solus Aquila uertit, τῶν στρατευμάτων, id eſt, Exercituum. Indicauit hoc Hieronymus enarrans Eſaiæ caput primum. Paulus ut dixi, uocem Hebraicam non putauit eſſe mutandā, opinor ob id quod in ea lateat nonnihil myſterij, quod aliena lingua reddi non potuerit.

Reliquiſſet nobis.) ἐγκατέλιπεν. id eſt, Reliquiſſet in nobis. Teſtimonium ſumptum eſt ex Eſaiæ capite primo.

Pronunciatio

Quid ergo dicemus?) Quod ſequitur, pronunciatiue legendum eſt, non interrogatiue, Quid ergo dicemus? Nempe hoc dicemus, gentes ex fide iuſtitiam conſequutas: & cętera. Annotauit hunc quoq; locum Auguſtinus libro de doctrina Chriſtiana tertio. Et ad hunc modum ediſſerit Theophylactus.

Peruenit, pro aſſequutus eſt

Non peruenit.) οὐκ ἔφθασε. quod uerbum uarie uertitur. Eſt autem proprium feſtinantis ad occupandum aliquid: ut intelligas et Iſraëlitas eò contendiſſe per opera legis, uerum gētes excluſis illis occupaſſe.

Quaſi ex operibus.) ὡς ἐξ ἔργων. id eſt, Tanquam ex operibus, & addunt Græci νόμου, id eſt, legis, ut intelligas de operibus fide charitateq; uacuis, apud Latinos non additur. Annotauit Chryſoſtomus & hunc ſequutus Theophylactus, uoculam ὡς, quaſi ſignificet Iudæorum opera, non fuiſſe uere opera legis. Mihi uidetur et ad imputationem referri poſſe. Nam Iudæi ſalutem acceptam ferebant ſuis operibus excluſa gratia dei.

Petram σκανδάλου.) Græcam uocem hanc libenter uſurpant interpretes, quum poſſent dicere, offenſæ ſiue offendiculi aut obſtaculi, licet haud neſciam interim manere dialecton Hebraicam, lapis offendiculi, pro lapide offenſorio, aut lapis in quem offendunt. Nec uideo quid offendat quoſdam in προσκόπτω, quod haud dubie ſignificat impingo, uel offendo. Cæterum teſtimonium hoc contextum eſt è duobus Eſaiæ locis. Initium enim, nempe, Pono in Sion lapidem: & finis, nempe, Et omnis qui credit in eo non confundetur: ſumpta ſunt ex Eſaiæ capite uigeſimooctauo. Cęterum quod in medio intertexuit, Et lapidem offenſionis & petram ſcandali, ſumptum eſt ex eiuſdem capite octauo. Quanquam hoc quoque loco Paulus magis ſtuduit ſenſum reddere quàm uerb[illegible] Quum enim Hebraica

Paulus Septuaginta ſequutus

ueritas habeat, Qui crediderit non feſtinet: iuxta ſeptuaginta [illegible]nem dixit, Non confundetur.

Non confundetur.) οὐ καταισχυνθήσεται. id eſt, Non pudefiet.

EX CAPITE DECIMO.

Oluntas quidem cordis.) ἡ μὲν εὐδοκία. quod significat aliquid animo gratum et acceptum. Aurelius Augustinus explicans carptim aliquot huius epistolæ quæstiones, legit pro εὐδοκία, bona uoluntas: quemadmodũ hic interpres uerterat in Luca. Græcæ uoci ad Hebræam effictæ, nihil habet sermo Romanus quod proprie respõdeat. Nam nemo laturus sit, opinor, si quis dicat, Delicium cordis mei. Sonat autem propensam beneuolentiam, ac fauorem gratuitum quem quis gerit erga alterum, qualis est dei erga nos. Item quæ sequuntur non per omnia quadrant: sic enim Græci, καὶ ἡ δέησις ἡ πρὸς τὸν θεόν, ὑπὲρ τοῦ ἰσραὴλ ἐστιν εἰς σωτηρίαν. id est, Et deprecatio quæ fit ad deum, pro Israël est ad salutẽ. Sentit enim se præstare Iudæis quod potest, propensam animi uoluntatem & precationes apud deum. εὐδοκία

Quod æmulationem quidem.) ὅτι ζῆλον θεοῦ. id est, Aemulationem dei: sine Quidem. Qui nihil sciat nisi Latine, quem sensum percepturus est ex his uerbis, Aemulationem dei habẽt? Aemulatio in bonam partem, sonat imitationem: in malam, inuidẽtiam. Neutrum hic quadrat. Itaque nos Studium, uertimus, qua uoce Latini significant uehementem animi fauorem. Et Scientia, magis cognitionem sonat, κατ᾽ ἐπίγνωσιν. Aderat studium, sed sine iudicio: ut sedulitas, quem stulte diligit, urget. Aemulatio. Studium

Et suam quærentes statuere.) Hic Græci repetunt, iustitiam. Est enim sermo ex traductione uocis eiusdem festiuior. Subest & ἀντίθεσις, in Suam, & Dei: item in Statuere, & Non sunt subiecti. Hæc enim inter se pugnant sensu magis quàm uerbis. Est autem ἰδίαν id est Propriam significantius quàm Suam.

Finis enim legis Christus.) τέλος hoc loco consummationẽ ac perfectionem sonat, non interitum: quod indicauit & Augustinus explanans Psalmum quintum. Rursus aduersus Priscillianistas & Origenistas, capite septimo. Nam Græci quod absolutum & omnibus quæ solent requiri, perfectum est, τέλειον appellant. Summa igitur legis est Christus. Et in Psalmis, quorum titulus habet In finem, existimãt aliquid reconditius & secretius esse uestigandum. Quod hic dixit τέλος, aliàs uocat πλήρωμα. Finis, pro Perfectio

Moses enim scripsit.) Scribit, est Græcis. [redacted], apud Græcos recte sic habetur, μωσῆς γὰρ γράφει τὴν δικαιοσύνην τὴν ἐκ τοῦ νόμου, ὅτι ὁ ποιήσας αὐτὰ ὁ ἄνθρωπος, ζήσεται ἐν αὐτοῖς. id est, Moses enim scribit iustitiam quæ est ex lege, quod qui fecerit hæc homo, uiuet in eis. Laurentius argutatur hoc loco, sed obscurius: id sentiens, non totam orationem ad Mosen esse referendam, nempe hanc, Quoniam iustitiam quæ ex lege est, homo uiuet in ea, quasi totum hoc scripserit Moses, uerum posterius hoc duntaxat, Qui fecerit hæc homo, uiuet in eis. Retulit enim uerba quæ sunt Leuitici capite decimooctauo: Custodite leges meas atq; iudicia, quæ faciens homo, uiuet in eis. Itidem legis Ezechielis uigesimo: Iudicia mea proiecerunt, quæ faciens homo uiuet in eis. Siquidem Paulus docendi gratia geminam facit iustitiam: alteram Mosi, quæ requirit opera legis: alteram euangelij, quæ fidem requirit in Christum. De altera dicit Moses, aut si mauis, ipsa iustitia loquitur, Qui fecerit hæc, uiuet in ipsis. Altera quæ est ex fide, sic loquitur, Ne dixeris in corde tuo. Ad hunc modum interpretatur Chrysostomus: Moses, inquit, ostendit nobis iustitiam quæ est ex lege, qualis sit & quanti momenti. Qualis igitur est, & unde commendatur? Ab eo quod implet præcepta, Qui fecerit ea, inquit, uiuet in illis. ac paulo post, Sed dic nobis ô Paule, & alteram illam iustitiam quæ est ex gratia, & cætera. Lectio Theophylacti consentit cum lectione Chrysostomi, nec dissentit enarratio. Ambrosius legit & interpretatur iuxta Græcos codices. Moses enim scripsit iustitiam quæ ex lege est, quia qui fecerit homo ea, uiuet in eis. Interpres Origenis legit & interpretatur, quod nostra uulgata habet æditio. Sed huius libertas facit ut hinc non possimus certo iudicare quid legerit. Lector offensus absurda sermonis specie transtulit coniunctionem ὅτι, & sublato pronomine Ea, in fine pro Eis, posuit Ea. Moses enim scripsit, quoniam iustitiam quæ ex lege est qui fecerit homo, uiuet in ea. Principio durum uidebatur, Scribit iustitiam: pro eo quod erat, Describit iustitiam, siue Scribit de iustitia. deinde durius etiam uidebatur, Qui fecerit ea uiuet in eis: non animaduertenti referri uerba scripturæ sub persona Mosi, siue iustitiæ, ut ὅτι accipiatur ἀδικῶς. Moses descripsit iustitiam quæ est ex lege. Mox quasi roganti [redacted]

qualis esset illa, respondit illi uerbis Leuitici, Qui fecerit ea, uiuet in eis. quod bifariam accipi potest: habebit eam uitam, quam ad tempus prestant opera legis: aut, nõ habebit uitam, quia nemo sine dono fidei præstat opera legis. In nostra uero lectione ipse sermo perturbatior arguit locum à scriba corruptum. Moses enim scripsit, Quoniam iustitiam quæ ex lege est qui fecerit, uiuet in ea. Ne quid memorem de ὅτι, uerso in quoniam.

Omnis qui credit in illum non confundetur.) οὐ καταισχυνθήσεται. Frequenter ita uertit, & uulgo tum, ut apparet, ita loquebantur, quum Cõfundi proprie sit commisceri aut perturbari. Suffundi dicuntur, qui pudescunt. Quanquam interdum uehemẽs pudor sic perturbat, ut homo reddatur deliranti similis. Ceterum quod legitur in Actis, & confundebat Iudæos: aliud est uerbum, κατέχυνε. hoc est, reddebat perturbatos ac perplexos animo, ut nescirent quò se uerterent. Origenis interpres hic καταισχυνθήσεται uertit Erubescet, adducens exemplum Adæ, qui post peccatum erubuit & abscondit se. Verum erubescunt & hi quos sua spes destituit: pudor enim iusti, probri metus est. Sic Iudei Christo uelut omni spe frustrato insultarunt, Si filius dei est, descendat nunc de cruce.

Sensus apud nos obscurus

Deducere.) καταγαγεῖν. uelut ex alto deorsum ducere: cui respondet, ἀναγαγεῖν. quod interpres uertit Reuocare, quum significantius sit ab imis in altum reducere. Nam mihi uidetur hoc loco, presertim Latini interpretes, uehemẽter laborare, quum sensus perspicuus sit. Dixerat enim ab euangelio, tantum requiri fidem. Porrò fides non flagitat experimentum, animo cernit, & suis quibusdam oculis uidet qui credit: at qui diffidit, etiam sensuum exigit testimonium, dicens apud se id quod legitur Deuteronomij capite trigesimo, Quis ascendit in cœlum? idq; de lege dictum, Paulus interpretatur accommodãs Christo. Nam id, inquit, est Christum è cœlo detrahere, ut aut non credatur illic esse, aut cogatur huc reuersus, denuo se nostris exhibere sensibus. Aut quis descendit in abyssum? hoc est, quis credat quæ de inferis dicuntur, nisi uiderit? Hoc est, inquit, Christum à mortuis reducere, uel quasi non descenderit ad inferos, uel quasi flagitent, ut iterum uidentibus illis descendat ad inferos, quum haud ita procul petenda sint argumenta rerum, si fides adsit in corde. Iam illud, Sed quid dicit: ambiguũ uideri potest, utrò referatur Dicit, ad Mosen, an ad iustitiam fidei, quæ Ch[illegible]fecit, ut putat Origenes, atque etiam Chrysostomus: quanquam & alias Paulus posuit Dicit, ad hunc eundem modũ, ut subaudias Scripturà. Proinde interpres haud inepte adiecit de suo, sermonis explicandi gratia.

Prope est uerbum.) ἐγγύς σου τὸ ῥῆμα. Prope te est uerbum, hoc est, non opus est tam procul è cœlo aut abysso petere, quum sit intra te. Cæterum testimoniũ, ut modo dixi, sumptum est ex Deuteronomij capite trigesimo. Quod indicauit primum Origenes, deinde Augustinus: nisi quod hic addit, Valde: Prope est uerbum hoc ualde in ore tuo. quemadmodum legitur & in nostra uulgata æditione. Quanquam alia quoq; nonnihil discrepant in uerbis Paulinis ab Hebreis, imò à nostra æditione, quæ habet ad hunc modum, Mandatum hoc quod ego præcipio tibi hodie, non supra te est, neq; procul positum, nec in cœlo situm, ut possis dicere, Quis nostrum ualet ad cœlum conscendere, ut deferat illud ad nos, ut audiamus atq; opere compleamus: neq; trans mare positum, ut causeris & dicas, Quis è nobis poterit transfretare mare, & illud ad nos usque deferre, ut possimus audire & facere id quod præceptum est? sed intra te est sermo ualde in ore tuo & in corde tuo, ut facias illum. Primum quod illic positum est, Quis è nobis poterit transfretare mare? Paulus uertit, Quis descendet in abyssum? Cæterum quod legit Augustinus in Questionibus in Deuteronomion, Prope est uerbum hoc ualde in ore tuo et in corde tuo & in manibus tuis facere illud. extremam particulam, Et in manibus tuis, quam existimat à Paulo prætermissam, nostra certe uulgata æditio non habet, an apud Hebræos sit, uiderint earum literarum peritiores. Fieri potest, ut hunc locum è Paulo correxerit aliquis. Certe apud Septuaginta habetur: καὶ ἐν χερσί σου ποιεῖν αὐτό.

Collata Pauli citatio cũ nostra æditione

Iudæi & Græci.) ἰουδαίου τε καὶ ἕλληνος. Rursus congeminata coniunctio uehementiorem facit orationem, quam nos uertimus in Vel, coniunctionem eandem exprimentem sententiæ uim.

Diues in omneis.) Græce participium est, πλουτῶν. id est, Diuitijs abundans, siue affluens.

Quem

Quem non audierunt.) Poterat uerti, De quo non audierunt. Sic enim est Græce: ὂν οὐκ ἤκουσαν.

Quàm speciosi pedes.) Paulus hoc testimonium retulit iuxta ueritatem Hebraicam, iuxta quam ita legis Esaiæ capite quinquagesimo secundo, interprete Hieronymo: Quàm pulchri super montes pedes annunciantis et prædicantis pacem, & annunciantis bonum, prædicantis salutem. Nam septuaginta uerterunt, ὡς ὥρα. quæ dictio si cum aspiratione scribatur, aut tempus significat, ut duodecim sunt horæ diei: aut anni partem, uarijsq; mundum temperat horis, unde & ἔξωροι dicuntur, quorum flos ætatis præterijt, aut pulchritudinem, unde ὡραῖον pulchrum dicunt. sin absque aspiratione, ὤρα, curam ac solicitudinem declarat. Vnde iuxta Septuaginta sic legimus: Sicut hora super mõtes, sic pedes euangelizantis. At diuus Hieronymus magis probat, Quàm pulchri, quanquam hæc lectio nõ multum abest à Græca lectione Septuaginta, modo ὥραν accipias pro pulchritudine. Sic enim legitur: Sicut amœnitas super montes, ita pedes: & cætera. *Quàm pulchri pedes*

Obediunt euangelio.) Obedierunt, est Græce, ὑπήκουσαν, uerbum præteriti temporis: nisi forte hoc uerbum de numero eorum est, quæ significant actum manentem, cuiusmodi γέγηθα, δέδια. in quibus præteritum usurpatur loco præsentis. Qui librum descripsit, iam non scribit: sed qui dicũtur sperasse in domino: iuxta Græci sermonis idioma, non desierunt sperare. Et alioqui præsens tempus frequenter conuenit omni tempori.

Domine quis credidit auditui nostro?) Id testimonium sumpsit ex Esaiæ capite quinquagesimo tertio, Septuaginta sequutus æditionem: qui dictionem hanc Domine addiderunt explicandæ personæ gratia, quum in Hebræo non habeatur, sed tantum, Quis credidit auditui nostro? Quod idem obseruatum est & ab Origene. Illud admonendus lector, hoc loco Auditum, poni pro ipso sermone qui auditur. proinde dilucidius erat, Quis credidit uerbis nostris? aut, quis credidit auditis nostris? Auditus enim nomẽ, Latinis nihil aliud sonat quàm uim ac sensum audiendi. Quod si nihil aliud nobis sonat ἀκοὴ quàm Auditus, cur hic idem interpres aliter uertit Matthæi tertio, καὶ ἀκοὰς πολέμων. id est, Opiniones bellorum: potius quàm Auditus bellorum? Et Actorum ultimo: ἀκοῇ ἀκούσετε, cur ausus est uertere, Aure audietis? Hunc locum recensueram inter manifestos solœcismos, addens hæc: Quis unquam Latine loquens, auditum dixit sermonem loquentis? Hinc destomachatur rixator quidam iactans se declaraturum, quod à me dictum est, esse meram falsitatem, nec ullum hic esse sermonis uitium. Hieronymus, inquit, Augustinus & Ambrosius nouerunt Latine, & tamen ita loquuntur. Primum nõ numeramus hos autores in eorum numero, quorum autoritate posit excusari solœcismus. Nam partim demiserunt elegantiam sermonis ad aures imperitæ multitudinis, cui tum & scribebant & loquebantur, partim ipse sermo Romanus id temporis degenerarat ab illa germana puritate. Deinde quid mirum, si utentes scripturæ testimonijs, eiusdem uerbis utuntur? At quis illorum suo nomine loquens scripsit, Olim pœnitebit te non auscultasse auditui meo: pro eo quod erat, Non auscultasse uerbis meis? Nec tamen ego negaui Latinum esse quisquis ita loqueretur, sed negaui quenquam Latine loquentem, ad eum loqui modum, Id si erat mera falsitas, uel unus locus erat producendus ex probatis autoribus. Nonne pulchre defensus est interpres à solœcismo, & magnifice declaratum me meram dixisse falsitatem? Et qui tam indoctas nænias euulgant libris, miro supercilio obiurgant, miro fastu insultant ac tantum non triũphant, rectius facturi, si discerent interim Gręcæ Latinæq; grãmatices rudimenta. *Paulus sequens Septuaginta* *Auditus, pro Sermone*

Per uerbum Christi.) θεοῦ. Dei: non Christi. Certum est Chrysostomum legere θεοῦ, sic enarrantem hũc locum, ut pertineat etiam ad sermonem prophetarum. Consentit huic Theophylactus, licet interpres aliud uerterit quàm legit, uterq; indicat uerbum Dei, dictũ ad differentiam humani sermonis, qui cõtemni poterat. Ambrosius quid legerit, parum liquet ex commẽtario. Origenis interpres legisse uidetur Christi, pro dei. Ad sensum non ita magni refert, nisi quod Dei uox magis exaggerat sermonis apostolici dignitatem, & latius patet sensus. Nam propheta uidetur suo nomine querelam hãc ponere, quam Paulus ceu uaticinium accommodat ad euangelij præcones.

Primus Moses.) πρῶτος μωσῆς. Quo Græci sæpius abutũtur pro comparatiuo, Prior Moses, Refertur enim ad Esaiam, quem mox citat, licet aliud commentum attulerit Tho- *Primus, pro Prior*

 mas

mas Aquinas, quasi primus dictus sit, quia præcipuus: uel primus, quia primus inter cæteros hoc dixerit: quanquam posterior illius sententia non multum abhorret à nostra.

Ad æmulationem uos adducam.) παραζηλώσω. id est, Ad æmulandum prouocabo, & quasi simulabo inuidia ac dolore. Ita Ambrosius.

In non gentem.) ἐπ' οὐκ ἔθνει. id est, In non gente. nam Græce datiuus est. Item mox: In gente insipiente. Gentem enim non gentem dixit, contemptissimam, nec ullo dignam honore: quod exponens addit, In gentem insipientem. Sic alibi uocat quę non sunt, quæ nullo erant in precio.

Esaias autem audet.) Coniunctio δὲ connectit hanc partem cum Mose qui præcessit, ut ostendimus. Nec est simpliciter τολμᾷ, sed ἀποτολμᾷ, quasi sumpta ab illo fiducia, qui prior illud dixerit.

Inuentus sum à non quærentibus.) Locus est apud Esaiam capite sexagesimoquinto, sensus ferè idem apud Hebræos & Septuaginta. Hebraica ueritas sic habet, Quæsierunt me, qui ante me non interrogabant. Inuenerunt qui nō quęsierunt me. Iuxta Septuaginta sic legimus, Apparui non quęrentibus me, inuentus sum ab his qui me non interrogabāt. Paulus nec Hebræam ueritatem, nec Septuaginta æditionem anxie uidetur sequutus, sententiam contentus reddere.

Paulus sententiam reddens non uerba

Ad Israël autem.) πρὸς δὲ τὸν ἰσραὴλ. Potest accipi et aduersus Israël: non enim alloquitur Israël, sed contra Iudæos facit quod dictum est. Siquidem præpositio πρὸς anceps est Gręcis. Annotauit hoc & Thomas Aquinas, Testimoniū quod adducit Paulus est apud Esaiam capite sexagesimo quinto. Origenes indicat in exemplaribus Hebræorum non adiici particulam, & contradicentem mihi, uerum eam additam fuisse à Septuaginta senioribus. Idq́ue uerum esse declarat interpretatio Hieronymi ex Hebraica ueritate quę sic habet, Extendi manus meas tota die ad populum incredulū. Aeditio Septuaginta sic habet, Expandi manus meas tota die ad populum incredulum & contradicentem.

Paulus sequutus Septuaginta

Et contradicentem mihi.) ἀντιλέγοντα. Mihi, à nobis additum est. Satis erat contradicentem, hoc est, rebellem & immorigerum, quemadmodum legunt Gręci. Et comperi non additum in codice Donatiani.

EX CAPITE VNDECIMO.

Ico ergo, nunquid deus.) Græcis tantum est, μὴ, num: seipsum interrogat ac sibi respōdet, quo schematis genere scatet omnis Pauli sermo. Plurimum autem lucis & acrimoniæ adducit, præsertim in argumentādo. Quidam appellant ratiocinationem.

Quam præsciuit.) προέγνω. Illud admonendum hoc loco, uerbum γνῶναι, apud Græcos non semper significare scire, siue cognoscere, sed aliquoties decernere, siue iudicare: unde & γνῶμαι dictæ sunt. Et apud Latinos legimus, Populus sciuit, & scita populi. Quanquam plus aliquid indicare uidetur προορίζειν, quàm προγνῶναι. quod posterius pertineat ad animi decretum, quod integrum est cuique mutare, prius illud ad certam sententiæ pronunciationem, quam rescindere non sit integrum. Vnde nec Lyranus ueretur exponere hoc loco præsciuit, prædestinauit: atque ita sanè interpretatur Augustinus libro De bono perseuerantiæ secundo, capite decimooctauo. Nos maluimus uertere, Quos ante cognouit. iuxta proprietatem scripturæ diuinæ, qua deus cognoscere dicitur, quibus fauet, quosq́ue amplectitur, ut & superius admonuimus ex Origenis sententia. Nec enim consentaneum est quod deus populum reiecit, quem ante sic adamauit, & ueluti peculiarem complexus est. Chrysostomus putat additum, ὃν προέγνω, propter electos ex Iudæis. Inter quos commemorat seipsum, & ne solus uideatur, subiicit & de septem milibus uirorum. Non enim simpliciter dixit Populum suum, sed Populum suum quem ante cognouit. Cæterum præpositio πρὸ, referri potest ad æternam illam prædestinationem, quę fuit antequàm Iudæorum populus nasceretur, aut ad gentes posterius uocatas ad Euangelij gratiam, iuxta illud Euangelicum, Erunt nouissimi primi, & primi nouissimi.

Scire pro probare, & scita pro legibus.

Quemadmodum interpellat.) Ambrosius legit, Postulat. Græce est, ὡς ἐντυγχάνει.

Suffoderunt.) κατέσκαψαν. quod significat aliquando Subruerunt, siue subuerterunt.

Diuinum responsum.) χρηματισμός, id est, Oraculum. Quod explicuit interpres

περὶ

περίφρασει.

Curuauerũt genua.) Genu, est Græcis, Et Baal, datiuus est sine præpositione Ante, quã addunt Latini: & τῇ βάαλ, ut intelligas imaginem, non ipsum hominem. Nam præfectum & idolum Hebræis sonat בַּעַל: unde Beelphegor, idolum cadaueris: Beelzebub, muscarum idolum. *Baal idolum*

Saluæ factæ sunt.) γέγονεν. id est, Factæ sunt. Saluæ, redundat: sicut & Dei, superest. tantum est, οὕτως οὖν καὶ ἐν τῷ νῦν καιρῷ, λεῖμμα κατ' ἐκλογὴν χάριτος γέγονεν. id est, Sic & hoc in tempore, reliquiæ iuxta electionem gratiæ sunt. Non enim illud agit hoc loco Paulus, cuius sit gratia, sed gratiam opponit operibus legalibus, & electionem opponit generis affinitati. Et tamen haud scio quî factum sit, ut in expositione Origenica legatur, Saluæ factæ sint iam: etiamsi Dei, non additur. Quanquam admonui, interpretem in illis commentarijs sibi multum iuris sumpsisse. Certe nec apud Chrysostomum, nec apud Theophylactum adduntur. Nec mirum si qui inter enarrandum meminerunt de his qui seruati sunt, quum hic reliquias iuxta electionem gratiæ Paulus appellet illos, qui ex Iudæorum populo prædestinati fuerant ad salutem. Vnde probabile est, ea quæ nos dicimus superesse, a studioso quopiam adiecta, quo sermonem redderet explanatiorem. Denique dum excutio commentarium Origenis, deprehendo illum legisse, quemadmodum legit Chrysostomus. Sic enim loquitur, Pauli sermonem referens, Sed quod dicit secundum gratiam factas esse reliquias, hic mihi uidetur superflua esse electionis adiectio. Hic resedit germana lectio, utcunque cætera mutarit lector. Nam in primo contextu addidit etiam Dei, quum in exponendo non addatur. Multa deprauauit in uetustis autoribus illorum sedulitas, qui iuxta uulgatã æditionem emendarunt citata scripturæ testimonia. *Additum in nostris*

Si autem gratia.) εἰ δὲ χάριτι. Gratia, ablatiuus est, non nominatiuus.

Alioqui gratia.) ἐπεὶ, id est, quoniam, siue quandoquidem. Tametsi recte ac dilucide uertit interpres, subauditur apud Græcos, εἰ δὲ μή: ut mox indicabimus.

Alioqui gratia iam non est gratia.) Græci codices aliquanto plus habent hoc loci quàm nostri. Repetunt enim, In operibus quæ non sint opera. quod nostri de gratia tantum pronunciant ad hunc modum, εἰ δὲ χάριτι, οὐκ ἔτι ἐξ ἔργων, ἐπεὶ ἡ χάρις οὐκ ἔτι γίνεται χάρις. εἰ δὲ ἐξ ἔργων, οὐκ ἔτι ἐστὶ χάρις, ἐπεὶ τὸ ἔργον οὐκ ἔτι ἐστὶν ἔργον. id est, Quod si per gratiam, non iam ex operibus, quandoquidem gratia iam non est gratia: sin uero ex operibus, iam non est gratia, quandoquidem opus iam non est opus. Atque ita sane legit atque etiam interpretatur Theophylactus. Verum quoniam hanc additionem non reperio apud Origenem, nonnihil addubito num ea sit germana lectio, præsertim quum Chrysostomus hunc enarrans locum tantum legat, εἰ δὲ χάριτι, οὐκ ἔτι ἐξ ἔργων, ἐπεὶ ἡ χάρις οὐκ ἔτι γίνεται χάρις. Nec addit his quicquam. Præterea partes sermonis uidentur inuersæ hoc ordine potius digerendæ: Quod si per gratiam, iam non ex operibus, quandoquidem opus iam non est opus: sin ex operibus, iam non ex gratia, quandoquidem gratia iam non est gratia. Nisi in ἐπεὶ, subest tacita exceptio, ut & aliàs hac uoce usus est Paulus. Ita sensus erat: Si gratia, non igitur ex operibus: quod ni esset, gratia non esset gratia: hoc est falso diceretur gratia. Atque ut Latinæ lectioni magis faueam facit quod Paulus non hic agit, an opus sit opus, sed gratiam astruit, quàm Iudæi conabantur expellere. Et tamen Aldina æditio, quin & Hispaniensis consentit cum eo quod nos repperimus in Græcorum exemplaribus. *Græci plus habẽt quàm nos*

Sicut scriptum est.) Incertum an hæc particula referatur ad superiora, an ad ea quæ sequuntur. Origenes fatetur sibi nusquam lectum in libris diuinis: Dedit eis spiritum compunctionis. Sic autem excusat, ut Paulum accipiamus Esaiæ sententiam uerbis explicantem, & nonnihil de suo addentem. Id probabilius facit quod in fine adiecit, usque in hodiernum diem. Nam summa sententiæ est apud Esaiam capite sexto: Auditu audite, & nolite intelligere: & uidete uisu, & nolite cognoscere. excæca cor populi huius, & aures eius aggraua, & oculos eius claude, ne forte uideat oculis suis, & auribus audiat, & corde intelligat, & conuertatur & sanetur. Citatur hic locus & in Actis apostolorum capite uigesimo octauo: sed iuxta translationem Septuaginta, qui sic interpretati sunt ut dominus prædicat illorum cæcitatem, non ut imperet: Aure audietis, & non intelligetis, *Distinctio incerta*

& uidentes uidebitis, & non perspicietis: incrassatum est enim cor populi huius, et auribus grauiter audierunt, & oculos suos compresserunt, ne forte uideant oculis suis, & auribus audiant, & corde intelligant, & conuertant se, & sanem illos. Quo quidem in loco, Hieronymus edisserens Esaiam, sic excusat Lucam, qui referat Paulũ cum Hebræis disserentem, non iuxta Hebraicum, quod rectum esse cognouerat, sed iuxta Septuaginta producere testimonia, quod magis Græcas literas sciuerit quàm Hebræas, unde & sermonẽ huius esse comptiorem ac secularem redolere eloquentiam.

Paulus apud Lucam et Hebræis loquẽs sequitur Septuaginta

Spiritum compunctionis.) κατανύξεως. quod significat quum aliquis mordetur & pungitur dolore. unde superius dixit, παραζηλώσω.

Fiat mensa eorum in laqueum.) Locus quem adducit, extat Psalmo sexagesimo octauo. Ne hic quidem Paulus curauit prophetæ testimonium ad uerbum adducere. Primum enim omisit, Coram ipsis: deinde addidit, Et in captionem. quod nec apud Hebræos habetur, nec apud Septuaginta. quod ante nos indicauit Origenes.

Captio, pro Venatu

In captionem.) Captio, non est hic decipula proprie, unde captiosos dicimus, sed pro uenatu positum est, quo capimus feras: quasi dicas, capiantur sua mensa qua laxare animum debebant: non enim timemus hostem inter epulas. Est autem Græce, θήραν.

πταίειν πίπτειν

Nunquid sic offenderunt ut caderent.) μὴ ἔπταισαν ἵνα πέσωσι. id est, Num lapsi sunt ut conciderent, siue ut caderent, nimirum in terram. Nam πταίειν, proprie est impingere ad quippiam: ac labi, leuius est quàm cadere: quemadmodum & impingere potest, qui nõ plane concidat. Interpres de suo addidit, Sic: Nunquid sic offenderunt ut caderent. Et probarem additum, si hoc loco Sic aduerbium positum est ut respondeat adeo: ueluti quum dicimus, Sic me odit, ut nec salutet: adeo metuit, ut loqui non possit. Atqui Græca uox, ἵνα, finem magis significat, diuersæ naturæ ab ea quæ est ὡς aut ὥστε, cuius uaria uis est, quemadmodum apud nos, ut. At Theodorus Gaza, refert ἵνα inter coniunctiones caussales, nec indicat aliter accipi, quum tamen diligenter indicet usum illius. Nec enim huc pertinet, quod ἵνα nonnunquam est aduerbium loci. Non potest igitur hic accipi sensus, Num adeo impegerunt, siue offenderunt, ut ceciderint? Igitur ἵνα referendum uidetur ad deum, Num ideo deus passus est Iudæos labi, ut in totum conciderent? Non, sed ut ad tempus locum faciant gentibus, & ijdem rursum gentium pietate prouocati, resipiscant & seruentur. Et huic sensui pulchre congruit quod sequitur: Absit, sed illorum delicto salus est gentibus. totusq; sermo sequens non loquitur de magnitudine lapsus, sed de euentu. Nec aliter exponit Chrysostomus, qui Iudæorum maliciam euangelio repugnantium annotat Paulum exaggerasse testimonijs prophetarum, consolationem suo nomine proposuisse. Ergo dubitandum non est quin grauissime impegerint, sed euentu cõsolatur illos: Quæ est igitur, inquit, consolatio? Quum plenitudo, inquit, gentium intrauerit, tunc omnis Israël saluus erit. Hactenus ille. Itaque Iudæorum lapsum deus uertit in bonum gentium, quarum æmulatione sint ad salutem aliquando prouocandi Iudæi. Nec aliud adfert Theophylactus, nec Origenes, nisi quod Sic, additum est à scribis eruditulis, nec aliud Ambrosius: de euentu loquuntur omnes, non de magnitudine lapsus nisi quod Origenis interpres admiscet quædam de leuioribus peccatis, quum hic Paulus tota epistola exaggeret incredulitatis crimen. Vnde πέσωσιν interpretantur, Insanabiliter peccauerint, aut sine spe reparationis conciderint, quemadmodum concidit Lucifer. Quoniam autem prophetarum uerba uidebantur immedicabile malum indicare, Paulus mitigat eam acerbitatem, ostendens peccatum quidem esse grauissimum, sed tamen non ideo totius populi spem esse sublatam, λέγω οὖν. Origenes in ordine sermonis non obscure declarat germanam lectionem. Ipsum, inquiens, Israëlis lapsum dicit talem fuisse, non ut illi caderent, sed ut delicto suo salutem gentibus darent. Similiter Augustinus in sententijs quas annotauit in hanc epistolam, fatetur peccati magnitudinem, sed indicat pessimæ rei bonum euentum. Eius uerba sic habent: Ergo nunquid deliquerunt ut caderent? Absit, sed illorum delicto salus est gentibus. non ideo dicit, quia non ceciderunt, sed quia casus ipsorum non fuit inanis, quoniam ad salutem gentium profecit. Non ergo ita deliquerunt, ut caderent: id est. ut tantummodo caderent, quasi ad pœnam suam solum, sed ut hoc ipsum quod ceciderunt prodesset gentibus ad salutem, Hæc ille; in quibus perspicuum est, quod non addidit, Sic,

quod

quod tamen erat tolerabile, si non de atrocitate lapsus, sed de modo & euentu accipiatur. Iam sæpius admonuimus ex ueterum autoritate, huiusmodi coniunctiones finales interdum ad euentum pertinere, potius quàm ad finem siue destinationem. Verbum Offenderunt, eleganter quidem usurpatum est ab interprete, cæterum offendere dicitur, & qui lædit. Augustinus explicans quæstiones aliquot huius epistolæ, pro Offenderunt, legit Deliquerũt. Ac prorsus recte dixeris, πταῖσμα, lapsum, siue delictum: at non item delinquere, pro impingere.

Illorum delicto.) τῷ αὐτῶν παραπτώματι, id est, Per illorum lapsum, potius quàm delictum. Respexit enim ad id quod modo dixit, Iudæos impegisse. παράπτωμα enim proprie est, quum quis per negligentiam labitur, à πίπτω, quod est cado.

Obscure uertit interpres

Vt illos æmulentur.) εἰς τὸ παραζηλῶσαι αὐτοὺς. Quod rectius uerti poterat, Ad prouocandum eos: ut ad deum referatur actus uerbi, qui isto modo uoluerit extimulare Iudæos inuidentia quadam ac zelotypia, quum uiderent quod ipsis erat promissum, in gentes esse translatum. Vnde nos quo sermonis ambiguitatem excluderemus, uertimus, Vt eos ad æmulandum prouocaret. εἰς τὸ παραζηλῶσαι αὐτοὺς. Neque quicquam erat opus quadriga interpretationum, quam in hunc locum inuexit Thomas Aquinas, ne sic quidem germanam attingens sentẽtiam: quod haud quaquam illi, sed interpreti imputandũ est. Quis enim Græce ignarus ex his uerbis percipiat quid senserit Paulus? Sic & paulo post Paulus usus est hoc uerbo: εἴπως παραζηλώσω μου τὴν σάρκα. Et proximo capite: ἐγὼ παραζηλώσω ὑμᾶς ἐπ᾽ οὐκ ἔθνει. Quo tamen uerbo aliàs usi sunt interpretes in malam partem, quemadmodum Psalmo septuagesimoseptimo: καὶ ἐν τοῖς γλυπτοῖς αὐτων παρεζήλωσαν αὐτόν. Porrò quidam accommodat uerbum παραζηλῶσαι ad Iudæos, ut αὐτοὺς referatur ad gentes. Neq; quisquam interpres hoc sensit, neque ratio Græci sermonis patitur, sed hunc sensum maluit extorquere, quàm non carpere nostram annotationẽ. Etiamsi non desunt qui uerba interpretum huc detorquent, sed falsò: faciunt illi quidem mentionem de Iudæis æmulaturis fidem gentium. At quid mirum, quum παραζηλόω significet ad inuidiam & æmulandi studium irritare? Ostendi loca aliquot in quibus παραζηλόω significat prouocare uel ad iram uel ad æmulandi studium. proferant illi nobis unum, ubi positum sit pro æmulari.

Quadruplex interpretatio Thomæ

Quamdiu ἐφ᾽ ὅσον

Quamdiu quidem ego sum gentium apostolus.) ἐφ᾽ ὅσον μὲν εἰμι. Origenes uidetur ἐφ᾽ ὅσον, accipere pro Quamdiu: ut subaudias, χρόνον. dubitatq; utrum accipiendum sit, Quamdiu sum in hac uita: & ad affectus emphasim pertineat, quemadmodum uulgo dicimus, Non deseram uos quoad uiuam: an Paulum post obitum etiam inuisibilius apostolum futurum. Verum quoniam id duriusculum est, malim ἐφ᾽ ὅσον accipere pro Quatenus, siue In quantum. Atque ita uidetur Theophylactus sensisse, quãtum conijcere licet ex illius interpretatione. Græcus dicit eadem quæ Chrysostomus, qui plane interpretatur, Paulum ex delegato munere cogi, ut aliquot Iudæos prouocet atque ita seruet. Sic enim prouocatos seruabit, si quàm plurimos è gentibus pertrahat ad Euangelium. Neque enim de temporis modo loquitur, quasi mox abdicaturus apostolicum munus, sed quandoquidem uocatus erat apostolus gentibus, adnititur ut gnauiter obiens sibi commissam prouinciam exornet & illustret eam. Nec Ambrosius quicquam meminit de tempore, tantum de officio loquitur. Similiter quod est Matthæi uigesimoquinto, Quamdiu uni ex istis minimis fecistis. ἐφ᾽ ὅσον, mea sententia rectius uertisset Quatenus, aut In quantum.

Honorificabo.) δοξάζω. id est, Glorifico. ita citante locum hunc Augustino locis complusculis, nominatim libro aduersus Faustum nono, capite secũdo. Faber Stapulensis ma uult, Existimo. Quanquam haud scio an δοξάζω, reperiatur apud Græcos pro Existimo. Et probe quadrat sensus, ut accipias Paulum celebrius reddere suum ministerium in euangelio gentium, ut æmulatione saltem prouocaret Iudæos ad Christum. Interpres Origenis uertit δοξάζω, illustro & exorno, multis uerbis in hanc edisserens sententiam.

Amissio eorum.) ἀποβολή. id est, Abiectio siue reiectio, nam hanc opponit assumptioni. Reiectio, pro amissio, citat Augustinus libro aduersus Faustum nono, capite secundo, iuxta fidem uoluminis antiqui manu descripti.

Quæ assumptio.) τίς ἡ πρόσληψις. id est, Adiunctio, qua quempiam nobis comitem asciscimus, id est, adiungimus. Nam assumptionẽ, ut dixi, opposuit reiectioni.

Quod

Quod si delibatio.) Delibatio, ἀπαρχή. id est, Primitiæ. Theophylactus interpretatur ἀπαρχὴν, τὴν ζύμην. id est, Fermentum: ut massa respondeat arbori. fermentum radici. Mihi magis probatur, ut ipsum frumentum intelligamus, unde conspersio sumitur. Cæterum ex uitioso tritico non possis facere bonam conspersionem. Primitias autem dixit, quod laudatissima soleant dicari numini, unde & ἀκροθίνια uocantur, quasi præcipua. Porrò conspersionem non ad farinam humore temperatam referri puto, sed magis ad molas, siue collyridas: ea erat farina oleo conspersa, quæ olim iuxta ritum Mosaicæ legis immolabantur, unde & sanctum uocat. Chrysostomus ἀπαρχὰς &, ῥίζαν, interpretatur Abraham reliquosque patriarchas, conspersionem & ramos illorum posteros. Et oleaster, Græcis est ἀγριέλαιος. quod sonat agrestem siue syluestrem oleam: cui respondet καλλιέλαιος, quæ est olea frugifera.

Insertus es.) ἐνεκεντρίσθης. id est, Insitus es: quoties fisso arboris ramo inseritur surculus. Est enim hoc unum insitionis genus. Quanquam hic magis significare uidetur inoculationem, quum perterebrato qua se protulit gemma cortice, inseritur stolo. *Insitio*

Insertus es in illis.) ἐν αὐτοῖς. Apertius erat, Inter illos: hoc est, Insitio tibi dedit quod illis natura. Ridiculum est autem quod quidam interpretatur, In illis, pro eo quod erat in locum illorum. Quum enim per oleam intelligat populum Iudæorum, nihil offendit numerus aut genus mutatum. Iuxta sermonis Hebræi proprietatem, præpositio frequenter additur ociose, uelut, Confitetur in me, Confitebor in illo, & Percussit in gladio.

Socius radicis.) συγκοινωνός. id est, Particeps, aut potius Simul particeps, siue cōsors: hoc est, unà cum cæteris ramis quibus insitus es.

Bene.) Separandum est, ut sit respondentis ad superiora, καλῶς, & approbantis, quod sub persona ethnici dixerat: eaque pronuncianter sunt legenda. Atque ita sane distinguit Augustinus in Epistolis, hunc adducens locum.

ὑψηλοφρονεῖν *μέγα πνέειν* Noli altum sapere.) μὴ ὑψηλοφρόνει. id est, Ne superbias, ne tibi placeas, ne efferaris animo. Siquidem hic sapere uocat, affici animo, φρονεῖν. quod aliàs dicitur, μέγα πνέειν. Nec enim hic agitur de sapientia siue stultitia, sed de arrogantia & modestia.

Ne forte nec tibi.) μήπως. Aut omittenda erat expletiua coniunctio, aut uertēda erat, Ne quà, aut ne quo modo. Nam forte nihil facit ad hanc sententiam.

Vide ergo bon.) In plerisque Græcis codicibus habebatur, ἴδε. id est, Vide. Quanquam hoc ad sensum nihil attinet.

Bonitas *Seueritas* Bonitatem & seueritatem.) τὴν χρηστότητα, καὶ τὴν ἀποτομίαν. Bonitas est hæc, quam antè uertimus benignitatem, diui Hieronymi sequuti sententiam, quæ est quædam animi propensio ad bene merendum de quopiam, quam non inepte uertisset Indulgentiam, cui opponit ἀποτομίαν, quæ ad uerbum sonat resectionem: ea est, quoties res ad uiuū exigitur, quem & rigorem dicas licebit.

Alioqui.) Rursum ἐπεὶ, id est, Quandoquidem. Quod tamen recte uertit interpres.

Olea, oleaster In bonam oliuam.) καλλιέλαιον. quæ contraria est, ἀγριελαίῳ. id est, oleastro: ut modo dictum est.

Fratres, mysterium hoc.) μυστήριον. Hoc loco Mysterium, nihil aliud sonat quàm rem arcanam & paucis cognitam, neque communicandam nisi initiatis.

Vobisipsis sapientes.) παρ' ἑαυτοῖς. id est, Apud uosipsos prudentes. & φρόνιμοι, magis ad affectum refertur quàm ad prudentiam. Ne sitis insolentes, animique elatioris: alioqui sibi sapit, qui suis prospicit commodis.

Impietatem.) ἀσεβείας. id est, Impietates. Et eripiat. ὁ ῥυόμενος. id est, qui liberat: quasi dicas, ille liberator, Et auertet, non Auertat. ἀποστρέψει. futuri temporis uerbum. Testimonium adductū est ex Esaiæ capite quinquagesimonono, apud quem ita legimus iuxta ueritatem Hebraicam: Et timebūt qui ab occidente nomē domini, & qui ab ortu solis gloriam eius, quum uenerit quasi fluuius uiolentus, quem spiritus domini cogit, & uenerit Sion redemptor, & qui redeunt ab iniquitate Iacob, dicit dominus: hoc fœdus meum cum eis, dicit dominus. Iuxta Septuaginta ad hunc modum: καὶ φοβηθήσονται οἱ ἀπὸ δυσμῶν τὸ ὄνομα κυρίου, καὶ οἱ ἀπ' ἀνατολῶν τὸ ὄνομα τὸ ἔνδοξον. ἥξει γὰρ ὡς ποταμὸς βίαιος ἡ ὀργὴ παρὰ κυρίου. ἥξει μετὰ θυμοῦ, καὶ ἥξει ἕνεκα σιὼν ὁ ῥυόμενος, καὶ ἀποστρέψει ἀσεβείας ἀπὸ ἰακὼβ, καὶ αὕτη αὐτοῖς ἡ παρ' ἐμοῦ διαθήκη, εἶπε

κῳ, ἀπὶ κύειῳ. id est, Et timebunt qui ab occidente nomen domini, & qui ab ortu solis nomen inclytum. Veniet enim quasi fluuius uiolentus ira domini, ueniet cum furore, & ueniet de Sion qui liberet, & auertet impietates à Iacob, & hoc erit eis à me testamentum, dicit dominus. Ex quibus liquet Paulum hunc locum adduxisse iuxta æditionem Septuaginta, nisi quod de suo addidit, Quum abstulero peccata eorum: quod nec apud Hebræos habetur, nec apud Septuaginta, sed addidit uelut explicans prophetæ sensum. Nam διαθήκη, testamentum, Hebræis est fœdus: & quod Septuaginta uerterunt, ex Sion, Hebræis est Propinquus Sion. Origenes indicat Hebræis esse, propter Sion. Atque ita sane scriptum est in æditione Septuaginta. suspicor id librarij culpa deprauatum, quum scriptum fuerit, Prope Sion. Hieronymus Græce etiam interpretatur ἀγχιστεύς, id est, propinquus: nisi quis probat, Propter, dictũ esse pro Prope. Præterea quod apud Hieronymum refertur, Ira domini: illis est, ὀργὴ παρὰ κυρίου. *Paulus sequutus Septuaginta*

Et hoc illis à me testamentum.) Est quidem Græce, διαθήκη. Cæterum indicauit hoc & Augustinus libro De loquutionibus Geneseos primo, frequẽter in arcanis literis pro Pacto, poni Testamentum. Quanquam Græcis, διαθήκη, non dicta est à testando, sed ab ordinando disponendoque.

Secundum electionem autem charissimi.) ἀγαπητοί. id est, Dilecti: quam uocem tamen ita sæpe uertit. Porrò duo nominatiui casus, inimici & charissimi, iuxta ordinẽ grammaticum non habent unde pendeant, nisi subaudias Sunt: sed uerisimilius est casus rationem à Paulo fuisse neglectam, Alioqui dicendum erat, Charissimorum & inimicorum. *Ratio casus à Paulo neglecta*

Sine pœnitentia.) ἀμεταμέλητα. id est, Quorum non possit pœnitere eum qui dedit, aut qui promisit, quasi dicas, impœnitibilia. Augustinus alicubi legit Impœnitenda, Ambrosius huc detorquet, ut dicat in baptismo gratis remitti peccatum, nec requiri luctum aut plãctum, aut aliud opus bonum, sed tantum ex corde professionem. Quæ quidem interpretatio mihi uidetur coactior, nec attingitur ab Origene. Thomas eam sentẽtiam extremo tandem attigit loco, ueluti non admodum probans.

Propter incredulitatem illorum.) τῇ τούτων ἀπειθείᾳ. id est, Per horum incredulitatem, nõ Propter. Nam propter, causam significat: per, instrumẽtum aut modum, quod ad sensum attinet, haud magni refert. *Propter, pro Per*

In uestram misericordiam.) τῷ ὑμετέρῳ ἐλέει. per uestri misericordiam. Est enim similis datiuus ei qui præcessit, τῇ τούτων ἀπειθείᾳ. Sensus enim est, Sicut illorum defectio uobis fecit aditum ad fidem, ita uestra fides quam miserante deo estis consequuti, prouocabit illos ut resipiscant, seque dignos præbeant qui à deo recipiantur. Ambrosius legit, In uestra miseratione: quasi Græce legisset, ἐν τῷ ὑμῶν ἐλέει. quæ lectio si probaretur, nihil esset difficultatis. Sensus enim esset, Gentibus per dei misericordiam ad uitam uocatis, Iudæos perstitisse in incredulitate. Et fortassis interpres legit quemadmodum Ambrosius. Scio quosdam interpretari, In uestram misericordiam: id est, Christũ. Thomas Aquinas trifariam exponit, In uestram misericordiam: id est, in gratiam Christi. uel non crediderunt, ut per hoc uenirent in uestram misericordiã. uel non crediderũt, quod in uestram misericordiam occasionaliter cessit. Verum inconsultis Græcis huiusmodi commenta proferre, quid aliud est quàm diuinare? Chrysostomus hãc particulam, In uestra misericordia, dissimulat. Theophylactus nouum adfert commentum, quasi sic ordinet: οὕτως καὶ οὗτοι ἠπείθησαν, τῷ ὑμετέρῳ ἐλέει ἵνα καὶ αὐτοὶ ἐλεηθῶσι. id est, Sic & illi non crediderunt, ut uestra misericordia & ipsi misericordiam consequantur. Sic enim habet cõmentum, Sed uestra misericordia & horum erit, æmulabuntur enim uos. Nec abhorret ab hoc Chrysostomi commentum, docens utrumque populum uicissim fuisse incredulum, ac uicissim ad gratiam uocatum. Gentibus enim persistentibus in incredulitate, Iudæi uocati sunt ad legem: mox gentibus ad euangelium uocatis, Iudæi recesserunt perseuerantes in incredulitate, sed denuo gentium exemplo reuocãdi ad fidem. Ita uicibus quibusdam alteri per alteros seruati sunt. Interpretes uidentur illinc abhorruisse, ne dicerent Iudæos occasione gentium perstitisse in incredulitate: quum contrà, potius Iudæorum incredulitas præbuerit occasionem, ut Euangelium transierit ad gentes. Cæterum si meminerimus, ἵνα hic non sonare finem aut intentionem, sed consequentiam siue euentum, & in cæteris occasionem intelligi uerius

uerius quàm causam, non uideo cur hic sensus nos terreat, quem sermo Grecus simplicissime acceptus exprimit, qui contrarijs inter se relatis constat: gẽtium autem fidem uocat misericordiam, ne sibi placerent Iudæis prælati. Nam euangelij gratia Iudæis quodammodo deberi uidebatur, uel quia ipsis peculiariter promissa, uel propter obseruationem legis & unius dei cultum. Sic itaq; loquitur, ὥσπερ γὰρ ὑμεῖς ποτὲ ἠπειθήσατε τῷ θεῷ, νῦν δὲ ἠλεήθητε τῇ τούτων ἀπειθείᾳ, οὕτως καὶ οὗτοι ἠπείθησαν τῷ ὑμῶν ἐλέει, ἵνα καὶ αὐτοὶ ἐλεηθῶσι. id est, Quemadmodum enim uos olim increduli fuistis deo, nunc uero credidistis, propter horum incredulitatem: ita & hi non credunt propter uestram credulitatem, ut & ipsi reuocentur ad credulitatem. Ordo quem uidetur sequi Theophylactus coactior est, nec minus durum quod in priore parte datiuus Græcus sonat occasionem: ἠλεήθητε τῇ τούτων ἀπειθείᾳ. in altera sonat acquisitionem: ἠπείθησαν τῷ ὑμῶν ἐλέει. quemadmodum dicimus, Tibi ditatus est: hoc est, tuo bono ditatus est, quod opes suas tibi communicat. Nam hoc spectasse uidetur qui legunt, In uestram misericordiam: quod Vestræ misericordiæ, uideretur obscurius dictum. Ea subito mutatio in schemate contentionis, duriuscula est. Huic accedit et aliud incommodum, quod iuxta istorum interpretationem bis idem dicitur, quod non admittunt hæ uoces, quemadmodum & ita: quod enim dixerat, ὑμεῖς δὲ ἠλεήθητε τῇ τούτων ἀπειθείᾳ. hoc in diuersa parte repetit, οὕτως καὶ οὗτοι ἠπείθησαν τῷ ὑμῶν ἐλέει, quasi dicat aliquis, quemadmodum principes, populi paupertate ditescunt, ita populi paupertas diuitias addit principibus. Porrò quum hic fiat sermo de malis Iudæis qui clamauerunt Crucifige, qui persequuti sunt apostolos, qui gloriabãtur in operibus legis, tumebantq; patriarcharum cognatione, eoq; cæteras gentes pro canibus execrabantur, nihil absurdi sit, si dicamus gentium credulitatem offendiculo fuisse Iudæis ut alienarentur ab euangelio. Petrus apostolorum princeps coactus est sese fratribus excusare, quod Cornelium cum sua familia baptizasset: in conuiuio præsente Paulo subduxit se à mensa, ne Iudæis esset scandalo uescẽs cibis communibus. Et in Actibus, Iudęi murmurant aduersus gentes, quod illorum fœminæ reciperentur in ministerium apostolicum. Paulus quàm ægre obtinuit, ut gentes liberarentur ab onere legis. Hęc si acciderunt inter eos qui fidem euangelicã fuerant amplexi, an non probabilę est plurimos Iudęos uel abstinuisse uel resilisse ab Euangelio? Ad hunc sensum facit quod paulo ante dixit. Secũdum Euangeliũ inimici propter uos. Id dum Origenes interpretatur, Dicit, inquit, propter uos, quorum saluti inuidentes apostolos gentibus loqui, & persequentes eos qui annunciant Christum, Nonne dicit inuidiam fuisse occasionem ut non crederent euangelio? Confirmat hunc locum euãgelica parabola, qua filius maior noluit ingredi domum, quum accepisset prodigum tanta lætitia domus excipi. Hunc itaque sensum ego sequutus sum, quod mihi uideretur simplicior: tametsi nullus cæterorum est, qui aberret à pietate

Conclusit enim deus omnia.) τοὺς πάντας. id est, Omnes: non Omnia. Sensus idem est, nisi quod Omnia, uehementius est. Porrò quod sequitur, Incredulitate, potest accipi et Inobedientia. Est enim ἀπειθείᾳ. Et in incredulitatem, est Græcis, ut dicimus, Concludam me in angulum.

O altitudo.) ὦ βάθος. id est, O profunditatem. Miror cur interpreti placuerit uox ambigua.

Diuitiarum sapientiæ.) Hæc duo nomina Græci diuidunt interiecta coniunctione, πλούτου καὶ σοφίας, consentientibus quotquot uiderim exemplaribus, etiam apud Chrysostomum: ut intelligas Paulum tria demirari in deo: diuitias, qui tam beneficus fuit erga gentes: sapientiam, qui tantam eis sapientiam impartierit: cognitionem, qui prudẽter dispiciat quid cui expediat. Ad hunc modum exponit Theophylactus. Etiamsi Chrysostomus aliquanto diuersius uidetur legere, coniungens hæc duo, βάθος πλούτου. ut reliqui genitiui non pendeant à βάθος, sed à duarum uocum complexu, quasi dicas, O profundas diuitias sapientiæ et scientię dei. Id illum sentire hinc colligitur, quod annotauit Paulum ad exaggerandam sapientiam dei, duabus uocibus ad epitasim facientibus fuisse usum, βάθος & πλούτου. Nam profundum per se habet auxesin, et diuitiæ copiam sonat. Gemina fit amplificatio si dicas, profundas diuitias sapientiæ. Mihi magis probatur, ut ad totam huius consilij dispensationem pertineat, qua factum est ut gentes ante dæmonijs seruientes, nunc

subito

subito ad euangelij gratiam uocentur: & Iudæi, quibus ea peculiariter promissa uidebatur ab eadem exciderint.

In comprehensibilia.) ἀνεξερεύνητα, id est, Inscrutabilia. atque ita subinde citat Hieronymus.

Inuestigabiles.) ἀνεξιχνίαστοι, id est, Ininuestigabiles. quemadmodum legit diuus Hilarius libro de trinitate octauo, iuxta fidem uetustissimorum exemplariorum, id est, non uestigabiles, siue imperuestigabiles. Notauit enim huius uocis emphasim Chrysostomus, & post hunc Theophylactus. Non dixit δυσνόητα aut ἀκατάληπτα, sed Inscrutabilia & Imperuestigabilia. Tanta est profunditas, ut nec scrutari fas sit. Iam an apud Græcos eadem sit differentia inter ἐρευνᾶν & ἐξερευνᾶν, quod Latinis est inter uestigare & inuestigare & peruestigare, considerandum est. Cæterum diuus Hieronymus existimat Paulum retulisse locum qui est apud Esaiam capite undecimo: Et non est inuestigatio uiæ eius. *Inuestigabiles*

Sensum domini.) νοῦν, id est, Mentem, seu cogitationem.

Quoniam ex ipso & per ipsum.) In his tribus præpositionibus philosophantur theologi ueteres. Thomas interpretatur, ex ipso uelut ex prima omnium causa. Per ipsum tanquam operantem & administrantem. In ipso, tanquam in fine, licet haud me præterit hæc uarie ab illo disseri. Non abhorret aūt multum à sententia Origenis qui sic explicat: Quod dicit, Ex ipso, hoc ipsum quod sumus indicat. Per ipsum autē, quod per eius prouidentiam dispensamur in uita. In ipso uero, quod perfectio omnium & finis in ipso erit, tunc quum erit deus omnia in omnibus. Cęterum quod Thomas indicat præpositionem De, idē pollere ferè quod Ex, nisi quod addit consortium substantiæ: Augustinum, ut coniectare licet sequutus, qui libro quem de natura boni scripsit aduersus Manichæos, ferme in eam sententiam disserit, capite uigesimosexto: an apud Latinos uerum sit, alij uiderint: certe apud Græcos eadem est præpositio, Et quum dicimus De illo loquitur, nulla est communis essentiæ significatio. Ambrosius legisse uidetur In ipsum, quum dicit omnia spectare finem. *Ex ipso, per ipsum, in ipso*

Honor & gloria.) Græcis Gloria, tantum scribitur ἡ δόξα. Honor, non additur.

In secula seculorum.) Seculorum, additum est à nobis. nam Græcis tantum est, εἰς τοὺς αἰῶνας. nec additur apud Origenem, nec apud Theophylactū, nec apud Chrysostomum.

EX CAPITE DVODECIMO.

OBsecro uos.) παρακαλῶ. idem Hortor, poterat accipi, siue Adhortor. nā Græca uox anceps est, nisi quod id quod mox sequitur Per misericordiam, magis uidetur obtestantis & obsecrantis quàm adhortantis.

Vt exhibeatis corpora uestra.) παραστῆσαι τὰ σώματα ὑμῶν. Exhibetur quod ante promissum re pręstatur, aut quod prius occultum profertur, uelut exhibentur syngraphæ: frequenter in malam partem, ut dicitur exhibere negocium, qui facessit negociū: præbetur, quod ad usum subministratur: ita præbemus aureis dicenti, præbemus sumptum ad nuptias. Chrysostomus & Theophylactus indicant eos proprie παραστῆναι, qui imperatori præbent equos bellicos. Vnde nos uertimus, præbere. Si respicias quod in baptismo abiurauimus desideria carnis, nosq; Christo dedicauimus, quadrat exhibendi uerbum, quo monemur hoc præstare, quod sumus professi. Rursum si cōsideremus allusum esse ad ueterem morem holocaustomatum, quo sacerdos hostiam imponebat altari, deus autem igni cœlitus demisso eam absumebat, non male congruit exhibēdi uerbum. Quod enim semel deo dicatum est, non oportet in alios usus accommodare: quemadmodum qui præbuit equos imperatori ad bellum, postea nihil habet cum illis commercij: nec ad priuatos usus reuocat, quos semel tradidit. Annotauit & illud Chrysostomus, quod nō dixit, ποιήσατε, id est, facite corpora uestra hostiam: sed παραστήσατε, hoc est, tradite, ut iam desinant esse uestri iuris, sed incipiant esse diuini: nefasq; sit quæ semel præbuistis imperatori deo ad bellandum aduersus diabolum, ea denuo diaboli obsequijs accōmodare: simulq; monemur, ut curemus sic tractare corpora nostra, ut idonea sint instrumenta diuinæ uoluntati, dignaq; quæ illius oculis exhibeantur.

Per misericordiam.) διὰ τῶν οἰκτιρμῶν. id est, Per miserationes. Consentientibus in lectione Chrysostomo ac Theophylacto. Annotauit numeri rationem & Origenes, putans in eo esse emphasim immensæ dei misericordiæ. *Miserationes*

Locus hactenus uulgo parum apte recitatus

Rationabile obſequium

Rationabile obſequium.) τὴν λογικὴν λατρείαν ὑμῶν. id eſt, Rationalem cultum, ut appoſitiue cohæreat cum ſuperioribus: idq; indicat Græcus articulus τὴν, qui eſt cultus ueſter rationalis & ſpiritualis: perinde quaſi dicat, Si mactaueritis & immolaueritis deo corpora ueſtra: hoc eſt, corporeos affectus, non iugulantes brutas ac mortuas pecudes, quod antehac factitatum eſt à Iudæis, ita demum exhibebitis illi uictimam acceptam. Et rationalem uocat, non ut intelligas cultum moderatum, hoc eſt, moderatam corporis macerationem, quemadmodum hodie paſſim citare ſolet concionatorum uulgus, ut ipſis quidem uidetur erudite, cæterum ijs qui Græce norunt admodum ridicule, ſed uictimam uiuam ac rationis compotem. Exiſtimant enim rationabile dici, quod eſt rationi conſentaneum & ratione temperatum. At non aliter hic Paulus appellat cultum rationalem, quàm prima Petri, lac ſpirituale dicitur, λογικὸν γάλα, id eſt, rationale lac & ſpirituale. Verum quid faciant, ubi ſententiæ uis à Græco pendet idiomate, & interpres eius linguæ prorſus ignarus eſt? Obſequium hic poſuit pro ſacrificio ſiue cultu, idq; ſuo more. Cæterum ut oſtenderet Chriſtianorum cultum diſſimilem eſſe Iudaicis ceremonijs, quibus immolabant brutas pecudes, adiecit rationale, nimirum ipſum hominem ſentiēs, qui uictima eſt rationalis, et ob id deo acceptior, quum Iudæorum pecudes apud Eſaiam abominetur dominus. Et in hūc ſenſum palàm citat diuus Hieronymus, quum alijs aliquot locis, tum uero in epiſtola ad Pammachium, cuius initium, Sanato uulneri. Neque ſecus interpretatur Origenes, ſic inquiens, Qui cultus quoniam dudum in pecudum mutorum corporibus conſiſtebat, nunc in corpore rationalis hominis offeratur, & corpora magis ueſtra quàm pecudes fiant ſacrificium deo, & cætera. Nec aliter exponit Chryſoſtomus, indicans λογικὴν dici, quod res ſit animi ac ſpiritualis: pro templo, eſt pectus hominis: pro pecude, corpus hominis, hoc eſt affectus carnis: pro igni, eſt charitas dei. Et hactenus Chriſtianę pietatis eſt imitari Chriſtum, qui ſemet immolauit pro nobis. Origenes, ut ſolet, attingit & aliud commentum, rationalem cultum de quo reddi poſsit ratio, quaſi de Iudęorum uictimis non potuerit reddi ratio. Simile quiddam attingit & Theophylactus, omnia noſtra debere ratione geri, quod ut uere dictum eſſe fateor, ita recedere uidetur à ſimplicitate ſermonis apoſtolici.

Sed reformamini.) μεταμορφοῦσθε, id eſt, Transformamini, ſiue transformemini. Poteſt enim utrouis accipi modo, uel ut ſit indicandi modo, uel ut ſit imperādi modo dictum.

In nouitate ſenſus.) τῇ ἀνακαινώσει τοῦ νοός, id eſt, Renouatione mentis: hoc eſt, Per innouationem mentis, nimirum alludens ad reprobam illam mentem in quam traditi fuerant ante, ſimulacris pro deo deferentes honorem.

Articuli uis

Quæ ſit uoluntas dei bona & beneplacens & perfecta.) Mirum quod exemplar ſequutus Auguſtinus legit ad hunc modum libro De ciuitate dei decimo: atque item in epiſtola octogeſima ſexta, Ad probandum quæ ſit uoluntas dei, quod bonum & beneplacitum & perfectum. quaſi hæc tria epitheta non pertineant ad uoluntatem dei, ſed ad complexum illum uerborum præcedentium, Exhibeamus corpora noſtra, & cætera: & non conformemur huic ſeculo, ſed reformemur, & cætera: ut pareamus nō noſtris cupiditatibus, id quod faciunt ethnici, ſed uoluntati diuinę. Id ſi fecerimus, inquam, ſacrificium fuerit bonum, placitum & legitimum deo. Atque ut in hunc ſenſum accipi poſſit, facit articulus additus, τὸ ἀγαθὸν, καὶ εὐάρεστον, καὶ τέλειον. Nam τέλεια proprie dicuntur, in quibus nihil poſſis deſiderare eorum quæ ad ſacri rationem ac ritum religionis pertinent. & paulo ante à ſacrorum metaphora cœperat. Interpres Origenis indicat, hic Latinos nonnihil diſcrepare à Græcis, ſed quid ſibi uelit, non ſatis intelligo, quū Græcus ſermo ad utrunque ſenſum ſit anceps. Certe Ambroſius conſentit cum Auguſtino. Et quod legit, interpretatur hiſce uerbis, claudens commentarium: Hoc erit cōformem fieri ſpiritualium, renouatum in ſpiritu ac fide, hoc ſcire quid placet deo, nec aliud bonum & perfectum eſſe. Ambiguitatem ſermonis facit additus articulus, eo miſſo ſi dixiſſet, τί τὸ θέλημα τοῦ θεοῦ ἀγαθὸν καὶ εὐάρεστον, & cætera, nihil erat ambiguitatis. Nunc quoniam dictum eſt, τὸ ἀγαθὸν, articulus bifariam poteſt accipi, uel ut diſcernat uoluntatem à uoluntate, uel ut referat quod præceſſit. Scire quæ ſit uoluntas dei, Vtrunque ſenſum attingunt interpretes. Iuxta priorem ſenſum non ſolum uoluntas dei diſtinguitur à uoluntate noſtra, uerum etiam eadem uoluntas dei diſcernitur, Nam uetus ille Iudæorum cultus & obſeruationes, erat quidem uoluntas

tas dei, sed non illa bona neque bene placens neque perfecta. Indulsit enim illis dei uoluntas propter imbecillitatem eorum, quemadmodum concessit populo flagitanti regem. Sed nouum testamentum erat hæc perfecta dei uoluntas. Ita Chrysostomus & Origenes. Ambrosius ita disserit hunc locum, ut articulus τὸ referat non solum illud proximum, ut possitis scire quæ sit uolutas dei: sed totum sermonem quem ueluti sibi cohærentem complectitur, Vt exhibeatis corpora uestra hostiam uiuam, sanctam, deo placentem, rationale obsequium uestrum: & nolite conformari huic seculo, sed reformamini in nouitate sensus uestri, ut probetis quæ sit uoluntas dei, quod facere est bonum, deo gratum & perfectum. Vt intelligamus idem esse, offerre hostiam uiuentem, sanctam, deo placentem, & non conformari huic seculo, ignoranti quæ sit uoluntas dei, sed adhuc hærenti ritibus idololatrarum aut ceremonijs Mosaicis, et affectuum arbitrio uitam agenti, sed reformari in nouitate sensus, ut abdicata uoluntate carnis, scire possimns quæ sit uoluntas dei. Totum hoc, cultus est bonus, beneplacens & perfectus apud deum. Iam μεταμορφοῦσθε, sicut paulo ante dixi, potest esse uel imperantis uel indicantis. Imperantis, ut respondeat ei quod præcessit, μὴ συσχηματίζεσθε. Indicantis, ut intelligas per ea quæ dicta sunt de cultu rationali, nos transformari: ut transformati, scire possimus quæ sit uoluntas dei. Nisi enim mactauerimus cupiditates carnis nostræ, non possumus esse idonei: ut in actionibus nostris intelligamus quæ sit uoluntas dei, sed quod nostro sensui uehementer arridet, id interpretamur esse uoluntatem dei. Simile quiddam docet ad Ephesios quinto, δοκιμάζοντες τί ἐστιν εὐάρεστον τῷ κυρίῳ. id est, Probantes quid sit beneplacitum domino. Item huius epistolæ capite secundo, καὶ γινώσκεις τὸ θέλημα, καὶ δοκιμάζεις τὰ διαφέροντα. & nosse uoluntatem, & probare quæ sint potiora.

Dico enim per gratiam.) λέγω. Dico dixit, pro Iubeo, siue moneo, quemadmodum & Latini, Iubet saluere, & Dicit salutem, consimilem in modum Græci, οἰμώζειν λέγω. atque ob id additur, Per gratiam quæ data est mihi: ne uel arroganter uideretur eis præcipere, uel citra autoritatem admonere. Præcipit ut Apostolus, ut intelligens quid sit deo placitum, sed hoc ipsum beneficentiæ diuinæ fert acceptum. Nisi malis dicta sic interpretari, ut Paulus explicet & explanet quæ superius dixerat, de immolando corpore, de fugiendis huius seculi cupiditatibus: nam additis exemplis rem facit euidētiorem. Arrogantia in primis est mactanda deo. *Dico, pro Iubeo*

Omnibus qui sunt inter uos.) παντὶ τῷ ὄντι ἐν ὑμῖν. Origenis interpres annotandum putauit quod apud Græcos non habeatur, Omnibus qui sunt inter uos, sed Omni qui inter uos est. Id quum ad sententiam nihil interesse constet, miror cur admonendum duxerit. Nos maluimus uertere, Cuilibet, siue Cuicunque. Videbatur enim aliquis fastus tribuendus ijs, qui fortuna aut dotibus præcellerent. Eum personarum delectum prorsus tollens Paulus, denunciat quisquis sit ille, modo uersetur apud Christianos, ne se cuiquam antepo nat, sed suam quisque dotem à deo acceptam, conferat ad commoditatem proximi. *Interpres ausus est mutare numerum*

Sapere ad sobrietatem.) εἰς τὸ σωφρονεῖν. Diuus Hieronymus libro primo contra Iouinianum dimicans, studio tuendæ uirginitatis legendum putat, Ad pudicitiam: damnatque quod nunc legit ecclesia, Sapere ad sobrietatem. Sed σωφρονεῖν, est temperatum, modestum, ac sobrium esse: nōnunquam & ad pudicitiam pertinet, at non hoc quidem loco. At interpres Origenis in epistolam ad Romanos, mauult Temperantiam, quàm Sobrietatem, quod ea uirtus quam Græci σωφροσύνην appellant, Latinis doctis uocetur temperantia, quæ sit moderatio cupiditatum & actionum. Atque ita uidelicet adducit hunc locum Augustinus epistola quadragesimaseptima. Hilarius libro De trinitate decimo, Græcam uocem ὑπερφρονεῖν, reddidit Supersapere. Quanquam uerum est quod alibi scribit Paulus: Scientia inflat, ni comes sit charitas, sed hic nō proprie de scientia fit sermo. Est autem iucunda uocum allusio in sermone Græco, quam Latinus interpres reddere non potuit: ὑπερφρονεῖν, φρονεῖν, εἰς τὸ σωφρονεῖν. Nec hoc loco, φρονεῖν, id est, sapere, pertinet ad eruditionem, sed ad cogitationem & opinionem, ueluti quum quis effertur animo, & magnifice de se sentit, quemadmodum & superius admonuimus. Id ita esse satis declarat Origenes, statim indicans hunc sermonem pertinere ad eos, qui ex oleastro insiti oleæ, ferocirent & superbirent aduersus ramos ex olea defractos: & quod hic dixit, perinde ualere *σωφρονεῖν* *Adnominatio*

M 2 atque

atque id quod alibi, Noli superbe sapere. Porrò quod adducit ex philosophorum fontibus de uirtutis habitu è duobus extremis redacto, subindicat se magis iuxta alienam quàm suam sententiam interpretatum. Chrysostomus item admonet, hic indicari matrem bonorum omnium modestiam, hoc est, ταπεινοφροσύνην. Huic concordat Theophylactus. Ambrosius nobiscum legit, Ad sobrietatem: nec ullam pudicitiæ mentionem facit illius enarratio. Verum in pugna tantum sibi permisit beatus Hieronymus, ut quod alibi probat, hic reijciat. Sic enim adducit hunc locum: Non plus sapere quàm oportet sapere, sed sapere ad pudicitiam, non ad sobrietatem: quemadmodum male in Latinis legitur codicibus: Sapere, inquit, ad pudicitiam.

Paulus negligēs sermonis integritatē. Deest aliquid

Et unicuique sicut deus diuisit.) Sic quidem habent & Græca: Verum unicuique non habet quò referatur. Vnde necesse est fateri, & hic Paulum spectasse sensum, magis quàm sermonis integritatem, nisi malumus sic ordinare, Quisque sapiat ut cuique deus distribuit mensuram fidei. Origenes subindicat aliquid subaudiendum, quum ait, Vt custodiat unicuique sicut diuisit deus mensuram fidei.

Singuli autem alter alterius membra.) ὁ δὲ καθεὶς ἀλλήλων μέλη. id est, Singuli autem alius alîus membra: siue, ut nos uertimus, Singuli autem alij aliorum membra. significat cōmunionem membrorum inter ipsa mutuam.

Omissa cōiunctio non recte

Habentes donationes.) Interpres, siue, quod magis arbitror, scriba prætermisit coniunctionem, quæ partem hanc cum superiore commodissime connectebat, ἔχοντες δὲ χαρίσματα. Quum enim dixisset, Singuli sumus alius alîus membra, ne confusionem imaginaremur, adiecit: sumus quidem membra eiusdem corporis, sed habentes donationes: alioqui inabsolutus fuerat sermo. Quare offensus aliquis, et putans hanc partem non pendere à superioribus, cōiunctionem expunxit. Certe Autem, additur apud Ambrosium & in exemplari Paulino, licet apertius & aptius erat Sed, quàm Autem: quemadmodum & paulo ante. Sicut enim in uno corpore multa membra habemus, omnia autem membra e. a. h. sed non omnia membra.

Donationes.) χαρίσματα. Vt affectat copiam quum nihil sit opus, præsertim quum donationes: hoc loco uox sit parum Latina.

Differentes.) διάφορα. id est, Diuersas, seu potius Dona diuersa.

ἀναλογία, proportio siue modus

Secundum rationem fidei.) κατὰ τὴν ἀναλογίαν. id est, Iuxta proportionem, ut intelligas hoc esse maiora dona, quo fides tua fuerit integrior. Interpres Origenis indicat ἀναλογίαν non satis commode uersam esse rationem, quum potius sit mensura competens, quàm ratio. Certe quod hic dixit Paulus ἀναλογίαν, paulo ante dixit μέτρον. hic dilucidius erat, Pro

Analogia

portione, siue Iuxta portionē fidei. Est enim analogia, congruentia rei ad aliquid relatæ: uelut quum dicimus, Cicada magnas habet alas, pro portione corporis: nam paruæ sunt alæ, si ad alas conferantur papilionum.

In ministrando & in exhortando.) Nomina sunt, ἐν τῇ διακονίᾳ, ἐν τῇ παρακλήσει. id est, In ministratione & exhortatione. Quanquam ea res nihil uariat sensum Apostoli. Origenes putat singulas partes referri posse ad id quod præcessit, Siue habentes prophetiam iuxta mensuram fidei, ne quis plus sapiat quàm oportet, sed in ea sobrius, & item de cæteris.

Odientes malum.) ἀποστυγοῦντες. id est, Odio habentes. Quanquam hic eleganter erat Abhorrentes à malo: ut respondeat ei quod sequitur, Adhærentes. Cęterum bono & malo hic ad personam referri non potest: quum sit, τὸ ἀγαθόν, ad rem referatur oportet. Bonum dixit honestatem, malum turpitudinem.

φιλαδελφία

Charitatem fraternitatis inuicem diligentes.) Alius sensus est apud Græcos, τῇ φιλαδελφίᾳ εἰς ἀλλήλους φιλόστοργοι. id est, Fraterna charitate ad mutuo uos amandum propensi. Plutarchus libellum scripsit, περὶ τῆς φιλαδελφίας. id est, De charitate fratrum inter se. quo uerbo apostoli frequenter utuntur pro studio & amore Christianorum inter ipsos mu-

φιλόστοργοι

tuo, unde & uox Græca composita est. Ambrosius legit, Fraternitatis amore inuicem benigni. Nam φιλόστοργος Græcis dicitur, qui est propenso affectu erga cognatos aut affines: ediuerso qui non tanguntur pietatis affectu, ἄστοργοι uocantur. Vult enim Paulus hoc uno nomine, Christianum esse charum Christiano, quod Christianus est. Chrysostomus

mus plus esse putat στέργειν, quàm φιλεῖν. Cognatos enim nostra sponte amamus, etiam si nos nullo officio prouocarunt, ac parum commodos ferimus tamen ac fouemus, ob hoc ipsum quod cognati sunt. Mihi plane subolet librariorum uitio, Charitate, uersum in Charitatem. Charitate fraternitatis, id est, fraterne diligentes inuicem. & ablatiuus Charitate, respondet ei quod sequitur, honore inuicem præuenientes. Ex altero enim alterum nascitur ex amore beneficentia.

Honore inuicem præuenientes.) Sensus omnino Græcis anceps est, τῇ τιμῇ ἀλλήλους προηγούμενοι. Nam προηγεῖται τῇ τιμῇ, qui præcellit honore. Et tamen Græci, προηγεῖσθαι hic interpretantur προλαμβάνειν, id est, Præuenire, siue occupare. Si scriptura mendo uacat, noue addidit participio casum accusandi, cui magis congruebat paternus, ob præpositionem πρὸ. Cæterum honorem uocat subsidium. Hoc enim conuenit fraternæ charitati, certatim se mutuo in præstandis officijs præcurrere. Tametsi nec ille sensus absurdus est, ut intelligamus honorem delatum. Vbi enim est fraterna charitas, ibi nemo sibi præripit honorem, sed alteri potius cedit, ex modestia quemque iudicans magis idoneum quàm sit ipse: nec refragatur huic sensui, προηγεῖσθαι. Nam ἡγεῖσθαι, interdum sonat existimare: quod imitati Latini dicunt ducere, ut Dignum ducere. Vnde προηγεῖται, qui meliorem de alio quàm de se habet opinionem. ἡγεῖσθαι, nonnunquam est ducem esse: unde & ἡγεμὼν, princeps, siue præses. hoc sequutus interpres uertit, Præuenientes: neque secus Theophylactus, qui προηγεῖσθαι, exponit προφθάνειν, προλαμβάνειν, id est, anticipare. *Sensus ambiguus*

Sollicitudine non pigri.) σπουδῇ μὴ ὀκνηροί. σπουδὴν uocat, sedulitatem & studium exhibendi officij: & ὀκνηρὸς dicitur, qui grauatim aliquid facit. unde iubet ut non solum amemus & honorem deferamus alius alij, uerum etiam alacres ac prompti succurramus inuicem.

Domino seruientes.) Origenes aut certe huius interpres, indicat in nonnullis exemplaribus scriptum fuisse, Tempori seruientes: & accipi posse, diligenter utendum temporis occasione, quandoquidem breue est. Mihi uidetur recte intelligi, boni consulendum, si quid pro tempore inciderit incommodi: nam id, opinor, est seruire tempori. cum hoc cohæret quod sequitur, Spe gaudentes. Si quis exigit tributum, pende: si quis uectigal, solue: si quis exigit honorem, redde: si quis affligit, patere: nec ea res tristem reddat, sed spes erigat in malis animum. Item quod præcedit, Spiritu feruentes: feruor enim spiritus contemnit obstacula, & rapit omnem occasionem benefaciendi proximo. Testatur & Ambrosius sibi narratum fuisse, in Græcorum codicibus haberi, τῷ καιρῷ δουλεύοντες. tempori seruientes. Atque obiter admiror quum Græce sciret, cur non ipse potius consuluerit Græcorum exemplaria. Quin et Glossa, quam uocant ordinariam, admonet duplicis lectionis, ex Bedę opinor autoritate. Diuus Hieronymus in epistola quadam ad Marcellam, prefert hanc lectionem qua uulgo utimur, nec tamen ullam reddit causam cur præferat. Sit cuique liberum quod uolet sequi. Mihi magis arridet, Tempori seruientes. Sed ea sententia, quoniam ethnici philosophi nomine uulgo circumferebatur, & uafriciem quandam præcipere uidebatur, offensus aliquis mutauit, in Domino seruientes: non satis animaduertens, Domino seruientes, cum toto sermonis huius contextu non perinde congruere. Quanquam autem in uocibus Latinis, Tempori & Domino, nulla est affinitas: tamen in Græcis est nonnulla, καιρῷ & κυρίῳ, maxime quum scribæ soleant in pingendo decurtare syllabas. Chrysostomus & Theophylactus legunt & interpretantur Domino seruientes, atque ita connectunt, amantes, honorantes, & adamantes inuicem, domino cultum gratissimum exhibebitis: quod quicquid officij proximo impenditur, ad ipsum dominum peruenit. Chrysostomus notat emphasim, seu potius epitasim, in singulis uerbis quibus hic usus est Paulus. Non enim dixit tantum μεταδίδοτε, id est Impartiamini, sed μετὰ ἁπλότητος, hoc est Largiter & alacriter. neque dixit προΐστασθε, id est Prouidete, sed addit μετὰ σπουδῆς, id est, Studiose. nec dixit ἐλεεῖτε, id est Miseramini, sed ἀγαπᾶτε. id est Diligite, idque sine simulatione. neque dixit ἀπέχεσθε τῶν κακῶν, id est Abstinete à malis, sed μισεῖτε. id est Odio habete. neque dictum est ἔχεσθε τῶν ἀγαθῶν, id est Adhærete bonis, sed κολλᾶσθε, id est Adglutinemini. neque tantum ait φιλεῖτε, sed addidit φιλόστοργοι, id est Amico affectu, neque dixit simpliciter σπουδάζετε, id est Curate, sed addidit μὴ ὀκνηροὶ, id est Non pigre *Græcorum diuersa lectio* *καιρῷ δουλεύειν*

gre. neque dixit πνεῦμα ἔχοντες, id est Spiritum habentes, sed πνεύματι ζέοντες, id est Spiritu feruentes.

Orationi instantes.) τῇ προσευχῇ προσκαρτεροῦντες, quod assiduam sonat instantiam.

Necessitatibus, pro Memorijs

Necessitatibus sanctorum communicantes.) Ambrosius legit, Memorijs sanctorum communicantes, & Origenis interpres fatetur sic haberi in Latinis exemplaribus. Neque admodum dissimile ueri est, ex μνείαις, factum esse χρείαις, à scriba quopiam eruditulo, præsertim quum in Memorijs, uideretur subabsurdus sensus. Videtur autẽ hoc agere Paulus, ut non solum presentes presentibus impartirent charitate mutua, sed absentium quoque memores essent: iuxta id quod Paulus à Petro monitus facit in epistola ad Galatas, ut pauperum memor colligeret donatitiam pecuniam. Chrysostomus ac Theophylactus legunt pariter atque exponunt χρείαις, id est, necessitatibus. Necessitates enim dixit, non Delicias: & Communicantes dixit, non Subuenientes: quod commercium sit inter dantem & accipientem, & plus lucri facit qui dat beneficium, quàm qui accipit, Nec tamen est ἀνάγκαις, sed χρείαις, quod magis sonat Vsum, siue opus habere. Hoc ideo submonui, quod quidam non nisi in extrema necessitate putant nos debere subuenire proximo.

Benedicere pro Precari

Benedicite persequentibus uos.) Græce quidem est εὐλογεῖτε, benedicite, hoc est, bene loquamini. quod Origenis interpres exponit Bene precemini, opinor quod sequatur, μὴ καταρᾶσθε, id est, ne deuoueatis. Solent enim uulgo qui non possunt ulcisci iniuriam, deuouere diris eos, à quibus læsi sunt. εὐλογεῖν, aliquoties est laudare, quo pacto hic sanè non potest accipi. Neque enim iubet ut laudetur insectator, sed ut ei bene precemur, aut uerbis benignis admoneatur erroris. Chrysostomus interpretari uidetur de conuicijs, μὴ λοιδορῆσθε, inquiens. Nos uertimus, Bene loquamini de persequentibus uos: ut indicaremus & hunc sensum. Male audiebant discipuli apud incredulos, male audit & qui uituperatur, & cui male precantur homines: ita bene loquitur de alio qui non uituperat, & bene precatur orans pro suis inimicis: bene loquitur qui docet sine conuitijs, sed ex charitatis affectu.

Nolite maledicere.) μὴ καταρᾶσθε. id est, Ne male precemini, ne quem deuoueatis. Si Paulus sic inculcat, ne cui male precemur: ubi sunt qui sanctum putant, iugulare hostem, aut ne hostem quidem?

Gaudere.) χαίρειν. Græcis est mos, infinitiuum pro imperatiuo ponere, Gaudere pro gaudete, & flere, pro flete: opinor quod subaudiãt, oportet. Reperitur similis tropus apud Latinos historicos potissimum, uenari, pro uenabatur, in quo subauditur Solet, aut cœpit. Verum hunc tropum nemo Latinus est imitatus. Chrysostomus annotauit ordinem uerborum, existimans plus esse Gaudere cũ gaudentibus, quàm Flere cum flentibus: eo quod calamitas uel inuitis excutit miserationem, felicitas autem mouet inuidiam. Hic perinde loquitur Chrysostomus, quasi quod præcipuum est, soleat priori loco poni.

Idipsum inuicem

Idipsum inuicem.) τὸ αὐτὸ εἰς ἀλλήλους φρονοῦντες τὸ. id est, Idem alij in alios, siue de alijs sentientes. Refertur & hoc ad affectũ animi modesti, quo nemo putat alium se minorem, sed omnibus sese accommodat, de omnibus ex æquo bene sentiens. Vult enim Paulus, in Christianis affectum esse communem, ut omnes non opibus, non genere, non eruditione, non honoribus, sed Christo metiamur qui est omnibus ex equo communis. Nunc generosus fastidit obscurum, diues pauperem uix hominis habet loco, eruditus contemnit idiotam, sacerdos execratur laicum, monachus laicos uix pro Christianis ducit, Italus cæteros omnes ut barbaros ac penè pecudes aspernatur & horret, Germanus odit Gallũ, Anglus Scotum: atque ex his & id genus alijs stultissimis affectibus, bella, lites, atque hi rerum tumultus, quos iam annis aliquot uidemus, exoriuntur. At Paulus sic uoluit unumquemque Christianum affectum esse erga cæteros, quomodo singula membra corporis affecta sunt erga cætera membra, queadmodum alibi dilucidius explicat, idque uocat τὸ αὐτὸ φρονεῖν. Atque in hanc sententiam edisserit Chrysostomus ac Theophylactus, si quem magis autoritas quàm ratio commouet.

Alta sapientes.) Idem participium est quod modo φρονοῦντες, id est, Sentientes, seu cogitantes: ut ad affectum animi referatur. Et connectenda est hec particula cum sermone superiori, quam interpres male separauit. Adiecit enim hoc Paulus, uelut explicans quid dixisset

dixisset, Idem inuicem sentientes. Nam ubi quisque magnifice de se sentit ac suis, alios despiciat oportet.

Sed humilibus consentientes.) τοῖς ταπεινοῖς συναπαγόμενοι. Humiles hic uocat non modestos, sed humilis sortis homines, ueluti pauperes, ignobiles, indoctos, plebeios. Et non est Consentientes, sed potius Obsequundantes & accommodantes uos, ut suæ quisq; oblitus magnitudinis, descendat ad affectus inferiorum. Id quod mira diligẽtia, multis locis inculcat Paulus, haud ignarus ex hoc fonte maximas uitæ pestes scatere. Paulinus in epistola ad Augustinum legit, Humilibus congruere.

Nolite esse prudentes.) φρόνιμοι. φρόνιμον uocat, non qui sapiat, sed qui parum modeste de seipso sentiat, ut mox admonuimus, & ad eum modum interpretantur Græcorum commentaria. Alioqui quid affinitatis est prudentiæ cum uindicta? At arrogãtia uindex est, dũ quisq; se meliorem putat, quàm ut alteri cedere debeat. *Prudentes, pro Elati*

Prouidentes bona.) Hæc uerba, Non solum coram deo sed etiam: non sunt apud Græcos, sed tantum ἐνώπιον πάντων ἀνθρώπων. id est, Coram omnibus hominibus. Proinde nec addũtur apud Origenem, nec apud Chrysostomũ aut Theophylactum, apparet addita ab explicante Pauli sententiam. Non enim hic opponit Paulus homines deo, sed perfectos & imperfectos, bonos et malos componit, quibus tamen omnibus uult nos probari si liceat. Atque hoc quod sequitur, εἰ δυνατόν, mea sententia rectius ad superiora referretur, quum sequens particula habeat suum τὸ ἐξ ὑμῶν, quod idem pollet: tametsi diuersam distinctionem sequũtur alij: Qui addidit, Non solum coram deo: uoluit explere sententiam, ne Paulus uideretur esse contentus hominum laude. Quod ego quidem non reprehendo, tametsi satius erat scripturã in sua integritate relinquere, nisi si qua urgeat necessitas, quam hic nullam uideo. non enim dicit Coram hominibus, sed Coram omnibus hominibus: hoc est, Iudæis, gentibus, robustis, & infirmis. Huic sensui non admodum concinne assuitur, Non solum coram deo. *Additum aliquid*

Defendentes.) ἐκδικοῦντες. id est, Vindicantes. Est enim participium eiusdem uerbi cuius est nomen ἐκδίκησις, quam uertit Vindictam. Et tamen defendere, frequenter apud ecclesiasticos usurpatur pro ulcisci. Alioqui defensio Christianis permissa est, si defendere est depellere iniuriam, cum exceptione inculpatæ tutelæ. *Defendentes pro ulciscentes*

Charissimi.) ἀγαπητοί. id est, Dilecti. Hoc adiecit uelut eblandiri cupiens: quod alioqui durum erat, lacessitum iniuria, remittere uindictam.

Mihi uindictam.) ἐμοὶ ἐκδίκησις. id est, Mihi uindicta, siue ultio: nominandi casu. Atq; ita citat Hieronymus aduersus Ruffinum in epistola cuius initium, Lectis literis prudentiæ tuæ: Proinde dilucidius explicatur Deuteronomij trigesimosecũdo, unde locus hic desumptus est, Mea est ultio: hoc est, meum est ulcisci, qui sum iudex. Nec additũ est in Græcis codicibus, Et ego retribuam: sed, Ego retribuam: citra cõiunctionem, quemadmodum extabat scriptum in uetustissimo codice Constantiensi. *Mea uindicta*

Ciba illum.) ψώμιζε. Quod quidem haud caret emphasi. Nec enim ψωμίζειν, est simpliciter pascere, sed indulgenter pascere, ueluti minutim insipato pane, aut frastulatim conciso cibo: id quod apud nonnullos fit, erga eos quibus fauetur in conuiuijs, qum alijs interim liceat esurire. *ψωμίζειν*

Si sitit, potum da illi.) Hoc in nonnullis Græcorum exemplaribus non erat additum. Ex Origene non satis liquet quid legerit. apud Ambrosium additur, atque item in uetustis exemplaribus: præterea apud Theophylactum & Chrysostomum. Quanquam cibi nomine continetur & potus.

Congeres super caput.) σωρεύσεις. id est, Accumulabis, siue coaceruabis. Et, Carbones ignis, Hebraica figura dixit, pro carbonibus ardẽtibus, quod ita interpretatur Theophylactus: Vis magnifice ulcisci inimicum tuum? accumula in illum beneficia. Sic enim futurum est, ut atrocius à deo puniatur. Mihi uidetur accommodatius doctrinæ Christianæ, si intelligamus benefactis obruendum inimicum, quo tandem resipiscat, et meritis lenitateq; nostra uictus, ex hoste fiat amicus. *Carbones ignis*

Noli uinci à malo.) Bonum & malum hic non refertur ad hominem improbum, aut probum, sed significat ipsum beneficium aut iniuriam. Vincitur igitur à malo, qui prouocatus iniuria non temperat animo, sed adducitur ad retaliandam iniuriam. Vincit malum *Vinci à malo quid*

 bono

bono, qui malefacta benefactis repensans, efficit ut inimicus resipiscens fiat amicus. Hoc præceptum quoniam durum erat humanis affectibus, adiecit autoritatẽ domini, Dicit dominus, Atq; idẽ Christus præcepit in Euangelio: & tamen haud scio quo pacto fit, ut hanc doctrinam non negligãt solum, uerum etiam palàm irrideant, qui sibi uidentur admodum esse Christiani: & quorum piæ uidelicet aures, ne superstitiosum quidẽ Christophori, Barbaræ, aut Erasmi cultum uerbo notari ferunt, ad hæc Christi sanctissima præcepta non uerentur cachinnos tollere: & quod ante Christum ethnicos docuit Socrates, hoc ab ipso traditum Christo, ab apostolis toties inculcatum irrident Christiani, quum hoc insigni præcipue Christus suos à mundo discreuerit. Verum hæc comploratio non huius est loci. Et ex hoc capite diuus Augustinus profert exemplum moderatæ simul ac modulatæ dictionis. Certe uix alius est apud Paulum locus compositior, atque, ut ita dicam, picturatior. Vt autem insigniora tantum indicemus, quantum dignitatis habet illa distributio: sic enim uocant rhetores, qua unoquodq; redditur ei cui congruit: Habentes donationes secundum gratiam quæ data est nobis differentes, siue prophetiam secundum rationem fidei, siue ministerium in ministrando, siue qui docet in doctrina: qui exhortatur in exhortando, qui tribuit in simplicitate, qui præest in sollicitudine, qui miseretur in hilaritate, cæteraq; quæ simili modulatione ac iucunditate decurrunt usque ad bimembrem periodum, Non alta sapientes, sed humilibus consentientes. Interim non parum est gratiæ in ijsdem uocibus per traductionem, aut similibus per adnominationem repetitis, item ex contrarijs inter se redditis: quod genus sunt illa, Gaudere cum gaudentibus: item, Malum pro malo. ἐναντίωσις in illis est, Flere cum flentibus, gaudere cum gaudentibus: item in illis, Benedicite & nolite maledicere: item, Noli uinci à malo, sed uince in bono malum: item, in alta sapientes & humilibus consentientes. Cæterum comparibus membris & incisis, similiter cadentibus ac desinentibus sic totus sermo modulatus est, ut nulla cantio possit esse iucundior. Verum his persequendis non est animus immorari, ne simul & lectorem defatigem, & ipse uidear ab argumento suscepto digredi.

Superstitio præpostera

Augustinus indicat numeros in Paulo

EX CAPITE DECIMOTERTIO.

Origenis sententia expensa

Omnis anima dixit, pro omni homine. Nam quod Origenes hic philosophatur, animam dici hominem, iuxta partem spiritu inferiorem, sicut caro dicitur, iuxta partem deteriorem, et ob id animam intelligi hominem, qui non sit omnino purus à rebus mũdi, atque ideo merito debere parẽre ijs, qui mundi res administrant, mihi uidetur argutius quàm uerius, haud scio an librariorum errore factum sit, quod in Ambrosio secus quàm nos habemus legitur, Omnibus potestatibus sublimioribus subditi estote.

Sublimioribus.) ὑπερεχούσαις. id est, Præcellentibus: positiuum est, non comparatiuum. Intelligit enim homines autoritate publica præditos, qualis est regum, præsidum & magistratuum. Comparatiuum quod Latinus interpres posuit, facit ut aliquis & hunc sensum posit accipere, Parendum regibus ac præsidibus, non inferioribus magistratibus. Quod hic uertit Sublimioribus, primæ Petri secundo uertit Præcellenti. εἴτε βασιλεῖ ὡς ὑπερέχοντι. Siue regi, tanquam præcellenti.

Distinctio uaria

Quæ autem sunt à deo.) Secus distinguunt Græci, αἱ δὲ οὖσαι ἐξουσίαι, ὑπὸ θεοῦ τεταγμέναι εἰσίν. id est, Quæ uero sunt potestates, à deo sunt ordinatæ. ut comma ponas post Potestates. repetit enim quod supra dixerat, Non est potestas nisi à deo. Atque ita legit & interpretatur Ambrosius: Quę autem sunt, à deo ordinatæ sunt. Rursus in Lucæ caput tertium: Quæ autem sunt, à deo, inquit, ordinatæ sunt. non datæ, sed ordinatæ. Atq; ita distinguunt uetustissima exemplaria, nominatim quod exhibuit collegium ecclesiæ Constantiensis. Rursus in meo codice uetustę typographię, & in Constantiensi habebatur Ordinatæ, non Ordinata: ut appareat hoc à librarijs uitiatum. Neq; secus distinguit Augustinus, hoc adducens testimonium epistola ad Macedoniũ quinquagesimaquarta: nisi quod Potestates, non repetit: ita legens, Non est enim potestas, nisi à deo: quæ autem sunt, à deo ordinata sunt. ut à uerbo Sunt, succedat hypostigme. Theophylactus non repetit Potestates: Quæ autem sunt à deo, ordinatæ sunt. sed ita ut subaudiri uelit. Apud Chrysostomũ repetitur. Quãquam totam hanc clausulam apud Origenem nõ reperio, ne in interpretatione quidem

quidem ulla huius rei sit mentio. Videri poterat adiecta ab interprete quopiam, qui uolens confirmare, quod omnis potestas sit à deo, asseueratione graduum sententiam eandem repetiuerit: itaque qui resistunt, dei ordinationi resistunt, faciens ad ea quæ mox sequentur: etiamsi Chrysostomus ac Theophylactus, ut modo dixi, more nostro distinguit. Quoniam Paulus intelligebat nonnullos Christianos pretextu religionis detractare principum iussa, atque ita futurum, ut ordine perturbato, sursum ac deorsum omnia miscerentur, præcipit, ut quibuslibet potestate publica præditis obtemperent, excepta fidei & pietatis causa. Ipsi quidem ethnici sunt, ac mali, sed ordo tamen bonus, et ob hunc mali quoque principes nonnunquam ferendi sunt pijs hominibus. Notauit Chrysostomus ὑποτασσέσθω. non enim dixit πειθέσθω, quod est simpliciter parere, sed Subditi estote. Nam πείθεσθαι dicuntur, qui persuasi parent, hoc est, dicto audientes sunt, quod unico uerbo Græci dicunt, πειθαρχεῖν, sed ὑποτάσσονται & serui. Exigit igitur Apostolus à Christianis, ut tyrannis quoque obsequundent & ferant: ueluti quum tyrannus dicit, I in carcerem, eant: pone ceruicem, ponant. Et significantius est animæ, quàm hominis uocabulum, ne quis omnino putaret se exemptum ab obedientia principum, siue apostolus esset, siue propheta. Annotauit et illud quod non dixit, omnes principes ordinatos à deo, sed potestatem: quemadmodum matrimonium est à deo, sed non omnes coniuges iungit deus. πείθεσθαι

Damnationem acquirunt.) λήψονται, id est, Accipient: ut futuri sit temporis. Cæterum κρίμα, id est, Iudicium, haud male uertit in Damnationem.

Non sunt timori boni operis.) οὐκ εἰσὶ φόβος τῶν ἀγαθῶν ἔργων. id est, non sunt terror siue timor bonorum operum, hoc est, Non sunt formidandi bene agentibus. Non enim deterrent benefacta, sed maleficia.

Dei enim minister est.) διάκονος. id est, ministrator. Nam de potestate loquitur. Quanquam ut magistratus nonnunquam homo dicitur magistratu fungens, ita & potestas homo potestate præditus. Et Græci addunt pronomen σοι. Dei minister est, sed in tuum bonum: quo minus est causæ cur metuas aut oderis.

Ideo que necessitati subditi estote.) Græcis alius est sensus: διὸ ἀνάγκη ὑποτάσσεσθαι. Quare necesse est subijci. Interpres legisse uidetur, ὑποτάσσεσθε, per ε psylon, non per αι diphthongum. Quanquam si ὑποτάσσεσθε sit ὁριστικόν, idem erit sensus qui per infinitum, quum infinitum uerbum indicatiui uice usurpetur. Etiamsi necessitatis uerbum apud Ambrosium omnino non legitur. Origenes suo more detorquet eam necessitatem ad eos duntaxat, qui nondum pure spirituales sunt. Quanquam mea sententia cæteris quoque ferendi sunt principes, ne magna grauique rei publicæ ruina prouocentur, & hanc, ni fallor, appellat necessitatem. Cæterum iram, Hebræorum more, uocat ultionem ac supplicium, quo castigantur admissa. Conscientia potest accipi bifariam, uel illius qui non obtemperat ei, cui deus uult obtemperari, uel illius qui tuo exemplo putat sibi contemnendum esse magistratum, quem uidet abs te negligi, & recte negligentem, non recte imitatur. Augustinus interpretatur Necessitatem, autoritatem principum in tollendis rebus subditorum. Non dissimulabitur & illud, apud Theophylactum & Chrysostomum hæc uerba, διὸ ἀνάγκη ὑποτάσσεσθαι, sic esse interiecta, ut contextum superiorem cum posteriore connectant Dei minister est: oportet igitur obedire, quemadmodum initio dicere cœperam. Quoniam autem ob longius hyperbaton, hæc uerba: Non solum propter iram, & cætera, durius cohærebant cum eo quod præcesserat, Omnis anima subdita sit: aliquis reperit quod præcesserat, quo mollior esset orationis ordo. Id esse uerum perspiciet, qui inspexerit codicem peruetustum ac diligentissime scriptum, quem nobis exhibuit collegium Dominicalium Basileæ, & codicem Chrysostomi, qui mihi hæc scribenti subseruiebat. Non reprehendo tamen, sed laudo quod factum est. Obedire malo principi ferre est

In hoc ipsum seruientes.) προσκαρτεροῦντες. Quod paulo superius transtulit Instantes, nunc uertit Seruientes: nos uertimus Incumbentes, hoc est, operam dantes & adnitentes. Pro me facit Augustinus hūc adducens locum libro De doctrina Christiana quarto, capite uigesimo, legens, In hoc ipso perseuerantes.

Nemini quicquam debeatis.) ὀφείλετε. Incertum an sit Debetis, indicandi modo, an Debete. Sensus autem Græci sermonis anceps est, potest enim sic accipi, Soluite unicuique

Charitas semper debet cuique quod debetis, quo soluto, desijstis debere. At sola charitas non desinat deberi, sed semper persoluatur, & nihilominus semper debeatur, ut non sit finis benemerendi. Ad eum modum enarrant Origenes, Chrysostomus ac Theophylactus. Potest & ita intelligi, ut superiora referantur ad magistratus ethnicos, uti tum erant omnes. Quod sequitur, Nemini quicquam, & cætera: ad Christianos, Soluite illis quod debetis. Ceterum Christianus Christiano nihil debet, nisi mutuam charitatem. Atque hunc sensum amplexus est Ambrosius, sic edisserens: Pacem uult nos habere, si fieri potest, cum omnibus: dilectionem uero, cum fratribus. Annotauit distributionis gratiam Augustinus, quo dictum est loco, qua singula singulis apte redduntur, modulato sermonis cursu, cui tributum, tributum: cui uectigal, uectigal: cui timorem, timorem: cui honorem, honorem. Atque hæc membratim, inquit, fusa, clauduntur etiam ipso circuitu, quem duo membra connectunt: Nemini quicquam debeatis, nisi ut inuicem diligatis. Quanquam est in hoc multum iucunditatis, ex cōparibus, asyndetis, & eiusdem uocis traductionibus, denique & in repetitionibus uocis initio iteratæ, cui, cui, cui.

Pax, dilectio *Distributio schema* *Periodus*

Qui enim diligit proximum.) ὁ γὰρ ἀγαπῶν τὸν ἕτερον. id est, Qui enim diligit alterum. Interpres legisse uidetur, τὸν πλησίον. Etiamsi id ad sensum minimum habet momenti.

Nam non adulterabis.) Vt modo, ita nec hic reddidit uim articuli Greci, εἰ μὴ τὸ ἀγαπᾷν, quod nos expressimus, Nisi hoc, ut inuicem diligatis. Et, τὸ γὰρ οὐ μοιχεύσεις. Nam illa non adulterabis. & cætera.

Instauratur pro Recapitulatur In hoc uerbo instauratur.) ἀνακεφαλαιοῦται, id est, Recapitulatur, hoc est, summatim in hoc uerbo continetur. Augustinus in epistola quadam uertit, recapitulatur. Sumptum est ab epilogis rhetorum, in quibus tota causa summatim repetitur, quam ἀνακεφαλαίωσιν uocant illi. Nam instauratur, quod instar priorum restituitur, ita dicimus collapsum ædificium instaurari. Nam Ambrosius legit, Consummatur. Nos uertimus, Summatim comprehenditur, dubij num recapitulari reperiatur apud Latinos: optarim certe inueniri. Chrysostomus annotauit huius uerbi proprietatem, non dixit πληροῦται, id est, Impletur: sed ἀνακεφαλαιοῦται. quo compendium ac breuitatem exprimeret.

Lectio duplex Dilectio proximi.) τῷ πλησίον. id est, Proximo, dandi casu, ut referatur ad uerbum Operatur. Confirmat enim ratione quod dixerat, epilogum, hoc est, totius legis esse compendium in charitate. Lex diuersis mandatis deterret à lædendo proximo, Non peierabis, Non furaberis, Non adulterabis, Non dices falsum testimonium, Non occides. & quid non? At qui charitate Christiana præditus est, is nullum omnino lædit mortalem, prodest omnibus quibus potest, & bonis & malis. Etiamsi altera lectio, τὸν πλησίον, probe habet. τῷ πλησίον legit Chrysostomus, atque item Theophylactus, utcunque tractauit illum interpres.

Tempus καιρός Et hoc scientes tempus.) Hoc, pronomen apud Grecos, non refertur ad Tempus, quum tempus illis sit masculini generis. Verum ita loquitur, Et hoc, siue idq; quum sciamus, nempe tempus. καὶ τοῦτο εἰδότες τὸν καιρόν. Vt & hoc, uim habeat exaggerandi, ueluti quum dicimus, Scortaris, & hoc in quadragesima: ut intelligamus quæ præcepit, nunc præcipue præstanda esse in lege euangelica, quæ plus aliquid exigit supra Mosi, naturæq; legem. Tempus autem hoc loco significat opportunitatem & occasionem καιρόν, pro quo usurpant ὥρα. Hora, pars est diei, unde illud, Et mutatur in horas. Hora, est pars anni, uelut hyems, uer, æstas, autumnus: quarum quæque suas habet actiones: ut apud eundem poëtam, Varijsq; mundum temperat horis. Vnde ὡραῖον, tempestiuum, siue pulchrum. & ἔξωρον, quod iam defloruit. Ita tempus uniuersum suis quibusdam horis distinguitur: erat hora ante legem, sub lege, sub euangelio: gentes uersabantur in tenebris, Iudæi in umbris, dissimulatus est somnus. At simul atq; effulsit clarissima lux euangelij, turpe est quenquam adhuc dormire.

De somno surgere.) ἐξ ὕπνου ἐγερθῆναι. ἐγείρεται, qui iacebat aut sedebat. ἐγείρεται, structura quæ surgit in altum. ἐγείρεται, qui expergiscitur. Geneseos XLI ἠγέρθη δὲ φαραώ. experrectus est autem Pharao. De templo corporis sui dixit apud Ioannem dominus ἐγερῶ, excitabo. & apud Esaiam uigesimo sexto, Expergiscimini & laudate: Septuaginta uerterunt

uerterunt, ἐγερθήσονται, mutatis tempore & persona. Ad Ephesios quinto, Exurge qui dormis. ἔγειραι ὁ καθεύδων. Et exurge à mortuis, ἀνάστα, quod est uerbum anceps, quemadmodum ἐγείρεσθαι. Cæterum ad significandam somni solutionem, propria sunt ἐκνήφειν, & ἐξυπνιάζεσθαι. Apostolus autem uitam in uitijs actam somnum appellat, primæ ad Thessalonicenses quinto, similem huic loco sententiam proferens, Omnes enim uos filij lucis estis & filij diei, non sumus noctis neque tenebrarũ. Itaque non dormiamus sicut cæteri, sed uigilemus & sobrij simus. Qui enim dormiunt, nocte dormiunt. Huc respiciens uerti Expergisci, pro Surgere: & si qua emphasis est in Surgere, eadẽ manet in Expergisci. Sic enim dici uidetur experrectus, quasi ex somno perrectus. Quod si quis hunc locum existimat pertinere ad resurrectionem mortuorum, qui dormire dicuntur Apostolo, pulchre cõgruit expergisci uerbum. Friuolum est enim quod quidam causantur, de surgendo ad bona opera, & quod experrecti redormiscunt. Sic & qui surrexerunt, redeunt ad stratum, & quidam surgunt dormientes. Ideo excitamur à somno, ut surgamus.

Nunc enim propior est.) ἐγγύτερον ἡμῶν. id est, Propius nos est, siue propius abest à nobis ut Propius, sit aduerbium, habeatq; casum præpositionis unde fluxit. Nam Græci dicunt, ἐγγύς σου, id est, Prope te. Proinde. ἐγγύτερον comparatiuo conuenit duplex casus paternus, alter thematis, alter comparationis. Hoc igitur ἡμῶν, non est comparationis sed thematis. Velut apud nos si dicas, Sum abundantior pecunijs te, pecunijs ablatius est thematis, te comparationis. Nunc interpres genitiuum ἡμῶν retulit ad σωτηρίαν, quum pertineat ad ἐγγύτερον. Sentit enim salutem nunc per Euangelij fidem uiciniorem esse, quàm tum erat, quum sibi fiderẽt in philosophia et operibus legis. Alioqui si sensisset nostra salus, dixisset, ἡ σωτηρία ἡμῶν, aut ἡ ἡμῶν σωτηρία. Nunc est ἡμῶν ἡ σωτηρία. Loquitur absolute de salute omnibus aduentante. *Propior nobis*

Quàm quum credidimus.) ἢ ὅτε ἐπιστεύσαμεν. Certe dilucidius erat non modo Latinius, Quàm tum quũ credebamus. Siquidem in lege Mosi opinio magis fuit salutis quàm salus, & umbra potius quàm res. Vnde noctẽ uocat procul adhuc agente sole, quæ paulatim rarescit accessu luminis.

Nox præcessit.) προέκοψεν. id est, Processit, siue progressa est, & tendit ad interitum, hoc est, nox maxima ex parte peracta est, & instat dies, paulatim illucescente euangelio. Cyprianus in sermone De zelo & liuore, legit, Nox transiuit. Origenis interpres homilia trigesimaquinta, legit, Nox promouit: ut dubitandum non sit, quin errore librariorum ex Processit, factum sit Præcessit. Chrysostomus aperte interpretatur de nocte aduentante, Dies, inquit, appropinquat. Proinde, inquit, si nox desinit, hæc autem accedit, quæ huius sunt deinceps agamus, non quæ illius, quandoquidem hoc & in rebus mundanis agitur. Quum enim uiderimus noctem ad auroram properantem, hirundinemq; canentẽ audierimus, suum quisque proximum excitamus, etiamsi adhuc nox sit. Porrò ubi iam abijt nox, festinamus nos inuicem adloquentes dicere, Dies est, omniaq; quæ diei sunt agimus, uestientes nos, & abijcientes somnia, discusso sopore, ut nos dies inueniat apparatos. Apertius etiam Theophylactus, fingens exempli causa noctem esse duodecim horarum, peractis decem dicimus, ἡ νὺξ προέκοψεν. hoc est, πρὸς τέλος ἐστί. Nec absurde loquuntur, qui tunc dicunt noctem præterisse, sed hoc non sonat προέκοψεν, quæ uox constanter est in Græcorum codicibus. Postremo præcedendi uerbum non congruit ei quod sequitur, Dies appropinquat, siue instat. Nam peracta nocte iam non imminet dies, sed dies est, iamq; serum est homines excitare somno. Nec me clam est, quod omnes interpretãtur hunc locũ de resurrectione, quam interpretationem si probamus, non omnino præterijt nox: nec adest dies, sed adhuc in spei diluculo sumus, resurrectionis diem uelut instantem expectantes. Vnde nihil est dubitandum, quin Præcessit, à librarijs deprauatum sit ex Processit, qui non animaduerterint, procedere non semper esse Prodire in publicum, sed interdum progressum aut prouectum esse. Id ex Lucæ primo discere poterant, qui scribit Zachariam & Elisabet processisse in diebus suis, sentiens illos esse prouectæ iam ætatis, quum uita nondum præterisset, sed esset uicina termino. *Præcessit, pro Processit*

Appropinquauit.) ἤγγικεν. Est quidem præteriti temporis, sed quod Latinius reddatur Latine per uerbum præsentis temporis, incolumi sensu, Appropinquat, siue In propinquo

quo est. In plerisque codicibus uideo deprauatum Appropinquabit. Sentit enim diem aduentus Christi iam instare, noctem superioris ignorantię iam ad finem tendere.

Honeste ambulemus.) εὐσχημόνως, id est, composite, siue modeste. Cyprianus eo quem mox citauimus loco, uertit Decenter. Nam orta luce ob pudorem homines se gerunt uerecundius, componuntq; mores ad hominum iudicia, Nox enim uacat pudore.

Comos, unde comessari

Non in comessationibus.) Gręce abest præpositio In, μὴ κώμοις. id est, Non commessationibus, etiamsi non omnino displicet addita. Comos autem Græcis deus est temulentiæ, & eodem nomine uocatur conuiuium procacius ac iuuenile. Quin & cantiones ac saltationes lasciuæ, Græcis κῶμοι dicuntur: unde & comœdia dicta est. Et κωμάζειν dicuntur, qui coronati ac bene poti in alienum conuiuium irruebant, non sine tibicine: quemadmodum apud Platonem Alcibiades irrumpit in conuiuium Agathonis. Morem hunc fuisse apud Gręcos locis aliquot declarat Athenæus.

Augustinus cōpositionē indicat in Paulo

In desiderijs.) εἰς ἐπιθυμίας. id est, Ad concupiscentias: hoc est, ad necessitatem, non ad uoluptatem. Curam autem uertit πρόνοιαν, id est, Prouidentiam. sic enim legit Origenes homilia in Exodum nona. Item Augustinus adducens hunc locum libro de doctrina Christiana quarto, capite uigesimo: quum fateatur reliquam orationem, modulatam ac numerosam esse: tamen offenditur nescio quid extrema clausula, Et carnis curam ne feceritis in desiderijs. mallet enim hanc compositionem, Et carnis prouidentiam in desiderijs ne feceritis. Eant nunc ac meam μικρολογίαν damnent in sacris literis, quum tam minutula curæ sint tanto episcopo. Et tamen quid hoc sit quod offenderit Augustinum nequeo diuinare. Porrò In concupiscentijs, non ob id tantum in fine ponitur, ut consentiat cum ordine Græci sermonis, uerumetiam quod illic magis ferit aures. Nam carnis curam haberi non uetat, ideo uelut ἐπιφωνεῖ, in concupiscentijs. Apud Græcos prior pars, καὶ τῆς σαρκὸς πρόνοιαν, iuxta rationem accentuum quam in compositione magis spectamus est, trochaicus dimeter catalecticus, posterior est trochaicus trimeter brachycatalecticus. Hunc sanè locum adducit Augustinus, ut exemplum mediocris characteris, quem arbitratur exhortationi competere. Quanquam insunt & alia multa decora, uelut ἐναντίωσις & ὁμοιοτέλευτον in illis, Nox præcessit, dies appropinquauit. Item ἐναντίωσις in abijciendo & induẽdo, in luce ac tenebris. Ad hæc metaphora in unica uoce Arma lucis. Rursus collatio, Sicut in die: sed iucundior est Græcorum uerborum sonus, ἀποθώμεθα, ἐνδυσώμεθα, σκότους, φωτός. in uerbis plenum est ὁμοιοτέλευτον, in nominibus ex parte ὁμοιόπτωτον, quum apud nos omnino non sit. Subest & catachreseos gratia in εὐσχημόνως, & περιπατῶμεν. Neutrum enim proprie dictum est. Ne quid interim dicam de cōcinnitate membrorum, articulorum & comparium, quæ tamen euidentior est in his quæ sequuntur. Quanquam totus hic sermo uideri potest allegoria, Nox præcessit, dies appropinquauit, abijciamus opera tenebrarum, sicut in die honeste ambulemus. Nullũ enim hic uerbũ est proprium, Modulatior ac numerosior cursus est in illis, Non in comessationibus & ebrietatibus, non in cubilibus & impudicitijs, non in contentione et æmulatione. Vnumquodq; membrum constat iugo uitiorum inter se cognatorum, ut interpretatio schema uideri possit: nec caret gratia uox eadẽ in initijs membrorum repetita. Adde his parem ferè numerorum colorum & commatum, deinde ὁμοιόπτωτον. Tametsi hæc non semper respondent in Græcis. nam in κώμοις & μέθαις, numerus par est. ὁμοιόπτωτον non perinde plenum est ut in Latinis. Rursus in contentione & æmulatione, apud nos ὁμοιόπτωτον est, apud Græcos nequaquam, ἔριδι καὶ ζήλῳ. In summa, schemata quæ sita sunt in dictionibus, non perpetuo conueniunt nobis cum Græca lectione. Verum quæ sita sunt in rebus, communia sunt omnium linguarum.

EX CAPITE DECIMOQVARTO.

INfirmum autem.) τὸν δὲ ἀσθενοῦντα. id est, Eum qui infirmus est. Nec est, In fide, sed Fide, ut referatur ad participium ἀσθενοῦντα, non ad sequens uerbum Suscipite uos qui firmiores estis, suscipite eum qui nondum firmus est fide. Infirmos autem uocat Iudæos, qui nondum poterant contemnere ciborum delectum, & tamen ad firmos uertit sermonem, quo facilius medeatur imbecillibus, Ita Chrysostomus.

Assumite.) προσλαμβάνεσθε. id est, Vobis adiungite, & recipite in uestrum contubernium. Qui nondum perfecte credit, non est reijciendus, ne linum fumigans extinguatur, sed tolerandus et alendus, donec proficiat ad meliora. Illud obiter annotandum, quod Paulus abstinentiam ciborum, infirmitati fidei tribuit, non de his loquens qui quo corpus habeant obtemperantius, à lautioribus edulijs abstinent, sed de his qui Iudaico more, certos fugiunt cibos. Et tamen hos uult tolerari, sed hac spe, ut proficiant in fide, & eiusmodi ceremonias negligant. [redacted] *Aßumere, adiungere* *Infirmitas ferēda nō alēda*

Non in disceptationibus cog.) μὴ εἰς διακρίσεις διαλογισμῶν. id est, Non ad dijudicationes disceptationum: hoc est, non in anxijs disceptationibus, per quas futurum est ut ille alienetur, qui potius fouendus sit lenitate, donec proficiat ad perfectiora. Hoc plerique referunt ad gentes: mihi uidetur ad utrosque pertinere, ut intelligamus disceptationes mutuas quæ nascuntur ex discriminibus ciborum. Siquidem ut alibi declarat, utrique iudicabant alteros: qui uescebantur, abstinētiam aliorum uocabāt superstitionem: qui non uescebantur, uescentes iudicabant, quasi utentes prohibitis. Ex huiusmodi friuolis non uult inter Christianos esse disceptationem, sed utrosque alteris uult concedere tuendæ concordiæ gratia. Mirum est autem cur interpres maluerit Cogitationum, quàm Disceptationum: nisi forte non legit, διαλογισμῶν, sed λογισμῶν. διαλογισμὸς apud Græcos interdum declarat inanem concertationem uerborum de rebus nihili. Cogitatio, unius esse potest, Disceptatio, complurium est. Alteri enim alteros iudicabant: nec refert utrum tacita cogitatione id fecerint, an sermone. Illud adijciam, Dijudicationes cogitationum, nō ita dictum, ut intelligas cogitationes dijudicatas: sed appositiue, ut intelligas dijudicationes esse cogitationes, quasi dixisset, tacitas dijudicationes.

[redacted] seu uesci, hic perpetuo uertit Manducare: quum mandere, uel manducare, sit proprie cibum dētibus com[redacted]re. Porrò πάντα, significātius uertisset Quæuis, id est, sine delectu quemuis cibum. Nam hoc quoque significat πᾶν. Quis autem possit unus edere omnia? Illud indicandum paucis. Credit manducare, nouam esse sermonis figuram & Græcis & Latinis. Nam Græcis sonat, Putat se manducare omnia: quum sit sensus, Putat sibi licere uesci quibuslibet cibis citra delectum. Vnde rectius uertisset infinitum per gerundium, Credit sibi uescendum esse quibuslibet. *Credit manducare*

Qui autem infirmus est.) ὁ δὲ ἀσθενῶν λάχανα ἐσθίει. id est, Qui autem infirmus est, oleribus uescitur, ut sit indicatiui modi, non imperatiui. Totidem sanè uerbis adducit Hieronymus in Ecclesiastę caput secundum: Non enim iubet ut uescatur oleribus, quem mallet firmiorem redditum uesci quibuslibet: sed ostendit quid faciat infirmus, suæ obtemperans superstitioni. Nam quod dicit Infirmus, non ad ualetudinem corporis referendum est, sed ad animi superstitionem: unde Latini quoque infirmitatem uocant. Horatius in Satyris: At sum mi paulò infirmior, id est, Superstitiosior. Chrysostomus legit, ἐσθίει, id est, Vescitur. itaque interpretatur, dicens hac occasione factum, ut deinde in totum à carnibus abstinerent, quo νηστεία, id est, ieiunium uideretur, non Mosaicæ legis obseruatio. Nec ulla est uox in illius commmentarijs, quæ significet hoc à Paulo præcipi. Theophylactus per omnia consentit cum Chrysostomo, ijsdem pene uerbis eandem sententiam referens. Nec aliud indicat Origenes: nec aliud legisse uidetur Ambrosius, nisi quod corruptū apparet commentum. Is uero, inquit, qui infirmus est, olera manducet: igitur quia hoc putat; ut ille olera edat, ideo suadendum est, ut carnes edat. legendum arbitror, Igitur quia hoc putat ille, ut olera edat, ideo suadendum non est ut carnem edat. Et uerum est, edat accipi posse, ut sit permittentis, non præcipientis: sed obstat Gręcorum codicum consentiens tum lectio tum interpretatio: unde probabile est sicubi legitur Manducet, aut deprauatam esse lectionem, aut si quis interpretatur, non consuluisse Gręca: Quale commentum adijcitur in scholijs Latinis, sed prius indicarat legendum indicandi modo. In nonnullis Græco *Manducet olus*

N rum

rum exemplaribus habebatur, ὃς δὲ ἀσθενῶν. Solet autem Paulus in huiusmodi abuti articulo postpositiuo loco præpositiui. Vertendum igitur erat, Alius credit uescendum esse omnibus, aut quibuslibet: alius rursus qui infirmus est, oleribus uescitur. Alioqui Alius, quod præcedit in priore diuisionis parte, non habet quod ipsi respondeat.

Non spernat.) ἐξουθενείτω. quasi dicas, Nihili faciat, & pro nihilo ducat: ut Græca uox indicat ex nihilo composita.

Domino suo stat aut cadit.) Stabit autem, σταθήσεται δέ. Quod adducens Cyprianus in epistola libri quarti secūda, non inscite uertit proximum uerbum στῆσαι, stabilire: quod tamen idem est cum superiore. Potens est enim deus stabilire illum.

Sermo Pauli peregrinus

Nam alius iudicat.) ὃς μὲν κρίνει ἡμέραν παρ' ἡμέραν, ὃς δὲ κρίνει πᾶσαν ἡμέραν. id est, Hic quidem iudicat diem iuxta diem, ille uero iudicat omnem diem, unusquisque, & cætera. Quod si liceat, ut par est, neglecta uerborum superstitione sententiam bona fide reddere, uerti poterat in hunc modum: Hic quidem existimat aliquid interesse inter diem & diem, ille uero perinde sentit de quouis die. Augustinus in Quæstionibus huius epistolæ legit, Alius quidem iudicat alternos dies, alius autem iudicat omnem diem. [redacted] quod idem eodem adscribit loco, haud quaquam adscripturus, si aut Greca consuluisset, aut interpretatio melior contigisset. Ipsius uerba subscribam, ne quis mihi diffidat: Sequestrata iam, inquit, meliore consideratione, non de duobus hominibus mihi uidetur dictum, sed de homine & deo. Qui enim alternos dies iudicat, homo est. Potest enim hodie aliud, cras aliud iudicare: id est, ut quemcunque hodie malum, conuictum confessumque damnauerit, cras bonum inueniat deprauatum. Qui autem iudicat omnem diem, deus est: quia nouit qualis quisque sit. Vnusquisque in suo intellectu abundat, inquit: id est, quantum humano intellectui, uel unicuique homini concessum est, tantum audeat iudicare. Qui sapit, inquit, diem, domino sapit: id est, quia hoc ipsum ad præsentem diem bene iudicat, domino sapit. Hoc est autem bene iudicare ad diem, ut noueris non esse de correctione eius desperandum in futurum, de cuius culpa manifesta in præsentia iudicaueris. Hactenus Augustinus. [redacted] Quod nolim ita rapiat aliquis, uelut in Augustini dictum contumeliam, cuius & eruditionem suspicimus, et sanctimoniam ueneramur, sed ut tanti uiri lapsus, nobis persuadeat non esse negligendam Græcorum uoluminum collationem. Diuus Hieronymus secundo aduersus Iouinianum libro, uertit ad hunc modum: Alius iudicat diem plus quàm diem, ut παρά accipiatur pro Supra, siue ultra: quem in modum aliquoties inuenitur apud Grecos. Quanquam Grecis παρά, nonnunquam relationem habet, uelut illorum prouerbio dictum est, τὴν πορφύραν παρὰ πορφύραν. id est, Purpuram iuxta purpuram. Etenim qui confert, is putat alterum altero melius esse. Iudæis, alius dies prophanus erat, alius sanctus. At Christianis quilibet dies æque sanctus est. non quod obseruandi non sint festi dies, quos deinde sancti patres instituerunt, quo commodius plebs Christiana conueniret ad concionem ecclesiasticam & cultum diuinum, [redacted]

[redacted]

In suo sensu.) ἰδίῳ νοῒ πληροφορείσθω. id est, Propria mente, siue animo certus sit, siue certam habeat persuasionem, hoc est, acquiescat in sua opinione. Ambrosius interpretatur, Vnusquisque suo consilio remittatur. Quid Augustinus interpretetur, modo ostendimus Alioqui abundare in suo sensu, est hominis præfracti & obstinatæ mentis.

Varia lectio

Et qui non manducat, domino non manducat.) Græci addunt, καὶ ὁ μὴ φρονῶν τὴν ἡμέραν, κυρίῳ οὐ φρονεῖ. id est, Et qui non sapit diem, domino non sapit. Deinde sequitur, Et qui edit, domino edit: gratias enim, & cætera. Alioqui non reddetur quod priori parti repugnet. Qui sapit diem, domino sapit. Certe apud Theophylactum additur hæc particula. Verum quoniam nostrorum codicum magnus cōsensus est, nec apud Ambrosium reperitur, nec apud Origenem, fieri potest, ut quod in Paulo defuit, de suo suppleuerit aliquis. Atque haud scio an Gratias agit, referri posit ad illum qui distinguit diem. Nam qui uescitur

uescitur, & qui non uescitur, uterque tamen edit, & pro esu licet diuerso, pariter gratias agunt. Annotandum & illud, quod Paulus hasce partes firmi & infirmi, uario ordine ponit: quum primum ait, Alius credit edere omnia, is uero qui infirmus est, oleribus uescitur, quod firmi est, præposuit: quod infirmi, posterius fecit. Ac mox eodem ordine repetit: Itaque qui edit, non edentem non spernat. Qui non edit, edentem non iudicet. Ac paulo post inuertit ordinem, Nam alius quidam iudicat diem inter diem, alius uero iudicat omnem diem. hic quod infirmi est, priore loco posuit. Cæterum in his quæ sequuntur rursus inuertit ordinem: quum enim ait, Qui sapit diem, domino sapit: quod infirmi est, præposuit. Nam sapere, hoc loco curare est, & sentire, discrimen inter diem & diem, quod est Iudaicæ superstitionis. Et non sapere, est non curare discrimen diei. Ac mox: Qui edit, domino edit: & qui non edit, domino non edit. quod firmioris erat, præposuit, quod infirmioris, posterius fecit. Nisi quis malit, Sapere diem, in diuersum sensum interpretari. Certe Thomas Aquinas sic exponit, ut sapere diem dicatur, qui discernit inter diem & diem, etiamsi hoc detorqueat ad dies festos nostros, & dies ieiuniorum, quod ille laudi tribuit. Quæ si uera est interpretatio, non erit infirmitatis iudicare inter diem & diem, sed perfectæ pietatis: & iudicare omnem diem, non erit firmæ fidei, sed impietatis. Ambrosius & ipse, nescio quò detorquet hunc locum, hoc commēti uice subijciens. Verum est, quia qui semper abstinet se, deo placere se putat. semper abstinere perfectius est, quàm interim abstinere, interim non abstinere. Quod si semper abstinet, qui iudicat omnem diem, quum ante non manducantem fecerit infirmiorem, quomodo hic uersa uice firmior est, qui prius habitus est infirmior? Sed quod Paulus dixit de delectu ciborum iuxta morem Iudaicum, item de delectu dierum iuxta ritus eorundem, hoc Ambrosius & Thomas deflexerunt ad posteriora tempora, quibus per episcopos & festi dies sunt indicti, sed pauciores quàm nos habemus, & certa ieiunia: quorum nihil adhuc opinor ætate Pauli fuisse. de indictis loquor. Origenes interpretatur Sapere diem, qui non discernit diem à die, copulans manducantem omnia, & sapientem omnem diem. Ex quo mihi uenit in mentem, hanc particulam ad utrunque referri posse, distinguentem & non distinguentem. Etenim quum sapiat diem, qui de quouis die idem sentit: & sapiat diem, qui de alio atque alio aliter atque aliter sentit: generali sermone duas partes complexus est. Qui sapit diem, siue sic sapiat, siue secus, domino suo sapit, non tibi, ad quem nihil attinet. Atque hanc apparet fuisse causam, quare huic parti nulla sit reddita contraria, quum edenti sit oppositus, non edens: sanè Chrysostomus, nec enarrans attingit hanc particulam. Quo quidem loco nos maluimus uertere, Vescitur & non uescitur. quod non simpliciter agat de edendo, aut non edendo, sed de genere cibi: hoc est, de suilla, aut idolothyto. Porrò quoties de cibi genere loquimur, elegantius est uesci, quàm edere. Porrò pro Sapit: maluimus Curat, quod uerbum φρονεῖν, apud Græcos sit πολύσημον, & nunc pro sentire ponatur, nunc pro sapere, nunc pro cogitare, aliquoties pro affectum esse, nōnunquam uix habet sermo Latinus, quo reddat quod sentit.

Vescens & non uescens uterque edit

Ordo partiū expensus

Sapere diem quid sit

Aquinatis expensa sententia

Ambrosij sententia

Mortuus est & resurrexit.) Hic addunt Græci codices, καὶ ἀνέζησεν. id est, Et reuixit. Etiamsi Theophylactus ἔζησεν legit, id est, Vixit: non ἀνέζησεν. quod si sequimur, accipiendum est tempus præteritum pro præsenti, quod in huiusmodi uerbis solet fieri, in hoc mortuus est, in hoc resurrexit, & in hoc nunc uiuit ut, & cætera. Ambrosius ita legit & interpretatur: In hoc enim Christus & uixit & mortuus est & resurrexit. In Paulino codice, qui mihi multorum instar erat, quum hæc primum æderem, ad hunc modum scriptum erat: In hoc enim Christus & mortuus est & reuixit ut, & cætera. in hoc certe consentiente cum Græcis exemplaribus, quod conduplicat coniunctionem. Atque ita legisse Origenem, declarat ipsius interpretatio, cuius hoc est initium, Mortuum dicit esse Christum, dispensatione sine dubio passionis, uixisse autem per sacramentum resurrectionis. Atque hæc lectio respondet ei quod sequitur, Vt & mortuorum & uiuorum dominetur. Nam hoc ordine legitur & apud Græcos & apud Origenem edisserentem his uerbis: Sed mouerit aliquem fortassis quod dixit Apostolus, idcirco mortuum esse & uixisse, ut mortuorum & uiuorum dominetur. quasi hoc dederit intelligendum, quod nisi mortuus fuisset, & nisi post mortem rursus uixisset, non tenuisset dominationem uiuorum. Idem

Resurrexit pro Reuixit

est ordo apud Ambrosium, idem in uetustissimo exemplari, quod modo citaui: ut mortui præcedant, uiui sequãtur. prius enim est mori, posterius uiuere, præsertim in Christo, quantum ad humanam naturam assumptam, quæ mortalis erat. Et tamen in superioribus præcesserant, uiui: Siue uiuimus, domino uiuimus: siue morimur, domino morimur. Apud Chrysostomum tantum est, ἀπέθανεν, ἔζησεν, Quanquam æditio Veronensis habet tria: ἀπέθανεν, ἀνέστη, ἔζησεν. Medium illud, ἀνέστη, uidetur adiectum: quod sub finem huius cõmenti sic loquitur: νεκρὸς ὢν ἔζησεν. Cum Veronensi consentit æditio Aldina. Verum his nimiũ immoror, quum ad sensum aut nihil aut minimum referat.

Aut tu quare spernis?) ἢ καὶ σὺ, τί ἐξουθενεῖς; id est, Aut etiam tu, cur aspernaris. ut illud prius Tu, referatur ad non edentem: posterius, ad edentem. ut non sit ociosa coniunctio καί. Nam non edens, ob superstitionem iudicat edentem. Rursus edens, ob scientiam contemnit non edentis infirmitatem. Ambrosius additis uerbis aliquot ita legit: Tu autem quid iudicas fratrem tuum in non edendo? Aut tu quare spernis fratrem tuum in edendo? Quanquam arbitror in edendo & non edendo, de suo addidisse, explicandæ rei gratia.

Omnes enim stabimus.) πάντες γὰρ παραστησόμεθα. id est, Omnes sistemur, siue sistendi sumus ad tribunal Christi. Nam rei siue iudicandi, sisti iudicio dicuntur, dum coguntur adesse.

Mihi flectetur.) ἐμοὶ κάμψει. id est, Mihi flectet: ut subaudias Se. Certe in uetustissimo codice uno atque altero, Flectet, scriptum comperi, non Flectetur. Testimonium extat apud Esaiam capite quadragesimo quinto, quod Paulus sic adduxit, ut nec ad uerbum respondeat Hebraicæ ueritati, nec æditioni Septuaginta. Siquidem iuxta hos ita legimus: Per memetipsum iuro, nisi egrediatur de ore meo iustitia, sermones mei non auertentur, quia mihi incuruabit omne genu: & iurabit & confitebitur omnis lingua, dicens. Iuxta Hebræos ita uertit Hieronymus: In memetipso iuraui, egrediatur de ore meo iustitiæ uerbum, & non reuertetur, quia mihi curuabitur omne genu, & iurabit & confitebitur omnis lingua deo.

Locus obscurus Sed hoc iudicate magis) Ambrosius legit, Et in hoc uel in eo iudicate magis. haud scio quod exemplar sequutus. Nam & Græci codices, & nostri uetusti refragantur. Hieronymus, aut quisquis fuit Origenis interpres, in enarratione indicat hic Iudicate, dictum non *Iudicate, id est Statuite* pro Condemnate, sicut antea, sed pro Statuite. Iudicium enim, pro Condemnatione ponere, peculiare est Hebræis. Græcis uox anceps est, κρίνειν. quæ nunc Iudicare sonat, nunc statuere, siue Decernere. Quod si cui non placet aliter accipi iudicandi uerbum, quàm in cæteris acceptum fuerit, poterit & hic esse sensus: Non conuenit ut quisquam uestrum alterum iudicet, qui seu recte ait, seu secus, domino suo iudicãdus seruatur: quod si quid de quoquam fas sit iudicare, is potius iudicandus, qui ob cibum corporalem noluerit uitare fratris offensam, quàm qui uel suspicatur illum non syncera conscientia uesci, uel exemplo eius prouocatur ad id faciendum, quod arbitratur non recte fieri.

Scio & confido.) οἶδα καὶ πέπεισμαι. id est, Scio & certus sum, siue Persuasum habeo.

δι' αὐτοῦ, per se Nihil commune per ipsum.) Interpres legisse uidetur, δι' αὐτοῦ, alpha tenui. Atque ita legit Ambrosius, interpretans beneficio Christi nihil esse commune. Sed rectius est quod habetur, δι' αὑτοῦ, alpha aspirato, siue δι' ἑαυτοῦ. id est, Per seipsum, siue Per se: quia sequitur, Sed ei qui immundum existimat, immundum est. Atque ita legit Origenes, & huic consentiens Chrysostomus ac Theophylactus, qui interpretantur, δι' αὑτοῦ, id est τῇ φύσει. id est, Natura.

Contristatur.) λυπεῖται. id est, Dolet, siue molestia afficitur.

Non ergo blasphemetur bonum nostrum.) Vestrum, est Græcis secundæ personæ, ὑμῶν τὸ ἀγαθόν. id est, Vestrum bonum. Id quod recte facitis curandum est, ne cui præbeat obtrectandi materiam. Aut, Vestrum bonum: recta opinio uestra, qua sentitis fas esse quibuslibet uesci. Ad eum modum declarat Theophylactus. Chrysostomus item legit ὑμῶν, Vestrum: interpretans concordiam Christianorum. Hic sermo similis uidetur illi, ἡμῶν ἡ σωτηρία. quum usitatius dicatur, τὸ ὑμῶν ἀγαθόν. Verum hic bonum appellat, non

non quod simpliciter bonum sit, sed quod illi bonum, qui bono animo facit: & idcirco distinxit articulo. Quanquam qui contendat omnino similem esse sermonis formam, quum hoc non est cur debeam digladiari.

Iustitia, pax & gaudium in spiritu sancto.) Et hic præpositio ἐν, Hebræorum more usurpata uidetur pro διὰ, hoc est, Per. id quod satis indicat Origenes edisserens hunc locum. Spiritum sanctum opponit disceptationi de cibis. illa iram parit, tristitiam & iniustitiam, hic pro ira, pacem: pro tristitia, gaudium: pro offensa & iniuria, iustitiam.

Qui enim in hoc seruit Christo.) Græci legunt, In his: quod idem pollet, quasi dixisset, Per hæc. ὁ γὰρ ἐν τούτοις δουλεύων. Fœminina nomina retulit per pronomen neutri generis, ut simul intelligas & alia eiusdem generis, cuiusmodi sunt Iustitia, pax & gaudium. Ita quidem legit atque enarrat Theophylactus, nec aliter legit Chrysostomus, nisi quod in commentario non aperit quid legerit. Sed tamen refragante Ambrosio, refragante Origene, qui in hoc refert ad spiritum sanctum: cuius paulo ante facta est mentio: quasi dicas, eos in carne seruire Christo, qui de cibis contendant: in spiritu seruire, qui contemptis ijs, ea modo sectentur, quæ pacis sint & concordiæ: refragantibus & uetustis Latinorum exemplaribus. *Duplex lectio*

Et quæ ædificationis sunt, inuicem custodiamus.) καὶ τὰ τῆς οἰκοδομῆς τῆς εἰς ἀλλήλους. id est, Quæ ad mutuam pertinent ædificationem. & subauditur διώκωμεν. id est, Sectemur. Porrò Paulus suo more, ædificare uocat Prodesse. Etiamsi τῆς εἰς ἀλλήλους, nihil uetat quo minus & ad pacem referatur, ut intelligas pacem mutuam & mutuum auxilium. Cæterum uerbum Custodiamus, quod nescio quis adiecit, in Græcis codicibus non inuenitur, nec apud Chrysostomum, nec apud Theophylactum. Nec opus est, quum præcesserit Sectemur. Nec additum erat in peruetusto codice Constantiensi, nisi quod quidam inter uersus adscripserat manu barbarica. *Aedificare prodesse Paulo*

In quo frater tuus offenditur.) Græce est, προσκόπτει. id est, Impingit. Et in codice Donatiani scriptum erat Offendit, non Offenditur. Consentiebat uetustissimum exemplar Cōstantiense. Ad sensum haud magni refert, nisi quod Latinis offenditur, qui prouocatur ad iram: ueluti rex offenditur, sed non impingit: at qui conspecta puella concupiscit, offendit, non offenditur. Chrysostomus & Theophylactus Græce loquentes, recte exponunt προσκόπτει, per σκανδαλίζεται.

Tu fidem quam habes.) Quam relatiuum, apud Græcos abest. σὺ πίστιν ἔχεις, κατὰ σαυτὸν ἔχε. id est, Tu fidem habes, in teipso habe, siue apud te solum. Atque ita scriptum comperi in exemplari Paulino, si quis parum tribuit Græcis, etiamsi cum Græcis consentit Ambrosius, Chrysostomus ac Theophylactus. Et est omnino sermo uiuidior, omisso Quam. Coram Deo, addidit, comprimēs inanem gloriam, quę solet esse comes scientiæ. Fidem autem hic indicat Chrysostomus non accipi pro fide dogmatum, sed pro fiducia conscientiæ, quæ opponitur infirmitati ac trepidationi. Quidam ita distinguunt: Fidem habes apud te metipsum: habe coram deo. Id durius est. *Nostra lectio deprauata*

Qui autem discernit.) ὁ δὲ διακρινόμενος. id est, Qui uero hæsitat. Quanquam participium est medium, ut possit accipi qui dijudicatur.

Ei autem qui potens est.) Hanc partem usque ad, Debemus autem: quidam codices omnino non habent, quidam in fine adijciunt epistolæ. Chrysostomus interpretatur in fine. Theophylactus hoc loco, quum is qui hunc uertit Latine, nec hic, nec in fine transtulerit: quod arbitror accidisse casu. Hic prætermisit, ut consentiret cum nostris codicibus: ad finē ubi uentum est, oblitus non adiecit. Nos quoniam id non uidebatur ad hunc locum pertinere, semouimus in finem huius epistolæ. Marcion hic finiebat epistolam ad Romanos, affirmans reliquam appendicem esse notam. *Coronis epistolæ Paulinæ*

EX CAPITE DECIMOQVINTO.

Nos firmiores.) ἡμεῖς οἱ δυνατοὶ τὰ ἀσθενήματα τῶν ἀδυνάτων βαστάζειν. id est, Nos qui potentes sumus, impotentiam infirmitatis portare. Laurentius mauult, Validi inualidorum. Sic enim redditur schema ἐναντιώσεως & παρονομασίας, quod est in Græcis uocibus. Quod idem licuisset, si uertisset,

 Firmi

Firmi infirmorum, aut Validi inualidorum, Nam hic pro Infirmorum, Ambrosius legit Inualidorum.

Vnusquisque uestrum.) Variant hic Græci Latiniq;. Quidam habent, ἕκασ☉ γὰρ ἡμῶν. id est, Vnusquisque enim nostrum. Quidam coniunctionem γὰρ, non addunt. Tolerabilius quod quidam loco γὰρ, habent δὲ. Ex nostris quidam habent Vestrum, pro Nostrum: quum Græcis sit ἡμῶν, primæ personæ. Nec additur apud illos, Suo: tantum est, τῷ πλησίον ἀρεσκέτω. proximo placeat. Ambrosius sine pronomine legit: Et unusquisque proximo placeat. Placeat autem, hic positum est pro Obsequundet, ac morem gerat. Neque enim Paulus placuit omnibus, & tamen dicit, Sicut ego per omnia omnibus placeo. sed in omnibus se Paulus accommodabat omnibus, ut omnes lucrifaceret, quemadmodum mox:

Sibi placere, noue positum Christus non placuit sibi.) Quid erat in Christo, cur ipse sibi displiceret? Sed hoc loco Placet sibi, qui suo seruit commodo, & quod ait, ad suum trahit compendium: quod genus homines Græcis φίλαυτοι dicuntur, non tantum ob arrogantiam, uerum etiam ob priuati commodi studium. A quo uitio Christus longissime abfuit, qui totum sese nobis impēdit. Subnotauit & Origenes hic damnari uitium φιλαυτίας.

Sermo Pauli diminutus Sed sicut scriptum est, Improperia, & cætera.) Et hic sermo parum est absolutus, sed contraria pars subaudienda est: Christus non sibi placuit, sed sibi displicuit. hoc est, non inseruiuit suis commodis, sed suo incommodo nostris cōsuluit commodis, quemadmodum scriptum est, & cætera.

προεγράφη Quæcunque enim scripta sunt.) Græcis non est simpliciter scripta, sed utroque προεγράφη id est, Præscripta, siue antescripta. Atque ad eum sanè modum adducit Augustinus hunc locum, epistola centesima trigesimaseptima: Quęcunque enim ante scripta sunt, ut nos doceremur scripta sunt. Item aduersus Faustum libro decimotertio, capite ultimo. Sentit enim hæc prius scripta quàm fierent, aut patefierent: & promissio præcedit, res sequitur, scripturæ promittunt quod post exhibebitur. In lectione consentiunt & Chrysostomus & Theophylactus. Eodem uerbo usus est in epistola ad Galatas capite tertio, Ante quorum oculos Christus præscriptus est. Non igitur fuerit absurdum, si præscripta accipiamus, quæ proposita sunt imitanda. unde & præscriptum dicimus, exemplar ad imitandum propositum. Nec dubito quin idem legerint Origenes & Ambrosius, quorum prior bifariam interpretatur præpositionem πρό. primum de figuris ueteris testamenti, quæ tametsi iam cessarunt, uelut umbræ exorta luce, tamen propter nos olim scriptis prodita sunt, quibus patefacta mysteria ministrant salutarem doctrinam, etiam ex illis quæ uidebantur superuacanea: quod genus sunt illa, Non obligabis os boui trituranti. & quod Abraham duos habuit filios, priorem ex ancilla, posteriorem ex libera. quod populus in deserto comedit manna: quod bibit aquam de petra. Huius generis sunt et illa quæ Paulus commemorat primæ Corinth. decimo. Quin & ipsa mundi conditi historia, multa nos docet, si allegoriam intelligamus. Hæc omnia prius scripta sunt, quàm patesceret mysterium. Deinde exponit de scripturis propheticis: prædictum erat Iudæis, Aure audietis, & non audietis, uidentes uidebitis et non intelligetis. De nobis prædictum erat, Quibus non est nunciatum de eo, uidebunt. Hæc omnia quum euangelium exibuerit, fiduciam concipimus, & ea quæ promissa sunt nobis de seculo uenturo, sine dubio euentura. De promissis item meminit Ambrosius. Atque hunc locum de propheticis scripturis interpretatur Augustinus, quale est quod modo citauit Paulus: Probra exprobrantium tibi, ceciderūt super me. quæ uerba secundum Chrysostomum, sunt patris ad filium. Quum enim Iudæi clamarent, Si filius dei est, descendat nunc de cruce: per filium etiam patrem afficiebant contumelia. Quemadmodum autem Christus per cruciatus & ignominiam peruenit ad æternam gloriam, ita nos debemus æquo animo tolerare malorum iniurias & conuitia, ut simul cum Christo glorificemur. Itaque præpositio πρό, non est ociosa, declarans ea quæ scripta sunt in ueteri testamento, per euangelium uel exhiberi, uel aperiri, ne gentes crederent illa ad se non pertinere. Scripta sunt autem, non solum ut illa crederemus, uerum etiam ut imitaremur: itaq; nihil uetat, præscripta accipi, quæ sunt oculis proposita: quemadmodum

admodum Galat. tertio, Paulus dicit Christum illis ante oculos præscriptum. Restant duo cauilla nugacissima: Multa scelera scripta sunt in ueteri testamento, quæ non sunt proposita ad imitandum, ueluti paricidium Cain: multa item miracula, ueluti de transmisso mari rubro. Iam diximus & in his esse quæ iuxta sensum mysticum nobis sunt imitanda, et commemorata scelera nos admonent ut bonos imitetur. Et in his igitur est exemplum imitationis. Alterum est, Multa scripta sunt, postea quàm sunt facta. Verum hic agebatur de scripturis propheticis, è quibus proximum attulerat testimonium. Quod si quis omnino uelit esse sententiam generalem, quoniam in omnibus latet mysticus sensus, recte dicuntur prius scripta sub inuolucro: quæ post per euangelium sunt reserata. Ac plane uerum est, Nihil esse in diuinis, quod non pertineat ad doctrinam nostram. Cæterum hic Paulus pro prieloqui uidetur de propheticis, quæ præcesserunt, ac designarunt euangelium & Christum. Dixerit aliquis hęc esse minuta, nec referre si interpres omisit syllabam. Atqui si quid simile committatur à nobis, tum in singulis apicibus latet ingens mysterium, & sacrilegium admissum est.

Per patientiam & consolationem.) Ambrosius pro Consolatione legit Exhortationem. Est enim παράκλησις, uocabulum ad utrumque commune. Quanquam ad sensum huius loci non ita magni refert utrum legatur.

Idipsum.) τὸ αὐτό. id est, Idem. quod composite dicitur ταὐτό. Siquidem τό, nihil aliud est quàm articulus præpositiuus: nec Latine redditur gemino pronomine. Et, ἐν ἀλλήλοις. id est, Inter uos mutuo, uel Inuicem. de quo superius admonuimus. Laurentius hic interpreti impingit geminum solœcismum, quem quidem sic excusat: Ad eum modum loquuti sunt Ambrosius & Augustinus, homines pulchre Latini: nec hic excuti Tullianas orationes, sed agi de simplicis scripturæ ueritate. Primum, ut sint illi Latinissimi, quid refert si sic loquantur, utentes scripturæ uerbis, quod facturus erat & Cicero? Iam hic allegare scripturæ simplicitatem, quid aliud est, quàm agnoscere solœcismum?

Vt unanimes.) ἵνα ὁμοθυμαδὸν. id est, Vt unanimiter. Interpres legisse uidetur, ὁμόθυμοι. Neque magnopere refert ad sensum.

Suscipite inuicem.) προσλαμβάνεσθε ἀλλήλους. id est, Assumite inuicem. hoc est, Alius alium sibi adiungat & opituletur. ut respondeat illi, Infirmum in fide, suscipite. *Suscipite, quod aliâs aßumite*

In honorem.) εἰς δόξαν. id est, In gloriam. Interpres lasciuit affectatione copiæ. Sentit enim Paulus ferendum fratrem, ut hoc redundet in gloriam dei, qui laudatur per benefacta profitentium illum. Ita prorsus explicat Chrysostomus ac Theophylactus. Cæterum hæc particula, In honorem dei: adnecti potest particulæ proxime præcedenti: Sicut Christus suscepit uos, adoptans in locum filiorum dei, qui uestra concordia glorificatur apud incredulos. aut cum superiore: Suscipite inuicem ad honorem dei. aut ad utramque: Sicut cessit in dei gloriam, quod Christus uos clementer suscepit, ita cedet in eiusdem gloriam, si uos alius alium susceperitis. Porrò quemadmodum uerum est, interdum non referre utrum Honorem dicas an Gloriam: ita frequentius accidit, ut alterum modo congruat. Habendus est honor parenti, Latine dicitur. Habenda est gloria, non item. Honorem præfamur auribus, non gloriam. Et in honore sunt, non in gloria, qui præcellunt dignitate & autoritate. Et populus mandat candidatis honores, non glorias. Et liberi parentibus deferunt honorem, non gloriam. At profertur nobis Hieronymus enarrans Malachiæ caput primum, cuius uerba subscribam: Quod autem gloriam diximus uel honorem, & apud Græcos δόξα, & apud Hebræos כָּבוֹד unum uerbum est: sed nos pro Latinæ linguæ proprietate, Honorem posuimus. Quid est, Pro linguæ Latinæ proprietate? Si idem sonat Honor, & Gloria, quæ nam est illa proprietas, quæ persuasit ut δόξαν, maluerit Honorem uertere, quàm Gloriam? Ea res arguit apud Hebræos uocem esse pariter accommodam ad δόξαν, & τιμὴν, apud Latinos aliquid interesse inter Honorem & Gloriam: quemadmodum apud Græcos nonnihil interest inter δόξαν, & τιμὴν. Exodi uigesimo, quod est, Honora patrem & matrem: non est δόξασον, sed

τίμα. & Leuitici decimonono, Honora personam senis: τιμήσεις est. & Psalmo octauo, coniunguntur hæc duo, δόξα καὶ τιμῆ, id est, Gloria & honore. & Hieronymus has uoces distinctim interpretatur: gloria, quum eius descensu inferi claruerũt: honore, quum uicit mortem: corona, quum circundatus sanctorum choro triumphans rediit ex inferno. Nec prorsus idem ualent honorare & honorificare, nec clarificare et honorare. Apud Grecos, δόξα, sonat magnificam existimationem: unde & δοκοῦντες dicuntur, qui ualent autoritate. τιμή, sonat officii debiti persolutionem, à τίω, unde dictum est, Honos alit artes, non solum ob gloriam, sed ob præmium. & Honorare parentes non est illorum laudes celebrare, sed omne pietatis officium exhibere, præcipue subsidium egestatis. Quod genus est & illud primæ Timoth. quinto: Qui bene præsunt presbyteri, duplici honore digni sunt. ubi inepte poneretur δόξης, pro τιμῆς. Denique quanquam hoc loco non omnino male quadrat honoris uocabulum, tamen gloria, mihi uidetur significare quiddam magnificentius. Respondet hoc dictum illi euangelico Matthæi quinto: Vt uideant opera uestra bona, & glorificent patrem uestrum. atque illic interpres uertit Glorificent, non Honorent, quum sit δοξάσωσι.

Locus obscurus Ad confirmandas promissiones patrum.) Interpres dum alterum uerbum infinitum uertit in gerundium, alterum relinquit, obscurauit sententiam, quæ quidem est huiusmodi: Paulus ueluti nonnihil digressus, redit ad id quod instituerat. Dico, inquit, hoc est, quæ diximus hactenus, huc tendũ, ut intelligas Christum autorem esse Noui testamenti, quod primum administrauit Iudæis, ut patrem ostenderet esse ueracem, qui illis promiserat per prophetas. Cęterum id uoluit esse commune gentibus, non ex promisso, quanquam & de illis erat prædictum, sed ex misericordia, & hoc gratius esse donum, quod non expectantibus obtigisset. Opposuit igitur misericordiam promissis, nam in illis quoddam esse uidetur, hic fauor merus est. Habet enim quod expostulet, cui pollicitus sis, nisi præstiteris: & tamen plus adfert uoluptatis ac laudis, quod præter omnem spem obuenerit boni. Proinde clare uerti poterat hunc in modum, Cæterum illud est quod dico, Iesum Christum in hoc suo functum officio erga Iudæos, pro ueritate dei, ut ea confirmaret, quæ fuerant promissa patribus: cæterũ ut gentes pro misericordia glorificarent deum, quibus nihil erat promissum, & tamen idem contigit quod illis. Chrysostomus nihil offenditur sermone. Sunt qui putent utrumque uerbum infinitum pertinere ad λέγω: & tolerabile est, si in priore parte Dico accipitur, ut sit interpretantis: in altera, ut sit iubentis. Potest autem δοξάσαι, infinitum accipi pro imperatiuo. Cæterum non refert quod Theophylactus & Origenes in commentario separant hanc partem, Gentes autem: quum δὲ coniunctio conglutinet. Mirum est autem quanto artificio Paulus sermonem suum moderetur, quo gentes agnoscant dei in se clementiam, uocat misericordiam: rursus ne Iudæi non ferrent illos ad communem gratiam admissos, subiicit Iudæorum testimonia, quibus declarat & illis esse promissum, licet non tam euidenter.

Explanatio (beside "Proinde clare uerti poterat")

Artificium Pauli (beside "Mirum est autem quanto artificio")

Propterea confitebor tibi in gentibus domine.) Extat hoc uaticinium Psalmo decimo octauo.

Lætamini gentes cum plebe eius.) Eius, αὐτοῦ, ad deum refertur, ueluti communem futurum utrique populo. Nam populum dei dixit Iudæos. Totidem uerbis hæc habentur in cantico Deuteronomii. Mirum autem cur Thomas citarit ex Esaiæ capite trigesimo quinto, siue lapsu memoriæ, siue quod illic simile tractatur argumentum. Rursus mirum est, nostram æditionem cum Paulo dissentire, quæ sic habet: Laudate gentes populum eius. Hebræi habent, Cantate gentes populum eius. Sed Apostolus hoc loco sequutus est æditionem Septuaginta, qui uerterunt, εὐφράνθητε ἔθνη μετὰ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ.

Et magnificate eum.) καὶ ἐπαινέσατε. Et adlaudate, quasi laudibus respondete: quale est ἐπαινεῖν. Ambrosius item legit, Magnificate. Quanquam magnificare, dictum est pro extollere & laudibus efferre. Origenes admonet in Psalmo, pro magnificate, scriptum fuisse, collaudate. Vnde liquet in illius codice fuisse μεγαλύνατε, pro ἐπαινέσατε. nisi forte Latinus interpres adiecit hoc de suo. Videtur autem Ruffinus hoc opus transtulisse, qui

nihil non

nihil non contaminat.

Erit illa radix Iesse.) Hoc testimonium extat apud Esaiam capite undecimo: quod tamen Paulus adduxit iuxta translationem Septuaginta, sicuti pleraque solet. Iuxta Septuaginta sic legimus: Et erit in die illa radix Iesse, & qui consurget ut princeps sit gentium, in ipso gentes sperabunt, & erit requies eius honor. Iuxta ueritatem Hebraicam hoc modo: In die illa erit radix Iesse, qui stet in signum populorum, ipsum gentes deprecabuntur, et erit sepulchrum eius gloriosum. Hieronymus admonet pro Requies eius, apud Hebræos haberi מְנֻחָתוֹ in qua dictione consenserunt omnes interpretes: quod tamen Hieronymus uertit, Sepulchrum eius: uolens explicare sensum alioquin obscuriorem. Nam menucha, requiem sonat, sed proprie eam quam precari solemus defunctis. Ita licet uerbis dissonent Septuaginta & Hieronymus, tamen in sententia consentiunt. Cæterum quod uertit, Stat in signum: Hebræis est, עֹמֵד לְנֵס. Porrò נֵס uexillum sonat, siue trophæum, item miraculum re testatum. sensus ferè idem est, quod sub uexillo principis agat populus. Porrò Deprecabuntur, Hebræis est יִדְרֹשׁוּ quod est, Requirent. petit autem qui requirit, & sperant qui concurrunt ad aliquem. Illud adijciam, particulam Et erit requies eius honor, licet sit apud Esaiam & apud Origenem in contextu, tamen non apparet addita à Paulo, quum nec apud Græcos reperiatur, nec ab Origene explicetur, nec apud nostros usquam adscribatur. *Dissonātia in uerbis in sensu concordia*

Et qui exurget.) ὁ ἀνιστάμενος. Exurgens. quod tametsi præsentis temporis est, tamen interpres non absurde uertit in futurum: quod adhæreat uerbo futuri temporis, ἔσαι. id est, Erit. Alioqui poterat & ita uerti, καὶ ὁ ἀνιστάμενος ἄρχειν. id est. Et qui exurgat ad imperandum.

Certus sum autem.) πέπεισμαι. id est, Persuasum habeo.

Pleni estis dilectione.) ἀγαθωσύνης. id est, Bonitate. Interpres legisse uidetur ἀγαπωσύνης. ἀγαθωσύνης legit & interpretatur Chrysostomus, & huic succinens Theophylactus. Indicant enim hoc uerbo declarari uirtutem uniuersam. Origenes autem quum in commento legat Bonitatem, tamen in contextu deprauauit aliquis Dilectionis: quod idem suo more fecit interpres Theophylacti. Est autem hic bonitas, quæ opponitur maliciæ, nō quæ respondet χρηστότητι, ut sit benignitas. *Nostram æditionem hic præfert*

Ita ut possitis alterutrum.) δυνάμενοι καὶ ἄλλους νουθετεῖν. id est, Potentes & alios admonere. Atque ita quidem interpretatur Theophylactus. Ex enarratione Chrysostomi non liquet quid legerit, nisi quod semel habetur ἄλλους, bis ἀλλήλους. Apparet interpretem legisse ἀλλήλους, pro ἄλλους. & sanè ἀλλήλους magis probo. Sensus est enim, Tantum ualetis scientia & charitate, ut citra admonitionem meam, possitis ipsi uos inuicem admonere, si sit opus. Adq; eū modum Ambrosium legisse, declarat ipsius interpretatio: Nō dixit, inquit, ut inuicem se doceant, sed admoneant. Nec enim ociosum est αὐτοί. quod apud Græcos sæpenumero sonat Sponte, aut ultro: uelut apud Homerum.

τί με σπεύδοντα καὶ αὐτοὶ ὀτρύνεις; id est,

Cur me festinantem & ultro, incitas?

Nec est ociosa coniunctio apud Paulum, ut nec apud Homerum: refertur enim ad Paulum admonentem: ut intelligas, Etiam si ego non admonerem uos, ipsi uos inuicem admonere possitis.

Audacius autem.) Audacius dixit, pro Familiarius, siue Liberius: & referendum est ad partem superiorem: Non est opus uobis mea admonitione, quum ipsi possitis inuicem id facere: tamen fretus bonitate uestra, non ueritus sum ad uos scribere, commonefaciendi gratia magis quàm docendi. Quod quo dilucidius esset lectori, nos uertimus, Sed tamen audacius. Hoc schemate frequenter utitur Paulus, quo lenimus quod poterat offendere.

Ex parte.) ἀπὸ μέρους. Hoc adiecit, mitigans quod dixerat audacius: perinde ualet quasi dicas Aliquantulum: admiscuit enim nonnulla liberius, dicta de stulta sapientia, de idolis, de libidine pręposterа: Proinde dicit se quędam liberius loquutum, non quod illos contemneret, sed quod illis fideret, ueluti peculiaris illorum Apostolus. plus enim audemus apud illos, quos familiarius amamus.

Sanctificans

Sanctificare pro ἱερουργεῖν Sanctificans euangelium dei.) ἱερουργοῦντα. Quasi rem sacram operans, ut respondeat ad λειτουργόν, qui proprie sacrorum aut rei publicæ minister est: & ἱερουργεῖν, fungi administratione sacrorum. Augustinus in libello quo quæstiones aliquot explicat in epistolam ad Romanos, pro Sanctificans, legit Consecrans, propius exprimens Græcam uocem. Voluit enim Paulus prædicationem euangelij rem uideri cum primis sacram, ac ueluti uictimam deo gratissimam, quod gentes redderet Christo dignas. Atque huius sacri se uelut sacrificium facit. Id autem solet requiri in hostijs, ut pura sit ac sancta, & ad rem diuinam *τέλειον* legitima: quod alibi Paulus, τέλειον uocat. Annotauit hac de re nonnihil Origenis interpres. Chrysostomus autem diligenter Græcæ uocis emphasim explicat. Vox Græca composita est ab ἱερόν, sacrum, & ἔργον, opus: inde ἱερουργεῖν, operari sacris. inde sequitur προσφοράν, id est, oblatio.

Accepta & sanctificata.) Et, copula redundat: nec addebatur in codice Constantiensi. Nam Sanctificata, refertur ad id quod proxime sequitur, In spiritu sancto: hoc est, per spiritum sanctum, ut ostendat nihil deesse suo sacrificio, quod ipse spiritus sanctus consecrarit.

Habeo igitur gloriam.) καύχησιν. id est, Gloriationem: hoc est, habeo de quo glorier.

Ad deum.) τὰ πρὸς τὸν θεόν. id est, In his quæ ad deum pertinent. Interpres omisit articulum τὰ. Non immutat quidem sensum, additus aut omissus articulus: habet tamen uim discernendi, uel excipiendi, quod genus est illud huius epistolæ capite primo, τὸ κατ᾽ ἐμέ. Id indicat tacite Chrysostomi, Theophylacti & Origenis interpretatio, dum admonent, non esse gloriandum in quibuslibet, non in operibus, non in sapientia, sed tantum in his quæ sunt gratiæ diuinæ.

Non enim audeo.) τολμήσω. id est, Audebo, uel ausim. Nam hoc ceu prooemiolo, pariter & arrogantiæ crimen excludit, & sibi fidem apud lectorem conciliat.

Locus uarie expositus Eorum quæ per me non effecit.) Ambrosius sic interpretatur, quasi Paulus non possit quicquam commemorare eorum quæ ad laudem prædicationis pertinent, quæ per *Ambrosij interpretatio* ipsum præstita non sint auxilio dei. Ipsius uerba subscribam: Gloriam habere se dicit apud deum per Christum Iesum. Credens enim & seruiens Christo Iesu in conscientia pura, meritum sibi fecit apud deum patrem, intantum ut nihil deesse dicat, quod non per illum operatus sit Christus, ad exhortationem gentium. Ac mox: Seruiens enim Christo, gloriam habet ad deum, in tantum ut indigere non habeat aliquid diuinæ uirtutis, quod sibi præstitum non sit à deo: sed omnia se, quia idoneus inuentus est dispensator, consequutum quæ *Origenis interpretatio* ad conuersionem gentium per signorum uirtutem proficerent. Origenes diuersam sequitur sententiam, nimirum hanc: Nolim alienorum factorum laudem mihi arrogare, tantum ea dicam quæ per meipsum effecit Christus. Et huius uerba subscribam: Quæ loquor inquit, non sunt alieni operis uerba, ne alienorum gestorum laudator efficiar: sed quæ scio Christum per me effecisse, hæc uobis scribo, quæ per obedientiam gentium uerbo in me et opere expleuit. Origenis interpretatio mihi magis probatur, non modo quia modestior est, magisque cohærens cum his quæ sequuntur, Sed sic prædicaui euangelium (Nam hanc partem opponit superiori, quod pugnent inter se, narrare ab alijs facta, & ita prædicare, ut nusquam prædices ubi prædicarint alij.) uerumetiam quod non uideam, quomodo sensus, qui placet Ambrosio, ex Græco sermone possit elici. Is ad hunc habet modum: οὐ γὰρ τολμήσω λαλεῖν τι ὧν οὐ κατειργάσατο χριστὸς δι᾽ ἐμοῦ. Illud certum, eorum non posse re-*Tertia expositio* ferri ad cæteros apostolos, sed ad ipsa facta. Poterit & hic sensus esse tertius: Non ausim *Emphasis unius pronominis* quicquam loqui de factis meis, sed tantum de ijs quæ Christus per me gessit. Verum Origenicæ interpretationi palmam tribuo. Emphasis enim totius sermonis est in pronomine Me, per quod excluduntur aliena facta. Vtramque sententiam interpretatione miscet ac complectitur Chrysostomus ac Theophylactus: Non iacto quod ipse non fecerim, imo quod feci, non ego feci, sed Christus per me. Et Effecit, præteriti temporis est, non præsentis. commemorat enim quæ iam gesserat.

Prodigiorum in uirtute spiritus sancti.) Græce est, Spiritus dei. ἐν δυνάμει πνεύματος θεοῦ. Atque ita sane legit Origenes ac Chrysostomus, & huic consentiens Theophylactus. Quanquam secus habet Ambrosius, ac uetusta Latinorum exemplaria. Nec mirum

rum si Origenes enarrans meminit Spiritus sancti, quum dei spiritus, sit spiritus sanctus. Sed uox Dei, magis exprimit autoritatem miraculorum. Nec in Ambrosiano commentario quicquam est quod declaret illum legisse secus, quàm Spiritus dei. Hoc loco Chrysostomus tecte notare uidetur quosdam episcopos, qui mitris, pedis, ac stolis sibi uindicant autoritatem: quum Paulus longe præstantioribus argumentis se probet apostolum, magnitudine miraculorum & prouentu doctrinæ euangelicæ: quorum tamen nihil arrogat sibi, sed uniuersam gloriã deo transscribit, uir & modestissime magniloquus, & magifice modestus, in Christo superbus, in se humilis. *Chrysostomus*

Per circuitum.) καὶ κύκλῳ. id est, Et in circuitu, siue undique.

Sic autem prædicaui.) Græca nonnihil dissonant à Latinis, οὕτως δὲ φιλοτιμούμενον εὐαγγελίζεσθαι, Sic autem adnitens prædicare euangelium. Est autem φιλοτιμεῖσθαι, uelut ambitiose conari quippiam. Ita Paulus sancta quadam ambitione abstinuit ab his locis in quibus reliqui apostoli prædicauerant, ut ipse esset pater & autor suæ gentis. Emphasim uerbi φιλοτιμεῖσθαι, uerbo tantum indicauit Chrysostomus, dicens Apostolum id gloriæ causa fecisse, quod studio abstinuerit ab ijs qui iam audierant euangelium. Ambrosius exposuit per nitendi uerbum. Cæterum coniunctio δὲ, etiamsi commode reddi non poterat, tamen Græcis haud quaquam est ociosa: significat enim adijci quiddam magni momenti quod rem uehementer augeat, id quod nos per adeo, siue porrò solemus efferre: ueluti si dicas, Alui cunctos, atque adeo solus, siue alui cunctos, porrò solus alui.

Repleuerim euangelium Christi.) Pronomen ὑμᾶς hic non uertit interpres, atqui aliis addidit ὑμᾶς, satis dure. Dein[redacted]
in tot regionibus perfunctus erat. Quanquam aptius erat Impleuerim, aut Compleuerim quàm Repleuerim. Non dissimili figura dictum opinor in euãgelio, Prius quàm consummabitis omnes ciuitates, pro eo quod erat, Prius quàm peragraueritis omnes ciuitates. An notauit Chrysostomus, quod nõ dixit se prędicasse, sed impleße, hoc est, nihil omisisse quod ad fidum ac strenuum euangelistam pertineret.

Et qui non audierunt de eo intelligent.) De eo, redundat. Quanquam intelligitur è superiore parte repetitum. *Additum*

Propter quod impediebar plurimum.) διὸ καὶ ἐνεκοπτόμην τὰ πολλὰ τοῦ ἐλθεῖν. idest, Quapropter etiam impediebar sæpenumero. Nam id quoque significat, τὰ πολλά. aduerbij uice positum: & ita exponunt Græcanica scholia, nominatim & euidenter, Chrysostomus ac Theophylactus: sæpius enim conabatur, & semper obsistebant negocia, quibus detinebatur. Porrò illud Impeditus sum, est ἐνεκοπτόμην, quod significat rem cœptam interrumpi: ut aptius futurum fuerit, Inhibitus sum, siue prępeditus sum. quemadmodum in Actis, Destinans proficisci in Bithyniam, prohibitus est à spiritu sancto.

Locum non habens.) μηκέτι τόπον ἔχων. id est, Quum non amplius habeam locum. Cæterum locum intelligit uacuum, quem ob id quærebat, quo plus esset fructus, sicut ante dixerat.

Ex multis iam præcedentibus annis.) ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν. id est, A multis annis, siue multis iam annis. Nec uideo cur interpres putarit addendum aliquid, quum sermo de sequuturis annis non possit intelligi.

Quum in Hispaniam proficisci cœpero.) ὡς ἐὰν πορεύωμαι εἰς τὴν σπανίαν, ἐλεύσομαι πρὸς ὑμᾶς. Vt si proficiscar in Hispaniam, ueniam ad uos. Quanquam quidam Græci codices habebant, ἕως, non ὡς. Si disiunctim legatur, sonat Vt si: si coniunctim, uerti poterat Simulatque, ut indicet id breui futurum. Cæterum Græci scriptores, Paulum sequuti, fraudant Hispaniam prima regionis syllaba: quam illi solent huiusmodi dictionibus addere, dicentes Espero, pro spero, Expecto, pro specto: idem facientes in hac dictione, quod Latini facimus in Iscariote. *Spania pro Hispania*

Spero enim quod præteriens uideam uos.) ἐλπίζω γὰρ διαπορευόμενος, θεάσασθαι ὑμᾶς, καὶ ὑφ' ὑμῶν προπεμφθῆναι ἐκεῖ. Quando uideo Fabrum offendi sermone, sic Latine uerti poterat: Nam spero futurum, ut isthàc iter faciens uideam uos, & à uobis producar, siue deducar illuc.

Quod præteriens.) διαπορευόμενος. id est, Pertransiens, siue isthàc iter faciens. Cæterum *Præterire, pro Pertransire*

rum illa uerba ἐλεύσομαι πρὸς ὑμᾶς, uidentur adiectitia, uel hoc argumento quod Chrysostomus non attingit, licet addantur apud Theophylactum. Ambrosius legit, Quum in Hispaniam proficisci cœpero, uidebo uos, & à uobis præmitti illuc. Si locus uacat mendo, Ambrosius sic ordinat: Cupiditatem habens uenire ad uos, multis iam annis, quum in Hispaniam proficisci cœpero, & à uobis deduci illuc, ut utraq; pars, uenire, & deduci, pertineat ad nomen, desiderium. Sed coniecto scripturam esse mutilam. Si tollatur Græca coniunctio γάρ, quæ non est apud Latinos, nihil habet incommodi sermo, ut ὡς ἂν coniunctim referatur ad superiora, hūc in modum, Quum non habeam locum uacuum in hisce regionibus, & alioqui cupidus sim multis iam annis ueniendi ad uos, simulatq; proficiscar in Hispaniam, spero fore ut in transitu uos uideam, & à uobis eò proficiscens deducar. Interpres futuri temporis uerba uertere solet per incipiendi uerbum. At hic Græci legunt, ὡς ἂν πορεύωμαι. Cæterum προπεμφθῆναι, inepte uertit quisquis fuit, Præmitti. Sic enim legit Ambrosius, Quum sit officij gratia deducere proficiscentem. Interpres Origenis secus ordinat, enarrans, Quum in Hispaniam proficiscar, spero quod uisurus sum uos. Coniunctionem tamen non addit. Iam hæc uerba, ἐλπίζω γὰρ διαπορευόμενος θεάσασθαι ὑμᾶς, quum sint apud Chrysostomum, apud Theophylactum non adduntur, nec in contextu, nec in enarratione, quemadmodum nec apud Ambrosium. [redacted].

Fruitus fuero.) ἐμπλησθῶ, id est, Expletus fuero, quod quidem multo significantius est ad explicandum ingens Pauli desiderium. Atq; ut magis intendat epitasin, addit, Ex parte, significans inexplebilem cupiditatem.

Nunc igitur proficiscar.) πορεύομαι, id est, Proficiscor: præsentis est temporis, uelut & participium quod sequitur, διακονῶν, id est, ministrans: iam enim hoc agebat. Hoc siquidem facere dicimur, quod adornamus facere. Apostolus enim hoc dicto excusat dilationem profectionis in Hispaniam. Poterāt enim dicere, Si nihil est isthic quod te remoretur, cur differs nos inuisere? Nunc, inquit proficiscor Hierosolymam. si dixisset proficiscar, auxisset suspicionem moræ longioris. Itaq; uerbum præsentis temporis magis congruit apostolico sensui. Demiror autem cur interpres participium mutarit in uerbum infinitum, nisi forte legit διακονεῖν.

εὐδοκεῖν

Probauerunt enim Macedones.) εὐδόκησαν. id est, Approbarunt, &, Ita uisum est illis. At idem uerbum mox uertit, Placuit illis. adeo interpres nefas iudicauit idem uerbum iterare, quod tamen ipse Paulus non est ueritus facere. Porrò εὐδοκεῖν non solum sonat Probare, uerum ex animo probare: quoties res non solum utcunque placet, sed bene & ex animo placet. ut intelligamus huiusmodi munera, si ultro offerantur, accipienda eis quibus fuerit opus, non exigenda: quandoquidem ipse Paulus maluit manibus laborare, quàm alieno cibo uiuere.

Collationem.) κοινωνίαν. id est, Communionem, siue communicationem. sic enim uocat eleemosynam missam, ciuili nimirum uocabulo: quasi non sit beneficium iuuare pecunia, sed censum quem habemus cum alijs communem, quum opus est illis impartiri. [redacted] Cæterum quod uertit, In pauperes sanctorum: nimiū fidus fuit interpres, ut qui schema quoq; & idioma Græci sermonis expresserit. Alioqui dicendum erat, Pauperibus sanctis: ne quis suspicetur sanctos habuisse pauperes, qui sancti non essent. Quum enim omnes Christiani tum dicerentur sancti, ad distinguendum pauperes ethnicos à fidelibus nõ erat opus genitiuo. Illud annotandum, quod Paulus uidetur iungere duo inter se pugnantia, εὐδόκησαν & ὀφειλέται. Etenim qui sponte & bona animi uoluntate offert, non uidetur debere. unde diuinam erga homines beneficentiam, εὐδοκίαν appellat. [redacted] Atqui quum hoc uideatur adiecisse ciuiliter magis quàm ex animo, tamen addit hanc unam causam, quod illi spiritualia impartissent, uelut alioqui nihil deberetur. [redacted].

Si spiri-

Si spiritualium illorum participes facti sunt gentiles.) Græca sic habent: εἰ γὰρ τοῖς πνευματικοῖς αὐτῶν ἐκοινώνησαν τὰ ἔθνη. Paulus hoc uerbo κοινωνεῖν utitur ambigue, ut interdum pertineat ad dantem, interdum ad accipientem. Ad Galatas sexto: κοινωνείτω δὲ ὁ κατηχούμενος τὸν λόγον, τῷ κατηχοῦντι, dixit pro Impertiat, hic ἐκοινώνησαν accipere uidetur pro Participes fuerunt, ut pertineat ad accipiendum: nisi legas αὐτῶν alpha aspirato, & τὰ ἔθνη accusandi casu. Nec ad sententiam refert utro modo legas. Vt enim accipiamus ita dictum, quod lex & euangelium & Christus primum ortum sit à Iudæis, ut posteris debemus pro beneficio à maioribus accepto, ita posteri nobis communicasse dicũtur, quod ab ipsorum progenitoribus uenit. Ac mox diuersum in modum usurpat Chrysostomus κοινωνῆσαι & μεταδοῦναι, interpretans quod Paulus dixit λειτουργῆσαι. Annotauit & illud Chrysostomus, quod spiritualibus addidit αὐτῶν, quod ea propria sint cuiusque bona, Carnalibus non addidit, quod hæ facultates non sint tantum possessoris, sed egentium quoque.

Quum consummauero.) ἐπιτελέσας. id est, Vbi perfecero.

Et assignauero.) σφραγισάμενος. id est, Obsignauero, uel obsignatum reddidero. sic enim reddi solet pecunia. Sentit enim Paulus, se diligenter ac certa fide uelle reddere hoc munus. Quod omnis pecuniæ tractatio suspecta soleat esse, præsertim Iudæis auarissimis: subindicat tale quiddã & Theophylactus.

Fructum hunc.) Fructum, Chrysostomus & Theophylactus refert non ad accepturos, sed ad eos qui cõtulerant: quasi in beneficijs Christianorum lucrum penes dantem sit, non penes accipiẽtem. Quod si Paulus integre ac tuto reddidisset eam pecuniam, futurum erat ut Macedonibus cæterisq; qui contulerant, ceu thesaurus quidam in tuto reconditus uideretur. Hoc admonui ut lector intelligat, Eis, pronomen non referre Sanctos, sed Græcos. *Ordo annotatus*

In plenitudine benedictionis & cætera.) ἐν πληρώματι εὐλογίας τοῦ εὐαγγελίου τοῦ χριστοῦ. id est, In plenitudine benedictionis euangelij. Benedictionem Paulus aliquoties uocat eleemosynam. Atque hic uidetur uerecunde significare, ut Romani quoq; conferant. Quanquam Chrysostomus mauult hic generaliter accipi, pro omni uirtutum & officiorum genere, propterea quod additur: euangelij. Atqui quod Euangelij nomine datur, εὐλογία est euangelij. Simili tropo εὐλογίαν dixerunt eleemosynam, quæ uerbis amicis dabatur, quo conuiuium pauperibus dari solitum ἀγάπην. Quidam legunt, Euangelij Christi. quod apud Chrysostomum legitur in contextu, sed in enarrando declarat tantum legisse Euangelij. Additur & apud Theophylactum, sed in contextu duntaxat. Noster interpres cum Ambrosio tantum habet, In benedictione Christi, ita etiam enarrat Ambrosius. Similiter legit Origenes.

Obsecro ergo uos.) παρακαλῶ δὲ. id est, Hortor autem uos. Tametsi hoc sanè loco nõ admodum male quadrabat Obsecro, propter ea quæ sequuntur, Per dominũ nostrum Iesum Christum.

Per charitatem sancti spiritus.) Sancti superest. διὰ τῆς ἀγάπης τοῦ πνεύματος. id est, Per dilectionem spiritus.

Vt adiuuetis me.) συναγωνίσασθαι. quod est opitulari, sed certanti & laboranti. Quod ante nos annotauit & Origenes: sed tamen eò detorquens, quod inter orandum certamen sit cum impijs dæmonibus, preces piorum interpellare solitis. Quanquam Ambrosius legit, Vt solicitudinem impartiamini. Interpres rectius expressit quàm Ambrosius, mea quidẽ sentẽtia. Et In orationibus, dixit pro Per precationes, quam sermonis formam oportet iam nobis esse familiarem. *συναγωνίσασθαι*

Obsequij mei oblatio.) καὶ ἵνα ἡ διακονία μου. id est, Ministerium meum. Ambrosius uelut exponens legit, Vt munerum meorum oblatio. Quanquam mihi uidetur aliud quiddam legisse, forte προσφορὰν, quo uerbo usus est ante: quandoquidem & paulo superius usus est uerbo apto sacrificijs, λειτουργῆσαι. quod interpres uertit Ministrare. Nos addidimus pronomen: Vt ministerium hoc meum, propter articulum Græcum, ἵνα ἡ διακονία μου. *Aliud legit interpres*

Accepta fiat in Hierusalem.) Græci nonnihil diuerse legunt. Nonnulli sic habent: καὶ ἵνα ἡ διακονία μου, ἡ εἰς ἱερουσαλὴμ, εὐπρόσδεκτος γένηται τοῖς ἁγίοις. id est, Vt ministeriũ meum quod est in, uel erga Hierusalem, acceptum sit sanctis. Quidam codex sic habebat, ἡ διακο-

νία μου ἡ ἱερουσαλὴμ, id est, Ministerium meum quæ est Hierusalem. At Theophylactus nec legens, nec interpretans addit hãc particulam, quemadmodum nec Chrysostomus. Porrò modeste uocat ministerium, quum sit alienæ liberalitatis minister duntaxat.

EX CAPITE DECIMOSEXTO.

Væ est in ministerio.) οὖσαν διάκονον, id est, quæ est ministra. Per hanc Phœben putant redditam epistolam Romanis.

Quæ est Cenchris.) Cenchreis Græce est κεγχρεαῖς, aut ut in nonnullis habetur scriptum, κεγχρεαῖς, dictione trisyllaba. quod nos uertimus Cenchreensis. Cæterum quum plura sint huius nominis loca, nempe in Troade oppidum, atque aliud item in Italia, tamẽ magis consentaneum est, Paulum sentire de Cenchreis statione nauali Corinthiorum, quãdoquidem constat hanc epistolam è Corintho missam. Hoc etiam Origenes indicauit. Sic enim loquitur præfatus in expositionem huius epistolæ: Cenchreis enim dicitur locus Corintho uicinus, imò portus ipsius Corinthi.

Digne sanctis.) ἀξίως τῶν ἁγίων, uerti poterat, Vt decet sanctos, ut dignum est sanctis. Aduerbio addidit casum nominis.

Priscam & Aquilam.) Origenes putat Priscam eandem esse quam Lucas in Actis capite decimooctauo, Priscillã appellat, cuius maritus erat Aquila, Ponticus genere, Iudæus uero origine & religione, Paulo ὁμότεχνος, nimirum artifex tabernaculorum, & ut Origenes interpretatur, sutor. Mouet Originẽ qui fieri potuit ut Aquila Romæ fuerit, quum Claudius imperator eos omnes abegerit, ut refertur capite modo citato. Sed fieri potuit, ut cessante sæuitia edicti, Corintho relicta, Romam redierit Aquila: quandoquidem illic multos Iudæos ipse Paulus post offendit: quod palàm est ex historia capitis, quod est eiusdem uoluminis ultimum. *Claudius Iudæos abegit Roma*

Suas ceruices.) τὸν ἑαυτῶν τράχηλον, id est, Suam ipsorum ceruicem.

Et domesticam ecclesiam.) καὶ τὴν κατ' οἶκον αὐτῶν ἐκκλησίαν. Familiam Christianam & si qui accesserant, ecclesiam uocat: unde nos maluimus congregationem appellare, propter crassos, qui putant ecclesiam esse templum. Nec uideri debet indignum, si quis conuentum Christianorum dicat congregationem, quum interpres secundæ Thessalonicen. secundo, totam aggregationem fidelium in Christum, appellet congregationem.

Salutate Ephenetum.) ἐπαίνετος. Epænetus dicitur, non Ephenetus: quod Latine sonat Laudatus, siue laudabilis.

Qui est primitiuus ecclesiæ Asiæ.) ἀπαρχὴ, id est, Primitiæ, siue quod hunc primum Achiuorum cõuerterit ad Christum, siue quod hic esset præcipuus. Nam Ambrosius hoc referre uidetur ad dignitatem hominis, ita loquens: Huius Epeneti etiam præsentem dignitatem non tacuit, ut ostendat & dignitosos credere, & inuitet primos Romanorum ad fidem. Hæc ille. Solent autem optima quæque in primitias separari. Ac mox:

Ecclesiæ Asiæ.) τῆς ἀχαΐας, id est, Achaiæ est Græce, non Asiæ: licet refragante uetustissimo codice Paulino. Chrysostomus ac Theophylactus legũt Achaiæ. Origenes legit Asiæ. Itaque citat Hieronymus locis aliquot. Qui Asiam mutarunt in Achaiam, hoc uidentur offensi, quod non esset uerisimile Epænetum esse primum, uel dignitate uel conuersione totius Asiæ minoris, quæ in multas regiones dissecta est. Cæterum constat quoties Asia dicitur absolute, partẽ Asiæ minoris significari, in qua est Ephesus. Nec additur ecclesiæ apud Grecos, uel in uetustis Latinorũ exemplaribus, nec apud Ambrosium quidem. Addit autem, In Christo: uidelicet interpretans cur uocarit primitias. *Asiæ, pro Achaiæ*

Quæ multum laborauit in uobis.) εἰς ὑμᾶς, id est, Erga uos. Idem enim satis colligitur ex interpretatione Origenis, apertius etiam ex Ambrosiana, apertissime ex Theophylacti. Quanquam non sum nescius in nonnullis Græcorum codicibus haberi scriptum εἰς ἡμᾶς. Siquidem in his facillimus est scribarum lapsus. Apud Chrysostomum scriba posuerat utrumque: ex enarratione non liquebat quid legisset, nisi quod magis conuenit ἡμᾶς, primæ personæ.

Andronicum & Iuliam.) ἰουνίαν, id est, Iuniam. Nam Iuliam posterius suo loco refert. Consentiebat cum Græcis uetustissimus codex è Constantia præbitus.

Qui sunt nobiles.) ἐπίσημοι, id est, Insignes. Ne quis eum de genere loqui putet.

Ampliatum

Ampliatum.) ἀμπλίαν. id est, Ampliam, nisi forte Romanā uocem deprauauit ad pronunciationem Hebraicam. Nec est Dilectissimum: sed Dilectum, ἀγαπητόν.

Salutate Apellem.) Origenes addubitat num hic sit Apollo Alexandrinus, uir in scripturis eruditus, cuius mentio fit in Actis apostolorum capite decimooctauo.

Ex Aristoboli domo.) τοὺς ἐκ τῶν ἀριστοβούλου. id est, Eos qui pertinent ad Aristobulum, ut penultima sonetur accentu acuto, est enim Græcis diphthongus: nomen ab optimo consilio dictum. Domo, non addebatur in exemplari quod præbuit Constantia. Sic Horatius: Venimus ad Vestæ, ut subaudiatur Templum. Græci, εἰς ᾅδου. subaudientes τόπον. Nec absurde dixerimus, Veniam ad paschæ. ut subaudiamus, festum.

Asyncretum, Plegontam.) Legendum est: Asyncritum, Phlegontem. ἀσύγκριτον, φλέγοντα. Asyncritus sonat incomparabilem, Plegon incendens.

Herman, Patrobam, Hermen.) Diuersa nomina sunt: prius est, ἑρμᾶν, Herman: alterum, ἑρμῆν, quod Latine sonat Mercurium: atque ita nos uertimus, ne quis in illis forte ξυνίζητοι. Origenes in libris περὶ ἀρχῶν, arbitratur hunc Hermen esse autorem libri apocryphi, cui titulus Pastor: unde frequēter adducit testimonia, & putat scriptum afflatu diuino, quanquam non negat à multis contemni. Mira fuit in his ueterum uel credulitas uel ciuilitas, qui tantum tribuerint libris quos titulo Clementis habemus, quū in his tam manifestus appareat fucus hominis qui talia scripsit.

Olympiadem.) Græce ὀλυμπᾶν, Olympam. Apparet enim uiros esse, non mulieres, è duobus articulis Græcis αὐτοῦ & σὺν αὐτοῖς. At ex Olympiade non potes uirum facere.

Salutant uos omnes ecclesiæ Christi.) Disputat Origenes quî potuerit Paulus omnium ecclesiarum nomine salutem adscribere, quum uerisimile non sit, omnes adfuisse Corinthi quum hęc scriberetur epistola. Sed quoniam cognouit omnium erga Romanos studium, omnium nomine salutat illos.

Per dulces sermones & benedictiones.) διὰ τῆς χρηστολογίας καὶ εὐλογίας. Ne quis imaginetur benedictiones uulgo dictas episcoporum, Gręcis sunt duæ dictiones, χρηστολογία, quam blandiloquentiam, seu blandiloquium recte dixeris. Vnde Cæsares quosdam oratione quàm re benigniores, uulgo chrestologos dictos accepimus. Et εὐλογία, ad uerbum quidem sonat benedicentiam: cæterum hic pro laudatione siue adulatione positum est. Inculcauit enim idem dictum odio uitij, nempe assentationis. *Benedictio χρηστολογία*

Corda innocentium.) Græce est ἀκάκων. quod magis significat simplices, minimeque subdolos, quàm innocentes. Siquidem innocēs Latinis dicitur, qui uacat omni crimine uitæ. ἄκακος, qui expers est fraudis ac suspicionis. Siquidem innocentiæ uerbum unum est ex eorum numero quæ Cicero dicit Gręcis deesse. *Innocens ἄκακος.*

Vestra enim obedientia.) Appositius erat hoc loco, Nam uestra obedientia. Occurrit enim tacitæ quæstioni, cur dixerit corda simplicium: Nam uestra qui prudentes estis, &c.

Timotheus adiutor meus.) ὁ συνεργός μου. quod socium & consortem operis significat Græcis, quasi collegam dicas aut cooperarium. Ambrosius nō ineleganter uertit, Consors laborum meorum.

Ego Terentius.) Tertius, τέρτιος legendum est: non Terentius. Quanquam in nonnullis habetur Terentius. Ambrosius legit Tertius: addit enim, Nomine non numero. Atque ita legit Chrysostomus, ac Theophylactus Græcus interpres. Sic enim hic dictus est Tertius, ut apud Romanos dicebantur Sexti, Quinti, ac Decimi.

Et uniuersæ ecclesiæ.) Latinus sermo habet amphibologiam, quod incertū sit an Gaius hospes Pauli Romanos salutet unà cum tota congregatione, an intelligendus sit hospes non Pauli solum, sed totius etiam ecclesiæ. Apud Græcos tantum posterior sensus accipi potest, atque ideo nos uertimus, Hospes meus & totius ecclesiæ.

Arcarius ciuitatis.) ὁ οἰκονόμος. id est, Dispensator. unde nos, Quæstorem ærarij, uertimus. Theophylactus putat præfectum fuisse, Et prorsus hactenus erat prefectus. Arbitror significari præfectum ærario.

Gratia domini nostri, & cætera.) Quoniam eadem ferè uerba paulo superius posita sunt, apud Ambrosium & Origenem hic non repetūtur, nec in uetustissimo codice quem exhibuit bibliotheca Constantiensis. Apud Chrysostomum priore loco non additur, nec

in contextu, nec in enarratione, sed in fine duntaxat post doxologiam, & admonet conue-nire, ut sermo noster à gratia dei sumat exordium, et in gratię commemorationem desinat. Chrysostomo consentit Theophylactus.

Coronis epistolæ Paulinæ

Ei autem qui potens.) Hæc est pars quæ in plerisque Græcorum codicibus non additur. In nonnullis alio additur loco, nempe in fine capitis decimiquarti, sicut indicauimus eo loco. In quibusdam adijcitur in fine epistolæ. Id quod & nos fecimus, pręsertim assentientibus Latinis exemplaribus, etiam uetustis, & Ambrosio, cumq; his Origene, qui docet non solum hanc partem resectam fuisse à Marcione, qui quasdam Paulo inscriptas epistolas reiecit totas, quasdam truncauit mutilauitq́; uerum etiam totum hoc quod sequitur ab eo loco quo dixit Paulus: Omne autem quod non est ex fide, peccatum est: hoc est à calce capitis decimiquarti, quod cætera adhortationibus tantum & salutationibus occupata, parum uiderentur respondere Paulinæ grauitati. Sed huius sententiam iam olim ab omnibus explosam, quid attinet refellere? Mirum est autem quî acciderit, ut hæc pars suo loco fuerit mota. Etenim si ob id loco mota est, quod cum his quæ pręcederent ac sequerentur parum concinna cohæreret, ne hic quidem cohæret. Nam quod sermonis ordo nec apud Græcos nec apud nos consequitur, minus admiror in Paulo, apud quē frequenter eiusmodi occurrunt incōmoda. Etenim ut negligamus hyperbaton, quod adijcitur in fine, Honor & gloria: quo minus ad initium orationis referatur, Ei autem qui, & cætera: obstat dictio Cui. quemadmodum annotauit & Thomas, sequutus Augustinum, qui utcunque explicat alteram constructionis incommoditatem, ut per Iesum Christum, non referatur ad Sapienti: ne deus pater per filium sapiens esse uideretur: sed ad id quod sequitur, Sit honor & gloria. quod is patrem sua morte illustrauit apud homines. Verum quid faciemus ly Cui: sic enim Aquinas ille loquitur: quod ita constanter obsedit omnes Græcorum ac Latinorum codices, ut nisi summa impudentia non possit expungi? Quod si locus tuetur, nec superiora cohærent, nec inferiora, nec ipse sane reperio quid hic comminiscar, nisi libeat ingenue fateri, Paulum suo more hanc orationem imperfectam extulisse, ut subaudiamus, gratias agamus, aut simile quippiam. Ambrosius connectit superiora cum extremis, Sit honor & gloria, dissimulato incommodo constructionis, quo tamen offensus est Thomas. Sed multò ante hunc Augustinus libro aduersus Maximinum Arianorū episcopum tertio, capite decimotertio, putat autem sic ordinari posse: Ei gloria, cui per Iesum Christum gloria. Licet fateatur omissa uoce Cui, sermonem esse magis usitatum. Porrò quod nos legimus per scripturas prophetarum, Græcis est διά τε γραφῶν προφητικῶν. id est, Perq; scripturas propheticas: quum neque præcedat aliquid, ad quod referatur coniunctio τε neq; sequatur καὶ, quæ consueuit huic connecti, ni uis alterius coniunctionis subaudiatur in Nunc: atque hunc accipiamus sensum, quod mysterium patefactum nunc per euāgelium & olim per scripta prophetica.

Dubitatū est de posteriori bus capitulis huius epistolæ, num essent Pauli

Thomæ sententia

Epistola ad Romanos unde missa

Missa fuisse è Corintho.) Hoc è Græcis uoluminibus adiecimus, nisi quod ἐγράφη uertimus in, missa est: Missa est per Phœben: cæterum scripta manu Tertij, dictante Paulo. Atque illud interim subit admirari, cuiusmodi legatis tunc usi fuerint illi uere maximi pontifices, quum Paulus ad Romanos adhuc florenteis, de tam arduis rebus scripserit per muli erculam. Deinde ridere libet nouam Nicolai Lyrani diligentiam, qui quum Origenes & diuus Hieronymus, cumq; his omnes antiqui confirment hanc epistolam è Corintho fuisse missam, ipse tamen ambigit: nimirum quod Haimo scripsit ex Athenis missam. Verum hunc plus quàm Gordianum nodum, uide quanta dexteritate mirus explicat artifex: Partem, inquit, scripsit Athenis: quod supererat, deinde addidit Corinthi: atque ita Romam misit. O hominem suauem, mallet, opinor, Paulum quamlibet magnum itineris facere dispendium, ne quid patiatur autoritas Haimonis, perinde quasi ille uno aut altero in loco labatur.

ANNOTATIONVM IN EPISTOLAM AD ROMANOS FINIS

IN EPISTOLAM PAVLI

AD CORINTHIOS PRIOREM ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

EX CAPITE PRIMO

OCATVS & uocatis sanctis.) κλητός & κλητοῖς, nomina sunt, non participia, ut superius admonuimus, non perinde quod iam sancti sint, sed quod uocati sint ad sanctimoniam. Quemadmodum indicauit & Ambrosius: Quanquam olim omnes Christiani dicebantur sancti, ad discrimen prophanorum, nec erat titulus uirtutis sed professionis. *Vocati sancti, non Nati*

Ipsorum.) Latinius erat, suo. Est autem Græcis duplex couiunctio, αὐτῶν τε καὶ ἡμῶν. id est, Suoque & nostro. Porrò sensus nonnihil est anceps. Theophylactus existimat Suo que & nostro, referri posse ad dominum, quia præcessit Domino nostro, deinde repetens addat, Non solum nostro, sed & illorum quicunque inuocant. Ad eundem modum ordinat Chrysostomus in commentarijs Græcis nondum uersis, quos in hanc scripsit epistolam, si modo non fallit titulus. Eius codicis copia nobis facta est ex bibliotheca Prædicatorum apud Basileam. Verum hæc interpretatio mihi uidetur affectata. In hac æditione quam nunc quintam damus, consuluimus alios Chrysostomi codices, & comperimus eum ita temperare enarrationem, ut αὐτῶν τε καὶ ἡμῶν, possit uel ad dominum uel ad locum referri, quia sicut unus est dominus, ita una est ecclesia. Quidam simpliciter interpretantur, siue in suis locis in quibus agunt, siue in his in quibus nos agimus. Tertius autem sensus mihi uidetur argutior, & ad Paulinos affectus accommodatior, quem hac lege referam, ut liberum sit lectori nihilo secius quod malit sequi, In quo uis loco, siue ipsorum, siue meo, aut & ipsorum & meo: ut intelligas Paulum omnem locum suum ducere, in quo sint qui inuocant nomen domini, quod inter Christianos charitas communia faciat omnia. Nec abhorret ab hac sententia Theophylactus, indicans Paulum obiurgaturum Corinthios ob coortum inter illos dissidium, hac usum parasceue quasi diceret, Si omnium qui quouis loco credunt Christo, una eademque est ecclesia, cur uos eiusdem reipublicæ ciues inter uos dissidetis? Ambrosius uidetur Ipsorum referre ad loca gentium: Nostro, ad Iudæorum: sic enim adscribit, Cum Iudeis ueris iungit et gentes. Nisi mauis inuertere, ut prius ad Iudæos pertineat, Nostro, ad gentes: quod in Iudæa tantum soleat inuocari nomẽ domini, & Paulus ut gentium apostolus, Nostro, dixerit. Coactius est quod addit Thomas, & hũc sequutus Lyranus: Ipsorum, referri ad episcopos eius loci, quibus licet essent subiecti, non tamen per hoc eximebantur à ditione apostoli. Certe nomen ditionis inauditum fuit inter apostolos. *Prima lectio Chrysostomi & Theophylacti. Secũda lectio Tertia Erasmi Ambrosij sententia Thomæ opinio*

A deo patre nostro & domino Iesu.) Anceps est sensus apud Græcos, propterea quod hic genitiuus referri potest & ad præpositionem ἀπὸ. ut sit sensus, A patre pariter atque à filio pacem proficisci. Et ad nomen Patre, ut accipiamus patrem esse communem Christo & nobis. Priorem tamen sensum sequuntur omnes. *Amphibologia*

In omnibus.) ἐν παντί. id est, In omni: hoc est, in quauis re. Quanquam id quidem ad sensus integritatem nihil refert, & recte numerum mutauit interpres. *Obscurior sermo*

Sicut testimonium.) καθὼς. id est, Quemadmodum. quod ad superiora referendum est. id est, Per quę, siue quibus rebus, nẽpe sermone & cognitione. Etenim quo magis illi abundabant dotibus sacris, hoc testatior reddebatur euangelij ueritas. In eum sensum prorsus interpretatur Theophylactus. Nec ab hac sententia multum abest Ambrosius. Thomas pro una uarias inducit sententias.

Vt nihil uobis desit.) ὥστε ὑμᾶς μὴ ὑστερεῖσθαι ἐν μηδενὶ χαρίσματι. id est, Vt non destituamini in ullo dono, Et, Vt, hoc loco non notat finem, sed consequẽtiam, uelut adeo ut. Item

hoc loco gratia est, non χάρις, sicut paulo superius, sed χάρισμα, quod sæpenumero Donum uertit.

Sine crimine ἀνέγκλητοι

Sine crimine.) ἀνεγκλήτους. quasi dicas, incriminabiles, inculpatos: ab ἐγκαλεῖν, quod est, in ius uocare: & ἔγκλημα, crimen est Græcis, indidem dicta uox. Est autem perfectius atque etiam difficilius ἀνέγκλητον esse, quàm innocentem. Siquidem ipsa etiam innocentia non uacat aliquoties crimine.

πιστός uarie usurpatur

Fidelis deus.) πιστός. Paulus hanc dictionem uarie usurpat. Nonnunquam πιστοί dicuntur qui credunt, ut ἄπιστοι increduli: aliâs πιστοί, qui sunt bonæ fidei, præstantes quod receperint, ut hoc in loco, teste & Theophylacto, qui fidelem deum, ueridicum interpretatur, ac mentiri nescium. Interim ad rem refertur, ut πιστός ὁ λόγος, pro sermone certo & indubitato. Porrò fidelis uocabulum, etiam superiori competere testatur Horatius:

Vnde mihi tam fortem, tamque fidelem.

Loquitur enim de eo, quem certe uolebat superiorem uideri.

In societatem.) εἰς κοινωνίαν. In communionem, siue consortium: licet recte uerterit interpres.

Obsecro uos.) παρακαλῶ. Hortor esse poterat. Quanquam & obsecro satis quadrat, siue obtestor: presertim quia sequitur, Per nomen domini nostri Iesu. Sic enim interpretatur & Theophylactus, Paulum obtestari Corinthios per nomen illud quod omnibus Christo initiatis sacrosanctum esse debet.

Idem dicere, consentire dictis

Vt idipsum dicatis.) τὸ αὐτό. id est, Idem loquamini. hoc est, Consentiatis. Quod ad Romanos scribēs dixit: τὸ αὐτὸ φρονεῖν, id est, Idem sentire, siue ut ille uertit Sapere: quod hæc inter se cognata sint, dissentire animo & dissidere uerbis. Ad hunc modum exponit & Theophylactus. At huius præcepti non meminerunt quidam, quorum alius mordicus tenet Scotisticam sectam, alius Thomisticam, alius Occanisticā, alius Albertisticam. Aliud loquuntur Nominales, aliud Reales, aliud Iurisperiti, aliud Theologi, rursus aliud Transalpini, aliud Cisalpini.

Schismata.) Græcam uocem reliquit: dicere poterat Sectiones, aut dissensiones, aut dissidia.

Perfecti, integri corporis

Sitis autem perfecti.) κατηρτισμένοι, siue ut quidam habebant ἀπηρτισμένοι, quod significat perfectum, ut corpus est, in quo nullum sit membrum mutilum aut mancum aut inæquale, ab ἄρτιος & ἀρτίζω. Vnde nos explicandi causa uertimus, Sitis integrum corpus. Etenim quum dicitur perfectum, uulgus intelligit absolutam uirtutē: de qua nondum agit Paulus apud seditiosos. Si uertissem integri, uisus essem dicere incorruptos ac probos. Monet enim Paulus, ut non solum concordes sint lingua idem loquētes, uerumetiam ut sicut integri corporis membra eodem aguntur spiritu, ita & illis mens sit eadem. Porrò quod dissidet, diuulsum est ac dissipatum, non integrum ac solidum.

Sensus, pro mente

In eodem sensu.) αὐτῷ νοΐ. id est, Eadem mente. In, præpositio posita est pro Per: ideoque ea omissa, sensum eundem reddidimus.

Scientia, pro Sententia deprauatum

In eadem scientia.) αὐτῇ γνώμῃ. id est, Eadem sententia. quod aut mutatum est à librarijs, aut interpres legit γνώσει, sicut habetur in æditione aldina, pro γνώμῃ. Sed hoc mihi uerisimilius est, quum & Grecorum codices consentiant, & in uetustissimis Latinorum exemplaribus habeatur Sentētia pro Scientia, nominatim in exemplari Paulino probatissime fidei, quodque multorum instar esse possit: rursum in eo quod nobis prebuit collegium Canonicorum Constantiensium. Ad hec Ambrosius deprehenditur Sentētia legisse, non Scientia, si quis attentius obseruet ea quæ commenti uice subijcit: Perfectos uult eos esse in eodem sensu, quem illis tradiderat, ut non discreparent. Ad illorum enim exemplum quos supra laudat, hos prouocat, ut hoc sentiant ac defendant. Hactenus Ambrosius. Sensum refert ad id quod illis fuerat à Paulo traditum, sententiam ad defensionem. Nam sententia uocatur ferè quæ profertur ac recitatur, sensus apud nos est. Certe palàm pro Scientia, sentētiam legit Hilarius in Psalmum centesimum trigesimum secundum. Rursus Augustinus libro primo contra Donatistas De baptismo, capite decimo, sententia legit, non

Thomas

scientia. Itidem legisse Chrysostomum ac Theophylactum deprehendet qui perpenderit attentius illorum interpretationem. Thomas detorquet sensum ad eam uim animi, qua iudicamus

dicamus de agendis: scientiam qua iudicamus de cognoscendis. Id commentum mihi sanè non admodum arridet, quum mēte potius iudicemus cognoscenda. Neq; enim sensus hic accipi potest pro sensu corporalis organi, qualis est uisus aut auditus. Erroris ansa hinc prębita est, quod paulo superius habebatur γνώσει. ἐν παντὶ λόγῳ καὶ πάσῃ γνώσει. Verum illic loquebatur Apostolus de abundantia scientiæ & eruditionis, hic agit de consensu. At fieri potest, ut non sit eadem scientia, quum mens sit eadem.

Ab his qui sunt Chloes.) Theophylactus Græcus interpres, Chloen familiæ Corinthiensis nomen esse putat: ut intelligas eius gentis aliquos fuisse qui Paulo significarint de Corinthiorum dissidio. Quemadmodum ad Romanos scribens dixerat, ἐκ τῶν ἀριστοβούλου. gentiles illius ac familiares intelligēs. Thomas ambigit utrum Chloen uicum facere malit, quæ pertinuerit ad ditionem Corinthiorum, an matronam. Ambigit & Ambrosius homines sint: locus, an fœmina. Etiāsi apud Græcos locorum nominibus addi solet præpositio. Neque enim apud illos receptum est, τοῖς οὖσι ῥώμης, quemadmodum apud nos ijs qui Romæ sunt, sed addita præpositione efferunt: ἐν τῇ ῥώμῃ. Certe apud Horatium in Odis, Chloe fœminæ uocabulum est: *Thomæ lapsus*

Me nunc Cressa Cloe regit,
Dulces docta modos, & citharæ sciens.

Miro uero consilio Paulus fidei causa familiæ nomen expressit, at rursus hominum nomina suppresit, ne quid illis conflaret inuidiæ. *Consilium Pauli*

Deo meo.) Meo, apud Græcos non est, nec apud Ambrosium, nec in antiquis exemplaribus, nominatim in Paulino & Constantiensi. Et absolutius est, ut sit deus omnium. Nam quod paulo superius dixit, Gratias ago deo meo: annotatum est à Theophylacto, quod deum omnium communem, affectu quodam summo, suum deum appellarit, & hic annotaturo, si suum dixisset deum.

In nomine meo baptizati estis.) ἐβάπτισα. id est, Baptizaui, primæ personæ, licet constanter refragantibus Latinis exemplaribus: & ad sensum nihil interest. Ex Theophylacti commentarijs non admodum liquet quid legerit, nisi quod coniectura magis eò uergit, legisse ἐβάπτισα, quàm ἐβαπτίσθητε: Subijcit enim, Paulum complures baptizasse, sed in Christi nomine, nō suo. Hac æditione quinta, quoniam ad manum erat Grecus codex, comperi scriptum ἐβάπτισα, tum apud Chrysostomum, tum apud Theophylactum. Lectionem confirmat Chrysostomi commentarium: Quid, inquit, gloriamini, quod baptizarim: quum ego gratias agam deo, quod id nō fecerim. Certe Augustinus quum aliàs, tum libro aduersus Cresconium tertio, capite undecimo, legit iuxta Græcos. Verum ne quid erres lector, in hac uoce sæpe repetita: in primo loco, Aut in Pauli nomine baptizati estis, consentiunt Latini codices cum Gręcis: in altero loco, Ne quis dicat quod in nomine meo baptizaui, Græci consentiunt, Latini dissentiunt, eo quod quidam legunt Baptizati sitis, alij Baptizaui.

Si quem alium uestrum.) εἴ τινα ἄλλον. id est, Nunquem alium. Nam Vestrum, redundat: nec additur apud Ambrosium, nec apud Chrysostomum ac Theophylactum.

Non in sapientia uerbi.) ἐν σοφίᾳ λόγου. id est, In eruditione sermonis. Siquidem σοφὸν appellant non solum quod sapit, uerumetiam quicquid elegans est & eruditum. Græcis autem placebat Eruditio, sicuti Iudæis miracula ac prodigia. Et In prępositio, loco Per, posita est, & Hebraica figura dictum est, In sapientia sermonis: pro eo quod erat, Erudito sermone, siue per eruditum sermonem. Porrò quum λόγος sermonem significet potius quàm uerbum, cur hoc in loco libuit abuti uerbo? Et mox ad eūdem modum, uerbum enim crucis, neque enim hic significatur dei filius. Vbi & illud obiter annotandum, hic geminum addi articulum, ὁ λόγος γὰρ ὁ τοῦ σταυροῦ. quo sit euidentior discretio huius sermonis de cruce simplicis & compositi, suoq; congruentis argumento, à sermone philosophorum & rhetorum fucato compositoq;. *Sapientia, pro Eruditione* *Articuli uis*

Vt non euacuetur.) ἵνα μὴ κενωθῇ. id est, Vt non fiat inanis. Nam inane dicitur quod nō est solidum, sed specie blanditur. Illud obiter annotabis optime lector, quàm solicite curarit diuus Paulus ut euangelium Christi purissimum esset ab omnibus humanis adminiculis, ne quid inde sibi uendicare posset hic mundus, adeò ut nec eloquentiam uoluerit ad- *Doctrina Christi pura*

 iungere

Sermo apostolicus incompositus iungere, aut eruditionem humanam. At his temporibus quum oneremus Christum opibus, negocijs prophanis, honoribus, imperijs, exercitibus, uoluptatibus, & quibus tandem non? solam eloquentiam execramur. Et hac una in parte uel anteimus apostolos, nam illi simpliciter dixerunt, sed cordate, sine lenocinijs, at rursum sine spurcitia, sine portentis: inaffectate loquuti sunt, sed prudenter: & ut paucis dicam, quemadmodum alio modo potentes erant ac diuites, alio modo nobiles & inclyti, ita diuerso modo tum eruditi, tum eloquentes.

Id est nobis.) Id est, addidit nescio quis, nam Græce est, τοῖς δὲ σωζομένοις ἡμῖν. id est, Nobis autem qui salutem consequimur. Apud Ambrosium ita legitur, His autem qui salui fiunt, dei uirtus est, omisso ut apparet, ἡμῖν.

Dei uirtus est.) δύναμις. Vt opponatur infirmitati & impotentiæ: quod Corinthij diuitijs essent insolentes, quemadmodum Romani tumebant imperij gloria & laude bellica.

Paulus sequitur Septuaginta Perdam sapientiam sapientium.) Testimonium est apud Esaiam capite uigesimonono, quod suo more adduxit, non iuxta ueritatem Habraicam, sed iuxta Septuaginta: licet in sensu nulla sit discrepantia. Sic enim habet Hebraica ueritas: Peribit enim sapientia à sapientibus eius, & intellectus prudentium illius abscondetur. Septuaginta sic, Et perdam sapientiam sapientium, & intellectum prudentium abscondam.

Et prudentiam.) τὴν σύνεσιν τῶν συνετῶν. id est, Intelligentiam intelligentium: si quis ad uerbum reddat.

Vbi scriba?) γραμματεύς. id Theophylactus ad Iudæos referri putat, apud quos sapientiæ professio penes scribas erat, alioqui γραμματεύς ad uerbum Literatorem sonat: unde & literatus dicitur. Neque enim Scriba simpliciter is dicitur Hebræis, qui scribit, sed qui consultus de rebus perplexis, ex oraculis scripturarum sacrarum respondet, quemadmodum annotauimus in Euangelijs. Sumptum apparet ex Esaiæ capite trigesimotertio, ubi iuxta Hebraicã ueritatem ita legit Hieronymus: Vbi scriba? ubi legis uerba ponderans? ubi doctor paruulorum? Iuxta Septuaginta ad hunc modum legimus: ποῦ εἰσιν οἱ γραμματικοί; ποῦ εἰσιν οἱ συμβουλεύοντες; ποῦ ἐστιν ὁ ἀριθμῶν τοὺς συστρεφομένους μικρὸν καὶ μέγαλον λαόν; id est, Vbi sunt grammatici? ubi consultores? ubi est qui numerat eos qui nutriunt paruum & magnum populum?

Disputator Vbi inquisitor?) συζητητής. id est, Disputator. ad uerbum sonat Conquisitor: nam συζητεῖν, est disputare. Atque ita legit Ambrosius. Itaq; scriptum comperi in exemplari Paulino & Constantiensi. De hoc uerbo nonnihil admonuimus in Euangelijs: Vbi est scriba? ubi est legis uerba ponderans? ubi doctor paruulorum?

Nonne stultam fecit.) οὐχὶ ἐμώρανεν. id est, Nonne stultificauit, siue infatuauit, ut ita loquamur, fatuum enim & sapidum pugnant inter se.

Gentibus autem stultitiam.) ἕλλησι δὲ. id est, Græcis autem, quo nomine solet omneis complecti, qui Iudæi non essent.

Ipsis, pro ijsdem Ipsis autem uocatis.) αὐτοῖς δὲ τοῖς κλητοῖς. Dilucidius erat, Sed ijsdem uocatis: ut intelligas utriusque gentis Christianos, quibus ex æquo Christus probatur. Quum unus utrunque sit, quod utraque gens requirebat. Quid quæris Iudæe? Signa. hic est dei uirtus. Quid tu Græce? Sapientiam. hic est sapientia patris æterni. Nam id sensisse Paulum testantur & Græci interpretes.

Stultitia dei Quod stultum est dei.) ὅτι τὸ μωρὸν τοῦ θεοῦ καὶ τὸ ἀσθενὲς. id est, Stultitia dei & infirmitas dei: ut adiectiuum in genere neutro positum intelligatur uice substantiui nominis. Annotauit hunc locum Augustinus in opere De doctrina Christiana, libro secũdo, capite decimo tertio, ostendens in hac interpretatione: licet absit solœcismus, non abesse tamen amphibologiam, quod incertum sit an Hominibus, sit dandi casus, an auferendi: quasi dicas, stultum est tibi, sed stultius huic. Id incommodi uitari posse putat, si uertas, Fortius est quàm homines, & sapientius est quàm homines. Atque ita sanè refert libro aduersus Faustum duodecimo, capite uigesimotertio. Cæterum si interpres uertisset ad uerbum: Sapientius & fortius est hominum, duplex fuisset incommodum: non solum enim admisisset solœcismum, uerum etiam amphibologiam: quod peruerse poterat accipi, quod

Amphibologia stultum

ſtultum eſt hominum, ſapientius eſſe quàm dei, & infirmum hominum, fortius quàm dei. Porrò ſtultitiam & imbecillitatem dei, uocat prædicationem crucis, ſiue quod ea res ſtulta & imbecillis uideretur impijs, ſiue quod ad ineffabilem illam dei ſapientiam ac potentiam, hæc quodammodo ſtulta eſſet & imbecillis. Vt enim omnes iuſtitiæ hominum coram deo ſunt ueluti pannus mulieris menſtruo fluxu pollutæ, ita uniuerſa mortalium ſapientia, ſi componatur ad incogitabilem illam ac cœleſtem ſapientiam, ſtultitia quædam dici poſsit. Nec eſt quod abominemur hunc ſermonem, Stultitia dei: quam nō horruit Auguſtinus epiſtola centeſima ſecunda, ſcribens ad hunc modum: Hæc ſtultitia dei, & ſtultitia prædicationis multos contrahit ad ſalutem. Si deus demiſit ſe ad noſtram imbecillitatem, ut fortes redderet, quid nouum ſi ſe demiſit ad noſtram ſtultitiam, ut ex ſtultis redderet ſapientes?

Videte enim.) βλέπετε γάρ. Tametſi Græca uox anceps eſt, tamen ſenſui magis congruit Videtis, quàm modus imperatiuus Videte. Nec enim admonet ut uideant quod ſciebant, ſed quod perſpicuum erat, trahit in argumentū. Ambroſius Græcam uocem ancipitem, ancipiti Latina explicat, legens, Intuemini enim fratres. Theophylactus interpretatur per imperandi modum, atque item Chryſoſtomus: quum tamen huic enarrationi magis congruat indicandi modus. Apoſtolus enim citat ipſos Corinthios teſtes eorum quæ dixit. Ipſi uidetis inter uos eſſe electos, qui iuxta mundum ſtulti ſunt & contempti. Senſus tamen eôdem recidit.

Vt confundat.) καταισχύνῃ. id eſt, Pudefaciat, aut ſuffundat, potius quàm confundat: nam confundi dicitur, qui perturbatur. *Confundat, pro Pudefaciat*

Vt confundat ſapientes.) Mirum eſt cur Paulus non ſeruauerit utrobiq; generis ſimilitudinem. Nam ad ſtulta opponit ſapientes, non σοφά, id eſt, ſapientia ſiue docta: & tamen in cæteris reddit neutrum genus, fortia, & non fortes.

Et ea quæ non erant.) καὶ τὰ μὴ ὄντα. Quum ante dixiſſet, ἐξουθενημένα, hoc eſt, Pro nihilo habita, ſiue ad nihilum redacta, Hebraica figura rem auxit, quemadmodum et in ſuperiori epiſtola, uocat ea quæ non ſunt tanquam ſint: non eſſe intelligens quæ ſint contemptiſsima, ſiue perditiſsima. Vnde nihili hominem dicimus, nullius precij hominem. *Non ſunt quæ contēptiſſima ſunt*

Vt eá quæ ſunt deſtrueret.) καταργήσῃ. quod aliquoties uertit, Euacuaret. Eſt autem antiquare & uelut obliterare: ut frequenter iam admonuimus.

Omnis caro.) πᾶσα σάρξ. Mollius erat, Vlla caro. Quod & ipſum Hebraica figura dictū eſt. Siquidem hic carnem pro homine poſuit, ut ſuperius animam: Omnis anima poteſtatibus ſublimioribus: & cætera.

In conſpectu eius.) Græcis eſt Dei, pro Eius. Atq; ita ſanè ſcriptum comperimus apud Chryſoſtomum ac Theophylactum. Quanquam exemplaria Græca uariant. Sunt enim quę habeant αὐτοῦ, pro θεοῦ, licet hoc ad ſententiam perpuſillum referat.

Ex ipſo autem.) ἐξ αὐτοῦ γάρ. poteſt accipi, Ex eodem enim: hoc eſt, nec ex diuitibus, nec ex ſapiētibus: ſed ſine diſcrimine ex eodem. Id mollius eſſet, ſi adderetur articulus τοῦ αὐτοῦ. Etiamſi Ambroſius refert ad patrē, atque item Theophylactus: ut ſit ſenſus, Non eſt quod alius aliū oderit aut faſtidiat, omnes ex eodem patre nati eſtis, nempe filij dei: idq; per Chriſtum. Quo loco palàm indicat Theophylactus, præpoſitionem ἐν poni loco διά, quod nos & aliâs indicauimus. *Ipſo, pro Eodem*

Qui factus eſt nobis.) Hoc perinde ſonat Græce, quaſi dicas, Cœpit nobis eſſe ſapientia, uel fuit nobis ſapientia. ὡς ἐγενήθη ἡμῖν σοφία. Velut illud, Ante me factus eſt, id eſt, Cœpit eſſe prior me.

Qui factus eſt nobis ſapientia.) Poſt Sapientia, Græci habent ἀπὸ θεοῦ. id eſt, à deo: quod in noſtris aliquot exemplaribus non legitur, quum habeatur apud Ambroſium, & in exemplari Paulino. Ambroſius etiam interpretatur, atque item Theophylactus indicat non ſine cauſa adiectum, à deo. Ne quis addubitet in noſtris ubi deeſt, incuria ſcribarum omiſſum eſſe. *Deeſt in noſtris*

Vt quemadmodum ſcriptum eſt.) Non dubium eſt quin Hieremiæ capite nono: Hæc dicit dominus, Non glorietur ſapiens in ſapientia ſua, & non glorietur fortis in fortitudine ſua, & non glorietur diues in diuitijs ſuis: ſed in hoc glorietur qui gloriatur, ſcire

& noſſe

& nosse me, quia ego sum dominus qui facio misericordiam & iudicium & iustitiam in terra: hæc enim placent mihi, dicit dominus.

EX CAPITE SECVNDO.

Varia lectio

N sublimitate.) καθ' ὑπεροχήν. id est, Iuxta eminentiam, nam hoc uerbo usus est Ambrosius. Nec est In, apud Grecos, sed κατὰ, Iuxta, aut simile quippiam. Ambrosius legit, Cum eminentia. Paulinus codex habebat, Per sublimitatem sermonis.

Testimonium Christi.) Dei, est apud Græcos, non Christi: idque perspicuum est ex interpretatione Theophylacti: Dei, inquit, testimonium uobis pronunciaturus, id est, Christi mortem. Ambrosius legit, Prædicans uobis mysterium dei: nec ita legit solum, uerum etiam interpretatur. Vnde diuerso uidetur usus exemplari Græco, Siquidem apud illos inter μαρτύριον & μυστήριον nonnulla uocum affinitas est.

Non enim iudicaui me scire.) οὐ γὰρ ἔκρινα τοῦ εἰδέναι τι. id est, Non enim iudicaui ut scirem aliquid. Fortassis Iudicaui, refertur ad consilium ueniendi. Siquidem Græci interpretes dissimulant huius articuli uim τοῦ, qui præponitur uerbo infinito. Aut, quod magis arridet, Iudicaui, posuit pro Aestimaui: uelut in epistola superiori, Alius iudicat diem ad diem. Sensus igitur erit, Non æstimaui me alicuius pretij, ob id quod scirem aliquid inter uos: & cætera. Nam ubi causa significatur, solet in his subaudiri ἕνεκα, ut sit sensus, ἕνεκα τοῦ εἰδέναι. Certe Hilarius libro De trinitate decimo, citans hunc locum non addit pronomen Me.

Non in persuasibilibus.) πειθοῖς, id est, Suasorijs, & ad persuadendum appositis. & σοφία sæpe doctrinam significat, ut iam admonuimus.

In, propter In ostensione spiritus.) ἐν ἀποδείξει. quod propemodum sonat Ostentationem. Nam rhetores ἐπιδείξεις uocant orationes, quas ostentandi ingenij gratia recitant auditoribus: quod genus extant aliquot Luciani & Apuleij. Mathematici quoque uocant ἀπόδειξιν, ubi rem picturis ostendunt: & dialectici syllogismum e principijs rem certam colligentem, ἀπόδειξιν appellant. Paulus ἀπόδειξιν appellat, quum ipsa re præstatur ac declaratur spiritus apostolicus.

Stultitia Christi Sapientiam autem.) Ex hoc loco apparet quid Paulus senserit, quum tribueret deo stultitiam, nimirum ad collationem huius sapientiæ quam loquebatur inter perfectos: ne quis alteram illam sententiam arbitretur omnino reijciendam, quam proximo capite recensuimus.

Principes huius seculi Neque principum huius seculi.) ἀρχόντων. Quod quidam interpretati sunt dæmones, reclamante Chrysostomo simul & Theophylacto: qui principes exponunt philosophos, oratores, & alioqui doctos, qui olim in republica regnabant. Nam quod Origenes homilia in Matthæum quarta, principes huius seculi uult esse dæmones, quibus pater ob salutem humani generis tradiderit filium, per quos deinde traditus sit in manus impiorum hominum, mihi sane uidetur paulo coactius, licet ea sententia placuerit Ambrosio. Porro quod apud ethnicos erant oratores & philosophi, hoc apud Iudæos scribæ & pharisæi. Qui destruuntur. καταργουμένων, uidetur referri posse ad utrumque, huius seculi, & principum, quæ abolentur: ut intelligamus utrumque abolendum, & seculum hoc, & huius seculi principes.

Ordo lectionis uariat sensum In mysterio quæ abscondita.) Græcis Absconditam, non pendet ab ijs uerbis quæ proxime præcedunt, In mysterio, quasi dixerit, reconditam in mysterio. Sed loquimur, inquit, non propalam, aut passim, ne simus offendiculo, sed secreto: nec inter quoslibet, ne rosas obijciamus porcis, sed inter perfectos: neque quamlibet sapientiam, quam alij philosophi publice profitentur, sed arcanam illam & reconditam, atque, ut ita loquar, retrusam. Id ita esse arguit articulus Græcus additus participio, τὴν ἀποκεκρυμμένην. Atque ita legisse uidetur, quisquis fuit qui libros Origenis transtulit aduersus Celsum. Sic enim adducit hoc testimonium: Sapientiam autem loquimur in perfectis, sapientiam uero non huius seculi, nec principum huius mundi qui destruuntur, sed loquimur dei sapientiam in mysterio quod absconditum est, quod prædestinauit: & cætera. Neque secus legit Augustinus in collectaneis Bedæ: nisi quod Græcis est, Quæ abscondita est: non, Quod absconditum.

Ad eundem

Ad eundem modum adducit Hieronymus præloquens in tertium commentarium, in epistolam ad Galatas Sed loquimur dei sapientiam in mysterio, quę abscondita est. Atque ita scriptum comperi in uetustissimo codice Paulino. Consentiebat uterque codex è Constantia nobis suppeditatus. Neque secus adducit hunc locum Ambrosius libro De fide, tertio, capite tertio. Conuenit enim ut quæ sunt arcana, non palàm effutiantur, sed secretò ijs qui digni sunt communicentur.

Nunquam dominum gloriæ.) οὐκ ἂν, est Græcis: hoc est, Nequaquam. Id quod incuria librariorum uideri poterat immutatum, ni tantus esset nostrorum codicum consensus. *Nunquã, pro Nequaquam*

Sicut scriptum est.) ἀλλὰ καθὼς γέγραπται. id est, Sed sicut scriptum est, ut coniunctio connectat sermonem cum superioribus: Non loquimur sapiẽtiam huius mundi, sed ea loquimur quæ nec oculus uidit, nec auris, & cætera. Porrò quod mox præcessit: Quam præ destinauit deus. ἣν προώρισεν. rectius est Præfiniuit, siue præordinauit: uidelicet suo tempore reuelandam, ne rem putarent nuper inuentam.

Quod oculus non uidit.) Recte quidem admonet Laurentius, uerbum singulare Descendit, uertendum fuisse in plurale, propter nomẽ neutri generis. Atq; ita citat diuus Hieronymus, quum alijs aliquot locis, tum aduersus Ruffinũ, ascenderunt, non ascendit, ἀνέβη. & Quę, non quod. Eandem scripturam comperi in altero exemplari Constantiensi miræ uetustatis. Verum magis mouet articulus postpositiuus ἃ in initio sermonis: nam is reddit orationem inabsolutã, tam apud Latinos quàm apud Græcos, nisi subaudias Sunt. Eiusmodi sunt, quæ præparasti. Quanquam huiusmodi quædam & aliàs apud Paulum licet reperire: nisi interpres pro ἃ legit ὅτι, aut nisi quis coniunctionem, quod, de suo adiecit: aut nisi placet quod proximo indicauimus loco. Faber legisse uidetur δὴ pro δὲ. Verum uideo δὲ referri ad id quod præcessit: Nemo principum seculi huius nouit, sed nobis reuelauit. Porrò testimonium hoc Paulus sumpsit ex sexagesimo quarto capite Esaiæ, sententiæ magis exprimens ueritatem, quàm uerba annumerans. Nam illic iuxta ueritatem Hebraicam ita legitur, A seculo nõ audierunt, nec auribus perceperũt. Oculus non uidit, Deus, absque te, quæ præparasti expectantibus te. Apostolus legisse uidetur, לִמְחַבֵּה לוֹ. quod est Diligentibus se, per ב beth, à uerbo חָבַב quod est uehementer dilexit. Septuaginta uero per כ caph, à uerbo חָכָה quod est, Expectauit. Pręterea apud Hebręos est pro nomen tertiæ personæ לוֹ sicut apud Apostolum αὐτόν. *Ascendit, pro Ascenderunt* *Paulus ex Hebraica ueritate citat*

His qui diligunt illum.) τοῖς ἀγαπῶσιν αὐτόν. id est, Diligentibus se. Apud Septuaginta non uerba solum diuersa sunt, sed sensus ipse plurimum ab hoc discrepat. Sic enim legitur, ἀπὸ τοῦ αἰῶνος οὐκ ἠκούσαμεν, οὐδὲ οἱ ὀφθαλμοὶ ἡμῶν εἶδον θεὸν πλὴν σοῦ, καὶ τὰ ἔργα σου, ἃ ποιήσεις τοῖς ὑπομένουσιν ἔλεον. id est, A seculo non audiuimus, neq; auribus percepimus, neq; oculi nostri uiderunt deum absq; te, & opera tua quæ facies expectantibus misericordiam. Atq; ad eum modum adducit Hilarius libro De trinitate quinto. Vnde fuerunt qui locum hũc ex apocryphis Iudęorum peterent, sed uehementer refragante Hieronymo. Sanè hic unus est inter paucos, quos Paulus adduxerit ex Hebraica ueritate, licet sensum magis expresserit, quàm uerba annumerarit. *Paulus Hebraicam ueritatem sequens*

Etiam profunda dei.) καὶ τὰ βάθη. id est, Etiam profunditates. Quanquam id quidem ad sensum perparui refert.

Quis enim scit hominum, quæ sunt hominis?) τὰ τοῦ ἀνθρώπου. Quod Augustinus libro De ciuitate dei primo, nõ ineleganter explicuit. Quid agatur in homine. uertere poterat. Et statum hominis, aut res hominis.

Sed in doctrina spiritus.) Græce sic habet, οὐκ ἐν διδακτοῖς ἀνθρωπίνης σοφίας λόγοις, ἀλλ' ἐν διδακτοῖς πνεύματος ἁγίου. id est, Non in doctis humanæ sapientiæ uerbis, sed in doctis spiritus sancti: ut subaudias, uerbis. Doctis autem hoc loco nomen adiectiuum, non participium: & genitiuus Sapientiæ, ad Doctis, refertur magis quàm ad Verbis. Quasi dicas, Non in uerbis callentibus humanam sapientiam, sed in uerbis peritis spiritus: hoc est, quæ habent doctrinam spiritus, quæ numinis afflatu contigerit. In paucis Græcorum exemplaribus scriptum erat, διδακτικοῖς. quod uerbum aliâs Paulus usurpauit actiue, uelut in epistolæ ad Timotheum secundæ, capite secundo. πρὸς πάντας διδακτικόν. id est, Erga omnes paratum ac propensum ad docendum. Ad eundem modum hic legas licebit, *Doctis spiritus pro doctis à spiritu*

non

non in uerbis quæ doceant humanam sapientiam, sed quæ doceant spiritum dei. At mihi magis probatur, ut hic intelligamus sermonem apostolorum nõ constare doctrina humana, sed afflatu diuino. Nam huiusmodi θεοδίδακτοι dicuntur, id est Diuinitus docti. Id quanquam est aliquanto durius citra compositionem, tamen ita Ioannes extulit in euangelij sui capite sexto: καὶ ἔσονται πάντες διδακτοὶ τοῦ θεοῦ. Quo loco certum est diuinitus afflatos intelligi. Ambrosius sensum magis exprimit, quàm reddit uerba, legens ad hunc modum: Non in doctrina uerborũ humanæ sapientiæ, sed in doctrina spiritus. Theophylactus Chrysostomum sequutus, sentit ea quæ didicerit Paulus à spiritu. Id Augustinus exprimens, legit in epistola centesima quinquagesima: Non in doctis humanæ sapientiæ uerbis, sed docti spiritu. Quid hic dicent theologi quidam, ut sibi uidentur, qui tradendo sacras literas, nihil crepant, nisi philosophiam Aristotelicam?

Spiritualia comparantes.) συγκρίνοντες. id est, Conferentes, componentes: ne quis accipiat Comparare, pro Parare. Nec enim ad homines refertur Spiritualibus, sed ad res: quibus accommodandam putauit Paulus eloquentiam item spiritualem, ne uideretur absurdum, cœlestem illam philosophiam, humanis uerborum ornamentis commendari. Nam quod admonet Theophylactus de sacramentis euangelij, cũ ueteris instrumenti sacramentis conferendis, ut uerum esse fateor, ita parum existimo quadrare ad huius loci sentẽtiam. Appositiora sunt quæ scribit Chrysostomus, ad confirmandũ Euangelium non esse opus humana philosophia, sed sufficere sibi scripturam: uelut ad probandum, quod Christus natus sit de uirgine, aut mortuus reuixerit: non adhibendæ sunt philosophorum rationes, sed uel oracula typiq; ueteris instrumenti, uel miracula. Qui in paradiso creauit arbores absq; semine, qui Adam creauit ex argilla, Euam è costa uiri, terram è nihilo, ei facile fuit è uirginis substantia creare corpus humanum, aut mortuum reddere uitæ, quicquid enim in scripturis est, spirituale est, quia ab eodem spiritu proditum.

Sermo rei aptus & personis

Animalis autem homo.) ψυχικός. Velut animum, hoc est, affectus sequens humanos. Etenim quum Paulus hominem diuidat in treis partes, carnem, animam, et spiritum: hic animæ uocabulo, pro carne uidetur abusus.

Tres hominis partes iuxta Paulum

Stultitia enim est illi.) Est, pluratiue erat uertendum Sunt: ut intelligas ea quæ sunt spiritus, illi esse stultitiam. Fefellit interpretem uerbum singularis numeri, sed quod uice pluratiui positum est.

Spiritualiter examinatur.) ἀνακρίνεται. id est, Dijudicatur. quod uerbum mox sæpius uertit Iudicatur. Rursum hic Examinatur, erat dicendum multitudinis numero: ut subaudias quæ præcedunt: nempe, Ea quæ sunt spiritus. nisi ὅ, τι sit articulus, non coniunctio Quòd. ut hic sit sensus, Non potest intelligere ea, Spiritualiter dijudicari, quum sit ipse carnalis. Et tamen Ambrosius accipit singulari numero.

Duplex sensus

Sicut scriptum est, Quis enim cognouit.) Sicut scriptum est, in Græcis codicibus non inuenio, nec in uetustissimo codice Donatiani. Consentiebat uterque codex è Constantia missus. Cęterum testimonium quod sine nomenclatura retulit, est apud Esaiam capite quadragesimo. Quanquam Paulus expresit potius quàm appendit uerba. Siquidem Septuaginta uerterunt ad hunc modum, indicante Hieronymo: τίς ἔγνω νοῦν κυρίου, καὶ τίς αὐτοῦ σύμβουλος ἐγένετο; id est, Quis nouit mentem domini? & quis consiliarius eius fuit? Iuxta ueritatem Hebraicam ita transtulit Hieronymus, Quis adiuuit spiritum domini? aut quis consiliarius eius fuit, & ostendit illi? cum quo inijt consilium, & instruit eum? Porrò quod Paulus ait συμβιβάσει, Theophylactus Chrysostomum sequutus interpretatur διορθώσει, id est, Corriget, siue corripiet. quod equidem nõ admodum probo. Cæterum quod Hieronymus uertit Adiuuit, Paulus cognouit, Hebraice est הִבִּן. Quod Hieronymus uertit Spiritum, Paulus Mentem, apud Hebræos est רוּחַ.

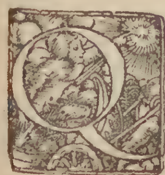
Excußum uaticinium

Aut quis instruxit eum?) ὃς συμβιβάσει αὐτόν; id est, Quis instruet, aut docebit eum? Donatiani codex habebat, Qui instruat eum? non multum dissidens à Græcis. Suffragatur exemplar utrumq; Constantiense. Quanquam Græcis ambiguum est, Qui, pronomẽ utrum ad mentem referatur, an ad dominum. Tametsi ipse malim in eam legi sententiam, in quam legunt omnes: Quis cognouit mentem domini? qui instructurus sit illum? Quod ut fieret euidentius explicuerunt per coniunctionem disiunctiuam. Videri poterat referre eam

eam sententiam, quæ est capite Sapientiæ nono: Quis enim hominum poterit scire consilium dei: aut quis poterit cogitare quid uelit deus? Ac paulò post. Sensum autem tuũ quis sciet? nisi apud Hebræos liber Sapientiæ extra canonem esset. Vnde satius est, ut quemadmodum ostendimus, ad Esaiam referamus testimonium.

Nos autem sensum.) νοῦν. id est, Mentẽ. & tenemus magis, quadrabat quàm, habemus: ut accipiamus domini mentem perfectis esse cognitam.

EX CAPITE TERTIO.

Vasi spiritualibus.) ὡς, Vbique est: quod iste nunc quasi uertit, nunc tanquam: per tanquam, recte uertisset ubique. Quanquam hic quoq; sermo iuxta rationem grammatices habet nõnihil imperfectum, plenus erat futurus, si dixisset, Non potui uobis loqui tanquam spiritualibus, sed loquendum fuit tanquam carnalibus. *Distinctio*

Tanquam paruulis in Christo.) ὡς νηπίοις. νήπιος, significat infantem adhuc pusillum et stultum, parumq; prudentem, potissimum ętate. Poterat igitur dicere, Infantibus in Christo. Porrò datiuus hic paruulis, ad superiora pertinet, hoc est, ad loqui, non ad id quod sequitur, Lac potum dedi: id quod ex Græco liquet sermone. Atque ita distinctio seruatur in uetustissimis Latinorum exemplaribus, Non potui uobis loqui quasi spiritualibus, sed quasi carnalibus, tanquam paruulis in Christo. Quę distinctio si placet, subaudiendum est Loquendum erat.

Non escam.) Aut ferenda est ἀκυρολογία, aut aliquid subaudiendum est, γάλα ὑμᾶς ἐπότισα καὶ οὐ βρῶμα. quod ad uerbum ita sonat: Lacte uos potaui & non cibo. Quis autem potat hominem cibo? Vnde Theophylactus enarrans addit προσήνεγκα. id est, obtuli: ut hoc ad cibum pertineat. Nos quo sermonis absurditatem effugeremus, ita uertimus Lactis potu uos alui, non cibo. In uetustiore codice Constantiensi tantum erat, Lac uobis dedi, non cibum. *Absurditas sermonis*

Sed ne nunc quidem potestis.) ἀλλ' οὔτε ἔτι νῦν δύνασθε. id est, Imò nec adhuc nunc potestis. Quanquam id nihil ad sententiam.

Zelus & contentio.) Græci ita ponunt: ζῆλος καὶ ἔρις καὶ διχοστασίαι. id est, Aemulatio & lis & seditio.

Nonne homines estis?) Et hic pro homines, Græcis est, σαρκικοί. id est, carnales. Tametsi in castigatioribus exemplaribus nostris scriptũ reperio carnales, uelut in Paulino consentiente utroque Constantiensi. Atque ita subinde adducitur ab Augustino, quum aliàs frequenter, tum libro de Continentia capite quarto, quemadmodum legimus apud Græcos, consentiente Græcis Ambrosio. Nam mox sequitur, Et secundum hominem ambulatis: quæ pars parum apte cohærebit cum superiore, Homines estis, quum idem bis diceretur. At paulo post, homines uocat, idem tamen intelligi uolẽs, Ego quidem sum Pauli, ego uero Apollo, nonne homines estis? *Varia lectio*

Quid igitur est Apollo?) Quis, est Grece: non Quid. τίς. sed refragantibus nostris omnibus: et haud scio an Gręci legant deprauate, præsertim quum sequatur, Itaque neq; qui plantat est aliquid. Quid enim posuit, pro cuius momenti: ut alibi dicit, Ea quæ non sunt, pro ijs quæ nullius sunt precij. Ita legisse Chrysostomum subindicat illius interpretatio. Et Apollos est nominandi casus, non Apollo, Ἀπολλώς, cuius genitiuum facit Apollo. *Apollos*

Eius cui credistis.) ἀλλ' ἢ διάκονοι δι' ὧν ἐπιστεύσατε. id est, Nisi ministri per quos credidistis, hoc est, non autores fidei uestræ, sed ministri duntaxat. Atque hanc scripturam comperimus apud Chrysostomum ac Theophylactum. Ad sensum haud magni refert.

Et unicuiq; sicut dominus dedit.) Hic sermo parum est absolutus, nisi legas, prout unicuique dominus dedit. Consimilem huic ostendimus in epistola ad Romanos capite duodecimo: Et unicuique sicut diuisit deus mensuram fidei. *Sermo imperfectus*

Vnum sunt.) ἕν εἰσιν. hoc est, Idem sunt, & nullius discriminis. Quantum ad hoc quod uterque alienum agit negocium, neuter suum, ut ab ijs uel autoribus debeant sibi cognomentum asciscere, & factionibus inter se dissidere. At si diuus Paulus ita stomachatur aduersus Corinthios quod ab his mutuarentur cognomina, à quibus baptismum acceperant, & Christi mysterijs primum erant initiati, quid [illegible] factio

[redacted]

Dei enim adiutores sumus.) συνεργοί. Cooperarij legit Augustinus. Ambrosius legit operis participes, uelut explicans Græcam uocem.

Dei agricultura.) θεοῦ γεώργιον. id est: Dei agricolatio. Estis, uerbum tantum apud Græcos apponitur in proxima orationis parte, Dei ædificatio estis. Atque ita legit Ambrosius.

Vt sapiens architectus.) ἀρχιτέκτων. Qui princeps & autor est fabricæ. Nam in iaciendo fundamento summum est negocium. Hic σοφὸν, plane posuit pro docto & scito.

Locus uarie expositus

Fœnum, stipulam.) καλάμην. id est, Culmum. Illud obiter admonendum, quod dixit, aurum, argentum, & lapides pertinere ad pios: lignum, fœnum, stipulam, ad improba facta: ut palàm est ex primo libro Hieronymi aduersus Iouinianum. Tribus enim duraturis in igni, tria opposuit peritura, si ignis inciderit. Neque secus adducit Origenes, homilia in Exodum sexta: Triplex namque est, inquit, etiam bene agendi uia. Nihilominus enim uel opere, uel cogitatione, uel uerbo boni aliquid agitur. Hoc etiam significat & Apostolus, quum dicit, Qui autem ædificat super fundamentum hoc, aurum, argentum, lapides preciosos, triplicem bonorum indicās uiam: subiungit nihilominus triplicem etiam malorum quum dicit, ligna, fœnum stipulam. Hęc ideo dixit, quod sint qui hęc non ad mala & bona opera, sed bonorum operum gradus referant.

Vera germa naq; interpre tatio

itulo. Theophylactus de gradibus bonorũ ac malorum operum interpretatur, subindicans alijs uideri: ligno significari leuioris culpæ commissa, grauiora per fœnum, grauissima per stipulam, alijs contra. In bonorum ordine primum locum dedit auro, proximum argẽto, tertium lapidibus preciosis, de marmoribus enim ac similibus sentit opinor, non de gemmis, quibus nemo struit ædificium. Consentaneum est eundem ordinem seruatum in his quæ non ferunt ignem. Vt doctrina leuius recedens à uero sit lignum, quæ longius abest, fœnum, quæ longissime, stipula. Ioannes Chrysostomus ex hoc apostoli loco arripit occasionem probandi gehennã esse sempiternam, quod id temporis apparet multos fuisse, qui crederent gehennæ supplicia aliquem habitura finem, quem errorem hauserunt ex Origenistis, atq; hac fiducia peccabant licentius. Quibus ut terrorem incutiat, hunc apostoli sermonem detorquet huc, ut per fundamẽtum intelligamus fidem, per superstructiones operationes bonas aut malas. Verum hoc agit argumentis parum solidis, ut hoc commentum uix probabile sit esse Chrysostomi. Vult autem apostolum, his uerbis sternere uiam ad insectandas Corinthiorum libidines: atque ex ijsdem uerbis colligit suppliciorum æternitatem, quibus recẽtiores colligunt sensum contrarium. Saluus erit ipse, sed sic quasi per ignem. Quomodo pronunciãtur futuri salui, qui traduntur æternæ morti quæ est gehenna? Hic uir ingeniosus excusat, scripturam interdum uerbis malum declarantibus abuti in bonam partem, quemadmodũ legimus captiuitatem optabilem, & mortificationem bonam. Itidem hic intelligi uult, saluus per ignem, cruciabitur in igni, sed non absumetur ab igni. Hoc commentum quis non statim uidet esse durum? Quis autem sic loquitur, Saluus erit, sed sic quasi per ignem: pro eo quod erat, Aeterno igni cruciabitur, sed ipse non absumetur? Quid igitur agit illa exceptio, sed sic, quæ sonat eum fore saluum aliquo modo, sed non absque cruciatu? Quid porrò sibi uult, quasi, quæ uox similitudinem declarat, non ueritatem? Mihi uerisimile fit, aut hæc esse adiecta ab alio, aut Chrysostomum ad territandum duræ ceruicis populum hac interpretatione fuisse abusum. Nec tamen interim usquam fit ulla purgatorij mentio. Cæterum ut & hoc obiter annotem, Apostolus uidetur alludere ad locũ qui est apud Esaiam capite primo: Et erit fortitudo uestra ut fauilla stupæ, & opus uestrum quasi scintilla, & accendetur. uterq; significat inanem fiduciam perituram, sublato opere cui fidebat.

Dies enim domini.) Domini, additum est à scriptore, siue ab interprete uolente sermonem facere explanatiorem, quũ apud Græcos non sit, atq; adeò in Paulino exemplari non erat adscriptum, sed posterior quispiã diuersa manu adiecerat in margine. Theophylactus nec legit, nec interpretatur, etiamsi interpres Latinus hoc addidit de suo. Nox ignorantiæ multa celat, dies retegit, uidelicet cum erumpens & emicãs ueritas, factis ac rebus ipsis sese declarat. Sed tamen articulus facit propemodum, ut de certo die debeat accipi, ἡ γὰρ ἡμέρα quasi dicas, Nam ille dies. *Additum* *Reuelatur*

In igni reuelabitur.) Reuelatur est præsentis temporis, ἀποκαλύπτεται, ut sensus sit absolutus, omne opus igni perspicuum fieri, Nam duo uerba futuri temporis inter se respondent, declarabit & probabit: cæterum reuelatur, annectitur superiori uerbo Nam dies ille declarabit, opus huius aut illius per ignem aperiri ac patefieri quale sit. Siquidem interpres, quia, posuit pro quod: etiamsi apud Græcos non liquet, ὅτι coniunctio sit, an articulus postpositiuus pro ὅ, τι.

Vniuscuisque opus.) Hic Ambrosius legit, Qui facit hoc opus, manifestus erit: si modo codex mendo uacat.

Detrimentum patietur.) ζημιωθήσεται, id est, Damno afficietur. Veniam consequen-

tur utcunque, si resipiscant, cæterum nihil auferent præmij qui luserunt operam.

Violauerit, disperdet.) φθάρει, φθορεῖ, id est, Destruit, destruet, iucunda uocum allusio, Et idem uerbum uariauit interpres, sed recte, quod apud Latinos non responderet allusio. Est enim Græcis φθάρω corrumpo, ut corrumpitur uirgo, aut res sacra: est & perdo. Malim enim perire allusionem, quàm quod uertit Hilarius in commentario Psalmi sexagesimi quarti: Si quis templum dei corruperit, corrumpet & hunc deus. Et hanc fuisse priorem lectionem testatur Augustinus contra epistolam Manichæi capite trigesimonono: sed lectorem offensum uerbo Corrumpet, mutasse in Disperdet, quum fateatur Græcis esse Corrumpet.

Quod estis uos.) οἵτινές ἐστε ὑμεῖς. id est, Qui estis uos, sicuti paulo superius, Quod est Christus Iesus, siue qui est Christus Iesus: uti comperio in uetustissimis exemplaribus. Tametsi hoc nihil ad sensum. Testimonium adductum est ex Iob capite quinto.

Stultus fiat ut sit sapiens.) Cum Græcis sit γενέσθω & γένηται, fortassis utrunque uertendum erat eodem uerbo, Stultus fiat, ut fiat sapiens: siue stultus sit, ut sit sapiens.

Comprehēdo — Comprehendam.) ὁ δρασσόμενος. id est, Qui comprehendit. Est enim δράσσεσθαι, fugientem è cursu reprehendere, manuque iniecta capere. Ambrosius legit, reprehendam, uerbo sanè eleganti, sed ambiguo. Reprehendit enim & qui carpit.

In astutia eorum.) Eorum, referendum est ad sapientes: unde Latinius erat Ipsorum, ut accipiamus stulte sapientes, sua ipsorum astutia fuisse captos ac reuictos, dum ipsa re comperiunt, sapientiam suam nihil profuisse ad ueram felicitatem.

Omnia enim uestra sunt.) Non repetitur secundo loco Enim, & officit sententiæ. Iteratur enim hęc particula confirmandi gratia, quasi diceret, Omnia, inquam, uestra sunt. Hoc loco consentit Ambrosius cum Græcis.

EX CAPITE QVARTO.

Episcopi, dispēsatores doctrinæ mysticæ

Ispensatores ministeriorum.) μυστηρίων. id est, Mysteriorum, siue arcanorum: consentientibus omnibus, etiam Thoma, præter paucos codices deprauatos, sed tamen euulgatissimos. Et melius erat Aestimet, quàm Existimet: non enim ad hunc modum quisquam loquitur Latine, Existimas me ut regem, sed existimas me regem. Nec agitur de existimatione, sed æstimatione. Non enim uult Paulus apostolos pluris fieri, quàm fieri debeant ij, qui rem administrant alienam. Et dispensatores hic œconomi uocantur, qui administrant quidem, sed rem alienam & rationem reddituri.

Duplex lectio — Hic iam quæritur.) ὁ δὲ λοιπὸν ζητεῖται. id est, Quod autem superest quæritur, siue deinceps, siue posthac quęritur. Interpres legisse uidetur ὧδε, non ὃ δὲ, id est, Hic, non Quod autem: sed magno consensu refragantibus Græcis omnibus. Proinde lectoris est deligere, utram lectionem sequi malit. Nos quod in Græcis codicibus reperimus, uertimus, ne Latina discreparent à Græcis. Quæritur, autem hoc loco significat Spectatur, siue requiritur: nam fides in œconomo potissimum spectari solet, autoritas penes dominum est. Porrò In dispensatoribus, rectius erat quàm Inter dispensatores. Neque enim hoc inter œconomos disputatur, sed ab illis requiritur.

Paulus impolitus in lingua Græca — Aut ab humano die.) Hunc locū alicubi citat Hieronymus, ut ostendat Paulum non admodum elegantem fuisse in lingua Græca, sed quædam Cilicum more dixisse: nam Cilix erat Tarsi natus. Hic quum nihil esset contumeliose dictum in Paulum, tamen magnis tragœdijs exagitauit quidam hunc locum, ex hoc declarans, me nihil prorsus intelligere omnium quæ lego uel apud Hieronymum, uel apud alios ecclesiæ doctores. Ob huiusmodi calumnias Hieronymi uerba subscribam ex epistolæ ad Algasiam, quæstione decima: Illud, inquit, quod crebro diximus, etsi imperitus sermone, nō tamen scientia: nequaquam Paulum de humilitate, sed de conscientiæ ueritate dixisse, etiam nunc approbamus. Profundos enim et reconditos sensus lingua non explicat. Et quum ipse sentiat quid loquatur, in alienas aures puro non potest transferre sermone: quem quum in uernacula lingua habeat disertissimum, quippe Hebræus ex Hebræis, & eruditus ad pedes Gamalielis uiri in lege doctissimi, seipsum interpretari cupiens inuoluitur. Nónne palàm hic fatetur Hieronymus Paulum minus calluisse Græcam linguam quàm Hebraicam, quod alteram didicisset

ciſſet à maioribus & à doctiſſimo præceptore, alteram è commercio Cilicum. Nónne comprobat hic quod aliâs oſtendi Paulum imperite loqui, ob inſcitiam ſermonis Græci? Porrò qui puro ſermone non poteſt eloqui quod ſentit, nónne utcunque eloquitur ſermone parum eleganti, parumque puro? Ac mox Hieronymus oſtendit, illum ex idiomate Cilicum multa dixiſſe: quod genus ſunt, ὑπὸ ἀνθρωπίνης ἡμέρας, pro humano iudicio, & ἀνθρώπινον λέγω, quum quid dicit humilius parumque perfectum, & οὐ κατενάρκησα ὑμᾶς, quum quis alteri grauis imminet, & καταβραβεύειν, ubi quis in certamine præripuit alteri præmium iniuſte. Hæc Hieronymus ita uult eſſe dicta Paulo, ut Vergilio dictũ eſt ſceleratum frigus. Neque uero me fugit hæc uarie uafreque ſcribi ab Hieronymo, nec excutio quãtum apud me ualeant hæc quæ ſcribit. Tantum indico me non temere indicaſſe locum. Si Paulus non poteſt explicare pure quod ſentit, aut ipſius imperitia fuit in cauſa, aut ipſe ſermo parum expolitus, aut res ipſa. Sed rem explicat in Hebræa lingua in qua fuit diſertiſsimus, ſupereſt ut aut Cilicum lingua minus fuerit elegans, aut eam minus calluerit Paulus. Et utrumque fuiſſe uerum ſubindicat Hieronymus, quum & fateatur Paulum imperitum fuiſſe ſermonis Græci, non quod more uulgari non potuerit loqui, ſed quod animo declarando defuerit ſermo purus & elegans, & oſtendat quædam eſſe peculiaria eius gentis in qua natus eſt, quibus abuſus ſit ad explicandum utcunque quod ſenſerat. Neque uero contra me facit, ſi Tarſus prodidit aliquot eruditos uiros, Aratum & Oppianum: quaſi uero non & Scythia nobis dederit Anacharſidem. Nõ refert ubi natus ſis, ſed unde didiceris. Neque qui ſcribunt, utuntur omnibus quæ uulgaris habet ſermo. Nam & ætate Ciceronis uulgo quędam ferebãtur, à quibus ipſe abſtinet. At Pauli ſermonem fuiſſe uulgarem, nemo puto negauerit. Diſertius autem dicturus erat, opinor, ſi Athenis cum Demoſthene, Platone et Iſocrate uerſatus fuiſſet, & purius quæ ſenſerat, eloqui potuiſſet. Vtinam deus det mentem meliorem ijs qui huiuſmodi ſycophantijs & ſuum perdunt ocium & alienum. Cęterum ut paulo ſuperius diem dixit, pro iudicio, quo modo alibi ſæpe diem domini uocat, ita hic humanum diem dixit, pro iudicio humano, reis enim dies dicitur.

Calumnia depulſa

Aratus Oppianus

Nihil enim mihi conſcius ſum.) An Latine dicatur, nihil ſum conſcius, quemadmodũ dicitur, non ſum id neſcius, non ſatis apud me liquet, Gręce uerbum eſt, nihil mihi conſcio Sic & Horatius.

Nil conſcire ſibi, nulla palleſcere culpa.

οὐδὲν γὰρ ἐμαυτῷ σύνοιδα.

Itaque nolite.) ὥστε μὴ πρὸ καιροῦ τι κρίνετε. id eſt, Ne ante tempus aliquid iudicetis. Auguſtinus legit, Nolite ante tempus quicquam iudicare: quum alijs aliquot locis, tum explanans Pſalmum octogeſimumoctauum: item ad Probam uiduam de orando deo.

Transfiguraui in me & Apollo.) μετεσχημάτισα. id eſt, Transfiguraui. hoc eſt, aliorum perſonam in nos duos tranſtuli, & ſub perſona noſtra de malis diſpẽſatoribus loquuti ſumus, ne quos offenderemus. Item Apollo hoc loco accuſandi caſu debet accipi, In me & in Apollo. Atque hic nonnulli Latini codices habent mendoſe, Vt in uobis diſcatis, ſecundæ perſonæ, pro nobis, primæ.

Perſona aliena in Paulo

Ne ſupra quàm ſcriptum eſt.) Græce paulo diuerſius eſt, μὴ ὑπὲρ ὃ γέγραπται φρονεῖν, ἵνα μὴ εἷς ὑπὲρ τοῦ ἑνὸς μὴ φυσιοῦσθε κατὰ τοῦ ἑτέρου. id eſt, Non ſupra id quod ſcriptum eſt, ſentire, id eſt, de uobis ipſis ſentire: quemadmodum crebro iam indicauimus, Ne unus pro uno infletur aduerſus alterum. Eſt autẽ ſermo perturbatior, uerum dilucidior erit, ſi unus pro uno, pertineat ad ſingulos diſcipulos ac pręceptores, ut hic infletur nomine Apollo, ille nomine Pauli, hic nomine Cephæ: & quod ſequitur, Aduerſus alterum, pertineat ad Chriſtianos inter ſe diſcordantes, ob ſtudia præceptorum, qui mos eſſe ſolet contentioſis. Quandoquidem unus pro uno, poſitum eſt pro, alius pro alio, ſiue ut melius dicam, alius de alio ſiue ſuper alio. Illud nouum, quod ἵνα μὴ indicandi modo adiungitur, niſi forte pro φυσιοῦσθε deprauatum eſt φυσιοῦσθε, aut niſi uariat hic quoque ſynæreſeos ratio, ſicut in alijs nõnullis. Et in nonnullis Græcorum exemplaribus congeminatur μὴ, in nonnullis ſemel duntaxat ponitur.

Obſcurior locus

Quis enim te diſcernit?) διακρίνει. id eſt, Dijudicat. Diuus Auguſtinus in epiſtola ad Valentium, ac rurſus in libro ad eundem De gratia & correptione: item libro ad Bonifa-

cium contra duas Pelagi. epistolas cap. VII. interpretatur, discernit, pro separat à massa Adæ: qui sensus pius quidem est ac uerus, quanquam hic Paulus non agebat de peccato primorum parentum, sed aduersus illos disputabat, qui se cæteris præferebant, quod essent à præcipuis apostolis baptizati, quum baptismus sit æqualis omnium. Ita sanctus Ambrosius. Et Theophylactus, discernit, interpretatur Iudicat, ψηφίζει. addens hominum iudicia falli. Chrysostomus hanc particulam dissimulat. Cæterum διακρίνειν, in sacris literis aliquoties usurpatur pro dubitare, siue hæsitare, nonnunquam pro anteponere: quemadmodum διαφέρειν, interdum sonat differre, interdum excellere, uelut huius epistolæ capite undecimo, non dijudicans corpus domini, μὴ διακρίνων. quod enim alijs præferimus, separamus à turba. Hoc ideo admoneo, quod hic Paulus loqui uidetur de primoribus, quos non patitur se cuiquam præferre, eo quod si quid habent supra cæteros, ex sese non habent. Si ς quod est in τίς, transferretur in finem uerbi, διακρίνει, sensus esset commodior, τί σε διακρίνεις. id est, cur te ipsum tanquam præstantiorem à uulgo segregas?

Sine nobis regnatis.) Regnastis, est Græce ἐβασιλεύσατε. & utinam regnetis, βασιλεύσατε. id est, regnassetis. Quanquam in huiuscemodi Græci nonnunquam præteritis pro præsentibus abutuntur. Verti poterat, Regnum consequuti, siue adepti estis, & consequuti sitis.

Interpres laudatus Tanquam morti destinatos.) ὡς ἐπιθανατίους. id est, Obnoxios morti. Quanquam interpres belle uertit. Sentit enim de ijs qui iuxta morem Romanum inclusi caueis, spectante populo bestijs obijcebantur.

Spectaculum sumus.) θέατρον. id est, Theatrum: quod tamen & apud Græcos à spectando dictum est. Atque apud ueteres nocentum supplicium spectaculi uice exhibebatur populo, uelut homo commissus cum leone aut urso. Vocem Græcam usurpauit Hieronymus enarrans caput epistolæ ad Galatas quartum, simul admiscens similitudinem de fabularum actoribus, quibus hoc unicum est studium, ut populo placeat fabula. Mutabat, inquit, Paulus uocem suam, & in histrionum similitudinem, factus est siquidem theatrum mundo & angelis & hominibus: habitum in diuersas figuras uertebat, & uoces, non quod id esset, quod se esse simulabat, sed quod id tantum uideretur esse, quod cæteris proderat. Nemo dubitat quin hæc pie Hieronymus, sed quas calumnias excitaret quidam, si hæc dixisset Erasmus? Paulus histrioni comparatur, & simulare dicitur: sed quid sit histrio, non intelligitur, & ex simulando, calumniam struit simulator.

Nobiles, ignobiles.) ἔνδοξοι, ἄτιμοι. id est, Gloriosi & infames, siue clari & obscuri, aut in precio habiti & contempti. Nec enim hic nobilis est eadem uox, quæ superius fuit εὐγενὴς & ἀγενὴς. Nam illa ad genus referuntur, hæc ad famam & opinionem. Nec est in uerbis Græcis illa παρονομασία, nobilis & ignobilis.

Instabiles sumus.) ἀστατοῦμεν. Non habemus certam sedem. Vnde nos uertimus, Incertis uagamur sedibus. Est autem una tragicarum imprecationum, τὸ εἶναι ἀνέστιον.

Maledicimur, & benedicimus.) Participia passiua præsentis temporis, interpres reddidit per uerba, adiecta coniunctione. λοιδορούμενοι, διωκόμενοι, βλασφημούμενοι. id est, Dum meledicimur, siue conuitijs afficimur, dum persequutionem patimur, dum blasphemamur.

Peripsema qd sit Græcis Purgamenta huius mundi.) Huius, pronomen non additur apud Græcos.

Omnium peripsema.) πάντων περίψημα. Interpres Græcam uocem reliquit, quam Laurentius putat uerti potuisse, puluis uestigiorum. Græca scholia dicunt περίψημα esse reticulum, quo sudantes se abstergunt, alij soleæ suppactum corium, alij puluerem quem calcamus, alij quod abijcitur in mare, quo nauis sit incolumis. Videtur omnino peripsema apud Græcos quiddam esse tale, quale apud nos est nauci, quisquiliæ & sterquilinum. Addit Suidas ita uocari solere hominem iugibus obnoxium malis. Theophylactus putat idem esse, περικάθαρμα & περίψημα, nempe ἀποσπόγγισμα, id est, id quod abstergitur, περιψᾶν enim esse abstergere. Nec Chrysostomus ullum facit discrimen. Hesychius adijcit: Græcis & precium quo redimitur captiuus aut uita cuiuspiam, περιψήματα dici, denique quod omnium pedibus conculcatur. Dicūtur & ἀντίλυτρα & ἀντίψυχα, id est, redemptiones

demptiones, quum uita uita redimitur, ueluti legimus de Admeto & Alceſtide. Ambroſius explanans Pſalmum, Beati immaculati, ſermone octauo, refert his uerbis: Tanquam luſtramenta huius mundi facti ſumus. Omnium luſtramenta uſque adhuc, quod Latinis quæ purgantur, luſtrari dicantur. Ac mox idem Ambroſius, luſtramenta, purgamenta interpretatur. Luſtramenta autem non ſimpliciter dicuntur purgamenta, ſed ea per quæ fit aliorum expiatio. Enarrator Pluti Ariſtophanici refert, olim homines qui in peſtilentia, fame, aut alio quopiam malo quod denunciabat iram numinis, ad expiandam ciuitatem immolabantur dijs, καθάρματα ſolere uocari: quem morem ait & apud Romanos obtinuiſſe, ſentiens, opinor, Decios, & Quintum Curtium. Seruius exponens Maronis carmen ex Aeneidos tertio:

Quid non mortalia pectora cogis Auri ſacra fames?

admonet, auri famem, ſacram dictam ex more Gallorum. Quum enim Maſsilienſes peſte laborarent, unus ſe ex pauperioribus offerebat alendum anno integro publicis & purioribus cibis, poſtea uerbenis ueſtibusq́ ſacris ornatus circunducebatur per urbem cum execrationibus, ut in eum inciderent omnia mala ciuitatis, & ſic proijciebatur. Huius autorem hiſtoriæ citat Petronium. Quin & Suidas indicat ueterem fuiſſe morem, ut ſi quid mali premeret, quotannis unum aliquem in mare proijcerent, ueluti Neptuno ſacrificantes, addebant hæc uerba: περίψημα ἡμῶν γενοῦ. Eſto noſtrum peripſema. id eſt, ſalus, ſiue redemptio. Verum an tale quippiam Paulus ſenſerit, neſcio. Certe nullus ueterum interpretum attingit hunc ſenſum. Nec inficior Paulum interdum exempla collationesq́ ducere à rebus ethnicorum, uelut à pugilibus, à ſtadijs, à militia: ſed publicis, & quæ ſine graui crimine peragi poſſunt. A latronibus, ueneficis, & impijs ritibus, nunquam traxit exemplum ad bonos mores. Iam an hoc exemplum immolandi hominem fuerit perpetuum apud eos quibus ſcripſit Paulus, neſcio, mihi non fit ueriſimile. Ad hæc, ſi Paulus diceret ſe uictimam in hoc datam, ut repurget mundum omnibus malis, uideretur ſibi arrogare quod Chriſti proprium eſt: etiam ſi pio ſenſu dici poſſet martyrum mortes fuiſſe quodammodo ſupplementum eorum, quæ pro nobis paſſus eſt Chriſtus, quod in illis Chriſtus patitur: & Paulus optat anathema fieri pro fratribus: & in ſecunda Epiſtola non recuſat ſuperimpendi pro Corinthijs. Eſt & alius ſcrupulus, quod Paulus nō uocat ſe catharma, numero ſingulari, ſed περικαθάρματα, ut per ſimilitudinem ad res proiectas pertineat potius quàm ad hominem. Quod autem ſe uocat περικαθάρματα mundi, & omnium περίψημα, eò pertinet, ne quid offendat eos ad quos ſcribit, quibus erat chariſsimus: ſed quæ paſſus eſt apud illos, maluit ciuitati publicoq́ nomini imputare. Id annotauit Chryſoſtomus. Scholiaſtæ ſum functus officio, iudicium penes lectorem eſto. Mihi Paulus his uerbis extremum ſui contemptum, apud homines pietati nondum initiatos, ſignificare uidetur. Siquidem Plinius libro trigeſimoſecundo, capite ultimo, purgamenta uocat quę mare reijcit in littus. Quum enim de piſcibus dixiſſet, Præter hæc, inquit, purgamenta aliqua relatu indigna, & algis potius annumeranda quàm animalibus. Nec ideo uoces hæ perdunt natiuam ſignificationem, ſi aliquando ad homines transferuntur, ueluti cothurnus nō deſinit ſignificare cothurnum, ſi quis lubricæ fidei cothurnus dicitur. Quanquam & Paulus ſe non ſine tropo purgamenta dixit & peripſema: quemadmodum hominem ſordidum, Terentius dixit ſterquilinium.

Non ut confundam.) οὐκ ἐντρέπων. id eſt, Non confundens. Quanquam melius erat ſuffundens, aut rubore ſuffundens: ſiquidem ἐντρέπεσθαι dicitur Græce, cui ſuum probrum ingeritur, ut ipſe ſemet agnoſcat: hinc enim dicta uox eſt.

Chariſſimos.) ἀγαπητά. Quod ita perpetuò ferè transfert, quum ſit Dilectos: niſi quod ſuſpicor id data opera factum, quod ea uox Græcis plus quiddam ſignificat, quàm nobis Dilectus.

Si decem milia.) μυρίους. Quod aliquoties decem milia ſignificat, aliàs ingentem numerum: pro quo Latini abutuntur mille aut ſexcentis, μυρίους igitur dixit pro quamlibet multis. Et pædagogi ſerui erant, quibus patres liberorum moderandorum curam mandabant: unde Græca uox dicta eſt. Multum autem intereſt inter pædagogum & patrem. Pædagogus ſæuit pro imperio: pater etiam uitam, ſi neceſſe ſit, impendit. *Decem milia*

Rogo ergo.) παρακαλῶ. Quod plerunque uertit obſecro. Atque ita legit Ambroſius, nonnunquam adhortor.

Imitatores mei eſtote.) γίνεσθε. Quod uerti poterat &, fiatis. Quum enim dixiſſet genui uos, adiecit. Igitur imitemini me, quo perſpicuum ſit uos eſſe uere filios meos, id fiet ſi me parentem expreſſeritis. Nam ut eleganter inquit Flaccus,

Laudantur ſimili prole puerperæ.

At multo magis laudantur ſimili prole patres.

Additum Sicut & ego Chriſti.) Hæc particula nec apud Græcos additur, nec apud Ambroſium, in exemplari Paulino, diuerſa manu ſubnotatum erat in margine, uelut adiectum ab alio quopiam: licet ita legat Thomas Aquinas & interpretetur. In codice Donatiani, non additur nec in duobus quos exhibuit Conſtantia. Adſcriptum uidetur ex capite undecimo huius epiſtolæ, Imitatores mei eſtote: & illic additur, Sicut ego Chriſti. Quanquam illic aptius congruit, præceſſerat enim, Sine offenſione eſtote Iudæis & gentibus & eccleſiæ dei, ſicut et ego per omnia omnibus placeo, non quærens quod mihi utile eſt, ſed quod multis, ut ſalui fiant: atque huic reſpondet quod mox ſequitur, Imitatores mei eſtote ſicut & ego Chriſti. Sẽtit idem quod ſcripſit ad Romanos capite decimoquinto, Debemus autem nos firmiores imbecillitates infirmiorum ſuſtinere, & non nobis placere: unuſquiſq; ueſtrum proximo ſuo placeat in bonum ad ædificationem. Etenim Chriſtus non ſibi placuit, ſed ſicut ſcriptum eſt, Improperia improperantium tibi, ceciderunt ſuper me. Cæterum haud ſcio, an quemadmodum dicimur renaſci in Chriſto, ſiue per Chriſtũ, ita legatur Chriſtus genuiſſe nos deo. Sic enim interpretatur Aquinas.

Filius meus chariſſimus.) ἀγαπητός. Dilectus, de quo modo meminimus.

Tanquam non uenturus ſim.) ὡς μὴ ἐρχομένου. id eſt, Tanquam me non ueniente ad uos, ſeu tanquam non ueniam. Quanquam hoc uerbum inuenitur aliquoties in ſignificatione futuri. Et Hebraico tropo dixit, In uirga: pro eo quod Latinius diceret, Cum uirga, aut per uirgam.

EX CAPITE QVINTO.

Fornicatio pro ſcortatione ſiue ſtupro, an Latinũ uerbum

Nter uos fornicatio.) Fornicari, pro illicita uti libidine, & fornicationem pro ſtupro: nondum apud idoneos autores reperi, licet fornicem pro luſtro ſciam inueniri. Nos aliquando ſtuprũ, aliquãdo ſcortationem uertimus. Siquidem à ſcorto dicta Græcis πορνεία.

Qualis nec inter gentes,) Deeſt in Latinis codicibus, ὀνομάζεται. id eſt, Nominatur. Nec erat ocioſa huius uerbi emphaſis, quod hoc libidinis genus non ſolum non committeretur inter ethnicos, uerum ne nominaretur quidem: quod annotauit & Theophylactus, etiamſi parum pudens uidetur hyperbole, niſi mauis Nominatur, ſimpliciter poſitum pro Auditur. Quanquam & ſic hyperbole locus eſt, quum inter ethnicos audiantur turpiora: niſi Paulus negat audiri, quod rarum eſt. Certum eſt nec apud Ambroſium, nec apud Thomam, nec apud Auguſtinum, nec in peruetuſtis exemplaribus addi: unde puto noſtram lectionem eſſe ſynceram, etiamſi Græca ſenſu nihil diſcrepant.

Paulus imperitus Græce Abſens corpore, præſens autem.) Hoc eſt quod quodam in loco annotauit Hieronymus, Paulum ob imperitiam Græcanici ſermonis aliquoties non reddere has inter ſe coniunctiones μὲν & δὲ, per quas Græci plerunque connectunt orationis partes. Mollius erat, Corpore quidem abſens, ſpiritu uero pręſens: & tamen in Græcis autoribus probatæ elegantiæ, licet reperire ſimilem orationis formam.

Eum qui ſic operatus eſt.) τὸν οὕτως τοῦτο κατεργασάμενον. id eſt, Eum qui ſic hoc fecit, ſiue magis perpetrauit. Id quod mox ad eundem repetit modum. In nonnullis Græcorum exemplaribus prior pars non addit οὕτως, ſed poſterior. Ambroſius in poſteriore legit, Iam iudicaui ut præſens, eum qui ſic operatus eſt, quum in priore legat, qui hoc opus fecit: unde coniectare licet, apud Græcos ex utraq; utrique nonnihil additum fuiſſe, τοῦτο ex priore, & οὕτως ex poſteriore. *Additum in Græcis*

Congregatis uobis & meo ſpiritu.) συναχθέντων ὑμῶν καὶ τοῦ ἐμοῦ πνεύματος. id eſt, Conuocatis, ſiue congregatis uobis & meo ſpiritu. Faber Stapulenſis amicus noſter

hunc

hunc locum mutauit, uolens συναχθέντων deduci à συνάχθομαι, cuius in hac quidem parte non subscribo iudicio, etiamsi aliàs eruditissimo pariter ac diligentissimo uiro lubens assentior, & reclamant quum alia, tum Græca scholia. Ad hæc interpretes, quos ego uiderim, omnes: qui testantur Paulum hoc ideo dixisse, ut ostenderet hanc tam seueram sententiam non profectam ab ipso proprie, sed à communi ecclesiæ consensu: nam & synagoga hinc dicitur παρὰ τὸ συνάγω, quod est congrego, siue conuoco. Porrò addidit, Et spiritu meo: quod ipse corpore tum non esset præsens, sed spiritu duntaxat adesset in ea sententia pronuncianda. *Fabri excussa sententia*

Cum uirtute domini nostri Iesu Christi.) σὺν τῇ δυνάμει τοῦ κυρίου. Incertum utrò referatur ad participium ne Congregatis, an ad Tradi hominem satanæ. Ambrosius uidetur ad participium referre: ut intelligamus concilium illud ex tribus constare, ex Pauli decreto, ex consensu multitudinis, ex autoritate Christi. Alioqui σὺν præpositio Græcis nonnunquam non comitem, sed fautorem & adiutorem sonat, ut σὺν ταῖς μούσαις, Musis adiuuantibus. σὺν τῷ θεῷ, id est, Deo fauente. De uirtute quę hic potestatem aut uim significat, nõ probitatem, crebro iam admonuimus.

In diem domini nostri Iesu Christi.) ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ κυρίου ἰησοῦ. id est, In die domini Iesu, nec additur Christi. Rursum diem appellat iudicium, ut indicatum est antea.

Modicum fermentu[redacted]otam massam corrumpit.) Hieronymus in epistolam ad Gala[redacted]tas libro te[redacted]: citans hunc locum & [redacted] ad hunc m[redacted]um fermentum, totam conspersionem fermentat. Ego uero ma[redacted]luissem dicere, & paululum fermenti, quàm modicum fermentum, quod quælibet fermenti pars fermẽtum sit, ut quæuis aquæ pars, aqua[redacted]

Non est bona gloriatio uestra.) Augustinus contra epistolam Parmeniani libro tertio, capite secundo, indicat in quibusdam codicibus, maxime Latinis scriptum fuisse, bona est gloria uestra, quod εἰρωνικῶς accipi uult.

Totam massam corrumpit.) Quod hic massam uertit, mox conspersionem transtulit, Græce φύραμα. ea est farina aqua conspersa siue temperata, à uerbo φυρᾶν, quod significat miscere, ueluti cum argilla humore maceratur, farina liquore aquæ olei ue, aut aliud simile. In hunc sensum conspersio inuenitur apud probatos autores. Quanquam & massulas salis legimus apud Columellam. Interpres mutauit, quum nihil esset cur foret affectanda uarietas. *φύραμα conspersio*

Pascha nostrum.) Deest pro nobis, ὑπὲρ ἡμῶν. id est, Pro nobis immolatus est, & cætera: sed reclamantibus omnibus libris nostris quibus hac in parte, ut dicam ingenue, magis accedo. *Superest in Græcis*

Itaque epulemur.) ἑορτάζωμεν. id est, Festum agamus diem: ita sanè uertit interpres Origenis homilia in Leuiticum quinta: Solent autem ij dies solennibus epulis celebrari.

Et nequitiæ.) καὶ πονηρίας. Quod significat & malitiam & uersutiam. Duo proposuit κακίας καὶ πονηρίας, quibus respondent, quæ postea sequuntur εἰλικρινείας καὶ ἀληθείας, nam malicia opponitur synceritati, uersutia ueritati, hoc est, simplicitati: sic & Ambrosius. Vt synceritas mundam uitam faciat, ueritas omnem fraudem excludat.

Sed in azymis.) Azymi uocem, quam ubiq; relinquit, infermentatum uertere poterat, aut expers fermenti: subaudiendum autem, opinor, panibus, ἐν ἀζύμοις. Deinde explicans quid dixerit infermẽtatum, adijcit synceritatis ac ueritatis, perinde quasi dixisset, hoc est, infermentatis celebrare pascha nostrum, syncero ueroq; esse animo erga omnes.

Commisceamini fornicarijs.) πόρνοις. id est, Scortis: est enim uox quæ communis sit cuiuis corpori meritorio. Prostabant enim Corinthi non solum puellæ, sed & catamyti: etiamsi sunt, qui uelint πόρνον, & scortatorem [redacted] scortum. Putant autem dictum à πέρνω, quod est uendo, id quod magis competit in scorta: & πορνοβόσκους Græci dicunt lenones, quos Itali uulgo uocant ruffianos. Cæterum quod dixit commisceri, Græce est συναναμίγνυσθαι, quod accipi potest denuo commisceri: ut significet eos id facere solitos antequã initiati essent Christo. Et Commisceri, nõ solum est habere rem cum illis, uerũetiam habere consuetudinẽ et commerciũ, idq; inculcat quũ adijcit οὐ πάντως τοῖς πόρ- *Fornicarijs, ne scio an Latina uox*

νοις

νοις τοῦ κόσμου τούτου. quod intelligeret difficillimum esse uersari inter tot illecebras eius regionis,nec pellici in peccatum.Quanquam non me fugit alium sensum adduci à plerisque ueterum,nimirum hunc,Paulum nõ uetare quo minus habeant consuetudinem cum ethnicis inquinatis,alioqui totam Græciam esse relinquendam,sed ut uitarent si quis Christianam religionem professus,esset huiusmodi. Nam quod dixit mundi huius,nõ est accipiendum quasi sit alius mundus. Mundum hunc, Græciam intelligit, ac præcipue Corinthum *Mundus,de Græcia dictũ* huiusmodi uoluptatibus corruptissimam. Ad eum modum interpretatur Chrysostomus, si modo illius sunt Græci commentarij qui illi inscribuntur, & huic consentiens Theophylactus: is sermonem ordinat in hunc modum, Scripsi uobis paulò ante in hac epistola, ne commisceamini scortatoribus aut scortis, quum dicerem expurgãdum uetus fermentum. Quod tamen nolim ita accipi, quasi iubeam uitari consuetudinem omnium scortatorum huius mundi. Sed si quis dictus frater, sit eiusmodi, hic adeò uitãdus est, ut nec cibum cum eo capi uelim. *Lyranus* Lyrensis docte exponit fornicarios huius mundi, qui communiter, inquit, uocantur ribaldi. O grauem diuiuæ scripturæ interpretem. Si tamen hoc ab illo scriptum est, ac non potius ab alio quopiam maleferiato adiectum.

Non utique.) καὶ οὐ πάντως. Et non omnino, siue in totum: ut intelligas ab omnibus [redacted] abstinendum: siue quod placet Ambrosio, ut sit exponentis, non abstinẽdum à fornicarijs huius mundi, sed à fratribus, hoc est à Christianis fornicarijs, inter quos erat is, quem iubet [redacted]næ, hoc est, eijci è contub[redacted]pudore corrigeretur. Nam erant fortassis, qui crederent uitandos duntaxat [redacted]sos, Christianos autem non uitandos, Paulus contrà, iubet uitari fratres, cum ethnicis non prohibet [redacted]uæ sequuntur: Quid enim mihi de ijs qui foris sunt [redacted] *Delius natator* Delium aliquem natatorem desiderans. Præsertim quum mentionem faciat idololatriæ, quam uerisimile non est tum inter Christianos fuisse. Illud opinor non opus esse ut admoneam, commisceri hic non pertinere ad coitum, sed ad uitæ consuetudinem.

Alioqui debet.) ἐπεί. id est, Quoniam siue quandoquidem: quod hic subinde transfert alioqui, & aliquoties apte, nimirum quoties subest tacita exceptio, quemadmodum & hic accipi licet. Nam si id fieri non possit, abstinendum omnino à scortis omnibus Græcanicis: id si non potestis, fugiendum potius è tota Græcia. Aut, non in totum ueto consuetudinem cum improbis, alioqui si id conemini, fugiendum sit ex hoc mundo, quum tales nusquam non sint.

Debueratis ex.) ὀφείλετε. id est, Debetis: legitur apud Græcos per o paruum, magno sanè Grecorum codicum consensu. Quandoquidem debetis exisse, siue exire ex hoc mundo, quando non conuenit commisceri scortatoribus. Duriusculum est quod interpretatur Ambrosius, satius esse mori & decedere ex hoc mundo, quam habere rem cum sceleratis: etiamsi Græci interpretantur de relinquenda Græcia, ut sæpe iam dictum est. Si non licet alia ratione effugere commercium scortorum & scortatorum, satius est infectam ac pestilentem relinquere regionem. Verum id non audet ab illis exigere, quod tamen malit. Illud certe exigit, ne commisceantur, hoc est, ne familiarem cum illis agant consuetudinem, ceu uitijs illorum fauentes, & ideo sequitur, Nunc autem scripsi uobis, hoc est mitius. Apparet interpretem & Ambrosium legisse ὠφείλετε per ω mega. Cæterum ut & de meo, superiorum studijs nonnihil adijciam, mihi uidetur ὀφείλετε, hoc loco esse signum optantis, positumque pro εἴθε, id est, utinam, siue ô si. Additur interdum altera dictiuncula, εἴθ' ὤφελον & ὡς ὤφελον. Quum per o micron scribitur ὄφελον optantis est, sine discretione personæ aut numeri. Alioqui si non sitis temperaturi à commercio talium utinam potius exissetis ex hoc mundo, & quouis exulatum abissetis. Thomas Aquinas pro uno sensu *Aquinatis sententiæ* multos producit, [redacted]: quorum primus est, Alioqui debueratis ex hoc mundo exisse, hoc est, si uelitis omnium malorum uitare consuetudinem, profugiendum erat ex hoc mundo, quum mundus undique malis sit refertus. Alter hic est, Nihil erat opus super hac re commoneri, quandoquidem à baptismo iam ultro à mũdo semoti estis. *Carrensis interpretatio* Tertius sic habet iuxta Ambrosium. Præstabat mori quàm cum scelerosis habere consuetudinem. Hugo Carrensis addit quartum, Debebatis ex hoc mũdo exisse, id est, cõfugisse

ad re-

ad religionem, sic enim appellat uitam monasticam. Sed omnium maxime placet Chryso stomi interpretatio, ut intelligamus Paulum explicare quid sensisset, quum literis suis iuberet illos fugere commercium & consuetudinem scortatorum, rapacium, & eorum qui simulacris immolarent. Id quum perperam intellectum, durius uideretur Corinthijs, ait sese non hoc iussisse, ut ab ethnicis scelerosis abstinerent: quod licet optandum esset, tamen fieri nõ posset, quum ubique sceleratorum hominum plena essent omnia, sed quoad liceret ab istiusmodi Christianis abstinerent: ideoq; uelut obiter interijcit, Alioqui debueratis ex hoc mundo exisse, hoc est, utinam id esset quod opto, ut in totum huiusmodi consortia posſitis uitare. Nunc quoniam frustra opto, quod fieri non potest, illud scribo quod ante scripsi, ut Christianos tam fœdis uitijs infames arceatis à uestro contubernio, partim ne ipsi uideamini factis illorum assentiri, partim ut illi pudore correpti resipiscant.

Si is qui frater nominatur.) Hic Latini addunt de suo, Inter uos: quæ duo uerba non sunt in Græcis codicibus, nec apud diuum Ambrosiũ, nec in codice Donatiani, nec utroq; Constantiensi. Iam quanquam ad sensum non magni refert, Græce est: Si quis frater nominatus, aut quum frater nominetur, ut subaudias uerbum substantiuum Est, aut fuerit. Nisi malumus uideri participium, uerbi uice positum, ὀνομαζόμενος pro ὀνομάζεται. Sic enim habebat uetustiſsimus codex Paulinus: Si quis frater nominatur inter uos fornicator, aut auarus, aut idolis seruiens, & cætera: ut nominatur, adiungatur ijs quæ sequuntur, scortator, idololatra, auarus. Nam Græci referũt ad superiora: ut intelligamus eum qui sit eiusmodi probris obnoxius, titulo duntaxat esse Christianum, quum Christianismus uerus sit innocentia uitæ. Quin & illud expende lector, utrò referenda sit hæc orationis pars, Si is qui frater nominatur, & cætera, ad superiora: an ab illis absoluta, pertineat ad ea quæ sequũtur. Si ad superiora referas, superest in ordine quod sequitur, Cum eiusmodi nec cibum sumere. Sin ad inferiora, quomodo corrigit quod scripserat, ne se commiscerent, si nihil addatur quod sententiam generalem explanet? An hic quoq; fatebimur Paulum siue imperitia, siue neglectu Græci sermonis perturbatius explicare quod sentit, &, si is qui frater nominatur, referendum ad id quod præcessit, Scripsi uobis non commisceri, si quis frater nominetur scortator, aut, & cętera. ac deinde neglecto sermonis ordine per epitasin additum, cum huiusmodi ne cibũ quidem capere, perinde quasi dixerit, Hoc senseram si quis Christianus huiusmodi flagitijs sit infamis, adeò non oportere cum eo commercium habere, ut ne mensam quidem communem esse uelim: quod uestra refert illum corrigi, & periculum sit ne cæteros exemplo suo corrumpat, quum in ethnico non sit eadem ratio. *Sermo Pauli perturbatus*

Quid enim mihi?) τί γάρ μοι καὶ τοὺς ἔξω κρίνειν. id est, Quid enim mea, etiam eos qui foris sunt iudicare? hoc est, quid ad me attinet, ut quum satis molestum sit iudicare de his quę ad nostrum gregem pertinent, de ijs etiam feram sententiam qui sunt à cõtubernio nostro alieni? Iudicare dixit, pro condemnato habere. Habet autem qui uitat hominis consuetudinem. Quod si uitemus ethnicos, quomodo conuertentur ad Christum? ferendi sunt in hoc ut sanentur. Et si salem non admisceas, quomodo salietur quod est insulsum? *Diſsimulanda ethnicorum uitia*

Auferte malum.) καὶ ἐξαρεῖτε τὸν πονηρόν. id est, Tollite scelerosum illum: ut ad hominem referatur non ad rem, propter additum articulũ. Quod annotatum est & Augustino in quæstionibus super Deuteronomium, admonenti hoc sermonis colore solitam uti scripturam sacram, quoties iubet de nocente capitis supplicium sumere. Non quod Paulus idem senserit, sed quod excommunicatio apud Christianos instar capitalis supplicij sit. Etiamsi uidetur hic locus nonnihil torsisse diuum Augustinum, qui uisus est adeò abhorruisse ab occidendis improbis, ut crebris epistolis obsecret & obtestetur præfectos Cæsaris ne capitis supplicio afficerent Donatistas, qui non solum pertinacissime segregabant sese à consortio Christianorum, uerum etiam crudelissimis supplicijs in orthodoxos sæuiebãt. Proinde confugit ad hanc interpretationem, ut intelligamus iubere Paulum, ut quisq; malum hominem exuat: iuxta illud quod dictum est Ephesijs, Exuite ueterem hominem cũ actibus suis. Idem contra epistolam Parmeniani libro tertio, capite primo, malum interpretatur malitiam, quasi scriptum esset, τὸ πονηρόν. Sed utrum'que coacte, præterq; ueterum lectionem simul & enarrationem. *Excommunicatio*

EX CAPITE SEXTO.

Audet, pro sustinet

AVdet aliquis.) τολμᾷ. Nonnunquam significat sustinet, aut potest, quum significamus rē non periculosam, in qua proprie dicimur audere, sed duram affectibus nostris & intolerandam atq; indignam. Ita Suetonius ad Græcorum imitationem in Cæsare Octauio: Postquam uero pontificatum maximum, quem nunquam uiuo Lepido auferre sustinuerat, mortuo demum suscepit. Idem in eodem aliquanto inferius: Nam quamuis minime appeteret hæreditates, ut qui nunquam ex ignoti testamento capere quicquam sustinuerit, amicorū tamē suprema iudicia morosissime pensitauit. Ac rursus in Cæsare dictatore: Cornelio Phagitæ, cuius quondam nocturnas insidias æger ac latens, ne perduceretur ad Syllam uix præmio dato euaserat, nūquam nocere sustinuit. Item alijs compluribus locis comperire licet hoc uerbi positum pro uoluit, aut potuit, siue animum induxit. Nobis ut in hoc argumento unū atq; alterum indicasse locum satis est, ob diffidētem ac morosum lectorem, Nam in eodem Senecam & Quintilianum & Lucanum. Paulus igitur iudicans hoc uehementer pudendum, miratur esse quenquam Christianum, qui possit animum inducere, ut apud ethnicos iudices pro re pecuniaria contendat.

Apud iniquos.) ἐπὶ τῶν ἀδίκων. Magis sonat, Sub iniustis, & sub sanctis: ut dicimus sub tali principe, & sub iudice, ut Horatius: Et adhuc sub iudice lis est.
At in iudice potissimum requiritur iustitia, idcirco accommodam addidit ἐπίτασιν, sub iniquis. Nisi quod Hebræorum more quæuis improbitas ἀδικία dicitur.

Iudicare, pro condemnare

De hoc mundo iudicabunt.) τὸν κόσμον κρινοῦσιν, id est, Mundum ipsum iudicabunt. pronomen Hoc, non additur nec in codice Donatiani, nec in Constantiensi. Iudicari mūdum dixit, quod è uita sanctorum apparet mundanos errare ac desipere, idq; uelut explicans subiecit, Si in uobis iudicatur mundus. Nam iudicatur, est præsentis temporis, κρίνεται, non κρινεῖται, consentientibus tum exemplaribus tum interpretibus Græcis, ut palàm intelligas eum loqui de uita Christianorum, quæ utinam hodie talis esset, ut per eam mundus iudicaretur. Nunc ab ethnicis plerique titulo magis ac ceremonijs, quàm affectibus ac uita differimus. Quin & Ambrosium legisse, iudicatur, subindicat eius interpretatio: Tunc, inquiens, iudicatur hic mundus in uobis, si opus perfidorū hominum non inueniatur in uobis. Theophylactus ut Chrysostomus & legit & interpretatur, iudicatur: & tamen interpres constāter uertit, iudicabitur. Augustinus tamen legit iudicabitur, referens ad extremum iudicium, quo sancti sedebunt in duodecim thronis, iudicaturi duodecim tribus Israël. Nihil autem uetat quo minus hic locus ad utrumq; tempus pertineat. Siquidem & nunc iudicatur, hoc est, cōdemnatur mundus impius ex innocenti uita piorum: & olim condemnabitur, quum piorum & impiorum opera omnia proferentur in apertum. Illud obiter indicandum, In uobis, hic dictum Hebræo more, pro Per uos.

Indigni estis qui de minimis iudicetis.) ἀνάξιοί ἐστε κριτηρίων ἐλαχίστων. id est, Indigni estis minimis iudicijs: nam κριτήριον locus est ubi causæ cognoscuntur. Siquidem alicubi audiebantur causæ capitales, alicubi leuiores ac ciuiles, de mutuo, de commmodato, de empto: hæc quæ ad uitæ usum pertinent, uocat minima. Græci sic accipiūt hūc locum, Quum sitis iudicaturi de mundo, indignum est uos iudicari in gentilium iudicijs, quæ hic minima uocat pre iudicio illo magnifico: quo sancti mundum & angelos iudicabunt. Quanquam sermo Græcus anceps est, potest enim accipi, Indigni estis qui de minimis litigetis aut iudicetis, iudicaturi & angelos. Ita Theophylactus & Chrysostomus, ut non sit percontatio negandi uim obtinens, sed asseueratio.

Anceps interpretatio

Quanto magis secularia?) Græce est, μήτι γε βιωτικά. id est, Non solum uictualia, aut quæ ad uictum aut facultates siue ad uitæ usum pertinent, Nam βίος Græcis tria significat, uitam, uictum, & facultates ac substantiam qua uiuimus: sentit enim lites pecuniarias. Quoniam autem uulgus hominum his rebus deditum est quę ad uictum pertinent, uictus autem uocabulum complectitur & uestes & domum & cætera uitæ necessaria, ueteres βιωτικούς appellarunt mundi rebus deditos. Sic apud Suidam in dictione βίος, ex Philone, βιωτικῶν ἀνθρώπων. & Chrysostomus libro tertio De sacerdotio, capite decimoquinto, ἀνθρώπους βιωτικούς appellat gloriæ studiosos. Rursus libro quarto, capite primo, militiam

tiam, negociationẽ, & agricolationem uocat βιωτικά Et μήτιγε, Grçcis ualere idem quod πόσῳ μᾶλλον, annotauit Hesychius.

Secularia igitur.) Et hic est βιωτικά, quasi quæ ad uictum & rem domesticam pertinent. Mira est autem in hoc interprete copiæ affectatio. Quid autem simile, secularibus & βιωτικοῖς? *Secularia βιωτικά*

Contemptibiles.) ἐξουθενημένους. id est, Contemptos, & nihili habitos.

Illos constituite ad iudicandum.) καθίζετε, anceps est, quippe quod uerti poterat Constituite, uel Constituitis. Mihi non displicet modus imperandi: ut Apostolus iubeat uel extremis Christianorum id muneris delegari potius, quàm ut ad ethnicos iudices eant. Augustinus libro aduersus Faustum quinto, capite nono, legit Collocate, pro καθίζετε. etiam si dissentit Ambrosius aliter explicans hunc locum, quasi uidelicet Paulus obiurget Corinthios, quod quoslibet huiusmodi negocijs iudicandis præficerent. Græcorũ scholia, ac nominatim Chrysostomus & Theophylactus mecũ faciũt, et magis quadrat ad sensum Pauli. Nec enim illud hic agit qui constituantur iudices in ecclesia, sed ne Christiani litigent apud impios, & quemuis potius uel contemptissimum, modo Christianum, arbitrum suæ causæ faciant, quàm adeant tribunalia impiorum. Non quod ita sentiat faciendum, ut infimis committãtur iudicia, sed ut declaret quàm alterum sit indecorum, dicit hoc citius committendum. Et ideo mox sequitur, Ad uerecundiam uestram dico, non quod existimem nullos esse inter uos qui sapiant, sed ut istam falsam licet excusationem uobis adimam. Diuus Augustinus in libro De opere monachorum, ait sese ex hoc Pauli loco cogi ad suscipienda iudicia causarum, quum esset episcopus. Quod recte an secus senserit, non est huius loci excutere. Nec hoc loco Paulus ecclesiæ nomine proprie designat sacerdotes, sed cœtum Christianorum hominũ, in quo fieri non poterat, quin aliqui forent idonei, qui de leuibus negocijs arbitrarentur. In hoc pro me facit Augustinus, quod Paulus senserit tolerabilius esse, causas tam humiles uel infimis ac contemptissimis Christianis delegari, quàm agi apud iudices prophanos & impios. Postremo de deligendis arbitris potissimum loqui uidetur Paulus, Si quid parum cõuenit, per arbitros trãsigatur, & eos arbitros qui inter uos habentur contemptiores. Quod si hodie placeret Christianis, frigeret rapacissima plerunque aduocatorum, procuratorum, ac iureconsultorum turba. *Varia interpretatio* *Excussa Augustini sententia*

Constituite.) καθίζετε. id est, Collocate. nam καθίζειν, est proprie collocare in sede, & iudicis est sedere. Mire autem addidit τούτους, ad odium rei.

Ad uerecundiam uestram.) πρὸς ἐντροπὴν. id est, Ad suffusionem siue pudorem, aptius quàm Ad uerecundiam: & paulo superius uertit ad confusionem. Hoc adiecit, significans se non esse loquutum ex animo, quod uellet cõtemptissimos ad iudicandum deligi, sed quod hoc quoque iudicaret tolerabilius, quàm id quod illi faciebant, litigantes Christiani apud ethnicos.

Sic non est.) οὕτως, in nonnullis exemplaribus Græcis coniungitur cum proxime præcedenti uerbo Dico, non cum sequentibus: ut sit sensus, Sic loquor, nõ quod id uelim fieri, sed ut intelligatis quàm sit indignum quod facitis. Nos tamen diuersam lectionem sequi maluimus, ut οὕτως positum sit pro adeò, per indignationem. Mirum autem unde interpres Theophylacti legat Si, pro sic, si tamen locus mendo uacat.

Sapiens quisquam.) οὐδὲ εἷς. id est, Ne unus quidem, quod est uehementius, quum sitis tam multi.

Qui possit iudicare inter fratrem suum?) ἀνὰ μέσον τοῦ ἀδελφοῦ. Quasi dicas, In medio fratris. Et quomodo iudicet aliquis inter unum? Proinde clarius erat ac Latinius, Inter fratrem & fratrem: hoc est, inter Christianum & Christianum. Illud obiter subindicatur, non opus esse magna iuris subtilitate inter Christianos, inter quos ipse fraternus affectus facile uel remittit noxam, uel componit negocium.

Frater cum fratre iudicio contendit.) κρίνεται. id est, Iudicatur. Quod tamen non ineleganter uertas Litigat, siue ut hic, Iudicio contendit.

Et hoc apud iniustos.) ἐπὶ τῶν ἀδίκων. id est, Sub iniustis: ut modo indicauimus, aut ut in plerisque legimus, ἐπὶ τῶν ἀπίστων. id est, Sub incredulis: atque ita legit & interpretatur Chrysostomus & Ambrosius. Neque enim Apostolus ideo deterret à iudicijs ethnicorum,

quod sint iniusti, sed quod indecorum sit, ad illorum tribunalia, ob leuissimas causas ultrò currere.

Iam quidem omnino delictum est.) Non est Græce παράπτωμα, sed ἥττημα, quod significat aliquem esse uictum & superatum. Victus uidetur ab iracundia aut auaricia, qui ob pecuniolam litem mouet fratri. Ad hunc modum exponunt Græca scholia. Porrò Inter uos, melius reddidit interpres, quàm refert Augustinus libro aduersus Manichæum quinto, capite nono: Quod iudicia habetis uobiscum, quum Græce sit, μεθ' ἑαυτῶν. Latine dicimus, Litigat cum illo: at non item Litigant secum, pro eo quod est, Litigant inter sese.

Fraudem patimini.) ἀποστερεῖσθε. id est, Damno afficimini, aut fraudamini. Nam fraus, aliquando non pro dolo, sed pro damno ponitur.

Et hoc fratribus.) Poterat interpres incolumi grammatica uertere sic, Iniuria afficitis & fraudatis, atque id fratres. Nec est quod mutes & hoc. καὶ ταῦτα, in Et hæc: quasi hac uia subuectum sit Latinitati, quemadmodum uult Stapulensis: quandoquidem Latinus sermo qui recipit loquendi formam, numerum pluratiuum non recipit, nisi sit nomen eiusdem numeri: ut Multa abegerunt pecora, eaque insignia. Etiamsi Græcam eloquutionis formam uidetur expressisse semel Suetonius in Tiberio Cæsare capite uigesimo secundo: Quos codicillos dubium fuit, Augustus ne moriens reliquisset, quo materiam tumultus post se subduceret, an nomine Augusti Liuia, & ea conscio Tiberio an ignaro dictasset: & cætera. Nisi mauis & ea referre ad Liuiam, pro eaque, quemadmodũ dicimus, isque.

Et hoc *Fabri Stapulensis opinio*

Non possidebunt.) οὐ κληρονομήσουσιν. id est, Non sortientur sortem, siue hæreditatem regni dei: hoc est, non continget illis regnum dei.

Neque fornicarij.) οὔτε πόρνοι. id est, Scorta, siue scortatores. Opinor interpretem consuluisse uerecũdis auribus, quod scortum apud Latinos uocabulum sit obscœnius, dictum à pellibus. Ac mox, ἀρσενοκοῖται, rem per se fœdissimam quàm potuit minime fœde significauit. Siquidem concumbunt & qui in eodem dormiunt lecto, etiamsi nihil peccent. Illud admiror cur Faber Stapulensis hoc loco maluerit cinædi uocabulum, non solum obscœnum, uerum etiam aliud exprimens, quàm Paulus senserit. Siquidem cinædi, ni fallor, dicuntur, qui turpiter obsequundant, olim ita uocati, qui fœdo parumque uirili corporis motu gesticularentur, saltitarentque, siue quod ad cantum mouerent effœminate corpus, siue quod iritarent mouerentque pudendas corporis parteis, παρὰ τὸ κινεῖν τὰ αἰδοῖα, siue quod uacarent pudore, quasi κενοὶ αἰδοῦς. Certe uitari non potest, quin si cinædus non est proprium catamytorum uocabulum, saltem commune sit ad utcunque effœminatum.

Fabri excussa annotatio

Et hæc aliquando quidem.) καὶ ταῦτά τινες ἦτε. id est, Et hæc quidam eratis, ut intelligas quosdam ex illis tales fuisse, non omnes, quemadmodum annotauit Valla. Neque enim consentaneum est omnes fuisse fures, aut adulteros, aut masculorum concubitores, etiamsi idololatriæ uitiũ omnibus fuit commune. Nam furtum & adulterium apud Græcos etiam legibus puniebatur. Nisi malumus ταῦτα, positum pro τοιοῦτοι: & τινες, additum iuxta proprietatem Græci sermonis, ut & aliàs sæpenumero apponitur, ut sit sensus, Huius generis homines fuistis. Quanquam magno consensu Latini codices, quos ego sanè uiderim, scriptum habent Quidem, ut sit coniunctio. Atque ita legit Augustinus. Quin & Theophylactus sic interpretatur, quasi pro τινες legisset μὲν, quasi ad omnes hic sermo pertineat, quum in contextu sit τινες, non μὲν. nisi malumus hoc interpreti imputare. Chrysostomus legit, τινες, sed hanc particulam in enarrando dissimulat. Ambrosius tamen legisse uidetur Quidam, quum commentarij uice adscribit, ne omnibus hoc adscribere uideretur: ac certe omneis ab his criminibus immunes faceret, si taceret. Prohibuisse enim uidebatur, non reuelasse crimina illorum: idcirco sic ait, Et hæc quidem fuistis. Hactenus ille. Quomodo autem ex Pauli uerbis apparet eum non omnibus hæc tribuere, nisi legamus Quidam? Proinde uerisimile est, librariorum errore, quidam mutatum in quidem. Diuus Irenæus libro quinto, semel atque iterum adducens hunc locum legit Quidam: quæ dictio fuerat in prioribus libris per librarios deprauata, quum uiderent eandem sæpius repeti, reliquerunt.

Vallæ excussa annotatio

Omnia mihi licent, sed ego sub nullius.) Græcorum uerborum iucundam allusionem interpres

interpres ſeruare non potuit. ἔξεστιν & ἐξουσιασθήσομαι. id eſt, Licet,& in poteſtatem redigar. Eam nos utcunq; retulimus ad hunc modum: Omnium mihi poteſtas eſt,at ego non redigar ſub ullius poteſtatem.

Eſca uentri.) Eſcæ, dicendum in plurali numero: ſicut paulo poſt, Venter eſcis. Tum & hunc & has dicendum erat. Ita fermè citat Hieronymus in epiſtola ad Amandum,& Græca ſic habent,ut ille citat. Codex Donatiani habebat, Et hunc & has deſtruet. Nec hoc ita magni refert,niſi quod multitudinis numerus hoc loco magis congruit, quum de generibus ciborum agat,non ſimpliciter de cibo. Exemplar Conſtantienſe ſcriptum habebat, Et hunc & hæc: quaſi legiſſet, βρώματα. Videtur autem uerbum aliquod ſubaudiendum, in Eſca uentri, et uenter eſcis: Vt paulo poſt, Corpus autem non fornicationi,ſed domino, et dominus corpori: nimirum deſtinata eſt,aut dicata eſt. Conſimili forma ſermonis in epiſtola ad Romanos capite ſeptimo,ſignificauit mulierem uiro dicatam ac propriam. Adultera,inquiens,uocabitur,ſi fuerit alteri uiro: ſic enim habet Græcus ſermo,quo ſcripſit Paulus. Et haud ſcio an iuxta proprietatem ſermonis Hebræi,dicatur alicui eſſe,quod ad illum pertinet,& illius bono deſtinatum eſt.

Eſcæ,pro eſca. Eſca uẽtri,pro eſca ad uentrẽ pertinet et uẽter ad eſcam

Qui adhæret mer.) ὁ κολλώμενος. Quaſi dicas Qui adglutinatur. Idq; concinne quadrat cum eo quod ſequitur, Vnum corpus efficitur.

Vnũ corpus efficitur.) Eſt ἐστὶ,apud Græcos eſt, pro efficitur. quod eſt uehementius.

Erunt enim duo in carne una.) εἰς σάρκα μίαν. id eſt,In carnem unam. Atque ita legit diuus Hieronymus in libello ad Gerontiam de monogamia: id quod palàm eſt ex eo quod apud eum ſequitur, Non in duas,nec in tres. Porrò iuxta proprietatem Hebraici ſermonis nihil aliud eſt, Erunt duo in carnem unam, quàm è duobus fiet uelut unus homo. Citatur ad eundem modum in libris aduerſus Iouinianum: nec ſemel apud Tertullianum. Duo,caro una.

An neſcitis quoniam membra ueſtra templum ſunt.) Græce non eſt μέλη, ſed σώματα, id eſt, Corpora, Atque ita legit ſimul & interpretatur Chryſoſtomus ac Theophylactus: itaq; citat Hieronymus aduerſus Iouinianum libro ſecundo, nec aliter legit Ambroſius. Noſtri codices magno conſenſu priore loco habẽt, Neſcitis quoniam corpora ueſtra membra ſunt Chriſti: poſteriore, An neſcitis quoniam membra ueſtra templũ eſt ſpiritus ſancti. Porrò quod templum dicit, non templa, aut numerus poſitus eſt pro numero, aut quoniam de pariter collecto eccleſiæ corpore loquitur, magis conueniebat templum quàm templa,ut indicat & ille. Varia lectio

Empti enim eſtis precio magno.) Magno, à noſtris additum eſt, ἠγοράσθητε γὰρ τιμῆς. id eſt, Empti enim eſtis precio. Nam hoc tantum hic agit, eos non eſſe ſui iuris, quum ſint empti,& empti precio, nimirum iam illius facti à quo empti ſunt. Atque eum in modum adducit hunc locum Chryſoſtomus, homilia in Matthæum quinquageſima quinta. Nec aliter legit in commentarijs. Quum hãc lectionem Theophylactus proponat, & enarrans iterum atque iterum repetat, tamen interpres ubique uulgatam noſtram inculcat æditionem, ne dicam ſcribarum deprauationem. Neque tamen conſequens eſt,ut ſi interpres dixiſſet precium fuiſſe magnum, idcirco magnum ſcripſerit Apoſtolus: Nunc precium repetit, nec addit magnum. Ambroſius adducens ſententiam hanc ex capite proxime ſequenti, libro de Cain et Abel ſecundo, capite tertio, non addit, magno. Rurſus in Epiſtolarum libro ſecundo, capite ſecundo. ac mox proximo capite Paulus eandem ſententiam totidem uerbis inculcat, licet ordine uerſo, τιμῆς ἠγοράσθητε, precio empti eſtis. Neque ſecus adducit Origenes homilia in Exodum ſexta. Cæterum de magnitudine precij, adiectum apparet ex epiſtola diui Petri priore capite primo: Non corruptibilibus auro uel argento,& cætera. Qui mutauit ſcripturam uidetur offenſus abſurditate ſermonis, quaſi quicquam ematur abſque precio, eoq; precio, ſupereſſe, niſi addas magno. Atqui precio additum, facit ad emphaſim iuris dominici, in cuius ius toti tranſiuimus redempti à iure diaboli, idq; præſenti pretio. Cæterum quum in proximo reperiſſet eandem ſermonis formam, non auſus eſt mutare ſcripturam. Additum

Glorificate,& portate deum.) Græcis nõ additur Portate, ſed additur quod Latini non habent, καὶ ἐν τῷ πνεύματι ὑμῶν. id eſt, Et in ſpiritu ueſtro. Theophylactus exponens hunc locum, de portando nullum facit uerbum; de ſpiritu ſeorſim ac nominatim interpretatur.

Idem facit Chrysostomus. Quanquam in æditione Veronensi aliquis addidit, ἄρατε, sed sermone non cohærente. Sic enim legitur, δοξάσατε δή, ἄρατε τὸν θεόν. Item illud: ἅ τινά ἐστι τοῦ θεοῦ. id est, Quæ sunt dei: ut referatur simul ad corpus & spiritum, quorum utrunque deo dicatum sit. Cæterum utraque uox, σῶμα & πνεῦμα Græcis neutri generis est. Nam & hanc particulam separatim exponit Theophylactus: atque ad eundem modum & legit et interpretatur Chrysostomus. Quanquam magno consensu discrepant Latinorum et codices & interpretes.

EX CAPITE SEPTIMO.

Pauli sermo imperfectus

De quibus autem scripsistis mihi.) Sermo quidem est inabsolutus, uerum hic loquendi color haud est insolens etiam apud Latinos. Nam sensus est, Ut de his quæ scripsistis mihi, respondeam.

μὲν coniunctio omissa.

Bonum est mulierem.) Hic est unus locus, opinor, in quo conueniebat addere coniunctionem μὲν, quæ respondeat δέ. Verum id Paulo frequentissimum, quum hoc argumento colligat Hieronymus, Paulum parum bene calluisse Græcum sermonem.

Mulier, pro Uxore

[redacted]

Mulierem non tangere.) Rectius hic erat uxorem. Quandoquidem Græca uox γυναικὸς ambigua est. Deinde tangere, ἅπτεσθαι, iuxta proprietatem Græcanici sermonis sæpenumero significat non manu contingere, sed habere cum aliquo negocium siue commercium. Proinde μὴ ἅπτεσθαι γυναικός, nihil aliud sonat, quàm si dicas, Bonum est abstinere ab uxore: hoc est, non ducere uxorem. Etiamsi diuus Hieronymus aduersus Iouinianum, studio [redacted] hoc uerbum ad simplicem contactum, uelut in ipso contactu quoque periculum sit, non solum in coitu. Id quod fortasse concedendum est in diuinis literis, quoties aut hortamur, aut consolamur, aut deterremus, aut ludimus. In disputatione seria nolim id fieri, etiamsi hoc uel in primis sibi permittit Hieronymus, idque factum defendit exemplo Pauli, apud quem ait pugnare testimonia, quæ suis locis non pugnant. Verum ab ijs interim periculum est, quibus mos ex quocunque libro, quatuor aut quinque uerba decerpere, ac uelut ex oraculo proferre, haud perpendentibus quid præcesserit, quid consequatur, cum quo agatur, quid agatur, quorsum & quo animo dictum sit. Quid quod ea quæ sequuntur palàm indicant hunc esse sensum, Propter fornicationem autem, & cætera. optimum erat non ducere uxorem: cæterum qui metuit ne labatur in stuprum, ducat potius, et suam habeat citius quàm alienam. Iam illud, quamuis non est proprium huius instituti, tamen obiter admonuisse profuerit, Bonum hic accipi pro commodo, nō autem ut opponatur uitio, quemadmodum passim dicitur, bono fuisse quod profuit, & malus bello dictus est Horatio, qui bello sit inutilis. Neque enim hoc quærebatur à Corinthijs opinor, an fas esset uxorem ducere, sed an expediret eo rerum statu matrimonij uinculis illigari. Hieronymus autem pugnans aduersus eos, qui matrimonio plus satis tribuebant, ita ratiocinatur. Si bonum est non tangere uxorem, malum igitur est tangere: quum bono, malum sit contrarium. Hanc ratiocinationem ita refellit Augustinus, qui legerat Aristotelis categorias, ut dicat quædam esse indifferentia, quæ nec bona sint nec mala, ueluti nasum emungere, aut saliuam iacere. Quum enim is in matrimonio tria constituerit bona, non passus est ullam mali mētionem, eoque bonum ait hic accipi pro melius: ne quis turpe putet uxorem ducere, quasi bonum pugnet cum turpi. Quod si in uerbis Hieronymi, malū et bonum, utrobique consimiliter sumantur, recte procedit illius argumētatio, iuxta propositam à Corinthijs quæstionem, Si commodum est non ducere uxorem ob sarcinas curarum, ob uincula affinitatum, incommodum est igitur ducere. Perinde ut si quis rogatus, num bonum esset sibi longum iter ingressuro, latrocinijs obnoxium, tollere pecuniam, responderet, bonum est pecuniam non tollere, recte consequeretur, malum esse tollere. Nam quod hic opponitur bono, Paulus paulo post uocat tribulationem, siue afflictionem carnis. Nec dicit simpliciter, bonum est sic manere ut ego sum, sed bonum est ob urgentem necessitatem. Proinde non quod pro tempore proque re præsenti bonum est, id protinus simpliciter bonum est.

Bonū pro cō modo, nō pro honesto

Augustinus in epistolis ad uersus Hieronymum de medio inter bonum et malū

[redacted]

Propter fornicationem) διὰ δὲ τὰς πορνείας. id est, Propter fornicationes autem, siue scortationes. Quanquam hoc nihil ad sensum, nisi forte numero multitudinis, innuit diuersas libidinis species.

Suam uxorem habeat.) ἐχέτω. quod uerbum apud Græcos planè imperatiui est modi. Verum non est quod id nos cõmoueat, nec est cur interpretemur Habeat, habere liceat: quum id dicatur ijs, qui se non possunt à consuetudine mulierum cohibere: non omnibus. Atque his sanè qui sibi permissuri essent scortationem, aut fœdius aliquod libidinis genus, imperat ut potius ducant uxorem. Quod si hoc loco perpetuo ἄνδρα uertisset maritum, & γυναῖκα uxorem, plusculum lucis accessisset sermoni. Nam uoces apud Græcos ambiguæ sunt. Argutatur hoc loco Valla de pronomine suum et suam, quę non arbitratus sum operæprecium adscribere. *Vallam excute*

Vxori uir debitum reddat.) Græce sic est, τὴν ὀφειλομένην εὔνοιαν ἀποδιδότω. id est, Debitam beneuolentiam reddat: ut rem parum uerecundam, uerecunde notaret. Quanquam secus legunt Ambrosius & Hieronymus. Omnino coitum significat, & ideo texit uerbis, quod oportebat intelligi. In uno duntaxat codice pro εὔνοιαν, id est beneuolentiam, scriptum reperi τιμὴν, id est, honorem: exponentibus ad eum modum & commentarijs qui Chrysostomo inscribuntur, sed titulo mihi suspecto. Proinde quoniam uariat Græcorum scriptura, in coniecturã adducor à Paulo scriptum fuisse τὴν ὀφειλὴν, id est, debitum: quod deinde siue casu, siue quo uerecundior esset oratio, quispiam mutarit in ὀφειλομένην εὔνοιαν. Quanquam ad eum modum legit & interpretatur Theophylactus, nullam coitus faciens mentionem. Prius quàm adornarẽ hanc quintam æditionem, nactus sum codices Græcos fidei melioris. In his contextus habet, τὴν ὀφειλομένην τιμὴν. id est, debitum honorem: atq; item cõmenti limen, sed in medio ὀφειλὴν, quum ait, διὰ γὰρ τοῦτο ὀφειλὴν τὸ πρᾶγμα ἐκάλεσεν. id est, Eoq; negocium hoc appellauit debitum. Cæterum de honore nullam facit mentionem. Et Chrysostomus huc deflectit enarrationẽ, quasi Paulus his uerbis commendarit fidem & castitatem coniugalem, ne uel hic uel illa cuiquam sui corporis copiam faciat, nisi uni cui debetur ex fide matrimonij. Et quum in cæteris utriusque testamenti, literę multum autoritatis tribuant uiro, in hoc pares ostendit, quod maritus æque atq; uxor, non posit alij cuiquam facere corporis sui copiam: quod quidem attinet ad usum connubialem. Hæc quidem uere dicuntur, sed uel ea quæ sequuntur declarant Apostolum de coitu coniugali sentire: Nolite fraudare inuicem, nisi ex consensu. Nam ut interpreteris Nolite fraudare, pro Nolite alij corporis uestri copiã facere: quî quadrat quod sequitur, Nisi ex cõsensu? An ex consensu, licebit adulteriũ committere? Hoc igitur in loco, castigatior est Latina æditio. *Debitum reddere*

Nolite fraudare.) μὴ ἀποστερεῖτε. id est, Ne fraudetis. Fraudamus autem proprie, quum subtrahimus rem debitam, sicut frustramur re sperata. *Fraudare*

Ni forte ex consensu.) Non est græce Forte, sed εἰ μή τι ἄν. Verum interpres exprimere uoluit coniunctionem expletiuam ἄν, idq; non inepte: sed τι quoque diminuit, nisi si quid fiat, ex consensu. Sensit Apostolus Corinthijs in libidinem pronioribus, non esse tutum sępius aut diutius secubare, eoq; multis modis astringit hãc confessionem, Nisi si quid & ex consensu & orandi causa & ad breue tempus fiat.

Vt uacetis orationi.) Græcus addit, τῇ νηστείᾳ καὶ τῇ προσευχῇ. id est, Ieiunio & orationi, quæ duo coniungit & diuus Hieronymus: licet Chrysostomus, & hunc sequutus Theophylactus, enarrans hunc locum, ieiunij nullam faciant mentionem: quanquam in textu additur νηστείᾳ, non taciturus si legisset. Idem, annotauit emphasim huius uerbi σχολάζητε. Non enim dixit, oretis, sed uacetis precationi: quod ea res desideret animum ab omnibus mundanis curis uacantem. Atqui uacandi uerbum non perinde congruit ieiunio.

In idipsum (Reuertimini in idipsum.) ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέρχησθε. id est, Ad idem, siue in unum congrediamini, siue conueniatis, ut intelligas eos ante fuisse separatos thalamis. Græcis enim in idem uenire dicuntur, qui conueniunt in eundem locum, siue qui consentiunt, hoc est, in eandem eunt sententiam, uelut in huius Epistolæ capite undecimo. Conuenientibus uobis in unum. *Augustinus noue legens* συνερχομένων ὑμῶν εἰς τὸ αὐτό. Quod hic uertit In idipsum, illic transtulit In unum. Mirum autem quod sequutus exemplar Augustinus epistola centesima nonagesima nona, legit, Et iterum ad idipsum estote. Extat eadem lectio homilia quinquagesima, de mixtis argumentis: ac rursus libro contra Faustum quinto capite uono. Quin & apud Origenem sic adducitur homilia in Numeros uigesima tertia. Fortasse legerunt γίνεσθε.

Propter incontinentiam.) διὰ τὴν ἀκρασίαν. id est, Propter intemperantiam, tametsi minimum interest.

γνώμη συγγνώμη Secundum indulgentiam.) Quidam Græci codices habent, κατὰ συγγνώμην. id est, Secundum ignoscentiam seu ueniam. Quidam habent, κατὰ γνώμην. id est, Iuxta consilium, siue sententiam, quasi dicat, dico meam sententiam, & quod mihi uidetur optimum factu, non autem præcipio. Quanquam συγγνώμη, appositius ad ἐπίταξιν est: uenia, ad imperium. Imperium exigit, uenia concedit nõnihil præter ius. Indulget enim hoc Paulus illorum fragilitati. *Coitus quando peccatum* Augustinus non dubitat ex hoc loco asseuerare, coitum cum uxore restinguendæ libidinis causa initum, non uacare culpa, licet uenialis sit, excusante uidelicet matrimonio.

Volo autem omnes uos esse sicut meipsum.) Græci γὰρ habent, non δέ. Exponit enim quid dixerit secundum indulgentiam: alioqui Vellem, inquit, omnes qui habent uxores in totum abstinere ab illis. [redacted]

Dico autem non nuptis.) ἀγάμοις. Innuptis, erat apertius, uel potius Cœlebibus, aut Incõiugatis. Nam articulus indicat hoc uiris dici, τοῖς ἀγάμοις. id est, ijs qui cœlibes sunt. Quanquam nihil uetat quo minus ad utrunq; sexum referatur: Et Theophylactus articulum addidit fœmineum, ταῖς ἀγάμοις, ut alterum ad uirgines pertineat, alterũ ad uiduas. Quæ cœlibes sunt, dici possunt ἄγαμοι, at non possunt, semel expertæ nuptias. Apparet autem id à studioso quopiam factum esse, quo Paulo uindicaret laudem uirginitatis. Nam ἔις habet Chrysostomus: neutrius autem interpretatio facit ullam uirginum aut uirginitatis mentionem. Ipse uero sermonis tenor suadet, ut intelligamus Apostolum hic de uiris uiduis ac mulieribus uiduis agere, aut certe de uiris qui quocunq; modo cœlibes erant, siue morte coniugis, siue quod nũquam tentassent matrimonium. Nam mulierem probam si cœlebs sit, oportet aut uiduam esse aut uirginem. Primum Apostolus hortatur coniugatos, ut qui in totum abstinere non possunt, precandi gratia interdum à congressu temperent, sed ex consensu. A coniugatis transit ad cœlibes coniugium expertos, quos hortatur ne repetant matrimonium. Hinc redit ad coniugatos, multa præcipiens de diuortio & matrimonio impari. Post hæc uenit ad uirgines fœminas. Tandem mixtim differit de uiduis, de coniugatis & uirginibus. Reliquum est, ut qui habent uxores, & cętera, ad coniugatos pertinet. Qui sine uxore est, & cætera, ad cœlibes pertinet. Et mulier innupta & uirgo, ad uiduas & uirgines pertinet. Quam ante uocauit χήραν, hic appellat ἄγαμον. quemadmodum prius uiros uiduos dixit ἀγάμους. Atque ita miscet disputationem huius capitis. Porrò sui mentionem facit duobus locis. Hortatus enim coniugatos ad spontaneam continentiam, quam tamen non audet exigere, subijcit. Volo autem omnes uos esse sicut meipsum. Mox de uiduis uiris ac uiduis fœminis loquutus, addit, Bonum est illis si sic permanserint sicut ego. Nec absurdum est utrobiq; fieri mentionem apostoli. Hortatur enim omnes ad exemplum suum, qui siue habebat uxorem, eam uerterat in sororem, & habebat tanquam non habens, siue iam erat defuncta, utroq; modo liber erat à solicitudine coniugij. Nam quod hic dicit Volo uos omnes esse sicut meipsum, post uelut explanans dicit Volo uos sine sollicitudine esse. Itaque quod coniugatis & uiduis dicit Volo uos esse sicut ego sum, non est necesse ut accipiamus, Apostolum optare, ut qui duxerant uxores, fierent cœlibes: sed ut quod ipse fortasse fecerat, uxores uerterent in sorores: atque hac ratione sibi pararent ocium ad seruiendum domino. Nec consequitur ideo Paulum fuisse

uiduum

uiduum, quod cupit eos esse sicut erat ipse. Nam etiamsi Paulus non fuisset uiduus, tamen erat in ea libertate quam habent uidui. Ad hanc tuendam illos adhortans, admonet ut in libertate sua perseuerent. Exemplum igitur ad quod inuitat Paulus, non est situm in conditione seu uitæ statu, sed in tranquillitate quam præstat continentia. Cæterum ubi sine controuersia de uirginibus loquitur, nullam facit sui mentionem. Nam quod præfatus se de uirginibus præceptum domini non habere, subiungit, Bonum est homini sic esse, Sic, non refertur ad Paulum, sed ad statum præsentem. Et si referretur ad Paulum, non statim sequeretur eum fuisse uirginem: nihilo magis quàm sequitur illum coniugatum ac uiduum, quod hos inuitat ad imitationem sui. Quod enim erat in Paulo, & maritis & uiduis & uirginibus poterat esse commune. Ex hoc itaque loco quanquam non potest euinci, Paulum fuisse maritum aut uiduum aut uirginem, tamē probabilius alterum è duobus illis prioribus colligitur, quàm tertium. Res autem indigna est contētione.

Melius est nubere quàm uri.) κρεῖττον γάρ ἐστι γαμῆσαι ἢ πυροῦσθαι. Nubere, Græcis ambiguum est uerbum γαμῆσαι, quod significat & nubere uiro, & ducere uxorem. Nam hæc sententia ad utrosque pertinet, uiros ac mulieres. Ideo quod ante dixit, Innuptis & uiduis: pro Innuptis, in quibusdam Græcis codicibus est τοῖς ἀγάμοις, addito articulo masculino. Ita tamen ut sub uno genere sexum utrunque intelligas, quanquam ut modo dictum est, nonnulli codices habent ταῖς. ita tamen ut mox redeat ad masculinum genus, καλὸν αὐτοῖς ἐστιν. id est, Bonum est eis. Et κρεῖττον, non proprie Melius est, sed Potius ac magis eligendum. Porrò πυροῦσθαι, id est Vri, demiror cur quidam contra omnium ueterum opinionem exponant de igni gehennæ, quum hic palàm de libidinis loquatur incendio, molestiaque corporis non se continentis. *Nubere* *Vri*

His autem quæ matrimonio iunctæ sunt.) γεγαμηκόσι Græcis quidem est masculini generis, sed ita ut fœmininū quoque complectatur: id quod sequentia declarant. Proinde nos uertimus, Coniugatis autem: ut ad uirum simul ac mulierem pertineat. Atque adeo in peruetustis exēplaribus, nominatim in eo quod exhibuit bibliotheca collegij diui Pauli apud Londinū, scriptum reperi genere masculino: His autem qui matrimonio iūcti sunt. Tum Augustinus explanans sermonem Christi in monte habitum, citat genere masculino: His qui sunt in coniugio, præcipio, non ego sed dominus.

Nam cæteris dico.) Augustinus indicat hoc pertinere ad impari matrimonio iunctos. *Matrimonium impar*

Per mulierem fidelem, per uirum fidelem.) ἐν τῇ γυναικί, καὶ ἐν τῷ ἀνδρί. id est, In muliere, in uiro. Quanquam γυνή Græcis & mulierem significat & uxorem. Atque hoc sanè loco rectè mutauit interpres præpositionem, quod tamen aliàs aut ueretur aut negligit facere. Adiectiuum Fidelis, utrobique additum est à nobis, quum apud Græcos non addatur, sed subaudiatur. Augustinus libro primo quo exponit sermonem in monte habitum, legit ad hunc modum: Sanctificatus est enim uir infidelis in uxore fideli, & sanctificata est mulier infidelis in fratre fideli. Et ne quis existimet hoc casu factum, aut locum deprauatum, ipse aliquanto post eodem libro, adducit huius loci testimonium, docens in sacris litteris, fratris uocabulo significari Christianum, uerum hic non addit fideli. Et sanctificatum, hic uocat purificatum. Sequitur enim, Alioqui filij uestri immundi erunt.

Vocauit uos.) ἡμᾶς. id est, Nos: primæ personę, non secundæ, suffragante & uetustissimo codice Paulinæ bibliothecæ, atque Item Donatianicæ.

Nisi unicuique sicut diuisit dominus.) Quidam Græci codices habent εἰ μή, id est, nisi: quidam ἢ μή, id est. an non: ut referatur ad superiora. At Gręcorum quidem scholia distinctionem apponi uolunt post εἰ μή. an seruaturus sis, an non. quod alioqui uideatur imperfecta sermonis constructio: & huius distinctionis Seuerianum quendam citant autorem. Theophylactus & ipse commonstrat duplicem huius loci ordinem. Prior hic est, Quî scis, an seruatura sis uxor uirum, nec ne. Ac mox uelut ex abrupto interijciatur, Vnicuique sicut diuisit dominus. Deinde succedat quod priori particulæ respondeat: Quî scis uir, an seruaturus sis uxorem nec ne. ut illud, Vnicuique sicut diuisit dominus: quum sit constructionis lege, ab utroque separatum, ad utrunque respondeat. Variæ sunt dotes Dei: fortasse continget, ut seruetur ille aut illa: quare siue continget, siue non continget, non est dirimēdum coniu *Duplex lectio*

ciam. Alter ordo coniungit duas partes. Quî scis an tu seruatura sis uirum, an tu seruaturus uxorem: deinde succedat ceu nouum caput: Nisi unicuique ut diuisit dominus sic maneat: quasi dicas, nihil aliud tentetur aut nouetur, ob alterum infidelem: tantum ut cuique sua sors obtigit, ita maneat. Atque hanc lectionem ille præfert superiori. Quod si de distinctione laboratur, nil uetat quo minus referatur ad Permaneat, uerbum. Quî scire possis

Tertia an seruaturus an seruatura sis, nisi unusquisque sic permanserit, ut uocatus est? Verum mihi magis placet, ut seorsim legatur εἰ μή, ac perinde ualeat, quasi dicas, utcunque est, aut in summa. Hac loquendi forma solemus uti, quoties omissis quæ incerta sunt, ad id redimus quod certum est. Hanc Græcanici sermonis figuram expressisse uidetur Terẽtius in Adelphis, Gaudebam. Ecce autem de integro, nisi quicquid est uolo scire, atque hominem conuenire. Idem alijs aliquot locis ad eundem usurpauit modum. Sic Paulus, quoniam id quod erat dubium proposuerat, de seruando uiro aut uxore infideli: Vtcunque hoc est, inquit, maneat unusquisque ut illi tribuit Deus, & ut uocatus est, quicunque sequatur exitus de seruando coniuge. Meminit & Thomas nõnihil de duplici huius loci lectione, ex quo apparet illum adiutum commentarijs è Græco uersis, quæ nunc non extent.

Doceo, ordino In omnibus ecclesijs doceo. διατάσσομαι. id est, Ordino, siue instituo.

Non adducat præputium.) μὴ ἐπισπάσθω. id est, Ne asciscat: ut subaudias, præputium.

Adducere præputium Subindicat Theophylactus præputium resectum pharmaco solere reduci. Rei huius artificium aliquod indicat Cornelius Celsus libro septimo, capite uigesimo quinto: Quomodo tegenda sit glans uel natura, uel amputatione nuda. Verum an hoc Paulus senserit, nescio. Certe Origenes libro περὶ ἀρχῶν quarto, putat nullo modo reuocari posse semel amputatum præputium. Vtcunque habet, nos maluimus accersere, quàm adducere, uel ob uerecundiam.

Vnusquisque in quo uocatus est frater.) ἀδελφοί. id est, Fratres: multitudinis numero, idque dũtaxat in hac posteriore parte. Præterea in hoc, repetitum est ex superfluo iuxta proprietatem sermonis Hebraici, quemadmodum & paulo superius, Vnusquisque in qua uocatione uocatus est, in ea permaneat.

Consilium autem do.) γνώμην δὲ δίδωμι. id est. Sentẽtiam autem do, siue dico id, quod mihi uidetur optimum: hoc est, profero meam super hac re sententiam. Qui consilium dat suum aperit iudicium. Et ne contemnatur, addit hoc se misericordia diuina consequutum, ut super ea re dicat bona fide, quod optimum putet uelut apostolus.

Instans & præsens Propter instantem necessitatem.) ἐνεστῶσαν. Græci ἐνεστῶτα uocant præsens tempus, & hos imitatus Fabius instans appellat. Ambrosius legit propter præsentem necessitatem, nimirum, intelligens præsentem illorum temporum statum. Oportet enim huiusmodi consilia pro temporum ratione moderari. Idque confirmat ea quæ superius à nobis dicta sunt.

Noli quærere solutionem.) λύσιν. Alijs magis placet diuortium quàm solutio, uelut Latinius: sed tamen interim perit aliqua gratia contrariorum. Alligatus, solutus, & solutio.

Tribulationẽ habere carne Tribulationem carnis.) Græce est τῇ σαρκί, id est, Carni, siue in carne. Nec est cur Valla rejciat hac gratia expositionem Ambrosianam, ac cæterorum omnium, qui tribulationem carnis, interpretantur incommoda huius mundi, uelut lites cum affinibus, curam liberorum, sollicitudinem rei domesticæ & id genus alia sexcenta, quæ matrimonium comitãtur. Paulus enim suo more carnem uocat, quod pinguius est & crassius, & ab illa diuini spiritus puritate simplicitateque recedens. Sic autem dictum est, habere tribulationem carne, quemadmodum dicimus, affligimur animo, aut cruciatur corpore.

Tempus.) ὁ καιρὸς συνεσταλμένος. id est, Tempus contractum, quod Hieronymus aduersus Iouinianum uertit, Tempus in collecto est. Et quod sequitur, τὸ λοιπόν, potest ad superiora referri, ut legas, Tempus quod superest contractum est. Atque ita Græci uidentur legere, nominatim Theophylactus & eundem ad modum Ambrosius, ut ex illius interpretatione colligitur. Quod si placet sequi, coniunctio Vt, quæ sequitur, non accipietur εἰδικῶς, sed ut consequentiam declaret, uelut in hac oratione: Omnis hæc uita breuis est, ut si quid etiam uoluptatis habeat matrimonium, negligendum sit, ob hoc ipsum quod breui

breui dilapsurum.

Tanquam non utantur.) ὡς μὴ καταχρώμενοι. id est, Tanquam non abutentes. Quanquam hoc Abutentes, nihil aliud est mea sententia, quàm uehementer utentes. Vtimur in bonum, abutimur in malum, & secundum Iureconsultos, abusus est uini, frumenti, & similium, quæ usu abutuntur: Vsus equi, aut uestis, ac similium. & utimur homine qui cum est nobis familiaritas. Hic abuti dictum uidetur pro ualde uti, quemadmodum Latini dicunt, fatigari & defatigari, amare & deamare, perditus & deperditus. Neque enim abuti semper sonat in malam partem, quemadmodum nec καταχρῆσθαι apud Græcos. Interdum enim quod alieniore loco ac tempore adhibemus, abuti dicimu[illegible] [illegible]e & rhetores cathachresim habent inter schemata, hoc est ornamenta dictionis. κατὰ præpositio apud Græcos & in laudem sonat, παραχρῆσθαι magis sonat in uitium. Hoc itaque dicit Apostolus, Tempus hic esse breue, nec uacare uxorium esse. Abuti, pro uti

Præterit enim figura.) παράγει. Faber Stapulensis emendat Decipit: quod ipsa uox uideatur ita sonare παράγειν, quasi seducere, siue à uia abducere. Verum huius uerbi composita sæpenumero & neutralia usurpantur, ut ὑπάγω, pro abeo: quod non semel positum in euangelicis literis. ὕπαγε ὀπίσω μου. Et apud Ioannem capite nono, καὶ παράγων ὁ ἰησοῦς. & præteriens Iesus. Et apud eundem capite decimoquarto, ἄγωμεν ἐντεῦθεν. eamus hinc. Item Matthæi quarto. περιῆγεν ὅλην τὴν γαλιλαίαν. id est, circuibat. Apud eundem capite uigesimo, ὅτι ἰησοῦς παράγει. id est, quod Iesus præteriret. Rursus capite uigesimo primo, προάγουσι, præcedunt. Item capite uigesimotertio, περιάγετε, circumitis. Atque ita sanè magis quadrat ad Pauli sententiam, & ita exponunt Græca scholia, παράγει, παρέρχεται. Quod autem dixit σχῆμα, hoc est, figura, perinde est quasi dicas Habitus siue status. Annotauit emphasim nominis & Theophylactus, quod mundus hic nihil habeat solidi, sed speciem modo quandam bonorum ac malorum præ se ferat. Chrysostomus hoc loco uidetur esse mutilus. παράγω uerbum neutrum

Qui sine uxore est.) ὁ ἄγαμος. id est, Qui cœlebs est, siue inconiugatus. Mirum cur interpreti placuerit periphrasis, quum suppetat Latinis uerbum proprium, quo certe usus est Cyprianus in secundo tractatu de Habitu uirginum: Cœlebs cogitat ea quæ sunt dei, quomodo placeat deo: qui autem matrimonium contraxit, & cætera.

Quomodo placeat deo.) Græcis Domino est, non Deo: τῷ κυρίῳ. Maritum non habet cui placeat, sed habet dominũ, cuius animo debet obsequi. Deinde sequitur, Vt sit sancta & corpore & spiritu: gemina coniunctione.

Et diuisus est.) Longe alius sensus est apud Græcos. Siquidem uerbum μεμέρισται, non ad ea quæ præcedunt, sed ad sequentia refertur. μεμέρισται καὶ ἡ γυνὴ καὶ ἡ παρθένος. id est, Diuisa est, siue diuisa sunt & uxor & uirgo: hoc est, diuerso uitæ studio sunt. Deinde explicat discrimen uitæ. In eam sentẽtiam interpretatur Theophylactus. Citatur hic locus emendate aduersus Heluidiũ, etiamsi nonnihil mendi asperserãt hic quoque librarij. Quanquam ex ipsa sermonis cõtinentia palàm est Hieronymũ sic accipere ut nos interpretamur, nempe quum ait, Vide quãtæ felicitatis sit, quæ & nomen sexus amiserit. Item in epistola ad Eustochium De uirginitate seruãda. At rursus idem in priore aduersus Iouinianum libro, reijcit hanc lectionem, quam fatetur quidem esse in Latinis codicibus, & à se pro loci qualitate sic fuisse edissertam, uerum non esse ueritatis apostolicæ, à quo sic fuerit scriptum: Sollicitus est quæ sunt mundi, quomodo placeat uxori, & diuisus est. Deinde hac absoluta sententia, transiens ad uirgines & continentes subiecit, Mulier innupta et uirgo cogitat quæ sunt domini: uultque per interpretationem additum esse uirginem, ne putemus innuptas meretrices hoc sermone comprehendi posse, aut certe elegantiæ causa bis idem esse dictum: unde conijcere licet exemplaria Græcorum, illa quoque tempestate uariasse. Siquidem in codicibus Græcorum hodie legimus ad hunc modum: ὁ δὲ γαμήσας μεριμνᾷ τὰ τοῦ κόσμου, πῶς ἀρέσει τῇ γυναικί. μεμέρισται ἡ γυνὴ καὶ ἡ παρθένος. hoc est, Qui uero duxit uxorem, sollicitus est de his quæ sunt mundi, quomodo placeat uxori. deinde interposito puncto sequitur, Diuisa est mulier & uirgo. Proinde quod Hieronymus scribit esse in Latinis codicibus, hodie in Græcis habetur: & quod ait esse apostolicæ ueritatis, hoc legitur in uulgatis Latinorum exemplaribus. Verum utrocunque modo legas, eadẽ fermè constat sententia. Diuus Et diuisus est bifariam legitur & exponitur. Hieronymus à seipso dissentiens

Ambrosius

Ambrosiu[illegible] legit: Qui autem cum uxore est, sollicitus est quæ sunt huius mundi, quomodo placeat uxori, & diuisus est: diuisa est mulier & uirgo. idq; exponens subijcit, Diuisa non utiq; natura sed actu: quia legimus in Numeris, mulieres uirgines appellatas. Quibus ex uerbis palàm est, Ambrosio Paulum sentire, diuersum esse studium mulieris et uirginis. At idem in libello de Viduis aliter citat hunc locum: Iuxta quod scriptum est, inquiens, & mulier innupta & uirgo cogitat quæ domini sunt, ut sit sancta corpore & spiritu: quę quidem palàm arguunt Ambrosij quoq; codices hoc loco uariasse. Similiter citat Augustinus libello De bono uiduitatis, capite secundo: addens illic, innuptam mulierem dici uiduam. Illud addam, hoc certe loco rectius γυνή, uertisset Vxorem, quàm Mulierem: tametsi uox ea, utrunque significat. Ad eũdem modum citat Hieronymus, tum alijs aliquot locis, tum in epistola ad Eustochium de Virginitate.

Ambrosius à seipso dissentiens

Hæc olim in Latinis exemplaribus non habebantur

Virgo cogitat.) μεριμνᾷ. id est, Curat, siue sollicita est: quemadmodũ superius uerterat.

Quod honestum est, & quod facul. præb.) Græce sic habet, ἀλλὰ πρὸς τὸ εὔσχημον καὶ εὐπρόσεδρον τῷ κυρίῳ ἀπερισπάστως. Quæ quidem ad uerbum transferre difficillimum fuerit. Est autem huiusmodi fermè sententia: Sed ad id quod honestum est ac decorum, & ut indiuulsi semper assideatis & adhæreatis domino. Diuus Hieronymus aduersus Iouinianum, testatus Græcam proprietatem reddi non posse, explicuit sententiam huius loci ad hunc modum. Hoc autem ad utilitatem uestram dico, non ut laqueum uobis inijciam, sed ut ad id quod honestum est, & intente facit seruire domino, absq; ulla distractione, uos adhorter. Addit hanc sententiam in Latinis codicibus omnino nõ inueniri, propter interpretationis difficultatem. Certe apud Ambrosium abest huius sermonis clausula: sic enim legit, Hoc autem ad uestram ipsorum utilitatem dico, ut non laqueum uobis inijciam, sed ad id quod honestum est. Sic finit sermonem, neque in interpretatione significat amplius legisse se. Hieronymus εὔσχημον uertit honestum, & τὸ πρόσεδρον τῷ κυρίῳ reddidit, Quod intente facit seruire domino, & pro ἀπερισπάστως posuit, absque ulla distractione. Vsus est hac uoce Plutarchus in libello de Curiositate, ἀπερίσπαστον appellans assiduum studium sapientiæ, nullis negocijs aliò mentem auocantibus. In uetustis codicibus etiam excusis adhuc habetur, Domino obsecrandi: quo modo non puto quenquam Latine fuisse loquutũ. Donatiani codex habebat obseruandi. In utroque item Constantiensi erat, obseruandi: ex his diuinare licet primam scripturam fuisse, Domino obseruiendi: quod alius uertit in obsecrandi, relicto datiuo: alius in obseruandi, mutato etiam casu. Certe apud Græcos nulla obsecrandi mentio.

Virgo, pro Virginitate

Turpem se uideri existimat.) εἰ δέ τις ἀσχημονεῖν. id est, Si quis turpe aut indecorum existimat in uirgine. Augustinus in quæstionibus super Numeros pentateuchi, indicat quosdam uirginem hoc loco interpretari uirginitatem. At horũ sententiã non approbat, quod nihil aliàs comperiatur adsimile in diuinis libris. Sentit enim Paulus de parentibus elocantibus nuptum filias, citra quorum autoritatẽ non erat ratus matrimonij contractus. Quod utinam & his temporibus seruaretur, præsertim in ea ætate, cui nondum satis constat uel consilium uel iudicium, maxime quum usqueadeò placeat, semel initum quocũq; pacto connubium, non alia re quàm morte dirimi. Cæterum ut hæc ad parentem potius quàm ad uirginitatem referantur, suadent quæ sequuntur: Igitur & qui matrimonio iungit uirginem suam: et cętera, Atque ita sanè edisserit hunc locum Theophylactus.

Superadulta ὑπέρακμος

Si fuerit superadulta.) ὑπέρακμος. Nam id uertit superadultam, cuius flos iam præterierit. Quod Ambrosius ita reddidit, Si sit ultra pubertatem: id quod uulgo rideri solet, quum anum uocant uirginem. Solent & infamiæ esse obnoxiæ uirgines admodum adultæ, quasi fastiditæ à procis.

Non peccat si nubat.) γαμείτωσαν. id est, Nubant. Quanquam uerbum γαμεῖν commune est uiro ducenti uxorẽ, & puellæ nubenti uiro. Vnde subito Paulus mutato numero uerbi, sponsum & sponsam respexit, aut certe ad eum, qui locat filiam & sponsum. Theophylactus legit, γαμισάτωσαν. nec additur Si, sed est, οὐχ ἁμαρτάνει, γαμείτωσαν. ut non peccat, pertineat ad patrem: γαμείτωσαν, ad eos inter quos coit matrimonium.

Nam qui statuit.) ὃς δὲ ἕστηκεν. id est, Qui uero stat firmus. nisi quod uerbum ἵστημι, & statuo sonat Græcis, & sto, Certe uocem eandem in Euangelio Ioannis uertit Stat. Hic sanè magis

nè magis congruebat, Stat firmus: nam mox ſequitur decernendi uerbum. Ceter[illegible] hic dicit de firmiter ſtando, reſpondet ei quod præceſſit, Qui turpem ſe exi[illegible], & cætera. Qui non metuit pudicitiæ filiæ, nec mouetur probro uulgari, quod uirginem nubilem detinet domi, faciat quod iudicarit eſſe optimum.

Poteſtatem autem ſui habens.) ἔχει, Habet, non Habens. Quanquam hic uariant exemplaria.

Et hoc iudicauit.) Melius Decreuit, ſiue ſtatuit: hoc quidem loco κέκρικεν, quod aliàs ita uertit.

Liberata eſt à lege, cui autem uult, nubat.) Græca paulò [illegible]

Origene.

Beatior autem erit.) Græce habet Eſt, præſentis temporis, non Erit. Vel ex hoc appa- ret quum ſuperius diceret, Mulierem non tangere, bonum eſſe: non de uitio, ſed de uitæ commoditate ſenſiſſe.

Secundum meum conſilium.) κατὰ τὴν ἐμὴν γνώμην. id eſt, Mea ſententia, ſiue meo iudi- cio, liberum interim faciens hac in re ſuum cuique iudicium.

EX CAPITE OCTAVO.

Scientia inflat, charitas ædificat.) Hunc locum eò torquent quidam, ut di- cant eſſe periculoſum, bonas literas attingere, quum ipſe Paulus paulo ante de ſe dixerit, Scimus quod omnes ſcientiam habemus, uidelicet de ſe ſuiſque ſi- milibus loquens. Proinde non uetat Paulus, ne non amplectamur ſcientiam ſed ne deſit ſcientiæ charitas, alioqui nihil æque inflat atque inſcitia. Tractat hunc locum eleganter Auguſtinus, libro aduerſus Fauſtum decimoquinto, capite octauo. ~~Si quis autem exiſtimat ſe ſcire.) εἰ δέ τις δοκεῖ εἰδέναι τι. Siquis quid uidetur ſcire: aut, Si quis ſibi uidetur aliquid ſcire, ut intelligas omnem ſcientiæ perſuaſionem oporte- re abeſſe.~~

Nondum cognouit.) οὐδέπω οὐδὲν ἔγνωκεν. id eſt, Nondum quicquam nouit, ut intelli- gamus hanc eſſe præcipuam ſcientiæ partem, noſſe rationem ſciendi. Iam tametſi Græ- cæ negationis congeminatio eſt ex idiomate ſermonis, tamen nonnihil facit ad uehemen- tiam, alioqui uertendum erat ad uerbum, Nondum nihil nouit. Hic rurſus libet iſtos quoſ- dam anxie religioſos appellare, qui nihil omnino mutandum putant in diuinis literis, ne iota quidem aut apicem, cur hic auſus eſt interpres totam negationem omittere? Aut qui- nam explicabunt hunc locum, qui dialecticorum regulas per omnia ſanctas & ἀκινήτους eſſe contendunt. *Negationes duæ pro unica*

De eſcis.) περὶ δὲ τῆς βρώσεως τῶν εἰδωλοθύτων. id eſt, De eſu uero eorum quæ idolis immo lantur. quidã uertunt Immolatitia. Dure uertit Græca. Quis enim dicitur, immolare eſcas? Nec abeſt amphibologia. Poteſt enim accipi, quod ea quæ immolantur idolis comedant. Et miror hic eſcarum uocabulum placuiſſe interpreti, quum Græca commode reddi potu erint, de eſu eorum quæ ſimulacris immolantur.

Quia nihil eſt idolum.) ὅτι οὐδὲν. Poteſt legi, Quod nullum eſt, ſiue nihil eſſe idolum. nam addit, In mundo. Melius autem uertiſſet, ὅτι Quod. Ambroſius pro idolo, ſemper legit ſimulacrum. nam idolum Græca uox, ſed à latinis iam uſurpata, & θύω, ſacrifico: inde εἰδωλόθυτα, ſimulacris immolata, pro quo uulgo legit Idolotica, mendoſe, quum in Paulino codice ſcriptum habeatur Idolothyta. Thomas Aquinas adducit nouam differen tiam inter idolum & ſimulacrum, quod ſimulacrum ſit effictum ad ſimilitudinem alicuius rei naturalis: idolum contrà, ut, inquit, ſi corpori humano addatur caput equinũ. Quæ di- ſtinctio uera ſit, nec ne, iudicent alij: mihi lexico quod Catholicon inſcribũt, non indigna uidetur. Certe Ambroſius nullum nouit diſcrimen inter idolum & ſimulacrum: nec ego ullum uideo, niſi quod ſimulacrum eſt uox Latina à ſimulando dicta, idolon Græca, ab εἶδος, ſpecies, quod ſpeciem & imaginem inanem præ ſe ferat, quum abſit ueritas: unde quæ nos ſpectra uocamus, Græci uocant εἴδωλα. *Thomæ diſtinctio*

Nullus eſt deus niſi unus.) ἕτερος, id eſt Alius, deeſt in noſtris. Et ſicut non eſt ullus

deus præ... uum, ita non est idolum, quod deum aliquem repræsentet.

Siquidem sunt dij.) ὥσπερ εἰσὶ θεοὶ πολλοί. id est, Quemadmodum sunt dij multi. Fortasse interpres legit εἴπερ.

Apud Ambrosium desunt quædam

Siquidem sunt dij multi & domini multi.) Totũ hoc deest apud Ambrosiũ, adeo ut nec edisserens indicet se legisse. Non erat autem hinc periculũ ne plures deos crederemus, quũ satis manifeste testetur illos non esse simpliciter deos aut dominos, sed illis esse deos ac dominos, à quibus colebantur. Quemadmodum & Paulus Romanis scribens, dicit deum pseudapostolorum esse ... Huic respondet quod sequitur, Nobis autem, & cætera. Itidem & de se paulo post, Et si alijs non sum apostolus, sed tamen uobis sum. Rursus non appellat eos simpliciter deos ac dominos, sed ait uocari deos ac dominos, uidelicet nomine non re, & opinione, non uirtute.

In illo, pro In illum

Ex quo omnia, & nos in illo.) Græce est, Et nos in illum, atq; ita primum scriptum erat in exemplari, quę uiderim omnium emendatissimo, bibliothecæ Paulinæ: quod tamen ita fuit erasum, ut euidentissimum rasuræ uestigium testetur adhuc germanam scripturam. Neque uero nescio Græcam præpositionem esse ancipitem, neque me fugit quid interpretentur Ambrosius ac Thomas: mihi tamen uidetur germanius, In illum: ut respondeat ei quod præcessit, Ex quo omnia: tãquam ab autore summo, et nos in illum, ad quem ceu fontem omnia referenda sunt. Aut omnia quidẽ sunt ex illo, qui condidit uniuersa, nos tamen qui credidimus per fidem in illum conuersi sumus, et uelut in unũ commissi, quemadmodum interpretatur Theophylactus.

Et unus dominus.) Hic locus facit ad id quod aliàs admonuimus, Paulum ferè Dei uocabulum tribuere patri, Domini filio, quum aliàs, & pater uocetur dominus & filius dicatur deus.

Esca autem nos non commendat deo.) οὐ παρίστησι τῷ θεῷ. id est, Commendatos, siue gratos reddit deo. [redacted]

Deficiemus.) ὑστερούμεθα. id est, Minus habemus. Ambrosius legit, Non deerit nobis. Sensus est, Nihil habere momenti ad pietatem, quibus uescamur cibis. Porrò Græcis utrunque uerbum est præsentis temporis, περισσεύομεν & ὑστερούμεθα, Plus habemus, & minus habemus. Neque enim temporis rationem declarare uoluit Paulus, sed rei naturam: ueluti si quis dicat, Pauperes ubique negliguntur.

Ne forte hæc licentia.) ἐξουσία. id est, Potestas, siue ius. Nec est Eum, sed Te. ἐὰν γάρ τις ἴδῃ σε τὸν ἔχοντα γνῶσιν. id est, Nam si quis uiderit te, qui habes scientiam. Porrò secundam personam ex consuetudine sermonis, pro quauis persona posuit.

In idolio.) ἐν εἰδωλείῳ. id est, In idoleo, penultima producta. Est autem idoleum locus simulacrorum, aut mensa in qua carnes sacræ proponebantur. Et cur non accumbentẽ potius quàm recumbentem? κατακείμενον. nam recumbunt resupinati.

Diuersa lectio

Nónne conscientia eius quum sit infirma.) ἡ συνείδησις αὐτοῦ ἀσθενοῦς ὄντος. id est, Conscientia eius qui infirmus est, ædificabitur, & cætera. Interpres legisse uidetur ἀσθενοῦς οὔσα.

Idolotica.) Reliquit aliquoties hanc uocem non uersam. Idolothyta uero scribẽdum est, id est, Idolis immolata, παρὰ τὸ εἴδωλον καὶ θύω. ut modo admonuimus.

Negare in Christum et in Christo

In Christum peccetis.) Hoc loco nescio an subscribendum sit sententiæ Ambrosianæ, qui legit In Christo, non In Christum. Id enim declarat illius interpretatio. Quando enim charitatis, non ęmuli sunt, qua Christus nos liberauit, peccant in Christo nõ in Christum, quia in Christum peccare, negare est Christum: in Christo autem in hæc quæ sunt Christi. Sicut & hic qui sub lege est, in lege dicitur peccare, ita & hi qui sub Christo sunt, in Christo peccare dicuntur. Certe Græci legunt, In Christum: qui sermo ut sit anceps, tamen Chrysostomus ac Theophylactus interpretatur hanc iniuriam admitti in Christum, quandoquidem committitur in membrum Christi.

Duæ negationes pro una

Non manducabo carnem.) οὐ μὴ φάγω. id est, Non manduco, siue non edo, aut uescor carnibus. Et est ἐμφατικώτερον per tempus præsens: tametsi non negem in his uerbis Græcos

eos aliquoties abuti uerbo præsentis tẽporis uice futuri, & geminatã negatio[illegible]hilo plus efficere quàm unam, nisi quod aliquid addit uehementiæ. Illud obiter annotandum, quum Paulum in idolothytis nihil offendat, præter offensionem infirmi, quem ferri uult, duntaxat in hoc ut proficiat, mirum est cur Augustinus in epistola ad Publicolã centesima quinquagesimaquarta, pronunciauerit melius respui Christiana uirtute cibum in idolio repertum, ei qui ob famem de uita periclitetur, etiamsi nullus adsit hominum, modo sciat eum ci [redacted] rem propius expendisset. Iam u[redacted] nor, ad quoduis scandalum uitandum, esse pertrahendum. Nam ingẽs est scandalum idololatriæ, & illis temporibus suspicio penè inuincibilis. Et tamẽ Paulus infirmum docet offendi non debere, & firmi scientiam magis approbat, tantum concedi uult infirmitati, quæ uinci non possit. At nos dum quasuis ineptias uulgo receptas ultro sequimur, quid aliud quàm alimus infirmitatem populi? Nec enim damus operam, ut illi desinant esse infirmi, sed ut ipsi cum illis infirmemur. Quod si is qui firmior est, semper obsequundabit infirmitati alienæ, & huiusmodi obsequijs semper in maius gliscent & augescent offendicula, quis tandem offendiculorum erit finis? aut quando habituri sumus Christianos, in Christo fortes & adultos? Distinguamus igitur offendiculi causas, & stultam huiusmodi quorundam infirmitatem non alamus, sed corrigamus.

Augustini opinio excussa

Scandala quatenus uitanda

EX CAPITE NONO.

NOn sum apostolus.) Apertius erat, An non sum apostolus? nam planè Græci legunt per interrogationem, quæ tamen uehementius affirmet, ut sit impudens contradicere. Nec est quod metuamus, ne hæc uideantur arrogantius dicta à Paulo. Nihil enim magis in illum conuenit, quàm huiusmodi sancta quædam ostentatio, & pia insolentia, qua alijs quoq; locis utitur.

Signaculum apostolatus mei uos estis.) ἡ γὰρ σφραγίς. id est, Sigillum: quo certa fides fiat autoritatis apostolicæ: quemadmodũ uulgatis etiam prouerbijs, quod uehementer certum & indubitatum intelligi uolumus, id dicimus obsignatis literis testatum.

Signaculũ, pro confirmatione

Qui me interrogant.) τοῖς ἐμὲ ἀνακρίνουσιν. id est, Iis qui me dijudicant. Quanquam & hic sensus esse potest, hoc illis respondeo qui me interrogant: hoc est, qui rogant quo argumento doceam me esse apostolum. Est enim uerbum ambiguum, quod significat tum interrogo, tum excutio & examino: & tamen annotauit hoc quisquis fuit, cuius extãt collectanea in hanc epistolam, nomine Hieronymi. Chrisostomus uarie interpretatur, qui scire quærũt unde constet quod sim apostolus: aut qui mihi crimini uertunt, quod accipiam pecunias, aut qui percontantur, quamobrem non accipiam: aut qui conantur persuadere me non esse apostolum, his omnibus respondeo, me in uobis declarasse quod sim apostolus, et aduersus eosdem me defendo ijs rationibus quas mox dicam, An non habemus potestatẽ edendi ac bibendi: & cætera.

Interrogant, dijudicant

Nunquid non habeo.) μὴ οὐκ. id est, An non habeam?

Sororem mulierculam.) ἀδελφὴν γυναῖκα. id est, Sororem mulierem, atque ita scriptum [redacted]. Ambrosius legit Mulieres, pro Sororem mulierẽ. Atq; ita citat diuus Hieronymus aduersus Iouinianum libro secundo, si[redacted] hæc lectio magis faciebat ad causam quam illic agit, siue quod alteram lectionem [redacted]

[redacted] gutatio

interrogan[redacted]

Faber

Hoc operandi.) Hoc, additum est. οὐκ ἔχομεν ἐξουσίαν τοῦ μὴ ἐργάζεσθαι; id est, An non

 habemus

habemus [illegible]statem non operandi? ut uerbum operandi, sit absolutum: & uidetur esse sensus, An nobis solis non licet in ocio uiuere suppeditantibus alijs? Sic & Chrysostomus ac Theophylactus μὴ ἐργάζεσθαι interpretatur, in ocio uitam agere: nimirum huc respiciens, quod Paulus & Barnabas opera manuaria sibi uictum pararēt, quum non reliqui tantum apostoli, sed ipse etiam Cephas aleretur aliena benignitate. Annotauit & hoc Theophylactus, subindicans quo præcellentior est episcopus, hoc minus debere grauare gregē suum. [redacted]. Sed fortasse rectius est, ut accipiamus in eum sensum, in quem omnes interpretantur. An non habemus potestatem, ut hoc nobis liceat agere quod agunt omnes? nam duabus negationibus οὐ μὴ, unius uice est abusus. Ciuilius enim erat dicere, faciendi quod alij faciunt, quàm circūducere mulierem, præsertim quum nominasset Petrum & fratres domini, Id subindicat Ambrosius. Verum id exactius expendat diligens lector.

Duplex sensus

Duæ negationes pro una

Stipendijs.) ὀψωνίοις. De quo superius meminimus.

An non & lex hæc dicit.) ταὐτὰ legit Ambrosius, non ταῦτα. & ob id uertit Eadem, non hæc.

Propter nos utique.) πάντως. Rursum ut paulo superius uertit, Vtique. Est autem aduerbium adfirmantis.

Et qui triturat.) Græce paulo secus est: καὶ ὁ ἀλοῶν τῆς ἐλπίδος αὐτοῦ μετέχειν ἐπ᾽ ἐλπίδι. id est, Et qui triturat, spem suam participare in spe. Quanquam nos hyperbaton Græci sermonis mutauimus, Ambrosium & alios sequuti. Porrò quod in nostris exemplaribus additum est Fructus percipiendi, uidetur explanandæ rei gratia factum. Illud certum non adijci apud Græcos. Cæterum Sub spe, quod apud nos non additur: interpretatur etiam nominatim Theophylactus, annotans, in aratione semel duntaxat poni spem, nec fieri mētionem participationis, propterea quod totus prouentus aranti tantum in uotis sit. At qui triturat, iam incipit esse particeps spei, fruiturq; optatis, laborans interim in aliam spem anni sequuturi: quamuis haud nesciam, Theophylactum hanc clausulam ad apostolos proprie referre, qui non cibi tantum causa docerent, sed uberius præmium in posterum expectarent. Hæc Theophylactus hausit è Chrysostomo.

Deest in nostris

Si carnalia uestra metamus.) θερίσομεν. id est, Metemus: etiamsi id ad sensum nihil refert.

Potestatis uestræ.) ἐξουσίας. ut intelligas non quamlibet potestatem, sed facultatem metendi, & circumducendi uxores siue mulieres, quam illi cæteris apostolis permittebant.

Quare non potius.) Quare, addidit de suo interpres: sat erat, Nonne magis nos? οὐ μᾶλλον ἡμεῖς;

στέγω

Sed omnia sustinemus.) στέγομεν. quod proprie uasis est omnia capientis.

Ne quod offendiculum demus euangelio.) Non est Græce σκάνδαλον, quod hic uertit Offendiculum: sed ἐγκοπὴν, quod Intercisionem, siue interruptionem sonat: ne quid [redacted] ἐκ τοῦ ἱεροῦ ἐσθίουσιν. id est, Qui sacra[redacted]mam significat & templum.

προσεδρεύειν

Qui altario deseruiunt.) τῷ θυσιαστηρίῳ προσεδρεύοντες. id est, Sacrario assistentes, [redacted] Et συμμε-[redacted], partem acc[redacted]um sacrario, Diuidebatur enim [redacted] sacerdotes & leuitas

tas. Stomachatur hoc loco Valla, fortasse liberius aliquanto, quàm ut quorundam aures ferre possint: uerum nõ omnino ab re aduersus Remigium, qui duas has uoces Sacrarium & altarium ita distinxerit, ut sacrarium ad idola pertineat, altare ad deum, quum earum uocum proprietas magis à Græcis fuerit petenda. Deinde longius euectus animi calore Valla, demiratur impudentiam quorundam Theologorum, qui Paulinas epistolas quum Græce scriptæ sint, ausi sint interpretari, Græcarum literarum prorsus ignari. Nec hic à diui Thomæ nomine temperat, quod de hoc narrant quidam, confectis in Paulum commentarijs, uisum illi Paulum, & ingenue confessum, suas epistolas ante id temporis à nemine fuisse intellectas, præterquàm à Thoma, ceu fabulam commentitiam & impudenter confictam deridet: quum ne fieri quidem possit, ut exacte quisquam interpretetur ignarus eius linguę, in qua scriptum fuit quod interpretatur. Ego sanè ut non possum omnino refellere quod scribit Valla, ita talibus uiris, præsertim sanctimonia quoque commendatis, nonnihil deferendum arbitror. Habenda ratio temporum in quibus illi uixerunt. Postremo meminisse oportet homines fuisse. Proinde ut & ingenuum est, & ad eruditionem conducibile, non dissimulare, sicubi lapsi sunt ueteres, ita probi hominis officium existimo à conuitijs temperare, & ita mederi malo, ut quoad licet, nõ lædas hominem. Thomas hoc loco Sacrarium interpretatur templum Iudæorum uel gentilium: Altarium, altare templi Hierosolymitani, siue ipsum templum: sensum, opinor, exponẽs eius sermonis magis quàm uocum proprietatem. Alioqui ut domus non magis dicitur Gallorum quàm Britannorum, ita sacrarium & altarium quorumlibet est. Nisi quod θυσιαστήριον ab immolando dictum, locus est ubi uictimæ mactantur.

Remigius à Laurentio taxatus

Fabula de Thoma

Thomæ sententia discussa

Quàm ut gloriam meam.) τὸ καύχημα. id est, Gloriationem. Sic enim paulo ante, quasi glorians iactauit sese. Et euacuet, est κενώσῃ. id est, Irritam, siue inanem reddat.

Et si euangelizauero.) εὐαγγελίζωμαι, præsentis temporis est, Si euangelizo, siue euangelizem, ut legit Ambrosius.

Merces mea.) Pro mea, mihi est apud Græcos: τίς οὖν μοί ἐστιν ὁ μισθός; Quid igitur mihi est mercedis? Apparet interpretem legisse μου, pro μοι.

Sine sumptu ponam.) ἀδάπανον θήσω. id est, Gratuitum faciam. Et iucunde uocat ἀδάπανον, quod nemini sit sumptui. Alioqui sine sumptu facit, & is qui nihil impendit. Porrò Ponere, apud Græcos passim pro Facere, obuium est. Et post Euangelium, Græci addunt Christi. O gloriam uere apostolicam, sed quam nemo nunc studet æmulari. Nihil nunc gratuitum, ne sepultura quidem, quum Augustinus epistola sexagesimaquarta, nolit uendi mortualia.

Sine sumptu ἀδάπανον

Tanquam sine lege essem.) Aduerbium Græcum ὡς, anceps est: tamen hic magis quadrabat Quasi: atque ita legit diuus Hieronymus in Esaiam, itáque Ambrosius in plerisque locis. Non enim ponitur exemplum, sed falsa rei species proponitur. Theophylactus legit, ἄνομος θεοῦ & ἔννομος χριστοῦ, quod dure sonat Exlex dei, & sublex Christi.

Sine lege dei.) Deo, est Græce: μὴ ὢν ἄνομος θεῷ. Cum deo non sim sine lege. Quanquam in hoc uariant Græcorum exemplaria. Chrysostomus legit, ἄνομος θεοῦ.

Infirmis infirmus.) ὡς ἀσθενής. id est, Tanquam uel quasi infirmus.

Vt omnes facerem saluos.) Græce secus est: ἵνα πάντως τινὰς σώσω. id est, Vt omnino aliquos saluos facerem. Quanquã hic apparet Grecorum exemplaria uariasse. Sanè Theophylactus iuxta id, quod nos adduximus & legit & interpretatur, existimans hoc facere ad exaggerandam Pauli charitatem, quod nihil non faciat, ut aliquot saltem adducat ad salutem. Laurentium Vallam nonnihil offendit tempus uerbi perperam immutatum, ut omnes saluos facerem, σώσω, uelut ad præteritum referatur, quum uerbum sit futuri temporis. Neque sensus est eum id olim egisse, nunc desinere, sed nunc item agere, & ita facturum. Porrò quod hic dictum est σώσω, idem accipiendum est de eo quod præcessit κερδήσω, lucrifaciam, potius quàm lucrifacerem.

Tempus mutatum

Omnia autem facio.) τοῦτο δὲ ποιῶ. id est, Hoc autem facio. Atque ita legit Theophylactus. Chrysostomus habet πάντα, quanquam ex enarratione parum liquet quid legerit.

Brabion unde Vnus accipit brauium.) Ambrosius legit, palmam pro brauio: itidem & Cyprianus, nam βραβεῖον est Græce. Atque est quidem omnino brabion, premium: sed proprium quod datur certantibus ac uincentibus. Existimant enim dictum βραβεῖον, quasi ῥαβδεῖον, commutatis ac translatis duabus literulis: propterea quod certaminum iudices data uirga palmea, designarent uictorem: unde & βραβευταί dicuntur Græcis, quasi ῥαβδευταί, qui uictorem pronunciant,

Vt comprehendatis.) ἵνα καταλάβητε. Aut abusus est ἵνα, pro ὥστε. aut sensus est, Hoc animo currite, non tantū ut uideamini certasse, sed appetisse uictoriam, quemadmodum palam interpretatur Theophylactus. Quæ sententia si probatur, Sic, aduerbium non est referendum ad Vt, quod sequitur: quasi dicas, Sic sequere ut sequaris: sed ad similitudinem quæ præcessit. Sic, id est, ad illorum exemplum & uos in uestro stadio currite. Idem subindicat Chrysostomus his uerbis: καὶ εἰπὼν οὕτως, τὸν τύπον διδάσκει. id est, Et quum ait, Sic, etiam formam siue exemplum commonstrat. Mirum unde Cyprianus hic legat, Sic currite ut omneis occupetis. Quanquam recte occupat qui assequitur & anteuertit.

Qui in agone contendit.) πᾶς γὰρ ὁ ἀγωνιζόμενος. id est, Omnis enim qui certat: sed proprie in publicis certaminibus, ueluti palæstra, aut Olympiacis, aut Circēsibus. Nam de cursu ac pugilibus ipse mox meminit.

Ab omnibus se abstinet.) πάντα ἐγκρατεύεται. id est, Omnia sustinet, aut tolerat: siue, quod magis probo, In omnibus temperans est: ut subaudias κατὰ. Cyprianus legit, In omnibus continens est. Siquidem athletæ, uictus etiam ratione, præparantur ad certamina.

Nos autem incorruptam.) φθαρτὸν ἄφθαρτον. id est, Corruptibilem & incorruptibilem, miror cur uariauerit.

Pugno, pro pugillor Sic pugno.) Non est pugno, quod Græce μάχομαι, sed πυκτεύω, quod est pugilum certamen exerceo, & pugnis certo. Ad pugnos allusit interpres, non ad pugnas. Ambrosius legit, Percutio pugnis, pro pugno. Atque ita locum adducit libro De paradiso, capite duodecimo. Augustinus enarrans Psalmum quinquagesimum septimum, legit, Non sic pugillor quasi aerem cædens: adscribitque, pugillari est pangratium facere. Rursum tractatu *Thomas lapsus* De utilitate ieiunij. Thomas tamen uidetur pugnare, interpretari bellare, primum quum ait, Secundo pugnam suam in uictoria mali. Ac mox, Sic pugno, inquit, contra hostes decertando contra malum. Condonandus lapsus, nisi quidam nimium urgerent nos, fabula de Paulo commentariorum illius approbatore.

Prouerbium Aerem uerberans.) Prouerbiali schemate dictum est, pro frustra & inaniter laborare, ueluti pugil nihil agit, nisi corpus attingat. Cæterum hæc eò tendit parabola, ut intelligamus non esse satis quomodocūque nostro fungi officio, nisi demus operam, ut insigniter ac præter cæteros gessisse nos uideamur.

Castigo, pro sugillo Castigo.) ὑπωπιάζω. id est, Coerceo, siue cohibeo, subigoque. nam interpres sensum expressit potius, quàm uocem Græcam reddidit. Eam Paulinus propius expressit epistola quinquagesima octaua, ad Augustinum, Liuidum, inquit, facio corpus meum, & in seruitutem redigo. Siquidem Græcis ὑπωπιάζειν, est liuore seu sanguinis nota sugillare proprie oculos, quos illi ὦπας uocant, & ὑπώπια notas eiusmodi, autoribus Hesychio & Suida: licet hanc uocem diligēter explicarit etiam Theophylactus. Apparet sumptam metaphoram à certamine pugilum, unde Paulus non libenter solet similitudines ducere. Si- *Supplantare quid proprie* quidem in his supplantabat, qui deijceret in humum antagonistam suū, sugillabat qui notam insignem inflixisset faciei.

EX CAPITE DECIMO.

NOlo enim.) οὐ θέλω δὲ. Nolo autem. Ambrosius legit Enim, consentientibus & antiquis exemplaribus, ut hæc cohæreant cum superioribus: si quod modo præcepit Corinthijs, idem Iudæorū exemplis corroborat. quod si mauis autem, erit ad alia digredientis.

In Mosen Et omnes in Moyse baptizati sunt.) εἰς τὸν μωσῆν, est Græce, id est, In Mosen. Augustinus enarrans Psalmum septuagesimum septimum, legit, Per Mosen. Rectius

ctius arbitror accipi, in Mosen, pro in legem Mosaicam, nōdum enim in Christum, cuius aduentus procul aberat: Interim Moses Christi typum gerebat, & figuris res adumbrabatur euangelica.

Bibebant autem.) Græcis est Enim. Atque ita refert Augustinus libro aduersus Faustum duodecimo, capite uigesimonono, ex uetusti codicis fide, ubi & Græce dixit, Consequente eis. Et aliâs aliquoties sic loquitur Consequens est huic.

Consequente eos.) ἀκολουθούσης. id est, Sequente, siue prosequente. Sequente autem dixit, tanquam itineris perpetua comite: id enim sonat ἀκολουθεῖν magis quàm ἕπεσθαι. Origenes homilia in Exodum quinta, sequentem petram refert, ad nubem quæ præcessisse legitur Hebræos, offensus ut apparet, absurditate sensus, si petra dicatur sequi proficiscentes. Verum accipi potest riuum, qui è petra prosilijt, illos fuisse comitatum. Et Augustinus quum alijs aliquot locis, tum contra aduersarium legis & prophetarum, libro secundo, capite sexto, interpretatur, Christus erat petra, id est petra significabat Christum: nec obstat quod hanc petram dixerit spiritualem. Quicquid enim mysticum habet sensum, spirituale dicimus. Bibebant aquam de petra, non qualibet, sed de spirituali, quæ significabat illam unicam petram, unde salutem hauriunt omnes credentes. Heronymus, aut si quis alius is fuit, enarrans Psalmum quadragesimum primum, adducit hūc locum omisso pro nomine Eos: quod quum nō sit apud Grecos, adiectum est ab interprete, quo sermo fieret explanatior, & nos item addidimus. Nec addit tamen Ambrosius, quum subinde locum hunc in suis libris adducat.

Consequente eos petra

Beneplacitum est deo.) εὐδόκησεν ὁ θεός. Quod Ambrosius uertit, Bene sensit deus, nos uertimus Approbauit. de hoc uerbo iam crebro monuimus.

In figura facta sunt nostri.) Figuræ siue formæ, est Græcis pluralis numeri τύποι, sicut & paulo post, Hæc autem omnia in figura cōtingebant: ταῦτα δὲ πάντα τύποι. id est, Hæc omnia figuræ contingebant. In collectaneis Bedæ priore loco, Figuræ legitur, licet Nostri, deprauatum erat in nostræ: quod tamen ad eundem modum frequenter est obuium in libris Augustini: ac priore loco Græcis additur ἡμῶν, ut legant: Hæc autem figuræ nostri fuerunt. Et ad eum modum citat hunc locum Augustinus, enarrans Psalmum centesimum decimumtertium. Rursus aduersus Faustum in fragmento quarti libri, alijsque locis compluribus.

In figura, pro Figuræ

Neque idololatræ efficiamini.) Opinor pro γίνεσθαι, mutatum esse γίνεσθε. id est, Neque efficeremur simulacrorum cultores: quandoquidem in hoc quoque additur, sicut quidam eorum, ut γίνεσθαι respondeat ad εἶναι. Alioqui in duobus mutauit personam, in idololatris & murmuratoribus.

Sicut quidam eorum.) καθὼς καί τινες αὐτόν. id est, Quemadmodum & quidam illum tentauerunt. Interpres legit αὐτῶν. atque ita scriptum est in nonnullis exemplaribus. Nec ex Ambrosio, nec ex Chrysostomo, nec ex Theophylacto satis liquet quid legerint, nisi quod apud utrunque contextus habet αὐτῶν. Si legimus αὐτόν, id est Eum, ex hoc loco declaratur Christi diuinitas, quem à Iudæis tentatum dicit prius quàm hominem assumeret. Nam de eo quod præcessit, Petra autem erat Christus: posset aliquis interpretari, petra illa designabat Christum post nasciturum. Spiritalem autem uocari, quod typum haberet mysticæ petræ. Si legimus αὐτῶν, sensus erit, ne nos tentemus Christum, sicut olim Iudæi tentauerunt deum.

Duplex lectio

Ad correptionem nostram.) πρὸς νουθεσίαν ἡμῶν. id est, Ad admonitionem nostram siue nostri, quod tamen nonnunquam pro correptione usurpatur.

Tētatio uos non apprehēdat.) εἴληφεν, i. apprehēdit, præteriti tēporis, siue cepit. Subindicat enim Corinthios iam incidisse in tentationē, sed humanā, hoc est, tolerabilē ac sanabilē. Et in hāc sane lectionē consentiūt exēplaria Grecorū quæ uiderim omnia: tametsi apparet Ambrosiū legisse apprehendat, ex his uerbis quæ subijcit, Vt aūt humana tentatio illos apprehēdat, hortatur. Quanquam quid simile inter καταλαμβανέτω & εἴληφεν. Nisi forte Ambrosius legit εἰληφέτω. At mihi sensus Græce lectionis uidet magis germanus esse Paulo, atque eam palā est Chrysostomo & Theophylacto placuisse. Ante terruerat eos horendis exemplis, mox ne desperet, reficit eos, extenuās quod hactenus peccassent, dicensque, leue quiddā

Apprehendit alij Apprehendat

quum ipse grauioribus malis fuisset tentatus.

Prouentus pro Euentu

Prouentum.) τὴν ἔκβασιν. id est, Exitum, siue euentum, id est, is qui sinit uos incidere in tentationem, idem faciet ut tentatio bene eueniat. Hieronymus in commentarijs Ionæ legit ad hunc modum, Sed faciet cum tentatione & exitum. Atque item Augustinus explicans Psalmum sexagesimum primum. Nam prouentus dicuntur sementis, & è terra nascentium. Rursus epistola octogesima nona. At ne quis putaret sic esse dictum, sed faciet cum tentatione prouentum, quasi deus pacisceretur cum tentatione de euentu, nos uertimus, Sed faciet unà cum tentatione euentum: ut sit sensus, Qui passus est incidere tentationem, idem dabit & exitum bonum.

Vt possitis sustinere.) Græce magnificentius quiddam dicitur ὑπερενεγκεῖν, quod est ita ferre, ut oneri supersis ac superes: quemadmodum ad Romanos dixit ὑπερνικῶμεν.

Cui benedicimus.) ὃ εὐλογοῦμεν. id est, Quem cum gratiarum actione sumimus. Sic enim interpretãtur Chrysostomus ac Theophylactus. Nonnihil recentiores interpretantur de benedictione consecrantis.

Panis quem frangimus

Et panis quem frangimus.) τὸν ἄρτον, ὃν κλῶμεν. id est, Panem quem frangimus. [illegible]

[illegible]

Synaxis olim fiebat interdi absq; cõsecratiõe corporis & sanguinis

secratio sacramẽtalis. Annotatum est hic, quod prius meminit calicis quam panis, In [illegible] bis fit calicis mentio, prioris illis edentibus, alterius post cœnam.

Nonne participatio corporis.) κοινωνία. Modo communionem uerterat, nunc uertit participationem: ad quid conducat ista copia non uideo. Interim lector Græce ignarus, cõminiscitur aliquod discrimen, inter communicationem & participationem frustra.

Vnus panis & unum corpus.) Abest Græcis copula Et, εἷς ἄρτος, ἓν σῶμα. id est, Vnus panis, unum corpus: ita legit Chrysostomus ac Theophylactus: atque ita scriptum comperi in exemplari Paulino. Consentiebat utrunque Constantiense. Dixerit aliquis, quid refert, si addatur coniunctio Et? Non ad modum: tamen τὸ ἀσύνδετον melius congruit sensui quẽ adferunt Græci, Putant enim nos intelligi panem illũ, qui est corpus domini: quandoquidem omnes Christiani membra Christi sunt, quasi correxerit quod prius dixerat participamus: plus est enim unum & idem esse, quàm participem esse.

Omnes enim, per Oẽs qui

Omnes qui) οἱ γὰρ πάντες. id est, Omnes enim: absque Qui. Omnes enim de uno pane participamus, ita legit et Ambrosius. In uetustissimo codice scriptum reperi, Omnesque: ut uerisimile sit, Que, mutatum in Qui: tametsi hæc lectionis uarietas sensum non admodum uariat. Cæterum non est mentio de calice nec apud Græcos, nec in codice Donatiani. In uetustiore codice Constantiensi non erat mentio calicis, sed recentiore manu aliquis adiecerat in spacio uersuum. In nonnullis excusis repperi, Omnes quidem de uno pane, & sic habebat uterque Constantiensis, ut probabile sit interpretem γὰρ uertisse per coniunctionem expletiuam.

Sermo imperfectus

Videte Israel secundum carnem.) Ad differentiam adiecit Secundum carnem, ut ostenderet esse alium secundum spiritum: licet Græcis non repetatur articulus, τὸν κατὰ σάρκα.

Quid ergo? dico.) Ex Græcis exemplaribus locus ita debet distingui: Quid igitur dico? idolum esse aliquid, aut idolis immolatum esse aliquid? quasi diceret, Nequaquam hoc loquor. Et ueluti iam negasset se id sentire, quod per se dictu sit absurdum, subijcit quid sentiat, Sed quæ immolant, & cætera: alioqui dure cohæreret quod sequitur: Sed quæ gentes immolant, & cætera. Proinde nos non ueriti sumus, additis aliquot uerbis orationem reddere lucidiorem. Ad hunc modum distinguunt & Latinorum uetusta exemplaria.

Sed

Sed quæ immolant gentes.) ἀλλ᾽ ὅτι ἃ θύει. id est, Sed quod ea quæ immolant: ut intelligas, Sed hoc dico, quę gentes immolant, ea immolari dæmonibus, non deo.

Nolo autem uos socios fieri.) κοινωνούς. id est, Participes, siue communicatores, aut consortes.

An æmulamur dominum?) παραζηλοῦμεν. id est, Prouocamus & irritamus: quod superius uertit, Ad æmulandum prouoco. Et ad eum modum interpretantur Græcorum scholia: nominatim Theophylactus: πειράζομεν ἢ παρακνύζομεν. id est, Tentamus & irritamus. nam ζηλοῦμεν, & in bonam partem dicitur: παραζηλοῦμεν ferè non nisi in malam. *Aemulari, pro prouocare*

Sed quod alterius.) ἀλλὰ τὸ τοῦ ἑτέρου ἕκαστος. id est, Sed quisque quod alterius.

Omne quod in macello uenit.) Venit, hoc loco significat uenundatur, πωλούμενον, & in macello legendum, non in macellum. Indicat hoc & diuus Augustinns aduersus Adamantium, Interrogare, inquit, uetat, quum quid de macello emitur. Atque huiusmodi amphibologiam tollere poterat accentus circunflexus, notatus supra uerbum Vênit. *Venit, pro uenditur*

Nihil interrogantes.) μηδὲν ἀνακρίνοντες. id est, Nihil dijudicantes: quod idem uerbum est paulo inferius. Ambrosius legit, Nihil disquirentes. Est autem participium eius, quod superius uertit Interrogant.

Et plenitudo eius.) Eius, ad terram refertur, non ad dominum. αὐτῆς, hoc est, quicquid diues gignit terra, id omne domini est. *Plenitudo eius scilicet terræ*

Hoc immolatum est idolis.) Vetusti codices habent, Hoc immolatitium est idolis. Atque ita legimus apud Ambrosium. Est autem Græcis eadem dictio, quam interpres toties reliquit, εἰδωλόθυτον.

Qui iudicauit.) τὸν μηνύσαντα. id est, Indicauit, per n, non per u. Id tametsi minutulum est, tamen quoniam facillimus in huiusmodi lapsus est, admonendum duxi. Nam μηνύειν Gręcis est prodere rem prius occultam: licet apud Ambrosium hęc particula non addatur, propter eum qui indicauit, haud scio an librariorum incuria.

Conscientiam dico non, & cætera.) Ante hunc locum repetitur in Græcis codicibus, Domini enim est terra et plenitudo eius: quod paulo superius positū est: sed utrobiq; probe quadrat. Illic nō refert quibus uescamur, omnia enim sunt domini. Et hic nō est cur fratrem offendas, uescens idolis immolato, quum tātam ciborum copiam diues mundus suppeditet. Cæterum hoc posteriore loco uidetur, inferri sub alterius persona, uelut obijcientis Paulo, quod ipse mox dixerat: Quam mihi narras conscientiam, quum ut ipse fateris, Domini sit terra & plenitudo eius? Idcirco subijcit ac distinguit conscientiam: Conscientia, inquit, tua dicit, domini est terra & plenitudo eius: at non idem dicit alterius conscientia, quæ putat aliquid simulacris esse proprium, neque commune deo. Neque magnopere facit ad rem quod hic argutatur de ἑαυτοῦ, deq; Illum & conscientiam Laurentius. Quum enim ait, Et propter conscientiam, exponit quid ante dixerat Illum: alioqui qui audierat sibi dictum, ne ederet propter illum qui indicauit, rogare poterat, quid hoc ad illum? Respondet Paulus, ob illius cōscientiam, quam tuo facto uulneras, etiamsi tua firma sanaq; est. Deinde quod dicit Tuam, suo more personam fingit: quādoquidem nonnunquam in se recipit personam alterius, quo rem magis exponat oculis. *Plus est in Græcis* *Persona alia in sermone Pauli*

Ab aliena conscientia.) ὑπ᾽ ἄλλης συνειδήσεως. id est, Ab alia conscientia. Atque ita legit Ambrosius, itaq; scriptum uisitur in uetustissimis exemplaribus, nominatim utroq; Constantiensi. Quanquam id quidem ad sensum haud magni refert. *Aliena, pro alia*

Cum gratia participo.) Ambrosius legit, Gratiæ particeps sum: uerum non reperio μετέχω datiuo iunctum, nisi referatur ad socium communionis, non ad rem cuius particeps es. Vnde magis probo Cum gratia, id est, cum gratiarum actione. Potest & hunc in modum accipi, ut χάριτι sonet hic beneficentiam, sitq; datiuus instrumenti, siue modi. Si ego particeps sum escarum, idq; non per idolum, sed beneficio munificentiaq; dei, quid est cur male audiam? In hūc sensum interpretatur Chrysostomus ac Theophylactus, gratiam dei uocans animi fortitudinem contemnentis idolum, ac dei bonitatem, qua fit, ut ipsius dona, per impiorum maliciam, non inquinentur puris. *Duplex sensus*

Pro eo quod gratias ago.) ὑπὲρ οὗ ἐγὼ εὐχαριστῶ. id est, Pro eo, pro quo ego gratias ago

ago. Opponit autem hæc inter se ueluti contraria, βλασφημεῖν & εὐχαριστεῖν.

Vel aliud quid.) εἴτε τι. id est, Siue quid, Aliud, Additum est explicandæ rei gratia. Atque ita legit Ambrosius, Siue aliquid facitis. quemadmodum habetur apud Græcos.

Sine offensione estote.) Græce iucundius est, ἀπρόσκοποι. id est, Tales, ut nemo per uos offendatur.

Iudæis & gentibus.) Pro Gentibus, est ἕλλησι. id est, Græcis. Iteratur autem ad singula coniunctio καὶ, proinde nos uertimus per Neque.

Non quærens quod mihi utile est.) Simplicius & uerius erat, Non quærens meam ipsius utilitatem, sed multorum. μὴ ζητῶν τὸ ἐμαυτοῦ συμφέρον, ἀλλὰ τὸ τῶν πολλῶν.

EX CAPITE VNDECIMO.

IMitatores mei estote, sicut, & cætera.) De hoc loco superius admonuimus huius epistolæ capite quarto: Vox est autem digna ijs, qui locum apostolorum sibi uindicāt. Se Paulus proponit exemplar, sibi conscius se nihil habere, quod non sit imitandum: & tamen hoc exemplar nō uult imitabile uideri cuiquam, nisi respondeat ad archetypum Christi. [redacted]

Christus exemplar archetypum

Omnia mea Per omnia mei memores estis.) ὅτι πάντα μου μέμνησθε. id est, Quod omnia mea meministis. Et in hunc sensum accipit Ambrosius: legit enim, Quod omnia mea memoria retinetis. Et consentiunt Græcanica scholia, nominatim Theophylactus. Præparat enim illos laude ad sequentem admonitionem: quasi diceret, Sicut in cæteris tenetis mea præcepta, ita in hoc quoq; sequamini. Hæc interpretatio mihi sanè magis arridet quàm Ambrosij. Scribit enim hunc in modum: Postquàm mores & conuersationē illorum arguit, nunc traditiones uult corrigere. Ideo non hoc confirmat, sed succenset eis, quia quum esset apostolus eorum, immemores erant traditionum eius: neque quod adhuc non didicerant, ex aliarum ecclesiarum traditione sequebantur, ac per hoc quasi nouiter tradit illis dicens. Fortassis interpres legit πάντῃ, hoc est, in omnibus, aut πάντα accepit per synecdochen, κατὰ πάντα. Codex uetustior Cōstantiensis habebat, Omnia mei memores estis: omissa præpositione, quæ nec apud Græcos est.

Varia apud Græcos lectio Et sicut tradidi uobis præcepta mea.) Hic apparet uariam fuisse in Græcis codicibus lectionem. Nam Ambrosius legit ad hunc modum, Et quomodo ubique trado traditiones meas tenetis, id quod ex interpretatione quoq; licet colligere. Interpretatur enim Vbique, id est In omnibus ecclesijs, Atqui πανταχοῦ, quod apparet legisse Ambrosium, non reperimus in Græcorum codicibus: nec usquam illius meminerūt interpretes, quos ego sanè uiderim. Mollior erat futurus sermo, si priore loco posuisset μὲν, posteriore δὲ. Laudo quidem uos, quod in cæteris omnia mea tenetis: cæterum illud estis admonendi quod parum uidemini meminisse. Seu prius illud δὲ, tantum notat digreßionem à cœpto sermone de idolothytis, posterius uim habet aduersatiuam, quasi præcessisset μὲν. In uetustißimo codice pro Tenetis, erat Tenete. Nam Græca uox anceps est, κατέχετε. nec est Præcepta, Græce, sed modestius uerbum, & Paulo dignius, παραδόσεις. id est, traditiones: quæ nos Instituta possumus dicere. Leuius est enim traditio, quàm præceptum.

In capite habens Velato capite.) Græce est κατὰ κεφαλῆς ἔχων. id est, In capite habens: ut intelligas non solum de pileo, uerum etiam de coma, quæ & ipsa caput tegit. atq; id annotant Græcanica scholia, nominatim Theophylactus. Et mox meminit de tondendo, sic argumētans, Simulier in hoc imitatur uirum, quod aperit caput: simul & in hoc imitetur, quod ille tonsus est.

Deturpat caput suum.) καταισχύνει. id est, Dedecorat, siue pudefacit, aut dehonestat.

Vnum est enim.) ἓν γάρ ἐστι καὶ τὸ αὐτό. id est, Vnum est & idem: hoc est, nihil omnino refert. Aliquanto diuersius legit Ambrosius, uerum hoc nihil habet momenti ad sensum. Ac si

Ac si decaluetur.) τῇ ἐξυρημένῃ. id est, Cum derasa siue rasa: hoc est, perinde est ac si rasa sit. Ambrosius legit: Vnum est enim atq; idipsum ut decaluata. Fortassis interpres affectauit hoc uerbum decaluare, uelut odiosius, & scommatis obnoxium est caluicium.

Tondeatur.) καὶ κειράσθω. id est, Etiam tondeatur. In exemplari Paulino ac Donatianico scriptum erat, Si non uelatur mulier & tondeatur. Cōsentiebat utrunq; Constantiense. Nec enim est ociosa coniunctio, quæ perinde ualet, ac si dicas, Eadem opera tondeatur, quandoquidem retegit caput.

Aut decaluari.) ἢ ξυρᾶσθαι. id est, Radi: de quo modo meminimus.

Velet caput suū.) κατακαλυπτέσθω. id est, Veletur, nec aliud quicquā additur apud Græcos. Ambrosius legit, Velet caput.

Velamen habere.) ἐξουσίαν ἔχειν. id est, Potestatem habere. Porrò Ambrosius & Græca scholia indicant potestatem, hoc loco accipi pro uelamine: quod uelamen impositum cogat illam demittere oculos, significetq; illam esse sub alterius imperio. Laurentius indicat in nonnullis etiam Latinis codicibus scriptum fuisse potestatem, pro uelamine. Id quod admonuit & Thomas Aquinas: & nos in Paulino exemplari ita scriptum comperimus, suffragante utroque Constantiensi. *Potestas, pro uelamine*

Vos ipsi iudicate.) ἐν ὑμῖν αὐτοῖς κρίνατε. id est, Inter uos ipsos, uel in uobis ipsis iudicate: hoc est, in suo quisque animo.

Nec ipsa natura docet.) ἢ οὐδὲ αὐτὴ ἡ φύσις διδάσκει ὑμᾶς; id est, An ne ipsa quidem natura docet uos? Quanquam Latinis Nec, aliquoties pro Ne quidem, usurpatur. Interpres non uidetur legisse ἢ, quod hodie uidemus additum in Græcis codicibus.

Comam nutriat.) κομᾷ. id est, Comatus est. Coma, capillitium, sed promissius & curatum. *κομᾷν*

Capilli.) ἡ κόμη. id est, Coma. Cur quod modo uertit Comam, nunc mutauit in capillos?

Nec ecclesia dei.) Ecclesiæ, multitudinis numero, αἱ ἐκκλησίαι. suffragante codice Latino quem modo citauimus. Sunt & mundi conuenticula, plena litium ac iurgiorum. Porrò cœtus Christianorum ab huiusmodi uitiis debent abesse.

Hoc autem præcipio non laudans.) τοῦτο δὲ παραγγέλλων οὐκ ἐπαινῶ. id est, Hoc autem præcipiens siue denuncians nō laudo. Laudarat ante, quod omnia tenerent: nunc non laudat in hoc, quod cogitur præcipere de concordia: quasi dicat, Hoc non laudo, quod præcipio. Oportebat enim uos uestra sponte, quod rectum est tenere ac facere. In hanc sententiam Theophylactus, & ante hunc Chrysostomus in Homilia quam nobis uertit Hieronymus Donatus. Item in Commentario. Abutuntur enim Græci participiis pro uerbis infinitis. Interpres & Ambrosius legisse uidentur, τοῦτο δὲ παραγγέλλω οὐκ ἐπαινῶν. Potest & hic accipi sensus, Ante collaudati sunt, quod meminissent, ac tenerent omnia quæ Paulus ordinarat: hic reprehenduntur, quod non seruarent omnia, quæ tenebant memoria.

Scissuras.) σχίσματα. Quod alibi relinquere solet, hic magis quadrabat, Sectiones, siue dissidia. Cæterum, Inter uos: non additur in uetustis codicibus Latinis, quum sit apud Græcos, ἐν ὑμῖν. *Scissura, schisma*

Ex parte.) μέρος τι. id est, Ex parte aliqua, siue partem aliquam. Et αἱρέσεις reliquit, quum Sectas, cōmode potuerit dicere. Diuus Chrysostomus in homilia, quam unam uertit Hieronymus Donatus, magna contentione, multisq; uerbis asseuerat, hic hæreses non esse opinionum, sed animorum dissidia: idque probat duobus potissimum argumentis: Alterum est, quod nisi accipias hæreses, pro dissidiis, non congruent quæ mox sequuntur: Conuenientibus ergo uobis in unum, non est dominicam cœnam manducare, & cætera. Cœnam autem dominicam uocat, in qua sunt, uelut inter eiusdem domini conseruos omnia communia: quod apud Corinthios fieri desierat: & hinc sermonem orsus fuerat. Primum quidem conuenientibus uobis in ecclesiam. Vbi schismatum meminit, quæ nunc mutato uocabulo uocat hæreses. Alterum est, quod dicit Paulum acrius quàm hic facit, inuehi solere in opinionum hæreticarum autores, quos & canes appellat & operarios malos, negans uel angelum de cœlo loquentem audiendum, si diuersa doceat ab iis, quæ *Hæresis pro dissidio*

Paulus

Paulus docuerat. Eadem habentur in Grecis cōmmētarijs. Iam quamuis uerum eſt & per opinionum hæreſes illuſtrari qui ſunt probati, tamen hoc loco Paulus non agit proprie de talibus, quales docuiſſet in eccleſiam non eſſe recipiendos.

Vt qui probati ſunt:) ἵνα οἱ δόκιμοι. id eſt, Probi: ut opponatur reprobis. Et coniunctio ἵνα, non cauſam ſignificat, ſed euentum: quod diligenter annotauit Chryſoſtomus.

Ad manducandum.) ἐν τῷ φαγεῖν. id eſt, In edendo. atque ita legit diuus Ambroſius. Nec eſt ocioſa uerbi coniunctio πρὸ in προλαμβάνει. quod nos uertimus Occupat. Præſumit enim, aliud ſonat Latinis auribus. Præueniebant enim alios, & illis non expectatis, ſuam quiſque cœnam edebat: & ob id mox ſubijcit, Inuicem expectate.

Nunquid domos non habetis?) Num domos non habetis? uel, an non habetis domos?

Confundi pudefieri

Et confunditis.) καταισχύνετε. id eſt, Pudefacitis. Quanquam Hieronymus in epiſtolam ad Galatas, capite quarto, putat nihil intereſſe inter αἰσχύνην & σύγχυσιν, licet apud idoneos autores ſecus eſſe comperiatur. Turbatur quidem & qui uehemēter pudeſcit, hoc eſt, animo confunditur: at non quiſquis confunditur, pudefit. Et ἀπορεῖν, unde ἀπορία non ſemper ſignificat egere, ſed interdum inopem eſſe conſilij animiq; perplexi, ut non ſatis cōueniat cum καταισχύνεσθαι, ſed magis cum συγχεῖσθαι.

Diſtinctio

Laudo uos, & cetera.) ἐπαινέσω ὑμᾶς ἐν τούτῳ; οὐκ ἐπαινῶ. id eſt, Laudabo uos in hoc? non laudo. Ad hunc modum diſtinguūt Græcanici codices, Poterat enim ſimpliciter dicere, In iſto uos non laudo: ſed interrogatio præmiſſa facit ardentiorem orationem. Quanquam uideo Theophylactum ſic interpretari, ut hæc particula Laudo uos, non percontatiue, ſed pronūciatiue ſonetur. Ne nimium irritaret diuites, in ceteris quidem collaudaturum ſe dicit illorum officium, in hoc negat ſe poſſe laudare. Sed & altera diſtinctio belle habet, Laudabo uos? in hoc non laudo: ut ad interrogationem ſubaudiatur, Laudo in cæteris.

Quoniam dominus noſter Ieſus Chriſtus.) Noſter apud Græcos non additur. Latini codices uariant. Sermo abſolutior eſt, non addito pronomine.

Et gratias agens.) καὶ εὐχαριστήσας. id eſt, Actis gratijs, uel Quum egiſſet gratias.

Verba conſecratiōis apud Paulum

Accipite & manducate.) λάβετε, φάγετε. id eſt, Sumite, edite: citra coniunctionem interpoſitam. Cæterum quod hæc duo uerba, Sumite, edite: non adduntur apud Ambroſium in æditione poſteriore, ſuſpicor librariorum errore commiſſum. Quanquam in uetuſtiore Conſtantienſi addebantur hæc uerba, ſed in margine manu recentiore fuerant adiecta.

Quibus uerbis conſecrarit Chriſtu.

Hoc eſt corpus meum.) τοῦτό μου σῶμα. id eſt, [redacted]

[redacted]: Verum hic captiuandus eſt, ut inquit Paulus, intellectus humanus in obſequium fidei, ut hoc maius ſit fidei meritum, quo minus aſſequitur humana ratio.

Frāgitur, pro tradetur

Quod pro uobis tradetur.) τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλώμενον. id eſt, Quod pro uobis frangitur. Atque in hoc tantus eſt Græcorum codicum conſenſus, ut appareat apud nos uarietatem ortam, aut certe data opera mutatam ſcripturam, quod abſurdum uideretur frangi corpus, nō quod uere frangatur, ſed quod, ut ait diuus Auguſtinus, per partes ſumatur: quod olim eodem pane ſacro, in multas parteis diſſecto, diſtribueretur omnibus Chriſti corpus. Quemadmodum autem Chriſtus comeſus à ſingulis, uiuit nec dentibus diſcerpitur, ita hoc quo dixi modo fractus, non laceratur in parteis. Certe Diuus Ambroſius legit, frangitur, Græcis conſentiens, nihil offenſus ea lectione. Nec aliter citat Beda enarrans Euangelium Lucæ. Porrò ſi quid offendit, quod prius dictus ſit fregiſſe panem, & mox adieciſſe, quod

Corpus Chriſti quomodo frangitur

quod frangitur, opinor, aut primum cœpisse frangere panem fortassis in duas aut tres partes, deinde ut cuique impartiebat, à maioribus fragmentis minora defregisse: aut Frangitur sine certa ratione temporis esse positum, ueluti fieri dicitur, quod quoties solet, aut opus est fieri, fit, etiamsi iam non fiat: & solui quod solui debet, etiamsi sæpe non soluatur. Cæterum hic frangi nihil aliud esse, quam dispartiri, subindicat & interpres Theophylactus: Corpus, inquiens, suum, quod omnibus æque dispartiens morti destinasset. Ipse uero in cibo sumendo tempore anticipato, neq; communem hunc & cibarium panem in medium exponis, neque eundem frangis, ut multis detur, sed tibi ipsi reseruas. Atque ex Græcis exēplaribus palàm est, quod idem legerit Chrysostomus quod Theophylactus id quod ex ipsa perspicuum est enarratione, quocunq; consilio Hieronymus Donatus Latine reddidit, quod nostra uulgaris habet lectio. [illegible]

Hieronymus Donatus Venetus patricius

Cœna dominica dicta ob esculentorum ac poculentorum æqualitatem & communionem

An in conuiuijs Corinthiorum quæ reprehendit Paulus fuerit uera corporis dominici cōsecratio

[illegible] at. Cæterum frangendi uerbum, haud male cōgruit corpori dominico, frangitur panis triticeus, ut multis uitam conferat: frangi dicitur & corpus domini, quod uitam ex æquo conferat omnibus digne sumentibus. Idem panis inter multos distributus concordiæ symbolum est: idem corpus pro omnibus immolatum, amicitiæ signum est.

In meam commemorationem.) εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν. id est, In mei memoriam, aut in mei commemorationem, ut legit Ambrosius. Quanquam Græca uox parum commode

 reddi

reddi potest nisi circumloquaris, Ad renouandam mei memoriam.

Calix poculũ

Similiter & calicem.) Ambrosius poculum legit, propius Græcam exprimens uocem ποτήριον, à potando dictam, quemadmodũ poculũ apud nos. Nam calix poculi genus est. Poculum est unde bibitur, siue cyathus sit, siue calix, siue urceus.

Annunciabitis.) καταγγέλλετε, id est, Annunciate, siue annũciatis. Tametsi in hisce uerbis uideo apostolos abuti tempore, ut in his quæ mox præcesserũt, Quoties bibetis, πίνητε. Ambrosius legit annunciantes, aliquot uerbis in medio relictis, incuria sicut arbitror librariorum. Sic enim apud illum legimus, Hoc facite quotienscunque bibetis in mei commemorationem, mortem domini annunciantes donec ueniat. Non contendam cũ eo, qui mallet annunciatis indicandi modo, tamen arbitror utranque lectionem consistere: & qui legit annunciabitis, uidetur imperandi sensu loqui.

Panis dicitur & post consecrationem

Panem &c.) τὸν ἄρτον τοῦτον, id est, Panem hunc. Hic palàm corpus consecratũ panem uocat, non quod adhuc sit panis eo modo quo fuit, sed quod sit panis uiuus & uitam conferens ueram.

De pane illo edat.) Illo, hoc loco non additur apud Græcos, sed interpres explicuit uim articuli, quod & aliàs sæpenumero facit. Ambrosius legit De pane edat.

Indigne.) ἀναξίως τοῦ κυρίου, id est, Indigne domino. Ad eum modum legit & Chrysostomus, utroque loco addens domini nomen. Ambrosius item repetit domini nomen: Itaque quicunque ederit panem hunc, aut biberit calicem domini indigne domino, licet proximo loco nõ apponat domino: Qui enim manducat & bibit indigne, iudicium sibi ipsi manducat. Quanquam in nõnullis Græcorũ codicibus legitur, τοῦ κυρίου ἀναξίως, ut κυρίου utrò libet possit referri, Panem homini, aut panem indigne domino.

Quod si.) εἰ γὰρ, id est, Si enim, non εἰ δέ.

Vt non cum hoc mundo.) Cum mundo, sat erat, σὺν τῷ κόσμῳ. Nec hic potuit seruari non ingrata uocum allusio, κρινόμενοι & κατακριθῶμεν.

Vt non in iudicium conueniatis.) εἰς κρίμα. Clarius erat Ad condemnationem: ne quis accipiat eos iudices adire.

EX CAPITE DVODECIMO.

Spũalia quæ uoce sonãtur

E spiritualibus autem.) περὶ δὲ τῶν πνευματικῶν. Incertum an sentiat de donis spiritus, ut interpretatur diuus Chrysostomus, Theophylactus & Ambrosius, an de psallendo spiritu, de quo uidetur nata fuisse quæstio.

Cum gentes essetis.) Græci paulo diuersius habent, ὅτι ἔθνη ἦτε πρὸς τὰ εἴδωλα τὰ ἄφωνα, ὡς ἂν ἤγεσθε ἀπαγόμενοι, Quod gentes fuistis, ad simulacra muta utcunque ducebamini, abeuntes siue abducti, aut, quod malim, sequentes. Nam si ὅτε le-

Obscurior sermo

gas, sermo penderet, nisi placet participium uerbi loco positum esse, ἀπαγόμενοι, pro ἀπήγεσθε. Neque enim participium ἀπαγόμενοι simpliciter adhæret nomini ἔθνη. Porrò periphrasin interpretis non improbo. Ambrosius legit, Cum gẽtes eratis, simulacrorum forma eũtes, pro ut ducebamini. Quanquam hic puto superesse coniunctionẽ, cum, id quod propemodum liquet ex illius interpretatione, cuius uerba subscribam, si quis forte requiret: Spiritualia, inquit, illis traditurus, exemplum prioris conuersationis memorat, ut sicut simulacrorum fuerunt forma colentes idola, & ducebantur duce uolũtate dæmoniorum, ita & colentes deum, sint forma legis dominicæ. Hactenus ille. Reuocat enim illis in memoriam, quod aliquando fuerint gentes, id cum iam esse desierint, admonet aliis moribus esse uiuendum. Augustinus libro aduersus Faustum xxi. cap. viij. locum hunc ita refert: Scitis quando gentes eratis, ad simulacra sine uoce, quomodo ascendebatis inducti. Satis liquet hunc interpretem legisse pro ὅτι ὅτε. Et haud scio an pro ascendebatis scriptũ fuerit incedebatis. Porrò quoniã uertit inducti, legisse uidetur ἐπαγόμενοι pro ἀπαγόμενοι.

Dicere Iesum anathema aut dominum

Dicit anathema Iesu.) λέγει ἀνάθεμα ἰησοῦν, id est, Dicit anathema Iesum, accusandi casu, id est, Dicit Iesum esse anathema, hoc est, maledicit et execratur Iesum. Probabile est autem ita legisse et Ambrosium, uel hoc argumento, quod proxima pars adhuc casu mansit incorrupta. Nemo potest dicere dominũ Iesum. Certe ita refert Hilarius lib. de Trin. viij. iuxta fidem uetustissimi codicis.

Et nemo potest dicere dominus.) Hieronymus in Iohelem legit dominum Iesum, atque item

item Hilarius libro de trinitate secundo. Rursum Ambrosius libro de Vocatione gẽtium secundo, capite secundo. Rursum in commentarijs hunc ipsum enarrans locum sic adducit. Item libro de Spiritu sancto primo, capite decimo. Itidẽ Origenes in Genesim homilia decimaseptima, quemadmodum hodie legitur in omnibus Grecorum codicibus, δύναται εἰπεῖν κύριον ἰησοῦν. ut opponatur ei quod supra dixit, Dicit anathema Iesum, hoc est, uocat illum anathema. Nec rursus quisquam eum dominum uocat, nisi, & cætera. Sic enim ueteres loquebantur, Anathema sit, quoties uitandum hominem significarent. [redacted]?

Dotes ueteris ecclesiæ

Diuisiones gratiarum.) χαρισμάτων. id est, Donorum: sic uertit Hieronymus in epistolis, & alijs item locis. Augustinus in libello de Prescientia dei ad Dardanum, legit Diuisiones donationum. Sed χάρισμα est donum gratuitum, nam à gratia nomen habet.

Gratiæ, pro donis

Diuisiones operationum.) ἐνεργημάτων. Quod non significat simpliciter operationẽ, sed uim quandam & efficaciam, qua deus agit in nobis. Sequitur enim mox ἐνεργῶν τὰ πάντα. & paulopost ἐνεργεῖ, quod uertit, operatur. Quanquam, ut dixi, aliud quiddam sonat Græcis. Et agit, magis quàm operatur.

Operatio ἐνέργεια

Ad utilitatem.) πρὸς τὸ συμφέρον. id est, Ad id quod expedit: ita uertit Hieronymus in quæstionibus ad Hedibiam, ac rursum in secundo libro aduersus Iouinianum. Magis autem sonat ad uerbum, Ad id quod confert: etiamsi recte uertit interpres.

Gratia sanitatum.) χαρίσματα ἰαμάτων. id est, Dona sanationum.

In uno spiritu.) ἐν τῷ αὐτῷ πνεύματι. id est, In eodem spiritu, seu potius per eundem spiritum.

Operatio uirtutum.) ἐνεργήματα. id est, Operationes, & magis, ut dictum est, efficaciæ.

Discretio spirituum.) διακρίσεις. Discretiones. Interpres legit διάκρισις, tametsi ad sensum nihil refert.

Alij interpretatio sermonum.) γλωσσῶν. Quam uocem modo uerterat linguas, nunc uertit sermones. Nam Græci repetunt utrobique uocem eam γλωσσῶν. Alij genera linguarum, alij interpretatio linguarum. Ita citat hũc locum Augustinus aduersus Faustum libro duodecimo, capite octauo, ex uetusti codicis fide manu descripti. Sic certe legisse Theophylactum ex ipsius liquet interpretatione, quum ait, Nam doctrinæ gratia longe est excellentior, & simplex uarijs linguis loquẽdi donum, plurimum antecedit linguarum interpretatio. Quanquam aliquanto post, repetens ordine dotes spiritus, extremo loco recenset genera linguarum & interpretationes sermonum. Licet hæc posterior particula tantum apud Latinos illic addatur.

Hęc autem omnia operatur.) ἐνεργεῖ. Magis efficit quàm operatur. Et efficit per occultam uim in nobis. Diuus Hilarius uelut conans exprimere Grecam uocem, aliquoties uertit Inoperatur, nominatim libro de Trinitate octauo.

Vnus & idem.) τὸ ἓν καὶ τὸ αὐτό. Articulus additus facit, ut de certo spiritu intelligamus. Proinde nos uertimus, Vnus ille atque idem spiritus.

Diuidens singulis.) διαιροῦν ἰδίᾳ ἑκάστῳ. id est, Diuidens priuatim siue peculiariter unicuique: quod Hieronymus in dialogo primo aduersus Pelagium uertit Proprie, siue propria.

Diuidens singulis prout uult.) Sermo Græcus habet amphibologiam διαιροῦν ἑκάστῳ, καθὼς βούλεται. diuidens cuique ut uult. Nam uerbum Vult, referri potest ad spiritum diuidentem, et ad hominem cui diuiditur, ut si Latine dicas, Impartiens cuique prout uult. Anceps enim est, utrum sit, ut uult ipse, an ut uult quisque. Atque in hunc posteriorem sensum alicubi torquet locum hunc Origenes enarrans epistolam ad Romanos, innuens in nobis situm, ut quam plurimum gratię nobis impertiat deus. Quin & apud Grecos additur uox ἰδίᾳ, quam interpres non reddidit. Eam si uis aduerbij uim habere, uertendum erat Diuidens peculiariter, siue priuatim. Sin malis nomen esse, transferendum erat, Diuidens propria cuique, siue sua cuique. Atque ita quidem adducit Augustinus libro de Trinitate &

Amphibologia

reddi potest nisi circumloquaris, Ad renouandam mei memoriam.

Calix poculũ

Similiter & calicem.) Ambrosius poculum legit, propius Græcam exprimens uocem ποτήριον, à potando dictam, quemadmodũ poculũ apud nos. Nam calix poculi genus est. Poculum est unde bibitur, siue cyathus sit, siue calix, siue urceus.

Annunciabitis.) καταγγέλλετε, id est, Annunciate, siue annũciatis. Tametsi in hisce uerbis uideo apostolos abuti tempore, ut in his quæ mox præcesserũt, Quoties bibetis, πίνητε. Ambrosius legit annunciantes, aliquot uerbis in medio relictis, incuria sicut arbitror librariorum. Sic enim apud illum legimus, Hoc facite quotienscunq; bibetis in mei commemorationem, mortem domini annunciantes donec ueniat. Non contendam cũ eo, qui mallet annunciatis indicandi modo, tamen arbitror utranq; lectionem consistere: & qui legit annunciabitis, uidetur imperandi sensu loqui.

Panis dicitur & post consecrationem

Panem &c.) τὸν ἄρτον τοῦτον, id est, Panem hunc. Hic palàm corpus consecratũ panem uocat, non quod adhuc sit panis eo modo quo fuit, sed quod sit panis uiuus & uitam conferens ueram.

De pane illo edat.) Illo, hoc loco non additur apud Græcos, sed interpres explicuit uim articuli, quod & aliàs sæpenumero facit. Ambrosius legit De pane edat.

Indigne.) ἀναξίως τοῦ κυρίου, id est, Indigne domino. Ad eum modum legit & Chrysostomus, utroq; loco addens domini nomen. Ambrosius item repetit domini nomen: Itaq; quicunque ederit panem hunc, aut biberit calicem domini indigne domino, licet proximo loco nõ apponat domino: Qui enim manducat & bibit indigne, iudicium sibi ipsi manducat. Quanquam in nõnullis Græcorũ codicibus legitur, τοῦ κυρίου ἀναξίως, ut κυρίου utrólibet possit referri, Panem homini, aut panem indigne domino.

Quod si.) εἰ γὰρ, id est, Si enim, non εἰ δέ.

Vt non cum hoc mundo.) Cum mundo, sat erat, σὺν τῷ κόσμῳ. Nec hic potuit seruari non ingrata uocum allusio, κρινόμενοι & κατακριθῶμεν.

Vt non in iudicium conueniatis.) εἰς κρίμα. Clarius erat Ad condemnationem: ne quis accipiat eos iudices adire.

EX CAPITE DVODECIMO.

Spũalia quæ uoce sonãtur

De spiritualibus autem.) περὶ δὲ τῶν πνευματικῶν. Incertum an sentiat de donis spiritus, ut interpretãtur diuus Chrysostomus, Theophylactus & Ambrosius, an de psallendo spiritu, de quo uidetur nata fuisse quæstio.

Cum gentes essetis.) Græci paulo diuersius habent, ὅτι ἔθνη ἦτε πρὸς τὰ εἴδωλα τὰ ἄφωνα, ὡς ἂν ἤγεσθε ἀπαγόμενοι, Quod gentes fuistis, ad simulacra muta utcunq; ducebamini, abeuntes siue abducti, aut, quod malim, sequentes. Nam si ὅτε legas, sermo penderet, nisi placet participium uerbi loco positum esse, ἀπαγόμενοι, pro ἀπήγεσθε. Neque enim participium ἀπαγόμενοι simpliciter adhæret nomini ἔθνη. Porrò periphrasin interpretis non improbo. Ambrosius legit, Cum gẽtes eratis, simulacrorum forma eũtes, pro ut ducebamini. Quanquam hic puto superesse coniunctionẽ, cum, id quod propemodum liquet ex illius interpretatione, cuius uerba subscribam, si quis forte requiret: Spiritualia, inquit, illis traditurus, exemplum prioris conuersationis memorat, ut sicut simulacrorum fuerunt forma colentes idola, & ducebantur duce uolũtate dæmoniorum, ita & colentes deum, sint forma legis dominicæ. Hactenus ille. Reuocat enim illis in memoriam, quod aliquando fuerint gentes, id cum iam esse desierint, admonet alijs moribus esse uiuendum. Augustinus libro aduersus Faustum xxi. cap. viij. locum hunc ita refert: Scitis quando gentes eratis, ad simulacra sine uoce, quomodo ascendebatis inducti? Satis liquet hunc interpretem legisse pro ὅτι ὅτε. Et haud scio an pro ascendebatis scriptũ fuerit incedebatis. Porrò quoniã uertit inducti, legisse uidetur ἐπαγόμενοι pro ἀπαγόμενοι.

Obscurior sermo

Dicere Iesum anathema aut dominum

Dicit anathema Iesu.) λέγει ἀνάθεμα ἰησοῦν, id est, Dicit anathema Iesum, accusandi casu, id est, Dicit Iesum esse anathema, hoc est, maledicit et execratur Iesum. Probabile est autem ita legisse et Ambrosium, uel hoc argumento, quod proxima pars adhuc casu mansit incorrupta. Nemo potest dicere dominũ Iesum. Certe ita refert Hilarius lib. de Trin. viij. iuxta fidem uetustissimi codicis.

Et nemo potest dicere dominus.) Hieronymus in Iohelem legit dominum Iesum, atque item

item Hilarius libro de trinitate secundo. Rursum Ambrosius libro de Vocatione gētium secundo, capite secundo. Rursum in commentarijs hunc ipsum enarrans locum sic adducit. Item libro de Spiritu sancto primo, capite decimo. Itidē Origenes in Genesim homilia decimaseptima, quemadmodum hodie legitur in omnibus Gręcorum codicibus, δύναται εἰπεῖν κύριον ἰησοῦν. ut opponatur ei quod supra dixit, Dicit anathema Iesum, hoc est, uocat illum anathema. Neq; rursus quisquam eum dominum uocat, nisi, & cætera. Sic enim ueteres loquebantur, Anathema sit, quoties uitandum hominem significarent. [redacted]

Dotes ueteris ecclesiæ

Diuisiones gratiarum.) χαρισμάτων. id est, Donorum: sic uertit Hieronymus in epistolis, & alijs item locis. Augustinus in libello de Pręscientia dei ad Dardanum, legit Diuisiones donationum. Sed χάρισμα est donum gratuitum, nam à gratia nomen habet.

Gratiæ, pro donis

Diuisiones operationum.) ἐνεργημάτων. Quod non significat simpliciter operationē, sed uim quandam & efficaciam, qua deus agit in nobis. Sequitur enim mox ἐνεργῶν τὰ πάντα. & paulopost ἐνεργεῖ, quod uertit, operatur. Quanquam, ut dixi, aliud quiddam sonat Græcis. Et agit, magis quàm operatur.

Operatio ἐνέργεια

Ad utilitatem.) πρὸς τὸ συμφέρον. id est, Ad id quod expedit: ita uertit Hieronymus in quæstionibus ad Hedibiam, ac rursum in secundo libro aduersus Iouinianum. Magis autem sonat ad uerbum, Ad id quod confert: etiamsi recte uertit interpres.

Gratia sanitatum.) χαρίσματα ἰαμάτων. id est, Dona sanationum.

In uno spiritu.) ἐν τῷ αὐτῷ πνεύματι. id est, In eodem spiritu, seu potius per eundem spiritum.

Operatio uirtutum.) ἐνεργήματα. id est, Operationes, & magis, ut dictum est, efficaciæ.

Discretio spirituum.) διακρίσεις. Discretiones. Interpres legit διάκρισις, tametsi ad sensum nihil refert.

Alij interpretatio sermonum.) γλωσσῶν. Quam uocem modo uerterat linguas, nunc uertit sermones. Nam Græci repetunt utrobique uocem eam γλωσσῶν. Alij genera linguarum, alij interpretatio linguarum. Ita citat hūc locum Augustinus aduersus Faustum libro duodecimo, capite octauo, ex uetusti codicis fide manu descripti. Sic certe legisse Theophylactum ex ipsius liquet interpretatione, quum ait, Nam doctrinæ gratia longe est excellentior, & simplex uarijs linguis loquēdi donum, plurimum antecedit linguarum interpretatio. Quanquam aliquanto post, repetens ordine dotes spiritus, extremo loco recenset genera linguarum & interpretationes sermonum. Licet hæc posterior particula tantum apud Latinos illic addatur.

Hęc autem omnia operatur.) ἐνεργεῖ. Magis efficit quàm operatur. Et efficit per occultam uim in nobis. Diuus Hilarius uelut conans exprimere Gręcam uocem, aliquoties uertit Inoperatur, nominatim libro de Trinitate octauo.

Vnus & idem.) τὸ ἓν καὶ τὸ αὐτό. Articulus additus facit, ut de certo spiritu intelligamus. Proinde nos uertimus, Vnus ille atque idem spiritus.

Diuidens singulis.) διαιροῦν ἰδίᾳ ἑκάστῳ. id est, Diuidens priuatim siue peculiariter unicuique: quod Hieronymus in dialogo primo aduersus Pelagium uertit Proprie, siue propria.

Diuidens singulis prout uult.) Sermo Græcus habet amphibologiam διαιροῦν ἑκάστῳ, καθὼς βούλεται. diuidens cuique ut uult. Nam uerbum Vult, referri potest ad spiritum diuidentem, et ad hominem cui diuiditur, ut si Latine dicas, Impartiens cuique prout uult. Anceps enim est, utrum sit, ut uult ipse, an ut uult quisq;. Atque in hunc posteriorem sensum alicubi torquet locum hunc Origenes enarrans epistolam ad Romanos, innuens in nobis situm, ut quam plurimum gratię nobis impertiat deus. Quin & apud Grecos additur uox ἰδία, quam interpres non reddidit. Eam si uis aduerbij uim habere, uertendum erat Diuidens peculiariter, siue priuatim. Sin malis nomen esse, transferendum erat, Diuidens propria cuique, siue sua cuique. Atque ita quidem adducit Augustinus libro de Trinitate &

Amphibologia

 unitate

unitate dei, capite octauo, Diuidens propria unicuiq; prout uult. Totus autem hic sermo Pauli, distributionibus, dictionum earundem iterationibus, idq; nūc in principio, nunc in medio, nunc in fine, membris incisis, comparibus, similiter cadentibus ac desinentibus, periodisq; floridus est.

Siue gentiles.) εἴτε ἕλληνες. id est, Græci: ut legit Ambrosius, de quo iam frequenter admonuimus.

In unum spiritum potati

In uno spiritu potati sumus.) Græce est, In unum spiritum potati sumus: sicut superius uertit in unum corpus, εἰς ἓν σῶμα. Ad eundem modum legit Ambrosius, Græca sequutus exemplaria. Cæterum aliquanto superius miscuit diuersas præpositiones, εἰς & ἐν. καὶ γὰρ ἐν ἑνὶ πνεύματι ἡμεῖς πάντες εἰς ἓν σῶμα ἐβαπτίσθημεν. id est, Etenim in uno spiritu, siue per unum spiritum, nos omnes in unum corpus baptizati sumus. Quod si complexim legas, sensus erit: Nos omnes baptismo facti sumus unum corpus, idq; per spiritum omnibus communiter impertientem se. Sin diuisim, subaudiendum erit uerbum substantiuum, sumus, Etenim in uno spiritu sumus nos omnes. At prior lectio mihi magis arridet.

Potati spiritu pro hausimus spiritum

Potati sumus, & cætera.) Est quidem Græce ἐποτίσθημεν, hoc est, Poti, siue potati sumus, sed ut potatus intelligatur is cui potus est datus. Sensum eleganter expressit Ambrosius, legens, & omnes unum spiritum potauimus. Itidem legit Augustinus. Siquidem ποτίζεσθαι Græcis dicitur, quod irrigatur: combibitur autem quicquid est liquidum. Proinde nos quo dilucidiores essemus, uertimus, Eundem spiritum hausimus. In nonnullis exemplaribus, pro Potati sumus, deprauatum comperi, Vocati sumus. Tanta est librariorum audacia.

Non estis mihi necessarij.) χρείαν ὑμῶν οὐκ ἔχω. Quod modo uerterat, Opera uestra non indigeo.

Necessariora sunt.) ἀναγκαῖα. id est, Necessaria, per positiuum, non comparatiuum: nam comparatio redditur per magis. Certe iuxta Græcorū codices citat Augustinus sermone quinquagesimotertio: Et quæ inhonesta sunt nostra, magis necessaria sunt. Rursus aduersus Faustum libro uigesimoprimo, capite octauo. Itidem Ambrosius libro quem inscripsit De Noe & arca, capite octauo. Quanquam μᾶλλον, pro potius accipi potest, ut corrigat uerius quàm comparet: sitq; sensus, Ea membra quæ putantur inhonesta, necessitate commendari & usu. Nec enim apparet hoc sentire Paulum, membra pudenda quæ uocantur, esse magis necessaria cæteris, sed satis esse quod necessaria sint corpori, ad hoc ne putentur negligenda.

Et quæ putamus ignobiliora.) Non reddidit interpres festiuam uocum allusionem ἀτιμότερα & τιμήν, id est, Inhonoratiora, & honorem. Pro ἀτιμότερα, Augustinus legit Viliora.

Ei quæ inhonesta sunt nostri.) ἀσχήμονα & εὐσχημοσύνην, id est, Immodesta, siue indecora, & modestiam siue decus. Ambrosius legit, Et quæ inferiora sunt nobis, reuerentiam abūdantiorem habent. Verum haud scio an locus mendo uacet.

Nullius egent.) οὐ χρείαν ἔχει. id est, Non habent opus: ut subaudias, eo honore addito.

Temperauit.) συνεκέρασε. id est, Contemperauit: hoc est, simul moderatus est, et miscuit membra temperatura quadam, ut sibi mutuo sint auxilio.

Et cui deerat.) τῷ ὑστεροῦντι. quod uertere solet, deficit: sed hic sanè bene reddidit.

Vt non sit schisma in corpore.) Græcam uocem reliquit Schisma, uertere poterat Dissidium.

Sed in idipsum.) ἀλλὰ τὸ αὐτὸ ὑπὲρ ἀλλήλων μεριμνῶσι τὰ μέλη. Sed idem mutuo curent mēbra: ut τὸ αὐτό, parem indicet omnium membrorum sollicitudinem.

Gloriatur pro glorificatur, deprauatum

Siue gloriatur.) δοξάζεται. id est, Glorificatur: hoc est, honore afficitur. Interpres uidetur, gloriatur dixisse, pro gloria afficitur. Thomas Aquinas interpretatur gloriatur, uigoratur: ut sentire possis eum nonnihil offensum fuisse hoc loco. Certe glorificatur, legit Ambrosius cum Græcis consentiens. Et in eum sensum interpretatur Theophylactus. Ad eundem modum legit Augustinus tractatu in epistolam Ioānis tertio, nec legit solum, uerum etiam de glorificatione interpretatur. Rursus aduersus Faustum libro uigesimoprimo, capite octauo. Iterum epistola centesima quadragesimaquarta. Rursus Posidonius siue Possidius

ſidius in eius uita capite ſeptimo.

Membra de membro.) μέλη ἐκ μέρους, id eſt, Membra ex parte. Hoc dicit, quod Corinthij nō eſſent omnia membra corporis, ſed aliqua pars membrorum. Quanquam Ambroſius legiſſe uidetur, ἐκ μέλους. Eſt autem facilis in hiſce literis lapſus ob affinitatem uocum μέλους & μέρους, præſertim ſi acceſſerit aliquis labdaciſmus. Ad eundem modum legit diuus Thomas, trifariam hunc enarrans locum. Cæterum ille ſenſus minus eſt coactus, ut intelligamus membra de membro: hoc eſt, aliud membrum ab alio pēdere, mutua connexione. At ſuperiorem lectionem ſequitur Theophylactus, quem uerſum Latine, falſiſſimo Athanaſij titulo quidam æddiderant. Id que negant eſſe factum temeritate librariorum, ſed aſtutia ſtudióque ipſius Chriſtophori Perſonæ, qui uertit hoc opus. Teſtatur id etiam codex ille, quem Chriſtophorus Sixto pontifici huius nominis quarto pulchre depictum obtulit. Titulum maiuſculis miniatis præfixerat Athanaſij, quum in præfatione nec Athanaſij nec Theophylacti faciat mentionem. Videtur itaque fucum feciſſe pontifici. Hæc ſcribunt, qui codicem in bibliotheca pontificia aſſeruatum uiderunt. Origenes homilia in Leuiticum ſeptima, adducit hunc locum iuxta id quod in Græcorum legitur codicibus.

Et quoſdam quidam.) καὶ οὓς μὲν. Articulum poſtpoſitiuum Paulus aliquoties uſurpat pro præpoſitiuo in diſtribuendo. Verum hic non habet quod reſpondeat, cuiuſmodi multa ſunt apud hunc apoſtolū. Nam quod Faber Stapulenſis mutat Quoſdam, in Suos, ut οὓς poſitum ſit pro ἑοὺς, non eſt probabile, præſertim in oratione ſoluta, maxime quū nullum nomen adhæreat pronomini, alioqui dixiſſet τοὺς αὐτοῦ. Vitari poterat incommodum anapodoti, ſi primam particulam huius diuiſionis coniunctim legas, ad hūc modum καὶ οὓς μὲν ἔθετο ὁ θεὸς ἐν ἐκκλησίᾳ, πρῶτον ἀποστόλους. ut totum hoc unum efficiat ordinem: deinde ſuccedat, δεύτερον προφήτας, ut quod cœperat dicere per οὓς, poſtea mutata uoce dicat per δεύτερον & ἔπειτα. Quod ita explanatius efferri poterat: Et alios quidem conſtituit primo loco, nempe apoſtolos: alios ſecundo, nempe prophetas: alios tertio, nempe uirtutes: atque item de cæteris. Faber οὓς pro ἑοὺς

Opitulationes.) ἀντιλήψεις. id eſt, Subuentiones, ſiue ſubſidia: quod alibi uertit, Suſcipere: eſt autem ἀντιλαβέσθαι conantem porrecta manu adiutare.

Interpretationes ſermonum.) Non legitur apud Græcos hoc loco totum hoc, ac ne in uetuſtis quidem Latinorum codicibus, nominatim ijs quos nobis exhibuit collegium ſancti Donatiani Brugis, nec in duobus quos exhibuit hac æditione collegium eccleſiæ Conſtantienſis. Idem enim uidetur cum illo, γένη γλωσσῶν. id eſt, genera linguarum: quod modo receſſuit. Opinor Interpretationes ſermonum, adiectum ab interprete quopiam, aut ut iſti loquuntur poſtillatore, quod poſtea traductum ſit in contextum ſermonis: præſertim quum ne mentio quidem huius particulæ apud ullum Græcum interpretem reperiatur. Quanquam ne quid diſsimulem, Ambroſius legit quemadmodum nos uulgo legimus, nec legit ſolum, uerumetiam interpretatur. Deinde paulo poſt repetens hos gradus, hoc loco duos reddit, non unum. Nunquid omnes linguis loquuntur, nunquid omnes interpretantur, niſi forte hæc duo uelut inter ſe cognata unius loco poſuit: ut interim diſsimulem, quod toties iam ἰάματα, uertit Sanitates, pro Sanationes: nam ἴαμα apud Græcos non eſt niſi ſanatio. Additum Ambroſij lectio Sanitas, pro Sanatione

Aemulamini autem chariſmata.) ζηλοῦτε τὰ κρείττονα χαρίσματα. id eſt, Aemulamini potiora dona, id eſt, ad ea nitamini dona ſpiritus quæ ſunt eximia. Non dixit μείζονα, id eſt, maiora: ſed κρείττονα, id eſt, potiora, quæꝗ magis conducunt ad publicam utilitatem. Hic chariſmata reliquit uocem Græcam. Diuus Hieronymus aduerſus Iouinianum libro ſecundo, uertit Dona: malens Latine loqui, quàm Græce. Nec eſt ocioſa coniunctio δέ, ſeparat enim Charitatem à turba cæterorum donorum. Alia cōtingant alijs, cæterum uos ea ſectemini quæ ſunt potiora. Chariſmata Græce dixit interpres

Excellentiorem uiam.) καθ' ὑπερβολὴν ὁδὸν. id eſt, Excellentem uiam, ſiue eximiam & egregiam uiam. Ambroſius legiſſe uidetur ἔτι μᾶλλον, uertit enim Magis excellentiorem. Porro ut noſter interpres uerterit per cōparatiuum ἔτι, id eſt, Inſuper: fuit in cauſa, quod aliquoties uim habeat comparatiui.

EX CAPITE DECIMOTERTIO.

Sonitus uocũ inanis

Actus sum uelut æs sonans.) Velut, redundat. γέγονα χαλκὸς ἠχῶν. id est, Factus sum æs resonans: siue tinniens, aut crepitans. Nec Velut, aduerbium, additur apud Græcos, uerum alius quispiam adiecit de suo.

Aut cymbalum tinniens.) ἀλαλάζον. Quod aliàs uertunt Iubilare. Est autem ἀλαλάζειν proprie, perpetuo sonitu strepere ac tinnire, ut exponunt etymologici Græci, sono sonum excipiente, quemadmodum fit in lebetibus Dodonæis. Qua de re copiosius dictum est in Chiliadibus nostris. Non opinor hic refellendos mihi, qui putant prędicatorem euangelicum conferri cum ære sonante, quod is suo tinnitu prosit quidem alijs, cæterum seipsum consumat. Siquidem hic prophetas appellat prædicatores: cæterum qui lingua duntaxat loquuntur, uelut inutiles per se, cymbalis tinnientibus comparat. Id magis ad eos pertinet, qui uerba sacra non intellecta canunt aut recitant in templis.

Et si nouerim mysteria omnia.) μυστήρια. Augustinus quum aliàs frequenter, tum in libello De actis cum Emerito, legit Sacramenta, pro Mysteria: ut scias illic sacramentum interdum dici, quod reconditum est.

Charitatem non habeam.) Augustinus ad Simplicianum libro secundo, fatetur ex hoc loco non exacte doceri prophetiam aut fidem esse sine charitate, quod hæc sermonis forma non affirmet, sed fingat interdum: quod genus si dicas, Si corpus habeat figuram, colorem autem non habeat, cerni non possit, non sequitur corpus carere colore, sed fingitur carere: quod si fiat, cerni non possit. Similiter Basilius Magnus in epistola ad Neocæsarienses, referens hunc apostoli locum, hæc subijcit: Non quod horum quæ commemorauimus singula sine charitate possint inueniri, sed quod sanctus Paulus uoluerit testimonijs confirmare, quod dixerat præceptum charitatis infinitis partibus reliquis omnibus excellentius esse. Quod si quem offendit Fictionis uocabulum, sunt enim qui putant Fingere, nihil aliud esse quàm mentiri: sciant quoties audiunt in Theologorum diatribis, posito casu uel dato, idem illos dicere, quod alij dicunt Finge, pone, aut fac ita esse. Rhetores autem docent & argumentandi & amplificandi rationem à fictione. Quanquam fingendi uerbum, in hoc sanè sensu, non est in sacris literis, tamen ipsa res frequens est. Atque hoc sermonis tropo nihil uulgatius. Quoties audimus illa, Si filius meus esses, non potuissem tecum amantius agere. Si tibi corpus esset ferreum, non sufficeret istis laboribus. Si apud Scythas natus esses, non posses esse moribus asperioribus. Si mihi sint linguæ centum, non possim omnia commemorare. Sic argumentatur dominus, Si ego in Beelzebul eijcio dæmonia, filij uestri in quo eijciunt? Et, Si crederetis Mosi, crederetis utique & mihi. Sic per fictionem argumentatur Apostolus primæ ad Corinthios decimoquinto: Si Christus non resurrexit, inanis est prædicatio nostra, inanis est & fides uestra. Ac mox: Si mortui non resurgunt, nec Christus resurrexit. Rursus: Si in hac uita tantum, in Christo sperantes sumus: & cætera. Tali fictione usus est propheta Dauid Psalmo centesimo trigesimo octauo, Si ascendero in cœlum, tu illic es: si descendero in infernum, ades. Si sumpsero pennas meas diluculo & habitauero in extremis maris, etenim illuc manus tua deducet me: & cætera. Nullus homo uiuens potest ascendere in cœlum, aut descendere ad inferos, aut sumptis alis procul auolare. Sed hæc per fictionem commemorat Propheta, quo magis asseueret, neminem effugere posse manus dei. Simili figura loquitur beatus Paulus: Etsi imperitus sermone, non tamen scientia. Paulus non erat imperitus sermone, qui apud Corinthios gloriatur se plus cæteris loqui linguis. Simile & illud, Nam si decem milia pædagogorum habeatis in Christo, sed non multos patres. Tum temporis pauci crediderant apud Corinthios, unde fieri non potuit, ut haberent decem milia præceptorum in doctrina fidei. Nam hos appellat pædagogos. Eiusdem formæ est quod hic dicit, Et si linguis hominum loquar & angelorum. Angeli non habent linguam, sed hoc per fictionem, exaggerandi gratia est additum. Adde quod inter dona spiritus hic commemoratur opitulatio, & ad Romanos

duodecimo

duodecimo legimus, Qui tribuit in simplicitate, qui miseretur in hilaritate. Et tamen per fictionem Paulus hoc loco disiungit, quæ separari non possunt. Si distribuero omnes facultates meas in cibos pauperum. Et, Si tradidero corpus meum, ita ut ardeat: & cætera. Neque enim Paulus sentit de ijs, qui ob inanem gloriam dilargiuntur sua pauperibus, aut corpus suum tradunt incendio, quod fecisse legitur Peregrinus: (Alioqui frigide uitiosam actionem conferret cum donis spiritus) sed de his qui ad hæc parati sunt ob abundantiam Euangelicæ charitatis. Quid igitur agit hæc fictio? Non ut intelligamus hoc fieri posse sine charitate, sed ut perspicuum sit, non ex modo liberalitatis, nec ex difficultate actionis, sed ex magnitudine charitatis deum æstimare nostras actiones. Vnde fit, ut qui largitur assem, interdum magis placeat deo, quàm qui largitur decem milia ducatorum. Idem sentiendum est, de omnibus functionibus spiritualibus, quas deo commendat charitas in proximum. Ne quis autem hoc, uelut è meo natum capite contemnat, sciat Diuum Chrysostomum, & hunc imitatum Theophylactum ita disserere, qui admonent, Apostolum respicere ad illa duo, quæ Dominus proposuit, ut argumenta summæ charitatis in proximum: quorum alterum est quum dicit adolescenti, Si uis perfectus esse, uade, uende omnia quæ habes & da pauperibus: Alterum quum ait discipulis, Maiorem charitatem nemo habet, quàm ut animam suam ponat quis pro amicis suis. Quî conuenit autem, ut quæ perfectam declarant charitatem, fiant absque charitate. Addunt & illud, Paulum compluribus locis uel exaggerandi, uel confirmandi gratia, fingere hoc esse, quod non est, nec esse possit. ueluti quum scribit Galatis, Et si nos, aut angelus de cœlo aliud uobis euangelizauerit, præter hoc quod accepistis, anathema sit. Si de malis angelis loquitur, sermo non friget modò, uerum etiam absurdus est: Si de bonis, in eos non cadit, nec prædicare falsa, nec anathematis execratio. Adferunt & eum locum, qui est ad Romanos octauo, quum ait, se neque per angelos, neque per principatus, neque per uirtutes posse seiungi à charitate, quæ est in Christo Iesu. Atqui angelorum est adlicere ad amorem dei, non diuellere. Addit, Neque alia creatura: Quum nulla sit alia creatura. Vniuersam enim creaturam, uisibilem & inuisibilem, summam, mediam, & imam complexus est. Verum ad asseuerationis certitudinem, fingit hoc esse, quod esse non possit. Videtur & hoc ἀδιώκτου, quod ait: Etsi habuero prophetiam & nouerim mysteria omnia. Nulli enim hominum, excepto Christo, datum est nosse mysteria omnia, fortasse nec angelorum cuiquam. Postremo illud constat, Si, esse conditionale: cuius tamen usus est in ratiocinando, & in amplificando: nec minus conditionale est, Siue, qua uoce hic utitur Paulus: Siue prophetiæ euacuabuntur, siue linguæ cessabunt, siue scientia destruetur. Quanquam autem nec Diuus Basilius, nec Augustinus asseuerant, cætera spiritus dona non posse inueniri sine charitate, tamen illud recte sentiunt, ex hoc loco non euidenter conuinci prophetiam, aut fidem inueniri sine charitate. Opinor autem Apostolum hic loqui non de quacunque fide, aut prophetia, sed de donis spiritus, post ascensionem Domini. Alioqui linguæ donum habuit asina Balaam, & ipse Balaam erat propheta, & Caiaphas prophetiam ædidit, sed ab ipso non intellectam: & in extremo iudicio quidam dicturi sunt, Domine, in nomine tuo prophetauimus, sed audient, Nescio uos. Verum huiusmodi prophetiæ genus, non inuenimus pro dono spiritus commemoratum in sacris literis, post Christum sublatum in cœlum. Porrò Apostolum hic loqui non de qualibet fide, aut prophetia, declarant illa, Et si habuerim prophetiam, ut nouerim mysteria omnia. Rursus, Et si habuero omnem fidem, ita ut montes transferam. Quomodo talis prophetia contingeret absque charitate, quum scriptum sit, In maleuolam animam non introibit sapientia. [redacted] Paulum hic loqui de chari

tate, non quacunque, ſed de uera et euangelica. Quam ſi conferat cum alijs donis mortuis, friget amplificatio. Quid enim magni ſit, ſi uera charitas præferatur tali prophetiæ qualem habuit Balaam, aut tali fidei qualem habēt et dęmones? Hoc nimirum perinde ſit, quaſi ſi quis uolens exaggerare robur tauri, componat illum cum leone, uel mortuo, uel unguibus ac dentibus exarmato. Probabile eſt igitur Paulum ueram & euangelicam charitatem amplificandi gratia conferre cum ueris ac perfectis donis ſpiritus, per fictionem ſeparando ea quæ cohærent. Illud extra controuerſiam eſt, Quoties dominus aut apoſtoli loquuntur de fide ſentiunt de uiua fide. Quod genus ſunt, Fides tua te ſaluam fecit. Et, Si habueritis fidem ſicut granum ſinapis. Et quum beatus Paulus docet Abraham ob fidem promeruiſſe iuſtitiæ elogium, alij'sque locis innumeris: per omnes enim Epiſtolas, nihil magis inculcat, quàm gratiam & fidem, & homines per fidem iuſtificari, ac per fidem ſtare, & qui ex fide ſunt, benedictionem conſequuturos, & habitare Chriſtum in nobis per fidem. Denique cum Hebræis copioſe decantat encomium fidei. Similiter Petrus in Actis, Fide purificans corda eorum. Rurſus quum in epiſtola iubet nos reſiſtere diabolo fortes fide. Item quum Ioannes ſcribit, nos uincere mundum per fidem. Huic fidei toties prædicatæ in noui Teſtamenti uoluminibus, qui iungit indiuidam comitem charitatem, obſecro quid peccat? Iam quum fides gignat opera charitatis, quemadmodum Romanis ſcribit Apoſtolus: Quicquid ex fide nō eſt, peccatum eſt: & ad Galatas deſcribit fidem quæ per charitatem operatur: [illegible]. Quî conuenit ergo charita-

[illegible] æ. Cæterum ut hæc parum habeant ponderis, ex ipſo ſermonis tenore perpēdendum eſt, quid excludatur per huiuſmodi uoces. Dauid quum ait, Vnam rem petij à domino, & cætera: non ſentit ſe nihil aliud petere à domino, quum toties in Pſalmis petat remiſſionem peccatorum, auxilium aduerſus inimicos, intellectum legis, ſtabilitatem regni ſui, proſperitatem urbis Hieroſolymorum: ſed ſentit illud pręcipue ab ipſo deſiderari. Item quum lex dicit, Dominum deum tuum adorabis, & illi ſoli ſeruies: non excludit uenerationem & honorem debitum regibus ac parentibus, aut diuis, opinor: nec obſequium, quod ſerui debent dominis, ſed oſtendit ſummum honorem, ſummumq́ cultum deberi deo. Præterea quum Chriſtus patri loquens, dicit, Vt cognoſcant te ſolum uerum deum, & cætera: non excludit ſeipſum ac ſpiritum ſanctum à conſortio diuinitatis, ſed excludit deos gentium. Rurſus quum ait, Solus deus bonus eſt, non ſubmouet omnes angelos atque homines à cognomine boni, quum idem in Parabolis, Seruos appellet bonos, & piſces bonos, hac metaphora deſignans homines bonos, ſed ſummam ac natiuam bonitatem tribuit deo. Idem quum ait Archiſynagogo, Tantummodo crede, omnia poſſibilia credenti. Vox Tantummodo, non excludit alias uirtutes, ſed ſolicitudinem de morbo inſanabili, aut de morte filiæ. Eodem ſchemate Paulus appellat ſolum deum ſapientem & immortalem, non excludens angelos ac prophetas, quum in Euangelio uirgines, quinque dicantur prudentes, ac præter Salomonem complures ſapientiæ nomine prædicentur in canonicis literis: ſed oſtendit in deum hæc cognomina ſingulariter competere. Quemadmodum Ieſus dicitur

ſus dicitur unigenitus & unicus filius dei, non quod ſolus ſit, ſed quod eximie filius. Similiter apud Lucam capite nono, quum legimus, Inuentus eſt Ieſus ſolus, non excludũtur tres diſcipuli, ſed Moſes & Helias, qui prius cum eo colloquebantur. Mox in eodem capite, Quum ſolus eſſet orans. Erant autem cum illo & diſcipuli. Vox Solus excludit turbam, quæ ſolet adeſſe. Denique quum beatus Thomas Aquinas in Proſa dicit, Ad firmandum cor ſyncerum ſola fides ſufficit, per dictionem Sola, non excluditur charitas aliæq; uirtutes, ſed tantum humana ratio ſenſuumq; experientia. Huiuſmodi loquutionibus quum & ſacra uolumina, & orthodoxorum libri, & quotidianus hominum ſermo plenus ſit, ueluti quum dicimus, Nihil hic eſurit, nihil ſitit, niſi aurum: non excluditur panis & uinum, ſed exaggeratur inſignis auaritia. Itidem dicimus, Regem ambulare ſolum, etiam ſi uno atque altero comitatus incedat, ſed ſolum dicimus non ſtipatum ſolito comitatu. Anachoritas dicimus ſolos habitare in nemoribus, quum illic adſint diuerſa animantium genera, interdum & famulus. Itaque qui dicit, homines ſola fide iuſtificari, non protinus excludit charitatem, neque charitatis opera, ſed philoſophiam humanam, aut ceremonias operaq; legalia, aut uitam actam ante baptiſmum, aut aliud ſimile, quod ex ſermonis tenore colligitur. Apud Paulum quidem nõ additur dictio Sola. Quid refert? quum tot locis inculcet Abraham pronunciatum iuſtum ſine operibus. Nos omnes iuſtificari per fidem, & non ex operibus, nam ſi ex operibus, iam abrogari gratiam. Hoc genere ſermonum omnes Paulinæ ſcatent epiſtolæ. Qui tamen nuſquam ſeparat charitatem à fide purificante, ac toties hortatur ad opera charitatis. Sed ad hanc ſalebram diutius reſtitimus, quàm patitur argumenti ratio.

Diſtribuero in cibos pauperum.) Græcis una uox eſt, ψωμίσω. Et omneis facultates meas, eſt τὰ πάντα μου. id eſt, Omnia mea. In nonnullis tamen legimus, τὰ ὑπάρχοντά μου.

Ita ut ardeam.) Ita, redundat. Nec addebatur in duobus Conſtantianis, ἵνα καυθήσωμαι. id eſt, Vt comburar, ſiue ad comburendum. Diuus Hieronymus ſcribens in epiſtolam ad Galatas capite quinto, dicit in Latinis codicibus haberi ita ut glorier, eamq; lectionem uocat errorem, ſed addit Græcorum etiam exemplaria eſſe diuerſa. Nec dubium eſt quin error natus ſit ex mutatione literæ, καυχήσωμαι, pro καυθήσωμαι. Theophylactus, & ante hunc Chryſoſtomus, nobiſcum & legit & interpretatur καυθήσωμαι. ea quę lectio mihi uidetur eſſe germana. Quanquam Hiſpanienſis æditio habebat καυχήσωμαι. Rem magnam facit, qui facultates omnes impendit alendis pauperibus: at maiorem facit, qui corpus ſuum tradit ignibus, quod feciſſe legitur Peregrinus. De gloria meminit nonnihil is cuius extant ſcholia in omnes epiſtolas Pauli, Hieronymi titulo: quaſi legerit, Vt glorier. Baſilius in epiſtola quadam ad Neocæſarienſes legit, ἵνα καυθῇ. id eſt, Vt ardeat: ut ſubaudiatur Corpus.

Charitas patiens eſt.) μακροθυμεῖ. id eſt, Longanimis eſt, ſiue leni animo eſt. Et ita legit Ambroſius. Quanquam in uulgatis codicibus pro longanima mutauerunt magnanima. Etiamſi apud Cyprianum aliquoties magnamina uocetur charitas ex hoc Pauli loco, quod μακρόν, ut longum ita & magnũ ſit. Mihi nec longanimis nec magnanimus ſatis exprimere uidetur Græcæ dictionis uim. Neq; enim Latini ſic dicimus longum animum, ut dicimus magnum animum: quin pro longo lenem uocamus, hoc eſt, nõ præcipitem ad iram aut uindictam.

Benigna eſt.) χρηστεύεται. pro quo Ambroſius legit, Iucunda eſt. Significat autem comitatem ac ſuauitatem morum, quæ opponitur aſperitati ac difficultati ſeu moroſitati. Vera pietas neſcit ſupercilium, ſimulata ſanctitas aſperitate morum grauis eſt. Benignitas Latinis plerunque ad beneficentiam pertinet. Sic enim à bono dicitur benignus, ut à malo malignus. Thomas Aquinas nouam adducit etymologiam: Benignitas, inquiẽs, dicitur quaſi bona igneitas, quod quemadmodum ignis facit effluere, ita & charitas. Atque id docet teſtimonio Solomonis Prouerbiorum capite quinto, Deriuentur fontes tui foras. Vir indignus qui ex tam indoctis autoribus huiuſmodi nænias ſacris Commentarijs admiſceret. Nam ſatis apparet huic, ſi quid ad uocum enarrationem, aut ſacrorum uoluminum teſtimonia pertinet, ferè non ex ipſis fontibus, ſed ex alienis collectaneis & indi- *Thomæ opinio excuſſa*

& indicibus petitum esse.

Agere perperam περπερεύεσθαι

Non agit perperã.) περπερεύεται. Repetitur hoc loco apud Græcos charitas. Ac Græca quidem scholia hanc uocem uarijs modis interpretantur. Quidam περπερεύεσθαι putant idem quod est adulari, alij quod extolli, & ostentare sese, à nomine πέρπερος, quod dictum uolunt quasi περίπερος. Id sensisse uidetur & Hesychius. Alij interpretantur garrire, à πέρπερος, quod dictum uolunt quasi περίφερος, ὥσπερ τοῖς λόγοις περιφερόμενος, quod loquutulei sermonum ambagibus molesti sint. Sunt qui interpretentur πέρπερον præcipitem ac temerarium, & περπερεύεσθαι præcipitem esse. Theophylactus interpretatur inconstantem ac leuem. Mihi uidetur uox à Perperis fratribus esse conficta, qui & Cercopes dicti sunt, quorum procacitas & improbitas etiam fabulis est nobilitata. De quibus plura retulimus in prouerbio, Ne in Melampygum incidas, si cui libebit cognoscere. Nos uertimus, Non est procax: quam interpretationem et Theophylactus recenset. Alioqui Latine perperam agit, qui data opera secus agit, quàm oportet. Atque ita quidem interpretatur Aquinas, Perperam, id est, peruerse.

Ne in Melampygum

Non est ambitiosa.) οὐκ ἀσχημονεῖ. id est, Non agit inhoneste, siue indecore. Miror unde uox ambitiosa huc irrepserit, quum nihil habeant affinitatis ἀσχημονεῖν & φιλοτιμεῖσθαι, nisi forte quia præcessit Non inflatur, quod uidetur ambitionis esse. Quanquam Græca scholia sic interpretantur, ἀσχημονεῖ, id est, Nihil sibi indecorum putat, quamlibet humile officium, modo prosit. Et Theophylactus ad eũdem exponit modum, non dissimulata tamen altera quoq; interpretatione. Ex Ambrosio nihil quitum est colligi, quod is contentus explicuisse summam hoc loco, singula negligat persequi. Augustinus de Gratia et libero arbitrio ad Valentinum capite decimoseptimo legit, non dehonestatur.

Dure redditũ

Non cogitat malum.) οὐ λογίζεται. hoc est, non imputat cuiquam malum, nec male cogitat de quoquam, annotante Valla, siue quia omneis ex suo metitur animo, siue quia non molitur uindictam.

Omnia suffert.) στέγει. hoc est, nihil grauatur. Translatum à tignis substinentibus onus impositum, aut à uasis recipientibus quod infunditur. Cyprianus de Simplicitate prælatorum tractatu tertio, pro omnia suffert, legit, omnia diligit. Vnde conijcere licet illius codicem habuisse, πάντα στέργει, addita literula uerbo στέγει. Et uterque sensus est tolerabilis, tametsi is, quem nostra habet æditio, mihi magis probatur, quod hæc omnia simul congesta, uidetur eodem pertinere: Omnia suffert, omnia credit, omnia sperat, omnia sustinet. Siquidem in se recipit quod traditur is qui credit, & qui credit sperat, & qui sperat sustinet, hoc est, durat in tempus ut promissa appareant. id enim proprie sonat ὑπομένειν, diuersum ab eo quod præcessit στέγειν.

Cypriani lectio diuersa

Charitas nunquam excidit.) ἐκπίπτει hoc est, nunquam cessat, ubique prodest, ubiq; est usui, imò crescit indies. Etiamsi ἐκπίπτειν Græce est exulatum abire & eijci. Ita sensus erit, Nunquam non esse locum charitati.

Siue prophetiæ euacuabuntur.) Græci addunt, δὲ. Atque ita legit diuus Ambrosius, Siue autem prophetiæ euacuabuntur. Deinde quod sequitur:

Ex parte enim cognoscimus.) ἐκ μέρους δὲ. Nonnulli Græci codices habebant autem, pro enim δὲ, pro γάρ.

Quum essem paruulus.) νήπιος, Quod & puerum, aut infantem significat, & parum prudentem, quod ea ætas ob inscitiam rerum parum sapiat, ut crebro iam admonuimus.

Euacuaui ea quæ sunt paruuli.) Quod Ambrosius legit, Ea quæ paruuli erant destruxi. Atque hoc loco mihi uidentur Græci codices deprauati, in quibus ita scriptum comperio, consentiente & Aldina æditione, κατήργηκα κατὰ τοῦ νηπίου. Suspicor autem à Paulo scriptum fuisse, κατήργηκα τὰ τοῦ νηπίου aut κατήργηκα τὰ τοῦ νηπίου. κατήργηκα legit Theophylactus, itidem & Chrysostomus.

Maior autem horum.) μείζων δὲ τούτων. id est, Maxima ex his charitas. Quanquam & Latini ad exemplum Græcorum aliquoties comparatiuum usurpant pro superlatiuo. Vt illud Catulli:

Hespere qui cœlo luces iucundior ignis.

Et Quintus

Et Quintus Curtius, duo maiora omnium nauigia dixit. Et Græci nonnũquam comparatiuis superlatiuorum uice abutuntur. Atque ita sanè enarrat Theophylactus: Charitatem inter ea quæ manent, summum tenere locum. Nos maluimus auferendi casu uti, ut effugeremus incommodum generis horum aut harum. In codice Donatiani scriptum erat: Maior autem his est charitas: qui sermo absurdus est. Neque enim charitas seipsa maior est. Hoc incommodum exclusisset addita præpositio, Maior inter hæc aut maxima in his: ut intelligatur distributio. Exoritur hic alius scrupulus, quid nobis declaret aduerbium Nũc, an uitam præsentem in qua per fidem ambulamus, an ecclesiæ primordia. Posterius recipi non potest, alioqui sequeretur ecclesiam militantem sine fide, spe & charitate posse consistere. Si accipimus hæc tria manere in hac uita, quasi cessatura sint in futura, de fide & speratione locus esset, uerum de charitate prius pronunciauit Apostolus, quod etiamsi tollerentur cætera dona spiritus, charitas tamen nunquam excideret. Petrus apostolus fatetur à Paulo quædam esse scripta difficilia intellectu, & priscorum quidam in diuinis libris exercitatissimi fatentur, Paulum in disserẽdo esse uarium ac lubricum, quod obiter quædam attingat, uelut oblitus illius quod instituerat, eandemq; uocem interdum usurpet non eodem sensu, nonnunquam subito dilabatur in aliud argumentum. Legis uocabulum frequenter apud hunc repetitur, at non semper eodem sensu. Fortassis & hic tale quiddam, remoratur intelligentiam nostram. Quædam enim dona quæ rudimentis ecclesiæ erant necessaria, nunc cessant, ueluti donum linguarum, sanationes, præscientia futurorum, reliquaq; miracula, quæ confirmatis in fide superuacanea sunt, siquidem signa data sunt infidelibus, non fidelibus. Tale quiddam uidetur innuere, quum ait, Quum essem paruulus, & cætera: quasi quædam dona essent ad tempus data ecclesiæ subolescenti, cessatura postea quàm illa profecisset ad mensuram plenitudinis Christi. Ab hac autem perfectione digredi uidetur ad maiorem perfectionem, quæ continget in futura uita. Neque enim illa, Tunc uidebimus facie ad faciem, & Tunc cognoscã sicut & cognitus sum, quadrant in ecclesiam militantem. Quod si recipimus Apostolum hic per occasionem nonnihil digressum, quod & aliàs interdum facit, fortasse non absurde accipiemus hunc sensum: Etiamsi cætera dona cessent in ecclesia, fidem tamen spem & charitatem nunquam cessaturam: absque his enim non esset ecclesia Christi, sed synagoga satanæ. In uita autem cœlesti nec fidem, nec spem, nec charitatem mansuram. Fides enim substantia est rerum sperãdarum, argumentum non apparentium. Et, quod quis uidet, quid sperat? Sed absonum uidetur apud superos cessare charitatem, ubi erit perfecta omnium charitas. At saluo aliorum iudicio mihi uidetur Apostolus hic agere, non de tota charitate qua diligimus deum super omnia, & proximum propter deum, sed de una tãtum functione charitatis qua studemus prodesse proximo. Arguit hoc totius huius disputationis tenor, in qua nulla mentio de dilectione dei, sed huc tantum spectat, ut quodcunq; donum aliquis accepit à deo, conferat ad utilitatem proximi, licet uera charitas proximi non separetur à charitate dei ex qua nascitur, fortassis & eadem est. Eóque uult eum qui loquitur linguis tacere in ecclesia, nisi sit qui interpretetur, nec interpretem probat, nisi adsit propheta qui sensum mysticum enarret: nec prophetam probat, nisi quod suggesit spiritus proferat, ad ædificationem ecclesiæ, citra contentionem ac dissidium. Hæc autem functio charitatis cessabit apud superos, ubi nullus erit, qui alterius officio desideret adiuuari, quum in hac uita nullus sit qui non egeat auxilio proximi. Iam forsitan & illud mouebit aliquem, quum dominus in Euangelio & Paulus in Epistolis tam insigniter fidem prædicent, quomodo Paulus hic dicat charitatem esse maiorem. Siquidem ut nullum donum deo gratum est absque charitate, ita nullum donum acceptum est absque fide, imò ne datur quidem absque fide. Nam fides quasi manus animi sunt, quibus excipimus & amplectimur spiritus munificentiam, sine qua nec charitatis opera grata sunt deo, præterea fides natura prior est charitate, per fidem enim cognoscimus deum, nihil autem amatur nisi cognitum. Præstantius autem uidetur quod gignit, quàm quod gignitur. Adde, quod si uerum est extincta charitate, tamen in homine posse manere semen fidei, magna fidei commendatio est, quod fides extinctam se redaccendit, quũ idem non faciat charitas. Deniq; Paulus ubique salutem hominis fidei refert acceptam, potius quàm charitati. Tum si donorum maxima est charitas, in supe-

in superiore capite, quo recensentur dona spiritus, oportuit charitati principem tribuere locum. Nunc illic fides aliquem habet locũ, charitas ne nominatur quidem. Ad hoc responderi potest, quamuis illic non exprimatur nomen, tamen charitatis functiones multæ commemorantur, ueluti sermo sapientiæ, sermo scientiæ, gratia sanitatum, operatio uirtutum, prophetia, discretio spirituum, opitulationes, gubernationes, interpretatio sermonum, & cætera. Per hæc enim opera sese profert charitas. Qui ramos & fructus ostendit, satis commendat stirpem. Et quoniam totus hic locus hortatur ad utilitatem proximi, secundũ hanc rationem, charismata quę magis conducunt pluribus, dicuntur meliora, & charitas dicitur maxima, quod omnia accommodat ad utilitatem ecclesiæ. Nihil autem uetat quo minus eadem res, iuxta diuersos respectus sit altera superior & inferior. Erit fortasis, quem præter hæc, illud mouebit, quum nullum spiritus donum, ne ipsa quidem charitas contingat, aut grata sit absque fide: quomodo Paulus ita recenset fidem, quasi inter membra corporis mystici alijs adsit, alijs non adsit? Sic enim loquitur: Diuisiones gratiarum sunt, idem autem spiritus: & diuisiones ministrationum sunt, idem autem dominus: & diuisiones operationum sunt, idem uero deus, qui operatur omnia in omnibus. Vnicuiq; autem datur manifestatio spiritus ad utilitatem. Alij quidem per spiritum datur sermo sapientiæ, alij autem sermo scientiæ secundum eundem spiritum, Alteri fides in eodem spiritu, alij gratia sanitatum in uno spiritu, Alij operatio uirtutum, alij prophetia, alij discretio spirituum, & cætera. Sed hunc scrupulum amouit Theophylactus, indicans hic fidei nomen non declarare credulitatem ac fiduciam illam erga deũ, per quam dantur omnes gratiæ, sed eam tantum quæ ædit miracula, quæ nec omnibus datur, nec ad salutem est necessaria: planeq; uidetur de hac ipsa sentire Apostolus, quum ait, Etsi fidem omnem habuero, ita ut montes transferam. Quemadmodum enim Dominum imitatus, summæ charitatis exemplum posuit, Si quis tradiderit corpus suum ad incendium: hoc est, ad mortem horribilem, Sic dominum imitatus, summę fidei exemplum posuit, Ita ut montes transferam. Atque hæc quoq; fides perfecta dici potest in suo genere, quamuis non sit simpliciter perfecta, iuxta uires uniuersas: Nam hęc est radix ac fons omnium donorum spiritualium, ipsius etiam charitatis. Sed charitatis partes sunt, quicquid homini contingit boni, siue spiritualis, siue moralis, siue naturalis, siue fortuiti, ad utilitatem proximi conferre. Hæc ita disserui, ut nihil asseuerem, sed occasionem suggerere uolui sapientibus meliora dispiciendi.

EX CAPITE DECIMOQVARTO.

Charitas, studium benemerendi

Sectamini charitatem, æmulamini spiritualia.) Plerique Græcorum & hic addunt δὲ coniunctionem in secunda particula, διώκετε τὴν ἀγάπην, ζηλοῦτε δὲ τὰ πνευματικά. Alioqui uideretur adhortari ad utrunque ex æquo. Nunc omni conatu uult nos eniti ad benemerendum, id enim uocat charitatem. Deinde ne quis offendatur, subijcit, reliqua tamen haud aspernãda, quæ spiritualia uocat, quod afflatu spiritus dentur aliquoties & malis, inter quæ tamen primum locum tribuit prophetiæ. Hoc loco Paulus prophetiam uocat non prædictionem futurorum, sed interpretationem diuinæ scripturæ. Quemadmodum & Plato discernit uates à prophetis. Vates arrepti numine, nec ipsi quid loquantur intelligunt, ea prudentes interpretantur cæteris. Porrò uehementius est uerbum διώκετε quàm ζηλοῦτε. ζηλοῦμεν enim ea quoq;, quæ probamus ac miramur tantum. διώκειν est magno studio adniti ut assequaris. Optandum est, ut & illa contingant. Verum hæc quæ sunt charitatis, toto conatu sunt affectanda, non optanda tantum.

Prophetia qd apud Paulum

Varia lectio

Spiritus autem loquitur.) πνεύματι δὲ λαλεῖ. id est, Spiritu autem loquitur, siue spiritui loquitur, ut respondeat illi quod præcessit. Nõ hominibus loquitur, sed deo, & quod sequitur, Hominibus loquitur: hoc est, suo loquitur animo. Ambrosius legit Spiritu, auferendi casu, quum adscribit, Spiritu autem loquitur non sensu, quia ignorat quod dicit. Atque ita scriptum etiamnum uisitur in uetustissimo, iuxta atque emẽdatissimo codice Paulino, consentiente paris uetustatis codice Donatiani. Consentiente utroq; Constantiensi. Atque adeo si quis attentius obseruet, comperiet ita legisse & diuum Augustinum libro de Genesi ad litteram, etiamsi in plerisque codicibus mutatum est spiritu, in spiritus, Siquidem quum adduxisset hunc locum, subijcit alterum huic similem, Si benedixeris spiritu, quis

supplet

supplet locum idiotę, quasi sic dictum sit hic benedicere spiritu, sicut illic loqui spiritu. Thomas planè testatur se legisse Spiritus, enarrans deum esse qui loquatur per eos. Atqui uidendum est, quomodo id congruat ad extenuandam hanc dotem. Nam id agit Paulus, ut loqui linguis sit multo inferius prophetia. Græcis, ut dixi, sermo est anceps, quod datiuus πνεύματι possit esse instrumentalis, cuius uice Latini ponunt ablatiuum casum, & idem possit esse acquisitiuus, siue relatiuus, perinde ut si dicas, Loquitur lingua, & loquitur tibi. Chrysostomus ac Theophylactus sic edisserunt hunc locum, ut constet eos legisse Spiritu, non Spiritus: quum hic ait, Hoc est, nequaquam cognitu facilia narrāt hominibus et aperta, sed in spiritu sancto loquuntur mysteria: ille, quum ait Paulum utrunq; donum tribuere spiritui. Mihi magis arridet Ambrosij sententia, ut spiritum accipiamus pro uoce. Quanquam hic in alijs aliquot opusculis, Psallam spiritu, psallam & mente, sic adducit, quasi spiritus accipiatur pro spiritu sancto, Sed huiusmodi lapsus nō paucos reperias in Ambrosio. *Thomæ opinio excussa*

Nam qui prophetat.) ὁ δὲ προφητεύων. id est, Qui prophetat autem.

Hominibus loquitur ad ædificationem.) Ad, præpositio apud Græcos abest, λαλεῖ οἰκοδομήν. id est, Loquitur ædificationem. Quemadmodum & Latine loqui solemus, uolu[redacted] quod est, narras quæ mihi sunt uoluptati. Suspicor ex interpre-[redacted] nia[redacted] rat, Etiam in[redacted] Chrysostomus ac Theophylactus, Præterea pro Quæ sine anima sunt, dicere poterat Inanima, siue inanimata. Olim ex harmonijs tibiarum uulgus agnoscebat sententiæ genus, & hodie è uario tubæ cantu miles intelligit, quid uelit imperator: itidem in uenatu, & qui procul absunt à fera, è cornu sonitu intelligunt, quo in statu sit uenatio.

Quæ sine anima sunt, noue expositum

Sonituum.) τοῖς φθόγγοις. id est, Sonis. Et ita probabile est legisse Ambrosiū, apud quem adhuc legitur Sonus, non Sonituum. Et διδῷ potest esse dederint, ut referatur ad inanima, καὶ διδῷ, quod nomen sit neutri generis.

Quod canitur.) τὸ αὐλούμενον ἢ τὸ κιθαριζόμενον. id est, Tibia, cithara'ue canitur. Proinde Ambrosius legit, Quod per tibiam canitur. *Quod canitur*

Quis parabit se.) τίς παρασκευάσεται; id est, Quis præparabitur? Quod data opera & aliàs facit interpres, nec id sanè non recte.

Manifestum sermonem.) εὔσημον. id est, Significantem. Et sic legit diuus Ambrosius in commentarijs. Quanquam utraque lectio bene habet.

Vtputa.) εἰ τύχοι. id est, Verbi gratia, nimirum quum exemplum fingimus aut ponimus.

Genera linguarum.) φωνῶν. id est, Vocum. Ita legit & interpretatur Chrysostomus ac Theophylactus. Loquitur enim de omnibus uocum generibus, non tantum de linguis. Quanquam Ambrosius legit Linguarum, pro uocum: hoc est, γλωσσῶν. Et fieri potest, ut linguæ uocabulo sit abusus Apostolus, ut abusus est uocabulo uocis. Sunt autem nationes quæ pro sermone habent sibilum aut stridorem.

In hoc mundo.) Rursus, ἐν κόσμῳ, id est, In mundo: citra pronomen.

V Et nihil

Et nihil sine uoce.) καὶ οὐδὲν αὐτῶν ἄφωνον. id est, Et nullum horum, subaudi genus, est aphonum, id est, uoce carens, siue mutum. Et tamen Græcus non intelligit Scytham. Non igitur sufficit uox.

Ero ei cui loquar.) ἔσομαι τῷ λαλοῦντι. id est, Ero loquenti barbarus, nec intelligam, nec intelligar. Nam prisci, peregrinum hoc nomine uocabant.

Et qui loquitur mihi.) ἐν ἐμοί. id est, In me. Græce est, pro mihi, ueluti Meo iudicio, meoque animo. tametsi in se facundus est qui loquitur, tamen in meo animo barbarus est. *Barbari qui* Porro ueteres, ut modo dixi, barbarum uocabant, quicquid erat peregrinum: deinde uox deflexa est, ad uocis ac sermonis absurditatem. Offendit enim sermo peregrinus imperitos, etiamsi concinnior sit nostrate lingua. Postremo cœpit accommodari & ad mores feros atque asperos. Olim Græci illi primi Hellenes dicti, cæteros omnes barbaros appellabant. Homerus Caras ob peregrinum & absurdum linguæ sonum βαρβαροφώνους appellat. Et Ouidius apud Getas agens, Barbarus, inquit, hic ego sum, quia non intelligor ulli. Et Plautus ait se uertisse barbare Græcam fabulam, quam in Latinum sermonem transtulerat. Celebratur & Anacharsidis Scythæ philosophi dictum: Scythas barbaros esse apud Athenienses, sed Athenienses uicissim apud Scythas. [redacted]

Aquinatis additio ridicula

Sic & uos quoniam æmulatores estis spirituum.) *Distinctio* Theophylactus indicat hunc locum sic à nonnullis distingui, ut hæc particula, Sic & uos, referatur ad quæ præcedunt: Sic & uos loquentes linguis non intellecta, barbari uidebimini audientibus. Deinde subijciunt, uelut initium alterius sententiæ: Aemulatores estote, & cætera. Verum hanc distinctionem, reijcit ex autoritate Basilij, qui sic distinxerit, quemadmodum nos uulgo distinguimus. Sed prior illa distinctio non uideo quî consistat, nisi tollatur ἐστέ, aut nisi pro eo quod Theophylacti interpres uertit Estote, uertamus Estis. Chrysostomus distinguit, quemadmodum nos.

Spiritus meus orat, mens autem.) *Spiritus pro uoce* Spiritum, uocem linguæ uocat: mentem, affectum animi, siue sensum animi: πνεῦμα & νοῦς. Nec aliud est Spiritus meus orat, quàm lingua mea sonat pia uerba: ut intelligas id nec alijs prodesse, nec ei magnopere qui sonat. Citat Theophylactus huius autorem sententiæ Basilium.

Si benedixeris.) εὐλογήσῃς. Vnica dictio est, hoc est, Si laudes & celebres deum, & uerba bene ominata dixeris.

Benedixeris spiritu.) Spiritu, aberat in plerisque Græcorum exemplaribus: adiecimus tamen ex alijs, siue quod ad sensum faceret, siue quod Ambrosius & Augustinus, cumque his Chrysostomus ac Theophylactus ita legerint.

Quis supplet locum idiotæ.) *Quis pro qui mendose* ὁ ἀναπληρῶν. id est, Qui supplet locum idiotæ, & fungitur uice idiotæ. Atque ita & hodie scriptum uidere est in uetustissimo codice Paulinæ bibliothecæ, suffragante Constantiensi. Idiota uero Græca uox est, quæ significat & priuatum, id est, non fungentem aliquo magistratu, & illiteratum. Hoc loco uertere poterat Ple-

bei, aut indocti. Mos hic, ut promiscua plebs responderet in ecclesia, durabat adhuc Hieronymi temporibus Romæ, ut testatur præloquens in secundum librum commentariorum in epistolam ad Galatas, Vbi, inquiens, sic ad similitudinem cœlestis tonitrui Amen reboat?

Super tuam benedictionem.) ἐπὶ τῇ σῇ εὐχαριστίᾳ. id est, Super tuam gratiarum actionẽ, siue ad tuam. Quanquam ex hoc loco colligimus, minimum interesse inter εὐλογεῖν & εὐχαριστεῖν, utrunque enim ad laudem dei pertinet.

Omnium uestrum lingua loquor.) Græca diuersum habent sensum: εὐχαριστῶ τῷ θεῷ μου, πάντων ὑμῶν μᾶλλον γλώσσαις λαλῶν, Gratias ago deo meo, omnibus uobis magis linguis loquens, id est, quod magis loquor linguis quàm uos omnes. In hunc sensum interpretatur Chrysostomus. Hieronymus comparatiuum Magis, refert ad cæteros apostolos, ut intelligas, Paulum omnium linguis fuisse loquutum, magis quàm reliquos apostolos. Vide nonæ quæstionis expositionem ad Hedibiam, ubi non semel citat hunc locum secus quàm habeat nostra æditio: licet uideam Ambrosio placere lectionem, quam uulgata habet æditio. *Variat Græcorum lectio*

Quinque uerba.) πέντε λόγους. id est, Quinque sermones, aut dicta, nec enim uerba annumerat. Et Quinque, positum est pro paucissimis, sicut decem milia pro plurimis. Nam quis non protinus uideat frigidũ esse quod hic adducit Aquinas, haud scio unde haustum. Ideo dictum esse quinque, quod oratio perfecta debeat habere quinqꝫ, subiectum, prædicatum, copulam uerbalem, determinationem subiecti, & determinationem predicati. Quod si hæc parum arriserit opinio, alteram addit huic similẽ: Doctor, inquit, debet docere quinque, credenda, agenda, uitanda, speranda, timenda. Minus frigidum erat futurum, si dixisset quinque libros Pentateuchi. Qui scripsit scholia in omnes epistolas, quisquis fuit, non infacete ridet huiusmodi curiositatem in numeris. Quidam, inquit, sanè quærunt quæ sint quinque uerba, è quibus è contrario, quæ sint decem milia est quærendum. Chrysostomus non putat in numeris esse magnum mysterium. *Thomas reiectus* *Curiositas in sacris literis*

Sensu meo.) διὰ τοῦ νοός μου. id est, Per mentem meam.

Vt & alios instruam.) κατηχήσω. id est, Erudiam: quo uerbo libenter utitur Paulus, & item Lucas. Id proprie est, uiua uoce instituere ac docere: unde dicti & Catechumeni, quibus fidei nostræ mysteria non scripto, sed uocis ministerio credebantur. *κατηχεῖν*

Quàm decem milia.) Addendum erat Potius, ut locus fieret huic coniunctioni Quàm. Apud Grecos sæpenumero subauditur, id apud Latinos est inusitatius. H[redacted] *Cultus superstitiosus*

[redacted]rit. & mox peritura delectatiuncula mulcet. [redacted]

Cãtus priscus

Musi
br

Huiusmodi choros episcopi coguntur alere domi. Atque his rebus occupati, nec attingũt bonas literas, nec audiũt quibus in rebus sita sit uera religio. Iam qui crassiores sunt quàm ut artem musicam queant perdiscere, nõ putant satisfieri festo diei, nisi deprauatum quodam cantus genus adhibeant, quod illi Fauburdum appellant. Id nec thema præscriptum reddit, nec artis harmonias obseruat. Ad hæc quum in hoc recepta sit in ecclesiam musica sobria, quo uerborum sensus efficacius influãt in animos auditorum: quibusdam hoc quoque pulchrum uidetur, si unus aut alter cæteris admixtus ingenti boatu uocis efficiat, ne uerbum ullum percipiatur. In hoc indulgetur stultorum affectibus, & uentri consulitur. Cur hæc nobis sola placent, quæ Paulus ceu paruulorum infantiam parcissime uult adhiberi, [redacted]? Siquidem de sacra lectione loquitur ille, non de theatricis cantiunculis. Psallamus spiritu: sed psallamus Christiane, psallamus parce, magis autem psallamus mente. Loquamur linguis, sed parcius: prophetemus studiosius. Audiatu[redacted]phetæ uox, quæ redarguat impij conscientiam, quæ consoletur deiectos, [redacted] agatis. Quanquam ut sæpe iam admonui, νήπιοι dicuntur pueri, id ętatis quo nondum lapere possunt. Vnde pro Paruuli, Augustinus edisserens Psalmum cẽtesimum trigesimũ legit Infantes

Puerile est tantum sonare lingua

In alijs linguis.) ἐν ἑτερογλώσσοις. id est, In ijs qui sunt diuersarum linguarum: ac si dicas composita uoce, In diuersilinguis: id ita potest accipi, ut intelligamus linguarum uarietatem, qua sunt usi apostoli, aut nouam linguam à superiore illa diuersam, hoc est linguam inter se diuersam, aut ab alijs diuersam. Locus quem adducit, est apud Esaiam capite uigesimo octauo: In loquela enim labij, & in lingua altera loquetur ad populum istum cui dixit. Sic enim Hieronymus reddidit Hebraica. Nam iuxta Septuaginta ad hunc legimus modum: διὰ φαυλισμὸν χειλέων, διὰ γλώσσης ἑτέρας, ὅτι λαλήσουσι τῷ λαῷ τούτῳ, λέγοντες. id est, Propter irrisionem labiorum, propter linguam alteram, qua loquẽtur populo huic, dicentes eis. Paulus iuxta Hebraicam ueritatem adducit testimonium, quum Septuaginta cæterique interpretes longe diuersa legerint hoc loco, sed ita rursus, ut sensum magis expresserit quàm uerba: id quod admonet et diuus Hieronymus hũc enarrans locum. Iam illa, Et nec sic exaudient me, dicit dominus: nec habentur apud Hebræos, nec apud Græcos interpretes

Paulus à Septuaginta dissentiens

tes, sed tamen aliquanto post sequitur in uaticinio, & noluerunt audire, quod Paulus uidetur attexuisse. Nam hæc clausula, Dicit dominus: solenniter addi solet in prophetijs, uelut epiphonema. Nisi forte aliunde sumptum est hoc testimonium. Siquidem Hieronymus non audet affirmare, sed ait ita sibi uideri, ex eo sumptum loco.

Fidelibus.) πιστεύουσιν. id est, Credentibus.

Idiotæ aut infideles.) Infideles, priore loco non additur apud Ambrosium, haud scio an culpa scribarum. Nam ex commentario nihil liquet. Certe apud Græcos additur.

Quid insanitis.) ὅτι μαίνεσθε. id est, Quod insanitis. Non enim rogaret cur insaniant, *Mendum* sed affirmaret eos insanire. Quod insanitis, scriptum extat in exemplari Paulino, & item in *manifestum* Constantiensi. Neque secus legit Ambrosius, apud quem est, Quia insanitis, quo magis sit euidẽs, Quod, mutatum fuisse in Quid. Idem libro de Spiritu sancto tertio, capite decimo nono, legit, Nónne dicent quod insanitis? Atque itidem scriptum cõperi in codice Donatiani. Proinde ne quid superesset scrupuli, nos uertimus, Nõne dicent uos insanire? Quemadmodum planissime interpretatur Theophylactus & Chrysostomus.

Occulta enim.) καὶ οὕτως τὰ κρυπτά. id est, Et sic occulta cordis, ut paulo post, Et ita cadens. καὶ οὕτως πεσών. Ambrosius non addit Enim, ut nec Græci. Nec tamen addit Ita, nisi quod in secunda particula, pro Ita, ponit Tunc: Et tunc cadens in faciem, & cętera.

Apocalypsim habet.) Quum ante uerterit Reuelationem, nunc uocem Græcam reliquit ἀποκάλυψιν. Nec uideo cur id maluerit. Ambrosius hic quoque legit Reuelationem. Et paulo ante, Psalmum, Latine dicere poterat Canticum.

Secundum duos, aut ut multum tres.) κατὰ δύο, ἢ τὸ πλεῖστον τρεῖς. Subaudiendum est Fiat, *Secundũ duos* præcessit enim, Omnia fiant ad ædificationem, siue quis loquitur lingua, fiat ad ædificatio *pro bini* nem, sed ita ut in singulis conuentibus bini duntaxat loquantur, aut ad summum terni, sed ita ut non simul loquantur omnes, sed uicissim sileant ac loquantur. Porrò qui tandem sermonis color est, quo usus est interpres, Secundum duos, aut secundũm tres? Aut quorsum attinet quod hic adducit Aquinas, In ore duorum aut trium testium? Nam ideo Paulus nõ *Aquinatis citatio inepta* uult plures in eodem cœtu prophetare, ne fiat confusio.

Vt multum.) τὸ πλεῖστον. id est, Vt plurimum, siue ad summum.

Per partes.) καὶ ἀνὰ μέρος. id est, Vicissim. Quid autem est, Per partes? Ambrosius legit Particulatim.

Per singulos.) καθ' ἕνα. id est, Singulatim.

Spiritus prophetarum.) πνεύματα. Græcis pluratiui numeri est: quemadmodum citat Hieronymus prologo in Esaiam, Spiritus prophetarum, prophetis subiecti sunt. Et subijciuntur, ὑποτάσσεται, uerbum præsentis temporis: ne sentiamus hoc dictum de ipso spiritu sancto, sed dono spiritus: quod ita datum esset singulis quibus contigit, ut in ipsorum esset arbitrio uti, aut non uti: quod afflatis & lymphatis non item licet.

Non enim est dissensionis deus.) ἀκαταστασίας. id quod magis sonat Confusionem, seditionem, & turbatum rerum ordinem. Ambrosius legit, Dissensionis res: non Dissensio- *Dissẽsio pro* nis deus. Atque ita edisserit: Quia ergo pacis res est, dicente saluatore, Pacem meam do *Seditio* uobis, pacem relinquo uobis: nemo alterum non sinat dicere. Nisi forte pro Rex, mutatum est Res.

Sicut in omnibus eccles. sanct.) Hoc loco uerbum Doceo, à nostris additum uidetur. Nam apud Græcos non est. Apud Chrysostomum æditionis Veronensis, additur: sed in *Varia lectio* enarrando nõ attingit: unde adiectitium esse uidetur. In æditione Aldina, non additur. Neque uero Paulus docebat in omnibus ecclesijs, sed in omnibus ecclesijs sanctorum ordine, & absque tumultu res agebatur. Subaudiendum autem nonnihil, Sicut in omnibus ecclesijs pax est & concordia. Nam omnium exemplo adhortatur Corinthios, ut similiter faciant: licet Ambrosius uideatur addidisse, quũ adscripserit, Hoc dicto hortatur illos, ut quę præcipit, faciant, quia similiter se ecclesijs sanctorum prædicare testatur. Atque Theophylactus hoc Pauli dictum detorquet ad omnes ecclesias, etiam Iudæorum & gẽtium: quum in nullis ecclesijs decora sit dissensio; in uestra pudeat istorum tumultuum. Porrò ecclesias appellat cœtus, & conuentus hominum. Siquidem & apud ethnicos indecorum habebatur in conuiuio, aut in concilio tumultuari. Scholiastes ille Latinus, cum Græcis legere ui-

detur, eo quod hoc commentum adiecerit, Sic est ubique, ne noui aliquid me uobis imperare putetis.

Permittitur.) ἐπιτέτραπται. id est, Permissum est. Interpres & Ambrosius legisse uidentur, ἐπιτρέπεται. Quanquam Græca uox anceps est, ut quæ declaret interim permittere, interim mandare ac committere. Cum hoc aptius quadraret quod sequitur, Sed ut subditæ sint uiris suis. Cæterum, In ecclesia: Latine dixisset clarius, In congregatione, siue In cœtu.

Varia lectio

Ignorat, ignorabitur.) ἀγνοεῖ, ἀγνοείτω. id est, Ignorat, ignoret. id est, si quis nolit hæc scire, nesciat suo periculo. Quanquam Ambrosius exponit Ignorabitur, adducens illud ex euangelio, Amen dico uobis, nescio uos. Opinor enim legisse, ἀγνοήσεται. Verum secus accipiunt Græcanica scholia, nominatim Chrysostomus ac Theophylactus, Ignorat, ignoret. qua figura dictum est illud, Qui in sordibus est, sordescat adhuc.

Fiant in uobis.) In uobis, apud Græcos non est.

EX CAPITE DECIMOQVINTO.

QVa ratione prædicauerim.) τίνι λόγῳ. Apparet hic esse ordo, Si tenetis qua ratione prędicauerim uobis. Quod ita fermè exponit Theophylactus, quasi Paulus prædicauerit quidem Corinthijs futuram resurrectionem, cæterum de modo rationeque resurgendi, nihil tradiderit. Apud Ambrosium legimus, Quod sermone annunciaui uobis, debetis tenere. Fortassis Ambrosius scripserat, Quo sermone.

Si tenetis.) Hic locus uidetur fuisse uarius in Græcis exemplaribus. Ambrosius legit Tenere debetis. Nisi fortè est, pro εἰ, legendum ἦ, id est, Certe tenetis. aut ἦ κατέχετε, Sicut tenetis: pro καθὼς κατέχετε. Nam id quoque Græcis sonare ἦ, docent grammatici. Quod si non placet, erit nonnihil subaudiendum: Si tenetis, & utique tenetis, nisi frustra credidistis. Huiusmodi quædam in Paulinis scriptis & aliàs demonstrauimus.

Duodecim, pro Vndecim

Et post hæc undecim.) Græci codices habent, εἶτα τοῖς δώδεκα. id est, Et deinde duodecim illis, Sed Græca scholia hic laborant, dubitantque num lapsu scriptoris habeatur Duodecim, pro Vndecim: an ut intelligamus Mathiæ quoque Christum apparuisse, nondum quidem cooptato in ordinem apostolicum, sed tamen à deo iam destinato. Ita fermè & Theophylactus. Quo sanè loco miror oscitantiam interpretis, cuius opera Theophylactus Latinus est, qui quum uideat quæstionem moueri de duodecim, in contextu tamen uerterit Vndecim, iuxta uulgatam æditionem. Cuiusmodi incogitantiam frequenter in hoc licet deprehendere, nisi fortè malumus id scribis imputare. Ambrosius legit Vndecim, sed articulum quoque reddidit, τοῖς ἕνδεκα, id est, Illis, inquit, undecim. De articulo apposito diligenter annotat & Augustinus quęstionum in Vetus instrumentum libro primo: τοῖς δώδεκα., id est, Illis duodecim: ut non possit accipi de quibuslibet numero duodecim, sed de illis duntaxat, quos dominus Iesus designarat. Cæterum nodum ita explicat, ut dicat in maiore numero reddendo, non haberi rationem alicuius minutæ particulæ. Et ad hanc formam trahit locos aliquot consimiles, quos κατὰ συνεκδοχὴν dictos esse contendit. Differit hac de re idem Augustinus libro de consensu Euangelistarum tertio, suspicans Vndecim, mendose legi à nonnullis, & addens numerum illum duodenarium à Christo consecratum, etiam in undecim manere: præsertim mox in Iudæ locum, sufficiendo Mathia.

Augustinus per synecdochem explicat nodum

Plus quàm quingentis fratribus.) ἐπάνω πεντακοσίοις ἀδελφοῖς. ἐπάνω, non potest referri ad datiuum casum Quingentis fratribus: quum apud Græcos habeat gignendi casum, si usurpetur uice præpositionis, ni fallor. Et tamen Theophylactus fatetur quosdam in hanc sententiam interpretari, iuxta quam noster uertit interpres: alios rursum accipere ἐπάνω, pro Superne, siue cœlitus, quia non in solo, sed è sublimi se Christus omnibus ostenderit. Ita Chrysostomus, ἐπάνω interpretans ἄνωθεν, negans aliter accipi posse. Quod factum uidetur quum ascenderet in cœlum. Alter sensus tolerabilis est, si ἐπάνω sit aduerbium, & subaudiatur ἤ, id est, quàm: quemadmodum nos dicimus, Plus mille.

Simul, pro Semel

Quingentis fratribus simul.) ἐφάπαξ. id est, Semel. Quanquam sensus fermè idem est.

Ex quibus

Ex quibus multi.) πλέιους. id est, Plures, siue Complures. Tametsi id quidem leuiculum est.

Dormierunt.) Si quis uelit cauillari de ratione sermonis, dormierũt qui experrecti sunt. Proinde aut uertendum erat Dormiunt, aut obdormierũt: ut ab obdormiscendo sit, quandoquidem Obdormio, nescio an reperiatur. Dormierunt pro Obdormierunt

Non sum dignus.) ἱκανός. id est, Idoneus qui uocer.

Et gratia eius in me.) καὶ ἡ χάρις αὐτοῦ ἡ εἰς ἐμέ. id est, Gratia illius erga me, siue fauor quẽ in me præstitit. Et cur non potius Inanis, quàm Vacua? Demiror autem quid legerit Ambrosius, ut pro Vacua, uerterit Pauper: quum Græce sit, κενή. Nisi fortè iuxta proprietatem Hebræi sermonis, pauperes dicuntur inanes: ut illic, Et diuites dimisit inanes. Inanes enim opposuit diuitibus. Hic inanem uocat sterilem & infrugiferam. Vacuus Pauper

Non ego autem, sed gratia dei mecum.) ἀλλ' ἡ χάρις τοῦ θεοῦ, ἡ σὺν ἐμοί, Sed gratia dei, quæ mecum est. Corrigit enim Paulus quod modo dixerat, se plus omnibus laborasse. Imò, inquit, non ego sum is qui hoc feci, sed gratia potius dei: quæ mihi adfuit: ut intelligamus totum hoc deo ferri acceptum. Laurentius hoc loco reijcit eos, qui ex hisce uerbis gratiam astruunt, quam uocant cooperantem, quorum est Aquinas, sed ante hunc Augustinus. Nec uideo quid hic locus faciat aduersus illos: nam σὺν, coniunctio Græca, fauorem & auxilium significat: auxilium autem non excludit operam eius, qui iuuatur. ἡ σὺν ἐμοί. id est, Quæ est mecum, seu potius Quæ mihi auxilio est. Nos uertimus, Quæ mihi adest. quod, ut dixi, præpositio σὺν nonnunquam significet opitulationem, ut σὺν ταῖς μούσαις. Hieronymus aduersus Pelagianos legit, Gratia dei quæ mecum est: explicans uim articuli. Duplex lectio

Sic prædicauimus.) οὕτως κηρύσσομεν, id est Ita prædicamus, pręsenti tempore. ita legit & Ambrosius, suffragante uetustissimo codice Paulino. Atq; ita refert hunc locum Augustinus libro contra Faustum Manichæum secundo, capite secundo, iuxta fidem uetustorum exemplarium manu descriptorum.

Adhuc enim estis.) Enim, redundat. Referuntur enim hæc ad superiorem argumentationem, Si Christus non resurrexit, ergo adhuc estis in peccatis uestris. Illud annotandum apud Ambrosium posteriore loco non repeti, Vana est fides uestra. sic enim legit, Quod si Christus non resurrexit, adhuc estis in peccatis uestris, & qui dormierunt in Christo, perierunt. Sed cum nostra consentit Theophylacti tum lectio tum enarratio.

Si in hac uita tantum in Christo sperantes sumus.) ἐν τῇ ζωῇ ταύτῃ ἠλπικότες ἐσμὲν ἐν χριστῷ μόνον. Significationem præteriti temporis participij sic poterat reddere, Si ij sumus qui spem coniecerimus in Christum in hac duntaxat uita, hoc est, Si nostra spes quam habemus in Christo, non porrigitur ultra terminum huius uitæ. Nam in hunc sensum interpretatur Theophylactus, ut Tantum, referatur ad hãc uitam, non ad Christum: nec abhorret Ambrosius. Ordo

Miserabiliores sumus omnibus.) ἐλεεινότεροι πάντων. Apparet Græcis comparatiuum positum loco superlatiui, Omnium maxime miserabiles. Quanquam ad hunc modum loquutus est & Gellius. Alioqui uitari poterat scrupulus, si quis uertisset, Miserabiliores sumus quibusuis hominibus: quando in hoc certe sermone, omnis et quiuis, in eũdem sensum recidunt.

Primitiæ dormientium.) In Græcis exemplaribus constanter additur uerbum ἐγένετο, id est, Factus est, siue Fuit: quanquam duriuscule cohærens cum superioribus. Vnde uidetur à librarijs additum apud Græcos. Ambrosius, ἀπαρχὴν, uertit Initium: quod fuerit omnium primus.

Quandoquidem per hominem mors.) In Græcis codicibus quos ego sanè uiderim, ita habetur, ἐπειδὴ γὰρ δι' ἀνθρώπου ὁ θάνατος, καὶ δι' ἀνθρώπου ἡ ἀνάστασις νεκρῶν. id est, Nam postquam per hominem mors, & per hominem resurrectio mortuorum. Siquidem coniunctio καὶ, tacitam uim habet inferendi. Mortem ortam per unum hominem constabat, consequens erat, ut per horminem orir etur resurrectio mortuorum. In hãc sententiam enarrat Theophylactus. Et uim habet ratiocinandi

Sicut in Adam omnes.) ὥσπερ γὰρ ἐν τῷ ἀδὰμ. id est, Sicut enim in Adam siue per

Adam: ut mox, Per Christum. Enim, aberat in nostris codicibus. Ac more Græcorum legit Ambrosius. cōnectit enim Paulus probationem cum eo quod assumpserat: Quoniam per unum hominem mors irrepserat, cōuenit ut per unum hominem uita detur omnibus: nam sicut per Adam, & cætera.

In Christo omnes uiuificabuntur.) Cyprianus, siue Ruffinus, exponens symbolum fidei, legit Viuificantur: ut respondeat superiori uerbo, Moriuntur. Atque hæc lectio mihi quidem longe magis probaretur, nisi refragarentur exemplaria. Alioqui si nos offendit Viuificantur, quod olim futura sit resurrectio, debuit eadem opera offendere uerbum moriūtur, quod olim multi sint in Adam mortui. Paulus non hic habuit rationem temporis, sed perinde sensit ac si dixisset, Sicut per Adam est mors, ita per Christum est resurrectio. Hactenus in lucubrationibus meis symboli expositionem citaui Cypriani titulo, quanquam offendebat nonnihil orationis character, & alicubi sermo loquacior, quàm est Cypriani: tamen non audebam pronunciare, nec hic animum intēderam. Et Ruffini symbolum degustaram, non perlegeram. Verum eruditi multis argumentis docent hoc opus esse Ruffini, non Cypriani. Primum quod scribitur ad Gaudentium, cui Ruffinus & alias quasdam lucubrationes suas dicauit, ueluti Petri itinerarium. Præterea quod illic commemorantur hęretici, quos constat ætate Cypriani nondum fuisse natos, uelut Arius, Manichæus, Eunomius, Donatianus, Photinus, & alij nonnulli, quorum aliquot totis seculis fuere Cypriano posteriores. Addunt & illud argumentum haud leuis momenti, quod Ruffinus libro priore inuectiuarum in Hieronymum, scribit hunc in modum. Verum ad maiorem rei fidem addo aliquid amplius, & calumniosorum necessitate compulsus, singulare & præcipuum ecclesiæ nostræ mysterium pando. Etenim quum omnes ecclesiæ ita sacramentum symboli tradant, ut postquam dixerint Peccatorum remissionem, addāt Carnis resurrectionem: nos dicimus, Huius carnis resurrectionem. Ita Ruffinus. Huic respondet, quod admonet in symbolo, id que duobus locis: in principio, ubi docet, symbolum nō per omnia idem haberi in omnibus ecclesijs: rursus in fine, tractans hanc symboli partem. In priore loco exprimit nomen ecclesiæ Aquileiensis. Nos tamen, inquit, illum ordinem sequimur, quem in Aquileiensi ecclesia lauacri gratia suscepimus. Constat autem Ruffinum Aquileiæ tinctum esse, & presbyteri locum tenuisse: quum Cyprianus fuerit Afer, primum presbyter, post episcopus Carthaginensis. Porrò Gennadius inter ea, quæ Ruffinus non uertit è Gręcis, sed suo Marte cōscripsit, magna cum laude commemorat symboli apostolorum expositionem. Esse autem utrunque opus, & quod Ruffini titulo Hieronymianis operibus adiūctum fertur, & quod Cypriani titulo legitur, & idem & eiusdem autoris, irrefutabilibus constat argumentis: quo magis mirandum, quid sibi uoluerit, qui locis innumeris scripturam uariarit, præsertim in uerbis. Etenim si hoc egit, ut (furum artificio, qui poculis addunt inauraturam, aut nouas affigunt ansas, ne uideantur aliena) falleret lectorem, oportuit innouare præfationem, & eos sermones eaq; nomina eradere, quæ non sinunt uideri à Cypriano conscriptum: præterea bonam orationis partem retexere. Nunc ut omittam signa necessaria, quæ commemoraui, tanta est congruentia, ut duo duorum opera uideri non queant: rursus tanta uerborum discrepantia, ut casui non possit adscribi. Hoc lectorem latere nolui, propterea quod quum alijs compluribus locis, tum pręcipue in expositione symboli, librum hunc Cypriani titulo cito.

Qui in aduentum eius crediderunt.) οἱ τοῦ χριστοῦ, ἐν τῇ παρουσίᾳ αὐτοῦ, id est, Qui sunt Christi, in aduentu ipsius. Et sic legit diuus Ambrosius, ut intelligamus eos quos Christus suos deprehendet adueniens. Agit enim hic de resurrectione piorum.

Quum euacuauerit omnem principatum.) Hunc locum ita legit Ambrosius, Quum tradiderit regnum deo & patri, quum destituerit omnem principatum & omnem potestatem & omnem uirtutem & omnem dominationem. Siquidem Græcam uocem καταργήσῃ, uertit Destituerit: quum & Aboleuerit, uerti posset, aut Antiquauerit.

Nouißimus hostis mors

Nouissime aūt inimica.) Nouissima, nomen est, non aduerbium Nouissime: ac si dicas Mors omniū nouissima destruetur. & est καταργεῖται, id est, destruitur, siue aboletur, præsentis temporis. Diuus Hieronymus in cōmentarijs Esaiæ, non semel citat hoc modo: Nouissimus inimicus destruetur, mors, quasi dicas, hostis omnium postremus destruetur, nempe mors

pe mors. Nam ut eleganter hoc loco docuit Valla, potest inimicus esse qui non sit hostis. Porrò Græcis, mors masculini generis est. Augustinus item enarrans Psalmum quinquagesimum primum, legit Nouissima, nomen, non aduerbium. Idem quum aliàs tum sermone De uerbis apostoli tertio. Rursum sæpicule in libris quos scripsit aduersus Faustum Manichæum. Atque ita scriptum uisitur etiamnum in exemplari Paulino. Consentiebant codices Constantienses. Hilarius nescio quid sequutus aliquoties adducens hunc locum in libris de Trinitate, legit, Nouissima deuicta est inimica mors.

Sine dubio præter eum.) δηλονότι. Id erat plenius reddendum: nam nunc oratio est inabsoluta. Atqui quum dicat Omnia subiecta, palàm est, quod excipitur is qui subiecit illi omnia.

Per uestram gloriam, iurantis sermo

Propter uestram gloriam.) Non est hic δόξα, gloria, siue honor, sed καύχησις, gloriatio. νὴ τὴν ἡμετέραν καύχησιν. id est, Per nostram gloriationem. Est autem hoc loco Per, præpositio iurantis. Et quoniam multa iam gloriatus est sancta quadam iactantia de profectu euangelij sui, per eam gloriam qua gloriatur in Christo, nūc iurat tanquam per rem sacram, sibiq; charissimam. Citat hunc locum et Augustinus epistola octogesimanona. Rursum copiosius sermone De uerbis apostoli uigesimooctauo, ostēdens hoc loco iurasse Paulum, idq; liquere ex Græcis exemplaribus. Nec est quod tergiuersemur, & negemus Apostolum iurasse, quum alibi non paucis locis palàm iuret. Verum in negocijs huius mundi, pro prædijs, pro nummis iurare, fortasse non sit ingenui Christiani. Cæterum quum agitur negocium Christi, tum non sit nefas interponere iusiurandum. Neque enim Christus simpliciter uetuit iurare, sed uoluit nos esse tales, ut non sit opus iureiurando, nolens ita iurare ut uulgus tum iurabat. Noluit nos esse diuites, ut diuitum uulgus tum erat, & nunc ferè est: noluit nos uocari rabbi, ut tum uocabantur: noluit nos appellari patres, ut uulgus hominum, omnem gloriam, omne subsidium collocans in parētibus, prorsus ab illis pendet. Quanquam Græca scholia nonnihil hic laborent, dubitantq; num ita legendum sit, διὰ τὴν ὑμετέραν καύχησιν. id est, Propter uestram gloriationem: id est, ut gloriemini uos esse Iesu Christi. Atq; ita legit Ambrosius & Augustinus, quod ad pronomē attinet, nisi quod Ambrosius accipit Vestram gloriam, quā Paulus habebat de illis. Diuus Hieronymus in epistola cuius initium, Sæpe & multum, legit, Propter uestram salutem: haud scio memoriæ ne lapsu, an quod potius à librarijs corruptus sit is locus. Theophylactus legisse uidetur, Propter uestram gloriam: ut gloria Corinthiorum redundet in gloriam Pauli. καύχησιν enim appellat illorum profectum de quo gloriatur Apostolus, sed in Christo, cui debetur omnis gloria. Chrysostomus annotauit Corinthiorum in euangelio profectum ideo dici gloriam, ne uideretur exprobrare, quod tam aspera passus esset ob euangelium, quum ob hæc non solum non doleret, sed duplici nomine gauderet, & quod ea passus esset ob euangelium Christi, & quod ea quæ passus erat, cesserant in profectum Corinthiorum.

Iurandum quatenus

θηριομαχεῖν

Ad bestias pugnaui.) ἐθηριομάχησα. dictio composita Græcis. Solebant enim olim damnati bestijs obijci. Mirum est hac de re nullam in Actis fieri mētionem. Nam mihi quidem non admodum satisfacit quod Græci interpretes, quorum est Theophylactus, detorquent hoc ad tumultum ab aurifice Demetrio concitatum ob Ephesiam Dianam.

Manducemus & bibamus, cras enim moriemur.) Vox est diffidentium ac desperantium de promissis dei.

Cras enim moriemur.) ἀποθνήσκομεν. id est, Morimur. Laurentius admonet prouerbiū fuisse Laconicum. Extat autem apud Esaiam capite uigesimosecūdo, totidem uerbis quot citauit Paulus. Quanquam Hebræis uerbum est futuri temporis בָּמוּת Verū hoc ad sensum haud multum refert: & haud scio an Paulus scripserit, ἀποθνήξομεν. præsertim quum hic in cæteris, Septuaginta non dissonēt ab Hebręis. Certe apud Septuaginta sic legimus, φάγωμεν καὶ πίωμεν, αὔριον γὰρ ἀποθνήσκομεν.

Menandri senarius

Corrumpunt mores.) φθείρουσιν ἤθη χρηστὰ ὁμιλίαι κακαί. Senarius est Menandri, quemadmodum indicat diuus Hieronymus, & constat suis pedibus, si seruetur apostrophus: φθείρουσιν ἤθη χρηστ᾽ ὁμιλίαι κακαί.

Nos carmen carmine reddidimus:

Mores bonos colloquia corrumpunt mala.

Iusti, pro Iuste, mendose

Euigilate iusti.) ἐκνήψατε δικαίως. id est, Sobrij estote iuste, siue Expergiscimini iuste: ut iuste, sit aduerbium: id est, sicut oportet & recte. Nam uigilant quidam etiam ad iniustitiam, id quod annotauit & Theophylactus. Alioqui quorsum attinebat iustis pręcipere, ut uigilarent, & non peccarent, quod si faciant iusti non sint? Deinde quî conuenit, ut eos iustos uocet, quos arguit, et de quibus mox subijcit, Ignorãtiam dei habent quidam? Quin et Ambrosius, ut ex interpretatione conijcere licet, ita legit, quemadmodum habetur apud Græcos, Iustos, inquit, esse præcepit: quasi euigilate iuste, perinde ualeat, ac si dixisset, Expergiscimini ad iustitiam. Atqui qui iustos appellat, non præcipit ut sint iusti, etiamsi in uulgatis exemplaribus scriptum habetur: Euigilate, iusti estote. In uetustiore codice Constantiensi resedit germana lectio, Euigilate iuste: ne quis Græcorum consensum contemnat.

Ad reuerentiam uobis.) πρὸς ἐντροπὴν. id est, Ad erubescentiam, & ad pudorem.

Quomodo resurgent.) ἐγείρονται. id est, Resurgunt. Et uenient, ἔρχονται, congruentius uerteretur Veniunt, ut conueniat uerbo pręcedenti. Non enim hic loquitur de tempore, sed de re: quod solet uerbis præsentis temporis fieri, quasi dicas, Qualis est resurrectio, aut qualis aduentus. Tum enim actio rei declaratur absque significatione temporis. Augustinus aduersus Faustum libro undecimo, capite tertio, legit Veniunt, ἔρχονται. quanquam Græca uox anceps est.

Insipiens.) ἄφρον. id est, Stulte, amens, siue insipiens: uox à mente dicta, addita particula priuata.

Insipiens tu.) Post Insipiens, ponenda erat distinctio: ἄφρον, σὺ ὃ σπείρεις. id est, Stulte, tu quod seminas. Distinguit enim pronomine personam hominis à persona dei: Si quid tu seminas, prouenit longe præclarius, multo id uberius efficiet deus in resurrectione, cuius ille proprie est autor.

Nisi prius moriatur.) Quorsum attinebat addere Prius, quum Græce sit, ἐὰν μὴ ἀποθάνῃ. id est, Nisi fuerit emortuum. Augustinus hunc adducens locum libro ad Catechumenos tertio, capite decimo, non addit aduerbium Prius.

Vtputa.) εἰ τύχοι. Ita uertit & paulo superius, ut sit exemplum ponentis. Augustinus in epistola centesima quadragesima sexta, pro εἰ τύχοι, uertit Ferè, Itidem super Genesim ad literam libro quinto, capite uigesimo.

Sicut uult.) καθὼς ἠθέλησεν. id est, Sicut uoluerit: ut subiunctiui sit modi. Atque ita sanè adducit Augustinus, in eo quem modo adduximus loco.

Non omnis caro.) οὐ πᾶσα σάρξ. id est, Non quæuis caro.

Corpora cœlestia & terrestria.) ἐπουράνια & ἐπίγεια, quod ita sonat quasi dicas, quæ in cœlo uersantur, & quæ in terra uersantur: ne de ipsis cœlis, aut de materia cœli terræ'ue intelligamus.

Charitas δόξα

Alia charitas.) δόξα. Eandem uocem quam modo Gloriam uerterat, nunc uertit Charitatem. Fortasse quod absurdum putaret dicere gloriam solis, aut lunæ, aut stellarum. Imò maius quiddam significare uidetur gloria, dignitas, maiestas, quàm charitas. Et aliás interpres δόξαν, maiestatem uertit. Denique quum Paulus eadem usus sit uoce, quorsum attinebat interpretem Latinis diuersas uoces obijcere, quum ad id non cogat sensus?

διαφέρειν excellere

Stella enim differt à stella.) ἀστὴρ γὰρ ἀστέρος διαφέρει. id est, Stella enim stellam antecellit. Nam id quoque Græcis significat διαφέρειν.

Seminatur in ignobilitate.) Ambrosius legit Ignominia, & rectius. ἐν ἀτιμίᾳ.

Si est corpus animale.) Si, redundat: ἔστι σῶμα. id est, Est corpus. Quanquam hanc particulam non attingit Ambrosius uel legens uel ennarrans: ne scholiastes quidem. Theophylactus tamen interpretatur. Videri poterat huc repetitum ex superiore: & quod enarrator adiecit, relatum à scriba parum attento in contextum.

Stapulensis

Factus est primus homo Adam.) Faber Stapulensis admonet Homo, superesse. Quanquam in plerisque Græcis etiam codicibus, quos mihi uidere contigit adscriptum reperi, ὁ πρῶτος ἄνθρωπος ἀδάμ. id est, Primus homo Adam. tametsi ex interpretatione Ambrosiana subodorari licet illũ Adam legisse, omisso hominis uocabulo, quum ait ab Apostolo duos constitui Adam. Deinde in secunda particula, Adam solus repetitur absque hominis mentione

mentione, nouissimus Adam in animam uiuificantem. Consentaneum autem est ab interprete quopiam additum, qui uoluerit explicare quid sonaret Adam, apud Hebræos, nimirum hominem. Proinde in Genesi, quoties hominis uocabulū repetitur, אדם Adam ponitur. Et aliquanto post, omisso Adam, hominem duntaxat repetit, Primus homo de terra & cætera. Cyprianus in sermone de zelo & liuore, haud male addidit pronomen Ille: Qualis ille de limo, tales & qui de limo, uelut exprimens articuli uim, quod & aliàs ab interprete factum optarim: Primus ille homo de terra, terrenus. ὁ πρῶτος. *Adam, homo*

In animam uiuentem.) Iam puto lector agnoscis eloquutionis idioma toties admonitus, sic dictum, Factus est in animam uiuentem: pro eo quod erat, Factus est anima uiuēs: Quemadmodum illud dicitur, Esto mihi in deum protectorem.

Secundus homo de cœlo, cœlestis.) Græci lectionem habent à nostra diuersam. Id'que constanter, ad eundem modum interpretantibus Chrysostomo & Theophylacto, ὁ δὲ δεύτερος ἄνθρωπος, ὁ κύριος ἐξ οὐρανοῦ. id est, Secundus autem homo, ipse dominus è cœlo. Quanquam ut ingenue dicam, mihi magis probatur, quod in nostris codicibus scriptum est, præsertim quum ita legant Hieronymus & Ambrosius: et magis respondet ad id quod præcessit, De terra, terrenus. Proinde arbitror ὁ κύριος adscriptum à studioso quopiam, qui uoluerit orationem reddere explanatiorem: tametsi nos reddidimus, ne non responderent Latina Græcis. *Præfertur nostra lectio* *Additū aliquid apud Græcos*

Portemus & imaginem cœlestis.) Portabimus, futuri temporis est Græcis, φορέσομεν. Quanquam nonnulli codices habent φορέσωμεν, id est, Portemus: nec magni refert ad sententiam, nisi quod futurū tempus aptius erat huic loco, in quo Paulus agit de resurrectione futura. Gestauimus imaginem terreni Adæ, peccando & moriēdo: gestabimus imaginem posterioris, innocenter uiuendo, & immortalitatem eius quodam modo imitabimur, quoniam hic initium ac meditatio quędam illius est. Tolerari poterat & uerbum hortandi Portemus. Vtranq; lectionem indicat Theophylactus, portabimus, ut sit prædicentis futuram immortalitatem: & portemus, ut sit adhortantis ad uitæ puritatem: cui satis congruit quod sequitur, Caro & sanguis, regnum dei non possidebunt. Ambrosius legit portemus, non portabimus. Neq; uero periculum est si legamus Portabimus, ne uideamur cum Arianis sentire, qui negabant nos è resurrectione carnem habituros: habebimus carnem & eādem sed non per omnia talem. Attingit & hunc sensum diuus Ambrosius.

Possidere non possunt.) κληρονομῆσαι, id est, Hæreditate accipere. Et Paulo post, Possidebit, κληρονομεῖ. id est, Hæreditate accipit: uerbo præsentis temporis, licet reclamantibus Latinorum exemplaribus. Theophylactus admonet Basilium hęc ita fuisse interpretatum ut diceret Paulum hisce uerbis Corinthios ad innocentiam uitæ uoluisse cohortari. Quæ sententia si placet, mollius erat uerbum præsentis temporis, sed quo rem notet, non temporis discrimen. Atq; ita legisse Chrysostomum ipsa docet enarratio. Quæso te lector, ut hoc loco conferas commentarios Ambrosianos, cum his qui feruntur falso Hieronymi titulo, reperies eadem uerba: idq; multis alijs locis comperies. Hoc autem loco, plurimi uersus ad uerbum conueniūt. Subdubito tamen utrum hæc sint ex Ambrosij cōmentarijs huc transcripta, an ex alijs commentarijs, Ambrosij commentarijs supposita. Quid enim tum sibi non permisit scribarum audacia?

Omnes quidem resurgemus.) Græca sic habent, πάντες μὲν οὐ κοιμηθησόμεθα, πάντες δὲ ἀλλαγησόμεθα. id est, Omnes quidem non dormiemus, sed omnes immutabimur. At diuus Hieronymus ad Minerium & Alexandrum, ostendit hunc locum bifariam legi apud Gręcos, & hoc modo quem hic indicaui, & eo modo quo uulgata habet ęditio. Atque hoc sanè loco mirum quàm sudant Græcanica scholia. Theophylactus & Chrysostomus sic legunt, interpretanturq; quemadmodum nos in Græcorum exemplaribus legimus ac uertimus. Chrysostomus itidem citat enarrans epistolæ ad Romanos caput undecimum: ut sit sensus, Non omnes morituros, omnes tamen immutandos esse. Porrò si quis diffidet citationi nostræ, sciat Chrysostomum ac Theophylactum haberi Basileæ in bibliotheca Dominicalium, unde multis uoluminum eorum facta est copia. Qui Græce nouit, is poterit excusso loco, me uel comprobare uel refellere. Nec aliter legit Tertullianus libro De carnis resurrectione. Quod palàm ex illius interpretatione deprehenditur, *Varia lectio*

quanquam

quanquam apostoli uerba recitata deprauauit scriba. Subijcit enim, Quis enim non desiderabit dum in carne est, superinduere immortalitatem, & continuare uitam lucrifactam morte per uicariam demutationem, & cætera quæ sequuntur: quem locum citat & diuus Hieronymus in epistola ad Marcellam, quæstione tertia: atque locum, qui est primæ ad Thessalonicenses quarto, exponit in hanc sententiam, nec ullius alterius meminit. In hanc *Origenes* sententiam citat locum hunc & Origenes aduersus Celsum libro secundo. Sed præstiterit opinor, ob eos qui diffidunt, ipsius uerba adscribere: Tuba, inquit, signum dabit, et mortui resurgent incorrupti. De uiuis autem immutandis, & à mortuis surgentibus segregatis sic scribit, Et nos immutabimur: quod utique dixit, ubi prius dixisset Mortui resurgent. Quin etiam & in prima ad Thessalonicenses epistola, alijs uerbis eandem differentiam preferens, quum alios quidem dormientes, alios uiuentes affirmet, sic inquit: Si enim credimus quod Iesus mortuus est, & resurrexit, & cætera. Ex his satis perspicuum est, quid senserit Origenes, nimirum immutandos omnes pios, & qui resurgent, & qui uiui deprehendentur, non *Non omnes morientur* morituri quidem illi, sed tamen cum ijs qui mortui fuerant immutandi. Et ob id initio dixerat omnes immutãdos, licet non omnes resurrecturos. Se uero ponit Paulus inter eos quos aduentus domini uiuos deprehenderet, propterea quod Christus eum diem omnibus occultum esse uoluit. Et ex alijs locis apparet, Paulum semper eum diem expectari uoluisse, licet non nesciam, ita posse intelligi, ut Paulus sub prima persona quosuis designarit, quos aduentus domini sit reperturus. Nos qui uiuimus, & cætera. Si nunc incidat aduentus domini, quod in nobis accideret, idem accidet in illis quicunqne erunt. Diuus Ambrosius sequi uidetur eam lectionem quam uulgo audimus, ut sentiamus non omnes immutandos ad gloriam, quanquam resurrecturi sint omnes ad uitam. Quanquam & is alteram subdit interpretationem, in qua significat fore qui non moriantur, atque ob id non resurgant, qui tamẽ immutantur. Neque enim resurgit, nisi mortuus. Idem aliquanto inferius, explicans eum locum, In nouissima tuba: canit enim tuba, & cætera: partim meminit huius sententiæ: Mortui autem, inquit, uel peccatores intelligendi sunt, qui etiam uiuentes, mortui esse dicuntur, uel certe simpliciter omnes mortuos resurgere dicit, & solos sanctos, qui uiui iusti inuenti fuerint, in gloriam immutari. Sanè cum eo quod Greci legunt, magis consentiunt ea quę Paulus scribit Thessalonicensibus: Si enim credimus, ꝙ Iesus mortuus est et resurrexit, ita & Deus eos qui dormierunt per Iesum adducet cũ eo. Hoc enim uobis dicimus in uerbo domini, quod nos qui uiuimus, qui residui sumus in aduentu domini, non pręueniemus eos qui dormierunt, quoniam ipse dominus in iussu, et in uoce archangeli, & in tuba dei, descendet de cœlo: & qui in Christo sunt, resurgent primi: deinde nos qui uiuimus, qui relinquimur, simul rapiemur cum illis in nubibus obuiam Christo in aëra, & sic semper cum domino erimus. In eundem sensum refertur & illud secundæ Corinth. quinto, eo quod nolumus expoliari sed superuestiri, ut absorbeatur quod mortale est à uita: hoc est, ut sine morte tribuatur immortalitas. Ex his liquet, non omnes dormituros, sed aliquos fore residuos in aduentu Christi. Sunt qui dicant in momento & illos subito morituros ac reui*Augustini opinio*cturos, qui residui fuerint: quam opinionem refert Augustinus libro de Ciuitate dei uigesimo, capite uigesimo: sed ut coniecturam duntaxat, quæ non sit omnino reijcienda, non ut sententiam aut decretum. Idem inibi declarat & Latina uariasse exemplaria. In nonnullis scriptum fuisse, Omnes quidem resurgemus: in alijs, Omnes quidem dormiemus. Idem indicat in libello De octo quæstionibus Dulcitij, quæstione tertia. Cæterum ex utraq; lectione consequi, ut moriantur omnes, propterea quod nemo resurgat nisi mortuus. Cæterum hanc lectionem, Omnes quidem resurgemus, quam sequitur Ambrosius, Hieronymus in epistola ad Minerium, negat inueniri in codicibus Græcorum. Quin & is qui commenta*Commentarij in epistolas Pauli falso inscripti Hieronymo* riolos collegit in omneis Paulinas epistolas, quos quidam Hieronymi putant, sed falsò, quod uel ipsa satis testatur præfatio: quanquam hanc puto alterius esse, quàm sit ipsa collectio commentariorum, quos apparet esse studiosi cuiuspiam, nec indocti, è diuersis ueterum commentarijs compendium contrahentis. Quisquis enim is fuit qui prefatiunculam adiecit, quum sit infans ac balbus, tamen impudenter affectauit haberi Hieronymus. Verum ut dicere cœperam, quisquis fuit eius operis rhapsodus, indicat triplicem huius loci le*Lectio triplex*ctionem: Omnes quidem resurgemus, sed non omnes immutabimur: ut immutari sit pro-

prium

prium transeuntis ad uitam beatam: cuius lectionis & hunc sensum facit, Omnes resurgemus, qui mortui reperiemur: non omnes immutabimur, qui in corpore uiui reperiemur, quod soli pij sint immutandi, multi autem impij deprehendendi uiui sunt. Alterã, Omnes quidem dormiemus, sed non omnes immutabimur: ut accipiamus neminem non moriturum, non omnes item immutãdos ad gloriam. Tertiam, Omnes quidem non dormiemus sed omnes immutabimur, ut intelligas non omnes morituros, omnes tamen transformandos ad eandem gloriam. Siquidem totus hic sermo non ad omneis homines communiter, sed ad iustos proprie pertinet. Atque hanc postremam lectionem maxime probat, ut apostolico sensui maxime congruẽtem. Nec Aquinas tacuit hanc triplicem lectionem, nullam improbans, licet Hieronymum sequutus præferat uulgatam hanc, sed ita ut diuersam neget pugnare cum fide, aut habere sensum hæreticum. Porrò quod quosdam offendit, parum uideri uerum quod scriptum est, Statutum est omnibus semel mori: si dicamus quosdam non morituros, facile soluitur, quando paucorum prærogatiua non officit legi communi, quemadmodum aliquoties admonet Origenes. Neque enim ideo uerum non est, quod scripsit Paulus, Omnes in Adam moriuntur, & omnes in Adam peccauerunt, si Maria fuit ab omni peccato immunis. Neque continuo falsum est quod scripsit Propheta, nõ esse qui uacet peccato, ne infantem quidem unius diei, si dicamus Hieremiam, ac Ioannem Baptistam absque ullo peccato & natos fuisse ac uixisse. Sed quid his argumentis utimur? Quum ipse Hieronymus quem ante citauimus, scribens ad Marcellam quæstione terti, apalàm affirmet fore qui uiui, transformentur ad gloriam immortalitatis. Eius uerba subscriberem, nisi hoc loco recensuisset Glossa quam uocãt ordinariam. Atq; hic unus est scrupulus qui commouit Augustinum & alios nonnullos, ut à Græcorum lectione abhorrerent. Siquidem Augustinum etiam illud offendit, In Christo omnes uiuificabuntur præsertim quum addat, Tu quod seminas nõ uiuificatur, nisi prius moriatur. Atque his Pauli uerbis existimat nos urgeri, ut credamus uiuos subito in ipso raptu morituros ac reuicturos: quum mea sententia, nihil sit necesse, si præsentem Pauli sermonem ad eos accommodemus, qui obdormierint ante aduentum Christi. Neque enim hic in hoc laborat Paulus, ut persuadeat neminem non moriturum, quod nequaquam est creditu difficile, sed ut persuadeat eos qui sepulti sunt, seminis in terram cõditi modo reuicturos. Et tamen idem Au[redacted]Dogmatibus ecclesiasticis, tametsi liber is non uidetur eiusdem autoris, planè pronunciat æque catholicos esse, qui Græcorũ [redacted] sequerentur. Quum enim commemorasset eorum sententiam, qui nolebant quenquam exemptum esse à communi lege moriendi subijcit. Verum quia sunt & alij æque catholici & eruditi uiri, qui credunt anima in corpore manente, immutandos ad incorruptionem et immortalitatem eos, qui in aduentu domini uiui inueniendi sunt, & hoc eis imputari pro resurrectiòne ex mortuis, quod mortalitatem immutatione deponãt, non morte: quo libet quis acquiescat modo, non est hæreticus, nisi ex contentione hæreticus fiat. Sufficit enim in ecclesiæ lege carnis resurrectionẽ credere futuram de morte. Augustinus, siue quisquis fuit eius operis autor, æquat utranq; lectionem, ac mihi uidetur is sensus quem Græci codices quos hodie uidemus, sequũtur efficacius astruere resurrectionem: quàm alter: quum enim in nonnullis eadem corpora dicuntur immutanda ad gloriam immortalitatis, magis profligatur illorum error, qui negabant eadem corpora resurrectura. Quod si uerum esset iam esset inæqualitas inter beatos, alijs suum corpus posidentibus, alijs alia quædam quæ prius nõ habuerant. Porrò quod Augustinus libro de Ciuitate dei uigesimo, capite uigesimo torquet illud Pauli ad Corinthios, Tu quod seminas non uiuificatur, nisi moriatur: nõ hoc agit illic Paulus, ut doceret neminem non esse moriturum, sed ne quis desperaret se à morte resurrecturum, quum semen etiam putrefactum in scrobe, surgat in herbam. Proinde quæ lectio maxime sit amplectanda, uiderit eruditus lector. Non suscepi de huiusmodi pronunciandi negocium: nisi quod, ut dixi, Græcorum lectio magis congruit cum altero loco qui est ad Thessalonicenses. Et quoties ueteres fatentur lectionem esse diuersam, semper mihi suspectior esse solet, ea quæ prima specie uidetur absurdior, ut consentaneum sit, lectorem uel parum eruditum, uel parum attẽtum, offensum absurditatis imagine mutasse scripturam. Licet sciam, ut dixi, in libello Hieronymi ad Alexandrum & Minerium, com

Aquinas

Liber de dogmatibus ecclesiasticis, nõ uidetur Augustini, quæ idẽ eadem tradit ad quæstionẽ Dalcitij tertiam

Quod prima fronte absurdius, id maxime deprauatur

memorata & exposita utraque lectione, præferri hanc, qua nunc uulgo utimur. Porrò uariandæ scripturæ suspicor hanc occasionem fuisse. Qui legebat, non omnes dormiemus, sed omnes immutabimur: non animaduertens Paulum hic loqui proprie de resurrectione piorum, existimauit non cõpetere in omnes uerbum Immutabimur, quum impij non sint immutandi. Siquidem immutationem hic appellat transitum ad felicem immortalitatem. Ac mox quum subijcit, Et mortui resurgent incorrupti, & nos immutabimur, offendit lectoris animum parum attenti, quo consilio quum ante de pijs dixisset, omnes immutabimur: nũc ueluti superuacue quod dixerat, repetens dicat, Et mortui resurgent incorrupti, & nos immutabimur. Nec animaduertit Paulum hic separasse pios mortuos à pijs uiuis: quum enim ait, Et mortui resurgent incorrupti, sentit de pijs, qui iam ante Christi aduentũ obdormierant in Christo: quum addit, Et nos immutabimur, explicat id quod paulo ante cœperat dicere, Non omnes quidem dormiemus, sed omnes immutabimur. Et tamẽ solus hic scrupulus mouit Hieronymum, ut præferret lectionem apud nos uulgatam. Porrò se Paulus, ut dixi, numerat inter eos quos ille dies esset in uita reperturus, siue hoc uere putauit, siue docendi gratia transfert in primam personam, quod sub quauis persona dici poterat. Iam quod de pijs hic loquitur, declarant tum ea quæ præcedunt, tum ea quæ sequũtur hunc locum. Nam ante docens hic meditãdam esse nobis illius uitæ immortalitatem: Hoc autem, inquit, dico fratres, quoniam caro et sanguis regnum dei non possidebunt, neq; corruptio incorruptelam possidebit. Ac mox ad idem redit, Oportet enim corruptibile hoc, et cætera. Ac rursum, Vbi est mors stimulus tuus, & cætera. Hæc nimirum omnia congruũt in pios, non item in impios. Quum igitur plerosque hæc haberet opinio, Christum quemadmodum in Euangelio promiserat subito aduenturum, iamq; didicissent à Paulo resurrecturos esse mortuos, ac diuino sistendos esse iudicio, rogabant quid futurum esset de ijs quos ille dies offendisset uiuentes: respondet & hos etiamsi non resurgant eo quod mortui non sint, ad idem immortalitatis præmiũ transferendos, ac per omnia ęquandos & iungendos ijs qui reuixissent. Vides optime lector quàm hic nihil sit, quod in me debeat reprehendi. Nam quod sequor eam lectionem, quæ sola nunc habetur in libris Græcorum, quum Græca uertam, non licuit secus facere. Et tamen ex hoc loco duo quidam, tanti theologi, ut sibi persuaserint semel ruituram uniuersam ecclesiam, nisi eam suis humeris fulcirent: alter episcopi quoq; dignitate præfulgens, uterque professor eius religionis, [redacted], atrocem calumniam mihi struxerũt. Alter in corona frequenti nobilium et eruditorum hominum apud summos principes, impegit, quod tollerem resurrectionem, propterea quod cõcederem, non asseuerarem, aliquos in aduentu domini nõ morituros. Alter in publica & ordinaria professione impegit hæresim, quod inducerem lectionem contradictoriam ei, quam sequitur ecclesia. Primum ut demus hic esse ueram ἀντιλογίαν, ut demus ecclesiam hanc lectionem sic approbare, ut damnet diuersam, ut demus inesse sensum hæreticum, tamen mihi non poterat impingi crimẽ, qui nihil aliud profiteor, quàm interpretem. Nisi fortè semet hæreseos obligauit Hieronymus, quum bona fide uerteret libros Origenis περὶ ἀρχῶν, qui potius reprehendendus erat, nisi quod ille scripserat, reddidisset. Nunc docuimus tot orthodoxos uiros utranque lectionem agnoscere, & adeo non damnare alteram hæreseos, ut Thomas nominatim etiam admoneat, in ea quam Hieronymus non reprobat, sed ei quam hodie tenent Latini, postponit, non inesse sensum hæreticum. Porrò causam cur Hieronymus hanc prętulerit, ostẽdimus nullius esse momenti, item alias causas quę mouebant Augustinum, indicauimus posse dilui. Quin et Petrus Lombardus libro quarto, distinctione quadragesimatertia, referens Augustini uerba ex libro de Ciuitate dei uigesimo, hæc attexuit quasi de suo, decerpta ni fallor ex octo ad Dulcitium quæstionum, tertia. Sed uellem de his potius audire doctiores. An ille tam hebes erat, ut non uideret hæresim & ἀντιλογίαν, quam uiderunt isti? Certe pueri sciunt, quot res requirantur ad hoc, ut uera sit ἀντιλογία. Nam Ambrosius eundem facit sensum huius proloquij, Non omnes resurgemus, & huius, omnes resurgemus. Etenim si loquaris de his qui ante Christi aduentum decesserãt, uerum erit proloquium, Omnes resurgemus: si promiscue de ijs qui prius decesserant, & ijs quos dies ille uiuos offenderit, æque uerum erit, non omnes resurgemus. Nec hoc magis mirũ, quàm si duo simul uerum dicãt, quum alter

Calumnia depulsa

alter pronunciet omnes theologos esse synceros, de Louaniensibus sentiens: alter, non omnes theologos esse synceros, de cunctis in genere sentiẽs. Nec mirum si Paulus in utroque numero ponit seipsum, quum docendi gratia prima persona pro quauis abutatur. Hæc quum partim à nobis fuerint annotata, partim apud celebres autores habeãtur, partim ita sint perspicua, ut uel cæco, quod aiunt, appareant: quæ tandem ista rabies est in talibus uiris, qui se lumina mundi uideri uolunt? Sed istis opto mentem saniorem, ecclesiæ patronos [redacted]

In momento.) ἐν ἀτόμῳ. id est, Puncto temporis indiuisibili, à τέμνω seco, & α particula priuatiua. ἐν ῥιπῇ ὀφθαλμοῦ. id est, In ictu oculi. Hieronymus ad Minerium, indicat utrunque inueniri, & ῥιπή. id est, ictus, & ῥοπή, id est, motus. Prius translatum est ab ictu teli, seu fulminis: secundum à motu lancis, seu libræ. & alterum à ῥίπτω dictum, alterum à ῥέπω. Laurentius suspicatur interpretem scripsisse non Ictu, sed Nictu, hoc est, motu oculi. ῥιπή, ῥοπή

Canet enim tuba.) σαλπίσει γάρ. id est, Canet enim: & subauditur Tuba, quæ præcessit. nisi mauis dicere, Buccinabitur enim: aut sicuti uertit quidam in homilia Origenis in Matthæum trigesima, Tubabit, explanate potius quàm Latine: nisi placet angelum subaudire, de quo tamen hoc loco nulla mentio. In Ambrosianis commentarijs hæc non addun tur, Canet enim tuba: quod satis apparet librariorum uitio prætermissum, etiamsi nec in interpretatione significat se legisse. In codice Donatiani scriptum erat, Canet enim, & mortui resurgent.

Quum autem mortale hoc induerit.) Repetitur Græcis utraque pars, Quum autem corruptibile hoc induerit incorruptionem, & mortale hoc induerit immortalitatem. ὅταν δὲ τὸ φθαρτὸν τοῦτο ἐνδύσηται ἀφθαρσίαν, καὶ τὸ θνητὸν τοῦτο ἐνδύσηται ἀθανασίαν. licet refragantibus exemplaribus Latinis. Augustinus tamen iuxta Græcos citat hunc locum sermone quadragesimotertio in Ioannem. Rursum sermone de uerbis apostoli secundo, atque item tertio.

In uictoria.) Ambrosius legit Contentione. νεῖκος enim si cum diphthongo scribatur, contentionem sonat: sin secus, uictoriam significat. Atque ita Hieronymus legit alicubi in epistola aduersus Ioannem episcopum Hierosolymitanum. Rursus in commentario Oseę legit contentione: & pro stimulo, legit aculeum. Nam illud est minutius, quod Gręci sermonis ordinem immutauit uel interpres uel librarius: ποῦ σου θάνατε τὸ κέντρον, ποῦ σου ᾅδη νῖκος, id est, Vbi tuus mors aculeus? ubi tua inferne uictoria? Cæterum testimonium quod adducit, sumptum est ex Oseæ capite decimotertio: idq; magis iuxta Septuaginta, quàm iuxta Hebraicam ueritatem, quæ sic habet interprete Hieronymo: Ero mors tua ô mors, ero morsus tuus inferne. Iuxta Septuaginta ad hunc legimus modum: ποῦ ἡ δίκη σου θάνατε; ποῦ τὸ κέντρον σου ᾅδη; id est, Vbi est causa, siue uindicta tua, mors? ubi est aculeus tuus, inferne? Porrò quod Septuaginta transtulerunt, ποῦ ἡ δίκη σου; hoc est, Vbi causa tua? Hieronymus uertit, Ero mors tua. Symmachus interpretatus est, Ero plaga tua. Quinta æditio & Aquila, Vbi sunt sermones tui? Hebræis est uerbum דבר. quod si scribatur per duo cametz. דָּבָר sonat Verbum: sin per sex puncta, דֶּבֶר sonat Mortem, siue Pestem: iuxta illud quod in Esaia legimus, Mortem misit dominus in Iacob, & uenit in Israel. Hieronymus uertit, Verbũ misit in Iacob, et uenit in Israel. Preterea pro aculeo, quem Hieronymus maluit uertere morsum, Symmachus, ἀπάντημα transtulit, hoc est, Occursum: Theodotion & Quinta æditio, plagam interpretati sunt. νεῖκος, νίκη δίκη, νίκη

Deo autem gratias.) τῷ δὲ θεῷ χάρις. id est, Deo autem gratia: ut subaudias Est, au

Sit: quomodo loquuntur & Latini.

Stabiles sitis & immutabiles.) ἑδραῖοι γίνεσθε, ἀμετακίνητοι. Et, copula redundat. Dicuntur autem ἑδραῖοι, qui firmam ac certam tenent fidem: ἀμετακίνητοι, qui aliunde aliò moueri & abduci non possunt.

EX CAPITE DECIMOSEXTO.

λογία — E collectis.) περὶ δὲ τῆς λογίας. id est, De collecta, siue collectione: nouum [redacted]

Vna, pro prima

hac Græcam uocem relinquere.

εὐοδῶται dure uertit Placuerit — Quod ei bene placuerit.) ὅτι ἂν εὐοδῶται. Laurentius ita uertendum existimat, Quod facile aut leue sit, siue quod bene cedat. Mihi rectius uertendum uidetur, Quicquid commodum fuerit, & quicquid deo prospero contigerit. Hoc autem addidit, ne forte puderet muneris parũ magnifici. Interpres legisse uidetur, εὐδόκηται pro εὐοδῶται. Certe Theophylactus nobiscum facit, sic enarrans, ὅτι ἂν ὁ θεὸς εὐοδώσῃ καὶ πέμψῃ, καὶ ὁ εὐπορίας ἔχῃ. id est, Quicquid deus bene fortunauerit ac miserit, & quod in promptu fuerit. Annotauit Chrysostomus non esse dictum Quicquid lucratus fueris, sed Quicquid prospere obtigerit: ut intelligerent facultates etiam à deo suppeditari, & in hoc ipsum, ut inde subleuentur egentes, Ex Ambrosio non liquet quid legerit.

χάρις beneficium — Perferre gratiam uestram.) τὴν χάριν ὑμῶν. Hic planè gratiam pro beneficio posuit, sed gratis collato.

Quod si dignum fuerit.) ἐὰν δὲ ᾖ ἄξιον. Græcis hæc uox aliquanto secus usurpatur nonnunquam atque apud nos, pro tãti est: unde nos uertimus, Quod si fuerit operæprecium, hoc est, Si res fuerit tanti.

Nam Macedoniam pertransibo.) Nihil refert ad sententiam, tametsi διέρχομαι ambiguum est ad utrunque tempus: unde non perperam uertit Pertransibo.

Hyemare pro Hybernare — Vel etiam hyemabo.) Quanquam hyemandi uerbum apud Suetonium in Cæsare Augusto, sic uidetur usurpari, quasi sonet affligi incommodo hyemis, & apud Salustium notante Seneca, noue dictum est hyemare mare, quum tempestate molestum est, tamen subinde reperitur idem uerbum in Commentarijs Cæsaris, pro hybernare, hoc est, hyemem transigere. Apud Suetonium autem ipse sensus admonet, ut Augustus accipiatur Romę solere frigore hyberno offendi. Verba Suetonij sic habent: Ac per annos amplius quadraginta eodem cubiculo hyeme & æstate mansit, quamuis parum salubrem ualetudini suæ urbem experiretur, assiduecp in urbe hyemaret. Hæc ille. Quum Suetonius adferat hoc argumentum quo doceat, Augustum exiguam habuisse curam ualetudinis, & utraque sermonis particula pendeat à dictione Quamuis, quid ad rem facit, quod assidue hyemem agebat Romæ, ut omittam dubium esse an recte dicatur, assidue hyemare pro semper. Sed illud sentit, Augustum assidue Romæ ob rigorem peius habere: & hæc posterior particula probat superiorem, quæ dicit Romam fuisse incommodam ualitudini eius, quod illic in hyeme semper periclitaretur. Hæc non addidissem, nisi fuisset, qui hinc struxisset calumniam.

In transitu uidere.) ἐν παρόδῳ. id est, Obiter, ac uelut aliò properans.

Pentecoste quinquagesimus dies — Vsque ad pentecosten.) ἕως τῆς πεντηκοστῆς, Et usque ad quinquagesimum, ut subaudias Diem: necp enim de festo loquitur, opinor: & haud scio, an pentecostes festum id temporis notum fuerit Gentium auribus, præsertim quum Paulus in epistola ad Romanos, quam constat post hanc esse scriptam, tollat omne discrimen dierum, & infirmos uocet, qui diem cum die conferunt. Certe nullus ueterum interpretum, quantũ equidem memini, facit ullam festi mentionem. Thomas satis frigide se hinc explicat, adscribens: Fortè hæc epistola

epiſtola miſſa fuit in hyeme, ſeu in uere, & tunc poſt pentecoſten debebat ire in Macedoniam, & morari ibi uſque ad hyemem, & tunc ire Corinthum & hyemare. Theophylactus citra controuerſiam interpretatur, uſq; ad quinquageſimum diem, adſcribens hoc eſſe argumentum inſigniter amantis, quod temporis etiam modum pręſcripſiſſet. Haud diſſentanea his ſcribit Chryſoſtomus, tametſi non perinde liquet an de Iudæorum feſto die ſenſerit, an de ſpatio moræ. Item Ambroſius interpretatur, ideo diutius manendum Epheſi, quod illic multos haberet aduerſarios, & fructus eſſet ingens. Neuter de feſto uerbum facit. Quanquam in Actis capite uigeſimo, quum ait, τὴν ἡμέραν τῆς πεντηκοστῆς, uidetur aliquod feſtum Iudæis ſignificare. Etiamſi Beda in Gloſſa ordinaria putat paſchę & pentecoſtes feſtum, etiam apoſtolorum temporibus fuiſſe celebratum ritu Chriſtiano. Hoc commentum opinor ab illis repertum, ne Paulus crederetur obſeruare dies feſtos Iudæorum, quos docuerat eſſe negligendos. Apud priſcos illos magna cōtētio fuit de tempore rituq; celebrandi paſchæ feſtum, quod ſi ab hoc die numerentur quinquaginta; erit eadem controuerſia de pentecoſtes die, de quo tamē nulla fuit controuerſia. Verum hac in re, ſuo quiſque iudicio fruatur incolumi charitate.

Magnum & euidens.) μεγάλη καὶ ἐνεργής. id eſt, Magnum & efficax. Scribitur enim per ε, non per α. Interpres legiſſe uidetur, ἐναργής, per α. id que Græcis ſonat Euidens, atque ita legit Ambroſius, ſecus Chryſoſtomus & Theophylactus.

Et aduerſarij multi.) Conſentiunt quidam Græci codices cum noſtra uulgata æditione. Quanquam aptius alioqui uidebatur quod adducit Hieronymus in commentarijs quibus explicat Iohelem, Oſtium mihi apertum eſt magnum & euidens, ſed aduerſarij multi. ut intelligas ſpem fructus eſſe uberem, ſed non ſine negocio, ob eos qui conarentur impedire.

De Apollo autem fratre.) Fratre, & Notum uobis facio, hæc uerba in Græcis codicibus non inuenio: Fratre, inuenio in quibuſdam. Verum hæc eclipſis familiaris eſt epiſtolis, ut ſubaudiatur Reſpondeo, aut ſcito aut aliud huic ſimile: ueluti, De libris quos putabas periſſe, ſunt in tuto apud generum. Itaque ob ſimplicem lectorem, interpres adieciſſe uidetur, Notum uobis facio. *Supereſt in noſtris*

Et utique.) πάντως. more ſuo uertit Vtique pro Omnino.

Non fuit ei uoluntas.) οὐκ ἦν θέλημα. id eſt, Non erat uoluntas. Ei addidit interpres explicandi cauſa. Theophylactus ad dei uoluntatem refert, cui non fuerit ita uiſum. Chryſoſtomus legit ut Theophylactus: de uoluntate dei diſsimulat.

Quum ei uacuum fuerit.) ὅταν εὐκαιρήσῃ. id eſt, Quum erit oportunum. quanquam Vacat, idem efficit: & ita uertit in Actis apoſtolorum, Athenienſes ad nihil aliud uacabant. ηὐκαίρουν. Hæc particula facit pro commento Theophylacti. Nam ſi uenturus erat, ſimul atque uacaret, non deerat ipſius uoluntas, ſed deerat opportunitas.

Omnia enim ueſtra.) Enim, hoc loco prorſus ocioſum eſt. Nec eſt uſquam apud Græcos, ſed πάντα ὑμῶν. nec additur Apud Ambroſium, ac ne in Paulino quidem exemplari, aut Conſtantienſi. Exponit enim quid dixerit Confortari. Superſtitio reddit infirmos, charitas fortes. *Enim redundat*

Noſtis domum Stephanæ & Fortunati & Achaici.) Fortunatum & Achaicum hoc loco Græci codices non habent, ſed tantum Stephanam, licet hi tres paulo poſt coniūgantur. In Conſtantienſi, Fortunatus addebatur, Achaicus nequaquā. Et hoc loco, domus, familiam ſignificat, quam primitias Achaiæ uocat, quod prima ſuſceperit Chriſtum. Porrò quod οἴδατε, uertit Noſtis, poteſt intelligi & Noueritis: ut iubeat agnoſci benemeritos, maxime quia paulo poſt de iiſdem loquens: Cognoſcite ergo, inquit, huiuſmodi. Ambroſius interpretatur Cognoſcere, honorem habere, aſſentiente & Theophylacto. Ex hoc loco uidentur arripuiſſe occaſionem, qui in epiſtola ad Romanos capite ultimo, pro primitiæ Aſiæ, mutauerunt primitias Achaiæ. *Cognoſcere pro Honorem habere*

Quod uobis deerat.) τὸ ὑμῶν ὑστέρημα. id eſt, Veſtrum defectum. nempe quoniam pro omnibus uenerant ad Paulum. Ita quod deerat, id eſt, quod Paulus deſiderabat in Corinthijs, nimirum præſentiam illorum, id iſti ſuo aduentu ſupplerunt. Faber legit, ὅτι ὑστέρημά μου. id eſt, Quoniam defectum meum: uerum id ad ſenſum perparui refert. Et

paulo superius, ἐν παρουσίᾳ, uertere poterat, In aduentu. Ambrosius anceps hoc loco utrunque sensum attingit, ita edisserens: Quia presentes sunt apud uos, & in illis magnum potestis habere profectum, siue quia mihi uenerunt pro uobis ministrare officiū charitatis.

Ipsi suppleuerunt.) οὗτοι. id est, Hi. Interpres legisse uidetur αὐτοί.

Prisca.) Græce, Priscilla: quemadmodum & superius.

Cum domestica sua ecclesia.) Recte quidem uertit, sed non ad uerbum, ut Ambrosius, Cum ea quæ in domo eorum est ecclesia, σὺν τῇ κατ᾽ οἶκον αὐτῶν ἐκκλησίᾳ. uerum hic malu issem Congregationem, quàm Ecclesiam, quum significet familiam Christianam.

Apud quos & hospitor.) Hoc non reperio additum in Græcis codicibus, quanquam ita legit Ambrosius.

Mea manu Pauli.) Mea, casus est ablatiui. Mea, nempe Pauli.

Anathema sit.) Hac uoce Paulus solet extremum exitium significare, quod Hebræi uocant חרם. Cæterum, Maran atha, Ambrosius putat uocem Syram esse, potius quàm Hebraicam, licet inter has linguas nōnulla fuerit affinitas: sonare autem apud illos, Dominus noster uenit. Quanquam inter Hebraica uocabula, quæ nullo certo autore feruntur, reperio Maran atha, expositum, In aduentu domini nostri: ut cohæreat cum superiori, Sit anathema in aduentu domini nostri: ueluti referat finem Malachiæ, Ne fortè ueniam & percutiam terram anathemate. Theophylactus ad Ambrosij sententiam interpretatur, Dominus uenit: uultq; uideri ceu iusiurandum, quo confirmet dominum aduenturum. Eadem fermè diuus Hieronymus in epistola quadam ad Marcellam, cuius super hac re uerba non grauabor adscribere: Maran atha, magis Syrum est quàm Hebræum: tametsi ex confinio utrarunq; linguarum aliquid & Hebræum sonat: & interpretatur מָרְאָן אֲתָא Dominus noster uenit, ut sit sensus, Si quis non amat dominum Iesum, anathema sit: & illo completo deinceps inferatur, Dominus noster uenit. Quod superfluum sit odijs pertinacibus aduersus eum uelle contendere, quem uenisse iam constet. Hactenus Hieronymus. Nec his dissimilia scripsit Augustinus. Illud admonendum erat, in Dominus noster uenit: Venit, esse præteriti temporis, est enim ἦλθε. id declarantibus Græcis interpretibus, si parum ex interpretatione Hieronymi liqueret. Rursus hic mihi monendus est lector: hæc uerba quæ modo retuli ex Hieronymo, Maran atha, magis Syrum est quàm Hebreum, tametsi ex confinio utrarunque linguarum aliquid & Hebræum sonat, interpretatur Dominus noster uenit: habentur eadem in commentarijs Ambrosianis, & in his scholijs quæ feruntur Hieronymi titulo.

Anathema maran atha

ANNOTATIONVM IN EPISTOLAM AD CORINTHIOS PRIOREM FINIS, PER DES. ERASMVM ROTERODAMVM.

IN EPISTOLAM PAVLI
AD CORINTHIOS SECVNDAM ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

N uniuersa Achaia.) ἐν ὅλῃ. id est, In tota: nimirum reliqua. nam ipsa Corinthus est in Achaia, cuius & metropolis est.

A deo patre nostro & domino.) Leuiculum est quod admonet Laurētius de amphibologia, quasi legi possit, A deo patre nostro & domini Iesu Christi. Siquidē id Paulo est peculiare, patrem uocare deum, Christum dominū. Admonuimus & alias sermonem Grecis esse ancipitem: nam potest accipi ut gratia proficiscatur à patre & à filio, aut ut proficiscatur à patre, communi Christo & nobis. Cæterum quod Ambrosius tantum legit, A deo, nec addit, Patre & domino nostro Iesu Christo: id fortassis scribarum accidit uitio.

Benedictus deus & pater.) ὁ θεὸς καὶ πατήρ. Vnicus apud Græcos articulus facit, ut Deus & Pater, ad eundem pertineāt, quum apud Latinos possint intelligi duo, Deus & pater. Idem fuisset apud Græcos, si dixisset, ὁ θεὸς καὶ ὁ πατήρ. Expressius reddi poterat, Ille qui est deus & pater d. n. Ie. Chr.

Totius consolationis.) Magis hic quadrabat, Omnis consolationis. Atque ad eum modum refert Hieronymus in commentarijs Esaię. Quidam exponunt perfectam consolationem. Et in hac epistola lector si non pigebit conferre cōmentarios Ambrosij cum scholijs quæ ferūtur nomine Hieronymi, uidebis miram confusionem. Hoc studium non erat omnino damnandum, si quod factum est in Aurea catena, idem hic fuisset factum. Nunc mutilum habemus Ambrosium, imò confusum, nec hos habemus integros. *Totius consolationis, pro Omnis*

Sicut abundant passiones Christi.) περισσεύει. quod absolute dictū accipi potest. Chrysostomus indicat & ad Christum posse referri, quasi plura pertulerint quàm Christus.

Per exhortationem.) διὰ τῆς παρακλήσεως. id est, Per consolationem. Est eadem uox quā modo Consolationem uerterat.

Qua exhortamur.) παρακαλούμεθα. id est, Consolamur. q̄ intempestiua copiæ affectatio. *Locus uarie lectus & explicatus*

Consolamur & ipsi.) Interpres legit, καὶ αὐτοί. id est, Et ipsi. quum apud Græcos non addatur coniunctio καὶ, nec mihi displicet addi: Sicut nos consolante deo fortes sumus in rebus asperis, ita conuenit nostra fortitudine uicissim confirmari animos aliorum uel exemplo uel exhortatione. Et Cōsolamur, hoc loco passiuum est: unde Ambrosius legit, Exhortationem consequimur. Quum sint autem duæ partes orationis, Siue, & Siue, quarum utraque respondet uni clausulæ, nempe huic, Et spes nostra firma est pro uobis: quæ apud nos adijcitur posteriori, Græcis in medio ponitur: à quibus tamen hic dissentimus. Cæterum miror quod sequutus exemplar Aquinas, ex duabus partibus tres facit, Siue tribulamur pro uestra exhortatione, siue consolamur pro uestra consolatione, siue exhortamur pro uestra exhortatione, sed reclamantibus Græcorum pariter ac Latinorum exemplaribus, etiam uetustis, nominatim Paulino & Donatianico: ad hęc utroq; Constātiensi. Neq; uideo quis locus hic esse possit tertiæ parti, quum consolari & exhortari Græcis idem sit uerbum: & tamen ad eum modum ille interpretatur etiam, non solū legit. Nam apud Ambrosium opinor eandem sententiam alijs uerbis repetitam, quum ita legit, Siue autem angustiam patimur, pro uestra exhortatione & salute: ac mox interiecto commētariolo, Siue autem pressuram patimur pro uestra exhortatione & salute, siue exhortationem consequimur pro uestra exhortatione quæ operatur, & cætera. Item in Theophylacto uerso, de suo addidit interpres, bis explicans Greca: tametsi nec Chrysostomus diligenter enarrans hunc locum, nec Theophylactus attingat plures partes quàm duas: quanquam alioqui potest & hic accipi sensus, ut singulis particulis proxima respondeat: Siue tribulamur, id fit ad exhortandos uos & ad salutem uestram, ut nostro exemplo roboremini, si quid afflictionis inciderit: siue refocillamur consolatione, id fit ad consolationem uestri, ut eadem passi, speretis *Thomæ lectio excussa* *Theophylacti interpres addit de suo*

retis eadem. Atque ita particula quæ sequitur, Et spes nostra, peculiariter pertinebit ad partem posteriorem. Hoc adieci quod uideam Paulum & aliàs huiusmodi sermonis forma usum, uelut illic: Neque enim qui in manifesto Iudæus est, aut in carne circuncisio. Nã coniunctio δὲ, non patitur has particulas adhærere superioribus.

Pro uestra exhortatione.) Rursum est, παρακλήσεως. id est, Consolatione. quanquam & apud Ambrosium hæc uideo confundi, quasi nihil admodum intersit inter exhortationem & consolationem, quod quisquis consolatur, hortatur ut forti sis animo.

Quæ operatur tolerantiam.) τῆς ἐνεργούσης. siue, ut quidam habent, ἐνεργουμένης, ἐν ὑπομονῇ πολλῇ. id est, Quæ operatur in tolerantia multa. Operatur autem est, agit, ac uim suam explicat & aperit. Etiamsi Chrysostomus legendum putat ἐνεργουμένης passiue, non ἐνεργούσης, ut locus sit gratiæ dei, cui pręcipua laus nostræ salutis debetur, & ἐνεργεῖται interpretatur δείκνυται, αὔξεται, ἐπιτείνεται. id est, Ostenditur, crescit & intenditur, fitque maior.

Earundem passionum.) τῶν αὐτῶν παθημάτων. id est, Eorundem malorum, siue dolorum, aut earundem afflictionũ. Et paulò post: κοινωνοί ἐστε τῶν παθημάτων. id est, Participes estis malorum aut afflictionum: nam passio uox est dura Latinis auribus.

Sic eritis & consolationis.) Eritis, additum est. Videtur autem subaudiendum Estis, potius quàm Eritis: nam apud Græcos non additur. Sentit enim hic quoque utrunque esse commune, afflictionem malorum, & cõsolationem dei. Et in hãc sententiã interpretatur Theophylactus suo more sequutus Chrysostomum. Siquidem Ambrosius legit, Ita ut desperaremus nos etiam uiuere: & interpretatur afflictiones processisse usque ad mortem illatam.

Quæ facta est in Asia.) Græci addunt, Nobis. τῆς γενομένης ἡμῖν ἐν τῇ ἀσίᾳ. id est, Quæ contigit nobis in Asia.

Tæderet, pro desperaremus Ita ut tæderet nos etiam uiuere.) ὥστε ἐξαπορηθῆναι ἡμᾶς καὶ τοῦ ζῆν. potest accipi, Vt desperaremus etiam de uita. Atque in hũc sensum accipit diuus Ambrosius, & huic consentiens Theophylactus: nec dissonat Chrysostomus.

Pericula, pro mortibus Respõsum mortis.) ἀπόκριμα. uelut ipsis periculis nihil aliud denunciantibus q̃ mortẽ. De tantis periculis.) ἐκ τηλικούτου θανάτου. id est, Tãta morte. Est enim τηλικοῦτος, quod quãtitatem significat, potius q̃ qualitatem. Ambrosius propius accedens ad Græcã ueritatem legit, De tantis mortibus. quemadmodum legit Chrysostomus, ostendens ὑπερβολικῶς ingentia discrimina, dictas esse mortes. Noster interpres sat habuit reddidisse sententiã: sentit enim mortes, afflictiones morti proximas. Si nihil licet mutare, cur hoc ausus est interpres?

Eripuit & eruet.) ἐῤῥύσατο καὶ ῥύεται. id est, Eripuit, & eripit. idem uerbum apud Græcos, nisi quod posterius est præsentis temporis. Alioqui si legamus hic Eruet, quî congruit quod mox sequitur, In quem speramus, quod & adhuc eripiet? In Ambrosio uerbũ pręsentis temporis quod est in medio non additur sed omissum est, ut arbitror scriptoris incuria.

In quem speramus.) εἰς ὃν ἠλπίκαμεν. id est, In quem sperauimus. tametsi in huiusmodi uerbis sæpius utuntur præterito pro pręsenti, ut οἶδα, γέγονα. nam illud Sperauimus, sonat, quasi dicas, Spem fiximus.

Ex multarum personis facierum, locus obscure redditus Vt ex multarum personis facierum.) Græce sic habet, ἵνα ἐκ πολλῶν προσώπων, τὸ εἰς ἡμᾶς χάρισμα, διὰ πολλῶν εὐχαριστηθῇ ὑπὲρ ἡμῶν. id est. Vt ex multis personis, de dono in me collato, multis modis gratiæ agantur pro nobis. Pro ἐκ πολλῶν προσώπων, Ambrosius uertit, In multorum facie: ut intelligamus gratias publicitus agendas. nam πρόσωπον apud Græcos non solum personam, sed & aspectum ac faciem sonat. & sic διὰ πολλῶν erit Per multos: ut subaudias ἀνθρώπων. Potest & sic accipi, ἐκ πολλῶν προσώπων. id est, Multis modis. quandoquidem speciem rei, faciem uocamus. Nec satis queo diuinare quid noster legerit interpres quum eadem uox Græcis & faciem significet & personam: nisi fortasse quispiam Græce peritulus adiecit Facierum, uolens interpretari quid Græcis esset προσώπων. Nam uetustior codex Constantiensis habebat rasuram, prima scriptura fuisse uidetur, Ex multorum facie. Personis, adscriptum erat in spatio. Laurentius diuersam sententiam commentus est, uidelicet hanc, ut de gratia in me ex multis personis, siue respectu multorum collata, per multos gratiæ agantur propter uos. Neque mihi displicet hoc inuentum, nisi quod nõnihil reclamat articulus parum commode positus ad hanc sententiam. Commodius enim fuerat, ἵνα τὸ ἐκ πολλῶν προσώπων εἰς ἡμᾶς χάρισμα, Quod in nobis

nobis est: siue, ut uertit Ambrosius, Donum in nos collatum. Et ὑπὲρ ἡμῶν, ut habet Theophylactus & Ambrosius, Pro nobis, primæ personæ. Quibusdam Græcis est, ὑπὲρ ὑμῶν, Pro uobis, atque ita legisse uidetur Valla. Vtrunque tolerabile: agantur gratiæ pro uobis, quorum precibus & quorum bono seruatus sum, & pro nobis qui sumus seruati. Chrysostomus dissentiens à Theophylacto legit, ἵνα ἐν πολλῷ προσώπῳ τὸ εἰς ἡμᾶς χάρισμα διὰ πολλῶν εὐχαριστηθῇ ὑπὲρ ἡμῶν. Quanquam & hic, ἐν πολλῷ προσώπῳ, accipi potest pro Multis modis. Nec absurdum si intelligamus, In magna hominum frequentia, siue multis testibus. Aut si hoc mauis referre ad frequentiam agentium gratias, διὰ πολλῶν referri poterit ad multiformes afflictiones unde liberatus fuerat. Cæterum εὐχαριστηθῇ passiue posuit, sicut & Latini dicunt Gratulari reditum incolumem, pro gratulari de reditu incolumi. Ambrosius circunloquutus est, In gratiarum actione celebretur. Interpres noster obscurius, Gratiæ eius donationis: pro eo quod erat, Pro ea donatione, siue dono, potius. Sunt qui stomachentur à me nonnunquam notari, ab hoc interprete præter causam affectari copiam. Sed obsecro te lector, quid hic usus habet uerbum mutatum? Salutem autem hic appellat incolumitatem, quod è tantis malis saluus ac uiuus emerserit.

Nam gloria nostra.) καύχησις. id est, Gloriatio: tametsi glorias pro gloriatione legimus, sed in malam partem: unde & gloriosi dicuntur iactabundi.

In simplicitate cordis.) Cordis abest in Græcis codicibus, nec additur apud Ambrosiū, nec apud Chrysostomum, nec apud Theophylactum Græcum, etiamsi de suo addidit interpres, nec additum erat in utroque Constantiensi.

Abundantius autem ad uos.) πρὸς ὑμᾶς. id est, Apud uos, siue Erga uos, secundæ personæ.

Legistis & cognouistis.) Vtrunque uerbum Græcis præsentis temporis est, ἀναγινώσκετε, ἐπιγινώσκετε. Atque ita legisse Ambrosium, uel ex ipsius enarratione licet colligere: Ea, inquit, se dicit scribere, quæ non solum literis cernerent, sed & operibus eius manifesta haberent. Sed offensus lector quisquam eruditulus, quod prima specie sermo uideretur absurdus. Non alia scribimus uobis quàm quæ legitis, mutauit scripturam: quod nihil uideatur legi, nisi quod scriptum est. Atqui Paulus suo more expresit hāc sententiam. Non alia scribimus uobis, quàm ea quæ non solum legitis à nobis scripta, uerumetiam agnoscitis à nobis expressa re factisque. Græci addunt coniunctionem, ἢ καὶ ἐπιγινώσκετε, Aut etiam agnoscitis: agnoscimus enim quæ uidimus. Sed suspicor articulum ἃ mutatum in ἢ. Codex Donatianicus habebat, Et cognoscitis, in altero certe uerbo seruans integritatem ueteris scripturæ. *Legitis cognoscitis*

In die domini nostri Iesu Christi.) Græcus habet, In die domini Iesu, ἐν ἡμέρᾳ τοῦ κυρίου ἰησοῦ. nec addit Christi. Porrò diem suo more uocat iudicium. Quamuis uulgi iudicio, nō est mihi causa gloriandi de uobis, aut uobis de me, tamen apud Christum est quod gloriemur utrique de alteris. *Dies, pro Iudicio*

Vt secundam gratiam.) δευτέραν χάριν. quod uerti poterat, Iteratum beneficium, siue geminum beneficium, nempe prius per epistolam, postea per præsentiam ipsius. Græcanica scholia & Chrysostomus admonent χάριν positum pro χαράν. id est, Gratiam, pro gaudio. Nam apud Latinos quoque gratiam habere dicuntur quæ delectant.

Quum autem hoc uoluissem.) βουλευόμενος. id est, Quum hoc deliberarem, siue statuerem. Idem uerbum mox sequitur, ἃ βουλεύομαι. quod interpres uertit, Quæ cogito: [redacted]. Ambrosius legit, Cogitans. Theophylactus interpres satis indicat de consilio siue decreto sentiendum esse. Similiter Chrysostomus, quanquam in prioribus legit ἐβουλόμην. Ad sententiam refert minimum. Nec est hoc loco Autem, sed οὖν, id est Igitur: & Ergo, legit Ambrosius, etiamsi mihi non displicet δὲ, quod sit aduersatiua. Videtur enim diluere quod illi tacite forent obiecturi, si statueras uenire, cur mutasti consilium? [redacted]

Leuitate usus sum.) ἐλαφρείᾳ. à ceruo dicta uox, ob celeritatem mutandi consilij, Et hic leuitate sum usus, Græce dixit magis quàm Latine, pro eo quod est leuiter, siue inconstanter me gessi. *ἐλαφρεία*

Secundum carnem cogito?) Hic subaudienda est responsio, Non cogito, siue nequaquam

quaquam: ut apte cohæreat quod sequitur, Vt sit apud me, & cætera. Atq; hic sensus magis congruit, si legamus ut legunt Latini, Vt sit apud me, est & non. Nam protinus diuersa lectio diuersum reddit sensum. Quanquam ut constet lectio, tamen sermo nonnihil habet obscuritatis. Nam prima fronte offert sese hic sensus, Nec incõstans sum, nec dolosus sum hominum more, qui uel mutant propositum, uel dolo pollicentur, quod non est animus præstare. Nunc ex interpretatione Chrysostomi uidetur aliud sentire Paulus: nimirum hoc, Quod distuli promissum reditum non est mutatæ sententiæ: uolebam enim tum, & adhuc uolo: sed quod in animo uoluo, non sic uoluo iuxta carnem, hoc est, iuxta uoluntatem hominũ, qui in rebus gerendis animo suo obsequuntur, ut sit apud me Est, est, & non nõ: hoc est, ut quicquid uelim, faciam, & quicquid nolim, uitem. Imò subditus sum spiritui dei, per quem aliquando uetor facere quod uolo, & iubeor facere quod nolebam. Per hũc igitur stetit quo minus uenerim. Apud illum enim est, Næ, næ, & οὒ, οὔ. & hinc est quod non præstiti quæ promisi: sed tamen quãquam in hac parte frustratus est uos sermo meus, tamen in prędicatione euangelij uos non fefelli, sed auxiliante deo, firmum est & indubitatum quicquid docui.

Locus obscurus

Vt sit apud me, est.) Hic locus apud nos confusus, apud Græcos sic habet, ἵνα ᾖ παρ' ἐμοὶ τὸ ναὶ, ναὶ, καὶ τὸ οὒ, οὔ. id est, Vt sit apud nos, quod est etiam, etiam: & quod non non. Certe Ambrosius legit, Est, est, nõ, non. Et exemplar Paulinum uetustissimum manifesta rasuræ uestigia præ se ferebat. Porrò illud Etiam, apud Græcos uox est affirmãtis, ναὶ, & οὒ negantis, Ergo qui non faciunt quod negant se facturos, ijs non est non, & qui faciunt quod affirmant se facturos, ijs etiam est etiam. Cæterum quod Laurentius non uult In illo & in ipso, referri ad Christum, non uideo quid hominem mouerit. Nam uehementer ridiculum est, quod Valla uult in ipso subaudiri Etiam, nõ Christum: imò Paulus felicem exitum promissorum deo fert acceptum, & Christo per quem hoc sit impetratum, ne uideretur suis uiribus arrogare quicquam: id quod testatur & huius sermonis clausula, Deo ad gloriam, per nos. Deus autor est, Christus impetrator, nos duntaxat horum ministri. Dilucidius autem ac Latinius erat penes me quàm apud me παρ' ἐμοί. hoc est, in potestate mea. Non, inquit, hoc cogito secundum carnem: hoc est, non mihi uindico, ut penes me sit præstare quod uolo. Agnoscit autem Paulus aliquo modo culpam non præstitæ fidei, sed in humano promisso, modo constet fides ipsius in prædicatione euangelij.

πιστὸς qui seruat promissa

Fidelis autem deus.) Recte usus est Fidelis, pro Fido: quum aliàs usurpemus hoc nominis pro fidenti. Ne uideretur enim hoc arrogare sibi quod dixit, adiecit, Fidelis autem deus, quo autore & adiutore præsto quod præsto. Potest & ita distingui hic sermo: Aut enim quæ cogito, secundum carnem cogito, ut sit apud me, quod est etiam, etiam, & quod est non, non: ut hæc sit interrogatio. Deinde quasi responderit, nequaquam hęc secundum carnalem affectũ loquor, ut mihi arrogem si quid præstiti, subijcit. Imò deus fidelis, qui per me præstat quicquid uoluit. Et ad hũc modum distinguit Ambrosius. Atq; ita δὲ coniunctio aduersatiua uim habet corrigendi, cuius uice poni poterat, Quin potius, aut imò.

δὲ corrigit

Qui fuit ναὶ, καὶ οὔ, apud uos.) ὁ πρὸς ὑμᾶς. id est, Quem dixi uobis. Sentit enim ni fallor, de ijs quæ promisit epistola priore.

Non fuit in illo est.) οὐκ ἐγένετο ναὶ καὶ οὔ, id est, Non fuit etiam & non. Porrò hæc uerba, Sed est in illo, in Græcis codicibus non leguntur hoc loco, licet mox in proximo sermone a[redacted]antur, suffragãte uetustissimo exemplari Paulino, in quo scriptum uisitur, Fidelis autem deus, quia sermo nost[redacted]

[redacted]

Per me & Syluanum.) Hieronymus admonet, Sylam esse legendum, non Syluanum, cuius crebra mentio fit in Actis apostolorum: sed reclamant quæ uiderim Græcorum exemplaria.

Est & non pro Instabiliter uanus

Non fuit in illo.) οὐκ ἐγένετο ναὶ καὶ οὔ, ἀλλὰ ναὶ ἐν αὐτῷ γέγονεν. id est: Non fuit etiã & non, sed etiam in ipso fuit. Quum dicit, Est, est, & non, non: sentit agendi quod uelis libertatem. Quum dicit, Est, & non: significat lubricam fidem, hoc est falsitatem. Quum dicit Non, significat frustratam spem ac uanam pollicitationem. Quum dicit Etiam, siue est, significat inuiolabilem ueritatem, Quod autem addit, In illo: In, præpositio posita est loco Per. Per illum: ne quid arrogaret sibi.

Quotquot

Quotquot enim.) ὅσαι γὰρ ἐπαγγελίαι θεοῦ ἐν αὐτῷ τὸ ναὶ, καὶ ἐν αὐτῷ τὸ ἀμήν. id est, Quotquot enim promissiones dei in ipso, siue per ipsum etiã, & in ipso amen. Nam apud Hebræos, amen confirmantis est, ut apud Grecos ναὶ.

Ideo per ipsum.) Ideo, abijciendum. Ἐν ἐν αὐτῷ τὸ ἀμήν. id est, Et in eodem amen deo. Et rursum, hic Amen habet suum articulum τὸ, sicut ναὶ & ὃν superius: ut intelligas certitudinem quam significare uoluit per Amen. Et in illo, Amẽ deo, significat omnia certa et rata quæ deus pollicitus est. Interpres ἐν αὐτῷ uertit per ipsum, quod mirum est eum in ceteris non item uoluisse facere. *Articulus pro ly*

Et qui signauit nos.) καὶ σφραγισάμενος. quo uerbo significare solet rei certitudinẽ, uelut quũ obsignamus instrumentum aut uas: atque id mox explicat, indicans datam arram quo certius esset promissum. Hoc admonendum ratus sum, quod uideam recentiores interpretes hic multa philosophari de gratia cooperante, quæ ad rẽ non admodũ pertinent. *Signare, confirmare fidem* *Gratia cooperans*

Pignus spiritus.) τὸν ἀῤῥαβῶνα. id est, Arrabonem siue arram quę fidem faciat totius promissi præstandi.

Non ueni ultra Corinthum.) Magis quadrabat Nondum, quàm Vltra: est enim οὐκ ἔτι ἦλθον. id est, Non adhuc. Sentit enim se distulisse reditum, nisi mauis ἔτι pro denuo accipere. Cęterum Ambrosius de dilato reditu interpretatur, atque item Chrysostomus & Theophylactus. *Non ultra pro Nondum*

Dominamur fidei uestræ.) Vide, num hic sensus accipi possit, Dominamur uobis propter fidem, uel fidei gratia, ut more Græcorum subaudias, ἕνεκα. Græca sic habent: οὐχ ὅτι κυριεύομεν ὑμῶν τῆς πίστεως. Atque ut ita sentiam, facit articulus post ὑμῶν positus, alioqui magis conueniebat, τῆς ὑμῶν πίστεως. Licet Chrysostomus nihil offendatur articulo. Hęc autem dicit, quod ante dixerat parcens, uelut alioqui sęuiturus. Non est autem dominium, nisi quum peccatum est alicubi, sed in fide nondũ peccarant, qua firmi stabãt: libidine, contentione, dissidijsq́ peccarant. Id igitur uerbi mitigat hac ratione. In hanc sententiam Chrysostomus. Theophylactus in cæteris mecum faciens, de transposito articulo, nullum mouet scrupulum, quanquam & alter sensus probe habet: Fides libera est, dominium necessitatis est, ut interpretatur Ambrosius, Hæc animaduertenda nobis, qui fidei ac religionis titulo ad tyrannidem abutimur. Nec alio fortassis studio quidam cupimus orbem redigi ad professionem Christi, quàm ut ipsi latius regnemus. *Dominamur fidei* *Qui subigũt Turcas, ne spectent dominium aut prædam*

Fide statis.) ἑστήκαμεν. id est, Stamus, siue constituimus. Tametsi uariant hic Græca exemplaria. Et magis quadrat Statis, ne uideantur usquequaque obiurgandi. Ita que legit Chrysostomus.

EX CAPITE SECVNDO.

Nisi qui contristatur ex me.) ὁ λυπούμενος ἐξ ἐμοῦ. Contristari, suo more ponit pro dolore affici, quum aliud quiddam sonet Latinis. Sentit autem hoc ipsum sibi uoluptati esse, quod admoniti indolescant, quod id argumentum sit animi resipiscentis: ita uicissim gaudium è dolore nascitur.

Tristitiam super tristitiam.) Super tristitiam, superest. μὴ ἐλθὼν λύπην ἔχω. Verum id aliunde huc translatum est, uidelicet ex epistolæ ad Philippenses, capite secundo. Certe Apud Ambrosium non additur, & congruit cum huius lectione ipsius interpretatio. Consentit cum Ambrosio & Theophylactus, licet interpres in contextu addiderit de suo, uulgatam sequutus æditionem. Quidam indicat in uno quodam codice deprehendi scripturam Græcam, cum nostra translatione congruentem, ἵνα μὴ ἐλθὼν λύπην ἐπὶ λύπῃ ἔχω. Hunc ait è Rhodo missum R. P. Francisco Ciuerio, cardinali quondam Toletano, cuius equidem uiri memoriæ, cum primis faueo, quod ipse fauerit pietati bonisq́ studijs omnibus. Sed quũ Ambrosius nobiscum faciat, quum tot exemplaria suffragentur huic lectioni quam indicamus, fieri potuit, ut Rhodiẽsis ille liber fuerit deprauatus, præsertim quum causam indicauerimus deprauandi, fieri potuit ut ad Latinorum codices fuerit emendatus, præsertim quum sit Rhodiensis. Nam id fuisse factum constat in nõnullis, ut post concordiam initam cũ ecclesia Romana, hac quoq́ in parte concordarent. Porrò codices eius generis nihil aliud sunt, quàm amussis alba in albo lapide. Neq́ enim uelim corrigere nostram translationem ex fide codicis, qui per omnia congrueret cum nostris. *Additum apud nos* *Græci codices quidam ad Latinos emendati*

Nec

Nec tamen res est ulla digna contentione, sensus est pius ac sanus.

Angustia cordis.) στωοχῆς, Coarctatione, siue anxietate. Nam angustia cordis est pusillanimitas, & in uitium sonat.

Vt sciatis quam charitatem.) Græce est, Vt charitatem sciatis quam habeo abundantius in uobis: ut legit & Ambrosius. Et, In uos, rectius est quàm In uobis. est enim εἰς ὑμᾶς, siue Erga uos.

Si quis autem contristauit me.) Me, non est apud Græcos, nec apud Chrysostomum aut Theophylactum, εἰ δέ τις λελύπηκεν. id est, Si quis dolore affecit: ut subaudias id quod commodum fuerit, aliquem aut uos, aut me. Diuus item Ambrosius non addit pronomen, uerum iuxta Græcos legit, Si quis autem contristauit, non me contristauit. Grauat enim peccantē, qui contristauerit omnes, neq; Paulum tātum, uerum omnes bonos apud Corinthum. Nam quod post ait, Non me contristauit: perinde ualet ac si dicat: Non me proprie ac solum contristauit, uerum ex parte duntaxat, ut cui dolor hic sit cum omnibus uobis communis. Chrysostomus, si modo non fallit titulus, uidetur aliter distinguere, ut πάντας referatur non ad uerbum Grauem, sed ad superius contristauit: Non me contristauit, sed ex parte (ne grauem) omnes. Durum enim erat dicere, Non solum me cōtristauit, sed uos omnes mecum, ideo subleuat eum qui peccauerat, addens Ex parte, uelut mitigans quod dicit, Ex parte: hoc est aliquo modo. Theophylactus apertius sic interpretatur, ἀπὸ μέρους, ὀλίγον τι. id est, Paululum quiddam: quanquam hunc Theophylacti locum interpres non intellexit. Nec tamen absurdum est quod interpretatur Ambrosius: diuersum sensum sequutus. Denique non est simpliciter Onerem, sed ἐπιβαρῶ, aggrauem: hoc est, addam onus grauato.

Obiurgatio hæc quæ fit.) ἐπιτιμία. quam uertere solet increpationem. Et, Quæ fit à pluribus: ἡ ὑπὸ πλειόνων. uerti poterat, Quæ facta est à pluribus.

Ita ut è contrario magis donetis.) ὥστε τοὐναντίον μᾶλλον ὑμᾶς χαρίσασθαι καὶ παρακαλέσαι, Adeo ut è diuerso potius condonare & consolari debeatis. Videtur enim in his orationibus subesse synechdoche, aut si mauis, eclipsis, ut subaudiatur δεῖ, aut aliud simile.

Synecdoche

Vt confirmetis in illum.) κυρῶσαι. Quod propémodum ualet, ac si dicas, Facite ut pondus & autoritatem habeat charitas erga illum. Loquitur enim uelut ad iudices & concionem, quorum suffragijs uelit absolui eum, qui traditus fuerat satanæ. Nam κυρία concionem significat, in qua creantur magistratus, quæ Latini uocant comitia, & diem alicuius rei causa præstitutum, & ius aliquod agendi. Quin & κύριον Græci dicunt scriptum authenticum, autoribus Hesychio & Suida. Mihi uidetur & ea sententia quæ uicisset in suffragijs, dicta fuisse κυρία, unde prouerbium, αὕτη κυρία. κῦρος item significat efficacem probationem seu pondus & autoritatem sententiæ, quæ κύρωσις dicitur. Aristoteles libro rhetoricorum primo, pacta priora uocat ἄκυρα, posteriora κύρια, quod prius pactum posteriore reddatur irritum & inefficax: unde ductum κυρόω, ueluti suffragijs comprobo, & ratum facio. Quidam hic deprauate legunt In illo, pro In illum.

κυρία, concio

Quod donaui.) καὶ γὰρ ἐγὼ εἴ τι κεχάρισμαι, ᾧ κεχάρισμαι. id est, Etenim ego si quid donaui, cui donaui: siue. Si cuius rei gratiam feci. Nam donare, uocat condonare culpā. Deinde Cui donaui, subaudiendum est denuo uerbum Donaui: ut ter repetatur Donaui: alioqui erit imperfectus sermo. Nam et ego si quid condonaui, cui condonaui, propter uos condonaui. Subindicat hoc Chrysostomus de suo supplens ἐποίησα, id est, feci. Animaduertendum autem quàm paucos Paulus tradiderit satanæ, & quāto affectu hunc suis commendet, quū nos ob treis drachmas effulminemus passim. Nec tamen hunc tradidit satanæ priuata sua autoritate, sed publico omnium iudicio, qui apud nos rectà in ignem conijceretur. Et in ipsa cōdemnatione miscet indicium charitatis, in interitum carnis, ut sp. &c. Tanta est eius in malos clementia, qui ipse nullis peccatis erat obnoxius, nos nobis tam male cōscij, quàm non Christiane sæuimus in alios delinquentes.

Proprietas Hebraismi

Lenitas Pauli

In persona.) ἐν προσώπῳ. quod est uel in persona, uel in facie, siue conspectu. Nam Græce uox ambigua est, & scholia uarie exponunt. Chrysostomus interpretatur, ἢ κατὰ θεόν, ἢ εἰς δόξαν τοῦ χριστοῦ, ἢ ὡς τοῦ χριστοῦ καὶ τοῦτο κελεύοντος. id est, Vel secundum deum, uel in gloriam Christi, aut uelut & hoc iubente Christo. Theophylactus, In persona Christi, id est

id est, in conspectu dei, ac uelut illo hoc iubente, & uelut illius uicem gerens, καὶ ὡς ἀντιπρόσωπος ὢν ἐκείνου. Quanquam interpres Theophylacti, tantum hic uertit, Hoc est, haud secus ac si Christus ipsi donasset. Id quo casu, quo'ue studio factum sit, nescio. Ambrosius interpretatur, In persona Christi, pro uice Christi.

Vt nō circunueniamur à satana.) ἵνα μὴ πλεονεκτηθῶμεν. id est, Ne occupemur & usurpemur, uelut ab iniusto possessore satana. Ambrosius legit, Vt non possideamur: & propius expressit uocem Græcam. Nam πλεονεκτεῖν, est occupare quod tuum non est, ut faciunt auidi, & alienorum usurpatores. Græce uocis emphasim diligenter exponit Chrysostomus & Theophylactus.

Non habeo requiem spiritui meo.) Nimium bona fide reddidit datiuum Græcum, qui uertendus erat, in auferendi casum. Siquidem illi instrumentum & modum actionis, dandi casu efferunt, nos auferendi. Ambrosius propius accedit ad Græca: legit enim, Non habui requiem in spiritu meo, οὐκ ἔσχηκα ἄνεσιν τῷ πνεύματί μου. hoc est, Non conquieui animo. Hic est ille Titus quem Paulus à nonnullis ideo putatur desiderasse, quod is esset eius linguæ peritior. Horum de numero est Theophylactus. Quin & diuus Hieronymus ad Hedibiam quæstione undecima, non ueritus est scribere Paulum, quum haberet scientiam scripturarum, uarijsq; linguis loqueretur, non potuisse tamen diuinorum sensuum maiestatem, digno Græci sermonis explicare eloquio, & ob id huius interpretem fuisse Titum, quemadmodum Petri interpres fuit Marcus. Meminit & Thomas huius interpretationis, sed reijcit, ne spoliaret apostolos dono linguarum. At uel hinc colligitur illum adiutum fuisse commentarijs è Græco uersis, quum nihil huiusmodi attingat Ambrosius. *Modus & instrumentum Græcis dati uo exprimitur* *Thomas Græcis commentarijs adiutus*

Sed ualefaciens.) ἀποταξάμενος. id est, Dimissis fratribus, aut renunciato uale. Ambrosius legit, sed uale illis dixi, & profectus sum, & cætera.

Deo autem gratias.) Gratia est Græce χάρις. Atque ita, ni fallor, uertit interpres.

Qui semper triumphat nos.) τῷ πάντοτε θριαμβεύοντι ἡμᾶς. Diuus Hieronymus ad Hedibiam quæstione undecima, exponit, Triumphat nos, id est, de nobis, uel triumphum suum agit per nos. Ambrosius item, Triumphat nos, facit nos uictores, uincēte perfidiam fide. Latinis triumphari dicuntur, qui uicti ducuntur in triumpho. Sic miles quoq; qui nauauit bonam operam in bello, ducitur in triumpho honoris causa, ut particeps sit suo duci. In Christo, potest accipi Per Christum, siue in Christo, in quo nostra est gloria. Subnotauit hoc Theophylactus.

Bonus odor sumus deo.) εὐωδία. id est, Fragrantia, siue beneolentia: ut ad uerbum efferam: nam Græcis dictio est composita. Et deum rursum appellat patrem, suo more. Quoties enim absolute hoc utitur uerbo, ferè deum patrem intelligit, præsertim si iungatur filij mentio.

Alijs quidem.) Elegantius uertisset, His & illis.

Tam idoneus.) Tam, Græcis non legitur, nec apud Ambrosium, nec apud Augustinum, qui citat hūc locum, edisserens Psalmum septimum, legitq;, Et ad hæc quis idoneus? Itidem adducit Origenes homilia in Genesim decimatertia. Fortassis interpres de suo addiderat, Quis'nam. Id uersum est in Quis tam. Subauditur autem responsio Perpauci, aut simile quippiam. Intelligit enim rem esse uehementer arduam, & quę non queat à quibusuis præstari, nisi mauis per hyperbatum referre ad id quod aliquanto post sequitur, Ad hæc quis idoneus? Et postea quàm dilata responsione, auxit facti magnitudinē, deinde respondeat, Fiduciam autem talem habemus, & cætera. *Tam superest* *Ordo*

Sicut plurimi.) ὡς οἱ λοιποί. id est, Sicut cæteri. Alij habent, ὡς οἱ πολλοί. id est, Sicut multi, aut plerique.

Adulterantes.) καπηλεύοντες, id est, Cauponantes. Hieronymus ad Hedibiam quæstione undecima, uertit, Venundantes & uenditantes. Est enim καπηλεύειν, ad quæstum abuti re quapiam, quod Petrus accōmodauit ad ipsos etiam homines, Cauponantes uos. Quo quidem uerbo usus est Ennius in Officijs Ciceronis, Non cauponantes bellum, sed belligerantes. Interpres Adulterantes, uertit pro Corrumpentes: idq; sequutus est Ambrosius, nec inerudite. Siquidem ueteres quicquid esset insyncerum, ac dolo fraudeq; uitia *Cauponar Adulterare*

 tum

tum, id κάπηλον appellabant, uelut Aeschilus, citāte, quisquis is fuit, etymologiarum Græcanicarum coaceruatore, κάπηλα πɛοφέρων τεχνήματα. id est, Cauponias proferens artes. propterea quod hoc hominum genus plerunq; insyncerum est, utpote quæstu metiens omnia. Græca uox proprie quadrat in eos qui uenditant esculenta aut poculenta: quorū præcipuum est studium, uitiata pro syncerís uendere.

Sed ex synceritate.) ἀλλ' ὡς, Sed tanquam ex synceritate, sed tanquam ex deo: additis, aduerbijs. Et tamen nisi subaudias aliquid, erit imperfectus sermo: Non adulterantes, sed uelut ex synceritate prædicantes.

EX CAPITE TERTIO.

Ncipimus iterum nosmetipsos commendare.) συνιστάνειν. quod non simpliciter sonat laudare, id quod uulgus existimat, sed insinuare in alterius beneuolentiam.

Ad uos aut ex uobis.) Græci repetunt commendatitijs, licet reclamantibus exemplaribus Latinis quæ uiderim omnibus, neq; temere tamen. Commendatitijs ad uos, hoc est, quæ ab alijs profectæ commendent nos uobis, aut à uobis profectæ commendent nos alijs. Nam ad eundem modum & legit & interpretatur Theophylactus.

Epistola nostra.) Suam uocat, non quam scripserit, sed qua commendetur. Studium curandæ salutis illorum, argumentum erat & epistolæ uice. Nostris autem dixit, uel modestiæ causa, pro Meis, uel quod pari studio essent & alij quidam Pauli collegæ.

Adnominat.o Quæ scitur & legitur.) Interpres non reddidit uenustatem Græcanici schematis, γινωσκομένη καὶ ἀναγινωσκομένη, id est, Que intelligitur & legitur.

Manifestati quoniam epistola estis.) φανερούμενοι. Verbum est medium, unde commode uerti poterat, Dum manifestatis uos esse epistolam, & cætera. Aut, dum manifestamini quod estis epistola, & cætera.

Et scripta non atramento.) Græcis non additur Et: nec apud Ambrosium. Nec est, Scripta, sed Inscripta. ἐγγεγραμμένη.

σάρκινον σαρκικόν In tabulis cordis carnalibus.) σαρκίναις. id est, Carneis, ut materiam intelligas, non qualitatem, quam notant quum dicunt σαρκικός. Nam quod alibi Carnalibus legimus, σαρκικόν est Græce. καρδίαις habent quidam codices, hoc est, cordibus: sed mendose, opinor. Qui sic legunt, uolebant esse appositionem, In tabulis carneis: quibus? nimirum ipsis cordibus.

Sed sufficientia nostra.) ἡ ἱκανότης, Idoneitas: ut ita loquar.

Qui & idoneos nos fecit ministros. ὃς καὶ ἱκάνωσεν ἡμᾶς διακόνους. id est, Qui idoneos nos fecit, ut essemus ministri noui testamenti: quasi dicas, Idoneauit. Est autem uerbum ab eo nomine, quod mox uertit, Sufficientes & sufficientia.

Litera, pro Literæ Non litera sed spiritu.) Græcis genitiuus est, Literæ sed spiritus: ut referas ad ministros, & intelligas Nouum testamentum, spiritum, Vetus, literam. At apostoli delecti sunt ut spiritum administrarent, non ceremonias legis tantum ac præcepta legis, quas suo more literam uocat. Per Mosen enim non dabatur spiritus quemadmodum per apostolos. Ex Ambrosiana interpretatione non potest certum deprehēdi quid legerit, & ad sensum haud magni sanè refert. Nam quod offendit Vallam, ita uitari poterat: Qui fecit ut essemus idonei noui testamenti ministri, quod spirituale est, non literale sicut uetus: ut literæ & spiritus referatur ad testamentum, aut ministros noui testamenti, hoc est, non literæ sed spiritus. Ac ne quis existimet nos rem adferre nouam, uterque codex Constantiensis consentiebat cum Græcis, nec locus ullam habebat rasuram. Neque secus citat Augustinus libro de Spiritu & litera, capite centesimo septuagesimonono: quanquam eiusdem operis capite decimoquarto, scriba locum deprauarat, qui quum uideret scripturam sibi constare, non ausus est omnia corrumpere.

Hugo Carrensis Literis deformata.) Quidam Deformata, interpretatur Turpiter formata. Id quo magis credamus, Carrensis adijcit, Sicut mulier dicitur deformis. O columē Theologiæ, quasi uero sola mulier dicatur deformis. Deinde post aliquod id genus nugas, addit aliud commentum, si cui hoc parum probatur: Deformata: id est, ualde bene formata, quasi uero hoc

agat

agat Paulus, ut intelligant eam legem ualde bene formatam, quam præ euangelio contemni uult. Verum quorsum attinet hæc insectari? quum in summa totum hoc sit impudentissimum, Nouum testamentum Græce scriptum ab apostolis, interpretari uelle, si Græce prorsus nescias. Paulus scripsit, ἐντετυπωμένη. id est, Informata, ut ad uerbum reddam, hoc est, insculpta. Quanquam eleganter interpres dixit Deformata, pro Formata. Nec enim hic auget De, non magis quàm in Deambulare, ac deosculari. Et Quintilianus, Marmora prima deformata manu. Ambrosius formata legit, non deformata.

Damnationis in gloria est.) In, superest. δόξα, id est, Gloria. Atque ita legit Ambrosius. Gloriam, more Hebræorum dixit, pro gloriosam. quanquam hoc non admodum uariat sensum. Variantque Græcorum codices. Et mox, Per gloriam est, ἐν δόξῃ, dixit pro In gloria. In, superest

Nam nec glorificatum est quod claruit.) καὶ γὰρ οὐδὲ δεδόξασται τὸ δεδοξασμένον. id est, Etenim ne glorificatum quidem est, quod glorificatum est: id est, quod tum glorificabatur accedente gloria euangelij perdidit gloriam. Et ideo addidit, In hac parte: id est, in comparatione. Sic exponunt Græca scholia.

Multa fiducia.) πολλῇ παρρησίᾳ. quæ uox apud Græcos significat loquendi libertatem, quum palàm quis eloquitur quod sentit. Hoc ad Mosen refert, qui palàm et aperte non est ausus loqui, sed uelata facie. Et χρώμεθα utimur, idem potest esse utamur. Atque ita sanè legit Ambrosius, ut sit adhortantis ad libertatem mere Christianam.

In faciem.) εἰς τὸ τέλος. id est, In finem. Id quod haud dubie librariorum accidit errore. Varia lectio Certe Ambrosius legit, Usque ad finem eius quod euacuatur, & ad eum modum interpretatur. Volebat Mosi faciem esse obtectam, nec aspici, donec id quod erat abolendum, coruscante euangelio euanesceret, et sic licebat intueri faciē Mosi. Et τέλος legit simul & interpretatur Chrysostomus ac Theophylactus. Non poterat crassus populus perspicere quod lex illa finem esset habitura. Porrò ut hic sermo sit absolutus, subaudiendum est aliquid, Et non facimus sicut Moses qui ponebat, & cætera. Et tamen in nonnullis Græcorum codicibus comperimus scriptum, εἰς τὸ πρόσωπον. quemadmodum nos legimus. Sed hos suspicor ad Latinorum lectionem fuisse correctos. Quod hic uertit, Intenderent, Græce est ἀτενίσαι. id est, defigere oculos, & immotis oculis intueri. quemadmodum solent amantes, & qui attente audiunt loquentem. Aspicere poterant, sed fixis oculis, & diu inhærentibus non poterant. Vnde re cognita, Moses quoties loqueretur populo, faciem uelo obtexit.

In finem, uidelicet ne illic conquiescerent. Et quod euacuatur, sonat quasi dicas, Eius qui euacuatur uel aboletur, ut referas ad Mosen moriturum. Moses mortalis erat, Christus immortalis. Mosi lex ad tempus erat instituta, Christi lex finem nescit. Aut absolute in finem, eius rei quæ euacuatur. Et euacuatur hic est, καταργούμενον id est, Quod aboletur & irritum redditur. Id annotauit & Theophylactus. Tametsi lex non aboletur proprie, sed figuræ cedunt ueritati.

Obtusi sunt.) ἐπωρώθη. id est, Excæcati sunt. Et cogitationes, potius quàm sensus, νοήματα, quod paulo ante uertit Cogitationes. Quum autem conuersus fuerit, ἡνίκα δὲ ἂν ἐπιστρέψῃ opinor subaudiendum Israel pro Israelita. Augustinus libro aduersus Faustum duodecimo, capite quarto, legit, Quum autem transieris: ut ἐπιστρέψῃ sit à uerbo medio, & secunda persona, pro quauis persona: nisi forte malumus uitio librarij, Transieris, scriptum pro Transierit. Quanquam & aliàs totidem uerbis adducit hūc locum, uelut eiusdem libri capite trigesimonono. Obtusi, pro Excæcati

Manet non reuelatum.) Maluissem, Nec tollitur: quo sensus sit apertior.

Quum autem conuersi fuerint ad dominum.) Quum Græce sit ἐπιστρέψῃ, si placet uerbum medium, erit Conuersus fueris, secūda persona: quemadmodum subinde locum hunc adducit Augustinus, nominatim in libris quos scripsit aduersus Faustum, Quum transieris ad dominum, auferetur uelamen. Sin uerbum actiuum, erit Conuersus fuerit, tertia persona: ut subaudias, Israel. Atque ita legit diuus Ambrosius, Quum autem conuersus fuerit ad dominum, auferetur uelamen. Vsus est eodem uerbo capite quod proxime sequitur. Neque quicquam tamen officit sententiæ, quod noster interpres mutauit nume-

rum. Neq; enim refert utrum dicas, Equa gestat fœtum decem mensibus, an equæ gestant decem mensibus. Origenes hũc adducens locum in Exodum homilia duodecima, legit Vbi conuersus quis fuerit, auferetur uelamen. Rursus in Leuiticum homilia secunda.

Dominus autem spiritus est.) Non simpliciter ait dominum esse spiritum, et corpus esse negat, sed addidit articulum τὸ πνεῦμα, hoc est, ille spiritus, nempe legis, quasi Moses fuerit caro, utpote mortalis & imbecillis & crassus, iuxta typum quem gerit, Christus spiritus, ut efficax & immortalis.

Speculantes, à speculo, non à specula

Speculantes.) κατοπτριζόμενοι. id est, Speculantes. hoc loco à speculo ductum est, non à specula: ut intelligas dei gloriam à purgatis animis ceu speculo excipi, ac reddi. Ad hunc enim sensum exponunt Græca scholia, ut κατοπτριζόμενοι sit, ueluti speculo exprimentes ac referentes. Græcæ uocis emphasim annotauit & Augustinus libro de Trinitate decimo quinto, capite octauo. Et quod additur, In eandem imaginem: præpositio Græcis abest, τὴν αὐτὴν εἰκόνα. id est, iuxta eandem imaginem: ut subaudias κατά. Ac paulo post:

A claritate in claritatem.) A gloria in gloriam. ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν. sic enim aliquoties uertit hanc uocem. Verum hæc uarietas interpretandi, nonnunquam ansam errandi Latinis expositoribus præbet, dum aliud quiddam à Paulo dici putant, claritatem & gloriam, quũ apud illum eadem sit uox.

Triplex lectio

A domini spiritu.) Trifariam hic locus accipi potest apud Græcos, A domini spiritu, siue à domino spiritus, siue à domino spiritu, ut accipiamus ipsum dominum esse spiritum. Cæterum media lectio mihi magis probatur, ἀπὸ κυρίου πνεύματος. Primam sequutus uidetur Theophylactus, atque item Ambrosius. Vltimam sequitur commentarius in hanc epistolã Chrysostomi titulo, torquẽs in Arianos. Itẽ diuus Basilius in opere de Spiritu sancto ad Amphilochium capite uigesimo primo. Mirum quid sequutus Augustinus libro de Ciuitate dei uigesimo secũdo, capite uigesimonono, legit, Tanquam ad domini spiritũ, si modo scriptura mendo uacat. Cæterum ὡς hic non sonat similitudinem sed congruentiam, Tanquam à spiritu domini: ut intelligas eximiam dignamq; quam conferat domini spiritus. Similis locus est apud Ioãnem, Quasi unigeniti à patre.

EX CAPITE QVARTO.

IVxta quod misericordiam consequuti sumus.) καθὼς ἠλεήθημεν, Ambrosius uertit, Prout misericordiam consequuti sumus. Interpres pro καθὼς legisse uidetur καθ' ὅ. Cæterum, Misericordiam consequuti sumus, suo more modestiæ causa dixit, pro eo quod est, Delecti sumus ad officiũ apostolicum.

Non deficiemus.) οὐκ ἐκκακοῦμεν. id est, Non deficimus, siue segnescimus aut degeneramus. Nam Grecis κακὸς aliquando inertem significat ac instrennuum, ut et aliàs indicatum est. Ambrosius legit, Non deficiamus & renunciemus: ut utrunque sit hortantis, quasi legerit, μὴ ἐκκακῶμεν & ἀπείπωμεν. Mihi magis probatur, ut indicandi modo legantur, & ad Pauli personam pertineant, qui contemptis Mosi ceremonijs, Christi philosophiam libere prædicabat.

Sed abdicamus.) ἀπειπάμεθα. id est, Abdicauimus, siue abnegauimus, reiecimus. Ambrosius legit, Renunciemus: ut uerba sint inuitantis. Verum hæc omnia Chrysostomus ac Theophylactus legunt & interpretantur indicandi modo. Non enim illis præcepit Apostolus quid debeant facere, sed ostendit qualis sit ipsius functio, obiter taxans pseudapostolos, qui fumos obijciebant discipulis, quemadmodum & hodie Iudæi iactant mysteria Talmudica & Cabalistica.

Occulta dedecoris.) τὰ κρυπτὰ τῆς αἰσχύνης. Aptius est probri, siue dedecoris, quàm pudoris. Non enim dixit αἰδοῦς, sed αἰσχύνης. Atque ita legit Ambrosius. Probrum enim opponit gloriæ quam tribuit euangelio. Porrò Occulta dixit, pro occultamentis, nam turpitudo amat latebras.

Occulta, pro occultamẽtis

Nec adulterantes.) δολοῦντες. id est, Dolo utentes, siue tractantes. Neq; est hic καπηλεύοντες, quod antea uertit, adulterantes: sed δολοῦντες, quasi dicas, falsificantes. Nec est In manifestatione, sed Manifestatione: ut referatur ad commẽdantes: hoc est, non dolo captantes hominum fauores, sed synceritate prædicationis.

δολοῦ

Opertum est.) κεκαλυμμένον. Quod hactenus Velatum, uertit, nunc mutat Opertum

tum, quum Græcis eadem sit uox.

Deus huius seculi.) ὁ θεὸς τοῦ αἰῶνος τούτου. id est, Deus æui huius. Theophylactus ac scholia Græca putant legi posse per hyperbaton ad hunc modum: In quibus excæcauit co gitationes incredulorum huius seculi: ut intelligamus deum uerum ultorem scelerum, excęcare mentes infidelium huius seculi. Atque hic quidem sensus accipi poterit, si deus subiecta hypostigme separetur ab his quæ sequuntur, hoc pacto: In quibus deus, seculi huius excæcauit mentes infidelium: hoc est, in quibus deus excæcauit mentes infidelium huius seculi. eamq́ lectionem plerisque placuisse nostrorum, testis est Augustinus libro aduersus Faustum uigesimoprimo, capite secundo, quod Manichæi duos deos facerēt, alterum uerum, alterum unde scaterent mala, quem Hylen uocabant. At idem aliquanto post negat absurdum uideri debere, si diabolus dicatur deus huius seculi, quemadmodum et illud dictum est Paulo, Quorum deus uenter est: Item illud in Psalmo, Dij gentium dæmonia. Idem repetit contra aduersarium legis & prophetarum libro secundo, capite septimo. In hanc sententiam enarrat Ambrosius. Proinde quod priore loco diximus ex Græcis scholijs, id uidetur affectatum ac uiolentum. Simplicius est ac uerius, ut intelligamus deum huius seculi satanam, quemadmodū sentit Cyrillus, citantibus scholijs Græcanicis. Nec moueat quod illi tribuatur uocabulum dei. Non est enim simpliciter deus diabolus, sed illis est Deus, qui illum anteponūt Christo. Velut auaris pecunia siue mammona deus est, nepotibus gula deus est, & homo homini deus est, iuxta prouerbium. Certe Ambrosius non ueretur interpretari diabolum huius seculi deum malorum. Nam in diuinis literis triplici differentia reperitur nomen dei ac domini, iuxta naturam ac ueritatem. Ita solus deus dicitur deus ac dominus: iuxta adoptionem, Ego dixi dij estis: & iuxta opinionem primæ Corinth. octauo: Nam etsi sunt qui dicantur dij in cœlo siue in terra. Chrysostomus studiose repugnat, ne diabolus dicatur deus, odio Marcionis & Manichęi, uultq́ hunc locum accipi de deo uero: & indicat ordinem orationis quem antea commōstraui. Mox remisso hoc effugio tamen urget eundem sensum, ac submouet duplicem scrupum. Quomodo deus cœli ac terræ dicatur deus huius seculi: deinde quomodo dicatur excæcare. Primum excusat cōsuetudine scripturæ mysticæ, quæ deum appellat deum Abraham, Isaac & Iacob. Item deum Israel, rursum deum cœli, quum sit deus uniuersorum. Alterum sic expedit, ex more sermonis mystici, deum frequenter dici facere, quod permittit fieri: quemadmodum in epistola ad Romanos, dicitur philosophos tradidisse in reprobum sensum: & in Exodo dicitur indurasse cor Pharaonis. Pie quidem Chrysostomus, quanquā alteram sententiam arbitror esse germanam. At non uideo quorsum pertineant hæc suffugia, quum Paulus alibi manifeste dei nomen tribuat ijs qui uere dij non sunt, sed pro dijs habentur, ueluti secundæ Corinth. octauo, Sicut sunt dij multi & domini multi: & Ephes. sexto, impios spiritus appellat κοσμοκράτορας, id est, mundi potentes: mundum utiq́ pro malis accipiens: quem admodum hic usurpat uocem seculi. Ita ne protinus triumphaturi sunt Manichęi, si hic Satanas dicatur deus huius seculi? Et ad coactas defensiunculas cōfugeemus potius quàm ad germanam interpretationem? Illud addam commentarios qui Chrysostomi titulo feruntur in hanc epistolam non esse illius, sed simij cuiuspiam.

Hyperbaton

Diabolus dictus deus

Illuminatio euangelij gloriæ Christi.) Congeries genitiuorum reddit orationem ancipitem. Potest enim sic accipi, ne illucesceret illis illustratio euangelij, hoc est, prædicationis gloriæ Christi: aut ne illucesceret illis lumen gloriæ euangelij Christi, aut ne illucesceret illis lux euangelij quæ est gloria Christi. Demiror autem quid legerit Ambrosius Gręce, quum ita uertat hunc locum: In quibus deus seculi huius, obcæcauit sensus infidelium, ut nō peruideant lumen euangelij gloriæ Christi, ni forte pro αὐτοῖς legit αὐτοὺς ad hunc modum, εἰς τὸ μὴ αὐγάσαι αὐτοὺς τὸν φωτισμόν. Nam autore Hesychio, αὐγάζω & αὐγάζομαι Græcis est ὁρῶ καὶ βλέπω, uideo, siue intueor. Deinde φωτισμὸν proprie sonat illuminationem siue illustrationem: quod Ambrosius uertit lumen. Sed lumen quum profertur, φωτισμός est. Chrysostomus & huic succinēs Theophylactus, αὐγὴν interpretantur sublustre quiddam & quasi gustum futuræ gloriæ, quem ante dixit arrabonem spiritus: φωτισμὸν, lucem illam ineffabilem, quæ pòst aperitur.

Locus obscurus & uarie lectus

Qui est imago dei.) In Aldina æditione additur ἀοράτου, quum non sit in nostris La-

tinis, sed uidetur à studioso quopiam adiectum ex epistolæ ad Colossenses capite primo, præsertim quum in alijs Grecis non reperiatur, quumq; Chrysostomus ac Theophylactus nec legat, nec interpretetur. Imò neuter codex Constantiensis habebat Inuisibilis.

Sed Iesum Christum dominum nostrum.) Nostrum, redundat. Nec habebatur apud Theophylactum & Chrysostomũ, nec in uetustiore codice Constantiensi, sed adscriptum erat recentiore manu in margine: & plenius est, ut intelligamus omnium esse dominum. Præterea discernit suam personam à persona Christi, quum ipse sit minister, alienũ agens negocium. Ille dominus, ad cuius gloriam omnia referenda sunt, quę facit seruus.

Nos autem seruos uestros per Iesum.) Propter Iesum, legendum est. διὰ τὸν ἰησοῦν. Atq; ita legit diuus Ambrosius.

Dixi, pro Iussit dure

Qui dixit.) ὁ εἰπών. Commodius erat, Qui iussit. & addendum erat uerbum substantiuum: Deus est qui iussit lumen illucescere, & cætera. Deinde:

Ipse illuxit.) Pro ipse, Grece est ὅς, id est, qui. Nam ipse qui iussit, illuxit. Cæterum Greca uerba sunt λάμψαι & ἔλαμψε, pro quibus Augustinus in opere Aduersus calumniatorem legis Mosaicæ, legit clarescere & claruit. Rursus contra Faustum disputans libro uigesimo secundo, capite octauo.

Scientiæ claritatis.) τῆς γνώσεως τῆς δόξης, id est, cognitionis gloriæ. Interpretatur enim quid dixerit φωτισμόν, nempe cognitionẽ gloriæ Iesu. Item pro Dei, Ambrosius legit Suę. Ad illuminationem gloriæ suæ, propterea quod præcessit Deus.

In facie Christi Iesu.) ἐν προσώπῳ ἰησοῦ χριστοῦ. id est, In facie Iesu Christi. Faber hoc loco mauult legere persona, pro facie, Laurentium, opinor sequutus. At mihi multo magis quadrare uidetur ad Pauli sententiam, si legamus In uultu, siue in facie. Adludit enim ad Mosi faciem uelamine opertam, quũ in Christi facie clare refulserit gloria Dei patris, uelut in imagine absolutissima. In hunc fermè sensum Chrysostomus ac Theophylactus.

In uasis fictilibus.) ὀστρακίνοις. id est, testaceis: licet idem sit sensus.

Vt sublimitas.) ἵνα ἡ ὑπερβολὴ τῆς δυνάμεως ᾖ τοῦ θεοῦ. id est, Vt sublimitas uirtutis sit dei,

Ordo apud nos diuersus à Græcis

& non ex nobis. Hic constanter Græci dissentiunt à Latinis. Nam Ambrosius non solum legit quod nostra habet translatio, uerum etiam interpretatur. Sic enim loquitur: Vt eminẽtia uirtutis eius appareat per homines prædicatores, & cætera. Quanquam hic quoq; Virtutis sic accipitur, non ut opponatur uitio, sed infirmitati. Proinde Hieronymus in dialogis aduersus Pelagium, citat hũc locum his uerbis. Vt abũdantia fortitudinis nostræ sit ex deo. Cæterum ea uox Virtutis, ad nos refertur, non ad deum: ut sit sensus, Vt nostra uirtus tam eximia nõ tribuatur nobis, sed deo. Neque rursum est sublimitas, sed ἡ ὑπερβολή, id est, excessus, siue excellentia, siue, ut Ambrosius, eminentia. Augustinus aliquoties legit Eminentia, aptissimo uocabulo, & eminentia coniungit cum uirtute, ut Eminentia uirtutis sit dei, quum aliàs frequenter, tum enarrãs Psalmos. Item epistola centesima quinquagesima tertia, Rursus sermone De uerbis apostoli decimoquinto.

In omnibus tribulationem patimur.) Interpres neq; sensum Pauli dilucide reddidit, neq; schematis iucũditatem, ἐν παντὶ θλιβόμενοι, ἀλλ' οὐ στενοχωρούμενοι. id est, ubiq; pressi siue afflicti, sed non coartati, siue non anxij redditi. Alioqui consequitur, ut qui prematur, is adigatur in angustũ. Ambrosius propius reddidit Græca ad hunc modum, In omnibus pressuram passi, sed non coangustati.

Aporiari ἀπορεῖσθαι

Aporiamur, sed non destituimur.) Est apud Græcos iucunda uocum allusio, ἀπορούμενοι, ἀλλ' οὐκ ἐξαπορούμενοι. quorum alterum significat hærentem & consilij inopem ac perplexum, alterum significat planè desperantem ac tædio uictum. Quanquam ἀπορεῖσθαι significat & egere, sed anxie, quod sequutus est interpres. Ambrosius uertit, Inopiam passi, pro egentes. Et quod hic uertit Destituti, participium est eius uerbi quod paulo ante uertit Tædere, ἐξαπορεῖσθαι. ita ut nos tæderet uiuere. Græci sic interpretantur, ut ἀπορεῖσθαι sit redigi ad summam angustiam & inopiam, sed ἐξαπορεῖσθαι uinci & opprimi malis.

Sed non derelinquimur.) διωκόμενοι ἀλλ' οὐκ ἐγκαταλειπόμενοι. quorum posterius sonat, in periculo deseri ac destitui, ob præpositionem additam ἐν.

Superest in nostris

Humiliamur sed non confundimur.) Hæc nec habentur in Græcis codicibus, nec in lectione Ambrosiana, nec in uetustissimo codice sancti Donatiani, nec in utroque Constantiensi

tiensi, unde miror unde irrepserint. Chrysostomus ac Theophylactus nec legit nec interpretatur: ac ne is quidem cuius commentariolus fertur falso Hieronymi titulo. Et tamen ad Pauli sensum non inepte accederent, quod humiliationi proxima sit confusio. Quod autem hic interpres uertit per uerba, Græci dicunt per participia. Atque ita legit Ambrosius, In omnibus pressuram passi, sed non coangustati, inopiam passi, sed non destituti. Verum quoniam tempus participij non conueniebat, Interpres maluit per uerba reddere.

Semper mortificationem Iesu Christi.) Græce est, Domini Iesu: νέκρωσιν τοῦ κυρίου ἰησοῦ. Sed obstrepet aliquis, quid ista faciunt ad sensum, an sit domini Iesu, an Iesu Christi? Primum arbitror esse nefas in diuinis literis, si uel unum apicem sciens ac uolens mutes. Quod si quis propius introspexerit, uidebit nec hanc in Paulo uarietatem ociosam esse, in quo nihil omnino est ociosum. Addidit Domini cognomen, ne seruos pigeret similia pati: item ne Mortis nomen adderet contemptum Christo, addidit domini cognomen. Ambrosius pro νέκρωσιν legit non Mortificationem, sed Mortem: nec id absurde mea sententia. *Minutißima in scripturis nō negligēda*

Vita Iesu manifestetur in corporibus nostris.) ἐν τῷ σώματι ἡμῶν. id est, In corpore nostro. Atque ita legit Ambrosius cum Græcis cōsentiens, ut nō respicias tuum aut meum corpus, uerum id quod opponitur spiritui.

Ergo mors in nobis operatur.) ὥστε ὁ μὲν θάνατος ἐν ἡμῖν ἐνεργεῖται. id est, Itaque mors quidem in nobis operatur. Quanquam est Agit, potius quàm Operatur, de quo toties iam dictum est.

Sicut scriptum est.) κατὰ τὸ γεγραμμένον. Faber putat posse legi, A quo scriptum est. Verum id Græci sermonis ratio nullo pacto patitur, unde miror si diuersum habuit exemplar, aut certe tam erudito uiro quid in mentem uenerit.

Credidi propter quod loquutus.) Locus est in Psalmo centesimo decimoquinto. Sermo Græcus est anceps, si coniunctim legas, sensus est, Credidi eo quod loquutus sum: si disiunctim, sensus erit, Credidi, & ideo loquutus sum: ut iuxta priorem distinctionem accipias, eum non fuisse crediturum, nisi loquutus fuisset, iuxta posteriorem, non fuisse loquuturum, nisi credidisset. διό, quapropter, siue Propterea quod.

Scientes quoniam qui suscitauit Iesum.) Græci legunt, Dominum Iesum. ὁ ἐγείρας τὸν κύριον ἰησοῦν. Porrò quod uertit ὅτι, nunc quia, nunc quoniam, frequentius occurrit quàm ut uacet castigare. Nam poterat Latine dicere, Scientes qui Iesum suscitauit, eum nos quoque per Iesum suscitaturum esse. Aut, scientes quod qui Iesum suscitauit, is & nos per Iesum suscitaturus est.

Et constituet uobiscum.) καὶ παραστήσει σὺν ὑμῖν, Et exhibebit siue adiunget sibi unà nobiscum: hoc est, Non solum nos Iudæos, uerum etiam uos gentes. Rursum illud:

Cum Iesu.) Græce est, Per Iesum. διὰ ἰησοῦ. Neque enim cum Iesu, qui iam olim resurrexit: sed per illum, cuius membra facti sumus, & per quem donauit nobis omnia. Etiamsi Ambrosius legit, Cum Iesu: non ad tempus respiciens, sed ad communem resurrectionem capitis & membrorum. *Græca lucidiora nostris*

Vt gratia abundans per multos, in gratiam actione abundet in gloriam dei.) ἵνα ἡ χάρις πλεονάσασα, διὰ τῶν πλειόνων τὴν εὐχαριστίαν περισσεύσῃ εἰς τὴν δόξαν τοῦ θεοῦ. id est, Vt gratia exuberans, siue redundans, siue quæ redundauit, propter multorum gratiarū actionem abundet in gloriam dei. Est enim Propter, non per, nisi διὰ referas ad πλειόνων, at tum non habes quò referas εὐχαριστίαν. Videtur autem Paulus aliquoties abusus hac præpositione. Et Ambrosius ita propemodum legit, Per multorum gratiarum actionem, hoc est, Si plures agant gratias, id cedet in gloriā dei. Potest & uerbum περισσεύσῃ accipi transitiue, adhærente huic accusatiuo εὐχαριστίαν, ut ita distinguamus, ἵνα ἡ χάρις πλεονάσασα διὰ τῶν πλειόνων. hic post hypostigmen subijciantur reliqua, τὴν εὐχαριστίαν περισσεύσῃ. id est, ut gratia quę per plures sparsa exuberauit, faciat ut exuberet etiam gratiarum actio in gloriam dei. Hoc ne prorsus uideatur esse somniū in exemplari uetustiori Constantiensi sic habebatur, Vt gratia abundans per multos gratiarum actio abūdet in gloriam dei. Alterum in hoc consentiebat, quod Gratiarū actiones, & colo & maiuscula separabatur à su-

perioribus: quasi dicas, redundante gratia per multos similiter & gratiarum actio redundet per multos in gloriam dei: ut prior nominatiuus ponatur absolute pro genitiuo, & διὰ τῶν πλειόνων referatur ad utranque partem, πλεονάσασα & περισσεύσῃ.

Non deficimus.) οὐκ ἐκκακοῦμεν. Quemadmodum uertit & supra, pro eo quod est, non segnescimus, non defatigamur.

Quod in præsenti est momentaneum & leue.) τὸ γὰρ παραυτίκα ἐλαφρόν. id est, Quod enim in momento est leue. nam in præsenti non est in Græcis, nisi quod interpres uoluit reddere aduerbium τὸ παραυτίκα. Poterat autem uertere ad hunc modum, τὸ γὰρ παραυτίκα ἐλαφρὸν τῆς θλίψεως ἡμῶν καθ᾿ ὑπερβολὴν, εἰς ὑπερβολὴν αἰώνιον βάρος δόξης κατεργάζεται ὑμῖν. id est, Momentanea leuitas afflictionis nostræ, insignite, supra modum æternum pondus gloriæ operatur, siue efficit nobis: ut τὸ ἐλαφρόν, id est, leue, ponatur pro nomine substantiuo: & τὸ παραυτίκα, fungatur uice adiectiui, quod Græcis est familiarissimum. Opposuit autem Paulus, τὸ ἐλαφρὸν τῷ βάρος. quod utique substantiuum est. Nec hic ἐλαφρὸν dicitur quod sit leue toleratu, sed quod cito transeat: quemadmodum nec βάρος dicitur, quod grauet, sed quod solidum sit ac permaneat: unde et ἐν βάρει dicuntur esse, qui grauitatem præ se ferunt. Iam illud, καθ᾿ ὑπερβολὴν, εἰς ὑπερβολήν, quod constanter habetur in omnibus Græcis exemplaribus, & repetitur in scholijs, nihil aliud sibi uult quàm insignem & ineffabilem præcellentiam, quasi dicas Egregie egregius est, ita bis dixit supra modum. Nihil enim aliud significat καθ᾿ ὑπερβολὴν, quàm εἰς ὑπερβολήν. Et aliàs admonuimus. Hebræos huiusmodi conduplicatione epitasin exprimere. Nec est In nobis, apud Græcos, sed Nobis, absque præpositione. Huius particulæ ἀναδίπλωσιν annotauit Chrysostomus ac Theophylactus: noster interpres pro altera uertit Supra modum, pro altera In sublimitate. Hæc quoniam ignorant recentiores quidam ut Thomas & Lyranus, non admodum apte hic philosophantur, de modo & proportione præmiorum ad merita, deque sublimitate uitæ cœlestis. Hoc tamen admonebo, epitheton αἰώνιον posse utroque referri, ad hyperbolen quæ præcessit, & ad βάρος quod sequitur. Totus autem hic sermo picturatus est ex contrarijs inter se relatis, quod indicauit etiam Chrysostomus. Nam θλίψει opponit δόξαν, ἐλαφρὸν opponit βάρος, τὸ παραυτίκα opponit αἰώνιον. Rursum committit τὰ βλεπόμενα, καὶ τὰ μὴ βλεπόμενα. Item πρόσκαιρα & αἰώνια. Iam quod paulo superius dixit, De die in diem: Græce non est, καθ᾿ ἡμέραν, sed noue, ἡμέρᾳ καὶ ἡμέρᾳ, ut incrementum etiam intelligas renouationis, quemadmodũ corpus indies magis ac magis deficit, præsertim in prouectioribus. Sapit autem hic sermo Pauli dialecton Hebraicam, quod genus, In progeniem & progenies: pro eo quod erat, In omneis progenies.

Cõduplicatio Hebraica

πρόσκαιρα

Temporalia.) πρόσκαιρα. id est, Temporaria & ad tempus durantia: quo uocabulo usus est Euangelista: de semine mox exarescente.

EX CAPITE QVINTO.

Scimus enim quoniam si.) Græci legunt ad hunc modum, οἴδαμεν γὰρ ὅτι ἐὰν ἡ ἐπίγειος ἡμῶν οἰκία τοῦ σκήνους καταλυθῇ. id est, Nouimus enim quod si terrena nostra domus tabernaculi dissoluta fuerit. Nec additur huius, nisi quod τοῦ certum indicat tabernaculum. Addidit autem tabernaculi, ut ostenderet domicilium hoc non esse perpetuum, sed ad paucos paratum dies, cuiusmodi sunt tabernacula.

Non manufactam.) Iucundius est Græce dictione composita, ἀχειροποίητον. hoc est, dissimile his, quæ opera manuaria construuntur ac destruuntur.

Nam & in hoc ingemiscimus.) καὶ γὰρ ἐν τούτῳ στενάζομεν, Etenim in hoc gemimus. Incertum autem an pronomen hoc demonstret tabernaculum corporis, an absolute ponatur pro Ob id gemimus. Quod cupiamus superuestiri: aut quod mauult Valla, superindui, ἐπενδύσασθαι. Vnde ependytes dicta uestis exterior, ueluti toga aut pallium. Adidfacit quod sequitur, Si tamen induti & non nudi reperiamur. Neque enim superuestiri potest, qui prius non sit uestitus.

Superindui

Habitationem nostram.) τὸ οἰκητήριον ἡμῶν. id est, Domicilium nostrum. Refertur autem ad uerbum superindui. Corpus enim domicilium est animi. & Ambrosius legit Domicilio. Porrò quod addit, Quod è cœlo est, sentit, ut opinor, Christi corpus, cui nostra confor-

conformantur societate immortalitatis.

In hoc tabernaculo.) ἐν τῷ σκήνει. id est, In tabernaculo. Annotauit uocum emphasim Chrysostomus. Mortale corpus uocat σκῆνος, immortale iam factum οἰκίαν καὶ οἰκητήριον, quod tabernaculum uiatoris est ac militis, eoque temporarium, Domus, inhabitantis ac permanentis.

Si tamen uestiti, & non nudi inueniamur.) Ambrosius indicat in nonnullis codicibus diuersam lectionem. Siquidem expoliati, non nudi inueniamur: hoc est, si expoliati hoc corpore non deprehendamur nudi, sed induti Christo. Idem annotant Græcanica scholia, in nonnullis esse, ἐκδυσάμενοι. in alijs rursus ἐνδυσάμενοι. Est autem participium actiuum, quum exuerimus nos, aut quũ induerimus. Sic enim de corpore loquitur, quasi de ueste. Duplex lectio

Vt absorbeatur quod mortale est à uita.) τὸ θνητόν. Cur non potius mortalitatis quàm mortale, quo magis respondeat uitæ? Et ad eum modum Græci abutuntur adiectiuis neutri generis. Mortale, pro mortalitate

Qui autem effecit nos in hoc ipsum.) ὁ δὲ κατεργασάμενος ἡμᾶς, εἰς αὐτὸ τοῦτο θεός. id est, Porro qui nos fecit, siue parauit in hoc ipsum, deus: ut subaudias Est: quod in participijs passim fit apud Græcos. Deus renouabit nos in resurrectione, qui in hoc ipsum nos condidit. Ambrosius legit perfecit, pro effecit. Nam affecit, quod addit Faber, non uideo quomodo respondeat Græcæ uoci.

Pignus.) ἀῤῥαβῶνα. Nec est Qui dedit, sed Qui etiam dedit. ὁ καὶ δούς. ut referatur ad eum qui parauit nos in hoc, & postea pignus quoque dederit sui spiritus, quo certius speremus. ἀῤῥαβῶνα

Audentes igitur.) θαῤῥοῦντες. id est, Confidentes, siue fidẽtes.. Hoc loco uidetur Paulus participio pro uerbo abusus: quod frequentius fit apud Græcos, quàm apud Latinos. Nisi malis ad hunc modum ordinare sermonem, ut illa Per fidem enim ambulamus, per parenthesim sint interiecta. Deinde ueluti recepto gradu, redeat ad interruptam orationem, θαῤῥοῦμεν δὲ καὶ εὐδοκοῦμεν. Cœperat enim ab huius uerbi participio θαῤῥοῦντες, ut hic sit sensus, Fidentes igitur semper, & scientes quod quum uersamur in corpore, absumus à domino. Nam per fidem ambulamus, non per speciem, & tamen fidentes, inquam, sumus, & non solum fidentes, uerum etiam sic animati, ut malimus abesse à corpore, quo liceat adesse deo. Ordo sermõis

Audemus autem.) Rursus, θαῤῥοῦμεν. id est, Confidimus.

Et bonam uoluntatem habemus. εὐδοκοῦμεν. Quod Ambrosius, consentimus: nos maluimus, Probamus. Probatur enim quod placet.

Dum sumus in hoc corp.) ἐνδημοῦντες, ἐκδημοῦμεν. Opposuit uerba contraria, quæ Latinus interpres non potuit commode reddere, nisi dicas, Dum adsumus, absumus. Siquidem in Græcis uerbis conduplicata ἀντίθεσις, geminam habet gratiam, quod & in uocibus sita sit, & in rebus. ἐκδημῆσαι, est foris agere: hoc est domi non esse. ἐνδημεῖν, est domi agere. Interpres uarie reddidit, idque suo more. Tertullianus libro de Carnis resurrectiõe octauo uertit, Siue peregrinantes, siue immorantes. ἐκδημεῖν ἐνδημεῖν

Et ideo contendimus.) φιλοτιμούμεθα. id est, Certamus & ambimus. Ambrosius legit Conamur, quanquam Contendimus, bene quadrat: modo bene intelligatur à nobis. Est enim φιλοτιμεῖσθαι, ambitiose quippiam contendere, sic ut te non patiaris ab alio uinci.

Siue absentes siue præsentes.) Participia sunt eorum uerborum, quæ ante uertit Peregrinari. Verti poterat, Siue foris agentes, siue domi. Sentit enim de domicilio corporis in quo quum domi sumus, tum foris sumus, seiuncti à domino. Ambrosius, Siue præsentes, siue peregrinantes. Interpres propemodum reddidit gratiam schematis, quam Græcis uerbis addit ἀντίθεσις & παρονομασία.

Propria corporis.) Græce est, τὰ διὰ τοῦ σώματος. id est, Quæ per corpus fiunt. Interpres legisse uidetur, τὰ ἴδια σώματος. Atque ita legit Ambrosius. Theophylactus legit & interpretatur, τὰ διὰ τοῦ σώματος. Tertullianus legit διὰ, subindicans amphibologiam orationis. Sensus enim esse potest, ut unusquisque reportet per corpus, uel quæ gessit per corpus. Lectio uaria

Prout gessit.) πρὸς ἃ ἔπραξε. id est, Ad ea quæ gessit, hoc est, pro ratione & portione eorum

ne eorum quæ fecit in corpore. Quidam codex habebat, πρὸς ὃ ἔπραξε, id est, Ad id quod gessit.

Deo autem manifesti sumus.) Græcis non est Manifesti, nomen: sed Manifestati sumus, uerbum. πεφανερώμεθα. Et item mox, In conscientijs uestris manifestos nos esse. πεφανερῶσθαι. Id siue à librarijs fuit immutatum, siue ab interprete positum, non magni refert ad sensum Pauli.

Occasionem damus.) Græce διδόντες est, id est, Dantes. Sed recte interpres participium commutauit in uerbum.

Vt habeatis ad eos.) πρὸς τούς. id est, Aduersus eos. Et Habeatis, posuit pro Possitis gloriari.

Excedimus pro Excidimus

Excedimus.) ἐξέστημεν, quasi dicas, Rapti sumus extra nos: quem uocant mentis excessum, siue raptum. Fortasse scriptum erat, Excidimus mente, non Excedimus: hoc est, siue insanimus, siue sani sumus, siue sapimus, siue desipimus. Id magis explicat id quod mox consequitur.

σωφρονεῖν uarie redditũ

Siue sobrij sumus.) εἴτε σωφρονοῦμεν. id est, Siue sobrij sumus. Ambrosius legit, Siue sanum sapimus: ut referatur ad illud, Excidimus mente. Nam id quoque significat aliquoties σωφρονεῖν. Et Græcanica scholia admonent, insanorum esse ingentia loqui, uelut oblitos sui. Quod idem indicat Ambrosius. Augustinus quum alijs compluribus locis, tum enarrans Psalmum trigesimum, ad ecstasim refert excessum, & Excessimus, compluribus locis legit, non excedimus, obseruato tempore uerbi Græci. Quanquam in huiusmodi quæ ad animi pertinent affectiones, solet præteritum tempus pro præsenti usurpari. Et libro aduersus Faustum duodecimo, capite uigesimosexto, pro sobrij sumus, legit Temperantes sumus. Theophylactus triplex commentum adscripsit: de magnis rebus loquuturus ecstasim, inquit, uocat: rursum, siue uidemur insanire, siue sobrij esse: postremo, tribuit Paulo insaniam, sed ἐρωτικὴν, hoc est, amatoriam. Nam Plato triplicem furorem docet, uatum, poëtarum & amantium, quorum postremum putat esse felicissimum. Talem furorem Theophylactus tribuit Paulo, qui non in se, sed in Christo uixerit, quemadmodum amantis anima non est ubi animat, sed ubi amat, quiq; pro fratribus optarit anathema fieri à Christo. Illud annotandum, nisi repetas utrunq; uerbum, sermonem inabsolutum uideri. Siue enim mente excidimus, deo excidimus: siue sanæ mentis sumus, uobis sani sumus. Nam si quid gloriatur Paulus, id non ad ipsius, sed ad dei gloriam pertinet. Si mediocria loquitur, id tribuit infirmioribus, quorum affectibus & capacitati semet accõmodat. Ad simili figura dictum est illud ad Romanos, Non enim qui in manifesto Iudæus est, nec quæ in manifesto in carne est circuncisio: & cætera: ut illic indicauimus.

Sermo imperfectus

Vrget nos.) συνέχει. id est, Constringit, siue compellit. quanquam Vrget, belle habet. Ac mox, non est æstimantes, sed κρίναντας, id est Iudicantes, siue qui iudicauimus ac statuimus illud. Iudicantes legit Augustinus libro aduersus Faustum undecimo, capite octauo, quemadmodum Ambrosius.

Quoniam si unus pro omnibus.) Si, non est apud Græcos in quibusdam codicibus. Certe apud Theophylactum non additur, nec apud Ambrosium, quãtum ex illius liquet interpretatione. Separat enim hoc ab ijs quæ sequuntur interiecto commentario: Ergo omnes mortui sunt, & cætera. Assumit Paulus id quod indubitatum est: Christum pro omnibus mortuum. ac mox infert quod hinc consequitur. Verum id ad sensum perpusillum refert, nisi quod asseuerantius est quod legunt Greci: Christus mortuus est, de hoc non est disputãdum: eoq; dicit κρίναντες. Consequitur igitur omnes fuisse mortuos.

De cætero

Ex hoc.) ἀπὸ τοῦ νῦν. id est, Post hac. quod hic uertere solet Amodo. Ambrosius legit, Ex hoc tempore. Apud Quintum Curtium legimus, De cætero.

Si qua ergo in Christo noua creatura.) Ambrosius interpretatur, Si quis est in Christo, noua creatura est: ut bis subaudiatur uerbum substantiuum, etiamsi in Ambrosianis codicibus uerba cõtextus deprauata sunt. At idem adducens hunc Pauli locum libro Epistolarũ secundo, epistola octaua, palàm indicat quid legerit, ita scribens: Et ideo addidit, Si quis in Christo, noua creatura: id est, qui perfectus in Christo, noua creatura est. Consentit per omnia cum Ambrosio Theophylactus interpres, etiãsi apud huius quoq; interpretem

uerba

uerba contextus deprauata habebantur in æditione Romana, quæ fal[redacted]
Theophylacti Bulgariẽsis archiepiſcopi, Athanaſio inſcripſit. Quid? quod in eundem ſenſum adducit hũc locum Origenes homilia in Leuiticum duodecima: Omnis ergo, inquit, ſecundum Apoſtolum, qui in Christo eſt, noua creatura eſt. Origenes enim, Si quis, exponit Quiſquis. Denique Chryſoſtomus ſic explicat, εἴ τις ἐπίστευσεν αὐτῷ, φησίν, εἰς ἑτέραν ἦλθεν δημιουργίαν, καὶ γὰρ ἄνωθεν ἐγεννήθη διὰ τοῦ πνεύματος. id eſt, Si quis credidit illi, in aliam tranſijt creationem. Etenim cœlitus natus eſt per ſpiritum. Notat idem epitaſin, quod uehementem mutationem appellarit καινὴν κτίσιν.

Quandoquidem deus erat in Christo.) ὡς ὅτι. Propemodum ſonat, Sic, quia, ut modum oſtendat quomodo deus reconciliauerit ſibi nos. Ita uidentur ſignificare Græca ſcholia, & clarius etiam Theophylactus: Reconciliauit: quomodo? non imputans peccata.

Non reputans.) μὴ λογιζόμενος. Melius, Non imputans.

Legatione fungimur.) πρεσβεύομεν. quod & Oramus, ſignificat. Quanquam & oratores dicti, qui alterius nomine poſtulant aliquid.

Tanquam deo exhortante per nos.) παρακαλοῦντος. Scio uocem Græcam eſſe ancipitem. Neq; pugnarim, ſi cui magis placet Exhortante. Me tamen nihil mouet ſcrupulus eorum, qui putant indecorum deo obſecrare. Certe mox per Paulum orat δεόμεθα. Chryſoſtomus ita ſcribit in hunc locum, εἶδες πῶς ἦρε τὸ πρᾶγμα τὸν χριστὸν εἰσαγαγὼν τιθέντα τὴν ἱκετηρίαν ταύτην, μᾶλλον δὲ οὐ τὸν χριστὸν μόνον, ἀλλὰ καὶ τὸν πατέρα. id eſt, Vides quomodo rem exaggerarit, Chriſtum inducens hanc ſupplicationem peragentem: imò non Chriſtum tãtum, ſed & ipſum patrem.

Eum qui non nouit peccatum, fecit peccatum.) Prius peccatum eſt admiſſum, poſterius eſt hoſtia deſtinata expiando peccato. Mirum cur Faber tam ſollicitus ſit, ne quis intelligat Chriſtum peccaſſe, quum ex his uerbis is ſenſus nullo pacto poſsit accipi, Eum qui non nouerat peccatum, pro nobis peccatum fecit. Non enim dixit Peccatorem fecit, ſed Peccatum: hoc eſt, uoluit pati ſupplicium, perinde quaſi peccaſſet omnia, quum ſolus nihil peccaſſet: ut peccatum accipias, hoſtiam quæ pro expiando peccato ſolet immolari: ſicuti legimus, Peccata populi comedẽt. Ita fermè ſcholia Græcanica. Deniq; ſic hoc loco Chriſtum uocauit peccatum, ut nos paulo ſuperius, iuſtitiam dei dixit: & alibi Chriſtum appellauit maledictum. Nec abhorret Auguſtinus ab hoc ſermone, libro aduerſus Fauſtum decimoquarto, à capite tertio aliquot deinceps capitulis. Etiamſi locis aliquot ita ſententiam hanc ediſſerit, quaſi uerbum Fecit, pertineat ad Chriſtum, non ad patrem. *Peccatum pro hoſtia*

Iuſtitia dei.) Hebraico idiomate iuſtitiam dixit, pro Iuſtus: & addidit Dei, ut excluderet fiduciam ac ſupercilium noſtrorum operum. Ita Chryſoſtomus. Annotandum eſt ſchema in traductione, peccati & peccati: item in ἀντιθέσει, peccatum & iuſtitia. *Iuſtitia pro iuſtus*

EX CAPITE SEXTO.

Diuuantes autem exhortamur.) Thomas hoc loco torquet ſeſe, primum bifariam interpretans Adiuuantes uos, ut referatur ad Corinthios: deinde Adiuuantes deum. Cæterum quoniam hoc iam abſurdum uidetur, deum adiuuari ab homine, diſtinctiunculam adhibet, qua tamen nihil erat opus, ſi Græca conſuluiſſet, in quibus eſt συνεργοῦντες, id eſt, Cooperantes. Cur enim horreamus hunc ſermonem, quum in ſuperioris epiſtolæ capite tertio legamus, Dei enim adiutores ſumus, συνεργοί? Chryſoſtomus tamen & priorem ſententiam retulit, quemadmodum & Theophylactus. Verum altera magis congruit his quæ præcedunt & ſequuntur: Pater eſt autor negocij, Chriſtus princeps legationis, apoſtoli miniſtri. In Chriſto operatur pater, Chriſtus in apoſtolis. Nec coniunctio caret emphaſi, καὶ παρακαλοῦμεν. Magnum erat illis prædicaſſe euangelium, tantaq; perpeſſum fuiſſe, & tamen his addit etiam obſecrationem. Deinde quod ſequitur, Exhortamur, Græce eſt παρακαλοῦμεν. quod, ut crebro dictum eſt, ſonat & obſecramus & conſolamur: ut paulo ſuperius, Tanquam deo exhortante per nos, Vtroque loco non male quadrabat obſecrandi uerbum, præſertim quum ſequatur δέομαι, rogo, quod interpres uertit obſecro. Illud annotandum, quò ſe demittat tantus apoſtolus, etiam apud illos qui peccauerant, [redacted] *Thomas fruſtra ſe torquens*

[redacted]. Bis autem rogat, primum nomine Christi, cuius uice fungitur: deinde suo, tanquam illius cooperarius, quasi hoc nonnihil etiam ad se pertineret. Deinde gratiam dei, uocat beneficium dei.

Tempore accepto exaudiui te.) Quum dicit Ait, subaudiendum est Dominus, siue scri p[redacted]. Quæ sermonis forma non est infrequens apud Paulum. Locus quem adducit est apud Esaiam capite quadragesimonono. Hebraica diuus Hieronymus ita reddidit: In tempore placito exaudiui te, & in die salutis auxiliatus sum tui. Neque dissident ab his Septuaginta, Tempore opportuno exaudiui te, et in die salutis auxiliatus sum tui. Illud interim miror, quî factum sit, ut pro Tibi, legamus Tui: quum Græce sit datiuus, ἐβοήθησά σοι. Quod tamen magis est succurri tibi, quàm quod hic uertit Adiuui.

Nemini dantes ullam offensionem.) Interpres legisse uidetur, μηδὲ μίαν μηδενὶ διδόντες. quum in his quos mihi uidere contigit Græcis codicibus scriptū haberetur, μηδὲ μίαν ἐν μηδενί. id est, Ne quam usquam, siue ulla in re. Ita legit & Theophylactus & Chrysostomus. Itidem citat Augustinus de Triade libro octauo, capite nono, Nullā in quoquam dantes offensionem: ut μηδενὶ referatur ad rem, non ad personam.

Ministerium nostrum.) Nostrum, apud Græcos non est additum: & præstat non addi, quo plenior sit sensus: Salus est munus dei, ea per nos administratur. Sic igitur se gerat qui administrat, ne munus ipsum contemnatur uitio ministrantis. Interpres exprimere uoluit uim articuli, ἡ διακονία.

Exhibeamus.) συνιστῶντες ἑαυτούς. id est, Commendantes nosipsos. atque ita legit diuus Ambrosius, cumque hoc cōsentiens Augustinus libro De doctrina Christiana quarto, capite uigesimo. Incertū autem an sit Exhibeamus, an Exhibemus. Nam mox ingreditur laudes suas. Hanc enim uocat commendationem, quę factis ipsis conciliat fauorem & autoritatem. Nec est, Sicut dei ministros, sed Sicut dei ministri: ut subaudias Sumus, quemadmodum & illic, Nemini dantes, & cętera: nisi magis placeat referre ad illud superius, παρακαλοῦμεν. id est, Exhortamur. Deinde post multa interiecta respondeat, Nemini dantes. Ita omnia hæc pertinebunt ad personam Pauli, atque ita consentaneum est. Denique Ambrosius legit, Vt dei ministri: non Ministros.

Ordo sermonis

In suauitate.) ἐν χρηστότητι. id est, In benignitate, seu bonitate, & comitate, quæ opponitur supercilio & asperitati morum.

In patientia multa.) In harum enumeratione rerum, nonnihil uariant exemplaria, id quod ferè solet usu uenire, quoties recensentur huiusmodi complusculа, fallente scriptorē, opinor, sua memoria. Tum præpositio In, toties repetita propemodum per abusum usurpari uidetur pro Per.

Catalogus uariat

In charitate non ficta.) Iucundior est apud Græcos uox composita, ἀνυποκρίτῳ. id est, Quæ expers sit simulationis. Ambrosius legit, Non simulata.

In uirtute dei.) ἐν δυνάμει θεοῦ. Vt de signis ac miraculis intelligas, quemadmodum interpretatur & Ambrosius.

A dextris & à sinistris.) Faber Stapulensis hoc loco mutat pro Dextris ac sinistris, Sequundorum & aduersorum. Quod, quid sibi uelit, prorsus non intelligo. Nam primū longe aliud est sinistrum ac dextrum, quàm aduersum & sequundum. Quanquam nec illud uideo, quomodo arma quæ à tergo gerimus, sequūda: quæ à pectore, aduersa dici possint. Verum ut demus hæc ita habere, non erat tamen dicendum, sequundorum & aduersorum, sed sequunda & aduersa: referuntur enim hæc epitheta ad arma, ni fallor. Sed Faber, opinor, uoluit interpretari Dextra & sinistra, quasi per dextra significentur res sequundæ, per sinistra, res aduersæ. Atqui istud est officium commentarium scribentis, non interpretis. Nec est absurdum quod uocat arma dextra, quæ ad dextram nos muniunt aduersus indulgentiam fortunæ: & sinistra, quibus à sinistra tegimur aduersus incursum malorum & afflictionum. Quanquam mihi simplicius uidetur, ut accipiamus à dextris & à sinistris, quasi dicas, undique armati aduersus omnia: id enim figura prouerbialis efficit. Certe diuus Aurelius Augustinus quum alibi, tum in commentarijs Psalmi nonagesimisecundi, [redacted] Per arma iustitiæ dextra & sinistra. Eodem modo citat libro de Triade octauo, ca[redacted]

A dextris & sinistris quō intelligendū

Per gloriam & ignobilitatem.) διὰ δόξης καὶ ἀτιμίας, id est, Per gloriam & ignominiam. siue contemptum.

Per infamiam & bonam famam.) διὰ δυσφημίας καὶ εὐφημίας. Quasi dicas maledicentiam, & benedicentiam.

Vt seductores.) ὡς πλάνοι, id est, Vt impostores, uel potius quasi, sicut mox uertit. Quã quam oportuit ita perpetuo uertere, cum sit ubiq; ὡς. Sed interpres mire sibi placuit sua copia, nunc uertens ut, nunc quasi, nunc sicut, nunc tanquam, perinde quasi nihil intersit apud Latinos inter has omnes uoces. Iam ut demus nihil interesse, certe uocis eiusdem iteratio, non solum ad decus orationis facit, uerumetiam ad uehementiam. Sic enim totus hic sermo per contraria, per membra, per comparia, per similiter desinentia, per ἀναδιπλώσεις, aliaq; id genus schemata uariatur, uoluitur, ac rotatur, ut nihil esse possit, nec uenustius, nec ardentius. Vnde diuus Augustinus hũc locum producit in libris De doctrina Christiana, tanquam exemplum grandiloquæ dictionis, Nam uelut in ecstasin raptus tandem addit, os nostrum patet ad uos ô Corinthij. *Sermo Pauli figurratus*

Sicut qui ignoti & cogniti.) ὡς ἀγνοούμενοι καὶ ἐπιγινωσκόμενοι. Augustinus libro De doctrina Christiana quarto, capite uigesimo, seruata temporis ratione legit, Vt qui ignoramur, & cognoscimur. Quo quidem in loco, totius huius orationis ardorem & harmoniam annotauit, si quis cupiet cognoscere.

Tanquam castigati non mortificati.) ὡς παιδευόμενοι. Quod Augustinus cum aliâs tum libro De ciuitate dei undecimo, legit Vt coërciti, & non mortificati. Græcum participium præsentis est temporis, quod sic efferri possit, ut qui corripiamur non occidamur. Significat enim pios corripi à deo, sed ueluti filios à patre, qui castigat & emendat flagello: non interimit.

Quasi tristes.) ὡς λυπούμενοι, id est, Dolentes, potius.

Vt nihil habentes & omnia possidẽtes.) Fortassis hoc loco uenia danda interpreti, quod Græci schematis gratiam non reddidit, ὡς μηδὲν ἔχοντες, καὶ πάντα κατέχοντες, Quasi dicas ut nihil tenentes, & omnia continentes. Dilucidius autem erat, Quasi nihil habentes, cum omnia possideamus.

Non angustiamini in nobis.) οὐ στενοχωρεῖσθε. Primum admonendus est lector, hic angustiamini non esse dictum imperandi modo, sed indicandi: neq; enim Græce dixit μὴ, sed οὐ. Et interpres hoc orationis genus reddere solitus est, ad hanc formam, Nolite angustiari: ut paulo post, Nolite iugum ducere cum infidelibus. Deinde στενοχωρεῖσθαι, dicuntur, qui loci angustia premuntur. Sentit igitur sibi esse amplissimũ animum in Christo. Cæterum illos angustos esse, non in Paulo, sed suis ipsorum affectibus, quos uiscera uocat. Ac mox hortatur ut & ipsi desinant esse angusti. Siquidem angustiam uocat hoc loco, non afflictionem aut molestiam animi, sed trepidam obseruationem ceremoniarũ legis Mosaicę, aut humanarum traditionum. Superius enim disputauit de idolothytis. Nisi mauis ad mœrorem referre, quem conceperant ex eo quem Paulus iusserat tradi satanę. *Non angusti amini*

Eandem autem habentes retributionem.) Habentes non habetur in Græcis exemplaribus, unde uidetur subaudienda præpositio κατὰ, id est, iuxta eandem retributionem dilatamini & uos. Theophylactus de suo supplet uerbũ εἰσενέγκατε, id est, adferte. Quanquam Ambrosius legit mercedis retributionem: ut exprimeret Grecam uocem ἀντιμισθίαν. Idem ita distinguit, ut participium habentes, pertineat ad angustiamini: Angustiam patimini nõ per me, qui sum amplissimo, & animo, & ore erga uos, sed in uestris ipsorum animis, cum habeatis eandem pensationem mercedis, quam cæteri atq; ego. Deinde subijcit, Vt filijs loquor, dilatemini uos quoq;, uidelicet ut parenti respondeatis. Verum ex Chrysostomo deprehendimus huius loci lectionem, ut nec præpositione sit opus, nec uerbo aliunde ascito. Quod Paulus appellat amplitudinem, est eximiæ charitatis, quod angustiam, est charitatis nõ ex æquo respondentis. Expostulat igitur cum Corinthijs, quod minus ab illis diligatur quàm ipse diligat. Quum igitur dixisset, angustiamini in uisceribus uestris: perinde quasi rogassent Corinthij, quorsum ista Paule? Respondet, non exigo à uobis quicquam arduum, neq; reposco meritum cum usura, tanum hoc postulo pater à filijs, ut in charitate respondeatis, omnia putabo pensata si pariter ametis. Hæc erit merces officio *Habentes eandem retributionem, superest in nostris. Habentes eandem retributionem, locus noue expositus*

 rum

rum meorũ erga uos. Itaq; dico, eſt uelut exponentis quod tectius dixerat, Non anguſtiamini in me ſed in uiſceribus ueſtris, quemadmodũ ſolemus dicere, nouercam loquor: hoc eſt de nouerca loquor. Hæc loquor tanq̃ cũ filijs, exigens ab eis mutuam charitatem. Chryſoſtomi uerba ſubſcribam, καὶ οὐκ εἶπεν οὐ δέχεσθε ἡμᾶς, ἀλλ᾽ ὅτι στενοχωρεῖσθε, τὸ αὐτὸ μὲν αἰνιττόμενος, μετὰ φειδοῦς δὲ καὶ τοῦ μὴ σφόδρα καθάψασθαι. τὴν δὲ αὐτὴν ἀντιμισθίαν, ὡς τέκνοις λέγω. καίτοι οὐκ ἔστιν ἴσον, πρότερον ἀγαπηθῆναι. κἂν γὰρ τὸ ἴσον τις εἰσενέγκῃ μέτρον. ἠλάττωται τῷ δεύτερος ἐπανελθεῖν. ἀλλ᾽ ὅμως οὐδὲν ἀκριβολογοῦμαι φησίν, κἂν παρ᾽ ἐμοῦ λαβόντες τὰς ἀρχὰς τὸ αὐτὸ μέτρον ἐπιδείξησθε. ἀγαπῶ καὶ στέργω. εἶτα ἵνα δείξῃ ὅτι ὀφειλὴ τὸ πρᾶγμα ἦν, καὶ κολακείας ἐκτὸς τὰ εἰρημένα, ὡς τέκνοις λέγω φησίν, τί ἐστιν ὡς τέκνοις; οὐδὲν μέγα αἰτῶ, εἰ πατὴρ ὢν βούλομαι φιλεῖσθαι παρ᾽ ὑμῶν, id eſt, Non dixit nõ capitis nos, ſed anguſtiamini, idẽ tacite ſignificans, ſed parcens illis, nec acriter mordens. Eandẽ autẽ retributionẽ ut filijs dico. Atqui non eſt æqualitas, quũ prius ſint dilecti. Nam etſi quis eandẽ reponat menſurã, tamẽ hoc inferior eſt, q̃d poſterior acceſſit. Attamẽ nihil, inquit, ad uiuũ reſeco. Quanq̃ à me profectum eſt amoris in uos exordiũ, tamen eandem menſuram reponite. Diligo & amo. Deinde quo uideatur res eſſe debiti, nihilq; dictũ per aſſẽtationẽ, ut filijs, inquit, loquor. Quid eſt, ut filijs? Nihil magni poſtulo, ſi quũ ſim pater, poſtulem à uobis diligi. Ex his Chryſoſtomi uerbis apparet, illud λέγω, nõ referri ad ſequentem orationẽ, Dilatamini & uos, ſed ad Retributionẽ.

Nolite iugum ducere.) Senſum probe reddidit interpres. Quanq̃ Græcus ſermo ſignificantior eſt, μὴ γίνεσθε ἑτεροζυγοῦντες, hoc eſt, Ne iungamini eodem iugo cum infidelibus. Nam ſi Chriſtianus ducat uxorem ethnicam, aut Chriſtianus in gerendo magiſtratu, collega ſit ethnico, dicetur ἑτεροζυγεῖν. Huiuſmodi matrimonia Hieronymus imparia uocat. ἕτερον apud Græcos interdum ſignificat alterum è duobus, interdum diuerſum ſiue è duobus ſiue è pluribus. ἑτερόφθαλμος qui altero caret oculo, ἑτερόδοξος qui diuerſæ eſt opinionis. Vnde incertum eſt an Paulus dicat ἑτεροζυγοῦντας, qui alteram iugi partem ſuſtinent, an qui cum diuerſæ conditionis homine iugum ducunt, ueluti ſi equũ ac bouem iugo copules. Poſterius eſt probabilius ex his quæ ſequuntur; quæ enim participatio iuſticiæ cum iniquitate? &c.

ἑτεροζυγοῦν

Conuentio.) συμφώνησις, id eſt, Conſenſus, aut concordia.

Belial

Chriſti ad Belial.) Græci legunt Beliar, Βελίαρ, ob id, ni fallor, quod Græcis nullũ nomẽ deſinit in l. Græca ſcholia indicant Belial Hebræis ſignificare Deſertorem, hoc eſt, luciferũ. At eximius ille Ioannes Reuchlinus, uir undequaq; doctiſsimus, & alterũ poſt Rodolphũ Agricolam, decus & ornamentũ noſtræ Germaniæ, in ſuo lexico docet, Belial apud Hebræos ſignificare malũ & iniquũ, aut etiam noxium dæmonem, quod ſatis quadrat. Nam Chriſtus omnia fecit, ut proſit: contra Belial, etiam cum iuuat, in hoc iuuat ut noceat.

Sicut dixit deus.) Hoc teſtimonium diuus Thomas Aquinas, ſumptũ putat ex Leuitici capite uiceſimo ſexto, ubi legimus ad hunc modum: Ponam tabernaculũ meum in medio ueſtri, & nõ abijciet uos anima mea. Ambulabo inter uos, & ero ueſter deus, uosq; eritis mihi populus meus. At Carrenſis autore Didymo refert ad Ezechielis caput triceſimũ ſeptimum, ubi legimus ad hunc modum: Et erit tabernaculũ meum in eis, & ero eis deus, & ipſi erunt mihi populus. Et ſcient gentes, quia ego ſanctificator Iſrael, cum fuerit ſanctificatio mea in medio eorum in perpetuũ. Atqui cum neutro horum locorũ per omnia reſpondet citatio Paulina. Proinde ſciat lector hoc teſtimonium non ex uno prolatum loco, ſed è pluribus conflatum, id quod & aliâs factum oſtendimus. Siquidem prima pars è Leuitico deprompta uidetur. Deinde quæ ſequũtur, Quapropter exite de medio illorum etc. ex Eſaia decerpta ſunt, apud quẽ legis capite xxij. Recedite recedite, exite inde, pollutum nolite tangere, exite de medio eius: mundamini qui fertis uaſa domini. Demum quod adiecit, Et ero uobis in patrem &c. ſumptũ uideri poteſt ex Hieremię capite xxxi. Quia factus ſum Iſrael pater, & Ephraim primogenitus meus.

Carrenſis

Teſtimonium idem ex pluribus locis conflatum

Et inambulabo inter eos.) Inter eos, nõ eſt Græcis, ſed tamen Interpres conatus eſt exprimere uerbum ἐμπεριπατήσω, quod ſignificat in aliquo ambulare. Nam inambulare Latinis nihil aliud eſt aliquoties, quàm ambulare: tametſi melius erat in eis, quàm inter eos: niſi putamus utrobiq; præpoſitionem In poſitam pro Inter. Ambroſius utranq; ſcripſit ita legens, Inhabitabo in illis, et Inter eos ambulabo.

EX CAPITE SEPTIMO.

Apite nos.) χωρήσατε ἡμᾶς. Quia dixit ante angustiamini. Nec hic est Capite pro intelligite, sed sicuti uas aut locus aliquid capit. Ambrosius propemodum explicuit, qui legit, Capaces estote nostri, quem nos secuti sumus. Refricat enim quod ante dixit, dilatamini & uos.

Capite, capaces estote

Circumuenimus.) ἐπλεονεκτήσαμεν. Quod & alibi uertit ad eundem modum. Ne circumueniamur à satana. Est autem proprie Per fraudē abstulimus quod iure nō debebatur. Ambrosius ita legit hoc loco, Nemini nocuimus, neminem grauauimus, neminem circumuenimus: atq; ita exponit. Nocent pseudapostoli, cum sensus suorū corrumpunt, & grauant sacculos circumuentione serpentinæ astutiæ. Græca sic habent, οὐδένα ἠδικήσαμεν, οὐδένα ἐφθείραμεν, οὐδένα ἐπλεονεκτήσαμεν, id est, Neminē iniuria affecimus, neminem corrupimus, neminem fraudauimus, hoc est, nullius rē præter ius occupauimus, et in nostrum uertimus commodum. ἀδικεῖ qui tyrannidem exercet, φθείρει qui falsa docet, πλεονεκτεῖ, qui dolo usurpat aliena. Sic enim oblique taxat pseudapostolos. Alioqui nequaquam magna laus erat, hæc non fecisse Paulum. O gloriam uere sacerdotalem, et utinam omnibus episcopis ad eundem modum uere liceret gloriari.

πλεονεκτεῖν circumuenire

Prædiximus enim.) προείρηκα γὰρ, id est, Prædixi enim. atq; ita legit Ambrosius.

Ad commoriendum & ad conuiuendum.) εἰς τὸ συναποθανεῖν καὶ συζῆν. Id erat apud ueteres amicitiæ genus, ut amico forte extincto, amicus ultro sibi mortem cōsciscceret: quod amicitiæ genus significat Horatius sibi fuisse cum Mecœnate. Vnde dicti συναποθνησκόντων. Non quod Paulus huiusmodi quippiam sentiat, quale legimus olim fuisse apud ethnicos, uerum hoc modo arctissimam amicitiam uoluit indicare.

Cōmorientes
συναποθνήσκοντες

Gloriatio pro uobis.) ὑπὲρ ὑμῶν, Melius hic, de uobis, hoc est, nomine uestro.

Superabundo gaudio.) ὑπερπερισσεύομαι. Quod est supra modū, aut uehementer abundo, seu potius, superfluo. Nec idem apud Latinos facit super, additum, quod apud Græcos ὑπὲρ siue περὶ in cōpositiōe. Proinde diuersa ratiōe cōueniebat epithasin explicare Latinis.

Superabundo ὑπερπερισσεύομαι
ὑπὲρ addit epitasim

Sed omnem tribulationem passi sumus.) ἀλλ' ἐν παντὶ θλιβόμενοι, id est, Sed in omnibus afflicti, ut subaudias, eramus. Nam Hebræis & Græcis frequenter familiare est subaudire uerbum substantiuum.

Qua consolatus est in uobis,) Consolatus est, hic passiue accipiendū est, ἢ παρεκλήθη.

Et si pœniteret.) εἰ καὶ μετεμελόμην, id est, Etiam si pœnituisset ut accipias Paulum non quidem fateri pœnitentiam, quod eos ante mœrore affecisset, nunc tamen adeo gaudere, quod ex Tito cognouisset rem bene cessisse, ut etiamsi qua pœnitudo tenuisset ipsum prioris facti, nunc eam abiecturus fuerit. Annotat hoc diligenter Chrysostomus. Non enim dixit, prius pœnitebat, nunc non pœnitet, sed, non pœnitet etiamsi pœnituisset. Sic loquimur quum & errata feliciter cadunt: & refertur ad superiora, nō ad sequētia. Nam sequitur apud Græcos βλέπω γὰρ, id est, Video enim. Quamuis me non fugiat secus distingui ab Ambrosio, qui sic ordinat, Etsi pœniteret, uideo &c. nec addit Enim. In hoc certe congruit cum Græcis, quod legit βλέπω non βλέπων. Verum siue legamus uideo siue uidens, fateri cogimur unam sermonis particulam inabsolutā esse, nisi accipiamus iuxta primam lectionem quam indicauimus, Id incommodū hac ratione tolli poterat: Quamuis ea epistola uos ad tempus contristauit, nunc tamen gaudeo, non quod contristauerim uos, sed quod uideam contristatos ad pœnitentiam.

Locus uarie lectus & expositus, Et si pœniteret

Vt in nullo detrimentum patiamini.) ἵνα ἐν μηδενὶ, id est, ne qua in re detrimentum pateremini, nisi forte Paulus abusus est hac uoce ἵνα pro ὥστε, quod aliquoties uidetur facere.

Stabilem.) ἀμεταμέλητον, id est, Non pœnitendam. Impœnitendam legit Augustinus libro de Ciuitate dei decimoquarto capite octauo, iuxta fidem uetustissimi codicis Longobardici. Refertur autē ut arbitror ad pœnitentiam non ad salutem, μετάνοιαν ἀμεταμέλητον, elegantissime coniunctis cōtrarijs, quasi dicas, impœnitendā pœnitentiā. Quanq; Ambrosius uidetur adiectiuum ad salutem referre, non ad pœnitentiam. Est autem sententiæ genus simul & schema, ex contrarijs contextum, mundo & deo, morte & salute, pœnitentia non pœnitenda. Huius generis esse putat Fabius illam sententiam, Obsequium amicos, ueritas odiū parit. Ex Chrysostomo & Theophylacto nō satis liquet, utrò retulerint ἀμεταμέλητον

ἀμεταμέλητον stabilem

μέλητον. Vterq; sensus probe consistit, efficit pœnitentiam nō pœnitendam, Nam & pœnitentiæ frequenter pœnitentiam agimus: aut efficit pœnitentiam, quæ adducit ad salutē, quæ nescit pœnitentiam, sed habet gratulationē perpetuam. Annotauit Laurentius, eidem uoci Latinæ pœnitentia, duas respondere Grçcas μετάνοια & μεταμέλεια, quarū prior dicta est à sensu retractando, posterior à cura in melius mutāda. Et quemadmodū Cicero cōuiuium aptius uocabulum iudicat Latinum, quàm sit Græcorū συμπόσιον, ita Laurentius putat hic Græcas uoces elegantiores, quàm Latina sit, quod pœnitentia significet tristiciam commisi, illæ mentis emendationem. Siquidem pœnitere, pigere est tęderecq; [redacted]

Pœnitentia quid Græcis μετάνοια μεταμέλεια

Triplex pœnitentia Valla

Seculi autem tristicia mortem operatur.) Alibi αἰῶνα uertit seculum, hic κόσμον, id est, mundum. Ambrosius legit huius mundi.

Secundum deum contristari.) τὸ κατὰ θεὸν λυπηθῆναι ὑμᾶς, id est, Quod secundum deum contristati fuistis.

Sed defensionem, sed indignationē.) Ambrosius ita legit, sed excusationem, sed timorē, sed desiderium, sed æmulationem, sed uindictā. Græca sic habent, ἀλλὰ ἀπολογίαν, ἀλλὰ ἀγανάκτησιν, ἀλλὰ φόβον, ἀλλὰ ἐπιπόθησιν, ἀλλὰ ζῆλον, ἀλλὰ ἐκδίκησιν, id est: Sed excusationem siue purgationem, sed indignationem, sed timorem, sed desideriū, sed æmulationem, sed uindictā. Gręca scholia monent ἀλλὰ, id est, Sed, hoc loco poni pro καὶ, id est, &, cū potius usurpetur pro imò, siue Insuper mea quidē sententia. Auget enim ac ueluti corrigit, quod dixerat σπουδὴν sollicitudinē, imò plus aliquid, usq; ad uindictā turpis admissi. In hoc catalogo, pars una deest apud Ambrosium, cuius nec in commentario meminit. Non enim meminit indignationis, quocunq; casu id esse factum, libet coniectare.

Sed pro imo

In omnibus exhibuistis uos.) συνεστήσατε, id est, Commendastis. Quanquam hic non male quadrabat præstitistis. Et ἐν παντὶ, quod etiam superius uertit, in omnibus, melius reddetur per ubiq;. Rursum illud, In negocio. Articulus Græcus additus, τῷ πράγματι, significat eum loqui non de quauis re, sed de certo quodam negocio, nimirū eo de quo scripserat in priore epistola, quendam habuisse rem cū uxore patris. In eo negocio ostenderūt se puros esse, eiecto et punito huiusmodi homine, cum ibi Paulus etiam nōnihil illis imputaret: Et uos, inquiens, inflati estis.

Igitur etsi scripsi.) Scripsi, bis intelligendum est, Etsi scripsi, scripsi. Quanquàm apud Græcos non nisi semel ponitur. Etsi scripsi uobis, nō propter eum scripsi &c. Velut ibi. Et si quid donaui, propter uos. Admonent Græcorum commentarij, hic negationem habere uim comparatiuam. Nam omnino scripserat etiam illorum causa qui peccarāt. Nam hos sentit, qui iniuriam fecit & qui passus est, sed non hæc erat præcipua causa. Quod genus est & illud Misericordiam uolo & non sacrificium. Et, non est cura deo de bubus.

Hebraicum idioma

Nō propter eū qui fecit iniuriam.) Ambrosius ita legit. Nō propter eum qui inique uersatus est, sed neq; propter eum qui inique tractatus est.

Locus obscurior

Ad manifestandam sollicitudinem nostram quam habemus pro uobis.) In eundem sensum legit Ambrosius, Sed ut manifestaretur sollicitudo nostra quam pro uobis habemus coram deo, uidelicet inuersis his pronominibus ὑμῶν & ἡμῶν, id quod facile cōmittitur uel scriptoris obliuione. At Græci sic legunt εἵνεκεν τοῦ φανερωθῆναι τὴν σπουδὴν ὑμῶν, τὴν ὑπὲρ ἡμῶν πρὸς ὑμᾶς ἐνώπιον τοῦ θεοῦ. Quibus ex uerbis apparet hoc sensisse Paulum, se gaudere, quod ex ea tristitia consecutum sit, ut palàm fieret, quo studio essent Corinthij erga se. Et particula πρὸς ὑμᾶς potest accipi apud uos, ut referatur ad uerbum manifestetur quod

Ambrosiana lectio

præcessit

præcessit: ut sit sensus, Paulum hoc egisse, ut qui apud Corinthios fauerent pseudapostolis, intelligerent quo affectu tota Corinthiorum ecclesia esset erga se. Porrò quod adijcit, apud uos coram deo, ueluti iurantis esse potest, & illos & deum conscium testantis. Nam & Paulo superius meminit de studio Corinthiorum, quod ex Tito cognouerat. Theophylactus tamen legit & interpretatur quemadmodum Ambrosius. *Coram deo iurantis*

Abundantius magis.) Aut duo cõparatiua coniunxit, ad exprimendam maiorem emphasim, aut pro Magis uertendum erat potius. μᾶλλον enim apud Græcos, ut & apud nos Potius, corrigit nonnunquã, ut intelligas illum multum accepisse solatij ex correctis Corinthijs, sed uerius ex gaudio Titi. Ambrosius pro Abundantius ac magis, legit magis magisq́. Verũ illud haud dissimulandũ, hunc locũ longe secus apud Græcos distingui, quàm apud Latinos. Nam uulgata æditio & Ambrosius sic habent: Ideoq́ consolati sumus. In consolatione autem nostra, abundantius magis gauisi sumus. Græca sic habent, διὰ τοῦτο παρακεκλήμεθα ἐπὶ τῇ παρακλήσει ὑμῶν περισσοτέρως δὲ μᾶλλον, id est, Propterea consolationem accepimus in consolatione uestra, abũdantius autem magis &c. Sed Ambrosius nostram sequitur distinctionem, intersecans cõmentariolo interiecto, quæ Græci coniungunt. *Comparatiua duo iuncta* *Distinctio diuersa*

Refectus est spiritus eius.) ἀναπέπαυται, id est, Refocillatus fuit, quod est proprium eius q̃ laborauit ac fatigatus est, & postea requie refocillatur. Ambrosius hunc locũ diuerse legit, diuersum, opinor, exemplar nactus: Quia, inquit, requieuit spiritus eius in omnib. uobis.

Non sum confusus.) οὐ κατῃσχύνθην, id est, Non sum pudefactus.

Abundantius in uobis.) εἰς ὑμᾶς, id est, In uos, siue erga uos.

Reminiscentis.) ἀναμιμνησκομένου, id est, Recordantis siue commemorantis, seu in memoriam reuocantis.

Quod in omnibus confido in uobis.) In, non est Græcis exemplaribus. θαῤῥῶ μὲν ὑμῖν, id est, Confidimus uobis. Nõnulli tamen habebãt θαῤῥῶ ἐν ὑμῖν, itaq́ legit Theophylactus. Et in his syllabis lapsus facillimus est librariorum, interposito μ.

EX CAPITE OCTAVO.

ET quod in multo.) Et, redundat, nec est in Græcis codicibus, nec additur ab Ambrosio, ne in nostris quidem emendatioribus.

In multo experimento.) ἐν πολλῇ δοκιμῇ, id est, In multa probatione. Atq́ ita legit diuus Ambrosius.

Abundantia gaudij.) ἡ περισσεία. Sed Ambrosius recte mutauit nomen in uerbum, legens, abundat gaudium.

Altissima paupertas.) ἡ κατὰ βάθους πτωχεία. Ambrosius legit, profunda paupertas. Sumptum apparet à uase seu scrinio iam ad imum exhausto. Ad quod pertinet illud quod Hesiodus scripsit, seram in fundo esse parsimoniam. Proinde nõ omnino pessime uertit interpres. Opposuit autem Paulus inter se contraria, profunda paupertas, hoc est exhaustissima & exuberauit. Non exuberat, quod est inane, & paupertas cum diuitijs pugnat. *Alta paupertas*

In diuitias simplicitatis.) εἰς τὸν πλοῦτον ἁπλότητος, id est, In opulentiam simplicitatis. Simplicior est qui libenter erogat, & hoc magis ditescit candoris ac benignitatis bono, quo pauperior redditur pecunia.

Quia secundũ uirtutem.) ὅτι κατὰ δύναμιν, id est, Quia pro uirili, siue pro uiribus. Et sic legit diuus Ambrosius, ne quis hic uirtutem accipiat oppositam uitio. *Secundum uirtutem, pro uiribus*

Supra uirtutẽ.) καὶ ὑπὲρ δύναμιν, id est, Vltra uires. Et sic legit Ambrosius, quemadmodum & supra, pro uiribus. Quanq́ dilucidius erat, etiam supra uires. Ex Ambrosio propemodum suboletuerbum μαρτυρῶ, quod ille uertit, testimonio illis sum, per parenthesim inserti, Siquidem pro uiribus, me teste, imò supra uires ultro dare uolebant.

Voluntarij.) αὐθαίρετοι, id est Spontanei, ut subaudias fuerunt, hoc est, non rogati, non prouocati.

Cum multa exhortatione obsecrantes nos.) Græci secus legunt, μετὰ πολλῆς παρακλήσεως, δεόμενοι ἡμῶν τὴν χάριν, καὶ τὴν κοινωνίαν τῆς διακονίας, τῆς εἰς τοὺς ἁγίους δέξασθαι ἡμᾶς, id est, Multa cum obtestatione rogantes nos, ut gratiam & communionem ministerij, quod est in sanctos susciperemus.

Et non sicut sperauimus.) καὶ οὐ καθὼς ἠλπίσαμεν, id est, Multo amplius quàm sperare

 audebamus

audebamus, ne putemus id accidisse Paulo præter spem. Proinde nos uertimus, quatenus. Hoc loco ridiculum quiddam incidit in exemplari Corsendoncensi, codice alioqui per quàm eleganti, sed pulchro uerius quàm emendato. Lector, ut facile licet conijcere, cum reperisset à studioso quopiã annotatum quiddam in spacio marginali, credens à scriba prætermissum, transtulit in medium uersum ad hunc modum, δέχασθαι ἡμᾶς, ἐν πολλοῖς τῶν ἀντιγράφων οὕτως εὕρηται, καὶ οὐ καθὼς ἠλπίσαμεν. Siquidem is indicans ἡμᾶς in plerisq; non addi, in alijs rursus addi, asscripserat hæc: In plerisq; exemplaribus sic inuenitur. Ea uerba scriptor indoctus medio Pauli sermoni admiscuit. Simile quiddam accidit in epistola Paulini ad Augustinum, quæ numero fertur lviij. in medio epistolę contextu, quoniam præcesserat mentio apostolorum & prophetarum, longum somnium intermiscet indoctus scriba, de etymologia uocum apostoli & prophetæ, quod male feriatus quispiam, ex Catholico fortassis ascripserat in margine: Vt enim, inquit, ad uim termini proficiscar, apostolus Græcum, dicitur ab apos, quod notat augmentũ uel præeminentiam, & stolon quod est missio, quasi præeminenter missus, ad augmentationẽ scilicet fidei catholicæ. Ac mox, propheta autem, inquit, à pro, id est, procul, & for faris, quasi quæ sunt, erunt uel fuerunt locuturus. Aliaq; id genus multa deblaterat in media uiri eloquentis iuxta ac docti, epistola, suppositicius ille Paulinus. Atq; hæc cũ ab eruditis multa deprehẽdantur in libris, qui cum autoritate leguntur, quid futurum arbitramur, si quicquid quocunq; modo libris illitum fuerit, citra iudicium, citraq; cẽsuram uelimus recipere? Et hac occasione comperimus innumeros locos esse deprauatos.

Ridiculum de loco deprauato

Ita ut rogaremus Titum.) εἰς τὸ παρακαλέσαι ἡμᾶς τίτον, i. In hoc ut adhortaremur Titũ.

Ita & perficiat in uobis.) εἰς ὑμᾶς, id est, In uos, uel erga uos.

Et consummaret in uobis etiam gratiã istam.) Rursum χάριν gratiã uertit, rectius uersurus beneficiũ, aut munificentiã, siue ut nos uertimus, beneficentiã: quo nomine frequenter usus est Cicero, cũ aliâs, tũ primo libro Officiorũ, ne quis calũniaret. Deinde cur nõ potius erga uos, quàm in uobis, cũ Gręce sit εἰς ὑμᾶς, presertim cum ita legat Ambrosius: Vt quẽadmodum cœpit, ita cõsummet, etiam in uos gratiam istam. Interpretatur aũt, ut quemadmodum hortatu Titi cœpistis imitari munificentiam aliorũ, ita eodẽ hortatore perficiatis. Est autẽ Græcis gemina coniunctio καὶ, quarũ prior refertur ad priorem partẽ incipiẽdi, posterior, ad cęteras dotes, quibus ualebant Corinthij. Qui cœpit, idem perficiat, ut quemadmodum probamini cæteris uirtutibus, ita in hac quoq; laudem promereamini. Vt autẽ egregius artifex laudem admiscuit exhortationi, iuxta Rhetorum pręcepta.

Laus in exhortando

Insuper & charitate.) καὶ τῇ ἐξ ὑμῶν ἐν ἡμῖν ἀγάπῃ, id est, Et charitate quæ in nobis est ex uobis. Pro τῇ ἐξ ὑμῶν, interpres uertit uestra, nec male: Nec est Insuper apud Græcos, ne in Paulino quidem uetustissimo exemplari, ne in Constantiẽsi quidẽ, licet sit apud Ambrosium. Videtur autem dictum in nobis, pro in nos. Theophylactus & Gręca scholia interpretãtur, charitatem Corinthiorum erga Paulũ. Ambrosius uidetur inuertere pronomina. Illa quæ ex nobis in uobis est charitate, hoc est, abundatis ea charitate, quam ex nobis didicistis. Etiam si in libris uulgatis habebatur, Et uobis, pro in uobis: opinor emendandũ, ex uobis in nobis.

Et in hac gratia abundetis.) Gratia hoc loco pro beneficio seu eleemosyna accipitur, ut & paulo superius. Loquitur enim de adiuuandis liberalitate sanctis: subaudiendum est autem uerbum Hortor, aut date operam, alioqui sermo non erit absolutus.

Non quasi imper.) οὐ κατ᾽ ἐπιταγὴν, id est, Non iuxta imperium, hoc est, non tanquàm imperans. Ambrosius legit, Non secundum imperium.

Sensus duplex

Sed per aliorum sollicitu.) Gręce διὰ est, hoc est, Per, nõ propter. Est enim sensus ut uestra charitas probatior fiat, ex aliorum erga nos officio, non quod aliquid exigam à uobis: tametsi sermo Græcus ancipitem habet sensum. Potest enim sic accipi, ut uestra quoq; charitas sicut cæterorũ Achaicorum reddatur probatior ac spectatior, si uestra sollicitudine subleuetur paupertas sanctorum. Potest et hic accipi, ut & uestra charitas magis à me probari possit ac prædicari, si uos aliorum exemplo prouocati, non cesseritis cæteris in hoc beneficentiæ genere, cum in cæteris non sitis inferiores.

Vestræ charitatis ingenium bonum.) Græce secus habet, καὶ τὸ τῆς ὑμετέρας ἀγάπης γνήσιον

γνήσιον, id est, Et, charitatis uestræ ingenuitatem, siue synceritatem. Ingenuum autem pro ingenuitate dictum est. γνήσιον autem uocant, quod est uerum, germanum, ingenuum, minimeq; fucatum & adulterinum. Ambrosius legit bonum, omisso ingenio. Et sanè suspicor in nostris codicibus olim scriptum fuisse ingenuum, non ingenium, idq; parum intellectum à sciolo quopiam deprauatum. Iam uero quorsum attinet cõmemorare quid hic somnient recentes quidam theologi? nimirum hoc impudentiores, quo indoctiores, cum Thomas pluribus uerbis philosophetur in hoc uerbo ingeniũ. Sic enim legit & ille, suum secutus exemplar. Quid enim aliud faceret, ignarus Græcanicæ literaturæ? Atque hic quo studiosius laborat, hoc magis erret necesse est, non secus quàm si quis semel aberrarit à uia, is quo uehementius currat, hoc magis erret oportet. Cæterũ illi sanè ueniam tribuendam arbitror, cui nihil omnino defuisse uideo præter cognitionem linguarum. Verum præstabat aliquanto minus Aristotelicum esse, quàm hoc carere adminiculo. Is cuius scholia feruntur falso Hieronymi titulo, uidetur legisse ingenitum, quasi genuinũ. Nam asscribit. Est enim uobis sic ingenita pietas, ut eam ab alijs discere minime egeatis.

Ingeniũ pro ingenuo

Thomas errans occasione uocis deprauatæ

Quoniã propter uos egenus factus est.) Quoniã, uel quia: rectius uertisset per quod. Hoc loco Faber mutat Vos secũdam personam in nos primam, idq; ita inueniri prædicat in archetypis. At reclamant constanter exemplaria Græca, quæ quidem ego uiderim, & insuper Latina, & magis quadrat Vos, quia præcessit, scitis, & sequit, Diuites essetis. Atq; hoc sermone Corinthiorum liberalitatem studet elicere, tametsi non multũ habet momenti ad sensum, utrum legas ἡμᾶς an ὑμᾶς. Verum illud, Egenus factus est, est Græce ἐπτώχευσε, id est, pauper fuit, siue potius mendicauit: ut hinc possint argumentum sumere, qui gaudent mendicitatem suam ad Christum autorem referre. Nec retulit Interpres uocum allusionem, ἐπτώχευσε, πτωχείᾳ, id est, Pauper fuit, & paupertate. Quam mirum cur ceu data opera confuderit, cum nullo incommodo licuerit reddere.

Stapulensis

Et consiliũ in hoc do.) καὶ γνώμην ἐν τούτῳ δίδωμι. Hic uidetur planè γνώμην accipere pro consilio. Porrò In hoc, id est, in hac re: ne quis hic erret, putans hoc esse accusatiuũ casum.

Sed etiam uelle.) Sensus ambiguus est, an cœperint simul & uelle, & facere ante annum, ut hoc beneficium non nuper cœptum intelligas: an cœperint non solum facere, sed etiam ultro facere, & suapte sponte, nam id plus est quàm facere. Est autem gemina laus Corinthiorum, qui non solum cœperint largiri pauperibus suapte uoluntate, non prouocati alienis exemplis, sed hoc ipsum etiã animi propositum ultro, nec prouocati sumpserint. Atq; hunc quidem posteriorem sensum sequuntur interpretes.

Sensus duplex

Ab anno priore.) ἀπὸ πέρυσι, id est, Ab anno superiori.

Animus uoluntatis.) καθάπερ ἡ προθυμία τοῦ θέλειν, id est, Quemadmodum promptus est animus ut uelit, siue ad uolendum.

Ita sit & perficiendi ex eo quod habetis.) οὕτως καὶ τὸ ἐπιτελέσαι, ἐκ τοῦ ἔχειν, id est, Sic & perficere sit, siue perficite ex habendo, id est, ex hoc quia habetis, hoc est, quia potestis. Si quidem Habere uidetur abusus pro posse. Velle est animi prompti: præstare quod uelis, est facultatis.

Habere pro posse

Si enim uoluntas prompta est.) εἰ γὰρ ἡ προθυμία πρόκειται, id est, Si enim prius adsit animi promptitudo, aut si præcesserit animi promptitudo, quasi fundamentum beneficentiæ.

Secundum id quod habet.) καθὸ ἐὰν ἔχῃ τις. Hic habet, accipio more Græcorum pro potest. Id innuit diuus Ambrosius qui legit, secundum facultatem. Et potius est, iuxta id quicquid illud est quod possit, ut subaudias dare. Quanquam hoc ad sententiam Pauli nõ admodum refert.

Vt alijs sit remissio, ἄνεσις, id est, Remissio & relaxatio laborum. Proinde Ambrosius uertit refrigerium.

Vobis autẽ tribulatio.) θλίψις. Hoc loco melius redditur ab Ambrosio angustia. nam angustiã rei familiaris dicimus. Relaxatur ijs quib. minus angusta sit res familiaris: atq; hic subaudiendũ est aliquid, quo sermo reddat absolutus. Nõ enim sic dandũ est ut alijs &c.

Vestra abundantia.) Hic Suppleat, additum est, cum Græce sic habeatur, τὸ ὑμῶν περίσσευμα, εἰς τὸ ἐκείνων ὑστέρημα, ἵνα καὶ τὸ ἐκείνων περίσσευμα γένηται εἰς τὸ ὑμῶν ὑστέρημα, ut γένηται referatur ad utranq; partẽ. Poterat aũt reddi ad hunc modũ. Vt uestra abundantia illorum in

Additũ aliquid

opiæ, & illorum abundantia, uestræ succurrat inopiæ. Nam sermo Græcus contrariis inter se redditis & repetitione uocis ἐκείνων figuratus est. Quin & in uestra & illorum tacita ἐναντίωσις est.

ἐλαττόνω Qui multum.) ὁ πολύ. Etiam Græcis subauditur participiū ἔχων, id est, qui habebat.

πλεονάζω Non minorauit.) οὐκ ἠλαττόνησεν, id est, Non fuit inferior, aut non minus habuit. Cæterum testimonium quod adducit, est Exodi capite decimo sexto. Iuxta Hebraicam ueritatem, Diuus Hieronymus uertit ad hūc modum: Nec qui plus collegerat, habuit amplius, nec qui minus parauerat reperit minus. Dictum est autē de colligendo manna, quod Paulus deflexit ad suum negocium. Apud Theophylactum talem repperi lectionem, ὅτι πολὺ οὐκ ἐπλεόνασε, καὶ τὸ ὀλίγον οὐκ ἠλαττόνησε, quasi dicas, copiæ nihil superfuit & inopiæ nihil defuit. In enarrando addit uerbum ἔχων.

Gratias aūt ago deo.) χάρις δὲ τῷ θεῷ, id est, Gratia aūt deo, ut subaudias est, aut sit.

Eandem sollicitudinem.) Quod iam sæpius uertit sollicitudinem, Grecis est σπουδή, id est, Studium siue cura. Et interpres atque Ambrosius legerunt, τὴν αὐτὴν eandem, siue ut uertit Ambrosius, hanc ipsam. Item Augustinus qui legit, idem studium. Atque ita legitur in nonnullis Græcorum exemplaribus, cum in aliquot pro τὴν αὐτὴν sit τοιαύτην, id est, Talem. Chrysostomus legit τὴν αὐτήν.

παράκλησις Quoniam exhortationem quidem.) Ambrosius legit consolationem, sed melius noster interpres adhortationem. Significat enim suo rogatu uenisse, sed tamen suapte spōte ad id propensum & alacrem. In hanc sententiam Theophylactus.

Sed cū sollicitior esset.) σπουδαιότερος, id est. Studiosior ac diligentior & alacrior. Atque hoc sanè loco coniunctio δὲ uim habet corrigendi, ut non absurde uerti potuerit per imò. Siquidem quod modo dixerat Titum adductū suis precibus suscepisse negocium, id mutat, imò inquiens, nō meo impulsu hoc fecit, uerum cum sua sponte ad id esset promptus, me rogante factus est alacrior ac diligentior, ueluti cum ultro currentem incitamus.

Sua uolūtate.) αὐθαίρετος, id est, Spōtaneus siue ultroneus. Ambrosius legit uolūtarius.

Frater absolute pro Christiano Cum illo fratrē nostrum.) Nostrum, non est Græce, sed tantum τὸν ἀδελφόν. Nec addebatur in codice Donatianico. Sic enim uocat Christianū. Cæterū articulus additus, facit ut certum aliquem designatum intelligamus, cuius nomen data opera suppresserit, malens eum elogio q̄ uocabulo describere. Proinde uertendū erat: Misimus autem unà cum illo fratrem eum, cuius laus est in euangelio per omnes ecclesias. At paulo inferius additur nostrum. Misimus autem unà cum illis & fratrem nostrum, quem probauimus in multis.

Cuius laus est in euangelio.) Sermo uidetur anceps. Nam apparet accipi posse laudem illius esse scriptam in euangelio. Verum illud dicit, illum quisquis est de quo dicit, nam id incertum est, ita uersatum esse in prædicatione Christi, quam hic euangelium uocat, ut omnium testimonio ecclesiarum laudetur. Nec ea res tamen uetat, quo minus accipiatur de

Lucas Luca, quod sensisse uidetur Hieronymus, cum alij Barnabam opinentur designari, rursus alij Apollo. Verum illud admonere uolui, hic magis de prædicatione fieri uerba quàm de scripto euangelio, propter id quod sequitur, Per omnes ecclesias. Porrò incertū, an id temporis quo hæc scribebat Paulus, Lucas scripserit Euangelium. Iam illud, Non solū autem, uertendum erat, Nec id solum, ut intelligamus eum non solum spectatū prædicatione Euāgelij, uerumetiam Paulo comitem fuisse delectum.

Sed & ordinatus est.) χειροτονηθείς, id est, Electus, siue suffragijs creatus, id quod proprie significat Græca uox. Et συνέκδημος, comes peregrinationis meæ, recte, nisi quod

συνέκδημος comes minus est quàm συνέκδημος, id est, Collega siue socius, ut æqualem intelligas, non sequentem.

In hanc gratiam.) Græci habent σὺν τῇ χάριτι ταύτῃ, id est, Cum gratia hac. Quanquā gratia hoc loco beneficium sonat.

Ad domini gloriam.) πρὸς τὴν αὐτοῦ τοῦ κυρίου δόξαν, id est, Ad eiusdem domini gloriam.

Destinatam uoluntatem.) καὶ προθυμίαν, id est, Animi promptitudinem. Ambrosius legit sollicitudinem, opinor, uitiū esse librariorum, qui pro promptitudine mutarint sollicitudinem. Thomas Aquinas, destinatam uoluntatem interpretatur à deo prædestinatam, qui prædestinarit ab æterno, uos talem uoluntatem habere. Non libet insectari conuicijs

uirum

uirum tam eruditum, tamq́ celebrem. Malim quicquid est imputare seculo, modo lector intelligat, ne doctissimos quidem absque periculo lapsus interpretari posse diuinas literas citra linguarum peritiam, sentiatq́ id quod Thomas huc adduxit, διὰ δόξα πασῶν abesse à sensu Paulino. Sentit enim hoc beneficium à se administrari, ad domini gloriam, simulq́ ad prouehendam ac declarandam animi promptitudinem eorum qui largiebantur ultro. Ambrosius, ut pro προθυμίαν legit sollicitudinē, ita pro ὑμῶν secundæ personæ legit ἡμῶν primæ, sed secus interpretantibus Græcorum scholijs ac Theophylacto. *Thomas lapsus occasione uocis male redditæ* *Diuersa lectio*

Deuitantes hoc.) στελλόμενοι τοῦτο, id est, Cauentes illud. Sumptum est à nautis, qui flexo cursu declinant scopulum aut periculum.

In hac plenitudine.) ἐν τῇ ἁδρότητι, id est, Abundantia siue exuberantia. Solet enim magna pecuniarum uis obnoxia esse suspicioni fraudis.

Quę ministratur à nobis ad domini gloriam.) Non repetitur hoc loco apud Gręcos Ad domini gloriam.

Prouidemus enim.) προνοούμενοι, id est, Prouidentes, absq́ enim: pendet enim à superioribus, misimus. Quanquam id quidem ad sensum nihil refert. Et καλὰ magis sonat honesta quàm bona.

In multis sępenumero.) Interpres ne potuit quidem reddere iucunditatem Græcanici schematis, ἐν πολλοῖς πολλάκις, quasi dicas, In multis multifariam, aut in multis multoties, si sic liceat loqui. *Schema non redditum*

Sollicitum esse.) σπουδαῖον ὄντα, id est, Diligentem aut promptum, aut etiam probum. Nam hoc quoq́ significat σπουδαῖος.

Cōfidentia multa in uos.) πεποιθήσει πολλῇ τῇ εἰς ὑμᾶς, id est, Ob fiduciam multam quam habent erga uos. Greca sunt ambigua. Nam fiducia referri potest ad Paulum, qui confidat illum nūc fore diligentiorem, quod speret illos bene tractaturos hominem. Non solum autem confidit de hoc, uerumetiam de Tito. Quamobrem? quod socius ipsius sit, & in iuuandis Corinthijs adiutor. Item de cæteris, quod Pauli sint fratres, & missi ab ecclesijs, sicut ante dixit. Et idcirco maluimus hic apostolos uertere legatos. *Confidentia pro fiducia & sensus anceps*

Et in uobis adiutor.) καὶ εἰς ὑμᾶς συνεργός, id est, Et erga uos cooperator siue collega. Preterea hi nominatiui dure subijciuntur. Simplicius erat, Pro Tito socio meo, & in uos cooperatore siue adiutore.

Gloriæ Christi.) δόξα χριστοῦ, ut intelligas ipsos apostolos esse gloriam Christi. Quanquam totus hic locus uarie legitur. Ambrosius ita legit. Siue per Titum qui est socius meus & adiutor in uobis, siue per fratres nostros apostolos ecclesiarum gloriæ Christi. Græca sic habent, εἴτε ὑπὲρ τίτου, κοινωνὸς ἐμὸς, καὶ εἰς ὑμᾶς συνεργὸς, εἴτε ἀδελφοὶ ἡμῶν, ἀπόστολοι ἐκκλησιῶν, δόξα χριστοῦ. Scholia explicant ad hunc modum: Siue de Tito, ut subaudias aliquid dicendum est, hoc possum dicere, quod est socius meus &c. Siue de cæteris dicendum est aliquid, hoc dico, quod sunt apostoli ecclesiarum, & gloria Christi, quorum prædicatione & uita illustrius fit Euangelium Christi. Hæc autem omnia eò pertinent ut commendet Corinthijs eos quos illò mittit. Nec me fugit, quid Faber Stapulensis hoc loco scripserit, uerum illius sententiæ hac quidem in parte non subscribo, præsertim refragantibus Græcis scholijs, et nominatim Chrysostomo ac Theophylacto, atque ipso denique Ambrosio. Cęterum quæ Thomas & hoc recentiores, in hunc adducunt locum, non libet referre. Quanquam sensit nonnihil Aquinas, cum Gloriæ legens, tamen interpretatur ad gloriam, quasi gloriæ, sit datiuus casus, cum apud Græcos sit rectus. Chrysostomus ac Theophylactus attingunt & alteram sententiam, nimirum hanc, quocunque nomine eos receperitis, quicquid officiorum in eos contuleritis, gloria erit Christi. Nam in hunc redundat quicquid impenditur Euangelij ministris. Potest & sic accipi, Quicquid sunt illi quos laudo, pertinet ad gloriam Christi. *Locus apud nos deprauatus* *Errans ex deprauato loco*

Ostensionem ergo quæ est charitatis uestræ.) Græce est simpliciter, Ostensionem charitatis uestræ. Neq́ secus legit Ambrosius. Et nostræ gloriæ, rursus est καυχήσεως, quod Ambrosius hoc loco uertit exultationem.

In facie ecclesiarum dei.) εἰς πρόσωπον τῶν ἐκκλησιῶν. Dei, non additur in Græcis, nec in Ambrosio. Porrò illud, in faciem, magis quadrabat in personā ecclesiarum. Redundat enim *Duplex sensus*

enim in personam ecclesiarũ honor habitus ijs, quos miserant ecclesiæ. Ita quidẽ Theophylactus. Quanquam & alterũ probo sensum, nimirum hunc, ut cæteræ quoque ecclesiæ uideant charitatem uestram de qua soleo apud illas gloriari, ut In facie sonet, in conspectu.

EX CAPITE NONO.

Ex abundanti est.) περισσόν μοι, id est, Superuacaneum est. Et ita legit Ambrosius, superuacuum est. Quęso quorsum opus erat huc accersere periphrasin? nisi quod sic libuit interpreti ludere.

Promptum animum uestrum.) τὴν προθυμίαν ὑμῶν, id est. Animi uestri promptitudinem, siue, ut Ambrosius legit Promptam uoluntatem uestram. Eadem uox Græcis, quam modo uertit Destinatam uoluntatem, in qua sic philosophabatur Thomas.

Pro quo de uobis.) ἣν ὑπὲρ ὑμῶν καυχῶμαι μακεδόσιν, id est, Quam de uobis iacto Macedonibus, siue apud Macedones. Sic enim dixit, Quam glorior, quemadmodum nos dicimus gratulor tibi reditum in patriam.

Quoniam & Achaia.) Et, coniunctio redundat, nec additur apud Ambrosium. Cæterum ὅτι fortassis aptius uertisset, quod. Siquidem hoc erat quod iactabat Paulus.

Ab anno preterito.) ἀπὸ πέρυσι, id est, Ab anno supiori. Ambros. legit, ab anno priore.

Et uestra æmulatio.) καὶ ὁ ἐξ ὑμῶν ζῆλος, id est, Ex uobis orta æmulatio, hoc est, uestrum exemplum. Quanquam ζῆλος sonat etiam studium & feruorem.

Plurimos pro complures

Prouocauit plurimos.) Sic interpres dixit plurimos, pro multis, ut uulgo sacerdotes in preculis horarijs, pro, De pluribus martyribus legunt, de plurimis. Græce est πλείονας, id est, Plures siue complures. Abutuntur enim & Græci comparatiuo hoc uice positiui nominis. Ambrosius legit plures, non plurimos. Quanquam id uideri potest scriptoris accidisse culpa.

Misimus autem.) ἔπεμψα δὲ, id est, Misi uero. Sed hoc loco fratres accusandi casu legendum est, non nominandi, aut uocandi, τοὺς ἀδελφοὺς. Excusat autẽ Paulus, quod tam multa uerba fecerit de administranda eleemosyna in sanctos, sed tamẽ mittendos fratres omnino putauit, ne offenderentur imparati: hoc est, non dubitat, quin libenter sint subuenturi pauperibus, sed præmonendos duxit, ut in tempore conferant, quod uelint conferre, ne uideantur minus libenter dare, quàm cæteræ ecclesiæ.

Vt non dicamus uos in hac substantia.) ἵνα μὴ λέγωμεν ὑμᾶς ἐν τῇ ὑποστάσει ταύτῃ τῆς καυχήσεως, id est, Vt non dicamus uos in hac substantia gloriationis. Ambrosius legit, ut non dicam omnes in hac parte. Verum exemplaria consentiunt: & pulchre habet, ut intelligamus ad hunc modum: Ne erubescamus tunc nos, qui uidebimur uani, si non præstetis, quod præstaturos diximus: deinde per occupationem additur, ut ne dicam uos, significãs fore, ut is pudor ad illos maxime pertineat si desciuerint à pio decreto animi. Verum id maluit intelligi quàm explicare, ne quid offenderet animos Corinthiorum. Postea quod sequitur, In hac substantia gloriationis, referẽdum est ad illud superius, Erubescamus nos, nimirum pudefacti in hoc argumẽto gloriationis meæ, qua gloriatus sum de uobis. Aut, nõ in omibus, in quibus merito gloriatus sum, sed in hac quoque parte, quo nihil sit in quo non iure uidear de uobis gloriatus. ὑπόστασιν autem dixit argumentum, & cui innititur sermonis fides.

ὑπόστασις argumentum

Rogare fratres.) Rursum fratres accusandi casu legendum est, non uocandi.

Vt preueniãt.) ἵνα προέλθωσιν. id est, Vt prius ueniãt, siue precedãt, ut legit Ambrosius.

Benedictio εὐλογία pro collectione

Repromissam benedictionem.) προκατηγγελμένην, id est, Antè promissam. Porrò benedictionem hoc loco uult intelligi beneficentiam, non manum motam. Nam ante λογίας, id est, collectiones, eleemosynas uocauit, hic easdem εὐλογίας uocat, non à λόγος, ratio, sed à λέγω colligo. Ad hanc sententiam facit quod mox adducit: Qui parce seminat, parce & metet, & qui seminat in benedictionibus, in benedictionibus & metet. Nam benedictionem opposuit parsimoniæ, uelut à bona benignaque collectione dictam. Proinde non absurde uidetur εὐλογία uerti potuisse munificentia siue largitas, Qui parce seminat parce & metet, qui largiter seminarit, largiter item metet. Nisi mauis huc torquere, quod beneficium alacriter & benignis uerbis dandũ est, & ob id benedictionẽ uocarit. Etenim inter

inter auaros hoc agitur: ut quamminimum detur, & si quid forte coguntur dare, dant uerbis male ominatis. At beneficium hoc animo & uultu dandum est quasi dando lucrum facias. In hunc sensum explanant Græcanica scholia. Et addendum est Vestram, quod abest in nostris codicibus, cum addatur apud Ambrosium. *Deest in nostris*

Paratā esse.) Maluissem uertere per nominandi casum, τὴν προκατηγγελμένην εὐλογίαν ὑμῶν ταύτην, ἑτοίμην εἶναι, id est, Vt ante promissa uestra ista benedictio prompta sit, hoc est, ut alacriter detis, quod daturos uos ante polliciti estis.

Quasi benedictionem.) οὕτως ὡς εὐλογίαν, καὶ μὴ ὥσπερ πλεονεξίαν, Sic ueluti sit benedictio, & non uelut sit auaritia. Nam beneficentia debet alacris esse, cum auarus det tristis. Nihil uetat quo minus πλεονεξίαν interpretemur usurpationem, occupationem, fraudationem, siue extorsionem. Nam hæc dantur ab inuitis, & tali ominatione quali utitur pastor ille Vergilianus. *πλεονεξία*

Hos illi, quod nec bene uertat, mittimus hœdos.

Ambrosius pro πλεονεξία legit circūuentionē. Nam tales ferè sunt eulogiæ populi, quum nouus Episcopus exigit à sacris ac prophanis preces, ut uocant primarias. Cæterum hic πλεονεξία referri uidetur ad accipientes, unde non male uertisset spoliationem.

Hoc autem dico.) Dico: non exprimitur in Gręcis codicibus, sed tantum est, Hoc autem τοῦτο δέ, & cætera subaudiuntur: & à Latinis additum est uerbum explicandæ rei gratia. Poterat & aliud uerbū subaudiri, memineritis, aut si quod aliud magis placet. Non cogit Paulus quenquam dare, nec pręscribit, quantum cuiq; dandum sit, tantum admonet, pro modo largitionis fore modum præmij. *Addit interpres*

De benedictionibus.) In benedictionibus. Nam utrobique est ἐπ' εὐλογίαις. Interpres mutauit suo arbitratu, cum apud Ambrosium utrobiq; sit, In, quæ præpositio Latinis non perinde est familiaris in hoc sensu. Rursum agnoscis hic genus sententiæ ex contrarijs contextę Parce & largiter, seminat & metet: addunt decus, repetitio eiusdem uocis, quam diximus appellari, traductionem: tum duo membra in bina commata diuisa, rursus alterū colon similiter sectum, quibus superadditur unum membrum simplex, uelut epiphonema, Hilarem datorem diligit deus. Hæc passim annotare superstitiosum esset, uerum aliquoties indicasse in hoc profuerit, ut iucundior ac dilucidior sit oratio Pauli. *εὐλογίαι*

Vt destinauit.) προαιρεῖται, id est, Proponit, Præsentis temporis. Et Ambrosius legit secūdum propositum cordis: nec additur suo, aut sui, ut sit sensus absolutior. Nec enim agit de huius aut illius animo. Tantum indicat, libenter & ex animo dandum esse quod datur. Ne præpositio quidem additur, sed est προαιρεῖται τῇ καρδίᾳ, id est, destinat corde.

Ex necessitate.) ἐξ ἀνάγκης. Laurentius putat hoc loco Necessitatem accipiendā pro Indigentia, non pro coactione, cui non assentior hoc sanè loco. Nam hanc particulam, Ex necessitate, opposuit illi, quæ præcessit ὡς προαιρεῖται, hoc est, ut sponte sua statuit: & qui coactus dat, tristis dat, ob quod citauit illud, Hilarem datorem diligit deus. Mecum faciūt interpretes omnes, Græci pariter ac Latini. *Valla taxatus*

Abundare facere in uobis.) εἰς ὑμᾶς, id est, In uos, & περισσεῦσαι accepit trāsitiue, quod alibi solet neutraliter: uelut apud nos suppeditare, nonnunquam est suppetere, nonnunq; subministrare. Atq; hic quoq; gratiam appellat beneficentiam. Sentit enim libenter dandum, quod deus potens sit efficere, ut quicquid in sanctos illius contulerint, id multo cum fœnore ad ipsos redeat, ne uel ea res illos à largiendo deterreat, quod benignitas exhaurire uideatur rem familiarem.

Vt in omnibus semper.) ἵνα ἐν παντὶ πᾶσαν αὐτάρκειαν ἔχοντες, id est, Vt in omnibus omnem sufficientiam habentes. Est autem αὐτάρκεια, ubi quis suis est contentus, suaq; sorte, nec aliunde desiderat quicquam. Interpres & Ambrosius, si modo codices mendo uacant, legisse uidentur ad hunc modum, ἵνα ἐν παντὶ πάντοτε πᾶσαν. Vt in omnibus semper omnem. Est autem iucunda uocis eiusdem iteratio in παντὶ, πάσῃ & πᾶν. *αὐτάρκεια*

In seculum seculi.) Græce tantum est, εἰς τὸν αἰῶνα, id est, In æuum.

Qui autem subministrat.) ὁ δὲ ἐπιχορηγῶν. Hic locus apud Græcos paulo diuersius habetur, ὁ δὲ ἐπιχορηγῶν σπέρμα τῷ σπείροντι, καὶ ἄρτον εἰς βρῶσιν χορηγήσαι, καὶ πληθύναι τὸν σπόρον ὑμῶν, καὶ αὐξήσαι τὰ γεννήματα τῆς δικαιοσύνης ὑμῶν, id est, Qui autem suppeditat semen *Locus diuersius apud Græcos. Qui autē subministrat*

semen seminanti, & panem in cibum ministret, & multiplicet semen uestrum, & augeat prouentus iustitiæ uestræ, ut χορηγῆσαι, πληθῦναι, αὐξῆσαι infinita, uideantur uertenda, potius per imperatiuum modũ, suppeditet, impleat, augeat. Nisi forte subaudiatur uerbum μέλλει, quod additum infinitiuis, futurum tempus efficit. Nam in tam multis uerbis, non est consentaneum, tempus casu fuisse commutatũ, ut legas χορηγήσει πληθυνεῖ αὐξήσει, tametsi in hunc sensum legit Ambrosius. Certe Græcorum scholia χορηγῆσαι interpretantur χορηγήσειεν, id est, Suppeditet, nominatim Theophylactus indicat esse sermonem optantis pro corporalibus spiritualia.

Varia lectio — Augebit incrementa frugum.) γεννήματα τῆς δικαιοσύνης, id est, Prouentum, siue annonam iustitię. Nec sine gratia translatitio uerbo addidit proprium. Quod hic uertit incremẽta frugum, Ambrosius uertit fructum.

In omnibus locupletati.) Paulus aliquoties suo more participijs abutitur: unde recte uertit πλουτιζόμενοι in uerbum. Laurentius referendum putat ad particulam quæ pręcessit, abundetis in omne opus bonum.

εἴ τις, pro ἥτις — Quæ operatur per uos.) Ambrosius pro ἥ, τις legisse uidetur εἴ τις. uertit enim, Si quis, & consentiunt cum hac lectione scholia illius. Græci legunt ἥτις.

Ministeriũ huius officij.) διακονία τῆς λειτουργίας ταύτης, id est, Administratio huius ministerij. Sic enim uocat officium subministrandæ pecuniæ. Sed λειτουργία nonnunquam Græcis significat sacrificium, suo ritu peractum, ut accipias pecuniam quasi uictimam offerri deo, cuius minister sit Paulus, ut sacerdos sacrum peragens.

Per m. g. act. locus uarie expositus — Per multas gratiarum actiones in domino.) διὰ πολλῶν εὐχαριστεῖν τῷ θεῷ, id est, Per hoc quod multi gratias agunt deo. Etiamsi in nonnullis exemplaribus scriptum comperi, διὰ πολλῶν εὐχαριστιῶν. Quo modo legisse uidetur interpres. Atqui si sequamur id quod prius apud Græcos comperi, participium περισσεύουσα transitiue capiatur oportet, ut hinc pendeat infinitum, εὐχαριστεῖν, sitque hic sensus. Verum etiam efficit, ut copiose agantur gratiæ deo per multos. In eum sensum interpretantur Græcorum scholia. Theophylactus legit hunc in modum, ἥτις κατεργάζεται δι' ὑμῶν εὐχαριστίαν τῷ θεῷ. Similiter legit Chrysostomus, nisi quod δι' ἡμῶν habet, id est, per nos prima persona, et quod legit interpretatur.

Stapulensis — Et in obedientia confessionis.) Faber uult esse hypallagen, ut intelligamus in confessione obedientiæ uestræ. Verum nihil uideo causæ cur reclamantibus exemplaribus & interpretationibus ad hypallagen huiusmodi confugiamus. Nam obedientia confessionis potest accipi, quod obedientes Euangelio in eleemosynis largiendis declararent se uere & ex animo confiteri Euangelium. Quod si mauis ὁμολογία pro assensu, laudat illorum obedientiam, quod ipsi id suadenti ac monenti non sint refragati. Ambrosius pro obedientia, legit, subiectione, magis exprimens Græcam uocem ὑποταγὴν. Quanquam ὁμολογία non solum confessionem significat, uerum etiam consensum, ut accipias futurum, ut multi gratias agant deo, cum uiderint Corinthios tanto consensu obedire Paulo. Atque ita tacite monet, ut omnes cõferãt pro sua quisque uoluntate & facultate. Porro quod addit, in Euangeliũ Christi, sensit hoc pertinere ad negociũ euangelij, si Christiani omnes inter se consentiant in benefactis. Et Euangeliũ admonet dandã eleemosynam, pollicens omnia fore munda.

ὁμολογία consensus

Desiderantium uos.) ἐπιποθούντων ὑμᾶς. Ambrosius addidit, dẽsiderantium uidere uos, siue quod aliud habuerit exemplar, siue quod uoluerit explicare sensum, in quem & Grecanica scholia interpretãtur. Quanquam hoc loco Gratiam uerti poterat beneficium, ut intelligas illos esse cupidos uidendi Corinthios, in quibus deus tantam beneficentiam ipsis contulisset.

Gratias ago deo.) Rursum est χάρις δὲ τῷ θεῷ, id est, Gratia autẽ deo: ut subaudias sit.

EX CAPITE DECIMO.

IPSE autem ego Paulus.) αὐτὸς δὲ ἐγὼ παῦλος. Mire Paulus tribus uocibus παῦλος, αὐτὸς δὲ & ἐγὼ separauit suam personam à cęteris apostolis, quod antehac egerit negocium aliorum, nunc è suo loquatur affectu.

Et modestiam.) καὶ τῆς ἐπιεικείας, quod comitatẽ magis & facilitatẽ aut humanitatem sonat, quàm modestiam, quæ opponitur arrogantiæ.

In facie,) κατὰ πρόσωπον, id est, Iuxta faciem, pro eo quod est in specie, Græci tamen interpretantur

terpretantur de præſentia Pauli, Vbi coram adſum, humilis uideor. Quidam putant eſſe ironiam. Rogo autem uos.) Cum ante dixerit ſe obſecrare, non adiecit quid obſecraret. Vnde capitis huius initiũ utroq; referri poteſt, ad ſuperiora, ut ſit ſenſus, Rogo ut meo quoq; nomine libenter conferatis hanc pecuniam. Aut ad ſequẽtia, quemadmodum modo diximus. Atque ita δέομαι repetit, quod dictum erat παρακαλῶ, ut ſit redeuntis ad id quod cœperat, quaſi dixiſſet, Rogo inquã. Id ſubindicat Ambroſius cum ait, Idem ſenſus eſt, quem ut dilucidet, repetit. *Ordo*

Abſens autem confido in uobis.) θαῤῥῶ εἰς ὑμᾶς. Græca quidem ſunt ambigua, uerum magis congruit, ut intelligamus, audax ſiue confidens ſum erga uos, ſicut alibi dicit, Epiſtolæ fortes, præſentia infirma. Quanquam ſcholia Græcorum non eodem exponunt modo. Theophylactus Chryſoſtomũ ſequutus, cui non diſplicet ironia, ſic accipit, quaſi Paulus referat hæc ſub aliorum perſona: Præſens abiecte ſe gerit, abſens ſcribit minaces ac ſeueras epiſtolas. Quanquam indicant & citra ironiam conſiſtere ſenſum. Nec ego ſanè uideo cauſam quare ad ironiam confugiamus. Iam quod interpres λογίζομαι uertit exiſtimor, non conuenit expoſitioni ueterum. Chryſoſtomus enim oſtendit hunc ſermonẽ eſſe comminantis apoſtoli, qui quoniam exiſtimabant ipſum iuxta carnem ambulare, hoc eſt, non habere Chriſti ſpiritum, contemnebant illum, uelut impune peccantes. Hos territare uolens Paulus rogat Corinthios, ne cogatur ea audacia (Sic enim appellat poteſtatem ſuam, quam dicebant epiſtolis ineſſe) præſens uti. Porrò mitigans minas, non ait qua decreui aut uolo uti, ſed quam cogito, etiamnum inuitans illos ad reſipiſcentiam. Idq; putat eſſe ſummę bonitatis in Paulo, qui in commeritos non ſtatuerit decreueritq; pœnam, quam & pro ſua autoritate poterat infligere, et pro illorum duricia debebat, ſed tantũ dicit ſe de ea re cogitare, quaſi libenter mutaturus ſententiam, ſi uellent illi ſua ſponte redire ad mentem meliorem. Theophylactus λογίζομαι exponit duobus uerbis ὑπολαμβάνω & στοχάζομαι, id eſt, ſuſpicor & deſtino. Suſpicio enim eſt nondum certa cogitantis, & qui deſtinat & ad ſco[redacted] *Græca ambigua*

Non carnalia.) οὐ σαρκικά. Diuerſu[redacted] Latina reddidit, ut ſuperius admonuimus.

Sed potentia deo.) Græcis eſt δυνατὰ τῷ θεῷ. Ambroſius legit, fortia deo. Laurentius mauult, ualida deo. Ceterum illud Deo Græcis datiuus eſt inſtrumenti, polletq; perinde ac ſi dicas, fortia per deum, & opera diuina. [redacted] *δυνατὰ potentia* *Arma ſacerdotum*

Conſilia deſtruentes.) λογισμοὺς, id eſt, Cogitationes. Et rurſum participium addidit, quod nuſquam referatur καθαιροῦντες deſtruentes, hoc eſt, quibus armis deſtruimus. Porrò cum de armis meminerit, mire ſubiecit metaphoras munimentorum, quorum alia artificio, alia ſublimitate ſunt inexpugnabilia. Nos quo magis perſpicuus eſſet ſenſus, uertimus hoc pacto: Sed potentia per deum ad demolitionem munitionum, quibus cogitationes demolimur, & omnem celſitudinem, quæ extollitur aduerſus ſcientiam.

Extollentem ſe.) ἐπαιρόμενον, id eſt, Inſurgentem, ſiue qui attollitur. Erat enim huiuſmodi machinarum genus, quod repente ſublatum in altum, muris inueheret hoſtem.

Omnem intellectum. πᾶν νόημα, Omnem cogitationem.

In obſequium Chriſti. εἰς ὑπακοὴν, id eſt, In obedientiam, ut ſemper antehac uertit, ſed apertius erat, Ad obediendum Chriſto. Captiui ſub iugum eunt. At felices qui ſic capti ducuntur ut ſubmittant ſe Chriſto. Vtinam huiuſmodi triumphos ambiant Epiſcopi.

Varius sensus

Quæ secundum faciem sunt uidete.) Græci codices ex sententia Theodoreti legunt hoc per interrogationem, ut sit, uidetis, non uidete, quasi fingat id fieri, quod uelit obiurgare. Num ea cernitis, quæ sunt iuxta faciem: hoc est, quæ foris uidentur, & ostentationē habent potius q̃ efficaciam. Meminit enim quod dixerit se humilem fuisse apud illos iuxta faciem, hoc est, contempto similem, cum alij quidem magno fastu agerent apostolos. Ambrosius legit, secundum faciem, pro eo quod est, quæ in conspicuo sunt & aperta, ut pertineat ad sequentia, Si quis confidit se esse seruum Christi. Quasi uelit ea clarissima uideri, facillimaq́ iudicatu quæ dicturus sit. Alij, secundum faciem, interpretantur de signis euidētibus, quibus deprehendi possint pseudapostoli, ueluti si quis diues sit, si quis elatus, si quis iactabundus, si quis falsa uirtutis imagine personatus. Theophylactus uult esse obiurgantis, quod ex opibus, è cultu fastúue æstimarent hominem, ac non potius ex animi bonis, cui magis assentior. Theophylacto suffragatur Gennadius, citantibus Græcorū scholijs. Acrior est autem obiurgatio per interrogationem. Chrysostomus item uult hunc esse sermonē obiurgantis eos, quod ex rebus extrarijs æstimarent hominem.

Cogitet iterū apud se.) ἀφ᾽ ἑαυτοῦ, id est, Ex se ipso, nimirū nō expectans nostrā increpationem. Ita & nos.) Græcus addidit Christi, ὅτι καθὼς αὐτὸς χριστοῦ, οὕτως καὶ ἡμεῖς χριστοῦ, id est, Quod quemadmodum ille Christi, sic & nos Christi. Quod tamē apud Græcos additum uideri potest explicandæ rei gratia. Porrò Christi genitiuus est, non rectus casus. Nam in hanc sententiam interpretatur & Ambrosius, uelut hactenus se parem faciat illis, quod & ipse non sit à Christo alienus, si illi se putant seruos Christi, quo maiore fide post declaret quanto illos antecellat cæteris.

Paulus nihil potest, nisi ut prosit

Non in destructionem.) οὐκ εἰς καθαίρεσιν ὑμῶν, Ad perdēdos uos. Porrò ædificare more suo uocat prodesse, Destruere lædere. [redacted] Græci interpretantur destructionē hanc, de uindicandis pseudapostolis.

Inquit, pro inquiunt

Inquiunt.) φησί, id est, Inquit, ut subaudias, aliquis, aut certum hominē qui hoc dixerit. Nam & præcessit, & mox sequitur, τοῦτο λογιζέσθω ὁ τοιοῦτος, id est, Hoc perpendat istiusmodi[redacted]ondeat.

Audemus pro sustinemus

[redacted] dubitat & anteferre probis apostolis? Quin potius non libet co[redacted] cum talibus. Nisi legamus dictum per ironiam, ut uideo Græcis quibusdam placere.

Sed ipsi in nobis.) Græce secus est, ἀλλ᾽ αὐτοὶ ἐν ἑαυτοῖς ἑαυτοὺς μετροῦντες, καὶ συγκρίνοντες ἑαυτοὺς ἑαυτοῖς, οὐ συνιοῦσιν, id est, Sed ipsi in seipsis seipsos metientes, & comparantes seipsos sibijpsis, non intelligunt &c. Atq; ita Græca exponunt scholia, ut intelligamus arrogantes illos, ex suo ipsius animo metiri sese, & sibi magnos esse, & alios ab alijs laudari mutua quadam talione. Atq; hūc sensum secutus est Diuus Augustinus in opere De doctrina Christiana cum ait, Et fit illis quod ait apostolus, Comparantes enim semetipsos sibimetipsis, non intelligunt. Rursum explanans Psalmum trigesimumquartum: Et comparantes, ait Apostolus, semetipsos semetipsis, non intelligunt, neque quæ loquuntur, neque de quibus affirmant. Iterum in Psalmum CXVIII. Rursus in Psalmum CXLI. Impij metientes semetipsos ex semetipsis. Item aduersus Faustum libro uigesimo secundo cap. uigesimo septimo, interpretans etiam iuxta Græcorum sententiam. Ad eum modum interpretatur

tatur & Theophylactus, Paulinarum epistolarum non indiligens interpres. Quanquam Ambrosius diuersum exemplar secutus uidetur, & sermonem facit perpetuum eiectis his uerbis, Non intelligunt, hoc pacto: Sed ipsi in nobis nosmetipsos mensurantes, & comparantes nosmetipsos nobis, nō in immensum gloriabimur &c. Porrò quod addidit, Non intelligunt, Græci interpretes putant imperfectum esse sermonem, ut subaudias, quàm sint alijs deridiculi. At mihi uidetur hoc loco participium esse positum loco uerbi infinitiui, id quod apud Græcos non raro fieri solet. Ac tum quidem hic erit sensus: At ipsi non intelligunt, quod seipsos inter sese metiuntur & conferunt, & non potius cum ijs, qui meliores sunt illis, neq; iuxta regulam Christi. Atq; hic sensus magis quadrat cum his quæ sequuntur. Nam quod Theophylactus uult subaudiri, non intelligunt, quàm sint alijs ridiculi, mihi uidetur coactius. Etiamsi scholia quædam Græcanica uidentur hunc sermonem sic diuidere, ut prior pars pertineat ad Paulū: Sed ipsi in nobismetipsis nosmetipsos mensurantes & comparantes: ut intelligamus Paulum non metiri se ex opinione aut laude aliorum, sed suis ipsius uirtutibus, ac potestate à Christo tradita. Mox quod sequitur, ad pseudapostolos ἑαυτοὺς ἑαυτοῖς οὐ συνιοῦσιν, id est, Seipsos sibijpsis, subaudi, cōparantes non intelligunt: hoc est, dum pseudapostolus pseudapostolo comparatur, & mali mutuo se laudant, non intelligunt sese ridiculos uideri. Cæterum regulam hic uocat, mensuram, sumpta metaphora à regulis fabrorum. Ne quis tale quippiam somniet, quale est cū dicimus, regulam Francisci, aut Benedicti. *Lectio diuersa*

Qua mensus est.) οὗ ἐμέρισεν, id est, Qua partitus est nobis deus mensura, quasi dicas ea quoque mensura, quatenus ad uos usq; gloriemur. Nec est simpliciter ad uos, sed Etiā ad uos ἄχρι καὶ ὑμῶν: ut intelligamus non esse mediocre pertingere ad modum Corinthiorū. Respondet autē ei quod mox sequitur, ἄχρι γὰρ καὶ ὑμᾶς ἐφθάσαμεν, id est, Nam usq; ad uos quoq; peruenimus. Quemadmodum autem gloriari solent ambitiosi principes, si longissime prorogarint imperiū: ita Paulus Christi ductor gloriatur, quod eò usq; propagauerit ditionem principis sui, sperans fore, ut longius etiam proferat imperium. Interpres legisse uidetur ἐμέτρησεν pro ἐμέρισεν. *ἐμέτρησεν pro ἐμέρισε*

Crescentis fidei.) αὐξανομένης πίστεως, id est, Augescente fide uestra, siue subolescente, ut Græcis sit genitiuus absolutus.

Magnificari secundum regulam.) Rectius hęc infinita uertisset in alium modum. Spem habentes, fore ut augescente fide uestra in uobis amplier, iuxta regulam nostram in abundantiam ad euangelizandum ea quæ ultra uos sunt, non ut aliena regula in his quæ parata sunt gloriemur. Significat se sperare futurum, ut indies crescēte fide Corinthiorum, crescat & ipse, ac maior maiorq; fiat, adeò ut iam prædicatio sua lōgius porrigatur, etiā ad eos qui ultra Corinthios sunt, idq; iuxta suam regulam, non alienam, hoc est, suo Marte, ne uideatur gloriari de ijs, quæ iam parata sunt, & ab alijs laborata, quemadmodum faciebant pseudapostoli.

Etiam in illa quæ ultra uos sunt euangelizare.) εἰς τὰ ὑπερέκεινα ὑμῶν. Faber hoc loco legit, εἰς τὰ ὑπὲρ ἐκεῖνα ὑμῶν, id est, In illa quę supra illa uestra. Sed fallitur, meo quidem iudicio: nam ὑπερέκεινα aduerbium est, cui additur articulus, ut fiat epitheton, id est, ulteriora uobis, id est, quæ ultra uos, hoc est, longius, et in alios etiam populos. Et in hāc sententiam interpretātur non solū Chrysostomus, Theophylactus cęteriq; Gręci, uerum etiam diuus Ambrosius. Proinde nonnihil demiror Stapulensem, mutata etiam scriptura, à tot autoribus uoluisse dissentire, pręsertim cum hic nihil sit quod offendat, aut aliò suadeat cōfugere. Verum quandoq; bonus dormitat Homerus. Neq; uero nos grauatim alijs ignoscimus, eandem uicissim ab alijs ueniam flagitantes.

EX CAPITE VNDECIMO.

TINAM sustinetis modicum.) ὄφελον ἀνείχεσθέ μου μικρὸν τῇ ἀφροσύνῃ, id est, Vtinam sufferatis me paulisper in insipientia. Et est sustinuissetis magis q; sustineretis. Cæterum quid Laurentio Vallæ uenerit in mentem, ut pro sustineretis, mutandum putarit susciperetis, ut ingenue dicam, prorsus non intelligo. Nisi forte somniauit ἀναδέχεσθε, pro ἀνέχεσθε. Nam ἀνέχεσθε magis ad uerbū reddi ne possit quidem, q; si dicas sustinete. Alioqui, ut donemus ἀνέχεσθε interdum *Valla lapsus*

terdum idem ualere quod ἀνάδεχεσθε, quid est suscipite me? nisi forte, recipite curam mei. Hesychius admonet interdum ἀναδέχεσθαι idem ualere quod ἀνέχεσθαι, quod ut demus alicubi uerum esse, hic certe non cōgruit. Illud recte admonet, in modicū quid, quid, abesse in sermone Græco. Et modicum interpres suo more posuit pro pusillo. Nos uertimus paulisper, ut ad tempus pertineat, quod aliâs factum admonuimus. Adhuc modicum lumen in uobis est, Et, modicum & iam non uidebitis me.

Supportare me.) ἀνέχεσθε. Græca uox anceps est. At magis quadrat, ut sit indicatiui modi, sustinetis. Corrigit enim quod dixerat, utinam sustinuissetis, imò, inquit, sustinetis, et quod opto factum, facitis. In hunc sensum exponunt Græcanica scholia.

ζηλοῦν zelotypum esse — Aemulor enim uos.) ζηλῶ γὰρ ὑμᾶς. Ambrosius usus est Græca uoce, opinor, non inueniens quo uim uerbi explicaret. Nam hic zelum appellat ingentē, & ut ita dixerim, immodicum quendam amorem, uelut ambiat, ut apud illos primus esset, nec ferat alios apostolos in partem amoris admitti. Siquidem agit hic de quibusdam apostolis, qui pluris haberi uolebāt apud Corinthios, quàm Paulus esset. Addit autem, Zelo dei, ne quis arbitraretur illū sua gloria, suóue compendio commoueri. Nos uertimus, zelotypi sumus erga uos. Quid autem uereamur sic intelligere de Paulo, cum ad eundem modum interpretetur Origenes, Theologorū sui tēporis sine controuersia princeps, de deo, quod zelotes dictus sit, quasi zelotypus, nostri amator, qui nullum in amore ferat riualem?

ἡρμοσάμην despondi — Despondi enim.) ἡρμοσάμην, id est, Adaptaui, siue adiunxi. Ambrosius legit paraui, quem pro ἡρμοσάμην legisse suspicor ἠρτυσάμην. Hieronymus in Amos legit statui, sed lapsus opinor memoria. Augustinus aduersus Manichæos pro Genesi, libro secundo, legit, Aptaui uos uni uiro. Nam ἁρμόζω Gręcis proprie est, apte & concinne applico, uelut ea quæ glutino aut ferrumine committuntur.

Astutia sua.) Græcus addit in, In astutia sua, idq; iuxta proprietatem sermonis Hebraici, pro eo quod est, per astutiam suam. Atq; quod hic recte omisit interpres, haud scio quo consilio libenter addat alibi.

Corrumpantur sensus.) φθαρῇ, Accommodato usus est uerbo, cum de uirgine meminisset. Et sensus, Græcis non est αἰσθήσεις, ut de uisu, auditu, aut alijs similibus queat accipi, sed νοήματα, quod proprie ad mentem animumq; pertinet. Certe mentes, pro sensus legit Augustinus, loco quem mox adducemus. Accōmodat enim allegoriam: Euæ decepti sunt oculi, Corinthijs timendum erat menti. Cæterum illud uerbum excidāt, nec est apud

Additum — Græcos, nec apud Ambrosium. Proinde uidetur adiectum ab interprete, quod alioqui durius uideretur dicere, Corrumpantur à simplicitate. Neq; enim simplicitas corrumpit animum, sed animus corruptus degenerat à simplicitate. Perinde ut Vergilius dixit: Quantum mutatus ab illo, non quod ille mutasset, sed quod illi dissimilis esset factus. Et apposite uirgini tribuit simplicitatē, memor allegoriæ suæ, tametsi Ambrosius legisse uidetur ἁγνότητι, cum pro simplicitate, legat castitate. Neq; secus adducit Augustinus cum alijs aliquot locis, tum libro aduersus Faustum XV capite tertio. Rursus eiusdem operis libro XXII cap. XLIX. Nisi quod hic utrunq; coniungit. Ne corrumpantur mentes uestræ à simplicitate & castitate, quæ est in Christo Iesu. Deniq; non est simpliciter ne, sed μήπως, id est, Ne quo pacto: nos uertimus, Ne quâ. Vehementius enim est addita coniunctione expletiua. Quin & illud annotandum, ut obiurgaturus Corinthios arte subleuat illos, omnem

Pauli ciuilitas — inuidiam deriuans in corruptorem.

Quæ est in Christo Iesu.) τῆ εἰς τὸν χριστὸν, id est, Quæ est erga Christum, siue in Christū, quia pure ac simpliciter illi obtemperamus.

Alius Iesus — Alium Christum.) ἄλλον ἰησοῦν, id est, Alium siue alterum Iesum. Ita consentiunt Græci codices, quos ego quidem uiderim. Atq; ita legit & interpretatur Theophylactus, consentientibus scholijs. Ambrosius nobiscum legit Christum. [redacted]

Recte pateremini.) Cur non & hic sustinuissetis ἠνέχεσθε, uidelicet illos pseudapostolos

los, si quid docerent, quod nos non docuimus. Nunc cum nihil adferant de Christo, quod nos non docuerimus, cur illos ostentantes sese tolerastis?

Paulus nulla re inferior Petro

Nihil me minus fecisse.) μηδὲν ὑστερηκέναι τῶν ὑπὲρ λίαν ἀποστόλων, id est, Nihilo inferiorem fuisse excellentibus apostolis. Et in hũc sensum legit Ambrosius, Aestimo enim me in nullo inferiorem fuisse, ab ijs qui ualde sunt apostoli. Sentit enim de Petro, Iacobo, & Ioanne, qui summates habebantur, ut indicant Græcanica scholia, cumq́ his consentiens Chrysostomus ac Theophylactus. Sed mirum quomodo quæ præcedunt & sequuntur, in illos cõpetant. Recentiores excusant non de his dictum, sed de his qui se fingebant à Petro ac cæteris missos. Porrò τῶν ὑπὲρ λίαν, plus quiddam sonat quàm excellentes, ob additam præpositionem ὑπὲρ, quasi dicas, supra modum excellentes apostoli, quod non absq́ stomacho dictum uidetur.

Nam & si.) εἰ δὲ καὶ. Hic interpres frequenter pro δὲ uertit, nam. Porrò quamuis imperitus, aduersatur enim superiori parti, qua iactat se nihilo inferiorem summis apostolis.

Paulus Græce parum peritus

Hieronymus sibi nõ constãs

Sed non scientia.) Cur non potius & Latinius & simplicius, Non autem scientia, siue cognitione? Laurentius merito ridet nonnullos, qui ex hoc loco Paulum colligunt balbum quempiam & impeditæ fuisse linguæ, quasi nihil intersit inter impeditum & imperitum, homines, inquit, uere impedito sermone, atque adeò scientia, cum Græce sit ἰδιώτης, id est, Idiota, quæ uox illis tum priuatum, tum indoctum significat. Hieronymus hac in re uarius est, compluribus locis clamans Paulum Græci sermonis elegantioris ignarum fuisse, quod aliquoties suis quibusdam utatur uocibus, Ciliciæ uernaculis, nonnunquam conjunctioni μὲν, non reddat eam quæ respondet δὲ. Ad hæc quod hyperbatorum anfractibus molestus sit alicubi, quod interdum anapodoton relinquat orationem. Rursus aliàs in diuersum declamat, procul submouens eos, qui putent Paulum hoc ex animo dixisse, cum omneis sermonis proprietates pulchre tenuerit, omneis argumentationum strophas ad unguẽ calluerit. Quin et diuus Augustinus in opere De doctrina Christiana, pleraque rhetorum schemata ex Paulinis adducit epistolis. Idem alicubi monet, & si, hoc loco non esse fatentis, sed concedentis ac donantis: ueluti si dicas, fac me esse imperitum sermone, certe nõ sum imperitus scientia. Porrò quod ad sensus attinet, nihil potest esse Paulo diuinius: sermo uero, licet his uacet solœcismis, quos plerosque illi addidit interpres, tamen politus dici non potest, iuxta morem humanum, cum Græci interpretes passim torqueantur incommoditatibus orationis, quod non accidisset, si nobis Isocratis aut Luciani lingua fuisset loquutus.

In omnibus autem manifestus sum uobis, siue ut habent uetusti codices, manifestatus sum.) Græca secus habent ἀλλ᾽ ἐν παντὶ φανερωθέντες ἐν πᾶσιν εἰς ὑμᾶς. Quæ quidem ad uerbum ita sonant: Sed in omni manifestati in omnibus in uos. Sensus autem hic est, Non sicut pseudapostoli sumus, qui fucati & personati, simulatione sanctimoniæ uobis imponunt, sed in omni re, & inter omnes declarati sumus, & apparet quales simus erga uos. Et illud παντὶ referri potest ad rem, & ἐν πᾶσιν, ad personam, nisi mauis conduplicationem facere ad uehementiam.

Aut nunquid peccatum feci?) Græca sic habent ἢ ἁμαρτίαν ἐποίησα, An peccatum feci, siue, an peccaui. Græci non distinguunt inter an & aut. Apud Latinos plurimum interest, & quorsum attinebat addere quid, cum id Græcus sermo non habeat?

Alias ecclesias expoliaui.) ἐσύλησα, id est, Deprædatus sum. Nam bellicis metaphoris libenter abutitur Paulus, ut mox, Accepto stipendio.

In ministeriũ uestrum.) εἰς, siue ut est in quibusdã πρὸς τὴν ὑμῶν διακονίαν, In hoc ut uobis ministrarẽ, hoc est, uobis inseruiui sine uestro sumptu, stipendio interim ab alijs accepto.

Et egerem.) καὶ ὑστερηθεὶς, id est, Destitutus, uel cum deesset. Neq́ uero simplex, ut opinor est emphasis coniũctionis καὶ, sed epitasin habet hoc loco, ut sit sensus, adeo nõ grauaui uos, ut nec egens id uoluerim facere.

κατεναρκεῖν

Onerosus fui.) κατενάρκησα. quod uerbũ dictũ est ab ocio & torpore. Nam hi premunt & imminent alijs, unde petunt assidue, dictione composita à ναρκᾶν, quod est torpere: unde & νάρκη torpedo piscis, & præpositione κατὰ, quæ frequẽter in malam significat partem, ueluti in καταστρηνιάω & καταφρονῶ, præsertim cum hic quoque paterno iungatur ca=

 sui

sui κατενάρκησα οὐδενός. Hieronymus in libello ad Algasiam admonet uocem esse Cilicibus peculiarem. At si Paulus noluit cuiquam esse onerosus, qui tantũ laborauit, qua fronte quidam expilant plebem, cum nulli sint usui?

In omnibus sine onere.) ἀβαρῆ, id est, Minime grauem, dictione composita.

Iurat Paulus Est ueritas Christi in me.) Hoc ueluti iusiurandum adiecit, quo confirmat quod dixit. Id subindicat Ambrosius cum ait, sub testimonio Christi.

Non infringetur.) οὐ φραγήσεται. Id scholia Græca exponunt, nõ interrumpetur, neque deficiet, hoc aiunt, significans se nec in posterum aliquid ab illis accepturum, ut non præcludatur sibi hæc occasio gloriandi, quod gratis docuerit euãgelium. Interrumpitur enim, quod non est perpetuum. At ille iurat eam gloriam sibi fore perpetuam, ne cui grauis esset. Verbum dictum est ab intersepiendo, nam sepe obiecta excludimur. Nec enim est in me, auferendi casu, sed accusandi εἰς ἐμὲ, quasi dicas, aduersum me.

Quia non diligo uos.) Apertius erat, An quod non diligam uos, mutato uerbi modo. Nam Græci negligunt differentiam huiusmodi.

Quod autem facio & faciam.) Non sensisse uidetur interpres elegantiam huius coniunVis καὶ ctionis καὶ, quam hoc loco & similibus habet apud Græcos, ὃ δὲ ποιῶ, καὶ ποιήσω, id est, Quod facio, hoc etiam sum facturus in posterum, siue quod facio, idem & in posterũ sum facturus. Deinde licet Græcis unica sit coniunctio δὲ, quæ pluribus Latinis respondeat, autem, sed, uero, uerum, porrò, cæterum, rursum, contrà, & his similibus, nonnihil tamen apud nos interest, quam quo loco colloces. Hic magis cõgruebat, sed, quam, autem. An quod non diligam uos? deus nouit. Sed quod facio &c.

Vt in quo gloriantur.) ἵνα ἐν ᾧ καυχῶνται. Ambrosius propius accessit ad Græca, Vt in eo quod gloriantur, reperiantur ut & nos, hoc est, si & illi gloriantur se gratis euangelizare, nec in hoc erunt nobis præstantiores: cum ipse gratis doceam & egens.

Eiusmodi pseudo apostoli.) Pseudapostoli dicendũ composita dictione, quemadmodũ est apud Græcos, nec potest in duas diuidi: Latine sonat, falso titulo apostolos. Apostolus enim eius agit negocium à quo missus est, isti suis commodis seruiunt.

Si ministri eius.) εἰ καὶ οἱ διάκονοι, id est, Si & ministri: & ita legit Ambrosius. Et transfigurat se, Græce est transfiguratur: & transfigurantur, μετασχηματιζόμενοι, μετασχηματίζεται.

Alioqui uelut insipientem.) εἰ δὲ μήγε, id est, Sin aliter, id est, Si minus persuadeo me non esse insipientem, qui non ob inanem gloriam, sed necessitate compulsus hæc de me prædicem, tolerate me tamen gloriantem tanquam insipientem.

Velut, pro uelut Velut insipientem accipite me.) κἂν ὡς ἄφρονα, id est, Etiam ut insipientem. Fortassis interpres καὶ uertit in uel, Vel ut insipientem: eas coniunctiones nos male coniunximus.

Modicum quid.) μικρόν τι, id est, Paululum siue paulisper, aut aliquantisper.

Secundum deum.) κατὰ κύριον, id est, Secundum dominũ, quemadmodũ & in superiori epistola scripsit, Ego non dominus: & dominus, non ego. Humanum quiddam, parumque seuerum significat, quod negat esse secundum dominum.

In hac substantia gloriæ.) ἐν ταύτῃ τῇ ὑποστάσει τῆς καυχήσεως, id est, In hac parte siue materia gloriationis. Et sic legit diuus Ambrosius, substantia gloriationis.

Si quis accepit.) εἴ τις λαμβάνει. Quod præcessit κατεσθίει, uidetur ad cibum pertinere, quem illi sumebant apud discipulos, hoc ad munera. Theophylactus putat idem bis dictũ Deuorat & accipit, ut intelligamus insatiabilem auferendi auiditatem in pseudapostolis, cum summa coniunctam arrogantia.

Secundum ignobilitatem dico.) κατὰ ἀτιμίαν. Magis quadrabat, Iuxta contumeliam. Exponit enim illa atrocia, si quis uos deuorat, si quis in faciẽ cędit &c. Non, inquit, quod ista uos patiamini à pseudapostolis, sed quod quantũ ad contumeliæ rationem attinet, non leuiora patiamini ab istis, quàm si ista pateremini.

Superest in nostris Quasi nos infirmi fuerimus in hac parte.) In hac parte, nõ reperio in Gręcis codicibus, quos ego sanè uiderim.

In quo quis audet,) ἐν ᾧ δ᾽ ἄν τις, id est, In quocunque uero aliquis audet. Corrigit enim quod modo dixerat, quasi nos minus ualuerimus in hac parte, hoc est, in argumento gloriandi. Tantum autem hoc abest, ut illis hic quoque par sim in omnibus, in nonnullis etiam superior

superior. Proinde nos uertimus per imò, quo foret euidentior correctio.

In insipientia dico.) Hoc per parenthesin interiecit, memor eius quod antè dixerat, Nõ loquor secundum dominum, sed uelut in insipientia.

Ministri Christi sunt.) Post hanc partem Grecis non repetitur, & ego. Imò id additum subuertit totam sententiam: sic enim legendum: Ministri Christi sunt, plus ego: deinde illud παραφρονῶν λαλῶ, id est, desipiens dico, per parenthesin interiectum est, ut modo submonui. Consentit cum Græcorum exemplaribus Ambrosius ad hunc legens modum: Ministri Christi sunt, uelut insipiens dico, magis ego. Nam in cæteris quidem æquabat sese cæteris apostolis, at in eo quod apostolorum est proprium, semet illis anteponit, non solum æquat. Verũ quoniam id arrogantius dictum uideri poterat, præmunit stultitiæ prætextu, quemadmodum & initio fecit. Quod si maxime sic legeretur, ministri Christi sunt & ego, ut minus sapiens dico plus ego, nihil erat necesse sensum eum inducere, quem ex Aquinatis sententia induxit Nicolaus cognomento de Lyra, qui ab hoc loco, Vt minus sapiens dico, plus ego, nouum facit orationis caput, & ad hunc edisserit modum: Si uideor, inquit, uobis insipiens me pseudapostolis adæquando, adhuc uidebor uobis minus sapiẽs me eis præferendo. Poterat enim illud, plus ego, per correctionem subijci, præmissa mitigatione insolentiæ, nempe hoc modo: Ministri Christi sunt, sum & ego. Quid autem dixi & ego? Imò, ut stultorum more loquar, gloriosius, plus ego. Quanquam non est huius instituti discutere, quid huiusmodi scriptores senserint, quos constat, ueterum ignaros literarum, tumultuario studio hinc atque hinc consarcinatis glossematis, sacras tractasse literas. Cum antiquis potius nobis res est. Cæterum de orationis ornamentis & schematibus quibus totus hic sermo picturatus ac modulatus est, qui plenius uelit cognoscere, legat quarti de Doctrina christiana libri caput quartum.

Ordo

Thomas & Lyranus

In laboribus plurimis.) περισσοτέρως, id est, In laboribus abundantius. Fortassis interpres uertit pluribus, id quod erat tolerabile. Quanquam apud Græcos alius est ordo, ἐν κόποις περισσοτέρως, ἐν πληγαῖς ὑπερβαλλόντως, ἐν φυλακαῖς περισσοτέρως, id est, in laboribus abundantius, in plagis supra modum, in carceribus abundantius. Nam quod interpres bifariam reddidit, Græcis unicum est aduerbium περισσοτέρως. etiamsi comparatiuum positũ est uice superlatiui.

Supra modũ.) ὑπερβαλλόντως, id est, Eximie, & ut ita dicam, excessiue, & suprà quàm credi possit: ut non admodum ad rem faciant qui interpretantur supra modum humanæ uirtutis.

Quadragenas.) τεσσαράκοντα, id est, Quadraginta, quanquam recte uertit, significans illum quinquies uapulasse, & unoquoq; tempore quadraginta plagis cæsum fuisse, si modo id uerum est, quod certe uerisimillimum est, præsertim cum apud Iudæos uapularit. Sic enim sentit diuus Ambrosius, addens id præceptum in libro Deuteronomij, ut plagis trigintanouem emendarentur, qui cõmeruissent. Legimus autem ad hunc modum Deuteronomij capite uigesimoquinto: Pro mensura peccati erit & plagarum modus: ita duntaxat, ut quadragenarium numerũ non excedant, ne fœde laceratus ante oculos tuos obeat frater tuus. Proinde probabile est ob humanitatem, unam plagam remitti solitam, ut citra numerum præscriptum consisterent. Quod quidem haud scio unde haustum, indicat Lyranus & Glossa quam uocãt ordinariam. Valla mauult, quinquies undequadraginta accepi, subaudiendum autem haud dubie plagas.

Quadragenas

Ter naufragium feci.) τρὶς ἐναυάγησα, quasi dicas naufragatus sum. Latine sanè uertit, naufragium feci, pro naufragium passus sum. Quemadmodum Terentius dixit: Is nauem fregit apud Andrum, de eo cui nauis esset fracta tempestate.

Nocte & die.) νυχθήμερον ἐν τῷ βυθῷ πεποίηκα, id est, Noctem & diem in profundo egi. Nec additur maris, etiamsi de mari interpretatur Ambrosius, atq; etiam Theophylactus, potest tamen βυθὸς & alterius rei profunditatem dici, ueluti carceris.

Periculis ex genere.) Non sentit proprie de cognatis, sed Iudæorum gentem, genus suũ uocat, cui mox opponit gentes.

In falsis fratribus.) Græcis unica dictio est ψευδαδέλφοις, hoc est, falso Christianis, qui se fingerent esse discipulos Christi, cum non essent. Nam ut sæpius iam admonui, fratres

Falsi fratres

absolute dicebantur omnes Christiani. Quod quidem cognominis, nunc à paucis occupatum est, uelut ad illos solos reciderit Christianismus, ac uulgo penè inuisum habetur, cum non sit aliud charitatis nomen plausibilius.

In labore & erumna.) κόπῳ καὶ μόχθῳ. Propemodum bis idem dixit. Nam μόχθος quoque labor est, sed qui difficultatem habeat adiunctam. Hinc Græcis μοχθηροὶ dicuntur calamitosi. Vnde Ambrosius, molestiam legit pro erumna.

Vigilijs multis.) Pro multis, Græce est πολλάκις, id est, Sæpe. Itidem est, in ieiunijs sæpe πολλάκις, non πολλαῖς.

Præter illa quæ extrinsecus sunt.) χωρὶς τῶν παρεκτὸς, id est, Præter ea quæ foris & extrinsecus accidunt. Ad eum quidem modum plerique edisserunt. Cæterum Chrysostomus, & hunc sequutus Theophylactus, παρεκτὸς accipit pro præter, quasi dicas, præter ea quæ prætermitto: ut sit sensus, Paulum nec in hoc suorum malorum catalogo recensuisse omnia, cõsentiunt & Græcanica scholia. Verum utra sententia magis approbanda, prudenti lectori perpendum relinquo.

Sensus duplex

Instantia mea quotidiana.) Hoc separatum est à superioribus ἡ ἐπισύστασίς μου ἡ καθ' ἡμέραν. Quanquam hæc particula καθ' ἡμέραν potest utroque referri, ad instantiam & ad solicitudinem quotidianam. Chrysostomus ac Theophylactus referunt ad id, quod præcessit ἐπισύστασιν. Nam cõmentario interiecto, subijciunt sollicitudo omniũ ecclesiarum. Græcanica scholia interpretantur ἐπισύστασιν non curam ac diligentiam, sed conspirationem in Paulum: ut intelligas præter eas persecutiones quæ foris erant, hoc est, ab ethnicis, quotidie ferendas insidias & insultus populorum ac ciuitatum seditionem mouentium in Euangelium. Cæterum Ambrosius interpretatur, urgentes curas omniũ ecclesiarũ, quæ Paulo imminebant. Atque in hanc sanè sententiam adducit locum hunc Augustinus edisserens Psalmum nonagesimum octauum: Incursus in me quotidianus, sollicitudo omnium ecclesiarum, ut per appositionem copules ἐπισύστασις & μέριμνα. Et in hunc sensum commode uerti poterat, Incumbens mihi quotidiana sollicitudo pro ecclesijs.

ἐπισύστασις duo significat
Sensus duplex

Et pater domini nostri Iesu Christi.) Nostri, in nonnullis Græcorum exemplaribus nõ apponitur. Et est absolutius simpliciter uocari dominum, qui dominus sit omniũ, nisi quid aliud suaserit addi.

Damasci præpositus.) Genitiuus Damasci, hic est aduerbialis, nam præpositus ad sequentia refertur ἐθνάρχης ἀρέτα, id est, Gentis præfectus Aretæ regis. Aretas rex, is erat socer Herodis Tetrarchæ, siquidem is rex fuit Arabiæ, Petræ, & Damascenæ ciuitatis quæ Arabiæ uicina est, dominus, ut docet Iosephus libro Iudaicarum antiquitatum xviij. Eum igitur significat, quem Aretas rex Damasco præfecerat.

Damasci aduerbialiter

Et me comprehenderet.) πιάσαι με θέλων, id est, comprehendere me uolens.

Et sic effugi manus eius.) Sic, non est apud Græcos, sed tantum est καὶ ἐξέφυγον, id est, Et effugi. Nec addebatur in codice Donatiani, ne in Constantiensi quidem.

EX CAPITE DVODECIMO.

Si gloriari oportet
Lectio diuersa

I gloriari oportet.) Græce sic habet καυχᾶσθαι δεῖ, οὐ συμφέρει μοι. Quanquam Laurentius in plerisque codicibus δὴ legit, non δεῖ, ut sit sensus, gloriari certe nõ expedit mihi. Ita sanè Chrysostomus etiam interpretatur, & huius imitator Theophylactus, admonens hunc esse transitum ad commemorationem eorum quæ plus etiam habent gloriæ. Quod si cui placet δεῖ, id est, oportet, ita legendum est, ut gloriari oportet, legatur per interrogationem: deinde ipse sibi respondeat, non expedit. In hunc sensum legit Ambrosius. Verũ superior lectio mihi sanè multo magis probatur, quod appareat hunc locum ex superiore mutatum, ubi dixerat: Si gloriari oportet, in his quæ infirmitatis meæ sunt gloriabor, minus enim illic periculi. Cæterum ubi uentum est ad reuelationes, contrahit sese, negans esse gloriandum, etiamsi uera sint quæ dicturus est, quod hęc magis obnoxia sint suspicioni iactantiæ, quàm illa. Iam quemadmodum erratum est à librarijs in δεῖ & δὴ, siue δέ, ob affinitatem & elementorum & uocum, ita consentaneum est erratum fuisse in μὴν, & μοι. Neque enim Græci legunt, Non expedit quidem, sed nõ expedit mihi οὐ συμφέρει μοι. Idque accõmodatius est ad Pauli sententiam, ut sit sensus: Vobis quidem expedit, ut cognoscatis, qualem habeatis apostolum

longe

longe alium, quàm ſint iſti ſuperciliosi. Verum mihi non expedit narrare, ut cui tutum nõ ſit, ſiue propter diſcrimen inanis gloriæ, ſiue propter ſuſpicionem hominum, quibus uidebor hæc iactantiæ gratia comminiſci, quemadmodum pleriq; ſolent. Et mihi, legit Ambroſius, non quidem, nec addidit, Si gloriari oportet, ſed nõ expedit mihi. Iam quod ſequitur, multo cohæret aptius cum ſuperioribus: Veniam enim ad uiſiones, ueluti cauſam reddẽs, cur dixiſſet non expedire ſibi ſuper hiſce rebus gloriari. Neq; enim apud Grçcos eſt hoc loco autem δὲ, ſed γὰρ enim, mire conſentientibus exemplaribus.

Scio hominem.) Annotandum hoc loco non apponi Græcum articulum, ne certum aliquem hominem deſignare uideretur, ſed in genere dixit hominem, οἶδα ἄνθρωπον. *Articulus omiſſus*

Siue in corpore.) Poſt hanc particulam additur οὐκ οἶδα, id eſt, Non noui, quæ poſt alteram item repetitur, ſiue in corpore nõ noui, ſiue extra corpus nõ noui. Cõſentiebat Græcis codex Donatiani, qui ſic habebat ſcriptũ, ſiue in corpore neſcio, ſiue extra corpus neſcio. Eandem ſcripturam habebat codex Conſtantienſis. Et pro ſiue, Latinius uertiſſet, an.

Arcana uerba.) ἄῤῥητα ῥήματα, id eſt, Non dicenda ſiue ineffabilia uerba. Subeſt tacita gratia in Græcis uocibus cognatis & contrarijs, quaſi latine dicas, indicenda dicta, pro non dicenda dicta.

Pro huiuſmodi gloriabor.) ὑπὲρ τοῦ τοιούτου. Et uidetur magis pertinere ad hominem quàm ad rem. Narrat enim Paulus hanc rem ueluti de alio quopiam, quem tamen nouerit: Ergo de me, inquit, nõ gloriabor. Verum de huiuſmodi homine quem noui gloriabor, ueluti diſſimulans ſe eſſe illum de quo loquitur. Sic fermè Theophylactus.

Pro me aũt nihil.) ὑπὲρ δὲ ἐμαυτοῦ οὐ καυχήσομαι, id eſt, De meipſo autẽ nõ gloriabor.

Ne quis me exiſtimet.) μήτις εἰς ἐμὲ λογίσηται, ὑπὲρ ὃ βλέπει με ἢ ἀκούει τι ἐξ ἐμοῦ, id eſt, Ne quis exiſtimet in me, ſupra id quod uidet me, aut audit aliquid ex me. Illud autem In me, perinde eſt, ac ſi dicas, cogitet de me aut tribuat mihi. Videt me, legit Ambroſius, reddens ad uerbum ſermonem: atq; idem habebat uterq; codex Conſtantienſis.

Et ne magnitudo.) Græce ſic habet, καὶ τῇ ὑπερβολῇ τῶν ἀποκαλύψεων, ἵνα μὴ ὑπεραίρωμαι ἐδόθη μοι σκόλοψ τῇ σαρκὶ, ἄγγελος σατᾶν, id eſt, Et ne excellentia reuelationum extollar, datus eſt mihi ſtimulus carni, ſiue in carne, angelus ſatan. Atque ita fermè legit Ambroſius. Auguſtinus in quæſtionibus ſuper librum Iudicum, legit, Et in magnitudine reuelationum ne extollar, quaſi legiſſet, ἐν τῇ ὑπερβολῇ. Cæterum nõ eſt hic κέντρον, ut in Actis, ſed σκόλοψ, quod palum præacutum ſonat. nõnulli ſtimulum hunc interpretantur, motus & affectus libidinis, quod demiror ulli docto Theologo placere. Quid enim abſurdius q̃ putare tantũ apoſtolum iam ſenem, adhuc ſolicitari urtica libidinis, & ita ſolicitari ut hac gratia coactus ſit ter interpellare dominum? Mouet iſtos mentio carnis, ac ſtatim putant de uenere uerba fieri, quemadmodũ Auguſtinus Concupiſcentiæ uocem fermè interpretatur affectum coitus, quum Paulus omnem affectum humanum, qui non proficiſcitur à ſpiritu dei, carnem appellare ſoleat. Sed item externas moleſtias quas humana uita ſecum differt, carnem appellat, ueluti quũ de coniugatis loquens dicit, ueruntamẽ tribulationem carnis habebunt huiuſmodi. Quod autem hoc loco infirmitatem ſentiat non morbũ corporis, ſed afflictionem ab inimicis illatam, teſtantur ea quæ ſequuntur, libenter gloriabor in infirmitatibus meis &c. Ac mox explicat quas dicat infirmitates, propter quod, inquit, placeo mihi in infirmitatibus meis, in contumelijs, in neceſſitatibus, in perſequutionibus, in anguſtijs pro Chriſto. Et ſuperiori capite præfatus eſt, Si gloriari oportet, quæ infirmitatis meæ ſunt gloriabor. Diuus Hieronymus in commentarijs, quos ædidit in epiſtolam ad Galatas, refert quoſdam ſenſiſſe ſtimulum hunc, fuiſſe corporis aduerſam ualetudinem, quod Paulus crebro capitis dolore ſolitus ſit affictari. Refert hoc Theophylactus. Thomas Aquinas, haud ſcio quem ſecutus, ait eum iliaco morbo fuiſſe obnoxium. Chryſoſtomus homilia de laudibus Pauli ſexta, interpretatur de contempto corporis dolore. At mihi uero proximum uidetur, quod ait Ambroſius, inſectationem malorum hominum, quæ illi negocium faceſſebat aſsidue, uocari ſtimulum. Sic enim inquit, Hoc ergo remediũ datum eſt Apoſtolo, ut iniurijs aduerſariorum preſſus, animo non poſſet extolli. Siquidem hac parte proſunt nõnunquam & inimici docentes nos ſobrietatem ac modeſtiam. Theophylactus indicat quoſdã ὑπεραίρωμαι interpretari, extollar, hoc eſt, ſupra modũ glorificer *Stimulus carnis quid*

ab

ab hominibus, Verum hoc commentum reijcit. Mouet autem quæstionem, quur quum multos pateretur aduersarios, Hermogenem, Phygelum, Alexandrum, pseudapostolos dixerit satan, & quur hunc uocet angelum.

Qui me colaphizet.) ἵνα με, id est, Vt me. Et sic legit Ambrosius. Quanquam, qui, pro ut, poni solet interdum.

Qui me colaphizet.) Post hæc uerba rursum inuenio repetitum, ἵνα μὴ ὑπεραίρωμαι, id est, Vt ne extollar. Atque ita legit Ambrosius. Quanquam plus sonat Græca uox, quàm extollar, imò supra modum efferar, quasi dicas superefferar plus satis.

Propter quod.) ὑπὲρ τούτου, i. De hoc, uel pro hoc, & refert ad superiora, nō ad sequentia.

Virtus per infirmitatem Nam uirtus.) Græce est, uirtus mea ἡ δύναμίς μου. Sunt enim uerba domini Paulo respondentis. Nec est uirtus ἀρετή, ut opponatur uitio, sed δύναμις ut opponatur infirmitati. Sentit enim uirtutem ac potentiam diuinam longe diuersa ratione declarari, quàm potentiam mundi. Siquidem hæc uiribus & ui innotescit, illa contra tolerando. Potest & hic accipi sensus, Virtus diuina maxime illustratur, cum is per quem fit, infirmitatis suæ conscius, nihil inde sibi uindicat, sed uniuersam laudem uni deo tribuit. Ambrosius uidetur diuersam sententiam sequi, quę mihi tamen non admodum probatur. Tametsi Theophylactus attingit eandem. Et Augustinus libro ad Bonifacium Episcopum tertio capite septimo refert ad uirtutem hominis, quæ in futuro seculo perficietur, quum hic non sit ἀρετή, sed δύναμις. Asscribit enim Ambrosius, ut deuotio, dum infirmitate pressuræ accedentis nō frangitur, probata uideatur, ut respondeat illi quod mox sequitur, Cū enim infirmor, tunc potens sum. Porrò festiuiter retulit inter se duo pugnantia, δύναμιν & ἀσθένειαν.

Libenter.) ἥδιστα, id est, libentissime. Et nō simpliciter est gloriabor, sed μᾶλλον καυχήσομαι id est, magis siue potius gloriabor. Nec pugnat hic cōparatiuū cum superlatiuo, cū potius, nō pertineat ad modum gloriandi, sed ad argumentū et materiam gloriandi. Vtrunque autē coniunxit Ambrosius. Sed ego Potius hoc loco malim quàm magis.

Propter quod placebo.) διὸ εὐδοκῶ, id est, Propter quod placeo, siue placitum est mihi: cōcordantibus & Latinis emendatioribus. Nec additur meis, tantum est, In infirmitatibus. Consentiebat exemplar Constantiense, mox enim exponit quid appellet Infirmitates.

Factus sum insipiens.) γέγονα ἄφρων καυχώμενος. Potest accipi & hoc sensu, Fui insipiēs, glorians, siue gloriando.

Nihil minus feci.) Id quo pacto uertendum fuerit, superius ostendimus, Nihilo inferior fuit. Ambrosius legit, Nihil enim minus feci.

ὑπὲρ λίαν Supra modum apostoli.) τῶν ὑπὲρ λίαν ἀποστόλων. id est, Excellentissimis apostolis. Ambrosius legit, quàm illi ualde apostoli. Conduplicauit enim aduerbium epitaseos, quo uehementior esset oratio. Quandoquidem hoc loco ὑπὲρ aduerbium est, non prępositio, declarans excellentiam, idque non citra stomachum dixit, non quod tales essent, sed quod tales haberi uellent, ne uideatur de Petro & Iacobo sensisse.

Tametsi nihil sum.) εἰ καὶ οὐδέν εἰμι. Hæc particula referenda est ad superiora, ut mitiget quod dictū uideri poterat arrogantius, Nihil inferior summis apostolis: nam proximus sermo habet μὲν, quæ prohibet sic legi, ut legit Ambrosius, qui addidit, tamen, loco quidē. Legit enim ad hunc modū, Nihil enim minus feci quàm illi ualde apostoli. Et interiecto commentario subijcit, uelut alterius sermonis initium. Et si nihil sum, tamē signa apostoli &c.

Signa apostolatus.) Græce est apostoli, ἀποστόλου, nō ἀποστολῆς, Signa apostoli, nō apostolatus. Nec uero prorsus ociosa est Græca coniunctio μὲν, extenuat enim quasi dicas certe.

Facta sunt super uos.) ἐν ὑμῖν, id est, In uobis, ut legit Ambrosius, uel potius Inter uos, hoc est, uobis uidentibus. Interpres legisse uidetur ἐφ' ὑμῖν.

Et uirtutibus.) δυνάμεσι. Vt intelligas potentiam miraculorum.

Minus habuistis præ cæteris ecclesijs.) ὃ ἡττήθητε, id est, In quo inferiores fuistis cæteris ecclesijs. Donate mihi hanc iniuriam.) χαρίσασθε, Quod ego maluissem condonate, siue, ut magis exprimam uocem Græcam, Huius iniuriæ mihi gratiam facite. Siquidem hic sermonis color frequens est apud Suetonium, et apud Salustium. Admonet diuus Au-

Ironia in literis sacris gustinus libro primo cōtra Aduersarium legis & prophetarū, non hoc simpliciter dictum à Paulo, sed ironia potius exprobrantis, quale putat illud in Genesi: Ecce Adam factus est tanquam

tanquam unus ex nobis. Cur enim rogaret sibi ignosci, qui profuerit officio?

Ecce tertio hoc.) Hoc, non est apud Græcos, ἰδοὺ τρίτον ἑτοίμως ἔχω ἐλθεῖν πρὸς ὑμᾶς, id est, Ecce tertio paratus sum uenire ad uos. Interpres & Ambrosius legisse uidentur τρίτον τοῦτο, id est, Hac tertia uice, ut paulo post.

Superimpendar ego ipse.) Ego ipse, non est apud Græcos. Nec est superimpendar, sed expendar, ἐκδαπανηθήσομαι, Etiamsi ad hunc modum legit Ambrosius, unde conijci potest, exemplaria uariasse.

Sed ego uos grauaui.) Græce est, Sed esto, ego uos non grauaui, suffragantibus nostris codicibus emendatioribus, atque item Ambrosio qui legit, Sed esto, ego uos non grauaui. Dilucidius erat si Ego uertisset in Ipse, quo Pauli persona discernatur à pseudapostolis. *Mendum manifestarium in nostris*

Nunquid per aliquem eorum.) Græce est μή τινα ὧν ἀπέσταλκα πρὸς ὑμᾶς δι᾽ αὐτοῦ ἐπλεονέκτησα ὑμᾶς, id est, Num aliquem eorum quos misi ad uos, per hunc uos circumueni, siue fraudaui uos? Sed hoc loco parum respondet ordo grammaticus, Cum enim diceret μή τινα, uidetur aliud quippiam adiecturus fuisse, quod obliuione mutarit, præsertim cum non respondeat casus. Alioqui uideri poterat ex idiomate Hebraico repetisse Per hunc, cum præcesserit, per aliquem. Admonendus & hoc lector rudis, ὧν articulum non congruere suo uerbo ἀπέσταλκα, sed nomini præcedenti τινά. *Articulus non congruens suo uerbo*

Nunquid Titus uos circumuenit?) ἐπλεονέκτησε. Quod Paulus aliquoties usurpat transitiue, pro eo quod est, per auiditatem extorquere, siue occupare plus quàm oportet. Nec male hoc loco legit Ambrosius: Nunquid auarus in uos fuit Titus? Nos uertimus, Nunquid à uobis extorsit?

Olim putatis.) Non est olim, sed πάλιν, id est, Rursum siue iterum. Interpres fortassis legit, aut certe somniauit πάλαι, quod significat olim. Ambrosius legit, iterum, hoc est, πάλιν, quod ante uisus sit sese prædicasse.

Omnia enim.) Omnia autem: & ἀγαπητοί. id est, Dilecti.

Et ego inueniar à uobis.) A, superest iuxta Græcos codices. Sat enim erat inueniar uobis.

Animositates.) θυμοί, id est: Iræ, etiamsi θυμός sonat impetum animi efferuescentis. Est enim Græcis θυμός ea pars animi, quam Plato ponit in præcordijs, & obstrepit rationi, cui sedem tribuit in cerebro. Alibi uertit furorem, Domine ne in furore tuo, ἐν θυμῷ σου. *θυμός*

Sint inter uos.) Hæc tria uerba, quoniam in Græcis quæ quidem legerim exemplaribus non habentur, addita conijcio, quo sermo fieret dilucidior. Cæterum Græce non est simpliciter Ne μή, sed μήπως, quod reddi poterat, Ne quo pacto, aut, ne quo modo. Nam expletiua coniunctio ita uerbum diminuit, ut sententiam augeat. Vult enim Paulus nullo pacto, inter illos esse quicquam omnino dissidij. Dissensiones, ἐριθεῖαι, id est, Contentiones siue certamina. *Superest in nostris*

Et non egerunt pœnitentiam.) μὴ μετανοησάντων, id est, Non pœnituerunt, siue quos non pœnituit. Quanquam aliâs admonuimus, agere pœnitentiam, idem esse Latinis quod pœnitere, quemadmodum agere uitam, idem quod uiuere, uerum durius est, nisi addas genitiuum significantem id cuius nos pœnitet. *Agere pœnitentiam*

EX CAPITE DECIMOTERTIO.

Ecce tertio.) τρίτον τοῦτο ἔρχομαι πρὸς ὑμᾶς, id est, Hac tertia uice uenio ad uos. Nam τρίτον, id est, Tertium, hic aduerbium est, non nomen. Nec additur Ecce hoc loco, uel apud Græcos, uel apud Ambrosium. Verum ex superiori loco huc deportatum fuit, quemadmodum illuc, pronomen hoc, ex hoc loco.

Vt in ore duorum.) Vt, redundat, tantum est, In ore duorum testium uel trium stabit omne uerbum. Ita legitur & apud Ambrosium. *Vt redundat*

Prædixi enim & prædico.) Enim, redundat, licet addatur apud Ambrosium in contextu. Quanquam in commentarijs non liquet quid legerit.

Vt præsens uobis.) Græce sic habet, ὡς παρὼν τὸ δεύτερον, καὶ ἀπὼν νῦν γράφω, id est, Vt præsens iterum siue secundo, & absens nunc scribo, ut intelligas eum cum adesset secundo prædixisse, quod nunc absens tertio prædicit scribens. Ambrosius τὸ δεύτερον uertit secundo aduentu, ut referatur ad participium παρὼν, & non ad sequentia καὶ ἀπὼν νῦν γράφω, ut intelligamus eum bis fuisse Corinthi. Et in hunc sensum exponit & Theophylactus. *Græca à nostris dissident*

An experimentum quæritis.) Non est an, sed quandoquidem, ἐπεί. Et rectius uertisset

set

ſet, loquentis in me Chriſti, id eſt, an Chriſtus in me loquatur. In Ambroſio legitur quomodo, unde legiſſe uidetur πῶς: Quomodo probationem quæritis &c. ſed opinor ſcriptum fuiſſe, quoniam, aut certe quando: pendet enim à ſuperioribus, non parcam, quandoquidem quæritis experimentum, an & in me Chriſtus loquatur, quemadmodum & in cæteris apoſtolis, hoc eſt, an mea præcepta, ſint ab humano profecta ſpiritu, an dei. Iam uero quorſum opus erat, interpreti addere eius, Eius qui in me loquitur Chriſtus? Quod primũ non eſt apud Græcos, deinde non citra ſolœciſmum acceſsit orationi. Laurentius mauult documentum aut ſpecimen pro δοκιμὴν. Quod hic uertit experimentum, Ambroſius legit probationem.

Qui in uobis non infirmatur.) In uos eſt, εἰς ὑμᾶς, hoc eſt, Erga uos. Et item paulo poſt In uirtute dei in uobis.) εἰς ὑμᾶς, hoc eſt, Erga uos. Et ita legit Ambroſius.

Niſi forte reprobi eſtis.) εἰ μή τι, id eſt, Niſi in aliquo. Ambroſius omittit forte, nam τὶ ſolet nonnunquam addi feſtiuitatis cauſa magis quàm uſus.

Quod cognoſcitis. ὅτι γνώσεσθε, id eſt, Cognoſcetis. Ambroſius legit, Spero autem cognituros uos.

Oramus autem deum.) εὔχομαι δὲ πρὸς τὸν θεόν, id eſt, Opto autem apud deum, numero ſingulari. Ac mox, Hoc & oramus, τοῦτο δὲ καὶ εὐχόμεθα, id eſt, Hoc autẽ etiam optamus, tantum abeſt ut doleamus. Ambroſius legit in ueſtram conſummationẽ, haud ſcio an deprauata ſcriptura. Nam apud Græcos In, non additur. Conſentiebat cũ Græcis uterq; codex Conſtantienſis. Hoc ipſum enim eſt, quod optat, nimirũ illorũ conſummationem.

Deprauatum quando in quoniam Gaudemus enim quoniam nos infirmi ſumus, uos autẽ potentes.) Palàm eſt hic quando mutatum eſſe in quoniam, quandoquidem Ambroſius legit. Cum nos infirmamur, uos autem fortes eſtis. Exemplar Conſtantienſe utrunq; habebat quando, non quoniam. Et Græca ſic habent, ὅταν ἡμεῖς ἀσθενῶμεν, ὑμεῖς δὲ δυνατοὶ ἦτε, Cum nos infirmi fuerimus, uos autẽ fortes fueritis. Neq; enim id affirmat eſſe, ſed gaudere ſe dicit, ſi ita ſit. Et hic Apoſtolus omiſit alteram coniunctionem, μὲν, quod Hieronymus alicubi tribuit imperitiæ Græci ſermonis. Rurſus εὐχόμεθα uerti poterat, gloriamur, uos eſſe tales. Se uocat infirmum quod nihil ualeat aduerſus innocentes, & potentes ſunt, qui nõ peccant. Non enim eſt quod metuant apoſtolum.

Durius agam.) ἀποτόμως χρήσομαι, id eſt, Præciſe ſiue exacte, quod Latini uocant ad uiuum, ut ſuperius admonuimus. Græcus ſermo ad uerbum ſonat, Ne rigide utar, hoc eſt, ne ſeuere me geram.

De cætero.) λοιπὸν, id eſt, quod ſuper eſt. Et χαίρετε, quod & ualete ſignificat, hic potius erat uertendum ad eum modum.

Perfecti eſtote.) καταρτίζεσθε. Ea uox conuenit quoties rem laceram ſarcimus ac reconcinnamus. Notat autem hoc uerbo diſsidia Corinthiorum.

Exhortamini.) παρακαλεῖσθε. Rectius hoc loco Conſolamini, ut paſsiue tamen accipias.

Idipſum ſapite.) τὸ αὐτὸ φρονεῖτε, id eſt, Idem ſentite. Ambroſius legit, idem ſapite. Apertius erat, concordes ſiue unanimes ſitis. Siquidem hoc ſentit Paulus. Nec enim agit de opinionibus, ſed de affectu animorum.

Pacem habete.) εἰρηνεύετε, id eſt, In pace uiuite. Ambroſius recte legit, In pace agite. Vt autem à pace exorſus in pacem deſinit, uir uere apoſtolicus. Exponit enim quod dixerat, Idipſum ſapite, eſtote concordes, & pace conglutinemini, hoc ob contentioſos.

In oſculo.) In additur ex proprietate ſermonis Hebraici.

Patri charitas, filio dominium, ſpiritui ſancto cõmunio tribuitur Gratia domini.) Suo more patrem appellat deum, filium dominum. Et ſpiritui tribuit communionem, quum filio tribuerit gratiam, patri charitatem. A patre cœpit exordium humani generis redempti, qui ſic dilexit mundum, ut filium unigenitum traderet in mortem: Per filium uenit gratia, qui nos nihil promeritos ſua morte redemit: donorum diſtributio per ſpiritum ſanctum facta. Ex hoc loco Chryſoſtomus refellit eos qui negabant ſpiritum ſanctum eiuſdem eſſe naturæ cum patre & filio, quod Paulus in frontiſpicijs epiſtolarum, ſemper coniungit patrem & filium, omiſſa mentione ſpiritus.

ANNOTA-

IN EPISTOLAM PAVLI AD GALATAS ANNOTATIONES DES. ERASMI ROT.

EX CAPITE PRIMO.

AVLVS apostolus.) Hieronymus indicat apostolum esse uocem Hebreis peculiarem, illis dictam silas, id Latine sonat missus, aut legatus. Et perinde quasi dixisset missus, adiungit, nō ab hominibus: nō ab hominibus uelut ab autoribus, non per homines ueluti commendantes aut approbantes. *Silas missus*

A deo patre nostro.) Nostro, referendū est ad dominum, non ad patrem. ἀπὸ θεοῦ πατρὸς καὶ κυρίου ἡμῶν ἰησοῦ χριστοῦ. Concordabant cum Græcis duo codices Constantienses.

De præsenti seculo.) ἐκ τοῦ ἐνεστῶτος. id est, Ex instanti. Quanquam id Greci nonnunquā presens appellant. Quod hic uertit nequā, Ambrosius & Augustinus legit maligno, & Hieronymus malo, Grece est πονηροῦ, quod & uersutum significat & miserum ac laboriosum. Malum autem uocat hoc seculum ad comparationē seculi futuri. Augustinus pro eriperet, legit eximeret in commentarijs huius epistolæ.

Cui est gloria.) Est, non est in Græcis, sed tantum, cui gloria: ut sit optantis.

Quod sic tam cito.) οὕτως ταχέως. Non est sic tam, sed tam cito, aut sic cito. nam οὕτως utrūq; significat. Quam sanè lectionem alioqui absurdam, & à Græcis exemplaribus dissonantem, mirum est adeò inoleuisse, ut et apud Ambrosium & apud Augustinū & apud Tertullianum reperiatur. Quanquam ex commentarijs diui Hieronymi, subodorari licet, aduerbium sic, ab eo non fuisse additum. Verum cum in nonnullis codicibus haberetur tam, in nonnullis sic, quod studiosus aliquis annotarat in margine, id scriba parum attētus retulit in contextum. *Superest in nostris*

Transferemini ab eo.) μετατίθεσθε. Quod si ad uerbum reddas, sonat transponimini: recte mutauit interpres. Verisimile est quod submonuit Hieronymus, Paulū allusisse ad Hebræam uocem Galatæ, quæ illis translatos siue deductos sonat, similitudine sumpta à rotis aut rotundis, quæ facile aliunde aliò deuoluuntur. *Galatæ translati*

In gratiam Christi.) ἐν χάριτι. id est, In gratia. Augustinus enarrans hunc locum, pro in gratiam, legit, In gloriam, attestante id ipsius expositione. Certe palàm est, in gratia, Hieronymum per auferēdi casum legisse, quod ex ipsius uerbis facile docebitur. Sic enim scribit in commentarijs: Habet autem & locus ipse hyperbaton, quod ita suo ordine legi potest: Miror quod tam cito transferemini à Christo Iesu, qui uos uocauit in gratia, dicens, Non ueni uocare iustos, & cætera. Quanquam hic rursus aliud existit incommodum amphibologiæ, Qui uocauit uos per gratiam in aliud euangelium. Potest enim accipi quod Christus uocauerit illos in aliud euangelium, ut ordinat Ambrosius. Proinde nos ordine cōmutato sic uertimus, Miror quod à Christo, qui uos uocauit in gratia siue per gratiam, adeo cito transferamini in aliud euangelium. Ceterum in eo quod mox sequitur, Sed licet nos aut angelus de cœlo euangelizet uobis, præter quàm quod euangelizauimus uobis. Idem Hieronymus indicat hunc sermonem per hyperbolen accipi posse, non quod angelus aut Paulus aliud euangelium esset prædicaturus, sed sentit ab euangelio semel recepto nullo pacto recedendum. Quod si quis tropos & schemata reijciat in sacris literis, sæpenumero aut hærebit perplexus, aut frigidissimis rationibus se cogetur explicare. Porrò quod addit, hoc agi, ut non esset magna Petri ac Ioannis autoritas, cū nec sibi liceret aliud euangelium prædicare, sic arbitror accipiendum, si Petrus aut Ioannes Iudaismum admisceret Christo, quod uelut illis autoribus pseudapostoli conabantur, alioqui uideretur Paulus suam autoritatem Petro anteferre. Et Christi, potest uel ad gratiam referri, uel ad præpositionem ab, ut sit apud nos auferendi casus à Christo, seu potius à deo. Ego malim auferēdi casum. Et quidam codices pro Christo, deum habent. Semper enim Paulus deum uocan- *Hyperbaton*

tem facit, sed per Christum. Et in euangelio pater est, qui suos trahit ad Christum. Cæterū in gratia dixit, pro eo quod est, per gratiam.

Lectio triplex *Prima Hieronymi* In aliud euangelium quod non est aliud.) Video ueteres diuersam, alios aliam secutos lectionem. Hieronymus, ut ex ipsius liquet enarratione, ita legit: Quod sic cito transferimini in aliud euangelium, quod non est, ut subaudias aliud. Aut si malis ab ipso additū nomen aliud: hic subijcit stigmen, ut sit sensus, eum demirari illorum inconstantiam qui trāsferantur: deinde, qui transferantur tam cito: postremo, qui in aliud euangelium, adeò non melius eo quod acceperant, ut nullū sit. Huius rei causam admiratur apostolus. At ne uideatur ingenium Gallicū damnare, ceu per coniecturam facti culpam reijcit in apostolos, plus satis Iudaizantes, dicens, nisi si sunt, & cætera. Sic enim legit Hieronymus, Chrysostomus & Theophylactus in sensu cōcordat cum Hieronymo, nisi quod addit aliud, & quod *Secunda Ambrosij* sequitur, nisi quod, separat à superioribus. Ambrosius legit ad hūc modum, Ab eo qui uocauit uos in gratiam Christi, in aliud euangelium: nec addidit, quod non est aliud. Nec potest ex illius enarratione colligi, illum secus legisse. Is, hanc particulam In aliud euāgelium, referens non ad uerbum transferemini, sed ad uocauit, sermonem ordinat hūc in modum: Demiror quod adeò cito transferemini, ab eo qui uos uocauit, in aliud euangelium, id est, *Tertia nostra* in aliud & diuersum ab eo, quod pseudapostoli uobis prædicarunt, ad Iudaismū reuocantes. Quod dicimus perspicuum erit, si quis euoluat Ambrosianos commentarios. Porrò ut suspicer Hieronymum legisse, Quod nō est, nec addidisse Aliud, in causa est, quod subijcit: Quia omne quod falsum est, non subsistit, & quod ueritati contrarium est, non est. Vt illud, Ne tradas domine sceptrū tuum ijs qui non sunt. Et, Ea quę non erant uocauit deus. Ac mox ibidem: Si autem hoc de ijs qui in eundem credebant deum, & easdem scripturas habebant, dicitur quod translati sint in aliud euangelium, quod non est euangelium, quid de Marcione & cæteris hęreticis, & cætera. At Ambrosius, nisi sunt aliqui, & cætera: interiecto commentario separat à superioribus, ut nisi sunt, non referatur ad Quod nō est aliud, sed ad, miramur. Tertullianus libro aduersus Marcionem quarto, si codices mendo uacant, addere uidetur Aliud, sed ita ut idem sit sensus, quem diximus.

Et uolunt conuertere euangelium.) Equidem malim inuertere, tametsi constanter sic legunt Ambrosius, Augustinus: atque item Hieronymus. Est autem Græca uox μεταστρέψαι, quod sonat ad aliud detorquere, siue in diuersum detorquere. Nobis autem quo magis arrideat, inuertendi dictio, Hieronymiana facit interpretatio, cuius ipsa uerba subscribam: Omnis qui euangelium alio interpretatus spiritu & mente quàm scriptum est, credētes turbat, & conuertit euangelium Christi, ut quod in facie est, post tergum faciat, & ea quæ post tergum sunt, uertat in faciem. Si quis tantum literam sequitur, posteriora ponit in faciem. Si quis Iudæorum interpretationibus acquiescit, post tergum mittit ea, quæ ex natura sua in facie constituta sunt. Hactenus Hieronymus. Atqui Inuertere proprie declarat, in diuersum ac pręposterę uertere. Christus eiusmodi doctrinam tradidit, ut quàm plurimum esset pietatis, quàm minimum ceremoniarum. Isti contrà uolebant plurimum esse ceremoniarum, pietatis minimum.

Subuertunt euangeliū qui superstitiosas inducunt ceremonias

Præter quàm quod.) παρ᾽ ὅ. id est, Præter id quod: atq; ita erit aptius.

Anathema Anathema sit). Diuus Hieronymus admonet anathema uerbū esse proprium Iudæis, quo extremam detestationem significare soleant.

Modo enim hominibus suad.) ἄρτι γὰρ ἀνθρώπους πείθω, ἢ τὸν θεόν; id est, Nunc enim homines suadeo, an deum: hoc est, an humana suadeo, an diuina? Et in hanc quidē sententiā interpretatur Theophylactus. Quanquam et hominibus suadeo, poteſt tolerari, cum πείθω apud Græcos in hoc sensu habeat aliquoties accusandi casum, non item cum significat confidere aut credere, aut morem gerere, quemadmodum uidetur arbitrari Faber Stapulensis noster. Quanquam scio Hieronymum, Augustinum & Ambrosiū, diuersam sequi sententiam. Cæterum modo, positum est pro nunc, significat enim postea quàm factus sit apostolus, nihil aliud spectare se, quàm quod ad dei pertineat honorem, cum olim in Iudaismo diuersa senserit.

Si adhuc.) εἰ γὰρ ἔτι, id est, Si enim adhuc.

Accepi illud, neque didici.) παρέλαβον αὐτὸ, οὔτε ἐδιδάχθην. Hieronymus distinguit inter

ter accipere ac discere. Accipimus quod nostrum non est, sed ab alio traditum. Discimus, cuius mysterium nobis aperitur: tametsi Græce non est didici, sed doctus sum: id quod uel absolute potest accipi, non doctus sum, sed afflatus, uel non doctus sum ab homine. Deinde uocabulum Reuelationis, Hieronymus negat usquam apud ethnicos scriptores inueniri ἀποκάλυψις: uerum id, cum alijs multis, nouum fuisse confictum à Septuaginta, quo cōmodius explicarent noua Dei mysteria. *ἀποκάλυψις noua uox*

Et expugnabam.) καὶ ἐπόρθουν. Quod uerbum proprium est populantium & excindentium captas armis urbes. Neq; uideo cur hic stomachetur Laurentius, uelut id contumeliose dictum sit aduersus ecclesiam Dei, quod expugnata fuerit à Paulo, malitq; oppugnabam quàm expugnabam. Nec inficior, aliud esse Latinis expugnare, aliud oppugnare, quemadmodum aliud est suadere, aliud persuadere, aliud orare, aliud exorare. Verum quid facias, ubi Græca uox πορθεῖν nihil aliud significet quàm expugnare aut capere? Cæterum Ecclesiam uocat congregatiunculam illam Christianorum, quam prorsus expugnabat, quantum erat in illo. Iam enim hoc agebat Paulus. Proinde quod ait, expugnabam, non ad euentum rei, sed ad illius animum & conatus est referendum. Accommodatius autem erat quod legunt in commentarijs Hieronymus & Augustinus, in sermone habito in monte, deuastabam, aut uastabam, more hostis ac feræ populantis omnia. Ac paulo inferius, Qui aliquando nos persequebatur, nunc euangelizat fidē, quam aliquando uastabat. Grammatici uocem dictam putant à πρήθω, quod est incendo, transpositis duabus literulis, πήρθω, hinc πέρθω, quod incendijs populatur hostis uictor. Alij malunt πέρθω dictū quasi περιθέω, id est: circumcurro, quod id quoq; fiat in urbe capta. *Expugnare πορθεῖν*

Coætaneos.) Optarim hoc uerbum esse receptum apud Latinos: Græce dixit συνηλικιώτας, id est, æquales, hoc est, eiusdem ætatis: quanquam utraque uox est ambigua. Nam eiusdem ætatis dicuntur, qui uixerunt eodem seculo, quos Græci uocant συγχρόνους, & æquales dicuntur diuitijs aut eruditione pares.

In genere meo.) Genus, gentem appellat Iudaicam: sicut in proxima epistola, In periculis ex genere.

Aemulator.) ζηλωτὴς Ab immodico & superstitioso studio & amore, zelotem appellauit seipsum.

Paternarum mearum traditionum.) πατρικῶν, à patribus ac maioribus traditarum. Mearum addit, non quod eas suas esse duceret, quemadmodum interpretatur Aquinas, sed ut excusatius uideatur errasse, qui natus Pharisęus maiorum suorum instituta sequeretur, quę tamen non dubitauit relinquere, edoctus meliora. *Aquinas*

Cum autem placuit ei.) ὅτε δὲ εὐδόκησεν ὁ θεός. id est, cum autem uisum est deo.

Non acquieui.) οὐ προσανεθέμην. id est, Non contuli cum carne & sanguine. Sic enim Græca uertit Hieronymus in suis commentarijs, consentientibus & Græcorum scholijs. Atq; ad hunc modum paulo post ipse uertit interpres. Id est, non cōmunicaui euangelium meum cum homine, sed cum deo commercium habui. Quidam habent προανεθέμην, hoc est, prius contuli. Proinde palàm est Thomam & Carrensem nihil agere, qui carnem et sanguinem interpretantur pro uitijs carnalibus, quibus nunquam legimus Paulū obnoxium fuisse: etiamsi Thomas addit alteram expositionē, carnem & sanguinem, interpretans affectum erga cognatos. At ne id quidem sentit Paulus. Verū huius erroris ansam præbuit interpres, qui προσανεθέμην uerterit acquieui, cum uertendum fuerit contuli, siue communicaui cum carne & sanguine. Quanquam hoc in loco maiorem in modum laborauit diuus Hieronymus, cupiens hunc explicare nodum, quod Paulus contumeliosius Petrum, Ioannem & Iacobum, carnem & sanguinem appellarit, præsertim cum Porphyrius hinc calumnietur arrogantiam Pauli, quod non dignatus sit suum Euāgelium conferre cum cęteris apostolis. In summa, ne consistere quidem, ut qui prius non contulerit cum carne & sanguine, postea contulerit, ueluti sibi diffidens rei, periculo facto. His angustijs cōstrictus Hieronymus eò confugit, ut aduerbium εὐθέως: id est, continuo, non referat ad ea quæ sequuntur, Non acquieui carni & sanguini, ne fretus reuelatione, protinus uideatur hominum commercium despexisse, sed ad illa superiora, Cum autem placuit ei qui me segregauit de utero matris meæ; ac deinde sequatur, ut reuelaret filium suum in me: & ad extremum *Acquieui dure pro προσανεθέμην* *Thomas, Carrensis excussi* *Porphyrij calumnia* *Distinctio Hieronymi*

mum, Vt euangelizarem illum in gentibus continuo: & post hæc uelut à nouo exordio se quatur illud, Non acquieui carni & sanguini. Vt sit sensus, Paulum iussum, ut continuo ci traq; moram accingeretur ad prædicationem euangelij, proinde non cunctatum, neq; mo ras triuisse, adeundis ac consulendis apostolis, sed protinus ut erat iussus, aggressum euan gelizandi munus. Variant hic et Græcorum commentarij. Verum hæc longius discutere, non est huius instituti. Nos quod ad lectionis rationem pertinere uisum est, annotamus. Proinde nec illud huius operis est, quod hæc Pauli narratio multis modis dissentire uide tur cum ea, quę est apud Lucam in Actis apostolicis, capite nono: quemadmodum Hiero nymus in commentarijs suis satis diligenter explicat.

Veni Hierosolymam.) ἀνῆλθον. id est, Redij, siue ascendi.

Ad antecessores meos apostolos.) πρὸς τοὺς πρὸ ἐμοῦ ἀποστόλους. id est, Ad eos qui ante me fu erant apostoli, & quibusdam ob hoc maiores uidebantur, quod prius essent uocati.

ἱστορῆσαι uidere — Videre Petrum.) ἱστορῆσαι. quod uerbum apud Græcos plus aliquid significat quàm, ui dere, nempe percontandi discendiq; causa uidere: quanquam id negat Hieronymus.

Iacobum fratrem.) In epistolam ad Galatas notat Hieronymus eorum errorem, qui pu tant hunc Iacobum fuisse de numero duodecim apostolorum, fratrem Ioannis, cuius men tio fit in euangelio, cum is in Actis apostolorum legatur, mox à Stephani nece, sanguinem fudisse pro domino. Sed affirmat hunc esse Iacobum cognomento Iustum, filium Mariæ, quę fuerit soror Marię matris Iesu. Nam & hi fratres uocantur more Iudæorum. Theophy lactus indicat honoris gratia fuisse uocatum fratrē domini. Hic primus Hierosolymorum episcopus fuit ordinatus, atq; huius pleriq; iudicarunt esse epistolam, quam hodie quoque nomine Iacobi legimus. Apostolus autem dicitur eo modo, quo cæteri omnes apostoli di cuntur, qui Christum, in carne conspectum, postea prædicabant. — Iacobus Iustus

Iurat Paulus — Quia non mentior.) Hic ὅτι poterat omitti, quod uim habet asseuerandi, sed apud Grecos duntaxat, nisi malis addere, Ecce coram deo testificor, quod non mentior. Nam id adddìtum est uelut à iurante: quod sanè non negat Hieronymus. Sed quod addit ἀναγωγί ζων, coram deo sunt, id est, digna conspectu dei: mihi uidetur aliquāto coactius. Verum in his nonnihil indulgent sibi ueteres, uelut in hoc quoque, de nominum interpretationi bus, Arabiæ, Ciliciæ, Damasci, & cætera. Ambrosius fatetur esse iurantis, Theophylactus asseuerantis.

Ciliciæ.) κιλικίας. Partes, est κλίματα, id est, Plagas.

Quæ erant in Christo.) Cur non potius, quæ sunt in Christo, ταῖς ἐν χριστῷ.

Auditum habebant.) ἀκούοντες ἦσαν. id est, Audierant. Ad uerbum, audientes erant, hoc est, rumor apud illos erat. Latinissimum erat, Auditum erat illis, siue, hic rumor apud illos erat, eo quod participium ἀκούοντες sit pręsentis temporis. Ne hic quidem necesse erat uer tere ὅτι, uetante id pronomine Nos.

Quam aliquando expugnabat.) ἐπόρθει. Rursus eo uerbo est usus, quo supra, sicut annotauimus.

Clarificabant deum.) ἐδόξαζον. id est, Glorificabant. Atq; ita legit diuus Hieronymus: Ambrosius, magnificabant.

EX CAPITE SECVNDO.

Ost annos.) διὰ δεκατεσσάρων ἐτῶν. id est, Per quatuordecim annos. Quan quam sensum probe reddidit interpres.

Et contuli cum illis.) ἀνεθέμην. Quod uerbum diuus Hieronymus ne gat Græcis significare proprie conferre, sed quæ nouimus, ea in sinum ami ci exponere, & in medium adferre, communi consilio uel probanda uel im probanda. Vnde quod superius habuimus προσανεθέμην, significat, præterea cum quo quam contuli, scilicet post uocationem Christi. Aut si legas προανεθέμην, id est, prius con tuli, nempe quàm iret in Arabiam. In illo uidetur Paulus nō diffisus suæ uocationi, in hoc uidetur non eguisse aliorū consilio, ut in Arabia doceret Christū. Cęterum quod Hierony mus admonet de proprietate uerbi ἀνεθέμην, huc opinor spectauit, quod ἀνατίθεσθαι Græcis dicitur tam is qui suscipit onus, quàm qui alteri imponit: qui uero cum alijs cōfert, in medium deponit sarcinam suam, uelut onerans eos quos suorum factorum iudices fa cit

cit,susceptururus,si quid illi detrahant,addant'ue sarcinæ. Vnde & quæ seposita sunt, & in alto suspensa, ἀναθήματα uocamus. Euripides in Iphigenia Aulidensi,pro eodē dixit συνοίγκειν, quasi dicas,simul importare. Ita Clytemnestra Agamemnoni, συνοίγκαι δ᾽ ὅμως.

Qui uidebantur aliquid.) τοῖς δοκοῦσιν. id est, Qui uidebantur:ut legit Augustinus: siue probatis. Porrò Aliquid,additum est abs quopiam, cui sermo uidebatur parum absolutus. Perperam igitur qui legunt,Qui uidebantur aliquid:sed peius qui legunt, Qui sibi uidebantur aliquid:quorum est Ambrosius,si modo codices mendo uacant. Contumeliosum enim erat, qui sibi uidebantur aliquid,quasi nullius alioqui precij ,sed sua dūtaxat opinione forent aliquid, cum id magis ad aliorum referatur æstimationem, δοκοῦντες enim absolute dicuntur Græcis, qui magnæ sunt autoritatis, uelut ἀδοξοῦντες, quorum leuis est autoritas. Ita Euripides in Hecuba, λόγος γὰρ ἔκ τ᾽ ἀδοξούντων ἰὼν κἀκ τῶν δοκούντων, αὐτὸς οὐκ αὑτὸ σθένει. id est, Nam oratio profecta ab ijs qui magnæ sunt existimationis, & qui non sunt alicuius existimationis,eadem non idem ualet. Apud Græcos primo & tertio loco non additur τι, id est,aliquid:medio tantum loco additur,Ab ijs autem qui uidebantur esse aliquid. Quod haud scio an adiectum fuerit abs quopiam,qui putarit esse subaudiendum:tametsi mire consentiunt exemplaria. Quandoquidem & Ambrosius legit,Qui existimabantur esse aliquid. Mihi probabile uidetur quod Valla coniectat,uidelicet adiectitium esse. Atq; ex interpretatione Hieronymi propemodum liquet illum non legisse, Qui uidebantur esse aliquid:sed tantum,Qui uidebantur:cum ita scribit, Sollicitus itaq; requirebam,quid nam esset quod diceret,Qui uidebātur:sed nunc me omni scrupulo liberauit, adijciens,Qui uidebantur columnæ esse. Atq; in exemplari Paulino primo loco tantū est, Qui uidebātur. Deinde cum Paulus sentiat eos in magno precio habitos,quod mox apertius explicat,Qui uidebantur columnæ esse:quomodo congruet huic loco,Qui uidebantur esse aliquid?Sic enim loquimur de his rebus, quibus nolimus nihil omnino tribui. Cæterum quamuis Hieronymus hactenus à me stat,quod non addit Aliquid:non tamē uidetur satis perpēdisse uim participij Græci, δοκοῦντες. Proinde nos uertimus,Cum ijs qui erant in precio. Ne quid tamen celem lectorem,quoniam apud Græcos semel hic additur τι, fieri potest ut eodem sensu posuerit hic Aliquid, quo Lucas in Actis quinto ,dixit Aliquem,pro magno: Ante hos enim dies extitit Theudas,dicens se esse aliquem. Ambrosius obiter indicat hoc loco, quod in Actis magis erat annotādum. Nam ubi nos legimus eius uoluminis capite decimoquinto,præscriptum gentibus ut abstinerent à quatuor,ab idolothytis,à scortatione, à sanguine, à suffocato: ille monet ab apostolis non fuisse præscripta, nisi tria,quartum à Græcis additum. Siquidem disputationem ita claudit: Quæ sophistæ Græcorum non intelligentes, scientes tamen à sanguine abstinendum,adulterarūt scripturam,quartum mandatum addentes,& à suffocato obseruādum:quod puto nunc dei nutu intellecturi sunt,quia iam supra dictum erat,quod addiderunt. Et sanguinis abstinentiam: interpretatur non ab homicidio temperandum, id quod ethnicorū quoq; legibus uetitum erat,sed ab esu carnium cum sanguine,more Noë,iuxta Pythagoræ dogma. Cæterum illi secus interpretantes,interdictum sanguinem,addidere confine quiddam ex Iudæorum ceremonijs,de suffocato. Porrò frustra uetari,ne uescamur pecude suffocata,cum iubeamur ab esu carnium omnium abstinere, iuxta Ambrosij sententiam. Cui quantum tribendum sit,alij uiderint:certe Irenæus aliquoties refert locum ex Actis,nec addit mentionem suffocatorum,nominatim libro aduersus Hæreticos tertio,capite duodecimo.

Qui uidebantur aliquid

Ambrosij noua opinio

Cum esset gentiles.) ἕλλην ὤν. id est, Græcus cū esset,quo tamē abutitur pro ethnico.

ἕλλην gētilis

Sed propter introductos falsos fratres.) παρεισάκτους. quasi dicas, Obiter ingressos. Nam παρά,apud Græcos plerunq; in malam significat partem, & nomen est,non participium:ueluti dicas,subinductitios fratres:sic & mox, οἵτινες παρεισῆλθον, id est, obiter ingressi sunt,nobis aliud agentibus:id quod solent exploratores ac molientes insidias. Iam falsos fratres,est ψευδαδέλφους. id est, falso nomine Christianos,de quo superius admonuimus. Diuus Hieronymus coniunctionem Autem, siue Sed,putat hoc loco superuacaneam & abijciendam:partim quod si ponatur,non habeat partem quæ illi respondeat:solet enim apud Græcos δέ, semper respondere μέν, partim quod sensui huius epistolæ uehementer repugnet. Intelligit enim diuus Hieronymus,Paulum nulla ui potuisse com-

Bb 3 pelli

pelli, ut Titum quum esset gentilis, circuncideret, idq; ad ueritatem euangelij pertinuisse. Atq; ita quod sequitur, Propter superintroductos falsos fratres: cohæret cum superioribus, Non fuit compulsus circuncidi, propter falsos fratres, et cętera. In hāc sententiam interpretatur Augustinus, tametsi secus legit Ambrosius.

Locus uarie lectus & expositus Cessimus subiectioni.) Est quidem datiuus apud Græcos ὑποταγῇ, sed per ablatiuū uertendus, Subiectione: id est, ut illis subijceremur. Atq; in exemplari Paulino prima manu scriptum fuerat Subiectione, casu auferendi. Hieronymus indicat in Latinis codicibus quibusdam non haberi οὐδέ, ut intelligas Titum cessisse ad horam: in Græcis addi, ut sensus sit, illum nullo modo cessisse. Quod si legatur cessisse ad horam, hoc tamen Hieronymus non putat pertinere ad circunsionem Titi, sed ad id duntaxat, quod Hierosolymam redierit quo illis satisfaceret. Et tamen quod Hieronymus negat esse in Latinis codicibus, nunc in omnibus Latinis exemplaribus uisitur scriptum, præter quàm apud Ambrosium qui secus etiam atq; nos ordinat orationem, nimirum hoc pacto: Propter autem subintroductos fratres falsos, qui subintrauerunt explorare libertatem nostram, quam habemus in Christo Iesu, ut nos in seruitutem subijcerent, ad horam cessimus subiectioni. Atq; ita legisse declarat eiusdem interpretatio. Omittit ille pronomen Quibus, quod additum, uidetur orationem inabsolutam reddere, nisi sic ordinemus: Titus non compulsus est circuncidi, propter apostolos quibus aliquousq; cessimus, sed propter subintroductos fratres, quibus ne tantulū quidem cessimus. At quomodo non cessit, qui Timotheum coactus est circuncidere? Argutatur pluribus uerbis super hoc loco Ambrosius. Nec uideo quomodo locus possit explicari, nisi fateamur Pauli sermonem esse imperfectū, ut intelligamus hoc pacto, Apostoli non compellebant, sed propter fratres falsos uidebamur cōpellendi, quod ij odiosius instarent, quibus tamen pro eo tempore non cessimus eousq;, ut quenquam è gentibus circuncideremus.

Apud uos.) πρὸς ὑμᾶς. id est, Erga uos.

Ab ijs autem qui uidebantur.) Rursum Paulus orationem inceptam nō absoluit, quod interloquatur quædā: deinde mutata sermonis fòrma, redit ad id quod instituerat. Videbatur enim adiecturus, Ab his qui habebantur in precio, nihil adiutus sum. Deindequum *Sermo turbatus* ceu per parenthesin interiecisset, Qualis olim fuerint, mea non refert: deus personā hominis non accipit: nam id illi obiter apparet uenisse in mentem, ex eo quod dixerat, Qui nunc uidentur esse magni: mox redit ad id quod cęperat, sed diuersa sermonis forma: Mihi enim qui uidebantur esse aliquid, nihil contulerunt.

Mihi autem qui uidebantur esse aliquid.) Rursum hoc tertio loco nō est, Esse aliquid: sed tantum, οἱ δοκοῦντες, id est, Qui uidebantur: hoc est, in precio habiti, quos uulgo uocant reputatos.

Contulerunt Nihil contulerunt.) οὐδὲν προσανέθεντο. id est, Nihil communicarunt, idem uerbū quod sæpius uertit Acquieui: id quod admonet & diuus Hieronymus. Cōtulerat cum illis Paulus suum euangelium, illi non contulerunt uicissim suum, sed dūtaxat probarunt euangelium Pauli. Itaq; hoc loco Contulerunt, non significat idem quod addiderunt, ut quidam *Conferre communicare* arbitrantur, sed illud hinc consequitur. Nam quid potuerūt addere Paulo, qui ne communicarint quidem de suo euangelio? Poterant aliquid à Paulo accipere, nihil poterāt adiungere. Diuus Hieronymus putat hic hyperbaton esse, ut multis quæ in medio sunt interiecta sublatis, legamus ad hunc modum: Mihi enim qui uidebantur esse, nihil contulerunt, sed econtrà dextras dederunt mihi & Barnabæ societatis. Quanquam possumus iuxta superiorem sensum ita legere, ut citra iactantiam occultè significarit Paulus, ab illis nihil collatum sibi, sed à se potius illis. Quod tamen ex re consequitur uerius, ut modo diximus, q̄ uerbis significatur. Est enim hic idem uerbum προσανέθεντο, quod significat communicare de re quapiam consultandi gratia. Quo quidem in loco, parum attentus fuit Valla, qui putat hic Contulerunt, idem esse quod addiderunt.

Cum uidissent quia creditum est.) ὅτι πεπίστευμαι τὸ εὐαγγέλιον. id est, Esse mihi creditum siue commissum euangelium. Sic enim Græci loquuntur, Creditus sum hanc rem, & commissus sum hanc rem. ὅτι, aut omittendum erat, aut uertendum in Quod.

Qui enim operatus est Petro.) Propius erat Græcæ lectioni, In Petro, & in me. ἐνεργή-

σας

στὶς πέτρῳ, ἐνήργησε καὶ ἐμοί. Siquidem præpositio est in uoce composita. Nec est simpliciter Operatus, sed efficax fuit, & uim suam ostendit. Nam Origenes in epistolam ad Romanos, existimat idem pollere ἐντελέχειαν & ἐνέργειαν, hoc est, actum & uim, ex se mouentem organum. Sentit enim quicquid per Petrum effectum est, non ipsius uiribus, sed deo autore perfectum. Cuius ope præsidioque & ipse adiutus, non minora patrauerit inter incircuncisos, quàm ille inter circuncisos. Atque hic rursum opus est parenthesi, ut legamus ad hunc modum: imò contrà, quum uidissent mihi concreditum fuisse euangelium præputij, quemadmodum Petro circuncisionis: deinde quę sequuntur, parenthesi separentur: Nam qui operatus est in Petro ad apostolatum circuncisionis, operatus fuit & in me erga gentes. Mox quod sequitur, connectatur cum superioribus: Quumque cognouissent gratiam mihi datam: & cætera.

ἐντελέχεια, ἐνέργεια idem pollent

Dextras dederunt mihi & Barnabæ societatis.) Aut subaudiendum ἔνεκα, aut iuxta Hebræum idioma, dixit dextras societatis, ut osculum patris, pro dextris socialibus, ut ita loquamur.

Inter gentes.) εἰς τὰ ἔθνη. id est, In gentes: ut legit Ambrosius. Alicubi citat, ad gentes, siue erga gentes: ut respondeat ei quod præcessit, εἰς ἀποστολὴν τῆς περιτομῆς.

Vt nos in gentes, ipsi autem.) Hic sermo non est absolutus, sed subaudiēdum est, apostolico munere fungeremur. Nam In, positum est pro Erga. Et circūcisionem uocat ipsam gentem Iudaicam, quam opponit gentibus, quas aliquando uocat præputium.

Tantum ut pauperum.) Tantum, aduerbium referendū est ad sequentia, non ad præcedentia. Hoc admonui, quia nonnulli secus distinguunt. Subaudiendum aūt est aliquid, tantum admonuerunt aut mandarunt.

In faciem ei restiti.) κατὰ πρόσωπον αὐτῷ ἀντέστην. id est, Iuxta faciem illi restiti, aut certe In facie, non in faciem: id est, propalàm et in conspectu omnium: nam in faciem erat contumeliosius. Nec est Græce κατὰ πρόσωπον, sed κατὰ πρόσωπον. Consentiunt cū his & Gręcorum scholia & Ambrosius, qui in facie, interpretatur palàm & coràm. Diuus aūt Hieronymus accipit, secundum faciem, pro eo quod est, non ex animo, sed ut ijs qui aderant, speciem reprehensionis exhiberet, quo Petri simulatio quam uidebat noxiam fore gentibus, simulata reprehensione corrigeretur. Et hanc utriusque hypocrisin, dispēsationem appellat. Cæterum iuxta hunc sensum dilutius erit, quod Paulus hoc lemmate Galatas à Iudaismo deterreat, quia Cephæ ficte restiterit in faciem, & cum ille nihil peccarit, hanc ansam obiurgandi quæsierit. Quanquam hæc Grecorum quorundam interpretatio, alia quoque de causa non probatur Augustino: & hinc nata est, illa magnifica de mendacio inter illos disputatio, cum simulatio ac dissimulatio sit, potius q̄ mendacium. A quo uerbo adeò non abhorret Hieronymus, ut hypocrisin huiusmodi nō uereatur & prophetis, atque adeò ipsi Christo tribuere. Petrus enim cum aduenissent Iudæi, surgens à conuiuio dissimulabat se uesci cibis communibus, ne offenderentur, quibus persuaderi non poterat id licere, cum ille sciret licere. Ac rursum ubi Paulus sensit ex ea dissimulatione, qua Petrus studuerat mederi Iudęis, nasci graue offendiculum, adeò ut Barnabæ quoque timeret, opposuit acrem obiurgationem, sed secūdum faciem, hoc est, in speciem & per simulationē: non quod crederet Petrum peccasse sua dissimulatione, sed quod uideret, id quod in suæ gentis remediū fecerat Petrus, in gentium perniciem uergere, quarū curā agebat Paulus. Augustinus explanans hanc epistolā sanè q̄ dure, mea quidem sententia, tractat Petrum, his uerbis de illo loquēs: Petrus aūt cum uenisset Antiochiā, obiurgatus est à Paulo, non quia seruabat consuetudinem Iudæorum, in qua natus atque educatus erat, quanquā apud gentes eam non seruaret: sed obiurgatus est, quia gentibus eam uolebat imponere. Hactenus Augustinus. Videtur enim peruersitatē quandam sapere, si quis onus studeat alijs imponere, quod non iudicet esse suscipiēdum. Atqui huius uox est in Actis apostolicis capite decimoquinto: Nūc ergo quid tentatis deū, imponere iugum super ceruices discipulorū, quod neque nos, neque patres nostri portare potuimus? Qui conuenit, ut cui tentare deum dicatur, qui iugū legis uellet imponere gentibus, ipse tanto studio conatus sit imponere, ut ad id simulatione sit usus? Rursus Augustinus libro de agone Christiano cap. xxx. factū hoc Petri, superstitiosam simulationem appellat, & cæteris illius peccatis, diffidentiæ, pugnę, abnegationis admiscet:

Locus uarie expositus

Concertatio inter Augustinum et Hieronymū de mendacio

Augustinus durius tractat Petrum

atque adeò paulo post in eodem capite, prauam simulationem appellat: Hos, inquiens, ecclesia catholica materno recipit sinu, tanquam Petrum post fletum negationis, per galli cantum admonitum, aut tanquã eundem post prauam simulationem, Pauli uoce correctum. At operæprecium uidere est, quantum absit Hieronymus ab Augustini sententia. Hic nõ ueretur Petro apostolorum principi, etiam post acceptum cœlestem spiritum, impingere peruersam simulationem: ille non fert uel errorem tribui Petro: Sic enim loquitur in præfatione commentariorum, quos in hãc ædidit epistolam: Quamobrẽ ita caute inter utrunque & medius incedit, ut nec euangelij prodat gratiam, pressus pondere & autoritate maiorũ, nec præcessoribus faciat iniuriam, dum assertor est gratiæ. Oblique uero & quasi per cuniculos latenter incedens, ut Petrum doceat pro commissa sibi circuncisionis plebe facere, ne ab antiquo repente uiuendi more desciscens, in crucẽ scandalizata non crederet, & sibi prædicatione gentium credita, æquum esse id pro ueritate defendere, quod alius pro dispensatione simularet. Quod nequaquam intelligens Bataneotes, et sceleratus ille Porphyrius, in primo operis sui aduersum nos libro, Petrum à Paulo obiecit esse reprehensum, quod non recto pede incederet ad euangelizandum, uolens & illi maculam erroris inurere, & huic procacitatis, & in commune ficti dogmatis accusare mendacium, dum inter se ecclesiarum principes discrepant. Hactenus Hieronymi uerba retulimus. Nonnulli uero dum non possunt ex his difficultatibus explicare sese, commẽti sunt Cepham hunc, cui in os restitit Paulus, non fuisse Petrum apostolum, sed alium quempiam. Huius opinionis autorem, Grecorum scholia citant Eusebium in Historia ecclesiastica, qui rem fecerit hoc argumento probabiliorem: Quorsum, inquit, opus erat, ut Petrus sese à cõuiuio subduceret ob interuentum Iudeorũ, cum multo ante satis fecerit omnibus expostulãtibus, quod cum Cornelio incircunciso commercium habuisset, & adeò satisfecerit, ut illi cognito negocio, concorditer gratias egerint deo, præsertim cum huiusce rei nulla mentio fiat in Actis apostolorum? Sed hanc opinionem ceu commenticiam ac frigidã, fortiter reijcit Hieronymus, cum ipsa res doceat, totum hunc sermonem, ad Petrum & illius collegas pertinere. Negat aũt ullum Cephan notum nobis præter apostolum, qui Syrorum lingua Cephas dicitur, quod illis Cephas idem sonet, quod Græcis ac nobis Petrus. Deinde non mirũ si hoc omisit Lucas, à quo tam multa præterea sint prætermissa, uelut illud quod Petrus primum sederit Antiochiæ, deinde Romam sedem suam transtulerit. Postremo non oportere nobis tãti esse Porphyrium sycophantam, ut in illius gratiam nouum Cephan fingamus. Alioqui si conemur è scripturis eradere, quicquid hæreticorum calumnijs obnoxium sit, plura alia forent eradenda. Thomas Aquinas uerbosissimam disputationẽ, quæ super hac re uersatur inter Hieronymum et Augustinum, non inscite contraxit in compendiũ, indicans controuersiæ summam quatuor in rebus potissimũ esse sitam. Primum in tempore, quod Hieronymus in duas, Augustinus in tres partes distinxerit, sic ut legalia ante euẽgelium fuerint uiua, mox à morte Christi, mortua, sed non mortifera, Iudæis duntaxat, modo ne spem aliquam salutis in eis collocarent: demũ euangelio late diuulgato, eadẽ omnibus fuisse mortifera. Vt hæc uere distinxerit Augustinus, Hieronymus putat iam satis diuulgatum fuisse euangelium, cum Petro uisione monstratum est, nihil esse commune, cum hac de re satisfecit Iudæis expostulantibus, cum ipse publica concione testatus est, onus legis nemini imponendum, quod nec ipsi ferre potuissent, nec maiores ipsorum. Et negabimus euangelij gratiam diuulgatam, cũ ubique gentium tot hominum milia tenerent euangeliũ? præsertim cum multo ante palàm dixisset ipse Christus, Lex & prophetæ usque ad Ioannem, cum uelum tẽpli scissum esset à summo usque ad imum. Nec in hoc legi fiebat iniuria, si quatenus erat umbra, cederet ueritati. Neque tantum, opinor, honoris debebatur synagogæ, quã Christus repudiauit ut uiricidam, præsertim cum ex eo honore tantũ immineret periculi, ut parum abfuerit, quin gentes quoque pertraherentur in Iudaismum. Neque nihil erat futurum discriminis inter sacrificia gentium & Iudæorum, quod cum illa semper fuerint execranda, hæc pro tempore suum habuerunt honorem. Iam cõfinium illud, quod Augustinus inducit inter duo tempora, qua nota disterminabimus? an donec erunt qui non poterunt negligere? Atqui sunt huius generis multi, nostris quoque temporibus, inter Christianos. Quanquam totum hoc quod adducit Augustinus de mortuis, at non mortiferis, de tempore medio

Hieronymus lõge dissentit

Porphyrius

Cephas alius à Petro, falsò creditus

Thomas censor inter Augustinum et Hieronymum

Augustini rationes excussæ

medio, de synagoga cum honore deferenda ad tumulum, magis humana ratione quàm diuinæ scripturæ testimonijs subnixum est. Quis autem sanus uelit ea seruare è quibus nullum speraret fructum? Quod si Iudæi hoc animo seruabant legalia, ut nec utilia, nec inutilia, cur ea exigunt à Paulo? imò cur à gentibus? Certe qui hæc faciebant, putabant ad rem pertinere. Cur hos non redarguunt apostoli? Quod si nihil erat ab illis fructus, certe uel ob hoc erant fugienda, quod qui seruarent ea, speciem præbebant infirmis, quasi sine his non sufficeret euangelium. Atque hinc sanè nata hæresis Ebionitarum, præter alias aliquot, quæ Christum cum Mose miscebat, cum ille purissimus esse uellet. *Ebionitæ*

Iam in secundo discrimine, ait, iuxta Hieronymi sententiam, apostolos nō seruasse legalia, sed aliquoties pro tempore simulasse, sed tamen propter aliquas causas: puta quiescebāt sabbato, non superstitione, sed ob quietem: abstinebant à quibusdam cibis, non ut uetitis, sed propter abominationem. Nam hęc, ni fallor, Thomas addidit de suo. Quasi uero nunc non eadem liceant, aut quasi peccaturus sit, si quis itinere fessus, sabbato interquiescat: aut capo apposito fastidiat laridum rancidum. Aut quasi conueniat abominationem istiusmodi superstitiosam tribuere apostolis, qualem uidemus in stultis mulierculis. Iuxta Augustinum uero, inquit, apostoli seruabant legalia, & hoc intendentes, sed tamen non ponētes in eis spem: & hoc licebat eis, utpote Iudæis, si hoc tantum concessum est infirmitati quorundam: quid hoc ad apostolos, per quos solos aliorum infirmitas erat erigenda? Deinde quid interest inter eum qui coactus obseruat ne quos offendat, & eum qui quauis de causa rem ut inutilem seruat? Quid autem intendit qui hoc facit? Aut nihil ne intendit, qui simulate seruat, ne quos alienet ab euangelio? *Thomæ rationes excussæ*

Tertio loco in hoc discrepant, inquit, quod Hieronymus utrunque liberat omni peccato, cum uterque suum, hoc est euangelij egerit negocium. Augustinus Petrum onerat peccato, sed ueniali duntaxat. Atqui ex his Augustini uerbis, quæ modo citauimus, non apparet illi uisum hoc peccatum ueniale. Deinde primum fauorabilior est sententia, quæ utrunque apostolum peccato liberat, quàm quæ alterum onerat: sed de hoc mox dicetur. Iam quod Thomas adducit de pondere autorum, mihi suffrigidum uidetur. E septem doctoribus, quorum testimonio nititur Hieronymus, Thomas quatuor reijcit, Laodicensem, Alexandrum, Origenem & Didymum, ueluti infames de hæresi. At ego in scripturam enarratione, unum Origenem decem orthodoxis anteposuerim, exceptis aliquot dogmatibus fidei. At si reijciendi sunt, in quorum libris inueniuntur hæretica, fortassis reijcietur & Cyprianus & Ambrosius. Iam quale est Paulum, de cuius scriptis est controuersia, in testium numero producere? ne non tres tribus opponerentur: at nihil interim de mendacio. Neque enim simulatio aut dissimulatio, si facto constet, sic mendacium appellari potest, ut semper sit cum uitio coniunctum. Porrò quod à Paulo dictum est, Non recte incedūt ad euangelium, id de cæteris dictum uidetur, non de Petro. Superest igitur unus scrupulus, quod Cephas à Paulo dicitur reprehensibilis. Aut enim id uere dictum est, & consequitur peccasse Petrum: aut falso, & mēdacio obnoxius tenetur Paulus. Sed mox ostendemus ex ueterum interpretatione, quo pacto possit & hic dissolui nodus. *Mendaciū, ubi sit, unde quo Augustinus*

Quarto loco, ne singula persequar, illud inter cætera commemorat Thomas, Petrū peccasse, quod ex eius dissimulatione natum sit scandalum: Paulum non item, quod ex huius reprehensione nullū ortum sit offendiculum. Verum qui potuit scire Petrus fore, ut offenderentur qui accumbebant, cum scirent Petrum hoc dare Iudæis fortasse infirmis aut seditiosis? Si sciebant licere Iudæo uesci & non uesci, cur offenduntur, si ille pro tempore facit quod optimum putat? Probabilius erat futurum, ut Iudæi offenderentur, quàm ethnici. Quod si non dissimulasset, rursum peccasset grauius, quia grauius offendisset suos, quibus magis consultum oportuit. Quanquam non omne scandalum cum uitio coniūctum est. Quin ex tam acerba Pauli reprehensione, graue poterat nasci offendiculum. Primū suspicari poterant, inter principes apostolos nonnihil rancoris intercedere, cum Paulus ob rem leuiculā sic in os incesserit Petrum. Deinde periculum erat, ne minueretur autoritas Petri apud fideles, quam oportebat esse sacrosanctā. Hæc uisum est adijcere, quod uulgus theologorum putat pulchre depugnatum ab Augustino, & à Thoma rem belle explanatam. Certe locus est obscurus, & qui doctissimos Gręcię magnopere torserit. Ego nō uideo cur *An Petrus peccarit*

odio

odio mendacij, Petrum tam dure tractemus, quàm illum tractauit Augustinus. Durius autem articuli Parisienses, qui dicunt Petrum errasse in fide. Legimus inter Paulum & Barnabam incidisse dissensionem. Sed apostolos post acceptum spiritum cœlestem, qui deduceret eos in omnem ueritatem, errasse in dogmatibus fidei, mihi uidetur dictu impium. Arbitror autem Paulum incanduisse, quod nondum illa uacillatio Iudaismi sublata foret inter Christianos: atque id esse quod ait Paulus οὐκ ὀρθοποδοῦσιν, quod claudicantium est. Iam enim par erat, explosa omni superstione, ingenue apud omnes Christum profiteri. Quod si nonnihil roboris hac in parte Paulus desiderauit in Petro, non protinus sequitur, Petrum peccasse, quandoquidem illa claudicatio non aliunde quàm à studio pietatis proficiscebatur. Proinde Pauli obiurgatio, nihil aliud fuit quàm confirmatio parum adhuc sibi constantium. Hæc pro mea uirili in medium adduxi, libenter accepturus si quis meliora proferet.

Articuli Parisienses — *οὐκ ὀρθοποδοῦσιν*

Quia reprehensibilis erat.) ὅτι κατεγνωσμένος ἦν. id est, Quoniam reprehensus erat, & damnatus ab ijs qui male de illo iudicabant, etiamsi reprehensibilis non erat. Et hic consentiunt Græcorum scholia. Ambrosius item Reprehensus legit, nō reprehensibilis. Et addit, reprehensus: Vnde: utique ab euangelica ueritate, cui hoc factum aduersabatur: hic à Græcis dissentiens, & cum Augustino sentiens. Græcorum scholia indicant & alium sensum. Erat, inquit Paulus, mihi data occasio palàm obsistendi Petro, quod ante fuisset ab apostolis reprehensus Hierosolymis, quod cum Cornelio sumpsisset cibum Antiochiæ. Quod ni fuisset obiurgatus antea, nunc non subduxisset, sed ueritus ne rursus aliquid tumultus nasceretur, subducere se parabat è conuiuio. Porrò Paulus occasionem nactus, palàm obiurgat illum, non quod illi indignaretur, sed ut confirmaret alios uacillantes. Nam si quid uere peccasset Petrus, atque ex animo Paulus huic fuisset indignatus, priuatim expostulasset, non coram omnibus. Neq; uero hęc Paulus narrat gloriose, sed ut Galatarum saluti consulat. Postremo mihi planè uidentur Iacobus cum suis, in hac fuisse opinionē, ut crederent, legem Mosaicam, etiam post proditum euangelium, obseruandam Iudęis, quoad ceremonias quoq;, sicut admonuimus in Actis capite uigesimoprimo, nō quod absq; his crederent euangelij gratiam non sufficere ad salutem, sed quod ob inuincibilē quorundam superstitionem putarent expedire, non omnino negligi.

Reprehēsibilis, pro Reprehensus

Et simulationi eius consenserunt.) συνυπεκρίθησαν. id est, Vnà cum illo simulauerunt, & ita legit diuus Ambrosius.

Cæteri Iudæi.) Et, addendum, καὶ οἱ λοιποί, Et cæteri, aut cæteri quoq;.

Ab eis in illam simulationem.) Græce sic est, συναπήχθη αὐτῶν τῇ ὑποκρίσει. id est, Pariter abduceretur in illorum simulationem, siue illorum simulatione. Faber legit, ὥστε καὶ Βαρνάβας συναπεχθῆναι. id est, Vt Barnabas simul abstineret. Verum hoc nec in Græcis habetur codicibus, nec à quoquam legitur, nec opinor usquam inueniri, ἀπεχθῆναι ab ἀπέχεσθαι.

Recte ambularent.) Græcis unica est dictio. ὀρθοποδοῦσι. Vnde diuus Hieronymus aduersus Pelagium, itemq; in commentarijs uertit. Quod non recto pede incedunt: id aūt refertur ad cæteros, non ad Petrum. Aliter enim hi simulabāt, aliter Petrus. Petrus dissimulabat potius quàm simulabat, ne quid offenderet suos. Cęteri dissimulabant, suspicātes aliquid admissum aduersus bonos mores. Certe Augustinus in Epistolis, quibus super hoc loco cōflictatur cum Hieronymo, multitudinis numero legit, ac similiter citat capite ultimo ad Consentium de mendacio. Item Ambrosius: Recta uia incedunt. Neq; rursus est, Non recte ambulare, hoc est, errare à uia, sed claudicare & uacillare, quod parum essent firmi in eo quod erat ingenue tuendum, nunc huc propensi, nunc illuc. Et quoniam Mosaica lex erat in confinio, fieri potest ut Petrus quoq; nonnihil addubitarit, an palàm lex esset negligenda. Verum hoc ipsum erat uacillare, non autem flagitium admittere, cum neque Paulus neque Petrus iudicarit legis obseruationem ad salutem requiri, licet Paulus quoq; coactus sit Timotheum circuncidere, & tondere caput, non superstitione, sed obsequio. Hactenus certe nulla mentio de mendacio. Neq; quisquam negat, pium hominem alicubi recte simulare ac dissimulare. Et ostendimus ex hoc loco nihil esse necesse producere mendacium. Neq; Petrus cogebat gentes Iudaizare, quasi id ageret, ut illos in Iudaismū pertraheret

ὀρθοποδοῦσι — *Claudicare*

heret, sed quod hanc ansam quidam arriperent ex illius dissimulatione.

Dixi Cephæ.) Græci legunt πέτρῳ. id est, Petro. Neque refert ad sensum. Quod enim Græcis sonat πέτρος, id Hebræis ac Syris sonat cephas, autore Hieronymo. Cephas Petra

Coram omnibus.) Hic exponit quid ante dixerit, κατὰ πρόσωπον. id est, In conspectu omnium, quorum gratia hæc dicuntur.

Scientes autem.) Autem, coniunctionem non reperio in Græcis exemplaribus, nec opus est, nisi subaudias in superiori parte uerbum Sumus, ut ita legamus, Nos sumus nati Iudæi, ex sanctis patribus orti, sub lege sancta nati, non autem ethnici, qui sine lege ex impijs ac profanis maioribus producti sunt. Et tamen ipsi sic nati cogimur diffisi legi nostræ, ad Christi fidem confugere, si uelimus esse salui, quo minus persuadendum est ethnicis, ut à lege Moysi sperent salutem. Porrò, natura Iudæos, dixit ad discretionem proselytorum. Natura Iudæi

Nisi per fidem Iesu.) ἐὰν μή. id est, Si non. Est autem sermonis noua forma, uulgari more dicendum erat, non iustificatur ex operibus legis, sed tantum per fidem.

In Iesu Christo credimus.) ἐπιστεύσαμεν. id est. Credidimus, præteriti temporis. Et ita legit Hieronymus.

Propter quod ex.) Propterea quod, si uoluisset Latine dicere, διότι.

Reædifico,) οἰκοδομῶ. id est, Aedifico, nam præcedit πάλιν, id est, iterum.

Mortuus sum.) ἀπέθανον. id est, Mortuus fui: ut sit præteriti temporis, hoc est, per legẽ fidei, desij esse obnoxius legi Mosaicæ.

Confixus sum cruci.) χριστῷ συνεσταύρωμαι. id est, Christo concrucifixus sum, siue cum Christo crucifixus sum.

Quod autem nunc uiuo.) Rursum ὃ pro ὅτι posuit, quemadmodum indicauimus in epistola ad Romanos: Quod enim uiuit, uiuit deo. Articuli uis

In fide uiuo filij dei.) ἐν πίστει ζῶ τῇ τοῦ υἱοῦ θεοῦ. Articulus additus, discernit fidem Christi à reliqua fide, quod ita poterat exprimi, In fide uiuo, fide inquam filij dei. Mirum autem ut relicta narratione, uelut oblitus sui, sic rem prosequatur, ut parum liqueat ubi desierit obiurgare Petrum: etiamsi Hieronymus existimat usque ad huius capitis finem esse Pauli reprehensionem, consentiente Theophylacto, qui sic finit huius capitis commentarium: Quod si ipse asseueraueris, uides quò impietatis progressura esset blasphemia. Sunt tamen in eo sermone, quæ magis conuenirent præceptori in discipulum, quàm Paulo in Petrum. Vnde probabilius est Paulum reliqua ad eos qui aderant dixisse: aut eo quod instituerat omisso, clàm ad Galatas deflexisse sermonem. Alioqui nimis abruptum erat, O insensati Galatæ. Ex Ambrosio nihil satis liquebat.

Non abijcio.) οὐκ ἀθετῶ. id est, Non reijcio, non repello, nõ sperno. Ambrosius legit, Nõ sum ingratus gratiæ dei. Augustinus Non irritam facio gratiam dei. Videbatur aspernaturus Christi gratiam, si Moysi legem recepisset, ut necessariam ad salutem.

Gratis Christus mortuus est.) δωρεάν. quod idem & gratis sonat. Est autem ratiocinatio ab impossibili, quod si nemo tam demens est, ut dicat Christum gratis esse mortuum, non contingit salus ex obseruatione legis Mosaicæ. Argumẽtatio ab impossibili

EX CAPITE TERTIO.

Insensati.) ἀνόητοι. id est, Stulti. Atque ita legit Augustinus in Commentario quem ædidit in hanc epistolam, alioqui durius uerbum est Insensati, & contumeliosius. Græca uox magis sonat rudes parumque cordatos, præsertim quod Galatæ è ferocioribus Galliarum partibus sint profecti. Hilarius ipse Gallus, in carmine hymnorum, Gallos indociles appellat. Addit Hieronymus sibi uisam Ancyram Galatiæ metropolim, in qua magna uetustæ ruditatis uestigia resederint, & ex horum finitimis prodigiosas hæreses exortas τῆς κατὰ φρύγας, Ophitarum, Borboritarum, & Manichæorum: cæterum linguam excepta Græca, qua tunc totus ferè Oriens utebatur, fermè eandem fuisse, quæ tum esset Treuirorum. Nam apud hos uersatus est Hieronymus. Atque haud scio, an quæ nunc est Germanorum lingua, fuerit olim Gallorum. Interpres quod hic insensatos uertit, mox uertit stultos, suo more lasciuiens copia. ἀνόητοι dure uertit pro rudes Galatæ qui

Quis

Fascinare Quis uos fascinauit?) Fascinare dicũtur Latinis, qui aspectu malefico lædunt, sed apud Græcos βασκαίνειν, quo uerbo hic usus est Paulus, significat & inuidere, ut intelligas inuidia motos quosdam, uoluisse Galatas ad seruitutem legis reuocare. At Paulus uidetur hoc uerbum usurpasse, pro eo quod est, incantauit, & oculis ueluti præstigio imposuit. βασκαίνειν enim Græcis dictum est παρὰ τὸ φάεσι καίνειν, quod per oculos noceat fascinator. Porrò Paulum de oculis delusis sentire testantur propemodum quæ mox sequuntur, Ante quorum oculos Christus Iesus præscriptus est, & in uobis crucifixus. Est autem planè præstigij genus, ut id quod coràm cernas, non uideas, tum quod non est, id uidere te putes: etiã si Demosthenes eo uerbo usus est pro calũniari siue accusare, in oratione pro Ctesiphonte. Hesychius addit proprie de ingrato dici. Fascinũ autẽ pueris potissimum creditum est nocere, & ob id illos stultos appellat, nihil ueritus sententiam euangelicam: Qui dixerit fratri suo fatue, reus erit gehennæ ignis. Siquidem hoc non indignationis, sed charitatis conuicium est. Et tamen mitigat illorum admissum, cum tantam cæcitatem fascino tribuat, magnam culpæ partem in alios reijciens.

Additũ apud nos Non credere ueritati.) Non obedire. μὴ πείθεσθαι. id est, Ne obtemperaretis ueritati. Quanquam hęc particula ab Hieronymo prorsus omittitur, quod neget inueniri in exemplaribus Adamantij. In uetustissimo atque emendatissimo exemplari bibliothecæ Paulinæ non addebatur in contextu, sed nescio quis recentiore manu subnotarat procul in ima margine. In codice Constantiensi recentiore prorsus non habebatur, in uetustiore legebatur, Quis uos fascinauit non obedire: nec additum erat, ueritati. Eandem particulam adiecerunt & alio loco inferius, ubi pro ἐβάσκαινον mutatum est ἐνέκοψεν. Hic est unus locus è multis, quo coarguitur hæc æditio non esse tota Hieronymi. Etenim quum ille testetur se hanc particulam omisisse, quod in Adamantij codicibus non inueniretur, in nostris exemplaribus constanter habetur: & quod in epistolæ capite quinto, dicit interpretem hoc loco uertisse, Non credere ueritati, nostri codices habent Non obedire ueritati. Chrysostomus nihil aliud legit, quàm Quis uos fascinauit? Nec aliud Theophylactus, tametsi interpres suo more nostram sequitur lectionem, quum in enarratione nulla syllaba sit, quæ explanet hanc particulam.

Præscriptus προεγράφη Ante quorum oculos.) οἷς κατ᾽ ὀφθαλμοὺς ὁ ἰησοῦς χριστὸς προεγράφη. id est, Quibus sub oculis Christus Iesus præscriptus est. Quod miror quare uerterit proscriptus, cum ea uox Latinis multo aliud significet, nisi quod Græci quoque proscriptionem, id erat apud Romanos

Locus uarie expositus damnationis genus, προγραφὴν appellant. Potest autem sensus esse duplex. Galatas adeo dementatos fuisse, ut id quod manifestissimum esset, & oculis expositum, tamen non cernerent obcæcati: aut adeo nihil uidere, ut crederent Christum proscriptione perisse, & uulgari more crucifixum esse. Posteriorem sensum sequũtur Augustinus & Ambrosius. Mihi prior magis arridet ut simplicior, minusque coactus. Quanquam Augustinus legisse uidetur præscriptus, non proscriptus, utpote loquens de præscriptione possessionum, quæ per occupationem transferuntur ad ius alterius. Ipsius uerba si quis forte requiret adscribam: Ante quorum oculos, inquit, Christus Iesus proscriptus, est crucifixus: hoc est, quibus uidentibus, Christus Iesus hæreditatem suam, possessionemque suam amisit, his utique auferentibus eam, dominumque inde expellentibus, qui ex gratia fidei, per quam Christus possidet gentes, ad legis opera eos qui crediderant reuocabant Christum, auferendo illi possessionem suam. Ac paulo inferius: Vt hinc eos maxime moueret, cum considerarent quo precio emerit possessionem, quam in eis amittebat, ut parum esset gratis eum mortuum, quod superius dixerat: Illud enim ita sonat, tanquam non peruenerit ad possessionem pro qua sanguinem dedit, proscriptione autem etiam quæ tenebat aufertur. Sed hæc proscriptio non obest Christo, qui etiam sic per diuinitatem dominus est omnium, sed ipsi possessioni, quæ huius gratiæ cultura caret. Hactenus Augustinus. Quibus ex uerbis satis opinor liquere, illum agere de prescriptione iuris, et toto hoc sermone pro, positum loco præ, in dictione proscriptionis. At Ambrosius legit proscriptus, mentionem faciens damnationis. Ne huius quidem uerba grauabor adducere lectori pigro ac diffidenti: Quia stultorum, inquit, oculis Christus proscriptus uidetur, id est, spoliatus uel condemnatus: prudentium uero oculis & sensibus, non solum non condemnatus, sed ipse mortem cruce sua damnasse

damnaſſe uidetur. Ac mox, Sed quia hi indigne cœperant ſentire, tranſlati ad legem, idcirco mentibus eorũ Chriſtũ condemnatũ uideri conqueritur: huc uſque Ambroſiana recenſuimus. Theophylactus legit præſcriptus, hoc eſt, ante oculos ueluti depictus. Nam Græcis γράφειν & pingere eſt. Hac hyperbola notat certiſsimam illorũ fidem, qui certius crediderint Chriſtũ morte ſua liberaſſe genus hominum, quàm qui coràm conſpexerant illũ ſublatum in crucẽ. Et ob hoc ipſum magis indignat̃ illos relabi in Iudaiſmũ ueluti deſciſcentes à Chriſto. Hieronymus legiſſe uidetur præſcriptus, hoc eſt, ante ſcriptus, in uobis crucifixus, quàm illud in euangelio legeritis, uidelicet legentibus & credentibus uaticinijs prophetarum, qui multo antè id fore prædixerãt. Illud admonendũ, Græcam uocem προεγράφη, cõmunem eſſe ſcripturæ & picturæ. Quod ſi placet prior illa ſententia, quæ mihi certe magis probatur, & conſentiunt Græcorũ ſcholia, magis quadrabit, depictus ante oculos, quàm præſcriptus. Sic enim crediderant Chriſtum crucifixum, quaſi cõſpexiſſent oculis. Codex Donatiani habebat præſcriptus, et Conſtantienſis uterq; nullo raſuræ ueſtigio. Eſt autem hic ſermo coniunctim legendus, Ante quorũ oculos Chriſtus in uobis eſt præſcriptus crucifixus, quaſi dicat, ueluti depictus in cruce pendens, ueſtris oculis exhibitus eſt. Neque enim erat apud Galatas crucifixus, ſed illis per fidem repræſentatus eſt crucifixus. Id tacite monet Chryſoſtomus, qui nihil attingit de præpoſitione in προεγράφη, quam Paulus uſurpaſſe uidetur pro præſcriptus eſt. Apud latinos præpoſitio Pro, interdum ſignificat aliquid palàm fieri, ut prodere, promulgare, proferre, proloqui, proſtare. Et olim nomina damnatorum publicitus in foro proponebantur, unde hoc damnationis genus proſcriptio dicta eſt.

Et in uobis crucifixus.) Et redundat. Et in uobis accipi poteſt, pro inter uos, ſi primus ſenſus placet, quem recenſuimus. Non quod inter eos Chriſtus fuerit crucifixus, ſed quod hoc ita notum ac prædicatum, ut non minus noſſent credidiſſentq;, quàm ſi inter ipſos res fuiſſet geſta. *Et, ſupereſt*

Ex operibus legis.) An, hic redundat, nec additur à diuo Hieronymo, nec ab Auguſtino, nec habetur in uetuſtis exemplaribus. Nec enim ſimpliciter rogat utrum ſit è duobus, ſed prius proponit uelut abſurdum dictu, deinde per correctionem infert quod uerum eſt, perinde quaſi dicat, Ex operibus legis ſpiritum accepiſtis, an potius ex auditu? Iam illud Ex auditu fidei, tametſi à nobis intelligitur, tamen Latinis auribus inſolens eſt. Neq; enim ut Græci famam ſiue rumorem ἀκοὴν uocant, itidem & Romani. Proinde dilucidius erat, ex prædicatione fidei, hoc eſt, ex fide quam ex nobis audiſtis, non ex lege didiciſtis. Quis enim ferat ſic loquentem, auditus occiſi regis conſternauit populum, pro eo quod erat, rumor de rege occiſo? Nos itaq; pro auditu, uertimus prædicationem. *Auditus pro fama*

Vt cum ſpiritu.) Vt, apud Græcos non eſt, ſed ſpiritu cum cœperitis, nunc carne conſummamini, ἐναρξάμενοι πνεύματι, νῦν σαρκὶ ἐπιτελεῖσθε, niſi quod præpoſitio eſt in uerbo compoſito, uelut Horatius: Cõgeſtis undeq; ſaccis Indormis inhians. Item Vergilius, Viribus indubitare meis. Atq; hoc ipſum in, poſitum eſt pro per. Vnde magis quadrat, ſpiritu & carne. Annotauit Chryſoſtomus, quod apoſtolus non dixit τελεῖσθε, ſed ἐπιτελεῖσθε, quaſi dicas, poſt conſummamini, diſſidentes ab inſtitutis.

Sine cauſa.) εἰκῆ, id eſt, Fruſtra ſiue temere.

Tribuit uobis.) ὁ ἐπιχορηγῶν, id eſt, Suppeditans ſiue ſubminiſtrans. ὁ ἐπιχορηγῶν & ὁ ἐνεργῶν poterant eſſe præteriti temporis, id eſt, qui ſuppeditabat, & qui operabatur, ut ſubaudias deinde uerbum item præteriti temporis, tribuerat, aut ſimile quippiam. Verũ Hieronymus admonet rectius legi uerbum pręſentis temporis, quod ſpiritus non deſierit ſubminiſtrare dotes ſuas: atq; ita ſanè legit Ambroſius. Petrus Lombardus theologicarũ ſententiarũ libro primo diſtinctione xiiij. c. ſed hinc, ex Auguſtini ſententia putat hoc, Qui præbuit uobis, ad Pauli perſonam referendum, cum Hieronymus & Theophylactus ad deum referant, quod palàm eſt ex illorum interpretatione. *Auguſtinus à Græcis diſſentiens*

Et operatur uirtutes.) Operatur, non ad ſpiritum, ſed ad eum refertur qui ſuppeditat. Eclipſim habet hic ſermo, Subaudiendum enim, id facit. Eſt hoc idiomatis Hebraici, ſicut crebro iam indicauimus.

Sicut ſcriptum eſt.) Scriptum eſt, redundat. Et Hieronymus legit, Sicut Abraham cre-

didit deo. Nec apparet aliter legisse Ambrosium, qui subijcit, Ostendit exemplo Abrahæ, qui pater fidei est &c. Exemplum igitur adduxit, non scripturæ testimonium. Suffragabatur germanæ lectioni uterque codex Constantiensis.

Cognoscite ergo.) γινώσκετε ἄρα, id est, Scitis igitur. Atque ita legit diuus Hieronymus, Cognoscitis ergo, & huic consentiens Ambrosius, etiamsi Græca uox anceps est.

Prænunciauit Abrahæ.) προευηγγελίσατο, id est, Anteeuangelizauit, ut exponendi gratia sic loquamur. Nam Euangelium Grecis sonat bonum ac lætum nunciũ. Etiamsi apud Homerum Vlysses poscit Euangelium, hoc est, præmium, quod dari solet ijs qui rem lætam primi nunciarint. Proinde quod in euangelio Christi fuit exhibitum, id multo ante Euangelium promissum est Abrahæ, quod hic appellat præeuangelizauit.

Benedictio & maledictio theologorum uocabula

Igitur qui ex fide sunt, benedicentur.) εὐλογοῦνται, id est, Benedicuntur præsentis temporis. In promisso uerbum erat futuri temporis ἐνευλογηθήσονται, hic præsentis. Scio parum esse Latinum benedicentur & benedicuntur, sed huiusmodi quædam uitari prorsus non possunt. Dici poterat, benedictionem consequentur. At ne sic quidem uitatum fuisset orationis uicium. Conijcere licet & Ambrosium ita legisse, licet deprauatus sit locus. Certe Græcorum scholia cum sua scriptura consentiunt. Congruit huic uerbum præsentis temporis quod sequitur.

Sub maledicto sunt.) ὑπὸ κατάραν, id est, Sub maledictione siue execratione. Quod cõmode reddi poterat, Maledictioni obnoxij sunt.

Mal. om. ho. locus ex hebræo uarie uersus

Maledictus omnis.) Locus est Deuteronomij cap. xxvij. Iuxta Septuaginta ita legitur, maledictus omnis homo qui non permanserit in omnibus sermonibus legis huius, ut faciat illos, & dicet omnis populus, fiat. Apud Aquilam uero sic, Maledictus qui non statuerit uerba legis huius ut faciat ea, & dicet omnis populus, uere. Symmachus ad hũc uertit modum: Maledictus qui non firmauerit sermones legis istius, ut faciat eos, & dicet omnis populus amen. Theodotio sic transtulit: Maledictus qui nõ suscitauerit sermones legis huius facere eos, & dicet omnis populus, amen. Addit Hieronymus in hoc testimonio, quemadmodum & in ceteris, magis curæ fuisse apostolo, ut sensum redderet quàm uerba. Deinde hæc uerba, omnis homo, & in omnibus, quoniam apud solos habentur Septuaginta, aut addita fuisse à Septuaginta, aut à Iudæis fuisse erasa, præsertim cum ea compererit Hieronymus in Hebreis uoluminibus Samaritanorum. At ego non uideo causam admodũ grauem, cur quisquam Iudæus uoluerit ea radere, quæ pro Iudæis faciat, non contra Iudæos. Nam ijs optandum etiam erat, uniuersum hominum genus legi suæ reddi obnoxium. Et adeo uolebant omnia quę legis sunt obseruari debere, ut multa etiam adiecerint.

Libri Samaritanorum

Qui nõ permanserit.) ὃς οὐκ ἐμμένει, id est, Qui nõ permanet, etiamsi id nihil ad sensum.

Quoniam autem.) ὅτι δὲ, id est, Quod autem. Et sic legit Ambrosius, nam quoniam, hoc loco non quadrat.

Distinctio noua

Ex fide uiuit.) Viuet, ζήσεται, ut antea admonuimus in epistola ad Romanos. Indicat Hieronymus & ita posse distingui: Iustus ex fide, deinde subdatur, uiuet, ut sit sensus, qui uere iustus est, non ex operibus legis, sed ex fide, is uicturus est. Ex eiusdem interpretatione palàm est, illum legisse, uiuet, non uiuit. Porrò quomodo uarie habeatur hic locus apud interpretes Græcos, dictum est in epistola ad Romanos.

De maledicto legis.) ἐκ τῆς κατάρας, id est ex maledictione, ut legit Hieronymus in secundo dialogo aduersus Pelagianos, siue detestatione. Et rursum factus pro nobis maledictũ, κατάρα, id est, execratio. Miror cur hic placuerit maledictũ, cum ea uox Latinis longe aliud significet, nempe conuicium.

Factus pro nobis maledictus.) κατάρα, id est, Maledictum, ut habetur in uetustis exemplaribus, siue maledictio, aut execratio, sicuti pestilentem, pestem uocamus.

Christus maledictus. Paulus ex testimonio sciens omisit uerbum

Maledictus omnis qui pendet in ligno.) Locus est Deuteronomij xxi. capite. Paulus prudens ac sciens, opinor, in hoc testimonio prætermisit mentionem dei. Nam Aquila & Theodotion uerterunt, maledictio dei est: Septuaginta, maledictus à deo: Symmachus, in blasphemiam dei suspensus est. Hebion hæresiarches, semijudæus, ac semichristianus ad hunc interpretatur modum, ὅτι ὕβρις θεοῦ ὁ κρεμάμενος, id est, Iniuria siue contumelia dei est qui pendet. Addit Hieronymus in altercatione Iasonis & Papisci, quæ Græco sermone cõ-

scripta

scripta fuerit reperisse, λοιδορία θεοῦ ὁ κρεμάμενος, id est, Conuiciũ dei qui pendet. Ad hæc Iudæus Barhanina, quo nocturno præceptore fuit usus Hieronymus, adiecit & ita legi posse: Quia cõtumeliose deus suspensus est. Demiror autem cur hic tantopere laboret, ne Christus dicatur maledictus, cũ Paulus eundẽ dicat esse factũ peccatũ. Nimirũ ut peccatũ erat Christus, ita erat & maledictio. Tropo dictus est peccatum, tropo dictus maledictio.

Tamen hominis confirmatum testamentum.) ὅμως ἀνθρώπου. Quod reddi poterat, hominis licet testamentum, ut statim subaudias, multo magis id oportere fieri in deo. Etiamsi uideo posse connecti cum eo quod præcessit, Secundum hominem loquor, hoc est, adferam exemplum rerum humanarum, quæ nullo pacto conferendę sunt cum rebus diuinis: Et tamen in humano testamento nemo quicquam rescindit aut immutat, tantum ualet hominis decretum ac placitum.

Tamen noue positum pro licet

Confirmatum testamentum nemo spernit.) κεκυρωμένην διαθήκην οὐδεὶς ἀθετεῖ, id est, Confirmatum siue comprobatum testamentum nemo reijcit aut rescindit. Nam uerbum hoc ἀθετεῖ paulo superius uertit, Abijcit. Ambrosius legit, confirmatũ autoritate. Contrarium est illi ἀκυροῦν, quod est irritum facere & rescindere. Participium est à uerbo de quo meminimus in proxima epistola, Confirmate in illo charitatem.

ἀκυρόω

Aut superordinat.) ἐπιδιατάσσεται, id est, Adiungit & præter illud aliquid ordinat, hoc est, nec demit, nec addit, nec derogat, nec arrogat.

Quasi in multis.) ὡς. Melius hic quadrabat tanquã. Subnotat diuus Hieronymus Paulum hoc argumento abusum apud crassos Galatas, quod sciret alioqui non probatum iri prudentibus aut eruditis, atq; ob id præmonuisse prudentem lectorem, Fratres, secundũ hominem dico. Negat enim usquam seminis uocem, poni in literis sacris, nisi numero singulari. Et tamen hoc torquet apostolus uelut in argumentũ, quo doceat promissum hoc in solum Christum competere. Mihi magis uidetur ideo testatus, quod humano more loqueretur, quod à rebus humanis similitudinem ducturus esset, ad res diuinas docendi gratia. Sic & Vergilius, Si parua licet componere magnis. Iam illud uel citra monitorem oportet esse notum, præpositionem in, usurpari loco per, In semine tuo, per semen tuum. Semen autem uocat posteritatem.

Paulus torquens scripturam in argumentum

Testamentum confirmatum à deo.) διαθήκην προκεκυρωμένην ὑπὸ τοῦ θεοῦ εἰς χριστόν, id est, Testamentum ante confirmatum à deo in Christum. In Christum additur apud Græcos, & item apud Ambrosium. Admonet hoc loco diuus Hieronymus, si quis diligẽter expendat Hebræa uolumina, quoties Septuaginta uerterunt διαθήκην, id est, Testamentum, Hebræis esse, ברית quod pactũ sonat potius, quàm testamentum. Nam in pactis requiritur fides. Cæterum apud crassos Galatas, Paulus non putauit agendum exactius. Ita Hieronymus. Quasi uero Paulus nõ & alijs compluribus locis sequutus sit æditionem Septuaginta. Iam uero de numero annorum, an satis consentiant cum narratione Geneseos, differit acute diuus Augustinus libro de Ciuitate dei XVI. capite XXIIII. ne nos huiusmodi appendicibus plus satis oneremus hoc institutum.

Non irritũ facit.) οὐκ ἀκυροῖ, qđ contrariũ est illi κυρόω, qđ non tam est cõprobare, quàm cũ autoritate decernere, & legitime transigere rem, ut deinde ratum sit, quod actum fuerit.

κυρόω

Per repromissionem donauit deus.) κεχάρισται, uerbum à χάρις, dictum à gratia, quam Paulus ubiq; opponit operibus legis Mosaicæ.

Quid igitur lex, propter transgressiones.) Augustinus in Commentarijs ita iubet distingui. Quid ergo? deinde subnectatur responsio, lex propter transgressores addita fuit. Atq; hęc distinctio habebatur in utroq; codice Constantiensi. Verũ id retractat, putatq; satius esse distinguere, quemadmodum nos distinximus. Quid ergo lex? ac deinde sibi respondeat Paulus, propter trãsgressiones addita fuit. Hanc distinctionem didicit, ut arbitror, ex Græcis: Sic enim Theophylactus, τί οὖν ὁ νόμος.

Augustini distinctio

Posita est.) προσετέθη, id est, Addita est, siue apposita est, nisi legas προετέθη, sed προσετέθη legit Theophylactus, nec indiligenter explicat. Nõ enim dixit positam, sed additã, ne quis existimaret hanc esse pręcipuã, sed obiter adiunctã inter primã promissionẽ & euangeliũ.

Cui promiserat.) In quodam codice legi ὃ ἐπήγγελται, id est, Quod promissum fuit. In alijs erat ᾧ. Neq; enim opinor apud Græcos idem fieri in recto, quod in huiusmodi fit in

 obliquis

obliquis, ut articulus postpositiuus congruat antecedenti, non suo uerbo, nisi quod Græcis dicuntur Euangelizari, quibus adfertur nuncius. Hoc sanè tropo idem erit sensus, siue legas ὃ siue ᾧ. Theophylactus legit ᾧ.

Mediator uerbũ peculiare sacris literis In manu mediatoris.) μεσίτου. Fortassis & hæc una est ex his dictionibus, quas ceu peculiares diuinæ scripturæ mutare nõ possumus, nisi placet conciliator, aut intercessor. Hic Hieronymus meminit hyperbati, & ordinem sermonis confusum ad hunc restituit modũ, Lex posita est per angelos in manu mediatoris, propter transgressiones ordinata per angelos, donec ueniret semẽ, cui repromissum erat.

Pædagogus noster fuit in Christo.) Melius hoc loco, In Christum, siue ad Christum, εἰς χριστόν. Atq; ita legit Hieronymus, in secundo dialogo aduersus Pelagiũ. Pædagogus enim Græcis uile nomen est serui, cui committitur ad tempus cura pueri, ne quid per ętatem peccet, dictus à ducendo puero, quo magis quadrat quod sequitur, ad Christum.

Vt ex fide iustificemur.) Ambrosius legit iustificaremur, ἵνα δικαιωθῶμεν.

Non est masculus neq; fœmina.) In cæteris usus est coniunctione neq;, in hoc ultimo iugo usus est καὶ &. quæ tamen coniunctio idem pollet, ἄρσεν καὶ θῆλυ. Admonet Hieronymus hic ἕλληνα, id est, Græcum pro ethnico poni.

Vnus, pro unũ Omnes enim uos unum estis.) Vnum, legere uidetur Hieronymus, Ambrosius & Augustinus, nisi quod subolet Ambrosium Vnus legisse nõ unum ex his quę asscribit, Apud deum enim nulla discretio personarum est, nisi morum & uitæ, ut homines unius fidei, meritis distinguantur non personis. Cæterum Gręci, unus legunt genere masculino εἷς ἐστε, & interpretatur Theophylactus: siue quod iam Christi formam simus induti, siue quod unũ corpus sumus, sub uno capite Christo. Chrysostomus legit quidem, unus, sed interpretatio talis est, ut quadret etiam si legas unũ. Ac mihi sanè nostra lectio magis probatur, nisi quod magno cõsensu disentiũt ab hac Græcorũ exemplaria. Nec uideo tamẽ cur abhorreamus ab hoc tropo quo multi dicuntur unus, quũ nec unũ dicantur absq; tropo, nec unanimes.

Triplex lectio, Si autẽ uos Christi Si autẽ uos Christi.) Hoc loco uideo ueteres trifariam legisse. Diuus Hieronymus ad eũ legit modum ad quem scriptum comperimus in Græcorum exemplaribus, εἰ δὲ ὑμεῖς χριστοῦ, id est, Quod si uos estis Christi. Diuus Augustinus hoc pacto legit, Omnes uos unũ estis in Christo Iesu, deinde subijcit, quod si, ut hic interposita subdistinctiõe subaudiatur, uos estis unum in Christo, ac deinde inferatur, ergo semen Abrahæ estis. Porrò iam quod Augstinus putat subaudiendũ, id Ambrosius explicat ad hunc legens modum: Si ergo uos unum estis in Christo Iesu, ergo semẽ Abrahæ estis. Annotauit hoc Hieronymus, quoties de Christo fit mẽtio, promissiones multitudinis numero poni, uelut illic, Abrahæ autem dictę sunt promissiones et semini eius, hoc est, Christo. Rursus ubi de his, qui per Christũ sunt Abrahæ, numero singulari, uelut hoc loco, κατ' ἐπαγγελίαν κληρονόμοι.

EX CAPITE QVARTO.

Ico aũt.) Hoc more Paulus loqui solet, quoties ingredit̃ interpretari quæ dixerit. Proinde dilucidius erat, Quod dico tale est, aut, Illud aũt est, quod dico.

Hæres paruulus est.) νήπιος, id est, Puer siue infans, & ea ætate quæ nondum sapit. Latine tamen uertit interpres.

Nihil differt à seruo.) διαφέρει ambiguum est. Nam significat & antecellit. Verum hoc loco nihil refert. Imò seruo subiectus est.

ἐπιτρόποι οἰκονόμοι Tutoribus & actoribus.) ἐπιτρόπους καὶ οἰκονόμους, id est, Curatoribus & dispensatoribus. hoc est, rei familiaris procuratoribus. Quanquam Hieronymus & Ambrosius, atq; item Augustinus legunt, sub actoribus, pro οἰκονόμοις, qui administrant res minorũ. Porrò pueris pupillis dabantur tutores, furiosis & adolescentibus, curatores, qui pro illis rem administrarent, licet existimem hos & actores dici. Actor ambigua uox est, prior uox Græca dicta est à permisso arbitrio seu iure, posterior à dispẽsatione rerum domesticarum.

Præfinitum tempus.) προθεσμίας. Quæ uox significat idem præscriptum ad quem ius alicuius duraret, ultra quem non liceret agere, Tale est ius tutorum.

Distinctio Paruuli.) νήπιοι. De quo sæpius iam admonuimus.

Sub elementis mundi eramus seruientes.) δεδουλωμένοι, id est, In seruitutem redacti. quod

quod Ambrosius legit, subiecti, & referendum uidetur ad, Sub elementa, ὑπὸ τὰ στοιχεῖα, Quasi dicas, sub elementa in seruitutem redacti. Latina uox elementi anceps est, quemadmodum & στοιχεῖον apud Græcos, quæ declarat interim initium ac primordium rei nascentis, interim ipsas literas. Nam & Aristoteles in Physicis, inter ea unde cognitio rerum nascitur recenset στοιχεῖα, id est, elementa, subijciēs hęc principijs & causis. Et Iustinianus libros Institutionum, elementa iuris appellat, ueluti rudimenta. Paulus eodem uerbo usus est in epistola ad Colossenses: Videte ne quis uos deprædetur per philosophiā, & inanem deceptionem, secundum traditionem hominum, secundum elementa mundi, κατὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου. Ac rursus in eadem: Si mortui estis cum Christo ab elementis, ἀπὸ τῶν στοιχείων. Nec uideo cur diuus Hieronymus, aliud quiddam uelit esse elementum hoc loco ad Galatas, aliud in epistola ad Colossenses. Certe utrobiq; de ceremonijs Iudæorum agit, & hominū institutionibus, quæ uelut exordia data sunt hominibus rudibus adhuc, & nōdum capacibus Euangelicæ doctrinæ. Nec ab his diuersum est, quod scribit ad Hebręos, Et cum deberetis esse magistri, propter tempus, rursum necesse habetis ut doceamini, quæ sint elementa principij sermonū dei, τίνα τὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχῆς. Hic sensus mihi uidetur esse germanus, reliqui, meo iudicio, magis ostentant eruditionem aut ingenium interpretis, quàm ostendūt mentem Pauli. Neq; est cur nos moueat quod Paulus adiecit, elementa mundi. Mundum enim uocat, quicquid est uisibile & caducum. ~~In huiusmodi rebus sita est superstitio ceremoniarum, ne gustaueris, ne tetigeris, ne contrectaris.~~

στοιχεῖα

Elementa mundi quæ

Mundus est quicquid est temporarium

Misit deus filium.) ἐξαπέστειλεν, id est, Emisit, uel potius legauit, nēpe cum mandatis. Nā id proprie sonat Græca uox, aliud enim est πέμπειν.

Factum ex muliere.) Prius factū est Græce γεννώμενον posterius γινόμενον, ut illud uertas natū, hoc factū est. Quanq; Græci codices nō omnes distinguunt. Certe Theophylactus utrobiq; legit γινόμενον. Atqui Augustinus libro de Trinitate & unitate dei, cap. III. refert ad hunc modū: Misit deus filium suū, natum ex muliere, factū sub lege. Ac mox eiusdē operis, cap. sexto. Factū autem hic nihil aliud sonat, quàm subditū legi: quemadmodū dicitur factus pallidus qui expalluit, ne quis hic frustra philosophetur de creatura.

γεννώμενον
γινόμενον

Redimeret.) ἐξαγοράσῃ. Quod ad uerbum sonat emercaretur, hoc est dato precio asseret in libertatem, quod dicas licet eximeret.

Vt adoptionem.) Græcis unica dictio est υἱοθεσίαν. Quam interpres, quo plenius exprimeret, periphrasi reddidit, quod adoptio uideatur latius patere.

Reciperemus.) ἀπολάβωμεν. Augustinus ānotat reciperemus dictū, nō acciperemus, ut intelligamus restitui quod fuerat amissū. Id magis haberet locū, si Grece dixisset ἀναλάβωμεν.

Quoniam autem estis filij dei.) Redundat dei, iuxta cōstantem Græcorū lectionem, nec admodum ad sensum facit, tantum agit de conditione liberorum, licet refragentur omnes Latini quos ego uiderim, excepto uetustissimo codice Donatiani.

In corda uestra.) ἡμῶν, id est, nostra, consentiente cū Græcis utroq; codice Constantiensi, Ambrosio & Hieronymo. Quoniam autē præcessit, estis, lector parum attentus deprauauit scripturam. Et sicuti superius ostensum est ἀββᾶ ὁ πατήρ, Abba pater, non est ἀναδίπλωσις iuxta Hieronymum, consentiente & Augustino, & ni fallor, Ambrosio: sed abba peregrinum est uerbum, Hebræis Syrisq; cōmune, id interpretatur adiecto uerbo Græco, qui mos peculiaris est scripturæ diuinæ, ut Bartimæus, filius Timęi, in Euangelio: Aser, diuitiæ, Thabita, dorcas, in Actis: & in Genesi Mesech, uernaculus, aliaq; his consimilia.

Iam non est seruus.) Es, secundæ personæ, non tertiæ, εἶ. In nōnullis exemplaribus omnino nō additur. Tantum est οὐκ ἔτι δοῦλος, ut subaudias est, aut es, si mauis. Et interpres, iam, suum nimis amat, aliâs gaudens uel intempestiua uarietate. οὐκ ἔτι εἶ, id est, Non deinde es, non amplius es.

Et hæres per deum,) Et hæres dei per Christū καὶ κληρονόμος θεοῦ διὰ χριστοῦ. Hieronymus legit, Et hæres per Christū, omissa mentione dei. Ambrosius & Augustinus legunt ut nostra habet æditio. Mihi magis probatur quod legit Hieronymus. Porrò dei uidetur additum ab interprete quopiam. Absolutius enim erat hæres, si nihil addas: ut opponatur seruo. Deniq; quod adiecit, per Christum, suo more fecit Paulus, qui sic omnia dei beneficia uult ad nos à patre proficisci, ut per Christum filium ad nos ueniant, uelut insitos Christo.

Et hæres pe deum, uaria lectio

Per quē adoptione & filij sumus & hęredes. Hoc loco plus habet Theophylactus sic legēs, εἰ δὲ υἱὸς κληρονόμος, κληρονόμος μὲν θεοῦ, συγκληρονόμος δὲ χριστοῦ. i. Quod si filius & hæres, hæres quidem dei, cohæres uero Christi. Quemadmodū aūt legit, ita & interpretatur. Verū quod hic superest, transscriptum apparet ex cap. epistolæ ad Romanos VIII.

Cum cognoueritis.) νῦν δὲ γνόντες, id est, Nunc autem posteaꝗ cognouistis deum,

Imò cogniti sitis.) μᾶλλον δὲ. id est, Magis autem. Et ita legit Hieronymus. Quanquam magis, hoc loco correctionem habet uerius, quàm comparationem.

πάλιν ἄνωθεν Quibus denuo.) Pro denuo, Græcis est πάλιν ἄνωθεν, id est, Rursum ab initio. Et ἀναδίπλωσις ad uehemementiam facit. Nos uertimus, iterum ab integro.

Et tempora.) καιροὺς, id est, Opportunitates, Neqꝫ enim est χρόνους. Hæc autem ad festos Iudæorum dies pertinent, quibus hoc aut illud fas erat, aut nefas.

Timeo ne.) φοβοῦμαι ὑμᾶς, id est, Timeo uos. Atqꝫ ita legit Ambrosius, & item Augustinus, nec secus habetur in uetustis exemplaribus. Verti poterat, Timeo de uobis.

Fratres obsecro uos.) δέομαι ὑμῶν, id est, Rogo uos. Hæc uult diuus Hieronymus ad superiora referri ad hunc modum, Fratres obsecro uos, sitis ut ego, quoniam ego ut uos, hoc est, abijcite superstitionem Iudaicam, quam uidetis abiecisse me. Aut proficite ad meā perfectionem, quandoquidem ego memetipsum ad uestram infirmitatem inclinaui. Nam ut, mauult Valla quàm sicut, non solum hic, uerum etiam in proximo loco.

Iam pridem.) Græcis est, prius πρότερον.

Tentatio uestra & uestri. Tentationem uestram sermo anceps Tentationem uestram.) πειρασμόν μου, id est, Tentationem meam siue mei, imò meam, ut intelligas Paulū tentasse Galatas suo sermone humili & incondito. Quanquam sermo Græcus anceps, & Hieronymus uarie exponit. Nimirum tentatio Galatarū erat, quod homo humilis & malis humanis obnoxius, cum Christum crucifixum prædicaret, neqꝫ quicquam præterea magnificum, tamen immortalitatem polliceretur. Aut certe, laborauit illic aduersa ualetudine, & cum cernerent corpusculum morbis afflictum, tamen immortalitatem prædicanti crediderunt. Sunt enim qui putant Paulum crebro capitis dolore fuisse uexatum, atqꝫ hunc ab eo uocatum stimulum satanæ. Siue, quod uero propius est, quod cernerent suum apostolum contumelijs oneratum, insectationibus agitatum, flagris cæsum, lapidibus obrutum. Poterant hæc illos ab admiratione illius alienare. Cæterum non legimus uel ipsum dominum, uel apostolos ullo laborasse morbo.

μακαρισμός μακαριότης Vbi est ergo.) τίς οὖν ἦν, id est, Quæ ergo erat, Et ita legit Ambrosius. Cæterū beatitudo non est μακαριότης, sed μακαρισμός, quod magis sonat beatificationem, à uerbo μακαρίζειν, quod est beatum dicere, siue iudicare, id quod non obscure significat Diuus Hieronymus his quidem uerbis, Quamuis, inquit, eo tempore, quo Euangelium iuxta carnem susceperatis, beatos dicerem, quod in initijs feruebat: tamen nunc quia non uideo ædificio culmen impositum, & penè nequicquam iacta fundamenta, cogor dicere, ubi est beatitudo uestra, qua uos beatos arbitrans ante laudabam? Itidem exponit & Theopylactus, nimirū de laude qua prædicabantur ab omnibus, quod essent φιλαδέλφοι.

Aemulantur uos.) ζηλοῦσιν ὑμᾶς. Ea uox cum Græcis diuersos habeat usus, tamen hoc loco recte uerteretur, diligūt siue affectant, siue ambiunt, & zelotypia laborāt erga uos, quod in fine subnotat & Hieronymus. Agit enim de quibusdam, qui sub prætextu amoris & studij erga Galatas, hoc agebant, ut illos pertraherent in seruitutem legis Mosaicæ.

Excludere Includere Sed excludere uos.) Græce est ἐγκλεῖσαι, id est, Includere. Quanquam Græci codices hic uariant, cum in nonnullis sit ἐκκλεῖσαι, Includere, legi inuoluere: excludere, à libertate Christi. Theophylactus legit & interpretatur excludere ἐκβαλεῖν, Nam excluditur qui nō admittitur, & excluditur qui eijcitur. Vtinam hodie nulli sint apud Christianos, in quos cōpetat hæc Pauli querimonia.

Vt illos æmulemini.) αὐτοὺς, ut se, siue ut ipsos æmulemini.

Bonū autē æmulamini in bono.) καλὸν δὲ τὸ ζηλοῦσθαι ἐν καλῷ, id est, Bonū autem scilicet est æmulari in bono semper. Bonū est alios imitari uelle, sed nō in quauis re, uerū in re bona. Et ad hunc modū legit Augustinus: Bonū autē est, ait, æmulari in bono semper. Interpres legisse uidetur καλὸν δὲ ζηλοῦσθε, ut extrema syllaba uerbi desinat in e psilon. Nec sono uocis distingui possunt Græcis, æmulari & æmulamini. Quin & infinitum accipi poterat pro

pro imperatiuo, ni additus esset articulus. Aliud autẽ declarat æmulari primo loco, q̃ duobus sequentibus, in quibus tamen nõ est simpliciter imitari, sed imitari cũ admiratione studioq; insequendi. Nã id est quod paulo post dicit apertius, Sed ut in carne uestra glorietur.

Cum præsens sum apud uos.) Tametsi consentiunt omnes, tamen sermo Græcus anceps est, qui & hunc sensum habere potest, μὴ μόνον ἐν τῷ παρεῖναί με πρὸς ὑμᾶς, non solum in hoc quod adsum apud uos, quia dixit ante ἐν τῷ καλῷ. Honestũ enim semper sequendum est, etiamsi absit is qui tradidit. Innuit enim suã absentiã fuisse in causa, ut aliò delaberent.

Vellem autem esse apud uos modo.) Modo, hoc loco pro nunc, positũ est ἄρτι. Nec est esse, sed παρεῖναι, id est, Adesse.

Quoniam confundor in uobis.) ἀπορῦμαι, id est, Perplexus sum siue indigus sum, sic enim explicat diuus Hieronymus. Quanquã apud Græcos ἀπορεῖν, est aliquoties hærere & inopem esse consilij. Sic erat affectus Paulus, ut nesciret quid ageret cum Galatis, quos uidebat omnino tendere ad seruitutem legis, & hoc magnis apostolis, ut putabatur, eò uocantibus. Cæterum uulgus nullum facit discrimen inter confusionem, quæ Grecis σύγχυσις dicitur, & pudorem siue erubescentiam, quæ αἰσχύνη dicitur, siue ἐντροπή. Sed aliud est pudere & erubescere, aliud animo turbatum esse, ut nescias quid sit agendũ. Etiamsi nõ nunquam detorqueatur ad uehementem pudorem, qui turbare solet animum, & tenebras offundere, uelut apud Euripidem ὡς δ᾽ ἀνολβον εἶχες ὄνομα σύγχυσίν τε. Quanq; hic quoq; perplexus potest intelligi, magis q̃ pudefactus. Nec erat quod hoc loco uerbum Confundor mutaretur, nisi interpres aliâs libenter & frequenter usus esset eo pro erubescere, alioqui belle explicabat Græcam uocem ἀπορῦμαι. *ἀπορεῖν*

Legem non legistis.) Auditis, est Græce ἀκούετε. Hieronymus legit audistis, nisi mendum subest. Nam arbitror fuisse scriptum auditis. Habet autem tropus suam gratiam, qua si lex ipsa loquatur, uetans ne posthac seruetur. Itaq; hoc ipso repugnabant legi, quod affectarent obseruare legem. *Lex auditur quasi loquẽs*

Per allegoriam dicta.) ἀλληγορούμενα, id est, Quæ per allegoriam dicuntur. Est autẽ allegoria, cum aliud dicitur, aliud significatur. Augustinus libro de Trinitate XV cap. IX testatur se legisse, quę sunt in allegoria. Et quoniã allegoria gręca uox sit, quosdã Latinos interpretes ita reddidisse, Quæ sunt aliud ex alio significantia. Chrysostomus admonet, Paulum abusum hac uoce allegoria, pro typo & figura. Nam allegoria proprie est perpetua metaphora. Verum apostolus hic ueram historiã refert, quæ typus sit alterius. *Allegoria*

Hæc enim sunt duo testamenta.) Chrysostomus quærit quid referat αὗται. Refert duas matres, ancillã Agar & liberam Saram, quarũ præcesserat mentio. Id mollius est in sermone Græco, in quo testamentum est fœminini generis διαθήκη. Et rursus, Sunt, positum est, pro significant.

Vnũ quidẽ in monte.) A monte est Græce ἀπὸ ὄρους. Et ita legũt & Hieronymus & Ambrosius. Neq; secus habebat codex Donatiani. In altero Constantiensi, nempe uetustiore, manebat germana scriptura, in altero rasura testabatur opera deprauatoris. Quanquã locus hic multis modis deprauatus est. Porrò Græce sic habet, ἀπὸ ὄρους σινᾶ, εἰς δουλείαν γεννῶσα, ἥτις ἐστὶν ἄγαρ. τὸ γὰρ ἄγαρ, σινᾶ ὄρος ἐστὶν ἐν τῇ ἀραβίᾳ, συστοιχεῖ δὲ τῇ νῦν ἱερουσαλὴμ, δουλεύει δὲ μετὰ τῶν τέκνων αὐτῆς. ἡ δὲ ἄνω ἱερουσαλὴμ, ἐλευθέρα ἐστὶν, ἥτις ἐστὶ μήτηρ πάντων ἡμῶν, id est, A monte Sina in seruitutem generans, quæ est Agar. Nam Agar, Sina mons est in Arabia, confinis est autẽ ei, quæ nunc est Hierusalem, seruit autẽ cum filijs suis. Porrò quæ sursum est, Hierusalem libera est, quę est mater omniũ nostrũ. Admonent Grecorũ scholia, cumq; his Theophylactus, montẽ Sina, Arabum lingua Agar appellari. Eundẽ autem esse montem, diuersis nominibus. Tametsi nihil huiusmodi meminit Hieronymus in huius epistolæ commentarijs. Augustinus & Ambrosius legunt, quod est Agar non quæ est. Tametsi utraque lectio sensum eundem exprimit, quod relatiuum nomen, inter duo intercedens substantiua, cũ utrouis solet congruere, præcessit enim Testamẽta, & sequitur nomen mulieris Agar. Nisi quod cum legimus quæ est Agar, amphibolon est, an quæ pertineat ad seruitutem, etiamsi in hac lectione sensus ferè eòdem recidit. Siquidem est, hoc loco positum est, pro significat, quod genus illud, Petra autem erat Christus, annotante Augustino locis aliquot. Perpusillum enim refert, utrum Agar typum habeat testamenti generantis *Locus obscurus*

 in seruitu-

in seruitutem legis, an ipsius seruitutis, quam habebat testamentum. Porrò illud generans, necesse ut ad testamentum referatur, quod significatum fuisse uult in typo Agar. Deinde quod sequitur, τὸ γὰρ ἄγαρ, non ad ancillam, sed ad montem pertinet, quod uel ex ipso genere deprehenditur, quod mons apud Græcos neutri generis sit. Ambrosius uidetur Græcum genus reliquisse, cum ait, In seruitutem generans, quod est Agar: nisi quis uocem relatiuam malit ad sermonis cõtextum pertinere, quod est uidelicet generare in seruitutem. Huius enim rei typum gerebat Agar, siue ancilla, siue mons ab ancilla sortitus nomen. Cęterũ quod addit, Quæ nunc est Hierusalem, huc pertinet, quod olim ea ciuitas alijs nominibus fuerit appellata, primum Iebus, deinde Salem, deinde Hierusalem, uelut ex utrisque composito uocabulo, postremo Aelia. Nec mirum uideri debet, si uulgaris usus pro Iebusalẽ dixit Hierusalem, quũ Salem uerterit in Solymã, & Hierusalem in Hierosolymam.

Hierusalem multis dicta nominibus

Qui coniũctus est ei quæ nunc est Hierus.) συστοιχεῖ δὲ τῇ νῦν ἱερουσαλὴμ, pro coniunctus est, nos uertimus confinis est. Nam hoc uerbo usus est diuus Hieronymus hunc enarrans locum. Nec obstat, quod Sina mons itinere multorum dierum dissitus est à monte Sion. Paulus enim hic non metitur spacium interualli, sed cõfert similitudinem allegoriæ. Nam quæ inter se similitudine quapiam respondent, uicina & confinia dicuntur, quod Paulus Græce dixit συστοιχεῖν, quasi dicas in eadẽ esse serie. Vnde & grammatici στοιχεῖα uocant literas, quod serie quadam sibi iungantur. Philosophi rerum elementa στοιχεῖα uocant, puta terram, aquam, aërem & ignem, quod horum unumquodque suo consistat ordine. Item uersus στίχοι dicuntur, & acies ordine compositę στίχαι uocantur, quæ uoces aliæque similes deriuantur à uerbo στείχειν, quod est ordine progredi, siue in serie stare. Mons autem Sina, tametsi longo interuallo disiunctus est ab Hierosolymis, tamen hac similitudine illi contiguus est, quod quemadmodum in Sina primum lex est prodita magnis terroribus, ita in monte Sion eadem lex est promulgata, & ad alienigenas etiam propagata, iuxta uaticinium: De Sion exibit lex, & uerbum domini de Hierusalem. Illud autem ait hoc loco apostolus, ut ostendat legem absque gratia terrorem incutere minis & præceptis. Cogi uero metu, seruile est. Iudæi itaque qui uacui charitate, legem iuxta literam ac ritus externos obseruabant, quanquam à monte Sina migrauerant Hierosolymam, tamẽ à seruili conditione non degenerabant, tanquam filij Agar, non Saræ. Verbum autem συστοιχεῖν, in hunc sensum reperitur apud probatos Græcorum autores, nominatim apud Theophrastum de Causis, & Aristotelem ἐν τοῖς μετὰ τὰ φυσικά. Nec Suidas de hoc uerbo siluit in dictione σύστοιχα, Sic enim appellantur quæ sunt eiusdem ordinis ac sortis. Et συστοιχία dicitur rerum inter se similiũ series, ueluti si ponas. π. κ. τ. una συστοιχία fuerit, conueniunt enim in hoc quod sunt exiles. Altera huic opponetur, continens φ. χ. θ. Et hæc elementa inter se collata σύστοιχα sunt, ad superiorem uero seriem comparata, ἀντίστοιχα. Diuus Chrysostomus συστοιχεῖ interpretatur γειτνιάζει καὶ ἅπτεται, id est, uicinus est & contiguus: idem dilucidius interpretatur Theophylactus, addens uiciniam hanc non esse loci, sed similitudinis. Et glossa quæ dicitur Ordinaria, coniunctus, uerbo exponit similis. Verum hanc interpretationem Aquinas reijcit, quod existimet hanc non fuisse mentem Pauli, mauultque montem Sina ideo dictum coniunctum Hierosolymę, quod illinc huc profecti sint Israëlitæ: ut intelligamus montẽ Arabiæ confinem esse Hierosolymę, non propinquitate situs, sed continuatione itineris. Huic commento obstat nonnihil συστοιχεῖ uerbum præsentis temporis, quod Ambrosius uertit, qui coniungitur. Iter autem multis seculis præcesserat. Qui collegit scholia in omnes Pauli epistolas, ita scribit in hunc locum, Ex qualitatibus locorũ uult intelligi diuersitatem testamentorum. Is quisquis fuit, sensisse uidetur Sina typum esse ueteris testamenti, Hierusalem noui. Hoc si recipimus, quomodo dicũtur συστοιχεῖν. Mihi Paulus æquare uidetur Iudæos Arabes & Hierosolymitanos, quod utrique pariter seruirent legi, et ad synagogam pertinerent, non ad ecclesiam. Hierosolymæ uero terrenæ, quam non discernit à monte Sina, opponit cœlestem Hierosolymam, quæ est ecclesia. Mirum est autem nec Hieronymũ nec Ambrosium hunc de uicinia scrupulũ attingere.

Lætare sterilis quæ non paris.) Testimonium adductum est ex Esaiæ cap. LIIII. Hebræa sic extulit Hieronymus: Lauda sterilis, quæ non paris, decanta laudem & hinni quæ non parturiebas, quoniã plures filij desertæ, magis quàm eius quę habet uirum. Verum iuxta

Septua-

Septuaginta legimus hunc in modum, εὐφράνθητι στεῖρα ἡ οὐ τίκτουσα, ῥῆξον καὶ βόησον, ἡ οὐκ ὠδίνουσα, ὅτι πολλὰ τὰ τέκνα τῆς ἐρήμου, μᾶλλον ἢ τῆς ἐχούσης τὸν ἄνδρα, id est, Lætare sterilis quæ non paris: erumpe & clama, quæ nō parturis, quia plures filij desertæ, magis quàm eius quæ habet uirum. Symmachus ita uertit: Lætare sterilis, quæ non peperisti, gaude in exultatione & hinni, quæ non parturisti, plures enim filij dissipatæ, magis quàm eius quæ erat sub uiro. Ab hoc non discrepant, Theodotion & Aquila, pręterquàm in pauculis uerbis. Vnde palàm est in hoc loco Paulum usum uerbis Septuaginta, quod per omnia sensus cōcordet cum Hebraica ueritate. *Paulus sequitur LXX*

Cum filio liberæ.) Hieronymus legit, Cum filio meo Isaac. Atq; ita sanè legitur Genesis capite uigesimoprimo. Ad eundem modum legit Ambrosius. Quo magis admiror unde hæc scriptura in Gręcorum ac nostros codices inuaserit. Ex interpretatione Theophylacti non satis liquet quid legerit, nisi quod contextus cum nostra uulgata lectione consentit. Chrysostomus legit quēadmodū Latini: nec refert ad sensum. Apostolus pro persona Sarę, supposuit personam scripturæ, quo plus esset ponderis, sensumq; reddidit ad causam quam tractat commodū. In hoc testimonio Paulus nec Hebraicam autoritatē nec Septuaginta sequutus est, contentus suis uerbis scripturæ sensum reddere.

Qua libertate nos Christus.) Græca sic habent, τῇ ἐλευθερίᾳ οὖν ᾗ χριστὸς ἡμᾶς ἠλευθέρωσε, στήκετε, καὶ μὴ. id est, Libertate igitur, qua Christus nos liberauit state, &c. ut Libertate ad sequentia pertineat, non ad superiora. Tametsi Hieronymus secus uertit, ac secus legunt Ambrosius & Augustinus, hinc nouū sermonis caput ordientes. State igitur &c. Mecum haud obscure facit Chrysostomus ac Theophylactus, στήκετε uerbū etiā interiecto cōmentario separans ab ijs quæ sequūtur, Nec interpres hoc mutare potuit. Ad sensum haud magnopere refert. *Distincti*

EX CAPITE QVINTO.

Ontineri.) μὴ ἐνέχεσθε. i. Obnoxij sitis, aut implicemini seu illaqueemini.

Circuncidenti se.) περιτεμνομένῳ, id est, Qui circumciditur.

Euacuati estis à Christo.) κατηργήθητε ἀπὸ τοῦ χριστοῦ. Hanc uocem interpres constanter ita uertit, cum significet aliquid aboleri & irritū ociosumq; fieri, ac uelut antiquari. Idem est cum eo quod paulo superius dixit, Nihil Christus uobis proderit: Si addicitis uos legi Mosi, Christus uobis est antiquatus & ociosus. Hieronymus indicat hanc uocem καταργεῖσθαι, non recte uerti ab interprete, cum sit potius in opere cessare. ἀργὸς enim ociosus est, uelut ἄεργος. unde dictum est καταργεῖσθαι.

Per charitatem operatur.) Rursum hic operans, non significat quod uulgus somniat, sed quæ uim suam occultam exerceat in nobis, quod proprium est spiritus. Sentitur enim uis, cum ipse nusquam appareat. Nam legem uult parum efficacem uideri, contrà fidem efficacem. ἐνεργουμένη, quod, agens, rectius uerti poterat. *καταργεῖσθαι quid*

Quis uos fascinauit.) ἀνέκοψεν. Quod Hieronymus & Ambrosius uertunt, impediuit. Et glossa ordinaria indicat in Latinis codicibus fuisse duplicem lectionem, cum apud Græcos non sit nisi una. Certe in codice Donatiani scriptum comperi, fascinauit. Ex hoc loco uidetur additum, Non credere ueritati, de quo superius cap. 3. admonuimus. et quod illic uertit non credere, hic uertit non obedire. Imò Hieronymus hic admonet, totum hoc, non obedire ueritati, non inueniri in uetustis codicibus: etiamsi Græci codices hoc errore sunt cōfusi. Quanq̄ autē hoc loco nihil interest inter Græcos codices & Latinos, nisi quod illi legūt impediuit, nō fascinauit, tamē ne hic quidem multum ad sensum facit addita particula. Sēsus enim plenus erat, Bene currebatis, quis interrupit cursum uestrū? Rursus aliud argumentū hanc ędítionē non esse pure Hieronymi: nam ille cum Gręcis legit impediuit.

Nemini consenseritis.) Et hanc particulam uelut adiectitiā, præterit Hieronymus, cum nec in Gręcis reperiatur codicibus, nec apud ullum illorum qui commentaria scripserint in Paulū. Etiamsi Theophylacti interpres in contextu de suo addidit, cum nec sit apud Græcos, nec in interpretatione fiat ulla mentio. Certe in codice Donatiani non addebatur, nec in utroq; Constantiensi. Et tamen propemodū addiuinare licet Ambrosium hanc particulam addidisse, non addidisse autem superiorem, Non credere ueritati, sic enim explanat: Exercitium illorum in opere fidei bonum fuisse testatur, sed nequitia malorum hominum detentos, ne cursum suū officio perseuerante consummarent; unde ut resipiscant hortatur, *Superst apud nos*

de cætero

de cætero nulli eorum credentes, qui ut opera legis seruanda suaderent, Euangelicæ uerita ti non eos obedire sinebant. Certe in contextu non additur apud Ambrosium hæc particu la: Nemini consenseritis, ne apud Augustinum quidem.

Persuasio, cætera supersunt

Persuasio hæc nõ est &c.) Græcis nec est hæc, nec uestra, ut legit Augustinus, sed duntaxat ἡ πεισμονή, id est, Persuasio. Quanquam sensus non admodum pugnat, nisi quod hic significat persuasionem nõ obtemperantium, sed persuadentium, ut referatur ad superiorem interrogationem. Quis uos impediuit bene currẽtes? Nempe quorundam persuasio auocantium uos ad Mosaicas ceremonias, quæ persuasio nõ est profecta à Christo, qui aliò uos uocauit, nimirum ad spiritualia.

φύραμα massa

Totam massam corrumpit.) ὅλον τὸ φύραμα ζυμοῖ, id est, Totam conspersionem fermentat, sic enim uertit diuus Hieronymus in commentarijs, palàm damnans ac reijciens uerbum massæ. Nec tamen reddit causam cur reijciat, nec abstinet ab usu uocis damnatæ, in interpretatione: Neq; tamen negari potest, massam esse uocẽ Latinam, etiamsi cõspersio in hoc sensu reperitur apud Columellã, & magis exprimit uocem Græcam φύραμα. Vel hic locus arguit hanc translationem non esse Hieronymi, quæ dictionem habet, quam ille testatur à se correctam fuisse. Pro corrumpit, Hieronymus legit fermentat. Est enim Græce ζυμοῖ. Siquidem non protinus corrumpitur, quod afficitur fermento. Nam Christus suam doctrinam comparat fermento in farinam abdito.

φρονεῖν

Nihil aliud sapietis.) φρονήσετε. Melius Ambrosius, qui legit sentietis, hoc est, nõ eritis in alia sententia, & non cogitabitis de nouando uitæ instituto. Nam id est, nihil aliud, nihil diuersum, nihil nouum. Quemadmodum dicimus, aliud ab illo.

Quicunq; est ille.) ὅς τις ἂν ᾖ, id est, Quicũq; fuerit, siue sit. Atq; ita legit D. Ambrosius.

Ergo euacuatum est scandalum.) ἄρα κατήργηται, id est, Ergo cessauit. ut non ineleganter exponit diuus Hieronymus, quod uulgo uocant cassatum. Admonet autem et hic, Græcam uocem rectius exprimere Pauli mentem quàm Latinam. Cassatur enim quod desijt habere uigorem.

Sensus triplex

Vtinam abscindantur.) Vtinam & abscindantur, addita copula καὶ ἀποκόψονται, id est, Amputentur etiam, siue resecentur. Est nonnihil emphaseos in coniunctione, non solum iudicentur, sed etiam anathema fiant, penitus resecti à uestro consortio. Aut qui uos uolunt circuncidi, ipsi prorsus execentur, ut Paulus imprecetur exectionem totius membri, qui docerent circuncisionem. Attingit hunc sensum Ambrosius, & item Theophylactus sequutus Chrysostomum, sed alter mihi uidetur apostolica grauitate dignior. Augustinus ex maledictione facit benedictionem, sic interpretans: Quasi Paulus precetur pseudapostolis, non ut circũcidantur, sed abscindantur, hoc est spadones fiant propter regnum cœlorum: sic enim futurum, ut desinant prædicare Iudaicam circuncisionẽ. Hoc commentum maluit amplecti, q; tribuere Paulo imprecationem.

Sequutus Chrysostomum

Qui uos conturbat.) οἱ ἀναστατοῦντες, id est, Qui uos à statu dimouẽt. Vnde Ambrosius legit, Hi qui uos subuertũt. Nos uertimus, qui uos labefactant. Respexit enim ad id quod dixerat, state. Labefactatur autẽ quod à statu suo dimouetur. Annotat uocis huius emphasim diligenter Theophylactus, sed ante hunc Chrysostomus.

Additũ aliquid

In occasionem detis carnis.) Detis, uerbum apud Græcos non habetur. Et carni, dandi casu profertur, non carnis, paterno. Et subaudiẽdum est detis, ut admonet diuus Hieronymus, aut aliud accommodatius. Apparet Vallam accusatiuum Libertatem referre, ad uerbum quod sequitur seruiatis, quasi dicas, ne seruiatis libertatem uestram carni. Verum id præterquàm quod ab omnium sententia dissidet, duriusculum est & coactius. Theophylactus subaudiendum putat ἔχωμεν, id est, habeamus. Certe, ut modo dixi, testatur Hieronymus, uerbum Detis additum ab interprete, non positum à Paulo. Et nescio quid gratiæ peculiaris habet hæc aposiopesis, in deterrendis ijs quos nolis offendere.

Sed per charitatem spiritus.) Spiritus in Græcis codicibus non habetur, nec in Hieronymo, nec in Augustino, tantum apud Ambrosium legere memini, qui sic etiam interpretatur, ut sit quod opponat carni.

Dilectio proximi

Diliges proximũ tuũ.) Græci habent ἐν τῷ ἀγαπήσεις. id est, Nẽpe in hoc, Diliges proximũ &c. unde & nos ita uertimus. Admonet Augustinus multis uerbis hic de Dei dilectione

ctione sileri, quod ea fingi possit, dilectio proximi facilius queat conuinci. Et consequitur, ut qui proximum dure tractat, is nec deum amet. Subindicat idem, licet obscurius Ambrosius. Hoc admonendum putaui, ne quis de suo adijciat uelut omissum, quod à Paulo non est additum.

Mordetis & comeditis.) Pro comeditis, Ambrosius legit criminatis, si modo codex mẽdo uacat. Haud scio an exemplar illius habuerit διαβάλλετε, id est, Calumniamini.

Dico autem in Christo.) In Christo, non additum est apud Gręcos, nec apud Hieronymum, nec apud Ambrosium, ne in uetustissimo quidem exemplari Paulino, suffragabatur uterq; codex ecclesiæ Constãtiensis, tantum est, Dico autẽ, Spiritu ambulate. Sic enim indicat quorsum tendat totus hic sermo.

Et desideria.) Desiderium est Græce ἐπιθυμίαν. Ambrosius legit concupiscentiam carnis non perficietis, tametsi id nihil ad sententiam.

Hæc enim sibi inuicem.) Apud Græcos pro enim est δὲ, autem, ταῦτα δὲ, hæc autem, Quanquam id quidem ad sensum haud magni refert.

Quæ sunt.) In plerisq; huiusmodi recensendis, Latina nõnihil à Græcis discrepant, librariorum opinor obliuione. Hæc Græce sic habent, μοιχεία, πορνεία, ἀκαθαρσία, ἀσέλγεια, εἰδωλολατρεία, φαρμακεία, ἔχθραι, ἔρις, ζῆλοι, θυμοί, ἐριθεῖαι, διχοστασίαι, αἱρέσεις, φθόνοι, φόνοι, μέθαι, κῶμοι, id est, Adulteriũ, scortatio, immũdicia, lasciuia, idolorũ cultus, ueneficiũ, simultates, lis, ęmulationes, iræ, contentiones, factiones, sectę, inuidiæ, cædes, ebrietates, cõmessatiões. Ita legit & Chrysostomus, nisi quod primo loco refert πορνείαν. D. Hieronymus sic legit: Quæ sunt fornicatio, immũdicia, impudicitia, idolorũ seruitus, ueneficia, inimicitiæ, contentiones, æmulationes, iræ, rixæ, dissensiones, hæreses, inuidiæ, ebrietates, comessationes. Ambrosius legit ad hunc modum: Adulterium, fornicatio, impuritas, obscenitas, idololatria, ueneficium, inimicitiæ, contentiones, simulationes, iræ, simultates, dissensiones, hæreses, inuidię, ebrietates, comessationes. De quorum singulis, si quis uolet plenius edoceri, legat diui Hieronymi in hunc locum commentaria. Illud iam admonuimus in epistolam ad Romanos, in φθόνοι & φόνοι, iucundam esse uocum allusionem, quam interpres ne potuit quidem reddere. Nec sua gratia caret asyndeton, & homœoptota. *In catalogis crebro erratur*

Non consequentur.) οὐ κληρονομήσουσιν. pro quo Hieronymus, possidebunt. Et expressius Ambrosius: Regni dei hæreditatem non consequentur.

Patientia.) μακροθυμία, id est, Longanimitas, seu lenitas animi, quod iste suo more ferè uertit patientiã, quæ frequentius corporis quàm animi dicitur. Etiamsi diuus Hieronymus putat nihil interesse. Ambrosius uertit lenitatem. Et hic catalogus fructuum spiritus apud Græcos sic habet. ἀγάπη, χαρά, εἰρήνη, μακροθυμία, χρηστότης, ἀγαθοσύνη, πίστις, πρᾳότης, ἐγκράτεια, id est, Charitas, gaudium, pax, lenitas animi, benignitas, bonitas, fides, mansuetudo, temperantia. Diuus Hieronymus aduersus Iouinianũ sic legit, Charitas, gaudium, pax, longanimitas, benignitas, bonitas, fides, mansuetudo, cõtinentia. Ambrosius ad hunc legit modum, Charitas, gaudiũ, pax, longanimitas, benignitas, spes, lenitas, continentia, castitas, bonitas &c. Proinde non admodũ probandam reor quorundã anxiam diligentiam, qui in huiusmodi catalogis solent de numero laborare, & in distinguendis singulis superstitiose torqueri, cum probabile sit, Paulum congeriem quandam malorum & bonorum produxisse, quæ ferè consequi solent, non quod hæc sola sint, sed quod in his sit summa. *Nõ anxie numeranda quæ recensentur*

Qui autẽ sunt Christi carnẽ suam.) Hoc loco Origenes omissa una coniunctione δὲ, totam uariat sententiã, legens ad hunc modũ, κατὰ τῶν τοιούτων οὐκ ἔστι νόμος, οἱ τοῦ χριστοῦ τὴν σάρκα ἐσταύρωσαν σὺν τοῖς παθήμασι, καὶ ταῖς ἐπιθυμίαις, id est, Aduersus huiusmodi non est lex, qui Christi carnẽ crucifixerũt cum uitijs et cõcupiscentijs. ut intelligas non eos esse Christi, qui carnem suam crucifixerunt, sed aduersus eos non esse legem, qui Christi carnẽ in se crucifixerunt cum uitijs &c. Nam Christi carnẽ cum laude crucifigi in pijs hominibus, in quibus domiti sunt carnis affectus, sed male recrucifigi, quod Græci dicunt ἀνασταυροῦν, ab ijs qui redeunt ad pristinã uitam, post Christũ semel acceptũ. Verũ exemplaria Græca refragantur huic lectioni, etiamsi Hieronymo probatur Origenis sententia. Ambrosius legisse uidetur ad hunc modũ, οἱ δὲ χριστοὶ &c. ut Christi nominãdi casu sit, numero multitudinis, non paterni. Addit enim eos uocari christos, id est, unctos, qui Christo deuoti sint. *Origenis diuersa lectio*

Cum

παθήματα Cum uitijs & concupiscentijs.) παθήμασι, id est, Passiones, siue ut legit Augustinus, affectus. Aduersus Manichæos de Genesi, pro affectus ponit perturbationes. In epistola XXXIX legit, Cum passionibus & desiderijs, tametsi ea uidetur Paulini. Quanquam omnis cruciatus aut morbus, etiam corporis potest uocari πάθημα, & idcirco addidit, ἐπιθυμίαις, quod proprium est animi cupiditatibus, quemadmodum indicauit & Hieronymus.

EX CAPITE SEXTO.

στοιχῶμεν uarie enarratur

Spiritu & ambulemus.) καὶ στοιχῶμεν, quod Valla corrigit, contenti simus: uerum hoc magis ad sententiam Pauli facit, quam ad uocem Græcam, στοιχῶμεν quæ significat ordine suo incedere: ut intelligas, contineamus nos intra spiritum, ne respiciamus legem. Actio motus quidam est uelut animantis. At motus ab eodem proficiscitur unde uita, quod si uita nobis contigit è spiritu euangelico, non ex lege, secundum eundem agamus. Neque uideo quid Vallam mouerit, nisi forte legit στέγωμεν pro στοιχῶμεν. Etiamsi non me clam est, ad Vallæ sententiã interpretari Theophylactum, στοιχῶμεν ἀντὶ τοῦ ἀρκεσθῶμεν. Diuus Augustinus legit, Spiritu uiuimus, spiritu & sectemur, neque secus interpretatur quam legit. Ad quem modũ qui uertit, aut legit, aut certe somniauit στοχῶμεν, unde στοχάζω. quod significat ad scopũ oculũ intendere. Cæterum hoc uerbũ στοιχῶ apud Græcos πολύσημον est, sed tamen ab ordine directoque cursu ductum, unde & στίχοι uersus, & στοιχεῖα elementa siue literæ: ab eodem uenit στοχάζω.

Inanis gloriæ cupidi.) Græcis una dictio est κενόδοξοι, id est, Inaniter gloriosi &c, aut ut legit Ambrosius, Inanem gloriam sectantes.

Si præoccupatus.) προληφθῇ, id est, Occupatus, hoc est, præuentus antequã potuerit cauere. Quibus uerbis excludit omnino destinatam maliciam, & peccandi uoluntatem.

Instruite, pro instaurate mendose

Huiusmodi instruite.) καταρτίζετε, id est, Instaurate, reficite, siue sarcite. Suspicor interpretẽ uertisse instaurate, id scribã uertisse in instruite. Hieronymus enarrans cap. Ezechielis XVI refert, pficite huiuscemodi. Ambrosius legit humilitate, si tamẽ scriptura mendo uacat, quæ mihi prorsus suspecta est. Nam ex illius interpretatione non potest percipi quid legerit, aut si quid potest, legit emendate, cum ait, Cum mansuetudine prouocandi sunt ad reformandos se. Quod admonet hic Paulus ac sacri doctores, nos parum meminimus. Si quid emendandum extiterit, tanto supercilio, tanta sæuitia protinus intonamus. Ea res multos egregios uiros, à communione ecclesiæ abalienauit, quod aperte de Tertulliano prodidit Hieronymus.

Mutatus numerus

Paulus Græce imperitus

Considerans teipsum.) Mire mutauit repente numerũ, σκοπῶν σεαυτὸν, magis ad sensum respiciens, quam ad uerborũ ordinem. Et ex hoc loco diuus Hieronymus colligit uere dictum à Paulo, non tantum modestiæ causa quod imperitus esset sermone. At mihi uidetur non abs re mutasse subito numerũ, quod singularis numerus magis esset idoneus ad compellandam uniuscuiusque cõscientiam. Porro durius erat dicere omnibus, considerate uosipsos, ne & uos tentemini. Et mira cautione semper hoc agit Paulus, ne quid offendat eos, quos studet corrigere. Admonet autem Theophylactus additum σύ, ut eos commonefaceret humanæ fragilitatis. Siquidem hoc dictum non solum pertinet ad Galatas, sed peculiariter unumquemque mortalem appellat. Et hanc ob causam mutatus est numerus, quod & aliâs à Paulo factum indicauimus.

Alter alterius onera.) ἀλλήλων τὰ βάρη βαστάζετε. Latinius reddidit Ambrosius, atque item Augustinus, sermone De uerbis domini uigesimoprimo, Inuicẽ onera uestra portate, citante ad eundem modum & aliâs utroque. Verti poterat & ad hunc modũ: Alij uicissim aliorum onera baiulate. Nam alter alterius, de duobus dicitur Latinius.

Et sic adimplebitis.) καὶ οὕτως ἀναπληρώσατε, id est, Et sic adimplete. Interpres legit ἀναπληρώσετε, nec magnopere refert ad sensum. Rursum redijt ad numerũ multitudinis. Quanquam Græca uox magis sonat readimplete, hoc est, denuo adimplete, quasi dicat, quod alterius delicto diminutum fuit in legis obseruatione, id aliorũ sarciat charitas. Annotauit diligenter huius uocis emphasim Chrysostomus.

φρεναπατᾷ Si quis existimet se.) Græce paulo secus habet, εἰ γὰρ δοκεῖ τις εἶναί τι, id est, Si enim uidetur aliquis esse aliquid, ut subaudias sibi. Et uerbũ seducit, apud Græcos composita uox est φρεναπατᾷ, id est, Mentem seducit, & mentem suam decipit, ut exponit diuus Hieronymus

mus. Est autem perniciosissimum fallendi genus, ubi quis imponit sibi. Augustinus libro de Singularitate clericorum, cap. secũdo, legit, Seipsum implanat, ac ueluti Græcam interpretans uocem subijcit, Sed implanator certe proprius, suam animã decipit. Planus apud Latinos inuenitur pro impostore, an reperiatur implanare, nescio.

Et sic in semetipso.) καὶ τότε, id est, Et tunc, ut legit Ambrosius. Nec additur Tantum apud Græcos plerosque, licet in nõnullis addat μόνον. Preterea quod Græcis est, εἰς ἑαυτὸν, id est, In seipsum, mox item, καὶ οὐκ εἰς τὸν ἕτερον, id est, Et nõ in aliũ, fortassis rectius transtulisset, apud seipsum, & non apud aliũ. Quanquam haud me fugit huius præpositionis ancipitẽ esse naturã. Chrysostomus interpretatur, εἰς ἕτερον κατ᾽ ἑτέρου, hoc est, aduersus alium.

Vnusquisque onus suum portabit.) φορτίον. Quod Ambrosius legit sarcinam. Et portabit est βαστάσει, quod est baiulorum proprie.

Communicet autem qui. Grece non est uerbo, sed uerbum accusandi casu τὸν λόγον. Quanquam accipi potest per synechdochẽ, ut subaudias κατὰ prępositionem. Aut ita dixit, catechizatur uerbum, sicut nos dicimus, docetur grammaticam. Ambrosius Græcã uocem expressit ad hunc modum, ὁ κατηχούμενος τὸν λόγον, hoc est, Qui uerbum dei audiẽs est. Nam catechizare est tradere mysteria religionis Christianæ. Illud autem, In omnibus bonis, ad communicet referendum est, non ad catechizat. Marcion, ut indicat Hieronymus, accusatiuum λόγον, refert ad uerbũ communicet, intelligens fideles & catechumenos simul orare debere, & magistrũ in oratione cõmunicare cum discipulis, illo uel maxime elatus, quod sequatur In omnibus bonis. Atqui si de oratione fuit sermo, non debebat præcipi ei qui catechizatur, sed qui catechizat, hoc est, nõ discipulo, sed magistro. Quanquã ea quæ consequuntur, hanc refellunt interpretationẽ, Quæ seminauerit homo, hæc & metet. Hic uero Laurentius Valla nõnihil stomachatur, quod interpres Grecam uocem reliquerit, cũ alibi uertat: atque ita uertendum putat, Communicet, autem qui docetur uerbũ, cum eo qui ipsum docet in omnibus bonis. Illud addã de meo, posse λόγον hoc loco accipi pro ratione: ut intelligamus Paulum admonere, ut ratio dati & accepti constet inter eum qui religionẽ tradidit, & eum qui accepit, sed ita demum, si qui tradidit, syncere tradidit: alioqui iniquam fore permutationem, si pro perperam tradita religionis doctrina, reponatur beneficium. Atque adeò addidit In omnibus bonis, repetẽs quod superius dixit, Bonũ est æmulari in bono semper. Aduersus illos autem qui ad gloriam et quæstũ insyncere tradebant Christum, obijcit quod sequitur, Deus nõ irridetur. Id sensisse uidetur Ambrosius, asscribẽs, In malis dissentiendũ ab illis, ut magis lex nobis dux sit quàm homo. Theophylactus interpretatur de Munificentia catechumenorũ in catechistas, et huic consentiens Hieronymus.

Com. autem locus perplexus

Communicare uerbo

Non irridetur.) οὐ μυκτηρίζεται. Quod proprie est scommate ridere & subsannare, nasoque suspendere. Siquidem Græci μυκτῆρα nasum uocant.

Quæ enim seminauerit.) Græcis est singulari numero. Quod enim seminauerit homo, hoc & metet. Itaque legit Ambrosius, & item diuus Augustinus.

In carne.) Grece est, εἰς σάρκα, Id est, In carnẽ. quemadmodũ mox, εἰς τὸ πνεῦμα, id est, In spiritum. tametsi præpositio εἰς uarie usurpatur.

Metet corruptionem.) θερίσει φθοράν, id est, Metet corruptelam, hoc est, periturum fructum, nam huic opponit uitam æternam. Caro mortalis, fructus habet item mortales. Spiritus æternus, fructus habet immortales. Siquidem aliàs quoque ἄφθαρτον transfert immortalem, & ἀφθαρσίαν immortalitatem.

Deficiamus, & deficientes.) Apud Græcos diuersa sunt uerba. Nam deficiamus est, ἐκκακῶμεν, deficientes, ἐκλυόμενοι, id est, Defatigati, Ambrosius legit, infatigabiles, ut tempus quoque participij redderet. Tertullianus pro Ne deficiamus legit, ne tedeat.

Ad omnes.) Cur non potius, Erga omnes?

Qualibus literis.) πηλίκοις, id est, Qualibus. sed ita ut magnitudinẽ & admirationem significet. Hic magis ad affectum Pauli refertur, cui hæc res adeò fuerit cordi, ut non grauatus sit suapte manu super ea scribere. Diuus Hieronymus putat reliquam epistolã aliena manu scriptam fuisse: Paulum autem, ut omnem excluderet suspicionem suppositiciarum literarum, reliquũ epistolæ suapte manu scripsisse. At cur non potius, ut cum Hieronymi pace dixerim, uel ex hoc loco conijcimus, totam hanc epistolã Pauli digitis exaratam

Excussa Hieronymi opinio, qualibus literis

fuisse: Fatetur Hieronymus uocem Græcam πηλίκοις, magnitudinem significare potius q̃ qualitatẽ. Quod idem in Psalmos notauit Hilarius, Origenem opinor sequutus, Nam Græca uox magnitudinem sonat, Latina non item. Tametsi diuus Hilarius magnitudinem refert nõ ad formam elemẽtorum, sed sublimitatem sensuum, quod mihi sane uidetur coactius. Porrò diuus Hieronymus laborat ut explicet, quomodo grandes sint hæ literæ, quasi illud senserit Paulus, hanc epistolam grandibus literarum figuris scriptam fuisse. Imò Græci literas numero multitudinis & unam uocant epistolam, quemadmodũ & nos. Igitur Apostolus ut ostenderet, quantopere sibi hæc res esset cordi, Videtis, inquit, quàm grandem epistolam, mea ipsius manu scripsi, iam enim finierat epistolam. Nam in cæteris solet duntaxat subscribere, Mea manu Pauli. Nec est quod quenquam offendat datiuus γράμμασι, non γράμματα. Vt enim loquimur multis & multa, ita scribimus paucis & pauca. Mecum facit Ambrosius, qui ex hoc loco colligit hanc epistolam esse holographam. Et tamen miror quare idem pro Videte siue uidetis, legat scitote, nisi forte scriptum habebat ἴδετε. Augustinus legit, Vidistis, qualibus literis uobis scripsi, quasi Paulus manus agnitæ admoneat, ne per alios fictis epistolis decipiantur. Theophylactus Chrysostomum sequutus, fatetur ex hoc loco colligi hanc epistolam, Pauli manu scriptam fuisse. Cæterum quod dixit Qualibus, nõ pertinere ad magnitudinẽ literarum, sed ad deformitatem, quod Paulum uideri uelit imperitum scribendi, & tamen non grauatũ utcunque totam epistolam sua manu describere.

Volunt placere in carne.) εὐπροσωπῆσαι, hoc est, Iuxta faciem placere. Nam hinc Græca uox composita est, & hoc in carne.

Tantum ut crucis Christi persequutionem non.) Græce sic habet, μόνον ἵνα μὴ τῷ σταυρῷ τοῦ χριστοῦ διώκωνται, id est, Ne cruce Christi persequantur: ut persequantur, passiue accipias, hoc est, Ne crux Christi adducat illis persequutionem. Apud Ambrosium nõ additur Tantũ, etiamsi additur apud Augustinum. Supplendum est aliquid, quo sermo reddatur absolutus. Tantum hoc agunt, ut fugiant inuidiam crucis Christi.

Legem custodiunt.) Ipsi, deest αὐτοὶ, quod addit & Ambrosius. Hieronymus legit Hi, quasi Græce legerit οὗτοι.

Absit gloriari.) Absit ut glorier, siue ne contingat gloriari.

Et quicunque hãc regulam sequuti fuerint.) καὶ ὅσοι τῷ κανόνι τούτῳ στοιχήσουσι. Idem uerbum quod superius uertit Ambulemus, στοιχῶμεν, hoc est, Quicunque ad hanc incedent regulam.

Et super Israel dei.) τὸν ἰσραήλ, ut intelligas uirum aut populum. Et addit dei, propter synagogam satanæ.

De cætero.) τοῦ λοιποῦ. Non est τὸ λοιπόν, quod aliàs uertit superest, aut quod reliquum est, Siquidem hic magis loqui uidetur de quæstionibus, quàm de tempore, ut subaudias περὶ, περὶ λοιποῦ. Tradidi quicquid erat tradendum, hoc firmum esse uolo, nec patiar rursus in dubium uocari.

Nemo mihi molestus sit.) κόπους μοι μηδεὶς παρεχέτω, id est, Labores mihi nullus exhibeat. Et ad hunc modum uertit & exponit diuus Hieronymus. Augustinus legit, Nemo laborem mihi prestet, haud tamen dissimulans in plerisq; codicibus haberi scriptum, Nemo mihi molestus sit, libro de Predestinatione sanctorum, in ipso statim initio.

στίγματα Pauli Stigmata.) Græca uox est, significat autem notam impressam. Solent autem serui notari à dominis, ne quis alienus illos pro suis posset asserere. Sentit igitur se certas habere notas, quod sit seruus Iesu Christi, pro quo tam multa passus fuerat. Toties cæsus uirgis, toties lapidatus, toties obiectus bestijs, toties coniectus in uincula: ex his omnibus sibi parat autoritatem aduersus pseudapostolos. Illi gloriabantur in cicatricibus circuncisorum, Paulus in suo corpore circunferebat notas crucis Christi.

Tali igitur doctori potius credendum, quàm delicatis magistris, qui in alieno uulnere gloriantur.

ANNOTATIONVM IN EPISTOLAM AD GALATAS FINIS.

IN EPISTOLAM PAVLI
AD EPHESIOS ANNOTATIONES DES. ERASMI ROT.

EX CAPITE PRIMO.

DEM in hac epistola Pauli feruor, eadem profunditas, idem omnino spiritus ac pectus: uerũ non alibi sermo hyperbatis, anapodotis, alijsq́ incommodatibus molestior, siue id interpretis fuit, quo fuit usus in hac, siue sensuũ sublimitatẽ sermonis facultas non est assequuta. Certe stilus tantum dissonat à cæteris Pauli epistolis, ut alterius uideri possit, nisi pectus atq́ indoles Paulinæ mentis hãc prorsus illi uindicaret.

Qui sunt Ephesi.) τοῖς οὖσιν ἐν ἐφέσῳ Quod potest & in secũda legi persona, Qui estis Ephesi. Est autẽ Ephesus metropolis Asiæ, quæ proprie minor dicitur. Ephesus

Gratia uobis & pax.) Hieronymus admonet gratiam & pacem pariter referri ad utrunq́, patrem uidelicet & filium, posse tamen sic accipi, ut gratia referatur ad patrem, pax ad filium, ut gratia patris intelligatur in eo, quod filium pro salute nostra dignatus est mittere. Pax autem filij in eo, quod per ipsum patri reconciliati sumus. Huius cogitationis occasionẽ præbuit Hieronymo, quod inibi mox sequitur, In laudem gloriæ gratiæ suæ, in qua gratificauit nos in dilecto. Certũ est enim hunc sermonem ad patrem pertinere.

Benedictus deus.) Bifariam potest distingui, Benedictus deus, ut hactenus, sit diastole, deinde separatim adijciatur, Et pater domini nostri Iesu Christi. Aut coniunctim, Deus & pater domini nostri Iesu Christi. Pater, quia genuit. Deus Iesu, secundum assumptum hominem. Id annotauit Hieronymus.

In cœlestibus in Christo.) ἐν τοῖς ἐπουρανίοις χριστῷ, id est, In cœlestibus siue super cœlestibus Christo: ut sit Christo datiui casus. Ambrosius omittit hanc particulam, In Christo. Hieronymus legit in Christo. Si legis, Benedixit nos Christo, sensus erit, Benedixit nos in gloriam Christi. Si in Christo, sensus erit, Per fidem Christi conferri nobis hanc benedictionẽ. Atq́ in hunc sensum interpretatur Theophylactus, quem nuper Athanasium falsò fecerunt. Nam is legit ἐν χριστῷ ἰησοῦ.

Ante mundi constitutionẽ.) πρὸ καταβολῆς. Quæ uox ita sonat, quasi dicas, Ante iacta fundamenta mundi. Sic admonet & diuus Hieronymus, idq́ uerbis compluribus. καταβολή

Et immaculati.) ἀμώμους. Quod magis inculpatos, siue irreprehensibiles, quàm immaculatos significat, Momos enim Græcis reprehensio est, siue deus reprehensionis.

In charitate.) Hæc uerba referri possunt ad superiora, ut intelligas nos inculpatos esse, & electos in charitate: uel ad ea quæ sequuntur, ut accipias nos prædestinatos in charitate. Quanq́ Græci codices annectunt hæc superioribus. Et hoc annotauit Hieronymus.

Qui prædestinauit nos.) προορίσας. Hieronymus & Ambrosius legũt, In charitate prædestinãs nos. Verũ illud Prędestinãs apud Gręcos pręteriti tẽporis est, quasi si genus uerbi mutari poterat, dixisset Prædestinatos siue præfinitos. Atq́ hoc sanè loco uere uerbum est prædestinãdi, de quo in epistola ad Romanos nõnihil attigimus. D. Hieronymus hoc putat interesse inter ὁρίζειν, & προορίζειν, quod prius illud tribuat ijs quæ nunq́ non fuerint, hoc posterius ijs, quæ cum aliquando nõ fuerint, deinde cœperint esse: de quibus si quid decretum aut cogitatũ fuerit priusquã essent, prædestinatio est. Rursum si quid de domino Iesu Christo, qui nunq̃ non fuit cũ patre, neq́ unq́ eũ ut esset uolũtas paterna præcessit, destinatio est. Vnde in epistola ad Romanos de filio dei loquẽs, ὁρισθέντος dixit, non προορισθέντος. ὁρίζειν προορίζειν

In adoptionẽ filiorum.) Gręcis una uox, υἱοθεσίαν, qua significant eam adoptionem, qua quis in filij locũ adoptat, ut superius admonuimus. Nam et nepotes ac neptes adoptantur.

In ipsum.) εἰς αὐτὸν, id est, In sese, ut ad patrem fiat reciprocatio: q́q́ potest & ad Christũ referri, sed coactius. Nã per adoptionem efficimur fratres Iesu Christi, nõ filij, iuxta mystici sermonis proprietatẽ, sed filij dei patris, uelut insiti corpori Christi, & unũ cum illo effecti.

 Secundum

Secundum propositum.) κατὰ τὴν εὐδοκίαν.) id est, Secundum placitum, aut potius secũdum beneplacitum. Hieronymus putat uocem esse nouã, & à Septuaginta fictam, quo possent explicare quod est apud Hebręos רצון Rason. Porrò εὐδοκίαν proprie dici, ubi quid non solũ placuit, sed etiam recte placuit. Nam placent, & quæ non recte placent. Ambrosius legit, Secundum placitum uoluntatis.

εὐδοκία

In laudem gloriæ gratiæ suæ.) Quidam codices perperam addunt coniunctionẽ, Gloriæ & gratiæ suæ, quum sit δόξης τῆς χάριτος αὐτοῦ, id est, Gloriæ gratię suæ, ut intelligas laudari gloriã gratiæ diuinæ. Atq; ita sanè legit Hieronymus. Ambrosius legit, In laudem claritatis suæ, omissa mentione gratiæ. Nam pro δόξα reddidit claritatis, & tamen in enarrando meminit gratiæ. δόξαν uertere solet maiestatem: ac potentiæ magis conuenit maiestas, hic eam tribuit gratiæ. Mirabilior enim deus apparuit in redimendo homine quàm in creando. Nusquam apostolus hic non extollit gratiam, extenuans operum humanorum fiduciam. Nunc sunt qui peccent in utranq; partem. Medio tutissima uia est. Quod si deflectẽdum est, tutius est deflectere in partem gratiæ, qua glorificatur Christus, quàm operum nostrorum, qua glorificantur homines.

In qua gratificauit.) ἐν ᾗ ἐχαρίτωσεν. Et gratificauit hic sonat, gratos siue charos reddidit, ἐχαρίτωσεν, unde participium est, κεχαριτωμένη μαρία. Quod si illic uertendum erat gratia plena, hic uertere debuerat, gratia impleuit. Nam gratificare uox est Latinis auribus insolens, gratificari est in gratiam alterius aliquid facere.

In dilecto filio suo.) Filio suo apud Græcos & apud Hieronymum non adduntur, ἐν τῷ ἠγαπημένῳ, id est, In eo qui dilectus est: neq; enim hic est ἀγαπητός. Ambrosius legit, ut uulgata habet æditio, & omnino sentit de filio. Verum eum maluit signare nomine dilecti, ut intelligeres nos amari à deo, non ex nostris meritis, sed ob amorem, quo filium prosequitur pater, cui nos fratres esse uoluit. Annotauit hoc diligenter Hieronymus, non esse dictum dilecto filio, Quid enim magni, si pater diligit filiũ: neq; dilecto pro omnibus, sed absolute dilecto in omnibus, ac præ omnibus, & sine quo nemo diligitur cęterorum.

In remissionem peccatorum.) In, præpositio, nec est apud Græcos, nec apud Ambrosium, nec apud Hieronymũ, sed oportet annectere casum accusatiuũ per appositionem exponẽtem. Exponens enim quæ sit illa redẽptio, subiecit Remissionem peccatorum. Nam hæc seruitus, unde redemit nos Christus. Suffragabatur hic uterq; codex Constantiensis.

In, superest

In nobis.) εἰς ἡμᾶς, id est, In nos.

In omni sapientia & prudentia.) Hæc uel ad superiora possunt referri, uel ad sequentia, ut sit sensus, Quam affatim effudit in nos in omni sapientia & prudentia, siue notum faciens nobis mysterium in omni sapientia et prudentia. Hieronymus posteriorem hanc distinctionem sequitur.

Ordo uariat sensum

Vt notum faceret.) γνωρίσας ἡμῖν, id est, Patefacto, siue notificato nobis mysterio. Interpres & Ambrosius, opinor, legit, γνωρίσαι. Hieronymus legit, Notum faciens, ut intelligas participium esse, quanquam est præteriti temporis. Quod dicam, etiamsi non admodum pertinet ad sensum, tamen haud est meo iudicio negligendum. Videntur mihi cæteri parum animaduertisse, quod legitur in Græcorũ codicibus: habent enim ad hunc modũ, ἧς ἐπερίσσευσεν εἰς ἡμᾶς ἐν πάσῃ σοφίᾳ καὶ φρονήσει, γνωρίσας ἡμῖν. Verbum ἐπερίσσευσεν, hoc loco positum est transitiue, hoc est, Exuberare fecit: alioqui participium γνωρίσας non habet unde pendeat. Verti poterat in hunc modũ, De qua ubertim impartiuit nobis, patefacto nobis mysterio etc. Certe palàm est Chrysostomum ac Theophylactũ ita sensisse, qui ἐπερίσσευσεν interpretans, subijcit, τουτέστιν ἀφθόνως ἐξέχεεν, id est, Ampliter effudit. Gemino augmẽto auxit gratiæ magnitudinẽ quum πλοῦτον nominat, & addit nõ ἔδωκε, sed ἐπερίσσευσεν.

περισσεύειν transitiue

Sacramentũ.) Hoc loco mysteriũ significat, μυστήριον, & Græca uoce utiẽ Ambrosius. Mysteriũ autem Gręcis dicitur res arcana, neq; uulgo efferenda, Quod quidẽ deinde translatum est ad res sacras, quas potissimum silentio ueneramur. Hic sentit diuinã uoluntatem de gentibus ad fidem uocandis superioribus seculis incognitã fuisse mundo, Iudæis existimantibus hoc promissum ad se proprie pertinere, at nunc quod latebat, innotuisse.

Secundum beneplacitum eius.) Hieronymus legit, Secundum beneplacitum, siue iuxta placitum suum, κατὰ τὴν εὐδοκίαν αὐτοῦ.

Quod

Quod proposuit in eo.) Si legas ἐν αὑτῷ, alpha aspirato, significat in seipso. Si mauis αὐτῷ prima uocali tenui, refertur ad filiũ, in quo pater proposuit nos sibi gratificare. Atque hanc sententiam sequuntur interpretes magno consensu. Hieronymus indicat differentiam inter προορισμὸν & πρόθεσιν, hoc est, inter prædestinationẽ & propositionem siue propositũ, quod illud pertineat ad ea quæ multo ante definimus in animo, quàm fiat: hoc quũ iam uicina est machinatio, ut penè cogitationem sequatur effectus. αὑτῷ αὐτῷ

In dispensatione.) εἰς οἰκονομίαν, id est, In dispensationem.

Instaurare.) ἀνακεφαλαιώσασθαι, id est, Recapitulari, hoc est, Ut in summam conferrentur. Nam oratores uocãt ἀνακεφαλαίωσιν, id est, Recapitulationem, cum ea quę sparsim, ac fusius dicta sunt, summatim repetuntur, & simul iudici renouãtur. Diuus Hieronymus legit Recapitulare, putatq; recte uerbum hoc à Latinis usurpari posse, & miratur quamobrem in Latinis codicibus magis habeatur Instaurare, q̃ recapitulare. Sunt, quorum est Theophylactus & Chrysostomus, qui interpretantur ἀνακεφαλαίωσιν, ut Christus fieret & angelorũ & hominũ & Iudæorũ & gentium caput. Id quod cõuenit ijs quę paulo post sequuntur: Et ipsum dedit caput. Atq; adeo gręca uox ita sonat, quasi dicas ad caput reuocare. Recapitulari

Quæ in terra sunt.) τά τε ἐν τοῖς οὐρανοῖς, καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς, id est, Et quæ in cœlis sunt, & quæ in terra. Quod additur in Græcis codicibus, ἐν αὐτῷ, id est, In ipso, nec apud Ambrosium reperio, nec apud Hieronymum. Ne apud Theophylactum quidem aut Chrysostomum, certe quod attinet ad enarrationem illorũ. Nam in cõtextu addit Theophylactus. Et magis quadrabat in eodem, q̃ in ipso: nam Græca uox anceps est, ut intelligas in uno & eodem comprehendi uniuersa, & uniuersam omnium rerum summam ad unum Christum reuocari, & in uno semel esse quod per partes à multis ante petebatur. Nisi mauis per Eundem, ut respondeat ad id quod sequitur, In quo &c. siue per quẽ, ut sit sensus, Per eundem instaurata omnia, per quem nos quoq; sumus adsciti in sortem & cõmunionem. Iam quod nos legimus, omnia in Christo, apud Theophylactũ legebatur πάντα τὰ ἐν χριστῷ, id est, Omnia quæ sunt in Christo. Quanquam arbitror errore scribæ factum.

Sorte uocati sumus.) ἐκληρώθημεν, id est, Sorte electi sumus. Significat Hieronymus, uerbum hoc partim à sorte, partim ab hęreditate dici, quod κλῆρος ambiguum sit. Ambrosius legit, Sortiti sumus, hoc est, In sortem & ad partem hæreditatis sumus adsciti. In libello ad Virgines legit, Sorte constituti sumus.

Secundum propositum.) Non est Græcis εὐδοκίαν, sed πρόθεσιν.

Qui operatur omnia.) τοῦ τὰ πάντα ἐνεργοῦντος. Ambrosius legit, Eius qui cũcta creauit, si modo scriptura uacat mendo. At Græca uox magis sonat, Eius cuius ui & uirtute fiũt omnia, hoc est, omnia agentis ac moderantis, sicut iam sæpius admonuimus: atque hoc pacto nos uertimus.

Qui ante speramus.) προηλπικότας, id est, Qui ante sperastis. Hoc diuus Hieronymus refert ad præscientiam diuinam, in qua sperauimus & antequàm mundus conderetur, uidelicet motus hac præpositione πρό. Theophylactus aliò refert. Speramus iam nũc quæ nobis contingent in futuro seculo: aut sperare cœpimus, pridem cum in Christũ crederemus. Ambrosius huc deflectit, ut pertineat ad apostolos, qui in Iudaismo quoque uersantes, tamen spem habebant in Christo, quem ex prophetarum oraculis expectabant. Id sequitur Tertullianus libro aduersus Marcionẽ quinto, legẽs interim pręsperauimus, pro ante sperauimus. Prædestinatio

In quo & uos cum audissetis.) ἐν ᾧ καὶ ὑμεῖς ἀκούσαντες τὸν λόγον. id est, In quo & uos qui audistis uerbum. Diuus Hieronymus non ineleganter legit, In quo & uos audito uerbo ueritatis. Illud admonendum, apud Gręcos in nonnullis codicibus, primam esse personam nos, non secundã, uos. Etiamsi secus legisse uidentur Ambrosius & Hieronymus, ut ex illorũ interpretatione licet cõijcere. Theophylactus enarrans non declarat quid legerit, licet contextus habeat, ὑμεῖς & ὑμῶν. Aldina habebat ἡμεῖς & ὑμῶν mixtis personis, Hispaniensis utrobiq; secundã personã. Cæteri ab hoc loco faciunt distinctionem, Qui ante sperauimus in Christo: deinde separatim adijciunt, In quo & uos: ut prius illud, referatur ad apostolos siue Iudæos, secundum ad Ephesios aut gentes. At mihi uidetur Paulus hoc loco subito mutasse personam, sensum magis attendens quàm sermonis leges. Cum enim

dixisset, ut nos essemus in laudem gloriæ illius, uelut exponēs, quos dixisset nos, ne quis putaret eum loqui tantū de Iudæis, continenter adiecit τοὺς προηλπικότας, quasi dicas, Cum nos dico, sentio omnes qui sperauerūt in Christo, inter quos sumus & nos: atque illud, Nos, ita dicit, ut suam personā coniungat cum persona gentiū, cum sit doctor gentiū. Verum in hoc sensu nōnihil obstrepit Græca præpositio πρό, id est, ante. Nam si de uniuersis accipiatur qui crediderant in Christū, qui erunt illi qui ante crediderunt? Nisi placet sequi sensum

Ruffinus calumniator Hieronymi, quem calumniatur Ruffinus, ut Origenicum quiddam resipientem. Porrò si placet mutare personam, & legimus, In quo sperastis & uos, quemadmodū legit Hieronymus, id quod ex illius interpretatione palàm est, nihil est quod nos offendat præpositio. Si quidem Ante, referetur ad Iudæos, qui priores uocati sunt ad fidem, & priores crediderūt in Christum: deinde sequutæ gentes. Quod si omnino placet prima persona, quemadmodum legunt Græci quidam, tum ante, præpositio referri potest ad alios postea credituros: nam illi inter gentes primi crediderant. Nisi mauis accipere confusam spem, quam ethnici sanabiles habebant, & ante prædicatum Euangelium, & si nondum nouerant Christum, sperabant tamen aliquo modo salutem ueluti per somnium.

Euangelij salutis.) Græcis per appositionem adiungitur Euangeliū, ἀκούσαντες τὸν λόγον τῆς ἀληθείας τὸ εὐαγγέλιον, id est, Qui audistis sermonem ueritatis, quod est euangelium salutis. [redacted].

In quo & credentes.) Credentes, apud Græcos præteriti temporis est, πιστεύσαντες, id est, Postquam credidistis, uel quia credidistis, siue accepta fide, aut fideles facti.

Signati, pro obsignati Signati estis.) ἐσφραγίσθητε. Quod significat, Obsignati estis, quemadmodum tabulas obsignamus in pactis: quia postea sequitur de arrabone, ut ostendat spem esse certam. Hūc locum adducit Didymus in libello De spiritu sancto, ratiocinans hinc spiritum sanctum, non participatione alterius, sed suapte natura sanctū ac bonū esse, quod in sigillo quo character imprimitur archetypus sit boni: Si enim inquit, signātur quidam spiritu sancto, formam & speciem eius assumentes, ex his est spiritus sanctus, quæ habentur & non habent, habentibus illum signaculo eius impressis. Ad Corinthios quoque idem scribens: Nolite, inquit, contristare spiritum sanctum in quo signati estis, signatos esse contestans eos, qui communionem susceperunt spiritus sancti. Hæc adduximus, ut intelligat lector, me non abs re Græcum obsignandi uerbum annotasse, neu qui philosophari uolet in diuinis literis, Græcæ literaturæ expers, ἔξω τῶν ἐλαιῶν, quod dici solet, currat.

Qui est pignus.) ἀῤῥαβών, id est, Arrabo. Atque ita mauult legi diuus Hieronymus, existimans non idem sonare Latinis arrabonem, & pignus: quod pignus dari soleat creditori, donec soluatur debita pecunia, arrabo ceu signum sit & obligamentum futuræ possessionis. Pignus datur in mutuo, Arrabo in contractu uendentis & ementis, quo firma sit obligatio. Quod si tanta est arra quam deus dat suis, quāta erit res ipsa quam præstabit suo tēpore? & ἀῤῥαβῶνα appellant & Græci, pignus ἐνέχυρον, siue hypothecam. Et qui, non Christum refert, sed spiritum, hoc est, qui spiritus est arrabo.

Hieronymus emendat uulgatam lectionem In redemptionem acquisitionis.) εἰς ἀπολύτρωσιν τῆς περιποιήσεως, id est, In redemptionē acquisitionis siue possessionis, ut legit Hieronymus, emendans uulgatam æditionem quæ habebat, In redemptionem adoptionis. Vnde conijcere licet, nec hanc qua uulgo utimur, eandem fuisse cum ea, quam tunc habebat Hieronymus. Verum ille, quisquis fuit, mihi uidetur interpretari uoluisse, uerbū alioquin anceps, acquisitionis. Nam sensus est, Spiritum sanctum à deo datum fidelibus, uelut arrabonem, quo certum sciret fore, ut aliquando uindicaret sibi possessionem suam, quam redemptione acquisierat. Proinde nos uertimus, In redemptionem acquisitæ possessionis. Rem enim quæ acquirebatur ac parabatur, acquisitionem uocat, ut nos possessionem, rem possessam.

Audiens fidem.) ἀκούσας, id est, Audita fide uestra.

Cesso gratias agens.) Græcam figuram uertit: dicendum erat Latine, Non cesso gratias agere: atque ita legit Hieronymus. Ambrosius legit Gratias agendo.

Memoriā uestri.) Cur nō mentionē uestri, μνείαν ὑμῶν, quandoquidē orātes, cū deo colloquimur.

Deus domini nostri.) ὁ θεὸς τοῦ κυρίου ἡμῶν. Hic palàm est patrem uocari deum Iesu Christi, quod in alijs erat ambiguum.

In agnitionem

In agnitionem.) ἐν ἐπιγνώσει, id eſt, In agnitione: quemadmodũ legit Ambroſius atq; itē Hieronymus, annotās emphaſin uocis Agnitionis, qua agnoſcimus olim cognita, ſed quę noſſe deſierimus aliquandiu, cũ γνῶσις ſit eorũ quæ prius incognita noſſe cœperimus. Et ſubindicat hic neſcio quid Platonicũ, ex Origenis, ni fallor, ſententia de patre prius cognito, cuius per reuelationē ſpiritus denuo cœperimus recordari. Verũ nihil erat hic opus fabula Platonica. Philoſophi cognoſcebant deũ, ſed nō agnoſcebāt, hoc eſt, nō amplectebantur, quemadmodũ multi filij cognoſcũt quidem patrem, ſed nō agnoſcũt: & his congruunt quæ ſequuntur, illuminatos oculos cordis. Nam ante uidentes non uidebant. Cognoſcere Agnoſcere

Illuminatos oculos.) totus hic ſermonis contextus parum cohæret, in quo tamen admiror laborare Hieronymum, ut Paulum defendat aduerſus eos, qui illum calumniabantur, quod imperitus eſſet Græcanici ſermonis, ut qui ſolœciſmis ſcateret, cum aliâs ſæpenumero ipſe fateatur illum Græce neſciſſe, idq; defendat aduerſus eos, qui quod Paulus ſcripſerat, Etſi imperitus ſermone, nolunt modeſtiæ tribui, ſed ueræ cōfeſsioni. Putat autē lectionis ordinem, ad hunc modũ reddi poſſe: Audiens fidem ueſtram in domino Ieſu, & in omnes ſanctos eius, uidensq; excellentiã fidei ueſtræ in dominũ, & in omnes ſanctos eius, nō ceſſo gratias agere, & memoriam ueſtri facere in orationibus meis, ut domini noſtri Ieſu Chriſti deus pater, pater autē gloriæ, det uobis ſpiritũ ſapientię & reuelationis. Porrò quod ſequitur, illuminatos oculos cordis ueſtri, ita per hyperbaton reddi poſſe putat, Quapropter & ego audiens fidem ueſtram in domino Ieſu, in agnitionem eius, illuminatos oculos cordis ueſtri, non ceſſo gratias agere pro uobis, memoriam ueſtri facere in orationibus meis, ut deus domini noſtri Ieſu Chriſti, pater gloriæ, det uobis ſpiritũ ſapientiæ & reuelationis etc. At Ambroſius, Illuminatos oculos, refert ad uerbum det. Addit enim de ſuo, illuminatos habere oculos. Mirum autem quur Chryſoſtomus ac Theophylactus hic nullũ ſenſerint ſcrupulum, aut ſi ſenſerũt, diſsimularint. Hieronymus ſibi parum conſtans Ordo hyperbati

Cordis ueſtri.) διανοίας ὑμῶν, id eſt, Mentis ueſtrę.

Supereminens magnitudo.) τὸ ὑπερβάλλον μέγεθος, id eſt, Sublimis magnitudo, ut Hieronymus. Excelſa magnitudo, ut legit Ambroſius.

Operationē potentiæ uirtutis eius.) κατὰ τὴν ἐνέργειαν τοῦ κράτους τῆς ἰσχύος αὐτοῦ, id eſt, ſecundum efficaciã, ſeu uim potentiæ fortitudinis ſiue roboris eius: nam eſt energia. Ac mox repetit ἐνήργησεν: quod nos uertimus, exercuit, nō ut uoluimus, quod aiũt, ſed ut potuimus.

Suſcitans eum.) ἐγείρας αὐτὸν, id eſt, Suſcitato eo.

Et cōſtituens.) καὶ ἐκάθισεν, i. Sedere fecit Hieronymus legit, Sedere eũ faciens, Ambroſius, Collocauit. Nam Græca uox aliâs neutralē, aliâs tranſitiuam habet ſignificationem.

Et uirtutem & dominationem.) Virtus hic eſt δύναμις, non ἀρετή: & dominatio eſt κυριότης, quod autoritatem ſonat ac ius poſſidentis. Atq; id magis exprimit Latinis domininũ, quàm dominatio. Neq; enim de angelis loquitur tantum, ſed in genere de uniuerſis.

Sub pedibus.) ὑπὸ τοὺς πόδας, id eſt, Sub pedes.

Super omnem eccleſiam.) ὑπὲρ πάντα τῇ ἐκκλησίᾳ, id eſt, Super omnia eccleſiæ: ut eccleſiæ ſit datiui caſus, nō genitiui, hoc eſt, Dedit illum ut ſit caput eccleſiæ, præpoſitus uniuerſis. Atq; ita legit Hieronymus in cōmentarijs, conſentiens cũ Græcis: & ſi ſecus Ambroſius uideatur legiſſe. Theophylactus enarrās, aperte declarat ſe legiſſe, quemadmodum nos ædidimus, addens ſic Chriſtũ eſſe caput eccleſiæ, ut non ſolum excellat membra ſua, uerũ etiam uniuerſa condita in cœlo & in terra. In eundem ſenſum Chryſoſtomus, ſed bifariam ſuper omnia: ſimpliciter, ut accipiamus Chriſtum omnibus uiſibilibus & intelligibilibus creaturis eſſe ſuperiorem: aut hoc eſſe ſupra omnia quæ nobis fecit pater, quod tale caput dedit eccleſiæ. Nobiſcum faciebat uetuſtior codex Conſtantienſis, in quo nullo raſurę ueſtigio ſcriptum erat, ſuper omnia eccleſiæ. Senſus alius quàm uulgus accipit

Et plenitudo.) Et, coniunctio nō eſt in Græcis codicibus. Nec addebatur in uetuſtiſsimo codice S. Donatiani, ſuffragabatur uterq; codex Conſtantienſis. Et τὸ πλήρωμα uidetur accuſandi caſu legendũ, ut referatur ad Chriſtũ. Ad quod faciunt ea quæ ſequuntur.

Qui omnia in omnibus adimpletur.) τὸ πλήρωμα τοῦ τὰ πάντα ἐν πᾶσι πληρουμένου, id eſt, Plenitudo, ſiue impletio eius qui omnia in omnibus implet, ſiue impletur: nam participiũ eſt uerbi medij. Et utroque modo uidetur interpretari diuus Hieronymus, ut intelligas Senſus uarius

corpus, hoc est, fideles esse consummationem ipsius Christi, qui est caput, qui ita adimpletur, ut sit omnia in omnibus: aut ita implet, ut omnia sit omnibus, quæ nunc in singulos, alia in alios sparsa sunt. Verum si accipias passiue πληρουμένου, accipi potest τὰ πάντα, id est, In omnibus: ut subaudias præpositionē κατὰ, ut sit sensus, Christum per omnia adimpleri in omnibus corporis sui membris simul collectis. Et in hunc sensum interpretantur Chrysostomus ac Theophylactus, ut πλήρωμα sit ecclesia, & πληρουμένου passiue ponatur.

EX CAPITE SECVNDO.

Superest in nostris

ET uos conuiuificauit.) Verbum conuiuificauit, hoc loco non inuenio in Græco codice, nec apud Hieronymum, nec Ambrosiū, nec in uetusto codice S. Donatiani, nec in utroq; Constantiensi, unde miror, quomodo in uulgatos libros irrepserit: nisi fortè sumptum est ex commentatione Thomæ Aquinatis, aut Hieronymi, qui sermonem huius loci ordinās, putat cōuiuificauit esse subaudiendū, quasi bis positū sit, propter hyperbaton prolixius. Sic enim loquitur, Et uos quū mortui essetis delictis et peccatis uestris, conuiuificauit Christo deus qui diues est in misericordia, propter multam charitatem suam qua dilexit nos, & quū essetis mortui delictis, in quibus aliquando ambulauimus, secundum seculum mundi huius, secundum principem potestatis aëris, spiritus qui nunc operatur in filijs diffidentiæ, in quibus & nos omnes conuersati sumus aliquando in desiderijs carnis nostræ, facientes uoluntates carnis & mentium, & eramus natura filij iræ, cōuiuificauit nos Christo: ut ἀπὸ κοινοῦ subaudiatur, quasi bis dictū, & nos. Conuiuificauit nos Christo. Ita Hieronymus. Quod igitur erat subaudiendum, aliquis adiecit in contextū. Hyperbati longioris ambitū ipse correxit Apostolus dicens, Deus autem qui diues est &c. Cæterū accusatiuus Vos, referri poterat ad uerbum superius dedit, Dedit illum caput, uos membra: sed uero propius est huc repetendum ex hyperbato, de quo paulo inferius dicemus.

Quum essetis mortui delictis & peccatis.) Dubitari posset datiui sint, an ablatiui, quasi dicas, Tibi mortuus sum: tametsi diuus Hieronymus ita uidetur accipere, quasi Græcis sit datiuus instrumenti, hoc est, Mortui per peccatū. Quod hic uertit delictum, Græce est παράπτωμα: quod Hieronymus existimat esse primū illum lapsum ad peccandū. Nam peccatum est, Græce ἁμαρτία, quod grauius esse putat, cum ad ipsum facinus peruentum est.

Peccatis uestris.) Vestris redundat, iuxta Græcorum exemplaria. Loquitur enim in genere de peccatis, quæ mortem adferunt omnibus. Noue dixit mortui peccatis, quum alias uocet mortuos peccato, in quibus extinctum est peccatum. Hic mortui dicuntur peccatis, quos occidit peccatū. Porrò hoc magis redundat pronomē Vestris, quod sequitur, in quibus aliquando ambulastis.

Ordo difficilis

Potestatis aëris huius spiritus.) κατὰ τὸν ἄρχοντα τῆς ἐξουσίας τοῦ ἀέρος τοῦ πνεύματος. Bifariam accipi potest, ut per appositionē cohæreat aër cū spiritu. Potestatis aëris, qui quidem est spiritus. Atque ut sic accipiamus, inuitat articulus τοῦ, τοῦ πνεύματος. Sic enim per articulum solent interpretari Græci. Verū obstrepit nōnihil quod sequitur τοῦ ἐνεργοῦντος. Nec enim hic aër agit quicq; in filijs inobedientiæ, sed instigatio diaboli. Proinde prēstiterit ita legere Iuxta principem, cuius et potestas est aëris, et spiritus, illius qui agit in filijs diffidentię: ut aërem intelligas hanc infirmam orbis partē, in qua sola regnat ille, non ueluti dominus, cum Christus dominus sit omnium, sed ut tyrannus, & nō nisi nostro uicio potens. Deinde spiritū accipias affectū mundanū, diuersum ab illo cœlesti spiritu Christi, nihil amantis nisi cęlestia: & utrunq; genitiuū, aëris & spiritus, referas ad tertium qui præcessit, potestatis, quæ quidem hic nō est δύναμις, sed ἐξουσία, ut ius & autoritatem intelligamus. Cæterum huius, pronomen interpres addidit de suo, cum nō sit apud Græcos, ne apud Hieronymum quidem, quanquam ante præcessit mundi huius, κόσμου τούτου.

Filij diffidentiæ, idioma Hebræorum

In filios diffidentiæ.) ἐν υἱοῖς ἀπειθείας, id est, In filijs inobedientiæ, siue immorigeris, aut ut uertit Cyprianus, contumacibus. Est enim filiorum proprium esse dicto audientes, ac morigeros parentibus: de tropo iam sæpius admonuimus. Filij inobedientię, pro filijs inobedientibus: ut paulo ante Pater gloriæ, pro Pater gloriosus. In nōnullis codicibus deprauatū erat in filios diffidentiæ.

Facientes uoluntatem.) θελήματα, id est, Voluntates: nam affectus uarij sunt. Cæterum

rum in multis codicibus deprauauerant, Voluptates,pro uoluntates.

Et cogitationum.) καὶ τῶν διανοιῶν. Hieronymus magis uidetur probare,Et mentium, distinguens peccata carnis & mentium,quod illa sint crassiora,ueluti libido,gula,ebrietas: hæc animi magis,uelut hæresis. Ambrosius legit Consiliorum.

Natura filij iræ.) φύσει. Pro quo quidam uerterant Omnino,ut indicat Hieronymus, quod Græca uox sit ambigua. Et Theophylactus admonet, Natura positum,pro uere ac proprie. Quemadmodũ dicimus hominem natura miserum ,qui sic est addictus miseriæ, ut nolit effugere,si possit. Chrysostomus addit,sicut ex homine natus nihil aliud est quàm homo, ita nos nihil aliud quàm filij iræ. Mihi uidetur naturam opposuisse gratię,quia paulo post sequitur, Gratia salui facti estis. Ira erat nostræ naturæ siue natiuitatis. Salus erat gratiæ,& ob id Christo imputanda,non nobisipsis.

Natura,pro omnino

Propter nimiam.) διὰ πολλὴν, id est, Propter multam: & ita legit Hieronymns ac Ambrosius. Alioqui nimium dicitur,quod sit immodicum.

Et quum essemus.) καὶ ὄντας, id est,Etiam quum essemus.ut coniunctio quæ apud Latinos & Græcos geminã uim habet,non copulet,sed exaggeret.

Vis, καὶ

Mortui peccatis.) Vitasset ambiguitatem , si dixisset, Mortui per peccata:nam alioqui Paulus uocat mortuos peccato,qui iam non peccant, quemadmodum paulo antè admonuimus. Ambrosius hoc loco non addidit peccatis,tantum legit quum mortui essemus.

Deus autem qui diues est.) Hieronymus admonet ,in deus autem,coniunctionem aut ab indoctis additam esse,aut ab ipso Paulo per imperitiam Græci sermonis,superflue adiectam, Interrumpit enim orationis seriem. Sed demiror quare Hieronymus autem appellet coniunctionem causalem. Fortasse pro autem legit enim. Aduersatiua coniunctio non erat hic ociosa ,opponitur enim calamitati quam apostolus multis uerbis exaggerarat: magnis enim malis opus erat opulenta misericordia. Quod si pro autem legas tamen, nihil impeditur sermonis fluxus.

Superest in nostris

Conuiuificauit nos in Christo.) Neq; Nos,pronomẽ,neq; In,præpositio,est in Græcis codicibus,tantũ est συνεζωοποίησε τῷ χριστῷ, id est, Conuiuificauit Christo,ut intelligas nos unà cum Christo reuixisse. Ita refert Augustinus libro aduersus Faustum undecimo, cap. octauo,in libris manu descriptis. Retinebat germanam lectionem exemplar uetustius Cõstantiense,deletis manu non recenti,duabus uocibus,nos & cuius. Nam In ,præpositio in neutro addebatur.

Cuius gratia.) Neq; Cuius,additum est,sed tantum, χάριτί ἐστε σεσωσμένοι, id est, Gratia salui facti estis. Et ita legit diuus Hieronymus,ut hæc particula,ceu per parenthesim interseratur,quod palàm admonuit Theophylactus. Latini quidã adiecerunt,enim,sed perperam. Cæterum ordinem sermonis hoc in loco,quoniam uidetur perturbatus, Hieronymus restituit ad hunc modum: Et uos cum mortui essetis delictis & peccatis uestris,conuiuificauit Christo deus, qui diues est in misericordia , propter multam charitatem qua dilexit nos , misertus est nostri. Et cum essemus mortui delictis, in quibus aliquando ambulauimus secundum seculum mundi huius , secundũ principem potestatis aëris spiritus qui nunc operatur in filijs diffidentiæ, in quibus & nos omnes conseruati sumus aliquando in desiderijs carnis nostræ , facientes uoluntates carnis & mentium , & eramus natura filij irę,conuiuificauit nos Christo: ut bis repetas, Conuiuificauit nos,& tollas coniunctionem causalem, Deus enim. Nam ita legisse uidetur Hieronymus ὁ γὰρ θεός, quod hanc putet uel ab imperitis librarijs adiectam, uel ab ipso paulo propter imperitiam Græcanici sermonis additam,cũ in plerisq; sit δὲ, id est,autem. Quanquam utraq; coniunctio facit,quo mi [redacted]pinor Paulum addidisse coniunctionem δὲ,aduersatiuam,ut redderet contrariam partem supe[redacted] uiuificatos esse,ei quod est, Mortuos esse peccatis: & quoniam intermiscuerat multa,uelut ad nouum orationis caput addidit præpositionem . Melius autem erat,si dixisset interpres,nihilominus deus conuiuificauit. Annotandum & hoc,quod in hoc sermone Paulus subinde uariat personam,nunc illos compellans secunda persona,nunc seipsum illis admiscens. Addendum & illud, apud Ambrosium aliã esse lectionem quàm nos habemus,sed haud scio,an à scribis inductam. Scriptum est autem hunc in modum: Deus autem,qui diues

Gratia salui facti estis

Ordo perturbati sermonis

[redacted]

diues est in misericordia, propter multam charitatem misertus est nostri.

Et conresuscitauit & consedere fecit.) συνήγειρε καὶ συνεκάθισεν, id est, pariter cum illo suscitauit, simulq́ue cum illo sedere fecit.

In bonitate.) ἐν χρηστότητι. Quod Augustinus libro aduersus Faustum undecimo uertit, In benignitate. Significat enim dei erga nos clementiam lenitatemq́ue.

Gratia enim.) Enim, non additur in nonnullis Græcorum codicibus, sicut nec paulo inferius, Dei enim donum. Enim non additur, quanq̃ ita legit Ambrosius.

Ipsius enim sumus factura.) ποίημα, Ambrosius legit figmentum, uelut aliquid è materia factum. Atq́ue ita nos uerteramus, quod factura uox uideretur parū Latina, sed ab amicis eruditis admoniti, mutauimus Figmentū in opus. Verebantur enim, illi ne quem imperitiorem offenderet figmenti uocabulum. Atqui si uisum est istorū offensas omnes simili studio uitare, nihil erat omnino mutādum. Nos tamen hac in parte obsequuti sumus amicorum uoluntati, potius quàm nostro iudicio.

In operibus bonis.) ἐπὶ ἔργοις ἀγαθοῖς, id est, Ad opera bona.

οἷς pro ἃ Quæ præparauit deus.) οἷς, id est, Quibus, ad homines arbitror referendum. Tametsi iuxta Græcanici sermonis proprietatem, & ad opera referri potest, ut datiuus Græcus in accusatiuum uertatur, quemadmodum legit Ambrosius, Quæ pręparauit deus, & item Hieronymus.

Ab ea quæ dicitur circuncisio.) ὑπὸ τῆς λεγομένης περιτομῆς, id est, Ab ipsis Iudæis, nam Græca lucidiora sunt. Populus Hebræorum ob membrum genitale præsectum circuncisio uocabatur, cæteri præputium dicebantur, sed duntaxat Iudæis, quibus ut illud cognomen erat honorificum, ita hoc ignominiosum. Et manufacta, referendū est ad circuncisionem, non ad carnem.

Qui eratis.) Legendum, Quia eratis, aut quoniam, ut legunt Ambrosius Græcis consentiens & Hieronymus, suffragante utroq́ue Constantiensi. ὅτι ἦτε, ut sit iterata coniunctio, quasi posuisset, Quod, inquam, eratis.

Alienati à conuersatione.) τῆς πολιτείας.i. A ciuilitate, siue à re publica Israel, siue Israelis.

ξένοι dure uersum Et hospites testamentorum.) καὶ ξένοι τῶν διαθηκῶν, id est, Peregrini, siue extrarij, à pactis siue testamentis. Allusit enim ad rem publicam, cuius modo meminerat: unde hospites uocat, alienos à iure ciuium. Et testamentorum promissionis dixit, iuxta idioma Hebræorū. Cæterum Ambrosius addit pronomen legens, Promissionis eorum.

Sine deo ἄθεοι Et sine deo.) ἄθεοι. Qui nullum credunt esse deum, & ἀθεότης, quam Plutarchus ostendit minus malū esse, quàm superstitionem, δεισιδαιμονίαν, quod hæc deos imaginetur morosos ac uindices, quum deus natura beneficus sit.

In hoc mundo.) Hoc, redundat: nisi quod opinor interpretem uoluisse reddere uim articuli τῷ.

Distinctio græca, et medium parietē Et medium parietem maceriæ soluens inimicitias.) Græci ita distinguunt, ut accusatiuus inimicitias, referatur ad inferius participiū καταργήσας. Quanq́ue utroq́ue potest referri, ad λύσας quod præcessit, & ad καταργήσας quod sequit̃, ut inimicitiā, appositiue cohæreat cū medium parietem, aut cū, Legem mandatorū. Et mirum cur cū ὁ ποιήσας uerterit in uerbum, nō mutarit & alterū λύσας, id est, Qui soluit, aut Soluto pariete. Rursum Græce est, τὸ μεσότοιχον τοῦ φραγμοῦ, quasi dicas, Interstitium septi siue sepis. Et apud Comicū: Mitio iubet maceriam dirui, ut fiat una domus. Id ergo quod dirimit ædes ab ædibus μεσότοιχον, uocat. Nec tamen male uertit interpres, nisi quod sermo non caret amphibologia. Siquidem medium parietem ferit, qui mediam partem percutit.

Decretis euacuans [redacted]

Decretis euacuans.) [redacted] aboleuit legem sitam [redacted] præceptis ac decretis. Quædam æditio, quam citat Hieronymus, habebat, in dogmatibus, usurpata Gręca uoce. Ambrosius legit, In decretis alicubi citat, Edictis, ut libro de Abraham patriarcha secundo capite sexto. Si Græcis esset additus articulus τὸν νόμον τῶν ἐντολῶν τὸν ἐν δόγμασι, nullus supererat scrupulus: nunc sermo habet amphibologiam, Nam ἐν δόγμασιν, referri potest ad præcedentia, simul & ad sequentia: Si ad præcedentia, sensus erit, abrogauit legem pręceptorum sitam in decretis, Si ad sequentia, sensus erit, antiquauit legem præceptorum ceremonialium, per dogmata

dogmata Euangelica, ut ἐν prępositio, posita sit uice per. Hoc sequutus uidetur interpres, qui præpositionem, ut nobis superuacuam omisit. Hanc interpretationem apud unum Theophylactum inuenio: qui uidetur Chrysostomũ sequutus, is putat dogmata esse fidem qua seruamur, aut pręcepta Euangelica, quale est, Ego autem dico uobis, omnino non ira sci. Diuersam sequitur Ambrosius, cuius uerba subscribam. Quia legem quæ data erat Iudeis in circũcisione, & in neomenijs, et in escis, et in sacrificijs, & in sabbatis, euacuauit, hoc est, cessare iam iussit, quæ oneri erant, & sic fecit pacem. Vnde Petrus apostolus dicit in Actis apostolorum. Quid imponitis iugum super ceruicem fratrum, quod neq; patres nostri, neq; nos potuimus portare: In his Ambrosij uerbis, nulla fit mentio decretorum, per quæ lex fuerit antiquata. Subindicat autem Ambrosius circuncisionem & similes legis obseruationes obstitisse, quo minus conueniret inter gentes & Iudęos. His ergo per Christum antiquatis, fide conciliati sumus, quæ tam Iudæis quàm gentibus absque legis obseruatione conferret salutem. Hieronymus hunc in modũ, Lex quoq; mãdatorum subuersa est in dogmatibus, posteaquàm circuncisio, & sabbatismus qui relictus est populo dei, & pascha & pentecoste, & non apparere in conspectu dei uacuũ, sunt altius intellecta quàm resonant, & ab occidente litera recedentes, cœpimus uiuificantem spiritũ sequi. Ex his Hieronymi uerbis perspicuum est, eum sentire legem abrogatam, nõ per decreta, sed per eorũ quæ decernebat, intelligentiam spiritualem. Nec abhorret ab his commentũ scholiastæ, cui nomẽ fecerunt Hieronymo. Per solam, inquit, fidem iustificans, moralia sola decernens. Iam & aliâs Paulus legis præscriptiones appellat dogmata, uelut ad Coloss. 2. De his quod aduersum uos erat chirographũ decreti: quo loco Græci legunt τοῖς δόγμασιν, pro eo quod est ἐν δόγμασιν. Nam præpositio addita est ex idiomate sermonis Hebraici. Rursus alibi τί ἔτι δογματίζεσθε. Porrò nusquam legimus apud Paulum Euangelij præcepta dicta dogmata. δογματί
Submouendus est igitur & ille scrupulus de articulo, Mihi uidetur omissus ob congeriem ζεσθε quid
articulorũ si dixisset, τὸν νόμον τῶν ἐντολῶν τὸν siue τῶν ἐν δόγμασι. Nam mihi uidetur in decretis magis adhærere proximæ dictioni, alioqui bis idem dici uidebatur, νόμον τῶν ἐντολῶν τὸν ἐν δόγμασι. Nunc ostendens legem imperiosam, appellat illã τῶν ἐντολῶν, quasi dicas ἐντέλλουσαν, id est, præcipientem, quomodo: nõ persuasione & lenitate aut promissis, sed præscriptis, quę uocat dogmata, Latini placita dicũt. Etenim si quæras, quare deus iussit nos à talibus ac talibus abstinere cibis, Responderet Iudæus, Quia sic deo uisum est. Et euacuans, præteriti temporis est, quasi dicas, Antiquata lege.

Et duos condat.) Hic est, Crearet, siue pararet κτίσῃ, uelut explicans sententiam.

In uno nouo homine.) In unum nouum hominem, est Græce, εἰς ἕνα καινὸν ἄνθρωπον. Atq; ita refert Augustinus libro aduersus Faustum XXII. cap. LXXXIX. suffragabatur exemplar utrunq; Constantiense. Cæterum quod est Græce ἀποκαταλλάξῃ, Latine uersum Reconciliet. Augustinus uertit Commutaret. Qui sic uertit, legisse uidetur ἀλλάξῃ.

Inimicitias in semetipso.) ἐν αὐτῷ. Hieronymus legit, In ea, ut referatur ad crucem, non ad Christum. Siquidem & crux apud Græcos masculini generis est. Verũ si reciprocum esset, id est, In se ipso, haberet ᾶ aspiratum, ἐν αὑτῷ. Quanquam ne id quidem à Græcis scriptoribus obseruatur. Postremo secus legit Ambrosius.

Et pacem ijs qui prope.) Et pacem, non repetitur Græcis.

Habemus accessum.) προσαγωγήν, id est, Aditum siue introductionem: ueluti cũ quis introducitur ad conspectum principis.

Hospites & aduenæ.) ξένοι καὶ πάροικοι, id est, Peregrini & incolæ, siue accolæ, hoc est, qui aliunde cõmigrarũt in alienã ciuitatẽ. Augustinus aliquoties legit pro Aduenæ, Inquilini.

Sed estis ciues.) ἀλλὰ συμπολῖται, id est, Conciues, ut uerbum uerbo reddatur.

Superædificati super fundamentum apostolorum & prophetarum.) Hanc particulam, & prophetarum, eraserant Marcionitæ, nimirum odio ueteris testamenti.

Angulari lapide.) Græcis unica uox est, ἀκρογωνιαίου, qua significatur summus lapis in angulo ædificij, qui solet esse ualidissimus. Est autem ablatiuus absolute positus, ueluti si dicas, In qua structura Christus summus est in angulo lapis. Et ob id Augustinus adducens hunc locum in enarratione psalmi LXXXI. addit Existente, dilucidè magis quàm Latine. Rursus aduersus Faustum libro duodecimo, capite uigesimoquarto.

Ipso

In ipso summo angulari lapide Christo Iesu.) Et hic ablatiuus ponitur absolute, ac si dicas, Christo duce, ὄντος ἀκρογωνιαίου αὐτοῦ ἰησοῦ χριστοῦ, id est, Ipso Iesu Christo ente summo lapide angulari.

Cōstructa pro coagmentata

Constructa.) Græce significantius, συναρμολογουμένη, id est, Coagmentata, siue commissa, siue coaptata. Hieronymus legit Compaginata. Ambrosius, Compacta. Nec significat omnem structuram hoc angulari lapide compactam esse, sed quæcunque illo lapide cōnectatur, eam surgere in templum domini. Est enim participiū præsentis temporis, συναρμολογουμένη. Quanquam πᾶσα uerti poterat, Tota structura, ut non quamuis intelligas, sed integram. Atque ita interpretatur Theophylactus.

In spiritu sancto.) Sancto, redundat iuxta Greca & Ambrosium, atque item Hieronymū: quorum & interpretatio declarat quid legerint. Spiritum enim opponit aduersus carnalē Iudaismum, quem nusquam non insectatur Paulus.

EX CAPITE TERTIO.

Vinctus Christi Iesu.) Vinctus nomen est Græcis δέσμιος: & ob id mollius cohæret cum genitiuo Iesu Christi.

Pro uobis gentibus.) Arbitror mendum esse, quod in Ambrosianis codicibus legitur, pro uobis fratribus.

Dispensationem gratiæ.) οἰκονομίαν, id est, Dispensationem, siue administrationem.

ἀνανταπόδοτον

Data est mihi in uobis.) εἰς ὑμᾶς, id est, In uos. Hunc quoque locum ἀνακόλουθον, Hieronymus reddit ad hunc modum, Huius rei gratia ego Paulus uinctus Iesu Christi, & uinctus pro uobis qui estis ex gentibus; cognoui mysterium, ut uobis quoque illud traderem: sicut in hac eadē epistola paulo antè sum loquutus. Debetis autē audire dispensationē gratiæ dei, quæ data est mihi in uobis, qui estis ex gētibus, pro quibus et uinctus sum Iesu Christi. Quanque existimat esse simplicius, fateri Paulum in aliena lingua balbutisse, & sensu magis quàm uerbis æstimandum. Poterat & hoc pacto tolli sermonis imperfecti incommodum, si subaudias uerbum substantiuum, sum, Ego Paulus uinctus sum Iesu Christi.

Paulus balbutiens in aliena lingua

Notum factum mihi est.) ἐγνώρισέ μοι, id est, Notum mihi fecit mysterium, quod rursum interpres uertit Sacramentum.

Sicut supra scripsi.) καθὼς προέγραψα, id est, Sicut ante scripsi, ut Ambrosius. Præscripsi, legit diuus Hieronymus.

ἐν ὀλίγῳ uertit in breui

In breui.) ἐν ὀλίγῳ, id est, In modico, legit Hieronymus & Ambrosius. Significat enim se paucis de his scripsisse, ut Greca exponunt scholia. Potest esse sensus & hic: Quemadmodum scripsi paulo antè. Meminit enim de his qui procul essent, gentes significans. In eum sensum fermè Theophylactus.

In ministerio Christi.) ἐν τῷ μυστηρίῳ, id est, In mysterio, quod solet uertere Sacramentum.

Alijs generationibus.) Apertius est, quod legit Ambrosius, Alijs seculis. Nam de ætatibus loquitur, non de nationibus.

Non est agnitum.) οὐκ ἐγνωρίσθη, id est, Non notificatum, siue reseratum.

Lectio & distinctio diuersa

In spiritu.) Græcis additum est sancto. Neque lectio solum diuersa est, uerumetiam distinctio. Theophylactus sic ordinat sermonem, Sicut nunc reuelatum est sanctis apostolis eius, in spiritu sancto: ut intelligamus hoc illis per spiritum sanctum fuisse reuelatum. Ambrosius contrà, spiritu, connectit cum his quæ sequuntur, Sicut nunc reuelatum est sanctis eius & prophetis, spiritu esse gentes cohæredes: id palàm arguit eiusdem interpretatio docens gentes esse cohæredes, non ceremonijs Mosaicæ legis, sed spiritu, hoc est, doctrina Euangelica. Diuus Hieronymus Græcorū sequitur distinctionem. Mihi magis probatur quod sequitur Ambrosius.

Esse gentes.) εἶναι τὰ ἔθνη, id est, Vt sint gentes.

σύσσωμον

Concorporales.) σύσσωμα, quasi dicas, Vnius corporis. Hoc loco offendit aures Hieronymi coniunctionū congeries, ut ipsi uidetur, inconcinna, cohæredes & concorporales & comparticipes. Mirum est autem illum tantilla re offendi, qui toties Paulum facit imperitum Græci sermonis, licet fateatur non imperitum scientia. Deinde quum hic fateatur legendum esse comparticipes, nec dubium quin in bonam partem, tamen in huius epistolæ

capite

capite quinto, negat hanc uocem legi in literis sacris nisi in malam partem: uerum hac de re illic plura dicentur.

Promissionis in Christo Iesu.) Deest apud nos αὐτοῦ, id est, Suæ siue eius: ut referatur ad spiritum: ut sensisse uidetur Ambrosius, quū subscribit, Hoc est quod dicit, Spiritu gentes esse cohæredes & concorporatas & participes promissionis eius in Christo. Qui enim spiritu deum colit, opere legis opus non habet.

Omnium sanctorum.) In nonnullis Græcis addebatur Hominum, sed mendose, ni fallor. Et ἐλαχιστοτέρῳ, id est, Infimo: ut uertit Hieronymus. Sed Paulus ut magis se diminuat, è superlatiuo finxit comparatiuum, ac si dicas infimiori pro infimo, aut postremiori.

Inuestigabiles.) ἀνεξιχνίαστον πλοῦτον, id est, Imperuestigabiles diuitias. Nam quod apud Ambrosium legitur Inęstimabiles, haud scio an errore sit factū librarij, certe interpretatur Incomprehensibiles.

Et illuminare.) καὶ φωτίσαι πάντας. Ambrosius non addit Omnes, & sermo commodior est. Nec apud Hieronymum ulla mentio huius nominis additi, sed tantum est illuminare. Neq; Paulus illuminat homines, sed in lucem profert, & quod ante fuerat reconditū, facit omnibus perspicuum. φωτίσαι, pro In lucem proferre

Quæ sit dispensatio.) Legitur & ὁ πλοῦτος. id est, Quæ diuitiæ. Rursum, μυστήριον uertit Sacramentum.

Qui omnia creauit.) διὰ ἰησοῦ χριστοῦ. id est, Per Iesum Christum: additum est hoc loco apud Græcos: quanquam Hieronymus non habet, nec Ambrosius, nec uetusti codices Latini.

Vt innotescat.) ἵνα γνωρισθῇ νῦν. id est, Vt innotescat nunc. Et Nunc, Hieronymus legit addita coniunctione, si modo codex mendo uacat.

Potestatibus in cœlestibus.) ἐν τοῖς ἐπουρανίοις. id est. In cœlestibus.

Per ecclesiam.) διὰ τῆς ἐκκλησίας. Præpositio Per, hoc loco significat instrumentum, quasi dicas Opera ecclesiæ. Quanquam, ut ingenue fatear, sermo Græcus plane anceps esset, nisi additus fuisset articulus τῆς. atque ita sensus fuisset, Propter congregationes, siue ecclesias.

Multiformis sapientia.) πολυποίκιλος. siue aliàs, παμποίκιλος. id est, Maxime uaria, & modis omnibus uaria. Nam πᾶν in compositione additum, adiungit epitasin.

Secundum præfinitionem.) κατὰ πρόθεσιν. id est, Secundum propositum: ut legit Hieronymus.

Quam fecit.) ἣν ἐποίησεν. Sermo Græcus anceps est. Nam Græcus articulus referre potest uel sapientiam, uel ecclesiam, uel pręfinitionē, quam Ambrosius & Hieronymus propositum uocant. Si ad propositum referatur, sensus est, Iuxta tempus quod proposuerat, siue pręfinierat in Christo. Si ad ecclesiam, sensus fuerit, Ecclesiam factam in Christo Iesu. Si ad sapientiam, intelligis in Christo factam, hoc est, creatam fuisse sapientiam. Atq; hic sensus postremus maxime probatur Hieronymo. Et fiduciam est παῤῥησίαν, quam Ambrosius uertit Libertatem. Est autem audacia libere loquendi. Porrò nihil timidius animo sibi male conscio, ut contrà, innocentia nihil fidentius. Sensus triplex

In tribulationibus meis pro uobis.) αἰτοῦμαι μὴ ἐκκακεῖν. Diuus Hieronymus admonet Græcum sermonem esse ambiguum, quod uerbum ἐκκακεῖν ad quamuis personam accōmodari possit, Ne deficiā ego, ne deficiatis uos, ne deficiant illi. Certe iuxta primū ac secundum sensum interpretatur Hieronymus: Peto ne deficiam, ne me superent aëreæ potestates, oppugnantes undique. ἐκκακεῖν anceps

Quæ est gloria.) In quibusdā Græcis codicibus habebatur, Quæ erit. ἥτις ἔσται. Hoc loco nonnihil se torquet Hieronymus, nec satis intelligo cur se torqueat, existimans huius sermonis rationem non posse consistere, nisi fateamur Paulum imperite loquutū, qui Tribulationibus numero multitudinis subiecerit relatiuum singulare, Quæ est gloria. Quasi uero non hoc doceat grammatica, rectius etiam ad hunc modum nos loqui, quàm si dicamus, In tribulationibus quæ sunt gloria uestra. Atq; ille hoc tantum ducit incommodum, ut per hyperbaton tentet hanc particulam Quæ est gloria uestra, ad ea quæ præcesserunt detorquere, In quo habemus fiduciam & accessum & fidem, & cætera: quæ fiducia, acces- Expēsa Hieronymi ānotatio

ſus et fides,ueſtra eſt gloria. Verum quoniam hoc uidit eſſe durius,mauult Paulum loquẽdi imperitum facere. Sed quid hic interim facient Hieronymo,qui uolũt apoſtolis omnibus ſcientiam linguarum dono ſpiritus ſancti cõtigiſſe, idq; donum eis fuiſſe perpetuum? quorum de numero uidetur & Aquinas in epiſtolam ad Galatas. At Hieronymus toties non ueretur Paulum imperitum Greci ſermonis facere. Quanquam hoc ſanè loco non uideo quid imperite dictum uideri poſſit,niſi quod Hebraice magis quàm Græce dixit In tribulationibus,pro Ob tribulationes.

Paulus Græce imperitus

Ad patrem domini noſtri Ieſu Chriſti.) Diuus Hieronymus indicat in latinis codicibus addita quatuor uerba, Domini noſtri Ieſu Chriſti:quum in Græcis ſcriptura germana maneat. Non enim loquitur hic proprie de patre domini Ieſu Chriſti,ſed in genere ad illũ patrem flectit genua,quem omnes creaturę rationabiles agnoſcunt conditorem & autorem. Et tamen mirum eſt,quod Hieronymus ſcribit additum in Latinis codicibus,nũc in Græcis reperiri. Quanquã Chryſoſtomus ac Theophylactus enarrantes locum,non attingunt hanc particulam:unde coniectandum eſt,aut è noſtris codicibus additam Græcis,aut Gręcorum codices & olim uariaſſe.

Quatuor uerba redundant

Omnis paternitas.) πᾶσα πατριά. id eſt, Omnis familia.ut indicat & diuus Hieronymus in commentarijs. Idem aduerſus Heluidium ſcribens, fatetur Latinos parentelas uocare,quas Græci uocant πατριάς quum ex una radice, multa generis turba diffunditur. Sed apud Græcos manet alluſio uocum, quam Latinus conatus eſt obſeruare. Iam quæſtiones illæ, quas mouet hoc loco Thomas Aquinas, num qua paternitas ſit in cœlo, & num omnis paternitas quæ eſt in cœlo & in terris,deriuata ſit ab ea paternitate,quæ eſt in diuinis,quam apte pertineant ad hunc locum, uiderint theologi:quandoquidem uocem, unde quæſtionem omnem elicit,non intellexit. Certe alibi interpres uertit Familiam,uelut in Pſalmo,Omnes familiæ gentium, πατριαί. Item in Luca:De domo & familia Dauid. Subnotauit hoc interpres Origenis,homilia in Numeros ſecunda. Chryſoſtomus exponit φυλάς, id eſt,tribus. Verum interpres ut dicere cœperam affectauit reddere uocum affinitatem,pater & paternitas. Atqui ea non erat tanti,ut huius gratia fuerit perdenda ſententia. Parentela ſatis explicabat rem,ſi modo uerbum eſſet probum. Et tamen hoc ætate ſua uulgo fuiſſe uſurpatum teſtatur Hieronymus, uel ob hoc tolerabilius quàm paternitas præſertim quum hic ſuffragetur analogia. Quemadmodum enim à cliens clientela, ita à parens parentela. Nos circumitione ut potuimus,reddidimus.

Paternitas πατριά

Aquinas

Virtute corroborari.) δυνάμει. id eſt,Virtute. Manifeſtior erat ſenſus, ſi Græca infinita uertiſſet per uerbum ſubiunctiuum,Vt corroboremini.

Sublimitas & profundum.) καὶ βάθος καὶ ὕψος. id eſt,Et profunditas & ſublimitas. Hieronymus,Et profundum & altitudo.

Scire etiam.) Non eſt initium noui capitis,ut ſit opus Etiam. γνῶναί τε. id eſt, Scireq; uel Vtq; ſciretis.

Supereminentem ſcientiæ charitatem.) Apud nos incertum eſt datiui'ne caſus ſit Scientiæ, an genitiui:ut aut intelligas charitatem Chriſti ſciri,quæ ſit maior quàm ut cognoſci poſsit:ſeu iuxta Ambroſium, quæ præmineat ſciẽtiæ noſtræ: aut ut intelligas eximiam dilectionem cognitionis. Sed poſterior ſenſus magis quadrat ad Græcum ſermonem. Et hunc ſequitur Hieronymus. Porrò quod Ambroſius ſenſerit id quod dixi,declarant hæc illius uerba,Poſt dei patris infinitam & incomprehenſibilem cognitionem, & inenarrabilem clementiam, Chriſti quoque agnoſcere nos uult charitatem, quæ ſupereminentis eſt ſcientiæ,& ſubintelligitur humanæ, ut ſuper ſcientiam hominum habeatur dilectio Chriſti. Quis enim poteſt colligere myſterij huius charitatis rationem,ut & deus hominis cauſa homo naſceretur:&c. Quanquam in hac ſcriptura ſuſpicor non abeſſe mendum. Siquidem in contextu habetur, Cognoſcereq; ſupereminentem ſcientiam charitatis Chriſti, quomodo citat & Auguſtinus epiſtola centeſima uigeſima:quæ lectio multum diſſonat à Græca. Præterea quod habetur in commentario,Supereminentis eſt ſcientiæ:ſuſpicor ipſum ſcripſiſſe, Supereminens eſt ſcientiæ. Porrò quæ Hieronymus hoc loco diſſerit mihi uidentur aliquanto duriora. Nec refert hanc uocem Scientiæ,ad Supereminentem,ſed ad charitatem. Certe Theophylactus in eandem ſententiam interpretatur, in quam Ambroſius

Senſus duplex

sius, Et cum Ambrosio consentit Augustinus, citans hunc locum libro de Gratia & libero arbitrio, capite decimonono: Item, inquit, quum dicat Apostolus supereminentem scientiæ charitatem Christi, quid insanius quàm putare ex deo esse scientiam, quæ subdenda est charitati, & ex hominibus esse charitatem quæ supereminet scientiæ. Nihil autem esset scrupuli, si ὑπερβάλλω patiatur sibi iungi casum paternum, quemadmodum habet ὑπεραςπίζω & ὑπεραπολογοῦμαι & ὑπερέχω, idem significans quod ὑπερβάλλω. Neque enim huc libet confugere, ut dicam Paulum abusum casu ob Græci sermonis uel neglectum uel inscitiam. Theophylactus in hanc sententiam edisserit: Vt possitis, inquit, cognoscere charitatem Christi, antecellentem omni scientiæ: Quomodo cognoscemus nos? Primum quidem dicit hanc antecellere scientiæ, nimirum humanæ, uos autem non per humanam scientiam, sed per spiritum cognoscetis hanc. Deinde nec hoc dixit, Cognoscetis eam quanta sit, sed hoc ipsum, quod magna est, quod excellit omnem scientiam. Hoc precor ut à spiritu discatis. Et quis hoc, inquit, nescit? Omnes, & hi qui moleste ferunt quæ quotidie accidunt, & hi qui Mammonam præferunt deo. Quod si hanc cognosceremus, haudquaquam uel obmurmuraremus diuinæ prouidentiæ, uel rebus præsentibus animum addiceremus, à Deo deficientes qui nos sic dilexit. Illud autem attende: Si dilectio præcellit omnem scientiam, quanto magis ipsa substantia. Hactenus Theophylactus: ex quibus apparet eum sensisse charitatem excellentiorem scientia. Chrysostomus hunc scrupulum non attingit.

Ei autem qui potens est omnia facere.) Græce est ὑπὲρ πάντα ποιῆσαι. id est, Super omnia facere. Atque ita legit Ambrosius & Hieronymus. sed ita ut ὑπὲρ aduerbium uideatur non præpositio, pollere autem tantundem, quasi dicas eximie. Certe proximo loco quum repetitur, ὑπὲρ ἐκπερισσοῦ, non potest aliud quàm aduerbium esse. Est autem epitasis gemina, quemadmodum annotauit Chrisostomus & Theophylactus. Deus potest omnia, quod nullus hominum, & potest cumulatissime præstare quicquid uult, & ultra quàm nos petimus. Iam illud lector, uel non monitus, animaduertis, hanc esse coronidem quandam, quales aliquoties Paulus ceu raptus & afflatus subnectit suæ disputationi. *Deest in nostris* *Coronides in Paulo*

Superabundanter quàm petimus.) ὑπὲρ ἐκπερισσοῦ ὧν αἰτούμεθα. id est, Ex abundanti supra ea quæ petimus.

Quam petimus aut intelligimus.) ὧν αἰτούμεθα ἢ νοοῦμεν. id est, Supra omnia quæ petimus aut cogitamus. Sic enim emendat Laurentius: licet id quidem ad sensum non ita magni refert. Illud tantum submonendus est rudis lector, articulum ὧν congruere cum præcedenti dictione, quum à suo uerbo dissentiat, id que ex proprietate sermonis Græcanici.

In ecclesia & in Christo.) Copula Et, redũdat. Ambrosius ordine diuerso legit, in Christo Iesu & in ecclesia. Ac iuxta hunc ordinem interpretatur. In altero loco præpositio simpliciter usurpata est in ecclesia, quasi dicas in senatu, in altero iuxta proprietatem sermonis Hebraici. Optat enim ut glorificetur pater in congregatione sanctorum per filiũ Iesum Christum, & in hoc sensu nullus est usus præpositionis.

EX CAPITE QVARTO.

Igne uocatione.) ἀξίως τῆς κλήσεως. Addidit nominis casum aduerbio, quasi dicas, canit similiter tibi. Et rursus articulus respondet nomini antecedenti, dissonans suo uerbo. Alioqui dicendum erat ᾗ ἐκλήθητε.

Cum omni humilitate.) ταπεινοφροσύνης. Quæ significat animi habitum contrarium arrogantiæ: nam humilitas quæ ταπείνωσις, aliud quiddam significat. Et ob id Ambrosius addit Humilitate animi, ne fortunæ humilitatem acciperemus.

Cum patientia.) μακροθυμίας. id est, Longanimitate, si quis ad uerbum reddat. Ambrosius sic legit, Cum omni humilitate animi & modestia, cum magnanimitate. μακροθυμίαν uertens Magnanimitatem, quum magis sonet animi lenitatem ac moderationem, qua *μακροθυμία*

fit ut non facile commoueamur, neque rapiamur ad uindictę cupiditatem. Longanimitas propius exprimit Græcam uocem quàm magnanimitas: & tamē aliud est longus animus quàm lenis & lentus ad iram. Patientia recte habebat, nisi quod anceps est, & sæpius ad tolerantiam corporis, quàm ad animi lenitatem pertinet.

Solliciti seruare.) σπουδάζοντες. id est, Studentes. Quod Augustinus libro secundo aduersus literas Petiliani, capite sexagesimonono, uertit, Sollicite agentes. Ac mox capite septuagesimooctauo, uertit, Studentes seruare: quemadmodum nos uertimus. Ambrosius, Sollicite seruantes.

In uinculo pacis) ἐν τῷ συνδέσμῳ. Quasi dicas, In colligatione & concatenatione. Augustinus in eodem loco uertit, coniunctione. Nam uinculum unius dici potest, σύνδεσμος est, quo aliud alij connectitur.

Varia lectio Qui super omnes & per omnia.) Satius erat in eodem genere perseuerare, & non miscere res personis: Super omnia & per omnia: aut Super omnes & per omnes, nam apud Græcos incertum est genus. Hieronymus magis uidetur amplecti neutrum genus, adducens illud Vergilianum:

Deum nanque ire per omnes
Terrasque, tractusque maris, cœlumque profundum.

Vtcunque scribæ infulserunt Omnes, sed refragante sensu. Sic enim enarrat Hieronymus: Super omnes enim, est deus pater: quia autor est omnium: Per omnes, filius: quia cuncta transcurrit, uadit'que per omnia: In omnibus, spiritus sanctus: quia nihil absque eo est. Hæc ille. In prima particula, quoniam Omnium: est omnis generis, non liquet an ad omnes homines, an ad omnia quę sunt, referatur. In secunda quum addit hanc causam Quia transcurrit uadit'que per omnia: declarat se legisse non Per omnes, sed Per omnia. In omnibus, rursum ambiguum est: sed quod subnectitur, Quia sine eo nihil est, declarat In omnibus, neutro genere dictum. Alioqui dixisset, Sine eo nullus est. Ad id facit quæstio, quam mox subijcit Hieronymus: Nec uero putandum est, inquit, unum deum & patrem omnium esse communiter, ut scilicet ad irrationabilia iumenta nomen patris possit aptari, & cætera. Hic scrupulus frustra mouetur, si legit Patrem super omnes esse. Eodem pertinet quod subijcit: Tale quid de creaturis & deo etiam Zeno cum suis Stoicis suspicatur: Sentit enim de dogmate Zenonis, quod ita refert Laërtius: θεὸν δὲ εἶναι ζῶον ἀθάνατον λογικὸν ἢ νοερὸν ἐν εὐδαιμονίᾳ κακοῦ τινὸς ἀνεπίδεκτον, προνοητικὸν κόσμου τε καὶ τῶν ἐν κόσμῳ. μὴ εἶναι δὲ μέντοι ἀνθρωπόμορφον, εἶναι δὲ τὸν δημιουργὸν τῶν ὅλων, ὥσπερ καὶ πατέρα πάντων, κοινῶς τε καὶ τὸ μέρος αὐτοῦ τὸ διῆκον διὰ πάντων, ὃ πολλαῖς προσηγορίαις προσονομάζεσθαι κατὰ τὰς δυνάμεις. δία μὲν γάρ φασι δι' ὃν τὰ πάντα, ζῆνα δὲ καλοῦσι, παρ' ὅσον τοῦ ζῆν αἴτιός ἐστιν, & cætera. id est, Deum autem esse animal immortale, rationale, aut intellectuale, ita felix ut nullius mali sit capax, prouidentiam & curam habens tum mundi, tum eorum quæ sunt in mundo. Attamen non esse specie humana, sed opifex esse cunctorum, quemadmodum & pater est omnium communiter quidem, sed ita ut sit pars ipsius mundi, quæ, siue quod, penetrat per omnia. Quod uarijs cognomentis appellatur iuxta uires diuersas. δία, id est, Iouem enim appellant, quod per ipsum sint omnia. ζῆνα, id est, Iouem appellant, quod autor sit uitæ. Ita Laërtius. In cuius uerbis suspicor esse mendum, quod interpres uidetur sequutus, pro eo quod scriptum est, δι' ὃν τὰ πάντα, scribendum arbitror διῆκον τὰ πάντα, ut subaudias ζῶον, aut διήκοντα πάντα, aut certe δι' οὗ τὰ πάντα. Nam δι' ὃν τὰ πάντα, non sonat Per quem omnia, sed Propter quem omnia. Ad hanc igitur Zenonis opinionem respiciens Hieronymus, subijcit: Quem sequutus Vergilius ait:

Deum nanque ire per omnes
Terrasque tractusque maris, cœlumque profundum.

Et, Principio cœlum ac terras. & cætera.

Hæc testimonia non congruunt, nisi legamus Per omnia. His suffragatur & illud quod subijcit: Quidam hoc quod est, Super omnes, per omnes, & in omnibus: ad patrem & filium & spiritum sanctum sic existimant referendum, ut Super omnia, patris sit, quia maior est

ior est omnium: Per omnes, filius: quia per filium creata sunt omnia: In omnibus, spiritus: ipse enim credentibus datur, & templum sumus spiritus sancti, & pater & filius habitant in nobis. Hic rursus uides in interpretatione poni Omnia, non Omnes, excepta postrema particula. Quanquam ut & illic congruant omnia, facit Psalmi testimonium, Spiritus domini repleuit orbem terrarum, & hic qui continet omnia, scientiam habet uocis. Item in principio Geneseos, Spiritus domini expanditur super aquas. Quid autem magni diceret Apostolus, si doceret, deum patrem esse super omnes homines? quum angeli sint humano genere præstantiores. Scrupulus quem mouet Hieronymus, poterat aliter submoueri: quod quum à deo patre sint simpliciter omnia, non absurde dicitur Pater omnium, generali usu nominis paterni: quemadmodum diabolus dicitur mendacij pater, quod is primus docuit mentiri. Huiusmodi scholijs non onerarem lectorem, nisi quidam magno supercilio reprehendissent, quod dixerim Hieronymianam enarrationem uideri magis amplecti neutrum genus. Chrysostomus enarrans hunc locum, admonet, ἐπὶ πάντων, dictum pro ἐπάνω πάντων. Dignitas autem Dei excellit non homines tantum, sed uniuersam creaturam. Deinde quum per omnia, exponit de gubernatione dei, is profecto gubernat uniuersa. In enarratione Chrysostomi tertio loco additur pronomen, ἐν πᾶσιν ὑμῖν. id est, In omnibus uobis. Atqui in contextu non additur. Ambrosius mauult genus masculinum, Super omnes, per omnes, & in omnibus uobis: quorum postremum non potest non esse masculini generis. Theophylactus utrunque ad nos refert genere masculino.

Et in omnibus uobis.) Pro quo Ambrosius legit In omnibus credentibus. Apud Hieronymum non additur Vobis, tantum est In omnibus. Nec potest aliud ex illius interpretatione deprehendi. Ex hoc loco Græci refellunt hæreticos, facientes filium patre, & spiritum sanctum utroq; minorem: quod præpositionem διὰ, proprie dicerent competere in filium: ἐν, in spiritum sanctum: quum ἐξ tribuatur patri. Hic utraq; præpositio tribuitur patri, διὰ & ἐν. Nec tamen habent uim diminuendi.

Ascendens in altum.) ἀναβὰς εἰς ὕψος. id est, Postquam ascenderat in altum: præteriti temporis. Iam testimonium quod adducit, est Psalmo sexagesimo septimo. Septuaginta transtulerunt hoc pacto: ἀνέβης εἰς ὕψος ᾐχμαλώτευσας αἰχμαλωσίαν. ἔλαβες δόματα ἐν ἀνθρώποις. Paulus sciens ac prudens, ab Hebræis unicam dictionem mutauit, ut indicat Hieronymus hunc edisserens locum. Quum enim apud illos legatur, Accepit dona in hominibus: hic mutauit, Dedit dona in hominibus. Nec ea uarietas quicquam officit sententiæ: quandoquidem in Psalmo promittitur futurum, quod nondum erat factum, & ob id dicitur accepisse dona, quæ post elargiretur. Hic quoniam Apostolus describit quod iam erat factum, fundatis ubique per orbem ecclesijs, Dedisse scribitur, non accepisse. *Paulus mutauit aliquid ab Hebræis*

Quod autem ascendit.) τὸ δὲ ἀνέβη, τί ἐστιν; id est, Illud autem quod dictum est, ascendit, quid est? & cætera.

Alios autem pastores & doctores.) Annotauit Hieronymus, & hunc sequutus Augustinus, epistola quinquagesima nona, quod quum in cæteris discreuerit officiorum genera, hic duo coniunxit. Neque enim dictum est, Quosdam pastores, quosdam doctores: sed Alios pastores & doctores: quod quicunque pastores sunt, ijdem debeant esse doctores. Quum Ambrosius id non animaduertēs, opinor, distinctim accipiat, quasi diuersi sint pastores ac magistri. Rursum parum uidetur obseruasse, quod apud Græcos pro magistris est διδασκάλους, id est, doctores. Magistros enim interpretatur exorcistas, qui in ecclesia coërceant ac uerberent inquietos. Quanquā Theophylactus proposito sensu quem ostendimus & hunc attingat de Diaconis. *Episcopus idem doctor*

Ad consummationem sanctorum.) πρὸς τὸν καταρτισμόν. Hieronymus legit, Ad instructionem. Significat autem & refectionem siue reparationem aut instaurationem rei collapsæ. Doctores enim succurrunt lapsis & deiectis. Maxime uero probatur quod nobiscum uertit Ambrosius, Ad consummationem sanctorum: nam & hoc sonat Græcis

 καταρτίζεσθαι

καταρτίζεσθαι. Ita probe congruit quod sequitur: In ædificationem corporis Christi: nimirum ut corpus undiq; sit perfectum.

In agnitione filij dei.) Et agnitionis filij dei. καὶ τῆς ἐπιγνώσεως. pendet enim ab ἑνότητος, quemadmodum & fides. Et ita legit diuus Hieronymus, qui & alibi monet, proprie agnosci, quod antea fuerat cognitum.

Et circunferamur.) Græcis est participium, περιφερόμενοι. id est, Circumacti. Augustinus legit, Circumlati. Cętera commode, si tempus responderet. Et Paruuli, est νήπιοι, quod ita significat puerum, ut & parum prudentem significet. Et Omni uento, rectius erat Quouis uento. Nam Græca uox παντὶ, anceps est.

Nequitia, pro Astutia κυβεία In nequitia hominum.) ἐν κυβείᾳ. Quod uerbum ductum est à lusu tesserarum, in quo qui potest, imponit & circumuenit alterum: etiamsi Faber in prima sanè æditione mutat pro Nequitia, Confusionem & Perturbationem: sed deceptus, ut uidetur, similitudine figuræ υ. quæ cappa uideri possit: Itaque κυκείᾳ legit, pro κυβείᾳ, quum sit β. Et mutauit ille quidem hunc locum in posteriore æditione, sed ita ut nec ibi suffrager homini. Qua de re nonnihil attigimus in nostra ad illum Apologia. Videtur autem uerbum esse fictum à κυβεύω, quod est, tesseris ludo, quod in huiusmodi ludis arte opus est: & quisque nititur circumuenire collusorem si possit, ad suum duntaxat commodum spectans: ut κυβείαν, dicere posis Aleationem, hoc est, uersutiam, & fallax artificium, uel potius artificem fallaciam. Testatur & Hesychius, κυβεῦσαι præter cætera significare & χλευάσαι, quod est Irridere, aut subsannare. Id'que Hieronymus ad dialecticorum argutias & insidiosas captiones refert. Hæc quum animi nostri coniecturam, tametsi magnopere probabilem sequuti, literis prodidissemus, nacti Theophylacti episcopi in Paulinas epistolas commentarios, haudquaquam aspernandos, comperimus & illum nobiscum sentire: cuius equidem uerba, quod ad hanc rem pertinet, non grauabor adscribere: κυβευταὶ λέγονται οἱ τοῖς πεττοῖς κεχρημένοι, τοιοῦτοί εἰσιν οἱ ψευδοδιδάσκαλοι μετατιθέντες τοὺς ἀφελεστέρους ὥσπερ πεττοὺς ὡς βούλονται. id est, Cybeutæ dicuntur, qui talis utuntur: eiusmodi sunt falsi doctores, transponentes simpliciores ceu talos, prout uolunt. Mihi quidem satisfaciebat mea coniectura, tam consentanea uero. Cæterum, quoniam nonnullos magis commouet autoritas, quàm ipsa res, Græci interpretis suffragium addidimus. Theophylactus Chrysostomum, ut ferè solet, est sequutus. Illud mirum, neutrum differentiam ponere inter κύβους, καὶ πεττοὺς, id est, inter tesseras & talos: nisi quod in utrisque locus est fraudi. Illud admonet Hieronymus, totum hunc locum, si quis Græca legat, manifestiorem esse: sed dum Latinis ad uerbum redditur, sensum fieri obscuriorem. Paraphrasis Paraphrasi poterat explicare ad hunc modum: Donec eô perueniamus omnes, ut eadem sit omnium fides, & æque cognitus, siue agnitus filius Dei: hoc est: ut pertingamus ad perfectam, solidam, ac uirilem ætatem, uidelicet ad eam mensuram ætatis, quæ nos plene adultos reddat in Christo, ne posthac simus infantes, qui circumagantur ac circumferantur quouis uento doctrinæ, imponente nobis hominum astu, hoc agentium, non ut Christum syncere nos doceant, sed callidis artibus adorti nos illaqueent, capiant'que. Quin potius istis neglectis, quæ uera Christo'que digna sunt, sectantes: per omnia adolescamus in illum qui est caput omnium. Is autem est Christus, non Moses: hic enim membrum duntaxat est, non caput. Hieronymus legit, In fallacia hominum, in astutia: & cætera.

μεθοδεύειν Ad circumuentionem.) πρὸς τὴν μεθοδείαν. Dictum est autem à μεθοδεύειν, quod est hominem adoriri ex insidijs. Et,

Erroris.) τῆς πλάνης. Melius uertisset, Imposturæ. Nam πλάνη, & decipientis est: at error decepti. Mirum est autem quid sequutus Ambrosius, legerit, Ad remedium erroris: nisi forte methodum ille scripsit, id'que aliquis transformauit In remedium. Augustinus uertit machinationem.

Veritatem autem.) Dilucidius erat, Sed, quàm Autem, aut Sed potius, corrigit enim quod præcessit.

Veritatem

Veritatem autem facientes.) ἀληθεύοντες, id est, Veritatem sectantes. Nam ἀληθεύειν, est uel præstare quod dixeris, uel uera loqui. Nam hoc opposuit, τῇ κυβείᾳ, καὶ τῇ πλάνῃ, hoc est, Versutiæ & imposturæ. ἀληθεύειν non tantum in uerbis est

Crescamus in illo.) αὐξήσωμεν εἰς αὐτὸν τὰ πάντα. id est, Augeamus in illum omnia. Sic quidem emendat Laurentius. Ego sane puto recte uerti posse, Augescamus in illum per omnia. ut ad τὰ πάντα, subaudias præpositionem κατὰ. Tametsi Hieronymus legit, Vt augeamus in ipso omnia. Et item Ambrosius, si tamen, codices mendo uacant. Nec ab his dissentit Theophylactus, interpretans, omnia in nobis esse augenda & uitam & dogmata. Chrysostomus trifariam interpretatur: Primum, ut intelligamus corpus augmentum facere, dum in singulis membris operatur spiritus iuxta cuiusque modum: Altero modo, ut accipiamus singula membra capere augmentum ex subministratione spiritus: Tertio, ut intelligamus spiritum augeri, dum à capite fluens meat per omnia membra, contingens & connectens singula. Potest autem in uerbo transitiuo subaudiri Nos, pronomen: etiamsi αὐξάνω apud Græcos neutralem habet significationem, nec memini in alio significatu comperisse. Proinde sequatur Lector, quod maxime probauerit, etiamsi nostra lectio ab horum interpretatione minime dissidet, præsertim quum mox sequatur: τὴν αὔξησιν τοῦ σώματος. αὐξάνω neutrum

Compactum.) συναρμολογούμενον. Quod ante uerterat, Constructum.

Connexum.) συμβιβαζόμενον. id est, Coagmentatum. Hieronymus legit, Conglutinatum.

Per omnem iuncturam.) ἁφῆς. Quod non possis aptius uertere quàm Commissuram. Est enim ἁφὴ, Commissio: sic ut utrunque se mutuo contingat, ueluti membrum membro connexum. Proinde Augustinus in Psalmo decimo, legit, Per omnem tactum. Idem libro de Ciuitate dei uigesimosecundo, capite decimooctauo, locum hunc adducit hisce uerbis: Qui descendit, ipse est, & qui ascendit super omnes cœlos, ut adimpleret omnia. Et ipse dedit, quosdam quidem apostolos, quosdam autem prophetas, quosdam uero euangelistas, quosdam autem pastores & doctores ad consummationem sanctorum, in opus ministerij, in ædificationem corporis Christi, donec occurramus omnes in unitatem fidei, & agnitionem filij dei, in uirum perfectum, in mensuram ætatis plenitudinis Christi, ut ultra non simus paruuli, iactati & circumlati omni uento doctrinæ, in illusione hominum, in astutia, ad machinationem erroris: ueritatem autem facientes in charitate: augeamur in illo per omnia, qui est caput Christus, ex quo totum corpus connexum & compactum, per omnem tactum subministrationis, secundum operationem in mensuram uniuscuiusque partis, incrementum corporis facit, in ædificationem sui in charitate. Iunctura ἁφὴ

Secundum operationem.) κατ' ἐνέργειαν. Rursum est illud nomen toties obuium, quod actum ac uim occultam significat. Sentit de spiritu uitali, qui à capite proficiscens, impartit uim suam, non omnibus parem, sed quatenus conducit toti corpori. Ad eum modum interpretatur Chrysostomus & Theophylactus, ut ἐνέργεια, quam hic operationem uertit, pertineat ad actum spiritus Christi, in membris suis, non ad opera nostra, quemadmodum exponit Lyranus. Thomas ita moderatur interpretationem, ut uideatur utrunque sensisse. Lyranus

In mensuram.) ἐν μέτρῳ. id est, In mensura: etiamsi dissentiant Latina exemplaria: ut intelligas, in corpore cuique membro, iuxta suum modulum impartiri, de uita corporis & alimento. Sic enim dixit, In mensura, quasi dixisset, Per mensuram, siue Iuxta modum.

Vniuscuiusque membri.) μέρους. id est, Partis. Quanquam Græcis exiguum discrimẽ inter μέλους & μέρους. μέλους legit Chrysostomus.

In ædificationem sui.) ἑαυτοῦ. id est, Suijpsius.

In domino.) Quidam Græci codices habent, ἐνώπιον τοῦ θεοῦ, id est, In conspectu Dei.

Sicut & gentes.) Nonnulli codices habent, Sicut & reliquæ gentes. τὰ λοιπὰ ἔθνη.

Sensus, pro mente

In uanitate sensus) νοός. Id est Mentis, potius quàm Sensus. Atque ad eum modum mox uertit interpres: Renouamini spiritu mentis uestræ. Valla iure taxat eos, qui Sensum, interpretantur Sensualitatem: quum Græcis νοῦς, sit ea pars animi, quæ maxime semota est à materia corporis, quæque sola putatur aliquid agere, sine corporis organis.

Obscuratum habentes intellectum.) ἐσκοτισμένοι τῇ διανοίᾳ. id est, Obscurati cogitatione, siue animo. Hieronymus legit, Obscurati mente. Ambrosius, Obscurati intellectu. At noster interpres hoc sanè loco clarius extulit ὄντες.

Alienati à uita.) Abalienati. ἀπηλλοτριωμένοι, id est, Abalienati. Et ita legit diuus Hieronymus.

Dissonat à nobis Ambrosius

A uita dei.) Quidam codices habent, A uia dei: sed mendose. Est enim A uita, τῆς ζωῆς. Ambrosius legit, A fide dei. Potest & hic esse sensus, A uita, qui est deus. Id enim subindicant articuli utrobique appositi, τῆς ζωῆς τοῦ θεοῦ, A uera uita, qui est deus.

Per ignorantiam.) διὰ τὴν ἄγνοιαν, Propter ignorantiam.

Propter cæcitatem.) πώρωσιν. Quod magis sonat Excæcationem. Mirum unde Ambrosius legat pro Cæcitatem, Duritiam: nisi fortè codex illius pro πώρωσιν, habebat σκλήρωσιν.

Varia lectio

Qui desperantes semetipsos.) οἵτινες ἀπηλγηκότες, ἑαυτοὺς παρέδωκαν. id est, Qui socordia detenti tradiderunt semetipsos: emendatore Valla. At diuus Hieronymus existimat recte uerti posse, Indolentes pro Desperantes, quod uox Græca hinc uidetur deducta, quum quis uacat dolore & sensu sui mali, & ob id stupens fertur in omne uitium. Ad eundem modum interpretantur Græcanica scholia. Et abutitur quidem Marcus Tullius uerbo Indolentiæ, sed cupiens utcunque explicare Græcā ἀναλγησίαν. ἀλγεῖν enim Græcis Dolere significat, ἀπηλγηκὼς dicitur qui, ut ita loquar, dedoluit: siue, ut Comicus loquitur, perdoluit, quique eò duriciæ peruenit, ut ad omnem mali sensum obsurduerit, sicut deferbuisse dicitur Latinis, qui desierit feruere: & desipere, qui sapere desierit. Haud scio an interpres legerit, ἀπηλπικότες. Et facillimus est lapsus in una literula. Quin & Ambrosius legit atque interpretatur, Desperantes. Chrysostomus interpretatur ἀπεγνωκότες ἑαυτῶν, etiamsi contextus habet, ἀπηλγηκότες ἑαυτοὺς. & in commentario meminit ἀναλγησίας. quod ista duo cohærent, Desperatio, & Indolentia. Ac mea quidem sententia magis quadrabat ad sententiæ tenorem, Desperantes. Siquidem qui desperant esse uitam à morte corporis, auidissime rapiunt huius uitæ uoluptates, atque his sese ingurgitant, uelut amissis illis nihil habituri suaue. Nec arbitror Græcos sic loqui, ἀπήλγηκεν ἑαυτόν.

Noua Hieronymi interpretatio

Immundiciæ omnis in auariciam.) Videtur auaricia nihil habere confine cum immundicia, aut libidine: atque ob id admonet Hieronymus, Græcis non esse φιλαργυρίαν, aut φιλοχρηματίαν, quæ uoces ab auiditate pecuniæ dictæ sunt: sed πλεονεξίαν, ab habendo plus quàm æquum est, uocatam. Porrò qui uehementer est auidus uoluptatum, non est contentus uxore sua, sed alienam quoque constuprat, & subinde aliam inuadit, quo uoluptatis satietatem euitet. Hoc pacto putat accipiendum & eum Pauli locum, qui est in epistola ad Thessalonicenses priore, capite quarto: Hæc est enim uoluntas dei, sanctificatio uestra, ut abstineatis uos à fornicatione, ut sciat unusquisque uestrum, suum uas possidere, in sanctificatione & honore, non in libidine desiderij, sicut & gentes quæ non nouerunt deum, ut ne quis supergrediatur & circunscribat in negotio fratrem suum, quoniam uindex est dominus de his omnibus. Nam & illic quod interpres uertit Circumueniat, est πλεονεκτεῖν. Mihi uidetur & ita posse accipi, ut ἐν πλεονεξίᾳ dictum sit: pro eo quod erat Auide. Theophylactus refert ad omnem concupiscentiam immo

siam immoderatam. Nam hæc pertrahit homines in cæcitatem mentis. Chrisostomus, ad auariciam.

In auariciam.) In auaritia, ἐν πλεονεξίᾳ, Quasi dicas, Per auariciam, siue cupiditatem rei alienæ.

Si tamen illum.) εἴγε. id est, Siquidem, aut si sanè. Admonet Theophylactus non esse dubitantis, sed confirmantis. Atqui Tamen additum, dubiam reddit orationem. *Tamen, non recte additũ*

Deponite uos.) Græce sic est, ἀποθέσθαι ὑμᾶς, ἀνανεοῦσθαι, καὶ ἐνδύσασθαι. id est, Deposuisse uos ueterem hominem, & renouatos fuisse spiritu, & induisse nouum hominem. Aut ut legit diuus Hieronymus, Deponere uos: ut referatur ad Didicistis: sed tum omittendum erat pronomen Vos. Nam is ordinat in hunc modum: Vos autem non ita didicistis Christum, si tamen illum audistis, & in illo docti estis, deponere uos secũdum priorem conuersationem ueterem hominem, qui corrumpitur iuxta desideria erroris. Ambrosius ad hunc legit modum, Vt exponatis secundum priorem cõuersationem ueterem hominem: sed mox infinita uertit in imperatiua, renouamini, induimini. Theophylactus putat infinita posse referri: uel ad illud, Estis edocti: uel ad hoc, Sicut est ueritas: quasi interroges, quid estis edocti? nempe, deponere ueterem hominem. Aut quæ est ueritas? nempe deponere, & cætera. Posteriorem sensum sequitur Chrysostomus: Vt, inquit, dogmatibus uita consentiat. *Ordo*

Secundum desideria erroris.) Hilarius libro de Trinitate duodecimo, addit pronomen, Secundum concupiscentiam eius deceptionis; fortassis exprimere cupiens uim articuli, τῆς ἀπάτης.

Renouamini autem.) Et hic infinita sunt, sicut admonuimus, quæ possunt pariter ad idem referri, Si didicistis.

Et sanctitate ueritatis.) ἐν ὁσιότητι τῆς ἀληθείας. Ambrosius legit, In ueritate & iustitia, uerti poterat, In religione ueritatis. Nam Græci literatores putant ὅσιον dictum quasi ἅσιον à uerbo ἅζω, quod est, ueneror ut numen.

Cum proximo.) μετὰ τοῦ πλησίον. id est, Ad proximum. Tametsi recte uertit interpres. Nam quum eo loqui dicimur, cui loquimur: ut pugnare cum eo, aduersus quem pugnamus.

Irascimini & nolite peccare.) Id quemadmodum è Psalmo sumptum est, ita iuxta formam Hebrei sermonis extulit. Nam sensus est, Si continget irasci, tamen ne peccetis: hoc est, compescite iram. Neque enim Paulus iubet nos irasci, sed iram non uult esse diuturnam, nec ad iniuriam usque progredi. Nec est Iracundia Græce, quæ uox Latinis, non tam iram quàm naturæ uitium, aut certe habitum significat animi facile irascentis, sed παροργισμῷ, id est, Iram, siue commotionem, aut irritationem: ut intelligamus ei qui lacessitus sit iniuria, etiamsi quid doleat, tamen eum dolorem breuem esse oportere, & citra retaliationem iniuriæ debere consistere inter Christianos. Deinde diabolo, haud scio an hic pro calumniatore possit accipi: Sitis, inquit, concordes, ne si iuste etiam ulciscamini, præbeatis ansam calumniandi ethnicis, quibus uidebimini uindictæ cupidi. Siquidem calumniatur & diabolus per organa sua. Neque quicquam uetat, calumniatorem appellari Latine diabolum ipsum. Quandoquidem non defuit & huic loco sic à me reddito diabolus. Vtrunque sensum attingit Chrysostomus. Discordia locum dat hosti, satanæ & homini calumniatori. *Iracundia παροργισμός*

Nolite dare.) μήτε δίδοτε. id est, Neque detis.

Manibus suis.) ταῖς ἰδίαις χερσίν. id est, Proprijs manibus. Quanquam hic ἴδιον & ἑαυτοῦ, per idem pronomen Suus perpetuo consueuit uertere. Quidam codices non addunt Suis: ut nec Ambrosius.

Quod bonum est.) Potest legi per parenthesim, Quod bonum est, quę res bona est, uel operetur rem bonam: hoc est, non è turpi opificio quærat uictum, sed honesto.

Necessitatem patienti.) τῷ χρείαν ἔχοντι. id est, Opus habenti. Hoc admonet propter quosdam, qui docent nos non obligari ad subueniendum proximo, nisi in necessitate. Necessitatem autem interpretantur, quum certo constat periturum proximum, ni

demus

demus quod desiderat. Et tamen hoc ipsum quod sic donatum est, putant iure repeti, si qui accepit, possit reddere. Ad has angustias detrusimus illam amplissimam charitatem euangelicam. Hieronymus legit, Ei qui indiget. Et est ἵνα ἔχῃ μεταδιδόναι. id est, Vt possit impartire. Nam ἔχω adiunctum uerbis infinitiuis, aliquoties usurpatur pro possum.

Sermo malus.) λόγος σαπρός. id est, Sermo spurcus, aut uitiosus. Neque enim sentit, opinor, de sermone leui aut superuacaneo, sed obscœno aut pestilenti. Annotauit Græcæ uocis emphasin Theophylactus: etiamsi in Euangelijs de arbore mala loquens, eadem uoce est usus Euangelista.

Fidei, pro opportunitatis

Aedificationem fidei.) In Græcis codicibus τῆς χρείας. id est Vtilitatis, lego, non Fidei. Hieronymus testatur emendasse se, Ad ædificationem opportunitatis. sed in Latinis codicibus pro Opportunitatis, legi Fidei, propter euphoniam. Atque ita legit diuus Ambrosius. Admonet & Theophylactus de dictione χρείας. Chrysostomus item χρείας legit. Nec uideo tamē quę sit cacophonia in Opportunitatis, aut, quod malim, Vtilitatis. Nam opportunitas, aliud sonat Latinis quàm χρεία. neq; opportunitas, respondet uerbo Oportet. Ex hoc loco colligere licet Hieronymum in hac epistola sequi quod ipse emendarat, & tamen non in alia epistola plura sunt quę discrepant à uulgata lectione. Vbi sunt igitur qui cœlum terræ miscent, quod aliqui dubitant, an uulgaris æditio sit Hieronymi? Quod autem hos commentarios scripserit post castigatum Nouum testamentum, arguit liber ipsius De scriptoribus illustribus, in quo commemorat commentarios in epistolam ad Galatas, ad Titum, ad Philemonem. Præterea castigatum Nouum testamētum, quum huius operis nullam faciat mentionem, utique facturus, nisi hos commentarios scripsisset post æditum catalogum de Viris illustribus. Hic cerdo quispiam fortasse respondebit, obliuionem in causa fuisse, aut spiritum hoc noluisse.

Hieronymus etiam post castigatū Nouū testamentū reprehēdit quod legimus

In die.) εἰς ἡμέραν. id est, in diem.

Ira & indignatio.) θυμὸς καὶ ὀργή. id est, Ferocia & ira. θυμὸς proprie est impetus animi efferuescentis & concitati.

Inuicem benigni.) χρηστοί. Hieronymus putat rectius uerti suauitatem, quàm benignitatem, ut opponatur amarulentiæ & asperitati morum: nam & χρηστολόγοι dicti sunt, uehementer comes & blandi. Benignitas enim proprie ad dandum pertinet, hoc est, ad liberalitatem.

Misericordes.) εὔσπλαγχνοι. Quod non solum ad misericordiam, sed ad omnem pietatis affectum pertinet, quasi dicas, bonorum uiscerum. Nam uiscera, pro affectibus usurpant diuinæ literæ.

Hieronymi annotatio excussa

Donantes inuicem.) χαριζόμενοι ἑαυτοῖς. id est, Donantes uobis ipsis, ut intelligas quod in alios benefeceris, id tuo bono, tuoq; lucro fieri magis quàm illius qui accipit. Ita Hieronymus. Neq; enim hic est Donantes, pro Condonantes, seu ignoscentes, positum: sed χαριζόμενοι, id est, Largientes, seu libenter dantes. Ambrosius legit & interpretatur Donantes, ignoscentes et remittentes peccatum. Atque ita sanè Paulus usus est in epistola secunda ad Corinthios, eodem uerbo χαρίζεσθαι. Et ego si quid donaui, & cætera. Quod quidem & hic sequutus est Chrysostomus ac Theophylactus. Proinde si placet hic sensus, qui mihi magis arridet, ἑαυτοῖς uertendum erat uobis inuicem: ut mutuo ignoscamus alij aliorum erratis: nam & hoc ad misericordiam pertinet.

Donauit uobis.) ἡμῖν. id est, Nobis, prima persona. Tametsi Græci codices uariant.

EX CAPITE QVINTO.

IN odorem suauitatis.) εἰς ὀσμὴν εὐωδίας. id est, In odorem redolentiæ siue bonæ fragrantiæ. Hieronymus in præfatione Zachariæ, Reddidit odorem bonæ fragrantiæ.

Nec nominetur.) μηδὲ ὀνομαζέσθω. id est, Ne nominetur quidem.

Aut turpitudo, aut stultuloquiū.) Gręcis hoc loco non repetitur Aut, sed

Et, & tamen

Et, & tamen laudo quod mutauit interpres. Etenim quum sensus sit idem, tamen commodior est oratio. Quod si recte fit in aliquot locis, quoties libuit interpreti, quid uetat quo minus idem fiat quoties quoties ratio postulat?

Aut scurrilitas.) εὐτραπελία. id est, Facetia, siue lepos. Nam in bonam partem apud philosophos accipitur. Sentit autem urbanitatem scurrilem, & indignam graui uiro. Tamen Hieronymus eiusmodi quoque sales, qui tantum risus causa dicuntur, indignos esse putat uere Christianis, adducens ex Hebraico Euangelio, Nunquam læteris nisi quum uideris fratrem tuum in charitate. Equidem ut iocos utcunque tolero, modo docti sint & sale conditi: ita non fero quosdam, qui quoties urbani uideri uolunt, e diuinis literis ad suas ineptias detorquent aliquid. Quod infestiuũ festiuitatis genus, impense uideo placere monachis quibusdam ac sacerdotibus etiam nõnullis, qui si cupiant uel insectari quempiam, canticum Mariæ, uulgo dictum Magnificat: aut canticum uulgo dictum Te deum: commutatis aliquot uerbis, detorquent ad uirulentiam. Huiusmodi sales illis merito placent, quibus placet Catholicon, Mammætractus, & id genus insulsissima glossemata, quibus arrident frigidissimæ quæstiunculæ, ut ubique sui sint similes, non minus ridiculi dum iocantur, hoc est, dum camelus saltat, quàm dum serias res agunt. Cæterum quod sequitur Gratiarum actio: Græcis est, εὐχαριστία. Id uerbi diuus Hieronymus interpretatur gratiositatem, seu gratiam: quod apud Hebræos, gratiosus & gratias agens, eodem uerbo dicatur. Putat enim in Prouerbijs ita scriptum: γυνὴ εὐχάριστος ἐγείρει ἀνδρὶ δόξαν. id est, Mulier grata suscitat uiro gloriã. Nam cæteri quoque interpretes, Aquila, Theodotion, & Symmachus uerterunt χαροπός, id est, gratiosa, non εὐχάριστος. Hæc huc tendũt, ut sermo Christianorum absit à scurrilibus iocis, sed sua quadam gratia cõditus sit. Verum id lectori expendendum relinquo. Mihi Hieronymianum commentum hoc loco non usquequaque probatur, præsertim Græcis non suffragantibus. Ambrosius interpretatur εὐχαριστίαν, sermonem ad dei laudem facientem.

Quæ ad rem non pertinent.) τὰ οὐκ ἀνήκοντα. id est, Non conuenientia, siue quæ non conueniunt: quemadmodum alibi uertit: ut ad personam referatur. Alius sermo scurram decet, alius seruum Christi. Et si iocandum est, debet adhiberi iocus decorus. Videmus & inter Paulum eremitam & Antonium iocos quosdam intercessisse, Hilarionem multa salse dixisse. Verum huiusmodi sales non stultum risum excitant, sed laudem dei sonant.

Scitote intelligentes.) ἴστε γινώσκοντες. id est, Sitis cognoscentes. Quanquam quidam codices habent ἴστε, id est, sciatis: ut congeminatio epitasin habeat. Priorem lectionem sequitur Ambrosius & Hieronymus. πλεονέκτης, quod Cyprianus uertit Fraudator: nos Auarus, legimus. De uoce πλεονεκτεῖν, admonet diuus Hieronymus, à πλεῖον ἔχειν dictam, ubi quis occupat alienum. Proinde superius aliquanto, Ne quis circumueniat in negocio fratrem, de adulterio interpretatus est: & hic πλεονεξίαν putat pro stupro accipi posse.

Quod est idolorum seruitus.) ὅς ἐστιν εἰδωλολάτρης. id est, Qui est idolorum cultor. Hieronymus legit, Qui est idolis seruiens. Hic interpres λατρείαν modo cultum uertit, modo obsequiũ, modo seruitutem. Augustinus libro de Ciuitate dei decimo admonet seruitutẽ, qua quis non est sui iuris, appellari δουλείαν. Cęterum cultum eum quo colimus deum plerunque, λατρείαν dici in sacris literis.

In regno Christi & dei.) Sic patrem uidetur appellare deum, quasi Christus non esset deus. Verum id aliàs admonuimus, patrem ex consuetudine sermonis apostolici significari, quoties deum absolute nominarit, quum ex plurimis locis palàm sit & Christum illis uocari deum.

Venit ira.) ἔρχεται. Venit, hoc loco præsentis temporis est, aut certe futuri, nam præteriti esse non potest. Rectius opinor, accipi pręsenti tempore, ut intelligamus ob huiusmodi, diuinam iram solere sæuire in filios male morigeros, minusque dicto audientes.

In filios diffidentiæ.) ἀπειθείας. id est, Inobedientiæ, siue incredulitatis: quemadmodum antea meminimus. Hieronymus putat rectius uerti Insuasibilitatis, quos nos intractabiles appellamus. Mirum autem Hieronymo placere uerbum Insuasibilitatis, Latinis auribus inauditum. Cyprianus in epistola ad Epictetum legit, In filios contumaciæ.

Porrò

εὐτραπελία

Ioci insulsi ex sacris literis

Camelus saltitans

πλεονεξία *torquetur ad stuprum*

δουλεία
λατρεία

Porrò de colore ſermonis Hebraici, quo filium contumacem, contumaciæ filium uocant, crebro iam admonuimus.

Participes eorum.) συμμέτοχοι. id eſt, Comparticipes. id eſt, Ne ſitis participes malorum cum illis. Agit enim de fructibus impietatis, quorum nõ uult eos eſſe participes cum impijs, ut altera pars communionis pertineat ad rem, altera ad perſonam. Id quidẽ diligenter ac multis uerbis annotauit Hieronymus. Mihi quiſquis particeps eſt, & alicuius rei particeps ſit oportet, & cum aliquo particeps. Addit ille, in diuinis literis participem dici in bonam partem, comparticipem in malam, an hoc perpetuũ ſit, neſcio. Certe huius epiſtolæ capite tertio, uſurpauit in bonam partem, loquens de gentibus ad Chriſtum conuerſis, συμμέτοχοι τῆς ἐπαγγελίας αὐτοῦ. id eſt, comparticipes promiſsionis. Non eſt inſectandus uir ſanctus, ſed tamen hic inſignis lapſus eſt memoriæ: Primum iubet hoc diſcrimen diligenter obſeruari, negatq; ſe meminiſſe ſibi lectam, comparticipis uocem in diuinis literis, niſi ſignificatione mali, quum ipſe huius epiſtolæ capite tertio, diligenter indicet additam his dictionibus præpoſitionem, concorporales & comparticipes dure quidem ſonare Latinis auribus, ſed tamen non omittendam, quod in diuinis literis nec apices nec puncta careãt myſterio. Hæc admonere uiſum eſt, ut in his qui prodeſſe ſtudent, moderatius feramus humanos lapſus, quum id uſu uenerit uiro, ſic in diuinis uoluminibus exercitato.

Particeps comparticeps

Fructus enim lucis.) Græce eſt, Fructus enim ſpiritus. ὁ γὰρ καρπὸς τοῦ πνεύματος. Quanquam Latini codices, & conſenſus interpretũ, & ipſe ſermonis ordo refragatur huic lectioni. Præceſſit enim lucis mentio, Nunc autem lux in domino, ut filij lucis ambulate. Quanquam Theophylactus legit & interpretatur fructus lucis. Chryſoſtomus uidetur legiſſe Spiritus. Item ſequitur, & nolite communicare operibus infructuoſis tenebrarum.

Beneplacitum deo.) Græce eſt Domino.

Magis autem redarg.) Omiſſa eſt coniunctio Et, καὶ. Et redarguite, pro Arguite. Ambroſius legit Obiurgate: ſed accommodatius erat Arguite, ἐλέγχετε. Siquidem ipſa lux bonæ uitæ, arguit & prodit turpia facta tenebrarum, etiamſi nihil obiurges. Memor igitur metaphorę ſubiecit, Magis autem arguite. Arguit enim qui reprehendit, & uincit, & arguit qui prodit. Et ſermo qui cõſequitur Omnia autẽ à luce manifeſtantur, magis exigit ut legamus Arguite, pro Prodite, quàm pro obiurgate. Quanquam hic quoq; legit Ambroſius Obiurgantur, quemadmodum ante legit & expoſuit Obiurgate. Mecum hactenus facit Theophylactus.

Omne enim quod.) τὸ φανερούμενον. Quoniam participium eſt medium, ambiguam reddit orationẽ. Nam poteſt eſſe ſenſus, Quicquid manifeſtatur, lux eſt, aut quicquid manifeſtat, lux eſt. Apparet autem potius actiue legendum, quàm paſſiue. Niſi me moueret articulus participio appoſitus non nomini, interpretarer ad hunc modum: Id quod omnia manifeſtat, lux eſt. τὸ πᾶν φανερούμενον φῶς ἐστιν. Quicquid enim celat, nox & caligo: id lumen retegit aperitq;. Ex ſancta piorum uita, & ex prædicata ueritate omnia palàm fiunt quæ ab hac diſſident. Nunc autẽ habemus, πᾶν γὰρ τὸ φανερούμενον φῶς ἐστιν. Et Theophylactus cum Chryſoſtomo paſſiue interpretatur φανερούμενον, exponens: delictum ſimul atq; proditum ac retectum fuerit, uerti è tenebris in lumẽ. Atq; hoc nos ſequuti ſumus. Hieronymus legit Arguta, ſed interpres melius, qui tẽporis quoq; rationem expreſſit, rurſus ex hoc loco & proximo liquet, uulgatam tranſlationem non eſſe Hieronymi.

Surge qui dormis.) Id quod Paulus citat, Hieronymus negat uſquam reperiri in diuinis literis, ſed uel ex hypographis depromptum exiſtimat, uel ab ipſo Paulo prophetico ſpiritu proferri. Mirum eſt autem hunc ſcrupulum à Græcis diſsimulari.

Quod Paulus citat, nuſquam le..ur

Et illuminabit te.) καὶ ἐπιφαύσει σοι. id eſt, Et illuceſcet tibi Chriſtus, ſiue orietur tibi Chriſtus. ut uertit & emendat diuus Hieronymus. Cæterum quod idem admonet à quibuſdam legi, non ἐπιφαύσει ſed ἐφάψεται, id eſt, continget. qui uelint hoc uideri dictum à Chriſto pendente in cruce ad Adam illic ſepultum, qui ſanguine redemptoris contactus, uitam receperit, coactius eſt, & Iudaicas ſapit fabulas. Et tamen Hieronymus teſtatur ſe interfuiſſe in concione in qua commentũ hoc miro plebis applauſu ſit exceptum. Quemadmodum & ipſe audiui de litera Syn, quæ lingua Britannica ſonat peccatum, media in Hebraico nomine Ieſus: item de tribus inflexionibus, Ieſus, Ieſu, Ieſum, quas interpretabatur

[redacted] Lectio duplex

Mali sunt.) πονηροί. Quod ipsum [redacted], utpote à labore dictum. Siquidem laboriosa res est & impostura [redacted] Mali pro miseri

Voluntas dei.) Domini est Græcis pro dei, τοῦ κυρίου.

In quo est luxuria.) ἀσωτία, id est, Luxus. Hoc admonui, ne quis hic luxuriam accipiat pro libidine, ita ut uulgus facit. Nec uideo cur Faber malit pro luxuria insalubritatem, qua si hoc agat Paulus ceu medicus, ut simus salubri corpore, temperantes ab ebrietate. Nam ut donemus, ἀσώτους dictos à uerbo σέσωσθαι, id est, seruatus est, addita particula priuatiua α & abiecto σ, non potest tamen significare insalubritatem, nec usquam apud scriptores Græcos hoc sensu reperitur usurpatum: imò populus Asotorũ sic dictus est Græcis, quod essent luxu perditi, sic assidue uersantes in comessationibus, ut nunquam uiderent solem, nec orientem nec occidentem, quorum meminit & Plato, præter alios innumeros: hinc & uerbum deductum ἀσωτεύομαι luxu diffluo, quo usus est Athenæus libro Dipnosophistarum octauo. Iam dictio Quo, mea sententia non simpliciter refert uinum, sed totam orationis particulam quæ præcessit: nolite inebriari uino, in quo, hoc est in qua re, & in qua uini temulentia est luxus. Porrò quod hic uocat ἀσωτίαν, alibi dixit ἀσέλγειαν. Nec omnino sit absurdum si quis aliquando abutatur luxuria pro uitio libidinis, propter cognationem huiusmodi uitiorum, comessationis, temulentiæ, chorearũ, et libidinis. [redacted]

Faber

ἀσωτία

[redacted]

Implemini spiritu sancto.) Grçce est, sed implemini spiritu, nec additur sancto, nec apud Græcos, nec apud Ambrosiū, nec apud Hieronymū, nec in uetustis exemplaribus, suffragante utroq; Constantiensi, tantum est spiritu, ἐν πνεύματι. Id opposuit temulentiæ uini, rem subtilem crassæ.

In psalmis.) In, redundat, ψαλμοῖς. Nec est in cordibus, sed in corde. Cęterum psalmus & hymnus, utrunq; Græcum est. Illud significat cantionem, hoc laudem, sed propriè dei. Et hæc opposuit ebrijs cantionibus.

Superest in nostra æditione

In timore Christi.) Iam frequenter admonui, In timore, perinde ualere ac si dixisset, per timorem. Hieronymus putat hãc particulam sic accipi posse, quasi sit genus propositum, quod mox diuidatur suis partibus, uidelicet Mulieres subditæ sint uiris, serui dominis, filij parentibus.

Subditæ sint.) Subditæ estote ὑποτάσσεσθε. Hieronymus negat hanc particulam addi in Græcis codicibus, Subditæ sint, sed hunc sermonem pendere ex capite superiori, Subiecti inuicem in timore. Nimirum, mulieres subditæ uiris &c. Et tamen id hodie reperitur in Græcorum codicibus, adiectum ut apparet, quo & sensus sit dilucidior, & capitulum hoc [redacted]

Superest rursum

Et adhærebit.) καὶ προσκολληθήσεται, id est, Adglutinabitur, quæ uox non caret emphasi. Nec est uxori suæ, sed ad uxorem suam.

In carne una.) εἰς σάρκα μίαν, id est, In carnem unam, hoc est, è duobus fiet unus homo, iuxta proprietatem Hebraici sermonis, qui totum hominem, carnem appellat nonnunquam, nonnunquam animas, ipsos homines uocat. Itidem apud Grecos ψυχὰς sæpe pro homine positum reperies. Verũ de hoc aliâs à nobis dictum est: & item de tropo, quo in unam carnem esse dicuntur, qui sunt una caro.

[redacted]

Matrimonium septimum sacramentum

Sacramentũ quid Latinis

In Christo.) Et in Christum, & in ecclesiam. Tametsi non ignoro, accusatiuũ apud Grecos aliquoties idem pollere, quod alter casus. Potest autem accipi de Christo & de ecclesia. Nam & in hunc sensum usurpatur à Græcis, εἰς ἑρμῆν & εἰς ἀπόλλωνα, in titulis.

Et uos singuli, unusquisque suam uxorem, sicut seipsum diligat.) Hic sermo nec apud Græcos, nec apud nos iuxta rationem grammatices constat. Neq; difficile tamen fuerit ei mederi incommodo, ad hunc modum: Quanquam uos quoq; singulatim hoc prestate, ut suam quisq; uxorem diligat ut seipsum. *Sermo minime grammaticus*

Vxor autem timeat.) Grȩce est, ut timeat, ἵνα φοβῆται, id est, Vt reuereatur. Nam in hũc sensum putat accipi posse diuus Hieronymus uerbum φοβεῖσθαι.

EX CAPITE SEXTO.

N domino.) Hęc particula non additur apud Ambrosium, nec in commẽtarijs, haud scio an casu omissa. Hieronymus indicat geminam distinctionẽ. potest enim hæc clausula In domino, referri uel ad uerbũ Obedite, uel ad nomen parentibus. parentes in domino sunt qui nos sacra doctrina genuerunt [redacted] ptionem: quanq̃ Paulus nõ dixit, & bene erit tibi, & eris longæuus, sed ut bene sit tibi & sis longȩuus. Talibus enim officijs prouocatur deus ad dandam rerũ uitæq; prosperitatem, non obligatur. Chrysostomus, et huic assentiens Theophylactus, indicant ideo primum in repromissione dictum, quod Exodi 20 cætera prȩcepta tantum uetant mala, non adorabis deos alienos, non assumens nomẽ dei tui in uanum, non facies opus sabbato, non occides, non mœchaberis, non furtũ facies, non loqueris aduersus proximũ falsum testimonium, non concupisces rem, nõ uxorem &c, at qui abstinet à uetitis, pœnam quidem effugit, sed

nihil

nihil præmij promeretur. cæterum quũ ait, honora patrem & matrem, non uetat male facere, sed iubet bene facere, cui debetur præmium. Iuxta hoc commentũ præceptum de honorandis parentibus, non modo primum est in repromissione, uerumetiam solum. Illud recte annotarunt, repromissionem conuenire filijs adolescentibus, quod illa ætas præ cæteris optat diu ac suauiter uiuere.

Et sis longæuus.) καὶ ἔσῃ, i. Et eris. Quanquam hoc loco ambiguũ est. Potest enim referri ad ἵνα, potest & absolute legi, ut & cõiunctio sonet consequentiã euentus, Si hoc feceris, eris.

Et uos patres.) Vos, redundat, nam Græcis subauditur.

In disciplina & correptione.) ἐν παιδείᾳ καὶ νουθεσίᾳ, i. In eruditione siue institutione & admonitione. Nã id uerbi magis arridet diuo Hieronymo, quippe mollius quàm correptio, quo usus est Ambrosius. Quanquam non satis intelligo unde irrepserit uerbũ cõuersationis in libris primũ à Frobenio nostro excusis, in quibus legitur, In disciplina & cõuersatione domini. Cæterũ utraque uox Græcis anceps est. παιδεία, tum eruditionẽ significat, tũ castigationẽ, à puero dicta. νουθεσία admonitionẽ et obiurgationẽ siue correptionem, inde dicta, quod in animum alicuius ponas & ingeras, quid factum oporteat aut oportuerit. παιδεία νουθεσία

Dominis carnalibus.) τοῖς κυρίοις κατὰ σάρκα, id est, Dominis secundũ carnem. Verũ id recte mutauit, ut effugeret amphibologiam, ne quis, secundũ carnem, referat ad seruire.

Non ad oculum seruientes.) Græcis uox est composita, μὴ κατ᾽ ὀφθαλμοδουλείαν. Quasi dicas, non iuxta oculare seruitium, si quis studeat uerbum uerbo reddere. ὀφθαλμοδουλεία

Hominibus placentes.) Et hic cõposita uox est ἀνθρωπάρεσκοι, multo iucundior quàm Latina periphrasis, sed interpres non potuit reddere. Sonat quasi dicas, homoplacitos, eos qui student probari hominibus, potius quàm deo. ἀνθρωπάρεσκοι

Cum bona uoluntate.) μετ᾽ εὐνοίας, id est, Cum beneuolentia. Mirum cur id interpres putarit immutandũ. Mihi sanè nõ admodum arridet, quod Augustinus ex hoc dicto colligit, seruos nõ debere flagitare libertatem à dominis Christianis, quod lex Mosaica septimo quoque anno uoluerit omnes seruos manumitti. Tametsi nõ negarim uerum esse quod dixit. Siquidẽ Paulus hic agit etiam de dominis ethnicis nõ modo Christianis. Vult enim seruum Christianum amore Christi fideliter seruire domino suo, quemadmodũ uult Christianos ciues obtemperare principum idololatrarum imperatis. Et si fas nõ est seruis flagitare eam libertatem, tamẽ parum Christianum uidetur, Christianos dominos non id concedere seruis suis: quod lex illa multo Christiana inclementior, indulsit suis. Imò turpe uidetur, inter Christianos omnino nomẽ heri aut serui audiri: cum enim baptismus omnes fratres reddat, quî cõuenit fratrem fratri seruum appellari? Sit hoc sanè cui uidetur iuris Cæsarei, modo ne iuris Euãgelici, iuxta quod seruus ex animo morem gerit domino, dominus contra, seruum tractat ut fratrem in Christo. Seruitus inter Christianos fœda

Seruientes sicut domino.) Sicut aduerbium redundat, nec additur ab Ambrosio. Sentit enim hoc obsequij quod impenditur impijs aut morosis dominis, non impendi hominibus sed Christo, cuius amore seruus fert hominis tyrannidem, ne quod offendiculũ ponat Euãgelio. Apud Chrysostomum additur ὡς, sed ex enarratione parum liquet quid legerit. Theophylacti cõmentum magis indicat ὡς nõ additum, alioqui dicendũ erat, seruientes sicut domino, & nõ sicut hominibus. Ei dicimur seruire, unde premium expectamus, eoque mox subijcit apostolus, unusquisque quod fecerit bonum, à domino recipiet.

Remittentes minas.) ἀνιέντες τὴν ἀπειλήν, id est, Relaxantes minas, hoc est, minus feroces, minusque minabundi. Vult enim eos esse minus imperiosos, quàm sint ethnici in suos.

Quia & illorum & uester dominus.) εἰδότες, ὅτι καὶ ὑμῶν αὐτῶν, id est, Scientes quod & uester ipsorum dominus est in cœlis: ut sit sensus, cum sciatis & uobis esse dominum in cœlis, quem uereri debeatis. Ambrosius & Hieronymus legisse uidentur, ὑμῶν τε καὶ αὐτῶν, id est, Vester simul & illorum, ut intelligas communem ambobus dominum. Lectio uaria

Fratres.) Mei, pronomen additũ est apud Græcos, ἀδελφοί μου. Porrò nec Hieronymus nec Ambrosius addit fratres. τὸ λοιπὸν autem melius uertisset, Quod superest.

Induite uos armaturam dei.) πανοπλίαν. Ea uox semel significat quicquid ad armandum in pugnam militem pertinet. Quasi dicas, omnia simul arma quæ ad uirũ pertinent. Vnde paulo inferius admonet diuus Hieronymus uertendũ fuisse, non arma, quod Græci πανοπλία

dicunt ὅπλα,ſed uniuerſa arma πανοπλίαν. Et Ambroſius legit,uniuerſitatem armorum: Cyprianus alicubi uertit tota arma.

μεθοδεία inſidiæ

Aduerſus inſidias.) μεθοδείας, idem qđ ante uerterat,circũuentionem. Ambroſius legit aduerſus nationes,ſed codice opinor,deprauato,forte ſcriptũ erat rationes. Nã μέθοδος ratio eſt,ſed rei aggrediendæ. Eſt autem μεθοδεία,ſi quis ex inſidijs aggredit̃ alium. Hieronymus legit et interpretatur,cõtra uerſutias diaboli. Quanq̃ hic potuiſſet uertere calũniatoris.

Colluctatio.) ἡ πάλη. id eſt,Lucta.

κοσμοκράτωρ, noua uox

Mundi rectores.) κοσμοκράτορας, id eſt,Mundi dominos:quam dictionem planè nouã, nec uſquam alibi repertam, diuus Hieronymus putat à Paulo primum fictam fuiſſe, quo nouis rebus explicandis noua accommodaret uocabula. Eſt autẽ Grecis dictio compoſita, atq; idcirco commodius cohæret genitiuus,tenebrarum harũ. Tertullianus libro aduerſus Marcionẽ quinto, κοσμοκράτορας uertit munditenentes. Hilarius in pſalmos uertit, mundipotentes,non ineleganter efficta compoſita dictione.

Tenebrarũ harũ.) Græce eſt, τοῦ σκότους τοῦ αἰῶνος τούτου, id eſt,Tenebrarũ huius ſeculi.

Contra ſpiritualia nequitiæ in cœleſtibus.) Quod Faber admonet poſſe accipi in cœleſtibus, pro eo quod eſt, aduerſus cœleſtes,id ſermonis Græcanici ratio nullo modo patitur,meo quidẽ iudicio. Iam quod inibi grauiter ſtomachatur aduerſus ſuperſtitioſos aſtrologos,& prognoſtas,ut demus non ſine cauſa factum,certe non ſuo factum eſt loco. Porrò ſpiritualia nequitiæ dixit,pro ſpirituales nequitias,ſeu potius uerſutias,eſt enim Græce πονηρίας. Ambroſius in libro De paradiſo,capite duodecimo,ſic inuertit,ut ſenſum explicet, Aduerſus nequitiam ſpiritualium,quæ ſunt in cœleſtibus.

Noſtra lectio uitiata

Et in omnibus perfecti ſtare.) Græci ſic legunt, καὶ ἅπαντα κατεργασάμενοι στῆναι, id eſt, Omnibus confectis ſiue perfectis ſtare,id eſt,poſtq̃ omnia perfeceritis ſtare. Hieronymus legit atq; exponit,omnia operati ſtare. Cyprianus item in epiſtola quarti libri ſexta: Vt cũ omnia,inquit,perfeceritis,ſtetis accincti lumbos ueſtros &c. Quemadmodum nihil nõ facit miles quo poſſit hoſti reſiſtere, ac ſuam tueri uitam ;ita nobis omnia ſunt facienda cum ſpiritibus aſsidue luctaturis. Iam ut hæc quidem indicaſſe nõ magni negocij iudico, ita nõ arbitror tutũ hæc minuta uel neſcire,uel negligere. Quid enim ſi Theologus hic mihi prolixo & elaborato ſermone multa philoſophet, de perfecte ſtantibus, aut imperfecte ſtantibus,nõne Grece peritis riſum mouerit?nec id ſanè iniuria. Chryſoſtomus admonet nõ ſimpliciter dictum ἐργασάμενοι, id eſt,poſtq̃ feceritis,ſed κατεργασάμενοι, id eſt, poſteaquam perfeceritis omnia:perſiſtit autem apoſtolus in metaphora belli. Multa ſunt militũ munia, circundare foſſam, attollere aggerem, caſtra munire uallis,expedire arma, depellere hoſtẽ. His omnibus gnauiter peractis,ſupereſt ut ſtent,ſemper accincti ad prælium. Multis enim uictoria adfert ſecuritatẽ et ociũ:ſecuritas mutatis uicibus ex uictoribus facit uictos. Quod apoſtolus ſenſerit de uigilantia militari,declarat quod mox ſequitur, ſtate igitur ſuccincti, &c. Thomas in omnibus interpretatur In proſperis & in aduerſis:& occaſione huius nominis Perfecti,facit duplicem perfectionem,unam iuxta modũ uiatoris, alteram iuxta plenitudinem patriæ,quæ recte dicta fateor,ſed parum ſuo loco. Mihi ſubolet Latinos codices hic fuiſſe deprauatos,& interpretem uertiſſe, ut poſſitis omnibus perfectis ſtare. Non enim arbitror eum legiſſe κατειργασμένοι.

State ergo ſuccincti.) περιζωσάμενοι, id eſt,Accincti,ſiue circuncincti,hoc eſt,muniti. Nã ea pars corporis, balthco laminis conſerto tegi ſolet in bello, ad quem nunc alludit Apoſtolus. Ac diuus Hieronymus hũc enarrans locũ meminit zonę pelliceæ,qua legitur accinctus fuiſſe Ioãnes baptiſta:ac mox meminit balthei ſpiritualis. Quin & adagiũ illud à militia ſumptũ eſt,zonam perdidit. Muniuntur & pedes & tibiæ ad preliũ: utcunq; Iureconſulti negant calceamenta armorũ nomine contineri. Ambroſius duplicem zonæ uſum indicat,& qđ ſubducta ueſte reddit hominẽ expeditum,& quod munit medij corporis mollia. Hoc adijcere uiſum eſt, qđ intelligo doctis magis probari ſubligaculi uocẽ q̃ balthei.

Tela nequiſsimi.) βέλη τοῦ πονηροῦ, Tela mali,ſiue ſceleſti illius.

Galeã ſalutis.) τοῦ σωτηρίου.i. Salutaris. Atq; ita legit Hieronymus in cõmentarijs. Nec eſt aſſumite, ſed capite, δέξασθε. Et in ipſo uigilantes.) καὶ εἰς αὐτὸ τοῦτο, id eſt, Et in ipſum hoc uigilantes:quemadmodũ legit Ambroſius. Incertũ apud Græcos, an referatur ad ſpiritum, an ad rem:quod πνεῦμα apud illos ſit neutri generis.

In omni instãtia.) ἐν πάσῃ προσκαρτερήσει. De quo superius. Ambrosius legit pseuerãtia.

Cũ fiducia.) ἐν παῤῥησίᾳ. Quæ proprie libertas est & audacia loquendi: qđ Ambrosius uertit exerte. Notum facere.) Cur non potius, ut notum faciam.

In catena ista.) Ista, redundat. Nec est apud Ambrosium, nec apud Hieronymũ, ac ne in uetustissimis quidem exemplaribus, nominatim Paulino ac Donatianico, suffragante utroq; Constantiensi. *Redundat apud nos*

In ipso audeã.) ἵνα παῤῥησιάσωμαι. Quod uerbũ explicans Ambrosius, dicit, ut in ipso exerta libertate, prout oportet me loqui. Nec est ita, sed ut, ἵνα παῤῥησιάσωμαι, i. ut audeam.

Charissimus frater noster.) ἀγαπητός, id est, Dilectus: atq; ita legit Hieronymus, quod hic ueluti data opera semper uertit charissimus.

Vt cognoscatis quæ circa nos sunt.) τὰ περὶ ἡμῶν, id est, Quæ de nobis sunt, hoc est, res nostras & statum nostrum.

A deo patre nostro.) Nostro, nõ addit nec apud Græcos, nec apud Hieronymũ, nec apud Ambrosiũ, ac ne in Paulino quidem exemplari. Suffragabatur uterq; Constãtiensis.

In incorruptione.) ἐν ἀφθαρσίᾳ. Quod aliàs recte uerti solet Immortalitas, hic sonat integritatem ac synceritatem animi, uacantis omni corruptela uitiorum. Hieronymus non approbat eos, qui ἀφθαρσίαν proprie ad corporis castimoniam applicant. Astipulatur nobis Chrysostomus & Theophylactus interpres, qui & illud admonent, præpositionem ἐν, hic idem pollere quod διὰ, per. Sic enim diligitur Christus, si nos seruemus incontaminatos ab hoc seculo. Apud Ambrosium nõ additur Amen in calce huius epistolę, nec licet ex illius commentarijs conijcere quid legerit. *ἀφθαρσία integritas*

IN EPISTOLAM PAVLI

AD PHILIPPENSES ANNOTATIONES DES. ERASMI ROT. EX CAPITE PRIMO.

T Timotheus.) Quanquam id quidem nihil attinet ad sententiam Pauli, tamen admonendum duxi, Timotheus, pronunciandum antepenultima acuta, siue Græcam rationem sequaris, siue Latinam: quod contra nunc fit in templis omnibus. Et licet optandum foret, ut hoc esset grauissimum erratum in uita Christianorum, tamen fœdum est nos publicitus in re tam manifestaria perpetuo peccare. Quanq; extitit, qui religiosum existimet, lapsus etiam huiusmodi mutare, tãquam à patribus traditos. Quasi hoc lemmate non possit defendi quicquid, quocunque modo receptum fuerit. Et tamen quod dicit, aliquid est, si sermo fiat apud populum lingua populo nota. Hanc epistolam Theophylactus postposuit ei, quæ est ad Colossenses. *Timotheus uulgo perperam pronunciatur*

Cum episcopis.) Græcis aliquot codicibus unica dictio est coepiscopis συνεπισκόποις. Quasi cõmunicet suum officium cum illorum presbyteris. Quanq; hic Græca uariãt exemplaria, & in nonnullis scriptũ erat, σὺν ἐπισκόποις, id est, Vnà cum episcopis. Posteriorem lectionẽ sequitur Ambrosius, à quo nos nolumus dissentire. Theophylactus coniunctim & legit & interpretatur. Honoris enim gratia presbyteros appellat episcopos. Etenim, ut indicat Chrysostomus, non erant unius ciuitatis plures episcopi. Timotheum episcopum fuisse liquet ex ijs quæ illi scribit Paulus, nemini cito manus imposueris: & olim episcopi diaconi uocabantur, uelut alibi, Ministerium tuum imple. *Coepiscopi συνεπισκόποι*

Et diaconibus.) διακόνοις, id est, Ministris, ut sæpius uertit. Quod si Græca uox placet, diaconis dicendum erat, non diaconibus. Et tamen hanc uocem aliquoties reperire est in libris Augustini, iuxta tertiam inflexionem, opinor, quod sic esset uulgo usurpata, quemadmodum baptismum genere neutro. *Diacones mirum quis primus dixerit*

In omni memoria uestri.) ἐπὶ πάσῃ μνείᾳ ὑμῶν, μετὰ χαρᾶς τὴν δέησιν ποιούμενος. i. In omni memoria uestri, cũ gaudio obsecrationẽ faciẽs. Ambros. legit ad hũc modum: Super omni memoria uestra, semper in oñi oratione mea pro omnib. uobis, cũ gaudio orationẽ faciẽs,

super cōmunicatione uestra: ut gaudiū referas ad cōmunicationē ueluti gaudij causam.

In cūctis orationibus.) ἐν πάσῃ δεήσει, In omni obsecratione.

Confidens in hoc ipsum.) πεποιθὼς αὐτὸ τοῦτο, id est, Persuasum habens hoc ipsum.

Socios gaudij.) Græcis est χάριτος, id est, Gratiæ, sed facilis lapsus in χάριτος & χαρᾶς. Et aliâs ostēdimus alterum pro altero usurpari. Ambrosius legit, gaudij: Chrysostomus ac Theophylactus, gratiæ. quod aūt dixit socios, Græce est συγκοινωνούς, quasi dicas, ex æquo

Omnes uos esse.) ὄντας. Rectius uertisset, Cum sitis socij gratiæ, uel, (participes. qui & estis socij gratiæ, συγκοινωνούς.

Vos esse in uisce.) Esse, redūdat: tantum est, In uisceribus Iesu Christi. Siquidem hoc adiecit, ne quis suspicaretur quicq̄ hic esse affectus humani, cur eos tātopere amaret. Viscera uocat affectum animi. Addidit Iesu Christi, ut declaret hunc affectum esse pietatis, non (humanum.

Magis ac magis.) ἔτι μᾶλλον, id est, adhuc magis.

Potiora.) τὰ διαφέροντα, id est, Præstantia. Ambrosius legit Vtilia. Suspicor illius codicem habuisse scriptum συμφέροντα pro διαφέροντα: nisi διαφέρειν, id est, differre, dicamus, quę ad rem nostrā pertinent. Theophylactus sine controuersia διαφέροντα interpretatur συμφέροντα. Chrysostomus hanc uocē non attingit. Ad Rom. 2. interpres διαφέροντα uertit utiliora. Quæ ἀδιάφορα sunt non, refert utrū facias an non facias. Contrà διαφέροντα faciunt ad rem.

διαφέροντα

Et sine offensa.) Ambrosius legit Inoffensi, quasi dicas robustos, qui non possint offendi, aut qui nusquā offendant. Quanq̄ Græca uox ambigua est, ἀπρόσκοποι, quasi dicas, tales, ut nemini sitis offendiculo. Et in hunc sensum interpretantur Græcanica scholia.

Per Iesum Christum.) τὸν διὰ ἰησοῦ χριστοῦ, id est, Qui est, siue cōtingit per Iesum Christum, ut articulus Græcus distinguat hunc fructum à cæteris.

In omni prætorio.) ἐν ὅλῳ τῷ πραιτωρίῳ, id est, In toto pretorio. Ne quis accipiat Paulū per omnia prætoria ductū fuisse, cum ipse dicat aliud, nimirum captiui prædicationē usq̄ ad ipsam Neronis regiā peruenisse, & inde per uniuersam urbē fuisse uulgatā. Nam Theophylactus pretorium, ad Neronis familiam refert, cæteris omnibus, ad reliquos ciues, sequutus Chrysostomū, admonens imperatorum domos id temporis appellari solere prætoria, uoce Latina à Græcis usurpata. Ambrosius subdure prætoriū refert ad Iudaismū, In cęteris omnibus, ad ecclesias gentium. Interpres autem non raro abuti solet omni, pro toto.

In omni prætorio, pro in toto prætorio

Et in cæteris omnibus.) In, redundat: an subaudiendū sit, alijs expendendū relinquo. Neque cæteris, refert prætoria, ut sit sensus, Euangeliū notum fuisse cæteris item pretorijs, sed cæteris eius ciuitatis, qui in prætorio non uersabātur. Ita Theophylactus. Proinde coniunctio In, nullū habebat usum, nec additur ab Ambrosio.

Abundantius auderent.) Ambrosius Græcam figuram explanauit Latine, Amplius cœperunt audere. Nam in ὥστε τολμᾶν uidetur subesse synecdoche, aut si mauis eclipsis, quam tamen ausus est imitari Flaccus in Odis, Vt melius quicquid erit pati. Vt subaudias possis aut incipias, aut simile uerbum accommodum sententiæ.

Propter bonam uoluntatem.) διὰ εὐδοκίαν.) Quod uertere solet Beneplacitum. Ordo huius loci diuersus est apud Latinos & Gręcos. Gręca sic habent, οἱ μὲν ἐξ ἐριθείας τὸν χριστὸν καταγγέλλουσιν οὐχ ἁγνῶς, οἰόμενοι θλῖψιν ἐπιφέρειν τοῖς δεσμοῖς μου. οἱ δὲ ἐξ ἀγάπης εἰδότες, ὅτι εἰς ἀπολογίαν τοῦ εὐαγγελίου κεῖμαι, id est, Alij quidem ex contentione Christū annunciant non pure, arbitrantes pressurā addere sese uinculis meis. Alij uero ex charitate, sciētes quod in defensionē euangelij positus sum. Nostra lectio sic, Quidā quidem, et propter inuidiā & contentionē, quidam aūt & propter bonā uoluntatē Christum prædicāt, quidam ex charitate, scientes &c. Apud Gręcos bis est Cōtentionis uocabulū: priore loco ἔρις, posteriore ἐριθεία.

εὐδοκία

Non syncere.) οὐχ ἁγνῶς, id est, Non pure. Ita Theophylactus. Ambrosius legit non simpliciter. Fortassis illius codex habebat οὐχ ἁπλῶς: & in tanta uocū affinitate facillimus est lapsus. Augustinus libro II. contra Petilianum legit, Non caste.

Dum omni modo, siue per occasionem.) Græci paulo diuersius legunt τί γάρ; πλὴν παντὶ τρόπῳ, εἴτε προφάσει, εἴτε ἀληθείᾳ χριστὸς καταγγέλλεται, id est, Quid enim? attamen quouis modo, siue per occasionem, siue uere Christus annūciatur. Neque enim iubet hoc esse faciendum, ut Christum aliquis insyncere prædicet, sed ex ijs quæ non recte fiebant, id quod est bo-

est boni excerpit,& contemnit illorum in se odium,modo quocunque modo prosint Euangelio. Ita fermè Chrysostomus in libello De profectu euangelij,& in commentarijs Theophylactus. Proinde omni modo,rectius uertisset,quouis modo. Neque Paulus de his loquitur qui docerent hęretice,sed qui recte docerēt Christum,licet animo parum syncero. Nec hos probat tamen,sed negat tibi discutiēdum quo animo id faciant, modo prosint. Porrò quod hic uertit occasionem, πρόφασις est,quod & prętextum sonat,opponitur enim ueritati. Tertullianus libro aduersus Marcionem v. pro προφάσει,legit causatione, sentiens opinor,quod prætexerent se Christi negocium agere,quum suis commodis seruirent.

Secundum expectationem.) κατὰ τὴν ἀποκαραδοκίαν. Quod plus quiddam significat,quam expectationem,nimirū uehemens cordis desiderium: dictione hinc composita, quod toto animo quippiā expectetur. Non enim dixit προσδοκίαν, sed ἀποκαραδοκίαν, à gestu uehemēter inhiantiū totoque capite inflexo,hinc uoce composita Gręcis. Mirū quid legerit apud Gręcos Ambrosius,qui uerterit Secundum contemplationem meā,nisi forte commissum est hoc scribarum incuria. Attamen καραδοκέω Græcis etiam sonat contemplari scopum inflexo capite. Id opinor exprimere uoluit Ambrosius. *ἀποκαραδοκία unde dicta*

Quia in nullo.) Quod in nullo,ὅτι. Et rursum,fiducia, παῤῥησία.

Sicut semper nunc.) Et nunc, legendum.

Et quid eligam ignoro.) Coniunctio &,obscuriorem reddit sententiam. Quandoquidem hoc sensit Paulus, Si uiuo, Christi causa uiuo: si morior,meo cōmodo morior. quod si procedit mea prædicatio,& prosum ecclesijs, adeo nō præfero meū commodum uestro bono,ut dubitem etiam utrum eligam. Habet hoc loco καὶ, peculiarem & occultam uim excludendi,quod diuersum erat. Poterat & ita legi, εἰ δὲ τὸ ζῆν, ut hic subaudias contigerit,aut fuerit: deinde subijcias,hoc mihi fructus est operis. Atque ita coniunctio,more uulgari copulat quod sequitur. Verū prior lectio magis probatur, & eam sequitur Theophylactus. Adducit hunc locum Augustinus,uelut exemplum ambiguæ distinctionis,libro De doctrina Christiana tertio,capite secundo. Nam potest ad hunc modum legi, Coartor è duobus,concupiscentiam habens,ut sit sensus,illum utriusque rei torqueri desiderio,& uitæ & mortis. Potest & hoc pacto: Coartor è duobus. & hic distinctione interposita sequatur,cōcupiscentiam habens dissolui. Verum ex eo quod sequitur: Multo autem magis melius dissolui &c. colligitur, Concupiscentiam habens,ad sequētia referendum esse. Quanquam Augustinus pro melius,legit optimum. *Et q.e.ig. obscurius dictū* *Distinctio uaria*

Coartor enim è duobus. συνέχομαι. Quasi dicat,utrinque teneor. Ambrosius legit, ex his duobus, uelut exprimens uim articuli τῶν δύο. Siquidem de morte & uita loquitur: In quorum utroque est quod inuitet,est quod deterreat.

Multo magis melius,) Ambrosius legit,multo enim melius. Verum Paulus aliâs quoque conduplicat comparatiuum,ad uehementiam, ut plurimū excessum significet, idque iuxta idioma sermonis Hebraici. Proinde nos uertimus, Multo longeque melius est. Porrò quod hic uertit dissolui,Gręcis est ἀναλῦσαι. diuus Hieronymus aduersus Ruffinum,non semel uertit, reuerti. Tertullianus libro De patiētia uertit,recipi. Nec uideo quomodo legi possit dissolui,nisi Græce esset ἀναλυθῆναι,& si interpretemur eum dissolui,qui dimittitur ut redeat. Nunc est ἀναλῦσαι uerbum actiuum, quod an neutraliter inueniatur, quemadmodum apud Latinos soluere dicitur qui discedit, expendat lector eruditus. κατάλυμα pro diuersorio est apud Lucam cap. II. & XXII. Vnde quemadmodū καταλύειν dicūtur,qui se componunt in diuersorium,ita ἀναλύειν dicuntur,qui mouent sarcinas, mutātque diuersorium. quod tamen à nautis translatum est qui soluunt rudentes, soluuntur & tabernaculorū funes. Sensus quidē est idem,sed Gręca uox est significantior. Chrysostomus ἀναλύειν uertit μεθίστασθαι: id est,emigrare aut commutare sedem. *Conduplicatio comparatiui*

Necessarium propter uos.) ἀναγκαιότερον, id est,magis necessarium.

Et hoc confidens scio.) πεποιθὼς οἶδα, id est,Certum scio,siue persuasus scio.

Quia manebo & permanebo.) ὅτι μενῶ καὶ συμπαραμενῶ, id est, Quod manebo & permanebo simul cum omnibus uobis. Quanquam quidam codices habent μένω, id est,maneo siue maneam.

Vt gratulatio uestra.) τὸ καύχημα, id est,gloriatio. Quod semp cōsueuit uertere gloriam.

In me

In me.) ἐν ἐμοὶ, ut Me, sit ablatiui casus.

Audiam de uobis.) ἀκούσω τὰ περὶ ὑμῶν, ὅτι στήκετε, id est, Vt audiam de uobis, uel potius ea quæ sunt de uobis, quod statis, &c.

Vnanimes.) μιᾷ ψυχῇ, id est, Vna anima, uidelicet in uno spiritu, in una anima.

Collaborare συναθλεῖν — Collaborantes.) συναθλοῦντες, id est, Concertantes, hoc est, in hoc certamine adiuuantes nos. Ambrosius sic explicat, Pariter cũ fide euangelij certantes. Nam collaborat illi, forsassis in carmine probari poterit: & concertant qui inter se certant. At hic Paulus sensit, fidem periclitari, et uelut in certamine uersari, quæ uincet, si sint qui certamen idem cũ illa capessant. Quanquam in Ambrosianis quoq; uerbis est amphibologia, potest enim accipi, certantes cum fide Euangelij, certãtes aduersus fidem, aut certantes per fidem euangelij. Proinde nos ita uertimus, Adiuuantes decertantem fidem euangelij.

Terreamini.) μὴ πτυρόμενοι, id est, Non turbati, siue tumultuantes. Ambrosius legit, non pauescentes, hoc ad sensum nihil refert.

Ostendere, pro facere — Quæ est illis causa.) Græce est illis quidem ἔνδειξις, id est, Ostensio. Et ideo Ambrosius legit, ostentatio interitus. Neq; tamen nõ recte mutauit interpres, quandoquidẽ Græcis ἐνδεῖξαι, siue ἀποδεῖξαι dicitur etiã qui facit. Sic & aliâs apud Paulum, Ostendit mihi multa mala, pro eo quod est, fecit mihi multa mala.

Et nunc audistis.) ἀκούετε, id est, Auditis.

De me.) Græcis est ἐν ἐμοὶ, id est, In me. Sed haud scio an nostra lectio sit uerior.

EX CAPITE SECVNDO.

SI qua ergo consolatio.) παράκλησις. Ambrosius legit, Si qua exhortatio, ne bis diceret consolationẽ. Nihil tamen uetat quo minus cõduplicatio faciat ad epitasin. Sentit enim consolationẽ quã illi debebant Paulo tot malis afflicto. Totũ enim hoc officiũ eò uergit, ut pro his omnibus inter se sint cõcordes.

Si qua uiscera, pro si quis uiscera, deprauatum — Si qua uiscera miserationis.) Græce est, Si qua uiscera & miserationes, σπλάγχνα καὶ οἰκτιρμοί. Atq; ita legit Ambrosius: suffragantibus & peruetustis exẽplaribus Latinis. Nã in eo codice quẽ exhibuit bibliotheca Pauli apud Londinũ, manifesta rasura testabatur, &, cõiunctionẽ fuisse deletã, & miserationes, adhuc erat scriptũ nominandi casu, e, litera calamo dispuncta. Manifestius etiã germanę lectionis uestigiũ extabat in utroque Constantiensi. Cæterũ in Græcis codicibus nõ reperio scriptũ ἅτινα σπλάγχνα, sed ἅτις σπλάγχνα, id est, Si quis uiscera. Idq; cũ in emẽdatis scriptis exẽplaribus habeatur, demiror neminẽ interpretũ offensum hac lectione. Nisi forte σπλάγχνα hominẽ ipsum dixit, affectu misericordiæ prẽditũ, et Paulus magis rem ipsam respexit q̃ uocẽ. Certe Chrysostomus ac Theophylactus legit ἅτις σπλάγχνα, nec ullũ tamen mouet scrupulũ: Nec potest subaudiri uerbum, habet, propter nominandi casum qui mox sequitur, οἰκτιρμοί.

Vt idem sapiatis.) Sentiatis, φρονῆτε, hoc est, sitis concordes.

Idipsum sentientes.) τὸ ἓν φρονοῦντες, id est, Vnum siue idem sentientes. Est autem participium eius uerbi quod modo uerterat, sapiatis.

Nihil per contentionem.) κατὰ ἐριθείαν. Ambrosius legit iritationem, hoc est, ad prouocandum alios.

ταπεινοφροσύνη — In humilitate.) Græce sic habet, Sed humilitate, alij alios existimantes superiores seipsis, ἀλλὰ τῇ ταπεινοφροσύνῃ ἀλλήλους ἡγούμενοι ὑπερέχοντας ἑαυτῶν. Et rursus humilitatẽ uocat modestiam animi, qua quis sibi nihil arrogat.

Considerãtes.) σκοπεῖτε, id est, Considerate seu spectate. Spectamus enim quod expetimus: unde & scopus dictus. Ambrosius legit, contemplantes.

Quæ aliorum.) Greci addunt ἕκαστος, id est, Quisq;. Addunt & cõiunctionem καὶ, hoc pacto, ἀλλὰ καὶ τὰ ἑτέρων ἕκαστος, sed & aliorum. Verum hanc non attingunt interpretes. Proinde uim habet, opinor, eandem, ac si dicas, imò: Imò magis aliorum.

Sentite, pro affectu sitis — Hoc enim sentite.) φρονείσθω, id est, Sẽtiat, ut subaudias unusquisq;, quod modo præcessit, siue sentiatur. Quanq; interpres bene reddidit sensum, hoc est, is sensus, is affectus sit in uobis, qui fuit in Christo Iesu. Aut, ita sitis affecti uicissim alij in alios, ut Christus fuit erga uos affectus.

Esse se æqualem deo.) τὸ εἶναι ἴσα θεῷ, id est, Vt esset æqualiter deo. Nam ἴσα nomẽ est, aduerbij

aduerbij loco positũ, L[redacted] Neq; tamen me clam est, locum hunc à ueteribus ferè secus exponi, quantũ ad quædam, quorũ ego sententiæ non præiudico, sed quod adijciendum uidebatur lectoris studio in medium confero. Scio magnos autores, Hilarium, Augustinũ, ut cæteros taceam, sic interpretari: Nõ arbitratus est rapinã, quod esset æqualis deo, nam quod erat naturæ, nõ putauit esse rapinæ. Cum esset in forma dei, hoc est, cum uere esset deus. [illegible]

[illegible]

Forma dei, id … specimen

Forma serui specie peccatoris

Excussa ueterum interpretatio

Respondet amico cuidam

[illegible]. [illegible] Græca hic accipi posse: Qui cũ in forma dei fuisset, hoc est, qui cum ab æterno fuisset deus, haudquaquam cogitasset rapinam, si se gessisset pro deo: tamen homo factus, nõ id prę se tulit, quod semper fuit: nõ ostentauit quantus esset, sed quàm humilis esset, quàm mitis, quàm obediens, hanc nobis ostendens uiam ad summa perueniendi. Iam quod hic uertit similitudine, Græce est ὁμοιώματι, quod magis sonat asimilationem; & quod hic habitu, illis est σχήματι, quod magis sonat figuram. Hæc paucis

Thomas de habitu ἕξις διάθεσις

Varij sens

[redacted] am aciem exinanirent. Hic [redacted] agant qui contendunt Christum pauxillulum quiddam imminutum a deo, iuxta naturam hominis assumptã. Certe qui tantillo minor fit, non diceretur inanitus. Porrò quomodo dicatur diminutus, aut inanitus, non est huius instituti persequi.

Humiliauit semetipsum.) Sunt qui putent humiliare uocẽ esse parum Latinã. Ego certe optarim esse, etiamsi nondum contigit reperire apud idoneum autorem, Latine reddi poterat, submisit aut deiecit:

ὑπερυψόω Deus exaltauit illum.) Plus explicat sermo Græcus ὑπερύψωσεν, hoc est, uehementer exaltauit, siue insigniter. Proinde Ambrosius legit superexaltauit, studẽs exprimere Græcam uocem.

Omne genu flectatur.) πᾶν γόνυ κάμψῃ. id est, Omne genu flectat, ut subaudias, se. Simili forma scripsit Matthęus aut huius interpres, μὴ ἀνακάμψαι, ne redirent ad Herodem. Et Latinis nox præcipitare dicitur, quæ imminet.

Et infernorum.) καταχθονίων, id est, Subterraneorum.

Locus apud nos bene lectus In gloria dei patris

In gloria.) εἰς δόξαν, id est, In gloriam, ὅτι κύριος ἰησοῦς χριστὸς εἰς δόξαν θεοῦ πατρός. id est, Quod dominus Iesus Christus in gloriam dei patris, ut intelligas hoc omnem confiteri linguam, quod Iesus Christus est dominus, idq́ in gloriam dei patris. Quanquã illud In gloriam dei patris, referri potest ad uerbum confiteatur, quod præcessit, ut omnis lingua confiteatur ad gloriam dei.

Vestram salutem.) τὴν ἑαυτῶν, id est, Vestram ipsorum. Quanq́, ut admonui, ista pronomina composita ferè uertit per simplicia.

Salutem uestram operamini.) Et mox, Deus enim est qui operatur in uobis. Prius uerbum est κατεργάζεσθε, alterum est ab ἐνεργεῖν, quod nos uertimus, qui agit, ne quis in hoc erraret. Atq́ illud, In uobis, ἐν ὑμῖν est in quibusdam, in alijs, ἐν ἡμῖν in nobis. Quanquam hoc nihil interest ad sensum.

Et perficere.) καὶ ἐνεργεῖν, id est, Facere siue operari. Est autem infinitũ participij, quod modo præcessit ὁ ἐνεργῶν, id est, Qui operatur, ne quis putet esse nouũ mysterium in uerbo perficere, quasi sit ad finem perducere. Ambrosius legit operari.

Pro bona uoluntate.) ὑπὲρ τῆς εὐδοκίας. Sermo est anceps, potest enim intelligi bona uoluntas, uel dei, uel Philippensiũ. Theophylactus refert ad deũ, Ambrosius ad homines.

Sine murmurationibus:) Quidam Græci codices habent χωρὶς ὀργῆς, id est, Sine ira. Alij γογγυσμῶν, id est, Murmurationibus.

Et hæsi-

Et hæsitationibus.) καὶ διαλογισμῶν, id est, Disceptationibus. Id aliquoties uertit, cogitationibus. Diffidens enim disputat & argutatur.

Sine querela.) ἄμεμπτοι, id est, De quibus nemo queri siue conqueri possit: alioqui sine querela est, qui de nullo queritur. *ἄμεμπτοι*

Et simplices.) καὶ ἀκέραιοι, id est, Synceri, absque fuco.

Sine reprehensione.) ἀμώμητοι, id est, Irreprehensibiles, siue inculpati, quod frequenter uertit Immaculati.

Prauæ.) σκολιᾶς. Quod non significat simpliciter prauum, hoc est, malum, ut uulgo putant, sed tortuosum & asperum, ut respondeat illi, quod superius posuit ἀκέραιοι, id est, simplices: id quod uelut interpretans explicat, adiũgens καὶ διεστραμμένης, id est, Distortæ. Augustinus enarrans Psalmum CXLVI. pro praua legit, tortuosa. *Praua tortuosa*

Inter quos lucetis.) φαίνεσθε. Anceps est, utrum sit imperandi modus an indicandi, id est, utrum lucete, an lucetis. Certe Lucete imperandi modo legit Cyprianus, in epistola ad Rogatianum presbyterum. Et Ambrosius sic exponit, ut declaret hæc nõ pronunciari à Paulo quod fiant, sed præcipi ut fiant: Commonet, inquiens, ut memores suæ professioni respondeant, ut inter diffidentes tam clari appareant, uita, conuersatione, moribus, quemadmodum sol & luna inter stellas splendore sublimes sunt. Porrò φαίνεσθε non simpliciter significat lucere, sed in conspicuo esse ut omnibus appareat, ueluti lumen in ędito positum. *Lucetis, pro lucete*

Luminaria.) φωστῆρες. Cum erecta machina tollitur in altũ lumen sustinens. Vnde addit, uerbum uitæ sustinentes, hoc est, in uertice tenentes.

Ad gloriam.) εἰς καύχημα. De quo iam sæpius admonuimus. Et est, ad gloriam mihi, εἰς καύχημα ἐμοὶ. Atque ita legit diuus Ambrosius. Dilucidius erat, ut gloriari possim in die Christi, quod non in uanum cucurrerim. Nam huc refertur illud καύχημα, ut coram Christo possit gloriari, illis adiuuantibus hanc gloriam. Ita sanè Theophylactus.

In die.) εἰς ἡμέραν, id est, In diem.

Supra sacrificium.) ἐπὶ τῇ θυσίᾳ καὶ λειτουργίᾳ τῆς πίστεως ὑμῶν, id est, Super hostia & sacrificio fidei uestræ. Sentit suam mortem & uincula uictimã quandam esse, cuius ipse sit minister & sacrificus, semetipsum immolans pro fide illorũ, & hoc nomine gaudet. Non quod inficier ἐπὶ Græcis nonnunquam sonare accessionem, sed quod hic nõ faciat ad sensum Pauli, mea sentẽtia. Facit enim ille ceu duas uictimas, alteram illorum fidem, quos Christo obtulit, cuius se ministrum & λειτουργόν facit: alteram se, si dum student illam uictimam rite deo exhibere, ipse mactetur, & fiat uictima: quod quidem non recusat, modo id efficiat, ut illos deo dignos exhibeat. In hanc sententiam interpretatur & Ambrosius, & Scholiastes pseudieronymus, atque huic consentiens Theophylactus. Recentiores quidam perperam exponunt Supra, pro ultra, ac multo alium sensum inducunt, quàm Paulus Græcis uerbis expresserit. *Sensus excussus* *Vulgata interpretatio reiecta*

Congratulor.) συγχαίρω, id est, Congaudeo,

Congratulamini.) συγχαίρετε, id est, Congaudete. Legi potest per modum indicandi, gaudetis & congaudetis, id quod mihi sanè magis arridet.

Bono animo sim.) εὐψυχῶ. Græcis est cõposita dictio, & magis significat, bene affici animo, quàm esse bono animo. Siquidem bono animo esse dicunt Latini, pro eo quod Gręcis est θαῤῥεῖν.

Cognitis quę circa uos sunt.) γνοὺς τὰ περὶ ὑμῶν, id est, Vbi cognouero de reb. uestris, siue cognitis ijs quæ circa uos sunt. Ambrosius legit, Certior de uobis factus: Iuxta formã illam, qua τοὺς ἀμφὶ πλάτωνα, ipsum Platonẽ dicimus. Ita mox interpres uertit τὰ περὶ ὑμῶν.

Tam unanimem.) Tam redundat, tantum est ἰσόψυχον, id est, Aequalis animi. Nec addidit Tam Augustinus, adducens locum hunc libro aduersus Petil. secundo cap. LXXVI. Sed offensus interpres sensu, addidit tam, ne uideretur laudato Timotheo dãnare cæteros. Est autem Grecis dictio noue composita, quę parem & eundem per omnia animum significat, quo modo Pythagorici summam & perfectam amicitiam significabant. Talem id temporis non habebat Paulus, qui pari synceritate tractaret Euãgelium. Verum quos offendit hic locus, eos magis oportuit offendi uerbis quæ mox sequũtur, omnes quę sua sunt q uærunt, non quæ Iesu Christi. *Redundat apud nos*

Qui syncera affectione.) ὅς τις γνησίως, id est, Qui uere & germane, ut legit Augustinus epistola CXXXVII. siue ut aliâs uertit, ingenue.

Pro uobis sollicitus sit.) Græce sic est τὰ περὶ ὑμῶν μεριμνήσει, id est, Res uestras curabit, ut sententiam reddam magis quàm uerba.

Eius cognoscite.) γινώσκετε. Est quidem ambigua Græca uox, Tamen hoc loco rectius uertisset, Cognoscitis, quod declarant ea quę mox sequuntur, quoniam ut patri. Cognoscitis, id est, audistis, aut cognoscite ex me. Theophylactus legit cognoscitis, sic exponens, quasi Paulus citet Philippenses testes, quãta synceritate Timotheus se gesserit in Euãgelio.

Quoniam sicut patri.) Vertendum erat, quoniam sicut cum patre filius mecum seruiuit: uel Sicut patri filius, mihi conseruiuit. Siquidem Græca sic habent ὅτι ὡς πατρὶ τέκνον σὺν ἐμοὶ ἐδούλευσεν. Paulus seruiuit Euangelio, nihil quęrens sui commodi, huic se socium dedit Timotheus pari synceritate affectus.

Et, spero mittere.) Cur non potius missurum? Nam infinita sic aliquoties usurpantur.

Quæ circa me sunt.) Gręci addũt ἐξαυτῆς, id est, Protinus, siue cõfestim, quod hic interpres uidetur uertisse mox. Verũ illud mox, potius referendũ uidetur ad uerbum mittere.

Veniam ad uos.) Ad uos, redundat. Imò Græce est, Quod & ipse cito uenturus sim. Et ita legit Ambrosius.

ἀδημονεῖν Et mœstus erat.) καὶ ἀδημονῶν. Id Ambrosius uertit, Et impatiẽter sollicitus erat. Nam ἀδημονεῖν est penè exanimari ac deficere præ dolore.

Vsque ad mortem.) παραπλήσιον θανάτῳ, id est, Proxime mortem, siue ut esset uicinus morti. Ambrosius legit, Prope mortem.

Festinantius.) σπουδαιοτέρως. Verti poterat & studiosius. Ambrosius legit, sollicitius, etiã si deprauatum est sollicitus: mihi tamen non displicet quod uertit interpres.

Sine tristitia sim.) ἀλυπότερος ὦ. Ambrosius uertit, Meliore animo sim. Græca uox perinde sonat, quasi dicas, liberior sim ab omni dolore, siue minus doleam.

Cum honore habetote.) ἐντίμους ἔχετε, id est, In precio habete.

Tradens animam suam.) παραβουλευσάμενος. Ambrosius Græcã uocẽ propius expressit, In interitum tradens animam suam. Est autem παραβουλεύεσθαι male consulere, & non habere rationem alicuius, non quod Faber putat, sponte cõsultoque tradere. Sentit enim Paulus illum ope diuina seruatum fuisse: alioqui ipse se præcipitauerat in exitium uitæ.

Quod ex uobis deerat.) τὸ ὑμῶν ὑστέρημα, id est, Vestrum defectum.

Erga meũ obsequium.) τῆς πρός με λειτουργίας. Ambrosius legit, circa meum officium. Quanquam nec is explicuit, quod Græca sonant uerba, quorũ hæc est sententia: ut quod diminutũ fuit in obsequio uestro erga me, id suppleatis in his quos ad uos mitto, & quod minus fecistis mihi, in talibus compensetis. At nonnulli codices habent πληρώσῃ, impleret, non πληρώσητε, ut uerbum ad Epaphroditum sit referendum, non ad Philippenses, ac tum erit sensus, ut ille suppleret, quod in uestro erga me officio fuit diminutum. Ita sine dubio legit Scholiastes Latinus in omnes Pauli epistolas. Ambrosius interpretatur, ut suppleret, si quid Paulus minus plene tradiderat. Licet Ambrosianus sermo sit obscurus. Sic enim loquitur: ut impleret quod deerat plebi in traditione iuxta traditionem apostoli. Theophylactus cum legat itidem ut Ambrosius, tamen secus interpretatur: Videlicet cum Philippenses Romæ non essent, tamen Epaphroditũ illorum ad se munificentiam detulisse, atque hoc pacto sarsisse, quod illorum erga Paulum officio locorum seiunctio uidebatur detraxisse. Ad eũdem modũ interpretat Chrysostomus. Nec dubitandũ est, quin idem legerit Theophylactus quod Chrysostomus, sed interpres suo more infulsit uulgatam Latinorũ lectionem, Circa meũ officiũ, quã tamẽ nõ arbitror esse interpretis, sed deprauatoris. Nam ut Latine dicatur obsequiũ aut officiũ aut ministeriũ illius, cui impenditur: Græca quæ nõ uariant τῆς πρός με λειτουργίας, quid aliud declarant, quàm officij circa me, uel erga me potius. Vnde palàm est tum apud Ambrosiũ deprauate legi, circa meũ officiũ, tum in uulgata æditione, erga meũ obsequiũ, pro, circa me officiũ, &, erga me obsequiũ: Mirũ tamen quomodo illud Meũ, omnes Latinos codices occuparit. Annotauit Chrysostomus quod Paulus Philippensium munificentiã appellarit λειτουργίαν ministeriũ, ne sibi placerent. Nec est πληρώσῃ, sed ἀναπληρώσῃ, quod est accesione implere, quod plenitudini perfectæ deerat.

Ex Capite

EX CAPITE TERTIO.

De cætero.) τὸ λοιπόν, id est, Quod superest. Et χαίρετε, potest legi, ualete.

Mihi quidem non pigrum.) ἐμοὶ μὲν οὐκ ὀκνηρόν, ὑμῖν δὲ τὸ ἀσφαλές. Ad uerbum ita reddi poterat, Mihi quidem non pigrum, uobis autem tutum. At dilucidius simul & Latinius fuerit, Me quidem non piget, uobis autem tutum est. Sensus est, Non me piget huius laboris, ut sæpius eadem repetam, quo crebra admonitio uos reddat tutiores, ne labamini. Nam hinc proprie dictũ est, ἀσφαλές. Hic apostoli sermo eò spectat, ne Philippenses offenderentur tot monitis subinde repetitis. Aliquis dicere poterat, tantũ est ocij tibi Paule, ut uacet toties admonere? Charitas, inquit, qua uos complector facit, ut huius rei nullũ sentiam tędiũ. Rursus aliquis dicere poterat, an nos existimas tam obliuiosos, ut toties simus admonendi? Respondet, ut mea admonito uobis nõ sit necessaria, tamẽ nihil hinc uobis incõmodi, imò potius cautiores reddet aduersus insidias malorum. Hæc mea sedulitas uos facit tutiores. Hoc saltem fructus adfert uobis mea instantia. Eoq; addidit articulum, τὸ ἀσφαλές, id est, uestra est securitas. Tametsi sermo Romanus non habet uocem qua proprie exprimat ἀσφάλειαν. Mirum unde Ambrosius nobiscum legat, pro tuto, necessarium. Nam sic etiam interpretatur, nisi Græci ἀσφαλές uocant, quod uitari non potest.

Vide concisionem.) Distinxit concisionem à circuncisione, κατατομήν, περιτομήν. Con- *κατατομή περιτομή*
ciditur enim quod discerpitur, & planè distrahitur. Circunciditur quod expolitur, resectis superuacaneis. Annotauit hoc diuus Hieronymus in commentarijs Micheæ. Cęterum articulus præfixus singulis horum nominũ, indicat eum de certis quibusdam loqui, quos illi nouerint, τοὺς κύνας, τοὺς κακούς, τὴν κατατομήν. Et uidete, posuit pro cauete, quemadmodũ aliquoties in Euangelio ὁρᾶτε, βλέπετε. Sic enim hunc locum adduxit Ambrosius in libello Ad uirginem deuotam, Vitate canes, uitate malos operarios.

Qui spiritu seruimus deo.) Gręce est, Qui spiritu dei seruimus, οἱ πνεύματι θεοῦ λατρεύοντες. Porrò seruimus dixit, pro eo quod est, religione colimus. Et tamen in nõnullis habebatur θεῷ λατρεύομεν, id est, Deo seruimus. Indicat Ambrosius libro De spiritu sancto secũdo, cap. VI. hunc locũ in Latinis codicibus falsariorũ perfidia uariatũ fuisse, atq; ob id Gręcorum exemplariũ autoritate standũ, in quibus habebatur, οἱ πνεύματι θεῷ λατρεύοντες, id est, Qui spiritui dei seruimus. Atq; hinc colligit & spiritũ esse deũ, cui cultus debeatur, quod tamen ex Græcis uerbis non cõsequitur necessario. Siquidẽ datiuus πνεύματι, modũ indicare potest, ut uerbũ λατρεύομεν ponatur absolute. Religiosi sumus. Quomodo? Non carne, sed spiritu. Aut deo subauditur, Seruimus Deo, spiritu dei. Atq; in hunc sanè sensum enarrant Græcorum scholia, atq; ipse etiam Chrysostomus, ἐν πνεύματι interpretans πνευματικῶς. Theophylactus πνευματικῶς λατρεύοντες, καὶ διὰ νοός, id est, Spiritualiter & mẽte deum colentes, non corporeis ceremonijs, quemadmodũ Iudæi, qui mentulam amputabãt, mente impura. Porrò spiritũ hic accipi, nõ pro Spiritu sancto arguit et illud, quod πνεύματι non præponitur articulus. Triplicem huius loci lectionẽ indicat Augustinus libro ad Bonifacium 3. cap. 7. Rursus libro De trinitate primo cap. 6. Siue tamẽ legas θεοῦ siue θεῷ, uerba nõ urgent, ut hinc fateamur spiritũ sanctũ esse deum. Vtraq; enim lectio sensum habet ancipitem, sed præter articulum omissum de quo nõ diximus, ipse sermonis tenor reclamat Ambrosio: neq; enim agit Apostolus de personis diuinis, sed de circũcisione, hoc est Iudaismo spirituali & carnali, de qua loquitur dominus: Qui adorant patrẽ, in spiritu adorant eum. *Qui spiritu seruimus* *Locus falsatus apud Latinos*

Habeã fiduciã in carne.) Gręcus habet, & in carne, καὶ ἐν σαρκί. Et ita legit Ambrosius. Atq; est quidẽ πεποιθέναι uerbũ præteriti temporis, sed ijs abutimur pro uerbis præsentis tẽporis. Vnde & Ambrosius & interpres recte legũt, Fiduciã habeam, & fiduciã habere.

Circuncisus octauo die.) Gręcus sic habet περιτομῇ ὀκταήμερος, id est, Circuncisio octaui diei. Se uocat circuncisionem, ut sæpe aliâs gentes uocat præputium. In Ambrosianis codicibus locum hunc deprauarant parum attenti scriptores, legentes, Circuncisionem octaui diei. *Locus in Ambrosio deprauatus*

Ex genere Israel.) ἐκ γένους ἰσραήλ, Israel hoc loco nominatiuus esse potest, non genitiuus. Vt enim se modo uocauit circuncisionem, pro Iudæo, ita se hic nominat Israel, pro Israelita, Quẽadmodũ & aliâs frequẽter Israel pro Israelitis ponit. Addidit autem, ex genere, ad di-

 stinctionem

ſtinctionem proſelytorum, qui erant quidem Iſraelitę, ſed uelut adoptione, nõ ex generę.

Conuerſatus ſiue querela.) γενόμενος ἄμεμπτος, id eſt, Factus ſum, ſiue is fui de quo queri nemo poſſet. Quanquam hoc haud male reddidit interpres,

Detrimenta.) ζημίαν, id eſt, Detrimentum.

Propter eminentem ſcientiã.) διὰ τὸ ὑπερέχον τῆς γνώσεως, id eſt, Propter eminentiam cognitionis, ut neutrum poſitum ſit loco nominis ſubſtantiui.

Locus uarie intellectus

Vt ſtercora.) καὶ ἡγοῦμαι σκύβαλα εἶναι, id eſt, Arbitror ſtercora eſſe, ſiue duco pro ſtercoribus. Græcis autẽ σκύβαλον dicitur, quod ex inteſtinis animantiũ canibus projicitur ὡς τὸ τοῖς κυσὶ βαλλεσθαι. Etiamſi diuus Ambroſius in Pſalmo CXVIII. ſermone octauo, legit, Aeſtimor ſtercora, ut Chriſtum lucrifaciam, quaſi Paulus paſſus ſit ſe pro nihilo haberi. Idem tamen ſecus interpretatur, ac mea ſententia rectius in commentarijs, quos in hanc ſcripſit epiſtolam, præſertim ſuffragantibus Græcis, iuxta quos Paulus legem olim magnę uenerationis prorſus negligit, ut inutilem præ Euangelio Chriſti, cum in illa natus eſſet. In hanc enim ſententiam adducit hunc locum Chryſoſtomus homilia De aduentu, numero XXXV. Item Auguſtinus libro aduerſus Bonifacium tertio cap. ſeptimo, licet aliter exponat ſcribens ad Hieronymum de Petro à Paulo reprehenſo, nondum opinor epiſcopus. Quãquam haud ſcio an & illud τὰ πάντα ἐζημιώθην, uertendum fuerit In omnibus detrimento ſum affectus. Ambroſius uertit, Omnia damna duxi: & huic conſentiens Auguſtinus. Et in hanc quidem ſententiam interpretatur Theophylactus, ut intelligamus perinde dictum ζημιοῦσθαι, quemadmodum dicimus, μακαρίζεσθαι & εὐδαιμονίζεσθαι. Nec abhorret ab hoc ſenſu Chryſoſtomi commentũ. At idem Ambroſius ediſſerẽs Pſalmum, Beati immaculati, ſermone octauo, ſecus uertit, Propter quem omnium detrimentum paſſus ſum, rurſus à ſeipſo nonnihil diſſentiens.

Ex fide eſt.) διὰ πίστεως, id eſt, Per fidem.

Quæ eſt ex deo.) Adde iuſtitiã τὴν ἐκ θεοῦ δικαιοσύνην, ut repetatur iuſtitiam. Sic enim legit Ambroſius. Iuſtitiam inquam, quæ fide cõſtat, non legis operibus. Item, in fide adſcognoſcendum illum. Sic diſtinguunt Græci, ut intelligas eum cognoſci ex fide.

Societatem paſſionis.) παθημάτων, id eſt, Paſſionum, ſiue malorũ ſiuę afflictionum. Ambroſius pro ſocietate legit communicationem.

Si quo modo.) εἴπως, Si quã.

Quæ eſt ex mortuis.) τῶν νεκρῶν, id eſt, Mortuorũ. Miror cur hic placuerit πρόθεσις, niſi quod ſuſpicor hũc interpretem, & item Ambroſiũ ita legiſſe, ἀνάστασιν τὴν νεκρῶν.

Sequor autem.) διώκω, id eſt, Sector, & aſſequi cupio. Interpres autem nimis Latine uſus eſt eo uerbo ſequor, idcirco admonui, ne quis erraret. Nam uulgatum eſt ſequi præcedentem, ſequi quod imitamur, rarius eſt ſequi quod affectamus.

Si quo modo.) εἰ καὶ, id eſt, Si &, ſiue etiã cõprehendã. Interpres legiſſe uidetur εἴπως.

In quo & cõprehenſus ſum.) ἐφ᾽ ᾧ, id eſt, In eo quod. Eundem ſenſum efficit hoc loco, ἐφ᾽ ὃ & ἐφ᾽ ᾧ. Proinde mihi ſenſus uidetur, Si quo modo aſſequar id, ad quod me Chriſtus delegit, & in ſtadio hoc certare iuſſit.

Non arbitror.) Laurentianus codex habuit οὔπω, id eſt, Nondum, meus οὐ, ſed plures habent οὔπω. Et ita legit diuus Ambroſius.

Expenſa Auguſtini interpretatio

Quæ retro ſunt.) τὰ ὀπίσω, id eſt, Quæ à tergo ſunt, hoc eſt, quę preterita ſunt ac relicta. Sumit enim ſimilitudinem à curſoribus, qui nõ attendũt, nec reſpectãt quid ſpacij tranſmiſerint, ſed quid ſuperſit. Auguſtinus enarrãs Pſalmũ trigeſimumnonũ interpretatur Quæ retro ſunt, uitam priſtinam uitijs inquinatam: Cum mea ſentẽtia Paulus loquatur de pietatis gradibus, prætermiſſis inferioribus, ad magis ardua perfectioraq; connitendum eſſe. Nam & Corinthijs oſtendit uiam excellentiorem, ad quam proficiant, neglectis minoribus uirtutum donis.

Vnum autem.) ἓν δέ, Subaudiendũ eſt, ago, quaſi dicat, ſolum hoc ago, & in hoc ſum totus. Sic interpretatur Auguſtinus libro ad Bonifacium 3. cap. 7. Simplicius autem eſt hic unum, poſitum pro tantummodo.

Quæ priora.) τοῖς δὲ ἔμπροσθεν, id eſt, Quæ à fronte ſunt.

Ad deſtinatam.) κατὰ σκοπὸν, id eſt, Secundum ſcopum aut præfixum. Neq; tam male uertit

uertit interpres quam obscure. Hieronymus admonet Græcam uocem esse significantiorem. Est enim σκοπὸς proprie signum præfixum sagittantibus. Vnde quod animo destinamus ac præfigimus, scopus est. Augustinus cum aliis plerisque locis, tum in Psalmũ trigesimum octauum legit, Secũdum intentionem, pro κατὰ σκοπὸν. Cyprianus de Clericorum uita, si modo hoc opus illius uideri debet, legit, Ad regulam sequor. Tertullianus libro De carnis resurrectione legit, Secundum scopum persequor ad palmam. *Scopus quid*

Hoc sentiamus.) Hieronymus in primo aduersus Pelagiũ dialogo, indicat hoc loco Græcorum exemplaria uariasse, in aliis scriptum fuisse φρονοῦμεν, id est, Sapimus, modo indicãdi, in aliis φρονῶμεν, id est, Sapiamus.

Aliter sapitis.) φρονεῖτε, id est, Sentitis. Ac reuelabit, futuri temporis esse debet, ἀποκαλύψει, sed reclamantibus uetustis exemplaribus Latinis, atque ipso Ambrosio, qui secus non legit solum, uerumetiam interpretatur, Item Augustino cum aliis locis aliquot, tum libro aduersus Cresconiũ secundo, cap. XXXI. Rursus epistola XLVIII. nisi mendum est in scriptura. Nam sermõe de uerbis apostoli XV. scriptũ habetur, reuelabit. Rursus libro De [redacted] *Reuelauit Reuelabit* *Aliter sapere pro diuerse,* [redacted]

συμμιμηταί

σύμμορφον τῷ σώματι, id est, conforme corpori &c.

Corpus humilitatis. i. humile, sicut corpus mortis

Secundum operationē uirtutis.) Et hoc Grecis ad hunc legitur modum, κατὰ τὴν ἐνέργειαν τοῦ δύνασθαι αὐτὸν καὶ ὑποτάξαι ἑαυτῷ τὰ πάντα, id est, Secundum operationem seu uim aut efficaciā, ut posśit etiā subijcere suijpsi omnia. Ambrosius legit: Qua possit etiā subijcere sibi omnia. Codex Donatiani habebat Secundum operationem, qua etiam possit.

EX CAPITE QVARTO.

Harissimi & desideratissimi.) ἀγαπητοὶ καὶ ἐπιπόθητοι, id est, Dilecti ac desiderati, siue amabiles ac desiderabiles.

Et Syntychen obsecro.) Rogo & deprecor apud Græcos idem est uerbū. Proinde intempestiue interpres affectauit copiā hoc loco, cum anadiplosis eius uerbi faciat ad uehementiam affectus significandam.

Idipsum sapere.) τὸ αὐτὸ φρονεῖν, id est, Idem sentire, hoc est, concordes esse. Etiamsi Ambrosius interpretatur de amplexanda prudentia.

Etiam.) Hic affirmantis, ναί. Et ἐρωτῶ, quod significat interrogo, hic pro rogo posuit. Nisi forte ἐρωτῶ, anceps est apud Græcos, sicut rogo apud Latinos.

Germane compar.) [redacted]

Adiuua

Adiuua illas.) συλλαμβάνου αὐταῖς, Commoda illis, ac manum admoue.

Mecum laborauerunt.) συνήθλησάν μοι, id est, Simul mecum decertarunt.

Gaudete in domino.) χαίρετε. Potest esse & ualete.

Modestia.) ἐπιεικὲς, id est, Humanitas, siue æquitas. Ambrosius explanat, rationabilis conuersatio, cum non contenditur de summo iure, sed alius alij pro tempore cedit, & id sequitur quod postulat humanitas. *Modestia pro humanitate*

Dominus enim.) Enim, redundat, nec additur apud Ambrosium.

Sed in omni.) Omni, non est epithetũ orationis, ἐν παντὶ, i. In omni re, siue in omnibus.

Omnem sensum.) πάντα νοῦν, id est, Mentem siue intellectum, ne quis ad corporis sensum detorqueat. Certe mentem, legit Ambrosius hanc enarrans epistolam, itaq; citat libro de Iacob, & beata uita, capite sexto.

Custodiat.) φρουρήσει, id est, Custodiet, futuri temporis. Neque enim optat hoc illis, sed animat eos hac fiducia. Ita legisse Ambrosium colliges ex ipsius interpretatione, si perpendas attentius.

De cætero fratres.) τὸ λοιπὸν, id est, Quod reliquum est. Est autem continuantis post digressionem aliquam.

Quæcunq; pudica.) σεμνὰ, Quod Ambrosius legit, magnifica. Vertere poterat grauia, seuera, honesta, uerecunda. Nam hæc omnia significat Græcis σεμνά. *σεμνά seuera*

Quæcunq; sancta.) ἁγνὰ, id est, Pura siue casta.

Amabilia.) προσφιλῆ. Quod Hieronymus aduersus Iouinianum uertit Ad castitatem pertinentia, sed detorquens, opinor, ad suam argumentationem. Nisi forte pro ἁγνὰ, reddidit ad castitatem pertinentia, sed probabilius est hunc errorem esse scribarum. Etenim quũ licuerit dicere, quęcunq; casta, quid opus erat circuitione? quæ in προσφιλῆ erat necessaria. Iam nisi pudica accipimus uerecunda, bis inculcauit pudicitiam, in σεμνὰ & in ἁγνὰ, unde suspicor locum hunc apud Hieronymum non carere mendo: fortasse scripserat, quæcũq; casta, quæcunq; ad amicitiam pertinentia.

Bonæ famæ.) εὔφημα, id est, Bene ominata, siue boni ominis. Ambrosius uertit, laudabilia. Totum hunc locum ita reddidit Hieronymus: Quæcunq; ergo sunt uera, quęcunq; pudica, quæcunq; iusta, quæcunq; ad castitatem pertinentia &c.

Si qua laus disciplinæ.) Disciplinæ, redundat iuxta Græcos codices. Nec apparet ex Ambrosianis commentarijs, quod secus legerit quàm Græci. Et uirtus hic est ἀρετὴ, quæ opponitur uicio, non δύναμις, quæ pugnat cum imbecillitate. *Virtus ἀρετὴ*

Hæc cogitate & agite.) Cogitate superest, Græcis tantum est ταῦτα πράττετε, id est, Hæc agite. Et ita legit Ambrosius. Hunc locum quidam magnis cachinnis magnisq; conuicijs insectatur, negans me apud me fuisse cum hęc scriberem. Ac mox deprehendi hominis errorem. Siquidem cum ego notassem lectionem posterioris partis, hæc agite & deus pacis &c. ille somniauit me de priore parte loqui, si qua laus disciplinæ, hæc cogitate quæ & didicistis. At dicet ille, quid annotabas, cum scriptura huius loci belle haberet in Græcis pariter ac Latinis codicibus? Non sum tam stupidus, ut præter occasionẽ id fuerim annotaturus. Etenim cum hæc scriberem, cõsului peruetustæ, imò primę, ni fallor, æditionis codicem, qui glossam habet adiunctam ordinariam, & interlinearem, ut uocant, præbitam è monasterio Cartusiensiũ, quod propinquũ est urbi Bruxellensi, uicinum collegio Anderlacensi, in quo tum temporis ualetudinis causa rusticabamur. In eo sic habebatur scriptũ: Hæc cogitate quæ didicistis, & accepistis, et audistis, & uidistis in me: hæc cogitate & agite, & deus pacis erit uobiscũ. Et glossa in interstitio uersuũ: Non solũ, inqt, cogitate, sed & actu implete. Hic clamabit meus castigator, scripturã esse deprauatã, & illud Cogitate, repetitũ è loco superiore. Fateor, & ideo admonui, ne latius serperet ea scriptura, quæ iã codices innumeros occuparat. Det dominus talibus sycophantis, ut aliquando ad se redeant. *Hæc cogitatẽ & agitate* *Calumniator depulsus*

Quoniam tandem aliquando.) ὅτι ἤδη ποτὲ, id est, Quod iam aliquando.

Refloruistis pro me sentire.) ἀνεθάλετε τὸ ὑπὲρ ἐμοῦ φρονεῖν, id est, Reuiguistis in sentiendo de me, ut subaudias ἕνεκα τοῦ φρονεῖν, hoc est, Reuiguit in uobis amor & sollicitudo, ac studiũ erga me, tametsi nõ misistis hactenus, qđ opportunitas mittendi uobis defuerit, nõ animus.

Sicut & sentiebatis.) ἐφ᾽ ᾧ, id est, In eo quo sentiebatis.

Occupati autem eratis.) ἠκαιρεῖσθε δέ, id est, Sed non habuistis opportunitatem. Id enim sonare uidetur ἀκαιρεῖσθαι.

Non quasi.) οὐχ ὅτι, id est, Non quod.

Propter penuriam.) καθ' ὑστέρησιν, id est, Iuxta defectum.

Sufficiens esse.) αὐτάρκης εἶναι, id est, Contentus esse. Apertius erat: Nam ego didici his in quibus sum contentus esse, ἐν οἷς εἰμὶ αὐτάρκης εἶναι, hoc est, noui qđ adest boni consulere.

Scio & abundare.) περισσεύειν. Quod hic uertit, abundare, nō solum pertinet ad rerum copiam, sed ad omnem præcellentiam, ut opponatur ei quod pręcessit, humiliari. Nam de copia & inopia mox meminit. Etiamsi Theophylactus aliter exponit.

Vbiqȝ & in omnibus.) ἐν παντὶ καὶ ἐν πᾶσι, id est, In omni & in omnibus. Et sic legit Ambrosius. Tametsi probe uertit hoc interpres, ut accipias, ubiqȝ, pro eo quod est, in omni re. Theophylactus priorem particulam ἐν παντὶ bifariam exponit, aut in omni tempore, ut intelligas longam experientiam: aut in omni negocio, ut intelligas plurimarū rerum experientiam, In omnibus uero, quę obiter incidunt.

Institutus sum.) μεμύημαι, quod Ambrosius uertit, imbutus sum. Est autem proprie initiari mysterijs. Porrò mysteria primum discuntur, mox exercentur.

Abundare, & penuriam pati.) περισσεύειν καὶ ὑστερεῖσθαι, hoc est, quasi dicas, pati ut supersit, pati ut desit. siue, pati, ut nimium sit, pati ut minus sit.

Qui me confortat.) ἐν τῷ ἐνδυναμοῦντι. Non est confortat, quasi consolatur & reficit, sed confortat, id est, potentem ac fortem reddit: corroborat erat Latinius.

In Thessalonicam.) ἐν θεσσαλονίκῃ, id est, Thessalonica. Nec miserūt in Thessalonicam, sed Paulo miserunt, qui illic tum erat. Nisi forte apostolus neglexit grammaticæ leges.

Semel et bis — Semel & bis.) ἅπαξ καὶ δίς. Quod si quis Latine uelit reddere, dicendum est, si semel atqȝ iterum. Ambrosius legit: Semel & iterum. Alioqui semel & bis, nihil aliud sonat quàm ter. Neqȝ enim statim Latine dicitur, quod Græcis bene dicitur.

In usum.) εἰς τὴν χρείαν, id est, Ad egestatem, siue ad necessiatem. Quanquam In usum, non est absurdum, modo intelligas, In usum, id est, cū esset opus. Ambrosius legit, In usus meos misistis.

Non quia quæro datū.) οὐχ ὅτι ἐπιζητῶ τὸ δόμα, id est, Non quod quęram ipsum donum. Ambrosius legit: Non quia munus quæram.

Sed requiro fructum.) Illud quæro, & hoc requiro, apud Græcos idem uerbum est ἐπιζητῶ, ne quis frustra miretur interpretis copiam.

Abundantem in rationem.) Hic melius uertisset Græcum participium in uerbum πλεονάζοντα, id est. Qui redundet in uestrum commodum, potius quàm meum.

ἀπέχω — Habeo autem omnia.) ἀπέχω. Ambrosius legit, Percepi autem omnia. Nam ἀπέχειν est recipere ex aliquo ueluti censum aut reditum ex aruis. Et ad eum modum uertit in Euangelijs, Receperunt mercedem suam, ἀπέχουσιν. Id sentiens Theophylactus submonet recipi, quod quasi debitum datur.

Repletus sum acceptis.) πεπλήρωμαι δεξάμενος, id est, Repletus sum accipiēs, nisi quod participium est præteri temporis. Commodius uertisset ad hunc modum, Expletus sum, posteaquam accepi ab Epaphrodito, à uobis missa, odorem &c.

In odorem suauitatis.) ὀσμὴν εὐωδίας. Quod superius indicauimus, Nec est In odorem, sed odorem appositiue, suffragante Græcis codice Donatiani. Suffragabatur uterqȝ Constantiensis. Ambrosius legit, odorem bonę suauitatis, sed mutato, sicuti conijcio, auferendi casu in accusandi casum. Cyprianus exponēs precationē dominicā, citat ad hūc modum, Saturus sum, inquit, recipiens ab Epaphrodito quæ à uobis missa sunt, odore suauitatis, sacrificio accepto, & placente deo. Indicat autē quod uócauit odorem suauem, sumptum à sacris in quibus suffitus spargebantur grati naribus. — Thymiamata in sacris

Omne desiderium.) πᾶσαν χρείαν, id est, Omnem necessitatem siue indigenitam. Valla emendat, implebit πληρώσει, sed codex unus habebat πληρῶσαι, id est, Impleat.

Cum spiritu uestro.) Sic & Ambrosius legit, sed Græci codices habēt, μετὰ πάντων ὑμῶν, id est, Cum omnibus uobis.

FINIS

IN EPISTOLAM PAVLI AD COLOSSENSES ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

N primis nō possum non mirari, quid in mentem uenerit ijs qui Colossenses, ad quos scribit hanc epistolam Paulus, aiūt esse Rhodiēses, ob nobilem illum Colossum, qui memoratur inter septem mundi miracula. Nam de statua quidem nullus non meminit scriptorum. At de ciuitate huius nominis, ne ij quidem ullum fecere uerbum, qui totius insulę situm diligentissime literis prodiderunt. Quin potius Colossæ ciuitas est Phrygię, quę est in Asia minore, haud ita procul ab Hierapoli, & Laodicea, quarū & in hac epistola meminit Paulus, Laodiceæ cum ait: Volo autē uos scire, cuiusmodi certamen habeam pro uobis, & pro his qui sunt Laodiceæ. Ac rursum in calce: Facite ut & in Laodicensium ecclesia legatur, & eam quæ è Laodicea missa fuit, ut uos quoq; legatis. Ac paulo superius: Quoniam habet zelum multū pro uobis, & his qui sunt Laodiceæ, & his qui sunt Hierapoli. Constat autē Hierapolim et Laodiceam in Phrygia esse, aut certe in confinio, autore Ptolemæo. Porrò Herodotus libro septimo, Colossas appellat magnam Phrygiæ ciuitatem, quæ fluuium habet Lycum, qui se precipitans in terræ hiatum, occultatur, post erumpens ad stadia quinq;. Ad hæc Plinius libro quinto, capite trigesimo secundo: Colossas nominatim recensuit in descriptione Phrygię, quæ septentrionali sui parte Galatiæ sit cōtermina, meridiana, Lycaoniæ, Pisidiæ, Mygdoniæ, ab oriente Cappadociam attingens. Oppida celeberrima sunt, Ancyra, Andria, Celena, Colossæ, Carina, Cotiaion, Ceranæ, Iconiū, Midaium. Idem libro trigesimoprimo, capite secundo, prodidit Colossis flumen esse, in quod lateres coniecti, lapides extrahantur. Ad hæc Strabo geographiæ suæ libro decimo, inter loca Laodiceæ finitima, Colassarū quoq; mentionem facit. Iam uero Theophylactus quoq; Græcus interpres de Colossensibus tradidit in hunc modū, πόλις φρυγίας αἱ κολοσσαὶ, αἱ νῦν λεγόμεναι χῶναι. καὶ δῆλον ἐκ τοῦ τὴν λαοδίκειαν εἶναι πλησίον, id est, Ciuitas Prygiæ Colossæ, quæ nunc uocatur Chonæ. Atq; id liquet ex eo, quod uicina sit Laodicea. Hæc abunde sufficiunt, opinor, ad refellendos eos, qui Colossenses in Rhodum transferunt. Nec ab hac nostra sententia dissentit Faber Stapulensis. Iam quod apud Suidam legimus Rhodienses et Lindios dictos, & Colossenses ob insignē Colossum, quem soli erexerunt, ut uerum sit, non efficit, ut hæc epistola scripta sit Rhodiis. Cæterum quod in Græcis codicibus κολασσαῖς legimus, per alpha scriptum in secunda syllaba, haud scio an librariorum acciderit incuria, præsertim cum Theophylactus urbis sitū exponens, Colossas scribat, non Colassas. Sic autem dicimus Colossæ Colossarum, quemadmodum Atheneæ Athnarum.

Colossas ciuitatē esse Phrygiæ, nō Rhodi

A deo patre nostro.) Admonet Theophylactus Chrysostomū ut solet sequutus, hic nō addi mentionem Christi, quod tamen fieri solet in cæteris fermè epistolis. Et tamen hoc additum uidemus in Græcorum codicibus, non dubium quin errore librariorum, ex sua memoria quæ uidetur addentium. Certe Theophylactus non addit. In codice Veronæ edito additur in contextu, reclamante commentario. Latini codices uariant.

[redacted]erso mundo est, & fructificat, & crescit.) καθὼς καὶ ἐν παντὶ τῷ κόσμῳ, καὶ ἔστι καρποφορούμενον, Quemadmodum & in toto mundo est etiam [redacted]ficans, licet in nōnullis exemplaribus nō addebatur posterius καὶ, ante ἔστι. Quæ tamē coniunctio mihi non uidetur ociosa. Prior enim pertinet ad aduerbium, quemadmodum posterior ad id quod subauditur, peruenit ad uos, quemadmodum et in toto mundo est, & ita [redacted]lum prædicatum sit, uerumetiam fructificet.

Et crescit.) Hæc [redacted] exēplaribus, atq; ita sanè legit Ambrosius Theophylactus & Chrysostomus: ac paulo post inferius rursus hæc duo participia iunguntur, In omni opere bono &c.

Faber

Sicut

Sicut in uobis.) Sicut & in uobis, addita copula, καθὼς καὶ ἐν ὑμῖν. atque ita legit Ambros.

Conseruo nostro.) Græce uestro, ὑμῶν. Quanquam hic libri uariant, & magis quadrat Nostro prima persona, ut intelligamus adiutorem Pauli & illorum ministrum.

Orantes & postulantes.) Et hæc participia debebat uertere in uerba infinitiua, orare & postulare, προσευχόμενοι καὶ αἰτούμενοι.

Vt impleamini agnitione.) ἵνα πληρωθῆτε τὴν ἐπίγνωσιν. Aut subaudienda est præpositio κατὰ, more Græcorum quasi per synechdochē, aut πληρωθῆτε sumendū est actiue, id est, ut impleatis. Tametsi priorem sensum magis probo. Et eum sequitur Theophylactus cū Chrysostomo.

Digne deo.) Domino, est Græcis, ἀξίως τοῦ κυρίου.

Omnia placentes,) εἰς πᾶσαν ἀρέσκειαν. Quasi dicas, in omnem placentiam. Ambrosius legit, Ad omne placitum.

In omni uirtute confortati.) Græcus sermo iucundior est, δυνάμει δυναμούμενοι, i. In omni potentia facti potentes, siue ualentia ualescentes. Est eñ participiū præsentis temporis.

Claritatis.) δόξης, id est, Gloriæ.

Deo & patri.) Græce tantum est patri, quemadmodum legit Ambrosius. In editione Veronensi erat, θεῷ. Theophylacti interpres semper inculcat uulgatam Latinis lectionē.

Qui dignos.) τῷ ἱκανώσαντι, id est, Qui nos fecit idoneos.

Idioma Hebræum

Filij dilectionis suæ.) Iam non semel admonuimus hanc sermonis formam peculiarem esse Hebræis, uas electonis, pro uase electo, & filius perditionis, pro filio perdito. Itidem hic filij dilectionis, pro filio dilecto, τοῦ υἱοῦ τῆς ἀγάπης αὐτοῦ.

Appositiue legendum

Redemptionē & remissionem.) Græci codices sic habent, τὴν ἀπολύτρωσιν διὰ τοῦ αἵματος αὐτοῦ, τὴν ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν, id est, Redemptionem per sanguinem ipsius, remissionē peccatorum. Ambrosius uidetur itidē legisse, nisi quod non habet hic, per sanguinem ipsius. Cæterū quod redemptionē & remissionē, nullo coniunctionis interuentu, sed appositiue coniunxerit, indicat quod edisserēs subijcit: Remissio enim peccatorum liberos facit. Exponēs enim Paulus quid dixerit redemptionem, subdidit remissionem peccatorum.

Imago dei inuisibilis.) Inuisibilis, non refertur ad imaginem, sed ad deū, ἀοράτου, hoc est, dei. Quemadmodum enim solus pater dicitur immortalis & sapiens, ita solus dicitur inuisibilis, nō quod filius iuxta diuinam naturam uisibilis sit, sed quod à patre habet naturam inuisibilem. Pater igitur ut fons manet inuisibilis. Cæterū per imaginem filium aliquo modo promit sese, dum per illum condidit hunc mundum, dum per eum hominem factum nobis innotescit.

In ipso, pro per ipsum

Excussa Aquinatis interpretatio

Primogenitus omnis creaturæ.) Cum hic dixerit creaturę, cur mox mutauit, cōdita sunt, cum Græcis eiusdem originis sint uoces κτίσις & ἐκτίσθη. Vel hinc colligi potest, nihil inter esse inter creare & condere. Sensus autem hic esse potest, qui genitus fuit ante omnem creaturam. Ne quis cū Ario dei filium faciat creaturam. In hanc sententiam edisserit Ambrosius. Quod si mutato accentu legas, πρωτοτόκος πάσης κτίσεως, sensus erit, illum primum produxisse omnia, & omnem creaturam ab illo natam esse. Nec male congruit ad hanc sententiā quod sequitur, quod in illo creata sint omnia &c. Vtruncūque sensum sequimalis, non uideo quid ad rem pertineat, ut ideas Platonicas huc in mediū protrahamus, id quod facit Aquinas. Quandoquidē iuxta sermonis Hebræi proprietatē, Paulus In ipso dixit, pro eo quod est, per ipsum, ut crebro iam obuiū indicauimus. Declarat id, quod mox repetens hanc sententiam, quod hic dixerat, ἐν αὐτῷ, id est, in ipso, mutat in δι᾽ αὐτοῦ, id est, per ipsum. Astipulatur nostræ sententiæ cū Chrysostomo Theophylactus, hunc enarrans locū. Proinde quod sequitur εἰς αὐτόν, [redacted] in ipsum, ut accipias hæc nō fuisse condita per Christum ueluti per ministrum, sed tanquam per consortē imperij. Idcirco addidit, et in ipsum, ex quo pendeant omnia gubernanda. Ad eum modum sonant Græca quæ scripsit Paulus, & ad eundem interpretatur præter cæteros Theophylactus. Iam per se liquet, opinor, quod Thomas Aquinas In ipso exponit, tanquam per causam exemplarem, nō admodum ad rem pertinere, [redacted]

In cœlis & in terra.) τὰ ἐν τοῖς οὐρανοῖς καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς, i. quæ in cœlis sunt, & quæ in terra.

Et ipse est ante omnes.) Magis quadrabat, Ante omnia, πρὸ πάντων. Nam de uniuersis loquutus

loquutus est, & sequitur continuo, καὶ τὰ πάντα, id est, Et omnia. Tertullianus tamen libro aduersus Marcionem quinto legit Ante omnes, colligens non posse dici, ante omnes, nisi qui sit ante omnia. Itidem legit Hilarius libro de Trinitate IX.

Et omnia in ipso constant.) καὶ τὰ πάντα ἐν αὐτῷ συνέστηκε, id est, Omnia in illo consistunt siue constiterunt: tametsi Græci uerbi tempus recte mutauit interpres. Cæterum constare, dicit conseruari.

Qui est principium primogenitus.) ὅς ἐστιν ἀρχὴ πρωτότοκος. Quoniam neutri dictioni apponitur articulus, potest & hic sensus accipi, Qui Christus est principium primogenitum ex mortuis, quasi dicas primum principium, quod ille sit fons omnis resurrectionis: ut primogenitus sit epitheton principij. Nam huc accommodant Chrysostomus Theophylactus & Ambrosius, quod Christus hic dicatur principium, quod dux sit & autor resurrectionis.

Primatum tenens.) πρωτεύων, id est, Primas tenens, quanquam Græcis unica dictio est.

In ipso complacuit.) εὐδόκησεν. Id si referatur ad patrem, cuius uoluntas ac decretum fuerit, commodior erit interpretatio, quàm si ad filium. Atque ita sentit Theophylactus. Cum enim disputasset, in filio natura esse plenitudinē deitatis, adiecit, huius rei nullā adferri causam, nisi quod ita uisum sit deo. Proinde nos patri, addidimus de nostro.

Omnem plenitudinem diuinitatis.) Diuinitatis, apud Græcos hoc loco non lego, tantū est τὸ πλήρωμα, nec additur apud Ambrosium in contextu, licet enarrans addat explicandę rei gratia. Nec addidit Hilarius, citans hunc locum libro De trinitate octauo non uno in loco. Simili modo res habet apud Chrysostomū ac Theophylactum. Quod si quis excutiat interpretationem diui Thomæ, deprehendet, ne ipsum quidem addidisse, Diuinitatis. Suffragabatur uterque codex Constantiensis. Et haud scio, an apud ullum omnino sit interpretem. Proinde demiror, unde uox ea in quædam exemplaria Latinorum irrepserit, nisi huc ex proximo capite huius epistolæ ascripta est à studioso quopiam. *Additum aliquid*

Per eum reconciliari omnia in ipsum.) Cur non & antea uertit, in ipsum, cum Græcis eadem sint uerba, εἰς αὐτόν. quanquam rectius erat Reconciliare, uerbum actiuū, ἀποκαταλλάξαι. Et, erga se, melius quàm In se ipsum.

Pacificans.) εἰρηνοποιήσας, id est, Pacificatis & ijs quę In terra sunt, & quæ in cœlis. Alio [redacted] Græcus dicit εὐδόκησεν εἰρηνο- [redacted]

Per sanguinem in crucis eius.) Gra[redacted] τοῦ, id est, Per sanguinem crucis eius, per ipsum siue per eundem: ut placuerit, referatur ad patrem, & hæc pronomina pertineant ad Christum.

Inimici sensu.) ἐχθροὺς τῇ διανοίᾳ, id est, Inimici mente siue cogitatione. Porrò sermo Græcis anceps est, nam datiuus διανοίᾳ potest accipi uelut instrumentaliter, hoc est, Per sensum siue mentem: aut relatiue, Inimici, sed cui: nempe menti. Etenim qui carni seruit repugnat rationi. Ambrosius & Hieronymus διανοίᾳ referunt non ad hominem peccantem, sed ad deum, ut accipias dei mentem, non hominis. Nam prior sic legit, Et uos quondā alienatos & inimicos consiliorum eius in operibus iniquis &c: Posterior ad hunc modum, in epistola ad Ioannem episcopum Hierosolymitanum, Cum essetis alienati, & inimici sensus eius: quanquam ego sanè Hostes malim quàm Inimici. Theophylactus Mente, ad Colossenses refert, ne se putarēt excusandos, si fato aut natura fuissent hostes dei. Idcirco addidit Mēte, ut intelligerent se suapte uoluntate fuisse hostes. Eundem sensum adducit Chrysostomus, licet non liqueat quò referat διανοίᾳ. *Sensus pro mente*

Carnis eius.) Imò Suæ.

Et immaculatos.) ἀμώμους, id est, Irreprehensibiles. Quod Tertullianus alicubi non ineleganter uertit inuituperabiles. Nam hinc Momus deus, quod carperet aliena facta.

Et irreprehēsibiles.) ἀνεγκλήτους, id est, Incriminabiles, siue inculpatos.

Quod prædicatū est in uniuersa creatura.) ἐν πάσῃ κτίσει. Torquetur hic nonnihil Aquinas, putans prædicatū est, positum pro prædicabitur: imò hyperbole est, qua significat iam undiquaque uulgatum Euangelium Christi, ne quid cogitarent Colossenses de mutanda fide, quæ iam ab omnibus esset recepta. Magnificentius autē & ardentius est, In omni creatura *Hyperbole*

tura, quàm inter omnes homines. Quod si quis non recipiat hyperbolen in literis diuinis, is si uolet cum Hieronymo, cum Origene, cum Chrysostomo, cū Augustino litiget, qui frequenter annotant hoc schema. Inepte horrent mendacium, quod hyperbole superet fidem ueri. At mendaciū non est, ubi nec fallitur quisquam, nec adest fallendi uoluntas. Augmentum quærit hyperbole, nec aliud intelligit auditor.

Qui nunc gaudeo.) Qui, apud Græcos non lego, sed tantum, nunc gaudeo, νῦν χαίρω. Et apud Græcos est, ἐν παθήμασί μου, id est, in afflictionibus meis. Cui continenter adhæret pro uobis ὑπὲρ ὑμῶν, quanquam in his quoque uerbis est nonnihil ambigui sensus, Gaudeo pro uobis, id est, gratulor uestro profectui, & gaudeo quod affligar uestra causa.

Et adimpleo ea quæ desunt passionū.) καὶ ἀνταναπληρῶ τὰ ὑστερήματα τῶν θλίψεων. Commodius uertere poterat, Et suppleo qd' deest afflictionibus Christi. Ambrosius ita, Et suppleo reliquias pressurarum. Porrò uerbum ἀνταναπληρῶ compositum ex tribus: ex ἀντὶ quod significat uicem, quum quis alterius loco facit aliquid, & ἀνὰ, quod apud Latinos aliquoties ualet re, & πληρῶ, quasi redimpleo uice Christi, quod in illius afflictionibus est diminutum. Ambrosius uidetur uoluisse sensum explicare Pauli, quum ait reliquias, ut accipiamus passionem Christi non fuisse diminutam ad salutem hominum, sed unam esse passionem Christi & martyrum, hoc est, capitis & membrorum. Nec dissentit ab hac sententia Theophylactus, interpretans Christū in apostolis adhuc pati pro corpore suo, nō quod desit aliquid, sed quod tam immensa sit illius in nos charitas. Similia Chrysostomus annotans quod apostolus modestiæ gratia suas afflictiones quas pro ecclesia perpetiatur, Christi afflictiones appellat. Scholiastes ille Latinus addit et aliud cōmentum, Adeo non piget me afflictionum, ut gaudeam etiam, libenter perpussurus usque ad finem exemplo Christi, qui ad mortem usque perstitit in Euangelio.

ἀνταναπληρῶ

Paßio Christi quomodo impletur

Cuius factus sum ego minister.) Cuius, ecclesiā refert, nō corpus. Ambrosius referre uidetur ad Euangelium: nec uideo unde repetitum, quanquam id sanè minutulum est, uerum ad hæc minutissima nonnunquam impingunt magni Theologi, si Græce nesciāt. Bis autem dictum est, Cuius sum ego minister: In priore loco, cuius sine cōtrouersia refert Euāgelium, posteriore refert ecclesiam, nec aliud potest, quum Græce sit ἧς fœminini generis. Proinde nos uertimus, Cuius ecclesiæ.

Sacramentū μυστήριον

Verbum dei mysterium.) [redacted] quanquam mysterium hoc loco secretum & arcanum sonat, id declarant quæ sequuntur: Nunc autem manifestatum est.

Notas facere diuitias.) Græce sic est, γνωρίσαι τίς ὁ πλοῦτος, id est, Notum facere quæ sint diuitiæ Et ita legit Ambrosius.

Sacramenti.) μυστηρίου, id est, Mysterij, id est, Arcani.

Quod est Christus.) ὅς ἐστι χριστός, id est, Qui est Christus. Tametsi Laurentius uertendum existimat, Quæ est Christus, quæ referatur ut diuitias πλοῦτον, quæ uox Græca est masculini generis, & numeri singularis. Atque ita quidem exponunt Græca scholia. Secus Ambrosius, Theophylactus uariat.

In uobis.) εἰς ὑμᾶς id est, In uos, Et ita legit Ambrosius, ut est in Græcis codicibus emendatioribus, quanquam in nonnullis Græcis codicibus scriptum habebatur, ἐν ὑμῖν.

Corripientes.) νουθετοῦντες, id est, Monentes, & ita Ambrosius, Nam Græca uox anceps est, quam aliquoties uertunt Increpare.

Et docentes.) Hic Græci repetunt πάντα ἄνθρωπον. Atque ita scriptum erat in codice Donatiani. Suffragabatur uterque Constantiensis.

In quo &c.) εἰς ὅ, In quod, in quam rem, ut non referas ad Christum, sed ad illorum perfectionem. Nec est simpliciter, Laboro certando, sed κοπιῶ ἀγωνιζόμενος, quod ad periculū pertinet. Siquidem agon interim certamen est, interim periculum.

Quam operator.) τὴν ἐνεργουμένην, id est, Quæ operatur. Et ita Ambrosius. Et operatione est, ἐνέργειαν, ut intelligas uim agentem in Paulo. Et uirtute est δυνάμει, quæ pugnat cum imbecillitate.

EX CA-

EX CAPITE SECVNDO.

Valem sollicitudinem.) ἡλίκον ἀγῶνα. id est, Quantum certamen siue periculū. Nec est, Pro uobis, sed De uobis. περὶ ὑμῶν. quanquam agon & laborem sonat, sed cum difficultate periculoque coniunctum.

Faciem meam.) τὸ πρόσωπόν μου. quod plane refertur ad faciem. Nam Vidit personam meam, nec Latinum esse puto: etiamsi cuidam hoc magis arridet.

Constructi.) συμβιβασθέντων. id est, Compactorum. Quidam habent, Instructi. Ambrosius legit, Quum fuerint instructi in charitate. Hilarius, Instituti. Porrò hic idem est uerbū quod superius uertit, Constructi: significat autem compactos & cōnexos, in morem membrorum unius corporis cohærentium apte inter se.

Diuitias plenitudinis.) πληροφορίας. Non est πληρώματος, quod ipsum item plenitudinem uertit. Nam πληροφορία magis sonat certam persuasionem, quoties alicui plene fit fides, ita ut nihil iam addubitet, quemadmodum admonuimus in initio euangelij secundū Lucam. Optat enim illis certam cognitionem mysterij, ne quid omnino hæsitet. Ad quem modum interpretatur & Theophylactus: τοῦτ' ἐστιν inquiens, ὑπὲρ μηδενὸς ἀμφιβάλλωσιν. id est, Hoc est, ne ulla de re ambigant. Itaque quæ conferunt in hunc locū recentiores interpretes, non possunt admodum congruere sensui Paulino. Plenitudo πληροφορία

Dei patris & Christi.) Græci addunt coniunctionem καὶ. τοῦ θεοῦ καὶ πατρὸς, καὶ τοῦ χριστοῦ. quemadmodum & alijs aliquot locis loquitur, quasi dicas, Eius qui deus est & pater, & eius qui unctus est.

Absconditi.) ἀπόκρυφοι. id est, Absconditi. Hic nomen est, non participium, Occulti, siue arcani.

In sublimitate sermonum.) ἐν πιθανολογίᾳ. id est, In persuasibili oratione, siue persuasibilitate, siue probabilitate. Ambrosius legit, In sublimitate sermonis: locum hunc ad sophistas detorquens. Is fortasse legit, λεπτολογίᾳ. Augustinus epistola quinquagesima nona, legit, In uerisimili sermone.

Etsi corpore.) σαρκί. id est, Carne: quam opponit spiritui, qui mox sequitur.

Firmamentum.) τὸ στερέωμα τῆς εἰς χριστὸν πίστεως ὑμῶν. id est, Firmamentum uestræ in Christum fidei. Miror unde diuus Ambrosius addiderit hoc loco: legit enim ad hunc modum, Videns ordinationem uestram, & supplens id quod deest utilitati fidei uestræ. Apparet enim illum ita legisse in Græcis codicibus, καὶ ἀναπληρῶν τὸ ὑστέρημα τῆς χρείας πίστεως ὑμῶν. Cæterum interpres de suo addidit Eius, quo nihil erat opus, ob pronomen Vestræ, quod sequitur. Ambrosij diuersa lectio

Dominum nostrum.) Nostrum, redundat apud nos. Græcis tantum est, χριστὸν ἰησοῦν κύριον. Consentiebant exemplaria Constantiensia. Absolutius est simpliciter dici Dominū: quemadmodum in Euangelio, Dominus his opus habet.

Et superædificati.) ἐποικοδομούμενοι, præsentis temporis est, Vt superstruamini manente radice Christo ac fundamento, siue ut crescatis in eo, siue ut collapsi nonnihil restituamini. Nam id postremum sequitur Theophylactus.

Ne quis uos decipiat.) μή τις ὑμᾶς ἔσται ὁ συλαγωγῶν. id est, Ne sit qui uos deprædetur, aut in prædam abducat. Ambrosius uertit, Deprædetur. & item Hieronymus libro commentariorum in Oseam. Rursum in commentarijs quos ædidit in epistolam ad Galatas. Græca uox proprie sonat ceu prædam abducere. Vnde & ἱερόσυλοι dicti Græcis, qui deprædantur phana. Sacrilegium autem est, abigere quod deo consecratum est. Consimilem ad modum legit Cyprianus in sermōe De bono patiētiæ. Hilarius libro de Trinitate duodecimo, legit, Videte ne quis uos spoliet: & quod legit, iterat in progressu sermonis. Proinde miror unde hoc nostrum Decipiat, ad nos deuenerit. Sentit autem cauēdum, ne quis occultis insidijs adortus, abducat eos è recta fidei uia, in errorem ac perniciem, ac seruitutem legis Mosaicæ. συλαγωγεῖν Decipiat, pro Deprædetur

Diuinitatis corporaliter.) θεότητος. id est, Deitatis. Et addidit σωματικῶς corporaliter, ut excludat umbras legis Mosaicæ. Corpus enim opponitur umbræ, ut hic non sit opus commento de deitate, quæ in triduo mortis coniuncta fuerit corpori, licet separata fuerit Diuinitatis corporaliter, quomodo intelligendum

anima,tametsi Theophylactus geminam adfert expositionem à nostra diuersam:Corporaliter, id est,iuxta naturam & substantiam, non modo iuxta effectum, quemadmodum in prophetis: Aut quia deitas nunquam seiuncta fuit à corpore Christi: Hæc unde Theophylactus hauserit nescio. Fruatur suo quisque iudicio. Mihi simplicior uidetur & ad id quod agitur congruentior expositio quam habet Glossa ordinaria, de Vmbris legis, & de ueritate euangelica: Sequitur enim, Corpus autem Christi. Et in hũc sensum interpretatur Augustinus epistola quinquasima nona. Chrysostomus etiam argutius, In Christo inhabitat tota plenitudo diuinitatis, idq; corporaliter, tanquam in capite, et per hunc in corpore illius quod est ecclesia: caput enim & corpus unum sunt: eoq; sequitur, Et estis in eo completi. Semper enim hoc agit Paulus, ut nos faciat Christo proximos: uelut quum ait, Simul cum illo resuscitauit, & sedere nos fecit: Et, Si patimur cum illo, & corregnabimus: Item Omnia cum illo nobis donabit. Rursus dum nos Christi cohæredes appellat, uerisissima sunt quæ Thomas scribit de diuina natura personaliter unita carni Christi: uerum eam rem hic non agit Paulus, sed illud potius persuadare nititur, quicunq; per fidem in Christi corpus insiti sunt, non egere legis Mosaicę præsidio, circũcisione, & similibus: quum in Christo sint omnia uere & efficaciter.

Non manufacta.) ἀχειροποιήτῳ. dictio composita est, id est, Quæ fit sine manibus.

Corporis carnis.) Græce sic habet, τοῦ σώματος τῶν ἁμαρτιῶν τῆς σαρκός. id est, Corporis peccatorum carnis: hoc est, quod obnoxium est peccatis carnalibus. Augustinus in epistola ad Paulinum quinquagesima nona, testatur ita scriptum fuisse in nonnullis Latinorum exemplaribus, ne quis omnino contemnat, Gręcis iniquior.

Sed in circuncisione,) Sed, redundat.

In quo & resurrexistis.) συνηγέρθητε, id est, simul resurrexistis. Atque ita legit Ambrosius.

Et uos quum essetis.) Apud Chrysostomum ac Theophylactum ubiq; pronomen est primæ personæ, ἡμᾶς & ἡμῶν. Item in eo quod sequitur:

Donans uobis.) Nobis, est Græcis prima persona, & ita legit Ambrosius. Agit enim Paulus de Iudęorũ pręputio, quod habebant in animo.

Delens quod aduersus.) Melius dixisset, Deleto quod aduersum nos erat chirographo. Atq; ita legit Ambrosius, ἐξαλείψας τὸ καθ' ἡμῶν χειρόγραφον.

Locus uulgo nõ intellectus Chirographum decreti.) Græcæ Decretis est, τοῖς δόγμασιν. Græci codices ita distinguunt, ut accipias chirographum deletum, quod erat nobis contrarium per decreta legis Mosaicæ, siue per decreta legis diuinæ. Sanè diuus Augustinus epistola quinquagesima nona ad Paulinum, legit, Chirographum in decretis. Theophylactus Chrysostomum sequens interpretatur, chirographum professionis Mosaicæ, aut obligationem dei, qui dixit Adæ & Euæ, In quacunque die comederitis, moriemini: sublatum & antiquatum decreto fidei Euangelicæ. Metaphora ducta ab obligationibus legitimis. Vehementius obligat syngrapha αὐτόγραφος, hoc est, quam tuapte manu scripseris: hanc Græci chirographum uocant. Id irritum fit uel dispunctione siue cancellatione, quæ fiebat inductione linearum transuersarum: uel litura, quæ fiebat spongia in corticibus, aut stilo in tabellis ceratis, uel laceratione. In dispũctione manent scripturæ uestigia, in litura nequaquam. Paulus igitur ut exaggeret dei erga nos clemẽtiam, primum declarat nos sic obstrictos fuisse, ut nequaquam esset locus inficiãdi. Legis enim professio ueluti chirographum, & ipsa res, atque etiam conscientia coarguebat nos transgressores esse legis. Quid igitur supererat, nisi pœna quæ ex pacto debebatur, hoc est, è chirographo nostro? Hic exuberauit dei benignitas. Si damnasset, queri non poteramus. Si debiti partem relaxasset, partem reliquisset, multa debebatur gratia. Si dispunxisset chirographum, superessent ueteris obligationis uestigia, nunc semel deleuit & oblitterauit, tegens quicquid erat nobis contrarium, & unde renasci posset actio: nec hoc contentus, discidit ac lacerauit chirographum, tollens è medio & affigens illud cruci, in qua pro nobis dependerat, quod debebamus, & obligationem mortis uertit in pactum æternæ salutis. Huiusmodi quiddam annotauit diuus Chrysostomus in homilia quadam, atq; etiam in commentarijs. Nec ociosum est in emphasi uocum philosophari, præsertim in scriptis beati Pauli, cuius oratio schematibus ac tropis undique

undique ſcatet. Scholiaſtes in omnes Pauli epiſtolas, indicat quoſdam eſſe qui interpretentur chirographum, memoriam dei reſeruantis peccata noſtra: iuxta illud, Nonne hęc condita ſunt apud me, & ſignata in theſauris meis? Et quod Hieremias ait, Peccatum Iudæ ſcriptum ſtilo ferreo in ungue adamantino. Hæc omnia recte. Mihi tamen coactius uidetur, quod dogmata interpretantur fidem, quũ in eo ſenſu nuſquam legatur dogma ab apoſtolis uſurpatum: quin in hoc ipſo capite proſequutus quod agit de uitandis Iudæorum præſcriptionibus, δογματίζεσθαι dicit eos, qui uel præſcribunt externa, uel huiuſmodi præſcriptis urgentur ad ſuperſtitionem, Ne tetigeritis, neq; guſtaueritis, neq; contrectaueritis. Vnde probabilius uidetur obſeruanti ſermonis huius tenorem, hic dogmata, dici pręſcripta Iudaica, quorum caput erat Circũſio.

Traduxit.) ἐδειγμάτισεν. Quod Ambroſius uertit, Oſtentauit. Auguſtinus epiſtola quinquageſima nona ad Paulinum, legit exemplauit, Græcam uocem fidelius quàm eleg antius exprimens. Ad eundem modum adduxit libro De agone Chriſtiano, capite ſecundo. Mirum autem quid ſequutus, ſubinde locum hunc adducat hiſce uerbis, Exuens ſe carnem, principatus & poteſtates exemplauit: quaſi ſenſerit Paulus, ita demum deuinci principatus, ſi uictor futurus carnem exuat. Sic enim & interpretatur libro aduerſus Fauſtum decimoſexto, capite uigeſimonono. Sic refert libro de pecca. m. & r. primo, capite uigeſimo ſeptimo. Quin & Hilarius libro de Trinitate nono, locum hunc refert: Delens quod aduerſum nos erat chirographum in ſententijs, quod erat contrarium nobis, & ipſum tulit è medio, affigens illud cruci, exutus carnem, & poteſtates oſtentui eſſe fecit. Ac ne quis exiſtimet hoc deprauatione ſcripturæ accidiſſe, repetit carnis mentionem in explicando. Tale quiddam innuit & Scholiaſtæ commentũ. Videntur illi ἀπεκδυσάμενος accepiſſe reciproce, exuens ſeipſum, quemadmodum luctaturi quo ſint expeditiores ueſtem abijciunt, ita Chriſtus carnem. Vnde qui ſe parant pugnæ ſiue certamini, ἀπεκδύσασθαι dicuntur, ne poſſint apprehendi. Hoc commentum, meo iudicio germanum, oſtendit Theophylactus. Et Græci codices ἀπεκδυσάμενος diſtinguunt à ſequentibus, ne acciperemus principatus eſſe ſpoliatos. Sed Chriſtus in pugna, pro ueſte carnem abiecit, & hoſtes in triumpho traduxit. Sed ad rem. Hic eodem uerbo Latino reddit παραδειγματίσαι, hoc eſt, Traducere, in initio Matthæi: & hoc loco δειγματίζειν, quum illud ſignificet In exemplũ uertere, hoc oſtentare, & ſpectandum omnibus proponere. Alluditur enim ad morem triumphantiũ, qui trophæa ſua circũferebant, & populo oſtentabant monumenta uictoriæ, & cætera. Quod ſi Thomas potuiſſet Græcos interpretes conſulere, non opus erat hic geminis interpretationibus pro unica: Traduxit, inquit, ſanctos in cœlum. Aut traduxit, hoc eſt, expulit dæmones ab homine. Origenes in Exodum homilia quarta, aut certe huius interpres, explicat uim huius uerbi: Quos, inquit, in aduentu ſuo Chriſtus dicitur traduxiſſe, hoc eſt, captiuos duxiſſe, & triumphaſſe in ligno crucis.

Expenſa Auguſtini interpretatio

Traduxit Thoma interprete

Confidenter palàm.) ἐν παρρησίᾳ. quod Ambroſius legit In autoritate. Origenes in Ieſum Naue, homilia octaua, legit, Traduxit libere triumphans. Eſt autem παρρησία quum quis palàm audet, præſertim in loquendo: quanquam Paulus aliquoties uſurpat ad alia.

Palàm triumphans.) Illud obiter admonendum, ſpolians & triumphans, & cætera participia hoc loco pręteriti temporis eſſe.

Triumphans illos in ſemetipſo.) Origenis interpres homilia in Ieſum Naue octaua, indicat in nonnullis codicibus legi, In ſemetipſo. Cæterum in Græcis haberi ſcriptum, In ligno. At hodie conſentiunt hoc ſanè loco Græcorũ exemplaria cum noſtris. Sunt quos urget hic ſcrupulus, ſatis ne Latine dicatur, Triumphans illos. certe Triumphatas gentes, dixit Vergilius. Nec is loquutionis color rarus eſt apud hiſtoriographos. Triumphare fœminam rarius eſt, licet reperiatur apud Trebellium Pollionem.

Lectio duplex

In ſeipſo.) ἐν αὐτῷ. accipi poteſt, Per ſeipſum: hoc eſt, Suis ipſius præſidijs.

Iudicet in cibo aut in potu.) Eſt iucunda uocum affinitas in Græcis, quam interpres nõ affectauit. ἐν βρώσει ἢ ἐν πόσει. dicere poteris, In eſculentis aut poculentis. Habet enim hoc ſchema præter iucunditatem, & contemptus & faſtidij ſignificationem. Quod genus eſt illud, Quotidianarum harum formarum. [redacted]

Neomeniæ.) νουμηνίας. id est, Nouilunij: à νέος, nouus, & μὴς, μηνὸς, luna, siue mensis. Siquidem Græci non à calendis, sed ab initio nouæ lunæ mensem auspicantur.

Quæ sunt umbra fut.) Augustinus aduersus Faustum libro sexto, in libris manu descriptis, citat, Quod est umbra. Fortassis aliquis Græce semiperitus, ἅ mutauit in ὅ, putans articulum pluratiuum non conuenire uerbo singularis numeri ἐστί.

Ordo triplex

Corpus autem Christi.) Græca scholia, nominatim autem Theophylactus, indicant hunc locum bifariam legi. Primum ita, Illa sunt umbra, sed corpus ipsum, hoc est, ueritas est Christi. τὸ δὲ σῶμα τοῦ χριστοῦ. Rursum ita, Corpus Christi, nemo uos decipiat: ut referas corpus ad fideles, qui sunt membra Christi: ut sit sensus, Vos autem qui estis corpus Christi, nemo deuertat à præmio quod cœpistis promereri credendo in illum. Atque hic sensus probatur Augustino in epistola ad Paulinum. Sed prior lectio mihi uidetur accommodatior, utpote minus coacta. Ambrosius uidetur tertium quendam sensum arripere, quasi umbra & corpus, utrunque referatur ad ea quæ præcesserunt, cibus, potus, festum, neomeniæ, sabbata: hæc omnia erunt umbra futurorũ, sed eadem corpus Christi. Sic enim infert: Hęc autem omnia sunt corpus Christi, quia elementorum per effectus sunt uocabula. Sed Apostolus, mea sententia, corpus Christi uocat illa, quod quicquid illis adumbrabatur, id in Christo sit exhibitum, ut iam illa sint neglige̅da. Quum abest ipsum corpus, umbris utcunque pascimur: quum adest, offendit etiam umbra. Atque hunc, ut dixi, sensum sequitur Augustinus in epistola ad Paulinum quinquagesima nona.

Nemo uos seducat.) καταβραβευέτω. id est, In brabijs, aut præmijs fraudet. Sic enim interpretatur Hieronymus in quæstionibus ad Algasiam, quæstione decima: Nemo aduersum uos brabium accipiat. Quum enim in certamine positus, iniquitate agonothetæ, uel insidijs magistrorum, brabium & debitam sibi palmam perdit, καταβραβεύεσθαι dicitur. Id'que uerbi uideri uult peculiare Cilicum, in qua prouincia Paulus natus & educatus fuit. Græcanica scholia admonent, καταβραβεύειν dici, quoties penes alium est uictoria, penes alium præmium. Ambrosius legit, Nemo uos deuincat. Augustinus epistola quinquagesima nona, Conuincat. Ex his satis liquet, quantum absit à uero Iacobi Stapulensis, hominis alioquin eruditi, in hoc loco sententia, quam in prima recensuit æditione. Verum hunc in errorem induxit Valla, qui putat καταβραβεύειν esse, ad brabium euocare, siue brabium ostentare. Fortasse leuiculum, sed tamen obiter admonendum illud: Brabium dicendum esse Latinis, non brauium: hoc est, per b, secundam literam, non per u: deinde penultima acuta aut circunflexa, quemadmodum est apud Græcos, βραβεῖον, brabium, siue brabeum. Qui de Græcarum uocum etymologijs conscripserunt, existimant βραβεῖον dictum à ῥάβδος, mutatis ac transpositis literulis aliquot, quod est uirga, siue sceptrum: unde qui regalia sceptra gestant, brabeutæ dicti sunt: quod horum partes essent in certaminibus præmium addicere qui uicisset, ne quis inter certantes oriretur tumultus. Atque id propemodum indicat Martialis in præfatione quadam, quum ait, Contra retiarium ferula. Sunt qui putãt palmeam uirgulam tradi solitam uictori, uictoriæ symbolum, eamque uirgam brabeum appellari. Vnde καταβραβεύειν, est intercipere pręmium, non euocare ad pręmium. Hesychius indicat idem pollere παραβραβεύειν. Nec hoc uerbum esse Cilicum ostendit Aristoteles, libro Rhetoricôn primo, quum ait, καὶ ὅτι δικαίου βραβευτὴς ἐστιν ὁ δικαστής. id est, Quod iusti brabeuta est causarum forensium iudex. Aristoteles enim nihil habet Barbaricum, sed purus & Atticus est. Porrò quod addit, θέλων, non opponitur inuito aut nolenti, sed idem pollet ac si dicas, Studio siue data opera, ut intelligerent illos malitiose insidiari Colossensibus. Quanquam Augustinus in epistola ad Paulinum, participium Volens, non accommodat ad uerbum Seducat, sed ad id quod sequitur, In humilitate. Volens in humilitate, quasi dicas, Affectator humilitatis: quemadmodum dicimus ἐθελόδουλος. Ad eundem modum distinguunt Græci. Ex Ambrosio colligitur, eos studio per humilitatem deijcere uoluisse animos hominum, ne sese erigerent ad cœlestia Nec abhorret hinc Theophylactus, separans participium uolens à superioribus, et interpretans pseudapostolos angelos quosdam colendos ingerere, quo per hos patefieret hominibus aditus ad patrem alioquin inaccessum. Paulus autem nescio quid supra angelos spirat, Christo fretus.

καταβραβεύειν

Brabion unde dictum

Volens, pro affectator

In humi

In humilitate.) ἐν ταπεινοφροσύνῃ. quod refertur ad animi modestiam, unde Ambrosius ita reddidit, In humilitate animi: distinguens ab humilitate conditionis, quæ ταπείνωσις dicitur: & tamen interim abusus uidetur ταπεινοφροσύνῃ, in malam partem. Nam qui iactant uisiones angelorum, crassos & abiectos requirunt animos, quibus facilius imponant, alioquin nasutis protinus subolet impostura. Nisi iuxta sententiam Augustini mauis accipere, simulatam modestiam pseudapostolorum.

Et religione angelorum.) θρησκείᾳ. quod religionem sonat, nonnunquam & in bonam partem, sæpe tamen peregrinam ac superstitiosam. Vox, ut autumant, à Thracibus deducta, quod apud hos Orpheus multa de dijs confinxerit, traditis ceremonijs, quibus colerentur.

Ambulans.) ἐμβατεύων. id est, Ingrediens ea quæ non uidit. Tametsi Hieronymus in eodem loco, ἐμβατεύων interpretatur, Incedens fastuose. Mirum unde diuus Augustinus epistola septuagesima nona, legat, Quæ non uidit inculcans: quasi Græce legisset ἐμβαθύνων per θ. Ambrosius legit, Ea quæ uidet extollens. Hesychius indicat, ἐμβατεῦσαι, nonnunquam idem ualere quod occupare: ueluti locum, aut domum, aut totam hæreditatem. Sed Hieronymi magis arridet sententia. Metaphoram ductam opinor à Tragicis cothurnis, quandoquidem genus hoc ἐμβάδες dicuntur, quod in his sublimes incedant, qui regem aut deum agunt. Augustinus ad Paulinum, indicat in nonnullis Latinorum codicibus scriptum fuisse, Quæ uidit: quemadmodum legit & Ambrosius in nonnullis, Quæ non uidit. Sed illud mirum, quum hic loqui uideatur de uisis angelorum, quomodo Augustinus interpretet̃ de sacrificijs: quę quis ideo magni ducit, quod ea uiderit alicubi obseruari, uel quod non uiderit quidem ea facienda, sed quod opinione populari ducatur. Neque minus durum, quod Ambrosius hæc ad astrologiæ philosophiǽque studium detorquet.
Diuersa lectio & interpretatio

Sensu suæ carnis.) ὑπὸ τοῦ νοός. id est, A mente, ut legit diuus Ambrosius. Sic enim uocat affectum hominis impij.

Crescit in augmentum.) αὔξει τὴν αὔξησιν. Græca figura est, quasi dicas, uiuit uitam, gaudet gaudium: sic hoc loco, augescit augmentum.

Ab elementis huius mundi.) Huius redundat: tantum est, Ab elementis mundi. Mundum enim uocat quicquid uidetur.

Quid ad huc tanquam.) Adhuc, redundat. Nec additur apud Ambrosium. τί ὡς; id est, cur tanquam: & cætera.

Viuentes mundo.) In mundo, est Græce: & ita legit Ambrosius.

Decernitis.) δογματίζεσθε. id est, Decernimini. Quanquam nec illud Decernimini, explicat id quod sensit Paulus. Intelligit enim eos decretis & constitutionibus hominum duci, ueluti subiectos, & hoc notat δογματίζεσθαι, id est, dogmatizari. Dogma enim Græce decretum est, quod Paulus ferè in malam accipit partem, pro legibus quæ non dei, sed hominum arbitrio præscribuntur, quemadmodum paulo superius: unde & decreta pontificum uocamus, distinguentes à lege diuina. Iam enim illa præcepta de delectu ciborum, de obseruatione dierum, de sacrificijs, hominum esse cœperunt, postea quàm apud deum euanuerunt. Græcanica scholia admonent, Paulum non dixisse δογματίζετε, hoc est, decreta facitis: sed δογματίζεσθε, id est, decretis oneramini. Annotauit idem Theophylactus, licet interpres Latinus longe diuersam sententiam extulerit. Græca sic habent, ὅρα δὲ καὶ πῶς ἠρέμα αὐτοὺς διακωμῳδεῖ, δογματίζεσθε εἰπών. ὡς γὰρ παιδία ἀρτιμαθῆ κάθησθε, φησίν, δογματιζόμενοι καὶ νομοθετούμενοι, τί δεῖ ποιεῖν. Ea sic reddidit interpres: Aduerte autem quàm eos stultitiæ arguat, uituperetq́ue, Quum decernitis, inquit: perinde dicat, Nec secus ac pueri per lusum solent, dicaciores uos agitis, qui pridie nati, & nuper instructi sint: in consessum enim uenistis, ut sententias de dogmate proferatis, sanciatisq́ue quid factu sit necessarium: quum Græci sermonis hæc sit sententia: Quin & illud uide, ut illos tacite taxat, dicendo δογματίζεσθε. Siquidem ut pueri, inquit, qui nuper discere cœperunt, sedetis, uobisq́ue præitur ac præscribitur, quid facto sit opus. Hæc admonui lector, ut intelligas quid sit interpreti peregrini sermonis fidere. Proinde nec hoc loco probo Iacobi Fabri sententiam, qui uertit, Decreta quæritis. Interpres uulgatus, & Ambrosius legisse uidentur
Theophylacti interpres fœde lapsus

δογματίζετε. Idem legisse uidetur Tertullianus libro De carnis resurrectione. Quomodo, inquit, quidam quasi uiuentes in mundo sententiam fertis? Mirum autem quid sequutus Cyprianus libro ad Quirinum tertio, legat, Quid tanquam uiuentes in mundo, uana sectamini? Nisi fortè quod à uerbo δοκεῖν, dicatur δόγμα, humanas de rebus opiniones dicit uanas.

Ne gustaueritis, μιμητικῶς

Ne gustaueritis.) Hæc tria uerba apud Græcos singularis numeri sunt, μὴ ἅψῃ, μηδὲ γεύσῃ, μηδὲ θίγῃς. id est, Ne attigeris, neque gustaueris, neque contigeris. Atque hæc uidentur dici à Paulo μιμητικῶς, id est, per imitationem: quam quidam inter schemata referunt. Sic enim loquebantur qui suis decretis onerabant Christianos: Ne gustes hoc, ne tangas illud, ne contrectes hoc: atque his ceremonijs subigebant uelut in tyrannydem, quos Christus liberos esse uoluit. [redacted]. Non igitur sic accipiendum est, quasi Paulus prohibeat tangi, gustari'ue quippiam, sed reprehendit eorum supercilium, qui hæc magno fastu prohibebant. Idem palàm indicat diuus Augustinus epistola quinquagesima nona ad Paulinum. Et tamen Ambrosius ita interpretatur, quasi Paulus his uerbis deterreat ab omni spe mundanorum, mea sententia, non satis attente, quod quidem cum tanti uiri pace dictum sit. Idem citat in eundem sensum, enarrãs Psalmum centesimũ decimum octauum, sermone decimo octauo. Rursus libro De patriarcha Abraham secũdo, capite sexto, alijsque locis aliquot. Tertullianus adducit hunc Pauli locum libro aduersus Marcionem quinto. Et Theophylactus cum Chrysostomo nobiscum facit. Euidentius etiam Glossa ordinaria.

Expensa Ambrosij interpretatio

Ipso usu.) τῇ ἀποχρήσει. id est, Abusu. Et Ambrosius legit, Per abusionem. Agit enim de cibo & potu, quæ usu consumuntur, & in latrinam excernuntur. Nam ijs proprie dicimur abuti, quæ usu absumuntur: quemadmodum & Iureconsultorum literæ nos docent.

Thomas Aquinas

Rationem quidem habentia sapientiæ.) λόγον hic interpretantur Speciem: quod quoniam Aquinas sensit duriusculũ, annectit id quod sequitur, In superstitiõe: ut intelligamus in eiusmodi rationem esse sapientiæ, non simpliciter, sed ad superstitionem. At mihi uidetur oratio inabsoluta. Cœpit enim per μὲν, & non reddidit quæ illi respondet, δέ. Proinde mihi uidetur λόγος, hoc loco sonare Sermonem aut uerba, ut opponatur rei. Quod si absoluisset orationem, dixisset ad hunc modum, Quæ omnia uerbotenus uidentur erudita ac magnifica, nimirum ab angelis pofecta, ut illi narrant. Cæterum, re longe absunt à religione Christi, [redacted] iuxta proprietatem sermonis Hebraici: uelut alibi, Honora uiduas: Et, Qui bene præsunt presbyteri, duplici honore digni habeantur.

Honor, subsidium

In superstitione.) ἐν ἐθελοθρησκείᾳ. Quæ est falsa religio, interprete Hieronymo, in eo quem modo citaui loco. Nam superstitio, δεισιδαιμονία dicitur. Ambrosius legit, superstitione. Porrò uox Græca ita sonat, quasi dicas, Spontanea religio: cum quis ultro sibi fingit religionem. Nam θρησκεία, religio dicitur à Thracibus, apud quos Orpheus primus cœpit nugari de dijs, ut modo dictum est: & θέλω, uolo. [redacted]

θρησκεία

Et humilitate.) ταπεινοφροσύνῃ, Diuus Hieronymus hoc quoque uerbum notat, tanquam improprie hoc loco usurpatum, quum aliàs uirtutem sonare soleat, hic uitium, quo quis humilia sentit atque terrena: [redacted].

ἀφειδία

Non ad parcendum corpori.) καὶ ἀφειδίᾳ σώματος, quod ad uerbum sonat Imparsimonia, hoc est, quum quis non parcit alicui rei. Nam φείδομαι, parco, & α particula est priuatiua. Ambrosius legit, Ad uexationem corporis. Atque eam lectionem indicat & Augustinus

gustinus in epistola ad Paulinum, cuius iam sæpe meminimus. Sentit enim de ijs qui superstitione lacerabant aut mutilabant corpus suum, aut immoderatis ieiunijs cōficiebant. Manent huius rei nonnullæ reliquiæ hodie'que apud Italos in Flagellatoribus, cuiusmodi multa commemorat Apuleius in Asino suo.

EX CAPITE TERTIO.

Quæ sursum sunt.) τὰ ἄνω. Cur non potius, Superna? Et φρονεῖτε, Curate, potius quàm Sapite?

Vita uestra.) Græci legunt, Nostra. ἡμῶν. id est, Nostra, prima persona.

Libidinem.) πάθος. Quod morbum uertas licebit, aut potius Molliciem: ut de effœminatis & pathicis intelligas. Nam alioqui quid attinebat addere libidinem, quū ante dixerit Fornicatio? Neque enim apte genus speciei subnectitur. Porrò molliciem & Flaccus morbum appellat in Odis:

Cum grege turpium Morbo uirorum.

Propter quæ uenit.) δι' ἃ ἔρχεται. id est, Propter quæ uenit: ut Venit, sit præsentis temporis, intelligasq́ solere ob ista uenire diuinam iram. Sic enim appellat uindictam.

Filios incredulitatis.) Quod superius uerterat Diffidentiæ, ἀπειθείας, idem & inobedientiam sonat. Quanquam hoc loco Ambrosius non addit: In filios diffidentiæ. Tantum legit, Propter quæ uenit ira dei. Iam de forma sermonis huius Hebraica, non semel à nobis dictum est.

In quibus & uos.) ἐν οἷς. Sermo Græcus anceps est, quod articulus referri possit uel ad filios inobedientes, inter quos & Colossenses quondam fuerant, uel ad uitia quæ paulo ante commemorauit. Certe quod mox sequitur, Quum uiueretis in illis, ad uitia pertinet.

Turpem sermonem.) αἰσχρολογίαν. id est, Turpiloquium.

Nolite mentiri inuicem.) μὴ ψεύδεσθε εἰς ἀλλήλους. id est, Ne mentiamini alius aduersus alium. Quid enim est Mentiri inuicem, quod uertit interpres, nisi mentiri uicissim? Verbo Græco addidit accusandi casum. *Mentiri inuicem*

Expoliantes.) ἀπεκδυσάμενοι. id est, Exeuntes, id est, postquàm exuistis: nam præteriti temporis est. Vocem hanc interpres subinde uertit Expoliantes. Alludit ad id quod ante dixit: Christum exuta carne uicisse.

In agnitionem dei.) Dei, redundat, iuxta Græca exemplaria. Nec Ambrosius addit. Nec addebatur in exemplari Donatiani. Cum his concordabat exemplar utrunque Constantiense.

Masculus & fœmina.) Hæc non inuenio apud Græcos. Nec attingit Theophylactus. Chrysostomus ne legit quidem, sicuti nec Ambrosius. Sed huc uidetur adscriptum ex epistolæ ad Galatas capite tertio. Suffragabatur & hic uterq́ codex Constantiensis.

Gentilis & Iudæus.) ἕλλην. id est, Græcus: pro quo uertit, Gentilis.

Barbarus.) Post hanc uocem Græci omittunt coniunctionem, & oratio fit ardentior. Prius enim per iuga coniunxit Iudæum cum Græco, circuncisionem cum præputio: deinde citra copulam copulat Barbarum cum Scytha, seruum cum libero. Porrò Barbaro opposuit Scytham, non quod is Barbarus non sit, sed quod præ hoc reliqui Barbari non sint Barbari. *Scytha*

Dilecti uiscera misericordiæ.) Dilecti, hic participium est, non nomen: ἠγαπημένοι. Nec est Misericordiæ, sed οἰκτιρμῶν, id est, Miserationum, numero multitudinis.

Humilitatem.) ταπεινοφροσύνην. quod Ambrosius uertit, Humilitatem sensus. Nos Modestiam maluimus. Nam modestia potius est, quam Græci uocant ταπεινοφροσύνην. Humilitas sensus, magis in uitium sonat: quemadmodum abiectus animo. Etiamsi Greca uox plus quiddam significat, quàm modestia. Modestus enim est, qui non est arrogans: at ταπεινόφρων, qui minus sibi tribuit quàm promeretur. *ταπεινοφροσύνη*

Modestiam.) πραότητα. id est, Mansuetudinem, siue lenitatem.

Patientiam.) μακροθυμίαν, ad uerbum Longanimitatem, siue animi lenitatem, aut animi moderationem, qua quis non facile prouocatur.

Charitatem habete.) Habete, non reperio apud Græcos, nec apud Ambroſium, ſed re‑ferendus eſt accuſatiuus Charitatem, ad uerbum ſuperius, Sitis induti.

Supereſt

Quod eſt uinculum perfectionis.) σύνδεσμος τελειότητος. id eſt, Vinculum integritatis. Reſpexit enim ad corpus, in quo ſpiritus colligat & connectit omnia membra, alioqui di‑lapſura. Quanquam non me fugit pleroſq; ſecus interpretari. Preterea Pax dei, eſt & apud Græcos & Ambroſium, non pax Chriſti.

Locus perperam expoſitus

Exultat.) βραβευέτω. id eſt, Præmij loco detur, ſiue contingat, aut palmam ferat: hoc eſt, Ne iudicet ira in uobis, aut inuidia, aut ſuperbia, ſed pax deferat palmã, ut is putet ſe uiciſ‑ſe, qui cæterarum rerũ diſpendio pacem conſeruauerit, nam hæc demum eſt pax dei. Alio‑qui pax mundi ex uindicta naſcitur. In hanc fermè ſententiam interpretatur Theophyla‑ctus. Iam uero quorſum attinet recenſere, quid in hunc locum commentati ſint theologi re‑centiores, ſequuti uerbum, exultandi?

In qua.) In quam, εἰς ἣν, ſiue Ad quam.

Et grati eſtote.) καὶ εὐχάριστοι γίνεσθε. Superius admonuimus ex Hieronymiana ſenten‑tia εὐχάριστον, in diuinis literis accipi pro gratioſo & amabili, quemadmodum opinor ac‑cipiendum hoc loco. Siquidem id adiecit, uelut indicans, qua ratione pax inter eos poſſit conſiſtere, ſi comes ſint & benigni erga omnes, propenſi ad bene merendum de omnibus. In hanc ſententiam interpretatur Chryſoſtomus, ut εὐχάριστος ſit, qui talem ſe præbet erga conſeruos homines, qualem expertus eſt erga ſe deum. Theophylactus interpretatur Gra‑ti erga deum, hoc eſt, memores, qualis ille fuerit in nos, ut et ipſi uiciſſim clementes ſimus er‑ga conſeruos. Verum hæc expoſitio mihi uidetur eſſe coactior.

Abundanter.) πλουσίως. quaſi dicas Opulente, & diuitum more. Nam hoc uerbo dele‑ctatus eſt Paulus, quoties exuberantiam cuiuſcunq; rei ſignificari uult.

Docentes & commonentes.) Aut abuſus eſt participio loco uerbi, idq; iuxta proprieta‑tem Hebræi ſermonis, aut hæc referenda ſunt ad id quod præceſſit, Grati ſitis: deinde uelu‑ti per parentheſim interiectis aliquot uerbis, ſubnectatur, Docentes & commonentes: ut hęc ſit Chriſtiana benignitas, docere & commonere. Cęterum Voſmetipſos, quod Gręcis eſt ἑαυτοὺς, melius tranſtuliſſet, Vos inuicem. Quis enim docet ſeipſum?

In pſalmis.) In, redundat apud nos: nec eſt apud Gręcos, nec apud Ambroſium.

In cordibus.) In corde. Et eſt Domino, non Deo. Deinde Omne quodcunq;. Et, con‑iunctionem addunt Gręci.

Deo & patri.) τῷ θεῷ καὶ πατρί. Articulus ſemel duntaxat poſitus facit, ut Dei patriſq; cognomen, ad unam perſonam pertineat: Ei qui eſt deus ac pater. Deus, ob autoritatem: Pater, ob eximiam in nos charitatem.

Ad illas.) πρὸς αὐτάς. id eſt, Erga illas, ſiue aduerſus illas.

Placitum eſt in domino.) In, redundat. εὐάρεστον τῷ κυρίῳ. Gratum, ſiue acceptum.

Ad indignationem.) μὴ ἐρεθίζετε. id eſt, Ne prouocetis. Ad indignationem, additum eſt ab interprete quopiam. Ambroſius tamen legit, Ad iram prouocare.

Puſillo animo.) μὴ ἀθυμῶσιν. id eſt, Ne deſpondeant animum, & animo deijciantur.

Ad oculum ſeruientes.) Rurſum uſus eſt illis duobus nominibus, ἐν ὀφθαλμοδουλείαις, & ἀνθρωπάρεσκοι. de quibus ante admonuimus.

Timentes dominum.) θεόν, id eſt, Deum, pro Dominum, legunt Græci: ne quis accipi‑at, hominem eſſe timendum.

Sicut in domino.) ὡς τῷ κυρίῳ, Tanquam domino: hoc eſt, deo.

Diuerſa lectio

Chriſto ſeruite.) τῷ γὰρ κυρίῳ χριστῷ δουλεύετε. id eſt, Domino enim Chriſto ſeruitis. Ta‑metſi Græca uox eſt anceps, δουλεύετε. Ambroſius legit ad hunc modum, Recipietis re‑tributionem hæreditatis domini Chriſti, cui ſeruitis.

Qui enim iniuriam facit.) ὁ δὲ ἀδικῶν. id eſt, Qui uero iniuriam facit, aut qui non re‑cte facit. Ambroſius legit, Qui enim inique feret id quod geſſit inique: quo ſeruet Græ‑carum uocum affinitatem, ἀδικῶν & ἠδίκησε; quam nos ita reddidimus, Qui peccabit, reportabit peccatum ſuum. Auguſtinus libro De natura boni aduerſus Manichæos, neſcio quid ſequutus adducit hoc teſtimonium his uerbis: Quod enim nocet, recipiet illud quod nocuit.

Acceptio.) προσωποληψία. id est, Personæ respectus, siue discrimen.

Apud deum.) In Græcis codicibus non reperio. Nec hic agitur proprie de respectu personarum apud deum, sed de paribus peccatis.

EX CAPITE QVARTO.

T æquum.) τὴν ἰσότητα. id est, Aequalitatem, seu potius æquabilitatem. Et iustum uocat, id quod seruis debetur à dominis. Aequabilitatem, ne alium in delicijs habeant, alium inique tractent, quæ res intolerabilem facit seruitutem. Præterea Vos, pronomen interpres addidit de suo, οἱ κύριοι. Ambrosius non addidit.

Sale sit conditus.) ἅλατι ἠρτυμένος. Ambrosius legit, Semper in sale gratia sit conditus, quasi dictum sit, Sermo uester sit salsus, conditus gratia. Tametsi Græca perinde ualent ac si dicas, Sermo uester semper habeat gratiam, sale conditus: ut intelligamus iucunditatem ac modestiam in colloquijs Christianorum cum ethnicis, sed eam cum sapientia coniunctam. Hoc detorqueri potest ad nos, si quando cum magnatibus agendum est, ne intempestiua maledicentia et acerbitate prouocemus eos, reddamusque deteriores quàm sunt, sed prudenti moderatione sermonis paulatim adducamus ad meliora, si quid aberrant. *Quomodo monendi magnates*

Nota faciet.) Græci legunt numero multitudinis, πάντα ὑμῖν γνωριοῦσι τὰ ὧδε. id est, Omnia uobis nota facient quæ hic sunt. Loquitur enim de duobus, Tychico & Onesimo. Nec additur Qui, pronomen, nec apud Græcos, nec apud Ambrosium.

De quo accepistis mandata.) Sermo Latinus uideri possit anceps, & intelligi per Barnabam aliquid fuisse præceptum Colossensibus. Quod ita demiror interpretari Theophylactum. Sed Græci carent hac ambiguitate, περὶ οὗ. Rursum dubium est, utrum Græcus articulus referat Barnabam, an Marcum. Hic rursus mihi monendus est lector, quàm nō sit tutum credere libris in aliam uersis linguam. In prioribus æditionibus adscripsi duo uerba, fretus interprete, quia fortasse tum Græcus codex non erat ad manum. In hac quarta æditione consului Græcum codicem, & multo aliud reperio quàm interpres nobis tradidit: nam Græca sic habent, παρὰ βαρνάβα ἴσως ἔλαβον τὰς ἐντολὰς, ὥστε δέξασθαι αὐτὸν περὶ τιμῆς. δύναται μὲν στίξαι, καὶ εἰς τὸ ἐλάβετε ἐντολὰς, εἶτα ἀπ' ἄλλης ἀρχῆς ἀναγνῶναι, τὸ ἐὰν ἔλθῃ πρὸς ὑμᾶς ὦ κολασσαεῖς δέξασθε αὐτὸν ἐντίμως. id est, De Barnaba forsitan acceperant mandatum, ut eum honorifice reciperent. Potest quidem poni punctum post hæc uerba Accepistis mandata, deinde ab alio initio legi, Si uenerit ad uos ò Colossenses, excipite illum honorifice. Quod apud Theophylactum legitur παρὰ βαρνάβα, aut παρὰ usurpauit pro περὶ, aut quod est credibilius, scriptor ita deprauauit. Indicat autē Theophylactus, si coniunctim legas, dicendum δέξασθαι modo infinito, ut legit Ambrosius: si disiunctim, δέξασθε modo imperandi. *Sermo Latinus anceps*

Qui dicitur Iustus.) Iustus, hic Latina uox ἰοῦστος, quum Paulus testetur fuisse Iudæum.

Semper sollicitus.) ἀγωνιζόμενος. id est, Certans, siue laborans, uel potius enixe laborans.

Vt stetis perfecti.) Vt sitis. ἵνα ἦτε. Atque ita legit Ambrosius. Apparet interpretem pro ἦτε legisse στῆτε.

Multum laborem.) ζῆλον πολλύν. id est, Multum zelum, siue multam æmulationem.

Lucas medicus.) λουκᾶς ὁ ἰατρός. Articulus discernendi causa additus, magis suadet, ut hoc de alio quopiam Luca dictum accipiamus. ambigunt enim interpretes.

Et quæ in domo eius est ecclesiam.) καὶ τὴν κατ' οἶκον αὐτοῦ ἐκκλησίαν. id est, Et domesticam eius ecclesiam. Ambrosius, si modo nō fallunt codices, existimat Nympham fuisse mulierem deuotam, ut uocant, sed αὐτοῦ pronomen apud Græcos additum, significat uirum fuisse, non mulierem Nympham. Porrò quod addit, Ea quæ in domo illius est ecclesiam, opinor hic ecclesiam accipi non pro uniuerso cœtu, sed pro reliqua familia iam Christiana. Nam Græci interpretes putant, magnatem aliquem ob id fuisse, quod domi habuerit ecclesiam. *Ecclesia quæuis congregatio*

Et quum lecta fuerit.) Ex huius occasione loci, quidam epistolam subornarunt, uelut à Paulo scriptam Laodicensibus, sed quæ nihil habeat Pauli præter uoculas aliquot ex cæteris eius epistolis mendicatas. Etiamsi Faber homo doctus, sed aliquoties nimium candidus *Faber*

didus, diligenter reliquis admiscuit epistolis, Græcanica scholia negant hanc epistolam, de qua hic agit, à Paulo scriptam fuisse Laodicensibus. Neq; enim dixit, Quæ scripta fuit ad Laodicenses, sed quæ scripta fuit ex Laodicea. Proinde fuisse epistolam, quam Laodicensis quispiam scripserit ad Paulum, in qua tamen inessent quæ ad Colossensium rem pertinerent. Theophylactus indicat fuisse, qui putarint hanc esse, quæ prior est Pauli ad Timotheum, quod eam scripserit Laodiceæ. Tertullianus libro aduersus Marcionem quinto, indicat hæreticos quosdam tradere, epistolam quæ iuxta nos scribitur Ephesijs, Laodiceis inscriptam fuisse. Verū ut hac de re non pronuncio, ita nihil uereor asseuerare, eam quam Stapulensis addidit, Pauli non esse. Non est cuiusuis hominis Paulinum pectus effingere, tonat, fulgurat, meras flāmas loquitur Paulus. At hæc præter quàm quod breuissima est, quàm friget, quàm iacet. Iam illud stultum etiam est, non solum impudens, quod pleraque ex hac ipsa collegit epistola, quisquis hanc effinxit. At si quicquid erat in epistola Laodicensium, idem in hac habetur, & quidem tanto copiosius, quorsum attinebat mandare, ut illa hic quoque legeretur? Denique qui factum est, ut hæc epistola apud Latinos extet, quum nullus sit apud Græcos, ne ueterum quidem, qui testetur eam à se lectam? Quanquam quid attinet argumentari? Legat qui uolet epistolam, extat enim in Iacobi Fabri Stapulensis commentarijs. Nullum argumentum efficacius persuaserit, eam non esse Pauli, quàm ipsa epistola. Et si quid mihi naris est, eiusdem est opificis, qui nænijs suis omnium ueterum theologorum omnia scripta contaminauit, conspurcauit, perdidit: ac præcipue eius, qui præ cæteris indignus erat ea contumelia, nempe diui Hieronymi. Nihil enim ferè habemus huius præter commentarios in prophetas & epistolas aliquot, quod non sit studiose ab hoc furcifero uel mutilatum, uel adulteratum, uel confusum, turpissimeq; contaminatum, ut ne quid dicam de tot uoluminibus insulsissimis, quę idem artifex Hieronymi titulo euulgauit. At fabri mei candorem, & ipse libens imitarer, nisi uiderem fieri, ut dum ad hunc modum obsequundamus indoctis aliquot, indignis afficiantur contumelijs, non solum heroës illi, qui nobis pulcherrima sui monumenta reliquerunt, uerum etiam bonæ spei ingenia, quæ hac impostura, aut deterrentur à literis si suboleat, aut inficiuntur si non suboleat. Idem consimili candore, psalterio suo adiecit epistolam Hieronymi nomine ad Damasum pāpam, in qua postulat, ut ad calcem in singulis Psalmis adderetur, Gloria patri. Atqui hac ne fingi quidem possit quicquam infantius, indoctius, insulsius. Tantum abest, ut Hieronymi, hoc est, hominis inimitabili doctrina simul & eloquentia præditi uideri possit.

Epistola ad Laodicenses falso inscripta Paulo

Hieronymus cōtaminatus

Vobis legatur.) ἵνα καὶ ὑμεῖς ἀναγνῶτε. id est, Ut & uos legatis: nam præcessit Eam.

Superest apud nos

Gratia.) Domini nostri Iesu Christi. Hæc omnia apud Græcos non inuenio. Et ita legit Ambrosius, quemadmodum habetur in Græcis exemplaribus: ἡ χάρις μεθ᾽ ὑμῶν. id est, Gratia uobiscum. In codice Donatiani scriptum erat, Gratia domini Iesu uobiscum. Vterque codex è Constantia præbitus, consentiebat cum Græcis: Gratia uobiscum, Amen.

ANNOTATIONVM IN EPISTOLAM AD COLOSSENSES PER DES. ERASMVM ROTERODAMVM FINIS.

IN EPISTOLAM PAVLI

AD THESSALONICENSES PRIOREM ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI

EX CAPITE PRIMO.

T pax.) Hoc loco Græci addunt illa penè solennia, à deo patre nostro, & domino Iesu Christo: quum Ambrosius tantum legat, Gratia uobis & pax: iuxta nostros codices. Superest apud Græcos

Memores operis.) Potest & sic accipi, Memores uestri, propter opus fidei, ut subaudias ἕνεκα.

Sustinentiæ.) ὑπομονῆς. id est, Tolerantiæ, siue patientiæ spei: hoc est, quod patienter perseuerastis in spe. Ambrosius legit Expectationis, pro sustinentiæ.

Ante deum.) ἔμπροσθεν τοῦ θεοῦ. id est, Coram deo.

Scientes fratres.) Nec apud Græcos in hoc sermone, seruata est ratio grammatices, quod tamen incommodum, nos interpretatione uitauimus, etiamsi me non fugit, Theophylactum ad Paulum & Pauli collegas referre Sciētes. Verū haud scio an hic sua nobis tradiderit interpres, quanquam Chrysostomus eadem fermè, licet obscurius, & Electionem, interpretatur excellentiam: uerum ad hunc sensum parum apte cohærent quæ sequuntur, Quia euangelium nostrum. Mihi Scientes, positum uidetur pro scitis, quod paulo post repetit, Sicut scitis. Siquidem hoc agit Paulus, ut Thessalonicenses credant, euangelium quod acceperant non esse humanum, sed ex uocante deo: id duplici probat argumento, & quod ipsos sic transformarit, et quod qui prędicarant, quum essent humiles & afflicti, tamen signis & uirtute spiritus omnia præstiterint.

Non in sermone tantum.) In proxima epistola admonuimus, λόγον, opponi ueritati & efficaciæ, pro quo illic interpres uerterat Speciem. Itidem hic sentit prędicationem suam, & miraculis fuisse comprobatam.

In plenitudine.) ἐν πληροφορίᾳ. De quo superius admonuimus, id est, In certitudine, & certa persuasione. Nec enim certam facit fidem, qui docet tantum, sed qui miraculis ac malorum tolerantia persuadet, is demum uere persuadet, id quod non faciebant ψευδαπόστολοι. Theophylactus tamen hoc postremum ad, toleratas afflictiones refert, quod consentaneum non sit quenquam pro uana doctrina tantum uelle perpeti malorum. Thomas duas adducit interpretationes, sed quarū neutra scopum attingat: In plenitudine, inquit, ne se putarent minus accepisse, quàm Iudæos. Aut In plenitudine, quia nihil illis non tradiderit Paulus eorum quę ad fidem pertinēt. Ambrosius Gręcam uocem ita circumloquutus est, Non in phantasia, sed in ueritate plenitudinis. πληροφορία Thomas

Excipientes uerbum.) δεξάμενοι τὸν λόγον. Melius Recepto uerbo, siue sermone, siue qui domini uerbū accepistis: quod ut Paulus tradidit, non sine persequutione, ita illi receperunt non citra afflictionem & insectationem malorum. Cęterum hoc loco, aut δεξάμενοι participium positum est loco uerbi, aut ita distinguendum est, quemadmodum distinguit Theophylactus, Imitatores mei facti estis et domini, ut hactenus sit distinctio, deinde sequatur, Excipientes uerbum: ut sit sensus, Imitati estis me & ipsum Christum, eo quod euangelij causa libenter perpessi sitis afflictionem. Ambrosius legit, Imitatores nostri facti estis & ipsius domini, suscipientes uerbum. Distinctio noua

Forma.) τύποι. id est, Formæ: quod Ambrosius uertit, in exemplum, & recte.

Diffamatus est.) ἐξήχηται, id est, Exsonuit, siue, ebuccinatus est, ut admonet Laurentius: isq; optimo iure ridet Remigium, qui notarit Paulum ueluti soloecissantem, quod abusus sit hoc uerbo diffamare in bonam partem, quasi uero Paulus Latine scripserit, ac non magis Græce: aut quasi Paulum præstandum fuerit quicquid quilibet uerterit interpres: ut si Remigius pro νήφειν, uerteret Inebriari, Paulus in ius sit uocandus uiolatæ Latinitatis Remigius taxatus à Valla

tinitatis reus. Iam uero palàm falsum est, omnia uerba apud Latinos ad eundem modum composita, significare in malam partem, nisi fortè dispergere, disiungere, dissoluere, idq; genus alia sexcenta, sunt in malam accipiēda partem. Apud Græcos huiusmodi uox est, quę addita nominibus ac uerbis id efficit, ut δυσυχεῖν, δυσφημεῖν, contraria εὖ, apud Latinos non item. Certe Augustinus diffamare utitur pro diuulgare, quum fama lōge lateq; spargitur. Inscitiæ utcunque dari uenia potest, uerum quis ferat tantam arrogantiam cum inscitia coniunctam? imò quis non rideat tam insignem stultitiam, ut non consultis uoluminibus, hoc imputet Paulo Græce scribenti quod admissum sit ab interprete Latino? Nisi fortè Remigius credidit Paulum Græcis scripsisse Latine. Denique fieri potest, ut hoc commētum aliquis Remigij scriptis adsuerit.

Profecta est.) ἐξελήλυθεν. id est, Emanauit, siue peruenit, aut potius dimanauit. Neque enim dixit, In omnem locum, sed in omni loco. ut intelligas id quod ante clanculum mussitabatur, iam cœptum publicitus prædicari.

Qui eripuit.) τὸν ῥυόμενον ἡμᾶς. id est, Qui eripit nos: participium præsentis temporis.

EX CAPTE SECVNDO.

Ed antè passi multa.) Multa, addidit nescio quis de suo. Nam nec apud Græcos est, nec apud Ambrosium, nec in uetustis exemplaribus, nominatim Donatianico: concordabat uterq; Constantiensis. καὶ προπαθόντες καὶ ὑβρισθέντες. id est, Et antè passi, & contumelijs affecti. Porrò passum, usurpauit Græcorū more, pro afflicto: quibus & πάθος siue πάθημα, dicitur afflictio.

Fiduciam habuimus.) ἐπαρρησιασάμεθα. Quod ita circumloquitur Ambrosius, Exerta libertate ausi sumus. Est autem παρρησιάσασθαι, palàm & intrepide, quod dicendum sit dicere, quemadmodum sæpe iam admonuimus.

In multa sollicitudine.) ἐν πολλῷ ἀγῶνι. id est, In multo certamine, siue labore, aut periculo: quod tamen sæpe uertit ad hunc modum. Ambrosius, certamen legit.

Non de errore.) οὐκ ἐκ πλάνης. Error apud nos tantum est decepti, at πλάνη Græcis est & decipientis: unde maluissem uertere Imposturam. In hunc sensum interpretantur Græcorum commentarij. Etenim qui fallere studet, conijcit semetipsum in pericula, sed delicijs indulget potius, & suum ipsius negocium agit.

Neq; ex immundicia.) ἐξ ἀκαθαρσίας. id est, Ex immundicia. quod Græcanica scholia exponunt, Maleficas artes & abominandas, quas ideo uocat immundiciam, quod fiat impuris & sordidis rationibus ad imponendum simplicibus, quod magici solent & impostores, simulantes miracula.

Vt crederetur à nobis.) A, redundat: hoc est, Vt nobis committeretur Euangelium, πιστευθῆναι τὸ εὐαγγέλιον.

Sensus duplex Quū possemus uobis oneri esse.) ἐν βάρει εἶναι. id est, In onere, siue in pondere esse. Quod quidem bifariam legunt Græcanica scholia. Aut ἐν βάρει, hoc est, In pondere & autoritate: quoniam præcessit, Non quærentes gloriam: & sequitur, Sed facti sumus paruuli. Ad hęc Ambrosius uidetur de honore, non de grauatione interptetari. Denique ad hunc sensum facit, quod continēter adiecit, Vt Christi apostoli. Neq; enim est apostolorum grauare suo supercilio quenquam. Aut ἐν βάρει, quod nihil ab illis acceperit, nec usquam sumptui aut oneri fuerit. Prior interpretatio mihi magis arridet.

νήπιοι, pro ἤπιοι Sed facti sumus paruuli.) Interpres & Ambrosius legisse uidentur νήπιοι, id est, Paruuli, siue pueri. Verum Græci codices habent ἤπιοι, id est, Mites, minimeque austeri. Vtrunque tolerabile est. Verum posterius propius facit ad Pauli sensum, ut opponatur ei ἐν βάρει, ut intelligas eum non fuisse usum fastu & supercilio inter illos, quemadmodum faciebant pseudapostoli, sed mansuetudine & lenitate. Vtranq; scripturam indicat Theophylactus interpres. Ambrosius Honori, legit, non Oneri: & ita edisserit: Ad comprimendos, inquit, eos, quibus nec facultas erat nec pudor, & tamen honorem sibi poscebant: Se enim potius quàm dei doctrinam commendari uolebant. Apostolus autem qui gloriam non ad præsens, sed in futuro requirebat, se humilem faciebat, ut dei prædicatio exaltaretur. Hactenus Ambrosius. Iam ut illud donemus, in contextu pro oneri, scriptum honori, certe palàm est, Ambrosium amplecti sententiam, quæ nobis uisa est potior. Cui ego sane

libentius subscripserim, non tantum ob id quod aptius quadret ad huius loci sententiam, cum cæteris item complusculis ad hunc ipsum locis pulchre consentiens, uerumetiam quod inter tot egregias dotes quibus principem ac præcipue episcopum præditū esse oportet, non alia sit, qua uel ornetur decentius, uel commēdetur efficacius, quàm morum & ingenij lenitas ac mansuetudo, quæ ferè nō nisi eximiam probabitatem, & insignem sapientiam, tum comitari solent, tum arguere. Vulgaris, aut ficta probitas suum habet fastum, suum habet supercilium, & sibi plus æquo indulgens, ut alienarum uirtutum est maligna ęstimatrix, ita uitiorum alienorū acerba insectatrix est. Quanquam aūt huius laudis prima secūdum Christum gloria penes Paulum nostrum est, qui quum cæteros omnes omnibus & dotibus & officijs apostolicis longe præcurreret, tamen unus apostolum esse sese uelut ignorabat, hoc sese gerens submissius, quo maior esset: tamen his quidem temporibus, neminem noui qui propius ad hanc laudem accedat, quàm ille meus, imò non meus, sed totius insulæ Britannicæ Mœcenas Guilielmus Vuaramus archiepiscopus Cantuariensis, in quo cum nihil sit, quacunq; contempleris hominem, quod non eximium ac maximum esse iudices, tamen haud alia re maior uideri solet, quàm quod modis omnibus maximus, solus ipse magnitudinem suam non agnoscat. Quo fit, ut cum cæteris uirtutibus superet etiam maximos, hoc uno nomine superet & seipsum, quod sibi magnus nō est. Si quis expendat dignitatis fastigium, si negociorum molem & amplitudinem, si iudicium penè diuinum, si uim ingenij incomparabilem, si eruditionem undiquaque absolutam, si uitæ puritatem, si fortunæ splendorem, quem pro temporum ac regionis cōsuetudine, tolerat uerius quàm habet, ne inter summos quidem ullum inuenies, quem cum hoc ausis conferre. Rursum sic obuius & expositus est omnibus, ut uix reperias uel in media plebe, inter infimæ sortis homines, quem hic non anteeat comitate, facilitate, mansuetudine. O mentē uere heroicam & apostolico uiro dignam, cum humanum pr̨etergressus sis modum, tum teipsum in ordinem redigere, ac nec infimum quenq; hominem fastidire. Alijs paululum eruditionis cristas erigit. Alijs imaginum splendor animos effert. Sunt quibus uita castior supercilium adducat. Neq; desunt, quos mediocris etiam aura fortunæ sustollat, neq; sui sinat meminisse. Hic semper in omni doctrinæ genere summas tenuit, ut qui ingenio longe felicissimo, qđ naturæ deiq; munere contigerat, studiū adiunxerit indefatigabile. Deinde in grauissimis simul ac splendidissimis regni regisque negocijs, toties ac tot annos uersatus est, idq; non sine summa laude, tum pietatis, tum prudentiæ. Nunc deniq; ceu mirificus quidam Geryon, tergeminum heroa suæ præstat uniuersæ Britanniæ, archiepiscopum ac primatem, cancellarium, & Mœcenatem, archiepiscopum religioni, cancellarium iusticįe et reipublicæ, Mœcenatem studijs. Quis est tanto animi robore præditus, qui non sub horū uno quolibet sudet anheletque, quæ uir ille solus sustinet? præsertim qui prorsus intelligat quid quisq; titulus efflagitet. Siquidem Archiepiscopi primatisq; titulus, quem uir ille sanctissimus Thomas, suo martyrio reddidit augustiorem, illud exigit, ut quod Romanus pōtifex uniuerso debet orbi, hoc ille uniuers̨e præstet Britanniæ. Iam Cancellarij munus, summum & incorruptum totius regni iudicem requirit, & ad quem omnibus sit aditus, laicis pariter & clericis, à quo tamen nulla iam sit appellatio. Quas hic negociorum moles, quos causarū fluctus uno ab homine sustineri putas? Vt ne uocem interim ad hanc rationem, neq; pauca, neque mediocria curarum pondera, quæ ex regijs accedunt negocijs, ut domesticas sollicitudines dissimulem, quas in tam numerosa familia non mediocres esse consentaneum est. Et tamen unum illud pectus, tot rebus obeundis, non solum sufficit, uerumetiam superest. In tam immenso circumstrepentiū negociorū agmine suppetit quod tribuat religioni, quod priuatis amicorum affectibus, quod euoluendis libris, quos adeo non fastidit, ut cum nullis amicis confabuletur libentius, quoties à publicis functionibus ocij nonnihil suffurari licet. Nimirum hoc illi tribuit admiranda quædam naturæ felicitas, & incredibilis ingenij dexteritas, hoc iudicium non minus acre quàm promptum & expeditū, hoc diutinus rerum usus, super omnia uero perpetua quædam uitæ sobrietas ac uigilantia. Ne minima quidem ætatis portio datur alę, nulla uoluptatibus, nulla conuiuijs, nulla somno, imò naturæ quoq; nonnihil detrahit, quod adijciat iuuandæ patriæ. Hac ratione fit, ut & tempus & ætas iam alioqui grandior, & ualetudo tot tantisq; negocijs obeundis, sustinendis, exan-

Dos prima principum

Guilhelmus Vuaramus Archiepiscopus Cantuariensis

Modestiæ laus

Thomas Cantuariensis

Sobrietatis laus

dis, exantlandisque sufficiat, quibus ne decem quidem alij pares esse possint. Iam fieri nō potest quin, in tam uaria negociorum turba, quædam existant non ingentia solum, sed etiam molesta, periculosaque. Quandoquidem nō temere dictum est illud, ne Iouem quidem placere omnibus. At hunc nemo uidit tristem, nemo commotum, nemo uultuosum: tanta est infatigati pectoris uis & constantia. Tum æquitas ac suauitas tanta, ut ab hoc uicti discedant æquioribus animis, quàm à nonnullis solent uictores. Sibi perpetuo tranquillus est, alijs comis & alacris. Iam uero Mœcenatis personam quam ultro suscepit, ita tuetur ac sustinet, ut insula semper uiris et opibus pollens, olim religione nobilis, nunc optimis item literis ac disciplinis, huius potissimum opera sic effloruerit, ut nulli regioni cedere debeat, seu Græce pariter ac Latinæ literaturæ peritiam requiras, seu spectas eloquentiæ uires, seu mathematicorum acumina, seu reliquam philosophiæ cognitionem, seu literarum arcanarū mysteria. Vnus alit plurimos, euehit plerosque, fauet, fouet, ornat, ac tuetur omnes, non solum eximios, sed & mediocres, nec suos tantum, sed exteros etiā & quouis sub cœlo natos. Quorū in numero me quoque, quantuluscunque sum, esse uoluit illius benignitas. Cuius beneficentiæ, quanquam aliâs quoque profusæ & exundanti, illud etiam geminam addit gratiam, quod uix unquam admoneri sese patitur, rogari nunquam. Quin & gratias agentem mox interpellat, uelut hoc ipsum nimium sit eum, qui summo sit affectus beneficio, uerbis agnoscere quod accepit. Abunde sibi relatam gratiā putat si studijs profuit, si bene cessit omnibus quod ille de suo priuato contulit munus. Et quemadmodū non iactat, si feliciter prouenit benignitas, ita negligit ac ceu non meminit, si quando secus euenit. Quandoquidem fieri non potest, quin & id accidat nonnūquam ei, qui propensus sit ad bene merendum de omnibus. Iudicio asciscit, quos uelit fouere, sed eo sanè candido, & amico magis quàm seuero. Cæterum quos semel complexus sit, constantissime fouet, nec ullis inuidorum obtrectationibus potest alienari. Quas si quando cogitur audire, mire dissimulat, id quoque studens, ne uel ad eum perueniant quem petunt, ne quid illius contristetur animus. Cuiusmodi Mœcenas, si mihi primis illis contigisset annis, fortassis aliquid in bonis literis esse potuissem. Nunc natus seculo parum felici, cum passim impune regnaret barbaries, præsertim apud nostrates, apud quos tum crimen etiam erat quicquam bonarū literarum attigisse, tantum aberat ut honos aleret hominum studia, in ea regione, quæ Baccho Cererique dicata tum esset uerius quàm Musis: quid quæso poteram ingenio uix medio cri præditus? Nam clarissimum uirum Henricum Berganum episcopum Cameracensem primum studij mei Mœcenatem, mors inuida præripuit. Huic proximum Gulielmum Monteiouium inclytum Angliæ primatem, aulæ negocia bellique tumultus interceperunt. Quanquam ut uere dicam, huic ipse defui potius, quàm ille mihi. Per hunc denique contigit summus ille Cantuarensis, sed prouectiori iam & ad quadragesimum deuergenti annum. Et tamen huius excitatus benignitate, in literarū studijs ueluti repubui reuiguique, Et quod nec natura dederat, nec patria, hoc huius dedit benignitas. Habent hoc mortaliū ingenia, habent hoc studia literarū, præsidem aliquem, ac ducem desiderant, qui suppeditet ocium, qui addat animum, qui tueatur aduersus excetram inuidiæ, quæ non aliter quàm umbra corpus sequitur eruditionis gloriam. Denique ad cuius iudiciū suas exigant uires, cui suas consecrent uigilias. Vidit hoc, opinor, prudens antiquitas, quæ Musis uirginibus suū præfecit Apollinem. Proinde sicuti uere dictum est Græcorum prouerbio, annum fructificare, non aruum, quod cœli clementia plus adferat momenti ad segetis prouentum quàm soli bonitas, ita principū benignitas est, quæ facit ingeniosos. Nulla regio tam Barbara, tam procul à Solis equis, ut ait Maro, deuergens, quæ nō habeat dexterrima ingenia, quæ uel in media Græcia nata uideri possint, si non desint Mœcenates. Sed dum harum rerum cogitatione teneor, haud scio quo modo pene operis instituti immemor, diutius quam par est, immoror digressioni. Proinde ad id quod agitur recurrendum.

Aequitas

Britaniæ laus

Benignitas

Henricus à Bergis episcopus Cameracensis

Gulielmus Monteiouius

Desiderantes uos cupide.) ὅτως ἱμειρόμενοι ὑμῶν. Conatus est explicare ἔμφασιν uerbi, significat enim alicuius desiderio mutuoque teneri affectu, sicuti parentis, aut amici. Theophylactus indicat duplicem apud Græcos lectionem, quosdam enim legere ὁμειρόμενοι, id est, adglutinati uobis & adhærentes, ab ὁμοῦ simul, & εἴρω, quod est connecto, Rursus alios legere ἱμειρόμενοι, quod sonat, cum affectu desiderātes: ἵμερος enim desideriū sonat, ἱμείρομαι desidero

desiderio tangor. uox composita uidetur ab ἴω siue ἵμι, quod est mitto siue tendo, & ἔρος amor siue cupido, quasi dicas, rapior cupidine.

Volebamus.) εὐδοκοῦμεν. Et hoc uerbum affectum habet, quasi dicas, gestijt animus, tametsi Græca uox potest esse præsentis temporis. *εὐδοκοῦμεν dilute uertit uolebamus*

Quoniam charissimi.) διότι ἀγαπητοί, id est, Propterea quod dilecti &c.

Memores em̃ facti estis.) μνημονεύετε γάρ. i. Meministis em̃. Atq; ita legit Ambrosius.

Laboris nostri.) κόπον καὶ μόχθον. Duobus uerbis idem significauit, nisi quod μόχθος labor est cum difficultate coniunctus, quasi dicas, conatũ aut molitionem: & ideo uerterunt fatigationes. In Græcis uocibus iucundior est affinitas soni.

Nocte & die.) νυκτὸς γὰρ καὶ ἡμέρας, id est,, Nocte enim & die.

Quàm sancte.) ὡς ὁσίως, id est, Vt siue quod. Quanq; & interpres recte uertit. Theophylactus annotat emphasim huius uocis ὁσίως, quod religionẽ ac reuerentiam numinis sonat Græcis. Hoc adest ei, qui meminit se dei negocium agere. Nam quod addit δικαίως, refertur ad homines, quorum nemini fecit iniuriam.

Et sine querela.) ἀμέμπτως, id est, Ita ut nemo de nobis queri potuerit, hoc est, inculpate.

Affuimus.) ἐγενήθημεν, id est, Fuimus.

Qualiter unumquenq; uestrum.) Hic nisi subaudias uerbum, complexi fuerimus, aut aliud simile, sermo erit imperfectus. Verum id in Paulo iam nouum esse non oportet, facile licebat mederi, nisi repetitum esset ὡς: & cum ante dixisset ἕνα ἕκαστον ὑμῶν, rursum addidisset, παρακαλοῦντες ὑμᾶς. Verum hæc est balbuties apostolicæ charitatis, quæ se uerbis humanis ceu temulenta non explicat. *Paulus balbutiens*

Et testificati sumus.) καὶ μαρτυρόμενοι, id est, Testificantes, aut potius obtestantes.

Verbũ auditus dei.) ἀκοῆς τοῦ θεοῦ. i. Sermonem de deo, aut sermonẽ quo deũ discebatis.

Accepistis illud non ut uerbum ho.) Vt, nõ inuenio in quibusdam exẽplaribus Græcis, οὐ λόγον ἀνθρώπων, id est, Non sermonem hominum: etiamsi hic nonnihil uariant Greci codices, et apparet ex Grecorum scholijs ὡς aduerbium nõ esse additũ in priori parte, sed, Suscepistis uerbũ dei: quod efficacius est, quàm ut uerbũ dei. Certe apud Chrysostomum ac Theophylactum nõ asscribitur, quanq; sic exponit quasi legisset ὡς. In posteriore particula additur καθὼς, sed additur ὥσπερ ἀληθῶς, Proinde quoniã ὡς aliquando dicitur, & de his quæ uere sunt, uitauit addere in priore particula, alioqui addendũ erat, sicut re uera nõ est. Quãquam prior illa uox, dei, ad superiora pertinet, Cum accepissetis à nobis uerbũ auditus dei, hoc est uerbũ quod uobis per nos loquebatur deus. At ego malim, cum acciperetis, quàm cũ accepissetis: Alioqui quomodo accipiebant, quod iam acceperant?

Qui operatur.) Qui, apud Græcos referri potest uel ad uerbũ, uel ad deũ, sed magis ad uerbũ: & ita Ambrosius, Quod & operatur, addita etiã copula, & in hoc cũ Græcis cõcordans. Nam Paulus sentit diuini uerbi ueluti semẽ agere in Thessalonicensibus, dũ ipsis factis declarãt uim sermonis Euangelici. Hoc pacto cũ legit, tũ interpretat̃ Theophylactus. *Semen actus*

Vobis qui credidistis.) πιστεύουσιν, id est, Qui creditis: & ita legit Ambrosius, aut certe, Qui credebatis, propter uerbum præteriti temporis cui adhæret.

Contribulibus uestris.) Græce est, proprijs contribulibus, ἰδίων συμφυλετῶν, id est, A proprijs contribulibus, Quanq; magis significat eiusdem gentis quàm tribus.

Sicut & ipsi.) Subaudi, nos.

Et prophetas.) Græce est, Et proprios prophetas, ἰδίους προφήτας.

Peruenit autem in illos ira dei.) Dei, apud Græcos hoc loco non additur, ἔφθασε δὲ ἐπ' αὐτοὺς ἡ ὀργή, id est, Peruenit autẽ in illos ira, id est, ultio. Et uetusti codices, nominatim duo Constantienses habebant, præuenit, quo modo legit & Ambrosius. Preuenit autem dictũ est pro occupauit, dum illi contantur resipiscere. Annotauit Theophylactus additum articulum ἡ ὀργή quo significaretur uindicta illa ineuitabilis, quam illis imminere prædictum est à Christo & à prophetis. Porrò εἰς τέλος dixit, pro eo quod est extrema, siue ad extremũ, hoc est implacabilis ira dei. *Articulus uis*

Desolati.) ἀπορφανισθέντες, id est, Velut orphani facti, & orbati uobis ceu filijs.

Ad tempus horæ.) πρὸς καιρὸν ὥρας. Cur non potius, Ad opportunitatem, siue occasionem, aut certe articulũ temporis, hoc est, ad breue tempus? Quandoquidem hora tempus

est, Græcis: καιρός, breue tempus. Nos uertimus, ad spacium temporis. Theophylactus putat in utraque uoce esse diminuendi emphasim, Nam καιρός articulus temporis, & hora minima diei pars. Certe sic extenuauit apostolus absentiam suam, quam neque perpetuam uult intelligi, quum ait πρὸς καιρόν: neque diuturnam, quum ait ὥρας.

Aspectu, non corde.) προσώπῳ, οὐ καρδίᾳ, id est, Facie non corde. Atque ita legit Ambrosius, sed magis placet quod uertit interpres.

Abundantius festinauimus.) ἐσπουδάσαμεν. Quod significat & studuimus, & curauimus. Et abundantius, dictum est pro magis, siue uehementius.

Et semel & iterum.) καὶ δίς, id est, Et bis: sed Latine uertit interpres.

Nõne uos ante dominum.) Græcis additur coniunctio καί. Nõne & uos. Huius emphasim annotauit Theophylactus. Sentit enim nõ hos solum, sed & cæteros quos conuertit ad Christum, esse coronam suam & gloriam.

Ante dominũ.) ἔμπροσθεν τοῦ κυρίου, id est, Coram domino, siue in conspectu domini.

EX CAPITE TERTIO.

Vstinentes.) στέγοντες, i. Nõ ferentes, hoc est, impares desiderio uidendi uos.

Placuit nobis.) εὐδοκήσαμεν. Quod ut explicaret Ambrosius, uertit optimum duximus. Diuus Hieronymus putat uocem esse nouam à Septuaginta confictam, ad explicandam proprietatem Hebræi sermonis.

Remanere.) ἀπολειφθῆναι, siue ut aliàs habetur καταλειφθῆναι, id est, Relinqui. Ambrosius legit, Vt Athenis soli relinqueremur.

Ministrum dei.) Addunt Græci, καὶ συνεργὸν ἡμῶν, id est, Cooperarium nostrum. Ita Ambrosius, Et participem operis dei: sic enim reddit συνεργόν.

Ne quis moueatur.) σαίνεσθαι. Quod Græca quidẽ scholia exponunt, turbari, aut terreri. Sumpta metaphora à canibus caudã mouentibus, quod idẽ admonuit Theophylactus.

Veniente, & annunciante.) Vtrunque apud Græcos præteriti temporis est, ἐλθόντος καὶ εὐαγγελισαμένου, id est, Cum uenisset, & annunciasset, quemadmodum legit Ambrosius.

Sicut & nos.) καθάπερ καὶ ἡμεῖς, ὑμᾶς, id est, Sicut & nos, uos. Aut quoque, coniunctio erat omittenda, aut &.

Abundantius orantes.) ὑπὲρ ἐκ περισσοῦ. Et exprimens uerborũ ἐπίτασιν Ambrosius, legit, abundantissime orantes. Cõgeminauit enim Paulus uehementiã affectus: ὑπέρ, id est, Eximie, ἐκ περισσοῦ, ex abundãti, siue ex supfluo, quasi dicat, supra modũ, & plusque oportet.

Et abundare faciat.) Hic utrunque uerbum posuit transitiue πλεονάσαι & περισσεῦσαι, de quorum altero supra meminimus, Nam id rarius est, ideoque monendum duximus.

Et nos in uobis.) εἰς ὑμᾶς, id est, In uos.

Sine querela.) ἀμέμπτους, id est, Irreprehensa, ut legit Ambrosius. Refertur enim ad corda, quæ talia uult esse Paulus, ut nulla de his possit esse querimonia.

EX CAPITE QVARTO.

T quemadmodũ accepistis.) Vt, redundat. Sequitur enim hęc, coniunctio.

In nostris plus est

Sic & ambuletis.) ἵνα περισσεύητε μᾶλλον, id est, Vt abundetis magis. Reliqua nempe hæc, Sicut & ambulatis, redundant. Adiecta uidentur explicandæ sententiæ gratia. Ambrosius tamẽ addit Sicut & ambulatis. Atque ita scriptum comperimus in antiquis exemplaribus Latinis, Ex Theophylacti commentarijs non apparet additum fuisse, certe in contextu abest, quemadmodum nec apud Chrysostomum.

πλεονεκτεῖν supergredi uertit

Ne quis supergrediatur neque circumueniat in negocio fratrem.) In epistolæ ad Ephesios capite quinto, indicauimus ex autoritate Hieronymi, uerbum quod est hic πλεονεκτεῖν, non pertinere proprie ad auaritiam, sed ad fraudem, qua cũ iniuria nobis occupamus uxores alienas: alioqui putat ille inconcinne cõiungi auariciam cum libidine, præsertim quum mox sequatur, Non enim uocauit nos deus in immundiciam. Atque ita sanè interpretatur hoc loco Theophylactus Chrysostomum sequutus. Cui nõ sufficit sua uxor, is πλεονεκτεῖ.

Quoniam uindex.) Propterea quod uindex siue ultor &c. διότι.

Sicut prædiximus.) Sicut & prędiximus. Et ita legit Ambrosius, addita coniunctione, ut uideatur hæc, esse repetitio pristinæ admonitionis, quam debebant meminisse.

In

In immundiciam.) ἐπὶ ἀκαθαρσίᾳ. Quod perinde ualet, ac si dicas, non uocauit nos hac lege, ut essemus immundi. Siquidem causa & conditio uocationis erat, ut desineremus esse quod eramus. Hanc enim uim habet nõnunquam præpositio ἐπὶ, apposita dandi casui. Quanq; in eo quod proxime sequitur, abusus est, ἐν pro ἐπί.

Qui hæc spernit.) Hæc, redundat, ὁ ἀθετῶν, id est, Qui reijcit. Addidit interpres pronomen hæc, explicandæ rei gratia. Demiror autem cur ita Hieronymo uisum sit ἀθετεῖν uertere præuaricari: nam in libro Didymi de Spiritu sancto tertio nonnihil de suo adijciẽs, scribit in hunc modũ: Neque enim uocauit nos deus ad immundiciam, sed ad sanctificationẽ. Itaq; qui spernit, siue, quod melius habetur in Græco, qui præuaricatur, nõ hominem præuaricatur, sed deum &c. Quis enim præuaricatur hominẽ? ut iam idem sit ἀθετεῖν & præuaricari. Illud uerum est, qui spernit ac reijcit dei præceptum, utiq; præuaricatur. *Expensa Hieronymi sententia*

Qui etiam.) Etiam, non est, τὸν διδόντα, id est, Qui dedit. Et ita legit Ambrosius.

In nobis.) εἰς ὑμᾶς, id est, In uos.

De charitate fraternitatis.) φιλαδελφίας, id est, Fraterno amore. Ambrosius uertit, De affectione fraternitatis, Siquidem hac uoce, ex amore & fratre composita, apostoli significare solent, mutuum Christianorum inter ipsos amorem: idq; ex Hebręorum more, qui omnes suæ gentis fratres uocant.

Necesse habuimus.) χρείαν ἔχετε, id est, Necesse habetis, hoc est, non est necesse uobis ut scribam. Interpres legisse uidetur ἔχομεν.

A Deo didicistis.) θεοδίδακτοι. Quod hic extulit dictione composita, Ioannes extulit duabus incõpositis, διδακτοὶ θεοῦ, quod illic uertit docibiles dei, hic significat à deo doctos, & diuino instinctu per se afflatos.

Et operam detis.) καὶ φιλοτιμεῖσθαι. Quod significat ambitiose conari. Ambrosius uertit eniti: nos, In hoc incumbatis.

Vt uestrum negocium agatis.) καὶ πράσσειν τὰ ἴδια, id est, Vt agatis res proprias. Deterret enim ab alienis appetendis & ocio, quò iam tum sub religionis prætextu propendebant plerique. [redacted]. Porrò ridicule quidam locum hunc interpretantur de curando negocio propriæ salutis. *Ociosi & curiosi*

Et nullius aliquid desideretis.) καὶ μηδενὸς χρείαν ἔχητε, id est, Nullius indigentiam habeatis. Potest autem nullius, uel ad hominem referri, uel ad rem. Curate, ne quid uobis desit, aut curate, ne sit implorandum auxilium alienum.

De dormiẽtibus.) τῶν κεκοιμημένων. Quasi dicas, somno sopitis, uel soporatis, à dormisco magis quàm à dormio.

Si enim credimus quod Iesus mortuus est.) Chrysostomus citans hunc locum homilia in posteriorem ad Corinthios prima, addit tertium uerbum, ἀπέθανε, καὶ ἀνέστη, καὶ ἔζησεν. Eadem est lectio in commentarijs, sed in exponendo non attingit tertiam uocem, quemadmodum nec Theophylactus, unde adiectam suspicor.

Adducet cum eo.) σὺν αὐτῷ, id est, Secum, aut cum eo, hoc est, filio. Id quod mihi magis probatur.

In aduentu.) In aduentum, εἰς τὴν παρουσίαν. Qui relinquimur & superesse permittimur in illum aduentum, Nec enim ociose additus est articulus.

Non præueniemus eos qui dormierunt.) τοὺς κοιμηθέντας, Certius erat, qui dormiunt, siue qui obdormierunt: nam dormisse dicuntur potius qui iam uigilant, experrecti. Porrò Græca uox perinde sonat quasi dicas, somno sopitos. Augustinus cũ aliâs aliquoties tum libro De ciuitate dei XX. legit, Qui ante dormierunt. Vnde apparet in nonnullis Græcis codicibus scriptum fuisse προκοιμηθέντας.

In iussu.) ἐν κελεύσματι. Non est simplex iussio, sed uox illa, qua nautæ seu milites se mutuo adhortantur ad rem strenue gerendam.

In iussu & in.) Et, redundat, ἐν φωνῇ, id est, Cum uoce: quasi dixisset in iussu uocis, quod genus est illud, molemque & montes, pro molestis montibus.

Primi.) πρῶτον, id est, Primum siue prius.

Residuū in aduētu domini Nos qui uiuimus.) Paulus ita loqui uidetur, quasi resurrectio ea ætate esset futura qua hæc scribebat. Tametsi quoniam participijs est usus, quæ sequuntur rationem eius uerbi cui adhærent, uerti poterant & per futurum, ἡμεῖς οἱ ζῶντες οἱ περιλειπόμενοι, ἅμα σὺν αὐτοῖς ἁρπαγησόμεθα, id est, Nos qui uiuemus & reliqui erimus, unà cum illis rapiemur. Mirum autem quantum hic sudetur & ab Augustino & à recentioribus, dum explicare cupiunt, quod Paulus hoc loco planè dicit quosdam rapiendos ad immortalitatem qui uiuant. Verum id quoniā non est huius instituti, nec persequar in præsentia, & aliàs à nobis super hac re dictum est, in prima Corint. capite decimo quinto. Certe diuus Ambrosius libro De fide resurrectionis capite nono sic adducit hunc locum, ut sentire uideatur, residuos in aduentu Christi rapiendos ad illum, non gustata morte, uel hisce uerbis: Illis, inquit, dulcior uita post requiem. Viuentibus & si grata compendia, tamen ignorata remedia. Nam mortem ni fallor, illic remedium appellat. Sed hæc scribenti subit suspicio, ab Ambrosio scriptum fuisse ingrata remedia, pro ignorata remedia: etiamsi in utraque æditione constanter habeatur, ignorata. Proinde tutius esse puto, quod rectius est sequi, præsertim cum aliàs idem *Correctus locus in Ambrosio* uideatur sentire, nominatim hunc explanans locum. Putat & qui residui fuerint in ipso raptu transituque mortem gustaturos. Theophylactus tamē, quanquam fatetur in hoc sermone non comprehendi Paulum, tamen interpretatur pios quos dominus adueniens uiuos deprehenderit, simul cum excitatis rapiendos in aërem, nec ullam facit momentaneæ in ipso raptu mortis mentionem. Nec absurdū est quod in hunc locum dicit scholiastes Latinus, Apostolum semper facere eum diem suspectū, quasi esset fortassis & illos ad quos scribebat reperturus. Vnde uero constat nobis quod Paulus certū habuerit se moriturum ante domini aduentum? In secunda ad Thessal. epistola capite secundo, admonet nè conturbentur epistola quasi per ipsum scripta, persuasi iam adesse diem domini. Instat quod in propinquo est, & instat quod iam urget: totus autē ille locus sic inuolutus est, quasi Paulus noluerit intelligi. Alibi palàm dicit, dominus prope est.

Obuiam Christo.) εἰς ἀπάντησιν τοῦ κυρίου, id est, In occursum domini. Atque ita legit is, quisquis fuit, qui scripsit epistolam secundam ad Demetriadē uirginem. Nam sunt qui putant eam esse non Hieronymi, sed Iuliani.

In uerbis istis.) ἐν τοῖς λόγοις τούτοις τοῦ πνεύματος, id est, In uerbis his spiritus. In nonnullis Græcorum codicibus additum reperi, uerū haud scio an mendose, præsertim cum nec apud Hieronymum, nec apud Ambrosium ita legam, ne apud Theophylactum quidem.

EX CAPITE QVINTO.

ET momentis.) καὶ καιρῶν. Melius fortassis uertisset, articulis, siue opportunitatibus. Nam χρόνος simpliciter tempus significat, ut annum aut mēsem. At καιρός articulum temporis cum res gerenda est. Tertullianus libro De carnis resurrectione uertit, de temporibus autem & spacijs temporum.

Diligenter scitis.) ἀκριβῶς οἴδατε, id est, Exacte nostis, siue ad plenū scitis.

Et securitas.) ἀσφάλεια, id est, Cum tuta res, & nihil est periculi: & idcirco Ambrosius uertit firmitas.

Superueniet interitus.) ἐφίσταται ὄλεθρος, id est, Instat uel imminet interitus siue exitium, uerbo præsentis temporis, ut efficacius exprimeret inexpectatū mali incursum. Nec est effugient, sed effugiant, ἐκφύγωσιν, hoc est, non possent effugere.

In utero habentis.) τῇ ἐν γαστρὶ ἐχούσῃ, id est, In utero habenti, dandi casu. Est autem hic ὠδίν, id est, dolor, sed proprie parturientium. Vnde Ambrosius sic extulit, Quemadmodum dolor partus prægnanti: ut sit sensus, Sic illis imminere subito diem iudicij, ut mulieri grauidæ nixus ingruit & dolor partus.

Non estis noctis, neque tenebrarum.) Valla legit ἐσμὲν, id est, Sumus, non estis. Quanquam quod ad sensum pertinet nihil interest, sentit enim de omnibus Christianis. Ambrosius legit, Non estis noctis.

Loricam

Galeā ſpem ſalutis, pro quæ eſt ſpes ſalutis

Loricam fidei.) θώρακα. Ea pars corporis eſt apud medicos, quæ pectus & humeros ac ſcapulas complectitur uſq; ad ſtomachi ſedem. Vnde & ueſtis aut armatura hāc muniens, thorax dicitur. Et galeam ſpem dixit appoſitiue. Nos quo dilucidior eſſet ſermo uertimus, Pro galea, ſpem ſalutis.

Et ædificate alterutrum.) εἰς τὸν ἕνα. id eſt, Vnus unum, hoc eſt, uicisſim alius alium.

Vt habeatis illos abundantius in charitate.) Græca ſic habent, καὶ ἡγεῖσθαι αὐτοὺς ὑπὲρ ἐκπερισσοῦ ἐν ἀγάπῃ. Quorum ſententia ſic reddi poterat: Vt illos ſummopere habeatis in precio, per charitatem. Ambroſius ita legit: Vt illis ſummum honorem habeatis in charitate &c. Congeminauit autem ὑπὲρ ἐκπερισσοῦ, de quo ſuperius admonuimus.

Propter opus illorum.) διὰ τὸ ἔργον αὐτῶν. Quod perinde ſonat, quaſi dicas, Propter facta illorum. Hunc locum oportet annotare diligenter epiſcopos, qui exigunt à ſuis ſummum honorem, cum ipſi non curent præſtare ſuum officium. Paulus iubet eos haberi in ſummo honore, ſed propter opus, non propter inanem titulum, hoc eſt, laborantes, præſidentes in domino, non cum faſtu dominantes: admonentes, docentes, conſolantes, quod proprium eſt epiſcoporum munus.

Et pacem habete cum eis.) εἰρηνεύετε ἐν αὐτοῖς, id eſt, Pacifici ſitis inter illos. Quanq; interpres uertit ſententiam ſatis recte. Alij Græcorum codices habebant ἐν ἑαυτοῖς, hoc eſt, inter uos. Atq; ita legit Ambroſius. Varia lectio

Corripite inquietos.) νουθετεῖτε τοὺς ἀτάκτους, id eſt, Admonete inordinatos, ſiue incōpoſitos. Sentit autē intractabiles, qui parēre nolunt, & ob hoc turbant cōmunem pacem.

Suſcipite infirmos.) ἀντέχεσθε τῶν ἀσθενῶν, id eſt, Subleuate & fulcite: quod Ambroſius legit, Opitulamini infirmis: nam ἀντέχεσθαι proprie eſt adiutare adnitentem.

Patientes eſtote.) μακροθυμεῖτε, hoc eſt, Lenti ad iracundiam.

In omnibus uobis.) εἰς ὑμᾶς, id eſt, In uos.

Omnia autem probate.) Autem, apud Græcos non additur, nec ad rem facit. Ceterum δοκιμάζειν Græcis quoq; uerbum eſt anceps, quemadmodum Latinis probare, quod interdum eſt adprobare, interdum explorare cuiuſmodi ſit. Theophylactus hoc loco interpretatur, probate, diudicate. Quemamodum alibi, Probate ſpiritus, ſi ex deo ſint. Audiendi prophetæ, ſed cum iudicio. Miror quod exemplar ſecutus Auguſtinus, legit hoc pacto, idq; in libello aduerſus Adamantium, capite decimoquinto, Spiritum nolite ſpernere, prophetiam nolite extinguere, omnia legite, quæ bona ſunt tenete: niſi quod arbitror ſcriptoris accidiſſe uitio, quod Auguſtinus ſequutus eſt, Nam quæ ſequuntur declarant illum ita legiſſe: Itidem citat libro De nat. & gratia capite nono. Aut certe ſenſum Pauli ad ſuum negocium accommodauit. Tertullianus in libro De præſcriptionibus hereticorum: Omnia examinate, quod bonum eſt tenete.

Abſtinete uos.) ἀπέχεσθε, id eſt, Abſtinete, Nec additur, uos.

Sanctificet uos per omnia.) ἁγιάσαι ὑμᾶς ὁλοτελεῖς, καὶ ὁλόκληρον ὑμῶν τὸ πνεῦμα, καὶ ἡ ψυχὴ &c. id eſt, Sanctificet uos totos, & integer ſpiritus ueſter & anima &c. quemadmodum refert Tertullianus in libro De reſurrectione carnis. Hieronymus in queſtionibus ad Hedibiam, ita citat hunc locum: Deus igitur pacis ſanctificet uos per omnia, uel in omnibus plenos, ſiue perfectos: hoc enim magis ſonat ὁλοτελεῖς. Ergo ſenſus eſt, Sanctificet uos per omnia perfectos, hoc eſt, et in ſpiritu, & in anima, & in corpore. In has enim partes hominem diuidit Paulus. Porrò ὁλόκληρον ſonat integrū, non quod nos uocamus integrum incorruptum, ſed quod omnibus ſuis numeris ac partibus conſtat. Quod ſubindicauit Didymus in opere De ſpiritu ſancto. Siquidem colligens hoc loco ſpiritum non poſſe ſpiritum diuinum intelligi, Incredibile, inquit, atq; blaſphemum, orare Apoſtolum, ut ſpiritus ſanctus integer ſeruetur, qui nec immutationem poteſt recipere, nec profectum.

Tres hominis partes
Spiritus
Anima
Corpus

Sine querela.) ἀμέμπτως, id eſt, Irreprehenſibiliter.

Epiſtola hæc.) Hæc, redundat apud nos. Additum eſt autem ad explicandum articuli uim, τὴν.

FINIS

IN EPISTOLAM PAVLI AD TESSALONICENSES SECVNDAM ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

EX CAPITE PRIMO.

VT dignum est.) Inuenitur quidem & hoc apud Latinos, cęterũ usitatius magisq́ Latinũ est, ut par est, καθὼς ἄξιόν ἐστιν.

Supercrescit fides uestra.) ὑπεραυξάνει, præpositio Græca sonat epitasin. Alioqui Latinis supercrescit quod innascitur alicui rei, aut quod incremento suo opprimit alia.

Vnusquisq; uestrũ.) ἑνὸς ἑκάστου πάντων. Addunt omniũ, ad uehementiã. Et Ambrosius, uniuscuiusq; omniũ uestrũ.

παράδειγμα ἔνδειγμα In exemplum.) Nõ est παράδειγμα sed ἔνδειγμα, id est, Exemplum siue ostensionẽ, aut specimen, aut declarationem. Nam exemplar imitandi gratia proponitur, ἔνδειγμα declarat quod latebat. Tum enim clarescet dei iustitia, quum cruciatibus æternis dedentur, qui hic sine fine cruciant pios: & regno cœlesti potientur, qui hic spe promissæ felicitatis dira perpessi sunt. Præpositio in, redundat, aut nominandi casu, ostensio, ut referatur ad illos qui affliguntur, id est, uos estis documentum, & ostenditis rectũ esse iudicium dei, cum tanta passos remuneratur regno suo.

Superest In regno dei.) In, præpositio redundat, nec addit Ambrosius.

Si tamen iustum est.) Ambrosius legit, siquidẽ, non si. Et Aquinas annotauit in nonnullis exemplaribus scriptum fuisse siquidem, pro si tamen. Græca scholia exponunt hoc loco εἴπερ, positum pro ἐπειδήπερ, id est, Quandoquidem: affirmantis enim esse, nõ dubitãtis. Quod si maxime siquidem, ponatur pro si, tanto magis affirmabit, ueluti uerum inferens, de quo nefas sit dubitare. Mirum quur interpres putarit addendum tamen.

Retribuere retributionem.) ἀνταποδοῦναι τοῖς θλίβουσιν ὑμᾶς θλῖψιν, id est, Retribuere affligentibus uos afflictionem. Et Ambrosius, Retribuere eis qui uos deprimunt pressuram.

Mendũ apud nos Proinde uidetur errore librariorum deprauatum in uulgatis exemplaribus, prę sertim cum in peruetusto exemplari bibliothecę Paulinę extet, Retribuere tribulationem: atq; ita scriptum cõperi & in aliis nonnullis per typographos excusis. Quin & ipsum schema ex contrariis contextum indicat germanam lectionem. Opponit enim affligentes afflictis, & afflictionẽ requiei, quæ Gręcis est ἄνεσις, id est, relaxatio. Nam θλίβω proprie est premo.

Virtutis eius.) δυνάμεως, id est, Potentiæ.

In flãma ignis.) ἐν πυρὶ φλογός. i. In incẽdio, siue igni flammæ. Atq; ita legit Ambrosius.

Dantis uindictam.) Dantis, ad dominũ refertur, non ad flammam. Nam quamuis apud Latinos anceps est sermo, apud Græcos non est.

Pœnas dabunt.) δίκην τίσουσιν, id est, Pœnam luent, siue pendent.

In interitu.) In, redundat, ὄλεθρον αἰώνιον, ut addatur appositiue, & intelligamus non quãlibet pœnam, sed æternam.

Gloria uirtutis.) τῆς ἰσχύος, id est, Roboris siue potẽtiæ: ne quis accipiat ἀρετὴν, id est, uirtutem, quæ pugnat cum uitio, ut sæpius iam admonuimus.

Admirabilis fieri.) θαυμασθῆναι, Quod Ambrosius expresit, mirificari. Est enim Græcis uerbum passiuum, cum aliis quis redditur admirandus.

Quia creditum est testimonium nostrum.) ὅτι ἐπιστεύθη τὸ μαρτύριον ἡμῶν. Ambrosius ut uitet amphibologiam, sic explicat, Quia fidem habuit testimonium nostrum. Sed Latinius poterat, quod fides habita sit testimonio nostro.

In die illo.) Ambrosius hic addit, aduentus domini.

In quo etiam oramus.) εἰς ὃ καὶ προσευχόμεθα. i. In quod & oramus, siue ad quod. Si refers ad superiora, hic erit sensus: ut cũ primis fiat deprecatio, hoc est, ante omnia. Et in hanc sentẽtiam exponit Chrysostomus: Sin ad sequẽtia, sensus erit, ut precationes fiãt ab omnibus.

Sua uocatione.) τῆς κλήσεως, id est, Vocatione. Nec additur sua, apud Græcos, nisi quod

[redacted] ἐνδικία

Clarificetur.) [redacted]

EX CAPITE SECVNDO.

PEr aduentum.) Græca sic habent, ὑπὲρ τῆς παρουσίας, τοῦ κυρίου ἡμῶν ἰησοῦ χριστοῦ, καὶ ἡμῶν ἐπισυναγωγῆς ἐπ' αὐτόν. Quorum sententia ita reddi poterat, Nomine aduentus domini nostri Iesu Christi, & nomine aggregationis nostræ in illũ. Atq; in hunc sensum interpretantur Græca scholia. Obtestatur enim eos non solũ hoc nomine, quod Christus appariturus sit in sua potẽtia, sed quod ipsi quoq; fideles illic sint adfuturi, & adiungendi Christo. Ipsum autem, siue illum, non refert dominum, sed aduentum, παρουσίαν, & est ἐπ' αὐτήν. Ambrosius legisse uidetur ἐπ' αὐτό, si modo codex mendo uacat. Legit enim, in idipsum.

Cito moueamini.) ταχέως σαλευθῆναι. Quod est proprie fluctuantis, & dimoti de loco.

A uestro sensu.) νοός, id est, Mente siue intellectu.

Tanq; per nos missam.) ὡς δι' ἡμῶν, id est, Tanq; per nos. Missam, additũ est explicãdi causa, etiamsi nõnihil mutat de sensu. Nã Paulus nõ uult eos cõmoueri, neq; per spiritũ, tanq; à Paulo profectum, neq; per sermonem Pauli nomine allatũ, neq; per epistolam, illius iussu aut nomine scriptam: atq; id sonant uerba Græca.

Dies domini.) Pro domini, Græcus habet Christi.

Nisi uenerit discesio.) ἀποστασία. Quod Ambrosius uertit, defectionem: nempe cum aliquis desciscit à suo autore seu principe. Et ἡ articulus additus significat insignem illam & ante prædictam defectionem.

Homo peccati.) ὁ ἄνθρωπος τῆς ἁμαρτίας. Diuus Ambrosius ut explicaret uim articuli, legit, homo ille, ut acciperemus de certo homine dictum.

Super omne quod dicitur.) Interpres legisse uidetur ἐπὶ πᾶν τὸ λεγόμενον. Verũ Græci codices sic habent, ἐπὶ πάντα λεγόμενον θεόν, ἢ σέβασμα, id est, Supra uel aduersus omnem qui dicitur deus, aut cultus siue ueneratio. Atq; ita scriptũ comperimus apud Origenẽ. Augustinus libro cõtra Aduersariũ legis & prophetarũ 2. cap. ultimo, legit, Supra omnem deũ et quod colitur, sed mẽdoso usus codice, quod illi frequẽter accidit. Hieronymus in Quæstionibus citat ad hunc modum: Contra omne quod dicitur deus aut religio, propius accedẽs ad Græca uerba. Quanq; uideo quosdã pro πάντα legere πᾶν τὸ λεγόμενον, id est, aduersus omne quod dicitur deus aut religio. Nam σέβασμα proprie dicitur id quod adoramus, & summa reuerẽtia ueneramur & quod maiestate præcellit: idq; uerti poterat, numen. Theophylactus legens πάντα, id est, omnem, sic enarrat locũ, ut πάντα referre uideatur ad omnes dæmones aut homines qui pro dijs habiti sunt: σέβασμα ad simulacra, lucos aut phana. Si legamus πᾶν, quod fuisse scriptũ arbitror, participiũ λεγόμενον utroq; referendum est, quod dicitur deus, aut quod dicitur sebasma. Quemadmodũ enim illi nõ erant ueri dij, ita nec uera sebasmata, quæ uenerabant. Nã Deo uero quõ se præferret ille, qui nõ nouerat?
Super omnẽ quod dicitur, à Græcis secus legitur

Tanq; sit deus.) ὅτι ἐστὶ θεός. i. Quod sit deus, hoc est, ostentãs se esse deũ, cum non sit. Paulus nõ absoluit sermonis ordinem, sed uelut oblitus eorũ quę cœperat, interijcit, q̃ ueniũt in mentẽ. Videbat enim additurus, quoniã nisi uenerit defectio & c. non ueniet dies domini.
Sermo inabsolutus

Non retinetis.) [redacted]

hoc

Calumniator depulsus [redacted]

Hæc dicebam uobis.) Ambrosius, nisi codex mendosus est, legit ad hunc modum, Non meministis, quod me adhuc apud uos agente, hæc dicebantur uobis.

Vt reueletur in suo.) Deest, ille, εἰς τὸ ἀποκαλυφθῆναι αὐτὸν, id est, Vt ille reueletur. Ille, inquam, aduersarius, de quo modo dictum est.

Mysteriũ iam operatur iniquitatis.) Mysterium, eadem uox est quã aliâs uertit, sacramẽtum. Iacobus Faber putat Operatur, hic accipi passiue pro patratur. Tametsi nihil est necesse, cum sit uerbũ medium. Et ἐνεργεῖν non est proprie patrare aut facere, sed agere, hoc est, uim suam exercere: sicuti spiritus dicitur operari in nobis, cum uim suam & efficaciam ostendit. Ita nunc Paulus dicit Antichristum nondum apparuisse, sed tamẽ occulte iam illius spiritum ualere, & agere in his qui persequuntur Christianos. Græci interpretes arbitrãtur hoc dictum in Neronem.

Tantũ ut qui tenet nunc te.) μόνον ὁ κατέχων ἄρτι ἕως. Videtur in Græco codice deesse, ὁ κατέχων ἄρτι κατεχέτω, id est, Is qui nunc obtinet, obtineat, donec &c. nisi malumus aposiopesin esse, quæ plus significarit silendo, quàm si uerbum explicuisset. Hunc locum exponunt de imperio Romano, quo soluto sit uenturus Antichristus. Nonnulli de Nerone, quem putant aut resurrecturum, ac futurum Antichristum, aut in hoc sublatum asseruari, ut suo tempore prodeat: quidam de fictis Christianis. Quibus de rebus accuratius disserit Augustinus libro De ciuitate dei XX. capite decimonono.

Interficiet.) ἀναλώσει, id est, Consumet.

Illustratione aduentus.) τῇ ἐπιφανείᾳ, id est, Apparitione, etiamsi Ambrosius legit, illustratione præsentiæ suæ. Augustinus, illuminatione præsentiæ suæ, ut accipias claritate Christi aduenientis, obscuratum iri Antichristum.

Et prodigijs mendacibus.) ψεύδους, id est, Mendacij: sic legit & Ambrosius. Quanquã interpres si studio sic uertit, uertit eleganter: sin casu, feliciter.

His qui pereunt.) In his est Græce, licet reclament Latini codices.

Charitatem ueritatis.) τὴν ἀγάπην τῆς ἀληθείας οὐκ ἐδέξαντο, id est, Dilectionẽ ueritatis non acceperũt. Atq; ita legit diuus Ambrosius. Durius enim cohæret charitas cum genitiuo casu ueritatis, Sentit enim amorem ueri, aut charitatem ueram, aut si credimus Theophylacto, ipsum Christum, qui fuit utrunq;, charitas & ueritas.

Ideo mittet.) καὶ διὰ τοῦτο, id est, Et ideo. Deest enim nobis copula.

Operationẽ erroris. ἐνέργειαν πλάνης, id est, Efficaciã seductionis uel imposturæ, ut referatur ad prodigia, quæ facturus sit Antichristus, nimirũ agente in illo spiritu immũdo. Quandoquidem diuus Hieronymus arbitratur Paulum hunc sumpsisse locum ex Esaia, qui scribit, Dominus miscuit ei spiritum erroris. Porrò spiritus est agere, uelut ignis.

Consentire *Probare* Sed consenserunt.) ἀλλ' εὐδοκήσαντες ἐν τῇ ἀδικίᾳ. Quod ita uerti poterat: Sed quibus placuit iniquitas. Aut, sed approbauerunt iniquitatem, ut aliâs συνευδοκοῦσιν.

Quod elegerit nos.) ὅτι εἵλετο ὑμᾶς, id est, Elegit uos.

Varia lectio Primitias in salutem.) ἀπ' ἀρχῆς εἰς σωτηρίαν, id est, Ab initio ad salutem. Et Ambrosius [redacted] ab initio

ab initio, & interpretatur de prædestinatione, nec tamen certo liquet, an legerit ἀπαρχάς.

In qua & uocauit.) εἰς ὅ, id est, In quod, Idq́ue potest uel accipi absolute uel referri ad spiritum, ut dicas, in quem; et ita indicant Græca scholia. Vetusti codices habent in quam, ut legit Ambrosius. Ex ijs conijcere licet primam scripturam fuisse, in quem, scilicet spiritum. Id lectori uisum est durius, eoq́ue Quem, mutauit in quā, ut mollius referatur ad fidem proximam. Mihi tamen magis placet ut ὅ sumatur absolute.

Quas didicistis.) ἐδιδάχθητε, id est, Quas docti estis, ut obiter magis commendet suum officium.

Deus & pater noster.) Sermo Græcus mollior est, ὁ θεὸς καὶ πατὴρ ἡμῶν, id est, Is qui deus & idem pater noster est. Nam si dixisset ὁ θεὸς καὶ ὁ πατὴρ ἡμῶν, uisus fuisset designare duas personas, quarum alter fuerit deus, alter fuerit pater. Ambrosius nō addidit copulam, haud scio an uitio librariorum.

Exhortetur corda uestra.) παρακαλέσαι ὑμῶν τὰς καρδίας, id est, Consoletur corda uestra. Tametsi uerbum παρακαλέσαι ambiguū est: & apud Græcos sermo præcedit opus, apud nos diuersus est ordo. In tradendo pietatem prius est facere q́ue docere, in disciplinis prior est sermo quàm opus. Primum enim discendum quid expediat facere.

EX CAPITE TERTIO.

AB importunis.) ἀπὸ τῶν ἀτόπων. Quod magis sonat absurdis & prodigiosis. Ambrosius legit, ab iniquis. ἄτοπος autem Græce dicitur qui nulli loco conuenit, quales sunt hæretici.

Fidelis autem deus.) Græce est dominus, πιστὸς δέ ἐστιν ὁ κύριος. *πιστὸς qui præstat fidem*

Quoniam quæcunq́ue.) ὅτι, Quod. Mira confusio coniunctionum. Sermo Græcus habet amphibologiam. Potest enim hic accipi sensus, Confidimus de uobis, idq́ue freti præsidio domini, quod præcepta nostra, quemadmodum seruatis nunc, ita & in posterum sitis seruaturi; potest & hic accipi, Confidimus de uobis, quod ea quæ præcepimus & seruatis & seruaturi estis in posterum. In priore sensu coniunctio καί, cōnectit hæc duo uerba, præcepimus & facitis, In altero repetita cōiunctio, utranq́ue particulam, & facitis & facietis, ex æquo connectit cum uerbo, confidimus. Priorem sensum uidetur sequi Theophylactus, posteriorem Ambrosius. In priore sensu, prius καί simpliciter copulat; posterius positum est pro etiam, quod est idiomatis Græcanici.

In charitate.) εἰς τὴν ἀγάπην, id est, In dilectionem dirigat.

Et patientiam Christi.) καὶ εἰς τὴν ὑπομονὴν τοῦ χριστοῦ, id est, In expectationem Christi. Ita legit Ambrosius, & recte. Cæterum ὑπομονὴ sonat perseuerantiam in re quapiam non sine molestia, sed rursum cum expectatione premij, aut certe finiendi mali. *Patiētia Christi, pro ea qua Christus expectatur*

Denunciamus autem.) Idem uerbum est quod uerterat præcipimus, παραγγέλλομεν.

Quā acceperūt.) Interpres legisse uidetur παρέλαβον, Græci legunt παρέλαβεν. i. accepit.

Ambulantes inordinate.) ἀτάκτως, Aut incomposite siue turbulente. Iam nouum non est, quod ambulare dixit pro uersari.

Non inquieti fuimus.) οὐκ ἠτακτήσαμεν, id est, Non inordinati, siue non incompositi fuimus. Ambrosius uertit, Non intemperanter uiximus apud uos. & ἀτάκτως item uertit intemperanter. [redacted] modo ἀτάκτως, uertit, inordinate, nunc ἀτακτήσαμεν uertit, Fuimus inquieti, cum utriusq́ue dictionis eadem sit origo. Recte uertit Ambrosius, modo si sensit intemperanter, idē esse quod turbulente, et intractabiliter. Siquidem Latinis in ordinem cogi dicuntur, qui cōmuni lege astringuntur, nec ulla in re differunt à cęteris. Huic diuersum est, si quis contemptis legibus publicis, suo uiuat arbitratu. Id enim uocat Paulus ἀτακτεῖν, preter ordinem uiuere. Metaphora sumpta est à militia, ubi non licet ordinem deserere, quod illi uocant λειποτακτεῖν.

Neque gratis panem manducauimus.) Ambrosius legit, edimus, ut appareat illū legisse ἐφάγομεν, pro ἐλάβομεν. Cæterum ἐλάβομεν quod nunc habetur in Gręcis codicibus, magis quadrat cum eo quod sequitur, à quoquam. *Paulus gratis docuit*

In labore & fatigatione.) κόπῳ καὶ μόχθῳ. De quo superius meminimus: uterq́ue uertit eodem modo: κόπος labor, μόχθος labor molestus.

Quasi non habuerimus.) ὅτι οὐκ ἔχομεν, id est, Quod non habeamus. Et demus, non daremus

remus, δῶμεν, hoc est, quod id nobis nō liceat facere. Quo dicto simul & excusat alios qui sumebant, & suam tēperantiam exaggerat, qui adeo nihil exegerit prǽter ius, ut ne quod iustum quidem fuerat acceperit.

Denunciabamus.) παρηγγέλλομεν, id est, Præcipiebamus. [redacted] Plutarchus libro suo titulum indidit, γαμικὰ παραγγέλματα, quis auderet hoc uertere, conubiales denunciationes? Apud Iureconsultos lego, operis noui denunciationem. Cæterum an semper denunciet, qui præcipit ac præscribit, nescio. Etenim si non licet quouis loco pro hominibus ponere mortales, multo minus arbitror quouis loco ius esse, denunciare, ponere pro præcipere.

Audiuimus enim.) ἀκούομεν γάρ, id est, Audimus enim, ut sit tempus instans.

Ambulare inquiete.) ἀτάκτως. Quod paulo superius uertit, inordinate, nunc uertit, inquiete. Rursum Ambrosius, intemperanter. Et hoc loco περιπατοῦντας aptius est, obambulantes, hoc est, circumuagantes, quæ est natiua huius uocis significatio.

Admonitio Nihil operantes, sed cur. &c.) Non seruauit interpres elegantiam Grǽci schematis, μηδὲν ἐργαζομένους, ἀλλὰ περιεργαζομένους, id est, Nihil agētes, sed curiose agentes. Nam tale quiddam est in his Pauli uerbis, quale M. Tullius commonstrat in dicto Domitij Afri, qui dixit Suram Manlium quod in agendo tumultuaretur, non agere, sed satagere. Est autem hic gemina gratia, prior est in affinitate uocum, quod genus est, legationibus immorandum est, non immoriendum: altera est in deprauatione uerbi, qualis est in agere & satagere. *Agere Satagere* Agit enim qui suo fungitur officio, Satagit qui uehementer, sed frustra molitur. ἐργάζεσθαι laudis est, περιεργάζεσθαι uituperabile, & tamen plus esse uidetur περιεργάζεσθαι quàm ἐργάζεσθαι. Subest autem & ἀντίθεσις non ingrata, ἐργάζεται qui operatur frugifera, περιεργάζεται, qui infrugifera. Quanquam illud περιεργαζομένους significat & superuacua & inutilia agentes, quæ πάρεργα dicuntur, quasi nihil ad rem pertinentia. Hinc certe apparet aliud esse ἐργαζομένους & ἐνεργοῦντας, ἐργάζεσθαι & ἐνεργεῖν, cum utrunq; soleat eodem uerbo reddere.

Denunciamus & obsecramus.) παρακαλοῦμεν, quod esse poterat, hortamur, sed melius est obtestamur, ut mitiget prǽcipientis autoritatem. Precibusq; minas regaliter addit, inquit ille. Paulus contrà minis addit preces, ac ne uel autoritas uel preces contemni possint, adiecit, In domino Iesu.

In domino Iesu Christo.) διὰ τοῦ κυρίου ἡμῶν, id est, Per dominum nostrum.

Suum panem.) τὸν ἑαυτῶν ἄρτον, id est, Suum ipsorum panem, idq; ἐμφατικώτερον: quasi dicas, non alienum, sed suum.

Mendum Per epistolam hanc.) Hunc, est Grǽce, non hanc, hoc est genere masculino, non fœminino, sicut & in emendatioribus Latinorum exemplaribus, nominatim in Constantiensi utroq;. Theophylactus indicat apud Grǽcos fuisse duplicem lectionem, alteram, εἰ δέ τις οὐχ ὑπακούει τῷ λόγῳ ἡμῶν διὰ τῆς ἐπιστολῆς, id est, Si quis uero nō paruerit sermoni nostro per epistolā, ut intelligas Paulum per epistolā loqui Thessalonicēsibus. Alterā lectionem testatur placuisse Ioanni Chrysostomo, ut pro ἡμῶν primæ personæ ponatur ὑμῶν secundæ personæ, sitq; sensus, Si quis non paruerit uobis proponētibus ex hac mea epistola, quod prǽcipio, hunc notetis. quod Græcis est, σημειοῦσθε, hoc est, Sit uobis notatus ut fugiatis, quēadmodum signamus boues cornupetas, quo uitentur. In Græcis uerbis dubium est, an notate referatur ad, per epistolam, sed cōsensus interpretum refert ad sermonem, λόγῳ.

Confundi pro pudefieri Vt confundatur.) ἵνα ἐντραπῇ, id est, Vt pudefiat, & ut rubore suffundatur, cum uiderit se uitari ab omnibus. Confunditur et is qui alioqui perturbatur. Idcirco diuus Ambrosius, ut explicaret uim uerbi Græci, uertit, Vt reuerentia confundatur.

Quasi inimicum.) ὡς ἐχθρόν, id est, Vt inimicum. Mira apostoli lenitas, qui ne intractabilem quidem uelit pro inimico haberi.

Corripite ut fratrem.) νουθετεῖτε. Ambrosius uertit, Monete consilijs, cui magis placuit uerbum lenius.

Sempiternam.) διὰ παντός, id est, semper, aut perpetuam.

In omni loco.) ἐν παντὶ τρόπῳ, id est, In omni modo. Quanquā interpres uidetur legisse τόπῳ, pro τρόπῳ, & ad eundē modū legit Ambrosius, etiamsi Græca scholia τρόπῳ legūt.

Theophylactus

Theophylactus διὰ παντὸς refert ad tempus, ἐν παντὶ τρόπῳ ad negociũ, hoc est, in opinionibus, in dictis, in factis. In Chrysostomi cõtextu est ἐν παντὶ τρόπῳ, sed commentũ arguit illum legisse, ἐν παντὶ τόπῳ, exponit enim πανταχοῦ, hoc est, etiam apud alienos à religione Christiana. Ex Ambrosij commentarijs non liquet, quid legerit, Nec absurdus tamen sensus est, in omni tempore, & in omni loco, et semper & ubiq;, sermone prouerbiali.

Deus sit cum om.) Dominus est, non deus, & ita legit Ambrosius.

Et salutatio mea.) Mea, ablatiui casus est, & refertur, ad manu. Mea manu Pauli.

IN EPISTOLAM PAVLI

AD TIMOTHEVM PRIOREM ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

EX CAPITE PRIMO.

SECVNDVM imperium.) κατ' ἐπιταγὴν, Apertius hic erat iuxta iniunctionem, siue delegationem. Nam ἐπιτάττειν est iniungere & mandare quippiã. Sentit enim de munere apostolico, quod nõ ipse sibi uindicarit, sed ab ipso Christo fuerit delegatum. Annotauit hoc Chrysostomus, indicans plus esse ex delegatione ac iussu apostolum quàm uocatum dici. Nam ad Romanos scribens dicit κλητός, id est, uocatus. *Pater seruator*

Dei saluatoris nostri.) Hic certe nemo poterit tergiuersari quin pater, dictus sit saluator, ut nihil agãt, qui quod est in epistola ad Titũ, Apparuit benignitas & humanitas saluatoris nostri dei, uolunt non aliò quàm ad filium referri.

Et Christi Iesu spei nostræ.) τῆς ἐλπίδος ἡμῶν. Apertius erat, Iesu Christi, qui est spes nostra. Nam articulus τῆς habet uim exponentis. Et salutis autorem facit patrem, filiũ spem appellat. In hunc sensum interpretantur Chrysostomus, Ambrosius & Theophylactus. Cæterum an quod hic Paulus tribuit Christo, nos recte tribuamus uirgini matri, aut alijs diuis, alijs excutiendum relinquo. [redacted]

Dilecto filio. γνη[redacted]ῳ. i. Germano filio. Et ita legit Ambrosius, atq[redacted] Chrysostomus, aut quisquis fuit eius operis autor [redacted] interpres ubique insulserit suum charissimus, quemadmodũ interpres Theophylacti legit, dilecto. Cum enim tot uerbis agit de similitudine filij patrem referẽtis, satis declarat se γνήσιον legisse non ἀγαπητόν. Germ[redacted], uerum & ingenuũ non adulterinum, quod per omnia responderet spirituali patri Paulo, id quod est filiorũ, referre parentẽ, & non degenerare. Sed de hac uoce aliâs dictũ est. Filius autẽ uel ętatis uel charitatis est nomen. Nam quũ Paulus omnes Christianos fratres appellet, qui cõuenit alioquin, ut episcopum appellet filium, nisi sentiret de ætate. *Dilecto, pro germano*

Gratia & misericordia.) Græci non addunt coniunctiones hoc loco, sed gratia, misericordia, pax: et ad eum sanè modum légit Ambrosius. Annotauit hoc Chrysostomus quod ad unum hunc scribens meminerit misericordiæ, quum in cęteris mentionem faciat pacis & gratiæ. Annotauit idem Origenes in epistolam ad Romanos.

Christo Iesu domino nostro.) Gręcanici codices iterant domini cognomen, ἀπὸ κυρίου ἰησοῦ χριστοῦ τοῦ κυρίου ἡμῶν, id est, A domino Iesu Christo, qui est dominus noster. Quasi aliter sit dominus omnium, aliter fidelium, quos peculiariter possidet. Quanquam dissentit & Ambrosius et uulgata æditio. Theophylactus contrà nobiscum facit. Nos Gręcam lectionem non mutauimus, sed ita, ut liberũ sit lectori, utram uolet sequi. Nam uidetur haud quaquam otiosa hæc iteratio, Magnũ enim solatiũ est Christianis habere peculiariter talem dominum, cui curæ sunt. Annotauit hoc, licet obscure, Chrysostomus ac Theophylactus.

Sicut rogaui te.) παρεκάλεσά σε. Quanquam Græca uox anceps est, tamen hic magis quadrabat, hortatus sum, ut Vallæ placet, Tametsi Paulus eo uerbo nonnunquam usus est erga plebeios. Imò nominatim annotauit hoc Chrysostomus, & hunc sequi gaudens Theophylactus, quod tantus apostolus uerbo tam humili tamq; blando usus est erga discipulum. Porrò quod Stapulensis admonet καθὼς potius uertendum fuisse sic, quàm sicut:

quid sibi uelit prorsus non intelligo. Neq; enim opinor, καθὼς accipi posse pro οὕτως.

Vt remaneres Ephesi.) Oratio plenior est Græce q̃ Latine, propterea quod προσμεῖναι potest esse uel infinitiui modi uel imperatiui, quantū ad sensum attinet. Sicut te rogaui mane re maneto. Atq; ita legisse uidetur Ambrosius, qui legit, ut denunciares: quod non quadraret, nisi accederet maneto, aut simile uerbum. Porrò quod nos adiecimus, Ita facito, nō deprecabor admissum sacrilegium, nisi idem frequenter facit interpres, & nisi hoc frequenter fieri cogit necessitas. Neq; sensi προσμεῖναι sumendum imperandi modo priore sermone, sed in posteriore quę subauditur, neq; tamen necesse est, eadem omnino uocem subaudiri. Hæc non adderem grauaturus lectorem, nisi quidam libris æditis non minus indocte quàm uirulente locum hunc exagitassent.

Ne aliter docerent.) μὴ ἑτεροδιδασκαλεῖν, id est, Ne diuersa doceāt, aut potius ne diuersis uterentur doctoribus, uerbo composito, ab ἕτερος alius, & διδάσκαλος doctor, ἑτεροδιδασκαλεῖν, quod est, nunc his, nunc illis uti doctoribus. Quanquā Chrysostomus & hunc sequutus Theophylactus, ἑτεροδιδασκαλεῖν interpretātur diuersam inducere doctrinam, ut ad pseudapostolos pertineat. Nos ambigue uertimus, ne diuersam sequantur doctrinā, quod commune est, & docentibus & discentibus diuersa. Vsus est eodem uerbo huius epistolę cap. sexto. Consentit cum interpretatione ueterum Ambrosius.

Quæstionū examina

Interminatis.) ἀπεράντοις, id est, Quę finem nō habet, cuiusmodi nōnullæ sunt uulgarium Theologorū quęstiones, opiniones, ac difficultates. Nam quo plus est eiusmodi quæstiuncularum, hoc plus etiā subscatet è casibus nunq; finiendis, quorū etiā si milies mille milia produxeris, plura tamen supererunt. In quibus ut absit impietas, tamen ipsa difficultas quęstionū auocat ab ijs, quæ propius ad rem pertinent. Chrysostomus putat hunc locum non esse accipiendū de historia ueteris testamenti. Sed Ambrosius palàm de ea uidetur interpretari, cum ait: Ne oblectarentur fabulis quas narrare cōsueti sunt Iudæi de generatione suarum originū, de Abraham & Isaac, & cęteris patriarchis, & de circūcisione, & de ijs quæ postea tradita sunt à Mose, cæteraq; quæ sequuntur in hanc sententiā. Ac mihi sanè, ne hi quidē ad uerā Christianamq; pietatē magnopere uidentur facere, qui de Christi genealogia tam anxie tamq; penè dixerim Iudaice disputant. [redacted] Porrò quod hic uertit, interminatis, Ambrosius uertit, infinitis.

Iudaicæ genealogiæ

Aberrantes.) ἀστοχήσαντες, id est, Cum aberrassent. Et est uox propria his, qui aberrant à scopo. Id subindicat & Chrysostomus.

Conuersi sunt.) ἐξετράπησαν. Ego malim, deflexerunt. Et magis explicat Græcam uocem, ueluti cum aberrans à scopo, aliò se deflectit.

In uaniloquium.) εἰς ματαιολογίαν. Quantū ad pronunciationem attinet, matæologia, non multū abest à theologia, cum res inter se plurimum discrepēt. Proinde nobis quoq; cauendum est, ne sic sectemur theologiā, ut in matæologiā incidamus de friuolis nugis sine fine digladiantes. Ea potius tractemus, quæ nos transforment in Christum, & cœlo dignos reddant.

Quæstiones quorundā theologorum curiosæ

qualis

ionem

Quæstiones pene impiæ de deo

De potestate pontificis

Anxietas in verbis

Circumincessio Scotica uox

Auerrois

Hæretici philosophi fumos offuderũt difficultatibus

[illegible] uiui, [illegible] eiusdem scholæ sodales. Non hęc eò spectant ut suadeam esse damnandã dialecticam ac philosophiã: quæ traduntur in scholis, immodicũ in friuolis studiũ improbo. Neq; minus peccant qui nobis obijciunt fumos cabalisticos et talmudicos. Simile est illorum studiũ, qui philosophiã omnem reuocarunt ad numeros. Tempus in collecto est, inquit Paulus, & ingens agitur negocium, quur placent ista dispendia. Tradantur optima, idq; quantum licet compendio, resecentur superuacanea. Quod utinam facerent & Iureconsulti. Quin illud potius agimus, quibus

Disciplinæ quomodo tradendæ

rebus

rebus transformemur in Christum. Id fiet, si meditemur pro uiribus illius innocentiam abstinentes ab omni flagitio, si quantum in nobis est, æmulemur illius charitatem, de omnibus bene merentes, si imitemur patientiam, adeo nõ retaliantes iniuriam, ut etiam pro malefactis, rependamus benefacta.

Sciẽtes hoc.) εἰδώς. i. Sciens. Mutat aũt & alijs aliquot locis Paulus subinde numerum. Quanquam referri poterat sciens, ad uerbũ χρῆται, id est, utatur. Certe Ambrosius pro sciens, legit, Certũ habens, numero singulari, suffragabatur exemplar utrunque Constãtiense. Si quis legitime utatur. Prosonomasia in Grecis uocibus euidentior, νόμος νομίμως, lex & legitime. Numerus subito mutatus

Et non subditis.) ἀνυποτάκτοις, id est, Qui subdi nolunt, nec ferũt imperium. Ambrosius uertit, Inobsequentibus.

Contaminatis.) βεβήλοις, id est, Prophanis & arcendis à sacris. Porrò contaminati piaculo aliquo, à sacris arceri solent. In eundem ferè sensum sonat Grecis, ἀνόσιοι, nam ὅσιος dicitur ab ἅζομαι τὸ σέβομαι. Vnde ἀνόσιον uocant, qui non ueretur nec deos nec homines. Et ideo subiecit prophanis, qui alieni sunt à sacris.

Homicidis.) ἀνδροφόνοις, id est, Viricidis, si quis ad uerbum uertat.

Plagiarijs.) ἀνδραποδισταῖς, id est, Qui aliena mancipia subducũt furto, quod genus furti plagiũ uocatur apud Iureconsultos. Quemadmodum qui sacra furãtur, sacrilegi: qui de publico aut principis fisco, peculatores: qui iumenta aliena abducũt, abigei. Ita qui liberos aut seruos alienos, plagiarij. Id uero cum extet non solũ apud Iurecõsultos, uerũ in omnibus penè bonis autoribus, quis nõ admiretur Lyrani, aut si quis alius hoc asscripsit commẽti, uel imperitiã, qui hoc ignorarit, uel socordiam, qui non uestigarit, uel impudentiam, qui tam expedite sit interpretatus: Plagiarij, inquit, sunt assueti plagas et uerbera alijs inferre: Et hũc sequutus Carrensis: Plagiarij, inquit, qui plagas cuiuslibet generis inferunt proximis. Aquinas cũ cætera fermè exponat, plagiarios prudens dissimulat, satis ipso silentio confitens, uocẽ sibi parũ intellectã fuisse. Græca uox à mãcipio dicta est, ἀνδράποδον enim mancipium, ἀνδραποδιστὴς, quasi dicas, fur mãcipiarius. Illud annotandũ, quod Apostolus exorsus Catalogũ uitiorũ per iuga, uelut ingruẽte agmine cõiunctionẽ omittit, iniustis & non subditis, impijs & peccatoribus, sceleratis & cõtaminatis, patricidis & matricidis. Hactenus per iuga, mox ἀσυνδέτως, homicidis, fornicarijs, masculorũ cõcubitoribus, plagiarijs. Quibus rursus addit iugũ, mẽdacibus et periuris, ut scires orationis cursum esse finitum. Lyranus taxatus

Quæ est secundũ euangelium.) Hæc duo uerba, quæ est, non inuenio in Græcis codicibus. Quanquam recte sunt addita explicandi causa. Ambrosius & interpres uulgatus legisse uidentur addito articulo, τῷ κατὰ τὸ εὐαγγέλιον, id est, Quæ est secundũ euangelium. Nec ex Chrysostomi cõmentarijs, nec Ambrosij colligere licet, quid legerint. Theophylactus legit sine articulo, sed admonet articulum esse supplendum τῷ ὄντι κατὰ, quemadmodum Latini. Interpres legisse uidetur τῷ κατὰ τὸ εὐαγγέλιον, uidelicet addito articulo. Sensus autem anceps est non minus apud Græcos quàm apud nos. Siquidem accipi potest Euangelium gloriæ beati dei, quod prædicet gloriam dei: aut Euãgelium gloriæ, id est, gloriosum, ut respõdeat legi Mosaicæ, quæ gloriam non habet, collata ad splendorem Euangelicum, siue quod promittat æternam gloriam in futuro seculo, siue quod hoc ipsum esset gloriosum pro Christo pati ob euangelium, quod gentibus uidebatur esse stultitia: et idcirco addidit μακαρίου, quod in his malis sit uera felicitas.

Quod creditũ est mihi.) Creditũ, hoc loco cõmissum significet oportet, ὃ ἐπιστεύθην ἐγώ. Concreditũ erat apertius. Inuitus, ita me deus amet, dissentio à uiris, quos animo ueneror, sed tamẽ prima debet esse publicæ utilitatis ratio, præsertim si citra cõtumeliam sanetur error. Faber pro eo quod interpres uertit, Quod creditũ est, trãstulit, cui creditus sum ego, nõ animaduertens Græci sermonis idioma, sicut annotauimus & in Apologia nostra. Porrò quod adijcit in examinatione, in idem recidere, cui creditus sum ego, & quod creditum est mihi, quis nõ uidet longe secus habere? Nisi forte nihil interest, utrum dicas, commissus est mihi filius tuus, an commissus sum filio tuo.

Gratias ago.) καὶ χάριν ἔχω, id est, Gratiam habeo.

Qui me confortauit in Christo Iesu.) In, redundat, nec est apud Chrysostomum, nec apud Ambrosium, nec in uetustis exemplaribus, nominatim in Constantiensi uetustiore,

τῷ ἐνδυναμώσαντί με χριστῷ, id est, Qui me potentem reddidit Christo, ut Christo sit datiuus, & intelligas Paulum in Christi gloriam fortem ac potentē fuisse, nō suam. Potest & hic esse sensus, habeo gratiam Iesu Christo, cuius præsidio potens sum.

Qui prius fuit.) τὸν πρότερον ὄντα. Licet & sic, Cum prius essem, uel cum prius fuerim.

Et contumeliosum.) ὑβριστὴν, quod magis significat eum qui uim facit, hoc est, oppressorem seu uiolentum. Nec enim hic ad libidinem referendum est. Siquidem apparet Paulū gradibus quibusdam exaggerare suum peccatum. Si tamen hoc dicendum est peccatum, quod pio studio facias per errorem. Primus gradus est maledicere. Secūdus, insectari. Tertius, admouere uim. Nam potest insectatio citra uiolentiam consistere.

Sed misericordiam.) ἀλλὰ καὶ, id est, Sed &, quasi dicat, non solum ueniam consequutus sum, cum talis fuerim, sed & misericordiam, ut fierem apostolus. Nam & aliâs sese extenuans, autoritatem sibi traditam, dei misericordiam uocat, uelut in epistola ad Corinthios priore, capite septimo. Consilium autem do tāquam misericordiam cōsequutus. Quanquam autem ab hac annotatione nostra non abhorret interpretatio Ambrosiana, tamen non potest liquidò colligi, uel apud hūc, uel apud Chrysostomum, additam fuisse coniunctionem καὶ. Certe apud Theophylactum καὶ non additur. ἐν ἀπιστίᾳ, id est, Nondum credens, ut uertit Ambrosius, siue per incredulitatem.

Fidelis pro certus Fidelis sermo.) Hac ceu præfatiuncula solet uti Paulus, rem certam & indubitatam dicturus, ut fidus ad rem quoq; referat pro indubitato. Hieronymus in epist. ad Marcellam testatur à quibusdam legi, Humanus sermo, sequutus opinor, Græcos aliquos codices, qui pro πιστὸς habuerint χριστὸς. Et acceptione, Græcis est, ἀποδοχῆς, quod & approbationem sonat. Non reijcitur enim quod approbatur.

In hunc mundum.) Hunc, redundat.

In me primo.) ἐν ἐμοὶ πρώτῳ. Primo, hic nomen est, non aduerbium.

Omnē patientiam.) μακροθυμίαν, id est, Longanimitatē, si quis ad uerbum reddat. Ambrosius pro hoc uno uerbo, duo posuit, magnanimitatē & patientiā. Est autē eiusdem magni esse animi & lenis moderatiq;. Nam uindicta pusilli est animi. Addidit omnē, exaggerans suū peccatū, unde & se primum uocauit, non tempore sed magnitudine cōmissorum.

Ad informationem eorum.) πρὸς ὑποτύπωσιν. Quod Ambrosius uertit, ad exemplum. Est enim ὑποτύπωσις, cum res expressa subijcitur oculis. In Paulo igitur deus uelut exemplar proposuit, quid sibi debeant sperare, quicunq; relictis moribus pristinis crediderunt in Christum. In uitam æternam, mirum nec ab Ambrosio attingi, nec à Chrysostomo, nec à Theophylacto, duntaxat in commentario. Quum tamen apud omnes referatur in contextu. uidetur autem additum, uelut ab apprecante, ut hoc cedat illis ad uitam æternam.

ἄφθαρτος immortalis Immortali, inuisibili.) ἀφθάρτῳ, id est. Qui corrumpi non potest, quod recte uertit, immortali, præsertim cum de uiuo loquatur. Et nos in epistola ad Romanos, cap. secūdo, uertimus ἀφθαρσίαν immortalitatem, pro incorruptionem, ne quis acciperet de libidine.

Sapienti, uidetur additum Soli deo.) μόνῳ σοφῷ θεῷ, id est, Soli sapienti deo. ut soli sapiēti cōiungas, & deo referatur ad omnia, atque hæc uox sapienti, interiecta inter, soli, & deo, dirimat ne coniunctim accipiantur, atque hinc ansam arripiant, qui cum Arianis sentiunt. Et ad eum quidem modū legit Chrysostomus, & hunc sequutus Theophylactus, si modo non fallunt codices. Cæterum nec apud Ambrosium, nec apud Hieronymum, nec apud ullū præterea scriptorem antiquum reperio. Siquidem Ambrosius enarrat hunc locum huiusmodi uerbis: Hæc ad dei patris personam pertinent, quem immortalem ideo solum & inuisibilem appellat, quia omnis immortalitas ab ipso est. Ac mox. Simili modo & in Euangelio legitur domino dicente: Quia nemo est, inquit, bonus, nisi unus deus. Et iterum ipse dicit: Bonus homo de bono thesauro profert bona, nemo tamen nisi unus deus bonus est, quia ipse fons bonitatis est, ex quo cæteri potantur ut boni sint. Ipse est & inuisibilis solus deus, qui nulli unquā uisus est. Omnia enim agit per filium, quem idcirco uisum dicimus, ut licet aliter, quàm est, apparuisset, tamen illum significemus. Honorificentiam ergo & gloriam deo patri in ueritate pronunciat, cuius pietate & prouidentia Christus liberauit peccatores ex morte. Hactenus Ambrosiana recēsuimus. Ex quibus satis opinor liquere, sapienti, in huius exemplaribus additum non fuisse. Adducit huius loci testimonium Augustinus aduersus

Adimantum

Adimantum, nec addidit, sapienti. Rursus enarrans psalmum LXVII. Iterũ psalmũ CIX. Quanquam nec ex interpretatione Chrysostomi satis liquet ab ipso additũ, sapienti. Cum enim sic argumentatur: Ecce soli deo dixit, Num igitur filius deus non est? & soli immortali, non igitur & filius immortalis est? probabilius fit illum non legisse, soli sapienti, sed soli deo. Quanquam in calce epistolæ ad Romanos, additur sapienti, nec id dissimulat Ambrosiana interpretatio. Et Theophylactus addit hoc loco, atq; etiam interpretatur, Solum patrem proprie dici sapientem, quod fons est sapientiæ. Sed nihil est quod in his anxie torqueamur, Arianorum hæresi sic radicitus emortua, ut ne uestigium quidem ullum supersit, Nam siue nomen soli referas, non ad deum, sed ad epitheta, immortali, inuisibili, nõ deerit quod calumnietur impius lector, ut solus inquiet, pater sit inuisibilis, certe nõ solus immortalis. Siue coniunctim ad deum, aut etiam disiunctim, magis arripiet ansam calumniandi. Cæterum nobis quod solum addidit, non excludit filium aut spiritum sanctum à consortio patris, sed à consortio falsorum deorum, qui opinione falsissima hominum dij erant. Aut iuxta diuum Ambrosium, ideo patrẽ solum uocat immortalem, quod hic fons sit omnis immortalitatis. Ad hanc rationem & filius immortalitatem habet à patre, à quo habet ut sit deus. Nec impie sensurus sit, opinor, qui patrem ita dicat solum esse deum, ut intelligat solum esse principium totius deitatis, quemadmodũ loquitur Augustinus libro De trinitate quarto. Quod si iuxta Ambrosium, pater recte dicitur immortalis solus, quod solus sit fons immortalitatis omnibus, solus sapiens, quod sit fons omnis sapientiæ diuinæ & humanæ, cur non aliqua ratione solus dici possit deus, unde filius habet ut deus sit, unde spiritus sanctus, unde ipse? Verum ita fit in rebus humanis, ubi semel studiorum pugna incaluit, nõ hoc agit quisq;, quod ad concordiam faciat, sed quod ad uictoriam. Chrysostomus & Theophylactus in hoc laborant, ut hæc omnia sint filio communia cum patre. [redacted] *Pater quomodo dicatur solus deus*

Secundum præcedentes in te prophetias.) κατὰ τὰς προαγούσας ἐπὶ σὲ προφητείας, id est, Iuxta præcedentes super te, siue ad te prophetias. Atq; id quidem Græcanica scholia referunt ad id quod sequitur, Vt milites bonam militiam. Verum potest referri & ad id quod præcedit, hoc præceptum tibi commendo, hoc est, sicuti spiritu prophetiæ admonitus, feci te episcopum, ita iuxta eandem prophetiam, nunc præcipio ut milites, secundum eandem prophetiam, & illi respondeas. In hanc fermè sententiam Chrysostomus, neque dissentit Ambrosius.

In illis.) Subaudiendum prophetijs, nec aliud apud Græcos subaudiri potest, hoc est, milites secundum eas, & illis respondeas. Quod ridicule Hugo quidam à Charo exponit de prophetis exponendis. Sed quorsum attinet in his unum aut alterũ notare locum, cum facilius sit in hoc autorum genere inuenire errata quàm effugere. [redacted] *Hugo à Charo*

Quam quidam repellentes.) Præteriti temporis est, ἀπωσάμενοι, id est, Qua repulsa quidam, id est, contempta conscientia.

Circa fidem naufragauerunt.) ἐναυάγησαν, id est, Naufragiũ fecerunt. Quis enim unquã dixit naufragare. Ex quibus est,) ὧν ἐστιν, id est, Quorum de numero est.

EX CAPITE SECUNDO.

Distinctio

Obsecro igitur.) παρακαλῶ. Quod hoc sanè loco rectius uertisset, adhortor ut fiant. Ambrosius legit, exhortare, secunda persona, fortasse legit, παρακάλει.

Primum omnium.) Omniū, incertum est, an referatur ad primum an ad obsecrationes, et uterque sensus tolerabilis est. Si refers ad superiora, hic erit sensus, ut cum primis fiat deprecatio, hoc est, ante omnia. Et in hanc sententiam exponit Chrysostomus, et Ambrosius, nempe diluculo. Sin ad sequentia, sensus erit, ut precationes fiant ab omnibus.

Obsecrationes, orationes, postulationes.) δεήσεις. Ambrosius uertit, Deprecationes, & rectius. Quod hic uertit postulationes, ἐντεύξεις, uulgo uocant intercessiones. Idq; sonat Græca uox. Quanquam hanc uocem interpres uarie reddit. Græcanicum scholium ita distinguit hæc tria, ut dicat, δέησιν uocari, qua rogamus ut liberemur à malis, quod si uerum est, elegantissime Ambrosius uertit, deprecationes. προσευχὴν esse, qua precamur, ut nobis contingant bona. ἔντευξιν autem, cum querimur de his, qui nos lædunt, quod si uerum est apte uertisset, interpellatiōes. Sed hisce de rebus fusius disserit Augustinus in epistola LIX. ad Paulinum, si quis copiosius postulet edoceri.

δέησις, προσευχή, ἔντευξις

In sublimitate.) τῶν ἐν ὑπεροχῇ, id est, His qui sunt in dignitate. Ambrosius legit. Qui in sublimiori loco positi sunt.

Quietam & tranquillam.) ἤρεμον καὶ ἡσύχιον, id est, Placidam & quietam &c.

Et castitate.) καὶ σεμνότητι, Quod uerbum latius patet, nempe ad omnem morum grauitatem & honestatem.

Mediator dei & hominum.) Græce est μεσίτης, quod nos uertimus conciliatorem. Tertullianus libro De resurrectione carnis uertit, sequestrem.

Semetipsum redemptionem.) ἀντίλυτρον. Id significat precium, quo redimuntur captiui ab hostibus in bello, aut à piratis. Siquidem quæ uulgo uocant ransonas, Græci λύτρα uocāt. Deinde quo magis explicaret Christi cōmutationem, qui suo capite permutauit nos omnes, addidit ἀντίλυτρον, cum caput capite, uita redimitur uita.

ἀντίλυτρον

[redacted] Cuius, pronomē quod non est in Græcis codicibus, & confirma[redacted] codex Constantiensis sic. pro [redacted] ego. Testimonium autem appositiue additum est. Quod seipsum dedit antilytron, testimonium erat promissionis propheticæ, & confirmatio diuinæ charitatis erga genus hominum. Ita ferme Theophylactus et Chrysostomus. Cæterū articulus additus nō est ociosus, τὸ μαρτύριον, id est, quod erat illud testimonium, de quo nemo debeat dubitare. Non enim fallit, qui morte sua fidem facit.

Prædicator.) κῆρυξ, id est, Præco, siue nuncius, potius quàm prædicator.

Veritatem dico.) Deest apud nos ἐν Χριστῷ, id est, In Christo. Tametsi nec apud Ambrosium additur, nec apud Chrysostomum, nec apud Theophylactum.

Puras manus.) ὁσίους, quod Ambrosius uertit sanctas. Quanq; interpres hoc loco bene reddidit puras, quod in sacris oporteat omnia esse pura. Ceterum hic puras non sentit lotas [redacted]as à rapinis, puras à libidine, puras à pugnis & sanguine.

[redacted] nem.

In habitu ornato.) ἐν καταστολῇ κοσμίῳ. Non satis tutū est hoc præcipere mulierculis, præcipue Britannicis, aut etiam Italicis, quæ sua sponte satis comunt. Imò Paulus iubet fœminas uti amictu modesto, ut tegantur undiq;, & habitus uitæ testetur integritatem, ac muliebrem uerecundiam, id enim sonat κόσμιον. Quorsum enim attinet admonere mulierculas, ne

ne cultu utantur sordido? Apparet Aquinatem hic nõnihil offensum, & ob id philosopha tur de ornatu interiori mentis, qui requiratur à fœminis, quod alioqui corporis animiq; robore minus ualeant. Qui offenduntur quod quidã γυναιξὶ interpretantur de fœmina, quur non offenduntur hoc sermone, ἐν καταστολῇ κοσμίῳ,

Ornantes se.) κοσμεῖν ἑαυτάς, id est, Ornare seipsas.

In tortis crinibus.) ἐν πλέγμασιν. Sententiam periphrasi reddidit.

Vel ueste preciosa.) ἢ ἱματισμῷ πολυτελεῖ, id est, Vestitu sumptuoso.

Promittentes.) ἐπαγγελλομέναις, id est, Profitentes, ut uertit Ambrosius. Et profitentes, hic accusatiui casus est, hoc est, eo cultu utantur qui deceat mulierem, quæ ipsa re præferat pietatem: Nam non est mulierum docere, professores autem dicuntur doctores. Cæterum pietatem, quam hic θεοσέβειαν uocat, cultum dei sonat, ne quis de pietate in liberos accipiat: eam factis ipsis præstari uult, non cultu promitti, quemadmodum hodie faciunt, quas Nonnas uocant. θεοσέβεια

Dominari in uirũ.) αὐθεντεῖν ἀνδρός, quasi dicas, autoritate uti in uiros, & illos ad suũ affectum cogere. Ab hac uoce dicuntur Authentica.

Mulier seducta in præuaricatione fuit.) Fuit, non est referendum ad participium, decepta fuit, sed ad particulam quæ proxime præcessit, In præuaricatione fuit, hoc est, transgressa est, siue obnoxia facta est transgressioni. Hunc sensum facit hypostigme Greca, ἡ δὲ γυνὴ ἀπατηθεῖσα, ἐν παραβάσει γέγονε, id est, decepta cœpit transgredi præceptũ.

Si permanserit.) ἐὰν μείνωσιν, id est, Si manserint, numero pluratiuo, ut referatur ad filios, ut palàm testatur Hieronymus, exponens hunc locum aduersus Iouinianum, rursus in epistola ad Letam. In eadem clarissime disserit Chrysostomus, hac ratione seruari posse mulierem, si genuerit liberos, & eos curarit diligenter instituendos in fide Christi, castisq; moribus. Cum hoc consentit suo more Theophylactus. Nec ab hac lectione [illegible] pretatiõe dissentit Ambrosius. [illegible] Si permanserint

[illegible] ...homas lapsus

Theophylactus indicat quosdam interpretari locum [illegible] generationem, de uirgine matre, quasi per illam seruatę sint omnes mulieres, eo quod genuit redemptorem. Nam Greca nox τεκνογονία, potest & de uno filio filia'ue dici. Verum hoc commentum reijcit, quod minime congruat ijs, quæ præcedunt & quæ sequuntur.

Cum sobrietate.) μετὰ σωφροσύνης, quod Hieronymus aduersus Iouinianum uoluit uerti pudicitiam magis, quàm sobrietatem. Et hic interpres modo uertit pudicitiam, atque ita legit & Ambrosius. Quanquam Græca uox anceps est, magis tamen sobrietatem sonans & sanitatem mentis, quàm pudicitiam. Sed ut dictum est, Hieronymus illic uirginitatis agit patronum. σωφροσύνη

EX CAPITE

EX CAPITE TERTIO.

Fidelis, pro quo Ambroſius humanus

Idelis ſermo.) πιςὸς ὁ λόγος. Et hoc loco diuus Ambroſius uertit, humanus ſermo, unde coniĳcere licet illum pro πιςὸς legiſſe χρισὸς. Chryſoſtomus & Theophylactus referunt ad ſuperiora, quæ Paulus uoluerit indubitata eſſe, quod dixit mulierem ſeruari gignendis, & recte inſtituendis liberis.

Si quis epiſcopatum deſiderat.) ὀρέγεται, id eſt, Appetit, ſiue expetit, Et præclarum opus eſt potius quàm bonũ, καλοῦ ἔργου. Id uerum erat eo ſeculo. At his temporibus, qui epiſcopatum expetit, præclarũ cenſum expetit, præclarum imperiũ expetit, ut ſunt hodie complures epiſcopæ. Opus autem dixit, quod epiſcopus Græcis dicatur ab inſpiciendo & prouidendo. Cæterum quanquam interpres bis poſuit deſiderat, Græcis tamen duo ſunt uerba, ὀρέγεται, & ἐπιθυμεῖ. Id in aliĳs penſat, eandem uocem aliter atq; aliter reddens.

Oportet enim.) δεῖ οὖν, id eſt, Oportet igitur.

Vnius uxoris uirum.) μιᾶς γυναικὸς ἄνδρα. Id nunc nimium dure, ne dicam ridicule, torquent ad unam eccleſiam. An epiſcopus non habet multas eccleſias? At Chryſoſtomus interpretatur de unica uxore, quã habeat epiſcopus, addens tamen eſſe nonnullos qui ſic exponant, unius uxoris uirum qui fuerit ſemel duntaxat maritus. [redacted]

Sacerdotibus interdictum matrimoniũ

Digamus qui corruptam inſciens duxerit

[illegible]

[redacted]

cet Hieronymo, quod magis ſonat ſobrium & ſanæ m [redacted] et uigilantem ſonat & abſtemiũ, unde & νηφάλια, ſacra in qu [redacted] aqua. Etymologia uocis uarie traditur apud Græcos. Sunt autẽ comites ſibi, uigilantia & ſobrietas. Nec decet ſpeculatorem omnium ſaluti uigilantem eſſe dormitabundum, nec uigilare poteſt qui luxui indulget.

Hoſpitalẽ.) φιλόξενον, benignum in peregrinos & aduenas. Annotauit Græcæ uocis emphaſim Theophylactus. Nunc hoſpitalitatem appellant quũ ſatrapas ac reges magno luxu excipiunt donatosq; dimittunt.

[redacted]

Doctorem.) διδακτικὸν, id eſt, Docibilem, ſiue appoſitum ad docendum. Id enim ſenſit Paulus, atq; id eſt præcipuũ epiſcopi munus. Nam cætera quæ recenſuit requirũtur etiam à ſubditis. Cæterum docere populũ, hortari, cõſolari, monere, redarguere, proxima maximeq; ſplendida eſt epiſcoporũ functio, quam nunc multi libenter cedunt aliĳs quamlibet

ſordidis

sordidis: Vbi receptum est ut episcopi ditionem prophanam gerat, saltem deberent in praecipuis festis concionantes apud populum ornare munus euangelicae praedicationis. Hieronymus aduersus Pelagianos libro primo, reprehendit [redacted] illorum temporum aeditionem, quae habebat docilem, appellans Latinam simplicitatem, & uertit, qui docere possit. Nam docilis est qui facile discit.

Nō uinolentum.) πάροινον. Quod Ambrosius uertit, uino obnoxium, uinosum dicere poterat. Chrysostomus cumque hoc Theophylactus negat hoc accipiendum de uinoso, sed feroci & elato, & ad uim parato, quales sunt qui uino temulenti debacchantur. Mansuetudo praecipue decet patrem.

Non litigiosum.) ἄμαχον, id est, Alienū à pugna, quod Hieronymus aduersus Pelagium uertit, absque iurgio. Et illud non percussorem, μὴ πλήκτην, non pertinet ad uiolentiam manuum, sed acerbitatem linguae, ne saeuus & improbus sit obiurgator. Id annotauit & diuus Hieronymus. Quid enim magni sit si episcopus temperet manibus? Hieronymi sententiae subscribit Chrysostomus. Ambrosius uertit pro percussore, uerberatorem. Et apud Hora= *Percussor, qui lingua saeuiat*

[redacted] Verberatur Tyro, tacito duntaxat [redacted]

rur, uel quod ut ait Theophylactus, quidam [redacted]

[redacted] id est, Qui bene praeit, ut mox uertit, Qui [redacted]

Cum omni castitate.) Non est hoc loco σωφροσύνης, quod aliquoties sonat pudicitiam, nonnunque sobrietatem ac modestiam, de quo paulo antè dictum est, sed σεμνότητος, quod multa significat apud Graecos, pudorem liberalem & ingenuū, grauitatem, reuerentiam. Hieronymus dum undique captat praesidia tuendae & ornandae uirginitatis, hic quoque transtulit pudicitiā. Nos maluimus, reuerentia, quod praecesserit subiectio, ut accipias liberos patri morigeros, & liberali praeditos pudore. Idem apparet sensisse Chrysostomū. Alioqui quid est, cum omni castitate? Caeterum haec uarie leguntur, primum sic habent Graeca, μὴ πάροινον, μὴ πλήκτην, καὶ αἰσχροκερδῆ, ἀλλ' ἐπιεικῆ, ἄμαχον, ἀφιλάργυρον, &c. Non uinosum, non percussorem, & turpi lucro deditū, sed humanū, abhorrentem à pugnis, alienum ab auaritia. Ambrosius ita legit: Non obnoxium uino, non uerberatorem, sed modestum, non litigiosum, non asperum. Iam frequēter admonui in huiusmodi catalogis uariare scripturam. Porrò quod Graece dicitur αἰσχροκερδῆ, diuus Hieronymus in epistola ad Heliodorum uertit, turpilucrum, Graecam imitatus compositionem. Etiamsi non me clam est, hunc locum, ut innumeros alios apud Hieronymum in uulgatis codicibus deprauatum esse. *Pudicitia σεμνότης*

Diligentiam habebit.) ἐπιμελήσεται, id est, Curam aget, aut curabit. Quis enim sic loquitur, non habet diligentiam mei?

Ecclesiae dei.) Non potest deprehēdi in Ambrosio aut Chrysostomo, quod addiderint, dei. Nam ecclesia opponitur domo. Et ecclesia magna domus est. Certe apud Ambrosium non additur in contextu, nec Theophylactus enarrans attingit.

Non neophytum.) νεόφυτον, Nuper natus, aut nuper insitus. Sic enim Paulus uocat recens baptizatum, quod à baptismo censeantur Christiani. Caeterum hoc loco diaboli, fortassis non male uerti poterat, calumniatoris. Requirit enim Paulus ab episcopo, nō solum ut ipse uacet omni culpa, uerumetiam ne sit obnoxius calumnijs, aut suspicioni. Proinde uult mores ac uitam illius in christianismo diu spectatam esse, ne quisquam uel calumniari possit [redacted] Ad hunc *Neophytus*

facit quod praecessit, in opprobrium. Neque uero me fugit Ambrosium hoc interpretari, nō de fama illibata, sed de superbia tumoreque animi. Certe cū sermo Graecus sit anceps, nō arbitror absurdum, si quis hic in suo sensu abundet, ut ait Paulus. Sanè pro me facit, quod mox repetens eundem sermonem, scribit hunc in modum: Oportet autem illum

et testi

& testimonium habere bonũ, ab ijs qui foris sunt, ut non in opprobriũ incidat et laqueum diaboli. Duplex enim indicat periculum, ne neophytus insolẽter se gerat in nouo honore, atq; ita sit obnoxius calu[redacted]n & episcopum oportet ab omni fastu tumoreq; procul abesse, & famam oportet habere non obnoxiam probris aut calumnijs. Sensus autem hic constat, siue diabolum accipias satanam, qui per maledicas linguas contaminet bonorum famam, siue calumniatorem hominem. Nos pro neophyto, uertimus nouicium.

Bilingues.) διλόγους, id est, Duplices in sermone, & in dictis inconstantes.

Et sic ministrent,) εἶτα, id est, deinde.

ἀνέγκλητοι Nullum crimen habentes.) ἀνέγκλητοι ὄντες, id est, Eiusmodi, ut nemo possit eos criminari. Id quod indicat Hieronymus aduersus Pelagium. Nam ἐγκαλεῖν, est in ius uocare, et crimen imponere. Et ἔγκλημα atrox est iniuria, ob quã aliquis in ius uocari possit. Porrò ἀνέγκλητος is dicitur, cui nullum crimen possit impingi, nõ solum qui nullum habeat crimen, siquidem multarũ pudicitia fuit infamis. Et Catonis innocentia non fuit ἀνέγκλητος, cum legatur sæpenumero uocatus in ius, sed semper absolutus.

Mulieres similiter pudicas.) C[redacted] Chrysostomus interpretatur hunc locum de mulieribus, quarum ministerio utebatur ecclesia: [redacted] Deinde σεμνούς, ead[redacted] rentem uerecundiam.

Non detrahentes.) μὴ διαβόλους, id est, Non calumniatrices, quod Ambrosius uertit, Non studentes discordiæ. Nam διάβολος dicitur à διαβάλλειν, quod est dispergere rumorẽ, sed aduersus hominem. Nam huic uitio ferè affinis est ille sexus.

Diacones.) διάκονοι, id est, Ministri, & diaconi, non diacones.

Mysterium fidei.) Quidam interpretantur de dogmatibus fidei, potest autem & de silentio intelligi, ne quid, quod solent ministri, efferant eorum quæ domi geruntur.

Acquirent.) περιποιοῦνται, id est, Acquirunt, tempore præsenti.

Hæc tibi scribo fili Timothee.) Duo hæc uerba, fili Timothee, non reperio in quibusdã Græcis codicibus, nec Ambrosius addit, ne Chrysostomus quidem in ipsis commentarijs, tantũ est ταῦτά σοι γράφω. Nam cætera ex uulgata æditione ab alio quopiam sunt asscripta. Theophylactus ne in contextu quidem habet. Cum Græcis concordabat exemplar utrunq; bibliothecæ Constantiensis.

Ecclesia basis ueri Columna & firmamentũ ueritatis.) στῦλος καὶ ἑδραίωμα τῆς ἀληθείας. Hæc ad ecclesiam referenda sunt, nõ ad Timotheum, sicut quidam opinantur, nam illam uocat columnam & basim ac sedem ueri. Ac in eum sanè sensum citat locũ hunc Augustinus, exponens Psalmum quadragesimum septimum. Ecclesiam appellat domum dei, ut eam distinguat à synagoga Mosi, columnam & firmamentum ueritatis, ob certitudinem dogmatum inuiolabilem, quum Iudæi uersentur in umbris.

Et manifeste.) ὁμολογουμένως, id est, Confesse, siue citra controuersiam. Ambrosius sic explanauit περιφράσει, Et quidem omnium confessione magnum est mysterium &c. Item sacramentum, hic est mysterium, hoc est, arcanum.

Diuersa lectio Quod manifestum est in carne.) Græce secus est, θεὸς φανερώθη ἐν σαρκί, id est, Deus manifestatus est in carne: & quæ sequuntur, ad deum referenda sunt. Ambrosius & uul[redacted]Theophylactus, qu[redacted]tus, creditus, assumptus. Cæterum utra lectio sit uerior, ambigo nonnihil. Offendit Laurentium quomodo mysterium dicatur assumptum in gloriam: At cur nõ magis offendit, quod deus dicitur iustificatus? Id quod ne in Christum quidem prima fronte satis congruit: siquidem de Christo interpretatur Ambrosius. Mihi subolet, deum additum fuisse

aduersus

aduersus hæreticos Arianos. Cæterum mea quidem sententia simplicissima fuerit interpretatio, si quis mysterium intelligat prædicationem Euãgelij, quod sæpe aliâs mysterium uocat, prius occultum & ignotum, nunc manifestatũ uniuerso mundo. Iam enim agit aduersus eos, qui pro gratia Christi, ceremonias legis Mosaicæ conabantur inducere, nec alia cõditione recipiebant ethnicos. Pietatem igitur uocat legem Christi, uacuam ceremonijs, cuius mysterium magnum est, sed quod iam sit manifestatum per Christi humanitatẽ, quod iustificatum in spiritu & uirtute dei, nimirum per miracula. Iustificatũ autem dicit, ob uim iustificandi datam Christo, per fidem sine lege Mosaica: quod uisum est angelis, qui canebant, Gloria in excelsis deo: quod prædicatum est gentibus, quum soli Iudæi expectarent: quod creditum est non solum Iudæis sed uniuerso mundo. Deniq; post resurrectionem receptum est in cœlum, unde fuerat profectum. Proinde hoc sanè loco mihi magis arridet nostra lectio, præsertim quum magnus sit uetustorum exemplarium consensus. Nam Chrysostomi interpretatio hoc loco coactior est ac durior, si quis expendat. *Expositio dilucida*

Apparuit angelis.) ὤφθη. Cur non potius Visus est, siue conspectus est? Et, creditum est in mundo. Sermo Græcus, ἐπιστεύθη ἐν κόσμῳ, non uacat amphibologia, potest enim utrumlibet intelligi. Commissum est hoc misterium in mũdo, data apostolis & episcopis autoritate prædicandi. Aut, habita est illi fides, & persuasum est in mundo hominibus, quod iuxta naturæ ordinem uidebatur incredibile. Posteriorem sensum sequitur Chrysostomus. *Duplex sensus*

EX CAPITE QVARTO.

Piritus autem manifeste dicit.) ῥητῶς, quasi dicas Præscripte, siue præcise, et certo, non obscure & inuolute, quemadmodum loqui solet in prophetis. Nam ῥητὰ dicuntur Græcis, certo præscripta & præfinita.

In nouissimis temporibus.) ὑστέροις. id est, Posterioribus, siue sequentibus. Neq; enim est ἐσχάτοις.

Discedent.) ἀποστήσονται. id est, Deficient, siue descíscent.

Spiritibus erroris.) πνεύμασι πλάνοις. id est, Spiritibus seductoribus, siue deceptoribus, aut fallacibus: ut uertit Ambrosius. Itidem Hilarius libro De trinitate decimo. Quin et Augustinus aduersus Faustum libro decimoquinto, capite decimo, legit, Spiritibus seductoribus. Sed interpres legisse uidetur πλάνης, non πλάνοις. νης per η, non per οι diphthongum Tametsi id ad sensum nihil habet momenti.

In hypocrisi.) ἐν ὑποκρίσει. id est, In simulatione: ut Ambrosius, siue in fictione. Et mirũ est Christianos hac Græca uoce tantopere delectatos. Et ψευδολόγων, Ambrosius elegantius uertit Falsiloquorum, uoce item composita ut est apud Græcos. Augustinus, Mendaciloquorum. Itidem Hilarius De trinitate libro decimo, reddidit Græcam uocem, mendaciloquorum: nos Falsiloquorum, uertimus.

Doctrinis dæmoniorum.) δαιμονίων, potest hoc loco adiectiuum esse à δαιμόνιος, quod recte uerti poterat Diuinorum: propter ea quæ sequuntur, Cauteriatam, & cætera: quæ in dæmonia non quadrant, sed in diuinos, qui fingũt se cum spiritibus habere commercium: idcirco adiecit, In simulatione falsiloquorum. Quod si legimus Dæmoniorum, pro Diuinorum genitiui perpetuo referentur eódem. Sin dæmoniorum, pro dæmonum: nam δαιμόνων legit Theophylactus & Chrysostomus: sensus erit, Fore qui auersi à doctrina euangelica, auscultent falsæ doctrinæ, quam dæmones fallaces inuehẽt per homines qui sub specie pietatis insinuant mendacia. *Dæmonij diuini*

[redacted] *Cauteriati*
cauterio nota[redacted] At isti non corpus, sed animum habent stigmaticum ob uitæ dedecora, quorum ipsi sibi conscij sunt. Augustinus aduersus Faustum libro decimoquinto, pro Cauteriatam habentiũ, legit Cauteriantium. Sed haud scio an uitio scribarum.

Hæc proponens.) ὑποτιθέμενος. id est, Suggerens, siue admonens.

Enutritus uerbis.) Potest & actiue legi, Educans illos uerbo fidei. Nam participium est medium præsentis temporis, ἐντρεφόμενος. Atq; ad id facit quod mox sequitur, Quam assequutus es: hoc est, trade alijs quod à nobis didicisti.

Aßequutus, pro Aßectatus

Quam assequutus es.) ἣ παρηκολούθηκας, id est, Quam usque sequutus es. Neque enim hic Assequutus, accipiendum est eo significatu, quo rhetores accipiunt. Et astipulantur Græca scholia, quæ sic exponunt, Cuius es alumnus, hoc est, in qua es educatus, et ab adolescentia uersatus. Latinis enim qui ob rei difficultatem non attingũt, id ad quod tendunt, negantur assequi, quod Græci dicunt ἐφικνεῖσθαι, siue ἐπιτυχεῖν, cui diuersum est ἀτυχεῖν, Latinis frustrari. Ceterum qui seriem omnem rei totius ordine sequuntur, nihil'que prætereunt, παρακολουθεῖν dicuntur. Ad eum modum usus est & Lucas in præfatione historiæ euangelicæ, ἔδοξε κἀμοὶ παρηκολουθηκότι ἄνωθεν πᾶσι. sentiens nullam uitæ partem à se prætermissam quam non peruestigasset. Et Athenæus libro primo, τούς τε παρὰ Κίρκῃ λέοντας ποιεῖ καὶ λύκους, τὰς ἡδονὰς παρακολουθήσαντας. nimirũ eos notans qui per omnem uitam uoluptatibus fuissent addicti. Porrò ridiculum fuerit, si quis interpretari uelit eos uoluptates assequutos. Pro nobis faciunt Chrysostomus ac Theophylactus, qui exponunt de assiduo diuinarum literarum studio, in quo Timotheus à puero fuerat uersatus.

Ineptas autem.) βεβήλους. id est, Prophanas.

Deuita.) παραιτοῦ. quod Ambrosius uertit, Abnue, Est autem παραιτεῖσθαι, deprecari & reijcere & non admittere.

Quæ nunc est & futuræ.) τῆς νῦν καὶ τῆς μελλούσης. quod Ambrosius apertius, Præsentis & futuræ. Vnde non male quadrat Promissiones: ut habent Græci, ἐπαγγελίας.

Fidelis sermo.) πιστός, pro ἀξιόπιστος. Nec sine tropo, quod est hominis tribuit sermoni. Porrò Græcis ἀποδέχεσθαι, frequenter est amplecti cum approbatione. Recipimus enim quod non reijcimus, & hæc particula confirmat id quod mox dixerat de promissis utriusque uitæ.

In hoc enim laboramus.) Græce est, Et laboramus. Nam laborare dixit, pro molestijs affici: quo quidem argumento confirmat promissionis fidem. Quis enim laboraret pro uanis promissis?

Et maledicimur.) ὀνειδιζόμεθα. id est, Probris afficimur. Ambrosius legit, Persequutiones patimur: miror quod nam sequutus exemplar.

Quia speramus.) ὅτι ἠλπίκαμεν, id est, Quod sperauimus. Nisi quod in huiusmodi uerbis affectus, Græci nonnunquam præteritum tempus usurpant pro præsenti. Verti poterat, In quo spem fiximus. Nec est, in deum: sed in deo.

Nemo adolescentiam.) Quum Grece sit, νεότητος, rectius, uertisset iuuentutem. Nec enim Timotheus erat adolescens, sed nondum habebat senectutem episcopo dignam. Monet igitur ut quod deest ætati, penset morum integritate.

Sed exemplum esto.) τύπος. quod aliquoties uertit Formam.

In charitate.) Greci sic habent, ἐν λόγῳ, ἐν ἀναστροφῇ, ἐν ἀγάπῃ, ἐν πνεύματι, ἐν πίστει, ἐν ἁγνείᾳ. id est, In sermone, in conuersatione, in dilectione, in spiritu, in fide, in puritate. Nimirum in spiritu, redundat iuxta Latinos. Quod tamen in commentarijs non attingit Chrysostomus, quum legat & interpretetur Theophylactus. Nec opus est admonere, In sermone, dictum pro, Per sermonem.

Negligere gratiam. χαρίσματος. id est, Donum.

Presbyteri, pro Presbyterij

Manuum presbyteri.) Sic quidam habent codices. Verum antiqui consentiunt cum Grecis, apud quos est πρεσβυτερίου, id est, Presbyterij, non presbyteri. Et ita legit Ambrosius. Illud autem dicit, Habes non solum prophetiæ donum, uerumetiam efficaciam imposita manu dandi spiritum & alijs, id'que ex officio presbyterij tui, nimirum episcopus. [redacted]. Porrò quo minus hic sensus accipi possit, & presbyterium, quod impositis tibi manibus accepisti, obstat Græca præpositio μετά, quæ comitem significat, non instrumentum. Alioqui probe quadraret cum eo quod dixit in proxima epistola, Resuscita donum dei, quod est in te per impositionem manuum mearum. Atque haud scio an hic quoque fatendum sit Paulum Græci sermonis elegantiam neglexisse, præsertim quum in hanc sententiam interpretetur Chrysostomus, ut prophetia sit donum & autoritas docendi, deinde per impositionem manuum factus sit episcopus.

Hæc

Hæc meditare.) ταῦτα μελέτα. quod interpres eleganter uertit. Sed Hugo Cardinalis non intelligens hoc uocabulum, ad hunc exponit modum: Versa in corde per iugem memoriam. Quanquam ab hac interpretatione non abhorret Thomas, quem miror non saltem Ambrosiũ consuluisse. Est autem meditari, exerceri in re quapiam. Id satis aperit Ambrosius, interpretans de exercitatione sacræ doctrinæ, ut uita quoque præstet quod docet. Et in his libris qui Glossam habent ordinariam, in spacio quod dirimit uersus, hoc cõmenti adiectũ est, Hæc exequere assiduo actu. Chrysostomus ac Theophylactus interpretatur de iugi uehemẽtiq; studio, quod uel ad animum uel ad corpus potest referri. Nullus enim negat meditationem animi esse posse, uelut quum quis dicturus apud iudicem, secum meditatur, quæ quomodo dicturus sit. Verum hoc admonui quod animaduertissem quibusdam nihil aliud esse meditationem, quàm cogitationem.

Manifestus sit omnibus.) ἐν πᾶσιν. id est, In omnibus.

EX CAPITE QVINTO.

Eniorem ne increpaueris.) πρεσβυτέρῳ μὴ ἐπιπλήξῃς. Hic senior ad ætatem refertur, propterea quod sequitur Iuniores: & comparatiua posita puto loco positiuorum. Cæterum non est simpliciter Increpa, sed ἐπιπλήξῃς, quod significat plagam infligere, & transfertur ad id quod est aspere, sæueq; obiurgare. Ita Flaccus in Odis:

Metuentis patruę uerbera linguæ.

Et superius nolebat episcopum esse πλήκτην, hoc est, acrem obiurgatorem.

Sed obsecra ut patrem.) Valla mauult hoc loco Exhortare, quod παρακάλει sit anceps ad tria, ad hortandum, ad obsecrandum, & consolandum, quæ tamen omnia inter se finitima sunt. Verum illi parum uidetur è dignitate episcopi, si obsecret, præsertim peccantem, maxime iuniorem aut adolescentulum. Certe Ambrosius legit, Exhortare. Et in eam sentẽtiam interpretantur Chrysostomus ac Theophylactus.

In omni castitate.) ἐν πάσῃ ἁγνείᾳ, Cum omni puritate, licet castitatis uerbum non displiceat. Sic enim uideo Chrysostomum interpretari, ut absit suspicio impudicitiæ, nimirum hanc clausulam proprie referens ad id quod proxime præcessit. Ambrosius ita silet de castitate, ut non uideatur legisse. Mea sententia referri poterat ad omnes partes superiores, ut siue cum senioribus agat, siue cum iunioribus, siue cum puellis, purus sit ab omni specie, uel sæuitiæ, uel contumaciæ, uel auariciæ, uel odij.

Quæ ueræ uiduæ sunt.) Hoc est, destitutæ ac desolatæ. Nam χήρα Græcis dicitur à χηρῶ, quod est, Desolo, ac destituo, siue orbo. Vnde & Latinis uidua dicitur, à uiduando, hoc est, orbando: hinc uiduertas, pro desolatione & solitudine. Palàm enim Paulus allusit ad etymologiam Græcæ uocis, id quod paulo inferius explanatius dicit, ἡ δὲ ὄντως χήρα καὶ μεμονωμένη, id est, Quæ uere uidua est ac desolata. Iam uero frequenter admonuimus, honorandi uerbum iuxta morem Hebræorum subsidij significationem habere. *Vidua unde dicta*

Discat primum domum suam.) μανθανέτωσαν, Discant, numero multitudinis: ut hoc pręceptum ad filios & nepotes pertineat, qui sic instituendi sunt à matre seu auia, ut pij sint erga parentes. Hoc enim uocat εὐσεβεῖν, quod Theophylactus interpretatur γηροκομεῖν, quod & γηροβοσκεῖν appellant Gręci. Ambrosius uidetur magis ad uiduam referre, qui fortasse legit μανθανέτω, id est, Discat. Chrysostomus quoq; prima fronte legisse uidetur μανθανέτω, quum addit, hoc esse reddendum in nepotibus, quod in defunctis parentibus uidua non possit. Sed propius intuenti, non hoc sentit: loquitur enim de liberis uiduæ, iam matribus aut patribus, quos nepotes appellat, respectu parẽtum iam defunctorum. Theophylactus sine controuersia legit Discant, iuxta priorem interpretationem. *Varia lectio*

Domum suam regere.) εὐσεβεῖν. id est, Pie tractare: ut uertit diuus Ambrosius. Atq; itẽ Augustinus quæstionum in Deuteronomium quadragesima tertia.

Mutuam uicem.) ἀμοιβὰς. quasi dicas, Taliones. Adludit ad ἀντιπελάργησιν.

Hoc acceptum.) Græce est, Bonum & acceptum. καλὸν καὶ ἀπόδεκτον. siue Honestum & acceptum.

Speret in deum.) ἤλπικεν. id est, Sperauit, siue sperat: ut legit & Ambrosius, indicandi modo, non imperandi. Nam in huiusmodi uerbis nonnunquam præteritum pro præ-

senti usurpatur. Et Paulus hic non præcipit, quid uelit facere uiduas, sed explicat descriptione, quas uere uiduas dixerit. Cæterum nihil erat, cur Vallam offenderet temporis ratio. Certe hactenus nobis suffragabatur codex sancti Donatiani. Suffragabatur & uterque codex Constantiensis.

Et instet.) Et instat, Græce est, καὶ προσμένει. id est, Perseuerat, siue assidua est. & Perseuerat, legit Ambrosius, indicandi modo, Consentiebāt & hic duo Constantienses.

Distinctio Quæ in delicijs est.) Ita distinguunt Græci, ut duo contraria coniungant, uiuens mortua est, ζῶσα τέθνηκεν, quasi dicas, Viuens non uiuit. Quanquam participium utrouis referri potest. Verum sensus argutior est, iuxta Græcam distinctionem. Adde quod hæc lectio multo mollior est, ad quam legit & edisserit Chrysostomus. Apertius autem Hilarius commentario in Psalmum sexagesimum septimum, ex Origenis, ut opinor, sententia: Et Apostolus, inquit, scit quasdam mortuas uiuere: id est, dum uiuunt esse iam mortuas. Augustinus item quæstionum in Deuteronomium quadragesima tertia, refert hunc ad modum: Quæ autem in delicijs agit, uiuens mortua est, suffragantibus & uetustissimis exemplaribus Latinis, in quibus addita hypodiastole subiecta uerbo Est, separat eam orationis partem ab illa quæ sequitur, Quæ uero in delicijs est, uiuens mortua est. Ad eundem modum distinguit Hieronymus in epistola, cuius initium est, Obsecras literis.

Si quis autem suorum.) εἰ δέ τις. Rectius, Si qua. Nam hæc de uidua loquitur Paulus. Admonent et Græca scholia. Itaque interpretatur Ambrosius, nempe de uidua. Certe Theophylactus nominatim interpretatur de uidua, quæ uiuens in delicijs nullius curam habet nisi sui ipsius. Nec obstat quod sequitur ἀπίστου χείρων, quum hæc uox utique Græcis sit generis communis.

Curam non habet.) οὐ προνοεῖ. id est, Non prospicit, siue prouidet suis.

Fidem abnegauit, & infideli deterior est.) Hoc uidetur esse durius dictū, & ob id Aquinas distinctione nodum explicat. Ad eum enim modū explicat quod dixit Paulus: Fidem abnegauit, factis, inquit. Recte quidē Aquinas. Etenim qui quod dictat fides Christiana, quæ naturæ doctrinam non abrogat, sed perficit: non præstat, is hac parte desciuit à fide. Nec est simpliciter, Deterior infideli: sed hac parte deterior est, qui hoc officij non præstet suis, quibus naturæ uinculo iūgitur, quod ethnici quoque instinctu naturæ præstant. At hodie iudicio quorundā summa habetur pietas, si quis domi relictis liberis et uxore, aut etiā grandæuis parentibus, uel Hierosolymas abeat, uel in monasterium abdat sese, sibi uicturus, aut fortassis etiam uentri.

Si filios educauit.) Græcæ iucundius est dictione composita, ἐτεκνοτρόφησεν. Si liberos educauit, ut filias quoque cōplectaris. Item quod sequitur, Hospitio suscepit, composita uox est, ἐξενοδόχησεν. quod nos uertimus, Si fuit hospitalis.

Si omne opus bonum subsequuta est.) εἰ παντὶ ἔργῳ ἀγαθῷ ἐπηκολούθησεν. Significat eam quæ in nullo bono opere defuerit, & omnibus pietatis officijs semper adfuerit. Hieronymus in Zachariam, pro Subsequuta est, dixit Prosequuta est. Nos uertimus si in omni opere bono fuit assidua. Quæ Carrensis philosophatur in Subsequuta est, quasi subsequatur,
Carrensis quæ se putat apprehendisse: legat si quis est φιλόγελως.

Adolescentiores autem.) νεωτέρας δὲ. Malim, Iuniores. Neque enim est comparatiuum loco positiui positum, sed refertur ad id quod modo dixerat, Non minor sexaginta annis: uerum quæ infra hos annos sunt reijce, hactenus duntaxat, ne cibo ecclesiæ pascantur ociosæ.

Deuita.) παραιτοῦ. De quo superius dictum est, id est, Reijce, & refuta: hoc est, ne recipias alendas. Neque enim sentit eas arcendas à colloquio.

Locus uarie expositus Quum enim luxuriatæ fuerint in Christo.) ὅταν γὰρ καταστρηνιάσωσι τοῦ χριστοῦ. Id interpretatur Hieronymus in epistola ad Geruntiam: Propter has, inquit, igitur quæ fornicatæ sunt in iniuriam uiri sui Christi. Hoc enim καταστρηνιάσωσι, Græcus sermo significat. Nam στρηνιᾶν lasciuire significat, siue ferocire, quod deductū putant à uerbo στρέφειν, ceu metaphora sumpta à iumentis, quæ cum pabulo ferociunt, auellunt habenas, & suopte arbitrio feruntur. Alij rursum dictum putant à στρηνόν, quod est durum. Vnde Hesychius στρηνὲς βοᾶν, interpretatur τὸ σκληρὸν βοᾶν, id est, Dure siue security clamare. στρηνὲς enim

enim Græcis sonare σαφὲς, ἰσχυρὸν, τραχὺ, συγνὸν, ἀνατεταγμένον, id est, Manifeste, ualide, aspere, odiose, pertinaciter, denique idem esse quod στρῆνον. Porrò στρηνιῶντος interpretatur hoc pacto, πεπλεγμένοι, contorti, addens nonnunquã idem ualere στρηνιᾶν, quod διὰ πλοῦτον ὑβρίζειν, id est, ob diuitias ferocire. & βαρέως φέρειν, id est, grauiter ferre. Sophilus apud Athenæum libro tertio uidetur uti pro deliciari, siue lasciuire: γαστρισμὸς ἔσται δαψιλὴς τὰ προοίμια ὁρῶ. χορτασθήσομαι πᾶσιν ἀγαθοῖς, νὴ τὸν διόνυσον ἄνδρες, ἤδη στρηνιῶ. Ea si quis ad uerbum reddat, ad hunc habet modum: Ingluuies erit opipara, prooemia uideo: saturabor omnibus bonis, per Bacchum uiri, iam lasciuio. Rursus in eodẽ libro, ἐστρηνίων πῶς κατὰ βεβρωκὼς σιτία, ἴσως ἐλεφάντων τεττάρων. id est, Lasciuiebam deuoratis cibis, quatuor fortassis elephantorum. Proinde καταστρηνιᾶν dicuntur, qui iam minus audientes sunt dicto. Theophylactus καταστρηνιάσωσιν interpretatur ἀκκιζῶσι καὶ θρύπτωνται. id est, Accissauerint, & deliciari cœperint: priore uerbo dicto à moribus petulantissimæ mulieris, cui nomen fuit Acco, quemadmodum in Chiliadibus nostris explicuimus. Idem uerbum habetur Apocalypsis capite decimo octauo, ὅσα ἐδόξασεν ἑαυτὴν καὶ ἐστρηνίασε. pro quo Latinus reddidit, Et in delicijs fuit. Atque inibi mox καὶ στρηνιάσαντες. Porrò κατὰ præpositio significat Contra, & in malam partem, quum habet genitiuum casum. Ergo καταστρηνιᾶν τοῦ χριστοῦ, est in iniuriam Christi lasciuire. Sic enim mihi uisum est interpretari. Et in hanc sententiam enarrant Chrysostomus ac Theophylactus. Siquidem uidua quæ recipitur alenda, quodammodo se deuouet sponso Christo, in cuius cõtumeliam rursus de marito nouo cogitat. Non satis intelligo quid hoc loco sibi uelit Faber, qui primum quod Paulus adolescentiores uiduas dicit, iubet intelligi de morum inconstantia, quum paulo ante palàm expresserit sexaginta annos in grandioribus, atque hac ætate minores reijci iubet. Deinde quas ille prohibet recipi stipe ecclesiæ alendas, hic addit per pontificem uel inuitas in monasterium retrudendas, si id petierint parentes. Ad hæc miratur, si quid aliud significet luxuriari quàm fornicari. Et ob id insulse dici, Luxuriatæ Christo: dicendum autem, Deliciatæ Christo. Atqui si de uitiosis delicijs agit hic Paulus, ut agere certum est, qui minus insulse dicatur, deliciatæ Christo, quàm luxuriatæ Christo? Aut quid omnino significat deliciatæ Christo? Quanquam in emendatis exemplaribus habetur, Luxuriatæ in Christo. Quod si qui codices reperiuntur, in quibus distinctio, uerba hæc, In Christo, semouet à superioribus, & connectit his quæ sequuntur, certe nullus interpretum alicuius momenti in eum interpretatur modum. Secus autem distinguit Hieronymus, secus Ambrosius, secus Thomas Aquinas. Equidem nõ possum non admirari, quid accide rit ei uiro, tum ut opinor, pio, tum ut habetur erudito, ut ad hunc modum lasciuire uoluerit in Paulinis literis, quasi in re ludicra uersaretur, præsertim post tot egregios ac probatos interpretes. Deniq; sic ista tractat, ut non addubitet, sed mera decreta nobis præscribat. Inuitus hæc admoneo, sed hoc exigit diuinarum literarum autoritas, exigit utilitas publica, ut tantisper leuis sit amici ratio, maxime quum is adiuuetur potius quàm lædatur. Neque recuso talionem, modo absit procacia. Admonitus ingenue fatebor errorem, ac mutabo si minus queam tueri, quin insuper gratiam habebo. Sed de his paulo accuratius diximus in scholijs, quæ conscripsimus in epistolas diui Hieronymi. Ambrosius legit, Quum enim in delicijs egerint. Et Thomas indicat hic luxuriam non esse proprium libidinis uiti[redacted] rerum quarumlibet. Hoc recte, sed eadem da re in [redacted] [redacted]

Habentes damnationem.) κρῖμα. id est, I[redacted]sit sensum.

Irritam fecerunt.) ἠτέθησαν. id est, Repulerunt, aut reiecerunt, aspernatæ sunt. Tametsi significat hoc quoque quod uertit interpres. Reijcimus enim quod desijt apud nos ualere.

Non solum ociosæ.) Deest, autem. Non solum autem. οὐ μόνον δὲ. ac coniunctio ad epitasin facit: eam euidentius explicat, Imò.

Verbosæ.) φλύαροι. id est, Nugaces, siue inepte loquaces. Rursus fœminis tribuit epitheton masculinum.

Loquentes quæ.) λαλοῦσαι. quod aliquoties significat garrire. Vnde illud λαλεῖν

ἄρισ͂ος, & λάλοι Græcis dicuntur garruli.

Volo autem.) Volo igitur, βούλομαι οὖν.

οἰκοδεσποτεῖν — Matres familiâs esse.) οἰκοδεσποτεῖν, id est, Familiam administrare. ne quis accipiat de liberis progignendis, de quo modo dixerat, sed de gubernatione familiæ: quod Græca uox euidentius declarat, dicta à domo & dominio. Et quod proxime præcessit, τεκνογονεῖν, Græce festiuius dictum est uoce composita, quàm Latine, filios seu liberos procreare. — τεκνογονεῖν

Retro post satanam.) ὀπίσω τοῦ σατανᾶ. id est, Post satanam, nec opus est Retro. Deinde quod hic uertit Conuersæ sunt, Ambrosius legit Deerrauerunt. ἐξετράπησαν, id est, Deflexerunt, de quo supra meminimus. Sensus est autem, illas desciuisse à Christo, et sequutas satanam: nam hoc uocat post satanam abire, illum ducem sequi, deserto Christo.

Deest apud nos — Si quis fidelis.) Græce est, Si quis fidelis, aut si qua fidelis. εἴ τις πιστὸς ἢ πιστή. Atque ita legit Ambrosius. Puto germanam scripturam fuisse, Si qua fidelis, ut intelligamus curam mulierum commēdari mulieribus, puta si qua mater habet filiam uiduam. Atq; hanc scripturam habebat uterq; codex Constantiensis. Verum quoniam uidebantur ab hac cura cognatorum excludi uiri, aliquis adiecit, Si quis. Atque apud Theophylactum additur quidem in contextu, πιστὸς ἢ πιστή. Verum enarrans locum, tale nihil attingit. Idem comperies apud Chrysostomum, qui in enarratione repetēs Apostoli uerba, nihil aliud dicit, nisi εἴ τις πιστή. Vnde satis apparet, πιστὸς adiectitium esse, quum uterq; notarit emphasim huius uerbi ἐπαρκείτω, quod declarat esse suppeditandum quod necessitati satis est, non quod alat lasciuiam. Idem autem uerbum est quod mox sequitur ἐπαρκέσῃ. Prius uertit Subministret, posterius Sufficiat: nā prius accipitur actiue, ut suppedito: posterius neutraliter, ut suppetit, apud Latinos. Nisi mauis subaudiri in posteriore, Ecclesia: Ne grauetur ecclesia, quo possit ea sufficere uere uiduis. Cæteris uiduis quæ desolatæ non sunt, hactenus prouidit, ne alerentur à cognatis infidelibus, sed Christianæ à Christianis. Solas desolatas uult ali sumptibus ecclesiæ.

Vt non grauetur.) Et non grauetur, καὶ μὴ βαρείσθω, id est, Sumptibus suis alant, & non onerent ecclesiam.

Honor, pro Subsidio — Qui bene præsunt presbyteri.) Presbyteri, hic episcopi uocabulum est nō ætatis. Et honorem, subsidium significat: nō uulgarem istum honorem, decedere de uia, aperire caput, flectere genu: quemadmodum non uno in loco annotauit & diuus Hieronymus. Siquidem in alijs eleemosyna dicitur, cæterum in ijs quos ætas, aut dignitas, aut alioqui meritum uenerandos reddit, honos appellatur præstitum officium. Et Latini munus honorarium uocant.

Non alligabis os.) οὐ φιμώσεις. Quod Ambrosius uertit, Non infrenabis. Cæterum locus quem citat, extat Deuteronomij capite uicesimo quinto. Mos autem est apud nonnullos circumacto iumento trituram facere, quum apud nostrates flagellis excutiant. [redacted]

Aduersus presbyterum.) Incertum an de seniore loquatur, an de episcopo. Chrysostomus ad ætatem refert, Ambrosius ad dignitatem. Diuus Hieronymus in epistola quadam ad Marcellam indicat à quibusdam, aliud hoc loco solere legi, nimirum illud, Aduersus presbyterum accusationem ne recipias, uerum hanc lectionem qua nos utimur præfert. Et tamen quod damnat Hieronymus, sequitur Ambrosius, commode tamen interpretans, aduersus presbyterum ob ordinis dignitatem non facile recipiendam accusationem, nec ulla fit mentio duorum aut trium testium. Quid enim opus est hoc præcipere in presbytero, quod in omnibus seruandum est? Hoc sic excusat Chrysostomus, in senioribus potissimum esse seruandum. Et haud scio an lector quispiam eruditulus offensus prima specie

sermonis

sermonis, mutauerit uelut enarrare cupiens quod sensit Apostolus. Rursum quod sequitur, Peccātes autem coram omnibus argue, si superiora ad presbyteros referas, ad eosdem hoc pertineat oportet: ut sit sensus, crimen non facile recipiendum, nisi sint idonei testes. Quod si constiterit, palàm esse arguendos in exemplū omnium. Chrysostomus ac Theophylactus utrunque de grandæuis exponit.

Sine præiudicio.) χωρὶς προκρίματος, Sine præiudicio. Præiudicium hoc loco non significat, quod apud Iurecōsultos, rem prius iudicatam, sed precipitatum iudicium, quum ex cōcepta temere opinione quippiam agitur, & iudicamus ipsi apud nos antequam cōpertum habeamus. Ad hunc modum interpretantur Græcanica scholia. *Præiudicium aliud apud Paulum*

In alteram partem declinando.) κατὰ πρόσκλησιν. Interpres legisse uidetur πρόσκλισιν, per iota, non per ita, id est, à uerbo προσκλίνω, non προσκαλῶ. atque ita legit diuus Ambrosius, apud quem est, In aliam partem declinans. Et diuus Basilius in principio prouerbiorum, citantibus Græcanicis scholijs. Neque secus legūt & interpretantur Chrysostomus ac Theophylactus. At Clemens legit, ut nunc habent Græcorum exemplaria, nisi quod mihi legendum uidetur πρόκλησιν, non πρόσκλησιν, hoc est, prouocationem, non aduocationem, si cui tamen placet per κ scribere. *Varia lectio*

Noli adhuc aquam.) μηκέτι. id est, Ne posthac aquam biberis, Significat eum usque ad id tempus, aquam potitasse, ut ratiocinatur diuus Hieronymus: & Græcis unica dictio est ὑδροπότει.

Frequentes tuas infirmitates.) ἀσθενείας. Infirmitates intellige non morbos aut graues ęgrotationes, sed corporis debilitatem.

Manifesta sunt.) πρόδηλοι. id est, Præmanifesta: hoc est, per se manifesta, etiam prius quàm damnentur cuiusquam iudicio. Nam illud præ, refertur ad externum iudicium. Loquitur enim de palàm malis ac palàm bonis, rursus de clàm malis aut bonis.

Præcedentia ad iudicium.) προάγουσαι εἰς κρίσιν. Iam enim illa condemnata sunt prius quàm is, qui admisit, adductus sit in iudicium.

Quorundam autem.) Quosdam autem, est Græce: atque ita legit Ambrosius, τισὶ δὲ καὶ ἐπακολουθοῦσιν. id est, Quosdam autem etiam subsequuntur. suffragatur uterque Constantiensis.

EX CAPITE SEXTO.

NE nomen domini.) Græce est, Nomen dei. τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ. Atque ita legit & Chrysostomus, cum'que hoc Ambrosius, ut colligere licet ex interpretatione.

Quia beneficij participes sunt.) οἱ τῆς εὐεργεσίας ἀντιλαμβανόμενοι. id est, Ii qui beneficentiæ participes sunt, siue qui beneficentia iuuantur. et in uetustis codicibus Qui, comperi, non Quia. Refertur autem ad seruos, nō ad dominos. Quanquam Theophylactus bifariam exponit. Chrysostomus licet ambigue loquatur, tamen uidetur hunc sequi sensum, hoc diligentius seruiendum dominis Christianis, quod in eos officium collocatur, qui ex supercilio dominorum transierunt in affectum parentum, & pro formidatis dilecti esse cœperunt. Ait enim, Non contemnant, quia fratres sint, sed magis seruiant quoniam fideles sunt atque dilecti, qui beneficium sumunt. In eandem sententiam interpretatur Ambrosius. *Varia expositio*

Si quis aliter docet.) ἑτεροδιδασκαλεῖ. id est, Diuersa docet, aut diuersam doctrinam sequitur. Nam uidetur in eos competere, qui fastidita doctrina euangelica uacabant inanibus quæstiunculis. Est autem Græcis unica dictio composita de quo superius admonuimus.

Et non acquiescit.) προσέρχεται. id est, Accedit. ita sonat Græce, & apte respondent Latina. Fortassis interpres legit προσέχεται, id est, Adhæret.

Superbus est.) τετύφωται. id est, Inflatus est. Ambrosius legit, Superbit. Cyprianus in epistola quadam legit, Stupore elatus. Suspicor ab ipso scriptum fuisse, Tumore elatus.

Sed languens.) νοσῶν, id est, Aegrotans. quod apud Græcos sæpius ad animum re-

fertur, ut νοσεῖν dicantur, qui desipiunt ac delirant, hoc est, animi morbo laborant. Quod uerbi mire quadrat in istos Sophisticos theologos, qui contemptis ijs, quæ necesse est discere, in stultissimis illis suis argutijs, & nihili labirynthis, ætatem uniuersam conterunt miseri. Quod tamen nolim ita dictum accipi, ut quod nonnulli solent, in ordinis contumeliam detorqueatur, quod in paucos dicitur, honestissimo indignos ordine, perpetua friuolarum quæstionum scabie prurientes, neque prorsus aliud agentes per omnem uitam. Atque utinam Theologi sic temperent sua studia, ut nulli sint in quos hæc uere dici possint. Elegāter autem Paulus unico uerbo dixit pugnas uerborum, λογομαχίας. quum isti iactent se totos in rebus esse.

λογομαχία

Ex quibus oriuntur.) Paulus inuidiam & contentionem singulari numero posuit, atque item Ambrosius.

παραδιατριβαί

Malæ conflictat.) παραδιατριβαί. Malæ, Græci referunt ad suspiciones. Et Theophylactus hanc particulam, etiam commentario interiecto separat ab ijs quæ sequuntur: Nam quod sequitur, παραδιατριβαί, per se sonat in malam partem, propter præpositionem παρά, quæ sæpius id efficit, ut in παραφρονεῖν & παραφέρεσθαι & παραβλέπειν. Dicuntur autem congressus & disputationes philosophorum diatribæ Græcis, quas hic addita præpositione inutiles facit, & nihil ad rem pertinentes. Scholia Græcanica admonent metaphoram sumptam à scabiosis, qui mutuo cōflictu, contactuque morbum communicant. Sic & Theophylactus ait: παραδιατριβαὶ τοῦτ' ἔστι, σχολαὶ μάταιαι. διατριβὰς γὰρ τὰς σχολὰς ἔθος καλεῖν. ἢ ὅτι καθάπερ τὰ ψωραλέα τῶν προβάτων παρατριβόμενα νόσου πληροῖ καὶ τὰ ὑγιαίνοντα, οὕτως καὶ οὗτοι παρατριβόμενοι ἑτέροις διαφθείρουσιν αὐτούς. id est, Paradiatribæ, id est, scholæ superuacaneæ. Nam mos est, scholas uocare diatribas. Siue quod sicut scabiosæ oues, dum affricant sese, morbo implent & sana: ita isti quoque dum alijs affricant se, corrumpunt eos. Eadem penè uerba sunt apud Chrysostomum. In nonnullis exemplaribus habebatur διαπαρατριβαί. Suspiciones autem malas hic Græci interpretantur falsas opiniones & commentitias, ut congruat cum inutilibus conflictationibus.

Veritate priuati sunt.) ἀπεστερημένων τῆς ἀληθείας. Ambrosius uertit, Et qui ueritate caruerunt. Græce sonat efficacius, Quibus adempta est ueritas, iuxta illud Publij: Nimium altercando ueritas amittitur. εὐσέβειαν, Ambrosius quum dixisset pietatem, uelut interpretans addit, & dei culturam.

Quæstum esse pietatem.) Post hæc uerba reperi apud Græcos, ἀφίστασο ἀπὸ τῶν τοιούτων. id est, Abstine à talibus. Item Ambrosius. Discede ab huiusmodi. Atqui id in uulgatis Latinorum codicibus non habetur. Etiamsi Theophylactus legit & interpretatur Chrysostomum sequutus.

Cum sufficientia.) μετ' αὐταρκείας. Ea uox significat, cum quis sua sorte contentus est, nec aliud desiderat.

In hunc mundum.) Addidit suo more Hunc, quod non est apud Græcos.

Haud dubium quia.) δηλονότι. Quod est affirmantis. Et plenius reddidisset Græcarum uocum affinitatem, εἰσενεγκεῖν & ἐξενεγκεῖν, si uertisset Inferre & efferre.

Et alimenta.) διατροφάς. Cyprianus enarrans precationem dominicam uertit Et exhibitionem, hoc est, quod uocant Præbendam, propius accedens ad sensum Pauli, quàm qui uertit Alimenta.

His contenti simus.) ἀρκεσθησόμεθα. id est, Contenti erimus. Interpres legit, ἀρκεσθησώμεθα, per ω mega.

Et in laqueum diaboli.) Diaboli, apud Græcum non est: nec additur apud Ambrosiū. Vnde consentaneum est adiectum à quopiam ex superioribus, qui locum uoluerit hunc interpretari.

Superest

Et inutilia.) Copula redundat, nec est apud Græcos inutilia. Sed ἀνοήτους, id est Stulta. quanquam interpres legisse uidetur ἀνονήτους, atque item Ambrosius.

Quæ mergunt.) βυθίζουσι. id est, Demergunt in profundum.

Et cupiditas.) ἡ φιλαργυρία. id est, Pecuniæ studium. Ambrosius legit Auaricia. Alioqui cupiditas aliarum item rerum est, ut gloriæ, imperij, uoluptatum, uindictæ.

Quam quidam appetentes.) Hic argutatur Valla, quid referat hæc uox Quam, non cupidi

cupiditatem. Quis enim dicitur appetere cupiditatem? sed pecuniam, inquit, inclusam hoc uerbo φιλαργυρίαν. Quum apud Latinos nulla sit hic dictio, quæ pecuniam habeat inclusam, de Græcis accipiatur oportet quod indicat Laurentius. At in φιλαργυρία, quid inclusum est, ἄργυρος aut ἀργύριον? quomodo igitur apud illos congruit articulus ἧς? Prorsus hic humanum quiddam accidit Laurentio. Dicuntur autem appetere studium pecuniæ, qui huc incumbunt.

Errauerunt à fide.) ἀπεπλανήθησαν. id est, Aberrarunt.

Patientiam, mansuetudinem.) πραότητα. Ambrosius uertit, Tranquillitatem animi.

Fidei.) Videbatur frigidum si Paulus ei præciperet fidem, quem fecerat episcopum, hoc est, fidei doctorem. Proinde Theophylactus fidei uocabulo excludit quæstiones rixosas, quas uult à Timotheo reijci. Fides enim non requirit subtilitatem humanam.

In qua uocatus es.) In quam. εἰς ἥν. Ad quam Ambrosius. Græci addunt καὶ, In quam & uocatus es: tametsi non additur apud Theophylactum.

Sine macula.) ἄσπιλον. id est, Immaculatum, & refertur ad ipsum Timotheum, non ad mandatum: id est, ut serues mandatum immaculatus, irreprehensus. Etiamsi Ambrosius refert ad mandatum, si modo codex uacat mendo: consimiliter & Chrysostomus, à cuius commento dissentiebat contextus distinctio. Quanquam sermo Græcus non uetat, quo minus adiectiuũ referatur ad præceptum. Iam ut maxime ἄσπιλον & ἀνεπίληπτον referas ad mandatum, tamen subest aliquid amphibologiæ. Nam si referas ad serua, Sensus est, ne macules mandatum tuo uitio: sin ad mandatum, serua mandatum, quod maculam aut reprehensionem nescit, quemadmodum pseudapostolorum præcepta. Et tamen huic sensui refragatur articulus non additus, potius erat dicendum, τὴν ἐντολὴν τὴν ἄσπιλον.

Vsque in aduentum.) μέχρι τῆς ἐπιφανείας. id est, Vsque ad apparitionem, siue illustrationem. quod ego sanè malim, quia sequitur, Quam ille ostensurus est. Quid ostendet? Nimirum gloriam filij sui, quem ante exhibuerat humilem.

Quem suis temporibus.) Quem, refert aduentum, non Christum: id quod liquet ex Græcis.

Solus potens.) μόνος δυνάστης. Id proprie dicitur de principe aut magistratu: unde & δυναστεία.

Rex regum.) Græce est, Regnantium. τῶν βασιλευόντων. Regnant enim quidam potius quàm sunt reges. Hæc omnia Theophylactus accommodat personæ filij: sed Ambrosius mea sententia, rectius accommodat patri: quod perspicuum est ex hisce uerbis: Non quia aliud lumen filij sit, quippe quum in Psalmo scriptum sit, Et in lumine tuo uidebimus lumen: hoc est, lumen patris est in filio: sed quia nemo uidet patrem, ac per hoc inaccessibile inhabitat lumen. Non enim est ordo alicui uidẽdi patrem, nisi Christo, qui de deo est, hic uidit deum. Filius autem quia omnia ipse agit, & apparere dicitur & uideri. Illud ergo peculiare patris est, quod supra dictum est. Quid scripserit Chrysostomus, incertum: certe uersus prima fronte sibi uidetur contradicere: Nam initio rogat, de quo ista dicta sunt? De patre, an de filio? De filio scilicet, Quem suis, inquit, temporibus: & cætera. Ac paulo post uelut oblitus sui mouet aliam quæstionem: Qui solus, inquit, habet immortalitatem. Quid ergo? filius non habet? Ex his uerbis palàm est, Chrysostomum quæ dicta sunt accommodasse patri, aliàs erat absurda quæstio. Sed propius intuenti Chrysostomus in priore quæstione non percontatur quis sit ostensurus, sed quis ostendendus. Pater ostendit, filius ostenditur. Theophylactus fatetur Chrysostomum hæc principaliter adscribere patri, quanquam & filio & spiritui sancto communia. Thomas Augustinum sequutus exponit de trinitate. De ueritate sententiæ non disputo, sed de consuetudine sermonis euangelici & apostolici. Quum enim alijs in locis huiusmodi tribuantur patri ceu propria, sine contumelia filij aut spiritus sancti, cur hic torquemus ad trinitatem? Neque enim ideo non est æternus filius, quia patri tribuitur æternitas, ut notio peculiaris: nec ideo pater non est sapiens, quia filio adscribitur sapientia: nec ideo filius non est bonus, quia spiritui sancto tribuitur bonitas. Sed in his, sacrę literæ habent suum quendam loquendi modum. Ad patrem autorem referuntur omnia: ab illo est immortalitas, uita & lumen. Iam in huius sermonis initio facta est distinctio personarum: Pręcipio tibi coram deo, qui uiuificat omnia, et Christo

Locus perplexus discussus.

& Christo Iesu, qui testimonium reddidit: & cætera. Eam prosequitur, quod enim ait, Vsque ad aduentum domini nostri Iesu Christi, ad filium pertinet, quod mox sequitur, Quem aduentum ostendet, hoc est, illustrabit ille beatus, ad patrem pertinet: qui quum sit inuisibilis, in filio ostendit maiestatem suam. In priore aduentu filius patri obediuit usque ad mortem, ac sub Pontio professus est bonam professionem: in secundo, pater exhibebit eum gloriosum, sibi que æqualem. Et in doxologia missæ, filius dicitur esse in gloria patris. Et in Euangelio, Deum nemo uidit aut nouit, nisi filius. Similiter & in appendice epistolæ ad Romanos, dicitur solus sapiens deus, quum inibi bis fiat filij mentio, Prædicationem Iesu Christi: ac mox, Per Iesum Christum. Denique quum toties Paulus nominatim patrem appellet deum, filium tantum dominum, neque quisquam offendatur, cur hic trepidamus in consuetudine mystici sermonis? Hic in nonnullis desiderare cogor candorem Christianæ charitatis, æquis auribus audimus solum deum patrem esse immortalem, & insectamur, si quis pio sensu dicat solum Christum fuisse prorsus alienum ab omni contagio peccati.

Beatus & solus potens.) ὁ μακάριος. Græcus articulus habet emphasim, quam nos reddidimus addito pronomine, Ille beatus. Græca uox dicta est, ab immunitate corruptionis, quam & Homerus tribuit dijs, μακάρεσσι θεοῖσι. Nec est δυνατός, quod sonat simpliciter potentem, sed δυνάστης substantiuum, hoc est rei publicæ gubernator ac princeps: hanc uocem uelut exponens Apostolus subijcit, Rex regum & dominus dominantium. δυναστεύειν dicuntur, qui potentia rem publicam obtinent, quod deo proprium est, nullis subiecto legibus. βασιλεὺς, à prouidentia dicitur, quasi πᾶσι λεύων, quod omnibus prospiciat. Et hoc unice conuenit deo. κύριος, autoritatis nomen est. Nullus enim potest rescindere, quod deo placuit.

In sempiternum.) In, superest. Et κράτος, potestatem quoque significat ut imperium. Proinde Ambrosius pro Imperio, legit Potestas.

Diuitibus huius seculi.) τοῖς πλουσίοις ἐν τῷ νῦν αἰῶνι. id est, Iis qui sunt diuites in præsenti seculo.

Non sublime sapere.) ὑψηλοφρονεῖν. quod Ambrosius uertit Superbe sapere. Significat autem elato esse animo & arroganter de seipso sentire.

In incerto diuitiarum.) ἐπὶ πλούτου ἀδηλότητι. id est, In diuitiarum incertitudine.

Nobis omnia abunde.) πλουσίως. Rursum interpres non reddidit iucunditatem, quę est in uocum affinitate, πλούτου & πλουσίως. quasi dicas, Diuitiarum & diuitialiter, siue opulentiæ & opulente.

Bene agere.) ἀγαθοεργεῖν. dictio composita est ex bono & opere, quasi dicas, Bene operari. Demiror quid legerit diuus Ambrosius, qui reddidit hunc locum hoc pacto, In uoluntate bonorum operum: nisi fortè legit, ἐθελοεργεῖν.

Facile tribuere.) εὐμεταδότους εἶναι. id est, Faciles esse ad impartiendum. Ita legit Ambrosius, nisi quod omittit Esse.

Thesaurizare.) ἀποθησαυρίζοντας. id est, Reponentes, siue recondentes sibi.

Diuersa lectio Et ueram uitam.) Græcis est, Aeternam uitam. Ambrosius tamen legit atque interpretatur Veram uitam. Contrà Chysostomus legit Aeternam, nihil tamen adijciens in interpretatione, unde certo liqueat quid legerit. Theophylactus sine controuersia legit τῆς αἰωνίου ζωῆς. etiamsi nec is attigit enarrans, licet hoc non magni referat, quando non est alia uera uita, nisi uita immortalis. Nam uita impiorum mors est, & hæc uita breui finienda, cursus est ad mortem.

Depositum custodi.) παρακαταθήκην. id est, Quod tibi commissum est. Sentit autem hãc doctrinam quam illi & in initio commendarat. Et ita exponunt Greca scholia. Non enim uult aliquid addi traditis.

κενοφωνίαι Vocum nouitates.) κενοφωνίας. id est, Vocum inanitates. Ambrosius & interpres legisse uidentur καινοφωνίας. Quanquam Græca scholia per ε legunt. Nec enim hic agit de nouandis uocibus, sed de disputationibus superuacaneis. Ex interpretatione Chrysostomi non liquet quid legerit. Theophylactus legit & interpretatur κενοφωνίας, id est, ματαιολογίας. non dissimulans tamen Chrysostomum uideri legisse καινοφωνίας per αι diphthongum

phthongum. Addit uideri: quod quemadmodum diximus, ex illius enarratione non liquet quid legerit.

Falsi nominis.) ψευδωνύμου. quasi dicas, Falsò nominatæ scientię. Nec enim est scientia, ubi fides non est. Et hęc omnia mire quadrant in hos quosdam spinosos Theologistas. Nō enim de omnibus loquor, & fortassis nulli tales futuri sunt. Et apte dixit, ἀντιθέσεις, oppositiones: quod omnibus de rebus inter istos mira sit digladiatio. ψευδώνυμοι Falsò dicti

Promittentes.) ἐπαγγελλόμενοι. Cur non potius profitentes?

Circa fidem exciderunt.) ἠστόχησαν. id est, Aberrarunt: sicut antea uertit. Ductum autem ab ijs, qui aberrant à scopo. Hieronymus dialogo aduersus Pelagianos secundo, uertit Errauerunt.

Gratia tecum.) Hoc Paulus suapte manu subscripsit, ut putat Ambrosius.

IN EPISTOLAM PAVLI

AD TIMOTHEVM SECVNDAM ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

EX CAPITE PRIMO.

Imotheo chariss. fil.) Hic non est γνησίῳ, ut in superiore, sed ἀγαπητῷ, id est, dilecto.

Gratia & misericordia.) In Grecis codicibus absunt coniunctiones: tantum est, Gratia, misericordia, pax.

Gratias ago.) χάριν ἔχω. id est, Gratiam habeo. Nam ita mauult Valla. Et ad eum modum legit Ambrosius. Quanquam haud absurde Valla dubitat, an quis apte dicatur habere gratiam deo. Nam gratiā habere dicitur, qui animum habet referendi beneficij. Sed gratias agit etiam is qui non cogitat de referendo, tantum declarat animum gratum ac memorem.

A progenitoribus meis.) ἀπὸ προγόνων. id est, A progenitoribus, siue à maioribus. Ambrosius legit, à proauis. Significat enim Paulus se natum ex ijs, qui longa retro serie fuerint cultores dei. Nam Meis pronomen, redundat, additum apud nos explanandæ rei gratia. Progenitorum autem uocabulum non solum complectitur parentes, sed superiores etiam nominibus carentes. Et seruio, non est δουλεύω, sed λατρεύω, id est, Quem colo. Nam hoc quoque significat λατρεύω. Colebat & in Iudaismo, sed impura conscientia.

Recordationem.) ὑπόμνησιν. id est, Commonitionem, quum aliquid suggeritur memoriæ, ne ueniat in obliuionem.

Fidei quæ in te est non ficta.) Melius Ambrosius, Eius quæ in te est syncerae fidei.

Matre tua Ethnice.) Eunice, ut habetur & in nostris exemplaribus uetustissimis, uel potius Eunica, à uictoria dictum uocabulum. Est autem nomen meretriculæ apud Theocritum. Carrensis homo diligens, interpretatur Etnicem Græcis sonare Fortunatam. Is qui sic primum interpretatus est, legit Eutyche, aut aliud somniauit. Carrensis

Certus sum autem quod & in te.) πέπεισμαι δὲ, ὅτι καὶ ἐν σοί. id est, Persuasum autem habeo quod & in te, scilicet est ea fides.

Quod & in te.) Hic Græce colon est, ut subaudias Habitat.

Admoneo te.) ἀναμιμνήσκω. id est, Commonefacio, seu potius redigo in memoriam.

Resuscites.) ἀναζωπυρεῖν, quod est proprie ignem iam conditum ac sopitum suscitare. Ambrosius legit. Vt recrees donum dei.

Gratiam dei.) χάρισμα. id est, Donum. Et ita Ambrosius. Mirum quod Græcum exemplar sequutus Ambrosius, legat, Noli itaque erubescere in testimonium domini nostri, neque in me uinctum eius. Atque ita legisse propemodum declarat illius interpretatio, in qua

qua habetur, Non est enim unde erubescatis in ea. Etiamsi in Euangelio legimus, Qui cōfessus fuerit in me: & cætera. Sed mirum est hanc sermonis formam hic affectatam, quum apud Græcos non sit.

Sed uirtutis.) δυνάμεως, id est, Potētiæ & roboris ac fortitudinis. Et quod modo uertit Timoris, Græce est δειλίας, quod & ignauiam sonat, animiq́ imbecillitatem. Cæterum σωφρονισμοῦ, quod noster uertit Sobrietatis. Augustinus ad Bonifacium libro quarto, capite quinto, legit continentiæ, hic crebro uertit Pudicitiæ. Sobrietas autē plura complectitur. Nec enim sanus est, qui luxu, somno, amore, odio, simili'ue affectu tenetur.

Collabora.) συγκακοπάθησον, id est, Simul affligere cum Euangelio, & particeps esto afflictionum quæ prædicationem euangelij comitantur.

Qui nos liberauit.) τοῦ σώσαντος, id est, Qui nos saluos fecit, aut seruauit. Ita & Ambrosius.

Vocatione sua.) Sua, non est in Græcis codicibus, ne in uetustis quidem exemplaribus aliquot, nec apud Ambrosium, nec apud Chrysostomum in interpretatione: tantū est, Vocatione sancta. In utroq; Constantiensi habebatur Sua, sine Sancta. Nec secūdum opera. Ambrosius legit Merita, pro Opera.

Seculare, pro Aeterno. Ante tempora secularia.) αἰωνίων, id est, Aeterna. Sic enim notat uniuersum tempus, quod cœpit ab orbe condito. Mirum est quem autorem sequutus Aquinas, dicat seculum esse mille annorum, quum ludi seculares centesimo quoque anno soliti sint instaurari: & (Aquinas expensus) addit, mille annos esse hominis ætatem, quod tam diu uiuere dicatur homo, quamdiu durat illius memoria, sed illam non porrigi ultra mille annos. At quot milia sunt hominum, quorum nunc memoria celebrior est, quàm ante mille annos fuerit illorum uita? Et quotusquisque est cuius memoria duret usque ad annos ducentos. Quorsum autem attinebat hic facere mentionem annorum, quum loquatur de æterna prædestinatione quæ tempus nescit? Quoties Paulus excludit operum fiduciam, commendans dei gratiam: & sunt hodie, qui abhorrentes ab huiusmodi sermone iactant bona opera sua, nec gratię nec fidei laudem ferentes sat æquis auribus.

Per illuminationem.) διὰ τῆς ἐπιφανείας, id est, Per apparitionem, quod superius uertit, Aduentum. Quanquam epiphania, nonnunquam illustrationem sonat: ut & ἐπιφανής, illustris. Atqui interpres non reddidit Græcarum uocum affinitatem φανερωθεῖσα & ἐπιφανείας, quasi dicas, Illustrata est per illustrationem Iesu Christi.

Destruxit quidem mortem, illuminauit autem uitam.) καταργήσαντος, id est, Qui aboleuit, & obliterauit. & φωτίσαντος, id est, In lucem produxit. Nam hæc duo inter se composuit ueluti pugnantia. Mors regnabat, ei regnum abrogatum est. Latebat uita, ea per Christum emicuit.

In quo.) εἰς ὅ, id est, In quod: nempe Euangelium.

Prædicator.) κῆρυξ, id est, Præco: potius quàm prædicator.

Magister gentium.) διδάσκαλος, id est, Doctor. Tria sibi uindicat. Præco palàm euulgat: Apostolus, nihil celans exequitur quod commissum est: Doctor, reddit rationem, ut persuadeat. Hanc autoritatem deo tribuit, In quod positus sum: & confirmat argumento, Ob quam causam etiam hæc patior. Nunc multi disputando doctores sunt, non patiendo.

Non confundor.) οὐκ ἐπαισχύνομαι, id est, Non erubesco, siue non pudet me.

Scio enim cui credidi.) Non est sensus Gręci sermonis, Paulum non ignorare, cui con-(Verus sensus) fisus esset. Verum hæc est sententia: Scio quod is cui credidi, potens est seruare depositum meum, οἶδα γὰρ ᾧ πεπίστευκα, καὶ πέπεισμαι, ὅτι δυνατός ἐστιν. Nam si prior esset sensus, non diceret ᾧ, sed τίνι. Quanquam potest & hic esse seusus, Noui eum cui credidi, & (Calumnia depulsa) certus sum quod potens sit. Quum ego eandem sentētiam reddiderim explanatius quàm reddidit interpres, miror cur quidam hunc locum magnis conuitijs putarit insectandum, quasi non intellexerim quid Paulus sentiret. Quanquam in prima æditione librariorum errore, Quòd, coniunctio fuerat per incuriam relicta: secundo loco, pro quo nos habemus Quia. Denique siue legas, Noui eum cui credidi, & certus sum quod is potens est, & cætera: Siue coniunctim, Scio certusq́ sum, quod is cui credidi potens est, & cætera: eadem

dem fermè redditur sententia.

Formam habens.) ὑποτύπωσιν ἔχε, id est, Formam habe, siue exemplar habe, hoc est, alijs formam propone piè uiuendi. Ambrosiana lectio hoc loco nonnihil discrepat tū à nostris tum à Græcis: Sic enim legit, Formam habens sanorum uerborum quę à me audisti in fide & dilectione, quæ est in Christo Iesu. Bonum commendatum custodire per s.l.q.h.i.n. Et belle quadrat, si custodire dictum sit pro custodi.

Sanorum uerborum.) ὑγιαινόντων. Quicquid probant, id Græci uocant ὑγιὲς. unde et prouerbium, ὑγιὲς οὐδὲ ἕν, cum omnia displicent. Contrà, cum res cum uitio cōiuncta est, aiunt, τὰ πάντα νοσεῖν. & ὑγιαίνειν iubemus eos, in quibus desideramus sanam mentem. *Sanum, ægrotare, Græcis quid*

Scis enim hoc.) Enim, redundat.

Auersi sunt à me.) ἀπεστράφησάν με, id est, Auersati sunt me, hoc est, aspernati sunt. Ambrosius legit auersati, non auersi. Et nemo dicit auersatus est à me: unde suspicor præpositionem à librario adiectam.

Omnes qui in Asia sunt.) πάντες οἱ ἐν τῇ ἀσίᾳ. Potest legi & erant: nam tempus non exprimitur Græcis uerbis.

Philetus.) φύγελλος, id est, Phygellus, atque ita legitur in peruetustis exemplaribus Latinis, itaque citat à diuo Hieronymo in epistola de uestibus Aaron. Et ita legit Ambrosius. *Philetus prō Phygellus*

Cū Romam uenisset.) γενόμενος ἐν ῥώμῃ, i. Cum esset Romæ. Atque ita legit Ambrosius.

Sollicite.) σπουδαιότερον, id est, Studiosius. Ambrosius submonet προσονομασίας in εὕρε & εὑρεῖν, repperit in afflictionibus quem quærebat, reperiat & in die iudicij misericordiā qui præstitit.

Et quanta Ephesi.) καὶ ὅσα. id est, Et quæ, siue quęcunque, aut potius in quibuscunque.

EX CAPITE SECVNDO.

Confortare.) ἐνδυναμοῦ, id est, Fortis aut robustus esto, aut corroborare. Nā confortare quidam negant esse Latinum.

Labora sicut.) σὺ οὖν κακοπάθησον, id est, Tu igitur feras afflictiones: nam hoc significat κακοπαθεῖν, ut modo admonuimus.

Nemo militans deo.) Deo, redundat: etiamsi additur apud Ambrosiū, non tamē in interpretatione. Apud Chrysostomū in primo contextu non additur deo, nec apparet ex interpretatione quod addiderit. Adhibet enim Paulus hoc simile à militibus sumptum, quorum nemo curat rem domesticam, posteaquam sacramento fuerit addictus militiæ, sed imperatoris sui negocium agit. Multò magis id conuenit facere eum, qui militat Euangelio. Porrò has ceu parabolas adhiberi, planissime testatur interpres Chrysostomus. Theophylactus nobiscū certe legit Implicat, non implicet, nec addit deo, licet interpres de suo addiderit. *Superest apud nos nemo militās deo*

Implicat se.) ἐμπλέκεται, id est, Implicatur. Quanquam huiusmodi passiua subinde uertit per pronomina reciproca. Sed deprauatius qui legūt implicet, imperandi modo. Non enim iubet ne se implicent, sed negat eos deo militare qui sese inuoluunt.

Negocijs secularibus.) ταῖς τοῦ βίου πραγματείαις, id est, Vitæ negociationibus, aut occupationibus. Porrò βίος uictum magis sonat quàm uitam. Et apud Iureconsultos uictus nomine continetur & uestis. Qui militat, non est sollicitus de uictu, rem uictoriæ agit, de uictu prospicit imperator. *Victus quod ad uitæ pertinet necessitatem*

Vt ei placeat, cui se probauit.) ἵνα τῷ στρατολογήσαντι ἀρέσῃ, id est, Vt ei qui se militem delegit placeat, hoc est, ei cuius spiritu delectus est & adscriptus ad hāc militiam. Fortassis interpres uertit, ei qui se probauit, tametsi Ambrosius legit atque etiā interpretat, cui se probauit, id sentiens ut apparet, cui se cōcredidit. Chrysostomi interpres legit, q se elegit. *Diuersa lectio*

Nam & qui certat in agone.) ἐὰν δὲ καὶ ἀθλῇ τις, id est, Si uero & certet aliquis. Verbū est unde dicuntur athletæ: nam ab ijs quoque ducit simile.

Non coronabitur.) οὐ στεφανοῦται, id est, Nō coronatur, suffragante Ambrosio, hoc est, non sat est quomodocunque certare, sed ita certandum ut uincas. Suffragabatur codex Constantiensis uetustior.

Laborantem agricolam.) Video Græcos etiam interpretes nonnihil hærere hoc in loco, sed mea sententia sermonis ordo paulo perturbatior, obscuritatē adduxit orationi: ea

tolletur, si κοπιῶντα sit preteriti temporis, & ab eo pendeat aduerbium πρῶτον, id est, prius & non ad infinitum uerbum quod sequitur λαμβάνειν. Vt sentẽtiam ad hunc ordinemus modũ: Oportet agricolam accipere fructus, sed si prius laborarit. Tres enim adhibuit parabolas, militis, athletæ, & agricolæ, quorum unusquisq; cæteris curis omissis, suũ munus gnauiter obit. Neq; deest præmiũ, si suo quisq; prius functus fuerit officio. Equidem opinor hoc sensisse Paulũ, licet diuersam sententiam sequatur Ambrosius, interpretans, eũ primũ debere sumere q primus est, ac deinde distribuere reliquis. Chrysostomus bifariã interpretatur. Cęteri athletę non capiũt præmiũ, nisi parta uictoria. Agricola & dum colit terram nonnihil interim fructus percipit, expectans in posterum copiosiorem prouentum. Aut agricolæ, quoniam cum diuite fideliq; terra commercium habet, non interuertitur suum præmium, ipse primus capit, qui colit.

Dabit pro det — Dabit enim tibi dominus.) Græce non est dabit, sed δῴη, id est, Det, quod est precantis: ad eum modum palàm enarrat hunc locum Chrysostomus, cum dicat Paulũ paterno affectu non desinere precari bona Timotheo, ceu timentẽ filio charissimo. Tametsi interpres Chrysostomi nostram secutus æditionem, uertat dabit, pro det.

In quo laboro.) κακοπαθῶ, id est, Affligor, quod suo more ferè transfert laboro. Quanquam non sum nescius, & apud Latinos laborare aliquoties sic accipi, ut sit idem quod in rerum difficultatibus uersari.

Latro κακοῦργος sic & in Euangelijs — Quasi male operans.) ὡς κακοῦργος, id est, Vt maleficus, aut facinorosus. Miror quod exemplũ secutus Ambrosius uerterit, quasi latro. Nihil enim simile in κακοῦργος & λῃστής, quod magis sonat facinorosum. Quanquam in Euangelio cõstanter hic interpres κακούργους uertit latrones, ut illic indicauimus.

Non est alligatum.) οὐ δέδεται, id est, Non fuit alligatum. Est autem allusio festiua in Græcis uocibus δεσμῶν & δέδεται, id est, Vincula & uinctum fuit.

Cum gloria cœlesti.) αἰωνίου, id est, Aeterna. Interpres & Ambrosius legisse uidentur οὐρανίου.

Fidelis sermo.) Rursum est πιστὸς ὁ λόγος, Quæ uerba Paulus suo more præmittit, dicturus rem certam & indubitatam, aut subijcit, uelut asseueratione confirmans quod dixit. Quanquam Ambrosio non adduntur hoc loco.

Si negauerimus.) εἰ ἀρνούμεθα. i. Si negamus, in quo modo pronunciauit & superiora.

Si non credimus, ille fidelis.) Nec hoc loco seruata est Græcarum uocum affinitas, ἀπιστοῦμεν, πιστός, id est, Diffidimus, fidelis siue fidus.

λογομαχεῖν — Noli contendere uerbis.) λογομαχεῖν. Dictione composita, id est, pugnare uerbis: uerbum cognatum ei nomini quod ante uertit Pugnas uerborum.

Nihil enim utile est.) εἰς οὐδὲν χρήσιμον, id est, Ad nullam utilitatem. Iam enim nouum esse non debet, adiectiuum usurpari loco substantiui, nisi malis hanc particulam per parenthesin interseri.

Nisi ad subuersionem.) Et nisi, redundat: & ad subuersionem refertur ad illud superius, noli pugnare uerbis, siue ut Apuleius loquit̃ uerbigerari: ut illud, Ad nihil utile, per parenthesim interseratur, si subaudiatur uerbum substãtiuum, est. Quanquam interpres & Ambrosius quo sensus esset dilucidior, unum & alterum uerbum de suo addiderunt.

Ordo — Sic autem ordinandus est sermo: Hęc admone, contestans coram domino, ne uerborum pugnas sequantur, nulla utilitas, ad subuersionem audiẽtium. Cæterum infinitum quod interpres retulit ad Timotheum, haud scio an rectius accommodetur ad cæteros omnes: ut hoc ipsum sit, quod illos admonet per Timotheum, ne inter se friuolis quęstiunculis depugnent, cum Christiana philosophia nõ sit sophistica disputatio, sed uita pura et Christo digna. Siquidem Timotheo non timebat ab hoc morbo, sed animat eum ad contemnendos eos qui tali morbo tenebantur.

Sollicite autem cura.) σπούδασον ἑαυτόν, id est, Stude teipsum &c. Augustinus legit, Satis age, pro stude. Nec est τὸ autem, uel apud Græcos, uel apud Ambrosium.

Probabilem exhibere.) δόκιμον, id est, Probatum siue probum.

Operarium inconfusibilem.) ἀνεπαίσχυντον, id est, Qui nõ pudefiat, siue erubescat. Quanquam Ambrosius legit, non impudoratum. Porrò impudoratos uocari, qui cõtentionibus

tionibus nituntur: uelut hoc pertineat ad disputationes cõtentiosas, quas pugnas uerborum appellat, quod in his nemo uelit cedere, sed sua quisq; pertinacissime tueat, & alius alium conspuat. Augustinus libro primo contra Cresconium capite secundo: Non erubescentem legit pro inconfusibilem.

Recte tractantem.) ὀρθοτομοῦντα.) Sonat quasi dicas, recte secantem. Et scholia Græcorum admonent metaphorã sumptam à securi aut gladio, quo resecantur inutilia & superuacanea. Est prouerbiũ de Tenedia bipẽni, quod si quis legat, melius intelliget huius loci sensum. Incidit enim sermo ueritatis, cũ in huiusmodi disputationibus ueritas amittatur, et spinis quibusdam inuoluatur. In hanc sententiã, cum interpretentur magno consensu ueteres orthodoxi, tamen uisum est cuidam incessere quod nos pro tractãtem uertimus secantẽ, nequaquã reprehendentes quod uerterat interpres, sed dilucidius explicantes quod scripsit, ac sensit Paulus. An recte tractare sonet Gręcis ὀρθοτομεῖν in pręsentia nõ disputo, fortassis interpres nõ habebat alias uoces, quibus redderet Græcam. Certe Ambrosianam interpretationẽ, nemo prorsus intelliget, nisi Græcæ uocis emphasim teneat: huius cõmentum subscribam, quandoquidem mihi uidet, non in hunc usum tantũ conducibile. Quoniam sunt aliqui qui dicunt cõtentionem audiẽtibus prodesse, Apostolus autem sciens magis obesse, hoc mandat, ut unusquisq; hoc curet, ut spreta altercatione semetipsum probabilem faciat, & impudoratos appellans eos, qui contentionibus nitunt. Necesse est enim, ut contentio extorqueat aliquid, imò multa quæ dicantur contra cõscientiam, ut intus in animo perdat, foris uictor abscedat. Nemo enim patitur se uinci, licet sciat uera quæ audit. Recte autem tractat & bona conscientia, qui uolentibus loquitur et pacificis. Collatio ergo inter dei seruos esse debet, non altercatio. Hactenus Ambrosius. Qui quod hic monet, idem plurimis in locis admonet Chrysostomus. A qua quidẽ regula quantum absint qui hodie uirulentis libellis, ac linguis sese lacerãt, tam impie crudeles in proximũ, quàm turpiter adulãtes erga principes, uiderint alij. Certe liquet Ambrosiũ interpretari quid sit recte secare: qui amputat contentiosa, & relinquit placida atq; utilia, recte secat, nimirũ amputatis ijs, quæ noxia sunt. Chrysostomus scribit hunc in modum: Complures enim illud undiq; lacerant atq; discerpunt, plurimaq; illi immiscẽt noxia germina. Non ait dirigẽtem, sed recte tractantem, ac si dicat, Amputa quęcunq; adulterina oriuntur, et cætera huiusmodi, summa cum uehementia incumbe ut resecentur. Atq; uelut in loris atq; corrigijs superflua quęq;, atq; à prædicatione aliena, gladio spiritus abscinde. Hactenus Chrysostomus. Huic ita succinit Theophylactus: Recte tractantem uerbũ ueritatis: Etsi, inquit, pleriq; id uerbum discerpunt, traducuntq; aliò, tu tamen idipsum recte pertracta. Vel pertracta, inquit, hoc est, dirige & circuncidito inutilia quæq;, & deme gladio sermonis & uerbi, quę ab Euangelij sunt prædicatione aliena. Nec hinc abhorret Glossema quod in rhapsodia, quam nescio qua de causa uocãt ordinariam, interiectũ est in spacio dirimente uersus, sic habet, haud scio an ex Bedæ commentarijs decerptum: Secundum competentiam singulorũ, ut altis spiritalia, lac distribue paruulis. Videmus omnes exponere Gręcæ uocis emphasim, quæ à secando dicatur, cum nulli Latinorũ tractare significet secare. Sed Tomi Gręcis dicuntur uolumina, quę Latini uocant tractatus. fateor, sed Tomi dicunt à secando, quod olim in pellibus scribebant, in hoc resectis, ut conuolui possent in surculum. Sed tractantur etiam quæ uerbis disputantur.

Prophana autem.) βεβήλους. Quam uocem superius uertit, inepta.

Et uaniloquia.) Copula &, redundat. κενοφωνίας, id est, Inanes uoces: eadem uox quàm superius uertit uocum nouitates, et hoc quoq; loco Ambrosius ita legit καινοφωνίας, id est, nouitates, consentiente & Chrysostomo. Cæterum κενοφωνίας uerti poterat, inaniloquia. Imò sic hoc sane loco uertit interpres. Germanam lectionem adhuc retinent duo Constantienses, & alij minus deprauati.

Deuita.) περιΐστασο. Quod tametsi significet abscide, tamẽ quoniam Græca prępositio ancipitis est naturæ, melius hoc loco uertas, supersedeto, siue prætermittas. Gręca scholia bifariam exponunt, aut reijce, aut insta uehemẽter, ut coërceantur. Opponitur enim qđ modo dixerat ὀρθοτομοῦντα, recte secantem & dijudicantem, reiectis & recisis altercationibus superuacaneis, qbus lites nõ finiuntur, sed alũtur ac augent. Et admonet Ambrosius

ὀρθοτομεῖν

κενοφωνίαι

Deuita interpretatum pro tolle è uita

 Christianorum

Anxiæ quæstiones Christianorum disputationes collationes esse debere nō altercationes. Et Chrysostomus ubiq; destomachatur in hoc hominum genus, & tamen ille nondum audierat nostras disputationes de filiationibus, de relationibus, de instantibus, ne quid adijciam quod iustius, sed periculosius dici poterat.

Proficiunt ad impietatem.) προκόψουσι, id est, Proficient, futuri temporis, et ita legit Ambrosius suffragātibus uetustis exemplaribus, nec tam est multum, quàm amplius. Porrò quod dicit, inaniloquia proficere ad impietatem, non omnino id sentit Paulus, quod fortasse uerba Latina sonant, huiusmodi disceptationes adducere nos ad impietatem. Verū id sentit, disceptationes huiusmodi quo magis admittūtur, hoc magis serpere & crescere ad maiorem impietatem, gliscentibus indies contentionibus ambitiosis. ἐπὶ τὸ πλεῖον ἀσεβείας, id est, Ad maiorem impietatem. Atq; in hunc modum Græcanica scholia interpretantur, & optime congruunt ea quæ sequuntur.

Cancer morbus Vt cācer serpit.) Cācer hoc loco morbꝰ est γάγγραινα. Ne q̄s animal hoc loco putet esse.

Serpit.) νομὴν ἕξει, id est, Pastionē habebit, ut conueniat cū uerbo proficiet, quod est futuri temporis. Porrò morbus is depascitur locum quē occupauit, unde statim arcendus.

Qui à ueritate exciderunt.) περὶ τὴν ἀλήθειαν ἠστόχησαν, id est, Circa ueritatem aberrarunt, de quo uerbo superius admonuimus. Nam ἀστοχεῖ, qui nō attingit, quod destinabat attingere, ueluti scopum, aut aliud simile.

Et subuerterūt.) ἀνατρέπουσιν, id est, Subuertūt. Persistebāt eñ adhuc in suo peruerso studio. Sic adducit Augustinus lib. cōtra Faustū iiij. cap. ij. iuxta fidē uetusti uoluminis manu descripti, quod nobis exhibuit honorabile collegiū canonicorū Martinēsiū Louanij.

Cognouit dominus.) Hoc additum apparet, uelut exemplum signaculi, quod palàm declarat Chrysostomus & huic libenter accinens Theophylactus, hunc enarrans locum.

Enim superest Vnde minus quadrat, quod legit in Ambrosianis codicibus, Cognouit enim dominus. Quanquam ad eundem modum refert Augustinus libro de Catechizandis capite secundo. Et Chrysostomus putat testimonium hoc desumptum ex libro Deuteronomij, quod tamen nihil officit annotationi nostræ.

Qui sunt eius.) τοὺς ὄντας αὐτοῦ, id est, Qui sunt sui. Atq; ita citat diuus Hieronymus in Zachariam. Tolerabile est quod legit Ambrosius epistola prima, Cognouit dominus qui sunt ipsius: quod ipse, ad reciproci pronominis naturam proxime accedit.

Discedit, pro discedat Et discedit.) Discedat ἀποστήτω. Atq; ita legit Ambrosius, atq; ipse etiam Aquinas, consentientibus uetustis exemplaribus.

Qui inuocat nomen.) ὁ ὀνομάζων τὸ ὄνομα, id est, Qui nominat nomē, quemadmodum habent & antiqui codices. Siquidem in exemplari Paulino euidens rasura testatur, aliud fuisse scriptum. Et in codice Donatianico sine rasura scriptum erat, Qui nominat nomē domini. Suffragabatur utrunq; Constantiense. Theopylactus & legit & exponit nomen nominat, licet interpres Latinus constanter infulserit pro nominat, inuocat. Augustinus loco quem modo citauimus, refert, Qui inuocat nomen domini. Tametsi in quibusdam Grecorum exemplaribus additum erat χριστοῦ, atq; ita legit Chrysostomus, nisi mendū est. Nam Theophylactus legit κυρίου, quod mihi magis probatur, Nam dominū nullus agnoscit nisi seruus illius. Alijs enim uerbis apostolus retulit sentētiam quæ est prima Corint. duodecimo. Nemo potest dicere dominum Iesum nisi in spiritu sancto.

Et quædam quidem in honorem.) Dilucidius erat, illa quidem in honorem, hęc uero in ignominiam: ut hæc referat proxima, nempe lignea ac testacea, illa aurea & argentea. Carent enim Gręci huiusmodi pronominum proprietate. Quod si schematis decus uoluisset interpres reddere, dicendum erat, In decus ac dedecus τιμὴν, ἀτιμίαν

Si quis ergo emundauerit se.) ἐκκαθάρῃ Chrysostomus notat uerbi præpositionem quasi plus sit ἐκκαθάρῃ quàm καθάρῃ.

Et utile domino.) Et, redundat, εὔχρηστον, Quod sonat accommodum usibus domini.

Ad omne opus bonum paratum.) Paratum, hoc loco participium est ἡτοιμασμένον. Vt intelligas non promptum, sed à domino in hunc usum præparatum.

Superest in nostris Fidem spem.) Spem, nec est in Græcis, nec in antiquis Latinorum codicibus, nec est apud Ambrosium, nec apud Theophylactū, nec apud Chrysostomum, siue spectes contextum

textum, siue excutias interpretationem, ne in codice quidē Donatianico quem in tertia æditione habuimus in consilijs. Nec in duobus è Constantia missis. Ambrosius cū Græcis tantū tria ponit, fidem, charitatem et pacem. Fides excludit ambitiosas disputationes, charitas non quærit quæ sua sunt, ex his pax alitur.

Et pacem.) Et, copula redundat.

Sine disciplina quæstiones.) ἀπαιδεύτους ζητήσεις, id est, Ineruditas quæstiones. Atque ita uertit Ambrosius. Et rursum deuita est παραιτοῦ, in quo mirum illum non meminisse copiæ. Sonat autem reijce, & aspernare, nec admitte.

Generant lites.) μάχας, id est, Pugnas. Eleganter autem huiusmodi disputationes rixosas, pugnas uocat.

Non oportet litigare.) μάχεσθαι, id est, Pugnare. Et rursum paulo post, μάχεσθαι uertit litigare. Tametsi non admodum mutatur sententia, tamen perit emphasis metaphoræ.

Docibilem.) διδακτικόν, id est, Idoneum ac paratum ad docendū, magis quàm imperiosum. Nunc quidā cogere malumus quàm docere. Cyprianus in epistola ad Stephanū urbis Romæ episcopū, interpretatur docilem, qui paratus sit discere: cui sententiæ reclamat Græca uox, quanquam nō refellitur ab Augustino libro De baptis. cōtra Donat. V. cap. XXVI. Quod hic dicit διδακτικόν, Plato in Gorgia uocat διδασκαλικόν.

Patientem.) ἀνεξίκακον, id est, Tolerantem malos siue mala. Plus enim significat uox Græca quàm tolerantem.

Cum modestia.) ἐν πραότητι, id est, In mansuetudine seu lenitate. Potest enim utrouis referri, uel ad superiora, Tolerantem malorum in lenitate: uel ad inferiora, erudientem in lenitate. Quanquam non inficias eo παιδεύειν nonnunquam sonare corripere.

Qui resistunt ueritati.) Veritati, redundat, nec est apud Ambrosium. Nam is quidem ad hunc legit modum, Corrigentem eos qui diuersa sentiunt. *Superest in nostris*

Ne forte det.) μήποτε δῷ. Nequando det. Quanquam si latine loqui uoluisset interpres dixisset, si quando: quod μὴ apud Græcos nō semper est negantis aut prohibētis, sed nonnunquam dubitātis, ut apud nos, num aut si. Sensit orationis incommodum Augustinus, proinde libro quem inscripsit De singularitate clericorum primo, capite decimo quarto interpretatur, ne quando det, ut aliquando det. *Ne quando pro si quando*

Et resipiscas.) ἀνανήψωσιν, id est, Redeant ad sobrietatem, uel expergiscantur: utrunque enim significat νήφειν.

Diaboli laqueis.) Græcis est laqueo, numero singulari.

A quo captiui tenentur.) ἐζωγρημένοι ὑπ' αὐτοῦ. significat autem proprie uiuum capi in bello. Nam hic Græca uox composita est, sicut & aliâs admonuimus.

EX CAPITE TERTIO.

ET erunt.) Erunt enim, ἔσονται γάρ.

Seipsos amantes.) φίλαυτοι, id est, Sui amantes, & sibi placentes, hoc est, suis cōmodis studentes. Vnde dicta φιλαυτία, cæcus, ut inquit Flaccus, amor sui. Id Ambrosius ita reddidit, Erunt homines sui tantum amatores. Nos super hac dictione φίλαυτος copiosius disseruimus in Chiliadibus nostris. Hugo Carrensis planè theologice explicuit hanc uocem, cuius equidem uerba cū suo flore subscribam: Sicut, inquit, solet dici de ribaldo, qui quando magnū frigus est, amplectitur se brachijs, ut sic calefaciat se quoquo modo, & dicit derisorie, iste ribaldus multum diligit se, qui sic se amplectitur brachijs. An non flagitium fustuario dignū, sic nugari in adorandis literis: idque tam indocte, non solū impie? Et tamē hæc legunt attoniti qui Moriæ lusum ferre non possunt. Saltem qui tam impense fauent Carrensi negent hæc ab ipso scripta, sed ab illius sodalibus parum sobrijs addita. *Hugo Carrēsis*

Cupidi.) φιλάργυροι, id est, Cupidi pecuniæ. auari legit Ambrosius.

Elati.) ἀλαζόνες, id est, Gloriosi, ut ipse interpretatus est Plautus. Ambrosius legit, insolētes. Hieronymus in Michæam legit, fastidiosi. At suspicor scriptum fuisse, fastuosi. Non damno quod uertit interpres, sed tamen elatus esse potest qui non sit ἀλαζών, qui fastu se iactat ac uenditat, cum sit inanis rerum bonarum.

Parentibus non obedientes.) ἀπειθεῖς, id est, Immorigeri, siue intractabiles.

Scelesti. ἀνόσιοι.) Quod rectius Ambrosius uertit, impij. Dici possunt & impuri.

Sine affectione.) ἄστοργοι. Quod proprie significat eos qui nullo affectu sunt in suos, puta filios, aut famulos, aut uxorẽ. Deploratissimi sunt enim in quibus etiam naturę affectus obsoleuerunt.

ἄσπονδοι foedifragi Sine pace.) ἄσπονδοι. Quod Ambrosius uertit, sine fide. σπονδὴ foedus significat & amicitiam, quod refertur ad alienos, & nõ domesticos, cũ quibus boni, foederibus & amicitię uinculis copulant, quibus natura coniuncti nõ sunt. Gradus enim aliquot attigit, Parentibus immorigeri, quæ est impietatis species, erga deũ impij, ἀνόσιοι, erga benemeritos ingrati, erga propinquos ἄστοργοι, erga amicitiæ foedere iunctos ἄσπονδοι.

Criminatores.) διάβολοι, id est, Calumniatores, siue delatores.

Sine benignitate.) ἀφιλάγαθοι. Quod ita sonat, quasi dicas, nõ amici bonis. Sic interpretãt Grecanica scholia. Ambrosius uertit, bonorũ inimici. Cyprianus, bonũ nõ diligẽtes.

Proditores.) προδόται, id est, Desertores amicitiæ & sodalitatis.

Proterui.) προπετεῖς, id est, Precipites, siue temerarij.

Tumidi.) τετυφωμένοι, id est, Inflati. Quanq̃ haud male interpres uertit: eosdem & turgidos uocamus. Ipsum esse suspicor, quod Cyprianus aliquoties reddit, stupore elati.

Superest nostris caeci Caeci.) Caeci, nec est in Græcis, nec in Latinis exemplaribus antiquis, nec apud Chrysostomum, nec apud Ambrosium. Opinor hãc uocem sic irrepsisse, quod sciolus aliquis in margine asscripserit, ueluti corrigens, pro τετυφωμένοι, τετυφλωμένοι. Quorum prius sonat elatos, posterius cæcatos.

Et uoluptatum amatores.) φιλήδονοι μᾶλλον ἢ φιλόθεοι. Longe uenustius dixit Grece, dictionibus compositis, id est, uoluptatum amantes, magis quàm amantes dei. Cyprianus legit, uoluptatem magis quàm deum diligentes. Tantum agmen uiciorum sequitur philautiam. Eam pestem reddit insanabiliorem addita pietatis simulatio.

Speciem pietatis.) μόρφωσιν. Quasi dicas, formationem. Notat enim eos, qui dictis norunt alijs præscribere, quomodo debeant pie uiuere, cum ipsi diuersa sequantur. Cyprianus legit, deformationem religionis.

Virtutem autem.) δύναμιν. Vim hoc loco melius uertisset, ut opponatur speciei.

Abnegantes.) ἠρνημένοι, id est, Inficiati. nã præteriti temporis est, id est, Qui abnegarũt.

Et hos deuita.) ἀποτρέπου, id est, Auersare, quod est plus quàm deuita: neq; enim est illud παραιτοῦ, quod solet uertere, deuita.

Qui penetrant.) ἐνδύνοντες, id est, Qui subeunt. Ambrosius legit, Qui irrepunt: uerum hoc non male uertit interpres.

Oneratas peccatis.) σεσωρευμένα, Quasi dicas accumulatas, et aceruo peccatorũ obrutas.

Ad scientiam ueritatis peruenientes.) ἐλθεῖν δυνάμενα, id est, Venire potentes.

Iambres Mambres Iamnes & Mambres.) ἰαννῆς καὶ ἰαμβρῆς, id est, Iannes et Iambres, quos Chrysostomus ait fuisse duos magos Aegyptiorũ, qui portentis ædendis certarint cum Mose, quanq̃ in Exodo non addantur illorum nomina, sed quæ Paulus acceperit ex traditione Iudęorũ, quam ἄγραφον uocant, aut certe à spiritu sancto. Quasi uero hoc tantopere retulerit scire magorũ nomina. In Hebraicorũ nominũ interpretatione legimus utrunq; Mambres & Iambres similiter expositũ, quasi nihil intersit Iambres sones aut Mambres. Hoc recte an secus scriptum sit, par est periculum esse penes autorem potius quàm penes indicem.

Sed ultra non proficient.) οὐ προκόψουσιν ἐπὶ πλεῖον. Ambrosius legit, Non proficient amplius. Quod noster uertit insipientia, Ambrosius ignorantia, ἄνοια magis est amentia, siue dementia, atq; ita uertit interpres Chrysostomi.

Assecutus es.) παρηκολούθησας. Quod non proprie significat assecutus es, hoc est, adeptus es. Alioqui quî quadrabit quod cõsequitur, persecutiones et passiones? Nam hęc nemo dicitur assequi. Vnde magis intelligẽdum est à principio usq; ad finem adfuisti, et testis es omnium. Id enim significat παρακολουθεῖν, ut admonuimus & alias. In eum sensum interpretatur Theophylactus, unde nos uertimus assectatus es.

Qualia mihi facta sunt.) οἷά μοι. i. Quæ mihi: nam οἷα pro ἃ Græcis usurpare mos est.

Antiochiæ.) ἐν ἀντιοχείᾳ, id est, In Antiochia, nisi de ciuitate loquatur: ac de ciuitate, opinor, accipiendum.

Seductores

Seductores.) γόητες, id est, Impostores. Ambrosius legit, deceptores.

Errantes & in errorem.) πλανῶντες καὶ πλανώμενοι, id est, Seducentes & seduci. Quod ita reddidit uel explanauit uerius Ambrosius, Ipsi errãtes, atq; alios errorib. inuoluẽtes.

Quæ te possunt instruere.) σοφίσαι, id est, Erudire, siue sapientem reddere.

Per fidẽ quæ est in Christo Iesu. Deest in Ambrosio, uerũ id arbitror casu cõmissum.

Diuinitus inspirata.) θεόπνευστος, quod uerbo composito iucundius dixit Paulus.

Vtilis est.) Et utilis, addita cõiunctione καὶ ὠφέλιμος. Apparet subesse tacitam uim argumentandi in coniunctione. Scriptura ut est diuinitus inspirata, & efficax est ad multa cum humana doctrina sit inefficax. Aut scriptura est diuinitus inspirata, et eadem est utilis &c. ut omnis referatur duntaxat ad scripturam canonicam. *Vis tacita in καὶ*

Ad corripiendum.) πρὸς ἐπανόρθωσιν, id est, Ad correctionem. Hoc loco diuus Ambrosius, πρὸς ἐπανόρθωσιν, uertit ad redintegrationem, pro quo nostri codices habent, ad corripiendum. Sed haud scio an interpres scripserit, ad corrigẽdum. Et quod diuinaram in quarta æditione comperi in exemplaribus Constantiensibus, Ad Corrigendum. Nã Græca uox sonat erigere quod erat incuruum. Nisi forte ἔλεγχος & ἐπανόρθωσις ad idem pertinet. Nam Ambrosius in exponẽdo utranq; sentẽtiam uidetur simul complecti. Sic enim scribit: Manifestum est, quia omnis scriptura cuius deus autor ostenditur, utilis est. Ad hoc enim data est, ut proficiat imperitis, et instauret deformes, attrahẽs iniquos ad iustitiã, ut homo dei in omni opere bono perfectus sit. Hactenus ille. Iam quod Paulus dixit, Ad doctrinam, hic exponit, ut proficiat imperitis: quod ait Ad redargutionem et correctionem, hic, ut instauret deformes. Denique quod ad eruditionem, quæ est in ipsa iustitia, hic interpretatur, attrahens iniquos ad iustitiam.

Vt perfectus sit homo.) ἵνα ἄρτιος ᾖ ὁ τοῦ θεοῦ ἄνθρωπος, id est, Vt perfectus siue integer sit is, qui est homo dei.

Instructus.) ἐξηρτισμένος, id est, Cõsummatus & perfectus. Atq; ita legit Ambrosius, & consentit Græcorum interpretatio.

EX CAPITE QVARTO.

Estificor corã.) διαμαρτύρομαι οὖν ἐγὼ, id est, Testificor igit ego siue obtestor.

Deo & Iesu Christo.) Deo, dixit pro patre, sed apud Græcos quoniã nõ additur domino, sermo fit anceps. Etenim si complexim legas, sensus est, Iesum Christũ eundem & deum dici & iudicem: Sin disiunctim, dei nomen ad patrem pertinet, iudicis ad Christum. In superiore epistola cap. sexto disiunxit, Præcipio tibi coram deo qui iustificat omnia, & Christo Iesu &c. Nec hic additur domini cognomen, ac sic aptius cohæret cum relatiuo quod sequitur, qui.

Viuos & mortuos.) Aut prouerbiali figura dictũ est pro omnibus, aut pios & impios sensit, aut defunctos ante iudicij diem, & quos ille dies in uita deprehenderit. Quanta sollicitudine Paulus obtestatur suũ Timotheũ. In priore epistola dixerat, præcipio, hic obtestor, quod est uehementius, & addit quod est terribilius, qui iudicaturus est uiuos et mortuos. Vtinã omnes episcopi sic cogitarent, hanc obtestationẽ cuiq; singulatim esse proditam, sicut est re uera. Quid autem exigit cum tam religiosa obtestatione? Serues mandatum sine macula & irreprehensibile, usq; in aduentũ domini. Prædica uerbũ. Quid Paulo respondebimus pastores ubi uentum erit ad iudicium, cuius nos commonefacit? *Viui & mortui iudicandi*

Et per aduentum.) κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν, id est, In aduentu, siue iuxta aduentũ. Refertur enim ad participiũ, iudicaturus in aduẽtu. Interpres legisse uidet καὶ pro κατὰ. Ceterũ non est hic παρουσίαν sed ἐπιφάνειαν, quod magis sonat illustrationẽ, Sequit enim regni mentio.

Opportune, importune.) εὐκαίρως, ἀκαίρως, id est, Tempestiue & intempestiue, & hoc prouerbiali figura dictũ est, pro assidue & instanter.

In omni patientia.) μακροθυμίᾳ, id est, Longanimitate, aut si hoc uerbũ uidetur parum Latinum, lenitate. Est enim Græcis uirtus quæ opponitur ὀξυθυμίᾳ.

Magistros prurientes.) διδασκάλους, id est, Doctores: & prurientes hic nominandi casu est accipiendum. κνηθόμενοι, id est, Qui titillantur & pruriunt auditu, unde quærunt, qui scalpant aures uoluptate orationis, non qui radant ueritate. *Pruriens auribus*

Tu uero uigila.) νῆφε, id est, Sobrius esto siue uigila.

Labora.) κακοπάθησον .i. Feras afflictiões, siue ut nos uertimus, Obdura in afflictioib.

πληροφορῶν Ministeriũ tuũ imple.) πληροφόρησον. De quo uerbo, frequenter & aliàs admonuimus. Hoc est facito plenam fidem tuę prędicationis. Id fiet, si uiderint & uitam respondere doctrinæ, & in tantum te non uenari tua compendia, ut afflictiones etiam atrocissimas alacriter feras amore Christi.

Sobrius esto.) Quo loco quod quidã antiqui codices habent: Vigilans esto, in Græcis codicibus nõ inuenio, nec apud Ambrosium, ne apud Chrysostomum quidem, imò nec in optimę fidei codice Paulinę bibliothecę. Suspicor autem hac occasione irrepsisse, quod νῆφε utrunque significat, sobrius esto, & uigilans esto. Proinde fieri potest, ut quod doctus aliquis annotarit Sobrius esto, id post in contextum traductum sit.

Iam delibor) σπένδομαι, id est, Immolor. Ambrosius legit quidem delibor, sed enarrãs declarat nihil interesse, inter delibor & immolor. Chrysostomus ac Theophylactus hoc aiunt interesse, quod θυσία, id est, hostia non relinquatur tota deo, cum σπονδὴ libamen totum relinquatur. Hoc quid sit alijs excutiendum relinquo.

Et tempus meæ resolutionis,) ἀναλύσεως. Cyprianus in epistola quadam legisse uidetur ἀναλήψεως, sic adducens huius loci testimonium, Ego iam delibor, Et tempus instat assumptionis meæ. Origenis interpres cum aliàs tũ in homilijs in Numeros, indicat duplicem huius loci fuisse scripturam, resolutionis & regressionis. Regressionis uerbum quid

ἀνάλυσις resolutio reditus sibi uelit, non satis intelligo, nisi quod Græcis ἀνάλυσις utrunque sonat, resolutionem & reuersionem: ut enim qui discedit soluere dicitur, ita reditus resolutio, Gręcis ἀνάλυσις.

Bonum certamen.) τὸν καλὸν. Quod non sonat simpliciter bonum, sed prįclarum & egregium. Et articulus indicat illud certamen Euangelicum.

In reliquo.) λοιπὸν, id est, Quod superest, atque ita uertit Ambrosius. Hic interpres uertere consueuit de cęte o.

Sed & his.) ἀλλὰ καὶ πᾶσι, id est, Sed & omnibus.

Qui diligunt.) τοῖς ἠγαπηκόσι, id est, Qui dilexerunt. licet in uerbis affectuum abutantur Gręci præteritis.

Festina ad me.) σπούδασον, id est, Stude, siue da operam. Alioqui quę sermonis figura est, Festina cito, hoc est, ἥκομαι καὶ κατέρχομαι, quemadmodum iocatur Aristophanes.

Diligens hoc seculum.) ἀγαπήσας τὸν νῦν αἰῶνα, id est, Postquam dilexit præsens seculum, siue amplexus præsens seculum.

Crescens in Galatiam.) κρίσκης, id est, Crisces, sed Græcus sermo deflexit uocem Latinam, sicut πούδης pro Pudens.

In ministerio.) εἰς διακονίαν, id est, Ad ministerium.

Penula quid Penulam.) Græce φελόνην. Quod est pallij genus, non consularis, ut quidã putant, sed quo tegimur ab imbribus, pelliceum, ut putat Hesychius. Quanque idem addubitat num sit scriniolum: alij putant esse thecam librorum. Ita Gręcanica scholia. Hieronymus in tertio aduersus Pelagium dialogo, uertit lacernam siue penulam. Tametsi in plerisque codicibus pro lacerna, deprauatum, erat lucerna, à lucernario quopiam.

Suppellex Pauli Et membranas.) Et, redundat, μεμβράνας. Hic Latinam uocem Paulus usurpauit. O supellectilem apostolicam, penulã quę defendat ab imbribus, & libros aliquot, haud dubie sacros: Nunc quantum est caballorum, quantum bombardarum, quantum aliarum rerum, quas referre non libet.

Aerarius.) χαλκεὺς, id est, Faber ærarius, ne quis de quæstore ærarij, aut custode æris accipiat, ut interpretati sunt quidam.

Ostendere pro facere Multa mala mihi ostendit.) ἐνεδείξατο, id est, Multis malis me affecit. Annotauit & Augustinus libro De locutionibus Geneseos primo, in sacris literis ostẽdere, frequẽter usurpari, pro facere.

Reddet illi dominus,) Gręce est, reddat ἀποδώη, ut sit imprecantis. Etiamsi Augustinus in explanatione sermonis in mõte habiti legisse uideri poterat, reddet futuri temporis, ita dissoluẽs propositam ab ipso quæstionem: Paulum non imprecari malum ei qui lęserat, sed prędicere quid euẽturũ esset. Quod idem tractat libro aduersus Faustum 16. cap. 22. quo quidẽ et ipso loco in uulgatis exemplaribus, reddet, scriptũ legitur. Quanquam eodẽ

mox

mox loco adducit illud Pauli, Vtinam & abſcindant, qui uos cōturbant, quod certe prædicentis eſſe nō poteſt. Preterea quid opus erat excuſari, quod imprecationes in ſacris literis inuenirentur, ſi hæc dicta ſunt uerbis futuri temporis, conſentientibus & exemplaribus Latinis: Chryſoſtomus legit ἀποδώη, ſed in enarrando non mouet hunc ſcrupulum. Theophylactus ingenue teſtatur ſe legiſſe ἀποδώη, uerum id ait poſitū pro ἀποδώσει. Verum de his accuratius dictum eſt nobis in Actorū cap. 23. Vbi Paulus alapa percuſſus ita loquitur pontifici, Percutiat te deus, paries dealbate.

Paulus imprecatur uindictam

Et tu deuita.) φυλάσσου, id eſt, Obſerua, ſiue caue.

Reſiſtit.) Reſtitit ἀνθέστηκε.

Prædicatio impleatur.) πληροφορηθῇ, id eſt, Ad plenū perſuaderet, & certā haberet fidē.

Liberauit.) ῥύσεται, id eſt, Liberabit, futuri temporis, ſuffragante utroque Conſtantienſi. Sequitur enim & ſaluum faciet.

Cui gloria.) Græcus codex addidit, Et imperium, καὶ κράτος.

Eubolus.) εὔβουλος, Eubulus penultima producta, nomen à bono conſilio dictum.

Et prudens.) καὶ πούδης. Ambroſius & antiqui codices habent, Pudens, rurſum uoce Latina nonnihil detorta à Græcis.

Et fratres eius.) Non eius, ſed omnes, eſt apud Grecos, & ita legit diuus Ambroſius, conſentiente Chryſoſtomo, denique & exemplari Paulino, ad hæc utroque Cōſtātienſi. Recenſitis enim nominatim aliquot ex ſuis, reliquos generali nomine complectitur.

Gratia uobiſcum.) Pro hoc neſcio quo caſu in Ambroſianis codicibus legit Vale. Et tamen ex commentarijs licet diuinare quod legerit quemadmodum nos.

IN EPISTOLAM PAVLI

AD TITVM ANNOTATIONES DES. ERASMI ROT.

EX CAPITE PRIMO.

Poſtolus autem.) Notauit hic nōnihil formā ſalutationis, Autem ſubiunxit, quū non precesserit quidem, quod Hieronymus alicubi tribuit imperitiæ ſermonis Greci, quaſi hoc nuſquā apud Grecos reperiatur. Imò notāt hoc grammatici δὲ apud Græcos frequēter poni pro coniunctione copulatiua, τε, quod hoc loco factum apparet.

Pauli noua ſalutatio

Secundum fidem electorum dei.) Diuus Hieronymus hic rurſus impingit inſcitiā ſermonis Græcanici, Qui non iuxta humilitatem, inquit, ut plerique exiſtimāt, ſed uere dixerat, & ſi imperitus ſermone non tamē ſcientia &c. Nec uideo cauſam quur id faciat, niſi forte q̄a dixit, electos dei, quemadmodū antea dixerat, ſeruos dei, ac mox quam promiſit deus. Erat ſeruus dei nō iuxta Moſaicā legem, ſed iuxta fidem electorum, et apoſtolus Ieſu Chriſti, iuxta cognitionem ueritatis euangelice, quū Iudei mordicus tenerent umbras. Et pietatē oppoſuit ceremonijs: & ἐπίγνωσις eſt, non γνῶσις, agnitio uerius q̄ cognotio, de quo ſæpe meminimus.

In ſpem.) ἐπ' ἐλπίδι, id eſt, In ſpe &c. ſiue ſub ſpe.

Qui non mentitur.) ὁ ἀψευδὴς, quaſi dicas immentiens aut immendax, & à mendacio alienus. Verax legit Ambroſius: Non mendax, Hieronymus.

Ante tēpora ſecularia.) πρὸ τῶν χρόνων αἰωνίων, id eſt, Ante tēpora æterna. Ita legit Hieronymus. Auguſtinus aduerſus Priſcillianiſtas, cap. 6. & alijs aliquot locis, preſertim aduerſus Minicheos de Geneſi cap. 2. legit hic quoque, Ante tēpora æterna. Ceterū eterna uocari, nō quæ nullū habuerint initiū, cū aliqd' ſit mundi cōditi initiū, ſed ante q̄ nulla fuerint tēpora. Aquinas hic nihil meminit de mille annis, & admonet alterā ſcripturā habuiſſe, pro ſecularia, eterna, id eſt, antiqua. Hoc quid ſibi uelit neſcio, niſi forte Grecus aliqs codex habuit ἀρχαῖα, pro αἰώνια. Sic enim Act. 15. uidetur ab antiquis diebus dictū pro eterno.

Secularia æterna

Manifeſtauit autem.) Nec hic precesſit μὲν quæ reſpōdeat δὲ. & ſuis Grece eſt. ἰδίοις, ut ad rem referatur non ad deū. Vnaquæque res ſuum tempus habet. Et nobis nō ſuo tem

pore

pore, uel alieno tempore fieri dicitur, quod fit intempestiue. Et τὸν λόγον quidam interpretantur de promissionis uerbo, quidam ipsum filium interpretantur.

Quæ credita est mihi.) ὃ ἐπιστεύθην ἐγώ, quod Faber Stapulensis ita uertit, Cui commissus sum, quasi nihil referat, utrum dicas, filius tuus cōmissus est mihi, an cōmissus sum filio tuo. Demiror autem, ei uiro tam profundum obrepsisse somnum, ut nō agnosceret figuram Græci sermonis, qua ita loquuntur, hanc rem ego cōmissus sum, quoties sentiunt hæc res cōmissa est mihi, præsertim cum hæc loquendi formula toties sit obuia in Paulo. At cōijcere mihi uideor quid imposuerit Fabro nostro, nimirū ᾧ articulus postpositiuus dandi casu positus, cum accusandi casus magis conueniret. Verum id factum est ob nomen quod antecessit eodem casu κηρύγματι, cum quo concordat ᾧ, iuxta Græci sermonis idioma, dissidens à suo uerbo. Sic enim legitur, fateor, in nōnullis exemplaribus, cum in emendatioribus habeat ὃ ἐπιστεύθην, atque adeo sic ipse Faber scribit in examinatione sua.

Articulus à suo uerbo discrepans

Secundum præceptū.) Rursum Græce est κατ᾽ ἐπιταγήν, id est, Iuxta iniunctionem. Nos uertimus, delegationem. Sentit enim sibi munus hoc prædicandi delegatum à domino, sic ut recusare non liceat.

γνήσιος

Tito dilecto filio.) γνησίῳ τέκνῳ, id est, Vero, legitimo, proprio ac germano filio. Atque ita legit Ambrosius, quasi dicas, uere filio & non notho, neque degeneri à patre. Notat elegantiam huius uerbi & diuus Hieronymus hunc enarrans locum, addens Græcæ uocis proprietatem nō exprimi posse Latinis, licet uero, germano, ingenuo, propemodum explicare uideatur. Pugnant autem inter se γνήσιον & νόθον hoc est, adulterinum. Et Plinius libro decimo, capite tertio, quintum aquilarum genus, γνήσιον uocat, idque sic interpretatur uelut uerum solumque incorruptæ originis. Ambrosius hoc loco legit germano filio, quēadmodum & in priore ad Timotheum.

Gratia & pax.) χάρις, ἔλεος, εἰρήνη, id est, Gratia, misericordia, pax: etiamsi misericordiam, nec Hieronymus, nec Ambrosius addit. Certe quemadmodum Græci codices habent legit Chrysostomus ac Theophylactus, quorum posterior attingit etiam in enarrando. Sed apparet additum apud Græcos, non tantum ob id, quod reclamat cōsensus Latinorum codicum, uerum etiam quod Origenes in epistolam ad Romanos annotās ac distinguēs formas salutationum quibus Paulus usus est in singulis epistolis, loquitur hunc in modum, Ad Timotheum prima & secunda, gratia, misericordia & pax &c. Ad Titum uero, gratia, & pax à deo patre.

Reliqui te Cretæ.) ἐν κρήτῃ, id est, In creta. Græci & urbium nominibus apponūt præpositionem, id quod apud Latinos rarissimum est. At interpres ab insulæ uocabulo sustulit Græcā præpositionē, quod prorsus est intolerabile, præsertim cum ea sit apud Græcos.

Super corrigere

Quæ desunt corrigas.) ἐπιδιορθώσῃ, id est, Supercorrigas, ut explicādi gratia sic loquamur. Sentit autē se prius correxisse quædam, eadem nondum ad plenum correcta, iubet à Tito corrigi. Emphasim Græcæ uocis notauit Hieronymus, præsentem explicans locum: Et in eandem sententiam liquido interpretatur Chrysostomus, cuius interpres uertit, supercorrigeres. Proinde nos uertimus, pergas corrigere.

Per ciuitates.) κατὰ πόλιν, id est, In ciuitate, siue per ciuitatē, id est, in singulis ciuitatibus, siue oppidatim. Hæc insula quondā dicta est ἑκατόμπολις quod centum habuerit oppida.

ἀνέγκλητος

Sine crimine.) ἀνέγκλητος, Quod non ita sonat, quasi dicas uacātem omni culpa, sed quem nemo possit accusare, siue criminari, & uocare in ius ob crimen aliquod. Sic enim interpretatur & Chrysostomus. Plus enim est ἀνέγκλητον esse quam uacare crimine, propterea quod integritas non raro sit obnoxia crimini, ob speciē probabilem culpæ. At ne hāc quidem Paulus patitur in sacerdote. ἐγκαλεῖν enim est intēto crimine uocare in ius. Et ἔγκλημα commissum, ob quod aliquis in ius trahi possit, ἀνέγκλητος, qui non possit ad hunc modū accusari. Atque idem repetit paulo post, Oportet episcopū sine crimine esse. Augustinus ad Bonifacium colligit, si idem esset sine crimine, quod sine peccato, neminē asciscendum esse ad ministerium ecclesiasticum.

In accusatione luxuriæ.) ἀσωτίας, id est, Luxus: ne luxuriā pro libidine accipias, quod facere uidetur Lyranus, qui meminit filiorum Heli. Quid autē sonat Latinis in accusatione luxuriæ? Sentit enim Paulus sobrios nec infames de luxu.

Sicut

Sicut dei dispen.) ὡς, hic non similitudinem significat, sed congruentiam. Proinde magis conueniebat tanquam, uel ut, quàm sicut.

Non superbum.) μὴ αὐθάδη, id est, Non præfractum, quod Hieronymus & Ambrosius legunt, Non proteruum, & recte sanè. Nos uertimus, prefractum, id est, durum, & sui sensus plus satis tenacem. Quam uocem quidam suo iudicio uehemēter eruditus negat se intelligere, quid sibi uelit, quū aliquoties obuia sit apud Ciceronem. Qui scribit libro Officiorum tertio: ego etiam cum Catone meo dissensi: nimis mihi prefractū uidebatur, ærarium uectigaliaq; defendere, omnia publicanis negare. Exemplum consimile citat ex eiusdem Hortensio Nonius Marcellus. His contrarius Aristotimus, prefractus, ferreus, nihil bonum nisi quod rectum atq; honestum est. Vel ex hoc grammatico licebat discere quid esset præfractus, nimirum durus, inquit, & inflexibilis.

αὐθάδης uertit superbum

Dissentio cum illo, latine dicitur

Non percussorem.) μὴ πλήκτην. Hoc Hieronymus putat nō pertinere ad pugnos, sed ad linguam contumeliosam & iurgiosam. Vnde et Horatius in Odis, Patrue uerbera linguæ. Quemadmodum & in superioribus annotatum est.

Non turpis lucri cupidum.) μὴ αἰσχροκερδῆ. Græcam uocem unicam tribus circūlocutus est Interpres, quasi dicas, turpilucrum. Sētit autem Paulus, omne studiū lucri fœdum esse sacerdoti. [redacted]

Carrensis Captatores

Benignum.) φιλάγαθον, quasi dicas, studiosum bonarū rerum, aut amantem bonos. Superius dixit ἀφιλάγαθον. Hieronymus hoc loco pro φιλάγαθον, legit bonorum operum amatorem. Theophylactus exponit ἐπιεικῆ, μέτριον, μὴ φθονοῦντα, id est, humanum, modestum, minime inuidum.

Sobrium.) σώφρονα, quod Hieronymus uertit, castū, Ambrosius, prudentem. Atq; hec omnia significat σώφρων, nisi quod sobrius, omnia fermè complectitur. Notat autē diuus Hieronymus ueterem interpretem, qui uerbi ambiguitate deceptus, pro pudico uerterit prudentem. Atqui ut interpreti nonnihil patrociner, si Græca uox ambigua est, nimirū utrunq; significans, prudentem & pudicum, quomodo deceptus est uertens prudētem? An prudentia non congruit episcopo? Verum ut aliàs admonui, diuus Hieronymus studio tuendæ uirginitatis, undiq; colligit & ascìscit presidia, & quicquid potest ad suas pertrahit copias. Quanq; σώφρων Græcis non tam prudētem sonat q; sobriū et sane mentis, ut intelligamus animū sibi presentem, et nullis temulentū cupiditatibus. Siquidē hec duo cōponit inter se Euripides in Iphigenia Aulidensi, Συσσωφρονεῖν σοὶ βούλομ' ἀλλ' οὐ συννοσεῖν. Theophylactus σώφρονα interpretatur, καθαρὸν, δίκαιον τὰ πρὸς ἀνθρώπους, δηλονότι ἀπροσωπόληπτον, id est, purum, iustum in hominum commercio, citraq; personarum delectum.

Expensa Hieronymi annotatio

Iustum, sanctum.) ὅσιον. Quod ita interpretatur Hieronymus, ut dicat significare sanctitatem mixtam pietate, quæ ad deum refertur. Nam, ἅγιος, sanctus, hoc est, purus à uitijs. εὐσεβὴς, pius in deum.

Continentem.) ἐγκρατῆ, id est, Temperantē. Quod ut indicat diuus Hieronymus quidam haud recte, ad solam referunt libidinē, cum ad omnes pertineat affectus, iram, auariciam, ambitionē, inuidiam, timorē, ut omnibus his sit superior episcopus. Mire id perspexit Paulus, nō posse prospicere alijs, qui ipse sit obnoxius affectibus. Ego nullā spem uideo rebus publicis, nisi princeps cōtingat, liber ab omnibus uulgi cupiditatibus [redacted]

ἐγκρατὴς

Amplectentem.) ἀντεχόμενον, quod Ambrosius uertit, tenacem, diuus Hieronymus, obtinentem. Ambrosius elegantissime expressit Græcam uocem. Nam ἀντέχεσθαι dicitur proprie, qui adheret alicui, uelut unguibus affixus, nec se sinit auelli.

Fidelē sermonē.) πιστοῦ λόγου, quod aliàs Ambrosius uertit, Humanus sermo: significat autem

aũt sermonẽ certũ & indubitatũ, ut certa respõdeat, et quę ipsam ueri faciem prę se ferãt.

Vt potens sit exhortari.) Gręce est καὶ παρακαλεῖν, & exhortari. Hieronymus uertit, consolari. Et in doctrina, dictum est pro, per doctrinam. Doctrina non tantum ad hoc conducit episcopo, ut doceat indoctos, uerumetiam ut consoletur afflictos, aut exhortetur extimuletque cessantes.

Inobedientes.) ἀνυπότακτοι, quod diuus Hieronymus legit, non subditi. Sonat autem, quasi dicas, qui in ordinem cogi non possint.

φρεναπάτης Seductores.) φρεναπάται. Gręcis est dictio cõposita quę perinde sonat, ac si dicas, mentium deceptores: et ad hũc modũ interpretatur diuus Hieronymus. Pessimũ autẽ et perniciosissimum genus decipiendi, ubi quis mentem omniũ actionũ fontem, prauis inficit opinionibus. Nam hac uia fit, ut non solum non pudeat malefactorũ, uerum etiã ex his laudem petamus. Cæterum uaniloqui, Gręce est ματαιολόγοι, quod nõ sonat mendacem, sed inania friuolaque loquentem. Nam uanus, proprie Latinis dicitur mendax.

ἐπιστομίζειν Quos oportet redargui.) ἐπιστομίζειν, id est, occludere, siue obturare os. Hieronymus legit silentium indici. Hoc ex loco palàm est Laurentium in euangelio Lucæ legisse, aut certe somniasse ἐπιστομίζειν pro ἀποστομίζειν, de quo quod tũ succurrebat illic diximus. [redacted]

Proprius eorũ propheta.) ἴδιος αὐτῶν προφήτης. Prophetam uocat poëtam, qui quasi præsenserit futura. Proprium autem uocat, quod Cretensis fuerit ipse, qui hęc de Cretensibus scripserit, siue quod per ironiam prophetam uocauit, quasi talibus Christianis, tales congrueret prophetæ, siue quod is Epimenidis liber, unde uersiculus hic sumptus creditur, titulum habeat, περὶ τῶν χρησμῶν, id est, de oraculis. Tametsi non desunt qui testimonium hoc ad Callimachum Cyrenęum referant, apud quem initiũ huius carminis inuenitur κρῆτες ἀεὶ ψεῦσαι, quod Iouis sepulchrum apud se esse confinxerint, cum is iuxta uulgi opinionem fuerit immortalis. Hieronymus indicat & prouerbio iactatum apud Gręcos. Extat & prouerbium Græcis, Cretensium testans uanitatem, κρητίζειν πρὸς τὸν κρῆτα. Verũ hac de re qui uelit plenius cognoscere, legat Miscellanea Angeli Politiani, aut nostras Chiliades. Nam hic, quoniam annotationes scribimus, breuitati, quantum licet studendum. De occasione huius carminis testantur & Gręcanica scholia. Est autem uersus integer heroicus apud Epimenidem Cretensem. In quo sanè demiror Stapulensem laborasse, ut carmen carmine redderet, idque ad hũc modũ, Gnosius usque loquax, mala bestia, uiscera pigra. Nec enim idem est loquacem esse & mendacem, nec ut hominẽ cibo deditum, uentrem dicimus, item uiscera dicimus: ut interim donemus Gnosiũ recte positum pro Cretensi, & usque, pro semper.

Epimenidis Cretensis uersiculus

Cretenses

Malæ bestiæ.) θηρία. Quod non simpliciter bestias, sed & feras ac ueneno noxias bestias significat. Indicat hoc titulus Nicandri, qui scripsit θηριακά, neque enim ouem recte dixeris θηρίον. Quin & hodie Germani sonant θὴρ pro animali.

Ventris pigri.) Ventres legendum est, γαστέρες ἀργαί. Nam ipsos uentres appellat homines abdomini deditos. Quemadmodum & Lucilius uentri deditos, uentres appellat. Et Terentius in Phormione, pugnos, inquit, in uentrem ingere, parasitum indicans. Germanam scripturam obtinebat Constantiẽse exemplar recentius. In uetustiore deprehendi quiddã ridiculũ. Aliquis doctus annotarat in margine, Menetis poëtæ abusus est uersiculo, quem postea Callimachus usurpauit. Id scriba rudis insulserat in cõtextum, Et Menetis posuit pro Epimenidis. Dixerit aliquis, quorsum opus est talibus nugis morari lectorem: ut mihi credatur si quando commõstro locum simili modo deprauatum, quod [redacted] rarius accideret in sacris præsertim uoluminibus.

Increpa illos dure.) ἀποτόμως, id est, Ad uiuum & seuere. Nec est increpa, sed argue, ἔλεγχε, hoc est, refelle.

Vt sani sint.) ἵνα ὑγιαίνωσι. Illud admonendus est lector, Paulũ frequentius usum hoc uerbo, quo Græci significant, quicquid probandũ est. Vnde illud, μηδὲν ὑγιές, id est, nihil sanũ, cum omnia displicent. Hic igitur ut sani sint, nihil aliud est, quam ut recte se gerant. Vt rursum νοσεῖν, id est, ægrotare dicitur apud illos, qui non recte est affectus.

Auertentium se à ueritate.) ἀποστρεφομένων τὴν ἀλήθειαν, id est, Auersantiũ ueritatem, hoc

hoc est, abhorrentium à ueritate. Vehementius enim est quod habent Græca.

Coinquinatis autē.) μεμιασμένοις. Quod magis sonat, impiatis, & piaculo aliquo prophanatis, ut sint arcendi à sacris. Quin & illud Omnia mūda mundis, rectius erat, omnia pura puris. Quandoquidem his uerbis utuntur, cum de castitate sacrorum agunt. Extat enim lex apud Senecam: Sacerdos sit casta castis, pura puris. Vides ut Paulus in nullos incandescat acrius, quàm in eos qui Mosaicis ceremonijs Christum tendebant abolere, & hoc prætextu tyrannidem in Christianam plebem occupabant. *Ceremoniæ impiæ*

Abominati & incredibiles.) βδελυκτοὶ ὄντες, καὶ ἀπειθεῖς, id est, Abominabiles cum sint & increduli. Ambrosius et Hieronymus legunt, execrabiles & inobediētes, pro quo nō male quadrabat, intractabiles aut impersuasibiles. Ceterum profitentur, magis congrue bat hic quàm confitentur, ὁμολογοῦσιν εἰδέναι id est, Profitentur se scire. Nam hoc quoque significat ὁμολογεῖν.

EX CAPITE SECVNDO

Sobrios.) νηφαλέους, quam uocem Hieronymus admonet ambiguam esse, significantem utrumque & sobrium, hoc est, non temulentum, & uigilantem. Quandoquidem & uerbum νήφειν, anceps est.

Pudicos.) σεμνούς, quod aptius Ambrosius uertit, graues, hoc est, seueros, & honestatem præ se ferentes.

Prudentes.) σώφρονας, id est, Moderatos siue Modestos: quod rursum diuus Hieronymus uertit, pudicos, suo more. Et ne uideat̄ absurde senibus pręcipi pudicitia, addit, ne in aliena ætate turpiter libidini uacare uideat̄. Adeo etiā in sanctissimis uiris deprehendere licet uestigium aliquot humani affectus. Chrysostomus σώφρονας interpretatur, ob animi moderationem, quod ea ætas ob mentis imbecillitatē soleat immoderatius excādescere. Queadmodū iubet νήφειν, quod somniculosi tardique sint senes: tum σεμνοὺς esse uult, quod ferè dū repuerascunt, ineptiant. Denique sanos esse iubet, quod desipiscat senum uulgus. *σώφρων*

In habitu sancto.) ἐν καταστήματι ἱεροπρεπεῖς. quod perinde ualet, ac si dicas, eo amictu, eoque incessu & corporis motu, q̄ deceat sacras matronas, ac deo dicatas. Ambrosius uertit, In statu religione digno, uelut explicans compositam uocem ἱεροπρεπεῖς: & κατάστημα referens non solum ad uestitum, sed ad omnem corporis habitum ac gestum. Sic enarrat & diuus Hieronymus.

Non criminatrices.) μὴ διαβόλους. id est, Non calumniatrices, siue delatrices. In Hieronymo legimus incentrices, haud scio an mendose: etiamsi idem exponit, accusatrices.

Multo uino seruientes.) πολλῷ οἴνῳ δεδουλωμένας. id est, Multo uino deditas, siue addictas. Solent autem anus huic uicio affines esse.

Bene docentes.) καλοδιδασκάλους, id est, Honesta docētes. Opinor quod quædam illis annis lenæ sint, alienæ nequitiæ ministræ.

Vt prudentiā doceant.) ὡς σωφρονίζωσι, id est, Vt sobrias siue pudicas reddāt: quod posterius Hieronymus legit, ut ad castitatē erudiāt, [redacted], Ambrosius legit, ut instituāt. *σωφρονίζειν*

Adolescentulas.) Hunc accusatiuū Græci referunt ad σωφρονίζωσι. Vt intelligas mandari matronis natu grandioribus, ut doceant puellas amare maritos.

Prudentes.) σώφρονας, quod rursus Hieronymus legit, castas. Sed quia sequitur castas siue puras, ἁγνάς, fortassis quadrabat hic, sobrias aut prudētes.

Domus curam habentes.) οἰκουρούς, quod sonat, domus custodes, ut assidue domi sint, & rem domi curent, quæ pręcipue mulierum laus. Vnde ueteres autore Plutarcho, pingebant Venerem testudini insistentem, quod id animal nunquam à domo discedat, symbolum probæ matrisfamilias. *οἰκουρός*

Vt nō blasphemet̄.) Hoc adiectū putāt ob eas quę maritū haberēt ethnicū aut Iudęū.

Vt sobrij sint.) σώφρονες. Et hic Hieronymus legit, pudici, sui similis.

Teipsum præbe.) Prębens, παρεχόμενος. Et ita legit Ambrosius, Græcis consentiens.

Exemplum.) τύπον, id est, Formam aut exemplar potius quàm exemplum.

In doctrina, in integritate.) Gręci sic habent, ἐν τῇ διδασκαλίᾳ, ἀδιαφθορίαν, σεμνότητα, ἀφθαρσίαν, λόγον ὑγιῆ, id est, In doctrina, integritatem, grauitatem, incorruptionem, sermo-

nem sanum. Ad eum modum legit fermè Chrysostomus, nisi quod parũ liquet unde illi sit dictio, copiam, nisi forte ille pro ἀδιαφθορίαν scriptum repperit, εὐπορίαν aut ἀφθονίαν. Sic enim illius uertit interpres: In doctrina, inquit, copiam, honestatem, sermonem sanũ, irreprehensibilem, quum apud Chrysostomum Grę cũ tale nihil reperiã. Porrò in nonnullis codicibus additur ἀδιαφθαρσίαν, cum præcesserit ἀδιαφθορίαν. Nihil est autem quod priori respondeat, nec apud Ambrosium, nec apud Hieronymum, nec apud Chrysostomũ. Theophylactus non attingit ἀδιαφθαρσίαν. Atq; hoc quoq; nomen ἀδιαφθορίαν Hieronymus torquet ad uirginitatẽ, cum mea sententia magis declaret integritatem animi, nullis cupiditatibus corrupti, non ira, non ambitione, non auaricia. Locum hũc secus refert diuus Hilarius lib. de Trin. 8. In omnibus teipsum bonorũ factorũ prębens exemplum, docentem cum ueneratione uerbũ sanum &c. Quod Græce est σεμνότητα, Hilarius uertisse uidetur, cum ueneratione. Verbum sanum est λόγον ὑγιῆ: de quo diuus Hieronymus nõnihil admonet, nempe quæ sequunt̃, ad integritatem doctrinæ posse referri, sed obstare quod sequitur, sermonẽ sanũ. At mihi non uidetur esse causa, cur hic offendamur. Quanquam enim nemo docet, nisi loquatur, tamen refert non paulum, quomodo loquaris.

Irreprehensibile.) ἀκατάγνωστον. Quod & ita sonare potest, quod cõtemni nõ possit, hoc est, ut cum autoritate doceat.

Vereatur.) ἐντραπῇ, id est, Pudefiat, quod sæpius iam uertit, cõfundatur. Ambrosius & Hieronymus legunt, reuereatur.

Nihil habens dicere.) μηδὲν ἔχων λέγειν, id est, Nihil potens dicere, siue nihil habens quod dicat. Nam ἔχειν cum infinito uerbo, significat posse apud Græcos.

Subditos esse.) Diuus Hieronymus admonet hũc locum bifariam legi. Altero modo, ut accipias, seruos subditos esse debere dominis in omnibus, ut hæc particula ἐν πᾶσι referatur ad uerbum pręcedens. Altero, ut intelligas seruos complacentes esse debere in omnibus, ὑποτάσσεσθαι, ἐν πᾶσιν εὐαρέστους εἶναι. Atq; ita quidẽ habent Græci codices huius tempestatis. Etiamsi Hieronymus indicat, Gręcos secus distinguere, nempe iuxta priorẽ sensum, cum iuxta posteriorem distinguãt hodie, quos ego uiderim codices. Porrò εὐαρέστους interpretatur, non qui satisfaciãt ac placeant dominis, sed sibi non displiceãt, & suam fortunam, qualiscũq; est, boni consulant. Quę quidem interpretatio, haud scio an sit coactior, certe discrepat ab interpretatione Grę corũ, nec cohæret cum eo quod sequitur μὴ ἀντιλέγοντας. Nam & superius εὐάρεστον dixit Paulus, quod gratũ esset & placeret, licet Græci δυσάρεστον appellant, cui non facile fiat satis, cui diuersus sit εὐάρεστος. Mirum est autem, unde Ambrosius legerit, optimos, nisi mendum est, aut nisi codex illius habebat ἀρίστους. Certe εὐάρεστοι hic dicuntur qui modis omnibus studẽt placere, quod magis cõgruit cum eo quod sequitur μὴ ἀντιλέγοντας.

Distinctio uaria

Ambrosius diuerse legit

Nõ cõtradicẽtes.) μὴ ἀντιλέγοντας. Quod elegãter reddidit Ambrosius, responsatores.

Nõ fraudantes.) μὴ νοσφιζομένους. Quod Hieronymus legit, furãtes: est enim νοσφίζειν aliquid decerpere ac furtim detrahere, cum totã rem non ausis tollere, quod serui solent.

Sed in omnibus.) Sed fidẽ omnem, πίστιν πᾶσαν. Et Hieronymus legit, fidem omnem. Et huic consentiens Ambrosius.

Apparuit enim.) ἐπεφάνη. Quod Hieronymus & Ambrosius uertũt, illuxit. Apparet enim quod uidetur, etiamsi non sit. At ἐπιφαίνεται, quod fit conspicuũ & illustre. Nã antè uidebatur apud Iudęos in angusto latẽre, & hic etiam legaliũ operum fiducia obscurata, nunc usq; ad seruorum genus illustrata est. Neq; tamẽ id temporis euangelij gratia innotuerat omnibus hominibus, sed nullum hominum genus excludebatur.

Dei & seruatoris

Dei & saluatoris.) Gręca secus habent, ἡ χάρις τοῦ θεοῦ ἡ σωτήριος, id est, Gratia dei salutaris uel salutifera. Etiamsi Hieronymus & Ambrosius aliter legunt. Quanquam in antiquissimo Gręco codice Chrysostomi legamus σωτῆρος, neq; secus exponit, si quis expẽdat attentius. Sine controuersia Theophylactus legit σωτήριος. Certe coniunctio &, non additur in Latinis emẽdatioribus. Nec est ociosus articulus ἡ σωτήριος, qui declarat non esse salutem, nisi per dei gratiam. Quod autem ait seruatoris, potest uel de patre uel de filio accipi. Sic enim Hieronymus, uel quod dei patris uiuens & subsistens gratia ipse sit Christus, uel quod Christi dei saluatoris hęc sit gratia, et non merito nostro saluati simus.

Idem

Idem fieri poteſt in proximo loco, ut doctrinam ſeruatoris noſtri dei ornēt in omnibus. Minimum autem diſcrimen eſt inter σωτῆρος & σωτήριος.

Erudiens nos.) Non eſt διδάσκουσα, quod eſt docens, ſed παιδεύουσα uox à pueris dicta, ſiue quod gratia nos ut rudes clementer doceat, ſiue quod per ignorātiam lapſos materne corripiat.

Abnegantes.) ἀρνησάμενοι, participium eſt præteriti temporis, poterat uerti, Abnegatis ſecularibus deſiderijs, ut legit Ambroſius: Abnegata impietate & ſecularibus deſiderijs. Hic locus annotādus eſt ijs qui male freti gratia negligunt bona opera, quum in hoc ipſum gratia liberet à peccatis, ut deinceps pijs operibus uacemus.

Secularia deſideria.) κοσμικὰς ἐπιθυμίας, id eſt, Mundana deſideria. Alioqui Latinis ſeculare dicitur, quod centeſimo quoq; anno inſtauratur: ut ludi ſeculares. Neq; enim eſt ab eo quod ſequitur, ἐν τῷ νῦν αἰῶνι, in hoc ſeculo. Seculare pro mundano

Sobriẹ.) σωφρόνως. Quod hic quoq; Hieronymus uertit, pudice, ſuo more, ne parum uideatur conſtans.

Et aduentum.) ἐπιφάνειαν, id eſt, Apparitionem ſiue illuſtrationem, ut & aliás uerit. [illegible] eadem uox & aduētum ſignificat, ſed cum ſplendore, ueluti cū emergit ſol.

[illegible] Magni dei & ſeruatoris duplex lectio

[illegible]

arbi[illegible]

Populum acceptabilem.) περιούσιον, id eſt, Peculiarem. Diuus Hieronymus in cōmentarijs huius loci, negat ſe à quopiam ſecularium perito literarū potuiſſe diſcere quid eſſet περιούσιον, uerum ex Deuteronomio collegiſſe, unde Paulus hunc locū ſumpſiſſe uidetur, Vt eſſes ei in populū acceptabilē ex omnibus populis. Rurſum in Pſalmo uigeſimo quarto: Elegit ſibi dominus in poſſeſſionē ſibi, quod dictū eſt In poſſeſſionē, Septuaginta ac Theodotion tranſtulerūt περιουσιασμόν: Aquila & quinta editio περιούσιον, ſyllabę commutatione facta, non ſenſus. Symmachus pro eo quod eſt in Græco περιούσιον, in Hebræo סגלה expreſſit ἐξαίρετον, hoc eſt, egregium uel præcipuum, pro eo quod idem in alio uolumine, Latino ſermone utēs, peculiarē interpretatus eſt. Putat enim Hieronymus mini mum intereſſe inter περιούσιον & ἐπιούσιον. Porrò uarietas hæc naſcitur ex ambiguitate præ positionis περιούσιος nouū uerbum ἐπιούσιος

positionis περὶ & ἐπὶ. Etenim qui uertunt possessionem, & peculiarem, huc spectarunt, quod οὐσία significat substantiam, hoc est, facultates & possessionē, & περὶ circum: ut quod in bonis nostris sit, & in nostro, ut aiunt, ære, id peculiare dicimus. Rursum qui uerterūt egregium, huc respexerunt, quod περὶ significat aliquoties eminentiam, & οὐσία essentiā: quasi dicas, reliquas substantias antecellētem. Existimat in eundem sensum accipi posse quod est in precatione dominica, Panem nostrum, ἐπιούσιον, id est, nō uulgarem, sed eximium illum, qui de cœlo mittitur, qua de re & suo loco nonnihil attigimus. Porrò quod addit Faber, Hieronymo idē esse περιούσιον & γνήσιον, miror unde sumpserit, nisi forte idem esse putat peculare, & ingenuum aut uerum. Quemadmodum Symmachus, ut dixi, peculiarem uertit. Augustinus in epistola cōtra epistolam Pelagiani capite decimotertio legit, populum abundantem.

Sectatorem bon.) ζηλωτὴν, id est, Aemulatorem. Et ita Ambrosius.

Cum omni imperio.) μετὰ πάσης ἐπιταγῆς. Non quod iubeat illū esse imperiosum, sed quod uelit hæc diligenter mandari atq; iniungi populo.

Nemo te cōtemnat.) μηδείς σου περιφρονείτω. Diuus Hieronymus admonet, hic nō esse idem uerbum, quo usus sit Paulus scribens ad Timotheum: Nullus adolescentiam tuam contemnat: illic esse καταφρονείτω: καταφρονεῖν enim dici, qui despicit ac nihili facit, quod & in bonam partē accipi possit, ueluti si quis pro Christo contemnat cruciatus aut mortem. At περιφρονεῖν, qui fastu quodam sibi uidetur alio melior ac sapientior: citatq; citra nomenclaturam quod est apud Aristophanē in Nebulis, ubi Socrates sic inducit loquens, ἀεροβατῶ καὶ περιφρονῶ τὸν ἥλιον, interpretans ad hunc modum, Scando per aërem, & pluris me noui esse quàm solem. Vult igitur Paulus Titum ita uiuere, ut nemo sit qui sibi melior uideri possit, quanquam ipse sit episcopus.

περιφρονῶ καταφρονῶ

EX CAPITE TERTIO.

Dicto obedire.) πειθαρχεῖν. Quod est proprie magistratibus parēre.

πειθαρχεῖν

Non litigiosos.) ἀμάχους, id est, Non pugnaces, hoc est, non iurgiosos & contentiosos.

Increduli.) ἀπειθεῖς, Ambrosius, inobsequentes, Hieronymus legit, inobedientes.

Et humanitas.) καὶ ἡ φιλανθρωπία, id est, Amor erga homines, non ἀνθρωπότης. Nam quidam hoc loco humanitatē, interpretātur, incarnationem Christi, quorum de numero est Thomas, qui tamen addit alterā interpretationē. Porrò quod Theophylactus exponit de assumpta natura humana, nō est accipiendum quasi pater eam assumpserit, sed quod pater sic dilexerit humanum genus, ut eius seruandi studio, filium unicum demiserit in terras, ut homo factus nos ad se traheret. At Paulus hic loquit̄ de patre Iesu. Quod hic uertit humanitas, Hieronymus interpretatur, clemētiam, in commētarijs. Et ἐπεφάνη, Hieronymus uertit, illuxit, hoc est palàm facta est per filium incarnatū. Nec enim locum habet distinctio Thomæ, quam hic inducit, quod Græca uox qua usus est Paulus, nihil aliud significare potest, quàm studium & amorem erga homines, cui diuersa est μισανθρωπία. Et quod deum saluatorem uocat, magis ad patrem referendum uidetur, quàm ad filium. Certe de patre interpretantur Ambrosius simul & Hieronymus. De filio nullus adhuc interpretatus est. Porrò quo minus accipi possit de tota Trinitate, palàm obstat Hieronymus, qui demōstrat in hoc capitulo distinctim exprimi tres personas, simul operantes negocium salutis humanæ, cuius hæc uerba sunt in commentarijs: Diligētius, inquit, attendamus, & inueniemus in presenti capitulo manifestissimam trinitatem. Benignitas quippe & clementia saluatoris nostri dei, non alterius quàm dei patris, per lauacrum regenerationis, & renouationem spiritus sancti, quem effudit super nos abūde per Iesum Christum etc. Minus quidem euidenter Ambrosius, sed tamē eadem scribit. Deus enim, inquit, misericordia sua saluos nos fecit per Christum, cuius gratia renati spiritum sanctū accepimus. Vides lector, ut & hic tres distinguat personas. His equidem non onerarē lectorem, nisi locus hic cum sit perspicuus, tamen magnis calumnijs fuisset impetitus. Videmus autem hic patrem uocari saluatorem, quemadmodum in superiore capite.

φιλανθρωπία ἀνθρωπότης

Thomas lapsus

Calumnia

Non ex operibus iustitiæ.) οὐκ ἐξ ἔργων τῶν ἐν δικαιοσύνῃ, id est, Non ex operibus, quæ sunt

sunt in iustitia. Sentit autē de operibus legis Mosaicæ, de quibus multa scribit Romanis. Quanquam orthodoxi de omnibus operibus hominum interpretantur. Qui uociferātur uocem esse delicatorum militum, quoties extenuantes nostra merita extollimus gratiā dei, quur non obstrepunt Paulo, qui toties reijcit nostra opera, toties inculcat gratiā & misericordiam domini, quur non in ius uocant Chrysostomum, Theophylactum, Ambrosium, Augustinum, Hieronymum, breuiter ueteres omnes qui talibus uocibus explerunt suos libros. *Non in operibus etc. uox delicatorum militum quibusdam uidetur, quum sit uox Pauli*

Et renouationis spiritus sancti.) Sermo Græcis est anceps, quod διὰ paternum casum postulet. Ac legi potest, & renouationem spiritus sancti, ut repetatur præpositio, et per renouationem spiritus sancti. Atque ita sanè legit Hieronymus ordinans hunc locum in cōmentarijs. Neque secus interpretatur Chrysostomus, ita repetens, Hoc est enim quod ait, per renouationem spiritus sancti.

Abunde.) πλουσίως. Quod Hieronymus uertit, opulēter, Augustinus ad Valentinum legit, ditissime. Similiter libro De peccatorum meritis ac remissione primo, cap. 27.

Volo te confirmare.) βεβαιοῦσθαι. Quod anceps est uerbū: potest enim esse confirmari.

Vt curent bonis operibus præesse.) ἵνα φροντίζωσι καλῶν ἔργων προΐστασθαι. Ambrosius ita reddidit, Vt solliciti sint ad effectum bonorum operum; Ea potissimum inculcanda, quæ faciunt ad uitæ pietatem.

Bonis operibus.) Hic datiuus est non ablatiuus, & respōdet præpositioni, præ. Sic enī præesse bonis operibus, quemadmodum dicitur aliquis præfectus annonæ aut militiæ.

Qui credunt.) οἱ πεπιστευκότες, id est, Qui crediderunt. Ita legit Ambrosius.

Et genealogias.) γενεαλογίας. Quod Ambrosius reddit, originum enumerationes. Et, admonitionem melius quàm correptionem, ut indicat idem. Cæterum hæreticum ni fallor appellat, nō qui dissentiat à quibuslibet placitis doctorum, sed factiosum, licet & factiosus sit qui hæreseos autor est. Sic interpretat Chrysostomus locum, prima Corinth. undecimo: Oportet autem hæreses esse. Chrysostomus ac Theophylactus interpretantur de peruersis dogmatibus.

Pugnas legis.) μάχας νομικάς, id est, Pugnas legales, quod Hieronymus explicās, Quæ ueniunt, inquit, ex lege.

Deuita.) περιΐστασο, de quo superius diximus.

Post unam & secundam.) Latinius erat, post unā et alteram. Et ita legit Hieronymus. Ambrosius legit, post primā, interpretans illos semel duntaxat admonendos, ne si sæpius id fiat, confirmatiores reddantur in malo: sed deuitandos, ut sibi relicti aut frigeāt nemine obsistente, aut soli pereant. Ambrosianam lectionem hodie sequimur, qui hæreseos semel cōuictum, si relabatur, nō deuitamus, sed incendimus. Tertullianus in libro De præscriptionibus hæreticorum refert, quemadmodum Ambrosius. *Varia lectio*

Deuita.) παραιτοῦ, id est, Reijce: non est περιΐστασο, quod mox eodem uerbo expressit. [redacted] *Et in uerbis errare periculosum*

Proprio iudicio condemnatus.) αὐτοκατάκριτος, uoce composita, per se cōdemnatus, qui pertinaciter dissideat ab omnibus. Cyprianus in epistola primi libri tertia, legit, à se metipso damnatus. Rectius erat per se damnatus, hoc est, damnatus etiamsi nemo iudex de illo pronunciet, quemadmodum dicimus αὐτοδίδακτος. Cæterum illud, subuersus est, Græce est ἐξέστραπται, quod et ita potest accipi, excidit à uita, siue deflexit. Et ἁμαρτάνει potest uerti, errat, sed ita errat ut sit per se condemnatus, etiamsi nemo illum condemnet, ut qui semel atque iterum admonitus noluerit resipiscere. *αὐτοκατάκριτος*

Festina.) σπούδασον, id est, Stude siue cura. Nicopolis Thraciæ ciuitas, ut autumat

Chrysostomus, Theophylactus scripsit eã imminere Histro flumini. Hieronymus putat esse eam quæ ob uictoriam qua Cæsar Augustus deuicit Antonium & Cleopatram nomen hoc sortita est. At eam peractam constat apud Actium Epiri promontorium. Vnde & Suetonius Actiacam uictoriam appellat. Et Hieronymus præfans in hos commentarios planè declarat se putare Paulum de Nicopoli Epiri fuisse loquutum.

Legis peritum.) νομικόν. Hieronymus legit, Legis doctor.

Præmitte pro deducito Sollicite præmitte.) πρόπεμψον. Imò deducito, siue prosequere, quod officiũ solemus hospitibus exhibere. Atq; in hunc sensum interpretatur diuus Hieronymus.

Discant autem & uestri.) Nostri, prima persona legitur tum in Græcis codicibus, tum in Latinis antiquis, & consentiunt interpretes.

Gratia uobiscum.) Græci legunt, Gratia cum omnibus uobis. Eam lectionem probat Hieronymus, testãs in nonnullis codicibus adiecta fuisse duo uerba, domini nostri. Ambrosius legit, Gratia dei, cum omnibus uobis. Exemplar Constantiense habebat, Gratia dei cum omnibus uobis, Amen.

IN EPISTOLAM PAVLI

AD PHILEMONEM ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

DILECTO adiutori.) ἀγαπητῷ καὶ συνεργῷ, id est, Dilecto & adiutori, siue cooperario. Atq; ita legitur in uetustis codicibus Latinorũ, in Hieronymo, Ambrosio, & Chrysostomo: quorum Ambrosius ita circumloquitur, καὶ συνεργῷ, & laborum nobis participi. Nam dilecto, hic nomen est, non participium, cuius admonet & Hieronymus in commentarijs, quibus hanc explicat epistolam, censens ἀγαπητὸν, magis sonare diligibilem quàm dilectũ, atq; in re ipsa hoc interesse, quod ἠγαπημένος, id est, dilectus, esse possit qui non sit ἀγαπητὸς, id est, dignus qui diligatur: uelut cum inimicos ex præcepto Christi diligimus, sunt quidem nobis ἠγαπημένοι, id est, dilecti, at non ἀγαπητοί. Vide quantulam rem Hieronymus non iudicarit indignam, quam annotaret etiam in commentarijs iustis & accuratis, & ego quibusdam uideor nihil indicasse.

ἠγαπημένος ἀγαπητός

Appia quæ Et Appiæ sorori charissimæ.) καὶ ἀπφίᾳ τῇ ἀγαπητῇ, id est, Et Apphiæ dilectæ. Hanc Chrysostomus existimat fuisse uxorem Philemonis. Notat Pauli consilium Chrysosto[redacted], asciscit multas personas quo facilius exoret, adiungit Timotheũ quem fratrẽ uocat, [redacted]

Ecclesia familia

enarrãs locum. C[redacted] ferretur pronomẽ Tua, ad Philemonem, an [redacted] Archippum, qui proxime præcessit in ordine recensionis, nisi mox totum sermonem uerteret ad unum Philemonem. Quod ante nos indicauit Hieronymus.

Amphibologia Semper memoriam tui faciens.) Aduerbium ἀεὶ, potest utrolibet referri, uel ad superiorem partẽ, uel ad insequentẽ. Nec ad sensum magnopere refert, an intelligamus semper agentem gratias, an semper memorem in deprecationibus ad deum. Admonuit & hoc Hieronymus, ne quis causetur à me res friuolas afferri.

In domino Iesu, et in omnes sanctos.) Mirum cur casum mutarit, cum Græcis sit utro

bicq;

bicp casus accusandi, In dominum Iesum, & in omnes sanctos. Quemadmodũ legit Ambrosius, cumcp hoc Chrysostomus.

Euidens fiat.) Græci legunt ἐνεργὴς, id est, Efficax: nam ἐναργὴς, per alpha, significat euidens, ita legisse uidetur interpres. Hieronymus admonet in Græco melius haberi ἐνεργὴς, quod exponit, efficax, siue operatrix, ut accipiamus fidem ipsis factis præstitam & cõprobatam. Et in hunc sensum enarrat Chrysostomus ac Theophylactus. Mirum autem quid secutus Ambrosius, pro euidens et efficax legerit, accepta. Ambrosius diuersa legit

Omnis operis boni.) Operis, redundat, nec inuenitur uel in Grecis, uel in antiquis codicibus Latinorum. Ad hæc nec apud Hieronymum, nec apud Ambrosium, nec apud Chrysostomum, aut Theophylactum, tantum est, omnis boni. Superest manifeste in nostris

In Christo Iesu.) Ante hec uerba reperio in Grecis codicibus, τοῦ ἐν ὑμῖν, id est, Quod est in uobis. Idcp legitur apud Chrysostomum ac Theophylactum, et apud Hieronymũ. Ambrosius legit, quæ est in nobis, ut agnitionem referat, non bonum. Et dilucidius est, erga Christum Iesum, ut hæc particula referatur ad efficax: ut communicatio fidei tuæ sit efficax erga, uel in Christum Iesum, ad cuius gloriam spectat fidei tuę communicatio. Siquidem in plærisq Græcorum codicibus scriptum comperio, εἰς χριστὸν ἰησοῦν. Quod si legamus ἐν χριστῷ, uertendum erat, per Christum Iesum, ut intelligas agnitionem boni, siue bonum, esse in nobis beneficio Christi, non nostro merito. Cæterum cum Theophylactus interpretetur de fide uiua & operante in nobis, gradibus uirtutum, tamen interpres aut non sentiens hoc, aut dissimulans semper infulcit suum Euidens, cum non congruat expositioni.

Gaudium enim magnum habui, & consolationem.) Græce est χάριν ἔχομεν πολλὴν, ἐπὶ τῇ ἀγάπῃ σου, id est, Gratiam habemus multam, in dilectione tua. Interpres legit χαρὰν, eamcp lectionẽ secuti uidẽtur Hieronymus & Ambrosius, cumcp his Chrysostomus: & germanam ac ueram arbitror, quod in huiusmodi uocum affinitatibus passim labi comperiamus notarios. Et tamẽ aliàs annotatũ est à nobis, χάριν accipi pro χαρὰν apud Paulũ. Theophylactus legit χάριν, sed interpretatur χαράν.

Requieuerunt.) ἀναπέπαυται, id est, Refocillata sunt.

Multam fiduciam.) παῤῥησίαν, De quo sæpius admonui.

Quod ad rem pertinet.) τὸ ἀνῆκον, id est, Decens siue conueniens. Sentit enim illius esse officij, quod tamen sic ab eo petit, quasi sit gratuitum aut præter officium.

Cum sis talis ut Paulus.) Grece sic habet, μᾶλλον παρακαλῶ, τοιοῦτος ὢν, ὡς παῦλος πρεσβύτης, id est, Magis autem hortor, cum talis sim, ut Paulus senex. Sentit enim se cum id quod equum erat, suo iure potuisset imperare Philemoni, nempe Paulus & senex, postremo uinctus Iesu Christi, maluisse tamen uti precibus, memorem charitatis potius, quàm autoritatis. Ambrosius interpretatur Philemonem Paulo fuisse coæuũ, quod tamen nec Chrysostomus, nec Theophylactus, nec Hieronymus indicat. Ambrosius legit, cũ talis sis. Sed hic palàm reclamat ratio grammaticæ, nisi forte placet ut Paulus hic uideatur admisisse soloecismum, aut ὢν nominandi casus positus sit pro ὄντος & subaudiatur pronõmen σου, quę sermonis forma nonnunquam reperitur apud Grecos. Hieronymus interpretari uidetur iuxta Græcos, cum ait, Grandi petentis autoritate proposita, per quam & apostolus obsecrat & senex & uinctus Iesu Christi. Hos itacp sequi maluimus, sic tamen ut liberum sit cuicp suo frui iudicio.

Illum ut mea uiscera.) αὐτὸν, τοῦτ' ἐστι τὰ ἐμὰ σπλάγχνα, id est, Ipsum, hoc est, mea uiscera. Porrò quod in plerisq Latinis additur, filium meum charissimum, apud Græcos nõ additur. Nec est quicquã in Hieronymi cõmentarijs, unde coniectes eum legisse filium charissimum. Fortassis adiectum est hoc ab eo, qui uoluerit interpretari, quid sit: hoc est, uiscera mea.

Sine consilio.) χωρὶς δὲ τῆς σῆς γνώμης, id est, Sine tua sententia.

Ad horam.) πρὸς ὥραν. Recte monuit Hieronymus hic horam pro tempore positam, nisi quod hora breuiculum tempus magis indicat. Quanquam quod Greci usurpant horam pro tempore, id propemodum imitatus est Horatius: Hora, pro tempore

Qui purgor bilem sub uerni temporis horam.

Vt in æternum.) ἵνα αἰώνιον, id est, Aeternum, hoc est, ipsum iam non temporarium ministrum, sed perpetuo tecum uicturum. Atque ita legit Ambrosius, simulque Hieronymus. Et consentiebat cum Græca lectione uterque codex Constantiensis.

Sed pro seruo.) Græce est ὑπὲρ δοῦλον, id est, Supra seruum. Quidam legisse uidentur ὑπὲρ δούλου. Quanquam hic magis quadrabat ἀντὶ δούλου. Certe Hieronymus legit, Iam nō sicuti seruum, sed plus seruo: quanquam Latinius erat, seruo potiorem. Et sic habebat exemplar utrunque Constantiense.

Ego reddam.) ἀποτίσω, id est, Dependam siue resoluam. Est enim sermo fideiubētis pro Onesimo, & sese illius uice obstringentis. Diuus Hieronymus ex hoc loco ratiocinatur Onesimum non sine furto profugisse à domino suo. Quod idem testatur Theodoretus in Græcorum scholijs. In ijsdem reperio Philemonē Phrygem fuisse, apud hos autem ingens erat mancipiorum prouentus, unde & prouerbium, Phrygem plagis emendari, et tamen produnt hunc Onesimum postea Romę martyrij lauream meruisse. *Philemon Phryx*

Ita frater.) Ita, hic affirmantis aduerbium est, ναί. Ambrosius addit sic: Ita frater, sic ego te fruar in domino. Est autē uox obtestantis fratrē aut filiū, quem optamus nobis esse uoluptati, quasi nihil sit nobis illius fruitione dulcius: per eam igitū adiurat Philemonē. Hieronymus ναί uult esse blandiētis, quemadmodū apud Hebręos est, ana. Est autē allusio ad nomen serui, quē commendat. Nam Onesimus Græce utilis est, ad quod allusit & superius, cum diceret: Qui tibi aliquādo inutilis fuit, nunc autem & mihi & tibi utilis: hoc est, nunc id est, quod dicitur ὀνήσιμος. Declarat autē hęc epistola, quamlibet breuis, Paulū hominem fuisse singulari quadam prędítum humanitate, qui tanto studio seruū fugitiuum commendauerit, & ei cōmendauerit, obsecrans et obtestans, cui pro sua autoritate proque meritis in illum poterat imperare quod rogat. Deinde quid festiuius etiam dici poterat, uel ab ipso Tullio, in huiusmodi argumento: nisi quod quidam nomine duntaxat Christiani, animo infestissimi Christo, nihil eruditum putant, nihil elegans, nisi quod idem sit ethnicum. Et uniuersum sermonis florem semel perijsse existimant, si quid de Christo fuerit admixtum, quod illius sapiat doctrinam, cum ea uel prima sit eloquentię pars, sermonem rebus accommodare. Quo magis etiam admiror, ullos de hac epistola dubitasse, num Pauli esset, cum pro ratione modoque argumenti, nihil esse magis Paulinum possit. *Onesimus Græce utilis* *Humanitas Pauli*

Donari me uobis.) χαρισθήσομαι ὑμῖν, id est, Donabor uobis. Et ita legit Ambrosius.

IN EPISTOLAM PAVLI AD HEBRAEOS ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI. EX CAP. I.

VLTIPHARIAM multisque modis.) πολυμερῶς καὶ πολυτρόπως. uox prior à partibus dicta est, posterior à modo. Si quid interest, illa referri potest ad uarias partes redēptionis humanæ, hęc ad uarietatem figurarum & oraculorum: partes sunt natiuitas seruatoris, doctrina, miracula, crux, resurrectio, ascēsio &c. Singulę uero partes ut diuersis typis præfiguratæ sunt, ita diuersis prophetarum oraculis prædictę.

Loquens.) λαλήσας, id est, Locutus, præteriti temporis, Olim locutus in prophetis, proximis tēporibus locutus est nobis in filio. Interpres illud fugisse uidet, ne bis diceret locutus, cū Paulo utrobique sit dictio consimilis λαλήσας & ἐλάλησεν, & in his sit etiam gratia schematis.

In prophetis, in filio.) Chrysostomus etiam annotat præpositionem In, positam esse loco, per.

Splendor gloriæ.) ἀπαύγασμα, id est, Refulgentia, siue relucentia, quod ex alio resplendet. Nam filius lumen est de lumine.

Et figura.) χαρακτὴρ, quam dicere possis, formam expressam ex alio, siue notam rie-

cuipiam

cuipiam impressam, uelut in cera. Vox dicta à uerbo χαράττω, quod est insculpo siue notã imprimo. Augustinus libro De incarnatione uerbi, pro charactere subinde citat, figuram expressam. Hieronymus adducens hunc locum in commentarijs Esaię legit pro character, forma. Nihil autem propius exprimit archetypum quàm imago impressa sigillo. Et substantiæ, ὑποστάσεως, non est οὐσία, quam essentiam uertit Quintilianus: ὑπόστασις à subsistendo dicta est, quę Græcis aliquando accipitur pro persona. Ex hoc uerbo nata est magna digladiatio, quod Ariani exigerent treis hypostases, & uerbum homousij non reciperent. *Ob duo uerba totus orbis sectus est*

Portansq; omnia uerbo uirtutis suæ.) φέρων τε τὰ πάντα. Meo quidem iudicio, φέρων hoc loco nõ significat idem quod portans siue baiulans, sed agens potius, siue mouẽs ac moderans. Nam φερόμενα dicuntur Græcis, quæ impetu quodam aguntur: unde & φορὰν impetum uocant. Et ἄγειν καὶ φέρειν dicitur, qui suo arbitratu moderatur aliquem. Sentit enim Paulus, aut quisquis fuit autor epistolę, non solum mundum hunc conditum per filium, quemadmodum modo dixerat, Per quem fecit & secula, uerum conditum regi & administrari: idq; non studio curaq; & industria, sicut administrant homines, sed uerbo, hoc est, nutu suæ potentiæ. Nam quod principi uerbũ est, quo iubet aliquid fieri, hoc illi est uelle. In hanc sententiam interpretatur & Chrysostomus, annotans emphasim huius participij φέρων. Gubernat enim aliquis cum negocio. Fert, qui sine negocio mouet quò libet. Proinde nos uertimus, Agat modereturq;. Thomas licet non senserit emphasim huius uocis, tamen haud multum aberrat à scopo. *Portans, pro moderãs*

Purgationem peccatorum faciens,) Græci addunt δι᾽ ἑαυτοῦ, id est, Per seipsum purgationem peccatorum faciens. Et faciẽs, apud Gręcos pręteriti temporis est: unde transferre poterat, purgatione peccatorum facta, ne sedendo uideatur purgare. Prius enim purgauit morte sua, deinde consedit.

Sedet.) Sedit, præteriti temporis est apud Græcos, ἐκάθισεν, quasi dicas, consedit. Chrysostomi interpres uertit Sedere fecit. Et huic lectioni consentit enarratio cum Chrysostomi, tum Theophylacti, quos mirum nihil fuisse offensos participio γενόμενος, nisi forte legerunt γενόμενον. Et sanè Græca uox est ambigua, sed obstat participium, quod sequitur γενόμενος. Cęterum Chrysostomus tale nihil habet. Illud uerum est, καθίζειν Gręcis & neutraliter & transitiue usurpari.

Ad dextram &c.) Gręca aliquanto secus habent, ἐν δεξιᾷ τοῦ θρόνου τῆς μεγαλωσύνης, id est In dextra throni maiestatis. Quanquam hic exemplaria Græcorum uariant, nec Throni mentio additur apud Chrysostomum, nec apud Theophylactum. Atq; hic uere maiestas est, non δόξα.

Tanto melior angelis factus.) Non est Gręce μείζων, sed κρείττων, quod sonat potiorem siue potentiorem. Vel hunc explicent locum, qui contendunt nullo modo Christũ fuisse angelis minorem. Quomodo dicetur melior siue potior factus, qui nunquã fuerit minor: nisi forte sophistarũ more libebit argutari, ex æquali factum maiorẽ. Nec melior hic pertinet ad mores, sed ad præstantiam, dignitatem, ac potentiam. *Christus aliquo modo fuit minor angelis*

Differentius.) διαφορώτερον, id est, Excellentius: quod διαφέρειν duo Græcis significat, differre & præeminere.

Hęreditauit.) κεκληρονόμηκεν, id est, Hæreditate accepit, siue sortitus est.

Ego ero illi in patrem.) quanquam aliàs quadrabat, Loco patris & loco filij, tamẽ hic malui, Ego ero illi pater, ille mihi filius, ne quis imaginetur adoptionem.

Et cum iterum.) ὅταν δὲ πάλιν, id est, Cum autem iterum.

Et ad angelos quidem suos.) Suos, superest. Nec additur in emendatioribus Latinis.

Flammam ignis.) πυρὸς φλόγα, id est, Ignis flammam, hoc est, igneam flammam.

Thronus tuus deus.) ὁ θρόνος σου ὁ θεός. Incertum est, an hic sit sensus, ô Deus, sedes tua est in seculum seculi: an hic, Ipse deus, est tibi thronus in seculum seculi. Nam sermo Gręcus anceps est. Sed priorem sequũtur interpretes. Chrysostomus annotauit & hic articulum esse additum ὁ θεός: quæ quidem annotatio non uideo quem habeat locum, nisi accipiamus ὁ θεός dici filio. Innuit enim Chrysostomus, articulo significari uerum deum. De patre uero nec Ariani dubitant quin sit ὁ θεός. *Duplex lectio*

Ipsi

Ipsi peribunt tu autem permanebis.) Gręcis uerba sunt pręsentis temporis, pereunt, & permanes, ἀπολοῦνται, διαμένεις. Quanquam pereunt ambiguum est, & in διαμένεις solus accentus facit futurum tempus διαμενεῖς.

Mutabis eos.) ἑλίξεις αὐτούς, id est, Volues, siue uertes eos. Atque id uerbi magis quadrat in cœlos, aut etiam in uestem. Interpres legisse uidetur, ἀλλάξεις. Et apud Hebręos est תַּחֲלִיפֵם transitiuum secundum, à uerbo, חָלַף quod est, mutauit, quemadmodũ mutatur amictus. Vnde & mutatoria dicuntur, annotante Capnione nostro. Græci constanter legunt ἑλίξεις, non ἀλλάξεις, Atque ita interpretatur Chrysostomus & Theophylactus. Proinde quid legendum sit, eruditis expendendum relinquo.

In ministerium missi.) Missi apud Græcos præsentis temporis, ἀποστελλόμενα, id est, Qui mittuntur. Mittuntur enim & hodie. Et capient, non capiunt, hoc est, futuro tempore non præsenti.

EX CAPITE SECVNDO.

Ereffluamus.) Valla mauult præterfluamus παραῤῥυῶμεν. Chrysostomus interpretatur pereamus, sumptũque putat ex prouerbijs Salomonis: Fili mi ne effluas, υἱὲ μὴ παραῤῥυῇς. Prorsus enim & irreparabiliter perit, quod dilabitur. Hac forma dixit mulier secũdo Reg. cap. decimoquarto, omnes morimur, & quasi aqua dilabimur.

Quæ cum initium accepisset enarrandi.) Enarrari legitur in uetustis exemplaribus, nominatim in Paulino, Græce est λαλεῖσθαι, hoc est, quæ primum dicta fuit à domino.

De quo loquimur.) Quo, refert orbem terræ, nõ deum. Id quod ex Gręcis palàm est.

Quis dicens.) τις, id est, Quidam.

Minuisti eum paulominus ab angelis. Admonet hoc loco Iacobus Faber Stapulensis, apud Hebræos haberi, minuisti eũ paulominus à deo. Atque ita prorsus indicauit Hie-
Thomas ronymus, aut si quis alius fuit psalmo VIII. pro angelis qui illis uocantur מַלְאָכִים Malachim, haberi אֱלֹהִים Eloim. Thomas refert hunc locũ ad humanam naturam Christi, qui minor angelis factus sit, nõ iuxta animam, sed iuxta corpus assumptum, per quod mortalis & doloribus obnoxius erat, cum angeli nullis malis attingi possint. Cuius equidẽ sententiam non reijcio, nisi quod prudenter accipiendum est, quod dixit Christum secundũ animam humanam non fuisse inferiorem angelis. Nam si nullus doloris sensus ad ullam animę partem pertinebat, nõ potuit esse acerbissimus in Christo dolor, quem ipse tamen Thomas uult proximum fuisse cruciatibus damnatorum apud inferos. Et si hoc nomine minor est alijs, quod corpus haberet obnoxiũ doloribus, multo magis dicetur minor, quod animam haberet obnoxiam tædio mœrorique. At Faber hoc loco dissentiens à Thoma, multis argumentis contendit, A deo legẽdum esse, non ab angelis, quæ recẽsere longius
A deo, non ab angelis sit, nec admodũ necessarium, cum liber extet formulis semel atque iterum excusus. Verũ siue legas A deo, siue ab angelis, uidetur idẽ manere scrupus. Etenim si de assumpto intelligas homine, quemadmodum necesse est, non paululũ fuit imminutus à deo, imò infra abiectissimos etiam homines, quemadmodũ ipse de se testatur in psalmis, Ego autẽ sum uermis, & non homo, opprobrium hominũ, et abiectio plebis. Nulla enim proportio naturę humanę ad diuinitatem. Ne ab angelis quidem paululum fuit diminutus, qui usque ad famem ac sitim, usque ad flagra, ad crucem, usque ad mortem denique descẽderit. Proinde mihi uidetur illud, paulominus, quod Gręce est βραχύ τι, non ad dignitatis imminutę modum esse referendũ, sed ad temporis modũ quo uersatus est Christus in terris, quasi dicas, Ad breue tempus diminutus est ab angelis: quemadmodum interpretatur Chrysostomus & Theophylactus. Neque uero refellit huius partis sensum id quod sequitur, Gloria & honore coronasti eum, omnia subiecisti sub pedibus eius, oues & boues &c. Siquidem prius illud pertinet ad Iesu uitam actam in terris & passionẽ, hoc posterius ad glorificationem, ad quam ut homo subuectus est. Neque uero prorsus hoc fefellit Aquinatem, qui indicat, paulominus, bifariam accipi posse, uel ut pertineat ad quãtitatem, sic enim loquitur, uel ut pertineat ad durationem. Stapulensis in ius trahit interpretem epistolæ, qui quidem quis nam fuerit, incertũ est. Vt parum probabile sit ipsam epistolã à Paulo fuisse con-

se conscriptam, sanè sunt qui Lucam putent interpretem fuisse. Quam opinionem si reci pimus, is interpres in ius uocari nō potest, præsertim cum apud Hebręos hęc uox אלהים eloim πολύσημος habeatur, quippe quæ utrouis numero, singulari aut plurali, deum, aut deos declaret, nonnunquam angelos, aut homines etiā admiratione dignos. Interdum principes aut iudices, ut illic: Principi populi tui non maledices. Et exodi capite uicesimo primo, Offerat eum dominus dijs, & applicabit ad ostium. Quo loco Hebræi dijs, interpretātur Iudicibus. Et Chaldaica interpretatio sic extulit, Adducat eum magister suus ad iudicē: quemadmodū annotauit & Capnion noster in Rudimētis Hebraicis. Verū hęc ad præsens institutum proprie non attinent, nisi quatenus exigit lectionis ratio. Proinde paucis indicasse sat esse duximus. Alioqui erāt in hac epistola diligentius excutiēda permulta, quę non nisi uerbosa disputatione possint explicari. Vnum illud addam, Hieronymum uideri non admodum probasse, quod hęc proprie tribuantur Christo, quum hunc enarrans psalmum ait, Hunc locum Apostolus in epistola ad Hebræos super Christo interpretatur. Et de autore eius adeo fuit dubitatum, ut sero recepta sit à Romana ecclesia: quandoquidem in hanc unam omniū nihil cōmentatus est Ambrosius. Et Hieronymus ait à nonnullis nō fuisse receptā, ob id quod in ea nonnulla citarentur, quæ apud Hebræos non inueniantur. Ex hoc loco Faber Stapulēsis, uir cum primis probus ac doctus, ansam arripuit conflictandi mecū, siue id fecit instinctu alieno, siue quo meum animum explorare, siue affectu quodam humano, ut nullus adhuc hominū extitit, qui omnibus horis sapuerit. Sed quoniam illius insectatio commentarijs intermixta passim legitur, neq; commodum est uisum nostram apologiam, qua illi copiosius respondeo, in hunc insulcire locum, capita rerum duntaxat annotabo lectori.

Capnion

Faber ab Erasmo dissentiens de ἐλοίμ

Primum, quod facit me reijcientem suam sententiam, ac Hieronymianam interpretationem, res ipsa declarat longe secus esse cum utranq; recenseam, nec hanc, nec illam reijciens, sed tantum indicans scrupulum, qui uideatur in utraq; lectione obstrepere, eumq; conor amoliri, per hoc & Fabri parteis adiuuās. Nam is scrupulus grauius obstabat, si legamus eum paulum diminutum à deo, quàm si ab angelis.

Deinde quod hanc disputationem mecum susceptam, uocat propheticæ intelligentiæ defensionem, ad me certe non pertinet, quū ego propheticā intelligentiam pro uirili adiuuem, non impugnem. Nec hic sine contumelia me facit intelligentię prophetice aduersarium, etiamsi constaret prophetam hoc sensisse quod ille uult, quū nec Fabro aduerser, & Hieronymianam annotationem nominatim etiam adducam.

Deinde quod dixeram illum hac in parte à Thoma dissentire, id ita defendit, quasi criminis uice intentarim, cū nihil tale sit in scriptis meis. Solus Hieronymus admonuit de Eloim, cęteri omnes tum Gręci, tum Latini legūt Ab angelis, cum his cōsentit Thomas, nisi quod addit distinctionē de corpore et anima Christi: Id quoniam habebat peculiare, nominatim illius feci mentionem. Quid enim magni erat si dixissem, Fabrum hic dissentire à Thoma, ubi dissentit ab omnibus orthodoxis, imò ab ipso Paulo, quem putat huius autorem epistolę, & à publica ecclesiæ lectione, tot seculis recepta comprobataq;.

Quarto loco sic mecū argumentatur, quasi iam constaret, ac definitum esset, legendū A deo, nō ab angelis, cū id uersetur in quæstione, imò maxime uertatur in dubiū, quod ille uelut certum et confessum assumit, an legendū sit A deo, quod semel duntaxat annotauit Hieronymus, & unus, & paucis uerbis, nec improbans tamē receptam lectionem, & alijs locis adducens hunc psalmum iuxta id quod nos uulgo legimus.

Quinto loco, uelut impie dictum, reijcit ac refutat, quod obiter scripserim, id quod in psalmo legit, Minuisti eum paulo minus ab angelis, de homine assumpto intelligendū, perinde quasi his uerbis distraxerim Christi hypostasim, aut quasi Christi uocabulū, pro una duntaxat natura usurparim, quū nihil tale sermo meus habeat: qui neq; à Latinę linguæ cōsuetudine, nec à ueterū scriptis, nec à sacris literis abhorret, nisi palàm calumniari uelis. Quod diminutus dicitur Christus, utiq; pertinet ad naturam humanā assumptam, iuxta quam diminutus est. Et tamen ostendo, ex superuacuo, non absurde aliquid posse enūciari de altera naturarum quę sunt in Christo, quod in alteram proprie cōpetat. Sed hæc copiosius disseruntur in Apologia: nam paucis annotari non possunt.

Sexto, quod ille uelut absurdum execratur, Christi uocabulũ pro una accipi natura, demonstro recte accipi iuxta uulgatam scholarum opinionem, nempe pro diuina unita humanæ, etiamsi negem id à me factum, idq; doceo clarissimis argumentis.

Septimo, quod ille toties inculcit, homo assumptus fuit imminutus à deo, constat Fabri sermonem esse, non meum.

Octauo, quod diximus Christum, nõ solum infra angelos descendisse, sed infra abiectissimos etiam homines. Faber atrociter eum sermonem refutat, tãquam impiũ & Christo deoq; indignissimum, tanquam spiritui aduersantem, et literę quę occidit adhęrentẽ, tanquam prophetę repugnantem: quum ego multis modis demonstrem, hunc sermonẽ cum primis esse pium, concinentem oraculis prophetarum, congruentẽ cum interpretatione ortodoxorum, cum primis consentientem cum uerbis Pauli: præsertim si modum deiectionis æstimemus non iuxta naturam hominis assumptam duntaxat, uerumetiã iuxta naturæ corruptæ iniurias plerasq;. Potissimum autem iuxta speciem hominis nocentis, quam nostra causa gessit ad tẽpus, iuxta quam crucifixus est inter duos facinorosos, uelut & ipse damnatus ob scelera sua. Nam iuxta hunc sensum potissimũ placet Ambrosio, intelligi quod ad Philippenses scribit Paulus, Exinaniuit semetipsum &c.

Nono, quod inibi raciocinatur Faber, Si propter naturam humanam assumptam paulum est imminutus à deo, cum deus esse perseuerarit, non consistit abiectum fuisse infra abiectissimos homines: palàm est omnibus, nõ agere Fabrũ dialectice, dum assumit aduersum me, βραχύ τι hic referri ad modum dignitatis, ut opponatur multũ, cum ego doceam referri ad tempus, ut opponatur diu: neq; pugnãt, plurimum esse diminutum, & paulisper esse diminutum.

Decimo, quod in calce huius particulę adijcit, me intẽdere hunc esse sensum prophetæ, Christum non paulum fuisse imminutũ ab angelis, ac tãto minus à deo: & ex his consequi, multo magis à deo diminutũ, si multum fuit diminutus ab angelis: atq; ita deniq; prophetæ sensum utroq; modo subrui, siue legamus à deo, siue legamus ab angelis, satis opinor, ex superioribus liquet, hoc illi nõ modo sine causa, uerumetiam sine mẽte in me dictum esse. Eiusdem farinę est illa clausula, Quare hic sermo seipsum elidit, & falsum esse omni ex parte manifestat. Nulla enim pugna in meo sermone, sed in ijs quæ Faber ex sese comminiscitur, tota hæc pugna est.

Porrò quod undecimo loco subijcit, non consistere sermonẽ, quo scribo Christum ne ab angelis quidẽ paululum fuisse diminutũ, qui ad mortem usq; crucis descẽderit, nemo nõ uidet ita dictum, ut aut ipse nõ perpẽderit quid diceret, aut amicum uoluerit irridere: Si nõ ab angelis, inquit, paulum quidẽ fuit diminutus, quomodo approbatur in Propheta legendum esse, Minuisti eum paulo minus ab angelis? Pugnant ne, paulominus, & nõ paulominus, paululum, & nõ paululum? Non animaduertit Faber hanc enunciationẽ, Ne ab angelis quidem paululum fuit diminutus, affirmatiuã esse, non negatiuam, quæ significat diminutũ, sed non paulum, imò multũ: secus esset si dixissem, Ne paululũ quidem fuit diminutus. Liquet igitur hic nihil esse quod secum pugnet.

Duodecimo loco, quæ nos adduximus è Psalmis, Ego sum uermis & non homo, similiaq; Christi testãtia humilitatem, negat uere in Christũ competere, sed tantum iuxta æstimationẽ impiorũ. Atqui cũ interprete Augustino, imò ueteribus omnibus, hæc Christo tribuantur, ob humanã naturam assumptam, & naturæ nostræ iniurias, postremo ob afflictiones quas ut homo nocens perpessus est, nę hęc quidẽ in illum uere competẽt. Imò quia Christi deiectio, nobis humilitatis exemplũ pręscribit, opinor magis conuenire, ut hoc exemplum, ut summum, ita uerissimũ esse credamus. Quod si appellatio uermis, & in membra Christi competit, non statim consequitur, in ipsum non competere.

Decimotertio, quod adducit Mariam matrem Iesu, dilectũ discipulũ, Magdalenam, ac reliquos, multa compassione fleuisse Christũ, magis pro me facit. Etenim si nihil in illo erat non magnificum ac felix, quid super illo flebant?

Decimoquarto, quod rogat qui conueniat, eum dici uermẽ, qui sit primogenitus omnis creaturæ, & superior est omnibus creaturis: uicissim eũ rogabo, qui conuenerit olim Christum dici deum & hominem, mortalem & immortalem, filiũ hominis & filiũ dei,

mortuum

mortuum & uiuum? Quis enim non uidet diuersissima in eundem competere, ob naturarum diuersitatem, quas eadem hypostasis complectitur.

Decimoquinto, quod dicit Iesum ita fuisse hominem, ut omnium maxime uere fuerit homo, nihil ad me pertinet. Mihi satis est, quod ipse sese uocat nō hominem. Neq; enim quisquam ita insanit, ut accipiat illum non fuisse uere hominem. Sed quemadmodū quę contemptissima sunt, dicunt non esse, ita deiectissimos homines, non homines dicimus. Porrò an Christus magis fuerit homo quàm cęteri, dialecticis disputādum relinquo, qui negant in substantiam cadere magis et minus. Ego ut Christum hominē fuisse profiteor, ita non ausim affirmare maxime omnium fuisse hominem.

Decimosexto, quod Christus, ut ait in Euangelio, nō asscribit sibi nomen uermis, sed ea potius quæ sunt dignitatis. Primum mihi satis est, quod se in Propheta uermē dixerit. Neq; uero quæ in sacris literis testantur Christi dignitatem derogant illius assumptę humilitati: ut neq; retrorsum, quæ declarant humilitatem, derogant celsitudini.

Decimoseptimo, negat Christum uermem dici posse, quod terrenus non sit, sed iuxta Paulū cœlestis, imò & cœlestis erat, & terrenus. Iuxta illud dicitur filius dei: iuxta hoc filius hominis, siue Adæ. Porrò quod addit de proportione idētitatis, aut ęqualitatis, an ulla talis sit, ipse uiderit. Sed si hāc solam ponit in Christo, non erit ullo pacto imminutus à deo, quod tamen fatetur Faber. Quod si iuxta assumptam naturā dicitur inferior deo patre, proferat ille si quam nouit proportionem inter creatorem & rem creatam.

Decimooctauo, quod ratiocinatur & seraphim ad deitatē collatos uermes dici posse, nihil ad me pertinet. Neq; uero sic argumentor, inter hominem & deū nulla est proportio, igitur homo uermis est: uerum ita colligo, Christus se uermem dicit & non hominē, opprobrium & reiectamentum plebis, igitur non fuit paululū ab angelis diminutus, sed plurimum, etiam infra uulgus hominum.

Decimonono, quæstionem mouet, an ob iniurias susceptas, Christus fuerit in se diminutus. Exponat quid dicat in se, & nihil fuerit negocij illi respondere. Neque ratio uetat Christū quo plura passus est, hoc merito fuisse maiorem, & tamen interim uere deiectū. Vt dissimulē hic quod me facit aduersarium suum, qui pro ipso faciam: quod meum sermonem coniungit cum opinione Iudęorum, qua Christus multū fuit diminutus: quod periculum denunciat, si meis dictis pertinaciter hæream. Ego uero mea facile recantabo si prior recantet Paulus quod scripsit, Exinaniuit semetipsum.

Vicesimo loco, negat mortem Christi dicendam humiliationem, sed magis exaltationem, quum ipse dicat, Cum exaltatus fuero à terra, omnia traham ad me. Eadem ratione latrones poterant dici exaltati. Imò Paulus ipse, Christi passionem, diminutionē interpretatur in hac ipsa epistola, Exaltationē, resurrectionis & immortalitatis gloriā. Atq; hoc loco uidetur sibi parum constare Faber. Cū enim omnibus machinis hoc agat Faber, ne Christus dicatur uere humiliatus fuisse, sic concludit, passionem illius non uocandam humiliationem in malam notam. Fatetur igitur esse humiliationē in bonā notam. Atqui in optimā notam nos illi tribuimus. Quis enim aliter tribuat Christo, nisi prorsus impius?

Vigesimoprimo, ait Christum cum ista pateretur nihilo secius fuisse regem angelorū, uelut absurdum sit dicere illum humiliatum infra angelos, qui rex sit angelorū. Atqui ea ratione non fuit inferior deo, cum fuerit deus. Et tamen hoc certe dat Faber.

Vigesimosecundo, sic ait, uerum hęc omnia pro nobis miseris iuxta oracula pati debebat, & uideri admirandus supra omnes, & uideri abiectus et humiliatus: nimirū innuens non humiliari, qui immeritus affligitur: imò hoc magis se deiecit, quo magis innoxius pro indignis ea pati uoluit. Et, ni fallor, sicut uere uisus est admirandus, ita uere uisus est abiectus & humiliatus, non simpliciter, sed, quod mihi satis est, aliquo modo.

Vigesimotertio, quod proponit de martyribus, pro me facit. Humiliātur illi, cum ceruicem præbent lictori, exaltantur gloriosæ mortis, tum memoria, tum præmio.

Vigesimoquarto, negat βραχύτι ad temporis modum posse referri, quo Christus uersatus est in terris, cum eum mox iubeantur adorare omnes angeli. Mirum uero si iubentur adorare qui deus est. Nec tamen ideo consequitur non aliqua parte fuisse inferiorem qui fuerit mortalis, cum illi sint immortales.

Vigesimoquinto, fortiter negat apud Hebræos, Meat, sonare spatium temporis, sed quantitatis, siue magnitudinis, et locis aliquot productis, putat se rem factã habere, quasi uero consequatur, si Meat alicubi sit usurpatum apud Hebræos, ut non declaret breuitatem temporis, non posse usquam ad temporis significationem accõmodari. Certe Psalmo tricesimo sexto, Adhuc pusillum & non erit peccator, Hebræis est Meat. Itẽ Psalmo centesimo octauo, Fiãt dies eius pauci, rursus est Meatim. Rursum Psalmo secũdo, Cum exarserit in breui ira eius, est Bimeat. Nec dubito quin centũ loca produci queãt, si quis hoc agat. Vide quid est rem dubiam, ut exploratam asseuerare.

Vigesimo sexto, quis non uidet præceptionem nihil ad rem pertinere, qua docet hæc uocabula, multum ac parum, similiaq;, quoties iunguntur uocabulis auctionem diminutionémue designãtibus, nequaquam solere significare tempus, sed paulo minus adiungitur uerbo, minuisti. Nõ enim hic agitur, rectène uerterit Latinus interpres, sed quid Græca uox βραχύ τι declaret. Quis enim Latinus unquam dixit paulominus pro paululum? quod magis sonat propemodum. Quod si βραχύ τι Græcis ad tempus pertinet, nõ uertendum erat paulominus aut paululũ, sed paulisper. Neq; quicquam uetat ita loqui, Paulisper auxisti rem meam, paulisper deiectus fuisti.

Vigesimo septimo, conatur & Græcorũ autoritate probare, βραχύ τι, non posse ad tempus referri, quod Eustathius Homeri interpres, de talẽtis loquẽs, βραχύ τι dixerit, non tempus indicans, sed magnitudinem aut æstimationem. Primum plus tribuendum arbitror Athanasio, Chrysostomo, Origeni, uiris usq; ad eloquentiæ miraculum Græce peritis, quàm Eustathio alienorum commentariorum rhapsodo. Ad hæc qui consequitur, Eustathius βραχύ τι accommodauit ad magnitudinem, igitur non potest ad temporis modum pertinere? ut quoniam breuem fustem dicimus, non liceat dicere breue tempus.

Vigesimo octauo, quod docet si quis tempus uolet significare, dicendũ esse ἐπ' ὀλίγον aut μικρόν: quod posterius est apud Ioãnem: Hæc non significant tempus, nisi quia subauditur χρόνον, asinum significatura, si subaudiatur ὄνον, quemadmodum usu uenit & in βραχεῖ, cum dicimus ἐν βραχεῖ, id est, Breui, nimirum tempore.

Vigesimo nono, docet si interpretes Septuaginta tẽpus intelligi uoluissent, dicturos fuisse, ἠλάττωσας αὐτὸν ταχὺ παρ' ἀγγέλους, idq; ita Latine uertendum fuisse, Minuisti eum cito ab angelis. Verũ quis ita loquitur, Cito uixit, pro non diu uixit? licet cito mortuus est, apte dicatur, quòd nõ diu uixerit. Christus cito exaltatus fuit, quia nõ diu fuit humiliatus.

Tricesimo. Vulgarium & Athanasium duos facit, cum commentarij in epistolas Pauli, qui circumferuntur uersi à quodam Priore S. Balbinæ, Vulgarij sint, seu potius Theophylacti Bulgariensis episcopi, non Athanasij. Quod protinus deprehendet qui Græca contulerit.

Tricesimoprimo, cum Faber asseueret hanc lectionem esse impiam atq; adeo hæreticam, si quis contendat tueri, paulisper imminutus ab angelis, tamẽ Chrysostomum ac cæteros orhodoxos omnes, nõ aliter excusat, quàm quod decepti per Septuaginta qui uerterint Ab angelis, putarint sic esse apud Hebræos, ac difficultate loci constricti, huc confugerint, ut βραχύ τι ad temporis modum detorquerent, sed falso. Mallem illum de tantis ecclesiæ columnis paulo ciuilius fuisse loquutum, præsertim cum nemo sit omnium qui nõ cum illis hac in parte sentiat. Ipse deniq; Hieronymus illis assentit, sicut ante docuimus, idq; in opere nõ suspecto: cum commentarij quos habemus in psalmos, aut nõ sint Hieronymi, aut certe multis locis contaminati sint alienis emblematis: ut omittam, quod tot seculis magno consensu, sic legit, sic cantat, sic docet ecclesia: quæ ut labi possit alicubi, certe sensum hæreticum non amplecteretur tot ætatibus.

Tricesimosecundo, quæ adducit ex Euangelio de dignitate Christi, contra me nõ faciunt, qui sic illi tribuo pro tempore assumptã humilitatem, ut dignitati non derogẽ: Vno inquit, patre minor dicitur: uerum, sed eidem patri fuit æqualis: ita secũdum aliquid inferior fuit angelis, non simpliciter inferior.

Tricesimo tertio, multis uerbis docere nititur hominem unitũ diuinitati hoc ipso, sic exaltatum fuisse super omnia, ut paulum esset imminutus à deo. Atqui quod Faber hic uocat exaltationem, Paulus uocat exinanitionem, Et addit, formam serui accipiẽs, quod ipse

ipse quoq; Faber superius interpretatur, Humanam naturam. Certe Faber inęqualitatē ponit in Christo, secundum quiddam: quę si sumitur iuxta comparationem diuinæ natur & humanæ, quomodo secundum hæc dici potest paulum diminutus.

Tricesimoquarto, expatiatur in campum late patētem, multa colligens de excellentia Christi, quibus adeo nihil detraho, ut ad illius dignitatem mihi ieiune, parceq; dicta uideantur. Sed ut ante demonstratū est, hæc non officiunt ijs quæ de eiusdem humilitate sunt dicta, iuxta naturam assumptam.

Tricesimo quinto, quādo Faber usq; adeo mordicus tenet, Christū nō nisi paululū fuisse imminutū à deo, uel illud expediat, quo sensu Paulus dicat eundem exinanisse se: An exinanire significat paululū quiddā diminui, quod nobis penè sonat, In nihilū redigere? Perinde quasi dicas, Exanimauit hominem, & interpreteris, id est, Leuiter commouit.

Tricesimo sexto, non satis amice patrocinatur Aquinati: qui Græce Hebraiceq; ignarus, sequutus sit aliorum errorem. Atqui si Christus nullo modo fuit angelis inferior, manifesta blasphemia est, illum angelis facere inferiorem. Id certe uel citra linguarum peritiam sentire poterat Thomas, uir non omnino stupidus.

Tricesimo septimo, quoniam Faber omnem culpam reijcit in interpretē, sic argumentabar, Si Lucas est interpres huius epistolę, hunc non oportet reum agere. Id, inquit, non recipimus, quum omnes sentiant incerto autore trāslatam. Imò quisquis est cuius extat argumentū in hanc epistolam, testatur Lucam plusquā interpretem huius epistolę fuisse, qui memor sensus & ordinis post obitū Pauli, ex sua memoria Græce illam descripserit. Non asseuerat, inquis, sed testatur ita multos sensisse. Quod si prorsus incertus est interpres, ut fatetur, quomodo Faber certò negat esse Lucam?

Tricesimo octauo, iam adijcit in fine, Cæterum non oportet autoritatem scribētis quicūq; is fuerit, sed ueritatem facere uictoriam. Id si uerū est, quomodo Faber unam unius Hieronymi annotationem sequutus, de re tanta tam constanter pronūciat? Deinde quid si Lucas sit autor, nam id assumpsi, non erit huic aliquid defendum?

Tricesimonono, fatetur Eloim Hebræis polysemum esse, & respondere duabus uocibus Latinis, deus & dij. Verum est quod fatetur & negari non potest, cęterum hoc adijciendum erat, quod cōstat Eloim non solum sonare deos, uerum etiam primates, iudices, deniq; & angelos.

Quadragesimo, hoc ait interesse, quod Eloim quoties absq; pluralitatis nota ponitur, deum sonat, atq; ita semper transtulerunt Septuaginta, Rursum quoties deos sonat, additur col, pluralitatis nota. Id nihil opus est aliunde petitis argumentis refellere, cū ipse sermo ψευδώνυμος se ipsum refellat. In hoc psalmo non additur col, & tamen non uerterunt deum. Rursum Exodi uigesimo secundo, Dijs non detrahes, non apponitur col, & tamen uerterunt Deos.

Quadragesimo primo, flagellat interpretem huius epistolę, qui in psalmo nō uerterit Eloim, A deo, cum idem fecerint Septuaginta, quibus magis cōueniebat hoc imputari.

Quadragesimo secundo, Quidam Hebręus Hispanus, homo mea sententia nō uulgariter exercitatus in suis literis, ait hoc interesse inter Eloim et Malachim, qđ angeli quoque quoties de dignitate agitur, quod assistunt deo, Eloim uocantur: ubi de functione, hoc est, cum aliquò mittuntur, Malachim uocantur. At hic dignitatis fit collatio.

Quadragesimo tertio, eleuat paraphrasin Chaldęorum, quę iuxta Septuaginta translationē, pro Eloim, habet Malachim, id est, angelos. Cui ego in hac sanè parte puto nonnihil tribuendum, præsertim cum consentiat cum autoritate Septuaginta, quam ferè sequuntur & apostoli.

Quadragesimo quarto, ut censor seuerus obiurgat me, & amentiæ accusat, qui scripserim quod Hieronymus nō uideat admodū probasse, hūc psalmū proprie tribui Christo, sic detorquēs, quasi proprie dixerim uere, cum Latine, ut opinor, dixerim proprie tribui quod ita tribuitur, ut in aliū neminem cōpetat. Permulta sunt in psalmis, quæ nobis cum Christo sunt cōmunia. Nihil igitur in his meis uerbis, quod tam acriter debuit incessi.

Quadragesimo quinto, procul reijcit meā coniecturam, quod collegerim ideo uideri nō admodū probari Hieronymo, hæc proprie tribui Christo, quod scripserit, hūc locum

Apoſtolus in epiſtola ad Hebræos,ſuper Chriſto interpretatur.Fateor grauem autorem Paulum,ſed primũ incertum,an is huius epiſtolæ ſit autor. Deinde fatetur Hieronymus hunc ſcripturas aliquãdo ad uictoriã detorquere . Poſtremo non uideo quomodo poſſit totus hic pſalmus Chriſto accõmodari.Solemus autem in autorem reijcere,ſi quando ipſi fidem dictorum præſtare nolumus.Verum id quoniam paucis annotari non poteſt, ex Apologia qui uolet reliqua petat.Neq; hic quicquã affirmo,tantum aio uideri.

Quadrageſimo ſexto,quod Chriſtus in Euãgelio citat uerſiculum ex hoc pſalmo, Ex ore infantium & lactentium perfeciſti laudem:non arguit neceſſario pſalmum hunc proprie in Chriſtum competere,imò ſententia poteſt eſſe generalis quam adducit.

Quadrageſimo ſeptimo,ſtultitiã impingit, qui ſcripſerim uſq; adeo dubitatũ de autore huius epiſtolæ,ut ſero ſit recepta à Romanis,cum hoc ad rem propoſitã nihil attineat. Certe hactenus pertinebat, ut ſi Pauli non eſt,minus nos eius urgeat autoritas.

Quadrageſimo octauo,negat conſtare quod hãc Romani ſero receperint.Neq; mihi conſtaret,niſi Hieronymus hoc literis prodidiſſet,teſtãs ſua ætate Apocalypſim nõ fuiſſe receptam à Græcis,Epiſtolam ad Hebræos à Latinis.Nam hanc Gręci libentius receperunt in odium Arianorum.Comperiet hoc non eſſe meum ſomniũ, qui legerit epiſtolã ad Dardanum,de terra repromiſſionis, ubi fatetur à Latinis non fuiſſe receptam,cũ maxime uellet eſſe receptam.Legat eiuſdem commentarios in Eſaię caput ſextum.Rurſum eiuſdem in caput octauum clarius etiam,rurſum in Matthæi caput uigeſimumſextum.

Quadrageſimonono,arguit eam fuiſſe receptã à Romanis iam olim,quod hęc trãslatio præceſſerit tempora Hieronymi. Vt hoc donemus eſſe uerum, tamẽ hinc nihil aliud confici poteſt,ꝙ hanc epiſtolam translatam fuiſſe ante tempora Hieronymi. Neq; enim ſtatim quod translatum eſt,receptum eſt.

Quinquageſimo, exiſtimat euidentiſſimum eſſe argumentum, epiſtolam hanc fuiſſe receptam à Romanis,quod Hieronymus utatur eius teſtimonio aduerſus Iouinianũ. Si ideo fuit recepta,quod huius utitur teſtimonio,receptus fuit & Pythagoras, cuius aduerſus eundem utitur teſtimonio.

Quinquageſimo primo,ſuauiter irridet argumentationem meam,ut minime dialecticam,Sero fuit recepta,quia in hanc nihil commentatus eſt Ambroſius,quaſi cõſequatur pari ratione,in quencunq; librum non ſcripſit commẽtarios Ambroſius, eum ſero fuiſſe receptum à Romana eccleſia. Ac uere prædicat,hoc enthymema non unis dignũ Anticyris,ſi quis ad eum colligat modum.At ego in re cõiecturali ſynathroeſmo ſum uſus.Primum quod ſero recepta ſit,teſte Hieronymo:deinde quod quędam in ea citentur ex Hebræorum uoluminibus,quę illic non reperiantur.Addo in cumulũ cõiecturarum, quod Ambroſius,cum in cęteras omnes ſcripſerit,in hanc unã non ſcripſerit.Erant & alię coniecturę,quas hic uelut aliud agens,non putaui recẽſendas.Nec eſt neceſſe,ut ex ſingulis cõiecturis naſcatur certa concluſio.Satis eſt ſi ex multis congeſtis argumentis, conſletur probabilis ſuſpicio.

Quinquageſimo ſecũdo,exiſtimat argumentũ irrefutabile,hanc epiſtolã fuiſſe receptã,quod Ambroſius ac Hieronymus in libellis ſuis utãtur illius teſtimonio.Id argumento eſt,ſic fuiſſe receptã,ut iam tum à multis legeretur,ueluti Pauli, non autem fuiſſe receptam autoritate publica,uelut partem ſcripturæ canonicæ,de qua non liceret dubitare.

Quinquagesimo tertio, iã ad argumentũ quod adducit ex Dionyſio, qui in libris De diuinis nominibus adducat huius epiſtolæ teſtimonium,Reſpondeo,quoniam incertus eſt ille Dionyſius,fieri poſſe,ut aliquanto poſterior fuerit Ambroſio.

Quinquageſimo quarto,fortiter aſſeuerat nullos unquã de hac epiſtola dubitaſſe,pręter Ebionitas,Marcionitas,& horum ſimiles hæreticos.Quod ſi doceo Hieronymum e Auguſtinũ de hac epiſtola dubitaſſe,ſicut mox,& in calce huius epiſtolę docebimus, ex regula Fabri conſequetur eos eſſe hæreticos,qui nobis certe ſunt orthodoxi, nec dubito quin et ipſi Fabro.

Quinquageſimoquinto,ait, Hieronymum cum ait illic quędam citari,quæ non compareant apud Hebræos,hæreticorum recitare calumnias,non ſuam ſententiã. Quid ſenſerit Hieronymus de hac epiſtola,mihi non ſatis liquet:nam is uafer eſt, & in hac fuit opinione

nione, ut non protinus euulgandū sit, quod apud te senseris, quando Christus turbis per parabolas loquutus est, solis discipulis aperiens regni mysteriū. Quod si apud Hebræos ea reperiuntur, cur Hieronymus non indicat?

Quinquagesimo sexto, in calce cōcludit de hac non esse dubitandum, quandoquidē sacrosanctę synodi, et canones eam approbarunt. De synodorū approbatione mihi non cōstat. Nūc certe constat receptam. [redacted]. Porrò si sacrosancta synodus approbauit epistolam ad Hebræos, cur audet Faber in ea locum taxare uelut impium & Christo indignū? nisi forte synodo fuit exemplar emendatum, & mox ab approbatione, repente totius orbis, Græci pariter ac Latini codices, omnes deprauati sunt, adeo ut à nemine sciri potuerit, quid ea synodus legisset.

Quinquagesimo septimo, quicquid est incōmmodi, aut offendiculi, id in interpretem reijcit, sed meo iudicio parum pudēter, in tāto Gręcorum ac Latinorum codicū consensu, prȩsertim quum nemo ueterum hoc lēmate sit usus, tum incertum sit, an Lucas sit interpres. Verum hac de re nihil contēdo: tantum tribus uerbis admoneo lectorem, quo illi cogitandi quærendiq; materiam suppeditem, quod quidem maxime conueniebat huic argumento, quo profitemur annotationes, non definitiones.

Summa rerū capita, paucis annotauimus fastidioso lectori. Qui uolet rem plenius cognoscere, legat Apologiam nostram, qua Fabro respōdemus. Imperitię crimen facile agnoscam, impietatis in Christum, nec debeo, nec possum agnoscere, cui soli fateor omnē deberi gloriā, longe maiorem, quàm omnis humana prędicatio queat illi tribuere. Nec est cōtumelia, quod illi tribuimus humilitatem, cuius crucē, cuius flagra reuerenter adoramus etiam, cuius ignominia, nostra est gloria. Atq; utinam Faber dum suam tuet̄ sententiam, non impetisset simplicem ac syncerum amicum tot dictis odiosissimis, quod illo uiro dignum erat, etiamsi quid illi fuissem aduersatus. Et tamen quod ad contumeliam attinet, facile uel negligo, uel amicitię condono, uel homini deniq; ignosco, præsertim cum quicquid hic criminis aut erroris impingit, sit mihi cū probatissimis ecclesiæ doctoribus, imò cum publico totius ecclesiæ iudicio commune. Cæterum non opinor tātum esse tribuendum amico, ut in illius gratiam haberi uelis blasphemus & impius in Christum, ubi non sis. Et hanc tamen calumniam sic à me depuli, ut quoad licuit, non læserim mici famam: ut nemini dubiū esse possit, quin necessitatis fuerit, quod me defendi, Christiani pudoris, quod à talione abstinui.

Eū uero qui modico q̄ ab angelis.) τὸν δὲ βραχύ τι παρ᾽ ἀγγέλους ἠλαττωμένον, id est, Eum uero qui paulum quiddam pre angelis diminutus est, si quis uerbū uerbo reddat: si quis sensum malit, Eum uero qui paulisper præ angelis diminutus est.

Gratia dei.) Hic ablatiui casus est χάριτι θεοῦ, id est, Per gratiam dei, hoc est, beneficio diuino.

Pro omnibus.) ὑπὲρ παντὸς, id est, Pro uniuerso, siue pro omni aut quouis.

Decebat enim eum.) Hoc ad patrem est referendum, non ad filium. Laborat enim in hoc Theophylactus, ne præpositio per, diminuere uideatur autoritatem. Nam & per eū fieri dicuntur omnia, à quo fiunt omnia. Proinde non solū de filio dicitur, quod per illū condita sunt omnia, uerū etiam de patre. Vnde Consummare, legendum est actiue, non passiue τελειῶσαι. Certe in exemplari quod nobis exhibuit bibliotheca Paulina apud Londinum, scriptum uisitur consummare, licet deprauator aliquis, e, transpunxerit calamo. Suffragabatur codex Constantiensis uetustior. Sensus enim hic est, Decebat enim eum, nempe patrem, qui non unum filium Iesum, sed cum illo multos adducere uellet in gloriam, ut eum qui esset princeps, ac dux salutis cęterorum, legitimum et perfectum redderet uarijs afflictionibus. Ad eum modum & legit & interpretatur Chrysostomus. Proinde librariorum errore in nōnullis codicibus, Consummari scriptum habetur uerbū passiuū. Quam tamen lectionem reperio in commentarijs Fabri.

Consummari deprauate pro consummare

Autorem salutis.) ἀρχηγὸν τῆς σωτηρίας, hoc est, Ducem ac principem. Nam autoritas

magis est penes patrem, iuxta diuum Hilarium, etiamsi Christus etiam autor est.

Laudabo te.) ὑμνήσω σε. Hymnis celebrabo.

Fidens in eum.) In eodem, πεποιθὼς ἐπ' αὐτῷ.

Et pueri mei.) Mei, superest, τὰ παιδία ἅ μοι, id est, pueri quos mihi.

Nunquã enim angelos apprehendit.) οὐ γὰρ δήπου, id est, Non enim uidelicet. Quanquam [redacted] addit. Et που nonnunquam uertitur Alicubi, ut sit sensus, Nusquam in [redacted] Ad eum sensum facit & uerbum præsentis temporis. Demiror [redacted] sostomi, legat, Non enim quenquam angelorum apprehẽdit, nisi forte putauit in genitiuo ἀγγέλων subaudiri τινα, uerum is genitiuus est uerbi. Certe Chrysostomus Græcus nõ discrepat à nostra lectione. Iam ipse Chrysostomus admonet metaphorã sumptam ab ijs qui cursu insequẽtes, fugientem occupant ac retrahunt. Angelos lapsos Christus non redemit, nec assumpsit illorum naturam.

Angelos apprehendit.) Apprehendit, præsentis temporis, ἐπιλαμβάνεται, id est, Assumit et induit, quemadmodum et mox, semen Abrahæ apprehendit. Quanquam aliâs utatur hoc uerbo Paulus pro assequi.

Et fidelis pontifex,) ἀρχιερεὺς, id est, Summus sacerdos: tametsi sæpius ita uertit.

Ad deũ.) τὰ πρὸς τὸν θεόν, id est, In his quæ ad deum pertinent, aut quæ apud deũ agunt.

In eo enim.) ἐν ᾧ γὰρ, id est, Nam in eo quod, hoc est, Ideo quod.

Et tentatus.) Et, copula redundat, nec legitur in uetustis Latinorũ exemplaribus. Sũt autem meo quidem iudicio coniungenda hæc duo, πέπονθεν, πειρασθεὶς, id est, Quod accidit illi tentari, ut participium positum sit loco uerbi infinitiui.

Et eis qui tentantur.) Redundat hic quoque copula, Et. In uetustiore codice Constantiensi quispiam adiecerat in spatio.

EX CAPITE TERTIO.

Pontificem confessionis uestræ.) Nostræ, legunt Græci, ἡμῶν: atque ita Chrysostomus, suffragãte uetustissimo simul et fidelissimo codice Paulino. Cõsentiebat uterque Constantiensis. Ac rursus est ἀρχιερέα. Ceterum apostolum uertere poterat, Legatum. Mihi rectius uidetur quadrare Professio, quàm confessio, quando Græca uox est ambigua.

In omni domo.) ἐν ὅλῳ τῷ οἴκῳ, id est, In tota domo.

Amplioris enim gloriæ.) Interpres sequutus Græcum sermonem, genitiuum uertit pro ablatiuo. Dicendum erat, Ampliori gloria dignus.

[redacted]

Habet domus.) Rursum hic genitiuũ pro ablatiuo transtulit: nam dicendũ erat, Ampliorem domo, uel ampliorem quam domus. Laurentius indicat hic lapsum Remigiũ interpretem, qui non inuenerit exitum sententiæ, [redacted]. Thomas, & hoc recẽtiores, accipiunt honorem domus, gloriam in domo, aut de domo, secus interpretantibus Chrysostomo & Theophylacto, qui populum dei, domus appellatione designatum uolunt. Moyses administrauit populum, Christus condidit. Nos quo magis perspicuus foret sensus, expressimus ad hunc modũ. Tanto nanque maiore gloria quàm Moyses, hic dignus est habitus, quanto maiorem habet honorem, qui construxit domum, quàm ipsa domus.

Quæ domus.) οὗ οἶκος, id est, Cuius domus, ut cuius, referatur uel ad deũ uel ad Christũ.

Fiduciam.) παῤῥησίαν, quasi dicas, Audaciam.

Et gloriam.) καύχημα, Plus aliquid adiecit, si non solum fidamus, uerum etiam gloriemur, ac ueluti iactemus sortem nostram.

Probauerunt.) Græci addunt, me.

Distinctio per peram apud Græcos

Quadraginta annis.) Hoc Græci distinctione referunt ad superiora. Viderunt opera mea per quadraginta annos. At eam lectionem palàm refellit quod sequitur, Quibus autem infensus fuit quadraginta annis.

προσώχθισα

Offensus fui generationi.) προσώχθισα. Laurentius magis probat Infensus quam offensus, ob id, ni fallor, quod offensus dure cohæret cum datiuo, generationi isti. Etiãsi apud

Suetonium

Suetonium legimus, offensior pontificibus pro subiratus. Porrò Grecis προσοχθεῖν, est tædium molestiamq; capere ex re quapiam. Deniq; Hebræis est אָקוּט quod tædij molestiæq; significationē sonat. Vnde diuus Hieronymus transtulit, Quadraginta annis displicuit mihi generatio illa, hoc est, Pertuli eam semper rebellantē, idq; nō sine tędio meo. Nam deus in literis diuinis sæpenumero hominum more loquitur. Gręca dictio composita uidetur ab ὄχθη ripa, siue locus asper, in quem impingunt naues.

Generationi huic.) ἐκείνῃ est Græce, id est, Illi: & illa, uertit Hieronymus, ut modo indicatum est.

Et dixi semper.) Gręci distinguunt, ut semper, aduerbium, referatur ad uerbum, errant, nec additur pronomen ij.

Quibus iuraui.) ὡς ὤμοσα, id est, Sicut iuraui. Interpres legisse uidetur, οἷς. Porrò illud, Si introibunt, est abiurantis, ut perinde ualeat, quasi dicas, Iuraui eos non ingressuros in requiem meam. Aliquoties addimus, emoriar, si fecero: Dispeream, ni optimum erat. *Si abiurantis*

Ne forte.) μήποτε, id est, Ne quando.

Discedendi à deo uiuo.) ἐν τῷ ἀποστῆναι, id est, In deficiendo, siue desciscendo.

Hodie cognominatur.) τὸ σήμερον καλεῖται, id est, Vocatur. Totum enim hoc tempus usq; ad uitæ finem uocatur hodie.

Vt non obduretur.) ἵνα μὴ, id est, Vt ne.

Hodie si uocem eius.) In repetitione huius sermonis nonnulli Gręcorum codices habebāt, μου, id est, Vocem meam. Alij rursus αὐτοῦ, id est, Eius. Indicat Chrysostomus hic hyperbatō esse, in hoc quod dicitur uocem eius &c. Totum enim sermonem qui in medio est, pēdere usq; ad initiū proximi capitis, Timeamus ergo. Porrò Ergo, addidit ad corrigēdum hyperbatum longiusculum. Item hyperbaton uideri potest in eo quod pręcessit: Sicut dicit spiritus sanctus, Hodie &c. usq; ad uerbum, uidete fratres. Siquidē in medio nullum est uerbum, quod absoluat orationem. *Hyperbaton*

In illa exacerbatione.) Illa redundat, nisi quod additum est, explanandæ rei gratia.

Quidam enim audientes.) ἀκούσαντες, præteriti temporis est, id est, Cum audissent.

Quorum cadauera.) ὧν τὰ κῶλα, id est, Quorum membra. Interpres legisse uidetur πτώματα, nisi maluit exprimere sensum, Nam membra dicuntur & uiuorum.

Non introire.) μὴ εἰσελεύσεσθαι, id est, Non introituros.

Quia potuerunt introire.) Hoc loco uerba quæ adduntur, In requiem ipsius, non inuenio in Græcis exemplaribus, ne in antiquis quidem Latinis. Verum è superioribus appa ret adiecta.

EX CAPITE QVARTO.

NE forte.) μήποτε, id est, Ne quando.

Aliquis ex nobis deesse.) ὑστερηκέναι, id est, Non assequutus fuisse.

Et nobis.) Et, redundat.

Nunciatum est.) εὐηγγελισμένοι, id est, ut ad uerbum reddam, Euangelizati sumus, hoc est, Nobis prædicatum est Euangelium. Sic alibi pauperes Euangelizantur.

Nō admixtus.) μὴ συγκεκραμένος, id est, Non cōtemperatus, hoc est, Non apte coniunctus, uelut anima copulatur corpori temperatura, quod fides ueluti uita sit auditui.

Ex his quæ audierunt.) τοῖς ἀκούσασιν, id est, ijs qui audierunt. Porrò datiuus hic pertinet ad participium, admixtus. Hunc locū perturbatiorem reperio in Græcorū commentarijs. Apud Theophylactum Gręcū mendosus habebatur, apud uersum etiam mutilus. proinde Theophylacti Gręca subscribā, ut habent, μὴ συγκεκραμένους τῇ πίστει τοῖς ἀκούσασι. τοῦτ᾽ ἐστί, μὴ ἑνωθέντας μὴ συμφρονήσαντας περὶ τῆς πίστεως τοῖς ἀκούσασιν, ἀλλ᾽ ἀπορραγέντας αὐτῶν. θαυμασίως δὲ οὐκ εἶπε, μὴ συμφωνήσαντας, ἀλλὰ μὴ συγκεκραμένους, ἵνα τὴν ἄκραν ἕνωσιν δηλώσῃ. ἀκούσαντες δὲ ἐνταῦθα λέγει τοὺς πιστεύσαντας. οὗτοι γὰρ τῷ ὄντι ἀκούσαντες ἂν λέγοιντο. ὁ δὲ ἐν ἁγίοις ἰωάννης, μὴ συγκεκραμένους φησὶ τοὺς περὶ χαλὲβ καὶ ἰησοῦν, οὗτοι γὰρ ἀστασίαστοι ἔμειναν, οὐδὲ συνανεκράθησαν φησιν, οὐδὲ συνέστησαν καὶ συνεφθάρησαν τοῖς ἄλλοις στασιάζουσι καὶ μίαν πᾶσι γνώμην σχοῦσι. τίσι δὲ τούτοις; τοῖς ἀκούσασι καὶ μηδὲν ὠφεληθεῖσι. τοῦτο δὲ διὰ τὴν μεγάλην αὐτοῦ καὶ βαθεῖαν σοφίαν ὁ ἅγιος οὗτος εἰπών, ἐμοὶ γὰρ ἀναξίῳ οὐκ ἔδωκε νοῆσαι πῶς αὐτὸ εἶπεν, id est, *Ex his q. a. locus uehementer obscurus explicatus*

Non admixtos fidei, ijs qui audierãt, hoc est, non unitos, non cõcordes de fide cũ ijs qui audierant, sed ab illis diuulsos. Mire uero non dixit, non consentiẽtes, sed non commixtos, quo summam unitatem declararet. Qui audierãt, hic dicit pro eo, quod est, qui crediderant, Nam hi cuipiam audisse dici possunt. Cæterum diuus Ioannes, nõ admixtos intelligit Chaleb & Iesum. Nam hi permanserunt alieni à seditione, neque simul cum cęteris seditionem mouentibus, eundemque cum omnibus animum habentibus, inquit, cõmixti sunt, neque simul insurrexerunt, neque simul cõsumpti sunt. Quibus autem illis? Nimirum ijs, qui audierunt, nec ullam receperũt utilitatem. Hoc uero iuxta magnam suam ac profundam sapientiam locutus est sanctus ille: mihi uero indigno nõ dedit intellectum, quo modo hoc dixerit. Hęc Theophylactus, quũ in translatione Latina quędam diuersa sint, quædam absint. Nam illic Basilij, non Ioannis fit mentio, & postremi uersus prętermissi sunt. Ex his colligo uel apud Græcos fuisse duplicem lectionem, uel apud nos lectionem esse deprauatam. Etenim si Græci recte legunt συγκεκραμένους, nobis admixtis legendum est, non admixtus. Et sanè in uetustiore codice Constãtiensi habebatur admixtis, citra ullum rasuræ aut inductionis uestigium. Nec dubito quin eadem lectio in pluribus exemplaribus inueniri queat, si quis uetustas excutiat bibliothecas. Quinimo dum hæc scribo consulo editionem Hispanicam, & Admixtis cõperio, non admixtus, & Gręce συγκεκραμένους non συγκεκραμένος. Vnde apparet & apud Græcos fuisse duplicem lectionẽ. Nam & in Theophylacto scriptum erat συγκεκραμένως, pro ω, quod aliquis correxerat, annotata dipthongo ου: & æditio Aldina habebat συγκεκραμένος, consentiens cum exemplaribus quę nos sequuti sumus. Sed in utraque lectione scrupuli nonnihil est. Etenim si legas συγκεκραμένους, nõ consistit interpretatio Chrysostomi locum accommodantis ad Chaleb et Iesum Naue: Nam his planè sermo profuit, qui ideo se non admiscuerũt seditioni, quia credebant sermoni diuino. Si legas, συγκεκραμένος, dure cohærent duo datiui τῇ πίστει & τοῖς ἀκούσασι. Deinde quomodo dicit sermo non auditus ijs qui audierũt? Verũ hic postremus scrupulus facile discutitur ex Græcis uerbis, in quibus auditus nomen est ἀκοῆς non participium, perinde sonans quasi dicas sermo rumoris siue promissionis. Quidam enim hoc interpretantur de exploratoribus nũciantibus quę uidissent. Iam si legas συγκεκραμένους, sensus erit non profuisse incredulis audisse eundem sermonem de terra repromissa, quẽ alij audierant, eo quod per fidem non essent admixti ijs qui audierãt, hoc est, auscultarãt, ut ἀκοὴν accipias simplicem auditum, mox eandem uocem accipias pro credulitate, quasi dicas audierant & non audierant. Et ad hanc sentẽtiam non est legendum fidei, sed fide: ut sit Græcus datiuus declarans modum, similis instrumentali. Quomodo dicis eos non fuisse admixtos cæteris? Quia non crediderũt quemadmodum & illi. Hoc pacto non offendunt duo datiui, quorum alter est modi, alter respondet pręposítioni σὺν. Si legas συγκεκραμένος, intelliges sermonem non fuisse commixtum fidei, in his qui audierãt. Quemadmodũ enim uinum non prodest homini, nisi misceatur corpori, ita non prodest auditus sermo, nisi fides eum transferat in animi uiscera. Atque ad hanc sententiam datiuus, fidei, respondet præpositioni σὺν, & ijs qui audierunt, datiuus est acquisitionis, ut subaudire possis in, in his qui audierunt, & audierũt nihil aliud ualebit quàm auribus hauserũt. Quanquam hic locus & apud Chrysostomum est perturbatior, si modo hi commentarij sunt illius. Nam titulus indicans eos post mortem illius æditos, nonnihil suspicionis præbet lectori. In his autem deprehendas duplicem lectionem. Etenim quum ait, ἀλλ᾽ οὐκ ὠφέλησεν ὁ λόγος τῆς ἀκοῆς ἐκείνους μὴ συγκεκραμένος τῇ πίστει τοῖς ἀκούσασι, satis declarat se legisse, sermonem admixtum cum fide in his qui audierant. Rursus in progressu sermonis uidetur aliud legisse, ὃ δὲ λέγει, τοιοῦτόν ἐστιν. ἤκουσαν κἀκεῖνοι ὥσπερ ἡμεῖς ἀκούομεν, ἀλλ᾽ οὐδὲν ὄφελος αὐτοῖς γέγονε. μὴ τοίνυν νομίσητε ὅτι ἀπὸ τοῦ ἀκούειν τοῦ κηρύγματος ὠφεληθήσεσθε, ἐπεὶ κἀκεῖνοι ἤκουσαν. ἀλλ᾽ οὐδὲν ἀπώναντο, ἐπειδὴ μὴ ἐπίστευσαν. οἱ οὖν περὶ Χαλὲβ καὶ Ἰησοῦν, ἐπειδὴ μὴ συνεφώνησαν τοῖς ἀπιστήσασι, διέφυγον τὴν κατ᾽ ἐκείνων ἐξενεχθεῖσαν τιμωρίαν. καὶ ὅρα τὸ θαυμαστὸν οὐκ εἶπεν, οὐ συνεφώνησαν, ἀλλ᾽ οὐ συνεκράθησαν, τουτέστιν ἀστασιάστως διέστησαν. ἐκείνων πάντων μίαν καὶ τὴν αὐτὴν γνώμην ἐσχηκότων, ἐν ταῦθα μοὶ δοκεῖ καὶ στάσιν αἰνίττεσθαι, id est, Quod autẽ dicit tale est, Audierãt et illi quemadmodum nos audimus, sed nihil utilitatis hinc ad illos redijt. Proinde ne putetis, quod uobis profutura est audita prædicatio, quandoquidẽ & illi audierãt, sed nihil

Chrysostomus à Theophylacto notatus

Theophylacti interpres de suo mutat quædam

Chrysostomus sibi non constans

nihil inde fructus perceperunt, eo quod non crediderunt. Igitur Chaleb & Ieſus, quoniã non cõſenſerunt ijs, qui non crediderunt, effugerunt uindictam illis illatam. Ac uide mirum quiddam, Nõ dixit, nõ conſenſerũt, ſed non cõmixti ſunt, hoc eſt, ab ſeditione ſubduxerunt ſeſe, quum omnes illi unam & eandẽ mentem obtinerent. Hic mihi uidetur et ſeditionem tacite ſignificare. Ex his uidetur is quiſquis hæc ſcripſit legiſſe συγκεκραμένους, uidelicet quum ait, οὐ συνεφώνησαν, ἀλλ' οὐ συνεκράθησαν. idq́; accommodat ad Chaleb et Ieſum qui abſtinuerunt à coniuratione, parentes uoci dei. Verum hæc ſentẽtia ne conſiſtit quidẽ, quũ negetur ſermo profuiſſe ijs qui ſe non miſcuerant. Proinde ſuſpicor hoc commentarium eſſe rhapſodiam diuerſarum opinionum. Mihi ſimplicior lectio uidetur συγκεκραμένος. Ex præpoſitio ſupereſt, & qui legendum, non quæ.

Qui credimus.) οἱ πιστεύσαντες, id eſt, Qui credidimus.

Et quidem operibus.) καίτοι, id eſt, Quanquam: ut intelligas iuraſſe, illos non introituros in requiem, cum iam parata eſſet requies, nẽpe perfectis mũdi operibus, quibus abſolutis, requieuit deus die ſeptimo: tametſi tolerari poteſt & altera lectio. καίτοι quanquam

Quibus prioribus.) Prius eſt, Græce πρότερον.

Terminat diem.) ὁρίζει, id eſt, Deſignat, ſiue definit, aut præſtituit. Nec additur quendam apud Græcos: quanquam exemplaria uariant hoc loco.

De alia loquerentur poſt hac die.) περὶ ἄλλης ἐλάλει μετὰ ταῦτα ἡμέρας, id eſt, De alia loquutus fuiſſet, poſt hæc, die. Niſi accipias, poſthac, aduerbialiter. Sẽtit enim alium Quendam, ſabbati diem, qui illum primum ſequeretur.

In ipſum quis.) Melius erat, in idem exemplum, αὐτῷ ὑποδείγματι. Ac mihi quidem Grecorum uerborum ſententia uidetur hec eſſe, Ne quis cadat ut illi ceciderunt in deſerto, eodem exemplo incredulitatis et inobedientię: et ſicut illi ceciderũt ob incredulitatẽ, ut dicit Pſalmographus, ita iſti perirent ſimiliter, ſimiliter peccantes. In hũc ſenſum conſentiunt Græcanica ſcholia. Græci ſic habent, ἵνα μὴ ἐν τῷ αὐτῷ τις ὑποδείγματι πέσῃ τῆς ἀπειθείας.

Et efficax.) ἐνεργής. Hieronymus alicubi uertit, Euidens, nominatim commẽtans in Eſaię caput 66. quod, ut opinor, legerit ἐναργής. At hoc ſanè loco magis quadrabat Efficax. ἐνεργής ἐναργής

Et penetrabilior.) τομώτερος, id eſt, Acutior, ſiue incidentior, ſi ſic liceat Latine loqui, à uerbo τέμνω, ſeco, ſiue incido.

Gladio ancipiti.) δίστομον, id eſt, Vtrinq; incidentem, ſiue utrinq; acutum: quod Hieronymus compluribus locis uertit, Bicipiti. Græci aciem gladij uocant στόμα os, quod hac parte mordeat. Os gladij

Ac medullarum.) καὶ μυελῶν. Quanq; nonnulli Græci codices habent, μελῶν, id eſt, Membrorum. Theophylactus legit, μυελῶν, unà cum Chryſoſtomo.

Et diſcretor.) κριτικὸς, id eſt, Iudex, ſiue qui iudicare poſſit: unde & Latinis Critici dicuntur. Græci κρίνειν hic exponunt ἐτάζειν, id eſt, examinare, etiamſi belle uertit interpres.

Vlla creatura inuiſibilis.) οὐκ ἔστι κτίσις ἀφανής, id eſt, Non eſt creatura non manifeſta, ſiue occulta.

Et aperta.) καὶ τετραχηλισμένα. Quod perinde ſonat, quaſi dicas, ceruicata. Græci putant metaphoram ſumptam ab ouibus, quibus pellis à ceruice detrahitur cum excoriantur, ſiue ab ijs qui ceruicem inflectunt quum ſe ſubmittunt, & agnoſcunt ſe eſſe inferiores. Sic & Iuuenalis,

Aulam reſupinat amici, de ſcrutante omnia.

Spei noſtræ confeſſionem.) Spei noſtrę, apud Grecos non inuenio: nec aſſcribit in exemplari Paulino, nec in Donatianico, nec apud Chryſoſtomũ. Mihi uidet articulus additus explicare, quam profeſſionẽ ſentiat, uidelicet eam, cuius pauloante dixit Ieſum apoſtolum noſtræ confeſſionis. In Cõſtãtienſi uetuſtiore ſcriptum erat, teneamus confeſſionem eius. Conſentiebat alter recentior. Supereſt

Qui non poſſit compati.) συμπαθῆσαι. Compatiendi uerbũ optarim equidem Latinis tã eſſe receptũ, quàm Græcis eſt συμπαθεῖν, idemq́; pollere. Proinde nos coacti periphraſi rem ſumus eloquuti. Eſt enim συμπαθεῖν, affici, moueriq́; ſenſu alieni mali.

Tentatum autem.) Melius erat, Sed tentatum, Eadem uis utriuſq; coniunctionis, ſed

non

non semper ubiuis quadrant omnes apud nos.

Pro similitudine.) καθ' ὁμοιότητα, id est, Iuxta similitudinem. Quod non ita accipiendum est, quasi Christus aut non fuerit uere homo, aut non fuerit uere passus, sed quod ipse immunis à peccato, carnis naturæ peccatricis mala assumpsisset, & perinde pœnas dederit, quasi ipse peccasset.

Ad thronum gratię eius.) Eius, redundat, nec est in uetustis exemplaribus, τῷ θρόνῳ τῆς χάριτος. Nam gratiam opponit seueritati legis Mosaicæ.

In auxilio opportuno.) εἰς εὔκαιρον βοήθειαν, id est, In opportunum auxilium.

EX CAPITE QVINTO.

EX hominibus assumptus, pro hominibus constituitur.) Aut addenda erat coniunctio &, aut nomen relatiuum qui: quod ego posterius malim, etiãsi participio Gręco non addidit articulum ὁ. Non enim hęc dicunt de Christo pontifice nostro, sed adhibentur similitudinis conferendæ gratia, tametsi in quibusdam Latinis exemplaribus manet recta scriptura.

Qui condolere possit.) μετριοπαθεῖν: quod sonat, quasi dicas, Moderate ferre, hoc est, non grauiter succensere. Quanquam Gręcanica scholia μετριοπαθεῖν, exponũt pro συμπαθεῖν, id est, Cõpati, uoce ipsa nihil tale præ se ferente. Theophylactus pro unica uoce multas reddit συμμετρεῖν, συμπαθεῖν, συγκαταβαίνειν, συγγινώσκειν, id est, Cõgruere, condolescere, accommodare se, ignoscere. Vox autem Græca dicta est, à moderandis affectibus. Non enim facile remittit, qui læsus impotẽter irascitur. Quod equidem admiror, ne Vallæ quidem animaduersum fuisse, qui recte uerti potuisse putat, Qui particeps passionum possit esse. Chrysostomus annotauit hoc sermone denotari præcellentiam Christi à reliquis sacerdotibus, ob id, ni fallor, quod hic solus liber ab omni peccato, tamẽ alienis peccatis indoluerit. At nunc quo fastidio, quo supercilio despicimus alienum erratum, quàm atrociter sæuimus in lapsos, ipsi grauioribus obnoxij uitijs.

μετριοπαθεῖν

Tanq̃ Aaron.) καθάπερ καὶ ἀαρών, id est, Quẽadmodũ et Aaron, addita coniunctione.

Semetipsum clarificauit.) ἐδόξασε, id est, Glorificauit.

Pro sua reuerentia.) ἀπὸ τῆς εὐλαβείας, id est, A reuerentia. Sua, additum est explicandi gratia, quanquam magis quadrabat Sui. Atq; ita scriptum fuisse in codice Paulino, testatur etiamnum rasuræ uestigium. Illud item admonendum, εὐλάβειαν, non modo significare reuerentiam, uerumetiam pietatem. Quod sanè uerbi non male quadrabat hoc loco, quum loquatur de patre & filio.

Explanatio

Et quidem cum esset filius.) καίπερ ὢν υἱός. Interpres separauit hęc, quorum ordo inter se cohæret, propter Græca participia. Sensus autẽ ad hunc habet modum, Qui in diebus carnis suę, cũ precationes & supplicationes apud eum, qui ipsum poterat seruare à morte, cũ clamore ualido & lachrymis obtulerit, & exauditus sit pro reuerentia: tametsi filius esset, didicit ex his quę passus est, obedientiam. Per participia reddi poterat ad hunc modũ, Qui in diebus carnis suę, precationibus & supplicationibus ei, qui se seruare poterat à morte, cum clamore ualido & lachrymis oblatis, & exauditus pro reuerentia, quamuis esset filius, tamen ex his quæ passus est, didicit obedientiam.

Dei, superest in nostris

Cum esset filius dei.) Dei, nõ est in Gręcis, nec apud Chrysostomum interpretem, nec apud Theophylactũ. Cũ filius esset non seruus, tamen afflictus est, tanq̃ noxius seruus.

A deo pontifex.) ἀρχιερεύς, id est, Summus sacerdos: quanquam hic ἀρχιερέα, sic pene perpetuo uertit.

Grandis sermo.) πολὺς ὁ λόγος, id est, Multus, siue copiosus.

δυσερμήνευτος

Thomæ taxata sententia

Et interpretabilis ad dicendum.) Suspicor interpretem uertisse, Ininterpretabilis, sicut superius, Ininuestigabiles. Nam Grece est δυσερμήνευτος λέγειν, id est, Difficilis interpretatu & explicatu. Quo quidem loco nonnihil demiror Thomam, qui putarit hãc uocem, interpretabilis, bifariam exponi posse, ut in, habeat negationem, quam nemo possit interpretari: aut affirmatiue interpretabilis, qui indigeat interpretatione. Primum enim si In negat, uelut in illis, indoctus, impius, quid significat quod superat, terpretor? Quanquam quibus uerbis addi solet hæc prępositio, cum negationẽ habet? quasi liceat dicere,

Inamare

Inamare, pro non amare, quemadmodũ inamabilis, & impudere pro nõ pudere, quemadmodum impudẽs. Nec enim Interpretor, compositum est ab in, et terpretor, sed ab inter & uerbo inusitato seu nomine potius. Deinde ut accipiamus affirmatiue, quis hoc illi concedat interpretabilẽ idem significare, quod indigentem interpretatione? Velut si sanabilis dicatur qui egeat sanatione. An non hoc insignitæ cuiusdam impudentiæ est, hęc cũ autoritate docere, non consultis Græcis, sine quibus hæc definiri non possunt? siue id scriptũ fuit ab illo uiro, siue alius quispiam admiscuit. Siquidem Gręca uox omnino respuit hanc Aquinatis distinctionem, quæ nihil aliud declarare potest, quàm difficilem ad interpretandum, hoc est, quem non facile quisquam interpretetur, uel enarret potius. Nam ἑρμηνείαν etiam philosophi uertunt enunciationem.

Imbecilles facti estis ad audiendum.) νωθροὶ ταῖς ἀκοαῖς, id est, Segnes auribus, ut ipse paulo post uertit.

Expers est sermonis.) ἄπειρος, id est, Inexpertus, siue rudis. Non enim omnino caret eloquijs, sed in ijs nondum adoleuit. Expers autem respondebat ad particeps, et hoc fefellit interpretem, aut certe scribam. *Expers, pro rudis*

Sermonum dei.) λογίων, id est, Eloquiorum, autore Valla.

Paruulus enim est.) νήπιος. Cur nõ magis infans, cum loquatur de lacte? præsertim cũ Græca uox nõ proprie significet paruulũ, sed puerũ, aut parũ sapientẽ, præsertim ętate.

Pro consuetudine.) διὰ τὴν ἕξιν, id est, Propter habitum: quanquam interpres non male rem explicuit, si dixisset Pro assuetudine, siue assuefactione. Nam habitus, in hunc sensum uox est philosophis peculiaris. At sensus est, αἰσθητήρια: quod magis sonat organa sentiendi, ne quis putet esse νοῦν, quod ita subinde uerterit. *Habitus ἕξις*

EX CAPITE SEXTO.

Vapropter intermittẽtes.) ἀφέντες, i. Omittẽtes, seu potius omisso sermone.

Inchoationis.) Melius uertisset, Primordij, siuę principij, quemadmodũ paulo ante uertit, Exordij, ἀρχῆς. Sentit autẽ ea uerba, quibus rudes adhuc in Christo initiantur, & instituuntur, nempe catechumeni.

Fidei ad deum.) ἐπὶ θεόν, id est, In deum.

Baptismatum doctrinæ.) Quidam hoc coniunctim legũt, ut sit sensus, Doctrinæ, quæ est de baptizando. At Gręcanica scholia sic interpretãtur, ut separatim sit legendũ. Omittentes sermonẽ illum, quibus primũ instituũtur rudes in Christo, nempe eum qui est de pœnitentia: hoc est, primũ admonentur, ut relinquant uitam pristinã, renascituri in Christo: deinde de fide in Christũ cõdiscunt, quid sit credendũ: deinde his traditis succedit baptisma, cuius mysteria tum demũ aperiuntur. Post hæc docentur de sacramentis fidei nostræ, & parãtur ad accipiendũ spiritũ sanctum. Quanquam si mauis coniunctim legere, nihil uetat, quo minus intelligas de instituto & doctrina prima, quæ baptizandis, hoc est, catechumenis solet tradi. Quod si placet, singula quoque quæ sequunt̃, possunt ad doctrinam referri, quę est de impositione manuũ, de resurrectiõe mortuorũ, de iudicio ęterno. Atque hũc sensum mihi sequi uidetur Chrysostomus, ut totum hoc quod recensuit de pœnitentia, de fide, de baptismatibus, de manuũ impositione, de resurrectione mortuorum, de iudicio æterno, fundamentum sit doctrinæ Christianę, sine qua nemo sit Christianus. Cęterum in his adolescere, & à uirtute in uirtutem progredi perfectionis est. *Baptismatum doctrinæ locus perplexus explicatus*

Gustauerunt etiam.) Gustaueruntque est Græce, γευσαμένους τε. Ne putemus hic nouum esse caput.

Gustauerunt nihilominus.) Rursum uim coniunctionis circumloquutus est: nã Græce est Et gustauerunt.

Virtutesque uenturi seculi.) δυνάμεις, ut intelligas hic esse infirmitatem, illic apparere potentiam, quę iam nunc incipit in pijs, ceu pignus immortalitatis futurę. Hoc admonere uisum, ne quis interpretetur de uirtutibus, quæ uitijs opponuntur.

Rursum renouari.) ἀνακαινίζειν, id est, Renouare, uerbo actiuo, ut subaudias se. Hic quoque locus in causa fuit, quo minus hęc epistola Pauli putaret̃ nonnullis, quod id uideatur asserere, quod à nonnullis hæreticis defensum est, si quis à baptismo relapsus esset in peccatum letale, hoc est, in homicidium, aut adulterium, aut simile, non posse pœnitentia restitui *Locus olim quibusdam suspectus*

rest tui. Verum hanc difficultatem, duobus explicant modis. Primum ut accipiamus im possibile, dictum, quod admodum difficile uoluit intelligi. Est autem tempestiua huiusmodi exaggeratio in deterrendo. Nam suffrigidum mihi uidet sic elabi, ut dicamus impossibile esse, quoad nostras uires. Deinde ut pœnitentiam cum baptismo coniūgamus. Siquidem, per baptismum peccatis pristinis morimur. Porrò baptismum nō iterari, iam olim receptum est patrum autoritate. Ad hāc sententiā faciunt quæ sequuntur. Rursum sibi crucifigentes filium dei, quod aliàs Paulus baptismum appellet unà cum Christo crucifigi, cōmoriq; et consepeliri. Proinde ut ille non nisi semel mortuus est, ita non cōuenit iterari baptismū. Eodem pertinet renouādi uerbum. Nam pœnitentia, qua nos utimur, nō tam renouamur, quàm sarcimur, Solus baptismus renouat. Ad hunc fermé modum Chrysostomus. Apparet autem tum fuisse, qui Iudaico animo satis esse putabant ceremonias sacramentorū, atq; hac fiducia licētius peccabant, quod arbitrarentur subinde licere ad ea remedia recurrere. Hunc igitur errorem diligenter eximit hoc loco Paulus.

Ad pœnitentiam.) εἰς μετάνοιαν. Admonet Chrysostomus, præpositionem εἰς, usurpatam uice ἐν, & ἐν positum loco διὰ, more Hebræorum.

Rursum crucifigentes.) ἀνασταυροῦντας: quod Hieronymus quodam in loco uertit Recrucifigentes, Græcam exprimens uocem.

παραδειγματίζειν Et ostentui habentes.) παραδειγματίζοντας: quod uertit in Matthæo Traducere. Verti poterat Infamantes, siue ludibrio exponentes. Reddūt enim quodammodo Christū infamem, et ludibrium faciunt, qui cum semel sit mortuus, semper uicturus, sua uita efficiūt, ut illi sit sæpius moriendum, uidelicet iterantes id, propter quod ille mortem suscepit.

A quibus colitur.) δι' οὓς καὶ γεωργεῖται, id est, Per quos & colitur: ut intelligamus fructum reddendum, non quibuslibet, sed ijs, quorū opera culta est terra. Id enim efficit addita coniunctio, quam interpres omisit.

Viciniora saluti.) ἐχόμενα σωτηρίας, id est, Propinqua saluti, siue adhærentia saluti. Certe Augustinus libro contra Cresconium tertio, cap. lxxiiij. citat meliora & hærentia saluti. Verum interpres, quoniam præcesserat comparatiuum, subiunxit item comparatiuum.

Et dilectionis.) Græce est, καὶ τοῦ κόπου τῆς ἀγάπης, id est, Laboris dilectionis, nempe laboris, quem ob charitatem in iuuandis proximis adierunt.

Ostentare.) ἐνδείκνυσθαι, id est, Ostendere, siue monstrare, exhibere, præstare. Nā ostentare semper in malum sonat.

Ad expletionem spei.) πρὸς τὴν πληροφορίαν. Quasi dicas certificationem. Certissimæ enim spei fiducia nascitur ex pijs operibus, potius quàm ex syllogismis, & qui frigide sperat, languet in pijs operibus. Nam πληροφορία dicitur, cum certissimis argumentis rei cuiuspiam fit fides. πληροφορία

Vsque in finem.) ἄχρι τέλους. Id quod non solum accipi potest, de perseuerantia usq; ad finē uitæ, sed multo magis de perfectione spei, quæ crescit & adolescit in nobis, simul augescēte pietate, donec occurramus in uirum perfectum. Nam hinc cœpit hęc disputatio Pauli, ut grandescerent in Christo.

Vt non segnes.) ἵνα μὴ νωθροὶ, id est, Ne languidi aut segnes. Id quod paulo superius uertit debiles.

Et patientia.) μακροθυμίας, id est, Longanimitate, si quis ad uerbum exprimat. Expressius autem dixit Apostolus quàm interpres, qui per fidem & patientiam.

Hæreditabunt.) κληρονομούντων, id est, Hæreditate capiunt, & est præsentis temporis, non futuri.

Abrahæ nempe.) Nempe posuit pro quippe, τῷ γὰρ ἀβραάμ. Sed in quibusdam codicibus recte habetur nanq;, uelut in exemplari Paulino, & in alijs item emendatioribus.

Nisi, iurantis Nisi benedicēs benedixero.) Non est Græce εἰ μὴ, nisi, sed ἦ μὴν, quod ut indicat Theophylactus hoc loco aduerbium est confirmandi. Nihil autem aliud est iusiurandū, quàm uehemens confirmatio. Eadem uox habet apud Septuaginta Geneseos 22. quam tamen Hieronymus non reddidit Latine, quia sæpe non potest cōmode reddi. Quoniam autē scriptura frequenter utitur syllaba Si, quum iurādo negat, nisi quum affirmat, interpres hic recte pro ἦ μὴν posuit, nisi. Nec id præter latinorum consuetudinem.

Multiplicabo

Multiplicabo.) Cur non potius multiplicauero, πληθυνῶ.

Per maiorē sui.) Rursum [redacted] reliquit Græcū casum. Latine dicendum erat, maiorem se. Quanquam apud Græcos pronomen nullum additur, sed tantum est, per maiorē. [redacted]

Et omnis cōtrouersiæ finis.) Græci legunt Illis, αὐτοῖς, non αὐτῶν, ut accipias illis, nempe hominibus, iusiurandum est finis omnis controuersiæ.

Ad confirmationē est iuramentum.) Apparet & hic εἰς, id est, In, positum pro per. Finitur controuersia, confirmatione iurisiurandi.

Immobilitatem.) τὸ ἀμετάθετον, id est, Immutabilitatem, siue firmitatem. Solent enim hominum testamenta & pacta rescindi, at Dei non item.

Quibus impossibile est.) Græce est, in quibus, ἐν οἷς. Nec est fortissimum, sed ἰσχυρὰν, id est, Validum.

Quasi ancoram.) ὡς ἄγκυραν, id est, Tanquam ancoram. Vetusti Latinorum codices habent, sicut ancoram.

Ad interiora uelaminis.) καταπετάσματος. Quod proprie significat aliquid obtentū atque obductum quod arceat conspectum.

EX CAPITE SEPTIMO

Primum quidem interpretatus rex iustitiæ.) Nam Melchisedech apud Hebræos sonat regem iustitiæ. Quandoquidem illis מַלְכִּי Malci, rex meus dicitur. In compositione autē iod litera euphoniæ gratia assumitur, צֶדֶק zedec iustitia. Solom שָׁלוֹם autem pacem sonat: id uocabuli quidam putant inditum à Melchisedec urbi Hierosolymarum. Hoc ex loco deprehendi potest error interpretationis, in libello qui incerto titulo circūfertur, adiectus utriusque testamenti uoluminib. de uocabulis Hebraicis, cū appareat id operis nihil aliud esse, quàm tumultuariā non unius hominis coaceruationē, etiamsi diuus Hyeronimus testatur sese hisce de rebus librū ædidisse. Nam illic Melchisedec exponitur in hunc modum, Melchisedec rex iustus, siue rex iustitiæ aut rex pacis, siue pacificus. Atque in hoc nomine Melchisedec nulla uox est, quæ pacē significet. Neque Paulus ait Melchisedec sonare regem pacis, sed Melchisalem מַלְכִּי־שָׁלוֹם exprimere regem pacis. Hieronymus in nominibus huius epistolæ exponit Melchisedec, rex iustus.

Notatus quidam de etymologia Melchisedec.

Liber de Hebraicis nominibus non est Hieronymi

Sine patre, sine matre.) ἀπάτωρ ἀμήτωρ. Compositis apud Græcos dictionibus: et sine genealogia, apud illos est, ἀγενεαλόγητος, quod fere sonat, quasi dicas, cuius generis origo non possit reddi.

Intuemini autem.) θεωρεῖτε δὲ, Consideratis, siue uidetis. Quanquam potest accipi, & considerate.

De præcipuis.) ἐκ τῶν ἀκροθινίων. Quod significat primitias frugū. Interpres legisse uidetur, ἀκροθηνίων, quæ uox præcipua significat. Verū hoc loco ἀκροθηνία dixit pro spolijs, siue exuuijs ab hoste detractis, interpretātibus ad eum modū & Græcanicis scholijs, ipsoque Chrysostomo. Et reperitur in hoc significatu apud Philostratū sophistam. Interpres illud sequutus uidetur, quod in fastigio acerui præcipua soleāt poni. Illud ridiculū quod interpres Chrysostomi, cum acrothinia uertisset præcipua, nostrā sequutus æditionem, subiecit, præcipua dicuntur exuuiæ, uidelicet oblitus se Latine loqui nō Græce. Quanquam & latinis opima spolia dicebātur uelut egregia, quæ ducibus essent detracta. Greca uox dicta est uel à tangendis summis, unde & ἀκροθηνιάζειν & ἀκροθιγῶς, uel ab ἄκρον, quod est summum, & θῖνες acerui frumentorum aut ordei.

Notatus interpres Chrysostomi.

Tanquam & ipsi exierint.) Sermo latinus anceps est, utrum hæc uerba pertineant ad Leuitas accipientes decimas, an ad fratres dantes. Cæterū quoniam Græcis est ἐξεληλυθότας, non potest aliò referri quàm ad fratres.

Cuius autem generatio, &c.) ὁ δὲ μὴ γενεαλογούμενος ἐξ αὐτῶν, δεδεκάτωκε τὸν ἀβραάμ, id est, Is qui non numeratur ex generatione eorum, decimas sumpsit ab Abraham.

Sine ulla autem contradictione.) χωρὶς δὲ πάσης ἀντιλογίας, id est, Sine omni uero contradictione, quod modo uertit controuersiam.

Ibi autem contestatur.) Contestans, μαρτυρούμενος, id est, De quo testatum est, quod uiueret. Nam de hoc pronunciatum est, quod pontifex esset in æternum. Siquidē partici-

pium μαρτυρούμενος, mediū est. Et in hanc sententiam interpretantur Græcanica scholia.

ὡς [redacted] alias est apud Paulum

Vt ita dictū sit.) ὡς ἔπος εἰπεῖν, id est, Vt sic dicam. [redacted]erbū sonat, ut uerbū dicam. Idē Græci dicunt ὡς τύπῳ εἰπεῖν. hoc genus sermonis nusquam reperies apud Paulum alibi.

Et Leui qui.) Et, hoc loco non est accipiendum simpliciter pro coniūctione copulatiua, uerum pro Etiam, siue quoque, ut sit sensus, nō solum Abraham dedisse decimas Melchisedec, uerumetiam in Abrahā autore gentis, ipsum etiam Leui, cuius est ius decimarū soluisse decimas. Porrò quod præmolliit sermonem, dicens, ut ita loquar, explicat paulo post: Nam adhuc in lumbis patris erat, hoc est, nondum erat natus Leui, quē tamen dico quodammodo fuisse decimatum in patre.

Decimas accepit.) ὁ δεκάτας λαμβάνων, id est, Qui decimas accipit, siue solitus est accipere, participio præsentis temporis. Loquitur enim nō de Melchisedec, sed de sui temporis Leuitis, decimas accipere solitis.

Sub ipso.) Subaudi, sacerdotio Leuitico, ne quis ad hominem referat.

In quo enim.) ἐφ᾽ ἣν γάρ, id est, In quem enim, siue de quo.

De alia tribu est.) φυλῆς ἑτέρας μετέσχηκεν. i. Alterius gentis, siue tribus particeps fuit.

In qua tribu.) εἰς ἣν φυλήν, id est, De qua tribu, siue ad quam tribum.

Nihil de sacerdotibus.) Sacerdotio legendū, περὶ ἱερωσύνης. Sed ut πρεσβυτέριον, ordinē presbyterorū declarat, ita Paulus sacerdotiū pro collegio sacerdotū usurpasse uidetur.

Secundū ordinem Melchisedec.) τάξις, & ordinem significat & ordinationē, ac mea sentētia hic magis quadrabat ordinatio. Nō enim agitur, quotus fuerit Melchisedec, aut Christus, sed quomodo fuerit ordinatus.

Et quantum est non sine iureiurando.) καὶ καθόσον. Apertius uertisset, & quatenus nō citra iusiurandum, ut sit sensus, hoc esse meliorem spem nostrā, per quam, Christo sacerdote, accedimus ad deum, quod illi sacerdotium cōmissum fuerit in æternum, idque nō sine iureiurando, quo certior esset spes promissorum.

Sempiternum ἀπαράβατον

Sempiternum habet sacerdotium.) ἀπαράβατον, id est, Quod ad aliū transire non possit, quod successione nō aliunde transmigret ad alium, quemadmodum fieri necesse erat in sacerdotio Mosaico.

In perpetuum potest.) εἰς τὸ παντελές, Quod magis sonat ad plenū, siue perfecte, hoc est, ut Græcorum exponunt scholia, nō solum hic, sed etiam illic. Verum hoc nōnihil prima fronte sapere uidetur Origenis dogma, quemadmodum et aliàs habet quædam, quę illius decretis in speciem patrocinari uideantur, ut de seruandis dæmonibus.

Locus olim suspectus quibusdam

Accedens.) Et Græci codices & Latini uetustiores habent, accedentes, προσερχομένους.

Ad interpellandum pro nobis.) ὑπὲρ αὐτῶν. id est, Pro ipsis.

Innocens.) ἄκακος, Expers doli. Sic & Chrysostomus interpretatur. Nam Innocens Græcis non potest latinè reddi, si Ciceroni credimus.

Qui post legem est.) Græce est, τῆς μετὰ τὸν νόμον, id est, Quod post legē est. Tametsi Græca præpositio μετὰ anceps est. Nam legi potest, & supra legē. Quod si legis, qui post legē, intellige post legē cōditam, nempe in psalmis. Siue mauis, suprà legē, intelligit plus fuisse pōderis in uoce diuina, quàm in præcepto Mosi. Abrogat enim id qđ posterius est prius condita: & abrogat quod à maiore profectū sit autore, id quod minor instituerat.

In æternum perfectum.) τετελειωμένον. Quasi dicas, factum semper idoneum ac legitimum: Neque enim sacerdos semper aut ubique idoneus est ad peragendum sacrum.

EX CAPITE OCTAVO.

Apitulum autē.) κεφάλαιον, id est, Sūma siue caput. Sentit enim se compendio dicturū, quod fusius disseruit, & id quod est præcipuū, explicaturum.

Magnitudinis.) μεγαλωσύνης. Potius maiestatis, sicut paulo ante uertit.

Minister pro administrator

Sanctorum minister.) λειτουργός. Quod non simpliciter sonat ministrum, sed plerunque ministrū sacrorū, & qui fungat officio sacerdotii pro aliis. Vnde quod nos uulgo uocamus officium, Græci λειτουργίαν appellant. Vocem putāt hinc dictam λήιτον, olim dicebant prytaneum, hoc est, locum publicū in quo uersabantur magistratus, & ἔργον opus, unde commutatis aliquot literis λειτουργοὶ dicti, qui in his locis magistratibus inseruiebāt. Porrò genitiuus sanctorū, potest uel ad homines referri, uel ad ipsa

sancta

sancta, ut dicatur administrare sancta pro nobis, ueluti sacerdos. Quanquam autem Græca scholia malũt de hominibus accipere, tamẽ id quod proxime consequitur magis suadet, ut de rebus sanctis accipiamus, minister sanctorũ, & tabernaculi ueri, ut ueri quoque referatur ad sancta. Vt enim hoc tabernaculũ, nempe cœlum, uerum est tabernaculũ, ita sancta sanctorũ quæ illic administrat uere sancta sunt. Theophylactus & Chrysostomus sequuntur posteriorem sententiam, etiamsi Theophylactus recenset utramque.

Si ergo esset.) εἰ μὲν γὰρ, id est, Si enim.

Nec esset sacerdos.) οὐδ᾽ ἂν ἦν ἱερεὺς, id est, Ne sacerdos quidẽ esset, ut qui nihil offerret, quale lex præscripserat.

Cum consummaret.) μέλλων ἐπιτελεῖν, id est, Cũ consummaturus esset.

Nunc autẽ melius.) διαφορωτέρας. i. Excellentius, licet in nõnullis habeat διαφορωτέρας.

Quanto.) Latinus debebat addere, tãto, ut respondeat quãto. Nam Græcis licet omit (tere.

Illud prius.) ἡ πρώτη ἐκείνη, id est, Primum illud. Nisi quod Græci abutuntur aliquoties hoc superlatiuo uice comparatiui.

Culpa uacasset.) ἦν ἄμεμπτος, id est, Fuisset irreprehensibile, siue de quo queri non possis, aut in quo nihil posset desiderari. Quod tamen Chrysostomus ita torquet, ut ἄμεμπτος accipiatur pro eo, nõ quod ipsum sit inculpabile, sed quod inculpabiles reddat, ut culpa sit hominũ, non testamenti. Quanquã Paulus ad Romanos, fatetur legem fuisse infirmã, nec potuisse conferre perfectam salutem, & in Actis idẽ affirmat Lucas. Et Petrus appellat onus omnibus importabile. Et deus apud prophetam appellat iustificationes non bonas. Quæ omnia iuxta Chrysostomi sententiam accipienda sunt. Nihil enim à deo proficiscitur, quod non sit bonum. Et Paulus aliâs legem sanctam & bonam appellat.

Locus inquireretur.) ἐζητεῖτο τόπος, id est, Quæsitus fuisset locus.

Vituperans enim.) μεμφόμενος γὰρ, Verbum est, unde perductũ erat nomẽ, ἄμεμπτος, probat enim non caruisse reprehensione, cum ipse deus de eo queratur.

Ecce dies ueniũt.) Hoc testimonium adduxit ex Hieremiæ capite trigesimo primo, et ita adduxit, ut appareat sequutum per omnia æditionẽ Septuaginta, sed ab Hebraica ueritate minimũ abhorrentem. Primũ uenient, pro quo Hieronymus uertit, ueniant. Græce est ἔρχονται, quod ad utrunque tempus pertinet. Nam de pacto, siue ut alibi uertitur, fœdus mox dicemus. Quod aũt Hieronymus uertit, irritum fecerũt, Paulus, siue quis alius fuit (ad hunc enim modum citat Hieronymus) expressit οὐκ ἐνέμειναν, id est, Non perstiterunt in testamẽto siue pacto. Deinde quod ille uertit, dominatus sum eorũ, hic explicuit, ἠμέλησα αὐτῶν. i. Neglexi eos, iuxta Septuaginta. Præterea quod Hieronymus uertit, in uisceribus, hic extulit, εἰς τὴν διάνοιαν, id est, in mentẽ. Ad hæc quod Paulus dixit, ἕκαστος, Hieronymus uertit, uir, sequutus ἰδίωμα sermonis Hebraici. Paulus citat iuxta Septuaginta

Qua apprehendi manum.) Magis est apprehendens manum.

Dando leges.) διδούς, id est, Dans, pendet enim à superioribus.

Superscribã.) ἐπιγράψω, id est, Inscribã, quod Græca præpositio sit ambiguæ naturæ.

Proximum suum.) τὸν πολίτην αὐτοῦ, id est, Ciuem suum. Quanquam alij codices habent, τὸν πλησίον, id est, proximum.

A minore usque ad maiorẽ.) ἀπὸ μικροῦ αὐτῶν ἕως μεγάλου αὐτῶν, id est, A paruo illorum usque ad magnum illorum, consentientibus & Hebræis.

Veterauit prius.) πεπαλαίωκε, id est, Antiquauit, siue fecit antiquum.

EX CAPITE NONO.

HAbuit quidẽ & prius.) εἶχε μὲν οὖν, id est, Habuit quidẽ igitur. Et prius nomen est, & ad testamentum refertur. Nec est Græce prius, sed primum.

Iustificationes culturæ.) Sermo anceps est: potest enim distincte legi, δικαιώματα λατρείας, sed rectius coniũctim legitur. λατρείαν enim appellat ritus (sacrificorũ.

Et sanctum seculare.) τό, τε ἅγιον κοσμικόν, id est, Sanctum mundanum, quod in eam partem admitterẽtur etiam proselyti ac gẽtes, id quod indicant commentarij in hunc locum Chrysostomi ac Theophylacti.

Candelabra.) ἥ τε λυχνία. Et candelabrum numero singulari. Nos lucernas uertimus quod idem candelabrum multas sustineat lucernas.

Quæ dicitur sancta.) Sancta hoc loco pluralis est numeri, neutri generis, ἡ τις λέγεται ἅγια, quæ dicitur siue dicũtur sancta, ut respõdeat ad hoc, quod mox sequitur, sancta sanctorum. Torquetur admodum diuus Augustinus in quæstionibus super Leuiticũ, quæstione quinquagesima tertia, quem in sensum accipiendũ sit, sanctum sancti, putatq; dictum τὸ ἅγιον τοῦ ἁγίου, perinde quasi plene dicas, τὸ πνεῦμα ἅγιον, τοῦ θεοῦ ἁγίου id est, Spiritum sanctum sancti dei, cum constet hãc cõduplicationem iuxta idioma sermonis Hebraici, epitasin habere sanctimoniæ. Siquidem priorem partem duntaxat sanctum appellat, alteram ut eximie sanctam, sanctum sanctorum.

Excussa August in sententia

Post uelamentum autem secundum.) Secũdum, referendum est ad Velamentũ, non ad tabernaculum. Apud nos enim anceps est sermo, apud Græcos nequaquã. Licet ipsa res, atq; etiam sermonis tenor reclamet Græcorũ lectioni. Paulus enim distinguit duo tabernacula, non duo uelamenta. Nec enim erant duo uelamenta. Hãc distinctionẽ prosequẽs apostolus, paulo inferius ita loquitur. His uero ita cõpositis, in prius quidem tabernaculum semper introibant sacerdotes sacrificiorum officia consumantes, in secundum autem semel in anno solus pontifex &c.

Thuribulum.) θυμιατήριον. Quod locum quoq; significat, aut aram, in qua fit suffitus.

Super quæ erant.) ὑπὲρ ἄνω δὲ αὐτῆς, id est, Supra illud autem, siue supra illam, ut referas ad arcam, attestantibus scholijs Græcanicis.

In priore quidem.) εἰς μὲν τὴν πρώτην. Cur non potius in primum quidem? cum præsertim Græcus interpres ita loquutus sit, & grãmatices ratio postulet. Similiter in eo quod sequitur εἰς δὲ τὴν δευτέραν.

Sacrificiorum officia.) τὰς λατρείας. Explicuit interpres Græcam uocem, quã aliquoties uertit culturam, siue obsequium.

Quem offerret. ὃ προσφέρει. i. Quem offert. Nec est pro ignorantia, sed pro ignorãtijs.

Parabola similitudo

Quæ parabola.) Cur non potius similitudo? Aut quid hic opus uoce Græca?

Temporis instantis.) εἰς τὸν καιρὸν τὸν ἐνεστηκότα, id est, In tempus quod instabat, hoc est, pro tempore tum præsente.

Iuxta quam.) καθ' ὅν, id est, Iuxta quod, siue in quo, ut subaudias tempore.

In cibis & in potibus.) Interpres nõ potuit reddere Greci sermonis gratiã, ἐπὶ βρώμασι καὶ πόμασι, nisi dixisset in esculentis & poculentis.

Et iusticijs.) δικαιώμασι, id est, Iustificationibus.

Impositis.) ἐπικείμενα, id est, Imposita, refertur enim ad munera & hostias. Apud Græcos certa est lectio, Nec tã est imposita quàm sita. In his enim quæ cõmemorauit, sita est Iudaica religio.

Assistens.) παραγενόμενος, id est, Accedens. Alioqui parum apte cohæret, quod mox sequitur, Introiuit in sancta. Etenim qui potest introire, qui iam assistit?

Per amplius.) Duæ sunt dictiones, διὰ τῆς μείζονος, Per id qd' amplius, siue maius erat.

Non manufactum.), οὐ χειροποιήτου, Dictione composita.

Qui per spiritum sanctum.) διὰ πνεύματος αἰωνίου, id est, Per spiritum æternum. Et in hunc modum legit & interpretatur Chrysostomus.

Morte intercedente.) θανάτου γενομένου, id est, Morte facta. Quanquam interpres bene reddidit sententiam.

Testamentũ Hebræis pactum est

Vbi enim testamentum, mortem &c.) At diuus Hieronymus prodidit uocem, quam interpretes uerterunt testamentũ, Hebræis magis sonare pactũ aut fœdus עֵדוּת. Quod si uerum est, apparet & hãc epistolã scriptam ab eo, qui Hebraice nescierit, id quod haud ita dissimile ueri uidetur. Certe diuus Hieronymus constanter uertit pactum. Iã διαθήκη Græcis dispositionem sonat magis quàm testamentũ. Et hæbreis בְּרִית à testibus dictum est, quod pacta quæ rata uelimus esse, sub testibus sanciri soleãt. Proinde Septuaginta uidentur hoc sequuti, qui testamentũ transtulerunt. Verum si quis uocẽ sequi malit, quàm sermonis usum ac proprietatem, quicquid adhibitis agitur testibus, testamentũ erit. Nec est confirmatum, sed βεβαία, hoc est, ratum, siue firmum, ut subaudias Est.

Lecto enim.) λαληθείσης γὰρ, id est, Dicto enim.

Mandato legis.) Græca secus habent λαληθείσης γὰρ πάσης ἐντολῆς, κατὰ νόμον ὑπὸ μωϋσέως

σίως παντὶ τῷ λαῷ,i. Cũ enim omne mandatũ dictũ siue recitatũ esset iuxta legẽ à Mose toti populo. Et lana coccinea.) καὶ ἐρίου κοκκίνου, id est, Lana coccina, à cocco, quæ adhibetur tingendæ purpuræ.

Hic sanguis testamẽti.) Ad hæc allusisse uidetur Christus in cœna, Hic sanguis noui testamenti, simili modo suum repræsentans sacrificium.

Sine sanguinis effusione.) Grece composita dictio est, αἱματεκχυσίας. Et hic locus non nihil sapere uidetur Origenicũ, si legas quę sequũtur, & si quis crassius interpretetur. Proinde Chrysostomus rem trahit ad allegoriam. Synagoga terra erat, ecclesia cœlũ. Illorum sanctum paulo ante uocauit mundanum, nostra cœlestia sunt, cum simus ipsi cœlestes. αἱματεκχυσία

Non enim in manufactis.) Græce est, In manufacta sancta, &c. εἰς χειροποίητα ἅγια, & consentiunt nostri codices emendatiores.

Exemplaria uerorum.) Græce non est ὑποδείγματα, quemadmodum paulo ante, sed ἀντίτυπα, ueluti reddentia similitudinẽ uerorum. Neq; mihi uidentur absurde dici exemplaria uetera illa, quę deliniabant ac uelut adumbrabant Euangelicam historiam. Certe nobis erant exemplaria, etiamsi deo nõ fuerunt. Qui scripsit hanc epistolam nihil interesse putauit inter ὑπόδειγμα & ἀντίτυπον. ἀντίτυπα

In consummatione.) ἐπὶ συντελείᾳ, id est, Sub consummationem, siue instante consummatione. Nam eam uim habet aliquoties ea prępositio, si dãdi casui iungatur, ut captauit illum ἐπὶ θανάτῳ.

EX CAPITE DECIMO

On ipsam imaginem.) οὐκ αὐτὴν τὴν εἰκόνα. Ipsam, posuit pro ueram & expressam, quæ rem totam ut est, repræsentet. Vnde & Christum, imaginem dei uocat. At umbra nihil repræsentat præter extrema quædã corporis lineamenta, unde rudis illa priscorum pictura cœpit.

Alioqui cessassent offerri.) Græcanica scholia admonent per interrogtionem esse legendũ, an non desijssent offerri? Interpres legisse uidetur, ἐπεὶ ἐπαύσαντο ἂν προσφερόμεναι. Pro nobis facit Theophylactus. Certe aut omittẽda erat negatio, aut legendum per interrogationem, quæ uim habet negandi. Cæterũ hic eleganter interpres participium uertit in uerbum infinitiuũ, ἐπαύσαντο προσφερόμεναι pro προσφέρεσθαι, quod aliás quidem parum eleganter reliquit. Interpres collaudatus

Sed in ipsis commemoratio.) Subaudiẽdum est, sacrificijs siue hostijs, siue in ijsdem. Loquitur enim de iteratis.

Hostiam & oblationem noluisti.) Quisquis hanc scripsit epistolã, minimũ discrepat ab æditione Septuaginta, in citandis ueteris instrumenti testimonijs, iuxta quos ita legimus, θυσίαν καὶ προσφορὰν οὐκ ἠθέλησας, σῶμα δὲ κατηρτίσω μοι, ὁλοκαυτώματα καὶ περὶ ἁμαρτίας οὐκ ἐζήτησας. τότε εἶπον. ἰδοὺ ἥκω. ἐν κεφαλίδι βιβλίου γέγραπται περὶ ἐμοῦ, τοῦ ποιῆσαι τὸ θέλημά σου. Vbi pro aures positum est corpus, atq; ita legit Augustinus, enarrãs psalmum trigesimũ nonum. At diuus Hieronymus iuxta ueritatem Hebraicam trãstulit hoc modo, Victima & oblatione non indiges, aures autem fodisti mihi. Holocaustũ & pro peccato nõ petisti, tunc dixi, ecce uenio. In uolumine libri scriptum est de me, ut facerem placitũ tibi deus meus. Cęterum quod dicit, Aures autem perfodisti mihi, indicat obedientiã fidei, quam deus iam requirebat à suis cultoribus, fastiditis uictimis. Corpus pro aures

Vt faciã deus.) Hoc referendũ est ad illud quod præcessit, Ecce uenio, ut faciam &c. annotantibus Græcorum scholijs, & liquet ex his quæ sequuntur.

Tunc dixi, ecce uenio.) Vbi hæc uerba repetunť, dixit, est Græce τότε εἴρηκεν. Mirũ est aũt, cur interpres Latinus mutauerit personam, cũ referantur uerba superius posita. Et tamen ita scriptũ fuisse in uetustissimo codice Paulino rasuræ uestigiũ indicat. Neq; secus legisse uidetur Chrysostomus, uel hoc argumẽto, quod quęstionẽ mouet, de quo hoc dicatur. Nam si legisset, tũc dixi, hoc est, si ipse diceret de se, nõ cõueniebat interrogare, de quo hoc diceretur. Post hæc consului Græcũ codicem, et reperi εἴρηκεν, id est, dixit, in posteriore loco, quũ apud Theophylactum esset εἶπον, id est, dixi: Variant et Latini codices.

Vt sequens statuat.) τὸ δεύτερον, id est, Secundum siue posterius.

Sacerdos præsto est cotidie.) ἱερεὺς ἕστηκεν, id est, Sacerdos stat, ut uerbũ uerbo reddam.

Nec est quod nos offendat tēporis ratio, cum in huiusmodi uerbis præteritū usurpetur pro præsenti. Hoc admonui, quod animaduerterim quosdā frustra offendi, in quibus est Stapulēsis noster. Alioqui si legas stabat, parum congruet quod mox consequitur, Quę nō possunt auferre peccata. Quanquam Gręce est, οὐδέποτε δύνανται, id est, Nunquam possunt: atque ita scriptum comperi in exemplari Paulino, atque item in Constantiensi.

Pro peccatis offerens hostiam.) προσενέγκας θυσίαν, Participiū est pręteriti temporis, quamobrem mutato genere uertere poterat, oblata hostia.

Sanctificatos.) τοὺς ἁγιαζομένους, id est, Eos qui sanctificantur.

Dabo leges.) διδοὺς νόμους, id est, Dans leges. Codex Donatiani habebat dando, pro dabo, consentiebat Constantiensis.

In introitu.) Valla castigat, in introitū, quasi nos confidamus futurū, ut introeamus sancta. Et est quidem Græcus sermo anceps, εἰς τὴν εἴσοδον. Verū non uideo cur nō recte possit accipi, nos habere fiduciam in introitu, quo Christus Pontifex pro nobis ingressus est sancta. Etiāsi diuersa lectio mihi non improbatur, et magis quadrat ad ea quę sequuntur, Accedamus cum uero &c.

Initiauit.) ἐνεκαίνισεν, id est, Innouauit, siue dedicauit, unde encænia.

Viam nouam.) ὁδὸν πρόσφατον, id est, Viam recentem.

Accedamus.) προσερχόμεθα, id est, Accedimus. Etiamsi hic Græcorum exemplaria uariāt. Et in plenitudine est, ἐν πληροφορίᾳ, de quo sępe iam admonuimus. Ac de certitudine fiducię, interpretantur Gręcorum commentarij, qui Chrysostomo inscribuntur. *πληροφορία*

Confessionem indeclinabilem.) ἀκλινῆ, id est, Non uacillantē, neque huc & illuc nutantem, hoc est, firmam & immotam. Alioqui indeclinabile dicitur, quod uitari non possit.

παροξυσμός In prouocationem charitatis.) εἰς παροξυσμόν. Quod Lucas in Actis accipit pro excandescentia, in malam partem: hic in bonam usurpauit, pro extimulatione.

Collectionem nostrā.) ἐπισυναγωγήν, i. Aggregationē, quasi postea accesserint, aut accessuri sint.

Quanto uideritis.) ὅσῳ βλέπετε, id est, Quanto uidetis.

Terribilis autem.) Melius erat, sed terribilis, Quanquam idem significent hæ coniunctiones, tamen nonnihil refert aliquando, quam quo loco ponas.

Et ignis ęmulatio.) ζῆλος, igni ueluti sensū tribuit. Nā zelū appellat impetū ulciscēdi.

Locus olim suspectus Quę consumptura est.) ἐσθίειν μέλλοντος, id est, Qui comesurus est, siue deuoraturus. Et hic locus palam adimit spem Christianis relapsis in peccatū, nisi commode interpretemur iuxta rationem, quam superius indicauimus ex Chrysostomi sententia, atque etiam Theophylacti, non posse repeti baptismum, qui Christi mortem reprę sentat. Testatur nominatim Theophylactus, hunc Pauli sermonem à nonnullis eò fuisse deprauatum, ut interpretarentur, non dari locum uenię, à baptismo reuolutis in uitia. Quoniam autem ea quę sequuntur, Sed terribilis expectatio iudicij, uidentur pugnare cum hac interpretatione (Nam alioqui dixisset, sed sequitur pœnitentia) posset & sic explicari, ut Paulus ὑπερβολῇ utatur, quo magis deterreat eos à peccando. Similia sunt in epistola Ioannis. Aut ut intelligamus de ijs qui deficiunt à lege Christi, quos aduersarios uocat.

Irritam quis faciens.) ἀθετήσας τὶς νόμον, id est, Aliquis qui irritam fecit legem.

Mereri supplicia.) ἀξιωθήσεται, id est, Merebitur, seu dignus habebitur.

Pollutū duxerit.) κοινὸν, id est, Cōmune. Sic enim uocant Iudæi, quod est prophanum & abominandum. Porrò duxerit, positum est pro existimarit, aut habuerit.

Mihi uindicta Mihi uindictam.) Gręce est, uindicta nominandi casu, ἐμοὶ ἐκδίκησις, ut & ante admonuimus. Perinde ualet ac si dicas, mea est uindicta, & meum est ulcisci, non uestrum.

Et ego retribuam.) Et, redundat, consentiente Constantiensi.

Quia iudicabit.) Quia, non est apud Gręcos. Cæterū illud, in altero quidē opprobrijs, dilucidius uerti poterat, per tū & tum, aut partim & partim, aut non modo & non solū. Partim quidē dum et probris et pressuris affecti, spectaculo fuistis omnibus, partim dū consortes ita conuersantiū facti estis. Vt sit sensus, illos duplici nomine laudari, qui non solū ipsi persecutionem ob Christi fidē sustinuerint, uerum & alijs hæc patientibus adfuerint & communicarint. Porrò quod Laurētius arbitratur, ex hoc potissimū uerbulo doceri posse, hanc epistolam esse Pauli, quod de uinculis suis meminerit, friuolū est, ne dicā *Laurentij argumentū*

ridiculum

ridiculū, quasi nō omnes fermè apostolorū successores & adiutores in uinculis fuerint.

Spectaculū facti.) θεατριζόμενοι. Theatron Græcis spectaculū. Vnde qui in theatrum producuntur, ut omnibus sint spectaculo, θεατρίζεσθαι dicuntur.

Nam & uinctis.) Græce est, τοῖς δεσμοῖς μου, id est, Vinculis meis, interpres legisse uidetur δεσμίοις. Theophylactus legit δεσμοῖς μου. Vtraque lectio sanam habet sententiam.

Cognoscentes uos.) Græci sic legunt. γινώσκοντες ἔχειν ἐν ἑαυτοῖς κρείττονα ὕπαρξιν ἐν οὐρανοῖς καὶ μένουσαν, id est, Cognoscentes uos habere in uobismetipsis meliorem substantiam in cœlis & manentem. Quidam codices pro ἐν ἑαυτοῖς habent, ἐν οὐρανοῖς, id est, In cœlis. Quidam habebant ad hunc modum, ἔχειν ἑαυτοῖς κρείττονα ὕπαρξιν ἐν οὐρανοῖς, id est, habere uobisipsis meliorem substantiam in cœlis.

Nolite itaque amittere.) μὴ ἀποβάλητε οὖν, id est, Ne abijciatis igitur.

Patientia enim uobis necessa.) ὑπομονῆς γὰρ ἔχετε χρείαν. Quod nō simpliciter sonat patientiam, qua toleramus mala, sed patiētem expectationem, cum spe premij duramus in malis, & nos rebus melioribus seruamus. ὑπομονή

Adhuc enim modicum aliquantulum.) ἔτι γὰρ μικρὸν, ὅσον, ὅσον. Quod ita uertere poterat: Adhuc enim perpusillum, aut perque exiguum tempus. Nam græci sermonis conduplicatio, epitasin habet breuitatis temporis, idque iuxta proprietatē Hebræi sermonis, qui congeminatione uerbi eiusdem uehemētiam explicāt. Quod genus est illud Hieremiæ, Ficus bonas bonas, & ficus malas malas. Rursum illud eiusdē, templū domini, templum domini. itidem Esaias capite decimo, Adhuc enim paululum, modicumque, et cōsummabitur indignatio mea. ὅσον, ὅσον

Ex fide uiuit.) ζήσεται, id est, Viuet, siue uicturus est.

Quia si.) Antiqui codices habent, quod si. Græci, καὶ ἐάν, id est, Et si.

Non placebit animæ meæ.) οὐκ εὐδοκεῖ ἡ ψυχή μου ἐν αὐτῷ, id est, Non complacitum est animæ meæ in illo. Quanquam diuus Hieronymus existimat Ea legendum, ut referatur ad uisionem, non ad hominē: præcedit enim in Habacuc, unde hic desumptus est locus, Scribe uisionem, &c. Atque illud, si subtraxerit se, refert ad Christum tardātem, non ad hominem desperātem. De quo cui cordi fuerit copiosius edoceri, legat huius enarrationē in secundum caput Habacuc. Noua Hieronymi interpretatio

Subtractionis filij.) Filij, non reperio in Græcis codicibus, ac ne in Paulino quidē exemplari, nisi quod aliquis recētiore manu in spacio uersus dirimēte asscripserat, filij. Suffragabatur nobis hic uetustissimus codex Constantiensis. Porrò ita dixit, non sumus subtractionis, quasi diceret, non sumus subtractores, hoc est, qui refugiūt ac detrectant obedire: sed sumus fidei, hoc est, fideles, quasi dicas, sumus dei. Nec est simus, sed sumus, ἐσμὲν modo indicandi, non imperandi. Superest in nostris

EX CAPITE VNDECIMO

SPerandarū substantia.) ἐλπιζομένων ὑπόστασις, id est, Quę sperant, ut sperandarū nomen sit gerundiuū non participiū. ὑπόστασιν dixit, certitudinē, & id cui aliquid innititur ac fulcitur. Augustinus enarrās caput euāgelij, secundum Ioannē 14. sic adducit, Est autē fides sperātiū substātia, ut ἐλπιζομένων accipiat actiue, quū sit uerbū mediū, quasi fides sit quo nitantur credentes. Itidem citat libro de Pecc. merit. & remis. 2. cap. 31. Ibidem ἔλεγχος uertit conuictionē, [illegible]

Glossema Decretalium notatum

quod

[redacted] [redacted] [redacted]. Glossema quoddam uetustum indicat hoc dictum per synecdochen, quum fides sit & præteritorum & præsentium & futurorum.

Argumentum.) ἔλεγχος, id est, indicium, nam id hoc loco significat argumentum. Interpres Chrysostomi uertit conuictio. Etiamsi in libris uulgatis ubiq; deprauatum est, coniunctio. Eam uocem quum toties repetat, nullus tamē animaduertit mendum ne in postrema quidē æditione. Certe sensus ipse monere poterat lectorem huius rei. Etenim quum ait, Coniunctio quippe est in rebus ad modum manifestis, perspicuum est hic nō congruere coniunctionem.

Non apparentium.) Græce est, οὐ βλεπομένων, id est, Quæ non uidētur. Nec est senes, sed seniores, πρεσβύτεροι. Et ἐμαρτυρήθησαν, quod hic uertit testimonium consequuti sunt, transferrre poterat, Testimonio probati sunt, siue testimonium emeruerunt.

Ex inuisibilibus uisibilia.) εἰς τὸ μὴ ἐκ φαινομένων τὰ βλεπόμενα γεγονέναι, id est, Vt ex his, quæ non apparent, ea quæ uidentur fierent.

Plurimam hostiam.) πλείονα θυσίαν, id est, Copiosiorem hostiam, siue plus hostiarum. Interpres ne diceret plurem hostiam, comparatiuum mutauit in superlatiuum.

Esse iustus.) Græce dixit magis q̄ Latine, ἐμαρτυρήθη εἶναι δίκαιος, Testimonio dictus est esse iustus, siue testimonium meruit quod esset iustus.

Muneribus eius.) De muneribus est Græce, ἐπὶ τοῖς δώροις, id est, De donarijs.

Deo additur

Sine fide autem impossibile est placere deo.) Deo, hoc loco non repetitur apud Græcos, quos ego uiderim, sed subauditur ex superioribus. Certe nec apud Chrysostomum Græcum, nec apud Theophylactum additur.

Metuens.) εὐλαβηθεὶς, id est, Cauens, siue ueritus.

Duplex sensus

Fide qui uocatur Abraham.) πίστει καλούμενος ἀβραάμ. Interpres nō respexit ad uerbum præteriti temporis, obediuit. Itaq; uertēdum erat, Fide uocatus Abraham obediuit: aut, fide cum uocaretur Abraham obediuit, ut fide, pertineat ad uerbū obediuit. Sed rectius ad utrunq; accōmodatur, Vocatus Abraham per fidē, & obediuit per fidem. Siquidem fide promeruit, ut illi nomen augeretur. Non enim illi prius auctum est, q̄ de eo dictum est, Credidit Abraham deo, & reputatum est illi ad iustitiam. Theophylactus sic interpretatur, ut uocatus non faciat ad nominis appellationem, sed ad iussum dei, bis enim uocatus est à deo, cum iuberetur relinquere natalem terram, rursum cum uocaretur in montem immolaturus filium. Ac iuxta hunc sensum ordinandus est sermo: Abraham cum uocaretur à deo, per fidem obediuit.

In locū exire.) Et hoc Græce, obediuit exire: poterat Latine, obediuit siue paruit exiens, siue ut exiret.

In casulis.) ἐν σκηναῖς, id est, In tentorijs.

Sara sterilis.) Epitheton sterilis, non inuenio in Græcis, licet asscriptum sit in uetustissimis nostris codicibus. Ex Chrysostomi & Theophylacti enarratione parum liquet, an interpres addiderit de suo, an hinc sumpserit.

In conceptione seminis.) εἰς καταβολὴν σπέρματος. Interpres probe & uerecunde reddidit sententiā Græci sermonis. Imbecillitas enim corporis obstat, quo minus semē subsidat & adhærescat in matrice, propter imminutam attrahendi ac retinēdi uim. Nā [redacted]

[redacted] καταβολὴν aliquoties uertit fundationem. Proinde Chrysostomus uim uerbi explanans, [redacted] exponit, Ad suscipiendū semen ac retinendum. Demiror autem cur Faber maluerit pro conceptione, successionem, nisi quod uerecundius etiam q̄ interpres studuit efferre, aut, quod magis suspicor, librariorū incuria, pro susceptione mutatū est successione. Theophylactus indicat quosdam esse in hac sententia, ut putent & fœminis inesse semen, et ad id hunc locum posse accommodari.

Etiam præter tempus ætatis.) Græce sic est, καὶ παρὰ καιρὸν ἡλικίας ἔτεκεν, id est, Et præter tempestiuitatem ætatis peperit, hoc est, aliena ætate.

Orti sunt.) ἐγεννήθησαν, id est, Nati sunt, siue geniti.

Propter quod ab uno orti sunt.) διὸ καὶ ἀφ᾽ ἑνὸς ἐγεννήθησαν, καὶ ταῦτα νενεκρωμένου, id est,

Propter

Propter quod ab uno nati sunt, siue ex uno, idq́ emortuo, siue, eoq́ emortuo.

Et hoc emortuo.) καὶ ταῦτα νενεκρωμένου. Ne quis putet Abraham iam uita defunctum genuisse filios. Sic enim uertit quidam, Ex uno nati sunt, & ipso cum mortuus esset. Imò Græcus sermo significat illũ iã effœto defectoq́ fuisse corpore, sicut & in epistola ad Romanos dixit, mortificationẽ uuluę et corporis. Deinde καὶ ταῦτα, ex cõsuetudine Greci sermonis facit ad epitasin, quod Latini reddere solent, idq́, atq́ id, & quidẽ, alijsq́ similibus modis. Vt ne Laurentium quidem oportuerit admodum offendi numero pronominis. Valla

Aspicientes.) Cum mutarit genus paulo ante, ut temporis seruaret rationem, cur nõ idem facit in hoc participio? Nam dicere poterat, non acceptis, sed eminus, siue procul conspectis & salutatis, & confessi.

Et salutãtes.) Ante hęc uerba inuenio in Gręcis codicib. καὶ πεισθέντες, id est, Persuasi.

Et siquidem illius meminissent.) καὶ εἰ μὲν ἐκείνης ἐμνημόνευον, ἀφ᾽ ἧς ἐξῆλθον, εἶχον ἂν καιρὸν ἀνακάμψαι, id est, Et siquidẽ illius meminissent, unde fuerãt profecti, habuissent tẽpus reuertendi. Nec enim assentior hac quidẽ in parte Laurentio Vallę, qui putauit in hũc uertendum fuisse modum: Et si quidem illius recordarẽtur, ex qua exierant, haberẽt tempus reuertẽdi, ueluti de præsenti loquatur, nõ de pręterito. Atqui id lõge secus est. Loquitur enim de Abrahã ac similibus, quibus liberũ erat in patriã redire, si patriæ desiderium eos tenuisset. Cæterum Laurentium offendit uerbum pręsentis tẽporis, quod mox sequitur. Nunc autẽ meliorẽ appetunt. Quasi uero noua sit huiusmodi temporis hypallage. Quid quod ut sequitur ita pręcessit etiã uerbum pręsentis temporis, ἐμφανίζουσιν ὅτι. Certe quod paulo inferius subijcitur, Non cõfunditur deus, uocari deus illorum, nõ potest nisi ad patriarchas accõmodari. Dicitur enim deus Abrahã, deus Isaac, deus Iacob. Iam num Latine dici possit, Erubescit uocari bonus, quemadmodum dicimus, cupit uideri bonus, uiderit Laurentius, qui hoc negat, cum nihil obsistat, quo minus ita loquamur. Deest nobis / Hypallage temporis

In quo susceperat.) ὁ τὰς ἐπαγγελίας ἀναδεξάμενος, id est, Qui promissiones acceperat.

Arbitrans.) λογισάμενος, id est, Perpendens, etiãsi participium pręteriti temporis est.

In parabolam accepit.) ἐν παραβολῇ ἐκομίσατο, id est, In similitudine adduxit, hoc est, In typo Christi immolãdi. Siquidẽ illũ, referẽdum est ad Isaac, quẽ uiuum reduxit domum.

Et adorauit fastigium uirgæ illius.) Hieronymus in quæstionibus Hebraicis notat interpretes Septuaginta, qui perperã transtulerint, Adorauit contra summitatẽ uirgæ eius, cum apud Hebræos habeatur, & adorauit ad caput lectuli. Quod si uerũ est, [redacted] patrocinabimur Hieronymo? Porrò cum Hieronymus fatetur Hebraicã uocem esse ancipitem, sicuti reuera est, si scribatur absq́ punctis, qur alterum sensum asseuerat esse falsum, alterum adeò mordicus tenet, ut interpretans adiecerit etiam aliquid de suo? Adorauit, inquiẽs, dominum conuersus ad lectuli caput. [redacted] Cæterũ quum locis aliquot in sacris uoluminibus legamus adoratos reges, quid erat periculi si pater adorasset filium principẽ? Vt Reg. secundo capite nono. Et Reg. tertio, capite primo. Adoratur Salomon, etiam à Dauid patre, ut uidetur. Quidã sic elabũtur, quasi adorauerit nõ uirgã Ioseph, sed regnũ Christi, quod intelligebat eo sceptro signari. Augustinus aperit aliã rimam, ut pro αὐτοῦ legamus αὑτοῦ, iisdẽ quidẽ literis, sed mutato spiritu, siue addita litera ἑαυτοῦ, ut intelligamus senẽ innixũ baculo suo adorasse dominũ. Illud dissimulandũ non est, in Grẹcis non esse, adorauit summũ uirgę, sed ad summũ: cum noster interpres præpositionẽ, uelut ociosam reliquerit. Si quidẽ hoc adorare uidemur, ad quod prono corpore nos inclinamus. Et Græca uox qua usi sunt Septuaginta προσκύνησιν, proprie significat capitis inclinati gestum, quũ moto à frõte galero caput submittimus. Porrò quũ Symmachus uerterit, quod probat Hieronymus, adorauit ad caput lecti, mirum qur illius nullã fecerit mentionem, magis suam confirmaturus sententiam, certe aliàs frequẽter adducit Symmachi testimoniũ. Porrò quũ lectũ audimus, nõ oportet imaginari quod Iacob decubuerit in plumis Germanicis, sed lectus sedilis erat genus Annotatio Hieronymi pugnat cum hac epistola

nus

nus in quo poterãt ſedere plures, quod genus adhuc uidetur apud Italos. In his horis po meridianis acquieſcũt porrectis tibijs, reliquo corpore erecto. Ita probabile eſt Iacob ad ingreſſum filij demiſſis pedibus ſediſſe in lecto, quemamodum proximo capite dicitur cõfortatus, hoc eſt, collegiſſe uires ſuas, ut extrema uerba proferret Ioſeph ac reliquis filijs ſuis. Et ſicut poſt extrema mandata ſcribitur, collegiſſe pedes ſuos in lectum & expiraſſe, ita hic poſt mandatam ſepulturæ curam, non collegit quidem pedes, ſed præ laſſitudine inclinauit corpus ad caput lectuli. Quod ſi quis pro lecto baculũ malit legere, alio modo ſignificatur ſenilis ac iam deficientis corpuſculi laſſitudo. Quæſtio autem de adorato domino cuius eſſentiam uiderit ad caput lectuli, uidetur ex Hebræorum commentis nata.

De profectione.) περὶ τῆς ἐξόδου, id eſt, De exitu.

Fide Moſes grandis factus, negauit ſe eſſe filium &c.) Ante hunc locum additũ erat in codice Donatiani, ſed manu recentiore: Fide Moſes grandis factus, occidit Aegyptiũ conſiderans dolorem fratrum ſuorum.

Temporalis peccati.) ἢ πρόσκαιρον ἔχειν ἁμαρτίας ἀπόλαυσιν, id eſt, Quàm temporariam habere peccati fruitionem.

Theſauro Aegyptiorũ.) τῶν ἐν αἰγύπτῳ θησαυρῶν, id eſt, Theſauris qui erãt in Aegypto.

Aſpiciebat.) ἀπέβλεπεν, i. Reſpiciebat, ſiue ſpectabat, aut ratione habebat retributiõis.

Animoſitatem regis.) τὸν θυμὸν, id eſt, Iracundiam, ſiue ferociam.

Tanquam uidens.) ὡς ὁρῶν. Melius erat, perinde quaſi uideret.

Primitiua.) πρωτότοκα, id eſt, Primogenita.

Quod experti.) ἧς πεῖραν λαβόντες, id eſt, Cuius nempe maris, experimentum cum cepiſſent Aegyptij.

Circuitu dierum ſeptem.) κυκλωθέντα ἐπὶ ἑπτὰ ἡμέρας, id eſt, Circundati. Nec alioqui mea ſententia ſatis expreſſit ſententiam. Non enim ſentit obſidione ſeptem dierum muros euictos, ſed poſteaquam ſingulis diebus Leuitæ portantes arcam circumiſſent ciuitatem, ſeptimo die ad clangorem tubarum muri corruerunt.

Excipiens exploratores.) Et hoc participium præteriti temporis eſt, δεξαμένη, exceptis exploratoribus.

Quid adhuc dicam.) λέγω, id eſt, Dico.

Locus notatus olim de Iephthe Iephthe.) Quod Græci ſcribunt Hiepthaë, tetraſyllabum ἰεφθάε. Notatus eſt à nonnullis & hic epiſtolæ locus, ut admonet Chryſoſtomus, quod Iepte meretricis filium, & filiæ immerẽtis interfectorẽ, in ſanctorũ catalogo recenſeat, item Barachi et Samſonem.

Impetum ignis.) δύναμιν, id eſt, Vim.

Aciem gladij.) ςόμα, id eſt, Os gladij, ſiue ςόματα numero multitudinis, quod tamen Græci pro acie ponũt, quod ea parte mordeat. Quanquam ſunt apud Græcos, qui ςόμα quoque dictum putant à τέμνω, id eſt, incido, quod ore incidamus et cõminuamus cibum. Vnde & δίςομος dicitur gladius utrinque incidens.

σόμα à τέμνω

Conualuerũt de infirmitate.) ἐνεδυναμώθησαν ἀπὸ ἀσθενείας, id eſt, Potẽtes redditi ſunt ex imbecillitate, ne quis ſomniet eos reualuiſſe à morbo. Chryſoſtomus interpretatur de reuerſis ab exilio Babylonico, in quo cũ fuiſſent deiecti ac mortuis aſſimiles, poſtea reſtituti ſunt priſtino uigori. Theophylactus attingẽs & hanc interpretationem, admiſcet de Ezechia, qui à morbo reualuit. Poſteriorem ſequitur Thomas.

Caſtra uerterunt exterorum.) παρεμβολὰς ἔκλιναν, id eſt, Incurſiones ſiue impreſſiones in fugam uerterunt, & inclinarũt. Dicitur enim inclinata acies, cum parat fugam, et cedit in bello. Nec male uertit interpres, ſi quis modo ſentiat, quod hoc loco ſit uertere, hoc eſt, ad fugam impellere. Demiror autem cur Stapulenſis maluerit euertere quàm uertere. Nam uertere multo erat aptius. Certe euertere, nõ uideo, quo pacto tolerari poſſit hoc ſanè loco. Iam aliquanto inferius mulieres, Græce eſt γυναῖκες, quæ uox & ſexum ſignificat & uxorem. At hoc loco mortuos, de liberis accipiendum eſt.

Diſtenti ſunt.) ἐτυμπανίσθησαν. Quod à corio ſumptum eſt, in tympano diſtento. Quanquam Græcanica ſcholia interpretantur de his qui fuſtibus contuſi perierunt. Cæditur enim crebris ictibus tympanum.

Secti

Secti sunt.) Quod Hieronymus alicubi uertit, Serrati sunt, ut accommodet ad supplicium Esaiæ.

Tentati sunt.) Nescio quo casu acciderit, ut nec apud Chrysostomū, nec apud Theophylactū ulla fiat mētio huius particulę Tentati sunt, præsertim cū sit dilutior utrisq; quibus miscet. Pręcedit enim dissecti sunt, & seq, occisione gladij occubuerūt. Mihi uidet adiectitia. Suspicor enim, eruditulū aliquē pro ἐπρίσθησαν, mutare uoluisse ἐπειράσθησαν, atq; ita uocem utranq; relatam in contextū, cum altera esset ascripta in spatio marginis.

In melotis.) ἐν μηλωταῖς, id est, Pellibus ouillis. Sicut λεοντῆ dicitur exuuiū leonis. [redacted] in pellibus caprinis, Græce est αἰγείοις. At cur fugit ad eundem modū circumlo[redacted], in pellibus ouillis? Nisi quod suo more horruit bis dicere pellibus. Quanquā μηλωτὴ nō tam pellem ouis significat quàm exuuium, hoc est, pellem corpori detractam unà cum lana.

[redacted]

Egētes.) ὑστερούμενοι, id est, Destituti rebus necessarijs. Quanq; interpres bene reddidit.

Testimonio fidei probati.) μαρτυρηθέντες διὰ τῆς πίστεως, id est, Testimonio comprobati sunt per fidem.

Prouidente.) Et hoc participium est præteriti temporis apud Græcos, προβλεψαμένου, id est, Quod deus melius quiddā de nobis prospexerat. Augustinus aliter citat libro de Pecc. meritis & remis. secundo, cap. trigesimo primo. Pro nobis enim meliora prouiderunt. pro προβλεψαμένου codex illius habuit προβλεψάμενοι, tum aliter distinxit, ut τοῦ θεοῦ referatur ad promissiones, non ad participium sequens.

EX CAPITE DVODECIMO

IMpositam nubem.) περικείμενον, id est, Circumpositam, siue circundatam, & undiq; cingētem nos. Nubem autem uocat ingentem multitudinem ac turbam testium. *Nubes pro multitudine*

Pondus.) ὄγκον, id est, Onus, siue sarcina.

Circunstans nos.) Nos, non est in græcis codicibus, & est εὐπερίστατον, id est, quod facile circūsistat, & hæreat atq; amplectatur, quasi nolens abijci. Proinde nos uertimus, tenaciter inhærente peccato. Iam an satis quadret Aquinatis interpretatio, qui circunstans peccatum, exponit, occasionem peccandi, alijs discutiendum relinquo. *Thomas*

Autorem fidei & consummatorem.) ἀρχηγὸν καὶ τελειωτὴν. Nō explicuit interpres uim & festiuitatem Græci sermonis, qui constat ex contrarijs inter se uocibus, quarum prior composita est ex principio, posterior deducta à fine. Perinde quasi dicas inceptorē & finitorem, ut idem Christus sit autor initij simul ac finis.

Confusione contempta.) Confusionem suo more, probrum atq; ignominiam uocat, cum Græce sit αἰσχύνη.

Atq; in dextera.) Græce est, Et in dextra throni dei. ἐν δεξιᾷ τε τοῦ θρόνου τοῦ θεοῦ.

Sedet.) ἐκάθισεν, id est, Sedit, siue consedit. Quanquam, ut dixi, in his præteritum pro præsenti usurpatur.

Consolationis.) παρακλήσεως. Hic sanè magis quadrabat adhortationis. Imò utrunq; bene habet, Etiamsi Theophylactus interpretatur, de exhortatione.

Tanq;

Tanquam filijs loquitur dicens.) Dicens, apud græcos non est.

Neq; fatigeris.) ἐκλύου, id est, Deficias, siue defatigeris.

Castigo μαστιγῶ Flagellat aūt omnē filiū.) μαστιγοῖ. Quod Hieronymus in Oseę uertit, castigat, quę uox mutata literula uidet à Gręca deducta fuisse. Nam flagris cędi apud Romanos seruilius est. Cęterū illud Recipit positum est, pro eo quod est approbat, & non abdicat ac reijcit.

παιδεύειν In disciplina perseuerate.) Græcus codex secus habet. εἰ παιδείαν ὑπομένετε, id est, Si castigationem sustinetis, cōsentientibus & interpretibus Græcis. Nam paulo ante quod erat παιδεύει, uertit castigat, & ab eo deductum παιδείαν, uertit disciplinā, quē secuti qui [redacted]

Secundū uolunta[redacted] arbitratu. Nonn[redacted] præter meritum.

In recipiendo.) εἰς τὸ μεταλαβεῖν, id est, Vt participes fiamus.

Pacatissimum). εἰρηνικόν, id est, Pacificum, siue pacatum.

Et gressus rectos facite.) τροχιάς. Quod ut indicat Theophylactus, aut uestigium est rotæ currus humi impressum, aut ipsa terra currentium pedibus conculcata.

Vt non claudicans quis erret.) ἵνα μὴ τὸ χωλὸν ἐκτραπῇ, id est, Ne id quod claudum aberret, hoc est, ne claudicatio abducat à uia, præsertim cum sit angusta. Certis igitur & nō uacillantibus passibus opus est in hac.

Contemplantes.) ἐπισκοποῦντες, id est, Considerātes, & curam agentes. Translatum ab exercitu longum faciēte iter. Nam hic aliquot uiris cura delegari solet prospiciendi, ne desit commeatus.

Ne quis desit gratiæ dei.) μή τις ὑστερῶν ἀπὸ τῆς χάριτος, id est, Ne quis sit deficiens, aut destitutus à gratia dei, hoc est, qui non possit assequi, uelut in uia sunt qui deficiant.

Impediat.) ἐνοχλῇ, id est, Obstet, siue obturbet. Augustinus sermone de Verbis aposto li decimosexto, pro impediat, legit molestat.

Vendidit.) ἀπέδοτο, id est, Reddidit, id est, in alterius rei uicē dedit. Etenim qui uendit aut permutat, pro eo quod accipit, reddit aliquid. Nec est primitiua, sed πρωτοτόκια, id est Primogenitalia, ut ita docendi causa loquamur, hoc est, ius primogeniti.

Scitote.) ἴστε γὰρ, id est, Scitis enim.

Hæreditare.) κληρονομῆσαι, id est, Hæreditate accipere.

Ad tractabilem montem.) Montē, in multis Latinis codicibus abest. Nec Theophylactus addit montem, nec Chrysostomus, ψηλαφωμένῳ ὄρει, id est, Ad montem contactum siue qui tangebatur, at non sine pernicie tangentium. Allusit enim ad montem Sina & illud psalmi, Tange montes & fumigabunt.

Originis nouа lectio Et accessibilem ignem.) καὶ κεκαυμένῳ πυρί, id est, Accensum ignem. Origenes homilia in Numeros tertia, nec addit montē, & pro accessibilē legit, ardentē: Nō enim accessistis ad ardentem et tractabilē ignem. Mirū aūt quid idem sequutus legat: & multitudinē angelorū collaudātiū. Et Augustinus libro Quæstionū in Genesin primo, quæstione centesima sexagesima octaua, legit ad hūc modū. Sed accessistis ad montē Siō, et ciuitatem dei Hierusalem, & ad milia angelorū exultantiū, quū tale nihil sit apud Græcos.

Se excusauerunt.) παρῃτήσαντο, id est, Deprecati sunt, siue recusarunt.

Ne eis

Ne eis fieret uerbum.) μὴ προστεθῆναι αὐτοῖς λόγον, id est, Ne sibi cõmendaretur sermo, aut ne sibi adderetur sermo. Nimirum post talia pręludia, expectabant duram orationẽ. Quanquam Gręcus sermo nonnihil habet ambiguitatis, quod αὐτοῖς ad homines referri potest, & ad prodigia quæ pręcesserãt, ut sit sensus, ne adiungeretur sermo talibus monstris iam uisis: aut ne ipsis sermo committeretur, quem acerbum expectabant.

Non enim portabant.) οὐκ ἔφερον γάρ, id est, Non ferebant enim, non tolerabant.

Quod dicebatur.) τὸ διαστελλόμενον, id est, Quod distinguebatur, pro pręcipiebatur. Expre[redacted]nim Hebraici sermonis figurã, iuxta quã dictũ est et illud, Distinxit in labijs suis.

Si bestia tetigerit montem, lapidabitur.) Hic quidam Græci codices addunt, ἢ βολίδι κατατοξευθήσεται, id est, Aut iaculo configetur. *Superest in Græcis*

Quod uidebatur.) τὸ φανταζόμενον. Non est simpliciter, quod uidebatur, sed quod uideri uidebatur, sicuti uidentur spectra, & uisa, aut somnia.

Moyses autem dixit.) Suspicor hunc esse locũ, de quo senserit Hieronymus, cum ait, à quibusdã hanc epistolã non ascribi Paulo, quod nõnulla citent in ea, ueluti de ueteri instrumento, quæ apud Hebræos non habeantur. Siquidẽ Exodi cap. 20. ubi narrat historia traditæ legis, nihil huiusmodi dicit Moses: ac ne tertio quidẽ eiusdẽ uoluminis capite, cum in rubo uidet dominũ. Nam torquet huc eũ locũ Aquinas. Idq; quoniã sensit parũ esse solidũ, adiecit, dixit saltem facto: ne huic quidẽ fisus commẽto addidit: Vel forte apostolus utitur alia litera, quam nos non habemus. Sed utrũ apocrypha utitur an approbata? Si apocrypha, negat alicubi Hieronymus morem esse apostolis, apocryphorũ uti testimonijs. Sin approbata, constat nostris exemplaribus aliquid approbatę editionis deesse. *Locus olim notatus in epist. apud Hebræos*

Et multorum milium angelorũ frequentiam.) καὶ μυριάσιν ἀγγέλων πανηγύρει. Mire coniunxit μυριάσιν & πανηγύρει, cum myriades aliquoties dicamus innumerabilem turbam. Alioqui myrias, Græcis est numerus complectens decẽ milia: atq; ita sanè adducit Ambrosius, libro de Cain & Abel, secundo, capite secũdo. Et πανήγυρις dicitur, quoties diebus festis, aut comitijs, uniuersus populus congregatur.

Et iudicem omnium deum.) καὶ κριτῇ θεῷ πάντων, id est, Ad iudicem deum omnium.

Et spirituũ.) καὶ πνεύμασι, id est, Et ad spiritus. Dictu mirum, quàm hic uigilarit Aquinas, indicans huius loci triplicem esse lectionẽ. Primam esse Græcorũ, Et spiritũ iustorũ perfectorũ, ut sit sensus, Accessistis ad spiritũ sanctum, qui facit perfectos in iustitia. Alteram huiusmodi, Et spirituũ iustorum perfectorũ, ut sit sensus, Accessistis ad deũ, qui est iudex omnium, sed est quasi hæreditas spirituũ iustorũ perfectorum. Tertiam, & spiritus iusto[redacted]fectorũ, ut accipiamus nobis fore societatem cum spiritibus sanctorum qui [redacted] perfecti. Sed primã approbat, quod sit, ut ait ille, planior, deinde quod Gręcorũ, cum [redacted] ma cum Gręcis cõsentiat, iuxta quã Chrysostomus interpretatur, animas piorũ. [redacted] *Thomas indicat triplicem lectionem*

Et sanguinis aspersionem.) καὶ αἵματι ῥαντισμοῦ, id est, Et sanguinẽ aspersionis, sanguinem, qui aspergitur, Hebræorum more.

Melius loquentem quã Abel.) κρείττονα λαλοῦντι παρὰ τὸ Ἄβελ, id est, Meliora loquentem quàm sanguis Abel. Nam id palàm postulat articulus τό. Sanguis enim Abel dicitur loqui de terra, & efflagitare uindictam. At Christi sanguis loquitur expiationẽ. Ita non modo Græci, uerumetiam Thomas. Hoc incommodum uitare poterat, si uertisset, Abelis.

Loquebatur.) χρηματίζοντα, id est, Oracula reddebat. Nec enim est simpliciter loqui, sed ex oraculo respondere.

Adhuc semel & ego.) Et, redundat. Porrò testimonium adductum est ex Aggei capite secundo. Hebræa sic reddidit Hieronymus, non dissentientibus Septuaginta: Adhuc unum modicum est, & ego commouebo cœlum & terram.

Mouebo.) σείω, id est, Concutio, præsentis temporis.

Mobilium.) τῶν σαλευομένων, id est, eorum quę fluctuant, siue concutiuntur.

Habemus gratiam.) Theophylactus legit, ἔχωμεν, id est, Habeamus. Verum in huiusmodi facillimus est lapsus

EX CAPITE DECIMOTERTIO

Charitas fraternitatis.) ἡ φιλαδελφία, id est, Fraterna charitas, hoc est, charitas Christianorum inter ipsos mutua.

Superest apud nos In uobis.) Apud Græcos non additur, nec in codice Donatiani. Itē copula &, quæ sequitur, non est apud illos.

Placuerunt quidam &c.) ἔλαθόν τινες, ξενίσαντες ἀγγέλους, id est, Latuerunt quidā, accipiētes hospitio angelos. Sic enim ad uerbū uerti poterat. Porrò sensus hic est: quidam imprudentes siue inscientes acceperunt angelos hospitio. Interpres [redacted] secutus est Græcam figurā, quā Latinitas nō admittit. Cæterū quod in nostris codicibus Placuerunt, habetur scriptum, id uerisimillimum est librariorū errore inductū, qui cum non *Placuerunt pro latuerunt* intelligerēt Latuerunt, nam is sermo nihil significat Latinis, mutata scriptura fecerūt, placuerūt. Id probabilius facit, quod in priscis scriptoribus Christianis uidemus in sermone, Grecam figuram frequenter usurpatam, uelut in Irenæo, siue huius interprete, & Tertulliano, ueluti pro eo quod Latine diceretur, insciens præterij domū, illi loquūtur, latui prę- *ἔλαθον Valla* teriens domum. Mihi non usquequaque satisfacit, quod hoc loco uertit Laurentius, per hāc latuit quosdam, quod angelos in hospitium accepissent. Neque enim id sensit Paulus, hoc hospitalitati tribuēdum, quod ignorarint quos exceperāt, sed quod acceperint angelos, cum se putarent homines accipere. At multo minus, quod in hunc locum commētatur Iacobus Faber Stapulensis, qui putat idem esse latuisse, quod occultatum & non uisum fuisse, scribens in hunc modum, Dicendum latuerunt, non placuerunt. Etenim Lot & familia eius latuit, angelis hospitio susceptis, cum Sodomitæ uellent eum impetere & perfringere fores, cōtinuo percussi cæcitate ab angelis. Verum secus interpretantur Chrysostomus ac Theophylactus, Græcam enim figuram interpretantes, quę tamen uel mediocriter Græce peritis incognita non est. Et Theophylactus hanc laudem accommodat ad Abraham et Lot communiter. Chrysostomus adeo tribuit Abrahæ, ut dubitet, nū et Lot oporteat esse communem. In eūdem sensum refert idem Chrysostomus sermone de Lazaro secundo. In hoc enim est eminentia laudis, quod ignarus angelos esse, tātam hospitibus prębuit humanitatem. Nihil enim magni erat hoc prętare angelis agnitis. Augustinus in quæstionibus super Genesim libro primo, citans hoc testimoniū: Per hāc enim, inquit, quidam nescientes, hospitio receperunt angelos. Et de Lot dubiū non est, quin nesciens receperit angelos, existimans homines esse. Cęterū de Abraham nōnihil addubitari poterat, quod adorarit & dominū appellarit, cū tres conspiceret. Rursum cum cibū offert, & pedū lotionē, uelut ex itinere fessis, uidetur homines credere. Thomas [redacted], ita nodū dissecat, ut dicat Abrahā primū eos habuisse pro uiris probis, et ob id ex[redacted]e humanitatis officia, licet adorarit adoratione δουλείας, mox agnouisse angelos, in [redacted] corum omniū colentius, quū orthodoxi scriptores indicet etiā Græcam loquutionē, quū apud Augustinū reperiatur uera lectio, quū ipsa res reijciat uerbū placuerunt, tamē quidam magnis clamoribus defendit placuerūt, non alia ratione, quàm quod hoc à scribis inductum est in uulgatos codices. Quid istis facias qui nec discere uolūt, nec docere possunt?

Laborantium.) κακουχουμένων, id est, Afflictorum.

Tanquam & ipsi in corpore morantes.) ὡς καὶ αὐτοὶ ὄντες, id est, Tanquam & ipsi sitis in corpore. Laurentius putat subaudiendum Ipsorum, tanquam ipsi sitis in corpore afflictorū, quod mihi nequaquam probatur. Sentit enim de corpore cuiusque similibus obnoxio malis. Ita & Theophylactus.

Theophylactus Honorabile connubium in omnibus.) ἐν πᾶσι, quod uarie exponit Theophylactus. In omnibus, ut subaudias modis, aut in omnibus ætatibus, aut in omni tempore, denique inter omnes. Quod quidem postremum mihi maxime probatur. Quādoquidē & apud ethnicos honos habitus est matrimonijs, ob fauorem publici commodi. Etiamsi nō hæc prędicantur in laudem matrimonij, sed præcipiuntur, ut subaudias esto. Videtur enim habere uile matrimonium, qui id adulterijs conspurcat. Cæterū quod hic uertit, thorus,

Græce

Græce est κοίτη. Eam uocem in epistola ad Romanos, uertit concubitum, agens de Isaac & Rebecca; tametsi κοίτη non significet proprie concubitum, sed cubile.

Nõ te deserã nec relinquã.) ἀνῶ ἐγκαταλείπω, id est, Relinquo ac desero, præsentis temporis. Locus est Iosue cap. 1. Etiamsi Hieronymus uertit, Nõ dimittã nec derelinquã te.

Nolite abduci.) μὴ περιφέρεσθε, id est, Ne circumferamini. Interpres legisse uidetur παραφέρεσθε. & utrunque uerbum satis quadrabat.

Optimum est enim.) καλὸν γὰρ, id est, Bonum enim.

Promeretur deus.) εὐαρεστεῖται, id est, Cõciliatur deus, siue Placetur deo. Quanquam interpres promeretur dixit, pro demeretur & conciliatur.

Et subiacete eis.) ὑπείκετε. Et eis, redundat, id est, concedite ac deserte.

Peruigilant.) ἀγρυπνοῦσι, id est, Vigilant.

Quasi rationem reddituri.) ὡς λόγον ἀποδώσοντες, id est, Tanquam ratione reddituri.

Hoc enim non expedit.) ἀλυσιτελὲς γὰρ, id est, Inutile enim.

Aptet uos.) καταρτίσαι, id est, Perficiat. Et in omni opere bono, legunt Græci.

Verbum solatij.) παρακλήσεως, Cur non potius exhortationis, hoc loco?

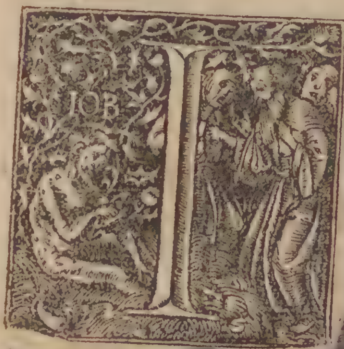
Perpaucis scripsi.) διὰ βραχέων. i. Per pauca, siue paucis. Sunt em̃ Gręce duę dictiones.

Cognoscite fratrem nostrum.) γινώσκετε anceps est. Potest enim accipi nostis, & ad sensum haud multum interest.

De Italia fratres.) οἱ ἀπὸ τῆς ἰταλίας, id est, Itali. ~~Neque Fratres est apud Græcos.~~ [illegible] Epistola hæc

IN EPISTOLAM IACOBI ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

EX CAPITE PRIMO

ACOBVS apostolus.) Apostolus, non additur in his libris quos ego uiderim, nec in Latinis emẽdatioribus. [redacted] hunc esse qui cum Hierosolymis cõmunicarit Paulus, & cuius toties fiat in apostolorũ Actis m tio. Ita Hieronymus in Catalogo. Rursus enarrans Esaię caput decimum octauum. I em enarrans caput primum epistolę ad Galatas, dicit illos uehementer errare, qui credunt Iacobum quẽ uidit Paulus, fuisse unum è numero duodecim apostolorum. Verum superuacuum arbitror anxie de autore digladiari, rem potius amplectamur, & spiritum sacrum autorem exosculemur.

Opus perfectum habet.) ἐχέτω, id est, Habeat. Atq; ita legitur & in Latinis exemplaribus emendatis.

Et integri.) καὶ ὁλόκληροι. Vt opponatur mutilis. Nam dissidia uetant quo minus corpus sit integrum.

Indiget sapientia.) λείπεται σοφίας, id est, Si cui deest sapientia.

Postulet à deo qui dat.) αἰτείτω ἀπὸ τοῦ διδόντος θεοῦ, id est, Postulet ab eo qui dat, nempe deo, ut intelligas, non aliunde petendam sapientiam.

Affluenter.) ἁπλῶς, id est, Simpliciter & pure. Id enim interpretatur quod mox sequitur. Et non improperat.

Et non improperat.) Sunt qui negent in hoc sensu Improperat, esse Latinũ, & uerũ est Plinio improperare dictum, pro intro properare. Attamẽ mihi persuaderi nõ potest, uocem esse confictam, cum toties sit obuia in sacris libris, improperare & improperium.

Nihil hæsitãs.) μηδὲν διακρινόμενος, id est, Nihil dijudicans. Quanq; hæc affinia sunt, & ob id utroq; modo solet uertere.

Et circumfertur.) καὶ ῥιπιζομένῳ, id est, Iactatur, siue rapitur.

Non ergo existimet.) μὴ γὰρ, id est, Non enim.

Quod accipiat.) ὅτι λήψεται, id est, Quod accipiet, aut accepturus sit.

Vir duplex animo.) δίψυχος. Quasi dicas, bianimis, ut dicimus bilinguis.

In exaltatione.) ἐν τῷ ὕψει, id est, In sublimitate. Opponit enim inter se pugnantia. Interpres legisse uidetur, ἐν τῇ ὑψώσει.

In humilitate.) ἐν ταπεινώσει, id est, In humiliatione, siue deiectione.

Decor uultus eius.) Subdura est metaphora quæ uultum tribuit herbæ. Est enim hic χόρτος, quod interdum transfert fœnum, nonnunquam gramen, rarius herbam. Proinde sciat lector Gręce esse εὐπρέπεια τοῦ προσώπου, id est, Decor aspectus eius, siue speciei.

Diues in itineribus suis.) πορείαις. Vide num legi possit, πορίαις, ut sit, in abundantia. Certe ad sensum uideretur accommodatius.

Repromissit deus.) Græci legũt dominus, pro deus. Ne quis aut suspicet aliquid sub esse mysterij quod repromisit, dixit pro promisit. Nã Græce est ἐπηγγείλατο. est eadẽ uox

apud Suetoniū in Othone, Tiberio & Claudio Cæsarib. cōsimiliter usurpata. Neq; enim prępositio re, hic significat iteratione actus, sed relatione: ut recipit, non qui bis capit, sed qui quod ab alio debet capit: & retinet, non qui bis tenet, sed qui tenet uolentem abire.

Quoniā à deo tentatur.) ὅτι ἀπὸ θεοῦ πειράζομαι, id est, Quod à deo tentor. Tametsi hāc figuram Latinus sermo non recipit, nisi omittas coniunctionem quòd.

Intentator est.) ἀπείραστός ἐστι κακῶν, id est, Inexpertus est malorum, siue non potest tentari malis. Significat autem deum neq; tentari ipsum malis, neq; tētare quenquam, quasi [redacted] e potius uocem hanc expli- [redacted] git. Quod si ἀπείραστος acci- [redacted] ensui. [redacted] t, Illectus et inescatus. Ta- [redacted] tur & inescatur. [redacted]. Quasi dicas enititur. [redacted] e donatio bona. Hierony- [redacted]

Nec.) ἤ, id est, Aut, pro nec.

Vicissitudinis obumbratio.) τροπῆς ἀποσκίασμα, id est, Conuersionis obumbratio. Significat autem ab hac luce iaci umbram, & solstitijs crescere, ac decrescere nostrū solem. Ita propemodum & diuus Hieronymus in loco quem modo citauimus.

Voluntarie enim &c.) βουληθεὶς ἀπεκύησεν ἡμᾶς λόγῳ ἀληθείας εἰς τὸ εἶναι ἡμᾶς ἀπαρχήν τινα τῶν αὐτοῦ κτισμάτων, id est, Volens progenuit nos uerbo ueritatis, ut simus primitiæ quædam creaturarum eius, siue creaturarum suarum. Beda indicat hunc locum à quodā sic legi, ut simus primitiæ creaturarum eius, quasi intelligat nos esse cæteris rebus creatis præstantiores, quod olim singularum rerum primitię offerrentur, hoc est præcipua quæque. Porrò quod noster interpres τινα uertit aliquod, iuxta hanc sententiam rectius uertisset quoddam, siue primitiæ quædam, ut addito nomine intelligamus sermonem habere metaphoram.

Scitis fratres mei.) ὥστε ἀδελφοί, id est, Itaq; fratres mei. Interpres legisse uidetur ἴστε, pro ὥστε. Nam scitis enim, quod est in nostris codicibus, in Gręcis non reperio.

Sit autem.) Autem, redundat.

Omnem immunditiam.) ῥυπαρίαν, id est, Sordiciem.

Abundantiam.) περισσείαν, id est, Superfluitatem. Alludit enim ad sordes et superflua corporis. Etiamsi non desunt, qui negēt superfluitatem esse uocem Latinam. Atq; nō uideo qui minus à superfluo licet dicere superfluitatem, quàm ab exiguo exiguitatem, ab assiduo assiduitatem, à perpetuo perpetuitatem.

Et non auditores tantum.) Tantum, non inuenio apud Græcos, ne in Aldina quidē editione. Sed quidam indicat esse in Rhodiensi codice. Salua res est. At ego uereor, ne is codex sit ad nostros emēdatus. Imò ne in Latinis quidē emēdatioribus additur Tantū, sed adiectū uidetur abs quopiam, cui cum absurdum uideretur pręscribi nobis, ne essemus auditores uerbi, uelut interpretans scriptoris mentem, addidit auditores tantum.

Perspexerit.) παρακύψας, id est, Qui ꝑspexerit, à gestu caput obliquātis intuēdi studio.

In lege perfectæ.) εἰς νόμον τέλειον, id est, In legem perfectam. Codex Donatianicus habebat In lege perfecta.

Libertatis.) τὸν τῆς ἐλευθερίας, id est, Quæ est libertatis, siue, nempe libertatis.

Permanserit in ea.) καὶ παραμείνας οὕτως, id est, Et permanserit sic.

Religiosum esse.) Græci addūt ἐν ὑμῖν, id est, Inter uos. Sed seducit cor suū.) Ex corde uago atq; instabili nascitur linguę petulantia: unde nos uertimus, sed aberrare sinit cor suum. est enim Græcis ἀπατῶν. Ab hoc seculo.) ἀπὸ τοῦ κόσμου, id est, A mundo.

EX

EX CAPITE SECVNDO,

Esu Christi gloriæ.) Quod iuxta proprietatem Hebræi sermonis perinde ualet ac si dicas, gloriosi, ἰησοῦ χριστοῦ τῆς δόξης. Vide lector, num δόξης hic declaret nō gloriam, sed opinionē, ut referatur ad προσωποληψίαις. Sitq; sensus, ne habeamus fidē domini nostri Iesu Christi, in discretione personarū, ut ex sua quisq; opinione quemlibet æstimet, non hac quatenus est Christianus, sed quatenus nobis aut magnus, aut humilis est, ob affinitatem aut diuitias. προσωποληψία

In conuentum uestrum.) εἰς τὴν συναγωγὴν ὑμῶν, id est, In congregationem siue cœtū uestrum. Hic palàm est synagogam esse, quemuis cœtum aut consessum hominum.

Aureum anulum habens.) χρυσοδακτύλιος. Dictione composita uocauit, gestantem anulos aureos, quasi dicas, auranuleus.

In ueste candida.) ἐν ἐσθῆτι λαμπρᾷ, id est, In ueste splendida, tametsi olim magnificum erat ac regale candidis amiciri.

In sordido habitu.) ἐσθῆτι. Variauit interpres, cum Græce sit eadem dictio.

Qui indutus est ueste præclara.) ἐπὶ τὸν φοροῦντα τὴν ἐσθῆτα τὴν λαμπρὰν, id est, In eum qui gestat uestem splendidam, Et est eadem uox, quam modo uertit candidam, immodicus affectator copiæ.

Aut sede sub.) ἢ κάθου ὧδε, id est, Sede hic.

Nō iudicatis.) οὐ διεκρίθητε, i. Iudicati estis in uobisipsis. Nam & sic accipi potest, & magis quadrat ad ea quæ sequunt. Cæterū &, coniunctio quæ apud Græcos addit, tantū ad uehementiam & affectum facit, καὶ οὐ διεκρίθητε, ut, & nō, perinde polleat ac si dicas, an nō.

Cogitationum iniquarum.) πονηρῶν, id est, Malarum.

In hoc mundo.) τοῦ κόσμου, id est, Mundi. Interpres, mirum quo cōsilio, semper addit Mundo, pronomen demōstratiuum: etiamsi hic in nonnullis additur τούτου.

Diuites autem.) Autē, redundat, & repugnat sensui. Interpres legisse uidetur πλουσίους δὲ, perinde quasi præcesserit μὲν. Pauperes quidem in hoc mundo, sed diuites in fide.

Exhonorastis pau.) ἠτιμάσατε, id est, Ignominia affecistis, siue contemptui habuistis.

Per potentiam opprimunt.) Quod Greci dicunt unico uerbo καταδυναστεύουσιν, quasi dicas, abutuntur suo magistratu & potestate, in uestrum malum.

Ad iudicia.) εἰς κριτήρια, id est, Ad tribunalia.

Redarguti à lege.) ἐλεγχόμενοι. Quod melius uertisset, Et redarguimini, ut tempus quoque respondeat.

Quicunq; autem.) Enim, est Grecis, non autem.

Quasi transgressores.) ὡς παραβάται, id est, Vt transgressores.

In cipientes iudicari.) μέλλοντες κρίνεσθαι, id est, Iudicandi. Et in hunc quidem modū frequenter transtulit interpres. At hic sanè fuit intolerabile. Incipientes pro futuro

Qui non facit.) μὴ ποιήσαντι, id est, Qui non fecerit.

Superexaltat autē misericordia iu.) κατακαυχᾶται ἔλεος κρίσεως. Opinor interpretem uertisse, superexultat, id est, supergloriatur. Sensus est, gloriatur misericordia aduersus iudicium, tanquam uictrix, ut nihil iam ad rem faciāt quinq; expositiones Hugonis Carrensis, quas in hunc inuehit locū, ὅλας ἁμάξας, pro unica interpretatione examen interpretationum faciens. Ea est inscitiæ fœcunditas, cum ueritatis simplex sit oratio. Vtitur autē eodem uerbo ad eundem modum paulo inferius, μὴ κατακαυχᾶσθε καὶ ψεύδεσθε κατὰ τῆς ἀληθείας, id est, Ne gloriemini & mentiamini aduersus ueritatē. Apparet & Augustinū legisse superexultat. Id cōijcere licet ex uerbis, quibus enarrat Psalmū cxliiij. Idem libro De ciuitate dei xxi. cap. xviij. interpretatur, superexaltat, superat. Sed cum ad iudicium, inquit, uentum fuerit, misericordiam esse superaturā: non longe quidem aberrās à scopo quod ad sensum attinet. Apparet & hic Augustinū legisse superexultat, etiamsi in uulgatis codicibus deprauatū est, superexaltat: uictoris enim est exultare. Rursus in Questionibus in Exodū legit, Superexaltat misericordia in iudicio. Vt hinc manifestior etiam suspicio detur illum legisse, superexultat. Rursum in epistola ad Hieronymum 29. sic tractat hūc locum, ut uerbum superexaltat non congruat. Nam uictus uictorē superexaltat potius quàm uictor uictum. Item epist. 89. scriptum erat, superexaltat iudicio, quo magis conie- Hugo Carrensis

ctandum est scriptum fuisse, superexultat. Certe ex Bedæ commentarijs palàm est, illũ legisse superexultat. Eius uerba subscribam, Superexultat aũt misericordia iudicium, quia quemadmodum damnatus in iudicio dei dolebit, qui nõ fecit misericordiã: ita qui fecit, remuneratus exultabit atq; gaudebit. Aliter, superexaltat misericordia iudicium. Non dictum est, uincit misericordia iudicium. Nõ enim est aduersa iudicio, sed superexaltat qui plures per misericordiam colligunt, sed qui misericordiam præstiterunt. Ex his perspicuũ est Bedam iuxta Græcorũ exemplaria legisse superexultat, licet scriba penè ubiq; uocem eã deprauauerit. Restat scrupulus de præpositione. Nam qui uertit superexultat, legisse uidetur ὑπερκαυχᾶται. Siquidem κατακαυχᾶσθαι magis sonat aduersus aliquem gloriari.

Et soror.) Aut, est Græce, non &.

Calefacimini Calefacimini.) θερμαίνεσθε, id est, Calefiatis siue calescite. Quis enim ferat, calefacimini? Aut cur non potius mutato genere calefaciatis uos, quemadmodum nõ semel huius uerbi participium uertit in Euangelio, θερμαινόμενος, calefaciebat se. Sed ex obsoletis autoribus citãt literatores Facior, ut donemus: quorsum attinet obsoletis atq; etiã dubijs uti, cum suppetant usitata certaq;.

In semetipsa.) καθ' ἑαυτήν, id est, Per se, hoc est, sola.

Sine operibus.) ἐκ τῶν ἔργων σου, id est, Ex operibus tuis. Interpres legisse uidetur ἐκτὸς τῶν ἔργων, nam minimum est discrimen in uocibus, cum sentẽtia tota pugnet. Quod si legis, sine operibus, quemadmodum legit interpres, nõ uideo qui cõstet sensus: nam fides ostendi nõ potest, nisi factis. Sentit autẽ quisquis hic fuit Iacobus, demonstra tuam fidem quã habes, adiunctis factis, ut utrunq; habeas: & ego solis factis declarabo, mihi neutrũ deesse. Varia lectio Sermo uidetur apud Græcos aliquanto dilucidior. Siquidem ut Iacobus doceat, nec fidẽ absq; operibus, nec opera sine fide ualere, proponit duos colloquẽtes, quorũ alter fretus sua fide negligat opera. Huic dicitur: Tu fidẽ habes, sit hoc tibi satis. Rursus alter fidẽs operibus neglecta fide, respõdet illi. Et ego facta habeo, mihi satis est. Iacobus utriusq; sermonem refellit, Imò neutri, inquit, quod habet sufficit ad salutem. Sed tu qui fidem tuam iactas, doce factis ipsis tibi fidẽ esse, quæ certe res ociosa nõ est, Et ego factis ipsis declarabo mihi neutrum deesse. Neq; enim conuenit, ut hæc uerba Fidẽ habes, pertineant ad personam apostoli, qui reijcit fidem carentem factis.

Credidit Abrahã deo.) Idem testimoniũ quod Paulus adduxit in epistola ad Romanos aduersus fiduciam operum, hic adducit ad cõmendationem operũ. Verum Paulus Opera duplicia illic opera uocat obseruationem legis Mosaicæ, hic sentit de officijs pietatis & charitatis.

Videtis quoniam.) ὁρᾶτε τοίνυν ὅτι, id est, Videtis igitur quod.

EX CAPITE TERTIO

PLures magistri.) πολλοί, id est, Multi.

Sumitis.) ληψόμεθα, id est, Sumemus, siue, quod Valla mauult, accipiemus. Non enim sumimus nisi uolentes, accipimus & nolentes: Siquidẽ uulnus accepit, rectè dicimus, sumpsit uulnus non item. Et quod sequitur, Offendimus omnes, præsentis est temporis, non præteriti, πταίομεν, id est, labimur, ut intelligas omnes quotidie labi. Item quod sequitur. Si quis in uerbo nõ offendit, πταίει, præsentis temporis est.

Potest etiã freno.) δυνατὸς χαλιναγωγῆσαι καὶ ὅλον τὸ σῶμα, id est, Potens freno moderari & totum corpus.

Si autem frenos.) Græce non est, si autem, sed ecce ἴδε. Interpres legit εἰ δέ. Beda indicat in quibusdam scriptum fuisse, Sicut autem equis &c.

Ad consentiendum.) πρὸς τὸ πείθεσθαι αὐτοὺς ἡμῖν, id est, Vt nobis obediant siue pareant.

Omne corpus.) Et omne corpus legit Græcus, sed necesse erat coniunctionem abijcere, cum dixerit, si autẽ. Quod si recipimus εἰ δέ, hic erit sensus, qui os equi freno potest moderari, eadem opera circumaget quò uolet totum corpus equi.

Et ecce naues.) ἰδοὺ καὶ τὰ πλοῖα, id est, Ecce & naues, siue Naues quoq;.

Cum magnæ sint.) τηλικαῦτα ὄντα, id est, Cum tantæ sint.

A uentis ualidis.) σκληρῶν, id est, Duris, sed interpres aliud uidetur legisse.

Minentur.) ἐλαυνόμενα, id est, Aguntur siue uehuntur.

Circumferuntur

Circumferuntur autem.) Autem, redundat.
Modicum quidem.) Quidem redundat & officit sensui.
Et magna exultat.) καὶ μεγαλαυχεῖ. Lyranus legit, exaltat, et magna, exponit, mala: et ex altat, prouocat. Arbitror ab interprete fuisse scriptũ, exultat, hoc est, iactat, id qđ Græca uox sonat. Nec Beda dissimulat in quibusdam codicibus scriptum fuisse, magna exultat. Itaq; scriptũ comperimus in codice uetustissimo Donatiani. Græcis est sermo iucundior dictioq; cõposita à μεγάλα magna, et αὐχεῖν gloriari siue iactare, id est, magnifice se iactat. *Lyranus*
Ecce quantus ignis.) Opinor interpretem uertisse quantulus ignis, id est, quàm pusil lus. Nam Græce est ὀλίγον πῦρ, id est, exiguus ignis. Hieronymus in lxvi. Esaiæ cap. ita ci tat: paruus ignis quàm grandem succendit materiam. Testatur & Beda in nonnullis ex emplaribus scriptum fuisse: Ecce modicus ignis &c. Hoc adieci, ne quis putet Græcos co dices fuisse uitiatos. Et syluam, hoc loco rectius uertisset, materiam. *Quantus, pro paruus*
Vniuersitas iniquitatis.) ὁ κόσμος τῆς ἀδικίας, id est, Mundus iniquitatis. Est autem ali quando mundus, cumulus rerum simul repositarum. Vnde mundũ muliebrẽ dicimus. *Mundus, summa*
Lingua constituitur.) Sic lingua, legunt Græci, οὕτως ἡ γλῶσσα.
Bestiarũ.) θηρίων, id est, Ferarũ, aut noxiarũ beluarũ. Nam id proprie significat θηρίων.
Et ceterorum.) καὶ ἐναλίων, id est, Marinorum. Interpres legisse uidetur ἄλλων, aut certe scripsit, cetorum, quod ipsum ad huc in nonnullis extat codicibus. Id scriptor oscitãs mu tauit in cæterorum: nam mansuescunt & marinæ beluæ, ut delphines. *Cæterorum pro cetorum*
A natura humana.) τῇ φύσει τῇ ἀνθρωπίνῃ, id est, Ingenio humano, siue naturæ huma næ. Quanquam hoc parui refert ad sensum.
Inquietum malum.) ἀκατάσχετον, id est, Incoërcibile siue incohibile. Hierony nus se cundo aduersus Pelagium dialogo, transtulit, Incontinens malum.
Benedicimus deum & patrem.) Latinis male dicit, qui dicit conuicium, at non statim benedicit homini qui laudat.
Ex ipso ore.) ἐκ τοῦ αὐτοῦ στόματος, id est, Ex eodem ore.
Emanat.) βρύει, id est, Scatebra emittit. Si tamen Latine dicitur, emanat aquam: scio Maroni dictum, Et duræ quercus sudabũt roscida mella. Manat aquã, mollius erat. Ma nare dicitur liquore aut liquorem, id quod emittit, sed emanat ipse liquor. Et Plinio quæ dam arbores dicuntur manare picem ac resinam.
Dulcẽ & amarã aquã.) τὸ γλυκὺ, καὶ τὸ πικρὸν .i. Dulce & amarũ, ut ὕδωρ subaudias.
Ficus uuas facere.) συκῆ ἐλαίας ποιῆσαι, id est, Ficus oleas facere. Siquidẽ ficũ opposuit oleæ, quod hæc acerbi saporis sit & austeri, dissimilis ficui. Quãquam mox meminit uitis.
Sic neq; salsa dulcem potest facere aquam.) οὕτως οὐδεμία πηγὴ ἁλικὸν καὶ γλυκὺ ποιῆσαι ὕδωρ, id est, Sic nullus fons dulcem & amaram facere aquam.
Et disciplinatus.) ἐπιστήμων, id est, Sciens, siue scientia præditus, quod recentiores uo cant, scientificus. *ἐπιστήμων sciens*
Operationem suam.) τὰ ἔργα αὐτοῦ, id est, Opera sua.
Et contentiones sint.) Græce tantum est, & contentionem, καὶ ἐριθείαν. Ac mox sequi tur, In corde uestro.
Desursum descendens.) Quod hic additur, à patre luminũ, non habetur in codicibus Græcis, sed huc apparet ad scriptum ex primo capite. Nec attingitur à Beda.
Animalis diabolica.) Animalis hic deducit ab anima, ψυχική. Sic enim aliquãdo uocat affectũ humanũ, ut opponatur spiritui. Carrẽsis putat ab animalibus dictũ, quod bruto rum sit, duci uoluptatibus: cũ Beda nominatim hoc admoneat quod dicimus citãs Græ cam autoritatẽ, quæ tamẽ istis nostris nimiũ uilis est. Nec est diabolica, sed dæmõiaca, δαι μονιώδης, hoc est, nõ à spiritu Christi, sed à spiritu huius mũdi. Et dæmones Græcis dicun tur quasi δαήμονες, hoc est scientes, & his antiqui tribuebant artiũ humanarũ inuentionẽ. *Carrensis* *Diabolica, pro dæmo niaca*
Ibi inconstantia.) ἀκαταστασία. Quod magis sonat tumultum & seditionem.
Pudica.) ἁγνή, id est, Pura siue casta. Et modesta, Græce est ἐπιεικής, id est, Humana siue æqua. Nam mundi sapientia reddit morosos.
Suadibilis.) εὐπειθής, id est, Tractabilis, siue morigera, & cui facile persuadeatur.
Bonis cõsentiẽs.) Hæc non inueniunt in Græcis codicibus, quos ego sanè uiderim,

ac ne in uetustissimo quidem codice Donatiani, etiamsi Beda legit et interpretatur.

Iudicãs sine simulatione.) Grece est ἀδιάκριτος καὶ ἀνυπόκριτος, id est, nihil discernẽs, et nihil simulans. Aut sine dijudicatione, sine simulatione. Et tamẽ illud iudicans, reperit etiam in uetustis codicibus. Demiror autẽ quid sequutus Augustinus, pro ἀδιάκριτος legit, inestimabilis. Sic enim habet lib. de Gratia et libero arbitrio ad Valẽtinum cap. ultimo, Quę aũt desursum est sapiẽtia, primum quidẽ pudica est, deinde pacifica, modesta, suadibilis, plena misericordia & fructibus bonis, inestimabilis, sine simulatione. Qui sic uertit, uidetur uocem ἀδιάκριτος, nam est anceps, usurpasse significatione passiua.

EX CAPITE QVARTO

ET lites.) καὶ μάχαι, id est, Pugnæ: tametsi contentiones pugnas uocat.

Nonne in concupiscentijs.) Deest nobis quod est apud Grecos, οὐκ ἐντεῦθεν, id est, Nonne hinc. Neq; est in concupiscentijs, sed ἐκ τῶν ἡδονῶν, id est, ex uoluptatibus uestris, siue libidinibus, cũ id sequimur, non quod per se rectum est, sed quod animo collibuit.

φονεύετε pro φθονεῖτε

Occiditis & zelatis.) φονεύετε καὶ ζηλοῦτε. Non uideo quid illud uerbum, occiditis, ad sensum faciat. Forte scriptum fuit, φθονεῖτε & ζηλοῦτε, id est, Inuidetis & æmulamini, et non potestis consequi: ut scriptor dormitans pro φθονεῖτε, scripserit φονεύετε, præsertim cũ sequatur, Ad inuidiam concupiscit spiritus. Certe Beda hæc uerba, concupiscitis et nõ habetis, occiditis et zelatis, non attingit.

Litigatis & belligeratis.) μάχεσθε καὶ πολεμεῖτε, id est, Pugnatis & bellatis.

Propter quod non post.) διὰ τὸ μὴ αἰτεῖσθαι ὑμᾶς, id est, Propterea quod non postulatis.

Vt in concupiscentijs.) Rursum hoc loco est, In uoluptatibus, ἐν ταῖς ἡδοναῖς.

Adulteri nescitis.) Grece est μοιχοὶ καὶ μοιχαλίδες, οὐκ οἴδατε, i. Adulteri & adulteræ an nescitis?

Amicitia huius mundi.) τοῦ κόσμου, id est, Mundi: & huius, adiecit suo more.

Inimica est deo.) ἔχθρα τοῦ θεοῦ ἐστίν, id est, Inimicitia est dei, seu potius cũ deo, sicut annotauimus in Paulo. Atq; ita legitur & in Latinis exemplaribus emendatioribus, etiam ijs quæ formulis excusa sunt. Nec aliter recẽset Beda, nisi quod Inimica legit pro inimicitia. Discrimen est in accentu ἔχθρα inimicitia, ἐχθρὰ inimica.

Amicus esse seculi.) κόσμου, id est, Mundi.

Hoc nusquam reperitur

Ad inuidiam spiritus concupiscit.) Et in hunc locum plaustra onusta interpretationibus inducunt Theologi recentiores, qui si quando destituũtur ueterũ cõmentarijs, quos nobis rhetorici & grammatici scriptores, ut isti uocant, reliquerũt, tum deniq; sui similes sunt. Mihi sensus hic potissimum probatur, Spiritus hominis mũdo deditus, sibi inuidet, sed deus copiosius impertit suam gratiã, quàm ipsi cupiamus. Neq; tamen liquet ubi reperiatur hoc scriptum. Beda sensum triplicem adducit.

Quid habitat.) ὃ κατῴκησεν, id est, Qui habitauit siue sedem posuit.

Maiorem autem dat.) Ante hæc uerba in Grecorum nõnullis exemplaribus adiecta sunt quædam, quæ ueluti compleant semonem, διὸ λέγει, κύριος ὑπερηφάνοις ἀντιτάσσεται, ταπεινοῖς δὲ δίδωσι χάριν. Verum ea suspicor à studioso quopiam huc addita in marginali spacio, ex epistola Petri priore, deinde à scriba parum erudito in contextũ trãslata. Nam in plerisq; tantum est, μείζω δὲ δίδωσι χάριν. Hoc loco subijciũtur uerba quæ mihi uidebantur adiecta, quæ tamen comperi in æditione Aldina, διὸ λέγει, κύριος ὑπερηφάνοις ἀντιτάσσεται, ταπεινοῖς δὲ δίδωσι χάριν.

Humilibus.) ταπεινοῖς. Quod ad conditionem pertinet magis, quàm animum.

Duplices animo.) δίψυχοι, id est, Duplicis animi.

Miseri estote.) ταλαιπωρήσατε. Verbum à tolerantia dictum.

Alterutrum.) ἀλλήλων, id est, Inuicem, siue alij alijs.

Detrahit legi.) καταλαλεῖ, id est, Obloquitur, ut & superius, ὁ καταλαλῶν, id est, Qui obloquitur siue obtrectat.

Vnus est enim.) Enim redundat, & nihil facit ad sententiam.

Et iudex.) Hæc duo uerba non reperio apud Grecos.

Perdere & liberare.) σῶσαι καὶ ἀπολέσαι, id est, Seruare & perdere.

Tu autem.) Autem, non addunt Græci.

Qui iudicas proximum.) τὸν ἕτερον, id eſt, Alium ſiue alterum.

Ecce nunc qui.) ἄγε νῦν, id eſt, Age nunc.

Hodie aut.) Græce eſt, hodie & cras, σήμερον καὶ αὔριον. Nec eſt In illum, ſed in hanc εἰς (τὴν δὲ.

Ibi quidem.) Quidem, redundat à Græcis exemplaribus.

Annum.) Greci habent, annum unum, ἐνιαυτὸν ἕνα.

Quid erit in craſtinum.) τὸ τῆς αὔριον, id eſt, Quę ſit craſtinæ diei fortuna.

Ad modicũ parens.) Mirum cur hic tam poëtice loqui uoluerit, ut diceret parens, pro apparens, cum Græce ſit φαινομένη.

Et deinceps exterminabitur.) ἀφανιζομένη, id eſt, Euaneſcens, ſiue, non amplius apparens, ſi uoluiſſet & uocum affinitatem reddere.

Pro eo ut dicatis.) ἀντὶ τοῦ λέγειν ὑμᾶς, Pro eo, ſiue loco eius, quod dicere debuiſtis. Quod ita reddi poterat, Cum ita potius dicendum ſit uobis.

Si dominus uoluerit.) Græca ſic habent, ἐὰν ὁ κύριος θελήσῃ, καὶ ζήσωμεν, καὶ ποιήσωμεν τοῦτο, ἢ ἐκεῖνο, id eſt, Si dominus uoluerit, & uixerimus, et fecerimus hoc aut illud. Sed haud ſcio an græca hoc loco ſint deprauata, legẽdumq́ καὶ ζήσομεν καὶ ποιήσομεν, id eſt, Et uiuemus, & faciemus: ut intelligas, nec uicturos, nec facturos aliquid, niſi dominus uoluerit. Niſi malimus accipere imperatiue, ζήσωμεν, καὶ ποιήσωμεν, id eſt, uiuamus et faciamus.

EX CAPITE QVINTO

A Tineis comeſta ſunt.) σητόβρωτα γέγονεν, id eſt, Facta ſunt tineoſa, ſiue tineis obnoxia, ſiue talia, ut à tineis rodantur.

Et manducabit.) Poteſt eſſe præſentis temporis φάγεται exedit, ſiue comedit, tametſi Græca uox anceps eſt ad utrumq́ tempus.

Theſaurizatis uobis [redacted] ſaurizaſtis in extremis diebus. Nec additur, uobis iram. Conſentiebat [redacted] ſtiſſimus codex Donatiani.

Quæ fraudata eſt à uobis.) ὁ ἀπεστερημένος, id eſt, Quæ fraude non reddita eſt, Refert autem ad mercedem meſſoribus debitam.

Et clamor eorum.) καὶ αἱ βοαὶ τῶν θερισάντων, id eſt, Clamores eorum qui meſſuerunt.

Epulati eſtis.) ἐτρυφήσατε, id eſt, Deliciati eſtis.

Et in luxurijs enutriſtis corda ueſtra.) Gręca ſic habent, ἐτρυφήσατε ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ ἐσπαταλήσατε, καὶ ἐθρέψατε τὰς καρδίας ὑμῶν, id eſt, Deliciati eſtis in terra, & laſciuiſtis, & enutriſtis corda ueſtra.

In die occiſionis.) ὡς ἐν ἡμέρᾳ σφαγῆς, id eſt, Vt in die mactationis, hoc eſt, In die feſto, quo ſolent mactari uictimæ in epulum.

Adduxiſtis.) κατεδικάσατε, id eſt, Condẽnaſtis. Fortaſſis interpres uerterat addixiſtis, pro condemnaſtis. Id librarius aut parum attẽtus, aut parũ eruditus uertit in Adduxiſtis. Certe addixiſtis ſcriptum erat in peruetuſto codice Donatiani. *Adduxiſtis pro Addixiſtis.*

Non reſtitit.) ἀντιτάσσεται, id eſt, Reſiſtit, præſentis temporis. Atq́ ita legit Beda.

Donec accipiat temporaneum & ſerotinum.) Græci legunt, ὑετὸν πρώιμον καὶ ὄψιμον, id eſt, Pluuiam matutinam & ſerotinam ſeu ueſpertinã, aut ſi mauis pluuiam præproperam & ſerã. Nam Auguſtinus libro De idiomate ueteris inſtrumenti, putat Serotinũ uocem eſſe parum Latinam, adducens locum hunc ex Deuteromio, Et dabit pluuiam terræ tuæ in tempore ſuo, matutinum & ſerotinũ. Cæterũ ſignificari his uocibus anni partes, quod agricolę in ipſa ſatione pluuiã aliquã deſiderent. Ac rurſus in æſtate, quo grandeſcant uegetenturq́ ſata. Atq́ adeo ex hoc ipſo loco uidetur Iacobus hãc particulã mutuatus. [redacted] Eſtote uos.) Et uos, legit Græcus.

Aduentus domini appropinquabit.) ἤγγικε, id eſt, Appropinquauit, præteriti temporis, aut certe preſentis, inſtat.

Exitus mali.) τῆς κακοπαθείας, id eſt, Afflictionis. Cæterum hęc uerba, exitus mali, & longanimitatis, uidẽtur addita ex diuerſa interpretatione. Nec enim habebant in duobus peruetuſtis exẽplaribus Donatiani. Etenim quod aliquis uerterat κακοπαθείας et μακροθυμίας exitus mali & longanimitatis, hoc alius uertiſſe uidetur, laboris et patientię, utrumq́ ſcriba doctulus coniunxit.

Beatificamus

Beatificamus.) μακαρίζομεν, id est, Beatos iudicamus, siue beatos dicimus. Et non est sustinuerunt, sed sustinent, τοὺς ὑπομένοντας.

Sufferentiam.) τὴν ὑπομονήν, id est, Tolerantiam, siue patientiam. Finem domini uidistis. Finem appellat, quod per afflictiones euaserit ad summam gloriam.

Quoniam misericors est.) πολύσπλαγχνος, id est, Valde misericors.

Est est, non non Est est, non non.) τὸ ναὶ ναί, καὶ τὸ οὒ οὔ, id est, Quod est, etiam etiam: & quod est, nõ nõ. Nec est sermo uester, sed uestrum est, sit est: & uestrum non, sit nõ: hoc est, quod affirmatis, uere affirmate, & quod negatis, uere negate, quẽadmodũ admonuimus in Euãgelijs.

Tristatur autem.) κακοπαθεῖ, id est, Affligitur.

Græca à nostris multũ dissonanta Oret æquo animo & psallat.) Nescio an scriptor aliquis hunc locum deprauarit, nam Græca longe secus habent, κακοπαθεῖ τις ἐν ὑμῖν, προσευχέσθω. εὐθυμεῖ τις, ψαλλέτω, id est, Affligitur aliquis inter uos: oret: ęquo animo est aliquis? canat. Nimirũ ut in rebus afflictis opem petamus à deo, in rebus secundis gratias agamus deo. Nam id uocat psallere. Tametsi secus & legit & interpretatur Beda.

Vngentes illum oleo.) Hoc relictum erat ex præcepto Euãgelico, quo Christus mandauit suis, ut in quas ædes essent ingressi, sanarent ægrotos, unguẽtes oleo. Nam consentaneum est, quod legimus factum ab apostolis, iussu domini factum fuisse, licet nõ legamus fuisse iussos. Id nunc fit in extremo uitæ discrimine.

Saluabit infirmum.) τὸν κάμνοντα, id est, Laborantem. Nam de ægroto sentit.

Hinc quidam colligunt confessionem sacramentalem Peccata uestra.) Vestra, apud Græcos non est, tametsi subauditur. Et magis est errata, quàm peccata, παραπτώματα, quasi dicas, lapsus. Sentit enim de quotidianis offensis Christianorũ inter ipsos, quos continuo uult recõciliari. [redacted]. Ab hac sententia non dissentit interpretatio Bedę. Et ita palàm citat in commentarijs quos scripsit in quintum caput epistolæ Ioannis.

Vt saluemini.) ὅπως ἰαθῆτε, id est, Vt sanemini.

Iusti assidua.) ἐνεργουμένη, id est, Operans, siue cum agit, ut intelligas efficacem, ex animo profusam. Fortassis interpres uertens assiduam, sentit intentam & instantem, ut assequatur quod petit.

Similis nobis.) ὁμοιοπαθὴς, id est, Similiter affectus, ut similibus affectibus obnoxius.

Terra dedit fructum.) ἐβλάστησε, id est, Germinauit.

Si quis ex uobis.) ἐν ὑμῖν, id est, In uobis, siue inter nos.

Saluabit animam eius.) Eius, non addunt Græci, tantum est σώσει.

Et operit.) καὶ καλύψει, id est, Operiet. Beda indicat in Latinis codicibus duplicem esse lectionem, saluabit animam eius, & saluabit animam suam, addens Gręcum sermonem esse ancipitem. Id uerum esset si adderetur pronomen. Etenim si scriptum esset ἁυτοῦ, sonaret suam, sin αὐτοῦ sonaret eius. Nunc apud Græcos pronomen non additur in his sane codicibus, quos mihi uidere contigit.

[redacted]

IN EPISTOLAM PETRI APOSTOLI PRIOREM, ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI. EX CAP. I.

ADVENIS dispersionis Ponti.&c.) Nō est Græce προσηλύτοις, quo uerbo significare solent eos, qui ex paganismo sese contulissent ad legem Mosaicam, sed παρεπιδήμοις. ut nihil dicat Lyranus, qui putat hæc proselytis potissimum scribi. Etiamsi is Bedā uidetur sequutus, qui admonet in commentarijs, aduenas Latine dici qui Græcis dicuntur proselyti, subindicans hāc epistolam illis scribi. Iam dialecton Hebraicam, de qua toties admonui, oportet esse notam lectori, Aduenis dispersionis, pro aduenis dispersis, siue sparsim incolentibus. Videntur enim hæc ad Iudæos proprie scribi, quod Petrus esset apostolus circumcisionis. προσήλυτοι παρεπίδημοι

Cappadociæ, Asiæ.) Videndum cur Asiam ponat inter species, cum sit genus, nisi forte intelligit Ephesios, quę proprie dicit Asia minor. Nam de Asia maiore non uidetur accipi posse, cum mox subijciat Bithyniam partem Asiæ minoris.

Secundum præscientiam.) κατὰ πρόγνωσιν, Iuxta præordinationem, siue præfinitionem. Nam & Lyranus fatetur hoc loco præscientiam accipi pro prædestinatione. Neque Thomas inficiatur prædestinationem aliquoties accipi pro præscientia. Verū hac de re copiosius aliquanto dictum est in annotationibus nostris in Paulū. Quin & Latinis scita dicuntur decreta, & cognitores iudices. Cæterum hæc particula, iuxta præscientiam, referenda uidetur ad id quod præcessit Electis, ut intelligamus electos non temere neque fortuito, sed destinato decreto, consilioq́ dei, alioqui non uideo quò pertineat. Mecum sentit Beda nō aspernandus autor. *Præscientia pro prædestinatione*

In sanctificationem.) ἐν ἁγιασμῷ, id est, In sanctificatione, hoc est, per sanctificationem spiritus, iuxta proprietatē Hebraici sermonis. Nam quod sequitur, In obedientiam, Græcis alia est præpositio εἰς ὑπακοὴν, quod utrum accipiendū sit eos esse electos ad obedientiam, an electos per obedientiam, lectori discutiendū relinquo. Mihi prior sensus magis arridet. Sentit enim illos hoc ipsum debere deo, quod delecti sint ad fidei gratiam, quam hic obedientiam uocat, ut per hanc purgarentur à peccatis aspersione sanguinis Iesu. Porrò sanctificationem spiritus opposuit operibus legis Mosaicæ, à quorū fiducia uult eos abducere. *Fides obedientia ὑπακοή*

Deus & pater.) Potest cōiunctim legi, potest & diuisim, quemadmodū & aliâs indicauimus.

Per resurrectionem.) δι' ἀναστάσεως ἰησοῦ χριστοῦ ἐκ νεκρῶν. Hic propemodū uidetur ambigue accipere ἀναστάσεως, & neutraliter & actiue, quantū ad Christum, neutraliter, quantum ad nos actiue. Nam id annotauit Thomas in epistolam ad Romanos.

In hæreditatē.) Hoc referendū est ad uerbū, regenuit. Regenuit uos cœlesti generatione in hæreditatem cœlestē. Nam Iudæi longe aliud regnū expectabant per suum Mesiam.

In uobis,) εἰς ὑμᾶς. i. In uos, hoc est, erga uos: ut referatur ad hæreditatē conseruatam.

In uirtute.) Satis erat Virtute.

In quo exultatis.) Legi potest, & exultate, imperandi modo, ἀγαλλιᾶσθε, quemadmodū inferius. Si placet indicandi modus, uidetur abuti præsenti pro futuro.

Modicum nunc si oportet.) ὀλίγον ἄρτι, Dilucidius erat, Nunc ad breue tempus afflicti, si necesse sit.

Multo preciosior sit auro.) Sit, redundat. Porrò Græca lectio sic habet, πολὺ τιμιώτερον χρυσίου τοῦ ἀπολλυμένου, διὰ πυρὸς δὲ δοκιμαζομένου. i. Multo preciosior auro, quod perditur, siue perit, & tamē probatur per ignē, siue perdito, ac pernicioso auro: ut intelligas rem uilem ac pestilentē, igni probari. Quanto magis cōuenit explorari fidem nostrā, num syncera sit. *Multo p.s.à Græcis longē diuersa sententia*

In reuelatione Iesu Christi.) Vitare poterat amphibologiam, si uertisset, Cum reuelabitur Iesus Christus. Quod enim aliâs ἐπιφάνειαν & παρουσίαν, hic ἀποκάλυψιν dixit. Beda aliquanto secus legit.

In quem nunc quoque &c.) Græce paulo diuersius est, εἰς ὃν ἄρτι μὴ ὁρῶντες, πιστεύοντες δὲ id est, In quem nunc non uidentes, credentes tamen, siue, In quo nunc cum non uidetis, et tamen creditis.

Exultabitis.) ἀγαλλιᾶσθε, id est, Exultatis, uerbo præsentis temporis, cōsentiente codice Donatiani altero: etiam si potest esse Exultate, imperandi modo, quod Græca uox sit anceps. Certe sic adducit Augustinus libro secundo ad Catechumenos, capite sexto: Credentes in eum, quem non uidetis, gaudete inenarrabili gaudio.

Qui de futura in uobis gratia.) Futura, addidit interpres de suo, nam Græca sic habent, οἱ περὶ τῆς εἰς ὑμᾶς χάριτος προφητεύσαντες. Quod ego sic maluissem exprimere, Qui de uentura in uos gratia uaticinati sunt. Nec est tēpus, quod Græci uocant χρόνον, sed καιρὸν, quod articulū uertimus. Est enim certius quiddam quàm tempus, ut & aliàs indicatū est. Consentaneum autē est Petrum significare locum, qui est apud Danielem cap. nono, ubi per mysticas hebdomadas indicat tempus ad quod occidendus esset Christus.

Danielis hebdomadæ

Significaret in eis spiritus.) τὸ ἐν αὐτοῖς πνεῦμα, id est, Spiritus qui erat in ipsis, ut intelligamus spiritum propheticum, quem eundem Christi uocat.

Prænuncians.) προμαρτυρόμενον, id est, Prætestificans. Cæterum quod hic παθήματα uertit passiones, ego malim afflictiones.

Et posteriores glorias.) καὶ τὰς μετὰ ταῦτα δόξας, id est, Et quæ illas consecutæ, siue consecuturæ sunt glorias. Sētit enim gloriam, quam assecutus est post ignominiam crucis. Etiā si Hieronymus uertit alicubi pro glorias, decreta, ut mox indicabo: nisi forte pro decreta, scriptum erat, decora. Nam is liber excusus est ex exemplari nō satis emendato. Sane illud constat δόξαν Græcis & gloriam significare & opinionem. Proinde uerisimile est, Hieronymum illic opiniones uertisse in decreta.

Sermo mire ambiguus

Quibus reuelatum est.) οἷς ἀπεκαλύφθη. Sermo Grecus anceps est, potest enim hic accipi sensus, Testificans Christi passiones & glorias ijs quibus reuelauit spiritus, nempe prophetis. Potest & hic: Passiones & glorias, per quas Christus fuit mundo reuelatus, qui ante fuerat ignotus. Neque quenquam mouere debet articulus Græcus οἷς, cum præcesserit παθήματα. Quanquam prior sensus meo iudicio simplicior est, ut οἷς articulus referatur ad Christianos, qui uiderunt id quod de Christo prædixerat spiritus in prophetis. Sentit enim per afflictiones innotuisse mundo Christi gloriam. Potest & hic tertius accipi sensus, Quibus prophetis reuelatum est & illud, quod hęc quæ prædicebant, uobis pararent non sibi, cum scirent ea non euentura suis temporibus. Potest & quartus hic accipi, Prophetæ prædixerunt & Christi mortem et illustrationem morte partam, utrunque uere, quod notū est ijs quibus ea sunt exhibita.

Sensus quadruplex

Vobis autem.) Sed uobis, erat & Latinius, & apertius, siue, non sibijpsis, imò uobis, οὐχ ἑαυτοῖς ὑμῖν δέ. Hinc certe liquet, non parum interesse, quo loco Quàm, coniunctionem colloces. Hunc totum Petri locum Hieronymus interpretans Didymi librū De spiritu sancto secundum, reddidit hoc pacto, Scrutantes & inquirentes, in quod, aut quale tempus significabat, is qui in eis erat spiritus Christi, testificans in Christo passiones. Et ea quæ pòst erāt sequutura decreta, ijs quibus reuelatum est, quia non sibi, sed nobis ministrabant, ea quæ nunc annunciata sunt uobis, per spiritum sanctum.

Qui Euangelizauerunt uobis.) Vos, est Grece, non uobis, tametsi id quidem ad sensum nihil attinet.

Spiritu sancto.) Deest In. ἐν πνεύματι ἁγίῳ, id est, In spiritu sancto, hoc est, Per spiritum sanctum, Hebræorum more.

In quem, pro quæ

In quem desiderant.) εἰς ἃ, id est, In quæ. Nempe ea quæ de Christo sunt prænunciata per prophetas, ac deinde prædicata per apostolos. Facilis deprauatio ab εἰς ὃ in εἰς ἃ. Nec enim sentit de spiritu prophetarum, in quem angelos uelle prospicere, nihil mirum est: sed effert maiestatē Euangelij, quā angeli quoque uenerentur. Beda interpretatur de Christo glorificato, paulo post indicans etiam de spiritu misso in terras accipi posse. At Irenæus libro Contra hæreses quarto, cap. lxvij, sentit de promissis prophetarum, quæ Christus adueniēs repræsentauit. Certe εἰς ἃ scriptum comperimus apud Origenem in fragmento quod latinitate donauimus.

Perfecti

Perfecti sperate.) τελέως, id est, Perfecte, per aduerbium indicans spem ad finem usque per seuerantem, Et sic habebat codex Donatiani uetustior. Nec est, In reuelationem, ut legunt quidam, sed ἐν ἀποκαλύψει, id est, In reuelatione, siue per reuelationē. Sentit enim de mysterio Euangelij iam diuulgato, per quod Christus innotuit, siue de aduentu Christi. *Deprauatio in nostris manifesta*

Quasi filij.) ὡς τέκνα, id est, Vt filij, siue tanquam filij. Nam quasi tribuimus ijs, quę cum uideantur, non sunt. Ad hæc, filij obedientiæ, dixit iuxta proprietatem sermonis Hebraici, pro filijs obedientibus.

Non configurati.) μὴ συσχηματιζόμενοι. i. Non accōmodantes uos pristinis concupiscentijs. Id enim est συσχηματίζεσθαι. Nec est, Ignorantiæ desiderijs, sed ταῖς πρότερον ἐν τῇ ἀγνοίᾳ ὑμῶν ἐπιθυμίαις: quod nos dilucide magis quàm ad uerbū expresimus, hoc modo: ut nō accōmodetis uos pristinis cōcupiscentijs, quibus dū adhuc ignoraretis Christū agebamini.

Sed secundum eum qui uocauit uos sanctū.) κατὰ τὸν καλέσαντα ὑμᾶς ἅγιον, id est, Quemadmodum is qui uocauit uos, sanctus est, ita & uos sancti reddamini.

Sancti sitis.) γενήθητε, id est, Efficiamini, siue reddamini. Neque enim est, γίνεσθε, quod ambiguum esse poterat.

Et si patrem uocatis.) ἐπικαλεῖσθε, id est, Inuocatis & imploratis, aut cognominatis, nam Græca uox anceps est. Tū quod hic uertit, Sine acceptione personarū, multo festiuius scriptum est à Petro ἀπροσωπολήπτως cōposita dictione, id est, Citra delectū siue respectū personę. Hic uidetur abesse in cōmentarijs Bedæ & Glossæ ordinariæ, nec Lyra attingit. *ἀπροσωπολήπτως*

Paternæ traditionis.) Vnica uox est apud Græcos πατροπαραδότου. Estque epitheton cōuersationis, quasi dicas, A patribus traditæ. Atque ita refert diuus Hieronymus in commentarijs Esaiæ, & Augustinus in Psalmum centesimum quadragesimum sextum. *πατροπαράδοτα*

Quasi agni.) ὡς ἀμνοῦ, id est, Velut agni, siue tanquam agni.

Præcogniti quidem.) προεγνωσμένου, id est, Præfiniti siue prædecreti. Nam hoc loco planè uidetur usurpare, pro eo quod isti uocant prædestinationem, & Lyranus interpretatur, Præordinatione.

Fideles estis in deo.) τοὺς πιστεύσαντας εἰς θεόν. i. Qui credidistis in deū. Verum interpres abhorruit ab hoc præterito, ne uiderentur iam desijsse credere, qui quondam credidissent.

In obedientia charitatis.) ἐν τῇ ὑπακοῇ τῆς ἀληθείας, id est, In obedientia ueritatis. Et additum est hoc loco in Græcis codicibus διὰ πνεύματος, id est, Per spiritum, quæ particula nō est in Latinorum exemplaribus. *Deest in nostris*

In fraternitatis amore simplici ex corde.) εἰς φιλαδελφίαν ἀνυπόκριτον ἐκ καθαρᾶς καρδίας, id est, In fraternum amorem non simulatū, ex puro corde. φιλαδελφίαν uocat Christianorū inter ipsos mutuum amorem ac beneuolētiam. Cæterum illud, Ex puro corde, ad ea quæ sequuntur referendum est, Vos inuicem diligite ex puro corde.

Attentius.) ἐκτενῶς, id est, Vehementer, siue impense, aut si magis ad uerbum cupias reddi, Intense.

Omnis gloria eius.) ἀνθρώπου. i. Hominis: exponit enim quid modo dixisset carnem.

Quod Euangelizatum est in uos.) τὸ εὐαγγελισθὲν εἰς ὑμᾶς, id est, Quod per Euangelium delatum est ad uos, siue quod prædicatum est apud uos.

EX CAPITE SECVNDO.

Ationabiles sine dolo lac.) τὸ λογικὸν, ἄδολον γάλα, id est, Rationale, doli expers lac: uocat autem lac logicō, ut à corporeo lacte discernat. Hieronymus in quinquagesimo quinto Esaiæ capite citat hunc locum, ut lac referatur ad Rationale, non ad infantes, etiāsi non addat ἄδολον. Verum edisserens sexagesimum Esaiæ caput citat ad hunc modum, Quasi modo nati paruuli, rationabile & absque dolo lac desiderate, ut palàm sit, illud ἄδολον, lacti adiūgi oportere. Rursum enarrans Zacharię caput decimū. Item Augustinus in epistolam Petri, homilia uigesima, refert hunc in modum, Deposita ergo omni malicia, & omni dolo, & adulatione, & inuidia, & detractione, tanque modo nati infantes, rationabile & innocens lac concupiscite, ut in illo crescatis in salutem. Quin & Beda legit & interpretatur quemadmodū legunt Græci. Testis erit codex, qui mihi tum inseruiebat hęc scribenti ex bibliotheca Minoritarū Antuerpiensium. Suffragabatur nonnihil & alter codex Donatiani in quo scriptū erat, Ra- *Lac rationabile, manifesta deprauatio & locus à multis perperam citatus*

 tionale

tionale sine dolo. Proinde quæ theologi recentiores in hunc adducũt locum de infantibus rationabilibus, nihil faciũt ad sensum Apostoli. Nos & articulũ Grçcum exprimere cupiẽtes, uertimus ad hũc modum, Vt modo nati infantes, lac illud, nõ corporis, sed animi, quod dolum nescit, appetite. Siquidem infantia Christi, est alienũ esse ab omni uersutia studioq́; nocendi. Gradus ætatum sunt profectus uirtutum.

Crescatis in salutem.) Hæc duo uerba, In salutem, non reperio in Græcis exemplaribus, nec admodum quadrant ad propositã metaphoram. Siquidem salui sunt & infantes: uerũ adolescunt hoc lacte in uirum perfectum in Christo.

Quoniam dulcis est dominus.) ὅτι χρηστὸς ὁ κύριος, id est, Quod benignus sit dominus. Aliâs uertit, Bonus. Sonat autem humanum, minimeq́; austerum aut durum.

Et honorificatum.) Hęc duo uerba redundant. Deinde ἔντιμον est, nulla interueniente præpositione, id est, Preciosum, seu magis in precio habitum: quod interpres, opinor, uertit, Honorificatum.

Domos, pro domus

Domos spirituales.) οἶκος πνευματικὸς, id est, Domus spiritualis: ut sit nominandi casus per appositionẽ additus. Lyranus offensus solœcismo manifestario, interpretatur, Domos in domos. Atqui In domum, legit Augustinus, cum aliâs, tum psalmũ enarrans octogesimum sextum. Idem in libello De præsentia dei ad Dardanum legit, Aedificamini domus spirituales. Atq; adeo haud scio, an primũ scriptum fuerit spiritualis, deinde à sciolis deprauata scriptura: hanc coniecturam probabiliorem reddit, quod alibi uelut enarrans pro domus legit in domum. Beda indicat huius loci triplicem lectionem, Domus spirituales, numero multitudinis, domus spiritualis numero singulari, & In domum spiritualem, quemadmodum alicubi legit Augustinus.

In sacerdotium.) ἱεράτευμα ἅγιον, id est, Sacerdotium sanctum: nominatiuus est appositiuus, quemadmodum & domus: nam ipsos fideles sacerdotium uocat. Cæterum sacerdotium appellat functionem & administrationem sacrorum in domo spirituali, hoc est, in templo spiritus sancti, quod sumus ipsi.

Offerentes.) ἀνενέγκαι, id est, Ad offerendum.

Per Iesum Christum. Id potest referri ad id quod proximum est, Acceptabiles, aut ad superiora omnia.

περιέχειν

Propter quod continet scriptura.) διὸ καὶ περιέχει ἐν τῇ γραφῇ, id est, Quapropter & continet in scriptura: ut sit sensus, hoc argumento lapidem illum esse præcipuum, quod iuxta testimoniũ Esaiæ collocatus sit in angulo, quo utrunq; parietem cõplectens & continens, totum ædificium fulciret. Nam id est περιέχειν, undiq; amplecti ac tenere, nisi forte neutraliter usurpauit περιέχειν. Potest accipi pro excellere: unde & excellit, siue eximius est ille lapis in scriptura: ad quod satis apte congruunt quæ sequuntur, ἀκρογωνιαῖον &c.

Ecce ponam.) ἰδοὺ τίθημι, id est, Ecce pono. Locus est apud Esaiam capite uigesimo octauo. Petrus sententiam expressit bona fide, non annumerauit uerba. Cæterum in illo, Qui crediderit in eo, non confundetur, iuxta Septuaginta retulit. Alioqui Hebraica ueritas habet, Qui crediderit, non festinet: uerum de hoc aliâs diximus. Et rursus Non confundetur, Græcis est, αἰσχυνθῇ, id est, Pudefiet, siue pudefiat, δυνητικῶς.

Summũ angularẽ.) Græcis unica uox est ἀκρογωνιαῖον, quasi dicas, Summangularem.

Lyranus perperam interpretatur, uobis igitur c. h

Vobis igitur credentibus honor.) Nimis quàm pueriliter interpretatur hunc locũ Lyranus & Carrensis, Vobis erit honor in cœlestibus, quum Petrus sentiat de lapide prius reiecto à Iudæis, & deinde honorato & in precio habito. Siquidem antè uocauit ἔντιμον, nũc memor illius ait, ὑμῖν οὖν ἡ τιμὴ, id est, Vobis est preciosus, qui in illum credidistis, Iudæis & nõ credentibus uilis est. Beda uerbis nonnihil dissentit à nobis, re consentit. Proinde ne lector simili modo laberetur, nos uertimus, Vobis igitur preciosus est qui creditis. Laurentius mauult honorificum quàm preciosum lapidem. Non enim hic agitur de precio lapidis, sed de æstimatione. Quanquam ut charum dicitur interdum quod magno constat, interdum quod magni fit: sic & preciosum dicitur, quod multi precij est, aut quod habetur in precio. Nam lapis preciosus opponitur hic lapidi reiecto, quemadmodum paulo superius, ab hominibus quidem reprobatum, à deo uero electum & honorificatum: reprobato opponit ἔντιμον, uertitq́; honorificatum.

Petra

Petra scandali.) Hebraice dixit potius quam Graece, λίθος προσκόμματος, καὶ πέτρα σκανδάλου. Latine uerti poterat, Saxū in quod impingitur, & lapis ad quem offendunt homines.

Qui offendunt uerbo.) οἳ προσκόπτουσι τῷ λόγῳ, id est, Qui impingunt in uerbum, hoc est, Quos offendit Euangelium, et impietatis ministrat occasionem.

In quo.) εἰς ὃ, id est, In quod. Nam in hoc erat paratus Iudaismus, ut in Christum crederetur, quem lex Mosaica præsignarat. In quod, legit Beda, admonens tamen, in nonnullis codicibus scriptum fuisse, In quo.

Populus acquisitionis.) λαὸς εἰς περιποίησιν, Et hic loquendi tropus Hebraicus sit oportet. Sentit enim populum, qui lucro accessit, adoptatus & insitus in populum dei. Ambrosius enarrans Psalmum, Beati immaculati, sermone sexto legit, Populus in adoptionem. *Tropus Hebraicus*

Qui aliquando non populus dei.) In hac priori parte genitiuus, dei, non est addendus, οἵ ποτε οὐ λαὸς, νῦν δὲ λαὸς τοῦ θεοῦ, id est, Qui quondam non populus, nunc uero populus dei. Et ad hanc lectionem sensus est non paulo argutior, qui quondam nō populus, hoc est, populus abiectissimus, et pro nihilo habitus, is nunc non solum est populus, sed populus dei. Consentiunt cum Græcis exemplaribus nostrates quoque libri castigatiores.

Conuersationē uestram habentes bonam.) καλὴν, id est, Honestam, ut pertineat etiam ad decus, quod uirtutem consequitur iuxta Stoicos. Et aliquanto post, detractent, Graece est, καταλαλοῦσιν ὑμῶν, id est, Quod male loquuntur de uobis, siue detrahunt uobis.

In die uisitationis.) ἐπισκοπῆς, id est, Inspectionis. Tametsi Græca uox anceps est, ut quæ deduci possit ab ἐπισκέπτω. Quanquam ab hoc usitatius est ἐπίσκεψις. Hebræis est פְּקוּדָה quod illis præfecturam & administrationem quandam sonat. Visit enim subinde & inspicit quid agatur, cui negocij commissa est cura. Sic appellat Petrus tempus illud, quo deus dignatur hominem trahere afflatu suo ad meliora.

Subiecti estote.) ὑποτάγητε οὖν, id est, subditi igitur sitis. Et creaturam κατ' ἐπίτασιν uocauit hominem.

Siue ducibus, tanquam ab eo missis.) ἡγεμόσι, quod sæpius iam uertit, Præsidibus. Nec enim hic Petrus agit de bello, sed de his qui agunt in prouincijs Romanorum, quæ à præsidibus Cæsarum nomine administrabantur. Cum hic agat de magistratibus Ethnicorum, subditum esse dixit, pro tolerare quædam quæ uidentur suo iure facere, cum exigunt uectigal, quum censent: uerum hoc ad illa tempora pertinebat. Nec tamē est Missis, sed πεμπομένοις, id est, Qui mittuntur: ut intelligas actionem sine tempore. *Duces, pro præsides*

Tanquam ab eo.) ὡς δι' αὐτοῦ, id est, Tanquam per eum, nempe regem, siue per eū, uidelicet deū.

Laudem uero bonorum.) ἀγαθοποιῶν, id est, Benefactorum, siue benefacientium. Porrò apud ueteres, id quod Plato præcepit in sua Republica, leges nō solum minabantur pœnam male agentibus, uerū etiam prēmijs inuitabāt ad officia. Nunc malefacta, quidem satis acriter puniuntur, cæterū benemeritis nulla gratia. In priore particula omissa est coniūctio μὲν, ad uindictam quidem, ut respondeat sequenti δέ. Et malefacta Latinis dicuntur scelera cōmissa, malefactor an inueniatur nescio. Maleficus anceps est uocabulum. Nam ferè malefici dicuntur qui utuntur malis artibus, eoque nos uertimus nocentium. Nam Græce est κακοποιῶν, id est, qui malefaciunt. *ἀγαθοποιοί*

Obmutescere faciatis imprudentiū hominū ignorantiam.) Quod de bonis male loquebantur ethnici, partim tribuit amentiæ, partim ignorantiæ, cui uult occurri per obedientiā præstandā magistratibus, ne uideanē recte puniri, tanquam publicæ disciplinæ transgressores.

Omnes honorate.) πάντας τιμήσατε, id est, Quibuslibet deferte honorem, etiam ethnicis dignitate prēditis. Cæterum ἀδελφότητα ἀγαπᾶτε: quod ad Christianos pertinet. Honorem exigunt illi, soluite, charitas debetur Christianis.

In omni timore.) ἐν παντὶ φόβῳ, id est, Cum omni reuerentia. Sic enim alicubi uocem hanc interpretatur Hieronymus. Nec est, Modestis, nec enim sentit de non arrogantibus, sed ἐπιεικέσιν, id est, Aequis & humanis, neque rigidis admodum.

Sed etiam discolis.) ἀλλὰ καὶ τοῖς σκολιοῖς, id est, Sed etiam prauis, siue asperis. Mirum quid uenerit in mentem interpreti, ut Græcam uocem, altera Grēca redderet: nam δύσκολος Græcis difficilem sonat. Carrensis interpretatur Discholis, indoctis, ineruditis, quod non sint uersati in scholis. At idem tamen admonet in nōnullis exemplaribus pro dyscholis scri- *Dyscolus quid*

Beda taxatus lis scriptum fuisse difficilioribus. At magis mirũ est hic pariter hallucinatum esse Bedam, si tamen hoc illius est commentum, qui putat à schola dictum esse dyscolum, adducens illud è psalmo, Vacate & uidete, ubi pro uacate Grecis sit σχολάσατε. Idem mox admonet, quod S. Fulgentius in opusculis suis sic hunc adducat locum, Seruientes cum timore, non tantũ bonis & modestis, sed etiam difficilioribus.

Sustinet quis tristitias.) λύπας, id est, Molestias.

Quæ enim est gratia.) ποῖον γὰρ κλέος, id est, Quæ enim gloria, siue quæ laus? Suffragabatur uetustissimum exemplar Donatiani, sed alterum duntaxat. Suffragabatur & aliud à bibliotheca academiæ Basiliensis. Consentiebat uterq; Constantiensis.

Si benefacientes, patienter sustinetis.) εἰ ἀγαθοποιοῦντες καὶ πάσχοντες ὑπομενεῖτε, id est, Si cũ bene faciatis, & tamen affligamini, suffertis.

Pro nobis, uobis.) Vtrunq; Græcis est ἡμῶν, id est, Nobis, primæ personæ: etiamsi nonnulli uariant codices.

Qui cum male diceretur, non malefaciebat.) ὃς λοιδορούμενος, οὐκ ἀντελοιδόρει, id est, Qui cũ maledictis incesseretur, non remaledixit, siue regessit maledicta.

Tradebat autem iudicanti se iniuste.) Greca secus habent, παρεδίδου δὲ τῷ κρίνοντι δικαίως, id est, Tradebat autem ei qui iuste iudicat. Significat Christum uindictã tradidisse deo, non sibi usurpasse. Græcorũ lectionem reddit Augustinus in Ioannem, tractatu 21. Cum iniuriam, inquit, acciperet non minabatur, sed commendabat illi, qui iuste iudicat. Carrensis haud scio unde nactus, nonnihil somniauit de hac quoq; lectione.

Vt peccatis mortui.) ἀπογενόμενοι, id est, Extincti, quasi iam desierimus esse. Ambrosius uertit, Separati, libro De sancto spiritu primo, capite octauo.

Carrensis copiosus Cuius liuore.) τῷ μώλωπι, Vibice. Refert enim quod est apud Esaiam, capite quinquagesimo tertio, Et liuore eius sanati. Est enim liuor uestigium plagæ in cute. Id trifariam interpretatur Hugo Carrensis, homo copiosus, Liuore, id est, Dilectione immodica, quæ illi pallorẽ contraxerat, iuxta illud Nasonis, Palleat omnis amans, hic est color aptus amãti: uel liuore, id est, Carne liuida facta ob colaphos: uel liuore, id est, Inuidia Iudæorum. At hoc sanè loco Greca uox non admittit nisi unicam interpretationem, etiamsi Latinis liuor πολύσημον est. Quin & apud Hebræos est חַבּוּרָה quæ uox illis tumorem ex plaga concretum significat. In psalmis uertit Cicatricem, Computruerunt cicatrices meæ. Ambrosius eo quem modo citauimus loco, legit, Cuius uulnere plagarum sanati sumus.

Locus obscure redditus ab interprete Et episcopum animarum.) ποιμένα καὶ ἐπίσκοπον, Pastorem & curatorem. Nam episcopi dicuntur qui prospiciunt de necessarijs. Beda legit, Et uisitatorem animarũ uestrarum, adducens illud, Quia uisitauit nos oriens ex alto.

EX CAPITE TERTIO.

Er mulierum conuersationem.) διὰ τῆς τῶν γυναικῶν ἀναστροφῆς. Cur non potitius, Per uxorum conuersationem? Et hoc sanè loco ἐν φόβῳ rectius uertisset, cum reuerentia. Tum non est, Sanctam conuersationẽ, sed ἁγνὴν, id est, Puram, siue castam. Castam habebat codex ex Basiliensis academiæ bibliotheca, consentiebat & Constantiensis uterq;.

Quarum non sit extrinsecus capillatura aut circundatio auri, aut indumenti uestimẽtorum cultus.) Græcus sermo dilucidior est, ὧν ἔστω, οὐχ ὁ ἔξωθεν ἐμπλοκῆς τριχῶν, καὶ περιθέσεως χρυσίων, ἢ ἐνδύσεως ἱματίων κόσμος, id est, ut sententiam magis reddamus, quàm uerba, Quarum sit ornatus, non externus qui situs est in crispatura siue cõtextu capillorum, aut appositione auri, aut amictu uestium aut palliorum.

Cordis homo.) Ambrosius lib. epistolarum III. epist. XI. admonet noue expressũ, Cordis homo, pro interno & abstruso homine: proinde nos periphrasi rem explicuimus.

Quieti & modesti.) τοῦ πραέος, καὶ ἡσυχίου, id est, Mansueti & quieti siue taciti. Non enim uult mulieres esse feroculas erga uiros.

Locuplex Locuplex.) πολυτελές. Fustuario dignum est, quod quidam pro locuples scribunt locuplex, per x non per s. Quanquam Græcis est πολυτελὲς, id est, Sumptuosum ac splendidũ, Referri uidetur ad spiritum quietum: est enim neutri generis, quemadmodum & spiritus apud Græcos. Aut certe ad totam orationis particulam quæ præcessit, quod nimirum habere

habere huiusmodi spiritū, magnificus ac splendidus ornatus est mulieris in oculis dei. Certe in codice Donatiani utroq; scriptum est, Quod est in conspectu dei locuples.

Cuius estis filiæ.) ἧς, Cuius, apud Græcos necessario refert Saram, & non Abraham. Nam apud nos referri potest ad Abraham.

Pertimentes ullam perturbationem.) μὴ φοβούμενοι μηδεμίαν πτόησιν, id est, Non territæ ullo pauore. Scire debes lector, hunc accusatiuū Perturbationem, quem uulgata habet æditio, non esse transitiuum, sed reciprocum, iuxta proprietatem Atticorū, qui sic loquuntur, gaudere gaudium, furere furorem, timere timorem. Nam hic πτόησιν significat fœmineum illum pauorem, quo solēt de nihili rebus exanimari, qui debet abesse à sanctis mulieribus. Quod si intellexissent quidam magni nominis interpretes, secus, opinor, hunc locum edisseruissent, quos ego tamen in præsentia honoris causa non nomino. *Locus hactenus perperā enarratus*

Honorem impartientes.) Honorem interpretatur diuus Hieronymus, non ut flectantur illis genua, et gemmis auroq; onerent, ut primus cedatur locus, quod nunc in plerisque regionibus stultissime uidemus fieri, sed abstinentiam à coitu: sic enim honorē haberi uasculo muliebri, si non inquinetur libidine. Idq; indicat quod sequitur, ut non interrumpantur orationes uestræ. Rursum non libet hoc loco referre, quid interpretetur Lyranus & huiusmodi complures interpretes, honorem exponentes, ut eis prospiciatur de uictu & uestitu, eoq; honesto, secundum statum & proprias facultates. Deinde de impediendis orationibus interpretatur, orationes non exaudibiles, nisi uir & mulier sint bene concordes. *Honor, pro abstinentia coitus* *Locus insulsissime à quibusdam enarratus* *Lyranus*

Tanquam cohæredibus.) ὡς καὶ συγκληρονόμοι, id est, Tanquam & cohæredes. Addit enim hoc uelut alterum & efficacius argumentum: unde ne coniunctio quidem est ociosa. Porrò uasculum infirmius appellat ipsam mulierem ob sexus imbecillitatē. Quorsum inquies, attinebat hoc admonere, quod nemo nesciebat? Imò hoc quidam suo iudicio ualde sapiens miris conuicijs agitauit, quod uideret uasculum muliebre accipere pro membro pudendo, seu natura mulieris. Sed tamen ut ingenue dicam, Hieronymi interpretatio mihi uidet̄ esse uiolentior. Magis placet generalis sententia, ut mariti deferāt aliqd honoris uxoribus, nec eas habeāt ut cōcubinas aut ancillas: geminas em̄ causas adducit, quare uelit deferri uxoribus: uel ob imbecillitatē sexus, quēadmodū corporis mēbra minus honesta magis habemus in honore: uel ob dignationē dei, q mulierē æquauit uiro, in Euāgelij promissis. Gratiæ uitæ.) χάριτος ζώσης, id est, Gratiæ uiuæ: Quanq; hoc loco Græca uariant exemplaria. Quod si legas Vitæ, gratiam pro beneficio accipias necesse est. *Mendum manifestum apud nos*

In fide autem.) τὸ δὲ τέλος, id est, In summa uero. Quantus hic disputandi campus aperitur neotericis quibusdam de fide quot modis accipiatur, cū Petrus nihil huiusmodi neq; scripserit, neq; senserit. Iam quod hic uertit, Compatientes, Græce est συμπαθεῖς, id est, qui mutuo tangantur affectu. Sunt enim quos aliena ne tantulum quidem moueant. Quanq̄ Beda interpretatur, In fide, iuxta uulgatam Latinorum lectionem.

Fraternitatis amatores.) φιλάδελφοι, id est, Fratrū amatores, siue fraterne amantes.

Modesti.) φιλόφρονες: quod magis sonat affabilem & humanū, & ad uitæ cōsuetudinem facilem cōmodumq;. Porrò quod in nostris additur Humiles, opinor adiectum ab eo qui uolebat interpretari modestiam: nec enim addebatur in utroq; codice Donatiani.

Et labia eius.) καὶ χείλη αὐτοῦ, id est, Labia sua. Sic enim mauult Valla, nec uideo quam ob causam, Ipsius, magis congruebat. Neq; em̄ hic est uera reciprocatio ut in priore particula.

Vt non conturbemini.) μηδὲ ταραχθῆτε, id est, Neq; conturbemini.

Dominum autem Christum.) Deum est Græce, non Christū. Et sanctificate, positum apparet, pro Glorificate. Quod genus est illud, Sanctificetur nomen tuum.

Ad satisfactionem.) πρὸς ἀπολογίαν, id est, Ad excusationem siue defensionem.

Quæ in uobis est, & spe & fide.) Græce tantum est, περὶ τῆς ἐν ὑμῖν ἐλπίδος, id est, De ea quæ in uobis est spe.

Cum modestia & timore.) μετὰ πραΰτητος καὶ φόβου, id est, Cum mansuetudine & reuerentia. Loquitur enim de his qui placide respondent ac reuerenter, interrogati quibuslibet de fide Christi.

Quod detrahūt de uobis.) Græci legūt, ἵνα ἐν ᾧ καταλαλῶσιν ὑμῶν ὡς κακοποιῶν. i. Vt in eo quod obtrectant uobis tanq; malefactoribus. de uoce malefactorū ante notauimus.

Calumniantur.) οἱ ἐπηρεάζοντες, Qui conuiciantur, siue qui incessunt aut persequũtur.

Augustinus diuerse legit Melius est enim ut benefacientes, si uoluntas dei uelit.) Consentiunt quidẽ Græci codices cum nostra æditione, cæterum mirandum est, quid sequutus Augustinus libro aduersus Faustum 22. cap. 20. referat hunc locum his uerbis, Melius est benefacientes, si uelit spiritus dei, pati, quàm malefacientes. Nisi forte pro θέλημα scriptum habebatur in quibusdam exemplaribus νεῦμα, atque id rursum scriba mutauerit in πνεῦμα.

Mortif. q. c. deprauatio in nostris euidẽs Mortificatos quidem carne.) θανατωθεὶς, id est, Mortificatus. Item uiuificatus, non uiuificatos ζωοποιηθεὶς. Atque ita citat diuus Hieronymus in Esaiam cap. 54. Atque item Augustinus epistola 99. ad Euodium. Rursus sermone de uerbis apostoli 14. de Christo dictum est, inquit, Morificatus quidem carne, uiuificatus autem spiritu. Sic de homine dici potest, Tabefactus carne, uiuificatus spiritu: ut intelligas Christum mortuũ, iuxta corporis imbecillitatem, cæterum resurrexisse uirtute spiritus. Iam uero quorsum attinet hoc loco recensere, quæ somnient in hanc sententiã, qui Grece nesciũt, & id tãtum sequũtur, non quod scripsit Petrus, sed quod deprauauit librarius? Possem ad singula cõuicijs incessere nimis arrogantem istorũ imperitiam, qui de ijs quæ citra linguarũ peritiam ne legi quidem emendate possunt, uelut ex oraculo pronũciant, quicquid somniarint. Quod si legas mortificatos & uiuificatos, quomodo cohærebit quod sequit̃, In quo? Beda legit & interpretatur Viuificatos & mortificatos, & adducit Athanasiũ aduersus Arianos. At paulo post indicat et hãc lectionem quam habent Græci. Cui cõsentiebat uterque codex Constantiensis, nisi quod in altero deprauator, us uerterat in os, superne clausa litera u. Suffragabatur & codex ex bibliotheca Academiæ Basiliensis. Atque hic locus caute legendus est, ne quid tale sentiamus, quale nonnulli de anima Christi apud inferos passa. Qua de re nonnihil attingit Beda, sed tacito autoris nomine, Origenem, ni fallor, significans.

Manifestũ errãtũ interpretum recentiũ

In carcere erãt spiritu.) καὶ τοῖς ἐν φυλακῇ πνεύμασιν, id est, Qui in carcere erant spiritibus. Ita legit Hieronymus, eo quem modo citauimus loco, Occisus est carne, uiuificatus spiritu, & prædicauit spiritibus in carcere constitutis. Carrensis admonet in nonnullis pro In carcere, scriptum fuisse, In carne. Verum hoc ante hunc indicauit Beda. In utroque Constantiẽsi scriptum erat, Spiritualiter, pro spiritu.

Carrensis

Qui increduli fuerant aliquando.) ἀπειθήσασί ποτε, id est, Aliquando incredulis.

Quando expectabant dei patientiam.) ὅτε ἀπεξεδέχετο ἡ τοῦ θεοῦ μακροθυμία, id est, Cum expectaretur dei lenitas: etiamsi nõnulli codices habebãt ὅτι. In altero Constantiensi erat, expectabatur dei patientia, quemadmodum legunt Greci. Rursum in plerisque erat, ἅπαξ ἐδέχετο, pro ἀπεξεδέχετο. Suspicor legendum fuisse, ἅπαξ ἐξεδέχετο. Augustinus epistola nonagesima nona legit, expectabat. Nam uerbum est medium.

Cum fabricaretur.) κατασκευαζομένης, id est, Cum appararetur.

Quod & uos nunc similis formæ saluos fecit baptisma.) Græca plus habent lucis ὃ ἀντίτυπον νῦν καὶ ἡμᾶς σώζει βάπτισμα, id est, Cui nunc simile, siue respondẽs baptisma, nos quoque saluos facit. Est enim σώζει præsentis temporis, seruat. Cæterum ὃ dure respondet, siue ad aquam referas, siue ad baptisma: fortasse scriptum fuit ᾧ cui.

Deest apud Græcos Qui est in dextera dei.) Hoc loco desunt in Græcis codicibus, quæ subscribam, Deglutiens mortem, ut uitæ æternæ hæredes efficeremur. Sed his prætermissis sequitur πορευθεὶς εἰς τὸν οὐρανὸν, id est, Profectus in cœlum.

EX CAPITE QVARTO.

Asso in carne & uos.) παθόντος ὑπὲρ ἡμῶν σαρκὶ, id est, Passo pro nobis carne: uos quoque &c.

Eadem cogitatione armamini.) τὴν αὐτὴν ἔννοιαν ὁπλίσασθε, id est, Induite eandem cogitationẽ, uelut armantes uos, siue Armate uos iuxta eandem cogitationem. Augustinus epistola 99. pro Cogitatione legit scientia.

Voluptas pro uoluntas Sufficit enim præteritum tẽpus ad uoluptatẽ gentiũ consummandã.) Greca sunt magis perspicua quàm Latina, ἀρκετὸς γὰρ ἡμῖν ὁ παρεληλυθὼς χρόνος τοῦ βίου, τὸ θέλημα τῶν ἐθνῶν κατεργάσασθαι, id est, Sufficiens est enim præteritum uitæ tempus, ut uoluntatem gentium perfecerimus, hoc est, Satis est hactenus impie uixisse. In hunc sensum adducit Augustinus, homilia in epistolã Petri uigesima, Sufficit enim præteritũ tempus uoluntates gentium cõsummasse.

In luxu-

In luxurijs.) ἐν ἀσελγείαις, id est, In lasciuijs. Nam ebrietatibus nõ habetur apud Græcos, nec in utroq; codice Donatiani: cui consentiebãt omnes uetusti codices. Quid enim opus erat dicere ebrietatibus, quum mox subijciat, comessationes & potationes.

In illicitis idolorũ cultibus.) ἀθεμίτοις, id est, Nepharijs, quod atrocius est quàm illicitis.

In quo admirantur.) ἐν ᾧ ξενίζονται, Ad uerbũ sonat, In quo peregrinant. Porrò Græcis ξενίζεσθαι dicũtur, quibus aliquid nouũ aut absurdum uidetur. Pertinet autẽ ad id quod consequitur. Augustinus epistola 99. locum hunc adducit hisce uerbis, Sufficit enim præteritum tempus, ad uoluntatem hominũ consummatam ambulantes in libidinibus, & concupiscentijs, & ebrietate, comessationibus, potationibus, & illicitis idolorum seruitutibus. In quo stupescunt non concurrere uos in eam luxuriæ confusionem blasphemantes.

Luxuriæ confusionem.) ἀσωτίας ἀνάχυσιν: quod magis sonat, refusionem, ueluti cum mare æstuans refundit sese.

Finis appropinquabit.) ἤγγικε, id est, Appropinquauit, præteriti temporis. Aut certe instat & imminet.

Estote itaq; prudentes.) σωφρονήσατε, id est, Estote temperati, siue sobrij.

Et uigilate.) καὶ νήψατε, id est, Estote sobrij, siue uigilate: nam νήφω Græcis utrunq; significat. Peculiare est apostolis hæc tria cõiungere, sobrietatem, uigiliam & orationem, ut sobrietas opponatur luxui & crapulæ, uigilia somnolentiæ & inertiæ. Audiui qui in concionibus sacris apud populũ, cum ex hoc loco thema proposuissent, multa cõgerebant ex Aristotelis ethicis, siue magis ex elenchis literarijs de prudentia. Item de charitate quæ ex nobis oriatur, atque ita demum dimanat ad alios, uidelicet extra oleas, ut aiunt, currentes. Non quod huiusmodi lapsus conuicijs exagitandos existimem, sed quod non arbitrer dissimulandos, etiamsi, ne quid dicam dolo, fœdum per se uidetur, eum qui in frequenti plebis cœtu, eoq; ecclesiastico, susceperit docendos omnes, hoc ipsum non intelligere, quod totius orationis suæ basim ac fundamentum uult uideri. Et tamen ex his aliquot admonitionem nostram contumeliose lacerant quid facturi, si lacessantur iniuria, cũ huiusmodi gratiam referant benemerenti? Quos si quis diuitum aut conuiuio accipiat lautiore, aut paulo pecuniæ donet, tantum non adorant, homines grati, & eleemosynam uocant: suaq; benefacta, quibus abundant scilicet, uicissim impertiunt. At talibus officijs tanto melioribus qui afficit, omni contumeliarum genere prosequũtur. Nam aliquanto post, quidam illius gregis κορυφαῖος, cui credo denarrarat quispiam, quod inter amiculos deplorassem hoc illis defuisse, cum alioqui placuissent quæ dicebantur, in publica concione, cum ipse adessem, duo peccata quæ cõmittuntur in spiritum sanctum, oblique, imò satis aperte, torsit in me præsumptionẽ, sic enim illi uocant, quod non ueritus essem corrigere Pater noster, ac Magnificat: Item impugnationem cognitæ ueritatis, qui negassem sacros concionatores intelexisse suum thema, quod à sacris uiris, è sacris literis depromptum esset. Ceu uero non hoc etiam fœdior esset illorum inscitia, qui quod est in illis literis perperam interpretarẽtur. Qui usq; adeo perfricuerunt faciem, nónne merebantur ut nominatim traducerentur? Ego tamen tum nominibus, tum ordini parco.

Locus uulgò parum intellectus
Notati duo concionatores
Impudentia ingrata

In uobismetipsis.) εἰς ἑαυτοὺς, id est, Erga uosipsos, seu potius erga uos mutuò. Hoc alicui fortassis leuiculum admonitu uidebitur, & tamen auditus est mihi, qui in publica concione sedulo philosopharetur ex hoc loco, quo pacto charitas primum à nobis ipsis proficiscatur, & quomodo cordibus infundatur, multaq; id genus, neque cœlum, neque terram attingentia. Et tamen isti sunt qui laborem hunc nostrum ut inanem & infrugiferũ aspernantur, quibus eo maxime foret opus, si saperent, imò quia non sapiunt, homines uere inutiles, meritissimoq; in tertium illud Hesiodi genus reijciendi, qui neq; per se sapiant, neq; credant recta monenti.

In uobismetipsis, pro interuos

Continuã.) ἐκτενῆ: quod ante uertit, Attẽte, hic propẽsum seu uehemẽtem poterat dicere.

Quia charitas operit.) καλύψει, id est, Operiet siue teget, uerbũ futuri temporis, ut ad iudicij diem pertineat. Accepit gratiam.) χάρισμα, id est, Donum.

Illam administrantes.) αὐτὸ διακονοῦντες, id est, Illa, siue per illam, nempe gratiam ministrantes. Quanquam in nonnullis Græcorum exemplaribus scriptum erat αὐτὸ, ut referatur ad donum administrandum. Et in alterutrum, quo uerbo sæpius impudentissime abutitur

abutitur interpres. Græce est, εἰς ἑαυτοὺς, id est, In uos inuicem: quo idem ualet cũ eo quod modo dixit, εἰς ἀλλήλους, id est, Alius in alium.

Multiformis gratiæ dei.) ποικίλης: quod interpres haud male expressit, quum Græca uox uarium significet, ut intelligamus diuersas donorum formas.

Quasi sermones.) ὡς λόγια, id est, Tanquam eloquia.

Ex uirtute.) ἐξ ἰσχύος. i. Ex ui siue robore, ut autoritas sit penes deũ, nõ penes hominẽ.

Quam administrat,) ἧς χορηγεῖ, id est, Quam suppeditat siue subministrat. Nam administrat, qui fungitur administratione rei commissæ: Subministrat, qui præbet ac largitur, quibus opus est. Itaq; Petrus διακονεῖν tribuit homini, χορηγεῖν deo.

Honorificetur.) δοξάζηται, id est, Glorificetur.

Peregrinari pro admirari Nolite peregrinari.) μὴ ξενίζεσθε. Illud peregrinari, Græcis est commoueri, perinde ut re noua & insolita: nam & paulò post ξένου uertit, Nouum. Et Beda admonet in nonnullis codicibus scriptum fuisse, Nolite mirari. Et hoc loco prudens prætereo quorundã magnorũ, ut uidentur, theologorum absurdas interpretationes. Quorsum enim attinet aliorum erratis explere uolumina?

In feruore.) τῇ ἐν ὑμῖν πυρώσει, id est, Exustione, siue examinatione per ignem. Rursus enim ad aurum respexit, quod exploratur igni. Proinde nos uertimus, Ne ceu re noua perturbemini, dum per ignem exploramini.

Vobis fit.) Fit, est Græce, γινομένης.

Cypriani lectio Sed communicantes.) ἀλλὰ καθὸ κοινωνεῖτε, id est, In hoc quod communicatis, siue quatenus communicatis. Cyprianus in epistola quarti libri sexta, locum hũc reddit ad hunc modum, Charissimi nolite mirari ardorem accidentem uobis, qui ad tentationem uestram fit, ne excidatis, tanquam nouum uobis contingat, sed quoties communicatis Christi passionibus, per omnia gaudete, ut et in reuelatione facta claritatis eius, gaudentes exultetis. Si improperat uobis in nomine Christi, beati estis, quia maiestatis & uirtutis domini nomen in uobis requiescit. Hactenus illius uerba recensuimus. Primũ Peregrinari, recte uertit in Mirari. Ceterum Ardorem, aptius uerti poterat, incendium. Quanquam hic Græca perturbatius ille reddidit, Deinde Excidatis, posuisse uidetur pro uehemẽter admiremini, siue obstupescatis, ceu Græcam exprimens uocem ἐξίστατε, quemadmodũ alibi in Paulo, Siue excidimus deo. Porrò maiestatis & uirtutis domini nomen, quid sibi uelit, nescio, nisi forte pro πνεῦμα uertit, numen, aut νεῦμα legit ille, non πνεῦμα. Adducit idem hoc testimonium totidem uerbis in expositione Symboli.

Beati eritis.) Eritis, apud Græcos non additur, tantum est μακάριοι. Rectius autem subaudias Estis quàm eritis.

Quod est honoris, gloriæ & uirtutis.) Græca sic habent, τὸ τῆς δόξης, καὶ τὸ τοῦ θεοῦ πνεῦμα, id est, Quod est gloriæ, & spiritus dei. Ita tamen ut Spiritus, accipias nominandi, non pariendi casu. Potest autem hic locus bifariam accipi, Vno modo, ut τὸ τῆς δόξης, separatim legatur pro gloria, quemadmodum fecit noster interpres. Altero, ut nominatiuus τὸ πνεῦμα spiritus, adhæreat ex æquo duobus genitiuis, τὸ πνεῦμα τῆς δόξης καὶ τοῦ θεοῦ, id est, Spiritus gloriæ & dei, uelut interpretans, quid dixisset, spiritum gloriæ, adiecerit, Et dei. Virtutis, non est in Græcis.

Duplex lectio

Requiescet.) ἀναπαύεται, id est, Requiescit, præsentis temporis, siue refocillatur.

Deest apud nos Nemo autem uestrum pati.) Ante hæc uerba habent Græci, quæ nõ reperio in Latinis codicibus. Habent autem hæc uerba, κατὰ μὲν αὐτοὺς βλασφημεῖται, κατὰ δὲ ὑμᾶς δοξάζεται, id est, Secundum illos quidem blasphematur, secundum uos autem glorificatur. Quæ tamen non absunt in eo loco quem modo ostendimus apud Cyprianum, legit enim, Quod quidem secundum illos blasphematur, secundum uos autem honoratur. Vt referantur duo uerba, ad spiritum, siue gloriam dei, quæ impiorum hominũ iudicio dehonestabatur, supplicio et afflictione profitentium. At ipsorum opinione, hoc pacto gloria dei reddebatur illustrior. Nec Beda attingit hãc partem in commentarijs. Pro eo quod nos legimus patiatur, πασχέτω, in utroq; codice Constantiensi habebatur, nemo seipsum circumueniat. Id arbitror librariorum culpa commissum.

Nemo autem uestrum.) μὴ γάρ τις ὑμῶν. Ne quis enim uestrum.

Aut

Aut fur.) Valla mauult, ut fur, ut homicida. ita mox uertit, Si aũt ut Christianus. Atqui Christianus uere erat, homicida nõ erat. Sed sermo referendus est ad opinionem affligentis non afflicti. Aut maledicus.) ἢ κακοποιός, id est, Aut maleficus.

Alienorũ appetitor.) ἀλλοτριοεπίσκοπος, id est, Alienorũ inspector, siue curator. Composita uox, ab alieno & episcopo, hoc est, inspectore, quod qui quid appetit, inspectat. Augustinus in expositione epistolę ad Romanos inchoata, legit, Aut curas alienas agens.

In isto nomine.) ἐν τῷ μέρει τούτῳ, id est, In parte hac. Diuidit afflictionem in cruciatum corporis et causam. In cruciatibus non est gloriandum, sed in altera parte gloriandũ, quod ob Christum patimur.

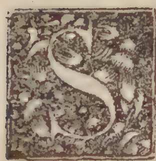
Incipiat de domo dei.) ἀπὸ τοῦ οἴκου τοῦ θεοῦ, id est, A domo dei.

Et si iustus quidem uix saluabitur.) Admonet Beda hoc sumptum ex prouerbijs iuxta ueterem translationem. Alioqui iuxta nostram haberi: Si iustus in terra recipit, quanto magis impius & peccator? Quod autem Beda dicit esse in ueteri translatione, legitur apud Graecos ex interpretatione Septuaginta. εἰ μὲν ὁ δίκαιος μόγις σώζεται, ὁ ἀσεβὴς καὶ ἁμαρτωλὸς ποῦ φανεῖται. nec est saluabitur, sed σώζεται, saluus fit. *Iustus uix saluabitur aliter est apud Septuaginta*

Fideli creatori,) ὡς πιστῷ κτίστῃ, id est, Vt fideli siue fido conditori siue possessori.

In benefactis.) ἐν ἀγαθοποιΐᾳ, id est, In beneficentia, siue in benefaciendo.

EX CAPITE QVINTO.

Eniores ergo.) Ergo, non est apud Graecos.

Consenior.) Rectius dixisset presbyteros compresbyter. Et ita uertit Hieronymus, ut mox ostendam. Quanquam hic quoque nonnihil offendit nomen Graecum additum coniunctioni Latinae. Et haud scio, an quisquam laturus sit sympresbyter.

Pascite.) Graece est ποιμάνατε: quod est, Pascite, sicuti pascunt pastores. Idem uerbum est in Psalmo secũdo. Reges eos in uirga, ποιμανεῖς, hoc est, Pastoraliter reges, ut Hilarij uerbis utar. Et Homerus regem subinde uocat ποιμένα λαῶν, id est, Pastorem populorum. *Pastor*

Quae in futuro reuelanda est.) Nihil opus erat his uerbis in futuro, τῆς μελλούσης δόξης ἀποκαλύπτεσθαι, Satis erat reuelabitur.

Quae in uobis est.) τὸ ἐν ὑμῖν ποίμνιον. Graecus sermo per se quidem est anceps. Mihi tamen uidetur esse sensus germanior. Pascite, quãtum in uobis est gregem Christi. Sic enim habent Gręci codices, non Dei. Nam ipse se pastorem appellat in literis Euãgelicis. Quod si cui nõ placet hic sensus, sciat In uobis, dictum esse pro, inter uos, siue apud uos, ut intelligas unicuique suum gregem esse curandum.

Prouidentes,) ἐπισκοποῦντες, id est, Intendentes, aut episcopũ agentes. Notat hanc uocem diuus Hieronymus in epistola quadã in Euagriũ, cuius initiũ, legimus in Esaia, uertitque ἐπισκοπεῖν, Inspicere, sed addit Gręce significãtius dici. Nam Latine inspicit, qui cupit discere quid sit, Graecis ἐπισκοπεῖ, qui curã agit & prospicit de rebus necessarijs. Porrò totũ hunc locũ in ea quã modo citaui epistola, uertit ad hũc modũ, Presbyteros in uobis precor compresbyter, & testis passionum Christi, & futurę gloriae, quae reuelanda est, particeps, regere gregem Christi, & inspicere, non ex necessitate, sed uoluntarie iuxta deum.

Spontanee secundũ deum.) Secundũ deum, non additum est in codicibus Graecis. *Superest in nostris*

Sed uoluntarie.) προθύμως, id est, Prompte, siue propensis animis.

Non dominantes in cleris,) Graece est, μηδ᾽ ὡς κατακυριεύοντες τῶν κλήρων, Neque ueluti dominiũ exercẽtes aduersus cleros. Cleros aũt uocat, nõ diaconos aut presbyteros, sed gregem, qui cuique forte contigit gubernãdus, ne quis existimet episcopis in clericos interdictũ dominiũ, in cęteros esse permissum. [redacted]. Pręceptũ apostolorum principis, in omnibus omniũ episcoporũ aulis, uel aureis literis oportebat inscribi: Pascite, inquit, gregẽ, non opprimite, non expilate: idque non coacte, uelut ex officio, sed ex syncero affectu, tanquam patres, neque turpis lucri gratia: quasi praesentiens ecclesiae pestẽ hinc orituram. Denique nõ dominantes more regũ, sed exemplo pascite, benefactis uincite. [redacted] *Clerus pro populo*

Sed

Sed forma facti.) τύποι γενόμενοι, id est, Formæ facti, hoc est, Exẽpla: licet numerus mutatus nihil uariet de sensu. Quanquam dubiũ nõ est, quin interpres uerterit Formę, numero multitudinis, quum ea lectio constet in uetustiore codice Constantiensi. Nam in altero deprauator, ex e fecerat a, inducta lineola. Itẽ extabat in eo quẽ exhibuit bibliotheca scholæ Basiliensis. Gregis ex animo.) Ex animo, Græci non addunt.

Omnes enim inuicem humilitatem.) Grȩce est, ἀλλήλοις ὑποτασσόμενοι, id est, Inuicem subiecti, hoc est, Vicissim alius alij. Nec est enim, sed autem, in quibusdã uetustis. Quanquam interpres, uertit in inuicem pro ἀλλήλοις, quam scripturam cõperi in uetustis exemplaribus, nisi quod in altero Constantiensi deprauator eraserat In præpositionem.

Insinuate.) ἐγκομβώσασθε. Quod perinde sonat, quasi dicas, Innodate. Sentit autem humilitatem arcte retinendã in animo, ueluti nodis illigatam, ne per ullam occasionem queat extundi, quemadmodum solet frequenter usu uenire infirmioribus. Nec est hic ταπεινότης, sed ταπεινοφροσύνη, quod sonat humilitatem animi, seu modestiam potius.

Humilibus.) ταπεινοῖς. Hic certe de animi sensit modestia.

ταπεινὸς in bonã partem superest apud nos

In tempore uisitationis.) Visitationis, redundat iuxta Græcos codices. Tantum est ἐν καιρῷ. Nam ἐν καιρῷ perinde sonat ac si dicas, suo tempore, siue, quum est opportunum. Neque enim est χρόνῳ, quod spatium siue speciem temporis significat, quum καιρὸς significet opportunitatem. Spatium est, quum dicimus triennium, species quũ dicimus hyeme, aut æstate, καιρὸς est, quum dicimus, ante diem, sero. Et quoniam quidam ambigunt num humiliare sit Latina uox, uerti poterat, submittite uos sub potẽtem manum dei. Sic enim habent Græca, ὑπὸ τὴν κραταιὰν χεῖρα.

Quærens quem deuoret.) ζητῶν τινὰ καταπιεῖν, id est, Quærẽs aliquem deuorare. In alijs rursum habebatur, ζητῶν τίνα καταπίῃ, quemadmodũ legit interpres. Interpres quem sequitur Augustinus, legisse uidetur ζητῶν τί. Sic enim adducit hunc locum, homilia ex quinquaginta tricesima quinta, Aduersarius uester diabolus, tãquam leo rugiens, aliquid deuorare quærens, circuit. Verum haud scio, num id acciderit uitio librariorũ: nam eiusdem operis homilia quadragesima sexta, legit, Aliquem deuorare quærens. Quanquã ad eundem modum adducit Cyprianus in libello De zelo & liuore. Et aliquid deuorare quærens, ut appareat uariasse codices & Græcos & Latinos.

Resistite fortes.) στερεοί, id est, Firmi & solidi.

Eandẽ passionẽ.) τὰ αὐτὰ τῶν παθημάτων, id est, Easdẽ passiões, seu magis afflictiones.

Fraternitati fieri.) ἐπιτελεῖσθαι, id est, Perfici.

Perficiet, confirmabit, solidabit.) Grȩce est, αὐτὸς καταρτίσαι ὑμᾶς, στηρίξει, σθενώσει, θεμελιώσει, id est, Ipse perficiat uos, fultura, cõfirmatione, fundatione. Quanquam equidẽ non ignoro, hȩc tria posse pro uerbis accipi, futuri temporis, fulciet, confirmabit, fundabit: In nõnullorum Græcorum exemplaribus hæc erant infinita. στηρίξαι, σθενῶσαι, θεμελιῶσαι, id est, Confirmet, corroboret, fundet.

Per Syluanum.) Anceps est sermo, utrum Syluanus iussu Petri scripserit, an Syluano tradiderit perferendam epistolam.

Breuiter scripsi.) δι' ὀλίγων ἔγραψα, id est, Paucis scripsi.

Perperam legimus in Babylone collecta

In Babylone collecta.) ἡ ἐν Βαβυλῶνι συνεκλεκτή, id est, Quæ in Babylone est simul electa, hoc est, Consors electionis uestræ. Atque ita fermè adducit Hieronymus in Catalogo scriptorum illustrium in Marco. Quanquam illic nec Latina Hieronymi, nec Græca Sophronij carebant omnino mendis. Beda hunc enarrans locum, legit Coelecta, quod scriba deprauauit in Collecta. In duobus uetustissimis exemplaribus Donatiani, scriptum erat Conelecta. Sunt qui Babylonem hic interpretentur Romã, quod mihi sanè nõ usquequaque probatur. Magis arbitror Petrum id temporis uere Babylone uixisse. Sed Papias citante Eusebio indicauit Petrum Babylonis nomine designasse Romam. Velut idem Eusebius [illegible] non

[illegible]

mum

IN EPISTOLAM PETRI

APOSTOLI SECVNDAM, ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI. EX CAP. I.

SIMON Petrus.) συμεὼν, id est, Symeon, quanquam ea uox Græcis uarie pronunciatur.

Coæqualem.) ἰσότιμον, id est, Parem, æqualẽ, siue eiusdem precij, nam hinc Græca uox composita est.

Dei nostri & saluatoris Iesu Christi.) Si coniunctim legas, intelligetur Christus & deus & seruator dictus Petro, Sin diuisim, Dei pertinebit ad patrẽ, seruatoris ad Christum.

Et pax impleatur.) Notat hoc Beda, quod in priore epistola optarit multiplicari pacem, hic optat adimpleri. Græcis est idem uerbum.

Quomodo omnia &c.) Græca paulo secus habent, quàm Latina, ὡς πάντα ἡμῖν τῆς θείας δυνάμεως αὐτοῦ, τὰ πρὸς ζωὴν καὶ εὐσέβειαν δεδωρημένης, id est, Vt eius diuina uirtus omnia nobis largita est, quæ ad uitam ac pietatem pertinent. Et mox, Per agnitionem, aptius erat quàm cognitionẽ ἐπιγνώσεως. Porrò δεδωρημένης potest esse genitiuus absolute positus, & potest referri ad ἐπιγνώσει, ut hic sit sensus, Per agnitionem dei & Christi Iesu domini nostri, utpote diuina illius potestate omnia nobis largita quæ ad salutem pertinent. Perperam quidam initium nouæ sententiæ faciunt à dictione quemadmodum, quum hæc pendeant ex superioribus, Sic impleatur gratia dei ut ab eo data sunt omnia. Beda secus distinguit, sed hoc modo, quemadmodum, non habet ad quod respondeat. Idem admonet in Latinis codicibus duplicem fuisse lectionem, In quibusdam scriptũ fuisse, Quæ ad uitam et pietatem donata est: in alijs, Quæ ad uitam & pietatem donata sunt.

Propria gloria & uirtute.) διὰ δόξης καὶ ἀρετῆς, id est, Per gloriam & uirtutem. Hoc lo-

co lector admonendus est, uirtutem non esse δύναμιν, quam frequenter aliâs legit, sed ἀρετὴν, quae opponitur uitio. Hoc admonere uisum est, quod Beda pro uirtute interpretatur δύναμιν. Id perspicuum est ex illius uerbis. Quin potius infirmos & inglorios cernens sua nos uirtute recuperauit & gloria. Sentit aũt Petrus quũ nos essemus obstricti uitijs, deum nobis impartisse suam iustitiam, quũ essemus abiecti, contulisse nobis suam gloriam.

Per quem maxima & preciosa.) δι' ὧν τὰ τίμια ἡμῖν καὶ μέγιστα ἐπαγγέλματα, id est, Per quę preciosa nobis & maxima promissa. Quanquam sermo Graecus nonnihil habet ambiguitatis, quod articulus ὧν, referri potest ad gloriam & uirtutem, siue quod paulo superius praecessit, Omnia.

Donauit.) δεδώρηται, id est, Donata sunt.

Vt per hoc.) ἵνα διὰ τούτων, id est, Vt per haec. Consentit uterque codex Donatiani.

Fugientes.) ἀποφυγόντες, id est, Aufugientes, uel potius, Si refugeritis. Est enim praeteriti temporis.

Concupiscentiae.) ἐν ἐπιθυμίᾳ, id est, In concupiscentia.

Vos autem curam omnem.) καὶ αὐτὸ τοῦτο δὲ σπουδὴν πᾶσαν παρεισενέγκαντες ἐπιχορηγήσατε. id est, Et in hoc ipsum autem, curam omnem conferentes, ministrate. Caeterum praepositionem additam non expressit interpres, παρεισενέγκαντες, id est, Obiter, siue praeterea inferentes, ut nostra cura accedat ad donum de quo dixit. Item ἐπιχορηγήσατε, id est, Insuper suppeditate: & hoc accessionem quandam sonat.

In fide uestra uirtutem.) Non est δύναμιν, quod potentiam aut miraculum sonat, sed ἀρετὴν, quod bonitatem morum quae fidem comitatur. Annotauit hoc & Beda.

In scientia abstinentiam.) ἐγκράτειαν, id est, Temperantiam.

Amorem fraternitatis.) φιλαδελφίαν, id est, Fraternum amorem, quod iam saepius admonui. Porrò quod fraternae charitati subijcit ἀγάπην, hoc est, Dilectionem, aut bis idem dixit, aut ueluti generalius ac latius addidit: ut φιλαδελφίαν referatur ad mutuum amorem Christianorũ inter se, quandoquidẽ hos fratres appellãt apostoli: dilectio ad uniuersos, etiam ethnicos, aut uehementius quiddã est ἀγάπη quam φιλία, aut φιλαδελφία ad affectũ referatur, ἀγάπη ad executionẽ. Sed media sententia mihi magis arridet. Adsint & superẽt, cum sit πλεονάζοντα non potest habere locũ quod hic asscribit Beda, si aduersus bella uitiorum potiore uirtute praeualuerint. Neque enim superare transitiuũ est hoc loco, sed neutrũ, idem pollens quod abundare. Laurentius offenditur inelegantia sermonis si uobiscũ adsit. Verũ hoc nõ interpretis sed scribae culpa cõmissum est. Haec enim uobis quũ adsint & superent: deinde lector parum attentus, reperiens coniunctim scriptũ uobiscum putans aliquid deesse addidit, si. Quũ hoc diuinassem, repperi germanã lectionem in utroque Constantiensi. Quod hic dicit adsint, Graece est ὑπάρχοντα, quod sonat suppetentia. Suppetit autẽ quod ad usum satis est. Id uerbũ quoniam frugalius uidebatur, corrigens addit πλεονάζοντα, abũdantiae uocem. Nam mox est πάρεσι, quod eleganter sanè uertit, praesto sunt.

φιλαδελφία ἀγάπη

φιλία

Additum à scriba, si

Et manu tentans.) μυωπάζων. Certum est dictionem esse compositam. Videtur autem deducta metaphora à muribus, qui parietem aut tabulã, aut si quid aliud obuiũ fuerit sequi solent donec cauũ nacti fuerint. Quanquam legitur μύωψ, & muscae genus, oculos boum infestans, unde dictũ uideri possit uerbũ μυωπάζειν. Adiecit autẽ hoc Apostolus, ut profundam caecitatẽ exprimeret. Nam lusciosi magna corpora uident, ut ductu manuũ non sit opus.

Magis satagite.) σπουδάσατε, id est, Date operam, siue studete. Nec est, Satagite magis, sed magis fratres satagite, ut magis, sit corrigentis, non augentis: quasi dicas, Potius satagite, potiusquam hęc uobis desint date operam ut assequamini. Et hoc sanè loco malim Date operam aut adnitamini, quam satagite.

Magis, corrigentis

Vt per bona opera.) Per bona opera, apud Graecos non reperio additum.

Certã uestrã uocationẽ.) βεβαίαν, id est, Firmã, siue ratã. Melius aũt uestri, quam uestram.

Propter quod incipiam.) Longe aliud est Graece, οὐκ ἀμελήσω, id est, Non negligam, siue non omittam: etiamsi Beda legit & interpretatur, Incipiam. Quid quod ipse sermo prae se fert absurditatem. Quis enim dicitur semper incipere, quod assidue facit: Fortassis interpres, si tamen hoc uertit, respexit ad μελλήσω, duplicemque negationẽ uertit in affirmationem. Et haud scio an ille legerit οὐ μελλήσω, id est, non contabor,

Equidem

Equidē ſcientes.) καίπερ, id eſt, Licet, ſiue quanq̃. Sic enim mitigat admonitionem.

In præſenti ueritate.) Lyranus indicat in nonnullis codicibus hic addi Volo, et omnino ſupplendum eſſe, non animaduertens accuſatiuum caſum pendere à uerbo quod præceſſit, commonefacere, quum dicimus admonebo te licet memorem.

Frequenter.) ἑκάστοτε, id eſt. Semper, hoc eſt, Non deſinam quoad uiuam.

Poſt obitum.) ἔξοδον, id eſt, Exitum, meminerat enim tabernaculi.

Vt horum omnium.) Omniū, redundat. Nec addebatur in utroque codice Donatiani. Cui ſuffragabantur tres uetuſtiſsimi codices, qui mihi aderant in æditione quarta. Eſt autē perturbatior aliquanto, & ob id obſcurior huius ſermonis contextus. Sic enim Gręca componi poterant, σπουδάσω δὲ καὶ ἑκάστοτε, ἔχειν ὑμᾶς ποιεῖσθαι μνήμην τούτων μετὰ τὴν ἐμὴν ἔξοδον, id eſt, Quinetiam ſemper operam dabo quo poſſitis horū mentionē facere poſt exitum meum. Nam ἔχειν hoc loco poſitum eſt pro poſſe, & refertur ad uerbum infinitum ποιεῖσθαι. Eſt autem idem uerbum quod paulo ſuperius uertit ſatagite. *Ordo*

Non enim indoctas fabulas.) σεσοφισμένοις μύθοις, id eſt, Arte cōfictas fabulas. Atq; haud ſcio, an interpres uerterit, Doctas fabulas, quas Petrus opponit ſimplici ruſticanæq; ueritati. Tales erant olim philoſophorum argutæ magis q̃ ſalubres diſputationes, & hodie nonnullę Theologorū altercationes. Certe Beda Doctas legit, non indoctas. In codice Conſtātienſi uetuſtiore manebat incorrupta ſcriptura, in altero inerat raſum. *Sophiſmata*

Virtutē & pręſcientiā.) δύναμιν καὶ παρουσίαν, id eſt, Virtutē, ſiue potentiā & aduentum. Nam ita frequēter uertit παρουσίαν. Apparet aūt ſcriptū fuiſſe Pręſentiā: nam ſic quoq; non nunq̃ uertit παρουσίαν, deinde uitio ſcribę mutatū fuiſſe, præſcientiā. Et tamen ex illius dormitantia magni Theologi, quorū de numero eſt Lyranus, myſteriū ingens parturiūt. Non quod illos inſecter, qui quod potuerunt præſtiterunt, ſed quod miſerandos exiſtimem, qui coacti ſint tractare ſacras literas, nō ſatis inſtructi literis, ſine quibus, ut dignū eſt, illę tractari non queunt. In codice Donatiani uetuſtiore melioriſq; fidei ſcriptū erat, Præſentiam. Et huic ſuffragabantur exemplaria uetuſta. Nam Petrus idem hoc dicit quod alicubi Paulus, ſe non prædicaſſe Chriſti aduentum ſapientia uerbi, ſed uirtute ſpiritus. *Præſciētia deprauatū, pro præſentia. Et hinc Lyranus lapſus*

Illius magnitudinis.) Illius, hic maſculini generis eſt, & refertur ad Deum, non ad magnitudinem.

In quo mihi complacui.) Quum hic profiteatur ſe fuiſſe unum, qui in monte audiere transfigurato domino patris uocem, mirum eſt aliquos dubitaſſe an hæc epiſtola eſſet Petri. Neceſſe eſt enim ſi Petri non eſt, Ioannis aut Iacobi eſſe, aut eam uocem aliâs in monte proditam, aut aliquem ſibi falſo uſurpaſſe titulum Petri, quorum illa non ſunt ueriſimilia, poſtremum autem etiam uehementer abſurdum. Et tamen ueteres, qui de huius epiſtolæ autore dubitabant, non ignorabant hoc, in hac epiſtola ſcriptum eſſe. Illud conſtat euidens eſſe ſtili diſcrimen inter hanc & priorem.

Et habemus firmiorem.) καὶ ἔχομεν βεβαιότερον. Hoc loco uehementer ſudant recentiores, quomodo explicare poſſint quod Petrus dixit, Prophetarum ſermonem firmiorem q̃ ſuum aut patris. Verum Græcis mos eſt, ſubinde comparatiuum pro poſitiuo uſurpare. Id ſenſiſſe uidetur Auguſtinus, homilia ex quinquaginta trigeſima ſecunda, locum hunc adducens, nihil offenſus comparatiuo certiorem: ſic enim ille legit, pro firmiorem. Deinde non ſimpliciter dixit prophetarum ſermonem firmiorem, ſed iam factum certiorem, atteſtante dictis illorum uoce patris. Poſtremo pater ipſe quodammodo filij ſui propheta fuit, ac præco, prędicens palàm omnia ſibi placitura, quæ ille dicturus aut facturus eſſet. Atque hic ſermo propheticus firmior erat, ſermone prophetarū, quos illi uenerabantur: id quod Petrus non improbat, modo intelligant prophetias eas eſſe ſpiritualiter interpretandas, non more Iudaico. Atque hūc poſtremum ſenſum, ego puto germanum eſſe Petri, haud quaq; tamen repugnaturus, ſi cui magis arridet Auguſtini cōmentum, de uerbis domini, ſermone 27. annotantis propheticum ſermonem certiorē dictum, non ueriorem aut meliorem, quia poterant calumniatores uocem cœlo delatā, magicis tribuere præſtigijs, quod de ſermone prophetico non poterant, qui tamen ante præceſſerat. *Lyranus tota aberrans uia* *Locus ante hac non ſatis intellectus*

Propria interpretatione.) ἰδίας ἐπιλύσεως οὐ γίνεται, id eſt, Propriæ interpretationis non fit. Græca uox dicta eſt à ſoluendo, quod conuenit rebus intricatis: uel ab adeundo, quod

magis congruit his quæ sequuntur. Non enim ipsi suapte uoluntate aggressi sunt ædere prophetias, sed impulsu spiritus sunt aggressi.

Spiritu sancto inspirati.) ὑπὸ πνεύματος ἁγίου φερόμενοι, id est, A spiritu sancto rapti, siue agitati, siue impulsi.

EX CAPITE SECVNDO.

ET eum qui emit eos, deum negant.) καὶ τὸν ἀγοράσαντα αὐτοὺς, δεσπότην ἀρνούμενοι, id est, Et qui se mercatus est, dominum negantes.

Eorũ luxurias.) ἀπωλείαις, id est, Exitia siue perditiones. Interpres legisse uidetur ἀσωτίαις, siue ἀσελγείαις. Tametsi Græca exemplaria, quæ sane uiderim, consentiunt.

De uobis negociabuntur.) ὑμᾶς ἐμπορεύσονται. Vos cauponabuntur, & uobis ad quæstũ abutentur. Vt autem depinxit Petrus, quod hodie uidemus, à plerisque sacerdotibus nihil non ad quæstum trahi. Non cessat.) οὐκ ἀργεῖ, id est, Non tardat. Id non animaduertens Beda interpretatur, non cessat, id est, non desistit.

Si enim deus angelis peccantibus non perpercit.) Beda putat hic hyperbaton esse, ac tandem reddi illic: Nouit deus pios de tentatione eripere.

Angelis peccantibus.) ἁμαρτησάντων, id est, Qui peccauerant.

Sed rudentibus.) σειραῖς. i. Catenis. Rudẽtes interpres dixit ingentes funes ac nauticis similes. Augustinus alicubi pro rudẽtibus legit, carceribus. Rudentibus, Beda coacte interpretatur, cũ Græca uox sonet catenas. Addit in nonnullis codicibus haberi pro rudẽtibus, rugientibus, quod utiq; reiecisset, si Græce nouisset, & consuluisset, Græcorũ examplaria.

Inferni.) ζόφου, id est, Caliginis. Quanquam ζόφος Græce significat specum tartareum, & caliginem, atq; solis occasum.

In tartarum tradidit.) ταρταρώσας παρέδωκεν, id est, In tartarũ detrusos tradidit uinculis.

Cruciandos in iudicium.) εἰς κρίσιν τηρουμένους, id est, In iudicium seruatos siue seruandos. Etiamsi nonnulli Græcorum codices habent τετηρημένους, id est, seruatos.

Originali mundo.) ἀρχαίου κόσμου, id est, Antiquo mundo. Sentit enim priscum mũdum ac recens conditum.

Iustitiæ præconem.) Aldina æditio non κήρυκα habet, sed κήρυγμα, ut referatur ad hoc quod sequitur, ὑπόδειγμα.

Custodiuit.) ἐφύλαξεν, id est, seruauit.

A nefandorum iniuria ac luxuriosa cõuersatione.) Græce est καταπονούμενον ὑπὸ τῆς τῶν ἀθέσμων ἐν ἀσελγείᾳ ἀναστροφῆς, id est, Ab ijs qui per lasciuam cõuersationem erant nepharij.

Damnauit exemplũ.) Non est hic παράδειγμα, sed ὑπόδειγμα, ut intelligas exemplum non quod imiteris, sed quod admoneat quid sit uitandum.

Aspectu enim & auditu.) Græca nõnihil dissident à Latinis, βλέμματι γὰρ καὶ ἀκοῇ ὁ δίκαιος, ἐγκατοικῶν ἐν αὐτοῖς, ἡμέρας ἐξ ἡμέρας ψυχὴν δικαίαν ἀνόμοις ἔργοις ἐβασάνιζεν. id est, Aspectu enim & auditu iustus inhabitans inter illos cotidie animã iustã iniquis operibus excruciabat, siue explorabat. Significat enim illum cũ oculos haberet sanctos, & aures sanctas abhorrentes ab omni turpitudine, grauiter discruciatum fuisse, quod uiuens inter illos cogeretur cotidie uidere & audire quæ nollet. Hunc locum Beda non attingit. Facilis quidem est deprauatio inter ἐβασάνιζεν & ἐβασάνιζον. uerum ingens est Græcorũ codicum consensus, et si legas cruciabant, reclamat grammaticæ ratio, nisi nominatiuas uoces accipias pro genitiuis absolute, ὁ δίκαιος ἐγκατοικῶν, pro τοῦ δικαίου ἐγκατοικοῦντος. *Locus hactenus parum intellectus*

Nouit deus.) κύριος. i. Dñs. Quanq̃ in his uerbis subinde aliud pro alio usurpãt librarij.

Seruare cruciandos.) κολαζομένους. Vt intelligas illos interim puniri dum seruantur. Interpres legisse uidetur κολασθησομένους. Atque ita legisse uidetur Origenes, qui putauit impios dæmones non ante supremũ iudicij diem subijciendos incendio. Pro Origenis opinione facit, quod in Euangelio clamant dæmones, Venisti ante tempus cruciare nos. Verum hic non proprie de dæmonibus, sed de animabus impiorum agit.

Magis autem eos.) μάλιστα, id est, Maxime, nisi forte superlatiuum usurpatum est uice cõparatiui, quod crebro fit in πρῶτος.

Dominationẽq;.) καὶ κυριότητος. i. Autoritatẽ, hoc est, legitima præditos potestate, κύριος enim sæpe dicitur nõ simpliciter dñs, sed qui pollet autoritate, cuiq; ius est præscribendi.

Sibi

Sibi placẽtes,) αὐθάδεις, id est, Præfracti, & quod uulgo dicunt, sui sensus, suiq; capitis.

Sectas non metuũt.) δόξας οὐ τρέμουσι, id est, Opiniones non tremunt. Quanq; hoc loco tremunt, pro metuunt positũ est. Mihi sane uidetur lõge alius esse sensus, q̃ Theologorum uulgus interpretatur, id quod cum omnium pace dixerim. Agit enim Petrus de præfractis & intractabilibus, qui nõ obtemperant pręfectis suis & episcopis: quos αὐθάδεις appellat, & τολμητάς, καὶ τῆς κυριότητος καταφρονοῦντας. Nec his cõtenti, non uerentur etiam maledictis incessere uiros gloria ac maiestate pręditos. Nam hos, ni fallor, δόξας appellat, quemadmodum paulo superius κυριότητας. Porrò participiũ βλασφημοῦντες, iuxta proprietatem Grecanici sermonis, infiniti uerbi loco positũ est: Non metuunt maledicentes, pro eo quod erat, non metuunt maledicere. Videtur autem κυριότης minus quiddam esse, quàm δόξα. Nam herus quilibet in seruum habet κυριότητα, at non statim δόξαν. Princeps autem, aut magistratus δόξαν habet, unde læsæ maiestatis accersi solet, qui maiestatem uiolarit. Vtitur autem ijsdem uerbis, & in eundem sensum Iudas in epistola sua, κυριότητα δὲ ἀθετοῦσι, δόξας δὲ βλασφημοῦσι, id est, Dominationem uero spernũt, glorias autem blasphemant. Iam illud uerbum, introducere, scias esse subdititium, quum non sit nec in Græcis codicibus, nec in uetustis exemplaribus. Nam & in Constantiensi & Basiliensi scriptum erat, Sectas non metuunt blasphemantes, nec erat ullum inductionis aut rasuræ uestigium. Proinde lector offensus absurditate sermonis Latini, adiecit Introducere. *Locus aliter explanatus, Sectas non metuunt*

Non portant.) οὐ φέρουσι, id est, Non ferũt. Mirum quur hic placuerit portandi uerbum.

Aduersus se.) Post hæc uerba addunt Græci, παρὰ κυρίῳ, id est, Apud dominum. *Superest in Græcis*

Execrabile iudicium.) βλάσφημον κρίσιν, id est, Blasphemũ iudicium, quasi abominandũ & mali ominis. Videtur enim βλάσφημον usurpasse pro δύσφημον.

Irrationabilia pecora.) ἄλογα ζῶα, id est, Muta animãtia, neq; enim de ouibus tantum loquitur. Certe in epistola Iudæ uertit animalia. ἄλογον autem utrunq; sonat, & quod sermone caret, & quod rationis est expers.

Naturaliter.) γεγεννημένα, id est, Nata. Quanquã mihi uidetur illud γεγεννημένα apud Græcos additum loco scholij à quopiam qui uoluerit interpetari, quid esset φυσικὰ, id alius in contextum transtulit: Sic enim dixit, naturalia ad captionem, quemadmodum dicimus, natus ad discendum, pro eo quod est, natura cõpositus. Deinde naturalia aliquis uertit in naturaliter. Alioqui quæ sunt animalia non naturalia? An homo non est animal naturale? Cæterum captio non sonat hic fraudem, sed seruitutem. Nam est ἅλωσιν non θήραν, quod est Psalmo centesimo uigesimo tertio, Et non dedit nos in captionem. Rursus trigesimo quarto, Et captio quã abscõdit, ἡ θήρα. Porrò quod hic uertit perniciem, Gręcis est φθορὰ, quæ uox & exitiũ declarat, & perniciem. Eandem uocem mox uertit corruptionem.

Diei delicias.) τὴν ἐν ἡμέρᾳ τρυφὴν, id est, Diurnas delicias. Admonet Beda quosdam ita distinguere, Percipientes mercedem iniustitiæ uoluptatem, ut fœda uoluptas sit illis etiam supplicium, iuxta illud: Tradidit illos in reprobum sensum. At mauult sequi distinctionem quam ait se reperisse in opusculis beati Gregorij papæ. Atqui si prior lectio recipitur, existimantes, non habet suum casum. Quod autem dixit τὴν ἐν ἡμέρᾳ τρυφὴν, aut significat illos in diem uiuere securos futuri, aut uult hoc turpiorem uideri luxum illorũ, quod etiam interdiu comessentur, quum iuxta Paulum qui ebrij sunt nocte ebrij sint. Ac de libidinoso noctu, mane sobrio, dicit Prudentius, Castumq; nugator sapit.

Coinquinationis & maculæ.) σπίλοι καὶ μῶμοι, Vtrunq; nominandi casu legendũ est, nõ paterno. Nã ipsos homines maculas uocat & inquinamenta, quo sit oratio uehementior.

In conuiuijs suis.) ἐν ταῖς ἀπάταις αὐτῶν, id est, In deceptionibus suis. Interpres pro ἀπάταις legisse uidetur ἀγάπαις. Porrò cum librarius non intelligeret agapen, quod Græce sonat charitatem, aliquoties usurpari pro conuiuio, suspicans locum esse mendosum, correxit ἀπάταις. Vsus est eadem uoce Iudas in epistola sua: qua de re nõnihil illic dicemus.

Luxuriantes uobiscum.) συνευωχούμενοι ὑμῖν, id est, Conuiuantes uobiscum. Quanq; potest ex his uerbis alius elici sensus, ut datiuus ὑμῖν referatur ad participium ἐντρυφῶντες, & συνευωχούμενοι ad illud ἐν ἀπάταις, ut hęc sit summa sententię, Insultantes uobis, ac male precantes in erroribus suis, dum inter se comessantur.

Plenos adulterij.) μεστοὺς μοιχαλίδος, id est, Plenos adulteræ mulieris, ut intelligas lasci-

uos & impudentes. Cyprianus exponens Symbolum, legit plenos mœchationibus, si modo non fallit scriptura.

Incessabiles delicti.) ἀκαταπαύστους ἁμαρτίας. id est, Qui nō possint cohiberi à peccando.

Pellicientes.) δελεάζοντες, id est, Inescantes: nam δέλεαρ esca.

Ex Bosor.) τοῦ Βοσόρ, id est, Filium Bosor.

Suæ uesaniæ.) ἰδίας παρανομίας, id est, Propriæ iniquitatis. Suspicor interpretem legisse παροινίας, quæ uox sonat intemperantiam ex immodico potu.

Turbinibus.) ὑπὸ λαίλαπος, id est, A turbine, siue à procella.

Exagitatæ.) ἐλαυνόμεναι, id est, Quæ feruntur, siue aguntur, siue impelluntur.

Tenebrarum reseruatur.) εἰς αἰῶνα τετήρηται, id est, In æuum seruata est.

Superbia, pro superba Superbia enim uanitatis.) ὑπέρογκα γὰρ τῆς ματαιότητος φθεγγόμενοι. Arbitror interpretem scripsisse, superba, ut respondeat ad ὑπέρογκα, idq́ librarij uitio mutatum in, superbia. Atq; hāc coniecturam non esse uanam indicat uetustior ille codex Donatiani, cui suffragabatur exemplar Constantiense. Verti poterat ad hunc modū, Nam uehementer fastuosa uanitatis uerba locuti, inescant in concupiscentijs carnis lasciuijs. Non abludit sensus ab illo Iuuenalis, Sed peiores, qui talia uerbis.

Herculis inuadunt, & de uirtute locuti. &c.

Pelliciunt in desiderijs.) δελεάζουσιν, id est, Inescant. Recte tamen uertit interpres.

Luxuriæ.) ἀσελγίαις. id est, Lasciuijs.

Locus perplexus, excussus Qui paululū effugiunt.) τοὺς ὄντως ἀποφυγόντας, id est, Qui uere aufugerunt. Valla suspicatur interpretem uertisse Planè, idq́ deprauatum in paulum. Mihi probabilius fit, pro ὄντως, interpretis exemplar habuisse ὀλίγως, aut certe οὕτως. Nam hoc aduerbiū frequenter habet uim extenuandi, quod à ueteribus annotatū est. Euāgelio Ioannis, Sedebat Iesus sic

Qui paululū fugiunt. super puteū. Qui sic aufugerunt, id est, qui utcunq; aufugerūt. Cōstat enim Hieronymum legisse Paululum, in libris aduersus Iouinianū, quum ait, ut qui paululū refugerint à peccatis, ad suū reuertantur errorē. Torquet autē locus hic & alijs scrupis. Etenim nostri codices hinc incipiunt nouā sententiam. Qui in errore conuersant; ut accipiamus eos qui pelliciūt alios ad luxum, in hoc errare, quod alijs libertatem pollicentur, quū ipsi sint serui turpitudinis. Verum hunc sensum nullo modo patitur sermo Grecus, qui sic habet, δελεάζουσιν ἐν ἐπιθυμίαις σαρκὸς ἀσελγίαις τοὺς ὄντως ἀποφυγόντας, τοὺς ἐν πλάνῃ ἀναστρεφομένους. Etenim si hic sensus quem nos sequimur esset germanus, legendū erat, ἐν πλάνῃ ἀναστρεφόμενοι: Nunc & casus participij, & additus articulus repudiat hanc interpretationē. Verum hoc sublato, manet alter scrupulus, utrū hæc particula τοὺς ἐν πλάνῃ ἀναστρεφομένους, pertineat ad pelliciētes, an ad pellectos. Si ad pellectos, uidetur deesse coniunctio, καὶ, τοὺς ἐν πλάνῃ. Verum hoc erat tolerabile. Ego malim referri ad pelliciētes, ut particula τοὺς ἐν πλάνῃ, pēdeat à participio ἀποφυγόντας, si modo patitur sibi iungi casum accusandi. Itaq; sensus erit, Pelliciunt eos inescatos uoluptate, qui uel paululū cœperint refugere ab ipsis, in hoc errantibus, quod ipsi serui turpitudinis pollicentur alijs libertatem. Porrò quod hic uertit corruptionis, Grçcis est φθορᾶς, quod ante uerterat perniciem, hic Latinius erat, corruptelæ.

Huius & seruus est.) τούτῳ καὶ δεδούλωται, id est, Huic etiam in seruitutem addictus est.

Facta sunt eis &c.) τὰ ἔσχατα χείρονα τῶν πρώτων, id est, Postrema deteriora primis.

Non cognoscere.) μὴ ἐπεγνωκέναι, id est, Non cognouisse.

In uolutabro luti.) εἰς κύλισμα βορβόρου, id est, Ad uolutationem cœni, ut subaudias, reuersa. Hieronymus in epistola ad Furiam citat, Ad uolutabrum. Et Ambrosius ad Virginem deuotam, Velut sus lota iterū in uolutationem. Exemplar Constantiense uetustius tenebat uestigium germanæ lectionis, sed erasor ex uolutabrum, fecerat Volutabro.

EX CAPITE TERTIO.

HAnc ecce.) ταύτην ἤδη, id est, Hanc iam. Interpres legisse uidetur ἰδού.

In quibus.) ἐν αἷς. Mirum est Laurentium non fuisse offensum hac sermonis forma, epistolā in quibus. Beda sensit aliquid, eoq́ scribit, in quibus epistolis, siue, in eis ad quos scribit. Atqui hoc posterius non consistit, quum αἷς sit generis fœminini. Ad epistolam igitur referendus articulus, sed reclamat numerus: is scrupulus facile discutitur. Etenim quum dicit, alteram epistolam, duarum

meminis

meminit. ἐν αἷς igitur ad utranque pertinet epistolam, priorem ac posteriorem.

In commonitione.) Nonnulli codices habebant, ἐν ἐπιγνώσει, id est, In cognitione.

Quæ prædixi uerborum.) τῶν προειρημένων ῥημάτων, id est, Prædictorum uerborum, siue, uerborum quæ prædicta sunt à prophetis.

Vestrorum præceptorum.) ἐντολῆς, id est, Præcepti, numero singulari. Potest autem duplex esse sensus. Quanquam alter ab altero minimum deuariat, Præcepti nostri qui sumus apostoli domini ac seruatoris: ac præcepti domini & seruatoris, quod per nos illius apostolos, [redacted] Duplex sensus

Ad pœnitentiam re.) χωρῆσαι, id est, [redacted]
χωρεῖν sonet etiam ire siue incedere.

Sicut fur.) Hic additum est in Græcis codicibus, ἐν νυκτί, id est, In nocte, ex Euangelio (opinor.

Dissoluenda sunt.) λυομένων, id est, Cum dissoluantur.

Festinantes in aduentum.) σπεύδοντας τὴν παρουσίαν, id est, Accelerantes aduentum.

Per quem cœli.) Quem, ad diem refertur, non ad Dei aut domini, siue quod Lyranus indicat, ad aduentum, Nam Græce est δι' ἧς.

Ignis ardore.) καυσούμενα, id est, Aestuantia. Idem uerbum paulò superius uertit, calore, καυσούμενα λυθήσονται.

Tabescent.) τήκεται, id est, Liquescunt, præsentis temporis, quum tamen præcedat λυθήσονται, nisi præsentis temporis catachresis est uice futuri.

Et promissa.) κατὰ τὸ ἐπάγγελμα, id est, Iuxta promissum.

In quibus iustitia.) ἐν οἷς. In quibus, referri potest uel ad cœlos ac terram, uel ad expectantes. At mihi quidem aptius referri uidetur ad nos, qui expectamus nouos cœlos ac terram nouam, si iuste uiuamus, ut mereamur frui nouitate creaturæ.

Immaculati & inuiolati.) ἄσπιλοι καὶ ἀμώμητοι, id est, Immaculati & irreprehensibiles, siue incontaminati. Miror unde hic Inuiolati uocabulum, uenerit in mentem interpreti. Nisi quod inuiolata dicitur uirgo incorrupta.

Deprauant.) στρεβλοῦσι, id est, Detorquent.

Custodite.) φυλάσσεσθε, id est, Obseruate siue cauete.

Ne insipientium &c.) τῇ τῶν ἀθέσμων πλάνῃ συναπαχθέντες, id est, Nefariorum errore abducti. Miror quid legerit interpres qui uertit Insipientium. Nec est simpliciter abducti, sed συναπαχθέντες, hoc est, simul abducti cum alijs. Augustinus libro De ciuitate dei xx. cap. XVIII. totum fermè hoc caput ad hunc adducit modum: Venient in nouissimo dierum illusione illudentes, secundum proprias concupiscentias suas euntes, & dicentes, Vbi est promissum præsentiæ ipsius? Ex quo enim patres dormierunt, sic omnia perseuerant ab initio creaturæ. Latet enim illos hoc uolentes, quia cœli erant olim, & terra de aqua, & per aquam constituta dei uerbo, per quem qui tunc erat mundus, aqua inundatus deperijt. Qui autem nunc sunt cœli & terra, eodem uerbo repositi sunt, igni reseruandi in die iudicij, & perditionis hominum impiorum. Hoc unum uero non lateat uos fratres charissimi, quia unus dies apud dominum sicut mille anni, & mille anni sicut dies unus. Non tardat dominus promissum suum, sicut quidam tardantem existimant, sed patienter fert propter uos, nolens aliquem perire, sed omnes in pœnitentiam conuerti. Veniet autem dies

Petri secunda epistola autoris olim incerti

domini ut fur, in quo cœli magno impetu transcurrent, elementa autem ardentia resoluentur, & terra & quæ in ipsa sunt opera resoluentur. His ergo omnibus pereuntibus, quales oportet esse uos in sanctis conuersationibus, expectantes & properantes ad præsentiam diei domini, per quam cœli ardentes soluentur & elementa ignis ardore decoquentur. Nouos uero cœlos, & terram nouam, secundum promissa ipsius expectamus, in quibus iusticia inhabitat. Hactenus Petri apostoli uerba retulimus, partim ut ex collatione, sensus esset dilucidior, partim ut appareret quantopere Augustini lectio ab hac nostra dissideat editione: [redacted]

IN EPISTOLAM IOANNIS APOSTOLI PRIMAM, ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

Manus nostræ contrectauerunt, locus uarie distinctus

VOD fuit.) ὃ ἦν, id quod erat, quemadmodum uerterat in Euangelio, In principio erat uerbum.

Contrectauerunt.) ἐψηλάφησαν. Quod diuus Hieronymus ferme citat, palpauerunt. Idem uerbum uertit, palpate & uidete, Lucæ XXIIII. Potest autem hic sermo trifariam distingui: Vno modo, ut principale comma præcedat hanc partem, Et manus nostræ contrectauerunt &c. Id quod erat ab initio, quodque audiuimus ac uidimus ac perspeximus de sermone uitæ, idem etiam manibus contrectauimus. Altero sic, ut post hyperbaton redeat ad id quod instituerat dicere: Quod uidimus, inquam, & audiuimus, annunciamus uobis, Tertio modo, ut principale comma sit, post uidimus, ut hic sit sensus. Quod erat ab initio uerbum, sicut audiuimus auribus, uidimus oculis, nec simpliciter uidimus, sed multo tempore cum illo uersati, spectatores fuimus, quin & manibus contrectauimus uerbum uitæ, uita enim nostra quæ prius latebat, exposita fuit sensibus corporis itaque licuit uidere. Quod igitur tot modis compertum habemus, id etiam testificamur & annunciamus uobis. Deinde more suo repetit quod dixerat, quod uidimus et audiuimus, annunciamus uobis. Cōtextus orationis fere conuenit cū Euangelico, Quod erat ab initio, repetit in fine periodi, quæ erat apud patrem. Illud admonendus lector Græci sermonis ignarus, in primo ac tertio loco, Vidimus, esse ἑωράκαμεν, in medio, esse ἐθεασάμεθα, illud est simpliciter uidere, hoc spectare & contemplari, uelut in hoc expositum.

Et societas nostra sit.) καὶ ἡ κοινωνία δὲ ἡ ἡμετέρα, id est, Et societas uero nostra. Neque additur apud Græcos, sit: aptius autem subaudietur, est.

Vt gaudeatis.) Græce, tantum est ut gaudium uestrum sit plenum, siue impletum. Suffragabatur Græcis uetustius exemplar Constantiense, cui hoc magis habeo fidem, quod is qui scripsit indoctior fuit, quàm ut posset aliquid deprauare. Nec aliter adducit in commentarijs Augustinus ac Beda, Quanquam ille legit, nostrum gaudium, non uestrum, sed refragantibus

refragantibus Græcis codicibus, quos quidem adhuc uiderim. Alioqui mihi non displiceret pronomen primæ personæ.

Et hæc est annũciatio quam audiuimus.) Græcis est ἐπαγγελία, quod magis sonat promissionem, quanquam ἐπαγγέλλω uox anceps est. Apud Grecos sunt quatuor uoces diuersæ, quas interpres eodem modo reddidit. Prima est καταγγέλλομεν, secunda ἐπαγγέλλομεν, tertia ἀναγγέλλομεν, quas uertit annunciamus, quarta ἐπαγγελία, quã uertit annunciationẽ. Mihi nõ displicet promissionis uerbũ, nisi quod parũ apte cohærent quæ sequuntur, Quod deus lux est, & tenebræ in eo non sunt ullæ: hic non fit mentio promissionis, nisi torqueas. Sed quod filius annunciauit à patre, hoc Apostolus acceptũ à filio renũciat nobis. Nam id proprie sonat ἀναγγέλλω. Siquidẽ illud Quoniã, nõ est cõiunctio causę, sed εἰδική. Quid annuncias? deum esse lucem. Multis præterea locis hoc capite ὅτι reddit per quoniam & quia. ἐπαγγέλλω καταγγέλλω ἀναγγέλλω

EX CAPITE SECVNDO.

ADuocatum habemus.) παράκλητον ἔχομεν, id est, Patronũ habeamus, Quanquam hic uariant exemplaria Græcorum, uetustius exemplar Constantiense consentiebat cum Græca lectione.

Qui dicit se nosse deũ.) ὁ λέγων, ἔγνωκα αὐτόν, id est, Qui dicit, noui eum.

In Christo manere.) Græce est, in eo. Consentiebat exemplar Constantiense, & Augustinus. Et mox pro Charissimi, Græcis est ἀδελφοί.

Quod audistis.) Addunt Græci, ἀπ' ἀρχῆς, id est, Ab initio, in posteriore parte.

Iterũ mandatũ nouum.) πάλιν, aptius reddidisset Rursus, aut cõtra. Nam Greca uox & contrarietatẽ declarat & iterationẽ. Hic aũt nõ repetitionis, sed cõtrarietatis est declaratio.

Et in ipso & in uobis.) Prius, &, redundat.

Tenebræ transierunt.) παράγεται, id est, Transeunt. Quod uerum est, ὅ ἐστιν ἀληθὲς ἐν αὐτῷ καὶ ἐν ὑμῖν, id est, Id quod uerum est in illo, idem uerum est & in uobis. Nec enim apud Grecos, quod, referri potest ad mandatum.

Scribo uobis infantes.) παιδία, id est, Pueri siue filioli, sed melius pueri.

Scribo uobis patres.) Hic Græce est ἔγραψα, id est, Scripsi: ac mirum est eandem particulam quæ ad patres pertinet, iisdem uerbis repeti, cum reliquarũ nulla repetatur. Quæ tamen in re Latini codices uariant. In uetustissimo Cõstantiensi sic habebatur, Scribo uobis filioli, quoniam remittuntur uobis peccata propter nomen eius. Scribo uobis patres, quoniam cognouistis eum qui ab initio est. Scribo uobis adolescentes, quoniam uicistis malignum. Scribo uobis infantes, quoniã cognouistis patrẽ. Scribo uobis patres, quia cognouistis eum qui ab initio est. Scribo uobis adolescentes, quia fortes estis, & uerbũ dei in uobis manet, & uicistis malignũ. In hac lectione eadẽ particula bis ponitur, Scribo uobis patres, quia cognouistis eũ qui ab initio est. Consentiebat exemplar Basiliense, nisi quod postremo loco nõ erant adolescentes, sed iuuenes. At in altero Constantiẽsi erant hic quoque adolescentes, nisi quod rasor ille ex adolescentibus fecerat iuuenes. Aberat tamen particula de patribus iterata, quæ constanter habetur in Græcis codicibus, & recitatur ab Augustino, qui nõ dissimulat iterationẽ, Asscribit enim, Cõmendat & repetit. Hoc admonuisse retulit, quod in plerisque uulgatis æditionibus temerarij sustulerunt hãc particulam. Illud annotandum, Augustinus pro adolescentes legit iuuenes. Et quanquam plerique Latinorum codices priore loco habent adolescentes, posteriore iuuenes, tamen apud Græcos eadem est dictio νεανίσκοι. Obganniet hic forte morosulus aliquis, ἄπαγε istas minutias. Imò ad has impingere posset etiam oculatus Theologus, Græcarũ literarũ ignarus. Quũ enim addit, quoniã fortes estis, subindicare uidetur robustiorem ætatem quàm sit adolescentum. Ipse prorsus in hoc fuissem philosophatus, nisi Græca lectio doceret, nihil esse nouæ sententiæ, sed prioris inculcationem. Quod autem diminutiuum est νεανίσκοι pro νέοι siue νεανίαι, abusus est uocis. Iam in prima parte filioli, non est παιδία, sed τεκνία. Rursus quod est infantes, Grecus habet παιδία, quum infans Græcis dicatur βρέφος aut νήπιος. Tres igitur distinguit ętates, puerorum, iuuenum & senum, & unamquanque bis ponit, nisi quod in pueris mutat uocabulum, in patribus ac iuuenibus nequaquam. Tribuit autem cuique quod congruit, Pueri per inscitiam labuntur, his igitur condonantur peccata: iidem aliquando per ætatem nec parentes agnoscunt suos, ideo gratulatur iis, quod cognoscunt patrem cœlestem. Scribo uobis patres. Locus mire confusus in nostris

Senes

Senes meminerunt antiqua priscaq́, Nihil autem patre illo antiquius. Iuuenes solido uescentes cibo, ualent robore. Ideo dicuntur uincere diabolum, & habere uerbum dei in ipsis manens, ex hoc enim cibo robur est iuuentutis Euangelicę. Iam quod apud Gręcos in postrema particula habetur ἔγραψα, quum in cæteris habeatur γράφω, puto nihil ad sensum referre. Non præteribitur & illud, in coniunctione ὅτι esse nonnihil amphibologiæ, quod hic sensus accipi potest. Ideo scribo uobis quod uobis remittuntur peccata: aut hic, Hoc ipsum scribo uobis, quod uobis remittuntur peccata.

Vicistis malignum.) τὸν πονηρόν. id est, Illum malum, nimirū Satanam. Nam malignus latine loquentibus dicitur, inuidus parumq́ candidus.

Distinctio Græcorum Omne quod in mundo Omne quod in mundo est.) Secus Græci distinguūt atq́ nos, quanquam sensus est idē ὅτι πᾶν τὸ ἐν τῷ κόσμῳ, ἡ ἐπιθυμία τῆς σαρκὸς, καὶ ἐπιθυμία τῶν ὀφθαλμῶν, καὶ ἀλαζονία τοῦ βίου, οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ πατρός, id est, Quicquid est in mundo, uidelicet, concupiscentia carnis, & concupiscentia oculorū, et superbia uitæ, nō est ex patre. Interpres conatus est dilucidius reddere & reddidit obscurius. Quū enim dicat, quæ non est ex patre, uidetur sola uitæ superbia non esse ex patre. At iuxta Diuum Augustinum, tria dicit, quæ non sunt ex patre: Primum pertinere uidetur ad uoluptates, secūdum ad ostentationem imaginum & nobilitatis, tertium ad dignitates mundanas.

Superbia uitæ.) ἡ ἀλαζονία τοῦ βίου, id est, Fastus siue strepitus uitæ, seu facultatum: nam βίος utrunq́ significat. Neq́ enim hic est ζωὴ, quæ uox declarat uitam qua spiramus, βίος significat uictum & omnes facultates ad uitæ usum pertinentes, & uitæ genus, & ipsam uitam, unde μακρόβιοι: & βιωτικὰ Paulus appellat quæ ad corporis subsidium pertinent.

Antichristus uenit.) Venit, præsentis temporis est, ἔρχεται, aut certe futuri.

Nunc Antichristi.) καὶ νῦν: id est, Et nunc, id est, nunc quoq́ sunt pro uno multi, Nec est sunt, sed γεγόνασι, id est, facti sunt, hoc est, cœperunt esse.

Nouissima hora.) Græci horam ponunt aliquando pro tempore.

Ex nobis prodierunt.) ἐξῆλθον, id est, Exierunt: quum enim significatur defectio à communione non origo, non apte quadrat prodierunt, Exierunt legit Augustinus.

Quasi ignorantibus.) ὅτι οὐκ οἴδατε, id est, Quod non cognouistis.

Et quoniam omne mendacium.) Hoc apud Græcos non est separatum, sed pendet ex superioribus, Scripsi uobis non quasi nescientibus ueritatem, sed scientibus eam, & quod omne mendacium ex ueritate non est: id est, hoc quoq́ scientibus, nullum mendacium esse ex ueritate.

Qui confitetur, filium & patrem habet.) Hæc non reperio in Græco codice, ne in Aldina quidem æditione.

Quam ipse pollicitus est nobis.) Rectius erat, Qua promisit nobis uitam æternam. Est enim idioma Atticum, promisit promissionem.

Sicut unctio eius.) ὡς τὸ αὐτὸ χρίσμα, id est, Sicut ipsa unctio. Augustinus certe legit manete in ipsa, quanquam hic legit, unctio ipsius.

Manete in eo.) Augustinus legit in ipsa, ut referat ad unctionē. Græci codices habent μενεῖτε, id est, manebitis. Cū meis exemplaribus cōsentiebat æditio Hispaniensis et Aldina.

Non confundamur ab illo.) Sensus esse potest, ut illum non pudeat nostri.

EX CAPITE TERTIO.

Idete qualem.) ἴδετε. Anceps est, an sit uidetis, an uidete, neq́ magni refert ad sententiam.

Nominemur & simus.) Et simus, apud Græcos non additur. Adiectum uidetur, ne quis parum esse putaret nominari, quod indicat Augustinus ita scribens: Nam qui uocantur & non sunt, quid prodest illis nomen? Verū hic loquitur de nomine quod à deo tribuitur, hic non est discrimen inter dici & esse.

Non nouit nos.) ὑμᾶς, id est, Vos secundæ personæ.

Sanctificat se sicut.) ἁγνίζει, id est, Purificat.

Sicut & ille sanctus.) ἁγνός, id est, Purus & castus.

Et iniquitatem facit.) Et, pro Etiam dictum est, ut sit sensus, Quisquis committit peccatū, idem committit iniquitatem.

Non

Non uidit eum nec cognouit.) οὐδὲ ἔγνωκεν, nec nouit. Græca uox significat actum inhærentem, quasi dicas, cognitū habere. Nam ut cognoscit qui discit, ita cognoscere desijt, qui didicit, cognitū autem habere aut nosse nō desijt, sed deterius est quod quidam habent (sciuit eum.

In hoc ap.) εἰς τοῦτο, id est, Ad hoc, siue in hoc, ut sit accusatiui casus,

Omnis qui nō est iustus. πᾶς ὁ μὴ ποιῶν τὴν δικαιοσύνην. i. Omnis qui nō facit iusticiam.

Fratris autem eius.) Subaudiendum, opera, τὰ δὲ τοῦ ἀδελφοῦ.

In hoc cognouimus charitatem dei.) Dei, redundat iuxta Græcum codicem, licet addatur paulo inferius.

Suadebimus corda nostra.) πείσομεν τὰς καρδίας ἡμῶν, Augustinus legit persuademus cordi nostro, quasi dicas satisfacimus cordi nostro. Cor enim interpretatur conscientiam. Greca uox πείθω quū significat suadendo flectere, nonnunquam habet accusandi casum, quum obtemperare, dandi tantum. Vsus est hac uoce Paulus similiter ad Galatas primo. Modo enim homines persuadeo an deū. Quidam uetustus codex pro persuademus habebat custodimus. Consentiebat alter Constantiensis.

Si reprehenderit nos cor nostrum.) ἐὰν καταγινώσκῃ ἡμῶν ἡ καρδία. Potest accipi, si condēnarit nos cor nostrum.

Si cor nostrum non reprehenderit nos.) μὴ καταγινώσκῃ. Mirum quid sequutus Augustinus hic legat, Si cor male non senserit, nam hoc interpretatur etiam.

De spiritu.) ἐκ τοῦ πνεύματος, id est, Ex spiritu. Hoc autem ita dictum est, ut quum ita loquimur, bibo de uino tuo, pro eo quod erat, bibo uinum tuum.

EX CAPITE QVARTO.

OMni spiritui.) Latinius erat, cuiuis spiritui, hoc est, sine delectu, et Si, positum est pro, an, siue, num, an ex deo sint.

In hoc cognoscitur.) γινώσκετε, id est, Cognoscitis siue cognoscite. Interpres legisse uidetur γινώσκεται. Græca dissonant à nostris

Et omnis spiritus qui soluit Iesum ex deo non est.) Hanc particulā non reperio in Græcis codicibus quos ego sanè uiderim, sed pro eo sic habetur, καὶ πᾶν πνεῦμα ὃ μὴ ὁμολογεῖ τὸν χριστὸν ἐν σαρκὶ ἐληλυθότα, ἐκ θεοῦ οὐκ ἔστι, id est, Et omnis spiritus qui non confitetur Christū in carne uenisse, ex deo nō est. Historia tripertita indicat hunc locum ab hæreticis deprauatum. Ego magis suspicor hanc particulam additam aduersus hæreticos: quorum alij Christo sic tribuebant humanam naturam, ut adimerent diuinam, alij sic tribuebant diuinam, ut adimerēt humanam. Alij semihominem esse uolebant, sic tribuentes corpus humanum, ut negarent illi fuisse animam humanam. Certe quod Græci legunt, magis congruit cum phrasi Ioannis apostoli, cui peculiare est contrariam sententiam succinere priori, quo magis infigat animis quod dictum est. Quod genus sunt illa: Qui credit in filium dei, habet testimonium dei in se. Qui uero non credit filio &c. Ac mox, Qui habet fi- Et omnis spiritus. q. s. locus uarie lectus
[redacted]bet uitam: qui non habet filium dei, uitam nō habet. Qui confitetur ex deo est, [redacted] non confitetur [redacted] Et huius[redacted] Omnis [redacted] negat [redacted] Græci & Cyprianus. [redacted] tatur & hoc: omnis spiritus qui soluit Christum non [redacted] lam fuisse in illius codice tertiam, quasi legerit: Omnis qui confitetur, omnis qui non confitetur, omnis qui soluit: aut certe tum temporis uariasse lectionem ecclesiasticam, & Augustinum neutram uoluisse præterire. In neutro codice Constantiensi addebatur. Sed hac ue re sit suum cuique liberum iudicium, ego quod in Græcis codicibus reperi trado, nec probans, nec improbans diuersam lectionem.

Et hic est Antichristus. καὶ τοῦτο ἐστὶν τὸ τοῦ ἀντιχρίστου, id est, Et hic est ille Antichristi, ut subaudias spiritus. Mecum facit Cyprianus quem paulo ante citauimus.

De quo audistis qm̄ uenit.) ὅτι ἔρχεται, id est, quod uenturus est. Ita legit Augustinus.

Et uicistis eum.) Eos est Græce, αὐτούς. Græcæ lectioni suffragabatur uterq; codex Con

stantiensis

stantiensis, nisi quod in recentiore, uestigia deprauatoris testabantur ex, eos, factum fuisse, eum. Augustinus legit Eum, & interpretatur. Cæterum αὐτοὺς refertur ad duos, Antichristum & mundum.

De mundo loquuntur.) ἐκ τοῦ κόσμου λαλοῦσι, id est, Ex mundo loquuntur. Non enim est sensus, eos loqui de mundo, sed ex affectu mundi cuius sunt. Sicut in Euangelijs annotatũ est, Qui de rerra est, de terra loquitur.

In hoc cognoscimus.) ἐκ τούτου, id est, Ex hoc.

Quoniam ipse prior.) Prior, non est in Græco codice. Cui consentiebat uetustius exemplar Constantiense, nisi quod recentior aliquis in spatio ascripserat Prior, ceu scholij uice. Nobiscũ facit & Augustinus, Propitiationem pro peccatis nostris. Beda admonet, opinor et Augustinus, in quibusdam uice huius uocis Propiciationem, esse litatorem. Litat autem qui sacrificio placat. Augustinus interpretatur Sacrificationem.

Si deus dilexit nos.) εἰ οὕτως, id est, Si sic deus dilexit nos.

In hoc cognoscimus quoniam in eo manemus & ipse in nobis, quoniam.) ὅτι utrobique est αἰτιολογικόν, Per hoc cognoscimus nos in illo manere, & illum in nobis, quod de spiritu suo dedit nobis.

De spiritu sancto suo.) Sancto, redundat. Consentiebant utrunque uolumen Constanti-

Et credidimus charitati.) Græce est, charitatem. (ense.

Timor pœnam habet.) κόλασιν, id est, pœnam seu potius punitionem aut cruciatum. Augustinus legit tormentum: ubi enim timor, ibi non est tranquilla conscientia.

Nos ergo diligamus deum.) αὐτόν, id est, Eum, non deum.

Quoniam deus prior.) ὅτι αὐτὸς πρῶτος, id est, Quoniam ipse prior, siue primus.

Quem uidet, deum quem non uidet.) Vtrobique Græcis est ἑώρακε, id est, uidit. Nec enim necesse est uidere ut diligas, satis est uidisse ut cognoscas. Nihil autẽ amatur nisi cognitum. Nisi sic acccipias uerbum Græcum, ut significet actum inhærentem.

Habemus à deo.) ἀπ᾽ αὐτοῦ, id est, Ab eo.

EX CAPITE QVINTO.

Vm deum diligamus.) Cum deum dilexerimus, siue diligimus.

Spiritus, pro deus

Et mandata eius faciamus.) τηρῶμεν, id est, Seruauerimus, siue seruemus.

Quoniam Christus est ueritas.) ὅτι τὸ πνεῦμά ἐστιν ἡ ἀλήθεια, id est, Quod spiritus est ipsa ueritas. Veritas est, Hebraice dixit, pro uerax est. Caro fallax, spiritus nescit mentiri. In rebus uisibilibus, fucus est, in rebus æternis ueritas est.

Tres s.q.t.d. locus uarius ac difficilis

Tres sunt qui testimonium dant in cœlo.) In Græco codice tantũ hoc reperio de testimonio triplici, ὅτι τρεῖς εἰσιν οἱ μαρτυροῦντες, τὸ πνεῦμα, καὶ τὸ ὕδωρ, καὶ τὸ αἷμα, id est, Quoniam tres sunt qui testificantur, spiritus, & aqua, & sanguis. Diuus Hieronymus præloquens in Epistolas canonicas, suspicatur hunc locum fuisse deprauatum à Latinis interpretibus, & à nonnullis omissum fuisse testimonium patris, filij, & spiritus sancti. [redacted]

[illegible]

... genus ..., quando nos a... ipsum ...

Et hi tres unum ſunt.) Hi, redundat, niſi quod interpres adiecit explicandæ ſentẽtiæ gratia. Neq; eſt, unum, ſed in unum, εἰς τὸ ἕν in quibuſdam.

Hoc eſt teſtimoniũ dei quod maius eſt.) Quod maius eſt, hoc loco ſupereſt, iuxta Grę (cos codices

Quia teſtificatus eſt.) ἣν μεμαρτύρηκε, id eſt, Quod teſtificatus eſt.

Habet teſtimonium dei in ſe.) Dei, redundat. Articulus tamen habet emphaſim, ut de Dei teſtimonio accipias.

Qui non credit filio.) Græce non eſt filio, ſed deo.

Mendacem facit.) Græce eſt, fecit, πεποίηκεν.

Quia non credit.) ὅτι οὐ πεπίστευκεν, id eſt, Quia non credidit.

Hęc deſcribo.) ταῦτα ἔγραψα, id eſt, Hæc ſcripſi. Hoc loco Gręca diſſident à Latinis, ſed uereor ne ſint deprauata, ἔγραψα ὑμῖν τοῖς πιστεύουσιν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ, ἵνα εἰδῆτε ὅτι ζωὴν αἰώνιον ἔχετε, καὶ ἵνα πιστεύητε εἰς τὸ ὄνομα τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ, id eſt, Scripſi uobis, qui creditis in nomine filij dei, ut ſciatis quod uitam ęternam habetis, & ut credatis in nomine filij dei. Certe Græcorum exemplaria conſentiunt. *Græca à noſtris diuerſa*

Quas poſtulamus.) ἃ ᾐτήκαμεν, id eſt, Quæ poſtulauimus, pręterito tempore.

Qui ſcit fratrem.) ἐάν τις ἴδῃ, id eſt, Si quis ſciat.

Petat & dabitur ei uita peccanti non ad mortem.) αἰτήσει καὶ δώσει αὐτῷ ζωὴν, τοῖς ἁμαρτάνουσι μὴ πρὸς θάνατον, id eſt, Petet & dabit ei uitam, his qui peccãt non ad mortem. Merito torquet grãmaticos, quomodo poſt Ei, ſequatur peccãtibus. Tametſi Beda legit peccãti, conſentiens cum noſtra æditione. Verum hic numerus mutatus nõ mutat ſenſum, quoniam pronomẽ Ei, generaliter poſitum eſt: quemadmodũ ſi dicas, difficilius eſt certare cum uiro, quàm cum fœmina, idẽ pollet, quaſi dicas, certare cũ uiris quàm cum fœminis. Subeſt & alius ſcrupulus, quid referatur ad uerbũ Dabit, deus, an qui petit. Nam & qui impetrat, alteri quodammodo dat.

Non pro illo.) οὐ περὶ ἐκείνης. Illo, referendum eſt ad peccatũ, nõ ad hominem. Locus hic in ſpeciem, adimere uidetur ſpem ueniæ, relapſis in culpam grauem. Neq; me clàm eſt, quibus rationibus ſeſe hinc explicẽt theologi. Sed mihi uidetur et alius exitus aperiri poſſe. Venialia delicta, ſine quibus non uiuitur, cotidiana precatione delẽtur, remitte nobis debita noſtra, quemadmodum interpretatur & Auguſtinus. Cæterũ atrocia flagitia, non ſanantur eodẽ modo, ſed olim eijciebantur è contubernio eccleſię, tradebanturq; ſatanę, nec recipiebãtur, niſi ieiunio, lachrymis, multiſq; remedijs duris deleta culpa. Beda putat omnino peccatum aliquod eſſe, cui non ſit petẽda uenia, eo quod fruſtra peteret, uidelicet ſequutus Auguſtinũ q hoc ſenſit in libris De ſermone domini habito in mõte, *Peccatum ad mortem quid Locus difficilis, noua ratione explicatus*

 quę

quę fuit Origenis Theognosti & Athanasij opinio. Verum huius sententię canit palinodiã in libro Retractat. priore, addens hoc esse uerum si in peruerso affectu perseuerarit usque ad mortẽ. Et hanc sententiam attingit Beda, sed priorem iudicat potiorẽ quod cum hac parum congruant quæ sequuntur, Omnis iniquitas peccatum est &c. Suspicor autẽ Augustini cõmentarium mutilum truncata parte quæ offendebat lectorem, quam tamẽ Beda legisse uidetur. Id arguit imitatio, qualis est in cæteris.

Omnis iniquitas est peccatum, et est peccatum ad mortem.) Græci legũt, non ad mortem. Et in hanc sententiam exponit Glossa ordinaria. Quanquã et aliàs sermo habet amphibologiam, potest enim hic accipi sensus, Omnis iniquitas est peccatum, & quidẽ ad mortem, ut Peccati, uocabulũ sit generalius, Iniquitatis specialius: Potest & alius, omnis iniquitas est peccatum, & est aliquod peccati genus quod superat omnem iniquitatem, eoque nec remittitur.

Sed generatio dei.) ἀλλ᾽ ὁ γεννηθεὶς ἐκ τοῦ θεοῦ τηρεῖ ἑαυτὸν, id est, Sed genitus ex deo seruat seipsum. Consentiunt Grecorum exemplaria, nec minus constanter discrepãt Latina. Si pro ἑαυτὸν scriptum esset αὐτὸν, ὁ γεννηθεὶς referri posset ad filiũ dei, qui conseruat filios dei.

Non tanget.) οὐχ ἅπτεται, id est, Non tangit, tempore præsenti.

Dedit nobis sensum.) διάνοιαν, id est, Mentem, siue cogitationem.

Et sumus in uero, Locus uarius

Deum uerum.) Deum, apud Græcos nõ est, sed τὸν ἀληθινὸν, id est, Eum qui uerus est. Ac iuxta Græcorum lectionẽ citat hunc locũ diuus Hilarius lib. De trinitate sexto, Vt intelligamus uerum, & simus in uero, in filio eius Iesu Christo, Hic est uerus deus & uita æterna, Item Augustinus libro De trinitate primo capite sexto iuxta uetustissimum codicem. Rursus Hieronymus enarrãs caput Esaię 65. Venit, inquit, filius dei, & dedit nobis mentem, ut agnoscamus uerũ, & simus in uero filio eius Iesu Christo. Iste est uerus deus & uita ęterna. Potest enim hic esse sensus, ut cognoscamus uerũ deum & simus in uero. Plus est enim esse in deo quàm nosse deũ. Et in filio, sonare potest per filium, ut cognoscamus patrem per filium. Deinde particula quæ sequitũ, Hic est uerus deus, referri potest ad deum uerum patrem, qui præcessit, Hic quem nouimus in quo sumus per filiũ, uerus sit deus. Exemplaria quæ uidi consentiunt cũ æditione Aldina, quędam tamen consentiũt cum nostra lectione, Vt cognoscamus uerum deum. Quidam affirmat idem haberi in quodam Rhodiensi. Verum id ad sensum minimum habet momẽti, quum cõstet de patre fieri mẽtionem in prima particula: de postrema dubium esse potest, utrum repetat suo more quod prius dixerat, an idẽ tribuat filio quod patri. Certe sumus, est Gręcis, nõ simus ἐσμέν. Non enim monet ut sint, sed gratulatur quod sunt in uero.

In uero filio eius.) ἐν τῷ ἀληθινῷ, ἐν τῷ υἱῷ αὐτοῦ, id est, In eo qui uerus est, nimirũ in filio eius, aut per filium eius.

IN EPISTOLAM IOANNIS SECVNDAM ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

T natis.) ἐν τοῖς τέκνοις. Cur nõ potius filijs? sequitur enim οὓς, id est, Quos, masculino genere, cũ τέκνα sit neutrigeneris. Poterat uertere liberis, potius quàm natis, quę uox poëtarũ magis est

In eo ambuletis.) ἵνα ἐν αὐτῇ περιπατῆτε, id est, Vt in eo ambuletis, sed ut Eo, referat mandatũ, nõ deum. Nam Grecis est fœminini generis, ut ad deum referri non possit.

Exierunt.) εἰσῆλθον, id est, Introierunt.

Qui nõ confitetur Iesum Christum uenisse in carne, hic est seductor & antichristus.) Græci secus distingũt, sensu nõ admodum diuerso, Multi seductores introierũt in mundum, qui non confitentur Iesum Christũ uẽturum in carne. Deinde subijciũt, Hic est seductor, ὅτι πολλοὶ πλάνοι εἰσῆλθον εἰς τὸν κόσμον, οἱ μὴ ὁμολογοῦντες ἰησοῦν χριστὸν ἐρχόμενον ἐν σαρκὶ, οὗτός ἐστιν

ἐστὶν ὁ πλάνος. Verũ huic lectioni nonnihil reclamat articulus οἱ μὴ ὁμολογοῦντες, qui si abesset, sine controuersia referendũ esset ad superiora: Nec est quod nos offendat mutatus numerus, quum Antichristum dicit, omnes intelligit qui Christo repugnãt. Hac figura Gallum dicimus pro gallis, militem pro militibus. Cæterum ἐρχόμενον potest accipi, ut sit præteriti imperfecti temporis, qui ueniebat: & potest accipi, ut sit futuri, ut intelligamus de iudicio supremo. Mercedem plenam accipiatis.) ἀπολάβωμεν, id est, Accipiamus.

Qui recedit.) ὁ παραβαίνων, id est, Qui præterit, siue transgreditur, & quod hic bis est permanet, Gręcis est manet, μένων. Interpres affectauit ἀντίθεσιν exprimere, in recedit et manet. Vetusti codices habebant pręcedit, non recedit. Nostri & uerbum mutarũt & numerum, præcedit enim, dixit pro præterit.

Nec aue ei dixeritis.) χαίρειν αὐτῷ μὴ λέγετε, id est, ne dixeritis illi salutem, aut ne iusseritis illum saluere. Ecce prædixi uobis, ut in die domini non confundamini.) Hæc uerba non inuenio in Græco codice. Deest græca

Spero me futurum ad uos.) Si Græcis esset γίνεσθαι uideri poterat eam formam sequutus: nunc quũ sit ἐλθεῖν, id est, Venire, demiror quur illi placuerit futurũ, præsertim quũ sequat, ad uos. Quod durius etiam fit, quoniam addit, & os ad os loqui: ore ad os, erat Latinius. Nam in Græcis est synecdoche, & subauditur πρὸς. Nos expressimus, pręsentem præsentibus loquuturum. Simili sermonis genere claudit et sequentem epistolam.

IN EPISTOLAM IOANNIS TERTIAM ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

ORATIONEM facio.) εὔχομαι, id est, Opto.

Prospere te ingredi.) εὐοδοῦσθαι, id est, prosperari siue prospere agere, quod mox ita uertit, prospere agit anima tua εὐοδοῦται. Quorsum obsecro conducit ista uarietatis affectatio?

Maior m horum gratiam.) μειζοτέραν τούτων οὐκ ἔχω χαράν, id est, Maius horum non habeo gaudium: quidam pro τούτων habebat ταύτης.

Fideliter facis.) πιστὸν ποιεῖς ὃ ἐὰν ἐργάσῃ. Potest & hic sensus accipi, tutum reddis, siue in tuto collocas. Aut hic, rem Christianam facis.

Et hoc in peregrinos.) Hoc, redundat, iuxta Gręcorum codices.

Cooperatores simus ueritatis.) τῇ ἀληθείᾳ, id est, Veritati.

Scripsissem forsitan.) Gręce ἔγραψα, id est, Scripsi. Nec additum est, forsitan. Suspicor aliquem castigatorem addidisse in margine Scripsissem, pro scripsi, & adiecisse, forsitan, ne uideretur arrogantior, deinde per imperitũ librarium, utrũq; translatum fuisse in contextum. Non male uertit interpres, siquidem legit ἔγραψα ἄν. Quin alter sensus constat, Scripsi ecclesiæ, sed frustra, quando quidem obstat Diotrephes.

Et quasi non ei ista sufficiant.) καὶ μὴ ἀρκούμενος ἐπὶ τούτοις, id est, Et non contentus his.

Et eos qui suscipiunt.) καὶ τοὺς βουλομένους, id est, Eos qui uolunt, ut subaudias recipere.

Testimonium redditur.) μεμαρτύρηται, id est, Testimonium perhibitum est. [redacted] De autore epistolarum

IN EPISTOLAM IVDAE

ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

N deo patre dilectis.) ἡγιασμένοις, id est, Sanctificatis. Interpres legisse uidetur ἠγαπημένοις.

Et uocatis.) Et, copula redundat. Rursum uocatis, hic nomen est, non participium.

Adimpleatur.) πληθυνθείη, id est, Multiplicetur. Interpres legisse uidetur πληρωθείη.

Sensus duplex

Omnem sollicitudinẽ.) πᾶσαν σπουδὴν ποιούμενος γράφειν ὑμῖν περὶ τῆς κοινῆς σωτηρίας, ἀνάγκην ἔσχον γράψαι ὑμῖν. Bifariam hic locus potest accipi. Prior sensus hic erat, Non solum mihi fuit summum studium scribendi ad uos de cõmuni salute, uerum etiam necessitas scribẽdi fuit, propter inimicos Christi. Alter hic, Cum esset mihi mirum studium scribendi uobis de communi salute, non potui non scribere, hoc est, nõ potui non obsequi desiderio animi mei.

Deprecans s. locus uariæ lectionis

Deprecans supercertare semel traditæ fidei.) παρακαλῶν ἐπαγωνίζεσθαι τῇ ἅπαξ παραδοθείσῃ πίστει τοῖς ἁγίοις. Quæ, si quis sententiam uelit, ita uerti poterant, Adhortans, ut in fide quæ semel tradita est, adlaboretis sanctis. Quidã codices Latini, pro sanctis, habebãt sanctæ, sed mendose: Alij rursus habebant, traditæ sanctis fidei: nec hanc lectionem patiunt uerba Greca, iuxta quorundam exemplaria, in quibus habebatur, τῇ ἅπαξ παραδοθείσῃ πίστει τοῖς ἁγίοις. Certe in ordine consentit prima æditio uoluminis, quod habet glossam ordinariam. Sic enim legit, Semel traditæ fidei sanctæ. Vt scriptura mutaretur fuit in causa, quod lector non sensit datiuũ τοῖς ἁγίοις referri ad uerbum ἐπαγωνίζεσθαι, quemadmodum dicimus, adlaborat illi, sed adiunxit propiori dictioni δοθείσῃ. Non enim est traditę sed datę. Itaq; sensus erit, ut per fidem semel datam auxilio sitis sanctis, quo magis proficiant in fide. Verum quoniam alteram lectionem cum nostra congruentem reperimus in æditione Hispaniensi & Aldina, hanc sequuti sumus, sicut & antea fueramus.

Dominatorem & dominum.) δεσπότην θεὸν καὶ κύριον ἡμῶν, id est, Herum deũ, & dominum. Si quid interest, δεσπότης priuati iuris nomen est, κύριος honoris & autoritatis, Nam & matresfamiliâs οἰκοδεσποτεῖν, iubentur, non κυριεύειν.

Scientes semel omnia.) Non est Græce omnia, sed τοῦτο, id est, Hoc.

Quoniam Iesus.) ὅτι ὁ κύριος, id est, Quod dominus.

Saluans, secundo eos &c.) σώσας, τὸ δεύτερον, id est, Cum seruasset, postea perdidit.

Suum principatum.) τὴν ἑαυτῶν ἀρχὴν, id est, Suam originem. Significat autẽ primam illam in qua conditi fuerant naturam.

Dei pro diei deprauate

In iudicium magni dei.) μεγάλης ἡμέρας, id est, Magni diei. Atq; ita citatur ab Hieronymo in epistolam aduersus Ioannem episcopum Hierosolymitanum, attestantibus peruetustis exẽplaribus. Nec repugnat ullius interpretatio, tametsi deprauatio iam in multos codices irrepserat.

Facti sunt exemplum.) πρόκεινται δεῖγμα, id est, Propositi sunt exemplum.

[redacted]i carnem.) ... οὐχὶ φαντασιαζόμενοι. Græci non simpliciter habent, hi, sed addunt [redacted]

δόξαι homines autoritate pollentes

cat eos potestates qui m[redacted]

Michaël archangelus.) [redacted] at Michael.

Imperet

Imperet tibi deus.) ἐπιτιμήσαι σοι κύριος, id est, Increpet te dominus. Hieronymus aduersus Ruffinum legit, increpet tibi dominus, Græcũ imitatus sermonem. Similis locus est apud Zachariam prophetam, capite tertio, Increpet in te dominus satan, & increpet in te dominus, qui elegit Hierusalem. Porrò locus quem hic citat Iudas, sumptus est ex Apocryphis Hebræorum: & ut diuus Hieronymus indicat in commentarijs in epistolam ad Titum, ex libro qui illis inscribitur Enoch: unde & ipsa epistola non caruit suspitione, quod quibusdam uideatur parum Apostolicum quicquã citare ex Apocryphis. Quanquam Origenes περὶ ἀρχῶν tertio, citãs locum ex eo libello, subindicat fuisse conscriptum de ascensione Mosi, titulo uero Enoch: ipse citat libro quarto.

Imperet, pro increpet

Citatur locus ex apocryphis

Michaël archangelus

Qui in uia.) ὅτι, id est, Quia, siue quoniam.

In uiam Cain abierunt.) τῇ ὁδῷ τοῦ Κάϊν ἐπορεύθησαν, id est, Via Cain ingressi sunt. Itidem uertit in Psalmo, Qui non abijt in consilio. Sentit enim illos ingredi per uiã Cain.

Mercede effusi sunt.) μισθοῦ ἐξεχύθησαν. Sensus obscurior est, καὶ τῇ πλάνῃ τοῦ Βαλαὰμ μισθοῦ ἐξεχύθησαν. Cæterum ordo Græci sermonis sic habet, καὶ ἐξεχύθησαν τῇ πλάνῃ τοῦ μισθοῦ Βαλαάμ, id est, Effusi sunt deceptione mercedis Balaã. Effusos uocat in omne facinus adductos ac pro lapsos, cum iam nõ temperant sibi, nec abstinent ab ullo scelere. Deinde deceptionem mercedis, uocat corruptelam, qua data mercede, Balaam conductus fuit, ut male diceret populo Israelitico.

In epulis suis.) ἐν ἀγάπαις ὑμῶν, id est, In dilectionibus uestris, Siue inter charitates uestras. Quemadmodum enim εὐλογίαι Christianis dici cœperunt munuscula ex charitatis affectu missa: ita conuiuia quæ pauperibus refocillandis exhibebãtur ἀγάπαι sunt dictæ. Talia suspicor fuisse Corinthiorum, de quibus Paulus multa queritur ad illos scribens. Vtitur in hunc sensum hoc uerbo Faustus libro XX. cap. IIII. uir nequaquam orthodoxus, sed tamen nõ inelegans in dicendo. Reperitur & in decretis locis aliquot. Quod si hic sensit Iudas de huiusmodi conuiuijs, & recipimus quod legunt Greci, sensus erit: hoc insigniorem esse fœditatem luxus illorum, quod inter honesta charitatis ac frugalitatis exempla, crapulæ libidiniꝗ turpiter indulgerent. Cæterum parum quadrat, quod nostri codices habent, In epulis suis, nisi forte Græcis omne conuiuium ad quod cõplures adhibentur amici, ἀγάπη dicitur. Siquidem is mos apud nonnullos & hodie durat, ut amici sese uicissim inuitent, ne desuetudine pereat amicitiæ uigor. Tertullianus in libro quem scripsit aduersus Gentes, sentire uidetur hãc uocem fuisse peculiarem Christianorum conuiuijs: Cœna, inquit, nostra, de nomine rationem suam ostendit, uocatur ἀγάπη, id quod dilectio penes Græcos est.

ἀγάπαι conuiuia

Sine timore.) Sine timore aduerbium est Græcis, ἀφόβως, id est, Intrepide, siue secure, & refertur ad participium Pascentes.

Pascentes.) ποιμαίνοντες, id est, Pascentes, hoc est, pastorũ in modũ seipsos agentes ac ducẽtes, et sibijpsis pastores. Sentit enim illos nullius parere imperio, sed suo arbitratu uiuere.

Arbores autumnales.) δένδρα φθινοπωρινά. Quod ferme sonat, quasi dicas, arbores autumno marcescentes, siue fructibus marcidis, aut quod interpres secutus uidetur, arbores extremi autumni. Solent enim nonnullæ extremo autumno præter temporis rationem florere, idꝗ agricolis indicat eas mox emorituras.

Fluctus feri maris.) Feri, epitheton est fluctus, nõ maris, κύματα ἄγρια θαλάσσης.

Quibus procella.) οἷς ὁ ζόφος τοῦ σκότους, Caligo tenebrarum, siue specus tenebrarum.

Enoch dicens.) Id ex Apocryphis adductum est, ut & illud de Michaele.

Apocrypha rursum

Ecce ueniet.) ἰδοὺ ἦλθε κύριος, id est, Venit, præteriti temporis.

Quibus impie.) ὧν ἠσέβησαν, Quæ impie patrarunt.

Contra deũ.) κατ' αὐτοῦ, id est, Contra eum. Suffragantibus & uetustis exemplaribus.

Eos.) τὰ στόματα, id est, Ora. Quanquam hic exempla uariant Græcorum.

Superbiam.) ὑπέρογκα, id est, Superba. Vnus uetustus codex habebat superbia, in altero similis erat scriptura, sed quidam puncto subscripto, notarat i literam. Tertius habebat, superbe. Varietas arguit deprauationem, quum apud Græcos nihil uariet.

Quæstus causa.) ὠφελείας χάριν, id est, Vtilitatis gratia.

Qui dicebat.) ὅτι ἔλεγεν, id est, Quia dixit.

Et impietatibus.) τῶν ἀσεβειῶν, id est, Impietatum. Et copula, Et, redundat.

Segregant semetipsos.) Græce tantum est, qui segregant, ἀποδιορίζοντες.

Nostræ fidei.) ὑμῶν πίστει, id est, Vestræ fidei.

Et hos quidem arguite.) ἐλεεῖτε, id est, Commiseramini.

Iudicatos.) διακρινόμενοι, id est, Dijudicantes, siue cum dijudicamini: Græcis enim ambigua uox est.

Saluate de igne.) ἐν φόβῳ σώζετε, id est, In timore seruate, siue per timorem.

Locus uariæ lectionis De igne rapient De igne rapiant.) ἐκ πυρὸς, id est, Ex incendio. Totus hic locus nõnihil diuersus est à Græcis exemplaribus. Ea sic habent, καὶ οὓς μὲν ἐλεεῖτε, διακρινόμενοι, οὓς δὲ ἐν φόβῳ σώζετε, ἐκ πυρὸς ἁρπάζοντες, μισοῦντες καὶ, &c. id est, Et hos quidem commiseramini dijudicantes, siue cum dijudicamini: illos uero in timore seruate, ex incendio rapientes, odio habentes etiam &c. Porrò sensus alioqui subobscurus hic est, Vt alios mansuetudine trahant ad Christum, habita ratione personarum, alios metu deterreant à peccando, & oderint non ipsos homines, sed turpeis affectus, quos hic uestem carnis maculatam uocat. Nisi mauis in hũc interpretari sensum, odio habentes, non solum ipsa turpia facta carnis, uerumetiam uestem à carne contaminatam, hoc est, quicquid ullo modo ad turpitudinem pertinet. Ad hanc interpretationem facit Græca coniunctio, καὶ, tamẽ prior magis quadrat cum his quæ mox sequũtur, Ei uero qui potest. Habete odio uitia non homines, & gloriam ne uobis usurpetis, sed deo tribuatis, qui potest illos ex malis reddere bonos.

Quæ carnalis est.) τὸν ἀπὸ τῆς σαρκὸς ἐσπιλωμένον χιτῶνα, id est, A carne sordidatam tunicam.

Immaculatos.) ἀμώμους, id est, Irreprehensibiles.

In aduentu domini nostri Iesu Christi.) Hæc non leguntur in Græcis codicibus. Nec erat in uetustiore codice Constantiensi.

Rursus additum sapienti & coronis est Soli deo.) μόνῳ σοφῷ θεῷ, id est, Soli sapienti deo.

Per Iesum Christum dominum nostrum.) Nec ista legũtur in Græcis codicibus.

Ante omnia secula.) Absunt à Græcis libris hæc quoq;.

IN LIBRVM APOCALYPSEOS IOANNIS ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

POCALYPSIS.) Demiratur Valla, cur hic interpres Græcam uocem reliquerit, cum antehac sæpe uerterit. Nam Græca uox est Apocalypsis, quã Latine possis dicere reuelationem. Indicauimus aliâs ex autoritate diui Hieronymi, dictionem hanc nouam à Septuaginta fuisse repertã, quo sermonis Hebraici proprietatem exprimerent. *Apocalypsis noua uox* Siquidem illi uocant, quoties res abdita prius, aperitur. Hebræorum more librũ auspicatus est, quisquis fuit huius operis autor, nempe à titulo.

Palàm facere.) δεῖξαι, id est, Vt ostenderet siue demonstraret, & refertur ad sequentia, ut ostenderet per hanc reuelationem *Vallæ opinio* Iesu, seruis illius, quid mox futurum sit. Valla suspicatur scriptum fuisse ab interprete, planum facere, pro explanare, quod conuenit rebus obscuris. Nam ut palàm facere pro euulgare sit, Latinus sermo certe non caret amphibologia. Siquidem palàm facit, qui facit aliquid in publico.

Mittens per angelum.) ἀποστείλας διὰ τοῦ ἀγγέλου, id est, Misso mandato. Alioqui cum angelum miserit, quid erat quod mittebat per angelum? Siue mandans per angelum.

Qui testimonium perhibuit uerbo dei, & testimonium Iesu Christi.) ὃς ἐμαρτύρησε τὸν λόγον τοῦ θεοῦ, καὶ τὴν μαρτυρίαν Ἰησοῦ χριστοῦ, id est, Qui testificatus est uerbum dei, & testimonium Iesu Christi. Nam Græcis, uerbum et testimonium, eiusdem casus sunt. Testificari dixit pro publice prædicare.

Quæcunque uidit.) Interpres addere debuit, Et, quæcunque uidit ὅσα τε εἶδε, ut hic sit tertius

tertius accusatiuus, pendens à uerbo testificatus est. Quin hoc loco quiddam additum comperio in Græcis codicibus, quod in Latinis penitus non inuenitur, καὶ ἅ τινά εἰσι, καὶ ἅ τινα χρὴ γενέσθαι μετὰ ταῦτα, hoc est, Et quæcunque sunt, & quæcunque oportet fieri post hæc. *In Græcis superest*

Beatus qui legit & qui audit.) Græce diuersus est numerus, μακάριος ὁ ἀναγινώσκων καὶ οἱ ἀκούοντες, id est, Beatus qui legerit, & qui audierint uerba prophetiæ: nam Huius, addidit nescio quis de suo, uolens opinor, exprimere uim articuli Græci.

Ab eo qui est, qui erat, & qui uenturus est.) Ingenue fatendum est, Græcum sermonē nihil omnino significare quomodocunque legas ἀπὸ τοῦ ὁ ὢν, καὶ ὁ ἦν, καὶ ἀπὸ ὁ ἐρχόμενος. Nā finge poni uerba ipsa, uelut absoluta, tolerabile est ὁ ἐρχόμενος, sed quid tandē significat ὁ ἦν? Ad uerbū ita sonat, si tamen exprimi potest, ab ens, ab id quod erat, et ab is qui uenturus est. Valla putat hac nouitate sermonis significatam immutabilem in deo proprietatem, præsertim cū in spiritibus inflexerit casum, καὶ ἀπὸ τῶν ἑπτὰ πνευμάτων. Cæterum illud ἐρχόμενος, participium est uerbi, quod ad utrunque tempus anceps est. At hoc sanè loco magis conueniebat futurum, cum præcessissent duo tempora. In æditione Hispaniensi omissus erat articulus ἀπὸ τοῦ, casu ne an studio nescio. *Solœcismus manifestus*

Qui dilexit nos,) τῷ ἀγαπήσαντι ἡμᾶς, id est, Ei qui dilexit nos, ut referatur ad patrem, ut sit sensus, Christum fuisse testem fidelem patri, qui dilexit nos, & lauit à peccatis per sanguinē eius. Nam suo, uertendum erat, aut ipsius, nō eius, si pertinebat ad Christum. Quanquam mox necesse est mutare personam: Et fecit nos reges & sacerdotes, Sic enim est in Græcis exemplaribus, βασιλεῖς καὶ ἱερεῖς, id est, Reges & sacerdotes, Etiamsi Hispaniense exemplar habebat βασιλείαν, id est, regnum, pro βασιλεῖς.

Et uidebit eum omnis oculus.) Glossa ordinaria indicat ab hac nonnihil diuersam lectionem, Et uidebit omnis terra talem.

Etiam amen.) ναὶ ἀμήν. Etiam, non est coniunctio, sed aduerbium confirmandi, ut sit gemina confirmatio, altera Græca, altera Hebraica.

Ego sum alpha & ω.) τὸ α καὶ τὸ ω. Qui primus est in re quapiam, etiam prouerbio Græcis dicitur Alpha, ut apud Martialem, alpha penulatorum, & ω μέγα, extrema est in ordine literarum. Qua de re copiosius aliquanto diximus in Chiliadibus nostris. Cæterum, principium & finis, non erat in Hispanien[illegible] Et rursum, Qui est, qui erat, & qui uenturus est, totidem syllabis Græce scriptum est hic, ut paulo ante. *Alpha & ω*

Vestitum podêre.) Podêre penultima producta pronunciandum est. Est enim Græca uox ποδήρης, quæ significat uestem ad pedes usque demissam, à pos, inquit Lyranus, quod est pes, & hæreo hæres, quod adhæreat talis. Imò potius ab ἄρω, quod est, adapto, quod ad pedes usque congruat. Quorsum enim attinebat eandem uocem, ex Græco Latinoque conflare? Etiamsi non desunt, qui malint sic dici ποδήρης, quemadmodum τριήρης. *Lyranus*

Pedes eius similes aurichalco.) Græce est, χαλκολιβάνῳ. Dictio composita ex ære & thure. Suidas indicat esse genus electri preciosius auro: id conflari dicit, ex uitro & lapide, testans eius temperaturæ fuisse mensam sanctam magnæ, ut ipse uocat, ecclesiæ. Plinius in historia mundi, libro XXXIIII cap. II testatur esse genus æris, quod è terræ uenis effoditur, olim habitum in precio. *χαλκολίβανον*

Sicut in camino ardenti.) Non erat nobis par exemplarium copia in hoc opere: quod Apocalypsis uix reperiatur addita in ullis Græcorum uoluminibus. In his sanè quos uiderim codicibus scriptum erat, ὡς ἐν καμίνῳ πεπυρωμένοι, id est, Velut in fornace ardentes, siue igniti, ut ad pedes pertineat participium. Et facies eius.) καὶ ὄψις, id est, Aspectus. *Græci ægre receperunt Apocalypsim*

EX CAPITE SECVNDO.

T inuenisti eos mendaces.) Hoc loco additum repperi in uetustissimo codice καὶ ἐβάπτισας, id est, Et baptizasti, sed mendose, ni fallor, quandoquidem in commentariolis Græcanicis nihil erat quod ad baptismū pertineret. Post, ex alijs exemplaribus comperi legendum ἐβάστασας, id est, tulisti, siue tolerasti. Quanquam in Latinis codicibus ordo inuersus est, patientiam habes præcedit, tulisti sequitur.

Sin aūt.) εἰ δὲ μή, Sin minus. Id paulo post trāstulit, si quo minus: uertere poterat, alioqui. Angelo Smyrnæ ecclesiæ.) Smyrnensium est Græce σμυρναίων. Et item paulo post Et

angelo Pergami ecclesiæ, Greçe est, Pergamensis ecclesiæ, τῆς ἐν περγάμῳ, ut paulo superius, τῆς ἐφεσίνης ἐκκλησίας.

Doctrinam Balam qui docebat in Balac.) Recte admonet Valla, paulo ante illic dictũ pro istic. Nam Græci carent hac pronominum differentia. Ceterum historiam de Balac rege, & Balaam propheta, habes numerorum capite 22.23.& 24.

Calculum candidum.) ψῆφον λευκὴν. Olim calculis ferebant suffragia. Vnde albo lapillo notari dicuntur quæ probantur, atro quę damnantur. Et in suffragijs comitiorum, nomen eius, cui fauebatur, calculo inscribebant.

Thyatiræ ecclesiæ.) θυατείρων, id est, Thyatirensium.

Pedes eius similes aurichalco. Rursus est, χαλκολιβάνῳ, de quo modo diximus.

Et manducare de idoloticis.) De Idolothytis legendũ est, hoc est, simulacro immolatis.

Vt ageret pœnitentiam.) ἵνα μετανοήσῃ, id est, Vt resipisceret, quod tamen ad hunc modũ ferè uertit. Verum de hoc iam crebro admonuimus.

Tanquam uas figuli.) ὡς τὰ σκεύη τὰ κεραμικὰ, id est, Tanquam uasa fictilia.

EX CAPITE TERTIO.

IT angelo ecclesiæ Sardis.) τῆς ἐν σάρδεσιν, id est, Ecclesiæ Sardensis. Et item aliquanto inferius, Angelo Philadelphiæ, τῆς ἐν φιλαδελφίᾳ, id est, Philadelphiensis ecclesiæ.

Qui aperit & nemo claudit.) Laurentius legit, claudet & aperiet, futuro tempore. Et addit, κλείσει αὐτὴν εἰμὴ ὁ ἀνοίγων, id est, Claudet eum, nisi qui aperit. Verum nostrum exemplar cõsentiebat cum æditione nostra. Cum Vallæ lectione consentiebat Hispaniense. Ne quis autem contemnat nostrum, tantæ uetustatis erat, ut apostolorum ætate scriptum uideri posset.

Angelo Laodiceæ ecclesiæ.) τῆς ἐκκλησίας λαοδικέων, id est, Ecclesiæ Laodicensium.

Neq; frigidus es, neq; calidus.) οὔτε ζεστός, id est, Neq; feruidus, à ζέω ferueo.

Incipiam te euomere.) μέλλω σε ἐμέσαι, id est, Euomam te. Quod tamen interpres ad hũc modum aliquoties gaudet uertere.

Coniunctio perperam addita — Dicis quod diues sum.) Ex his uerbis nullus alius sensus percipi potest, nisi quod ille dicat, Christum esse diuitem. Proinde omittenda erat coniunctio quod, quę hoc loco Latine loquentibus nullum habet usum.

Aurum ignitum probatum.) Græca secus habent, πεπυρωμένον ἐκ πυρός, id est, Ignitum ex igni. Ad eum fermè modum interpretantur & Græcanica scholia. Fortassis interpres legit, πεπυρωμένον, unde addiderit probatum.

Confusio nuditatis.) αἰσχύνη, id est, Turpitudo siue probrum aut pudor. Mirum unde Cõfusionis uocabulum, irrepserit in consuetudinem Christianorum.

Collurium — Collyrio inunge oculos.) κολλύριον, Collurion, quam uocem dictam putant ab ijs, quæ truncatam habent caudam. est hoc loco pharmaci genus.

Ego quos amo.) ὅσους ἐὰν φιλῶ, id est, Quoscunq; amo.

EX CAPITE QVARTO.

SImilis erat aspectui lapidis Iaspidis.) ὅμοιος ὁράσει λίθῳ ἰάσπιδι, id est, Similis aspectu, lapidi iaspidi: ut prior datiuus sit modi alter relationis.

Similis uisioni smaragdinæ.) Id est, Similis aspectu smargdino, ut subaudias lapidi. Nam ita modo dixit σαρδίνῳ, id est, Sardensi lapidi.

Viginti quatuor seniores.) Quũ apud Grecos Seniores sedentes, sint accusatiui casus, male cohæret amicti, sed in nonnullis codicibus non additur εἶδον uidi, sed subauditur erant, itaq; interpres legisse uidetur καθημένοι.

Et requiem non habebant.) οὐκ ἔχουσιν, id est, Non habent: ac mire subito mutauit genus, cum dixisset animantia, subiecit λέγοντες dicentes.

Sanctus sanctus sanctus.) In Laurentianis codicibus, ut ipse indicat, sanctus nouies repetitur. At in meis ter dũtaxat positum erat, ac nusquam maior uarietas q̃ in hoc uolumine, quod Grecis hic liber propemodum inter Apocrypha habebatur. Cum Laurentiana lectione consentiebat exemplar Hispaniense.

Qui erat & qui est,) Eadem sunt uerba, de quibus ante iam dictum est.

Et quum

Vt quum darent illa animalia.) In Gręcis codicibus est, δώσουσι, id est, dabunt, nisi forte scriptum erat δώσωσι, & πεσοῦνται est, id est procidunt.

Dignus es domine accipere.) Exemplar Hispaniense plusculum hic habet uerborū, ἄξιος εἶ ὁ κύριος καὶ θεὸς ἡμῶν ὁ ἅγιος, id est, dignus es dñe ac deus noster sancte accipere.

Propter uoluntatem tuam erant.) Græce est εἰσὶ sunt, non erant.

EX CAPITE QVINTO.

Ntus & foris.) ἔσωθεν καὶ ὄπισθεν, id est, Intus & in tergo, hoc est, utraque parte membranæ

Leo de tribu Iuda.) ὁ λέων ὁ ὢν ἐκ τῆς φυλῆς ἰούδα, id est, Leo ille qui est è tribu Iuda.

Et cantabant canticum.) καὶ ᾄδουσι, id est, Canunt.

Et fecistis nos.) ἡμᾶς. Laurentius legit αὐτούς, id est, Eos. Deinde non est, regnum, sed βασιλεῖς, reges, ut superius indicauimus.

Et erat numerus eorum milia milium.) Laurentius legit, μυριάδες μυριάδων, χιλιάδες χιλιάδων. Myrias significat decem milia, Chilias mille. Nostrum exemplar magis con tiebat cū uulgata Latinorū æditione, Hispaniensis æditio cum eo quod legit Laurētius.

EX CAPITE SEXTO.

T audiui unū de quatuor animalibus tanq̄ uocem tonitrui.) Valla legit, ὡς φωνή. Nostri codices habebant φωνῆς. Alioqui dicens, erat dicendum non dicentem, quod Valla legisse uidetur. Quanquam huius adnotatio quid hoc oco sibi uelit nescio. Aut mendosa est, aut perplexa.

Bilibris tritici.) Græce est, Chœnix, id est, mēsura tritici, aut leguminis, quæ satis sit in cibum diurnum. Budęus noster libro de asse quinto putat chœnicem pendere libras quatuor, Pollux tres duntaxat. Et denario tantum est, nec additur, uno.

Equus pallidus.) Græce est, χλωρός. Id sonat etiā uiridis, atq; ita uertit ipse paulo post: Et omne fœnum uiride.

Animas interfectorum.) Hispaniensis æditio addit, τῶν ἀνθρώπων τῶν ἐσφραγισμένων, id est, hominum signatorum.

Sicut ficus mittit grossos.) βάλλει, id est, Abijcit. Et grossos est ὀλύνθους. Id sonat ficus immaturas.

Sicut liber inuolutus.) ὡς βιβλίον εἱλισσόμενον, id est, Vt liber qui uoluitur, siue conuoluitur. Eadem uox est in psalmis de cœlis immutatis. Liber inuolutus

EX CAPITE SEPTIMO.

Vodecim milia signati.) Græcis signati, non repetitur, nisi in initio & fine Nec additur in singulas tribus, ut admonet Valla, quanquam in nostris exemplaribus addebatur. Et signati, est participium à uerbo sigillo, ac si dicas sigillati, & sigillo obsignati.

Salus deo nostro qui sedet.) σωτηρία. Quod magis sonat saluationem. Alioqui quid opus erat precari salutem Christo?

Et lauerunt stolas suas.) καὶ ἐπλάτυναν τὰς στολὰς αὐτῶν, id est, Dilatauerunt stolas suas. Interpres legisse uidetur, ἔπλυναν. Nec me fefellit mea diuinatio. Sic enim comperi in ęditione Hispaniensi.

Reget.) ποιμανεῖ, id est, Pascet, siue reget more pastorum.

Ad uitæ fontes.) ἐπὶ ζώσας πηγάς, id est, Ad uiuos fontes. Quanquā Hispaniensis æditio habebat ζωῆς, id est, uitę.

EX CAPITE OCTAVO.

Abens thuribulum.) λιβανωτόν. Quod aliâs thus significat.

Et tertia pars terræ.) In nonnullis habebatur, tertia pars arborum, quum in Latinis habeatur utrunq;, tertia pars terræ, & tertia pars arborum.

Dicitur absinthium.) ἄψινθος, id est, Apsinthus. Allusit ad etymologiam Gręcę dictionis, quæ inde dicta est, quod bibi non possit, quasi dicas apinthon. Agit enim de aquis uersis in amaritudinem.

Væ iræ.) Laurentianus codex addidit, τρίς, id est, Ter: meus habebat δίς, & bis tantum habebat, uæ.

EX CAPITE NONO.

T habebant loricas.) θώρακας, id est, Thoraces, an idē ualeat lorica nescio.

Cui nomen Hebraice Abaddon.) ἀββαδὼν, Hebræis אָבַר perdere est, inde אֲבַדּוֹן quasi dicas proditor, aut perdens.

Latine nomen habet exterminans.) Hoc interpres adiecit de suo. Quādo quidem Ioannes, aut quisquis fuit alius, Græce scripsit, cōtentus ab ijs intel- *Excusatus interpres* ligi, qui Græce scirent. Nec tamen est, cur tantopere stomachetur Valla, si interpres uoluit & Latinos scire, quid sit apollyon.

Vicies milies dena milia.) δύο μυριάδες μυριάδων, id est, Duæ myriades myriadum, hoc est, uicies mille myriades. Myrias, ut modo diximus, decem milia complectitur.

Loricas igneas.) θώρακας, id est, Thoraces. Pars est corporis infra collum usq; ad stomachi locum, scapulas ceteraq; à tergo et à fronte complectens; unde & uestis aut armatura eam tegens partem thorax dicitur.

EX CAPITE DECIMO.

Edes eius ut columna ignis.) ὡς στῦλοι, id est, Vt columnæ.

Habebat in manu sua libellū.) Quidam habebāt βιβλαρίδιον, alij βιβλυδάριον, alij rursum βιβλιδάριον.

Quemadmodum leo cum rugit.) Græce est, μυκᾶται, id est, mugit: fortasse quod Græci non seruent eam differentiam inter ὠρύεσθαι & μυκᾶσθαι, quam Latini inter rugire & mugire.

Signa quæ locuta sunt septem ton.) σφράγισον, id est, obsigna uelut occultanda.

Per seruos suos prophetas.) Quidam Græci codices habebant, ὡς εὐηγγελίσατο τοὺς δούλους αὐτοῦ τοὺς προφήτας. Aliquis offensus accusandi casu, addito uerbo Euangelizandi, asscripsit præpositionem, per.

EX CAPITE VNDECIMO.

Imilis uirgæ, & dictum est mihi.) λέγων, dicens, quasi calamus loqueretur. Nisi nominatiuus positus est absolute loco genitiui. In Hispaniēsi erat alia scriptura, καὶ εἱστήκει ὁ ἄγγελος λέγων, id est, stabat angelus dicens.

Atrium autem quod est foris templum eijce foras.) Meus codex habebat, ἔσωθεν, id est, Intus. Hispaniensis æditio ἔξωθεν, id est, foris, consentiens cum nostra lectione, quæ lectio mihi magis probatur, & tamen neutra est absurda.

Et accepisti uirtutem tuam magnam & regnasti.) ἐβασίλευσας. Aptius hic uertisset, & regnum adeptus es. Regnauit enim Latinis qui regnare desijt, sicut uixerunt, qui uiuere desierunt. Apud Græcos secus in his duntaxat uerbis.

EX CAPITE DVODECIMO.

T clamabat parturiens.) κράζει, id est, Clamat. Id arguit quod mox sequitur, et cruciatur ut pariat. [redacted]

Vt eam faceret trahi à flumine.) ἵνα ποταμοφόρητον ποιήσῃ, id est, Vt efficeret, ut illam auferret flumen, siue ut raperetur flumine. Græce iucundius dixit uoce composita.

EX CAPITE DECIMOTERTIO.

T admirata est uniuersa terra post bestiam.) καὶ ἐθαυμάσθη ἐν ὅλῃ τῇ γῇ ὀπίσω τοῦ θηρίου, id est, Admiratio fuit in tota terra post bestiam.

Qui in captiuitatem duxerat.) ἔτις αἰχμαλωσίαν συνάγει, εἰς αἰχμαλωσίαν ὑπάγει, id est, Qui captiuitatem contrahit, in captiuitatem abit. Laurentius secus legit.

Characterem in dextera.) χάραγμα, id est, Notam impressam, siue insculptam.

EX

EX CAPITE DECIMOQVARTO.

Vod mixtum est mero.) τοῦ κεκεραμένου ἀκράτου, ut Mero, sit ablatiui casus, et referatur ad Vino, nam Græcis κεράννυται dicitur, quod infunditur in calicem bibituro, etiamsi non diluatur aqua, aut alio potus genere.

A modo iam dicit spiritus.) Græci sic distinguũt, ut Amodo, sit finis sententiæ, ut sit sensus, post hac fore beatos, qui in domino fuerint mortui. Deinde sequitur, ναὶ λέγει τὸ πνεῦμα, etiam dicit spiritus. Et hic Etiam, confirmantis est.

In lacum iræ dei.) εἰς λῃνόν. Qui est lacus, in quem exprimitur uuarum liquor. *Lacus uinarius*

EX CAPITE DECIMOQVINTO.

Via solus pius es.) ὅσιος. Laurentius & Hispaniensis æditio legit ἅγιος, id est, Sanctus.

Vestiti lapide mundo & candido.) Græce est, λίνον, id est, Lino mundo. Interpres legisse uidetur, λίθον. Prior dictio una dũtaxat literula differt à lapide. Et splendido magis est quam candido, λαμπρόν.

EX CAPITE DECIMOSEXTO.

Vlnus sæuum ac pessimum.) κακὸν καὶ πονηρόν, id est, Malum ac malum, Grece enim bis idem dixit. Nisi mauis miserum ac malum.

Qui es, & qui eras.) Quanquam interpres mutauit personam, tamen totidem syllabis dictũ est, quibus superius, Qui est, qui erat, qui uenturus est, ὁ ὢν. ὁ ἦν, ὁ ἐρχόμενος.

Etiam domine.) ναὶ κύριε. Etiam, confirmantis est.

Grando magna sicut talentum.) ὡς ταλαντιαία, id est, Talentaris, & magnitudine talenti. Talentum magnum antiquis dicebatur, unde quicquid ingens esset, id ταλαντιαῖον uocabant, sicut ἁμαξιαῖον. *ταλαντιαῖον*

EX CAPITE DECIMOSEPTIMO

Vper bestiã coccineam. κόκκινον, id est, Coccinam, purpurã regum indicans.

Et hic est sensus.) ὧδε ὁ νοῦς, id est, Hic est mẽs, siue intellectus. Nã Hic, aduerbium est, non pronomen.

EX CAPITE DECIMOOCTAVO.

T in delitijs fuit.) καὶ ἐστρηνίασε. Idem uerbum quo composito usus est Paulus in epistola ad Thimotheum priore capite quinto. Cum autẽ luxuriatæ fuerint in Christo, uolũt nubere. De quo pluribus suo dictum est loco. Itẽ paulo post, καὶ στρηνιάσαντες, id est, & lasciuierunt. *στρηνιάω*

Lignum tinium.) θύινον, Thyinon, ab arbore Thyo, cuius fit mentio tertio Regum capite decimo.

Et similæ.) καὶ σεμίδαλιν. Quidam interpretantur Siliginem.

Lapidem molarem magnum.) λίθον ὡς μύλον, id est, Lapidem tanquam molam.

Hoc impetu mittetur.) οὕτως ὁρμήματι, id est, sic impetu mittetur.

EX CAPITE DECIMONONO.

Vasi uocem magnam tubarum multarum.) ἤκουσα φωνὴν ὄχλου πολλοῦ, id est, Audiui uocem turbæ multæ. Proinde consentaneum est, interpretem scripsisse turbarum, non tubarum. *Tubæ pro turbæ*

Alleluia.) Quod Hebræis sonat, laudate dominum. Siquidem הַלְלוּ laudate est יָהּ dominus. Ea uox crebra est in psalmis, Laudate dominum.

Vide ne feceris.) ὅρα μή, id est, Vide ne. Feceris, addidit interpres, quo magis explanaret sententiam. Similiter capite uigesimosecundo ὅρα μή.

Et calcat torcular uini.) λῃνόν, Quod ante uertit lacum.

EX CAPITE VIGESIMO.

GOg & Magog.) Accusatiui casus est utrunque, & generis masculini, quod articulus Græcus declarat τὸν γὼγ καὶ τὸν μαγὼγ, siue pro hominibus accipiẽda sunt, siue pro gente. Nec est congregabit, sed συναγαγεῖν, id est, Ad congregandũ, aut ut cõgreget eos. Porrò Eos, non refertur ad angulos, aut gentes, sed ad Gog & Magog.

EX CAPITE VIGESIMOPRIMO.

Go sum alpha & ω.) γέγονα τὸ ἄλφα, καὶ τὸ ω. Noster codex consentiebat cum uulgata horum temporum æditione.

Iaspidi sicut crystallum.) κρυσταλλίζοντι, id est, Crystallizanti, ut referatur ad lapidem.

EX CAPITE VIGESIMOSECUNDO.

Vi nocet noceat.) ὁ ἀδικῶν, id est, Qui male agit, siue qui iniustus est. Et adhuc, positum est, pro amplius.

Beati qui lauant stolas suas.) Longe aliud Græci, μακάριοι οἱ ποιοῦντες τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ, id est, Beati qui faciunt mandata eius. Interpres legisse uidetur, οἱ πλύνοντες τὰς στολάς. Sed unde quod sequit, in sanguine agni? Nam id quidem apud Græcos prorsus non legitur.

Etiam uenio cito.) ναὶ ἔρχομαι ταχύ. Ne,

De Apocalypsi ueterum iudicium

Dorothe

ANNOTATIONVM ERASMI ROTERODAMI IN TOTVM Teſtamentum nouum, iam quintùm æditarum, finis.

BASILEAE IN OFFICINA FROBENIANA PER HIERONYMVM FROBENIVM ET NICOLAVM EPISCOPIVM

ANNO M. D. XXXX.
MENSE AVGVSTO.

FRO BEN

VPerioribus aliquot ęditionibus aduersus quorundā improbos clamores, adieceramus elenchos, quibus indicabamus uel ab interprete parum commode reddita, uel à librarijs deprauata, uel ab expositoribus perperā intellecta. Verum illa quidem excetra, quam exasperabat nouitatis inuidia, tandem cōticuit: aut si quid etiā obstrepit, certe mitius sibilat. Sunt alij quidā impendio misericordes supraq; modum ciuiles, quibus crudele & plusquam Scythicū facinus uidetur, interpretem per quosdam in arte latina doctos (sic illi loquuntur) indicibus & annotationibus fuisse traductum, perinde quasi cōstet quis fuerit interpres, aut quasi hunc unum habuerit ecclesia, quum ipsa res doceat tot pene fuisse interpretes quot erant ciuitates, imò quot scriptores: aut quasi protinus infamis sit, qui in tractādis scripturis soloecismum admiserit, quum idem reperiatur in scriptis apostolorum. Vt his igitur posthac pacatioribus utamur elēchos illos inciuiles prætermisimus. Vale.

INDEX RERVM AC

VOCABVLORVM IN ANNOTATIONES NOVI testamenti, secundum Literarum ordinem compositus.

Audictis

Catalogus

D

Dignos

F

Faciatis

H

Herodes

In quem

Lucas

Mendicitas

N

Ponti-

Qui

Sensus

Superest

T

Thabita

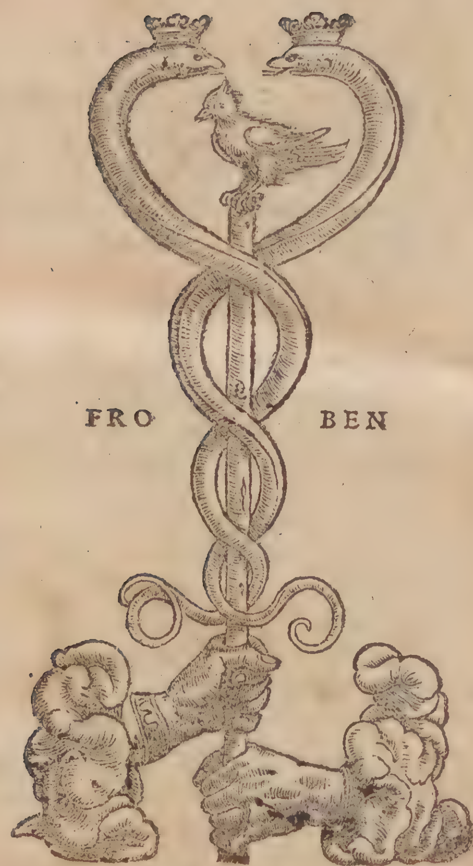
Tres

FINIS

INDEX TERNIONVM.

α, a b c d e f g h i k l m n o p q r s t u x y z. A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Y Z. Aa Bb Cc Dd Ee Ff Gg Hh Ii Kk Ll Mm Nn Oo Pp Qq Rr Ss Tt Vu Xx Yy.
Omnes ſunt terniones, præter α duernionem, & Tt ac Yy quaterniones.

BASILEÆ IN OFFICINA FROBENIANA PER HIERO-NYMVM FROBENIVM ET NICOLAVM EPI-SCOPIVM ANNO M. D. XL.
MENSE SEPTEMBRI

FRO
BEN

